

Vedlegg til NOU 2015:7

Assimilering og motstand

Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag

Assimilering

Assimilering stammer fra det latinske ordet «assimilare», som betyr «å gjøre lik». I denne sammenhengen beskriver det en politikk som myndighetene fører overfor en minoritet der målet er å gjøre den mest mulig lik majoritetsbefolkningen. Dette innebærer at individer eller grupper blir tatt opp i storsamfunnet på majoritetens vilkår. Det er en enveis-prosess der de som assimileres, må endre sine grunnleggende kulturelle verdier, mens majoriteten ikke gjør tilpasninger.

Omslagsfoto: Stig Bachmann Nielsen/Naturplan, *Hjulspor gjennom heden*

Vedlegg til NOU 2015: 7

Assimilering og motstand

Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag

Forord

De ulike notatene og rapportene som er samlet i dette vedlegget til NOU 2015:7 er resultat av delprosjekt utført på oppdrag fra det regjeringsoppnevnte Tater-/romaniutvalget. Samlet utgjør de et viktig grunnlagsmateriale for utvalgets arbeid.

De ulike forskerne som har bidratt til vedlegget har dels vært tilknyttet utvalgets sekretariat og dels utført eksterne forskningsoppdrag for utvalget. Delprosjektene har vært initiert og finansiert av utvalget gjennom utvalgets sekretariat, og har vært fremlagt for utvalget og sekretariatet for kommentarer. De enkelte bidragene står likevel for de ulike forfatternes egen regning.

Bidragene består hovedsakelig av ny forskning på områder som ikke tidligere har vært undersøkt, bl.a. innenfor psykiatri, bosetting, sosialpolitikk og avviklingen av særordningene for taterne/romanifolket og Norsk misjon blant hjemløse, Svanviken arbeidskoloni/familiesenter, og andre verdenskrig. I tillegg har det vært gjort sammenstillinger av tidligere forskning innenfor

blant annet barnevern, forsoning og erstatninger. I dette vedlegget er de ulike bidragene gruppert og ordnet tematisk i samsvar med temaene i utvalgets NOU.

På vegne av utvalgets sekretariat vil vi takke bidragsyterne og medlemmene av Tater-/romaniutvalget. Videre vil vi rette en stor takk til Kjersti Velsand, Janneke Flem Jansen og Geir Venom Larzen som har bidratt med uvurderlig hjelp til språkvaske og korrekturlesning i en hektisk innspurt. En særlig takk må likevel gå til Ragnhild Nordvik og Monica Five Aarset fra sekretariatet, utvalgsleder Knut Vollebæk, samt til utvalgsmedlem og forsker Per Haave. Alle fire har gitt uvurderlige bidrag til ferdigstillingen av vedlegget.

Oslo, 26. mai 2015

Nikolai Brandal
Ingvill Thorson Plesner

Innhold

Vedlegg 1: Avgrensning og identifisering	9	5	Kritikk av Misjonens virksomhet og resultater	75	
1	Mange betegnelser	9	6	«Bosatt av staten»	86
2	Omstreiferbetegnelsen	10	7	Arven etter Godin	89
3	Usikker tilknytning?	12	8	Konklusjon – En pioner fra romanifolket	92
Vedlegg 2: Norges gjennomføring av Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter	16		Vedlegg 5: «Vi har reist oss etter mange års undertrykkelse og fornedrelse»	96	
1	Rammekonvensjonens hovedbestemmelser av betydning for romanifolket/taterne	16	1	Reisende som aktører i historien ..	96
2	Overvåkning av gjennomføringen: rapporteringsplikten og Europarådets rådgivende komité ..	17	2	Egenorganisering og mobilisering	97
3	Norsk rapportering	17	3	Et pionerarbeid i mellomkrigstida	97
4	Den rådgivende komité's vurderinger angående behandlingen av romanifolket/taterne	20	4	Kristen vekkelse – organisering på en etnisk plattform	98
5	Den rådgivende komité's vurderinger angående nasjonale minoriteter i andre land	25	5	Politisk organisering fra 1990-tallet	101
Vedlegg 3: Ingen rasediskriminering av «tater»?	29		6	Stolthet og synliggjøring – unike kvinnestemmer	105
1	Minoritetsvern før og etter andre verdenskrig	29	7	Fra beskyttelse til frigjøring	107
2	Et spesifikt krav om kriminalisering av rasediskriminering	32	Vedlegg 6: Dagens situasjon	110	
3	Rasebegrepet i FNs rasediskrimineringskonvensjon	32	1	Innledning	110
4	Norge ratifiserer FNs rasediskrimineringskonvensjon	33	2	Datagrunnlag og metode	121
5	Et kritisk blikk på Harbeks vurdering	38	3	Betydningen av fortiden	127
6	Rettsregler som ikke ble vurdert ..	42	4	Oppvekst, barnehage og grunnskole i dag	135
7	Den utelatte assimileringspolitiske konteksten	50	5	Veien fra grunnskole til videregående opplæring og arbeid	157
8	«Sigøynere» diskriminert likevel ..	53	6	Arbeidslivstilknytning	169
9	Etter Harbek	54	7	Forholdet til offentlige instanser ..	183
10	FNs menneskerettighetskonvensjon om sivile og politiske rettigheter: artikkel 27	56	8	Utfordringer med opphold på campingplasser	196
11	Avslutning	57	9	Språk – funksjon og identitet	206
Vedlegg 4: «Anlæg for opposition»	62		10	Oppsummering og avsluttende diskusjon	214
1	Problemstillinger	62	Vedlegg 7: Levekårsundersøkelse tater/romanifolket	219	
2	Oppholdet på Svanviken arbeidskoloni	66	1	Utvalgene	220
3	Kampen for de bortsatte barna	70	2	Dødelighet	221
4	En personlig omvendelse	74	3	Dødelighet blant tater/romanifolket sammenlignet med andre grupper	221
			4	Svært lavt utdanningsnivå	222
			5	Oppsummering	223
			Vedlegg 8: Sosialpolitisk utvikling med lov om sosial omsorg av 1964 som omdreiningspunkt	224	
			1	Utviklingen frem mot 1964	224
			2	Lov om sosial omsorg 1964	225
			3	Særordning og integrering	229

4	Avvikling	238
5	Avslutning	239

Vedlegg 9: Taterne/romanifolket i det norske politi- og rettsvesenet

1900–1980	240
1 Innledning	240
2 Politietatens og lensmannsvesenets syn på «omstreiferplagen»	248
3 Løsgjengerloven	257
4 Praktiseringen av løsgjengerloven: Forventningene til loven gjort «til skamme»	266
5 Handelsloven og bestemmelsene om omførselshandel	285
6 Brudd på handelslovens bestemmelser om omførselshandel	288
7 Dyrevernavloven	295
8 Forbudet mot «omstreifernes» hestehold	300
9 Konklusjoner og avsluttende bemerkninger	304

Vedlegg 10: Assimileringspolitisk dyrevelferd

1 «En sand Plage for de fleste af vore Landdistrikter»	310
2 De første kravene om et hesteforbud	312
3 Sprikende reaksjoner på odelstingsvedtaket	314
4 Lagtinget sier nei	315
5 Forbudskravet holdes varmt før, under og etter krigen	317
6 En revisjon forberedes	318
7 Avslutning	320

Vedlegg 11: Barnevern og tater/romanifolk på 1900-tallet

1 Innledning	324
2 Presentasjon av relevant litteratur og tidligere forskning	327
3 Bakgrunn om barnevern i Norge ..	332
4 Barnevernstiltak overfor barn av tater/romanifolk	338
5 Den sosiale konteksten for lovverket, og praktiseringen av lovene	354
6 Konsekvenser av omsorgsovertakelsene for personer og for gruppen	364
7 Oppsummering	374

Vedlegg 12: Barnevernsforvaltningen overfor tater/romanifolk i perioden

1900–1986	376
1 Innledning	376
2 Metode og terminologi	377
3 Stortingets støtte til det private initiativ	380
4 Vergerådsloven av 1896	382
5 Situasjonen etter bortsettelse (vergerådsloven)	390
6 Barnevernloven av 1953	398
7 Situasjonen etter omsorgsovertagelse (barnevernloven)	403
8 Oppsummering og hovedfunn	409
9 Kilder	410

Vedlegg 13: «Strenghet og mildhet må gå hånd i hånd»

1 Et historisk tilbakeblikk på misjonens bosettingsarbeid	412
2 Løsgjengerloven og arbeidsdelingen mellom Misjonen og staten	413
3 Svanviken arbeidskoloni og bosettingen	416
4 Omstreifenes mulighet til å påvirke bosettingen	421
5 Bosettingen	425
6 Overgangstiden og husbankens lån til funksjonshemmede	429
7 Misjonen som hjelper i bosettingsarbeidet og Misjonens stigmatiserende effekt	432
8 Oppsummering / konklusjon	434

Vedlegg 14: Bosetting av Misjonens klienter på 1980-tallet

1 Innledning	438
2 Bakgrunn	440
3 Bosettingsprosessen	440
4 Overblikk i tall	441
5 Typologier	444
6 Sammenstilling av resultater	451
7 Konklusjon	454

Vedlegg 15: «Taterne i Solør vil bli fastboende, men 'buroen' hindrer dem i å kjøpe jord»

1 Materialet i kommunearkivene	456
2 Søknader i Våler kommune fra ulike personer av taterslekt	457
3 Søknader i Grue kommune	465
4 Saker i Åsnes kommune	468
5 Bosetting av taterne i norske kommuner 1945–1970	470

6	Konklusjon: Om makt og motmakt og taternes usynlighet ..	473	3	Fengselssykehuset	569
			4	Pasienter som døde på Gaustad sykehus (1930–1987)	571
			5	Avslutning	574
	Vedlegg 16: Svanviken – ditt beste sted på jord?	476		Vedlegg 20: En paragraf til besvær	578
1	Walnums forberedende arbeid og forskjellen mellom omstreifere og løsgjengere	477	1	Steriliseringsloven om «uskikkede» foreldre	578
2	Etableringen av arbeidskolonier ..	478	2	Informasjonsplikten	581
3	Svanviken arbeidskolonis planer og regler	479	3	Misjonens generalsekretær – rettmessig verge?	584
4	Svanviken – ulike fortellinger	485	4	Misjonen forsøker å skjule sine spor	585
5	Modernisering av Svanviken	499	5	Lyngstads «aksjon»	588
6	Omstreifernes og Misjonens ulike syn på bakgrunnen for opphold på Svanviken	503	6	Avslutning	589
7	Endring av målsettinger for Svanviken	504		Vedlegg 21: «Taterspørsmålet» under hakekorset	591
8	Avslutning	506	1	Planleggingen av en ny anti-romanipolitikk	592
	Vedlegg 17: En norsk misjonsstasjon? ...	508	2	«Taterplagen» – hva slags problem?	618
1	«At gjøre omstreifere til fastboende nyttige medlemmer av samfundet»	508	3	Taternes/romanifolkets krigshistorie	622
2	Læring for disiplinens skyld?	514	4	Norsk misjon blant hjemløse under krigen	636
3	«En har med voksne barn å gjøre»	518	5	NS-planen – en «taterpolitikk» i utakt?	642
4	Et skjult fengsel?	525	6	Videre forskning	643
5	Et spørsmål om å overleve?	528		Vedlegg 22: Overgangen fra Norsk misjon blant hjemløse til Kirkens Sosialtjeneste	648
6	Helse og død	535	1	Nedleggelsen av Misjonen og opprettelsen av Kirkens sosialtjeneste	648
7	«Håper i hvert fall ikke at reglementet er i bruk»	538	2	Misjonens eiendommer ved Stiftelsen Svanviken	661
8	Noe helt egenartet i vårt lands sosiale arbeid?	543		Vedlegg 23: Fornorsking og forsoning sett fra et samepolitisk perspektiv	668
	Vedlegg 18: Sterilisering av kvinner fra Svanviken arbeidskoloni (1949–1970)	545	1	Innledning	668
1	Materiale og funn	545	2	Samene og fornorskingen	670
2	Sterilisering etter søknad til Helsedirektoratet	547	3	Fra fornorsking til gjenreising	673
3	Medisinsk sterilisering	550	4	Fra avmakt til fremtidshåp: Den nye samiske offentligheten ...	673
4	Kolonistyrerens rolle	552	5	Om forsoningsprosesser mellom stat og urfolk	674
5	Sterilisering som bosettingspolitisk virkemiddel	553	6	Samerett og urett: Offentlige oppgjør med fornorskingspolitikken	675
6	Avslutning	553	7	Om å forsones med fortiden og få frem sannheten	677
	Vedlegg 19: Tater/romanifolk under Misjonen og psykiatrien	555			
1	Intelligensmålinger og psykiatriske undersøkelser av «omstreiferbarn»	555			
2	Tatere/romanifolks møte med psykiatrien	562			

Vedlegg 24: Offentlege unnskyldningar, oppreising og forsoning	680
1 Kven kan be om unnskyldning? ...	680
2 Kan slike unnskyldningar vere urettferdige mot dei som i si tid gjorde ugjerningane som ein ber om unnskyldning for?	683
3 Kven unnskylder ein på vegne av?	683
4 Kvifor gjer ein dette, og kva oppnår ein?	684
5 Avsluttande ord	685
6 Referansar	686

Vedlegg 25: Erstatnings- og oppreisningsordningar for tater/romanifolk	687
1 Innledning	687
2 Kollektiv oppreisning: Unnskyldningar	687
3 Kollektive oppreisningstiltak: Museumsutstilling og Kulturfond	690
4 Individuelle oppreisningstiltak (erstatningar)	692

Vedlegg 26: Uttalelse fra Falstadseminaret 6. – 7. oktober 2009 til statsminister Jens Stoltenberg, om «Norsk romani/taterpolitikk må endres»	698
--	------------

Vedlegg 27: Brev fra utvalgsmedlem Cecilie Høigård til Fornyingsdepartementet, 7. november 2012, om «Utvalget for å undersøke gjennomføringen av politikken overfor taterne/romanifolket, jfr. kgl. res. 3. januar 2011»	702
---	------------

Vedlegg 28: Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 24. april 2015, om «Erstatningsansvar for omsorgssvikt/overgrep innen barnevernet»	704
---	------------

Vedlegg 29: Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 20. mai 2015, om «Tilleggsuttalelse: Erstatningsansvar for omsorgssvikt/overgrep innen barnevernet»	709
--	------------

Vedlegg 30: Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 21. mai 2015, om «Stiftelsesrettslige spørsmål vedrørende Svanviken-eiendommen»	712
--	------------

Vedlegg 1

Avgrensning og identifisering

Av Per Haave

I mandatet til Tater-/romaniutvalget heter det at:

Utvalgets hovedoppgave er å undersøke og beskrive utviklingen av norske myndigheters, institusjoners, organisasjoners og andre virksomheters politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket frem til i dag, med særlig fokus på politikkenes målsettinger, gjennomføring og virkemidler.

Folkegruppa er ikke nærmere definert, men må forstås som identisk med *romanifolket*, som fra 1999 har status som «nasjonal minoritet» med «en særskilt historisk bakgrunn, egne tradisjonelle ervervs måter og et eget språk: romani», og med «en levemåte der reising, samhold og slektsfølelse er sentrale trekk».¹

Spørsmålet om hvem taterne/romanifolket er, har vært gjenstand for mange vurderinger opp gjennom tidene. Ofte har spørsmålet vært knyttet til vurderinger av folkegruppas opprinnelse, men uten at den er blitt fastslått med sikkerhet.² I nyere politiske dokumenter beskrives da også opprinnelsen som uklar.³ Med henvisning til tidligere forskning, spesielt språkforskning, sies det i St.meld. nr. 15 (2000–2001) *Nasjonale minoriteter i Norge – Om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar* at romanifolket kan ha samme opphav som rom, men at det også kan dreie seg om en gruppe med et annet opphav, uten at dette er nærmere presisert.⁴ Også innad i folkegruppa synes det i dag å være ulike syn på opprinnelse og historie. Noen anser seg for å tilhøre et broderfolk av rom, og foretrekker betegnelsen *romanifolk*. Andre anser seg for å tilhøre en egen innvandringsgruppe, og foretrekker betegnelsen *tater*.

Uavhengig av synet på opprinnelse og historie regner taterne/romanifolket seg selv som en egen folkegruppe. Likeledes vil de fleste forskere i dag forstå dem som en etnisk gruppe.⁵ Med etnisk gruppe menes da ikke *rase* med en underliggende idé om kulturell uforanderlighet. I stedet siktes det til en gruppe mennesker som selv mener at de skiller seg fra andre på grunn av kulturelle særtrekk og/eller felles avstamning, og som også omgivelsene oppfatter som en egen gruppe. Slik sett dreier ikke etnisitet seg nødvendigvis om objektive kulturforskjeller eller dokumentert felles opprinnelse, men om hvordan mennesker forstår seg selv og hvordan de blir forstått av andre.⁶

Videre er en etnisk gruppe sjelden hermetisk lukket. I de eldste nordiske kildene om taterne/romanifolket er det flere eksempler på at medlemmer av lokalbefolkningen har sluttet seg til folkegruppa, og også giftet seg inn i den. Trolig fikk folkegruppa hele tiden et jevnt tilsig fra den fastboende befolkningen. Samtidig ser det ut som om tidligere fastboende som sluttet seg til folkegruppa, raskt tok opp gruppas levesett og kulturelle særtrekk. Slike grensekryssinger finnes i alle etniske grupper.⁷

1.1 Mange betegnelser

I mandatet til Tater-/romaniutvalget brukes ord-sammenstillingen taterne/romanifolket, og de etnonymene («folkenavn») må her forstås som synonyme. I realiteten dreier det seg om en sammenstilling av et svært gammelt etnonym (*tater*) og et etnonym (*romanifolket*) som først i nyere tid har fått større utbredelse som både folkelig og politisk-administrativ betegnelse.⁸

¹ St.prp. nr. 80 (1997–98), s. 13. Jf. St.meld. nr. 15 (2000–2001).

² Schlüter 1990, s. 7. For en nærmere redegjørelse og drøfting, se Minken 2009.

³ St.prp. nr. 80 (1997–98), s. 13.

⁴ St.meld. nr. 15 (2000–2001), s. 32–33.

⁵ Minken 2012.

⁶ Samme sted. Ibid.

⁷ Samme sted. Ibid.

⁸ Om bruken og innholdet av betegnelsen «tater» i Norden, se Minken 2009. Jf. Sogner 2003, kapittel 18.

Opprinnelsen til den norske betegnelsen *romanifolket* er usikker.⁹ Betegnelsen finnes ikke i eldre nordiske kilder. I Norge ble den brukt sporadisk både i litteraturen og pressen fra begynnelsen av 1900-tallet. I 1913 mente forfatteren Jacob Hilditch, i dag mest kjent for *Trangviksposten*, at *romanifolket* var identisk med *vandrefolket*, som igjen var identisk med *taterne*.¹⁰ Betegnelsen *romanifolket* («rommani») ble også brukt av Martin Skau, som selv tilhørte folkegruppa i boka *Paa fantestien*.¹¹ Flere steder utover på 1900-tallet, især i pressen, brukes betegnelsen *romanifolket* som et navn på både *sigøynere* og *tatere*.

Som politisk-administrativt etnonym ble *romanifolket* trolig brukt første gang i St.prp. nr. 80 (1997–98) *Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter* (18. juni 1998). Betegnelsen omfatter her ikke *rom* (sigøynere).

På dette tidspunktet var betegnelsen *romanifolket* alt tatt i bruk av *taterne/romanifolket* selv, jf. etableringen av Romanifolkets Landsforening i 1995.¹² Seinere er betegnelsen inntatt i navnet på andre foreninger (Landsorganisasjonen for Romanifolket, som ble stiftet i 2000 og Romanifolkets Riksforbund, som ble stiftet i 2007).

I Norge er *tatere* og *romanifolk* langt fra de eneste betegnelse som er blitt brukt om folkegruppa. En betegnelse med lange historiske røtter og som ble forholdsvis ofte brukt i annen halvdel av 1800-tallet, er *fant*. Da Stortinget opprettet det såkalte fantefondet i 1855, var også mange andre betegnelser i bruk, slik det blant annet fremgår av et informasjonsskriv fra Kirkedepartementet i 1855:

Selv benævne de sig oftest Reisende eller VandringsFolk, eller nogle av dem udgive sig, skjønt ikke med Rette, for at være af Finne-Folket [samene]; men af Almuen have de været benævned med forskjellige Navne, der sigte til deres fremmede Væsen og særegne leve-maade, saasom Tatere, Sigenere, Farker, Fuser, Splinter, Strippere, Strygere, Farere, Fante, Fantefølger.¹³

Presten og samfunnsforskeren Eilert Sundt registrerte i tillegg blant annet navn som *landstrykere*, *langfanter*, *løpere*, *svivere*, *stavkarle*, *meltravere* og *bekkenspringere*. Selv foretrakk Sundt ordet *fantefolket* som fellesbetegnelse på de ulike gruppene. Samtidig mente han at *fantefolket* opprinnelig besto av to hovedstammer. Den ene hovedstammen – *storvandringere* – var ifølge Sundt *sigøynere* eller *tatere*, eller ætlinger av disse. Den andre hovedstammen – *småvandringere* – var ifølge Sundt «en mindre fremmedartet race af europæisk og indenlandsk herkomst».¹⁴ Videre antok Sundt at *storvandringere* og *småvandringere* gradvis hadde smeltet sammen, slik at *fantefolket* besto av en blanding av indiske sigøynere, fremmede europeere og omstreifende personer fra Norge.

Betegnelsen *tater* ble også sidestilt med betegnelsen *fant* eller *fantefolk*, slik at disse kom til å danne synonymer eller ordpar. Et eksempel på dette vil være da Stortinget i 1854 fikk til behandling et forslag om «Lov angaaende Tatere og Fantefolket».¹⁵ I siste halvdel av 1800-tallet ble *tater*-betegnelsen trengt tilbake av *fant*-betegnelsen, men fikk en viss renessanse i politikk og forvaltning mot slutten av århundret.¹⁶ Det var likevel en annen betegnelse som da vant fram som folkelig og politisk-administrativ gruppebetegnelse, og som kom til å bli mest brukt utover på 1900-tallet, nemlig *omstreifere*.

1.2 Omstreiferbetegnelsen

Hensikten med Tater-/romaniutvalgets utrednings- eller granskningsarbeid er, som nevnt, «å undersøke og beskrive utviklingen av norske myndigheters, institusjoners, organisasjoners og andre virksomheters politikk og tiltak overfor *taterne/romanifolket*», særlig fra slutten av 1800-tallet og fram til idag. Tyngdepunktet i utvalgets historiske prosjekter vil således være knyttet til en periode i norsk historie da *omstreifer*-betegnelsen lenge var den dominerende gruppebetegnelse på *taterne/romanifolket*. Denne perioden, som strekker seg fram til 1980-åra, kan vi kalle den store assimilasjonens periode. Målet var å integrere *omstreiferne* på storsamfunnets premisser.

Etter alt å dømme omfattet *omstreifer*-betegnelsen flere grupper enn de vi i dag forbinder med *taterne/romanifolket* som nasjonal minoritet. Slik

⁹ Internasjonalt brukes *romanifolket* gjerne som en fellesbetegnelse på *rom* (sigøynere) og andre reisende grupper, se f.eks. Hancock 2002.

¹⁰ Hilditch 1913, s. 10.

¹¹ Skau 1893.

¹² I 2005 skiftet organisasjonen navn til Taternes Landsforening (TL).

¹³ Sitert i Niemi 2003, s. 151.

¹⁴ Sundt 1974 [1859], s. 304.

¹⁵ Lovforslaget ble ikke bifalt. I stedet ble det såkalte fantefondet etablert. Se Indstill. O. No. 11 (1854).

¹⁶ Niemi 2003, s. 154.

ble det også forstått av sentrale aktører i den politikken som utvalget utreder og gransker innholdet i og konsekvensene av. Eksempelvis framholdt generalsekretær Ingvald B. Carlsen i 1933 at betegnelsen *omstreifer* dels var en «rase»-basert betegnelse:

Omstreiferen har i sin slekt et innslag av fremmede elementer, vesentlig av sigøinere, men også av andre utenlandske omstreifere. Rasetrekkene er stundom sterkt fremtredende (rene sigøinertyper), stundom meget svakt (utpreget nordiske typer). Med til raseeiddommeligheten hører sproget, et mer eller mindre defekt romani, som nu anvendes som et glossatorisk leilighetsprog, tyvesprog.¹⁷

Samtidig mente Carlsen at omstreiferbetegnelsen rommet en bestemt oppfatning av livsform:

Omstreiferen har et utpreget hordeinstinkt, holder sterkt på slekten, reiser som regel med familie. Ernærer sig ved betling og handel. Driver uregelmessig erhverv som blikkenslager, kobbersmed, ståltrådarbeider, hesteskjærer («dyrlege»), bytter hester og klikker m.v.¹⁸

Omstreiferbetegnelsen ble med andre ord assosiert med både en fremmed folkegruppe og en livsform som sto i kontrast til flertallsbefolkningens livsform. Slik sett omfattet omstreiferbetegnelsen flere grupper, hvorav minst én omfattet personer som Misjonen mente å vite var etnisk fremmede. Selv uttrykket *omstreifere i egentlig forstand*, slik det blant annet ble brukt i Kirke- og undervisningsdepartementets rundskriv av 2. juli i 1904 til landets vergeråd, omfattet ifølge Carlsen «både de som er omstreifere ved avstamning, som er av omstreiferslekt, og de som lever på omstreifervis, selv om de opprinnelig er fastboende».¹⁹

Det skal for øvrig bemerkes at Carlsen mente at den norske betegnelsen *omstreifer* tilsvarte den svenske betegnelsen *tattare*, og at omstreiferbetegnelsen lenge ble brukt synonymt med ofte mer lokalt pregede betegnelser som *tater*, *fant*, *splint*, *fark*.

Ikke alle uten fast bopel ble regnet som *omstreifere*. *Løsgjengere* ble oppfattet som en egen gruppe. Kriteriet for å skille mellom *omstreifere* og

løsgjengere var ifølge Carlsen først og fremst reise-måten: «Hovedforskjellen er den at omstreiferne reiser med familie, som nomader, mens løsgjengere er enslige personer, vesentlig menn, forholdsvis få kvinner.» Men det ble også trukket et «rase»-basert skille mellom *omstreifere* og *løsgjengere*: «Det er igrunnen to forskjellige raser, idet omstreifere er beslektet med sigøinere, og løsgjengere er almindelige norske menn som er kommet på kant med samfundet», mente Carlsen.²⁰

En illustrasjon på hvordan myndighetene brukte omstreifer- og løsgjengerbetegnelsene vil være den landsomfattende tellingen som ble gjennomført i 1927 (og som ble gjentatt i 1935) på initiativ fra Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet (1927–33), med fylkesmannen Hroar Olsen (tidligere medlem av Misjonens hovedstyre) som leder og Ingvald B. Carlsen som aktiv sekretær. Hensikten med tellingen var å lage et register over alle *omstreifere* og *løsgjengere*. I rundskriv av 25. februar 1927 til landets politimestere (se faksimile av dokumentet) ble betegnelsene forklart på denne måten:

Med omstreifere menes sådanne reisende som går under navn av tater, fanter, splinter, fark. Her medregnes også sigøinere. Med løsgjengere menes almindelige (mannlige og kvinnelige) landstrykere, lasaroner, loffere, geseller.

Tellingene ble foretatt i sommerhalvåret 1927. Misjonen bearbeidet opplysningene om *omstreiferne*, mens Opdagelsesavdelingen i Oslo politi bearbeidet opplysningene om *løsgjengerne*. I april 1929 kunne Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet gi Justisdepartementet beskjed om at det var blitt registrert 2143 *omstreifere* og 2126 *løsgjengere*. Det ble presisert at listen med *omstreifere* var ufullstendig. En rekke personer var oppført både to og flere ganger, og en del var ikke kommet med.²¹ I komiteens endelige innstilling til Justisdepartementet i mai 1933 ble det opplyst at Misjonen hadde brukt resultatene fra tellingen til å ajourføre Jakob Walnums gamle «omstreiferfortegnelse» fra 1896, og til å utarbeide et «kartotek, hvor det må antas at man nu snart har fått med alle virkelige omstreifer».

¹⁷ RA/PA-0793/Fh Enkeltaker 1895–1989/L0156, «Ad begrepene 'omstreifer' og 'løsgjenger'», notat av Ingvald B. Carlsen, 25.8.1933.

¹⁸ Samme sted. Ibid.

¹⁹ Samme sted. Ibid.

²⁰ Carlsen 1930, s. 27.

²¹ RA/PA-0793/Fh Enkeltaker 1895–1989/L0154/0007 Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet 1926–33, brev til Justisdepartementet fra Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet, 20.4.1929.

ferer».²² Seinere ble dette kartoteket supplert med både nye personer og med nye personopplysninger. I dag er kartoteket oppbevart i Misjonens arkiv.

1.3 Usikker tilknytning?

Flere av Tater-/romaniutvalgets historiske prosjekter gjør bruk av skriftlige kilder for å undersøke bakgrunnen for og innholdet i ulike tiltak, og for i størst mulig grad å fastslå hvilke konsekvenser de ulike tiltakene fikk for den enkelte og for folkegruppa i sin helhet. Flere av prosjektene forutsetter at enkeltindividenes tilhørighet til taterne/romanifolket kan fastslås. Dette lar seg gjøre i mange tilfeller, fordi det er kjent at vedkommende tilhørte gamle *omstreiferslekter*, *taterslekter* eller *fantefolket* som det tidligere ofte kunne bli sagt. Jakob Walnum, Misjonens stifter og første generalsekretær, nevnte i 1896 flere eksempler på slike slekter, og som den gangen ble kalt *Holmene*, *Landmarkene*, *Nystuslegten*, *Svarte-Fredrikslegten*, *Lindbommene*, *Gripenfelter*, *Flintianslegten* og *Palmene*.²³

I andre tilfeller kan tilhørigheten til taterne/romanifolket være usikker fordi kildematerialet mangler nødvendige opplysninger. For eksempel kan dette gjelde pasientjournaler ved psykiatriske sykehus. Denne usikkerheten kan også hefte ved noen av dem som myndighetspersoner og andre omtalte som *omstreifere*, og den kan hefte ved enkelte av dem som ble Misjonens «klienter». Det siste henger sammen med at Misjonen ikke bare rettet sine tiltak mot den gruppa som i utvalgets mandat er kalt taterne/romanifolket, men mot den romsligere betegnelsen *omstreifere*, det vil si personer som ble antatt å livnære seg på uærlig vis, og som heller ikke var fastboende på lik linje med flertallsbefolkningen.

Det er mulig at det ikke i alle de historiske prosjektene lar seg å gjøre å foreta en nærmere etnisk avgrensning av alle dem som ble berørt av de ulike tiltakene, slik at disse prosjektene også vil omfatte individer som både Misjonen og myndighetene regnet som *omstreifere*, selv om det kan være uklart om disse strengt tatt tilhørte taterne/romanifolket.

Fremgangsmåter og hjelpemidler

Det er flere måter å forsøke å fastslå ulike individers tilhørighet til taterne/romanifolket (eller til den romsligere betegnelsen *omstreiferne*) i tilfeller der dette ikke fremgår direkte av kildene som undersøkes. Finnes det i disse kildene opplysninger om hvorvidt vedkommende noen gang var plassert på en eller flere av Misjonens institusjoner (barne- og ungdomshjem, Svanviken arbeidskoloni)? I så fall vil dette kunne være en god indikator, selv om det må tas høyde for at ikke alle Misjonens «klienter» nødvendigvis tilhørte taterne/romanifolket.

En annen fremgangsmåte vil være å sammenholde navn med yrke/næringsvei, boforhold, hjemstavn (geografi) og eventuell hjemstavnsløshet. I praksis er det sjelden tilstrekkelig med en av disse markørene. Det vil med andre ord være snakk om å kombinere flere markører.

Når det gjelder yrke/næringsvei, kan følgende oversikt fra Glomdalsmuseet være til god hjelp:²⁴

Et viktig hjelpemiddel i forsøket på å identifisere enkeltpersoner, vil også være å finne i arkivet etter Misjonen (Riksarkivet, Pa 0793 Norsk misjon blant hjemløse). Til arkivkatalogen finnes det en klausulert oversikt over personer med klientmapper i Misjonens arkiv. Denne oversikten inneholder bare navn på «hovedpersoner», og dermed ikke navn på foreldre, ektefelle/samboer, søsken eller barn som kan inngå i «hovedpersonens» klientmappe. En klientmappe vil derfor ofte inneholde opplysninger om personer som ikke er oppført i arkivkatalogen. Arkivkatalogens navneliste vil uansett var et naturlig sted å begynne.

Et neste skritt vil være å søke etter navn og personopplysninger i *Serie Fl Kartotekkort* (om opprinnelsen til dette kartoteket, se ovenfor). Denne serien inneholder blant annet fire esker med kartotek kort som er alfabetisk ordnet:

- L0202 Omstreifere A-F
- L0203 Omstreifere G-K
- L0204 Omstreifere L-R
- L0205 Omstreifere R-Å

Serien inneholder også annet materiale som kan være nyttig i forsøket på å klarlegge etnisk tilhørighet:

²² RA/PA-0793/Fk Arkiv etter nøkkel 1922-90/L0189/0006 332.4 Justisdepartementet, Innstilling fra Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet, 1933, s. 2.

²³ Walnum 1896, s. 5-6.

²⁴ <http://old.glomdalsmuseet.no/html/romani/latjo-drom/arbeid/arbeid.htm> [1.5.2014]. Se også beskrivelsen av ulike yrker og næringsveier i *Om taterne som minoritet i et flerkulturelt samfunn. Kulturformidling i barnehage og skole*, s. 25-31.

Rundskrivelse.

Fra
DET KONGELIGE JUSTIS - OG
POLITI - DEPARTEMENT.

Jr. 504-27P.
Ledt 61 politimester.
10 krypt. skrift politimester Luga R. Lodalun
Oslo.

Herr Politimesteren i

Ang. omstreifere og løsgjengere.

For å opnå en bedre kontroll med og derigjennem en mere effektiv bekjempelse eller regulering av det omfattende omstreifer- og løsgjengeruvesen i vårt land, skal der søkes utarbeidet et register over alle omstreifere og løsgjengere som streifer omkring her i landet. Dette register må være så utførlig og pålitelig som mulig, så man i hvert enkelt tilfelle kan foreta den fornødne identifisering.

I den anledning skal man anmode herr politimesteren om å være departementet behjelpelig med å innhente noiaktige oppgaver over alle omstreifere og løsgjengere som besøker Deres distrikt fra nu av og inntil høsten.

De medfølgende skjemaer utfylles så fullstendig det lar sig gjøre. Til nærmere forklaring bemerkes følgende:

Med omstreifere menes sådanne reisende som går under navn av tater, fanter, splinter, fark. Her medregnes også sigøinere. Med løsgjengere menes almindelige (mannlige og kvinnelige) landstrykere, lasaroner, løffere, geseller. Barn må også medtas.

Økenavn eller tilnavn (f. eks. «Tater-Nils», «Store-Karl», «Snapsen», «Dama») ønskes oppgitt hvor dette kjennes, likeså spesielle ytre kjennetegn eller eienommeligheter (f. eks. skjeløiet, halt, kopparret, epileptiker).

Det anbefales at man henvender sig til stedets fattigstyre og prest samt til enkelte privatfolk som bor sådan til at de får befatning med omstreifere og løsgjengere, og anmoder om deres velvillige assistanse til å få nærmere opplysninger om dem som reiser gjennom byen eller bygden.

Innsamlingen av disse opplysninger skal være avsluttet i løpet av september måned. Samtlige oppgaver må være innsendt til departementet senest innen 15. oktober d. a.

I tilfelle av at herr politimesteren eller nogen av lensmennene har hatt særskilt befatning med omstreifere og løsgjengere, vil departementet sette pris på samtidig å få en uttalelse om hvordan forholdene i distriktet i denne henseende nu er, sammen med forslag til effektive botemidler mot dette samfundsonde.

Det er departementets forutsetning at der ikke foretas særskilte reiser i sakens anledning.

Man vedlegger endel avtrykk av denne rundskrivelse samt av det heri omhandlede skjema til lettelse ved sakens ekspedisjon.

Oslo den 25. februar 1927

Knud Øyen.

Carl Platou.

Figur 1.1

MANN SARBEID:	KVINNEARBEID:
1. Metallarbeid • Støping i metall • Smedarbeid - Smeder - Blikkenslagere • Knivproduksjon • Trådarbeid • Ur-/klokkemakere • Reparasjoner/vedlikehold - Fortinning/kjeleflinking	1. Tekstilarbeid - Broderi, kniplinger, hekling, strikk, veving
2. Arbeider i andre materialer - Tre, horn, bein & talg	2. Produksjon av papirblomster
3. Håndtering av hest - Kastrering - Kurering - Handel	3. Handel - Salg av egenproduserte gjenstander - Salg av småvarer kjøpt hos grossist
4. Handel - Med hest - Skraphandel - Antikviteter	4. Spådomskunst
5. Gårdsarbeid	5. Husarbeid

Figur 1.2 Mannsarbeid og kvinnearbeid

Foto: Latjo Drom-utstillingen, Glomdalsmuseet

- L0208 Diverse kort: Omstreifere, ny serie til 1972. Kort på omstreifere i Oslo og andre byer
- L0209 Diverse hjelperegister: Kort med W-nummer 11–131 (samme som i omstreiferprotokollene). Alfabetisk register over slektsnavn A–Å. Navn med referanser til omstreiferprotokollene
- L0210 Kort med henvisning til andre navn A–Å

I tillegg finnes det annet materiale i Misjonens arkiv som vil kunne være til hjelp. Her kan nevnes på serienivå:²⁵

- Serie Fe Institusjonene, 1899–1986
- Serie Fm Omstreiferprotokoller, 1900–35
- Serie Fn Protokoller vedr. barn og kolonister
- Serie Fo Oppgaver til statistikken, 1894–1947
- Serie Fp Klientmapper
- Serie Fq Diverse klientsaker, 1901–76
- Serie Fw Tillegg 1

Andre hjelpemidler vil være folketellingene til og med 1910 (tilgjengelige på Digitalarkivets nettsi-

²⁵ For lavere nivå, gå inn her:
<http://www.arkivportalen.no/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-0100000007300&treVisning=fullt&aktivArkivFane=>

der), foruten kirkebøkene. For begge deler, se <http://www.arkivverket.no/>

Referanser

Riksarkivet

Norsk misjon blant hjemløse (RA/PA-0793)

- RA/PA-0793/Fh Enkelt saker 1895–1989/L0156, «Ad begrepene ‘omstreifer’ og ‘løsgjenger’», notat av Ingvald B. Carlsen, 25.8.1933.
- RA/PA-0793/Fh Enkelt saker 1895–1989/L0154/0007 Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet 1926–33, brev til Justisdepartementet fra *Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet*, 20.4.1929.
- RA/PA-0793/Fk Arkiv etter nøkkel 1922–90/L0189/0006 332.4 Justisdepartementet, Innstilling fra *Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet*, 1933

Trykte kilder

Carlsen, Ingvald B. 1930. Gatens hjemløse menn, *På hjemveien*, 32. (foredrag i Oslo kringkasting, 6.10.1929)

Hilditch, Jacob. 1913. *Fagert er landet : fra fortællinger*. Kristiania: Gyldendal.

Indstill. O. No. 11 (1854) *Indstilling fra Justitskommiteen No. 2 angaaende et af Representanten Skjerkholt fremsat Forslag om Tatere og Fantefolk*.

Skau, Martin J. Mathiassen. 1917. *Paa fante-stien*. Kristiania: Aschehoug. (2. utg.)

St.meld. nr. 15 (2000–2001) *Nasjonale minoriteter i Noreg – Om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar*.

St.prp. nr. 80 (1997–98) *Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter*.

Sundt, Eilert. 1974. *Fante- eller landstrygerfolket i Norge*, i Verker i utvalg 1, Oslo: Gyldendal. [Fortsatt beretning om Fantefolket, 1859].

Walnum, Jakob. 1896. Plan for arbeidet blant omstreiferne, trykt i Dokument Nr. 100 (1896) fra Budgetkomitten [Stortingsforhandlinger].

Litteratur

Hancock, Ian. 2002. *We are the Romani people*. Hertfordshire: University Of Hertfordshire Press.

Minken, Anne. 2009. *Tatere i Norden før 1850: sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.

Minken, Anne. 2012. Taterne – etnisitet og opprinnelse <http://marxisme.no/index.php/2012/nr-1-2012/769-anne-minken> [30.4.2014].

Niemi, Einar. 2003. Del I. 1814–1860, i Knut Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie*, bind 2, Oslo: Pax.

Om taterne som minoritet i et flerkulturelt samfunn. Kulturformidling i barnehage og skole. Oslo: Utdanningsdirektoratet, [u.å.]

Schlüter, Ragnhild. 1990. *De reisende – en glemte minoritet.* Levanger: Høgskolen i Levanger.

Sogner, Sølvi. 2003. Del II. 1537–1814, i Knut Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie*, bind 1, Oslo: Pax.

Vedlegg 2

Norges gjennomføring av Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter

Av Asbjørn Eide¹

1 Rammekonvensjonens hovedbestemmelser av betydning for romanifolket/taterne

Europarådets rammekonvensjon til vern for nasjonale minoriteter ble vedtatt i 1994, og trådte i kraft i 1998 etter å ha oppnådd det tilstrekkelige antall ratifikasjoner (12). Nesten alle europeiske land har sluttet seg til konvensjonen.

Viktige europeiske land som ikke har ratifisert, er Belgia (landet har en komplisert forfatningsordning som erkjenner tre nasjonaliteter, og Belgia vil ikke risikere forstyrrelser i dette); Frankrike (som forfatningsmessig ikke erkjenner eksistensen av nasjonale minoriteter); Hellas og Tyrkia (begge har spesielle traktatforpliktelser vedrørende noen minoriteter; dette går tilbake til fredsslutningen etter første verdenskrig, og de to landene vil av ulike grunner ikke gå inn på noe som kan rokke ved dette).

Alle land som har ratifisert rammekonvensjonen, har også ratifisert Europarådets menneskerettighetskonvensjon, Europarådets sosialpakt (som omhandler økonomiske og sosiale rettigheter) og de viktigste FN-konvensjonene om menneskerettigheter. De er derfor bundet også av disse og må ta hensyn til dem i sin anvendelse av rammekonvensjonen.

Formålet med rammekonvensjonen er å fastsette mer detaljerte regler om minoritetsvern, og det er særlig to hensyn som søkes fremmet: På den ene siden at personer som tilhører minoriteter, skal sikres likebehandling med andre personer og grupper i samfunnet, og på den andre siden at de skal kunne bevare og videreutvikle sin egen kultur. Dette forutsettes oppnådd innen rammen av en pluralistisk integrasjon i samfunnet.

Formålet er ikke å oppmuntre til utvikling av parallelle samfunn hvor minoritetene lever sitt eget liv atskilt fra de øvrige deler av samfunnet.

Minoritetene forutsettes å utgjøre integrerte deler av et større fellesskap hvor et sett av felles regler gjelder for alle, men tvungen assimilering er uttrykkelig forbudt.

Det er derfor viktig å skille mellom forbudt assimilering og legitim integrasjon med sikte på å fremme sosial samhörighet, noe som er viktig for å sikre interkulturelt samliv, like muligheter og sikring av de sosiale og økonomiske rettighetene som fellesskapet kan gi. Med dette som basis innebærer minoritetsrettighetene at minoritetene skal ha muligheter til å bevare og videreutvikle sin kultur, så langt dette er mulig innen rammen av samfunnets felles regler. Dette forutsetter at det gjøres en rimelig tilpasning («reasonable accommodation») mellom fellesskapets regler og minoritetens legitime behov for bevaring og utvikling av egen kultur.

De viktigste bestemmelser av betydning for romanifolket er artikkel 4 (likebehandling, ikke-diskriminering), artikkel 5 (respektere kulturen og legge forholdene til rette for at de kan fremme og videreutvikle sin kultur), 6 (fremme toleranse og forhindre hat og diskriminering), artikkel 12 (rettigheter vedrørende utdanning og skolegang), og artikkel 15 (rett til effektiv deltakelse i offentlig liv og i økonomisk, sosialt og kulturelt liv). Men også andre bestemmelser er av betydning.

Som nasjonale minoriteter i Norge regnes jøder, kvener, rom (sigøynere), romanifolket/taterne og skogfinner. Norge anser romanifolket/taterne som en egen nasjonal minoritet, med en historie som går iallfall 500 år tilbake i Norge. Romfolket ansees som en annen nasjonal minoritet, med en mye kortere historie i Norge.

Samene er dekket av en annen konvensjon med helt andre målsetninger, ILO-konvensjon 169 om urfolk og stammefolk (Indigenous and Tribal Peoples). Samenes egne organisasjoner har krevd at de ikke skal behandles under rammekonvensjo-

¹ Pkt. 5 er utarbeidet av Anine Flaaten.

nen, men som et eget folk under ILO-konvensjonen. Hovedforskjellen mellom de to konvensjoner er at urfolkskonvensjonen krever at gruppen behandles som et eget folk med en betydelig grad av selvstyre. Dette henger nært sammen med at urfolks rettigheter til land og territorier anerkjennes, dels som eiendom og dels som bruksrettigheter. Det er deres rettigheter til land og territorier som gir hovedgrunnlaget for utøvelsen av et mer eller mindre utstrakt selvstyre. Urfolkenes rettigheter setter sterke grenser for statens integrasjonspolitik overfor dem; graden av integrasjon forutsettes regulert og tilpasset ved gjensidige forhandlinger.

I noen sammenhenger kan det være usikkert hvilke grupper som er urfolk og hvilke som er minoriteter; i norsk sammenheng oppstår ikke dette problemet.

2 Overvåkning av gjennomføringen: rapporteringsplikten og Europarådets rådgivende komité

Ministerkomiteen i Europarådet overvåker statspartenes gjennomføring av rammekonvensjonen (artikkel 24). Statspartene er forpliktet til å gi fullstendig informasjon om lovgivningsmessige og andre tiltak som er truffet for å iverksette de prinsipper som er nedfelt i rammekonvensjonen, og periodisk å gi supplerende informasjon (artikkel 25). Med grunnlag i rammekonvensjonens artikkel 26 er det opprettet en rådgivende komité som gjennomgår disse rapportene og utformer sine vurderinger eller uttalelser i form av såkalte Opinions. Disse danner i sin tur bakgrunn for Ministerkomiteens resolusjoner. Uttalelsene består dels av de hovedfunn komiteen har gjort om gjennomføringen i vedkommende land, etterfulgt av et sett av anbefalinger om videre tiltak, dernest gjengis de funn komiteen har gjort med hensyn til forpliktelsene i den enkelte artikkel i konvensjonen, med et sett av anbefalinger for videre oppfølging, og til slutt et sett av samlende konklusjoner som danner grunnlaget for Ministerkomiteens resolusjoner.

Overvåkingen av statenes gjennomføring gjøres av Den rådgivende komité, som har et eget sekretariat som samler og systematiserer informasjon om utviklingen av minoritetsvern i Europa. I dette arbeidet har sekretariatet kontakt både med nasjonale myndigheter og med minoritetsorganisasjoner.

Det viktigste grunnlaget for komiteens uttalelser er de statlige rapportene, men komiteen

sørger også for å ha annen informasjon. Ved hjelp av sekretariatet sendes det ut et spørreskjema for besvarelse av den enkelte stat. I de fleste tilfeller besøker en delegasjon fra komiteen vedkommende land, og har der samtaler både med myndighetene og med minoritetene. I sine uttalelser gjengir komiteen både myndighetenes og minoritetenes synspunkter. Iblant organiseres det også et etterfølgende nasjonalt seminar i vedkommende land etter at uttalelsen er avgitt og publisert, hvor representanter for myndigheter, minoriteter og andre relevante institusjoner eller personer møter for å diskutere den nasjonale oppfølgingen av anbefalingene fra Den rådgivende komité og Ministerkomiteen.

3 Norsk rapportering

Norge har hittil rapportert tre ganger (2001, 2005 og 2010), den fjerde rapporten skal avgis i 2015. Den rådgivende komité har på grunnlag av disse rapportene avgitt tre uttalelser (2002, 2006 og 2011), og Ministerkomiteen har vedtatt sine resolusjoner vanligvis et år senere, i 2003, 2007 og 2012.

Den mest utførlige norske rapport er den første, avgitt 2001, som ga et historisk sammendrag av den politikken som har vært ført tidligere (rapportens pkt. 1.6.3.1). Den viste til regjeringens stortingsmelding den 8. desember 2000 om politikken overfor nasjonale minoriteter (St.meld. nr. 15 (2000–2001), Nasjonale minoriteter i Noreg). Denne stortingsmeldingen drøftet hvordan man kunne sikre like vilkår for samfunnsdeltakelse og bevaring av språk, kultur og kulturell identitet, og det ble redegjort for hvordan myndighetenes videre arbeid på området ville bli lagt opp. Den erkjente åpent at det hadde vært ført en nokså hardhendt assimileringsspolitikk i tidligere tider.

Den første norske rapporten til Europarådet (2001) bekreftet at tidligere tiders politikk aktivt har medvirket til å undergrave den tradisjonelle livsformen og kulturen som preget folkegruppen, og har ført til at mange, selv i dag, er tilbakeholdne når det gjelder å la den tradisjonelle livsformen og kulturen komme til uttrykk. Til å endre kulturen ble blant annet vergerådsloven av 1896 og løsgjengerloven av 1900 brukt. *Foreningen for bekjempelse av omstreifervesenet*, en kristelig privat organisasjon som ble startet i 1897, utviklet seg til en forvalter av sosialomsorgen overfor romanifolket, med tilskudd fra staten. I 1935 skiftet foreningen navn til Norsk misjon blant hjemløse. Sosial-

departementet gikk god for virksomheten, og Stortinget roste organisasjonen.

Rapporten sa videre at det tidlig i 1970-årene startet en prosess som førte til at politikken ble lagt om, og at særomsorgen ble avvirket gjennom 1980-årene. Den sa mindre om utviklingen i politikken i 1990-årene, men nevnte den forskningen som i siste del av 1990-årene ble gjennomført av Forskningsrådet for å undersøke den politikken som tidligere hadde vært ført, og hvilke konsekvenser den hadde hatt for folkegruppen. Forskningen ble finansiert av Sosialdepartementet.

Blant annet omtalte rapporten steriliseringspolitikken og fortalte at kvinner fra romanifolket var overrepresentert i denne praksisen.

Rapporten ble av Den rådgivende komité berømmet for sin åpenhet om disse forholdene.

Rapporten tallfestet romanifolket/taterne til å omfatte 2000–3000 personer, men sa at tallene var upresise. De ga uttrykk for hvor mange som kunne tenkes å regne seg som tilhørende denne minoriteten, ikke hvor mange som behersket språket eller hvor mange som hadde slektsbakgrunn fra de aktuelle gruppene. Et usikkerhetsmoment var at mange ikke ønsket å tilkjenne tilhørighet til minoritetsgruppen av frykt for diskriminering fra storsamfunnet, eller at de ikke var klar over sitt opphav. Særlig romanifolket/taterne hevdet at anslaget var altfor lavt på grunn av slike omstendigheter. Ut over samemanntallet fører norske myndigheter i dag ingen registre basert på etnisk tilhørighet. Det ble imidlertid opplyst at staten tidligere har ført registre som inneholdt slike ømtålige opplysninger («åndssvake-registeret» og Kriminalpoliti-sentralens «taterregister»).

For øvrig inneholdt den første rapporten informasjon om relevant norsk lovgivning og administrativ praksis i forhold til de enkelte artiklene i rammekonvensjonen. Praksis vedrørende likebehandling og forhindring av diskriminering ble behandlet under artikkel 4, mens tiltak med sikte på å legge forholdene til rette for fremme av minoritetenes kultur ble omhandlet under artikkel 5. Her ble blant annet utstillingen på Glomdalsmuseet og den offentlige støtten til dette nevnt. Det beskrives som et bidrag til å bøte på den uretten som har vært gjort overfor romanifolket/taterne opp gjennom historien.

Norsk integrasjonspolitik ble omhandlet under artikkel 5.2, mens norske tiltak for å fremme toleranse, dialog og samhandling mellom ulike befolkningsgrupper, derunder de nasjonale minoritetene, ble i rapporten omtalt under artikkel 6.

Rammekonvensjonens artikkel 12.3 forplikter Norge til å fremme like muligheter for tilgang til utdanning på alle nivåer for personer som tilhører nasjonale minoriteter. Rapporten sa her at det var en utfordring at opplæringen i skolen ikke var tilpasset det reisende levesettet som rom og romanifolket (taterne/de reisende) har. I den andre rapporten (2005) sa Norge at romanifolket ved Romanifolkets landsforening, nå Taternes landsforening, selv hadde tatt initiativet overfor Dronning Mauds Minne Høgskole for å sette i gang prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen*. Målet med prosjektet var å kartlegge og finne løsninger på vanskelighetene til romanibarn i skole og barnehage. Prosjektet startet opp i 2004 og gikk over tre år. Prosjektet mottok statsstøtte. Utdannings- og forskningsdepartementet delegerte ansvaret for oppfølging av prosjektet til Utdanningsdirektoratet.

Regjeringen legger til grunn at opplæringsplikten gjelder på lik linje for alle barn. I stortingsmeldingen om politikken overfor nasjonale minoriteter har regjeringen sagt at den vil vurdere om IKT i kombinasjon med skolestøttet kontaktnett i de aktuelle områdene kan tilpasses opplæringsbehovet hos rom (sigøynerne) og romanifolket (taterne/de reisende), som er på reise deler av skoleåret. I den tredje og foreløpig siste rapporten (2010) ble det sagt at prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen* ble avsluttet høsten 2009. Fornyings-, administrasjons- og kirke departementet, Kunnskapsdepartementet og Utdanningsdirektoratet ga i perioden 2004–2009 støtte til prosjektet, som har vært drevet av Dronning Mauds Minne Høgskole og Høgskolen i Sør-Trøndelag. Erfaringene fra prosjektet har vært positive både med tanke på bedre tilrettelegging av skoletilbud for barna i reiseperioder, og fordi kunnskap om tater og deres kultur har økt blant elever og foreldre som har vært involvert i prosjektet. Gjennom de fem årene prosjektet varte, ble det lagt betydelig vekt på å opparbeide tillit mellom partene. Det har derfor vært satset på utstrakt informasjon og veiledning til barnehager og skoler. Myndighetene var innstilt på at erfaringene videreføres i en mer permanent form.

Det ble derfor opplyst i rapporten fra 2010 at Dronning Mauds Minne Høgskole (DMMH), Høgskolen i Sør-Trøndelag (HiST) og Taternes landsforening (TL) skulle, i samråd med Nasjonalt senter for flerkulturell opplæring (NAFO), utarbeide en plan for videreføring av arbeidet. Første del i arbeidet med videreføring av prosjektet bør kunne defineres som en etableringsfase, ble det sagt. Det ble ansett som viktig at organiseringen

av arbeidet skjer slik at det etableres en god samarbeidsmodell mellom alle parter. Ressursrammen for videreføringen var i 2010 ikke endelig gitt. Som ledd i planleggingsarbeidet skulle behovet for nettbaserte tjenester spesielt rettet mot lærere vurderes, og videreutvikling av modellen for fjernundervisning skulle vektlegges. I planleggingsarbeidet skulle NAFO, DMMH, HiST og TL vurdere på hvilken måte andre organisasjoner/foreninger som representerer romanifolket/taterne, kunne trekkes med i arbeidet fremover.

I tilknytning til artikkel 12 ble det også sagt i rapporten av 2010 at barn av rom og romanifolket/tatere brukte barnehage i mindre grad enn majoritetsbefolkningen. For å gi alle like muligheter var myndighetene opptatt av å tilrettelegge barnehagetilbudet slik at også foreldre fra nasjonale minoriteter i større grad skulle se barnehagen som et viktig tilbud – ikke minst med hensyn til integrasjon og språkutvikling.

Rammekonvensjonens artikkel 15 pålegger Norge å skape de forutsetninger som er nødvendige for at personer som tilhører nasjonale minoriteter, sikres effektiv deltakelse i det kulturelle, sosiale og økonomiske liv og i offentlige anliggender, særlig de som berører dem.

I den første rapporten ble det sagt under pkt. 15.3, om deltakelse i det sosiale og økonomiske liv, at det ikke var gjort noen levekårsundersøkelse på de nasjonale minoritetene i Norge. Det kunne imidlertid antas at det eksisterte levekårsproblemer i noen av gruppene, særlig når det gjaldt bolig. Det fantes ingen særordninger for de nasjonale minoritetenes behov på slike områder. Minoritetene var omfattet av de generelle sosial- og trygdeordningene, som lå på lokalt forvaltningsnivå.

Rapporten opplyste at flere av organisasjonene for romanifolket/taterne hadde tatt opp med myndighetene at det lovfestede vilkåret om fagbrev for å kunne utøve visse yrker innebar et problem for mange fra romanifolket. Denne gruppen har sterke tradisjoner innenfor ulike områder av byggebransjen (for eksempel takdekking, snekring, murerarbeid o.a.). Faget har tradisjonelt blitt videreført ved opplæring fra far til sønn, og ikke ved formell yrkesfaglig utdanning, slik at man manglet eksamener og fagbrev.

Rapporten viste til at plan- og bygningsloven av 14. juni 1985 nr. 77 satte restriksjoner for retten til å utøve slike yrker uten fagbrev. Restriksjonene innebar at personer uten fagbrev som utgangspunkt ikke kunne opptre som faglig leder i en virksomhet som skulle utføre større bygningsarbeider. De kunne imidlertid utøve håndverksfaget

sitt som ansatt i en virksomhet som hadde tilstrekkelig faglig veiledning.

Personer uten fagbrev kunne også på selvstendig grunnlag påta seg mindre oppgaver som ikke var søknadspliktige etter plan- og bygningsloven. Lov av 17. juli 1998 nr. 61 om grunnskolen og den videregående opplæringa (opplæringsloven) ga rett til å ta fag- og svenneprøve uten læreforhold og skole dersom kandidaten hadde allsidig og langvarig (som regel fem år eller mer) praksis i faget. Kandidaten måtte også ha en viss teoretisk bakgrunn, siden man måtte ha bestått en tverrfaglig teoretisk prøve før man kunne gå opp til den praktiske fag- og svenneprøven.

Fra 1. august 2000 hadde voksne som har fullført grunnskolen eller tilsvarende, men som ikke hadde fullført videregående opplæring, fått rett til gratis videregående opplæring som blant annet ville gjøre det mulig å ta slik tverrfaglig prøve.

Opplæringen skulle tilpasses behovet til hver enkelt og bygge på den enkeltes realkompetanse. Det ville si at personer med lang praktisk erfaring, men manglende teoretisk bakgrunn, kunne få den nødvendige undervisningen for å ta den teoretiske delen av prøven. Samtidig kunne de bli fritatt for den praktiske delen av undervisningen. Retten kunne oppfylles blant annet ved fleksible tider for undervisningen eller ved fjernundervisning, slik at det var mulig å følge undervisningen ved siden av full jobb.

Den rådgivende komité var ikke helt fornøyd med situasjonen på dette området, og oppfordret i sin uttalelse i 2006 de norske myndighetene til å undersøke om de rettslige kravene til handel med brukte varer som blant annet krever faste utsalgssteder, og om kravene til fagbrev i visse yrker hadde negativ innvirkning på gjennomføringen av artikkel 15 når det gjaldt rom og romanifolket.

I sin rapport av 2010 sa Kommunal- og regionaldepartementet at Norge foreløpig ikke hadde funnet gode løsninger på denne utfordringen, men ville følge det opp, i dialog med gruppene og med Arbeids- og sosialdepartementet, og vurdere disse kravene med hensyn til gjennomføringen av rammekonvensjonen, og med hensyn til prinsippene i Ministerkomiteens anbefaling (2001) 17 om forbedring av den økonomiske og sysselsettingsmessige situasjonen for rom og romanifolket i Europa.

Dette var de viktigste punktene som de norske statsrapportene meddelte når det gjaldt gjennomføringen av rammekonvensjonens bestemmelser overfor romanifolket/taterne.

Både de norske statsrapportene, Den rådgivende komité's uttalelser og Ministerkomiteens

resolusjoner om Norge finnes på Kommunal- og moderniseringsdepartementets hjemmeside.²

Etter den første uttalelsen fra Den rådgivende komité avga Norge i oktober 2002 en kommentar, denne finnes også på ovennevnte webadresse. De fleste av disse dokumentene finnes på websiden på både norsk og engelsk.

4 Den rådgivende komité's vurderinger angående behandlingen av romanifolket/taterne

Det er viktig å være oppmerksom på at oppgaven for Den rådgivende komité ikke er å granske eller vurdere den politikk som ble ført i tidligere tider, men gjennomføringen av rammekonvensjonens bestemmelser i nåtiden, det vil si i perioden fra 1998. Men en del av denne oppgaven har vært å vurdere de erstatningsordninger og andre tiltak som har blitt etablert for å bøte på tidligere tiders politikk og overgrep.

Komiteens uttalelser gjelder alle de anerkjente norske nasjonale minoritetene: jøder, kvener, rom (sigøynere), romanifolket (taterne/de reisende) og skogfinner. Som før nevnt er samene i Norge, etter Sametingets ønske, ikke behandlet som nasjonal minoritet, men som et eget folk. I det følgende vil hovedvekten bli lagt på uttalelsene som spesielt gjelder romanifolket/taterne.

Strukturen i komiteens uttalelse («Opinion») har forandret seg litt i de senere år. Generelt er uttalelsene i de senere år bygd opp slik: Først følger et kort sammendrag av komiteens generelle inntrykk og viktigste anbefalinger. Dernest gjengis de hovedfunn komiteen har gjort, etterfulgt av mer detaljerte funn vedrørende etterlevelsen av de enkelte artiklene i rammekonvensjonen. Til sist trekker komiteen sine konklusjoner i fire deler: (i) En beskrivelse av den positive utviklingen som komiteen mener har funnet sted, etterfulgt av (ii) de mer negative trekk komiteen har funnet, dernest (iii) anbefalinger på grunnlag av funn som krever umiddelbare tiltak, og til slutt (iv) ytterligere, mer detaljerte anbefalinger.

Disse konklusjonene danner grunnlaget for Ministerkomiteens uttalelser. Det betyr ikke nødvendigvis at Ministerkomiteen helt ut følger Den rådgivende komité's konklusjoner og anbefalinger. Selv om det skulle være noen nyanser mellom

uttalelsene fra Den rådgivende komité og Ministerkomiteen, blir uttalelsen fra Den rådgivende komité publisert i sin opprinnelige form slik den ble vedtatt av Den rådgivende komité. Ministerkomiteen utøver altså ingen form for sensur overfor komiteen.

Nedenfor gjengis de viktigste problemområdene påpekt av Den rådgivende komité:

4.1 Manglende statistikk, registre eller annen offisiell kunnskap

Komiteen har hevdet at uten kunnskap om den etniske fordelingen av befolkningen er det vanskelig for norske myndigheter å overvåke og treffe effektive tiltak og for internasjonale overvåkingsorganer å sikre at Norge oppfyller sine forpliktelser etter rammekonvensjonen.

I sin kommentar til den første uttalelsen svarte Norge at myndighetene ville diskutere med representanter for minoritetene metoder for å forbedre statistisk materiale. Men noen tilfredsstillende ordning var ikke funnet. Komiteen har kommet tilbake til den manglende statistikk som et problem i sine senere uttalelser. Den mente at regjeringen burde vurdere å utarbeide måter å skaffe seg mer pålitelig statistikk om nasjonale minoriteter på, samtidig som det tas hensyn til Ministerkomiteens rekommandasjon (97)18 til medlemsstatene om beskyttelse av personopplysninger som blir samlet inn og behandlet for statistiske formål, og andre aktuelle normer. Riktignok erkjente komiteen at det i denne sammenheng måtte tas hensyn til følsomheten omkring disse opplysningene og til historiske årsaker, og at disse kunne hindre innsamling av fullstendige statistiske data for nasjonale minoriteter, men den mente at regjeringen likevel burde vurdere, i samarbeid med nasjonale minoriteter, om metoder som estimerer basert på adhocstudier, særlige undersøkelser, avstemninger eller andre vitenskapelige metoder kunne brukes for å forbedre omfanget og nøyaktigheten av dataene på dette området.

I den tredje (og foreløpig siste) uttalelse fra komiteen het det om dette:

Den rådgivende komité bemerker at det ikke er holdt noen telling i Norge, og at loven ikke tillater innsamling av informasjon om etnisk opprinnelse. Den er også informert om at personer som tilhører nasjonale minoriteter, uttrykker motvilje mot innsamling og spredning av personlige opplysninger, spesielt om etnisk opprinnelse.³

² http://www.regjeringen.no/nb/dep/kmd/tema/nasjonale_minoriteter/midtpalte/rapporteringer-pa-rammekonvensjonen.html?id=458136 (rett URL 19.5.2015)

Sett i lys av svært negative erfaringer i fortiden hadde Den rådgivende komité forståelse for dette synspunktet, men ville igjen påpeke betydningen av å innhente pålitelig informasjon om situasjonen til personer som tilhører nasjonale minoriteter, for å kunne gjennomføre tilfredsstillende tiltak og politikk. Denne informasjonen kunne innhentes gjennom innsamling av statistisk informasjon eller på andre måter, som for eksempel gjennom selektive studier eller spørreundersøkelser. Myndighetene kunne, innenfor gjeldende retningslinjer for data- og personvern, bruke slik informasjon til å dekke behovene til nasjonale minoriteter i større grad og eliminere enhver form for diskriminering.

Komiteen anbefalte derfor de norske myndighetene å finne måter å samle inn mer pålitelige opplysninger om situasjonen til nasjonale minoriteter på, i tett samarbeid med personene det gjaldt, og helt i samsvar med internasjonale retningslinjer for data- og personvern.

4.2 Forekomsten av diskriminering

Komiteen har i alle sine uttalelser uttalt at det fortsatt forekommer diskriminering, blant annet av personer fra romanifolket/taterne, men at situasjonen etter hvert har forbedret seg ved at lovgivning mot diskriminering er blitt forsterket og at etableringen av Likestillings- og diskrimineringsombudet har skapt mer effektive institusjoner mot diskriminering.

I første uttalelse (2002) het det (paragraf 72–74):

Den rådgivende komité finner at omfanget av de normative garantiene mot diskriminering er svært begrenset, og er av den oppfatning at myndighetene bør, som en prioritert sak, se nærmere på forslagene fra lovutvalget om å vedta en særskilt lov mot etnisk diskriminering samt en rekke endringer i andre aktuelle lover.

Den rådgivende komité finner at personer som tilhører nasjonale minoriteter, fremdeles blir diskriminert på en rekke områder, blant annet når det gjelder tilgang til visse tjenester, og er av den oppfatning at myndighetene bør følge sine planer om å ta opp disse problemene og bevilge tilstrekkelige ressurser for å støtte og overvåke gjennomføringen av disse planene.

Den rådgivende komité finner at det må innføres tilstrekkelige strukturer for å overvåke og ta opp diskrimineringsproblemet, og er av den oppfatning at regjeringen bør vurdere å opprette et særskilt tilsynsorgan for å sikre at de foreslåtte lovene mot etnisk diskriminering blir fulgt.⁴

I den andre uttalelsen (2006) ble det sagt at situasjonen var bedret. Den rettslige og institusjonelle rammen for bekjempelse av etnisk diskriminering var blitt styrket. Men situasjonen for romer og romanifolk/tatere var fortsatt en utfordring for regjeringen ettersom disse gruppene fremdeles møtte vanskeligheter i arbeidslivet, på boligmarkedet og særlig i utdanningssystemet. Til tross for en viss rosverdig innsats hadde ikke gjennomføringen av rammekonvensjonen vært helt vellykket når det gjaldt rom og romanifolket, som fortsatt ble diskriminert. Den rådgivende komité var bekymret over at det ikke på en gjennomført måte var tatt hensyn til tradisjonene og kulturene til disse minoritetene i relevante normer og forvaltningspraksis, noe som hadde ført til visse hindringer, for eksempel når det gjaldt å garantere dem lik rett til utdanning og å sikre dem full deltakelse i arbeidslivet (paragraf 105).

Komiteens tredje uttalelse konstaterte at Norge konsekvent hadde ført en støttende politikk overfor personer tilhørende nasjonale minoriteter, og hadde hatt en inkluderende og positiv tilnærming når det gjaldt rammekonvensjonens personlige virkeområde (paragraf 131), at diskrimineringsloven av 2006 ble endret i 2009 for å gi arbeidsgiverne en større rolle i kampen mot diskriminering på arbeidsplassen, og at Likestillings- og diskrimineringsombudet ble opprettet i 2006 for å overvåke gjennomføringen av lovbestemmelser, vurdere praksis og ta imot klager fra enkeltpersoner. Det var utarbeidet en handlingsplan for å fremme likestilling og hindre etnisk diskriminering (2009–2012), og i Oslo ble det gjennomført et læringsprosjekt for å inkludere rom i ulike arenaer i samfunnet (paragraf 132). Likevel var ikke situasjonen, etter komiteens oppfatning, helt tilfredsstillende: Personer som tilhørte minoritetene rom og romanifolket/taterne som opplevde at de ble diskriminert, nølte med å kontakte ombudet, enten fordi de hadde for liten kunnskap om gjeldende lover og rettsmidler, eller fordi de mente

³ Den rådgivende komité for Rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, Tredje uttalelse om Norge vedtatt 30. juni 2011, ACFC/OP/111 (2011)007, paragraf 36.

⁴ Den rådgivende komité for Rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, Uttalelse om Norge vedtatt 12. september 2002, ACFC/INF/OP/I(2003)003, paragraf 72–74.

ombudets virkemidler ikke passet til deres behov og omreisende livsstil. Det var kun fremmet noen få klager om diskriminering basert på etnisk opprinnelse. Det kunne late til at ombudet manglet de nødvendige ressursene for å bli mer synlig, spesielt overfor personer som tilhørte nasjonale minoriteter. Ombudet hadde altså ikke tilstrekkelige ressurser til å utføre oppgavene sine effektivt på det daværende tidspunkt.

Komiteen ga derfor de følgende anbefalinger om dette til Norge:

- Sørg for at lovverket for minoritetsrettigheter gjennomføres effektivt på alle nivåer, spesielt av regionale og lokale myndigheter;
- Gjennomfør tiltak for å øke allmennhetens kjennskap til arbeidet til Likestillings- og diskrimineringsombudet;
- Gi ombudet de ekstra ressursene som trenger for å utføre oppgavene sine effektivt;
- Iverksett resolutte tiltak for å forbedre situasjonen til personer som tilhører minoritetene rom og romanifolket/taterne, på reisene deres;
- Sørg for at det tas sterk avstand fra alle former for diskriminering mot personer som tilhører minoritetene rom og romanifolket/taterne når det gjelder tjenestetilbud, og spesielt at rom og romanifolket/taterne ikke nektes adgang til campingplasser uten gyldig grunn. Diskriminerende holdninger fra politiets side skal også sanksjoneres effektivt og behørig.

4.3 Politiets rolle

Første uttalelse, 2002:

Komiteén finner at det angiveligvis ikke er nok følsomhet for minoritetskulturer blant polititjenestemenn, og er av den oppfatning at det er behov for å styrke opplæringstiltak og andre tiltak som tar sikte på å sikre at standardene i Rammekonvensjonen blir tatt hensyn til på en gjennomført måte i arbeidet til organer som håndhever loven (paragraf 83).⁵

Til dette svarte Norge i sin kommentar til første uttalelse:

Ifølge den vedtatte handlingsplan vil politiet øke sin bevissthet og kunnskap om minoriteter. Det skal opprettes et dialogforum bestå-

ende av representanter for Politidirektoratet og representanter for relevante frivillige organisasjoner. Det skal også opprettes lokale fora for dialog i det enkelte politidistrikt. Disse fora skal bidra til bedre kommunikasjon og dialog mellom partene. I tillegg skal alle polititjenestemenn få opplæring på dette området.⁶

I sin uttalelse i 2006 sa komiteen at den med tilfredshet merket seg myndighetenes vedtak om å la nasjonale minoriteter bli omfattet av tiltakene som inngikk i den nasjonale handlingsplan mot rasisme og diskriminering for perioden 2002–2006. Planen omhandlet problemer som de berørte gruppene møtte – særlig på områder som adgang til arbeidsmarkedet og diskriminering på arbeidsplassen og i eiendomsmarkedet, i enkelte tilfeller også diskriminering fra politiets eller rettsapparatets side – og omfattet tiltak truffet av regjeringen for å avhjelpe situasjonen. Det var etablert et oppfølgingsutvalg, og utvalgets konklusjoner var forventet å foreligge før utgangen av 2006.

I sin uttalelse av 2011 fant komiteen det positivt at Norge støttet tiltak for å øke politiets rekruttering av personer som tilhører nasjonale minoriteter, samt for å lære flest mulig ansatte i politiet om kulturelt mangfold, men at det fortsatt var rapportert om fiendtlige og diskriminerende holdninger fra politiets side mot personer som tilhørte rom og romanifolket/taterne, som klaget over at de ikke kunne stole på politiets støtte dersom de ble nektet tilgang til campingplasser på reisene sine. Blant anbefalingene anmodet komiteen derfor om at diskriminerende holdninger fra politiets side ble sanksjonert effektivt og behørig.

4.4 Mulighetene for romanifolket/taterne til å bevare og utvikle sin kultur og tradisjoner (artikkel 5) samtidig med at de kan delta på lik linje i det økonomiske og sosiale liv (artikkel 15)

Komiteen sa i sin første uttalelse om dette at den under sitt besøk i Norge, i møter med minoritetene, ble kjent med problemene romanifolket/taterne møtte når det gjaldt adgangen til å utøve sine tradisjonelle yrker. Det ble særlig pekt på at regjeringen stilte krav med hensyn til utstyr og nødvendige kvalifikasjoner for å utøve visse aktiviteter, krav som det var vanskelig for dem det

⁵ Den rådgivende komité for Rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, Uttalelse om Norge vedtatt 12. september 2002, ACFC/INF/OP/I(2003)003, paragraf 83.

⁶ Den norske regjerings kommentar til synspunktene til Den rådgivende komiteen om oppfølging av Rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter i Norge, GVT/COM/INF/OP/I(2003)003, paragraf 83.

gjaldt, å oppfylle (se også omtale under artikkel 15 nedenfor).

Den rådgivende komité fant at det var behov for å sikre at lovgivningsrammen slik at den ikke la utilbørlige hindringer i veien for gjennomføringen av rammekonvensjonen artikkel 15, og at den innpasset for eksempel reisekulturen til minoritetene rom og romanifolket. Komiteen var av den oppfatning at myndighetene burde overvåke om aktuelle gjeldende normer inneholdt slike hindringer, og gjennomføre endringer dersom det var nødvendig (paragraf 98).

I sin andre uttalelse (2006) sa komiteen at med unntak av en rekke positive tiltak med sikte på å fremme reell likhet for samene var det iverksatt bare et begrenset antall positive tiltak for å rette opp for eksempel de sosioøkonomiske forskjellene mellom flertallsbefolkningen og rom og romanifolket. En undersøkelse utført av Senter mot etnisk diskriminering i 2000 om kommunenes gjennomføring av rammekonvensjonen artikkel 4 nr. 2 tydet på at slike tiltak var ekstremt begrenset også på lokalt plan. Samtidig tydet rapporter som viste at det fantes svakheter når det gjaldt å sikre reell likhet for personer som tilhørte disse minoritetene, for eksempel med hensyn til sysselsetting og boligforhold, på at det var behov for mer innsats på disse områdene (paragraf 28).

Den rådgivende komité merket seg at det var behov for å sikre at lovgivningsrammen var slik at den ikke la utilbørlige hindringer i veien for gjennomføringen av rammekonvensjonen artikkel 15, og at den innpasset for eksempel reisekulturen til minoritetene rom og romanifolket. I denne sammenheng oppfordret Den rådgivende komité myndighetene til å overvåke om de rettslige kravene til handel med brukte varer, som da omfattet faste utsalgssteder, eller lokale bokrav i forbindelse med tilgang til sosiale boliger, hadde en negativ innvirkning på gjennomføringen av artikkel 15 når det gjaldt rom og romanifolket, og å gjennomføre endringer dersom det var nødvendig.

Videre oppfordret Den rådgivende komité myndighetene til å undersøke mer om hvorvidt gjeldende lovgivning om kravene til fagbrev i visse yrker på en dekkende måte tok hensyn til rom og romanifolkets kultur, samtidig som det ble tatt hensyn til problemene som var meldt på dette området. I denne sammenheng burde myndighetene trekke på prinsippene i Ministerkomiteens rekommandasjon nr. (2001)17 om forbedring av den økonomiske og sysselsettingsmessige situasjonen for rom (sigøynere) og romanifolket (taterne/de reisende) i Europa (paragraf 63).

I den norske rapporten av 2010 sa Kommunal- og regionaldepartementet at Norge foreløpig ikke hadde funnet gode løsninger på denne utfordringen, men ville følge det opp i dialog med gruppene og med Arbeids- og sosialdepartementet og vurdere disse kravene i forhold til gjennomføringen av rammekonvensjonen og i henhold til prinsippene i Ministerkomiteens anbefaling (2001)17 om forbedring av den økonomiske og sysselsettingsmessige situasjonen for rom og romanifolket i Europa.

4.5 Skole, utdanning (knyttet til artikkel 12.3)

I sin første uttalelse (2001) fant komiteen at aktuelle skolebøker angiveligvis ikke inneholdt tilstrekkelige opplysninger om de forskjellige nasjonale minoritetene i Norge, og at vedkommende departement ikke kunne gi opplysninger om hvordan situasjonen var med hensyn til dette. Komiteen var av den oppfatning at det var behov for å forbedre overvåkingen av situasjonen med sikte på å rette opp eventuelle svakheter (paragraf 93). Den fant at utdanningssystemet angiveligvis ikke tok hensyn til reisekulturen til rom og romanifolket på en dekkende måte, og var av den oppfatning at myndighetene burde videreføre arbeidet sitt med å innpasse kulturen og særlige behov som rom og romanifolket hadde (paragraf 94).

Komiteen anbefalte de norske myndighetene å trappe opp sin innsats. Særlig burde det, som en prioritert sak, settes inn ytterligere ressurser for å løse problemene barn av romer og romanifolk/tatere møter i utdanningssystemet, og myndighetene burde legge større vekt på å overvåke integrasjon av disse barna i skolen (paragraf 48). Komiteen var bekymret over rapporter som tydet på at utdanningssystemet ikke tok hensyn til reisekulturen til rom og romanifolket på en dekkende måte, og dermed risikerte å påføre de berørte barna en ulempe. Den rådgivende komité var av den oppfatning at myndighetene burde videreføre arbeidet sitt med å innpasse reisekulturen og særlige tradisjoner og behov som rom og romanifolket hadde, med sikte på å fremme lik rett til utdanning på alle nivåer, samtidig som man tok hensyn til prinsippene i Ministerkomiteens rekommandasjon nr. (2000) 4 om utdanning av barn av rom/sigøynere i Europa (paragraf 54).

I sin andre uttalelse (2006) erkjente komiteen at myndighetene hadde lagt større vekt på utdanningssituasjonen for barn av romer og romanifolk/tatere i de senere årene. Det var tatt særlige initiativ for å lette disse barnas adgang til utdan-

ning og heve prestasjonsnivået deres. Fremgangen var likevel begrenset, og for å fjerne de gjenværende vanskelighetene og sikre like muligheter til utdanning for alle barn ville mer beslutsomme tiltak på alle nivåer være helt vesentlig (paragraf 22).

Representantene for nasjonale minoriteter hadde informert komiteen om at de også anså at det ikke var tatt tilstrekkelig hensyn til deres særegne kultur og identitet verken i utdanningssystemet eller i media, og at det var behov for ytterligere innsats for å forbedre deres omdømme blant folk flest (paragraf 161).

I sin tredje uttalelse (2011) fant komiteen at det var beklagelig at undervisningen for et stort antall barn av rom og romanifolket/taterne ikke ble sikret godt nok om sommeren når disse barna reiste med foreldrene. Nye ordninger måtte på plass for å tilby disse barna fjernundervisning. Komiteen anbefalte derfor at det ble laget løsninger som var tilpasset den bestemte livsstilen til rom og romanifolket/taterne for å gi dem lik tilgang til god undervisning samtidig som de kunne ivareta sin egen kultur, ved å innføre tilpassede undervisningsordninger, deriblant fjernundervisning.

4.6 Språkrettigheter og utvikling av språket (rammekonvensjonens artikkel 10)

Dette blir omtalt i liten grad, trolig fordi holdningene blant romanifolket/taterne er nokså reservert.

I sin uttalelse av 2006 understrekte komiteen betydningen av å ta vare på roms/sigøyneres og romanifolkets/taternes språk og gi disse språkene vern. Den merket seg at både romer og romanifolk/tatere var opptatt av å bevare og utvikle sine språk, som de fryktet sto i fare for å dø ut, og beklaget mangelen på økonomisk støtte, som ville ha gjort det mulig å puste nytt liv inn i disse språkene (paragraf 66).

Men komiteen merket seg samtidig at særlig romanifolket/taterne var betenkt over eventuelle planer om å gjennomføre forskning omkring og studier av deres språk og kultur utenfor deres samfunn. Særlig av historiske årsaker betraktet de fremdeles slike initiativ både som innblanding og som en trussel mot bevaringen av sin kultur og identitet (paragraf 67).

Spørsmål rundt språkvern og språkutvikling for romanifolket/taterne var derfor uavklart.

4.7 Erstatninger for fortidens overgrep

I sin første uttalelse (2001) fant Den rådgivende komité at søkere blant romfolk hadde rapportert vanskeligheter når det gjaldt å skaffe tilstrekkelig dokumentasjon for å få tilgang til ordningen med utbetaling av en erkjentlighetssum, som var utformet med sikte på å gi erstatning til ofre for tidligere overgrep. Komiteen var av den oppfatning at myndighetene burde vurdere flere måter å støtte søkere som tilhørte nasjonale minoriteter på, med sikte på å forbedre tilgjengeligheten til prosedyren.

Spørsmålet ble på nytt tatt opp i komiteens andre uttalelse (2006):

Romanifolkets/taternes representanter mener at regjeringen ikke har gjort nok for å gjøre opp for tidligere overgrep. I samtale med Den rådgivende komité klaget de særlig over hvor kompliserte og langvarige de aktuelle prosedyrene er, og over problemene de det gjelder, møter når de vil søke om tildeling fra erstatningsfondene som er etablert under billighetserstatningsordningen. Romanifolket/taterne mener at regjeringen bør føre en aktiv støttepolitikk og øremerke midler til videreføring av deres kultur uavhengig av erstatningstiltakene nevnt ovenfor.⁷

I den tredje uttalelsen (2011) sa komiteen at det fortsatt ble rapportert om visse vanskeligheter med å få utbetalt individuell erstatning for romanifolket/taterne som hadde vært ofre for den tidligere assimileringspolitikken og ikke kunne bevise sin kulturelle opprinnelse, da de ikke kunne vise til noen rettslig avgjørelse om plassering i fosterhjem, eller hadde andre former for dokumentasjon. Det ble fortsatt rapportert om visse vanskeligheter med å få tilgang til individuell erstatning i mangel av en nasjonal ordning for tildeling av økonomisk erstatning.

Komiteen anmodet derfor om at det ble laget en nasjonal ordning for tildeling av passende økonomisk erstatning, i tett samarbeid med personene det gjaldt.

⁷ Den rådgivende komité for Rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, Andre uttalelse om Norge vedtatt 5. oktober 2006, ACFC/OP/II(2006)006, paragraf 65.

4.8 Sammenfatning av Norges oppfølging

De norske rapportene, særlig den første, som ble avgitt i 2001, erkjente åpent de feilgrep og overgrep som var begått, og den diskriminering som hadde foregått i tidligere tider, inntil ca. 1980-årene. Utvalget roste Norge for denne åpenheten.

Dialogen mellom Norge og Europarådet, representert ved Den rådgivende komité og Ministerkomiteen, har derfor hovedsakelig fokusert på situasjonen i tiden etter 1998, da romanifolket/taterne ble anerkjent som nasjonal minoritet og Norge ble forpliktet under rammekonvensjonen.

Den rådgivende komité gir en positiv omtale av mange av de tiltak som Norge har gjort, men gir også uttrykk for kritikk på mange områder og har en rekke anbefalinger om ytterligere tiltak. Noen av disse anbefalingene er blitt fulgt opp av Norge. Dette notatet begrenser seg derfor til den kritikk som gjaldt situasjonen slik den var beskrevet i den siste rapporten, levert i 2010. Som nevnt skal den neste leveres i 2015.

Det er særlig disse temaene som komiteen har vektlagt:

1. Manglende statistikk, registrering eller annen systematisk innsamlet kunnskap om antall og situasjon blant minoritetene

Komiteen erkjente at dette var vanskelig og at det var skepsis blant minoritetene, men at det likevel burde forsøkes å finne metoder, særlig for å bli bedre i stand til å treffe adekvate tiltak for å bedre situasjonen.

2. Tiltak mot diskriminering

Komiteen noterte med tilfredshet at både lovgivning og institusjoner var blitt vesentlig forbedret, men at det fortsatt fantes noen uløste problemer.

3. Politiets rolle

Komiteen erkjente at det var gjort en betydelig innsats for å motvirke diskriminerende atferd, men at det fortsatt gjensto noen problemer, særlig når det gjaldt friksjoner mellom romanifolk/tatere og campingplasseiere.

4. Muligheten for å bevare egen kultur og likevel delta på lik basis i det økonomiske og sosiale liv

Komiteen erkjente at Norge hadde gjort noen tilpasninger, men at det foreløpig ikke var funnet noen helt tilfredsstillende løsninger på dette feltet. Dette ble også erkjent av de norske myndighetene.

5. Skole og utdanning

Hovedproblemet her var at skoleplikten gjaldt for alle på lik linje, og at det hadde vært vanskelig

å finne en tilpasning som tok hensyn til den reisende livsstilen, for dem som ønsket dette (blant voksne og barn).

6. Språkrettigheter og utvikling av språket

Dette har vært tatt opp av komiteen, men har ikke ført til mye debatt. Dette hang sammen med at romanifolket/taterne har hatt en viss skepsis til at det skal arbeides med dette utenfor deres eget miljø.

7. Erstatning for fortidens overgrep

Selv om det var lagt til rette for erstatning, og en del utbetalinger hadde skjedd, ble det fortsatt klaget over at prosedyrene eller betingelsene for erstatning var for vanskelige og at mer måtte gjøres for å forbedre dette.

5 Den rådgivende komités vurderinger angående nasjonale minoriteter i andre land

Det finnes nasjonale minoriteter i andre land som ligner på den norske minoriteten tater/romanifolk. Selv om det ikke er snakk om helt de samme grupper, kan det være relevant å se nærmere på Den rådgivende komités uttalelser om disse minoritetene i andre land. Dette kan fungere som sammenligningsgrunnlag med hensyn til de utfordringer som oppleves av romanifolket/taterne i Norge.

5.1 Sverige

Sverige har hittil rapportert tre ganger (2001, 2006 og 2011). Fjerde rapportering skal avgis i 2016. Den rådgivende komité har på grunnlag av disse rapportene avgitt tre uttalelser (2003, 2007 og 2012), og Ministerkomiteen har vedtatt sine resolusjoner i 2003, 2008 og 2013.

Som nasjonale minoriteter i Sverige regnes samer, «sverigefinnar», «tornedalingar», «romer» og jøder. «Romerna» i Sverige er en heterogen gruppe som består blant annet av «resandefolket» svenske «romer», finske «romer» og utenomnordiske «romer». Sveriges første statsrapport inneholdt nærmere informasjon om gruppens sammensetning (se Appendix 1: «Sweden's five national minorities»). Der ble det anslått det at det fantes omtrent 35 000–40 000 «romer» i Sverige.

I Den rådgivende komités tredje, og foreløpige siste, uttalelse ble det blant annet vist til at Sverige hadde vedtatt ny omfattende lovgivning mot diskriminering og tilsatt en diskrimineringsombudsman som kunne behandle alle grunner for diskri-

minering som var omfattet av svensk lov (paragraf 174).

To lover av særlig betydning for personer som tilhører nasjonale minoriteter ble vedtatt i 2009: lagen om nationella minoriteter och minoritets-språk (2009:724) og språklagen (2009:724).

Det ble vist til en strategi for «romsk» inkludering som ble utarbeidet i samråd med «romska» organisasjoner. Mye i strategien hadde blitt positivt mottatt av «romska» organisasjoner, men det hadde også blitt uttrykt uro over at søkelyset først og fremst ble rettet mot å oppnå likestilling for de barn som fødes i dag, noe som kunne lede til splittelse mellom unge «romer» og eldre generasjoner.

Den rådgivende komité har uttalt at overvåkingen av gjennomføringen av rammekonvensjonen kompliseres av at Sverige ikke fører offisiell statistikk over befolkningens etniske fordeling.

I sin første uttalelse fant komiteen at personer som tilhørte nasjonale minoriteter, deriblant «romska» kvinner, fortsatt ble diskriminert på en rekke områder, og anså at myndighetene burde fortsette å øke sin innsats og overvåke problemet. Videre anså komiteen at rettshåndhevende myndigheter burde sikre at etnisk motivert kriminalitet ble gitt tilstrekkelig prioritet. I sin andre uttalelse sa komiteen at det virket som om ombudsmannen mot etnisk diskriminering (DO) og andre sentrale aktører hadde bidratt til å redusere diskrimineringen på visse områder. Personer som tilhørte nasjonale minoriteter, særlig «romer», ble imidlertid fortsatt diskriminert, blant annet når det gjaldt arbeid og bosted. I sin tredje uttalelse så komiteen positivt på den nye diskrimineringsloven (2008:567) som trådte i kraft i 2009.

I sin første uttalelse anså komiteen at retts-håndhevende tjenestemenns holdninger og handlinger var særlig betydningsfulle for gjennomføringen av prinsippene i artikkel 6 i rammekonvensjonen. Komiteen var derfor bekymret over rapporter som tydet på at politiet på visse områder utførte sitt arbeid på en måte som overdrevent rettet seg mot «romer». Ifølge komiteen ville dette komme til ytterligere å begrense «roms» tillit til rettshåndhevende myndigheters arbeid. I sin tredje uttalelse konstaterte komiteen med interesse at hva gjaldt hatkriminalitet, hadde Brottsförebyggande Rådet (BRA?) fortsatt sitt arbeid med å forbedre rapporteringen og overvåkingen av hatmotiverte handlinger. Videre så komiteen positivt på den pågående innsatsen for å øke bevisstheten innen politiet og påtalemyndighetene med tanke på hvordan man identifiserte og håndterte saker som gjaldt hatmotiverte handlinger, og oppfordret personer som mente å

være offer for slike handlinger, om å melde fra om disse hendelsene til politiet. Komiteen anså slike tiltak som nødvendige for effektivt å motvirke hatkriminalitet.

Når det gjaldt retten til fritt og uhindret å bruke sitt minoritetsspråk privat og offentlig, uttrykte komiteen bekymring over at det ble rapportert om tilfeller der personale i så vel private foretak som skoler hadde forsøkt å forby eller begrense medarbeidernes eller elevenes bruk av andre språk enn svensk i pauser.

Når det gjaldt deltakelse i det offentlige liv eller i arbeidslivet for personer som tilhørte en nasjonal minoritet, beklaget komiteen i sin første uttalelse at det fantes lite korrekt statistikk å basere slutninger om etterlevelse av artikkel 15 i rammekonvensjonen på. Det fremgikk imidlertid at arbeidsløsheten blant «romer» er høy, komiteen anså at situasjonen for «romska» kvinner fortjente særskilt oppmerksomhet i denne sammenheng. I sin tredje uttalelse oppfordret komiteen svenske myndigheter til å fortsette sitt samarbeid med representanter for «romer» med henblikk på å fremme deltakelse fra «romer», inkludert kvinner, i det sosiale og økonomiske liv. Videre ba komiteen svenske myndigheter om å sikre at det tas særlig hensyn til barnets sosioøkonomiske sårbarhet når det besluttes å flytte et «romskt» barn fra hans eller hennes familie. Plassering av «romska» barn hos fosterfamilier bør skje med særskilt omsorg slik at man med sikkerhet velger de familier som best kan garantere at barnas «romska» identitet og kultur bevares (paragraf 165).

I sin første uttalelse (2003) fant komiteen at skolens lærebøker ikke inneholdt tilstrekkelig informasjon om de ulike nasjonale minoriteter i Sverige. I sin tredje uttalelse sa komiteen at mange av de problemene som ble påpekt i tidligere uttalelser, vedvarte. Disse omfattet mangel på kunnskap eller anerkjennelse av «romsk» kultur i skolen og lærerplanen. Det ble vist til at «romska» barn ble mobbet og trakassert av elever eller lærere, samt høy fraværshyppighet. Komiteen anbefalte at svenske myndigheter tok skritt for å motvirke den høye andelen romer som «hoppet av» skolen og det høye fraværet blant «romska» barn.

5.2 Andre land

5.2.1 Irland

Irland har hittil rapportert tre ganger (2001, 2006 og 2011). Den rådgivende komité har på grunnlag av disse rapportene avgitt tre uttalelser (2003,

2006 og 2012), og Ministerkomiteen har vedtatt sine resolusjoner i 2004, 2007 og 2014.

I sin tredje uttalelse viste Den rådgivende komité til at Irland ratifiserte rammekonvensjonen i 1998, men at Irland ikke hadde gitt noen erklæring vedrørende anvendbarheten av rammekonvensjonen, og at det ikke fantes noen definisjon av en nasjonal minoritet i irsk nasjonal lovgivning. Statsrapporten tok imidlertid opp saker som var relatert til «Travellers», og ga betydelig informasjon om en rekke saker som påvirket den i økende grad mangfoldige befolkningen i Irland.

I sine to første uttalelser fant komiteen at det til tross for forbedringer forelå et behov for å fortsette arbeidet med å øke bevisstheten om menneskerettigheter innenfor det irske politiet (Gardaí). I den tredje uttalelsen gjentok komiteen sin oppfordring til de irske myndighetene om å fortsette sin innsats med å rekruttere og beholde en mer etnisk og kulturelt mangfoldig polititjeneste.

I de to første uttalelsene noterte Den rådgivende komité seg en rekke utfordringer som møtte «Traveller»-elever. I sin tredje rapport uttalte komiteen at til tross for at det hadde funnet sted enkelte små forbedringer når det gjaldt skolegangen til «Traveller»-barn, fortsatte situasjonen å gi grunn til bekymring. Blant annet var fortsatt andelen av «Traveller»-barn som avsluttet skolegangen før tiden («drop-outs»), stor sammenlignet med resten av befolkningen. Komiteen så positivt på informasjonen om at segregerte «Traveller»-førskoler ble faset ut. Videre oppfordret komiteen myndighetene til å stenge, i samråd med dem som det berørte, de to gjenværende spesialskolene for «Travellers».

I den tredje uttalelsen noterte komiteen seg med dyp bekymring at «Travellers» fortsatte å oppleve diskriminering når det gjaldt adgangen til arbeidsmarkedet. Videre påpekte komiteen at til tross for diverse tiltak som var iverksatt i løpet av de siste årene, fortsatte «Travellers» å møte betydelige utfordringer i relasjon til bosted («adequate accommodation»). Komiteen fant det blant annet urovekkende at det i 2010 fortsatt var 444 familier som bodde under veldig prekære forhold på uautoriserte campingplasser («halting sites»).

5.2.2 Spania

Spania har hittil rapportert fire ganger (2000, 2006, 2012 og 2014). Den rådgivende komité har på grunnlag av disse avgitt tre uttalelser (2003, 2007, 2012 og 2014, hvorav den sistnevnte er «restricted»). Ministerkomiteen har vedtatt sine resolusjoner i 2004, 2008 og 2013.

I sin tredje uttalelse påpekte Den rådgivende komité enkelte problemområder. Den viste blant annet til at personer som tilhørte minoritetsgruppen «roma» fortsatt opplevde diskriminering på en rekke ulike livsområder, og ble påvirket uforholdsmessig av den økonomiske krisen i landet. Det ble også påpekt at konsentrasjonen av «roma»-elever på skoler som var lokalisert i ugunstige områder, vedvarte.

Komiteen viste videre til at media fortsatte å skape og spre stereotyper og fordommer mot enkelte minoritetsgrupper, inkludert «roma» og innvandrere. Komiteen uttalte at «Stop-and-search»-operasjoner utført av politiet rettet seg i uforholdsmessig stor grad mot «roma», noe som forsterket diskrimineringen mot disse gruppene.

Videre uttalte komiteen at det forelå mangel på bevissthet om lovgivning mot diskriminering ved domstolene, og mangel på informasjonsinnhenting vedrørende rasistisk motiverte handlinger i rettssystemet og av politiet.⁸

5.2.3 Storbritannia

Storbritannia har hittil rapportert fire ganger (1999, 2007, 2010 og 2015). Den rådgivende komité har på grunnlag av disse avgitt tre uttalelser (2001, 2007 og 2011). Ministerkomiteen har vedtatt sine resolusjoner i 2001, 2008 og 2012.

I sin tredje uttalelse påpekte Den rådgivende komité enkelte problemområder. Den viste blant annet til at det hadde blitt foretatt betydelige forsøk på å bekjempe hatkriminalitet, men at dette likevel hadde økt siden avsikten av Den rådgivende komités andre uttalelse. Videre uttalte komiteen at fiendtlighet i noen deler av majoritetsbefolkningen mot grupper som sigøynere, «Travellers» og «roma», innvandrere og muslimer vedvarte. Komiteen sa at situasjonen til sigøynere og «Travellers» skapte fortsatt særlig bekymring, til tross for tiltak iverksatt av myndighetene særlig innenfor utdanningsområdet. Komiteen uttalte at disse gruppene fortsatt opplevde store vansker når det gjaldt bosted.⁹ Komiteen viste også til at sigøynere og «Travellers» opplevde ulemper når det gjaldt tilgang til helseomsorg.¹⁰

⁸ Se Den rådgivende komité for Rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, Tredje uttalelse om Spania vedtatt 22. mars 2012, ACFC/OP/III(2012)003, Executive summary.

⁹ Se Den rådgivende komité for Rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, Tredje uttalelse om Storbritannia vedtatt 30. juni 2011, ACFC/OP/III(2011)006, Executive summary.

5.2.4 *Sammenfatning av andre lands oppfølging av rammekonvensjonen*

Uttalelsene fra Den rådgivende komité viser at grupper som tilhører lignende nasjonale minoriteter i andre europeiske land, møter en rekke utfordringer som til en viss grad ligner på dem som oppleves av romanifolket/taterne i Norge. Komité-

¹⁰ Se Den rådgivende komité for Rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, Tredje uttalelse om Storbritannia vedtatt 30. juni 2011, ACFC/OP/III(2011)006, par. 17.

teens uttalelser viser at personer som tilhører nasjonale minoriteter, i flere europeiske land fortsatt diskrimineres på flere områder. Overfor flere land påpeker videre komiteen at manglende statistikk, registre eller annen offisiell kunnskap gjør det vanskelig å overvåke gjennomføringen av rammekonvensjonen. Videre viser uttalelsene at grupper som tilhører nasjonale minoriteter, møter vanskeligheter på en rekke av de samme områdene, herunder skole og utdanning, forholdet til politiet, samt når det gjelder bosted og arbeid.

Vedlegg 3

Ingen rasediskriminering av «tater»?

Om Norges ratifisering av FNs rasediskrimineringskonvensjon i 1970

Av Per Haave

På FNs generalforsamling i 1971 uttalte en av Norges representanter, stortingsrepresentanten Egil Aarvik (KrF), at rasediskrimineringskonvensjonen (RDK) var en av FN-systemets mest betydningsfulle internasjonale overenskomster fordi den påla regjeringer i land med minoritetsgrupper å beskytte disse mot diskriminering.¹ Året i forveien, i august 1970, hadde Norge ratifisert konvensjonen etter å ha undertegnet den i november 1966. Konvensjonen var blitt vedtatt av FN i desember 1965 og trådte i kraft i januar 1969.

I forkant av ratifiseringen foretok Bortenregjeringen (1965–1971), der Aarvik var sosialminister, en vurdering av hvorvidt konvensjonsforpliktelsen gjorde det nødvendig å foreta endringer i norsk rett. Som følge av dette ble det foretatt to endringer i straffeloven.

Det ble også vurdert hvorvidt det fantes bestemmelser som diskriminerte «sigøynere og tater» som etniske grupper.² To lover ble vurdert: løsgjengerloven av 1900 og fremmedloven av 1956. Det ble konkludert med at bestemmelser i disse to lovene som kunne tenkes å være diskriminerende, var rettet mot enkeltindividets levemåte som «omstreifere», og ikke mot «sigøynere og tater» som etniske grupper.³ De kunne derfor ikke sies å være diskriminerende i rasediskrimineringskonvensjonens forstand, lød konklusjonen. Ratifiseringen fikk følgelig ingen konsekvenser for norsk politikk overfor «tater» (taterne/romanifolket).⁴

Den rettslige vurderingen ble foretatt av sorenskriver Ole F. Harbek, tidligere leder av

Straffelovrådet (1949–1965) og en «grand old man» i norsk juss. Harbek var kjent med virksomheten til Norsk misjon blant hjemløse fra langt tilbake i tid. Alt i 1923 hadde Harbek, som sekretær i Justisdepartementet, bistått sentrale myndigheter med tanker om hvordan «omstreiferproblemet» kunne løses. Blant annet mente Harbek den gangen at det ville være en «ganske effektiv foranstaltning til motarbeidelse av omstreiferuvesenet» å forby omstreifere å holde hest.⁵ Forbudet ble innført i 1951 som en del av dyrevernloven, og var fortsatt gjeldende da Harbek foretok sin vurdering av norsk rett i slutten av 1960-åra. Som fast juridisk medlem i helsedirektørens steriliseringsråd fra 1950 til 1960 var Harbek også kjent med den steriliseringspraksisen som rammet omstreifere.

Det foreliggende notatet utdyper og plasserer i en historisk kontekst den vurderingen Ole F. Harbek gjorde for å sikre at det ikke fantes noen motstrid i norsk rett med rasediskrimineringskonvensjonens regler hva angikk «tater».⁶ Harbeks innstilling fra 1969 var trolig også bestemmende for Bortenregjeringens vurdering av «minoritetsartikkelen» (artikkel 27) i FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter (SP) året etter, noe jeg tar opp i kapittel 10.

1 Minoritetsvern før og etter andre verdenskrig

I moderne folkerett går ideen om minoritetsvern tilbake til Westfalen-fredens regler om beskyttelse mot religionsfølgelse (1648), og har slik sett striden mellom katolikker og protestanter som sitt utgangspunkt. Seinere fulgte traktater for å

¹ St.meld. nr. 58 (1971–72), s. 108.

² Dette punktet i vurderingen synes å være glemt. Det er for eksempel ikke omtalt i *Rettslig vern mot etnisk diskriminering* (NOU 2002: 12).

³ I dette notatet brukes ordet «omstreifer» ofte, enten alene eller i ordsammensetninger. For å unngå en overdreven bruk av anførselstegn, settes ordet og (de fleste) ordsammensetningene uten anførsel.

⁴ Jf. Den norske Helsingforskomité 2009, s. 18, 35.

⁵ Haave 2015.

⁶ Som nevnt omfattet vurderingen også «sigøynere», men i dette notatet er framstillingen først og fremst konsentrert om den gruppa som her ble kalt «tater».

beskytte folkegrupper språk og egenart. Samtidig var spørsmålet om minoritetsvern kontroversielt, fordi det kom i konflikt med ideer om nasjonalstaten og folkestyret. Fram til første verdenskrig ble det i Europa likevel innført flere traktatfestede minoritetsgarantier og internrettslige minoritetsordninger. Derimot ble det ikke utviklet noe samlet system for minoritetsvern som en del av folkeretten. Minoritetsvernet var usammenhengende, tilfeldig og inkonsekvent, og uten internasjonale sanksjoner eller tvangsmidler overfor stater som brøt sine minoritetsforpliktelser.

Da Europa-kartet etter første verdenskrig skulle retusjeres etter prinsippet om nasjonal selvbestemmelsesrett, var det åpenbart at det etnografiske kartet ikke ville sammenfalle med det politiske.⁷ På fredskonferansen i Versailles i 1919 ble det likevel oppnådd enighet om at skjebnen til folk og folkegrupper uten egen statsdannelse var en sak for folkeretten generelt, og for Folkeforbundet spesielt. I Folkeforbundets regi ble det innført flere traktater om vern av nasjonale minoriteter. I sum var dette et minoritetsrettssystem for å ivareta visse grupperettigheter, men systemet var fragmentert og gjaldt bare visse land i Sentral- og Øst-Europa. Verken spørsmålet om rasediskriminering eller menneskerettigheter var en del av dette systemet.⁸

I 1930-åra brøt Folkeforbundets minoritetsrettssystem sammen, dels fordi det var blitt misbrukt av ekstreme nasjonalistiske bevegelser, og dels fordi det vakte sterk irritasjon i land som var blitt pålagt minoritetsforpliktelser. Troen på et system med minoritetsvern raknet til fordel for et system basert på vern av individuelle rettigheter. Et talende uttrykk for dette paradigmeskiftet finner vi i følgende utsagn fra 1942 av den britiske historikeren E.H. Carr (1892–1982), en toneangivende professor i internasjonal politikk som hadde mistet troen på Folkeforbundet:

I den tro at nasjonene er klart avgrensede samfunn med klart avgrensede rettigheter, godkjente fredsstifterne i 1919 undertiden ukritisk visse folkegrupper som bærere av disse nasjonale rettigheter, enda mange hadde levd lenge utenfor sitt fedreland, og de unngikk det tornefulle spørsmål hvor langt kravene som ble reist, stemte med ønskene og interessene til den nasjon i hvis navn de ble satt fram. Dette feilgrep må ikke gjenta seg. En kan unngå det ved stadig å ha for øye den kjensgjerning at selvbe-

stemmelse ikke er en rettighet for visse godkjente og fra tidligere fastslåtte nasjonale enheter, men en rettighet for enkeltindivider som innen visse grenser innbefatter retten til å danne en nasjonal enhet. Det vil sikkert virke til å klare tanken om vi snakker mindre enn vi gjør i dag om rettighetene og kravene til Ruritania som sådanne og mer om retten og kravene til ruritanerne som enkeltindivider.⁹

En tilsvarende holdning ble dominerende i FNs første fase. Tanken om minoritetsvern mistet legitimitet til fordel for individuelle menneskerettigheter.¹⁰ Nå skulle det enkelte individ beskyttes, enten det tilhørte en minoritet eller en majoritet, og uansett nasjonalitet, kjønn, tro, rase og sosial stilling. Dette prinsippet ble lagt til grunn for FN-pakten, alle mennesker skulle beskyttes som individer. Riktignok ble det under utarbeidelsen av menneskerettighetserklæringen fremmet krav om å utvikle et minoritetsvern, men i FN dominerte en individrettet likebehandlingslinje. Menneskerettighetserklæringen ble derfor vedtatt i desember 1948 uten at man klarte å oppnå enighet i spørsmålet om minoritetsvern.¹¹

Grupperettighetstenkningen ble likevel ikke helt skjøvet til side. Folkemordskonvensjonen av 1948, som trådte i kraft 1951 (ratifisert av Norge i 1949), var den første konvensjonen som inneholdt bestemmelser spesielt innrettet mot minoriteter, selv om minoritetsvernet ble mindre omfattende enn det enkelte medlemsland ønsket.¹² Folkemordskonvensjonen ble likevel lenge stående alene med sitt minoritetsvern. Først i 1960-åra fikk tanken om minoritetsvern et større, men likevel begrenset gjennomslag i FN-systemet.¹³ Den første konvensjonen (utenom folkemordskonvensjonen) som trakk i retning av et minoritetsvern, var UNESCOs konvensjon om diskriminering i utdanning (1960), dernest rasediskrimineringskonvensjonen (RDK) fra 1965.

I FNs rasediskrimineringskonvensjon kommer tanken om et minoritetsvern kanskje tyde-

⁷ Østerud 1984, s. 99–100.

⁸ Eide 2015, s. 69.

⁹ Carr 1947, s. 63–64. Ruritania er navnet på et fiktivt land som er blitt brukt i flere ulike sammenhenger, så vel i skjønnlitteratur som i politiske og historiske fortellinger om nasjonalisme og stormaktspolitikk.

¹⁰ Østerud 1984, s. 122.

¹¹ For en nærmere framstilling, se Eide 1999. Jf. Eide 2014, s. 52–53.

¹² Et tidlig konvensjonsutkast omfattet «kulturelt» folkemord i tillegg til «fysisk» (jf. konvensjonsartikkel 2 bokstav a–c) og «biologisk» (jf. konvensjonsartikkel 2 bokstav d–c) folkemord. Tanken om å innlemme kulturell utslettelse i begrepet om «folkemord» viste seg å være for radikalt i FN. Se f.eks. St.meld. nr. 12 (1948), s. 37.

ligst til syne i artikkel 1, punkt 4 og artikkel 2, punkt 2. Førstnevnte har følgende ordlyd:

Særlig tiltak som settes i verk utelukkende for å sikre tilfredsstillende framgang for visse rasegrupper, etniske grupper eller individer som trenger slik beskyttelse som kan være nødvendig for å sikre at disse grupper eller individer på like vilkår skal kunne nyte og utøve menneskerettighetene og de grunnleggende friheter, skal ikke anses som rasediskriminering forutsatt at tiltakene ikke fører til at det opprettholdes særlige rettigheter for forskjellige rasegrupper, og at de ikke fortsettes etter at de mål tiltakene tok sikte på er oppnådd.¹⁴

I artikkel 2, punkt 2 heter det:

Konvensjonspartene skal, når forholdene gjør det nødvendig, ta spesielle og konkrete forholdsregler på det sosiale, økonomiske, kulturelle og andre områder, for å sikre tilfredsstillende utvikling og vern for visse rasegrupper eller individer som tilhører disse grupper, med det formål å garantere at de fullt ut og på like fot kan nyte menneskerettighetene og de grunnleggende friheter. Disse forholdsregler må ikke i noe tilfelle føre til at ulike eller særlige rettigheter opprettholdes for forskjellige rasegrupper etter at de mål tiltakene tok sikte på, er oppnådd.

Selv om rasediskrimineringskonvensjonen i sin kjerne var individrettet, ble den på grunn av formuleringene i disse to artikkelene forstått som en døråpner for minoritetsvern. Eksempelvis framholdt Edvard Hambro (1911–1977), Norges ambassadør ved FN i New York, i 1969 at regjeringer som har minoriteter «innenfor sin territoriale jurisdiksjon», burde føle «et særlig ansvar for dem» og iverksette «tiltak som måtte være nødvendig for å beskytte dem mot krenkelser av fun-

damentale menneskerettigheter».¹⁵ Hambro fant det spesielt viktig å ivareta dette hensynet i land hvor det pågikk en «sosial integrering» av minoriteter, for å unngå «menneskelig lidelse og tragedie». Videre framholdt Hambro at minoriteter «uansett rase, språk og religion og uansett årsaker til deres nåværende situasjon», hadde «rett til å bli respektert og til å bli beskyttet av prinsippene om fundamentale menneskerettigheter». Likevel må det sies at en slik positiv gruppetenkning i liten grad hadde vært fremme under diskusjonene som førte fram til rasediskrimineringskonvensjonen. Først og fremst ble gruppetenkningen vurdert negativt, særlig på grunn av den sterkt gruppeorienterte apartheidpolitikken i Sør-Afrika.

Det var først med de to menneskerettighetskonvensjonene om sivile og politiske rettigheter (SP) og økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (ØSK) i 1966 at tanken om minoritetsvern fikk et større gjennombrudd i FN-systemet, om enn også disse konvensjonene i seg selv primært var individuelt anslått.

Viktigst i et grupperettighetsperspektiv er artikkel 27 i konvensjonen om sivile og politiske rettigheter, som fastslår at i stater med etniske, religiøse eller språklige minoriteter skal de som tilhører slike minoriteter, ikke nektes retten til, sammen med andre medlemmer av sin gruppe, å dyrke sin egen kultur, bekjenne seg til og utøve sin egen religion eller bruke sitt språk.¹⁶ Med denne ordlyden ga artikkelen et bud om beskyttelse mot assimilering i betydningen påtvunget integrering på storsamfunnets premisser.¹⁷ Det er likevel grunn til å minne om at artikkel 27 ikke innebar noe mer enn en passiv forpliktelse for konvensjonsstatene: Det heter at etniske, religiøse eller språklige minoriteter *skal ikke nektes* retten til, sammen med andre medlemmer av sin gruppe, *å dyrke sin egen kultur*, bekjenne seg til og utøve sin egen religion, eller *bruke sitt språk*. Det var først med FNs minoritetserklæring av 1992, og Europarådets rammekonvensjon av 1995, at varig vern for gruppen som sådan ikke bare ble en passiv forpliktelse til å respektere, men en aktiv forpliktelse til å legge forholdene til rette for at kulturen skulle kunne opprettholdes og utvikles.¹⁸

¹³ Ifølge Samerettsutvalget bidro artikkel 14 i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon (EMK) vedtatt av Europarådet i 1950 (ratifisert av Norge i 1951) til å gjenreise tanken om et folkerettslig minoritetsvern, se *Om samenes rettsstilling* (NOU 1984: 18), s. 239. Artikkel 14 innførte ikke i seg selv et minoritetsvern, men ga uttrykk for at de rettigheter og friheter som er angitt i konvensjonen, skal sikres uten diskriminering på grunn av kjønn, rase, hudfarge, språk, religion, politisk oppfatning m.m. Det er derfor ikke tydelig på hvilken måte EMKs artikkel 14 skulle ha en slik virkning, all den stund den må sies å ha vært forankret i en rådende individrettet likebehandlingslinje.

¹⁴ Her etter den norske oversettelsen i Harbek 1969.

¹⁵ St.meld. nr. 27 (1969–79), s. 175.

¹⁶ For en nærmere framstilling, se Barten 2015, jf. Eide 2014, s. 53–54.

¹⁷ Jf. *Om samenes rettsstilling* (NOU 1984: 18), s. 270.

¹⁸ For en nærmere framstilling av den historiske prosessen fram til 1992-erklæringen, se Phillips 2015.

2 Et spesifikt krav om kriminalisering av rasediskriminering

Det var flere og ulike forhold som førte til at FNs rasediskrimineringskonvensjon så dagens lys: holocaust-erfaringen, kolonisystemene i Afrika og Asia, apartheidpolitikken i Sør-Afrika og den kalde krigen.¹⁹ En mer umiddelbar årsak var den antisemittiske bølgen som gikk over Europa vinteren 1959–1960, med angrep på synagoger og jødiske kirkegårder.²⁰ Opprinnelig var tanken i FN å lage en felles konvensjon mot rasemessig og religiøs intoleranse. Det lot seg ikke gjøre. I 1962 vedtok FNs generalforsamling at arbeidet med å forby rasediskriminering og religiøs diskriminering skulle holdes adskilt, og at det på begge områder først skulle lages erklæringer før reglene ble endelig utformet i juridisk bindende konvensjoner. Beslutningen var et kompromiss. Samtidig var det underforstått at arbeidet med rasediskrimineringsdokumentene skulle prioriteres.²¹

Årsaken til at man skilte rasediskriminering og religiøs diskriminering fra hverandre, var dels striden mellom Israel og araberstatene, dels at de østeuropeiske statene ikke betraktet religionsspørsmålet som like viktig som rasespørsmålet. Den kanskje viktigste årsaken var likevel den plassen rasediskriminering inntok i de afrikanske statenes frigjøringskamp.²²

I samsvar med dette utarbeidet Menneskerettighetskommisjonen et utkast til erklæring om avskaffelse av alle former for rasediskriminering. Etter å ha blitt godkjent av Det økonomiske og sosiale råd fikk FNs generalforsamling et utkast til behandling i 1963 som stemplet rasediskriminering som en fornektelse av FN-pakten og menneskerettighetsprinsippene, og som et hinder for vennskapelige og fredelige forbindelser mellom landene.²³ Hovedmålet var å gjøre slutt på all diskriminering av «svarte og andre ikke-hvite personer», noe som gjenspeilte de afrikanske statenes økende representasjon i FN-systemet.²⁴

¹⁹ Sovjetunionen kritiserte Vesten for å føre en rasediskriminerende politikk i kolonier og overfor minoriteter i egne land. Vestlige politiske eliter fryktet at denne kritikken ville svekke Vestens innflytelse og styrke Moskvas innflytelse i den tredje verden, og i det hele tatt svekke Vestens moralske autoritet verden over. For å motvirke kommunismens økende innflytelse erkjente vestlige politikere at de måtte ta et oppgjør med rasetenkningen. Resultatet ble en konsensus om motstand mot rasediskriminering på tvers av ideologiske skillelinjer. Se Malik 1996, s. 16–18.

²⁰ Banton 1991, s. 8. Meron 1985, s. 283.

²¹ Banton 1991, s. 8.

²² St.meld. nr. 55 (1962–63), s. 109.

²³ St.meld. nr. 50 (1963–64), s. 81.

I det videre arbeidet med rasediskrimineringsspørsmålet fikk FN støtte fra Den interparlamentariske union, hvor Norge var medlem. I en resolusjon fra unionens konferanse i Beograd i 1963 ble parlamentene i de stater hvor det fantes tegn til rasediskriminering, bedt om å samarbeide med sine regjeringer for å fremme lover som tok sikte på å avskaffe diskriminering av enhver art, «basert på rase, farge, religion, språk eller sosial stilling». Videre ble parlamentene oppfordret til å påvirke folkeopinionen, støtte FN, UNESCO og andre internasjonale organer i deres arbeid for å fjerne rasediskriminering og spesielt gi sin støtte til fullføringen av en rasediskrimineringskonvensjon.²⁵

I november 1963 vedtok FNs generalforsamling Erklæring for avskaffelse av alle former for rasediskriminering. Erklæringen fordømte samtlige former og uttrykk for diskriminering på grunn av «rase, hudfarge eller etnisk opprinnelse», men påla ikke medlemslandene noen juridisk forpliktelse til å forby slik diskriminering. I neste omgang fulgte en juridisk forpliktende konvensjon: 21. desember 1965 vedtok FNs generalforsamling enstemmig *Den internasjonale konvensjon om utryddelse av alle former for rasediskriminering* (RDK), som ble åpnet for tiltredelse året etter. Med denne konvensjonen fikk FN en spesiell konvensjon som utdypet vernet mot rasediskriminering i menneskerettighetserklæringen.

3 Rasebegrepet i FNs rasediskrimineringskonvensjon

I konvensjonens første artikkel ble rasediskriminering definert som:

[E]nhver forskjellsbehandling, utelukkelse, innskrenkning eller begunstiging på grunn av rase, hudfarge, avstamning eller nasjonal eller etnisk opprinnelse, hvis formål eller virkning er å oppheve eller begrense anerkjennelsen av, nytelsen eller utøvelsen på like fot av menneskerettighetene og de grunnleggende friheter på det politiske, økonomiske, sosiale, kulturelle eller hvilket som helst annet område av det offentlige liv.

Som påpekt av den danske historikeren Poul Due-dahl var definisjonen av rasediskriminering litt

²⁴ Meron 1985, s. 284.

²⁵ *Beretning fra den norske delegasjon til den 52. interparlamentariske konferanse i Beograd 12.–20. september 1963.*

spesiell ved at den inkluderte diskriminering på basis av kulturell tilhørighet.²⁶ Dermed kom begrepet «rasediskriminering» til å dekke mer enn forskjellsbehandling på biologisk grunnlag, det vil si rasemessig grunnlag i en mer snever forstand. Dette må ses i sammenheng med at konvensjonen ikke opererte med «rase» som en biologisk størrelse, men som en sosial konstruksjon, og at rasebegrepet ble brukt identisk med andre begreper, slik som begrepet «etniske minoriteter». Konvensjonens rasebegrep trakk således i retning av en bredere kulturell og historisk forståelse av rasebegrepet. Til tross for den implisitte kritikken av et biologisk rasebegrep ble det i konvensjonen likevel brukt begreper som «rasediskriminering» og «rasehat», dog ikke begrepet «rasisme». Først etter at konvensjonen trådte i kraft i 1969, ble begrepet «rasisme» stadig oftere brukt i FN-sammenheng, etter å ha vunnet utbredelse i dagligspråk og medier fra midten av 1960-åra.²⁷

Det vil føre for langt her å gå nærmere inn på bakgrunnen for rasebegrepet i FNs rasediskrimineringskonvensjon, men det skal kort nevnes at det hvilte tungt på en vurdering foretatt av et ekspertpanel under UNESCO som i august 1964 avleverte en erklæring om rasebegrepet, hvor rase ble forstått som en sosial konstruksjon.²⁸ Ekspertpanelet, med den norske språkforskeren Alf Sommerfelt (1892–1965) som medlem, hevdet at det verken biologisk, antropologisk eller kulturelt fantes noe vitenskapelig grunnlag for å si at menneskeheten var inndelt i «raser». Ekspertpanelets erklæring, framstilt i 13 punkter, dannet ikke bare et viktig grunnlag for begrepsbruken i konvensjonen, den legitimerte også konvensjonens implisitte oppgjør med et verdirangerende rasebegrep.

Selv om det var bred enighet om at rasebegrepet ikke var vitenskapelig holdbart, var det fortsatt utbredt som politisk begrep. Derfor ble det i FNs rasediskrimineringskonvensjon dels brukt synonymt med begrepet «etnisk opprinnelse», og dels som sammensetningsledd i ordene «rasediskriminering» og «rasehat», men da som et begrep om diskriminering på et videre grunnlag enn det rent biologiske.²⁹

²⁶ Duedahl 2007, s. 191.

²⁷ Se f.eks. ambassadør Edvard Hambros innlegg i 3. komité om menneskerettighetsspørsmål i FN i 1969, St.meld. nr. 27 (1969–79). Jf. Banton 1991, s. 12.

²⁸ *Proposals on the Biological Aspects of Race* (1964). Panelet besto av 22 vitenskapsmenn, hvorav flest antropologer, fra 16 land.

4 Norge ratifiserer FNs rasediskrimineringskonvensjon

Under gjennomgangen av FNs rasediskrimineringskonvensjon høsten 1966 antok Justisdepartementet, med Høyres Elisabeth Schweigaard Selmer som ansvarlig statsråd i Borten-regjeringen, at det var påkrevd med en utredning om de lovendingene en eventuell ratifisering ville gjøre nødvendig.

Det ble tatt initiativ til et nordisk samarbeid, og i september 1966 ble Ole F. Harbek, tidligere mangeårig leder av Straffelovrådet, oppnevnt som norsk sakkynndig.³⁰ Etter alt å dømme kom ikke det norske arbeidet ordentlig i gang før Justisdepartementet i juni 1968 oppnevnte en gruppe rådgivere for Harbek.³¹

Blant Harbeks rådgivere var særlig konsulent og jurist Karl Nandrup Dahl i Sosialdepartementet – seinere LO-advokat med arbeidsrett som spesialområde – å regne for ekspert på menneskerettigheter, spesielt innenfor de sosiale og økonomiske områdene som Den internasjonale arbeidsorganisasjonen (ILO) dekket.³² Dahl bidro da også tidlig i prosessen med et notat hvor han gjorde rede for Norges forhold til en rekke ILO-konvensjoner med menneskerettslig innhold. Samtidig foretok han en liten analyse av FNs rasediskrimineringskonvensjon som Harbek la til grunn for sine vurderinger. Dahl presiserte at diskrimineringsforbudet var begrenset til «rasediskriminering»: rase, hudfarge, avstamning, nasjonal eller etnisk opprinnelse. Han understreket at konvensjonsforpliktelsen i prinsippet bare ville gjelde norske statsborgere, all den stund konvensjonens uttrykk «nasjonal opprinnelse» («national origin») var myntet på enkeltpersoners «nasjonale herkomst», og ikke deres «statsborgerlige rettsstilling». «Her som ellers er således forutsetningen at personen er *norsk statsborger*», fastslø Dahl.³³ På dette punktet tok imidlertid Dahl feil. Konvensjonen rammer forskjellsbehandling på etnisk eller rasemessig grunnlag også om offeret

²⁹ For en nærmere framstilling av rasebegrepets historie i UNESCO, se Duedahl 2007, kapittel 8. Om rasebegrepets historie mer allment, også i tiden etter 1945, se Malik 1996.

³⁰ Ot.meld. nr. 2 (1967–68), s. 19.

³¹ Justisdepartementet oppnevnte departementsråd Berger Ulsaker (Kommunal- og arbeidsdepartementet), byråsjef B. Hjulstad (Samferdselsdepartementet), konsulent Karl Nandrup Dahl (Sosialdepartementet). Karin B. Heffermehl, Justisdepartementet, tiltrådte som Harbeks sekretær.

³² Se f.eks. Dahl 1968.

³³ RA/S-3212/D/Dh/L0145, notat fra Karl Nandrup Dahl, 1.7.1968.

ikke er norsk statsborger. Det som kan ha skapt uklarhet er punkt tre i konvensjonens første artikkel, som den gangen fikk følgende norske oversettelse: «Intet i konvensjonen kan tolkes slik at det på noe vis innvirker på konvensjonsstatenes rettsregler vedrørende nasjonalitet, statsborgerskap eller naturalisering, forutsatt at slike regler ikke diskriminerer mot noen spesiell nasjonalitet.» (Nothing in this Convention may be interpreted as affecting in any way the legal provisions of States Parties concerning nationality, citizenship or naturalization, provided that such provisions do not discriminate against any particular nationality.)

For øvrig konkluderte Karl Nandrup Dahl med at norsk rett og forvaltningspraksis på Sosialdepartementets område ikke kunne antas «å stå hindrende i veien» for Norges ratifisering av rasediskrimineringskonvensjonen. Dette var trolig en medvirkende årsak, eller kanskje hovedgrunnen, til at Harbek ikke foretok noen nærmere vurdering av lover som sorterte under Sosialdepartementet, men som berørte taterne/romanifolket, noe jeg kommer tilbake til (se kapittel 6).

4.1 Nødvendig lovrevisjoner

I februar 1969 la Ole F. Harbek utredningen sin på Justisdepartementets bord, med beskjed om at en eventuell ratifisering av FNs rasediskrimineringskonvensjon ville medføre forpliktelser til nye lovbestemmelser bare når forhold i konvensjonspartenes stater gjorde det nødvendig. For Norges del antok han at dette angikk det området som artikkel 5 omfattet (se tekstboks). Her sto man, bemerket Harbek, overfor spørsmål om «hvorvidt rasediskriminering faktisk forekommer i Norge med hensyn til de former for diskriminering det er tale om eller med hensyn til de rettigheter som etter konvensjonen skal sikres enhver uten hensyn til rase osv.». Harbek antok at dette spørsmålet bare kunne besvares fullstendig gjennom grundige «sosiologiske undersøkelser», men slike undersøkelser var ennå ikke foretatt. Derfor var man inntil videre henvist til «å legge til grunn opplysninger som er kommet frem i pressen eller på annen måte, og til det alminnelige kjennskap til forholdene i vårt land». Videre var det ikke bare samtidens forhold som måtte tas i betraktning, mente Harbek, men også om det var grunn til å regne med en utvikling som i nær framtid ville gjøre enkelte former for rasediskriminering mer aktuelle.³⁴

Harbek konkluderte med at Norge kunne ratifisere FNs rasediskrimineringskonvensjon uten

forbehold først etter at det var blitt foretatt to endringer i straffeloven. For det første fant han at straffeloven § 135 andre ledd ikke tilfredsstilte forpliktelsen i konvensjonens artikkel 4 bokstav a.³⁵ Derfor foreslo Harbek at § 135 andre ledd måtte gjøres mer omfattende, slik at det ble straffbart ved offentlig uttalelse eller annen meddelelse å true, forhåne eller utsette for hat eller forfølgelse «en gruppe av personer» på grunn av deres trosbekjennelse, rase, hudfarge eller nasjonale eller etniske opprinnelse, eller å tilskynde eller medvirke til dette. Dessuten måtte det av hensyn til konvensjonens artikkel 5 bokstav f settes straff for å nekte en person varer eller tjenester på linje med andre på grunn av rase m.m. hvis det skjedde i ervervsvirksomhet.

Straffeloven § 135 andre ledd, som Harbek ønsket å gjøre mer omfattende, var blitt vedtatt i 1961 for å utvide det strafferettslige vernet mot «rasehat». Bakgrunnen var den antisemittiske bølgen som gikk over Europa vinteren 1959–1960 (se kapittel 2), og at det også i Norge hadde forekommet hakekorsmaling. Etter mønster av tilsvarende straffebestemmelser i Danmark (1939) og Sverige (1948) fikk den norske bestemmelsen følgende ordlyd:

På samme måte straffes den som offentlig forhåner eller opphisser til hat eller ringeakt mot en folkegruppe som karakteriseres ved en bestemt trosbekjennelse, avstamning eller opprinnelse for øvrig eller som truer en slik folkegruppe eller sprer falske beskyldninger mot den. Medvirkning straffes på samme måten.

Som det het i lovproposisjonen fra Einar Gerhardssens tredje regjering (1955–1963), med justisminister Jens Haugland som ansvarlig statsråd, tok bestemmelsen «sikte på å verne minoriteter, men ikke enhver minoritet, – bare slike som karakteriseres ved en bestemt trosbekjennelse, avstamning eller opprinnelse for øvrig». Ved å tilføye ordene «eller opprinnelse for øvrig» ønsket regjeringen å gjøre det klart at visse grupper hørte til dem som skulle vernes. «Sigøynere» og «flykninger fra et bestemt land» ble nevnt som eksempler. Det var

³⁴ Harbek 1969, s. 23.

³⁵ Artikkel 4 bokstav a forpliktet konvensjonspartene til å «erklære som straffbar handling all spredning av ideer om raseoverlegenhet eller rasehat, all tilskyndelse til rasediskriminering, alle voldshandlinger eller tilskyndelse til slike handlinger mot en rase eller en gruppe av personer av annen hudfarge eller etnisk opprinnelse, og også enhver form for støtte, herunder økonomisk, til raseaktivister».

Boks 3.1 FNs rasediskrimineringskonvensjon, artikkel 5

I samsvar med de grunnleggende forpliktelser som er fastsatt i artikkel 2, påtar konvensjonspartene seg å forby og avskaffe enhver form for rasediskriminering og å sikre enhver, uten hensyn til rase, hudfarge eller nasjonal eller etnisk opprinnelse, likhet for loven, særlig når det gjelder følgende rettigheter:

- a. retten til lik behandling for domstolene og alle andre organer som håndhever lov og rett;
- b. retten til personlig sikkerhet og statens beskyttelse mot å bli utsatt for voldshandlinger eller legemsbeskadigelse, enten det er fra en myndighetsperson eller en annen person, gruppe eller institusjon;
- c. politiske rettigheter, særlig retten til å delta i valg – til å stemme og til å stille seg til valg – på grunnlag av alminnelig og lik stemmerett, og til å delta i landets styre og i ledelsen av offentlige anliggender på ethvert plan, og lik rett til å inneha offentlige stillinger;
- d. andre borgerlige rettigheter, særlig:
 - i. retten til fritt å reise og bosette seg innen landets grenser,
 - ii. retten til å forlate et hvilket som helst land, også sitt eget, og til å vende tilbake til sitt land,
 - iii. retten til statsborgerskap,
 - iv. retten til ekteskap og til valg av ektefelle,

- v. retten til å eie eiendom alene eller sammen med andre,
 - vi. retten til å arve,
 - vii. retten til tanke-, samvittighets- og religionsfrihet,
 - viii. retten til menings- og ytringsfrihet,
 - ix. retten til fritt å delta i fredelige sammenkomster og til foreningsfrihet.
- e. økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, særlig:
 - i. retten til arbeid, fritt valg av yrke, rettferdige og gode arbeidsforhold, beskyttelse mot arbeidsløshet, lik lønn for likt arbeid, rettferdige og gode lønnsforhold,
 - ii. retten til å danne og delta i fagorganisasjonen
 - iii. retten til å bo,
 - iv. retten til offentlig helsestell, medisinsk behandling, sosiale trygder og sosiale ytelser,
 - v. retten til undervisning og opplæring,
 - vi. retten til på like fot å delta i kulturell virksomhet.
 - f. rett til adgang til ethvert sted eller innretning til bruk for allmenheten så som transportmidler, hoteller, restauranter, kafeer, teatre og parker.

ikke et krav at den folkegruppa det gjaldt, skulle være en del av den norske befolkningen eller særskilt knyttet til Norge.³⁶ I 1961 ble bestemmelsen vedtatt uten debatt på Stortinget.

Det var (som nevnt) dette tillegget i straffeloven Harbek ønsket å få gjort mer omfattende. Borten-regjeringen fulgte opp og fremmet i mars 1970, fortsatt med Elisabeth Schweigaard Selmer som ansvarlig statsråd, et forslag om revisjon av straffeloven, slik at loven skulle gi et utvidet vern mot rasediskriminering. Det ble foreslått at gjeldende bestemmelse om rasehat m.m. i straffeloven § 135 andre ledd i kapittel 13, som omhandlet den alminnelige orden og fred, ble gjort noe mer omfattende og gitt plass som en ny paragraf 135 bokstav a. Følgende ordlyd ble foreslått:

Med bøter eller fengsel inntil 2 år straffes den som ved uttalelse eller annen meddelelse som framsettes offentlig eller på annen måte spres blant allmenhetene, truer, forhåner eller utsetter for hat, forfølgelse eller ringeakt en gruppe av personer på grunn av deres trosbekjennelse, rase, hudfarge eller nasjonale eller etniske opprinnelse.

På samme måte straffes den som tilskynder eller på annen måte medvirker til en handling som nevnt i første ledd.³⁷

I tillegg foreslo regjeringen i samme proposisjon en ny § 349 bokstav a i straffelovens forseelseskapittel som forbød rasediskriminering i næringslivet. Straffebudet skulle også gjelde den som av

³⁶ Ot.prp. nr. 45 (1960–61), s. 2.

³⁷ Ot.prp. nr. 48 (1969–70), s. 20.

rasemessige grunner nektet en person adgang til offentlig forestilling m.m.

Formuleringen «en gruppe personer» (folkegrupper) i regjeringens forslag til ny paragraf 135 bokstav a i straffelovens kapittel om «den alminnelige orden og fred» var blitt foreslått av Harbek, og det var et bevisst valg fra Justisdepartementets side da denne formuleringen ble inntatt i proposisjonen. Dette framgår av departementets kommentarer til en høringsuttalelse til Harbeks utredning. I uttalelsen fra Norsk Skipsførerforbund het det: «Om bord på et skip vil det neppe bli tale om en gruppe personer, og vi antar derfor at en riktigere ordlyd ville være etter ordet forfølgelse: 'en person eller en gruppe av personer'.»³⁸ Forbundet ville med andre ord at bestemmelsen ikke bare skulle gjelde folkegrupper, men også enkeltpersoner. Til dette bemerket Justisdepartementet at den foreslåtte bestemmelsen, i likhet med gjeldende bestemmelse i § 135 andre ledd, ikke tok sikte på å ramme «fornærmelser og trusler m.m. mot enkeltpersoner». Departementet presiserte at utilbørlige handlinger overfor enkeltpersoner ville bli rammet av straffelovens alminnelige bestemmelser, blant annet kapittel 23 om ærekrenkninger.³⁹ Departementet så derfor ingen grunn til å inkludere «enkeltpersoner» i en bestemmelse som omhandlet forbrytelser mot «den alminnelige orden og fred».

Stortingets justiskomiteé var ikke tilfreds med regjeringens formulering «en gruppe av personer» i utkastet til ny § 135 bokstav a. Komiteen sa seg enig i Skipsførerforbundets innvendinger, og begrunnet sitt standpunkt med at de handlingene som straffebestemmelsen tok sikte på å ramme, ville være av samme karakter enten de ble forvoldt mot enkeltpersoner eller grupper. Derfor foreslo justiskomiteen ordlyden endret til «en person eller en gruppe personer».⁴⁰

21. mai, dagen før saken skulle behandles i Odelstinget, gjorde Justisdepartementets lovavdeling statsråden oppmerksom på justiskomiteens forslag til realitetsendring. Statsråd Selmer hadde et knapt døgn på å ta stilling til komiteens forslag. Juristene i lovavdelingen rådet henne til å la endringen passere uten innvendinger, selv om bestemmelsen da ville falle «noe utenfor rammen til kapittel 13 som handler om den alminnelige orden og fred».⁴¹

Selmer fulgte lovavdelingens råd, og spørsmålet passerte Stortinget uten kommentarer. Dermed ble det i straffelovens kapittel om forbrytelser mot «den alminnelige orden og fred» innført et vern mot rasediskriminering av både folkegrupper og enkeltpersoner. I tillegg ble ny § 349 bokstav a i straffelovens forseelseskapittel vedtatt som foreslått av regjeringen.⁴² De to nye bestemmelsene fikk følgende ordlyd:

Med bøter eller fengsel inntil 2 år straffes den som ved uttalelse eller annen meddelelse som framsettes offentlig eller på annen måte spres blant allmennheten, truer, forhåner eller utsetter for hat, forfølgelse eller ringeakt en person eller en gruppe av personer på grunn av deres trosbekjennelse, rase, hudfarge eller nasjonale eller etniske opprinnelse.

På samme måte straffes den som tilskynder eller på annen måte medvirker til en handling som nevnt i første ledd. (§ 135 bokstav a)

Med bøter eller fengsel inntil 6 måneder straffes den som i ervervsmessig eller liknende virksomhet, på grunn av en persons trosbekjennelse, rase, hudfarge eller nasjonale eller etniske opprinnelse nekter ham varer eller tjenester på de vilkår som gjelder for andre.

På samme måte straffes den som av slik grunn som nevnt i første ledd, nekter en person adgang til offentlig forestilling eller oppvisning eller annen offentlig sammenkomst på de vilkår som gjelder for andre.

På samme vis straffes også en som tilskynder eller på annen måte medvirker til en handling som nevnt i første eller annet ledd. (§ 349 bokstav a)

4.2 Ingen rasediskriminering av «sigøynere og tatere» i Norge

I sin høringsuttalelse til Ole F. Harbeks utredning bemerket Den norske dommerforenings permanente utvalg for strafferett at Harbek ikke hadde behandlet «nærmere det rase- eller minoritetsproblem vi fra gammelt har hatt i vårt land i form av samisk befolkning». Strafferettsutvalget antok imidlertid at «de problemer som her måtte finnes ikke er av den art at konvensjonens bestemmelser skulle bli synderlig aktuelle, eller nye straffebestemmelser påkrevet».⁴³ Til dette kunne Justisdepartementet opplyse at Norske Samers Riksfor-

³⁸ Sitert i Ot.prp. nr. 48 (1969–70), s. 17–18.

³⁹ Samme sted, s. 18.

⁴⁰ Innst. O. nr. 42 (1969–70), s. 72.

⁴¹ RA/S-3212/D/Dh/L0145, notat til justisministeren fra Justisdepartementets lovavdeling, 21.5.1970.

⁴² Innst. O. nr. 42 (1969–70), O.tid. 22.5.1970, s. 372, L.tid. 28.5.1970, s. 111.

bund hadde uttalt at det «finner ingen grunn til å gjøre merknader til saken», og at Norsk Sameråd i rådsmøte 2. og 3. juli 1969 hadde gjort følgende vedtak: «Norsk sameråd har intet å bemerke til foreliggende utredning om forbud mot diskriminering og forslag.»⁴⁴

Om ikke Harbek hadde vurdert norsk lov med tanke på spørsmålet om diskriminering av den samiske befolkningen, hadde han (som nevnt) vurdert hvorvidt det fantes bestemmelser i norsk rett som innebar en særskilt diskriminering av «sigøynere og tatere» som etniske minoriteter, dette til tross for at de endringene i straffeloven han foreslo, i realiteten omhandlet rasediskriminering av alle folkegrupper. Slik sett kan det sies at vurderingen av hvorvidt det fantes rasediskriminerende bestemmelser rettet mot «sigøynere og tatere», var overflødig. Harbek anga ingen grunn for hvorfor han likevel foretok en slik vurdering, men trolig var det rasediskrimineringskonvensjonens begrep om «etnisk opprinnelse» som satte ham på tanken. Harbek antok nemlig at både «sigøynere» og «tatere» i Norge var etniske minoriteter i konvensjonens forstand: «Ordene 'etnisk opprinnelse' i art. 1, punkt 1 må antas å omfatte sigøynere og tatere.»⁴⁵ Harbek presiserte, med rette, at uttrykket «etnisk opprinnelse» i rasediskrimineringskonvensjonen siktet til minoriteter i ordets «sosiologisk-etnografiske forstand» (se kapittel 3).

For å vurdere hvorvidt norsk rett inneholdt bestemmelser som diskriminerte «sigøynere og tatere» som etniske minoriteter, så Harbek – uten nærmere begrunnelse – på §§ 7 og 8 i løsgjengerloven og § 11 bokstav d i fremmedloven (se tekstboks). Ifølge Harbek var ingen av disse paragrafene rettet mot «sigøynere og tatere» som minoriteter fordi de bare omhandlet enkeltindividens «livsførsel» som omstreifere. Derfor kunne han ikke se at de var diskriminerende i konvensjonens forstand: «Norge har lovbestemmelser som retter seg mot omstreifere, se løsgjengerloven §§ 7 og 8 og fremmedloven § 11 bokstav d, men disse bestemmelser retter seg mot formen for livsførsel, og antas derfor ikke å stride mot konvensjonen.»⁴⁶

⁴³ RA/S-3212/D/Dh/L0145, «Forbud mot rasediskriminering», notat til styret for Den norske dommerforening fra utvalget for strafferett, udatert (sendt Justisdepartementet 9.10.1969). Jf. Ot.prp. nr. 48 (1969–70), s. 13.

⁴⁴ Ot.prp. nr. 48 (1969–70), s. 13. Jf. RA/S-3212/D/Dh/L0145, brev til Landbruksdepartementet fra Norske Samers Riksforbund, 9.10.1969.

⁴⁵ Harbek 1969, s. 15.

⁴⁶ Harbek 1969, s. 15.

Løsgjengerloven av 1900

§ 7 (revidert 1918): Hvis nogen, som hengir sig til ørkesløshet eller driver omkring, opholder sig utenfor sitt bosted og ikke på opfordring efter § 3 gjør rede for sine erhvervskilder på tilfredsstillende måte, kan politiet gi ham pålegg om å vende tilbake til bostedet eller sende ham tilbake til det.

Hvis en omstreifer i det tilfelle, som første ledd nevner, eller ved løslatelsen fra straff eller tvangsarbeide for løsgjengeri ikke kan påvise fast bopel, kan politiet tilholde ham å skaffe sig sådan og skal i tilfelle så vidt mulig hjelpe ham med det. Kan eller vil han ikke skaffe sig fast bopel, er han pliktig til å motta en bopel, som blir anvist ham av det offentlig efter nærmere regler, som Kongen gir.

Har en omstreifer fått anvist bopel efter annet ledd, kan politiet i ethvert tilfelle, hvor han uten tillatelse forlater bostedet, før 5 år er gått, gi ham pålegg om å vende tilbake til bostedet eller sende ham tilbake til det. Det samme gjelder, når han innen 5 år forlater bopel, som han frivillig har latt sig anvise, og han flakker om fra sted til sted uten påviselig erhverv.

§ 8 (revidert 1964): Hvis en omstreifer, som har erhvervet bopel i henhold til § 7, andet ledd, eller som frivillig har latt sig anvise bopel av det offentlige, trenger sosialhjelp etter § 3 i lov om sosial omsorg, enten selv eller for sin husstand, skal de nødvendige utgifter bæres av statskassen.

Staten yter refusjon for utgifter til sosialhjelp etter § 3 i lov om sosial omsorg så lenge den bosatte, eller dersom det er en familie, enten mannen eller hustruen oppholder seg i bosettingskommunen. Sosialhjelp til en bosatts voksne barn dekkes også av staten når hjelpen blir ytt av bosettingskommunen.

[...].

Fremmedloven av 1956

§ 11 bokstav d: «Utlending som kommer til riket skal som regel nektes adgang (avvises): [...] d. når det må antas at han helt eller delvis vil søke å ernære seg på ulovlig eller uhederlig måte eller som omstreifer o.l.»

4.3 Ratifiseringen

Etter endringene i straffeloven (se kapittel 4.2) inviterte Borten-regjeringen, med utenriksminister John Lyng (Høyre) som ansvarlig statsråd, Stortinget til å ratifisere FN's rasediskrimineringskonvensjon uten forbehold.⁴⁷

Regjeringen hadde uten videre akseptert Ole F. Harbeks vurderinger av «sigøynere og tatere»

⁴⁷ St.prp. nr. 107 (1969–70).

som etniske minoriteter, likeledes begrunnelsen for hvorfor norsk rett ikke innebar noen form for rasediskriminering av disse to folkegruppene. Det avgjørende her var at de aktuelle bestemmelsene i løsgjengerloven og fremmedloven rettet seg mot «formen for livsførsel og antas dermed ikke å stride mot konvensjonen», siterte regjeringen uten anførselstegn fra Harbeks utredning.⁴⁸

På denne bakgrunnen ble det verken foretatt endringer i løsgjengerloven eller fremmedloven, all den stund omstreiferbestemmelsene i disse to lovene ikke ble ansett for å være i strid med konvensjonsforpliktelsen.

Rasediskrimineringskonvensjon ble således ratifisert uten forbehold sommeren 1970 og gjort gjeldende fra 5. september samme året.⁴⁹

Som en kuriositet kan det nevnes at Bortenregjeringen, både i motsetning til ordlyden i rasediskrimineringskonvensjon og til Harbeks vurderinger, i sitt forslag til endringer i straffeloven trakk et skille mellom «rase» og «etnisk opprinnelse»:

Med «rase» siktes til en gruppe innen menneskeslekten som har flere felles arvelige egenskaper og som avviker mer eller mindre fra andre individer eller grupper av individer. Uttrykket «etniske opprinnelse» sikter til grupper hvor medlemmene har et relativt ensartet kulturmønster, f. eks. samer.⁵⁰

5 Et kritisk blikk på Harbeks vurdering

Ved å si at løsgjengerloven og fremmedloven ikke inneholdt bestemmelser som diskriminerte «sigøynere og tater», skilte Ole F. Harbek livsform fra etnisitet. Det kan sies at Harbek her argumenterte i tråd med ordlyden i de omtalte lovbestemmelsene. Problemet er at den livsformen bestemmelsene var rettet mot, historisk sett var særlig knyttet til grupper i det norske samfunnet som tradisjonelt var blitt oppfattet som etniske minoriteter (i eldre tid «raser»). Det gjelder både taterne/romanifolket og romfolket («sigøynere»). Når det gjelder 1900-tallets assimileringspolitik overfor omstreiferne, var denne politikken i praksis vesentlig rettet mot taterne/romanifolket som en etnisk gruppe. Årsaken til dette er at tiltakene i stor grad var myntet på etterkom-

mere av familier som var oppført i gamle slektsregistre, det vil si de registrene som ble utarbeidet av henholdsvis Eilert Sundt på midten 1800-tallet og Jakob Walnum mot slutten av århundret. Selv om ikke den etniske tilhørigheten til alle som ble oppført i de opprinnelige registrene, nødvendigvis er klar, ble det gjennom registreringen konstruert en minoritet som seinere politikk og tiltak ble rettet mot.

I et slikt perspektiv virker skillet mellom livsform og etnisitet kunstig, især også ettersom Harbek la til grunn at etniske minoriteter måtte forstås «sosiologisk-etnografisk», og dermed betraktes mer i lys av kultur og levemåte enn av biologisk avstamning. Men ved å skille mellom livsform og etnisitet også i «sosiologisk-etnografisk» forstand kunne Harbek altså konkludere med at løsgjengerloven §§ 7 og 8 og fremmedloven § 11 bokstav d ikke var i strid med rasediskrimineringskonvensjonen. Dette til tross for at den opererte med et «sosiologisk-etnografisk» minoritetsbegrep. Det synes altså som om Harbek her så bort fra «livsførsel» som minoritetsegenskap og betraktet de omtalte bestemmelsene i norsk rett som et uttrykk for samfunnets ønske om å korrigere en samfunnsskadelig livsform. Denne antakelsen styrkes ved at Harbek tidlig i sin yrkeskarriere (Harbek avla juridisk embetseksamen i 1911) – i tråd med samtidige holdninger – hadde omskrevet omstreiferens livsform fra kulturelt uttrykk til en sosial og moralsk trussel. Dermed framsto politikk og tiltak overfor omstreiferne ikke som diskriminering av en minoritetskultur, men som et samfunnsvern. Det kan ikke utelukkes at Harbek i forkant av ratifiseringen av rasediskrimineringskonvensjonen i 1970 gikk til vurderingen av hvorvidt «sigøynere og tater» ble diskriminert, med denne oppfatningen.

5.1 Kriminalisert livsform

I 1923, som sekretær i Justisdepartementet (1917–1925), hadde Ole F. Harbek gitt uttrykk for at han betraktet omstreiferens livsform som samfunnsskadelig, og tatt til orde for løsninger som innebar et sterkt assimileringstrykk. På denne tiden var det en alminnelig oppfatning at omstreiferbetegnelsen inkluderte både bofaste og reisende med tater-/romanibakgrunn, og at gruppa besto av relativt mange med fremmed etnisk opprinnelse. Harbek etterlyste «skarpere lovbestemmelser enn de løsgjengerloven nu inneholder mot omstreiferne», ikke minst fordi det ofte hadde vist seg vanskelig å få en omstreifer dømt etter løsgjengerloven:

⁴⁸ Ot.prp. nr. 48 (1969–70), s. 6.

⁴⁹ Innst. S. nr. 239 (1969–70), S.tid. 2.6.1970, s. 3036.

⁵⁰ Ot.prp. nr. 48 (1969–70), s. 18.

Det er jo nemlig etter denne ikke tilstrekkelig bare å påvise, at han hengir sig til ørkesløshet eller omkringdriven. Men denne må foregå under sådanne forhold, at der er grunn til å anta, at han helt eller delvis skaffer sig midlene til livsførsel ved straffbare handlinger. Adskillige omstreifere (ikke minst båtfantene) ernærer seg ved handel og håndverk. Selvom det virkelige forhold selvfølgelig er at de både her og der begår straffbare handlinger, såsom betleri og tyveri etc., så vil netop deres omflakken vanskeliggjøre rettsforfølgning i henhold til løsgjengerloven. Disse omstreifere ferdes jo for det meste i distrikter hvor politiopsynet er yderst utilstrekkelig, og privatfolk vil som regel ikke ha bryderiet med å sende anmeldelser til politiet eller forøvrig å være dette behjelpelig med å skaffe bevis mot vedkommende.⁵¹

Overfor disse «egentlige omstreifere» mente Harbek at det burde innføres en lovbestemmelse som ga anledning til å plassere dem i tvangsarbeid, «når kun det faktum foreligger at angj. ikke har nogen fast bopel, men lever som omstreifer, og heller ikke foretar sig noget for å få fast bopel». Videre antok Harbek at et hesteforbud ville være en «ganske effektiv foranstaltning til motarbeidelse av omstreiferuvesenet».⁵²

Et hesteforbud kom, ikke da forslaget om dette ble behandlet på Stortinget i 1935, men i 1951. Forbudet, som var inntatt i dyrevernloven, var fortsatt gjeldende da Harbek foretok sin vurdering i 1969, men han omtalte det ikke. Kanskje hadde ikke forbudet lenger noen stor praktisk betydning, men i sin tid rammet det den kulturelle identiteten til taterne/romanifolket, og etter alt å dømme førte det til at flere familier så seg tvunget til å oppgi hesteholdet. Motivasjonen for å innføre forbudet var da også dårlig skjult, det handlet om å innskrenke taternes/romanifolkets muligheter til å holde i hevd en tradisjonell livsform.⁵³

For Harbek løp kriminaliseringen av omstreifernes livsform sammen med et pessimistisk syn på muligheten for å gjøre dem til ordinære, fastboende innbyggere. Blant annet ga Harbek uttrykk for dette i sin tid som fast juridisk medlem i helse-direktørens steriliseringsråd (1950–1960). Da steriliseringsrådet i 1957 behandlet en klage fra en skolehjemsjente av «omstreiferslekt» som var blitt tvangssterilisert i 1948 (før Harbeks tid i rådet),

uttalte Harbek at han langt på vei delte legen Johan Scharffenberg og generalsekretæren Oscar Lyngstads pessimistiske syn: «Erfaring hadde vist at omstreifere i sin helhet har hatt liten evne til å sosialisere seg.»⁵⁴

5.2 Løsgjengerloven

Den siste store innstillingen fra Straffelovrådet med Ole F. Harbek som leder forelå i 1964. Den omhandlet løsgjengerloven, nærmere bestemt spørsmålet om endringer i de strafferettslige reglene om drukkenskapsforseelser og alkoholmisbruk. I innstillingen ble det bemerket at lovens første del om løsgjengeri og betleri opprinnelig tok sikte på å være «et virkemiddel så vel overfor byenes stasjonære løsgjengere som overfor det såkalte omstreifervesen som etterhvert var blitt et alvorlig problem».

Straffelovrådet beskriver dette som løsgjengerlovens «sosialpolitiske» hensikt, og mener at denne hensikten kommer tydelig fram ved at det i tillegg til straff og tvangsarbeid er tatt med bestemmelser om bosetting i løsgjengerloven §§ 7 og 8.⁵⁵ Samtidig ga Straffelovrådet uttrykk for at den opprinnelige hensikten med løsgjengerloven ikke lenger var «særlig aktuell» fordi «omstreiferproblemet praktisk talt er borte».⁵⁶

Det var, som vist, nettopp disse to «sosialpolitiske» paragrafene i løsgjengerloven, §§ 7 og 8, Harbek vurderte i lys av FNs rasediskrimineringskonvensjon. I 1964 framholdt Straffelovrådet under Harbeks ledelse at disse paragrafene opprinnelig var et «ledd i arbeidet med å få de omreisende fantefolk og sigøynere til å feste rot i samfunnet».⁵⁷ Rådet la heller ikke skjul på at § 7 hadde en repressiv karakter, ettersom den tildelte politiet en viktig rolle i praktiseringen av bestemmelsene og dessuten hjemlet bruk av tvang og straff i forbindelse med bosetting eller hjemsendelse til bosted. Politiets rolle var blitt nærmere fastslått i rundskriv av 17. juli 1909 fra Justisdepartementet. Her het det:

Omstreifervæsenet har forlængst været erkjendt som et onde, der fra det offentliges side bør bekjæmpes, ikke blot for at hjælpe omstreiferne selv til en bedre levevis, men

⁵¹ RA/S-2220/O/Ob/L0003, «Angående omstreiferuvesenet», notat, 21.11.1923.

⁵² Samme sted.

⁵³ Haave 2015.

⁵⁴ Haave 2000, s. 273.

⁵⁵ *Innstilling fra Straffelovrådet (Det sakkyndige råd for strafferettslige spørsmål) om endringer i de strafferettslige regler om drukkenskapsforseelser og alkoholmisbruk* (1964), s. 13.

⁵⁶ Samme sted, s. 16.

⁵⁷ Samme sted, s. 13.

ogsaa for at betrygge rettssikkerheten. [...] Da det er et av løsgjængerlovens hovedøiemed at bekjempe dette onde, og der til gjennomførelsen derav nu er git den første bevilgning av statskassen, skal man henstille til politiet at vie denne sak en særlig opmerksomhet som en viktig samfundsoppgave ved overensstemmende med løsgjængerlovens anvisninger at arbeide for omstreifernes bosettelse.⁵⁸

I dette rundskrivet forutsatte Justisdepartementet også at politiet skulle samarbeide med Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet (fra 1935 Norsk misjon blant hjemløse) dersom ikke politiet selv klarte å få bosatt vedkommende. Det ble videre forutsatt at politiet og Misjonen skulle utveksle «nøiagtige opplysninger om vedkommandes personlige forhold».⁵⁹

Den historiske konteksten til de omtalte paragrafene i løsgjængerloven gjør det vanskelig å begrunne et skille mellom livsform og etnisitet. Straffelovrådet gjorde da heller ikke det i 1964, men Harbek gjorde det i sin innstilling fra 1969. Det kan se ut som om Harbek, med feste i en gammel diskriminerende holdning, bøyde løsgjængerlovens intensjon dit det passet ham.

5.3 Fremmedloven

Fremmedloven av 1956, som Ole F. Harbek vurderte, innebar tilsynelatende et skarpt brudd med førkrigstenkningen, hadde det ikke vært for at den gamle politikken kom inn bakveien i den nye lovens § 11 bokstav d, under kapitlet om «Avvisning, bortvisning og utvisning»⁶⁰: «Utlending som kommer til riket skal som regel nektes adgang (avvises): [...] d. når det må antas at han helt eller delvis vil søke å ernære seg på ulovlig eller uheldig måte eller som omstreifer o.l.» Denne paragrafen erstattet den gamle såkalte sigøynersparagrafen i 1927-loven. I den het det at «sigøynere og andre omstreifere som ikke kan godtgjøre å ha norsk statsborgerskap skal nektes adgang til riket».

Igjen synes det som om Harbek i sin vurdering verken tok hensyn til den historiske eller politiske konteksten til § 11 bokstav d. Det kan derfor være på sin plass å gjøre rede for den i korte trekk.⁶¹

Spørsmålet om en revisjon av 1927-lovens § 3 ble utløst av et spørretimespørsmål fra Venstres

stortingsrepresentant, *Dagbladets* redaktør Helge Seip: «Hvilken instruks har politiet for håndheving av fremmedlovens paragraf 3?» Bakgrunnen var at politiet hadde nektet 21 franske statsborgere («sigøynere»), som var slektninger av Josef-familien, adgang til landet i anledning et bryllup med henvisning til fremmedloven § 3. Seip anså denne paragrafen for å være «direkte i strid med våre dagers syn på elementære menneskerettigheter», og betraktet politiets aksjon mot de franske «sigøynere» som et eksempel på «rasediskriminering som på en opprørende måte bryter med vanlig norsk syn på medmennesker, og som er egnet til å kaste skam over Norges navn blant andre nasjoner».⁶²

Justisminister Jens Chr. Hauge i Einar Gerhardsens tredje regjering (1955–1963) svarte at det dreide seg om «en nokså stiv og hard bestemmelse», og at den nå ville bli fjernet fra loven. Samtidig bemerket Hauge at man i praksis riktignok hadde «tillatt seg å tolke den slik at den bare rammer sigøynere som samtidig er omstreifere, slik at den med andre ord ikke direkte retter seg mot sigøynere som sådan».⁶³ I regjeringens lovproposisjon, nå med justisminister Jens Haugland som ansvarlig statsråd, het det om 1927-lovens § 3:

Meget taler for at bestemmelsen i fremmedloven ikke er ment å skulle gi uttrykk for noen rasediskriminering, men først og fremst er rettet mot omstreifere og bygger på at alle sigøynere er omstreifere. Finnes det derfor sigøynere som ikke er omstreifere må det etter bestemmelsens ordlyd være forsvarlig å hevde at fremmedlovens § 3, tredje ledd ikke får anvendelse på dem.⁶⁴

Justisministeren gikk på denne måten langt i retning av å tilbakevise påstander om at § 3 i fremmedloven av 1927 innebar rasediskriminering. Like fullt mente regjeringen at § 3 burde ut av loven, med den begrunnelsen at det var «prinsipielt uheldig og i strid med norsk rettsoppfatning å ha særbestemmelser i loven om avvisning av bestemte folkegrupper». Samtidig gikk regjeringen inn for at man fortsatt måtte ha «adgang til å nekte innreise av utenlandske omstreifere og utlendinger som mangler midler til sitt livsopphold». Det ble i denne sammenhengen vist til Misjonens arbeid:

⁵⁸ Sitert i Hartmann 1923, s. 33.

⁵⁹ Samme sted, s. 35.

⁶⁰ Tjelmeland 2003, s. 72–75.

⁶¹ Se også Rosvoll, Lien og Brustad 2015, s. 149–174.

⁶² S.tid. 19.10.1955, s. 2592.

⁶³ Samme sted, s. 2593.

⁶⁴ Ot.prp. nr. 1 (1956), s. 18.

Man er oppmerksom på det arbeid som drives av Norsk Misjon blant Hjemløse for å bringe omstreifere tilbake til samfunnet og til å bli fastboende, – et arbeid som har båret gode frukter. Opphevelsen av «sigøynerparagrafen» betyr dog ikke at sigøynere som er omstreifere uhindret kan reise inn i landet og derved vanskeliggjøre det nyttige arbeid som drives av omstreiferemisjonen.⁶⁵

En mer liberal politikk kunne ifølge regjeringen få skremmende følger. Dette ble begrunnet med den fare omstreifere fra Sverige kunne representere for Norge:

Særlig Sverige har så vidt vites et relativt større antall sigøynere og tatere og et større omstreiferproblem enn vårt land og en misforståelse av hva opphevelsen av de nevnte bestemmelser innebærer, kan muligens medføre forsøk på innreise fra mange slike omstreifere.⁶⁶

På denne bakgrunnen foreslo regjeringen i sin lovproposisjon en klar hjemmel for avvisning av omstreifere i § 11 bokstav d. Det ble forutsatt at politiet og passkontrollen med hjemmel i disse bestemmelsene samt reglene om bortvisning, oppholdsnektelse og utvisning ville gripe inn overfor «åpenbare omstreifere og uønskede personer av disse kategorier, slik at denne fare kan unngås».⁶⁷

Selv om Arbeiderparti-regjeringen gikk inn for å fjerne «sigøynerparagrafen» i 1927-loven, var den med andre ord tilbakeholden med å etablere en mer liberal politikk på området. Som nevnt ble det vist til Misjonens arbeid, og etter alt å dømme lot justisministeren seg påvirke av dens vurderinger.

Misjonen generalsekretær Olav Bjørnstad hadde omtalt «sigøynerparagrafen» i en artikkel i Misjonens eget blad *På hjemveien* i mai 1955. Bjørnstad kunne for så vidt medgi at paragrafen var i strid med Europarådets menneskerettighetskonvensjon (EMK), som Norge hadde ratifisert tre år tidligere, i 1953. Derfor burde begrepet «sigøyner» fjernes fra loven, mente Bjørnstad: «Det er vel ingen her i landet som ønsker at noen skal holdes borte fra riket bare fordi vedkommende tilhører en bestemt rase.» På den andre siden fant Bjørnstad det urimelig, med tanke på Misjonens arbeid, å legge grensene åpne for

utlendinger «som lever som omstreifere og som ernærer seg ved betling, ulovlig omførselshandel, spådomskunster m.m.»; de hadde «ingen ting her i landet å gjøre».⁶⁸

Ved å innføre en mer liberal politikk fryktet Bjørnstad framfor alt at svenske og finske «sigøynere» og omstreifere ville gjøre Norge til et reiseområde: «Det ville selvsagt virke absolutt uheldig når det gjelder løsningen av vårt eget omstreiferproblem». Derfor understreket Bjørnstad at fremmedloven fortsatt måtte inneholde klare bestemmelser om avvisning av «folk som lever som omstreifere og ernærer seg ved virksomheter som er i strid med norsk lov (løsgjengerloven, lov om omførselshandel m.v.)».⁶⁹

Stortingets justiskomiteé var enig med regjeringen i at «sigøynerparagrafen» burde ut av fremmedloven, og så seg samtidig fornøyd med regjeringens forslag til § 11 bokstav d; den ville ivareta intensjonen med den gamle «sigøynerparagrafen»:

Når også uttrykket «andre omstreifere» i gjeldende lovs § 3 er strøket, har dette sin grunn i at omstreifere vil kunne avvises i h.h.t. lovforlaget § 11 d. Denne bestemmelse kan da anvendes uansett nasjonalitet og rase – og vil altså også kunne anvendes overfor sigøynere hvis de antas å være omstreifere.⁷⁰

I Odelstinget understreket justiskomiteens ordfører Arne Askildsen fra Kristelig Folkeparti at forslaget om å oppheve «sigøynerbestemmelsen» ikke ville bety at «sigøynere» under enhver omstendighet skulle få adgang til riket: «Kan de antas å være omstreifere, vil de som andre omstreifere kunne avvises.»⁷¹ Odelstinget sluttet seg enstemmig til. Dermed kunne arbeidet med å assimilere omstreifere i det norske samfunnet fortsette i ly av et migrasjonsregime som utestengte omstreifere uten norsk statsborgerskap.

Kort tid etter at 1956-loven var blitt vedtatt, kåserte sokneprest Finn Bader – daværende leder av Misjonens hovedstyre og tidligere bestyrer av Svanviken arbeidskoloni (1923–1926) – om «sigøyner spørsmålet» på Misjonens fellesmøte i Trondheim:

«Sigøynerparagrafen» er nå sløffet i loven. Men loven er like streng fremdeles. Bare nav-

⁶⁵ Samme sted.

⁶⁶ Samme sted.

⁶⁷ Samme sted.

⁶⁸ Bjørnstad 1955.

⁶⁹ Samme sted.

⁷⁰ Innst. O. XIV (1956), s. 2.

⁷¹ O.tid. 18.6.1956, s. 507.

net «sigøyner» er i virkeligheten strøket. La oss ikke være romantiske, men se det nøkternt. Vi ønsker ikke noen ny invasjon av reisende.⁷²

For øvrig mente Bader at det var et relativt stort fremmed innslag blant norske omstreifere, et «sigøinero-phav» som han hadde uttrykt det noen år tidligere under en diskusjon etter et foredrag av Kaspar Flekstad på Misjonens fellesmøte i 1950. Året før hadde Flekstad utgitt boka *Omstreifere og sigøynere* (1949), hvor han i opposisjon til Eilert Sundt og Johan Scharffenberg sterkt tonet ned fremmedinnslaget. Bader understreket at spørsmålet om omstreifernes opprinnelse ikke bare var et akademisk spørsmål, men også et spørsmål av stor betydning for rettspraksis:

Skal de behandles i lovgivningen må det jo være en avgrensning. Hva er forskjell på turister og omstreiferne[?] En må vite hva omstreiferne er, skal en håndheve en lov som sier at omstreifere ikke skal ha lov til å ha hester. Hvem er egentlig omstreifere? Det må vi være klar over. En kan se noe på deres utseende. Hvorav kommer denne omstreifertype hvis det ikke er rasemessig noe i det? Er det livet og miljøet som lager det typisk omstreifermessige hos dem?⁷³

Denne kortfattede framstillingen av fremmedlovens historie skulle være tilstrekkelig til å vise at Harbek i sin vurdering av fremmedloven § 11 bokstav 11 d så bort fra helt vesentlige sider ved den uttalte intensjonen med bestemmelsen, og hvor lite den i realiteten skilte seg fra den gamle «sigøynerparagrafen».

6 Rettsregler som ikke ble vurdert

Karl Nandrup Dahl, en av Ole F. Harbeks rådgivere, hadde som nevnt antatt at norsk rett og forvaltningspraksis på Sosialdepartementets område ikke sto i veien for en ratifisering av FNs rasediskrimineringskonvensjon.⁷⁴ Dette var trolig en medvirkende årsak, eller kanskje hovedgrunnen, til at Harbek ikke foretok noen nærmere vurdering av lover som sorterte under Sosialdepartementet, selv om det her fantes flere lover som

angikk taterne/romanifolket, noe Dahl ikke nevnte i sitt notat til Harbek.

Dyrevernloven 1951, med sitt hesteforbud for omstreifere, lå ikke under Sosialdepartementet, men Landbruksdepartementet. Det er gjort rede for dette forbudet i et annet notat, og det skal derfor ikke behandles her.⁷⁵ På den tiden Harbek foretok sin vurdering, var dyrevernloven én av to lover i norsk rett som inneholdt en forbudsbestemmelse for omstreifere. Den andre var kvakksalverloven av 1936, som sorterte under Sosialdepartementet. I § 5 var det satt et forbud for omstreifere å ta syke i kur. Dette forbudet går tilbake til kvakksalverloven av 1871. Forbudet ble videreført i kvakksalverloven av 1936 uten noen nærmere begrunnelse. Den eneste forandringen som ble foretatt i 1936, var at uttrykket «væsentlig omstreifer» i 1871-loven (og seinere revisjoner av denne) ble erstattet med ordet «omstreifer», med den begrunnelsen at det var «et klarere begrep» enn begrepet «væsentlig omstreifer». Videre ble det vist til at begrepet «omstreifer» var brukt i løsgjengerloven (§§ 7 og 8).⁷⁶ Det betyr at Arbeiderparti-regjeringen i 1936, med sosialminister Kornelius Bergsvik som ansvarlig statsråd, betraktet kvakksalverlovens omstreifere som identiske med løsgjengerlovens omstreifere.

Det er ikke kjent hvorvidt og i hvilken grad kvakksalverlovens forbudsbestemmelse i praksis rammet taterne/romanifolket, og det er heller ikke undersøkt av Tater-/romaniutvalget. I nyere tid kan det uansett ikke dreie seg om mange tilfeller, ettersom hele § 5, hvor denne forbudsbestemmelsen var inntatt, knapt ble praktisert etter andre verdenskrig. Bestemmelsen er bare trukket fram her som et eksempel på rettsregler Harbek utelot fra sin vurdering. Det kan for øvrig bemerkes at denne forbudsbestemmelsen ble avviklet da kvakksalverloven i 2003 ble avløst av lov om alternativ behandling av sykdom (alternativ behandlingsloven), etter at kvakksalverloven § 5 ble foreslått opphevet av Kjell Magne Bondeviks første regjering i november 1998.⁷⁷ I tilknytning til dette framholdt Aarbakke-utvalget (1997–1998) i sin innstilling om *Alternativ medisin* at bestemmelsen var gammeldags og av liten betydning, og at den bare hadde historisk interesse ettersom den i sin tid måtte antas å ha blitt innført for «å hindre

⁷² RA/PA-0793/Fa/L0001, referatprotokoll fra fellesmøtene, generalforsamling i Trondheim 20.–23.9.1956.

⁷³ Samme sted, fellesmøte på Svanviken 7.–10.9.1950.

⁷⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0145, notat fra Karl Nandrup Dahl, 1.7.1968.

⁷⁵ Haave 2015.

⁷⁶ Ot.prp. nr. 39 (1936), s. 7.

⁷⁷ Ot.prp. nr. 13 (1998–99). Avviklingen av § 5 ble foreslått i *Helsepersonells rettigheter og plikter: utkast til lov med motiver* (NOU 1993: 33), s. 115.

tatere i å ta syke i kur og slik var et ledd i diskrimineringen av denne gruppen».⁷⁸

I det følgende skal jeg gå nærmere inn på to lover som sorterte under Sosialdepartementet: barnevernloven av 1953 og sosialomsorgsloven av 1964. Mens kvakksalverloven og dyrevernloven var kjennetegnet ved sine forbudsbestemmelser, var barnevernloven (§ 63) og sosialomsorgsloven (§ 16) kjennetegnet ved at de inneholdt bestemmelser om statsrefusjon av utgifter for omstreifere, og dermed stilte disse i en egen klasse i sosialretten. Til en viss grad sto det strid om ordningen med statsrefusjon. For å forstå hvorfor er det nødvendig å vende blikket mot spesialskoleloven av 1951, som inntil 1953 sorterte under Kirke- og undervisningsdepartementet.

6.1 Spesialskoleloven

Ordningen med statsrefusjon av utgifter til anbringelse av omstreiferbarn har lange røtter, men først med spesialskoleloven av 1951 ble det eksplisitt sagt i en lov at ordningen skulle gjelde omstreiferbarn (§ 19 andre ledd): «Stortinget kan bestemme at den bykommune hvor en elev har hjemstavn, eller – når hjemstavnskommunen er et herred – fylkeskommunen, skal betale et nærmere fastsatt tilskott. Slikt tilskott skal ikke betales for elev som hører til omstreiferslekt, selv om eleven har hjemstavn.»⁷⁹

Vergerådsloven av 1896 dannet forbilde for denne kodifiseringen, men i vergerådsloven het det at staten skulle refundere utgifter ved anbringelse av «omflakkende barn, hvis foreldre ikke har fast bopel, og som selv ikke har sådan» (§ 47 andre ledd og § 48 siste punktum). Med Misjonens mellomkomst var imidlertid uttrykket «omflakkende barn» i praksis gjort identisk med barn av «omstreiferforeldre». Selv om ikke vergerådslovens uttrykk ble endret i tråd med en slik forståelse, ble det etablert en praksis hvor staten dekket alle utgiftene ved anbringelse av omstreiferbarn i skolehjem, barnehjem eller privat fami-

lie, også i tilfeller hvor biologiske foreldre hadde hjemstavn og var bofaste.⁸⁰ Denne tolkningen ble også sanksjonert av myndighetene. Det skjedde første gang i et rundskriv fra Kirke- og undervisningsdepartementet (2.7.1904), deretter i et rundskriv fra Justisdepartementet (12.2.1935). I 1936 minnet Misjonen Sosialdepartementet om at det i disse rundskrivene framgikk at utgiftene ved anbringelse av «omflakkende barn» skulle utredes av det «offentlige» (i.e. statskassen) når foreldrene var å betrakte som «omstreifere i egentlig forstand», selv om de hadde hjemstavn.⁸¹ Etter alt å dømme ble uttrykket «omstreifere i egentlig forstand» først tatt i bruk i rundskrivet fra 1904.⁸²

I proposisjonen om spesialskoleloven, som ble lagt fram av Kirke- og undervisningsdepartementet med sosialminister Aaslaug Aasland i Einar Gerhardsens andre regjering (1945–1951) som ansvarlig statsråd, ble det foreslått å kodifisere den refusjonsordningen som var gjeldende praksis ved anbringelse av omstreiferbarn med hjemmel i vergerådsloven. Derfor ble det foreslått at man i spesialskoleloven skulle bruke uttrykket «elev som hører til omstreiferslekt» i stedet for vergerådslovens uttrykk «omflakkende barn». På denne måten ville man oppnå at lovreglene om betaling av utgifter til anbringelse og pleie i spesialskoler kom i samsvar med gjeldende praksis for øvrig anbringelse og pleie med hjemmel i vergerådsloven: «Det har [...] i mange år vært sikker praksis, at dersom barnet hører til en omstreiferslekt, betaler Staten utgiftene uten hensyn til om barnet selv har vært med på omstreiferlivet.»⁸³ Kirke- og undervisningsdepartementet medga at uttrykket «omstreiferslekt» var «lite bestemt», men trodde ikke begrepsbruken vil volde problemer, av følgende grunn:

I praksis har det hittil vært Norsk Misjon blant Hjemløse som i det enkelte tilfelle har tatt stilling til spørsmålet om vedkommende barn til-

⁷⁸ *Alternativ medisin* (NOU 1998: 21), s. 145, jf. s. 38.

⁷⁹ Spesialskoleloven trådte i kraft sommeren 1952 og ble opphevet i 1975 (integreert i grunnskoleloven). Spesialskoleloven regulerte opptak ved skoler for døve, blinde og evneveike. Sistnevnte skoletype inkluderte skolehjemmene, som dermed ble løftet ut av vergerådsloven. I forbindelse med at bykommunen, med unntak av Oslo og Bergen, ble innlemmet i fylkeskommunen med virkning fra 1964, ble ordlyden i § 19 andre ledd i 1963 endret til: «Stortinget kan bestemme at den fylkeskommune hvor en elev har hjemstavn skal betale et nærmere fastsatt tilskott. Dersom hjemkommunen er Oslo eller Bergen, betales tilskott av bykommunen. Slikt tilskott skal ikke betales for elever som hører til omstreiferslekt, selv om eleven har hjemstavn.»

⁸⁰ Jf. Pettersen 1999, s. 9–11.

⁸¹ RA/PA-0793/Fd/L0047, brev til Sosialdepartementet fra Misjonen, 23.12.1936.

⁸² Jf. St.prp. nr. 1. Hovedpost (1905–06), s. 2. Her heter det: «Som det vil sees af departementets i lovtidende indtagne rundskrivelse af 2den juli 1904, dens post 3 – hvorved det mellem nævnte forening og landets værgeraad indledede samarbejde søges fremmet –, har departementet imidlertid antaget, at § 47, andet led, og § 48, sidste punktum, i loven om forsømte børn af 6te juni 1896 er saaledes at forstaa, at udgifterne ved anbringelse af omstreiferbørn i skolehjem eller paa anden maade i henhold til nævnte lovs § 1 bliver at utrede af statskassen, uanseet om, forældrene har hjemstavn eller ikke, dersom disse og deres børn maa ansees som omstreifere i egentlig forstand.»

⁸³ Ot.prp. nr. 57 (1951), s. 7–8.

hører omstreiferslekt, idet misjonen er den eneste institusjon som sitter inne med det nødvendige materiale og den nødvendige innsikt til å bedømme disse spørsmål. Departementet har funnet denne ordning helt betryggende.⁸⁴

Saken illustrerer hvor stor politisk innflytelse Misjonen hadde, og hvilken praktisk nytte Misjonens slektsregistre fikk i assimileringspolitikken. Fra å ha blitt brukt som redskap i det praktiske vergerådsarbeidet fikk bruken av slektsregistrene nå et hjemmelsgrunnlag i en lov.

Kirke- og undervisningskomiteens flertall (10 medlemmer, hvorav 4 fra Arbeiderpartiet, 2 fra Høyre, 2 fra Venstre, 1 fra Bondepartiet og 1 fra Kristelig Folkeparti) sluttet seg til Arbeiderpartiregjeringens forslag til spesialskolelov. Det ble vist til at det i mange år var foregått et bevisst arbeid med å skaffe barn og ungdom av omstreiferslekt pleie og skolegang, og at dette hadde gitt «gode resultater». Derfor mente dette flertallet at det ville «være rettest, når arbeidet nå er kommet så langt fram, å følge de prinsipper som har vært brukt hittil, og la staten bære utgiftene helt ut når det gjelder barn av omstreiferslekt».⁸⁵ Dessuten hadde kirke- og undervisningskomiteen rådført seg med generalsekretær Olav Bjørnstad i Norsk misjon blant hjemløse. Venstres Kristian Langlo, som tilhørte flertallsfraksjonen, opplyste dette da saken ble behandlet i Odelstinget. Bjørnstad var blitt spurt om hva som ville gagne barna best. Uten tvil om proposisjonens form vedtas, hadde Bjørnstad svart. Det var «eit kategorisk svar», kommenterte Langlo i Odelstinget.⁸⁶ Arbeiderparti-politikeren Per Almaas, som også var medlem av kirke- og undervisningskomiteen, likte dårlig proposisjonens bruk av uttrykket «omstreiferslekt», og mente at hadde det ikke vært for Misjonens kategoriske uttalelse, ville komiteen gått mot regjeringens forslag på dette punktet. Dessuten mente han at «man kan ikke uten videre bygge et lovframlegg på en uttalelse fra en privat organisasjon selv om denne organisasjon har gjort meget godt, så har jo staten ansvaret, og den kan ikke uten videre velte alt over på en enkelt organisasjon».⁸⁷

Et mindretall hadde altså vendt ryggen til forslaget om å bruke uttrykket «omstreiferslekt» i spesialskoleloven. Det var et mindretall på to, begge fra Arbeiderpartiet. De ville ha uttrykket fjernet fordi det var «nedsettende», og fordi de

mente at omstreiferbarn burde stilles på like fot med andre elever.⁸⁸

Regjeringens ønske om å innføre uttrykket «omstreiferslekt» i spesialskoleloven skapte debatt på Stortinget – først i Odelstinget, deretter i Lagtinget. Det er en prinsipielt viktig debatt, og den største debatten om dette temaet på Stortinget i etterkrigstiden. Den fikk også konsekvenser for barnevernlovens ordlyd om betalingsordningen for omstreiferbarn. Jeg skal derfor gå nærmere inn på debatten i 1951.

6.2 Den politiske debatten om spesialskolelovens uttrykk «omstreiferslekt»

I Odelstinget 2. november 1951 gikk Arbeiderpartiets Kolbjørn Sigurd Verner Varmann hardt ut mot partifellene i regjeringskontorene som ville ha en lov med ordet «omstreiferslekt». Han trakk en linje tilbake til en av de store tyske nazistiske raseideologene og til nazistisk ideologi i det hele tatt: «Jeg kan ikke skjønne annet enn at dette uttrykket 'omstreiferslekt' klinger sterkt av Alfred Rosenberg og en ideologi som er helt fremmed for oss.»⁸⁹ Ingen i Odelstinget kommenterte dette, men en debatt om begrepet «omstreiferslekt» viste seg uunngåelig.

I likhet med stortingskomiteens mindretall ville Varmann ha begrepet fjernet fra lovutkastet. «Det måtte vel kunne gå an å finne en praktisk ordning, så man kunne få bort dette stempel som ikke passer på noen måte, å si at et barn er av den eller den slekt, og at det skal være avgjørende for den behandling som vi gir barnet.»⁹⁰

Arbeiderpartiets Per Almaas tilhørte det protesterende mindretallet og presiserte at begrepet var nedsettende. Dessuten var det omfattende, bare «et ganske godt slektsregister» ville gjøre det mulig å fastslå slektstilhørighet.⁹¹ Almaas fikk følge av partifellen Ole Jensen Rong. Han var

⁸⁴ Samme sted, s. 8.

⁸⁵ Innst. O. XVIII (1951), s. 5.

⁸⁶ O.tid. 2.11.1951, s. 440.

⁸⁷ Samme sted, s. 446. Arbeiderpartiets Jacob Friis var også kritisk til Misjonens rolle, som han fikk høre om for første gang under denne debatten. Friis var medlem av kirke- og undervisningskomiteen, men hadde ikke vært til stede da komiteen behandlet denne saken, og var derfor ikke klar over at komiteen hadde hatt besøk av Bjørnstad. I Odelstinget sa Friis at han ikke ville legge noen hindringer i veien for virksomheten til en slik organisasjon, men han fant grunn til å understreke at «i lovens forstand hører de hjemløse hjemme under statens varetakt, og ikke under noen privat organisasjon». Samme sted, s. 446.

⁸⁸ Innst. O. XVIII (1951), s. 5.

⁸⁹ O.tid. 2.11.1951, s. 434.

⁹⁰ Samme sted, s. 443.

⁹¹ Samme sted, s. 439.

overbevist om at barn som fikk stemplet «omstreifer» på seg, ville «kjenne eit mindreverds-kompleks som vil vera tungt for dei å gå klår av når dei skal leva blant skulekameratane sine som i ei serstode, liksom mindreverdige». Ved at uttrykket «omstreiferslekt» ble opprettholdt, trodde Rong at barna ville bli «sette i ei klasse som dei vil kjenne sjikane ved. Eg synest det er på sin plass at ein di før di heller får slått ein påle gjennom dette, og får dei førde inn som jamverdige i samfunnet vårt».⁹² Også Venstre-politikeren Haldor Andreas Haldorsen sluttet seg til stortingskomiteens mindretall, han var «heilt imot at vi i lovs form gjev denne karakteristikk av eit folk som vi vil hjelpa og verna». Dessuten ville uttrykket «uviljande føra til eit mindreverds-kompleks hjå desse [barna]». Han advarte på det sterkeste mot å sette et «mindreverdsstempel på dei i lovs form».⁹³

Fra kirke- og undervisningskomiteens flertallsfraksjon leverte både Astrid Skare fra Arbeiderpartiet og Hartvig Christie fra Høyre et forsvar for uttrykket «omstreiferslekt». Skare mente at det var behov for en presis lovregel på feltet av hensyn til hjemstavnsproblemet og de vanskelighetene som ofte oppsto ved at mange kommuner var uvillige til å påta seg utgiftene. Så lenge det fantes en gruppe i det norske samfunnet som ikke var fastboende, og dermed skilte seg fra flertallsbefolkningen, mente Skare at det var nødvendig med særregler. Derfor ba hun om Odelstingets støtte til flertallsinnstillingen.⁹⁴

Hartvig Christie syntes ikke det lå noe nedsettende i ordet «omstreifer», han anså det som «et helt nøytralt navn». Det som kunne virke «sjenerende», var «selve den ting at omstreiferne settes i en særstilling i loven». Men, uttalte Christie, man «avskaffer [...] ikke omstreiferproblemet» ved å avskaffe omstreiferbetegnelsen. «Man må heller gå den omvendte vei og si at avskaffer man omstreiferproblemet, så faller navnet også bort.» Den viktigste oppgaven ville derfor være å føre videre det arbeidet som ble påbegynt av Eilert Sundt og videreført av Norsk misjon blant hjemløse: «Dette arbeid med å føre omstreiferne over fra en omflakkende tilværelse som har vært deres

livsform gjennom mange generasjoner, i flere hundre år, og gjøre dem til fastboende mennesker, det er ikke noen helt enkel sak. Det tar tid, og vil ta tid [...]» Men fordi antallet omstreifere var synkende, måtte man «ha lov til å regne med at det innenfor en overskuelig fremtid vil være mulig å betrakte assimileringen som en fullbrakt kjensgjerning».⁹⁵ Christie fant det for øvrig underlig at enkelte medlemmer av Odelstinget syntes å tro at man avskaffet et problem ved å avskaffe et navn. Det, syntes Christie, «er en slags magi som jeg ikke trodde kunne ha tilhengere her i salen. Man avskaffer ikke omstreiferproblemet ved å sløyfe særbestemmelser om dem i lov».⁹⁶

Arbeiderparti-politikeren Rakel Seweriin – leder av Stortingets sosialkomité (1950–1953) og seinere sosialminister (1953–1955) – støttet flertallet i kirke- og undervisningskomiteen, men innrømmet at hun i utgangspunktet hadde vært kritisk til en særbestemmelse med uttrykket «omstreiferslekt» i en lov: «[V]i vil nødig ha en slik særbestemmelse av prinsipielle grunner. Det er uheldig sosialt og – kan man gjerne si – moralsk. Dertil kommer at det begrep som nå innføres i loven, er ytterst vanskelig å avgrense. Hvem tilhører omstreiferslekt? Hvor langt tilbake skal vi gå?»⁹⁷ Det var således under tvil hun støttet flertallet. Seweriin var også medlem av barnevernkomiteen (nedsatt av Einar Gerhardsens andre regjering i 1947) og viste til at komiteen under arbeidet med sin første innstilling om en barnevernlov (som ble avgitt kort tid etter debatten om spesialskoleloven) hadde drøftet hvorvidt det var heldig å bruke uttrykket i en lov og kommet fram til at det var uheldig (se nedenfor). Støtten til flertallsfraksjonen begrunnet Seweriin med at:

Målet for alle som driver på dette område, er å få omstreiferne tatt opp i samfunnet og blandet med den alminnelige befolkning, at de blir bosittende og går opp i stedets befolkning, slik at det ikke lenger skal være noe skille. Det er målet, og det har vært målet for dem som har arbeidet med det.⁹⁸

Sjefen for Kirke- og undervisningsdepartementet, statsråd Lars Magnus Moen, var ikke sikker på om omstreiferbetegnelsen i seg selv var nedsettende, og han trodde ikke at barna ville ta skade

⁹² Samme sted, s. 447. Rong hadde tidligere i 1951 gitt uttrykk for samme holdning, da han tok til motmæle mot forslaget om å forby omstreifere å holde hest: «For meg verkar det som ein urett mot ein stand av medborgarar. For alle andre gjeld det at dei må forbryta seg einskils, men her skal vi skyva dei heilt ut, og det finn eg strir imot mitt rettsprinsipp i alle fall. Det er av noko av dei dyraste rettane den einskilde av oss har, at vi skal vera like for lova.» Se O.tid. 21.6.1951, s. 332.

⁹³ O.tid. 2.11.1951, s. 447–448.

⁹⁴ Samme sted, s. 440.

⁹⁵ Samme sted, s. 443.

⁹⁶ Samme sted, s. 448.

⁹⁷ Samme sted, s. 440–441.

⁹⁸ Samme sted, s. 441.

av om betegnelsen ble innført i spesialskoleloven. Hensikten med å bruke betegnelsen var i hans øyne å gi administrasjonens folk et sikrere grunnlag for å treffe beslutninger, og dermed unngå en «krangel» om hjemstavn og slektstilhørighet: «Det er føresetnaden at staten her ikkje skal knusla og krangla, og alle desse born som på nokon måte kjem inn under den nemninga som ein her bruker, skal også bli godtekne, og staten skal svara for det.»⁹⁹

Etter debatten i Odelstinget ble kirke- og undervisningskomiteens flertallsinnstilling vedtatt med 43 stemmer. Det var for så vidt et knapt flertall; 36 medlemmer stemte mot og ville som stortingskomiteens mindretall ha ordet «omstreiferslekt» fjernet fra forslaget til lov om spesialskoler. Selv om ordet ble stående, tok debatten likevel ikke slutt – den ble ført videre i Lagtinget, uten at noen av Lagtingets medlemmer tok opp mindretallets forslag.

I større grad enn odelstingsdebatten ble debatten i Lagtinget preget av assimileringspolitiske spørsmål, nærmere bestemt om hvorvidt uttrykket «omstreiferslekt» kunne tjene eller motvirke assimileringen av omstreiferbarna. Arbeiderpartiets Per Almaas hadde berørt dette spørsmålet i Odelstinget. Selv om han ønsket en spesialskolelov uten uttrykket «omstreiferslekt», var han ikke kritisk til assimileringspolitikken. I hans øyne ville et nedsettende begrep som «omstreiferslekt» føre til at assimileringen ble bremset:

Vi mener at oppgaven for samfunnet må være å få opptatt omstreiferbarna i samfunnet ved at de blir assimilert gjennom kommunene og får de samme rettigheter og de samme plikter som andre barn. [...] En bestemmelse i loven som den det her er tale om, vil i sin tendens virke til en forlengelse av den tid det vil ta å få gjennomført den prosessen som jeg her har nevnt.¹⁰⁰

I Lagtinget 9. november 1951 var Høyres Bjarne Støtvig av samme mening, han likte ikke at barn skulle «stemples som tilhørende omstreiferfolket eller omstreiferslekten», og føyde til: «Hva man teknisk oppnår ved bestemmelser som har til formål å lette omstreifernes opptagelse i det alminnelige samfunn, dras noe ned igjen når dette med omstreiferopprinnelsen skal klebes ved barna.»¹⁰¹ Hans Svarstad fra Kristelig Folkeparti tilhørte kirke- og undervisningskomiteens flertallsfrak-

sjon og innrømmet i Lagtinget at heller ikke han likte uttrykket «omstreiferslekt» fordi ordet helt klart var «årsak til verkeleg liding for slike born». Selv kjente han til at skolebarn med omstreiferforeldre hadde fått «slengt etter seg at dei var omstreifarborn».¹⁰² Men Svarstad trodde ikke det lot seg gjøre å finne et annet eller bedre ord til bruk i det han oppfattet som den store oppgaven, nemlig «å sletta ut alle spor av omstreifarar». Bare på denne måten ville det også la seg gjøre å bli kvitt selve ordet.¹⁰³ Høyre-politikeren Lars Sverre Gjørwad, som støttet flertallsvedtaket, mente at ordet «omstreiferslekt» var nødvendig fordi det ville gjøre det mulig å avgrense denne «folkegruppen» så langt råd var, og dermed skape de beste vilkår for assimilering, og «jo mer den kan gis høve til å bli assimilert av de andre, desto mindre blir vanskeligheten, de vil forsvinne av seg selv».¹⁰⁴

Også utenriksminister Hallvard Lange i Einar Gerhardsen andre regjering (1945–1951) tok ordet. Han syntes forslaget til betalingsordning for omstreiferbarn i spesialskoleloven virket «diskriminerende overfor en gruppe mennesker». Lange mislikte bestemmelsen og minnet om at debatten og voteringen i Odelstinget hadde vist at det forelå et sterkt ønske om å få fjernet den så snart som mulig. Det var ikke selve ordet «omstreiferslekt» Lange mislikte, «det er en grei og saklig betegnelse for et forhold som foreligger i samfunnet vårt». Men han var sterkt imot at en bestemt gruppe skulle stilles i en særstilling, «at man så lenge vi har dette spørsmål om refusjon fra fylke eller by hvor vedkommende har hjemstavn, ved siden av de hjemstavnløse skal peke ut en annen gruppe som skal stå i en særstilling her». Det største ankepunktet var likevel at man ved å innføre en slik særbestemmelse, selv for omstreifere med hjemstavn, kunne komme til å motvirke «assimileringen av disse barn i samfunnet», «nærmest bidra til å holde tallet på omstreifere høyest mulig, mens målet vel skulle være å få dem assimilert som fastboende og å anerkjenne dem som fastboende, når de har fått hjemstavn». Derfor mente Lange at Kirke- og undervisningsdepartementet måtte sørge for å få særbestemmelsen ut av loven så snart det gjennom en revisjon av forsorsloven var gitt nye og enklere regler om hjemstavn.¹⁰⁵

⁹⁹ Samme sted, s. 442.

¹⁰⁰ O.tid. 2.11.1951, s. 439.

¹⁰¹ L.tid 9.11.1951, s. 136.

¹⁰² Samme sted, s. 138.

¹⁰³ Samme sted, s. 138.

¹⁰⁴ Samme sted, s. 139.

¹⁰⁵ Samme sted, s. 137, s. 139.

Statsråd Moen skulle forsøke å finne en form som det ikke burde stå strid om. Selv om Moen mente at det beste ville være å få fjernet ordet «omstreiferslekt» fra loven, måtte han innrømme at det så langt ikke var funnet noe ord som på en bedre måte ivaretok lovens hensikt. Han hadde også forelagt ordet for lovavdelingen i Justisdepartementet, men heller ikke der var det blitt funnet «noko betre». Dersom odelstingsvedtaket fikk medhold, skulle imidlertid Moen i samarbeid med barnevernkomiteen forsøke å finne en form som var både dekkende og ikke «sjenerende» for noen.¹⁰⁶

Konkret dreide den politiske debatten om refusjonsordningen for omstreiferbarn i spesialskoleloven seg om hvorvidt staten, og ikke kommunene med tilskudd fra fylkeskommunene, skulle bære utgiftene for omstreiferbarn, selv om foreldrene var bofaste. Mer prinsipielt handlet debatten om hvorvidt uttrykket «omstreiferslekt» var diskriminerende eller ikke, og om det var riktig å peke ut en bestemt folkegruppe i lovgivningen. Til tross for ulike meninger om dette ble det ikke stilt spørsmål ved assimileringspolitikken. Utfallet av denne debatten fikk konsekvenser for barnevernlovens regler om dekning av utgiftene ved omplassering av omstreiferbarn.

6.3 Barnevernloven

Som nevnt var Rakel Seweriin medlem av barnevernkomiteen, som leverte sin innstilling kort tid etter den politiske debatten om spesialskoleloven. Blant barnevernkomiteens medlemmer var også Ingvald B. Carlsen, Misjonens tidligere generalsekretær.

I sin første innstilling fra 1951 påpekte barnevernkomiteen at man ved håndhevingen av vergerådslovens regler om refusjonsordning hadde gått ut over ordlyden, slik at staten hadde betalt for alle barn av «omstreiferslekt» selv om foreldrene var bofaste.¹⁰⁷ I den anledning ble det gjengitt et brev fra Misjonen til barnevernkomiteen, datert 27. mai 1950. I brevet ble det gjort rede for praksisen som var blitt fulgt, og komiteen ble oppfordret til å foreslå at denne ble videreført. Brevet ble avsluttet på denne måten:

Det mest rasjonelle vedrørende verjerådenes anbringelse av omstreiferbarn er at alle utgifter i forbindelse med deres anbringelse dekkes av

det offentlige såsant de er å regne for omstreifere i egentlig forstand, uansett om de har hjemstavn. Dette vil gjøre de lokale organer mer effektive og redbonne til å gripe inn overfor omstreiferuvesenet. Det er ikke tvil om at de lokale myndigheter mange ganger har vært engstelige for å gripe inn, selv om det forelå full grunn etter loven, fordi de var redd for at eventuelle beslutninger skulle medføre økonomiske forpliktelser for kommunen. Omstreiferproblemet er et samfunnsproblem og det må være staten som i første rekke er villig til å bære de løft som løsningen av dette problem med fører.

Til dette bemerket barnevernkomiteen at den eksisterende særordningen var innført av hensyn til Misjonens arbeid med «å ta seg av disse barna og få dem fjernet fra omstreifermiljøet», og at Misjonen nå ønsket at den nye barnevernloven ble «brakt helt i samsvar med praksis».

Barnevernkomiteen viste til forarbeidene til spesialskoleloven, og framholdt at det måtte anses som «prinsipielt sett lite heldig at loven [i.e. spesialskoleloven] inneholder regler som setter omstreiferslektene i en særstilling, og at den nyter uttrykket 'barn av omstreiferslekt'». Barnevernkomiteen hadde underhånden drøftet med Stortingets kirke- og undervisningskomité om det lot seg gjøre å finne en annen uttrykksmåte i forbindelse med spesialskoleloven, men flertallet i stortingskomiteen sluttet seg til proposisjonen (se over).

Barnevernkomiteen kunne se betydningen av å ha like regler i spesialskoleloven og barnevernloven, men ikke godta spesialskolelovens ordlyd: «Skal den følges, vil det føre til at barn hvis foreldre opprinnelig er av omstreiferslekt, men som er blitt fastboende, blir satt i en særstilling. Komiteen kan ikke se en rimelig grunn for en slik ordning.»

Selv om ikke barnevernkomiteen ville ha spesialskolelovens ord «omstreiferslekt» inn i barnevernloven, gikk den inn for å kodifisere en ordning med statsrefusjon, av grunner gitt av Misjonen, men da med uttrykket «omstreifere i egentlig forstand»:

Av omsyn til bekjempelsen av omstreiferondet må det etter komiteens mening være tilstrekkelig at særreglene omfatter «barn hvis foreldre er omstreifere i egentlig forstand», altså at foreldrene både er av såkalt omstreiferslekt og at de faktisk opptrer som omstreifere.

¹⁰⁶ Samme sted, s. 138.

¹⁰⁷ Det følgende bygger på *Lov om barnevern: innstilling I fra Barnevernkomiteen* (1951): s. 75–76.

Konkret foreslo barnevernkomiteen at staten skulle bære utgiftene for anbringelse og pleie også «når barnets foreldre er omstreifere i egentlig forstand, selv om de har heimstavn».¹⁰⁸

Uttrykket «omstreifere i egentlig forstand» var ikke nytt, det stammet fra Kirke- og undervisningsdepartementets rundskriv av 2. juli i 1904 til landets vergeråd i forbindelse med at Misjonen fikk delegert myndighet til å administrere anbringelse av barn med hjemmel i vergerådsloven (se kapittel 6.1). Ifølge Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen ble det med dette uttrykket siktet til «*både* de som er omstreifere ved avstamning, som er av omstreiferslekt, *og* de som lever på omstreifervis, selv om de oprinnelig er fastboende».¹⁰⁹

I proposisjonen om barnevernloven – foredratt i september 1952 av Sosialdepartementet med kirke- og undervisningsminister Lars Magnus Moen som ansvarlig statsråd i Arbeiderparti-regjeringen Oscar Torp (1951–1955) – ble det presisert at barnevernkomiteen foreslo kodifisert praksis med at staten skulle dekke utgiftene ved anbringelse og pleie av omstreiferbarn, også i tilfeller hvor foreldrene var bofaste. Det ville innebære at en tidligere avtalebasert praksis under vergerådsloven nå skulle lovfestes. Det ble vist til at en tilsvarende praksis var blitt regulert i den nye spesialskoleloven, og da av hensyn til Misjonens virksomhet. Det ble også gjort oppmerksom på at mindretallet i kirke- og undervisningskomiteen ikke hadde ønsket å ta inn i spesialskoleloven uttrykket «omstreiferslekt», likeledes at barnevernkomiteen heller ikke ønsket dette uttrykket i barnevernloven fordi det inkluderte bosatte familier. Sosialdepartementet sluttet seg til dette synspunktet:

Har en tidligere omstreifer virkelig blitt fastboende på et sted og fått heimstavn, bør hans barn ikke stilles i noen særstilling. Etter den form bestemmelsen har fått i loven om spesialskolene, vil det kunne gå generasjoner før fastboende omstreifere blir stilt likt med andre borgere, idet de jo likevel vil være av «omstreiferslekt». Etter departementets mening bør det avgjørende være om barnet eller dets foreldre faktisk er omstreifere. Departementet har formet regelen i samsvar hermed (lovutkastets § 63, siste ledd).¹¹⁰

¹⁰⁸ Samme sted, s. 98.

¹⁰⁹ RA/PA-0793/Fh/L0156/L0008, «Ad begrepene 'omstreifer' og 'løsgjenger'», notat av I. B. Carlsen, 25.8.1933.

¹¹⁰ Ot.prp. nr. 56 (1952), s. 43.

Lovutkastet § 63 siste ledd fikk følgende ordlyd: «Statskassen bærer også hele utgiften når barnets foreldre er omstreifere i egentlig forstand, selv om de har heimstavn.»¹¹¹ Med «hele utgiften» ble det siktet til utgifter til legeundersøkelser, herunder psykiatrisk-psykologiske undersøkelser, eventuelt med opphold i gransknings- eller behandlingshjem, forpleiningsutgifter for barn anbrakt i fosterhjem, barnehjem, ungdomshjem eller liknende institusjoner, andre nødvendige utgifter, legetilsyn, flytting av barn.

Stortingets sosialkomité sluttet seg til lovproposisjonen. Komiteen var enig med både barnevernkomiteen og Sosialdepartementet i at uttrykket «omstreiferslekt» var uheldig. I størst mulig grad gjaldt det, mente komiteen, å unngå «å sette tidligere omstreifere i en særstilling», med den begrunnelsen at man «på enhver måte» burde «søke å få dem assimilert i samfunnet». For øvrig var sosialkomiteen enig med departementet i at det fortsatt var behov for særregler for å lette anbringelsen av omstreiferbarn.¹¹² På denne bakgrunnen ble siste ledd i barnevernloven § 63 vedtatt uten debatt, først i Odelstinget, deretter i Lagtinget, før det ble sanksjonert og gjort til en gjeldende bestemmelse.

Etter at barnevernloven trådte i kraft 1. juli 1954, informerte Misjonens generalsekretær Olav Bjørnstad ved flere anledninger kommunale etater om betydningen av uttrykket «omstreifer i egentlig forstand», også når det dreide seg om bofaste personer. I et brev til et sosialkontor i 1960 het det: «Med omstreifer i egentlig forstand tenker en på en av omstreiferslekt, som tér seg som omstreifer d.v.s. lever på omstreiferes litt tilfeldige og uregelmessige vis.»¹¹³ Samtidig ble det gjort oppmerksom på at spesialskoleloven brukte uttrykket «som hører til omstreiferslekt». Dette uttrykket ble nå oppfattet som «upresist», forklarte Bjørnstad, derfor forsøkte Misjonen i praksis «å tolke dette på linje med Barnevernsloven 'omstreifere i egentlig forstand'».¹¹⁴

Misjonen var likevel ikke alltid helt sikker på hvorvidt et barn var av «omstreifere i egentlig forstand». Blant annet framgår dette av et brev til en barnevernsnemnd, også fra 1960. Det handlet om anbringelse og pleie av et barn fra en familie som hadde vært bofast i mange år, og som hadde fått heimstavn. Ut fra sitt kjennskap til familien antok

¹¹¹ Samme sted, s. 60.

¹¹² Innst. O. XVII (1953), s. 15–16.

¹¹³ RA/PA-0793/Fp Klientmappe, brev til [sosialkontor] fra O. Bjørnstad, 1.7.1960.

¹¹⁴ Samme sted.

Misjonen at familien måtte antas «å være av omstreiferslekt». Det ble nevnt at faren noen år tidligere hadde søkt om plass på Svanviken arbeidskoloni. Det som fikk Misjonen til å anta at det dreide seg om en familie av «omstreiferslekt», var at faren hadde fortalt at de bodde trangt og dårlig og av den grunn var tvunget til «å reise det meste av året», og at de ville til Svanviken for å unngå at barna ble «ledet på reisestien». Til dette bemerket Bjørnstad overfor barnevernsnemnda at det av denne grunn måtte antas at «foreldrene til ovennevnte barn må regnes som omstreifere i egentlig forstand og at utgiftene til barnets forpleining derfor skulle dekkes av statskassen i henhold til Lov om barnevern § 63, siste ledd».¹¹⁵

6.4 Lov om sosial omsorg

I 1965 trådte lov om sosial omsorg i kraft. Den erstattet forsorgsloven av 1900 (inntil 1948 kalt fattigloven). Sosialomsorgsloven skulle modernisere fattighjelpsinstusjonen og skape et sikkerhetsnett for dem som falt utenfor trygdesystemet, men uten at de måtte bli prisgitt en nedverdiggende og stigmatiserende forsorgshjelp. Ingen skulle miste rettigheter hvis de mottok sosialhjelp, men selv om hjelpen slik sett ble mer lik trygdeytelsen, skulle den fortsatt være behovsprøvd og kommunal.¹¹⁶ Av grupper som ville falle utenfor den moderniserte fattighjelpen, ble det siktet til eldre enker og ugifte mødre med barn, forlatte hustruer og fraskilte, arbeidsuføre som falt utenfor uførhetstrygden, og asosiale og psykopater.¹¹⁷ Til rekken av disse kom omstreiferne, som i lovproposisjonen fra Einar Gerhardsens tredje regjering (1955–1963), med sosialminister Olav Gjærevoll som ansvarlig statsråd, ble omtalt som «en egen gruppe personer med særlige problemer».¹¹⁸ Det ble antatt at det fortsatt ville være aktuelt å yte omstreiferne forsorgshjelp, det vil si økonomisk sosialhjelp etter den nye loven. Sosialdepartementet antok da at det ville være mest hensiktsmessig om den etablerte «hjelpesformen» – samarbeidet mellom staten og Misjonen – ble opprettholdt, slik tilfellet var når det gjaldt anbringelse av omstreiferbarn med hjemmel i barnevernloven og bosetting av omstreifere med hjemmel i løsgjengerloven. I tråd med dette ble det

foreslått at sosialhjelp til omstreifere, selv om de var bofaste, skulle dekkes av staten. Dette var også blitt foreslått av sosialhjelpskomiteen (1950–1953), som i 1953 la fram sitt forslag til en revidert forsorgslovgiving.¹¹⁹

I regjeringens forslag til lov om sosial omsorg ble det for øvrig bemerket at: «Målet er etter hvert å avvikle hele omstreifervesenet og tilpasse både barn og voksne til ordnede samfunnsforhold. Viktigst er det da å ta hånd om barna mens de ennå er ganske små og før de har vent seg til omstreiferlivet.»¹²⁰

Det kan i denne sammenhengen nevnes at ordlyden i spesialskoleloven § 19 (se over) ble vedtatt tilpasset lov om sosial omsorg, som trådte i kraft 1. januar 1965, og som opphevet hjemstavnsinstituttet. Samtidig forsvant – uten debatt – henvisningen til «omstreiferslekt» i spesialskoleloven under Odelstingets behandling av sosialomsorgsloven. Spesialskoleloven § 19 fikk nå følgende ordlyd: «Stortinget kan bestemme at en fylkeskommune der en elev i en spesialskole er bosatt, skal betale et nærmere fastsatt tilskott til driftsutgiftene. Dersom bostedskommunen er Oslo eller Bergen, betales tilskottet av bykommunen.»

6.5 Snever juridisk vurdering

I vurderingen av hvorvidt norsk rett inneholdt bestemmelser som diskriminerte «sigøynere og tater», foretok Ole F. Harbek en vurdering av visse bestemmelser i løsgjengerloven og fremmedloven. Hvorfor han ikke gikk bredere til verks og vurderte øvrig lovgiving, vites ikke, men en sannsynlig forklaring er at hans rådgiver Karl Nandrup Dahl antok at norsk rett og forvaltningspraksis på Sosialdepartementets område ikke var i strid med FNs rasediskrimineringskonvensjon.

Gjennomgangen ovenfor gir imidlertid grunn til å hevde at dette i beste fall var en forhastet slutning. Dermed ble det ikke foretatt noen vurdering av hvorvidt bestemmelsene om statsrefusjon i barnevernloven og sosialomsorgsloven innebar sosial segregering og stigmatisering av en gruppe som i stor grad ble definert og avgrenset på bakgrunn av gamle slektsregistre. En slik vurdering hadde ikke vært urimelig med tanke på at diskrimineringsaspektet ved den omtale særordningen var blitt inngående diskutert på Stortinget under behandlingen av forslaget til spesialskolelov i 1951, og også vurdert i forarbeidene til barnevernloven.

¹¹⁵ RA/PA-0793/Fp Klientmappe, brev til [barnevernsnemnd] fra O. Bjørnstad, 4.10.1960.

¹¹⁶ Messel 2013, s. 25. For en mer inngående framstilling, se Terum 1996.

¹¹⁷ Seip 1994, s. 233.

¹¹⁸ Ot.prp. nr. 56 (1962–63), s. 17.

¹¹⁹ Utkast til lov om sosialhjelp (1953), s. 44.

¹²⁰ Ot.prp. nr. 56 (1962–63), s. 17.

Ole F. Harbek vurderte heller ikke den assimileringspolitiske virksomheten til Norsk misjon blant hjemløse, selv om store deler av virksomheten ble drevet med offentlige midler og hjemmel i norsk lov, særlig løsgjengerloven og barnevernloven. For ytterligere å sette i perspektiv Harbeks konklusjon om at norsk rett ikke var diskriminerende i rasediskrimineringskonvensjonens forstand, skal jeg løfte fram noen uttalelser fra generalsekretærene i Norsk misjon blant hjemløse, som i stor grad dikterte norsk politikk overfor taterne/romanifolket, og som fikk sine «direktiver» sanksjonert av offentlige myndigheter.

7 Den utelatte assimileringspolitiske konteksten

Misjonen ble dannet i 1897 med det mål å assimilere omstreiferne i det norske samfunnet. Målet ble klart formulert av Jakob Walnum, Misjonens første generalsekretær, og videreført av seinere generalsekretærer, slik som Ingvald B. Carlsen i perioden 1918–1935, Oscar Lyngstad i perioden 1936–1949 og Olav Bjørnstad i perioden 1949–1976.¹²¹ De ulike generalsekretærene ga, om enn i litt varierende grad, uttrykk for at assimileringspolitikken var rettet mot en folkegruppe med et til dels betydelig «fremmed» innslag. Samtidig ble det ved flere anledninger uttalt at fremmedinnslaget over tid var blitt mindre på grunn av et økende samkvem med norske omstreifere, og dermed ikke alltid like lett å få øye på. Sammenfattende kan det sies at omstreiferbetegnelsen, slik den ble tolket av Misjonens generalsekretærer, ble brukt om en folkegruppe med både fremmed og innenlandsk opphav, samtidig som den ble assosiert med en livsform som var annerledes enn den fastboende majoritetens livsform. I 1953 framholdt Olav Bjørnstad overfor Sosialdepartementet at:

Det er almindelig antatt at de norske fanter eller omstreifere er et blandingsfolk hvori er oppgått også sigøynere som i tidligere tider har vandret inn i landet. De opprinnelig innvandrede sigøynerflokker har fått stadig tilsig av norsk blod, og resultatet er blitt de fante- og omstreiferfølger som gjennom generasjoner har reist omkring i vårt land.¹²²

¹²¹ I tillegg kommer Jostein Vist, den femte og siste generalsekretæren.

¹²² RA/PA-0793/Fd/L0049, brev til Sosialdepartementet, Forsorgs- og legatkontoret, fra Misjonen ved O. Bjørnstad 7.4.1953.

Selv om Bjørnstad her, i likhet med sine forgjengere, ga uttrykk for at det hadde foregått en fornorskning av en opprinnelig fremmed folkegruppe, ga han i andre sammenhenger uttrykk for at forestillingen om et fremmed opphav var betydelig overdrevet. Som begrunnelse for dette viste Bjørnstad til sokneprest Kaspar Flekstads undersøkelser, som var blitt publisert i boka *Omstreifere og sigøynere* (1949). Flekstad hadde overbevist ham om at «folket på landeveien står oss nærmere enn vi visste».¹²³ Da Bjørnstad i 1950 omtalte denne boka i Misjonens eget blad *På hjemveien*, så han Flekstads oppgjør med Eilert Sundts teori om «omstreifernes herkomst» som et springbrett for en mer optimistisk fundert assimileringspolitikk:

For de som står i aktivt arbeid for å løse omstreiferproblemet i vårt land er sokneprest Flekstads bok til stor oppmuntring. Den understreker samhörigheten med disse mennesker. [...] Det som står fast etter Flekstads impoerende arbeid er at omstreiferfolket i Norge i dag står oss meget nær. Det er galt fortsatt å snakke om at «de har det i blodet». Derfor må det kunne gjøres noe for igjen å føre disse mennesker inn i folkefellesskapet.¹²⁴

Selv om Bjørnstad nå regnet med at raseforskjellene var små, i alle fall langt mindre enn tidligere antatt, viser utsagnet at han bar på en eldre oppfatning, nemlig at «rasemotsetning» var et hinder for vellykket assimilering. Eksempelvis hadde den tidligere generalsekretæren Ingvald B. Carlsen i 1928 ment at innslaget av «et fremmed raseelement» langt på vei kunne forklare hvorfor Misjonens arbeid ofte ikke ga de forventete resultatene:

Vi må [...] ta i betraktning den kjensgjerning at der her delvis er et fremmed raseelement som det norske folkelegeme ikke uten videre kan opta. Selv om omstreiferskaren nu for en vesentlig del er av norsk blod så gjør de østerlandske reminisenser sig fremdeles sterkt gjeldende. Den gjenstridige uvilje mellem vandre-folket og bufolket er lett forståelig. Her tørner grunnstemninger i forskjelligfarvet sjeloliv sammen og der er intet som kan reise så høie og tykke murer mellem mennesker.¹²⁵

¹²³ RA/PA-0793/Fa/L0001, Referatprotokoll for fellesmøtene 1899–1959, fellesmøte på Svanviken 7.–10.9.1950.

¹²⁴ Bjørnstad 1950, s. 4.

Vinteren 1945, flere år etter at Carlsen var fratrudd som Misjonens generalsekretær, og mens han var forvist av NS-myndighetene til prestekolonien på Helgøya i Mjøsa på grunn av sin deltakelse i Kirkefronten, skrev han en anmeldelse av en «sosialbiologisk studie» av danske «vagabonder» og «sigøynere». Denne studien var foretatt av de danske legene Erik D. Bartels og Gudrun Brun i regi av Institut for human Arvebiologi og Eugenik ved Københavns Universitet. De danske legene avviste forestillingen om at «vagabonder» og «sigøynere» utgjorde en trussel mot befolkningskvaliteten og tok bestemt avstand fra tanken om at «sigøynersproblemet» burde løses med «drastiske forholdsregler» som sterilisering. I stedet anbefalte de «den naturlige assimileringssprosess», det vil si en integrering som tok hensyn til minoritetsgruppas ønske om å opprettholde sin tradisjonelle levemåte.¹²⁶

I sin omtale av denne studien bemerket Carlsen at det var av den største samfunnsmessige «betydning å få belyst spørsmålet om hvorvidt en så særpreget fremmed rase kan innpodes i og tilpasses en moderne samfunnsorganisme, og hvilke problemer dette stiller når det gjelder de arvemessige og miljøbestemte faktorer».¹²⁷ Men Carlsen delte ikke de danske legenes positive innstilling til «sigøynerne», heller ikke deres optimistiske syn på den «sosiale assimileringssprosess». Kanskje var det slik, mente han, at Norge mer enn Danmark hadde erfaringer med «dette problem med en fremmed rases assimilering i befolkningen». I Norge hadde assimileringen pågått «i minst et par hundre år», men resultatet var ifølge Carlsen «ytterst nedslående», av følgende grunner:

Omstreiferblodet har vist seg å være uhyggelig sterkt. Blandingen med de dårligste elementer i vårt eget folk har frembrakt en befolkningsgruppe som moralsk og intellektuelt står meget lavt. Rent unntagelsesvis har det forekommet at individer og familier ved gunstig kryssning er løftet opp til en mere sosial tilværelse.

I den grad det hadde lyktes å gjøre omstreifere til «fastboende og selvhjulpne borgere», var dette

¹²⁵ RA/PA-0793/Fh/L0155/L0002, I.B. Carlsen, «Hvordan skal vi bli kvitt omstreiferuvesenet?» (manus til *Aftenposten*, oktober 1926, ikke inntatt).

¹²⁶ Bartels, Brun 1943, s. 174–175. For en nærmere framstilling, se Koch 1998.

¹²⁷ Det følgende bygger på Carlsen 1945. Alle sitatene er hentet herfra.

ifølge Carlsen Misjonens fortjeneste. Men Misjonen sto, igjen ifølge Carlsen, maktesløs overfor alle som ikke hadde «evne eller karakter til å hevde seg i konkurransen». Overfor disse måtte samfunnet følge en annen linje enn den Misjonen arbeidet etter: «For de mest asosiale kan det vel med tiden bli tale om en passende internering. De mentalt mest defekte kommer inn under loven om sterilisering, hvorved de i hvert fall hindres fra å formere seg.»

En tilsvarende pessimisme kan spores hos generalsekretær Oscar Lyngstad, Carlsens etterfølger. Dette ble også registrert av andre som hadde med Lyngstad å gjøre. Eksempelvis kunne psykiateren Johan Lofthus, som hadde vært medlem av helsedirektørens steriliseringsråd siden 1936, fortelle i 1957 at Lyngstad hadde gått sterkt inn for sterilisering av omstreifere i den perioden han var generalsekretær (1936–1949), og da ut fra den oppfatning at de «i de fleste tilfelle var umulig å sosialisere, og dessuten ofte arvelig belastet». Lofthus kunne videre fortelle at Lyngstad hadde støttet seg til Johan Scharffenberg, som hadde «et meget pessimistisk syn på deres muligheter».¹²⁸

Det var en slik pessimistisk fundert assimileringsspolitikk generalsekretær Olav Bjørnstad forsøkte å vende ryggen, og da med støtte i Flekstads studie. I et lengre skriv til Kirke- og undervisningsdepartementet i 1957 ga Bjørnstad en oversikt over «det arbeid som er igang for å løse det gamle omstreiferproblem her i landet». Bjørnstad kom også inn på spørsmålet om omstreiferens opprinnelse, men inntok nå en noe mer avventende holdning til Flekstads oppgjør med Sundt:

Omstreiferens historie i Norge er ennå ikke klarlagt i sin helhet. Det som står fast er at vi her i landet gjennom generasjoner, ja århundreder, har hatt en egen folkegruppe som har levet utenfor det vanlige samfunnsliv, en folkegruppe som har sett på seg selv som noe eget, og som er blitt betraktet som fremmedelementer fra de fastboendes side.¹²⁹

Hovedbudskapet i brevet var likevel å påvise at Misjonen gjennom sin virksomhet hadde klart å redusere «omstreiferproblemet» ved å få bosatt et økende antall familier, men ikke avskaffet det. Bjørnstad formulerte i den anledning Misjonens assimileringsspolitiske mål på følgende måte: «Hovedsiktet i arbeidet har vært å lede omstreifer-

¹²⁸ Haave 2000, s. 273.

¹²⁹ RA/PA-0793/Fd/L0060, brev til Kirke- og undervisningsdepartementet fra Misjonen ved O. Bjørnstad, 18.5.1957.

ferne inn i det vanlige samfunns- og arbeidsliv. [...] De skal ikke utgjøre noen egen gruppe i folket lenger, de skal assimileres i det vanlige folkeliv.»¹³⁰

Noen år seinere, i 1963, ga Bjørnstad en uttalelse til Sosialdepartementet i anledning proposisjonen om lov om sosial omsorg.¹³¹ Det som framfor alt kjennetegner dette brevet, er at Bjørnstad satte den foreslåtte sosialomsorgsloven i et assimileringpolitisk lys: «Det vil sikkert være rett at det arbeid som er i gang for å løse dette gamle samfunnsproblem her i landet blir fortsatt, slik at hele omstreifervesenet kan avvikles og barn og voksne fra dette miljø tilpasses ordnede samfunnsforhold.» Videre forklarte han Sosialdepartementet at mange foreldre «tér seg slik at skal deres barn ha noen sjanse til å bli positive samfunns mennesker må de tas bort fra foreldrene og anbringes til oppfostring hos andre». Og for at Misjonen skulle få anledning til å fortsette sitt arbeid, var det av største betydning at staten, og ikke kommunene, sto for utgiftene til sosialhjelp til omstreiferne, selv om de var bofaste. Bjørnstad minnet om at staten i praksis også dekket alle forsorgsutgifter til omstreiferfamilier som var bosatt etter løsgjengerloven § 7. Denne ordningen burde også opprettholdes. Han avsluttet brevet på følgende måte:

En effektiv løsning av omstreiferproblemet i vårt land forutsetter at staten fortsatt engasjerer seg i dette arbeid slik gjeldende lover forutsetter og slik praksis er i dag. Det vil gå ut over effektiviteten i arbeidet om ansvaret for løsnings av dette samfunnsproblem blir lagt over på kommunene. Det vil uvegerlig føre til at den enkelte kommune prøver å skyve ansvaret over på den neste. Det er vel kjent at en rekke omstreifere bare oppholder seg midlertidig i de forskjellige kommuner. Det er deres levevis. Det kan derfor bli uhyre vanskelig å fastsette bostedskommune for mange av dem og dermed hvem som skal ha ansvaret for å hjelpe dem til rette. Alt taler derfor for at de lovregler og den praksis som i dag gjelder på dette felt fortsatt blir opprettholdt.

Som vist ble sosialomsorgsloven innrettet slik at assimileringen av omstreiferne skulle foregå mest mulig effektivt. Det innebar at omstreiferne ble

skilt ut fra sosialomsorgsloven som en gruppe for seg, sammen med sju andre grupper: 1) personer som var under behandling for sykdom, skade eller lyte, 2) varig ervervsuføre, 3) enker, fraskilte, ugifte mødre, 4) eldre personer, 5) arbeidsløse, 6) asosiale og psykopater og 7) personer som hadde tapt større verdier ved ulykker o.l.

I realiteten innebar denne særordningen at Misjonen hadde stor politisk legitimitet. Et uttrykk for dette finner vi i forslag til statsbudsjett for 1968 fra Sosialdepartementet, med Egil Aarvik som sjef og statsråd i Borten-regjeringen:

Arbeidet med å løse omstreiferproblemet har i en årrekke skjedd ved et samarbeid mellom departementet og Norsk misjon blant hjemløse. Dette arbeid skjer stort sett etter to hovedlinjer: Der hvor foreldrene er villige til å bryte med omstreiferlivet, får de tilbud om hjelp til fast bosetting og arbeidsplassering av forsørgeren. Når foreldrene ikke er villige til å gi opp omstreiferlivet, prøver en i samarbeid med barnevernsnemndene å treffe tiltak slik at barna kommer i fosterheim, barneheim e.l. slik at de blir sikret skolegang og opplæring. [...] Departementet mener at bosetting på frivillig grunnlag og arbeidsplassering av forsørgeren er en sosialt sett bedre løsning enn å fjerne barna ved tvangsvedtak. Samtidig er dette økonomisk sett en rimeligere løsning.¹³²

Selv om det her, av ulike grunner, sies at man i størst mulig grad skulle satse på frivillig bosetting, ble det ikke stilt spørsmål ved selve assimileringspolitikken. Budsjettforslaget ble lagt fram i september 1967, da Ole F. Harbek på oppdrag fra Aarviks statsrådskollega Elisabeth Schweigaard Selmer hadde fått i oppdrag å vurdere norsk rett med tanke på en eventuell ratifisering av FNs rasediskrimineringskonvensjon, en vurdering som i 1969 mente å fastslå at det i norsk rett ikke fantes bestemmelser som innebar at «sigøynere og tatere» ble diskriminert i konvensjonens forstand.

Harbek hadde da sett bort fra assimileringspolitikken, som i stor grad ble drevet i regi av Norsk misjon blant hjemløse, like mye som han hadde sett bort fra de sosialpolitiske særordningene i barnevernloven og sosialomsorgsloven. I stedet hadde han forholdt seg til ordlyden i løsgjengerloven og fremmedloven, og der ikke funnet noen form for diskriminering av etniske grupper.

¹³⁰ Samme sted.

¹³¹ Brevet er gjengitt i Ot.prp. nr. 56 (1962–63), s. 40–41. Proposisjonen ble godkjent ved kongelig resolusjon 22. mars 1963.

¹³² St.prp. nr. 1 (1967–68), s. 25.

8 «Sigøynere» diskriminert likevel

Ole F. Harbek ga i sin vurdering av norsk rett uttrykk for at Norge hadde en politisk kultur med stor respekt for menneskerettigheter, og at det innenfor landets grenser ikke forekom noen diskriminering av minoritetsgrupper. Det kan hevdes at denne vurderingen i beste fall var basert på en mangelfull gjennomgang av norsk lovgiving, og at den i tillegg var snevert juridisk, uten blick for historisk og samfunnsmessig kontekst. For ytterligere å illustrere det siste poenget skal jeg trekke fram en utredning om «sigøynernes» situasjon i Norge fra et arbeidsutvalg nedsatt i 1969. Arbeidsutvalgets innstilling forelå i mai 1970, drøyt ett år etter Harbeks vurdering, og førte til at Lars Korvalds koalisjonsregjering (1972–1973) la fram en stortingsmelding om tiltak for norske «sigøynere» i 1973, med sosialminister Anton Skuleberg (Senterpartiet) som ansvarlig statsråd.¹³³ Både i denne utredningen og i stortingsmeldingen ble det tegnet et annet bilde av minoriteters situasjon enn det som lå implisitt i Harbeks utredning.¹³⁴

Arbeidsutvalget, ledet av universitetslektor Odd Norland,¹³⁵ framholdt at norske «sigøynere» formelt hadde de samme rettighetene og pliktene som andre norske statsborgere, og at det ikke fantes noen lovbestemmelser som innebar at «sigøynere» i Norge ble diskriminert. Dette var i samsvar med den vurderingen Harbek hadde gjort. Men Nordland-utvalget slo seg ikke til ro med ordlyden i lovgivingen; det var ikke i tvil om at «sigøynere» i realiteten ble diskriminert.¹³⁶

Nordland-utvalget foreslo en rekke tiltak for å bedre folkegruppas situasjon – ikke for å konservere «sigøynerkulturen» slik den var, men for å styrke kontakten mellom «sigøynere» og storsamfunnet. For Nordland-utvalget var det samtidig av største betydning at storsamfunnet respekterte og tok hensyn til «sigøynernes» kulturelle særtrekk og egenidentifisering som etnisk minoritet. Derfor frarådet utvalget assimileringspolitiske «totalløsninger» på storsamfunnets premisser, det var «etisk tvilsomt», lød argumentet. Målsettingen måtte være, mente utvalget, å etablere sentrale rettigheter for «sigøynere» og sette i

verk konkrete tiltak de selv ønsket og med utgangspunkt i deres egen livsform og kultur. «Sigøynerkulturens fremtidige utvikling kan bare bestemmes av sigøynere selv», uttalte utvalget. Det kunne under ingen omstendighet forsvares å bruke sterke overtalelser eller økonomiske og sosiale tvangsmidler for å endre kultur- eller handlingsmønstre «sigøynere» selv ønsket å opprettholde. Myndighetenes oppgave måtte bare være å legge forholdene til rette for at «sigøynere» kunne skaffe seg en tryggere og bedre tilværelse.¹³⁷

Nordland-utvalget omtalte kort forslagene til endringer i straffeloven som Borten-regjeringen hadde foreslått på bakgrunn av Harbek-utredningen (se kapittel 4.1), men som ennå ikke var blitt vedtatt. Utvalget var langt fra sikkert på om disse endringene ville skape et tilstrekkelig vern mot rasediskriminering, selv om de nok ville bety en forbedring.¹³⁸ For øvrig mente Nordland-utvalget at staten burde dekke utgiftene i forbindelse med bosetting av «sigøynere», med hjemmel i løsgjengerloven og sosialomsorgsloven. Det ble vist til at det i Sosialdepartementets budsjett var avsatt midler til statsrefusjon for utgifter kommuner hadde til fast bosetting av omstreifere. I den sammenheng mente utvalget at «sigøynere» var «å betrakte som omstreifere».¹³⁹

I den etterfølgende stortingsmeldingen om «sigøynernes» situasjon i Norge bemerket Sosialdepartementet, liksom Nordland-utvalget, at det i norsk lov ikke lenger fantes bestemmelser som diskriminerte «sigøynere». Ikke desto mindre ble de utsatt for «tildels kraftig diskriminering» og møtt med «en avvisende eller endog fiendtlig holdning fra samfunnets side», dette til tross for straffelovens nye forbud mot rasediskriminering (vedtatt i 1970, kort tid etter at Nordland-utvalgets innstilling forelå).¹⁴⁰ Derfor mente departementet at myndighetene måtte legge forholdene til rette på en måte som gjorde det mulig «å ta rimelig hensyn til deres særegne livsform og skikker, slik at de ikke føler sin kulturelle identitet truet». Samtidig understreket Sosialdepartementet at «sigøynere» måtte «gis forståelse av at de har ansvar og plikter overfor det samfunn de er en del av, og at også de må respektere den øvrige befolknings normer».¹⁴¹

¹³³ St.meld. nr. 37 (1972–73).

¹³⁴ Jf. Tjelmeland 2003, s. 124–126.

¹³⁵ Nordland var universitetslektor ved Universitetet i Oslo fra 1964, dosent samme sted i nordisk kultur- og religionshistorie fra 1971 og professor 1982–89. Som leder i Statens folkeopplysningsråd utarbeidet han den første Kulturplan for Nord-Norge (1952). I perioden 1971–77 ledet Nordland Statens råd for sigøynerspørsmål.

¹³⁶ *Innstilling om arbeidet blant norske sigøynere* (1970), s. 7.

¹³⁷ Samme sted, s. 6, 7.

¹³⁸ Samme sted, s. 8.

¹³⁹ Samme sted, s. 11.

¹⁴⁰ St.meld. nr. 37 (1972–73), s. 5.

¹⁴¹ Samme sted, s. 11.

En rekke instanser hadde fått Nordland-utvalgets innstilling til uttalelse. Ingen reiste vesentlige innvendinger mot utvalgets prinsipielle grunnsyn. Det kan her nevnes at Helsedirektoratet, som på dette tidspunktet også var en avdeling i Sosialdepartementet, sluttet seg helt og fullt til tanken om at det måtte tas utgangspunkt i «sigøynernes» egen kultur og de verdier og normer som lå til grunn for deres levesett. Videre framholdt Helsedirektoratet at:

Beviste og mere ubeviste forsøk på assimilering fra samfunnets side, uten uttalte behov og engasjert medvirkning fra sigøynerne selv må søkes unngått. Direktoratet ser det slik at muligheten for å nå fram med adekvat hjelp nettopp ligger i sigøynernes selv- og medbestemmelsesrett og at deres aktive medvirkning må bygge på et slikt grunnlag.¹⁴²

Også Norsk misjon blant hjemløse, fortsatt med Olav Bjørnstad som generalsekretær, var blitt bedt om å uttale seg. I brev av 9. juli 1970 sa Misjonen seg enig i utvalgets generelle synspunkter og mente for øvrig at det var rett at samfunnet nå virkelig satset noe på å løse «vårt eget sigøynersproblem»: «Ressurser må settes inn for å gi menneskeverdige forhold til disse landsmenn som i en årrekke har vært diskriminert og holdt utenfor.»¹⁴³ Uttalelsen markerte en stor avstand til de holdningene Bjørnstad hadde gitt uttrykk for midt i 1950-åra (se kapittel 5.3).

Selv om Nordland-utvalget behandlet «sigøynernes» situasjon, uttalte det seg også prinsipielt om forholdet mellom etnisk minoritet og storsamfunn. Disse synspunktene sto i kontrast til synspunktene i Ole F. Harbeks utredning fra året før.

9 Etter Harbek

I tid ligger Nordland-utvalgets innstilling så nær Harbek-utredningen at det er naturlig å sammenlikne dem med hverandre. Mens Harbek forholdt seg strengt juridisk til norsk rett i etterkrigstid, satte Nordland-utvalget retten inn i en større sammenheng og sammenholdt rettens ordlyd med hva utvalget selv mente å vite om realitetene. På dette grunnlaget konkluderte Nordland-utvalget med at de aktuelle rettsreglene i praksis diskriminerte en minoritet («sigøynerne»), selv om reglene formelt sett ikke innebar noen form for

diskriminering. Ole F. Harbek hadde nøydt seg med å konstatere at rettsreglene i seg selv ikke var diskriminerende.

Disse to utredningene, med sine motsetningsfylte vurderinger av norsk rett i nær fortid, kan sies å illustrere en brytning mellom gammel og ny tenkning som gjorde seg gjeldende på mange områder av samfunnslivet i 1970-åra. I minoritetspolitisk tenkning representerte Ole F. Harbek gamle assimileringspolitiske holdninger, mens Odd Nordland representerte nye integrasjonspolitiske holdninger.¹⁴⁴

I det følgende skal denne brytningen belyses ved at jeg kort ser på de vurderingene som fulgte av løsgjengerloven og fremmedloven, de to lovene som Ole F. Harbek hadde vurdert i tilknytning til spørsmålet om norsk ratifisering av FNs rasediskrimineringskonvensjon. For en nærmere framstilling av avviklingen av de økonomiske særordningene henvises det til Elisabeth Teiges notat til Tater-/romaniutvalget.¹⁴⁵

9.1 Løsgjengerloven

Løsgjengerloven ble revidert i 1970. Flere paragrafer ble fjernet, og noen ble endret. De to største endringene var at tvangsarbeid ble opphevet som sanksjonsform, og at beruselse på offentlig sted ble avkriminalisert. Derimot ble de mer sosialpolitiske bestemmelsene i løsgjengerloven stående. Paragraf 7 ble opprettholdt med en liten endring, som ikke fikk noen konsekvenser for bestemmelsens sosialpolitiske innhold. Paragraf 8 var blitt endret i 1964 for å samordne betalingsordningen i denne bestemmelsen med betalingsordningen i lov om sosial omsorg, men ble i 1970 opprettholdt uten nye endringer.

Ved at § 7 ble opprettholdt, kunne politiet fortsatt utøve forvaltningsmyndighet i saker som gjaldt bosetting og hjemsending av omstreifere, en rolle som opprinnelig var tillagt politiet i samfunnets forsøk på å få avviklet omstreifernes mobile livsform.

Solheim-utvalget (1976–1980) gikk kritisk gjennom løsgjengerloven § 7 og konkluderte med at paragrafens særbestemmelser om omstreifere burde avvikles.¹⁴⁶ Begrunnelsen var todelt, og tvetydig. For det første pekte Solheim-utvalget på at særbestemmelsene ikke lenger ble brukt i noen

¹⁴² Samme sted, s. 8.

¹⁴³ Samme sted, s. 9.

¹⁴⁴ For en nærmere framstilling av minoritetspolitisk tenkning og politikk i 1970-åra, se Tjelmeland 2003, s. 124–134 og Brochmann 2003, s. 137–160.

¹⁴⁵ Teige 2015.

¹⁴⁶ *Omstreiferne* (NOU 1980: 42), s. 85–89.

særlig grad, og dermed spilte liten eller ingen «ordensmessig» rolle. For det andre uttalte utvalget at man «ikke lenger» hadde «særlig tro på bruk av tvang i samband med sosiale hjelpetiltak»: «Som middel til å hjelpe omstreiferne til en ordnet og bofast tilværelse har bestemmelsene, også etter utvalgets oppfatning, mistet sin betydning.»¹⁴⁷

Politirulleutvalget (1976–1987) fulgte opp dette punktet i Solheim-utvalgets innstilling, og anbefalte i sin første delutredning (1981) at løsgjengerlovens bestemmelser om politiets forvaltningsmessige oppgaver overfor omstreiferne snarest mulig burde oppheves. Det ble påpekt at § 7 var «gått nesten helt av bruk for mange år siden». Selv om utvalget mente at «omstreiferproblemet» fortsatt eksisterte, kunne det ikke være en aktuell oppgave for politiet gjenoppta sin tidligere rolle i sosialomsorgen: «[D]et er neppe noen som tror man kan løse det [omstreiferproblemet] ved anvisning av bopel og tvangsmessig hjemsending.»¹⁴⁸

I motsetning til Solheim-utvalget inntok politirulleutvalget et mer kritisk syn på politiets rolle overfor omstreiferne, og trakk fram denne rollen som et eksempel på hvordan lover og instruksjoner kan bli stående, selv om samfunnsutviklingen fører til at målene forskyves over tid:

Omkring århundreskiftet var det et viktig mål å få slutt på omstreiferens livsform. Løsgjengerloven av 1900 skulle bidra til dette. Gjennom denne loven fikk politiet en av hovedrollene i forsøket på å tvinge dem til å ta fast bopel og fast arbeide. Offisielt står rollen der ennå, men i praksis er den helt bortfalt.¹⁴⁹

Det skulle likevel gå tid før løsgjengerloven § 7 ble avviklet. Først da en ny politilov trådte i kraft i oktober 1995, forsvant denne særbestemmelsen om omstreifere ut av norsk rett.¹⁵⁰

Løsgjengerloven § 8, som regulerte kommunenes og statens ansvar for utgifter til bosatte omstreifere, ble opphevet tidligere, i mai 1985, i forbindelse med overgangen til nytt inntektssystem for kommunene fra 1986.¹⁵¹

¹⁴⁷ Samme sted, s. 88.

¹⁴⁸ *Politiets rolle i samfunnet. Delutredning I* (NOU 1981: 35), s. 192–193.

¹⁴⁹ Samme sted, s. 74.

¹⁵⁰ Se Ot.prp. nr. 22 (1994–95), s. 71 og Ot.prp. nr. 113 (2004–2005), s. 16–17.

¹⁵¹ Se Teige 2015.

9.2 Fremmedloven

Ifølge Ole F. Harbek innebar ikke 1956-lovens § 11 bokstav d noen form for diskriminering av «sigøynere og tatere» som etniske minoriteter. I 1980 uttalte Solheim-utvalget (1976–1980) at bestemmelsen etter sin ordlyd rammet omstreiferne som gruppe på en måte som kunne oppfattes som diskriminerende. Solheim-utvalget var kjent med at fremmedloven var under revidering, og bemerket:

Dersom det fortsatt anses nødvendig å ha en tilsvarende bestemmelse, antar utvalget at den bør kunne formuleres slik at den ikke kan oppfattes som diskriminerende for omstreifere som befolkningsgruppe, men at bestemmelsen gis en ordlyd som er mer dekkende for det spesielle levesett man tar sikte på å ramme.¹⁵²

Mens Harbek i fremmedloven § 11 bokstav d utelukkende hadde sett en bestemmelse rettet mot individuell «livsførsel», mente altså Solheim-utvalget at paragrafen lett kunne oppfattes som kollektivt diskriminerende. Likevel unnlot utvalget å se bestemmelsen i lys av FNs rasediskrimineringskonvensjon.

Fremmedlovutvalget (1977–1983), som forbedret en revisjon av fremmedloven, påpekte i sin innstilling fra 1983 at man var klar over at «omstreiferbegrepet» ikke var entydig da fremmedloven § 11 bokstav d ble foreslått, og at «den økende turisme» hadde gjort det «enda vanskeligere å skille ut omstreifere».¹⁵³ Et kompliserende moment, mente dette utvalget, var at det i fremmedloven måtte antas at utlendingen «helt eller delvis vil søke å ernære seg» som omstreifer. Utvalget fant dette uklart:

Tradisjonelt omfatter det vel betleri, omførsels-handel og kjeleflinking samt en del andre virksomheter som er blitt bedrevet av personer som defineres som omstreifere. Dette har idag mindre praktisk betydning enn før, bortsett fra nye former for gatesalg og musikk m m som nå florerer i bybildet. Dessuten er manges livsstil

¹⁵² *Omstreiferne: deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem* (NOU 1980: 42), s. 104.

¹⁵³ Eksempelvis hadde Venstres Olav Benum (landbrukskomiteens ordfører) i odelstingsdebatten om et hesteforbud i dyrevernsloven uttalt: «Det er vanskeleg å definera kva ein omstreifar er, og det er også vanskeleg å seia akkurat når dei 'flakkar ikring'. Ein kan ikkje setja likskapsteikn mellom 'omstreifarar' og 'tater'. Med ein 'tater' tenkjer ein kanskje på folk med noko frammandt innslag, men det er mange av reint norsk blod òg som kjem inn under omgrepet 'omstreifar'.» O.tid. 21.6.1951, s. 329.

og holdning endret. Det møtes gjennomgående med forståelse i samfunnet, og en større variasjonsbredde blir tolerert.¹⁵⁴

Fremmedutvalget hadde innhentet opplysninger om rettspraksis, og kunne slå fast at § 11 bokstav d i praksis svært sjelden ble anvendt alene. Fra politihold var det blitt anført at regelen kunne fjernes uten at det ville oppstå problemer.¹⁵⁵ Riksadvokat Lauritz Jenssen Dorenfeldt så det annerledes. I et brev til fremmedlovutvalget 9. april 1981 påpekte Dorenfeldt at omstreifende utenlandske reisefølger var blitt et stadig større problem for påtalemyndigheten, serier av større pengetyverier hadde fulgt deres reiseruter, og etterforskningen hadde vært vanskelig. I tillegg oppsto ofte «ordensmessige» problemer. Dorenfeldt mente derfor at innholdet i § 11 bokstav d burde beholdes, men at bestemmelsen eventuelt kunne omskrives for å gjøre det tydelig at man ønsket å ramme «omflakkende virksomhet», men ikke diskriminere noen bestemt folkegruppe.¹⁵⁶

Fremmedlovutvalget kunne på sin side vanskelig se at bestemmelsen lot seg omskrive uten at bestemte folkegrupper fortsatt ble utpekt. Utvalget kunne heller ikke se at bestemmelsen i nyere tid hadde vært brukt i noen særlig grad, eller vist seg effektiv i forsøket på å bekjempe de problemer riksadvokaten påpekte i sitt brev. På denne bakgrunnen konkluderte utvalget med at en ny lov ikke burde utstyres med noen «omstreiferparagraf», som utvalget i kritiske vendinger hadde kalt § 11 bokstav d. Samtidig støttet fremmedlovutvalget seg til Solheim-utvalget, som mente at bestemmelsen burde oppheves. Bestemmelsen forsvant med utlendingsloven av 1988, som trådte i kraft i 1990.

10 FNs menneskerettighetskonvensjon om sivile og politiske rettigheter: artikkel 27

I utviklingen av menneskerettighetssystemet etter andre verdenskrig innebar artikkel 27 i konvensjonen om sivile og politiske rettigheter det første store skrittet i retning av et juridisk forpliktende minoritetsvern i FN-systemet. Artikkel 27 fastslår at i stater med etniske, religiøse eller språklige minoriteter skal de som tilhører slike minoriteter, ikke nektes retten til, sammen med andre med-

lemmer av sin gruppe, å dyrke sin egen kultur, bekjenne seg til og utøve sin egen religion eller bruke sitt språk. Artikkel 27 gir således et bud om beskyttelse mot assimilering på storsamfunnets premisser. Eksempelvis oppfattet svenskene denne artikkelen som en bestemmelse om «skydd för minoriteter».¹⁵⁷ Likeledes mente jurister i Justisdepartementets lovavdeling at den var ment å sikre «minoriteters rett til å dyrke sin egen kultur og religion og sitt eget språk».¹⁵⁸ Og da Bortenregjeringen i 1970 fremmet sitt forslag om ratifisering av menneskerettighetskonvensjonene, het det om artikkel 27 at den inneholdt «bestemmelser til vern om etniske, religiøse eller språklige minoriteter og deres kultur, religion og språk».¹⁵⁹

Menneskerettighetskonvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP) ble vedtatt samtidig med menneskerettighetskonvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (ØSK) på FNs generalforsamling 16. desember 1966. Til sammen var disse to konvensjonene ment å gjøre de fleste rettighetene og frihetene i Verdenserklæringen om menneskerettigheter (1948) folkerettslig bindende for konvensjonspartene.

Norge undertegnet FNs to menneskerettighetskonvensjoner 20. mars 1968. Deretter ga Utenriksdepartementet Justisdepartementet i oppgave å forberede ratifiseringen ved å sammenholde norsk rett med konvensjonsforpliktelsen.¹⁶⁰ Mens Ole F. Harbek hadde fått denne oppgaven i forbindelse med ratifiseringen av FNs rasediskrimineringskonvensjon, ble oppgaven denne gangen besørget av Justisdepartementets lovavdeling. I et større notat om saken framholdt lovavdelingen at de rettigheter og friheter som konvensjonene beskytter, hadde vesentlige likhetstrekk med dem som var anerkjent i Den europeiske menneskerettskonvensjonen (1950) med tilleggsprotokoller og i Den europeiske sosialpakt (1961). I og med at Norge hadde ratifisert de europeiske konvensjonene, antok lovavdelingen at FNs to menneskerettighetskonvensjoner (ØSK og SP) i det store og det hele var i overensstemmelse med gjeldende norsk rett.¹⁶¹ Derfor mente lovavdelingen at Norge kunne godta de fleste bestemmelsene i disse to konvensjonene uten pro-

¹⁵⁴ *Ny fremmedlov* (NOU 1983: 47), s. 210.

¹⁵⁵ Samme sted.

¹⁵⁶ Samme sted.

¹⁵⁷ RA/S-3212/d/Dh/L0146/0002, FN-konventionerna om de mänskliga rättigheterna, udatert notat (1969 eller 1970).

¹⁵⁸ RA/S-3212/d/Dh/L0146/0002, De internasjonale menneskerettighetskonvensjonene 16. desember 1966 – norsk retts forhold til konvensjonsbestemmelsene, notat fra Justisdepartementet lovavdeling, 15.11.1969.

¹⁵⁹ St.prp. (1970–71), s. 8.

¹⁶⁰ RA/S-3212/d/Dh/L0146/0002, brev til Justisdepartementet fra Utenriksdepartementet ved J. Evensen, 21.1.1970.

blemer, men slo samtidig fast at enkelte punkter i konvensjonene ville kreve lovendring eller forbehold ved en eventuell ratifisering. Ingenting av dette angikk artikkel 27 i konvensjonen om sivile og politiske rettigheter, og skal derfor ikke tas opp her.

Hva så med minoritetsspørsmålet? Det ble knapt vurdert. Om artikkel 27 uttalte Justisdepartementets lovavdeling ganske kort: «Bestemmelsen kan ikke sees å volde problemer for Norge.»¹⁶² Lovavdelingen var godt kjent med Harbeks utredning, og det kan ikke utelukkes at den var avgjørende for avdelingens konklusjon. I alle fall er det ikke funnet noe som tyder på at avdelingen fant det nødvendig å foreta en ny vurdering av norsk rett i minoritetspolitisk lys. Heller ikke politisk ledelse i Justisdepartementet vurderte dette spørsmålet nærmere. I oktober 1970 fremmet Borten-regjeringen, med justisminister Egil Endresen (H) som ansvarlig statsråd, et forslag om en ny bestemmelse om krigspropaganda i straffeloven. Dette var et ledd i forberedelsen av en ratifisering av konvensjonen om sivile og politiske rettigheter og lovavdelingens «minoritetspolitiske» konklusjon ble gjengitt uten nærmere kommentar: «Bestemmelsen kan ikke sees å volde vansker for Norge.»¹⁶³ Deretter forsvant minoritetsspørsmålet ut av den politiske prosessen som førte fram til ratifiseringen av FNs menneskerettighetskonvensjon om sivile og politiske rettigheter i 1972.¹⁶⁴

Både storting og regjering ga med dette uttrykk for at det ikke forelå minoritetspolitiske problemer i Norge. Ole F. Harbeks vurdering synes å ha ligget til grunn for denne oppfatningen. Det fantes imidlertid en «motstemme». Nordlandutvalget hadde levert sin innstilling om de norske «sigøynernes» situasjon et halvt år før Borten-regjeringen fastslo at artikkel 27 i konvensjonen om sivile og politiske rettigheter ikke voldt noen vanskeligheter for Norge. I denne innstillingen, som riktignok ennå ikke var politisk behandlet, ble det tegnet et annet bilde av den minoritetspolitiske situasjonen i Norge. Selv om Nordlandutvalget vurderte «sigøynernes» situasjon spesielt, inneholdt innstillingen vurderinger, blant annet av forholdet mellom lov og praksis, som må sies å ha

¹⁶¹ RA/S-3212/d/Dh/L0146/0002, De internasjonale menneskerettskonvensjonene 16. desember 1966 – norsk rettsforhold til konvensjonsbestemmelsene, notat fra Justisdepartementet lovavdeling, 15.11.1969.

¹⁶² Samme sted.

¹⁶³ Ot.prp. nr. 10 (1970–71): 20.

¹⁶⁴ St.prp. nr. 50 (1970–71), Innst. S. nr. 159 (1971–72), S.tid. 23.3.1972, s. 2604–2607.

vært relevante også for situasjonen til taterne/romanifolket.

Men det skulle drøye enda noen år for taterne/romanifolkets situasjon ble satt på den politiske dagsordenen. Det skjedde først da Torild Skard (Sosialistisk Valgforbund) tok opp folkegruppas situasjon i en interpellasjon på Stortinget i 1975. Eksempelvis omtalte hun den fortsatt gjeldende løsgjengerloven med særbestemmelser om omstreifere som et rettsgrunnlag for en repressiv og diskriminerende minoritetspolitikk.¹⁶⁵

11 Avslutning

I 1966 oppnevnt Justisdepartementet Ole F. Harbek til å vurdere hvorvidt norsk rett inneholdt bestemmelser som ville være i strid med FNs rasediskrimineringskonvensjon. I den anledning vurderte Harbek også spørsmålet om hvorvidt det fantes lovbestemmelser som diskriminerte «sigøynere og tatere» som grupper. Harbek fant ingen slike bestemmelser.

Med unntak av dyrevernavlovens hesteforbud (1951–1974) skal det godt gjøres å hevde at norsk rett i slutten av 1960-åra inneholdt bestemmelser som i sin ordlyd diskriminerte taterne/romanifolket som gruppe i rasediskrimineringskonvensjonens forstand. Men det fantes flere bestemmelser som i sine politiske intensjoner og sosiale konsekvenser virket både stigmatiserende og diskriminerende, herunder de lovbestemmelsene som Harbek vurderte. Harbek nøyde seg imidlertid med å foreta en strengt juridisk vurdering av norsk rett, og tok dermed ikke med i vurderingen rettsreglenes sosiale drivkrefter, politiske intensjoner og sosiale konsekvenser. Dette til tross for at han som en samfunnsengasjert jurist helt siden mellomkrigstiden hadde et godt kjennskap til «omstreiferuvesenet», som han kalte det i 1923. Derfor overrasker det også at Harbek ikke vurderte flere lovbestemmelser, særlig innen sosialretten. Men forklaringen på dette kan være at en hans rådgivere mente at sosialretten vanskelig kunne sies å inneholde diskriminerende rettsregler.

Samtidig må Harbeks vurdering ses i lys av en tradisjon som gjorde det til en viktig samfunnsoppgave å korrigere omstreiferens levemåte, uavhengig av spørsmålet om etnisitet. En slik livsformorientert assimileringsspolitikk til tross er det likevel grunnlag for å hevde at det foregikk en diskriminering basert på etnisitet, i den forstand at

¹⁶⁵ S.tid. 23.4.1975, s. 3715–3718.

Misjonen med myndighetenes godkjenning satte et stempel på «omstreiferslektene» og regelrett overvåket dem, også med myndighetenes samtykke, med utgangspunkt i gamle slektsregistre. På dette grunnlaget ble det ført en politikk som gikk langt ut over det å gi tilbud til bolig og hjelp ved å bruke tvang og trusler om bortsetting av barn, i stedet for å hindre at de ble diskriminert, og i stedet for å gi frivillige tilbud om tiltak som gjorde at taterne/romanifolk kunne overkomme konsekvensene av den diskrimineringen og forfølgelsen de hadde vært utsatt for.

Det kan med god grunn sies at Harbek sto i denne tradisjonen, og at han i sin vurdering av norsk rett i forkant av ratifiseringen av FNs rasediskrimineringskonvensjon så bort fra et assimileringspolitisk erfaringsrom med både sosial og etnisk diskriminering. På denne måten ble konvensjonen ratifisert etter at en diskriminerende assimileringsspolitikk med jussens mellomkomst var blitt omskrevet til sosialpolitisk korrigerende av enkeltindividets kriminaliserte «livsførsel». Dermed fikk ikke Norges ratifisering av FNs rasediskrimineringskonvensjon i 1970 noen konsekvenser for politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket.

Når legitimiteten til assimileringsspolitikken seinere begynte å krakelere, skyldtes ikke det en ny vurdering av norsk rett i lys av rasediskrimineringskonvensjonens forpliktelser, men et kritisk søkelys på en assimileringsspolitikk med feste i en foreldet sosialpolitisk tenkning.

Referanser

Utrykte kilder

Riksarkivet

RA/S-2220/O/Ob/L0003

Justisdepartementet, Politiavdelingen P, Diverse, Saker ordnet systematisk etter emne 1830-1951, Omstreifere (A og P) 1920-1937

RA/S-3212/D/Dh/L0145/L0002

Justisdepartementet, Lovavdelingen 1844-1982, Sakarkiv inndelt etter emne 1845-1979, Lovgivning 1885-1979, Ot.prp. nr. 48 - 1969-70: Om endringer i den almennelige borgerlige straffelov (forbud mot rasediskriminering m.m., 1969-1970)

RA/S-3212/D/Dh/L0146/L0002

Justisdepartementet, Lovavdelingen 1844-1982, Sakarkiv inndelt etter emne 1845-1979, Lovgivning 1885-1979, Forbud mot krigspropaganda

RA/PA-0793/Fa/L0001

Norsk misjon blant hjemløse, 1893-1990, Referatprotokoll fra fellesmøtene, 1899-1959

RA/PA-0793/Fd/L0047

Norsk misjon blant hjemløse, 1893-1990, Korrespondanse 1894-1985, Sosialdepartementet 1934-1940

RA/PA-0793/Fd/L0049

Norsk misjon blant hjemløse, 1893-1990, Korrespondanse 1894-1985, Sosialdepartementet 1949-1958

RA/PA-0793/Fd/L0057

Norsk misjon blant hjemløse, 1893-1990, Korrespondanse 1894-1985, Kirke- og undervisningsdepartementet, 5. skolekontor 1913-1931

RA/PA-0793/Fd/L0060

Norsk misjon blant hjemløse, 1893-1990, Korrespondanse 1894-1985, Kirke- og undervisningsdepartementet, 5. skolekontor 1949-1960

RA/PA-0793/Fh/L0155/0002

Norsk misjon blant hjemløse, 1893-1990, Enkelt saker 1895-1989

RA/PA-0793/Fh/L0156/0008

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893-1990, Enkelt saker 1895-1989

RA/PA-0793/Fp

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893-1990, Klientmapper

Trykte kilder

Alternativ medisin (NOU 1998: 21).

Bartels, Erik D., Gudrun Brun. 1943. *Gipsies in Denmark. A Social-biological Study*. Copenhagen: Einar Munksgaard.

Beretning fra den norske delegasjon til den 52. interparlamentariske konferanse i Beograd 12.-20. september 1963, i *Dokumenter til 108. ordentlige Storting og dets avdelinger 1963-1964* (Stortingsforhandlinger, 5. del).

Bjørnstad, Olav. 1950. Ny bok om omstreifere i Norge, i *På hjemveien*, 53 (1).

Bjørnstad, Olav. 1955. Sigøynerparagrafen, i *På hjemveien*, 58, s. 35-36.

Carlsen, Ingvald B. 1945. Sigøynerproblemet, i *Sosialt Arbeid*, 19, s. 40-47.

Dahl, Karl Nandrup. 1968. *ILO's program i menneskerettighetsspørsmål: ord eller realiteter?* (Komiteen for internasjonale sosialpolitiske saker [ILO-komiteen]/Sosialdepartementet).

Harbek, Ole F. 1969. *Utredning om forbud mot rasediskriminering: om nye lovbestemmelser for at Norge skal kunne ratifisere FN-konvensjonen av 21. desember 1965 om avskaffelse av alle for-*

- mer for rasediskriminering.* Trykt som vedlegg til Ot.prp. nr. 48 (1969–1970) *Om endringer i den alminnelige borgerlige straffelov av 22. mai 1902 (forbud mot rasediskriminering m.m.).*
- Hartmann, Carl. 1923. *Lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap av 31 mai 1900: med lov om forandringer av samme av 9 mars 1918.* Kristiania: Grøndahl.
- Helsepersonells rettigheter og plikter: utkast til lov med motiver* (NOU 1993: 33).
- Innst. O. nr. 42 (1969–1970) *Innstilling fra justiskomiteen om endringer i den alminnelige borgerlige straffelov av 22. mai 1902 (forbud mot rasediskriminering m.m.).*
- Innst. O. XVIII (1951) *Innstilling fra kirke- og undervisningskomiteen om lov om spesialskoler.*
- Innst. O. XVII (1953) *Innstilling fra sosialkomiteen om lov om barnevern.*
- Innst. O. XIV (1956) *Innstilling fra justiskomiteen om lov om utlendingers adgang til riket m.v. (Fremmedloven).*
- Innst. S. nr. 239 (1969–1970) *Innstilling fra utenriks- og konstitusjonskomiteen om ratifikasjon av Den internasjonale konvensjon av 21. desember 1965 om avskaffelse av alle former for rasediskriminering.*
- Innst. S. nr. 159 (1971–1972) *Innstilling fra utenriks- og konstitusjonskomiteen om samtykke til ratifikasjon med visse forhold av 1) den internasjonale konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2) den internasjonale konvensjon om sivile og politiske rettigheter, 3) og en fakultativ protokoll til konvensjonen om sivile og politiske rettigheter, vedtatt av De Forente Nasjoners generalforsamling 16. desember 1966.*
- Innstilling fra Straffelovrådet (Det sakkyndige råd for strafferettslige spørsmål) om endringer i de strafferettslige regler om drukkenskapsforseelser og alkoholmisbruk* (9. april 1964). Trykt som vedlegg til Ot.prp. nr. 54 (1968–1969) *Om lov om endringer i liv av 31. mai 1900 om løsgjengeri, betleri og drukkenskap m.m.*
- Innstilling om arbeidet blant norske sigøynere* (1970). Trykt som vedlegg til St.meld. nr. 37 (1972–1973) *Om tiltak for de norske sigøynere.*
- L.tid. 9.11.1951. Sak nr. 1. *Odelstingets vedtak til lov om spesialskoler.*
- L.tid. 28.5.1970. Sak nr. 3. *Odelstingets vedtak til lov om endringer i den alminnelige borgerlige straffelov av 22. mai 1902 (forbud mot rasediskriminering m.m.).*
- Lov om barnevern: innstilling I fra Barnevernkomiteen* (1951). Trykt som vedlegg til Ot.prp. nr. 56 (1952) *Lov om barnevern.*
- Lov om sosiale tjenester m.v.* (NOU 1985: 16).
- Ny fremmedlov* (NOU 1983: 47).
- O.tid. 21.6.1951. Sak nr. 5. *Tilråding frå landbruksnemnda til lov om brigde i dyrevernlova.*
- O.tid. 2.11.1951. Sak nr. 2. *Innstilling frå kyrkje- og undervisningskomiteen om lov om spesialskoler.*
- O.tid. 18.6.1956. Sak nr. 7. *Innstilling fra justiskomiteen om lov om utlendingers adgang til riket m.v.*
- O.tid. 22.5.1970. Sak nr. 4. *Innstilling fra justiskomiteen om endringer i den alminnelige borgerlige straffelov av 22. mai 1902 (forbud mot rasediskriminering m.m.).*
- Ot.meld. nr. 2 (1967–1968) *Kongelige og departementale oppnevninger 1. juli 1966–30. juni 1967.*
- Om samenes rettsstilling* (NOU 1984: 18).
- Om streiferne: deres situasjon og samfunnets hjelpe-tiltak for dem* (NOU 1980: 42).
- Ot.prp. nr. 39 (1936) *Lov om innskrenkning i adgangen for den som ikke er norsk læge eller tannlæge, til å ta syke i kur.*
- Ot.prp. nr. 57 (1951) *Lov om spesialskoler for utviklingshemmete.*
- Ot.prp. nr. 56 (1952) *Lov om barnevern.*
- Ot.prp. nr. 1 (1956) *Om lov om utlendingers adgang til riket m.v. (fremmedloven).*
- Ot.prp. nr. 45 (1960–61) *Om endring av § 135 i den alminnelige borgerlige straffelov av 22. mai 1902.*
- Ot.prp. nr. 56 (1962–63) 1. *Om lov om sosial omsorg.* 2. *Om lov om endring i lov om vanføre av 5. desember 1958 m.fl. lover.*
- Ot.prp. nr. 48 (1969–70) *Om endringer i den alminnelige borgerlige straffelov av 22. mai 1902 (forbud mot rasediskriminering m.m.).*
- Ot.prp. nr. 10 (1970–71) *Om lov om endring i den alminnelige borgerlige straffelov av 22. mai 1902 nr. 10 (forbud mot krigspropaganda).*
- Ot.prp. nr. 27 (1973–74) *Lov om dyrevern.*
- Ot.prp. nr. 22 (1994–95) *Om lov om politiet (politiloven).*
- Ot.prp. nr. 13 (1998–99) *Om lov om helsepersonell (helsepersonelloven).*
- Ot.prp. nr. 113 (2004–2005) *Om lov om oppheving av løsgjengerloven og om endringer i straffeloven m.v. (eget straffebud mot vold i nære relasjoner m.v.).*
- Politiets rolle i samfunnet. Delutredning I* (NOU 1981: 35).
- Proposals on the Biological Aspects of Race.* 1964. <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001576/157692eb.pdf> [lest 5.12.2014]
- Rettslig vern mot etnisk diskriminering* (NOU 2002: 12).

- S.tid. 19.10.1955. Sak nr. 9. Spørsmål fra representanten Seip til justisministeren: «Hvilken instruks har politiet for håndheving av fremmedlovens paragraf 3?».
- S.tid. 2.6.1970. Sak nr. 1. Innstilling fra utenriks- og konstitusjonskomiteen om ratifikasjon av Den internasjonale konvensjon av 21. desember 1965 om avskaffelse av alle former for rasediskriminering.
- S.tid. 23.3.1972. Sak nr. 3. Innstilling fra utenriks- og konstitusjonskomiteen om samtykke til ratifikasjon med visse forbehold, av 1) den internasjonale konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2) den internasjonale konvensjon om sivile og politiske rettigheter, 3) og en fakultativ protokoll til konvensjonen om sivile og politiske rettigheter, vedtatt av De Forente Nasjoners generalforsamling 16. desember 1966.
- S.tid. 23.4.1975. Sak nr. 3. Interpellasjon fra representanten Torild Skard til sosialministeren: «Hva vil Regjeringen gjøre for å bedre omstrefernes sosiale kår og lette deres integrering i samfunnet?».
- St.meld. nr. 12 (1948) De Forente Nasjoners Økonomiske og Sosiale Råds femte samling 19. juli–17. august 1947.
- St.meld. nr. 55 (1962–63) Norges deltakelse i den gjenopptatte sesjon av De Forente Nasjoners 16. ordinære Generalforsamling og den 17. ordinære Generalforsamling.
- St.meld. nr. 50 (1963–64) Norges deltakelse i De Forente Nasjoners 4. spesielle sesjon og den 18. ordinære Generalforsamling.
- St.meld. nr. 27 (1969–79) Norges deltakelse i De Forente Nasjoners 24. ordinære Generalforsamling.
- St.prp. nr. 50 (1970–71) Om samtykke til ratifikasjon, med visse forbehold, av 1) den internasjonale konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2) den internasjonale konvensjon om sivile og politiske rettigheter, 3) og en fakultativ protokoll til konvensjonen om sivile og politiske rettigheter, vedtatt av De Forente Nasjoners generalforsamling 16. desember 1966.
- St.meld. nr. 58 (1971–72) Norges deltakelse i De Forente Nasjoners 26. ordinære Generalforsamling.
- St.meld. nr. 37 (1972–73) Om tiltak for de norske sigøynere.
- St.prp. nr. 1. Hovedpost (1905–06) Angaaende bevilgning til fattigvæsenet samt modarbeidelse av omstrefervæsenet.
- St.prp. nr. 1 (1967–68) For budsjetterterminen 1968. Sosialdepartementet. 1. Ymse sosiale tiltak, Kapittel 623 Omstreiferarbeidet.
- St.prp. nr. 107 (1969–70) Om samtykke til ratifikasjon av Den internasjonale konvensjon av 21. desember 1965 om avskaffelse av alle former for rasediskriminering, undertegnet den 21. november 1966 med forbehold om ratifikasjon.
- Utkast til lov om sosialhjelp: innstilling fra den ved kongelig resolusjon av 15. desember 1950 oppnevnte komité (1953). Trykt som vedlegg til Ot.prp. nr. 56 (1962–1963) 1. Om lov om sosial omsorg. 2. Om lov om endring i lov om vanføre av 5. desember 1958 m.fl. lover.
- Walnum, Jakob. 1896. Plan for arbeidet blant omstreiferne. Trykt som vedlegg til Dokument Nr. 100 (1896) fra budgetkomiteen: Angaaende Arbeidet blant Omstreiferne m.v. (Storingsforhandlinger 5. del, 1896).

Litteratur

- Banton, Michael. 1991. Racial rhetoric at the United Nations, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 5 (1).
- Barton, Ulrike. 2015. Article 27 ICCPR: a first point of reference, i *The United Nations declaration on minorities: an academic account on the occasion of its 20th anniversary (1992–2012)*. Ugo Caruso og Rainer Hofmann (red.). Haag: Martinus Nijhof.
- Brochmann, Grete. 2003. Innvandring og innvandrere på 1970-tallet, i *Norsk innvandringshistorie*, Knut Kjeldstadli (red.), bind 3, *I globaliseringsens tid 1940–2000*, Oslo: Pax.
- Carr, E.H. 1947. *Veien til varig fred*. Oslo: Johan Grundt Tanum. [Orig. *Conditions of peace*, 1942, oversatt av Unn Lund]
- Den norske Helsingforskomité. 2009. *Norsk romani-/taterpolitikk. Fortid, nåtid, fremtid. En menneskerettslig vurdering av hovedtrekk i norsk politikk i forhold til romanifolket/taterne*.
- Duedahl, Poul. 2007. *Fra overmenneske til UNESCO-menneske: en begrebshistorisk analyse af overgangen fra et biologisk til et kulturelt forankret menneskesyn i det 20. århundrede*. Ph.d.-afhandling, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.
- Eide, Asbjørn. 1999. The Non-Inclusion of Minority Rights: Resolution 217 C(III), i Gudmundur Alfredsson og Asbjørn Eide, *The Universal Declaration of Human Rights – A Common Standard of Achievement*. Haag: Kluwer Law International.

- Eide, Asbjørn. 2014. United Nations standard-setting regarding rights of minorities and indigenous peoples, i *europa ethnica. Zeitschrift für Minderheitsfragen*, 3/4 (71).
- Eide, Asbjørn. 2015. An overview of the UN Declaration and major issues involved, i *The United Nations declaration on minorities: an academic account on the occasion of its 20th anniversary (1992–2012)*. Ugo Caruso og Rainer Hofmann (red.). Leiden: Martinus Nijhof.
- Haave, Per. 2000. *Sterilisering av tater 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Koch, Lene. 1998. Sigøjnerne i søgelyset: arvebiologi og sosialpolitikk i 1930'ernes og 1940'ernes København, i T. Söderqvist (red.), *Videnskaberne København*. Fredriksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Malik, Kenan. 1996. *The meaning of race: race, history and culture in Western society*. Hampshire: MacMillan.
- Meron, Theodor. 1985. The meaning and reach of the international convention on the elimination of all forms of racial discrimination, i *The American Journal of International Law*, 79 (29).
- Messel, Jan. 2013. *I velferdsstatens frontlinje: barnevernspedagogers, sosionomers og vernepleieres historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Pettersen, Karen-Sofie. 1999. *Forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*. Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Phillips, Alan. 2015. Historical background on the Declaration, i *The United Nations declaration on minorities: an academic account on the occasion of its 20th anniversary (1992–2012)*. Ugo Caruso og Rainer Hofmann (red.). Haag: Martinus Nijhof.
- Rosvoll, Maria, Lars Lien og Jan Alexander Brustad. 2015. «Å bli dem kvit»: utviklingen av en «sigøynerpolitikk» og utryddelsen av norske rom. Oslo: Senter for studier av Holocaust og livs-synsminoriteter (HL-senteret).
- Seip, Anne-Lise. 1994. *Veiene til velferdsstaten: norsk sosialpolitikk 1920–75*. Oslo: Gyldendal.
- Terum, Lars Inge. 1996. *Grenser for sosialpolitisk modernisering: om fattighjelp i velferdsstaten*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tjelmeland, Hallvard. 2003. Opne grenser i ei oppgangstid, i *Norsk innvandringshistorie*, Knut Kjeldstadli (red.), bind 3, *I globaliseringens tid 1940–2000*, Oslo: Pax.
- Østerud, Øyvind. 1984. *Nasjonenes selvbestemmelserett: søkelys på en politisk doktrine*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Notater til Tater-/romaniutvalget
- Haave, Per. 2015. Assimileringspolitisk dyrevelferd: om bakgrunnen for forbudet mot «omstreifernes» hestehold i dyrevernloven (1951–1974).
- Teige, Elisabeth. 2015. Sosialpolitisk utvikling med lov om sosial omsorg av 1964 som omdreiningspunkt.
-

Vedlegg 4

«Anlæg for opposition»

Motstand og organisering blant reisende i første halvdel av 1900-tallet.
Godin Hagvald Nikolaysen som eksempel

Av Bergkvist og Vigardt

Figur 4.1 Godin Nikolaysen og kona Anna Marie.

Foto: Privat

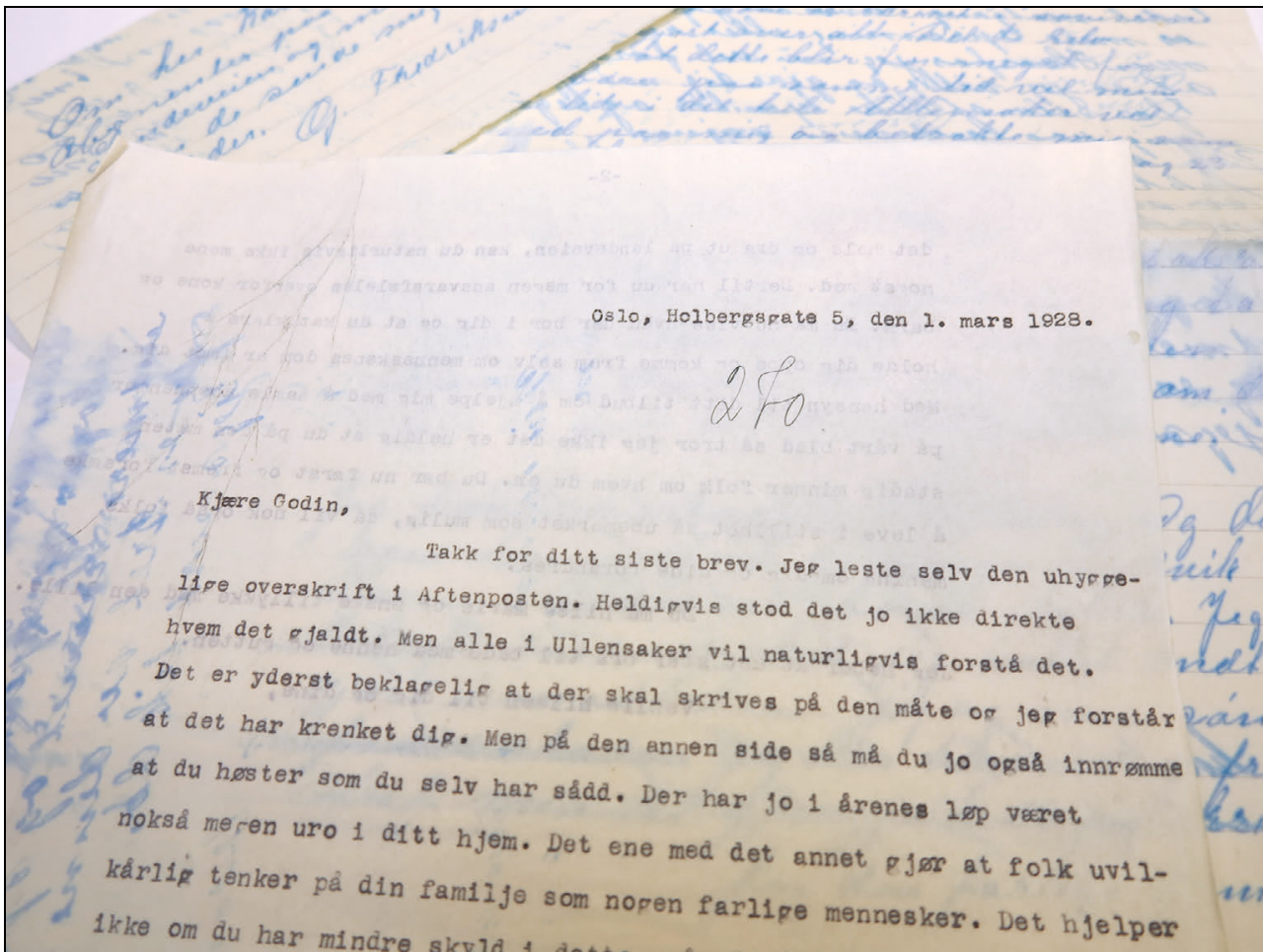
1 Problemstillinger

«En omlægning av Omstreifermisjonens arbeide i denne oplyste tid synes praktisk set nødvendig. Gud hjelpe eder og os til at see dette misjonsarbeide i herrens lys!»¹

I anledning Svanvikens 25-årsjubileum i 1933 ble den tidlige kolonisten Godin Hagvald Niko-

laysen bedt om å skrive en hilsen til *På Hjemveien* – medlemsbladet til Den norske omstreifermisjon. Han kritiserte politikken til foreningen, som senere skiftet navn til Norsk misjon blant hjemløse, heretter Misjonen,² og stilte uttrykkelig krav om rettigheter for reisende på lik linje med andre norske borgere. Hans krasse uttalelse om behovet

¹ Riksarkivet, Privatarkiv 793 Norsk Misjon Blant Hjemløse, Fp 266, mappe Godin Fredriksen (heretter referert til som NMBH) mappe 1909–1936, 22.08.1933, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

Figur 4.2 Korrespondanse mellom Godin Nikolaysen og Ingvald B. Carlsen.

Kilde: Riksarkivet, PA-0793

for en omlegging av Misjonens arbeid er bare ett av en rekke brev som han skrev til Misjonens generalsekretærer over flere tiår, fra han første gang søkte om opphold på Svanviken arbeidskoloni i 1910, og fram til slutten av 1940-tallet. Godin levde i en tid da den norske fornorskings- og assimileringspolitikken mot romanifolket/taterne var på sitt mest omfattende.

Godin hadde en pionerrolle blant reisende i første halvdel av 1900-tallet i form av sin uttalte og skriftlige kritikk av Misjonen, sin iherdige kamp for barna som ble tatt fra foreldrene som del av den norske assimileringspolitikken, og hans mange forsøk på å organisere reisende. Han stiftet flere foreninger, *Landeveiens-Hjemløses-Union* i 1929 og *De Forsømtes Misjon* i 1933, som en motkraft til Misjonen. Gjennom sitt personlige engasjement og virke som evangelist var han en sen-

tral aktør i arbeidet for å fremme rettighetene til de reisende i det norske samfunnet. Hans livshistorie tegner derfor et interessant bilde av en persons møte med myndighetenes politikk mot romanifolket/taterne – de reisende, som folket ofte kaller seg selv.³

Analysen i notatet vil ta utgangspunkt i hva som formet Godins utvikling fra personlig motstand til forsøk på kollektiv organisering, og hvordan denne motstanden og organiseringen kom til uttrykk. Sentrale problemstillinger vil være hva som påvirket Godins syn på Misjonen og myndighetenes innblanding i de reisendes liv og hvordan dette kommer til uttrykk. Hvilken rolle spilte den kristne vekkelsen i arbeidet for reisendes rettigheter i første halvdel av 1900-tallet, og hvilken videre betydning fikk Godins engasjement for de reisende som folk?

² Forening til modarbeidelse af omstreifervæsenet 1897–1922, Den norske omstreifermisjon 1922–1935, Norsk misjon blant hjemløse 1935–1989.

³ I notatet vil vi der kildene ikke tilsier noe annet benytte betegnelsen reisende.

1.1 Reisende som aktører i historien

Godin Hagvald Nikolaysen, tidligere Fredriksen, ble født i 1882 i Grong i Nord-Trøndelag og døde i 1957 i Oslo. Begge foreldrene ble som barn registrert i de første «Fantefortegnelse». Faren Adolf Fredrik Nikolaysen Bodin var en av de første som ble plassert bort mot refusjon fra Fantefondet i 1858.⁴ Godin selv skulle oppleve å bli sterkt berørt av myndighetenes omfattende assimileringstiltak. Han var med kone og barn på Svanviken arbeidskoloni kort tid etter at den ble opprettet, ble etter dette bosatt av staten og senere fratatt fem barn av Misjonen. Senere skulle flere av Godins voksne barn og deres barn igjen stå under Misjonen, noe som skulle forme Godins engasjement. Godin mente politikken mot reisende, og særlig at barna ble tatt fra familiene, ville skape bitterhet og hat mot samfunnet.

Myndighetenes politikk satte på mange måter trange rammer for reisendes muligheter for selvstendig aktivitet. For dem som var underlagt Misjonens kontroll var det få muligheter til synlig opposisjon. Til tross for dette skulle Godin bli en aktiv og tydelig forkjemper for reisendes rettigheter. Allerede i 1910 skrev Misjonen om han under oppholdet på Svanviken, at han hadde anlegg for opposisjon. Både gjennom sin personlige kritikk av Misjonen og gjennom flere forsøk på å organisere flere reisende, skulle han bli en viktig drivkraft i første halvdel av 1900-tallet og sette spor i den moderne organiseringen av folket.

Notatet har som mål å analysere de reisende som aktører i et historisk perspektiv under første halvdel av 1900-tallet. Et slikt aktørperspektiv for en større del av 1900-tallet er etter vår mening avgjørende for å oppfylle Tater-/romaniutvalgets mandat om å legge et grunnlag for at forsoningsprosessen mellom romanifolket/taterne og storsamfunnet kan fortsette i positiv retning. Forskning om de reisende har hovedsakelig hatt fokus på norske myndigheters assimilasjonspolitikk, og gruppen har i hovedsak blitt fremstilt som offer for myndighetenes politikk. De reisende har som selvstendige og handlende aktører bare i svært liten grad fått en plass i den eksisterende forskningslitteraturen. Det er skrevet noe om den identitetspolitiske mobiliseringen fra 1990-tallet, med vekt på organisasjonsdannelse og det Rune Halvorsen kaller «Framveksten av kollektive mestringsstrategier».⁵ Om perioden før dette skri-

ver han «Motstanden mot de tiltakene som var iverksatt av embetsverk, Misjon og ulike førstelinjetjenester, ble imidlertid i liten grad uttrykt i mer kollektive former og var mer preget av individuelle tilpasnings- og mestringsstrategier».⁶ Det er imidlertid grunn til å se grundigere på perioden før dette, både på den individuelle og den kollektive motstanden mot myndighetenes politikk.

Karen Sofie Pettersen har i sin avhandling *Tatere og Misjonen. Mangfold, makt og motstand* lagt vekt på betydningen av reisendes hverdagsmotstand mot Misjonens representanter. Hun beskriver hvordan forholdet mellom reisende og Misjonen er et maktforhold, men at tvetydigheter i situasjoner åpner for forhandlinger der forholdet mellom partene kan forstås som en strategisk relasjon der partene har ulike og til dels motstridende interesser.⁷ Disse forhandlingene kan komme til uttrykk i hverdags situasjoner, som å nekte å skjenke kaffe til Misjonens representanter eller det å flytte fra en kommune til en annen: «Taternes måter å forholde seg til Misjonen på, må ses i lys av deres praktiske kunnskaper om den sosiale verden de beveget seg innenfor. Slik kan motstand ses som et svar på Misjonens kontroll og disiplinerende tiltak, og som formet og utgjorde en del av taternes kulturelle reproduksjon.»⁸ Hverdagsmotstand var en viktig side av Godins muligheter for å ytre sin motstand mot Misjonens innblanding i familiens liv. Pettersen skisserer ulike motstandsformer som kan belyse de ulike strategiene og mulighetene til motstand: kollektiv protest, individuell protest, å avstå fra å samarbeide, flukt og unnvikelse og skjuling.⁹ Godins mangeårige engasjement rommer alle de ulike motstandsstrategiene Pettersen skisserer: på det individuelle planet særlig unnvikelse, skjuling og flukt, før det avløses av konkrete personlige protester. På det kollektive planet, organisering og misjonering. I et slikt perspektiv blir de kristne husmøtene ikke bare et religiøst fellesskap, men også en arena for motstand mot Misjonen.

Godin uttrykte en motstand til Misjonen som mange reisende delte, men som ikke mange uttrykte skriftlig eller like aktivt som han. Undersøkelsen fyller et viktig kunnskapshull om konsekvenser og virkninger av myndighetenes politikk, både for enkeltpersoner og for gruppen og et viktig aspekt av motstanden blant reisende mot

⁴ Sundt 1859, side 178-179, nummer 74 (159), Skien (Adolf Fredrik).

⁵ Halvorsen i Hvinden, red. 2000, s. 201

⁶ Halvorsen i Hvinden, red. 2000, s. 201

⁷ Pettersen (2005). s. 20-22.

⁸ Pettersen (2005). s. 31, 132.

⁹ Bloor og McIntosh i Pettersen (2005). s. 27.

denne politikken. Motstanden fra enkeltpersoner som Godin og hans forsøk på organisering blant reisende, særlig i mellomkrigstiden, utgjør en bakgrunn for å kunne forstå drivkrefter i senere generasjoners organisering og motstand. Både hans individuelle motstand og organisasjonsarbeid kan betraktes som en forløper for senere og mer omfattende forsøk på egenorganisering. Det vil være av særlig betydning å utforske røttene til den nye politiske mobiliseringen på 1990-tallet. De finnes både i 1970- og 1980-tallets kristne vekkelser og i politisk og kristen mobilisering og motstand allerede hos tidligere generasjoner reisende. Både Godins kristne evangelisering blant reisende, kritikken av Misjonen og den politiske organiseringen skulle videreføres med stor betydning for folket av særlig to av barnebarna – Ludvig Karlsen og Leif Bodin Larsen. Begge har hatt en sentral rolle i disse bevegelsene, og begge la vekt på hva morfaren hadde lært dem. Både Ludvig Karlsen og Leif Bodin Larsen sto frem som stolte av å tilhøre romanifolket og brukte sin energi på å organisere folket og hjelpe andre. Begge arbeidet som sin morfar ut fra egne erfaringer, stilte krav om anerkjennelse, likeverd og oppreisning, og de arbeidet for å organisere folket på et etnisk grunnlag.

1.2 Kilder og kildekritikk

Den sentrale kilden til dette notatet er korrespondansen mellom Godin Nikolaysen og Norsk misjon blant hjemløse. Korrespondansen er i hovedsak samlet i hans personmappe i arkivet etter Norsk misjon blant hjemløse i Riksarkivet. Personmappen spenner over tidsperioden 1909–1946.¹⁰ Her finnes en rekke brev mellom Godin Nikolaysen og de to generalsekretærene Ingvald B. Carlsen og Oscar Lyngstad, opprop fra Godin Nikolaysen og støttespillere, brevveksling mellom de bortsatte barna og Misjonens representanter, og enkelte brev mellom generalsekretær Carlsen og Walnum og ulike myndighetspersoner vedrørende Godin Nikolaysen. Gjennom brevvekslingen kan vi følge Godin fra hans første søknad om opphold på Svanviken i 1909 til etterkrigstiden da hans egne barn var blitt voksne. Han var særlig engasjert i kampen for å få vite hvordan barna hadde det på barnehjemmene, og er en sterk kritiker av denne delen av assimileringspolitikken. Gjennom brevvekslingen kan vi høre Godins stemme fra ung, sårbar og ydmyk på begynnelsen av århundret, til krass og opprørt over mangelen på rettigheter og muligheter fra slutten av 1920-tallet, og selvbevisst og organisert fra 1930-tallet. I

Statsarkivet i Trondheim finnes arkivet etter Svanviken arbeidskoloni, hvor Godin er omtalt i kolonistprotokoller og annet materiale.¹¹

Det finnes noen private papirer etter Godin, blant annet opprop og informasjon knyttet til foreningen De forsømtes Misjon. Dette foreligger sammen med litteratur og notater om Godin etter etterkommerne i privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen og A-70112 Kai-Samuel Vigardt i Oslo byarkiv.¹² I arbeidet har vi også hatt samtaler med flere av Godin Nikolaysens etterkommere.¹³

Et sentralt kildekritisk aspekt er at personmappen fra Misjonen, med brevvekslingen mellom Godin Nikolaysen og Misjonens generalsekretærer, er samlet og arkivert av Misjonen selv. Korrespondansen fremstår samlet, og om ikke fullstendig, relativt utfyllende. Spørsmålet er i hvilken grad korrespondansen uttrykker brevskrivernes oppriktige meninger og hensikter. Dette gjelder for både Misjonens generalsekretærer og Godin Nikolaysen. Fra Godins side var maktforholdet ujevnt. For analysen av Godin Nikolaysens meninger er det viktig å ha imente den rammen Misjonen satte for hans og andre reisendes liv; et avhengighetsforhold der annen hjelp fra det offentlige var utelukket og trusselen om å ta barna lå som et bakteppe. For Misjonen var det også flere hensyn å ta, både fra et paternalistisk

¹⁰ Riksarkivet, Privatarkiv 793 Norsk Misjon Blant Hjemløse, Fp 266, mappe Godin Fredriksen. Godin skiftet selv etternavn fra Fredriksen til Nikolaysen, og det er derfor i notatet konsekvent referert til Nikolaysen som hans etternavn. Unntak er direkte kildesitat. Mappen består av tre separate undermapper som dekker tidsrommene 1909–1936, 1915–1924 og 1931–1946, der de to første mappene er fritt tilgjengelig, mens opplysninger i den tredje mappen, som omhandler opplysninger yngre enn 80 år om tredjepersoners personlige forhold, er taushetsbelagt. Som personlige forhold forstås også etnisk tilhørighet. Da det er alminnelig kjent at Godin var av reisende slekt ser Riksarkivet ikke at opplysningene tilsier at taushetsplikten bør opprettholdes. En omtalevurdering av de i kildematerialet oppgitte personene, må derfor være om deres person er allment kjent og deres etniske tilhørighet som reisende er kjent i litteratur eller andre fritt tilgjengelige kilder. Det må i tillegg til den juridiske klausulen gjøres en etisk vurdering av innholdet som ikke er taushetsbelagt; om det er ønskelig å gjengi kildematerialets innhold der det kan oppfattes ydmykende eller belastende for den det gjelder, og ved omtale av for eksempel konflikter i familien eller overgrep under Misjonen.

¹¹ Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 295 Svanviken arbeidskoloni.

¹² Oslo byarkiv, privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen og A-70112 Kai-Samuel Vigardt.

¹³ Samtale med Bjørg Marie Eigeland (barnebarn), Bjørn Godin Nikolaysen (barnebarn), Glenn Steinar Larsen (oldebarn), Lise Karlsen (gift med barnebarn Ludvig Karlsen), Monika Johansen (oldebarn) og flere anonymiserte etterkommere.

og oppdragende ståsted overfor reisende, og med hensyn til frykt for offentlig kritikk og uro.

Offentlig var Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen en aktiv debattant med et sterkt arvehygienisk syn på reisende. Dette kommer i liten grad direkte til uttrykk i brevvekslingen med Godin. Stort sett er brevene stilet til Godin høflige og drøftende, men til dels med en moralsk undertone. I Carlsens brev til andre vedrørende Nikolaysen derimot avsløres en manipulerende taktikk, og underliggende negative holdninger til Nikolaysen og reisende generelt.

2 Oppholdet på Svanviken arbeidskoloni

Er husvild og stor nød, saa jeg tillater mig instendig at bønfalde Dem om at De gjør alt hvad der staar i Deres magt, saa jeg kan slippe at stryke saadan om med mine slitende alt ondt. Et av mine barn har paadrat sig en ryg-

marvslidelse paa landeveien. Jeg ærklærer mig villig til at take fat paa hvad somheltst og til enhver tid underkaste mig de gjældende regler.¹⁴

I desember 1909 skrev Godin en søknad om opphold på Svanviken, for seg og sin kone Anna Marie med tre barn, og også konas søster. Han klaget på forholdene familien levde under, og særlig hvor vanskelig det var å reise med et sykt barn. Dette er det første dokumentet vi finner på familien i hans personmappe i arkivet etter Norsk misjon blant hjemløse. Svaret fra Jakob Walnum var avvisende, og Godin måtte søke på nytt med attester fra lege, fattigstyre og lensmann året etter.¹⁵ Tonen i ansøkingen er ydmyk, og brevene etterlater ingen tvil om at familien led stor

¹⁴ Riksarkivet, NMBH 1909–1936, 20. 12.1909, brev fra Godin Nikolaysen til Jakob Walnum.

¹⁵ NMBH, mappe 1909–1936, 23.01.1910, brev fra Godin Nikolaysen til Jakob Walnum.

Figur 4.3 Godin og Anna Marie med de tre eldste barna på Svanviken arbeidskoloni 1910.

Foto: Riksarkivet, PA-793_NBR9405_00624.

nød. 17. mars 1910 ble familien opptatt som kolonister ved Svanviken arbeidskoloni.¹⁶

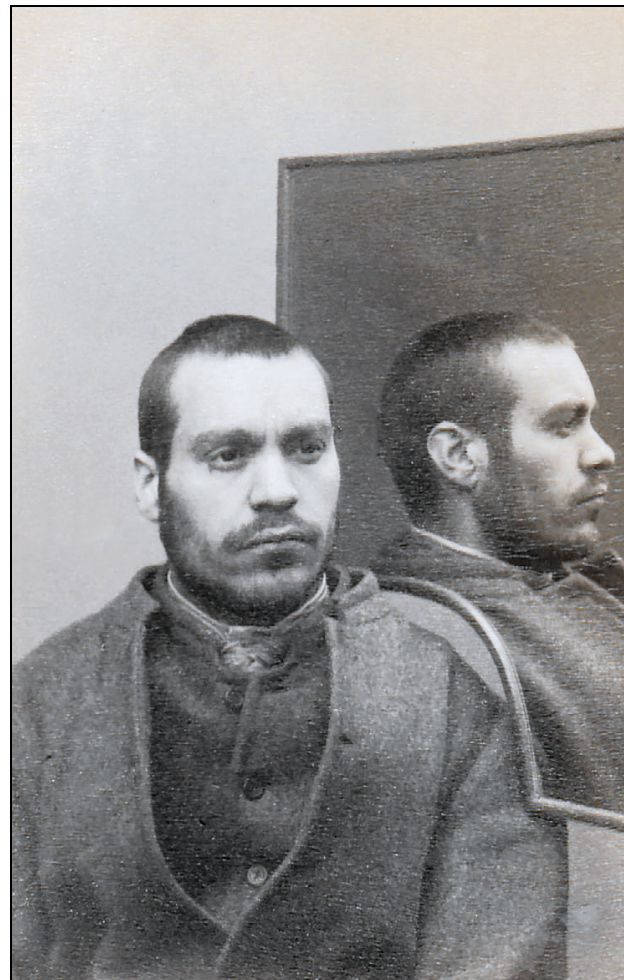
Godin og kona Anna Marie ble skrevet inn i Svanvikens kolonistprotokoll med opplysninger om bakgrunn og personlige karakteristikker. Det ble oppgitt at Godin hadde sonet fire år i Botsfengselet, hvor han ble konfirmert i 1903. Han hadde før det ikke gått på skole, men hadde i tillegg til snekkerfaget lært seg å lese og skrive i fengselet¹⁷. Skrivekunsten var ingen selvfølge blant reisende. Godins bror Karl Vilhelm, som var på Svanviken samtidig, kunne verken lese eller skrive og måtte signere kontrakten med påholden penn.¹⁸ Skrivekunsten og skrivegleden skulle få stor betydning i Godins liv med en omfattende korrespondanse med Misjonen, nedtegnelsen av sitt eget evangeliske arbeid, egne sanger og en rekke brev på vegne av andre reisende som ga han tilnavnet «Skriveren».¹⁹ Anna Marie kunne også lese og skrive noe, ettersom hun hadde gått på folkeskolen i Kristiania fram til 6. klasse, da faren tok henne ut fordi han var imot konfirmasjonen. Begge tilhørte store og kjente reisende slekter, Godin slektene Torp og Bodin, og Anna Marie Lunderg, Kvikk og «vagre-folket». De hadde begge vokst opp med tradisjonell reisevirksomhet med handel og håndverk, før de som barn kom med foreldrene til Kristiania hvor de hadde slått seg ned i arbeiderforstedene. De ble et par i 1903, fikk barn i 1905 og 1907, før de giftet seg i Oslo i 1908.

I kolonistprotokollen står det skrevet at Godin var «mørk og ser kanskje en smule sky ut – eller i hvert fald litt usikker». Det er ikke så underlig, mente protokollføreren, ettersom det var motstridende meninger om hans opptakelse, og at han derfor var meget takknemlig for å ha blitt godkjent som kolonist. Årsaken til motstanden mot han, var at han og en bror engang hadde tatt med alkohol på besøk til Svanviken. Videre finner vi en beskrivelse som kan likne på Godins egne søknader om hvor hardt livet var på landeveien med sykt barn, som gir gjenklang fra Godins senere uttalte bitterhet av å være forfulgt og forhatt. Likevel hviler Misjonens moralske fordømmelse av

deres liv som reisende som en skygge over beskrivelsen. For Misjonen var livet på landeveien et uheldig liv uten Gud:

Som grund for at søke til Svanviken anfører han selv, at han gjerne vilde kunne bort fra det uheldige omflakkende liv paa landeveien. Som omstreifer lever man uden Gud og uden hjem og er forhatt av alle. Baade han og hans kone længter etter at komme til ro, saa de kan bli betragtet som folk en gang de ogsaa. Dernest var det hensynet til barna. Han har jo en liten 5 aarsgut, som har rygmarvslidelser.²⁰

Godin og Anna Marie hadde reist sammen siden 1903 da han slapp ut fra Botsfengselet. Fast og stedbundet arbeid hadde ikke Godin hatt annet enn fire måneder ved kraftanlegget ved Rjukan. Til Misjonen opplyste han at hans alminnelige reiserute var Kristiania-Sunnmøre over Gudbrands-

Figur 4.4 Fange 8295 Godin Hagvald Fredriksen.

Foto: Statsarkivet i Oslo, Botsfengselet, fangefoto

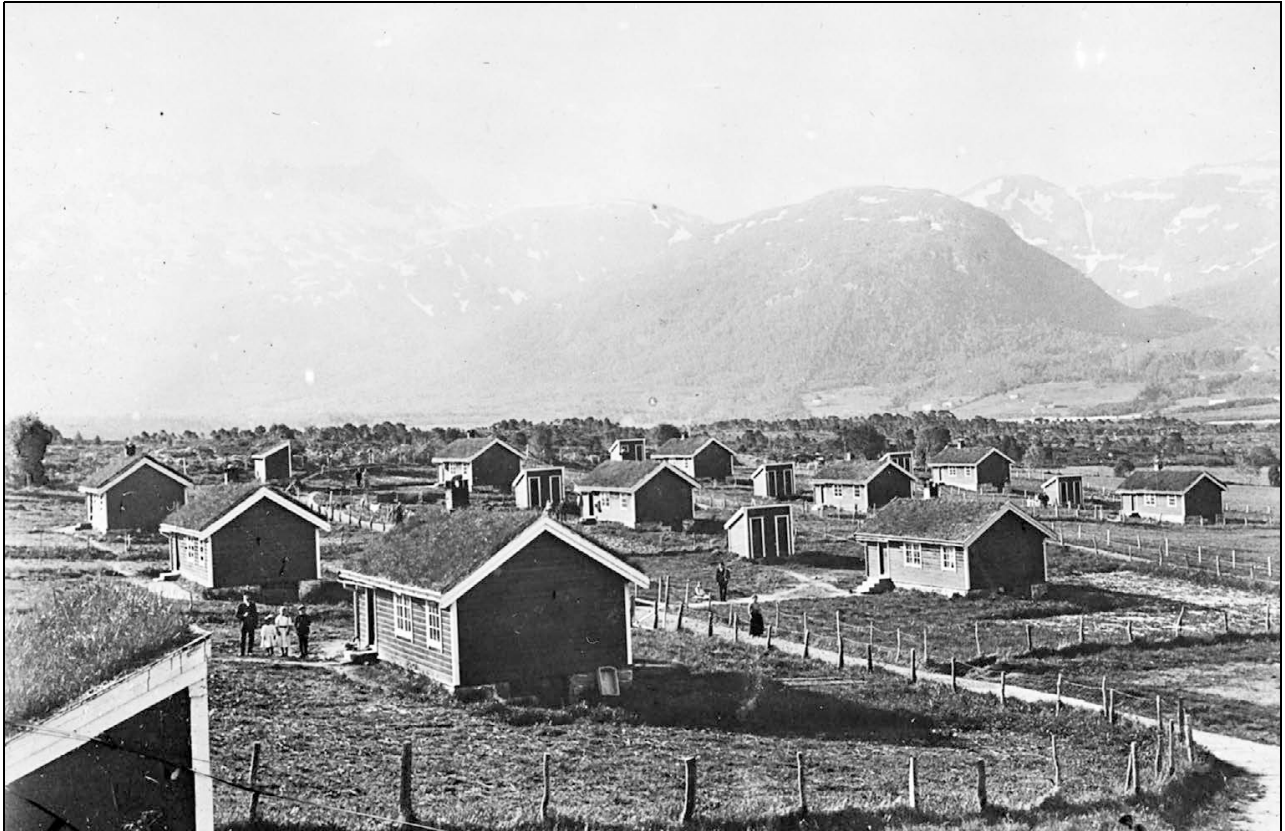
¹⁶ NMBH, mappe 1909–1936, 18.03.1910, Indberetning Svanviken arbeidskoloni.

¹⁷ Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 295 Svanviken arbeidskoloni, Kolonistprotokoll løpenr. 1-97, ansatte nr. 1-25, 1908–194. L.nr. 14 Godin Hagvald Fredriksen og Anna Marie Karlsen, 17.03.1910.

¹⁸ Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 295 Svanviken arbeidskoloni, Kolonistprotokoll løpenr. 1-97, ansatte nr. 1-25, 1908–194. L.nr. 20, Karl Vilhelm Fredriksen.

¹⁹ Samtale med etterkommer, anonym.

²⁰ Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 295 Svanviken arbeidskoloni, Kolonistprotokoll løpenr. 1-97, ansatte nr. 1-25, 1908–194. L.nr. 14 Godin Hagvald Fredriksen og Anna Marie Karlsen, 17.03.1910.

Figur 4.5 Svanviken arbeidskoloni, Småhjemmene, 1910–1930. Fotograf ukjent.

Foto: PA-0793_923G NBR 9403:01391

dalen og tilbake igjen. Hva han livnærte seg av på reisen er ikke oppgitt i kolonistprotokollen, men sannsynligvis hadde han lært metallarbeideryrket av faren. Faren hadde tilnavnet Slire-Fredrik, og var i tillegg til metallarbeider en dyktig kniv- og sliremaker, en kunst Godin også behersket svært godt.²¹

Svanviken arbeidskoloni hadde blitt opprettet av Misjonen i 1908, to år før Godin og Anna Marie kom dit. Målet var å bosette «omstreiferfamilier, der ønsker at bosette sig for ved regelmæssigt arbejde at vinde sikre og gode livskaar».²² I sin 80 år lange virketid skulle Svanviken bli selve symbolet på den norske assimileringspolitikken mot reisende. I arbeidskolonien skulle mennene arbeide og lønnen kom i form av varer, og eventuelt et oppsamlet resterende beløp ved avreise. Kvinnene skulle lære husstell, og regelen var ifølge reglementet for 1908–1913 at oppholdet ikke skulle være under ett år. I et brev fra broren Oluf,

måneden etter de ble tatt opp i arbeidskolonien, ble Godin gratulert med oppholdet. Broren mente arbeidskolonien ga utsikter til et hyggelig hjem og henviste til hjemmet til en annen bosatt kolonistfamilie som «et lidet paradys».²³ Som senere korrespondanse viser vil Godins forhold til Misjonen være langt fra paradisiske i årene framover, men på Svanviken fikk han gode skussmål for sin innsats:

Godin Fredriksen er en opvakt og indsigtfuld arbeider. Flittig. Han synes dog at ha mer lyst til haandverksarbeid end til jordarbeide. Paalitelig. Opførsel meget god, naar undtas, at han har adskillig anlæg for opposition. I det hele kan der med grund stilles gode forhaapninger til denne kolonist.²⁴

Godins anlegg for opposisjon er ikke kommentert ytterligere, men han turte tydeligvis å komme med sine egne synspunkter i møtet med Misjonens ansatte. De paternalistiske, omsorgsfulle, men også nedlatende omtalene av kolonistene er

²¹ I 1906 ga Godin en kniv til kongen i anledning kroningen. Denne er fortsatt i slottets gavesamling. Opplysning per telefon fra slottet.

²² Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 295 Svanviken arbeidskoloni, Reglementer og instruksjoner mm 1908–1924, Kolonistreglement 1908–1913.

²³ NMBH, mappe 1909–1936, 14.04.1910, brev til Godin Nikolaysen fra Oluf M. Olsen.

²⁴ Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 295 Svanviken arbeidskoloni, Kolonistprotokoll løpenr. 1-97, ansatte nr. 1-25, 1908–194. L.nr. 14 Godin Hagvald Fredriksen og Anna Marie Karlsen, 31.10.1910.

Folketelling 1910 for 1551 Eide herred
Godin Hagvald Fredriksen

Nyttig tips!
Klikk på de blå lenkene i venstre kolonne for å se alle detaljer om en person, en leilighet, et bosted eller en tellingskrets.

Neste ▶ Side ▶ Skriv ut - Merknad/korrektur (0) - Nytt søk

ID:	pf01036784000536	Kjønn:	m
Rolle:		Alder:	
Husholdningsnummer:	01	Fødselsdato:	11.05.1882
Personnummer:	001	Fødested:	Grong i Overhallen
Familiestilling:	hf	Bostatus:	b
Sivilstand:	g	Sedvanlig bosted:	
Yrke:	Dagarbeider Jordbruksarbeide	Antatt oppholdssted:	
Skannet bilde:		Skole:	
Merknader:	Smaahjem nr 5		

Vis flere felt

Husstandsmedlemmer

P.nr.	H.nr.	Navn	Alder/født	Fødested	Familiestilling	Sivilstand	Yrke	Bostatus
001	01	Godin Hagvald Fredriksen	11.05.1882	Grong i Overhallen	hf	g	Dagarbeider Jordbruksarbeide	b
002	01	Anna Marie Fredriksen	21.06.1887	Eideskogen	hm	g		b
003	01	Karl Vilhelm Fredriksen	02.05.1905	Ørstenvik	s	ug		b
004	01	Karoline Marie Godine Fredriksen	12.08.1907	Kristiania	d	ug		b
005	01	Hulda Ellevine Fredriksen	29.08.1909	Breim i Nordfjord	d	ug		b

Bosted (hus/gård/tomt)

B.nr.	Bostedsnavn	Matr.nr/Gnr	Løpenr/Bnr	Antall husholdninger	Tilstedeværende personer	Hjemmehørende personer
0039	Svanviken stiftelse				5-2-3	5-2-3

Tellingskrets

K.nr.	Tellingskretsens navn	Sogn	Prestegjeld	Herred / by	Merknader
002	Øyen		Kværnes	Eide	

Kildeinformasjon Om søkbar versjon

Figur 4.6 Godin Hagvald Fredriksen med familien på Svanviken arbeidskoloni.

Kilde: Riksarkivet, Statlig folketelling fra 1910, Eide herred. Faksimile hentet fra www.arkivverket.no/digitalarkivet

ikke så åpenbare i omtalen av Godin og Anna Marie som endel andre kolonister i samme perioden. Men oppdrageret er tydelig i omtalen av Anna Marie, hun var «snild og medgjørilig. Men til dels meget makelig og stivsindet. Hun har gjort fremgang i sit husstel, men meget staar endnu tilbake.»²⁵

Misjonen var fundert på statskirkelig grunn, et bånd som understreker det komplekse og tette forholdet mellom Misjonen, kirken og staten. Den statskirkelige teologien var grunnlagt på luthersk lære med en tradisjonell øvrighetslydighet. Alle kolonister på Svanviken måtte være medlem i statskirken og delta på alle stedets kristne aktiviteter. Plikten, og det oppdragende elementet ble slått fast i reglementet: «Det forutsættes, da kolonien hviler paa et kristeligt grundlag, at familiene

er tilstede ved de daglige andagter, ved de ukentlige oppbyggelser eller foredrag og ved menighetens gudstjeneste i kirken.»²⁶

2.1 Bosatt av staten

I juli 1911 ble familien skrevet ut fra Svanviken og bosatt på Strømmen av Misjonen.²⁷ 15. juli 1911 skrev Godin under på en omfattende kontrakt. For Misjonen skrev Jakob Walnum og kona Lydia under «Paa statens vegne». Den kontraktførte bosettelsen satte strenge rammer for familiens bevegelsesfrihet og mulighet til å omgås slekten, og det var kun tillatt å la nær familie overnatte en natt:

²⁵ Statsarkivet i Trondheim, Privatarxiv 295 Svanviken arbeidskoloni, Kolonistprotokoll løpenr. 1-97, ansatte nr. 1-25, 1908–194. L.nr. 14 Godin Hagvald Fredriksen og Anna Marie Karlsen, 31.10.1910.

²⁶ Statsarkivet i Trondheim, Privatarxiv 295 Svanviken arbeidskoloni, Reglementer og instruksjoner mm 1908–1924, Kolonistreglement 1908–1913.

²⁷ Beretning om arbeidet med omstreiferne bosettelse ved staten II. 1910–1912, Kristiania: Oscar Andersens boktrykkeri, 1912, s. 2, Godin Fredriksen med kone og 3 barn.

Kontrakt

Undertegnede Godin Hagvald Fredriksen anslutter følgende kontrakt med Den norske stat ved «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet» paa Kirkedepartementets vegne for benyttelse av det staten tilhørende hus med tomt av gaarden [...]

[...]

5. Undertegnede Godin Hagvald Fredriksen forpligter sig til ikke at huse omstreifere eller løsgjængere eller paa anden maate at gjøre stedet til tilholdssted for saadanne. Det skal dog være ham tilladt for en enkelt nats vedkommende at huse saadanne, som er av nærmeste slegt som forældre eller søskende paa betingelse at disse anfører sig stille og sømeligt og ikke medfører sterke drikke.

[...]

9. Skulde Godin Hagvald Fredriksen og familie begynde at streife eller paa anden maate gi grund til klage, og advarsel ikke har frugtet, er han efter opsigelse fra staten forpligtet til straks at forflytte eiendommen.²⁸

På Strømmen fikk Godin fast arbeid på Strømmen trevarefabrikk og bidro herfra blant annet til utsmykningen av Sjømannskirken i Rotterdam.²⁹ De første årene er det en optimistisk tone i brevene fra Godin til «Bestefar og Bestemor Walnum» om arbeidsutsikter og barnas skolegang, men julen 1914 er det en ny tone å spore hos Godin. I en julehilsen til Walnum dette året beskrev Godin hvordan familien manglet mat og klær, og at livet var dårligere enn på landeveien. På landeveien hadde de mat da de ble sultne, men nå manglet de både mat og klær til barna. Selv om brevet er høflig og starter med kjærlig hilsen, er bitterheten over nøden og forskjellsbehandlingen han og familien opplever fra andre arbeidere påtagelig:

Jeg maa likeledes beklage at det gjør os ondt at over alt hvor vi ser og hører saa bliver den

²⁸ NMBH, mappe 1909–1936, 15. 07.1911, Kontrakt for bosetting Godin Nikoalysen. Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 295 Svanviken arbeidskoloni

²⁹ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten II. 1910–1912, Kristiania: Oscar Andersens boktrykkeri, 1912, s. 2, Godin Fredriksen med kone og 3 barn; Opplysning fra Bjørg Marie Eigeland samt Kai-Samuel Vigardt og Edith K. Larsen, to etterkommere av Godin Nikolaysen, som i 2013 reiste på vegne av Romanifolkets Riksforbund til Rotterdam for å dokumentere utsmykningen. Se Romanifolkets Riksforbunds temabrosjyre 1/2014 «En pioner fra romanifolket: Godin Hagvald Nikolaysen (1882–1957)».

almindelige arbeider hjulpet med penger og varer siden denne krigen begynte har det ikke været rart med mange vidst dem ikke har faaet hjælp.

Jeg maa spørge om ikke vi ogsaa er fatige arbeidsfolk, som trenger til hjælp i disse daarlige tider.³⁰

Første verdenskrig var i gang og skapte forsyningskrise og sosial uro. Det ble opprettet provianteringsråd i kommunene for å besørge nødvendighetsartikler til befolkningen. Godin beskrev hvordan han og familien likevel ikke får hjelp, og spurte retorisk om ikke også de var fattige arbeidsfolk. Spørsmål om likebehandling og rettferdighet skal gå som en rød tråd gjennom Godins videre brevveksling med Misjonen.

3 Kampen for de bortsatte barna

I 1915 forlot Godin og familien Strømmen og flyttet til Fredrikstad, hvor de leide en leilighet. Nøden var opptakten til at familien brøt opp og forlot Strømmen, i strid med kontrakten de hadde inngått med Misjonen. Ingvald B. Carlsen rapporterte til Walnum fra et besøk i Fredrikstad september 1915. Tonen i rapporten er moralsk indignert, og han skrev at Godin ville bli problematisk og om familiens forklaringer at «Det værste er det net av løgn som man overalt støter på».³¹ Familien hadde godt med penger, men Godin hadde ikke fast jobb. Han arbeidet med skraphandel og annet på egenhånd, og under Carlsens tilsynsbesøk var han på arbeid i Kristiania, noe Anna Marie og barna forsøkte å dekke over. Naboene ga familien dårlig skussmål fordi hjemmet hadde vært samlingssted for *omstreifere*, blant annet hadde Anna Maries søskenbarn «Vakre-Ludvig» vært på besøk. På spørsmål om hvorfor de hadde forlatt Strømmen forklarte Anna Marie at huset der var for lite, lønnen for liten og naboene så slemme. Forklaringen på hvorfor Godin forlot Fredrikstad for arbeid i Kristiania, var at han ville vekk fra dårlig selskap. Det Carlsen fant opprørende i deres hjem var ikke dårlige forhold, men at familien nå livnærte seg av mer tradisjonelt arbeid og omgikk andre reisende. De bodde fast, men ikke på Misjonens anviste sted, de hadde godt med penger fra Godins arbeidsinntekt, men ikke fra fast og sted-

³⁰ NMBH, mappe 1909–1936, 21.12.1914, brev fra Godin Nikolaysen til Jakob Walnum.

³¹ NMBH, mappe 1915–1924, 17.09.1915, brev fra Ingvald B. Carlsen til Jakob Walnum.

Figur 4.7 Godin og Anna Marie bosatt i Misjonens hus på Strømmen.

Foto: Riksarkivet, PA-793_NBR9405_00916.

bundet lønnsarbeid, og de hadde ikke brutt med slekten. Carlsen spurte Walnum om hva han skulle gjøre: «Du vil kanskje la dem løpe linen ut et lite stykke endnu før du gjør noget. Det kan være interessant at se hvad de foretar sig. Der var hos Marie tegn til anger. Men Godin bøier sig ikke så let.»³²

Kun få dager etter skrev Walnum et brev til Fredrikstad vergeråd der han ba om at barna ble utsatt, noe Vergerådet vedtok enstemmig, 24. september 1915, i overensstemmelse med Walnums forslag. Datteren Karoline fortalte i ettertid at hun var syv år gammel da hun og søsknene ble tatt fra moren på en jernbanestasjon.³³ Moren begjærte vergerådsvedtaket anket til Kirkedepartementet, men i arkivet etter Misjonen ligger ikke kopi av at en slik anke er sendt departementet.³⁴ Å miste fem barn på denne dramatiske måten ble et skjell-

settende vendepunkt i Godin og Anna Maries liv. Det neste tiåret omhandler en stor del av deres korrespondanse med Misjonen de tre eldste av de fem bortsatte barna: Karl Wilhelm, Karoline og Hulda. Både Godin og Anna Marie lette utrettelig etter barna sine. I 1917 rapporterte fosterforeldrene til datteren Hulda, som da var plassert på en gård på Hadeland, at Anna Marie oppsøkte dem og forsøkte å ta med seg datteren hjem. Hun beskyldte pleieforeldrene for å mishandle datteren og at hun ikke fikk mat nok hos pleieforeldrene, uten at dette fikk noen oppfølging fra Misjonen.³⁵

Godin og Anna Marie flyttet til Vestfold og fikk flere barn. Vergerådet i Nøtterøy hadde korrespondanse med Misjonen om familien, og det lokale Vergerådet skrev flere brev til Ingvald B.

³² NMBH, mappe 1915–1924, 17.09.1915, brev fra Ingvald B. Carlsen til Jakob Walnum.

³³ Fortalt i samtale med en av barnas svigerdatter 2014.

³⁴ NMBH, mappe 1915–1924, 24.09.1915, brev til Jakob Walnum fra Fredrikstad vergeråd.

³⁵ NMBH, mappe 1915–1924, 20.07.1917, brev fra pleieforeldre til Walnum.

Carlsen hvor de opplyste om at familien bodde i en ganske bra bolig, at en lærer som bodde i nærheten hadde vært inne hos dem og ikke funnet noe å bemerke, at mannen kledde seg ordentlig og oppga at han ville ernære seg som snekker. Vergerådet kommenterte den tidligere omsorgsoverdragelsen: «Han er alt andet end fornøiet med at flere av hans barn er tat fra ham».³⁶ I juni 1918 gjorde Nøtterøy Vergeråd hjemmebesøk hos familien.³⁷ Naboene hadde da ikke noe å utsette på familien. Forholdene i hjemmet var ifølge Vergerådets tilsyn uryddig, men «dog ikke værre end som man ofte træffer det hos smaakaarsfolk omkring». Godin reiste omkring og solgte fiske-redskap i Trøndelag, og fortjenesten var bra. Anna Marie ba igjen om å få alle barna tilbake. Hun fortalte at barna hadde det bra, unntatt datteren Hulda, og Vergerådet bemerket at «Hun talte rolig og forstandig og bad vakkert om, at vergerådet maatte hjælpe hende at faa barna sine igjen».³⁸ Godin oppsøkte etter dette selv Vergerådet og ba spesielt om å få Hulda hjem, de andre var han sikker på at hadde det bra. Vergerådets tilsynsmann konkluderte:

Personlig er jeg av den opfatning at forholdene i familien fortiden er saadanne, at det i tilfelde ikke vilde bli tale om at ta barna fra forældrene. Jeg skulde derfor være tilbøielig til at forestå for vergerådet at anbefale at Hulda blev overlatt forældrene igjen, siden de særlig tror, at hun ikke har det godt.³⁹

Det lokale Vergerådets anbefaling om å føre datteren hjem igjen, ble ikke fulgt. De ulike vurderingene av familien i 1915, da ett kull barn ble tatt, og de påfølgende årene er interessante. Mens Fredrikstad vergeråd i 1915 gjorde et vedtak basert på Walnums bestilling, gjorde Nøtterøy en egen undersøkelse og konkluderte med at det ikke var aktuelt å ta de da hjemmeboende barna, til tross for at forholdene fremsto som relativt like. I begge tilfellene livnærte Godin familien med omreisende handel, men det ble ikke brukt mot familien av Vergerådet på Nøtterøy, slik det ble i Fredrikstad. Misjonen var avhengig av et vergerådsvedtak for å

ta barna, og da det ikke skjedde ble neste kull barn boende hjemme hos foreldrene.

I mai 1921 klaget Godin på nytt over at Hulda ble mishandlet av pleieforeldrene.⁴⁰ Klagen førte nå til at Hulda ble flyttet fra pleieforeldrene, og Misjonen meldte Godin i brev at reisesekretær fru Helga Smith hadde besøkt datteren i hennes nye hjem, og at hun nå var hos «gode mennesker og har det godt». Men nå fikk foreldrene ikke vite hvor hun var plassert.⁴¹ Carlsen skrev til Godin i 1922 at barna generelt ikke hadde godt av at foreldrene skrev til dem.⁴² Hvor godt Hulda hadde det i det nye hjemmet, er ifølge dokumentene tvilsomt, og i forespørsel til Misjonen om et nytt fosterbarn beskrev Huldas nye fosterfar henne som et vanskelig barn – «en renrasert omstreifer» – og ba om et barn med «mildere temperament».⁴³ Godin og Anna Marie fikk beskjed da Hulda sto til konfirmasjon i 1924, men datterens brev til foreldrene ble ikke sendt, men lagt i personmappen merket «ikke sendt».⁴⁴

Brevene fra Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen til barna, familien, pleieforeldrene og Misjonens eget tilsyn angående de bortsatte barna er et interessant innblikk i en manipulerende dobbeltkommunikasjon. Til Godin er tonen oppmuntrende, forklarende og til tider drøftende angående barna og reisendes vilkår. I brev til andre derimot kommer et annet og negativt syn på familien, og reisende generelt, tydelig frem. Godin og Anna Marie hadde gjentatte ganger forsøkt å oppsøke sine bortsatte barn. Bestyrer ved Bjerkely ungdomsskole spurte Carlsen direkte om Karolines foreldre: «Hvad slags folk er Karoline av? Ja, jeg vet at hennes forældre bor ved Jessheim, men hvad gjør de der, og hvad slekt – folk – er foreldrene av? Far til Karoline påstår at de ikke er av omstreiferfolk.»⁴⁵ Carlsen gjorde da i detalj rede for hvilke slekter Godin og Anna Marie kom fra og hva han mente om dem:

Med hensyn til Karolines foreldre så er det oppspind av faren at de ikke skal være av

³⁶ NMBH, mappe 1909–1936, 20.02.1918, brev fra Nøtterøy vergeråd (noe uklart avsender i brevet) til Ingvald B. Carlsen.

³⁷ NMBH, mappe 1915–1924, 01.06.1918, brev fra Nøtterøy vergeråd til Jakob Walnum.

³⁸ NMBH, mappe 1915–1924, 01.06.1918, brev fra Nøtterøy vergeråd til Jakob Walnum.

³⁹ NMBH, mappe 1915–1924, 01.06.1918, brev fra Nøtterøy vergeråd til Jakob Walnum.

⁴⁰ NMBH, mappe 1915–1924, 26.05.1921, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

⁴¹ NMBH, mappe 1915–1924, 12. 08.1921, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

⁴² NMBH, mappe 1915–1924, 17.01.1922, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

⁴³ NMBH, mappe 1915–1924, 22.04.1922, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

⁴⁴ NMBH, mappe 1915–1924, 11.06.1925, brev fra Hulda til foreldrene.

⁴⁵ NMBH, mappe 1915–1924, 01.05.1925, brev fra bestyrer Vormland ved Bjerkely kr. ungdomsskole, Arneberg st. Solør til Ingvald B. Carlsen.

omstreiferslekt. Faren Godin Hagvald Fredriksen, født 11/5–1882, tilhører en meget talrik familie med mange brødre, som går under navnet «Torpene». Oprindelig er det visstnok en forvansking av korp og skal hentyde til deres svarte utseende. Såvidt jeg vet tilhører de den talrike Nystuslekt. Konen Anne Marie Karlsen, født 21/6–1887, tilhører på farssiden (Lundberg eller Lindberg) den såkalte kvikfamilje og på morssiden den beryktede Vakreludvigslekt.

Efter min mening kan der ikke skaffes stort mere ekte omstreifere i Norge end disse folk. Godin Fredriksen har imidlertid en svakhet for å ville være bedre enn alle andre. Vi har f.eks. grepet ham i at han opgir til bønderne at han er ansatt av oss for å føre tilsyn med våre pleiehjem. Han er helt igjennem en falsk og uvederheftig person. Jeg håber inderlig at det må lykkes for Karoline å holde sig borte fra foreldrene. De bor nu på Jessheim hvor de fører et dårlig liv.⁴⁶

Den personlige kampen for de fem barna som ble satt bort, og særlig de nytteløse klagene om forholdene Hulda levde under, skapte en bitterhet hos både Godin og Anna Marie. Ingvald B. Carlsen skriver til og med at Godin ga seg ut for å føre tilsyn med Misjonens barnehjem i sin søken etter barna sine. Men den personlige kampen skulle utvikle seg til samfunnskritikk og et engasjement for andre reisende som opplevde det samme. Året etter at han fikk melding om at datteren Hulda sto til konfirmasjon på ukjent sted, skrev han en bitter «Klagesang». Her skildret Godin fortvilelsen over å bli berøvet både barn og frihet.⁴⁷ I sangen er det et tydelig «vi» som reisende, og den uretten folket ble utsatt for i samfunnet, som opptok han. Skuffelsen over Misjonen som påberopte seg å beskytte dem ligger som et teppe over sangen:

Klagesang

Reiselivet passer ikke bøndene,
de er så slemme.
Alltid lyder: «fantepakke’,
jag dem bort fra denne grend.»
Vi forhånet og bespottet er,
utav alle og enhver,
og ta dem som vi da trodde
skulle være vårt vern.

Jeg har overværet møter
(og har fått en god forstand),
sammensatt utav prester
og av alle adelstand.

Dem som styrer og regjerer,
både vei og land og by,
er de verste her i landet,
ligner dem med stygge dyr.

Disse mennesker hater stammen,
gjør det verste som de kan,
og dem reiser og prediker
om den hele vandringsstand.
Dem prediker og fraråder
at vi husly ei kan få,
bare jage dem fra gården,
det er nok den beste rå’.

Og tillat meg hva er skrevet
og som uti skriften står:
«Gi den fattige mat og kleder,
la den fattige husly få.»
Disse ord må vel bevares
og som uti skriften står:
«Den som elsker alle mennesker,
han skal alting forstå.»

Vi forfulgte er av prester
ute på den frie vei.
Uti skog og ville marker,
får vi lov å leve ei.
Vi forfulgte er av disse,
utpå sjø som på land,
og vi reiser i vår frihet,
men vår skjebne står i tvang.

Vi og bliver vel berøvet
for alt som vi har kjørt.
Våres barn og våres frihet,
det er samfunnhjelpen her.
Det er loven og moralen
som av disse oss beredt.
Derfor bliver vi mishandlet,
ei vi haver det fortjent.

Som en fugel den haver rede
og det haver også vi.
Derfor er vi alle skapte,
forat vi skal være fri.
Og hva Gud har sammenføyet,
det skal også være ett,
men når en moder mister barnet,
det er presten sin urett.

O! hva hjelper sorg og klage,

⁴⁶ NMBH, mappe 1915–1924, 07.05.1925, brev fra Ingvald B. Carlsen til Vormland.

⁴⁷ Gjengitt i Ribsskog 1945.

o! hva hjelper gråt og sorg.
Når en prest har skrevet loven
og har gjort den til sin borg.
Selv om du er god og prektig,
og du har din gode rett.
Gå til presten og han sier:
«Bare gå og pakk deg vekk.»

O! du hårde kolde menneske,
o! du hårde strenge mann.
Hvorfor kan du så beskjendig
røve barn fra moders favn?
Du ei hører barnesukket,
ei ser du en moders gråt.
Gå du uti mørket vandre,
til du bliver grå.

Beskrivelsen av prestene som hadde skapt loven og vernet den som en borg, må forstås som en kommentar til Misjonens bruk av Vergerådslov og Løsgjengerlov, og hvordan de gjemte seg bak lovgivningen for å forsvare sine valg, slik de også gjorde i tilsvar til Godin. Skuffelsen og bitterheten over at de som skulle være folkets vern, var like ille som dem som jaget og hånet dem er påfallende. Tidsmessig stemmer dette med utviklingen i brevene i Godins korrespondanse med Misjonen; han hadde gitt opp å få barna tilbake og var personlig langt nede. Han var uttalt kritisk til Misjonens helhetlige virksomhet, men så lite håp for seg og sine.

4 En personlig omvendelse

I 1926 lå Godin lenge på sykehuset og familien opplevde dramatiske økonomiske problemer. Årene med selvstendig arbeid og god økonomi virket langt unna da banken nå truet med tvangsauksjon. Familien hadde nå fem nye barn i alderen tre til tolv, og ventet en liten til. De måtte igjen ty til Misjonen for hjelp til å få utsatt et bankavdrag.⁴⁸ I mars 1928 skrev Godin til Ingvald B. Carlsen angående et avisoppslag i Aftenposten (23.02.1928) som han opplevde svertet han og familien på en måte som var uutholdelig. Han fryktet at hele Ullensaker nå ville se ned på han, til tross for han ikke hadde gjort noe galt.⁴⁹

⁴⁸ NMBH, mappe 1909–1936, 22.01.1926, brev til Akers Sparebank fra Misjonen.

⁴⁹ NMBH, mappe 1909–1936, 01.03.1928, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

I min Sorg over dette er jeg blevet tret med skuffelser og lidelser heldt fra min ungdom av har jeg hat idel motgang, hvor av jeg ser her ikke er mere opreisning, eller redning for mig. Hvorfor jeg nu vil forlate alt og er jeg villig og give dig mit hjem for selv at blive hjemløs og begive mig paa landeveien igjen.

Der kan jeg undfly onde rykter og falske mensker. Og hvad jeg da vil bli kaldet av samfundet for tater kan jeg bære med hæder og den som kjender mig efter disse onde rykter kan jeg løpe til skogen og gjemmer mig. Jeg er her efter endmere haanet og spotet av alle. Jeg er tret av denne verden giv Gud jeg snart fik dø.⁵⁰

Carlsen mente Godin kunne skyldte seg selv for at folk tenkte dårlig om han. For å få et bedre liv måtte han bryte med andre reisende:

Det går an å begynne forfra. Men da gjelder det at du bryter tvert overtvert med alt det som hitil har lagt hindringer iveien for dig. Nu har du bare dig selv og dine nærmeste å svare for. Du får da ta mindre hensyn til dine fjerne slektninger og øvrige venner blant omstreiferne. Du husker at da Israel i gamle dage skulde bosette sig i Kanaan da fikk de bestemt pålegg om å bryte med de gamle avguder. Det gjaldt for dem å begynne et helt nytt liv. Det samme gjelder også for våre venner av vandringsfoljet, hvis det skal lykkes for dem å bli gode og lykkelige samfundsmennesker. Det du snakker om at du vil forlate det hele og dra ut på landeveien, kan du naturligvis ikke mene noget med. Dertil har du for megen ansvarsfølelse overfor kone og barn. Du må nu vise hvad der bor i dig og om du kan klare å holde dig oppe og komme frem selv om menneskenes dom er imot dig.⁵¹

Brevet fra Carlsen kan ses på som en oppmuntring innenfor rammene av Misjonens politikk. Han oppfordret Godin til å stå imot andres dom, men skulle han lykkes var det gjennom assimilering på storsamfunnets premisser.

Det kommer ikke frem av personmappen årsaken til sykehusoppholdet i 1926, men flere slektninger forteller om en skjellsettende opplevelse i denne perioden som skulle bli det største vendepunktet i Godins liv. I forbindelse med en krangel

⁵⁰ NMBH, mappe 1909–1936, 26.02.1928, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

⁵¹ NMBH, Mappe 1909–1936, 01.03.1928, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

med søsteren holdt han på å miste livet.⁵² Godins egen fortelling vitner om skyldfølelse og sorg over livet han hadde levd. Han fortalte familien at han på sykehuset ikke orket å ha et Jesusbilde hengende på rommet, men ba sykepleieren om å snu bildet, fordi han ikke var verdig at den mannen skulle se på han. Sykepleieren vitnet for han, og han ble frelst.⁵³ Vera Karlsen, Ludvig Karlsons datter og Godin og Anna Maries oldebarn, skriver om betydningen av Godins omvendelse i boken om bestemoren Edevine *Mor som ga håp*. Her beskriver hun hvordan Edevine opplevde at faren kom hjem fra sykehuset som en forandret mann.⁵⁴ I sine egne notater har Godin datert at han ble «omvendt til Gud» 14. februar 1928, og trosdøpt samme år.⁵⁵

Godins personlige omvendelse skulle ikke bare få stor betydning for familien, men også for hans engasjement for folket. Den sterke rettferdighetstanken vokste frem i møtet med politikken han ble utsatt for, og slo ut i full blomst da han ble personlig kristen. I tråd med pinsebevegelsens trosretning innebar frelsen en positiv frigjøring og personlig forvandling, slik familien også beskrev Godins omvendelse: «Hvis du sparer mitt liv, Jesus, vil jeg gi resten av det til deg, lovte Godin. Han kviknet til, kom hjem til sin familie og begynte det nye livet slik han hadde avtalt med Jesus i bønne». ⁵⁶ Godin fikk en urokkelig tro på at alle mennesker var like for Gud, og at også Misjonens ansatte måtte stå til ansvar for Gud. Fra å være langt nede i midten av 1920-årene, er det nå, etter at han ble frelst, et sterkt skifte i tonen til Misjonens generalsekretær. Nå er korrespondansen preget av selvsikkerhet og ønske om å stå sammen med andre for å forandre reisendes livsvilkår.

5 Kritikk av Misjonens virksomhet og resultater

I 1928 ser vi første tegn til at Godin og flere andre gikk sammen om å forsøke å utrette noe for folket. Godin sammen med tre andre personer, både

reisende og ikke-reisende, ønsket å starte et hjelpearbeid.⁵⁷ Ingvald B. Carlsen avviste dette med at en av dem til og med mottok offentlig understøttelse og ikke kunne bidra til å støtte Misjonen med annet enn «vidnesbyrd om det nye liv som De har begynt leve». ⁵⁸ Carlsen har tydeligvis misforstått henvendelsen, som ikke gjaldt ønsket om å støtte Misjonen, men å opprette selvhjelp for reisende gjennom at Misjonen bidro økonomisk til å stifte et utsalg «hvor omstreiferne kan innlevere sine arbeider og få dem solgt». Carlsen skrev tilbake til Godin i november, etter et besøk på Jessheim, at svaret var nei, selv om årsaken han oppga var noe tvetydig:

Saken blev drøftet endel av hovedstyret. Men man var enig om at det vilde være forbundet med altfor stor økonomisk risiko for omstreifermisjonen i disse tider å gå til en utvidelse av arbeidet. Vi måtte jo da leie et forretningslokale her i byen og ha noen til å bestyre det. Hovedstyret trodde at det vilde være lettere for de reisende å få selge sine arbeider enkeltvis utover landet. Som du vet er det jo også nu her i byen forholdsvis litet behov f.eks. for blikktøi. Nu bruker jo alle mest aluminium. Men dette kan vi jo snakke nærmere om når vi en gang møtes.⁵⁹

Året etter kontaktet Godin igjen generalsekretær Carlsen, denne gangen om at tre av de bortsatte barna i voksen alder hadde oppsøkt foreldrene.⁶⁰ Han var opprørt over at han hadde fått et avvisende svar fra Misjonens reisesekretær fru Helga Smith om husmorskole for datteren Hulda, og kritikken av Misjonens mangelfulle omsorg og oppfølging av barna var nå uttalt:

Fru Smith skriver at det var rart at se et livstegn fra Hulda. Dette livstegn hade Fru Smith neppe faatt om ikke Hulda hade været hjemme hos sine forældre og nydt vores hjælp – istedet for at som mange andre unge som De har havt under forpleining men siden blit sluppet ut paa landeveien igjen.

⁵² Samtale med Godins Nikolaysens barnebarn Bjørg Marie Eigeland.

⁵³ Samtale med Lise Karlsen, gift med Ludvig Karlsen, Godin Nikolaysens barnebarn.

⁵⁴ Karlsen 1996, s. 44.

⁵⁵ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Kai-Samuel Vigar dt, papirer etter Godin Nikolaysen, Referat styremøte i De forsømtes Misjon 31. august 1933.

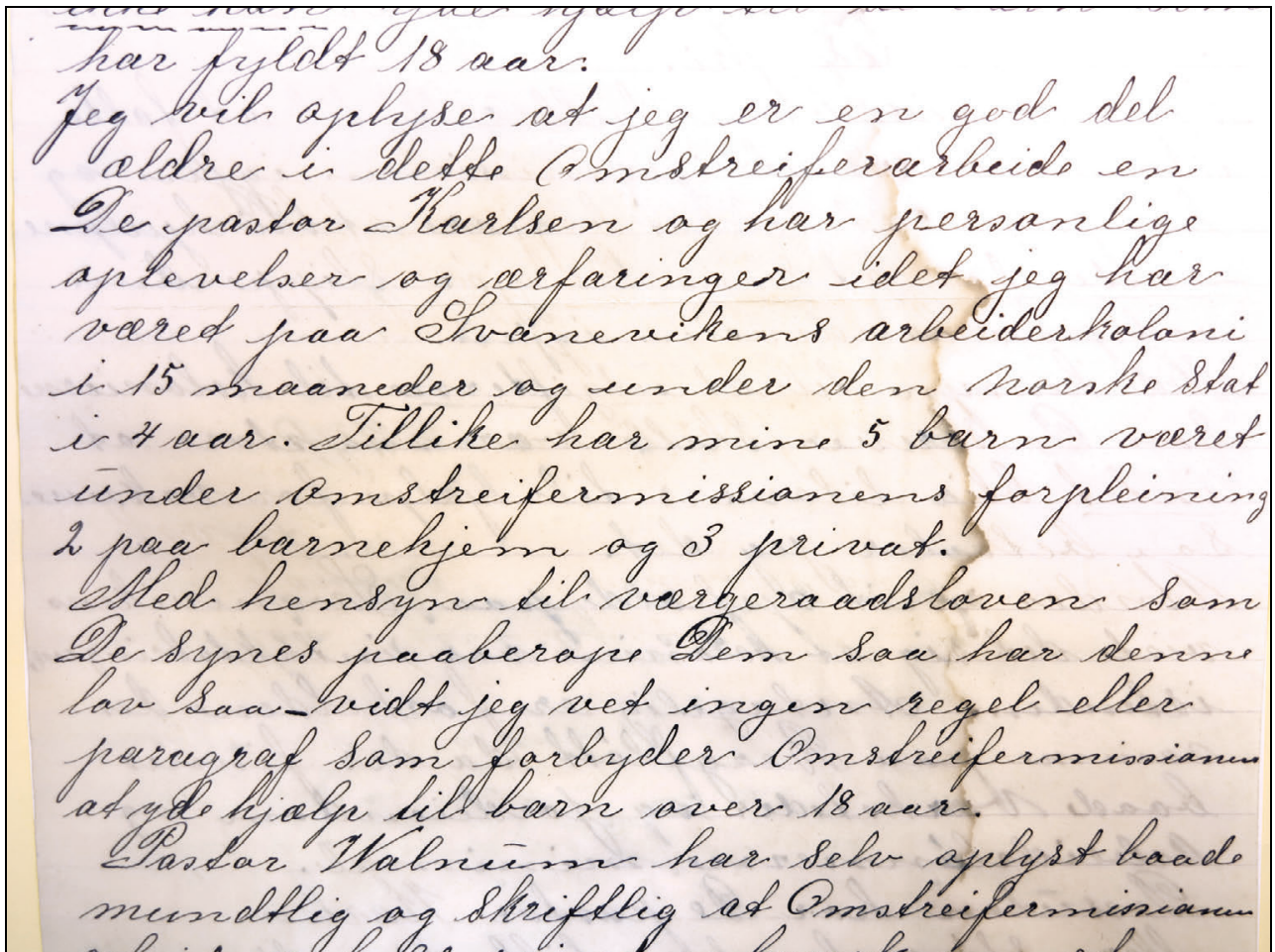
⁵⁶ Karlsen 1992, s. 13

⁵⁷ NMBH, mappe 1909–1936, dato brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen med opprop signert Godin Nikolaysen, Olai Viborg, Jacob Rud og G.W. Andersen.

⁵⁸ NMBH, mappe 1909–1936, 18.08.1928, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

⁵⁹ NMBH, mappe 1909–1936, 06.11.1928, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

⁶⁰ NMBH, mappe 1909–1936, 19.09.1929, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

har fylldt 18 aar.
Jeg vil oplyse at jeg er en god del
ældre i dette Omstreiferarbeide en
De pastor Karlsen og har personlige
oplevelser og erfaringer idet jeg har
været paa Svanvikens arbeiderkoloni
i 15 maaneder og under den Norske Stat
i 4 aar. Tillike har mine 5 barn været
under Omstreifermissionens forpleining
2 paa barnehjem og 3 privat.
Med hensyn til værgeraadsløven som
De synes paaberøpe Dem saa har denne
lov saa vidt jeg vet ingen regel eller
paragraf som forbyder Omstreifermissionen
at yde hjælp til barn over 18 aar.
Pastor Walnum har selv oplyst baade
mundtlig og skriftlig at Omstreifermissionen

Figur 4.8 Første brev fra Godin Fredriksen til Misjonen som ligner en klar politisk argumentasjon.

Kilde: Riksarkivet, PA-0793, brev fra Godin Nikolaysen 28.09.1929.

At Misjonen skyldte på små midler trodde han ikke på, og viste til Aftenpostens omtale av Misjonnens budsjett på 130.000 kroner, der 60.000 var statsbidrag. Godin anklaget Misjonen for ikke å ha tatt godt vare på barna hans:

Hade Deres tilsyn med hende [Karoline] strukket sig længre tror jeg det hade været anderledes. Sligt ogsaa med andre barn.

Som far maa jeg beklage at jeg inge glæde har havt av mine barns opdragelse paa Deres hjem men tværtom Sorg. Mit kjendskap til forholdene paa disse hjem har ogsaa fyldt mit Sind med Gru. Jeg synes ogsaa at vi som forældre burde ha ret til at vite vore barns adresse – og faa kjendskap til de forhold som disse barn lever under.

Denn ret har De pastor Karlsen tat ifra os og avskaaret vor forbindelse med dem som vore barn.⁶¹

Svaret fra Carlsen var at Misjonen som en generell regel ikke kunne hjelpe barn som hadde fylt 18 år.⁶² Svaret fra Godin kom en uke etter, og er det første brevet fra han som likner en klar politisk argumentasjon:

Har mottatt Deres brev og bemerket dess inhoud. Kan ikke være enig med Dem i at Omstreifermissionen ikke kan yde hjælp til de barn som har fylldt 18 aar.

Jeg vil oplyse at jeg er en god del ældre i dette Omstreiferarbeide en De pastor Karlsen og har personlige oplevelser og erfaringer idet jeg har været paa Svanvikens arbeidskoloni i 15 maaneder og under den Norske Stat i 4 aar. Tillike har mine 5 barn været under omstreifermissionens

⁶¹ NMBH, mappe 1909–1936, 19.09.1929, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

⁶² NMBH, mappe 1909–1936, 21.09.1929, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

ssjonens forpleining 2 paa barnehjem og 3 privat.

Med hensyn til værgerådsloven som De synes paaberøpe Dem saa har denne lov saavidt jeg vet ingen regel eller paragraf som forbyder Omstreifermissionen at yde hjælp til barn over 18 aar.

Pastor Walnum har selv oplyst baade muntlig og skriftlig at Omstreifermissionens arbejde er helt privat og bygget paa et kristelig grundlag og saaledes utenfor værgerådsloven. Alen at pastor Walnum fik politisk tilladelse til at benytte sig av værgeraadet og faa dettes bistand til at ta barn fra forældrene vet jeg meget vel. Dette blir dog noget helt andet. Værgerådsloven har heller ikke noget med Omstreifermissionens midler eller de barn som missionen har under forpleining – undtagen at loven er til gagn for disse barn efter fyllte 18 aar saa disse barn kan bli fri.

Dog har disse barn full rett til at falle tilbake til Omstreifermissionen igjen og – istedenfor at som De gjør slippe dem ut paa landeveien igjen.

Med hensyn til at utgifterne til kolonistene som De skriver skulle være saa store at intet blir tilovers til hjælp for voksne saa betviler jeg det.

Under mit ophold paa Svanviken viste det sig at koloniern var intektsbringende istede. Antagelig er forholdene des samme paa Bergfløtt da der finnes baade værksteder og jordeiendom og arbeidslønnerne minimal.

Dessuten har De pastor Karlsen flere større legater till disposition.

Angaaende Deres villighet til at hjelpe Hulda paa en husmorskole er jeg taknemmelig, men De har vel tilsyn og vet hvad en skoles utgifter vil beløpe sig til. Da hun har ydet hjælp til forældrene saa har hun selv ingen midler.

Hvis De i Deres arbejde kommer at benytte de borgelige love saa forbeholder ogsaa vi Landeveiens-Hjemløse os retten til at benytte de samme love.⁶³

At Vergerådet skulle sette rammer for Misjonens arbeid avviste Godin blankt, og viste til at han er langt mer erfaren i dette arbeidet enn Carlsen. Godin var bare fem år eldre enn Carlsen og Carlsen hadde vært reisesekretær i Misjonen fra 1916, før han tok over som generalsekretær i 1918. Det var altså ikke den bokstavelige aldersforskjellen

eller mangelen på erfaring hos Carlsen som provoserte Godin, men mangelen på anerkjennelse av hans egne opplevelser underlagt Misjonen.

Carlsens uvilje mot å hjelpe de bortsatte barna idet de var ute av Misjonens barnehjem eller private forpleining, og hans innviklede utgreining om hvorfor Misjonen ikke kunne støtte selvhjelp for reisende på grunn av dyr institusjonsdrift, provoserte Godin. Som tidligere kolonist så Godin Svanviken og Bergfløtt som inntekstdrivende institusjoner. Til tross for Misjonens ofte aktive pådriverrolle overfor kommunale og statlige myndigheter, argumenterte Carlsen nå med at Vergerådsloven satte begrensinger for arbeidet, noe som utløste en uttalt forargelse hos Godin. Det ene var det urimelige i at barna ble tatt fra familien og så ikke gitt noen utdanning eller fremtid; det andre gjaldt usannheten om at Misjonens arbeid var begrenset av Vergerådsloven. Godin satte nå ord på urettferdigheten reisende ble utsatt for utover sin egen personlige sorg. Han fastholdt at de norske lovene ikke var forbeholdt Misjonen, og at reisende – «Vi Landeveiens-Hjemløse» også hadde borgerrettigheter. Han krevde ikke bare sin rett som individ, men også som folk. Brevet understreker dermed den kollektive bevisstheten Godin opplevde som et reisende folk. Måneden etter dannet han den første foreningen for reisende.

5.1 Organisering og krav

I oktober 1929 dannet Godin foreningen «Landeveiens-Hjemløses-Union» sammen med den ikke-reisende evangelisten Gustav Wilhelm Andersen som formann. Det var en kristen forening for å hjelpe reisende både økonomisk og åndelig. Kritikken av tvang og inhuman behandling av de reisende er velformulert i brev fra Andersen til Ingvald B. Carlsen. Målet var hjelp til selvhjelp, og å gi reisende et bedre liv, noe de mente også innebar å motarbeide omstreiferlivet. Med bakgrunn i den nye foreningen ba de om økonomisk støtte fra Misjonen og krevde et svar, hvis ikke ville de gå direkte til departementet:

Det er vel Dem bekjent at en forening er stiftet ved navn av «Landeveiens-Hjemløses-Union». Denne forenings grundlag er frie og evangelisk. Dens formål er at ophjælpe disse folk i økonomisk og åndelig henseende. Ved at behandle disse folk på en human og kjærlighetsfull måte og bringe dem inunder evangeliets inflytelse tror vi at ogsaa disse s.k. Omstrei-

⁶³ NMBH, mappe 1909–1936, 28.09.1929, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

ferer kan vinnes for Kristus, og gjøres til gode og nyttige samfunnsborgere.

Tror ikke at love og tvangsmidler vil åpne deres hjerter, men vil virke i motsatt retning. Også disse ofte foraktede og forfulgte folk er mennesker, utgåtte fra den samme skaperhånd som vi andre, og har de samme følelser. De er også uten tvil meget forsømte hvad kristelig påvirkning angår, men som jo en Mission spesielt burde ta sikte på.

Som et middel til at afhjelp disse folks økonomi, har den nævnte forening tænkt at starte en forretning, hvor disse kunde få avsette sine hånd arbeider og således kunde slippe at reise omkring for at få solgt sine arbeider. Mange av dem er sikkert meget flinke arbeidere. Omstreiferlivet ville på denne måte bli motarbeidet humannt.

Synes at denne sak er meget påkrevet, da disse folk har meget vanskelig for at få arbeide – selv de fast bosatte.⁶⁴

Ingvald B. Carlsen svarte med å videresende det han hadde skrevet til Godin november året før om at det var en alt for stor økonomisk risiko for Misjonen å utvide arbeidet med et utsalg for reisende, selv om han understreket at «Jeg har naturligvis stor sympati for den vakre tanke som ligger til grunn for forslaget».⁶⁵

Departementet avlo foreningens begjæring om støtte, og Andersen ba da Misjonen om å ta opp dette med departementet.⁶⁶ I svaret skriver Ingvald B. Carlsen til Andersen at han ville anbefale at Handelslovens nye bestemmelser måtte bli «lempet endel til fordel for de reisende».⁶⁷ Noen få dager etter skrev Andersen igjen til Ingvald B. Carlsen der han påpekte at Carlsen måtte ha misforstått da han trodde de ba om en skrivelse om Handelsloven fra Misjonen til myndighetene. Det var økonomisk støtte til start av foreningen de ønsket, og truet med å gå til offentligheten om de ikke fikk hjelp av Misjonen.⁶⁸ Det er tydelig at grunnleggerne av Landeveiens Hjemløses Union mente at Misjonen ikke kunne behandle sine midler etter eget forogtdbefindende, men skulle etter

mandatet bistå reisende. Slik sto Misjonen i gjeld til reisende, og i deres øyne langt fra det takknemlighetsforholdet Carlsen anså at reisende burde ha til Misjonen.

Godin og Andersen hadde et møte med Ingvald B. Carlsen på Misjonens kontor i Holberg gate 5 i Oslo. Carlsen gjenga at de hadde snakket om mulige lempninger i Handelsloven slik at «omstreiferne kunde ernære sig ved lovlig handel uten å bli det offentlige til byrde», men avviste igjen økonomisk støtte til utsalg eller forening.⁶⁹ Godin avviste å ha snakket om Handelsloven, men at han hadde bedt Carlsen om støtte til sitt arbeid.⁷⁰

Den noe brå korrespondansen gir et viktig innblikk i to svært ulike posisjoner. Godin og Andersen oppfattet at de hadde rett på støtte fra Misjonen til sin virksomhet, ettersom Misjonen var, av staten, tildelt ansvar og midler til å drive arbeid for reisende. De kritiserte Misjonen for å mislykkes med sitt arbeid med tanke på gode resultater for folket, og så i mandatet rom for flere aktører. Carlsen derimot oppfattet ikke anklagene politisk, og forsvarte Misjonens lovlige drift:

«Jeg begriper ikke hvad De mener med at adskillig vil komme frem i dagen, dersom De skal gå videre til offentligheten med denne sak. All vår virksomhet er åpen i dagen. Alle våre regnskaper offentliggjøres og er tilgjengelige for hvemsomhelst».⁷¹

Carlsen gikk i dialog, men var alltid avvisende til konkrete tiltak fra reisende selv. Tre dager senere skrev Godin og Andersen et nytt brev til Carlsen hvor de angrep Misjonen for å gjøre en dårlig jobb i bekjempelsen av «omstreiferlivet». De kritiserte praksisen med at barna ble satt bort mot foreldrenes vilje, både av økonomiske hensyn og med tanke på barnas beste. Kritikken ble formulert innenfor Misjonens mål om å bosette, noe de hevdet var mislykket:

Som jeg skrev før – hvad praktiske resultater vilde en lempelse bringe, om den kunde opnås. Omstreiferlivet vilde ikke derved blive motarbeidet. Den Mission som De står som leder for burde vel motarbeide omstreiferlivet av all

⁶⁴ NMBH, mappe Mappe 1909–1936, 24.10.1929, brev fra G.W. Andersen til Ingvald B. Carlsen.

⁶⁵ NMBH, mappe 1909–1936, 29.10.1929, Ingvald B. Carlsen til G.W. Andersen.

⁶⁶ NMBH, mappe 1909–1936, 01.02.1930, brev fra G.W. Andersen til Ingvald B. Carlsen.

⁶⁷ NMBH, mappe 1909–1936, 10.02.1930, brev fra Ingvald B. Carlsen til G.W. Andersen.

⁶⁸ NMBH, mappe 1909–1936, 14.02.1930, brev fra G.W. Andersen til Ingvald B. Carlsen.

⁶⁹ NMBH, mappe 1909–1936, 15.02.1930, brev fra G.W. Andersen til Ingvald B. Carlsen.

⁷⁰ NMBH, mappe 1909–1936, 18.02.1930, ført i pennen av G.W. Andersen, undertegnet Godin Fredriksen.

⁷¹ NMBH, mappe 1909–1936, 15.02.1930, brev fra G.W. Andersen til Ingvald B. Carlsen.

kraft og ikke søke at på nogen måte at fremme det. I den grund som De anfører, at Omstreifermissionens økonomi er så dårlig at De ikke kan yde os støtte kan jeg ikke være enig. Kunde det ikke tænkes at en utgiftspost sløifes, for en anden som kunde være mere påkrevet og praktisk. Den utgiftspost, for eks. hvad de barns opdragelse angår som er tat fra forældrene mot disses vilje. Om barnen får være hos forældrene, så hade jo disse penge været spart. Hvad disse barns opdragelse på hjem eller privat angår, så har den nok været lite rosverdig og fruktbringende, idet flere av barnene senere er kommet ut på landeveien igjen og således påny blevet omstreifermissionen til byrde.

Disse penge er så at si bortkastet.

Når jeg skrev, at adskillig ville komme frem i dagen, så lå ingen mistanke bak angående Deres regnskaper si skulle være i uorden.

Når vi går til offentligheten så ligger det ja klart i dagen at vi må angi grunde, hvorfor vi går denne vei.⁷²

Igjen understrekte Godin og Andersen at reisende ble forskjellsbehandlet eller ikke hjulpet på egne premisser. To år senere kritiserte Godin fortsatt Misjonens bruk av midler og Carlsens avvisning til å støtte foreningsarbeidet økonomisk. Misjonens midler var ikke Carlsens private, skrev Godin nå og minte Carlsen om at alle engang skal stå til rette for Gud:

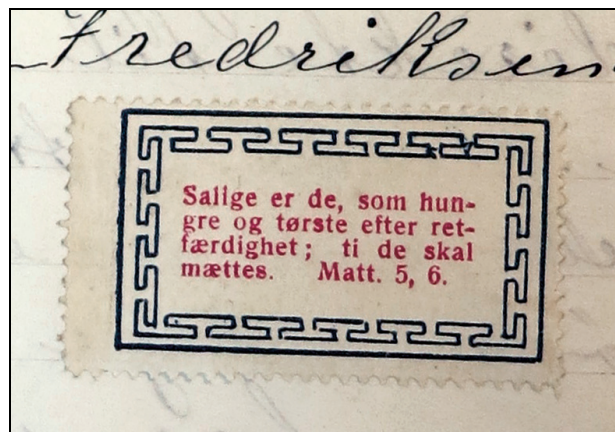
Saa selv om jeg er fattig og mangler de nødvendige midler at reise omkring med saa har jeg dog det samme krav fra Gud som andre troende hvorved jeg en gang skal gjøre regnskap paa den store og evige Herrens dag. Husk paa at Gud staar bak det hele.

Omstreifermissionens midler er jo ikke Deres private hvis saa var tilfelde vilde mine tanker stille sig i et andet lys av saken men De er en forvalter av denne missions midler og som saadan har De ansvar likeoverfor Gud og mine folk hvorledes midlerne anvendes.

Midlerne skal vel brukes til dette folks beste og det evige er vel viktigere en det time-lige. Saken er ikke min men Herrens.⁷³

⁷² NMBH, mappe 1909–1936, 18.02.1930, ført i pennen av G.W. Andersen, undertegnet Godin Fredriksen.

⁷³ NMBH, mappe 1931–1946, 08.01.1932, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

Figur 4.9 Bibelsitat som symbol på Godins kamp for rettferdighet.

Kilde: Riksarkivet, PA-0793, brev fra Godin Nikolaysen 08.01.1932.

Som en ekstra påminnelse til Carlsen om Godins støtte i Bibelen hadde han limt et mannakorn, et bibelsitat på brevet: «Salige er de, som hun- gre og tørste etter retfærdighet, ti de skal mættes. Matt. 5,6». Jesu ord til disiplene står her som symbol på Godins egen utrøttelige kamp for rettferdighet, styrket av frelsen og troen på alle menneskers likeverd innfor Gud. Hans underdanige tone i brevene til Misjonen forsvant da han ble frelst, selv om forargelsen over urettferdigheten også hadde skint gjennom mange år før det. Men med den kristne omvendelsen fant han visshet om at han og alle reisende ikke var mindre verdt enn Ingvald B. Carlsen eller andre myndighetspersoner, og ikke minst, han fant språket til å uttrykke det med selvsikkerhet.

5.2 Krav om stemmerett og eget vergeråd

En av Godins døtre ba sammen med sin mann om hjelp til å slå seg ned i 1930. Godin mente det måtte være unødvendig at datteren og mannen skulle gjennom et fem års langt opphold på Svanviken arbeidskoloni for å få hjelp av Misjonen til bosetting, ettersom hun hadde vært på Misjonens barnehjem, og etter dette den kristelige ungdomsskolen Bjerkely på Solør, samt at mannen var god til å arbeide.⁷⁴ Svaret om hvorvidt Svanviken var unødvendig for paret viser en interessant side ved Misjonens bosettingspolitikk:

⁷⁴ NMBH, mappe 1909–1936, 11.10.1930, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

Jeg er enig i at det vilde være en fordel om man kunde hjelpe [NN og NN] til bosettelse uten forutgående opphold på Svanviken. Men der har jeg imidlertid visse regler å ta hensyn til. Der blev nemlig av regjeringen opsatt endel regler for bosettelsen i 1909, da arbeidet på Svanviken begynte. Etter disse regler har omstreifermisjonen ikke anledning til å ordne med nogen bosettelse uten at vedkommende har vært i en arbeidskoloni eller i tvangsarbeid.⁷⁵

Carlsen skriver videre at det kanskje kunne gjøres unntak – hvis det ble sendt inn søknad fra lensmann og sogneprest så kunne staten yte nødvendig hjelp til lån til å bygge eller kjøpe et lite hus – men at staten i disse tider bevilger lite til bosettelse. Godin tilbød nå datteren og mannen å leie sitt hus, men Carlsen svarte nei, fordi han mente det bodde for mange reisende i området: «Jeg ser nemlig hvor vanskelig det er når det blir flere familier sammen på et sted. Da blir det rent små kolonier og da har det så lett for å bli urolig på forskjellig vis».⁷⁶ Resultatet var at datteren måtte, etter en barndom på Misjonens barnehjem, søke seg til Svanviken for å få hjelp til bosetting, samme sted hun hadde vært med foreldrene før barnehjemsoppholdet. Her var hun og familien i fem år i perioden 1930–1935.⁷⁷ Hvem som fikk hjelp og hvordan hjelpen ble utført fremstår som bevisst for å oppnå et avhengighetsforhold eller straffe ulydighet gjennom å nekte hjelp. Godins datter måtte på Svanviken til tross for farens bønn og argumentasjon om at det ikke var nødvendig. Hun var midt i sitt fem år lange opphold da han i 1933 ble bedt om å skrive en hilsen i anledning Svanvikens 25-årsjubileum til Misjonens blad *På hjemveien*. Det tragiske generasjonsaspektet ved Misjonens politikk dannet et viktig bakteppe for hans reaksjon og krasse brev med krav om omlegging av Misjonens arbeid. De personlige erfaringene var nå tydelig løftet opp til et politisk plan. Det var nå på tide, skrev han, at reisende fikk fulle demokratiske rettigheter og et eget vergeråd:

Har takkende mottatt her Pastor Ingvald B. Karlsens opmaning sender jeg undertegnede en liten hilsen og gratulerer med dagen for 25 års Jubileum.

Angående min erfaring og Oplevelse som kolonist på Svanviken i 15 måneder og min bosættelse under Staten på Strømmen i 4 år vil jeg ikke uttale mig noget om.

Men nogle bemerkninger tager jeg friheten komme med.

Vore det ikke mulig at vi som er fast bosatt og har norsk borgerrett og som er omfattet av Omstreifermisjonen at få vor fulle Stemmeret og danne et eget værgeråd?

Der høres dessverre ofte klager fra disse folk og fra kommunerne.

En omlægning av Omstreifermisjonens arbeide i denne oplyste tid synes praktisk set nødvendig. Gud hjelpe eder og os til at see dette misjonsarbeide i herrens lys!⁷⁸

I brev dagen etter avviste Ingvald B. Carlsen at reisende ikke hadde fulle borgerrettigheter:

Det skulde jo være interessant ved leilighet å høre nærmere hvad du mener om at «omstreiferne må få sin fulle stemmerett og at de må danne seg et eget vergeråd». Det er jo så at alle våre fastboende de har stemmerett på samme måte som landets borgere forøvrig. På den måte kan de jo gjøre seg gjeldende i det offentlige liv i den utstrekning de har evner og innsikt i. Å få noget eget vergeråd som omstreiferne selv kunde ha innflytelse på vil det vel neppe bli tale om eller kanskje det er andre ting som du har tenkt på. Det skulde forøvrig ha gledet mig om du til festen på Svanviken kunde skrive et litet brev, som kunde være som et vidnesbyrd for dem som nu er i kolonien. Det vilde ha meget å si om våre kolonister kunde få et inntrykk av det åndelige liv, som nu rører sig hos mange av dem som tidligere var på Svanviken.⁷⁹

⁷⁵ NMBH, mappe 1909–1936, 15.10.1930, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

⁷⁶ NMBH, mappe 1909–1936, 22.10.1930, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen; Ingvald B. Carlsen svarte 23.10.1930.

⁷⁷ Godins datter og mannen var på Svanviken i perioden 30.11.1930 til 29.10.1935. Hun ble skrevet inn med mann og ett barn, og to barn ble født der. Datterens eldste barn var bortsatt. Selv hadde hun vært på Svanviken som barn sammen med foreldrene Godin og Anna Marie (1910–1911).

⁷⁸ NMBH, mappe 1909–1936, 22.08.1933, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen. Hva som lå til grunn for at Godin oppfattet at reisende hadde begrenset stemmerett, er ikke undersøkt. Mangel på hjemstavn kan ha gjort det vanskelig å bli oppført i stemmemannfall. Flere tusen personer tapte stemmeretten hvert år. Fra 1919 skulle ikke fattigunderstøttede miste stemmerett på grunn av understøttelse ved sykdom eller arbeidsledighet, men det er mulig at personer som var dømt for løsgjengeri ble rammet. Dette bør være gjenstand for videre undersøkelse. Se Espen Søbye «Stemmerettens historie i Norge»: https://snl.no/Stemmerettens_historie_i_Norge

⁷⁹ NMBH, mappe 1909–1936, 23.08.1933, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

(23/83) - Omst. Jaa. 1370
12 33

Har takkende mottatt her Pastor
Frivald B. Karlsens oppmaning
Sender jeg undersegrede en hilsen
og gratulerer med dagen for 25 års
jubelium.

Stigende min erfaring og oplevelse
som kolonist på Svannøken i 15
måneder og min bosættelse under
Staten på Strømmen i 4 år vil
jeg ikke uttale mig noget om.
Men nogle bemerkninger tager
jeg friheden kamme med.

Vore det ikke mulig at vi som er
fast bosatt og har norsk borgerrett
og som er omfattet av Omstreifer-
misjonen at få vor fulle stemmeret
og danne et eget valgeregiment?

Der høres dessvare ofte klager fra
disse folk og fra kammerne.

En omlegging av Omstreifermisjonens
arbeide i denne aplyste tid synes
praktisk det nødvendige. Gud hjelpe
eder og astil at see dette misjonsarbeide
i Herrens lys! Strømmen den 22. 8. 1933.

En vundelig hilsen fra deres fobium
Godin Fredriksen Lørl.
St. Sunnivasgat 16
Lillestrøm.

Figur 4.10 Krav om en omlegging av Misjonens arbeid og fulle borgerrettigheter til reisende.

Kilde: Riksarkivet, PA-0793, brev fra Godin Nikolaysen 22.08.1933.

«Kjære Broder i Herren! Guds fred!» svarte Godin Ingvald B. Carlsen allerede dagen etter.⁸⁰ Han opplyste at han ville sende sitt vitnesbyrd til 25-årsjubileet, men understrekte overfor Carlsen hvordan deres virksomhet var likeverdig og at de burde inngå et samarbeid:

Som svar på Deres skrivelse av d. 23.-8. vil jeg herved meddele nogle oplysninger. Med uttrykket eget vergeråd var ikke at reise nogen oposisjon mot Dem men som et venskap i samarbeide med Dem. Den misjon som De mulig vet er dannet tar jo netop sikte på disse folks åndelige vel og Deres misjon (som har midler) bringer dem økonomisk hjelp. Vi kunde jo gjensidig hjelpe hverandre.

Der ligger jo så nær for folket at oppfatte vores og Deres misjon som konkurrerende. Jeg har fått og vil få forskjellige spørsmål desangående, og som menneske er jeg mig selv nærmest at forsvare vores interesser.

Det var derfor meget godt at alle misforståelser blev fjernet. Det ville og virke til bedre forståelse mellem os og folket.

Et vergeråd fra vores og Deres misjon bestående av likestillede i antal vilde for arbeidets skyld være heldt nødvendig i denne tid.

Overvei dette og du vil sikkert give mig ret.⁸¹

Ingvald B. Carlsen svarte noen dager senere at han ville «konferere nærmere med dig angående den nye misjon, som du forteller er stiftet og et eventuelt samarbeid», men at han ikke forstår hva Godin mente med å danne et eget vergeråd:

Men det uttrykk som jeg ikke forstår i ditt brev er at du nevner der skal opprettes et eget vergeråd med samme antall fra hver side. Jeg antar, at du må mene et styre eller råd, da vergerådet jo bare er en offentlig institusjon, som opprettes ifølge Vergerådsloven.⁸²

I Godins private samling av papirer, knyttet til hans menighet og organiseringen av De forsømtes Mission, ligger hans håndskrevne hilsning til Svanvikens 25-års jubileum i 1933. Godin avsto fra å kommentere Svanviken og gratulerer jubileet

kort, men brukte plassen til å evangelisere. Sett opp mot de krasse foregående brevene, kan innlegget til *På hjemveien* ses på som en plattform for Godins evangelisering hvor endetidstanken sto sterkt. Spennet mellom den foregående brevvekslingen og vitnesbyrdet er interessant. Mulighetene for hva Godin kunne få på trykk i *På hjemveien* var begrenset. Slik framstår hans brev til Misjonen med hans mening om Svanviken og Misjonens arbeid skjult for offentligheten, kun synlig i mangelen på omfavelse i innlegget i *På hjemveien*. Det kristne vitnesbyrdet derimot var en tillatt plattform for å uttale seg, og budskapet om at det gamle var tilbakelagt viktig for reisendes framtidstro og egenorganisering:

Mitt første vitnesbyrd avgitt til Svanviken Arbeidskoloni den 30 Aug. 1933.

I anledning av 25-årsjubileet på Svanviken er det mitt ønske å få prise min frelser Jesus.

Det er 7 år siden jeg fikk nåde av Gud og knele ned i erkjennelsen av min syndeskyld for han, og han har tross min skrøpeligheit vært trofast mot meg.

Det har blitt en sannhet for meg hva som står at det gamle er forbiganget og alt er blitt nytt.

Det er godt at tro vi hver dag kan trenge dypere ned i den åndelige livskilde og få mer kraft, tro og kjærlighet, da blir Kristus livet og døden en vinning. Guds vennskap er vidunderlig og gleden er stor over å se alle hans velgjerninger blandt Guds barn. Det er godt å ha sine saker oppgjorte både med Gud og mennesker, da fordømmer ikke vårt hjerte oss og menneske og Guds forbindelse er klar.

Vi kan da stole trygt på løftene i Kristus.

Mitt store ønske er at få være våken til hver tid, så jeg kan høre Herrens røst, når han taler.

Det bliver trangere her for hver dag, og vi forstår at det snart er slutt på denne tids husholdning for lammets bryllup er for hånden.

Da skal vi få se han som har stridd for oss og ført vår sak i de onde dager. Jesus har vært vår hjelp i både det timelige og åndelige. Ja han har åpenbart ordets sannheter med helbredelser og åndelige gaver. Men jeg ønsker at han må fylle eder og meg ennu mer med sin kjærlighet.

Til slutt ønsker jeg herr. Pastor Karlsen til lykke med festen og godt samarbeid med alle omstreifer-misjonens venner.

Lillestrømmen den 30 Aug. 1933
Godin Nikolaysen⁸³

⁸⁰ NMBH, mappe 1909–1936, 24.08.1933, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

⁸¹ NMBH, mappe 1909–1936, 24.08.1933, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

⁸² NMBH, mappe 1909–1936, 28.08.1933, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

5.3 Dannelsen av foreningen De Forsømtes Misjon

Allerede dagen etter samlet flere reisende og støttespillere seg i Oslo og dannet foreningen De Forsømtes Misjon. Godin ble valgt som formann i den nystiftede foreningen og Gustav Wilhelm Andersen valgt som misjonens evangelist.⁸⁴ Selve navnet gjenspeiler at foreningen var en *motforening* til Misjonen. De reisende var – slik Godin allerede formulerte i sin «Klagesang» fra 1925 – jaget og hånet i samfunnet og *forsømt* av hjelperne.

I lovene for foreningen er det klart at Godin var drivkraften: «Denne missjon er dannet av Godin Nikolaysen i samråd med Eva[ngelist] Gustav W. Andersen, Oslo. Kjøpmann Jakob Rud Strømmen og Olaj Wiborg Strømmen med bifall av flere underkrevne brødre». Medlemmene skulle være «troende menn og kvinner av hjemløse og andre på et kristelig og bibelsk grunnlag», og medlemslisten inneholder flere navn på reisende. Her var fra Godins familie kona Anna Marie og den eldste datteren Edevine. Alle medlemmer skulle ustyres med et medlemskort og yte hjelp til foreningen etter evne. Ansatte i foreningen skulle ha kjennskap til reisendes «forhold, sindelag og liv».⁸⁵ I september 1933 sendte foreningen et opprop inn til Misjonen:

Opprop for

«De Forsømtes Missjon.»

Som det vel er for den norske almenhet en kjent sak at det finnes her i landet et omvankende folk som kalles for omstreifere. Av disse er cr. totusen født i Norge, foruten mange andre av dem. Disse folk er så å si opvokset på livets skyggeside, utenfor kultur og religion, – ofte på kant med samfundet, – forfulgte og jaget fra sted til sted. Likesom toldere og syndere på Jesu tid regnedes blant det jødiske samfunds utskudd, så regnes også disse folk som det norske samfunds utskudd. Men som kristus særlig tog sig av toldere og syndere, så burde også vi som hans disipler ta oss av disse folk i vår tid og bringe dem evangeliet om Kristus. Også de er mennesker, skapte av den

samme Gud som vi, og har en sjæl som behøver frelses. De er også mottakelige for evangeliet. Undertegnede har ved Guds nåde virket frivillig og for egen regning iblandt dem og flere er kommet til tro og omvendelse. Men skal en missjon drives og resultater opnåes, så må det midler til, og disse mangler vi dessverre. Vi henvender oss herved gjennom dette opprop til Norges kristne menn og kvinner om å hjelpe oss i denne vår missjons gjerning. Oppropet ønskes inntatt i de forskjellige samfundsorganer og anbefalt av kjente og ledende menn. Saken er Herrens. Gud elsker en glad giver. Vær med å redde noen av disse folk fra fortapelsen. Gud giver eder som leser dette opprop nåde dertil. Når Kristus kommer igjen, så får enhver lønn for sit arbeide i hans vingård. Midlerne innsendes til denne missions kasserer, G. Gabrielsen. Markvn. 21 V Oslo. Kvittering kommer i samfundsorganerne. Oslo i August 1933.

For De forsømtes missjon G.W. Andersen (Evangelist) (E. B. Wang Forlagsbestyrer) (Aug. Abell Missionsforstander) (Lyder Engh. Redaktør.) (A. Fladberg forstander) (Thv. Strobye pastor) (Albert Hiort ingeniør) (G. Gabrielsen fhv. Forstander)

Lillestrøm den 26.-9.1933.⁸⁶

Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen tok oppropet alvorlig. I hans brev til alle som hadde undertegnet oppropet kommer det fram at den gryende organiseringen blant reisende ble sett både som konkurranse og sverting av det arbeidet Misjonen drev. Carlsen forklarte her inngående hvordan Misjonen hadde arbeidet siden 1897.⁸⁷ Han påpekte at Godin selv hadde vært ved Svanviken arbeidskoloni og la ved brevet Godins hilsen til 25-årsjubileet for Svanviken i *På Hjemveien*, samt Misjonens siste treårsberetningen 1927–1930.

Arbeidet med *De Forsømtes Misjon*, omreisende evangelisering og oppbyggingen av en menighet knyttet til denne plattformen skulle oppta mye av Godins oppmerksomhet de neste årene. Han ba igjen Misjonen om hjelp, denne gangen på vegne av styret i De Forsømtes Misjon, til sin evangelisering og sitt foreningsarbeidet. Han fremhevet sine rettigheter som tidligere kolonist ved Svanviken arbeidskoloni, og viste til

⁸³ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Kai-Samuel Vigardt, Godin Nikolaysens papirer; Monika Johansen (2002): Romanipionerer, upublisert manuskript, avskrift.

⁸⁴ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Kai-Samuel Vigardt, Godin Nikolaysens papirer, styremøte De forsømtes Misjon 31.08.1933.

⁸⁵ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Kai-Samuel Vigardt, Godin Nikolaysens papirer, Medlemsliste og lover for «De forsømtes Missjon».

⁸⁶ NMBH, mappe 1931–1946, 26.09.1933.

⁸⁷ NMBH, mappe 1931–1946, 26.10.1933, brev fra Ingvald B. Carlsen til samtlige underskrivere av oppropet «De Forsømtes Mission».

bosettingen på Strømmen, og at han senere forlot Ullensaker fordi han «blev mindre aktet»:

Som en gammel kolonist henvender jeg mig til Dem som har hjulpet mig delvis for at nu late mig få min fulle ret som kolonist, nemlig fri bosættelse. Jeg nevner at det beste av alt i Deres misjonsgjerning er først og fremst at hjelpe dem som forsøker etter evne at hjelpe andre av disse folk som De selv arbeider for.⁸⁸

Carlsen oppfattet spørsmålet som en bønn om personlig understøttelse, og svarte at Godins forhold til Misjonen ble oppløst da han etter å ha vært kolonist ved Svanviken forlot sitt hjem. For å få hjelp av Misjonen måtte han «først bli hjemløs og omstreifende som i gamle dager og påny optas på Svanviken som kolonist for en tid av 5 år. Dette går jeg ut fra at du selv slett ikke ønsker».⁸⁹ Godin trengte hjelp til evangeliseringen og menigheten, men fikk ikke støtte fra Carlsen, som i denne omgang så forespørselen som et personlig hjelpebehov hos Godin. Carlsen hadde også tidligere understreket at alt Misjonens arbeid skulle være på Statskirkens grunn, noe som gjorde det uaktuelt å støtte evangeliseringen direkte.⁹⁰

Få måneder senere, i mai 1934, ba igjen G.W. Andersen i brev til Carlsen om støtte til et lokale.⁹¹ Det er tydelig at virksomheten fra foregående år hadde antatt mer ordnete former, og at det nå var behov for et eget forsamlingslokale. Religiøse møter hadde til nå vært holdt i private hjem, hvor Andersen beskrev at det ofte var trangt, usunt og urenselig:

Som disse folk er meget generede for andre og føler sig tilbakesatte så vil de ugerne gå på andre lokaler. De ville derfor føle sig mere hjemlig på eget lokale (...) Er de mig villig til at yde os en hjælp på en eller annen måte, enten i form av en sum penge, eller om de selv for Omstreifermissionens midler bygger huset og later os få leie det på rimelige vilkår. Saken er Herrens. Ikke min eller Deres. Kongens ærinde haster. Her gjælder det at redde sjæle fra døden, medens det ennu heter idag. Inden

den misjon som De står i spissen for, har Ja både kolonier og barnehjem, men nogen hus eller åndelig hjem hvor omstreiferne er kommet til tro og omvendelse kan få tilsyn og veiledning finnes ikke mig vitterlig. Denne side av saken er vel mere påkrævet enn den andre. Jeg tror mig ha Folkets sympati i denne sak. Håper at jeg også har Deres og ønsker snarest Deres ærede svar på min forespørsel.⁹²

I august purret Godin i brev til Ingvald B. Carlsen om han hadde tatt opp i styret i Misjonen spørsmålet G.W. Andersen, både muntlig og skriftlig, hadde stilt om støtte til et lokale, slik Carlsen hadde lovet:

Jeg synes personlig at De som omstreifermissionens Generalsekretær burde overveie denne sak nøie inden De gir et bestemt avslag, da de også innrømmer nødvendigheten av et lokal.

Et slik lokal som et hjem for åndelig oppdragelse vore sikkert like nødvendig og påkrevet som de barnehjem som De oppretter her og der, og som heller ikke er så billige foretagender og hvis resultater i flere tilfeller er blevet ganske små. Jeg tillater mig samtidig som en som av dem som Gud i sin nåde fått stanse på veien – at minde Dem om sakens alvor, thi saken er jo ikke min eller Deres men Guds.

Og ifølge Deres stilling kan De fremme saken eller stå hindrende iveien.

For Gud skal vi alle gjøre regnskap en dag.⁹³

Svaret fra Carlsen til Godin avslører hans oppfatelse av det underliggende potensiale i den kristne vekkelsen blant reisende. Han mente at det var uheldig at reisende samlet seg på ett sted i en forening eller menighet:

Dessuten er jeg også som jeg visstnok har fremholdt overfor dig noget betenkelig ved at der samles så mange reisende på et sted. Det er til skade for de reisende selv. Det vil være bedre om de kan spres utover landet og søke tilknytning i de forskjellige menigheter eller samfund, hvor de føler sig hjemme.⁹⁴

⁸⁸ NMBH, mappe 1931–1946, 23.01.1934, brev fra Godin Nikolaysen på vegne av styret i De Forsømtes Mission til Ingvald B. Carlsen.

⁸⁹ NMBH, mappe 1931–1946, 24.01.1934, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

⁹⁰ NMBH, mappe 1931–1946, 29.01.1931, brev fra Invald B. Carlsen til G.W. Andersen.

⁹¹ NMBH, mappe 1931–1946, 25.05.1934, brev fra G.W. Andersen til Ingvald B. Carlsen.

⁹² NMBH, mappe 1931–1946, 25.05.1934, brev fra G.W. Andersen til Ingvald B. Carlsen.

⁹³ NMBH, mappe 1931–1946, 20.08.1934, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

⁹⁴ NMBH, mappe 1931–1946, 21.08.1934, brev fra Ingvald B. Carlsen Godin Nikolaysen.

Videre hadde Godin spurt om hjelp til et uthus. Det mente Carlsen ble vanskelig ettersom han hadde gått ut av Misjonens forsorg, men lovet å spørre departementet om han fikk lov til å hjelpe han. Godins inntektsbringende arbeid som håndverker og handelsmann var byttet ut med evangeliseringen, som ga lite inntekt til husholdskonomen. I sin nyttårshilsen til Carlsen i januar 1935 fortalte Godin om gleden i evangeliseringsarbeidet, men at familien levde i nød:

Glad over kan få meddele dig at Herren fremdeles bruker mig som [uleselig] blandt mit hjemlsøe flk, dog uten betaling og hjelp fra andre. Jeg tror, jeg skal få være med i den store inn høstning og få min lønn med de andre i Guds rike. Jeg tror ha mange med mig når jeg siger tiden for Herrens gjenkomst er nær, ja meget kort (...)

Guds velgjerninger iblandt os på møterne er åbenbare store. Syke blir helbredet, onde ånder drives ut og de frafaldne vender tilbake igjen. Al ære til Gud. Trangen efter å få høre Guds ord er blit stor og mange ønsker at jeg må komme og holde møter i deres fattige hjem. Alle som kjenner mig vet at jeg (er) fattig og har intet uten det min hustru går for hver mans dør og tar lit mat så vi lever til hverdag. Gud er mit vidne at dette er sandhed.

Jeg er i forbindelse med Gud i troen klar over at disse forkortede uttrykk vil tale sit skikende ord om nød her i mit hjem.

Må Herren nu få minde dig og alle som arbeider i misjonen, komme min fattigdom til hjelp og du skal bli velsignet og lønnet derfor.⁹⁵

Carlsen svarte at «Det er jo trist at du ikke kan få noget fast arbeid», men at Misjonen ikke kunne hjelpe. Han anbefalte at Godin henvendte seg til Fattigvesenet på Lillestrøm.⁹⁶ Godin var, som Carlsen hadde påpekt før, ute av Misjonens omsorg, og hadde etter mange års fast bosettelse opparbeidet seg hjemstavnrett. Det videre svaret fra Carlsen er likevel en vond vekker fra 20 år tilbake, da Godins fem eldste barn ble fratatt han og kona etter Misjonens anbefaling til Vergerådet:

Idag skriver jeg forresten selv til fattigvesenet og ber det undersøke hvordan du og barna har det. Det er jo ikke riktig av deg å undgå å få

⁹⁵ NMBH, mappe 1931–1946, 17.01.1935, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

⁹⁶ NMBH, mappe 1931–1946, 23. 01.1935, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

hjelp av fattigvesenet, når det går utover barna. Hvis du forsømmer å la barna få den hjelp som de kan få, vil enten fattigvesenet eller vergerådet kunne gripe inn og ta seg av barna.

Det er hyggelig å høre at der så stor trang hos våre reisende venner til å høre. Jeg håber inderlig at det må bli til alvor med flere av dem og at de må være helt ærlige i sin overgivelse.⁹⁷

Med flere mindreårige barn i hjemmet, den yngste fem år, var trusselen fortsatt reell. Carlsens pådriverrolle overfor Vergerådet er igjen klar, og Godin fikk lære at det ikke lønte seg å klage over nød og knapphet til Misjonens generalsekretær. I svaret presiserte han at han hadde bedt om hjelp til sin misjonsvirksomhet, ikke til eget hjem:

Min skrivelse, såvidt jeg husker angik jo ikke at barna lider nogen nød eller at fattigvæsenet, og vergerådet i såfald skulle gripe ind, men det jeg ba Dem om var om De ville hjelpe mig med penge, så jeg kunne reise til mine omstreifende folk der ønsker mig komme og vidne om Gud. Denne hjelp kan jeg ikke forlange av Fattigvæsenet eller av nogen andre, men av omstreifer-misjonens middele mener jeg at jeg må regne med støtte til dette formål. Det holder jeg De også vilde ha interesse av for Guds sak skyld og derfor håper jeg på Deres støtte.⁹⁸

Svaret fra Carlsen var at Misjonen ikke ville støtte reisevirksomheten.⁹⁹ Likevel ba Godin allerede måneden etter om hjelp til å betale lånet sitt i Hypotekerbanken.¹⁰⁰ Evangeliseringen, organiseringen og det private gikk over i hverandre. Maktforholdet mellom Misjonen og Godin var skjevt, men samtidig var Misjonen rammen for Godins mulighet for å få hjelp til å utrette mye av det han ønsket, en evangelisering blant sitt folk. Bevisstheten om at reisende var et eget folk med rettigheter tok stadig form i arbeidet. I et nytt opprop for å få økonomisk støtte til De forsømtes Misjon i 1935 skrev Godin fra sitt daværende hjem i Kragerø hvordan reisende var norske borgere, men at:

⁹⁷ NMBH, mappe 1931–1946, 23.01.1935, brev fra Ingvald B. Carlsen til Fattigstyret i Lillestrøm. Godin Nikolaysen er hjemstavnberettiget i Ullensaker ifølge Ullensaker fattigstyre i brev til Ingvald B. Carlsen 05.02.1931.

⁹⁸ NMBH, mappe 1931–1946, 04.02.1935, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

⁹⁹ NMBH, mappe 1931–1946, 06.02.1935, brev fra Ingvald B. Carlsen til Godin Nikolaysen.

¹⁰⁰ NMBH, mappe 1931–1946, 27.02.1935, brev fra Godin Nikolaysen til Ingvald B. Carlsen.

Disse folk er en egen nasjon og som følge derav er vi foraktet og sett ned på av mange, men til tross for dette er vi dog mennesker som de andre og skapt av den samme Gud. En av deres egne folk Godin Nikolaysen har nu i 6 år ved Guds nåde og på egen regning forkynnet Kristus og han Korsfestet for mit folk, og mange er kommet til tro og omvendelse.¹⁰¹

6 «Bosatt av staten»

I 1936 ble Oscar Lyngstad ny generalsekretær i Misjonen, en stilling han hadde frem til 1949. Året før hadde de endret navn fra Den Norske Omstreifermisjon til Norsk Misjon Blant Hjemløse. Godin skrev i april 1936 et mer formelt brev enn tidligere til den nye generalsekretæren.¹⁰² Godin opplyste at han hadde arbeidet med evangeliet i åtte år blant «åndelig forsømte omstreifere og mange av mine gamle bekjendte og slektninger er vundet for Gud og priser ham nu for rensningen i lammets blod».¹⁰³ Godin virket på Romerike, Skedsmo og Lørenskog før han i 1935 fortsatte virksomheten på Lista og omkring Farsund hvor han forklarte at «omstreiferne var samlet». Så dro han videre til Mandal og Kragerø hvor familien bodde fra oktober 1935. I mellomtiden hadde han også misjonert på Lørenskog og Gardemoen:

Jeg har ved Guds nåde virket frivillig og for egen regning blandt mit folk og nogen anden hjelp end den som er bleven ydet av omstreifermisjonen ved pastor Karlsen har jeg ikke fått. Vil derfor intregende bede Dem godhetsfuldt at trede mig støttende til hjelp, da jeg har 5 barn at forsørge og ingen fattighjelp at holde os til desforuden en stor husleie... Må Gud velsigne deres Missjonsarbeide og gi en rik innhøstning i Herrens rike!¹⁰⁴

Sammen med brevet la han flere anbefalinger, blant annet fra eldstebroren i pinsemenigheten på Gardermoen. Selv tilhørte Godin De frie venner, en løserer organisasjon enn pinsevennene:

¹⁰¹ Oslo byarkiv, Privatarxiv A-70111 Kai-Samuel Vigardt, Godin Nikolaysens papirer, «Oprop for De forsømtes misjon» Kragerø 17.11.1935.

¹⁰² NMBH, mappe 1909–1936, 10.04.1936, brev fra Godin Nikolaysen til Oscar Lyngstad.

¹⁰³ NMBH, mappe 1909–1936, 10.04.1936, brev fra Godin Nikolaysen til Oscar Lyngstad.

¹⁰⁴ NMBH, mappe 1909–1936, 10.04.1936, brev fra Godin Nikolaysen til Oscar Lyngstad.

Anbefaling

Herr Godin Fredriksen har anmodet mig om en anbefaling, da han akter å reise for å virke med Evangeliet blandt sine folk: landeveiens hjemløse – også kaldet reisende eller omstreifere. – Herr. Fredriksen er selv av landeveiens hjemløse, men er nu fastboende på Opstad i Ullensaker, og da jeg har lært her Fredriksen å kjende som en der er meget interessert for andres frelse og særlig for sine egne folk, som han uttrykker sig, vil jeg såvidt som jeg kjender ham anbefale ham på det beste.

Han har leilighetsvis avholdt møter, likesom jeg har hørt ham vidne, og han har vundet mange av sine folk for Herren, og måtte Gud få bruke ham på flere av disse hjemløse stakler også må bli frelst og ført ind i fårefolden, da disse også er kjøbt med samme gjenløsningsbetaling som andre mennesker.

Herr Fredriksen har også leilighetsvis haft arbeide for militæretaten, og kan jeg også gi ham anbefaling som en tro og ærlig arbeider også hvad dette angår.

Når broder Fredriksen nu reiser ut for å virke for sjælens frelse må han være anbefalet i Herrens navn i håp om, at han blir møtt med all mulig velvilje og støtte av alle da han er uten eksistensmidler.

Må Gud velsigne broderen. Høsten er stor også blandt de hjemløse, men her er arbeiderne virklege få, og jeg tror at en av deres egne vil være til stor velsignelse.¹⁰⁵

Godins evangeliseringsarbeid var rettet mot reisende, og Lyngstad svarte at han hadde snakket med Ingvald B. Carlsen om Godin og at «Det var både gledelig og interessant å få høre om Deres reiser og virke blandt Deres eget folk». Lyngstad viste til Carlsens mening om at Misjonen ikke kunne hjelpe på grunn av forpliktelsene til barnehjem og kolonier, men sendte ved 25 kroner som «en liten håndrekning» og at «Det er mitt ønske og mitt håb, at De fortsatt må bli tro mot den Herre, som har vunnet Dem og at De også etter tid og anledning kunde opmuntre de av deres folk som De møter til å tjene Herren».¹⁰⁶

Korrespondansen mellom Godin og den nye generalsekretæren er av en mer upersonlig og mindre intens art enn med den foregående gene-

¹⁰⁵ Anbefaling 26. november 1931, Gardermoen (senere påført 1. april 1936) fra forvalter og oppsynsmann Carl Kopperud og eldstebroder i menigheten (Oppstad, Karl Johansen).

¹⁰⁶ NMBH, mappe 1909–1936, 16.04.1936, brev fra Oscar Lyngstad til Godin Nikolaysen.

ralsekretæren. Godin spurte stadig Misjonen om økonomisk hjelp, til tider pågående. Han hadde problemer med å betale ned huslånet, og i 1935 måtte han oppgi eiendommen. I 1938 skrev han til Misjonen at han er «utilfreds med at flytte fra sted til sted».¹⁰⁷

I en lengre disputt på slutten av 1930-tallet og begynnelsen av 1940-tallet gikk Misjonen med på å kjøpe et hus på Movatn i Aker kommune (nå Oslo kommune) til Godin og Anna Marie. Misjonen formulerte eiendomsforholdet slik: «Nevnte eiendom er innkjøpt for den norske stat ved Norsk misjon blandt hjemløse på Sosialdepartementets vegne».¹⁰⁸ Til Godins svigersønn skrev Lyngstad at kontrakten var «som vanlig for dem som blir bosatt på statens eiendom». Det innebar at å bo i eiendommen ikke ville gi dem hjemstavnsrett i

Aker.¹⁰⁹ Godin ønsket selv å eie huset, men nå hevdet Lyngstad at Godin var tryggere når Misjonen eide huset ettersom Aker forsorgsvesen tidligere hadde villet sende familien til Ullensaker hvor de hadde hjemstavn.¹¹⁰ Hjemstavns spørsmålet var sentralt for reisende, som hadde vansker med å oppnå hjemstavn i kommunene på grunn av ofte flytting. Uten hjemstavn fikk de ikke opparbeidet rettigheter i en kommune, som for eksempel til fattighjelp, og kom dermed i et direkte avhengighetsforhold til Misjonen for å få offentlige ytelser. Avhengighetsforholdet til Misjonen ble ytterligere forsterket gjennom Misjonens bosetting ettersom de da var underlagt staten og dermed ikke fikk opparbeidet seg hjemstavn i bostedskommunen.

¹⁰⁷ NMBH, mappe 1931–1946, 18.05.1938, brev fra Godin Nikolaysen til Oscar Lyngstad.

¹⁰⁸ NMBH, mappe 1931–1946, 01.07.1941, brev fra Oscar Lyngstad til Aker elektrisitetsverk.

¹⁰⁹ NMBH, mappe 1931–1946, 01.04.1939, brev fra Oscar Lyngstad til Godin Nikolaysens svigersønn.

¹¹⁰ NMBH, mappe 1931–1946, 23.06.1943, brev fra Oscar Lyngstad til Godin Nikolaysen.

4 Sammendrag av listene for næringsdrivende (skjema 3, det gule skjema).			
1 Skjema 3 nr.	2 Navnet på leiekontraktens (event. framleiekontraktens) innehaver. Drives eieren egen virksomhet i eiendommen, føres han opp først.	3 Leiekontrakten (eventuelt framleiekontraktens) omfatter kontor, verksted, butikk, lager, kafé etc.	4 Hvis skjema 3 mangler, settes tydelig kryss i denne rubrikk utor vedk. listakers navn.
	Bosatt av Staten	nei	X

65 ✓ Skjema 1 Husliste		Skattemanntall den 1. oktober 1953	
OSLO LIGNINGSVESEN RÅDHUSET		Sorbrotstein gate (vei) nr. 95	
Gr.nr.:	Dr.nr.:	Postadr.:	
Gårdeieren (bostyreren) bes snarest dele ut listene for leilighetene (skjema 2) til samtlige leietakere, og skjema 3 (se side 3) til samtlige som driver næringsvirksomhet i eiendommen. Forespørrelse besvares i telefon sentralt. 42 08 60, linje 280 og 647.			
<p>6 Dette skjema fyller ut nøyaktig av gårdeieren eller hans fullmektig på grunnlag av leilighetslistene (skjema 2) og listene for næringsdrivende (skjema 3). Samtlige lister i utfyllt stand må ligge klar til avbestning senest 6. oktober 1953. For leieboere som ikke har levert sin liste, setter gårdeieren et tydelig kryss i rubrikken til høyre på nedstående oppgave over samtlige leilighetsinnehavere i gården. Huslisten må være underkrevet av gården eier eller bestyrer.</p> <p>En viser til byskattelovens § 47:</p> <p>«Det påligger enhver skattepliktig å bidra til, at hans skatteplikt i rette tid bringes på det rene, og ikke foreta noe, der har til hensikt å forhindre fyldestgjørelse av hans skatteansvar.</p> <p>Enhver skattepliktig har å meddele de opplysninger, som ligningsmyndighetene berører i anledning av skattemanntallets opptakelse. Slik opplysning plikter påklarer også enhver med hensyn til skattepliktige, som bor i hans hus, eller som han iøvrig avgir grunn eller leasemål til, eller hvis foretninger han for noen del bestyrer.</p> <p>På side 1, 2 og 3 føres sammendrag av skjema 2, på side 4 av skjema 3, (det gule skjema).</p>			
Eiendommen eies av (Et det flere enn 4 eiere, bes særskilt liste vedlagt):			
1.	Norsk Misjon blandt hjemløse	foruren	forbehold og se
	Halbergt 5 Oslo	separat bostedadresse	bostedskommune
2.	Bubos, G. Nikolaysen W. Aker	foruren	forbehold og se 11/8
	Mosebru, mandalen P.O.	separat bostedadresse	bostedskommune
3.	Heimskj. Anne Marie Nikolaysen,	foruren	forbehold og se 2/8
		separat bostedadresse	bostedskommune
4.		foruren	forbehold og se
		separat bostedadresse	bostedskommune
Sammendrag av listene for leilighetene (skjema 2).			
Leilighetslistene nummereres slik at en for hver oppgang går oppover etasje.			
1 Skjema 2 Leilighets- liste nr.	2 Leiligheten ligger i oppgang	3 Leilighetens innehaver Navn	4 Mangler leilighetslisten, settes kryss i denne rubrikk
		Godin Nikolaysen,	

Oslo, den 18/10 oktober 1953.

G. Nikolaysen
Adresser: *Mosebru, Sosaridalen P.O.*

Listen fortsetter på neste side. Listen underskrives på side 4.

Figur 4.11 «Bosatt av staten» – Misnøye med Misjonens eiendomsforhold kommer fram i Godins egen oppføring i den kommunale folketellingen i Oslo 1953.

Kilde: Oslo Byarkiv, Kommunal folketelling 1953, Movatn.

Figur 4.12 Godin utenfor verkstedet sitt på Movatn.

Foto: Privat. Lånt av Bjørn Godin Nikolaysen.

Siste dokument i Godins personmappe i arkivet etter Norsk Misjon Blant Hjemløse er fra 1946, men i den kommunale folketellingen fra 1953 har

Figur 4.13 Godin Nikolaysen og Anna Maria omringet av flere av sine barn og svigerbarn.

Foto: Privat. Lånt av Bjørn Godin Nikolaysen.

Godin lagt til en kommentar som understreker hans misnøye med Misjonens eiendomsforhold. Her skriver han at han og Anna Marie var «bosatt av staten». Familien flyttet fra Movatn til Lambertseter på midten av 1950-tallet, hvor det nå foregikk utbygging av en ny drabantby. I påvente av en nybygd blokkleilighet, bodde de her en periode i Oslo leiegårdskontors «tyskerbrakker». Godin hadde gjort lykke som handelsmann og skaffet seg patent på sukkerbrødformen med lås, som i dag brukes i mange norske hjem. Godin solgte dette patentet til Aanonsen fabrikker i Lakkegata. Ifølge familien tjente han også penger på rumpeakebrettet, som han også solgte rettighetene til. Pengene gikk til å kjøpe leilighet på Lambertseter. Her døde han i 1957, 74 år gammel, og etterlot seg en stor familie. Godin og Anna Maria fikk 18 barn, hvorav 11 vokste opp.¹¹¹

Den hardhendte politikken mot reisende mente Godin førte til bitterhet og hat mot samfunnet, noe hans egne erfaringer hadde lært han. Særlig kjempet han hardt mot det «alvårlige skritt å skille barna fra sine foreldre. Ved Guds hjelp kan også disse bli nyttige samfunnsborgere, og det

¹¹¹ 2009.

beste ville være om så skjedde ad frivillig vei, uten disse hårde inngrep som skaper hat og bitterhet mot samfundet».¹¹²

7 Arven etter Godin

To av Godins barnebarn har hatt en sentral posisjon i organiseringen blant reisende på slutten av 1900-tallet – Ludvig Karlsen, evangelist og grunnlegger av Evangeliesenteret, og Leif Bodin Larsen, forkjemper for barnehjemsbarna og stifter av Romanifolkets Landsforening (RFL). Både Ludvig Karlsen og Leif Bodin Larsen sto frem som stolte av å tilhøre romanifolket, og brukte sin energi på å organisere folket og hjelpe andre. Begge la i sitt arbeid vekt på bestefar Godins virksomhet. Arven etter Godin skulle dermed gjøre seg gjeldende i moderne reisende organisering, både i den etnopolitiske interesseorganiseringen og den kristne vekkelsen som ga reisende en etnisk plattform.

Ludvig Wallentin Karlsen (1935–2004) var sønn av Godin Nikolaysens datter Edevine Josefine, kalt Vina, født 1916. Edevine var eldste hjemmeboende datter og hun var aktiv sammen med

Figur 4.14 Ludvig Karlsen.

Foto: Privat

¹¹² NMBH, mappe 1931–1946, 15.05.1943, Godin Nikolaysen til Oskar Lyngstad.

Figur 4.15 Edevine Karlsen t.h. med blant annet broren Olaf Malkum.

Foto: Privat. Lånt av Bjørn Godin Nikolaysen.

sin far som styremedlem av *De Forsømtes Misjon* på 1930-tallet. Godin barnevelsignet Ludvig i 1936 på Movatn, og Ludvig var som ungdom vitne til husmøter og evangelisering i hjemmet. Disse husmøtene var en spire i den større bevegelsen som skulle springe ut i de neste generasjonene.

Datteren Edevine skulle oppleve farens omvendelse og delta aktivt i hans foreningsarbeid. For henne var den kristne vekkelsen «Drømmen som aldri døde».¹¹³ Flere reisende ble frelst i mellomkrigstiden og noen ble evangelister. Blant annet ble fetter av Edevines mann, Valentin Karlsen – Karl Karlsen – en slik tidlig reisende evangelist som skulle få betydning for andre reisendes omvendelse. Han hadde vokst opp på Gardemoen hvor Godin evangeliserte på 1920- og 1930-tallet, og var her del av miljøet for denne første vekkelser blant reisende. Noen ble med i pinsemenigheten på Jessheim, men oftest ble det holdt husmøter. Ludvig beskriver hvordan alt ble forandret i barndomshjemmet da faren ble frelst og «istedet for fyll og spetakkel ble det møter på Elim, Jessheim, og det ble også mange møter i hjemmene».¹¹⁴ Foreldrene var til inspirasjon for Ludvigs omvendelse, i tråd med Godins verdier om at alle var like mye verdt for Gud, også et forfulgt folk. Vera Karlsen skriver i boken *Mor som ga håp* om Edevine at:

¹¹³ Karlsen 1996, s. 44.

¹¹⁴ Karlsen 1994 s. 15-26.

Bestemor var den som holdt ut og ga oss håpet. Så fikk hun da også oppleve helt på det siste, at alle barna og mange av barnebarna kom med på himmelveien. Derfor tar vi med bibelsitatet som også bestefar brukte mye. Det passer så fint. Jesus gjør ikke forskjell på folk. Alle de som tok imot Ham, ga Han retten til å bli Guds barn, de som tror på Hans navn. (Joh 1,12).¹¹⁵

Edevine var slik et viktig bindeledd mellom Godins evangelisering og foreningsarbeid i mellomkrigstiden, videreføringen av vekkellesbevegelsen rundt flere reisende på 1950-tallet og den moderne og særpregete romanivekkelsen på 1970- og 1980-tallet. Ludvig Karlsen ble frelst i 1975, etter et liv med rus og flere fengselsopphold. Han sto sentralt i vekkellesen blant reisende på 1970- og 80-tallet, og grunnla sammen med sin kone Lise Evangeliesenteret i 1983 for å hjelpe rusmisbrukere. Arbeidet fikk stor betydning for videre sosial og politisk organisering blant folket. Ludvig var en forkjemper for at reisende ikke skulle undertrykkes eller særbehandles i samfunnet. Ludvig la vekt på viktigheten av vekkellesen for at reisende skulle reise seg som folk, og han la også vekt på arven etter sin morfar Godin. Fra morfaren hadde Ludvig ikke bare lært håndverk, men også hentet inspirasjon til sitt kristne arbeid og bevegelsen blant reisende knyttet til den kristne vekkellesen.¹¹⁶ I 1993 dannet han og flere andre en av de første reisende foreningene «Romanifolkets kristne teltvirksomhet». De avholdt samme år det første romanistevnet der reisende fra flere land i Vest-Europa deltok, blant annet franske *Vie et lumiere* – Liv og lys, som var sentral i romanivekkelsen i Europa.

Den kristne organiseringen fungerte som en plattform for kulturelt og politisk arbeid blant reisende, blant annet produksjonen av en ordbok i 1993.¹¹⁷ Ludvig Karlsen vektla også hvor viktig den kristne vekkellesen var for oppreisningen blant reisende og delaktig i avviklingen av Misjonen. I en slektsbok skrev Ludvig om betydningen av at arkivene ble åpnet og det norske folk kunne se hva som var gjort mot romanifolket i Norge: «Frem til i dag har det vært lettere å stå frem og fortelle om sit opphav. Det skyldes nok at vi fikk en kristen vekkelles blant de norske reisende folk.

Mange blev omvendt og omstridte Misjon blev nedlagt og mange begynte og reise rundt som kristne Herrens vitner».¹¹⁸

Religionshistoriker David Thurfjell beskriver i sin studie av finske reisende – kaale – en særegen moderne romanivekkelse med rot i pinsebevegelsen. «Pinsebevegelse» bruker han i bred forstand om karismatisk, evangelisk, protestantisk vekkelles der lære og praksis understreker individuell omvendelse, bibellesning og troen på den hellige ånds gaver.¹¹⁹ Den generelle bakgrunnen for pinsebevegelsen går tilbake til Los Angeles og den svarte evangeliske vekkellesen der i 1906. Bevegelsen ble brakt tilbake til Skandinavia i 1908 og spredde seg raskt i Sverige, Norge og Finland. Romanifolk var predikanter i pinsebevegelsen helt fra begynnelsen av 1900-tallet, slik som engelske Rodney «Gypsy» Smith (1860–1947). Smith ble tidlig kjent i Skandinavia, gjennom biografier og oversettelser av hans taler til norsk i mange utgaver, fra begynnelsen av århundret og til etter krigen.¹²⁰

I Finland hadde de finske reisendes forhold til den finske lutheranske kirken fra 1600-tallet til 1960-tallet vært preget av den statlige assimileringspolitikken. Finske reisende hadde under hele 1800-tallet døpt sine barn i den lutheranske kirken. Til tross for det ble de sett på som et hedensk folk av kirken. På grunn av kirkens negative holdning til reisende, og støtte til assimileringspolitikken gjennom blant annet den finske sigøynermisjonen *Suomen Mustalaislähetys*, opprettet i 1906, ble de sett på med skepsis av reisende. Det mener Thurfjell førte til at mange reisende så etter alternative kristne kirker. Til tross for noe ulik assimileringspolitik i Norge og Finland, så er dette en interessant parallell til det norske tette båndet mellom Misjonen og statskirken, for eksempel Svanviken-reglementets påbud om medlemskap i statskirken og synet på Godin og familiens liv på landeveien som et liv uten Gud.

Thurfjell argumenterer for at pinsevekkelsen må ses i sammenheng med romanigruppens marginaliserte posisjon i samfunnet, og at pinsekirken blir en plattform for å uttrykke seg selv, der majoritetssamfunnets krav om integrering og gruppens eget krav om kulturell integritet kan forenes. Røttene til den omfattende romanivekkelsen over

¹¹⁵ Karlsen 1996 omslag.

¹¹⁶ Oslo byarkiv, privatarkiv etter Ludvig Karlsen, Ludvig Karlsen, upublisert manuskript om Godin Nikolaysen og Ludvig Karlsen slektsbok med notater; Samtale med Lise Karlsen 01.11.14.

¹¹⁷ Karlsen 1993

¹¹⁸ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen, slektsbok.

¹¹⁹ Thurfjell 2013. Boken er lest som e-bok på Kindle og manglet sidetall.

¹²⁰ Blant annet Stiansen, P.(1919): Fra sigøinerteltet til talerstolen. Prækener av Gipsy Smith samt hans biografi og Säw, Ivar (1947): Sigøynerpredikanten Gipsy Smith.

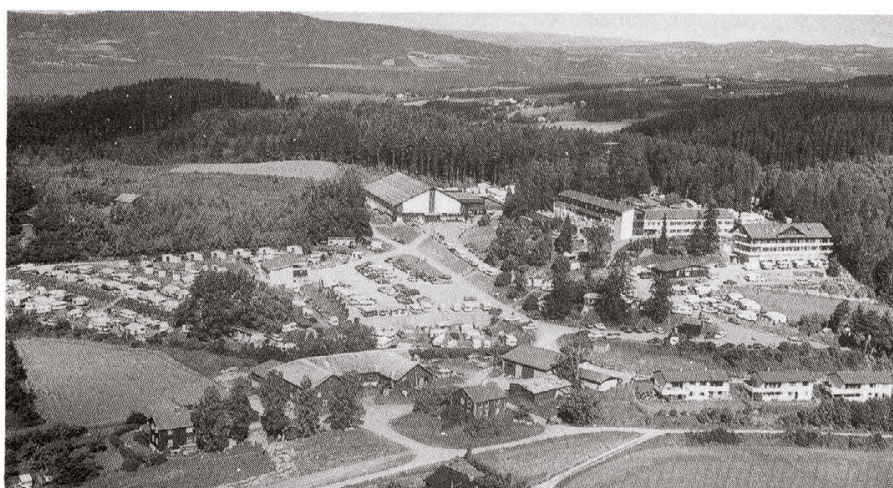
INVITASJON

Romani-folkets stevne

1. INTERNASJONALE KRISTNE STEVNE

**16. - 18. juli
1993**

INVITATION

Figur 4.16 Invitasjon til Romanistevnet 1993.

Kilde: Oslo byarkiv, pivatarkiv 70111, Ludvig Karlsen.

hele verden mener han kan spores til Frankrike i 1950-årene, siden kjent som *Vie et Lumiere* – Liv og lys.

Til tross for ulike teologiske posisjoner i den verdensomspennende pinsevekkelsen blant reisende, står romaniidentiteten sentralt hos alle. Pinsebevegelsen fremmer dermed en etnisk identitet som romanifolk, og et fellesskap på tvers av romanigrupper. Vekkelser har styrket romaniidentiteten til tross for at medlemskap i pinsekirken kan ses på som å styrke relasjonen til ikke-reisende og komme nærmere storsamfunnets institusjoner, noe Thurffjell kaller et paradoks. Han beskriver hvordan vekkelser innebærer at medlemmene i økt grad deltar politisk, religiøst og sosialt, og er med på å styrke finske reisendes posisjon i samfunnet. Pinsebevegelsen har dermed blitt en unik plattform for sosial forandring for romanifolk. I praksis handler kampen for menneskerettigheter, og styrkingen av romanifolks etnisk identitet gir økt selvtilitt.

Den kristne vekkelser blant norske reisende på 1970- og 1980-tallet dannet på et slikt vis grunnlag for kulturell og politisk organisering på en kristen plattform, der store stevner og møter var viktige arenaer for organisering av folket, en mobilisering av verdighet og stolthet. I mindre skala hadde vekkelser i mellomkrigstiden og på 1950-tallet samme plattformbetydning for organisering og selvtilitt. Vitnesbyrdene var en mulighet til å sette ord på uretten mange var utsatt for. Et eksempel som setter Godins arbeid for andre reisende i en historisk sammenheng, er et slikt vitnesbyrd fra plattformen på Romanistevne i 1996. En eldre kvinne fortalte hvordan hun var blitt fratatt flere barn, og også selv forsøkt tatt av Misjonen som liten. Da hadde Godin reist til presten og spurt «hvor det står i Bibelen at man skal ta barna ifra mora» og fått saken henlagt.¹²¹ Godin hadde selv opplevd å bli fratatt barna med tvang, og var en aktiv forkjemper for at andre reisende ikke skulle oppleve det samme. Alle barna som ble tatt av Misjonen skulle også bli hjertesaken til barnebarnet Leif Bodin Larsen.

Leif Bodin Larsen (1936–2006) var sønn av Godin Nikolaysens datter Hulda Ellevine f. 1909. Hulda var ett av barna som ble bortplassert av Misjonen i 1915, og den datteren Godin og Anna Marie spesielt kjempet for å få tilbake på grunn av de dårlige forholdene hun levde under i fosterhjemmet. Leif var selv bare seks år gammel da

han og tre søsken ble fratatt foreldrene og sendt på Misjonens barnehjem på Sørlandet, en hendelse han har beskrevet som «kidnapping i offentlighetens navn og med kirkens velsignelse».¹²² Han var da akkurat like gammel som hans egen mor var da hun ble tatt fra sine foreldre Godin og Anna Marie i 1915. Han var opptatt av at det han selv var utsatt for, gjaldt mange hundre andre reisende barn.

Leif kjempet for oppreisning og anerkjennelse som etnisk minoritet, og kan ses på som en av de viktigste aktørene i den første politiske organiseringen blant reisende på 1990-tallet. I 1995 startet han Romanifolkets Landsforening (RFL), som en interesseorganisasjon for reisende, med mål om opplysning og rettigheter for reisende.¹²³ Som sin bestefar Godin bygget Leif sin politiske aktivisme på sine egne såre opplevelser med den statlige assimileringspolitikken. Leif en aktiv forkjemper for barnehjemsbarna og krevde både en offentlig unnskyldning og økonomisk oppreisning, både individuelt og kollektivt. Han la vekt på Godins pionervirksomhet og var stolt av arven han brakte videre i kritikken av myndighetene og Misjonen, og i organiseringen av folket. Han dro linjene tilbake til sin bestefar Godin og hans virke blant reisende, blant annet i en tale han holdt på slektsstevne for etterkommere etter sine besteforeldre Godin og Anna Marie i 2004. På slektsstevnet fortalte han om sitt eget arbeid med RFL som han hadde dannet 10 år tidligere.¹²⁴ Men den etnopolitiske bevegelsen på 1990-tallet hadde et helt annet handlingsrom enn de foregående generasjonene. Nå var den statlige politikken, både med tanke på særomsorg og minoritetspolitikk i endring. Det fantes nå et større rom for politisk oppgjør og oppreisning.

8 Konklusjon – En pioner fra romanifolket

Godin Hagvald Nikolaysen må ses på som en pioner i arbeidet for romanifolket/taternes rettigheter i Norge. Han stilte direkte krav til Misjonen og krevde like rettigheter som norsk borger og som likeverdig innfor Gud. Han var formet av sine personlige erfaringer med tvangsassimileringen, og

¹²¹ Oslo byarkiv, Privatarkiv Kai-Samuel Vigardt, ES-TV, Romanistevne 1996. Vitnesbyrdet er anonymisert. Godin er ikke nevnt med navn i selve vitnesbyrdet.

¹²² Romanifolkets Landsforening (1999). «En tater forteller» i Oppreisning for et folk.

¹²³ Romanifolkets Landsforening (1997). «Taterne før og nå» i Oppreisning for et folk.

¹²⁴ Oslo byarkiv, privatarkiv A-70111 Kai-Samuel Vigardt, Referat fra slektsstevne 28.08.04.

Figur 4.17 Leif Bodin Larsen.

Foto: Privat

brakte disse erfaringene videre til å formulere kollektive krav. Det er en tydelig identitet som reisende i hans korrespondanse med Misjonen, og dette dannet grunnlaget for hans arbeid blant sitt folk. Hans kristne arbeid og kritiske stemme skulle vinne respekt blant andre reisende, og særlig arbeidet for de bortsatte barna blir fremhevet. Hans kristne arbeid og organisering av reisende skulle forme videre generasjoner, og få stor betydning med to av hans barnebarn, Ludvig Karlsen og Leif Bodin Larsen, i spissen.

8.1 En personlig kamp

Godin Nikolaysen var formet av sine egne bitre erfaringer med den norske assimilasjonspolitikken, han søkte seg til Svanviken arbeidskoloni og ble etter oppholdet bosatt på Strømmen. I 1915 ble barna tatt fra han og kona. Det førte til en utrettelig kamp for å få barna tilbake, særlig det ene som de opplevde at ble mishandlet hos pleieforeldrene. Da barna ble voksne og ute av Misjonens forvaring, opplevde Godin på nytt at de ikke fikk den hjelpen han mente de trengte og at opphold på barnehjem på langt nær hadde gjort dem i stand til å møte samfunnet. Det ble satt på spissen av at

den ene datteren måtte søke seg til Svanviken i fem år med familien for å få hjelp til bosetting, til tross for en oppvekst på Misjonens barnehjem. Godin opplevde også hvordan Misjonens politikk med å ta fra reisende barna var et svik fra de som skulle hjelpe de reisende, og kritikken av Misjonen, på et mer overordnet plan, ble tydelig uttalt fra 1920-tallet. Han mente myndighetenes assimilasjonspolitikk ville skape bitterhet og hat mot samfunnet.

Fra slutten av 1920-tallet opplevde Godin en personlig omvendelse, han ble frelst, og det skulle bli et helt sentralt vendepunkt i hans liv. Med den kristne veknelsen opplevde han en personlig omvendelse. Den sorgtunge tonen fra midten av 1920-tallet, der han beskrev hvordan reisende ble hånet og jaget, ble skiftet ut med en mer frimodig og selvsikker tone. I Bibelen fant han et sterkt budskap om at alle var like innfor Gud, ikke bare han personlig, men også reisende som folk. Det ga han også styrken til å ikke bare kritisere Misjonen, men påpeke at også Misjonens generalsekretær må stå til rette for Gud en dag for sine handlinger. Den kristne veknelsen gir grobunn for organisering gjennom et nettverk av flere evangelisk kristne, husmøter hjemme hos reisende og en

stor kontaktflate gjennom evangeliseringsarbeid på Østlandet og Sørlandet, og etterhvert behovet for en menighet med et fast lokale.

8.2 Fra individuelle krav til etnisk organisering

For Godin oppsto en tydelig dreining fra personlige til kollektive krav på slutten av 1920-tallet. I 1929 dannet han og flere foreningen *Landeveiens-Hjemløses-Union*, en kristen forening for å hjelpe reisende både økonomisk og åndelig. Hjelp til selvhjelp ble en viktig kampsak, og gjentatte ganger ba Godin Misjonen om støtte til å starte opp utsalgssted for reisendes håndverk, noe som ble avvist med ulike og vikarierende argumenter om at det ikke trengtes denne typen håndverk eller at Misjonen ikke hadde råd.

I 1933 dannet han med flere foreningen *De Forsømtes Misjon*, som var en evangelisk forening for reisende. Kritikken mot Misjonen var tildels krass, særlig tvangen reisende ble utsatt for. Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen opplevde organiseringen som problematisk og truende for Misjonens arbeid. Han skrev til alle som hadde undertegnet oppropet i 1933, hvor han redegjorde for Misjonens arbeid siden 1897 og informerte om at Godin selv hadde vært på Svanviken arbeidskoloni. Carlsen skrev ved flere anledninger om hvor uheldig det var at reisende ble samlet i en egen menighet, og at de heller burde spres. Den etnopolitiske sprengkraften i den kristne vekkelsen blir slik tydelig.

Godin gikk fra å uttrykke personlig frustrasjon og kritikk av det han og familien ble utsatt for, til å formulere en kritikk av Misjonen på vegne av reisende som folk. Misjonen hadde mislyktes i sin bosetting og hjelp, og i sin «Klagesang» fra 1925 anklaget han dem for å gjemme seg bak lovgivning og være like ille som dem som jaget reisende fra sted til sted.

8.3 Arven etter Godin

To av Godins barnebarn hadde en sentral posisjon i organiseringen blant reisende på slutten av 1900-tallet – Ludvig Karlsen, evangelist og grunnlegger av Evangeliesenteret, og Leif Bodin Larsen, forkjemper for barnehjemsbarna og stifter av Romanifolkets Landsforening (RFL). Begge sto frem som stolte av å tilhøre romanifolket, og brukte sin energi på å organisere folket og hjelpe andre. Begge la i sitt arbeid vekt på sin bestefar Godins virksomhet. Arven etter Godin har gjort seg gjel-

Figur 4.18 Tre av Adolf Nikolaysen Bodin og Anna Marie Jacobsdatters sønner hos fotografen i Kristiania ca. 1910. Mest sannsynlig Godin til høyre.

Foto: Privat

dende i moderne reisende organisering, både i den etnopolitiske interesseorganisasjonen og kristne vekkelsen som ga reisende en etnisk plattform.

Godin Hagvald Nikolaysen – en kort biografi

- Godin Hagvald Nikolaysen, skiftet navn fra Godin Hagvald Fredriksen, av reisende kjent som Godin Torp.
- Født 11. mai 1882, i Børstad i Grong, Nord-Trøndelag. Foreldre: Gjørtler Adolf Fredrik Nikolaysen Bodin, «Slidre-Fredrik», og Anna Marie Jacobsdatter, «Torpe-Maja».
- Døpt 18. juni 1882 i Grong kirke, Nord-Trøndelag.
- Konfirmert 13. september 1903, Botsfengselet, Oslo.
- Første barn blir født 12. mai 1905.
- Gift med Anna Marie Karlsen Lundberg 15. mai 1908 i Kampen kirke, Oslo.

- Opptatt på Svanviken arbeidskoloni med kone og barn perioden 17. mars 1910–16. juli 1911, etter dette bosatt med kontrakt på Strømmen, Akershus.
- Fratatt fem barn etter Vergerådsvedtak, Misjonens anbefaling av 24. september 1915.
- Siste barn blir født 7. juni 1929.
- Død 11. mars 1957 Lambertseter, Oslo.

Kilder

Oslo byarkiv, Boligetaten (Leiegårdskontoret, Boligsjefens kontor, Oslo Kommunale leiegårder), Db Omplassingssaker/L0005/0001 Lambertseter brakker.

Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen.
Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70112 Kai-Samuel Vigardt.

Riksarkivet, PA-793 Norsk Misjon Blant Hjemløse, Fp 266, personmappe Godin Fredriksen samt barn Fp 264 og Fp 298.

Riksarkivet, PA-793 Norsk Misjon Blant Hjemløse, kartotekkort, eske Fl 202, Godin Hagvald Fredriksen samt barn.

Samtaler med Godin Nikolaysens etterkommere: Bjørn Godin Nikolaysen (barnebarn), Bjørg Marie Eigeland (barnebarn), Lise Karlsen (gift med barnebarn Ludvig Karlsen), Monika Johansen (oldebarn) og flere anonymiserte etterkommere.

Statsarkivet i Oslo, Oslo politikammer, forbryteralbum.

Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 295 Svanviken.

Litteratur og trykte kilder

Halvorsen, Rune (2000): «Etnisk mobilisering i en brytningstid» i Hvinden, Bjørn (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet*, Oslo: Fagbokforlaget.

Halvorsen, Rune (2002): *The Paradox of Self-Organization among Disadvantaged People: A Study of Marginal Citizenship*, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, NTNU, Institutt for sosiologi og statsvitenskap, PhD.

Johansen, Monika (2002): *Glimt fra Romanifolkets historie og kultur i Norge. Med Ludvig Karlens ordliste*, ES-grafiske, upublisert manuskript.

Johansen, Monika (2002): *Romanipredikanter*, ES-grafiske, upublisert manuskript.

Johansen, Per Anders (2009): «Omstreifernes etterkommer» i *A-magasinet Aftenposten* 14/2009.

Karlsen, Ludvig (1993): *Tavringens rakripa. Romani-folkets ordbok*.

Karlsen, Ludvig (1994): *Fra landsstryker til landsevangelist*.

Karlsen, Vera og John Granly (1992): *Håpets budbærer. Vera Karlsen forteller om sin bestefar, evangelist Valentin Karlsen*, ES Grafisk.

Karlsen, Vera og John Granly (1996): *Mor som ga håp. Vera Karlsen og Edevines barn forteller til John Granly*, Rex forlag.

Pettersen, Karen-Sofie (2005): *Tatere og Misjonen. Mangfold, makt og motstand*, Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, NTNU, Institutt for sosiologi og statsvitenskap, PhD.

Ribsskog, Øyvin (1945): *Hemmelige språk og tegn: taterspråk, tivoli-folkenes språk, forbryterspråk, gateguttsspråk, bankespråk, tegn, vinkel- og punktskrift*, Oslo.

Romanifolkets Landsforening (1997): «Tatere før og nå» i *Oppreisning for et folk*.

Romanifolkets Landsforening (1999): «En tater forteller» i *Oppreisning for et folk*.

Romanifolkets Riksforbund (2014): «En pioner fra romanifolket: Godin Hagvald Nikolaysen (1882–1957)», Romanifolkets Riksforbunds temabrosjyre 1/2014.

Stiansen, P. (1919): *Fra sigøinerteltet til talerstolen. Prækener av Gipsy Smith samt hans biografi*.

Sundt, Eilert (1859): *Fortsat Beretning om Fante-folket*, Christiania: Abelsted.

Säv, Ivar (1947): *Sigøynerpredikanten Gipsy Smith*.

Søbye, Espen «Stemmerettens historie i Norge», i *Store norske leksikon*. [Lest på:] https://snl.no/Stemmerettens_historie_i_Norge

Thurfjell, David (2013): *Faith and revivalism in a Nordic Romani community: Pentecostalism amongst the Kaale Roma of Sweden and Finland*. London: I.B. Tauris.

Vigardt, Kai-Samuel (2012): «Romanimanus ando baro foro. De reisende i byen» i *Tobias. Tidskrift for oslohistorie* 2012, Oslo.

Vigardt, Kai-Samuel (2014): «Arven etter min tippoldefar», i Vigardt, Kai-Samuel og Johanne Bergkvist (red.) *Duri drom. Romanifolkets historie*, Oslo byarkiv. (2014)

Vigardt, Kai-Samuel, «En pioner fra romanifolket». Digital fortelling i Oslo byarkivs utstilling «Når endene ikke møtes. Fattigdom i Oslo før og nå», Oslo. [Lest på:] http://digitalfortalt.no/things/arven-etter-min-tippoldefar/H-DF/DF.7081?state_id=&query=godin&js=1&search_context=1&count=1&pos=0

Vedlegg 5

«Vi har reist oss etter mange års undertrykkelse og fornedrelse»

Reisendes arbeid for oppreisning og anerkjennelse

Av Johanne Bergkvist og Kai-Samuel Vigardt

«Vi har reist oss etter mange års undertrykkelse og fornedrelse, og vil som de anerkjente borgere vi nå er, på denne måte vernes mot at dette kan skje igjen», skrev Ludvig Karlsen med flere andre reisende i 1998 til statsministeren. Kun noen få år etter at Norsk misjon blant hjemløse, heretter Misjonen, var lagt ned, var det et nytt minoritetspolitisk regime i Norge. Fra 1999 ble romanifolket/taterne anerkjent som en nasjonal minoritet. Blant de reisende selv var det stor skepsis hvorvidt den nye minoritetsstatusen ville innebære en ny særstilling, kartlegging og kontroll. Sårene fra den hardhendte assimileringspolitikken var langt fra leget, og til tross for nytt fokus på rettigheter var den nye politikken i liten grad fundert på reisendes egne premisser, noe høringsuttalelsene viser. I dag er det ingen uttalt skepsis knyttet til den nasjonale minoritetsstatusen, men en dragkamp om kategorien romanifolk/tater og det minoritetspolitiske innholdet av myndighetenes beskyttelse og tiltak.

I dag er det nødvendig å arbeide for en minoritetspolitikk som går vekk fra beskyttelse og deltakelse basert på et ovenfra-og-ned-perspektiv og legge vekt på medvirkning, myndiggjøring og maktmobilisering blant reisende selv.¹

1 Reisende som aktører i historien

Den norske staten har nå bedt om unnskyldning for overgrep og tvangsassimilering av romanifolket/taterne, og folket har i likhet med andre minoriteter med lang tilknytning til Norge status som nasjonal minoritet med rett på beskyttelse av kultur og språk. Assimileringspolitikken, og da særlig Misjonens særomsorg med bosetting og

fratakelse av barn, har satt dype spor i folket. Den har, sammen med diskriminering og ekskludering, formet både reisendes egen opplevelse av historien og litteratur og forskning som omhandler gruppa.

Et problem er at de reisende som offer for overgrepspolitikken i mindre grad har kommet til orde som sterke overlevende og handlende aktører. Det er viktig å anerkjenne den styrken reisende har utvist som enkeltpersoner og som folk ved å bevare sin verdighet og videreføre språk, kultur og tradisjon til tross for myndighetenes og Misjonens aktive arbeid for å utrydde nettopp dette. Reisendes egen organisering, politisk og i kristen sammenheng, har hatt stor betydning for at folket har tatt til motmæle mot assimileringspolitikken.

Til nå har dessverre en anerkjennelse av kulturen i stor grad vært preget av et utenfrablakk der det er de ytre og synlige trekkene ved reisendes liv som blir løftet frem. En slik ytre forståelse av en folkegruppe vil, selv om det ikke er hensikten, lett kunne videreføre forenklete og overdrevne forestillinger der romanifolket/taterne blir stereotypier eller stakkarsliggjort. Dette kan redusere reisendes handlingsrom og kulturutøvelse.² En forenklet fremstilling av kultur trekkes også frem som et problem ved lærebøker og skoleundervisning i rapporten *Etniske og religiøse minoriteter i læremidler* av Institutt for samfunnsforskning fra 2014: «Et meget kontroversielt spørsmål i denne sammenhengen er hva som defineres som «kultur», og om det er myndighetens ansvar å tilrettelegge for kulturtradisjoner som står i fare for å reproducere sosiale ulikheter. Et beslektet tema er hvem som representerer minoritetene og deres

¹ Dette er ikke et helhetlig notat om reisendes egen organisering, men en gjennomgang av betydningen av reisendes egenorganisering.

² Se for eksempel Kalsås, Vidar Fagerheim (2011): *Minoriteter på utstilling: Framstillinga av samane og romanifolket sin historie på museumsutstillingar*, Masteravhandling i Historie ved Universitetet i Bergen

interesser overfor myndighetene».³ Slik har også dette konsekvenser for reisendes representativitet og for kontakten med myndighetene. Det hindrer mangfold og levende kulturutfoldelse, og kan føre til en situasjon der det blir satt trange rammer for hva som definerer kultur, historie og språk.

Det er viktig at Tater-/romaniutvalgets NOU representerer et brudd med en snever forståelse av reisendes historie og kultur, og presenterer de reisende som selvstendige og handlende aktører i historien og i samfunnet i dag. Belysningen av historien med et aktørperspektiv på de reisendes egenorganisering, krav om rettferdighet og oppreisning er avgjørende for å oppfylle Tater-/romaniutvalgets mandat om å legge et grunnlag for at forsoningsprosessen mellom romanifolket/taterne og storsamfunnet kan fortsette i positiv retning.

2 Egenorganisering og mobilisering

På 1990-tallet ble det dannet flere etnopolitiske stiftelser, komiteer og medlemsorganisasjoner. Flere miljøer har hatt betydning for ønsket om synliggjøring og/eller organisering og oppblomstring av politisk, kulturelt eller språklig arbeid. Både enkeltpersoner og organisasjoner har vært viktige pådrivere for å kritisere Misjonen, for å avkreve en unnskyldning fra både kirke og stat og for arbeidet for å bedre reisendes livsvilkår. Den politiske organiseringen hadde delvis røtter i den kristne vekkelsen blant reisende på 1970- og 1980-tallet. I denne vekkelsen oppsto et viktig miljø som bidro til å løfte frem stoltheten som folk, og dannet en plattform for kritikk av den assimileringspolitikken som var ført mot folket. Vekkelsen på 1970- og 1980-tallet hadde røtter tilbake til den første organiseringen blant reisende i mellomkrigstida, videreført mellom generasjonene med vekkelsen på 1950-tallet. På 1960- og 1970-tallet ble vekkelsen med Aage Samuelsens Maran Ata viktig for reisende. Det er viktig å ikke overse betydningen den kristne organiseringen har hatt for reisendes politiske mobilisering gjennom hele 1900-tallet.

³ Midtbøen, Arnfinn Haagensen og Hilde Lidén, *Diskriminering av samer, nasjonale minoriteter og innvandrere i Norge. En kunnskapsgjennomgang*, Rapport 2015:01, Oslo: Institutt for samfunnsforskning, 2015, s. 89-90

3 Et pionerarbeid i mellomkrigstida

Godin Hagvald Nikolaysen (1882–1957) må anses å være en pioner i arbeidet for romanifolket/taternes rettigheter i Norge.⁴ I 1929 var han med på å danne foreningen *Landeveiens-Hjemløses-Union*, en kristen forening for å hjelpe reisende både økonomisk og åndelig. Hjelp til selvhjelp var en viktig kampsak. Godins kritikk av Misjonen ble etter hvert sterkere og mer politisk. Det resulterte i at han, med flere, i 1933 dannet foreningen *De Forsømtes Misjon*, som var en evangelisk forening for reisende, og som må forstås som en *motforening* til Misjonen. Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen advarte mot arbeidet og mot at reisende skulle bosettes eller samles nær hverandre. Slik kommer den etnopolitiske sprengkraften i denne kristne vekkelsen, hvor husmøter og reisendes fellesskap var en tydelig trussel for Misjonens politikk. Bevegelsen var en viktig plattform for selvtilitt, organisering og krav til Misjonen. Her ble det formet uttalt kritikk av Misjonens virksomhet, særlig mot at barna ble tatt, men også mot bosettingspolitikken og arbeidskolonien Svanviken. Godin Nikolaysen stilte direkte krav til Misjonen og krevde like rettigheter som norske borgere og rettigheter for reisende som folk. Han var formet av sine personlige erfaringer med tvangsassimileringen, og brukte disse erfaringene til å formulere videre kollektive krav. Han hjalp familier i møtet med myndighetene, særlig for å unngå at foreldre ble fratatt barna sine. Han mente at denne politikken ville skape bitterhet og hat mot samfunnet.

Godin Nikolaysens kristne arbeid og organisering av reisende skulle forme videre generasjoner. Av hans etterkommere har minst seksten personer innehatt verv i romani/taterforeninger eller stått frem offentlig og kjempet reisendes sak. I tillegg har i alle fall tolv stykker videreført arven som evangelister. To av barnebarna hans har hatt særlig stor betydning: Ludvig Karlsen (1935–2004) og Leif Bodin Larsen (1936–2006). Med dem har arven etter Godin gjort seg gjeldende i moderne reisende organisering, både i den etnopolitiske interesseorganiseringen og den kristne vekkelsen som ga reisende en viktig etnisk plattform.

⁴ Bergkvist, Johanne og Kai-Samuel Vigardt, red. (2014): *Duri drom. Romanifolkets historie*, Oslo byarkiv; Bergkvist og Vigardt (2015): «Anlæg for opposition» notat for utvalget

4 Kristen vekkelse – organisering på en etnisk plattform

I den kristne vekkelsen fra midten av 1970-tallet og frem til begynnelsen av 1980-tallet var det flere hundre reisende som ble frelst og tillagt pinsemønstre rundt om i landet. Det kan trekkes en historisk linje fra denne vekkelsen, som innebar organisering og oppreisning for mange mennesker, til den videre politiske organiseringen på 1990-tallet.⁵ Ludvig Karlsen mente at den kristne vekkelsen var den viktigste plattformen for organiseringen av reisende som folk, og han uttalte at oppreisningen blant folket var med på å bidra til at Misjonen ble nedlagt.

I intervjuer gjort i dokumentasjonsprosjektet *Romanimanus rakk avri* (2011–2012) er det flere som snakker om vekkelsen som et viktig tidsskille for reisende som folk. Da ble det mulig å legge det vonde bak seg og starte et nytt liv.⁶ «Vi var midt oppe i en mørk tid av vårt liv da vi fikk oppleve å bli frelst»,⁷ fortalte Lise og Ludvig Karlsen til avisen *Korsets seier* i 1982, i en artikkel om at 500 reisende var blitt frelst. Kristne vitnesbyrd ble også en viktig plattform for å fortelle om overgrepene mot folket. Her var det rom for å sette ord på uretten mange var blitt utsatt for. Vitnesbyrdene ga et grunnlag for en felles forståelse av hva som var gjort mot folket, blant annet om barna som var tatt. Det var med på å forme politikken videre. Fra Romanistevnet i 1996 kan vitnesbyrdet til en kvinne som var blitt fratatt barna sine av Misjonen stå som eksempel på betydningen av vekkelsen. Hun fortalte fra plattformen: «[...] jeg så helt mørkt på det hele, og jeg tenkte at dette kan jeg ikke orke med mer, men så kom det i et budskap: 'Legg det bak deg, for nå skal jeg svare [på] dine problemer, og bitterheten skulle han ta, og da ble jeg løst og fri [...]».⁸

⁵ Kildearbeidet er basert på *Oslo byarkiv, privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen*, Ulike dokumenter og manuskripter om vekkelsen og tidlig politisk organisering og *Oslo byarkiv, privatarkiv A-70112 Kai-Samuel Vigardt*, Dokumentasjonsprosjektet *Romanimanus rakk avri* (2011–2012), Filmopptak fra Evangeliesenteret/ES-TV, blant annet intervjuer med Ludvig Karlsen, Ludvig Karlsen i samtale med Jostein Vist og filmopptak fra romanistevner på 1990-tallet og litteratur. Se også litteratur av aktørene som for eksempel Karlsen, Ludvig (1994): *Fra landstryker til landsevangelist*; Lindstrøm, Karl (1994): *Med evangeliet langs landeveien*

⁶ Prosjekt støttet av Norsk kulturråd og Fritt ord 2011–2012. Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70112 Kai-Samuel Vigardt, Opp- tak dokumentasjonsprosjektet *Romanimanus rakk avri* (2011–2012).

⁷ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen, udatert klipp *Korsets seier* 1982 «Den store vekkelsen i Karlsen-slekten».

Gjennom det kristne arbeidet fikk norske reisende internasjonale kontakter rundt om i Europa. Møtet med den europeiske kristne romanibevegelsen var viktig for å styrke både norske reisendes egen identitet og samtidig etablere et fellesskap med andre av samme etnisitet utenfor landegrensene. På 1990-tallet ble det arrangert egne romanistevner og dannet flere foreninger som *Romanifolkets komité*, *Romanifolkets teltvirksomhet*, *Romanifolkets kristne fellesskap* og *Romanimanus Skandinavia*. I 1993 dannet Ludvig Karlsen med flere andre reisende, blant annet nåværende leder av Romanifolkets riksforbund, Jim Karlsen, en av de første reisende foreningene, *Romanifolkets kristne teltvirksomhet*. De avholdt samme år det første internasjonale romanistevnet i Norge, hvor reisende fra flere land i Vest-Europa deltok, blant annet franske *Vie et lumiere* og engelske *Life and Light* (begge betyr Liv og lys), som var sentrale aktører i romanivekkelsen i Europa. Romanistevnene ble avholdt årlig frem til 1997.

Den kristne organiseringen fungerte som en plattform for kulturelt og politisk arbeid blant reisende, og det ble blant annet produsert en ordbok i 1993, *Tavringens rakkripa*.⁹ Ordboka var et resultat av et arbeid gjort av Ludvig Karlsen i samarbeid med blant andre Frantz Johansen, Hermann Karlsen Wigardt, Karl Lindstrøm og Jonny Borge. Ludvig Karlsen vektla hvor viktig den kristne vekkelsen var for oppreisningen blant reisende og dens delaktighet i utviklingen av Misjonen. Ludvig Karlsen skrev i en slektsbok, om betydningen av at arkivene ble åpnet så det norske folk kunne se hva som var gjort mot romanifolket i Norge: «Frem til i dag har det vært lettere å stå frem og fortelle om sitt opphav. Det skyldes nok at vi fikk en kristen vekkelse blant de norske reisende folk. Mange blev omvendt og omstridte Misjon ble nedlagt og mange begynte og reise rundt som kristne Herrens vitner».¹⁰ Den norske kristne vekkelsen blant reisende på 1970- og 1980-tallet dannet på slikt vis et grunnlag for kulturell og politisk organisering på en kristen plattform, der store stevner og møter var viktige arenaer for organisering av folket, en mobilisering av verdighet og stolthet. Formen var en videreføring av reisendes kulturuttrykk, med en forkynnelse med glade, fortellende

⁸ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70112 Kai-Samuel Vigardt, Klipp ES-TV, Romanistevne 1996.

⁹ Karlsen, Ludvig (1993): *Tavringens rakkripa. Romani-folkets ordbok*.

¹⁰ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen, slektsbok.

Flere hundre omvendt fra samme familie:

Den store vekkelsen i Karlsen-slekten

Tekst: Anne Gustavsen

Unge karer med et hardt liv bak seg, ofte med kriminelle handlinger på samvittigheten, møter opp på politistasjonen for å melde seg og renske sin samvittighet. Under armen bærer de en stor bibel.

Eller la oss nevne de mange familiene, hvor alkoholen hadde fått fullstendig overhånd. Slagsmål og fyll var en del av dagliglivet. I dag må endog politiet vitne og si at det bare er Gud som kan skape en så total forandring som er skjedd i disse hjemmene. Dette skjer i Hamar-distriktet og på Øvre Romerike.

Vekkelse

I de siste par årene har en betydelig vekkelse berørt en hel slekt. Man regner med at nærmere 500 mennesker er blitt frelst, og det er en slektsvekkelse uten sidestykke i Norges-historien.

I en familie har 25 blitt omvendt, flere generasjoner har side om side tatt imot Jesus. Alkoholikere er blitt løst, kriminelle har begynt et nytt liv, familier er gjenforenet osv., osv.

Vekkelsen har spesielt berørt en gruppe av vårt folk som tidligere ble kalt «omstrefere». I dag er de fleste av dem fastboende og integrert i samfunnet. Karakteristisk for dem er imidlertid det gode samholdet slekten imellom.

Det begynte med bestefar

Den første i familien som fikk ta imot Jesus var bestefar til evangelist Ludvig Karlsen, en sentral person i forbindelse med vekkelsen.

Bestefar fikk først høre forkyndelsen gjennom noe som het Omstreifermissionen, og senere da han ble dødelig skadet under et slagsmål, ble han en kristen, med det løfte innfor Gud at hvis han fikk leve, skulle han bruke resten av

mer glad i hverandre, sier Bodil og sender ekte mannen et varmt blikk.

Den første forelskelsen var nok fin. Men den andre – eller skal vi si den siste – var den aller fineste, bemerket Herleiv muntert.

Vi la saken fram for Gud i bønn, fortsetter Bodil. Hvis vi skulle bo sammen som en familie måtte vi gjenforenes i ekteskapet. Vi så det ikke riktig å flytte sammen uten at vi først hadde giftet oss igjen. Den 29. november 1980 ble vi gjenforenet i ekteskapet. Det skjedde i Baptistkirken her i Tromsø. For oss var dette et stort øyeblikk, og vi la større vekt på vigselen til gjenforening enn da vi ble viet første gang. Dengang var vi fremmede for Guds ord og løfter.

(Fra boken «Vi møtte Jesus, Ansgar forlag 1981).

sitt liv til å virke for ham, forteller Ludvig Karlsen til «Nytt Liv».

Bestefar fikk virke iblant sin slekt i 30-40 år, og flere ble frelst. Min mor var en kristen, og da hun ble gift, ble også hennes mann omvendt, og han virker framdeles som forkynner. Jeg har også en tante på Eidsvoll, tante Tina, som helt til sin død virket blant sine egne. Ved hennes dødsleie ble 25 av barna, svigerbarna og barnebarna frelst.

Så den vekkelsen vi er inne i nå, er et resultat av våre forgjengers saarbeid, preiser Karlsen, som selv ble frelst for syv år siden, og har reist som evangelist.

Jeg trodde ikke det var mulig – Vi var midt oppe i en mørk tid

av vårt liv da vi fikk oppleve å bli frelst, forteller Lise og Ludvig Karlsen. – Alkoholen ødela vårt hjem, og skilsmisse var uungkelig. Vi så ingen utvei. Da kom vi på et møte, et lite møte med 12 mennesker, og der begynte Gud å kalle på oss.

Jeg trodde ikke det var muligheter for meg, forteller Ludvig. Men jeg tenkte på Lise om kanskje hun kunne få hjelp gjennom dette. I midlertid ble kallet for sterkt, og vi gav vårt liv til Jesus begge to.

Alt ble nytt! Vi opplevde en fred vi ikke ante eksisterte. Det ble slutt med alkohol, tobakk, spill på travbanene osv. Barna ble frelst.

Vekkelsen begynner

Karlsen begynte å vitne på møter

– Vi høster det våre foreldre sådde, sier Ludvig Karlsen. Øverst ses Ludvigs besteforeldre, og over Ludvigs foreldre som unge. Da hans mor døde nylig, ble hele 12 slektninger frelst ved hennes dødsleie.

Lise og Ludvig Karlsen står sentralt i vekkelsen.

rett etter at han ble frelst. Etter hvert grep det mer og mer om seg, og da han kom til Eidsvollstrakene, ble mange frelst i tante Tinas familie. Bl.a. kom flere familier til tro. Disse omvendelsene fikk ringvirkninger, og vekkelsen var i gang.

– En dag kom en ung gutt. Hermann til meg og fortalte at han var blitt frelst i fengslet. Vi virket sammen en del, og Hermann ble døpt og lagt til menigheten i Hamar. Så begynte vekkelsen her også, og folk ble frelst i hundretall, og det bare fortsetter, forteller Karlsen, og legger til at de har dåp stadig i Filadelfia. Bare i Hamar er mye over hundre nye medlemmer ønsket velkommen i menigheten i løpet av de to siste årene. I tillegg kommer alle de som er med i Elverum, Gjøvik, Eidsvoll, Jessheim, Skien, Nøtterøy, osv. osv.

Fanger blir frelst

– Kan du gi noen eksempler på det som er skjedd blant disse?

– Det kom en ung gutt på et av møtene mine i Eidsvoll. Jeg visste det ikke da, men det viste seg at han var rømt fra fengslet, og hadde flere uoppgjorte saker bak seg som han risikerte flere års fengsel for. I begynnelsen av møtet gikk han ut og inn hele tiden, men tilslutt ble han stående utenfor. Jeg var ivrig da jeg prekte, og ropte litt høyt, så han hørte hele talen likevel, og mot slutten av møtet kom han inn og overgav seg til Gud.

Han gråt og sa at nå ville han gå til politiet og gjøre opp. Han gikk til politiet på Hamar og meldte seg, og han fikk over tre års fengsel. Denne tiden tilbrakte han på Ulernsmo landsfengsel i Oslo, og der ble han brukt av Gud på en helt spesiell måte. Flere fanger ble frelst.

Nå er han uten igjen, døpt og tilagt Filadelfia, Hamar sammen

med sin kone. Før han ble frelst, hadde de bare levd sammen pariprøst, nå ble de viet til rette ekkerfolk. Akkurat det har skjedd mange ganger i forbindelse med vekkelsen.

12 frelst ved mors dødsleie

– Jeg må også fortelle hva som skjedde ved min mors dødsleie i pinsen, forteller Karlsen. Vi var samlet ved hennes sykeseng hele familien, og ved et tilfelle var hun helt inne i døden. Men så klarnet hun til oss om at det fantes en evig himmel, men at porten er trang, så om man vil inn der, må det en helomvendelse til. Den ene etter den andre kom og bøyde seg av barna, svigerbarna og barnebarna, i alt 12 i vår familie tok imot Jesus ved mors dødsleie.

En ung sykesøster som stelte mor var en frafallen, men da hun hørte budskapet, bestemte hun seg for å begynne om igjen.

– Det som skjer iblant oss er et svar på de mange bønnene som er sendt opp om vekkelse blant våre folk, sier Karlsen. Vi høster inn det de gamle sådde. Men det er ikke bare våre folk som har opplevd forvandling gjennom denne vekkelsen.

Enkel tro

Noe som karakteriserer vekkelsen er det klare menighetssyn de nyfrelste har. Så snart de er blitt frelst, lar de seg døpe og går inn i menigheten. Åndsåpen er neste skritt på veien. Vi har en enkel, åpen tro på Gud, som gjør at vi får oppleve det Guds ord taler om.

Nå skal vi ha dåp igjen, sier Karlsen. Bl.a. skal jeg døpe to av mine brødre og en svigerinne av meg. Så vekkelsen fortsetter. Det er mange som må høstes inn!

Figur 5.1 Faksimile, Den store vekkelsen]

STIFTELSESDOKUMENT

ROMANIFOLKETS TELTVIRKSOMHET

1. Formålsparagraf.

1.1 Stiftelsens formål er å ha teltmøter i Norge for det reisende folk.

2. Kapital.

2.1 Styret er ansvarlig organ for stiftelsens virksomhet, og forvalter stiftelsens eiendom og kapital.

2.2 Stiftelsen forplikter utad med underskrift av styrets formann, samt ett av de øvrige styremedlemmer. Stiftelsen svarer for sine forpliktelser med sin egenkapital.

3. Styre.

3.1 Styret består av 5 medlemmer, valgt av et representantskap.

3.2 Styret velger selv sin formann, som blir valgt for 1 år om gangen.

3.3 Styret er beslutningsdyktig når 4 medlemmer er tilstede, samt at beslutningen er enstemmig.

4. Protokollføring.

4.1 Det skal føres protokoll over styrets forhandlinger.

4.2 Protokollen skal underskrives av samtlige tilstedeværende styremedlemmer.

5. Styremøter.

5.1 Styrets formann innkaller til styremøter, med minst 14 dagers varsel.

6. Års- og representantskapsmøte.

6.1 Ved årsmøte fremlegges styrets beretning og revidert regnskap med balansekonto.

6.2 Representantskapsmøte avholdes en gang i året i sammenheng med årsmøte.

6.3 Forslag til endringer i vedtektene skal i god tid (minst 3 måneder før årsmøte) sendes styret for behandling.

7. Oppløsning.

7.1 Styret kan ved 3/5 dels flertall foreslå oppløsning av stiftelsen.

7.2 Ifall oppløsning vedtas skal stiftelsens midler tilfalle sosialt formål for Romanifolket.

Karl Lindstrøm sign. Jonny Borge sign. Walter Johansen sign.

Jim Karlsen sign. Ludvig Karlsen sign.

Figur 5.2 Stiftelsesdokument for Romanifolkets teltvirksomhet i 1993, underskrevet av Karl Lindstrøm, Jonny Borge, Walter Johansen, Jim Karlsen og Ludvig Karlsen.

Figur 5.3 Det første internasjonale romanistevne i 1993 på Hedmarktoppen, med gjester fra Frankrike, Spania og Storbritannia. Ytterst til venstre: Jim Karlsen og Frantz Johansen. I midten Ludvig og Lise Karlsen.

og oppmuntrende sanger.¹¹ I mindre skala hadde vekkelsene i mellomkrigstiden og på 1950-tallet hatt samme betydning som plattform for organisering og selvtillit. Ludvig Karlsen ga uttrykk for viktigheten av dette i et intervju på Romanistevnet i 1996:

Så nå må vi gjøre som Jesus gjorde. Han tok dette evangeliet, og så var han og forkynte Guds evangelie, og så tok han navnet nasareer. Det var et belasta navn [...]. Kan det komme noe godt fra Nazareth? Det var umulig at det kunne komme noe godt derfra, og kan det komme noe godt utav dessa tatra? Ja, men nå skal vi ta dette navnet og så skal vi bruke det, vise at vi er et folk som Jesus har født på ny. Til et levende håp og at vi kan reise oss igjen og det kan bli til Jesu navns ære. Og det er det som

skjer i dag. Og jeg må si at det med Guds nåde har gått bra.¹²

5 Politisk organisering fra 1990-tallet

Rune Halvorsen registrerte i 2004 navn på 13 ulike organisasjonsforsøk blant romanifolket/taterne siden 1990.¹³ Noen foreninger har siden kommet til, mens andre har forsvunnet frem mot dagens foreninger. De som i dag får grunnstøtte fra departementet, er Romanifolkets riksforbund (RRF), Taternes Landsforening (TL), Landsorganisasjonen for romanifolket (LOR) og Foreningen Romanifolkets Kystkultur (FRK). I tillegg finnes det flere foreninger som ikke mottar grunnstøtte.

Selv om foreningene bare organiserer en liten del av folket, er de viktige premissleverandører

¹¹ Karl Lindstrøm i intervju, Romanistevne 1996. Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70112 Kai-Samuel Vigardt, Klipp ES-TV, Romanistevne 1996.

¹² Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70112 Kai-Samuel Vigardt, Klipp ES-TV, Romanistevne 1996.

¹³ Halvorsen, Rune (2004): *Taternes arbeid for oppreisning*

for folket i møte med myndighetene. Foreningene har vært viktige aktører i arbeidet for å oppnå politiske mål, som en unnskyldning fra Den norske kirke og regjeringen for overgrepene mot folket, status som nasjonal minoritet, endringer i regelverket for billighetserstatning, slik at det var enklere for personer av reisende slekt å få gjennom kravene om individuell erstatning, og opprettelsen av kollektive erstatninger som en oppreisning for overgrepene mot de reisende. Flere enkeltpersoner og organisasjoner har gjort et pionerarbeid med å ta opp særlig Misjonens overgrep og særomsorg, og da særlig med tanke på å belyse historien om barna som ble tatt fra foreldrene og overgrepene ved barnehjemmene.

En tidlig pioner i den politiske organiseringen var Roger Rydberg, som i 1994 ga ut heftet «Uten livets rett. Flyktning i eget land».¹⁴ Samme år deltok han i TV2s debattprogram Holmgang, etter avsløringer om Misjonens arbeid og behandlingen reisende ble utsatt for ved Svanviken arbeidskoloni. Her sto også Franz Pettersen frem med sin historie, som et av barna som ble tatt.¹⁵ En annen viktig foregangsmann var Leif Bodin Larsen, som kjempet for oppreisning og anerkjennelse som etnisk minoritet, og som kan anses som en av de viktigste aktørene i den etnopolitiske organiseringen blant reisende på 1990-tallet. I 1995 startet han Romanifolkets Landsforening (RFL), som en interesseorganisasjon med mål om opplysning og rettigheter for reisende.¹⁶ I 1996 skrev han: «Vi krever aksept, anerkjennelse, og oppreisning. Derefter skal vi komme tilbake til uretten som mitt folk har vært i gjennom, da vil vi kreve at samfunnet gjør opp for seg på en minnelig måte, først da har mitt folk fått oppreisning».¹⁷ RFL skiftet i 2005 navn til Taternes Landsforening (TL).

I 1999 fikk romanifolket/taterne status som nasjonal minoritet, og med dette en beskyttelse av rettigheter og statlig støtte til tiltak for å utvikle folkets språk, kultur og identitet. Det var en radikal endring i kategoriseringen av reisende: fra å bli betraktet som et sosialt problem frem til nedleggelsen av Misjonen, til status som nasjonal minoritet med rettigheter etter Norges ratifisering av Europarådets rammekonvensjon i 1998.

Til tross for at dette ga romanifolket/taterne formelle rettigheter, var det, som nevnt innled-

ningsvis, stor skepsis blant reisende selv da dette ble innført, noe høringsuttalelsene til Stortingsproposisjon nr. 80 «Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter» viser. Skepsisen til myndighetenes kategorisering er tydelig i tre av fire høringsuttalelser fra reisende.¹⁸ I januar 1998 skrev Ludvig Karlsen, sammen med flere andre reisende – Ove Haugland, Frantz Johansen,¹⁹ Kent Karlsen, Walter Johansen, Johan Lindberg og Henning Gustavsen – «vi som er valgt av Romanifolket som var samlet på Løten 30.12.97», et brev til statsministeren hvor de begrunnet sin skepsis mot endringen i minoritetspolitikken. Motstanden må forstås på bakgrunn av hvor kort tid det var siden minoritetspolitikken handlet om særomsorg og assimilasjon, og der all registrering hadde hatt som hensikt å kontrollere reisende:

Sak: Romanifolket

Vi må holde fast på at Romanifolket her til lands er norske statsborgere, med rettigheter og plikter på lik linje med alle andre samfunnsborgere. Vi må ikke isolere oss som noen særgruppe, vi som har mer enn fem hundre års bakgrunn som innbyggere i dette landet. Det å bli betraktet som en spesiell minoritet, vil så vel på kort som lang sikt bli en belastning, og en mulig isolasjon som da vil ramme våre unge.

Vi ser det som svært viktig å ta vare på tradisjoner i solid håndverk, som er manges levevei.

Vi har reist oss etter mange års undertrykkelse og fornedrelse, og vil som de anerkjente borgere vi nå er, på denne måte vernes mot at dette kan skje igjen. Vi håper dere ser farene og de tvilsomme konsekvensene av å bli betegnet som en særgruppe. Som norske samfunnsborgere med de vanlige rettigheter og forpliktelser, vil vår gruppe være sikret og vernet.

Vårt folk har ingen demokratisk valgt leder eller talsmann og myndighetene i Norge må ikke tro at de som finnes snakker for hele folket.

Vi ber om at dette tas til etterretning og at vi ikke vil betegnes som en minoritetsgruppe.²⁰

¹⁴ Rydberg, Roger (1994): *Uten livets rett/Flyktning i eget land*

¹⁵ TV2 Holmgang 06.09.1994

¹⁶ Romanifolkets Landsforening (1997). «Taterne før og nå» i *Oppreisning for et folk*; Romanifolkets landsforening (1999): «En tater forteller» i *Oppreisning for et folk*.

¹⁷ Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen, brev fra Leif Bodin Larsen 26.12.1996.

¹⁸ Stortingsproposisjon nr. 80 «Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter», 6 Høringsuttalelser. Lest på: <https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/stprp-nr-80-1997-98-/id202013/>

¹⁹ Korrekt navn er brukt der det er feilskrevet i brevet.

Forstander Ludvig Karlsen
Postboks 4703, Sofienberg
0506 OSLO

02. januar 1998

Sak: Romanifolket

Vi henvender oss til Dem, vi som er valgt av Romanifolket som var samlet på Løten 30.12.97.

Vi må holde fast på at Romanifolket her til lands er norske statsborgere, med rettigheter og plikter på lik linje med alle andre samfunnsborgere. Vi må ikke isolere oss som noen særgruppe, vi som har mer en fem hundre års bakgrunn som innbyggere i dette landet. Det å bli betegnet som en spesiell minoritet, vil så vel på kort som på lengre sikt bli en belastning, og en mulig isolasjon som da vil ramme våre unge.

Vi ser det som svært viktig å ta vare på tradisjoner i solid håndverk, som er manges levevei.

Vi har reist oss etter mange års undertrykkelse og fornedrelse, og vil som de anerkjente borgere vi nå er, på denne måtes vernes mot at dette kan skje igjen. Vi håper at dere ser farene og de tvilsomme konsekvensene av å bli betegnet som en særgruppe. Som norske samfunnsborgere med de vanlige rettigheter og forpliktelser, vil vår fremtid være sikret og vernet.

Vårt folk har ingen demokratisk valgt leder eller talsmann og myndighetene i Norge må ikke tro at de som finnes snakker for hele folket.

Vi ber om bekreftelse på at dette tas til etterretning og at vi ikke vil bli betegnet som en minoritetsgruppe.

01.01.1998

Ludvig Karlsen
Oslo
(Sign.)

Ove Haguland
Skien

Frans Johannesen
Furnes

Kent Karlsen
Hamar

Walter Johansen
Ålesund

Johan Lindberg
Rolvsey

Henning Gustavsen
Rakkestad

Figur 5.4 Brev fra Ludvig Karlsen mfl.

Høringssvaret må ikke forstås slik at Ludvig Karlsen og de seks andre underskriverne ikke arbeidet minoritetspolitisk. Flere var svært sentrale i romaniorganisering, særlig i kristen regi. Ludvig Karlsen med flere hadde gitt ut romanifolkets ordbok bare noen få år før, og var gjennom hele 1990-tallet aktive i organiseringen av romanistevner der romanifolkets kultur og historie ble fremhevet. Her var det også knyttet internasjonale kontakter med romaniforeninger i Norden og Vest-Europa. Svaret på brevet kom fra statsråd Ragnhild Questeh Haarstad i mars samme år, med en forsikring om at «De som ikke ønsker å være del av en nasjonal minoritet, skal ikke presses av myndighetene til å være det».

Det er makt i kategorier, og kategorier er alltid skapt i en historisk kontekst. Kategorien den nasjonale minoriteten romanifolk/tater vil være basert på en politisk forståelse av gruppa. I dag er kriteriet for medlemskap selvdefinering. Dette kan virke fremmed på medlemmene av folket. Reisende finnes, og vil forhåpentligvis alltid finnes, som folk basert på familie, slektstilhørighet og opphav. I tillegg vil kultur og språk være en viktig identitet.

Stiftelsen Roma var kritiske til at myndighetene tilskrev andre minoritetsstatus ved å definere og fremheve ulikheter, og i 1998 skrev de i sin høringsuttalelse.²¹

I Norge er det store slekter av det reisende folket. Her til lands erkjenner nå myndighetene tvangsplassering og frarøvelse av barn. Svanviken ble brukt som omskoleringssted for å bli såkalte gode borgere og integrert i det norske samfunn. Målet var å avskjære dem fra kontakt med familiemedlemmer, slekt og venner. [...] Vi er et eget folk med alt hva det innebærer. Vi har de samme rettigheter og følger normer, lover og krav i samfunnet som enhver norsk statsborger. Beklagelsen fra statsråd Haarstad er en stor indre oppreisning. Det var en gledesmelding fra Storting og øvrighet. Det blir ikke bedre for det reisende folk om de får status som nasjonal minoritetsgruppe. Når en dominerende gruppe, i dette tilfelle de norske myndighetene, tilskriver andre en minoritetsstatus, så skjer det gjerne ved å legitimere sin egen

posisjon, og ved å definere og framheve ulikheter. Kongeriket Norge har et folk som er under betegnelsen tater, reisende, splint og fant m.m. Ingen status som minoritet, verken nasjonal eller etnisk, skal følge oss som et stempel.²²

Samme skepsis uttrykte Romanifolkets Landsforening (RFL):

På grunn av all uroen omkring dette spørsmålet om ETNISK, NASJONAL minoritet, så vil vi be dere om å ta hensyn til vårt folks ønske (TATERNE). Vi må ikke glemme hva Norge har vært delaktig i, når det gjelder vårt folk, la det aldri skje igjen, vis hensyn. At vi er en egen gruppe, den saken er udiskuterbar, og det blir respektert av folket. Når jeg bruker ordet FOLKET, så mener jeg selvfølgelig oss, TATERNE. Om det skal settes stempel, nasjonal eller etnisk på denne gruppen, da vil den bli splittet opp i flere grupper, de som vil tilhøre denne minoritetsgruppen, og de som ikke vil tilhøre, og så kommer i tillegg de som stiller seg nøytrale. I artikkel nr. 5 første ledd, er det uttrykkelig poengtert at Norge må legge forholdene til rette slik at vi selv skal kunne bevare og utvikle vår kultur og egenidentitet. Norge må også følge lover og regler når det gjelder vårt folk, ikke bare på papiret, men i praksis i dagliglivet.²³

Dette samme synet ble støttet av den tredje høringsinstansen, *Panelet for folkemøtene blant de reisende*, som uttalte at:

Dette forslaget om at de norske reisende, taterne, skal bli stemplet som NASJONAL MINORITET, som en annen innvandrergruppe, har satt sinnet i kok hos folket. Vi har hatt noen folkemøter og ca. 850 (mange av disse har stor familie) har skrevet under på protestlister mot forslaget. [...] Det er ille nok at den menige mann ofte viser holdninger mot oss som vi ønsket var borte for lengst, om ikke *myndighetene* skal sette opp nye gjerder og stenge oss ute.²⁴

²⁰ Oslo byarkiv, privatarkiv A-70112 Ludvig Karlsen, brev datert 30.12.1997.

²¹ Roma er her en forkortelse for romani manus, det vil si romanifolk på romanispråket. Opplyst i intervju med initiativtaker Hermann Karlsen Wigardt ved Romanistevnet i 1996. Oslo byarkiv, Privatarkiv A-70112 Kai-Samuel Wigardt, Klipp ES-TV Romanistevne 1996.

²² Stortingsproposisjon nr. 80 «Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter», 6 Høringsuttalelser. Lest på: <https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/stprp-nr-80-1997-98/id202013/>

²³ Stortingsproposisjon nr. 80 «Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter», 6 Høringsuttalelser. Lest på: <https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/stprp-nr-80-1997-98/id202013/>

I hoveddelen av høringsuttalelsene ble det argumentert mot gruppetenking og for individuelle borgerrettigheter. Kun RACON (Romanifolkets Kommissjonsråd i Norge) ønsket en ny minoritetsstatus, men også her med en underliggende skepsis, uttalt med et ønske om forsikring om at det munnet ut i faktisk politisk utøvelse og likeverdighet:

Romanifolket forventer en snarlig ratifikasjon av denne konvensjonen, og ser den som en konkret og håndfast anerkjennelse etter en lang og vond historie. Romanifolket har blitt utsatt for stor urett og lidelse på grunn av dette, og det er ikke bare fortiden som utmerker seg i så måte. Den dag i dag blir personer og familier utsatt for forskjellige former for diskriminering og stigmatisering som nå må tas alvorlig. Svært ofte blir møtet med offentlig forvaltning en skremmende opplevelse for mange, dette som et resultat av fordommer p.g.a. manglende kunnskap. På denne måten blir f.eks. boligproblemer og økonomiske problemer til en fastlåst sirkel som kunne og burde vært unngått. Rammekonvensjonen slik den er forelagt oss fremstår som et ønske og en vilje til i praksis å beklage fortiden. Dersom vi forutsetter at den munner ut i faktisk og praktisk politisk utøvelse også i Norge, vil den være det den åpenbart er ment som. Et gjensidig forpliktende samarbeidsredskap for å sikre en trygg og likeverdig deltakelse for Romanifolket på alle nivåer i det norske samfunn, noe som ikke er en realitet i dag! Likeledes er det å håpe at Norge gjennom eget eksempel vil være en pådriver for at den respekteres og derigjennom får betydning i andre land.²⁵

6 Stolthet og synliggjøring – unike kvinnestemmer

I tillegg til foreninger og bevegelser har enkeltpersoner spilt en viktig rolle i å stå frem og synliggjøre reisendes liv og kultur. Formidling og synliggjøring av historie, erfaring og kultur henger

²⁴ Stortingsproposisjon nr. 80 «Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter», 6 Høringsuttalelser. Lest på: <https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/stprp-nr-80-1997-98-/id202013/>

²⁵ Stortingsproposisjon nr. 80 «Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter», 6 Høringsuttalelser. Lest på: <https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/stprp-nr-80-1997-98-/id202013/>

sammen med utarbeiding av en tydelig identitetspolitikk. Kvinner har hatt en viktig rolle som bærere av både språk og kultur, men på grunn av en mannsdominert kultur har de i liten grad hatt lederposisjoner i de reisende organisasjonene. Men enkeltkvinner har likevel levert viktige bidrag, og fortjener å løftes frem som betydningsfulle for reisendes egenorganisering.

I 1935 skrev Anna Petrea Magdalena Adolfsen en bok om livet sitt, «Spåkonens omvendelse og forklaring over spådommen», hvor hun forteller om sitt hverdagsliv før hun ble frelst. Hun var svisgerinnen til Godin Nikolaysen og tilhørte miljøet rundt vekkelsen blant reisende i mellomkrigstiden. Boken er en unik kilde til reisendes kvinneliv, og kanskje den eldste kilden der en reisende kvinne selv forteller:

Blev gift da jeg bare var sytten år. Når omstreiferne gifter sig, er det en kones plikt å være forsørger både for mannen og barna. I vår slekt måtte mannen respekteres som en høvding, og vi kvinner måtte være flinke til å spå og handle, så vi hadde penger å gi mannen når kvelden kom. ... Vi kjørte rundt med hest og vogn. Ofte treffes store omstreiferlag. Og da blir det takk for sist og kaffekoking og preking om forskjellige steder de har vært og hvordan det var der. [...] Vi er mange omstreifere som har våre små hjem uten at nogen har hjulpet oss. Og mange av oss er blitt omvendt og tror på Gud. Ti Gud glemmer ikke sine ti bortkomne stammer.²⁶

På 1970-tallet ble storsamfunnet kjent med den reisende kulturen gjennom de to søstrene *Tater-Milla* Jenny Emilie Pettersen og *Tater-Dronningen* Marie Lovinie Oliversen og deres fortellinger om sine liv, romanispråket, kulturelle koder og møtet med storsamfunnet, og kanskje det viktigste: om kvinnens rolle. Biografiene er eksempler på populærlitteratur som har formidlet viktige fortellinger fortalt av reisende selv. Bøkene var tidstypisk nysgjerrige og folkelivsorienterte og representerer både kulturell stolthet og åpenhet.²⁷ Marie Lovinie deltok på NRKs program *Husker du* i 1974. Huset etter Jenny Emilie er i dag et kulturminne i Våler i Hedmark.

Liv Andersen har skrevet personlig om sin familie og om reisendes historie i *Solens og*

²⁶ Adolfsen, Petrea (1936): *Spåkonens omvendelse og forklaring over spådommen*, Gustav og Eriksens boktrykkeri

²⁷ Grønset, Dagfinn (1974): *Tater-Milla. Stor-Johans datter*, Aschehoug; Møller, Arvid (1974): *Tater-Dronningen: Marie Loviene -Stor Johans datter*, Luther

Figur 5.5 Spåkonens omvendelse

månens barn: en taterkvinnes beretning og senere *Frykten for å bli hentet*.²⁸ Opprinnelig ville hun gi ut den første boken på slutten av 1990-tallet under pseudonym på grunn av kostnaden for henne selv og familien hvis hun skrev under eget navn, men hun valgte å være åpen. Hun ønsket å få slutt på tausheten og ville bidra til at reisende kunne få stoltheten tilbake. Hun satte her ord på det som ofte ikke blir nevnt: effekten myndighetenes politikk hadde hatt på reisende som personer og folk:

Fremdeles opplever vi altså at vi diskrimineres. Ja, forfølgelse, diskriminering og ydmykelser er i den grad en del av vår historie at det er umulig å komme utenom hvis jeg skal gi et sannferdig bilde. Tårer og smerte er en del av det å være romani, det har preget kulturen vår, erfaringene våre, følelsene våre og holdningene til livet. Vi er uunngåelig blitt preget og merket av vår historie. Fortsatt lever det mange som har smakt samfunnets pisk på egen kropp. Det ingen hittil har stilt spørsmål ved, er hva slike opplevelser som vi har hatt, gjør med mennesker, hva det gjør med oss som folk.²⁹

7 Fra beskyttelse til frigjøring

På kort tid har reisendes status blitt endret fra å bli sett på som et sosialt problem som «omstreifer» til å tilhøre den nasjonale minoriteten «romanifolket/taterne».³⁰ Reisende har organisert seg siden mellomkrigstiden, først i en kristen sammenheng, men også ettertrykkelig som folk, og hele tiden med kritikk av myndighetenes politikk mot folket. Dette ble først en massebevegelse på 1970- og 1980-tallet, da mange hundre reisende ble frelst. Denne nye bevegelsen ble en svært viktig plattform for egenorganisering og stolthet som folk. Det ble arrangert romanistevner, knyttet internasjonale kontakter og skrevet bøker som fremhevet reisendes liv og historie med et innenfra perspektiv, og romanispråket ble løftet frem. Vekkelsen hadde stor betydning for formuleringen av kritikken av assimileringspolitikken, og den styrket reisendes selvtillit og muligheter. Ludvig Karlsen satt Misjonens nedleggelse i sammen-

heng med denne bevegelsen i folket. Her kunne både enkeltpersoner og folket få tilbake sin verdighet.

Samtidig vokste de rene etnopolitiske organisasjonene frem først etter at Misjonen ble lagt ned, noe som tyder på at det lå en handlingslamme og ufrihet for reisende i Misjonens eksistens. Det brå skiftet i minoritetspolitikk fra å bli sett som et sosialt problem til å løftes frem som en nasjonal minoritet vekket en sterk skepsis blant reisende da man følte at dette egentlig var en videreføring av den tidligere særbehandlingen og ekskluderingen. Høringsuttalelsene fra tre av fire foreninger som gikk mot en nasjonal minoritetsstatus, viser at de oppfattet at endringen var ovenfra og ned. Til tross for at statusen ga beskyttelse mot diskriminering og rett til vern av kultur og språk, ble det ikke oppfattet slik. En ovenfra og ned beskyttelse kan dermed ses som en paternalistisk velvilje ovenfor en gruppe som like før også ble sett på som hjelpetrengende og svak. Dette var langt fra reisendes uttalte selvbilde på 1990-tallet. Stoltheten over kraften vekkelsen hadde gitt folket, og det politiske raseriet i det nye organisasjonslandskapet mot assimileringspolitikken, og særlig overgrepene, kan oppsummeres i Ludvig Karlsens formulering fra 1998: «Vi har reist oss etter mange års undertrykkelse og fornedrelse».

Litteratur

- Adolfsen, Petrea (1936): *Spåkonens omvendelse og forklaring over spådommen*, Gustav og Eriksens boktrykkeri
- Bergkvist, Johanne og Kai-Samuel Vigardt, red. (2014): *Duri drom. Romanifolkets historie*, Oslo byarkiv
- Borge, Liv (Andersen) (1998): *Solen og månens barn: En taterkvinnes beretning*, Aschehoug
- Grønset, Dagfinn (1974): *Tater-Milla. Stor-Johans datter*, Aschehoug
- Halvorsen, Rune (2004): *Taternes arbeid for oppreisning*
- Hvinden, Bjørn (red.) (2000): *Romanifolket og det norske samfunnet* Kalsås, Vidar Fagerheim (2011): *Minoritetar på utstilling: Framstillinga av samane og romanifolket sin historie på museumsutstillingar*, Masteravhandling i Historie ved Universitetet i Bergen
- Kalsås, Vidar Fagerheim (2014): *Romanifolket: Frå omstreifere til nasjonal minoritet*, innlegg Historikerdagene 2014.
- Karlsen, Ludvig m.fl. (1993): *Tavringens rakripa. Romani-folkets ordbok*

²⁸ Borge, Liv (Andersen) (1998): *Solen og månens barn: En taterkvinnes beretning*, Aschehoug; Andersen, Liv (2009): *Frykten for å bli hentet*, Conflux

²⁹ Borge, Liv (Andersen) (1998): *Solen og månens barn: En taterkvinnes beretning*, Aschehoug, s. 25.

³⁰ Se for eksempel Kalsås, Vidar Fagerheim (2014): *Romanifolket: Frå omstreifere til nasjonal minoritet*, innlegg Historikerdagene 2014.

- Karlsen, Ludvig (1994): *Fra landstryker til landsevangelist*
- Lindstrøm, Karl (1994): *Med evangeliet langs landeveien*
- Møller, Arvid (1974): *Tater-Dronningen: Marie Loviene - Stor Johans datter*, Luther Romanifolkets landsforening (1997): *Tatere før og nå: Oppreisning for en folk*
- Romanifolkets landsforening (1999): *En tater forteller: Oppreisning for en folk*
- Rydberg, Robert (1994): *Uten livets rett/Flyktning i eget land*

Kilder

- Oslo byarkiv, privatarkiv A-70111 Ludvig Karlsen*, Ulike dokumenter og manuskripter om veknelsen og tidlig politisk organisering.
- Oslo byarkiv, privatarkiv A-70112 Kai-Samuel Vigar dt*, Dokumentasjonsprosjektet *Romanimanus rakrar avri* (2011–2012), Filmopptak fra Evangeliesenteret/ES-TV, blant annet intervjuer med Ludvig Karlsen, Ludvig Karlsen i samtale med Jostein Vist og filmopptak fra romanistevner på 1990-tallet og litteratur.
- St.prp. nr. 80 (1997–98): Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter, kap. 6. Høringsuttalelser.

Undervedlegg 1

Frem fra skyggen

Av Jim Karlsen

Vorsnus honkar trasj (vi er redde). Skremt av fortiden fordi vi er romanifolk, kalt «taterpakk», «splint», «fant», «omstreifere» og «tjuvepakk». Mistenkeliggjort og påklistret mange negative karakteristikker og stempler. Ødelagt av alle overgrep storsamfunnet hadde påført oss. Vi var hatet, og vi hatet hverandre. Holdninger utenfra gjorde at det følte som alt håp var ute for kulturen, språket og levemåten som romanifolk. En radikal opplevelse som skapte forandring kom likevel på slutten av 1970- og starten av 1980-tallet, som sendt fra oven. Det startet på forunderlig vis: «Herman har blitt religiøs!» Noen nyomvendte romani skulle nå «redde sitt folk» og forberede dem på etterlivet i himmelen. Religion var en arv fra forfedrene som gjennom flere generasjoner satt langt inne i sjelen, en arv myndighetene ikke klarte å hviske ut gjennom alle assimileringstiltakene. Det hadde vært omvendelse blant de reisende ved tidligere tilfeller, blant annet da Maran Ata bevegelsen hadde sin storhetstid i Norge, og særlig Åge Samuelsen var sentral i vekkelsen. En onkel av min far, Karl Karlsen, bosatt på Eidskogen med sin Amanda og barna, reiste til og med som predikant. Men så! Det ble arrangert «vekkelsesmøte på Melkebaren» i Brumunddal i Hedmark. Predi-

kantene var nyomvendte Ludvig, hans far, Valentin, og min eldste bror, Herman, alle med etternavn Karlsen. «Melkebaren», eller «Grøtbaren» som noen kalte den, var stappfull av «reisende» og noen få fastboende. Blant disse var Ivar Solberg fra pinsemenigheten Filadelfia i Hamar, som ville se hva dette var for noe. Det var ikke mange som våget å delta på «tatermøter». Budskapet var radikalt og tydelig: «Omvend deg fra din synd, for Jesus kommer snart». Det å være romani/tater følte for mange nesten som en synd i seg selv, og det var i hvert fall en belastning Mange reisende omvendte seg der, og utviklingen fortsatte. Møtene flyttet inn i Filadelfia i Hamar. Menigheten tok imot disse romanifolkene, mange av dem mørke og skumle, med åpne armer. Det stoppet heller ikke der, men spredde seg til hele pinsebevegelsen. Vekkelsen nådde mange romanifolk/tatere flere steder i Norge, spesielt på østlandsområdet og Hedmark. Lokalsamfunnet ble også berørt, og det ble fortalt at til og med kriminaliteten ble redusert.

Vi som før levde i skyggen og måtte skjule vår etnisitet, vågde oss nå frem i lyset, og var glad over å bli godtatt av det vi kalte «ordentlige folk». Vi fikk på en måte en form for ny identitet. De omvendte var ikke lenger bare «tatere», men brødre og søstre. Vi følte oss godtatt av en som ikke gjorde forskjell på folk, men som elsket oss slik som vi var. Vi fikk oppleve våre forfedres Gud, Jesus Kristus. Vi ble tilgitt, og lærte selv å tilgi. Jeg tror at også dette var med på å gi romanifolket/tatere – «splintene», «fantene», eller hva folk måtte ha av nedsettende betegnelser på oss, et nytt ansikt overfor både lokal- og storsamfunnet, myndigheter og maktfigurer i Norge. Mange av

oss reiser i dag som predikanter, evangelister eller innehar tjenester innenfor det kristne fellesskapet i både Norge og andre land. Ikke minst sangen og musikken har bidratt til å synliggjøre oss som et eget folk, som en etnisitet, som har båret arven videre fra generasjoner. Det synges og spilles høylytt – på de religiøse møtene og, ikke minst, rundt bålet på stevner og kulturtreff under sommerhalvåret og ved campingvogna. Kristendommen gir likhet for alle, samme hvilken etnisitet, hårfarge eller hudfarge du har. Følelsen av å

bli hørt, å bli sett, og å bli trodd på, er den beste oppreisning. Det å bli medregnet, respektert, oppleve følelsen av å ha menneskeverd «gjør noe med deg som menneske!» Kanskje mange flere fra storsamfunnet og myndighet burde vært med på møtet på «Melkebaren», eller «Grøtbaren», i Brumunddal.

Takk Gud for de som valgte å tro på oss, å ta oss som vi er. Med vennlig hilsen Jim, den ringeste av dere alle.

Vedlegg 6

Dagens situasjon

Levekår og livskvalitet blant tater/romanifolk

Av Monica Five Aarset og Ragnhild Nordvik

1 Innledning

Denne studien er gjennomført som et delprosjekt på oppdrag for Tater-/romaniutvalget. Ifølge mandatet skal utvalget undersøke og beskrive utviklingen av norske myndigheters, institusjoners, organisasjoners og andre virksomheters politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket frem til i dag.¹ Politikken overfor taterne/romanifolket hadde fra slutten av 1800-tallet og frem til midten av 1980-tallet som målsetting å avvikle «omstreifervesenet». Målet for utvalgets arbeid er ifølge mandatet at det skapes en felles forståelse av hva som faktisk skjedde, og hvilke konsekvenser og virkninger det hadde for enkeltpersoner og for gruppen – blant annet med henblikk på deres leveste, kultur og språk. Utvalget skal med andre ord ikke bare gå inn på hva som har skjedd tidligere, men også vurdere dagens situasjon – og eventuelle utfordringer personer av tater-/romanislekt møter i dagens Norge. Formålet med dette delprosjektet er derfor å undersøke dagens situasjon og belyse visse levekårsutfordringer blant personer med tater-/romanibakgrunn. Studien tar for seg temaer knyttet til oppvekst, utdanning, arbeid og

møter med myndigheter og offentlige instanser. I tillegg er vi etter innspill fra blant andre medlemmer i Tater-/romaniutvalget og utvalgets ressursgruppe blitt enige om særlig å vurdere kunnskap om og formidling av kunnskap om tater/romanifolk i skolen, utfordringer knyttet til diskriminering på campingplasser samt bruken av og forholdet til romanispråket. Rapporten er dermed ikke en tradisjonell levekårsstudie, men snarere en sammensatt studie som skal inngå som bakgrunnsdokumentasjon for Tater-/romaniutvalget.

Da rapporten er skrevet som en del av Tater-/romaniutvalgets arbeid og skal bidra til å oppfylle utvalgets mandat, som blant annet er å undersøke konsekvensene norske myndigheters politikk har hatt for enkeltpersoner og tater/romanifolk som gruppe, er det naturlig at flertallet av dem vi har vært i kontakt med, er blant dem som på mange måter har vært berørt av myndighetenes politikk. Studien kan følgelig ikke leses som en kartlegging av de generelle levekårene for alle med tater-/romanibakgrunn, men bør snarere betraktes som en presentasjon av *visse* utfordringer som *enkelte* i befolkningsgruppen står ovenfor. Dette innebærer også at rapporten i stor grad er *problemorientert*. Den dekker med andre ord kun enkelte sider av livssituasjonen til personer som identifiserer seg som tater/romanifolk, og gir ingen helhetlig beskrivelse av for eksempel tater/romanifolks hverdagsliv.

Studien er i all hovedsak basert på kvalitative intervjuer med voksne personer av tater-/romanislekt, samt intervjuer med et begrenset utvalg av representanter for kommunale offentlige instanser (grunnskole, NAV, barnevernskontor).

Sentrale problemstillinger som belyses i rapporten, er:

- Hvilke utfordringer møter personer med tater/romanibakgrunn i arbeidsliv, skole- og utdanningssystem samt det offentlige tjenesteapparatet?

¹ En stor takk til alle med tater-/romanibakgrunn som er blitt intervjuet; takk for at dere har delt av deres tid, erfaringer og kunnskap. Takk også til utvalgets ressursgruppe og andre personer i tater-/romanimiljøene som har hjulpet oss med å komme i kontakt med personer som vil bli intervjuet. Vi vil også takke ansatte i et utvalg skoler, barnevernskontor, NAV-kontor, samt et utvalg campingplasseiere for at de tok seg tid til å bli intervjuet av oss. Det er flere personer som har bidratt til denne rapporten: Marit Lomundal Sæther har gjennomført intervjuene med campingplasseiere og har stått for store deler av utformingen av kapittel 9; Maria Holter har vært vitenskapelig assistent på deler av prosjektet, og har bidratt informasjonsinnhenting, transkribering og analyse; Eivind Digranes har fått intervjuer med utvalgte NAV-kontor og skoler og transkribert intervjuer; Anniken Hagelund og Hilde Lidén ved Institutt for samfunnsforskning som har vært faglige sparringspartnere; Hilde Lidén har i tillegg vært med på intervjuer med utvalgte offentlige instanser, og bidratt med tekstbidrag og analyse.

- Hvilke konsekvenser har tidligere tiders politikk for folkegruppens relasjon til storsamfunnet og offentlige institusjoner i dag?
- Hva betyr tidligere generasjoners erfaringer for nye generasjoner, for eksempel når det gjelder skole og arbeid?

Tater-/romanibefolkningen er sammensatt, den består av individer med ulike erfaringer, tilpasninger, referanserammer og forhold til sin bakgrunn, og data i denne undersøkelsen er ikke representative i statistisk forstand. Fordi vi har intervjuet et sammensatt utvalg personer med tater-/romani-bakgrunn, kan vi likevel peke på visse sentrale problemstillinger og belyse mønstre og sammenhenger. Vi vil bruke variasjonen i datamaterialet til å tydeliggjøre ulike posisjoner og livssituasjoner som vi mener er vesentlige, og peke på spenninger og utfordringer knyttet til disse.

1.1 «Tatere», «romanifolk», «reisende» – hvem snakker vi om, og hvilke begreper brukes?

«Vandriar», «tater», «romanifolk», «reisende», «omstreifere» – ulike benevnelse er anvendt på gruppen til ulike tider og på ulike steder i Norge, både av dem som tilhører folkegruppen og av utenforstående. Opp gjennom historien er disse ofte blitt brukt stigmatiserende. «Tater» har vært brukt på Østlandet, «splint» på Vestlandet og «fant» på Sørlandet. Begrepet «omstreifer» ble benyttet av norske myndigheter helt til 1980-tallet. Det eksisterer i dag svært ulike meninger blant personer av tater-/romanslekt og mellom organisasjoner og foreninger om hvilke begreper som bør brukes. Noen omtaler seg selv som «tater», mens andre reagerer svært negativt på bruken av denne betegnelsen og mener at det offisielle navnet på folkegruppen skal være «romani». Flertallet av dem vi har snakket med, bruker selv begrepet «reisende(s)» om folkegruppen. Siden denne rapporten er skrevet i forbindelse med Tater-/romaniutvalgets arbeid, vil vi i all hovedsak gjennomføre begrepet «tater/romanifolk». Begrepet «reisende» vil imidlertid benytte når vi gjengir empirisk materiale i de tilfeller personene vi har intervjuet, bruker det selv.

Taterne/romanifolket har en lang historie i Norge, og de første slektene skal ha kommet til Norge på 1500-tallet.² Spørsmålet om hvem

tatere/romanifolk er, har vært gjenstand for mange vurderinger opp gjennom tidene. Ofte har spørsmålet vært knyttet til vurderinger av folkegruppens opprinnelse. Med henvisning til tidligere forskning, spesielt språkforskning, sies det i St.meld. nr. 15 (2000–2001) *Nasjonale minoriteter i Norge – Om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar* at romanifolket kan ha samme opphav som rom (som også kalles sigøynere), men at det også kan dreie seg om en gruppe med et annet opphav, uten at dette er nærmere presisert.³ Også innad i folkegruppen er det i dag ulike syn på opprinnelse og historie. Noen vektlegger slektskapet med rom mer enn andre. Uavhengig av synet på opprinnelse og historie regner imidlertid de fleste tater/romanifolk seg som en egen folkegruppe.

Tatere/romanifolk er som gruppe blitt hardt rammet av fornorsknings- og assimileringspolitikken som ble ført fra siste halvdel av 1800-tallet og frem til midten av 1980-årene.⁴ Norske myndigheter førte en politikk som tok sikte på å endre omreisende tateres/romanifolks levesett. De ble pålagt å skaffe seg fast arbeid og fast bosted og sørge for regelmessig skolegang for barna. Den praktiske gjennomføringen av den statlige politikken overfor tater/romanifolk ble lagt til en privat kristen forening, Foreningen til motarbeidelse av omstreifervesenet, som i 1935 skiftet navn til Norsk misjon blant hjemløse (heretter kun kalt Misjonen). I 1907 ga regjeringen gjennom en resolusjon Misjonen i oppgave å utføre bosettingen av de reisende etter løsgjengerlovens § 7 og 8. Misjonens viktigste satsningsområder var tiltak for å få gjort tater/romanifolk bofaste, og tiltak rettet mot barn av tater/romanifolk. Misjonen drev barnehjemsinstitusjoner og to arbeidskolonier, Svanviken arbeidskoloni på Nordmøre og Bergfløtt arbeidskoloni i Buskerud. Omsorgsovertakelse og bortplassering av barn med tater-/romanibakgrunn var et ledd i norske myndigheters assimilasjonspolitik gjennom nesten hele 1900-tallet, og helt fra første stund utgjorde arbei-

³ St.meld. nr. 15, *Nasjonale minoriteter i Norge – Om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar*, 2000–2001

⁴ Bjerkan, Lise og Linda Dyrild, «Stolthet og stigma: Fortellinger om det å være tater i dag», i *Romanifolket og det norske samfunnet*, Hvinden, Bjørn (red.), Oslo: Fagbokforlaget, 2000; Dyrild, Linda og Lise Bjerkan, *Om likhet, likeverd – og annerledeshet: et antropologisk blikk på tateres livshistorier*. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 1999; Halvorsen, Rune, *Taternes arbeid for oppreisning og anerkjennelse i Norge*, Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2004; Hvinden, Bjørn (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Bergen: Fagbokforlaget, 2000

² Minken, Anne, «Taterne – etnisitet og opprinnelse», i *Tidskriftet Rødt!*, nr. 1, 2012, [Lest på:] <http://marxisme.no/anne-minken> [Lest 30.4. 2014]

det med barn kjernen i Misjonen virksomhet.⁵⁶ Fra organisasjonen ble opprettet i 1897 til 1986 administrerte den bortsettelsen av mellom 1100 og 1500 barn av tater/romanifolk. Barna ble plassert i barnevernsinstitusjoner, de fleste i Misjonegens egne institusjoner, eller i fosterhjem. Den aktive politikken overfor barna førte til stor frykt i tater-/romanimiljøene, og mange forteller om hvordan familien valgte ulike strategier for å unngå at myndighetene skulle ta barna.

Misjonen fikk statlig støtte til sitt arbeid, og samarbeidet ofte nært med lokale myndigheter i utførelsen av det. Særomsorgen ble gradvis avsluttet på slutten av 1980-tallet. Misjonen ble lagt ned i 1986 og omgjort til Kirkens Sosialtjeneste i 1987, og Svanviken familiesenter ble omlagt i 1989.

1.1.1 Nasjonal minoritet

I likhet med jøder, kvener, skogfinner og sigøyner/rom har taterne/romanifolket siden 1998 hatt status som nasjonal minoritet i Norge. Da sluttet Norge seg til *Europarådets rammekonvensjon til beskyttelse av nasjonale minoriteter*, som trådte i kraft året etter. Dette medførte at staten forpliktet seg til å bidra til at nasjonale minoriteter skal ha reelle muligheter til å videreføre sin kultur og sitt språk, i tillegg til at de omfattes av samme diskrimineringsvern som andre norske borgere. Europarådets rammekonvensjon spesifiserer forpliktelser som danner det prinsipielle og juridiske grunnlag for statlig politikk overfor nasjonale minoriteter. I tillegg til rammekonvensjonen om vern av nasjonale minoriteter er minoritetspolitikken bundet av den europeiske pakten om regions- og minoritetsspråk (ECRML) av 1998. I Norge har romani og romanes status som minoritetsspråk.

Status som nasjonal minoritetsgruppe gir en legitim rett til å vedlikeholde eget språk, religion og kultur, og forskjellene de representerer, skal

møtes med likeverd og respekt. At gruppene har fått denne posisjonen, har en symbolsk betydning i form av anerkjennelse. Hva dette medfører i praksis, er mindre avklart. Europarådets rammekonvensjon åpner for tiltak som skal sikre likebehandling og særlige rettigheter, for eksempel i form av tilskudd til kulturelle tiltak eller institusjoner. Som del av myndighetenes oppreisningspolitikk ble det opprettet to kollektive kompensasjonstiltak. Stiftelsen Romanifolkets/taternes kulturfond (RT-fondet) ble opprettet som en kollektiv oppreisning for overgrepene mot taterne/romanifolket, gjennom St.meld. nr. 44 (2003–2004).⁷ Opprinnelig skulle det være et romanifolkets fond på 75 millioner kroner, der avkastningen «vil brukes til tiltak og aktiviteter som fremmer bevaring og utvikling av romanifolkets/taternes kultur, språk og historie, foruten å dekke kostnader til et sekretariat og en rådgivningstjeneste».⁸ Stiftelsen ble etablert i 2007, og har siden den gang delt ut økonomisk støtte til en rekke ulike kulturprosjekter og -tiltak. Det ble også etablert en veiledningstjeneste for å hjelpe folk med å søke erstatninger. Finansieringsmodellen for stiftelsen ble endret høsten 2013, til å bli årlige bevilgninger over statsbudsjettet. Museumsutstillingen Latjo Drom er en permanent utstilling ved Glomdalsmuseet som åpnet i 2006. Formålet med utstillingen er å skape økt forståelse og kunnskap om taterne/romanifolket. Blant tater/romanifolk er det imidlertid svært delte meninger om i hvilken grad *Romanifolket/taternes kulturfond* (RT-fondet) og *Latjo Drom* fungerer som en kollektiv kompensasjon. I intervjuene med tater/romanifolk har flere ytret skepsis og bekymring for hvordan RT-fondet driftes. De hevder at RT-fondet i sine tildelinger favoriserer «sine egne», at personer tilknyttet RT-fondet ikke har den riktige kompetansen, og at de ikke er villig til å tilknytte seg folk med den riktige kompetansen, samt at det ikke føres god nok økonomisk kontroll.

1.1.2 Hvor stor er gruppen i dag?

Det finnes ingen oversikt over hvor mange tater/romanifolk det er i Norge i dag. Dette henger sammen med at det her til lands ikke føres registre basert på etnisk tilhørighet.⁹ I St.meld. nr. 15

⁵ Haave, Per, «Sterilisering av tater – kirurgi på 'rasemes-sig' grunnlag?», i *Romanifolket og det norske samfunnet*, Bjørn Hvinden (red.), Bergen: Fagbokforlaget, 2000, s. 54

⁶ Se også Pettersen, Karen-Sofie, *En kvalitativ studie av tiltak mot barn av tater i perioden 1914–1986*, Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU, Hovedoppgave i sosiologi, rapport fra delprosjekt, prosjekt: Forskning om tater (Norges forskningsråd), 1997; Pettersen, Karen-Sofie, *Forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*. Rapport fra delprosjekt. Prosjekt: Forskning om tater (Norges forskningsråd), Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU, 1999; Pettersen, Karen-Sofie, *Tatere og Misjonen. Mangfold, makt og motstand*, Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring, rapport 2/05, 2005; Nordvik 2015 og Thorsnes 2015

⁷ St.meld. nr. 44, *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningskadelidende samer og kvener*, 2003–2004

⁸ Ibid., s. 45

⁹ Med unntak av Sametingets valgmanntall, som føres i tilknytning til folkeregisteret.

(2000–2001) anslås det noen tusen¹⁰, mens tallet av enkelte tater-/romaniorganisasjoner anslås til mellom 10 000 og 30 000.¹¹ Hvilket anslag man baserer seg på, avhenger av hvordan man avgrenser gruppen. Baserer man seg på slektstilhørighet, slik at medlemskap i gruppen begrenses til etterkommerne av slekter som er registrert tidligere, for eksempel av Eilert Sundt (midt på 1800-tallet) og Misjonen, eller baserer man seg på selvdefinering? Ifølge rammekonvensjonen om nasjonale minoriteter er identitet som nasjonal minoritet, og dermed også som tater/romani, basert på selvdefinering. Hvordan «teller» man i så fall denne selvdefineringen? Tar man utgangspunkt i dem som er medlemmer av tater-/romaniforeninger og/eller har en identitet utad som tater/romani/reisende? Hva med dem som er opptatt av og stolte av at de er av tater-/romanslekt, men ikke vil at det skal komme ut og mener at deres bakgrunn ikke vedkommer andre enn dem selv og deres familie? Selvdefinering som tater/romani er ofte kontekstuell og situasjonsavhengig.¹²

Tar man utgangspunkt i selvdefinering, utelates dem som av ulike grunner ikke vet at de har tater-/romanibakgrunn; dem som ikke har vokst opp i sin biologiske familie og derfor ikke kjenner til sitt opphav, og dem som har vokst opp med biologiske foreldre, men hvor foreldre eller besteforeldre har holdt tater-/romanibakgrunnen skjult. Videre er det viktig å understreke at det selv om rammekonvensjonen vektlegger selvdefinering, er en sterk forståelse blant tatere/romanifolk at ikke «hvem som helst» kan definere seg som tater/romani. Forståelse av identitet er uløselig knyttet til slektsopphav. I tillegg vektlegger mange betydningen av «å ha vokst opp med levemåten», at man må ha levd på en spesiell måte for å kunne kalle seg tater/romani. For enkelte som har vokst opp på barnevernsinstitusjoner eller i fosterhjem, eller på andre måter har hatt sin oppvekst utenfor et tater-/romanimiljø, kan dette føre til en følelse av utenforskap når de oppsøker disse miljøene/organisasjonene.

¹⁰ St.meld. nr. 15 2000–2001, s. 6.

¹¹ Minken, Anne, «Romanifolk», *Store Norske Leksikon* 22.02.2015, [Lest på:] <https://snl.no/romanifolk> [Lest 02.05. 2015]; NRK, *Taterne krever 300 millioner*, 11.07.2003, [Lest på:] <http://nrk.no/norge/taterne-krever-300-millioner-1.510149> [Lest 02.05. 2015]. Her anslår Leif Bodin Larsen, styreleder i Romanifolkets Landsforening (i dag Taternes Landsforening), at det finnes et sted mellom 10 000 og 30 000 tatere/romanifolk i Norge.

¹² Jf. Bjerkan og Dyrli 2000.

1.1.3 En mangfoldig befolkningsgruppe

Som så mange andre grupper er tater-/romanibefolkningen uensartet og tilhører ulike slekter og bor på ulike steder i Norge. I tillegg er det forskjeller i utdanningsnivå og levekår, livssyn og i levemåter.¹³

En viktig del av levesettet til taterne/romanifolket har tradisjonelt sett vært at familiene, i hvert fall i deler av året, har reiste fra sted til sted, blant annet for å drive med handel og håndverk. Mange laget varer som de så reiste rundt og solgte i sommerhalvåret sammen med bruktgjenstander og antikviteter, duker og andre tøyvarer. Mennene drev mye med metallarbeid, og solgte klokker, kniver og hester, mens de vanligste handelsvarene for kvinner var innkjøpte ferdigvarer og håndarbeidsprodukter. Handelen skjedde i forbindelse med reisene, men også på messer og markeder rundt om i landet. Mange tatere/romanifolk hadde faste reiseruter. Langs kysten, fra Trøndelag og sørover, var båten deres vanligste transportmiddelet, spesielt i sommerhalvåret, og noen kombinerte også reising i innlandet med kystreising.¹⁴ Etter andre verdenskrig gikk mange over til reising mest i sommerhalvåret og i skoleferiene. Dette henger også sammen med endringen i dyrevernsloven i 1951, som gjorde det forbudt for tatere/romanifolk å reise med hest.

I dag er det fortsatt en del som reiser for å drive med handel og håndverkstjenester i vår- og sommermånedene. Bakover i historien hadde de ulike familiene og slektene faste reiseruter, og en del reiste store deler av året.¹⁵ Noen familier har reist store deler av året og har kun hatt midlertidige bosteder, andre har reist i sommerhalvåret og vært bofaste i vinterhalvåret, mens andre igjen har vært bofaste i generasjoner. Noen har bodd i, og reist med, båt, hele eller deler av året. I hvilken grad enkeltindivider og familier har levd på siden av eller vært integrert i storsamfunnet, varierer også.

Videre har de ulike erfaringer med myndigheter og Misjonen. Noen har vært direkte berørt av assimileringspolitikken som har vært ført og hatt direkte kontakt med Misjonen og myndigheter gjennom at de og/eller deres barn har vokst opp på barnevernsinstitusjoner og/eller i fosterfamilier, har hatt opphold på Svanviken og/eller fått

¹³ St.meld. nr. 15 (2000–2001).

¹⁴ Schlüter, Ragnhild, *De reisende: en glemt minoritet*, Levanger: Høgskolen i Nord-Trøndelag, 1990; St.meld. nr. 15 2000–2001.

¹⁵ St.meld. nr. 15 (2000–2001).

bostøtte av Misjonen. Andre som ikke har vært i den samme direkte kontakten, vil likevel ofte være berørt av den politikken som har vært ført gjennom at de for eksempel har måttet flytte hyppig for å unngå å komme i Misjonens eller myndighetenes søkelys, eller på grunn av lovgivning (for eksempel de tidligere nevnte endringen i dyrevernloven i 1951).

Det kan se ut til at assimileringspolitikken som har vært ført overfor tatere/romanifolk, har bidratt til å forsterke mangfoldet så vel som konfliktlinjene som i dag finnes i gruppen. I deler av miljøet er det spenninger mellom dem som har hatt en tilknytning til Misjonen eller er etterkomere av noen som hadde en tilknytning dit enten gjennom barnevern og/eller bosetting, og dem som ikke har hatt en slik relasjon. Det kommer blant annet til uttrykk gjennom at det finnes ulike organisasjoner og foreninger med ulike syn på hvordan tatere/romanifolk skal utforme sin rolle i samfunnet.¹⁶

Anne Minken beskriver hvordan tater-/romani-befolkningen preges av uenighet om opprinnelse og etnisk tilhørighet som kan skape skarpe konflikter, og hvordan forskjellige grupper ikke vil anerkjenne hverandre som «ekte».¹⁷ Minken peker på at et etnisk perspektiv som ikke tar hensyn til de store variasjonene mellom gruppene både i dag og i historisk perspektiv, med rette vil kunne karakteriseres som en «etnisitetsfelle». Etniske relasjoner eksisterer ikke i et tomrom, men er innebygget i sosiale og økonomiske strukturer. I likhet med andre har tatere/romanifolk både en etnisk identitet og en klassetilhørighet. En ensidig vektlegging av etnisitet på bekostning av klasse eller vice versa gir et overforenklet og misvisende bilde. Begge elementer hører med både i historiske undersøkelser og i analyser av den dagsaktuelle situasjonen.¹⁸

Det finnes også spenninger mellom ulike syn på hvilke deler av historien og dagens situasjon som skal vektlegges. Der noen tatere/romanifolk er opptatt av å få frem de mørke sidene av historien og dagens utfordringer for tatere/romanifolk, gir andre uttrykk for en sterk frustrasjon over at det kun er de negative aspektene som

kommer frem. De er bekymret over at de som «har klart seg bra», forblir usynlige.

1.2 Livssituasjon, levekår og livskvalitet i et kjønns- og generasjonsperspektiv

Dette prosjektet undersøker levekår og livsvilkår for tatere/romanifolk. *Levekår* brukes som et samlebegrep for menneskers situasjon og muligheter på mange felter. Levekår kan forstås som betingelser for velferd, og disse betingelsene beskrives ofte gjennom begrepene *ressurs* og *arena*.¹⁹ Som grunnleggende ressurser regnes gjerne utdanning, inntekt, arbeid og kontakt med familie og venner. Levekår formes også av arenaene (som arbeidsmarked eller nærmiljø) individuelle ressurser settes inn på.

Begrepet *livskvalitet* blir ofte brukt til å rette søkelyset mot mer subjektive aspekter ved menneskers livssituasjon, og kan defineres som enkeltmenneskers opplevelse av tilværelsen som god eller dårlig.²⁰ Mens levekårsforskningen hovedsakelig har benyttet seg av kvantitative metoder, har man forsøkt å måle livskvalitet gjennom mer kvalitative tilnærminger som samtaleintervjuer. Begrepet «livssituasjon» brukes i denne rapporten som en fellesbetegnelse på levekår og livskvalitet.²¹

I en rapport om levekårsforskning fra forskningsinstitusjonen Fafo argumenteres det for at det er viktig ikke bare å se på levekår i relasjon til livssituasjonen her og nå, men også med hensyn til livsløp.²² Videre vektlegges det at man må rette blikket mot årsaker og motiver som ligger til grunn for livssituasjonen; dårlige levekår i barndommen kan skape langsiktige problemer og utfordringer. Den situasjonen man til enhver tid befinner seg i, vil være farget av de sosiale og økonomiske betingelser som familie og slekt har levd under opp gjennom tidene. Selv om Norge er et land preget av små økonomiske forskjeller og med høy grad av sosial mobilitet innenfor befolkningen,²³ er det fremdeles slik at familiebakgrunn har betydning for hvilke økonomiske levekår vi

¹⁶ Se også Dyrli og Bjerkan 1999.

¹⁷ Minken, Anne, «Rom og romani – klasse og etnisitet», *Norske Historiedager 2014*, Universitetet i Oslo, 08.06. 2014, [Lest på:] <http://hf.uio.no/iakh/forskning/aktuelt/arrangementer/konferanser/2014/historiedagene/program/abstracts/anne-minken-rom-og-romani-klasse-og-etnisitet.pdf> [Lest 30.01. 2015]

¹⁸ *Ibid.*, s. 13.

¹⁹ Fyhn, Anders Brede og Espen Dahl, *Mot tredje generasjons levekårsforskning: livsløp, inntekt og levekår*. Fafo-notat 2000:1. Oslo: Fafo, 2000.

²⁰ Mastekaasa, Arne, Thorbjørn Moum, Siri Næss og Tom Sørensen, *Livskvalitetsforskning*, Oslo: Institutt for Samfunnsforskning, 1988, s. 13.

²¹ Se også Hegna, Kristin, Hans W. Kristiansen og Bera Ulstein Moseng, *Levekår og livskvalitet blant lesbiske kvinner og homofile menn*, NOVA Rapport 1/1999.

²² Fyhn og Dahl 2000, s. 8.

²³ NOU 2009: 10, *Fordelingsutvalget*, 2009.

oppnår senere i livet. Elevers skoleprestasjoner varierer i stor grad med foreldrenes utdanningsnivå²⁴, og økonomisk utsatthet ser ut til å gå i arv.²⁵ For eksempel viser studier av langtidseffekter av å vokse opp i familier som mottar sosialhjelp/økonomisk stønad at fattigdom, sosial ulikhet og sosial eksklusjon i vesentlig grad overføres mellom generasjoner i Norge i dag.²⁶

Samtidig påpekes det av Fyhn og Dahl at levekår ikke kun må betraktes som påførte tilstander, men også i noen grad som selvvalgte i den betydning at folk har ulike ideer om hva et godt liv er og derfor gjør ulike prioriteringer. Et eksempel her kan være at frihet i arbeidssituasjonen eller det å være hjemme med barn kan prioriteres fremfor økonomisk sikkerhet. Videre, det «gode liv» må forstås som et livsprosjekt, og velferden til den enkelte må sees i forhold til hvor i livsløpet man er og hvilken livsfase man gjennomgår.

Erfaringer med og opplevelsen av det å være reisende/tater/romani vil avhenge av en rekke aspekter ved ens identitet. Det vil for eksempel være påvirket av kjønn og generasjon; forventninger til og opplevelser av det å være tater/romani vil være forskjellig for kvinner og menn, og for yngre og eldre. Det vil også variere ut fra hvilken kontekst man befinner seg i.

Bakgrunn som tater/romani vil i noen tilfeller forme ens livssituasjon og ens mulighetsrom, men ikke alltid og ikke for alle. Etnisitet er kun ett av flere aspekter ved en persons identitet. Det er både individuelle variasjoner, og det vil avhenge av situasjon og kontekst hvor avgjørende etnisitet vil være. I en del sammenhenger vil det være helt andre aspekter ved en persons identitet eller bakgrunn som er avgjørende.

1.2.1 Generasjonsperspektiv

Forskning viser at hva som skjer i en generasjon, vil kunne påvirke det som skjer i senere generasjoner, selv om utfallet kan anta ulike former.²⁷ Traumer og virkningene av dem kan overføres

²⁴ Steffensen, Kjartan og Salah E. Ziade, *Skolerresultater 2008. En kartlegging av karakterer fra grunnskoler og videregående skoler i Norge*, Rapporter 2009/23, Statistisk Sentralbyrå, 2009.

²⁵ Se for eksempel Epland Jon og Mads Ivar Kirkeberg, «Inntektsmobilitet mellom generasjoner: går økonomiske levekår i arv?», *Samfunnsspeilet*, 3/2010.

²⁶ Se for eksempel Lorentzen, Thomas og Roy A. Nielsen, *Går fattigdom i arv? Langtidseffekter av å vokse opp i familier som mottar sosialhjelp*. Fafo-rapport 2008:14, Oslo: Fafo, 2008.

²⁷ Danieli, Yael (red.), *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York: Plenum Press, 1998.

som familiearv til generasjoner født etter at de traumatiske hendelsene har funnet sted, og familier kan bli bærere av bevisste og ubevisste myter, fantasier og forestillinger som ikke nødvendigvis er delt av storsamfunnet. Fra annen forskning om grupper som har vært utsatt for diskriminering og overgrep, brukes begrepet *kommunikativt minne* om et forhold til fortiden som er preget av at minner dannes og videreføres gjennom personlige samtaler.²⁸ Begrepet betegner generasjonsfelleskap der hendelser ligger relativt nært i tid. Dermed vil fortidens erfaringer fortsatt være en del av levende menneskers liv i den forstand at personer som er direkte berørt av hendelsene, fortsatt lever.

Denne forskningen finner at generasjonen som gjennomlever overgrep, kan være tause om sine erfaringer som en måte å komme seg videre i livet på.²⁹ Deres barn vil oppleve tausheten som uttrykk for erfaringene som er vanskelige å snakke om, de er klar over alvoret i disse, men kjenner lite til detaljer i hva foreldregenerasjonen har opplevd. Den følgende generasjonen vil ha et mer distansert forhold og i større grad forholde seg til erfaringene som kollektive minner.

Et *kollektivt* minne tar form så snart det er satt i gang tiltak slik at erfaringer ikke skal forsvinne med generasjonene som hadde disse erfaringene (organisasjoner, museer, litteratur o.l.).³⁰ Forhandlinger om identitet knyttes til både fortiden og nåtiden, men da vil tradisjoner og fellesskap fortolkes i lys av hvordan man betrakter historien i dag. Man vil også være opptatt av å finne plass til særtrekk innenfor det som er dagens livsbetingelser. Identifisering vil ofte være én av flere del-identiteter.

Forholdet til fortiden blant dagens tater/romanifolk vil være forskjellig ut fra generasjonen man tilhører. Datamaterialet gir også grunnlag for å dele inn i ulike generasjoner med ulik nærhet og forhold til formende hendelser og forståelser av hvem de er som folk. Begrepene over, *kommunikativt* versus *kollektivt* minne, kan være anvendelige for dette skillet. Mens den eldre generasjonen selv vil ha vokst opp i tiden da Misjonen var virksom, har flyttet ofte, har begrenset skolegang og

²⁸ Assmann, Jan, «Collective Memory and Cultural Identity», *New German Critique*, 65, Cultural History, 1995.

²⁹ Ibid.; Assmann 1999 i *Fortiden i nåtiden – Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigshistorie*, Lenz, Claudio, og Trond Risto Nilssen (red.), Oslo: Universitetsforlaget, 2011.

³⁰ Assmann 1995; Lenz, Claudia og Trond Risto Nilssen (red.), *Fortiden i nåtiden: Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigshistorie*, Oslo: Universitetsforlaget, 2011.

opplevd å bli diskriminert, vil livssituasjonen for de unge voksne være preget av foreldrenes erfaringer, men de har samtidig hatt andre betingelser for eget liv, og ser andre muligheter for sine barn.

Unge voksne vil ofte oppleve foreldres og besteforeldres erfaringer som et kommunikativt minne. Det kan være ulikt hvor mye av disse hendelsene som er fortalt og hvor mye de har erfart som taushet, uro og utrygghet, uten at de er blitt forklart og har forstått grunnene for dette. For dem som vokser opp i dag, vil familiens vanskelige fortid inngå i en bredere refortolkning av fortiden, bestående av både et kommunikativt minne og det som nå utvikles til et kollektivt minne.

En bevissthet om overføring av erfaringer og posisjoner over generasjoner kan også gjenfinnes i nyere perspektiver på diskriminering. I en rapport skrevet på oppdrag av det amerikanske forskningsrådet³¹ legges det vekt på *arenaer og oppsamlet diskriminering*.³² Her brukes betegnelsen *kumulativ* eller *oppsamlet diskriminering* for å understreke at diskriminering kan forekomme i samfunnet og hope seg opp på tvers av arenaer som arbeids- og boligmarkedet, skole og møter med offentlige instanser, men også på tvers av individuelle livsløp og generasjoner. Med *kumulativ diskriminering over generasjoner* vises det til hvordan langsiktige effekter av diskriminering kan virke gjennom generasjonene selv om diskrimineringen i samfunnet for øvrig skulle opphøre, eller til tross for at barna selv aldri opplever noen form for diskriminering. Med andre ord kan opplevelser av diskriminering blant foreldre eller besteforeldre redusere mulighetene og livssjansene til barna. I en kunnskapsgjennomgang av forskning på diskriminering av samer, nasjonale minoriteter og innvandrere i Norge peker Arnfinn Midtbøen og Hilde Lidén på at begrepet *kumulativ diskriminering* har relevans for forståelsen av situasjonen for samer og nasjonale minoriteter.³³ De hevder at:

[...]det er umulig å forklare eller forstå same-nes og de nasjonale minoritetens situasjon i Norge i dag – og da sikter vi til alt fra deres juridiske status til de utfordringer de står overfor – uten å ta inn over seg den historiske kontek-

sten som fornorskingspolitikken utgjør. Det betyr ikke at fortidens skygge er lik for dem alle, men at de historiske erfaringene med diskriminering i Norge er en viktig del av både gruppeidentitet og gruppebevissthet, og kan overføres til senere generasjoner.³⁴

Samtidig vil de ulike generasjonene vokse opp med ulike *livsvilkår* og *forventninger* etter som samfunnet endrer seg. Det er snakk om forhold og forventninger som barn vokser opp med i familien og sin sosiale omgangskrets og de betingelsene som den unge generasjonen erfarer gjennom utdanning, media og yrkesmuligheter. Når vi skal drøfte levekårene til tatere/romanifolk i dag, vil således et generasjonsperspektiv være vesentlig.

Det vil også være nødvendig å trekke frem et *barneperspektiv* som noe annet enn det foreldre- og besteforeldregenerasjonen har. Vi forstår barneperspektivet slik at det får betydning for hvordan vi analyserer dagens levekår på to måter. For det første har det med en *systematisk tilnærming til vilkårene* for denne generasjonens oppvekst og fremtid å gjøre, for eksempel hva det har å si at de i dag er i utdanningsinstitusjoner med økt oppmerksomhet på og kompetanse om sosialt og etnisk mangfold, og skal utdanne seg til et arbeidsliv med andre betingelser enn det foreldregenerasjonen hadde. Et barneperspektiv refererer for det andre til barns *doble rettsposisjon*. Et barn er både et selvstendig individ og del av foreldrenes privatliv. Respekt for privatliv og familieliv er grunnleggende menneskerettigheter. Barnekonvensjonen slår fast at foreldrene har hovedansvaret for barns oppdragelse og utvikling. I den norske barneloven tolkes *foreldreansvaret* som de plikter og rettigheter som følger av å være foreldre. Dette innebærer en plikt til å ha omsorg for barnet, og en rett til å bestemme over det i personlige forhold.³⁵ Foreldre gis veiledningsrett overfor sine barn, men denne er gjort avhengig av barns gradvise utvikling.³⁶ Barns medbestemmelse er samtidig et grunnleggende prinsipp. Et av de spørsmålene en økt internasjonal rettsliggjøring reiser, er hvordan nasjoner skal avveie krav om bl.a. minoritetsforeldres rett til å bevare sine tradisjoner versus barns rettigheter. Barn har rett

³¹ Blank, Rebecca M., Marilyn Dabady og Constance F. Citro, *Measuring racial discrimination*, Washington, DC: National Academies Press, 2004.

³² Se også Midtbøen, Arnfinn Haagensen og Hilde Lidén, *Diskriminering av samer, nasjonale minoriteter og innvandrere i Norge. En kunnskapsgjennomgang*, Rapport 2015:01, Oslo: Institutt for samfunnsforskning, 2015.

³³ Midtbøen og Lidén 2015.

³⁴ Ibid., s. 92.

³⁵ Smith, Lucy og Peter Lødrup, *Barn og foreldre: forholdet mellom barn og foreldre etter barneloven av 1981 med senere endringer*, 7. rev. utg., Oslo: Gyldendal Akademiske, [1981] 2006.

³⁶ Smith, Lucy, «Barnerett og foreldrerett» i *Hijab i Norge: Trussel eller menneskerett?*, Høstmælingen, Njål (red.), Oslo: Abstrakt forlag, 2004.

til å ha innflytelse på bestemmelser over eget liv, også rett til ikke å være del av en gruppe. Dette reiser visse prinsipielle spørsmål som gjenfinnes i dilemmaer som barn, foreldre og velferdsinstitusjoner møter daglig. Vil for eksempel språkopplæring eller undervisning på minoritetsspråk redusere mulighetene for barnas rett til lik utdanning og valgfrihet på sikt? Vil tradisjonsbasert og kjønnsespesifikk oppdragelse bryte med kravet om likhet og likeverd? Hvordan kan vedlikehold av felleskap og tradisjoner samtidig sikre fravær av nåtidige diskriminerende praksiser? Hvordan oppnå sosial mobilitet og anerkjennelse samtidig som minoritetsfellesskap vedlikeholdes?

Dette peker på *sentrale multikulturelle utfordringer*: hvordan samfunn med flere språklige, kulturelle og religiøse minoriteter skal fungere i praksis. Et sentralt spørsmål her er i hvilken grad *kulturell variasjon* er forenlig med *strukturell likhet*.³⁷ Et vesentlig element i denne sammenhengen er avveiningen mellom grupperettigheter og individuelle rettigheter. Med dette melder spørsmål seg om hvordan man kan oppnå et forlik mellom fellesmenneskelige behov, likeverd og særrettigheter, som den enkelte kan ha både som individ og som medlem av forskjellige fellesskap. I tillegg kommer spørsmål om forholdet mellom nasjonale minoriteters legitime rett til kulturbevaring og de levekårsutfordringene som kan oppstå som følge av praksiser som oppfattes som sentrale for gruppenes livsform.

En fersk kunnskapsoversikt over forskning på samer, nasjonale minoriteter og innvandrere viser at forskning på diskriminering av nasjonale minoriteter er nesten fraværende.³⁸ Midtbøen og Lidén peker på spenninger i dette forholdet:

Særlig problematisk blir det dersom forestillinger om kulturelle tradisjoner bidrar til fastlåste stereotyper om grupper uten at det egentlig er undersøkt om tradisjonene holdes ved like. Når det gjelder nasjonale minoriteter aktualiseres spørsmålet om kumulativ diskriminering dermed på en ny måte. På den ene siden er den norske statens historiske diskrimineringspolitikk viktig også for flere av disse gruppenes selvforståelse, som den er det for samene, noe som blant annet gir seg utslag i en betydelig skepsis til norske myndigheter. Men på den andre siden kan myndighetenes frykt for å

begå nye overgrep bidra til at praksiser som defineres som «kultur» bidrar til en reproduksjon av marginaliserte posisjoner i sosioøkonomisk forstand.³⁹

Dette er problemstillinger som er aktuelle for en del av de levekårsutfordringene vi peker på i denne rapporten.

1.3 Hva vet vi om livssituasjonen for tatere/romanifolk i dag?

Det eksisterer per i dag begrenset kunnskap om levekårene og livssituasjonen for tatere/romani-folket.⁴⁰ Det mangler forskning som kan gi innsikt i de ulike livsbetingelsene for denne befolkningsgruppen og nyansene i deres livsvilkår, og særlig erfaringene til den oppvoksende generasjonen. Mangel på pålitelig statistikk vedrørende nasjonale minoriteters situasjon er påpekt av den rådgivende komité for rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter.⁴¹ Den rådgivende komiteen har anbefalt utvikling av statistikk angående levekår for nasjonale minoriteter for å tilrettelegge tiltak for å bedre gruppenes situasjon. I sine rapporter til den rådgivende komiteen har norske myndigheter vist til at det i Norge ikke føres registre basert på etnisk tilhørighet, med unntak av Sametingets valgmannstall, som føres i tilknytning til folkeregisteret. Videre har myndighetene påpekt at mange innenfor de nasjonale minoritetene selv er meget skeptiske til registreringer basert på etnisk tilhørighet.

Det er imidlertid gjort undersøkelser og studier som på ulike måter omhandler livssituasjonen for tatere/romanifolk i nyere tid og som peker på sentrale utfordringer. Vi vil kort nevne noen av dem her.⁴²

³⁹ Ibid., s. 97.

⁴⁰ Lidén, Hilde, *Barn og unge fra nasjonale minoriteter. En nordisk kunnskapsoversikt*, Rapport 2005:007, Oslo: Institutt for samfunnsforskning, 2005, s. 8. Se også Midtbøen og Lidén 2015.

⁴¹ Den rådgivende komité for rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, *Uttalelse om Norge* (norsk versjon), Strasbourg, 12. september 2002; Den rådgivende komite for rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, *Andre uttalelse om Norge* (norsk versjon), Strasbourg, 5. oktober 2006; Den rådgivende komite for rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, *Tredje uttalelse om Norge* (norsk versjon), Strasbourg, 30. juni 2011.

⁴² Det som følger, er med andre ord ingen oversikt over studier som omhandler tatere/romanifolk per se, men kun et utvalg av noen relevante studier.

³⁷ Eriksen, Thomas Hylland, Samfunn, Oslo: Universitetsforlaget 2010.

³⁸ Midtbøen og Lidén 2015.

1.3.1 Solheim-utvalget

Sosialdepartementet opprettet 24. november 1976 et offentlig utvalg ledet av Ingrid Solheim (heretter kalt Solheim-utvalget) med det formål å utrede hvordan regjeringen kunne bedre «omstreiferne» kår og lette deres integrering i samfunnet. Utvalget leverte sin innstilling i 1980.⁴³ I henhold til sitt mandat skulle Solheim-utvalget skaffe oversikt over og foreta en generell vurdering av «omstreiferne» situasjon. Utvalget baserte seg på opplysninger fra Misjonen og på sosiale hjelpeinstansers oppfatning av «omstreiferne» situasjon. Solheim-utvalget sendte ut spørreskjema til alle sosialkontorene i landet med spørsmål om antall «omstreifere» i kommunen, i hvilken grad de var fastboende, hvilke problemer de slet med og hvilket inntektsgrunnlag de hadde. Det viste seg at sosialkontorene kjente til 1669 personer av omstreiferslekt fordelt på 123 av landets 454 kommuner. Tilbakemeldingene fra sosialkontorene var at 837 personer, det vil si ca. 50 prosent av gruppen, hadde sosiale problemer.⁴⁴ Solheim-utvalget konkluderer med at gruppen i gjennomsnitt hadde mer å stri med enn gjennomsnittet i den øvre befolkning, og at en vesentlig del av gruppen var uføretrygdet og/eller trengte sosialhjelp.

Solheim-utvalgets undersøkelse er den eneste av sitt slag, og derfor svært interessant. Samtidig er det ikke klart hva og hvem funnene den gjengir, sier noe om. Spørreundersøkelsen har gått ut til sosialkontorer, men det er uklart hva sosialkontorene baserer sine tilbakemeldinger på – om det er personer og familier de har vært i befatning med som sosialkontor, eller om det også er familier og personer de «kjenner til» av andre grunner, for eksempel fordi de har stått oppført som «omstreifere» i ulike arkiver, fordi det er kjent i bygda eller kommunen at de er tater/romanifolk osv. Utvalget påpeker selv at «det er vanskelig å si om antallet er riktig».⁴⁵

⁴³ NOU 1980: 42, *Omstreifere. Deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem*, 1980.

⁴⁴ Sosialkontorenes tall viste at 51 prosent mottok sosial stønad, 44 prosent hadde uføretrygd, mens ca. 30 prosent hadde inntekt av eget arbeid. De meldte at økonomi lot til å være det problemet de fleste slet med (ca. 51 prosent). Videre meldte sosialkontorene at 27 prosent hadde helseproblemer, 26 prosent hadde boligrelaterte problemer og 25 prosent hadde alkoholproblemer. Ifølge sosialkontorene hadde ca. 15 prosent mangelfull skolegang/utdanning, mens 12 prosent var kriminelt belastet og ca. 21 prosent hadde andre tilpasningsvansker (NOU 1980: 42).

⁴⁵ *Ibid.*, s. 25.

Solheim-utvalget ser på situasjonen for dem de definerer som «personer av omstreiferslekt». Som Marvik påpeker, er «personer av omstreiferslekt» en diffus betegnelse som ikke sier noe om kategoriseringsgrunnlaget utover slektskriteriet.⁴⁶ Videre, myndighetene hadde på dette tidspunktet allerede 100 års erfaring med å knytte betegnelsen «omstreiferne» til dem som var i kontakt med Misjonen, og som ofte hadde behov for økonomisk og sosial hjelp. Det kan stilles spørsmål ved i hvilken grad dette preget myndighetenes og sosialkontorenes perspektiv på gruppen de omtalte som «omstreifere». Et sentralt spørsmål er derfor om personer som var av tater-/romanislekt, men som hadde hatt liten/ingen befatning med Misjonen og/eller som ikke hadde noen sosiale problemer, ble forstått som «omstreifere» av sosialkontorene og dermed inkludert i undersøkelsen.

Solheim-utvalget anbefalte avvikling av særomsorgen og endring eller opphevelse av særbestemmelsene i lovgivningen. Særomsorgen ble antatt å medvirke til en passivisering av hjelpeapparatet og til å vedlikeholde en utskilling av «omstreiferne» fra den øvrige befolkningen. Å avvikle særomsorgen ble vurdert som et middel til å bedre integreringen av «omstreiferne» i resten av befolkningen.

1.3.2 Situasjonen etter avviklingen av Misjonen

Vel ti år etter Solheim-utvalgets rapport kom rapporten *Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføring av ansvaret til kommunene*,⁴⁷ finansiert av Sosialdepartementet. Ellen Marie Marvik finner at et flertall av sosialkontorene hun har vært i kontakt med, vurderer avviklingen av særordningene som positivt. De vektlegger at avviklingen har ført til mindre stigmatisering av gruppen. Samtidig er det også flere kontorer som trekker frem negative konsekvenser, som forverrede økonomiske vilkår for «omstreiferne». Marvik peker også på at en del sosialkontorer er usikre på hvordan de skal forholde seg til denne befolkningsgruppen, og etterlyser kunnskap og retningslinjer. Når det gjelder «omstreiferne» sosioøkonomiske situasjon, kommer det frem at en del husstander sosialkontorene kjenner til, har behov for mer enn

⁴⁶ Marvik, Ellen Marie, *Et merke ble satt på personer og slekter. Om taterne i Norge*, Institutt for sosialantropologi, Universitetet i Oslo, Hovedoppgave i sosialantropologi, 1983.

⁴⁷ Marvik, Ellen Marie, *Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføringer av ansvaret til kommunene*, Oslo: Sosialdepartementet, 1991.

sporadisk økonomisk bistand. Det rapporteres om et lite antall personer med arbeidsinntekt, og trygdeytelser (særlig uføretrygd) beskrives som en vesentlig inntektskilde. Videre beskrives barnas situasjon som problematiske. Ifølge sosialkontorene er de isolert overfor lokalsamfunnet, og de/foreldrene viser liten interesse for skolegang.

Marvik finner at de ansatte ved enkelte av sosialkontorene i intervjuene eksplisitt har utelukket flere lokale familier fra sine vurderinger om «omstreiferfamilier» fordi de fremstår som «integrert». ⁴⁸ Dette understreker at begrepet «omstreifer» for visse myndighetspersoner snarere ble ansett som en sosial enn som en etnisk kategori: Når familiene ble integrert i lokalsamfunnet, opphørte de å være «omstreifere».

Basert på intervjuene med tatere/romanifolk legger Marvik vekt på at de ikke utgjør en ensartet og hjelpetrengende gruppe, slik de tidligere særtiltakene gjennom Misjonen ga inntrykk av. Tatere/romanifolk er derimot høyst forskjellige individer med ulike erfaringer, tilpasninger, referanserammer og forhold til sin bakgrunn, påpeker hun. ⁴⁹ Marvik påpeker også det er de som har sosiale problemer, sosialkontorene kommer i kontakt med og baserer sine beskrivelser av gruppen på. Marvik beskriver samtidig hvordan mange «omstreifere» opplever seg som utsatt gjennom sin bakgrunn og tilhørighet, og at familier hun har intervjuet, selv trekker frem at de isolerer seg nettopp på bakgrunn av en grunnleggende redsel for inngripen overfor barna.

1.3.3 Forskningsrådsprogrammet

I perioden 1995–2000 ble det gjennomført et tverrfaglig forskningsprogram om politikken overfor tater-/romanibefolkningen. Forsknings-satsningen var et svar på krav som ble fremsatt fra ulike hold, deriblant fra representanter fra taterne/romanifolket og Den norske Helsingforskomité, om at det måtte foretas en grundig og uavhengig undersøkelse av politikken som hadde vært ført overfor tatere i Norge på 1900-tallet og konsekvensene politikken har hatt for gruppen. ⁵⁰ Hoveddelen av forskningen knyttet til forskningsprogrammet var av historisk art, som for eksempel å ta for seg barnevernspraksis ⁵¹ og steriliseringsloven ⁵², mens to prosjekter var rettet mot

dagens situasjon ved århundredskiftet: et prosjekt basert på intervjuer som belyste erfaringer med å tilhøre gruppen tater/romani samt informantenes forvaltning av identitet og tilpasning ⁵³, og et prosjekt som analyserte organiseringen og mobiliseringen blant tatere/romanifolk, forholdet til sentrale myndigheter og massemedia. ⁵⁴ Studiene viser at det var oppsamlet mye bitterhet og harme blant dem som var utsatt for tiltakene innrettet mot folkegruppen. Dyrliid og Bjerkan beskriver hvordan deres informanter fremdeles møtte fordommer og negative oppfatninger om tatere/romanifolk i majoritetsbefolkningen, og at det å være tater/romani fortsatt var en stigmatisert identitet. ⁵⁵ Samtidig beskriver studiene at det de siste tiårene frem mot 2000-tallet hadde vokst frem en stadig tydeligere sosial bevegelse blant tatere/romanifolk, og at de møtte større respekt og aksept fra politiske og sosiale eliter. Dette hadde bidratt til at en del oppfattet det som lettere å være åpen om sin bakgrunn.

1.3.4 Kultur- og skoleprosjekt

Tilpasset utdanning for tatere/romanifolk er et tema som har vært reist av ulike interesseorganisasjoner samt av Helsingforskomiteen og den rådgivende komité for rammekonvensjonen om nasjonale minoriteter. Et kultur- og skoleprosjekt, kalt *Taterfolket fra barn til voksen*, ble i 2002 initiert av representanter for daværende Romanifolkets Landsforening (senere Taternes Landsforening), som var bekymret for skolegangen til barn med tater-/romanibakgrunn. Prosjektet bestod av to delprosjekter: et skoleprosjekt og et kulturprosjekt. I skoleprosjektet var et sentralt mål å bidra til å virkeliggjøre myndighetenes intensjoner om å tilpasse tater-/romanifolks reisekultur med sikte på å fremme lik rett til utdanning på alle nivåer. I kulturprosjektet var det sentrale målet å ta vare på «taterkulturen som en likeverdig minoritetskultur i det norske samfunnet». ⁵⁶ Prosjektet fant at enkelte barn hadde svak tilknytning til skolen, i form av høyt fravær og frafall før grunnskolen var gjennomført. ⁵⁷ Prosjektet, som ble gjennomført

⁵³ Bjerkan og Dyrliid 2000.

⁵⁴ Halvorsen, Rune, «Etnisk mobilisering i en brytningstid», i *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Hvinden, Bjørn (red.), Bergen: Fagbokforlaget, 2000; Halvorsen, Rune, *The paradox of self-organization among disadvantaged people. A study of marginal citizenship*. Avhandling (dr.polit.), Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim, 2002.

⁵⁵ Dyrliid og Bjerkan 1999.

⁴⁸ Ibid., s. 27.

⁴⁹ Ibid., s. 117.

⁵⁰ Hvinden 2000, s. 7.

⁵¹ Pettersen 1999.

⁵² Haave 2000.

som et samarbeid mellom Taternes Landsforening, Dronning Mauds Minne Høgskole for førskolelærerutdanning og Høgskolen i Sør-Trøndelag, konkluderte med at skolen ikke tilrettela undervisningen tilstrekkelig for denne elevgruppen. Prosjektet foreslo alternative undervisningsformer for elever ved reiser og økt oppmerksomhet og anerkjennelse av tateres/romanifolks kultur og historie i skolens pensum.⁵⁸ En ny studie fra Institutt for samfunnsforskning viser at tater-/romanifolk i liten grad vies oppmerksomhet i læremidler og i undervisning.⁵⁹

1.3.5 Registerbasert levekårsundersøkelse: dødelighet og utdanning

Som et ledd i Tater-/romaniutvalgets arbeid er det gjennomført en registerbasert undersøkelse av dødelighet og utdanningsnivå med utgangspunkt i Misjonens klientarkiv.⁶⁰ Undersøkelsen ser på dødelighet og utdanning i to kohorter. «Dødelighet» er et statistisk begrep og er i denne sammenheng målt som andelen i en gruppe som har dødd eller overlevd fram til måletidspunktet ved utgangen av 2013. I den første kohorten (utvalg 1), som består av personer født i perioden 1941–1955, sammenliknes dødelighet med gjennomsnittet av den norske befolkningen. I den andre kohorten (utvalg 2), bestående av personer født i perioden 1956–1970, undersøkes utdanningsnivået og sammenliknes med gjennomsnittet av befolkningen.

Undersøkelsen av utvalg 1 finner at dødeligheten er mer enn tre ganger høyere enn for gjennomsnittet av befolkningen. Overdødeligheten fremstår som særlig høy for den yngste gruppen (født 1951–1955), med over fire ganger den gjen-

nomsnittlige dødeligheten. Mennene i denne gruppen synes særlig utsatt. Det samlede bildet av betydelig overdødelighet er klart og utvetydig.

Forskerne bak undersøkelsen påpeker at det er vanskelig å finne noen grupper som har tilsvarende overdødelighet som dette utvalget. De finner bare én gruppe som har en overdødelighet på samme høye nivå, og det er en gruppe som har vært registrert som (uføre) pensjonister ved folketellingene i både 1960, 1970 og 1980. Gruppen er liten (godt under én prosent av befolkningen), og mange vil ha hatt kronisk sykdom alt fra tidlig alder.

Når det gjelder utdanningsnivået i utvalg 2, finner forskerne at det er svært lavt sammenliknet med gjennomsnittet i samme aldersgruppe blant befolkningen totalt. Bare snau 20 prosent av tater-/romanifolket i utvalget har tatt videregående eller høyere utdanning, mot nesten 70 prosent i samme aldersgruppe blant befolkningen totalt. I motsatt ende har vi en overrepresentasjon av befolkningsgruppen som har grunnskole som oppgitt høyeste utdanning (57 prosent). Kategorien «ingen/uoppgitt utdanning» er også oppsiktsvekkende høy (23 prosent).

Forskerne konkluderer med at det er helt åpenbart at vi har å gjøre med en svært utsatt gruppe. Det er imidlertid viktig å påpeke at den registerbaserte undersøkelsen har sitt grunnlag blant personer som har mapper i Misjonens klientarkiv, det vil si personer og familier som har vært i kontakt med Misjonen. Gruppen er dermed ikke representativ for alle med tater-/romanibakgrunn. Som forskerne understreker, er en slik representativ gruppe svært vanskelig å finne.

1.3.6 Oppsummering

Utfordringer knyttet til utvalg og representativitet preger det meste av forskningen på tater-/romanifolk, og har bidratt til at det per i dag ikke eksisterer tilstrekkelig kunnskap om levekår og livssituasjon for denne gruppen. På tross av disse metodiske manglene tyder mye på at en relativt stor andel av tater-/romanibefolkningen har store sosioøkonomiske utfordringer.

Det er en rekke temaer hvor det på nåværende tidspunkt er gjort lite forskning. En nordisk kunnskapsoversikt fra 2005 over forskning på barn og unge fra nasjonale minoriteter konkluderer med at det mangler forskning som kan gi innsikt i de ulike livsbetingelsene for minoritetsbefolkningen, nyansene i livsvilkår og erfaringene til barn som vokser opp med en minoritetstilhørighet.⁶¹ Videre påpekes det i en fersk kunnskapsoversikt over

⁵⁶ Larsen, Anne-Mari, Kari Hoås Moen, Anna Gustavsen, Anne Bonnevie Lund og Bente Bolme Moen, *Taterfolket fra barn til voksen: et skole- og kulturprosjekt*, Trondheim: Dronning Mauds Minne Høgskole for førskolelærerutdanning/Høgskolen i Sør-Trøndelag/Taternes Landsforening, 2009, s. 10.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Lund, Anne Bonnevie og Bente Bolme Moen, «Taterne i Norge – fra utstøting til inkludering?», i *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*, Lund, Anne Bonnevie og Bente Bolme Moen (red.), Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2010.

⁵⁹ Midtbøen, Arnfinn Haagesen, Julia Orupabo og Åse Røthing, *Beskrivelser av etniske og religiøse minoriteter i læremidler*, Rapport 2014:010, Oslo: Institutt for samfunnsforskning, 2014a; Midtbøen, Arnfinn Haagesen, Julia Orupabo og Åse Røthing, *Etniske og religiøse minoriteter i læremidler. Lærer og elevperspektiver*, Rapport 2014:011, Oslo: Institutt for samfunnsforskning, 2014b.

⁶⁰ Ellingsen, Dag og Siw Beate Lilleaas, *Levekårsundersøkelse romanifolket/tater. Registerbasert undersøkelse om dødelighet og utdanning*, 2015. Vedlegg til NOU 2015: 7.

forskning på diskriminering av samer, nasjonale minoriteter og innvandrere at forskning på diskriminering av nasjonale minoriteter er nesten fraværende.⁶²

1.4 Rapportens struktur

Rapporten består av totalt ti kapitler, inkludert denne innledningen. I kapittel 2 redegjør vi for datagrunnlaget og diskuterer metodiske utfordringer. I kapittel 3 vil vi presentere og diskutere oppvekstfortellinger til representanter for dagens generasjon av voksne og eldre med tater-/romani-bakgrunn. Slik blir dette kapittelet et bakgrunnsteppes og et utgangspunkt for de påfølgende kapitlene. Kapittel 4 omhandler oppvekst, barnehage og grunnskole i dag. Kapittel 5 diskuterer overgangen mellom grunnskole, videregående opplæring og arbeid. Kapittel 4 og 5 baserer seg i all hovedsak på intervjuer med tater/romanifolk, men intervjuer med skoleledere, lærere og rådgivere ved utvalgte skoler trekkes også inn. Kapittel 6 diskuterer variasjon og utfordringer relatert til arbeidsliv. I kapittel 7 drøfter vi forholdet til offentlige instanser (med vekt på NAV og barnevern). Kapittelet baserer seg på intervjuer med både tater/romanifolk og offentlige instanser. I kapittel 8 tar vi for oss problemstillinger knyttet til tater/romanifolks tilgang på campingplasser. Diskusjonen trekker på intervjuer med tater/romanifolk, med campingplassiere, samt møter med Likestillings- og diskrimineringsutvalget og med politidirektoratet. I kapittel 9 ser vi på språkets stilling i dag med utgangspunkt i intervjuer med tater/romanifolk. Basert på funnene i de foregående kapitlene peker vi i kapittel 10 på sentrale utfordringer og områder, temaer og problemstillinger hvor det er behov for tiltak.

2 Datagrunnlag og metode

2.1 Innledning

Denne rapporten baserer seg på flere datakilder: hovedsakelig intervjuer med personer med tater-/romani-bakgrunn, men også intervjuer og møter med utvalgte offentlige instanser. I dette kapittelet vil vi presentere de ulike datakildene og diskutere metodologiske utfordringer.

⁶¹ Lidén 2005.

⁶² Midtbøen og Lidén 2015.

2.2 Intervjuer med tater/romanifolk

Rapporten baserer seg først og fremst på intervjuer med rundt 40 personer med tater-/romani-bakgrunn. Det er også gjennomført to fokusgruppeintervjuer med til sammen 20 kvinner. Rapporten legger også til grunn intervjuer som er gjennomført i forbindelse med andre delprosjekter tilknyttet Tater-/romaniutvalgets arbeid, for eksempel delprosjekt om barnevern.⁶³ I tillegg til individuelle intervjuer og gruppeintervjuer utgjør møter med Tater-/romaniutvalgets ressursgruppe og med de ulike tater-/romaniforeningenes styrer viktige informasjonskilder. Disse har også spilt inn temaer de mener det er viktig å få belyst. Intervjuene har i all hovedsak berørt temaene familiebakgrunn, oppvekst, utdanning, arbeid, tilhørighet og identitet.

For å få fanget noe av det mangfoldet som eksisterer blant tater/romanifolk, har det vært viktig at utvalget som er blitt intervjuet, har hatt spredning når det gjelder kjønn, alder, utdanningsnivå, arbeidstilknytning, forståelse av egen identitet som tater/romani, tilknytning/ikke-tilknytning til tater-/romaniorganisasjoner og bosted. Intervjumaterialet har en jevn fordeling når det gjelder kjønn. Aldersmessig strekker det seg fra personer i slutten av tenårene til personer rundt 80 år. Ideelt sett burde studien også ha omfattet intervjuer med barn og ungdom, men det har dessverre ikke vært mulig innenfor prosjektets tidsramme og ressurser. Å få mer innsikt i livssituasjonen til barn og unge med tater/romani-bakgrunn står frem som noe som bør prioriteres i videre forskning.

Videre omfatter utvalget alt fra personer med ingen eller svært begrenset skolegang til personer med høyskole- og universitetsutdanning, med hovedvekt av personer som har fullført grunnskole, men ikke har tatt øvrig utdanning. Personene som er intervjuet, bor i ulike deler av Norge, med hovedvekt på Østlandet og Vestlandet.

Litt over halvparten av informantene oppgir at de er medlem av tater-/romaniorganisasjoner, mens andre står uten en slik tilknytning. Blant dem som oppgir at de ikke står i noen organisasjon, har noen gjort det tidligere, noen vurderer medlemskap, mens andre igjen er sterkt imot organisasjonene slik de fungerer i dag. Det er imidlertid stor variasjon blant de organiserte i hva engasjementet innebærer i praksis. Noen er svært aktive i sin organisasjon og har et bevisst forhold til hvorfor de er medlem av akkurat den, mens

⁶³ Nordvik 2015a.

andre er mer perifere medlemmer som er med på treff av og til, og som sier det er tilfeldig hvilken organisasjon de står i. De fleste har imidlertid et svært bevisst forhold til valg av organisasjon. Vi finner også variasjon blant dem som oppgir ikke å være organisert. Noen holder seg unna alt som har med organisasjoner å gjøre, mens andre har kontakt med én eller flere organisasjoner og kommer på tilstelninger og treff.

Det er også store variasjoner i oppvekst. Noen har vokst opp med familie som har praktisert tradisjonelt håndverk og handel og har reist deler av året, mens andre har hatt sin oppvekst i familier hvor tater-/romanibakgrunnen har vært et underkommunisert eller taust tema. Enkelte andre igjen har ikke vokst opp med biologiske foreldre, og først fått kontakt med tater-/romanimiljøer i voksen alder.

Usikkerheten rundt defineringen av og størrelsen på befolkningsgruppen skaper visse metodiske og analytiske utfordringer. Det at vi ikke har noe klart bilde på hvor stor hele befolkningsgruppen er, gjør det vanskelig å vite hvordan studien står i forhold til denne gruppen som helhet. Alle disse usikkerhetsmomentene og utfordringene knyttet til utvalg gjør at det blir svært viktig å presisere og kontekstualisere funn.

2.2.1 Rekruttering

Personene er rekruttert gjennom tater-/romani-foreninger, spørreskjemaer som er delt ut på treff og leire, og gjennom ressurspersoner i miljøene. Vi har også brukt «snøballmetoden», det vil si at personer som er intervjuet, har videreformidlet kontakt med andre. I tillegg inkluderer undersøkelsen personer som har kontaktet oss for å fortelle sine historier, blant annet fordi de har sett Facebook- og nettsiden til Tater-/romaniutvalget.

Rekruttering av informanter har til tider vært tid- og ressurskrevende. Dette beskrives også i andre forskningsprosjekter som omhandler tater-/romanibefolkningen.⁶⁴ Grunnene til dette er flere. Bjørn Hvinden, som ledet det tidligere nevnte forskningsrådsprogrammet, trekker frem fem hovedutfordringer som forskere står overfor når

det gjelder å få personer til å stille opp til intervjuer:

1. Ambivalens og kryssende oppfatninger innad i gruppene om ønskelighet og nytte av forskning
2. Usikkerhet om hva forskning er eller kan medføre for dem som deltar
3. Tvil om forskere kan være uavhengige eller «nøytrale»
4. Oppbygging av tillit som en tidkrevende prosess
5. Hvilket ansvar tar forskerne for oppfølging og videre bruk av forskningen?⁶⁵

Alle disse fem momentene er svært gjenkjennelige og har vært utfordringer i vårt arbeid med informantrekrutteringen. Den overordnede utfordringen handler om *tillit*. I store deler av tater-/romanimiljøene synes det å være en grunnleggende skepsis til myndigheter og storsamfunn. Tater-/romaniutvalget, utvalgets sekretariat og tilknyttede forskere blir av mange oppfattet som representanter for myndighetene eller «overmakta», og det å skape tillit har tatt tid.

Videre er det en utfordring med denne typen undersøkelser er at de er avhengig av at folk vil la seg intervju (noe som igjen henger sammen med hvem man får tillit hos). Allerede her skjer det en grunnleggende siling av utvalget. Det er en sannsynlighet for at dem som vil la seg intervju, er personer som på en eller annen måte står med ben i flere miljøer og har mer kontakt med storsamfunnet. Personer som lever isolert fra storsamfunnet, vil for det første være vanskeligere å komme i kontakt med og for det andre trolig være mindre interessert i å la seg intervju. Forskning hvor det ønskes kontakt med mer isolerte miljøer og personer, vil kreve en studie av større varighet og med inngående feltarbeid. Det har ikke vært mulig innenfor rammene av denne studien, noe vi vil komme tilbake til.

For å få kontakt med informanter og få innpass i ulike deler av denne befolkningsgruppen har vi i stor grad vært avhengig av gå via organisasjoner og kontaktpersoner. Dette har vært svært nyttig. Organisasjonene og kontaktpersoner fungerer som både døråpnere og portvokter; de videreformidler kontakt, men er også i en posisjon hvor de har (en viss) kontroll på hvem som blir kontaktet (og hvem som ikke blir det) og hvilken informasjon som videreformidles (og hvilken som ikke blir det). På den ene siden kan denne portvokterfunksjonen være med på å jevne ut maktbalansen

⁶⁴ Sandvik, Anne-Berit, «Å være tater i barne- og skolehjem» i *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Bjørn Hvinden (red.), Bergen: Fagbokforlaget, 2000; Hvinden, Bjørn, «Ansvar for oppfølgingen av resultater. Sammenliknende perspektiver og utfordringer i forskning om minoriteter», Publikasjon nr. 2, 2002, Samisk forskning og forskningsetikk, Oslo: Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH), 2002.

⁶⁵ Hvinden 2002, s. 139–141.

mellom forskere og gruppene som studeres ved at deltakerne i studien får innvirkning på utformingen av studien.⁶⁶ På den andre siden, er det visse utfordringer knyttet til dette. Det er viktig å være bevisst at det ikke bare eksisterer et maktforhold mellom forskeren og tater-/romanifolk, men også *innad* i tater-/romanimiljøene, og da særlig mellom talspersoner og ledere av organisasjonene og andre med tater-/romanibakgrunn. Der noen har vært opptatt av å videreformidle kontakt og hjelpe til å rekruttere personer til undersøkelsen, har andre understreket at de selv sitter på den kunnskapen vi trenger og har derfor ment at det ikke er av betydning at vi snakker med flere. Dette tydeliggjør den doble posisjonen til «portvokter» – de både åpner og lukker dører, og har kontroll på hva som slipper inn og ut. I prosjektperioden har vi enkelte ganger opplevd at informasjon og forespørsler vi har forsøkt å spre via ressurspersoner og ledere av organisasjoner slik at personene dette var ment å nå ut til, selv kunne ta stilling til og vurdere om de vil delta i prosjektet, tilsynelatende ikke er videreformidlet, eller ikke er oppfattet. Dette har enkelte ganger medført at folk har reagert med frustrasjon når de til slutt har fått høre om prosjektet via oss eller andre: «Hvorfor har ikke vi fått høre om dette før? Er dere ikke interessert i å snakke med oss?»

Utfordringer ved å gå via organisasjonene for å rekruttere informanter handler blant annet om uenighet i og mellom organisasjoner om hvordan de skal forholde seg til myndighetene, om posisjoner og om hvem som har rett til å snakke på vegne av «folket». I en situasjon hvor det eksisterer konflikter mellom ulike deler av tater-/romanibefolkningen, vil innpass noen steder kunne innebære at andre dører stenges.⁶⁷ Det er i denne sammenhengen også viktig å være klar over hvordan forskere er med på å etablere og/eller befeste maktposisjoner internt i en gruppe ved å gå gjennom organisasjonene og/eller sentrale talspersoner. Dette er utfordringer vi har vært oss bevisst, og som vi har forsøkt å møte gjennom å rekruttere informanter via ulike kanaler, personer og organisasjoner. Samtidig har vi ikke funnet opti-

male løsninger på disse utfordringene, og som vi har vært inne på tidligere, favner denne studien overhodet ikke alle grupperinger, posisjoner og erfaringer blant dem som definerer seg selv som tilhørende tater-/romanifolket.

Dyrlid og Bjerkan beskriver hvordan de opplevde at folk ga tilbakemeldinger om at de var lei av å bli forsket på.⁶⁸ Dette er noe vi også kjenner til fra denne studien og som kan bidra til å forklare hvorfor enkelte ikke har villet la seg intervju, i hvert fall i deler av miljøet. Samtidig har responsen på denne studien også vært at mange har et sterkt behov for å bli hørt, og mener det ikke er forsket nok på tater-/romanibefolkningen. Dessuten sitter vi igjen med et inntrykk av at det er visse deler av tater-/romanibefolkningen som har vært i kontakt med forskere gjentatte ganger, mens store andeler ikke har det.

En utfordring har vært å få kontakt med dem som ikke er organisert. Vi har benyttet ulike metoder for å få rekruttert disse (for eksempel snøballmetoden, Tater-/romaniutvalgets internett- og Facebook-sider, spørreskjema osv.). Det er også slikt at flere av dem som selv har kontaktet tater-/romaniutvalgsleder, sekretariatsleder og/eller forskere direkte for å fortelle om sine historier og legge frem sine synspunkter, ikke har hatt noen organisasjonstilknytning. En del av disse har tatt kontakt nettopp fordi de ikke vil at organisasjonene skal snakke på vegne av «folket», og har ment at det er viktig at deres stemmer blir hørt. Samtidig er det viktig å peke på at disse kan sies å utgjøre en særskilt gruppe blant dem som ikke er organisert, det vil si dem som er aktive og engasjert i spørsmål knyttet til tater-/romanibefolkningens situasjon. På sett og vis kan man si at en vel så viktig skillelinje som den mellom dem med og uten organisasjonstilknytning går mellom dem som på ulike måter aktivt og utad er engasjert i spørsmål knyttet til befolkningsgruppen, og dem som ikke er det eller er det i mindre grad.

2.2.2 Kvalitative intervjuer som metode

Intervjuene er i all hovedsak foretatt én til én, men i noen tilfeller er ektepar eller andre medlemmer av samme familie, for eksempel mor og datter, intervjuet sammen (to intervjuer). En del av intervjuene er gjennomført i lokalene til Senter for menneskerettigheter, som har vært arbeidsplassen til Tater-/romaniutvalgets sekretariat, mens andre er gjort hjemme hos informantene. Cirka en tredjedel av intervjuene er gjennomført per

⁶⁶ Ibid., s. 139.

⁶⁷ Dette var en utfordring for forskningsrådsprogrammet, der forskerne opplevde at det var vanskelig å få innpass og tillit hos ulike grupperinger og miljøer på samme tid (jf. samtale med Rune Halvorsen). Det ble løst ved at forskerne i all hovedsak forholdt seg til ett miljø, og at de inngikk en samarbeidsavtale med styret i Romanifolkets Landsforening (RFL), senere Taternes Landsforening (Hvinden 2000, s. 10, se også Romanifolkets Landsforening, *Tatere før og nå: Oppreisning for et folk*, Våler: Romanifolkets Landsforening, 1997, s. 14.

⁶⁸ Dyrlid og Bjerkan 1999.

telefon. Dette ble gjort av praktiske grunner, men i enkelte tilfeller også informantene ønsket det. Personene som er intervjuet, er blitt informert om prosjektet, tilknytningen til utvalget, om at alt vil bli anonymisert og at forskeren har taushetsplikt. De fleste intervjuene er tatt opp på bånd og senere transkribert.

Intervjuene har i de fleste tilfellene fulgt en intervjuguide, og har i stor grad tatt form av et livshistorieintervju, det vil si et intervju som inneholder beskrivelser av store deler av informantens livsløp.⁶⁹ Denne typen intervjuer gir innsikt i hvordan de forstår sine omgivelser, samt hvordan de gir mening til og uttrykker de muligheter og begrensninger som strukturerer livene deres. Som Marianne Gullestad påpeker: Fortellingene folk forteller, henger sammen med livene de lever, med historiske og sosiale omstendigheter.⁷⁰ Dette gir et rikt materiale med mye informasjon, samtidig som man må være bevisst på at det som fortelles, ikke kan forstås som nøytrale tilbakeblikk eller som «vinduer til fortiden».⁷¹ Livshistorier er *fortolkninger* av hendelser, og de er fortolkninger som er gjort i *ettertid*⁷², og de handler om nåtiden vel så mye som om fortiden.⁷³ Minner endrer seg over tid og i relasjon til konteksten de fortelles i. Hvilke erfaringer og synspunkter som vektlegges, kan følgelig avhenge av situasjon, kontekst og livsfase.

Når det gjelder intervjuene, har det til tider vært utfordrende å følge livsløp og få oversikt over hva som skjedde når og i hvilken rekkefølge. Dette henger blant annet sammen med at en del av dem som er intervjuet, ikke skiller mellom ulike typer myndighetspersoner og -instanser. Når de forteller at de husker at en «dame fra kommunen» kom innom, og vi spør om det var en fra sosialkontoret, banken eller barnevernet, husker de

ikke nødvendigvis det. For dem var det det samme, det var «en fra myndighetene». I en del tilfeller har det også vært vanskelig å få en oversikt over de ulike stedene folk har bodd. Mange har flyttet mye opp gjennom oppveksten, og har ikke selv oversikt over alle stedene de hadde bodd, hvorfor de flyttet eller hvilke steder de gikk på skole. Videre har det å skaffe seg oversikt over de ulike personenes og deres families eventuelle kontakt med Misjonen også vært vanskelig, av flere grunner til. En eventuell kontakt er ikke noe alle har oversikt over selv. Dessuten har det å ha vært i kontakt med Misjonen vært forbundet med skam, noe som kan føre til at en del unngår å fortelle om det.

Som antropologene Ladislav Holý og Milan Stuchlik understreker, må man være bevisst på at det ofte er en viss divergens mellom hva folk sier og hva de gjør.⁷⁴ Gjennom intervjuer får man tilgang til folks fortellinger og refleksjoner, og i mindre grad til praksis og hvordan folk faktisk lever sine hverdagsliv. For å få tak i det sistnevnte vil et lengre feltarbeid hvor man tilbringer tid med folk og møter dem i ulike kontekster, styrke kunnskapsgrunnlaget. I tillegg vil minoritetsgrupper som tater/romanifolk, som har lang erfaring med å møte negative holdninger til seg som gruppe, ofte være svært bevisst hva de velger å fortelle om og hvordan de fremstiller seg selv. Flere av dem vi har intervjuet, påpeker nettopp dette. En sier: «Vi er gode selgere. Vi er flinke til å lese folk, og vi er flinke til å holde fasaden.» Det er med andre ord ikke «hele bildet» som dekkes gjennom intervjuer.

Storsamfunnet og myndighetenes behandling av tater/romanifolk opp gjennom historien utgjør en sentral del av konteksten for intervjuene. Forskerens spørsmål og informantenes forståelse av forskerens posisjon, i tillegg til deres tolkninger av og svar på spørsmålene som forskeren stiller, er omsluttet av denne historien. Det har vært store forskjeller i hvordan informantene har forstått rammene for intervjuet. Før hver intervjuesamtale har vi forklart om Tater-/romaniutvalget, delprosjektet og om forskerens rolle. En del kjente godt til utvalget og intervjuprosjektet før selve intervjuet, andre i mindre grad. For noen har forskjellen mellom en forsker, Tater-/romaniutvalget og norske myndigheter vært vanskelig å forstå, og for dem oppfattes forsker og utvalgsmedlemmer som representanter for «staten» og

⁶⁹ Det er imidlertid viktig å påpeke at det varierer i hvilken grad intervjuene har fulgt intervjuguiden og har hatt form som livshistorieintervjuer. I noen av intervjuene har informantene hatt spesifikke temaer de har vært særlig opptatt av, og mye av intervjusamtalen har da dreid seg om disse temaene, og i mindre grad om andre. Dette gjelder spesielt noen av intervjuene som er gjort per telefon der informantene har kontaktet oss for å diskutere bestemte saker/temaer.

⁷⁰ Gullestad, Marianne, *Hverdagsfilosofier. Verdier, selvforståelse og samfunnsyn i det moderne Norge*, Oslo: Universitetsforlaget, 1996.

⁷¹ Peacock, James L., og Dorothy C. Holland, «The Narrated Self: Life Stories in Process», *Ethos*, 21 nr. 4, 1993: 367-383

⁷² Gullestad 1996; Moore, Henrietta L., *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender*, Cambridge: Polity Press, 1994.

⁷³ Shuman, Amy, *Other people's stories. Entitlement claims and the critique of empathy*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2005, s. 85.

⁷⁴ Holý, Ladislav og Milan Stuchlik, *Actions, norms and representations: foundations of anthropological inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

«overmakten». Forskerne i dette prosjektet, men også i andre prosjekter tilknyttet utvalgets arbeid, er flere ganger blitt møtt med utsagn som «dere som jobber, er i staten og regjering og sånt» og «dere som er forskere og myndigheter». Eller at informantene sier: «Jeg har jo snakket med dere mange ganger, og det skjer ingenting», og så er det kanskje noen som har snakket med Helsingforskomiteen i 2009, eller forskere i forbindelse med forskningsrådsprogrammet eller lignende. Dette kan henge sammen med en mangel på kunnskap om samfunnets organisering og ulike roller, samt en generell opplevelse av og frustrasjon over mangel på informasjon. Samtidig kan også denne frustrasjonen forstås som en reaksjon på en mangel på *reell endring*; at de opplever at temaer og problemstillinger de gjentatte ganger har forsøkt å bringe på bane, ikke blir tatt fatt i og gjort noe med.

2.2.3 Fokusgruppesamtaler

Selv om intervjuene har hatt en jevn fordeling mellom menn og kvinner, opplevde vi likevel at det var lettere å få tilgang på utfordringer som var spesifikt knyttet til menn, og at vi hadde mindre informasjon om kvinners og da særlig yngre kvinners livssituasjoner og utfordringer. På bakgrunn av dette ble det arrangert en samling for unge kvinner av tater-/romani-/reisende slekt. Det møtte opp 20 jenter/kvinner, flertallet av disse var over 30 år gamle. På dette møtet innledet vi om Tater-/romaniutvalgets arbeid og om den kvalitative intervjustudien som denne rapporten er basert på. Etter innledningen ble kvinnene delt opp i to grupper etter alder, en for yngre kvinner (hovedsakelig i slutten av tenårene og begynnelsen av 20-årene) og en for voksne kvinner (hovedsakelig i 40–50-årene). I hver av gruppene ble det gjennomført en fokusgruppesamtale. En fokusgruppesamtale innebærer at deltakerne diskuterer ett eller flere utvalgte temaer. Samtalen ledes av en forsker som fungerer som en moderator for samtalen.

Fokusgruppesamtalene tok utgangspunkt i påstander/utsagn som bygget på funn fra intervjuene som handlet om betydningen av å være reisende/tater/romani i dag, og om holdninger til og erfaringer med utdanning og arbeid, som kvinnene så diskuterte. Alle deltakerne viste stort engasjement og deltok aktivt i samtalen. Disse samtalen genererte viktig informasjon om temaene som ble diskutert. I tillegg ga deltakerne tydelig uttrykk for behov for og ønske om flere møteplasser for kvinner av tater-/romanislett på tvers

av organisasjonstilhørighet. De ønsket møteplasser for sosialt samvær, diskusjon av ulike temaer og som en arena for informasjonsspredning.

2.2.4 Anonymisering

Deler av tater-/romanibefolkningen utgjør et relativt tett miljø. Om ikke «alle kjenner alle», kjenner i hvert fall «mange til mange». Som vi vil komme tilbake til, preges deler av denne befolkningsgruppen ikke bare av mistillit og mistenksomhet utad, men også innad overfor andre med tater-/romani-bakgrunn. I en del sammenhenger har nettopp det at vi som forskere ikke var en del av miljøet, vært avgjørende for at folk har villet snakke med oss. Mange har også vært opptatt av at andre tater/romanifolk ikke skal få kjennskap til deres kontakt med oss. Anonymisering av informantene har derfor vært avgjørende. Alle navn som brukes, er fiktive, og alder er enten oppgitt i svært generelle termer som for eksempel «mann i begynnelsen av 20-årene» eller «kvinne i midten av 40-årene». Vi skriver ikke hvilke kommuner folk bor i eller hvilke skoler de har gått på. Sensitiv informasjon og opplysninger som vil gjøre det lett å gjenkjenne noen, er enten utelatt eller skrevet om i så generelle termer at de ikke kan føres tilbake til enkeltpersonene det gjelder.

2.3 Øvrige datagrunnlag

2.3.1 Spørreskjemaer

I tillegg til selve intervjuene har vi også fått informasjon gjennom spørreskjemaer. Spørreskjemaet ble delt ut på de ulike tater-/romaniforeningenes leire og treff i løpet av sommeren 2014 og senere via kontaktpersoner utover høsten samme år. Det har vært stor forskjell mellom de ulike organisasjonene når det gjelder i hvilket omfang spørreskjemaet er blitt viderefremmet. Per februar 2015 hadde vi mottatt 46 utfylte skjemaer. I 18 av skjemaene var det oppgitt kontaktoplysning. Disse personene ble kontaktet, og de aller fleste er intervjuet.

I mange av skjemaene er flere av spørsmålene ikke fylt ut, noe som har medført at det har vært vanskelig å bruke svarene fra spørreskjemaet på en systematisk måte. Vi har fått tilbakemelding om at mange syntes skjemaene var vanskelige å forstå, og at en del måtte ha hjelp til å fylle dem ut. En som har hjulpet flere å fylle ut skjemaer, sier for eksempel om spørsmålene som omhandlet erstatning:

Og her – fra staten og kommunen – de vet ikke hvem de har fått det av. Men de vet at det heter billighetserstatning. Og det er jo det den statsgreia heter. Hadde det gått an å satt det i parentes for eksempel – det hadde gjort det litt enklere, tror jeg. Og de vet ikke hva dette her rettfærdsvederlagsordningen – de har ikke peiling på hva det er for noe. Så man må hjelpe dem med alle spørsmål nesten.

Vedkommende pekte også på at flere lurte på hvorfor vi stilte en del av spørsmålene. Det gjaldt særlig spørsmålene om arbeid: «Og de fleste vil jo egentlig ikke si hva de driver med heller. For de lurte på: 'Hva skal dere vite det for?'»

De to siste spørsmålene på skjemaet omhandlet erfaringer med diskriminering og innspill til utvalgets arbeid. Her har de fleste svart; noen svært kort i stikkordsform, mens andre har skrevet lengre og mer utfyllende svar. Det som kommer frem her, er interessant og viktig informasjon.⁷⁵ Videre er tilbakemeldingene på at skjemaet var vanskelig å fylle ut og at en del måtte ha hjelp fordi de ikke var skrivekyndige, viktig informasjon i seg selv.

2.3.2 *Intervjuer med offentlige instanser: skoler, barnevern og NAV-kontorer*

I tillegg til å intervjuer personer med tater-/romanibakgrunn har vi gjennomført intervjuer med et begrenset utvalg ledere, rådgivere og lærere ved skoler, enhetsledere ved sju kommunale NAV-kontorer og enhetsledere ved barnevernskontoret i tre kommuner. Det er gjennomført intervjuer med tolv skoler (sju barneskoler, tre ungdomsskoler og tre kombinerte barne- og ungdomsskoler). Fem av intervjuene er med rektor, fire med rådgivere eller lærer og tre med både rektor og lærer. Tre av intervjuene er gjennomført på skolene, mens ni er gjort per telefon. Ett av intervjuene med NAV og ett av intervjuene med barnevernskontor har vært gjennomført ansikt til ansikt, mens de øvrige intervjuene med disse instansene er gjort per telefon. Det har vært tidkrevende å få avtalt intervjuer, særlig med enkelte av skolene. I hvilken grad det har vært på grunn av undersøkelsens tema, er vanskelig å si.

De offentlige instansene er anonymisert i den forstand at vi hverken skriver navnet på informantene eller hvilke kommuner skolene, NAV-kontorene og barnevernskontorene ligger i. Utvalget er

⁷⁵ De gangene vi bruker sitater fra spørreskjemaene i rapporten, vil dette påpekes eksplisitt.

gjort på grunnlag av vår kjennskap til at det i disse kommunene bor og har bodd flere med tater-/romanibakgrunn. I tillegg er ti av skolene kontakttet fordi de var med i skoledelen av utviklingsprosjektet *Taterfolket fra barn til voksen*.⁷⁶

Videre har vi som en del av arbeidet for Tater-/romaniutvalget også hatt møter med Politidirektoratet, NAV og Likestillings- og diskrimineringsombudet (LDO) om en del av de temaene som tas opp i denne rapporten.

2.3.3 *Campingplassiere*

Som en del av studien har vi undersøkt taternes/romanifolkets erfaringer med campingplasser (se kapittel 9). I tillegg til intervjuer med personer med tater-/romanibakgrunn som forteller om sine erfaringer med campingplasser, baserer kapittelet seg på sju telefonintervjuer med campingplassiere.⁷⁷ Disse intervjuene har i all hovedsak omhandlet campingplassierens erfaringer med tater-/romanifolk på campingplassene. Campingplassene er primært blitt valgt ut på bakgrunn av informasjon vi har fått gjennom intervjuer med tater-/romanifolk. Vi har kontakttet både campingplasser der tater-/romanifolk har fortalt at de har hatt positive erfaringer med eieren, og der erfaringene har vært negative. I tillegg tipset campingplassierne oss om andre campingplasser de mente hadde viktige erfaringer å fortelle om. Vi har også hatt møter med Likestillings- og diskrimineringsombudet og Politidirektoratet om dette temaet.

2.3.4 *Undersøkelser av informasjon om utdannings- og arbeidsmarkedstiltak på nett*

I tillegg til intervjuer baserer rapporten seg på kartlegging av aktuelle utdannings- og arbeidsmarkedstiltak. Vi har undersøkt tilgjengelig internetbasert informasjon om ulike ordninger knyttet til utdanning, ulike veier til fagbrev, etablering og drift av enkeltpersonforetak og gjeldsproblematikk. I tillegg til at det har gitt oss oversikt over eksisterende ordninger, har det å søke på nettet og prøve å sette seg inn i de ulike ordningene vært en interessant og viktig øvelse i seg selv. Hvis man befinner seg i en situasjon hvor man har

⁷⁶ Larsen m.fl. 2009.

⁷⁷ Det ble ringt til 17 campingplasser. Dette ble gjort i januar og februar 2015. De fleste av campingplassene det ikke ble oppnådd kontakt med, var stengt på denne tiden av året. Samtlige av dem det ble oppnådd kontakt med, sa seg villige til å la seg intervjuer.

behov for å få oversikt over de ulike ordningene og alternativene, hva er det mulig å finne på nettet? Hvor tilgjengelig er informasjonen?

Forskere ved Institutt for samfunnsforskning (ISF), Fafo og SIFO som jobber innenfor feltene velferdsstatsordninger, yrkesopplæring og gjeldsproblematikk, har gitt innspill om sin forståelse av ordningene og om relevant forskningslitteratur.

2.4 Avslutning

Rapporten baserer seg i tillegg til intervjuer med tatere/romanifolk også på andre datakilder. Det er imidlertid intervjuene med tatere/romanifolk som vil utgjøre hovedtyngden. I og med at det finnes lite forskning på levekårsutfordringer og på ulike posisjoner i relasjon til disse utfordringene, vil vi i denne rapporten la de intervjuedes fortellinger og utsagn få desto større plass.

3 Betydningen av fortiden

3.1 Innledning

I dette kapitlet vil vi gi noen korte innblikk i livshistoriene og fortellingene til personer vi har intervjuet, som vokste opp mens særomsorgen fortsatt var i drift og hvor Misjonen hadde en sentral stilling. En forståelse av hvordan tidligere generasjoner vokste opp er grunnleggende for å kunne forstå situasjonen for tatere/romanifolk i dag. Dagens situasjon preges i stor grad av de individuelle og kollektive historiene fra denne tiden, og de preger også de yngre generasjonene i form av *kommunikative* og *kollektive* minner. Ellen Marie Marvik skriver i 1991:

Det kanskje mest tankevekkende under samvær med personer av omstreiferslekt, er hvor sterkt fortidige hendelser står blant mange av disse personer. Det er mennesker med en fortellerstil der meninger og budskap formidles gjennom konkrete eksempler. Erfaringer fra kontakt med Misjonen og de institusjoner mange har vokst opp ved, fra møter med fastboende og med viktig myndighetspersoner, blir trukket fram. Fortiden blir gitt så sentral plass fordi den gjenspeiles i nåtiden, den formidler og forklarer og gir begrunnelser for livet slik det framtrer i dag.⁷⁸

Selv om svært mye har endret seg siden 1990-tallet, gir Marviks tekst gjenklang også i dag. Forti-

den synes i stor grad å være til stede i dagens situasjon, både gjennom fortellinger og gjennom tausheit (som vi var inne på i kapittel 1).

Det vi vil presentere i dette kapitlet, er bruddstykker av ulike historier og fortellinger. De intervjuede forteller om svært varierte erfaringer. Det er imidlertid gjennomgående at historien og politikken som har vært ført overfor gruppen som helhet, har satt sitt preg på dem, om enn på ulike måter. Vi vil fortrinnsvis presentere utdragene fra livshistoriene til den eldre generasjonen uten for mye kommentarer og analyse slik at fortellingene får tale for seg selv. Meningen er at utdragene skal fungere som et bakgrunnstykke for temaer som blir tatt opp i de påfølgende kapitlene i rapporten. I slutten av kapitlet vil vi gi noen oppsummerende betraktninger.

3.2 Frykten for myndighetene og Misjonen

Myndighetene og Misjonens aktive politikk overfor barna førte til stor frykt blant mange tatere/romanifolk, og mange forteller om hvordan familien valgte ulike strategier for å unngå at myndighetene skulle ta barna. Som en av de intervjuede forteller:

«Rakka deg!» fikk vi stadig høre da vi vokste opp: Vi måtte passe oss for myndighetene, for politi og prest og sånn. Faren til mamma ble tatt av myndighetene og satt på barnehjem, og dette har vi alltid hørt om, og vokst opp med en frykt for øvrigheta, ja, den frykten har vi arva.

3.2.1 «Som barn lærte vi veldig fort å ta ansvar og å følge med på det som skjedde»

«Kristin», en dame i midten av 60-årene, forteller at da hun var liten, reiste familien mye rundt, fra tidlig på våren til sent på høsten. Foreldrene prøvde å forlenge sommerferien fra skolen, men samtidig var de veldig redde for myndighetene og ville ikke risikere at de ble meldt til barnevernet fordi barna hadde for lang skoleferie. De ville ikke at hun skulle være mye borte fra skolen ettersom de var redd for å «bli meldt». «Kristin» forteller at familien hennes ikke hadde noen kontakt med Misjonen, men at de like fullt fryktet den. De hadde hørt om slektninger og andre som ble fratatt barna, og de passet derfor ekstra godt på. «Kristin» har gode minner fra reisingen i barndommen. Hele slekten samlet seg på samme sted, og hun hadde mange andre barn, som hun følte var «lik henne», å leke med. De bodde ikke på bestemte campingplasser, men stoppet der de fant

⁷⁸ Marvik 1991, s. 118.

seg en grønn og fin gressbakke. Men hun forteller også at de ofte ble jagd bort. Hun husker folk som kalte dem «taterpakk» og kastet stein etter dem. Da var det bare å pakke sammen og reise til et annet sted, forteller hun. «Som barn lærte vi veldig fort å ta ansvar og å følge med på det som skjedde, og å se etter signaler på om noen var sinte og ville oss vondt», sier «Kristin». Dette har gitt henne en «veldig redsel» som sitter i ennå. Hun har blitt «veldig forsiktig, veldig redd og veldig høflig», forteller hun. Hun er alltid redd for at noen skal tro dårlig om henne. Hun ser alltid folk an og har vanskelig for å stole på folk. «Selv om jeg ikke har noe å være redd for, så er jeg det», sier hun.

3.2.2 «Jeg har vokst opp med to former for redsler»

«Karl» er en mann i 50-årene. Han er uføretrygdet og har både fysiske og psykiske helseproblemer. Han mener at mange av de psykiske problemene han har, stammer fra en barndom hvor han aldri følte seg helt trygg. Han forteller om gode og kjærlige foreldre som ville det beste for barna sine, men som også la stort press på dem for at de skulle oppføre seg riktig og «passe inn» slik at ingen kunne oppdage hva de «egentlig» var og «ta dem». Foreldrene var veldig opptatt av at «Karl» og søsknene skulle være flinke på skolen. De «måtte alltid ha alt på stell». Foreldrene var for eksempel veldig nøye på at de skulle være «fine i tøyet». På barneskolen gikk han og brødrene med skjorte og bukse med press, noe som førte til at de skilte seg ut fra de andre barna, ifølge «Karl». Han beskriver foreldrenes handlinger som «en slags overkompensasjon som var drevet av en angst». De var redde for at hvis de ikke hadde alt på stell, så ville «noe» skje dem. Som liten visste ikke «Karl» helt hva dette «noe» var. Men han visste at barn han kjente, plutselig var blitt borte og at de voksne sa at de var blitt «tatt». «Jeg vokste opp med to typer redsler», sier «Karl».

Den ene er angsten vi så hos de voksne, som vi ikke helt forstod. Det var den konstante angsten for å skille seg ut, for at noe skulle skje. Den andre var den mer konkrete redselen som kom av at barn jeg kjente, plutselig var «tatt» og at jeg ikke så dem igjen.

Da han var liten, flyttet foreldrene hans til en storby for at de skulle unnsnippe stigmatisering og merkelappen «tater», og for å «bli borte» i mengden. Familien hadde blitt trakassert i det området

de bodde i tidligere, og ville unnsnippe dette. «Karl» begynte på skole i byen og hadde det fint. Hver helg reiste familien og besøkte slekt andre steder. Så begynte det en jente i samme klasse som «Karl» som hadde flyttet fra det området de hadde bodd i tidligere. Familien hennes kjente til dem som «tatere». En dag ropte jenta «jævla taterunge» til «Karl» på skolen. Etter det turte ikke foreldrene å la «Karl» og søsknene gå på den skolen lenger, og de byttet til en annen skole. Men de var fortsatt engstelige, og det ble flere skolebytter og flyttinger i løpet av «Karl»s oppvekst.

«Karl» ser at faren og moren gjorde det de trodde var det beste for barna. De trodde at hvis de gikk på skole, fikk jobb og tedde seg, så ville de bli kvitt «tater-stemplet». «Men det var naivt å tro det», sier «Karl». Han opplever det som at bakgrunnen gang på gang innhenter dem og gjør livet vanskelig.

I dag er «Karl» svært stolt av identiteten og bakgrunnen sin, men han synes det er vanskelig å finne sin plass i samfunnet. Han mener at det å vokse opp med presset om å passe inn kombinert med den alltid tilstedeværende redselen for å bli «avslørt» har gjort at han som voksen har angstproblemer og føler seg på siden av storsamfunnet.

3.3 Skole

I intervjuene vi har gjort med voksne tatere/romanifolk, dukker det opp mange fortellinger om skolen. For mange tatere/romanifolk har skolen vært en del av storsamfunnets «øvrighet», som de utviklet dyp mistillit til.⁷⁹ Et resultat har vært at de unngikk skolen og holdt barna hjemme for å beskytte dem mot mobbing og trakassering. Oppbrudd og reising gjorde det vanskelig å utvikle gode relasjoner i nærmiljøet.⁸⁰

Flere av dem vi har intervjuet som er over 50 år, forteller om en barndom der de levde som «omreisende», det vil si at de flyttet ofte på seg. Mange hadde ikke fast bolig i store deler av året, noe som medførte at skolegangen ble svært oppstykket. En kvinne i 70-årene forteller at hun til sammen gikk fire år på skolen. I sommerhalvåret reiste familien rundt. Hun bodde noen vintre hos besteforeldrene i vinterboligen deres, andre vintre bodde hun hos foreldrene på ulike steder. Mange av dem som er 50 år og eldre, forteller at de fikk lite skolegang. Selv om de gikk på skolen i seks–syv år, var de mye borte fra skolen i løpet av

⁷⁹ Lund og Moen 2011.

⁸⁰ Ibid., s. 223.

skoleåret, og fikk dermed egentlig bare tre–fire års skolegang.

Når skolegangen ble så fragmentert, var det begrenset hva de fikk med seg også den tiden de var på skolen. En del av de vi har intervjuet, har gått ut av skolen uten å kunne lese og skrive. En mann i 60-årene forteller: «Det er mye jeg kan, vet du, men når du ikke kan lese ... Jaja, jeg leser jo ganske bra, da. Men du vet, min skolegang er ikke fullt ett år». Familien hans hadde et opphold på Svanviken, og han ble da plassert i 4. klasse sammen med jevnaldrende selv om han manglet tidligere skolegang. Han og noen til fra Svanviken fikk ekstraundervisning, men greide likevel aldri å ta igjen de grunnleggende lese- og skriveferdighetene, og dermed var det begrenset hva han kunne tilegne seg av undervisningen han fikk i klasserommet.

Noen forteller at det sosiale aspektet ved skolen var utfordrende, og at de opplevde mobbing og trakassering. Dette gjorde at skolegangen ble dårlig selv for noen som var registrert som elever og «gikk» på skolen:

Jeg har nesten ikke fått noen skolegang i det hele tatt. Da kommer man på skakke i samfunnet med en gang. Ja, og før meg, så fikk du ikke gå på skolen heller, de som var eldre enn meg. Og da jeg gikk, var det mye mobbing, det var ikke lett. Kvaliteten ble jo helt ubrukelig. Du hadde nok med å overleve dagen. Jeg sluttet vel i 7. Men jeg gikk nesten ikke på skolen, jeg var mer borte fra skolen enn jeg var på skolen. Men jeg tok [en høyere utdanning] da jeg ble eldre. (Mann, 50).

Også andre trekker fram at de har greid seg i utdanningssystemet senere på tross av mye fravær i grunnskolen.

3.3.1 «For de tok jo hele selvtilliten»

«Mari» forteller at hun gikk på skolen i seks år, men at hun var veldig mye borte fra skolen på grunn av mobbing. Til sammen har hun nok kun gått tre–fire år, sier hun. Hun forteller at først var det ingen som kjente til at hun var tater/romani, men så hadde tanten hennes solgt duker til moren til en i klassen, og «da fant alle ut at jeg var tater, og så ble det mobbing». «Mari» forteller at foreldrene til de andre barna nektet barna sine å leke med henne, og at lærerne ikke tok tak i mobbingen. «De bare lot det pågå». Hun opplevde skolegangen som fæl, og forteller at hun ble slått, kalt ekle navn og frosset ut. Det var hovedsakelig på

grunn av mobbingen at hun var så mye borte fra skolen, og at hun ikke ønsket å fortsette etter 7. klasse.

Holdningene de møtte fra andre elever, var for mange den største utfordringen med å være på skolen. Mens noen prøvde å holde bakgrunnen sin skjult for å bli akseptert, var dette vanskeligere for andre. Det var kjent i lokalsamfunnet hvilke familier de kom fra. For noen ble dette noe de måtte lære å leve med på egenhånd.

Men det som var, du lærte å slå i fra deg, det var det som var problemet. Du måtte jo sette en stopper for det, og det eneste som var, var å gi dem juling. Du måtte sette deg i respekt, for å ... (Mann, 61).

Dette førte til nye konfrontasjoner og konflikter som de ikke kom seg ut av. De ble dermed sett på som bråkmakere og som dem som skapte uro, og følgelig ble de irettesatt og straffet av lærerne.

Å leve i stadig konflikt og beredskap satt spor hos barn. En mann i 50-årene forteller:

For jeg tror jeg hadde hatt det bedre med å ikke gå på skolen. For de tok jo hele selvtilliten – forsøkte i hvert fall. Og du blir jo påvirket, jeg kjenner det igjen i dag, jeg stoler nesten ikke på folk sånn ordentlig. Det sitter der som en bremsekloss. Så du blir jo skada. Selv om jeg omgås mye folk, så er jeg alltid veldig skeptisk. Det ødelegger nok mye unger, at de har det vondt på skolen.

3.3.2 «Sånt taterpakk behandler jeg ikke»

En del forteller at i tillegg til å bli mobbet og plaget av andre elever, så ble de også trakassert av lærere og andre voksne. «Anne», en kvinne i 50-årene, forteller om følgende opplevelser på skolen:

Den var helt grusom. De fant blant annet lus på skolen. Jeg hadde jo langt hår, jeg måtte stå på kne på en stol over kateteret, hele klassen satt og så på. (...) Og helsesøster var der og kammet meg med lusekam, tok opp de flettene for å finne lus. De tenkte det var meg det kom fra. Og det var første gangen jeg tenkte at jeg ikke ville leve mer. Det var så nedverdiggende. Jeg ba til gud, jeg sa «Kjære Gud, hvis de finner lus nå, så vil ikke jeg leve mer». Gudskjelov så fant de jo ikke det. For mamma var veldig nøye med sånne ting. Og så var vi jo på skoleveien, jeg ble holdt nede av to gutter, mens en tredje tissa

på meg. Ble bundet til en telefonstolpe på høsten, og kasta sånne neper og poteter på. Så det var både fysisk og psykisk.

Hun forteller videre:

Så ble vi jo sendt til skoletannlegen da. Da var jeg 11 år. Og da var det jo sånn den gangen, at alle jentene ble tatt først, alfabetisk. Og så ble alle guttene tatt etterpå. Og jeg satt jo der, alle jentene ble tatt, alle guttene ble tatt. Og det glemmer jeg jo aldri. Til slutt så var det så vidt at jeg turte å gå og banke på den døra, for bus-sen skulle jo gå, jeg var redd den skulle gå fra meg. Og banker på og ser opp på denne læren: «Ja, er det min tur nå?». Så ser de bare på meg, og den tannlegen var en kjempekar. Så sier han: «Sånne folk som deg, behandler ikke jeg.» Jeg skjønnte ikke hva han snakket om. Selv om jeg skjønnte jo at jeg var annerledes, men jeg koplet ikke. «Ja, sånt taterpakk», sa han, «det behandler jeg ikke. Så du kan bare gå». Og da jeg kom tilbake, sa lærerinna mi «Ja, du hadde vel kjeften full av hull, du.» Og det gjorde jo sitt til at jeg ble jo livredd tannlegen. Rett og slett. Så det har vært en sånn traume bestandig.

3.3.3 «Hedninger og fantunger»

«Jan», en mann i 70-årene, forteller at han ble født under krigen. Da bodde foreldrene hans ved en gård i en leir der hvor det bodde mange reisende. Dattera på gården var jordmor. Det var hun som tok imot ham da han ble født. Da vinteren kom, kom tyskerne og tok teltene, forklarer han. Familien hans fikk lov å bo i drengestuen som lå inntil fjøset – derfra fikk de varme. De bodde der hele vinteren. Så flyttet de litt rundt. Han begynte på skole da han var 7 år. Det var mye mobbing, sier han. Han og broren fikk høre at de var hedninger og fanteunger av de andre barna. Men læreren plaget dem ikke. «Læreren var veldig streng, men var ikke slem mot oss fordi vi var fant», sier «Jan».

«Jan» gikk ut folkeskolen, men kunne ikke lese ordentlig da han sluttet. Han lærte seg det i ettertid, forteller han. Han har drevet med fiske og handel i store deler av livet sitt. Han var ute og fisket og drev handel sammen med faren fra han var 14 år til han ble 20. Da han ble gift, så forsøkte han å få seg fast jobb, men klarte det ikke – han slo seg ikke helt til ro. Etter hvert begynte han kjørte rundt med fiskebil og selge fisk på dørene. Han liker «å gå på dør», forklarer han. «Jeg liker å snakke med folk. Jeg likte det livet og den frihe-

ten». Nå er han pensjonist, men «driver med litt handel på si», forteller han.

«Jan» bodde i båt frem til han giftet seg og fikk det første barnet. Da ville han skaffe seg leilighet. Han søkte på annonser i avisen, men fikk ikke noe. Han gikk på boligkontoret i kommunen, hvor de sa at det at det ikke var noen vits for ham å tenke på det ettersom han ikke hadde inntekt. Han spurte dem på boligkontoret hvor de da skulle bo. «Jan» forteller at han fikk til svar at det skulle han tenkt på før han skaffet seg kone og barn. «Dere kan jo bo i båten», mente de. «Men jeg kan jo ikke det med kone og lite barn», sa jeg. «Jo da», svarte de. «Det var nedverdige. Jeg sto med lua i hånda». Etter hvert fikk de leid seg en liten hytte. «Det var en rønne uten innlagt vann. Kald og fæl», sier «Jan». Etter en del år fikk de seg et bedre sted å bo. Da ble livet litt lettere. Men han forteller at barna hans ble mobbet. «De ble kalt sigøynere og fantunger. Det var så ille at jeg måtte melde fra til politiet», sier han. «Det var voksne som kom inn til oss og jagde barna mens jeg var på jobb. De skulle banke opp barna mine». Han forteller også at naboene gikk rundt med underskriftslistor for å få dem til å flytte derfra. «Dette har skapt vonde sår», sier han.

3.3.4 «Den tristeste dagen i mitt liv»

Flere av fortellingene om skolen er fortellinger om tap, savn og sorg – tapet over en utdanning de aldri fikk. Flere tater/romanifolk har siden 1990-tallet fått rettferdsvederlag (billighetserstatning) for manglende skolegang. «Åge», en mann i 80-årene, som har vokst opp på barnevernsinstitusjoner og fått veldig lite skolegang, forteller at den manglende skolegangen har preget hele hans voksenliv. Han lærte bare så vidt å lese og skrive, noe som har vært et savn hele livet. «Åge» har fått et relativt høyt beløp i oppreisning/vederlag, fra både kommunen og staten, for forholdene under oppveksten på ulike institusjoner. Samtidig sier han:

Men det vil jeg si, at jeg ville mye heller hatt skolegang enn de pengene jeg fikk. Det er mange som ikke tror det, men det mener jeg, at jeg ville mye heller hatt skolegang. Jeg tok i mot de pengene, det gjorde jeg, men det var ikke noen glede over de pengene. Jeg skulle så mye heller hatt skolegang. Men nå er jeg jo over 80 år, så nå er det jo for sent, men det mener jeg altså.

For noen var det ikke dårlige opplevelser på skolen, men foreldrenes levemåte og holdninger til

skolen som førte til at de ikke fikk den skolegangen og utdanningen de ønsket. «Lise», en kvinne i slutten av 50-årene, har en historie fylt av savn og sorg. Hun forteller at hun elsket å gå på skolen, men at foreldrene stadig tok henne ut for å reise:

Det var jo fordi at pappa og mamma ... Altså han drev som blikkenslager og tok tilfeldige jobber her og der, og selvfølgelig, rastløsheten når våren kom. Så hadde de det i blodet og måtte bare reise ut, og vi barna ble jo aldri spurt, vi måtte bare være med.

Hun forteller at gleden hun hadde av skolen, og det at hun også var dyktig, gjorde at hun «kom litt mellom barken og veden». Læreren hennes dro på hjemmebesøk for å snakke med foreldrene. Hun fortalte foreldrene at «Lise» var så flink på skolen og spurte om hun kunne få bo hos henne mens foreldrene var ute og reiste. Dette ville ikke foreldrene, og lærerinnens besøk førte til at foreldrene sa at «Lise» ikke fikk lov til å gjøre lekser hjemme lenger:

For hvis jeg var skoleflink, så fikk de problemer med å få meg fri fra skolen. (...) Det ble en kjempeulempe. Så da måtte jo jeg gjemme meg, for jeg syntes det var kjempeskamfullt å komme på skolen, og ikke ha gjort leksene mine. Så da satt jeg inne i stallen og gjorde dem, så ikke de visste det. Fordi jeg ville veldig gjerne være som alle andre.

Da «Lise» gikk i slutten av sjuende klasse, bestemte foreldrene at hun måtte slutten skolen, og de sendte henne dit for å hente vitnemålet. Hun forteller hvordan dette opplevdes for henne:

Det var den tristeste dagen i mitt liv. Det var andre gangen som jeg tenkte ... og da hadde jeg faktisk bestemt meg for at jeg ikke ville leve lenger, når jeg var og hentet det vitnemålet. For da måtte jeg gå over en jernbanelinje, og der var den en melkerampe som jeg satte meg på. Der satt jeg faktisk og ventet på toget.

En av lærerne på skolen så at hun satt der, og kom for å prate med henne:

Så den læreren, han reddet meg faktisk. For skolen lå litt i oppoverbakke, så han sto i vinduet, og så ... Også kom han ned og satte seg ved siden av meg. Han hadde nok lest meg veldig, da jeg var og hentet vitnemålet, for jeg var

så vemodig. Så sier han: «Hvorfor sitter du her?» Og jeg gråt jo. Så sier jeg til ham: «Nei, nå har jeg jo ikke noe liv mer.» For sånn følte jeg det. Jeg klarte ikke å se det at jeg faktisk kunne ha mulighet allikevel. Så sier han: «Men hva har du tenkt til å gjøre med det?» Så sier jeg til han, for da hadde nok motet sviktet litt også, at jeg satt og ventet på det toget, da. Da gråt jeg jo så fælt og var så lei meg for det. Da la jeg meg med hodet oppi fanget, for jeg gråt så fælt, og trengte nok den nærheten, tror jeg. Så han satt der med meg og pratet med meg, til det toget hadde passert, og sa at «Du har hele livet foran deg». Og det hadde jeg jo egentlig. Men du så det jo ikke.

For «Lise» har tapet av skolegangen alltid vært et savn. I voksen alder har hun imidlertid tatt opp igjen skolen og fått seg en utdanning, noe hun er stolt av. Hun sier at hun har et godt liv i dag. Hun prøver å legge det vonde bak seg og se frem over. Barna hennes har tatt utdanning og fått gode jobber.

3.4 Vi må ikke klage og leve i fortiden

Mange er opptatt av å fortelle om gode historier om «bygdefolket», og at «hadde det ikke vært for dem, så hadde det ikke vært noen tatere/romani-folk i dag». En del synes også det blir for mye fokus på det negative i fortiden.

3.4.1 «Vi var dyktige handelsreisende, dyrleger og musikere»

«Roger», en mann i 60-årene, forteller om en oppvekst med nær kontakt med besteforeldre som betydde mye for ham. «Bestemor og bestefar var fine, trygge mennesker», sier han. «Vi ungane var glade og hadde det trygt og godt. Jeg reiste mye rundt med bestemor og bestefar og traff hyggelige folk. De kjøpte hus om høsten og var bofaste hele vinteren, og så solgte de huset om våren og reiste rundt til neste høst. Skolegangen, derimot, var det så som så med. Men det ble folk av meg, og», sier han og ler, men blir alvorlig idet han understreker at han gjerne skulle hatt mer skolegang. Det er en av de få tingene han savner i livet.

«Roger» sier at han synes det fokuseres for mye på det negative. Han vil fortelle om alle de gode tingene, sier han. «Vi blir fremstilt som stakkarer». Det er så mange tatere som ikke tør å stå frem, sier «Roger». «De vil ikke fordi det er bare snakk om all elendigheten».

Det viktigste er at vi er stolte av oss sjøl. Vi var et folk som bygdene trengte. Men vi var dyktige handelsreisende, dyrleger og musikere. Jeg er lei av at folk bare snakker om at vi bli jaga fra sted til sted. Det var jo mange snille som husa oss. Uten dere bofaste så hadde det ikke vært lett. Vi trenger hverandre.

«Roger» mener at en del tater/romanifolk sprer «spøkelseshistorier». De forteller bare fæle ting. Men det er klart, sier han, at det var mye fælt for disse barnehjemsbarna. Han sier at han selv ikke hørte om Misjonen da han var liten, men forteller at moren hans var «svært skeptisk». Hun ville at han skulle holde seg unna folk som var i trøbbel og som drakk. Hun ville helst at han skulle være hjemme, og det hendte at hun ba ham huke seg ned og gjemme seg når de kjørte bil. Det kan være for at hun var redd for Misjonen, uten at hun sa det, sier han. «Det har vært to typer veier for oss tater. En jævlig vei – hvor unga ble tatt – og en god vei, der ting var bra. Selv om det innimelom var noe vondt der og», legger han til.

3.4.2 «Vi har blitt behandla godt og tatt vel imot»

«Fredrik» er en mann i midten av 70-årene. Han vil i likhet med «Roger» fortelle om at han har det bra – at han alltid hadde hatt det bra. Han har blitt behandlet godt og tatt vel imot av fastboende nordmenn, som han kaller «buroar», både i hjembygda og på reise. Han synes det er ille at «disse organisasjonene» skal representere tater og drive og klage på at alt er fælt. Han mener at en del av dem fremstiller alt så ille som mulig fordi «det vil gi dem mer på brødiskiva si». I tillegg synes han det er fælt at de skryter på seg å være så veldig «ekte tater» når det er så mange inngifta «buroer» blant dem.

«Fredrik» eier et hus han har bygget selv, og han «fikk ikke noe hjelp fra Misjonen – det har jeg papir på!» Han forteller at han alltid trivdes der de bor, og at de blitt tatt godt imot, selv om «alle veit at vi er reisendes».

«Fredrik» har vært gift i mange år, og har flere barn. Barna har etablert seg hver for seg med eget bosted, egen familie og jobb, og barna deres igjen går på skole og trives og «har det bra».

Han har jobbet mye med takteking, maling av hus og en del «småhandel». Fortsatt reiser han og handler litt og gjør noe arbeid her og der, men mye mindre enn før.

Foreldrene til «Fredrik» kjøpte seg en bolig da de var unge, og han vokste opp der og gikk på

skole sammen med alle søsknene sine og mange andre reisende unger fra andre taterfamilier i området (det bodde «fem–seks reisendes familier der med hus og unger som gikk på skole»). Det var et «bra hus, ikke kaldt om vinteren eller noe – vi levde ikke som flyktninger eller stakkarer eller noe sånt». Foreldrene reiste mye i sommermånedene for å handle og ta jobber og tjene penger. Faren jobbet ellers en del i gruver og hadde andre jobber om vinteren. Men «vi var ikke en familie som for og frakka». Det betyr å reise rundt fra bygd til bygd hele året, slik noen gjorde, med noen måneder her og noen måneder der ettersom hvor man fikk jobb, forklarer han.

«Fredrik» opplever at han og familien hans ikke blir diskriminert eller sett ned på i lokalsamfunnet, fordi alle vet at de er «bra folk» og at de «vet å oppføre seg». Han er stolt av å være «av taterslekt», men synes likevel at det er viktig å tilpasse seg litt måten «buroane» omgås på. Han understreker samtidig at han føler seg mer avslappet når han er «blant sine egne».

3.4.3 «Jeg synes det blir for mye fokus på det negative.»

«Laila», en kvinne i midten av 50-årene, forteller om en vanskelig oppvekst. Hun fikk ikke den tryggheten hun trengte, og hun ble mye mobbet i oppveksten fordi hun var tater/romani. Hun forteller at oppveksten har satt sine spor hos henne. Da livet en stund ble altfor tøft, søkte hun hjelp:

Og da søkte jeg hjelp hos psykolog. Og det var min redning. Vi jobbet sakte, men sikkert, og da tok jeg nok et oppgjør med meg selv. Og ta med meg det som har gjort meg godt, og prøve å legge det andre bak meg, og prøve å bruke det til å hjelpe andre, eller til å forstå andres handlemåte og sånt. Jeg jobbet veldig mye med meg selv i de årene, og synes selv at jeg kom ut av det og rett i ryggen, holdt jeg på å si. Så det syntes jeg at jeg klarte. Samtidig som jeg har vært veldig åpen om ting, jeg har aldri lukket noe inni meg, eller ... Jeg har vært flink til å få ting ut.

«Laila» er opptatt av å se fremover og å ta vare på de mulighetene hun har.

Jeg synes det blir for mye fokus på det negative. Ja, vi har hatt overgrep, og det er trist, og vi skal aldri glemme det. Vi skal minnes de som har lidd, og alt det her. Men nå lever vi ikke sånn lenger. Vi må liksom komme oss videre.

Og vi har en regjering som har sett oss, som har godtatt oss og lagt ting til rette for oss. De ressursene synes jeg faktisk vi skal bruke mye mer positivt og fremtidsrettet enn det vi har gjort

3.5 Å føle seg utenfor i alle grupper

Flere av dem vi har snakket med, og som av ulike grunner ikke har vokst opp i «et reisende miljø», beskriver en følelse av utenforskap.

3.5.1 «Jeg havner alltid på utkanten av et langbord»

«Hans», en mann midt i 60-årene, forteller at han ikke visste at han var av tater-/romanibakgrunn da han vokste opp, men at han skjønte at det var noe som var annerledes. Foreldrene hans snakket aldri om den tilhørigheten. Han sier at det var bestefaren hans som ikke ville at det skulle komme ut. Han hadde nok hatt så vonde opplevelser at han ikke klarte det, mener «Hans». Han har senere skjönt at bestefaren ble tatt av myndighetene da han var 4 år og plassert bort. «Han ble bare tatt og plassert bort», sier «Hans». Han mener at grunnen til at bestefaren ikke ville snakke om, og helst skjule, tater-/romanitilhørigheten, var at de ville alle blitt satt i fare hvis de hadde fortsett å leve som tatere-/romanifolk. Da kunne de også bli tatt – de la skjul på hvem de var for å sikre barna.

Og jeg vil si det, at hadde de stått frem som reisende da jeg var liten, så ville jeg fått en skjebne som [navnet på en med tater-/romanibakgrunn som har vokst opp på barnehjem]. Og det kunne vært meg til del, jeg kunne ha havnet et helt annet sted, og jeg hadde ikke kjent broren min og jeg hadde ikke kjent foreldrene mine. [...] Ja, det var jo for å overleve, det der var jo livsfarlig.

Samtidig som foreldrene aldri snakket om at de var «reisende», så var der ting i oppveksten som «Hans» nå helt klart forbinder med det å være «reisende»:

Men når det gjelder familien – som skolegutt, så var jeg borte i helgene. Foreldrene ville ut å reise, enten dra ut i [en kommune] med bord og campingstoler, eller så var det opp å besøke bestemor og bestefar. [...] Så var det å dra til [en by] og besøke mormor. Det kunne være

midt på vinteren, og da skulle jeg være med. Og så kunne vi sitte på toget alle sammen, og så skulle vi besøke broren til moren min nede i [en kommune]. Det var tog eller bil. Og så var det [et tettsted], der bodde den ene onkelen min. Så det var reising hele tiden.

Drev de med noe handel?

Nei, nei, det var bare familiebesøk. De hadde ikke noen ferdigheter sånn sett, og jeg lærte jo ikke noen ferdigheter der. Det jeg husker, er at jeg har sittet i en bil fra jeg var en neve stor. Det er det jeg husker, jeg husker ikke skoletimene eller noe sånt. Og av den grunn ble jeg veldig utenfor de andre. For de sto og kastet på stikka hele helgen, det var mange som ikke reiste noe sted. De var sånne heimfødinge, og de har jeg møtt igjen, og nå har det blitt veldig interessant. Hvordan er det med sånne heimfødinge? Jeg er nysgjerrig på dem, det er eksotisk. Så var det dette med skoletida, vi fikk jo besøk også, ikke sant. Så var det en skolekamerat som jeg snakket en del med: «Nei, nå må jeg tidlig hjem, for nå skal jeg underholde gjestene.» «Jøss, dere har gjester hele tiden, vi har aldri noen gjester, vi.»

Så det var en litt sånn fine ting også da, selv om det gjorde deg annerledes?

Ja. Jeg ville ikke hatt det annerledes. Det var ikke mulig for meg å ha det annerledes. Det var jo fantastiske foreldre jeg hadde, selv om det kunne storme litt av og til.

Men denne «annerledesheten» har ført til at han alltid føler seg på utsiden. Han hører hjemme verken her eller der, sier han.

Jeg, for min del har jeg alltid hatt trøbbel med det sosiale. Jeg havner alltid på utkanten av et langbord. Av og til er det en ledig plass ved siden av meg også. Kommer jeg til et sted, så er det ikke plass. Det er liksom sånn. Det er noe udefinert, og sånn har det egentlig vært siden barnehagen. Så jeg vet ikke, da fikk jeg en egen identitet at jeg ikke var noen ting. I enkelte deler av den reisende kulturen, så er jeg heller ikke velkommen, for jeg kommer utenifra.

Han forteller at den usikkerheten som har ligget under, har preget ham hele livet. «Har du en identitet, er det livsfarlig å fornekte den, du blir sjuk. Og om du ikke blir det, så blir du et ulykkelig menneske», sier han.

3.5.2 «Jeg holder meg i bakgrunnen støtt»

«Arne», en mann i 70-årene, er en av dem som i likhet med «Hans» føler seg litt på siden i alle sammenhenger. «Arne» forteller at han har vokst opp med mor og bestemor som var av tater-/romani-slekt. Faren har han aldri kjent. «Opphavet mitt er bare rot», sier han og ler. Moren giftet seg på nytt etter at han var født. Han var mest med bestemoren, forklarer han. Han reiste mye rundt med henne og handlet. De reiste rundt med hest og kjerre fra gård til gård, banket på og solgte duker og hekletøy. Av og til fikk de sove på låven, og av og til måtte de sove i hestekjerra – selv når det var vinter. «Arne» gikk noen år på skole, men sluttet tidlig, og har ikke vitnemål. Han var mye borte fra skolen på grunn av reising og sykdom, forteller han. Dessuten ble han mobbet og plaget mye, så skolen var ikke noe særlig. «Hele oppveksten var det sånn at jeg var lausunge og taterunge», sier han. Men der var også en lærer som hjalp ham litt: «Når den læreren var i skolegården, var det ikke noe som skjedde med meg. Men det var bare han som hjalp, ingen andre». Han forteller at han ofte kom hjem med blåmerker og sår etter å ha blitt banket opp. Men det verste var da klokken hans ble ødelagt av de andre barna:

Det var det verste. De ødela den – hjula og fjæra trillet bortover. Jeg grodde i hop, men klokken kunne jeg ikke redde. Den fikk jeg av bestemor, og hun mente den var fra bestefar. Men jeg var så dum og tok den med på skolen – når man er nederst på stegan, så vil man vise seg frem, vet du.

Etter at han sluttet skolen, har han hatt mange ulike jobber – både i butikk og som anleggsarbeider. I perioder har han hatt fast jobb, i andre perioder ikke. «Det har vært vanskelig. Samfunnet er ikke sånn at man kan leve av å være romani på gamlemåten. Har ikke gjerder av ståltråd, hesjer ikke lenger.» Når «Arne» skal oppsummere oppveksten og livet frem til nå, sier han:

På en måte har jeg hatt et brukbart liv, men på den andre siden har jeg hatt en del problemer fordi jeg har vært tater. Når de har funnet det ut. Jeg har mista jobb og hus. De vil jo ikke ha tater i hus.

Etter at bestemoren døde, hadde han lite kontakt med andre tater/romanifolk:

Jeg hadde ikke kontakt med andre «tater», for jeg fant ut at det ikke var det beste å være. Holdt det skjult. Jeg visste ikke om andre heller, for alle holdt det skjult. Derfor kunne det være du var i lag med tater, men ikke visste noe om det.

Det er først i godt voksen alder at «Arne» kom i kontakt med tater-/romanimiljøer. Han kom mer eller mindre tilfeldig i snakk med noen folk som tilhørte en av tater-/romaniforeningene, og de sa til ham at «han var en av dem». Han er glad for å ha fått denne kontakten med andre tater/romanifolk, og det fellesskapet det gir. Samtidig sier han at han alltid kommer å føle seg litt på siden – litt utenfor. «Du vet», sier han,

... jeg holder meg i bakgrunnen støtt, liker å sitte ytterst og nærmest døren. Sånn at jeg kan stikke hvis det trengs. Det er noe man har lært seg. Det ligger i meg – jeg må ha muligheten. Må parkere bilen slik at jeg kan komme fort ut. Komme fort av gårde. Det har lønt seg en del ganger.

3.5.3 «Jeg er stolt av å ha klart meg. I begge leire.»

En relativt stor andel av tater/romanifolk i dag opplevde omsorgsovertakelse, og hadde hele eller deler av oppveksten sin under barnevernets omsorg. Noen fikk stabile fosterhjem og vokste opp med voksenpersoner rundt seg som de etablerte relasjoner til. Andre ble flyttet mye rundt mellom institusjoner og mistet kontakten med sin biologiske familie samtidig som de ikke etablerte nye relasjoner. Noen barnevernsbarn forteller om grov omsorgssvikt og overgrep mens de var under omsorg. Mange opplevde at de stod helt alene da de kom ut av barnevernsinstitusjonene, uten noen oppfølging eller omsorgspersoner rundt seg. Dette fikk både praktiske konsekvenser, som utfordringer med å skaffe seg bolig, problemer med å få lån grunnet mangel på kausjonist og lignende, men også en sterk følelse av ensomhet og å stå alene. Dette har medført problemer med å ha tillit til andre mennesker og å knytte seg til folk senere i livet. Noen forteller at relasjonen de nå har til sin biologiske familie er sterk og god, mens andre forteller om dårlige relasjoner eller ingen kontakt. En del forteller om vanskeligheter med å føle seg inkludert og å bli en del av familien og/eller av taterne/romanifolket som gruppe. Det er en spenning i deler av tater-/romanimiljøet mellom de som vokste opp i fosterhjem/barnevern-

sinstitusjoner og de som vokste opp hos sine familier med tater-/romanibakgrunn. En kvinne som ble bortsatt som barn forteller om sin identitet som *både* tater/romani og fastboende nordmann:

Nei, for å si om jeg er stolt av å være tater, så vil jeg jo si at jeg er stolt av... – altså det er et folk, jeg kan ikke si at jeg er stolt av å være tater, men jeg er stolt av at jeg har klart meg. I begge leire, på en måte, og at jeg har funnet min egen vei, liksom. [...] Ja, jeg har klart å forsone meg med det. Jeg har klart å forsone meg med at jeg har vært, jeg har klart å finne en måte å leve på som er forenlig både med å være tater og å være bondejente.

3.6 Oppsummering

Fortellingene vi har presentert korte bruddstykker av her, er ikke ment å skulle representere «alle» erfaringer blant tatere-/romanifolk. Heller ikke alle erfaringer blant dem vi har intervjuet. Men fortellingene viser en variasjon i erfaringer og livshistorier, samtidig som de peker på visse ting som går igjen i svært mange av intervjuene. Selv om en del forteller om gode og trygge oppvekster, så er fortellinger om det å vokse opp med frykten for myndigheter og Misjonen noe som preger svært mange. Det er tydelig ut fra det som fortelles, at selv om man ikke vokste opp som (barn av) personer som har vært i kontakt med Misjonen, så var det mange som led under frykt for myndighetene og Misjonen da de vokste opp – særlig for at de selv eller søsken skulle «bli tatt». Som barn opplevde mange av dem at foreldrene var redde for Misjonen og/eller myndighetene. De lærte at de ikke måtte fortelle om identiteten sin (hverken egentlig navn eller at de var «tater»/«reisende»), nettopp fordi de da kunne bli tatt, og derfor måtte de også gjemme seg. Av samme grunn måtte de være forsiktige med å gå til lege når de ble syke, og de måtte være forsiktige på skolen. Flere opplevde at familien flyttet eller reiste videre tidligere enn planlagt fordi «Misjonen» eller lensmannen «var etter dem». Mange beskriver at de måtte passe på at alt alltid var «på stell» – det måtte ikke være noe å utsette på dem, de måtte unngå at noen fikk mistanke om at de var av reisende slekt eller skulle finne grunnlag for å undersøke bakgrunnen deres. Denne frykten for og mistilliten til myndighetene, og for noen også til storsamfunnet, har satt sine spor blant de som vokste opp med den; den virker inn på livene deres i dag, og den ser også ut til å prege deler av den yngre generasjonen.

Flere av fortellingene tematiserer mangelfull skolegang. Reising og hyppig flytting kunne gjøre det vanskelig å fullføre skolen. I tillegg kunne mobbing og trakassering på og utenfor skolen føre til at en del holdt seg unna. Foreldre og beste-foreldre hadde ulike måter å takle dette på. For noen kunne det være det å skjule tater/romanibakgrunnen. For den yngre generasjonen kunne det medføre en opplevelse av rotløshet og et utenforskap. En del av fortellingene, for eksempel «Lises» historie, viser også at foreldre og barn kunne ha ulike interesser og ønsker. Videre viser fortellingene til ulike erfaringer med kontakten med majoritetsbefolkningen og bondesamfunnet, og at selv om fortiden er sterkt tilstedeværende, så er det ulike måter å forholde seg til den på.

4 Oppvekst, barnehage og grunnskole i dag

4.1 Innledning

I dette kapitlet vil vi se på erfaringer med det å vokse opp med tater-/romanibakgrunn i dag som kommer frem i de intervjuene vi har gjennomført. Vi vil særlig diskutere forholdet til og erfaringer med grunnskolen og skolens holdninger og praksiser i møte med elever med tater-/romanibakgrunn.

4.2 Oppvekst

Hvor mye preges barns oppvekst i dag av foreldres og besteforeldres erfaringer og identitet som tatere/romanifolk?

Et gjennomgående trekk ved vårt intervjumateriale er at det får frem stor variasjon mellom familiene i hvordan familietilknytning og identitet som reisende/tater/romani former tilværelsen deres. Barns oppvekst preges av foreldrenes livssituasjon og valg. Om mødre er i jobb, vil for eksempel barnehage ofte være en nødvendighet. For mange barn med tater-/romanibakgrunn er tilværelsen ikke så forskjellig fra det den er for andre barn; de har kontakt med slekt og venner i helgene, reiser bort i ferier og er ellers med på skole- og fritidsaktiviteter. Noen foreldre er opp-tatt av ikke å være åpne utad om sin bakgrunn, mens åpenhet for andre er en konsekvens av engasjement og måten de innretter livene sine på. Den yngste generasjonen har altså forskjellige oppveksterfaringer og ulik forståelse av hva det innebærer å være ha tater-/romanibakgrunn.

Som tidligere påpekt vil ulike generasjoner ha forskjellig forhold til og forståelse av hva som er

familiens tilhørighet og kulturelle forankring. For noen familier vil identifiseringen som tater/romani og fortidens hendelser fremstå som et *kommunikativt minne*, noe som foreldre og slektninger forteller om. Mange i dagens foreldregenerasjon har selv erfaringer som tater/romani, de vokste opp med dette og det kan være en del av familielivet i dag, om enn under andre forhold enn tidligere. De vil ha andre erfaringer fra skole og utdanning enn den oppvoksende generasjon. Ikke bare mellom, men også innad i familier kan det være ulikt hvor mye som formidles av foreldrenes identifisering med å være tater/romani og hva som var deres barndomsopplevelser. En ung kvinne forteller hvordan begge foreldrene er forsiktede med å fortelle til fremmede at de er av «taterslekt». Likevel er det forskjeller i hvordan foreldrene snakker om tilhørigheten, noe hun bruker til å forstå hvordan hun selv er formet av dette:

Pappa har alltid vært sånn «du må være stolt av den du er», men mamma har blitt veldig mye på at ... Det har jo pappa òg. Men pappa og mamma har litt sånn forskjellige personligheter, da. Så mamma vil heller være litt mer nøytral, tyst. Men jeg har arva mer av pappa. For jeg blåser i hva dere sier.

Hun oppfatter trekk ved seg selv som knytter henne til familiens bakgrunn, og er stolt av det. Flere av de unge sier de ikke kjenner til foreldrenes erfaringer i detalj. Dette gjelder også denne kvinnen i begynnelsen av 20-årene:

Pappa har jo fortalt at han ble mobbet på skolen og sånn: «Din tater», og sånne ting. Men han er egentlig veldig – sier ikke så veldig mye, da. Men jeg vet jo at han helt sikkert har opplevd mye, og onkelen min har jo fått erstatning, det har jo sikkert de to andre også fått. Men pappa vil ikke dele så mye av den tiden av livet sitt.

Også andre forteller at slektens historie og tidligere erfaringer er noe de snarere har forstått enn er blitt fortalt. En ung kvinne forteller:

Nei, det er sånn som jeg har skjønt nå. For eksempel, vi har alltid vært redd for leger, alt som har med myndigheter å gjøre. Det vil man helst ikke ha noe med. Aldri har jeg skjønt hvorfor.

Selv om de yngre informantene ikke kjenner til familiens konkrete forhistorie, er mange godt

kjent med slektsforholdene. I helgene er familien deres gjerne sammen med slektninger de besøker eller som besøker dem:

Det bodde ikke så mange rundt der vi bodde, men ikke så langt ifra. I hvert fall de som var på vår alder bodde lengre unna – og som det var naturlig at vi var sammen med, da. Men vi var ofte på besøk og hadde besøk av dem òg. Man kunne alltid finne en måte man er i slekt på, da. Det blir ofte sånn at moren din er tremeningen til bestefaren min. Man finner alltid den forbindelsen, for man har ofte oversikt over hvor folk er i slektstreet, da.

Informantene legger vekt på at de i enkelte sammenhenger kan oppleve at familien lever på en annen måte enn naboene. De opplever besøk og samlinger i feriene som noe som knytter dem til et sterkt familiesamhold og et større fellesskap. En kvinne i 20-årene beskriver hvordan familien på samme tid har vært godt integrert i samfunnet og samtidig holdt en viss avstand til de andre i nabolaget:

Jeg hadde en veldig fin oppvekst. Det som jeg kanskje merket litt til, var at vi var ikke alltid med de andre ungene på feltet. Det var nok flere årsaker til det. Det ene var at de gikk på en annen skole, og så var det at vi er kristne. Og spesielt mamma er veldig åpen, så jeg tror ikke det er helt usannsynlig at de hørte noen bønnestunder på dagen. Altså, vi hadde jo venner og sånne ting, men vi var kanskje litt utenfor den klikken, da.

Noen fra foreldregenerasjonen forteller at de gir sine barn en strengere oppdragelse enn det de oppfatter andre av dagens foreldre gjør. De begrunner dette med både behovet for å beskytte barna og nødvendigheten av å ha kontroll. Andre er opptatt av at barna er med på fritidsaktiviteter på lik linje med de andre i nærmiljøet.

Det fortelles om ulike holdninger til hvor åpen man skal være om sin bakgrunn. En holdning er at man skulle holde bakgrunnen skjult for andre, slik en forteller om hvordan familien var forsiktig med å si noe om hvem de var når de var ute blant folk:

Ja, jeg har alltid visst det. Man kunne ikke prate om det ute blant folk ordentlig høyt så de kunne få snurten på hva vi var. Ikke si det til noen, i tilfelle man kunne bli mobbet og sånt.

Andre vektla at de skulle være stolte av bakgrunnen sin. Likevel kunne informasjon om bakgrunn raskt endre forholdet de hadde til kollegaer eller naboer. En ung kvinne som nylig har etablert seg med egen familie, forteller:

Noen naboer, de har vært hyggelige så lenge, helt til vogna kommer. Da snur det om. Vi er høylytte, vi skriker, vi prater, ler, hoier, og så kommer det biler inn og ut hele tida på besøk. Folk legger vel merke til det på det. De bare ignorerer deg. Det er ikke noen hilsing eller noenting. Du er luft.

Naboforholdet endret seg til mistillit og avventende distanse da det ble mer synlig at informanten og familien hennes hadde tater-/romanibakgrunn. Andre unge forteller at det å være åpen om familiebakgrunnen til for eksempel klassevenner kan skape nysgjerrighet hos dem om denne.

Enkelte av de unge informantene i 20-årene forteller at de har flyttet en del for å bytte skole fordi foreldrene eller de selv ikke var fornøyd med forholdene, eller fordi familien ville flytte.

Jeg har bare hatt mamma, så jeg har ikke fått reist så mye som andre familier får. Men vi har flytta mye, og jeg trives veldig godt med det. Vi har flyttet over 15 ganger. Jeg vil gjerne reise. Andre venninner som har bodd på samme sted hele livet, skjønner ikke hvorfor jeg vil ha det sånn. (Jente i tenårene).

Enkelte forteller om at de har reist med familien om sommeren, de kjenner til andre familier som tar barn ut av skolen, men sier at deres familier har begrenset dette mest mulig. Vi vil komme nærmere inn på dette senere.

Oppsummert kan vi si at dem vi har intervjuet, har ulike erfaringer med å vokse opp med tater-/romanibakgrunn, og at de og familiene deres har ulike holdninger til og strategier for hvordan de lever som tater-/romanifolk i dag.

4.3 Barnehage

Ifølge norske myndigheter begynner utdanningsforløpet i barnehagen⁸¹. Oppholdet i barnehage gir barn sosiale erfaringer og basiskunnskap som

⁸¹ NOU 2003: 16, *I første rekke — Forsterket kvalitet i en grunnopplæring for alle*, 2003; St.meld. nr. 41, *Kvalitet i barnehagen*, 2008–2009; Meld. St. 24, *Framtidens barnehage*, 2012–2013.

Barnehagen blir for eksempel beskrevet som det første frivillige trinn i et langt utdanningsløp.

også skolen bygger videre på. Barnehagens rolle i utjevningen av sosiale forskjeller blir understreket. Barnehagen er en arena som de aller fleste barn i Norge har et forhold til, og er i tillegg en viktig forutsetning for småbarnsforeldres yrkesdeltakelse.⁸²

Larsen m.fl. skriver at tater-/romanifolk tradisjonelt ikke har latt sine barn gå i barnehage.⁸³ De har vært skeptiske til å overlate barna til andre enn familie og slektninger og til hvordan storsamfunnet gjennom barnehage og skole vil møte og forme dem. Larsen m.fl. peker imidlertid på at det har foregått en viss holdningsendring, og at flere foreldre med tater-/romanibakgrunn enn før velger å sende barna i barnehagen. Funnene fra intervjuene med tater-/romanifolk i vår studie peker i samme retning. En del av foreldrene forteller om barn som går eller hadde gått i barnehagen. Begrunnelsen for å ha barna i barnehagen er flere. De som er i arbeid eller tar utdanning etter at de har fått barn, trenger barnepass. En ung mor vektlegger de sosiale ferdighetene barna får sammen med andre barn: «Jeg, syns det bare er sunt, jeg. Å få litt bedre sosiale antenner enn kun å være med oss.»

Denne moren kjenner til flere på egen alder som har barna i barnehagen:

Nå begynner det å bli litt mer normalt, har jeg lagt merke til, nå begynner flere og flere å sette dem i barnehage. Ikke det at jeg skjønner det, for de gjør jo ingenting likevel.

Tilbud om barnehager er gjerne en viktig forutsetning for spesielt mødres yrkesdeltakelse. Denne kvinnen viser imidlertid her til at også kvinner som er hjemmeværende, bruker barnehagen, ikke bare de som enten tar etterutdanning eller arbeider.

Holdningene til å bruke barnehagen er delt, og dette begrunnes gjerne med at folk i tater-/romanimiljøene ikke har tiltro til at oppdragelsen barna får i barnehagen, er etter deres standarder. Som en kvinne sier:

Ja, vi har fått hørt det mange ganger. «De lærer så mye rart på barnehagen!», men det gjør de på skolen òg. De lærer mye rart der òg. Men

⁸² Ifølge Statistisk sentralbyrå var 90 prosent av alle barn i aldersgruppen 1–5 år i barnehage ved utgangen av 2013. I aldersgruppen 3–5 år var det 96,5 prosent. Statistisk Sentralbyrå, «Barnehager, 2013, endelige tall», 25.04. 2014, [Lest på:] <https://ssb.no/utdanning/statistikker/barnehager/aar-endelige/2014-04-25#content> [Lest 02.03. 2015].

⁸³ Larsen m.fl. 2009, s. 7, 62-63.

det er bare å ta det fra starten med en gang, så får du det vekk. «Jo, ja.»

Denne kvinnen mener at løsningen ikke er å holde barna borte fra utdanningsinstitusjonene, men heller å være et aktivt korrektiv til påvirkningen de får i barnehagen og på skolen. Foreldrene må selv lære dem skikker og språkbruk, og hun mener at barn lærer dette raskt.

Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver åpner for at det kulturelle mangfoldet skal gjenspeiles i barnehagen.⁸⁴ Det står at sosiale, etniske, kulturelle, religiøse, språklige og økonomiske forskjeller i befolkningen medfører at barn kommer til barnehagen med ulike erfaringer. Barnehagen skal støtte barn ut fra deres egne kulturelle og individuelle forutsetninger.⁸⁵ Det varierer i hvilken grad familier med tater-/romani-bakgrunn fremstiller sin bakgrunn i møte med barnehagen. Noen av informantene i vår studie forteller at de ønsker at bakgrunnen vektlegges, andre ser ikke dette som like relevant for hvordan barnehagen innrettes, mens andre igjen kan være svært redde for at barnas bakgrunn skal bli kjent. En familie understreker likevel at en generell holdning til at barn kommer fra ulike familier, er vesentlig for personalets holdninger til foreldrene og deres ulike bakgrunn:

Vi har funnet veldig fine barnehager. For der vi bor er det mye utlendinger, så det er veldig sånn flerkulturell barnehage. Så de spurte oss med en gang: Har dere noen kultur, vil dere ha noen markeringsdager dere vil vi skal feire? Ikke noe problem i det hele tatt, så vi har fått veldig fine barnehager.

Denne familien peker på at økt kulturelt mangfold i det norske samfunnet har vært med på å gi en større anerkjennelse av og forståelse for ulike kulturelle tradisjoner.

4.4 Grunnskole

Mange av temaene som flere i dagens voksne generasjon av tater/romanifolk finner vanskelige, har med deres skolegang og utdanning å gjøre: De har liten skolegang, de mangler formell utdanning, de opplevde diskriminerende holdninger fra skolen, lærerne og medelever, og dette har

satt dype spor. Deres identitet er knyttet til yrker og håndverk som de har tilegnet gjennom opplæring fra familiemedlemmer og bekjente i tidlig alder, og ikke på skolen. Deres behov for opplæring er dermed blitt satt i kontrast til majoritetsbefolkningen og deres utdanningssystem.

Skolens oppgave som identitetsskaper og formidler av fellestradisjoner, verdier og kunnskaper har vært et sentralt motiv for utforming av enhets-skolen, og skolen som samfunnsinstitusjon blir gjerne beskrevet som den viktigste integreringsarenaen. Ideer om nasjonsbygging står imidlertid i et potensielt spenningsforhold til etnisk, kulturelt og religiøst mangfold.⁸⁶ Nasjonens plass og betydning i et flerkulturelt samfunn er derfor gjenstand for omfattende diskusjoner både i Norge og internasjonalt, der også skolens rolle er under vurdering.⁸⁷ Enkelte forskere hevder for eksempel at skolen oppgjennom historien snarere har vært en institusjon for assimilering av minoriteter, enn en integreringsarena.⁸⁸

Skole og utdanning har vært et sentralt område for dialogen om kulturelle rettigheter som nasjonal minoriteter. I hvilken grad skolen skal tilpasses en livsstil med reising, er et tema som i særlig grad har vært påpekt av interesseorganisasjoner, og også den rådgivende komité for ramme-konvensjonen om beskyttelse av minoriteter i regi av Europarådet reiser denne problemstillingen i flere uttalelser.⁸⁹ Vi vil diskutere reising senere i dette kapittelet. Vi finner imidlertid at det er andre aspekter ved skolegangen som er mer preserende å belyse: I hvilken grad gjennomfører barn med tater-/romanibakgrunn grunnskole i dag, hva kjennetegner skole-hjemsamarbeidet, blir deres familiebakgrunn identifisert eller tematisert, utsettes de for diskriminering?

En kvinne i begynnelsen av 20-årene forteller om farens holdning til skole og utdanning:

Vi har aldri fått noen sånn voldsom oppmuntring eller noe press på at vi må ta noen utdanning. Men det har ikke vært sånn ... imot at jeg skal gå på skolen, og jeg tror han er veldig glad for at vi har utdannet oss.

⁸⁴ Kunnskapsdepartementet, *Rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver*, Oslo: Kunnskapsdepartementet, 2006.

⁸⁵ *Ibid.*, s. 7.

⁸⁶ Midtbøen, Orupabo og Røthing 2014a, s. 9.

⁸⁷ Midtbøen, Orupabo og Røthing 2014a; Seland, Idunn, *Tilhørighet, rettighet, likhet: Nasjonal identitet og integrasjon i velferdsstaten gjennom grunnskolen 1970–2008*, PhD-avhandling, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo, 2011.

⁸⁸ Pihl, Joron, «Monumenter og mot-monumenter», *Nytt norsk tidsskrift*, 19, nr. 2, 2002.

⁸⁹ Den rådgivende komité for rammekonvensjonen om beskyttelse av minoriteter 2002, 2011.

Vi kan også anta at barns motivasjon for å satse på skolen påvirkes av de forventninger de får gjennom å være sammen med skolevenner, delta i klassen og på fritidsaktiviteter. Barna får gjennom dette sine egne interesser og sin egen identitet. De kan gå sammen med andre elever som ser skole og videre utdanning som en selvfølge, slik en 20-åring forteller:

Ja, det var jo ingen andre reisende på – jeg gikk på samme ungdoms- og barneskole – på friskolen, så det var en kristen skole, så der var det ingen reisende som gikk, bare oss søstrene. [...] . Og blant dem så var det en selvfølge at man skulle ta videregående. Så var det litt forskjellig om man tok yrkesfag eller studiespesialisering. Og det var jo de jeg var mest sammen med, de jeg gikk på skole sammen med. Så der var jeg litt mer prega av.

Selv om hun planla å ta videregående skole, hadde hun også kontakt med slektninger og andre som ikke var like opptatt av å skulle fortsette skolen:

Men så var det jo noen blant de som er mine jevnaldrende som ikke fullførte tiende klasse, og skulle hvert fall ikke begynne på videregående. Og det var nok mer vanlig blant jentene enn blant guttene, fikk jeg inntrykk av.

Hun peker her på kjønnsforskjeller. Jenter, har hun erfart, var lite motivert for å ta utdanning, mens guttene oftere satset på yrkeslinjen hvis de gikk videre etter grunnskolen. En annen forklarer gutters manglende motivasjon for videre skolegang med at de tidlig får praktisk opplæring av fedrene, og dette motiverer dem for å gå raskt ut i arbeid i stedet for å ta utdanning:

Sånn som det ofte starter, er at når vi er ute om sommeren og en pappa skal ut og kjøre og handle, så tar han ofte med seg sønnen sin sånn at han får praktisk opplæring tidlig. Starter kanskje når man er sånn ti–tolv, at sønnen er med.

Men også denne informant, som er tidlig i 20-årene, peker på en holdningsendring:

De siste årene har de begynt å se mer viktigheten av å ha papirer å vise til. Så det er flere nå som tar fagbrev og lærlingtid. Men det var ikke vanlig for ti år siden.

Holdning til utdanning henger blant annet sammen med de forventningene de unge har til fremtiden. Motbør på skolen kan begrense interessen for å satse på utdanning. Enkelte av de yngre informantene forteller om erfaringer med å bli betraktet som problemelever, de ble mobbet eller var skoletrøtte. Fravær som forårsaket hull i kunnskap og at de ikke var del av det sosiale fellesskapet, kunne også bidra til opplevelsen av å være utenfor. Dette bidro til å endre motivasjonen de hadde for å gjøre det godt på skolen. De nevner at hvis de strevde med grunnleggende ferdigheter, kunne de miste motivasjonen: «Nei, altså hvis du sleit litte granne, så fikk du ikke den hjelpen du trengte i det hele tatt. Kom ingen vei.» Opplevelsen av ikke å bli verdsatt eller ikke få tilstrekkelig hjelp kunne føre til at man ble oppfattet som en krevende elev:

Jeg ble mistrodd – og møtte dette med sinne. Man blir jo sint. Man vil gjøre opprør, egentlig. Jeg var ikke noe snilt barn, ikke noe snill tenårings i det hele tatt. [...] Så da fikk jeg meg et raseriutbrudd hvor jeg var så temperamentsfull. Jeg har alltid vært den at jeg tar ikke imot noe fra noen. Er det noe jeg føler de har imot meg, så sier jeg ifra. Spiller ingen rolle hvem det er. Jeg er jo en ganske høyløst person, jeg syns i terrenget.

Som for andre elever som har vanskeligheter med å følge et vanlig skoleforløp, kan det settes inn særlige tiltak. En forteller at hun fikk tilpasset opplæring i form av utplassering i en butikk:

Jeg hadde jo utplassering innimellom. Så da ble det jo utplassering gjennom NAV med skole og alt det der. Så jeg jobbet mye i skoletida. Mens jeg gikk på ungdomsskolen, så jeg utplassering i stedet for å komme meg ut ifra skolen. Så jeg jobbet i butikk.

Hvordan elever blir oppfattet, vil handle om blant annet personlighet, evner, relasjon til lærere og familiebakgrunn. I noen tilfeller vil dette relateres til bakgrunnen som tater/romani – av skolen eller av eleven selv – mens det i andre tilfeller vil være helt andre aspekter som oppfattes som avgjørende.

I sluttrapporten for prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen* finner forskerne at seks av sju ungdomsskoler som var med i prosjektet, meldte om en utbredt bekymring knyttet til at elevene ikke fullfører tiårig grunnskole.⁹⁰ I våre intervjuer med de samme skolene svarer de fleste at det nå er

flere som fullfører, samtidig som noen få skoler melder om en fortsatt bekymring for at enkelte elever ikke gjør det.

Hvis barn uteblir fra grunnskolen, finnes det klare prosedyrer på hvordan skolen håndterer dette. Som en rektor sier:

Da har vi en fraværssak, først med kontaktlærere, og så blir vi koblet inn, og så må vi ha møte med foreldre. Så vi følger jo de prosedyrene som er lagt fra kommunen fullt ut. Men vil de ikke, så kan vi ikke prøve. Vi kan ikke gå og hente dem. Altså, i teorien så kunne vi jo, men vi har jo ingen rettigheter til å gå inn i et hjem og hente dem ut.

Bekymringsmelding sendt til barnevernet inngår i denne prosedyren. En skole er nøye med å dokumentere hvordan de går frem i slike saker fordi de er redd for å få en erstatningssak i etterkant. Rektoren forteller:

De siste guttene [med tater-/romanibakgrunn] vi hadde, forsvant ganske tidlig ut av skole-systemet. Det var mye skulk tidlig, og den siste gikk vel ikke i 10. klasse i det hele tatt. Så jeg har vært veldig nøye på, innenfor lover og regler selvfølgelig, å spare på de vedtakene som vi har gjort. For det er jo noe vi har sett at når de blir midt i 20-årene, kanskje seint i 20-årene, så kommer det ofte en rettssak, kanskje koblet opp mot mangel på skolegang. Erstatningssaker og sånt noe. Og da er det jo viktig at man har dokumentasjon på et vis. Så vi har måttet være så kyniske at vi har spart på det vi vet har vært sensitivt. For det oppdaga vi for mange, mange år siden. Det har vært en gjenganger i mange år.

Denne skolen hadde tidligere erfaringer med stort fravær fra enkelte elever med tater-/romantilhørighet. I dag har de ingen elever de identifiserer som tater/romani/reisende. Flere av skolene forteller om at det har bodd mange tater/romani-folk i bygda eller kommunen, og at det da var forbundet problemer som slåssing og lignende med dem, men at de kjenner til få tater-/romani-elever på skolen i dag. De forklarer dette med at de som er av tater-/romanislekt, ikke lenger er like «synlige», at de har giftet seg med ikke-tater/romani, og at de lever mer «som andre». I noen tilfeller later det til at skolene til en viss grad forbinder det å være «tater» med en rekke sosiale problemer.

Når familier eller elever ikke har disse problemene, ser bakgrunnen deres i mindre grad ut til å bli aktualisert for skolen. Vi gjenfinner noe av det samme i hvordan ansatte i NAV og barnevern beskriver gruppen (se kapittel 7).

4.4.1 Mobbing

Et gjennomgående tema som de voksne informantene løfter frem i intervjuene, er deres egne erfaringer med å ha blitt mobbet. Hvilke erfaringer med mobbing har de unge i dag?

Skolen har et tydelig ansvar for aktivt og systematisk å arbeide for et godt psykososialt miljø. Hvis en ansatt på skolen får kunnskap eller mistanke om at en elev blir utsatt for krenkende ord eller handlinger som mobbing, diskriminering, vold eller rasisme, skal dette stoppes, saken skal undersøkes og skoleledelsen orienteres.⁹¹ Mobbing står høyt på skolens agenda, samtidig vet vi at dette fortsatt forekommer (jf. medieoppslag og boteleggelse av skoler).

De aller fleste rektorer og lærere vi har vært i kontakt med, forteller at de ikke har inntrykk at det er særskilte utfordringer knyttet til mobbing når det gjelder elever med tater-/romanibakgrunn, og at begrepet «tater» ikke blir brukt nedsettende elever imellom. En rektor forteller for eksempel at han ikke har hørt «tater» bli brukt negativt i de senere årene:

Nei. Ikke nå. Jeg kan ikke huske sist gang jeg hørte det brukt som negativt begrep. Men det kan jo også ha med at det ikke er så mange nå som før. Det er klart at når det var en syv-ti på det meste, og man da i tillegg var utagerende gutter, så var det lettere å bruke den slags negative bemerkninger.

Det er interessant at denne læreren sier at det var lettere å bruke negative bemerkninger som «tater» overfor utagerende gutter. Det forteller om de konnotasjoner betegnelsen «tater» har i en del sammenhenger. Flere lærere og andre offentlig ansatte som selv er oppvokst i eller har bodd lenge i kommuner og bygder hvor det opp gjennom årene har bodd en del med tater-/romanibakgrunn, forteller om hvordan «tater»-begrepet særlig tidligere har vært forbundet med sosiale problemer og småkriminalitet. En lærer forteller at de derfor ser det som viktig å bruke begrepet «reisende» istedenfor «tater».

⁹⁰ Larsen m.fl. 2009.

⁹¹ Opplæringsloven § 9a-3, første ledd.

En annen rektor forteller imidlertid at hun selv om elever ikke blir mobbet på skolen fordi de har tater-/romanibakgrunn, kjente til at det var negative holdninger til «tater» i nærmiljøet, og at en av foreldrene med tater-/romanibakgrunn var blitt utsatt for trakassering.

Enkelte lærere og rektorer forteller at foreldre med tater-/romanibakgrunn kan være snare til å tolke hendelser som utslag av fordommer mot dem som tater/romanifolk, og da gjerne med utgangspunkt i opplevelser fra egen skolegang og oppvekst. En rådgiver ved en ungdomsskole sier at han opplevde at en del foreldre med tater-/romanibakgrunn, særlig tidligere, hadde en «ikke pek på mine barn»-holdning. En lærer ved en annen skole viser til en episode der moren tolker knuffing som mobbing på grunn av bakgrunnen:

Mor reiser seg opp og sier at hun skal ta ungen sin ut av skolen, for han blir bare mobbet fordi han er tater. Og det var ikke det det handlet om. Så jeg tenkte at her generasjoner som påfører neste generasjoner i forhold til holdninger som jeg tror de unge ikke har.

Denne tendensen til å tolke hendelser i dag i lys av negative erfaringer i fortiden trekkes også frem av andre offentlige instanser som NAV og barnevern.

I intervjuene med personer med tater-/romanibakgrunn finner vi likevel en del historier om mobbing på skoler i dag, og om bruk av «tater» som et skjellsord.⁹² Noen forteller at de har møtt liten forståelse fra lærere og skoler når de tar opp problemer med mobbing. En jente i tenårene forteller om flere episoder hvor hun er blitt mobbet på skolen:

Jeg har nettopp flytta fordi jeg ble plaga av både ungdommer og voksne på det forrige stedet jeg bodde. Der kjenner alle alle. Vi hadde foredrag om reisendes folk i klassen. Læreren sa at i gamle dager var de ordentlige drittfolk som man skal holde seg unna.

En i klassen hennes hadde da sagt til de andre at denne jenta var «tater». Etter det ble jenta plaget av de andre elevene. Hun hadde tatt dette opp

⁹² Tilfeller med mobbing på skolen av barn av tater-/romani-slekt er også blitt rapportert i media.

Se for eksempel Christian Bråtebekken, «Uthengt som tater på barneskolen», *Glåmdalen* 05.05.2004, [Lest på:] <http://www.glomdalen.no/nyheter/article1105429.ece> [Lest 16.12.2014].

med både skolen og barnevernet, men opplevde ikke å bli trodd.⁹³ Hun fikk høre at «slike holdninger til tater eksisterer ikke i 2014».

Denne jenta forteller at hun flyttet og byttet skole fordi hun ble plaget. Det er flere unge voksne som forteller at de har erfaringer med å bytte skole fordi de ikke trives. Det kan hjelpe, men flere forteller også at det førte til at familien flyttet flere ganger, og at de stadig opplevde å være utenfor. I en del tilfeller ser det ut til at hyppige flyttinger har vært både et resultat av en strategi og en tilpasning i møte med barnas vansker i nærmiljøet og på skolen, og et uttrykk for foreldrenes manglende integrering i arbeidslivet og i sosiale nettverk.

4.5 Samarbeid mellom skole og hjem

Forventninger fra skolen til foreldrenes engasjement i barnas skolearbeid er høye. Dette gjelder prioritering av skole og lekser fremfor andre aktiviteter og gjøremål, det Ericsson og Larsen kaller «pensumifisering av familielivet».⁹⁴ Foreldre forventes å tilrettelegge for skoledagen (punktlighet, matpakke, utstyr osv.), følge opp skolearbeid hjemme og bidra til aktiviteter som kan styrke fellesskapet blant elevene. I tillegg kommer jevnlig elevsamtaler og foreldremøter. En rekke studier viser at det er en sammenheng mellom forhold knyttet til familien og kvaliteten på samarbeidet mellom hjem og skole. Lavt utdanningsnivå hos foreldre, lav sosioøkonomisk status, minoritetsbakgrunn samt lav inntekt er noen av de familiere-laterte faktorene som forskningen peker på kan bidra til å hemme et godt samarbeid.⁹⁵ Skoleforsknerne May Britt Drugli og Thomas Nordahl mener at skolen nettopp derfor må ta et særlig ansvar for å legge til rette for samarbeid med alle foreldre, slik at samtlige familier bli ivaretatt i møte med skolen og lærerne.

Dette er særlig aktuelt i møtet mellom skolen og en del foreldre med tater-/romanibakgrunn som i liten grad selv har vektlagt utdanning, har mangelfull skolegang og dårlige minner fra egen skoletid (jf kapittel 3). Anne-Mari Larsen skriver i *Vi er fargerike bare vi tør. Taternes fortellinger*.

⁹³ Jenta var under barnevernets omsorg.

⁹⁴ Ericsson, Kjersti og Guri Larsen, *Skolebarn og skoleforeldre. Om forholdet mellom hjem og skole*, Oslo: Pax forlag, 2000.

⁹⁵ Drugli, May Britt og Thomas Nordahl, «Samarbeidet mellom hjem og skole», *Utdanningsdirektoratet*, 04.10. 2013, [Lest på:] <http://udir.no/Laringsmiljo/Bedre-laringsmiljo/Hjem-skole-samarbeid/Samarbeidet-mellom-hjem-og-skole/?depth=0&read=1> [Lest 08.04. 2015].

Skole og teoretisk utdanning har generelt ikke vært høyt prioritert blant taterne. Det har det ikke vært behov for. De lærte det de trengte fra sine foreldre og andre slektninger.⁹⁶

Manglende tillit til myndighetspersoner kan ha bidratt til at man rådfører seg med andre i familien eller miljøet i stedet for å oppsøke skole og øvrige myndigheter. Tillit innvirker også på samarbeidsrelasjoner. Opplevelser fra egen skolegang kan farge kommunikasjonen mellom foreldre og skole. Lite kunnskap om skolesystem og offentlig regelverk kan skape asymmetri i relasjonene. Også begrenset skolegang gjør det vanskeligere å følge opp forventningene skolen har til foreldrenes innsats hjemme, og mange føler at de kommer til kort. En ung mann er skeptisk til hvordan foreldrene greier å følge opp barna:

Det kan nok hende at de har fått en [lekse]plan, men jeg tror ikke at de gjør noe særlig med det. Jeg har aldri hørt om noen som sitter og gjør lekser med barna sine. Og de vet jo knapt nok hvordan de skal gjøre ting selv, så da ...

Dette bygger han også på egne erfaringer:

Jeg har jo en mor som egentlig er ganske flink, da, hun kan egentlig ganske mye. Men allikevel, det begrenser seg veldig i forhold til lekser og sånn. Hun kunne jo aldri hjelpe meg med noe. Så man fikk jo på en måte ikke noe back up, eller noe hjelp, da. Jeg følte jo at det var litt vanskelig, mye av det. I forhold til andre barn, de kom hjem, og så satt mor og far og gjorde lekser med dem. Og den gangen så var det ikke noe leksehjelp etter skolen heller.

Hvorvidt bakgrunn tematiseres og gjøres til et problem, kan være høyst ulikt mellom skoler. Mange skoler er i dag vant til at elever har foreldre som selv ikke har erfaringer fra norsk skolesystem. Samarbeid skal ta høyde for ulike forutsetninger, og det finnes mange eksempler på at skoler utvikler alternative kontaktformer. I prosjektet *Taterfolket fra barn til voksne*⁹⁷ kom det frem at enkelte skoler brukte alternative former for samtaler om foreldre ikke møtte opp på foreldremøter eller om skriftlige beskjeder til hjemmet ikke ble fulgt opp. Ved andre skoler var det ingen forskjell på hvordan foreldrene deltok i skole-

hjem samarbeidet. I våre intervjuer forteller også en del skoleledere at elever med tater-/romani-bakgrunn er «som de andre», og at bakgrunnen deres er noe de sjelden reflekterer over, heller ikke med hensyn til samarbeidet med foreldrene. Likevel, når vi spør, reflekterer en rektor som følgende:

Det er noen navn som går igjen. Og når vi som har jobbet her noen år, ser både fornavn og etternavn, så vet vi jo hvem det er, og kjenner de igjen når vi får de på utviklingssamtaler og så videre. Men i den voksgenerasjonen har det skjedd en positiv endring i forhold til skole. At det er viktigere å gå på skolen.

Det sies ikke noe om hvorvidt foreldrenes tillit til skolen også er blitt bedre gjennom at de er blitt engasjert i det løpende samarbeidet med skolen. Det finnes imidlertid visse forhold der samarbeidet mellom foreldrene og skolen blir mer krevende enn den daglige oppfølgingen. Stort fravær kan innvirke på et slikt samarbeid og tillitsforholdet mellom familien og skolen. Blant foreldrene kan enkelte oppfatte skolens og læreres engasjement i forbindelse med barns fravær fra skolen som intimiderende og som en mistillit til dem som foreldre. En kvinne forteller for eksempel at lærere på sønnens barneskole «fulgte ekstra med på dem fordi de var 'reisende'». Da sønnen ble innlagt på sykehuset, ringte læreren hjem til dem og spurte hvorfor sønnen ikke var på skolen. Vi kan ikke si noe om hva som var grunnen til at de opplevde at læreren ikke stolte på dem da de fortalte om innleggelsen. De selv opplevde det som at læreren hintet til at de som tater-/romanifolk var for overbeskyttende mot barna sine, og at det gikk utover barnas skolegang. Denne kvinnen forteller også om at hun stilte opp hver gang skolen trengte hjelp fra foreldre, for eksempel på klasseturer. På denne måten fikk sønnen delta, samtidig som at hun var trygg på at han hadde det bra.

Og jo, for å si det sånn, opp gjennom skolen ...vi er jo litt redd for ungene våre, det er ikke noen tvil om det. Så hadde de mye skoleturer, da. Det jeg gjorde for at han skulle være med, jeg var med. Jeg hadde jo fri ... De oppfordret jo foreldre til å bli med, og jeg stilte opp på alle turene, for da hadde jeg et øye med gutten min mens han var liten, og samtidig så var jeg der, liksom ...

Informanten forteller at hun stort sett opplevde skolen som positiv til at hun stilte opp og deltok,

⁹⁶ Larsen, Anne-Mari, *Vi er fargerike bare vi tør: taternes fortellinger*, Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2011.

⁹⁷ Larsen m.fl. 2009.

men også at noen lærere oppfattet henne som bry-
som fordi hun var så sterkt engasjert i sønnens
skolegang. Hennes beskrivelser av forholdet til
skolen uttrykker fortsatt en mistro, hun tolker
skolens reaksjoner i lys av at hun har tater-/roma-
nibakgrunn. Hun oppfatter en mistillit til seg og
partneren som foreldre fra skolens side, og er der-
for lite avslappet overfor skolen. Behovet for å
vise at hun følger skolegangen og barnet sitt tett
opp, kan ha sitt utspring i en nedarvet redsel for at
barnevernet kan bli innblandet om foreldre ikke
følger opp skolegangen godt nok. Hun gjør derfor
det skolen ønsker at foreldre skal gjøre, men hun
viser også en mistro overfor skolen og vil «holde
et øye med» hvordan sønnen hennes har det der.

Samarbeidet kan bli ytterligere utfordrende
for skolen og foreldrene om eleven er lite skole-
motivert eller det knytter seg andre problemer til
skolegangen. Et kontroversielt tema som aktuali-
serer samarbeidet mellom skole og hjem, er fra-
vær i forbindelse med reising.

4.6 Skole og reising

4.6.1 Reising, rettigheter som nasjonal minoritet og identitetspolitikk

Skole og reising er et sentralt tema for flere av
organisasjonene, og det har også vært løftet poli-
tisk. Skolen var tema allerede i St.meld. nr. 15 om
nasjonale minoriteter (2000–2001):

Opplæring i skolen er ikkje alltid tilpassa folke-
grupper som har reising som ein del av livs-
forma si (rom og romanifolket). Regjeringa
legg like fullt til grunn at retten og plikta til opp-
læring gjeld på lik linje for alle barn. Det kan
derfor vere behov for å utvikle undervisnings-
former som kan praktiserast sjølv om elevane
reiser ein del av sommarhalvåret.⁹⁸

Tilpasning av skoletilbud begrunnet med reising
som del av livsformen til tater-/romanifolket ble
også tatt opp i rapporten om gjennomføringen av
rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale
minoriteter.

[...] er det beklagelig at undervisningen ikke
sikres godt nok om sommeren for et stort
antall barn av rom og romanifolket/taterne når
disse barna reiser med foreldrene sine. Nye
ordninger må på plass for fjernundervisning.

Myndighetene viser i sin tredje rapportering til
Europarådet om gjennomføringen av rammekon-
vensjonen om nasjonale minoriteter til prosjektet
Romanifolket/tater – fra barn til voksen, og peker
på at erfaringene fra prosjektet er gode når det
gjelder både barnehage- og kulturdelen og skole-
delen. Prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen* ble
imidlertid avsluttet i 2009. Bortsett fra at det er
laget en nettside som informerer om skolepro-
sjektet, later ikke arbeidet med modeller for fjern-
undervisning til å ha blitt fulgt opp.

Her sidestilles rom og romani, og det legges til
grunn at et stort antall barn tilhører familier som
har reising som del av sin livsform. Som vi har
sett, synes bildet i dag å være mer sammensatt.
Én av dem vi har intervjuet, en mann i slutten av
20-årene, sier:

Mange mener at handelsvirksomheten som er
i dag, er veldig tradisjonell og kulturell, og også
i forhold til reising. Spør du en på 40 år om de
alltid har reist i campingvogn – «ja», sier de.
Men det er jo sånn at man begynte å reise i
campingvogn på 60-tallet. Det kom jo ikke før
da, det eksisterte ikke. Men man har ikke for-
ståelse for det, da. Og der er også sånn at reise-
virksomheten er en påtvunget del av kulturen.
Men jeg mener jo ikke at det skal være et hin-
der for at barn skal gå på skolen. Man kan
spørre folk på 80 år: «Hvorfor reiste dere?» «Jo,
det var på grunn av at vi ble jaget.» Det var ikke
noe med at man hadde lyst til det. De hadde jo
lyst til å kjøpe hus og bosette seg. Men fikk
ikke lov, og fikk beskjed om at man måtte dra
til neste kommune. Og da kan man jo diskutere
– er det kultur eller er det ikke kultur? Nå i dag
reiser alle omtrent – alle nordmenn reiser til
hytta i ferien, eller de reiser med båten eller
campingvogna si.

For enkelte er likevel reising helt sentralt for
hvordan de identifiserer seg som tater/romani/
reisende. Visse organisasjoner er opptatt av at rei-
sing som erfaring skal videreføres til neste gene-
rasjon. Begrunnelsen er bl.a. at dette skaper vik-
tige anledninger for å formidle kulturtradisjoner
og identitet til barn og unge. En mann i en av
organisasjonene sier at han har hjulpet en rekke
familier med søknader om at barna skal få «litt
ekstra fri på våren og høsten». Han forklarer:

Du kan si det sånn: Jeg hjelper ca. 25 mennes-
ker hvert år, og skriver søknader for å få de på
en bra måte sånn at folk skal få fri barna litt tid-
ligere.

⁹⁸ St.meld. nr. 15 2000–2001, 1.6.4 *Utdanning og skole*.

Handler det om hvordan man argumenterer?

Ja, det er jo det som jeg hjelper til med at jeg kan litt av dette systemet med rektorene, at jeg vet hva de aksepterer som argument for at man skal få fri, og ... Hvis du bare skriver i et brev: «Jeg vil ha fri for at det er kultur å reise», det kan bli litt sånn: «Å ja, skal du utnytte ...». Skjønner du hva jeg mener? «Er du klar over at barnet ditt ligger etter i engelsken? Er du klar over at ...?» Det er veldig ofte at det blir nei. Og så reiser folk likevel, så blir de anmeldt til barnevernet når det har gått 14 dager. Men for å unngå det bruker vi å ... hvert år legger foreningene våre opp til arrangementer, og der er vi litt strategiske, at vi har kursing, barneverksamhet, håndverksvirksomhet, dyrevirksomhet, språkkurs, vi har ditt, vi har datt. Det legger vi med vilje i den perioden, sånn at man kan bruke det som argumenter.

For å vise at her foregår det noe?

Ja. Her er det aktivitet for barnet, her lærer de seg noe som er viktig å ta med seg videre for kultur, tradisjon, språk, håndverk, den sosiale sammenhengen, pluss at det er litt religion inne i bildet ... 99 prosent av oss har vel en kristen tro i dag, selv om det er assimileringssaker som har blitt vellykket det og ... men veldig ofte sammenkomster i kirkesettinger.

Organisasjonene legger opp til formidling av kollektive minner i form av arrangementer med håndverksvirksomhet og kurs, og med tilrettede barneaktiviteter som en måte å videreføre kulturtradisjoner på til neste generasjon. Innholdet i samlingene blir dermed viktig for å søke om fri fra skolen. Det er imidlertid viktig å påpeke at det både mellom og innad i organisasjonene er ulike syn på reising utenom skoleferiene.

Mannen som er gjengitt ovenfor, viser til hvordan ulike kurs og aktiviteter med «faglig» innhold brukes som argument for å søke om fri fra skolen. Her kan det være viktig å stille spørsmål ved i hvilken grad de ulike aktivitetene i regi av foreningene bidrar / kan bidra til å styrke elevenes faglige utvikling og skole-hjem samarbeidet mellom skole og hjem.

4.6.2 Skolens regelverk og praksis

Opplæringsloven slår fast at det er opplæringsrett og -plikt for alle barn i grunnskolealder. Foreldrene plikter å sørge for at barnet får opplæring, ved enten godkjent (offentlig eller privat) skole eller godkjent hjemmeundervisning. Hvis barnet går på skole, plikter foreldrene å bringe det til

undervisningen. Ugyldig fravær er brudd på opplæringsloven og kan straffes med bøter. Unnlattelse av å sørge for grunnopplæring kan også føre til tiltak etter barnevernloven.⁹⁹ Etter 14 dagers ugyldig fravær skal eleven skrives ut av skolen, og foreldrene overtar ansvaret for at opplæringsplikten overholdes. Eleven har ikke krav på at skolen tar igjen det som er mistet ved ugyldig fravær eller der eleven er skrevet ut av skolen.

Det fins to grunnlag for gyldig fravær fra skolen: sykdom og permisjon. Opplæringsloven har en klar regel om at permisjon kun kan innvilges med ti skoledager om gangen. Loven sier imidlertid ingenting om *hvor ofte* en elev kan få slik permisjon, utover at det skal være forsvarlig. De siste årene har flere kommuner vedtatt innstramninger i sine lokale regelverk. For eksempel innførte Oslo kommune nye regler for fravær fra og med skoleåret 2013/2014; en såkalt Oslo-standard. Grunnskolen skal heretter ikke kunne innvilge permisjon for mer enn inntil ti skoledager per skoleår.¹⁰⁰

4.6.3 Holdninger og praksis

Vi finner ulike holdninger og stor ambivalens til reising i familier med barn i skolepliktig alder. Blant informantene er det ulike syn på hvor utbredt reising er, hvorfor man reiser, og hvor viktig dette er. I intervjuene har vi også stilt spørsmål om hva økt oppmerksomhet mot skolegang og utdanning betyr for hvordan de praktiserer reising. Reisingen kan være knyttet til arbeid som handel og håndverk, men den kan også være mer sosialt begrunnet.¹⁰¹ I tillegg er en del familier tilknyttet frikirker og reiser i forbindelse med religiøse arrangementer. En ung kvinne forteller:

Og det var også fordi at da jeg var yngre, hendte det at jeg måtte ta en fredag eller tirsdag fri fra skolen fordi mamma og pappa var evangelister, og reiste rundt på møte, og da

⁹⁹ NOU 1995: 18, *Ny lovgivning om opplæring «... og for øvrig kan man gjøre som man vil»*, 1995, s. 93.

¹⁰⁰ Se for eksempel Oslo kommune: Utdanningsetaten, «Oslostandard for behandling av søknader om permisjon fra grunnskoleopplæringen», [Lest på: http://bjornholt.gs.oslo.no/praktisk/images/Oslostandard_for_behandling_av_permisjonss_knader.pdf [Lest: 02.03. 2015]. Kommunen omtaler Utdanningsdirektoratets veileder som et supplement til egne retningslinjer.

¹⁰¹ Larsen, Anne-Mari, *Tatere som minoritet i et flerkulturelt samfunn*, Upublisert manuskript, Trondheim: Dronning Maud's Minne høyskole for førskolelærerutdanning, 2008; Lund, Anne Bonnevie og Bente Bolme Moen, *Taterne i Norge fra utstøting til inkludering* i A. B. Lund og B. B. Moen (red.), Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2010.

kunne vi ikke bli alene hjemme, så da ble vi med.

En mann i 30-årene sier at hvis barna fikk fri fra skolen for å være med på reise, ville han «reise rundt, dra på noen markeder, vise barna kulturen», men ikke først og fremst reise for å arbeide. Det er følelsen av å reise, samholdet, friheten som er viktig og som han ønsker å formidle.

En kvinne i 40-årene med barn i barne- og ungdomsskolealder forteller at hun synes det er vanskelig å kombinere reising med barn og skolegang. Hun mener skolen er veldig viktig og vil at barna skal få med seg alt, samtidig synes hun det er betydningsfullt at de får vært med på reiser. «Det er kultur å reise», forklarer hun, «og jeg vil lære barna om vår reisekultur.» Men det er begrenset hvor mye de kan spørre om fri fra skolen, forklarer hun. Det er gir utfordringer hvis hun skal besøke folk som bor langt borte: Det tar lang tid å kjøre dit, og det er ofte så mange man kjenner på veien som man skal stikke innom og hilse på. Gjør man ikke det, oppfattes det som negativt – som uhøflig.

Da jeg begynte å reise for meg sjøl og ikke reiste med mamma og pappa lenger, så besøkte jeg de samme folkene som mamma og pappa besøkte. Det er ikke sånn som blant andre norske at foreldrene har sine venner og barna sine. Her går vennskap og bekjentskap i generasjoner, i hvert fall i min familie. Og det gir forpliktelser og forventninger som må følges.

Kvinnen sier at det hun oppfatter som en begrenset mulighet til å ta fri fra skolen, fører til at hun reiser mest uten barna, noe hun synes er trist. Utsagnet viser hvordan reising kan inngå i en større ramme av kulturelle verdier og forventninger om høflighet, forpliktelser og lojalitet. Verdier og forventninger som kan gi opplevelse av tilhørighet og fellesskap, men som samtidig i en del sammenhenger kan være utfordrende å kombinere med å følge storsamfunnets rytme og regler.

Når denne kvinnen snakker om reising, er det hverken relatert til erverv eller næringsvei. Det er forbundet med å opprettholde et stort familienettverk: å besøke hverandre og møtes på bestemte campingplasser, og opprettholde gamle – og knytte nye – kontakter blant tatere/romanifolk. I den grad reisingen ikke er arbeidsrelatert, kan den kanskje også oppfattes som et utslag av manglende tilknytning til et ordinært arbeidsliv. Kvinnen det er referert til ovenfor, stod selv utenfor

arbeidslivet, og hadde dermed mulighet til å reise på hverdager og utenom ferier.

Begrunnelsen for reising ser ut til å endre seg: Vedlikehold av det sosiale fellesskapet og reisingens identitetsbevarende og identitetsskapende funksjon trekkes frem, samtidig som man ønsker å satse på skole og ser at mye fravær har konsekvenser for barnas skolegang. Vi har identifisert tre tilnærminger til reising: 1) De som ønsker å opprettholde praksisen, men mener det da må utvikles løsninger for fjernundervisning, 2) de som mener reising må tilpasses skolen, og dermed begrenses, og 3) de som mener skolegang og utdanning må prioriteres fremfor reising.

Det er her viktig å understreke at argumentasjonen føres av foreldre og unge voksne når de ser seg tilbake. Vi kjenner ikke til hvordan barn og unge selv opplever skolefravær ved reising, og hvordan dette innvirker på deres skoleprestasjoner. Her kan barnas også forankring i klassen og skoleresultatene deres ha betydning for hvordan de opplever situasjonen.

1) Skolegang tilpasset reising

En av informantene, en mann i slutten av 30-årene, begrunner hvorfor skolegang er viktig i dag ved å vise til betydningen av å reise og at man må tilrettelegge for en overgang til å vektlegge skolegang og utdanning.

Det er ikke et alternativ (til skolegang). Det fins ikke alternativ til det. Man må i dag. Det man må gjøre, er å tenke på at her er det et folk som har dypt, dypt, dypt i ryggraden sin et helt annet adferdsmønster, og de fleste voksne i dette folket har ikke skjönt at en forandring både er nødvendig og kommer til å skje, om de velger å være en del av det eller ikke. Så man må rett og slett finne måter å myke opp den overgangen på.

Ifølge denne mannen ser den yngre generasjonen at det ikke finnes noe alternativ til utdanning, men foreldregenerasjonen holder igjen:

For de er vant med den kulturen, og de må jo bare fortsette å leve på den måten som de vet at de klarer å overleve på. Skjønner du hva jeg mener. Det er her paradokset ligger. Jeg ser på løsningen som ulike former for fjernundervisning, eller.

For mange i foreldregenerasjonen betyr reising mye. Det ligger «dypt i ryggraden» beskriver de. Samtidig, som vist over, har det skjedd endring i

betingelser for reising slik at den i mindre grad er knyttet til inntektsgivende arbeid. For den nye generasjonen er det skolegang som vil sikre jobb og inntekt.

Også andre viser til alternative undervisningsformer for å kunne kombinere reising med skolegang. En mor som blir spurt om hvordan skolearbeid skal kunne følges opp når man reiser, svarer at hun selv ikke var skoleflink, og at hun er usikker på hvordan hun skal få hjulpet barna med lekser hvis de er på reise. Hun understreker likevel at «samtidig så finnes det så mye data og tekniske mulighet, så det burde gå».

Flere mener altså at det å satse på skolegang og utdanning må kunne kombineres med reising hvis det legges til rette for at barn også under reising ivaretar skolearbeidet. Det påpekes også at fritak ikke vil være like skadelig siden de reiser på en tid hvor skolen er ferdig med det meste av undervisningen. Som en mann i slutten av 30-årene sier:

I slutten av skoleåret så er det jo veldig mye sånn uteaktiviteter, grilldager og avslutningsfester og ditt og datt. Veldig mye ...

Ikke så mye undervisning?

Nei, ikke sant? Det er veldig mye av det som blir avslutta i slutten av april, egentlig. Mai er jo full av høytidsdager ... påske og ... så det blir nesten ikke noen skolegang da. Og juni er stort sett uteaktiviteter, sånn som jeg opplever det. Så jeg føler at de går mest på skolen for å være med venner i mai måned og juni måned, synes jeg, da. Men nå er ikke jeg en skolelærer, da, så kanskje det ligger en pedagogikk i det som ikke jeg ser. Men vi gjør alltid, alltid, uten avbrudd ... og det har både med mine søsken, og med meg, vi har tatt fri fra skolen ... vi har alltid fått med lekser. Og mine foreldre har alltid vært harde med meg at vi skal gjøre de lekse.

Sett fra foreldrenes side kan de sosiale aktivitetene de oppfatter at skolen legger opp til i denne delen av året, like gjerne erstattes med den formidlingen som skjer om egen bakgrunn gjennom samvær med familien og andre tater-/romanifamilier. Det tas likevel høyde for at skolens aktiviteter ved skoleårets slutt kan være pedagogisk innrettet, selv om foreldrene ikke opplever det slik. Uansett må foreldrene følge opp lekser som skolen gir, mener denne informant. Andre mener at det er begrenset realisme i å tro at barna gjør lekser under slike opphold. En mann i 20-årene trek-

ker frem begrensningen i hjelpen de kan få av foreldrene:

Jeg vet ikke. Det kan nok hende at de har fått en plan, men jeg tror ikke at de gjør noe særlig med det. Jeg har aldri hørt om noen som sitter og gjør lekser med barna sine. Og de vet jo knapt nok hvordan de skal gjøre ting selv, så da.

Erfaringene fra skoleprosjektet viste også at det var begrenset hvor mye skolearbeid som ble gjennomført til tross for satsning på ny teknologi og fjernundervisning.¹⁰²

Noen av foreldrene vi har intervjuet, forteller imidlertid om at kombinasjonen av reising og skolegang har vært og er uproblematisk. En kvinne i 40-årene med barn i både ungdomsskolen og videregående forteller:

Det har ikke vært noe problem å få tatt barna ut av skolen. Tidligere reiste vi fra 1. mai, da barna gikk i småskolen. Men vi reiser ikke like tidlig på året nå som barna har eksamen. De får ikke fri fra skolen hvis de kommer opp i eksamen, for eksempel.

Denne kvinnen er opptatt av at det ikke behøver å være *et enten eller*, og poengterer at det er mulig å være opptatt av skole og være godt integrert, og likevel holde på de kulturelle tradisjonene og ta barna ut fra skolen for å reise:

Jeg har integrert barna i skolen og i samfunnet. De har gått på idrett i alle år fordi de har hatt lyst til det. Selv om jeg har tatt de ut av skolen for å reise, har jeg fulgt opp skolen. Men vi vil ikke glømme kulturen vår heller.

2) Tilpasse reising til skolegang

Andre familier har begrenset sin reising etter skoleruten, slik at de bare tar fri noen ekstrasdager i tillegg til de mange fridagene om våren. Utgangspunktet for foreldrene er at skolen må prioriteres, for eksempel at barna begynner ved skolestart om høsten. En kvinne i begynnelsen av 20-årene forteller at hennes familie hadde en slik tilpasning i hennes oppvekst. Da de gikk på grunnskolen og videregående, var de med foreldrene på reise, men foreldrene var nøye med å tilpasse omfanget til skolens fridager:

¹⁰² Lund, Anne Bonnevie og Bente Bolme Moen, «Nasjonale minoriteter og den flerkulturelle skolen», *Bedre Skole*, Utdanningsforbundet, nr. 2, 2011

Men vi reiste når vi bodde hjemme, så da dro vi jo kanskje, ikke så, mange dro jo sånn første mai og er ute til september. Men vi dro kanskje en måned eller noen få uker før skoleslutt, og så var vi hjemme igjen når skolen begynte.

Så dere var tilbake til skolestart igjen?

Ja, for vi tok egentlig ikke så veldig mye fri. For pappa reiste mye på egen hånd også. Så vi tok litt fri bare sånn på begynnelsen av sommeren, eller på vårparten, men ikke sånn at vi fikk noen problemer med å gjøre det.

For du kan ikke huske om det var vanskelig for å få skolen til å si ja, eller om det var noe sånn?

Nei, jeg synes det gikk veldig greit. Men nå var ikke dette snakk om mange måneder, da, for det er jo sikkert mange som får problemer med å ta fri fra mai, for det er jo en helt annen sak enn å ta fri fra juni i stedet for 20. juli.

Denne jenta har erfaring fra en familie som har tilpasset reisingen slik at fravær fra skolen ble begrenset. Hun har tatt høyere utdanning og er i dag yrkesaktiv. Hun forteller at hun tilpasser samvær med familien på campingplasser til ukene hvor hun nå har ferie. Med fast jobb ser hun for seg at det ikke være behov for å ta barna ut av skolen når hun selv blir mor. Tradisjonene for fellesskap og samvær vil bli tilpasset de nye betingelsene som både hennes jobb og barnas skolegang setter.

En mann i 60-årene sier for eksempel at han er uenig i at folk skal «ta ungene ut av skolen»:

Noen tar ungen ut én til to måneder for å reise. Det er ikke bra. Da kan disse ungene komme senere og kreve erstatning for tapt skolegang. Det går ikke. De kan reise i ferien. Skoleferien er på to måneder, det får være nok. Det går an å ordne slik at far reiser før, og kan jobbe og sånn, så kan moren komme etter med ungene når det er ferie. Og far kan også være igjen litt etter ferien, slik får en både jobbet og reist selv om ungene ikke er med heile tida.

Denne mannen mener imidlertid at hvis man kan få til en god ordning med fjernundervisning, kan reising være positivt.

En annen grunn til ikke å reise utenom skolens ferier, som trekkes frem av flere av informantene, er at foreldre kan være engstelig for at fravær kan føre til at barnevernet retter oppmerksomheten mot familien. En mann i 30-årene sier at selv om han gjerne vil, tør han ikke be om fri for barna til å reise fordi han er redd for at hvis han gjør dette, vil søkelyset rettes mot ham som

omsorgsperson. Han påpeker at det ikke er sikkert at skolen vil reagere slik, men understreker at det er slik han og mange med ham føler det.

3) Prioriterer skole

En tredje tilnærming som vi møter blant informantene, er å prioritere skolegang og utdanning foran reising. I dette ligger også en forståelse av at mye fravær kan føre til hull i opplæringen og at dette går ut over barnas skolegang. Å ta barna ut av skolen i flere uker om våren og høsten gjør at de ikke bare mister undervisning, men også det sosiale fellesskapet i skolen som skolens markeringer og arrangementer bidrar til. En kvinne i begynnelsen av 50-årene som forteller at hun var utrolig trist for at hun selv ikke fikk gått på skole lenger enn ut 7. klasse, mener at den viktigste saken for den neste generasjonen er skolegang og utdanning. Da hun selv ble mor, var det å få sønnen til å gå på skole og ta utdanning svært viktig for henne.

Og det finnes det i dag – og det blir fortsatt gjort overgrep mot de barna, synes jeg. Som blir tatt ut av skolen, de gjør det i god mening, får datamaskiner, skal liksom gjøre leksene når de er ute og sånn, og mange gjør det veldig bra. Andre gjør det veldig dårlig. Og det var noe av det jeg kjempet imot, for jeg synes ikke det bare har med skolegang å gjøre. Det har også med miljø, være en del av alle de andre, som vi aldri fikk være. Som er så viktig for at ungene skal kunne utvikle seg i en riktig retning, og for at vi skal kunne utjevne ulikhetene i samfunnet. Så tror jeg det er viktig at de får et bredere syn. At de kan få oppmuntring til å bli det de vil, at de kan klare det de vil. Og legge ting til rette for at de virkelig skal klare det, både for de som har evner, og for de som kanskje sliter litt. For jeg vet faktisk at det er ungdommer i dag som er 23–24 år, som har fått barn selv, som nesten er analfabeter.

Denne kvinnen mener at det viktigste er å utjevne sosiale forskjeller gjennom skolegang og utdanning, og sammenligner det å ta barna ut av undervisningen som et overgrep. Foreldrenes oppgave er å støtte barna i deres mulighet for å gjøre det godt i skolen, slik at de kan realisere sine fremtidsplaner. Alternative undervisningsopplegg kan fungere for noen, men ikke for alle. Ikke minst dem som sliter på skolen, må støttes for å ta utdanning. Denne holdningen gjenfinnes hos flere, også blant de eldre. For eksempel har en

mann i midten av 60-årene vært opptatt av barnas skolegang.

Vi tok aldri fri. Nei. For vi lever i et system, og jeg tror at det som skaper mobbing og litt problemer, det er rett og slett forskjellsbehandling. Hvis da noen elever opplever for eksempel, at noen tatere får fri, og dem ikke, så skjærer det seg. Det må bli kile der. Og det er ikke helt riktig, derfor må de finne en løsning på det området.

For ham var det ikke å ta barna ut av skolen også begrunnet med at de ikke skulle skille seg ut; forskjellsbehandling kunne gjøre dem utsatt for mobbing. Fortsatt kjenner han draging mot å reise, slik han gjorde det før han fikk barn. Da hadde han et yrke som gjorde det mulig:

Nå er det jo en del familier som på grunn av yrke ... og det er sånn, og jeg vet det for min egen del også. Jeg er den typen, altså før vi fikk barn, da, så kunne vi kjøre ut i februar måned med campingvogn. Da kjørte vi på Sørlandet, der var det bart. Innimellom var vi jo hjemme, da, men som regel november–desember, var vi tilbake igjen. Når våren kommer, da kjenner jeg at da sliter jeg på kjøttet.

Det er flere som trekker frem at de kjenner på reiselysten og har forståelse for at folk vil reise, men som understreker at reisingen likevel må foregå i skoleferien: «Man vil jo reise, det klart det. Men, man kan jo reise om sommeren. Men jeg skjønner ikke de forbaska lærerne som gir dem fri.» (Mann i midten av 60-årene)

Denne mannen legger ikke bare ansvaret på foreldrene, men også på skolen og lærerne. Vi vil snart diskutere skolens ansvar og rolle.

En informant i 50-årene er svært negativ til å ta barna ut av skolen. Hun viser til at skolen er en viktig arena for barn:

Ikke i det hele tatt. Det blir feil. Nei, det blir for rotete. Og så synes jeg det blir feil å komme en måned etter at skolen har starta. De ligger bare noen mil unna, for å være på en annen plass og føle på det. Men jeg har inntrykk av at nå har det blitt litt «in» å gå på skole. Nå kommer det. For de ser at denne handlinga blir slitsom og verre. Så der er det en forandring som kommer.

Hun synes å se en holdningsendring. Enkelte av informantene peker på at de mener det er para-

doksalt at foreldregenerasjonen søker om penger for tapt skolegang, og samtidig tar barna ut av skolen for å reise. Andre viser også til at når foreldre prioriterer resing, sier de indirekte at skolen ikke er så viktig. Selv om det er vanskelig å endre tradisjoner som har vært viktige i generasjoner, er dette også en måte å tilpasse seg nye krav og forventninger på. En kvinne i midten av 20-årene sier:

Det syns jeg er veldig vanskelig faktisk, men jeg tror mye av det går på holdninger hos foreldrene, da. For når det er sånn at du reiser ut med campingvogna i mai, og ikke kommer tilbake før i september, og får den der hele tiden at «ja ja, men skolen er ikke så viktig». Hvorfor skal man på en måte velge å fortsette på skolen når det er frivillig, da? For det er ikke noe krav om å gå på videregående. Og nå vil jeg ikke at det skal bli obligatorisk å gå på videregående, men det er en sånn holdningsgreie som det kan være vanskelig å endre på. Men det kommer kanskje med neste generasjon, da, disse små endringene hele veien. Det kan hende.

4.6.4 *Hvor utbredt er reising?*

Vi har spurt informantene om hvor utbredt det er å reise. Mange svarer at de har inntrykk av at det er mange som reiser fortsatt, men de vet ikke helt sikkert, og at det er andre som gjør det, og ikke de selv lenger.

Ja, det er det mange som gjør. Det er det veldig mange som gjør. Det er jo folk som akkurat har kommet igjen [intervjuet er gjort i slutten av september 2014]. Eller noen som ligger ute enda. Så det er mange som er ute, så lenge det ikke snør.

Hvorvidt dette er familier med skolebarn som har lange opphold hjemmefra, er uklart. En mann i slutten av 20-årene som forteller at hans familie tok fri for å reise da han var liten, mener at barnefamilieene han kjenner, fortsatt tar barna ut fra skolen for å reise:

Nei, jeg hører, uansett hvem reisende det er, så er det sånn at de tar fri veldig tidlig på våren, lenge før 17. mai. De fleste, hvert fall. Og uansett hvem det gjelder, så tror jeg de tar barna fri fra 17. mai. Men mange tar også fri kanskje type april. Jeg har aldri hørt at noen har problemer. Og så er det sånn at mange kommer hjem noen uker etter skolen har begynt.

Ja, på høsten liksom?

Ja. Jeg har aldri hørt at noen har fått barnevern på nakken. Men jeg vet jo noen type norske familier, jeg har en del venner og noen av de har barn nå, som har begynt på skolen nå, og de får jo ikke en dag fri. Så jeg vet ikke hvorfor de ikke får fri, og reisende eventuelt skulle få fri.

Flere andre mener at omfanget er blitt mindre.

Jeg tror helt sikkert det blir synkende. Jeg har en gutt selv, som ikke tar ungene fri fra skolen, for han så blir det ukultur, egentlig. Og de er jo innmeldt i fotballag og alt dette. (Mann i 60-årene)

Et par i 40-årene, hvor mannen jobber med tradisjonelt håndverk, mener det ikke er så mange som reiser lenger: «Ikke blant de yngre. Jeg tror ikke det er så mange som gjør det. I generasjonen vår var det nok en del som tok fri. Men ikke jeg. Foreldrene mine tok ikke meg fri.» De har selv to sønner, en på videregående og en på ungdomsskolen, og de har aldri tatt sønnene ut av skolen for å reise.

Det er altså flere i de eldre generasjonene som sier at de selv ikke har reist, og de tar heller ikke sine barn ut av skolen. Blant dem som har reist selv som barn, er det både noen som ønsker å fortsette med reising, og noen som er opptatt av å begrense eller ikke ta barna ut av skolen.

De ulike forståelsene av hvor mange som fortsatt reiser, kan forstås i lys av reisingens plass i egendefinering og i relasjonen til storsamfunnet. At det er stor usikkerhet i hvor utbredt reising er i dag, er i seg selv interessant fenomen. Å si at «mange reiser», kan være en måte å løfte reising frem på som et sentralt kulturelt trekk ved gruppen, og dermed noe som skolen og resten av storsamfunnet må anerkjenne og tilrettelegge for. På den andre siden kan det å hevde at det er få som reiser, være et uttrykk for at det er noe som ikke er så sentralt, og at tilrettelegging derfor ikke er viktig. Reising blir på den måten ledd i en større diskusjon om gruppens plass i samfunnet og om særrettighet versus generelle rettigheter.¹⁰³ Diskusjonen om skole og reising synliggjør med andre ord ulike spenninger blant tater-/romani-folk, der noen forteller at de unngår for å be om fri fordi de frykter at skolene skal melde dem til bar-

nevernet, forteller andre at de synes det er vanskelig å si høyt at de er mot at det tilrettelegges for reising i skoletiden fordi de frykter at de vil bli beskyldt for å motarbeide tater-/romanikulturen.

4.6.5 Skolenes forhold til reising

Vi vil her drøfte hvordan skolene forholder seg til reising. I hvilken grad innvilger skolene søknader om permisjon som gjelder reising, hva slags holdning har skolene til denne type fravær, og har de eventuelt erfaringer fra ordninger med alternativ undervisning når familier reiser?

Svarene vi har fått, peker i to retninger: Ved flere skoler sier skoleledere, rådgivere og/eller lærere at de ikke mottar slike søknader, og der de har erfaringer med dette, synes praksis å være varierende.

Av de tolv skolene vi har snakket med, svarer ni at de de siste årene ikke har erfaringer med søknader om permisjon for at elever skal være med familien på reise. På spørsmålet om hvordan rektor ved en av skolene ville møtt en søknad om å være borte fra skolen fra begynnelsen av mai og ut skoleåret svarer han følgende:

Umiddelbart ville jeg sagt som jeg sier til deg: Jeg kan gi deg fri inntil ti dager. Hvis du velger å være lenger borte enn det, så er det deg som forelder som må ta på deg det ansvaret. Så da blir du skrevet ut av skolen, da. Men med informasjon om at det er full mulighet til å skrive deg inn i skolen. Det er ikke noen søknadsfrist på det. Alle har jo rett på grunnskole så fort som mulig. Så det er nok sann jeg ville forholdt meg til det.

Rektor ved en annen skole viser til lignende vurderinger og prosedyrer:

Vi har en prosedyre på at vi er veldig restriktive på å gi fri. Og hvis man da velger å gi fri, er det en 14-dagersfrist hvor du faktisk kan bli utskrevet fra skolen hvis du er lenger borte enn 14 dager. Men hvis de velger å søke, og bestemmer seg for å dra, så drar de jo uansett. Så er det snillismen på den andre siden av sommeren da, og de kommer jo inn i samme klasse. Det handler jo om å ta ungene på alvor også, og ikke utsette de for flere utfordringer enn de strengt tatt trenger å få.

Skolene følger altså de formelle reglene for å innvilge permisjon og eventuelt å skrive eleven ut av skolen. Om eleven uteblir, er det imidlertid ingen

¹⁰³ Se også Engebrihtsen, Ada, *Exploring Gypsiness: Power, Exchange and Interdependence in a Transylvanian Village*, New York: Berghahn Books, 2007

annen reaksjon enn at vedkommende skrives inn igjen på skolen når han eller hun kommer tilbake. De intervjuede skolelederne mener dette er viktig for å ivareta elevenes interesser. Skolene de leder, har ikke fått slike søknader de siste årene. Også en tredje rektor erfarer at det er blitt færre som søker om fri:

Vi ser også en klar forskjell på at tidligere var det veldig vanlig at man søkte fritak allerede i mai og dro. Men de tre siste årene har det vært få søknader ... jeg tror ikke det har vært noen søknader, faktisk, om å dra tidlig. Og de vi har av den befolkningsgruppen nå, velger å følge undervisningen hele veien. Og det er et klart skille fra sånn det har vært tidligere.

Ved de tre skolene som forteller om at de også i dag mottar søknader om fri i forbindelse med reising, ser det ut til å være ulike måter å forholde seg til dette på. En rektor ved en barneskole forteller at de ofte får inn permisjonssøknader. Foreldrene til de aktuelle elevene har ifølge rektor lite utdanning, og rektor hjelper foreldrene med å skrive selve søknaden. Rektor og foreldrene diskuterer innholdet i søknaden, rektor skriver det ned og leser det opp for foreldrene, og foreldrene undertegner. Rektoren forklarer foreldrene at det ikke finnes noen hjemmel i opplæringsloven til å gi fri utover to uker, og at den eneste muligheten de har er å definere dette som hjemmeundervisning. Rektor skriver i søknaden at skolen og foreldrene er enige om at foreldrene og eleven følger skolens opplegg med bruk av ukeplaner, og at skolen skal gi vedkommende fortløpende oppfølging i etterkant. Rektor sier at det er en løsning som bygger tillit og som også gjør at ingen lover brytes.

Rektor ved en annen skole sier at skolen gir fri mer enn to uker. Skolen har ifølge rektor en spesialavtale som er godkjent av fylkesmannen som gir foreldre mulighet til å ta fri utover to uker. Rektor forklarer at det da regnes som hjemmeundervisning. Dette innebærer imidlertid ingen videre oppfølging fra skolens side.

Ved en tredje skole forteller rektor at de i dag har elever fra tre familier som de kjenner til er tatere/romanifolk. Disse familiene søker om fri til å reise flere ganger i året og ofte over lengre perioder. Hvis de skal være borte lenger enn 14 dager, sender rektoren søknaden videre til kommunens skole- og barnehagekontor/oppvekstenhet. Elevene skrives da ut av skolen for en periode. Familiene søker om fri opptil en måned før sommerferien og kommer også tilbake flere uker etter sko-

lestart på høsten. I tillegg søkes det om fri i andre perioder av skoleåret, og da inntil tre–fire uker. Rektor sier det er uheldig at barna er så mye borte fra skolen – de mister mye undervisning, men også mye av det sosiale:

For eksempel er det sånn at foreldre tror at man på begynnelsen og slutten av et skoleår bare har kos og ikke skole, men slik er det ikke lenger. Starten på et skoleår er veldig viktig for barna, både faglig og sosialt. Hvis man kommer én eller to uker etter skolestart, går man glipp av mye.

På spørsmål om skolen lager et undervisningsopplegg for barna som reiser, svarer denne rektoren at skolen har forventninger om at foreldrene og barna følger opp skolearbeidet når de har fri, men at det ikke lages et eget opplegg for dem fra skolens side. De kan få med seg en oversikt over de planer som er lagt for skolearbeidet de kommende ukene, men han påpeker samtidig at det ofte ikke er lagt detaljerte planer flere uker fremover i tid. Erfaringene er at foreldrene generelt sett ikke er flinke til å følge opp skolearbeidet, og derfor tror ikke rektoren elevene får gjort mye skolearbeid når de er ute og reiser. Skolen forsøker å ha en god dialog med foreldre og elever og forklare dem at fraværet går utover elevenes faglige og sosiale utvikling. Rektoren mener det er viktig med å bevisstgjøre foreldrene om de faglige og sosiale konsekvensene av mye fravær. Ikke minst er begynnelsen på et nytt skoleår etter sommeren både sosialt og faglig viktig fordi de da gjennomgår hva de skal lære i løpet av året. Rektor legger vekt på at foreldrene må vite at det ikke er slik som det var tidligere at de siste ukene før sommerferien bare er kos og at man ikke starter opp med undervisning rett etter sommeren, for det gjør de. Elevene går også glipp av en del kartleggingsundersøkelser og evalueringer underveis i skoleåret når de har mye fravær. Skolen avslår imidlertid aldri søknader om fri, de prøver heller med dialog, og formidler skriftlig at de ikke anbefaler at elevene tar fri. I noen saker hvor elevene har hatt veldig mye fravær og rektors anmodninger ikke tas til følge av foreldrene, formidler han direkte at de har et foreldreansvar hvis de tar barna ut av skolen.

Det ser ut til at skolene i stor grad er usikre på hvordan de skal forholde seg til reising utover to uker. De kjenner til retningslinjene, men er likevel ikke sikre på hva som er den riktige måten å møte utfordringene på.

4.6.6 «Problemet ikke reising, men fravær»

En del av skolene som er intervjuet melder om at elever med tater-/romanibakgrunn har høyere fravær gjennom hele skoleåret enn andre elever. Skolene opplever dette som et større problem enn reising i seg selv.¹⁰⁴ Noen av skolen mener at fraværet øker på ungdomsskolen. I intervjuene forteller skolelederne at de opplever at foreldre med tater-/romanibakgrunn har lavere terskel for å holde ungene hjemme i forbindelse med familiehendelser, og elevene går dermed glipp av en del undervisning. Spesielt skolene med flere elever som de kjenner til at har tater-/romanibakgrunn melder om store utfordringer. En skole rapporterte om svært lite reising, men mye fravær: «Problemet med reising er nesten borte. De er lite ute og reiser, men det er mye fravær. Vi må ofte ha bekymringsmøter med barnevernet om fravær.» Flere av skolene melder også at elevene med tater-/romanibakgrunn jevnt over er på et svakere faglig nivå enn andre elever.¹⁰⁵ Flere av rektorene og lærerne mener at hull i undervisningen fører til lavere mestringsfølelse, manglende motivasjon og dermed dårligere resultater.

Her er det imidlertid viktig å stille spørsmål ved hvilke elever skolene identifiserer som tater/romani; om det først og fremst de det knytter seg problemer og utfordringer til som blir identifisert som tater/romani, og om fraværet også høyt blant dem de elevene som ikke har gjort sin bakgrunn til kjenne på skolen.

4.7 Informasjon om minoritetskulturene i skolen

Ifølge opplæringslovens §1-1 skal både grunnskolen og den videregående opplæringen «gi innsikt i kulturelt mangfold og vise respekt for den enskildes si overtyding», mens «alle former for diskriminering skal motarbeidast». Europarådets pakt for menneskerettighetsundervisning og opplæring til demokratisk medborgerskap som Norge vedtok i 2010, illustrerer videre at utdanning i stadig økende grad representerer et vern mot fremveksten av vold, rasisme, ekstremisme, fremmedfrykt, forskjellsbehandling og intole-

ranse.¹⁰⁶ Helsingforskomiteen påpeker i sin rapport fra 2009 at undervisning om tater/romani-folk må inn i skolen.¹⁰⁷

I læreplanene for fellesfagene historie, samfunnsfag og geografi er det åpne kompetansemål som ivaretar både urfolk, nasjonale minoriteter og etniske minoriteter. De åpne målformuleringene gir muligheter for lokal tilpasning og metodefrihet. Dette gjør det for eksempel mulig i områder med kvensk befolkning å vektlegge kvenenes historie og egenart i befolkningen. I læreplanen for grunnskolen og videregående opplæring i Kunnskapsløftet heter det i mål for opplæringen i historie på 7. trinn at «elevene skal kunne gjøre greie for hvilke nasjonale minoriteter som finnes i Norge og fortelle om hovedtrekk ved minoritetenes historie og levekår». I læreplan for historie i tredje trinn i videregående opplæring (på de linjer som gir studiekompetanse) er kompetansemålene blant annet at elevene skal kunne «gjøre rede for den norske nasjonalstatens politikk overfor urfolk, nasjonale og etniske minoriteter på 1800- og 1900-tallet, og diskutere noen konsekvenser av denne politikken» («Samfunn og mennesker i tid»).

4.7.1 Taterfolket fra barn til voksen og formidling av taterkultur i barnehage og skole

Kultur- og skoleprosjektet *Taterfolket fra barn til voksen* ble i 2002 initiert av representanter for daværende Romanifolkets Landsforening (senere Taternes Landsforening), som var bekymret for skolegangen til barn med tater-/romanibakgrunn. I skoleprosjekt-delen var et sentralt mål å bidra til å virkeliggjøre myndighetenes intensjoner om å tilpasse taternes/romanifolkets reisekultur med sikte på å fremme lik rett til skolegang og utdanning på alle nivåer. I kulturprosjektet har det sentrale målet vært å ta vare på «taterkulturen som en likeverdig minoritetskultur i det norske samfunnet».¹⁰⁸ Kulturdelen (som etter 2009 har vært videreført i prosjektet *Formidling av taterkultur i barnehage og skole*) har samlet inn tateres/romanifolks kulturuttrykk og arrangert kulturprogrammer med formidling av tateres/romanifolks kultur og historie for barn og voksne i barnehager og

¹⁰⁴ Se også Larsen, Eva Flindt, Foreløpig arbeidstitel: «Vi vil faktisk det beste for ungene deres». Et kvalitativt studie af skolens tilrettelæggelse af oplæringstilbuddet for taterne – en elevgruppe med national minoritetsstatus – belyst i et flerkulturelt pædagogisk perspektiv», Masteroppgave i allmenn pedagogikk, Universitetet i Oslo, Oslo: Universitetet i Oslo, kommer.

¹⁰⁵ Se også Larsen, E. F. (kommer).

¹⁰⁶ Kunnskapsdepartementet, *Europarådets pakt for menneskerettighetsundervisning og opplæring til demokratisk medborgerskap*, Rekommandasjon CM/Rek(2010)7 med begrunnelse, 2011; Se også Midtbøen, Orupabo og Røthing 2014a, s. 13.

¹⁰⁷ Helsingforskomiteen 2009, s. 4, 7.

¹⁰⁸ Larsen m.fl. 2009, s. 10.

skoler. Dette er gjort gjennom besøk ved barnehager og skoler og gjennom utarbeidelse av kurspakker og kursmoduler til barnehage- og skolebruk.¹⁰⁹ Prosjektet har vært utført av Dronning Mauds Minne Høgskole for barnehagelærerutdanning (DMMH) i nært samarbeid med Taterenes Landsforening (TL).

De av skolene vi har intervjuet som har vært med på prosjektet, forteller at deltagelsen ga økt kunnskap om tater/romanifolk i skolen, og at dette har vært svært positivt for relasjonen mellom skole og hjem. En rektor ved en skole som var med på prosjektet *Taterfolk fra barn til voksen*, beskriver det å delta i prosjektet og lære om tateres/romanifolks historie og kultur som en tankevekker:

Jeg har måttet gå i tenkeboksen, og oppdaget holdninger og historie som jeg ikke visste eksisterte. Før tenkte jeg at det ikke handlet om meg selv – blandet sammen splint, pakk og tater. Jeg var selv med på å jage tater da jeg var liten og kalle dem splint og fant og så videre. Flaut at ikke jeg har visst noe om Svanviken og hvordan tater har blitt behandlet før. Måtte jobbe med meg selv. Har endret meg, og har fått tillit tilbake. Viktig å se de når de kommer, og gjøre at de føler seg ivaretatt. Flere foreldre har stor tillit til meg som person.

Kunnskapen denne rektoren har fått gjennom prosjektet, har ført til økt samarbeid og tillit mellom skole og hjem. En annen rektor trekker også frem undervisningsopplegget som ble formidlet gjennom dette prosjektet og beskriver det som nyttig og viktig for både elever og lærere:

Mange følte de fikk bedre forståelse for reisende. Dette kunne jeg godt tenkt meg å fått mer av. Det må være folk som har kunnskap og innsikt i temaet. Det er viktig å få mer kunnskap om reisende for lærerne. Lærerne har lav kunnskap om taterfolket, og det er viktig å gi taterfolket høyere status.

¹⁰⁹ Larsen, Anne-Mari, *Taterne – en nasjonal minoritet. Formidling av taterkultur i skolen. Et opplegg med vekt på drama*, Trondheim: Dronning Mauds Minne høgskole for barnehagelærerutdanning, 2014a; Larsen, Anne-Mari, *Taterne – en nasjonal minoritet. Formidling av taterkultur i skolen. Et opplegg med vekt på kunst og håndverk*, Rapport fra et prosjekt for 7. trinn ved Fagerlund skole i Ringsaker kommune, Trondheim: Dronning Mauds Minne høgskole for barnehagelærerutdanning, 2014b; Larsen, Anne-Mari, *Taterne – en nasjonal minoritet. Formidling av taterkultur i barnehagen*, Trondheim: Dronning Mauds Minne høgskole for førskolelærerutdanning/Høgskolen i Sør-Trøndelag/Taternes landsforening, 2014c.

Eva Flindt Larsen skriver en masteroppgave hvor hun tar utgangspunkt i noen av skolene som var med i skoledelen av prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen* og blant annet undersøker hvordan skolens ansatte opplever elevgruppens skolesituasjon i dag. Hun beskriver at de ansatte opplevde forskjellige utfordringer i forbindelse med implementeringen av tiltakene i prosjektet. Ikke alle tiltakene hadde like stor effekt. De lærere og rektorer hun har intervjuet, mener at de fleste formene for tilrettelegging for denne elevgruppen hadde en positiv effekt for elevene (mestringsfølelse, bedre faglig utbytte og utvikling, stolthet, bedre skolefremmøte, mer motivasjon, at de gjorde mer lekser osv.) og for foreldrene (stolthet, bedre oppfølging, bedre kommunikasjon og samarbeid med skole, mindre reise utenfor ferieperioder, mindre frykt og mer tillit og trygghet i møte med skolen, større åpenhet osv.). De ansatte ved skolen er også blitt påvirket av å delta i prosjektet. Som særlig utslagsgivende fremheves informasjonen om tateres/romanifolks historie, kultur og rettigheter man har mottatt, i første omgang på de ansattes holdninger og innstilling samt forståelse og respekt for minoriteten, og dernest for relasjonen til foreldrene. Det er noen år siden prosjektet ble avsluttet ved skolene. Mange av tiltakene som ble igangsatt, er ikke blitt videreført i ettertid og blir ikke opprettholdt i dag. Det oppgis flere grunner til dette, ifølge Larsen. En forklaring som gis fra skolene, er at elevene med tater-/romanibakgrunn ikke skiller seg fra andre og at man derfor utelukkende tilrettelegger undervisning for disse barna på lik linje med andre, det vil si man oppfatter ikke lenger at det er behov for en særlig tilrettelegging. Andre skoler argumenterer for at dette ikke er nok, og at denne elevgruppen har bruk for ekstra faglig tilrettelegging. Her forsøker man å informere nyansatte om minoriteten og arbeider med holdninger. Skolen prøver å tilrettelegge for elevene i reiseperioden så vel som i undervisningen ellers.

4.7.2 Erfaringer med skolenes presentasjon og formidling av kunnskap om tater/romanifolk

Hvordan snakker våre informanter fra miljøene om betydningen av å lære om nasjonale minoriteter, og da om tater/romanifolket i skolen? Flere av de voksne informantene forteller om egne negative erfaringer om hvordan det ble snakket om tater/romanifolket på skolen:

Og hvis du hadde noe som hadde med en historie å gjøre, spesielt i historietimene, så måtte hun alltid ta opp dette her med båtfanter, splinter som bodde på båt. Og så var det alltid å se veldig nøye på meg. Og at splintepakk, eller fantepakke var farlige folk. Men jeg var så liten at ... Så de første årene syntes jeg nesten det var litt spennende å høre om disse her, som var farlige og stjal. Vi fikk vite at de stjal veldig mye, stjal unger og sånn. Egentlig når det gikk opp for meg, det var i femte klasse, da begynte jeg å forstå – hun snakker jo til meg. Hun sa at fantepakket hadde et hemmelig kråkespråk. Og da forstår jeg at det var rettet mot meg. (Kvinne i 40-årene).

En dag husker jeg, i syvende klasse, når vi hadde samfunnsfag, og skulle lære om minoriteter. Og da var det liksom tater, da. Problemet var at i norsk ordbok stod det hva det var. Der stod det at de var alkoholikere, de var undermålere. Og i norsk lærebok. Så ropte hun på meg, så måtte jeg stå ved kateteret, og så leste hun det som stod der. (Mann i 40-årene).

Enkelte av dem vi har intervjuet, beskriver en redsel med hensyn til hvordan undervisning om tater/romanifolk formidles til den yngre generasjonen. En kvinne i midten av 30-årene sier at undervisning i skolen om romani/tatere formidles uten respekt for gruppen.

Jeg synes det er ubehagelig – det presenteres uten respekt for folket, og jeg er glad til at det ikke er noe mye undervisning. Det blir bare ubehagelig for barna det gjelder, å sitte i klassen og høre på. Vi har sagt ifra til lærerne om at vi er av reisende slekt fordi vi skulle skrive ut barna fra skolen og sånt. Men vi har gitt klar beskjed om at ingen skal vite det. Det har vært viktig for oss fordi vi har hatt dårlige opplevelser med det selv, og vi har lært det fra foreldrene våre. Men plutselig en dag måtte dattera mi ha framlegg om seg selv personlig på engelsk. Hun sa ingen ting om bakgrunnen sin, men da spurte læreren om hun skulle si noe om at hun var av romanifolket. Det var da på tross av klar beskjed om at det ikke skulle fram i klassen.

I et av spørreskjemaene vi har del ut (se kapittel 2) svarer en mann i 60-årene slik på spørsmålet «innspill til utvalgets arbeid. Hva ønsker du at utvalget skal se på i sitt arbeid, og hva ønsker du at utvalgets arbeid skal bidra til?»:

Ikke besøke skoler for info vedr barna/barnebarna blir automatisk et mobbeoffer. La folket være i fred med slike opplysninger. Har selv vært mobbeoffer fra barndommen av. De reisende er 'vare', opplever strax trakassering, trekker seg tilbake og en negativ fremtid for denne og familien er et faktum.

En kvinne i begynnelsen av 30-årene skriver på samme spørsmål:

Jeg er imot at noen reiser rundt på skoler og forteller om 'tater' og deres historie og nåtid! 'Tater' betyr 'Djevelens barn'. Ikke alle de som informerer burde vært informasjonskilde!

Ikke 'henge' ut romanibarn i skolen da dette fører til mobbing. Ved å si til klassen at 'Ola' er romani og at han for eksempel lever slik som 'det står i historieboka!' Slikt er helt feil. Og blir til mobbing. Og ikke si 'tater' og ikke si at romani var tyver osv. Dette har blitt gjort og er diskriminerende.

Det er flere ting denne kvinnen peker på og er skeptisk til. Det ene er bruken av begrepet «tater». Dette henger indirekte sammen med spørsmålet om hvem som har rett til å representere «de reisende». Denne kvinnen identifiserer seg ikke med dem som bruker begrepet «tater» om seg selv, og mener at disse ikke er de rette til å lære andre om hva det er å være «reisende». Videre peker hun på redselen for at enkeltelever skal bli «stemplet» og bli gjort til representanter for en hel gruppe. Det siste poenget hun trekker frem, er hvordan tater/romanifolk blir presentert i læremidler og av lærere.

Tore Lahn skriver om de første erfaringene med Glomdalsmuseets skoleturné om romani-folk/tatere som gikk våren 2003. Han beskriver hvordan en del foreldre med tater-/romanibakgrunn reagerte svært negativt da barna kom hjem og fortalte om at de skulle få besøk av tater/romanifolk på skolen som skulle fortelle om deres folk og deres historie.¹¹⁰ Lahn beskriver det som en sterk redsel for at temaet skulle bli brakt på bane. Foreldrenes skepsis kan handle om egne erfaringer med skolen og med det å selv bli uthengt av lærere og elever på skolen. Tilsvarende skepsis beskrives av forskerne bak prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen*, men de beskri-

¹¹⁰ Lahn, Tore, «Undervisningsopplegg om romanifolket. Erfaringer og ettertanker» i *BRUDD – om det ubehagelige, tabubelagte, marginale og kontroversielle*, Abm skrift # 26, 2006.

ver også at den lot til å forsvinne når foreldrene fikk mer kjennskap til prosjektet og hvordan kunnskapen om tater-/romanifolk ville bli formidlet. En del ble mindre skeptiske fordi det var personer med tater-/romanibakgrunn som var med i prosjektet og som stod for store deler av formidlingen. Andre har derimot fortalt oss at de blir mer skeptiske av denne informasjonen fordi de hverken stoler på eller er enige i hvordan disse formidler hva det vil si å være tater/romani. En kvinne mener det likevel er riktig å formidle denne kunnskapen, men at organisasjonene må være aktive for å få frem erfaringene på en måte som skaper respekt og bidrar til endrede holdninger og forståelse.

Og der synes jeg organisasjonene har gjort litt dårlig jobb. For de har prosjekter på skoler, og da blir de nektet å holde foredrag. Da ringer de ned og sier «vi vil ikke ha det, for ungene våre kan blir mobba. For da blir det åpenlyst, det med fattigdommen og hvor dårlig de hadde det, og så blir de mobba». Ja. Og de har kanskje rett òg. Men da synes jeg det er for dårlig arbeid ifra organisasjonene. For vi må gjøre det, vi må ha en annen holdning om tater. Prate litt mer om det, så vil holdningen endre seg.

(Kvinne i midten av 50-årene).

De ulike synene på hvorvidt og hvordan kunnskap om tater-/romanifolk skal formidles i skolen, gir inntrykk av at «det blir feil hva enn skolen gjør». Her er det viktig å bygge tillit og være lydhør overfor foreldrenes ulike holdninger og ønsker. Samtidig bør formidling av nasjonale minoriteters kultur og historie i større grad gjøres til en del av den generelle undervisningen i skolen.

Kunnskap om tater-/romanifolk blir også formidlet på andre, mindre organiserte måter enn gjennom spesifikke prosjekter. Enkelte foreldre forteller oss at de selv har vært på barnas skole og fortalt både elever og lærere om hva det vil si å være tater/romani. Dette har kommet i stand enten gjennom at de selv har foreslått det for skolen eller at skolen har spurt dem. Enkelte andre forteller at de gjerne skulle ha vært på skolen og fortalt om sin bakgrunn, men at de ikke tør fordi de på den måten ikke bare vil «avsløre» sin egen og sine barns bakgrunn, men også bakgrunnen til andre familiemedlemmer som kanskje ikke vil at denne skal komme ut.

4.7.3 Skolens generelle undervisning om nasjonale minoritet

På oppdrag av Utdanningsdirektoratet har Institutt for samfunnsforskning i samarbeid med Høgskolen i Oslo og Akershus gjennomført en kartlegging av hvordan urfolk og nasjonale, etniske og religiøse minoriteter er beskrevet i læremidlene som brukes i norsk skole, samt hvordan innvandring og flerkulturelle samfunn, antisemittisme, fremmedfrykt, rasisme, ekstremisme, terrorisme og radikaliseringsprosesser er behandlet. Kartleggingsprosjektet er todelt. Første del av prosjektet er presentert i rapporten *Beskrivelser av etniske og religiøse minoriteter i læremidler*.¹¹¹ Her har forskerne kartlagt lærebøker for 8.–10. trinn og videregående opplæring i historie, samfunnsfag og religions- og livssynsfag. De ser også i noen grad på 1.–7. trinn. Forskerne finner at det er store forskjeller mellom hvor ofte de ulike gruppene er nevnt. Samer i Norge blir for eksempel omtalt svært ofte, og gjennomgående i alle fag – om enn mindre i RLE og religion og etikk. I tekstsøk får også «jøde» mange treff, og da særlig i religions- og livssynsfagene, der ordet inngår som ledd i «jødedom». Om de andre minoritetsgruppene står det vesentlig mindre. I historiebøker for både ungdomstrinnet og videregående opplæring er det en del treff på romfolk, og deretter færre og færre på romani/tatere, kvener og til slutt skogfinner – som knapt nevnes. Videre påpeker forskerne at det er verdt å merke seg at flere av treffene på de norske nasjonale minoritetene er i tekster der disse kun listes opp som nettopp nasjonale minoriteter. Disse tekstene handler ofte primært om samiske forhold, og i noen grad samiske og kvenske forhold, mens de nasjonale minoritetene kun listes opp og ikke omtales substansielt.

I andre del av prosjektet, som er presentert i rapporten *Etniske og religiøse minoriteter i læremidler. Lærer og elevperspektiver*, har forskerne intervjuet lærere og elever ved noen utvalgte skoler (ungdoms- og videregående skoler).¹¹² Denne rapporten konkluderer med at lærere nokså gjennomgående ga uttrykk for at de nasjonale minoritetene i Norge oppleves som irrelevante i undervisningen.

Videre påpeker forskerne at den manglende bevisstheten om og interessen for nasjonale minoriteter blant elevene som ble intervjuet, var påfallende.

¹¹¹ Midtbøen, Orupabo og Røthing 2014a.

¹¹² Midtbøen, Orupabo og Røthing 2014b.

Forskerne konkluderer blant annet med at den sterke vektleggingen av aktualitet i undervisningen om etniske og religiøse minoriteter resulterer i en påfallende manglende interesse, blant både lærere og elever, for særlig nasjonale minoriteter i Norge.¹¹³ Forskerne hevder at undervisningen kunne vært satt inn i en større sammenheng som hadde gitt en bedre forståelse av Norges historie som etnisk sammensatt samfunn, og av problemstillinger og holdninger i dagens Norge:

Vi mener det ligger et uforløst potensial i måten læremidlene beskriver, og lærerne underviser om, nasjonale minoriteter i Norge på. En alternativ tilnærming kunne være å strebe mot mer balanse mellom beskrivelser av historiske begivenheter, som fornorskingsprosesser, nasjonalisme og antisemittistiske strømninger på 18- og 1900-tallet, og beskrivelser av dagens situasjon for de nasjonale minoritetsgruppene. Denne historiske konteksten illustrerer at Norge lenge har vært et etnisk sammensatt samfunn – det har ikke blitt etnisk heterogent de siste årene. Videre vil kunnskap om situasjonen for nasjonale minoriteter i dagens samfunn fange opp viktige problemstillinger i vår samtid, for eksempel utbredelsen av antisemittiske holdninger, men også bidra til å gi elevene innsikt i forskjeller og likheter mellom ulike minoritetsgrupper både når det gjelder deres rettigheter og utfordringer.¹¹⁴

Kunnskap om nasjonale minoriteter er med andre ord viktig, ikke bare for å forstå historien, men også vår egen samtid.

Her vil informasjonsmateriellet i veilederen *Våre nasjonale minoriteter. Til ansatte i barnehager og skoler*, boken *Vandriane rakkrar / Taterne forteller / Taterane fortel* samt heftet *Duri drom. Romanifolkets historie*, samt materiell på nettsiden [minstemme.no](http://www.minstemme.no) kunne utgjøre viktige bidrag.¹¹⁵

4.8 Lærerutdanningen

Når det gjelder formidling av kunnskap om tater/romanifolk i skolen er et viktig poeng hva

lærere eventuelt lærer om nasjonale minoriteter under lærerutdanningen. Det påpekes allerede i 2009 i sluttrapporten for prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen: et skole- og kulturprosjekt* at nasjonale minoriteter må bli et tema som tydeliggjøres i rammeplanene for lærerutdanningen, og at det må bli et obligatorisk fag.¹¹⁶

Vi har ikke gjennomført noen fullstendig gjennomgang av hvilken plass kunnskap om nasjonale minoriteter gis i lærerutdanningen, men vi har sett på nasjonale retningslinjer for grunnskolelærerutdanningen 1.–7. trinn og nasjonale retningslinjer for grunnskolelærerutdanningen 5.–10. trinn.¹¹⁷ Her nevnes ikke nasjonale minoriteter. Nasjonale minoriteter nevnes heller ikke i den nyeste stortingsmeldingen om lærere og lærerutdanning, St.meld. nr. 11 (2008–2009) *Læreren. Rollen og utdanningen*.¹¹⁸ Etter det vi kjenner til, er for øvrig erfaringene fra prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen* og *Formidling av taterkultur i barnehage og skole* i svært liten grad trukket inn i undervisning ved ulike lærerutdanningsinstitusjoner i Norge.

4.9 Oppsummering og vurderinger

Intervjuene med tater/romanifolk viser at det er stor variasjon mellom familier og individer i hvordan deres etniske og kulturelle bakgrunn virker inn på og former oppvekst. Når det gjelder skolegang, forteller både tater/romanifolk og skoler vi har vært i kontakt med at skolegang i økende grad blir sett på som viktig, og at det er færre som ikke fullfører grunnskolen nå enn tidligere. Samtidig peker datamaterialet på en del utfordringer knyttet til mobbing og trivsel i skolen, relasjonen hjem-skole, fravær, og til manglende kunnskap om tater/romanifolk i skolen.

4.9.1 Mobbing

Selv om skolene vi har snakket med, mener at begreper som for eksempel «tater» i liten grad brukes nedsettende elever imellom i dag, og at de ikke oppfatter at elever blir mobbet fordi de er tater/romanifolk, forteller en del av våre informanter med tater-/romanibakgrunn om opplevel-

¹¹³ Ibid., s. 67.

¹¹⁴ Ibid., s. 70.

¹¹⁵ Utdanningsdirektoratet, *Våre nasjonale minoriteter. Til ansatte i barnehager og skoler*, 2014; Theil, Rolf, i samarbeid med Mariann Grønnerud og Anna Gustavsen, *Vandriane rakkrar / Taterne forteller / Taterane fortel*, Oslo: Novus forlag, 2014; «Tema: Nasjonale minoriteter» på http://www.minstemme.no/tema/n_m [Lest: 15.15.2015].

¹¹⁶ Larsen m.fl. 2009, s. 80.

¹¹⁷ Kunnskapsdepartementet, «Nasjonale retningslinjer for grunnskolelærerutdanningen 1.–7. trinn», Kunnskapsdepartementet, 2010.

Kunnskapsdepartementet, «Nasjonale retningslinjer for grunnskolelærerutdanningen 5.–10. trinn», Kunnskapsdepartementet, 2010.

¹¹⁸ St.meld. nr. 11, *Læreren. Rollen og utdanningen*, 2008–2009.

ser av mobbing og sosial ekskludering. Her mener vi at en bevissthet rundt at det fortsatt eksisterer negative holdninger til tater/romanifolk, bør være en del av skolenes antimobbearbeid. Videre er det behov for mer kunnskap om barn av nasjonale minoriteters sosiale situasjon på skolen.

4.9.2 Reising og fravær

Problemstillinger relatert til reising utenom skolens ferier berører viktige spørsmål knyttet for det første til forståelse av hva som er minoritetsgruppers kulturelle særpreg og kulturelle rettigheter, og for det andre til grupperettigheter og individuelle rettigheter. Her mener vi at det i diskusjoner om skole, reising og kulturelle rettigheter må tas høyde for at det later til å være mange tater/romanifolk som ikke har reising utenom ferier som en sentral del av sin levemåte, og videre at det er svært delte meninger blant tater/romanifolk om hvorvidt det er riktig at barn tas med på reiser utenom feriene. Videre, når det gjelder forholdet mellom grupperettigheter og individuelle rettigheter, mener vi at Midtbøen og Lidén peker på noe helt sentralt når de skriver:

Dersom barn ikke får tilstrekkelig skolegang og mister muligheten til å ta høyere utdanning, for eksempel som en følge av foreldrenes reisevirksomhet, og dette ikke tematiseres eller problematiseres av foreldre, skoler eller myndigheter, bidrar dette til en form for kumulativ diskriminering over generasjonene fordi det i praksis vil redusere barnas livssjanser.¹¹⁹

All den tid enkelte barn blir tatt ut av skolen i forbindelse med reising, er det helt sentralt at disse barna ikke blir stående uten et opplæringstilbud i denne perioden. Både foreldre og skole må ta ansvar her. Selv om den enkelte skole i prinsippet ikke har ansvar for elever som skrives ut, mener vi skolene likevel bør bidra til å sikre at elever har et tilbud og oppfølging i denne perioden, og at de bør bestrebe seg på å få til et samarbeid med foreldrene om dette.

Vi mener videre at det er et behov for mer forskning om hvorvidt det finnes en sammenheng mellom det høye fraværet og mistrivsel og/eller mobbing på skolen.

4.9.3 Relasjonen hjem – skole

Selv om skolene vi har vært i kontakt med, peker på en positiv utvikling i løpet av de senere år når det gjelder relasjonen mellom skole og foreldre med tater/romanibakgrunn, finner vi fortsatt en skepsis til skolen hos en del foreldre, slik tidligere studier også beskriver.¹²⁰ I denne sammenhengen mener vi det er viktig å videreføre og utvide deler av det arbeidet som er gjort gjennom delprosjektene i *Taterfolk fra barn til voksen* for å skape mer forståelse for et samarbeid med familier med tater-/romanibakgrunn.

4.9.4 Kunnskap om nasjonale minoriteter i skolen

Kulturprosjektene har vært drevet av et knippe ildsjeler og har manglet en tydelig forankring i utdanningssektoren. De som har jobbet med prosjektene, har selv måttet kontakte enkeltskoler for å få innpass, noe som er svært ressurs- og tidkrevende. Vi ser det som helt sentralt at dette arbeidet løftes opp og forankres gjennom Utdanningsdirektoratet eller Kunnskapsdepartementet på en annen måte enn i dag. Det er imidlertid avgjørende at eventuelt fremtidige tiltak bygger videre på kunnskapen som allerede er etablert gjennom prosjektene. Samtidig er det svært viktig at man får engasjert flere deler av tater-/romanibefolkningen enn i dag i dette arbeidet.

Basert på våre funn, men også på funn fra annen forskning, ser vi det som helt sentralt at kunnskapen i skolen om nasjonale minoriteter generelt, og tater/romanifolk spesielt, bør økes. I dag tegner det seg et landskap av usynliggjøring av de nasjonale minoritetene ved at det er lite kunnskap om eller interesse for dem i storsamfunnet, det står lite om dem i læremidler, elever antas ikke å være interessert, og lærere har lite kunnskap om nasjonale minoriteter i vår felles historie og nåtid. Denne typen usynliggjøring kan være med å forsterke opplevelser av utenforskap for de aktuelle gruppene.

I denne sammenhengen ser vi det som et svært positivt skritt at Utdanningsdirektoratet har utformet en veileder om nasjonale minoriteter. Det er viktig at direktoratet og NAFO følger opp og sikrer at skolene og barnehagene gjør seg

¹¹⁹ Midtbøen og Lidén 2015, s. 97–98.

¹²⁰ Larsen m.fl. 2009; Lund, Anne Bonnevie og Bente Bolme Moen, 2013, «Taterne og skolen – hva må til for å bedre taterbarnas skolesituasjon?», *Norsk pedagogisk tidsskrift*, nr. 04-05, 2013; Moen, Bente Bolme, «Taterne og skolen – et asymmetrisk møte», *Norsk pedagogisk tidsskrift*, nr. 03, 2009.

kjent med denne veilederen. I tillegg anser vi det som sentralt at kunnskap om nasjonale minoriteter inkluderes i lærerutdanningen. De ulike synene blant tater/romanifolk som vi har beskrevet når det gjelder hvorvidt og i tilfelle hvordan kunnskap om tater/romanifolk skal formidles i skolen, kan gi inntrykk av at «det blir feil hva enn skolen gjør». Vi mener at det viktigste for skolene her er å bygge relasjoner til foreldre og tillit mellom skole og hjem. Dette er helt nødvendig for å sikre ikke kun individets rett til å bli behandlet som tilhørende en nasjonal minoritet, men også dets rett til *ikke* å bli behandlet som tilhørende en nasjonal minoritet.¹²¹ Elever skal ikke havne i situasjoner der de blir gjort til eksempler på en «minoritet» hvis de ikke selv ønsker det. Det betyr at det å lage en veileder om nasjonale minoriteter i seg selv ikke er nok, det kan også være behov for økt mangfoldskompetanse i skolen.

5 Veien fra grunnskole til videregående opplæring og arbeid

5.1 Innledning

I dette kapitlet vil vi belyse erfaringer med overgangen mellom skole og arbeidslivet. Vi vil peke på og diskutere variasjonen og endringsprosessen vi finner i materialet, samt drøfte utfordringer en del unge med tater-/romanibakgrunn står i.

Vi vil gå nærmere inn på situasjonen for unge med tater-/romanibakgrunn i tilknytning til det å fullføre videregående skole og å komme seg ut i arbeidslivet. Vi vil først ta for oss holdninger til å ta videregående opplæring. Deretter vil vi undersøke ulike utfordringer knyttet til å fullføre utdanning og til frafall fra eller bortvalg av utdanning. Vi skal også drøfte hvilke muligheter man kan ha til å ta opp igjen utdanning etter å ha hatt et opphold. Vi har valgt å konsentrere oss om videregående opplæring som vei til arbeidslivet, og vil i mindre grad skrive om høyere utdanning, da utfordringen til de fleste vi har snakket med, omhandler videregående opplæring.

5.2 Betydning av videregående opplæring

Ved overgangen fra ungdomsskole til videregående skole, eller i løpet av de første årene av vide-

regående opplæring, er det en del ungdommer som velger å avslutte skoleløpet. Omtrent 30 prosent av dem som starter på videregående opplæring i Norge hvert år, fullfører ikke i løpet av fem år.¹²²

Å få flere unge til å fullføre videregående opplæring står høyt på den politiske dagsordenen, og er i dag et av hovedmålene for grunnopplæringen i Norge. I et kunnskapssamfunn som Norge kan det være vanskelig å få seg arbeid når man har lite skolegang. Antallet jobber for ufaglærte er blitt færre, spesielt i industrien. På begynnelsen av 1950-tallet stod industrien for en fjerdedel av all verdiskapning i Norge, i 2010 hadde andelen sunket til ni prosent.¹²³ De siste tiårene har det vært en stor økning innenfor arbeidsområder som forutsetter utdanning på videregående eller høyere nivå, slik som undervisningssektoren, hvor sysselsettingen har doblet seg siden 1970-tallet.¹²⁴ Også i mange stillinger innenfor servicenæringen kreves utdanning på et videregående nivå.

Fullført videregående opplæring blir vurdert som et minimum av utdanning for å få til en vellykket inngang til og senere karriere i arbeidslivet.¹²⁵ Studier viser at ungdom som avslutter videregående opplæring uten studie- eller yrkeskompetanse, har problemer med å få fotfeste i arbeidsmarkedet. Det ikke å ha fullført videregående skole, er også forbundet med høyere risiko for arbeidsledighet, større sannsynlighet for å motta offentlig stønad, lavere pensjonsgivende inntekt og sosial marginalisering og ekskludering.¹²⁶ Unge som befinner seg i overgangen mellom utdanning og arbeid, vil dessuten ofte ikke ha opp-

¹²² von Simson, Kristine. (2012) «Veier til jobb for ungdom uten fullført videregående opplæring: Kan vikarbyråer og arbeidsmarkedstiltak lette overgangen fra utdanning til arbeidsliv?» i *Søkelys på arbeidslivet*, 29(01–02), 76–89.

¹²³ Lunde, Elin Skretting «De unges helse. Unge uten jobb og skoleplass sliter med helsen», Samfunnsspeilet 3/2013.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Utdanningsforbundet, *Frafall i videregående*, 17.04. 2013, [Lest på:] <https://www.utdanningsforbundet.no/Hovedmeny/Valg-2013/Frafall-i-videregaende/> [Lest: 6.1.2015].

¹²⁶ Falch, Torberg, Lars-Erik Borge, Päivi Lujala, Ole Henning Nyhus og Bjarne Strøm, *Årsaker til og konsekvenser av manglende fullføring av videregående opplæring*, Rapport 03/10. Trondheim: NTNU, Senter for økonomisk forskning, 2010; Bratsberg, Bernt, Oddbjørn Raaum, Knut Røed og Hege Marie Gjefsen, *Utdannings- og arbeidskarrierer hos unge voksne: Hvor havner ungdom som slutter skolen i ung alder?*, Rapport 3/2010, Oslo: Stiftelsen Frisch-senteret for samfunnsøkonomisk forskning, 2010; Raaum, Oddbjørn., Jon Rogstad, Knut Røed og Lars Westlie, «Young and Out: an Application of a Prospect-Based Concept of Social Exclusion» i *Journal of Socio-Economics*, nr. 38(1), 2009:173–187.

¹²¹ Jf. Phil, Jorun, «Nasjonale minoriteter og det flerkulturelle Norge – utsyn» i *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*, Lund, Anne Bonnevie og Moen, Bente Bolme (red.), Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2010, s. 254.

arbeidet rett til dagpenger og vil være avhengig av sosialhjelp ved behov.¹²⁷

5.3 Videregående opplæring – holdninger og praksiser blant tater/romanifolk

I det norske samfunnet har det de siste årene vært økende oppmerksomhet på fullføring av utdanning. I tillegg utvides behovet for dokumenterbar erfaring i form av kompetansebevis i nye næringer. Der man tidligere kunne jobbe i en bedrift med bakgrunn i opparbeidet yrkeskompetanse, er det i dag i stadig viktigere å kunne legge frem et kompetansebevis – i form av et diplom eller et svennebrev/fagbrev.¹²⁸ Samtidig er forbrukerne blitt mer opptatt av å kjøpe arbeidskraft av håndverkere som kan dokumentere sitt kunnskaps- og ferdighetsnivå. Arbeidslivet er i dag regulert av lover og retningslinjer som legger føringer for hvordan arbeid kan og bør utføres, hvilke rettigheter og plikter som gjelder for arbeidsgivere og -takere samt hvilke konsekvenser feilrapportering eller manglende rapportering av bedrifters virksomhet kan få.

Krav om formell kompetanse for å utøve ulike håndverksfag betinger at eleven får praktisk opplæring som lærling i en bedrift før vedkommende kan ta sitt svennebrev (se under). Det er bare godkjente bedrifter som kan ta inn lærlinger. I dag er det stor mangel på lærlingplasser, og for mange ungdommer stopper utdanningen opp fordi det finnes så få godkjente praksisplasser. Et alternativ for dem som ikke får lærlingplass, er å gå over på et teoretisk forløp for å kunne gjennomføre videregående skole. Disse forutsetningene bidrar til at en stor andel faller ut av skolen.

Det foreligger lite kunnskap om utdanningsnivået blant tater/romanifolk. Dag Ellingsen og Siw Beate Lilleaas undersøker imidlertid utdanningsnivået for en spesifikk kohort (utvalg) basert

på klientarkivet til Norsk Misjon blant hjemløse og finner at det blant foreldregenerasjonen til dagens elever er lavt sammenliknet med den øvrige befolkningens.¹²⁹ Data fremkommet gjennom prosjektet *Taterfolket fra barn til voksen: et skole- og kulturprosjekt* tilsier at det på begynnelsen av 2000-tallet var få som gjennomførte videregående skole, og enda færre som tok høyskole-/universitetsutdanning.¹³⁰ Samtidig påpeker Larsen m.fl. i sluttrapporten for prosjektet at det de senere årene er blitt vanligere for tater/romanifolk å ta utdanning.¹³¹ Informasjonen vi har samlet inn gjennom intervjuer, tilsier at det å ta utdanning er blitt vanligere i enkelte miljøer og i enkelte familier. Flere sier at det er en økende bevissthet rundt betydningen av utdanning, blant annet basert på erfaringer blant foreldre og eldre søsken som selv har lite skolegang. Mange understreker at man må ha utdanning for å klare seg slik dagens samfunn er.

Larsen m.fl. påpeker også at formell utdanning er blitt avgjørende for å kunne videreføre enkelte kulturelle tradisjoner: «Dersom taterne ikke fullfører en utdanning med fagbrev, vil de ha vanskeligheter med å opprettholde den delen av kulturen som handler om å reise og utføre håndverksmessige arbeidsoppgaver».¹³² Intervjuene vi har gjort, tyder på at en del tater/romanifolk som ikke får lærlingplass, begynner å jobbe. Slik havner de i samme situasjon som en del fedre har vært i, med manglende godkjent formell kompetanse som gjør at de marginaliseres på dagens arbeidsmarked.

5.3.1 Holdninger og utdanningspraksiser: kjønn og generasjon

Flere tater/romanifolk forteller at en del er lite motivert for å ta videregående utdanning fordi de er skolelei:

Noen har det, noen har det ikke. Noen er så skolelei, så de gidder ikke. De blir rastløse. Det er ikke lagt opp at det er noe ordentlig tilbud, de tilrettelegger ikke det. Og da snakker jeg ikke bare om reisende generelt, da er det

¹²⁷ Sletten, Mira Aaboen og Christer Hyggen, *Ungdom, frafall og marginalisering. Temanotat*, Oslo: Norges forskningsråd, 2013.

¹²⁸ Angående begrepene «svennebrev» og «fagbrev»: Den som tar utdanning i et håndverksfag, får som regel svennebrev. I fag der industrien har tatt over for håndverket, får man nå fagbrev. Med fagbrev får man tittelen fagarbeider. I en del industribedrifter brukes betegnelsen fagoperatør (Raymond Karlsen, «Fagbrev og svennebrev», *utdanning.no*, sist oppdatert 7.1 2015, [Lest på:] http://utdanning.no/tema/nyttig_informasjon/fagbrev_og_svennebrev [Lest 16.02. 2015].

Eksempelvis får man svennebrev ved fullført blikkenslagerutdannelse, og fagbrev ved fullført utdannelse til taktekker. Da «fagbrev» er betegnelsen de fleste av informantene i intervjuene bruker, velger vi gjennom resten av notatet å bruke det som fellesbetegnelse på svennebrev og fagbrev.

¹²⁹ Ellingsen og Lilleaas 2015. Levekårsnotatet til Ellingsen og Lilleaas undersøker utdanningsnivået for en kohort (et utvalg) av tater-/romani som har vært i kontakt med Norsk misjon blant hjemløse (som har mapper i Misjonens arkiv), og sammenlikner dette med utdanningsnivået i den øvrige befolkningen i denne kohorten.

¹³⁰ Larsen m.fl. 2009.

¹³¹ Ibid.

¹³² Larsen m.fl. 2009, s. 67–68.

snakk om alle. Det er dårlig tilrettelegging for de som er rastløse og må fikle med et eller annet.

Ifølge informantene er holdningene til utdanning mer negative i visse familier (slekter) enn i andre. Dette kan henge sammen med at utdanning av noen forbindes med en levemåte som bryter med tradisjonene for å leve som «reisende», og derfor vurderes negativt. En kvinne i 40-årene som selv har hatt lite skolegang, men som er i jobb, forteller:

Ja, det er de boende som går på skolen. Så sier noen: «Å, skal du bli fastboende nå da, liksom?» Jeg bare: «Ja, og så? Man blir jo ikke noe mindre reisende av det. Det er jo det vi er uansett.»

I tilknytning til diskusjon om videregående opplæring og arbeidsliv er det mange av dem vi har intervjuet som understreker hvordan forventninger og holdninger til utdanning også henger sammen med forventninger til og oppfatninger av gutter og jenters ulike roller i familien. Flere forteller at tatere/romanifolk har mer tradisjonelle kjønnsroller enn nordmenn ellers, og at de opplever at dette er noe som skiller dem fra andre. Både jenter og gutter forventes å gifte seg i ung alder, og mange sier at det å forsørge familien er mannens hovedoppgave. Andre sier at dette er annerledes nå enn tidligere, og at kvinner i dag også må bidra til familieøkonomien. Hvilke implikasjoner dette har for individuelle valg om utdanning, later til å variere. Vi ser imidlertid en tendens til et kjønnsdelt arbeidsliv knyttet til tradisjonelt håndverk, der det i dag først og fremst er menn som utøver de former for håndverk som omtales som typiske for tatere/romanifolk.

5.3.1.1 Jenter og unge kvinner

Flere forteller at mange jenter satser lite på utdanning, fordi drømmen er å gifte seg tidlig, få barn og være hjemmeværende.

En annen kvinne i begynnelsen av 20-årene uttrykker sin forståelse av denne forventningen blant de unge:

Men nå, jeg vet ikke, det har blitt en sånn rar greie, nå liksom, så jobber ikke damene som regel, eller – noen gjør jo det, men om du er gift, så er det som regel mannen som jobber. Men før i tida så måtte jo alle jobbe. Altså, gikk fra dør til dør med duker og visper og alt mulig,

men nå er det blitt en sånn kultur at nei, mannen skal jobbe. Så jeg vet ikke, måten man lever på, er jo endra seg på en måte. (...) fra mamma sin generasjon. Nå jobber ikke damene lenger, liksom. Da er det mannfolka som tar seg av det. Ja, så jeg vet ikke hva som skjedde der, men.

Har du tenkt noe på hva det kan være som har ført til de endringene?

Nei, jeg vet ikke. Jeg tror at kanskje fordi at man var mer nødt til å jobbe, at nå har man muligheten til at kona er hjemme og vasker og passer barna, men at da måtte man gjøre det for å ha mat og klær. Så det har sikkert noe med saken å gjøre, men jeg tenker at bestemor jobbet som bare det, men nå sitter damene hjemme med ungene.

Informanten viser til hvordan kvinnerollen har endret seg, fra at kvinnene var nødt til å skaffe inntekt, til at de ble husmødre, og at husmoridealet gjelder også i dag. Selv mener hun at mors- og kvinnerollen kan kombineres på nye måter, og da med en yrkeskarriere. Hun har selv høgskoleutdanning. En annen ung kvinne som har tatt både videregående og høyere utdanning, forteller om sin generasjon:

Ja, jeg tror det er flere gutter som begynner å ta fagbrev nå, som snekker, og sånne ting. Men for jenter så er det liksom, nei, det er veldig få som tar fagbrev. Det er kanskje noen som blir hudpleiere, men, nei. For det er jo mange som når de gifter seg, ikke jobber. Så da er det liksom sånn, «ja, ja, jeg kommer til å gifte meg om noen år uansett, så da gidder jeg ikke begynne med noen utdanning». Ja, så det er egentlig få som fortsetter etter ungdomsskolen, det er det.

En mann i 20-årene erfarer på sin side at mange jenter fra hans generasjon tenker nytt:

Jeg synes vel det at jentene kan være litt flinkere. De kan være litt mer kreative, og ha litt flere drømmer og ideer om hva de vil, synes jeg. Selv om mye av det selvfølgelig bare er ord og tanker, det er ikke nødvendigvis handlinger. Men de har i hvert fall en idé om at de vil noe. Det er også mange jenter som går på skolen. Det er vel egentlig bare jenter jeg vet som går på videregående. Det er noen gutter også, da, som går på videregående. Lillebroren min, han tar fagbrev. Men jeg ser litt han som en annen generasjon, under meg igjen, da.

Også en del mødre som selv ikke hadde tatt utdanning, ønsker at døtrene gjør det, slik en kvinne med barn i grunnskolen forteller hvorfor hun gjerne vil at datteren skal skaffe seg utdanning, og at dette kan sikre henne en sikker økonomi.

Hun skal få seg en utdanning. Den tiden er over. Det hjelper ikke lenger. Det er helt nye tider. Begge to må ut i jobb for å få det til å gå rundt. Du får jo ikke lån hvis ikke du har to inntekter, som regel. Hvis ikke så skal du ha veldig høy inntekt.

De jentene som er under utdanning, møter blandede reaksjoner både i egen generasjon og blant de eldre. Noen har gjort dette til en sak de flagger i miljøet. En forteller at dette også forplikter henne til å fullføre utdanningsløpet:

De fleste har vært veldig positive. Det har de faktisk. Så det har vært veldig positivt tatt imot, det har det. Så da har jeg gått ut og sagt at jeg kan ikke si dette at ungdommene skal ta seg en utdanning når jeg ikke har det selv. Så jeg gjør det for meg selv og for å være et godt forbilde for andre. Det går faktisk an å gjøre annet enn å sitte her og se på serier og å vaske. Det er kjedelig i lengden.

Utdanning og arbeid var sentrale temaer i fokusgruppeintervjuene vi har gjort med kvinner (se kapittel 2). I gruppen med jenter og kvinner fra midten av tenårene til begynnelsen av 30-årene var deltakerne enig om at det var vanlig at kvinner ikke jobbet, men var hjemmeverende. En sa:

Det er forskjellig fra slekt til slekt hvor viktig utdanning er. Noen er opptatt av utdanning og jobb, andre ikke. Jeg tipper at 90 prosent strever etter å bli kone/husmor.

Det varierte imidlertid hva de selv ønsket. En jente i tenårene uttalte:

Det er vanligere at jenter ikke jobber. Jeg ønsker meg å være hjemme hvis jeg gifter meg. Men det er kanskje flere som synes det er greit å ha en utdanning i bakhånd enn før. Utdanning er noe å falle tilbake på. Men jeg vil helst bli hjemme når jeg gifter meg.

En kvinne i begynnelsen av 20-årene hadde imidlertid andre ønsker:

Jeg er annerledes. Jeg er motsatt. Jeg vil ta utdanning. Jeg vil bli selvstendig og delta i samfunnet. Det er flere reisende nå som sier «jeg vil ut» – de vil ikke bare bli ved grytene.

Enkelte av dem som er intervjuet beskriver at det kan være vanskelig for jenter å fortsette med utdanningen i familier som pleier å reise deler av året, siden jentene ikke vil og/eller ikke bør være alene hjemme mens familien er borte. En jente som snart skulle begynne på videregående opplæring og hadde planer om å ta en yrkesutdanning, sier:

Jeg gruer meg med tanke på videregående. Da må jeg være igjen hjemme når de andre reiser og være lærling. Jeg må jobbe hele tida og bare ha tre uker ferie.

En annen ung kvinne sier:

Det vil være en stor sorg for familien at barna ikke kan være med å reise. Og mange reisende-jenter vil nok ikke få lov til å være igjen hjemme alene. Det bør legges til rette for at reisende-jenter også kan få lærlingtid og en utdanning.

Enkelte jenter og kvinner forteller om hvordan kjønnsroller og forståelser av hvordan «ordentlige jenter» skal oppføre seg, virker inn på jenters handlingsrom og på ulike valgmuligheter i forbindelse med utdanning og arbeidsliv. En kvinne i midten av 20-årene sier:

Mange reisende-jenter går av skolen for å hjelpe til hjemme. Å hjelpe en syk mor, for eksempel, det er helt selvsagt. Du er med mamma om du er eldste datter. Det er en del av kulturen å være hjemme. Alle lager mat, vasker osv. Kanskje kan kokk, vask, negledegn osv. være noe. Noe vi kan jobbe med fra hjemmet også. Trenger familien deg, så er du der – så enkelt er det. Vi skal ikke være ute og flakse – de blir kalt horer i miljøet. Da får du deg ikke en reisende-mann, og da får du ikke stabilitet, tenker vi. Vil ikke ha stempel som en som er ute og flakser. Du må holde deg på plassen din.

En kvinne i 30-årene forteller at datterens plass er i hjemmet:

Jeg har ei jente som er elleve år; hun vet sin plass, hun skal være hjemme. Hun blir jo påvirket av de utenfor (skolevenner). Hun er den

eneste reisende i klassen. Jeg må sette grensene selv og fortelle henne hva som forventes. Det er viktig å holde sin status mens barna vokser opp.

En kvinne i 40-årene som selv har hatt lite skolegang, men som i dag er i jobb, peker på både ulike holdninger til utdanning i ulike familier (slekter) og at betingelsene i yrkeslivet har endret seg, noe som gjør at kvinner må ta andre valg enn tidligere:

Jo da, jeg synes jo at det begynner å bli mye bedre. Men det er klart, at det er jo et slags skille her også, synes jeg, på de forskjellige slektene. For vi har jo forskjellige slektsgrener innen dette her også. Jeg vil si at det er en veldig stor forskjell på akkurat det. Klart at det har begynte å jevne seg ut etter hvert som årene har gått. Men det er nok viktig å få en pekepinn på at det viktigste er ikke lenger å finne seg en ektemann når du er 17–18 år, men det viktigste er faktisk å kunne stå på egne bein. Ikke være avhengig av en ektemann for å kunne leve. Akkurat det å kunne få en plattform for egenverdet. For veldig mange i dag er jo avhengig av den ektemannen for å kunne leve. Ingen skolegang, ingen mulighet til jobb, de har ikke noen verdens ting av en plattform å stå på. (...) Jeg har inntrykk av at unge nå tar mer utdanning og er opptatt av skole. I hvert fall unge rundt her. Her er det vanlig å ta utdanning først og så få barn etterpå. På Østlandet har jeg inntrykk av at det er litt annerledes. Mange får barn tidlig og dropper utdanning.

5.3.1.2 Gutter og unge menn

Det er ikke bare jentene som møter forventninger om å gå inn i tradisjonelle roller og oppgaver. Flere forteller at unge menn forventes å hjelpe faren sin med å spe på familiens inntekt – «de skal ut med far eller andre slektninger, få seg en jobb, førerkort, og ha forsørgeransvar», som en uttrykte det. For noen kan dette føre til at de *ikke* fortsetter med videregående opplæring, og heller begynner å jobbe sammen med faren sin, da gjerne med ulike typer håndverk og handel. Dette kan være noe de ser frem til, og som de oppfatter som en mer attraktiv vei inn i yrkeslivet enn å fullføre en utdanning, men også noe de betrakter som «sin oppgave» – å hjelpe far med å spe på familiekonominen. Faren begynner kanskje å få redusert helse etter mange arbeidsår som håndverker.

En mann i slutten av 30-årene som ikke fortsatte på skolen etter ungdomsskolen fordi han var

lei og ikke trivdes, forteller at dette også passet overens med farens ønsker:

Og så passet det vel pappa ganske godt at jeg ville slutte på skolen, for han hadde veldig lyst til å hekte på campingvogna og reise til varmere strøk, så han kunne jobbe litt. Sørover var det snøfritt og plussgrader, så han kunne drive på med litt blekkenslagerarbeid og takjobber og sånn. Så jeg ble rett og slett med han for å jobbe, da.

En mann i slutten av 20-årene påpeker at utdanning ikke nødvendigvis innebærer et brudd med tidligere tradisjoner, siden gutter nå tar fagbrev innenfor de tradisjonelle håndverksyrkene, og at det således svarer til de tradisjonelle forventningene til gutter og menn:

Men de fleste av de som tar utdanning, de tar jo praktiske yrker, som de kan bruke i en reisevirksomhet også. Mange tar fagbrev som snekker eller tømrer, og en del tar blikkenslagerfagbrev. Så det er tradisjonelle yrker samtidig. For det er det de har jobbet med når de har vært ute om sommeren.

At fedrene deres erfarer større konkurranse og vanskeligere tider med å få oppdrag uten formelle papirer, er også med på å motivere de unge til å skaffe seg formell utdanning. En ung kvinne forteller at mange menn på hennes alder har startet på yrkesutdanning:

Ja, de fleste har begynt å skjønne at du må ha svennebrev, skal du holde på med ting, så må du ha fagbrev for å få jobb. Det er kanskje ikke flertallet som gjør det, men. Det har begynt å gå mer og mer opp for folk. Foreldrene har begynt å legge mer press på ungene. Det er nye tider

5.3.2 Holdninger og utdanningspraksiser: kultur, klasse og geografi

Selv om vi her har trukket frem forventninger og holdninger som kan sies å være knyttet til tater-/romanibefolkningens kulturelle tradisjoner, er det viktig å understreke at disse ikke eksisterer i et vakuum, men også må sees i lys av de generelle sosioøkonomiske forholdene de unge vokser opp i. I en samtale med en kvinne i begynnelsen av 20-årene som var oppvokst i en kommune med et gjennomsnittlig lavt utdanningsnivå, spurte vi om det er stor forskjell mellom venninnene hennes

som har tater-/romanibakgrunn og de venninnene som ikke har det når det gjelder utdanning. Hun svarte:

Jeg synes det er litt vanskelig å svare på. Jeg har venninner som ikke er reisende, som ikke [har tatt utdanning]. Men de fleste av de har i hvert fall gått på videregående, da. Og så har de kanskje blitt gravide etter det. Men ikke sluttet før videregående. Det er kanskje det som skiller ... litt lengre skolegang.

Denne informanten peker altså på at venninnene hennes uavhengig av bakgrunn ikke tar høyere utdanning, og at de får barn tidlig. Forskjellen er imidlertid at hennes venninner med tater-/romanibakgrunn slutter skolen etter ungdomsskolen og får barn enda tidligere enn dem som ikke har tater-/romanibakgrunn.

Betydningen av å se elever med tater-/romanibakgrunn i en geografisk og sosial kontekst, fremheves også av skolelederen ved en skole. På spørsmål om det var forskjeller mellom lengden på skolegangen til elever med tater-/romanibakgrunn og andre elever, svarer vedkommende:

Nå er dette en kommune som har kommet kjempedårlig ut når det kommer til dette med gjennomføring av skole. Generelt, [den aktuelle kommunen] er en dårlig kommune. Så slik sett er vi generelt en svak kommune. Utdanningsmessig og stor prosent dropout, og vi har stor andel som går rett fra videregående som går rett ut i NAV. Det er en generell greie. Og i forhold til at det er slik som det er, det har aldri vært et resonnement bak til tater eller den biten. Det går mer på at vi er lavt utdannet med et jordbruksamfunn som har hatt store gårder og mye skoger, og på en måte at «jeg skal vise far min, jeg skal ta over gården». Så er det en tanke i jordbruket hvor det blir større og større enheter, og disse mellomstore greier seg ikke lenger. Og du ser og at det blir litt sånn forgubbing. Mange damer reiser ut og tar seg en utdanning, mens gutta gjerne blir igjen, da.

5.3.3 Yrkesutdanning og fagbrev

Flere av dem vi har snakket med, understreker betydningen av å få seg en yrkesutdanning og et fagbrev. Yrkesutdanning er opplæring som ender opp i fagbrev/svennebrev. Yrkesfaglig linje med mål om å fullføre med avsluttende fagprøve/svenneprøve består av teoretisk opplæring i skolen kombinert med praktisk læring i bedrift. Med

grunnlag i elevenes rett til tilpasset opplæring er det utformet tre veier til fagbrev gjennom videregående opplæring:

1. To år i skolen pluss to år i læringbedrift
2. Ett år i skolen pluss tre år i læringbedrift
3. Fire år i læringbedrift

Alle tre alternativer munner ut i en avsluttende fagprøve. Bestått fagprøve gir fagbrev/svennebrev og yrkestittel i gitt næring. En læringbedrift må godkjennes av fylkeskommunen, og en veileder med fagbrev må påta seg ansvaret for at elevens opplæring i bedriften møter de kompetansekrav som gjelder for det gitte faget.

Det å få en lærlingplass kan være en vanskelig prosess for unge søkere. Forskning viser at «bare om lag to av tre søkere til lærlingplass får opp-tak».¹³³ Av dem som ikke får plass, velger halvparten å avslutte videregående opplæring uten å fullføre løpet. Elever som ikke får tilslag på sine søknader om lærlingplass, tilbys å gjennomføre resten av utdanningen i skolen. Dette tilbudet er ment å skulle tilsvare den praksis eleven ville fått som lærling i en bedrift. Denne teorinære opplæringen står for mange ikke i samsvar med den praksisnære lærlingtiden,¹³⁴ og det er rimelig å anta at dette er en av årsakene til den store andelen av elever som velger å avslutte utdanningen ved manglende lærlingplass i overgangen mellom Vg2 og Vg3.

Studier viser at lærlingplass-søkere med ikke-vestlig bakgrunn har vanskeligere for å få lærlingplass enn søkere med norsk bakgrunn.¹³⁵ I hvilken grad det å ha tater-/romanibakgrunn har en innvirkning på mulighetene til å få en lærlingplass, finnes det ikke oversikt over. Flere av våre informanter har påpekt at det kan være vanskelig å skaffe seg en lærlingplass. I noen av intervjuene knytter informantene problemene med å få lærlingplass direkte til den unges bakgrunn som tater/romani. Som en mann i begynnelsen av 20-årene kunne fortelle:

Jeg gikk ut fra yrkesskolen med null i fravær og gode karakterer, likevel fikk jeg ikke lærlingplass. De sa det var fullt eller at de ikke kunne ta imot. Men andre jeg kjenner med dårligere karakterer enn meg, som ikke er reisende og

¹³³ Sletten og Hyggen 2013, s. 20

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Helland, H. og L. A. Støren (2006). «Vocational education and the allocation of apprenticeships: Equal chances for applicants regardless of gender and immigrant background?», *European Sociological Review*, nr. 22 (3), 339–351; Lødding 2009 i Sletten og Hyggen 2013, s. 26

som spurte om lærlingplass på de samme stedene, fikk plass.

Ut fra det denne mannen forteller, ble det aldri sagt direkte at han ikke fikk plass fordi han var tater/romani, men han opplevde at det var det var den reelle grunnen. Enkelte av foreldrene som er intervjuet, forteller at de vurderer det som veldig viktig at den potensielle bedriften som deres sønn ønsker å være lærling i, ikke kjenner til at han er tater/romani, siden dette vil redusere sjansene hans for å få plassen. Dette kan være særlig problematisk på små steder hvor «alle kjenner alle». Flere av våre informanter har uttrykt ønske om at bedriften til en far eller onkel eller liknende skulle kunne fungere som en lærlingplass. De påpeker at det både kan hjelpe de unge som har problemer med å få seg lærlingplass, og at det kan være med på å sikre videreføring av kulturelle tradisjoner. Situasjonen er imidlertid ofte at far eller onkel ikke har formell utdanning i form av fagbrev eller mesterbrev og/eller ikke har et registrert firma, og derfor ikke vil kunne godkjennes som lærlingbedrifter under dagens system.

5.4 Tilbake til utdanning? To caser

I vår studie finner vi at en god del unge tar opp igjen fag fordi de på skolen var lite motivert og ikke fikk de resultatene og dermed mulighetene som de i etterkant ønsket. En far forteller om sønnens situasjon:

Så da har han gått på skole og jobbet med elektronikk. Men denne artiumen ble jo litt for dårlig, så har han plutselig tenkt til å begynne å studere medisin. Og jeg får jo hakeslipp. Men jeg tror faktisk han klarer det. For han er temmelig motivert, og så har han en slags sein modning, som jeg hadde òg.

Fortsatt later det til at mange unge med tater-/romanibakgrunn er lite motivert for å ta utdanning utover grunnskolen, men vi finner også en holdningsendring der fagbrev og formell utdanning anses som helt nødvendig for å utøve tradisjonelle håndverksyrker eller for å få en god og sikker økonomi i fremtiden generelt. Det finnes også noen unge med tater-/romanibakgrunn som tar høyere utdanning. De utdanningsrelaterte erfaringene er dermed bredere enn tidligere.

Det finnes ulike måter å oppnå fagbrev eller dokumentert kompetanse på, og det er ikke alltid enkelt å forstå hvordan man kan gå frem. For å illustrere valgsituasjoner som en del unge med

tater-/romanibakgrunn kan befinne seg i, har vi valgt å presentere to konstruerte caser. Casene handler ikke om reelle enkeltpersoner, men om oppdiktede karakterer som står overfor noen av de dilemmaene og utfordringene som kan gjenfinnes i deler av intervju materialet.

5.4.1 Case 1) «Odd» (25)

«Odd» er gift, har et barn på tre år og er hovedforsørger i familien. «Odd» sluttet skolen etter ungdomsskolen og begynte å jobbe som blikkenslager sammen med faren. Blikkenslager er en yrkesbetegnelse som krever fagbrev for å kunne brukes. «Odd» ønsker nå å ta et fagbrev da en del av de arbeidsoppgavene han utfører, formelt sett krever dette, og fordi han opplever at stadig flere av kundene etterspør det.

Hvis «Odd» ønsker å formalisere sin kunnskap ved å ta fagbrev, har han flere mulige alternativer til hvordan løpet kan legges opp. Selv om det finnes mye informasjon tilgjengelig (for eksempel på Internett) om ulike veier til fagbrev, er det likevel vanskelig å finne ut av hva som kan være aktuelt for akkurat ham i hans situasjon. Instanser han kan kontakte, er fylkeskommunens opplæringskontor, NAV, videregående skoler i distriktet eller utdanningsrådgivere i kommunen. Alle mulighetene innebærer en eller annen form for kontakt med det offentlige, og «Odd», som en del andre med tater-/romanibakgrunn, har en generell skepsis til dette.

Det er tre alternativer som peker seg ut for «Odd»:

Det første alternativet er å få vurdert realkompetansen: Ved fylte 25 år omfattes han av «voksenretten», som vil si at han har krav på tilpasset opplæring dersom han ønsker å ta videregående utdanning. Det finnes forskjellige vurderingsformer, og opptak kan gjøres med bakgrunn i studiekompetanse eller realkompetanse. Realkompetanse innbefatter «all kunnskap og ferdigheter du har skaffet deg gjennom utdanning, lønnet arbeid, ulønnet arbeid, organisasjonsarbeid eller fritidsaktiviteter».¹³⁶ Opptak basert på bekreftet realkompetanse kan redusere årene på skolebenken. Fylkeskommunen plikter å tilby gratis vurdering av voksnes realkompetanse. Ved godkjent reduksjon av studietiden må kandidaten fullføre og bestå de teoretiske og praktiske kravene som er knyttet til opplæringen som tilbys i videregående skole. Kra-

¹³⁶ Karlsen, Raymond, «Realkompetanse», *utdanning.no*, sist oppdatert 25.11. 2014, [Lest 6.1.2015:] http://utdanning.no/tema/nyttig_informasjon/realkompetanse

vene er fastsatt som kompetansemål til innholdet i elevens læringsutbytte, og formaliseres gjennom avlagt eksamen i fellesfagene.

Alternativ nummer to for «Odd» er å søke om å få ta fagprøven/svenneprøven som praksiskandidat. Praksiskandidaten er en «privatist i yrkesfag med yrkespraksis, men som mangler teori for å få fag-/svenneprøven».¹³⁷ Dersom «Odd» kan dokumentere minst 25 prosent lengre relevant praksis enn vanlig læretid i videregående skole, samt vise til bestått teorieksamen for praksiskandidater, kan han gå opp til fag-/svenneprøven.¹³⁸

Et mulig problem knyttet til denne ordningen er at praksisen må dokumenteres skriftlig. Dokumentasjonen består gjerne av en formalisert arbeidskontrakt eller andre dokumenter som kan vise at kandidaten har den arbeidserfaringen han hevder å inneha. I løpet av årene «Odd» har jobbet i farens firma, har han ikke hatt noen formell arbeidskontrakt, og dermed har han heller ikke noe konkret bevis for erfaringen han fått. Et annet problem oppstår dersom kandidaten søker å få godskrevet praksis opp mot fagkravene som stilles i opplæringen i videregående skole. Her må erfaringen bekreftes gjennom en skriftlig tilbakemelding fra leder i bedriften kandidaten har opparbeidet seg sin arbeidspraksis i. Bekreftelsen må vise hvordan kandidaten har opparbeidet seg erfaring tilsvarende det som læres i de videregående kursene. Ved ikke-dokumenterbar praksis kvalifiserer ikke kandidaten til vurdering på denne måten. Da faren til «Odd» ikke har hatt en registrert bedrift, kan han ikke gi den dokumentasjonen sønnen trenger.

Det tredje alternativet er å gå tilbake til skolen og ta en ordinær yrkesutdannelse. «Odd» har flere ganger vurdert muligheten for å gjøre det, og på den måten formalisere sin opparbeidede arbeidserfaring. Ved å gå denne veien vet «Odd» at veien til et stabilt arbeidsforhold blir enklere. Han har snakket med andre om denne muligheten, men har vanskelig for å finne ut konkret hva som kreves av ham i tid og innsats for å komme seg i mål og fullføre fagprøven. Med de rettigheter som ligger under voksenretten, har «Odd» anledning til å fullføre videregående opplæring gratis og med den tilrettelegging som er nødvendig for at han skal kunne gjennomføre.

Et aspekt som veier tungt i «Odd»s avveining om å gå tilbake til skolen, er den økonomiske

belastningen familien vil utsettes for ved at han delvis trekker seg ut av arbeidslivet for en stund mens han fullfører utdanningen. Et annet aspekt er alderen, samt de tidligere erfaringene han har hatt i det norske skolevesenet, som ikke har vært spesielt gode.

5.4.2 Case 2 «Oda» (25)

Som vi har vært inne på, viser intervju materialet at det er en tendens til at det i tater-/romanimiljøer stilles ulike forventninger til jenter/kvinner og gutter/menn, og at de derfor vil kunne befinne seg i ulike livssituasjoner og stå overfor ulike valg. Eksemplet med «Odd» er basert på det som i intervjuene fremtrer som situasjoner en del gutter og unge menn med tater-/romanibakgrunn befinner seg i. Vi vil nå presentere en annet fiktiv case med «Oda» på 25 år.

«Oda» er gift og har to barn på to og fire år. Hun har fullført grunnskolen, men har ikke gjennomført videregående utdanning. Hun sluttet etter ungdomsskolen fordi hun flyttet sammen med mannen hun nå er gift med og ble en del av hans families hushold. Siden hun fikk barn, har «Oda» gått hjemme i lønnet og ulønnet foreldrepermisjon, samt tatt ut kontantstøtte. Barna er nå i barnehagealder, og hun må vurdere om hun skal gjennomføre videregående opplæring, gå ut i jobb, eller om hun skal være hjemme med barna til de er i skolealder. Familien forsørges per dags dato av mannens inntekt. Han jobber som blikkenslager i sin fars firma, men inntekten hans er ikke nok til å dekke familiens utgifter. «Oda» har nå tre muligheter:

1. Gjennomføre videregående opplæring – enten yrkesrettet eller studiespesialiserende.
2. Ta seg en ufaglært jobb.
3. Gå hjemme med barna til de er i skolealder.

Alternativene er ikke gjensidig utelukkende. Etter fylte 25 år kvalifiserer hun til voksenrett i videregående utdanning og har med dette krav på tilrettelagt undervisning. Undervisningen skal tilpasses den enkeltes situasjon så langt det er mulig. Utdanningen skal være gratis, og det er mulig å søke støtte fra Lånekassen. Stipendets størrelse behøvsprøves. Enkelte informanter forteller at unge kvinner tar voksenopplæring etter å ha fått barn. En kvinne i 30-årene forteller:

Jeg giftet meg da jeg var seksten år og gikk hjemme i en ti års tid. Jeg glemte jobb. Da jeg møtte andre reisende som jobba, tenkte jeg at de var bønder. Jeg hadde ingen utdanning,

¹³⁷ Karlsen, «Praksiskandidat», *utdanning.no*, sist oppdatert 1.12. 2014, [Lest på:] http://utdanning.no/tema/hjelp_og_veiledning/praksiskandidat [Lest 6.1.2015]

¹³⁸ Ibid.

bare fem år på grunnskolen. Men plutselig tenkte jeg at det måtte endres, jeg fikk en egen interesse som jeg likte. Jeg begynte på skolen, lærte å lese og skrive. På voksenopplæring. Jeg ville ut, gjøre noe, og det er flere som sier det enn før.

En kvinne i begynnelsen av 20-årene forteller at hun nesten ikke greide å gjennomføre grunnskolen, men at hun nå som småbarnsmor har begynt på kurs i regi av voksenopplæringen. Dette fordi hun har lyst til å starte opp med en virksomhet som hun trenger formelle papirer for å kunne realisere, og fordi familien trenger høyere inntekt: «Jess, du får jo ikke lån hvis ikke du har to inntekter, som regel. Hvis ikke så skal du ha veldig høy inntekt.»

Hun forteller at hun kjenner et par andre unge kvinner som har begynt å utdanne seg etter at de har fått barn, men trekker frem at dette er sjelden.

Og så kjenner jeg et par nå, nå er de i begynnelsen av 20-åra begge to. Og hun ene har begynt på videregående nå med to unger, og hun andre har begynt på sånn negledesignskole. Men dette kunne de vært ferdig med for lenge siden. Og det er veldig få som begynner på noe utdanning når de har fått barn eller når det er mange år siden de har gått på skolen. Så en eller annen måte å få unge jenter til å fullføre grunnskolen og begynne på videregående på, det hadde vært fint.

Denne kvinnen ser det som best om unge – både jenter og gutter – fullfører videregående opplæring før de får barn, og hun er nå opptatt av at andre unge tar utdanning og vil vise vei for dem.

Nei, jeg visste egentlig ikke helt hva jeg ville, jeg bare visste at jeg ville ta en utdanning for å vise at det går faktisk an å gjøre en utdanning og gjøre noe med livet sitt.

Hvis «Oda» velger alternativ 1 – å gjennomføre videregående opplæring – kan det imidlertid være at hun finner det svært utfordrende å gjennomføre utdanning samtidig som hun har omsorgsansvar for små barn. Jo lenger man har vært utenfor både utdanning og arbeidsliv, desto vanskeligere kan det være å komme inn igjen. Det kan også tenkes at «Oda» er tvilende til å kontakte NAV og Lånekassen for å få ordnet med studierett og stipend, siden hun i likhet med en del andre tatere/romanifolk ikke vil ha for mye kontakt med det offentlige. Det kan også være at hun er usikker på

hvor hun skal henvende seg. Det kan i tillegg være at hun er skeptisk til å la barna begynne i barnehagen.

Hvis «Oda» velger alternativ 2 – å ta seg en ufaglært jobb – er det sannsynlig at hun i motsetning til «Odd» tar en jobb i arbeidsmarkedet «utenfor» familien. Moren til «Oda» er hjemmeværende og har i all hovedsak vært det i «Odas» oppvekst, men har hatt noen sporadiske jobber i serviceyrker. Å begynne å jobbe med henne er derfor ikke et alternativ. Å jobbe som håndverker med faren betraktes heller neppe som en mulighet da dette beskrives av de vi har snakket med som «typisk mannfolk»-jobber.

I stilling som ikke fordrer fagkunnskap vil utsikten for å få fast ansettelse og god lønn være usikker. Men det kan være «Oda» synes det er greit, hvis hun først og fremst ønsker en jobb for å spe på familiens inntekt og komme seg litt ut. Det kan også være at hun vurderer å jobbe en stund og så starte på videregående opplæring senere. Hvis «Oda» bestemmer seg for alternativ 3 – å vente med å gå ut i arbeid eller utdanning til barna begynner på skolen – vil det økonomiske ansvaret fortsatt hvile på mannen hennes, og familiens økonomi vil være knapp. Det kan være at hun går ut i arbeid eller tar utdanning, men det kan også være at hun finner det vanskelig – tiden utenfor utdanning og arbeidsliv tatt i betraktning. Som vi også vil komme tilbake til i neste kapittel, er det imidlertid flere kvinner som har fortalt om hvordan de i voksen alder, av ulike grunner (skilsmisse, økonomiske problemer i familien, at de er blitt enker) har måttet gå ut i arbeidslivet etter å ha vært hjemmeværende siden de sluttet skolen, og at dette har vært både vanskelig og tilfredsstillende på samme tid.

5.5 Bortvalg/fracfall – ungdom og marginalisering

De to casene illustrerer utfordringer ved bortvalg av eller fracfall fra videregående skole. De skolepolitiske forventningene i dag er som nevnt at alle unge skal ta videregående skole fordi kompetansekravet i arbeidslivet har økt. Mange unge er likevel utålmodige, og ønsker å bytte skolepult med praktisk arbeid. Både manglende motivasjon og opplevelse av ikke å lykkes gjør at flere faller fra underveis.

Det er gjennomført en rekke kvantitative og kvalitative studier av ungdoms bortvalg av / fracfall fra videregående utdanning. Som påpeker, viser disse studiene jevnt over at de ungdommene som har størst risiko for å havne utenfor utdanning og

arbeid umiddelbart etter grunnskolen, har foreldre med lav utdanning, innvandrerbakgrunn, funksjonshemninger eller er tidligere spesialskoleelever.¹³⁹ Studier viser også at gutter sjeldnere fullfører videregående utdanning enn jenter, og at elever på yrkesfaglige retninger fullfører sjeldnere enn elever på studiefaglige retninger.¹⁴⁰ I flere studier er det blitt påpekt at en vesentlig grunn til frafall er at elevene starter videregående skole med store kunnskapshull. Rapporten *Samfunnsøkonomiske konsekvenser av marginalisering blant ungdom* oppgir for eksempel at noen av grunnene til at enkelte unge faller utenfor både arbeid og utdanning, er svake resultater fra grunnskolen, lese- og skrivevansker uten ekstra oppfølging, dårlig fysisk eller psykisk helse som har medført fravær eller manglende læring, vanskelige oppvekstforhold og/eller familieproblemer, prioritering av fritid fremfor skolearbeid eller ønske om et friår / å tjene penger.¹⁴¹ I rapporten påvises også en økt risiko for marginalisering om ungdommene står utenfor jobb og utdanning i mer enn ett år.

Selv om informanter blant både tater-/romanifolk og ansatte ved skolene trekker frem at det er flere nå enn tidligere som fullfører ungdomsskolen og som fortsetter i videregående opplæring, kommer det også frem av intervjuene at bortvalg av eller frafall i videregående opplæring angår en god del unge med tater-/romanibakgrunn. Årsakene til dette kan variere, men noe som går igjen i flere intervjuer, er mistriivsel på skolen (blant annet på grunn av mobbing og trakassering), skoletrøtthet, en opplevelse av at det legges for stor vekt på teori og for lite på praktisk kunnskap i skolen, ønske om å arbeide / behov for inntekt i familien samt forståelser av tateres/romanifolks kulturarv som reisende. Vektlegging av tater-/romanifolk som frie mennesker som ikke underlegger seg andre kan i et motsetningsforhold til situasjonen som elev i klasserommet eller i læringsbedriften med strenge krav om skoledagens struktur og

innhold. Informasjonen som kommer frem i intervjuene, peker mot en kombinasjon av allmenne årsaker og årsaker som er mer spesifikt knyttet til det å ha tater-/romanibakgrunn.

5.5.1 Nasjonal satsning for å øke gjennomføringsgraden i videregående opplæring

I perioden 2011–2013 har den nasjonale satsingen for å øke gjennomføringsgraden i videregående opplæring vært samlet i en felles satsing, NY GIV, som nå er videreført som *Program for bedre gjennomføring i videregående opplæring*.¹⁴² Programmet innebærer tiltak både for å forebygge frafall og for tilbakeføring av ungdommer som har falt ut av skolen. Forskere ved NOVA har evaluert *Oppfølgingsprosjektet*, som er ett av tre prosjekter som utgjør NY GIV.¹⁴³ Oppfølgingsprosjektet, og NOVAs evaluering av dette, berører temaer som er særlig aktuelle for utfordringer unge med tater-/romanibakgrunn kan oppleve. Vi vil derfor gjengi noen av funnene fra evalueringsrapporten.

Oppfølgingsprosjektet har vært rettet mot ungdom som ikke benytter seg av retten til videregående opplæring og omhandler utprøving av opplæringsmodeller som kombinerer arbeidspraksis med læreplanmål, styrking av samarbeidsrelasjoner i sektoren og kompetanseheving for ansatte.¹⁴⁴ Hovedaktøren i oppfølgingsprosjektet er den fylkeskommunale oppfølgingstjenesten, som skal sørge for at all ungdom som har rett til videregående opplæring, får tilbud om opplæring, arbeid eller annen sysselsetting.¹⁴⁵ Skolene og NAV er også sentrale aktører.

Evalueringsrapporten peker på at en målrettet og effektiv instans for økt gjennomføring i videre-

¹³⁹ Backe-Hansen, Elisabeth (red.), *Til god hjelp for mange – Evaluering av Losprosjektet*, NOVA, Rapport 13/2014, 2014.

¹⁴⁰ Bäckmann, Olof, Vibeke Jakobsen, Thomas Lorentzen, Eva Österbacka og Espen Dahl, *Dropping out in Scandinavia - Social Exclusion and Labour Market Attachment among Upper Secondary School Dropouts in Denmark, Finland, Norway and Sweden*, Stockholm: Institutet för Framtidsstudier, 2011; Markussen, Eifred (red.), *Frafall i utdanning for 16–20 åringer i Norden*, København: Nordisk ministerråd, 2010; Sletten og Hyggen 2013, s. 17.

¹⁴¹ Rasmussen, Ingeborg, Vivian Dyb, Nicolai Heldal og Steinar Strøm, «Samfunnsøkonomiske konsekvenser av marginalisering blant ungdom», *Vista Analyse AS*, nr. 2010/07, 2010.

¹⁴² Sletten, Mira Aaboen, Anders Bakken og Patrick Lie Andersen, *Oppfølgingsprosjektet i NY GIV: Sluttrapport fra en kartleggingsstudie*, Rapport nr. 1/15, NOVA/Høgskolen i Oslo og Akershus, 2015.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid., s. 7

¹⁴⁵ Hentet fra Sletten, Bakken og Andersen, s. 36. Oppfølgings-tjenesten skal etter § 3-1 i opplæringsloven sørge for at all ungdom som har rett til videregående opplæring, får tilbud om opplæring, arbeid eller annen sysselsetting. Fylkeskommunene skal gjennom OT ha oversikt over alle i målgruppen. Videre skal tjenesten etablere kontakt mellom hver enkelt i målgruppen med formål om å veilede, følge opp og gi tilbud om opplæring, arbeid og øvrige kompetansefremmende tiltak, eventuelt en kombinasjon av disse, og etter behov følge opp ungdom som takker ja til et tilbud. Oppfølgingstjenesten har videre et særlig ansvar for å koordinere samarbeidet mellom de ulike sektorene som jobber med ungdom i målgruppen. Den kan også bistå i frafallsforebyggende arbeid gjennom samarbeid med grunnskolene og videregående opplæring.

gående opplæring krever samordning av flere sektors arbeid på både sentralt og operativt nivå – skole, NAV og oppfølgingstjenesten.¹⁴⁶ Ifølge rapporten tyder mye på at arbeidet med ungdom som har falt utenfor opplæring og arbeid er styrket i løpet av prosjektperioden, og at NY GIV / oppfølgingsprosjektet har bidratt til økt systemforståelse og bedre samarbeidsrelasjoner både i oppfølgingstjenesten og i NAV.

En av målsettingene med oppfølgingsprosjektet var å stimulere til økt bruk av *kombinasjonstiltak* og ulike opplæringsmodeller, det vil si tiltak der fylkeskommunen og NAV samarbeider om tiltak som kombinerer opplæringselementer med arbeidspraksis og/eller midler gjennom NAV. Eksempler på dette er målrettet arbeidstrening til et aktuelt programområde fra videregående opplæring, kombinasjoner av NAV-tiltak og videregående opplæring samt bruk av kompetanseprofiler fra VOX i kombinasjon med arbeidspraksis.¹⁴⁷ Evalueringen tyder også på at tilbudet av tiltak som kombinerer arbeidspraksis med læreplanmål, må utvides, at kombinasjonsløp bør bli mer tilgjengelig innen flere fagområder, og at flere av ungdommene i målgruppen må kunne søke seg til det. Kombinasjonsløp som tiltak for økt gjennomføring brukes aller mest effektivt hvis ungdommene i målgruppen får mulighet til å søke seg mot slike løp før de avslutter opplæringen – enten i overgangen mellom grunnskole og videregående opplæring eller før de avslutter opplæringen i videregående skole. Evalueringsrapporten trekker også frem at i den tidlige fasen av arbeidet med å veilede ungdom inn i alternative løp har skolene en viktig rolle, og at det er et potensiale for at skolene i større grad tar en pådriverrolle for en mer aktiv bruk av alternative opplæringsløp i det frafallsforebyggende arbeidet.

Arbeidet med oppfølgingsprosjektet og NOVAs funn peker på aspekter som vi oppfatter som særlig viktige overfor en del unge med tater-/romanibakgrunn som står utenfor – eller står i fare for å havne utenfor – skole og arbeid. I et miljø hvor formell utdanning i liten grad har vært vektlagt og hvor en stor del av foreldregenerasjonen har lite utdanning, der mange forteller at de sliter med å motivere seg til utdanningsløp med mye teori, er det kanskje særlig viktig å finne individuelt tilpassede kombinasjonsløp.

Å øke muligheten for at ungdom kan gjennomføre kortere opplæringsløp med lavere kompetansekrav, samt opplæringsløp med et større innslag

av praksis, kan være nyttige institusjonelle tilpasninger. Forskerne Sletten, Bakken og Andersen peker på at det for teorivak ungdom kan være hensiktsmessig å søke seg mot praksisnære opplæringsløp der hele eller større deler av opplæringen foregår ute i bedrift, og mot ulike typer grunnkompetanseløp (f.eks. lære kandidat eller praksisbrev) som gir elevene sluttkompetanse på et lavere nivå enn fullt fagbrev.¹⁴⁸

5.5.2 Behov for veiledning og informasjon

God informasjon og individuell veiledning om utdanningsløp og karrieremuligheter er svært viktig for ungdom. For unge personer med foreldre uten noe særlig utdanning og med lite kunnskap om utdanningssystemet vil informasjon og rådgivning utenfra være sentralt. Rådgivningen bør begynne på ungdomsskolen, for å hjelpe ungdommene å velge utdanningsprogram til videregående. En mann i 20-årene forteller:

Og da jeg skulle begynne på videregående – jeg hadde jo aldri hørt om videregående, det kan jeg si. Jeg visste hva det var, jeg hadde hørt navnet, men jeg visste ikke hva det innebar. Og jeg følte liksom at alle de i klassen min, de visste hva dette her var, og de visste hvilke linjer de skulle gå på, moren og faren hadde sittet og snakket med dem om hva som var lurt å gå. Og jeg hadde ikke peiling. Og vi fikk ikke noen spesiell rådgiving heller på skolen. Jeg tror nok at veldig mange reisende har det litt på samme måte, i og med at foreldrene ikke har noen form for utdanning selv.

Også en jente i tenårene fremhever at utdanningsveiledningen gjennom skolen blir ekstra viktig når ens foreldre ikke selv har utdanning etter grunnskolen og ikke kjenner «systemet»:

Jeg går helse/oppvekst. Da jeg startet, trodde jeg at jeg kunne gå tre år helsefag og så få studiekompetanse. Men jeg må gå to år helsefag og så ett år med påbygning. Jeg synes veiledninga har vært så dårlig. Jeg føler heller ikke at jeg blir tatt seriøst av lærerne når jeg sier at jeg ikke har lyst til å jobbe med helsefag, og heller ta påbygning. De andre i klassen kan mye mer om systemet. De vet mer hjemmefra. Jeg har bare hatt mamma, og hun kan ikke så mye om systemet.

¹⁴⁶ Ibid., s. 44.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Sletten, Bakken og Andersen 2015, s. 114.

Betydningen av god karriereveiledning i overgangen mellom grunnskole og videregående, basert på den enkeltes faglige nivå, trekkes også frem av Overland og Nordahl.¹⁴⁹

5.5.3 Unge uføre

Unge uføre (her forstått som personer mellom 18 og 29 år utgjør en liten andel av alle uføretrygdede, men antallet unge uføre har økt betraktelig de siste 20–25 årene.¹⁵⁰ En av de vanligste årsakene til uførhet blant unge er ulike psykiske lidelser. Det eksisterer flere hypoteser på hvorfor vi ser denne økningen av unge uføre, og noen av faktorene som trekkes frem, er endring/økning av diagnoser, endring i regelverk, forvaltning eller tilgang til bistand samt endringer i arbeidslivet

Enkelte av de unge mellom 20 og 30 som vi har intervjuet, er selv uføretrygdde, og flere av informantene våre kjenner unge uføretrygdde med tater-/romanibakgrunn. Enkelte av dem vi har intervjuet, trekker frem det de oppfatter som et stort antall unge uføre i tater-/romanibefolkningen som et problem. Sitatet under, fra en kvinne i 50-årene, er ganske typisk for det enkelte tater-/romanifolk uttaler om ungdom og trygd:

Det blir for lett å gå og få en trygd for de yngre i dag. Det er masse ungdommer som ikke er fylt 30, som går på uførepensjon. Og som er helt kompetente, etter mitt skjønn, til å jobbe. Men det er klart at det blir en sovepute. De blir ikke stimulert til å tenke annerledes. Og det synes jeg er trist.

Vi kan ikke ut fra vår kvalitative studie si om antallet unge uføre blant personer med tater-/romanibakgrunn er høyere enn i befolkningen ellers eller om antallet unge uføre i denne befolkningsgruppen stiger mer enn i andre deler av befolkningen. Forskning viser imidlertid at foreldres trygdebruk i seg selv øker sjansen for at barna vil havne på trygd.¹⁵¹

5.6 Oppsummering og vurderinger

I dette kapittelet har vi sett på erfaringer med overgangen mellom skole og arbeidsliv. Vårt intervjumateriale peker i flere retninger. Unge med tater-/romanibakgrunn utgjør en gruppe som befinner seg i en brytningsprosess med store endringer, og muligens også med en økende avstand mellom de som takler endringene og finner sin plass, og dem som ikke gjør det.

Det later til å pågå en endring mot at flere med tater-/romanibakgrunn nå fortsetter med videregående opplæring etter ungdomsskolen. Tilsynelatende har dette sammenheng med at det å ha videregående opplæring oppleves som nødvendig for å sikre økonomi gjennom å kunne utføre et yrke med dokumentert kompetanse. Arbeid som tidligere kunne utføres uten formell utdanning, krever i dag formelle kompetansebevis. Videre trekker en del av våre informanter frem at det er behov for to inntekter i en familie for å få en god og sikker økonomi, noe som understreker behovet for at jenter/ kvinner også tar en utdanning. Samtidig peker materialet på at deler av tater-/romanibefolkningen er preget av en forståelse av at det først og fremst er mannens ansvar å skaffe inntekt til familien, og at kvinner i mindre grad skal være nødt til å jobbe. Dette er holdninger og forståelser som for enkelte jenter kan oppleves som befriende, og av andre som begrensende.

Det finnes en tendens til at flere tar videregående opplæring, men materialet peker også på at en del unge faller utenfor utdanning og arbeidsliv. Problemstillinger og utfordringer som er tatt opp i dette kapittelet, omhandler i stor grad unge generelt sett, og ikke kun unge med tater-/romanibakgrunn. Samtidig ser det ut til at noen unge med tater-/romanibakgrunn kan være særlig utsatt fordi foreldregenerasjonen til denne gruppen har lav utdanning og sosioøkonomiske og helsesmessige utfordringer, i tillegg til at det er en gruppe med en særegen historie med liten tradisjon for formell utdanning, som har mistillit til offentlige instanser, og som har møtt og fortsatt møter en del negative holdninger. Her mener vi funnene og anbefalingene i NOVAs evaluering av oppfølgings-tjenesten er særlig aktuelle. Fleksible opplæringsløp og mer praksis for teorisvake elever, tett oppfølging og veiledning og samarbeid mellom skole, NAV, oppfølgingstjenesten og arbeidslivet er viktig. Mangfold av veier og muligheter og alternative løp er svært positivt, og gir mulighet for mer individuelt tilpassede utdanningsløp. Det forutsetter imidlertid at det gis tilstrekkelig informasjon om de ulike mulighetene og eventuelle konse-

¹⁴⁹ Terje Overland og Thomas Nordahl, *Rett og plikt til opplæring. Om fravær og deltakelse i skolen*, Oslo, 2013.

¹⁵⁰ Berg, Helene og Trude Thorbjørnsrud, «Hvorfor blir det flere unge uføre?» i *Søkelys på arbeidslivet* 3/2009, årgang 26, 2009:389–399.

¹⁵¹ Clausen, Nora, «Uføretrygd går i arv», *Forskningsrådet*, sist oppdatert: 12.03. 2014, [Lest på:] http://www.forskningsradet.no/no/Nyheter/Uforetrygd_gar_i_arv/1253993719505 [Lest 18.12. 2014].

kvenser av dem, og god veiledning før og under utdanningsløpet. Dette kan være særlig viktig for unge med foreldre som selv har begrenset utdanning og lite kjennskap til utdanningssystemet, slik situasjonen er for del unge med tater-/romanibakgrunn.

6 Arbeidslivstilknytning

6.1 Innledning

I dette kapitlet ser vi nærmere på arbeidslivstilknytning blant dem vi har intervjuet. Videre vil vi særlig ta for oss utfordringer knyttet til det å drive med håndverk og handel, start og drift av eget firma og gjeld. Her vil vi diskutere spenninger innad i tater-/romanibefolkningen i synet på tilpasning til storsamfunnet og dagens arbeidsliv, og videre spenninger mellom *uønsket* og *ønsket utenforskap*. I tillegg vil vi belyse erfaringer de som er intervjuet har gjort seg med fordommer i arbeidslivet. Vi vil her i all hovedsak konsentrere oss om erfaringene til dem i alderen 40 år og oppover. Som vi har pekt på i de to foregående kapitlene, later det til at den oppvoksende generasjonen har mer utdanning og er mer opptatt av formell kompetanse enn generasjonene før. Dette vil bidra til endringer i arbeidslivstilknytningen.

6.2 Arbeidslivsdeltakelse i dagens samfunn

Deltakelse i arbeidslivet blir ofte brukt som indikator på integrering. Grupper som kommer dårlig ut på arbeidsmarkedsstatistikken, vil som regel også ha dårligere levekår og større vansker med å delta på samfunnets ulike arenaer. Videre beror opprettholdelsen av dagens omfattende velferdsstat på at ikke enkeltgrupper systematisk blir stående utenfor produktivt arbeid. Bevisstheten om dette har ledet til en innskjerping av arbeidsmarkedspolitikken gjennom flere arbeidsrettede tiltak og tjenester, der «aktivering» og «den nye arbeidslinja» er sentrale nøkkelord.¹⁵²

Som tidligere nevnt har en viktig del av levesettet til taterne/romanifolket tradisjonelt sett vært at familiene, i hvert fall i deler av året, har reist fra sted til sted, blant annet for å drive med handel og håndverk. Mange laget varer som de så

reiste rundt og solgte i sommerhalvåret sammen med bruktgjenstander og antikviteter, duker og andre tøyvarer. Dette er blitt mindre etterspurt i takt med moderniseringen, industrialiseringen og arbeidsspesialiseringen av samfunnet.¹⁵³

Som vi har skrevet tidligere, utgjør tater-/romanibefolkningen en uensartet gruppe, med en rekke ulike erfaringer og livssituasjoner. Dette gjelder også erfaringer fra og tilknytning til arbeidsliv. Tilknytningen til arbeidslivet er i dag svært ulik. I mange familier og miljøer er det å ha et ansettelsesforhold og fast arbeid vanlig og akseptert. Dette er mindre vanlig i miljøer der identiteten som tater/romanifolk er forankret i tradisjonelle former for yrkesutøvelse og livsstilen som disse har ført med seg. Våre informanter har hatt variert og ulik tilknytning til det formelle arbeidslivet. Noen er i fast jobb på heltid, men svært mange er selvstendig næringsdrivende, kombinert med en form for uføretrygd. I den videre fremstillingen vektlegger vi de utfordringene blant dem som på ulike måter opplever problemer med å videreføre de tradisjonelle yrkene. Disse problemene er i stor grad også relatert til deres begrensede skolegang. Vi innleder derfor kapitlet med å ta for oss ulike vanskeligheter blant informanter som mangler formell kompetanse.

6.3 Utfordringer med å komme inn i det formelle arbeidslivet

Menn med tater-/romanibakgrunn har opp gjennom historien gjerne vært omreisende håndverkere og handelsmenn. Håndverk og handel ser ut til å være utbredt også i dag. Blant de mennene vi har intervjuet, er det vanlig å ha arbeidet med handel og håndverk hele eller deler av yrkeslivet, også blant dem som har hatt andre typer arbeid. En mann i slutten av 20-årene som senere tok høyere utdanning og nå arbeider innenfor det han utdannet seg til, forteller for eksempel:

Jeg begynte å kjøre rundt da jeg fikk førerkort, sammen med en tremenning av meg. Vi kjørte rundt og solgte takrenner. Jeg hadde en liten bil, den minste du kan tenke deg. Så på taket hadde jeg takrenner, og beslag til å sette rundt på huset, og så hadde jeg brannstiger på taket. Og bak hadde jeg jakker og spekepølser som jeg solgte. Hvis ikke de ville ha brannstiger, så

¹⁵² Se for eksempel Hvinden, Bjørn og Johansson (red.), *Citizenship in Nordic welfare states: dynamics of choice, duties and participation in a changing Europe*. London: Routledge, 2007; Stjernø, Steinar og Einar Øverbye, *Arbeidslinja – arbeidsmotivasjonen og velferdsstaten*. Oslo: Universitetsforlaget, 2012.

¹⁵³ Kjeldstadli, Knut, «Fra innvandrere til minoriteter» i *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*. Lund, Anne Bonnevie og Bente Bolme Moen (red). Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2010, s. 20.

gikk vi på remsa – vi skulle selge alt, så en ting kjøpte de da. Så jeg drev med det.

Som vi var inne på i forrige kapittel, er arbeidslivet i dag regulert av lover og retningslinjer som legger føringer for hvordan arbeid kan og bør utføres, hvilke rettigheter og plikter som gjelder for arbeidsgivere og arbeidstakere samt hvilke konsekvenser feilrapportering eller manglende rapportering av bedrifters kapital kan få.

Dette har innvirkning på mye av næringsvirksomheten til tater/romanifolk som i stor grad har foregått gjennom at barn har blitt opplært av sine foreldre eller andre slektninger i handel og håndverk, utenfor det formelle utdanningssystemet. De utfordringene som tater/romanifolk kan oppleve på grunn av manglende godkjente fagbrev har vært tatt opp med myndighetene av tater-/romaniorganisasjoner og er også nevnt i St.meld. nr. 15 2000–2001:

Både Romanifolkets landsforening og Stiftelsen Roma har teke opp med styresmaktene at det lovfesta vilkåret om fagbrev for å kunne utøve visse yrke inneber eit problem for mange frå romanifolket. Denne gruppa har sterke tradisjonar innanfor ulike område av byggebransjen (for eksempel taktekking,

snekring, murararbeid o.a.). Det var gjerne slike tenester romanifolket gjorde da dei reiste frå stad til stad. Framleis er det mange, både fastbuande og reisande, som har dette som livsgrunnlag. Faget har tradisjonelt blitt vidareført ved opplæring frå far til son, og ikkje ved formell yrkesfagleg utdanning, slik

at ein manglar eksamenar og fagbrev. Plan- og bygningslova set i dag restriksjonar for retten til å utøve slike yrke utan fagbrev. Det fører til at personar utan fagbrev kan ha vanskar med å få seg jobb, trass i lang arbeidserfaring.¹⁵⁴

For å illustrere hvordan utfordringer knyttet til manglende formell kompetanse, start av enkeltpersonforetak og akkumulasjon av gjeld kan henge sammen i enkelte tater/romanifolks liv, har vi valgt å presentere en konstruert case. I likhet med casene som ble presentert i forrige kapittel, omhandler ikke denne casen en enkeltperson vi har intervjuet, men dreier seg om en oppdiktet karakter som står overfor noen av dilemmaene og utfordringene som gjenfinnes i deler av intervju-materialet. Vi har valgt å lage casen om en mann fordi det arbeidslivet blant tater/romanifolk har

visse kjønnsstradisjonelle tendenser der det først og fremst er menn som driver med de former for håndverk vi omtaler her. Samtidig er det slik at problemstillingene og situasjonene som diskuteres, vil kunne angå og påvirke hele familiens økonomiske – og i mange tilfeller også psykososiale – situasjon.

6.3.1 Case: «Kjell» (55)

«Kjell» er 55 år, gift og har tre barn. Forsørgeransvaret for familien ligger i hovedsak hos ham. Han har fullført barneskolen, men mangler ungdomsskole og videregående utdanning. Han har lenge arbeidet med blikkenslagertjenester. I det følgende skal vi først se på de utfordringer «Kjell» møter når det gjelder manglende fagbrev, og deretter på utfordringer knyttet til å drive et enkeltpersonforetak og gjeldsproblemer.

Ved avbrutt grunnskoleopplæring gikk «Kjell» inn i farens blikkenslagerbedrift for å jobbe der. Siden har han utført blikkenslagerarbeid uten å ha fagbrev, har han vært lavt lønnet og opplevd usikkerhet i arbeidsforholdet. Han har lenge satt pris på den friheten det innebærer ikke å være ansatt hos andre, men samtidig oppfatter han jobbsituasjonen sin som svært usikker. Fordi han møter økende krav om formell kompetanse, som fagbrev eller mesterbrev, unngår han å nevne at han ikke har det i møte med potensielle kunder. «Kjell» går også med på ikke å ta betalt før jobben er gjort og å gjøre den ekstra billig, for ellers velger kundene en annen med «papirene i orden». I tillegg passer «Kjell» på å skjule at han er tater/romani overfor potensielle kunder fordi han frykter at han vil miste jobben hvis de får vite at han er av tater-/romanislekt. Flere ganger har han erfart at mulige kunder ikke vil gi ham oppdrag hvis de får høre om bakgrunnen hans. Til sammen skaper alle disse momentene en situasjon hvor han føler at han må «leve på en løgn», og hvor han stadig bekymrer seg for sin og familiens økonomi. Han kjenner på disse problemene, og ligger mye våken om natten. Han opplever at dette går utover helse og livskvalitet, også for resten av familien.

6.3.1.1 Veien videre – utdanning

«Kjell» har flere ganger vurdert muligheten for å gå tilbake til skolen for å fullføre utdannelsen sin, og på den måten formalisere sin opparbeidede arbeidserfaring. Han må ta hele ungdomsskolen, og i tillegg få formalisert sin kompetanse ved å velge et av utdanningsløpene som er nevnt under presentasjonen av «Odd» i forrige kapittel. Med

¹⁵⁴ St.meld. nr. 15 (2000–2001), s. 58.

begrenset skolegang og vonde erfaringer fra skolen har han kommet frem til at det er utelukket å sette seg på skolebenken igjen. Etter mer enn 30 år i arbeidslivet opplever han det derfor som helt urealistisk å greie å skaffe seg fagbrev gjennom et tradisjonelt utdanningsløp.

Situasjonen «Kjell» befinner seg i, er ikke unik. En mann i 60-årene forteller om sine tanker rundt det å skulle gjennomføre utdanning til fagbrev, og hvordan det uoffisielle arbeidsmarkedet påvirkes av de stadig økende kravene til formalisert kunnskap:

Å ja ja ja. Og det er det beste, hvis det kan gå an. Og det er på grunn av at jeg vet det kommer til å bli stopp, det kommer til å stoppe seg selv. Alt dette som har med systemet – til dags dato er det lov å gå og knakke på dører, men det kommer til å bli stopp. Mye av det er på grunn av at det er så mye dårlig arbeid, blant forskjellige typer mennesker. Nå snakker jeg ikke bare reisende. Og til slutt så blir det for mye av dette, og til slutt så kreves et fagbrev for å kunne gjøre en sånn jobb. Og det støtter jeg fullt ut, jeg, for det er så mye ... Men hadde en kunne laget noe sånt [en enklere vei til formell kompetanse], så hadde jo det vært det beste.

6.3.1.2 Opprettelse av enkeltpersonforetak

«Kjell» har frem til nå jobbet uten å ha vært registrert som selvstendig næringsdrivende, men bestemmer seg for å opprette et enkeltpersonforetak i eget navn for å komme inn i det formelle systemet. Han opplever raskt usikkerhet knyttet til utregning og rapportering av skatt og moms, og synes det er vanskelig å følge med på alle plikter og rettigheter i forbindelse med det å drive et firma. Det er et relativt komplisert og omfattende regelverk knyttet til registrering, rapportering og moms- og skatteforhold for enkeltpersonforetak i Norge. For eksempel er det ikke alltid klart hva som er momsbelagt og ikke, da det er mange unntak fra mva.-plikten. Videre kan det være komplisert å regne ut momsbeløp. Skattemessig lignes virksomhet i enkeltpersonforetak sammen med eieren personlig. Dette betyr at nettooverskuddet er skattepliktig sammen med eierens andre inntekter, for eksempel lønnsinntekter. På samme måte vil nettotapet være fradragsberettiget. Mange drivere av enkeltpersonforetak har regnskapsfører og annen bistand som sørger for at innrapporteringene blir korrekte. «Kjell» har ikke hatt stabil nok økonomi til å kjøpe slik bistand, og har derfor forsøkt å sette seg inn i systemet selv,

men funnet det vanskelig. Flere instanser tilbyr bedriftsveiledning til den som ønsker tips og råd om drift av enkeltpersonforetak. Tilbyderne er både private aktører og offentlige instanser – som NAV og skatteetaten. Altinn.no har maler og dokumenter til bruk for den som driver enkeltpersonforetak uten regnskapsfører. Alle som registrerer seg som enkeltpersonforetak, tilbys gratis etableringskurs fra skatteetaten og en etablererpakke fra Altinn, hvor blant annet skatt og moms er noe de får opplæring i.¹⁵⁵ «Kjell» har imidlertid ikke fått med seg dette tilbudet. Det er ingen andre i nær familie eller omgangskrets som har satt seg inn i det heller, så han kan ikke spørre dem om hjelp.

Situasjonen til «Kjell» er ikke enestående. En mann i slutten av 30-årene forteller:

Vi vet ikke hvordan vi skal drive det, hvordan man skal legge opp budsjettet, kundebehandling, markedsføring. Alt. Vi er vant til å knakke dør eller annonsere i lokalaviser. Det er det vi kan. Det gir resultater noen ganger, men er fryktelig usikkert. Det er fra hånd til munn.

En annen mann i 50-årene sier:

Og så kunne de gjøre det enklere å følge opp regelverket. Det er ingen å rådføre seg med, vi kjenner jo ingen som er regnskapsfører som en er venner med, eller har noen skolerte som vi kan spørre. Det er først nå de siste årene, etter at jeg begynte med foreningsarbeidet, at jeg har kommet i kontakt med skriftlærde, som vi kaller dem. Før måtte en søke hjelp av snille bygdefolk, som kunne lese og skrive godt, og som kunne systemet. Det er jo ikke bare å regne pluss og minus. Men netto og brutto, og hva får vi fradrag på – de fleste vet ikke hva det er engang. Det er ikke så lett som folk tror. «Dere må jo betale skatt, må jo bidra.» Ja, men hvordan gjør vi det, da? Jeg skjønner det NÅ, men jeg har også sittet på den siden der jeg ikke har skjont det, så jeg vet hvordan det er. [...] Folk går i flere år før de lærer seg det. Også skal du regne moms – er det før eller etter at du har trukket ifra alt? Og hva får vi fratrukket for? Bare materialet, at vi bor i campingvogn, eller at vi kjører dit, får vi for maten? [...] Vi bruker bilen og campingvogna – kan vi da bruke det med at det er fradragsberettiget? Det

¹⁵⁵ Se <http://www.skatteetaten.no/no/Bedrift-og-organisasjon/Starte-bedrift/kurs-for-nye-naeringsdrivende/> og <https://www.altinn.no/no/Starte-og-drive-bedrift/Etablererpakke/>

har de ikke tenkt på engang. Det er gjerne avslag, isteden for at du får ja. For det står ikke navnet, det har ikke vært i deres tankegang en gang.

Selv om det finnes instanser hvor det skal være mulig å få hjelp, så fremstår de neppe som særlig tilgjengelige for alle. Flere av dem vi har snakket med, gir uttrykk for at de enten ikke kjenner ordningene, at de ikke anser dem som aktuelle å oppsøke av ulike grunner (for eksempel frykt for myndighetene), eller at den hjelpen de har fått, ikke løste problemene. Som en mann forteller:

Ja, det er mange som sliter. De har jo ikke gått på skole. Så er det moms og utregning av moms, og ikke får man hjelp til det heller. Og hvis de spør om hjelp, så er det bare «psj, det der skal jo du kunne. Du har eget firma». Det får de slengt i ansiktet som regel. «Det er jo ingenting, liksom. Hallo. Det kan jo alle.»

«Kjell»s enkeltpersonforetak drives fra familiens bil – han og broren kjører rundt og tilbyr sine tjenester til mulige kunder i nærmiljøet. De har ikke noe kontor, og bokføring har vært vanskelig da moms- og skatterapportering gjøres med bakgrunn i førte bilag på kjøp og salg av varer og tjenester. Det har derfor oppstått mange feil knyttet til innrapporteringene. En mann vi har intervjuet, peker på at systemet ikke passer til den måten mange tatere/romanifolk arbeider på. Han fortsetter:

De [myndighetene] tenker bare: «Der har vi et verksted, der kjører de ut kl. 08.00 og kommer igjen kl. 16.00. Og handler på et sted, med kort.» Vi handler ofte med kontanter. Hvis du driver med handel, så handler du kanskje med en sigøyner, en polakk, vi kjøper kanskje en gullring for 1000 kr og selger den for 3000. Og så skal du skrive kvittering, når du står nede i gata eller sitter kanskje på en restaurant: «Ja, hva er momsnummeret ditt?» De tror alt skjer på en butikk. Men livet er ikke sånn. Vi handler gjerne på markeder og sånn, og skal du skrive kvittering for hver ting du handler, da får du ikke handla. «Han idioten der – hva er det han driver med?» De må skjønne at det finnes en handel utenom det å handle hos en antikk- eller gullsmedforretning.

En mann på rundt 40 år forteller:

Vi kan liksom ikke leve av det som våres bestefar og far gjorde, for det er nytteløst. Det går ikke. Jeg har gjort det, men jeg fikk masse problemer. Jeg prøvde å forklare det for skattemyndighetene. Men de ser ikke den kulturarven. Jeg vet ikke hvordan jeg skal forklare det, men det er veldig vanskelig. Det er veldig firkanta. Jeg har holdt på å miste huset. Det var vanskelig. Vi har rydda opp i det nå, men det var vanskelig å prøve å forklare hvorfor det var sånn. Jeg leverte aldri selvangivelse, fordi jeg fikk aldri lov til å registrere meg [av foreldrene]. Du skal jo aldri skrive noe til myndighetene med navnet ditt, og sånn. Det har jeg hatt med meg dessverre hele tida, så jeg leverte jo ikke selvangivelse før jeg ble gift. Og når jeg da ble gift og leverte en selvangivelse, da begynte møkka. Da begynte det å bli problemer etter hvert. Så prøvde jeg å forklare hvorfor jeg ikke hadde levert selvangivelse, eller betalt lite skatt. Det er to ting, da. Det ene er at de summene som vi tjener, altså, du blir ikke millionær, for å si det sånn. Du overlever. Men du skal jo begynne å betale skatt, jeg skjønner jo det. Men samtidig som at ... jeg skjønner ikke papirer. Et eksempel er at jeg skulle skrive momsoppgave, inn og ut, ikke sant? Så jeg gjør det helt feil, jeg skriver at jeg skal ha inn førti tusen, og så skal jeg egentlig betale. Og da ringte dem, og da ble det enda verre. Så prøvde jeg å forklare at jeg ikke kan noe ... og møtte opp og sånn. Det var masse rot.

6.3.1.3 «Å gjøre opp for seg»

Når «Kjell» starter opp foretaket sitt, vil han også gjøre opp for seg overfor skattemyndighetene med tanke på det arbeidet han tidligere har utført uten å skatte av det. Vi har snakket med flere som har jobbet i noen år uten å registrere noe foretak og uten å betale skatt, som på et punkt i livet har bestemt seg for å rydde opp i situasjonen sin og har kontaktet skattemyndighetene for å gjøre opp og starte på nytt. Som denne mannen i 60-årene som forteller at han ville gjøre opp for seg etter å ha blitt frelst:

Og så var det jo dette problemet med skattevesenet, så jeg måtte reise opp til skattemyndighetene, og fortelle at jeg hadde vært en kjelt-ring. «Så hvis dere er reale mot meg, så kan det gå bra», sa jeg, «jeg har blitt frelst, så jeg har blitt ærlig.»

Fordi du hadde jobbet uten å betale moms og ...
Ja, alt dette her.

Og hvordan reagerte skattemyndighetene da?

Fikk jo sjokk, vet du. «I jøssenavn», sa han. Men jeg fikk jo en hard skatt, da, det gjorde jeg. Det røyk med en del hundre tusen da. Etterpå begynte jeg i fast arbeid.

I en slik situasjon kan man søke skatteetaten om frivillig retting/skatteamnesti. Både privatpersoner og selskaper kan søke om dette. Frivillig retting kan innvilges når en skattyter retter eller utfyller opplysninger som tidligere er lagt til grunn ved ligningen, forutsatt at rettingen anses å ha skjedd frivillig og på eget tiltak, og uten kontrolltiltak eller at skatteetaten har mottatt informasjon fra andre. Ved frivillig retting skal skatteetaten unnlate å bruke tilleggsatt (straffeskatt).¹⁵⁶ I praksis kan det være vanskelig for «Kjell» å få innvilget frivillig retting fordi det er viktig med god dokumentasjon på og en utførlig redegjørelse for alle tidligere uoppgitte faktiske forhold. I tillegg ilegges det renter av inntekten som har vært unndratt beskatning tidligere, og «Kjell»s dårlige økonomi medfører at han ikke har mulighet til å betale rentene.

Noen beskriver møtet med skattemyndighetene som ok. De har møtt forståelse for situasjonen de befinner seg i, og skattemyndighetene har vært behjelpelig med å regne ut hva de skylder i skatt, dessuten har de unngått bot. Andre beskriver svært negative opplevelser. Saksbehandler har truet med å anmelde dem direkte og kontakte Økokrim. De har fått kraftige skattesmeller og bøter, som de ikke har vært i stand til å betjene og har dermed kommet inn i en ond sirkel. Det beskrives som om man kan ha flaks eller uflaks med den saksbehandleren man kommer i kontakt med. Som en mann sier:

Det må lages en mulighet hvor de som ønsker, får muligheten til å starte på nytt. For tross alt når man kommer opp i 30–40 årsalderen så har man for lengst oppdaget at det var dumt at jeg ikke gjorde sånn og sånn, at de ikke søkte hjelp. Men da er skaden skjedd. Da trengs det et apparat for å hjelpe dem.

Flere av dem som er intervjuet, etterlyser steder de kan henvende seg og søke om hjelp. Noen mener det burde finnes en person som har kompetanse på tatere/romanifolk ved slike offentlige instanser. Som en mann uttrykker det: «En som

vet om kultur, levesett og livsstil, og hvordan vi har blitt opplært.» En annen sier:

Hadde vi hatt en person som vi kunne forholdt oss til, som kunne hjelpe oss, og ikke at vi hadde sittet og være livredd for å få en arrestasjon ... som kunne hjulpet oss til å klare oss å komme oss ... og gjerne da et regnskapskontor som kunne hjelpe oss – som kunne hjulpet oss og minnet oss på ...

En mann forteller at han selv kontaktet et regnskapskontor for å be om hjelp:

Jeg selv måtte gå og tigge en på regnskapskontoret, og sa at «Du må være så snill å ... For jeg glemmer. Du må være så snill å ringe meg når jeg skal sende det inn, for jeg skjønner det ikke. Jeg glemmer det bort.» Og han har vært helt grei, da. «Og dere sender inn momsoppgaver, og alt det der.» For jeg tenker jo ikke, jeg skjønner ikke ... altså jeg skjønner jo at jeg må sende det inn, så jeg skal ikke si at jeg er helt dum. Men jeg husker ikke når det skal være, for jeg glemmer.

6.3.1.4 Utdringer med gjeld

Da «Kjell» opprettet sitt enkeltpersonforetak, ble han personlig ansvarlig for virksomheten. Det betyr at «Kjell» har fullt økonomisk ansvar for virksomhetens gjeld og forpliktelser. Økt krav til formalisert fagkunnskap og et stramt arbeidsmarked har medført at bedriften til «Kjell» går dårlig. Siden han driver et enkeltpersonforetak går det derfor også ut over privatøkonomien. «Kjell» har en stor gjeld som han forsøker å betale ned på. Han greier ikke alltid å betale regningene, og får derfor betalingsanmerkninger fra flere kreditorer. Dermed får han heller ikke tatt opp lån og nektes tilgang på kredittkort. Betalingsanmerkningene kommer frem ved kredittsjekk, slik at han får avslag på søknader hvor slik sjekk foretas. Flere intervjuobjekter har omtalt slik «svartelisting» som et stort problem. En løsning for «Kjell» for å forsørge seg og sin familie blir da å jobbe svart. Det vil kunne medføre at han ender opp i en situasjon hvor han er i konstant frykt for å bli tatt og/eller blir tatt. Denne frykten er en av grunnene til hans dårlige helse. Stresset det medfører, påvirker hans psykiske tilstand negativt, noe som igjen har en dårlig innvirkning på relasjonene innad i familien.

I forlengelsen av en «svartelisting» ser «Kjell» seg nødt til å ta opp lån og kjøpe ting han trenger,

¹⁵⁶ Jf. ligningsloven § 10-3 nr. 2 bokstav c; http://www.skatteetaten.no/upload/SKD/2011/Melding_om_frivillig_rettning.pdf [Lest 17.12.2015].

som for eksempel mobiltelefon og bil, i barnas navn. Han opplever at det er den eneste måten han og familien kan leve et tilnærmet normalt liv på. Det innebærer at når barna starter sine liv som voksne, starter de ikke med blanke ark, men med en gjeld som reelt sett ikke er deres. Denne typen situasjoner beskrives av enkelte av dem som er intervjuet. Som en mann i 20-årene sa:

Jeg har aldri hatt et rent navn. Noen har på 18-årsdagen fått seg et telefonabonnement, kanskje tatt seg et billån. Jeg har aldri, så lenge jeg har levd, opplevd å kunne gjøre det. Når jeg var 16 år gammel allerede, hadde jeg betalingsanmerkninger. Det var noen som hadde skrivd noen bidrag på navnet mitt og ikke betalt forsikringer og skatt og sånt ... Jeg har aldri hatt muligheten, for å si det sånn. Aldri hatt inntekt sånn at jeg kan nedbetale det, eller få rent navn på meg selv. Jeg har aldri opplevd det som andre mennesker starter med. Aldri kunne tatt et lån, aldri kunne eid noe i mitt navn, fordi kemnerkontoret kommer og tar det.

Denne mannen forteller at han hadde fått pådratt seg gjeld før fylte 18 år. Barn under 18 år er i utgangspunktet beskyttet mot stor gjeldsbelastning.¹⁵⁷ I hvilken grad det er snakk om gjeld de pådrar seg før fylte 18, vet vi ikke med sikkerhet. Poenget her er imidlertid en situasjon hvor unge mennesker tidlig i sitt voksenliv blir sittende med stor gjeldsbyrde, som kan skyldes familiens økonomiske situasjon. For en del av dem vi har intervjuet, later familieøkonomien til å være et felles ansvar, og det kan være vanskelig for en sønn eller datter å motsette seg at lån blir tatt opp i hans eller hennes navn.

Sosialøkonom Christian Poppe skriver om betydningen av å forstås betalingsproblemer som et *sosialt fenomen*; betalingsproblemer utspiller seg innen for rammene av institusjonelle systemer og hverdagskontekster.¹⁵⁸ Som Poppe påpeker: Selv om man ikke lenger klarer å betale regninger, skal husholdningen tross alt leve videre under sosiale og markedsøkonomiske betingelser. Han fremhever videre at det er de *sosiale hensynene* som dominerer ulike handlingsvalg og ikke nødvendigvis hva som er økonomisk

rasjonelt å gjøre. Poppe understreker betydningen av å forstå at betalingsproblemer utspiller seg innenfor rammene av institusjonelle systemer og hverdagskontekster. Dette perspektivet er med på å forklare hvordan valgene personer med gjeldsproblemer treffer – for eksempel det å ta opp mer lån i andres navn – kan virke økonomisk irrasjonelle, men kan oppfattes som nødvendige eller rasjonelle innenfor en kontekst hvor man opplever at dette kreves for at man skal få hverdagen og familielivet til å fungere.

For å få orden på økonomien og komme seg ut av gjeldsproblemene blir «Kjell» henvist til en gjeldsrådgiver i kommunen, men han må vente i flere måneder før han får et møte, og opplever ikke at rådgiveren kan hjelpe ham tilstrekkelig. Han har hørt om gjeldsordning, men rådgiveren gir ham lite håp om å få i stand en slik ordning. Gjeldsordning er et sosialt tiltak til gjeldsofre (privatpersoner) som er varig ute av stand til å nedbetale gjelden sin, og blir også kalt gjeldssanering. Formålet med gjeldsordningen er å gi personer med alvorlige gjeldsproblemer en mulighet til å få kontroll over sin egen økonomi. En gjeldsordning fører til at hele eller deler av gjelden blir slettet. Ordningen skal sikre at skyldneren innfrir sine forpliktelser så langt det lar seg gjøre. Dette innebærer at skyldneren i en tidsperiode på normalt fem år betaler så mye som mulig, og som hovedregel slettes den resterende gjelden etter periodens utløp. I gjeldsordningsperioden kan skyldneren (kun) beholde penger som er nødvendige til livsopphold. Noen omstendigheter som trolig utelukker gjeldsordning for «Kjell», er at han ikke får gjeldsordning dersom 1) han har næringsgjeld knyttet til en virksomhet som fortsatt er i drift eller har uavklart gjeldsforhold etter en opphørt næringsvirksomhet, 2) han har mye gjeld stiftet i løpet av de to siste årene eller 3) han har mye skattegjeld han kan klandres for.

En av dem vi har intervjuet, oppsummerer vanskelighetene ved den økonomiske situasjonen slik:

Det er kjempefint med gjeldsrådgiving [vi oppfatter at vedkommende snakker ironisk], for da tar de og samler alle regningene dine og all informasjon om kreditorer, og så kikker de på det: «Ja, dette burde du prioritert, dette burde du prioritert. Denne her kanskje kan jeg snakke litt med, men du må ringe selv for å gjøre avtale med dem.» «Avtale om hva? Jeg har knapt så jeg kan leve fra dag til dag, hva skal jeg tilby folka?» «Ja, nei, altså, vi kan jo bare gi deg råd om hva du burde ha gjort, da.»

¹⁵⁷ Se vergemålslovens § 9: «En mindreårig kan ikke selv foreta rettslige handlinger eller råde over sine midler, med mindre noe annet er særlig bestemt.»

¹⁵⁸ Poppe, Christian, *Betalingsproblemer i et sosialt perspektiv*. Statens institutt for forbruksforskning. Oppdragsrapport nr. 10 – 2006. Oslo: Statens institutt for forbruksforskning, 2006.

Burde kan jeg gjøre til jeg dør, jeg. Det er ikke hjelp i det hele tatt. De bare forteller deg den faktiske situasjonen. Om du har hundretusener, kanskje millioner av gjeld, så er den gjeldsrådgivningen som NAV gir, fruktløs. Den er helt uten funksjon i det hele tatt, jeg har prøvd to-tre ulike stykker. Og jeg har til og med prøvd å få ... en gjeldsrådgivning skal jo ikke ha den funksjonen at den skal hjelpe deg ned i gjeld, men du skal få oversikt, og den slags ting. Det er jo mennesker som sitter på nærmest frivillig basis, som egentlig har andre oppgaver. Og det er ikke gjeldssanering, for å si det sånn, for å få blanke ark igjen for å starte på nytt, til et nivå sånn at man ved hjelp av den inntekten som foreligger, i løpet av oversiktlig tid skal være nedbetalt. Det får man jo ikke om man ikke har en inntekt som er mindre enn et visst nivå, eller så får man det ikke om man ikke har en inntekt som er stabil ... man må ha en hvit inntekt som er stabil ... sånn at man vet at det kan gjøres trekk i ytelse hos deg. Og det har jo ikke jeg hatt, da. Og mennesker som er arbeidsføre, og ikke klarer seg på de inntektene de får av NAV, så derfor blåser de den av, og forsvinner fra det systemet, og jobber heller svart, fordi man kan ikke få en godt nok betalt inntekt til å forsørge familien sin, for man har realkompetanse, men ikke formell kompetanse. Og bare for å tjene ... at man kanskje klarer seg på 350 000 i året med familie. Og ofte er det sånn at for de litt gammelaldagse av oss at mannen i huset står for inntekter. Det har blitt mer og mer vanlig at jenter jobber òg. Men det er fortsatt mange som ikke gjør det, da. Og det blir svarte penger, da. Og så føler man det at «jeg har aldri betalt noen skatt, og er ikke i systemet», og derfor kan ikke et sånt menneske starte på nytt med rene ark heller. Man har ikke en inntekt å vise til heller.

Det denne mannen forteller, synliggjør hvordan de ulike temaene og utfordringene vi har diskutert i dette kapitlet, kan være flettet sammen i folks liv: mangel på realkompetanse, ustabil inntekt, uoffisiell økonomi og gjeld henger for noen nært sammen. Flere peker også på at gjeldssanering i seg selv ikke er nok. Flere av dem vi har snakket med, tar opp utfordringer med å styre egen økonomi. Det pekes på at en del tater/romanifolk er vant til å leve fra hånd til munn, og at «penger kommer og går fort». En del poengterer at dette innebærer at det å bli kvitt gjelden én gang, ikke vil løse de økonomiske problemene på lang sikt, siden man lett vil havne i nye økono-

miske problemer, og at det er behov for å bygge opp kunnskap om styring av egen økonomi. Dette er noe flere av informantene trekker frem som viktig. En mann i 40-årene ordla seg slik:

Det som også kunne vært noe, er at reisende hadde fått et økonomikurs. Lære hva økonomi egentlig er. Jeg også var jo sånn. Om jeg hadde 10 kroner eller 10 000 – *shit happens*. Penger er til for å brukes, det er et byttemiddel.

Hvordan skulle man ordne en sånn ting?

Om man kunne ha satt opp en gruppe som instruerte dem i at «i dag tjente du 100 000 kroner. Du skal betale skatten din, momsen din». For det er ikke alle som gjør det. Skal du kunne få en god trygd når du blir gammel, så er det faktisk det livet er. De har jo andre kurs.

Utfordringer med manglende økonomisk kompetanse er selvfølgelig ikke noe som er forbeholdt personer med tater-/romanibakgrunn, men snarere et generelt problem – økonomiske kunnskaper og praktiske ferdigheter er ulikt fordelt i befolkningen (Poppe 2006). Ifølge Poppe viser studier av gjeldsordningsloven at de som søker gjeldsordning, ikke bare har gjennomgående lavere utdanning, de har også manglende kunnskap, handlingsvalg og rutiner. Dette er forankret i en sosial snarere enn en økonomisk tankegang (op.cit.:11).¹⁵⁹

De utfordringene og problemene «Kjell» står overfor, gjenfinnes i mange av intervjuene vi har gjort. Det er utfordringer informantene selv, noen i familien deres eller andre de kjenner, står overfor. Med hensyn til hvordan disse utfordringene og problemene skal møtes, er det derimot svært ulike syn blant dem vi har intervjuet. En del oppfatter myndighetenes ulike arbeidslivsreguleringer som nok et ledd i det norske samfunnets assimileringspolitikk. Som en mann sier i forbindelse med myndighetenes kamp mot svart arbeid:

Så jeg tror at vi kommer til å få det enda tøffere nå. Og flere kommer til å sitte inne. Det er bedre å vise velvilje og komme i dialog med oss. De skal skremme oss bort fra landeveien. Men da kommer vi jo til å reise enda mer. Dette har de jo forsøkt i alle år. De skulle straffe oss bort fra landeveien – hestelover, løsgjengerilover, handelslover – alle sånne typer lover for å hindre oss i å kunne leve på landeveien. Og nå skal skatteetaten ta oss.

¹⁵⁹ Poppe, 2006.

En del mener at det med bakgrunn i de overgrepene tater-/romanibefolkningen har vært utsatt for og deres status som nasjonal minoritet burde legges bedre til rette for at den tradisjonelle levemåten skal kunne opprettholdes, og etterspør derfor særordninger for tater-/romanifolk. Noen hevder at det allerede finnes særordninger for visse grupper, og da burde tater-/romanifolk også få det. Et eksempel er denne mannen i 50-årene, som sier:

Men det er jo sånn i det norske samfunnet, hvis du ser på fiskerne, hvis du er skipsreder, så har jo de sine skatteregler. Bor du nord, så slipper du arbeidsgiveravgifta, og du har andre trygde- og støtteordninger, geografisk er det jo forskjeller på hvordan samme yrkesgruppe blir behandla. Ja, men hva sier håndverkere i Oslo til at de i Kirkenes slipper arbeidsgiveravgifta? Og andre yrkesgrupper, folk som har høye skatter og jobber bare noen mil ifra hverandre, nesten i samme yrke, blir det rettferdig? Det er jo forskjeller på alle i dette samfunnet her, så hvorfor kan ikke vi få noe som blir tilpasset oss? Her er det ikke snakk om bare håndverk, men handelen også. Samene har jo særregler og ordninger, så hvorfor kan ikke vi få det? [...] Folket vårt blir jo kriminelle fordi systemet ikke er tilpasset livstilen. Men det er klart, det trengs kanskje litt tid på å finne en god måte å få gjort det på.

Mange er imidlertid ikke enig i at tater-/romanifolk skal ha særordninger – og trekker frem at de er en del av det norske samfunnet og derfor skal forholde seg til de generelle ordningene. Som en kvinne i 50-årene sier: «Vi er ikke tater for enhver pris – vi bor og lever i Norge.» En mann i begynnelsen av 60-årene som selv har jobbet som håndverker store deler av livet, sier:

Men det ligger jo noe i dette, at du høster det du sår. Og du kan ikke regne med å leve, for å bruke et bilde nå da, som en kjeltring. Nå er det jo mennesker som er uheldige, de går konkurs og det går galt. Og da trenger de hjelp. Men da har vi et organ i Norge som kan hjelpe på det området. Gjeldssanering, det finnes. Du skal jo heller ikke bruke samfunnet som en melkeku, og utnytte alle ressurser. Du må være litt oppriktig i forhold til det du gjør. Og på grunn av at du er reisende og gjør feil, så skal du ikke ha forskjellsbehandling av den grunn. Er du oppegående på alle områder, så må du ta konsekvensen for det. [...] Det er jo dette som skaper

problematikken, og det er det vi skal prøve å unngå. Og hvis ikke NAV er godt nok, som er et hjelpeorgan for norske statsborgere, så skal vi begynne å få forskjellsbehandling, på grunn ... jeg er ikke for det, altså. [...] For da skaper det en viss form forskjellsbehandling igjen, og det er vi ikke tjent med, ikke så lenge vi ønsker å være en del av samfunnet i Norge.

Som denne mannen frykter en del av dem vi har snakket med at særtiltak og særordninger vil slå negativt ut for tater-/romanifolk – ved at det for eksempel kan føre til en økning av negative holdninger overfor dem. Flere er opptatt av å finne måter for å bevare det de beskriver som de positive delene av sin kultur – og kompetansen på handel og håndverk i kombinasjon med en tilpassning til dagens samfunn. Samtidig sier de at det ikke er mange som har klart dette på en økonomisk bærekraftig måte hittil. En mann som har tatt høyere utdanning med økonomi, har brukt dette til å bygge opp sitt eget håndverksfirma med flere ansatte som går med økonomisk overskudd. Han ønsker at hans erfaringer skal kunne brukes for å hjelpe andre, men har ikke funnet ut hvordan dette skal kunne gjøres.

6.3.2 *Et valgt utenforskap?*

I sin rapport viser Christian Poppe også til hvordan mistillit til samfunnssystemet kan føre til *et valgt utenforskap* når det gjelder noen av samfunnets rådende normer, som at man skal betale tilbake gjeld. Poppe viser til at mistilliten er en medvirkende årsak til at noen personer med gjeldsproblemer ender opp med å innta en ny rolle i samfunnet, der de stiller seg selv utenfor den rådende *betalingsmoralen* som tilsier at man skal betale gjelden sin og gjøre opp for seg.

Dermed blir det enklere å utnytte de nyervervede detaljkunnskapene om hvordan systemene virker til egen fordel: man går aktivt inn på de mulighetene som fins – kanskje med en god porsjon kynisme – og tar det som måtte tilfalle en. Hvis man har mistillit til omgivelsene blir det fremfor alt lettere å ta skrittet fullt ut og frigjøre seg fra betalingsmoralens imperativ.¹⁶⁰

Dette valget innebærer ikke at man ikke følger moralske rettesnorer, men at de som tar det, forsvaret sitt normbrudd ved å argumentere for en alternativ moral, en *mistillitens moral*. I dette tilfel-

¹⁶⁰ Poppe 2006, s. 39.

let består den i at «man skal betale det man klarer når man kan»¹⁶¹, samt at de nære relasjoner står sentralt, slik at man prioriterer lån fra nære personer fremfor institusjonelle kreditorer. Man kan da argumentere moralsk for at det er viktig å betale tilbake et lån fra en slektning eller nabo, mens man kan la være å betale en bank eller kredittinstitusjon fordi det «ikke skader noen». I tillegg blir det viktig å understreke at gjelden ikke er deres eget ansvar, men at den for eksempel skyldes at kreditorene oppførte seg uansvarlig eller at det var andre eksterne forhold, som sykdom eller lignende. For dem det gjelder, blir dette et valg som gjør det mulig å gjenopprette verdigheten.

I kjernen av legitimeringen av det sosiale fallet og konsolideringen av den nye identiteten ligger behovet for sosial og personlig integritet, verdighet og et positivt selvbilde. [...] I den grad prinsippet gjenkjennes som gyldig vil skyldneren være et skritt nærmere sosial anerkjennelse – i *noen* miljøer og i forhold til *noen* mennesker.¹⁶²

Det er mulig å bruke Poppes begrep om *mistillitsens moral* som innfallsvinkel til å forstå visse aspekter av utenforskapet som enkelte tater/romanifolk har overfor «storsamfunnet». Noen av informantene har gitt begrunnelser for hvorfor de synes tater/romanifolk bør få lov til å jobbe uformelt samtidig som de mottar trygdeytelser. Dette kan minne om argumentene som Poppe finner hos sine informanter for hvorfor de ikke trenger å tilbakebetale all gjeld til sine kreditorer.

Tatere/romanifolk er en uensartet gruppe også når det gjelder arbeidstilknytning. Marvik beskriver i 1991 at det «eksisterer flere og ulike moralske fellesskap blant personer av omstreiferslekt der omstreifer-identiteten blir gitt forskjellig mening»¹⁶³, og hun skriver videre at det kan være motsetningsforhold disse fellesskapene imellom, og at de også representerer ulike måter å forholde seg til storsamfunnet på. Dette kan gjenfinnes også i dag. Der noen er opptatt av å finne sin posisjon i storsamfunnet, ser andre det i større grad som vesentlig å definere seg som en opposisjon eller kontrast til storsamfunnet. Dette handler om ulike prosesser av uønsket og ønsket utenforskap.

En kvinne som en periode drev et enkeltpersonforetak og opprettet kontakt med en regnskapsfører fra første stund, sier at det var helt nød-

vendig for å håndtere økonomien riktig og særlig lære momsreglene. Hun forteller at når hun sier dette til enkelte andre tater/romanifolk, blir hun beskyldt for å være «bonde» – altså ikke tater/romani:

For da er jeg litt bonde, som de kaller meg, da. Ja, og at da slikker du bonden oppover ryggen på en måte. Og det er jo ikke det det handler om. Det handler om at hvis du vil leve i dette samfunnet, og være en del av samfunnet, som vi er nødt for å være, så må vi faktisk finne oss i at det finnes lover og regler, for at det samfunnet skal fungere. Som gjør at vi må bidra til fellesskassa, og ikke bare tenke alt i egen lomme. Det går jo ikke.

Intervjumaterialet peker mot ulike syn og spenninger blant tater/romanifolk med hensyn til det å ta fast jobb, og om hvorvidt det å være ansatt og ha en åtte-til-fire-jobb lar seg kombinere med det å være tater/romani. En del trekker frem at det å jobbe i et regulert arbeidsliv ikke passer med væremåten til tater/romanifolk.

Andre sier at selv om det ikke føles bra for dem å jobbe på den måten man gjør på en vanlig norsk arbeidsplass, er det sånn samfunnet er, og det man må innrette seg etter slik andre gjør.

6.4 Uføretrygd

Som vi var inne på i kapittel 1, peker Ellingsen og Lilleaas på betydelig overdødelighet og svært lavt utdanningsnivå i de to kohortene de har sett på med utgangspunkt i Misjonens klientarkiv sammenliknet med gjennomsnittet i samme aldersgruppe blant befolkningen totalt.¹⁶⁴ Forskerne konkluderer med at det er helt åpenbart at vi har å gjøre med en svært utsatt gruppe. Selv om undersøkelsen har metodiske utfordringer fordi den baserer seg på Misjonens klientarkiv og dermed er ikke representativ for alle med tater-/romani-bakgrunn, viser den at en betydelig del av tater-/romanibefolkningen er svært utsatt og har lavt utdanningsnivå. Med bakgrunn i dette er det ikke overraskende at en stor andel av de over 40 år som vi har snakket med, er eller har vært uføretrygdet, fullt eller i ulike prosent andeler. For mange innebærer dette at de mottar uføretrygd i tillegg til at de arbeider, noe de nye reglene for uføretrygd som ble innført i januar 2015, i større grad enn tidligere legger til rette for.¹⁶⁵

¹⁶¹ Ibid., s.40.

¹⁶² Ibid., s.41, kursiv i originaltekst.

¹⁶³ Marvik 1991, s. 92.

¹⁶⁴ Ellingsen og Lilleaas 2015.

Flere forteller at de har arbeidet første delen av voksenlivet, men at de har fått problemer og blitt uføretrygdet. For noen har dette handlet om fysiske skader og sykdommer – som kan være resultat av et fysisk krevende arbeidsliv og et hardt liv ellers, for eksempel med rusproblemer. Mange forteller imidlertid om at de strever med psykiske problemer – de har «nerver» og «angst», ofte på grunn av opplevelser i oppveksten – mobbing, trakassering, vanskelige familieforhold. Mange beskriver at de forsøkte å arbeide og «leve som normalt», men at opplevelser i oppveksten «har innhentet dem» på et tidspunkt. En kvinne som forteller om en oppvekst med mye mobbing, sier:

Jeg ble tidsbegrenset ufør, fordi jeg var helt ... jeg hadde møtt veggen, da. Mange år med mobbing, mange år med ... skikkelig sånn psykiske belastninger. Jeg var sjuk. Fibromyalgi, ME ... alt bare: pang.

Noen forteller om vanskeligheter med å få uføretrygd og opplevelser med at de psykiske og/eller fysiske problemene deres ikke blir anerkjent av NAV og/eller helsevesenet (vi skriver mer om dette i kapittel 7). Andre derimot forteller om hvordan de har falt utenfor arbeidslivet og blitt skjøvet over på trygd fordi de ikke besitter relevant kompetanse, og at de blir oppfattet som for gamle for «å sette seg på skolebenken og lære seg noe nytt», som en mann uttrykker det. En mann i 60-årene med kun et halvt års skolegang og derfor svært begrensede lese- og skrivekunnskaper, og som opp gjennom livet har hatt ulike former for ufaglært fysisk arbeid, forteller at han ble uføretrygdet da han var rundt 50 år. Da hadde han først vært sykemeldt i ett år før han gikk over på attføring. Han forteller at både legen og han selv ville at han skulle tilbake i jobb, men NAV mente han ikke kunne det – det fantes ingen jobber til ham siden han ikke hadde utdanning. Derfor ble han uføretrygdet. Mannen synes det er trist at det ikke var plass til ham i arbeidslivet og at samfunnet «ikke trengte ham». Han ville helst jobbe, presiserer han. En del menn i tilsvarende alder og situasjon med lite skolegang forteller tilsvarende historier. En mann i 60-årene forteller for eksempel at han er uføretrygdet fordi han ikke fikk seg jobb:

Nå er jeg uføretrygdet, og jeg kunne godt ha jobba. Så jeg synes godt at Frp kunne sagt til meg at «du er for frisk til å gå sånn». «Ok», ville jeg si da, «men da må dere skaffe meg en jobb. For jeg prøvde med det i 15 år. Hvis dere skaffer meg en jobb, så er det greit, da jobber jeg gjerne i NAV. Da kan jeg være kontaktperson til forskjellige bedrifter.» Det har ingen i NAV gidde å gjøre.

I sin rapport fra 1991 om situasjonen for «omstreifere», det vil si tater/romanifolk, etter avviklingen av Misjonen skriver Marvik at det er mye som tyder på at bosetting av «omstreifere» gjennom Misjonen befestet uføretrygd som sentral inntektskilde for tater/romanifolk.¹⁶⁶ Ifølge Marvik fortalte også tater/romanifolk selv at «de har opplevd press mot uførepensjon i forbindelse med bosetting».¹⁶⁷ I tillegg ble mange ble uføretrygdet på grunn av sykdom, men hun skriver videre at det også har utviklet seg et press mot å søke uførepensjon «internt i omstreiferfamilier», som en

[...] viktig 'grunn-inntekt' i en tilpasning der sentrale trekk ved omstreiferne tradisjonelle sosiale og økonomiske tilpasning blir ivaretatt, mao. som ledd i vedlikehold av denne tilpasningen. Det åpner for reising, for kontakt med slekt og venner spredt over hele landet, for den frihet og autonomi reisende alltid har verdsatt og som preger deres fellesskap, tilpasning og kultur.¹⁶⁸

Marviks argumenter ser delvis ut til å ha gyldighet også i dag. De aller fleste påpeker også at det å drive med handel og håndverk på den måten mange tater/romanifolk gjør – uten formell kompetanse, ved å jobbe for seg selv eller med slektninger og reise rundt og ta seg arbeid der muligheten byr seg – ikke er økonomisk bærekraftig i den forstand at det gir nok inntekt til å forsørge seg selv og familien.

6.5 Kvinner og arbeidsliv

Mari Møystad og Ragnhild Schlüter beskriver hvordan tater-/romanikvinner i tidligere tider tok seg av tradisjonelle oppgaver som pass av barn, matlaging, vask og stell av klær.¹⁶⁹ I tillegg solgte de egenproduserte varer (som tekstilarbeid og papirblomster), mannens håndverksprodukter og

¹⁶⁵ <https://www.nyuforetrygd.no/Forsiden/Nye+regler+for+uf%C3%B8retrygd> [Lest 08.04.2015].

¹⁶⁶ Marvik 1991, s.109.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Marvik 1991, s. 110.

varer kjøpt engros, både via dørsalg og markedsalg. Dørsalg beskrives i stor grad som kvinnenes oppgave.

Når våre informanter beskriver situasjonen for kvinner med tater-/romanibakgrunn generelt, beskriver de fleste en situasjon hvor kvinner i liten grad jobber utenfor hjemmet. Flertallet av de kvinnene vi har intervjuet, har imidlertid hatt sporadisk kontakt med arbeidslivet, noen i lengre og andre i kortere perioder. Kvinnene har blant annet hatt vaskejobber, jobb i barnehage, kjørt lastebil, jobbet i butikk eller i serveringsbransjen. Flere har også drevet med handel og salg på ulike måter, og noen har opprettet egne firmaer. Noen jobber eller har vært fast ansatt og jobbet full tid, og en del har jobbet eller jobber fast deltid. De fleste har likevel en løs tilknytning til det formelle arbeidslivet – det vil si at de har jobb i kortvarige perioder. Som for mennene vi har intervjuet, er det svært mange av de kvinnelige informantene som er uføretrygdet i en viss prosent.

Noen forteller at enkelte kvinner tradisjonelt ikke har måttet jobbe med annet enn med hjem og familie og noe småhandel fordi mennene deres har forsørget dem. Derfor har de hverken trengt utdanning eller fått seg fast jobb. Et par sier de mener at dette er en risiko fordi man står alene og på bar bakke hvis mannen dør eller de blir skilt.

Flere av kvinnene er imidlertid opptatt av at kvinner ikke skal nedvurderes fordi de ikke jobber, og at de må anerkjennes for den innsatsen de yter som mødre og koner. En kvinne sier for eksempel:

Mor sa til meg at jeg måtte være hjemme og hjelpe til. Utdanning og skole og sånn var for «bønder». Men jeg er da blitt et fullverdig menneske for det. Jeg trives med å leve slik og ta meg av unga. Og mine unger tar utdanning og klarer seg bra på skolen.

En annen sier:

Jeg vil oppfordre mine unger til å ta utdanning. Og jeg jobber sjøl. Det må jeg for å få det til å gå rundt. Men helst ville jeg vært hjemme med barn. Storsamfunnet burde også respektere oss og våre egne valg.

Flere kvinner beskriver hvordan de har funnet ulike nisjer for håndverk og handel, og at de tilpasser seg det markedet som finnes. Som en kvinne forteller:

Jeg lærte meg rosemaling, jeg. Og gikk over til naturlandskap og trollmaling ettersom tidene forandra seg og moten skifta. Det gikk jo ganske bra. Men nå er jo ikke det så populært lenger, så nå lager jeg juledekorasjoner.

Flere av de kvinnelige informantene har vært med foreldre eller besteforeldre rundt for å «drive handel» som barn og unge. Noen husker at de fikk små «handlekofferter» som de hadde med seg ut når de handlet. En kvinne i 40-årene forteller for eksempel at hun var mye ute og handlet med mormoren da hun var liten. De solgte håndarbeid som mormoren laget. Mormoren hadde mange faste kunder som hun reiste til, og hun fortsatte med handel og «knakking på dører» lenge – helt frem til for fem–ti år siden forteller hun. Flere av kvinnene over 50 år forteller at de også selv har drevet med dørsalg i perioder av sitt voksne liv. De fleste sier imidlertid at det er få kvinner i dag som fortsatt driver med den type handel, selv om noen gjør det. De sier at det i større grad nå er menn som «knakker dør» for å tilby håndverkstjenester.

Mange av dem vi har intervjuet, understreker at tatere/romanifolk er gode på salg og handel – at det er noe som «ligger i blodet på dem». De påpeker at de er flinke til å «lese folk» fordi de fra barndommen av har måttet lære seg til å merke hvem som har positive og hvem som har negative holdninger til tatere/romanifolk, og hvor og når de kan gjøre en handel. Som en kvinne i begynnelsen av 40-årene uttrykker det:

Jeg har ikke utdanning, men jeg har alltid ... jeg har jobbet mye med folk, da. For det er jeg vant med fra barndommen, å være med på handel.

For du var med foreldrene dine ut [og handlet]?

Jaja, fra jeg var født, omtrent. Og jeg kan snakke med folk. Jeg er veldig utadventt, og jeg lærer fort. Vis meg det en gang, så skal jeg ta det.

En annen sier:

Vi er vant til at vi må lære: nå! Det gjelder oss alle. Hvis ikke vi lærer det nå, så kan det være for sent. Hvis du skjønner hva jeg mener.

¹⁶⁹ Møystad, Mari, «Taterne – et reisende folk mot en ny tid» i *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge* Lund, Anne Bonnevie og Bente Bolme Moen (red.), 2010, s. 104–105; Schlüter, Ragnhild, *De reisende. En norsk minoritets historie og kultur*, Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1993.

En kvinne forteller om hvordan hun alltid har likt å jobbe med handel og salg og beskriver hvordan hun etter å ha tatt opp videregående opplæring i voksen alder har utviklet et enkeltpersonforetak hvor hun reiser rundt og selger klær til beboere på syke- og aldershjem. Hun løfter frem sin egen historie og virksomhet som et eksempel på hvordan den tradisjonelle kunnskapen og levemåten kan kombineres med dagens samfunn. Flere peker på at det er særlig viktig å få kvinner til å finne veier hvor de kan få brukt sin kompetanse og kunnskap innenfor det formelle arbeidslivet. Som en kvinne i 50-årene sier:

Og jeg vet jo at mange av disse her damene som går og har kjemperessurser, og spesielt yngre, da, som gifter seg når de er 17–18–19. Og så skal de leve akkurat sånn som mamma gjorde. Og så sitter de der med en masse kapasitet, som aldri har blitt stimulert på noen som helst måte. Og hvis de ikke gjør det, så vil dette fortsette.

En kvinne forteller:

Blir du for flink, så blir det heller sett ned på. [...] Ja. Det var det jeg ble, jeg ble for norsk, jeg var blitt hjernevaska. Har du sterke meninger, så blir du kalt hore. Og at jeg begynte med handel, for det ble jeg også flink etter hvert, for jeg måtte. Jeg ble skilt, og ble med [en kvinnelig slektning] og handla. Jeg ble med [den kvinnelige slektningen] og kjørte henne på visse plasser, og da begynte jeg å handle. Og jeg har jo reist Norge rundt og drevet handel, og jeg var jo veldig flink. Og da ble det rykter om at jeg la meg med mannfolk når jeg jobba og handla.

At det var handelen din, liksom?

Ja. For det går ikke an å være flink. Er du flink, prøver de å trykke deg ned, men det er som vann på gåsa på meg, da.

Flere påpeker at mange unge og kvinner sitter med mye kunnskap som ikke blir benyttet og med et potensiale som ikke blir forløst. Da vi arrangerte en samling for kvinner med tater-/romanibakgrunn med fokusgruppesamtaler, var et av de overordnede innspillene og ønskene fra deltagerne en ytterligere satsing på kvinner og på etablering av egne nettverk for kvinner med tater-/romanibakgrunn hvor blant annet informasjon om utdanning og arbeidsliv kan formidles.

6.6 Arbeidsliv og fordommer

I fokusgruppesamtalene vi hadde med kvinner med tater-/romanibakgrunn (se kapittel 2 for nærmere beskrivelse), ble det tatt utgangspunkt i ulike utsagn fra fiktive personer. I en bolk ble det presentert utsagn fra to kvinner, der den ene («Line») uttalte: «Jeg føler meg helt annerledes enn nordmenn», mens den andre («Olga») uttalte: «Det å være reisende har ikke så mye betydning i dag. Vi lever som alle andre folk.» Disse utsagnene skapte mye debatt i fokusgruppene. En kvinne deltar ulikhetene mellom kvinnene til at de hadde forskjellig bakgrunn, at «Line» trolig hadde en mer tradisjonell familie eller svigerfamilie, mens «Olga» kanskje hadde en mindre tradisjonell familiebakgrunn eller kom fra en blandet familie:

Hvis begge foreldrene er reisende, blir man mer tater enn hvis bare én av dem er det. Da blir det ikke så klar og sterk identitet. [...] Det blir litt utvanna når en gifter seg med ikke-reisendes.

En annen kvinne uttalte at «de som har vært på barnehjem, blir mer Olga». Flere av kvinnene uttalte at de selv var «både Line og Olga», men at det varierte fra situasjon til situasjon: «En må se på settingen.» En kvinne uttalte:

Jeg er mer Line på jobben, og Olga på hjemmebane. Egentlig er jeg jo Line hele tiden, men jeg kan ikke vise det eller fortelle det på jobb. De er så fordomsfulle mot tatere, jeg hører hvordan de snakker om oss, tatere er sett på som kjeltringer til dags dato, men de veit jo ikke at jeg er en av dem. Det er som Line jeg er på hjemmebane, det er liksom kjernen av meg selv.

Som Bjerkan og Dyrild viser, er selvdefinering som tater/romani kontekstuell og situasjonsavhengig. Noen tatere/romanifolk forteller at de underkommuniserer sin tater-/romantilhørighet på arbeidsplassen, eller holder den helt skjult.¹⁷⁰ Mens noen knytter det å holde sin tater-/romantilhørighet skjult til en frykt for å bli møtt med fordommer, som kvinnen ovenfor, gir andre uttrykk for at det å underkommunisere sin etniske tilhørighet har å gjøre med å være «profesjonell». Det å være tater/romani har ingenting med yrkesutøvelsen å gjøre, og dermed vil det å kommunisere

¹⁷⁰ Dyrild og Bjerkan 1999; Bjerkan og Dyrild 2000.

sin tilhørighet tydelig være på siden av det man skal gjøre som profesjonell yrkesutøver. For dem som ser slik på det, er tilhørighet som tater-/romani noe som ikke har relevans, eller som det ikke er rom for, på deres arbeidsplass. Enkelte forteller også at de opplever aksept og trivsel i lokalmiljøet og på arbeidsplassen selv om de forteller at de er av tater-/romanislekt.

Når det gjelder informantene som holder sin tater-/romanitilhørighet skjult i frykt for å bli møtt med fordommer, er dette ofte noe de har lært å gjøre ut fra de negative erfaringer de har hatt. Flere forteller om hvordan de har skjult at de har tater-/romanibakgrunn når de blir ansatt, men at dette så er blitt oppdaget senere av andre ansatte eller av sjefen deres, og at det har ført til problemer på arbeidsplassen – enten ved at de har mistet jobben eller ved at de har opplevd å tildeles «dårligere» arbeidsoppgaver, og at de blir sosial ekskludert. En kvinne i 40-årene forteller:

Hun første som ansatte meg, visste ikke at jeg var reisende, for hun var nyinnflytta i bygda. Men de som jobba der ... jeg fikk veldig mye skryt, og fikk egne vakter med en gang, og ... men de som jobbet der, fant ganske fort ut at jeg bodde oppe hos [en slektning], og så fant de ut at jeg måtte jo være det [reisende], da. Så begynte rasismen. Veldig. Sånn at de satte meg opp på alle drittvaktenes, de andre hadde julebord og jeg måtte servere. Jeg fikk ikke være med på julebordet. Og da var vi sju stykker som jobba der, altså. Seks stykker som spiste der, jeg måtte servere. Men jeg trengte jobben, så jeg kunne ikke si opp.

En del av mennene som er håndverkere, forteller at det kan være vanskelig å få jobb hvis det er kjent at de er tater/romanifolk. En mann i 60-årene forteller:

Men det er ikke lenge siden jeg faktisk kom til ei dame i Hønefoss, vi skulle legge ei heldekende pipe. Det var litt artig, jeg prata med henne, og hun sa at «Når jeg prata med deg i telefonen, så fikk jeg en sånn kjemi, det var du som skulle ha jobben.» Det syntes jeg var fint, det var artig. Og ikke bare det, hun sa: «Du er så trivelig, åpen og grei.» «Det var moro», sa jeg. Vi drakk kaffe, og plutselig sa hun: «Har jeg ikke sett deg før? Har du ikke vært på tv?» «Ja, har du sett noen programmer som [nevner navnet på en person med tater-/romanibakgrunn] har hatt?» sa jeg. «Ja, han tateren, ja», sa hun, «er du i slekt med han?» «Ja, jeg er i

slekt med han», sa jeg. «Ja, er du tater du?» sa hun. «Ja», sa jeg. Men da forandret hun seg totalt. Det snudde seg totalt. «Skal jeg fortelle deg noe», sa jeg. «Jeg får ikke noen jobb igjen i Oslo av deg.» «Nei», sa hun. «Men du kan ikke tenke fordommer, du må tenke førsteinstrykket. Alt du har opplevd med meg, den jobben jeg har gjort», sa jeg. «Det hjelper ikke», sa hun.

En annen mann forteller at det har hjulpet ham at han ikke har et etternavn som forbindes med tater/romanifolk:

Jeg har jo greid meg ganske bra som voksen og som etablert. Og på grunn av, navnet mitt har de ikke forbundet med tater. Hadde det vært et [et etternavn som går igjen blant flere tater/romanifolk] eller [et annet etternavn som går igjen blant flere tater/romanifolk], så ...

Da hadde det blitt oppdaget med en gang?

Ja. Det er mange som har sagt til meg: «Jeg kunne ikke tro at du var tater.» Det var en jeg kom til en gang, og ga pris på en takrenne, og så sier han: «Si meg en ting, er du tater?» «Ja», sa jeg. «Haha, den var god! Ja, sett i gang, du», sa han. Jeg gjorde jobben og ventet til jeg fikk oppgjøret, da, og så sa jeg: «Jeg vil bare si at det du spurte meg om først, det stemmer, det, jeg er tater», sa jeg. «Hva er det du sier?» sa han. Han trodde ikke på meg.

Flere beskriver det å måtte skjule sin egentlige identitet i jobbsammenheng som utmattende, og at de opplever at de må leve et dobbeltliv – et hjemme og et på jobb. En del forteller også at frykten for at andre skal finne ut om bakgrunnen deres, fører til en form for sosial selvekskludering og et utenforskap – at de aldri kommer helt inn i det sosiale miljøet på arbeidsplassen. En kvinne i 40-årene forteller:

Ja, og det er det at når jeg har vært i jobb og prøvd, så måtte jeg skjult min identitet for at jeg må ikke komme for nær de jeg jobber med. De må ikke kjenne meg, jeg vil ha avstand. Hvis jeg begynner å prate, så blir jeg sett ned på, og så kan jeg miste jobben min. «Hun er sikkert tater.» For det er jo det første de krenker deg på. Så jeg måtte holde en sånn... fasade. Og det blir du veldig sliten av. For jeg gjorde alltid noe sånn at jeg ikke skulle sitte med dem, så fant jeg på noe, ikke sant? Det var mitt skuespill for å være i jobben, og for å beholde jobben og at det ikke skal bli oppdaget at jeg er reisende.

Det er ikke det at jeg hadde noen annen måte å være på, jeg gjorde min jobben akkurat sånn som alle de andre. Akkurat som dem. Så det hadde jo ikke noe med det å gjøre. Men jeg måtte ikke få dem innpå meg, for å skjønne hvem jeg var. Det måtte jeg beskytte hele tiden.

Flere beskriver likende erfaringer med å skjule sin tilhørighet og sitt privatliv. En kvinne i 70-årene sier:

Jeg har blitt veldig forsiktig, veldig redd og veldig høflig. Jeg er alltid redd for at noen skal tro dårlig om meg, ser alltid folk an, vanskelig for å stole på folk. Selv om jeg ikke har noe å være redd for så er jeg det. Jeg er veldig redd for at andre skulle skjønne at vi er reisende. Jeg har holdt det hemmelig for naboer, skole og på jobb.

Vinteren 2014 var det en lokalavis som skrev om en kvinne som ikke fikk jobb ved Kongsvinger Taxi med den begrunnelsen at hun er «av taterfolk».¹⁷¹ Både i et brev, en sms og en telefonsamtale som var tatt opp elektronisk, ga den lokale drosjenæringen kvinnen det beste skussmål, men sa samtidig at de ikke kan ansette henne fordi hun er «av taterfolket». Saken vakte stor oppmerksomhet i media, og ble fulgt av flere landsdekkende medier som TV2, NRK og VG.¹⁷² Flere talspersoner og politikere kom på banen og ga uttrykk for forferdelse og fordømmelse. Saken ble politianmeldt, men endte i forlik mellom kvinnen og Kongsvinger Taxi.¹⁷³ I etterkant av denne henvendelsen mottok vi telefoner fra personer som sa de ikke hadde villet snakke om det å være tater/romani tidligere, men som nå i etterkant av taxi-saken mente at det var så viktig å få det beskrevet som negative holdninger til tater/romanifolket, frem i lyset – «sånn at folk skal forstå hvordan det faktisk er», som en sa. De som ringte, fortalte om opplevelser med diskriminering og negative holdninger i arbeidslivet, men også på andre arenaer, blant annet i nærmiljøet.

¹⁷¹ <http://www.glomdalen.no/nyheter/article7717305.ece>
[Lest 02.05.2015].

¹⁷² <http://www.vg.no/nyheter/innenriks/gaar-ikke-paa-deg-som-person-men-at-du-er-av-taterfolket/a/23347628/>
Lest 02.05.2015.

<http://www.nrk.no/ho/ble-nektet-taxi-jobb-fordi-hun-er-tater-1.12077041> Lest 02.05.2015

<http://www.tv2.no/a/6300806> [Lest 02.05.2015].

¹⁷³ <http://www.vg.no/nyheter/innenriks/politiet-ikke-straffbart-aa-nekte-tater-jobb/a/23413723/> [Lest 02.05.2015].

Vi mottok imidlertid også telefoner fra andre med tater-/romanibakgrunn som var negative til all den oppmerksomheten taxi-saken hadde fått. De sa at tater/romanifolk måtte slutte å klage over alt som er urettferdig, og at den oppmerksomheten taxi-saken medførte, bare ville gjøre vondt verre for tater/romanifolk flest. De tvilte ikke på at kvinnen var diskriminert og mente at det fortsatt fantes negative holdninger til tater/romanifolk i det norske samfunnet. Men de mente likevel at situasjonen nå var så mye bedre enn den har vært tidligere, og at man derfor måtte la dette ligge. Som en sa: «Man kaster bare ild på glørne ved å ta opp dette.» Hvis det ble mye oppmerksomhet om tater/romanifolk, fryktet de med andre ord at dette ikke ville bedre situasjonen, men gjøre den verre.

6.7 Oppsummering og vurdering

Det ser ut til at store deler av tater-/romanibefolkningen befinner seg i en brytningstid. Levemåter og arbeid som blir ansett som tradisjonelt for tater/romanifolk, brytes mot arbeidslivsreguleringer og organiseringen av dagens samfunn. Det uformelle arbeidslivet som en del tater/romanifolk har arbeidet innenfor, later i dag til å være lite økonomisk bærekraftig. En del av dem vi har intervjuet, har kommet seg inn eller prøver å komme seg inn i det formelle arbeidslivet – noen ser ut til å lykkes, mens andre ikke gjør det. Andre ønsker derimot å opprettholde det som beskrives som det typiske tater/romaniarbeidslivet og mener at storsamfunnet bør legge til rette for dette, og at det er en av deres rettigheter som nasjonal minoritet. Andre igjen lever i et valgt utenforskap og ser flere fordeler ved det. Her finner vi noen av de store spenningene innen tater-/romanibefolkningen – mellom dem som ønsker tilrettelagte løsninger og dem som mener at de skal integreres i samfunnet på lik linje med øvrige samfunnsmedlemmer.

Flere av våre informanter uttrykker ønsker om alternative veier til fagbrev eller andre former for formelle kompetansebevis, både for unge som befinner seg i starten av utdanningsløpet, men også for godt voksne med lite skolegang som derfor ikke passer inn i et vanlig løp med etterutdanning/videreutdanning. Videre uttrykker de at reglene knyttet til drift av enkeltpersonforetak er for kompliserte og i for liten grad tar hensyn til den arbeidssituasjonen de befinner seg i. I tillegg gir de uttrykk for et ønske om at det skal være mulig å komme seg enklere ut av en situasjon med økonomisk uføre, gjeld, svartelisting osv. De

etterlyser muligheter for å kunne gjøre opp for seg og starte med blanke ark. I våre søk på nettet finner vi at det eksisterer flere veier til fagbrev, i tillegg til ulike former for kompetansevurdering, slik vi var inne på i forrige kapittel. Det finnes også rådgivningstjenester for personer som oppretter og driver enkeltpersonforetak, i tillegg til gjeldsrådgivning og skatteamnesti. Det ser imidlertid ut til å være forhold ved ordningene som gjør at de ikke fungerer for mange av dem som sliter med de utfordringene vi har beskrevet i dette kapitlet. Det kan også være vanskelig å orientere seg i og forstå de ulike ordningene; særlig hvis man har lite utdanning og begrenset tidligere erfaring med denne typen systemer. Kombinert med en sterk mistillit og skepsis til det offentlige kan terskelen for å kontakte ulike myndighetsinstanser for å få råd og hjelp bli ekstra høy.

Et gjennomgående funn er at det er et stort behov for informasjon om ulike samfunnsprosesser og velferdsordninger blant mange tater/romanifolk. Gitt at mange ikke ser ut til å benytte seg av de eksisterende plattformer og arenaer der denne typen informasjon distribueres, kan det være behov for en ekstra satsing på å nå ut med informasjon til tater/romanifolk. Her kan det også være behov for en egen satsing for kvinner med tater-/romanibakgrunn og etablering av arenaer hvor de kan utveksle erfaringer og kunnskap knyttet til deltakelse i det formelle arbeidsliv på tvers av organisasjonstilhørighet.

Slik det ble påpekt i kapitlets innledning, har vi her i all hovedsak konsentrert oss om informanter med tater-/romanibakgrunn i alderen 40 år og oppover. Som vi har beskrevet i de to foregående kapitlene, er det en endring mot at det legges større vekt på utdanning i de oppvoksende generasjoner, noe som vil kunne gi dem et annet utgangspunkt i møte med arbeidslivet enn dem som er eldre.

7 Forholdet til offentlige instanser

7.1 Innledning

I dette kapitlet vil vi diskutere hvordan de vi har intervjuet beskriver sin relasjon til offentlige instanser. Vi vil særlig konsentrere oss om forholdet til barnevern og NAV – her har vi blant annet snakket med noen kommunale kontorer – men vi vil også berøre instanser som helsevesen og politi.

Et gjennomgående tema i dette kapitlet er hvordan noen tater/romanifolks møter med representanter for det offentlige blir preget av mistillit og en følelse av å bli forskjellsbehandlet

fordi man er tater/romani. For noen tater/romanifolk blir nåtidige møter med det offentlige sterkt preget av historien og forestillinger om historien. På den andre siden kan det se ut til at representanter for offentlige myndigheter i mye mindre grad er bevisst hvordan historiske grunner kan vanskeliggjøre relasjonen mellom tater/romanifolk og myndighetene, og at dette er noe myndighetspersonene selv må forholde seg direkte til.

7.2 Barnevern

Totalt er det i overkant av 53 000 barn som har barnevernstiltak i Norge per 2013.¹⁷⁴ Av disse har om lag 44 000 barn ulike former for hjelpetiltak, og rundt 9 000 barn har omsorgstiltak. Det finnes ingen statistikk som sier noe om hvor mange barn med tater-/romanibakgrunn som har barnevernstiltak.

I regi av Tater-/romaniutvalget er det ikke gjort noen egen undersøkelse av barnevernstiltak overfor barn av tater/romanifolk for tidsrommet etter 1986 (da Norsk misjon blant hjemløse gikk over til å bli Kirkens sosialtjeneste). Etter 1986 forsvant den særegne finansieringsordningen som innebar at staten dekket utgifter til barnevernstiltak for barn av tater/romanifolk, og at de dermed skulle være integrert i det ordinære barnevernssystemet. Det ser heller ikke ut til å finnes andre undersøkelser eller rapporter om tater/romanifolks erfaringer med barnevernet etter 1980-tallet, eller om barnevernets holdninger til tater/romanifolk.

På oppdrag fra Barne- og familiedepartementet utarbeidet Hilde Lidén fra Institutt for samfunnsforskning (ISF) en rapport som dokumenterte og systematiserte kunnskap om barn og unge fra nasjonale minoriteter og deres oppvekst- og livssituasjon i Norden.¹⁷⁵ Basert på gjennomgangen av studier av barneomsorg overfor nasjonale minoriteter, konkluderer Lidén med at de nordiske landene på 1900-tallet brukte barn som redskap i en assimileringpolitikk, og at en viktig lærdom å trekke fra dette er «kanskje først og fremst at offentlig barne- og omsorgspolitikkk må ha en svært kritisk holdning til de sannheter og tiltak de framsetter til enhver tid».¹⁷⁶ Det kan oppstå dilemmaer når minoriteter ikke deler majoritetens verdi- og normstandard, og Lidén påpeker at det ligger en fare i det at brudd på barns rettighe-

¹⁷⁴ SSB 2014, [Lest på:] <http://www.ssb.no/barneverng/> [Lest 15.05.2015].

¹⁷⁵ Lidén 2005.

¹⁷⁶ Ibid., s. 45.

ter kan godtas av hensyn til kulturelle tradisjoner. Eksemplet hun peker på er norske rom som avviser skolegang og forsvarer barneekteskap og bruderov.¹⁷⁷ Lidén peker også på at den historiske innsikten, blant annet i hvordan omsorgsovertakelser ble brukt som et politisk virkemiddel, kan føre til en handlingsvegring hos barnevernsmyndigheter som begrunnes med kulturell sensitivitet. Usikkerhet og unnfalpenhet kan føre til at barn fra minoriteter ikke behandles likt med andre barn når de opplever omsorgssvikt, og at barn dermed ikke får den hjelpen de trenger fra barnevernet. I en rapport om *Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføringen av ansvaret til kommunene* fra 1991 skriver Ellen Marie Marvik:

Tidligere var barn i omstreiferfamilier særlig utsatt overfor inngrep fra barnevern eller Misjon. Mange utsagn tyder på at forholdene flere steder er annerledes i dag [i 1991], at barnevern, skole eller andre etater, i stedet nøler ekstra lenge og vel med å gripe inn. [...] Og man undres over hvorvidt vanlige norske ideer og standarder skal legges til grunn når forholdene for barn i omstreiferfamilier skal vurderes.¹⁷⁸

Marvik beskriver en situasjon i 1991 der sosialkontorene hun har snakket med, er preget av stor usikkerhet angående hvordan de skal forholde seg til familier med tater-/romanibakgrunn, noe som forklarer den mulige unnfalpenheten i enkelte situasjoner. I våre intervjuer med nåværende ansatte i barnevernet og på NAV-kontorer har ikke en slik usikkerhet kommet like tydelig til uttrykk, men vi har snakket med et svært begrenset antall ansatte.

Hilde Lidén peker også på faren for at det å forstå omsorg innenfor en kulturdiskurs kan skygge for eksistensen av andre og mer allmenne sosioøkonomiske grunner for hvorfor barn lever i en uholdbar omsorgssituasjon. Sosioøkonomiske livsvilkår kan ha større betydning for barns situasjon enn minoritetstilhørighet og kultur.¹⁷⁹

Når det gjelder omsorgsplassering peker Lidén¹⁸⁰ på at kultur- og språkbestemt plassering kan støtte opp under barns identitet og følelse av tilhørighet til familie og minoritetsgruppe. Samti-

dig viser hun til Sandviks hovedoppgave om tater-/romanibarn,¹⁸¹ der hun peker på at noen tater-/romanifolk opplevde det som stigmatiserende å være i egne barnehjem fordi det forsterket følelsen av en negativ annerledeshet.

7.2.1 *Tatere/romanifolks forhold til barnevernet*

Noen av taterne/romanifolkene vi har intervjuet, har opplevd at barnas har blitt satt bort av barnevernet, men de fleste vi har snakket med har ikke selv denne erfaringen. I intervjuene var det likevel mange av informantene som snakket om frykten for at barnevernet skulle «ta» barna deres, og at denne frykten også kunne slå inn i mer ordinære situasjoner hvor skole eller andre myndigheter var involvert. En kvinne i 40-årene fortalte om tankene hun fikk da hun ble innkalt til et møte som dreide seg om hennes barns situasjon på skolen. Dette er hva hun tenkte da hun fikk møteinnkallingen:

Så da skjønnte jeg, at her er det et eller annet. Varsellampene kom med en gang. «Barnevernet – nå tar de ungen ifra meg. Nå skal ikke jeg få ha [henne]. Jeg er enslig mor, jeg er tater, nå tar de henne.» Så du vet, jeg fikk en sånn reaksjon – munnen stoppet på meg, sånn at jeg fikk ikke ord ut.

Her ser vi et eksempel på hvordan en enkel møteinnkalling kan fremkalle – i dette tilfellet ubegrunnet – frykt. Bekymring for barnevernet kan også gi seg uttrykk i en ekstra opptatthet av å ikke skille seg ut eller stikke seg fram.

Jeg hadde vært redd før [barnet mitt] begynte på skolen, på grunn av at jeg var reisende, jeg var veldig redd for å gjøre feil. Jeg var veldig redd for å kle meg utfordrende, jeg var redd for at hvis jeg gikk i en bluse som viste for mye pupp, da kunne de ta [barnet mitt] fra meg. (Kvinne i 40-årene).

Denne kvinnen forteller hvordan det for henne som tater/romanikvinne var viktig å bli sett på som «anstendig» nok, for ikke å tiltrekke seg negativ oppmerksomhet. Mange tater/romanifolk vi har snakket med, har fortalt om hvordan de

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Marvik 1991, s. 45.

¹⁷⁹ Lidén 2005, s. 46.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Sandvik, Anne-Berit, *Kampen om barna. Personer av tater-slekts erfaringer fra barne- og skolehjem*, K-serien nr. 1-99, Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo, 1999; Sandvik 2000.

av foreldrene ble pålagt å oppføre seg ekstra høflig og skikkelig, møte opp tidsnok på skolen, alltid være høflig mot voksne og ikke skille seg ut på noen som helst måte da de var barn. En annen kvinne i 40-årene forteller om hvordan de bare reiste i skoleferiene, og at hun aldri fikk gå glipp av skolen:

Ja. Det var det ikke, det var ikke noe bønn. For altså bestemor – øvrigheta, det var de livredd. Så jeg var på skolen, det skal jeg love deg. Om jeg sjangla avgårde, det var ikke bare å komme og være litt sånn snørrete i nesa og være hjemme der altså. På skolen skulle en. Så det var det ikke å ta, jeg var ikke den som ble tatt ut av skolen sånn.

Vet du hva det var de var redde for?

Det var jo bestemor liksom, det jeg hele tida hørte liksom, det var at «du oppfører deg som folk, du er snill, fordi øvrigheten kan komme og ta deg», ikke sant. Jeg var opplært med det, da. Hadde veldig respekt for politiet og, altså alt sånn, alt som hadde med skole og, vi skulle liksom ikke ha noe som kunne ta oss, liksom. Da skulle du oppføre deg som folk.

Flere av informantene forteller at foreldrene var strenge og opptatt av at de skulle oppføre seg fint. Noen av dem har i voksen alder selv koblet dette til foreldrenes frykt for at barna skulle bli tatt av barnevernet eller Misjonen, selv om de voksne ikke uttrykte dette eksplisitt.

I sin rapport fra 1991 skriver Ellen Marie Marvik om «et paradoksalt forhold» som framtrer når hun setter familiers egne historier og bekymringer om barns omsorgsovertakelse opp mot hjelpeapparatets utsagn.¹⁸² Fra hjelpeapparatets side blir det fortalt at det er familienes *isolasjon* som vanligvis er utgangspunktet for deres oppmerksomhet overfor barna, mens familiene selv isolerer seg nettopp på bakgrunn av sin redsel for inngrep overfor barna.

Ikke sjeldent har de selv vært innom en institusjon. Og alle har de mange eksempler i nær og fjern slekt på familier som har «mistet barna sine». Disse erfaringene sier dem at det er best å skjerme seg og holde seg til sine egne, begrense kontakten med hjelpeapparatet til rent økonomiske anliggender, og forflytte seg dersom myndighetspersoner viser dem interesse. Dette er nok erfaringer og strategier de deler med mange andre utsatte familier.¹⁸³

Denne rapporten ble skrevet for snart 25 år siden, og barnegenerasjonen som blir omtalt her, er i dag voksne. Noen av dem vi snakket med i dag, var opptatt av hvordan også deres barn, som er unge i dag, kan ha fått den samme frykten for myndighetene og barnevernet. En kvinne i 40-årene forteller om en samtale med datteren om hvorvidt hun og samboeren burde få barn:

Så sier [datteren min]: «Jeg vet ikke mamma, er det så lurt om vi får barn?» «Hva mener du med det, da, [...]» spurte jeg. «På grunn av at [kjæresten min] sliter så psykisk. Og så er vel ikke egentlig jeg heller helt bra. Jeg er jo tater og det. Så jeg kan jo risikere at når jeg skal føde barn, så står de og bare tar ungen fra meg». Og da tenkte jeg at jeg har jo bare videreført det som jeg har vært redd for, det som jeg trodde var skjult for [henne].

En annen kvinne i slutten av 30-årene forteller om generasjonsaspektet i mistilliten til myndighetene:

De i generasjonen over 40 er svært skeptiske til myndighetene. Foreldregenerasjonen deres sin oppvekst har vært preget av myndighetsmisbruk, og de har overført stor frykt for myndighetene. Barna som vokser opp i dag, er mindre skeptiske. Jeg er fra barndommen opplært til å være redd for myndighetene, og til ikke å levere selvangivelse. Det har jeg måttet lære senere. Og jeg er opptatt av at barna skal lære noe annet. Jeg tror ikke de vil ha det sånn. Jeg er opplært til å være redd for politiet. Mannen min var lært opp til å ikke skrive selvangivelse.

En mann i 40-årene forteller om sine opplevelser etter at moren ble fratatt omsorgen omsorgsovertakelsen fra sin mor, og hvordan han måtte revidere hele oppfatningen sin av myndighetene og storsamfunnet etter at han havnet i et fosterhjem. Han beskriver en barndom med omfattende omsorgssvikt og en hjemmesituasjon preget av alkohol og dårlige hjemmeforhold. Hans historie forteller også om barns lojalitet overfor foreldre.

Jeg nevnte dette med «oss mot dem», og alle øvrighetspersoner var mistenkelige [...], politiet osv. Men barnevernet var også en annen instans, som man skulle være veldig skeptisk til. Og vi var oppsøkt av barnevernet veldig mye, fordi det var bråk hjemme. Og de fulgte

¹⁸² Marvik 1991.

¹⁸³ Ibid., s. 46

det opp ... altså det skjedde først noe da jeg var [i tenårene], og da hadde jeg tilsammen 3 års fravær på skolen, jeg var veldig lite på skolen, jeg hadde til slutt mer fravær enn jeg hadde tilstedeværelse. Så dette var en reaksjon som var initiert av skolen, for de mente at «nå må vi gjøre noe.» Jeg var veldig snill og flink når jeg var på skolen, så de hadde ingen sånne tydelige tegn på at det var noe galt. Og når de spurte meg om det var noe galt hjemme, så var det aldri det. Det er jo veldig typisk, at barna vil holde fasaden.

For denne informanten ble det en stor omveltning å komme i fosterhjem som tenåring og oppleve en trygg og stabil hjemmesituasjon. Dette gjorde at han reviderte hele sin oppfattelse av storsamfunn og myndigheter, samtidig som han i dag også er opptatt av at frykten som mange beskriver er et resultat av at taterne/romanifolket har vært en utsatt gruppe:

Fordi det skjedde en veldig nylesning av hele min oppvekst i løpet av de første årene hos den fosterfamilien, hvor jeg måtte innse at moren min ikke var på en måte helten i mitt liv. At hun hadde rett og slett vært en kilde til veldig problemer. Og at barnevernet, og disse støttekontaktene, altså alle disse var jo i bunn og grunn gode krefter, som ville mitt beste. Så jeg måtte på en måte se bort i fra alle tolkningene, eller den personen som jeg hadde fått hjemmefra. Da skjedde det et veldig dramatisk brudd for meg, det var veldig vanskelig, og jeg hadde veldig lite kontakt med moren min også. Vi ringes jo av og til, men det skjedde et radikalt skifte i hvordan jeg betraktet hele oppveksten, hvordan jeg betraktet disse offentlige instansene, særlig barnevernet. Hvem som var liksom «bad guy» og «good guy», det endret seg litt. Men det jeg kjenner, når jeg leser om grupperinger som er litt utsatt, jeg kjenner det veldig igjen, den tankegangen. Altså den paranoiditeten, og det som er en del av en overlevelsesstrategi, rett og slett, det å virkelig være mistenkelig. [...] Jeg har veldig lett for å identifisere meg med andres skepsis og at du liksom ikke kan argumentere deg fram til at «Nei, det er ikke som du sier,» for at deres erfaring tilsier at «de er skikkelig ute etter oss».

Samtidig som frykt og bekymring blir overført til nye generasjoner, finnes det også eksempler på barn av tater/romanifolk som har brukt foreldre-

nes frykt for barnevernet som et pressmiddel i ungdomstida. En mann i 20-årene forteller følgende om hvordan han kunne bruke morens frykt for barnevernet til å få viljen sin da han var barn:

Ja, jeg husker i hvert fall veldig mye barnevernsgreier fra jeg var liten. Ja ... Jeg var et veldig utpekulert lite barn, så hver gang jeg skulle ha viljen min, sa jeg at jeg skulle ringe barnevernet, og da fikk jeg det med en gang. Mora mi var hysterisk dag og natt. Jeg kunne stå med telefonen i hånda og si at «nå ringer jeg», og da var det helt greit, jeg kunne gjøre akkurat hva jeg ville. Så det var litt anstrengte forhold i den tida der. Jeg fikk aldri lov til å gå hjem til noen etter skolen, jeg fikk aldri lov til å ha venner hjemme, og moren min syntes det var veldig bra at vi flyttet ofte, så ikke naboene visste hvem vi var.

Mannens fortelling viser hvordan barn kan utnytte foreldrenes bekymring og eventuelt manglende kunnskap om systemet, og at barnet på denne måten fikk en slags makt over moren. Samtidig viser eksemplet også hvordan morens frykt og bekymring førte til at barnet ble isolert fra skolevenner og opplevde stadig flytting.

Foreldre med innvandrerbakgrunn forteller lignende historier om hvordan barn kan bruke foreldres mangel på kunnskap om prosesser og institusjoner i samfunnet og deres bekymring for barnevernssystemet. I en rapport om foreldreskap i en migrasjonskontekst beskriver foreldre med minoritetsbakgrunn utfordringer med det de oppfatter som et altfor stort fokus på barns rettigheter i det norske samfunnet:

Når foreldrene beskrev det de opplevde som de største forskjellene mellom «norske» og utenlandske familier, eller rettere sagt «norsk» barneoppdragelse, trakk de fram barns store rett til å bestemme og det de oppfattet som en mangel på grensesetting og regler i det norske samfunnet. De mente at vektlegging av barns selvbestemmelsesrett førte til en undergraving av deres autoritet som foreldre. De fortalte om at barna kom hjem fra skole og barnehage og sa at foreldrene ikke hadde lov til å bestemme over dem, og i noen tilfeller truet barna med å ringe politiet hvis foreldrene kjefte på dem.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Aarset, Monica Five og Miriam Latif Sandbæk, *Foreldreskap og ungdoms livsvalg i en migrasjonskontekst*, ISF-rapport nr. 7, 2009, s. 25.

Som vi har sett ovenfor (kapittel 4), er det noen foreldre med tater-/romanibakgrunn som mener at barneoppdragelsen er annerledes blant tatere/romanifolk enn blant andre nordmenn.

7.2.2 Hva sier barnevernet om sitt forhold til tatere/romanifolk

Vi har ikke gjort noen egen undersøkelse i barnevernet, men vi har vært i kontakt med barnevernkontor i tre kommuner hvor vi har kjennskap til at det bor flere familier med tater-/romanibakgrunn.

Generelt kan man si at det har skjedd en forskyvning i barnevernets fokus i barnevernssaker, fra vergerådsloven til dagens barnevernlovgivning.¹⁸⁵ Under vergerådslovens tid, mellom 1900 og 1953, var barnevernet mest bekymret for det moralske forfallet i familier eller blant barn og unge.¹⁸⁶ På 1950-tallet grep gjerne barnevernet inn i familier på grunn av mer eksterne forhold, som økonomiske problemer, boligforhold eller lignende. Juul skriver at barnevernet på 1950-tallet var mest opptatt av materielle forhold i barnets hjem, mens dagens barnevern synes å være mer opptatt av barnas omsorgssituasjon i lys av foreldre og barns psykososiale eller rusrelaterte problemer. Juul setter dette i sammenheng med både individualiseringstendensene i vestlige samfunn generelt, og ny forskning og økt kunnskap om temaer som barnemishandling, rusbruk og seksuelt misbruk.¹⁸⁷ Mens praktiske og økonomiske problemer i familier tidligere var årsak til omsorgsovertakelser, er hovedårsaken til barnevernstiltak i dag oftere vold, alvorlige familiekonflikter eller foreldres problemer med rusmisbruk eller psykiatrisk sykdom.¹⁸⁸ Det er imidlertid viktig å være klar over at en endring i uttalt fokus ikke nødvendigvis betyr en endring i hvilke familiesituasjoner barnevernet prioriterer. Der kan være en endring i vektlegging og retorikk mer enn en reell endring i typer familier eller situasjoner som barnevernet griper inn i, men det sier

¹⁸⁵ Juul, Randi, *Barnevernets undersøkelser av bekymringsmeldinger. Diskursive praksisformer og barneperspektiver i den kommunale barneverntjenesten, og konsekvenser i forhold til barna*, avhandling for graden philosophiae doctor, ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, Institutt for sosialt arbeid, 2010.

¹⁸⁶ Juul bruker her tatere som eksempel på at deres levesett var i strid med kravene til god barneomsorg, med henvisning til Pettersen 2000 i Ericsson 2003 (Juul 2010, s. 64).

¹⁸⁷ Juul 2010, s. 64.

¹⁸⁸ Grinde 1995 i Juul 2010, s. 65.

også noe om hvordan barnevernet selv vil se på familiene de jobber med.

Ansatte i barnevernet forteller i intervjuer med oss at generelle barnevernssaker ofte omhandler familieproblemer og rus, og at det blant de familiene de i kontakt med ikke er noen forskjell mellom de med tater-/romanibakgrunn og andre familier i systemet.

Så det er vel egentlig ikke så stor forskjell, jeg vil vel ikke påstå det. (Ansatt i barnevernet.)

Nei. For noen er det jo rus og bekymringen for rus. Og så går det på grensesetting og rutiner, sånne type ting. (Ansatt i barnevernet.)

De viser også til at mange familier med tater-/romanibakgrunn som er under barnevernstiltak, er familier som har vært i barnevernssystemet i flere generasjoner, men de understreker at dette ikke er noe spesielt for tatere/romanifolk.

Jeg har jo ikke så mange erfaringer, så jeg kan jo ikke si at det gjelder for alle, men jeg opplever jo det at det er foreldre som har hatt utfordringer i sin barndom og at det følger med. At det er litt av grunnen til at vi har kontakt med de i dag, da. En mor som på en måte nå først begynner å skulle utredes og slikt, fordi hun skjønner at et eller annet...ja, hun har strevd på skolen i alle år, og... Men det er jo andre og. Så det er ikke noe særegent for de da, sånn sett. [...]

Nei, jeg tenker det ikke er noe annerledes med dem, og har man utfordringer selv når man er barn, så kan det være vanskelig å utføre omsorgsoppgaver selv. Det går jo i generasjoner.

Og det uten at de trenger å tilhøre noen gruppering, men vi ser at det er noen som har gått her som nå er fjerdegenerasjon.

De barnevernsansatte trakk fram én ting som de tenkte var særegent med tatere/romanifolk, og det var at de ofte selv var opptatt av at de var tatere/romanifolk:

Jeg har inntrykk av at de er mer opptatt av det enn vi er.

Når i et forløp kommer det opp?

Jeg har jo erfaring med at de har tatt med seg noen, da. For når det er førstegangssamtaler, så står det at de kan ta med seg tillitspersoner, og de har vært veldig opptatt av å ta med seg noen så de ikke blir stigmatisert som

tatere. Og så er det, «ja, det er det du er», lik-som. Vi tenker ikke på den måten, men så er vi oppvokst her, så det er noen etternavn som er mer vanlig enn andre. Så du tenker deg jo at de sikkert er det.

Ja, for man kjenner gjerne til slikt i et lite lokal-samfunn?

Ja, at da vet man jo om det. Men vi tenker ikke at ... altså, jeg opplever jo ikke at det er noe ... Vi oppfører oss ikke noe annerledes for de enn for andre. Men de er veldig opptatt av at de ikke skal bli vurdert på noen annen måte fordi at de er det. Så da vet jeg at de har hatt med seg noen da, som på en måte skal ivareta deres rettigheter.

Som sitatet over viser, opplever de barnevernsansatte vi har vært i kontakt med, at noen tatere/romanifolk uttrykker skepsis og frykt, noe som også ble uttrykt av flere av våre informanter. Frykten for å bli forskjellsbehandlet fordi man er tater/romani gjør at enkelte tar med seg eksterne representanter på møter i barnevernet.

Noen tatere/romanifolk har vært opptatt av at det er viktig at barn med tater-/romani-bakgrunn under omsorgstiltak bør plasseres i familier med samme etniske bakgrunn, for å unngå å miste sin kulturelle identitet. Dette ble blant annet tatt opp under Helsingfors-komiteens åpne høring om myndighetenes politikk ovenfor tatere/romanifolket i november 2009, og på et dialogmøte med Bufdir som Taternes Landsforening arrangerte på Glomdalsmuseet 12. november 2014. Dette er også i tråd med FNs barnekonvensjon § 20 (3), som sier følgende om plassering etter omsorgsovertakelse: «Når mulige løsninger overveies, skal det tas tilbørlig hensyn til ønskeligheten av kontinuitet i barnets oppdragelse og til barnets etniske, religiøse, kulturelle og språklige bakgrunn.»¹⁸⁹

I 2003 ble den norske barnevernloven endret for å synliggjøre barnekonvensjonen artikkel 20 (3), og i barnevernloven § 4–15 står det nå: «Det skal også tas tilbørlig hensyn til at det er ønskelig med kontinuitet i barnets oppdragelse, og til barnets etniske, religiøse, kulturelle og språklige bakgrunn».¹⁹⁰ Her har man påpekt en utfordring i form av vanskeligheter med å finne familier med tater-/romanibakgrunn blant de som er registrert som mulige fosterforeldre. De barnevernsansatte vi har snakket med, forteller at de har fosterforeldre med samme etniske bakgrunn (tatere/

romanifolk), men at det også kan være utfordringer knyttet til tette familiebånd i noen tilfeller:

Vi har jo fosterforeldre her som også har samme bakgrunn, som er reisende. Og de er veldig opptatt av det unike med kulturen, og det å vokse opp i den kulturen [...] Jeg tenker jo at generelt så vurderer vi jo familie på lik linje med andre familier når vi tenker plassering. Men så er det noe med disse koblingene som gjør det ekstra utfordrende, da. Og den nærheten de har med hverandre, da. Og hvordan de noen ganger dekker over for hverandres bekymringer. Ikke kanalisere det til oss, da. De tette båndene gjør det ekstra utfordrende.

For vi har jo valgt å plassere ... det er andre i familien som har fått omsorgsoppgaven, og da er det jo ... hvor mye vet egentlig vi ...? [...] Ja, samværet ... vi er litt usikre på om det kanskje er mer, og ... Men det er jo ikke noe som er unikt for dem heller, men det er mer at båndene de imellom vil jeg påstå er gjerne sterkere enn hos andre familier. De har større lojalitet seg imellom.

Som vi har sett, uttrykker mange tatere/romanifolk en sterk mistillit til barnevernet. Det at så mange tatere/romanifolk ble fjernet fra sine familier under vergerådsloven og barnevernloven i perioden 1900–1986, har preget svært mange familier, og ligger også bak det forholdet mange tatere/romanifolk har til barnevernsinstanser den dag i dag. På bakgrunn av dette opplever mange tatere/romanifolk at de blir behandlet annerledes enn andre nordmenn, eller de frykter en slik forskjellsbehandling. Dette kan vanskeliggjøre relasjonen til barnevernsinstanser for familier som har kontakt med barnevernet. Samtidig oppgir ansatte på barnevernskontor at de ikke opplever at familiesituasjonen er annerledes i tater-/romani-familier enn i andre familier.

7.3 NAV og helsevesen

Mistilliten og frykten for barnevernet kan i noen tilfeller også føre til utfordringer i forholdet til andre offentlige instanser, som NAV og helsevesen.

Jeg har en frykt i møte med NAV. Hva skal jeg si, hva skal jeg legge fram. Finne fram alle papirer. Redd for at de skal finne noe galt. Går de på barnet mitt? Det er den største redselen, at de tar ungen om de finner noe galt. (Kvinne i 40-årene.)

¹⁸⁹ FNs konvensjon om barnets rettigheter § 20 (3), vedtatt 20.11.1989, ratifisert av Norge 8.01.1991.

¹⁹⁰ Barnevernloven § 4-15, ikrafttredelse 01.01.1993.

En kvinne i midten av 20-årene forteller om da hun var i møte med NAV for å høre om det var en mulighet for om de kunne dekke barnehageutgifter mens hun tok utdanning.

Jaja, får hjertet i halsen. Jeg begynte nesten å gråte når vi prata med NAV. De skulle høre om inntekta mi, og jeg har jo ingen inntekt. Og så skulle de høre om inntekta til mannen min, og han har jo ingen inntekt han heller. Og da fikk jeg panikk. Tenk om de tar ungene. Det var det første som slo meg ... Og de begynte å gå gjennom ting, og ... svetten rant og jeg kjente bare at ... [...] Jeg fikk sånn panikkattakk, og tenkte at nå tar de ungene. Første som slo meg.

Hadde du tenkt på det på forhånd?

Ja, jeg har gått og tenkt på det, men jeg må jo få hjelp på et eller annet vis, vi må få det til å gå rundt, liksom. Nesten 7000 i barnehagen, vi må jo få hjelp til det. Og så er det 8000 i leie på huset. Så jeg fikk panikk. Etter det har jeg ikke pratet med dem.

En annen ting som går igjen hos flere informanter, er en følelse av at de blir mistenkeliggjort i møter med NAV fordi de er tater/romanifolk. En mann i slutten av 30-årene forteller om prosessen for å bli uføretrygdet:

Den har egentlig vært litt av et mareritt. Når jeg ble så dårlig, så begynte jeg å si til legen min at du må gi meg sjukepengen, så måtte jeg selvfølgelig gjennom NAV, for der må man jo gjennom i mange situasjoner. Og det har vært en litt vanskelig prosess, for når man tilhører den folkegruppen som jeg tilhører, så blir man automatisk mistrodd, når man vet at du tilhører den. Og så heldig som jeg er, så kom jeg selvfølgelig fra stor, kjent slekt. Så akkurat som katter og hunder på gatehjørnet, så vet de hvem vi er for noen. Min familie har aldri prøvd å skjule seg heller, da. Vi har aldri sett hensikten med det. Og dermed vært mistenkeliggjort, og vært etterforsket for bidragsfusk og fader vet jeg, alt mulig rart. De sier det er rutinemessig, men vi skjønner jo at en hel familie på ti personer blir etterforsket for NAV-bedrageri. Vi hører aldri om at alle andre familiemedlemmer i andre familier..., vi hører kanskje om enkeltmennesker, men aldri alle voksne mennesker i en søskenflokk og mor og far blir etterforsket for sånne ting.

En mann i slutten av 20-årene forteller om lignende opplevelser og en følelse av at tater/romanifolk blir mistrodd når de er syke:

Men igjen så er det at man blir veldig mistenkeliggjort, når man kommer til for eksempel lege eller til NAV, eller en eller annen spesialist, hvor jeg har hørt selv, i forbindelse med meg selv, og andre også, som har fortalt til meg, at de ofte da blir stemplet som svindlere av staten. At de tror på en måte ikke at det er reelle helseproblemer, de tror det er mer kulturelt betinget, at man ønsker seg trygd for å leve på staten. Og det handler jo ikke om det mennesket som sitter der, det handler om at man tilhører en folkegruppe.

En annen mann i slutten av 20-årene forteller at han må møte opp personlig med meldekort hver fjortende dag i stedet for å sende det digitalt eller i posten. Han knytter dette til at han er tater/romanifolk:

Jeg får arbeidsavklaringspenger fra NAV. Og det er jo et slit, for det holder ikke at jeg fyller ut et vanlig meldekort på nett, sånn som andre gjør. Jeg må møte opp på NAV – de skal se at jeg er i landet. For de tror ikke at jeg er i landet. Når jeg er romanifolk, mener de at jeg reiser veldig mye utenlands.

Noen har også fortalt om lignende opplevelser i møte med andre offentlige myndigheter. For eksempel forteller en kvinne i begynnelsen av 50-årene om opplevelser med domstol og politiet:

En dommer sa til meg da jeg ble skilt og vitnet om at mannen min hadde slått meg: «Er ikke dere vant til sånt» Det var cirka 20 år siden. Og da jeg anmeldte min andre mann for vold, så sa politiet til meg: «Det får dere ordne opp i sjøl». Det var cirka 7 år siden.

En kvinne i begynnelsen av 40-årene forteller også om hvordan hun opplevde kulturelt betingede fordommer i et møte med NAV, og hvordan legen hennes hadde avbrutt møtet fordi hun reagerte på NAVs behandling av kvinnen:

Jeg måtte jobbe med NAV i mange år, veldig mye og veldig hardt. Kollapsa på jobben og ble hentet i ambulans. Ble sykemeldt. Og legen min ble med meg, og det er bra at hun ble med meg på det møtet med NAV der de skulle finne ut hva jeg skulle gjøre. Da satt de i et møte med

flere personer [...], dette er jo mange år siden. Og så sier hun ene saksbehandleren: «Hva har du tenkt å gjøre etter det året? Hva har du tenkt å gjøre [...]». Det var legen som hadde foreslått [å sykemelde meg]. «Ja, jeg har jo tenkt til å komme meg tilbake i jobb, da.» «Men dere vil vel ikke helst jobbe, dere damene vel. Dere vil jo bare være hjemme og lage mat til mannen deres og ...» «Hva mener du med 'dere'», sa jeg. «Du vet hva jeg mener, 'dere'. Dere vil jo helst ikke jobbe, dere. Det er vel der det ligger.» Så legen [...], legen bare blekna. Så sa hun: «Du [navn], kan du være så snill å gå ut litt. [...] Dette skal jeg ta meg av». Så jeg gikk ut og gråt, jeg da. Og etter det fikk jeg ny saksbehandler. [...] Ja, og hadde jeg vært alene ... Men legen slo ned på det med en gang, for å sette dem på plass.

En mann i 60-årene forteller at han er uføretrygdet fordi han ikke fikk seg jobb:

Nå er jeg uføretrygdet, og jeg kunne godt ha jobba. Så jeg synes godt at Frp kunne sagt til meg at «du er for frisk til å gå sånn.» «OK», ville jeg si da, «men da må dere skaffe meg en jobb. For jeg prøvde med det i 15 år. Hvis dere skaffer meg en jobb, så er det greit, da jobber jeg gjerne i NAV. Da kan jeg være kontaktperson til forskjellige bedrifter.» Det har ingen i NAV gidde å gjøre.

Noen informanter setter eksplisitt sine egne opplevelser inn i en lengre historisk kontekst, og opp mot ting de har opplevd eller hørt om at det tidligere hadde vært mye enklere for tater/romanifolk å bli trygdet. En mann i slutten av 20-årene fortalte dette om historien, samfunnsutviklingen og hvordan dette påvirker tater/romanifolk i deres møter med det offentlige:

Mange forteller at de har sagt til legen sin at de er reisende, for de mener at det er en fordel. At det hjelper dem i veien videre for eventuelt å få trygd, for at enkelte leger, de kjenner jo litt til historien, i hvert fall hvis de har vært lege en stund. Og sånn type til slutten av 80-tallet, og begynnelsen av 90-tallet også kanskje, så var det veldig enkelt å få trygd hvis du var reisende. For da var det på en måte en sånn ødelagt folkegruppe bare, som ikke samfunnet hadde bruk for. Så da var det veldig enkelt, du kunne bare gå inn på et legekontor, også fikk du et brev om at du var ikke arbeidsdyktig, og

da gikk du til trygdekontoret, og så fikk du trygd. [...]

Ja. Men nå er det jo verre, nå er det slik at alle skal være nyttige samfunnsborgere, og det spiller ingen rolle hva du er for noe. Og da har reisende på en måte falt litt ut av systemet, fordi man har glemt historien. Og hvis man i tillegg kommer fra en familie hvor kanskje mor og far aldri har jobbet, og heller ikke fått noe utdanning selv, så blir man ... Man føler seg kanskje ikke nyttig, og man har aldri tenkt at man skal ut i samfunnet og være nyttig for noen heller. I hvert fall sånn jeg opplever det, så er folk litt sånn. Men hvis de tar skrittet ut og tenker at de burde ha trygd, så mener jeg at de burde ha fått det. Det er kanskje litt dumt å si – men det er sånn generelt at folkegruppa er veldig ødelagt, av den politikken som har blitt ført. Jeg har ikke møtt ett menneske hvor jeg har kunnet sagt «det er virkelig en ressurs for samfunnet vårt.» Det har aldri skjedd, tror jeg, fordi det er så mye plager og traumer, og folk orker ikke å stå opp om morgenen, de orker ikke å legge seg, fordi de er redd for mørket. Eller de kan ikke reise på den campingen, for der ligger den familien som for 100 år siden, så skulle de ta livet av oldefaren. Så man føler seg ikke trygg noe sted, og det er kanskje litt av problemet til mange. Man føler seg litt utafør, og føler seg verken trygg på reisende eller nordmenn generelt. Man føler at noen er ute etter seg hele tiden. Men det er også de som ikke vil fortelle til legen eller NAV at de er reisende, fordi de føler at det er litt skambelagt. Mange mener at det kan være negativt, hvis de forteller det. Men gjerne, de som ikke forteller noe til legen, de forteller jo ikke så mye generelt, da. De er litt lukka.

Det er flere, i likhet med mannen som er sitert ovenfor, som peker på det som en utfordring at representanter i det offentlige ikke er kjent med tater/romanifolkets historie og assimilasjonspolitikken som ble ført overfor gruppa. En mann i slutten av 30-årene opplevde også prosessen for å bli uføretrygdet som tung:

Var det en lang prosess fram til det, eller?

Ja, veldig lang. Jeg skjønner at når du har en ung person som kommer og har problemer, så klart du vil føre den i jobb. Problemet er at du har litt sosial angst, og så er du redd for å bli registrert, du er redd for å bli avslørt. Alt blir som en ball som du prøver å gjemme ... gjemme deg bort. Og da dem vil presse deg inn

i vanlige arbeidssituasjoner, så klarer ikke vi det, ikke sant? Og det skjønte jo ikke NAV, eller arbeidskontoret den gangen, da. Så jeg skrev jo et brev til trygdesjefen til slutt og prøvde å forklare situasjonen. Og da ble det orden. Han skjønte det. [...] Saksbehandler skjønte det ikke. De sa at jeg stod og jugde, og jeg var bare en ... uoffisielt så var jeg en ... hun brukte ikke ordet parasitt, men hun sa at «dere er et problem for samfunnet».

Samtidig som noen forteller at de har møtt manglende forståelse for historien de har, enten personlig eller som del av gruppen tater/romanifolk, forteller en mann i slutten av 20-årene at han opplevde at NAV og behandlere i helsetjenesten trakk inn kulturbakgrunnen hans i behandlingen av saken hans. Han opplevde det som om det offentlige prøvde å minimere hans opplevelser med omsorgssvikt i barndommen fordi det var «del av hans kultur»:

Så da jeg fortalte at faren min brukte å slå meg mye, så var det på grunn av kultur. Og da skulle jeg med en annen kultur tåle det å bli slått. [...] Nei, for etniske nordmenn er det ikke vanlig å slå barna sine. Men det var jo faktisk et veldig stort problem, inntil 80-tallet eller noe sånt. Så da måtte man jo innføre en lov at det ikke er lov å slå barn i Norge. Så det er jo ikke sånn at enkelte skal tåle, og andre ikke skal tåle.

Mannen forteller også at i forbindelse med et møte der saken hans skulle vurderes hadde de innkalt en annen person med tater-/romanibakgrunn som kulturspesialist for å orientere om folkegruppen, uten at han var blitt informert om dette på forhånd.

Selv om kontakten med NAV blir beskrevet som problematisk av svært mange, er det viktig å understreke at ikke alle deler denne oppfatningen. Noen forteller også om gode opplevelser i sine møter med NAV. Noen ganger kobles de gode erfaringene til at personene har en god tillitsrelasjon til sin fastlege, og at legen også har vært involvert i kontakten med NAV. En mann i 40-årene, som på grunn av en medfødt sykdomstilstand hadde hatt mye kontakt med helsevesen og sosialtjeneste gjennom hele livet, svarte følgende da han ble spurt om hvordan kontakten med NAV var:

Det har vært veldig greit. Det har vært kjempefint. De har møtt opp på alle møter, og snakka med legen min. Legen som jeg har hatt i

mange, mange år. Alt gikk helt greit. Jeg har fått den hjelpa, ja, mer enn det jeg kunne drømt om, for å si det sånn.

Og kontakt med helsevesenet, hvordan har den vært? Du sa at legen var bra?

Ja, du tenker på lege, på fastlege og sjukehus og sånn? Jo, det har vært helt greit, det. Jeg har fått hjelp når jeg trenger det, jeg. Og har jeg lurt på noe, så har jeg fått svar.

Selv om noen, som denne mannen, beskrev relasjonen til NAV og helsevesenet som god, har vi i overveiende grad fått beskrivelser av relasjoner preget av mistillit og mistenksomhet. Under vil vi diskutere dette nærmere.

7.4 Oppsummerende diskusjon

7.4.1 Opplevelser av forskjellsbehandling og behov for anerkjennelse

Flere tater/romanifolk vi har snakket med, er opptatt av at offentlige myndigheter *vet* at de er tater/romanifolk, uten at de forstår hvordan de har denne kunnskapen. En mann i slutten av 30-årene forteller følgende:

Jeg ble tidlig uføretrygda, ung ufør. Da stod det i personopplysningene at jeg var omstreifer-slekt, taterslekt fra [sted]. Jeg hadde ikke sagt det. Og når jeg snakket med saksbehandleren, var det liksom sånn «dere folk». Hun var veldig klar over hvem jeg var. Jeg hadde ikke sagt noe, som sagt. Hun var ikke negativ, altså. Det var bare det at hun visste veldig godt hva jeg var. Jeg tenkte ikke noe over det da, men i ettertid, i voksen alder, så tenkte jeg at de må jo ha et eller annet som kan fortelle det da. Hvorfor vet ikke jeg.

Enkelte tater/romanifolk vi har snakket med har vært opptatt av at dagens barnevern er en videreføring av Misjonen, og at dagens politikk også har assimilasjon av taterne/romanifolket som mål, selv om ingen sier det høyt. Noen hevder at det fremdeles finnes registre eller lister over hvem som er tater/romanifolk, som blir brukt av offentlige myndigheter. «De vet det, på en eller annen mystisk måte. Det er nok at det er en på sykehuset som ser at det er meg, liksom.» (Mann i begynnelsen av 50-årene, om sin opplevelse av å bli mistrodd fordi han var tater/romani, i forbindelse med at han var syk og måtte bli ufør). En ansatt på et NAV-kontor fortalte at de hadde hatt et *omstreiferregister* i kommunen fra gammelt av.

Dette dukket opp da man etablerte NAV og slo sammen sosialtjenesten og trygde- og arbeidskontoret i 2007–2008. Det var ingen oppføringer i nyere tid, de stammet fra 1940-, 1950- og 1960-tallet. Man varslet arkivansvarlig i kommunen, og registeret ble innlevert.

Flere forteller om opplevelser av å bli behandlet annerledes enn andre nordmenn av offentlige myndigheter fordi de er tatere/romanifolk, som denne kvinnen i begynnelsen av 50-årene:

Jeg fikk ikke lån fordi jeg var den jeg var – det er seks år siden. Jeg søkte om lånet for å kjøpe leilighet – det var et etableringslån i kommunene (som enslig forsørger). Jeg fikk høre fra kommunen at det ikke var vits for meg å søke for jeg kom ikke til å få. [...] Det var ikke noen begrunnelse. Jeg kontaktet advokat som mente dette var diskriminering. Advokatene kontaktet kommunen og sa dette. Dagen etterpå fikk jeg vite at jeg hadde fått lånet.

En mann i slutten av 20-årene sier følgende:

Det er ikke moro å gå på NAV. De vet hvem du er, de vet at du er tater. Man får ikke det man har krav på. Vi blir beskyldt for å lure systemet. Vi får ikke minimumsbeløp engang [satser for sosialhjelp] – de sier at det bare er retningslinjer.

Samtidig som flere forteller om at de opplever møtene med offentlige instanser som forskjellsbehandling, er det også noen som etterlyser en større forståelse blant offentlig ansatte for de erfaringer og den forhistorien de sitter med, både individuelt og som gruppe. Noen forteller at de opplever at deres erfaringer, for eksempel med overgrep og omsorgssvikt på barnevernsinstitusjoner, blir mistrodd, og at de synes det er rart at staten på den ene siden har gitt dem erstatning for dette (gjennom rettferdsvederlagsordningen for tidligere barnevernsbarn) samtidig som disse erfaringene ikke blir hørt i deres kontakt med kommunale hjelpeinstanser. Ellen Marie Marvik framhever også dette i sin rapport fra 1991:

I kontakten med hjelpeapparatet var det forbausende å oppleve hvor uforstående enkelte sosialarbeidere og andre syntes å forholde seg til de betingelser mennesker tidligere var gitt. 13 års opphold på barnehjem, mange års opphold ved Svanviken attføringskoloni, underskriftskampanjer ved bosetting av familier, inngår ikke rent sjeldent i livsløp til personer av

omstreiferslekt, og er blant forholdene som ikke kan neglisjeres eller framsettes som irrelevant. En sosialkurator formulerte dette slik: «Jeg er bekymret for hvordan de vil bli behandlet når journaler er fjernarkivert og de som kjenner familiene og forholdene er sluttet.»¹⁹¹

Vi ser her at det oppstår et dilemma i tatere/romanifolks møter med representanter for det offentlige: På den ene siden uttrykkes et ønske om å bli behandlet som et individ og ikke som del av en gruppe. På den andre siden uttrykkes det som et behov at ansatte i det offentlige, for å forstå det enkelte individs situasjon, også må ha noe kjennskap til gruppens historie og kultur. På et spørsmål fra oss om NAV burde ha mer kunnskap om tatere/romanifolks historie og kultur, svarte en informant, en mann i slutten av 30-årene, at:

Nei. Jeg vet ikke, det kan jo slå litt begge veier, da. Synes jeg kanskje. Men greia er jo det at man må på en måte forstå at historien har ført til noe, med et helt folk. Så man har jo vært veldig undertrykket, hvis man kan si det. [...] Jeg tenker at hvis en skal ha en formidling av historien til NAV, så trenger ikke de å kjenne til «oi, så flott og fin kulturen er, og så fine sanger man har» og sånn. Men de trenger å forstå den biten som er traumatiserende for den gruppa. At de forstår hva man har blitt utsatt for og at det har satt dype spor. Og det er ikke nødvendigvis at jeg har opplevd å bli tatt av Misjonen, men mora mi har blitt det, og derfor har hun kjempetraumer og har påført det til meg. Det var bare et eksempel da. Og det er nesten like traumatiserende for barnet som for mora, det vil jeg påstå. Hvis man lever med en mor med frykt og angst, så vil det påvirke barnet også på en eller annen måte.

Dette er ikke noe særegent for NAVs relasjon til tatere/romanifolk, det handler om kulturforståelse i praksis: For å kunne møte individer der de er, så må man ha kjennskap til den historiske og kulturelle konteksten. Dette er en kompleks situasjon, og faren for å bli misforstått og «trække feil» er stor. Å komme med referanser til kultur og bakgrunn vil av noen tatere/romanifolk oppleves som negativ forskjellsbehandling og diskriminering, mens andre personer vil oppleve seg mer sett og forstått. Det finnes ikke én løsning som kan brukes på alle. Men det er viktig at offentlig ansatte er bevisste på denne problemstillingen.

¹⁹¹ Marvik 1991, s. 117–118.

7.4.1.1 Likeverdige offentlige tjenester

Det er et grunnleggende mål og prinsipp den norske staten at alle innbyggere skal ha *likeverdig* tilgang til offentlige tjenester. Dette innebærer at alle innbyggere skal ha lik tilgang til gode offentlige tjenester og institusjoner, at kvaliteten på tjenestene skal være lik for alle og at sluttresultatet skal være like godt for alle.¹⁹² For å oppnå et like godt sluttresultat for alle, må brukere behandles individuelt innenfor et universelt utformet tilbud.

En undersøkelse om likeverdig tjenestetilbud i NAV for personer med innvandrerbakgrunn utført av Fafo i 2011 konkluderer med at det er langt igjen til likeverdige tjenester.¹⁹³ En annen Fafo-undersøkelse fra samme år viser at brukere med ikke-vestlig bakgrunn får et smalere tjenestetilbud og dårligere kvalitet på kurs, praksisplasser og oppfølging enn majoritetsnordmenn. Studien konkluderer med at NAV fremdeles har langt igjen for å utforme et likeverdig tjenestetilbud.¹⁹⁴

Flere studier indikerer at etniske minoriteter trenger mer tid, bedre tilgjengelighet og en mer utforskende og sensitiv kommunikasjonsstrategi fra saksbehandlers side for å få likeverdige offentlige tjenester enn det majoritetsklienter trenger. Samtidig er det grunn til å tro at etniske minoriteter faktisk får mindre av dette.¹⁹⁵

Historien ovenfor om moren som ble redd for at barnet skulle tas fra henne da hun mottok innkalling til et møte på skolen, kan illustrere behovet for mer, i stedet for mindre, informasjon. Kvinnens frykt ble forsterket da hun kom inn på møtet fordi hun tolket rektor og de andres tilstedeværelse som et varsel om at dette var veldig alvorlig:

Men den dagen, da ble jeg i hvert fall redd. For da satt rektor der og PPT-tjenesten. De forklarte meg ikke engang hva PPT sto for.

Behovet for informasjon er, i dette tilfellet, spesielt knyttet til (den ubegrunnede) frykten for omsorgsovertakelse. Ettersom mange tater/romanifolk har en sterk skepsis og/eller mistillit

til myndighetene, vil god informasjon være viktig i alle møter med offentlige instanser. Selv om dette møtet viste seg å skulle handle om barnets utvikling og hva PPT-tjenesten kunne bidra med, fikk hun ikke forklart hva PPT er.¹⁹⁶ Det er viktig at offentlige saksbehandlere er bevisste på viktigheten av å gi god informasjon og at kunnskapen om samfunnet og samfunnsinstitusjoner kan variere veldig. Svært mange offentlige tjenester er bygget på en modell som innebærer en god dialog med brukerne. Dette gjelder i stor grad tjenester som involverer barn – fra barnehage og skole til barnevern, PPT-tjeneste, helsetjenester m.m. Da er det viktig at saksbehandlere og andre ansatte er bevisste på hva som kan være hindringer for å få til god kommunikasjon.

I St.meld. nr. 15 (2000–2001) om nasjonale minoriteter vises det til at senter mot etnisk diskriminering har gjennomført en undersøkelse som tyder på at mange kommuner har liten kjennskap til nasjonale minoriteter og at det er behov for mer informasjon.¹⁹⁷

Vi har ikke gjort noen stor undersøkelse av offentlig ansattes forhold til tater/romanifolks bakgrunn, men våre intervjuer med noen ansatte viser at de ofte er opptatt av at de behandler folk likt, uavhengig av bakgrunn. Ved et av barnevernkontorene viste den ansatte til at i denne kommunen hadde man kunnskap om de historiske overgrepene mot tater/romanifolk, men at det ikke blir et eksplisitt tema fra barnevernets side i møte med familier med tater-/romanibakgrunn. Samtidig var erfaringen at tater/romanifolk selv kunne være opptatt av bakgrunnen sin:

Jeg tenker kanskje at de er mer opptatt av det, og naturligvis, for de har opplevd mer ... mye mer negativt med det som ikke jeg kan sette meg inn i eller dømme noe over. Men at det må i hvert fall ikke bli sånn at de skal bruke det som en slags unnskyldning, da. For det er kanskje det vi føler er mest utfordrende, at det ... Vi hadde gjort de valgene og sagt det vi hadde sagt, uansett hvilken familie det gjelder. Mens de føler at det er fordi de er tater. At det blir andre veien, da. Det tror nesten jeg, at det jeg tenker på som viktigst. For nå er det jo liksom mye mer opplyst, og [...] det er på en måte kjent da, at de har hatt dårlig behandling.

¹⁹² NOU 2011: 14, *Bedre integrering — Mål, strategier, tiltak*, 2011.

¹⁹³ Djuve, Anne Britt og Kristian Rose Tronstad, *Innvandrere i praksis. Om likeverdig praksistilbud i NAV*, Oslo: Fafo, 2011.

¹⁹⁴ Djuve, Anne Britt, Miriam Latif Sandbæk og Henriette Lunde, *Likeverdige tjenester? Storbyenes tjenestetilbud til en etnisk mangfoldig befolkning*, Oslo: Fafo, 2011.

¹⁹⁵ Fylkesnes, Marte Knag og Marit Netland, «God praksis i møte med etniske minoritetsfamilier i barnevernet: saksbehandlers og foreldres erfaringer», i *Norges barnevern*, nr. 4, Vol. 89, 2012: 220–235, s. 222.

¹⁹⁶ PPT står for Pedagogisk-psykologisk tjeneste. Det er en kommunal eller fylkeskommunal rådgivende tjeneste som er en sakkyndig instans i spørsmål om barn, ungdom og voksnes opplærings situasjon og behov for spesialundervisning.

¹⁹⁷ St.meld. 15 (2000–2001).

En annen ansatt i barnevernet fortalte også at barnevernet følger samme fremgangsmåte uavhengig av barnets etnisitet:

Ja, og vi jobber jo mer og mer med etniske minoriteter av alle slag, og det er jo noe av det som er grunnleggende i hvordan vi tenker at man skal få trygge barn. Og det er jo det vi ser på, ikke hvor du kommer fra eller hvilken familie du er i.

Selv om det ikke fins noen egen forskning på møter mellom tatere/romanifolk og barnevernsmyndigheter, finnes det forskning som omhandler andre etniske minoriteters møter med barnevernet og anbefalinger til saksbehandlere angående hvordan de kan møte etniske minoriteter. I en masteroppgave fra 2014 ser Malin Persson på barnevernsarbeideres forståelse, vurderinger og handlinger i arbeid med norske romer. Persson finner at barnevernsarbeiderne ser ut til å forstå romer delvis med utgangspunkt i en kulturell forklaringsramme bygget på stereotyper, og at sosiale problemer i større grad knyttes til påståtte indre forhold ved romgruppen enn til strukturelle forhold som fattigdom og klasse. En implikasjon av denne forståelsen er en oppfatning av at man kan oppnå gode liv dersom deler av det som forstås som «romsk levemåte» tilpasses en majoritetsnormativ levemåte. Samtidig uttrykker barnevernsarbeiderne også, på teoretisk nivå, en oppfatning av at romer ikke skal assimileres.¹⁹⁸

Tatere/romanifolk har en spesiell historie i Norge, innbefattet assimilering og overgrep, som påvirker deres møter med barnevernet. Et annet trekk som skiller tatere/romanifolk fra en del andre etniske minoriteter i Norge, er at tatere/romanifolk kan være en «usynlig» minoritet. Vi har snakket med noen ansatte på skoler og offentlige kontorer (barnevern og NAV) som har uttrykt at de ikke ser på folk som «tatere» dersom de tilhører familier som oppleves som godt integrerte i lokalsamfunnet. Det samme finner Ellen Marie Marvik i sine intervjuer med ansatte på et utvalg sosialkontorer i 1991. Ved noen av kontorene oppgis det at de har utelukket flere familier fra sine vurderinger om *omstreiferfamilier* fordi de framstår som «integrert»:

Her er det også andre familier, men de er i dag helt integrert, så vi holder dem utenom dette.

Vi vet at der er flere personer av omstreiferslekt her, men vi vil ikke definere dem som det.¹⁹⁹

Likevel kan noen av anbefalingene til saksbehandlere om hvordan de skal møte etniske minoriteter også være gjeldende for deres møter med tatere/romanifolk.

Barnevernsansatte må være bevisste angående hvordan de forholder seg til familiers kulturbakgrunn. Det kan være problematisk både å ignorere kulturforskjeller og å være altfor opptatt av dem. Et for stort fokus på kultur kan føre til at man mister andre viktige ting av syne, som individualitet, kjønn, sosioøkonomiske forhold og diskriminering. Samtidig kan det å ignorere kulturforskjeller føre til at man ikke oppdager sentrale forhold ved familiens etniske bakgrunn som påvirker barns behov, oppdragelse og omsorg.²⁰⁰

I en studie av god praksis i møter mellom etniske minoritetsforeldre og barnevernet påpekte man tre elementer ved saksbehandlernes fremgangsmåter som var viktige for at samarbeidet ble opplevd som godt av både foreldre og saksbehandlere: De tok foreldrenes ønsker og behov på alvor, de var tilgjengelig, og de ga informasjon på en forståelig og åpen måte (se illustrasjon under for hva dette kan bety i praksis).²⁰¹ Kulturelle forskjeller i syn på barns behov, oppdragelse og omsorg var et tema, men ble ikke sett på som problematisk i de gode samarbeidsrelasjonene. Studien viser at saksbehandlers fremgangsmåter har betydning for hvorvidt kulturforskjeller blir et hinder i samarbeidet mellom offentlige tjenesteytere og etniske minoriteter.

7.4.2 Mistillit og utenforskap

Som vi har sett ovenfor, beskriver mange tatere/romanifolk en relasjon til offentlige instanser som er preget av mistillit og mistenksomhet. I 2014 publiserte Fafo studien *Når aktivering blir ydmykelse*, om møtet mellom somaliske innvandrere og NAV.²⁰² Studien beskriver forholdet mellom NAV-ansatte og somaliske brukere som en *selvforsterkende ond sirkel*. NAVs aktiveringspolitikk er ikke

¹⁹⁸ Persson, Malin Jørgine, *Rom for forskjell? Barnevernarbeideres forståelser, vurderinger og handlinger i arbeid med norske romer*, Masteroppgave i sosialt arbeid, Høgskolen i Oslo og Akershus, 2014, s. I.

¹⁹⁹ Sitater gjengitt i Marvik 1991, s. 27.

²⁰⁰ Fylkesnes og Netland 2012, s. 221.

²⁰¹ Fylkesnes og Netland 2012.

²⁰² Friberg, John Horgen, og Olav Elgvin, *Når aktivering blir ydmykelse: En studie av møtet mellom somaliske innvandrere og NAV*, Oslo: Fafo, 2014.

tilpasset de spesielle behovene mange somaliske innvandrere har. Dette fører til at mange somalier blir motløse og opplever NAV-tiltakene som ydmykende, mens NAV-ansatte blir frustrerte over det de opplever som *vanskelige brukere*. Disse reaksjonene forsterker hverandre og bryter ned tilliten i relasjonen mellom dem. Forskerne skriver at det er grunn til å tro at dette også har negative konsekvenser for somaliske innvandre- res forhold til offentlige institusjoner generelt, og for deres muligheter til aktiv samfunnsdeltakelse.

En annen studie som kan hjelpe oss å belyse en slik relasjon preget av mistillit, er en artikkel som Christian Poppe ved Statens institutt for forbruksforskning (SIFO) skrev på oppdrag for et offentlig utvalg som skulle utrede offentlig innkreving.²⁰³ Artikkelen *Betalingsproblemer i et sosialt perspektiv* viser blant annet til den mistillit som oppstår mellom personer med dyp gjeld og deres kreditorer, blant annet fordi personer i gjeld oppfatter at kreditorene møter dem med negative holdninger, og det dermed er vanskelig for dem å beholde verdigheten i møtet.²⁰⁴ Også det offentlige blir fort satt i samme bås som kreditorene, og gjøres dermed til gjenstand for samme mistillit. I følge Poppe skyldes dette delvis at offentlige instanser opptrer som kreditorer, men det henger også sammen med behandlingen personer opplever når de trenger velferdstjenester i en akutt økonomisk situasjon.

Det er klart at når man stiller på sosialkontoret med et akutt behov for penger til mat, og isteden opplever at det ikke bare er svært vanskelig og ubehagelig å få nødhjelp, men også at det trekker ut i ukevis og kanskje til slutt viser seg å være umulig, så mister man tilliten til det sosiale hjelpesystemet. Dette er jo også av mange oppfattet som selve hjørnesteinen i den norske velferdsstaten. Da blir veien fra mistillit til kreditorene via sosialkontorene til hele samfunns- systemet kort. [...]

Mistillit til samfunnssystemet medfører et sterkt ubehag. Innarbeidede, rutiniserte handlingsmønstre kan ikke opprettholdes siden man ikke lenger har tillit til systemenes funksjoner. Man kan ikke ta omgivelsene for gitt. Isteden blir man grunnleggende mistenksom, og tar alt i verste mening – for sikkerhets skyld.

Man føler hele tiden et sterkt behov for å beskytte seg, og det går derfor med mye tid og krefter til å rydde et materielt og sosialt rom hvor man kan føle seg noenlunde trygg.²⁰⁵

Poppes artikkel er basert på intervjuer med personer med gjeld. Som vi beskriver andre steder (kapittel 6), er gjeld også et problem for noen tater /romanifolk. Men vi vil hevde at Poppes beskrivelse av en slik utvidet mistillit, som ender opp med å bli en mistillit til *samfunnssystemet*, kan være beskrivende for den mistillit mange tater/ romanifolk uttrykker. I noen av intervjuene vi gjorde, ble ulike aktører blandet sammen i fortellingen. For eksempel kunne en konflikt med skolen om fravær bli gjenfortalt som en konflikt med barnevernet, selv om barnevernet i den konkrete saken etter alt å dømme ikke hadde vært involvert. Noen tater/romanifolk uttrykker en sterk mistillit til «øvrigheta», som da brukes som en samlebetegnelse på personer som representerer det offentlige på lokalt eller nasjonalt plan. Dermed er ikke alltid skillet mellom lege, lærer, NAV-ansatt, barnevernsansatt, folkevalgt kommunepolitiker, kommunebyråkrat, statsråd, stortingspoli- tiker (eller forsker) så viktig.

7.5 Oppsummering og vurderinger

I dette kapittelet har vi sett nærmere på hvordan noen tater/romanifolks møter med representanter for det offentlige blir preget av mistillit og en følelse av å bli forskjellsbehandlet *fordi* man er tater/romani. For noen tater/romanifolk blir nåtidige møter med det offentlige sterkt preget av historien og forestillinger om historien. Samtidig kan det se ut til at representanter for offentlige myndigheter i liten grad er klar over at relasjonen mellom tater/romanifolk og myndighetene kan være vanskelig av historiske grunner.

I Helsingforskomiteens rapport fra 2009 påpekes det at:

En viktig utfordring for sentrale myndigheter er å sikre at de prinsipper som er slått fast i de offentlige dokumentene blir virkeliggjort i hele spekteret av offentlige kontorer og tilbud, i barnehager, skoler, NAV-kontorer, BUF-etater og så videre.²⁰⁶

Våre funn tyder også på at tater/romanifolks tilgang til likeverdige offentlige tjenester er svekket

²⁰³ NOU 2007: 12, *Offentlig innkreving*, 2007.

²⁰⁴ Poppe, Christian, *Betalingsproblemer i et sosialt perspektiv*, Statens institutt for forbruksforskning, Oppdragsrapportnr. 10 – 2006, Oslo: Statens institutt for forbruksforskning, 2006.

²⁰⁵ Ibid., s. 235.

²⁰⁶ Helsingforskomiteen 2009, s. 6.

på grunn av mistilliten de har til offentlige myndigheter, og den tilsynelatende mangelen på forståelse for tater/romanifolks spesielle historiske situasjon hos mange offentlige instanser.

I den tidligere nevnte rapporten om foreldreskap i en migrasjonskontekst som er nevnt ovenfor, er et av funnene at noe av foreldrenes frykt for og skepsis til barnevern, politi og lignende forsvinner når foreldrene får mer kjennskap til disse instansene.²⁰⁷ Med bakgrunn i blant annet dette mener vi at myndighetene må anstrenge seg for å finne gode møte- og samarbeidsarenaer for tater/romanifolk og offentlige instanser som kan føre til gjensidig kunnskapsheving og økt forståelse.

Noen av utfordringene vi har beskrevet i dette kapitlet, har likheter med utfordringer som andre etniske minoriteter i Norge opplever i sine møter med offentlige instanser. I John Horgen Friberg og Olav Elgvins rapport om møter mellom somaliske innvandrere og NAV pekes det på noen forslag som kan lette noen av problemene innenfor dagens system, blant annet å øke fokuseringen på flerkulturell dialog og kommunikasjon i opplæringen av NAV-ansatte.²⁰⁸ Våre funn peker også i denne retningen. Den flerkulturelle kompetansen bør heves ikke kun innenfor NAV, men også innenfor andre offentlige tjenester. Det er viktig at man her ikke kun forholder seg til innvandrede minoriteter, men også nasjonale minoriteter generelt og tater/romanifolk og deres historiske situasjon spesielt.

8 Utfordringer med opphold på campingplasser

8.1 Innledning

I dette kapitlet vil vi beskrive og drøfte utfordringer som kan oppstå når tater/romanifolk besøker campingplasser. Kapitlet diskuterer en spesifikk arena: campingplassen, men omhandler et tema: opplevelser med diskriminering – som favner videre enn kun denne arenaen. Diskusjonen vil derfor ha et bredere nedslagsfelt.

«Å reise» trekkes ofte frem som en viktig del av tateres/romanifolks kultur. Noen reiser i store deler av sommerhalvåret. Flere forteller at de tidligere reiste med telt til større åpne plasser hvor flere tater/romanifolk samlet seg, mens de i dag reiser til campingplasser der de kan møte slekt og

venner fra andre steder i landet. Ikke alle ønsker eller har anledning til å reise i lengre perioder, men noen besøker en campingplass i nærområdet dersom slekt og venner kommer dit. Noen av informantene forteller at de arbeider i nærområdet mens de bor på campingplassen, og flere forteller at de reiser mange i følge. Denne måten å reise på skiller ofte tater/romanifolk fra andre av campingplassens gjester, ifølge en del tater/romanifolk og campingplassseier vi har intervjuet.

Tater/romanifolk har ved flere anledninger og over lang tid tatt opp utfordringer en del av dem møter på campingplasser. De har fortalt at de utsettes for diskriminerende holdninger og praksis på campingplasser ved at de ikke kommer inn, blir kastet ut, beskyldes for ting de ikke har gjort og at politiet tar parti med campingplassseieren når situasjoner oppstår. Diskriminering på campingplasser ble tidlig fremhevet som et viktig tema overfor Tater-/romaniutvalget av utvalgets ressursgruppe.

Behandlingen av tater/romanifolk på campingplasser har vært et tema i flere tiår. I 1971 ble det stilt spørsmål i spørretimen på Stortinget om NAFs reglement for campingplasser kunne være diskriminerende overfor «omstreifere og sigøynere».²⁰⁹ Reglementet krevde at campinggjester oppga fast hjemstedsadresse og legitimasjon for å få adgang til campingplassen.²¹⁰ Utfordringer med diskriminering av tater/romanifolk på campingplasser i Norge er videre blitt tatt opp av Europarådets ministerkomité og FN's rasediskrimineringskomité, som også har kommet med anbefalinger til oppfølging. Diskriminering på campingplasser og politiets rolle i den sammenheng er også blitt trukket frem som et problemområde av Den norske Helsingforskomité.²¹¹ I tillegg har det vært flere saker i media som har belyst problematikken med diskriminering av tater/romanifolk på campingplasser.²¹²

Til tross for at temaet langt fra er nytt, er forskning på diskriminering overfor nasjonale minoriteter nesten fraværende i norsk sammenheng.²¹³

²⁰⁹ Den 24. februar i 1971 stilte stortingsrepresentant Arne Kjølland fra Arbeiderpartiet spørsmål til samferdselsstatsråd Håkon Kyllingmark fra Høyre.

²¹⁰ Stortingstidende 1971:2216.

²¹¹ Den norske Helsingforskomité 2009.

²¹² Se for eksempel Glåmdalen 29.06.2007 «Diskriminering av tater», [Lest 15.05.2015]; Dagbladet 03.07.2007 «Vil ikke ha noe av din slekt her» [Lest 15.05.2015]; VG 01.06.2008 «Krever slutt på tater nekt». [Lest 15.05.2015].

²¹³ Midtbøen og Lidén 2015.

²⁰⁷ Aarset og Sandbæk 2009.

²⁰⁸ Friberg og Elgvin 2014, s. 46.

8.1.1 Oversikt

I flere av våre intervjuer med tater/romanifolk har fortellinger om erfaringer fra campingplasser kommet opp spontant. Der de ikke har det, er temaet blitt tatt opp av intervjuer. I tillegg til intervjuer med tater/romanifolk baserer dette kapitlet seg på sju telefonintervjuer med campingplassiere, møter med henholdsvis Likestillings- og diskrimineringsombudet (LDO) og Politidirektoratet samt en telefonsamtale med en ansatt i NHO som har jobbet med temaet.²¹⁴ Materialet som er undersøkt, er ikke representativt, men gir en beskrivelse av *noen* utfordringer knyttet til tater/romanifolks møter med campingplasser.

Vi vil starte med en kort drøfting av selve diskrimineringsbegrepet, før vi presenterer en del overordnede betraktninger fra tater/romanifolk om utfordringer de møter på campingplasser, og hva campingplassierne sier mer generelt om tater/romanifolk. Deretter vil vi gå inn på mer konkrete hendelser som danner et bilde av utfordringer på campingplasser sett fra både campingplassier og tateres/romanifolks ståsted. Videre ser vi nærmere på problematikken rundt erfaringer med utestengelse og utkastelse. Til slutt tar vi for oss konfliktløsningsmekanismene, som politiet, Likestillings- og diskrimineringsombudet og -nemnda, og deres posisjon og roller i saker om diskriminering på campingplasser.

8.1.2 Om diskrimineringsbegrepet

I en rapport om rasisme og diskriminering skriver Jon Rogstad og Arnfinn Midtbøen at man kan skille mellom diskriminering som en *situasjonsbeskrivelse*, som *juridisk betegnelse* og i den politiske sfæren som *en uønsket politisk kategori* for å begrunne et sett av preventive virkemidler.²¹⁵

Som en *situasjonsbeskrivelse* handler diskriminering om negative erfaringer blant mennesker – altså *opplevelser* av å bli diskriminert. Ifølge Midtbøen og Rogstad er det i et levekårsperspektiv mest relevant å rette oppmerksomheten mot dem som blir utsatt for diskrimineringen. Det avgjørende her er den *subjektive opplevelsen*, siden det

er hverdagserfaringene som virker inn på hvorvidt medborgerne føler seg inkludert i samfunnet.

Når diskriminering brukes som en *juridisk betegnelse*, peker det derimot på regelverk eller handlinger som bryter med lovverket. Subjektive opplevelser av diskriminering er med andre ord ikke tilstrekkelig for å bevise at diskriminering i juridisk forstand har funnet sted. Den juridiske sfæren utgjøres av diskrimineringsloven, hvor diskriminering defineres som urettmessig forskjellsbehandling på grunnlag av etnisitet, nasjonal opprinnelse, avstamning, hudfarge, språk, religion og livssyn. Både handlinger eller unnløtelser som har diskriminering som intensjon og resultat, dekkes av lovverket. Videre er både direkte og indirekte diskriminering forbudt.²¹⁶ *Direkte diskriminering* defineres som situasjoner der individer eller grupper behandles ulikt på grunn av sitt kjønn eller sin etniske bakgrunn, for eksempel gjennom usaklig forskjellsbehandling i en ansettelsesprosess.²¹⁷ *Indirekte diskriminering* finner derimot sted når individer eller grupper behandles likt ut fra et sett av universelle bestemmelser, men der disse bestemmelsene i praksis fører til en favorisering av visse individer eller grupper på bekostning av andre.²¹⁸ I den tredje forståelsen av diskriminering, knyttet til *den politiske sfæren*, betraktes diskriminering som et samfunnsproblem man må finne strategier for å redusere, skriver Rogstad og Midtbøen. Politisk er det derfor avgjørende å finne frem til egne virkemidler. Her står det sentralt å skille mellom å avdekke årsaksforhold for å kunne det er mulig å peke på gode virkemidler, altså å finne ut hvorfor noen diskriminerer for å kunne hindre dette. Rogstad og Midtbøen skriver:

Fokus på årsaker innebærer at det er de som utfører diskriminerende handlinger som settes under lupen, enten det er arbeidsgivere, boligiere, dørvakter, eller andre. Vi trenger kunnskap om hvorfor de gjør som de gjør, og i den sammenhengen er koblingen mellom årsaker og virkninger avgjørende. (2009:18)

Det kan imidlertid være vanskelig å dokumentere diskriminering, blant annet fordi det kan være vanskelig å måle empirisk.²¹⁹ Dette i tillegg til at det kan det være sprik mellom folks erfaringer med diskriminering og med hva som juridisk sett defineres som diskriminerende, gjør diskrimine-

²¹⁴ Tater-/romaniutvalgets leder, Knut Vollebæk og representanter fra utvalgets sekretariat var i møte med Sunniva Ørstavik og tre øvrige representanter fra LDO 03.03.2015, og i møte med representanter for Politidirektoratet 23.04.2015.

²¹⁵ Rogstad, Jon og Arnfinn H. Midtbøen, *Rasisme og diskriminering Begreper, kontrovers og nye perspektiver* - Serie: Program: Internasjonal migrasjon og etniske relasjoner – IMER Oslo: Norges forskningsråd, 2009.

²¹⁶ Midtbøen og Lidén 2015, s. 25.

²¹⁷ Ibid.

²¹⁸ Ibid.

²¹⁹ Midtbøen og Lidén 2015, s. 27.

ring til et utfordrende tema: Når folks *opplevelser* av diskriminering ikke faller inn under det som betegnes som diskriminering i juridisk forstand, kan det oppfattes som en mangel på anerkjennelse av deres negative erfaringer. Dette er utfordringer som er aktuelle for diskusjonen om tater/romanifolks erfaringer fra campingplasser. Hvordan kan diskriminering dokumenteres? Og hvordan møter politiet og øvrige instanser personer som opplever seg diskriminert? Hva kan gjøres med dette på et mer overordnet samfunnsnivå? Dette er problemstillinger som vil bli løftet frem i dette kapitlet, uten at vi innenfor rammen av dette prosjektet vil kunne gi konkluderende svar.

8.2 Tateres/romanifolks opplevelser av diskriminering på campingplasser

Erfaringene tater/romanifolk har med opphold på campingplasser, varierer. Noen forteller at de har ingen eller svært få erfaringer med diskriminering. Flere forteller imidlertid om forskjellsbehandling – noen ved enkeltepisoder og andre erfarer en mer generell forskjellsbehandlingspraksis som de opplever at stammer fra fordomsfulle holdninger til deres opprinnelse og kultur.

Noen av informantene foreller at de er nervøse i møtet med campingplasser der de ikke er kjent. En sier det slik:

På camping, når vi skal skrive oss inn ... hvis det ikke er på plasser hvor vi er veldig kjent, da ...så gjelder det å være så nøytral som mulig. Mest nøytralt utseende, mest nøytralt navn, så vi kan skrive oss inn.

Flere forteller at de er nøye med å opptre etter de forventninger de opplever fra campingplassene og andre gjester, men at det er vanskelig å tilfredsstille alle på en gang, og at uansett hva de gjør, blir det opplevd negativt fra andre:

Flere campingplassere klager på at det går litt ekstra vann i vaskemaskiner og sånn. Men det er klart at vi vasker. Vi vasker jo klær. Og hvis vi ikke vasker, så blir vi sett på som skitne, ikke sant? Du kan garantere at det er de reisende som får skylda for at det er møkkete på campingplassen. Altså, det er garantert. Det er bare sånn det er. Så er vi ekstra nøye. Men vi får skylda. Uansett. Og dette er vanlig den dag i dag. Det er uansett, det.

Fordommer blant campingplassere trekkes frem av flere tater/romanifolk vi har intervjuet, blant annet av denne personen:

Jeg tenker jo at det er jo folk som har fordommer i forhold til de reisende. De tenker at det er bare slåssing og bråk. Og hvis det kommer en, så kommer det så mange, og vi orker ikke ... liksom... så på grunn av det så tror jeg at det er mange som, ja, har litt fordommer og som ikke vil ha reisende på camping. Men ofte så er det jo mange som også vil det, for kommer noen, så kommer mange, og det er penger. Så det kommer jo litt an på hvordan du ser på det, da. Men jeg synes det er veldig trist at folk har sånne fordommer, da.

Vi kommer tilbake til tateres/romanifolks mer konkrete negative erfaringer fra ulike campingplasser nedenfor, men først ser vi på uttalelser i intervjuer av campingplassene for å belyse holdningen til tater/romanifolk.

8.3 Utfordringer fra campingplassenes ståsted

Det varierer i hvilken grad campingplassene opplever utfordringer med å ha tater/romanifolk som gjester. Det varierer også om campingplassene tilskriver utfordringene til enkeltpersoner innenfor tater-/romanifolket, til bestemte familier og slekter, eller om utfordringene beskrives mer generelt. Hvilke utfordringer de opplever, er også variabelt, men noen blir nevnt av flere.

Flere sier at måten tater/romani bruker campingplassen på, ved at de bor der og gjerne jobber i nærområdet i en periode, er vanskelig å kombinere med besøk av andre turister. Det nevnes også som en utfordring at tater/romanifolk reiser mange samlet, og at det fører med seg mye høylytt aktivitet på campingplassen som kan være til sjenanse for andre. Noen campingplassere reagerer på store vogner, mens andre påpeker at enkelte tater/romanifolk har vanskelig for å forholde seg til regelverket på campingplassen. Noen tar også opp betalingsproblemer, men de aller fleste understreker at det kun gjelder et fåtall. De fleste campingplassene understreker også at utfordringene varierer fra besøk til besøk, og at fellestrekkene de nevner, ikke gjelder for alle.

8.3.1 Hvem er tater/romanifolk?

I begynnelsen av intervjuene med campingplass-eierne ble Tater-/romaniutvalgets mandat forklart, og i den sammenheng ble det presisert at utvalget undersøker situasjonen for tater/romanifolk, og ikke for eksempel situasjonen for norske eller utenlandske rom. De aller fleste campingplassene var bevisst forskjellige mellom de ulike gruppene.

Det ble også spurt hvordan campingplassene kunne vite at en gjest er tater/romani. En nevnte at det i noen tilfeller kunne være vanskelig å vite – at oppførselen til mange tater/romanifolk var blitt mer lik storsamfunnets, og at de fremstod som «vanlige folk». Flere bekreftet det at oppførselen var annerledes før, at det for eksempel var mer slåsning og alkohol tidligere. Andre sa at de så på lang vei når det kom tater/romanifolk, for eksempel på bilene og vognene, og at de «bare ser det». Flere påpekte at de hører det på språket/dialekten. Andre hadde hatt besøk av de samme familiene/slektene mange ganger, og visste det av den grunn. Navn som kjennetegn ble også trukket frem, men gjerne i sammenheng med at vedkommende hadde vært gjest tidligere. I tillegg var det typisk for tater/romanifolk å arbeide i nærområdet mens de bodde på campingplassen og å reise mange i følge, så en del av campingplasseneierne.

8.3.2 Forholdet til andre gjester

De ulike måtene tater/romanifolk bruker campingplassen på sammenlignet med andre gjester, kommenteres av noen campingplassiere som en utfordring:

De lever et annet liv enn for eksempel to nederlendere som kommer på campingtur. De lever på et annet vis. Taterne er på arbeid. De bor jo her – de er ikke på ferie. De er mye ute. Det er noe annet enn de som er her på ferie. Det er ikke så greit å kombinere med vanlige turister. Og det er jo de andre vanlige ferieturistene vi skal leve av.

De bruker campingplassene helt annerledes enn en tysk turist, kan du si. Jeg er litt lei av å se varebilen suse inn og ut tre ganger i timen. Mye trafikk uten at det er så mye folk. De er rastløse, så det blir litt liv.

Flere påpeker utfordringer knyttet til at andre gjester ikke ønsker å bo ved tater/romanifolk:

De eneste gangene det blir problemer, er når andre ikke-reisende blander seg. Andre kan ikke akseptere at de er som folk de øg. Det er skrekkehistorier med andre gjester som sier «åh, tater» og blir engstelige. Da sier jeg at de ikke er skumle. Det har ikke vært noe stort problem.

Det er ingen andre som vil være der når de er der. Redde for at de skal stjele. De har enda dårligere kjennskap til tater. Bare hørt det som var før.

Jeg vet ikke om andre gjester merker at de er her, men de gjør vel det. Før var det litt sånn at folk skygga unna. Tok inn stolene og sånt når det var tater rundt.

Mange faste gjester må forklares når jeg tar imot tater. Noen sier at jeg har bare å få taterne ut, at «de går og skuler på oss. de skal stjele». Men de stjeler ingen ting. De bare går forbi. Jeg forklarer at jeg ikke kan kaste ut på grunn av etnisitet. Vi mister en del plasser og inntekt. Men det er nå bare sånn. Vi kan ikke stille noen ved siden av deres vogn. Da drar folk. Det tør de ikke. Det har jeg forsøkt å forklare til taterne – at det er fordi andre er redde, ikke fordi de ikke liker tater. Jeg har vært veldig ærlig. Det får ikke jeg gjort noe med, men jeg skal gjøre det jeg kan for at de skal få det bra.

De har en annen stemmebruk enn det jeg er vant til når jeg prater med mine barn. Snakker flere hundre meter ifra – sitter for eksempel ved campingvogna og roper til ungene på lekeplassen. Det skaper uro, og andre gjester reagerer, også på at barna ikke får tilsyn.

Høylytt kommunikasjon blir påpekt av flere campingplassiere som en utfordring, særlig når tater/romanifolk reiser mange sammen:

De oppfører seg ikke så annerledes som andre, men problemet er at de reiser veldig mange sammen. De har ingen forståelse for at det kan være kjipt for andre gjester. Dersom man sier ifra, er det som om at de gjør det på forsett. De må forstå at det ikke er moro for andre med hundre stykk i slengen. De har blitt mer tilnærma til det vanlige samfunnet med åra – i oppførsel – det er positivt, men det er først de to-tre siste åra det har vært problem med at de kommer så mange.

De er jo ikke av de mest lavmælte av besøkende. De skravler og diskuterer høylytt. Bare følg de retningslinjene som er på plassen, så er det ikke noe problem. At det skal være stille klokken elleve, forholder de seg ikke til.

Det er forskjell på tater, men det kommer an på hvor mange det er. Er det to–tre vogner, er det ikke noe problem i det hele tatt. Har hatt mange det ikke har vært noe problem med. Men noen er det ganske store problemer med. Mye på grunn av unger de ikke klarer å passe på. En annen ting er at det er veldig mange sammen, og det er aldri positivt på et sted. Store grupper på en plass skaper mer høymælt prating og uro. Det har hendt vi har hatt ti–tolv vogner som skaper uro.

Flere nevner også at de har erfaring med at tater/romanifolk ikke følger reglementet på campingplassen, forsøpler mer enn andre gjester, har problemer med å betale for oppholdet, eller at størrelsen på bilene og vognene kan medføre utfordringer:

De lever på kanten av reglementet hele tida, og det hjelper ikke å si ifra, heller tvert imot. De tøyer strikken, og det virker ikke som at det er helt innafor å følge regler.

Hvis jeg skal finne en grunn har jeg grunner til å kaste de ut, for å si det sånn. Det er mye for søpling. Står voksne folk og slipper fra seg søppel, og ungene ser det. Jeg tar det ganske rolig, men må jo kjeft litt, selvfølgelig.

Noen greier ikke å betale for seg. Vi har hatt inkassooppdrag på noen, og da kommer de ikke tilbake. Vi har laget regler nå for de som bor over ei uke. Men det greide de ikke å rette seg etter. Karene er gjerne borte hele dagen, og damene har ingen myndighet til å betale. Men de fleste betaler – det er ikke generelt at de ikke gjør det. Og så er det litt vanskelig for en del å rette seg etter regler på en plass. Bål er for eksempel ikke lov. Så tømmer de bålet i en grill i stedet. Det skal heller ikke kjøres bil på plassen, men det gjør de. Det kan være et problem med store biler. De har vanskelig for å stille seg opp på den måten de skal, og kan ta opp tre plasser. Målet må være at alle retter seg etter de reglene som er, så er det ikke noe problem. Det har blitt bedre med åra.

En familie skylder noen og tyve tusen, og de pengene ser vi ikke mer til. Men det er fåtallet.

Det varierer i hvilken grad campingplassene uttaler seg om tater/romanifolk som gruppe, og i hvilken grad de snakker om enkeltindivider, enkeltgrupper og enkeltsituasjoner.

8.3.3 *Campingplassenes omtale av tater/romanifolk*

En del av uttalelsene ovenfor var bygget på konkrete hendelser, mens andre utgjorde mer generelle betraktninger om tater/romanifolk. Det må imidlertid presiseres at alle campingplassene sa at det var forskjell på tater/romanifolk, og at alle uttalte at de aksepterte noen tater/romanifolk som gjester, men at det var enkelte det var problemer med. En av campingplassene var likevel skeptisk til de aller fleste tater/romanifolk med få unntak, og omtalte gruppen generelt som problematisk:

De vil helst slippe å betale. Det gjelder alle sammen. De er oppdratt sånn. De har vært med foreldre, og juksa og pruta. Det sitter i lenge, det. De bråker, tar seg til rette, klager på prisen, tror de har lov til å grise fordi de føler de betaler så mye, skal ha særrettigheter. De må rett og slett omskoleres og ... det har vært en litt for lukket gruppe. Som kvinne setter ikke taterne deg veldig høyt.

De fleste uttrykte et blandet syn på tater/romanifolk, hvor de pekte på at det var forskjeller innad i befolkningsgruppen, samt at det har skjedd en endring i gruppens væremåte over tid:

Vi slipper tater inn stort sett. For oss er det en fin inntekt å ha – gjerne tidlig på sesongen. Vi har en bra dialog. Jeg synes de er litt spennende og fine folk. Det vanner ut kulturen at flere får seg jobb i det vanlige, og at kontanter blir mindre og mindre vanlig. Men det er jo egentlig bra og – et tegn på utvikling. De har jo en ukultur òg, og det trenger vi jo ikke ta vare på. Ukulturen er det ingen som snakker om, da havner de i fengsel. De ordentlige taterne, de snusker og lurer. Står i håndboka hvordan man skal lure til seg penger fra det offentlige. Men de vil ikke ha noe med myndighetene å gjøre. De har en klar aversjon mot myndighetene og offentlig innblanding. De vil ikke bidra, men kun få. Det er et veldig lukket samfunn, det er

det. Og om du snakker med de, så er det ikke sikkert det er sannheten som kommer heller.

De er hyggelige folk. En gang sa ei romani-dame at «du må ikke være redd oss», og jeg fikk komme inn i vognene deres. Veldig trivelige mennesker, og myke unger som klev i epletrær. Noen ganger vet jeg ikke om de er tater/romani eller ikke. Helt vanlige folk. Ikke det vi forbandt tater med før, med mange unger og slåssing mellom de voksne osv. Men det fører med seg en del problemer, og vi har ikke lyst til å ha de nå. Men det har jeg vel ikke lov til å si. Ikke helt uten grunn kanskje at vi ikke stoler helt på de. Jeg tror jo det ligger litt i oss. Men jeg vet ikke. De har vært mange rundt omkring her, men jeg har aldri hørt at de har gjort noe galt.

Jeg må si det er veldig mange tater som er ordentlige. Det har blitt veldig utvanna. Det er mye inngifting [vi oppfatter det som at personen her mener at det er mer vanlig i dag enn tidligere at tater/romanifolk gifter seg med andre enn reisende] i taterfamilier, mye mer enn i sigøynerfamilier, tror jeg. Blander seg mer med andre folk er mitt inntrykk, da normaliseres det. Uff, det var fælt å si.

Campingplassseiernes beskrivelse av en endrings- og integreringsprosess har en del likhetstrekk med den som beskrives av skoler, NAV og barnevern (se kapittel 4 og kapittel 7). Og også her finner vi en tendens til at forståelse av at «tater»-begrepet er knyttet til sosiale problemer og kriminalitet. Når det er mindre av dette, blir personer i mindre grad sett på som «ordentlige tater».

8.4 Beskrivelser av utfordringer

8.4.1 Adgangsnekt og utkastelse

Både campingplassseiere og tater/romanifolk forteller om erfaringer med at tater/romanifolk nektes adgang til og kastes ut fra campingplasser. Flere tater/romanifolk omtaler adgangsproblemene som relativt utbredt:

Jeg har opplevd at vi har vært ute og reist og skal inn på en campingplass, og da har eieren sett at vi har stige på taket, og svart hår og bart, og stor kassebil, og baksetet full av unger. Da har det liksom vært fullt på campingen, eller «dere får ikke lov til å komme hit». Det er nok et ganske gjennomgående problem som veldig

mange opplever. I sommer på en campingplass så var det en del reisende som hadde vært der en god stund, og da kom faktisk eieren av campingen og sa «ja nå har dere vært her en stund, men nå vil jeg at dere skal dra, for nå skal vi ha noen ordentlige turister her». Så fikk de faktisk beskjed om å forlate området. Det var nå i sommer. Det er klart det er forskjell på campingplasser, og det er flere samlinger i løpet av året, og det er jo på campingplasser, og eieren av campingen må jo være veldig klar over hvem som kommer, for vi kaller det jo for hva det er. Så ja, det er veldig forskjellig.

En av dem med tater-/romanibakgrunn vi intervjuet, fortalte for eksempel om denne episoden:

Etter at vi hadde skrevet oss inn på en campingplass med tre vogner en gang, fikk vi høre at vi ikke fikk lov til å være der. Vi ringte politiet som sa at campingplassen ikke kunne jage oss bort uten grunn. Men politiet spurte om navn og hvor vi bodde og sånt. Og så ringte de tilbake etterpå og sa at vi måtte dra. Så kom politiet til campingen og sa at vi måtte dra fordi vi var uønsket.

Andre sier at det ikke er så utbredt, men at det også kommer an på hvem som eier campingplassen:

Det har hendt seg at vi ikke har fått kommet inn. Det har skjedd et par ganger. De har alltid en dum unnskyldning. «Vi har fullt», eller «vogna di er for stor», eller ... så jeg har jo opplevd det, men jeg vil si at det har vært veldig sjelden. Det har vært kanskje tre ganger som jeg kan huske. For vi har jo gjerne ofte vært på mange av de samme campingene. Og vi er jo rolige folk ... Men jeg husker at det var en camping vi hadde vært på, som vi hadde vært på i mange år, og da de skiftet eier, fikk vi ikke komme inn. Så det kommer an på hvem som har stillinga.

En annen har også opplevd å bli avvist, men synes ikke det er et like stort problem. Vedkommende har også en formening om at det skjer fordi campingplassen har hatt problemer med tater/romani tidligere, men at det er synd at problemer med noen få rammer hele gruppen:

Jeg har ikke lagt merke til det så mye, men jeg tror at noen campingere er litt på det. Sånn som vi sier mange ganger: Det er ikke alltid deres

skyld. Men de kan ikke ta alle over en kam. Men når det kommer noen og ødelegger for alle andre, da. River ned hele campingen, og ikke betaler for seg. Selvfølgelig, du vil jo ikke brenne deg noe mer. Når campingplassen får dårlige opplevelser med noen tater, går det ut over alle andre. Og mange ganger kan man bare skylde seg selv. Og da skjønner jeg ikke hva de skal klage over. Jeg er ærlig, jeg legger ikke skjul på noe. Men det er mange ganger det er uforskyldt òg, altså.

De fleste campingplassene vi intervjuet, sier at de som regel slipper inn tater/romanifolk, men er likevel åpne om at det er mindre ønskelig for dem å ta imot denne gruppen enn andre gjester: «Hvis tater kommer, så skal det noe til at vi sier nei. Men jeg ønsker ikke at det skal komme mange. Det går ikke på folkeslaget.» En annen sier: «Jeg er ikke redd for å jobbe, så derfor kan jeg ta de inn. Det er mye mer jobb enn med vanlige turister, og derfor tar nok ikke alle de inn.» En tredje campingplasser er skeptisk på mer generell basis: «Jeg er ikke rasist, men de får holde seg unna meg så jeg slipper bråket. Jeg har en fri plass, men jeg bestemmer hvem som skal være her. Jeg har vist ut de som har kommet.»

8.4.2 *Campingplassenes reglement og praksis i møte med tater/romanifolk*

Tater/romanifolk forteller om regelverk som medfører at de ikke får komme inn. Noen forteller at det tidligere kunne være skiltet med «reisende» ingen inngang: «Men du vet, i storsamfunnet, spesielt der jeg vokste opp, det stod på campingplasser at vi ikke var velkommen inn. Det var veldig negativ holdning generelt, ikke hos alle, men hos mange.» En campingplasser har gjort samme observasjon: «Men det er bedre enn før, det er ikke så lenge siden det stod skilter på campingplassene om at tater var forbudt. Men sånn har vi ikke hatt det her.»

Ingen forteller om tilsvarende skilting i dag, men at campingplassene i stedet har regelverk som gjør at de ikke får komme inn, eller at de blir kastet ut:

Noen steder står det en plakat: maks tre vogner i følge. I praksis så gjelder det kun reisende. Det kan komme et slektstreff på 14–15 vogner ...

Det nyeste er at campingplassene har laget regler om at du har lov til å ligge på camping-

plassen i 14 dager, så må du reise ut, så må du være borte i tre uker, så kan du komme tilbake, og ligge der i 14 dager igjen. Dette vet jo de at ikke er riktig, men de har de reglene for å kunne kaste ut folk.

Flere campingplassere bekrefter også taternes/romanifolks uttalelser om at det finnes regelverk som rammer reisemåten til mange tater/romanifolk hardt:

Vi har gjort det slik at vi ikke tar imot store grupper. Men det er ikke vi selv som sitter i resepsjonen til enhver tid. Vanskelig for andre å fange opp. Mannen min og jeg ser det med en gang. De skaper et samfunn uansett om de står parkert sammen eller ikke.

Campinggen har en regel om at det skal være kun tre enheter i hvert følge. Den regelen gjelder for alle, men de sier at det er diskriminering. Det er som at de da kaller inn flere for å markere. Noen driter i regelen, og i sommer var det 18 vogner på det meste – det er for mange av ei gruppe. Det er de samme som kommer tilbake, og de blir flere. Den sosiale intelligensen er død. Vi vil jo ha andre gjester òg. Men man kan ikke si noe uten å bli kalt rasist.

Flere campingplassere forteller at de plasserer tater/romanifolk andre steder på campingplassen enn øvrige gjester. En sier for eksempel: «Jeg driver litt segregering. Plasserer de på visse områder på plassen, så de ikke er der tyskerne er. Da kom jeg i en konflikt med en som følte seg behandla dårlig på grunn av etnisitet en gang.»

8.5 **Konfliktløsning og politiets rolle**

På spørsmål om hvordan campingplassene håndterer en situasjon hvor de ber tater/romanifolk om å dra fra stedet, fortelles det om svært ulike løsninger:

Nei. Det er en enkel oppskrift på det. Det er bare å være medmenneske. Begrunne hvorfor, være høflig. Så forstår de. Og de har pakket sammen og dratt. Jeg er veldig interessert i kultur. Jeg forsøker alltid å se bak det mennesket jeg møter. Og det er mye fint i taterne. Jeg har ikke noe grunn til å si noe annet.

Jeg har vist ut de som har kommet. Låst sanitæranlegg. Sagt at jeg er opptatt eller at de ikke

er ønsket. Men du har de utvendige ødeleggelses, da. De spoler opp noe jævlig. Rett og slett faenskap. Når de har forbrutt seg hos meg mange ganger, så vil du være dum om du lar de fortsette. Jeg har fått beskjed av politiet at bare vis ut og nekt, du.

Det er få av campingplasseierne vi har intervjuet som har brukt politiet i stor grad når de håndterer konflikter på plassen, men noen nevner at det skjedde oftere før, for eksempel denne informanten:

Jeg klarer meg fint selv, uten å ringe politiet. Mindre slåssing enn før. På 80-tallet var det mer fyll og løse kniver.

En campingplasseier vi intervjuet, sa at politiet hadde gitt fullmakt til å nekte adgang og vise ut tatere/romanifolk.

Flere tatere/romanifolk har hatt erfaring med at politiet er blitt tilkalt, samt at andre campingplasser varsles, slik som under denne episoden:

For noen år siden var vi på en campingplass hvor vi hadde vært i flere netter som var betalt. Man skulle betale hver dag klokka tolv hvis man skulle være lenger. En dag gikk jeg opp til resepsjonen og avtalte at vi skulle betale dagen etter i stedet. Etter at vi hadde lagt oss på kvelden, banket det på døra. Det var campingplasseieren som ropte at vi skulle hekte på vognen og komme oss av gårde. Vi fikk ikke betale der og da, og ikke dagen etterpå. Jeg sa at vi ikke ville reise. Campingplasseieren sa han skulle ringe politiet. Politiet kom klokka to om natta, dunket hardt på døra og sa at vi måtte dra. Jeg spurte om vi virkelig måtte vekke ungene klokka to om natta for å dra. Politiet sa at vi kunne bli til tidlig neste morgen. Vi måtte reise klokka sju og fikk ikke bli selv om vi betalte. Politiet holdt vakt og så at vi dro. Vi kjørte til neste campingplass, hvor vi fikk beskjed om at de hadde hørt at vi ikke hadde betalt forrige sted, og at vi måtte kjøre videre.

Tatere/romanifolk vi har snakket med, har dårlige erfaringer med selv å kontakte politiet i konfliktsituasjoner. Noen tatere/romanifolk begrunner sine dårlige erfaringer dels med at de opplever at politiet er på campingplasseierens side og vil ha urolighetene vekk fra sitt nedslagsfelt:

Politiet tar parti med campingene, jeg tror i ni av ti tilfeller. Hver gang det har skjedd med oss, har det skjedd. Det slår aldri feil. Kommer politiet, da har du tapt. For de også vil gjerne ha oss ut av bygda. De ser fordelene i det. Og så ringer de ofte til alle campingene ute av bygda og ber dem nekte oss. Så tar du neste camping, da, så blir du jaget derfra. De ringer for å være sikker på at du ikke legger deg i nærheten.

Politiets rolle er blitt tatt opp av Europarådets ministerkomité i forbindelse med rapportering av gjennomføring av rammekonvensjonen:

Det er rapportert om fiendtlige og diskriminerende holdninger fra politiets side mot personer som tilhører rom og romanifolket/taterne, som klager over at de ikke kan stole på politiets støtte dersom de nektes tilgang til campingplasser på reisene sine.²²⁰

Problematikken påpekes av Helsingforskomiteens rapport, hvor det vises til at enkelte politikamre ikke bistår nøytralt ved konflikter som oppstår som følge av utestengelse fra campingplasser.²²¹ Et par forteller om en historie fra en campingplass hvor eieren i påvirket tilstand buste inn i campingvogna deres og ba familien om å reise fordi han «ikke ville ha sånt pakk» på plassen sin, og truet med at han hadde 40–50 mann som kunne få dem ut om de ikke selv flyttet seg innen et gitt tidspunkt. Familien kontaktet politiet og forklarte hva som hadde skjedd. Politiet svarte: «Ja, men [navn]. Når du får rede på sånt, hvorfor reiser du ikke da?»

Familien spurte om politiet mente at campingplasseieren skulle få lov til å true med en gjeng og jage dem av plassen, forklarte at de ikke hadde gjort noe galt, at de kom til politiet for at de skulle hindre bråk, og ønsket deres tilstedeværelse på det tidspunktet de var bedt om å dra. Politiet svarte igjen: «Men dere kan jo bare dra.»

Familien ble værende på campingplassen, men campingplasseierens trusler ble ikke realisert. Saken illustrerer likevel hvordan denne familien opplever å bli krenket gjentatte ganger, først av campingplasseieren, og deretter ved manglende vilje hos politiet til å gripe inn i diskrimineringsaspektet ved saken.

²²⁰ Resolusjon CM/ResCMN(2012)11 om Norges gjennomføring av rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter (vedtatt av Ministerkomiteen 4. juli 2012 under dens 1147. møte mellom ministrenes stedfortredere).

²²¹ Den norske Helsingforskomité 2009.

8.6 Tidligere forsøk på samarbeid og dialog

Vi har vist til at tateres/romanifolks problemer i forbindelse med campingplasser er blitt tatt opp ved en rekke anledninger. Tater-/romaniorganisasjoner har arbeidet for å forebygge mot og håndtere diskriminering på campingplasser. Blant annet har de hatt møter med Likestillings- og diskrimineringsombudet (LDO) og Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO) om diskriminering på campingplasser, samt korrespondert med myndighetene for å sørge for oppfølging av tiltak. På bakgrunn av dette ble det opprettet en dialog mellom LDO, politi og NHO i 2009/2010 hvor en målsetting var å utarbeide informasjonsmaterieell som skulle gå ut til tater/romanifolk og til campingplasser. Dette samarbeidet strandet før et slikt materieell ble ferdigstilt og sendt ut.

Disse dialogene og prosjektene har i stor grad hvilt på innsats fra engasjerte enkeltpersoner, og når disse bytter stilling, later arbeidet til å falle sammen. NHO har også senere hatt kontakt med én eller flere tater-/romaniorganisasjoner med den hensikt å utarbeide informasjonsmaterieell, men også dette arbeidet rant ut i sanden før det kom noe konkret ut av det.

8.7 Forholdet til Likestillings- og diskrimineringsombudet (LDO) og -nemnda

Ifølge sine egne nettsider skal LDO hjelpe mennesker som opplever diskriminering og være et organ som kan gi råd og veiledning (ldo.no). Når det gjelder nasjonale og internasjonal lovgivning og konvensjoner, skal LDO føre tilsyn med at norsk rett og forvaltningspraksis er i overensstemmelse med Norges forpliktelser etter kvinnekongresskonvensjonen, rasediskrimineringskonvensjonen og konvensjonen for rettigheter til personer med nedsatt funksjonsevne, jf. diskrimineringsombudsloven § 1 tredje ledd. LDO har imidlertid ikke som mandat å føre tilsyn med Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter.

Rasediskrimineringskomiteen (CERD) overvåker rasediskrimineringskonvensjonen. I sin skyggerapport til CERD i forbindelse med en rapportering i 2011 kom LDO inn på avvisningsutfordringene som tater/romanifolk møter på campingplasser i Norge:

Avvisningsgrunnen varierer og er ofte knyttet til mer eller mindre konkrete henvisninger til

tidligere dårlige erfaringer. Det er sjelden at avvisningsgrunnen gjelder enkeltpersoner eller episoder som kan dokumenteres, som oftest henvises det til nasjonale minoriteter som gruppe. De dårlige erfaringene det vises til, ser ut til i noen grad å være knyttet til bagatellmessige forhold langt tilbake i tid.²²²

I rapporten står det videre at politiet bistår med fjerning uavhengig av om det klages på diskriminering:

Politiet etterspør ikke dokumentasjon eller bevis for at påstandene til den næringsdrivende om dårlige erfaringer kan sannsynliggjøres. Ombudet oppfordrer staten til å etablere et nordisk samarbeid om nødvendige tiltak. Tilgang til campingplasser, for eksempel, skal visstnok være enklere i Sverige enn i Norge.

Om klageprosessen hos LDO sier ombudet selv:

I slike saker blir styrkeforholdet mellom partene svært skjevt, ved at næringsdrivende uten unntak er representert av en advokat, mens klagerne aldri er det. Det gjør det spesielt krevende å imøtegå den innklagedes argumenter i saken.

I rapporten gir LDO uttrykk for at problematikken med avvisning fra campingplasser er godt nok dokumentert, og oppfordrer staten til å iverksette konkrete tiltak for å løse problemet, utover dialog med representanter fra organisasjonene.

LDOs egen rolle overfor tater/romanifolk kan deles i (minst) tre: 1) LDO har et særskilt arbeid rettet mot nasjonale minoriteter, herunder ved rapportering til rasediskrimineringskomiteen; 2) LDO har en veiledningsavdeling hvor personer kan avklare om de ønsker å klage til ombudet og få hjelp til å formulere og skrive en klage dersom de spør om det; og 3) LDO tar imot og behandler klagesaker knyttet til diskriminering på grunnlag av etnisitet.²²³ LDO har altså et viktig tilbud for dem som opplever å bli diskriminert og oppfor-

²²² NGO SKYGGERRAPPORT 2011. Tillegg og kommentarer til Norges 8. periodiske rapport om implementeringen av CEDAW (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women). Likestillings- og diskrimineringsombudets innspill til CERD, s. 36–37.

²²³ Ifølge lov om Likestillings- og diskrimineringsombudet og Likestillings- og diskrimineringsnemnda 10. juni 2005 nr. 40 (diskrimineringsombudsloven) § 1 andre ledd nr. 2 har ombudet og nemnda kompetanse til å føre tilsyn med og medvirke til gjennomføringen av diskrimineringsloven om etnisitet.

drer personer fra romanifolket/taterne til å gjøre bruk av det.

Europarådets ministerkomité spør seg imidlertid om hvorvidt LDOs funksjon er tilstrekkelig tilpasset tateres/romanifolks diskrimineringsaker:

Personer som tilhører minoritetene rom og romanifolket/taterne og opplever at de blir diskriminert, nøler med å kontakte ombudet, enten fordi de har for liten kunnskap om gjeldende lover og rettsmidler, eller fordi de mener ombudets virkemidler ikke passer til deres behov og omreisende livsstil. Det er kun fremmet noen få klager om diskriminering basert på etnisk opprinnelse. Det later til at ombudet mangler de nødvendige ressursene for å bli mer synlig, spesielt overfor personer som tilhører nasjonale minoriteter. Ombudet har altså ikke tilstrekkelige ressurser til å utføre oppgavene sine effektivt i dag.²²⁴

Tall vi har fått fra LDO, viser at tater-/romanifolk sjelden er i kontakt med ombudet. Fra 2006 til 2014 har LDO hatt åtte veiledningssaker for og fått inn sju klager fra tater-/romanifolk. To av klagenes gjaldt diskriminering på campingplasser, og i begge sakene kom LDO til at campingplassen hadde opptrådt i strid med diskrimineringslovgivningen.²²⁵ En av sakene ble påklaget til og omgjort av nemnda.²²⁶

Uttalelser fra tater-/romanifolk tilsier at det kan være flere grunner til at de ikke tar kontakt med LDO. En kan være manglende kjennskap til ombudet, eventuelt manglende kunnskap om hva LDO kan bistå med. Et eksempel på manglende kjennskap (eller eventuell tillit) til LDO er da vi, etter at en av våre informanter med tater-/romani-bakgrunn hadde fortalt om å ha fått skylden for tilsmussing av en campingplass som følge av det hun opplevde som en fordomsfull holdning, spurte om hun hadde meldt episoden videre til noen, og hun svarte: «Hvem skal vi melde det til, da?»

En annen mann hadde ringt til LDO og sagt at han ønsket å snakke med en saksbehandler som var ekspert på tater. Da fikk han høre at de ikke hadde noe sånt der.

Andre opplever at prosessen med å klage til LDO krever mer enn den smaker:

Hvem har tid og penger til å drive en hel uke med en sak hos LDO når du kan kjøre videre og legge deg stille og rolig på neste camping, istedenfor å slåss med han tullingen som har den andre campingen? Ofte gidder du ikke, det bare ødelegger dagen isteden. Også er vi så vant til å bli bortvist at vi bare kjører videre.

Uttalelsen tilsier at en del tater-/romanifolk ikke oppfatter at LDO ikke er en egnet instans for saker om diskriminering på campingplasser. I møte med LDO uttalte også representanter fra ombudet at klagebehandlingsprosessen er lite egnet for denne typen klagesaker blant annet på grunn av tidsperspektivet og beviskravet. Det ble hevdet at dersom man skulle fått noen effekt av campingplassarbeidet, måtte LDO ha vært åpent på kveldstid og avgjort saker per telefon. Det er en type virksomhet som LDOs rammer ikke legger til rette for, og det er lite sannsynlig at disse rammene vil endres. LDO påpekte også at det etter utviklingen av Senter mot etnisk diskriminering (SMED) har oppstått et vakuumbilde når det gjelder rettshjelp. SMED var et norsk statlig organ som skulle kartlegge diskriminering og yte gratis rettshjelp til enkeltpersoner som følte seg diskriminert på grunnlag av trosbekjennelse, rase, hudfarge eller nasjonal/etnisk opprinnelse. Senteret ble lagt ned i 2005, og deler av senterets ansvarsområder og oppgaver ble overtatt av det nye Likestillings- og diskrimineringsombudet. I evalueringen av SMED anbefales det en modell med et kompetansesenter med rettshjelpsfunksjon i det videre arbeidet mot diskriminering.²²⁷

Rettskjøpspraksisen ble ikke videreført i LDO. LDO mener at en bedre metode for denne typen saker er å gjenoppta et tidligere prosjekt med å involvere andre relevante aktører som politiet og NHO og få en tettere dialog om diskriminerende virksomhet for å forebygge slik praksis.

Europarådets ministerkomité anbefalte i 2012 at norske myndigheter sørger for å øke allmennhetens kjennskap til arbeidet i LDO og gi ombudet de ekstra nødvendige ressursene for å utføre oppgavene sine effektivt.²²⁸ I 2015 skal norske

²²⁴ Resolusjon CM/ResCMN(2012)11 om Norges gjennomføring av rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter (vedtatt av Ministerkomiteen 4. juli 2012 under dens 1147. møte mellom ministrenes stedfortredere).

²²⁵ Saksnummer 08/1025 og 08/1191 hos LDO.

²²⁶ Sak 08/1025 fra LDO ble påklaget til og omgjort av nemnda i dens sak 19/2009.

²²⁷ Gotaas, Nora, Yngvil Grøvdal, Knut Papendorf og Kristian Andenæs (2003): *SMED underveis. En prosessevaluering av Senter mot etnisk diskriminering.*

²²⁸ Resolusjon CM/ResCMN(2012)11 om Norges gjennomføring av rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter (vedtatt av Ministerkomiteen 4. juli 2012 under dens 1147. møte mellom ministrenes stedfortredere).

myndigheter på nytt rapportere til komiteen, blant annet på hvorvidt/hvordan tiltakene i anbefalingen er fulgt opp. To av tiltakene anbefalt i forrige resolusjon går altså direkte på LDOs virksomhet, men i vårt møte med ombudet fikk vi vite at det ikke har vært noen spesifikk dialog mellom LDO og myndighetene på dette punktet.²²⁹

I vårt møte med LDO ble politiets rolle diskutert, og det ble sagt at et problem kan være at holdningen i politiet til konflikter på campingplasser er at de skal inn for å hindre bråk og uro, samt at det har mye å si for hvordan saken angripes at de betrakter situasjonen som en personkonflikt. Politiet vil gjerne raskt inn og raskt ut, mens de heller bør drive forebyggende arbeid mot diskriminering av en nasjonal minoritet.

8.8 Oppsummering og vurderinger

Intervjuene med tater/romanifolk tyder på at opplevelser med diskriminering på campingplasser er relativt utbredt for denne gruppen. For å forstå den fulle tyngden av disse opplevelsene er det viktig å se dem i en større kontekst som omfatter både den individuelle og den kollektive historien mange tater-/romanifolk har med diskriminering. Har man opplevd å bli møtt med negative holdninger gjentatte ganger, eller foreldre, besteforeldre eller en selv har erfaringer med assimileringspolitikken som har vært ført, kan det som for en for utenforstående fremstår som en enkeltstående hendelse eller uttalelse, oppleves som en bekreftelse på et gjentakende mønster.

Samtidig er det noen av våre informanter som forteller at de sjelden eller aldri har opplevd diskriminering på campingplasser.

Det er også variasjoner i oppfatningene blant campingplasserne. Flere fortalte om utfordringer som er spesielt knyttet til tateres/romanifolks måte å bruke en campingplass på. Enkelte beskrev utfordringer knyttet til enkeltepisodesom at noen har vanskelig for å forholde seg til reglementet på campingplassen, at det legges igjen mye søppel eller betalingsproblemer. Andre uttrykte mer generelle negative holdninger til tater/romanifolk. Noen gav inntrykk av at dårlige erfaringer med enkeltpersoner fikk betydning for deres syn på flere/alle tater/romanifolk og bekreftet dermed den fordomsfulle holdningen som enkelte av taterne/romanifolkene opplever.

²²⁹ Møte med Knut Vollebæk og tre representanter fra sekretariatet og Sunniva Ørstavik og tre øvrige representanter fra LDO den 3. mars 2015.

Politiets rolle ved hendelser mellom tater/romanifolk og campingplassereiere er utfordrende, men synes å være preget av at diskrimineringsaspektet er blitt ansett som underordnet. Det er viktig at politiet tar på alvor situasjoner der diskriminering kan ha forekommet, og at politiet selv opptrer nøytralt. Her vil vi understreke betydningen av at kunnskap om nasjonale minoriteter, deres ulike tradisjoner og kulturelle rettigheter formidles i politiutdanningen – både i utdanningen av ferske politistudenter og i videreutdanning/kursing av allerede utdannet politi. Dette vil kunne være med på å gi økt forståelse og forebygge diskriminering.

Det indikeres fra flere hold at LDO ikke er tilstrekkelig tilgjengelig for tater/romanifolk, og at ombudets arbeidsmåte ikke egner seg godt for saker hvor tater/romanifolk opplever å ha blitt diskriminert på campingplasser. Det er viktig for å synliggjøre og avklare diskrimineringssaker at ombudet blir en kjent og naturlig instans for tater/romanifolk å henvende seg til. Myndighetene bør imidlertid også vurdere om LDO er tilstrekkelig i denne sammenheng, eller om det er behov for en instans som kan være mer aktiv i konkrete situasjoner, og som også kan bistå tater-/romanifolk med rettshjelp slik Senter mot diskriminering kunne.

Videre anbefaler vi at dialogen og samarbeidet som tidligere har vært mellom NHO, LDO, politi og tater-/romaniorganisasjoner, gjenopptas. Her er det viktig å utforme gode dialogfora/arenaer, og at dette formaliseres, slik at dette ikke kun er avhengig av engasjerte enkeltpersoner i de ulike instansene og organisasjonene. I denne sammenheng er det imidlertid viktig at alle parter følger opp sin del av samarbeidet.

9 Språk – funksjon og identitet

9.1 Innledning

Hensikten med dette kapitlet er ikke å ha en uttømmende diskusjon om romanspråk, hverken i en historisk kontekst eller i en samtidskontekst, men snarere å gi et innblikk i hvordan språket blir brukt og forstått blant dem vi har vært i kontakt med. Også her legger vi til grunn et generasjonsperspektiv for å kunne se hvordan bruk av og holdninger til språket endrer seg over tid.

9.2 Språk og minoriteter

Språk kan sies å ha to hovedfunksjoner: Det er instrument for kommunikasjon, og det er et mid-

del for å hevde ens identitet eller ens særpreg i forhold til andre. Språk har en særlig betydning som middel for å bekrefte felles sosial tilhørighet og som symbol på egen identitet. Språk og identitet er med andre ord nært knyttet sammen, noe som ofte blir tydelig i situasjoner hvor minoriteters identitet og kultur oppleves som truet. I slike situasjoner kan språk fungere som et sterkt symbol på kulturell og etnisk egenart²³⁰. Dette kommer klart til uttrykk i intervjumaterialet som denne rapporten baserer seg på. Som en mann i 60-årene sier:

Det som er viktigst å bevare av alt, det er språket. For har du ikke språk, så blir du på lik linje med alle andre. Det er jo språket som gjør deg til en utlending. Det hadde jo vært viktig, hvis språket hadde kommet mer fram og man kunne forsket enda mer på det. For ifra språket, så utvides alt.

Når hun blir spurt hva som er det viktigste for henne med det å være romani i dag, svarer en ung kvinne i begynnelsen av 20-årene: «Å være en del av en minoritet, ha et eget språk, kulturen og det fellesskapet dette gir». Mange av de som er intervjuet, gir i likhet med disse to uttrykk for en sterk forståelse av at språk gir identitet, og for at anerkjennelse av språk henger nært sammen med anerkjennelse av dem som en gruppe med en egen kultur og etnisitet. Har man et eget språk, har man også en egen historie og en egen kulturell egenart, og man kan derfor ikke avfeies som en sosial utgruppe. Som denne kvinnen sier:

Jeg tenker det burde være mer aksept for at folk faktisk er et folkeslag. Andre får jo ha [sitt språk] på skolen. At du kunne hatt det som et andrespråk på skolen. Jeg kunne gjerne tenkt at jentene mine kunne hatt det. Og at det blir tatt inn mer som et rent folkeslag, ikke som et sånn der ... «usling», «fantepakke», «kriminelle faen». For det er det det er forbundet med, det er ikke forbundet med noe folkeslag. Det er jo bare forbundet med et eller annet pakk. (Kvinne i begynnelsen av 40-årene).

9.2.1 Norsk romani

Språket *norsk romani* har i likhet med *romanes* røtter tilbake til India.²³¹ I både Norge og Sverige har språket vært under sterk påvirkning fra hen-

holdsvis norsk og svensk, noe som har ført til en språkvariant som går under den akademiske betegnelsen *skandoromani*.²³² Det som omtales som *norsk romani*, er den norske varianten av skandoromani. Norske tater/romanifolk bruker selv som regel betegnelsene *romani*, *rotipa* og *romanispråket* eller, som de fleste intervjuet gjennom dette prosjektet, *språket vårt* om norsk romani.²³³

Norsk romani eller skandoromani beskrives av forskere som et *sammenflettet språk* eller en *pararomani*, det vil si et språk som kombinerer et romanibasert ordforråd med grammatikalske strukturer hentet fra et annet språk.²³⁴

Språk eksisterer ikke i vakuum,²³⁵ og formen, utbredelsen og bruken av norsk romani i dag er i stor grad formet av den harde assimileringspolitikken som har blitt ført overfor tater-/romanibefolkningen over lang tid. Myndighetene og Misjonens bosettingsprogram gikk bevisst ut på å splitte familier og slekter. De som fikk støtte til bolig gjennom Misjonen, forpliktet seg til å ikke ta imot besøk fra familie, og voksne barn fikk heller ikke bo hjemme.²³⁶ Misjonen la vekt på å skaffe bosteder som lå langt vekk fra slektninger, og å ha kontroll på om de fikk besøk. Mindre omgang med andre reisende begrenset også muligheten til snakke, utvikle og bevare romanispråket. Videre hadde beboerne på Svanviken arbeidskoloni i perioder inntil slutten av 1960-tallet ikke lov til å bruke romani-språket.²³⁷ Det å snakke romani kunne også være noe som avslørte at man

²³¹ Theil, Rolf, «Vedlegg 1. Norsk romani». Rapport fra forprosjekt: *Romanifolkets kultur, språk og opprinnelse*, Rapport fra en arbeidsgruppe, Norges forskningsråd, 2003. *Norsk romani og romanes* (språket til norske rom) tilhører begge språkgruppen romani. Til denne språkgruppen hører en rekke språk som ikke bare blir snakket i Europa, men som også har fulgt europeiske utvandrere til både Amerika og Australia. Alle språkene i romani-gruppen har ifølge Theil sin opprinnelse i proto-romani (Ibid., s. 17). Folk som snakket proto-romani kom til Balkan fra Lille-Asia på 1100–1300-tallet (eller tidligere), og forfedrene deres hadde utvandret fra det nordvestlige India (Ibid.).

²³² Aune, Åsta Mari, *Skandoromani: en sosiolingvistisk studie*, Oslo: Novus forlag, 2012.

²³³ Se for eksempel Bergkvist og Vigarardt 2015, s.6 og s.45; Landgraff, Knut Erik, «Lettere å være tater i Ringsaker enn i Glomsdalsdistriktet», *Ringsaker Blad*, 10.12. 2014, [Lest på:] http://www.ringsaker-blad.no/_Lettere_v_re_tater_i_Ringsaker_enn_i_Glomsdalsdistriktet-5-79-1302.html [Lest 05.03. 2015].

²³⁴ Aune 2012.

²³⁵ Aune 2012, s. 18.

²³⁶ Pettersen, Karen-Sofie, «For barnas skyld? Ideologi og praksis i tiltakene rettet mot taternes barn» i *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Hvinden, Bjørn (red), Bergen: Fagbokforlaget, 2000.

²³⁰ Jaspal, Rusi, «Language and social identity: A psychosocial approach», *Psych – Talk*, September 2009, 17–20.

var av tater-/romanislekt og dermed føre til at man fikk myndighetenes eller Misjonens søkelys på seg. Flere av de som er intervjuet, forteller om foreldre og besteforeldre som ikke ville at barna skulle snakke språket ute; de var redde for at språket ville skulle avsløre at de var romani og at barna dermed ville «bli tatt». En kvinne i 40-årene forteller:

Faren min hadde lært av sin far at man måtte være forsiktig med å snakke romani – bestefar hadde sagt at hvis man snakke romani, så kom de og tok barna. Jeg lærte derfor lite romani når jeg var liten. Vi måtte passe oss. Men litt lærte vi – vi hørte de voksne snakke sammen når vi hadde besøk eller traff andre.

Likeledes forteller en mann i 70-årene at foreldrene ikke lot ham snakke romani da han var liten i frykt for at folk skulle høre at de var romani og at de da ville bli tatt. Slik sett har assimileringspolitikken bidratt til å begrense og svekke bruken av romani. De fleste som er intervjuet, peker på at det er en klar sammenheng mellom assimileringspolitikken som har vært ført overfor tatere/romanifolk og det de oppfatter som språkets truede stilling i dag. En eldre kvinne sa: «De river i sønder kulturen vår, vi mister språket, det sosiale og dette med handel og vandel.» «Arne», en mann i slutten av 30-årene, beskriver det sinnet som knytter seg til tapet av språket:

Og så har vi vært veldig sinte, i hvert fall i min generasjon, hvordan myndighetene på en måte har ødelagt kultur, tradisjoner. Vi leser jo mye om hvordan våre forfedre har gjort ting. Da mener jeg tradisjoner, altså. Kultur. Som på en måte har blitt helt utvaska, som vi vil ha tilbake, da. Språket, blant annet, vil vi ha tilbake, vi jobber med det. Så vi har litt aggresjon for hvordan det har blitt. De har blitt borte, da [...] Du vet, vi brukte romani på den måten at vi brukte norsk romani, da. Og så når vi snakka med de eldre ... Problemet med det var at da bestemor og bestefar vokste opp, så var det sånn at snakka du romani, så mista du ungene. Det var jo en Misjon, og alt det her. Så de turte ikke lære oss. Så min fars generasjon var jo den som mista språket. Vi blei dessverre helt ... nesten borte hos oss.

²³⁷ Kilde: Tater-/romaniutvalgets intervju med tidligere ansatt på Svanviken, 2013.

Samtidig, som Åsta Marie Aune påpeker i en bok basert på hennes masteroppgave om romani i nordisk språkvitenskap, har storsamfunnets uvilje og skepsis overfor tatere/romanifolk vært med på å skape og opprettholde behov for tette familienettverk og for å kunne kommunisere uten at utenforstående skjønner hva man sier, og sånn sett bidratt til behovet for holde på språket.²³⁸ Og blant de som er intervjuet, finner vi også de som forteller om tette familienettverk hvor språket har vært mye i bruk. En kvinne i begynnelsen av 40-årene forteller at hun snakket mye romani da hun vokste opp.

Ja, du vet, jeg hadde bestemor, jeg, som pratet til meg med det hele tida, så jeg har jo fått det med morsmelka. Så det var helt naturlig. Og det er jeg veldig glad for i dag, at jeg liksom, så jeg har sluppet å lære meg det, å begynne å lære meg det nå, liksom. Så det var bare, du tenkte ikke over det mange ganger, du bare slo over.

Etter at særomsorgen overfor denne befolkningsgruppen ble avvirket på 1980-tallet, og gjennom det økende fokuset på minoritetsgruppers rettigheter og en økende organisering og mobilisering blant tatere-/romanifolk, har statusen til både befolkningsgruppen og språket blitt hevet. I løpet av 1990-tallet har tatere/romanifolk fått status som nasjonal minoritet, og norsk romani har fått status som et offisielt minoritetsspråk i Norge. Europarådets ministerråd vedtok den europeiske pakt om regions- eller minoritetsspråk (språkpakten) i 1992. Norge ratifiserte språkpakten i 1993, og den trådte i kraft i 1998. Romani er, i tillegg til samisk (nordsamisk, lulesamisk og sørsamisk), kvensk og romanes, anerkjent som regions- eller minoritetsspråk i Norge, og dermed sikret vern gjennom pakten.²³⁹ Ratifiseringen av Minoritetsspråkpakten og Rammekonvensjonen har imidlertid fått lite oppmerksomhet i den norske offentlighet.²⁴⁰

²³⁸ Aune 2012, s. 141.

²³⁹ Med regions- eller minoritetsspråk menes her språk som avviker fra de(t) offisielle språk i staten, som tradisjonelt er brukt innenfor et bestemt område. Romani og romanes har status som «ikke-territoriale språk», dvs. «språk som brukes av statens borgere, som avviker fra språket eller språkene som brukes av resten av statens borgere, men som selv om de tradisjonelt brukes innen statens område, ikke identifiseres med et spesielt område av den.» (Europarådets ministerråd, *Europeisk pakt for regions- eller minoritetsspråk* (norsk oversettelse), Strasbourg, 1992, s.183 [Lest på:] http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Charter_no.pdf [Lest 03.04. 2015]).

Økonomisk støtte til prosjekter som omhandler bevaring og videreutvikling av romani-språket gis i dag over post 70, Tilskudd til nasjonale minoriteter, samt gjennom Romanifolkets/Taternes-fondet.

9.2.2 Utbredelse og bruk av språket i dag

Forskerne har ingen klare tall på hvor mange som snakker eller behersker romani i Norge i dag. St.meld. nr. 35 (2007–2008) *Mål og mening – Ein heilskapleg språkpolitikk*²⁴¹ viser til at overslag over dem som snakker norsk romani, varierer fra noen få hundre til et par tusen.

Utfordringene med å få oversikt over hvor mange som snakker romani, knytter seg til tilsvarende utfordringer beskrevet tidligere i rapporten vedrørende antall tater/ romanifolk i Norge i dag. I tillegg er det uklart hva det å beherske/snakke romani innebærer og hvilke kompetansekriterier som er satt for hvorvidt en person kan anses å beherske/snakke romani. Betyr det for eksempel at man må kunne føre samtaler på romani eller at man jevnlig bruker romani-ord og uttrykk? Språkforskere påpeker at norsk romani har et begrenset vokabular, og Theil²⁴² hevder at det er vanskelig – sannsynligvis umulig – å føre en samtale på norsk romani uten å blande inn norske ord.²⁴³ Språkforskeren Yaron Matras har et noe annet perspektiv på språket, og mener at man må forstå skandoromani som *et språklig repertoar* som folk vokser opp med, snarere enn å diskutere om språket er fullstendig eller ikke. Han mener at for eksempel diskusjoner om romani er et første-språk eller ikke, ikke gir mening i forhold denne typen sammenflettet språk.²⁴⁴ I en artikkel om angloromani (som det er stor enighet om at har klare fellestrekk med skandoromani), knytter Matras og kollegaer angloromani til et sett verdier, holdninger og kunnskap som deles av sammensveiset fellesskap. I følge forskerne er angloromani knyttet til *følelsesmessig modus* («emotive mode») som kan oppnås gjennom å tilføre romaniord i en setning.

Norsk romani er i all hovedsak et muntlig språk. Opp gjennom årene er det imidlertid utgitt flere ordsamlinger og enkelte bøker på romani,²⁴⁵ men man har ikke kommet til enighet om en standardisering og kodifisering av språket som skrift-språk.

I følge Hazell brukes svensk skandoromani som chattespråk blant ungdom.²⁴⁶ Aune oppgir også at hennes informanter bruker skandoromani som chatte- og internett-språk i kontakt med andre norske reisende, men også med svenske reisende.²⁴⁷ Vi har også observert at flere bruker romaniord og -setninger på sosiale medier, for eksempel på ulike Facebook-sider. Dette tyder på at det foregår en skriftliggjøring av språket ved siden av og i tillegg til mer akademiske skriftliggjøringsprosesser, som for eksempel de som ligger til grunn for *Vandriane rakkrar/Taterne forteller/Taterane fortel*.²⁴⁸

9.2.3 Bruk

Det er store variasjoner i intervjumaterialet hva angår beskrivelsen av omfanget av bruken av språket, og svært ulike posisjoner vedrørende forståelsen av språkets status og rolle både i dag og tidligere. Vi kan tegne opp noen ytterpunkter som strekker seg fra «vi har ikke et ordentlig språk, og det har aldri vært et ordentlig språk» til «vi hadde et helt språk som ble ødelagt av myndighetene», og fra «språket skal holdes hemmelig, og det er vårt ansvar å holde det ved like» til «språket må revitaliseres og spres, og det er myndighetenes ansvar at dette blir gjort». Mellom disse finnes det en rekke posisjoner og meninger, og det er ikke nødvendigvis sånn at alle har et avklart forhold til hva de mener om disse spørsmålene. Som vi skal se, varierer disse posisjonene blant annet med alder og hvilken rolle romani har hatt i oppveksten.

Intervjumaterialet viser stor variasjon vedrørende både dagens bruk og i hvor stor grad språket har vært brukt i oppveksten til de som er intervjuet. Noen forteller at de har snakket mye

²⁴⁰ Jf. Aune 2012, s. 13.

²⁴¹ St.meld. nr. 35, *Mål og mening – Ein heilskapleg språkpolitikk*, (2007–2008).

²⁴² Theil, Rolf, «Det hemmelige språket» i *På Høyden* (skrevet av Grethe Tidemann), [Lest på:] <http://pahoyden.no/2015/02/det-hemmelige-spraket> [Lest 24.02.2015].

²⁴³ Intervju med Rolf Theil i *På Høyden*. <http://pahoyden.no/2015/02/det-hemmelige-spraket> Lest 15.05.2015.

²⁴⁴ Innlegg på konferansen *11th International Conference on Romani Linguistics* på Litteraturhuset, Oslo 17-09.2014.

²⁴⁵ For eksempel Sundt Eilert (1974): *Beretning om Fante eller Landstrykerfolket i Norge*. Gyldendal, Oslo. Første opplag 1850; Iversen, R., «The romany language i Norway» i *Secret languages in Norway*. Oslo: Det norske videnskapsakademi, historisk-filosofisk klasse, skrifter nr. 3. (Tre bind), 1944–50; Karlsen, L., *Romanifolkets ordbok. Tavrings rakripa. De reisendes språk. Romani – norsk – engelsk*. Oslo/Gjøvik: Norbok, 1993.

²⁴⁶ Hazell, Bo, *Resandefolket: fråt tattare til traveller*, Stockholm: Ordfront, 2002, s. 323.

²⁴⁷ Aune 2012.

²⁴⁸ Theil 2014.

romani opp gjennom hele oppveksten, mens andre forteller at de har snakket lite eller ikke noe. Dette kan henge sammen med hvor og hvordan de har vokst opp. De som har vokst opp på barnehjem eller hos fosterfamilier, har hatt mindre mulighet til å lære å bruke språket enn de som har vokst opp hos sin biologiske familie. Samtidig ser det også ut til å være store variasjoner blant dem som har vokst opp i sin biologiske familie, angående hvor mye romani de har lært og snakket i oppveksten. Dette handler blant annet om familiens forhold til storsamfunnet og til andre tater/romanifolk. Noen har ønsket å «gli inn i samfunnet» og derfor brukt språket lite. I noen tilfeller har foreldre bevisst forsøkt å «kvitte seg» med tilhørigheten til tater/romanikulturen helt og derfor unngått å lære barna språket. For en del som har vokst opp med foreldre som driver med «handel og vandel» og har hatt mye kontakt med andre familier av tater-/romanislekt, har språket spilt en større rolle i oppveksten. For noen har graden av romani i oppveksten å gjøre med hvorvidt de har vokst opp med to foreldre som er tater/romani, eller en forelder som er tater/romani og en som ikke er det. En ung kvinne med «en far som er av reisende slekt, og en mor som er buro», forteller at de snakket en del romani hjemme da hun var liten, men at hun regner med at de ville snakket mer om moren også hadde vært av reisende slekt. Samtidig sier også de som har en forelder av hver, at de har vokst opp med det de beskriver som «mye romani», og at den forelderen som ikke er tater/romani, har inkorporert språket i vokabularet sitt. Det er derfor vanskelig å lage noen klare skiller og årsakssammenhenger her, da flere har vokst opp med å være «både og»; foreldrene har vært opptatt av at de skal integreres i storsamfunnet og holde romani-identiteten skjult «ute», samtidig som de har vært svært opptatt av å holde språket og kulturelle tradisjoner i hevd «hjemme». Eller foreldrene har levd relativt tradisjonelt og drevet med «handel og vandel», men ikke snakket noe særlig romani.

De fleste beskriver at man tidligere snakket språket i større grad og at eldre kan det bedre enn yngre. Intervjumaterialet viser store variasjoner angående beskrivelsene av omfanget av bruken av språket. Noen forteller at de snakker mye, andre lite. Der er forskjeller både i praksis og i vektlegging og forståelse. Når folk sier at de snakker mye, hva mener de da? Noen mener det snakkes i en svært enkel form, som denne mannen:

Ja, i all hovedsak, sånn veldig generelt, så snakkes det i veldig enkel form. Det er ikke sånn at

man holder lange dialoger på romani, liksom. Folk har norsk som førstespråk, og så putter man inn ord her og der. Mange av de som er veldig unge i dag, de kan kanskje en regle med ord, med 30 ord eller noe sånt totalt. Mens eldre, hvis de setter seg ned og virkelig tenker seg så kan de uttale en hel setning.

Men det er ingen som har det som førstespråk?

Nei, det er det ikke. Det er ingen som snakker det på den måten.

En ung kvinne i begynnelsen av 20-årene, som har vokst opp med å snakke en del romani hjemme og med flere andre familier med tater-/romanibakgrunn, svarer følgende på spørsmålet om hvorvidt hun og andre unge med tater-/romanibakgrunn snakker romani:

Ja, det blir jo ikke noe hundre prosent det blir jo noen ord og vendinger innimellom. Og det gjør jo alle. Og kanskje hvis man er ute, hvis man ikke har lyst til at alle skal vite alt, så bare gjør man litt sånn (bruker romaniord) ...

Minken peker på skillet mellom to ulike forståelser av romanispråkets funksjon: en hvor språket forstås som en intern markør for gruppetilhørighet og en hvor språket forstås om et hemmelig språk i kontakten med omverden.²⁴⁹ Vårt materiale tyder på at språket har begge disse funksjonene i dag.

9.2.4 *Romani som «hemmelig språk»? Endring og sammensatt bruk*

Forskere trekker frem at norsk romani har fungert som et *hemmelig språk*, det vil si et språk som har fylt et behov for å kunne kommunisere innad uten å bli forstått av utenforstående.²⁵⁰ Flere av de som er intervjuet, forteller om hvordan romani også i dag brukes i situasjoner man ikke vil at utenforstående skal forstå hva man sier. Det kan for eksempel være i forbindelse med en handel og pruting, men også i andre situasjoner. En mann i slutten av 20-årene sier:

Det er vel kanskje sånn at språket brukes mest i sammenhenger hvor man ikke vil at andre skal forstå. Det er ikke nødvendigvis sånn at mora mi sier «sett på kaffen» [på romani] til meg hjemme når vi er alene. Men si at vi har

²⁴⁹ Minken, 2007.

²⁵⁰ Theil 2015.

norske gjester, som ikke skjønner, så kan hun gjerne si det.

For det er bare noe mellom dere to?

Ja, hun vil ikke at de andre skal vite at nå skal vi sette på kaffen eller ordne maten eller noe sånt. Og da kan man egentlig si alt, det er ikke noen sånne begrensninger at man ikke har ord for noe. Men da er det naturlig å bruke det. Og er man i butikken eller ute på gata ... I hvert fall før, når jeg var mindre var det mye ... I hvert fall når jeg var hos faren min. Han har aldri hatt hus før han ble syk – for da fikk han noe sånn trygdebolig-greier, men de har alltid vært ute og reist og bodd i campingvogn hele året, på noen sånne anleggsleder på vinteren, hvor de har fått plassere vognene, for da er det flere familier, da. Og da var det ofte at vi måtte løpe å gjemme oss, det var mye greier da. For det var folk som skulle ta oss.

Så det er på en måte en ekstra ressurs som man kan dra på når det trengs?

Ja, det er det.

Flere av de intervjuede beskriver hvordan språket kan bli brukt som en ressurs i vanskelig situasjoner – for eksempel som advarsel eller for å tilkalle hjelp. En kvinne i 40-årene forteller at hun ofte ble mobbet da hun gikk på skolen. Broren hennes gikk på samme skole, og når noen var «etter henne», så ropte hun på broren sin på romani for at han skulle komme å hjelpe henne:

Hvis det var noe, så kunne jeg rope til han. «Nå kommer tjørvene for å nøkke meg» – nå kommer de for å ta meg, ikke sant. Og det var så naturlig for meg å bruke språket mitt til han. Da var det ingen som skjønte oss, og da ville jo han komme og redde meg, for jeg ba jo om hjelp.

Som Aune også påpeker, er det at språket også virker som en etnisk markør og som et uttrykk for tilhørighet en viktig motivasjon for å beholde romani som et hemmelig språk i dag.²⁵¹

For noen innebærer det *eksklusive* og hemmelige aspektet ved språket at de ikke vil at andre som ikke er tater/romanifolk, skal kunne lære det. En mann i midten av 60-årene uttrykker det slik:

Jeg reagerer følelsesmessig på at vi er litt for åpne med det [språket]. For da mister det krafta. Det er ikke det at vi skal være fine på det

og være verdensmestere, men alle ting har kraft, og det blir utvanning.

En kvinne i slutten av 60-årene uttrykker noe av det samme. Hun sier at språket hovedsakelig brukes når man ikke vil at andre skal forstå, og legger til at hun ikke liker at det finnes bøker og ordlister på romani. Hun kjenner ikke igjen språket slik det fremstilles der, og dessuten skal ikke andre kjenne til det. «Det skal være hemmelig», slår hun fast.

Også enkelte fra den yngre generasjonen mener at romani skal forbli et hemmelig språk, og de er kritiske til at det forskes på og skrives om språket av personer som ikke er av tater-/romanislekt, samt at det eksisterer ordlister og bøker på romani som er tilgjengelige for alle. På spørsmål om hun mener at romanispråket skal være hemmelig, svarer en ung kvinne i 20-årene: «Ikke hemmelig, men at det bare skal være for oss – tilhøre oss – hvis ikke så er vi ikke en minoritet lenger». Hun sier at hun ikke vil at «utenforstående» skal gi ut språket. «Det positive er at det bevarer språket, men vi bør lære det sjøl – av hverandre», poengterer hun.

Flere gir uttrykk for en ambivalens i synet på en revitalisering; tilsynelatende er der en spenning mellom ønsket om at språket må vedlikeholdes og/eller revitaliseres for å overleve og frykten for at denne prosessen vil føre til at språket ikke lenger blir «deres». Dette kommer for eksempel til uttrykk i diskusjoner om hvor og hvordan man skal lære romani. Noen påpeker at ettersom det er et anerkjent offisielt språk bør det være skolens ansvar at elever lærer det. Samtidig er flere skeptiske til at elever tas ut av klassen for å lære romani, fordi da får alle vite at de er romani, og det er det ikke alle som vil. Et alternativ som kom opp i en samtale, var at romani kunne bli et valgfag som ikke var knyttet opp til spesielle elevgrupper, men som alle kunne velge, men andre som er opptatt av at språket skal tilhøre folket, vil da gjerne mene at det vil føre til en utvanning og til at de mister eierskap til språket.

Det er imidlertid ulike meninger på spørsmålet om det fortsatt er behov for *et hemmelig språk* i dag. En mann i begynnelsen av 60-årene, som bor i et område hvor det historiske sett har vært en del mennesker med romanibakgrunn, og som selv jobber som håndverker, sier:

Du kan si, vi bruker det [språket] jo innimellom, men det er ikke så mye. Det er ikke sånn som før, da du levde det livet du levde. Da måtte du beskytte deg i forhold til samfunnet, da

²⁵¹ Aune 2012.

måtte du bruke det språket. Du kan godt sammenligne oss med for eksempel sigøynere. Skal de prate seg imellom, så bruker de det språket ofte, for at ikke andre skal forstå det. Og sånn var det med oss også, vi brukte jo det språket for at de ikke skulle høre. Men sånn som i dag, så har du ingen ting å skjule, alt er så åpent.

Så da får det en annen betydning?

Helt noe annet. Men samtidig så er det en viss form for oppblomstring, nye generasjoner vil gjerne lære litt mer av det.

At de har en ny interesse for det?

Ja, for det har våknet på den siden, og det kommer av at de ser en spenning i det. De som levde i det – og derfor er det mange som ikke står fram i dag, for de skrur tida tilbake til sånn det var, og tror at det er sånn i dag, og det vil de helst glemme og slippe. Men det er ikke sånn som det var før. Det er helt noe annet. Men det forstår de ikke helt.

Slik denne mannen ser det, har man ikke lenger behov for å holde hverken romanispråket eller -identiteten skjult lenger; det er den eldre generasjonen som tror det, men de har ikke forstått hvordan samfunnet har endret seg. Med andre ord gir endret situasjon endrede behov, som igjen endrer språkets funksjon.

Språket blir imidlertid ikke kun brukt som et hemmelig språk utad. Aune skriver at norsk romani hovedsakelig blir brukt i to kontekster: som hemmelig språk utad i samfunnet, der man ikke vil at utenforstående skal oppfatte hva som blir sagt, eller som innslag eller enkelte ord i samtaler på norsk innad i gruppa.²⁵² Vi finner igjen referanser til disse to ulike bruksmåtene i intervjumaterialet. Folk forteller at språket både brukes i sammenhenger der utenforstående er til stede, hvor poenget er at disse ikke skal forstå, men også i samtaler med andre tater/romanifolk der det ikke er utenforstående til stede. Noen vektlegger den ene av bruksmåtene, mens andre veksler mellom dem. En ung kvinne i begynnelsen av 20-årene forteller at hun bruker språket mye, både ute og hjemme: «For eksempel når jeg er på by'n og skal si noe gæli om en annen, eller når jeg tuller, eller når jeg snakker med familie eller til eldre.» Hun bruker altså romani som et *hemmelig språk* i situasjoner hvor hun ikke vil at utenforstående skal forstå og hvor språket markerer en grense utad og et fellesskap innad, men også i situasjoner som er mer *backstage*, det vil si

situasjoner med kun romanifolk, og hvor det ikke handler om at utenforstående ikke skal forstå hva hun sier, men snarere om en felles identitet og kanskje respekt (for eldre).

Det ser ut til at språket i løpet av de senere årene har begynt å gjennomgå en revitaliseringsprosess, som en del av en identitetspolitikk. Språket får tilsynelatende en økt betydning som identitetsmarkør, noe som kanskje særlig kommer til uttrykk blant den yngre generasjonen. Selv om språket har en funksjon som *hemmelig språk* også i dag, så er likevel den identitetsskapende funksjonen kanskje enda større.

9.2.5 Revitalisering av språket

Flere av de intervjuede mener at språket kommer til å forsvinne med den eldre generasjonen. Samtidig er det mange som peker på en fornyet interesse for og en revitalisering av språket blant de yngre generasjoner. Man har altså både en forståelse av at de eldre kan språket, og at det står i fare for å dø ut, og en revitalisering blant de yngre generasjoner. En kvinne i begynnelsen av 20-årene forteller at hun ikke snakket så mye av språket da hun var liten:

Bestefar ville litt at jeg skulle lære det, men ikke si det så høyt da, foran folk da liksom. Men det var ikke så mye av det.

Var det snakk om setninger eller ord?

Helst ord, liksom. Men nå har jeg fått mer interesse for det, så nå har jeg tatt opp mer. Fått litt mer forståelse for det, så nå prater jeg det lille man kan, da. Det blir borte, mye av det.

Hvordan har du gjort det?

Det har bare blitt generelt mer bruk av det, blant folk.

Snakker du ord [på romani] til dine barn?

Ja. Og hun forstår alt. I hvert fall hun eldste.

En mann i 40-årene som er oppvokst i en familie som var på Svanviken, og som i etterkant av oppholdet lenge hadde lite kontakt med andre tater-/romanifamilie, forteller at de snakket lite romani da han var liten, men at det å lære språket har blitt svært viktig for ham som voksen. Det er ekstra viktig fordi han har barn, forteller han: «For det skal også mine barn lære, uten tvil.» Han bruker romaniord og uttrykk når han snakker med barna, og forteller med stolthet i stemmen at eldstemann har lært seg litt:

Eldstemann, han snapper opp noen ord her og der. Blir han rasende i barnehagen, så hender

²⁵² Aune 2012.

det at det smeller noen ord. «[navn på sønnen] sier noen ord, jeg vet ikke hva han sier.» «Du skjønner at [navn på sønnen] kommer fra en taterslekt, han.» «Å ja.» Men det er ikke noe nag av det. Jeg sier at det er vårt språk og det prater vi hjemme, og han snapper opp ord.

Samme stolthet som denne mannen føler over at sønnen helt impulsivt bruker romaniord i barnehagen, er det flere som gir uttrykk for. De forteller stolt at barn eller barnebarn bruker ulike ord og uttrykk. Noen har også informert barnehage og skole om at barna må sees på som tospråklige. Og de forteller om hvordan de har måttet lære barnehagepersonalet enkelte romani-ord – som for eksempel sulten og tørst, slik at de skal skjønne hva barna sier.

«Arne», som tidligere i kapittelet snakket om sinnet myndighetene fordi språket ble tatt fra dem, forteller at hans generasjon nå lærer seg språket, og at de lærer det videre til egne barn:

Men jeg igjen har fått tilbake det vi har hatt, og jeg lærer mine barn igjen.

Så du har tatt tak i det litt i voksen alder?

Ja, jeg prøvde å snu det, da. Og dette var veldig sårt, egentlig.

Så du snakker hjemme med barna?

Ja.

Er det ord de kan, eller er det setninger?

De kan si setninger.

«Arne» beskriver det som sårt at han lærte lite i oppveksten og måtte lære seg språket i voksen alder. Men har er stolt over at han nå viderefører språket til barna sine.

Det ser ut til at språkets posisjon og interessen for revitalisering er mer fremtredende i visse miljøer. Særlig i og rundt de ulike tater-/romani-organisasjonene er interessen stor. Interessen for språket og for å lære seg det ser ut til å være både en grunn til å søke seg til organisasjoner og et resultat av å være med i organisasjoner.

Interessen for å bevare kultur og språk kan imidlertid variere selv innenfor en familie og blant søsken.

9.2.6 Språkets status innad

Å kunne språket gir status innad i tater-/romani-miljøene.²⁵³ De som kan mye, blir ofte referert til og løftet frem som viktige ressurspersoner. Samtidig ser det ut til at det eksisterer spenninger knyt-

tet til hvem som har eierskap til språket og hva som er den riktige måten å bruke det på. Denne uenigheten kommer blant annet til uttrykk i forbindelse med bokutgivelser som inneholder tekster på romani/romani-ord og uttrykk. I forbindelsen med utgivelsen av *Vandriane rakkrar/Taterne forteller/Taterane fortel* har det for eksempel blitt rettet kritikk mot at media fremstiller dette som den første boken på romani, og også mot den språklige formen.

Enkelte av de vi har intervjuet forteller at det å ha «vokst opp med språket» gir mer anerkjennelse enn å ha lært seg ord og uttrykk i voksen alder.

Følgende ble sagt i en intervjusamtale med en mann i begynnelsen av 60-årene:

Hvis man skal tenke fremover, i forhold til Utvalgets arbeid da, hva er det som er viktig å satse på fremover, for folk av reisende slekt nå? Hva er de viktigste områdene å satse på?

Ja, det er jo masse, ta vare på kulturen og ... Ikke minst språket da. For vi er jo en minoritetsgruppe. De skulle fått mer ungdommer med der, ellers så dør det jo vekk.

Men tenker du at det er foreningenes ansvar å støtte språk, er det myndighetene, burde skolen gjøre noe med dette, eller...?

Jeg er ikke sikker på om skolene har rett til å gjøre det da. Myndighetene ... men man måtte jo hatt folk som kan det språket.

Mange av de som vil at språket skal bevares og/eller videreutvikles, påpeker utfordringen som ligger i at det er få som kan det «godt nok».

Språkbevaring og videreutvikling av språk står helt sentralt i arbeidet til flere av tater-/romaniorganisasjonene. Men det eksisterer ulike oppfatninger om hvordan språket best kan bevares og videreutvikles: om det er gjennom muntlig overføring, etablering av et skriftspråk, kurs hos organisasjonene eller gjennom det offentlige skoleverket. Flere av de som er opptatt av slektskapet mellom romani og norsk rom, mener at man kan bruke romanes for å etablere romani som et mer fullstendig språk. Dette er imidlertid de som er opptatt av å dra et skarpt skille mellom rom og tater-/romani, svært uenige i.

9.3 Oppsummering og vurdering

Det varierer hvor mye og hvordan språket brukes. Språket utgjør ikke et førstespråk, men har for mange en sterk identitetsmessig betydning. Hos svært mange av dem vi har snakket med, har

²⁵³ Larsen m.fl. 2009, s. 79.

romanispråket en sentral plass i forståelsen av hva det er å være tater/romani. Språkets historie og dets truede posisjon i dag er for mange nært knyttet til behandlingen av tatere/romanifolk opp igjennom historien.

I diskusjonene rundt hvem som «eier» språket og hvordan det skal viderefremmes og opprettholdes, finner vi mange av de spenningene og konfliktlinjene som også finnes blant tatere/romanifolk på andre områder.

Vi mener det er viktig norske myndigheter fortsetter arbeidet med å bevare språket slik de gjør i dag, gjennom tilskudd til prosjekter i regi av organisasjoner, men også via støtte til personer utenfor organisasjonene.

10 Oppsummering og avsluttende diskusjon

10.1 Innledning

Denne studien er gjennomført som et delprosjekt på oppdrag for Tater-/romaniutvalget. I følge mandatet skal Tater-/romaniutvalget se på hvilke konsekvenser politikken har hatt overfor gruppen som helhet og enkeltmennesker helt frem til i dag. Formålet har vært å belyse visse levekårsutfordringer blant personer med tater-/romanibakgrunn. Studien har tatt for seg temaer knyttet til oppvekst, utdanning, arbeid og møter med myndigheter og offentlige instanser. I tillegg har vi sett spesielt på kunnskap om og formidling av kunnskap om tatere/romanifolk i skolen, utfordringer knyttet til diskriminering på campingplasser samt forholdet til språk. Rapporten er dermed ikke en tradisjonell levekårsstudie, men snarere en sammensatt studie som skal inngå som bakgrunnsdokumentasjon for Tater-/romaniutvalget.

Studien er i all hovedsak basert på kvalitative intervjuer med et utvalg voksne personer med tater-/romanibakgrunn. Tater-/romanibefolkningen er mangfoldig og består av individer med ulike erfaringer, tilpasninger, referanserammer og forhold til sin bakgrunn. Dataene i denne undersøkelsen er ikke representative i statistisk forstand. Fordi vi har intervjuet et sammensatt utvalg personer med tater-/romanibakgrunn, kan vi likevel peke på visse sentrale problemstillinger og belyse mønstre og sammenhenger.

10.2 Oppsummering av sentrale funn

10.2.1 Livssituasjon og livskvalitet

Tater-/romanibefolkningen utgjør en sammensatt gruppe med ulike livshistorier og livssituasjoner. Befolkningsgruppen ser ut til å befinne seg i en brytningsprosess. Noen har en etablert plass i det norske samfunnet, mens andre føler seg utenfor eller på siden av det norske fellesskapet. For noen oppleves dette som et problem, mens andre ønsker å opprettholde et utenforskap.

Vi finner store variasjoner i utdanningsnivå, helse og levekår generelt blant tatere/romanifolk i dag. Mye tyder imidlertid på at en relativt stor andel av tater-/romanibefolkningen har store sosioøkonomiske utfordringer. Flere tatere/romanifolk har ikke utdanning utover grunnskolen. Dette gjelder særlig for voksne over 50 år. En del tatere/romanifolk har en svak kobling til det ordinære arbeidslivet, og de har trygdeytelser som hovedinntekt. Flere har lite kunnskap om prosesser og institusjoner i samfunnet.

Svært mange tatere/romanifolk som vokste opp under assimileringspolitikken (frem til 1980-tallet), forteller om alvorlig trakassering, mobbing og diskriminering – både i skolesammenheng og i samfunnet for øvrig. Disse erfaringene og historiene om dem preger denne befolkningsgruppen og relasjonen til storsamfunnet også i dag. Mange tatere/romanifolk forteller at de fremdeles møtes med negative holdninger i dagens samfunn, både blant representanter for myndigheter og i befolkningen ellers. Dette kan være med på å videreføre sosiale problemer for deler av gruppen.

10.2.2 Oppvekst og grunnskole i dag

Intervjuene med tatere/romanifolk viser at det er stor variasjon mellom familier og individer i om og på hvilke måter deres bakgrunn som tater/romani virker inn på og former oppveksten. Angående skolegang forteller både tatere/romanifolk og skoler vi har vært i kontakt med, at det i økende grad blir sett på som viktig også blant tatere/romanifolk, og at det er færre som ikke fullfører grunnskolen nå enn tidligere. Samtidig peker datamaterialet på en del utfordringer knyttet til mobbing og mistriivsel på skolen, hjemskole-relasjonen, fravær og manglende kunnskap om tatere/romanifolk i skolen. Disse utfordringene handler både om negative holdninger til tater-/romanifolk, levemåte, holdninger og gruppedynamikk blant en del tatere/romanifolk, og om samspillet mellom disse.

Selv om skolene vi har snakket med, mener at begreper som for eksempel «tater» i liten grad brukes som nedsettende begrep elever imellom i dag, og at de ikke oppfatter at elever blir mobbet fordi de er tater/romanifolk, er det likevel en del av de intervjuede som forteller om opplevelser av mobbing og sosial ekskludering.

Tradisjonelt har reisevirksomhet vært en del av tater/romanifolks levemåte. Det er usikkert hvor mange tater/romanifolk som i dag ønsker å reise med barn i perioder ut over skolens ferier, men dette er en tematikk som har blitt løftet frem av organisasjoner og enkeltpersoner. Problemstillinger knyttet til reising utenom skolens ferier berører viktige spørsmål knyttet til både forståelsen av hva som er minoritetsgruppers kulturelle særpreg og kulturelle rettigheter, og til grupperettigheter og individuelle rettigheter. Skolene vi har vært i kontakt med, melder i liten grad om søknader om fri i forbindelse med reising. Videre er det svært delte meninger blant tater/romanifolk om hvorvidt det er riktig å ta barn med på reising utenom feriene. Skolene melder at det generelle fraværet spredt ut over året skaper det største problemet, ikke fravær i forbindelse med reising.

Selv om skolene vi har vært i kontakt med, peker på en positiv utvikling i løpet av de senere år hva angår relasjonen mellom skole og foreldre med tater/romanibakgrunn, finner vi fortsatt en skepsis til skolen hos en del foreldre, slik tidligere studier også beskriver (Larsen mfl. 2009, Lund og Moen 2013, Moen 2009).

10.2.3 Videregående opplæring og overgang til arbeid

Vi ser en tendens til at flere med tater-/romani-bakgrunn nå fortsetter med videregående opplæring etter ungdomsskolen. Dette henger sammen med at det å ha videregående opplæring og formell dokumentasjon på kompetanse oppleves som nødvendig for å sikre familiens økonomi. Arbeid som tidligere kunne utføres uten formell utdanning, krever i dag formelle kompetansebevis. Videre trekker en del av de intervjuede frem behovet for to inntekter i familien for å få en god og sikker økonomi, noe som understreker behovet for at jenter/kvinner også tar en utdanning.

Flere forteller at tater/romanifolk har mer tradisjonelle kjønnsroller enn andre nordmenn. Både jenter og gutter forventes å gifte seg i ung alder, og mange sier at det å forsørge familien er mannens hovedoppgave. Andre sier at dette er annerledes nå enn tidligere, og at kvinner i dag også må bidra i familieøkonomien. Hvilke implika-

sjoner dette har for individuelle valg om utdanning, ser ut til å variere.

Samtidig som vi ser at flere tar videregående opplæring, finner vi også at en del unge faller utenfor utdanning og arbeid. Utfordringer knyttet til frafall/bortvalg av utdanning og sosial marginalisering er generelle samfunnsproblemer og angår ikke kun unge med tater-/romanibakgrunn, men denne gruppen kan være særlig utsatt ettersom foreldre-generasjonen ofte har lav utdanning og sosioøkonomiske og helsemessige utfordringer. I tillegg har tater/romanifolk en særegen historie med liten tradisjon for formell utdanning og en utbredt mistillit til offentlige instanser, og de møter som gruppe en del negative holdninger og fordommer.

10.2.4 Arbeidsliv

Flere forteller om møter med fordommer i arbeidslivet. For en del fører dette til at de skjuler bakgrunnen sin for kollegaer, arbeidsgivere og kunder.

Når det gjelder arbeidslivstilknytning, ser det ut til at deler av tater-/romani-befolkningen befinner seg i en brytningstid. I dag er det først og fremst menn som utfører håndverk som omtales som typiske for tater/romanifolk. Levemåter og yrkesvalg ansett som tradisjonelle for tater/romanifolk, brytes mot arbeidslivsreguleringer og organiseringen av dagens samfunn. Det uformelle arbeidslivet som en del tater/romanifolk har arbeidet innenfor, med omreisende handels- og næringsvirksomhet, ser ut til å være lite økonomisk bærekraftig i dagens samfunn. Flertallet av dem vi har intervjuet, mottar en trygdeytelse, for noen kombinert med arbeidsinntekt.

Blant tater/romanifolk vi har snakket med, råder det en oppfatning av at kvinner i liten grad deltar i det formelle arbeidslivet. Flertallet av kvinnene vi har intervjuet, forteller imidlertid om kontakt med arbeidslivet, både i lengre og kortere perioder.

En del av dem vi har intervjuet, har kommet, eller prøver å komme, seg inn i det formelle arbeidslivet – noen ser ut til å lykkes, andre ikke. Andre, derimot, ønsker å opprettholde det som beskrives som det typiske tater-/romaniarbeidslivet. Noen av disse ønsker å leve i et valgt utenforskap, og ser flere fordeler ved å stå utenfor det formaliserte systemet, mens andre ønsker at stor-samfunnet skal legge til rette for dette, og at det er en av deres rettigheter som nasjonal minoritet. Her finner vi noen av de store spenningene innen tater-/romanibefolkningen – mellom de som

ønsker tilrettelagte løsninger, og de som mener at de skal integreres inn i samfunnet på lik linje med andre samfunnsmedlemmer.

10.2.5 Møte med offentlige instanser

Et sentralt funn omhandler hvordan tatere/romanifolks møter med representanter for storsamfunnet generelt og det offentlige spesielt blir preget av mistillit og en følelse av å bli forskjellsbehandlet *fordi* man er tater/romani. For noen tatere/romanifolk blir nåtidige møter med det offentlige sterkt preget av historien. Samtidig kan det se ut til at representanter for offentlige myndigheter i liten grad er klar over at relasjonen mellom tatere/romanifolk og myndighetene kan være vanskelig av historiske grunner. Det at historien om politikken overfor denne gruppen er lite kjent blant myndigheter og befolkning for øvrig, kan også bidra til manglende forståelse for tatere /romanifolks situasjon og utfordringer i møter med offentlige etater som NAV eller skole.

Funnene våre tyder også på at tatere/romanifolks tilgang til likeverdige offentlige tjenester kan være svekket på grunn av mistilliten de har til offentlige myndigheter og den tilsynelatende mangelen på forståelse for tatere/romanifolks spesielle historiske situasjon hos mange offentlige instanser. Vi ser et særlig behov for kunnskapsheving vedrørende tatere/romanifolk – og også nasjonale minoriteter generelt – innenfor disse områdene: skole, politi, barnevern, NAV og helse- og omsorgstjenester.

Vi finner gjennomgående at behovet for informasjon om ulike samfunnsprosesser og -systemer er stort blant mange tatere/romanifolk. Dette, sammen med manglende tillit til storsamfunnet, svekker mange tatere/romanifolks mulighet til full deltakelse i samfunnet. Det kan derfor være behov for tiltak og satsinger for å sikre god informasjon og dialog med tatere/romanifolk.

10.2.6 Utfordringer på campingplasser

Reising er en viktig del av livet til mange tatere/romanifolk, og mange oppholder seg hele eller deler av sommeren på ulike campingplasser. Dette er en viktig måte for mange tatere/romanifolk å opprettholde og styrke relasjoner med andre tatere/romanifolk på. I tillegg foregår det noe reising knyttet til omreisende næringsvirksomhet. Intervjuene tyder på at opplevelser med diskriminering på campingplasser er relativt utbredt. Det indikeres fra flere hold at Likestillings- og diskrimineringsombudet (LDO) ikke er

tilstrekkelig tilgjengelig for tatere/romanifolk, og at ombudets arbeidsmåte ikke egner seg godt for saker hvor tatere/romanifolk opplever at de har blitt diskriminert på campingplasser.

10.2.7 Språk

Romanispråket har en sentral plass i forståelsen av hva det er å være tater/romani hos svært mange av dem vi har snakket med. Språket historie og dets truede posisjon i dag er for mange nært knyttet til med behandlingen av tatere/romanifolk opp gjennom historien. Der er variasjoner vedrørende hvor mye og hvordan språket brukes.

Språket er en viktig identitetsmarkør for mange tatere/romanifolk. Spenninger og motstridende syn angående definisjonen av gruppen og hvem som kan representere gruppen, reflekteres derfor også i diskusjoner og uenighet rundt hvem som «eier» språket og hvordan det skal videreføres og opprettholdes.

10.3 Avsluttende diskusjon

10.3.1 Mistillit som går i arv

Det generelle tillitsnivået i Norge er høyt; den norske befolkningen har høyere tillit til hverandre og institusjonene enn hva tilfellet er i de fleste andre land (Skirbekk og Grimen (red.) 2012).²⁵⁴ Den høye tilliten i Norge generelt står i kontrast til den mistilliten vi finner hos svært mange av intervjuobjektene våre med tater-/romanibakgrunn. Mange tatere/romanifolk opplever en avstand til det norske samfunnet. De både føler seg isolert og isolerer seg, og de uttrykker en sterk mistillit til, og i noen tilfelle frykt, for norske myndigheter. Dette gjelder både familier som tidligere har opplevd overgrep og negativ kontakt med myndighetene og/eller Misjonen, og familier som ikke selv hadde slik kontakt.

Mistilliten og mangelen på tilhørighet i storsamfunnet vitner om en opplevelse av at staten ikke «er der» for dem.

Vi finner at mistilliten til myndigheter går i arv i generasjoner. Forskning på traumer og diskriminering viser at det som skjer i én generasjon, vil påvirke det som skjer i senere generasjoner, selv

²⁵⁴ Skirbekk, Helge og Harald Grimen (red.), *Tillit i Norge*. Res Publica, 2012.

Wollebæk, D., Enjolras, B., Steen-Johnsen, K., & Ødegård, G., «After Utøya: How a High-Trust Society Reacts to Terror—Trust and Civic engagement in the Aftermath of July 22» i *PS: Political Science & Politics*, 45(01), 2012.

om enn i forskjellige former Traumer og virkningene av dem kan overføres som familiearv til nye generasjoner født etter at de traumatiske hendelsene fant sted. Diskriminering kan gå i arv i den forstand at langsiktige effekter av den kan virke gjennom generasjonene selv om diskrimineringen i samfunnet for øvrig skulle opphøre eller barna selv aldri opplever noen form for diskriminering. Med andre ord kan opplevelser av diskriminering blant foreldre eller besteforeldre redusere mulighetene og livssjansene til barna (Midtbøen og Lidén 2015). Dette er perspektiver som er særlig relevante for å forstå tatere/romanifolks erfaringer og livssituasjoner og hvordan og hvorfor fortiden synes å være sterkt til stede i dagens situasjon. Mange tatere/romanifolk er imidlertid opptatt av at generasjonen som vokser opp nå, ikke skal ha samme frykt for og mistillit til myndigheten om de selv har, og de er opptatt av å bryte med det de ser på som en negativ spiral av mistillit.

Mistilliten til myndighetsinstanser og storsamfunn har hatt og har fortsatt innvirkning på store deler av livene til flere av de som er intervjuet. Mistilliten bidrar til en opplevelse av avstand til offentlige myndigheter som politi, rettsvesen, barnevern, NAV, skole og helsetjenester. Dette kan blant annet ha konsekvenser for personer som befinner seg i vanskelige situasjoner der det er viktig å ha god dialog med instanser som barnevern, politi, skole- eller helsevesen. Funnene våre tyder på at tatere/romanifolks tilgang til likeverdige offentlige tjenester er svekket på grunn av mistilliten de har til offentlige myndigheter, og den tilsynelatende mangelen på forståelse for tatere/romanifolks spesielle historiske situasjon hos mange offentlige instanser.

10.3.2 Møter med fordommer og diskriminering

En del forteller at de opplever å bli usynliggjort, mobbet eller mistenkeliggjort i forbindelse med utdanning, sosiale ytelser, helsetjenester eller arbeidssituasjon. Ved hendelser der en del tatere/romanifolk opplever at de blir krenket og stigmatisert, kan representanter for majoritetsbefolkningen oppfatte dem som kravstore og tynnhudede. Med assimileringspolitikken som historisk bakteppe oppfattes slike erfaringer av noen tatere/romanifolk som en del av en lang historie med undertrykking, ikke som enkeltepisodes eller enkeltskjebner. For å forstå den fulle tyngden av disse opplevelsene, er det derfor viktig å se dem i en større kontekst som omfatter både den individuelle og den kollektive historien ange tatere/romanifolk bærer med seg. Har man opplevd å bli

møtt med negative holdninger gjentatte ganger og/eller vokst opp med foreldre eller besteforeldres historier om assimileringspolitikken og trakassering, kan det som for en utenforstående ser ut som en enkeltstående hendelse eller uttalelse, oppleves som en bekreftelse på et gjentakende mønster.

10.3.3 Fordommer, kunnskapsmangel og usynliggjøring

Mye tyder på at det i samfunnet generelt er liten kunnskap om tatere/romanifolks kultur og historie. Dette gjelder også blant ansatte i offentlige instanser som har kontakt med tatere-/romanifolk. Det eksisterer også utbredte fordommer mot gruppen basert på stereotypier som har utviklet seg over lengre tid. Dette faller innenfor en generell usynliggjøring av de nasjonale minoritetene i form av lite kunnskap om eller interesse for nasjonale minoriteter i storsamfunnet, lite omtale av nasjonale minoriteter i læremidler, en antatt manglende interesse hos skoleelever og begrenset kunnskap om denne delen av vår felles historie og nåtid hos lærere. Denne typen usynliggjøring kan være med på å forsterke opplevelsen av utenforskap for de aktuelle gruppene.

Negative holdninger og kunnskapsmangel fører til at mange tatere/romanifolk ikke tør eller ønsker i å fortelle bakgrunnen sin som tater/romani i møte med skole, NAV, barnevern eller andre myndigheter. Mange barn og unge vokser også opp med en frykt for å fortelle om bakgrunnen som tatere/romanifolk på grunn av holdninger i lokalsamfunnet, og en del voksne lever det de omtaler som et «dobbeltiliv» der de skjuler bakgrunnen sin i alle andre sammenhenger enn de med nærmeste familie og venner. Andre tatere/romanifolk velger å ikke kommunisere tydelig sin etniske tilhørighet fordi de mener at det ikke er viktig for dem, at det ikke vedkommer andre eller at det ikke er relevant på offentlige arenaer som arbeidsplass og skole.

10.3.4 Brytningstid

Tate-/romanibefolkningen befinner seg i en brytningstid med sentrale endringsprosesser hva angår relasjonen til storsamfunnet generelt, ikke minst vedrørende utdanning og formelt arbeidsliv. Vi finner en økende vektlegging av skole/utdanning blant både unge og voksne. Mange er opptatt av å bryte med den negative spiralen av mistillit og av å forhindre at den oppvoksende generasjonen får den samme frykt for og mistillit til myndig-

hetsinstanser som de selv har. Samtidig finner vi blant tattere/romanifolk ulike syn på hvilken plass de ønsker å ha som minoritetsgruppe i samfunnet

og på relasjonen til majoritetsbefolkningen og samfunnsinstitusjoner.

Vedlegg 7

Levekårsundersøkelse tatere/romanifolket

Registerbasert undersøkelse om dødelighet og utdanning

Av Dag Ellingsen og Siw Beate Lilleaas

Levekår er et samlebegrep for menneskers situasjon og muligheter på mange felt. Levekår betyr ikke nødvendigvis det samme som livskvalitet eller «lykke», men på viktige felter er det klare sammenhenger. I en nylig utkommet bok om levekår og livskvalitet bruker sosiologen Anders Barstad levekår og livskvalitet som to underbegreper i forhold til samlebegrepet velferd. I mange sammenhenger vil de to underbegrepene sammenfalle, og særlig vil dette gjelde for helse og tap av helse. Sammenhengen mellom lykke og helse er påvist i en serie studier.¹

I denne enkle tilnærmingen til levekår blant tatere/romanifolket er det to indikatorer på levekår som er vektlagt. Den første er *dødelighet*, målt som andelen i en gruppe som har dødd eller overlevd fram til måletidspunktet ved utgangen av 2013. Dette er regnet som et svært godt mål på helse. Hvor lenge man lever er en helt uomtvistelig helseindikator, med et mulig unntak for ulykker som kan ramme noe mer tilfeldig. Et viktig tilleggsmoment er at dødelighet i yngre alder skaper betydelige negative effekter for familie og venner som mister en slektning eller venn alt for tidlig.²

Den andre indikatoren er *utdanning*, målt som andeler av en gruppe som har nådd et visst utdanningsnivå. Dette er en indikator som er svært talende i mange sammenhenger, fordi den har klare sammenhenger med økonomi, sysselsetting og helse.³ Samtidig har utdanning vært særlig fokusert i forhold til nettopp gruppen av tatere/romanifolket fordi mange har opplyst at de mangler (tilstrekkelig) utdanning.

Vi vil allerede her poengtere at dette på ingen måte pretenderer å være en representativ undersøkelse av levekår i hele gruppen av personer som har en bakgrunn som tatere/romanifolk. Vårt

utvalg fra denne gruppen er hentet fra arkivene til Norsk Misjon blant hjemløse, og er dermed en selektert, men like fullt svært interessant gruppe. Vi kommer tilbake til dette på slutten av notatet.

Økonomi, utdanning og helse er regnet for å være tre av de viktigste levekårsvariablene eller indikatorene. Helse er den variabelen mange legger størst vekt på når de skal fortelle hva som er viktigst for deres velferd, og dette gjelder særlig blant dem som har passert 50 år.⁴ God helse er et gode i seg selv, og en forutsetning for aktiviteter. Utdanning er interessant fordi det er et middel for å oppnå andre goder, særlig inntekt og trygg sysselsetting, men også fordi kunnskap og erkjennelse oppfattes som et gode i seg selv. Vi ser da altså også at høyere utdanningsnivå gjennomgående sammenfaller med bedre økonomi og bedre helse. I de siste 60–70 årene har det vært et sterkt fokus på utdanningssektoren. Dagens 60-åringer (og de som er yngre) har vokst opp i en periode hvor Norge har utviklet seg fra et utdanningsfattig til et utdanningsrikt samfunn.⁵

Vi har gjort to undersøkelser, en for hver levekårsindikator, begge med utgangspunkt i arkivet til Norsk Misjon blant hjemløse – i det videre referert til som «Misjonen».⁶ Denne organisasjonen var Statens forlengede arm og stod for den praktiske gjennomføringen av myndighetenes assimileringspolitik i begge de to perioden vi ser på. Den ene gruppen er brukt for å se på dødelighet,

¹ Barstad, Anders, *Levekår og livskvalitet*. Vitenskapen om hvordan vi har det, Oslo 2014, s. 175

² Barstad 2014, s. 131

³ Barstad 2014, s. 236

⁴ Barstad, Anders, «Det gode liv: Hva synes nordmenn de behøver for å få det bedre?» i *Samfunnsspeilet* nr. 4, 1999

⁵ Aamodt, Per Olaf og Stølen, Nils Martin, «Vekst i utdanningssystemet», *Utdanning* 2003 på www.ssb.no/a/publikasjoner/pdf/sa60/kap-4.pdf (rett URL 16.3.2015).

⁶ Materialet er hentet fra Riksarkivet, privatarkiv, Norsk Misjon blant hjemløse, Klientarkiv; FI Kartotek kort, A/PA-0793/FI/L0202 Omstreifere A-F; FI Kartotek kort, A/PA-0793/FI/L0203 Omstreifere G-K; FI Kartotek kort, A/PA-0793/FI/L0204 Omstreifere L-R; FI Kartotek kort, A/PA-0793/FI/L0205 Omstreifere R-Å; FI Kartotek kort, A/PA-0793/FI/L0211 Register over barn A-N.

den andre gruppen er brukt for å se på utdanning. Vi har sett på tre grupper tatere/romanifolk:

- En gruppe som ble barnevernsbarn, det vil si at barnevernet overtok omsorgen for barna
- En gruppe som fikk støtte til bosetting,
- En gruppe av de relativt få som har bodd på Svanviken.⁷

Av anonymitetshensyn kan vi ikke analysere gruppene hver for seg, det ville ha gitt små undergrupper med risiko for identifikasjon.

For begge aldersgrupper har vi notert navn, fødselsdato, navn på foreldre og søsken m.m. for at Statistisk sentralbyrå (SSB) skal kunne finne dem og gi dem fullt fødselsnummer på 11 siffer, hvis vi da ikke har funnet fullt fødselsnummer i arkivet. Deretter har SSB sett på andelen levende og døde i gruppen, sammenlignet med resten av befolkningen i samme alder, samt andelen med forskjellige nivåer av utdanning også sammenlignet med resten av befolkningen. Denne metoden er nær identisk med den Dag Ellingsen tidligere har brukt for å belyse levekårene blant såkalte krigsbarn, det vil si barn født 1941–1946 med norsk mor og tysk far.⁸ Krigsbarnundersøkelsen omfattet imidlertid et vesentlig bredere spekter av levekårsindikatorer: Inntektsnivå, forbruk av offentlige ytelser, dødsårsaker med mer. Metoden med å gå fra manuelle til elektroniske registre på denne måten er så vidt vi kjenner til bare brukt i denne sammenhengen tidligere.

1 Utvalgene

Det første utvalget (Utvalg 1) består av personer født i perioden 1941–1955. Det andre utvalget (Utvalg 2) består av personer født i perioden 1956–1970. Den første gruppen er kommet i alderen der folk begynner å «falle fra». For befolkningen født etter krigen er dødeligheten gjennomgående svært lav før fylte 60 år. Den andre gruppen har vært gjennom den såkalte utdanningsrevolusjonen, det vil si at den tilhører de aldersgruppene der det oppsto større forskjeller i utdanningsnivå enn tidligere. Dette skyldtes at langt større ande-

ler av ungdomsbefolkningen tok videregående og høyere utdanning fra særlig 1970- og 1980-tallet og utover.

For begge grupper er det viktig at de har vært i live etter 1960, det var da alle bosatt i Norge ble tildelt hvert sitt 11-sifrede fødselsnummer basert på Folketellingen samme år.⁹ I og med at de er oppført i Misjonens arkiv i perioden 1960–1985 er denne forutsetningen til stede.

I Utvalg 1 fant vi 319 personer i Misjonens arkiv. Etter SSBs leting etter 11-sifrede fødselsnumre var det 232 som ble funnet og identifisert, det vil si en gjenfinningsandel på 73 prosent. Disse personene ble så gjenfunnet i BEBAS,¹⁰ en utvidet variant av Det sentrale Folkeregister, hvor man da kan avlede om de var i live eller hadde dødd før utgangen av 2013.

I utvalg 2 fant vi 208 personer i Misjonsarkivet. Etter søket hos SSB var 168 personer identifisert med fullt personnummer, og med det en gjenfinningsandel på 81 prosent. Vi har dermed personnummer på til sammen 527 personer født i tidsrommet 1941–1970.

Det kan være flere årsaker til at noen ikke lar seg gjenfinne. For det første kan det være mangler eller feil ved de data vi har sendt til SSB. Vi kan ha hatt for få data om dem, for eksempel bare et veldig vanlig navn og en usikker fødselsdato. Eller vi kan ha hatt feil opplysninger. I flere saker ser vi for eksempel at personen har skiftet navn både en og flere ganger. Noen ganger blir dette opplyst, andre ganger fremkommer det ikke at det har skjedd navnebytte. Vi finner også mange saker der det er oppgitt flere mulige fødselstidspunkt.

For det andre kan det være trekk ved personens liv og identitet som gjør at de ikke finnes i det norske folkeregisteret i dag. Noen kan for eksempel tenkes å aldri ha vært registrert som bosatt i Norge på grunn av utenlandsk statsborgerskap.

Vi kan selvfølgelig heller ikke utelukke taste-feil og andre mangler ved vårt og SSBs arbeid, men vi vil understreke at kvalitetssikringen har vært streng begge steder. En svært streng kvalitetssikring hos SSB kan ha gitt noen forkastede registreringer som *kan* ha vært korrekte. SSB har ikke tatt med identifikasjoner som ligner veldig, men har bare brukt helt klare og riktige registre-

⁷ Svanviken lå på Eide i Nordmøre og drev sitt eget opplegg med hensikt å endre de «reisendes» livsform. Hovedmålet var at den enkelte familie skulle bli bofast og selvforsørgende. Hele familier ble internert og måtte gjennom et program før de fikk hjelp til bolig og/eller ble tvangsbosatt (jfr. Løsgjengerlovens § 7 1. og 2. ledd). I utvalg 2 var det 70 av totalt 207 personer som fikk støtte til bosetting, 50 % (35) av disse hadde hatt et eller flere opphold ved Svanviken.

⁸ Jf. Ellingsen, Dag, Krigsbarns levekår. En registerbasert undersøkelse, Statistisk sentralbyrå Rapport 2004/19

⁹ I praksis fikk den enkelte tildelt nummeret i 1964, men det var folketellingen fire år tidligere som var utgangspunktet.

¹⁰ BEBAS = Befolkningsbase. Befolkningsstatistikksystem basert på løpende folkeregisterdata. Statistisk sentralbyrå/Avdeling for personstatistikk/Seksjon for befolknings- og utdanningsstatistikk.

ringer der det ikke hersker tvil om at man har funnet rett person.

En helt annen og mye vanskeligere diskusjon er hvorvidt og i hvilken grad de identifiserte personene fra Misjonens arkiv er representative for hele gruppen av tatere/romanifolket totalt. Dette er en diskusjon vi som sagt kommer tilbake til.

2 Dødelighet

Tatere/romanifolket er en gruppe som har vært så sosialt utsatt at det var helt rimelig å regne med overdødelighet, det så vi også klart blant krigsbarna. Spørsmålet var hvor stor overdødeligheten er, og hvem det er rimelig å sammenligne gruppen med. Tabell 1 under viser andelen døde i fem-årige aldersgrupper for gruppen av tatere/romanifolket sammenlignet med hele befolkningen i samme aldersgruppe og fordelt på kjønn.

Tabell 7.1 Andel døde for perioden 1960–2013 etter fødselsår. Prosent

Fødselsår	Andel døde i alt. N = 1.031.592			Andel døde tater/romani. N = 232		
	Mann	Kvinne		Mann	Kvinne	
Totalt	11,3	13,9	8,5	35,3	40,5	30,2
1941–1945	16,5	20,2	12,6	46,7	54,8	37,9
1946–1950	11,0	13,5	8,3	32,6	30,8	34,0
1951–1955	7,3	9,2	5,3	30,2	39,1	20,0

Kilde: SSB/AFI

Tabellen viser at dødeligheten i befolkningen som helhet i denne 54-årsperioden er på noe over 11 prosent, mot drøyt 35 prosent blant gruppen av tatere/romanifolket som vi har data for. Det vil si at dødeligheten er noe mer enn tre ganger høyere enn for gjennomsnittet av befolkningen. Overdødeligheten framstår som særlig høy for den yngste gruppen (født 1951–1955), med over fire ganger den gjennomsnittlige dødeligheten. Mennene i denne gruppen synes særlig utsatt.

For alle de tre aldersgruppene og for begge kjønn finner vi en overdødelighet som er mellom 2,7 og 4,3 ganger høyere enn for gjennomsnittet av personer i samme alder og kjønn. Man skal være uhyre forsiktig med å tillegge forskjellene mellom undergrupper for stor vekt, dertil er tallene i undergruppene for små. Men det samlede bildet av betydelig overdødelighet er klart og utvetydig.

3 Dødelighet blant tatere/romanifolket sammenlignet med andre grupper

Det er vanskelig å finne noen grupper i norsk faglig litteratur som har tilsvarende overdødelighet som den vi finner blant tatere/romanifolket. En nærliggende historisk sammenligning er den gruppen vi identifiserte som krigsbarn.¹¹ Her var

det noen grupper av menn og kvinner i noen årskull som hadde en dødelighet som var dobbelt så høy som deres jevnaldrende, men i snitt fant vi en overdødelighet som var 60 og 70 prosent over snittet, altså en multiplikator på 1,6 eller 1,7.

I en undersøkelse av dødelighet i forskjellige yrkesklasser fant man at de mest utsatte gruppene (sjømenn, hotell- og restaurantarbeidere) hadde en overdødelighet på rundt 40–50 prosent.¹² De som var yrkespassive hadde i snitt en overdødelighet på det dobbelte av gjennomsnittet. Det vil si at utsatte yrkesgrupper hadde en overdødelighet som var rundt 1,4 og 1,5 ganger høyere enn den man fant i befolkningen totalt. De yrkespassive hadde en dødelighet som var drøyt to ganger den man fant i totalbefolkningen, mens altså vårt utvalg av tatere/romanifolket har en dødelighet på over tre ganger den vi nå finner i hele befolkningen i samme aldersgruppe.

Forskjellene i dødelighet innad i Oslo er betydelige og har vært mye diskutert og gir et bilde av en by som er delt etter sosiale og geografiske skillelinjer.¹³ Men her er det bare én gruppe som har en overdødelighet som er på samme høye nivå

¹¹ Ellingsen 2004

¹² Borgan, Jens-Kristian, «Utstøting gir lavere dødelighet hos yrkesaktive i Samfunnsspeilet nr. 1, 1997

¹³ Claussen, Bjørgulf og Næss, Øyvind, «Dødelighet i Oslo etter ulikheter i yrkesklasse» i Tidsskrift for Den norske legeforening vo. 122, nr. 19 – 20, 2002, s. 1867–9

som blant vårt utvalg av tatere/romanifolket, og det er en gruppe som har vært registrert som (uføre)pensjonister ved folketellingene både i 1960, 1970 og 1980. Gruppen er liten (godt under 1 prosent av befolkningen), og mange vil ha hatt kronisk sykdom alt fra tidlig alder.

En fersk norsk undersøkelse har blant annet sett på dødelighet blant barn som har vært i kontakt med barnevernet i perioden 1993 til 2003 og som er født før 1988, sett i forhold til dødeligheten blant jevnaldrende.¹⁴ Ikke overraskende er dødeligheten blant barnevernsbarna vesentlig høyere enn blant jevnaldersbefolkningen – nær tre ganger så høy. Vi skal imidlertid være forsiktige med sammenligningen her, i det disse personene ikke har vært fulgt over på langt nær så lang tid som vår gruppe av tatere/romanifolk. Det viser seg på to vis som er interessante: Andelen døde er foreløpig svært lave i både undersøkt gruppe og kontrollgruppen (henholdsvis 1,98 og 0,67 prosent) – rimeligvis. Videre er dødsårsakene preget av selvmord, rusmisbruk/sinnslidelser, transportulykker og forgiftninger. Overdødeligheten er også tydeligst blant de barna som har vært gjenstand for barnevernstiltak på grunn av eget rusmisbruk eller avvikende atferd. For vår gruppe av tatere/romanifolk har de som har fått barneverntiltak antakelig i høyere grad fått det som en følge av oppgitte problemer blant foreldrene.

Gruppen av tatere/romanifolket i denne undersøkelsen er veldig selektert, og kjennetegnes av at de har vært i kontakt med Misjonen, enten gjennom bosettingstiltak og/eller barnevernstiltak. Vi har derfor vært på jakt etter nye og bredere utvalg av tatere/romanifolk for å se om og i hvilken grad vårt utvalg er spesielt utsatt. Vi har trukket et tilleggsutvalg av tatere/romanifolk i aldersgruppen 1941–1955 fra kartotekkort oppbevart i Misjonens arkiv på Riksarkivet.¹⁵ Disse kortene er også en opplisting av folk som er kjent som medlemmer av slekter av tatere/romanifolket, men der mange ikke har hatt noen kontakt med Misjonen. Vi leverte 132 identifiserte personer i aktuell alder (født 1941–1955) til SSB. Ingen av dem gjenfinnes i klientarkivet som har vært utgangspunkt for vår studie.

Av de 132 oversendte identifikasjonene, fant SSB fødselsnummeret på 75 av dem. Dette til-

leggsutvalget fikk dermed en klart lavere gjenfinningsprosent enn det første utvalget – 57 prosent. Det er tre nærliggende grunner til et høyere frafall: For det første var disse personene langt mindre detaljert beskrevet enn dem vi fant i klientarkivene. For det andre kan noen ha vært utenlandske statsborgere og ikke lenger bosatt i Norge. For det tredje kan flere av dem ha vært ført inn i kortarkivet før 1960, men ha dødd eller emigrert før man ble tildelt personnummer dette året.

Dødeligheten i denne gruppen er også høy, men noe lavere enn i det opprinnelige utvalget født 1941–1955 (29 prosent mot 35 prosent). Men med det store frafallet kan vi ikke argumentere for at dødeligheten i denne gruppen er signifikant lavere enn i det opprinnelige utvalget. Antakelig er også tilleggsutvalget selektert, da mange ser ut til å ha vært innrapportert til Misjonen fra Politiet.

3.1 Alder på dødstidspunktet

For det samlede utvalget født 1941–1955 kjenner vi alderen på dødstidspunktet for de som har gått bort. Vi ser en tendens til at de som er døde blant tatere/romanifolket har dødd i en yngre alder enn totalbefolkningen i samme aldersgruppe. I totalbefolkningen har 63 prosent av de døde gått bort før fylte 60 år, mot 79 prosent i gruppen av tatere/romanifolk. Her er det imidlertid betydelige usikkerhetsmarginer på grunn av små tall og grove alderskategorier.

4 Svært lavt utdanningsnivå

Gruppen av tatere/romanifolk som inngår i dette utvalget har åpenbart ikke vært med på utdanningsrevolusjonen i samme grad som sine jevnaldrende (se tabellen under). Bare snau 20 prosent av tater/romanifolket har tatt videregående eller høyere utdanning, mot nesten 70 prosent i samme aldersgruppe blant befolkningen totalt.

I motsatt ende har vi en overrepresentasjon av befolkningsgruppen som har grunnskole som oppgitt høyeste utdanning. Kategorien ingen/uoppgitt er også oppsiktsvekkende høy. Dette er en gruppe som i annen utdanningsstatistikk stort sett knytter seg til medlemmer av innvandrerbefolkningen, mens vi antagelig her har en gruppe der mange ikke har fullført grunnskole.

Dette vil antakelig ha følger for andre indikatorer: Inntekt, formue, sysselsetting og forbruk av sosiale ytelser.

¹⁴ Kristofersen, Lars B., «Stønader, uførepensjon, dødsfall og dødsårsaker» i Backe-Hansen [et al.], Barnevern i Norge 1990–2010. En longitudinell studie, NOVA Rapport 9/14, 2014

¹⁵ Riksarkivet. Norsk misjon blant hjemløse: Kartotek kort/ FI/L0202-0203-0204-0205-0211

Tabell 7.2 Høyeste fullførte utdanning per 01.10. 2013 for tatere/romanifolket født 1956–1970 og deres jevnaldrende. Prosent.

	Jevnaldrende N = 1.233.037			Tater/romani N = 168		
	Menn	Kvinner		Menn	Kvinner	
Totalt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Ingen/ikke-oppgitt	11,5	12,7	10,3	23,2	20,2	
Grunnskole	20,2	20	20,4	57,1	59,6	
Videregående	38,1	40,9	35,1	14,9	20,0	
Universitet/Høgskole	30,1	26,4	34,2	4,8	4,3	

Kilde: SSB/AFI.

Blant krigsbarna fant vi også lavere andeler med høy utdanning og noe høyere andeler med bare grunnskole. Men avstanden til totalbefolkningens høyeste utdanningsnivå er mer beskjeden enn blant tatere/romanifolket. For eksempel har nær 13 prosent av krigsbarna høyere utdanning mot 21 prosent blant deres jevnaldrende.¹⁶ Gruppen med ikke-oppgitt/ingen utdanning er svært liten, bare 1,6 prosent mot 1,2 prosent blant krigsbarnas jevnaldrende.

5 Oppsummering

I sum har vi funnet et så høyt dødelighetsnivå og et så lavt utdanningsnivå at det er helt åpenbart at vi har med å gjøre med en svært utsatt gruppe. Gruppen er ikke representativ for alle med bakgrunn fra tatere/romanifolket, og en slik representativ gruppe synes svært vanskelig å finne.

¹⁶ Ellingsen 2004, s. 34

Våre funn er imidlertid interessante fordi de omhandler en gruppe som i særlig grad har vært underlagt velferds- og kontrolltiltak fra en instans (Misjonen) som har hatt et offentlig mandat til å bistå tatere/romanifolket. Når denne gruppen kommer så dårlig ut, er det vanskelig å konkludere med at Misjonens tiltak har hatt en gunstig effekt i retning av bedre levekår.

Her har vi imidlertid to sammenligningsproblemer. For det første vet vi altså lite om hvordan det har gått med sammenlignbare grupper av tatere/romanifolket som ikke har hatt kontakt med Misjonen. For det andre vet vi ikke hvordan det har gått med sammenlignbare grupper i totalbefolkningen. Det hadde for eksempel vært svært interessant å vite hvordan det har gått med levekårene til for eksempel andre personer som var i kontakt med barnevernet på 1950- og 1960-tallet, eller som var sosialklienter i samme periode. En slik undersøkelse er etter alt å dømme gjennomførbar, men ligger langt utenfor denne undersøkelsens rammer.

Vedlegg 8

Sosialpolitisk utvikling med lov om sosial omsorg av 1964 som omdreiningspunkt

Av Elisabeth Teige

Dette notatet vil gi en fremstilling av den sosialpolitiske utviklingen i Norge i etterkrigstiden slik den ble utformet overfor gruppen av «omstreifere».¹ Mer konkret skal jeg forsøke å svare på hvorvidt «omstreifere» ble spesielt omtalt i den sosialpolitiske lovgivningen frem til avviklingen av særordningene i 1986. Tidsperioden vil i hovedsak være fra den tidlige etterkrigstiden og forarbeidene til lov om sosial omsorg av 5. juni 1964 og frem til avviklingen av de såkalte særordningene fra 1986. Fremstillingen bygger i hovedsak på lovverk og offentlige dokumenter. I tillegg har jeg i noen grad brukt grunnlagsmateriale i Sosialdepartementets arkiver og arkivet etter Norsk misjon blant hjemløse, begge på Riksarkivet, til å fylle ut det bildet som kommer frem i de offentlige dokumentene.

I notatet vil «politikk» bli brukt både om konkrete politiske prosesser og i mer vid forstand om samfunnets virkelighetsbilder og problemforståelser.² Sosialpolitikk vil være avgrenset til å gjelde de politikkområdene som fra 1965 gikk under lov om sosial omsorg, og som før dette gikk under fattig-/forsorgsvesenets oppgaver. Den perioden notatet dekker, var også preget av trygde-systemets utbygging og etter hvert samling av flere ulike trygder i folketrygdloven av 1966. Jeg har langt på vei avgrenset meg til å se på politikken overfor dem som av ulike grunner ikke var tilstrekkelig dekket av trygdeordningene, men som hadde behov for fattig-/forsorgshjelp, fra 1965 kalt sosial omsorg. Enkelte «omstreifere» vil ha fått ytelser via trygdesystemet, andre vil ha hatt inntekt, mens andre igjen kan ha hatt enten en kombinasjon av for eksempel arbeid og stønader etter forsorgs-/sosialomsorgslovgivningen, eller kun

levd på stønader gitt som fattighjelp/sosial omsorg.³

Den praksis som utviklet seg med økonomiske særordninger (ofte kalt særomsorg, som jeg vil komme tilbake til i diskusjonen nedenfor) for blant annet «omstreifere», og avviklingen av dette systemet, vil utgjøre en sentral del av notatet. Det vil si at jeg kommer til å gå inn i lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap av 1900, men kun når det kommer til spørsmålet om refusjoner av utgifter til bosetting og forsorgshjelp slik det er beskrevet i lovens § 8. Den resterende delen av løsgjengerloven som gjaldt «omstreiferne», er dekket i Chalak Kavehs notat. Barnevernfeltet blir også behandlet i andre notat, og vil derfor ikke bli tatt opp her.

1 Utviklingen frem mot 1964

Det finnes en god del forskning på «omstreiferne» historie frem til andre verdenskrig, og deler av denne historien er også dekket i andre notat utarbeidet til utvalgets arbeid. I det følgende vil jeg derfor fokusere på utviklingen i etterkrigstiden.⁴ I fellesprogrammet fra 1945 satte de politiske partiene som et mål at den gamle kommunale fattighjelpen skulle avvikles. Ideen var å erstatte fattigvesenet med en fellestrygd for syke, uføre, arbeidsløse og gamle. Dette målet ble snart oppgitt, med den begrunnelse at det alltid ville være noen som ikke ville oppfylle kriteriene for trygd, og dermed hadde behov for slik hjelp. Den sosialpolitiske målsettingen var å komme bort fra en nedverdiggende og stigmatiserende fattighjelp, og sosial sikkerhet ble sett som viktig. Her var Fellesprogrammet inspirert av den allierte krigs-

¹ Selv om «omstreifer» i praksis nesten utelukkende inkluderte mennesker med tater-/romanibakgrunn, var både lovtekstene og forarbeidene slik utformet uten noen etnisk markør.

² Jf. Messel i Messel og Slagstad, s. 563.

³ Begrepsbruk/betegnelse herom er litt problematisk. Gruppen omtales som «omstreifere» i så å si alle kilder, og frem til 1948 var betegnelsen «fattig», fra 1948 «forsorg» og fra 1964 «sosial omsorg».

⁴ Notat Kaveh, Chalak; Minken 2007; Gotaas 2000 m.fl.

propagandaen, som hadde satt nettopp sosial sikkerhet som et av de viktigste målene for samfunnet som skulle bygges etter nazismens nederlag, og det hadde kommet til uttrykk blant annet i Atlanterhavserklæringen i 1942. I norsk sammenheng dukket det først opp i Arbeiderpartiet og LOs etterkrigsprogram «Fremtidens Norge», som ble gitt ut i 1942, og som ble en viktig inspirasjonskilde for fellesprogrammet.⁵ Den tidlige etterkrigstiden var i det hele preget av en tanke om et utvidet offentlig ansvar for hele befolkningen, og en sterk tro på vitenskap og ekspertise, noe som også kom til uttrykk i utviklingen av sosialpolitikken og de sosiale tjenestene.

Noe av grunnideen bak den nye sosiallovgivningen, som ble utformet frem mot 1960-tallet, var at sosialhjelp skulle erstatte den gamle forsorgen for det lille antallet personer som ikke hadde rett til trygdeytelser, eller som i perioder eller livsfaser falt utenfor trygdeytelsene. Dette var mennesker som trengte behandling eller av andre grunner hadde falt utenfor.⁶ På 1950- og 60-tallet var det snakk om en «restnød», som hang igjen fra det gamle samfunnet og som man ønsket å få bort. Fra slutten av 1960-tallet ble det i større grad snakk om «ny-fattigdom», «strukturproblemer» og at samfunnet var «klientskapende». Det var samfunnet selv, eller slik det hadde utviklet seg, som skapte sosiale problemer og ulikhet mellom folk.⁷

I 1945 var fortsatt fattigloven av 1900 gjeldende. I 1948 ble ordet «fattig» erstattet med ordet «forsorg». Det skulle ikke lenger hete fattighjelp, men forsorgshjelp. Navnebyttet fikk ingen praktisk betydning, men signaliserte ønsket og behovet for å komme bort fra fattigvesenet.⁸ Loven av 1900 var i utgangspunktet tenkt som en midlertidig lov, men da den ble avviklet med innføringen av lov om sosial omsorg fra 1. januar 1965, hadde den stått i 65 år. Arbeidet med å få til en ny fattiglov hadde startet på 1930-tallet i sammenheng med at trygdesystemet skulle utredes og utvides. Dette ble avbrutt av den tyske okkupasjonen under andre verdenskrig, men ble i noen grad tatt opp igjen da de mest umiddelbare gjenreisningsoppgavene var fullført. Det ble arbeidet med å gjenreise gamle ordninger, men samtidig forenkle dem og gjøre dem mer sjenerøse. Mot

slutten av 1940-tallet ble arbeidet med sosiallovgivningen tatt opp igjen, men det skulle ta nesten 15 år før forsorgsloven ble avviklet og erstattet av lov om sosial omsorg i 1964.

Hvorfor tok det så lang tid? Noe av årsaken ligger i økonomiske forhold, samtidig som den nye sosialloven stadig ble utsatt i påvente av at bygging og utbygging av trygdesystemet skulle bli fullført. I tillegg var det politiske og administrative utfordringer som forsinket prosessen. Sosiallovkomiteen som ble opprettet før krigen, hadde prioritert enkeltrygder fremfor samordningen av de ulike trygdene. Utover i etterkrigstiden ble samordning på mange områder et nøkkelord, og det var meningen at dette også skulle tas opp av denne komiteen. Sosiallovkomiteen skulle blant annet forberede fellesprogrammets sosialreform med den hensikt å skape en «grunnsikkerhet for det norske folks eksistens».⁹ På grunn av usikkerhet omkring regjeringsspørsmålet høsten 1945 ble imidlertid saken stilt i bero, og litt senere samme høst døde lederen for komiteen, Inge Debes. Det ble deretter bestemt at trygdesystemet skulle tas først. Etter mange delutredninger og innføringen av ulike trygder ble folketrygden en realitet fra 1967.¹⁰ Et annet aspekt var at antall personer som søkte og hadde behov for fattighjelp, holdt seg lavt og stabilt gjennom 1940- og 50-tallet. De som søkte hjelp, var grupper som falt utenfor trygdesystemet. Det var typisk enslige mødre, gamle som ikke greide seg på alderstrygd og noen til, herunder gruppen som i loven var omtalt som «omstreifere».¹¹

2 Lov om sosial omsorg 1964

Loven som ble vedtatt i 1964 og gjort gjeldende fra 1965, var en skjønnslov, og den var rettet mot visse grupper, basert på behovsprøving og individuell vurdering. Arbeidet med en ny sosialomsorgslov hadde som tidligere nevnt pågått lenge, med flere avbrudd. Da arbeidet kom i gang for alvor, tidlig på 1960-tallet, var det likevel de da ti år gamle innstilling om sosialhjelp og utkast til lov om sosialhjelp som dannet grunnlaget for lovproposisjonen i mars 1963.¹² Mye hadde forandret seg siden innstillingen var blitt avlevert, og det nye lovforslaget tok opp i seg noe av den utviklin-

⁵ Se f.eks. Brandal, Nik., Bratberg, Øivind og Thorsen, Dag Einar, *The Nordic Model of Social Democracy*, Bassingstoke 2013, s. 58–61.

⁶ Messel i Messel og Slagstad, s. 531.

⁷ Messel i Messel og Slagstad, s. 536–537.

⁸ Seip 1994, s. 225.

⁹ Haave, Arbeidsdepartementets historie, s. 74. Han viser for sitatet til RA, brev.

¹⁰ Ref. Haave og Seip.

¹¹ Seip 1920–1975, s. 225.

¹² Ot.prp. 56 1962–63 om lov om sosial omsorg.

gen som hadde skjedd i mellomtiden.¹³ Først og fremst hadde trygdesystemet i begynnelsen av 1960-årene blitt mer fullstendig, og det var klart at den nye loven skulle være et tilbud til dem som falt utenfor trygdeordningene. Sammenlignet med de første etterkrigsårene utgjorde disse en langt mindre gruppe, men det var fremdeles noen som ville ha behov for slik hjelp.

Et av de mest sentrale prinsippene i sosialomsorgsloven var «hjelp til selvhjelp». Økonomisk hjelp skulle være underordnet, mens rådgivning og annen hjelp, som attføring, skulle stå sentralt. Det var altså ikke snakk om passiv innordning og mottak av støtte, men krav om selvstendighet og aktivitet – noe som var attføringstankens grunnprinsipp.¹⁴

Hensikten med hjelpetiltakene som loven forutsetter, skal ikke bare være det mer negative å sørge for at et menneske ikke lider materiell nød, men først og fremst det positive å søke å sette den enkelte i stand til ved egen hjelp å sørge for seg og sine.¹⁵

Da loven ble behandlet i Stortinget, ble den enstemmig vedtatt. Det var i forkant tverrpolitisk enighet om at det trengtes reformer i sosialsektoren, og etter alle utsettelsene loven hadde vært gjennom siden 1950, kan den enstemmige avgjørelsen tyde på at det politiske presset for en slik lov var såpass stort at det ville hatt store politiske omkostninger med ikke å vedta loven. Samtidig var loven på flere punkter uklart formulert, noe som kan ha bidratt til at det ikke ble større diskusjon.¹⁶ De uklare formuleringene var delvis brukt fordi det skulle overlates til sosialstyrene å utforme detaljene. I denne perioden sto det lokale selvstyret sterkt, samtidig som det var behov for fleksibilitet innenfor systemet. Lov om sosial omsorg har derfor blitt kalt en «rammelov» med få eksplisitte påbud.¹⁷ Dette ga større rom for lokale tilpasninger, noe som også gjorde at mange steder fortsatte tradisjonene fra forsorgstankegangen, også etter at den nye loven kom i virkning.¹⁸

Etter innføringen av den nye loven eksisterte det dermed to hjelpeordninger: de statlig regulerte trygdeordningene og – som supplement – de kommunale hjelpetiltakene via loven om sosial

omsorg. Satt på spissen kan man si at trygdeordningene var preget av klare, veldefinerte rettigheter, mens de kommunale hjelpetiltakene hadde mer uklare definisjoner av mottakerne og rettighetene. Systemene var ment å utfylle hverandre.¹⁹ Den nye loven skulle gjelde for alle som hadde behov for sosiale ytelser, men som falt utenfor trygdeordningene.

Hva innebar dette for «omstreiferne»? I forarbeidene til lov om sosial omsorg betegnes disse som «en egen gruppe personer med særlige problemer». Gruppen er definert som «en del mennesker som ikke har fast bopel men streifer om fra sted til sted enten alene eller med sin familie eller i større følger».²⁰ Mange av «omstreiferne» hadde ikke opparbeidet seg hjemstavn. Hjemstavnsretten hadde vært bestemmende for hvem som fikk fattig-/forsorgshjelp hvor, og den særordningen som gjaldt «omstreifere», var delvis basert på at få av dem hadde hjemstavn.²¹ Særordningen gikk ut på at staten refunderte forsorgsutgifter og utgifter i forbindelse med bosetting av denne gruppen. Dette kommer jeg tilbake til nedenfor.

Noe som etter hvert fikk stor betydning for «omstreiferne», var at Sosialdepartementet i sitt foreløpige utkast til ny sosialomsorgslov hadde foreslått at hjemstavnsreglene skulle falle bort, og at man i den forbindelse også skulle fjerne all statsrefusjon. Som jeg vil komme tilbake til, mente Norsk misjon blant hjemløse (heretter: Misjonen) at dette ikke ville være til gruppens beste. Sosialdepartementet endret deretter sitt opprinnelige forslag, slik at den etablerte ordningen med statsrefusjon ble foreslått videreført for «omstreifere».²²

Ordningen med statsrefusjon av forsorgsutgifter, og utgifter knyttet til bosetting til «omstreifere» var forankret i et privat-offentlig arrangement mellom staten og Misjonen. Denne var hjemlet i §§ 7 og 8 i løsgjengerloven av 1900 og en regjeringsresolusjon fra 1907 i forbindelse med iverksettingen av løsgjengerloven. I regjeringsresolusjonen ble det slått fast at Misjonen hadde ansvaret for bosetting av «omstreifere», og at utgiftene dette medførte, skulle refunderes av statskassen. Dette gjaldt i praksis også utgifter til forsorgshjelp til allerede bosatte «omstreifere».²³ Målet for arbeidet med «omstreifere» var «å

¹³ Seip 1920–75 s. 225 f.

¹⁴ Seip 1920–75 s. 233; Haave s. 97.

¹⁵ Ot.prp. 56 1962–63, s. 6.

¹⁶ Øyen s. 217.

¹⁷ Øyen, bl.a. s. 40–41.

¹⁸ Øyen s. 218, n14.

¹⁹ Øyen s. 17.

²⁰ Ot.prp. 56, 1962–63, s. 17.

²¹ Om hjemstavnsrett, se Kaveh, notat for Tater-/romaniutvalget, 2015.

²² Ot.prp. 56 1962–63 s. 65–66.

avvikle hele omstreifervesenet og tilpasse både barn og voksne til ordnede samfunnsforhold». ²⁴ Arbeidet med barna ble sett på som det viktigste, og Misjonen drev flere barnehjem. Det var også etablert egne refusjonsregler i vergerådsloven av 1896, og senere i lov om barnevern fra 1953. Arbeidet med de voksne var ifølge Sosialdepartementet vanskeligere. Misjonen hadde selv Svanviken arbeidskoloni, og det skjedde også bosetting i kommunene, som oftest formidlet via Misjonen. ²⁵

Sosialdepartementet konkluderte med at «den hjelpeformen for 'omstreifere' som er nevnt foran er hensiktsmessig og bør brukes fortsatt». ²⁶ Samtidig ble det vist til at staten bidro med årlige beløp for de barna som ble anbrakt i barnehjemmene, og at det også ble bevilget et årlig beløp over statsbudsjettet til bosetting. Videre konkluderte departementet med at: «En må regne med at det fortsatt vil bli behov for å yte sosialhjelp til omstreifere.» ²⁷ Det vil si at arbeidet med å få dem bosatt skulle fortsette, og de skulle gis den sosialhjelp som var nødvendig. Når de ble bosatt, og hadde skaffet seg en inntektskilde, ville de så dekkes av trygdeordningene.

Misjonen var av den oppfatning at det arbeidet som var i gang «for å løse dette gamle samfunnsproblem her i landet blir fortsatt, slik at hele omstreifervesenet kan avvikles og barn og voksne fra dette miljø tilpasses ordnede samfunnsforhold». ²⁸ De mente videre at arbeidet med bosetting av familier måtte bygges ut ytterligere de neste årene. Samtidig så de positive sider ved den nye loven: «Det må bli på denne linje, ved å yte hjelp til selvhjelp, at en oppnår den endelige løsning av det gamle omstreiferproblem her i landet.» ²⁹

Når det gjaldt de voksne «omstreiferne» og omstreiferfamilier, viste Misjonen i sin uttalelse fra 1960 til § 7 i løsgjengerloven og bruken av

Svanviken arbeidskoloni. Ut fra § 8 i samme lov fikk Misjonen refundert bosettingsutgifter og utgifter til forsorgshjelp for «omstreifere» bosatt etter § 7 fra staten. Misjonen mente det ville være «av avgjørende betydning for det videre arbeid på dette felt at denne ordning opprettholdes», etter som den gjorde at kommunene ikke ble påført ekstrautgifter ved bosettinger av «omstreifere», og slik hadde gjort det lettere å få et samarbeid med lokale kommunale organer for den bosatte familien: ³⁰

En effektiv løsning av omstreiferproblemet i vårt land forutsetter at staten fortsatt engasjerer seg i dette arbeid slik gjeldende lover fastsetter og slik praksis er i dag. Det vil gå ut over effektiviteten i arbeidet om ansvaret for løsningen av dette samfunnsproblem blir lagt over på kommunene. Det vil uvegerlig føre til at den enkelte kommune prøver å skyve ansvaret over på neste. Det er vel kjent at en rekke «omstreifere» bare oppholder seg midlertidig i de forskjellige kommuner. Det er deres levevis. Det kan derfor bli uhyre vanskelig å fastsette bostedskommune for mange av dem og dermed hvem som skal ha ansvaret for å hjelpe dem til rette. Alt taler derfor for at de lovregler og den praksis som i dag gjelder på dette felt fortsatt blir opprettholdt. ³¹

I lovproposisjonen til Stortinget skisserte Sosialdepartementet endringer i flere andre lover. Av dem som gjaldt «omstreifere», var det særlig løsgjengerlovens § 8 det nye lovforslaget fikk konsekvenser for. Bestemmelsene i § 8 bygget på hjemstavnsretten, som ville falle bort. I utgangspunktet gjaldt refusjonsreglene her når den bosatte ikke hadde hjemstavn, men departementet uttalte: «Det har på dette området innarbeidet seg den praksis at staten har dekket alle forsorgsutgifter til omstreiferfamilier bosatt etter løsgjengerlovens § 7, selv om familiene har hatt heimstavn ved bosettelsen.» ³² I sitt opprinnelige forslag hadde departementet som nevnt foreslått å sløyfe statsrefusjon i forbindelse med at hjemstavnsregelen falt bort, men med henvisning til uttalelsen fra Misjonen fant de at staten likevel burde yte full refusjon for

²³ «Etter Løsgjengerloven § 8 er bosettingskommunen holdt økonomisk skadesløs for forsorgsutgifter til bosatte familier. Disse utgifter skulle fordeles mellom statskassen og hjemstavnskommunen i tilfelle familien ved bosettelsen hadde hjemstavn. Var familien ved bosettelsen uten hjemstavn, skulle utgiftene bli dekket av statskassen. Etter hvert har den praksis innarbeidet seg at statskassen har dekket alle forsorgsutgifter til omstreiferfamilier bosatt etter Løsgjengerlovens § 7. Det vises til § 8 annet ledd.» (Ot.prp. 56, s. 41)

²⁴ Ot.prp. 56 1962–63 s. 17.

²⁵ Jf Mari Møystad, interne notat for Tater-/romaniutvalget om bosetting i kommunene og ved Misjonen.

²⁶ Ot.prp. 56 1962–63 s. 17.

²⁷ Ot.prp. 56 1962–63 s. 17.

²⁸ Ot.prp. 56 1962–63 s. 40.

²⁹ Ot.prp. 56 1962–63 s. 41.

³⁰ Ot.prp. 56 1962–63 s. 41.

³¹ Ot.prp. 56 1962–63 s. 41.

³² Ot.prp. 56 1962–63, s. 66. I Misjonens uttalelse står det (på s. 41): «Etter hvert har den praksis innarbeidet seg at statskassen har dekket alle forsorgsutgifter til omstreiferfamilier bosatt etter Løsgjengerloven § 7.»

[...] sosialhjelp til «omstreifere» bosatt etter løsgjengerlovens § 7 eller som frivillig har latt seg anwise bopel av det offentlige. En har utformet utkast til § 8 i samsvar med dette. Statsrefusjonen foreslås som før å gå om Norsk misjon blant hjemløse.³³

Lov om sosial omsorg ble vedtatt med virkning fra 1. januar 1965. Den tidligere refusjonsordningen for «omstreifere» ble opprettholdt, med Misjonen som mellomledd og utøvende aktør ved bosetting av «omstreifere», og delvis også i forbindelse med tildeling av sosialhjelp til allerede bosatte familier. Men den samfunnsmessige og sosialpolitiske utviklingen mot slutten av 1960- og gjennom 1970-tallet førte også til endringer her. I forarbeidene til sosialomsorgsloven så vi at departementet ønsket å fjerne refusjonsordningen, men snudde etter uttalelsene fra Misjonen. Som vi skal se lenger ned, ble denne diskusjonen tatt opp igjen flere ganger, frem til de ulike særordningene ble endelig avskaffet fra 1. januar 1986.

Frem mot 1970-tallet utviklet sosialpolitikken seg til å handle om noe mer enn materiell trygghet, og det ble arbeidet for å likestille sosialhjelp og trygd som hjelpeformer. Ingen skulle straffes for å motta sosialhjelp. Også synet på dem som trengte hjelp, hadde forandret seg. I 1964 hadde man vært spesielt opptatt av de få behandlingstrengende som skulle benytte loven. På begynnelsen av 1970-tallet hadde dette endret seg til at man så på dem som mottok sosialhjelp som alminnelige mennesker som var blitt offer for samfunnsutviklingen. Dette førte blant annet til at økonomiske ytelser igjen ble sett som en selvsagt del av sosialomsorgen etter at andre tiltak hadde vært betraktet som viktigere på 1960-tallet.³⁴

Utover på 1970-tallet ble derfor de økonomiske satsene for sosialhjelp løftet opp til nivå med grunnbeløpet i folketrygden. Samtidig var fagutdannede sosialarbeidere nå blitt viktige, profesjonene hadde inntatt sosialkontorene og sosialstyrene.³⁵ Det var dessuten et politisk ønske om

at staten skulle gå sterkere inn. Også dette hadde vært oppe i diskusjonene på 1950-tallet, uten at man hadde fått realisert det så langt. Men pendelen svingte igjen, og mot slutten av 1970-tallet var det igjen et ønske om desentralisering.

Denne profesjonaliseringen, sammen med endringene i målene for sosialpolitikken og ikke minst et endret syn på sosialklienten, kan også spores i forholdet mellom Misjonen og kommunene og departementet. Misjonen snakker på 1960-tallet om «de motvillige kommunene». Kommunene var da, ifølge Misjonen selv, mindre samarbeidsvillige overfor Misjonen, noe Misjonen til dels var avhengig av. De hadde ikke selv vedtaksmyndighet; det var kommunen som måtte fatte de ulike vedtakene. Det hendte også at Misjonen, etter å ha påvirket en kommune til å gjøre vedtak, søkte om og fikk refusjon på vegne av kommunen. Altså ordnet Misjonen med refusjonssøknaden bare kommunen gjorde vedtak.³⁶ Men det var ikke bare Misjonen som kritiserte kommunene; også Misjonen og deres arbeid ble møtt med mer og mer kritikk, særlig utover på 1970-tallet. Denne kritikken gjaldt særlig den økonomiske styringen, men hadde nok også sin bakgrunn i arbeidet med og ønsket om å avskaffe statsrefusjonsordningen. 1970-tallet var også en periode med økt vekt på kommunalt ansvar, og profesjonaliseringen av sosialstyrene, de økonomiske forholdene i kommunene og økt ensretting på den praksisen som ble utøvd, gjorde at kommunene i større grad var rustet til å gjøre dette arbeidet selv. Samtidig var det innad i departementet en økende misnøye med hvordan Misjonen forvaltet både penger og de oppgavene de hadde fått tildelt. Konsekvensen av denne utviklingen var, som nevnt, at særomsorgen og Misjonens rolle på sikt ble avvirket.³⁷ Endringen kom altså nedenfra.

2.1 Hjemstavnsinstituttet

Inntil 1965 var hjemstavnsretten bestemmende for hvor de som hadde behov for det, fikk forsorgshjelp. Utgifter til forsorgshjelp til «omstreifere» bosatt etter løsgjengerloven ble refundert av staten, og det forelå også regler for refusjon av slike utgifter for hjemstavnsløse generelt. Disse reglene ville også omfatte «omstreifere» som ikke sto i kontakt med Misjonen, eller var blitt bosatt av denne.

³³ Ot.prp. 56 1962–63, s. 66. Forslag til § 8: «Hvis en omstreifer, som har erhvervet bopel i henhold til § 7, andet ledd, eller som frivillig har latt sig anwise bopel av det offentlige, trenger sosialhjelp etter § 3 i lov om sosial omsorg, enten selv eller for sin husstand, skal de nødvendige utgifter bæres av statskassen. Staten yter refusjon for utgifter til sosialhjelp etter § 3 i lov om sosial omsorg så lenge den bosatte, eller dersom det er en familie, enten mannen eller hustruen oppholder seg i bosettingskommunen. Sosialhjelp til en bosatts voksne barn dekkes også av staten når hjelpen blir ytt av bosettingskommunen.»

³⁴ Seip 1994, s. 230 f.

³⁵ Seip 1994, s. 239.

³⁶ RA, boks D-0010, Sosialdept. 4. Sosktr. Mappe Sos. Dep. Fortolkninger, 1970–. Dokument Utkast til anvisning fra Sosialdepartementet til Misjonen. Datert 18.10.1972.

³⁷ Jf. NOU 1985: 27 nedenfor.

Hjemstavnsinstituttet ble som nevnt over avviklet med innføringen av lov om sosial omsorg. I og med at hjemstavnsreglene ble opphevet, falt også statens refusjonsplikt for hjemstavnsløse bort. Dette kunne få store konsekvenser. De tidligere nevnte bekymringene når det gjaldt kommunenes evne og vilje til å hjelpe til i arbeidet med bosetting av omstreifere, eller yte sosialhjelp til personer uten tilknytning til kommunen, kom opp igjen. En ting var bostedsløse og andre uten tilknytning til en spesifikk kommune som kom til landet, slik som flyktninger og innvandrere. Noe annet var løslatte fra fengsel, «omstreifere» og andre grupper uten tilknytning til en kommune. De fleste av disse gruppene kom inn under refusjonsreglene fastsatt i lov om sosial omsorg § 16, særlig var flyktninger og innvandrere en gruppe som vakte bekymring. Samtidig ble det påpekt at «staten fortsatt vil yte tilskudd til omstreiferes bosettelse etter tilsvarende regler som nå».³⁸

3 Særordning og integrering

Siden mange av diskusjonene som innbefattet sosialhjelp til «omstreifere», etter innføringen av lov om sosial omsorg gjaldt for eller mot særordningene, har jeg valgt å dekke utviklingen av politikken fra 1960–70-tallet og fremover, under overskriften «Særordning og integrering».

I enkelte sammenhenger har det jeg her kaller «særordning», blitt kalt særomsorg. Jeg har valgt ikke å gjøre dette. «Særomsorg» var opprinnelig et begrep som ble brukt om omsorgen for døve, blinde, epileptikere, vanføre, alkoholikere, psykopater, sinnssyke og åndssvake. Som betegnelse på Misjonens virksomhet ble ordet «særomsorg» første gang brukt i Torild Skards interpellasjon på Stortinget i 1975, om å bedre «omstreiferne» kår og lette deres integrering. Skard mente blant annet at eksistensen av en særomsorg som var «lagt til private uten demokratisk kontroll» var feil, og da særlig det at «omstreiferne», slik hun så det, ble prisgitt denne særomsorgen for å få hjelp.³⁹ Ut fra gjennomgangen som følger her, er det også klart at de særordningene som gjaldt «omstreifere»/tatere/romanifolk, i stor grad var økonomiske særordninger, rettet mot de sosiale problemene Misjonen og myndighetene mente gruppen hadde. Det er også klart at det i løpet av perioden fra innføring av lov om sosial omsorg og

frem til 1980-tallet ble mindre oppmerksomhet på særordninger knyttet til grupper, til fordel for oppmerksomhet på enkeltindividets behov.

Særordningen for «omstreifere» hadde sin bakgrunn i to avtaler mellom staten og Misjonen fra tidlig på 1900-tallet. Den ene var en avtale fra 1904 om at staten skulle dekke kommunenes utgifter til pleie og omsorg av barn som ble omplassert med Misjonens mellomkomst. Den andre var den nevnte regjeringsresolusjonen fra 1907, hvor Misjonen fikk ansvaret for bosetting av «omstreifere» ut fra §§ 7 og 8 i løsgjengerloven av 1900.

Utviklingen fra 1945 og frem til iverksettingen av lov om sosial omsorg er beskrevet i de tidligere avsnittene, men hvordan var utviklingen utover 1970- og 80-tallet frem mot avviklingen av særordningene i 1986?

3.1 Sosialreformkomiteen av 30. mai 1969

30. mai 1969 ble den såkalte sosialreformkomiteen oppnevnt. Komiteen hadde som sitt mandat å vurdere de eksisterende sosiale hjelpe- og stønadsordningene, og komme med forslag til «en samordnet rasjonell og effektiv organisasjon og lovgivning på dette felt». Det skulle dessuten være et siktemål for komiteens arbeid at «alle som har behov for økonomisk stønad, personlig hjelp eller omsorg bør være sikret en likeverdig behandling og likeverdige ytelser uten hensyn til årsakene til hjelpebehovet og uten hensyn til hvor i landet de bor».⁴⁰

Samtidig hadde det skjedd en utvikling i idealene for sosialomsorgen. Velferd handlet ikke lenger bare om materielle forhold. Nå gjaldt det også at den enkelte skulle kunne realisere seg selv og fungere som et ansvarsbevisst menneske i en sammenheng som var meningsfull.⁴¹ Det var dessuten avdekket store forskjeller i den hjelpen som ble gitt ute i kommunene. Å få likebehandling i kommunene hadde ligget som et ideal fra 1950-tallet, og i utgangspunktet skulle det være likhet mellom trygd og sosialhjelp; ytelsene skulle være de samme. Men mot slutten av 1960-tallet var dette ennå ikke realisert. Departementet hadde ikke fastsatt veiledende sats for størrelsen på støtten, og det var særlig de små landkommunene som ikke hadde normert hjelpen.⁴² Noe av det sentrale med innstillingen fra sosialreformkomiteen var ønsket og anbefalingene om et mer hel-

³⁸ Ot.prp. 56 1962–63, s. 43.

³⁹ Stortingstidende 1974–75, bd. 7 c, Forhandlinger i Stortinget, s. 3718.

⁴⁰ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 3.

⁴¹ Haave, Arbeidsdep., s. 103.

⁴² Seip 1994, s. 238.

hetlig system og likere omsorg, uansett hvor i landet man bodde.

Klientene hadde ofte små ressurser, mange var utstøtt fra arbeidsmarkedet og fikk liten hjelp utover kontantstøtte. På denne bakgrunnen var det ikke mulig å realisere sosialomsorgsloven i tråd med intensjonene. I en egen innstilling om det økonomiske rammeverket for sosialhjelpen, og for tildelingsprinsippene, foreslo Sosialreformkomiteen blant annet at staten skulle komme sterkere inn. Dersom staten tok den største utgiftsbyrden, kunne man lettere presentere kommunene for kravet om at sosialhjelpen skulle normeres likt og at den skulle opp på nivå med folketrygdens grunntilsettelser. Forskjellen mellom sosialklienter og trygdemottakere skulle gjøres minst mulig.⁴³ For å få til dette måtte finansieringen av sosialhjelpen legges om.

Et av komiteens forslag gikk ut på at staten skulle refundere kommunenes sosialhjelpsutgifter «til bostedsløse personer som ikke har spesiell tilknytning til noen kommune».⁴⁴ Departementet sluttet seg til dette forslaget og behandlet det i et eget avsnitt. Det er her snakk om full statsrefusjon for sosialhjelp til bostedsløse, og «bostedsløse» brukes generelt. De gruppene som nevnes eksplisitt, er fengselsvesenets klientell, løsgjengere, herbergister, uteliggere og *lignende*, og de norske sigøynere.⁴⁵ Selv om «omstreiferne» ikke ble nevnt eksplisitt, var det de samme problemene som hadde vært oppe tidligere, som ble trukket frem: Det var vanskelig å få tilfeldige oppholdskommuner til å påta seg arbeidet og omkostningene ved hjelpetiltak overfor disse personene. Det samme gjaldt løsningene: Staten måtte dekke utgifter til sosialhjelp i disse tilfellene. Da ville sosialkontorene i større utstrekning være villige til og interessert i å finne frem til hjelpetiltak og attføringsopplegg.⁴⁶ Videre pekte komiteen på at dersom man fikk en «omflakkende person» bosatt, ville det ofte være behov for sosialhjelp også senere: «I slike tilfeller finner komiteen det rimelig å legge samme regler til grunn som i løsgjengerlovens § 8, slik at også disse utgifter blir refundert fullt ut av staten.»⁴⁷ Komiteen mente at det ellers ville være fare for at bosettingsarbeidet ble vanskelig.

På denne bakgrunnen foreslo sosialreformkomiteen et nytt punkt d) til Sosialomsorgslovens

§ 16. Dette gikk ut på at utgifter til sosialhjelp til bostedsløse personer som ikke hadde spesiell tilknytning til oppholdskommunene, skulle refunderes fra staten. Det var imidlertid en forutsetning «at vedkommende har spesielt store sosiale tilpasseingsvansker samtidig som han eller hun har flakket meget omkring, og har ofte vært uten fast bosted og har liten tilknytning til den kommune hvor hjelp søkes».⁴⁸ Siden det var vanskelig å stille opp klare kriterier for hvem som skulle komme inn under ordningen, ble det lagt opp til at dette skulle avgjøres av Sosialdepartementet i hvert enkelt tilfelle. For departementet var det ikke ønskelig å ha så detaljerte retningslinjer at disse automatisk ble fulgt av kommunene, samtidig som man altså ønsket å få mest mulig ensartet praksis i hele landet. Sosialdepartementet sa seg enig i sosialreformkomiteens vurderinger og forslag når det gjaldt ordningen for denne gruppen av bostedsløse. De sluttet seg også til forslaget om at staten skulle yte full refusjon for kommunenes sosialhjelpsutgifter i disse tilfellene. Departementet tok inn noen presiseringer til komiteens forslag slik at det kom bedre til uttrykk at bestemmelsen siktet til personer som «stadig flakker omkring».⁴⁹

Når det gjelder «omstreiferne» mer spesifikt, stod det ikke så mye i lovproposisjonen fra Sosialdepartementet, men det ble vist til at det allerede ble ytt statsrefusjon i forbindelse med utgifter til bosetting. Samtidig presiserte departementet at: «Den foreslåtte ordning vil [...] omfatte de omstreifere som Norsk misjon blant hjemløse ennå ikke arbeider med å få bosatt.»⁵⁰

Adgangen til statsrefusjon for bostedsløse ble dermed utvidet med dette lovtillegget, som ble gjeldende fra 1. januar 1972. Endringen førte til at statsrefusjon ble gitt på like vilkår til en større gruppe, med visse fellestrekk – de hadde ikke tilknytning til en spesiell kommune, de var bostedsløse og hadde det man kalte «sosiale tilpasseingsvansker».⁵¹ Refusjonssystemet for «omstreifere», slik det var satt opp etter § 8 i løsgjengerloven, dannet en «mal» for den ordningen som her ble

⁴⁸ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 5.

⁴⁹ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 6.

⁵⁰ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 6.

⁵¹ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 5. «[...] ikke alle som relativt ofte skifter bosted eller oppholdssted bør omfattes av ordningen. Heller ikke kan ordningen omfatte personer som bare leilighetsvis trenger sosialhjelp og som ikke har spesiell tilknytning til den kommune der hjelp søkes.» Da er lovens hovedregel at det er oppholdskommunen som er ansvarlig for sosialhjelpsutgiftene. Man har også de fastsatte refusjonsreglene mellom kommunene å falle tilbake på.

⁴³ Seip 1920–75, s. 239–240.

⁴⁴ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 3.

⁴⁵ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 4.

⁴⁶ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 4-5.

⁴⁷ Ot.prp. nr. 15 1971–72, s. 5.

foreslått, og som Sosialdepartementet sluttet seg til.

Utover på 1970-tallet ble «omstreifernes» kår gjenstand for debatt i flere omganger. Torild Skards interpellasjon i 1975 gjenspeilet på et vis den utviklingen som var i gang, men Skard satte også søkelys på «omstreiferne» som gruppe på en ny måte. Skard pekte blant annet på at flere og flere grupper de siste årene hadde blitt integrert i det alminnelige tilbudet av sosiale tjenester, og at den private hjelpevirksomheten i stor grad hadde blitt erstattet av offentlig ansvar og innsats. Men, noen sto fortsatt utenfor: hjemløse, alkoholmisbrukere, sigøynere og «omstreifere».

Noe av det Skard reagerte på, var at særomsorgen var rettslig begrunnet ut fra avstamning «slik de gamle registre altså viser den» og ikke ut fra det sosiale regelverket.⁵² Hun mente at «omstreiferne» ikke ble behandlet som andre norske borgere, men at de på grunn av det gamle slektsregistret var skilt ut som egen gruppe: «Det er vedtatt spesiell lovgivning for dem, og samfunnets hjelpetiltak for de er organisert i en egen særomsorg.»⁵³ Skard tok deretter til orde for å oppheve det hun kalte «den legale segregeringen», å oppheve særlovgivningen og særomsorgen, og for å integrere hjelpetiltakene for «omstreiferne» i den vanlige sosialomsorgen. Midt på 1970-tallet var det også andre diskusjoner om integrering, og i sin kommentar sa også statsråd Halvorsen at integrering var ønskelig. Han mente videre at denne gruppen hadde store tilpasseingsvansker, både på grunn av boligproblemer, blant annet på grunn av boligmangel i kommunene, og yrkeskvalifisering. Videre pekte han på at mange hadde ingen eller lite skolegang, og heller ikke hadde tatt noen yrkesutdanning.

Etter Skards interpellasjon i 1975 fulgte utredninger i 1980, 1982 og 1985 som tok opp spørsmålene om refusjonsordningene og omstreifernes kår. I flere av utredningene går det synet igjen at «omstreiferne» som gruppe har spesielle utfordringer og problemer, og at dette hadde med deres «livsstil» å gjøre. Men som vi også skal se, ble det etter hvert økt bevissthet om at flere og flere klarte seg selv, var bofaste, i alle fall deler av året. De som var igjen i hjelpeapparatet utover på 1970- og 80-tallet, var de som av ulike grunner verken hadde opparbeidet seg trygderettigheter eller

klarte å bryte sirkelen og skaffe seg egen bolig og egne midler til livsopphold.

3.2 Solheim-utvalget – ønske om avvikling av refusjonsordningen

Torild Skards interpellasjon var den direkte foranledningen til at Sosialdepartementet i november 1976 opprettet Solheim-utvalget, ledet av byrettsdommer Ingrid Solheim. Utvalget skulle skaffe oversikt over og foreta en generell vurdering av omstreifernes situasjon i samfunnet, samt vurdere om det var grunn til å opprettholde de ulike særbestemmelsene som gjaldt «omstreifere». De skulle også vurdere samarbeidsordningen mellom staten og Norsk misjon blant hjemløse, og også de gjeldende avtaler. I tillegg skulle de vurdere «eventuelle nye tiltak for å bedre omstreifernes kår og lette deres integrering i samfunnet».⁵⁴ I dette notatet har jeg lagt vekt på det utvalget skriver om de ulike særbestemmelsene som var gjeldende for «omstreiferne» i datidens lovgivning og de forslagene de kom med på grunnlag av denne gjennomgangen. De lovene som nevnes spesielt, er *lov om løsgjengeri, betleri og drukken-skab av 31. mai 1900* nr. 5 §§ 7 og 8, og *lov om sosial omsorg* § 16d. *Lov om barnevern* nevnes også her, men er holdt utenfor i dette notatet. *Fremmedlovens* § 11 er viet et avsnitt; det samme er påtaleinstruksens § 59b som gikk ut på at det i politimyndighetens register føres opp når en person er omstreifer.

I sin utredning om *Omstreiferne. Deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem* (NOU 1980: 42) gikk Solheim-utvalget inn for «at alle særbestemmelser i lovgivningen, som utelukkende gjelder 'omstreifere', oppheves og at særomsorgen for gruppen avvikles så raskt som det er forsvarlig». Men de mente fortsatt at det ville være behov for statlig støtte til visse tiltak for «vanskeligstilte bostedsløse personer uten spesiell kommunetilknypning», det gjaldt særlig botiltak og visse tiltak innen barnevernet. Samtidig så utvalget «ingen grunn til at omstreiferne skal skilles ut som egen gruppe».⁵⁵ De så det i stedet som ønskelig at

[...] alle som har behov for sosialhjelp, behandles etter like regler med sikte på at like tilfelle i størst mulig utstrekning kan gis likeverdig

⁵² Stortingstidende 1974–75, bd. 7 c, Forhandlinger i Stortinget, s. 3715–3729.

⁵³ Stortingstidende 1974–75, bd. 7 c, Forhandlinger i Stortinget, s. 3715–3729.

⁵⁴ NOU 1980: 42, s. 9.

⁵⁵ RA, boks D-0204, Sosialdept. Sosialavdelingen, Mappe 014, Uttalelser og utredninger m.v. forelagt fra andre. Sosialdept. *Omstreiferne*. NOU 1980: 42, 1980. Dokument «Pressemelding Oslo 7. Mai 1980».

behandling, uten hensyn til om sosialhjelpssøkeren er for eks. utlending, bostedsløs, eventuelt også av omstreiferslekt.⁵⁶

Utvalget ønsket en generell refusjonsordning som skulle gjelde for alle, slik at behovet for særordninger kunne falle bort. Men i mangel av en slik ordning mente de at det fortsatt ville være behov for enkelte særordninger. Her ser vi igjen den mer generelle tanken om likebehandling mellom trygde- og sosialhjelpsmottakere, som også sosialreformkomiteen tok opp i sin innstilling fra 1953.⁵⁷ Men i 1980 var man nærmere å kunne realisere dette målet enn man hadde vært tidligere.

Men det var ikke bare et mål om likebehandling som lå bak Solheim-utvalgets vurderinger. Også uttalelser de hentet inn under arbeidet med innstillingen, pekte i retning av at det ikke lenger var behov for å opprettholde de ulike særbestemmelsene. Når vi her snakker om særbestemmelser, er det i hovedsak §§ 7 og 8 i løsgjengerloven og § 16 d i lov om sosial omsorg det refereres til.

Når det gjaldt bestemmelsene i løsgjengerloven, gikk utvalget inn for at disse skulle oppheves. Dette hadde de også støtte for blant de politimestrene som hadde avgitt uttalelse til utvalget. Av de 33 politimestrene som hadde sendt inn uttalelse, ga 27 uttrykk for at det ikke var grunn til å opprettholde særbestemmelsene om «omstreifere» og «omstreiferslekt» i § 7. For de 19 som ikke hadde sendt inn uttalelse, tolket utvalget dette som at de ikke hadde noen sterk mening eller erfaring med temaet. Ut fra de uttalelsene de hadde fått inn, så utvalget derfor ikke noen grunn til at disse bestemmelsene skulle opprettholdes ut fra ordensmessige hensyn:

Som middel til å hjelpe omstreiferne til en ordnet og bofast tilværelse har bestemmelsene, også etter utvalgets oppfatning, mistet sin betydning. Man har ikke lenger særlig tro på bruk av tvang i samband med sosiale hjelpetiltak. Misjonens bosettingshjelp har forlenget blitt et tilbud som det står omstreifere fritt om de vil ta imot eller ikke.⁵⁸

Utvalget pekte både her og andre steder i innstilling på at det på dette tidspunktet fantes svært få «omstreifere» av den kategorien som løsgjengerloven omhandlet, noe som også var medvirkende til at de gikk inn for en avvikling. Utvalget mente

dessuten at det «ikke kan være nødvendig» med særskilt lovhjemmel for bosettingsarbeidet Misjonen gjorde, selv om det ble lagt opp til at dette skulle fortsette en tid framover.⁵⁹

Når det kom til løsgjengerlovens § 8, var den blitt endret ved innføringen av sosialomsorgsloven av 1964. Sosialomsorgslovens § 16 d kom inn i loven i 1971, med virkning fra 1. januar 1972.⁶⁰ Ut fra det eksisterende lovverket per 1980 var «omstreifere», som alle andre som oppholdt seg i landet, berettiget til sosialhjelp etter lov om sosial omsorg. Men «selv om omstreifere ved søknad om sosialhjelp stiller likt med andre, er det likevel etablert en særordning for dem, idet kommunenes utgifter til sosialhjelpen i visse tilfelle blir refundert av staten».⁶¹

Ifølge mandatet skulle Solheim-utvalget vurdere om det var grunn til å opprettholde løsgjengerlovens § 8, som ble sett som, og også var, en særbestemmelse for «omstreifere». Det var da spørsmål både om ordningen med statsrefusjon for sosialhjelp til «omstreifere» som var bosatt med bistand fra Misjonen eller kommunen, skulle opprettholdes, og i så fall om hjemmelen burde finnes i nevnte § 8 eller annet sted. Sosialomsorgslovens § 16 d var ikke en særbestemmelse for «omstreifere», men hadde betydning også for dem, og utvalget fant derfor at de også burde vurdere denne bestemmelsen i forhold til omstreiferne.

Spørsmål om statsrefusjon for hjelp til «omstreifere» var noe forskjellig ut fra hvilke paragrafer og lover som ble lagt til grunn. Det var tre muligheter: 1) Refusjon for sosialhjelpsutgifter til bostedsløse «omstreifere», til livsopphold og tilfældige utgifter etter § 16 d. med henvisning til § 3. 2) Refusjon for utgifter til bosetting av «omstreifere» jf. løsgjengerlovens § 7 og sosialomsorgslovens § 16 d.⁶² 3) Refusjon for sosialhjelp til «omstreifere» etter bosetting, løsgjengerlovens § 8 og sosialomsorgslovens § 16 d. jf. § 3.

Formålet med sosialhjelpen skulle være å gjøre sosialhjelpsmottakeren selvhjulp og uav-

⁵⁹ NOU 1980: 42, s. 88.

⁶⁰ Sosialomsorgslovens § 16 d: «Staten refunderer kommunene [...] d. utgifter til sosialhjelp til personer som er bostedsløse og som ikke har spesiell tilknytning til en bestemt kommune, samt utgifter til sosialhjelp til slike personer etter at vedkommende ved kommunens hjelp har ervervet varig bosted; departementet avgjør i hvert tilfelle hvem som kommer unn under denne bestemmelsen.»

⁶¹ NOU 1980: 42, s. 89.

⁶² De viser til kapittel 8 i NOU der bosetting er behandlet. Jeg har noe med her, men holder ren bosetting utenfor av hensyn til at det for det første foreligger et notat på dette, og for det andre omfanget av dette notat om sosialpolitikk.

⁵⁶ NOU 1980: 42, s. 91.

⁵⁷ Seip 1994, bl.a. s. 239.

⁵⁸ NOU 1980: 42, s. 88.

hengig av sosialhjelp i fremtiden. Solheim-utvalget pekte på at når kommunen fikk refundert løpende sosialhjelp uten å behøve å anstrenge seg for å skaffe bolig som etter § 16 d, kunne det hevdes at ordningen motvirket bosetting og dermed også formålet med sosialhjelpen. Når sosialreformkomiteen hadde foreslått en § 16 d om statsrefusjon, var håpet at en slik ordning ville føre til at sosialkontorene i større utstrekning ville være villige til og interessert i å finne «adekvate og realistiske» hjelpetiltak og attføringsopplegg for slike personer. Men ut fra de tallene Solheim-utvalget hentet inn (bl.a. hadde kommunene fra 1. januar 1972 og ut 1978 kun skaffet bolig med statsrefusjon for utgiftene til fem «omstreifer»-familier, fire av disse etter anmodning fra Misjonen) kunne de slutte at:

Refusjonsordningen har altså ikke ført til særlig kommunal aktivitet når det gjelder bosetting av bostedsløse, derunder omstreifere. Men man kan sannsynligvis regne med at refusjonsordningen har ført til en viss bedring av de bostedsløses levevilkår.⁶³

Det var slik både positive og negative sider ved refusjonsordningen. Et annet av funnene til Solheim-utvalget, som viser den samme spenningen mellom det positive og negative, var at «omstreifere» ikke alltid ble møtt med velvilje i kommunene, men at utvalget samtidig mente det var grunnlag for å anta at refusjonsordningen hadde gjort det lettere for dem å oppnå tilfredsstillende sosialhjelp til livsopphold, institusjonsopphold etc.

Utvalget presiserte videre at «bostedsløse omstreifere burde stille likt med andre bostedsløse». Dersom ordningen med statsrefusjon for utgifter til sosialhjelp til bostedsløse skulle opprettholdes, måtte bostedsløse «omstreifere» også nyte godt av den. Her viste de så til statsrefusjonsutvalgets utredning som var i gang.⁶⁴ Solheim-utvalget var i tvil om det var hensiktsmessig å opprettholde ordningen med refusjon slik den fungerte på dette tidspunktet «fordi den ikke gir kommunene noen oppfordring til å sette i verk virkelige attføringstiltak, som f.eks. bosetting».⁶⁵ Det var ikke nok at bostedsløse, inkl. «omstreifere»,

kun fikk hjelp til klær, mat, opphold på hospits eller pensjonat, og med dekning av mer tilfeldige utgifter. De måtte også hjelpes til en mer varig rehabilitering, «først og fremst ved at de blir skaffet bolig, eventuelt institusjonsopphold».⁶⁶

Når det gjaldt «omstreiferne», kom utvalget frem til at man burde kunne regne med at det gjennom Misjonen ville bli skaffet bolig til dem som på dette tidspunktet var uten bolig og kommunetilknøyning. Men også kommunene burde gis sterkere oppfordring enn de så langt hadde fått til å hjelpe de bostedsløse, inkludert «omstreifere». Kommunenes mulighet for å yte slik hjelp måtte derfor bli bedre:

Men vi mener at det også vil være av betydning å innskrenke adgangen til å få statsrefusjon for sosialhjelpsutgifter til de tilfelle da kommunen virkelig går inn for å få i stand varige ordninger for de bostedsløse, enten dette blir i institusjon eller bolig.⁶⁷

Solheim-utvalget gikk videre inn for at det fortsatt skulle være departementet som skulle avgjøre hvem som kom inn under denne bestemmelsen.

Forholdet mellom Misjonen og kommunene ble også gjenstand for diskusjon i utvalgets innstilling: «For en del år tilbake gikk statsrefusjon til kommunene til sosialhjelp til 'omstreifere' om Misjonen, som kontrollerte at vedkommende virkelig var å regne som omstreifer. De senere år har refusjonen vært utbetalt direkte til kommunen.»⁶⁸ Det hadde også hendt at Misjonen hadde forskuttet sosialhjelp som «omstreifere» egentlig var berettiget til å få i sin oppholdskommune, mot statsrefusjon til kommunen. Dette skjedde dels fordi det hastet med utbetalingen, slik at man ikke kunne vente på kommunal behandling av søknaden, dels «fordi Misjonen har ment at kommunene ikke har hatt tilstrekkelig forståelse for omstreifernes behov for sosialhjelp».⁶⁹ Departementet hadde refundert en del slike utgifter direkte til Misjonen, men kun dersom det hadde dreid seg om ubetydelige beløp. Etter hvert begynte disse utgiftene å stige, og departementet hadde da tatt opp spørsmålet. I rundskriv 1-13/77 til lov om sosial omsorg klargjorde Sosialdepartementet de kommunale sosialstyrenes ansvar for sosialhjelp til «omstreifere», og presiserte at kommunene ikke kunne henvise søknader om økono-

⁶³ NOU 1980: 42, s. 92.

⁶⁴ Statsrefusjonsutvalget ble oppnevnt i 1979 under ledelse av ekspedisjonssjef Petter J. Drefvelin. Utvalget hadde i oppgave å vurdere statsrefusjonsordninger for kommunale utgifter etter sosialomsorgsloven og barnevernloven. De leverte sin innstilling *Statsrefusjonsordningene etter sosialomsorgslovens § 26 og barnevernlovens § 63* 25. mars 1982.

⁶⁵ NOU 1980: 42, s. 92.

⁶⁶ NOU 1980: 42, s. 92.

⁶⁷ NOU 1980: 42, s. 92.

⁶⁸ NOU 1980: 42, s. 90.

⁶⁹ NOU 1980: 42, s. 91.

misk hjelp til Misjonen, men selv måtte behandle alle saker som gjaldt sosialhjelp til omstreifere. Fra og med 1. januar 1979 hadde dessuten ikke Misjonen adgang til å forskuttere sosialhjelp til «omstreifere», «idet sosialhjelpsbehovet skal dekkes av de lokale sosialkontorer».⁷⁰ Solheim-utvalget viste i sin innstilling til at for et allerede overbelastet sosialkontor kunne det være fristende å vise «omstreiferne» til Misjonen for hjelp til bosetting. Misjonen mottok øremerket statsbevilgning til dette, og kunne ta raske avgjørelser med sin organisasjon og beslutningsprosess.

Refusjon for sosialhjelp etter bosetting hadde så langt vært mest aktuelt for «omstreifere» som var blitt bosatt etter § 8 i løsgjengerloven. Det var kun et fåtall personer som var bosatt av kommunene etter at sosialomsorgslovens § 16 d trådte i kraft. Det fantes heller ikke sikre tall for hvor mange «omstreifere» refusjonsordningen hadde omfattet.

Solheim-utvalget viste til at refusjon etter § 8 og § 16 d hjemlet statsrefusjon for sosialhjelpsutgifter «for all fremtid for omstreifere som har blitt bosatt av Misjonen og for omstreifere og andre bostedsløse som er blitt bosatte av kommuner».⁷¹ Dette mente utvalget ikke var hensiktsmessig, noe som førte til at de foreslo en maksimumstid på ti år for stønad etter at den først var blitt innvilget.

Misjonen ga i sin uttalelse «sterkt uttrykk for» at det fortsatt var nødvendig med særlige ordninger for økonomisk hjelp til «omstreifere» etter bosetting. Som tidligere begrunnet de dette med at bosettingsarbeidet ble enklere når bosettingskommunen kunne forsikres om at den ikke ville få utgifter til fremtidig sosialhjelp, at kommunale sosialstyrer/sosialkontorer ikke hadde tilstrekkelig forståelse for omstreiferens spesielle problemer og behov, og at «omstreiferne» kom til å stille bakerst i køen av sosialhjelpssøkere dersom kommunene selv måtte bære utgiftene.⁷² Utvalget var ikke uenig i at kommunene hadde en viss grunn til å frykte fremtidige sosialhjelpsutgifter, men påpekte samtidig at bosetting i seg selv skulle være et middel til å redusere behovet for sosialhjelp. Bosetting forutsatte videre at det var skaffet arbeid til noen av familiemedlemmene, eller at familien hadde et visst eksistensgrunnlag gjennom blant annet trygdeytelser.⁷³

På den annen side mente utvalget at boutgiftene hadde blitt såpass høye at mange allerede ved innflytting i ny bolig trengte tilskudd for å greie utgiftene, samtidig som det ville være nødvendig med sosialhjelp i en overgangsperiode. Bosatte «omstreifere» måtte ofte betegnes som særlig sosialt vanskeligstilte, gjerne som en følge av sin tidligere livssituasjon. For Misjonen og sosialkontorene hadde ordningen med statsrefusjon skapt muligheter for en viss romslighet i sosialhjelpsarbeidet som neppe ville ha vært mulig dersom kommunene skulle ha dekket utgiftene selv.⁷⁴ Men ordningen hadde slik utvalget så det, «til en viss grad vært med på å vedlikeholde oppmerksomheten på den tidligere omstreifersituasjonen og har ført til at de bosatte omstreifere har blitt registrert som en særgruppe i hjelpeapparatet». Dette hadde i sin tur også svekket kommunenes ansvarfølelse overfor gruppen.

Likevel, som et motargument mot en ordning med statsrefusjon pekte utvalget på at «kommunene etterhvert nå skulle være bedre rustet, både til å forebygge at økonomisk hjelp blir nødvendig, og til å bære utgiftene når slik hjelp likevel må gis».⁷⁵ Bemanningen ved sosialkontorene var blitt styrket, også faglig, og staten hadde allerede overtatt en del direkte utgifter til sosialhjelpen via rammetilskudd, et resultat av den tidligere diskusjonen om arbeidet med å få mer like forhold for kommunene. Kommunene måtte fortsatt bære en del av utgiftene selv, «og det er nok realistisk å regne med at kommuner vil vegre seg for å få bosatt omstreiferfamilier innenfor sine grenser hvis statsrefusjon for fremtidig sosialhjelp faller bort».⁷⁶ Selv om det var mulig å påtvinge en «omstreifer»-familie en kommune, mente Solheim-utvalget at dersom en bosetting skulle bli vellykket, krevde det nødvendig bistand fra og samarbeid med kommunale myndigheter.

På bakgrunn av denne diskusjonen gikk utvalget derfor ikke inn for at statsrefusjon for sosialhjelp til «omstreifere» skulle falle helt bort. De så det likevel som vesentlig at det måtte bli slutt på særbehandling av «omstreifere» som egen gruppe, og mente at «omstreiferne» burde bli behandlet som andre bostedsløse som det ble gitt statsrefusjon til bosetting for. Utvalget foreslo at løsgjengerlovens § 8 skulle oppheves og at sosialomsorgslovens § 16 d ble endret til å også omfatte «omstreifere» som var bosatte av Misjonen. Utvalget viste også til at de var

⁷⁰ NOU 1980: 42, s. 91.

⁷¹ NOU 1980: 42, s. 93.

⁷² NOU 1980: 42, s. 93.

⁷³ NOU 1980: 42, s. 93.

⁷⁴ NOU 1980: 42, s. 93–94.

⁷⁵ NOU 1980: 42, s. 94.

⁷⁶ NOU 1980: 42, s. 94.

[...] klar over at sosialhjelpsutgifter bare skal refunderes etter § 16 d når mottakeren også har store tilpasningsvansker, men går ut fra at denne regel vil bli praktisert med rimelighet og ut fra formålet med refusjonsbestemmelsen som bl.a. er å lette bosettingsarbeidet.⁷⁷

I høringsrunden som ble gjort i forbindelse med utvalgets innstilling, var det få av de kommunene som leverte uttalelse som hadde arbeidserfaring med «omstreifere», og uttalelsene var følgelig hovedsakelig av generell karakter. De fleste høringsuttalelsene støttet utvalgets konklusjoner, om enn på svært ulikt grunnlag. Én begrunnelse, sammenfattet av departementet, var at:

Det understrekes av mange kommuner at omstreiferne ikke utgjør noen særskilt problemgruppe når de først er bosatt i kommunen. Dvs. problemene skiller seg ikke fra annet «sosialt marginal klientell». De omstreifere som fremdeles reiser, skiller seg iallfall ikke fra andre bostedsløse.⁷⁸

Andre mente derimot at gruppen hadde spesielle vansker på boligmarkedet, både på grunn av sin livsstil og på grunn av fordommer, noe som førte til en opphopning av problemer som denne gruppen ble spesielt rammet av. Allmennhetens holdninger, eller antatte holdninger, var også noe som gikk igjen i departementets oppsummering av uttalelsene.

De fleste høringsuttalelsene sluttet seg til utvalgets konklusjon om å avskaffe det de omtalte som «særomsorgen». Bakgrunnen for at de fleste var imot «særomsorgen» varierte, men det gikk også på at den virker stigmatiserende, hindret integrering og at gruppen ble stemplet som annerledes. Mange pekte på behovet for hjelpetiltak, men mente at dette ikke lenger burde være knyttet til særordninger for en spesiell gruppe. På den annen side var ikke begrepet «særomsorg» brukt entydig i høringsuttalelsene: «Det skilles ikke alltid mellom særomsorg og særskilte tiltak, samtidig som det ikke er klart på hvilken måte Norsk misjon blir å betrakte som særomsorg.»⁷⁹ Skepsis mot Misjonens virksomhet ble av flere brukt som et argument mot «særomsorg». Særlig var de kommunene som hadde «omstreifere» i sin kom-

mune, blant dem som understreket behovet for særlige tiltak, selv om de prinsipielt var imot «særomsorg». Departementet skrev: «Disse særskilte hjelpetiltak kan forvaltes over det ordinære hjelpeapparat.»⁸⁰

Det ble uttrykt bekymring for hvordan Solheim-utvalgets innstilling ville bli mottatt. Et notat til Sosialdepartementets ledelse 5. mai 1980 uttrykte bekymring for om man gagnet gruppen ved å trykke innstillingen. Det ble påpekt at det ville være en del interesse for «denne innstillingen om en minoritetsgruppe som for mange fortoner seg som litt romantisk men også litt skremmende. Det er da et spørsmål om vi gagnar omstreiferne med å utgi denne innstilling». Problemet var ikke at man hadde en gruppe av «meget fremmedartet opprinnelse», noe det kunne være gunstig å publisere, men at det kom frem at «forholdsvis mange av gruppens medlemmer har alkoholproblemer, helsemessige problemer og økonomiske problemer. Mange er uføretrygdet, og også kriminaliteten omtales». Innstillingen omtalte også den diskrimineringen gruppen var utsatt for, vanskeligheter på arbeidsmarkedet, dårlig utdanning osv.:

Alt i alt tror jeg at det beste ville være om innstillingen bare sendes dem som skal ha den til høring uten at den trykkes som NOU-innstilling. Det ville derimot være å overdrive å merke den «fortrolig» eller lignende.⁸¹

Innstillingen ble trykket som en NOU-innstilling, men ble ikke viet mye offentlig oppmerksomhet etter at den ble lagt frem. Den ble imidlertid både lest og brukt av dem som fortsatte den videre utredningen av statsrefusjonsordningen og om hvordan sosialomsorgen skulle organiseres og samordnes fremover. Det var for eksempel deler av Solheim-utvalgets vurderinger som lå til grunn da de økonomiske særordningene ble endelig avvirket fra 1986.

3.3 Skåre-utvalget –samordning og avvikling

Som nevnt var det i flere omganger diskusjoner om behov for revisjon av sosiallovgivningen. Samfunnsutviklingen hadde ført til at de sosiale problemene hadde endret karakter. Lovene var

⁷⁷ NOU 1980: 42, s. 94.

⁷⁸ Notat 8/2-82, KZH, Bearbeiding av høringsuttalelser. Sos.dep-arkiv, s. 5.

⁷⁹ Notat 8/2-82, KZH, Bearbeiding av høringsuttalelser. Sos.dep-arkiv, s. 6.

⁸⁰ Notat 8/2-82, KZH, Bearbeiding av høringsuttalelser. Sos.dep-arkiv, s. 6.

⁸¹ RA, boks D-0204, Sosialdept. Sosialavdelingen, Mappe 014, Uttalelser og utredninger m.v. forelagt fra andre. Sosialdept. *Omstreiferne*. NOU 1980: 42, 1980. Dokument «Notat til Departementets ledelse». 5/5-80, Unni Lund.

dessuten dårlig tilpasset datidens problemer, og ble ansett som lite effektive instrumenter for å realisere målene for sosialpolitikken.⁸² De økonomiske forutsetningene for å gjennomføre de ulike tiltakene lovene la opp til, var også bedre på 1980-tallet enn da lovene ble til. Det var blant annet behov for bedre tilpassing til annen lovgivning som hadde kommet til underveis. Det var særlig lov om sosial omsorg (1964), lov om barnevern (1953), lov om edruskapsvern (1932) og lov om fylkeskommunalt ansvar for alkoholinstitusjoner (1984) som skulle vurderes.⁸³ I 1980, mens både Solheim-utvalget og statsrefusjonsutvalget fortsatt var i gang med sine arbeider, ble Skåre-utvalget opprettet blant annet på bakgrunn av behovet for en revisjon av lovene på sosialomsorgsfeltet.

Verken «omstreiferne» eller særordningene var blant det primære som skulle drøftes av Skåre-utvalget, men de var med som én av flere «særlige grupper». I NOU-en viet Skåre-utvalget et kapittel til innvandrere, flyktninger og andre særlige grupper. Her omtales de særtiltakene som var etablert innenfor den lovgivningen man da hadde. Foruten de nevnte gruppene gjaldt dette også sigøynere og «omstreifere»: «Felles for disse gruppene er at de har eller har hatt svak tilknytning til lokalsamfunn. Særtiltakene tar sikte på å lette tilpassingen.»⁸⁴ I det følgende vil jeg se nærmere på Skåre-utvalgets omtale av særtiltakene for «omstreifere».

Skåre-utvalget betraktet ikke «omstreiferne» bare som en vanskeligstilt gruppe, men også som en gruppe med kulturelle særtrekk. Det ble påpekt at forskning ikke hadde gitt et klart svar på spørsmålet om «omstreifernes» opprinnelse, men at mange «omstreifere» selv opplevde at de hadde en spesiell opprinnelse og bakgrunn, og at de ble satt utenfor «det vanlige samfunn». Selv mente utvalget at «[d]en assimileringspolitikken som har vært ført overfor gruppen har svekket deres tradisjonelle kulturelle særtrekk».⁸⁵ Skåre-utvalget var klare på at «visse rester» av felles språk og særtrekk ved den sosiale og økonomiske tilpasningen ga grunnlag for å diskutere om gruppen kunne betraktes som en «etnisk minoritet». Det er første gang dette er så eksplisitt uttrykt i de kildene som er gjennomgått til dette notatet. Til sammenligning blir ordet «kultur» bare brukt én gang av Solheim-utvalget fem år tidligere, og da i forbindelse

med at kommunene ikke kunne forventes å ha kunnskap om «omstreifernes» kultur.⁸⁶

Videre fremholdt Skåre-utvalget at «omstreiferne» i alminnelighet, men feilaktig, ble identifisert med den gruppen av «omstreifere» som hadde kontakt med det sosiale hjelpeapparatet. I realiteten, påpekte utvalget, var et «flertall av nordmenn av omstreiferslekt [...] normalt integrert», og dermed uten «spesiell kontakt med hjelpeapparatet». Videre fant utvalget grunn til å understreke at de sosiale problemene «omstreifere» hadde, erfaringsmessig ikke skilte seg avgjørende fra de problemene andre vanskeligstilte hadde.⁸⁷ Derimot mente utvalget at det de omtalte som «særomsorg», som hadde vært etablert gjennom Norsk misjon blant hjemløse og de særskilte lovbestemmelser og den registrering som hadde vært knyttet til dette, trolig hadde vært med på å fremheve gruppen som mer problematisk og hjelpetrengende enn det hadde vært grunnlag for.⁸⁸

Når det gjaldt ansvaret for og organiseringen av tiltakene for «omstreiferne», viste utvalget til at det var den enkelte kommune som hadde ansvar for å yte nødvendig sosialhjelp og service til den som oppholdt seg i kommunen. Dette gjaldt også «omstreifere». Mer generelt pekte de på at statens ansvar var av mer generell karakter, og gikk på utforming av overordnede sosialpolitiske mål og lovgivning, finansiering, veiledning, styring og tilsyn. Men staten refunderte i visse tilfeller kommunenes utgifter til sosialhjelp og enkelte barnevernstiltak til utenlandske statsborgere. Dette gjaldt, som vi har sett tidligere, også «omstreifere». Denne økonomiske overføringen berørte ikke den enkeltes rettigheter overfor kommunen.

De statlige særtiltakene varierte fra rene pengeoverføringer til organisering og drift av tiltak, som utvalget mente var «lite samordnet både seg i mellom, og med sosialpolitikken forøvrig».⁸⁹ Denne beskrivelsen er resultat av den praksis som hadde utviklet seg med de endringene som hadde kommet inn i lov om sosial omsorg fra midten av 1970-tallet. I den samme perioden hadde også refusjonsordningen mellom Misjonen og kommunene blitt skjerpet inn ved at Misjonen ikke lenger kunne be om refusjon på vegne av kommunene.⁹⁰ Utover 1970- og 80-tallet endret altså holdningen til de ulike økonomiske særord-

⁸² Jf. Seip 1994.

⁸³ NOU 1985: 18, s. 11.

⁸⁴ NOU 1985: 18, lov om sosiale tjenester m.v., sl. 235.

⁸⁵ NOU 1985: 18, lov om sosiale tjenester m.v., sl. 236.

⁸⁶ NOU 1980: 42, s. 30.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Jf. beskrivelsen av rundskriv1-13/77 ovenfor.

ningene seg. De foreslåtte endringene gjaldt også «omstreiferne» og det arbeidet Misjonen gjorde overfor denne gruppen. Men i de fleste offisielle dokumentene omtales «omstreiferne» som del av en større gruppe av «bostedsløse» eller «vanskeligstilte», og ikke i egenskap av å være «omstreifere».

Per 1985 var Misjonens arbeid med bosetting fortsatt hjemlet i løsgjengerlovens § 7 og regjeringens resolusjon fra 1907. Misjonen fikk i 1985 1,2 millioner kroner over statsbudsjettet til bosettingsarbeidet. Ifølge Skåre-utvalgets innstilling gjaldt da mesteparten av arbeidet kontraktopp- hold for attføring på Svanviken familiesenter og familier/enkeltpersoner som søkte Misjonen om bistand til bosetting. Antall bosettinger fra 1970 til 1984 hadde variert, men gått ned fra 30 til 6, og de fleste bosettingene dreide seg om familier som byttet bolig, det som ble omtalt som «rebosetting». Samtidig refunderte staten kommunenes utgifter til sosialhjelp til «omstreifere» som var blitt bosatt.⁹¹

Misjonens arbeid med bosetting var dermed på langt nær så omfattende som tidligere, samtidig som bedre kommuneøkonomi og økt profesjonalisering av sosialkontorene gjorde at kommunene i større grad hadde muligheten til å ta seg av dem som allerede var bosatt, uavhengig av om disse var «omstreifere» eller ikke. Skåre-utvalget skriver at «§ 8 er lite brukt i praksis, fordi omstreifere som ikke er bosatt, som regel vil kunne bli registrert etter lov om sosial omsorg § 16 d».⁹² Løsgjengerlovens §§ 7 og 8 og sosialomsorgslovens § 16 var fortsatt i bruk, men en innstramning hadde skjedd. Som vi har sett over, hadde departementet i flere omganger presisert kommunenes sentrale rolle i å hjelpe med bosetting og yte sosialhjelp til «omstreifere».

I denne sammenhengen har Skåre-utvalget stor betydning, dels fordi det omtalte og tok med i betraktning de innstillingene og proposisjonene som i tidsrommet 1980–1985 omhandlet «omstreiferne», og dels fordi det sluttet seg til flere av konklusjonene til Solheim-utvalget og statsrefusjonsutvalget. Skåre-utvalget støttet opp om flere av konklusjonene som hadde blitt gjort tidligere, og gikk som de forutgående utvalgene inn for at særordningen for «omstreifere» skulle avvikles. Det ville i praksis si at den særskilte statlige bosettingsbevilgningen for «omstreifere», som Norsk misjon blant hjemløse administrerte, skulle opphøre. Misjonen ville dermed ikke lenger få dekket

sine utgifter til administrasjon, bosetting og rehabilitering ved bevilgninger over statsbudsjettet. I stedet skulle utgiftene til bosetting av «omstreifere» dekkes av den generelle bevilgningen til boliger for «vanskeligstilte»: «Norske borgere som omstreifere og sigøynere, bør ikke stilles i noen særstilling i forhold til kommunenes alminnelige ansvar», mente Skåre-utvalget, og tok til orde for at oppgavene – administrasjon, bosetting og rehabilitering – overfor «omstreifere» på sikt skulle overføres til den kommunale sosialtjenesten.⁹³ Konkret innebar Skåre-utvalgets forslag at § 8 i løsgjengerloven skulle oppheves.⁹⁴

Selv om Skåre-utvalget mente å vite at særordningen for bosetting av og løsning av sosiale problemer for «omstreifere» i realiteten bare gjaldt for et mindre antall familier og enkeltpersoner, la det stor vekt på at særordningen var administrativt tungrodd, og at den ikke løste de problemene den var ment å løse:

Ordningene har ikke i tilstrekkelig grad ført til bosetting/rehabilitering og til forebygging av sosiale problemer for de grupper som omfattes av ordningen. En virkning har vært at hjelpen ofte er blitt valgt ut fra finansieringsform og ikke ut fra en vurdering av den enkeltes behov. Det er noe tilfeldig hvilke personer som omfattes av ordningen og det finnes personer med likeartet bakgrunn og problemer som ikke kommer inn under ordningen.⁹⁵

I tillegg mente Skåre-utvalget at ordningen med statsrefusjon stigmatiserte «omstreiferne», og at ordningen også av den grunn burde avvikles: «Et viktig argument for opphevelse av ordningen er også at den er administrativt tungrodd. For omstreifere opprettholder refusjonsordningen et personregistersystem som virker stigmatiserende.»⁹⁶

3.4 NOU 1985: 27

Et par måneder etter at Skåre-utvalget hadde avgitt sin utredning, la hovedkomiteen for lokalforvaltningen frem en delutredning om Sosialdepartementet (NOU 1985: 27 *Sosialdepartementet. Funksjonsdeling og administrasjonsordninger*). Fordi Sosialdepartementet etter lov om sosial omsorg hadde et overordnet ansvar for «minori-

⁹¹ NOU 1985: 18, Lov om sosiale tjenester m.v., s. 237.

⁹² NOU 1985: 18, Lov om sosiale tjenester m.v., s. 316.

⁹³ NOU 1985: 18, Lov om sosiale tjenester m.v., s. 240.

⁹⁴ NOU 1985: 18, Lov om sosiale tjenester m.v., s. 359–360.

⁹⁵ NOU 1985: 18, Lov om sosiale tjenester m.v., s. 318.

⁹⁶ NOU 1985: 18, Lov om sosiale tjenester m.v., s. 318.

tetsgruppene sigøynere, omstreifere, bostedsløse og innvandrere/flyktninger», tok hovedkomiteen også opp spørsmålet om særordningen for «omstreifere». Det ble i den sammenheng vist til at Solheim-utvalget hadde anbefalt at «den særomsorg som Misjonen representerer», i størst mulig grad burde oppheves. Det ble også vist til at de høringsinstansene som hadde uttalt seg om Solheim-utvalgets innstilling, «stort sett» var enig i dette.⁹⁷

Hovedkomiteen påpekte at § 1 i lov om sosial omsorg fastslo at sosialstyret skulle yte hjelp til enhver som oppholder seg i kommunen. Sosialstyrene ville derfor «på vanlig måte ha plikt til å motta og behandle søknader om sosialhjelp» fra «omstreifere». Men ved tildeling av sosialhjelp til «omstreifere» hadde kommunene krav på statsrefusjon etter § 16 d i lov om sosial omsorg og § 8 i løsgjengerloven.

Hovedkomiteen for lokalforvaltningen fant grunn til å påpeke at det tidvis kunne oppstå et uklart ansvarsforhold mellom Misjonen og kommunene. På den ene siden hadde Misjonen «lange tradisjoner i arbeidet med omstreiferspørsmål», og utførte ifølge hovedkomiteen «et utmerket arbeid».⁹⁸ På den andre siden hadde kommunene «helt klart et ansvar etter lov om sosial omsorg» når det kom til å yte sosialhjelp.⁹⁹ Uten å gå nærmere inn på problemer knyttet til forholdet mellom ansvar og tradisjon ved tildeling av sosialhjelp til «omstreifere», uttalte hovedkomiteen at: «Hjelpetiltakene overfor omstreifere bør integreres i det ordinære hjelpeapparat.»¹⁰⁰

4 Avvikling

Den endelige bekreftelsen på avviklingen av særordningen kom i rundskriv I-15/86 fra Sosialdepartementet, der det ble fastslått at «det er kommunene som har ansvar å drive bosettings- og rehabiliteringsarbeid overfor 'omstreifere' som overfor andre vanskeligstilte grupper».¹⁰¹ Og om avviklingen av regjeringens resolusjon av 1907, som hjemlet Misjonens bosettingsarbeid, skrev Sosialdepartementet i 1987:

⁹⁷ NOU 1985: 27, s. 31.

⁹⁸ NOU 1985: 27, s. 31.

⁹⁹ NOU 1985: 27, s. 31.

¹⁰⁰ NOU 1985: 27, s. 31.

¹⁰¹ Riksarkivet: Sosialdepartementet, Sosialavdelingen, D-Saksarkiv, Sosialavdelingen, Eske 1543, Tidsperiode ca. 1977–1989, Mappe merket «Omstreifere», Notat 8.1.87 Bosetting av omstreifere. Økonomisk avvikling. Det vises til notat av 11.12.86 og rundskriv I-15/86.

Vi går også ut fra at kgl-res av 27.11.1907 formelt bør oppheves. Selv om flere av bestemmelsene i denne er og har vært foreldet lenge i forhold til praksis bør den oppheves for å fjerne eventuelle uklarheter om bosettingsansvaret. Kgl.res. er hjemlet i løsgjengerlovens § 7 som vil bli foreslått opphevet. Dette kan imidlertid ta tid.¹⁰²

Løsgjengerlovens § 7 ble avvirket med innføringen av ny politilov i 1995.

Hvordan stilte Misjonen seg til avviklingen? Da ideen om å avvikle særordningen for «omstreifere» kom opp i forbindelse med forarbeidene til lov om sosial omsorg av 1964, fikk Misjonen gjenomslag for sitt syn om at særordningen burde opprettholdes. Etter at diskusjonen hadde vært oppe flere ganger, særlig etter at Torild Skard tok spørsmålet opp i sin interpellasjon på Stortinget i 1975, hadde flere utredninger konkludert med at særordningen burde avvikles.

Misjonens generalsekretær Olav Bjørnstad hadde under arbeidet i Solheim-utvalget tatt til orde for at finansieringsordningen skulle opprettholdes, men vant ikke flertallets støtte for dette. Utvalget gikk tvert imot inn for at særordningene skulle avvikles. Dette skjedde ikke helt uten diskusjon, for da ordningen til slutt ble bestemt avvirket, gikk KrF og Sp inn for at den skulle videreføres under Kirkens sosialtjeneste – en stiftelse politikerne var klar over at var en videreføring av organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse.¹⁰³ Det er mulig at Misjonen forventet å ha større innflytelse på tidsaspektet ved avviklingen enn de selv mente de fikk, kanskje siden de hadde lyktes med sine innvendinger mot en eventuell avvikling i forbindelse med innføringen av lov om sosial omsorg.

Målet med arbeidet blant «omstreiferne» var fra starten av assimilering. Utover i etterkrigstiden, kanskje særlig fra 1970-tallet og fremover, ble det innenfor det sosialpolitiske feltet lagt mer og mer vekt på integrering som mål for politikken. Etter hvert kom dette til å gjelde «omstreiferne» også, blant annet i de diskusjonene som er vist til i dette notatet, der det var ønske om å integrere dem i hjelpeapparatet på linje med andre liknende grupper. Dette faller sammen med at integreringstanken også vant terreng når det gjaldt

¹⁰² Riksarkivet, Sosialdepartementet, D-Saksarkiv, Sosialavdelingen, Eske 1543, Tidsperiode ca. 1977–1989, Mappe merket «Omstreifere», Notat 8.1.87 Bosetting av omstreifere. Økonomisk avvikling. Det vises til notat av 11.12.86, Undertegnet Petter J. Drefvelin e.f. Berit Johansen.

¹⁰³ Per Haave, internt notat, mars 2015.

andre minoritetsgrupper. Utviklingen fortsatte så frem mot HVPU-reformen på 1990-tallet. Dette støttes av det Anne-Lise Seip skriver om at integrering som mål for omsorgen vokste frem i løpet av etterkrigstiden. I hennes fremstilling er dette knyttet til de funksjonshemmede. Integrering som mål sprang ut av krav fra de funksjonshemmede selv, men hadde sammenheng med en utvikling i retning av ny forståelse av sykdom og ny behandlingsoptimisme i profesjonene.¹⁰⁴ Men mange grupper og deres talsmenn mente fortsatt utover på 1970-tallet at de var best tjente med særlige tilbud, og integrering ble derfor ikke enerådende.

5 Avslutning

I dette notatet har jeg forsøkt å gi en fremstilling av de sosialpolitiske tiltakene overfor «omstreifere» i etterkrigstiden, med vekt på det som har stått om denne gruppen i lover og forarbeider til lover og lovendringer, fra ca. 1950 og frem til særordningene ble avvirket i 1986.

Sett under ett utgjorde ikke omstreiferne kår og hva som kunne gjøres for dem, noen stor andel av disse diskusjonene. Det kan derfor se ut til at det ikke ble lagt så mye vekt på nettopp denne gruppen i de sosialpolitiske diskusjonene. Det er andre grupper som diskuteres mer inngående, som bostedsløse mer generelt, alkoholikere, de som har vært i fengsel, og mot slutten av perioden i økende grad flyktninger og innvandrere. På den annen side er det disse gruppene «omstreiferne» ble vurdert sammen med, og opp mot, når regler som skulle vært mer universelle ble diskutert. Slike regler skulle ikke ramme enkelte grupper og på den måten være stigmatiserende.

Noe av grunnen til at «omstreiferne» fikk denne posisjonen, var nok Misjonens rolle, og i en periode også uklarheter i forholdet mellom Misjonen og kommunene. Misjonen hadde hatt særlige oppgaver når det gjaldt bosetting av «omstreifere» siden 1907, og det hadde også utviklet seg en praksis der den var behjelpelige med annen støtte, som regel gjennom kommunene. Med hjemmel i løsgjengerlovens § 8 fikk Misjonen og kommu-

nene disse utgiftene refundert fra staten. Utover på 1960-tallet og frem mot 1986 ble spørsmålet om hvorvidt denne særordningen skulle beholdes eller ikke, tatt opp flere ganger. Og selv om praksis langt på vei fortsatte som tidligere etter innføringen av lov om sosial omsorg fra 1965, må det nye lovverket ha hatt en effekt for gruppen «omstreifere». Utover på 1970- og 80-tallet var det færre og færre som ble bosatt, og da var det ifølge flere av utredningene snakk om re-bosetting av personer som hadde store vanskeligheter. En studie gjennomført av Tater-/romaniutvalget viser at på 1980-tallet ble langt de fleste bosettinger initiert av andre enn Misjonen.¹⁰⁵

Skåre-utvalget viste for eksempel til at én av årsakene til at det ble så få nye bosettinger, var at et flertall av nordmenn av omstreiferslekt var integrert, og ikke hadde noen spesiell kontakt med hjelpeapparatet. Dette inntrykket får man også å lese de innkomne uttalelsene til Solheim-utvalgets NOU i 1980. Fra innføringen av lov om sosial omsorg, og frem til avvikling av de økonomiske særordningene i 1986, hadde kommunene blitt mer profesjonalisert, og de hadde både økonomisk og faglig blitt bedre rustet til å utføre arbeidet med bosetting av bostedsløse. Dette inkluderte bostedsløse av «omstreiferslekt», som skulle behandles på linje med andre i samme situasjon. På dette tidspunktet hadde prosessen kommet såpass langt at en avvikling var mulig, også i praksis, og ikke lenger bare som et ideal. Det generelle bildet man fortsatt i dag får fra media og andre, er at «omstreiferne» er en gruppe som hadde behov for, og fikk, mye sosialhjelp og hjelp generelt. Men ifølge Skåre-utvalget var altså dette bare en liten del av den større gruppen, som ikke ville kommet seg ut av sosialomsorgen uansett hvem som sto for den. Realiteten ser ut til å ha vært at flertallet av personer med «omstreifer»-bakgrunn utover på 1970- og 80-tallet ble integrert i lokalsamfunnet ved at de var bosatt, i alle fall store deler av året, hadde arbeid, barn i skolen og ellers deltok i lokalsamfunnet på like vilkår som majoritetsbefolkningen.

¹⁰⁴ Seip 1920–75, s. 271.

¹⁰⁵ Jf. Siw Beate Lilleaas og Dag Ellingsen, internt notat for Tater-/romaniutvalget 2015.

Vedlegg 9

Taterne/romanifolket i det norske politi- og rettsvesenet 1900–1980

En studie av politiets og domstolenes praktisering av lovverket

Av Chalak Kaveh

1 Innledning

Den foreliggende rapporten er en studie av taterne/romanifolks møte med det norske lovverket, politiet og domstolene i perioden ca. 1900–1980.¹ Mer bestemt handler den om håndhevingen av visse bestemmelser i løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernavloven.

I tidligere studier av storsamfunnets politikk rettet mot taterne/romanifolket har fremfor alt rollen til Norsk misjon blant hjemløse vært studert. I den grad politiets og domstolens rolle er blitt tematisert, har oppmerksomheten vesentlig vært rettet mot *innholdet* i lovverket, især løsgjengerloven. I liten eller ingen grad har *håndhevingen* av lover med straffebud vært studert. Ikke desto mindre er løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernavloven – alle med straffebud – blitt antatt å ha spilt en viktig rolle i myndighetenes forsøk på å løse «omstreiferproblemet». Håndhevingen av visse bestemmelser i disse tre lovene er blitt tolket som et ledd i en repressiv minoritetspolitikk

med assimilering som mål: Folkegruppens kultur og livsform skulle utryddes, og medlemmene av folkegruppen skulle bli «positivt byggende lemmen av folkefellesskapet», slik generalsekretæren i Norsk misjon blant hjemløse uttrykte det overfor Sosialdepartementet i 1954.² Men det foreligger ingen bred empirisk kunnskap om hvordan folkegruppen ble berørt av de tre nevnte lovene.³

I denne rapporten er det først og fremst håndhevingen av løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernavloven som studeres. Det betyr at rapporten i mindre grad omhandler forarbeidene til de ulike lovene og selve lovvedtakene, enn hva tilfellet ville vært dersom rapporten hadde tematisert de ulike lovenes innhold.

Den foreliggende rapporten, som er basert på en studie av arkiverte primærkilder fra det norske lovverket, politiet og domstolene, vil derfor være et første forsøk på å bote på denne mangelen. Selv om rapporten tematiserer et rettshistorisk emne, bygger den på en faghistorisk og ikke en juridisk, rettsosjologisk eller kriminologisk studie.

¹ Denne rapporten er skrevet for Tater-/romaniutvalget med utgangspunkt i mitt PhD-prosjekt «Det norske politi- og rettsvesens behandling av sigøynere og tater 1900–1951». Utvalgsmedlem Per Haave har vært prosjektleder for rapporten og fulgt prosjektet med stor samvittighet. Jeg er ham stor takk skyldig for hans gode faglige veiledning, og for hans kritiske og velplasserte tilbakemeldinger på tidligere utkast. Min veileder på doktoravhandlingen, Knut Kjeldstadli, har også lest gjennom store deler av manuset og satt meg på interessante og fruktbare spor. Det takker jeg ham for. Jeg vil også rette en takk til min biveileder Anne Minken, som har lest deler av manuset og gitt meg gode pekepinner videre. En takk går også til tidligere utvalgsmedlem Cecilie Høigård, som har lest et tidligere utkast, og gjennom sin kritikk bidratt til dens forbedring. Jeg har også satt stor pris på de kommentarene som medlemmer av tater-/romaniutvalget har gitt til tidligere utkast. I denne sammenheng vil jeg også rette en varm takk til alle ansatte i statsarkivene rundt omkring for all hjelp og oppfølging under arkivarbeidet. Til slutt ønsker jeg å takke historiker Beate Albrigtsen Pedersen, som både har lest og diskutert temaet med meg gjennom prosessen. Ansvaret for sluttproduktet hviler selvklaart alene på mine skuldre.

1.1 Problemstillinger og avgrensninger

1.1.1 Problemstillinger

Rapporten søker svar på to hovedspørsmål. Det første omhandler politiets og domstolenes oppfatninger av taterne/romanifolket: I hvilken grad var

² Sitert i Per Haave, *Sterilisering av tater 1934–1977: En historisk undersøkelse av lov og praksis*, Oslo: Norges forskningsråd, Området for kultur og samfunn, 2000: 54 [RA, PA–0793, L0049: Årsberetning og regnskap for 1953/54, Til Sosialdepartementet fra Misjonen, 26.8.1954].

³ Dette i motsetning til den kunnskapen som foreligger når det gjelder anvendelsen av steriliseringsloven (1934) og vergerådsloven (1896, senere barnevernloven 1953). Se blant annet Haave 2000 og Karen-Sofie Pettersen, *En kvalitativ studie av tiltak rettet mot barn av tater i perioden 1914–1986*, Trondheim: Hovedoppgave i sosiologi NTNU 1997.

den rettslige praksisen farget og påvirket av en negativ vurdering av folkegruppen? Spørsmålet vil bringe kunnskap om politiets og domstolenes holdninger til folkegruppen, og hvilke praktiske konsekvenser disse holdningene fikk.

Det andre hovedspørsmålet har en mer overordnet karakter: Hva forteller den rettslige praksisen i tilknytning til de tre nevnte lovene oss om den statlige politikken som var rettet mot taterne/romanifolket? Spørsmålet vil bringe kunnskap om politiets og domstolenes rolle i den statlig sanksjonerte minoritetspolitikken overfor denne folkegruppen.

1.1.2 Avgrensning av tema

Ved å være avgrenset til håndhevingen av visse bestemmelser i løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernloven, omhandler ikke rapporten håndhevingen av straffebudene i straffeloven (1902). Rapporten handler heller ikke om sikringsinstituttet eller prøveløslatelsesinstituttet. Dermed ligger deler av rettsvesenet og straffepleien urørt i denne rapporten.⁴ Utelatelsen skyldes ikke at disse delene anses som uviktige, men fordi det ville vært en umulig oppgave å gjennomføre en faglig tilfredsstillende analyse innenfor rammen av dette prosjektet.

Utelatelsen av straffeloven er likevel ikke bare ressursmessig begrunnet. Selv om plasseringen av straffebud til en viss grad har berodd på tradisjon, inneholder straffeloven straffebud av mer generell betydning, mens straffebudene i særlovgivningen (slik som løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernloven) ble anvendt på bestemte områder.⁵ Videre er de fleste alvorlige lovbrudd inntatt i straffeloven, mens mindre alvorlige lovbrudd er inntatt i særlovgivningen. I praksis betyr dette at særlovgivningen ble oftere anvendt enn straffeloven, både overfor taterne/romanifolket og andre. Videre var ikke straffelovens straffebud ved alvorlige lovbrudd, slik som for eksempel grov legemsbeskadigelse og drap, rettet mot et bestemt samfunnssjikt; de hadde heller ikke til hensikt å *hindre og motvirke* en bestemt levemåte eller livsform, slik tilfellet var med ulike bestemmelser i løsgjengerloven, handelsloven og dyre-

vernloven. I det hele tatt har maktforholdene i samfunnet spilt en større rolle i den strafferettslige særlovgivningen enn i straffeloven, og dermed gitt særlovgivningen et sterkere preg av gruppeinteresser («klassejustis»)⁶. Løsgjengerloven, som var rettet mot de laveste sosiale lagene i samfunnet, er et talende eksempel på forholdet mellom makt og kriminalisering.

Selv med denne avgrensningen vil rapporten likevel bringe ny kunnskap, all den stund bruken av løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernloven overfor taterne/romanifolket ikke tidligere har vært underkastet noen bred, empirisk undersøkelse.

1.1.3 Avgrensning av periode

Rapporten innledes ved år 1900 på grunn av den kriminaliseringen som fulgte med lovgivningen på dette tidspunktet.⁷ Periodens slutt, altså 1980, er valgt på bakgrunn av avkriminaliseringen i deler av lovgivningen på 1970-tallet. Forbudet mot «omstreifernes» hestehold ble avkriminalisert i 1974, med den begrunnelse at bestemmelsen ikke lenger hadde noen praktisk betydning. Det inntraff dessuten to viktige endringer i løsgjengerloven i 1970: Lovens bestemmelser om beruselse på offentlig sted (paragraf 16) og tvangsarbeidsordningen i sin helhet (paragraf 5, 18 og 19) ble alle opphevet.⁸

En annen grunn til at 1980 er satt som slutt-punkt for rapporten er at det på 1970- og 1980-tallet inntraff et minoritetspolitisk vendepunkt. Illustrerende for dette er det såkalte Solheims-utvalgets innstilling som forelå i 1980 og som pekte frem mot særomsorgens avvikling i 1986.⁹ Solheims-utvalget ble satt ned i 1976 i en tid da særomsorgen – som Misjonen hadde ansvaret for – møtte økende kritikk.

⁶ Se f.eks. *Straffelovgivning under omforming* (NOU 1983: 57): 53.

⁷ Løsgjengerloven, vergerådsloven (senere barnevernloven) av 1896, fattigloven av 1900 og straffeloven av 1902 kom alle rundt århundreskiftet. Også fremmedloven av 1901 kan nevnes i denne sammenheng.

⁸ Se rundskriv (R. 1084/70) fra Riksadvokaten til landets statsadvokater 19.05.1970, og *Ot.prp. nr. 113, 2004–2005. Om lov om oppheving av løsgjengerloven og om endringer i straffeloven mv. (eget straffebud mot vold i nære relasjoner mv.)*, s. 16. Loven som sådan ble imidlertid ikke avviklet før i 2006. Paragraf 4 ble stående på papiret fram til da, men var da ifølge myndighetene ikke lenger i bruk (*Ot.prp. nr.113/2004–2005*, s. 29). Etter alt å dømme hadde § 4 da lenge vært en sovende paragraf.

⁹ *Omstreiferne. Deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem* (NOU 1980: 42).

⁴ Eksempelvis ble det i en offentlig utredning fra 1974 hevdet at det innenfor «sikringsklientellet» var «et ganske sterkt innslag fra omstreiferfamilier». *Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner* (NOU 1974: 17): 272 (fotnote 192).

⁵ Jf. Henry John Mæland, *Innføring i alminnelig strafferett*, Bergen u.å. [1995]: 47–49.

1.2 Begrepsavklaringer og definisjoner

I det følgende redegjør jeg for noen sentrale begreper som anvendes i rapporten.

1.2.1 Gruppebetegnelsen taterne/romanifolket

Begreper og betegnelser har sine spesifikke historier. Deres betydning og innhold har variert og varierer over tid. Denne begrepshistorikken er viktig: Begrepsinnholdet og måten et spesifikt begrep blir anvendt på, forteller oss mye om samfunnets holdninger. Dette har stor relevans for denne rapporten. Eksempelvis er «tater» et omstridt begrep, både innad i folkegruppen og trolig i samfunnet for øvrig. For mange vekker dette begrepet negative assosiasjoner. Historikereens problem blir altså følgende: Hvordan omtale individer som av myndighetene ble benevnt som *omstreifere*, *omstrippere*, *tatere*, *fant*, *fark*, *splint* og liknende?

Myndighetenes bruk av betegnelsen «omstreifer», i så vel lovverk som forvaltning, er en viktig detalj i historien mellom storsamfunnet og dem som ble kalt «omstreifere». Begrepet var naturligvis romslig: Med «omstreifere» siktet både lokale og sentrale myndigheter til en bredere gruppe, eller et større sjikt, i samfunnet enn den gruppen som i dag kalles taterne/romanifolket. Med andre ord: Ikke alle som ble kalt «omstreifere», tilhørte taterne/romanifolket.

Uenigheten om begrepsbruken er heller ikke avgrenset til folkegruppen selv, også forskere har vært uenige. Som påpekt av historikeren Anne Minken (og flere andre), har definisjonene av gruppen og deres opphav vekslet mellom en «socio-økonomisk og en etnisk forklaringsmodell». ¹⁰ Den etniske fortolkningsmodellen vektlegger språklige og andre kulturelle markører, mens den socioøkonomiske modellen fokuserer på «gruppens økonomiske tilpasning som utøvere av ambulerende yrker og deres sosiale status som utgrupper». I en socioøkonomisk modell tolkes taterne/romanifolket som en «innenlandsk gruppe som har fått sitt særpreg gjennom en tilværelse i samfunnets ytterkanter». ¹¹ Den etniske fortolkningen i Norge hadde en av sine talsmenn i presten og folkelivsgranskeren Eilert Sundt. Fantene, som han kalte dem, var et distinkt og frem-

med folkeslag som innvandret til Norge og andre europeiske områder.

I en historiefaglig sammenheng taler mange grunner for å beholde de betegnelsene som ble brukt av historiens aktører: Når myndighetene omtalte noen som «omstreifer», var dette ikke uten videre en henvisning til en person som etnisk eller kulturelt tilhørte den gruppen som i dag forbindes med taterne/romanifolket. Det kunne simpelthen være en betegnelse på individer, som i likhet med taterne/romanifolket, hadde et levesett samfunnet vurderte som et avvik fra normen, og som ble stigmatisert. Nyansene er altså viktige, og disse kan gå tapt dersom man erstatter henvisninger til «omstreifere» med for eksempel romani-folket eller romani. På den andre siden: I materialet som ligger til grunn for denne rapporten, finnes det eksempler på individer som har en egenidentifikasjon som tater, og omtaler seg selv som sådan.

Å endre betegnelsen «tater» som en person brukte om seg selv, vil kunne ses på som et overgrep fra forskerens side hva gjelder vedkommendes egenidentitet. Det samme gjelder andre veien: Å bruke taterbetegnelsen om et individ som har hatt en norsk identitet uten noe innslag av romankulturen, og som dermed ikke har sett på seg selv som tater, ville også være feil. Men bør ikke nåtidens menneskers oppfatninger av rettferdighet og sosial likeverd verdsettes høyere enn slike vurderinger? Svaret er utvilsomt ja. Likevel finnes det ikke et enkelt og konsekvent svar på spørsmålet om begrepsbruken. I de fleste tilfeller er man nødt til å navigere og forhandle mellom de til enhver tid anvendte begreper og betegnelser. På denne måten kan vi på en mest mulig nøyaktig og direkte måte adressere fortiden og de tilhørende holdninger, språk og omstendigheter.

I denne rapporten har jeg valgt en pragmatisk tilnærming til begrepsbruken: Når jeg henviser til den gruppen som identifiserte seg selv som tatere, reisende og liknende eller som myndighetene definerte slik, bruker jeg begrepsparet som tater-/romaniutvalgets har valgt å anvende, nemlig taterne/romanifolket. I den grad jeg bruker kildenes betegnelser, er disse satt med anførselstegn.

1.2.2 Forseelse og forbrytelser

I straffeloven er straffebed i lovens andre del forbrytelser, mens straffelovens tredje del er forseelser. I denne rapporten er det som nevnt ikke straffeloven som undersøkes, men særlovgivningen eller spesiallovgivningen som studeres. Straffelo-

¹⁰ Anne Minken, *Tatere i Norden før 1850: Socio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. Doktoravhandling, Universitetet i Tromsø, 2009: 51.

¹¹ Ibid. 13.

ven fastsetter imidlertid en hovedregel for hvor grensen mellom en forseelse og forbrytelse går i særlovgivningen: Hvis en handling medfører «fengsel i mer enn 3 måneder eller til fradømmelse av offentlig tjeneste som hovedstraff, er den forbrytelse – i motsatt fall forseelse».¹² Denne regelen gjelder dersom ikke annet er bestemt i særlovgivningen.¹³

1.3 Kildematerialet

Kildene som ligger til grunn for rapporten er hovedsakelig hentet fra arkivene etter politi og domstoler. Disse befinner seg i statsarkivene rundt omkring i landet. Jeg har innhentet materiale fra seks av åtte statsarkiver.¹⁴ I tillegg har jeg supplert disse kildene med arkivmateriale med opphav i ulike departementer som befinner seg på Riksarkivet i Oslo. Likeledes har jeg brukt noe arkivmateriale fra den kristne foreningen Norsk misjon blant hjemløse (heretter kalt Misjonen) arkiv, som også beror i Riksarkivet.¹⁵

Med kilder fra politiet og domstolene menes det materialet som disse har produsert og etterlatt seg. Det vil si alt fra ulike *protokoller* til *politirapporter* og *dommer*. Politirapporter var en del av politietatens etterforskning og ble til slutt gjenstand for rettens behandling av en sak. Når det gjelder kilder fra domstoler, altså rettsdokumenter (domsakter), ble også disse arkivert hos politiet ved sakens ferdigbehandling. Etter at en sak ble pådømt, gikk saksdokumentene først til det fengselet der vedkommende sonet sin dom. Etter endt soning ble saksdokumentene sendt tilbake til politikammeret som hadde sittet med etterforskningsansvaret. Jeg skal i det følgende først presentere kildene og si noe om deres særtrekk. Deretter skal jeg si noe om kildeomfanget.

1.3.1 Protokoller og journaler

Ved hjelp av protokoller og journaler holdt politiet kontroll over etterforskning og behandling av sakene som kom inn til etaten. Protokollene og

journalene var slik sett et særdeles viktig arbeidsverktøy for politiet. Opplysningene i disse kildene er likevel nokså knappe.

På et generelt plan kan det skilles mellom to typer protokoller. Den ene typen er saksorientert og ble anvendt på et bestemt saksforhold. *Husvilleprotokoller* inneholder personopplysninger om dem som overnattet i politiets husvillearrest. *Passprotokoller* inneholder oversikt over utstedte pass. Andre saksorienterte protokoller, for eksempel protokoller med tillatelser til handel eller omvisning på offentlig sted, inneholder bare korte innførsler og nedtegnelser om slike tillatelser.

Også *bøteprotokoller* hører inn under den første protokolltypen. Her er det nedfelt hvilke forseelser som ble møtt med bøter. I disse protokollene er sakene bare innført, uten at sakspapirene i forbindelse med undersøkelsen av saken er vedlagt. For å gjenfinne disse må man merke seg dato og sted for forseelsen og lete etter saksdokumentene i forseelsessaker. Saksdokumentene for forseelsene er ikke oppbevart etter 1950 og har med unntak av noen stikkprøver fra hvert enkelt år blitt kassert. For perioden før 1950 er disse bevart i esker under betegnelsen *forseelsessaker*.

Den andre protokolltypen er, i motsetning til den første typen, ikke begrenset til et bestemt saksforhold. Dette gjelder *vaktbøker*, *anmeldelsesprotokoller* og *justisprotokoller*. Vaktbøker, eller vaktjournaler som de også ble kalt, inneholder politiets daglige nedtegnelser, og er for politiets dagbøker eller loggbøker å regne. Alle henvendelser som kom inn til etaten, ble ført inn i vaktboka. Vaktbøkene er slik sett det laveste nivået i det materialet politiet har etterlatt seg. Det dreier seg om kilder med første informasjon i saker som åpnes for etterforskning. Anmeldelser som ofte ble ført i egne protokoller – anmeldelsesprotokoller – ble vanligvis først ført inn i vaktjournalene.

I likhet med den første protokolltypen inneholder for så vidt også justisprotokollene opplys-

¹² NOU 1983:57: 70.

¹³ For mer om disse forhold, se ibid og Mæland 1995: 51–52.

¹⁴ Det er ikke innhentet materiale fra Statsarkivet i Tromsø og Statsarkivet i Stavanger. De statsarkivene som jeg har besøkt, har ansvaret for følgende embetsdistrikter: *Statsarkivet i Oslo*: Oslo, Østfold og Akershus. *Statsarkivet i Hamar*: Hedmark og Oppland. *Statsarkivet i Kongsberg*: Buskerud, Vestfold og Telemark. *Statsarkivet i Kristiansand*: Aust-Agder og Vest-Agder. *Statsarkivet i Bergen*: Hordaland og Sogn og Fjordane. *Statsarkivet i Trondheim*: Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag og Nordland.

¹⁵ Organisasjonen, som ble stiftet i 1897, het opprinnelig *Foreningen til Motarbeidelse av omstreifervæsenet*. I 1922 ble navnet endret til Den norske omstreifermisjonen, og i 1935 til *Norsk misjon blant hjemløse*. Se Karen-Sofie Pettersen, *Tatere og misjonen: mangfold, makt og motstand*, Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring, 2005; Inger Marie Helle: *Organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse i lys av Eilert Sundt og Friedrich von Bodelschwingh: et idéhistorisk bidrag til taterforskningen*, Hovedoppgave i idéhistorie, Universitetet i Oslo, 2004. Bjørn Hvinden og Karen-Sofie Pettersen: 'Hvem ble kapret av hvem?: Samspillet mellom sentrale myndigheter og Norsk misjon blant hjemløse i utforming og iverksetting av politikken overfor romanifolket', i Ann-Helén Bay, Bjørn Hvinden og Charlotte Koren (red.) *Virker velferdsstaten?*, Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2001.

ninger om bestemte saksforhold, nemlig oversikter over forbrytelser og forseelser.¹⁶ Justisprotokollene var likevel ikke saksspesifikke på samme måte som for eksempel passprotokollene. Vanligvis inneholdt justisprotokollene nedtegnelser om mange ulike saksforhold, alt fra drapssaker til saker vedrørende drukkenskap. I disse protokollene ble det mest typisk innført, når en sak ble anmeldt, hva etterforskningen omfattet, hvem som ble avhørt, hvilke politidistrikter som ble kontaktet for ytterligere informasjon, og hva saken endte med. I det hele tatt har justisprotokollene vært viktige – og helt nødvendige – verktøy i arbeidet med å finne fram til relevant saker i arkivene.

1.3.2 Politirapporter

Dersom en sak ble etterforsket videre, ble det – parallelt med nevnte protokollføringer – produsert ulike typer rapporter. Disse kunne være avhørsrapporter eller etterforskningsrapporter uten avhør. Eksempel på sistnevnte er når politikammer A i sin etterforskning av en person forespurte politikammer B om å undersøke tidligere forhold vedkommende denne personen. Da skrev tjenestemannen ved politikammer B en rapport basert på informasjon som var tilgjengelig i nevnte protokoller og øvrig arkivert saksmateriale hos politikammeret. Uavhengig av om det var snakk om avhør eller en annen form for etterforskning, er disse rapportene viktige kilder til politiets arbeid. Rapportene er ofte innholdsrike og danner dessuten et utgangspunkt for en saks behandling i rettsapparatet.

Kommunikasjonen mellom politikamrene skjedde likevel ikke alltid i form av rapporter. Det fulgte alltid med et påtegnelsesark som omslag for dokumenter i en etterforskningssak. På dette arket foregikk det ofte en korrespondanse, for eksempel ble forespørsler om etterforskningsbi-stand gjerne ført her. Formelt sett var ikke korrespondansen på påtegnelsesarket en del av det saksmaterialet som i neste omgang ble behandlet av retten. Ikke desto mindre er kommunikasjonen på påtegnelsesarket særdeles viktig, fordi politiet og de øvrige involverte her av og til vurderte saksforholdet i friere former enn i politirapportene. Mens politirapporter er sammenhengende tekster, er påtegninger på påtegnelsesarket løsere i formen, og derfor fritatt for tendensdannelse og klisjéformuleringer, som ofte karakteriserer poli-

¹⁶ Det ble ofte, men ikke alltid, skilt mellom protokoller eller journal for forbrytelser og forseelser.

tirapportene.¹⁷ Dermed er påtegningene som regel mer direkte i formen.

Ikke alle anmeldelser endte med en rettsak eller en reaksjon fra politiets side. Derfor er anmeldelsene i politiarkivene oftest, men ikke alltid,¹⁸ adskilt i to kategorier: *henlagte saker* og saker som endte i retten. I arkivarbeidet har jeg undersøkt begge disse kategoriene, altså både henlagte og ikke-henlagte anmeldelser. De betraktninger som ble foretatt av politiet i saker hvor det anmeldte forholdet ble henlagt, er nemlig vel så interessante som de vurderinger som ble foretatt i saker som endte i retten. Fremfor alt knytter interessen seg til spørsmålet om *hvorfor* en sak ble henlagt. Når det gjelder perioden etter 1950, ble også dette materialet – på lik linje med saksdokumenter tilknyttet forseelser – kassert.

1.3.3 Domsaker eller rettens saksdokumenter

Dommer ble arkivert for seg selv og inneholdt alle sakspapirer som var produsert i dens anledning: Alt fra politirapporter, bøtefortegnelser, fengselskjennelser, referat fra rettsforhandlingene og ulike soningsdokumenter. Dommer vil slik sett være en «komplett» kildetype, som gjør det mulig å studere et saksforhold fra begynnelse til slutt. Dommer utgjør derfor en svært viktig del av rapportens kildegrunnlag.

1.3.4 Kilder fra storting, regjering og sentraladministrasjon

Rapportens kildegrunnlag omfatter også Stortingets og regjeringens trykksaker (publikasjonsserien *Stortingsforhandlinger*), samt materiale fra departementsarkiver. Materialet omfatter lovproposisjoner fra regjering til storting, saksbehandling og politisk debatt på Stortinget, det vil si Odelstinget og Lagtinget, foruten sakspapirer med tilhørende høringsuttalelser i departementenes arkiver. For den foreliggende rapporten har Justis- og Politidepartementets arkiver vært spesielt viktige.

1.3.5 Materiale fra Misjonens arkiv

Misjonen er i utgangspunktet ikke en naturlig kilde- skaper med hensyn til temaet som den fore-

¹⁷ Om forskjellen mellom «episke og litterære kilder» vs. «opptegetninger», se Ottar Dahl: *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Oslo: Universitetsforlaget, 1973: 45.

¹⁸ Kildene fra politietaten er arkivert etter høyst variert praksis. Det samme gjelder graden av eller hvorvidt de i det hele tatt er ordnet av arkivinstitusjon eller arkiveier.

liggende rapporten tar for seg. Misjonens arkiv inneholder likevel relevante – og viktige – kilder, men hvor Misjonen selv ikke er kildeeskaper. Dette gjelder materiale som opprinnelig har tilhørt Justis- og Politidepartementet, slik som høringsuttalelser fra politietaten i 1927 og 1935 i forbindelse med den såkalte omstreifer- og løsgjengerplagen (se kapittel 2). På bakgrunn av departementets forespørsel til politietaten ble det innhentet registre over «omstreifere og løsgjengere» fra lensmennene i de ulike politidistriktene, samt uttalelser fra lensmenn og politibetjenter om «problemet». I neste omgang videresendte departementet registre og uttalelser (rapporter) til Misjonen.

Videre er det i Misjonens arkiv funnet gjenparter av strafferegistre (skjemaer) fra Kriminalpolitisen (Kripis). Disse skjemaene inneholder opplysninger om personer som ble antatt å være, eller faktisk var, «omstreifere» eller «tater». ¹⁹ Grovt regnet inneholder disse skjemaene informasjon og straffehistorikken til 488 personer for perioden 1921–1978. ²⁰ Skjemaene inneholder ulike typer opplysninger: etterlysninger, tiltak, herunder fengsling, når etterlysning er avlyst, aktuelle paragrafer og lover, eventuelt domfellelse og type reaksjoner. Jeg har gjennomgått alle skjemaene og notert alle forekomster av lovanvendelser som er relevante for undersøkelsen. Disse har jeg så forsøkt å spore opp i politiarkivene uten at det har latt seg gjøre å finne alle sakene.

1.3.6 Omfanget av politi- og domstolsmateriale

Når det gjelder politietaten og domstolene, er kildesituasjonen ved de ulike statsarkivene nokså lik. Det samme gjelder fremgangsmåten for å finne relevante kilder, og arbeidet med disse.

For å illustrere omfanget av kilder som den foreliggende rapporten bygger på, nøyer jeg meg med å si noe om omfanget av materialet ved Statsarkivet i Hamar. Det skal understrekes at en slik telling av arkivmateriale ikke sier noe om historikerens kildekritiske arbeid med arkivmateriale, eller materialets representativitet for den saks skyld. Når det likevel er foretatt en slik telling, er det gjort for å synliggjøre hvor omfattende og tid-

krevende et arbeid med arkivmateriale kan være. Det kan i denne sammenheng også nevnes at det materialet som ligger til grunn for rapporten, utgjør en mindre del av det materialet som er gjennomgått.

I Statsarkivet i Hamar har jeg gjennomgått 613 arkivstykker (protokoller og arkivesker). Av disse inneholder 66 arkivstykker materiale med «skjematisk» preg. Med unntak av handelstillatelser, har dette materialet, som mest består av protokoller, nærmest fungert som oppslagsverk for den foreliggende studien. De gjenstående 547 eskene har vært studert mer inngående. I disse eskene ligger saksdokumentene til blant annet forseelser, anmeldelser og dommer. ²¹ Hvor mange forskjellige saksforhold (heretter saker) hver eske inneholder, er vanskelig å fastslå. Det forekommer at det i én eske bare ligger én sak, fordi saken er svært omfattende. Når det gjelder forseelser, er det vanligvis 100 til 250 saker i hver eske. Det samme gjelder anmeldelser. Derimot vil en dom ofte inneholde et større antall saksdokumenter, og en arkiveske inneholder vanligvis 10 til 40 ulike domssaker. Dersom vi antar at hver eske i snitt inneholder 50 saker, vil 547 esker utgjøre 27 350 saker bare ved Statsarkivet i Hamar.

I materialet ved Statsarkivet i Hamar har jeg funnet totalt 52 saker som omhandler taterne/romanifolket. I alt har jeg funnet 270 saker som omhandler taterne/romanifolket ved de seks statsarkivene jeg har besøkt, inkludert Statsarkivet i Hamar. ²²

1.3.7 Behandling av personsensitiv informasjon i rapporten

Kildene som er studert og ligger til grunn for rapporten, inneholder personsensitiv informasjon. I selve rapporten er all slik informasjon anonymisert. Alle navn (kun fornavn brukes) på etterlyste, tiltalte og dømte personer er fiktive. Dette oppgis også i fotnote første gang navnet forekommer. Enkelte steder har jeg av hensyn til personvernet utelatt flere biografiske opplysninger, eksempelvis fødested og fødselsår.

¹⁹ RA, PA-0793, L0579 og K0580.

²⁰ Tellingen her er unøyaktig da det eksempelvis er flere gjengangere i listene. For mer nøyaktig antall se Chalak Kaveh, kommende avhandling 2015, UiO.

²¹ Deler av dette materialet er pakket i passe store bunker i gråpapir, men det er uten betydning for illustrasjonen vår.

²² Statsarkivet i Trondheim (55 saker), Statsarkivet i Kristiansand (77 saker), Statsarkivet i Oslo (62 saker), Statsarkivet i Bergen (17 saker), Statsarkivet i Kongsberg (7 saker) og Statsarkivet i Hamar (52 saker).

1.4 Metodologi

1.4.1 Kildeutvalg: Representativitets- eller generaliseringsproblemet

Det foreligger som nevnt ingen empirisk forskning på hvordan løsgjenger-, handels- og dyrevernsloven ble anvendt overfor personer tilhørende taterne/romanifolket. Med andre ord er det ikke mulig å bygge på tidligere, forskningsbasert kunnskap om akkurat dette temaet.

Ideelt sett burde jeg ha hatt oversikt over hele *populasjonen* eller *universet*, altså alle enheter innenfor det fenomenet rapporten omhandler.²³ Det vil si oversikt over samtlige reaksjoner og brudd på løsgjenger-, handels- og dyrevernsloven der taterne/romanifolket var involvert. En slik oversikt forutsetter systematisk leting i alt materiale som domstolene og politiet har etterlatt seg i samtlige statsarkiver. Det har naturligvis ikke vært mulig.

Av ulike grunner – ofte knyttet til ressursbesparelser og gjennomførbarhet, men i dette tilfellet på grunn av kildesituasjonen som påpekt ovenfor – må forskeren som regel gjøre et utvalg. Det er når utvalget skal foretas, at forskeren møter *generaliseringsproblemet*. Hvordan skal jeg eksempelvis kunne si noe generelt om løsgjengersaker vedrørende taterne/romanifolket, når jeg bare har et utvalg av universet, en del av helheten. Det vil avhenge av hvor *representativt* utvalget er for enhetene som utgjør universet. At utvalget er representativt, innebærer at resultatet vil bli det samme som man ville ha fått dersom samtlige enheter var blitt undersøkt.²⁴ Det vil si at et *tilfeldig* utvalg av saker i en slik sammenheng vil tilsvare alle enhetene i universet.²⁵ Dette hører under såkalt *sannsynlighetsutvelging* – som er det ene hovedprinsippet for å gjøre et utvalg.²⁶ Dette prinsippet innebærer at utvalget representerer universet i miniatyr.

I motsetning til samtidsforskning, er sannsynlighetsutvelging sjeldent aktuelt i historisk

forskning. Grunnen til dette er at historikere ofte ikke har den fullstendige oversikten over universet som kreves for å foreta en sannsynlighetsutvelging.²⁷ Det gjelder også for temaet i den foreliggende rapporten. Derfor har det ikke vært aktuelt med sannsynlighetsutvelging. Slik sett er kildeutvalget for denne rapporten – altså de kilder jeg har funnet i arkivene som angår rapportens tema – ikke statistisk representativt. Behovet for representativitet kan imidlertid variere, av og til er det ikke nødvendig med stor nøyaktighet eller presisjon: «Den blotte forekomsten av et fenomen kan være interessant sjøl om det ikke angikk flertallet [...] Det *typiske* og det *statistisk gjennomsnittlige* er ikke samme sak. En episode eller et forhold kan karakterisere et helt miljø».²⁸ Kjeldstadlis bemerkninger her angår riktignok bruken av muntlige kilder, men jeg mener at de også kan gjøres gjeldende for bruk av skriftlige kilder.

Det andre hovedprinsippet for utvalg er den såkalte *ikke-sannsynlighetsutvelging*. Det vil si at utvalget ikke matematisk sett tilsvarer universet. I mitt tilfelle vil det si at det ikke er sannsynlig at de sakene jeg har funnet helt og holdent kan sies å være representative for alle lovanvendelser overfor taterne/romanifolket. Dette er imidlertid ikke enestående for den foreliggende studien. For å si det med historikeren Knut Kjeldstadlis ord: «For en historiker, som oftest ikke har kunnskap om hele universet, er dette nesten normalsituasjonen. Problemet blir å slutte fra noen enheter til et univers som er delvis ukjent».²⁹ Her er det altså viktig å unngå å «fremstille det *spesielle* som det *typiske*».³⁰ Det er flere måter, ved hjelp av metoder som hører inn under ikke-sannsynlighetsutvelging, å gardere seg mot en slik fallgrube på. Blant disse metodene hører *skjønnsmessig utvelging*, *sluppmessig utvelging* og *kvoteutvelging* til. For vårt anliggende er det bare *skjønnsmessig* og *sluppmessig utvelging* som er relevant. Med *skjønnsmessig utvalg* siktes det til at forskeren etter *skjønn* velger hvor typisk en enhet er for hele universet. Viktige hensyn her kan være at forskeren sikrer seg et så variert utvalg av fenomenet som mulig.³¹ Med *sluppmessig* («accidental») utvelging menes det at forskeren ikke har kontroll over utvalget som blir med, altså i motsetning til *skjønnsmessig utvelging*.³²

²³ Ottar Hellevik, *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*, Oslo: Universitetsforlaget, 1977: 76. Se også Knut Halvorsen: *Å forske på samfunnet: en innføring i samfunnsvitenskapelig metode*, Oslo: Bedriftsøkonomens forlag, 1989: 93.

²⁴ Hellevik 1977: 76.

²⁵ Kjeldstadli 1999: 240.

²⁶ Bjarne Hodne, Knut Kjeldstadli og Göran Rosander, *Muntlige kilder: om bruk av intervjuer i etnologi, folkeminnevitenskap og historie*, Oslo: Universitetsforlaget 1981: 76, Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*, Oslo: Universitetsforlaget, 1999: 240, Hellevik 1977: 77, Tor Grenness, *Innføring i vitenskapsteori og metode*, [Oslo]: Tano Aschehoug, 1997: 133, 134.

²⁷ Kjeldstadli 1999: 240.

²⁸ Kjeldstadli 1981: 76 (min kursivering).

²⁹ Kjeldstadli 1999: 241.

³⁰ Kjeldstadli 1999: 241.

³¹ Hellevik 1977: 81. Se også Kjeldstadli 1999: 240–241.

³² Hellevik, 1977: 82.

Tatt i betraktning arkivarbeidets natur – spesielt hva gjelder dette arkivmaterialets karakter hvor det er nokså tilfeldig hva man finner – kan det utvalget som den foreliggende studien bygger på, plasseres i skjæringspunktet mellom slump og skjønn. På den ene siden har jeg målrettet (skjønnsmessig) forsøkt å finne et variert utvalg av saker, eksempelvis håndhevingen av ulike bestemmelser i løsgjengerloven. Fremfor alt har jeg forsøkt å finne saker som jeg har hatt referanser til, eksempelvis ved hjelp av Kripos-materialet (omtalt i del 1.3.5). På den andre siden har jeg gått gjennom tilfeldig valgte årganger (slumpmessig) av *eksempelvis* dommer, forseelser og anmeldelser.

I arbeidet med kildene har jeg med andre ord vært mer interessert i kvalitative variasjoner, og hva det bidrar med av kunnskap om det feltet rapporten tematiserer, enn kvantitativ registrering og fordeling. Denne tilnærmingen er inspirert av den såkalte Grounded Theory-metoden.³³ I henhold til denne teorien er forskeren ikke interessert i hvor mange prosent av hvilket fenomen som karakteriseres av hva. Målet er ikke å avdekke gjennomsnittsverdier og andre kvantitative størrelser, men å etablere kvalitativ kunnskap om det feltet som studeres, altså kvalitative variasjoner. Med utgangspunkt i dette har jeg studert hvordan de ulike bestemmelsene i løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernloven ble anvendt overfor taterne/romanifolket i de saker jeg har funnet ved ikke-sannsynlighetsutvelging.

Ikke-sannsynlighetsutvelging er ikke uten svakheter. Eksempelvis er det en fare for at de sakene som danner utvalget, på en *systematisk* måte avviker fra universet.³⁴ Jeg vil likevel mene at slumpmessig og skjønnsmessig utvelging, slik det er gjort rede for ovenfor, på en tilstrekkelig måte har hindret et slikt systematisk avvik fra universet i denne rapporten. I tillegg kan det hevdes at rapportens blikk på kvalitativ variasjon gjør problemet om systematisk avvik mindre relevant.

1.4.2 Utvalg av saker

Jeg har ikke funnet det hensiktsmessig å presentere i detalj alle saker som jeg har funnet i arkivene vedrørende taterne/romanifolket og de

lover som er gjenstand for rapportens undersøkelse. Dette ville lett bidra til mindre leservennlighet, og er derfor unngått. Det som dessuten har vært avgjørende for hvorvidt jeg har valgt en sak og gjennomgått den i detalj, har vært hensynet til hvorvidt saken sier noe om temaene og problemstillingene som søkes belyst og besvart i rapporten.

I utvalget av saker som presenteres i detalj, har jeg altså vært interessert i hvorvidt saken kaster lys over forhold som er *relevante* for rapportens problemstillinger. Hva gjelder løsgjengerlovens praktisering, har jeg for eksempel utelatt saker som angår lovens kapittel to om drukken-skap. Begrunnelsen for dette er at anvendelsen av drukkenkapsbestemmelsene var ment å ramme alle (selv om den i praksis, trolig også i sin intensjon, hadde en sosial slagside), og at lovens anvendelse på dette området tidligere er blitt gjenstand for forskning – i motsetning til lovens første kapittel om løsgjengeri og tigging.³⁵

I rapporten har jeg også inkludert henlagte saker. For å ta løsgjengerloven som eksempel: Her påkaller ikke bare pådømte saker interesse. Det har vært vel så viktig å studere tilfeller hvor etterforskningen ikke førte til tiltale, eller som førte til tiltale, men ikke til dom. Slike saker er tatt med fordi jeg har ønsket å kaste lys over de rettslige vurderingene som lå til grunn for henleggelse.

Likeledes har jeg tatt med saker der straffen ble forholdsvis høyere enn i andre sammenlignbare saker. Disse påkaller interesse, særlig med tanke på hvorvidt straffereaksjonen overfor vedkommende var spesielt streng i forhold til sedvanen og den generelle håndhevingen av de aktuelle lovbestemmelsene.

³³ Thomas Mathiesen, *Løsgjengerkrigen*, Oslo: Sosionomen, 1975; Per Sundby, *Løsgjengerne – en skjønnsflekk på velferdssamfunnet?: en sosialmedisinsk undersøkelse ved «Hotell Gjennottrekk» 1967/68, og inntrykk fra løsgjengeromsorgen i Oslo*, Oslo: Oslo indremisjon, 1968; Rolv J. Lyngstad, *Kriminal-politikk og politisk innverknad: ein studie av revisjonen av lausgjengarloven i 1970*, Oslo: Universitetet i Oslo. Institutt for statsvitenskap, 1974; Bjørn Erik Overrein og Dag Leonardsen, *Drukkenkapsarrestundersøkelsen 1970, del 1*, Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og strafferett, 1972; Kåre Tønnesen, Fridtjov Thorkildsen og Anne Grete Nordberg, *Drukkenkapsarrestundersøkelsen 1970, del 2*, Oslo: Universitetet i Oslo Institutt for kriminologi og strafferett, 1972; Karoline Henne Hille, *Kvinner dømt til tvangsarbeid: en studie av kvinner dømt etter løsgjengerloven i Norge 1907–1938*, Bergen: Universitetet i Bergen, Masteroppgave i historie, 2013; Ståle Olsen, *Til Jæderen for å trille tåke: historien om Opstad tvangsarbeidshus*, Oslo: Scandinavian Academic Press, 2010.

³³ Denne kvalitative metoden har sitt opphav i boka til de to amerikanske forskerne Glaser og Strauss med tittelen *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research* (1968). Se Grennes 1997: 155–156.

³⁴ Hellevik 1977: 83.

1.4.3 Utfordringer i kildearbeidet

Arkiv- og analysearbeidet har vært en tidkrevende prosess. Et omfattende materiale er blitt innhentet, ordnet og bearbeidet. Kildenes opphav og formål er blitt bestemt (ytre kildekritikk). Kildene er tolket, og deres relevans og troverdighet er blitt vurdert (indre kildekritikk). Flere utfordringer har gjort seg gjeldende i analysearbeidet. En del av disse har handlet om å fange likheter og ulikheter, sammensatthet, kvalitative endringer og tve-tydigheter.

Et kritisk problem har vært: Det foreligger saker som ikke har latt seg finne i arkivene. Det kan være at disse sakene er blitt «borte» på grunn av arkivskapers utilfredsstillende eller mangelfulle protokollføring, eller at de finnes et «malplassert» sted i arkivene, for å nevne to mulige forklaringer.

En annen utfordring er knyttet til sammenlikningen av ulike politidistrikters praksis, fordi arkivering og protokollføring har vært praktisert på vidt forskjellige måter. Dette har tidvis gjort det vanskelig å studere forskjeller og likheter i håndhevingen av lovverket i de ulike distriktene.

En tredje utfordring har vært knyttet til undersøkelsen av håndhevingen av dyrevernsloven, nærmere bestemt bestemmelsen om at «omstreifere» som reiste omkring ikke fikk lov til å bruke hest til å frakte mennesker og varer. Som det vil fremgå av rapportens kapittel 8, er det ikke funnet noe materiale i politietatens arkiver som omhandler «hesteforbudet», som var gjeldende fra 1951 til 1974. Samtidig foreligger det erindringer om at forbudet på ulike måter berørte flere familier med hest. Dette forholdet er nærmere drøftet i kapittel 8.

En fjerde utfordring gjelder spørsmålet om hvorvidt det skriftlige arkivmaterialet lar oss komme på sporet av alle sider ved politietatens og lensmannsvesenets praksis, som er relevant for den foreliggende studien. Det er selvsagt naivt å tro at alle handlinger har etterlatt seg skriftlige spor. Eksempelvis vil politietaten – spesielt etaten i egenskap av ordenspoliti – også utøve makt i det daglige virke som ikke er nedtegnet og arkivert, og derfor heller ikke kan behandles i en rapport som denne. På den annen side er det grunn til å tro at politietatens virke, i forbindelse med faktiske eller antatte lovbrudd i den perioden rapporten dekker, var skriftlig i formen. Men, som allerede nevnt, vil ikke arkivene alltid kunne gi fullgode svar på våre spørsmål, rett og slett fordi det aktuelle materialet ikke alltid lar seg finne.

Til slutt en kommentar til politirapporter og annet materiale fra politietaten. Her, som ellers, må leseren være oppmerksom på følgende: Det er ikke alltid at de berørte personenes stemmer kommer frem i politirapporter. Vi «hører» for eksempel ikke dialekter, ikke norske ord, bestemte formuleringer, eller veltalenhet versus «gatespråk». Likevel kan det legges til grunn at vitneforklaringene har gjenspeilt den avhørtes meninger, forklaring og egenrepresentasjon, fordi vitneforklaringene er signert («opplest/gjennomlest og vedtatt»). Der hvor dette ikke er tilfelle, har vitnet hatt *mulighet* til å korrigere feil og mangler da saken kom opp til behandling i retten.

2 Politietatens og lensmannsvesenets syn på «omstreiferplagen»

I dette kapitlet ser jeg på hvordan politiet og lensmenn oppfattet den såkalte omstreiferplagen. Det skal jeg gjøre ved å analysere uttalelser som politimestere, polititjenestemenn og lensmenn kom med i 1927 og 1935. Disse uttalelsene ble innhentet på ordre fra Justis- og politidepartementet, og var del av en kartleggingsprosess for å finne ut av hvor mange «omstreifere» og «løsgjengere» det fantes rundt omkring. Dette materialet er unikt i den forstand at det rommer politiets egne eksplisitte uttalelser om dette temaet, og gir oss et innblikk i hvordan politiet oppfattet det som tidvis ble kalt «omstreiferuvesenet».

2.1 «Omstreiferkomiteen» 1927 og innhenting av manntall

Rundskrivet som Justis- og politidepartementet sendte politietaten i 1927, hadde direkte sammenheng med arbeidet til *Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet* (Omstreiferkomiteen), med fylkesmann i Akershus, Hroar Olsen, som leder.³⁶ Innledningsvis i komiteens arbeid foreslo Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen – komiteens aktive sekretær – opprettelsen av en løsgjenger- og omstreifer-sentral med «utstrakt politimyndighet», og «hvor alle tråder kan samles». I den anledning mente Carlsen at det trengtes et «register over alle streifende og hjemløse mennesker». Hvis myndighetene skulle klare å hankses med de spørsmål som «omstreifer- og lasaronplagen» reiste, var det avgjørende med en «grundig og allsidig behand-

³⁶ Haave 2000: 57–69.

ling» av saken. Det var derfor nødvendig med en oversikt over landets «omstreifere og løsgjengere».³⁷

Justis- og politidepartementet videresendte innsamlede registerskjemaer og uttalelser fra politietaten til Misjonen for viderebehandling. Jeg har ikke funnet spor etter en kommunikasjon mellom departementet og Misjonen som kan svare på hva Misjonen spesifikt skulle gjøre med de innhentede svar, men det er rimelig å anta at Misjonen tok sikte på å utarbeide en statistikk til bruk for sitt arbeid og myndighetenes politikk overfor gruppen.

Før Justis- og politidepartementet sendte ut rundskrivet, fikk Misjonen et utkast til gjennomsyn. Misjonen kom med tilbakemeldinger som ble tatt til følge i det endelige rundskrivet.³⁸ Eksempelvis var det etter Misjonens forslag at registreringer også skulle omfatte barn.

2.1.1 Rundskrivet i 1927

Det endelige rundskrivet ble sendt fra Justis- og politidepartementet 25. februar 1927.³⁹ Ifølge departementet var hensikten med den forestående registreringen «å opnå en bedre kontroll med og derigjennem en mere effektiv bekjempelse eller regulering av det omfattende omstreifer- og løsgjengeruvesen [...]».⁴⁰ I tillegg til å melde tilbake om personopplysninger og statistikk, skulle politimestrene som hadde hatt «særskilt befattning» med gruppene, også uttale seg om forholdene i distriktet sitt og komme «med forslag til effektive botemidler mot dette samfundsonde».⁴¹ Rundskrivet skulle returneres departementet innen 15. oktober samme året.

Definisjonene som ble foretatt av gruppene var nærmest skjematiske, og ikke særlig konkrete eller forklarende i detalj. Det ble bare summarisk fastslått:

Med omstreifere menes sådanne reisende som går under navn av tatere, fanter, splinter, fark. Her medregnes også sigøinere. Med løsgjengere menes almindelige (mannlige og kvinnelige) landstrykere, lasaroner, loffere, geseller.⁴²

³⁷ RA, PA-0793/Fh/L0154/L0007: Brev til H. Olsen fra I.B. Carlsen, 11.12.1926.

³⁸ RA, PA-0793/Fh/L0154: Utkast til rundskriv med påtegninger av Misjonen.

³⁹ RA, PA-0793/Fo/L0237: «Justis- og politidepartementet til politimestrene», 25.2.1927.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

Disse vage og upresise definisjonene fikk følger for politietatens respons og uttalelser. Slik jeg kommer tilbake til nedenfor, hadde en del polititjenestemenn og lensmenn problemer med å forstå hva som var ment med de ulike kategoriene i rundskrivet.

2.1.2 Rundskrivet i 1935

Justis- og politidepartementets rundskriv fra februar 1935 var nesten identisk med det fra 1927. Den vesentligste forskjellen var at det nye rundskrivet *i tillegg* til «manntall» ba om opplysninger om «omstreiferbarn».⁴³ Ifølge dette rundskrivet kom de «fleste omstreiferbarn» inn under vergerådsloven, og her ble det mer spesifikt henvisning til paragraf 1 (litra a, b og c) i loven. Ifølge litra b og c måtte det gripes inn overfor barn dersom det «må befryktes å ville bli sedelig fordervet» eller at det grunnet «andre mislige forhold fremstiller sig som nødvendig å bortsette det for å redde det fra sedelig undergang».⁴⁴ At disse forhold knyttet til barnevernsarbeidet ble behandlet i rundskrivet fra Justis- og politidepartementet må rimeligvis tilskrives Misjonen og dens innflytelse. I alle fall ble ikke denne delen av rundskrivet adressert i noen særlig grad, og var helt fraværende i politietatens uttalelser og respons. Det eneste unntaket her var responsen fra Bergen politikammer (mer om dette senere).

Langt fra alle lensmannskontorer og politikamre sendte inn forslag til «botemidler» for å løse «uvesenet», men tilnærmet alle tilbakesendte registerskjemaene i mer eller mindre utfylt stand. I sum gjør også de forholdsvis mange tilbakemeldingene det mulig å danne seg et inntrykk av etatens meninger om saken. For å bøte på eventuelle skjevheter supplerer jeg dessuten uttalelsene med annen relevant informasjon som kan leses ut av registreringsskjemaene.

De temaene som er gjennomgående og relevante i dette materialet, er omfattende, og skal – av plasshensyn – derfor ikke behandles i hele sin bredde.⁴⁵ Jeg konsentrerer meg om to forhold: For det første undersøker jeg politietatens forståelser av begrepene «omstreifer og løsgjenger». Der- nest studerer jeg hvordan politiet i de ulike

⁴² Ibid.

⁴³ «Rundskriv fra Justis- og politidepartementet til landets politimestre», 12.2.1935.

⁴⁴ Sitert i rundskrivet, se ovenfor (min kursivering).

⁴⁵ Se Chalak Kaveh, doktoravhandling ved IAKH [under arbeid, ferdig 2015].

embetsdistriktene vurderte «omstreiferplagen» i sitt område.

Før disse diskusjonene tar vi for oss Misjonens syn på de ulike betegnelse «omstreifer» og «løsgjenger», da det er et fint utgangspunkt for den etterfølgende fremstillingen som omhandler politietatsens forståelser av disse begrepene.

2.2 Misjonens forståelse av betegnelse «omstreifere og løsgjenger»

Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen gjorde i et notat fra august 1933 rede for begrepene «omstreifer og løsgjenger». Ifølge Carlsen var begrepet «omstreifer» synonymt med gruppen som i Sverige kaltes «tattare», og som tilsvarte de norske betegnelse tater, fant, splint m.v. Carlsen mente at omstreiferbegrepet kunne forstås både i egenskap av «rase» og «levevis». Den såkalte omstreiferen hadde «i sin slekt et innslag av fremmede elementer, vesentlig av sigøinere, men også av andre utenlandske omstreifere».⁴⁶ Forstått ut fra *levevis* mente Carlsen at omstreifergruppen hadde

et utpreget hordeinstinkt, holder sterkt på slekten, reiser som regel med familie. Ernærer sig ved betling og handel. Driver uregelmessig erhverv som blikkenslager, kobbersmed, ståltrådarbeider, hesteskjærer («dyrlæge»), bytter hester og klokker m.v.⁴⁷

Han henviste til Kirkedepartementets rundskriv fra juli 1904, der begrepet «omstreifere i egentlig forstand» ble anvendt. Carlsen mente at sistnevnte betegnelse omfattet både de som var omstreifere «ved avstamning, som er av omstreiferslekt, og de som lever på omstreiferervis, selv om de opprinnelig er fastboende».⁴⁸

Med hensyn til begrepet løsgjenger mente Carlsen at dette kunne sidestilles med det svenske kalte for «lösdrivare». Carlsen hevdet videre at løsgjengeren vanligvis var «av norsk avstamning, av fastboende foreldre og har hatt eller kan stundom ha et hjem».⁴⁹ Dessuten hadde løsgjengeren, på et eller annet tidspunkt, grunnet manglende oppdragelse, drikk eller liknende «kommet utenfor det borgerlige samfund og lever mere eller mindre som parasitt».

⁴⁶ RA, PA-0793/Fh/L0156: «Fra Carlsen [til ukjent addresat]», 25.8.1933.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid. (understrekning i original).

⁴⁹ Ibid.

2.3 Politiets forståelse av betegnelse «omstreifere og løsgjenger»

Hvordan forstod lensmenn og politibetjenter i distriktene disse betegnelse? Svaret er sammensatt, og bare konturene av deres oppfatninger kan rekonstrueres ut fra svarene på rundskrivene fra henholdsvis 1927 og 1935. Generelt kan det hevdes at politietaten og lensmannsvesenet ikke hadde en ensartet og konsekvent forståelse av betegnelse «omstreifer» og «løsgjenger». Flere av tilbakemeldingene til Justis- og politidepartementet avslører en stor grad av usikkerhet med hensyn til hva det ble siktet til med termene «omstreifer» og «løsgjenger». Departementets rundskriv fra 1927 og 1935 opererte med definisjoner som var identiske med Carlsens avgrensninger skissert ovenfor. Konsekvensen av dette ble at betegnelsen «omstreifer» fikk et etnisk eller rasemessig innhold, og dermed ble avgrenset til kun å gjelde *sigøinere/rom* og taterne/romanifolket. Løsgjengerne ble derimot definert langs sosiokulturelle eller sosioøkonomiske skillelinjer. I det følgende diskuterer jeg etatens konkrete vurderinger og uttalelser i 1927 og 1935.

Til syvende og sist var det opp til den enkelte politibetjent å sette merkelappene omstreifer og løsgjenger på personer som etaten kom i kontakt med. Slik en betjent fra ordenspolitiet i Oslo uttrykte i 1927, var det alltid avhengig av

et *subjektivt skjønn* om en person skal karakteriseres som *løsgjænger* eller ikke. Jeg har således ment det riktig at ta med sågodtsom alle moralsk forkomne og arbeidssky personer, som har misbrukt alkohol i så sterk grad at de er blit dømt til tvangsarbeide på Opstad, idet jeg antar at disse går in under gruppen: *lasaroner*.⁵⁰

Denne betjenten la til grunn en moralsk beskrivelse («morsalk forkommen»), men endte likevel opp med den strafferettslige definisjonen av løsgjengeri – internering i tvangsarbeidsanstalt – som et kriterium. Selv sett i lys av den legale definisjonen av løsgjengeri, var betjentens avgrensning snever. Som vi skal se i neste kapittel (se delkapittel 3.2), definerte løsgjengerloven løsgjenger på en måte som ikke var avhengig av hvorvidt vedkommende var misbruker av alkohol eller dømt til tvangsarbeid. Ifølge løsgjengerlovens § 4

⁵⁰ RA, PA-0793/Fo/L0237: «Oslo politikammer (ordensavdelingen) til politimesteren i Oslo», 19.12.1927 (min kursivering).

– slik den så ut etter en revisjon i 1918 – kunne personer dømmes for løsgjengeri dersom de henga «sig til ørkesløshet eller driver omkring under saadanne forhold at der er grund til at anta, at han helt eller delvis skaffe sig midlerne til sin livsførsel ved strafbare handlinger [...]».⁵¹

Som nevnt ovenfor var det en tendens i etatens vurderinger at kategoriene varierte og ble brukt på en inkonsekvent måte i forhold til rundskrivernes ordre. I skjemaet fra Halden politimesterembete hadde således en betjent oppført en person som «omstreifer og løsgjenger».⁵² Den samme personen ble ved Øymark lensmannskontor betegnet som «løsgjenger».⁵³ Likeledes var personen oppført som «løsgjenger» i skjemaet til lensmannen i Nøtterøy (Vestfold).⁵⁴

Flere slike inkonsekvenser i skjemaene fra politietaten ble korrigerert, om enn ikke alle. På flere av de innsendte skjemaene ser man tydelig at kategoriseringen er endret med et pennestrøk (samme håndskrift og pennfarge), fra «løsgjenger» til «omstreifer», ofte kun med forkortelsen «O.». Det er grunn til å tro at det var Misjonen som foretok korrigeringsene. Misjonen hadde sine registre og kartoteker over de såkalte omstreiferslektene, og kunne dermed kontrollere enkeltpersoners slektstilhørighet. Etter alt å dømme ble likevel flere korrigeringer foretatt etter intuisjon – eksempelvis i henhold til en fingerspissfølelse etter vedkommendes etternavn, oppnavn, yrkestittel og liknende forhold. Dette forekom oftere i 1935 enn for registreringen av 1927. For 1935 gjelder dette for skjemaene levert av lensmennene i Botne, Leikanger, Volda, Sogndal og Sør-Odal.⁵⁵

Det var riktignok ikke bare forskjellen mellom «løsgjengere» og «omstreifere» som ble opplevd som vanskelig for etaten. Eksempelvis brukte en del lensmenn og politibetjenter tilsvarende formuleringer som lensmannen i Østre Toten, som meldte om at de i distriktet hadde «ingen boende tater eller omstreifere (d.v.s. sådanne som med

mellemrum stasjonierer sig ved etslags hjemsted eller har hjemstavnsrett)».⁵⁶ Spørsmålet er om formuleringen «tater og omstreifere» er anvendt bevisst av lensmannen for å gjøre forskjell mellom tater på den ene siden og omstreifere i videre forstand på den andre siden. Det er ikke godt å vite dette sikkert. I det følgende tar jeg med flere liknende eksempler for å forsøke å avklare dette forholdet.

I en del tilfeller forekom det flere begreper som ble anvendt samtidig uten at det ble trukket et skille mellom de overordnede kategoriene *omstreifere* og *løsgjengere*, slik disse var definert i rundskrivene, og underkategoriene eller synonymene, eksempelvis *tater* og *geseller*. Fra Kolveid lensmannsbestilling (Nord-Trøndelag) ble det uttalt at det i distriktet ikke «finnes nogen omstreifer, tater, fanter, løsgjengere, geseller eller sigøinere».⁵⁷ Bergen politikammer uttrykte at «man her sjelden har besøk av de virkelige Zigøinere [sic] og de folk man ialmindelighet [sic] benevner med tater [...]. Derimot treffer man ofte her 'splinter' av norsk avstamning der som oftest ferdes i båt – skøiter [sic] – som de selv eier».⁵⁸ Her er det interessant at det gjøres en forskjell mellom såkalte splinter på den ene siden, og tater og sigøynere på den andre siden. I rundskrivene var nettopp «splint» en betegnelse som var underordnet eller parallell med termen «omstreifer». En annen liknende formulering er å finne fra registerskjemaene til Skien politikammer i 1935, der en person ble betegnet som «fant eller tater».⁵⁹ I samme skjema ble dessuten en person oppført som «omstreifer og løsgjenger».

Eksemplet fra Østre Toten, hvor termene «tater og omstreifere» brukes, var på samme måte anvendt andre steder. Eksempelvis brukte lensmennene i Seljord (Telemark)⁶⁰, Rødøy (Nordland)⁶¹ og Kvikne (Hedmark)⁶² den samme formuleringen. Lensmennene i Jølster (Sogn og Fjordane) og Overhalla (Nord-Trøndelag) brukte en annen betegnelse, nemlig «tater-omstreifere».

⁵¹ Løsgjengerloven 1900, § 4.

⁵² RA, PA-0793/Fo/L0239: «Halden politimesterembete til Justis- og politidepartementet», dato uleselig, antakelig november 1935.

⁵³ RA, PA-0793/Fo/L0239: «Øymark lensmannskontor til Halden politimesterembete», 5.11.1935.

⁵⁴ Ibid. «Lensmannen i Nøterøy til politimesteren i Tønsberg», 17.12.1927.

⁵⁵ Se henholdsvis RA, PA-0793/Fo/L0239: «Botne lensmannskontor til politimesteren i Nord-Jarlsberg», 17.10.1935 [8065], RA, PA-0793/Fo/L0240: «Lensmannen i Leikanger til politimesteren i Sogn», 9.12.1935 [8361], ibid. «Lensmannen i Volda til politimesteren i Ålesund», 5.11.1935, ibid. «Lensmannen i Sogndal til politimesteren i Sogn», 19.10.1935, RA, PA-0793/Fo/L0239: «Lensmannen i Sør-Odal til politimesteren i Hamar», 29.10.1935.

⁵⁶ RA, PA-0793/Fo/L0237: «Østre Totens lensmannskontor til Hr. politimesteren i Vestopland [sic]», 25.10.1927.

⁵⁷ RA, PA-0793/Fo/L0237: «Kolveid lensmannsbestilling til Herr. politimesteren i Namdal», 01.10.1927.

⁵⁸ RA, PA-0793/Fo/L0238: «Bergen politikammer til Justis- og Politidepartementet», 22.12.1927.

⁵⁹ RA, PA-0793/Fo/L0239: «Skien politikammer til Justis- og politidepartementet», 16.10.1935.

⁶⁰ RA, PA-0793/Fo/L0237: «Lensmannen i Seljord til hr. politimesteren i Notodden», 12.10.1927.

⁶¹ RA, PA-0793/Fo/L0238: «Rødøy lensmannskontor til Helgeland politimesterembete», 10.1.1928.

⁶² RA, PA-0793/Fo/L0239: «Kvikne lensmannskontor til politimesteren i Østerdal», 9.11.1935.

ferer».⁶³ En annen og beslektet uttryksmåte stammer fra et av Oslo-skjemaene fra 1935. Her var en person omtalt som «omstreifer og tater».⁶⁴ Heller ikke her kan man med sikkerhet fastslå politibetjentens forståelse av begrepene. En forklaring kan være at vedkommende i tillegg til å være tater – i etnisk forstand – også levde som omstreifer, slik dette i alminnelighet ble forstått. Her er vi inne på noe viktig. Som vi skal se nedenfor, lå det en spenning mellom en etnisk eller rase-messig forståelse av gruppene på den ene siden, og en sosioøkonomisk forståelse på den andre siden.

I politietaten ble det tidvis gitt uttrykk for at det var vanskelig å foreta en kategorisering i tråd med retningslinjene fra departementet. Fra lensmannen i Ytterøy og Mosvik ble det i 1936 rapportert om at det hadde vært to «par 'omreisende'» i Mosvik i 1935. Det ene paret var ifølge lensmannen «efter omtale aa dømme, ikke almindelige omstreifere. De var *lyse i hudfarven* som folk flest».⁶⁵ Lensmannen hadde riktignok ikke selv sett paret, men var blitt gjort oppmerksom på dem av andre. Uttalelsen viser at hudfarge kunne bli brukt som et kriterium for å skille «almindelige omstreifere» fra andre. Slik sett ble dette paret kategorisert på bakgrunn av en etnisk eller rase-messig forståelse av omstreiferbegrepet.

Om det andre paret uttalte den samme lensmannen at de «antas være almindelige omstreifere. De hadde været her i juli maaned og bodd i telt. Disse drev med blikkenslagerarbeide, er sagt, men da ingen hadde hatt arbeide til dem, blev opholdet kortvarig [...]». Selv om lensmannen omtalte denne familien som såkalte alminnelige omstreifere, nevnte han bare yrkesbetegnelsen som markør, og ikke hudfarge som i det andre tilfellet. I det hele tatt foreligger det i anledning 1935-registreringen ytterst få uttalelser med henvisning til rasekarakteristikker, som utseende og hudfarge. Dette i motsetning til tilsvarende tellinger og uttalelser i Sverige. Der var politiet langt mer opptatt av gruppens utseende, eller rase om man vil.⁶⁶

Lensmannen i Sannidal (Telemark) var, i tråd med ovennevnte skildring, like sikker på hvem som var tater og sigøynere, men svært usikker

på hvem som var «omstreifere og løsgjengere». For ham omfattet omstreiferbetegnelsen noe annet enn tater og sigøynere. I 1927 framholdt han at han underveis på sine reiser hadde påtruffet «veisfarende, spesielt fremmede personer der gaar og søker arbeide og muligens enkelte av disse kan regnes for løsgjengere og omstreifere, men skjelne mellem disse kan ikke godt la sig gjøre».⁶⁷ Derimot var han sikker på at han ikke hadde påtruffet tater og sigøynere. Denne lensmannen mente med andre ord å kunne skille mellom tater og sigøynere på den ene siden, og «omstreifere og løsgjengere» på den andre (dog uten å kunne se forskjell på personer innad i sistnevnte gruppe). I uttalelsene fra samme lensmannskontor i 1935, fortsatt med samme lensmann,⁶⁸ kommer dette enda tydeligere frem:

Det kan være meget sansynlig [sic] at jeg underveis paa mine reiser kan ha passeret løsgjengere og muligens omstreifere, men skjelne mellem disse og folk i almindelighet kan ikke godt la sig gjøre. Saasom *tater og sigøinere* har jeg *ikke* paatruffet, (*disse skjiller sig ju ut fra almindelige folk*).⁶⁹

Det kan altså se ut som om denne lensmannen opererte med en vid omstreiferbetegnelse, men uten å inkludere tater og sigøynere i betegnelsen.

Lensmannen i Klepp (Rogaland) hadde også en bred forståelse av begrepet «omstreifer». I 1927 uttalte han at han ikke hadde påtruffet noen slike personer som var omtalt i rundskrivet fra Justis- og politidepartementet. Dessuten hevdet han at «ved konferanse med en *fhv.*, nu her *fastboende omstreifer av taterstamme* [navn og etternavn] får jeg bekreftet at slike personer ikke har opholdt eller opholder sig her».⁷⁰ Lensmannen la vekt på at denne personen var av «taterstamme», og at han tidligere hadde levd som «omstreifer».

⁶³ Se henholdsvis RA, PA-0793/Fo/L0240: «Jølster lensmannskontor til Fjordane politimester», 13.12.1935 [8386] og RA, PA-0793/Fo/L0238: «Overhalla lensmannskontor til Namdal politimesterembede», 1.10.1927.

⁶⁴ RA, PA-0793/Fo/L0239: «Oslo politimesterembede til Justis- og politidepartementet», 23.12.1935.

⁶⁵ RA, PA-0793/Fo/L0241: «Ytterøy og Mosvik lensmannskontor til Inntrøndelag», 18.3.1936 (min kursivering).

⁶⁶ Se Regeringskansliet, Arbetsmarknadsdepartementet: *Den mörka och okända historien – Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*, Ds 2014:8: 34ff. Riktignok ser man av de svenske svarene at det delvis skilles skarpt mellom gruppen «Zigenare» på den ene siden, og «Tattare» på den andre siden. Lastet ned 1. april fra <http://www.regeringen.se/sb/d/18375/a/237061>.

⁶⁷ RA, PA-0793/Fo/L0237: «Sannidals lensmannskontor til politimesteren i Kragerø», 27.10.1927.

⁶⁸ H. Strømsæther, *Norges lensmenn*. A. M. Hanches Forlag, Oslo 1933: 160.

⁶⁹ RA, PA-0793/Fo/L0239: «Sannidal lensmannskontor til politimesteren i Kragerø», 11.12.1935. (min kursivering).

⁷⁰ RA, PA-0793/Fo/L0238: «Klepp lensmannskontor til politimesteren i Rogaland», 29.9.1927, (min kursivering).

Men nå var han fastboende, og dermed forhenværende «omstreifer». For denne lensmannen var ikke «omstreifer» en etnisk kategori, men en betegnelse på en bestemt levemåte som innebar bostedsløshet.

En slik sosioøkonomisk forståelse av omstreiferbegrepet fremkommer i flere av tilbakemeldingene. Eksempelvis påpekte lensmannen i Borgund (Møre og Romsdal) i 1935 at det i hans distrikt bodde familier «som tidligere har *reist som omstreifere*, men som nu er *fastboende*, idet de ved omstreifervesenet[s] forsorg [altså Misjonen] er skaffet hus».⁷¹ Også i registerskjemaet fra Skien politikammer i 1935 finner vi oppført en familie – tidligere bosatt ved Svanviken – med merknaden «tidl. omstreifere».⁷² I rapporten fra lensmannen i Skedsmo (1935) var samtlige listeførte tater/romanifolk betegnet som «fastboende» og ikke som «omstreifere».⁷³ Samtidig ga lensmannen i Skedsmo klart uttrykk for at bofasthet ikke utelukket næringsvirksomhet som ofte ble forbundet med «omstreifere», idet de fleste bofaste personer av tater-/romanislett i skjemaets yrkesfelt ble oppgitt å drive med omførselshandel. For øvrig bemerket denne lensmannen at ingen av de registrerte personene var tidligere straffet.

Mens flere lensmenn så å si skrev fastboende tater/romanifolk ut av omstreiferkategorien, holdt andre lensmenn fast ved omstreiferbetegnelsen, selv om det dreide seg om fastboende personer. Det ble da trukket et skille mellom bofaste «omstreifere» og ikke-bofaste eller «*omvandrende omstreifere*», som det het i uttalelsen fra Gjesdal lensmannskontor (Rogaland) i 1935.⁷⁴ Andre lensmenn igjen snakket om «kjente omstreiferslekter», uavhengig om de var fastboende eller ikke.⁷⁵

Vi finner med andre ord en variasjon i måten de listeførte personene er kategorisert på. Etter alt å dømme ble kategoriseringen foretatt av betjenter ved de lokale lensmannskontorene. Men det foreligger tilfeller der vedkommende selv ble forespurrt. Eksempelvis bemerket lensmannen i Balestrand (Sogn og Fjordane) i 1935 om en av de listeførte personene: «Tilnermet omstreifer, men regner sig ikke som for sådan».⁷⁶ Et annet eksem-

pel stammer fra Bergen, også fra 1935. En betjent rapporterte om en mann (her kalt Vilhelm⁷⁷) som var blitt innkalt til politikammeret for å bli innført i «omstreiferregisteret». Betjenten endte likevel opp med ikke å medta personen i selve registerskjemaet, fordi Vilhelm «hadde meget imot å bli innført i dette register hvorfor det *ikke* blev gjort».⁷⁸ Vilhelms kone, ble det opplyst, var «omstreifer», det samme gjaldt hennes foreldre. Rapportskriveren avsluttet rapporten med følgende bemerkning:

Som det vil sees er bare [Vilhelms] far, fisker [navn], som ikke er av omstreiferslekt. Det viser sig også at *omstreifernaturen* ligger i slekten idet en sønn av [Vilhelm] nu streifer. [...] På den annen side kan det være rimelig at [Vilhelm] ikke ønsker å bli *regnet for omstreifer* idet han har vært *fastboende* i Bergen i ca. 25 år.⁷⁹

Vilhelm hadde motsatt seg å bli innført i registeret, og dette ble tatt til følge. Heller ikke Vilhelms barn og kone ble listeført, selv om betjenten var urolig for at «omstreifernaturen» lå i slekta. Likevel ble rapporten, som er sitert ovenfor, lagt sammen med registerskjemaene fra Bergen. Dermed havnet familiens personalia hos Justis- og politidepartementet, og til slutt Misjonen. Til tross for dette, er det verdt å legge merke til at betjenten ikke registrerte Vilhelm som «omstreifer», dels fordi Vilhelm hadde vært bofast i mer enn to tiår, og dels fordi han selv ikke ønsket å bli registrert som «omstreifer».

2.4 Embetsdistrikt og «omstreifer- og løsgjengerplagen»

Den gruppen av uttalelser som behandles i dette underkapitlet kan inndeles i to underkategorier. I enkelte strøk ble det meldt at verken «omstreifere eller løsgjengere» var noe problem. I andre strøk ble det meldt om et økende problem med de såkalte løsgjengerne.

I 1927 meldte Tønsberg politikammer at de ikke hadde hatt noen «vesentlig befatning» med «[z]igøinere og de egentlige omstreifere», men at de «omflakkende løsgjengeres antall» stadig økte.⁸⁰ Det ble klagd på at løsgjengerne var en

⁷¹ RA, PA-0793/Fo/L0238: «Borgund lensmannskontor til politimesteren i Aalesund», 6.10.1927. (min kursivering).

⁷² RA, PA-0793/Fo/L0239: «Skien politikammer til Justis- og politidepartementet», 16.10.1935.

⁷³ RA, PA-0793/Fo/L0239: «Skedsmo lensmannskontor til politimesteren i Romerike», 30.10.1935.

⁷⁴ RA, PA-0793/Fo/L0240: «Gjestal lensmannskontor til politimesteren i Rogaland», 12.12.1935. (min kursivering).

⁷⁵ Se for eksempel RA, PA-0793/Fo/L0239: «Lørenskog lensmannskontor til Romerike politikammer», 25.10.35.

⁷⁶ RA, PA-0793/Fo/L0240: «Balestrand lensmannskontor politimesteren i Sogn», udatert, men sannsynligvis fra november 1935.

⁷⁷ Fiktivt navn, altså anonymisert.

⁷⁸ RA, PA-0793/Fo/L0240: «Rapport til politimesteren i Bergen», 30.8.1935 (min kursivering).

⁷⁹ Ibid. (min kursivering).

«ganske vesentlig ulempe for befolkningen» og bidro til økende antall tyverier. Mens det fra andre hold ofte ble hevdet at det var forhold knyttet til arbeidsløshet eller liknende som var årsaken til løsgjengernes økende antall, hadde politikammeret i Tønsberg en mer lokal forklaring:

En vesentlig aarsak til at der i sommerhalvaaret er saa rik tilstrømning paa løse eksistenser hertil – saavel som til enkelte andre byer i Vestfold – maa søkes deri at hundreder av hvalfangere blir avmønstreret i disse byer med betydelige beløp optjent hyre og er et eftertraktet bytte for paatregende lediggjengere, som da kommer hit angivelig for aa søke hyre eller arbeide paa hvalkokeriene, mens disse ligger her.⁸¹

Fra Bergen politikammer ble det samme år meldt om en liknende situasjon, men mer relatert til den lokale geografien. Ifølge betjenten som stod for rapporteringen, var det sjelden «besøk av de virkelige Zigoinere og de folk man ialmindelighet [sic] benevner med taterne hvilket man mener vesentlig har sin årsak i at *Bergenshalvøen ikke har landveisforbindelse* med østenforliggende distrikter». ⁸² Forklaringen var altså av geografisk art. Mer generelt ble det fra Bergen meldt tilbake at «[omstreiferne] opholder sig gjerne i kortere tid her og kan ikke siges å være til nogen særlig plage for distriktet».

Flere betjenter forklarte fraværet av disse gruppene (sigøynere og tater) med henvisning til geografi, delvis også stedets topografi. Lensmannen i Flatanger (Nord-Trøndelag) kunne fortelle at dette «kystdistriktet» hadde vært besøkt av «faa omstreifere» de siste årene, og de som hadde vært innom områdene «reiser sjøveien paa baat og kan være op paa enkelte plasse [sic]. Her er nemlig ingen *gjennemgangsveie* til andre distrikter». ⁸³ Fra Frøya (Sør-Trøndelag) lenger sør ble det meldt om at «omstreifere og løsgjengere» i de siste årene sjeldent hadde vært der da «[d]istriktet ligger for langt unna fastlandet og byr paa for kostbare og besverlige [sic] reiser til at saadanne eksistenser utstrekker sine streiftog hitut [sic]». ⁸⁴

⁸⁰ RA, PA-0793/Fo/L0237: «Tønsberg politikammer til Justis- og politidepartementet», 17.12.1927.

⁸¹ Ibid.

⁸² RA, PA-0793/Fo/L0238: «Bergen politikammer til Justis- og politidepartementet», 22.12.1927 (min kursivering).

⁸³ Ibid. «Flatanger lensmannsbestilling til Namdal politimesterembede», 27.9.1927 (min kursivering).

⁸⁴ Ibid. «Frøya lensmannskontor til politimesteren i Utrøndelag», 31.10.1927.

Ikke alle betjenter grunnga hvorfor disse gruppene ikke hadde vært påtruffet i sine embetsdistrikter. Eksempelvis ble det fra Mandal, uten forklaring, påpekt at de «sedvanlige omstreiferne synes det ikke at være blitt verre [sic] tilflukt av ialfald, men *muligens heller mindre end før*». ⁸⁵

Lensmannen i Eggedal (Buskerud) hadde ikke observert eller truffet verken «omstreifere eller løsgjengere». ⁸⁶ Hans begrunnelse var noe utspekulert. Fra den tid han ble ansatt der (1925), ble slike personer nemlig «anholdt og transportert utenfor distriktet. Dette er blitt kjendt [sic] av andre omstreifere og løsgjengere og siden – i hvertfall de siste 5–6 år – har jeg ikke kunnet påtreffe løsgjengere og omstreifere». Det er ingen grunn til å betvile lensmannens handlinger. På den andre siden gir flere av rapportene inntrykk av at lensmenn og politimestere – selv i distrikter der disse gruppene *ikke* ble ansett for å være en «plage» – bevisst overvurderte sin egen rolle som en effektiv og pliktoppfyllende embetsmann. Et tilsvarende eksempel stammer fra Fosnes (Nord-Trøndelag) i 1935. Lensmannen bemerket at slike personer ikke hadde vært i distriktet, heller ikke hadde de passert, samt at ingen «omstreifere» hadde bopel i distriktet. Han avsluttet rapporten selvtilfreds med å stadfeste at: «Kort sagt: Her er et dårlig distrikt for omstreifere». ⁸⁷

Dette betyr ikke at det ikke fantes lensmenn som var strenge og overivrige i sitt forsøk på å bli kvitt nevnte grupper. Poenget her er at enkelte innen etaten nok overdrev sin rolle i forklaringen på at nevnte grupper ikke var et problem i deres distrikter. Det kunne nemlig være andre grunner enn lensmannens strenge linje til at det var få eller ingen «omstreifere» i de respektive distriktene. I enkelte tilfeller reagerte da også politimesterne – som mottok besvarelsene fra lensmennene før disse ble sendt Justis- og politidepartementet – på uttalelser om at det ikke fantes eller hadde vært observert «omstreifere og løsgjengere». Eksempelvis framholdt politimesteren ved Sogn politikammer i 1935, overfor lensmannen i Luster, at han fant det «lite sannsynlig at der i Deres [lensmannens] distrikt ikke skulde ha opholdt sig omstreifere og løsgjengere i det omh[and][l]ende tidsrum». ⁸⁸ Lensmannen førte da på registerskjemaet et par navn, og bemerket

⁸⁵ RA, PA-0793/Fo/L0238: «Politimesteren i Vest-Agder til Justis- og politidepartementet», 18.11.1927.

⁸⁶ RA, PA-0793/Fo/L0239: «Eggedal lensmannskontor til Ringerike politimesterembede», 8.11.1935.

⁸⁷ RA, PA-0793/Fo/L0241: «Fosnes lensmannskontor til politimesteren i Namdal», 31.10.1935.

at disse hadde oppgitt «aa vere arbeidsledige. Om de kommer inn under betegnelse 'Omstreifere' eller 'Løsgjengere' kan jeg ikke si». ⁸⁹ Med andre ord hendte det at lensmennene ikke fant det meningsfullt å oppta folks personalia. Det kunne være – som jeg kommer tilbake til – at tiden ikke strakk til, eller som diskutert ovenfor, at det hersket stor usikkerhet om hvilke personer på «gatenivå» som tilsvarte rundskrivets oppgitte kategorier.

Horten politikammer besvarte forespørselen i 1935 med et lengre skriv der en betjent gjorde rede for forholdene i distriktet. Skrivet gjaldt mest «løsgjengere», men hevdet om såkalte omstreifere at:

Omstreifere, hvorunder vi i almindelighet regner taterfølger (mann med hest eller dragvogn, kone og barn) eller enkeltpersoner av utpræget taterslegt, sigøinertypen med sin egen taterdialekt, er det mindre av enn før. Fra mitt kjenskap til forholdene på landet vet jeg at disse tatere optrådte meget mer hyppig før, eksempelvis for omkring 20 år siden. Jeg tror derfor at familiene er skrumpet noget inn i det siste. ⁹⁰

Det er her grunn til å presisere at denne betjenten synes å ha definert tatere og sigøynere i lys av etnisk forståelsesramme. Samtidig betegnet han gruppene ut fra markører som mest hadde med deres levesett å gjøre, bortsett fra henvisningene til språklige forhold. Dette er interessant, fordi når betjenten antok at familiene hadde «skrumpet noget inn», så mente han høyst sannsynlig ikke at det var blitt færre tatere og sigøynere enn før, men at stadig flere hadde lagt det tradisjonelle omreisende levesettet bak seg.

Ellers er det i denne sammenheng verdt å merke seg at Oslo politikammer, i både i 1927 og 1935, meldte om at man hadde «lite å gjøre med de egentlige omstreifere. Derimot er løsgjengere en nokkså [sic] vesentlig plage for byen [...]». ⁹¹

Imotsetning til de uttalelser som hittil er gjennomgått – og der det gis uttrykk for at «omstreifere og løsgjengere» ikke finnes i distriktet –

meldte en del andre uttalelser om at disse gruppene var påtruffet og at de hadde oppholdt seg i områdene, men at de *ikke* ble opplevd som et problem. I 1935 kunne en politibetjent i Strinda (Sør-Trøndelag) melde – under brevtittelen «Angående flakkende personer (tater)» – at han i begynnelsen av sommeren hadde truffet en familie som hadde slått leir i en privat utmark. Grunneieren hadde forlangt familien fjernet. Politibetjenten bemerket at familien ikke hadde «optrått truende eller på anden måte utfordrende, [de] hadde heller ikke tigget der i nabolaget, men [grunneieren] vilde ikke ha *reisende* oppe i sin utmark». ⁹² Lensmannen, som interessant nok brukte betegnelsen «reisende» synonymt med «tater», hadde valgt å etterkomme grunneierens ønske og bedt familien om å reise. Han antok at de hadde reist til Stjørdal. Etter alt å dømme betraktet ikke denne lensmannen «reisende» som en «plage», i alle fall så lenge de ikke hadde begått kriminelle handlinger, noe denne familien ikke hadde gjort. I tillegg kan vi ane en viss sympati med familien og en viss kritisk holdning til grunneierens krav. Dette står i motsetning til lensmenn som var strenge og fiendtlig innstilte. Et eksempel i så måte er lensmannen i Sunndal og Øksendal (Møre og Romsdal) som kunne fortelle at han hadde «været opmerksom på uvæsenet og jaget omstreiferne tilbake, hvor de kom fra og det har antagelig blitt kjendt, saa det er ikke mange som har faret herom de sidste årene». ⁹³

Fra Ørsta, også i Møre og Romsdal, rapporterte lensmannen i 1927 om en familie – familiefaren benevnt som «omstreifer» – som bodde i bygda. Ifølge lensmannen hadde en rekke privatpersoner vært kausjonister for familien, som dermed hadde fått kjøpt tomt i bygda i 1921, og siden bygd hus. Det fremgår av andre kilder at det var Misjonen som stod bak dette bosettingsinitiativet. ⁹⁴ Om familien mente lensmannen at de «har vært fastboende her, hvor de har greiet sine forpliktelser, med renter og avdrag og ellers opført sig bra. Mannen ernærer sig ved blikk- og kobberslagerarbeide og befinner sig vel tilfreds med sin faste bopæl». ⁹⁵

I sin rapport fra 1935 inntok lensmannen i Sunnylven, ikke langt fra Ørsta, en ganske annen

⁸⁸ RA, PA-0793/Fo/L0240: «Luster lensmannskontor til Sogn politikammer», 15.10.1935, «Sogn politikammer til Luster lensmannskontor», 2.11.1935.

⁸⁹ Ibid. «Sogn politikammer til Luster lensmannskontor», 16.11.1935.

⁹⁰ RA, PA-0793/Fo/L0239: «Horten politikammer til Nord-Jarlsberg politimesterembede», 15.11.1935.

⁹¹ Ibid. «Oslo politimesterembede til Justis- og Politidepartementet», 23.12.1935.

⁹² RA, PA-0793/Fo/L0241: «Strinda politi til hr. politimesteren i Utrøndelag», 30.10.1935.

⁹³ RA, PA-0793/Fo/L0238: «Sunndal og Øksendal lensmannsbestilling til Kristiansund politikammer», 10.10.1927.

⁹⁴ Ibid. «Politimesteren i Aalesund til Justis- og politidepartementet», 15.11.1927.

⁹⁵ Ibid. «Ørsta lensmannskontor til politimesteren i Ålesund og Sunnmøre», 6.10.1927.

holdning. Om en gruppe «omstreifere» som bodde fast på stedet, og som var blitt innført i registerskjemaet, bemerket lensmannen at:

[de] har vært tollerert [sic] og alle andre har for mange år siden vært betydnet at de ikke var velkomne. Som følge herav har de på fortegnelsen anført ment sig begunstiget og de har latt dette forstå for andre omstreifere, hvilket har hatt tilfølge [sic] at andre ikke tør stanse her og på denne måte har man vært omstreiferplagen kvitt.⁹⁶

Med andre ord inntok denne lensmannen, i motsetning til sin kollega i Ørsta, en svært kritisk holdning til de stedlige «omstreiferne». Lensmannen i Sunnlyven hadde ifølge egen beretning rett og slett tolerert de derboende «omstreiferne» mot at de så å si påtok seg oppgaven med å være ubetalte «ståtarkonger» (stodderfogder). Dette var altså hans forslag til hvordan «omstreiferplagen» skulle løses.

For øvrig synes det som om «omstreiferne» i Møre og Romsdal i sin alminnelighet ikke ble opplevd som et stort problem. I alle fall ga politimesteren i Ålesund uttrykk for dette i en egen rapport til Justis- og politidepartementet i 1927. Her er ikke «omstreifervesenet [...] nogen vesentlig plage», skrev politimesteren.⁹⁷ Han antok at dette delvis skyldtes Misjonens virksomhet, og delvis at en del «tater», som han kalte dem, var blitt skaffet fast bopel. Politimesteren unnlot likevel ikke å bemerke at han hadde «inntrykk av at man er lite tilfreds med aa ha dem i nabolaget».

De fleste av de minst stigmatiserende (og mest «nøytralt» beskrivende) rapportene kom fra distrikter på Vestlandet. Eksempelvis ble det fra Selje i Sogn og Fjordane rapportert i 1927 at det hadde vært «svært [sic] lite av omstreifere-tatere [sic]» i den senere tid.⁹⁸ Samtidig nevnte lensmannen i Selje at en taterfamilie som drev «meget med hestehandel», oppførte seg «pent [...] – her i alfall». En mer uforbeholden positiv tone finner vi i uttalelsene fra lensmannen i Vossestrand (Hordaland). Han uttalte i 1935 at de i skjemaet nevnte «mannlige og voksne personer var *fagmessig* utdannede blikkenslagere som utførte fagmessig arbeide i bygden».⁹⁹ Det kan her føyes til at det

dreide seg om personer som i Misjonens og andre arkiver er knyttet til kjente taterslekter. Men lensmannen betegnet dem i sitt skjema bare som «omreisende håndverker[e]», og ikke som tilhørende kategorien omstreifere eller løsgjengere. På tross av at tatere i mange sammenhenger – som vi skal se nedenfor – ble beskyldt for å tilby tjenester som kun var «maskert tiggings», er det tydelig at lensmannen i Vossestrand ikke var av en slik oppfatning. For det andre viser dette at selv så sent som i 1935 var det fortsatt etterspørsel etter håndverkyrker som tatere var kompetente i.

Fra Bergen politikammer ble det i 1935 langt på vei gitt uttrykk for en tilsvarende holdning. I en lengre rapport, som jeg tar opp i en annen sammenheng senere, uttalte betjenten at de «herboende omstreifere er gjennomgående almindelige bra folk, i allfall de eldre. Men forholdene i hjemmene er selvsagt yderst primitive. En del av de yngre omstreifere kan nok av og til hengi sig til drikk og også optre som betlere på gaten».¹⁰⁰ Riktignok er uttalelsen ikke uten forbehold, men det kan bemerkes at denne betjenten i sine øvrige rapporter omtalte de listeførte personene med respekt og embetsnøytralitet.

I enkelte uttalelser finner vi at betjentene ikke forholdt seg til de oppsatte kategoriene i rundskrivene fra Justis- og politidepartementet. I 1927 foretok for eksempel lensmannen i Nord-Odal heller en beskrivelse av de gruppene som kom i betraktning. Han kunne fortelle at han ofte hadde truffet «passerende 'reisende'», som ble definert som «de mange som i den senere tid gaar omkring med kufferter og selger varer uten politiets tilladelse [...] ulovlig omførselshandel».¹⁰¹ Lensmannen valgte med andre ord å forholde seg til en mer snever og konkret gruppe av mennesker enn de vide og mer vanskelig avgrensbare kategoriene i departementets rundskriv. Omførselshandel uten tillatelse var forbudt, og dem som drev ulovlig omførselshandel, var ifølge lensmannen allerede arrestert og innsatt i Kongsvinger hjelpfengsel. Lensmannen anså helt klart ulovlig omførselshandel som det største problemet med «omstreiferne», og han ga da også klart uttrykk for at det var ved å arrestere dem som drev slik handel, man mest effektivt kunne få en slutt på omstreiferproblemet. I alle fall hadde

⁹⁶ RA, PA-0793/Fo/L0240: «Sunnlyven lensmannskontor til politimesteren i Ålesund», 8.11.1935.

⁹⁷ RA, PA-0793/Fo/L0238: «Politimesteren i Aalesund til Justis- og politidepartementet», 15.11.1927.

⁹⁸ RA, PA-0793/Fo/L0238: «Selje lensmannsbestilling til politimesteren i Fjordane», 30.9.1927.

⁹⁹ RA, PA-0793/Fo/L0240: «Vossestrand lensmannskontor til politimesteren i Hordaland», 16.10.1935.

¹⁰⁰ Ibid. «Rapport fra Bergen politikammer til politimesteren i Bergen», 31.10.1935.

¹⁰¹ RA, PA-0793/Fo/L0237: «Lensmannen i Nord-Odal til politimesteren i Kongsvinger», 8.10.1927.

arrestasjonene «baaret gode frugter» i hans distrikt, «idet det i den senere tid er yderst sjelden at man paatreffer *denslags omvankende kremmere*, som jeg mener er en *skade for samfundet*».¹⁰²

3 Løsgjengerloven

«Lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap» (heretter løsgjengerloven) ble vedtatt 31. mai 1900. Etter å ha eksistert i nærmere 100 år, ble løsgjengerloven først opphevet i 2006.¹⁰³ Loven trådte i kraft fra 1. august 1907, og ble revidert flere ganger før opphevelsen.¹⁰⁴

Løsgjengerloven ble utarbeidet og vedtatt som en del av en omfattende reform av sosialretten og strafferetten på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Ut av denne reformen kom, foruten løsgjengerloven, vergerådsloven av 1896, fattigloven av 1900 og straffeloven av 1902. Også fremmedloven av 1901 kan nevnes i denne sammenhengen.¹⁰⁵

I én setning kan løsgjengerloven presenteres slik: Arbeidsføre fattige, alkoholikere og tiggere skulle ekskluderes fra retten til fattigunderstøttelse, og samtidig disiplineres med trussel om tvangsarbeid, eller eventuelt straffes med innsettelse i tvangsarbeidshus. Slik sett var løsgjengerloven i slekt med tidligere tiders lovgivning, deriblant fattiglovene og tjenestelovgivningen. Mens sistnevnte tok sikte på å kontrollere arbeidskraften, stilte fattiglovene kriterier for hvem som var «uverdige» trengende, uten krav på ytelse på den ene siden, og «verdige» trengende, med rett på hjelp på den andre siden.¹⁰⁶ Regler som spesifiserte hvilke grupper som hadde og hvilke grupper som ikke hadde rett til ytelse, var ansett som strengt nødvendige, fordi det var snakk om tiltak som ikke omfattet alle.¹⁰⁷

¹⁰² Ibid. (min kursivering).

¹⁰³ Se Innst. S. nr. 48 (2004–2005) *Innstilling til Stortinget fra Justiskomiteen* og Ot. Prp. nr. 113 (2004–2005) *Om lov om oppheving av løsgjengerloven og om endringer i straffeloven m.v. (eget straffebud mot vold i nære relasjoner)*.

¹⁰⁴ Loven ble revidert i 1918, 1927, 1930, 1933 og 1970. I tillegg lot NS-regimet den gamle løsgjengerloven erstattes av en ny under krigen. Denne loven ble opphevet ved frigjøringen i 1945.

¹⁰⁵ Eksempelvis inneholdt fremmedloven 1901 bestemmelser som erstattet paragrafene 9 og 10 i løsgjengerloven før sistnevnte trådte i kraft i 1907.

¹⁰⁶ Se Anne-Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til: norsk sosialpolitikk 1740–1920*, Oslo: Gyldendal, 1984: 18–19.

¹⁰⁷ Jf. Georges Midré, *Bot, bedring eller brød?*, 2. utgave 1995: 12. Se også Frode Ulvund, «Dei farlege fattige», i *Fattigfolk i Bergens stift 1755–2005*, Yngve Nedrebø (red.), Bergen: Selja Forlag, 2005: 37–38.

En av løsgjengerlovens oppgaver var altså å løse et avgrensingsproblem, slik det tidligere var blitt forsøkt med fattiglovene fra 1845 og 1863.¹⁰⁸ Slik sett lå det også *økonomiske* motiver til grunn for loven. Samfunnets ressurser, statskassen om man vil, skulle forbeholdes de som virkelig fortjente det, de «verdige» trengende, og ikke de som selv bar skylden for sin fattigdom.

Sosialt ble «omstreiferne» plassert i samme kategori som «arbeidsskye», som skulle tuktes til å bli nyttige samfunnsborgere. Dette rehabiliteringsaspektet var riktignok av en underordnet betydning i løsgjengerloven, og gjaldt primært lovens bestemmelser i tredje kapittel, som inneholdt bestemmelser om alkoholikere.¹⁰⁹ Og her kommer vi inn på lovens andre tiltenkte oppgave, nemlig *samfunnsforsvaret*.¹¹⁰ Det gjaldt å uskadeliggjøre de farlige gruppene ved innsettelse i tvangsarbeidshus, og beskytte samfunnet mot den moralske faren som lovgiverne mente disse gruppene representerte.

I Justis- og politidepartementets redegjørelse, som inngikk i regjeringens lovproposisjon fra 1898, er det et stort fokus på «Omstreifervæsenet og navnlig da det saakaldte Fantefolks Omstreiferi».¹¹¹ Det sterke fokuset på «omstreiferne» i lovens forarbeider gjenspeilte seg likevel ikke i håndhevingen av loven i dens første virketid etter 1907. Det fremgår klart av de uttalelsene departementet innhentet i 1910, da praktiseringen av loven skulle vurderes (se kapittel 3.1.1). Lovens målgruppe favnet da også bredere enn «omstreiferne» – uavhengig om det gjaldt «de egentlige Omstreiferne» eller ikke. I målgruppen inngikk også alkoholikere og andre fra byens «filleproletariat», samt tiggere. Loven rettet seg altså mot det fattigste sjiktet i samfunnet, de mest sosialt og økonomisk marginaliserte, om man vil.

I det følgende presenteres ulike momenter ved loven, deriblant diskusjonene om hvorvidt tvangsarbeid var å anse som straff eller ikke, og i nær tilknytning til dette, hvordan innsettelse i tvangsarbeidshus skulle finne sted: ved dom eller, som tidligere, ved administrativ avgjørelse hos politiet eller amtmannen (kapittel 3.1). Dernest redegjøres det for lovens enkeltbestemmelser (kapittel 3.2) og for Justis- og politidepartementets evaluering.

¹⁰⁸ Midré 1995: 99 ff. For utviklingen og debatten om fattiglovene, se Seip 1984: 52–76.

¹⁰⁹ Selv om rehabilitering av alkoholikere var en tanke bak loven, var forslaget halvhjertet. For mer om disse forhold, se Ulvund 2005: 55–56.

¹¹⁰ Ibid. 56.

¹¹¹ Oth. Prp. No. 2 (1898–1899) *Ang. Udfærdigelse af en Lov om Løsgjengeri, Betleri og Drukkenskap*: 1.

ring av loven i 1910 (kapittel 4.6). Deretter følger en fremstilling av senere lovrevisjoner (kapittel 3.4).

3.1 Løsgjengerloven: en repressiv fattiglov i moderne forkledning

Helt fra tidlige tider – både i Norge og ellers i Europa – fantes det lover og bestemmelser som tok sikte på å kontrollere ledige hender («idle hands»¹¹²). Denne kontrollen var ofte forbundet med straff. I tider der *arbeidskraft* var en mangelvare gjaldt det for øvrigheten å kontrollere tilgangen til arbeidskraft. Derfor ble straff, kroppslig eller som arbeidstvang, anvendt for å få såkalte arbeidsuvillige til å arbeide.¹¹³ I Europa var det eksempelvis, etter svartedauden på midten av 1300-tallet, stor etterspørsel etter arbeidskraft. De første lovene som gjaldt omstreiferi kom i England i 1349 og i Frankrike i 1351.¹¹⁴ I Norge ble slike forhold regulert enda tidligere. Ifølge Magnus Lagabøters lov fra 1200-tallet var det ikke tillatt for friske og arbeidsføre å tigge, med mindre vedkommende hadde søkt arbeid uten å finne det.¹¹⁵ Denne tankegangen er lett gjenkjennelig i motivene til løsgjengerloven, utarbeidet av en straffelovkommisjon ledet av juristen Bernhard Getz. Der ble det uttalt at:

Selvfølgelig kan Samfundet, idet de paatager sig at understøtte alle Nødlidende med det fornødne til Livsophold, ikke undgaa paa den anden Side at kræve, at enhver arbeidsfør Person ved eget Arbeide søger at undgaa at falde det offentlige Fattigvæsen til Byrde.¹¹⁶

Avgrensningen av de uverdige trengende, den parallelle kontrollen av arbeidskraften og bestemmelser om tjenestetvang, var også å finne i senere tiders tjenestelovgivning. Som eksempel kan nevnes Christian 5s Norske Lov fra 1687. Tjenestefolk som sa opp deres tjeneste, og andre løsgjengere, skulle i henhold til loven arresteres og settes i tvangsarbeid.¹¹⁷ Senere fattiglover (1845 og 1865)

regulerte, som ovenfor nevnt, også hvem som var verdige og uverdige til å motta samfunnets hjelp. I henhold til fattiglovene av 1845 skulle tiggere og «Personer, der ere hengivne til Ørkesløshed og Drukkenskap, og ikke kunne lovlig ernære sig», interneres i tvangsarbeidshus.¹¹⁸ Som vi skal se nedenfor, er disse formuleringene nærmest synonyme med løsgjengerlovens målgrupper og formuleringer.

Løsgjengerloven skilte seg ut fra fattiglovene på minst tre områder.¹¹⁹ For det første, og i motsetning til fattiglovene, var ikke løsgjengerloven like refsende i sin omtale av gruppene loven rettet seg mot. I tillegg til straff var det en tanke at de også skulle hjelpes. For det andre stilte loven som en betingelse at innsettelse i tvangsarbeidsanstalter skulle skje ved *dom*. Dette var i motsetning til tidligere administrativ internering etter politiets eller amtmannens avgjørelse. Dessuten fastslo loven at alkoholikere måtte være dømt for offentlig beruselse tre ganger i løpet av det siste året for å kunne rammes av tvangsarbeidsbestemmelsene. For det tredje, og da som en følge av den rettslige behandlingen, ble innsettelse underkastet en mer detaljert og ryddig prosess.

Lovgiverne på 1800-tallet hadde i forbindelse med fattiglovene omgått viktige rettsprinsipper ved å la være å definere tvangsarbeid som straff. Grunnloven slo utvetydig fast at tildeling av straff *bare* kunne skje ved *dom*. Getz argumenterte likeledes for at innsettelse i tvangsarbeidsanstalter ved administrativ beslutning ikke var i samsvar med rettsstatlige prinsipper. En «saadan Krænkelse af de første Principer for en retslig ordnet Stat, at den ubetinget, uden at afvente nærværende Lov, ad administrativ Vei bør rettes ved at bestemte Former foreskrives».¹²⁰ Derfor ble praksis endret allerede før løsgjengerlovens tilblivelse, ved at politiet ble pålagt å innhente nøyaktige opplysninger før en innsettelse, og å gi den tiltalte uttalelsesmulighet. Dessuten skulle slike avgjørelser om internering protokollføres grundig.¹²¹

Et beslektet tema, som hittil er ubehandlet i litteraturen om løsgjengerloven, er knyttet til de uttalelsene som ble innhentet fra amtmenn og politiet i 1895 og 1896 under forarbeidene til loven. En gjennomgåelse av dette omfattende

¹¹² John Burnett, *Idle Hands. The Experience of Unemployment, 1790–1990*, London: Routledge, 1994.

¹¹³ Midré 1995: 16–17.

¹¹⁴ Bronislaw Geremek, *The Margins of Society in Late Medieval Paris*, London: Cambridge University Press 1987: 29 ff.

¹¹⁵ Midré 1995: 11.

¹¹⁶ *Udkast til Lov om Løsgjænger, Betleri og Drukkenskap, samt om Tvangsarbeidshuse. Udarbeidet af den ved kongelig Resolution af 14de Oktober 1885 nedsatte Straffelovkommisjon*, 1894: 15. Trykt som vedlegg til Oth. Prp. No. 2 (1898–1899).

¹¹⁷ Wilhelm Aubert, *Rettsens sosiale funksjon*, Oslo: Universitetsforlaget, 1976: 69.

¹¹⁸ Sitert i Midré 1995: 100 og 101.

¹¹⁹ Dette avsnittet bygger på Ulvund 2005: 55.

¹²⁰ Sitert i Ulvund 2005: 55.

¹²¹ Ulvund 2005: 54 og 55.

materialet – som befinner seg i Justisdepartementets lovavdeling på Riksarkivet – tegner et bilde av en bakstreversk og konservativ underøvrighet, som kjempet for å opprettholde den gamle ordningen med administrative avgjørelser.¹²² Årsaken til dette har Frode Ulvund fanget godt ved sin karakterisering av de gamle ordningene fra 1800-tallet, som en «effektiv og ubyråkratisk måte» å håndtere samfunnets «utskudd» på.¹²³ Løsgjengerloven stilte altså som nevnt krav til en ryddig prosess med hensyn til internering. Motsetningen mellom dette og den gamle praksisen, der politiet eksempelvis ikke engang behøvde å journalføre slike innsettelse (før 1894), er tydelig.¹²⁴

For vårt anliggende er altså den rettslige fremgangsmåten det mest vesentlige, fordi innsettelse og avstraffelse før løsgjengerloven ga mindre rettsstrygghet, og dermed åpnet for en mer vilkårlig behandling. Løsgjengerloven foreskrev at avgjørelsene om innsettelse og avstraffelse skulle bygge på en rettslig, fremfor en administrativ fremgangsmåte. Dermed stilte lovgiverne seg på mange måter i et spenningsforhold til en etablert rettslig praksis, især den som var representert ved politiet.

På bakgrunn av dette kan det hevdes at løsgjengerloven hva gjelder den rent prosessuelle gangen i tvangsarbeidsbestemmelser, representerte et skritt i retning av større rettssikkerhet for dem loven rammet. Innsettelse med dom og domstolsbehandlingen – spesielt hva gjelder paragrafene som betinget tildeling av forsvarer – gjorde det vanskeligere for politi og påtalemyndighet å internere personer i tvangsarbeidsanstalter. På den annen side kan det sies at bruken av tvangsarbeid allerede før lovens ikrafttredelse langt på vei var utgått på dato. I England, landet som tjente som modell for de norske fattiglover på 1800-tallet, vokste kritikken av tvangsarbeid i styrke på det tidspunktet da norske lovgivernes tro på arbeidsanstaltens nytte var overraskende livskraftig.¹²⁵

Samtidig var loven rettet mot det fattigste sjiktet i samfunnet, og som sådan la loven opp til en praksis som i sine intensjoner og konsekvenser fremstod som en repressiv sosialpolitikk ispedd straffepolitikk. Derav formuleringen om at løsgjengerloven var en repressiv fattiglov i moderne forkledning.

3.2 Løsgjengerlovens enkeltbestemmelser

Første paragraf i loven fastslo at arbeidsføre personer som «hengiver seg til Ørkesløshed» av politiet skulle få tildelt advarsel og hvis det var mulig, gjennom fattigstyret på stedet få anvisning til arbeid.¹²⁶ Med politiet ble det siktet til etaten i egenskap av *ordenspoliti* og ikke påtalemyndighet.¹²⁷ Det å hengi seg til *ørkesløshed* ble forstått som en persons *forsettlig* arbeidsløshet på grunn av vedkommendes «likegyldighet, dovenskap eller arbeidsskyhet».¹²⁸ Nevnte paragraf kunne likevel ikke komme til anvendelse *med mindre* vedkommende «[ø]rkesløse» person helt eller delvis levde av «Betleri eller falder Fattigvæsenet til byrde», forsømte sin forsørgelsesplikt overfor egen familie eller unnlot å betale barnebidrag.

Dersom vedkommende hadde fått anvist arbeid av fattigstyret, men unnlatt å arbeide heretter, ble dette et brudd på paragraf 1. Dette kunne derfor i henhold til *paragraf 2* straffes med internering i tvangsarbeidshus fra 18 måneder og inntil 3 år.¹²⁹

Paragraf 3 ga politiet myndighet til å få innsyn i personers «Erhvervskilder» hvis de hadde hengitt seg til lediggang eller «driver omkring».¹³⁰ Dersom personen omflakket fra sted til sted, og det var nødvendig for politiet å «sikre sig hans Nærvær» under etterforskningen, kunne dessuten varetekt benyttes i henhold til paragrafen.

I *paragraf 4* ble nevnte forhold under paragraf 3 sanksjonert. Personer som hadde hengitt seg til lediggang eller drev omkring – som ga grunn til å *anta* at vedkommende «helt eller delvis ernærer sig ved strafbare Handlinger» – skulle straffes med fengsel for løsgjengeri.¹³¹ Ved dom i slike tilfeller ble det overlatt til påtalemyndigheten å avgjøre om vedkommende skulle interneres i tvangsarbeidshus i en periode på opptil tre år, og seks år hvis han eller hun tidligere var idømt samme straff. Samme straff ble tildelt folk som i henhold til paragraf 7 hadde vendt tilbake til et sted som de var blitt bortvist fra.

Det bemerkelsesverdige med denne bestemmelsen var at politiet ikke måtte forholde seg til eller føre bevis for et *spesifikt* lovbrudd. Tvert imot ble vedkommende heller dømt for et *forbrydersk*

¹²² RA/S-3212/D/De/L0080 og L0081.

¹²³ Ulvund 2005: 52 og 53.

¹²⁴ Ibid. 38.

¹²⁵ Midré 1995: 118.

¹²⁶ Løsgjengerloven 1900, § 1.

¹²⁷ Carl Hartmann, *Løsgjengerloven: med kommentar*, Kristiania: Grøndahl & Søn, 1908: 5.

¹²⁸ Ibid. 7.

¹²⁹ Løsgjengerloven 1900, § 2.

¹³⁰ Løsgjengerloven 1900, § 3.

¹³¹ Løsgjengerloven 1900, § 4.

forhold», slik det ble formulert av Sosialkomiteen på Stortinget.¹³²

Det maa bevises, at han hengiver sig til lediggang eller omkringdriven, og desuden [...] at han ikke kan oplyse nogen erhvervsmaade, der enten er straffri eller i det mindste kun belagt med bødestraf, eller (§ 5), at han under sin lediggang eller omflakken har optraadt saaledes, at han har voldt fare for den almindelige sikkerhed.¹³³

Stortingskomiteen forsvarte seg her mot en kritikk om at et «forkastelig princip» ble innført ved at «den blotte mistanke for forbrydelser» og ikke en enkeltstående forbrytelse, førte til avstraffelse.¹³⁴ Her henviste komiteen til Straffelovkommissionens begrunnelser. For kommissionen var det nødvendig i slike tilfeller å «gaa strengere frem», da det var snakk om forhold som representerte en «Trusel for den almindelige Orden og Sikkerhed».¹³⁵ Dette representerte ifølge kommissionen ingen «Uret [overfor de berørte], al den Stund det er sikkert, at de er strafskyldige Forbrydere, selv om ikke i Tilfælde nogen enkelt Forbrydelse kan bevises».¹³⁶

Paragraf 5 rettet seg mot personer som til «Sedvane hengiver sig til Lediggang eller Omflakken og ved sin herunder udviste Opførsel volder Fare for den almindelige Sikkerhed».¹³⁷ Med bestemmelsen i paragraf 5 ville man for det første ramme «Byernes Proletariat» som «regelmæssig» var såkalte lediggjengere og som representerte en «Fare for [både] Person og Gods».¹³⁸ Videre, og for det andre, tilsiktet bestemmelsen å ramme personer som med sin «Omflakken søger ved anmassende Optræden at faa Arbeide, Logis eller Underhold».¹³⁹ Med sistnevnte gruppe ble det hovedsakelig siktet til de «egentlige Omstreifere», ved siden av andre enkeltpersoner som ble definert som «Landstrygere». Regjeringen påpekte nemlig at den masende atferden ikke bare gjorde seg gjeldende for de «egentlige Omstreifere». Det kunne neppe betviles at dette fenomenet

«ikke i liden Udstrækning ledsager ogsaa de enkelte Landstrygeres Omflakken», het det i lovproposisjonen.¹⁴⁰

Mens politiet overfor eksempelvis løsgjengere fra byene trengte å godtgjøre at det måtte *antas* at de levde av straffbare handlinger som medførte straff høyere enn bøter, ble ikke dette stilt som en betingelse overfor «omstreiferne». Regjeringen anførte nemlig at det måtte «erindres, at de egentlige Omstreifere næsten uden Undtagelse driver en eller anden Haandtering, hvis Udøvelse de altid med Lethed vil kunne bevise».¹⁴¹ Det at «omstreiferne» håndverk og tjenester måtte sanksjoneres, ble begrunnet med at de i «Flok og Følge», på tynt befolkede distrikter, utøvde «et Pres» som gjorde det vanskelig for folk å nekte å motta tjenestene.¹⁴² Det antes altså en mistenksomhet overfor og manglende troverdighet til de tjenestene som «omstreiferne» bedrev. Yrkene *i seg selv* var ikke sett på som etterspurte. Tvert imot ble det hevdet at virksomheten satte bondebefolkningen i en tvangssituasjon, fordi den ikke følte seg «stærk nok til at byde dem [omstreiferne] Modstand».¹⁴³

I løsgjengerlovens femte paragraf ble det videre bestemt at påtalemyndigheten, før en tiltale var reist i henhold til paragrafene 4 og 5, kunne be (i form av en advarsel) vedkommende om å finne seg arbeid, og at dette måtte være «av regelmæssig Art» for å slippe straff.¹⁴⁴ Da Straffelovkommissionens utkast var ute på høring, mente en rekke fogderier at hele advarselen og muligheten for å skaffe seg jobb burde sløyfes.¹⁴⁵ Begrunnelsen var at en advarsel og oppfordring til å skaffe seg arbeid bare ville medføre ekstrakostnader og økte etterforskningsressurser for politiet, mens «omstreiferne» i mellomtiden uansett fór frem med sine «løgnagtige Historier».¹⁴⁶

Departementet kunne ikke ta slike uttalelser til følge, da det «ogsaa blandt her omhandlende Mennesker [omstreiferne] vil kunne findes dem, som, naar Forfølgningen for Alvor truer, vil forsøge at tage sig sammen og skaffe sig et lovligt

¹³² Indst. O. XIX (1898–1899) *Indstilling fra komiteen for sociale spørsmåal angaaende udfærdigelse af en lov om løsgjængeri, betleri og drukkenskap*: 5.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ *Straffelovkommissjon*, 1894: 23, i Oth. Prp. No. 2 (1898–1899).

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Løsgjengerloven 1900, § 5 (min kursivering).

¹³⁸ Oth. Prp. nr. 2 (1898–1899): 14.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Ibid. 15.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Ibid. 14 og 15.

¹⁴³ Ibid. 15.

¹⁴⁴ Løsgjengerloven 1900, § 5.

¹⁴⁵ RA/S-3212/D/De/L0080: Se eksempelvis Fogden i Vinger og Odalen [til Hr. Amtmanden i Hedemarkens Amt], 22.2.1895: «Det forekommer mig derfor [...] at Straf for Løsgjængeri efter § 5 *uden* en saadan foreløbig Opfordring, som anført, strax gjøres gjeldende mod den Omstreifer, som befinder sig i de i denne § anførte Forhold [...]».

¹⁴⁶ Se *ibid.*

Erhverv [...]», og som derfor burde gis en slik frist i henhold til paragraf 5. Det er i slike henseender at løsgjengerloven, i tillegg til avstraffelsesaspektet, også tilsiktet å hjelpe «omstreiferne» til et bedre liv. Også enkeltmennesker blant «omstreiferne» kunne «siviliseres», lød begrunnelsen.

I lovens paragrafer 4 og 5 ble det uansett skissert et skille mellom løsgjengerne på den ene siden, og «omstreiferne» på den andre siden. Mens paragraf 4 bare tilsiktet løsgjengere i alminnelighet, var intensjonen med paragraf 5 som nevnt også å ramme de «egentlige Omstreiferne». I odelstingsforhandlingene ble det hevdet at en løsgjenger var på «ret kjøp» dersom han kunne vise til et «lovligt erhverv». Når det gjaldt en

saadan omstreifer derimot [som angitt i § 5, min merknad] vil i regelen have et lovligt erhverv at skyldte paa – han kan sige, at han er hesteskjærer, blikkenslager eller lignende, – men alligevel er han den samme farlige person. Det er bare *skalkeskjul*, det erhverv han paabe-raaber sig. For bevisets skyld er det heldigt, at der staaer, at det skal være et erhverv af regelmæssig art. Naar § 5 kommer til anvendelse, maa det altsaa kræves, for at han skal gaae fri, at *erhvervet er af regelmæssig art*.¹⁴⁷

Når noen var dømt for løsgjengeri i tillegg til et annet straffbart forhold (eksempelvis tyveri), kunne påtalemyndigheten i henhold til *paragraf 6* beslutte at fengselsstraffen for sistnevnte forhold helt eller delvis skulle bortfalle.

Mens de foregående paragrafene omhandlet og hadde arbeid og ervervskilder som et viktig konsept og vilkår, handlet *paragrafene 7 og 8* om bosted, eller riktigere sagt fraværet av et *fast bosted*.¹⁴⁸ I paragraf 7 ble det stadfestet at dersom

nogen i §§ 4 eller 5 omhandlet Person opholder sig udenfor sin Bopæl, kan han paalægges at vende tilbage til denne og, om fornødiges, tilbage-sendes ved Politiets Foranstaltning [...] Flakker Personen fra Sted til Sted uden at kunne paavise fast Bopæl, kan [...] fast Bopæl med nærmere af Kongen givne Regler anvises ham af det Offentlige [...].¹⁴⁹

Dette forholdet ble regulert av en regjeringsresolusjon fra november 1907, året da løsgjengerloven ble iverksatt, som ga ansvaret for en slik bosettelse til *Foreningen til Motarbeidelse av omstreifer-væsenet* (Misjonen).¹⁵⁰

Bestemmelsene i *paragrafene 9 og 10* ble opphevet før de trådte i kraft grunnet vedtaket av fremmedloven av 1901. Disse bestemmelsene gjaldt utvisning av «fremmede løsgjængere». ¹⁵¹ Bestemmelsen i fremmedloven av 1915, post 2, fastslo at tillatelse til omførselshandel ikke skulle tildeles utenlandske «sigøinere og tatere». ¹⁵² I sin redegjørelse for loven uttalte daværende justisminister Lars K. Abrahamsen (Venstre) følgende: «Med hensyn til spørsmålet om hvem der bær faa tilladelse bemerkes, at sigøinere og tatere efter departementets mening altid bør være utelukkert fra at faa den [...]». ¹⁵³

Ifølge Abrahamsen burde loven helst inneholde «særskilte» bestemmelser som gjaldt utvisning av «utenlandske tatere, musikanter og lignende omstreifernde utlændinger». ¹⁵⁴ Dette var særlig viktig fordi både Sverige og Danmark hadde vedtatt å utvise disse gruppene. At den norske fremmedloven av 1915 likevel ikke inneholdt «nogen særskilt bestemmelse» om utvisning, ble blant annet begrunnet med at handelslovens bestemmelser om ulovlig handel var «tilstrækkelige til beskyttelse» mot «utenlandske tatere». Med andre ord hindret man «tatere» i å komme inn i riket med handelslovens bestemmelser. Dette er et godt eksempel på hvordan håndverk og yrkesutøvelse kunne bli regulert av bestemmelser i flere lover, eksemplvis løsgjengerloven, handelsloven og fremmedloven.

De siste paragrafene i løsgjengerlovens første kapittel regulerte «betleri». Bestemmelsene om tiggning i løsgjengerloven avløste liknende bestemmelser i fattiglovene av 1863. ¹⁵⁵ I henhold til *paragraf 11* straffes den som tigger «til Sedvane eller gjentagende Gange» på offentlig sted eller fra hus til hus, med fengsel på vann og brød fra 2 til 10 dager, eventuelt med vanlig tilsvarende fengselsstraff som tilsvarte 8 til 40 dager. ¹⁵⁶ Straffen for dette var ikke tvangsarbeid, med mindre tiggningen var kombinert med «frivillig ørkesløshed»:

¹⁵⁰ Se Hartmann 1934: 42.

¹⁵¹ Ibid. 14.

¹⁵² *Lover, resolutioner og skrivelser under krigsforholdene 1914–1916*, Kristiania: Grøndahl & Søn, 1917: 75–76.

¹⁵³ Ot.prp. nr. 9 (1915) *Om forandringer i fremmedloven og folkereregisterloven*: 14.

¹⁵⁴ Ibid. 15.

¹⁵⁵ *Straffelovkommisjon*, 1894: 37, i Oth. Prp. No. 2 (1898–1899). Se Straffelovkommisjonens Motiver, 37.

¹⁴⁷ O.tid. 30.4.1900: 938 (Venstre-representant og høyesterettsadvokat Annæus Johannes Schjødt) (min kursivering).

¹⁴⁸ Paragraf 8 skisserte og redegjorde for de ansvarsmessige og forvaltningsmessige forhold ved bosettelsen av «ledigjengere» som § 7 siktet til.

¹⁴⁹ Løsgjengerloven 1900, § 7.

Der er overhodet ingen Grund til at belægge Betleriet *i og for sig* med den særlige Tvangsarbeidsstraf. Staar Betleriet i Forbindelse med frivillig Ørkesløshed, fremkommer de i de foregaaende Paragrafer omhandlede Forbrydertyper, hvorfor Tvangsarbeide er foreskrevet [altså paragrafene 2, 4 eller 5], og i modsat Fald er dets Anvendelse her på urette Plads.¹⁵⁷

Hvis en person hadde betlet på bakgrunn av en «uforudset Nødstilstand, eller [...] paa Grund af særlige Omstændigheder har erholdt Politiets Tilladelse dertil», skulle ikke vedkommende straffes i henhold til paragraf 11.

I *paragraf 13* ble «truende» tigging regulert. Bestemmelsen slo fast at «Personer som betler paa en truende Maade eller i Flok og Følge [...] straffes med Fængsel».¹⁵⁸ *Paragraf 14* rettet seg mot autoritetspersoner, leger og liknende, som hadde skrevet ut falske attester «til brug ved strafbart Betleri».¹⁵⁹ Endelig inneholdt løsgjengerlovens første kapittel paragraf 15, som regulerte det å tilegne seg gaver på falske premisser; eksempelvis å be om understøttelse eller «almisse» på uriktige premisser.

De neste delene av løsgjengerloven omhandlet drukkenskap. Paragrafene 16–18 ble de mest anvendte. Her var det fastslått et forbud mot å være beruset på offentlig sted, samt å forstyrre offentlig orden under beruselse. Denne delen av loven med drukkenskapparagrafene, er ikke like aktuell for vårt anliggende som den første delen av loven, som angår løsgjengeri og betleri.

3.3 Løsgjengerloven evalueres i 1910

Løsgjengerloven ble evaluert allerede tre år etter lovens ikrafttredelse. Evalueringen skulle føre til lovendringene som kom i 1918 (kapittel 3.4.1).

I juli 1910 sendte Justis- og politidepartementet et rundskriv til amtmennene, hvor alle politimestere og fogder, samt Fattigstyret i noen kommuner, ble bedt om å komme med uttalelser til lovens virke. Departementet begrunnet rundskrivet med at det i

forskjellige uttalelser, som i den senere tid er fremkommet saavel i Stortinget som i dagspressen og fra enkelte polititjenestemænd, har det været fremholdt, at den under 1ste august 1907 ikrafttraadte lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap ikke har svaret til de forventninger, man stillet til den, idet de onder, som det var lovens øiemed at bekjempe, snarere er tiltat end avtat efter dens ikrafttræden.¹⁶⁰

I rundskrivet ble det referert til at enkelte hadde forklart håndhevingsvanskene med henvisning til domstolenes strenge krav til bevis i slike saker, politistyrkens manglende kapasitet og lovens «egen avfatning». I tillegg nevnte rundskrivet at noen hadde opplevd enkelte av løsgjengerlovens bestemmelser, deriblant paragrafene 4, 11, 18 og 27, som vanskelige å håndheve. Ifølge henvendelsen fra departementet ga de nevnte bestemmelsene «et vidt spillerum for et personlig skjøn og gir anledning til bevisvanskeligheter».¹⁶¹ Kvinners «erhvervmessige utugt» (prostitusjon) hadde spesifikt blitt fremholdt som et moment, i tillegg til den rettslige prosessen som måtte følges for å internere folk i tvangsarbeidsanstalter.

Av en odelstingsproposisjon fra 1914, som gjaldt endringer i løsgjengerloven, fremgikk det at et flertall av amtmennene (11), politimestrene og fogdene (29 til sammen) og fattigstyrene (42 av 75) mente at løsgjengerloven i sin *helhet* var utilfredsstillende.¹⁶² I det følgende skal jeg løfte frem noen av uttalelsene for å belyse hva politimestrene og fogdene mer spesifikt mente om løsgjengerloven tre år etter at den trådte i kraft.

Fra Vestoplandenes Politimesterembede ble det uttalt at løsgjengerloven «i sine fleste bestemmelser [var] saa omstændelig og tungvindt, at man ofte av den grund blir avskaaret fra at skride ind» overfor målgruppen.¹⁶³ På samme måte, men i hardere ordelag, formulerte Tønsberg politikammer seg. Ifølge politikammeret var de store forventningene som var knyttet til loven, blitt gjort «til Skamme».¹⁶⁴ Som belegg for dette synspunktet anførte politikammeret at «Løsgjengeriet og det professionelle Beterli synes at have tiltaget

¹⁵⁶ Løsgjengerloven 1900, § 11. Det samme gjaldt de som fikk andre til å tigge for seg, se paragrafens andre ledd. Overgangen fra fengsel på vann og brød til fengsel med vanlig kost ble gjort jfr. den gamle straffeloven, kapittel 2, §§ 22 og 28. Se Ot.prp. nr. 14 (1914), *Om forandringer i løsgjengerloven*: 19

¹⁵⁷ *Straffelovkommisjon*, 1894: 37, i Oth. Prp. No. 2 (1898–1899). Se for øvrig også s. 38 (min kursivering).

¹⁵⁸ Løsgjengerloven 1900, § 13.

¹⁵⁹ Løsgjengerloven 1900, § 14.

¹⁶⁰ RA/S-3212/D/De/L0082: «Rundskriv fra Justis- og politidepartementet [til amtmennene]», 30.7.1910. [9408]

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ot.prp. nr. 14 (1914) *Om forandringer i løsgjengerloven*: 2.

¹⁶³ RA/S-3212/D/De/L0082: «Hr. Amtmanden i Kristians Amt [fra Vestoplandenes Politimesterembede]», 14.11.1910.

¹⁶⁴ Ibid. «Tønsberg politikammer [til Hr. Amtmanden i Jarlsberg og Larviks Amt]», 7.9.1910.

istedetfor det modsatte». Om bestemmelsene i paragrafene 4 og 5 het det:

hvormed man tænkte at ramme ikke bare de egentlige Omstreifere (Taterne) der i Følger tillands og vands drage om fra Sted til Sted, men ogsaa de vagabonderende Lazaroner, vil det fra Enhver, der har Erfaring om, hvad der kræves som Bevis til fallende Dom være iøine-faldende, at §§ 4 og 5 rent undtagelsesvis kan komme til Anvendelse.¹⁶⁵

Hva gjelder paragrafene 4 og 5 mente Tønsberg politikammer at det var uheldig at løsgjengeriet ble definert slik at vedkommende «til Sedvane» måtte ernære seg av straffbare handlinger. Med denne formuleringen var det vanskelige å ramme «de egentlige Omstreifene», da de alltid hadde «et eller andet saakaldt Erhværv» som de bedrev og som ikke var lovstridig i seg selv. Det tradisjonelle synet på taterne/romanifolkets håndverk som skalkeskjul for et kriminelt levesett ble så fremhevet: «Man ved jo, at de [taterne/romanifolket] næsten alle benytter den gunstige Anledning til at tilvende sig Fordel ved Tyveri, Naskeri, Tiggeri m.v.[...]. På samme måte klagde Grimstad politikammer over at det var vanskelig å ramme de «[o]mflakkende Personer» og tvinge dem til arbeide på «lovlig Maade». De fleste av disse, ble det anført, fartet i båter og drev med «nogen Handel af Ben, Feller, Jernskab o.l. og udfører tildels Blikarbeide».¹⁶⁶ Derfor ble det tatt til orde for at ordlyden i loven måtte forandres for å kunne hindre «Omstreiferlivet». Stavanger politikammer kunne på liknende vis melde at siden iverksettingen av løsgjengerloven var fire personer satt under tiltale for brudd på lovens paragraf 4. Samtlige var blitt frifunnet og dette ble forklart med paragrafens ordlyd «til sedvane».¹⁶⁷

I tillegg til en generell utilfredshet med løsgjengerloven fremførte også Arendal politikammer sin misnøye med loven hva gjaldt taterne/romanifolket, eller slik det ble formulert; «de egentlige Omstreifere (fanter – splinter».¹⁶⁸ De holdt seg mest i landdistriktene eller i båt langs kysten. Det hendte at de av og til kom inn til byene, men her oppførte de seg pent, ifølge politikammeret, i motsetning til på landsbygda. Likevel

kviet landbefolkningen seg for å anmelde dem i frykt for hevn, og dette ble anført som et hinder for å kunne ramme dem med løsgjengerloven.

Risør politikammer holdt, i tråd med de ovennevnte uttalelsene, «de omreisende 'baatfanter' for en stor plage. De søker byerne, hvor tyverier, betling i husene, drik og slagsmaal blir følgen av deres besøk – slagsmaal iland og slagsmaal ombord».¹⁶⁹ Der hvor de ankom, byttet de «baater og klokker», både sine egne innbyrdes, men også «med byens tvivlsomme eksistenser». Deres årvåkenhet og «ubrødelig kameratskap» dem imellom gjorde det vanskelig for politikammeret å etterforske og dømme i disse saker.

Fogden i Nedenes mente at paragraf 4 hadde vist seg lite anvendelig i landdistriktene, og at dette ikke skyldtes loven i seg selv, men at befolkningen kviet seg for å anmelde «omstreiferne». Dette kom dels av at befolkningen ofte var «bange» for «omstreiferens hævn», og dels av frykten for «tidsspillelse og den ubeilighet som de mange retsmøter kan foranledige».¹⁷⁰ I byene førte politiets effektive kontroll til en annen praksis enn på landet. Fogden var fortvilet. Han var klar over at man ikke kunne vende tilbake til den praksisen som fattiglovene av 1863 la til rette for, nemlig administrativ avgjørelse om å hensette folk i tvangsarbeidshus, «skjøndt jeg ikke kan nægte for, at det i mange henseender vilde være det mest praktiske».

Det innkom også uttalelser hvor det ble antydnet at loven hadde virket tilfredsstillende. Disse uttalelsene utgjorde likevel et mindretall. Blant disse var Fredrikstad politikammer, som rapporterte at lovens bestemmelser angående offentlig beruselse – paragrafene 16 og 17 – var de mest anvendte, og at de øvrige bestemmelser hadde vært «forholdsvis sjelden» brukt. Siden lovens ikrafttredelse var det «saaledes efter §§ 4 og 5 kun 2 gange reist tiltale og nogle faa ganger tildelt advarsel, efter § 11 kun 1 gang, efter § 18 12 gange, hvorav 3 frifinnelser og efter § 19 3 gange».¹⁷¹ Også Holmestrand politikammer bemerket fornøyd at de i perioden etter lovens virke, hadde «sporet en merkbar Avtagen i Antallet av omvankende løse Eksistenser». Dette ble imidlertid begrunnet ut fra «de skjærpede Bestemmelser i den nye Handelslov ang. Omfør-

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Ibid. «Grimstad politikammer til Hr. Amtmanden i Nedenes», 15.9.1910.

¹⁶⁷ Ibid. «Stavanger politikammer til Hr. Amtmanden i Stavanger», 6.10.1910.

¹⁶⁸ Ibid. «Arendal politikammer til Hr. Amtmanden i Nedenes», 17.11.1910.

¹⁶⁹ Ibid. «Risør politikammer til Hr. Amtmanden i Nedenes», 22.11.1910.

¹⁷⁰ Ibid. «Fogden i Nedenes til Hr. Amtmanden i Nedenes», 12.9.1910.

¹⁷¹ Ibid. «Fredriksstad politikammer til herr Amtmanden i Smaalenene», 15.09.1910.

selshandel», og ikke med utgangspunkt i løsgjengerloven (se delkapittel 5.1).¹⁷²

3.4 Revisjoner av løsgjengerloven

Alle endringene i løsgjengerlovens kapittel 1 kom til ved lovendringen i 1918, mens paragraf 18 i lovens tredje kapittel ble endret ved senere revisjoner i 1930 og 1933. I det følgende redegjøres det for endringene i lovens første kapittel i 1918. Endringer av mindre betydning, eksempelvis redaksjonelle forandringer, omtales ikke.

3.4.1 Endringer i 1918

Et av kriteriene for at politiet skulle kunne sanksjonere brudd på bestemmelsene i paragraf 2, var at politiet først hadde gitt vedkommende en advarsel i henhold til paragraf 1. Advarselen måtte meldes inn til *Polititidende* for å kunne følges opp dersom vedkommende på nytt brøt loven. Etter lovrevisjonen i 1918 var ikke lenger advarselen en betingelse for paragrafens anvendelse.

Lovens første paragraf, som inneholdt formuleringen i *litra a* («søger Underhold ved Betleri») ble erstattet med «helt eller delvis *skaffer sig midlene til sin livsførsel* ved betleri». ¹⁷³ Også i paragraf 4 ble denne formuleringen inntatt til erstatning for «ernærer sig». Begrunnelsen for dette var at folk ikke bare tippet for «Underholdet [...] som f. eks. bolig, kost og klær. Det var tilstrækkelig at det av tiltalte var erhvervet og benyttet til at tilfredsstille de for hende efter hendes tilbøieligheter». ¹⁷⁴ Tanken var å gjøre det tydelig at man *ikke* bare ville ramme dem som tok sikte på å skaffe seg et utbytte til nødvendig livsopphold («strengeste livsfornödenheter»). ¹⁷⁵ Også tilveie-skaffelse av eksempelvis alkohol skulle rammes av loven, i og med at man mente dette hadde å gjøre med «tilbøieligheter og livsvaner».

I paragraf 4 kom det også et nytt begrep inn, nemlig «erhvervsmæssig utugt». Med dette siktet man til «soutenører og andre som drar fordel av andres erhvervsmæssige utugt, selv om de ikke kan rammes av straffelovens § 206». ¹⁷⁶ Foruten å ramme hallikvirksomhet, ble paragrafen også anvendt overfor prostituerte («dampskibepiger»,

«offentlige piger» osv.). Dessuten utgikk bestemmelsens ordlyd «til Sedvane» med begrunnelsen om at endringen ikke innebar noen virkelig forandring, «da det ogsaa uten tilføielse av disse ord vil være tilstrækkelig klart at paragrafen handler om et *vanemæssig forhold*». ¹⁷⁷

I paragraf 4 ble dessuten begrepet «lediggang» erstattet med «ørkesløshet». Sistnevnte ble for det første ansett som ensbetydende med uttrykket lediggang. At Straffelovkommissionen hadde anvendt ulike betegnelser i § 1 og 2 (ørkesløshet), og en annen betegnelse i § 4 (lediggang) ble ansett som inkonsekvent og lite heldig. ¹⁷⁸ Dessuten hadde ikke termen lediggang sitt sidestykke på landsmålet, mens dette var tilfellet med begrepet ørkesløse, nemlig *yrkjeløysa*. ¹⁷⁹

Mens tvangsarbeidsstraff, før endringen i 1918, var hjemlet i paragrafene 2 og 4, ga disse nå bare fengselsstraff på inntil 3 måneder. I stedet skulle tvangsarbeidsstraff heretter tildeles i henhold til den reviderte paragraf 5. ¹⁸⁰ Dermed stadfestet den reviderte paragraf 5 at personer som var dømt i henhold til paragrafene 2 og 4, kunne interneres i tvangsarbeid som påtalemyndigheten ble bemyndiget til å iverksette. Dessuten stadfestet paragraf 5 at personer ikke kunne anbringes i tvangsarbeid for lengre perioder enn 18 måneder. Dersom vedkommende tidligere var dømt til tvangsarbeid i henhold til paragraf 2, kunne personen likevel dømmes til tvangsarbeid i en periode på inntil 3 år. Var personen tidligere dømt for brudd på paragraf 4, kunne innsettelsestiden bli helt opp til 4 år.

I henhold til den opprinnelige løsgjengerloven var det nødvendig med en domfellelse etter paragraf 4, dersom personen skulle kunne tvangsbo-settes med hjemmel i paragraf 7. Dette ble endret i 1918. Heretter kunne tvangsbosetting bare iverksettes med hjemmel i paragraf 7, det vil si uten at vedkommende først måtte domfelles etter paragraf 4. Videre ble det foretatt endringer i ordlyden i paragrafene 7 og 8 hva gjelder målgrupper: Etter 1918 ble begrepet «omstreifer» eksplisitt anvendt istedenfor «løsgjenger» eller «person som flakker fra sted til annet». Det samme gjaldt paragraf 3, der det i andre ledd ble eksplisitt påpekt at dersom vedkommende var «omstreifer, maa erhvervet være av regelmæssig art». ¹⁸¹

¹⁷² Ibid. «Holmestrand politikammer til Hr. Amtmanden i Jarlsberg og Larvik», 5.10.1910.

¹⁷³ Løsgjengerloven 1900, § 1 etter revisjonen 1918 (min kursivering).

¹⁷⁴ Ot.prp. nr. 14 (1914): 12.

¹⁷⁵ Ibid. 12 og 13.

¹⁷⁶ Ibid. 14.

¹⁷⁷ Ibid. 12 (min kursivering).

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid. 16.

¹⁸¹ Se løsgjengerloven § 3, annet ledd etter revisjonen av 1918.

Paragraf 11, som omhandlet tigging, ble også endret i 1918. Maksimumsstraffen for tigging ble skjerpet, selv om departementet i sin redegjørelse påpekte at den skulle senkes. Mens reaksjonen på tigging i utgangspunktet var satt til 2–10 dager i fengsel, eventuelt 8–40 dager med vanlig kost, ble dette endret til hele 2 måneder (altså 60 dager). Med andre ord ble maksimumsstraffen skjerpet. I høringsrunden hadde flere politimestere og et par statsadvokater argumentert for at bevisvanskene gjorde det vanskelig å anvende paragrafene om tigging. Det ble blant annet henvist til formuleringene om «til Sedvane eller gjentagende Gange». Noen mente til og med at tigging burde straffes med tvangsarbeid. Riktignok mente én statsadvokat at straffen var for streng og burde settes til bøter eller fengsel *inntil* to måneder.¹⁸² Hva gjelder «omstreifernes» tigging spesielt, mente noen av høringsinstansene at dette burde være straffbart i alle tilfeller. Altså mente man at «omstreifere» som tigget skulle straffes uansett om tiggingen var blitt drevet til sedvane eller i gjentatte tilfeller.¹⁸³

3.4.2 Forordningen om arbeidshjelp 1941

Hva gjelder henvisning til arbeid og liknende bestemmelser, som løsgjengerloven, må vi her i korte trekk redegjøre for et spesielt forhold som gjaldt under krigen, nemlig *forordningen av 9. juli 1941 om arbeidshjelp til særlig samfunnsviktige arbeidsoppgaver*. Paragraf 1 i forordningen fastslo at Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetsstrygd kunne «pålegge enhver arbeidsfør person å utføre arbeid på anvist arbeidssted».¹⁸⁴ I forskriftene til forordningens gjennomføring ble det nærmere bestemt at «pålegget kan gjelde ethvert slags arbeid».¹⁸⁵ Denne forordningen var ikke rettet mot arbeidsløse, men gjaldt andre som var i arbeid, dersom det var behov for deres yrke eller kompetanse andre steder. Det forekom likevel også at personer som ikke var i fast arbeid eller som ble ansett for «ørkesløs» ble beordret til arbeid med hjemmel i forordningen. Nettopp fordi forordningen ikke stilte «ørkesløshet eller ledigang» som vilkår, var forordningen et effektivt og fleksibelt verktøy for myndighetene, ikke minst fordi henvisning til arbeid med hjemmel i forord-

¹⁸² Se Ot.prp. nr 14 (1914): 19.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ «Forordning om arbeidshjelp til særlig samfunnsviktige arbeidsoppgaver», i C. Lampe, *Norsk Lovtidend*, Oslo: Grøndahl & Søn, 1941: 544.

¹⁸⁵ «Forskrifter om gjennomføring av midlertidig forordning av 9 juli 1941», se *ibid.* 546–547.

ningen skjedde ved administrativ forføyning (se delkapittel 6.8, s. 115–116).

3.4.3 NS-regimets løsgjengerlov

Loven ble vedtatt 5. mars 1942 og avløste den gamle løsgjengerloven fra 1900.¹⁸⁶ Det var viktige forskjeller og likheter mellom NS-regimets lov og den opprinnelige løsgjengerloven. Lovens sanksjonsformer var omtrent de samme. Sanksjonsformene inneholdt både bøter og fengselsstraff, samt andre tiltak som tvangsarbeid. Innholdsmessig søkte NS-loven å regulere omtrent de samme forhold som den tidligere loven. «Omstreifere» som gruppe var riktignok fraværende i loven, med unntaket av paragraf 8 som gjaldt bosetting.

Straffen for løsgjengeri i henhold til paragraf 1 og 2 var fengselsstraff i 1 år. Dette var betydelig lengre innsettelsestid enn det den opprinnelige løsgjengerloven fastsatte, nemlig bøter eller fengselsstraff inntil 3 måneder (etter lovrevisjonen av 1918). NS-regimets løsgjengerlov inneholdt imidlertid flere sanksjonsformer enn løsgjengerloven av 1900. Dersom påtalemyndigheten fant det formålstjenlig kunne personer møtes med andre sanksjoner enn fengselsstraff. Alternative sanksjoner til fengselsstraff ble hjemlet i paragraf 3, i bokstavene a til h.¹⁸⁷

NS-regimets løsgjengerlov ble avvirket ved frigjøringen i 1945, og den tidligere løsgjengerloven ble igjen gjort gjeldende.

3.4.4 Endringer i 1970: Opphevelse av tvangsarbeid og avkriminalisering av offentlig beruselse

I 1970 ble det foretatt to viktige endringer i løsgjengerloven. Paragraf 5, som hjemlet tvangsarbeid for de såkalte løsgjengerne og omstreiferne, og paragraf 18 og paragraf 19 annet ledd, som hjemlet anbringelse av alkoholmisbrukere i tvangsarbeidshus og kuranstalter, ble alle opphevet.¹⁸⁸ 1970 kan derfor ses på som slutten av perioden da tvangsarbeid ble anvendt overfor

¹⁸⁶ NS-administrasjonen 1940–1945 (Statsrådsekretariatet, de kommisariske statsråder mm), Protokoll (RA/S-4279/D/Db/L0097), 1942–1942, hentet fra <http://www.arkivverket.no/> 1.10.2012.

¹⁸⁷ Vedkommende kunne gis en advarsel (a), settes i ordnet arbeid (b), anvises et bestemt oppholdssted eller forbud mot opphold på bestemt sted (c), meldeplikt til politiet (d), forbud mot å bruke berusningsmidler (e), anbringelse i redningshjem og arbeid hos private (f), anbringelse i arbeidskoloni (g), og til slutt innsettelse i tvangsarbeidsanstalter (h). Bokstavene c-f kunne ha en varighet på maksimum 2 år, mens lengste varighet for g-h var 3 år.

«omstreifere» i vid forstand. At det ble nedsatt et utvalg av Sosialdepartementet i 1976 (Solheimsutvalget), kan ses på som uttrykk for at myndighetene nå ble mer bevisst de uheldige og kritiske sidene ved «omstreiferpolitikken».¹⁸⁹ Utvalgets mandat bestod av 4 punkter. Det skulle skaffes en oversikt over og vurdering av «omstreifernes situasjon i vårt samfunn». Videre skulle utvalget vurdere hensiktsmessigheten av å opprettholde de dagjeldende «særbestemmelser» som gjaldt «omstreifere eller personer av omstreiferslekt». Dessuten skulle samarbeidsordningen mellom staten og Misjonen tas opp til diskusjon. Siste punkt i mandatet gjaldt forslag til nye tiltak for å «bedre omstreifernes kår og lette deres integrering i samfunnet».¹⁹⁰

4 Praktiseringen av løsgjengerloven: Forventningene til loven gjort «til skamme»¹⁹¹

Som tidligere nevnt avgrensers denne rapporten seg til å behandle lovens to første kapitler, som angikk løsgjengeri og betleri. Dermed utelates praktiseringen av lovens bestemmelser som angikk de såkalt drikkfeldige.

Om løsgjengerloven kan sies at det var en lov alle ville ha, men som ingen var fornøyd med da den først materialiserte seg.¹⁹² Frode Ulvund har karakterisert loven som en «amputert lov» da den trådte i kraft.¹⁹³ De store forventningene politiet, amtmenn og andre hadde hatt til loven, ble ikke innfridd de første årene etter iverksettingen.

I det følgende undersøker jeg et utvalg saker (se delkapittel 1.4.2) som omhandler løsgjengerloven, der taterne/romanifolket er involvert. Etter gjennomgåelsen av disse sakene drøftes noen spesifikke momenter ved disse saker. Det er kronologien som er styrende for rekkefølgen av sakene, med unntak av de saker som angår løsgjengerlovens paragraf 7, som tas helt til slutt i kapitlet. I enkelte av disse sakene forekommer det at også handelsloven er anvendt i tillegg til løsgjengerloven (se eksempelvis 4.6).

¹⁸⁸ Ot.prp. nr. 113 (2004–2005) *Om lov om oppheving av løsgjengerloven og om endringer i straffeloven mv. (eget straffebud mot vold i nære relasjoner mv.)*: 16.

¹⁸⁹ *Omstreiferne. Deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem* (NOU 1980: 42).

¹⁹⁰ *Ibid.* 9.

¹⁹¹ RA/S-3212/D/De/L0082: «Tønsberg politikammer [til Hr. Amtmanden i Jarlsberg og Larviks Amt]», 7.9.1910.

¹⁹² Ulvund 2005: 59.

¹⁹³ *Ibid.* 58.

4.1 Ekteparet Berit og Martinius – arrestert for løsgjengeri (1917)

Berit og Martinius¹⁹⁴ ble arrestert og siktet for løsgjengeri i juli 1917.¹⁹⁵ Martinius (f. 1885) ble i politirapporten beskrevet som blikkenslager av yrke, døpt og konfirmert, og gift med Berit i 7 år, de hadde ingen barn. Ifølge egen forklaring var begge tidligere ustraffet, de var heller ikke bøtelagt for noen forseelser. Etter konfirmasjonen hadde Martinius bedrevet forskjellig slags arbeid, deriblant anleggsarbeid og skogsarbeid. De siste årene hadde han for det meste oppholdt seg i Telemark, og hadde fast bopel der. I Telemark hadde Martinius til dels hatt forskjellige småjobber, men for det meste hadde han farten rundt som blikkenslager og fortinner. På sine reiser hadde ekteparet levd av å utføre arbeid, og slik sett «aldrig betlet». Ved påsketider i 1917 reiste han fra Telemark til Arendal, for så å dra videre til Stavanger. Reisen ble foretatt med dampskip. De hadde oppholdt seg på hvert sted i to-tre dager. Fra Stavanger hadde de tatt landeveien til Egersund, hvor han «arbeidet og reparerte for bøndene og levde av sin fortjeneste». Med dampskip reiste de så videre til Molde via Ålesund. De bodde da utenfor Molde og arbeidet for bøndene. Derfra hadde de kommet direkte tilbake til Arendal, dagen før de befant seg hos politiet.

Berit var født i 1885 i Trondheim, av «omstreiferforeldre».¹⁹⁶ Hun var døpt og konfirmert. Hun forklarte seg på samme måte som Martinius. Hun hadde også hatt noe fortjeneste fra strikking av gensere, derfor hadde hun «aldrig noen steder betlet til føden; men utelukkende levt av hvad hendes mand har forarbeidet og solgt og av det hun selv har strikket og solgt».

Det går ikke frem av politirapporten hvorfor og hvordan de kom i befatning med politiet. Av opplysninger som fremkommer fra forhørsretten, ble de påtruffet av en politimann på torvet mens de ventet på båten for å reise østover, og ble av denne anmodet om å bli med til politikammeret. Saken ble behandlet hos Arendals forhørsrett 19. juli, altså et par dager etter arrestasjonen. I retten ble Martinius beskrevet som «blikkenslager og omreisende handelsmand».¹⁹⁷ Her fremkommer det forresten at han under siste reise i Bergen

¹⁹⁴ Fiktive navn, se delkapittel 1.3.4.

¹⁹⁵ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Anmeldelser forseelser, eske 259: «Politirapport», 17.7.1917.

¹⁹⁶ *Ibid.*

¹⁹⁷ *Ibid.* Forhørsrettssag nr. 32/1917, «Rettsbok Forhørsretten», 19.7.1917.

hadde vedtatt en bot for drukkenskap. Ellers forklarte Martinius seg identisk med avhøret hos politiet, beskrevet ovenfor, om enn mer detaljert. Etter Martinius' forklaring tok politimesteren ordet og bemerket at den siktede ikke «kunne oppgi eller paavise nogen forretning hvor han har kjøpt blik og heller ikke nogen person for hvem han har solgt blikvarer til».

Deretter var det Berits tur. Hun ble i forhørsrettens behandling av saken ikke beskrevet som født av «omstreiferforeldre», slik som tilfellet var i politirapporten. Berit forklarte seg ellers identisk med politirapporten.

Politimesteren tok ordet igjen og hevdet at det var «skjellig grunn til mistanke mot dem for løsgjengeri». Som argument anførte han at de «har flakket om langs hele Sørlandet og Vestlandet op til Molde og har ikke kunnet paavise lovlig erhverv». De hadde dessuten «*streifet om paa den for omstreifere almindelige levevis*».¹⁹⁸ Videre mente politimesteren at de

anfører om sit erhverv kun det sedvanlig som omstreifere pleier at forklare, at de har arbeidet med bliktoi og smaahandel. De har imidlertid ikke kunnet paavise et eneste sted hvor de har kjøpt materialer og har ikke kunnet paavise nogen til hvem de har solgt blikket.¹⁹⁹

Man hadde altså ingen grunn til å «feste lit» til deres forklaringer. I sin kjennelse ga forhørsretten politimesteren medhold i å varetektsfengsle paret. Her heter det at de siktede ikke har «kunnet gjøre paalitelig rede for sine erhvervskilder og det er saaledes *ikke* utelukket at de delvis har ernæret sig ved strafbare handlinger».²⁰⁰ Dermed havnet saken hos politimesteren for videre etterforskning.

Det første steget politimesteren foretok seg, var å henvende seg til lensmannen i Gransherred og be om at «undersøkelse [ble] anstiftet, om [hvorvidt de] sigtede har opholdt sig i Deres distrikt og i tilfælde om deres færd har været saadan, at de kan mistænkes for løsgjengeri. Specielt bedes oplyst om det erfares, at de har hat *lovlig erhverv*».²⁰¹ Det er to bemerkelsesverdige detaljer i politimesterens henvendelse. For det første gjen-

gir han deres reiserute slik de siktede selv hadde forklart, altså hadde han trodd på deres forklaring hva gjaldt deres «færd». Et annet forhold er at han også trodde på at de hadde bopel i Telemark, i motsatt fall hadde han bedt lensmannen undersøke dette forholdet også. Det forhold politimesteren synes å ha vært primært interessert i var deres «erhverv».

Lensmannen i Gransherred hadde tatt opp forklaring av gårdseierens kone, der de siktede hadde oppgitt å ha bopel. Ifølge henne levde de av salg av broderier, og så vidt hun kjente til, «tigget de ikke».²⁰² Lensmannen hadde dessuten «talt med flere, men ingen kan oplyse, at de tigget eller stjal».

Neste steg i etterforskningen var at en henvendelse gikk til Stavanger politikammer, og forespørselen var identisk med den til lensmannen ovenfor.²⁰³ Svaret fra Stavanger var nokså kort. De var «ukjent av politiet her. Hvis de har været her i byen, maa det antagelig kun været paa gjenreise».²⁰⁴

Saken endte aldri i retten, den ble henlagt på grunn av bevisets stilling. I mellomtiden, når vites ikke, skrev Martinius et brev til politimesteren for å spørre «om han ikke af sin godhed kunde lade os løslade».²⁰⁵ Martinius argumenterte med at han ikke hadde visst at det var «ulovlig at gaa med smaahandel for det er aldrig nogen der har tiltalt mig for det». Han lofte så at han og kona straks skulle reise fra byen, få seg arbeid, og ikke minst, aldri reise tilbake til Arendal. Martinius tok deretter tak i politimesterens beskyldninger om at de ikke kunne oppgi hvor de hadde kjøpt eller hvem de solgte blikkvarer til. «[J]eg kjøpte aldri mere en [sic] jeg arbeidet op vær [sic] dag og solgte. Og da kjøpte jeg det på forskjellige butikker [sic] eftersom vi gik frem og da tenkte jeg aldrig paa hvad dem hette».²⁰⁶ Hvorvidt brevet til Martinius hadde noe å si for saksgangen og henleggelsen er ikke lett å stadfeste. Det er likevel vanskelig å tro at saken ville ha blitt henlagt dersom etterforskningen hadde gitt noen konkrete holdepunkter for politimesterens beskyldninger og tiltale.

²⁰² Ibid. «Skriv fra lensmannen i Gransherred til politimesteren i Arendal», 8.8.197.

²⁰³ Ibid. «Skriv fra Arendal politikammer til Stavanger politikammer», 29.8.1917.

²⁰⁴ Ibid. «Skriv fra Stavanger politikammer til Arendal politikammer», 11.8.1917.

²⁰⁵ Ibid. «Udatert brev fra Martinius til politimesteren i Arendal».

²⁰⁶ Ibid.

¹⁹⁸ Ibid. Forhørsrettssag nr. 32/1917, «Rettsbok Forhørsretten», 19.7.1917.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Ibid. (min kursivering).

²⁰¹ Ibid. «Brev fra Arendal politikammer til lensmannen i Gransherred», 25.7.1917 (min kursivering).

4.1.1 Noen kommentarer til saken

Det at politimesteren personlig engasjerte seg i saken til Berit og Martinius, er en sterk indikasjon på at løsgjengeri og ulovlig omførselshandel var forhold som politiet prioriterte høyt. I etterforskningen av saken undersøkte politiet hvorvidt ekteparet hadde drevet «lovlig erhverv» og om de bedrev ulovlig omførselshandel. Dessuten ble det gjort henvendelser til politiet i Telemark og Stavanger politikammer. Etterforskningen hadde videre vist at de verken «tigget eller stjal».²⁰⁷ At saken ble henlagt, tyder på at politiet heller ikke fant noen andre bevis for å gå videre med den.

Løsgjengeri, og spesielt brudd på handelslovens bestemmelser om omførselshandel ble påtalt av rettsvesenet, enten det gjaldt en jøde, fastboende eller personer tilhørende taterne/romanifolket. Med andre ord var det ikke spesielt at saken i seg selv ble påtalt. Et par detaljer er likevel verdt å merke seg. For det første, og her får vi ikke vite mye av kildene, ble Berit og Martinius nærmest plukket opp av en polititjenestemann mens de ventet på båten. Hva som utløste politiets mistanke er ikke godt å si. For det andre var politiet både i forhørsretten og ellers i etterforskningen opptatt av at de mistenkte var av «omstreiferslekt», og derfor måtte ha bedrevet ulovlig omførselshandel, foruten å ha betlet og stjålet.

Til tross for at saken ble henlagt, og slik sett ikke resulterte i noen sanksjon fra domstolen, ble etterforskningen ført på en måte som klart ga uttrykk for politiets *nedvurdering* av de involvertes sosioøkonomiske og kulturelle bakgrunn. Denne nedvurderingen kom til uttrykk i mistenkeliggjøringen av deres måte å reise rundt på – de ble sagt å streife om på typisk omstreiferis, noe som ble antatt å høre inn under løsgjengeribestemmelsene. Dessuten ble det satt spørsmål ved deres handelsvirksomhet: De forklarte deres erverv slik som «omstreiferne» ofte gjorde, nemlig at de arbeidet med blikktøy og småhandel. Med andre ord var virksomheten tiltenkt å være et dekke for kriminelle handlinger.

4.2 Maria – anmeldt for betleri i henhold til løsgjengerlovens § 11 (1927)

Maria (f. 1882)²⁰⁸ ble anmeldt av en bondekone i mai 1927.²⁰⁹ I anmeldelsen opplyses det at

²⁰⁷ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Anmeldelser forseelser, eske 259: «Skriv fra lensmannen i Gransherred til politimesteren i Arendal», 8.8.1917.

²⁰⁸ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

«omstreiferfamilien» – med Johan som familieoverhode – hadde flyttet til Vik for halvannet år siden. Maria gikk ifølge bondekonen «omkring i bygden [og drev] med tuskhandel, men forresten gaar det ut paa tigging, og er saaledes en sand plage for os bondekoner». Politimesteren ble bedt om å undersøke saken og se om det eventuelt var mulig at «befolkningen i Vik blei kvitt den familien».

Politimesteren i Sogn videresendte saken til lensmannen i Vik, til undersøkelse i henhold til løsgjengerlovens paragraf 11 om tigging.²¹⁰ Lensmannen undersøkte saken ved å avhøre Maria og andre personer i bygda.

Ifølge lensmannens rapport ble Maria oppgitt å være født i 1882 av «omstreiferforeldre» og gift med «omstreiferen» Johan (f. 1883).²¹¹ Hun hadde ikke tidligere vært straffet for noen forhold.

I avhøret med lensmannen ga Maria uttrykk for at det var riktig at hun hadde tigget, men hun var «nødt til at gjøre [det], skulde hun og hendes kunne bjerge livet». Den understøttelsen familien fikk fra staten, strakk nemlig ikke til ifølge Maria. Både hun selv og sønnen var arbeidsudyktige. Mannen derimot var frisk og «blikkmaker» av yrke. De små reparasjoner han utførte, ga likevel ikke nok i inntekter til familiens underhold. Boligforholdene gjorde det dessuten vanskelig for mannen å arbeide i stor utstrekning, da de bodde «paa et loft ret over det rum huseieren selv bor i, og hvis manden skal hammre [sic] og banke [...], vilde de snart bli jaget ut». Maria la igjen vekt på at tiggingen var nødvendig om hennes familie skulle greie seg.

De avhørte vitnene oppga alle at Maria hadde solgt forskjellige småting, samt tigget. De fleste oppga også at de i en del tilfeller hadde gitt henne enten penger eller andre ting. Landhandleren på stedet, og et par andre av de avhørte, bemerket dessuten at hun brukte «mund» når hun ikke fikk noe. Landhandleren understreket at han aldri hadde gitt henne noe.²¹²

I sin påtegning til politimesteren i sakens anledning, ga lensmannen uttrykk for at det var «almindelig kjendt, at anmeldte [Maria] overalt i bygden hvor hun ferdes til sedvane driver betleri, og at hun til dels, i alfald overfor kvinder, bruker

²⁰⁹ Statsarkivet i Bergen, Sogn politikammer, anmeldelser 1927, saksnummer 1-215: «[Anonym] Bondekone til Hr. politimester Riisnes [sic]», 5.5.1927.

²¹⁰ Ibid. «Påtegning Sogn politimesterembede», 5.5.1927.

²¹¹ Ibid. «Rapport til hr. politimesteren i Sogn», 14.5.1927. Navnet Johan er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

²¹² Ibid.

trusler og paa anden voldsom maate søker at tilvinge sig det hun ønsker [...]».²¹³

Etter å ha fått lensmannens rapport, ønsket politimesteren å få undersøkt hvorvidt mannen hennes, Johan, visste om tiggingen hennes, og om dette hadde foregått på oppfordring fra ham.²¹⁴ Politimesteren hadde mest sannsynlig til hensikt å undersøke hvorvidt Johan kunne tiltales etter løsgjengerlovens paragraf 11, annet ledd. Ifølge bestemmelsen kunne den som fikk andre til å tigge for seg, rammes av loven. Samme dag som henvendelsen ble sendt lensmannen i Vik – 16. mai 1927 – sendte politimesteren en forespørsel til Ålesund politikammer for å få tilsendt en gammel sak på Johan fra 1924–1925 hvor den samme paragrafen var aktuell (mer om dette nedenfor).²¹⁵

Lensmannen avhørte Johan samme dag (16. mai).²¹⁶ Foreldrene til Johan ble oppgitt å være «omstreifere». Johan forklarte om sitt arbeidsforhold at det hadde vært «svært lite» arbeid å få i bygda. Den inntekten som arbeidet hans ga, var derfor ikke tilstrekkelig til å brødfø familien. Når det gjaldt spørsmålet om Marias tigging, oppga Johan at han aldri hadde oppfordret henne til dette, og han kjente heller ikke til tiggingen. «Naar hun kom med matvarer og saadant smaattri [sic], spurgte han aldrig efter hvordan hun havde bekommet det». Også Maria, som ble avhørt på nytt samme dag, bekreftet dette.²¹⁷

4.2.1 Kan løsgjengerlovens § 4 anvendes overfor Maria?

Innen 25. mai satt politimesteren både med ovennevnte rapport fra lensmannen og den gamle saken fra Ålesund, som involverte Marias mann. På bakgrunn av dette ble lensmannen beordret om å foreta ytterligere etterforskning i saken. Særlig skulle lensmannen ta sikte på å avklare «specielle tilfeller, hvor angj.[eldende, altså Maria] ved voldsom, truende eller påtrengende opførsel har søkt å tilvinge sig det hun har bedt om [...] jfr. løsgjengerl. § 4, siste ledd».²¹⁸ Nevnte paragraf omhandlet som kjent det å hengi seg til ørkesløshet, eller lediggang om man vil, og dermed forårsake forulempelse av andre ved sin

²¹³ Ibid. «Påtegning lensmannen i Vik», 14.5.1927. [0834]

²¹⁴ Ibid. «Påtegning Sogn politimesterembede», 16.5.1927. [0834]

²¹⁵ Ibid. «Politimesteren i Sogn til Hr. politimesteren i Aalesund», 17.11.2014.

²¹⁶ Ibid. «Tilleggsrapport fra konstituert lensmand i Vik», 16.5.1927.

²¹⁷ Ibid.

²¹⁸ Ibid. «Påtegning Sogn politimesterembede», 25.5.1927.

«voldsom, truende eller paatrengende opførsel».²¹⁹ Maria var opprinnelig mistenkt for brudd på løsgjengerlovens paragraf 11, som angikk tigging. Det er ikke klart hvorvidt politimesterens hensikt med forespørselen var å gå bort fra en eventuell siktelse etter denne paragrafen, eller om hun i *tillegg* skulle siktes etter paragraf 4.

I samme ordre til lensmannen ønsket politimesteren også å få undersøkt hvorvidt «de småting, hvormed angj.[eldende] driver tuskhandel, er gjenstand for lovlig omførselshandel eller ei».

Fra lensmannskontoret ble det opplyst at det ikke fantes noen spesielle tilfeller hvor Maria hadde oppført seg truende, annet enn det som fremkom i tidligere forklaringer. En undersøkelse av vitneforklaringene bekrefter dette. Når det gjaldt de småting som Maria tilbød for salg, var det snakk om «naaler, traad, knapper, skolisser, strømpebaand o.l. samt smaa brevark [...]».²²⁰ Disse gjenstandene kom sannsynligvis under handelslovens paragraf 25, som gjaldt såkalt *bagatellsalg*.²²¹ Selv om dette ikke gikk under lovens bestemmelser om omførselshandel, måtte man også for å selge disse varene, ha politiets tillatelse. Brudd på bestemmelsen om bagatellsalg medførte også pengebøter.

Saken endte med henleggelse og formelt ble det kort begrunnet med at dette skyldtes bevisets stilling.

4.2.2 Noen kommentarer til saken

Når det gjaldt løsgjengerlovens bestemmelse om tigging (paragraf 11), må det påpekes at politiet hadde bevist – både i henhold til vitners og Marias egen forklaring – at hun hadde tigget om ulike småting nå og da. Likevel kan det synes som om det ikke var mulig å bevise at Marias tigging falt inn under bestemmelsens ordlyd om «til Sedvane». Det at Marias tigging hadde foregått i kombinasjon med salg av forskjellige småsaker, må også ha gjort bevisspørsmålet ytterligere komplisert. Heller ikke Marias mann kunne felles for lovens paragraf annet ledd, nemlig å tvinge eller oppfordre noen til å tigge for seg.

For «tuskhandelen», altså bagatellsalget, måtte Maria som nevnt ha politiets tillatelse. Det ble likevel ikke undersøkt hvorvidt hun hadde en slik tillatelse. Politiet synes med andre ord ikke å ha vært interessert i å påtale dette forholdet, tro-

²¹⁹ Løsgjengerloven 1900, § 4 annet ledd.

²²⁰ Ibid. «Påtegning Vik lensmannskontor», 28.6.1927.

²²¹ Handelsloven av 1907, § 25. Handelslovens §§ 19–24 regulerte og angikk omførselshandel, se kapittel 5.1.

lig fordi det eventuelt bare hadde ført til en bot som familien uansett ikke hadde klart å betale.

Politiets håndtering av anmeldelsen mot Maria er preget av ambivalens. På den ene siden synes det som om familiens økonomi var et moment for påtaleunntatelsen. På den andre siden, dersom Marias dårlige økonomiske situasjon ble ansett som et moment, hvorfor da påtale at en fattig kvinne bruker «mund» og tigger folk om hjelp? Videre, og i forlengelsen av dette: Det var fullt mulig for politiet å henlegge saken på et tidligere stadium – altså før politimesteren gikk videre med saken og ba om en undersøkelse av eventuell ulovlig omførselshandel. Videre er det mulig å argumentere for at Marias tigging var lovlig, og at den kunne hjemles i løsgjengerlovens paragraf 12, nemlig: «Straf [etter paragraf 11...] komme ikke til Anvendelse paa den som har betlet, tvungen af en uforudseet Nødstilstand [...]».²²²

Her er det ikke mulig med sikkerhet å stadfeste hva som fikk politiet til å henlegge saken. Bevisvanskene ved bruk av løsgjengerlovens paragraf 4 er allerede berørt. Uavhengig av dette spørsmålet viser denne saken at politimesteren var nokså ivrig etter å felle Maria for ulovlig omførselshandel og løsgjengeri.

4.3 Karl Fredrik – siktet etter løsgjengerlovens ulike paragrafer 1937

Karl Fredrik var født i 1871 i Telemark; han var fisker og forhenværende anleggsarbeider. Karl Fredrik ble en rekke ganger siktet og dømt for overtredelse av løsgjengerlovens bestemmelser, flest ganger under lovens drukkensparagrafer. I en sak fra Kristiansand 1936 ble Karl Fredrik presentert på denne måten:

[Siktede] Karl Fredrik, [...] av gifte foreldre husmann [navn] og hustru [navn]. Siktede er *omstreifer* uten fast bopæl, uformuende. Siktede har i det senere ernert sig med omførselshandel, siktede er enkemann og har to voksne barn.²²³

I 1937 ble Karl Fredrik dømt tre ganger i Arendal, for brudd på løsgjengerlovens bestemmelser. Her presenteres kursorisk kun to av sakene mot ham i Arendal i 1937. Den tredje saken fra 1937 er iden-

tisk med de andre sakene fra 1936, og utelates her da den ikke har noe nytt å tilføre fremstillingen.

4.3.1 Mai 1937

Karl Fredrik slapp ut av fengsel 2. mai 1937 etter å ha sonet ferdig en tidligere dom fra april, for overtredelse av løsgjengerlovens paragraf 16.²²⁴ Et par dager senere ble han igjen pågrepet. Politikonstabelen som arresterte Karl Fredrik, rapporterte at Karl Fredrik var «åpenbar beruset og gikk og sjanglet i veien, så jeg fant det nødvendig å ta vare på ham».²²⁵ Under etterforskningen ble det foretatt vitneavhør av Karl Fredriks huseier, men politiet henvendte seg også til andre politikamre, blant annet politikamrene i Grimstad, Kristiansand og Skien. Særlig ble det spurt om forhold som kunne være av relevans for eventuelt å dømme ham etter løsgjengerlovens paragrafer 4 og 5, samt paragrafene 16, 17 og 18. Politikammeret etterspurte særlig hvorvidt Karl Fredrik hadde drevet med småhandel, betling og fyll.²²⁶

Til tross for at de fleste av politikamrene svarte at de ikke hadde kjennskap til Karl Fredriks tidligere forhold, ble han likevel siktet for overtredelse av paragrafene 4 og 5, samt 16, 17 og 18. I mellomtiden hadde han sluppet ut av varetektsarresten.²²⁷ Lensmannen i Landvik og Fjære ble bedt om å forkynne stevningen til rettssaken. Imidlertid var Karl Fredrik «for 8 dage siden [...] reist fra dette distrikt for å begi sig til østlandet, nærmere bestemt sted ukjent. – Formentlig er han som gammel omstreifer 'tatt på luffen'».²²⁸ Dommerfullmektigen ved Sand forhørsrett meldte derfor om at forhørsretten ikke kunne settes, da den siktede hadde «dradd på luffen og det er tvilsomt om han i det hele tatt kommer tilbake hit».²²⁹

Karl Fredrik ble pågrepet 3. juni, noen dager etter forhørsrettens merknad ovenfor. Politifullmektig ved Arendal politikammer ba sorenskriveren i Nedenes om å dømme saken «summerisk straks».²³⁰ Saken ble berammet ved Arendals forhørsrett dagen etter, og Karl Fredrik ble her bare

²²⁴ Ibid. «Rettsbok for Arendals forhørsrett», 4.6.1937.

²²⁵ Ibid. «Rapport fra politibetjent til politimesteren i Arendal», 4.6.1937.

²²⁶ Ibid. «Arendals politikammer til politimesteren i Kristiansand», 14.5.1937, og «Østre Moland og Stokken» samme dato.

²²⁷ Ibid. «Stevning utsendt fra Sand forhørsrett», 9.6.1937.

²²⁸ Ibid. «Tilsvaret fra Lensmannen i Landvik og Fjære», 27.5.1937.

²²⁹ Ibid. «Skriv fra Sand forhørsrett til Arendals politikammer», 28.5.1937.

²³⁰ Ibid. «Skriv fra Arendal politikammer til Nedenes forhørsrett», 3.6.1937.

²²² Løsgjengerloven 1900, § 12.

²²³ Statsarkivet i Kristiansand, Kristiansand politikammer, Gda justisdommer 1936, eske 932, «Rettsbok for Kristiansands forhørsrett», 20.6.1936 (min kursivering).

siktet etter paragraf 16 i løsgjengerloven, og altså ikke samtidig etter lovens paragrafer 4 og 5. Det fremgår ikke av rettsmaterialet hva grunnen til dette var. Uansett, i dommen fra Arendal ble Karl Fredrik dømt til 36 dagers fengsel.²³¹ Her ble Karl Fredriks «usedvanlig lange strafferegister og det store antall overtredelser av lignende art» av retten vurdert i skjerpene retning.

4.3.2 November 1937

Ifølge politimyndighetenes, og også Karl Fredriks egne uttalelser, ernærte Karl Fredrik seg ved salg av småsaker, «særlig klæshengere av kuhorn og ståltråd- og blikkarbeider han laver».²³² Slik sett kom han ikke på kant med handelslovens bestemmelser gjeldende for omførselshandel. 19. november 1937 ble han siktet etter paragraf 16 (jfr. paragraf 18) for «forsetlig eller uaktsomt å ha hensatt sig i en åpenbart beruset tilstand, hvorunder han blev sett på et almindelig beferdet eller for almindelig ferdsløst bestemt sted».²³³ I tillegg ble Karl Fredrik siktet etter paragraf 4 «for i de siste par år å ha hengitt sig til ørkesløshet eller drevet omkring under sådanne forhold at det er grunn til å anta at han helt eller delvis skaffer sig midlene til sin livsførsel ved straffbare handlinger». I henhold til løsgjengerloven (paragraf 28,2) og straffeprocessloven (paragrafene 228,2 og 229,3) ble han derfor av Arendals forhørsrett fra 21. november 1937 varetaktsfengslet i fire uker.²³⁴ Under denne tiden fikk påtalemyndigheten etterforskingstid, og henvendte seg blant annet til andre politikamre og lennsmenn for å be om «opplysninger om hans mulig forhold [sic!] i Deres distrikt. Spesielt, fyll, betling og omførselshandel».²³⁵

De fleste av de forespurte politikamrene sendte bøtefortegnelser i retur. Av politiet i Skien hadde Karl Fredrik blitt idømt bøtestraffer etter løsgjengerlovens paragraf 16 i 1927, 1932 og 1933. Disse hadde han sonet for, i stedet for å betale. I Kristiansand var han tiltalt for samme forhold åtte ganger i perioden 1926–1935. Bortsett fra i 1926 da Karl Fredrik betalte 10,- kr. i bot, sonet han

ellers 6–10 dager for de andre dommene han hadde fått tildelt ulike steder. Lignende forhold var tilfellet i Notodden (to forelegg fra året 1928).

Samtidig som disse undersøkelser ble foretatt, ble det spesifikke forholdet i november 1937 undersøkt. Vitner ble avhørt. Første vitnet var en drosjesjåfør, og det var han som kvelden 19. november hadde sett «en mann som lå mitt i veien og sov [...] Jeg kjendte ikke mannen og ved ikke hvad han hedde [sic], og har ikke såvitt [sic] jeg vet sett ham tidligere [...] Mannen var så beruset at jeg fant det uforsvarlig å la ham gå».²³⁶ En konstabel ble også foreholdt saken og fungerte som vitne. Han hadde sett Karl Fredrik tidligere og hadde arrestert ham for fyll et par ganger. Ellers hadde konstabelen «sett ham uten at han er blitt attestert», men også da var «han regel vært påvirket av alkohol, men ikke så meget at det har vært nødvendig å arrestere ham».²³⁷

Basert på etterforskningen ble Karl Fredrik tiltalt av politimesteren i Arendal for brudd på løsgjengerlovens paragraf 16, samt paragraf 18 med «påstand om bemyndigelse for påtalemyndigheten til å sette tiltalte i tvangsarbeidshus [...]».²³⁸ Saken ble endelig behandlet av Arendal byrett 28. desember 1937. Her ble Karl Fredrik dømt til 60 dagers fengsel for forseelse mot løsgjengerlovens paragraf 16. I tillegg fikk påtalemyndigheten medhold i å sette Karl Fredrik i tvangsarbeidshus for et tidsrom på inntil 3 år. Påtalemyndigheten mente at den idømte straff på 60 dager skulle fullbyrdes, men valgte likevel ikke å bruke tvangsarbeid som middel i henhold til paragraf 18. Dette ble grunnlagt med at Karl Fredriks «temmelig høie alder [...] og hans antagelig noget svekkede helse».²³⁹

4.3.3 Noen kommentarer til saken

Påtalemyndigheten var i denne saken raskt ute med å sikte Karl Fredrik for brudd på paragrafene 4 og 5, samt undersøke hvorvidt det var mulig å dømme ham for brudd på handelslovens bestemmelser om omførselshandel. Politiet frafalt, av ukjente grunner, siktelsen etter bestemmelsene i paragrafene 4 og 5, og fant heller ikke grunn til å sikte ham for ulovlig omførselshandel. Denne saken omhandler en person som jevnlig ble straffet etter løsgjengerlovens drukkenskapsforseelser. At han ble siktet etter paragraf 18 i samme lov,

²³¹ Ibid. «Rettsbok fra Arendal forhørsrett», 4.6.1937.

²³² Ibid. «Rettsbok for Arendals forhørsrett», 21.11.1937.

²³³ Paragraf 18 gikk ut på at «den som dømmes til fengselsstraff efter §§ 16 og 17, jevnlig misbruker berusende drikk, kan retten i dommen efter påstand fra påtalemyndigheten bemyndige denne til å sette ham i tvangsarbeidshus eller i en kuranstalt ...». Løsgjengerloven § 18.

²³⁴ Ibid. «Rettsbok for Arendals forhørsrett», 21.11.1937.

²³⁵ Ibid. Henvendelser til politikamrene i Porsgrunn, Skien, Kristiansand, Lillesand, Grimstad med flere, alle utsendt 24.11.1937.

²³⁶ Ibid. «Rapport fra politibetjent», 4.12.1937.

²³⁷ Ibid. «Rapport fra politibetjent», 4.12.1937.

²³⁸ Ibid. «Tiltalebeslutning fra politimesteren», 8.12.1937.

²³⁹ Ibid. «Skriv fra Arendal politikammer», 10.1.1938.

noe som innebar tvangsarbeid, var i henhold til lovens bestemmelser som kom til anvendelse ved gjentatt beruselse på offentlig sted (paragraf 16). Det er ikke noe overraskende ved denne reaksjonen, det samme gjaldt i liknende saker der vedkommende misbrukte alkohol med mange dommer etter løsgjengerlovens paragraf 16. Det oppsiktsvekkende med saken er at påtalemyndigheten valgte å sikte ham for paragrafene 4 og 5 relativt tidlig under etterforskningen, til tross for at andre politikamre ikke hadde gitt noen informasjon om forhold som kunne legitimere en slik reaksjon.

4.4 Hjalmar – to saker (1935 og 1942)

4.4.1 *Siktet for brudd på løsgjengerlovens paragraf 4 (1935)*

Hjalmar ble tatt inn til avhør til Sandefjord politikammer 1. april 1935, på grunnlag av mistanke om tigging i henhold til løsgjengerlovens paragraf 11.²⁴⁰ Det var en politikonstabel som hadde brakt ham til politistasjonen etter å ha sett ham tigge i Jernbanealleen.

Hjalmar var født i 1910 i Aust-Agder. I tillegg til å være oppgitt som døpt og konfirmert, ble hans far beskrevet som blikkenslager. Hjalmar var tidligere tre eller fire ganger straffet for tyverier og tigging. Ved siste anledning, en måned før denne aktuelle siktelsen, ble han dømt til 21 dagers fengsel for tigging i Kristiansand. Ifølge hans egen forklaring kom han til Sandefjord fra Tønsberg. I Sandefjord bodde han på Blåkorshjemmet, og han ernærte seg av å selge skolisser ved siden av tigging. Han hadde «gått inn i forretninger og i privathuse og har her solgt skolisser og betlet penger til mat».²⁴¹ Han hadde aldri tigget på gaten. Hjalmar erkjente seg ikke skyldig i noen lovbrudd.

Etter avhøret sendte politikammeret saken over til sorenskriveren, med innstilling om å foreta rettslig avhør av ham i henhold til løsgjengerlovens paragraf 4, selv om det tidlig i etterforskningen ble uttalt at det var relevant å anvende paragraf 11 i denne saken. Hjalmar ble av politikammeret beskrevet som «en løs og ledig person uten fast bopel og [han] har erkjent overtredelser

såvel av løsgjl. §11 som handelsloven[...] En fengselsstraff av 40 dager ansees passende».²⁴²

Saken ble berammet hos Sandefjord forhørsrett 2. april, og siktelsen var i henhold til løsgjengerlovens paragrafer 4 og 11.²⁴³ I retten forklarte Hjalmar seg som i politiavhøret skissert ovenfor. I og med at Hjalmar ikke var villig til å gjøre opp saken hos forhørsretten, ble det besluttet å varetektsfengsle ham med den begrunnelsen at han med «skjellig grunn for det siktelsen omfatter, [at...] han er en løs og ledig person der ikke sies å ha fast bopel i riket og [at det ...] er grunn til å frykte for at han vil unddra sig forfølgningen eller straffens fullbyrdelse [...]». Han ble besluttet satt i varetekt inntil 15. april.

Mens Hjalmar satt i varetekt, henvendte Sandefjord politikammer seg til politimestrene i Horten, Tønsberg, Brevik, Larvik, Drammen og Kristiansand.²⁴⁴ Politimestrene tilbakesendte bøtefortegnelser hvor det var snakk om brudd på henholdsvis paragraf 16 og paragraf 17 i løsgjengerloven, altså beruselse på offentlig sted kombinert med slagsmål og uorden.

Saken ble behandlet 11. april 1935 ved Sandefjord forhørsrett. Hjalmar selv ville ha avgjort saken i forhørsretten. I mellom var siktelsen etter paragraf 4 falt bort. Dermed gjaldt siktelsen paragraf 11. Retten mente at det var bevist at Hjalmar «til sedvande eller gjentagne ganger betlet ved å gå fra sted til sted og fra hus til hus. Siktede har herved overtrådt løsgjengerl. § 11».²⁴⁵ Hjalmar ble på grunnlag av dette dømt til fengsel i 35 dager. I skjerpende retning ble det tatt i betraktning at han tidligere flere ganger var straffedømt for liknende forhold. Som en formildende omstendighet ble det anført at «han i lengre tid har gått arbeidsløs uten adgang til å skaffe sig arbeide».

Under sakens etterforskning, og ut fra dokumentene som saken etterlot seg, er det lite som tyder på at Hjalmar tilhørte taterne/romanifolket. Farens yrke var riktignok oppgitt å være blikkenslager, og selv arbeidet han med ståltrådarbeid. I neste sak som angikk Hjalmar er det likevel enkelte forhold som tyder på at han tilhørte taterne/romanifolket.

²⁴⁰ Statsarkivet i Kongsberg, Sandefjord politikammer, akter i straffesaker, eskenummer 22, 1935; «Rapport til politimesteren i Sandefjord», 1.4.1935.

²⁴¹ Ibid.

²⁴² Ibid. «Påtegning Sandefjord politikammer til herr sorenskriveren i Larvik», 2.4.1935.

²⁴³ Ibid. «Rettsbok for Sandefjord forhørsret», 2.4.1935.

²⁴⁴ Se henholdsvis ibid. «Herr politimesteren i Nord-Jarlsberg, Horten», 4.4.1935; «Herr politimesteren i Tønsberg», 4.4.1935; «Herr politimesteren i Brevik», 4.4.1935; «Herr politimesteren i Larvik», 4.4.1935; «Herr politimesteren i Drammen», 4.4.1935; «Herr politimesteren i Kristiansand», 4.4.1935.

²⁴⁵ Ibid. «Rettsbok for Sandefjord by», 16.4.1935.

4.4.2 Hjalmar siktet for «løsgjengeri» (1942)

I juni 1942 ble Hjalmar anholdt av lensmannen i Furnes.²⁴⁶ Før anholdelsen hadde lensmannen mottatt en telefon om «en mistenkelig mann i Brumunddal», som i tillegg ble mistenkt for å være personen som stod bak en voldtekt. Lensmannen kunne på sin side umiddelbart opplyse at Hjalmar ikke hadde hatt noe med voldtektssaken å gjøre. Han satt nemlig i Hamar kretsfengsel på det aktuelle tidspunktet.

I avhøret med lensmannen opplyste Hjalmar at han levde av «ståltrådarbeider», og han var i «besittelse av materiell til dette» ved anholdelsen. Når det gjaldt tillatelse til å handle med slike saker, kunne lensmannen bemerke at han «ikke vil få» sådan i Furnes eller Ringsaker.

Dagen etter arrestasjonen, 10. juni, ble Hjalmar avhørt ved Hamar kretsfengsel. I politirapporten ble han oppgitt å være født i 1910, og annen informasjon som kom frem her tilsvarte saken hans fra 1935 (se delkapittel 4.3.1). Hjalmar meldte om at han var straffet fem ganger tidligere – tre ganger for tyveri og to ganger for brudd på løsgjengerloven.²⁴⁷ Under dette avhøret fortalte Hjalmar mer detaljert om sin oppvekst, sannsynligvis på oppfordring fra politibetjenten. Da han var seks år, var han av «omstreifermissjonen» blitt bortsatt til noen andre enn hans egne foreldre, og var hos dem til han ble konfirmert. I voksenalder hadde han «flakket omkring på forskjellige steder av landet», mest hadde han holdt til på Sørlandet. Formuleringen «å flakke omkring på forskjellige steder av landet», tilhører sannsynligvis politibetjenten.

Hjalmar hadde hatt forskjellige «småjobber», eksempelvis skogsarbeid, veiarbeid, grøfting og hagearbeid. Varigheten på jobbene var alt fra et par dager til en måned.

Foruten disse jobber har jeg i stor utstrekning ernært meg med å lage og selge ståltrådarbeider, og med å file sakser og kniver. Jeg har ikke hatt fast bopel siden jeg i 1928 og 1929 var i Tønsberg [...] Jeg har ikke hatt arbeide nå på ca. 1 år.²⁴⁸

Hjalmar hadde riktignok meldt seg til arbeidsformidlingen på 6–7 forskjellige steder i landet. I et par tilfeller var han til og med blitt anvist arbeid, «uten at jeg har tatt det idet de ikke har passet». Inntil arrestasjonen i 1942 hadde han levd av å selge ståltrådarbeider. Året før hadde han jobbet på en arbeidsplass i Mandal, men måtte slutte på grunn av innskrenkninger og kutt på arbeidsplassen. Grunnen til at han etter denne siste arbeidsplassen ikke hadde henvendt seg til arbeidsformidlingen skyldtes at han ikke trodde det fantes noe anleggsarbeid å få.

4.4.3 Noen kommentarer til saken

Saken mot Hjalmar ble denne gangen henlagt, men først etter at han hadde sittet 20 dager i varetekt.²⁴⁹ Da ble han transportert til Oslo, etter å ha fått pålegg om arbeid der av arbeidsformidlingen.

Det var tilfeldigheter – mistanke om voldtekt – som gjorde at Hjalmar ble arrestert av politiet, men saken ble fort endret til å handle om «løsgjengeri», uten at det ble spesifisert hvilke bestemmelser i loven dette gjaldt.

I 1935 var Hjalmar opprinnelig siktet for betleri etter den aktuelle paragrafen i løsgjengerloven (§ 11). Siktelsen ble imidlertid raskt utvidet til også å gjelde brudd på lovens paragraf 4. Innledningsvis var ikke Hjalmar enig i å avgjøre saken hos forhørsretten, men ombestemte seg etter å ha blitt dømt til varetektsfengsling. Siktelsen ble nå redusert til bare å gjelde paragraf 11, altså for forseelsen tigging. Det er ikke lett i slike saker å spore hvorfor siktelser endres. En mulighet kan være at rettsvesenet hadde interesse av å frigjøre fengselsplass, eller at man ønsket en rask og effektiv avgjørelse. Det kan også hende at politiet i denne saken ville frafalle siktelsen etter paragraf 4, dersom Hjalmar sa seg enig i å gjøre opp saken hos forhørsretten. Eller det kan rett og slett hende at det ikke fantes tilstrekkelige bevis for å dømme ham etter paragraf 4. De sistnevnte betraktninger er imidlertid ikke mulig å etterprøve.

I motsetning til saken fra 1935, da Hjalmar selv innrømmet å ha tigget, var det ikke noen forhold politiet kunne sikte Hjalmar etter i 1942. Det interessante med sistnevnte sak er at Hjalmar opprinnelig var mistenkt for et helt annet, og for så vidt, alvorligere forhold (voldtekt). Det finnes for øvrig flere tilfeller der tatere/romanifolk først kom i kontakt med politiet på grunnlag av slike mistanker, uten at mistankene hadde rot i virkelige-

²⁴⁶ Statsarkivet i Hamar, Hamar politimesterembete, Anmeldelser by og land, eske 10, 1942: «Rapport til Hamar politi fra lensmannen i Furnes», 9.6.1942.

²⁴⁷ Ibid. «Rapport til Hamar politikammer avgitt av politibetjent [...]», 10.6.1942.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Ibid. «Påtegning politifullmektig i Hamar politikammer», 30.6.1942.

ten.²⁵⁰). Selv om politibetjenten som forhørte Hjalmar raskt kunne avklare at Hjalmar ikke var den skyldige i voldtektssaken, ble han likevel for- søkt siktet for løsgjengeri.

4.5 Sofie – 30 dagers fengsel for betleri (1941)

Den 16. april 1941 ble Sofie dømt til 30 dagers fengsel for brudd på løsgjengerlovens bestem- melse om tigging, paragraf 11.²⁵¹ Sofie ble siktet av politimesteren i Tønsberg noen dager tidli- gere.²⁵² Da kom hun med en «uforbeholden tilstå- else», fremgår det av forhørsrettens referat av saken.

Politiets etterforskning av saken ble igangsatt etter en anmeldelse fra en person ved navn Andreas²⁵³, den 2. april 1941.²⁵⁴ Han anmeldte tyveri av sykkel sin. Ifølge Andreas hadde det vært «en dame oppe hos ham og betlet om penger [...]» og det var ikke «umulig om denne damen har tatt hans sykkel».²⁵⁵ Sofie ble tatt inn til avhør samme dag. Politikonstabelen hadde fremvist hennes legitimasjon for Andreas, og han hadde gjenkjent og utpekt Sofie som den aktuelle tigge- ren.

I politivakta ble Sofie beskrevet som «treskjæ- rerske» født i 1918.²⁵⁶ I politiavhøret derimot fremkom det ingen informasjon om hennes yrke. Hun ble i rapporten oppgitt å være født av norske, gifte foreldre. Hun innrømmet å ha vært inno- m «6–7 steder og betlet om penger». Til Tønsberg hadde hun kommet sammen med sin ledsager, ektemannen Ludvik.²⁵⁷ Siden ankomsten hadde de «drevet med og solgt brødfjeler som [Ludvik] har gjort. [Sofie] har også solgt broderier som hun selv har laget». Når det gjaldt tiggingen, hadde hun i alt fått 8–10 kroner. Sofie benektet «enhver kjennskap» til sykkeltyveriet som Andreas hadde anmeldt. Hun hadde sammen med Ludvik ernært seg av å selge brødfjeler, og hadde ikke tidligere tigget om penger før hun ankom

Tønsberg. Rapportskriveren bemerket at ingen av dem hadde «nogen handelstillatelse, men [...] at Sofie] var av den mening at hvis varene blir frem- stilt av eget håndarbeide, behøves ikke dette».

Ludvik ble også avhørt. Han ble oppgitt å være født i 1916 av norske, gifte foreldre. Faren hans ble benevnt som «omstreifer». Heller ikke Ludvik hadde noe kjennskap til sykkeltyveriet, og han benektet dessuten for å ha tigget. Ludvik avviste også å ha bedrevet med ulovlig omførselshan- del.²⁵⁸ Han ernærte seg «ved hjelp av sitt treskjæ- rerarbeide, og har aldri skaffet seg eksistensmu- ligheter ved hjelp av ulovlige handlinger». Politi- kammeret undersøkte videre om ekteparet tidli- gere var blitt bøtelagt i Tønsberg. Det viste seg at de i perioden 1930 til 1941 ikke var blitt bøtelagt for noen forhold.²⁵⁹

I Tønsberg forhørsrett, 4. april, ble det bare reist sak mot Sofie.²⁶⁰ Det ble besluttet å holde Sofie i varetektsfengsel inntil 9. april. I mellomti- den etterforsket politiet saken og foretok blant annet vitneavhør av forskjellige personer som de mistenkte at Sofie hadde henvendt seg til.

I rettssaken mot Sofie, ved Tønsberg forhørs- rett 16. april 1941, ble det tatt standpunkt til politi- ets siktelse av Sofie for overtredelse av løsgjen- gerlovens paragraf 11.²⁶¹ Her, som ellers, erkjente Sofie seg skyldig i betling. Hun ble da også dømt i tråd med siktelsen. I dommen stod det å lese at «[v]ed straffeutmålingen finnes intet spesielt å anføre i skjerpene retning». At hun tidligere var ustraffet betraktet retten i formildende retning. Sofie ble dømt til 30 dagers fengsel. Retten mente likevel at det ikke var nødvendig å fullbyrde straf- fen: «Retten finner at det er særlig grunn til å anta at straffens fullbyrdelse *ikke* er nødvendig fra å avholde henne fra nye straffbare handlinger og henviser her til hvor som er tatt i betraktning i for- mildende retning».²⁶² Retten mente med andre ord at det ikke var nødvendig for Sofie å sone fengselsdommen, da hun tidligere ikke var straf- fet. I stedet fikk hun to års prøvetid.

4.5.1 Noen kommentarer til saken

Sofie kom i politiets søkelys i forbindelse med mistanken mot henne om sykkeltyveri. Denne mistanken var ikke berettiget, og politiet hadde

²⁵⁰ Se sak 4.1 der vedkommende var mistenkt for sykkeltyveri. Se også nedenforstående sak 4.4.

²⁵¹ Statsarkivet i Kongsberg, Tønsberg politikammer, Akter i straffesaker I, 50, 1940–1941: «Rettsbok for Tønsberg for- hørsrett», 16.4.1941.

²⁵² Ibid. «Påtegning fra Tønsberg politikammer til Tønsberg forhørsrett», 9.4.1941.

²⁵³ Fiktivt som ellers.

²⁵⁴ Ibid. «Rapport til politimesteren i Tønsberg fra politikonsta- bel», 2.4.1941.

²⁵⁵ Ibid.

²⁵⁶ Ibid. «Utskrift av Tønsbergs politikammers vaktjournal», 2.4.1941.

²⁵⁷ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

²⁵⁸ Ibid. «Rapport til politimesteren i Tønsberg fra politikonsta- bel», 2.4.1941.

²⁵⁹ Ibid. «Bøtejournal, Tønsberg politikammer», 3.4.1941.

²⁶⁰ Ibid. «Rettsbok for Tønsberg forhørsrett», 4.4.1941.

²⁶¹ Ibid. «Rettsbok for Tønsberg forhørsrett», 16.4.1941.

²⁶² Ibid. (min kursivering).

heller ingen bevis for en siktelse etter tyveri. Imidlertid ble hun siktet og dømt for tiggning. Hun fikk en prøvetid på to år.

4.6 Wilhelm og Aleksander – dømt i henhold til løsgjengerlovens paragraf 4 og ulovlig omførselshandel (1954)

Brødrene Wilhelm og Aleksander var begge født i 1920-åra. De ble begge tatt inn til avhør 21. april 1954.²⁶³ Noen dager senere ble de tiltalt for brudd på handelslovens paragraf 112, og for brudd på løsgjengerlovens paragraf 4. Det vil si at de ble mistenkt for ulovlig omførselshandel og for løsgjengeri. Ifølge politiets tiltalebeslutning stod det å lese at brødrene i løpet av de siste to år hadde «drevet med omførselshandel med bilder, som de har kjøpt en gros og satt glass og ramme på, uten at de hadde polititillatelse til slikt salg».²⁶⁴ Videre ble det i samme tiltalebeslutning vedtatt å sikte brødrene for brudd på løsgjengerlovens paragraf 4, fordi «de i løpet av de ca. 2 siste år har reist og drevet omkring rundt om i landet og skaffet seg midlene til sin livsførsel ved ulovlig omførselshandel [...] og ved andre straffbare handlinger».²⁶⁵

Aleksander var tidligere blitt dømt for ulovlig omførselshandel. I 1954 var det ingen bestemt episode, heller ingen anmeldelse om omførselshandel, som var bakgrunnen for arrestasjonene og siktelsene. Politiet gikk i dette tilfellet *aktivt* inn for å undersøke brødrene og forholdet med omførselshandel. To uker før politiets tiltalebeslutning i 1954, utarbeidet en lensmannsbetjent en rapport på ordre fra politimesteren i Arendal. Lensmannsbetjenten fra Øyestad forklarte i sin rapport at han et par år tidligere hadde fått tips om at en del av «omstreiferne» i Øyestad hadde

mange penger mellom hendene og da det senere viste seg at de samme var istand til å kjøpe seg biler og farte omkring i Norge det meste av sommeren [...]. [Derfor] har jeg arbeidet med sikte paa aa faa satt en stopper for dette, da jeg mener der er grunn til aa anta at omstreiferne skaffer seg midlene til sin livsførsel ved straffbare handlinger. Etter ordre fra pm. [politimester] Onsrud har jeg laget et

resume over de omstreifere i Øyestad som jeg mener bør innkales for aa gi en redegjørelse for sine ervervkilder.²⁶⁶

Lensmannen hadde altså utarbeidet en liste over seks personer, men det ble vist til langt flere, med utførlig informasjon om vedkommendes livshistorie.

I samme rapport bemerket lensmannen at det var «all grunn til å anta at en innkalling av deres respektive 'reisekoner' ogsaa vil ha betydning [...]». Wilhelm og Aleksander kom altså i politiets søkelys som resultat av et initiativ tatt av politiet.

I det følgende skal vi se hva det stod om brødrene Wilhelm og Aleksander i lensmannens rapport og hvordan de ble omtalt i politiavhørene, foruten hva brødrene selv mente om politiets siktelse.

Wilhelm ble i lensmannens «resumee» omtalt slik:

Wilhelm [...] reiser sammen med [sin forlovede, navn]. Han har en meget god Ford personbil [kjennetegn]. Denne bil staar p.t. til reparasjon paa et bilverksted paa Nedenes. Lensmannskontoret har hatt en del saker fra Oslo paa [Wilhelm]. Han ble tatt for bilkjøring i beruset tilstand i Drammen ifjor. En av sakene fra Oslo gjaldt hotellbedrageri. Han har intet paaviselig arbeide og oppholder seg mye paa østlandet. Siste sommer var han sammen med sin bror [Aleksander] helt oppe til Narvik. De foretok reisen i pers.bil [kjennetegn] og ingen av dem hadde førerkort. Baade [Aleksander] og forloveden [navn] ble bøtelagt for aa ha kjørt bil uten førerkort, men man fikk *ikke noen bot paa* [Wilhelm] tiltross for at det er mye som tyder paa at han ogsaa hadde kjørt bilen paa turen.²⁶⁷

I politiavhøret vedgikk Wilhelm at han siden 1952 ikke hadde hatt «noe arbeide, men bare levt av å selge bilder».²⁶⁸ Videre stod å lese at når Wilhelm «av og til har vert [sic] hjemme i Øyestad har han søkt på arbeide på losse- og lastekontoret her». Bare en «sjelden» gang fikk han jobb. Uansett erkjente Wilhelm seg ikke skyldig i brudd på løsgjengerlovens paragraf 4.

²⁶³ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer 2, Dommere (akter) 1954, eskenummer 132: «Rapport til politimesteren i Arendal», 21.4.1954.

²⁶⁴ Ibid. «[Arendal politikammers] Tiltalebeslutning», 26.4.1954.

²⁶⁵ Ibid.

²⁶⁶ Ibid., «Rapport til herr Politimesteren i Arendal fra lensmannen i Øyestad», 12.4.1954.

²⁶⁷ Ibid. (min kursivering).

²⁶⁸ Ibid. «Rapport til herr politimesteren i Arendal» 21.4.1954.

Om broren Aleksander het det i lensmannens rapport at hans familie har «delvis vært understøttet av forsorgsvesenet den tiden hustruen var frisk. De hadde dessuten gratis husvære av forsorgsvesenet. [... Aleksander] er sannsynligvis gått i 'dekning' da han er klar over sin stilling m.h.t. en ev. løsgjengersak».

I politiavhøret ble det oppgitt at Aleksander var «født og vokset opp i et omstreiferhjem». Det er lite sannsynlig at Aleksander selv står bak formuleringen «omstreiferhjem», mest sannsynlig ble betegnelsen brukt av rapportskriveren. Aleksander fortalte nemlig at begge hans «foreldre var 'reisende', og jeg har aldri kjent til noe annet liv enn dette».²⁶⁹ Flere steder i rapporten brukes da også betegnelsen «reisende». Uansett fortalte Aleksander at faren hadde vært blikkenslager, og at de levde av de ting han lagde selv. «Fra jeg var ganske liten har jeg reist med min far og vært med og solgt de ting han laget».²⁷⁰

Aleksander uttrykte videre at hans kone også var av «reisendes» herkomst. Selv om han langt på vei innrømmet å ha drevet med omførselshandel, forsvarte han likevel sin *rett* til å bedrive slik handel. I forlengelsen av dette avviste han også anklagene om løsgjengeri. Aleksander sa:

Jeg er frisk og arbeidsdyktig og er villig til å ta fast arbeide såsant dette kan skaffes meg. Jeg er måteholden når det gjelder alkohol, og det er svært sjelden jeg smaker noe slikt nå. Jeg har *ikke* næringsbrev på omførselshandel. Jeg er klar over at det ikke er tillatt å selge bilder eller lignende saker uten næringsbrev på omførselshandel, men jeg kan ikke erkjenne meg straffskyldig for dette da det jo er min levevei så lenge jeg ikke kan få noe fast arbeid. Jeg er klar over at dette med å reise land og strand rundt å selge bilder er en form for løsgjengeri i lovens forstand, men jeg kan ikke erkjenne meg straffskyldig for overtredelse av løsgjengerloven fordi at jeg som nevnt *betrakter dette salget som en levevei* og en nødvendighet for min eksistens.²⁷¹

Dessverre fremgår det ikke av rapporten hvorfor ikke Aleksander hadde innhentet tillatelse til å drive omførselshandel. Han visste at det var ulovlig å drive omførselshandel uten tillatelse, men han syntes at løsgjengerianklagene var urimelige, fordi han betraktet det som en legitim rett å drive

omførselshandel. Som vi skal se, ble dette også omtalt i rettssaken.

Etter avhøret (21. april) ble begge satt i fengsel, for å møte opp i Nedenes forhørsrett (22. april). Når det gjelder omførselshandelen, ble dette kort diskutert i forhørsretten. Wilhelm argumenterte med at han ikke visste at denne handelen var ulovlig. Wilhelm hadde også gitt uttrykk for at hans ønske var å skaffe seg «losse- og lastearbeide», men at det var «vanskelig for omstreifere å skaffe seg fast og regelmessig arbeide».²⁷² Aleksander argumenterte annerledes enn Wilhelm, og sa at han visste at det var ulovlig «å drive slik omførselshandel. Men han er av omstreiferfamilie og var vant til den slags virksomhet siden han var liten».²⁷³

Retten slo fast i sin kjennelse at de siktede skulle varetektsfengsles i to uker med følgende begrunnelse: «[D]et er anledning til å frykte for at de siktede, som er *omstreifere*, vil unndra seg forfølgningen og da deres forhold gir særlig føye til å frykte for at de vil gjenta de straffbare handlinger [...]».²⁷⁴ Tiltalebeslutningen kom noen dager senere, og bestod av tiltalepunktene om løsgjengeri og ulovlig omførselshandel.²⁷⁵

4.6.1 Nedenes herredsrett sin domsavsigelse mot Wilhelm og Aleksander

I slutten av mai 1954 ble det avholdt forhandlinger i Nedenes herredsrett. Både Aleksander og Wilhelm ble introdusert med nokså nøytrale betegnelser hva gjelder yrke og eventuelle etnisitetsmarkører. Aleksander ble omtalt som løsarbeider, Wilhelm som anleggsarbeider. Dette stod i kontrast til forhørsrettens presentasjon av Wilhelm en måned tidligere. Da ble Wilhelm sitt yrke nemlig presentert som «angivelig blikkenslager», noe som viser en mistenkelig holdning til hans egenrepresentasjon.

Herredsrettens vurdering av saken fremgår av domsavsigelsen. Begge ble dømt for *både* ulovlig omførselshandel og brudd på løsgjengerlovens paragraf 4. Det var på «det rene at de i løpet av de siste ca. 2 år har drevet en utstrakt omførselshandel rundt om i landet med salg av trykte bilder [...]».²⁷⁶ Retten kunne ikke vektlegge at de tiltalte benektet straffskyld. Det at de «siden barneåra

²⁶⁹ Ibid. «Rapport til politimesteren i Arendal», 21.4.1954.

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Ibid. 5247 (min kursivering).

²⁷² Ibid. «Rettsbok for Nedenes forhørsrett», 22.4.1954.

²⁷³ Ibid.

²⁷⁴ Ibid.

²⁷⁵ Ibid. «Tiltalebeslutning, politimesteren i Arendal», 26.4.1954.

²⁷⁶ Ibid. «Rettsbok for Nedenes Herredsrett», 21.5.1954.

har drevet omførselshandel», og derfor trodd at det ikke var så «farlig», kunne dermed ikke tas til følge. Det var på det rene at de som voksne «har vært klar over at deres omførselshandel uten tillatelse var ulovlig», uttalte retten.

Når det gjaldt påtalemyndighetens påstand om brudd på løsgjengerlovens paragraf 4 – altså det å drive omkring under slike forhold at det er grunn til å tro at midlene til livsførsel var skaffet ved straffbare handlinger – var retten uenig i forsvarerens påstand. Forsvareren mente nemlig at de «tiltaltes omførselshandel ville ha vært legale hvis de hadde hatt næringsbrev på omførselshandel».²⁷⁷ Forsvaret argumenterte her for at omførselshandelen *i seg selv* ikke var en straffbar handling, men derimot at det var siktedes mangel på næringsbrev for slik handel som var mulig å påtale. Her forsøkte forsvareren å svekke påtalemyndighetens påstand om løsgjengerlovens anvendelse. Retten var uenig i forsvarerens argumenter. Selv om de tiltalte ville kunne ha hatt «rettslig adgang» til slikt næringsbrev, var omførselshandelen likevel ulovlig.

Retten anførte videre at Wilhelm og Aleksander hadde

[S]åvidt retten har forstått aldri søkt om næringsbrev på slik handel. Lensmannsbetjent Olsen har imidlertid som vidne forklart at tiltalte nr. 2 [Aleksander] ved en anledning gjorde forespørsel om muligheten av å få næringsbrev, men at han fikk et meget *lite oppmuntrende svar*. Om de tiltalte hadde søkt er det all grunn til å tro at det ville blitt *avslag*, bl.a. på grunn av de tiltaltes tidligere vandel og fordi en *levemåte* som de tiltaltes gir liten anledning for politiet til å føre kontroll med deres hele virksomhet.²⁷⁸

Denne passasjen fra rettssaken er interessant fordi det avslører, om man vil, rettens syn på de tiltalte. Retten vurderer nemlig direkte hvorvidt de tiltalte burde ha fått tildelt tillatelse til å drive omførselshandel. Her var retten enig med lensmannsbetjenten som hadde avvist forespørselen fra Aleksander om en slik tillatelse. Dermed gjorde retten en vurdering i tillegg, nemlig hva som tilsvarende «dårlig tidligere vandel». Handelsloven (delkapittel 5.1) stadfestet i paragraf 81 at tillatelse *ikke* tildeles de «som har overskredet den næringsret han før har hatt, eller har gjort sig

skyldig i straffbar gjerning som kan medføre høyere straff enn pengebot, eller som kan mistenkes for at være løsgjenger eller tigger».²⁷⁹

Retten kunne i dette spesifikke tilfellet vist til at Aleksander tidligere var dømt til halvannet års fengselsstraff for tyveri. Lovlig omførselshandel forutsatte, som tidligere nevnt, at vedkommende var tidligere ustraffet. Med denne begrunnelsen kunne altså politiet jfr. handelslovens paragraf 81 unnlate å gi tillatelse til å drive omførselshandel. Retten koblet likevel bestemmelsen om vandel til de tiltaltes «levemåte». Retten mente at denne vandelens diskvalifiserte dem fordi deres «levemåte» hindret politiet i å kunne kontrollere «deres hele virksomhet». Med andre ord: Både de spesifikke kriteriene i handelslovens paragraf 81 – tiggeri og løsgjengeri, samt bestemmelsen om å ha «gjort sig skyldig i straffbar gjerning som kan medføre høyere straff enn pengebot» – var alle knyttet til en spesifikk lovanvendelse. Her mente retten at deres levemåte i seg selv utelukkete dem fra å kunne tildeles tillatelse til å drive omførselshandel. Levemåte var altså ikke et kriterium i loven, og grunnen til det er formentlig at «levemåte» som kriterium er et lite håndgripelig juridisk begrep.

Videre innrømmet retten at «de foreliggende opplysninger» i saken ikke ga nok «holdepunkter for å uttale at det er grunn til å anta at de har skaffet seg midler også ved andre straffbare handlinger enn ulovlig omførselshandel». Altså mente retten at det ikke fantes bevis for *andre* straffbare handlinger enn den ulovlige omførselshandelen. Rettens konklusjon var i tråd med dette, de tiltalte måtte sies å ha «drevet omkring» slik ordlyden i løsgjengerlovens paragraf 4 var formulert.

I straffutmålingen av begge forholdene var retten noe usikker på om omførselshandelen kvalifiserte til fengselsstraff. Vanligvis fikk man et forelegg for slike forseelser, men retten argumenterte her med at omførselshandelens omfang gjorde fengselsstraff nødvendig. Wilhelm og Aleksander ble dømt til henholdsvis 45 og 30 dagers fengsel.²⁸⁰ Begge sonet straffen. Wilhelm søkte riktignok om benådning da det var 22 dager igjen av straffen.²⁸¹ Politimesteren i Arendal uttalte i den sammenheng at:

²⁷⁹ Handelsloven 1907, § 22.

²⁸⁰ Wilhelm ble dømt til 45 dager fordi han i tillegg til de to tiltalepunktene også ble dømt etter løsgjengerlovens § 17 pga. en episode 8. mai, altså før herredsretten ble holdt.

²⁸¹ Ibid. «Søknad om benådning», 12.6.1954.

²⁷⁷ Ibid. «Rettsbok for Nedenes Herredsrett», 21.5.1954.

²⁷⁸ Ibid. «Rettsbok for Nedenes Herredsrett», 21.5.1954 (min kursivering).

Søkeren er omstreifer. Han er etter politiets opplysninger *nærmest arbeidssky* og reiser land og strand rundt. Han er pålagt å ta fast arbeide, men *disse omstreifere* makter ikke å holde seg iro. Det er særlig omførselshandel, tiggeri o.l. de ernærer seg ved, og tydeligvis ernærer de seg godt. Betleri spiller nok en stor rolle i deres livsførsel [...] Det er nesten ingen grunn til å ta denne ansøking alvorlig.²⁸²

Ved siden av å beskrive Wilhelm som arbeidssky, brukte politimesteren sine generelle forestillinger om «disse omstreifere» til å gjelde Wilhelm. Politimesteren fokuserte nemlig på at tiggingen var utpreget i «deres livsførsel». Det er lett å se at politimesteren argumenterte kritikkverdig og juridisk uforsvarlig, fordi Wilhelm ikke tidligere var dømt for tigging. Politimesteren uttalte seg imidlertid om hele gruppen «omstreiferne», og plasserte Wilhelm i denne gruppen uten å anføre spesifikke og individuelle årsaker til hvorfor Wilhelm ikke burde slippe ut tidligere.

4.7 Siktet etter ulovlig omførselshandel og løsgjengerlovens § 4 (1956–1959)

I februar 1957 mottok politikammeret i Arendal to anmeldelser på to kvinner, benevnt som «tater», bosatt i Øyestadområdet.²⁸³ Den ene anmeldelsen kom fra en forretning i distriktet, den andre fra en forretning i Nordland.²⁸⁴ Sistnevnte anmeldelse gjaldt forretningens kjøp av puter av de to anmeldte kvinnene. Kvinnene hadde garantert overfor forretningen at usolgte varer kunne tilbakeleveres mot refusjon av kjøpesummen (returret).

Etterforskningen begynte med at en politifullmektig i Trafikk- og ordensavdelingen i Arendal henvendte seg til politiet i Helgeland.²⁸⁵ Politifullmektigen uttalte i sin forespørsel at de mistenkte, Hansine og Konstanse, var søstre og «av *omstreiferslekt* og velkjent bl.a. for ulovlig omførselshandel».

²⁸² Ibid. «Skriv fra Arendal politikammer til Justis- og politidepartementet, Fengselsstyret, Oslo», 10.8.1954 (min kursivering).

²⁸³ Politikammeret i Arendal – der de tiltalte hørte under – ledet etterforskningen i denne saken, på tross av at de pådømte forhold forekom i Nordland (Alstahaug), Møre og Romsdal (Ålesund), Buskerud (Kongsberg og Hokksund), Hordaland (Hardanger), Østfold (Moss), Telemark (Nissedal), Inderøy (Nord-Trøndelag) og Oslo.

²⁸⁴ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Dommer 1959, J-L, eske 155: «[Forretningsnavn Samvirkelag] til politimesteren i Arendal», 25.2.1957.

²⁸⁵ Ibid. «[Påtegning] Arendal politikammer til Herr politimesteren i Helgeland», 1.3.1957.

del».²⁸⁶ Om deres forlovede – som også hadde vært med på reisen til Nord-Norge – ble det sagt: «Disse er 'forlovet' med kvinnene og lever sammen med dem. De to par tar seg 'turneer' hvorunder der drives ulovlig omførselshandel».²⁸⁷ Politifullmektigen rapporterte videre:

Som det vil ha gått frem av det foranstående, dreier det [seg] om omstreifere som har en form for fast bopel her hvorfra deres forskjellige 'turneer' utgår. Lovovertredselsene begås under disse spredt over hele landet. De enkelte tilfeller blir ofte ikke rapportert, idet man anser det ikke mulig å gå tak på dem. Rapporteres et forhold er det ofte vanskelig for angjeldende politikammer å få gjennomført etterforskningen m.v.²⁸⁸

Det ble altså foretatt en bred etterforskning, der det hele tiden ble minnet om at det hastet å få saken «behandlet så hurtig som overhodet mulig av hensyn til den videre aksjon mot anmeldte».²⁸⁹

Den 13. april 1957 ble Hansine og Konstanse avhørt av lensmannen på Hisøy og Øyestad.²⁹⁰ De hadde sommeren og høsten 1956 reist til Nord-Norge med sine respektive forlovede, hvor de hadde solgt puter til en rekke butikker. Den forretningen som anmeldte forholdet, mente som nevnt å ha gjort avtale med Hansine og Konstanse om at usolgte varer skulle returneres dem med følgende refusjon av kjøpesummen, altså hadde de brutt den avtalte returret med kjøperen.²⁹¹

I avhør ble Hansine (f. 1922) presentert som husmor og selgerske.²⁹² Hun forklarte selv sitt inntektsgrunnlag slik:

Jeg driver med hjemmeindustri, d.v.s. at jeg lager putetrekk til sofaputer. Disse trekk blir laget på den måten at jeg kjøper stoff til puten i forretninger. Av silkestoff som jeg også kjøper i forretning klipper jeg ut roser eller annet mønster som jeg igjen limer på bunnstoffet.²⁹³

²⁸⁶ Ibid.

²⁸⁷ Ibid. «Skriv fra Arendal politikammer til politimesteren i Helgeland», 1.3.1957.

²⁸⁸ Ibid.

²⁸⁹ Ibid. «Skriv fra Ordensavdelingen i Arendal politikammer til lensmannen i Herefoss», 25.3.1957.

²⁹⁰ Ibid. «Rapport til herr politimesteren i Arendal. Fra Hisøy og Øyestad lensmannskontor», 15.4.1957. Navnene er fiktive, se delkapittel 1.3.4.

²⁹¹ Ibid. «Samvirkelag til politimesteren i Arendal», 25.2.1957.

²⁹² Ibid. «Rapport til herr politimesteren i Arendal. Fra Hisøy og Øyestad lensmannskontor», 15.4.1957.

²⁹³ Ibid.

Når det gjelder returretten, uttalte Hansine at de i «enkelte tilfeller når de [kunder] har vært tvilende for salget har det hendt at jeg har innrømmet returret». Dette hadde hun imidlertid ikke lovet i det tilfellet som anmeldelsen omhandlet. I forretningens anmeldelse var det uttalt at «damene» hadde vært pågående, noe Hansine bestemt avviste, «ihvertfall ikke mer en [sic] andre selgere».

Søsteren Konstanse (f. 1916) ble i avhør også presentert som selgerske. Hun var tidligere – i Stavanger i 1946 – blitt bøtelagt for brudd på handelsloven. Konstanse forklarte seg forøvrig som Hansine. Begge vedgikk at de ikke hadde politiets tillatelse til å drive med slik omførselssalg.

Samme dag ble Hansine avhørt i forbindelse med en annen anmeldelse fra en forretning i Mjåvatn i Froland i (Aust-Agder). Anmelderen mente at Hansine, i tillegg til å ha solgt ham puter, også hadde solgt puter til privatfolk.²⁹⁴ Hansine på sin side mente at det måtte være en tante av henne som hadde solgt til privatfolk, og sa bestemt at hun bare hadde solgt slike varer til forretninger.

Hennes tante, Sara, ble avhørt samme dagen, men nektet for å ha vært på Mjåvatn. Hun hadde imidlertid vært andre steder og solgt puter. Der hadde hun solgt «til private ved å avlegge besøk i hvert hus». Sara hadde ikke næringsbrev, og hun visste at det ikke var «tillatt å drive slik handel, men jeg er nødt til å foreta mig noe for å eksistere».²⁹⁵ Hun nektet dessuten å vedta noen bot, fordi hun var «forsorgsunderstøttet» og dermed ikke hadde råd til å betale boten. Lensmannsbetjenten kommenterte til slutt i rapporten at det likevel måtte være Hansine – og ikke hennes tante – som hadde solgt puter til private på Mjåvatn.

I begynnelsen av mai ble Hansine avhørt på nytt, denne gang i Arendal.²⁹⁶ Her innrømmet Hansine forholdet i Mjåvatn (Froland), men mente at salget til privatpersoner og forretningen ikke skjedde samme dagen. Salget til private foregikk tre dager senere. Hun beklaget at hun hadde «solgt disse putene» til private i tillegg til forretningen, og tilbød butikken å motta usolgte puter og refundere kjøpesummen. En ukes tid senere ble Hansines forlovede Harry avhørt.²⁹⁷ Harry (f. 1920)²⁹⁸ var tidligere dømt for brudd på både løs-

gjengerloven og handelsloven, og hadde mistet «førerkortet i forbindelse med ulovlig omførselshandel». Harry forklarte at forloveden, Hansine, og hennes søster Konstanse, hadde solgt puter under reisene de foretok sammen. Harry hadde aldri hatt noe å gjøre med dette salget, men var «kun sjåfør». Han forklarte videre at «de har solgt puter så å si over hele Sør-Norge, og hadde på høsten 1956, også en tur til Mo i Rana». I og med at de solgte «egne produkter til kjøpmenn», mente Harry at de ikke behøvde tillatelse til å drive med omførselshandel.²⁹⁹

Også Konstanse måtte forklare seg på nytt om forholdet, 11. mai, denne gang for Arendal politikammer.³⁰⁰ Konstanse forklarte nå at hun i 1955 hadde fått tillatelse av lensmannen på Hisøy til å drive med omførselshandel. Dette finnes det ikke spor etter i lensmannens protokoll for året 1955, derimot fikk hun slike tillatelser mye senere, tre ganger i slutten av 1970-åra.³⁰¹ I tillegg hadde hun næringsbrev på omførselshandel under krigen (1940–1945), men tillatelsen var ikke blitt fornyet siden.³⁰² Politifullmektigen ved Arendal politikammer henvendte seg til lensmannen på Hisøy og Øyestad for å undersøke hvorvidt Konstanse hadde tillatelse til omførselshandel for året 1955. Han bemerket: «Man går selvsagt ut fra at dette [altså Konstanses påstand] ikke medfører riktighet».³⁰³ Ifølge lensmannen hadde Konstanse fått slik tillatelse i november 1953, og da bare for ut dette året.³⁰⁴

Et år etter at Konstanse i 1953 var tildelt tillatelse til å drive omførselshandel, fikk hun et brev fra Arendal politikammer. I brevet ble det presisert at tillatelsen bare gjaldt ut året 1953, og at den ikke ville bli «fornyet».³⁰⁵ Brevet ble sendt fordi Konstanse og forloveden Karl var under etterforskning i forbindelse med ulovlig omførselshandel i perioden juli–september 1954. Politifullmektigens beskjed var klar: «Jeg gjør Dem derfor med dette

²⁹⁴ Ibid. «Rapport til herr politimesteren i Arendal. Fra Hisøy og Øyestad lensmannskontor», 16.4.1957.

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ Ibid. «Rapport til herr. Politimesteren i Arendal fra politi-overkonstabel», 7.5.1957.

²⁹⁷ Ibid. «Rapport til herr. Politimesteren i Arendal», 15.5.1957.

²⁹⁸ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

²⁹⁹ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Dommer 1959, J-L, eske 155: «Rapport til herr. Politimesteren i Arendal», 15.5.1957.

³⁰⁰ Ibid. «Rapport til herr. Politimesteren i Arendal», 11.5.1957.

³⁰¹ Statsarkivet i Kristiansand, Lensmannen i Hisøy og Øyestad, Fremmedkontroll, handelsbrev, 1909–1985, Ja – eske 70, «Protokoll over utstedte handelsbreve». Også lensmannen bekrefter dette i et skriv fra 23.5.1957.

³⁰² Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Dommer 1959, J-L, eske 155: «Rapport til Oslo politikammer fra Sivilavdelingen i Oslo», 25.2.1954.

³⁰³ Ibid. «[Fra Arendal politikammer] til lensmannen i Hisøy og Øyestad», 16.5.1957.

³⁰⁴ Ibid. «Påtegning lensmannen i Hisøy og Øyestad», 23.5.1957.

³⁰⁵ Ibid. «[Til Konstanse] fra Arendal politikammer», 17.11.1954.

for ordens skyld oppmerksom på at all den stund De ikke har sådant næringsbrev må De overhodet ikke [...] drive med omførselshandel av hva slags det enn måte være». ³⁰⁶

Karl (f. 1919) ³⁰⁷, Konstanses forlovede, ble også avhørt i mai 1957. ³⁰⁸ Han uttalte at han hjalp Konstanse med å lage putene som det var snakk om, men at det var hun som solgte disse. Også Karl informerte om at de reiste over store deler av Sør-Norge, og at de under reisen overnattet delvis i telt og ved dårlig vær på hoteller. Karl hadde ikke tillatelse til å drive omførselshandel. I mars 1954 fikk Karl en bot på 250 kroner av Oslo politikammer. I tillegg ble 500 kroner inndratt av handelens utbytte. ³⁰⁹ Etter denne boten, og ved tilbakekomst til Arendal, fikk han av Arendal politikammer en advarsel i henhold til løsgjengerlovens paragraf 3. ³¹⁰ I februar hadde dessuten også Harry, forloveden til Hansine, fått en tilsvarende bot for ulovlig omførselshandel i Oslo. ³¹¹

4.7.1 Forhandlinger ved Nedenes herredsrett 1959

Påtalemyndighetens tiltale var, som nevnt, blitt reist sommeren 1957, og den gjaldt forhold fra 1956 og 1957. ³¹² Etter at politiet i Arendal hadde tatt ut tiltalebeslutning i 1957, fortsatte Hansine og Harry sin reise og salgsvirksomhet i store deler av landet. ³¹³ Derfor ble det tatt ut en tilleggstiltalebeslutning for Harry og Hansine i desember 1958, som gjaldt deres forhold i 1958. ³¹⁴ Påtalemyndigheten hadde lagt ned påstand om inndragning av 1000 kroner fra hver av de tiltalte. I tillegg kom påstander om 60 dagers fengsel for både Karl og Harry, og 45 dagers fengsel for både Konstanse og Hansine.

Retten anførte at det var bevist at alle fire i årene 1956 og 1957 hadde «foretatt reiser rundt i hele Sør-Norge». ³¹⁵ Forsvarerne argumenterte for at mennene ikke hadde drevet salg og derfor måtte frifinnes. Retten var uenig i dette og fremhevet at de hadde «medvirket» til lovbruddene. «Grunnen til at selve salgsvirksomheten ble overlatt til [...] kvinnene], var at disse erfaringsmessig hadde lettere for å få solgt», anførte retten. ³¹⁶

Retten bemerket videre at den ikke kunne ta til følge de tiltaltes påstand om å ha handlet i «unnskyldelig rettsvillfarelse». Retten avviste også at de tiltalte ikke hadde visst at det var ulovlig å drive omførselshandel, og at de hadde trodd dette bare gjaldt private personer og ikke forretninger. Rettens begrunnelse var at kvinnene var blitt advart i Steinkjer høsten 1956, i tillegg til at Konstanse hadde fått en advarsel fra Arendal politikammer høsten 1954. ³¹⁷ I tillegg bygde retten sin vurdering på at de tiltalte tidligere var blitt bøtelagt for liknende forhold, og derfor måtte ha visst at salget var ulovlig uten tillatelse fra politiet. Retten mente altså at de tiltalte var skyldige i å ha drevet med ulovlig omførselshandel i årene 1956 og 1957. Hansine og Harry ble i tillegg funnet skyldige i ulovlig omførselshandel i 1958.

I skjerpene retning pekte retten på handelens «relativt store omfang»; den hadde «underholdt 2 familier og dekket utgiftene til 2 biler». Derfor dømte retten Hansine til å betale en bot på 250 kroner, Konstanse til 150 kroner, mens hver av mennene fikk 45 dagers betinget fengselsstraff med en prøvetid på 2 år. I tillegg fikk begge mennene en bot på 250 kroner. Påtalemyndighetenes påstand om inndragning (1000 kroner) av deler av utbyttet fra hver av de fire tiltalte, ble avvist av retten, da «utbyttet av den ulovlige omførselshandel er gått med til å underholde de skyldige med deres familie». Retten bemerket avslutningsvis: «De tiltalte er frifunnet på et punkt som er av relativ stor betydning. Retten finner derfor ikke at saksomkostninger bør ilegges». Med sistnevnte siktet retten til at de tiltalte var blitt frifunnet for brudd på løsgjengerlovens paragraf 4.

Ifølge retten var det altså *ikke* grunnlag for å dømme de tiltalte for brudd på løsgjengerlovens paragraf 4. Dette er svært interessant. Som vi har sett i forrige sak (se delkapittel 4.5) kom samme

³⁰⁶ Ibid.

³⁰⁷ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

³⁰⁸ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Dommer 1959, J-L, eske 155: «Rapport til herr. Politimesteren i Arendal», 11.5.1957.

³⁰⁹ Ibid. «[Avskrift] Forelegg Oslo politikammer [for ulovlig omførselshandel]», 3.3.1954.

³¹⁰ Ibid. «Utskrift av Arendal politikammers dagsjournal», 21.6.1954.

³¹¹ Ibid. «[Avskrift] Forelegg Oslo politikammer [for ulovlig omførselshandel]», 25.2.1954.

³¹² Ibid. «Tiltalebeslutning», 28.6.1957.

³¹³ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Dommer 1959, J-L, eske 155: Se deriblant rettsbøker for Inderøy (4.2.1958), Alstahaug (26.3.1954), Moss (28.4.1958), Eiker Modum og Sigdal (16.5.1958), Hardanger (9.8.1958), Hardanger (7.11.1957), Nordre Sunnmøre (19.6.1958).

³¹⁴ Ibid. «Tilleggstiltalebeslutning», 5.12.1958.

³¹⁵ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Dommer 1959, J-L, eske 155: «Rettsbok for Nedenes herredsrett», 9.6.1959.

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Ibid. «Arendal politikammer til Hansine [etternavn]», 17.11.1954.

rett til helt motsatt konklusjon. Rettens vurderinger i det foreliggende tilfellet var at:

Det er på det rene at de tiltalte har fast bopel ved Arendal, hvor de oppholder seg det meste av året. De er ute og reiser på sine turnéer 3–4 måneder av året. Den salgsvirksomhet de driver er ulovlig, men retten finne ikke å kunne karakterisere deres oppførsel som «ørkesløshet» eller «drive omkring». *Ytre sett* er de tiltaltes handelsferder ikke forskjellige fra *lovlig og aktverdig omførselshandel*. Det mangler bare politiets tillatelse. De tiltaltes virksomhet ville muligens ha vært lovlig om de bare hadde borttinget varene, men den ytre adferd hadde likevel vært av samme karakter. De tiltalte bodde under sine reiser dels på hotell og dels i telt. Retten mener at de tiltaltes oppførsel ikke har den *islett av løsgjengeri* som det har vært meningen å ramme med lovens område.³¹⁸

Retten mente altså at omførselshandelen var ulovlig, men at den i dette tilfellet måtte betraktes som en legitim og lovlig form for arbeid. Det forelå følgelig ingen grunn til å idømme de tiltalte straff for ørkesløshet. Det som var ulovlig i dette tilfellet, var ifølge retten at de tiltalte ikke hadde politiets tillatelse til å drive omførselshandel. Dessuten gjorde retten et poeng ut av at de tiltalte hadde fast bosted.

4.7.2 Noen kommentarer til saken

I dommen ovenfor ble det henvist til tidligere rettspraksis der et liknende tilfelle ble behandlet av byretten i Trondheim i 1951. Dette omhandlet en person som hadde solgt bøker i byen og i bygdene rundt byen. Byretten hadde dømt vedkommende med hjemmel i paragrafene 4 og 5 i løsgjengerloven. Byretten mente at vedkommende «neppe kan sies i egentligste forstand å ha hengitt seg til ørkesløshet (lediggang), men den beskjeftigelse han har hatt har nettopp vært en forutsetning for de omhandlede ulovlige innkomster».³¹⁹ Dessuten hadde byretten anført at vedkommende hadde «drevet omkring» i og utenfor Trondheim uten at det hadde lyktes politiet å «få ham til å fjerne seg fra gatehjørner i de nedre bydeler hvor erfaringsmessig løsgjengere møtes».³²⁰

Den dømte anket saken til Høyesterett og sistnevnte vurderte saken slik:

At hans beskjeftigelse har vært forutsetning for de ulovlige inntekter, er ikke nok, og han kan ikke etter min oppfatning sies å ha «drevet omkring» i løsgjengerlovens forstand, så lenge han har vært beskjeftiget med bokkolportasje [omreisende boksalg] og kjøp og salg av landbruksvarer, uansett at denne handel ikke var lovlig etter næringslovgivningen og rasjoneringsbestemmelsene.

Nedenes herredsrett la altså i sin avgjørelse mot de fire personene (i sak 4.6) vekt på den gjeldende rettsforståelsen og rettspraksisen. Sak 4.6 mot de to ekteparene må settes opp mot saken til Wilhelm og Aleksander. I sistnevnte sak kan det argumenteres for at rettsavgjørelsen om å dømme de tiltalte i henhold til løsgjengerlovens paragraf 4, var lovstridig. Dette momentet kommer vi tilbake til i den avsluttende diskusjonen nedenfor.

4.8 Ludvig – hjemsendt etter løsgjengerlovens paragraf 7

Den følgende saken omhandler bruken av løsgjengerlovens paragraf 7, som omhandlet hjemsendelse av personer som ikke hadde bopel, og som var å anse som løsgjengere.

Av rapporten til Gudbrandsdal politi (Lillehammer) fremkom det at Ludvig³²¹ var født i 1926 i Våler, av norske «omstreiferforeldre». Ifølge egen forklaring hadde han forlatt Våler med sine brødre, reist over Hedmark og kommet til Biri, 14 dager før avhøret. Ludvig forklarte at «[om] sommeren bruker hele familien på å reise, men om vinteren er far og mor hjemme, men vi barna reiser også da».³²² Videre forklarte Ludvig seg om reisen han hadde foretatt denne gangen:

På Biri kom mine brødre bort i lensmannen og blev pålagt å reise hjem til Våler. Men isteden drog de bare ut av bygden og fortsatte å reise [...]. Jeg traff ikke lensmannen på Biri, og fortsatte derfor for meg selv. Jeg har nu en ukes tid vært i Fåberg på forskjellige steder, og var nu gått til Vestre Gausdal [...]. Jeg har nu vanskelig for å greie meg, men har hittil fått det jeg

³¹⁸ Ibid. «Rettsbok for Nedenes herredsrett», 9.6.1959.

³¹⁹ Sitert i Høyesterettsavgjørelse, 3.4.1952, se Retstidende 1952: 407 og 408.

³²⁰ Ibid.

³²¹ Alle navn under 4.8 er som ellers fiktive, se delkapittel 1.3.4.

³²² Statsarkivet i Hamar, Gudbrandsdal politimesterembede, Anmeldelser 1943, eske 163: «Rapport fra lensmannen i Fåberg til politimesteren i Lillehammer», 23.1.1943.

trenger på gårdene. Jeg har av og til hugget litt ved for folk i vedskjulene, men har ellers aldrig arbeidet [...]. Jeg gjør aldrig noe på turene våre. Mine brødre har drevet med litt blikkenslagerarbeide, men mangler nu materialer. Jeg har ikke noe imot å reise hjem, men skulle først hatt truffet mine brødre.³²³

Ludvig kom i kontakt med politiet, og ble arrestert i forbindelse med «etterforskningen av brannsaken i Kjetlisengen».³²⁴ Imidlertid kunne ikke Ludvig ha hatt noe med denne brannen å gjøre, da han på det aktuelle tidspunktet befant seg et helt annet sted i landet, og dermed hadde alibi. Likevel ble han ikke sluppet fri.

I stedet ble Ludvig besluttet hjemsendt i henhold til løsgjengerlovens paragraf 7, for å ha «hengitt seg til ørkesløshet».³²⁵ Før han ble hjemsendt viste det seg imidlertid at han hadde en sak om sykkeltyveri på seg i Grue, og han ble derfor transportert til Kongsvinger politistasjon for videre behandling.

4.9 Petter – tildelt advarsel etter løsgjengerloven (1943)

Petter³²⁶ ble tatt inn til fyllearesten 17. oktober 1943, fordi han var «så full at han vanskelig kunde gå».³²⁷ Petter var født i 1885 og var anleggsarbeider. Han ble, både i så vel avhørsrapporten som i annen kommunikasjon angjeldende saken, omtalt som «omstreifer». Petter vedgikk forholdet, og forklarte at han sammen med en venn hadde drukket alkohol før en kinotur den aktuelle dagen. Petter medgikk at han «da var blitt så sørgelig full at jeg ikke husker mere av hva som hendte».³²⁸ For dette forholdet ble Petter tildelt en advarsel etter paragraf 15 i løsgjengerloven av 1942.³²⁹ Det er vanskelig å si hvorfor saken bare endte med en advarsel. Det kan hende hans arbeidsforhold og tidligere vandel var avgjørende, altså det faktum at han både hadde fast jobb som anleggsarbeider for et firma, og at han ikke var bøtelagt eller straffet for fyll de siste to årene.

³²³ Ibid. «Rapport fra lensmannen i Fåberg til politimesteren i Lillehammer», 23.1.1943.

³²⁴ Ibid. «Skriv fra lensmannen i Fåberg til politimesteren i Lillehammer», 23.1.1943.

³²⁵ Ibid. «Beslutning, lensmannen i Fåberg», 23.1.1943.

³²⁶ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

³²⁷ Statsarkivet i Kristiansand, Lillesand politistasjon, henlagte justissaker 1943, «Rapport til politifullmektigen i Lillesand, 17.10.1943.

³²⁸ Ibid. «Rapport til politifullmektigen i Lillesand, 18.10.1943.

³²⁹ Ibid. «Advarsel», 18.10.1943.

4.10 Hjemsendelser etter løsgjengerlovens paragraf 7

I henhold til denne paragrafen kunne personer som henga seg til såkalt ørkesløshet eller drev «omkring» utenfor sin bopel, gis pålegg av politiet om å «vende tilbake til bostedet».³³⁰

Denne bestemmelsen ble benyttet av politiet i stor utstrekning, og mot alle som falt innenfor paragrafens ordlyd. Personer som «drev omkring» utenfor sitt bosted, eller der vedkommende hadde hjemstavn, uten å kunne gjøre rede for «erhvervkilder», ble hjemsendt etter paragraf 7. Disse hjemsendelsene er *sparsommelig* med opplysninger. I enkelte tilfeller var denne bestemmelsen anvendt fordi personene hadde henvendt seg til politiet for å bli sendt til Misjonens anstalt på Svanviken. I disse tilfellene er kildene mer detaljerte.

Her er noen eksempler på hjemsendelse med hjemmel i løsgjengerlovens paragraf 7.³³¹

Peder (f. 1911) ble i januar 1951 besluttet hjemsendt fordi han «streifer rundt og ernærer seg av å spille violin på gatene».³³² Han ble hjemsendt Oslo på det offentlige regning.

Tønnes (f. 1913) ble på tilsvarende måte besluttet hjemsendt Hisøy i januar 1951.³³³ Det stod å lese at han «hengir seg til ørkesløshet og driver omkring utenfor sitt bosted». Dessuten ernærte Tønnes seg av å selge sanger under påberopelse av å trenge hjelp fordi han var syk.

Oscar (f. 1887) ble hjemsendt til Oslo fra Tønsberg i januar 1931. Anvendt hjemmel for hjemsendelsen var løsgjengerlovens paragraf 7. Mer spesifikt hadde Oscar bedrevet ulovlig omførselshandel i Tønsberg.³³⁴ Samme dag ble *Lars* (f. 1903) hjemsendt Oslo fra Tønsberg fordi han hadde betlet.³³⁵ Også *Petter* (f. 1913) ble likeledes hjemsendt til Larvik fordi han hadde betlet.³³⁶ Samme forholdet gjaldt *Nicolai* (f. 1869) som ble hjemsendt Skien fra Tønsberg, med begrunnelsen om at han hadde hengitt seg til løsgjengeri.³³⁷ Nicolai

³³⁰ Løsgjengerloven 1900, § 7.

³³¹ Samtlige navn er fiktive, se delkapittel 1.3.4.

³³² Statsarkivet i Kristiansand, Risør politistasjon, Ga Dagjournaler politiforretninger, eske 2, mappe 2, «Risør politistasjon, beslutning [om hjemsendelse]».

³³³ Ibid. «Risør politistasjon, beslutning [om hjemsendelse]».

³³⁴ Statsarkivet i Oslo, Tønsberg politikammer, Straffelullbyrdelser, Journaler for hjemsendelsesbeslutninger: «Beslutning» 6.1.1931.

³³⁵ Ibid. «Beslutning», 6.1.1931.

³³⁶ Ibid. «Beslutning», 6.1.1931.

³³⁷ Ibid. «Beslutning», 15.10.1946.

ble igjen hjemsendt på samme måte noen uker senere med samme begrunnelse.³³⁸

Aleksander og Wilhelmine befant seg på Hamar politikammer i 1935.³³⁹ Wilhelmine (f. 1909) ble ikke oppgitt å være født av såkalt omstreiferforeldre. Av hennes forklaring fremgår det at de to eldste barna var bortsatt på barnehjemmet Rostad (Nord-Trøndelag), et av barnehjemmene til Norsk misjon blant hjemløse. For øvrig forklarte hun at familien, etter å ha reist omkring i lengre tid, ønsket å komme til Svanviken arbeidskoloni:

På den tid jeg har vært gift med min mann har vi fartet omkring fra sted til sted og har ikke i samme kommune bodd så lenge som 2 år. [...] Jeg ønsker nu [...] om mulig nå å bli anbrakt på Svanviken koloni for omstreifere.³⁴⁰

Aleksander (f. 1907) var ifølge politirapporten født av «omstreiferforeldre». Sammen med sin Wilhelmine hadde Aleksander tre barn under 5 år. Han hadde nettopp sluppet ut av fengsel, og hadde da blitt tilbudt togbillett til siste sted han hadde hatt tilhold på. Aleksander hadde avslått tilbudet da han verken hadde bopel eller arbeid på dette stedet. Nå ønsket han sammen med Wilhelmine å dra til Molde for å søke verneforeningen der om «anbringelse på kolonien Svanviken».³⁴¹

Når det gjelder løsgjengerlovens paragraf 7, annet ledd, har jeg ikke funnet tilfeller der bestemmelsen har vært anvendt. Bestemmelsen gjaldt «omstreifere» som ved løslatelsen fra fengsel, eller tvangsarbeid, ikke kunne «paavise fast bopæl».³⁴² Ved slike tilfeller skulle politiet kreve at vedkommende skaffet seg et bosted, og politiet skulle om mulig også hjelpe til med dette. «Omstreiferne» var også pliktige til å ta imot bosted fra det offentlige, dersom de ikke var vilige eller klarte å ordne slikt på egenhånd.

4.11 Løsgjengerlovens praktisering

Ovenfor har jeg presentert og analysert flere saker der løsgjengerloven ble brukt overfor taterne/romanifolket. På bakgrunn av dette utvalget er det mulig å trekke noen konklusjoner. Imidlertid må disse konklusjonene ses i lys av politiets

og domstolenes lovanvendelse vedrørende handelslovens bestemmelser, det er da helheten i lovpaktiseringen trer tydeligst frem. Grunnen til dette henger sammen med at arbeid og inntektskilde var viktige kriterier for anvendelse av løsgjengerloven, og ofte ser vi at bestemmelsene om omførselshandel ble benyttet eller forsøkt anvendt *parallelt* med løsgjengerloven. I det følgende oppsummerer og diskuterer jeg enkelte sentrale forhold ved de sakene som er analysert ovenfor.

En sak som i vår sammenheng skiller seg ut når det gjelder praktiseringen av løsgjengerloven, er dommen mot brødrene Wilhelm og Aleksander (se delkapittel 4.5). De ble begge dømt for ulovlig omførselshandel og for brudd på løsgjengerlovens paragraf 4. De hadde brutt handelslovens bestemmelser, dette punktet ble bevist av politiet og domstolen, og brakt på det rene, noe Aleksander også innrømmet, selv om han ikke anså forholdet for å være straffbart. Rettens domsavsigelse i henhold til løsgjengerlovens bestemmelser er svært interessante. Den ulovlige omførselshandelen ble ansett som selvstendig grunn til å dømme de tiltalte for løsgjengeri. Ifølge retten var det ikke «holdepunkter for å uttale at det er grunn til å anta at de har skaffet seg midler også ved andre straffbare handlinger *enn ulovlig omførselshandel*».³⁴³ Med andre ord var det bare omførselshandelen som ble tolket som «straffbare handlinger» (jf. løsgjengerlovens paragraf 4). De hadde hengitt seg til ørkesløshet, og under sin *omkringdriven* levd av straffbare handlinger.

Forsvarsadvokatens argumenter om at de siktedes handelsvirksomhet var og hadde vært lovlig *dersom* de hadde hatt næringsbrev eller tillatelse til omførselshandelen, ble ikke tatt til følge. Begrunnelsen for dette var at deres handelsvirksomhet *nettopp* var ulovlig fordi de manglet næringsbrev. Ifølge retten ville de tiltalte dessuten ikke fått en slik tillatelse, selv om de hadde søkt om dette. Som belegg for dommen, henviste retten til de «tiltaltens tidligere vandel», og ikke minst argumenterte retten for at «levemåten» til Wilhelm og Aleksander ga politiet liten anledning til å holde kontroll med «deres hele virksomhet».³⁴⁴

Her foretok retten en svært inkonsekvent og – i henhold til dagjeldende lovpraksis og forståelse – lovstridig vurdering. Det hadde nemlig vært rimelig om retten betraktet deres mangel på handelstillatelse i formidlende retning *fordi* de tiltalte

³³⁸ Ibid. «Beslutning», 7.11.1946.

³³⁹ Statsarkivet i Hamar, Hamar politimesterembede, Journalbilag 1935: «Rapport til politimesteren i Hamar», dagsdato ukjent, 1935. Navnene er fiktive, se delkapittel 1.3.4.

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Ibid.

³⁴² Løsgjengerloven, § 7 annet ledd.

³⁴³ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer 2, Dommer (akter) 1954, eskenummer 132, «Rettsbok for Nedenes Herredsrett», 21.5.1954 (min kursivering).

³⁴⁴ Ibid. (min kursivering).

– i alle fall én av dem – tidligere hadde søkt og fått «et lite oppmuntrende svar» fra det stedlige politi.³⁴⁵ At retten ikke tok stilling til denne omstendigheten bidro dermed i sterk grad til at tiltalte *også* ble dømt i henhold til løsgjengerlovens paragraf 4. Under sine «omkringdriven» kunne de ikke vise til noe lovlig erverv, dermed måtte det antas at de levde av «straffbare forhold». At omførselshandelen i utgangspunktet ikke var en straffbar handling, forutsatt at politiets tillatelse var innhentet, tok ikke retten hensyn til.

Rettsens vurdering var altså slik: Omførselshandelen var ikke noe de tiltalte hadde eller *burde* ha krav på. Dette normative standpunktet er interessant: De tiltaltes «*levemåte*» gjorde det vanskelig for politiet å ha kontroll med «virksomheten». Spesielt interessant er disse vurderingene fordi de er stikk i strid med en annen vurdering fra samme rettsinstans noen år senere, nemlig fra Nedenes Herredsrett i 1959 (se delkapittel 4.6). Slik vi har sett fra saken i 1959, kom retten til den slutning at «de tiltaltes oppførsel ikke har den islett av løsgjengeri som det har vært meningen å ramme med lovens område».³⁴⁶ Med dette mente retten at de tiltalte ikke «drev omkring» uten å ha noe lovlig erverv. Ifølge retten var de tiltaltes «handelsferder ikke forskjellige fra *lovlig og aktverdig* omførselshandel». De manglet kun politiets tillatelse for at omførselshandelen skulle anses som lovlig virksomhet (se delkapittel 6.8).

Når disse to sakene sammenliknes, er det påfallende at resultatet ble så forskjellig. For det første var det samme rettsinstans, nemlig Nedenes Herredsrett, som behandlet begge sakene; riktignok var det forskjellige dommere ved de to anledningene. For det andre, de to parene som ble dømt i 1959, hadde drevet med ulovlig omførselshandel i en mye større utstrekning enn Wilhelm og Aleksander, uten at det påvirket rettsens konklusjoner om tiltalepunktet som angikk løsgjengeri. Retten var påpasselig med å henvise til den gjeldende lovpraksisen i saken fra 1959, nemlig til den nevnte avgjørelsen i 1952 fra Høyesterett (se kapittel 4.6.1).³⁴⁷

Politiets reaksjon var ganske sterk i begge saker. Dessuten synes det som om politimesteren trakk konklusjoner basert på meget stereotypiske forestillinger om gruppen tater/romanifolk.

Dette er ovenfor illustrert ved behandlingen av Wilhelm sin benådningssøknad. Der argumenterte politimesteren for at Wilhelm som *omstreifer* ikke burde få en slik benådning. Selv om Wilhelm ikke var tidligere dømt for betleri, anførte politimesteren et argument om at tiggings spilte en stor rolle i «omstreifernes» levesett, og at de ikke maktet «å holde seg iro». Da politimesteren uttalte seg om søknaden var det med andre ord hans forestillinger om «omstreiferne» som ble avgjørende, og ikke Wilhelms forhold individuelt.

I de sakene som angikk tiggings, altså der løsgjengerlovens paragraf 11 kom på tale, er flere forhold påfallende. I slike tilfeller undersøkte politiet ofte hvorvidt vedkommende *i tillegg* hadde gjort seg skyldig i ulovlig omførselshandel. For så vidt var ikke dette oppsiktsvekkende, fordi politiets arbeidsmåter er karakterisert av behovet for å ha en mest mulig helhetlig oversikt over vedkommendes livshistorie. Det som derimot er bemerkelsesverdig, er at det ikke i noen av tilfellene ble ansett som rimelig å ta i bruk løsgjengerlovens paragraf 12. Denne bestemmelsen ga politiet hjemmel til å unnlate å rettsforfølge tiggings, dersom dette var helt nødvendig for vedkommendes eksistens. I en av sakene (se delkapittel 4.2), som riktignok endte med henleggelse, ble det heller gjort det motsatte av en påtaleunnlattelse. I stedet ble det undersøkt hvorvidt det var begått brudd på løsgjengerlovens paragraf 4 og handelslovens bestemmelser om omførselshandel. Først da det ikke ble funnet bevis for slike lovbrudd, og heller ikke mannen kunne dømmes for tiggings, ble saken henlagt.

I denne saken får man inntrykk av at Maria og Johans bakgrunn som tater/romanifolk er avgjørende for at lokalbefolkningen ikke ønsker å ha dem der, og dermed ønsker å bli kvitt familien fra lokalsamfunnet. Det er likevel ikke mulig å fastslå i denne saken – eller generelt når det gjelder saker vedrørende tiggings – om det var utslagsgivende for lovanvendelsen hvorvidt vedkommende tilhørte taterne/romanifolket. I saken til Sofie (se delkapittel 4.4) så vi at hun ikke fikk ubetinget fengselsstraff for sin tiggings; hun fikk en prøvetid på to år. Det som synes å ha avgjort dette, var at hun tilsto tiggingsen, og ikke minst at hun var tidligere straffet. Likevel er det også her grunn til å spørre hvorfor ikke en påtaleunnlattelse ble gjort gjeldende.

Ut fra grunnlagsmaterialet for dette kapitlet kan vi konstatere at løsgjengeri var noe politiet engasjerte seg sterk i, spesielt når det var mistanke om at løsgjengeriet ble kombinert med ulovlig omførselshandel. Saken til Berit og Marti-

³⁴⁵ Ibid. «Rettsbok for Nedenes Herredsrett», 21.5.1954 (min kursivering).

³⁴⁶ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Dommer 1959, J-L, eske 155: «Rettsbok for Nedenes herredsrett», 9.6.1959.

³⁴⁷ Retstidende 1952: 407 og 408.

nus (se delkapittel 4.1) er illustrerende i så måte. Politimesteren startet en bred etterforskning for å kunne dømme dem, og han møtte også personlig i rettssaken mot dem.

Når det gjelder løsgjengerlovens paragraf 7, om hjemsendelser, inneholder kildematerialet fra politiet svært mange slike saker. Før det første var ikke en hjemsendelse protokollført i detalj. Hvorvidt det i noen tilfeller spilte noen rolle for sakens resultat om vedkommende tilhørte taterne/romanifolket, er ikke lett å stadfeste. Hjemsendelsene var dessuten mest aktuelle dersom vedkommende ikke hadde noe å leve av – og i og med at vedkommende ikke hadde hjemstavn i den aktuelle kommunen, og dermed ikke kunne be om fattigunderstøttelse – ble resultatet at personen ble hjemsendt, i en del tilfeller også etter eget ønske.

5 Handelsloven og bestemmelsene om omførselshandel

«Lov om handelsnæring» (heretter handelsloven) ble først vedtatt i juli 1907. Denne ble senere revidert i 1929 og i 1935. Når denne loven berøres i forbindelse med taterne/romanifolket, er det bestemmelsene om *omførselshandel* som er det mest relevante. I handelsloven av 1935 (§ 2) ble omførselshandel definert til å være «[s]alg som ikke skjer fra fast utsalgssted».³⁴⁸ Med andre ord er omførselshandel den type salg som er mobilt, altså at varer medbringes fra sted til sted. Dørsalg er en form for omførselshandel.

Før en redegjørelse og drøfting av loven, er det på sin plass å korrigere et forhold knyttet til kronologi. Ragnhild Schlüter utpeker handelsloven av 1929 som startpunktet for da det ble lagt begrensninger på hvem som kunne bedrive omførselshandel. I realiteten ble begrensningene innført med handelsloven av 1907. Inntil da hadde omførselshandel vært «fri». I 1907-loven ble det stadfestet at personer «som kan mistænkes for at være løsgjænger eller tigger» ikke skulle tildeles næringsbrev for omførselshandel (§22).³⁴⁹ Denne bestemmelsen ble opprettholdt da handelsloven ble revidert i 1929 (§19)³⁵⁰ og i 1935 (§81).³⁵¹

³⁴⁸ Stockfleth Andersen: *Lov om handelsnæring av 8. mars 1935 med endringer*. Med kommentar, Oslo: Gyldendal, 1961: 25.

³⁴⁹ Lov om handelsnæring af 16de juli 1907, § 22.

³⁵⁰ Aksel Hillestad, *Handelsloven av 21. juni 1929. Med anmerkninger og henvisninger*, Oslo: Aschehoug, 1929: 75.

³⁵¹ Andersen 1961: 180.

5.1 Handelsloven av 1907

Handelsloven av 1907 ble utredet noen år tidligere, av handelskommisjonen (heretter kommisjonen) som var blitt nedsatt i 1896.³⁵² Bakgrunnen for kommisjonens arbeid var at handelsloven av 1842, med tilhørende tilleggslover, var utdatert; i alle fall ifølge handelsstanden, som i denne saken blant annet var representert ved Handelsstandens fællesforening.³⁵³ På foreningens fjerde generalmøte i Kristiansand i 1896 ble det uttalt at det var «en absolut Nødvendighed at der indføres skjærpede Bestemmelser for Erhvervelse af Handelsborgerskab [...]».³⁵⁴

Betingelsene for meddelelse av handelsborgerskap var allerede regulert av handelsloven av 1818. Her het det at vedkommende måtte ha fylt 25 år, ikke være straffet og kunne skrive norsk feilfritt og med en tydelig håndskrift. I tillegg måtte vedkommende kunne «læse og nogenlunde riktig [forstå] at skrive det engelske, franske og tyske Sprog».³⁵⁵ På Stortinget ble disse betingelsene begrunnet med at det var flere kjøpmenn og kremmere enn det var behov for, og at det store antallet bidro til at prisene ble høyere enn strengt nødvendig. Dessuten fryktet man at handelsmenn uten disse egenskapene, ville føre til «Uorden i Handelsveien og Fristelse til ved Bedrageri».³⁵⁶

Den alminnelige adgang til å drive handel gjaldt i byene og ikke i landdistriktene. Før handelsloven av 1842 var landhandelen et privilegium for byenes handelsborgerskap. For andre kunne landhandel bare drives med kongelig bevilgning.³⁵⁷ Med en ny handelslov i 1857 bortfalt kravet om kongelig bevilgning. Heretter skulle fogden tildele handelsbrev til dem som ville drive landhandel med sukker, kaffe og krydder, samt alle innenriksproduserte varer, med visse innskrenkninger.³⁵⁸ Sistnevnte innskrenkninger bortfalt etter 1866-loven, da handelsbrevet fra fogden ga adgang til å forhandle alle slags varer, inkludert varer produsert i utlandet.³⁵⁹

³⁵² I kommisjonen satt juristen prof. B.H. Von Munthe af Mogenstjerne, grosserer Alf Bjercke, kjøpmann Carl Stousland, landhandler Ole Tronrud og kjøpmann G. Robertson.

³⁵³ *Forslag med Motiver til Lov om Handelsnæring. Afgivet af den ved Kgl. Resolution af 2den November 1896 nedsatte Kommission*, Kristiania: Steen'ske Bogtrykkeri, 1899: 3.

³⁵⁴ *Ibid.*

³⁵⁵ *Ibid.* Det var også en betingelse at vedkommende hadde tjenestegjort som kjøpmannssvenn eller kjøpmann i minst 4 år.

³⁵⁶ *Ibid.* 7.

³⁵⁷ *Ibid.* 5.

³⁵⁸ *Ibid.* 5 og 6.

³⁵⁹ *Ibid.* 6.

Fra siste halvdel av 1880-årene fremmet handelsstanden krav om skjerping av handelsretten. Kommisjonen av 1896 var ambivalent til disse kravene. På den ene siden mente kommisjonen at strengere krav lett ville oppfattes av allmennheten som «overdrevne og ensidige Klassekrav med en Bismag af Laugvæsen».³⁶⁰ På den andre siden ville ikke kommisjonen bestride at en «stærk Tilstrømning» av personer som manglet de nødvendige egenskaper for å drive handel, var urovekkende.

Det ble fremsatt et privat lovforslag på Stortinget i 1878, som gikk ut på å skatlegge reisende frihandlere i landdistriktene. Dette ble begrunnet med at skattebyrden da kunne fordeles mellom de omreisende handlerne (såkalte Skræppekarle) og fastboende handelsmenn.³⁶¹ Selv om ikke dette forslaget gikk gjennom, påkaller reaksjonene interesse. Flertallet av Stortingskomiteen som behandlet forslaget mente at dette kunne være et «betimelig» verktøy for å håndtere de «unaturlige Dimensioner» som landhandelen hadde tatt i enkelte landsdeler. Et slikt grep kunne motvirke misbruket av handlefriheten, og bidra til at handelsfrihet ikke ble et «Skalkeskjul for Lediggang eller for ulovlig Trafik».³⁶² Lovforslaget ble videre sendt regjeringen og erklæringer samlet inn fra amtmenn og fogder fra hele landet. I regjeringens proposisjon til Odelstinget ble det uttalt at «Skræppehandelen efter de indkomne Erklæringer opfattedes som overflødig eller endog ligefrem skadelig».³⁶³

I diskusjonene om en skattelegging av «Skræppehandelen» ble det altså klaget over denne handelens «demoraliserende» effekt på den øvrige handelen. Dette elementet var også til stede i motforestillingene mot den *frie omførsels-handel*. Kommisjonen oppsummerte det restriktive ståstedet, som stort sett kom fra handelsstanden, slik:

Virksomheden [frie omførsels-handel] antages gennemgaaende at indvirke uheldigt baade paa de Handlende selv som Følge af det *omflakkende og uregelmæssige Liv*, og paa Befolkning-

³⁶⁰ Ibid. 14.

³⁶¹ Ibid. 19.

³⁶² Ibid. 20.

³⁶³ Ibid. Dette gjaldt for «...Jarlsberg og Larvik Amt, Dele av Søndre og Nordre Bergenhus samt af Søndre og Nordre Trondhjems Amter, Romsdals Fogderi af Romsdals Amt, Søndre og Nordre Helgelands samt Saltens Fogderier af Nordlands Amt, Tromsø Amt samt delvis Finmarkens amt...». I øvrige deler av landet ble skrapphandelen ansett enten for å være av ubetydelig omfang eller av ønskelig art.

gen, da de mange daarlige Personer, der af Ulyst til ordnet og regelbundet Arbeide slaar sig paa denne Art Handel, fører *megen moralsk Smitte* med sig. Deres Handelsmoral staar i hvert Fald ofte lavt. Foruden at de stadig overtræder Handelslovens Forbud mod at sælge udenlandske Varer, prakker de ofte paa ukyndige og lettroende Kjøbere mange unyttige Ting til høie Priser under alskens urigtige Foregivender om Varens Beskaffenhed og Værdi, ligesom det for den regelmæssige Handel fordærvelige Prutningssystem bidrager sit til at bevæge Kunden til sluttelig at slaa til. Denne omstændighed gjør ogsaa, at Omførselshandelen i flere Landsdele er til *stort Afbræk for de fastboende Handlende*, der holder faste Priser, og hvis Forretning er baseret paa reel Behandling.³⁶⁴

Det var i de nordlige deler av landet at disse klagen var sterkest, særlig gjaldt dette den såkalte kasse- og båthandelen. En særskilt gruppe som det ble klaget over var de omreisende urhandlerne som generelt på denne tiden ble omtalt som «uhrjoder».³⁶⁵ I Nord-Norge, med dens spredte og vidstrakte geografi, hadde ikke politiet mulighet til å kontrollere eller håndheve handelslovens bestemmelser overfor disse, ble det påpekt. Ifølge politimesteren i Kristiansand burde næringsbrev *kun* utstedes de som var innvånere av riket; han mente at mange svensker og dansker, som egentlig var «Betlere og Løsdrivere», skjulte dette levestedet med å selge en og annen småting.³⁶⁶

Det ble reist sterke motsigelser mot den frie omførsels-handel, både fra handelsstanden, men spesielt fra de nordlige fylkene. Klagen rettet seg mot paragraf 15 i handelsloven av 1842, som tillot norske statsborgere å handle i by og land med innenriksproduserte varer *uten* handelstillatelse, vel å merke forutsatt at denne handelen ikke foregikk fra fast utsalgssted.³⁶⁷

Etter kommisjonens mening, burde omførsels-handelen i en viss utstrekning *fortsatt* være fri.³⁶⁸ Hensynet til forsyning av fornødenhetsartikler til befolkningen veide tungt. Omførsels-handelen var bare fri på landet og i de andre tilfeller den var tillatt, dessuten skulle den kun gjelde i de amter

³⁶⁴ Ibid. 22 (min kursivering).

³⁶⁵ Ibid. 23. Her ble det presisert at de det ofte handlet om ikke nødvendigvis var jøder.

³⁶⁶ Ibid. se bilag 4, 60.

³⁶⁷ Ibid. 18.

³⁶⁸ Ibid. 27.

hvor formannskapet hadde bedt om dette.³⁶⁹ Omførselshandelen skulle altså gjøres til

[...] *bunden Næring*, idet den alene kan udøves med Hjemmel af et paa vedkommende Person lydende Næringsbrev, gjeldende for Kalenderaaret. For saavidt muligt at forebygge, at den omreisende Handelsstand rekruteres af daarlige Individder, har man foreslaaet, at saadant Næringsbrev bør nægtes Personer, som paa Grund af sin tidligere Vandel maa befrygtes at ville misbruge Retten [...].³⁷⁰

Videre skulle næringsbrevet fra politimyndigheten kunne tilbakekalles når som helst dersom vedkommende selger gjorde seg skyldig i «Uredelighet, Betleri, usædeligt eller andet strafbart eller umoralsk Forhold». For å motvirke slike tendenser foreslo kommisjonen også en avgift på minst 50 kroner for den «bundne» omførselshandel. De som ikke tålte en slik avgift, var neppe berettiget til å drive slik handel, ble det påpekt.³⁷¹ Avgiften skulle derfor kunne bidra til å hindre at kramvarehandel ble drevet som «skalkeskjul» for tiggings.

Kommisjonens utkast til lov ble vedtatt uten store endringer. Det syvende kapitlet (paragrafene 19–25) regulerte forhold som gjaldt omførselshandelen.³⁷² I *paragraf 19* ble bestemmelsene om fri omførselshandel fastslått. «Enhver indvaaner af riget» kunne selge visse varer på omførsel.³⁷³ Dersom denne omførselshandelen varte over fjorten dager fra ett og samme utsalgssted, eller i alt over 4 måneder i et kalenderår, måtte selgeren melde fra til politiet om handelen. *Paragraf 20* omhandlet omførselssalg av utenriksproduserte varer til næringsdrivende. Disse varene kunne hvem som helst, altså ikke bare «indvaanere af riget», videreselge til næringsdrivende. Unntaket fra denne regelen var Tromsø stift hvor bare nordmenn fikk selge slike varer fritt til næringsdrivende.³⁷⁴ *Paragraf 21* slo fast at innvånere av riket, med politiets tillatelse, kunne selge «indenlandsk husflid», unntatt klær og skotøy.³⁷⁵

Her ble det riktignok også gitt adgang til å selge andre varer som «ubructe trykte bøger».

I *paragraf 22* reguleres den bundne omførselshandel, det vil si midlertidig utsalg fra fast plass. Bestemmelsen stadfester at – unntatt tilfeller regulert av paragrafene 12 b, 18, 19, 20, 21, 24 og 25 – omførselshandel *kun* kan foregå på landet i amtene Nordland, Tromsø og Finnmarken. Det krevdes et næringsbrev spesielt utstedt til vedkommende selger for å kunne drive slik handel. Næringsbrevet ble utstedt av politiet og skulle, slik kommisjonen la opp til, *ikke* tilstås «nogen, som har overskredet den næringsret, han før har havt, eller har gjort sig skyldig i strafbar gjerning, som kan medføre høiere straf en pengebod, eller som kan mistænkes for at være løsgjænger eller tigger».³⁷⁶ Næringsbrevet kunne dessuten tilbakekalles når som helst. Her ble det også, igjen i tråd med kommisjonens anbefalinger, innført en avgift på minst 25 kroner og maksimum 200 kroner for å kunne få utstedt næringsbrevet.³⁷⁷

I *paragraf 23* går det frem at det er forbudt å selge ved omførsel gjenstander som gull, sølv, klokker og legemidler. I *paragraf 24* ble det gitt adgang til å kunne drive omførselshandel også på ethvert offentlig marked. Til slutt ble i *paragraf 25* bestemmelsene om bagatellsalg avklart. Ifølge sistnevnte kunne enhver – forutsatt at dette ikke kom i konflikt med gjeldende kommunale vedtekter – med politiets tillatelse selge «blade, billeder, festtegn og andre smaating».

5.2 Lovforandringene i 1929 og 1935

Revisjonen av handelsloven av 1907, som ble foretatt i 1929, innebar ikke store endringer, i alle fall ikke når det gjelder bestemmelsene om omførselshandel og kravene til handelsbrev. I det følgende redegjør jeg for de endringene som er relevante i vår sammenheng.

Fra 1929 ble omførselshandelen ytterligere begrenset og nærmere regulert.³⁷⁸ Den som selv hadde tilvirket varene til omførselshandelen forutsatte under 1907-loven tillatelse fra politiet. Dette ble opprettholdt i 1929, med den endring at handelen *kun* skulle drives innenfor «tilvirkerens hjemstedskommune og de umiddelbart tilgrensede kommuner».³⁷⁹ Handelsstanden hadde helt siden 1907 påpekt en rekke svakheter ved handelsloven,

³⁶⁹ Ibid. 30.

³⁷⁰ Ibid.

³⁷¹ Ibid. 31.

³⁷² Her er unntaket § 12 b, og § 18.

³⁷³ Se handelsloven 1907, § 19. Disse omfattet a) «Sten, sand, musten, kalk og andet lignende bygningsvirke» og b) «Varer, som kan godtjøre er frembragt ved indenlandsk landbrug eller fiske».

³⁷⁴ Chr. Scheel: *Lov om handelsnæring af 16 juli 1907. Udgivet med anmærkninger og henvisninger*, Kristiania: Aschehoug, 1908, 37.

³⁷⁵ Se handelsloven 1907, § 21.

³⁷⁶ *Kommission*, 1899, 60. Se ellers handelsloven 1907, § 22.

³⁷⁷ Se vedlegg 1 for skjemaet som ble anvendt til å utstede næringsbrev for omførselshandel.

³⁷⁸ Hillestad, 1929, 13.

³⁷⁹ Ibid.

herunder også bestemmelsene om omførselshandel. Dette ble adressert av departementet i 1929 i forbindelse med lovens revisjon. Ifølge departementet var ikke tiden moden for å avskaffe omførselshandelen – eller riktigere sagt, kun å begrense handelen til å gjelde fiskevarer under visse betingelser. Imidlertid kunne «denne handel i egentlig forstand [...] avhjelpe et virkelig behov under de mere primitive omsetningsforhold. Efter hvert som kommunikasjonene forbedres og befolkningstettheten blir større, taper omførselshandelen imidlertid sin betydning og vil formodentlig efterhvert forsvinne».³⁸⁰ Med andre ord var omførselshandel inntil videre fortsatt en ønskelig form for handel.

En annen viktig endring som kom inn i loven ved revisjonen i 1929 handlet om domstolenes reaksjonsform. Ifølge bestemmelsene fra 1907 ble ulovlig omførselshandel sanksjonert med bøter.³⁸¹ Dette ble endret i 1929, slik at straffen nå var bøter *eller* fengsel i inntil 3 måneder.³⁸² Denne skjerpelsen av straffen hang ikke direkte sammen med bestemmelsene om omførselshandel. Skjerpelsen var derimot knyttet til brudd på reglene om handelsbrev, eksempelvis manglende regnskapsføring for de som hadde handelsbrev.³⁸³ Uansett innebar skjerpelsen at også ulovlig omførselshandel kunne medføre fengselsstraff.

Revisjonen av handelsloven i 1935 innebar heller ikke store innholdsmessige endringer. Derimot ble strukturen endret ved at loven nå fikk 123 paragrafer, mot tidligere 38 (1929).³⁸⁴

Fra 1935 var omførselshandelen regulert i handelslovens kapittel 8, fra og med paragraf 79. Vilkårene og betingelsene for næringsbrev for omførselshandel ble stadfestet i paragraf 81, og selve utstedelsen av næringsbrevet skulle hjemles i paragraf 84 og 85.

I 1935-lovens paragraf 81 ble det stadfestet at kun «innvånere av riket», som ikke var skyldig skatt til staten, og som tidligere ikke hadde overtrådt handelslovens bestemmelser, skulle kunne få rett til å drive omførselshandel. Dessuten ble det her, som ved tidligere revisjoner, påpekt at næringsbrev ikke skulle tildeles personer som kunne «*mistenkes* for å være løsgjenger eller tigger».³⁸⁵ I tillegg ble det bestemt at i «hver kommune hvor vedkommende vil drive omførselshandel,

skal han først melde sig for stedets politi, oggi hvilke varer han vil handle med, og fremvise sitt næringsbrev».³⁸⁶ Politiet skulle da påtegne i handelsbrevet for å bekrefte at dette var fremvist.

Næringsbrevet gjaldt altså enten for flere kommuner eller i hele landet, men tillatelsen måtte fremvises for å ha gyldighet i en annen kommune enn der det var utstedt. Dessuten krevdes det ikke alltid næringsbrev for å kunne drive omførselshandel. Politiet hadde hjemmel til å utstede skriftlig tillatelse til slik handel i henhold til handelslovens paragraf 82. Tillatelse til omførselshandel etter sistnevnte paragraf – og i motsetning til paragrafene 81, 84 og 85 – gjaldt *kun* i den kommunen hvor politiet hadde utstedt tillatelsen.

6 Brudd på handelslovens bestemmelser om omførselshandel

Dette kapitlet tar for seg praktiseringen av bestemmelsene om ulovlig omførselshandel, slik disse var regulert i handelsloven. Slik det fremgår, prioriterte politiet høyt etterforskningen av lovvertredelser på dette området. Presentasjonen av sakene nedenfor følger kronologien, slik det også var tilfellet for studien av praktiseringen av løsgjengerlovens bestemmelser. Som tidligere nevnt er alle navn anonymisert (se delkapittel 1.3.7).

6.1 Reisefølge på 4 – Vedtatt bot for ulovlig omførselshandel (1929)

I september 1929 ble 4 personer tilhørende tatere/romanifolket arrestert i Søndre Land. De var mistenkt for ulovlig omførselshandel, og ble dømt til å betale forelegg for forholdet. Politiet ble involvert i saken ved at det «fra flere steder paa vestsiden av Randsfjorden [var] telefoneret om 4 personer – 2 damer og 2 herrer – som gikk og handlet derborte».³⁸⁷ De som hadde ringt politiet om disse personene hadde trodd at en av damene var Ingrid Grøterud, som via avisene var ettersøkt for mord, det såkalte Ådalsmordet.³⁸⁸

I avhøret med lensmannen forklarte den ene mannen, Frank, reisen som han hadde foretatt med sin hustru Gustava, slik: For en måned siden

³⁸⁰ Innst. O. I. 1929, 22.

³⁸¹ Se handelsloven 1907 § 33.

³⁸² Ibid.

³⁸³ Innst. O. I. 1929, 65.

³⁸⁴ Hillestad, 1935, 5.

³⁸⁵ Handelsloven 1935, § 81.

³⁸⁶ Ibid.

³⁸⁷ Statsarkivet i Hamar, Vestoppland politimesterembede, Forelegg 1929, 2. halvår, 1930 1. halvår; «Rapport til hr. politimesteren i Vestoppland fra lentsmanden i S. Land», 21.9.1929.

³⁸⁸ Wollert Keilhau: *Kringla Heimsins. Norsk konversasjonsleksikon*, bind 6, Oslo: Nasjonalforlaget 1934: 1324.

hadde de gått fra «Porsgrund over Hønefoss, Hadeland og Land til Valdres, saa langt som til Fagernæs».³⁸⁹ I Porsgrunn hadde de truffet Edvin og kona som slo følget med dem videre. Frank og kona erkjente seg ikke skyldig for ulovlig omførselshandel. Gustava sa imidlertid at de hadde solgt «endel fabriktilvirkede varer» på turen. Det var imidlertid ikke mye det var snakk om, og Edvin hadde ikke solgt noen ting. I lensmannens rapport stod det videre at Gustava ikke «hadde bevilling til at handle ved omførsel, og trodde ikke dette var ulovlig uten bevilling». Edvin benektet at han hadde bedrevet omførselshandel, men forklarte at hans hustru hadde solgt noen småting i Land og Valdres. Dette bekreftet også hun, men visste ikke at dette var ulovlig. Følget ble løslatt etter å ha vedtatt bot for brudd på bestemmelsene om omførselshandel.

Politiets og påtalemyndighetens reaksjoner på ulovlig omførselshandel innebar hovedsakelig bøter, selv om også fengselsstraff kunne anvendes ved grove tilfeller. Saken ovenfor er altså typisk for hvilke reaksjoner ulovlig omførselshandel kunne føre til, nemlig at vedkommende ble bøtelagt. Det er viktig å merke seg at de mistenkte i saken kom i kontakt med politiet på grunnlag av mistanker om andre ulovlige handlinger, og ikke hva de faktisk ble dømt for til slutt. Dette er i det hele tatt gjennomgående for politiets møte med taterne/romanifolk i en del tilfeller. Den ene damen i følget var nemlig, til å begynne med, mistenkt for mord; riktignok ikke av politiet, men av den lokale befolkningen. Lensmannen kunne straks avkrefte denne mistanken. Likevel førte avhøret til at lensmannen tiltalte og bøtela personene for ulovlig omførselshandel.

6.2 Klokkesalg – Følge på 3 mistenkt for ulovlig omførselshandel (1942)

I desember 1942 ble et følge på 3 tater/romanifolk – Fredrik, Kåre og Jacob – anmeldt av en togpassasjer. De hadde ifølge anmelderen – på toget fra Hamar til Lillehammer – vist frem klokker og armbånd til salg.³⁹⁰ Anmeldelsen skyldtes at togpassasjeren fattet «mistanke om at karene hadde bekommet de klokker m.v. de var i besiddelse av på uerlig [sic] vis [...]».³⁹¹

³⁸⁹ Statsarkivet i Hamar, Vestoppland politimesterembede, Forelegg 1929, 2. halvår, 1930 1. halvår; «Rapport til hr. politimesteren i Vestoppland fra lendsmanden i S. Land», 21.9.1929.

³⁹⁰ Statsarkivet i Hamar, Gudbrandsdal politimesterembede, Anmeldelser 1942 (eske 162); «Rapport til hr. politimesteren i Gudbrandsdal», 13.12.1942.

Kåre, f. 1919, var hestehandler og klokkehandler, tidligere ustraffet, bortsett fra at han en gang var blitt bøtelagt for beruselse. Han forklarte at de hadde til hensikt å reise videre til Trondheim for å besøke «to omstreiferpiker». Når det gjelder Fredrik hadde han planer om å kjøpe hest i Trondheim. Han hadde ifølge egen forklaring ikke bydd fram noen klokker for salg på toget, «men hadde oppe både klokkene og armbåndslenkene» for at de reisende ombord skulle se tingene. Han hadde solgt en av lenkene for samme innkjøpspris (15 kroner). Bare i Nannestad – der han bodde – drev han med klokkehandel. Han uttalte i avhøret at han hadde «ingen spesiell tillatelse fra myndighet [sic] å drive denne handel».³⁹²

Kåre hadde drevet handel med gamle klokker siden han var 6 år gammel og mente at det var lovlig arbeid. Ifølge ham selv hadde han dessuten aldri blitt «påtalt» for å ha drevet denne formen for handel. «Den egentlige handel jeg driver er hestehandel. Klokkebytte og klokkehandel er bare for å fordrive tiden med når jeg ikke er opptatt med hestehandel».³⁹³

Jacob forklarte seg på samme måte som Kåre. Også han nektet for at han drev med ulovlig omførselshandel, og erkjente seg ikke skyldig. Det samme gjaldt Fredrik.

Politibetjenten som tok seg av avhørene bemerket i politirapporten at alle «klokker m.v. som de var i besiddelse av var typist [sic] ting som omstreifere bruker å ha».³⁹⁴ De ble løslatt og fikk beskjed om å komme tilbake til politistasjonen formiddagen etter og da ble saken avsluttet ved at de ikke ble tiltalt for ulovlig omførselshandel. I stedet ble alle på ordre fra politimesteren pålagt «å melde seg for arbeidskontoret i Nannestad» innen få dager. De ble alle fra nyttår 1943 satt til skogsarbeid i Nannestad via arbeidsformidlingen der.³⁹⁵

6.3 Laurits og Nikolai – ulovlig omførselshandel (1955)

Lensmannen i Gjerstad kunne i 1955 melde fra om at to personer – Laurits og Nikolai – hadde solgt varer fra kofferten sin.³⁹⁶ Laurits (f. 1906) oppga i

³⁹¹ Ibid.

³⁹² Ibid.

³⁹³ Ibid.

³⁹⁴ Ibid. «Skriv frå Lillehammer politistasjon til politimesteren i Lillehammer», 14.12.1942.

³⁹⁵ Ibid. «Brev fra arbeidsformidlingen i Nannestad til lensmannen i Nannestad», 23.12.1942.

³⁹⁶ Statsarkivet i Kristiansand, Risør politistasjon, Fb etterforskning og forhør, justissaker 1955–1956, «Lensmannen i Gjerstad til politifullmektig i Risør», 1.12.1955.

avhør at han hadde næringsbrev, og at han tidligere var straffet. Laurits hadde fått tillatelse av lensmannen i Solum til å drive omførselshandel. Denne tillatelsen hadde ikke samme status som et næringsbrev, da det var utstedt etter den da gjeldende handelslovens paragraf 93. Det var her heller snakk om en skriftlig tillatelse fra den stedlige lensmannen. Det betød at Laurits hadde tillatelse til å drive omførselshandel lokalt i Solum og ikke andre steder i landet.

Ifølge lensmannen hadde de hittil solgt «et par damestrømper» og «bydd fram skolisser, bukseseler, strikk og sakser m.v.». Dessuten hadde de «klart å selge en fyllepenn til vedkommende jernbanefunksjonær» som de hadde kjøpt billetter av for reisen videre til Nelaug. Den ene av dem hadde i tillegg også «byttet klokke». I etterforskningen av saken – det vil si i korrespondansen til politifullmektigen i Risør – uttrykte lensmannen at begge personer tilhørte de «gamle taterslektene, som har gått her og tigget, spesielt i de senere år». De mistenkte hadde dessuten uttalt at de ikke hadde solgt nok varer til at de var pliktige å betale omsetningsavgift.³⁹⁷

Videre henvendte politiet i Risør seg til Tønsberg politikammer for at sistnevnte skulle «kontrollere om det her kan være tale om tyvegods». Forespørselen gikk altså ut på at Tønsberg politikammer skulle avhøre kjøpmannen som «omstreiferne» hadde oppgitt å ha handlet varene av.³⁹⁸

I sitt avhør med politiet i Tønsberg uttalte kjøpmannen at han kjente de mistenkte og hadde solgt varer til dem. Om Laurits fortalte kjøpmannen at «han har fremvist næringsbrev» og at «[h]an er en av *de bedre* og tror ikke han foretar tyverier».³⁹⁹ Når det gjaldt omsetningsavgift opplyste kjøpmannen om at dette var noe han selv betalte i henhold til nye bestemmelser.

Etter å ha mottatt kjøpmannens avhørsrapport fra Tønsberg politikammer, fortsatte Risør politistasjon sin etterforskning ved å henvende seg til Skien politikammer. Fra Risør var politiet interessert i å få undersøkt om de mistenkte hadde tillatelse til omførselshandel.⁴⁰⁰ Fra Skien gikk forespørselen videre til lensmannen i Solum, som uttalte at både Laurits og hustruen hadde «tillatelse til omførselssalg av bagatellvarer».⁴⁰¹ Laurits

og Nikolai hadde som nevnt allerede dratt videre til Nelaug. Saken ble avsluttet uten at politiet foretok seg noe. Fra Risør politistasjon ble det bemerket overfor lensmannen i Gjerstad – som opprinnelig hadde meldt om forholdet – at den tillatelsen som de mistenkte hadde hatt, bare var gyldig i Solum lensmannsdistrikt, og bare for noen bestemte varer. Lensmannen måtte derfor være «oppmerksom på forholdet hvis de skulle komme tilbake til Gjerstad».⁴⁰²

Det er ikke tvil om at de mistenkte i denne saken formelt sett hadde brutt handelslovens bestemmelser om omførselshandel. Selv om de hadde tillatelse til å drive omførselshandel, gjaldt ikke tillatelsen i hele landet. Tillatelsen var hjemlet i handelslovens paragraf 93, som innebar at Laurits og Nikolai bare kunne selge varer ved omførsel i Solum. Slik som i andre tilfeller der saker ble henlagt, er det også her vanskelig å fastslå hvorfor ikke saken ikke ble påtalt videre. En rimelig grunn kan være de mistenktes mobilitet, de hadde jo allerede dratt fra stedet. Videre etterforskning ville derfor blitt ressurskrevende. Likevel vet vi fra andre liknende saker (se delkapitlene 4.5 og 4.6) at det ble brukt relativt store ressurser på å avklare og påtale ulovlig omførselshandel. Det som kan ha vært avgjørende for at saken her likevel ble henlagt, er at Laurits hadde tillatelse til å drive omførselshandel i Solum. Han var dessuten tidligere straffet, og ikke minst hadde han fått en nokså positiv omtale av kjøpmannen i Tønsberg, som de hadde handlet varene av.

6.4 Gustav – Mellom «en ganske ordinær handel» eller bedrageri og ulovlig omførselshandel (1959)

Torbjørn anmeldte Gustav i mars 1959 for bedrageri etter en klokkehandel.⁴⁰³ Allerede i politianmeldelsen fra Ringebu omtales Gustav som «omstreifer», trolig en benevnelse som anmelderen i saken – Torbjørn – hadde anvendt. Ifølge Torbjørn hadde «omstreiferne» tilbudt «noen duker» til salgs som han hadde kjøpt for ti kroner per stykk. I tillegg hadde den «eldste av karene flere ur – både lommeur og armbåndsur». Torbjørn hadde byttet et gammelt lommeur med Gustav, mot et herrearmbåndsur. Torbjørn betalte 40 kroner i mellomlegg for byttet. Han mente like-

³⁹⁷ Ibid.

³⁹⁸ Ibid. «Skriv fra Risør politistasjon til Tønsberg politikammer», 5.12.1955.

³⁹⁹ Ibid. «Rapport til politimesteren i Tønsberg», 8.12.1955.

⁴⁰⁰ Ibid. «Skriv fra Risør politistasjon til Skien politikammer», 10.12.1955.

⁴⁰¹ Ibid. «Skriv fra lensmannen i Solum til Skien politikammer», 14.12.1955.

⁴⁰² Ibid. «Skriv fra Risør politistasjon til lensmannen i Gjerstad», 16.12.1955.

⁴⁰³ Statsarkivet i Hamar, Gudbrandsdalen politimesterembede, Anmeldelser (C), forbrytelser 1959, eske 48; «Anmeldelse fra lensmannen i Ringebu til Gudbrandsdal politimester», 25.3.1959.

vel i ettertid at klokken han hadde byttet til seg var «verdilos». Videre hadde han lånt bort 50 kroner til mennene, med pant i en klokke som de senere i uken skulle få tilbake etter å ha gjort opp for lånesummen. Da Gustav ikke etterkom denne avtalen, valgte altså Torbjørn å anmelde forholdet. Han mente at Gustav («vedk. omstreifer») hadde opptrådt på en «bedragerisk» måte og krevde å få tilbake 90 kroner. Fikk han pengene skulle han i så fall trekke anmeldelsen tilbake. Lensmannen i Ringebru mente at Gustav ikke hadde forevist noen næringsbrev på omførselshandel hos ham, slik han hadde hevdet. Saken ble derfor etterforsket videre som mulig ulovlig omførselshandel, og ikke som en eventuell bedragerisak.⁴⁰⁴

Videre i sakens etterforskning – som varte fra slutten av mars til sent i juli 1959 – henvendte Gudbrandsdal politikammer seg til politiet i Kongsvinger. Derfra ble saken sendt videre til lensmannen i Grue. Sistnevnte kunne melde tilbake at etter «hva de her *fastboende tater* opplyser skal anmeldte [Gustav] oppholde seg i Løten for det meste, – men av og til er han også i Elverum».⁴⁰⁵

Avhøret av Gustav fant sted hos lensmannen i Løten, og han ble beskrevet som født i 1899 av «omstreiferforeldre». Gustav oppga at han var blikkenslager. Han kunne ikke oppgi eksakt inntekt, men han tjente «så mye at han og hustruen» kunne leve av inntekten.⁴⁰⁶ Gustav var ikke tidligere straffet, bortsett fra en 38 dagers fengselsstraff i Hamar kretsfengsel for legemsbeskadigelse. Om klokkehandelen med Torbjørn i Ringebru mente Gustav at klagerens forklaring «stort sett» var riktig, men benektet at det var satt noen tilbakebetalingsfrist på lånet av pengene fra Torbjørn. Gustav uttalte videre at klokkebyttet var en ganske «ordinær handel». Lånet var gitt ham mot sikkerhet i en klokke. Dukene som Gustav hadde solgt, var «tilberedt av hans hustru». Gustav hadde næringsbrev på omførselshandel, dette var utstedt av lensmannen i Løten. Gustav mente også at det var stemplet av lensmannen i Ringebru, der anmeldelsen stammet fra. Videre mente Gustav at han hadde forsøkt å gjøre opp for seg 17. mai, men at Torbjørn da ikke var å treffe.

Gustav ville gjøre opp saken ved å betale 50 kroner tilbake, mot å få tilbakelevert klokken som var stilt som pant hos Torbjørn. Resterende 40

kroner, som gjaldt klokkebyttet som Torbjørn gjorde krav på, var Gustav ikke villig til å betale. Han ville ikke «omgjøre klokkebyttet som var en ganske ordinær handel».⁴⁰⁷

Lensmannsfullmektigen fra Løten – som tok seg av avhøret – avsluttet rapporten med å bekrefte Gustav sin påstand om å ha næringsbrev på omførselshandel i Løten, men fulgte ikke opp Ringebru lensmannskontor sin påtegning om at Gustav ikke hadde fremvist næringsbrevet på omførselshandel i Ringebru. I alle fall hadde Gustav lagt igjen 50 kroner for et eventuelt oppgjør.

Noen dager senere sa Torbjørn seg villig til å gå med på Gustavs forslag om oppgjør.⁴⁰⁸ Lensmannsfullmektigen i Ringebru minnet igjen lensmannen i Løten om at Gustav ikke hadde fremvist sitt brev om omførselshandel i Ringebru. Lensmannen i Løten fulgte likevel ikke opp saken på dette punktet og derfor ble saken endelig henlagt av Gudbrandsdal politikammer (Lillehammer) noen dager senere.⁴⁰⁹

6.5 Nils – bøtelagt for ulovlig omførselshandel (1965)

En gårdbruker ved navn Lars fra Sør-Trøndelag anmeldte i 1965 Nils for bedrageri i forbindelse med salg av takrenner.⁴¹⁰ Lars hadde i slutten av sommeren 1965 fått «besøk av en reisende (tater)» (Nils).⁴¹¹ Lars sa at Nils hadde vært der med to av sine sønner og to «kvinnfolk som fór med noe slags handel». Nils hadde tilbudt takrenner til salgs, de var blitt enige om at Nils også skulle legge opp takrennene mot betaling. For takrennene og arbeidet med å sette dem opp ble de ifølge Lars enige om en betaling på 400 kroner. Lars mente at avtalen var at Nils allerede dagen etter skulle utføre arbeidet. Da Nils ikke hadde møtt opp denne dagen, forlangte Lars derfor at Nils skulle tilbakebetale de 400 kronene som var betalt ham, foruten å ta tilbake takrennene.

Dagen etter anmeldelsen hadde Nils ringt lensmannsbetjenten på Hemne og forespurt seg om «en artikkel han hadde sett i avisen om bedrageri i forbindelse med salg av takrenner».⁴¹² Under samtalen lofte Nils å komme til Hemne og

⁴⁰⁷ Ibid.

⁴⁰⁸ Ibid. «Rapport til Gudbrandsdal politikammer fra lensmannen i Ringebru», 23.7.1959.

⁴⁰⁹ Ibid. Påtegning «Gudbrandsdal politikammer», 27.7.1959.

⁴¹⁰ Statsarkivet i Trondheim, Uttrøndelag politikammer, Anmeldelser 1965, Eske 2500; «Anmeldelse fra lensmannsbetjent til Uttrøndelag politikammer», 20.8.1965.

⁴¹¹ Ibid.

⁴⁰⁴ Ibid. Påtegning fra «Ringebru lensmannskontor», 25.3.1959.

⁴⁰⁵ Ibid. påtegning fra «Grue lensmannskontor til politimesteren i Kongsvinger», 16.4.1959 (min kursivering).

⁴⁰⁶ Ibid. «Rapport til herr politimesteren i Hamar fra lensmannen i Løten», 7.7.1959.

ordne opp i forholdet. Senere viste det seg at Lars og Nils ikke var enige om prisen for handelen.⁴¹³ Nils mente nemlig at Lars hadde fått 105 meter med renner til kroner 400, istedenfor 65 meter som det også hadde vært snakk om.⁴¹⁴ Lars fastholdt i alle fall sin anmeldelse og krevde påtale mot Nils.

I avhør benektet Nils «absolutt at nevnte handel med takrenner ble foretatt i bedragerisk hensikt».⁴¹⁵ Nils benektet også at han var pågående eller at det var «nødvendig» å overtale anmelderen om handelen, som forøvrig også hadde foregått på den mest «vennskapelige måte». Videre mente han at ikke avtalen var slik som Lars hadde oppgitt overfor politiet. Nils mente dessuten at de ikke var blitt enige om at han skulle komme tilbake dagen etter for å legge opp takrennene, slik klageren hevdet.

I slutten av april 1966 ble anmeldelsen av Nils henlagt på grunn av bevisets stilling.⁴¹⁶ Likevel ble både Nils og den ene sønnen hans, Johan – som også var med på reisen til Hemne – tildelt bot for brudd på handelslovens bestemmelser om omførselshandel. Nils fikk 100 kroner i bot for handelen med takrenner, mens Johan fikk 70 kroner i bot.⁴¹⁷ Sistnevntes bot var for salg av duker til blant annet Lars sin kone.

Hvorvidt Nils, eller Johan, tilhørte romanifolket ble det ikke fokusert på i behandlingen av denne saken. Det ble riktignok i anmeldelsen til Lars uttalt at Nils var «reisende (tater)».⁴¹⁸

6.6 Laurits – først avslag, så tillatelse (1973)

Laurits⁴¹⁹ fikk i mai 1973 tillatelse til å selge og sette opp takrenner.⁴²⁰ På merknadsfeltet i protokollen står det å lese at vedkommende polititjenestemann hadde konferert med politimesteren i Hamar ved utstedelse av denne tillatelsen. Bakgrunnen for denne samtalen må ha vært det faktum at Laurits i utgangspunktet hadde fått avslag

på søknaden sin om næringsbrev. I avslagsbrevet stod det å lese at Laurits ikke kunne få en slik tillatelse fordi han «flere ganger har vært under forfølgning for overtredelse av både pris- og handelsloven».⁴²¹ Noen dager før dette avslagsbrevet, var det ført inn en merknad i selve søknadsbrevet til Laurits fra vedkommende polititjenestemann: «Kan gi tillatelse for 6 mndr [sic] (prøvetid). Snakket med Stange lensmannskontor – ville aldri få [tillatelse] der».⁴²²

Laurits søkte om næringsbrev noen dager etter at han var blitt anmeldt for ulovlig omførselshandel i Østerdalen og fått en advarsel av politiet på sistnevnte sted.⁴²³ Laurits omtalte selv advarselen i søknaden sin. Han hadde drevet med «dette faget» i cirka 15 år og det var første gang han var blitt advart mot slikt salg. Etter konferanse med Østerdalen politidistrikt ble det altså gitt avslag på søknaden. Det merkelige her er at Laurits et par måneder senere likevel fikk denne tillatelsen. Vi kan ikke vite omstendighetene rundt denne helomvingingen. Det er imidlertid lite trolig at vedkommende tjenestemann – som innvilget tillatelsen i mai 1973 – ikke kjente til den tidligere saksgangen og dermed feilaktig utstedte tillatelsen. I merknadsfeltet står det som nevnt at tillatelsen er gitt etter «konferanse» med politimesteren. Det er derfor mer sannsynlig at politiet i dette tilfellet heller har gjort et unntak.

6.7 Søknader om og innvilgelser til å drive omførselshandel – noen saker

Politiet førte protokoll over personer som hadde fremvist sine handelsbevis- og tillatelser. Ifølge handelsloven måtte som nevnt personer med slike tillatelser uansett møte opp hos politiet og fremvise tillatelse. I en slik handelsprotokoll for Lillesand lensmannskontor fremkommer det at en rekke tater/romanifolk hadde forevist slike tillatelser på omførselshandel i perioden 1931–1973. Noen eksempler følger her.⁴²⁴

16. april 1934 hadde Aron (f. 1898) fremvist sin tillatelse som han hadde fått av Mandals politikammer i januar 1934.⁴²⁵ Det samme gjaldt Thorvald⁴²⁶ (f. 1883). I 1936 foreviste Gustav⁴²⁷ (f.

⁴¹² Ibid. «Rapport fra lensmannsbetjent til Utrøndelag politikammer», 18.10.1965.

⁴¹³ Ibid.

⁴¹⁴ Ibid. «Rapport fra lensmannsbetjent til Utrøndelag politikammer», 16.2.1966.

⁴¹⁵ Ibid.

⁴¹⁶ Ibid. Påtegning Utrøndelag politikammer, 21.4.1966.

⁴¹⁷ Ibid. Forelegg, 5.4.1966.

⁴¹⁸ Ibid. «Anmeldelse fra lensmannsbetjent til Utrøndelag politikammer», 20.8.1965.

⁴¹⁹ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

⁴²⁰ Statsarkivet i Hamar, Hamar politimesterembede, Omførselshandel 1930–1980, L1.

⁴²¹ Ibid. «Brev fra Hamar politikammer til Laurits», datert 12.2.1973.

⁴²² Ibid. Påtegning på søknadsbrevet til Laurits, 9.2.1972.

⁴²³ Ibid. Skriv fra 18.12.1972.

⁴²⁴ Alle navnene er her, som ellers i det følgende, fiktive, se delkapittel 1.3.4.

⁴²⁵ Statsarkivet i Kristiansand, Lillesand lensmannskontor, Gh Handel, eske 15, mappe: «Foreviste næringsbrev på omførselshandel», 1931–1973.

1902) med hustru begge næringsbrev for omførselshandel utstedt fra lensmannen i Stod og Steinkjer. Det siste tilfellet ser ut til å ha blitt akseptert, på tross av at tillatelsen mest sannsynlig bare var gyldig for Stod og Steinkjer.

Oliver⁴²⁸ (f.1919) fremviste næringsbrevet sitt 28. november. Dette var utstedt av lensmannen i Froland for året 1950. Også hans hustru hadde en slik tillatelse.

Berit⁴²⁹ (f. ukjent) fremviste næringsbrev i Lillesand i 1952. Denne tillatelsen var gyldig til 1. januar 1952, og da den ble fremvist (3. januar) var den utgått to dager tidligere. Det ser ikke ut til å ha spilt noen rolle. På slutten av året, i november, fornyet Berit attpåtil sin tillatelse ut året 1952 ved samme lensmannskontor.⁴³⁰ Hun fornyet tillatelsen enda en gang i 1955 og 1956. På liknende vis fremviste Lars (f.1908) sitt næringsbrev i august 1957.⁴³¹ Lars fornyet sin tillatelse ved samme lensmannskontor for periodene 1965–1966 og 1966–1967.

Martinius søkte om næringsbrev på omførselshandel 23. oktober 1952. Han sendte søknaden direkte til kongen. Han mottok søknaden i retur fra kongens Kabinettssekretariat dagen etter, med anmodning om å henvende seg til politiet på stedet. Sist i oktober søkte han politiet i Lillesand om tillatelse. Forespørselen ble videre sendt til lensmannen i Vestre Moland og Eide for avgjørelse med følgende beskjed: «Søknaden bør ikke innvilges».⁴³² Av ukjente grunner innvilget lensmannen likevel søknaden dagen etter. Tillatelsen gjaldt omførselshandel «med varer tilvirket ved innenlandsk husflid eller hjemmeindustri», gjeldende i Vestre Moland og Eide lensmannsdistrikt i henhold til handelslovens paragraf 93.⁴³³ Denne tillatelsen gjaldt imidlertid, som praksisen var, ut kalenderåret, i dette tilfellet ut 1952, det vil si at den gjaldt i kun ca. to måneder.

Laurits⁴³⁴ fikk utstedt tillatelse for bagatellsalg i Hamar 14. september 1934.⁴³⁵ Han kunne, men

bare den dagen, drive med «salg av småsaker» i henhold til handelslovens paragraf 25. Tilsvarende fikk Fredrik tillatelse til å drive med bagatellsalg i Hamar i tiden 30. august til 5. september 1940. Fredrik hadde en slik tillatelse gjeldende for Løten, utstedt fra lensmannen i Løten.⁴³⁶ Fredrik viste på nytt en slik tillatelse hos politiet i Hamar i februar 1947, den var utstedt av lensmannen i Eidsvoll, og på bakgrunn av dette fikk han drive med bagatellsalg i Hamar i perioden 12. februar til 5. mars 1942.

6.8 Diskusjon av handelslovens praktisering

Reaksjonene fra politiet på ulovlig omførselshandel var relativt milde sammenliknet med brudd på løsgjengerloven; bortsett fra at vedkommende måtte betale en bot, ble det ikke en «større» sak ut av det. Bildet må likevel nyanseres. På minst to måter kan handelslovgivningen karakteriseres som radikal. For det første innebar reguleringen av omførselshandel at enkeltpersoner ikke fikk tillatelse til å drive omførselshandel i det hele tatt. Det kunne bety at de mistet levebrødet, noe som påvirket dem økonomisk. Men det kulturelle aspektet må også vektlegges her. At personer som anså det som en del av sin kultur å tilvirke ulike varer for videresalg, og ble hindret i å gjøre dette, er også et viktig moment.

For det andre kunne påtalemyndigheten reagere ved å kombinere bestemmelser i handelsloven med bestemmelser i annen lovgivning – mest typisk med løsgjengerloven. Dette kunne bety en hardhendt reaksjon. Ulovlig omførselshandel, slik vi har sett i delkapittel 4.6, innebar nemlig at løsgjengerlovens paragrafer også tidvis ble anvendt overfor vedkommende personer.

Jeg skal i det videre diskutere og sammenlikne de ulike sakene som er analysert i dette kapitlet. Først et par bemerkninger om praktiseringen av lovverket på dette området.

Vi har sett at mange fra taterne/romanifolket fikk tillatelse til å drive omførselshandel i henhold til paragraf 82 i handelsloven, og at mange fikk næringsbrev på omførselshandel basert på paragrafene 81, 84 og 85. Vi vet også fra det øvrige kildematerialet at mange tater/romanfolk hadde dette næringsbrevet uten å komme på kant med loven og politiet. Dette viser at politidistriktene tolket loven forskjellig og hadde ulike forestillin-

⁴²⁶ Ibid.

⁴²⁷ Ibid. «Foreviste næringsbrev på omførselshandel», 1931–1973.

⁴²⁸ Ibid. «Foreviste næringsbrev på omførselshandel», 1931–1973.

⁴²⁹ Ibid. «Foreviste næringsbrev på omførselshandel», 1931–1973.

⁴³⁰ Ibid.

⁴³¹ Ibid.

⁴³² Ibid. «Skriv fra Lillesand politivakt til Lensmannen i Vestre Moland og Eide», 7.11.1952.

⁴³³ Ibid. «Polititillatelse utstedt av Lensmannen i Vestre Moland og Eide», 8.11.1952.

⁴³⁴ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

⁴³⁵ Statsarkivet i Hamar, Hamar politimesterembede, Omførselshandel 1930–1980.

⁴³⁶ Ibid.

ger av hvorvidt en person av såkalt omstreiferslekt egnet seg til å få en slik tillatelse. Nå til de saker som er redegjort for og analysert ovenfor.

I saken fra 1929, der to par ble bøtelagt for omførselshandel på Toten (delkapittel 4.1), får vi ikke vite mye om politiets vurderinger. Anmeldelsen som kom til lensmannen, hadde sin bakgrunn i at anmelderen trodde at en av damene var etter søkt for mord. Med andre ord var ikke selve anmeldelsen grunnet i mistanker om ulovlig omførselshandel. Lensmannen må altså på selvstendig grunnlag ha tatt initiativ til å bøtelegge de angjeldende.

De tre mannspersoner som i 1942 ble arrestert for å bedrive ulovlig omførselshandel i Lillehammer (se delkapittel 4.2), ble ikke av politiet tiltalt for ulovlig omførselshandel. De ble derimot beordret til å kontakte arbeidsformidlingen i Nannestad der de hadde bopel. Hjemmelen som ble brukt, var den tidligere nevnte forordning om arbeidshjelp fra 1941 (se delkapittel 2.13). Det er ikke godt å si hva denne saken hadde endt med dersom påtale var blitt reist. Imidlertid kan vi fastslå at politiet her effektivt hindret deres *mobilitet*. De skulle som kjent videre til Trondheim for å delta på et hestemarked. Kildene gir ikke noen holdepunkter for å si hvorvidt politiet under andre omstendigheter – altså uten forordningen og med hjemmel i løsgjenger- og handelsloven eller begge – på en så effektiv måte hadde kunnet hindre følger i å reise videre til Trondheim. Likevel er det på bakgrunn av bevisbyrden, som ligger hos påtalemyndigheten, grunn til å anta at dette sannsynligvis hadde tatt lenger tid for politiet å oppnå, dersom det i det hele tatt var blitt resultatet.

I saken med Laurits og Nikolai fra 1955 var lensmannen fra første stund svært mistenksom. Veldig tidlig i etterforskningen mistenkte han Laurits og Nikolai for å ha stjålet varene de solgte.⁴³⁷ Kjøpmannen som «omstreiferne» hadde oppgitt, ble avhørt, men han hadde bare positive ting å si om de to.⁴³⁸ Lensmannen var likevel ikke fornøyd med dette, og sendte saken videre til Skien politikammer. Det er viktig å minne om at Nikolai hadde tillatelse til å drive omførselshandel (i alle fall i Solum), men det ser ut til at lensmannen ikke satte lit til dette; det fremgår av hans videre etterforskning. Fra Skien politikammer ble det tilbake rapportert at både Ludvig og hans kone hadde tillatelse til omførselssalg med bagatellvarer (jf. han-

delslovens § 93).⁴³⁹ I henhold til gjeldende regler gjaldt tillatelsen fra lensmannen i Solum kun på stedet. Denne tillatelsen var likevel ikke identisk med et næringsbrev, noe Ludvig hadde trodd. Med et næringsbrev hadde han kunnet drive omførselshandel i *hele* landet. Men uansett – om han hadde hatt næringsbrev eller skriftlig tillatelse – måtte han ha henvendt seg til det stedlige politi for å melde om handelen som skulle foregå på stedet. Risør politikammer gjorde likevel ikke noe mer ut av denne saken, da de siktede ikke lengre befant seg i distriktet.

De mange bestemmelsene for omførselshandel var kompliserte og byråkratiske. Det er forståelig at Ludvig forvekslet den skriftlige tillatelsen med et næringsbrev. Uansett er det ikke tvil om at lensmannen i dette tilfellet var mest opptatt av at Laurits og Nikolai var av «taterslekt». Dette bidro til at hans første skritt i etterforskningen var å undersøke om de solgte tyvegods, og ikke – som han burde ha innledet med – å sjekke hvorvidt de hadde tillatelse til å drive omførselshandel.

Neste sak omhandler handel med putetrekk med mer fra 1957 (se delkapittel 4.4). Denne saken viser en av de mest gjennomgående elementene i etterforskningen av saker som involverte taterne/romanifolket, nemlig at det var vanskelig å få tak på dem når de først forsvant fra distriktet.

En annen viktig side ved denne saken fra 1957, er at politiet hele veien i etterforskningen var klar over – og stadig påpekte – at de mistenkte var av «omstreiferslekt». Dette førte, og det kan man lese ut av kildene, til at politiet gjennomgående var mistenksomme. Denne mistenkeliggjøringen gjaldt ikke bare det aktuelle forholdet, men også enkelte personlige ting, slik som sivilstatus og yrke. Hvert av parene oppga at de var forlovet, men ved alle anledninger omtalte politiet forlovelsen med anførselstegn. Den samme mistenkeliggjøringen kom til uttrykk ved at politiet beskrev handelsvirksomheten til paret som «turneer».

Ingen av personene i denne saken hadde næringsbrev eller tillatelse til omførselshandel, og det innrømmet de under avhørene. I sakens framlegg kom det fram at de heller ikke visste at de behøvde å ha tillatelse til å drive slik handel. Else hadde riktignok tillatelse fra lensmannen i Hisøy til å drive omførselshandel både under krigen og for året 1955.⁴⁴⁰ Imidlertid viser saken at samtlige, unntatt Hjalmar, hadde fått advarsel eller blitt bøtelagt for brudd på handelslovens bestemmelser om omførselshandel.

⁴³⁷ Statsarkivet i Kristiansand, Risør politistasjon, Fb etterforskning og forhør, justissaker 1955–1956, «Lensmannen i Gjerstad til politifullmektig i Risør», 1.12.1955.

⁴³⁸ Ibid. «Rapport til politimesteren i Tønsberg», 8.12.1955.

⁴³⁹ Handelsloven 1935, § 93.

I etterforskningen av saken ble det sendt ut en forespørsel til politimesteren i etterforskningsøyemed. Her ble det opplyst at alle hadde «tidligere vært kjent for å drive omførselshandel med forskjellige artikler. De kan også mistenkes for besintyverier, bedragerier o.a., typiske omstreiferforgåelser. Alle er av 'tater'slekt'.⁴⁴¹ I mellomtiden, mens saken ble etterforsket av Arendal politikammer, drev de mistenkte fortsatt med omførselshandel ulike steder i landet, eksempelvis i Oddadalen (Hardanger).⁴⁴² Her ble det opplyst at Hjalmar hadde vist «frem kakeformer av blikk som han selv laget og solgte direkte til forretningene [...]». Det fremkom at han og Else også der hadde solgt sofaputer til forretninger. Etterforskningen hadde vist at de ikke hadde solgt ellet tilbudt varer til «gårdene i nærheten».

Tiltalebeslutningen i denne saken gikk ut på at de involverte måtte inndras for 1000 kroner hver, samt at mennene og kvinnene henholdsvis fikk 60 og 45 dagers fengselsstraff. Retten tok ikke til følge at de tiltalte hadde handlet i «unnskyldelig rettsvillfarelse». Begrunnelsen for dette var at fleste av dem var tiltalt eller bøtelagt i henhold til ulovlig omførselshandel.

Retten avviste derimot tiltalebeslutningens punkt II som angikk løsgjengerlovens paragraf 4. Rettens vurdering i denne saken er i det hele tatt interessant for vårt anliggende, i og med at den kom til motsatt konklusjon i en annen sak som er behandlet ovenfor (se delkapittel 4.6). I den saken resonnererte nemlig retten slik: De tiltalte hadde fast bopel ved Arendal, men de reiste noen måneder av året. Salgsvirksomheten var ulovlig, men retten kunne ikke «karakterisere deres oppførsel som 'ørkesløshet' eller [å] 'drive omkring'. Ytre sett er de tiltaltes handelsferder ikke forskjellige fra *lovlig og aktverdigg omførselshandel*. Det mangler bare politiets tillatelse [...] Retten mener at de tiltaltes oppførsel ikke har den islett av løsgjengeri som det har vært meningen å ramme med lovens område».⁴⁴³

⁴⁴⁰ Senere viser protokollene at hun fikk slike tillatelser også for 1977, 1978 og 1979. Se Statsarkivet i Kristiansand, Lensmannen i Hisøy og Øyestad, Fremmedkontroll, handelsbrev, 1909–1985, Ja – eske 70, «Protokoll over utstedte handelsbrev». Også lensmannen bekrefter dette i et skriv fra 23.5.1957.

⁴⁴¹ Statsarkivet i Kristiansand, Arendal politikammer, Dommer 1959, J-L, eske 155: «Brev fra Arendal politikammer til politimesteren», 25.7.1957

⁴⁴² Ibid. Hardanger politikammer til Arendal politikammer, 26.7.1957.

⁴⁴³ Ibid. «Rettsbok for Nedenes herredsrett», 9.6.1959.

7 Dyrevernavloven

7.1 Dyrevernavloven av 1935 og brigde til loven i 1951

Loven om dyrevernavloven ble vedtatt 7. juni 1935. Et forbud mot «omstreifernes» hestehold var foreslått, men ble ikke vedtatt. Spørsmålet om å forby «omstreiferne» å holde hest ble reist på 1920-tallet, mye på bakgrunn av forslag fra lokalavdelinger av Foreningen til Dyrenes Beskyttelse.⁴⁴⁴ I enkelte fremstillinger av dette temaet, er det tidligere blitt hevdet at Misjonen var en pådriver for et slikt forbud.⁴⁴⁵ I realiteten mente Misjonen at et forbud mot hestehold var *urimelig*.⁴⁴⁶

Ole F. Harbek, sekretær og etter 1925 byråsjef i Justisdepartementet, drøftet spørsmålet om et eventuelt forbud i et notat fra november 1923.⁴⁴⁷ Harbeks synspunkter må vektlegges, de var uttrykk for regjeringens syn på saken. Harbek var uenig med Misjonen, som mente at bestemmelsen om dyreplageri i straffeloven (§ 382) var tilstrekkelig «hvis bare øvrigheten sørger for at denne bestemmelse overholdes».⁴⁴⁸ Ifølge Harbek overså

Misjonens hovedstyre *i adskillig grad* [...] de vanskeligheter som er forbundet med å få en person dømt etter straffelovens §382. Der må jo foreligge bevis for at dyr blir mishandlet, og sådant bevis er slett ikke alltid lett å skaffe. Meget sjelden blir en mishandling også anmeldt til politiet, således at dette altså ikke engang får kundskap om den.⁴⁴⁹

Harbeks notat hadde sin bakgrunn i at Sosialdepartementet sendte Justisdepartementet et innlegg som stortingsrepresentant Ingebrigt Ingebrigtsen Huus⁴⁵⁰ hadde holdt under Stortingets behandling av bevilgninger til blant annet fattigve-

⁴⁴⁴ Haave, 2000: 311.

⁴⁴⁵ Blant annet Olav Rune Ekeland Bastrup og Aage Georg Sivertsen 1996: *En landevei mot undergangen: utryddelsen av taterkulturen i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget, 1996: 101. Thor Gotaas: *Taterne. Livskampen og eventyret*. Oslo: Andresen & Butenschøn, 2000: 388–389.

⁴⁴⁶ Haave 2000: 311 og 312.

⁴⁴⁷ RA, Justisdepartementet, Lovavdelingen, De – 0085, Ole F. Harbeks notat, «Angående omstreiferuvesenet», 23.11.1923.

⁴⁴⁸ Sitert i Harbeks notat, ibid.

⁴⁴⁹ Ibid.

⁴⁵⁰ Huus var medlem av Bondepartiets landsstyre (1921–1924 og 1928–1934) og av Norges Bondelags landsstyre (1922–1926).

senet, i april samme år. I talen fremhevet Huus «nødvendigheten av at der skapes nye og mer effektive midler enn de man nu har for å få bukt med omstreiferuvesenet».⁴⁵¹

Selv om Harbek var uenig med Misjonen angående spørsmålet om hestehold, synes begge å ha vært enige om at det måtte «skarpere lovbestemmelser» til mot «omstreiferne» enn løsgjengerlovens bestemmelser. Løsgjengerloven, som koblet sammen ørkesløshet og kriminelle handlinger, ble av Harbek vurdert som utilstrekkelig, fordi mange av «omstreiferne (ikke minst båtfantene) ernærer sig ved handel og håndverk». Videre ga Harbek uttrykk for at omstreiferne for det meste var til stede i distrikter hvor «politiopsynet er yderst utilstrekkelig, og privatfolk vil som regel ikke ha bryderiet med å sende anmeldelser til politiet».⁴⁵² Videre argumenterte Harbek for at det burde utarbeides en lov mot «disse egentlige omstreifere», som ga anledning til å sette dem i tvangsarbeid på grunnlag av at de «ikke har nogen fast bopel, men lever som omstreifer, og heller ikke foretar sig noget for å få fast bopel».⁴⁵³

Harbeks argumentasjon er interessant. I stedet for å knytte et straffbart forhold til manglende arbeid under «omkringdriven», mente heller Harbek at bofasthet skulle være et kriterium for reaksjon fra myndighetenes side. Disse argumentene førte naturlig til en vurdering av spørsmålet om «omstreifernes» hestehold:

Det vil kunne tenkes og være en ganske effektiv foranstaltning til motarbeidelse av omstreiferuvesenet, å forby omstreiferne å holde hest. Deres *omstreifen* vilde derved bli vanskeliggjort (forsåvidt denne omstreifen foregår på landjorden[,]) båtfantene vil man ikke ramme).⁴⁵⁴

Selv om Harbek avsluttet sitt notat med at det «for tiden» ikke var tilstrekkelig grunn til at Justisdepartementet skulle «foranledige» en slik lovbestemmelse, er hans refleksjoner likevel interessante. Harbek argumenterte for at «omstreifernes» *mobile livsform* måtte forbys, og fremholdt at et slikt forbud ikke lot seg gjennomføre med løsgjengerloven, da «omstreiferne» under sin vandring drev med handel og håndverk. For Harbek representerte et forbud mot «omstreifernes» hes-

tehold et effektivt middel mot «omstreifernes» vandring.

I 1925 kom spørsmålet om å forby «omstreiferne» å holde hest igjen på agendaen, etter krav fra lokale dyrevernföreninger.⁴⁵⁵ Landbruksdepartementet fikk spørsmålet på bordet sammen med en orientering om Misjonens standpunkt.⁴⁵⁶ Det ble likevel ikke gjort noe mer med dette forslaget før regjeringen foreslo et slikt forbud i proposisjonen til dyrevernlov av 1935. I lovforslagets paragraf 10, punkt 4, lød den aktuelle bestemmelsen slik: «Det er forbode [...] at umstreifarar på ferdene sine fører med seg hest eller anna dyr til førsle av folk og varor».⁴⁵⁷ Under Stortingets behandling av regjeringens forslag til lov om dyrevern, var Erling Bjørnson (Bondepartiet) den som tydeligst tok avstand fra forslaget om å forby «omstreiferne» å holde hest. I hans øyne ville en slik bestemmelse ramme «en folkerase innen vår stamme». Bjørnson mente at Norge ikke burde følge i Nazi-Tysklands spor. Man hadde «sett med gru hvad som i så henseende skjer i Tyskland» og man burde ikke på samme måte «gjøre forskjell på folk» i Norge. Dessuten ville et forbud innebære at man tok levebrødet fra «dette urgamle norske nomadefolk», noe som ifølge Bjørnson var identisk med å ta kua fra bonden.⁴⁵⁸

Flere andre representanter slo følge med Bjørnson, heriblant Rudolf Elias Peersen (Venstre) som mente at bestemmelsen heller handlet om en folkegruppe enn dyr, som loven gjaldt: «Det står jo simpelthen, at det er forbudt for disse folk å ha hest, likegyldig hvorledes de behandler dem». En annen representant, Børge Olsen-Hagen (A), motsatte seg særregler overfor en bestemt gruppe mennesker: «Jeg vil ikke la en klasse, om jeg skal bruke det uttrykk, bli satt utenfor loven, og det er det jeg vil forsøke å hindre ved å stemme imot dette.» Imidlertid var flertallet av Arbeiderpartiets, Bondepartiets, Høyres og Venstres representanter enige om at et forbud mot «omstreifernes» hestehold var det viktigste punktet i forslaget til dyrevernlov. Begrunnelsen var ikke at «omstreifere» mishandlet dyr mer enn andre folk, men at et forbud ville være et viktig tiltak mot «omstreiferuvesenet». Dette standpunktet var i tråd med Harbeks refleksjoner fra 1923.

⁴⁵¹ Sitert i Harbeks notat, *ibid*.

⁴⁵² *Ibid*.

⁴⁵³ *Ibid*.

⁴⁵⁴ *Ibid*. (min kursivering).

⁴⁵⁵ Se Haave, 2000: 311–314.

⁴⁵⁶ RA, PK, L0003: Brev til Landbruksdepartementet fra Justisdepartementet ved O.F. Harbek, 4.2.1925, med tilleggsnotat av O.F. Harbek, 4.2.1925.

⁴⁵⁷ Ot.prp. nr. 3 (1935).

⁴⁵⁸ O.tid. 9.5.1935: 344.

Forslaget ble vedtatt i Odelstinget mot 26 stemmer, men avvist i Lagtinget grunnet et knapt flertall (18 mot 17 stemmer) som støttet forslaget fra Arbeiderpartiets landsstyremedlem, gårdbruker Iver Kristiansen Hognestad, om å forkaste Odelstingets beslutning.⁴⁵⁹ Hognestad kunne ikke være med på en lov med «klassebestemmelser»: «Jeg tror at taterne stort sett behandler sine dyr godt, at dyrene har det godt stort sett, så det er helt unødvendig å ha nogen særbestemmelse som rammer en enkelt klasse».⁴⁶⁰ Med denne begrunnelsen falt Odelstingets vedtak, og dyrevernaven av 1935 ble vedtatt uten det påtenkte forbudet.

7.2 Forbudet mot «omstreifernes» hestehold vedtas i 1951

Etter krigen avviste Misjonens generalsekretær, Oscar Lyngstad, et tilsvarende forslag om forbud mot «omstreifernes» hestehold fra en rekke ordførere, lensmenn og formenn i dyrevernavene i fem Solørbygder. I sin henstilling til Stortinget hadde disse konkludert med at det var «en skam for et kultivert folk å ha disse individer rekene etter veiene som hittil». Ifølge forslaget burde ikke Stortinget bare forby «omstreiferne (taterne) å ha hester», men også gjøre det «straffbart å selge eller utleie samt på annen måte overdra hest til omstreiferne (taterne)».⁴⁶¹ I avisen *Vårt Land*, som omtalte henvendelsen til Stortinget, advarte Lyngstad «mot nye lover som setter disse folk i en særklasse med mindreverdighetsstempel». Slike lover kom også til å ramme de «fastboende» av «omstreiferslekt» som gjerne ville «leve et skikkelig liv og arbeide for seg og sine».⁴⁶²

Forbudet mot «omstreifernes» hestehold ble likevel en realitet i 1951 da dyrevernaven ble revurdert. Bakgrunnen var at en komité nedsatt av *Norges Dyrebeskyttelsesforbund*⁴⁶³ i 1947, for å fremme forslag til endringer i dyrevernaven av 1935, mente at dyrevernavens straffebestemmelse var utilstrekkelig når det gjaldt hesteholdet blant «omstreiferne». Komiteen sendte sine anbefalinger til Landbruksdepartementet i oktober 1947. I sin innstilling mente komiteen at det var nødvendig med et «forbud mot at omstreiferne har hest

med seg når de farter omkring. Men også annet dyr som de erstatter hesten med, storfe eller hund f.eks. bør forbys». Det såkalte omstreiferlivet utsatte «både mennesker og dyr for lidelser» og var «en skamplett for samfunnet», mente *Norges Dyrebeskyttelsesforbunds* komité.⁴⁶⁴

Landbruksdepartementet satte ned et utvalg (heretter dyrevernavsutvalget) i desember 1947 som skulle forberede revisjonen av dyrevernaven.⁴⁶⁵ I sin innstilling fra april 1948 foreslo dyrevernavsutvalget blant annet følgende tillegg til dyrevernaven: «Det er forbode [...] for umstreifarar, når dei flakkar ikring, å føra med seg hest eller anna dyr til å frakta folk eller varor med».⁴⁶⁶ Etter at innstillingen ble sendt på høring – vel å merke ikke til Misjonen – gikk Landbruksdepartementet inn for et forbud, slik som utvalget foreslo.

I den tida som er gått sidan vi fekk dyrevernavlova, har det vorte eit stadig sterkare krav om at det må bli slutt på at omstreifarane på ferdene sine fører med seg dyr. Desse dyra lid ofte sers mye vondt, må ofte stå ute i alt slags vær og til alle årstider, og føringa er det ofte skralt med. Dyra går ofte frå hand til hand og eigarane fer ofte hardt fram mot dyra. [...] Frå fleire av dei som har uttale seg om utkastet, er det halde fram at ein og bør forby at omstreifarane fører med seg dyr sjølv om dei ikkje blir brukt til å frakte folk eller varer, t.d. laushestar.⁴⁶⁷

Stortingets landbrukskomité ville imidlertid ikke gå like langt som departementet og dyrevernavsutvalget. Etter blant annet å ha kritisert begrepet «omstreifer» – at det var vanskelig å definere begrepet og de bevisvanskene det ville føre med seg, samt at det var vanskelig å definere hva «flakkar ikring» ville si – uttalte landbrukskomiteen:

Etter kvart har fleire og fleire omstreifarar slegi seg til ro på ein heimstad og har teki seg fast arbeid. Men likevel vil mange ta seg turar no og da. [...] Etter det nemnda meiner vil det i slike tilfelle vera å gå for langt å forby dei å ha med seg t. d. ein hund.⁴⁶⁸

⁴⁵⁹ Haave 2000: 113.

⁴⁶⁰ Alle sitater i det følgende er fra L.tid. 20.5.1935: 93 ff.

⁴⁶¹ *Vårt Land* 16.3.1946. Se Haave 2000: 326.

⁴⁶² *Vårt Land* 16.3.1946. Sitert i Haave 2000: 326.

⁴⁶³ Dette var en paraplyorganisasjon for de lokale dyrevernavorganisasjonene.

⁴⁶⁴ Sitert i *Innstilling til lov om endringer i lov om dyrevernav av 7. juni 1935* (1947): 13. Trykt som vedlegg til Ot.prp. nr. 56 (1950) *Om brigde i dyrevernavloven*.

⁴⁶⁵ Utvalget bestod av sorenskriver T. B. Njaa (leder), bonde Karl Bogstad, bonde K.K. Kleppe og professor H. F. Wirstad (Norges Veterinærhøgskole). Arne Skaug (Landbruksdepartementet) var utvalgets sekretær.

⁴⁶⁶ *Innstilling til lov om endringer i lov om dyrevernav av 7. juni 1935* (1948): 13, 19. Trykt som vedlegg til Ot.prp. nr. 56 (1950) *Om brigde i dyrevernavloven* (min kursivering).

⁴⁶⁷ Ot.prp. nr. 56 (1950) *Om brigde i dyrevernavloven*: 5.

Venstres Olav Benum, landbrukskomiteens ordfører og sekretær, argumenterte identisk med landsbrukskomiteens innstilling under debatten i Odelstinget.⁴⁶⁹ Det var galt *helt* å forby «omstreiferne» å ha med seg dyr når de var på reise.

Småbruker Bernt Korslund (A) mente at hestene på grunn av omstreiferlivet hadde det «svært ondt».⁴⁷⁰ Det var dårlig med både mat og husly. Dessuten ville en bivirkning av forbudet være at «tatertrafikken i våre bygder» ville minke. Konsul Jacob Maurice Ørbæk (H) mente på samme måte at «omstreiferuvesenet [var] en sann landeplage». I sitt innlegg uttalte Ørbæk at måten «omstreiferne» behandlet sine omgivelser, familier og dyr på var en «skam». Avslutningsvis uttrykte Ørbæk at det såkalte omstreiferuvesenet riktignok var «avtagende», men det var fremdeles nok av dem i samfunnet til at det var riktig å få et forbud mot hesteholdet.⁴⁷¹

Gårdbrukeren Andreas Maastad (Bondepartiet) argumenterte for et forbud ved å vektlegge at «omstreiferens hest» var *det* dyret som trengte mest beskyttelse i landet. «Omstreiferne» var riktignok ikke alle «tyver og kjeltringer», men hestene deres var likevel «utsatt for litt av hvert til alle årsens tider». Ovenfor nevnte Korslund var også aktiv i diskusjonene om lovvedtaket i 1951, der han blant annet uttalte at de som var *mot* et forbud i 1935 ikke hadde vært klare over «taterhestens vilkårlige behandling».⁴⁷²

Det fantes også stortingsrepresentanter som var motstandere av et forbud, både i 1935 og 1951. I 1935 hadde, som nevnt, Bjørnson avvist forslaget og tatt «omstreiferne» og deres rett til både å eie og reise med hesten i forsvar. Han ønsket ikke et slikt forbud, fordi han regnet det som en særlov mot en spesifikk gruppe.⁴⁷³ Til dette bemerket landbrukskomiteens leder, Olav Berntsen Oksvik (A), at man måtte tenke på hestene også, og ikke bare på «omstreiferne» vel. Oksvik framholdt skarpt at disse hestene ble ille behandlet og at «hr. Bjørnson og hr. Bonnevie [...] kunde være hester selv og prøve det, så hadde de stemt på en annen måte».⁴⁷⁴

Juristen Rudolf Peersen (V) støttet Bjørnsons innlegg og argumenterte for at andre bestemmelser i loven, som paragraf 10 punkt 2, også var anvendelige i tilfeller der dyr ble misbrukt, og at man derfor ikke behøvde å «sette en særbestemmelse» mot «omstreiferne» hestehold.⁴⁷⁵ På liknende måte argumenterte dommer Carl Emil Christian Bonnevie (A) at det var «bestemmelsens absolutthet» som gjorde den «inhuman».⁴⁷⁶ Tidligere redaktør Børge Olsen-Hagen (A) stemte også mot lovforslaget i 1935. Olsen-Hagen mente at det fantes tilfredsstillende lovverk på dette området, spesielt ettersom dyrevernsloven nå skulle bli vedtatt, som gjorde at et slikt forbud var overflødig.⁴⁷⁷

I 1951 var fiskeren Ole Jensen Rong (A) blant dem som sterkest tok avstand fra et forbud. Rong mente at dette punktet var underfokuseret i debatten så langt. I sin motstand vektla Rong at bestemmelsen i 1935 hadde vært avvist av lagtinget, fordi et slikt forbud representerte «diskriminering av ein liten stand i samfunnet vårt».⁴⁷⁸ Også i 1951 måtte dette være tilfellet, mente Rong, det stred mot hans «rettsprinsipp» å vedta en slik særbestemmelse.

Også Carl August Petersen Wright (H) var mot forbudet, om enn fra et annet ståsted. Wright kritiserte den noe inkonsekvente posisjonen til landbrukskomiteen.⁴⁷⁹ Wrights poeng var at komiteen først hadde kritisert bruken av begrepet «omstreifer», som vanskelig lot seg definere, for så likevel ende opp med delvis å gå god for proposisjonens forslag. Wright fikk svar av både den tidligere nevnte Korslund (A) og landbrukskomiteens sekretær Benum (V).

Korslunds tilsvarende i 1951 var delvis innrømmende overfor Wrights kritikk av begrepsbruken, og delvis avvisende. Hvordan omstreiferbegrepet skulle forstås kunne «kanskje være litt tvilsomt. Oppe hos oss kaller vi dem tater, og det er ingen som tar feil av hvem som er tater og hvem som ikke er det, så jeg tror ikke det er noen stor vanskelighet».⁴⁸⁰ Stortingspresidenten valgte å dirigere debatten på dette tidspunktet og uttalte: «Presidenten vil ikke påtale at representanten Korslund brukte uttrykket 'tater', men vil henstille til representantene at de går over til å bruke uttrykket 'omstreifer', som er brukt i lovteksten».

⁴⁶⁸ Innst. O. VIII (1951) *Tilråding frå landbruksnemnda til lov om brigde i dyrevernslova*: 3.

⁴⁶⁹ O.tid. nr. 42 (1951): 328.

⁴⁷⁰ O.tid. nr. 44 (1935): 344.

⁴⁷¹ *Ibid.*, 345.

⁴⁷² O.tid. nr. 42 (1951): 324.

⁴⁷³ O.tid. nr. 44 (1935): 344. Oksvik fikk kontant svar fra Bonnevie om at han selv kunne «være f. eks. en fruktsommelig taterkvinne eller vedkommendes barn – slike kan nok trenge en hest til å bære sig av gårde».

⁴⁷⁴ O.tid. nr. 44 (1935): 344.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, s. 345.

⁴⁷⁶ *Ibid.*

⁴⁷⁷ *Ibid.*

⁴⁷⁸ O.tid. nr. 42 (1951): 332.

⁴⁷⁹ O.tid. nr. 42 (1951): 323.

⁴⁸⁰ O.tid. nr. 42 (1951): 324.

Benum var i sitt tilsvaer på Wrights kritikk langt på vei innrømmende. Begrepet var for utydelig og var heller ikke nærmere definert i proposisjonen, mente Benum. Han måtte også innrømme at komiteen selv hadde hatt «nokre vanskar» her.

Det er vanskeleg å definera kva ein omstreifar er, og det er også vanskeleg å seia akkurat når dei «flakkar ikring. Ein kan ikkje setja likskapsteikn mellom ‘omstreifar’ og ‘tater’. Med ein ‘tater’ tenkjer ein kanskje på folk med noko framandt innslag, men det er mange av reint norsk blod òg som kjem inn under omgrepet ‘omstreifar’. Vi har ikkje i nemnda kunna definera dette noko betre enn vi har gjort.⁴⁸¹

Benums og Korslunds tilsvaer til Wright er interessante. Mens Korslund tolket begrepet «omstreifer» som synonymt med «tater», opererte Benum med en bredere definisjon av omstreiferbegrepet. Omstreifertermen hadde vært gjenstand for diskusjon også i 1935. Tidligere vaktmester Gunnar Olai Olsen Bakke (A) beskyldte nemlig representantene Bonnevie og Olsen-Hagen for å være begrepsforvirret.

Det er da ikke omstreiferne denne lov tar sikte på, det er de dyr som disse omstreiferne mishandler, og under henvisning til omstreiferens rykte i denne henseende og det bevismateriale komiteen sitter inne med, så er det dyrene som skal beskyttes. Omstreiferne har sin beskyttelse, og det er dem dommerne får med å gjøre, taterne, og ikke de bruksdyr som taterne misbruker. Det forekommer mig at det er en for- tolkning som tar sikte på medynk med taterne og ikke med de som denne lov omhandler, nemlig dyrene.⁴⁸²

Bakke gjorde seg skyldig i nettopp det han beskyldte Bonnevie og Olsen-Hagen for. På den ene siden sa han nemlig at loven tok sikte på å beskytte dyrene og at «omstreiferne har sin beskyttelse» hos dommerne. På den annen side hevdet Bakke at det nettopp var «taterne», og ikke de dyr som de misbrukte, som var målet for bestemmelsen. Bakke sidestilte for øvrig omstreiferbegrepet med «taterne».

Tilhengerne og motstanderne av et forbud førte tilnærmet samme argumenter i både 1935 og 1951. Motstanden mot forbudet må riktignok karakteriseres som krassere i 1935 enn i 1951.

⁴⁸¹ O.tid. nr. 42 (1951): 329.

⁴⁸² O.tid. nr. 44 (1935): 46.

Dessuten ble debatten ført på en mer konsentrert måte i 1935. Mens bestemmelsen i 1935 ble diskutert *for seg selv*, ble saken diskutert i 1951 sammen med andre bestemmelser under paragraf 10. På tross av at selve voteringen over bestemmelsene under paragraf 10 ble foretatt enkeltvis, ble diskusjonen om bestemmelsene under paragrafen likevel ført under ett. Dette førte til at diskusjonene om hesteforbudet i 1951 ble foretatt parallelt med andre ubeslektede emner, alt fra løshester til alvorligere konstitusjonelle spørsmål.⁴⁸³

Mens bestemmelsen i 1935 led et nederlag i lagtinget med et knapt flertall – 18 mot 17 stemmer – ble bestemmelsen vedtatt i 1951 uten noen nevneverdig motstand. Hognestads posisjon i lagtinget kan illustrere den svake motstanden i 1951. Det var etter Hognestads forslag at bestemmelsen ble sløyfet i 1935. Også i 1951 uttrykte han seg i klartekst mot bestemmelsen: «[D]e samme bestemmelsene [måtte] gjelde for taterne og omstreifere som for andre folk [...]».⁴⁸⁴ Det virket på den ene siden som om Hognestad nærmest var resignert og ikke ønsket å ta en omkamp. Han tillå nemlig ikke saken «så stor vekt» at det var vits i å komme med forslag til merknad mot bestemmelsen. På den annen side kan Hognestads svake motstand mot bestemmelsen i 1951 tolkes noe annerledes. Det er grunn til å anta at han ikke hadde tro på at loven kom til å få noen praktisk virkning. Etter forbudet «ble det vel helst bil de [omstreiferne] kommer til å kjøre med [...]», sa han i Lagtinget.⁴⁸⁵

Lederen i Oslo Høyre, Rolf Stranger, var den som først gikk ut mot bestemmelsen i lagtingsdiskusjonene i 1951. For det første etterlyste han en definisjon av termen «omstreifarer». Etter et varmt forsvar for «omstreiferens» hjertelag for dyrene, kom Stranger inn på alternativene til hesten etter et eventuelt forbud, nemlig «moderne befordringsmidler» som sykkel og bil.⁴⁸⁶ Biler, som et moment i diskusjonen er interessant, men var ikke noe nytt. Også i lagtingsdebatten i 1935 ble temaet adressert. Den gangen fremholdt Amund Rasmussen Skarholt (A) at «omstreiferens» hester ble behandlet ille, at de ikke fikk tilstrekkelig med fôr og husrom. En sikker måte å hindre dyreplageriet på var ifølge Skarholt å gå

⁴⁸³ Se eksempelvis O.tid. nr. 41 (1951): 332. Under debatten ble det diskutert hva benevnelsen «Kongen» betød når den ble anvendt i lover.

⁴⁸⁴ L.tid. 26.6.1951: 107.

⁴⁸⁵ L.tid. 26.6.1951: 107.

⁴⁸⁶ L.tid. 26.6.1951: 106.

inn for forbudslinjen som var vedtatt i odelstinget. Videre argumenterte Skarholt med at

omstreiferne har begynt å ta i bruk det nye, moderne kommunikasjonsmiddel, bil. [...] La oss komme vekke også fra den for dyrplageri som foregår med hestene her. La omstreiferne kjøpe sig bil, den kan de slå og sparke så meget de vil, og gjerne la den stå ute i regn og sludd [...].⁴⁸⁷

Skarholts posisjon kan tolkes på to måter. På den ene siden kan standpunktet hans ha sprunget ut av et genuint engasjement for dyrevelferd. Ifølge ham var omstreiferne ikke snille mot dyrene, og et forbud ville avhjelpe situasjonen. Hvorvidt omstreiferne fortsatte med sin reising, eventuelt med bil, så han ikke ut til å bry seg om. På den annen side kan denne formen for argumentasjon bare ha vært et retorisk grep for å ta avstand fra de andre tilhengerne av forbudet. Mens disse var meget krasse, både overfor «omstreiferne» og deres behandling av hestene, fokuserte Skarholt heller på aspektet dyrevelferd alene, enn på dyrevelferd og såkalt sivilisering av «omstreiferne» som to sider av samme sak.

7.3 Et forbud i tidens ånd

På tross av motstanden i lagtinget ble forbudet mot «omstreifernes» hestehold likevel vedtatt i 1951. Forbudet var i tråd med utbredte holdninger i samfunnet. Eksempelvis mente *Dagbladet* at det ikke bare gjaldt å forhindre dyrplageri, men også at hesteholdet og hestehandelen holdt liv i «taterplagen». I det hele tatt måtte salget av hester til omstreifere opphøre, mente *Dagbladet*, og fremholdt at:

Vi burde få en lov som sier: At den som selger en hest til en omstreifer, skal selv fratas retten til å eie et dyr. Omstreiferkjerra vil heller ikke bli fri for hester før. Men dette burde være det minste som ble forlangt av det norske folk i dag.⁴⁸⁸

Forbudet ble stående fram til 1974. En komité som ble nedsatt i 1966 for å gjennomgå dyrevernavloven, mente at forbudet fortsatt skulle stå ved lag. Dette var Landbruksdepartementet uenig i, og statsråd Thorstein Treholt i Trygve Brattelis

⁴⁸⁷ L.tid. 26.6.1951: 93 og 94.

⁴⁸⁸ «Taterplagen på bygdene er verst utover høsten». *Dagbladet*, 16.10.1948.

andre regjering mente forbudet knapt tjente noe formål, ettersom slik «livsførsle som føresegna har for auga» ikke lenger var vanlig. Den politiske ledelsen i Landbruksdepartementet mente dessuten at bestemmelsen kunne bli «tolka som diskriminering av ei folkegruppe». På dette tvetydige grunnlaget opphørte forbudet i 1974.⁴⁸⁹

Brudd på dyrevernavlovens bestemmelser ble møtt med reaksjoner som var stadfestet i lovens paragraf 16. Ifølge denne paragrafen ble den som brøt, eller hjalp noen å bryte loven, straffet med bot eller fengsel i opptil 6 måneder.⁴⁹⁰ Ved uaktsomt brudd på loven fulgte bøtestraffer eller fengsel i opptil 3 måneder. Ifølge paragraf 16 a – ved «sers grov måte» å bryte loven – kunne personer fradømmes retten «til å eiga, ha, bruka, handla med og slakta husdyr, og til å stella med husdyr».⁴⁹¹ I paragrafens tredje ledd ble det beskrevet hvordan en slik dom skulle iverksettes. Politiet skulle gi vedkommende en kort frist til å kvitte seg med dyret det var snakk om. Dersom dette ikke ble etterkommet skulle politiet snarest gripe inn og selge eller slakte dyret, og kostnadene skulle betales av dyreeieren.

8 Forbudet mot «omstreifernes» hestehold

Slik det er beskrevet i forrige kapittel, var det dyrevernavlovens paragraf 10, punkt 14, som stadfestet forbudet mot at omstreifere kunne bruke hest. I arkivarbeidet har jeg aktivt forsøkt å finne saker der denne bestemmelsen har vært anvendt. Men verken målrettet leting i kildene eller tilfeldig leting i et utvalg av kilder har ført til funn som tyder på at dyrevernavlovens straffebud kom til anvendelse.⁴⁹² Dette betyr ikke nødvendigvis at det ikke ble grepet inn med straffereaksjoner overfor familier eller andre med hest, men fraværet av funn trekker i retning av at dette ikke kan ha forekommet i stor utstrekning.

⁴⁸⁹ Ot.prp. nr. 27 (1973–1974) *Lov om dyrevernav*: 14. Komiteens begrunnelse er sitert fra *Innstilling fra komitéen til revisjon av dyrevernavlovgivningen*: 38, som ble trykt som vedlegg til proposisjonen. Se også Haave 2000: 326 og 327.

⁴⁹⁰ Dyrevernavloven 1951, § 16.

⁴⁹¹ Ibid. § 16 a. Se også Torleiv Bull Njaa: *Dyrevernavloven og andre bestemmelser om dyrevernav*, Tanum, Oslo 1953: 72–75.

⁴⁹² Det er heller ikke oppført noen brudd på denne bestemmelsen i dyrevernavloven i det materialet fra Kripos som ligger i Misjonens arkiv. Dette er kopi av strafferegister-skjema som Kripos sendte Misjonen og som omfatter ca. 488 personer (411 menn og 77 kvinner) og strekker seg tidsmessig fra 1921 til 1978, se RA, PA-0793, L0579 og L0580.

Før vedtaket av dyrevernloven var det straffelovens paragraf 382 som regulerte dyreplageri. I det følgende studeres et par saker der paragraf 382 (delkapittel 8.1) og dyrevernlovens paragraf 8 er anvendt (delkapittel 8.2), der de involverte tilhører taterne/romanifolket. Hensikten er å eksemplifisere politiets og domstolenes behandling av saker som omhandler «omstreifere» og deres hester. Etter en kursorisk presentasjon av disse sakene diskuterer jeg mulige årsaker til hvorfor dyrevernlovens straffebud vedrørende «omstreifernes» hestehold, etter alt å dømme, ikke har vært praktisert i stor utstrekning.

8.1 Theodor (1928)

Den 20. september 1928 ble Theodor⁴⁹³ anmeldt for dyreplageri, for å ha kjørt hesten i «rasende fart» i oppoverbakke.⁴⁹⁴ «Han stod i kjerren og gav hesten rap i rap opover de bratte bakker indtil hesten ikke orket mer. Manden fortsate imidlertid at slå indtil det igjen bar avsted».⁴⁹⁵ Theodor hadde dessuten, ifølge anmeldelsen, stadig brukt piskene. Vedkommende betjent mente at den anmeldte måtte være «en av de personer, som av og til har tilhold hos Oscar [etternavn]». Fra Oscar hadde betjenten fått opplyst at den anmeldte måtte være Theodor og at han bodde i Nordre Modum (Buskerud). Anmeldelsen gikk følgelig til lensmannen i Nordre Modum.⁴⁹⁶

I oktober 1928 svarte lensmannen i Nordre Modum at han «forgjeves» hadde forsøkt å finne Theodor som ikke siden våren hadde vært på stedet. Han eide et hus der, men det var bortleid, ble det opplyst. «Når han kommer tilbake har ingen her rede på, men ant.[agelig] kommer han vel hjem når vinteren kommer for alvor».⁴⁹⁷ Saken ble så sendt en politibetjent «til observation i markedet», i tilfelle Theodor var å treffe der.⁴⁹⁸ Nøyaktig en måned senere ga den aktuelle politibetjenten fra Gjøvik politivakt beskjed om at han ikke hadde lykkes med å treffe Theodor «under hestestevnet» der. «Hos 'tater', som jeg spurgte

etter ham og som angav at kjende ham, fik jeg den opplysning, at han ikke var her».⁴⁹⁹ Etterforskningen ble igjen tilbakesendt lensmannskontoret i Nordre Modum, som 12. desember 1928 til slutt kunne innhente en forklaring fra Theodor.

Theodor var født i 1889, døpt og konfirmert, og var ifølge rapporten fra lensmannskontoret blikkenslager. Theodor forklarte seg nokså kort. Han hadde kjørt oppover den veien det var snakk om, men nektet for at han hadde kjørt fort eller «jaget» hesten, han hadde ikke kjørt «fortere en[n] man i almindelighet kjører i dill, og hesten var ikke engang sved ved tilbakekomsten».⁵⁰⁰ Han hadde heller ikke noen pisk, bare «en liten kvist i hånden» som han brukte på hesten.

Saken ble deretter tilbakesendt Brandbu for å innhente forklaring fra de vitnene som hadde anmeldt forholdet.⁵⁰¹ Ifølge den ene av forklaringene, som kom fra Marthe bosatt i området, hadde hesten løpt så fort den «overhodet kunde løpe bort motbakken».⁵⁰² Marthe sa videre at hun ikke kjente mannen, men hadde i ettertid hørt «at det skulde være en omstreifer». Det andre vitnet het Einar og han hadde sett Theodor kjøre «hurtig» oppover bakken som hadde «sterk stigning».⁵⁰³ Noen dager etter å ha mottatt denne rapporten fra lensmannen i Brandbu, valgte Vestoppland politikammer (Gjøvik) å tildele Theodor et forelegg på 30 kroner.⁵⁰⁴ Theodor vedtok boten 3. februar, men søkte samtidig om å utsette betalingen en måned på «grunn av arbeidsledighet da jeg er blikkenslager og det er saa lite privat arbeid».⁵⁰⁵ Politikammeret innvilget utsettelsen.⁵⁰⁶

Akkurat én dag over den utsatte betalingsfristen meldte lensmannen i Nordre Modum at Theodor hadde skriftlig fått beskjed om å sone dersom han ikke kunne betale boten.⁵⁰⁷ Det gikk ytterligere en måned og politiet hadde i mellomtiden vanskeligheter med finne Theodor. Lensmannen i Nordre Modum skrev: «Efter hvad jeg nu har fått

⁴⁹⁹ Ibid. Påtegning «Gjøvik politivagt», 10.11.1928.

⁵⁰⁰ Ibid. «Rapport til herr politimesteren i Ringerike fra lensmannskontoret i Nordre Modum», 12.12.1928.

⁵⁰¹ Ibid. Påtegning «Vestoppland politikammer, for politimestern», 15.12.1928.

⁵⁰² Ibid. «Rapport til herr politimesteren i Vestoppland fra lensmannen i Brandbu», 18.1.1929.

⁵⁰³ Ibid.

⁵⁰⁴ Ibid. «Forelegg», 21.1.1929.

⁵⁰⁵ Ibid. Brev fra Anton, 3.2.1929.

⁵⁰⁶ Ibid. Påtegning «Vestoppland politimesterembede», 7.2.1929.

⁵⁰⁷ Ibid. Påtegning «Nordre Modum lensmannskontor», 4.3.1929.

⁴⁹³ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

⁴⁹⁴ Statsarkivet i Hamar: Vestoppland politimesterembede, Forelegg 1929, 2. halvår, eske 46: «Rapport [fra] Brandbu lensmannsbestilling til politimesteren i Vestoppland», 20.9.1928.

⁴⁹⁵ Ibid.

⁴⁹⁶ Ibid. Påtegning «Vestoppland politimesterembede», 21.9.1928.

⁴⁹⁷ Ibid. Påtegning «Nordre Modums lensmannskontor til politimesteren i Ringerike», 08.10.1928.

⁴⁹⁸ Ibid. Påtegning «Vestoppland politimesterembede», 10.10.1928.

oplyst skal han [Theodor] ha noe arbeide med legning av takrenner på Samvirkelagets bygning ved Tyristrand». ⁵⁰⁸ Theodor ble anholdt på Tyristrand 10. august, betalte boten, og slapp dermed å sone i fengsel.

8.2 Aksel, mulig overtredelse av dyrevernavloven (1941)

I slutten av november 1941 ble Aksel ⁵⁰⁹ anmeldt av lederen i Horg Dyrevernavnemnd. En «omstreifer» hadde nemlig hatt med seg en hest som var «i elendig form». ⁵¹⁰ Lederen hadde «henstillet til politiet å ta seg avsaken [sic] for [å] hindre at hesten fortsatt skal brukes og gå i handel». ⁵¹¹ Etter å ha undersøkt hesten, beordret distriktsdyrlegen hesten til slakt. Samtidig fikk Aksel forbud mot å bruke en annen hest han hadde med seg, inntil en dyrlege hadde behandlet den. ⁵¹² Den førstnevnte hesten ble slaktet dagen etter at distriktsdyrlegen hadde beordret det. ⁵¹³ Om hesten som ble beordret slaktet, skrev distriktsdyrlegen at: «Da hesten nuværende førhetstilstand skyldes forkrøblende opvekst eller muligens til dels medfødte skavanker, har *samtlig*e som har videresolgt dyret i løpet av siste år forbrutt sig mot dyrevernavlovens § 8». ⁵¹⁴

Slik hadde handelen gått for seg: Faren til Aksel, Oliver, hadde kjøpt hesten av Anders. Aksel kjøpte så hesten av sin far, og videresolgte den til Julius. ⁵¹⁵ Når det gjaldt den andre hesten, som også var i dårlig form, uttalte Aksel at også den ville han sende til slakt, «og dette ville bli gjort *uten* pålegg fra dyrlegen». ⁵¹⁶ I sin forklaring til lensmannen i Horg erklærte Aksel seg ikke skyldig for overtredelse av dyrevernavloven. Det samme uttalte både Oliver og Anders til lensmannen da deres forklaringer ble innhentet.

⁵⁰⁸ Ibid. Påtegning «Nordre Modum lensmannskontor», 23.7.1929.

⁵⁰⁹ Navnet er fiktivt, se delkapittel 1.3.4.

⁵¹⁰ Statsarkivet i Trondheim: Uttrøndelag politikammer, 2. Anmeldelser 1942, eske 2.319, «Rapport til Uttrøndelag politikammer fra lensmannen i Horg», 28.11.1941.

⁵¹¹ Ibid.

⁵¹² Ibid. «Erklæring fra distriktsdyrlegen», 24.11.1941.

⁵¹³ Ibid. Kvittering fra slakteren, 21.11.1941.

⁵¹⁴ Ibid. (min kursivering). Distriktsdyrlegen erklærte videre at det i dette tilfellet muligens også forelå brudd på prisbestemmelsene for hest av 6. mai 1941, dette gjaldt «antagelig alle handler hesten har passert i løpet av de siste 6 måneder».

⁵¹⁵ Ibid. «Rapport til Uttrøndelag politikammer fra lensmannen i Horg», 28.11.1941.

⁵¹⁶ Ibid. (min kursivering).

I sakens videre etterforskning viste det seg vanskelig for politiet å komme i kontakt med Aksel. ⁵¹⁷ I alle fall ble saken henlagt på grunn av bevisets stilling. Tre av de fire mistenkte i saken tilhørte taterne/romanifolket, men dette ble ikke vektlagt i etterforskningen. De mistenkte ble heller ikke omtalt i noen negativ forstand, bortsett fra et sted under etterforskningen hvor man omtalte Aksel som «omstreifer». I det hele tatt var de mistenkte beskrevet og omtalt på en nøytral måte. ⁵¹⁸

8.3 Et symbolsk forbud?

Som nevnt har jeg ikke gjort noen funn i arkivene som tyder på at dyrevernavlovens bestemmelse om hestehold er blitt anvendt. Selv om dette ikke utelukker at bestemmelsen kan ha blitt anvendt, er det lite sannsynlig at den ble anvendt i stor utstrekning. Det er også grunn til å minne om at det ikke var konsensus om et slikt hesteforbud, verken i 1935 eller 1951. I begge omganger ble forslaget møtt av motstand, om enn en tapende motstand i 1951. ⁵¹⁹

Bestemmelsen om hestehold kan best beskrives som *reaksjonær* og *moderne* på samme tid. Det er nemlig en ambivalens i lovvedtaket, enda mer i 1951 enn i 1935. På den ene siden var loven et uttrykk for en moderne forståelse av og omsorg for dyrenes velferd. Dyrenes ve og vel skulle beskyttes ved lov. På den andre siden hadde samfunnsutviklingen langt på vei løpt fra de forhold som bestemmelsen tok sikte på å regulere. Den generelle samfunnsutviklingen både i første og

⁵¹⁷ Ibid. Påtegning «Melhus lensmannskonto», 10.8.1942.

⁵¹⁸ I tillegg til sakene i 8.1 og 8.2 har jeg også funnet et par andre saker som ikke er omfattende eller kan si oss noe substansielt om rettsvesenets møte med taterne/romanifolket i forbindelse med dyrevernavloven. En av disse handler om Fredrik som i mai 1930 ble arrestert av politiet i Fredrikstad. Han ble arrestert etter å ha vært anmeldt for dyreplageri, sannsynligvis fordi hesten han brukte var for gammel. Saken endte med at Fredrik sa seg «villig til at selge hesten til slakt [...]». Se Statsarkivet i Oslo, Fredrikstad politikammer, Etterforskning, Forseelsessaker, 1930, eske I-28; «Utskrift av Fredrikstad politikammers dagjournal», 17.5.1930. I en annen sak fra 1948 ble Nils bøtelagt for å ha latt hesten sin stå ute i kulden i flere timer. Han vedtok en bot på 75 kroner for dette forholdet. Statsarkivet i Trondheim: Uttrøndelag politikammer, Anmeldelser 1965–1966, eske 2502; «Rettsbok for Trondheim forhørsrett», 13.3.1948. Disse opplysningene om dyreplageri kom til uttrykk i en sak om bedrageri som forhørsrettens forhandlinger omhandlet, og ikke spesifikk vedrørende dyreplagerisaken.

⁵¹⁹ Selv om bestemmelsen led et nederlag i lagtinget i 1935, gikk den også den gangen gjennom odelstinget og ble foreslått som lov. I 1951 ble bestemmelsen vedtatt i odelstinget med enda mindre motstand, og til slutt også vedtatt av lagtinget.

andre halvdel av 1900-tallet førte til at hester i alminnelighet var blitt mindre viktige som transportmiddel. Bruken av sykkel, jernbane, dampskip og biler⁵²⁰ som transportmiddel overtok hestekraftens stilling i det eldre samfunnet.

På tross av ambivalensen som lå i lovvedtaket, var det mange tilhengere av bestemmelsen som argumenterte på en motsigelsesfri måte. Med det mener jeg at argumentene nærmest utelukkende hadde en moderne karakter. I og med at «omstreiferne» på mange måter var ansett som representanter for det gamle samfunnet, var både ambisjonene om å hindre deres mobilitet spesielt, og beskytte dyrene generelt, ansett som et moderne gjennombrudd. Det var «gammeldags i vår tid» å bruke hester slik som «omstreiferne» angivelig gjorde.⁵²¹

«Omstreiferne» ble gjort til et symbol på det gammeldagse. Med sitt angivelig ustadige og flyktige levesett var de sett på som malplasserte i et samfunn som selv var under umiskjennelig modernisering (industrialisering, urbanisering osv.). Idealet om stedbundethet var paradoksal nok likevel gjeldende i dette samfunnet. Dessuten førte teknologiske nyvinninger i kommunikasjon og samferdsel til at samfunnet på tross av idealet om bofasthet, likevel hadde fått et langt mer mobilt preg enn tidligere. Toget er et godt eksempel. Med toget ble transport av personer og gods flerfoldige ganger mer effektiv enn den gang hesten var det dominerende transportmidlet. For mange lovgivere var derfor motstand mot «omstreiferlivet» og bruken av hester til transport to sider av samme sak: En kamp for fremskritt og sivilisasjon. Lovgivere med en sterk, moderne fremskrittstro beskyldte motstanderne av forbudet for å handle ut fra en «forloren sentimentalitet».⁵²² Det ble uttalt at motstandernes argumenter hadde et «poetisk skjær» over seg.⁵²³

Mange av lovgiverne var klar over – både i 1935 og 1951 – at «omstreiferne» og deres reising i «følger», altså «taterfølger», var på vikende front.

⁵²⁰ I 1900 var det registrert to biler i Norge, antallet hadde steget til 6700 (inkl. busser) i 1920. Ved ca. 1940 var det 602500 bilder registrert i Norge. Mellom 1950 og 1960 – kjøp av bil var rasjonert frem til 1960 – økte antallet biler fra 1502000 til 2152000. Før opphevelsen av rasjoneringen var det et relativt lavt antall som årlig fikk sine søknader om lisens godkjent. I 1950-årene er det antatt at 3-4 prosent på landsbasis fikk sine søknader om å kjøpe bil innvilget. Denne informasjonen og statistikken er hentet fra Jan Monsrud: 'Bilen ble allemannseie i 1960', på <https://www.ssb.no/transport-og-reiseliv/artikler-og-publikasjoner/bilen-ble-allemannseie-i-1960>, sist besøkt 4.3.2014.

⁵²¹ L.tid. 25.5.1935: 94 (Skarholt).

⁵²² L.tid. 25.5.1935: 95 (Nilssen).

⁵²³ O.tid. 9.5.1935: 345 (Ørbæk).

Det var blitt et «sjeldnere» syn på midten av 1900-tallet enn tidligere.⁵²⁴ «Omstreiferuvesenet» var «avtagende», ble det sagt.⁵²⁵ Også det faktum at bilen var et diskusjonsmoment i debattene, i både Odelstinget og Lagtinget, bekrefter dette. Likeledes var politietaten og lensmannsvesenet klar over at det typiske for «omstreifere» ikke lenger var å bruke hester, men at mange personer tilhørende taterne/romanifolket allerede hadde begynt å ta i bruk biler.⁵²⁶ Også båtbruk var vanlig, spesielt langs kysten, og mange såkalte båtfanter hadde tatt i bruk motorbåter.⁵²⁷

I den kollektive hukommelsen til så vel majoritetssamfunnet som taterne/romanifolket, står dyrevernlovens forbud mot hestehold forstått som en grov diskriminering av gruppen. Loven i seg selv må da også kunne karakteriseres som sådan. Forbudet mot hestehold var en «særbestemmelse» rettet mot folkegruppen, og i debattene ser vi at lovgiverne med benevnelsen «omstreiferne» langt på vei siktet til taterne/romanifolket. Den foreliggende studien viser likevel at virkningen av bestemmelsen om hestehold, i form av lovanvendelse, ikke var omfattende.

Virkningen av lover må likevel ikke bare vurderes ut fra deres konkrete praktisering. Lover har også en atferdsregulerende funksjon. Dette tvinger frem spørsmålet: Førte forbudet mot hestehold til at personer tilhørende taterne/romanifolket kvittet seg med sine hester eller eventuelt lot være å bruke dem på sine reiser? Kildene og metoden for denne studien er ikke nødvendigvis de mest ideelle til å besvare slike spørsmål. Tater-/romaniutvalget har derimot i sitt arbeid foretatt intervjuer for å kaste lys over forbudet mot hestehold. Av Tater-/romaniutvalgets sekretariatsleder har jeg fått videreformidlet noen av intervjuenes funn som skal redegjøres for i det følgende.⁵²⁸

⁵²⁴ L.tid. 25.5.1935: 93 (Solberg).

⁵²⁵ O.tid. 9.5.1935: 345 (Ørbæk).

⁵²⁶ Lensmannen i Kvikne mente i 1935 at «taterne nu [fartet] omkring i biler og reiser direkte gjennom bygden og er vanskelig å treffe», se RA,PA-0793/Fh, L0154, L0007: «Kvikne lensmannskontor til politimesteren i Østerdal», 9.11.1935. Det samme gjaldt en politibetjent fra Ringerike som hadde «her i utkanten av byen [observert] en bil med omstreifere», se RA,PA-0793/Fo/L0239: Brev fra politibetjent i Ringerike politimesterembede til Justis- og politidepartementet, 24.10.1935.

⁵²⁷ Lensmannen i Herdla (Hordaland) mente at «omstreiferne» den senere tid hadde «skaffet sig motorbåt, hvormed de ferdes og på hvilken de har logi», se RA,PA-0793/Fo/L0240: Herdla lensmannskontor til politimesteren i Hordaland, 16.12.1935.

⁵²⁸ E-post til Chalak Kaveh fra romaniutvalgets sekretariatsleder Ingvill Thorson Plesner, 23.12.2014.

Flere av informantene som Tater-/romaniutvalget har snakket med, var selv barn ved innføringen av hesteforbudet i 1951.⁵²⁹ De har fortalt at deres foreldre og besteforeldre som hadde hest(er), solgte disse som en konsekvens av forbudet. En informant kunne huske at de måtte kjøpe sykkel sommeren 1951, at de syklet rundt omkring, og slik solgte sine varer. Enkelte intervjuobjekter har gitt uttrykk for at de trosset forbudet ved å «gjemme» hestene for en tid, i håp om at forbudet ikke kom til å bli håndhevet strengt, men at dette ikke stemte og at de solgte hestene etter hvert. En annen informant har opplyst Tater-/romaniutvalget om at det gikk noen rykter den gangen om at dersom de trosset forbudet, kunne hesten bli «tatt av» lensmannen eller slaktet. En annen person har fortalt at foreldrene fortsatte å bruke hest og vogn ved reiser, men bare innenfor kommunens grenser. I et annet tilfelle ble det oppgitt at faren reiste til «Mart'n» med hest også i 1951/1952, men at han sluttet med dette på grunn av forbudet. Disse opplysningene tyder på at lovens atferdsregulerende funksjon var nokså effektiv for å oppfylle lovgivernes intensjon. Dette må tas i betraktning når lovens virke som helhet skal vurderes.

Det har også eksistert ubekreftede påstander om at lensmenn etter 1951 skjøt hester som taterne/romanifolket brukte. Slike tilfeller har ikke vært mulig å bekrefte i undersøkelsen som ligger til grunn for den foreliggende rapporten. Det kan godt være at fratakelse eller slaktning av hester har forekommet uten at loven ble anvendt – altså i utenomrettslig forstand. Dersom det har vært tilfelle, er det grunn til å tro at det har vært snakk om isolerte hendelser. Det er ikke sannsynlig at dette har vært en utbredt praksis, fordi det ganske sikkert ville ha etterlatt spor i arkivene, eksempelvis ved at de berørte anmeldte vedkommende lensmann. Å anta at taterne/romanifolket ikke krevde sin rett som alle andre – og dette på tross av den mistilliten som måtte prege forholdet mellom minoritet og majoritet – vil være en nedvurdering av gruppens tilpasning til og tilhørighet til landet. Hestens viktige stilling og betydning i tater-/romanikulturen – i tillegg til dens praktiske nytte – taler for at ofre for en slik utenomrettslig praksis høyst sannsynlig ville ha tatt til motmæle. Taterne/romanifolket anmeldte eksempelvis ulike forhold, de anmeldte tyveri av lommebok/koffert eller andre eiendeler som eksempelvis rasjoneringskort og liknende.⁵³⁰ Derfor virker det usannsynlig at hester skulle bli skutt uten at

berørte personer anmeldte forholdet – om ikke anmeldelsen naturligvis kunne leveres til lensmannen som stod for ugjerningen, så i det minste til lensmannen ved neste korsvei. Dessuten, slik sakene overfor (delkapitlene 8.1 og 8.2) viser, fantes det fastlagte prosesser og rutiner ved slakt av dyr, og saksbehandlingen har etterlatt seg spor, eksempelvis i form av uttalelser fra distriktsdyrlegen og ordre fra lensmannen før dyret eventuelt ble slaktet.

9 Konklusjoner og avsluttende bemerkninger

Målet for denne rapporten har vært å studere lovverkets, politiets og domstolenes behandling av taterne/romanifolket. To hovedspørsmål er forsøkt besvart: Hvilke oppfatninger av folkegruppen har vært fremtredende i håndhevingen av løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernloven? Og hva forteller praktiseringen av disse tre lovene oss om den statlige politikken overfor taterne/romanifolket?

Den statlige politikken overfor folkegruppen er studert i lys av det aktuelle lovverket (kapitlene 3, 5 og 7), politietatens og lensmannsvesenets praktisering av dette lovverket, og domstolenes behandling av de ulike sakene (kapitlene 4, 6 og 8). I tillegg har jeg sett nærmere på uttalelser om «omstreiferne» fra politi og lensmenn (kapittel 2). I det følgende skal jeg vurdere hver av disse instansenes syn på og behandling av taterne/romanifolket. Til slutt vurderer jeg de ulike funn og sammenstiller disse med hverandre, for å kaste lys over politiets og rettsvesenets behandling av taterne/romanifolket.

9.1 Lovverket

I lovgivernes intensjoner med de tre lovene som er behandlet i rapporten, har fokuset på «omstreiferne» variert, fra å ha vært delvis fraværende når det gjelder handelsloven, til å være sterkt nærværende når det gjelder løsgjengerloven og dyrevernloven. På et generelt grunnlag kan det hevdes at den politiske elitens syn på taterne/romanifolket ikke avvek fra de holdningene som ellers var gjeldende i samfunnet. Holdningene til taterne/romanifolket var i den perioden rapporten dekker, stigmatiserende og diskriminerende.

⁵²⁹ Dette avsnittet bygger på e-posten ibid.

⁵³⁰ Se eksempelvis Statsarkivet i Trondheim, Uttrøndelag politikkammer, anmeldelser 1942 (2.315).

Fremfor alt ble taterne/romanifolket sett på som en farlig og skadelig gruppe som måtte underkastes statens kontroll, og gjøres til «nyttige» samfunnsmedlemmer. Selv om midlene i dette assimileringspolitiske siviliseringsprosjektet varierte, har politikerne gjennom lovgivningen gitt staten en oppgave på dette feltet. Politikken på 1900-tallet var imidlertid ikke formulert i et vakuum eller uavhengig av tidligere tiltak. Assimileringspolitikken på 1900-tallet var på mange måter en forlengelse av 1800-tallets siviliseringsprosjekt. Eilert Sundts paternalistiske kjærlighet til «fantene» hadde både en hard og en myk side. Denne linjen – preget av så vel omsorg som tukt – opphørte da de årlige bevilgninger fra Stortinget ble stoppet i 1869. Noe senere i århundret gjenopptok «moralske entreprenører» fra kirkelige kretser arbeidet med «omstreiferne», og la på den måten grunnlaget for 1900-tallets assimileringspolitikk.⁵³¹ Misjonen kan sies å være det klareste uttrykk for den særomsorgen som ble etablert. Det var ikke bare gjennom avstraffelse at «omstreiferne» skulle vennes til «ordnede forhold», assimileringen skulle også skje gjennom sosialt motiverte tiltak.⁵³²

Løsgjengerloven gjenspeiler de ovennevnte tendenser på en talende måte. Loven fastsatte straff for ørkesløshet, samtidig som den regulerte spørsmål knyttet til bosetting. For å generalisere: Mens statens tilnærming overfor taterne/romanifolket i tidligere tider stort sett bar preg av straffefølgelse⁵³³, hadde politikken på 1900-tallet en dobbel hensikt: «Omstreiferne» skulle disiplineres og gjøres bofaste, men hjelpen var også der, riktignok på storsamfunnets betingelser. Denne «siviliseringsprosessen» ble forsvart av lovgiverne uansett hvor drastiske tiltakene måtte være, ut fra tanken om at tiltakene, slik som fratakelse av barn og tvangssterilisering, også var i gruppens egeninteresse.

Et kjennetegn ved lovgivningsmakten var at den betraktet «omstreiferne» som et kriminal- og sosialpolitisk problem.⁵³⁴ Konsekvensen av dette

var at folkegruppen ble kriminalisert og marginalisert. Utover på 1900-tallet kom det tidvis til syne andre holdninger innad i den politiske eliten, og det oppstod en viss spenning mellom nidkjære politikere og politikere som var mer vennlig innstilte overfor folkegruppen. Fremfor alt kom denne spenningen til syne i den politiske debatten om forbudet mot hestehold i 1935. Store deler av 1900-tallet er likevel preget av en dominerende assimileringspolitisk holdning. Først mot slutten av perioden som denne rapporten dekker, inntraff en vending. Kritikken av særomsorgen fra midten av 1970-tallet, og den etterfølgende avviklingen av særomsorgen i 1986, markerte slutten på den tradisjonelle assimileringspolitikk. Det var med andre ord lovgiverne som fastsatte den statlige politikkenes rammer og form, både når de sanksjonerte en særomsorg, og når denne ble avvirket.

Et annet poeng i vurderingen av lovverket og lovgivningsmakten, er at politikerne vedtok lover som hvilte på og uttrykte – om enn i varierende grad – et negativt syn på taterne/romanifolket, og dermed legitimerte en hardhendt assimileringspolitikk. Med andre ord: Uavhengig av hvordan lovene ble praktisert (løsgjengerloven), eller om de i det hele tatt ble anvendt etter intensjonen (dyrevernavloven), var lovene et viktig politisk signal om hvordan statens øvrige strukturer (politiet og domstol) skulle håndtere «omstreiferplagen».

9.2 Politietaten og lensmannsvesenet

Liksom i lovgivernes holdninger overfor folkegruppen, var det også innad i politiet en spenning mellom de nidkjære og de som hadde en vennligere eller mer nøytral innstilling. Det kritikkverdige i politietaten og lensmannsvesenets behandling av gruppen ligger også her: Strukturer (politiet) som var ment å bevare grunnlovfestede idealer om likhet, feilet i den forstand at en politimanns negative holdninger overfor gruppen kunne bli bestemmende for saksgang og utfall i en straffesak. Derfor kunne rettsvernet variere fra sted til sted. Med andre ord: Politiet har ikke til alle tider vært en ensidig aktør som forfulgte taterne/romanifolket urettmessig og på grunnlag av fordommer. Heller enn å være en etat som på kollektivt plan, intensjonelt og systematisk forfulgte gruppen, har den personavhengige og skjønnsbaserte lovanvendelsen hos politiet bidratt til å svekke rettsvernet til taterne/romanifolket på individnivå.

Dessuten var den rettslige forfølgelsen av taterne/romanifolket – og den bredere gruppen som ble omtalt som «omstreifere» – ofte et spør-

⁵³¹ Bjørn Hvinden, 'Fra fordømmelse til respekt og verdighet', i Hvinden (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet: følger av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Bergen: Fagbokforlaget, 2000: 14.

⁵³² Ibid.

⁵³³ Som nevnt er dette en generalisering. Den doble motivasjonen kom inn i politikken overfor gruppene allerede med Eilert Sundts arbeid med «fantene» fra midten av 1800-tallet.

⁵³⁴ Til tider ble denne tankegangen koblet sammen med en rasehygienisk tenkning, se eksempelvis Per Haave 'Sterilisering av taterne – kirurgi på 'rasemessig' grunnlag?' i Hvinden (red.) 2000: 34–35.

mål om det stedlige politiets ressurser og kapasitet. I en del tilfeller ble det ikke lagt så mye ressurser i å innhente forklaringer eller arrestere vedkommende dersom han eller hun allerede var utenfor embetsdistriktet. Da var problemet på en måte løst, sett fra politiets side. Videre synes lensmennene, som generelt hadde andre administrative oppgaver enn rent politiarbeid, ofte å ha sett seg ferdig med «omstreiferuvesenet» i sitt distrikt når det ikke lenger var noen «omstreifere» i bygda. Enkelte lensmenn tok, som vi har sett i kapittel 2, i bruk egne systemer for å hindre at taterne/romanifolk kom til bygda. Eksempelvis tolererte lensmannen i Sunnlyven at en «omstreiferfamilie» holdt til i bygda så lenge familien passet på at andre «omstreifere» ikke kom dit (se delkapittel 2.4).

I en del andre tilfeller brukte politiet store ressurser på å avklare forhold som må kunne karakteriseres som fillesaker. Et godt eksempel på dette er omførselshandelen (se blant annet 6.3 og 6.4) som kunne foregå i store deler av landet.

9.3 Domstolene

Domstolenes stilling i spørsmålet om rettsvesenets behandling av taterne/romanifolket er gjennomgående annerledes enn de to andre instansene som er behandlet ovenfor. På bakgrunn av det materialet som er undersøkt, synes domstolene langt på vei å ha inntatt en mer nøytral holdning overfor personer av tater-/romanislekt. Men det forekom at stigmatiserende holdninger farget og påvirket rettens avgjørelser, som kunne slå negativt ut ved domsavsigelse (se kapittel 4.6).

Om domstolene som instans, kan det imidlertid sies at det er vanskelig å vurdere deres avgjørelser med hensyn til hvorvidt negative stereotyper om taterne/romanifolket påvirket rettssakens gang og resultat. Dette henger delvis sammen med at fremstillingen i rettsmaterialet er av en nøytral karakter. Med det menes at referater fra rettsmøter og dommens språklige vendinger i det hele tatt er vanskelig å analysere dersom målet er å finne dommernes holdninger. Det ligger i sakens natur at holdninger som dommere måtte sitte inne med *skal* være irrelevant for domsavsigelsen. En saksbeskrivelse fra rettssaken gir

[...] ikke det samme bilde en av sak som det å sitte i retten. En beskrivelse vil nødvendigvis være fattigere på nyanser og detaljer, og det den mangler fylles ofte ut i fantasien. En og samme beskrivelse kan derfor gi oppgav til forskjellige inntrykk av saken [...].⁵³⁵

Det kan med andre ord være vanskelig å fastslå med sikkerhet hvorfor én dommer kunne komme til en helt annen avgjørelse enn en annen dommer. Samtidig er det ikke uvanlig at dommere kommer til ulike avgjørelser i relativt like saker.⁵³⁶

I enkelte sammenhenger er det likevel mulig å få et innblikk i dommernes resonnementer, og dermed eventuelle holdninger. I ett tilfelle ble det i fengslingskjennelsen argumentert for at to «omstreifere» burde varetektsfengsles fordi det var «særlig føye til å frykte» at de unndro seg straffefølgelse (se kapittel 4.5). Her la retten vekt på de tiltaltes bakgrunn som «omstreifere» for å komme til den slutning at de måtte varetektsfengsles.

Ut fra grunnlagsmaterialet for denne rapporten er det ikke mulig å svare kategorisk på spørsmålet om domstolene forvaltet sin rolle på en saklig måte overfor taterne/romanifolket. I de fleste tilfellene synes retten å ha vært nokså nøytral i sitt møte med tiltalte som tilhørte taterne/romanifolket. Men, som vist, forekom det også tilfeller hvor domsavsigelsen var tydelig farget av en diskriminerende holdning. I praksis betyr dette at domstolsbehandlingen også kunne være preget av vilkårlighet. Det er likevel ikke grunnlag for å hevde at domstolene på et kollektivt plan dømte personer av taterne/romanifolket hardere enn andre personer i liknende saker.

9.4 Lovverk, politi og domstoler og rettshåndhevelsen

De tre lovene som er behandlet i denne rapporten er, som tidligere påpekt, ulike typer lover. Det fantes likevel knutepunkter mellom løsgjengerloven og handelsloven, fordi de begge delvis omhandlet inntektskilder og arbeid. Som vist, kunne tiltaler og dommer som kombinerte disse to lovene, føre til sterkere straffereaksjoner enn i tilfeller der bestemmelsene ble anvendt enkeltvis og uavhengig av hverandre. Antallet slike kombinerte saker er ikke kjent, men det er grunn til å tro at de forekom nokså ofte. Fremfor alt synes handelsloven og løsgjengerloven å ha blitt kombinert under tiltale- og etterforskningsfasen. Derimot endte flere av sakene med at enten påtalemyndigheten eller domstolen bare tok stilling til tiltale etter én av lovene.

Løsgjengerloven var i seg selv en repressiv lov, som ga politiet et effektivt verktøy i kampen mot

⁵³⁵ Torstein Eckhoff, 'Retts sosiologien i de nordiske land', *Jussens Venner*, Universitetsforlaget 1960, 69–96: 86.

⁵³⁶ *Ibid*: 85.

løsgjengeri, betleri og drukkenskap. Likevel tyder materialet – som ligger til grunn for denne rapporten – på at det var relativt vanskelig for domstolene og politiet å anvende tvangsarbeidsparagrafen i lovens første kapittel mot taterne/romanifolk bare fordi de tilhørte gruppen.

Handelsloven var i utgangspunktet en mild lov sammenliknet med løsgjengerloven. Først med utvidelsen og skjerpelsen av lovens strafferammer i 1929, kunne handelsloven gi fengselsstraff. Dette fikk imidlertid liten eller ingen betydning for saker vedrørende ulovlig omførselshandel. Disse ble som regel avgjort med bøtestraffer.

Omførselshandel var en viktig del av kulturen og levemåten til taterne/romanifolket. Det var storsamfunnet, den politiske eliten, et segment innenfor politiet, og ikke domstolene, som ofte mistenkeliggjorde de såkalte omstreifernes handel, og hevdet at den bare var et skalkeskjul for kriminelle handlinger. Derfor gjaldt det å slå ned på taterne/romanifolkets handelsvirksomhet. Den rettslige praksisen fremviser imidlertid en mer sammensatt virkelighet. Noen fikk tillatelse til å drive omførselshandel, andre ble nektet tillatelse, i en del tilfeller på urettmessig grunnlag. Det fantes med andre ord holdninger i politiet som gjorde at enkeltmedlemmer av taterne/romanifolket ikke fikk sin søknad om handelsbrev rettferdig behandlet. Når det gjelder reaksjoner på ulovlig omførselshandel er det generelle inntrykket fra kildematerialet likevel at tidligere vandl, grovheten av forholdet, eventuelt tidligere eller samtidige tillatelser til omførselshandel som ikke var gyldig i det distriktet forholdet var påtalt, ble mer avgjørende for saksforholdet enn vedkommendes etniske eller kulturelle bakgrunn.

Studien av dyrevernsloven og de manglende funn i den foreliggende undersøkelsen gjør at det er vanskelig å vurdere politiets og domstolenes praksis på dette området. Når det gjelder lovverket og lovgivernes ståsted (se kapitlene 7.1, 7.2 og 7.3) er det ikke tvil om at forbudet mot «omstreifernes» hestehold hadde sin bakgrunn i negative stereotypier overfor taterne/romanifolket. Selv om loven brukte begrepet «omstreifer» refererte mange av lovgiverne eksplisitt og implisitt til gruppen, og det er tydelig at gruppens antatte eller faktiske levesett ble nedvurdert.

Et annet trekk som fremtrer i den foreliggende studien, er at personer tilhørende taterne/romanifolket ofte ble mistenkeliggjort av politiet. I en rekke saker ble vedkommende eksempelvis mistenkt for å stå bak tyveri eller til og med alvorligere forhold som voldtekt. Uten at det er lett å stadfeste årsaken til dette, er det rime-

lig å anta at samfunnets nedvurdering av gruppens levesett og kultur – påstått eller faktisk – har bidratt til at politiet tidvis har vært urettmessig mistenksom overfor individer tilhørende gruppen. Det er ikke dermed sagt at politiet eller domstolene var mistenksomme overfor disse individer på grunn av deres etniske eller kulturelle bakgrunn. Personenes økonomiske og sosiale stilling kan ha vært mer avgjørende. For den det gjaldt må det imidlertid antas å ha vært uten betydning om diskrimineringen var basert på etniske eller sosioøkonomiske kriterier. Det synes heller ikke relevant å vekte den urettferdige behandlingens grovhet etter slike kriterier. Det skal videre i den forbindelse også pekes på at det slett ikke er uvanlig i politiarbeid at mistanke om ett forhold i etterforskningen fører til reaksjon på andre forhold som så påtales. Imidlertid tyder noen av sakene som har vært studert i rapporten, på at politiet tidvis var nokså ivrige etter å dømme vedkommende tater/romani for noe annet enn det han eller hun opprinnelige var mistenkt for. Et typisk eksempel er at folk ble mistenkt for tyveri, noe som snart skulle avkrefte, men i stedet for løslatelse ble det fra politiets side tidvis forsøkt med påtale etter andre bestemmelser, som ulovlig omførselshandel og løsgjengeri.

Vi har sett at både enkelte lovgivere og tjenestemenn i politiet var tilhengere av svært radikale tiltak overfor taterne/romanifolket, og som dessuten plasserte gruppen som borgere i en særklasse. Når det gjelder domstolene var også disse i enkelte tilfeller strengere i sin domsavsigelse enn i andre sammenliknbare saker. Nedvurderingen av taterne/romanifolkets levesett og kultur hos lovgiverne, politiet og delvis domstolene åpnet for en vilkårlig behandling av taterne/romanifolket på et *individuell* plan. Men hvorfor resulterte ikke samhandlingen mellom lovgiverne, politiet og domstolene i en stadig strengere praksis overfor gruppene på et *kollektivt* plan? Dette spørsmålet blir spesielt viktig tatt i betraktning den herskende nedvurderingen av taterne/romanifolkets levesett og kultur hos disse aktørene. Svaret på dette må søkes i flere forhold. Ikke alle lovgiverne hadde restriktive oppfatninger om taterne/romanifolket, her er diskusjonene om gruppens hestehold illustrative. Heller ikke alle politifolk delte noen av kollegaenes hardhendte og strenge syn på gruppen. Dessuten hindret den rettslige behandlingen av de ulike forhold vilkårlighet i større grad enn om eksempelvis politietatsens virke hadde vært basert på subjektivt skjønn alene. På et generelt plan kan det altså konkluderes med at: Forholdet mellom lovgiverne, politiet

og domstolene virket dempende på ambisjoner som gikk i retning av sosialt disiplinerende tiltak kollektivt rettet mot taterne/romanifolket.

Denne rapporten har vært avgrenset til håndhevingen av noen bestemmelser i løsgjenger-,

handels- og dyrevernsloven. Det er maktpåliggende at fremtidige studier kan behandle også andre aspekter av rettsvesenets praksis. Eksempler på slike felt omfatter sikringsinstituttet eller prøveløslatelsesinstituttet.

Vedlegg 10

Assimileringspolitisk dyrevelferd

Om bakgrunnen for forbudet mot «omstreifernes» hestehold i dyrevernavloven (1951–1974)

Av Per Haave

I 1935 falt et forslag i den nye dyrevernavloven om å forby «omstreifere» å reise omkring med hest eller annet dyr. Ved revisjon av loven i 1951 ble et tilsvarende forslag vedtatt. Forbudet, som ble opphevet i 1974, var på papiret et vern for hesten, men i realiteten et dårlig skjult forsøk på å avvikle en mobil livsform som ble hevdet å være en «skamplett for samfunnet».¹

Hesten hadde tradisjonelt spilt en viktig rolle for tater-/romanifolket, spesielt for familier med omreisende næringsveier.² Men da hesteforbudet kom, synes ikke hesten lenger å ha vært like utbredt som transportmiddel. Andre transportmidler, som tog, dampskip og sykkel, var blitt tatt i bruk – enten i tillegg til hesten, eller som en erstatning for den. Enkelte familier hadde skaffet seg bil da antallet privatbiler begynte å skyte fart i 1930-åra, det framgår av innberetninger fra politi- og lensmannsetaten i forbindelse med den landsomfattende tellingen av «omstreifere og løsgjengere» i regi av Justisdepartementet i 1935. Eksempelvis meldte lensmannen i Meldal i Sør-Trøndelag at «tatrene som regel» brukte bil som «befordringsmiddel».³ Det er ikke mulig å si hvor utbredt bilbruken var blant taterne-/romanifolket på grunnlag av disse innberetningene, men de viser at i 1930-åra var ikke hesten lenger det eneste transportmidlet.

Etter annen verdenskrig ble muligheten for å kjøpe bil lenge holdt tilbake. Helt fram til 1. oktober 1960 trengte folk særskilt kjøpetillatelse, unntatt ved kjøp av østeuropeiske og visse svenske biler fra midten av 1950-åra. Bare en brøkdel av titusener søkere fikk kjøpetillatelse så lenge rasjoneringsen var gjeldende.⁴

Da Einar Gerhardsens andre regjering (1945–1951) i 1950 – ti år før bilrasjoneringsen ble avvirket – foreslo et hesteforbud for «omstreifere» som «flakkar ikring», var det registrert nesten 83 000 person- og varebiler i Norge.⁵ Disse bilene var fordelt på mindre enn tre prosent av den voksne befolkningen, medregnet et lite, men ukjent antall tater-/romanifamilier. Fortsatt var det å eie bil mer eller mindre regnet som en luksus for de få, og dermed utenfor rekkevidde for folk med en lav sosioøkonomisk posisjon, slik tilfellet var for mange tater-/romanifamilier. Dermed er det grunn til å anta at bilrasjoneringsen indirekte bidro til å holde liv hesteholdet blant taterne-/romanifolket.

Det vites ikke hvor utbredt hesteholdet var blant tater/romanifolk etter 1945. Men bare det at regjeringen i 1950 anså et forbud mot å bruke hest på reiser som et av de viktigste punktene i forslaget til en revidert dyrevernavlov, tyder i alle fall på at regjeringen betraktet hesteholdet som et samfunnsproblem, i den forstand at hesten bidro til å opprettholde en uønsket form for mobil livsform. Som landbruksministeren, ansvarlig statsråd for regjeringens lovproposisjon, uttalte da Lagtinget behandlet lovforslaget i 1951:

For det første er det ingen nødvendighet for disse folk å ferdes rundt på veiene, og det er enda mindre nødvendig at de skal ha med seg dyr og mishandle dem på turene sine, for det kan ikke unngås. Akkurat midt på varme som-

¹ Uttalt av en komité nedsatt av *Norges Dyrebeskyttelsesforbund*, sitert i *Innstilling til lov om endringer i lov om dyreværn av 7. juni 1935*, s. 13.

² I visse deler av landet, særlig Sørlandet og Vestlandet, spilte båten en viktigere rolle, og for enkelte familier den viktigste rollen som transportmiddel, se f.eks. RA/PA-0793/Fo Oppgaver til statistikken 1894–1947/L0240 Oppgaver over omstreifere og løsgjengere fra politidistriktene til Justisdepartementet, til Arendal politimester fra Birkenes lensmannskontor, 24.1.1936.

³ RA/PA-0793/Fo Oppgaver til statistikken 1894–1947/L0241 Oppgaver over omstreifere og løsgjengere fra politidistriktene til Justisdepartementet, fra lensmannen i Meldal til Uttrøndelag politimester, 31.10.35. Flere liknende uttalelser finnes i denne delen av Misjonens arkiv.

⁴ Monsrud 1999, Lange 1998, s. 230–231.

⁵ *Historisk statistikk 1994*, s. 501 (Tabell 20.33).

merer kan det være idyllisk, da kan de finne beite overalt hvor de kommer; men om høsten og vinteren når de skal stå ute i uthus og med dårlig foring og bli jaget etter veiene, er det annerledes. Jeg tror at ingen interesse er tjent med å ha disse folkene rekende etter veiene og la dem få bruke dyr.⁶

Det er grunn til å understreke at hesteforbudet var unikt i den forstand at det i en lov om vern om dyr var rettet mot livsformen til en bestemt folkegruppe. I 1951 mente da også kritiske stortingsrepresentanter at forbudet var diskriminerende. Men det påvirket ikke et stortingsflertall som i andre sammenhenger var opptatt av menneskerettigheter og sosial og økonomisk likhet i gjenreisningen av demokratiske og rettsstatlige prinsipper etter det store sivilisasjonsbruddet i europeisk historie (1939–1945).⁷ Så var heller ingen andre nye lovbestemmelser i det norske etterkrigssamfunnet på tilsvarende måte rettet mot livsformen til bestemte grupper i befolkningen.⁸ Det kan derfor hevdes, slik det ble gjort allerede i 1935, at hesteforbudet innebar sosial stigmatisering av en bestemt befolkningsgruppe, slik en av Arbeiderpartiets politikere påpekte, og et brudd på alminnelige menneskerettigheter, slik det ble bemerket av politikere til både venstre og høyre.⁹ Disse innvendingene var sterke nok til å forhindre et forbud i 1935, men ikke i 1951. Tatt i betraktning den mellomliggende sivilisasjonsforvitringen, fortøner dette seg som et moralsk paradoks i norsk politisk kultur.

Det er tidligere blitt hevdet at Norsk misjon blant hjemløse (heretter Misjonen) med innføringen av hesteforbudet i 1951 fikk «gehør for et forslag om et tillegg til dyrevernloven som forbød taterne å være i besittelse av hest».¹⁰ Ikke bare er dette feil, men som vi skal se, tok Misjonen tidlig

standpunkt mot et forbud, til tross for at andre mente at et forbud ville være et effektivt tiltak mot «omstreiferuvesenet». Misjonen var heller ikke involvert i forarbeidene til dyrevernloven i 1935, og heller ikke i revisjonen av den i 1951.

Misjonens standpunkt mot et hesteforbud kan på sett og vis virke paradoksalt, fordi Misjonen på andre områder mente at myndighetene ikke utviste stor nok handlekraft i forsøket på å bekjempe «omstreiferuvesenet». Men organisasjonsledelsen foretrakk en strengere håndheving av eksisterende lovgivning framfor bestemmelser eller lover som bare skulle gjelde «omstreiferne». Dette standpunktet, især etter 1945, hvilte på den oppfatningen at særlovgivning var diskriminerende og i siste instans virket hemmende på assimileringen. Slik sett kan det hevdes at hesteforbudet var myndighetenes selvstendige bidrag til bekjempelsen av «omstreiferuvesenet», men med premisser lagt av den organiserte dyrevernbevegelsen, som førte i marken assimileringspolitiske argumenter ikledd dyrevernmotiver.

I det følgende beskrives bakgrunnen og argumentasjonen for hesteforbudet før og etter annen verdenskrig. Notatet omhandler ikke spørsmålet om praktiseringen av forbudet.¹¹

1 «En sand Plage for de fleste af vore Landdistrikter»

Det norske mellomkrigssamfunnet var preget av tre samfunnsformer, et borgerlig samfunn, et bondesamfunn og et industrisamfunn.¹² Det antas at storparten av taterne/romanifolket levde på siden av disse samfunnsformene. Mange familier holdt i hevd en mobil livsform med salg av både selvproduserte og kjøpte varer. Mest typisk foregikk handelen i bondesamfunnet, der taterne/romanifolket på ulike måter dannet en motsetning til majoritetsbefolkningen. Mye taler for at folkegruppa ble møtt med blandete eller ambivalente oppfatninger. Oppfatningene kunne veksle mellom respekt og anerkjennelse på den ene siden, og stigmatisering og kriminalisering på den andre.¹³ Kravet om et hesteforbud, som ble reist av dyrevernbevegelsen

⁶ L.tid. 26.6.1951, s. 107.

⁷ På dette tidspunktet hadde Norge undertegnet Europarådets konvensjon om beskyttelse av menneskerettighetene og de grunnleggende friheter (Roma, 4. november 1950). Ratifiseringen av konvensjonen (EMK) fant sted 5. desember 1951, se St.prp. nr. 83 (1951), Innst. S. nr. 289 (1951), S.tid. 5.12.1951, s. 2515–2528.

⁸ På den andre siden ble den såkalte sigøynerparagrafen i fremmedloven av 1927 – som nektet utenlandske «omstreifere» og «sigøynere» innreisettillatelse til Norge – ikke opphevet før i 1956, samtidig som den nye bestemmelsen som kom i stedet, åpnet for avvisning av «sigøynere» som levde på omstreifervis. Jf. Haave 2015a.

⁹ L.tid. 25.5.1935, s. 95 (Iver Kristiansen Hognestad og Ola Solberg, begge Arbeiderpartiet) og samme sted, s. 96 (Harald Bakke, Høyre).

¹⁰ Bastrup og Sivertsen 1996, s. 101. Jf. Gotaas 2000, s. 388–389.

¹¹ Om håndhevingen av hesteforbudet i dyrevernloven, se Kaveh 2015, kapittel 8.

¹² Kjeldstadli 1994.

¹³ Flere bind i bokserien *Bygd og by i nær fortid* (Det norske samlaget, 1982–1987), som er basert på rundt 2000 svar som kom inn til den landsomfattende konkurransen «Minneoppgåve for eldre 1981», gir et godt innblikk i de motsetningsfylte oppfatningene av «taterne» og «omstreifere».

i begynnelsen av 1920-åra, var festet til sistnevnte oppfatning.

Stigmatiseringen og kriminaliseringen av taterne/romanifolket har lange historiske røtter. I vår sammenheng er det tilstrekkelig å peke på de holdningene som gjorde seg gjeldende fra slutten av 1800-tallet, og som blant annet kom til uttrykk i tilknytning til Stortingets årlige bevilgninger til «Modvirken af Omstreifervæsenet», navnet på denne posten i statsbudsjett den gangen. Som Venstre-mannen Theodor Stousland – gårdbruker, lærer og lensmann fra Vest-Agder – sa på Stortinget i 1897: «[...] disse Omstreifere [er] en sand Plage for de fleste af vore Landdistrikter, og det ser ud til, at der bliver værre og værre for hvert Aar som gaar.»¹⁴ En slik oppfatning lå til grunn for et privat forslag til «lov om fantevæsenet» fra den radikale Venstre-politikeren Torjus Hanssen (Nedenes amt) – lærer, kirkesanger, avholdsforkjemper og organisasjonspioner – i 1898. Forslaget ble samme året godkjent og fremmet av Stortingets kirkekomité, som oversendte det til regjeringen. Et hovedpunkt i forslaget var at samtlige «omstreifere» i løpet av fem år skulle anbringes i såkalte fattiggårder rundt omkring i landet. Hanssen fremmet forslaget med følgende begrunnelse:

Fanterne har i lange tider været et skræmsel for vore landsbygder, hvor de skrider frem i store «følger» og tvinger sig til baade husly og levnetsmidler. Ved denne deres færd fra hus til hus, fra bygd til bygd, er de ofte virksomme befordrere af smitsomme sygdomme. Mange bygder, som har været haardt hjemsøgte af difteri t. eks., har omstreiferne at takke for denne haarde plage, der har røvet mangt et elsket væsen ud af familiens skjød. Men langt værre er den moralske smitte, de udbreder. I den henseende er de en skrækkelig pestbyld paa samfundslegemet, og den skade, som ved fanternes ulevnet forvoldes vort folkeliv, er større, end nogen kan tro.¹⁵

Bruken av sykdomsmetaforer understreket behovet for drastiske tiltak.¹⁶

Det ble ingen «lov om fantevæsenet», men tenkningen bak forslaget kan tydelig spores i forarbeidene til løsgjengerloven, som innvarslet et hardere assimileringspolitisk klima. I lovproposisjonen fra Johannes Steens andre Venstre-regje-

ring (1898–1902) kom den til uttrykk på følgende måte:

Allerede forlængst har det været erkjendt, at Omstreifervæsenet og navnlig da det saakaldte Fantefolks Omstreiferi ikke alene er en Plage for mange Landdistrikter, hvis spredte Befolkning ofte formelig tyranniseres af de regelmæssig i større Følge optrædende Omstreifere, men ogsaa i sig selv indebærer en Fare for Retssikkerheden i Samfundet.¹⁷

Et av målene med løsgjengerloven, vedtatt i 1900 og iverksatt fra 1907, var å bli kvitt «omstreiferproblemet». Men mye tyder på at loven i så måte lot mye tilbake å ønske, særlig sett fra politietatens side.¹⁸ Fortsatt var «omstreiferne» mange steder «en plage for bygderne», konkluderte den såkalte politilovkomiteen, oppnevnt av Justisdepartementet i 1912 for å lage et utkast til lov om politiordningen, i sin innstilling fra 1914.¹⁹ Konklusjonen ble trukket på bakgrunnen av innberetninger fra landets politimesterembeter.²⁰

I flere av innberetningene til politilovkomiteen ble det etterlyst mer ressurser for å få bukt med «omstreifertrafikken». På grunn av mangelen på politiressurser hadde flere distrikter opprettholdt den gamle ordningen med bygdevekttere, tidligere gjerne kalt fantefut eller stødderfogder, for å jage «omstreifere» eller «taterfølger» ut av bygda.²¹ «I Rissen lensmandsdistrikt haves bygdevægter med aarlig løn kr. 60,00. Hans egentlige gjøremaal er, uttaler lensmanden, at fordrive omstreifere», het det i en innberetning fra Uttrøndelag politimesterembete.²² Likeledes het det om bygdevektterne i flere distrikter i Romerike og Vinger politimesterembete at: «Deres væsentlige gjøremaal er efter de foreliggende oplysninger at føre opsyn med eller, som det uttales, holde distrikterne fri for omstreifere og løsgjængere.»²³

¹⁷ Ot.prp. nr. 2 (1898–1899), s. 1.

¹⁸ For en nærmere framstilling, se Kaveh 2015, kapittel 3.3.

¹⁹ *Indstilling fra den departementale politilovkomité av 1912*, 1914.

²⁰ Samme sted, s. 135.

²¹ De første stødderfogder (av dansk staader, tigger, stakkar, norsk dialekt stotar) i Norge forekommer på slutten av 1500-tallet. Stødderfogden sorterte under den lokale politimyndighet og skulle føre tilsyn med tiggere, omstreifere og andre løse eksistenser. Ifølge *Norsk historisk leksikon* (s. 427) fantes stødderfogder «helt fram til århundreskiftet». Innstillingen fra politilovkomiteen viser at de flere steder i landet også fantes et stykke inn på 1900-tallet.

²² *Indstilling fra den departementale politilovkomité av 1912*, 1914, s. 187.

²³ Samme sted, s. 145.

¹⁴ S.tid. 29.4.1897, s. 635.

¹⁵ Dokument Nr. 7 (1898).

¹⁶ Jf. Sontag 1979.

Med politilovkomiteens innstilling fulgte også en reiseberetning fra komitémedlemmet Redvald Larssen, en pioner i teoretisk og praktisk politietterforskning.²⁴ Reisen rundt omkring i «forskjellige turist- og fabrikkstrøk» var foretatt sommeren 1913.²⁵ «Omstreiferne» fikk forholdsvis stor plass i beretningen. Fra flere distrikter kunne Larssen berette at bygdefolket betraktet «omstreiferne» som «en plage og en skam for landet», enten det gjaldt «baatfanter» eller «omstreifere» på landveien. Handelsvirksomheten ble gjennomgående beskrevet som et skalkeskjul for betleri, som ifølge løsgjengerloven var en ulovlig form tiggning. Larssen selv la ikke skjul på at han delte bygdefolkets negative oppfatning av folkegruppa. Han avsluttet reiseberetningen med følgende forklaring på hvorfor han betraktet «omstreiferne» som en plage i bondesamfunnet:

Omstreifernes moralbegreper er helt forskjellig fra andres, og det er visselig vanskelig at faa dem ind under vor samfundsordning, men ved den slags behandling maa omstreiferne i virkeligheten ogsaa faa den opfatning, at de kan gjøre omtrent, hvad de vil, at de har en viss hævde paa at krænke lov og ret, og dette kan muligens ogsaa være en medvirkende aarsak til, at de fortsætter sit omflakkende liv.²⁶

2 De første kravene om et hesteforbud

I 1920 ble Norske dyrebeskyttelsesforeningers landsforbund stiftet som en paraplyorganisasjon for lokale dyrebeskyttelsesforeninger. Samtidig tok en av forbundets lederskikkelser et initiativ overfor ordførere i byer og bygder uten dyrebeskyttelsesforeninger til å danne såkalte kommunale dyreverner. Initiativet ble fulgt av et stort antall kommuner.²⁷

«Taterhestene» kom tidlig i dyrevennenes søkelys. På landsforbundets andre landsmøte i 1921 ble det framholdt at «taterhestene» burde holdes under skarp oppsikt.²⁸ Rundt årsskiftet

1922/23 sendte Lyngdal kommunale dyreverner – som det første kommunale dyreverner – en henstilling til Stortinget om at det «ved lov maa negtes tater og omstreifere at føre hester med sig». Stortingets landbrukskomité sendte henstillingen til regjeringen.²⁹ Snart fulgte tilsvarende henstillinger fra flere lokale dyrebeskyttelsesforeninger.³⁰

Saken havnet i Justisdepartementet, hvor sekretær Ole F. Harbek rådførte seg med hovedstyret i Den norske omstreifermisjonen (fra 1935 Norsk misjon blant hjemløse). I en uttalelse fra mars 1923 avviste hovedstyret tanken om å innføre et hesteforbud, med den begrunnelsen at det ville være tilstrekkelig å bruke straffeloven § 382 om mishandling av dyr. Harbek mente på sin side at Misjonens hovedstyre ikke forsto hvor vanskelig det var å få dømt en person etter § 382, fordi dyremishandling ofte var vanskelig å bevise. Dessuten ble tilfeller av mishandling sjelden anmeldt.³¹

Det var likevel ikke dyremishandling Harbek var mest opptatt av. Et hesteforbud ville i hans øyne være en «ganske effektiv foranstaltning til motarbeidelse av omstreiferuvesenet [...]. Deres omstreifen vilde derved bli vanskeliggjort (forsåvidt denne omstreifen foregår på landjorden – båtfantene vil man ikke ramme!).» Men Harbek kunne ikke se – trolig på grunn av Misjonens standpunkt og manglende kunnskap om de faktiske forholdene – at Justisdepartementet «for tiden» hadde «tilstrekkelig grunn til [...] å foranledige en lovbestemmelse som den omhandlede».³²

I slutten av 1924, etter å ha mottatt nye krav om et hesteforbud fra dyrevernerbevegelsen og kommunale dyreverner, la Landbruksdepartementet igjen saken fram for Justisdepartementet, denne gangen i forbindelse med et påbegynt arbeid for å få innført nye bestemmelser om dyreverner i sin alminnelighet. På forespørsel fant Justisdepartementet det mest hensiktsmessig om Landbruksdepartementet selv utarbeidet de nødvendige bestemmelsene om dyreverner.³³ Noe seinere, i begynnelsen av 1925, fulgte en kort orientering om mulig bestemmelser om «taterhestene» fra

²⁴ Redvald Larsen hadde arbeidet ved Oppdagelsesavdelingen/Kriminalavdelingen i Oslo politi siden 1905. Fra 1919 var han overbetjent – en slags personalsjef og etterforskningsleder – frem til han gikk av med pensjon i 1937. Under første verdenskrig ledet han 1914–1918 Oslo-politiets fremmedavdeling, forløperen til Politiets Overvåkings-tjeneste. Fra 1919 til 1939 var han også lærer i etterforskning ved Statens politiskole.

²⁵ Larssen 1914. Se også Larssen 1946, s. 141–147.

²⁶ Larssen 1914, s. 32.

²⁷ Gierløf 1945, s. 16.

²⁸ Samme sted, s. 22.

²⁹ O.tid. 16.1.1923, s. 34. Referat, sak nr. 5.

³⁰ RA/S-2220/O Diverse/Ob Saker ordnet systematisk etter emne 1830–1951/L0003 Omstreifere (A og P) 1920–1937, «Angående omstreiferuvesenet» av O.F. Harbek, 21.11.1923.

³¹ Samme sted. Dokumentet gjør rede for Misjonens standpunkt.

³² Samme sted.

³³ Ot.prp. nr. 3 (1935), s. 1.

Ole F. Harbek, nå byråsjef i Justisdepartementet, sammen med en orientering om Misjonens standpunkt. Harbek la også ved sitt notat om «omstreiferuvesenet» fra 1923, der han tok til orde for et hesteforbud, men samtidig uttalte at det fra Justisdepartementets side ikke forelå et tilstrekkelig grunnlag for å forby «omstreifere» å holde hest (se over).³⁴ Dermed ble spørsmålet – inntil videre – stående ubesvart. Det kom heller ingen fortgang i arbeidet med å lage nye dyrevernbestemmelser i straffeloven, eventuelt legge slike bestemmelser til en egen lov om dyrevern.

Det skal for øvrig bemerkes at «taterhestene» kom i søkelyset på en annen måte da et større antall «bondehester» i Hedmark og et mindre antall i Opland ble rammet av virussykdommen infeksjøs anemi og måtte slaktes. Da spørsmålet om fordeling av utgifter til nedslaktning og økonomisk erstatning ble tatt opp på Stortinget, viste landbrukskomiteens medlem Otto Halvorsen Svenkerud – Høyre-mann og gårdbruker i Elverum – til at veterinærdirektøren [Halvor Horne] antok at sykdomstilfellene i Opland enten kunne føres tilbake til Hedmark, eller at sykdommen var blitt spredt med «taterhester».³⁵ Noen nærmere begrunnelse for dette ble ikke gitt, i alle fall ikke av Svenkerud, men det var i sin alminnelighet antatt at sykdommen spredte seg med insekter og at risikoen for smitte økte når hester var samlet i flokk.

2.1 Venstre-regjeringen Mowinckel vil ha et hesteforbud

Det skulle gå ti år fra Landbruksdepartementet først henvendte seg til Justisdepartementet med spørsmål om å få utarbeidet nye bestemmelser om dyrevern, før det ble fremmet et forslag om en lovbestemmelse som forbød «omstreifere» å reise med hest. Forslaget ble utarbeidet i Landbruksdepartementet og inntatt i regjeringens proposisjon til dyrevernlov.

Proposisjonen ble fremmet av Johan L. Mowinckels tredje Venstre-regjering (1933–1935) med landbruksminister Håkon Five som ansvarlig statsråd, i begynnelsen av januar 1935. Forslaget om et hesteforbud inngikk i en rekke med forbudsbestemmelser og hadde følgende ordlyd: «Det er forbudt [...] for omstreifere å føre med sig

hest eller annet dyr, som de bruker til trekkdyr» (§ 10 fjerde punkt).

Bestemmelsen om et hesteforbud var forankret i den organiserte dyrevernbevegelsens misnøye med «omstreifernes» hestehold. Dyrevern-motiver ble skjøvet i forgrunnen, det ble tatt for gitt – «[d]et er en kjent sak» – at «taterhester» ble behandlet på en «uforsvarlig og ofte oprørende» måte, uten at man hadde klart å komme dette til livs. Klagene hadde vært «mange og berettigede», het det i regjeringens proposisjon. Ikke bare kjøpte «omstreiferne» billige hester som var gamle, utslitte eller hadde en eller annen feil, på sine ferder – som kunne vare i uker og måneder – lot de også hestene være ute i all slags vær, så vel dag og natt som sommer og vinter, uten å fore dem ordentlig. Departementet beskrev et dyreplageri, og for å få bukt med dette hadde man sett seg nødt til «å måtte foreslå forbud mot at omstreifere har hest med sig når de farter omkring», lik som andre dyr de erstattet hesten med, slik som storfe og hund. Det ble presisert at bestemmelsen ikke ville ramme «omstreifere» som var *fastboende*, disse skulle få bruke hest eller annet trekkdyr «i samme utstrekning som fastboende for øvrig».³⁶

Før Stortingets landbrukskomité fikk ferdig en innstilling om lov til dyrevern, hadde kriseforliket mellom Bondepartiet og Arbeiderpartiet i 1935 ført Venstre ut av maktens korridorer, og Arbeiderpartiet inn, med Johan Nygaardsvold som statsminister. Innstillingen forelå 10. april 1935, tre uker etter det politiske regimeskiftet. Landbrukskomiteen, med Bondepartiets Jon Sundby, tidligere både finansminister og landbruksminister, som leder, fremmet Venstre-regjeringens hesteforbud uten innvendinger. Men ordlyden ble noe endret: «Det er forbode [...] at umstreifarar på ferdene sine fører med seg hest eller anna dyr til førsle av folk og varor».³⁷ Derimot ble den politiske debatten i Stortinget skarp, først i Odelstinget, som vedtok dette punktet i stortingskomiteens innstilling, og deretter i Lagtinget, som forkastet det.³⁸

2.2 Odelstinget vedtar et hesteforbud

I Odelstinget tok Bondeparti-representanten Erling Bjørnson – som året i forveien hadde talt varmt for Mowinckel-regjeringens forslag til lov om sterilisering – bestemt avstand fra et forbud som i hans øyne ville innebære «en forfølgelse av

³⁴ RA/S-2220/O Diverse/Ob Saker ordnet systematisk etter emne 1830-1951/L0003 Omstreifere (A og P) 1920-1937, brev til Landbruksdepartementet fra Justisdepartementet ved O.F. Harbek, 4.2.1925, med tilleggsnotat av O.F. Harbek, 4.2.1925.

³⁵ Bsj.innst. S. nr. 100 (1925).

³⁶ Ot.prp. nr. 3 (1935), s. 11.

³⁷ Innst. O. nr. 55 (1935), s. 110, 111.

en folkerase innen vår stamme». Bjørnson viste til Nazi-Tysklands overgrep mot minoritetsgrupper: «Vi har sett med gru hvad som i så henseende skjer i Tyskland. Nu skal vi begynne på samme måte også her i Norge, vi skal gjøre forskjell på folk.» Et forbud ville bety at man tok «levebrødet» fra «dette urgamle norske nomadefolk». Det ville ifølge Bjørnson være det samme som å ta kua fra en bonde. Forslaget var «noget av det hårdeste» han hadde sett.³⁹

Flere representanter sluttet seg til Bjørnson. Sorenskriveren Rudolf Elias Peersen (Venstre) fra Kristiansand kritiserte forslaget for å handle mer om en folkegruppe enn om dyr: «Det står jo simpelthen, at det er forbudt for *disse* folk å ha hest, likegyldig hvorledes de behandler dem.»⁴⁰ Likeledes gikk journalisten og redaktøren Børge Olsen-Hagen (Arbeiderpartiet) fra Stavanger mot særregler for en bestemt gruppe mennesker: «Jeg vil ikke la en klasse, om jeg skal bruke det uttrykk, bli satt utenfor loven, og det er det jeg vil forsøke å hindre ved å stemme imot dette.»⁴¹ Sorenskriveren Carl Bonnevie (Arbeiderpartiet) fant det «inhumant» med en så generell bestemmelse om forhold som det ville være vanskelig å føre bevis for. Her var det mer på sin plass med en forskrift, mente juristen fra Lofoten som først og fremst reagerte på «bestemmelsens absolutthet».⁴²

De kritiske røstene i Odelstinget utgjorde et mindretall. Flertallet av representantene fra Arbeiderpartiet, Bondepartiet, Høyre og Venstre mente at forbudsbestemmelsen var et av de viktigste

punktene i forslaget til dyrevernav, ikke fordi «omstreifere» mer enn andre mishandlet dyr, men fordi et forbud ville bli et viktig tiltak mot «omstreiferuvesenet». Dette var i tråd Ole F. Harbek synspunkter fra 1923 (se ovenfor).

Forslaget om et hesteforbud i dyrevernaven ble vedtatt i Odelstinget 9. mai 1935 mot 26 stemmer.⁴³ En av stemmene tilhørte paradoksal nok Johan Ludvig Mowinckel, sjefen for den avgåtte regjeringen som var ansvarlig for et lovforslag med hesteforbud.⁴⁴

3 Sprikende reaksjoner på odelstingsvedtaket

Reaksjonene på odelstingsvedtaket sprikte. Eksempelvis mente Høyre-avisa *Fredrikstad Blad* at vedtaket var på sin plass og latterliggjorde de juridiske og politiske innvendingene i Odelstinget ved å tilskrive dem en plass i «den politisk-teoretiske stratosfære». Brutalitetsens virkelighet lot seg ikke bortforklare, skal vi tro avisa: Det finnes ikke og har aldri eksistert «en taterhest som ikke til det ytterste har vært mishandlet, hvis liv ikke har vært en eneste sammenhengende mishandling».⁴⁵

Derimot fant signaturen «En jurist» i *Dagbladet* grunn til å påpeke at et hesteforbud for «en enkelt 'klasse'» var i strid med Grunnloven og den norske statsforfatningens prinsipper om frihet og likhet. En ting var å tape retten til å holde hest ved brudd på bestemmelsene om dyrevernav, noe ganske annet «å forby folk som ikke har forbrutt sig mot loven, å bruke hest fordi de er omstreifere».⁴⁶

Kort tid etter at Odelstinget hadde vedtatt hesteforbudet, ble presten Laurentius Stub Koren, leder av Misjonens hovedstyre siden 1933, intervjuet av *Aftenposten*. Tidligere hadde hovedstyret, med en annen leder, tatt klart avstand fra et hesteforbud. Koren var ikke like tydelig, men han avviste påstandene om at «omstreiferne» behandlet hestene dårlig, i så fall skyldtes det at folk nektet dem fôr eller beite til hestene. Heller ikke trodde Koren at «omstreiferne» var «slemmere» mot dyrene enn andre mennesker. På den andre siden mente Koren at et forbud ikke ville volde «omstreiferne» store problemer: «Det er nemlig ikke så svært mange igjen av dem som farer med

³⁸ Inntil 1. oktober 2009 var Stortinget inndelt i to avdelinger. I forbindelse med konstitueringen av et nyvalgt storting, ble en fjerdepart valgt til medlemmer av Lagtinget, mens de øvrige tre fjerdepartene ble medlemmer av Odelstinget. I lovsaker ble regjeringens lovforslag alltid først behandlet av en av Stortingets fagkomiteer (i vårt tilfelle landbrukskomiteen). Deretter ble fagkomiteens innstilling først behandlet i Odelstinget på fritt grunnlag. I neste omgang ble Odelstingets vedtak behandlet i Lagtinget. Hvis Lagtinget var enig med Odelstinget, ble loven vedtatt og ferdigbehandlet i Stortinget. Hvis derimot Lagtinget ikke var enig på ett eller flere punkter, ble saken sendt tilbake til Odelstinget med såkalte anmerkninger med beskjed om de endringene som var ønsket. Da sto ikke Odelstinget lenger fritt. Fire muligheter forelå. Odelstinget kunne 1) slutte seg til Lagtingets anmerkning, 2) fastholde sitt opprinnelige vedtak, 3) endre sitt opprinnelige vedtak slik at det delvis kom Lagtinget i møte eller 4) forkaste hele lovforslaget. Ved andre og tredje mulighet måtte saken sendes tilbake til Lagtinget, som ikke lenger kunne påvirke lovens utforming. Dersom Lagtinget fortsatt var uenig med Odelstinget, måtte saken behandles av Stortinget i plenum, hvor en lov bare kunne vedtas med to tredjedels flertall.

³⁹ O.tid. 9.5.1935, s. 344.

⁴⁰ Samme sted, s. 346.

⁴¹ Samme sted, s. 346.

⁴² Samme sted, s. 345.

⁴³ O.tid. 9.5. 1935, s. 346. Antallet motstemmer er ikke oppgitt.

⁴⁴ «Omstreiferne» (1935).

⁴⁵ «Taterhesten i Odelstinget» (1935).

⁴⁶ «Omstreiferne» (1935).

hest. [...] Dessuten blir det nu stadig fler og fler omstreifere som legger sig efter bil, de skrangler gjerne i vei i en gammel Ford.»⁴⁷ Koren antok at et hesteforbud ville føre til at mange «omstreifere» kom til å anskaffe bil. Men et forbud ble ikke vedtatt i 1935.

4 Lagtinget sier nei

Da Lagtinget i behandlingen av odelstingsvedtaket til dyrevernavlov, kom til punktet om et hesteforbud for «omstreifere», innledet representanten Iver Kristiansen Hognestad – gårdbruker og medlem i Arbeiderpartiets landsstyre – med å foreslå at forbudsbestemmelsen skulle utgå. Hognestad tok bestemt avstand fra en lov med «klassebestemmelser», en lov skulle være lik for alle: «Jeg tror at taterne stort sett behandler sine dyr godt, at dyrene har det godt stort sett, så det er helt unødvendig å ha nogen særbestemmelse som rammer en enkelt klasse.»⁴⁸

Forslaget fra Hognestad skapte uenighet på tvers av partiskillene og innad i enkelte partier. Framfor alt sto Arbeiderpartiets representanter skarpt mot hverandre. Tilhengerne av et forbud la stor vekt på dyrevernmotiver, men med en argumentasjon som i varierende grad var sosialt stigmatiserende. Eksempelvis kommer dette til uttrykk i argumentasjonen til gårdbrukeren Amund Rasmussen Skarholt, som i motsetning til partifellen Hognestad ikke bare trodde at «taterne» behandlet hestene sine dårlig, men at de også skaffet fôr bare ved å tigge og stjele.⁴⁹ I tillegg mente Skarholt at et forbud var på plass for å få avvirket siste rest av en «gammeldags» livsform, som i hans øyne innebar dyreplageri. Skarholt la i denne sammenhengen vekt på at «omstreiferne» hadde begynt «å ta i bruk det nye, moderne kommunikasjonsmiddel, bil», og viste samtidig til intervjuet med Misjonens styreleder Laurentius Stub Koren i *Aftenposten* (se over):

Jeg er enig med pastor Koren i denne uttalelse. La oss komme vekk også fra den form for dyreplageri som foregår med hestene her. La omstreiferne kjøpe sig bil; den kan de slå og sparke så meget de vil, og gjerne la den stå ute i regn og sludd; men hesten, det mest trofaste av alle våre husdyr, vil vi ha oss frabedt ført på slike ferder. Det er for gammeldags i vår tid.⁵⁰

Hognestad var skuffet over at «arbeiderpartiets folk» støttet et forslag som ville ramme «den aller fattigste del» av landets befolkning: «[J]eg [finer] det helt urimelig at vi skal ha en særbestemmelse i loven som rammer en bestemt del av befolkningen og da den aller fattigste del, – og dette skal arbeiderpartiets folk gå inn for!»⁵¹ Hognestad fikk følge av partifellene Ingvald Førre og Ola Solberg. «[H]er skal vi, fordi de ikke er ansett, fordi de hører til – i spissborgerlig betydning – den mindreverdige del av samfundet, lage undtagelsesbestemmelser for dem. Jeg vil be Gud bevare mig for den tanke», uttalte Førre.⁵² Solberg fant det oppsiktsvekkende at det i en lov om dyrevernavlov skulle inntas en bestemmelse som satte «en bestemt del av befolkningen, en bestemt rase, i en særstilling, i en undtagelsesstilling». Dessuten stilte han et stort spørsmål ved premisset for den foreslåtte bestemmelsen:

Og opriktig talt – er taterne stort sett så meget verre til å behandle sine hester enn mange andre er? Jeg har da av og til sett taterfølger med hest, eller med flere hester, skjønt det er sjeldnere nu enn før i tiden, og det har gjerne vært pene, blanke hester, og når de kjører, så er det som regel i skritt, med kjerringer og unger i voggen og taterkarene spaserende ved siden. Jeg har ennu ikke sett et taterfølge kjøre i trav, men se hvordan mange andre hester ikke så sjelden blir sprengkjørt! Men dersom der er taterne, omstreifere, som mishandler sine dyr, som sultefører dem eller kjører uvørent eller handler mot lovens bestemmelser på annen måte, vel, så får de behandles efter den vanlige lov som alle andre mennesker.⁵³

Solberg avviste at dette handlet om «falsk sentimentalitet», slik partifellen Magnus Nilssen påsto, dette handlet om «vern om de almindelige menneskerettigheter», uttalte Solberg.⁵⁴

Også i Høyre sto partifeller mot hverandre. Lektoren Harald Bakke var imot et forbud og sluttet seg til sin politiske motstander Hognestad. Bakke fant det «ulogisk» at et forbud mot dyreplageri skulle omhandle mennesker, og konstitusjonelt betenkelig at loven skulle utstyres med «en særbestemmelse for en bestemt klasse mennesker i vårt land». Bakke så i forslaget et brudd med

⁵⁰ Samme sted, s. 93–94.

⁵¹ Samme sted, s. 95.

⁵² Samme sted, s. 95.

⁵³ Samme sted, s. 93.

⁵⁴ Samme sted, s. 95.

⁴⁷ «Taterfølgene vil fortsette i bil» (1935).

⁴⁸ L.tid. 25.5.1935, s. 93.

⁴⁹ Samme sted, s. 93.

Grunnlovens mening med «almindelig rettsbe-
skyttelse»:

Man gir en særlov for en enkelt rase, det er vedkommendes herkomst som skal gjøre det straffbart eller ikke straffbart å ha en hest med på ferden, og det mener jeg kan ikke være riktig. Det strider mot den almindelige rettsbevissthet i dette land, at det skal være tillatt for en av norsk nasjonalitet å kunne ferdes på landeveiene med hest, men ikke for disse omstreifere. [...] Jeg er bange for at man her i iver for å komme dyrene til hjelp og skape et dyrevern har oversett at man griper inn i visse menneskerettigheter, og jeg for min del – hvor glad jeg enn er i dyr – vil ikke skape et dyrevern som lett kan bli en menneskemishandling.⁵⁵

Enkelte tilhengere av hesteforbudet reagerte på motstandernes bruk av ordene «rase» og «menneskerettigheter». Forbudsbestemmelsen handlet ikke om å nekte «ein viss rase» samme rettigheter som andre mennesker, uttalte Bondepartiets Gjert Andreasson Hegrenæs, den gjaldt bare «umstreifarar», det ville si «folk som reiser frå bygd til bygd og lever av å tigga». Dermed ville forbudet gjelde enten det var «sigøinarar» eller «norske borgarar». «Dette har ingen ting med rase å gjera», konkluderte Hegrenæs.⁵⁶

Venstres Torgeir Anderssen-Rysst syntes å se en «usammenhengende» argumentasjon for menneskerettigheter. Han viste spesielt til Høyres Harald Bakke, som på den ene siden betraktet et hesteforbud som et brudd på menneskerettighetene, men som på den andre siden talte for å hindre «omstreiferne» i å reise med barn. «Da er det ikke menneskerettighetene som lenger er på tapetet. Jeg synes det er nokså usammenhengende», bemerket Anderssen-Rysst.⁵⁷

Hesteforbudets tilhengere nådde ikke fram. Med én stemmes overvekt – 18 mot 17 stemmer – vedtok Lagtinget forslaget fra Arbeiderpartiets Iver Kristiansen Hognestad. Dermed måtte lovsaken tilbake til Odelstinget for annen gangs behandling, med anmerkning om at § 10 punkt 4, bestemmelsen om hesteforbudet, skulle utgå fra dyrevernloven.

⁵⁵ Samme sted, s. 96.

⁵⁶ Samme sted, s. 96.

⁵⁷ Samme sted, s. 96. Anderssen-Rysst siktet til følgende uttalelse fra Bakke: «[...] det som jeg mange ganger har syntes er rart, er at det er tillatt at de har barn med sig på landeveien; for barna lider under den ferdsele meget vondt.» (samme sted, s. 96).

4.1 Odelstinget bøyer av

Skulle Odelstinget forkaste Lagtingets anmerkning, og dermed risikere at dyrevernloven ikke ble vedtatt, eller skulle Odelstinget akseptere anmerkningen, og dermed sørge for at loven ble vedtatt, men uten bestemmelsen om «taterhesten»? Venstre-politikeren og gårdbrukeren Karl Korneliussen Kleppe, landbrukskomiteens ordfører, var ikke i tvil om at Odelstinget burde akseptere Lagtingets anmerkning, selv om han helst hadde sett hesteforbudet innført. Uansett mente han at utkastet til dyrevernlov slik det nå forelå, ville ramme alle, også «umstreifarar», som lot dyr lide vondt. Skulle det likevel seinere vise seg «heilt turvande å få eit punkt inn i lovi som gjeld umstreifarane», regnet Kleppe med at det ville la seg gjøre.⁵⁸ Etter krigen, da Kleppe var ute av storpolitikken, fikk han da også selv være med på å forberede et hesteforbud, da som medlem i det offentlige utvalget som utarbeidet forslag til revisjon av dyrevernloven (se avsnittet *En revisjon forberedes*).

Få representanter tok ordet i den nye debatten i Odelstinget, men motsetningene var skarpe. Bondepartiets Jon Sundby, fortsatt leder av Stortingets landbrukskomité, oppfordret Odelstinget til ikke å «bøie» seg for Lagtinget. Han anså bestemmelsen om et hesteforbud som «den mest berettigede i hele loven», av følgende grunn:

Jeg tror alle som er litt kjent utover bygdene, vil ha adskillige erfaringer om denne slags omstreifervesen. Det er jo folk som reiser omkring og tigger, og stjeler, tror jeg også man kan si nokså almindelig, og alt det som gjøres i skyggen av loven på forskjellige områder, ser vi praktisert av disse folk.⁵⁹

Sundby innrømmet at dette for så vidt ikke angikk saken, det avgjørende var at omstreiferne som regel «byttet til sig» gamle hester og lot dem gå for lut og kaldt vann, «dyreplageri av mer bedrøvelig art», kjente i alle fall ikke han til. Likevel, livsformen til omstreifere flest var jo egentlig «forbudt etter norsk lov», uttalte Sundby, og siktet til løsgjengerlovens bestemmelser om betleri. Derfor anså han det for «i høi grad påkrevet» å få innført et «forbud mot å holde hest». Sundby syntes at Lagtinget med sin anmerkning hadde utvist «en eiendommelig form for bløtaktighet overfor omstreifervesenet».

⁵⁸ O.tid. 29.5.1935, s. 468.

⁵⁹ Samme sted, s. 469.

Jon Sundby fikk følge av partifellen Jens Hundseid, tidligere statsminister og samtidig landbruksminister (1932–1933). Argumentasjonen mot loven hørte «ingen steds hjemme», mente Hundseid, som presiserte at hesten var et husdyr. Følgelig burde ingen uten hus få lov til å holde hest.⁶⁰

Heller ikke Arbeiderpartiets Olav Thorbjørnsen Vegheim, redaktøren i *Telemark Arbeiderblad*, ville «bøie unda når det gjelder dette punkt». Han fant kritikken av et forbud meningsløs. Framfor alt reagerte han på at «omstreiferne eller taterne» ble omtalt som en sosial klasse: «Jeg synes det fører litt langt ut på viddene å snakke om klasse i denne forbindelse. Det dreier sig i virkeligheten nærmere om avfall av forskjellige klasser og fra forskjellige land.» Det avgjørende, slik Vegheim så det, var at «omstreiferne» ikke var i stand til å gi hestene «en forsvarlig pleie, – forsvarlig mat og forsvarlig husrum».⁶¹

Bondepartiets Erling Bjørnson delte ikke partifellene Sundby og Hundseids syn på saken. Bjørnson hadde talt mot et hesteforbud da Odelstinget første gang behandlet forslaget. Nå uttrykte han glede over at Lagtinget «ikke vilde være med på å gjøre forskjell på folk, når det gjelder loven ihvertfall, – det som man ikke kviet sig for å gjøre her i Odelstinget».⁶²

Også denne gangen fikk Bjørnson følge av Venstre-representanten Rudolf Elias Peersen. Peersen trodde ikke saken i seg selv var så stor, men «det stikker et stort prinsipp i denne sak»: «Man gjør her brudd på likheten mellom mennesker, og det er et prinsipp som ligger over våre lover.» Det var ikke slik at Peersen hadde noen «sympati for hele dette [omstreifer]vesen», men han var sterk motstander av en bestemmelse som rettet seg mot «en viss klasse» i samfunnet, fordi den brøt med «et av grunnprinsippene i vår forfatning», nemlig likhetsprinsippet. Peersen bedyret at dette standpunktet ikke var, som Sundby hadde ment, «utslag av bløtaktighet overfor denne klasse av mennesker». Selv var Peersen enig i at «omstreiferuvesenet» burde motarbeides, men det måtte ikke skje ved «å sette en særbestemmelse som gjør et brudd på en av de fundamentale regler i hele vår statsforfatning og i samfundslivet».⁶³

Ved voteringen stemte 31 medlemmer av Odelstinget mot Lagtingets anmerkning. Det var

ikke tilstrekkelig til å få anmerkningen forkastet. Dermed ble dyrevernaven av 1935 vedtatt 29. mai 1935 uten det påtenkte hesteforbudet.

5 Forbudskravet holdes varmt før, under og etter krigen

Det lyktes ikke Mowinckel-regjeringen å få innført et forbud for «omstreifere» å bruke hest eller annet dyr på sine reiser, men den organiserte dyrevernavebvegelsen holdt saken varm. Kort tid før Norge ble okkupert i 1940 mente Norsk Kvinneforening til Dyrenes Beskyttelse at forbudet burde inntas i dyrevernaven.⁶⁴ I 1942, under okkupasjonen, sendte jordstyret og dyrevernavnemnda i Våler kommune i Solør en henstilling til Landbruksdepartementet, med budskapet om at det var på tide å få forbudet på plass.⁶⁵ Henstillingen endte i Politidepartementet, og fra våren 1943 var forbudstanken integrert i NS-regimets forsøk på å lage en ny anti-romanopolitikk. Planleggingen av en slik politikk trakk imidlertid ut i tid, og av den grunn rakk ikke NS-regimet å iverksette et hesteforbud.⁶⁶

Etter 1945 ble forbudstanken reist av ordførerne, lensmennene og lederne av de kommunale dyrevernavnemndene i de fem solørkommunene. I en henstilling til Stortinget, som videresendte den til regjeringen, ble det uttalt at det var på tide å «[f]orby omstreiferne (taterne) å ha hester» og samtidig gjøre det «straffbart å selge eller utleie samt på annen måte overdra hest til omstreiferne (taterne)».⁶⁷ Kravet om et hesteforbud var klart festet til en sterkt stigmatiserende holdning, for som det het i henstillingen: «Omstreiferne (taterne) er blitt en landeplage. Samfunnet har ikke råd til å la det skure lenger.»

I april 1947 tok Arbeiderpartiets Harald Johan Løbak opp forbudstanken på Stortinget. Løbak, som var ordfører i Trysil (1945–1956), sa fra talerstolen at «den som har hatt omstreiferne inn på livet – og i Hedmark har vi en del av disse – har

⁶⁴ Gierløf 1945, s. 87.

⁶⁵ Dyrevernaven av 1935 påla kommunene å velge en dyrevernavnemnd.

⁶⁶ For en nærmere framstilling, se Haave 2015b.

⁶⁷ S.tid. 6.5.1946, s. 707, «Det trengs ingen nye lover for å komme omstreiferuvesenet til livs» (1946). Hesteforbudet utgjorde ett av tre punkter i henstillingen. De to øvrige var: 1) «Arbeid for omstreifere (taterne) der nå driver dank etter veiene. De bør settes i produktivt arbeid, 2) «Omstreiferne (taternes) barn. Angående skolegang må det innskjerpes at der føres nøyaktig kontroll med barnas oppdragelse. Der må sørges for at barna etter endt skolegang kommer i yrkesopplæring og arbeid.»

⁶⁰ Samme sted, s. 470.

⁶¹ Samme sted, s. 470.

⁶² Samme sted, s. 468.

⁶³ Samme sted, s. 469–470.

med forferdelse sett på det dyreplageri som faktisk forekommer når det gjelder omstreifernes behandling av hestene». Myndighetene burde se på saken, den eksisterende dyrevernloven med det lokale dyrevernet var ikke tilstrekkelig, dette er et interkommunalt spørsmål, mente Løbak: «Disse folk reiser fra kommune til kommune, og følgelig kommer de utenom.» For Løbak var det bare én løsning: «Jeg mener man burde gå så langt at man simpelthen forbød bruk av hester for disse omstreifere.»⁶⁸ Utspillet ble ikke kommentert av andre tilstedeværende stortingsrepresentanter.

Året etter fulgte *Dagbladet* opp forbudstanken ved utslørt å ta til orde for en assimileringspolitisk dyrevelferd. Et hesteforbud handlet, ifølge avisa, ikke bare om å forhindre dyreplageri, hesteholdet og hestehandelen holdt også liv i «taterplagen». Dersom samfunnet skulle bli kvitt denne plagen, måtte også salget av hester opphøre: «Vi burde få en lov som sier: At den som selger en hest til en omstreifer, skal selv fratras retten til å eie et dyr. Omstreiferkjerra vil heller ikke bli fri for hester før. Men dette burde være det minste som ble forlangt av det norske folk i dag.»⁶⁹

Det er vanskelig å si hvor utbredt forbudslinjen var i det norske samfunnet etter 1945, men det refererte materialet viser at hesteholdet blant «omstreiferne» fortsatt ble oppfattet som en viktig årsak til det som ble hevdet å utgjøre et samfunnsproblem. Men ikke alle som delte problemforståelsen, sluttet opp om et hesteforbud. Den private organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse, som selv betraktet seg som et organ for det offentlige i forsøket på å løse «omstreiferproblemet», var kritisk. I et intervju med avisa *Vårt Land*, som omtalte solørkommunenes henstilling til Stortinget i 1946 (se over), advarte generalsekretær Oscar Lyngstad «mot nye lover som setter disse folk i en særklasse med mindreverdigheitsstempel. Slike lover ville jo også ramme de mange av omstreiferslekt som er fastboende og gjerne vil leve et skikkelig liv og arbeide for seg og sine.» Lyngstad siktet spesielt til solørkommunenes forslag om å forby «omstreiferne (taterne)» å holde hest. Han minnet om at et tilsvarende forslag var blitt reist før, men ikke vedtatt «fordi man mente det ikke gikk an å vedta slike særlover for enkelte deler av folket». Lyngstad gikk ut fra at dette synspunktet ville «gjøre seg endda sterkere gjeldende etter det vi har opplevd under krigen», noe han også presiserte i et brev til Sosialdepartementet i

mai 1946.⁷⁰ Det måtte «finnes andre utveier for å komme omstreiferuvesenet tillivs», understreket han overfor departementet. Men på dette punktet kom myndighetene til å tenke annerledes.

6 En revisjon forberedes

I 1947 hadde Norges Dyrebeskyttelsesforbund (tidligere Norske dyrebeskyttelsesforeningers landsforbund) oppnevnt en komité for å fremme forslag til revisjon av dyrevernloven. Komiteen sluttet uforbeholdent opp om argumentasjonen for et hesteforbud i Mowinckel-regjeringens proposisjon fra 1935, med den begrunnelsen at ikke de «opprørende» forholdene hadde bedret seg. «Det avgjørende synspunkt i dette spørsmål», mente forbundskomiteen, «er at de folk som streifer omkring på denne måte ikke kan underbringe dyrene slik at dyrene ikke lider overlast.»⁷¹ Komiteen utelukket ikke at «omstreifere» kunne ha «hjertelag for dyrene sine», men syntes det hjalp lite «når de ikke har stall, hvor de kan sette hesten inn i storm og uvær».

I oktober 1947 gikk forbundskomiteens forslag til Landbruksdepartementet, som straks satte ned et utvalg som skulle fremme forslag til en revisjon av dyrevernloven. Utvalget ble ledet av sorenskriver og dyrevenn Torleiv Bull Njaa. Blant utvalgsmedlemmene var Karl Korneliussen Kleppe, den tidligere stortingsrepresentanten for Venstre som i 1935 hadde gått inn for et hesteforbud.⁷² Utvalget gjorde spørsmålet om et hesteforbud for «omstreifere» til et sentralt punkt i sin innstilling fra april 1948, og foreslo følgende tillegg til dyrevernloven: «Det er forbode [...] for umstreifarar, når dei flakkar ikring, å føra med seg hest eller anna dyr til å frakta folk eller varor med.»⁷³ Innstillingen ble sendt på høring til Landbruksdirektøren, fylkesmennene, Norges Bondelag, Norsk Bonde- og Småbrukarlag, landbruksselskapene, distrikts- og politiveterinærene, Norges

⁷⁰ «Det trengs ingen nye lover for å komme omstreiferuvesenet til livs» (1946). RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894-1985/L0048 Sosialdepartementet 1941-1948, brev til Sosialdepartementet fra Misjonen ved O. Lyngstad, 10.5.1946.

⁷¹ *Innstilling til lov om endringer i lov um dyrevern av 7. juni 1935*, 1948, s. 13.

⁷² Øvrige medlemmer var Karl Bogstad (gårdbruker og lokalpolitiker i Ullensaker kommune, hvor han representerte Bondepartiet) og Hans Fredrik Wirstad (professor ved Norges Veterinærhøgskole). Arne Skaug (Landbruksdepartementet) var utvalgets sekretær.

⁷³ *Innstilling til lov om endringer i lov um dyrevern av 7. juni 1935*, s. 13, 19.

⁶⁸ S.tid. 23.4.1947, s. 529.

⁶⁹ «Taterplagen på bygdene er verst utover høsten» (1948).

Veterinærhøgskole, Den Norske Veterinærforening og landets dyrevernorganisasjoner, men ikke til Norsk misjon blant hjemløse.

Lovproposisjonen om revisjon av dyrevernloven ble lagt fram av Einar Gerhardsens andre regjering i mars 1950, med landbruksminister Kristian Fjeld som ansvarlig statsråd. Her het det at dyrevernloven på mange måter var et «nybrottsarbeid» da den kom i 1935, men at enkelte endringer var nødvendig for at loven skulle kunne fylle sin oppgave. Det ble blant annet vist til «omstreifarhestane», og til at lovutvalget hadde foreslått, som en av de viktigste endringene, at det ble forbudt for «omstreiferne» å bruke hest eller annet dyr til å frakte folk eller varer.

Landbruksdepartementet sluttet seg til forslaget om at dyrevernloven burde få et tillegg om hesteforbud, men fant på bakgrunn av flere høringsuttalelser at lovutvalget ikke hadde gått langt nok:

I den tida som er gått sidan vi fekk dyrevernlova, har det vorte eit stadig sterkare krav om at det må bli slutt på at omstreifarane på ferdene sine fører med seg dyr. [...] Frå fleire av dei som har uttale seg om utkastet, er det halde fram at ein og bør forby at omstreifarane fører med seg dyr sjølv om dei ikkje blir brukt til å frakte folk eller varer, t.d. laushestar. Departementet er samd i det og utvidar forbodet i samsvær med det.⁷⁴

Departementets forslag til tillegg til § 10 fikk følgende ordlyd: «Det er forbode [...] for umstreifarar, når dei flakkar ikring, å bruka hest eller anna dyr til å frakta folk eller varor med eller å føra med seg dyr.»⁷⁵

6.1 Uten større motstand

Om Landbruksdepartementet syntes at lovutvalget ikke hadde gått langt nok, syntes Stortingets landbrukskomité under ledelse av Arbeiderpartiets Olav Oksvik, som også hadde sittet i landbrukskomiteen i 1935, at departementet gikk for langt: «Som posten er utforma i proposisjonen, vil det bli ulovleg for omstreifarar når dei flakkar ikring, å ha med seg noko slag dyr.» Landbrukskomiteen, hvor også den tidligere forbudstilhengeren Amund Rasmussen Skarholt (A) var medlem, reiste to innvendinger. For det første ville det

ofte være vanskelig å definere begrepet «omstreifar», for det andre vanskelig «å skaffe prov for at dei 'flakkar ikring'». Komiteen pekte på at stadig flere var blitt bofaste og hadde tatt fast arbeid, men at mange likevel ville «ta seg turar no og da». I slike tilfeller ville det ifølge landbrukskomiteen være å gå for langt med forbud mot eksempelvis hund. På denne bakgrunnen endret komiteen uttrykket «eller å føra med seg dyr» til «eller å føra med seg laushest».⁷⁶

Slik sett opprettholdt landbrukskomiteen regjeringens forslag om forbud mot å reise med hest og ha løshester med på reise. Andre dyr som ikke ble brukt til å frakte folk eller varer, skulle tiltales, slik som for eksempel hund. I realiteten var dette en minimal endring, det ble da også påpekt av både av arbeiderpartiregjeringens landbruksminister Kristian Fjeld og Høyres Carl August Wright i Odelstinget.⁷⁷ «No kan ein vel sjå litt ymist på dette», kommenterte Venstres Olav Benum, sakens ordfører og landbrukskomiteens sekretær. Selv om det pågikk «eit stort arbeid» med å knytte «desse som vi kallar omstreifarar, til ein fast heimstad og eit fast arbeid», lå det «dei i blodet, dette at dei skal ut og reisa». Derfor kunne det, slik Benum vurderte det, ta lang tid før de slo seg til ro og «grodde fast» på et sted. I mellomtida ville flere nå og da legge ut på reise. Slike familier hadde ofte hund, som de stelte like godt med og var like glade i som andre folk, mente Benum. Derfor syntes han det var rimelig at de måtte få lov til å ta hunden med på reise, som «vi kan karakterisera med at dei 'flakkar ikring'».⁷⁸

Wright bemerket videre at landbrukskomiteen hadde nøydt seg med å påpeke at begrepet «omstreifer» var vanskelig å definere. Ville det ikke være «heldig» om det i loven ble tatt inn en definisjon av hva «omstreifer» er i dag, spurte Wright.⁷⁹ Til dette bemerket Bernt Korslund, gårdbruker fra Eidsvoll og Arbeiderpartiets første vararepresentant for Akershus, at: «Oppe hos oss kaller vi dem tater, og det er ingen som tar feil av hvem som er tater og hvem som ikke er det, så jeg tror ikke det er noen stor vanskelighet.»⁸⁰ For øvrig ville Korslund anbefale at tillegget nå ble vedtatt. Når forbudet ble nedstemt i 1935, antok han at det skyldtes mangelfull innsikt i «taterhestens vilkårlige behandling når den er ute på reiser».

⁷⁶ Innst. O. VIII (1951), s. 3.

⁷⁷ O.tid. 21.6.1951, s. 326 (Fjeld), s. 323 (Wright).

⁷⁸ Samme sted, s. 328.

⁷⁹ Samme sted, s. 323.

⁸⁰ Samme sted, s. 324.

⁷⁴ Ot.prp. nr. 56 (1950), s. 5.

⁷⁵ Samme sted, s. 8.

Tillegget om et forbud møtte liten motstand i Odelstinget. Bare Arbeiderpartiets Ole Jensen Rong d.y. fra Hordaland tok til motmæle mot denne «gjengangar frå 1935». Rong pekte på at flertallet i Lagtinget den gangen hadde motsatt seg forslaget fordi det innebar «diskriminering av ein liten stand i samfunnet vårt». Selv fant han det foreliggende forslaget like diskriminerende som det gamle:

For meg verkar det som ein urett mot ein stand av medborgarar. For alle andre gjeld det at dei må forbryta seg einskils, men her skal vi skyva dei heilt ut, og det finn eg strir imot mitt rettsprinsipp i alle fall. Det er av noko av dei dyraste rettane den einskilde av oss har, at vi skal vera like for lova.⁸¹

Bare fire andre representanter sluttet seg til Rong. Dermed ble landbrukskomiteens modifiserte forslag til tillegg vedtatt mot fem stemmer i Odelstinget.

Da saken kom til Lagtinget, var Høyres Rolf Stranger – seinere Oslos ordfører (1956–1959 og 1962–1963) – betenkt:

Jeg må jo gå ut fra at hensikten [...] er at man skal unngå mishandling av hest. Det må vel være hensikten, for det kan vel ikke være meningen at man [...] tar sikte på en mer humanistisk disposisjon ved å forsøke f.eks. å redusere tallet på dem som kalles for «umstreifarar»?

Stranger var ikke overbevist om at bestemmelsen hadde sin bakgrunn i dyrevernmotiver: «[H]er står det altså at det er ulovlig 'for umstreifarar når dei flakkar ikring, å bruka hest eller anna dyr til å frakta folk eller varer med eller føre med seg laushest'.» Selv hadde han aldri sett at noen av dem hadde mishandlet hestene sine eller vært slemme mot dem, «jeg har snarere sett det motsatte». Stranger kom ikke med noen anmerkning til odelstingsvedtaket, men han syntes det var

[...] litt anstrengt dette at vi også her skal gripe inn og gjøre bruk av dyrevernloven, for 'umstreifarar' kommer jo til å 'flakka ikring' fremdeles. Vi skal altså ikke lenger møte dem på landeveiene i kongeriket Norge med en borke hest eller en gigg eller en karjol, men vi skal møte dem i rasjonalisert tilstand. De vil altså nå, etter hva jeg forstår, komme med ganske

⁸¹ Samme sted, s. 332.

andre moderne befordringsmidler. [...] Jeg synes det er trist at dette kapitlet av landeveienes historie i vårt land nå skal avsluttes. Og jeg vil gjerne ha sagt her i Lagtinget – man må gjerne smile av meg og synes at det må være grenser for hva man kan stå og si – at jeg håper at tater, fant og fente må bli behandlet noenlunde rimelig i en overgangstid.⁸²

Landbruksminister Kristian Fjeld lot seg forbause over «romantikken» til Stranger:

For det første er det ingen nødvendighet for disse folk å ferdes rundt på veiene, og det er enda mindre nødvendig at de skal ha med seg dyr og mishandle dem på turene sine, for det kan ikke unngåes. [...] Jeg tror at ingen interesse er tjent med å ha disse folkene rekende etter veiene og la dem bruke dyr.⁸³

I Lagtinget så Rongs partifelle, Amund Rasmussen Skarholt, annerledes på det som skjedde i 1935: Den gangen ble forslaget «ødelagt [...], nærmest ved en latterlighet kan en gjerne si. Det vil enhver se ved å lese gjennom debatten». Skarholt hadde selv deltatt i debatten den gangen (se avsnittet *Lagtinget sier nei*), og syntes derfor at det var «gledelig» at forslaget nå hadde gått gjennom i Odelstinget, «uten noen større motstand».⁸⁴

Arbeiderpartiets Iver Kristiansen Hognestad, som i 1935 hadde overbevist et knapt flertall i Lagtinget om at forslaget om et hesteforbud burde nedstemmes, var i likhet med sin politiske motstander Rolf Stranger kritisk. Liksom i 1935 kunne Hognestad heller ikke nå forstå at det skulle være noen grunn til å omtale visse folkegrupper i dyrevernloven: «Når det gjelder vern av dyr må de samme bestemmelsene gjelde for tatere og omstreifere som for andre folk, det er ikke noen grunn til å gjøre noen forskjell.»⁸⁵

Men liksom Stranger valgte Hognestad ikke å foreslå noen anmerkning. Dermed ble Odelstingets vedtak til revisjon av dyrevernloven godkjent uten merknader.

7 Avslutning

Innføringen av hesteforbudet i dyrevernloven i 1951 har en lang forhistorie. I denne historien

⁸² L.tid. 26.6.1951, s. 106.

⁸³ Samme sted, s. 107.

⁸⁴ Samme sted, s. 104.

⁸⁵ Samme sted, s. 107.

smeltet det vikende bondesamfunnets oppfatning av «omstreiferne» som en «landeplage» sammen med et økende krav om dyrevelferd. Liksom forslaget om et hesteforbud i 1935, hadde lovvedtaket i 1951 et uttalt feste i dyrevern, men en avkledd forbudsargumentasjon viser at hensikten var et dårlig skjult forsøk på å råde bot med «omstreiferproblemet» eller «taterplagen». Slik sett framstår dyrevernmotivet som et vikarmotiv. Slike vikarmotiver «sendes som herolde ut til offentligheten, ikke for å varsle om de ekte motiver, men for å føre oppmerksomheten bort fra dem», slik historikeren Jens Arup Seip har formulert det.⁸⁶

Men var hensikten med hesteforbudet å ramme taterne/romanifolket som folkegruppe? Så vel i dyrevernloven og dens forarbeider som i en kommentarutgave til loven, ble det presisert at forbudet var rettet mot «omstreifere som 'flakkar ikring'», det var «selvsagt» ikke til hinder for at *fastboende* «omstreifere» kunne bruke hest eller annet trekkdyr på linje med andre fastboende.⁸⁷

Myndighetene trakk med andre ord et skille mellom folkegruppe og livsform. Loven var bare ment å ramme taterne/romanifolk som opprettholdt en *mobil* livsform, det vil si dem som ennå ikke var fast bosatte og deltok i det regulære arbeidsmarkedet. På den måten fikk hesteforbudet preg av å være rettet mot velferdsstatens gjensidige nomader, dem som bevisst opprettholdt en reisende livsform med hest som transportmiddel og motsatte seg assimilering.

Det kan hevdes at skillet mellom folkegruppe og livsform langt på vei var kunstig. Den mobile livsformen var historisk sett et kjennetegn ved taterne/romanifolket som folkegruppe. Ved å omtale denne livsformen med negativt ladete uttrykk som å «flakke omkring» eller «leve på omstreifervis», førte myndighetene oppmerksomheten bort fra det forholdet at bestemmelsen ville ramme en folkegruppe med «reising» som kulturelt uttrykk. Dette synes også klart ved at forbudsadvokatene slo taterne/romanifolkets mobile livsform i hartkorn med betleri og annen sosialt uakseptabel atferd, stemplet livsformen som parasittisk, og dermed gjorde den til en kontrast til den idealiserte arbeidsetikken i det norske etterkrigssamfunnet.

⁸⁶ Seip 1963, s. 79.

⁸⁷ Ot.prp. nr. 3 (1935), s. 11, *Dyrevernloven og andre bestemmelser om dyrevern*. 1953, s. 60. Kommentartutgaven var skrevet av Torleiv Bull Njaa, lederen av lovutvalget som Landbruksdepartementet satte ned i 1947.

Med andre ord, selv om ikke hesteforbudet var uttalt etnisk begrunnet, i den forstand at det rettet seg mot taterne/romanifolket som folkegruppe, var det både i begrunnelse og virkning et forbud som rammet taterne/romanifolket som en distinkt folkegruppe.

Det kan virke paradoksalt at Misjonen tok standpunkt mot et hesteforbud, all den stund Misjonens samfunnsoppdrag gikk ut på å assimilere taterne/romanifolket, og dermed bringe folkegruppas mobile livsform til opphør. Men selv om ikke Misjonen delte forbudstanken, var forbudets underliggende holdning til og oppfatning av folkegruppen et felles tankegods mellom Misjonen og myndighetene. Eksempelvis kom dette til syne i organisasjonselitens vurderinger av bosettingens samfunnsmessige betydning: «Fra å være parasitter på samfunnslegemet får de en sjanse til å bli positivt byggende lemmen av folkefelleskapet.»⁸⁸

Hesteforbudet, kanskje det klareste politiske uttrykket for diskrimineringen av taterne/romanifolket som folkegruppe i det norske etterkrigssamfunnet, ble stående fram til 1974. Komiteen som ble satt ned i 1966 for å gjennomgå dyrevernloven, hadde ikke funnet «tilstrekkelig grunn til å foreslå forbudet opphevet». Men Landbruksdepartementet under statsråd Thorstein Treholt i Trygve Brattelis andre regjering (1973–1976) mente forbudet knapt tjente noe formål, ettersom slik «livsførsle som føresegna har for auga» ikke lenger var vanlig. Dessuten mente politisk ledelse i Landbruksdepartementet at bestemmelsen kunne bli «tolka som diskriminering av ei folkegruppe». På dette tvetydige grunnlaget opphørte forbudet i 1974.⁸⁹

Referanser

Riksarkivet

Justisdepartementet, Politikontoret P (RA/S-2220)

- RA/S-2220/O Diverse/Ob Saker ordnet systematisk etter emne 1830–1951/L0003 Omstreifere (A og P) 1920–1937

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990 (RA/PA-0793)

⁸⁸ RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0049 Sosialdepartementet 1949–1958, årsberetning og regnskap for 1953/54 (26.8.1954).

⁸⁹ Ot.prp. nr. 27 (1973–1974), s. 14. Komiteens begrunnelse er sitert fra *Innstilling fra komiteen til revisjon av dyrevernlovgivningen*, 1968, s. 38.

- RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0048 Sosialdepartementet 1941–1948
- RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0049 Sosialdepartementet 1949–1958
- RA/PA-0793/Fo Oppgaver til statistikken 1894–1947/L0240 og L0241

Trykte kilder

Bsj.innst. S. nr. 100 (1925) *Innstilling fra landbrukskomiteen om bevilgning til det civile veterinærvesen for budgett-terminen 1925–26.*

«Det trengs ingen nye lover for å komme omstreiferuvesenet til livs, hevder generalsekretær O. Lyngstad i anledning av Solørbygdenes henvendelse til Stortinget om taterne». *Vårt Land* 16.3.1946.

Dokument Nr. 7 (1898) *Forslag til lov om fantevæsenet.* Til Odelstinget fra kirkekomiteen. Trykt i Stortingsforhandlinger 1898, del 5.

Dyrevernloven og andre bestemmelser om dyreverv. 1953. Utgitt med kommentar av Torleiv Bull Njaa. 2. utgave. Oslo: Tanum.

Historisk statistikk 1994. 1995. Oslo-Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå.

Innstilling fra den departementale politilovkomité av 1912. Utkast til lov om politiets ordning m.v. 1914. Trykt som bilag til Ot.prp. nr. 59 (1920) *Om lov om politiets ordning m.v.*

Innstilling fra komitéen til revisjon av dyrevervlovgivningen. 1968. Trykt som vedlegg til Ot.prp. nr. 27 (1973–1974) *Lov om dyreverv.*

Innstilling til lov om endringer i lov om dyreverv av 7. juni 1935. 1948. Trykt som vedlegg til Ot.prp. nr. 56 (1950) *Om brigde i dyrevervlova.*

Innst. O. nr. 55 (1935) *Tilråding frå landbruksnemndi til lov um dyreverv.*

Innst. O. VIII (1951) *Tilråding frå landbruksnemnda til lov om brigde i dyrevervlova.*

Innst. S. nr. 289 (1951) *Innstilling fra utenriks- og konstitusjonskomiteen om innhentelse av Stortingets samtykke til at Norge tiltrer Europarådets konvensjon om beskyttelse av menneskerettighetene og de grunnleggende friheter.*

Larssen, Redvald. 1914. Politiforholdene i forskjellige turist- og fabrikkstrøk. Reiseindtrykk fra en tur sommeren 1913. Bilag 2 til *Innstilling fra den departementale politilovkomité av 1912.*

Larssen, Redvald. 1946. *Fra vektorstuen til Møllergaten 19: erindringer fra 44 års tjeneste ved Oslo Politi.* Oslo: Aschehoug.

L.tid. 25.5.1935. *Sak nr. 6 Odelstingets beslutning til lov um dyreverv.*

L.tid. 26.6.1951. *Sak nr. 5. Odelstingets vedtak til lov um brigde i lov um dyreverv frå 7. juni 1935.*

O.tid. 16.1.1923. Referat, sak nr. 5.

O.tid. 9.5.1935. *Sak nr. 9. Tilråding frå landbruksnemndi til lov um dyreverv.*

O.tid. 29.5.1935. *Sak nr 1. Lagtingets anmerking til Odelstingets beslutning til lov um dyreverv.*

O.tid. 21.6.1951. *Sak nr. 5. Tilråding frå landbruksnemnda til lov om brigde i dyrevervlova.*

Ot.prp. nr. 2 (1898–1899) *Ang. Udfærdigelse af en Lov om Løsgjænger, Betleri og Drukkenskab.*

Ot.prp. nr. 3 (1935) *Angående utfærdigelse av en lov om vern av dyr.*

Ot.prp. nr. 56 (1950) *Om brigde i dyrevervlova.*

Ot.prp. nr. 27 (1973–1974) *Lov om dyreverv.*

«Omstreiferne». *Dagbladet*, 10.5.1935.

S.tid. 29.4.1897. *Sag nr. 9. Indstilling fra Kirkekomiteen angaaende forskjellige Bevilgninger til Fattigvæsenet, Bevilgning til frivilligt Arbeide til Modvirken af Omstreiferuvæsenet samt angaaende private Andragender om Bidrag til lignende Øiemed.*

S.tid. 6.5.1946. Henstilling fra ordførere, lensmenn og dyrevervformenn i samtlige Solørbygder om taterspørsmålet. *Innstilling I fra Stortingets presidentskap om behandling av saker som er kommet inn etter forslagstidens utløp.*

S.tid. 23.4.1947. *Sak: Bevilgninger til Fattigvæsenet og Omstreiferuvesenet.*

S.tid. 5.12.1951. *Sak nr.7 Innstilling fra utenriks- og konstitusjonskomiteen om innhentelse av Stortingets samtykke til at Norge tiltrer Europarådets konvensjon om beskyttelse av menneskerettighetene og de grunnleggende friheter.*

St.prp. nr. 83 (1951) *Om innhentelse av Stortingets samtykke til at Norge tiltrer Europarådets konvensjon om beskyttelse av menneskerettighetene og de grunnleggende friheter.*

«Taterfølgene vil fortsette i bil». *Aftenposten* 11.5.1935.

«Taterplagen på bygdene er verst utover høsten». *Dagbladet*, 16.10.1948.

«Taterhesten i Odelstinget». *Fredrikstad Blad*, 14.5.1935.

Notater til Tater-/romaniutvalget

Haave, Per. 2015a. *Ingen rasediskriminering av «tater»? Om Norges ratifisering av FNs rasediskrimineringskonvensjon i 1970.*

Haave, Per. 2015b. «Taterspørsmålet» under hakekorset. *NS-regimets planlagte løsning og taterne/romanifolkets krigshistorie.*

Kaveh, Chalak. 2015. *Taterne/romanifolket i det norske rettsvesenet 1900–1980: et studium av politiets og domstolenes praktisering av lovverket (løsgjenger-, handels- og dyrevervloven).*

Litteratur

Bastrup, Olav Rune Ekeland og Aage Georg Sivertsen. 1996. *En landevei mot undergangen: utryddelsen av taterkulturen i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.

Gierløf, Chr. 1945. *Norges Dyrebeskyttelsesforbund 1920–1945 : en 25 års beretning*, Bergen; John Griegs Boktrykkeri.

Gotaas, Thor. 2000. *Taterne. Livskampen og eventyret*. Oslo: Andresen & Butenschøn.

Kjeldstadli, Knut. 1994. *Et splittet samfunn 1905–35*, Aschehougs Norgeshistorie, bind 10, Oslo.

Lange, Even. 1998. *Samling om felles mål 1935–1970*, Aschehougs Norgeshistorie, bind 11, Oslo 1998.

Monsrud, Jan. 1999. Bilen ble allemannseie i 1960.

<http://www.ssb.no/transport-og-reiseliv/artikler-og-publikasjoner/bilen-ble-allemannseie-i-1960> [21.2.2015]

Norsk historisk leksikon : kultur og samfunn ca. 1500–ca. 1800. Steinar Imsen og Harald Winge (red.). Oslo: Cappelen Akademisk Forlag. (2. utgave)

Seip, Jens Arup. 1963. Nasjonalisme som vikarierende motiv, i *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*. Oslo: Universitetsforlaget.

Sontag, Susan. 1979. *Sykdom som metafor : et essay om holdninger til sykdom og død i vårt samfunn*. Oslo: Gyldendal.

Vedlegg 11

Barnevern og tater/romanifolk på 1900-tallet

Av Ragnhild Nordvik

1 Innledning

Tater-/romaniutvalget har hatt et delprosjekt om temaet barnevern. Formålet med delprosjektet var å undersøke omsorgsovertakelse/bortsetting av barn fra tater/romaniforeldre, og plassering på institusjoner og i fosterhjem/adoptivhjem i perioden 1900–1986. Dette inkluderte også å se nærmere på utøvelsen av politikken, og se på hvilke konsekvenser politikken fikk for enkeltpersoner, familier og gruppen som helhet. Denne rapporten er én av to tekster som blir utarbeidet om tematikken barnevern for Tater-/romaniutvalget. Den andre teksten er en sammenstilling av to ulike prosjekter: en rettshistorisk analyse som ble påbegynt av Karin Næss, og et prosjekt med en rettshistorisk gjennomgang og en arkivundersøkelse utført av Ane Sofie Tømmerås og Karen-Sofie Pettersen. Ingrid Thorsnes har sammenfattet og revidert de to prosjektnotatene i én tekst.¹ I arbeidet mitt har jeg også brukt den interne prosjektrapporten som ble utarbeidet av Pettersen og Tømmerås.²

Da Tater-/romaniutvalget planla delprosjektet om barnevern, ble det i utgangspunktet bestemt at undersøkelsen skulle bestå av en rettshistorisk gjennomgang og en arkivundersøkelse av hvordan lovverket ble brukt i praksis i saker vedrørende barn av tater/romanifolk opp gjennom 1900-tallet. Etter innspill fra utvalgets ressursgruppe ble det også bestemt at det skulle gjennomføres noen intervjuer med tater/romanifolk som hadde opplevd omsorgsovertakelse. I løpet av høsten 2014 besluttet utvalget at funnene fra intervjuene skulle integreres i en mer overordnet presentasjon av barnevernsfeltet, som også pre-

senterte og oppsummerte eksisterende forskning og litteratur om temaet.

Rapporten starter med en innledning om metode og noen refleksjoner rundt studier av barndom og teorier om erindringer. I kapittel 2 presenteres relevant litteratur, og i kapittel 3 ser jeg nærmere på fremveksten av et offentlig barnevern og utviklingen av barnevernsarbeidet rettet mot tater/romanifolk. I kapittel 4 drøftes konteksten og barnevernspraksisen, både generelt og for tater/romanifolk, basert på lesning av eksisterende litteratur og, i noe mindre grad, intervju-data. Kapittel 5 handler om hvordan barna fikk det etter omsorgsovertakelsen, og dette kapitlet bygger i hovedsak på intervju-data.

1.1 Datagrunnlag

Denne delrapporten er i all hovedsak basert på eksisterende litteratur om barnevern generelt og om barnevernstiltak rettet mot barn av tater/romanifolk. Rapporten dekker tidsrommet fra århundreskiftet 1800–1900 og til midten av 1980-tallet. Denne tidsavgrensningen faller tidsmessig sammen med tidligere forskning på barnevernstiltak ovenfor barn av tater/romanifolk, og er den perioden der organisasjonen Norsk Misjon Blant Hjemløse (heretter Misjonen) spilte en særskilt rolle i barnevernstiltakene for disse barna.³ I tillegg trådte den første barnevernloven (vergerådsloven) i kraft i år 1900, noe som også er et viktig skille i den offentlige barneforsorgen. I tillegg til å se på tidligere forskningsarbeider har jeg sett på andre skriftlige kilder som bøker og avisartikler skrevet av eller om personer med tater-/romani-bakgrunn som har delt sine erfaringer.

¹ Ingrid Thorsnes, «Barnevernsforvaltningen overfor tater/romanifolk i perioden 1900–86», Vedlegg til NOU 2015: 7.

² Pettersen og Tømmerås, «Barnevernstiltak overfor barn av tater/romanifolk i perioden 1896–1986», intern prosjekt-rapport utarbeidet til Tater-/romaniutvalget, 2015. Ikke publisert.

³ Organisasjonen het først *Foreningen til Modarbeidelse af omstreifervæsenet* da den ble opprettet i 1897. Fra 1922 het den *Den norske omstreifermisjonen*, og i 1935 ble navnet endret til *Norsk misjon blant hjemløse* (NOU 1980: 42: 35–36). Jeg vil i denne teksten referere til organisasjonen som *Misjonen* gjennom hele perioden, også før ordet «misjon» kom inn i navnet i 1922.

I tillegg bygger rapporten på analyse av kvalitative intervjuer gjennomført av utvalgets sekretariat med personer med tater-/romanibakgrunn som selv har vært under barnevernstiltak (omsorgsovertakelse) i denne perioden. Intervjuene ble gjort enten via personlige møter eller via telefon. Intervjuene har vært semistrukturerte, basert på en intervjuguide som ble utarbeidet høsten 2013 av sekretariatsleder med innspill fra medlemmer i Tater-/romaniutvalget og ressursgruppen. Intervjuene varte mellom 50 minutt og 2 timer. Temaer i intervjuene var familie og barndom, omsorgsovertakelsen, livet etter omsorgsovertakelse og forholdet til biologisk familie i dag. Intervjudataene vil bli brukt til å supplere diskusjonen og analysen. Jeg har også sett på noen primærkilder som lovtekster, offentlige dokumenter og stortingsdebatter, og på deler av arkivet til noen av Misjonens barnehjemsinstitusjoner, i Riksarkivet. Relevant informasjon som har bidratt til min forståelse for ulike sider ved tematikken, er også innhentet gjennom andre møter, intervjuer og samtaler jeg har hatt eller deltatt i som del av sekretariatet til Tater-/romaniutvalget.⁴

1.2 Metodisk tilnærming og studier av barndom

Før jeg går videre, vil jeg si noe om det metodiske grunnlaget studien hviler på, og drøfte noen utfordringer som ligger i det å skulle studere barndomserfaringer og tolke og forstå personers livshistorier og erfaringer, samt hvilke perspektiver jeg har brukt i analysen av intervjudataene.

Studiens skriftlige kilder er i all hovedsak tidligere forskning. Mye av litteraturen er basert på større prosjekter, mens noen av dokumentene er studentoppgaver (master- og hovedfagsoppgaver). Jeg vil i størst mulig grad sammenfatte og gjengi informasjon slik den fremkommer i disse kildene. I tillegg til sekundærkilder vil jeg bruke noe skriftlige primærkilder fra arkiv, stortingsbehandling, bøker og artikler skrevet av ansatte i Misjonen eller andre, og kommunikasjon som er funnet i Misjonens arkiver i Riksarkivet. Det er forskjell på skriftlig materiale som er produsert for et eksternt publikum, som for eksempel bøker, og på intern korrespondanse som er funnet i Misjonens arkiv, som brev mellom bestyrere på barnevernsinstitusjoner og Misjonens generalsekretær. Slike brev er ikke skrevet med tanke på et eksternt publikum, og det er derfor ikke uproble-

⁴ Jeg vil rette en stor takk til alle som har delt sine erfaringer med meg eller andre tilknyttet utvalget.

matisk å bruke sitater fra dem i en studie som denne. Jeg har likevel valgt å bruke noen utdrag fra slik korrespondanse for å belyse noen temaer, men har valgt å anonymisere bestyrerne på de ulike institusjonene.

Mange av kildene som er brukt i denne studien, både de skriftlige og de muntlige (intervjuene), handler om beskrivelser av en fortidig barndom. Marianne Gullestad har påpekt at det er viktig å skille mellom det som er *erfart barndom*, altså slik barndommen ble opplevd der og da, og *tekstuell barndom*, som er barndommen slik den blir erindret og gjenfortalt. Gullestad, som selv har studert skrevne livshistorier og selvbiografier, legger vekt på at en livshistorie er en narrativ handling, det vil si en fortelling som skapes der og da. Dette innebærer at fortellinger om barndommen handler like mye om nåtiden som om fortiden. Fortelleren velger ut begivenheter i fortiden og gir dem form og mening ut fra situasjonen i nåtiden.⁵

Fortellinger om fortidige hendelser og livshistorier er *tolkninger av hendelser*. Livshistorier blir formet både av materielle forhold og av oppfatninger og holdninger knyttet til hva man mener er et vanlig liv, og hva man mener er en god historie.⁶ Vi tolker og former kontinuerlig fortellinger om barndomsopplevelser etter hvert som vi selv blir eldre. Mange vil for eksempel oppleve å se sine barndomserfaringer med foreldre og andre voksne i et annet lys når en selv blir foreldre eller voksenpersoner i barns liv. I intervjuene kom det innimellom utsagn som: «Tenk på det, hvordan det må ha føltes for et lite barn», som kan ses i lys av dette perspektivet. Utsagnene viser hvordan minnene blir fortolket ut fra et voksent ståsted.

Det har vært en utvikling i synet på barn og barndom i samfunnet generelt fra begynnelsen av 1900-tallet og frem til i dag. Det kan være vanskelig å forstå fortidige hendelser på deres egne premisser. «Måten vi forstår barn og barndom på i dag påvirker også hvordan vi forstår barndommer som hører historien til».⁷ Dagens forståelser av hva en god barndom er «fungerer på mange måter som et filter og legger føringer for vurderinger av oppvekst under offentlig omsorg i det forrige

⁵ Marianne Gullestad, «Modernity, Self and Childhood in the Analysis of Life Stories», i M. Gullestad (red.), *Imagined Childhoods: Self and Society in Autobiographical Accounts*, Oslo: Scandinavian University Press, 1996, s. 15.

⁶ *Ibid.*, s. 12.

⁷ Karen-Sofie Pettersen, «Å gjøre opp for urett – Oppreisning til tidligere barnevernsbarn», i L. Finstad og H. M. Lomell (red.), *Motmæle: En antologi til Kjersti Ericsson, Cecilie Høigard og Guri Larsen*, Oslo: Novus forlag, 2014, s. 234.

århundre».⁸ Dette «filteret» gjelder både personer som forteller om egne opplevelser fra oppveksten, og forskere og andre som beskriver og tolker andres opplevelser.

Slike «filter» er ikke bare begrenset til synet på barn og barndom. Også annen kunnskap vi sitter med i dag, vil virke inn på vår forståelse og tolkning av fortidige hendelser. Personlige fortellinger om erfaringer med omsorgsovertakelse, institusjonsopphold og barnevern kan dermed gi kunnskap både om faktiske hendelser og opplevelser, samtidig som informantenes egne tolkninger og forklaringer av hendelsene gir innsikt i situasjonen deres i dag. På denne måten kan fortellinger om omsorgsovertakelser som ligger mange tiår bakover i tid, både si noe om fortidige hendelser og om hvordan det kan oppleves å være tater/romani i dagens Norge.

Dagens fortellinger om fortiden er preget og formet av både indre og ytre faktorer. De siste tiårs vektlegging av overgrep mot tater/romanifolk som gruppe er også med på å forme folks opplevelser og tolkninger av fortidige hendelser. Karen-Sofie Pettersen viser til hvordan tater/romanifolks fortellinger om oppvekst og erfaringer med barnehjem og Misjonen er farget av de politiske endringene som fant sted på 1990-tallet. Medienes fokusering på tvangssterilisering har ført til at dette har blitt en viktig ramme for folks fortellinger om egne liv. Hun viser blant annet til hvordan steriliseringen ble tematisert av personene hun intervjuet, selv om disse ikke hadde egne erfaringer med sterilisering. De individuelle livshistoriene og erfaringene med omsorgsovertakelse blir tolket inn i en overordnet utryddelsespolitikk.⁹

Personer kan også oppleve de samme hendelsene veldig ulikt i det øyeblikket hendelsene finner sted, ikke bare når de erindres på et senere tidspunkt; for eksempel kan deltakere på samme møte være svært uenige om hva som *egentlig* ble sagt eller skjedde. Ulike maktposisjoner er blant elementene som kan føre til at man opplever en situasjon ulikt. Dette er spesielt relevant når det gjelder hendelser som involverer barn og voksne, som har svært ulike posisjoner i en relasjon. Befring-utvalget peker for eksempel på at barn som var på barnevernsinstitusjoner, kunne oppleve visse episoder som straff og fornedring, mens ansatte ikke opplevde dette på samme måte

fordi straff ikke var intensjonen i det konkrete tilfellet.¹⁰ Det at den samme situasjonen kan oppleves svært ulikt, betyr at det noen ganger ikke er et mål (eller mulig) å komme frem til hva som «egentlig skjedde», men at det viktige er hvordan de forskjellige opplevde eller erindrer situasjonen.

1.2.1 Barneperspektiv

I Tater-/romaniutvalgets mandat heter det at utvalget i sitt arbeid skal vektlegge *kjønns- og barneperspektivet*, uten at det forklares nærmere hva som ligger i dette. Et barneperspektiv åpner for å se på barn som sosiale aktører og få barns egne synspunkter. Barns perspektiv og synspunkter får vi ikke gjennom utelukkende å se på hvordan barn hadde det. Vi må også prøve å se ting fra barnas eget ståsted,¹¹ og «ha barnets situasjon som en overordnet referanseramme for det man skriver».¹² Et barneperspektiv kan utfylles ved å også ha et generasjonsperspektiv, som ser barn og voksne i relasjon til hverandre. Selv om intervjuer med voksne som forteller om sine barndomsopplevelser, gir oss innblikk i hvordan det opplevdes å være barn, vil erindringene også, som vist over, ofte være tolket inn et voksent perspektiv. I de eksisterende arkivkildene er det få barnestemmer, og barna hadde liten medvirkning i sine egne barnevernssaker.

Dette handler om datidens syn på barn og barnas egne meninger, men det gjenspeiler også hvem som kom til orde i samfunnet generelt. Spesielt tidlig i perioden var Norge et klassedelt samfunn, der det var de økonomisk ressurssterke som mestret skrivekunsten og etterlot seg memoarer, brev, dagbøker og skjønnlitteratur som gir et bilde av situasjonen i familien og for barna. De lavere klassene hadde i mye mindre grad denne muligheten, og det finnes lite skriftlig materiale som gir innblikk i deres indre liv på samme måten. Som Kjersti Ericsson påpeker: «Mens aristokrati og borgerskap forteller om seg sjøl, er det gjerne offentlige registre som forteller om de lavere klassene».¹³ Mange tater/romanifolk var lite skrive-

⁸ Ibid., s. 234.

⁹ Karen-Sofie Pettersen, *Tatere og Misjonen: Mangfold, makt og motstand*, Trondheim, NTNU (avhandling dr.polit, institutt for sosiologi og statsvitenskap), 2005, s. 68.

¹⁰ NOU 2004: 23, *Barnehjem og spesialskoler under lupen: Kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner 1945–1980. En utredning fra et utvalg oppnevnt av Barne- og familiedepartementet 19. desember 2003*, Oslo, 2004.

¹¹ Gullestad 1996, s. 17.

¹² Elisabeth Gording Stang, *Det er barnets sak. En analyse og vurdering av barnevernets hjelpetiltak og barnets rettsstilling i saker etter barnevernloven § 4-4*, Oslo: Universitetet i Oslo (avhandling dr. juris), 2007, s. 83.

¹³ Kjersti Ericsson, *Samfunnets stebarn*, Oslo: Universitetsforlaget, 2009, s. 19.

kyndige, og det finnes derfor få direkte skriftlige kilder fra tatere/romanifolk selv, spesielt tidlig i perioden vi ser på.

2 Presentasjon av relevant litteratur og tidligere forskning

I denne delen presenteres relevant litteratur og forskningsarbeider jeg har sett på. Temaet for arbeidet, tatere/romanifolks erfaringer med barnevern og omsorgsovertakelse, har lagt føringer på hvilken litteratur jeg har undersøkt. Jeg har også sett på noe generell litteratur om barnevernets historiske utvikling og bortsettelse av barn, for å få kunnskap om det generelle barnevernet på den tiden. Oversikten i dette kapittelet er ikke uttømmende for litteratur som finnes om temaet. Annen litteratur jeg har brukt, vil bli nevnt fortløpende i rapporten.

2.1 Litteratur om barnevernet generelt

Gerd Hagens bok *Barnevernets historie* (2001) er en gjennomgang av utviklingen i barnevernet på 1900-tallet. Boken er basert på et forskningsprosjekt om barnevernets historie, finansiert av Norges Forskningsråds delprogram 1997–2001 om barnevernsforskning. Prosjektet så på helheten av den kommunale og private barneforsorgen, og da spesielt på områder som tidligere var lite studert og beskrevet. Boken gir en samlet fremstilling av barnevernets arbeid og utvikling gjennom 1900-tallet, og ser også barnevernets praksis i sammenheng med relevante samfunnsmessige forhold, som økonomiske forhold, barnevernets forhold til velferdsstaten, og profesjonsutvikling og faglige uenigheter. Hagen selv er opptatt av at boken skal gi en nyansert fremstilling av barnevernets historie, «mer nyansert enn den svartmalingen som ofte har funnet sted, selv om det ikke skal underslås at det har skjedd grove overgrep mot barn». ¹⁴ Med sin bakgrunn som barnevernsarbeider, omtaler Gerd Hagen et system hun kjenner godt «innenfra».

Kjersti Ericsson har publisert flere bøker og tekster som jeg har brukt i arbeidet med denne delrapporten. Jeg har hatt spesiell nytte av hennes presentasjon av barnevernets utvikling, som ble utarbeidet på oppdrag fra Granskingsutvalget for barnevernstitusjoner i Bergen. ¹⁵ Rapporten fungerer som et generelt bakteppe for granskingen.

¹⁴ Gerd Hagen, *Barnevernets historie – om makt og avmakt i det 20. århundre*, Oslo: Akribe forlag, 2001, s. 11.

Jeg har også trukket veksler på Ericssons bok *Barnevern som samfunnsspeil* (1996) og bøker om hvordan samfunnet har behandlet unge lovbrøyttere: *Forsømte eller forbryterske* og *Samfunnets stebarn*. ¹⁶

Det fins flere bøker og undersøkelser om bortsatte barn og institusjonene de havnet på. Hovedvekten av denne forskningen har sett på de barna som ble plassert i skolehjem. ¹⁷ Astri Andresen påpeker at denne forskningen har vært svært viktig. Samtidig påpeker både Andresen og Hagen at skolehjemsbarna utgjorde en liten andel av barna som hørte under vergerådssystemet, og en enda mindre andel av alle barna som ble satt bort. ¹⁸ Flertallet av vergerådsbarna vokste opp i fosterhjem, og de ble tatt hånd om ikke fordi de skulle disiplineres, men fordi de skulle få omsorg etter som de ble ansett som forsømte eller i fare for å bli det i det hjemmet de befant seg. ¹⁹ I tillegg ble et stort antall barn bortsatt gjennom fattigstyre/forsorgstyre, og ikke av vergerådene. Astri Andresen har skrevet om bortsetting av barn i Norge i perioden 1900–1950. Her ser hun både på nasjonale forhold og på situasjonen i Bergen. Boken gir et innblikk i hva som var bakgrunnen for at barn ble bortsatt, hvem disse barna var og hvordan situasjonen var og ble for både barn og foreldre. ²⁰

I 2004 la et offentlig oppnevnt utvalg frem sin rapport *Barnehjem og spesialskoler under lupen – Nasjonal kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernstitusjoner 1945–1980*. ²¹ Denne har vært et svært viktig grunnlag for denne delrapporten, sammen med de syv fylkeskommunale granskingsrapporter som er publisert. Til sammen har mange hundre tidligere barnevernsbarn blitt intervjuet av de ulike granskingsutvalgene. I 2003

¹⁵ Kjersti Ericsson, «Noen trekk ved barnevernets utvikling mellom 1954 og 1980. Historisk og barnefaglig rapport», Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA – Skriftserie 4/02), 2002.

¹⁶ Kjersti Ericsson, *Barnevernet som samfunnsspeil*, Oslo: Pax Forlag AS, 1996; Kjersti Ericsson, *Forsømte eller forbryterske? Barnevern og kriminalitetskontroll i etterkrigstida*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS, 2. opplag, 2005; Kjersti Ericsson, *Samfunnets stebarn*, Oslo: Universitetsforlaget, 2009.

¹⁷ Ericsson 1996; Kjersti Ericsson, *Drift og dyd: Kontrollen av jenter på femtitallet* Oslo: Pax forlag, 1997; Ustvedt, Yngvar, *Djeveløya i Oslofjorden. Historien om Bastøy og andre straffeanstalter for slemme gutter*, Oslo: Cappelen Forlag AS, 2000; Nina Jon, *En skikkelig gutt. Arbeidet med å forme en passende maskulinitet på Foldin verneskole*, Oslo: Unipub forlag, 2007.

¹⁸ Astri Andresen, *Hender små – Bortsetting av barn i Norge 1900–1950*, Bergen: Fagbokforlaget, 2006 og Hagen 2001.

¹⁹ Andresen 2006, s. 24.

²⁰ Andresen 2006.

²¹ NOU 2004: 23.

publiserte Hordaland fylkeskommune den første lokale granskningsrapporten, som omhandlet barnehjem i Bergen kommune. Den kom i stand etter at to kvinner stod frem med sine historier og tok opp kampen for å få erstatningsordninger for tidligere barnehjemsbarn.²² Tidlig på 2000-tallet var det mange både i media og blant tidligere barnehjemsbarn som engasjerte seg for å få oppmerksomhet og politisk handling rundt dette spørsmålet, og flere fylker vedtok granskninger av sine barnehjem. I tillegg til rapporten fra Bergen kom rapporter fra Oslo i 2005, Stavanger i 2006, Trondheim i 2007, Kristiansand i 2007, Finnmark i 2008 og Aust- og Vest-Agder i 2009.²³

Jeg vil også trekke frem Gerd Benneches bøker om svakheter ved hvordan barnevernet fungerte på 1960-tallet, som ble opptakten til en viktig offentlig debatt om rettssikkerheten i barnevernet, og hennes bok om barnevernet generelt.²⁴

Jeg har i tillegg sett på litteratur som setter barnevernets utvikling inn i en større historisk og sosialpolitisk ramme, som Anne-Lise Seip, som plasserer barnevernspolitikken inn i den generelle sosial- og velferdspolitikken, og Tove Stang Dahl, som ser på den faglige og sosiale konteksten som vergerådsloven, og det offentlige barnevernet, ble til i.²⁵

2.2 Litteratur om tater/romanifolks møter med barnevern og omsorgsovertakelse

Flere forskere og studenter har skrevet om barnevernspolitikken som ble ført ovenfor tater/romanifolk

gjennom størsteparten av 1900-tallet, spesielt gjennom Misjonen.

Ted Hanisch skrev i 1973 en magisteravhandling i sosiologi med tittelen *Om sigøynerspørsmålet*, der han også beskrev politikken overfor tater/romanifolk innen barnevern. I 1983 skrev Sam Saenger en hovedfagsoppgave i historie om Misjonens arbeid i mellomkrigstiden innenfor en lang rekke temaer, også om arbeidet overfor barna. I 1991 kom en hovedfagsoppgave i historie om Misjonens omsorgsarbeid for barn og voksne i perioden 1900–1960.²⁶

Forskningsrådets delprogram Romanifolket og det norske samfunnet (1995–2000), ledet av professor Bjørn Hvinden, var et tverrfaglig program som undersøkte ulike sider av politikken og tiltakene overfor folkegruppen i det forrige århundret. De to mest relevante bidragene for vårt formål fra dette programmet er de som omhandler tiltakene rettet mot barna. Karen-Sofie Pettersen produserte to rapporter innenfor dette programmet: En studie basert på hennes hovedfagsoppgave i sosiologi om tiltak rettet mot barn av tater/romanifolk i perioden 1914–1986, og en rapport om forholdet mellom Misjonen og myndigheter innenfor barnevernsområdet. Senere skrev Pettersen også en doktorgradsavhandling om relasjonen mellom tater og Misjonen, hvor arkivstudier ble kombinert med intervjuer.²⁷ Anne Berit Sandvik baserte sin hovedfagsoppgave i kriminologi med tittelen *Kampen om barna* på en kvalitativ analyse av intervjuer med elleve personer med tater-/romanibakgrunn om deres erfaringer med barnevernsinstitusjoner.²⁸ I

²² Se Korneliussen, Stein Ove, «– Det jeg husker fra Morgensol er kulde», *ABC Nyheter*, 25.10.2008.

²³ Aust- og Vest-Agder, *Gransking av skole- og barnehjem i Aust og Vest-Agder*, avgitt 9. mars 2009; Bergen, *Rapport fra Granskingsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Bergen. Rapport fra utvalg oppnevnt av Fylkesmannen i Hordaland 31. oktober 2001*, avgitt 26. juni 2003; Finnmark, *Rapport fra Granskingsutvalget for barnehjemmene i Finnmark. Rapport fra utvalg oppnevnt av Fylkesmannen i Finnmark 4. oktober 2007*, avgitt 25. september 2008; Kristiansand, *Rapport fra granskingsutvalget av Barnehjem i Kristiansand*, avgitt 16. november 2007; Oslo, *Barneverninstitusjoner benyttet av Oslo kommune 1954–1993. Gransking av overgrep, omsorgssvikt, tilsyn og tvangsplasseringer. Rapport fra Granskingsutvalg oppnevnt av Fylkesmannen i Oslo og Akershus*, avgitt 1. desember 2005; Stavanger, *Rapport fra Granskingsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Rogaland. Rapport fra utvalg oppnevnt av Fylkesmannen i Rogaland, 27. januar 2005*, avgitt 30. juni 2006; Trondheim, *Omsorg og overgrep. Gransking av barnehjem, skolehjem og fosterhjem benyttet av Trondheim kommune fra 1930-årene til 1980-årene. Rapport fra granskingsutvalg oppnevnt av Fylkesmannen i Sør-Trøndelag*, avgitt 8. mai 2007.

²⁴ Gerd Benneche, *Rettsikkerheten i barnevernet*, Oslo: Universitetsforlaget, 1967; Gerd Benneche, *Barn under tilfældighetens lov*, Oslo: Universitetsforlaget, 1974; Gerd Benneche, *Barnevernet i Norge*, Oslo: Universitetsforlaget, 1983.

²⁵ Anne-Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1994a; Anne-Lise Seip, *Veiene til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920–1975*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1994b; Tove Stang Dahl, *Barnevern og samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner underbarnevernets oppkomst i Norge*, Oslo: Pax Forlag AS, 1992.

²⁶ Ted Hanisch, *Om sigøynerspørsmålet. En undersøkelse om bakgrunnen for sosial konfrontasjon*, Oslo: Universitetet i Oslo (magisteravhandling i sosiologi), 1976; Sam Saenger, «Fra fant til folk» – *Den norske omstreifermissionens virksomhet i mellomkrigstiden (1920- og 30-årene). En sosialhistorisk undersøkelse*, Oslo: Universitetet i Oslo (hovedfagsoppgave i historie, klausulert), 1983; Jens Lasse Agerup, *Redder du barnet redder du slekten. Teori og praksis i Omstreifermissionens omsorgsarbeid for barn og voksne 1900–1960*, Oslo: Universitetet i Oslo (hovedfagsoppgave i historie), 1991.

²⁷ Karen-Sofie Pettersen, *En kvalitativ studie av tiltak rettet mot barn av tater i perioden 1914–1986*, Trondheim: NTNU (hovedfagsoppgave i sosiologi), 1997; Karen-Sofie Pettersen, *Forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*, Trondheim: NTNU (institutt for sosiologi og statsvitenskap), 1999; Pettersen 2005.

tillegg til disse arbeidene vil jeg trekke frem Per Haaves rapport (2000), som gir en innføring i politikken som har blitt ført overfor taterne/romanifolket og Misjonens rolle i denne.²⁹ Et sammendrag av funnene fra forskningsprogrammet finnes; en sammenfatning fra 2001, og i innledningen til en antologi fra 2000.³⁰ I sistnevnte finnes også kortere artikler av både Sandvik, Pettersen og Haave om deres forskningsprosjekter.

I 2014 skrev Tonje Ørnevik en masteroppgave om personer med tater-/romanibakgrunn sine erfaringer med å bli gjenforent med sin biologiske familie etter å ha bodd på barnevernsinstitusjoner og/eller i fosterhjem. Ørneviks oppgave bygger på kvalitative intervjuer med åtte personer. Ett av intervjuene ble gjort sammen med sekretariatsleder og utvalgsleder i Tater-/romaniutvalget, og inngår også i primærdatagrunnlaget som er brukt for denne rapporten.³¹

En rekke personer med tater-/romanibakgrunn har skrevet bøker selv eller fortalt sine livshistorier i bokform. Under nevnes bare noen få, nærmere bestemt noen av de som forteller om personers opplevelser med barnevern og omsorgsovertakelse eller med Misjonen. Biografien *El Jucan* handler om Einar Olsens opphold på Misjonens barnehjem og i psykiatrien.³² I 1995 ga Kristian Bredesen ut den selvbiografiske romanen *Tatersønn*, der han forteller om sin bakgrunn og oppvekst på Misjonens barnehjem og senere i fosterhjem hos institusjonens bestyrerinne.³³ Liv Andersen (tidligere Liv Borge) publiserte i 1998 boken *Solens og månens barn*, der hun blant annet forteller om sin fars erfaringer med å bli bortsatt og vokse opp som pleiebarn og på institusjoner. I 2009 ga hun ut boken *Frykten for å bli hentet*.³⁴

²⁸ Anne Berit Sandvik, *Kampen om barna. Personer av taterslekts erfaringer fra barne- og skolehjem*, Oslo, Universitetet i Oslo (hovedfagsoppgave i kriminologi), 1999.

²⁹ Per Haave, *Sterilisering av taterne 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis*, Oslo: Norges forskningsråd (området for kultur og samfunn), 2000.

³⁰ Bjørn Hvinden, *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene av delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet*, Oslo: Norges forskningsråd, 2001; Bjørn Hvinden, «Innledning: Fra fordømmelse til respekt. Det norske storsamfunnets skiftende forhold til romanifolket», i B. Hvinden (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en norsk minoritet*, Bergen: Fagbokforlaget, 2000.

³¹ Tonje Ørnevik, *Erfaringer med å bli gjenforent med biologisk familie etter å ha bodd på barnehjem og/eller i fosterhjem – En kvalitativ studie av erfaringene til personer med taterbakgrunn*, Oslo: Høgskolen i Oslo og Akershus (masteroppgave i sosialfag), 2014.

³² Olav Rune Ekeland Bastrup, *El Jucan – Asfaltens sønn. Historien om fakirens liv*, Oslo: Aschehoug & co., 1993.

³³ Kristian Bredesen, *Tatersønn*, Oslo: Lunde, 1995.

Ikke alle som har fortalt historien sin i bokform, har hatt en forbindelse til Misjonen. I 1987 kom den da 83 år gamle Karl Johan Wang ut med en bok om oppveksten sin, kalt *Tatergutt og ledgebarn*.³⁵ Deler av Hedda Giertsens avhandling om K og hans liv handler om barnevern og omsorgsovertakelse i Oslo på 1960- og 70-tallet, da gjennom det ordinære barnevernsapparatet.³⁶ Disse bøkene fyller ut en del av historien som det ikke er forsket noe særlig på, nemlig hvordan barnevernet fungerte for og ble opplevd av tater/romanifolk som ikke var i befattning med Misjonen.

Boka *Nasjonens barn* viser utdrag fra prosjektet med samme navn, og hadde som mål å lage fotografiske portretter og intervjuer med personer «som ble rammet av den politikken med å ta barna fra taterne».³⁷ Som en del av prosjektet har det vært utstillinger med bilder og tekst flere steder i landet.

I tillegg har en rekke personer med tater-/romanibakgrunn fortalt historiene sine i aviser, ukeblad, mediereportasjer og dokumentarfilmer, som filmen *Tradra – i går ble jeg tater* av Karoline Frogner, der Bjørn Granum forteller om hvordan han opplevde å oppdage bakgrunnen sin i godt voksen alder og erfaringene med å gjenoppta kontakten med familien og kulturen.

2.3 Ble barn av tater/romanifolk behandlet annerledes enn andre barn i barnevernssystemet? Hva sier litteraturen?

Spørsmålet om hvorvidt barn av tater/romanifolk ble behandlet annerledes enn andre barnevernsbarn i lignende situasjoner har ikke blitt systematisk behandlet i eksisterende forskning og litteratur. Dette er derfor et tema som det ikke finnes tilstrekkelig forskning på. Det er ulike tilnærminger i litteraturen til barnevern generelt og til hvordan man omtaler barnevernspraksis, både overfor barn av tater/romanifolk og andre barn. Med barnevernspraksis menes både inngrep og tiltak og hvordan man behandlet barn som var under omsorg.

³⁴ Liv Andersen, *Solens og månens barn. En taterkvinnens beretning*, Oslo: Forum Aschehoug, 1998; Liv Andersen, *Frykten for å bli hentet*, Oslo: Conflux AS, 2009.

³⁵ Karl Johan Wang, *Tatergutt og ledgebarn. En sviende historie om norsk virkelighet – av i går*, Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1987.

³⁶ Hedda Giertsens, *K og måter å forstå drap på*, Oslo: Universitetsforlaget, 2000.

³⁷ Bernt Eide og Ellen Aanesen, *Nasjonens barn*, Oslo: Conflux Forlag, 2008, s. 5.

Mens Bjørn Hvinden spør seg om terskelen for å begå overgrep mot barn av tater/romani-folk var lavere enn ellers på grunn av de negative holdningene man hadde til gruppen og dens medlemmer, er Gerd Hagen mer kritisk til denne presentasjonen av barnevernspolitikken overfor tater/romanifolk.³⁸ Hagen slår fast at gruppen «har en lang og spesiell historie i norsk sosialsektor», og sier seg enig i at man trolig begrunnet vedtak med at «omstreiferlivet» var skadelig for barna, men samtidig er hun kritisk til påstander om at barn som var bortsatt i regi av Misjonen, hadde det verre enn andre bortsatte barn:

Det har vært reist kritikk mot omstreifermisjonen og vergerådene, fordi de overtok omsorgen i den hensikt å tvinge fram fast bosetting. Vergerådernes kriterier for å overta omsorgen for omstreiferbarn var de samme som for andre familier, men vedtakene ble nok i mange tilfeller begrunnet i at omstreiferlivet var skadelig for barna. Å tvinge fram et samtykke ved å øve press var også vanlig i fattighjelpen. Men skal en vurdere misjonens arbeid, bør en stille spørsmål ved om barna fikk verre behandling enn alle de andre barna som ble anbrakt i fosterhjem o.l. Misjonens barnevernsarbeid var betalt av staten, slik at organisasjonens barnehjem var bedre utrustet enn mange andre barnehjem, og det ble ført bedre tilsyn med fosterbarna.³⁹

Gerd Hagens forskning har ikke sett på barns erfaringer i barnevernet, men er en studie av forvaltningen av barnevernet. Det er også viktig å påpeke at Hagens bok, samt Hvinden og forskningen Hvinden viser til, ble gjennomført før en rekke granskingsrapporter og NOU 2004: 23 kom, der det slås fast at overgrep og omsorgssvikt var virkeligheten for mange barn på barnehjem i periodene rapportene omtaler (som stort sett er fra rundt 1950 til 1985). Samtidig viser disse granskingene også at etnisk bakgrunn som tater/romani kunne være en ekstra risikofaktor, både for å havne under omsorg og å oppleve dårlig behandling.

Det er viktig å minne om at majoriteten av vedtakene om omsorgsovertakelse, bygget på samtykke fra biologiske foreldre. Imidlertid er det sannsynlig at mange foreldre ble utsatt for mildt press og ga etter da de ikke hadde andre

muligheter. Noen barn ble også tatt fra foreldre av ideologiske grunner – uten at det var noe spesifikt å sette fingeren på med hensyn til barnas omsorgssituasjon. Det gjaldt særlig tyskerbarn og taterbarn. Materielt sett kunne det være mange mangler, men vi vet, blant annet fra den refererte tyske undersøkelsen at omsorg og vennlighet betyr mer enn mat og husrom for trivsel.⁴⁰

Flere av de regionale granskingene inneholder historier fra barn som opplevde at barn med tater/romanibakgrunn kunne være spesielt utsatte i barnevernsinstitusjoner. I granskingen fra Trondheim står for eksempel følgende:

Utvalget har intervjuet fire gutter som var elever [ved Stavne skole] i etterkrigsårene, frem til midten av 1950-tallet: De forteller at dagene fortsatte med mye slag, spark, tukt og arbeid. Den ene gutten måtte flere ganger i uken ned i kjelleren, der det ble juling med bjørkeris. Han kunne få straff for slikt som banneord i timen, og han mener at han ofte ble straffet uten å ha gjort noe galt i det hele tatt. De var prisgitt de ansattes lune. Selv mener han at han kanskje var spesielt utsatt fordi han var av taterslekt. Ellers brukte læreren spansk-røret og slo ham over fingertuppene.⁴¹

Også personer som ikke selv er tater/romanifolk har trukket frem dette. I Oslo-granskingen står det:

Jenta som bodde på institusjonen i to perioder i tidsrommet fra 1954 til 1965, sier at det var et greit forhold barna imellom, men likevel en klar rangordning. Man måtte rette seg etter de store barna sa. Selv var hun ikke spesielt utsatt, men hvis man for eksempel var av taterslekt, fikk man høre det.⁴²

Granskingen av barnehjem i Kristiansand er den eneste av de regionale granskingsrapportene som omtaler eksplisitt hvorvidt barn av tater/romanibakgrunn ble behandlet annerledes enn andre barn i den perioden de har sett på. Om dette skriver de:

Taterne utgjør en stor andel av barnehjemsbarna som er blitt intervjuet. De hadde

³⁸ Hvinden 2000, s. 23–24; Hagen, 2001.

³⁹ Hagen 2001, s. 82.

⁴⁰ NOU 2004: 23, s. 121.

⁴¹ Trondheim 2007, s. 73–74.

⁴² Oslo 2005, s. 72.

om mulig enda dårligere kontakt med familien sin enn de øvrige barna. Flere av barna ble flyttet fra familien sin i andre landsdeler til barnehjem i Kristiansand. Norsk misjon blant hjemløse hadde som mål å integrere barna i samfunnet gjennom å fornorske dem, og flere av barna har fortalt at det først var i voksenalder de fikk vite at de var av taterslekt. Når dette er sagt, har granskingsutvalget ikke funnet at taterne som gruppe fikk dårligere behandling enn de andre barna på barnehjemmene. Furuheim skiller seg ikke ut som en institusjon med mer kritikkverdige forhold enn de andre barnehjemmene. Heller ikke på barnehjemmene hvor taterne var i mindretall, finner utvalget at de fikk systematisk dårligere behandling enn andre barn.⁴³

I sin bok om bortsetting av barn skriver Astri Andresen følgende om hvorfor det er viktig å ta med disse, ifølge henne, «noe sprikende konklusjonene» om hvordan barn fra ulike minoritetsgrupper, som tater/romanifolk, samer og krigsbarn, ble behandlet i barnevernet, i en bok om «vanlige barn»,

[...] i den grad noen barn kan beskrives som vanlige, for hva var egentlig barndomsnormene, og når kan man si disse normene ble brutt? Det kan tenkes at «tyskerbarnas» og omstreiferbarnas barndom faller godt inn i den vanlige, den som var typisk for barn i lignende situasjoner. Da blir barnas problem konstituert mer ved at de var satt bort enn av at de tilhørte bestemte minoriteter, og følgelig er verdsettningen av «de bortsatte» uhyre viktig å søke kunnskap om.⁴⁴

Kjersti Ericsson publiserte i 1997 en bok med sine funn fra en gjennomgang av innleggelsesprotokoller og elevjournaler ved Bjerketun verneskole for jenter i perioden 1951–1961. Ericsson finner en sterk vektlegging av jentenes seksualitet i journalene, og kontrollen av jentene var i høy grad preget av å være en kontroll av deres seksualitet. Ericsson finner at beskrivelsene av jenter som har tater-/romanibakgrunn legger mer vekt på deres «ville natur» og manglende moral og kontroll.

Mange barnevernsbarn med tater-/romani-bakgrunn opplevde overgrep og omsorgssvikt innenfor barnevernssystemet, og opplevelsen av dette er like sterk uavhengig av om også andre barnevernsbarn opplevde lignende situasjoner. I likhet med andre barnevernsbarn har barn med tater-/romanibakgrunn sine individuelle historier, og noen har opplevd at deres etniske tilhørighet ble en negativ faktor i barnevernssituasjonen. For eksempel forteller en person vi har intervjuet, om voksne som skulle «banke taterblodet ut av meg», mens andre informanter forteller at de ikke fikk vite om sin etniske bakgrunn i oppveksten, og vokste opp uten å vite at de var tater/romanifolk.

Etnisitet vil være én av flere faktorer som påvirket behandlingen av barna, og det vil derfor være store individuelle variasjoner rundt hvordan etnisitet virket inn i hver families eller hvert enkeltes barns sak. I noen historier kan det se ut til at etnisitet ikke har vært avgjørende for barnevernsinngrepet eller behandlingen. Det trenger likevel ikke bety at etnisitet da ikke er viktig. For noen tater/romanifolk vi har snakket med, som opplevde omsorgsovertakelse og bortsetting, har *opplevelsen* i ettertid av at dette skjedde med dem bare fordi de (eller foreldrene) var tater/romanifolk blitt en ekstra belastning. I tillegg opplever mange tater/romanifolk som vokste opp uten kontakt med familien, at tapet av kulturell tilhørighet som tater/romani kommer i tillegg til tapet av familietilhørighet.⁴⁵ Konsekvensen av omsorgsovertakelsen kan derfor være ulik for noen personer med tater-/romanibakgrunn sammenlignet med andre personer med majoritetsbakgrunn som opplevde dette.

Rapporten som er utarbeidet av Ingrid Thorsnes for Tater-/romaniutvalget, viser at selve organiseringen av barnevernstiltak overfor barn av tater/romanifolk, samt negative holdninger til gruppen i samfunnet, kan ha påvirket rettssikkerheten til og behandlingen av barn og familier med tater-/romanibakgrunn. Myndighetene overlot til en privat organisasjon (Misjonen) å administrere barnevernstiltak for gruppen, noe som gjør det sannsynlig å anta at mange barn av tater/romanifolk ble behandlet annerledes enn de ville blitt dersom de ikke hadde tilhørt denne gruppen.⁴⁶

⁴³ Kristiansand 2007, s. 206.

⁴⁴ Andresen 2006, s. 25.

⁴⁵ Jfr. Ørnevik 2014.

⁴⁶ Thorsnes 2015.

3 Bakgrunn om barnevern i Norge

3.1 Framveksten av et barnevern – vergerådsloven og barnevernloven⁴⁷

Med vergerådsloven fra 1896 hevdes det at Norge ble det første landet i verden som fikk et offentlig barnevern. Før vergerådslovens ikrafttreden år 1900 var det som fantes av offentlig barnevern, regulert gjennom lite koordinerte bestemmelser i kriminal-, fattig- og skolelovgivningen. Tiltakene var preget av forsorg og kriminalpolitiske virkemidler.⁴⁸ Folkeskoleloven i 1889 var det store vendepunktet i offentlig kontroll over barn og barn-dom.⁴⁹ Loven om behandling av forsømte barn, etter hvert kjent som vergerådsloven, ble vedtatt av Stortinget i 1896, og trådte i kraft i 1900. I 1954 trådte lov om barnevern i kraft. Barnevernloven erstattet vergerådsloven og andre lover som omhandlet barnevern, og skulle blant annet samordne barnevernets ulike organer på ett sted, nemlig i barnevernsnemnda.

3.1.1 Bakgrunn

I begynnelsen av 1870-årene hadde kriminalloven blitt endret slik at domstolene kunne dømme barn til oppdragelsesanstalt i stedet for å ilegge straff. Det forelå også forslag fra enkelte jurister om å heve den kriminelle lavalderen fra 10 til 14 år, slik at disse unge barna ville bli løftet ut av straffesystemet. Dette avslo Stortinget av hensyn til det økonomiske og administrative ansvaret for å finne alternativer til straff staten da ville få når barn i denne alderen brøt loven.⁵⁰ Muligheten til å idømme opphold på oppdragelsesanstalt fikk ingen umiddelbare praktiske konsekvenser etter som det ikke fantes noen godkjente anstalter. I 1878 ble Toftes Gave godkjent som oppdragelsesanstalt, og den fikk statlig støtte mot å reservere 40 av sine 120 plasser til barn som ble dømt til opphold etter kriminalloven.⁵¹ I 1880- og 1890-årene ble tre nye oppdragelsesanstalter åpnet: Ulfsnæsøen ved Bergen, Lindøen ved Stavanger

og Falstad ved Trondheim. Ved alle tre anstaltene ble halvparten av plassene stilt til disposisjon for gutter som ble dømt etter kriminalloven.⁵²

Før innføringen av vergerådsloven i 1900 kunne barn fratras sine foreldre for å settes i tvangsoppdragelsesanstalt eller «paa anden maade» både ved dom (altså ved brudd på straffeloven) og ved beslutning av Fattigvesenet eller Skolestyret. Beslutningen ble da fattet ved enkelt flertall og uten at foreldrene hadde rett til å bli hørt eller kunne anke avgjørelsen inn til en høyere instans.⁵³ Fattigloven ble endret i 1900, og ifølge den nye loven, som trådte i kraft samtidig med vergerådsloven, hadde ikke fattigstyret/forsorgsstyret lenger tvangsmyndighet til å sette bort barn mot foreldrenes vilje.

Tove Stang Dahl skriver om hvordan utviklingen av allmueskolen og den generelle skoleplikten førte til et sterkt ønske om å skille ut barn man så på som et problem, enten fordi de vanskeliggjorde undervisningen eller fordi man mente at de hadde feil moralsk innflytelse på andre barn. Hun viser til hvordan arbeidet for å få til en reell folkeskole, som var for alle samfunnsklasser, medførte en tanke om at det var nødvendig å skille ut de barna man mente ville forstyrre undervisningen og virke ødeleggende for medelever. I skolelovene av 1889 ble det vist til tre kategorier barn som skulle avvises fra folkeskolen: barn med funksjonshemminger (barn med «andelig eller legemlig mangel»), barn med smittefarlig sykdom, og de «vanartede eller moralsk fordærvede». Den siste gruppen ble ansett som et dobbelt problem; de forstyrret undervisningen, og de brakte med seg «moralsk smitte». Dette var ofte barn som kom fra det nederste sosiale sjiktet, men det var lite velvilje angående å sikre dem undervisning. Oppførselen deres ble av lovgiverne sett på som et resultat av foreldrenes lastefullhet og sosiale miljø, og å støtte opp om barna ville bety å støtte foreldrene.⁵⁴ Synet på noen barn som «moralsk smittefarlige» og ønsket om å holde disse ute av folkeskolen blir videreført i vergerådsloven, som sier at barn kan anbringes i skolehjem dersom de i vanlig skole vil «utsette andre barn for skadelig påvirkning».⁵⁵

Rundt århundreskiftet ble det reist kritikk mot praksisen med å sette barn i pleie. Noen sentrale

⁴⁷ For mer informasjon om utviklingen av barnevernet og lovverket viser jeg til litteraturen om barnevernet generelt som er nevnt i punkt 2 ovenfor. Se også oppsummering i Thorsnes (2015).

⁴⁸ NOU 2000: 12, *Barnevernet i Norge: Tilstandsvurderinger, nye perspektiver og forslag til reformer. Utredning fra utvalg oppnevnt ved kgl. res. 29. januar 1999, avgitt til Barne- og familiedepartementet mai 2000*, Oslo, 22.

⁴⁹ Andresen 2006, s. 27.

⁵⁰ Dahl 1992, s. 85.

⁵¹ Ibid., s. 85.

⁵² Ibid., s. 86.

⁵³ Ot.prp. no. 6 (1896), s. 17.

⁵⁴ Dahl 1992, s. 120–123.

⁵⁵ Theiste, J. Schaan, *Lov om behandling av forsømte barn, Av 6. juni 1896 med senere tilleggslover, med anmerkninger og henvisninger*, Oslo: J. M. Stenersens forlag, 1935, paragraf 20, s. 39.

politiske aktører, blant dem Johan Castberg, begynte å se det som et problem at det foregikk en ukontrollert flytting av barn fra biologiske foreldre til pleieforeldre. I offentligheten dukket det opp fortellinger om pleiebarn som hadde blitt utsatt for så alvorlig omsorgssvikt at de døde, noe som bekymret stadig flere.⁵⁶ Rundt århundreskiftet ble det derfor vedtatt tre lover som skulle beskytte pleiebarn bedre: lov om bortsatte barns forpleining (1892), lov om tilsyn med pleiebarn (1905) og lov om forsorg for barn (1915).

Vergerådsloven ble altså utarbeidet i en tid med økende interesse for barn ut fra ulike perspektiver. Det handlet for så vidt om kriminalitetsforebygging, men innføringen av allmenn skoleplikt og den økende bekymringen for pleiebarnas situasjon viser også at interessen for barna var knyttet til nye tanker om barnas rolle i staten og samfunnet.

3.1.2 Vergerådsloven

Den fremste pådriveren for vergerådsloven var professor Bernhard Getz, som var en sentral aktør i utformingen av flere lover i denne perioden. Fra 1885 ledet Getz to lovkomiteer nedsatt av regjeringen: en som skulle utarbeide ny straffeprosesslov (vedtatt i 1887) og en som skulle omarbeide straffeloven (vedtatt i 1902). Bernhard Getz ble i 1889 utnevnt til landets første riksadvokat. Vergerådsloven kom formelt som et tillegg til den nye straffeloven, som da var under utarbeidelse, men innebar likevel en forskyvning fra straff til oppdragelse. I tillegg til å definere ulike reaksjonsformer overfor barna, inneholdt loven også bestemmelser som gjorde det mulig for det offentlige å gripe inn overfor foreldre man mente forsømt sine barn og, i ytterste instans, frata dem foreldreretten.⁵⁷

I en bok om *Norsk familierett* fra 1926 beskriver rettshistoriker Absalon Taranger vergerådets arbeid på denne måten:

Vergerådet fungerer således i mange måter som en *straffedomstol for barn* på samme tid som det er et *barnevern* mot slette foreldres eller pleieforeldres innflytelse. Det skal derfor ta sig av barn som enten er forbryderske eller sedelig fordervet, eller som på grunn av foreldres eller opdrageres lastefullhet eller forsømmelighet er sedelig forkomne eller som viser så slett opførsel at hjemmets og skolens oppdragel-

sesmidler er maktesløse. Vergerådets arbeidsmark er således *de slette hjem og de slette barn*. Det skal utfri barna fra de slette hjem og det skal fjerne de slette barn fra hjemmet og fra den almindelige skole og gjøre dem til gjenstand for en særlig omhyggelig oppdragelse.⁵⁸

Det viktigste tiltaket under vergerådsloven var bortsetting av barn i fosterhjem, barnehjem eller skolehjem. Vergerådslovens første paragraf etablerte kriterier for når man kunne gripe inn overfor barn og sette dem bort. De tre kategoriene dekket barn som hadde gjort noe straffbart, som hadde så dårlig oppførsel at de stod i fare for å bli kriminelle, eller barn som ikke hadde forsørger eller som levde under så dårlige forhold at de ble eller *stod i fare for å bli* fordervet. Det er spesielt denne siste kategorien, som var dekket av lovens § 1b, som ble brukt ved bortsetting av barn av tater/romanifolk.⁵⁹

Et vilkår for å gripe inn var at det var grunn til å frykte sedelig fordervelse hos barnet, men i praksis var det ikke et krav om nærliggende fare for moralsk utglidning. I følge G. Wiesener, tidligere byråsjef i Sosialdepartementet og medlem av barnevernkomiteen som la frem forslag til barnevernloven av 1953, hadde lovens opprinnelige målsetning om å ordne bortsetting av barn når de stod i fare for «sedelig fordervelse» blitt betraktelig utvidet gjennom tiden loven fungerte. «Praksis har forlenget sprenget denne grense. Loven gjelder nå barn som er kommet på avveie eller lider ond, selv om det ikke er fare for «sedelig fordervelse».⁶⁰ Dette innebar at vergerådene så det som sin oppgave å gripe inn også i tilfeller der barn ikke stod i fare for å bli sedelig fordervet. Et eksempel på slik inngripen var i tilfeller der barn måtte tas hånd om fordi moren var syk eller død og faren var på arbeid.⁶¹ Vergerådet hadde tvangsmyndighet og kunne foreta plasseringer av barn også mot foreldrenes vilje.

Øvre aldersgrense for førstegangs inngripen med bortplassering ble satt til 16 år, og ble i 1934 hevet til 18 år. Oppdragelsesanstaltene (skolehjemmene) ble grunnstammen i loven, og de ble delt inn i strengere og mildere anstalter. Barn over seks år (senere utvidet til ni år) kunne settes i de mildere oppdragelsesanstaltene, der de

⁵⁶ Dahl 1992, s. 120–123.

⁵⁷ Hagen 2001, s. 21.

⁵⁸ Absalon Taranger, *Norsk familierett. Annen omarbeidede utgave*, Oslo: Cammermeyers boghandel, 1926, s. 267, kursiv i original.

⁵⁹ Thorsnes 2015.

⁶⁰ G. Wiesener, *Barnevernet i Norge – En oversikt*, Oslo: Trykket i Oslo, 1948, s. 102.

⁶¹ NOU 2004: 23, s. 47.

kunne holdes til de var 18 år, mens minstealderen for plassering på de strengeste anstaltene var 10 år. Her kunne de holdes til de var 21 år. Barn under skolepliktig alder kunne settes bort i barnehjem eller i fosterhjem, og de barna som viste god oppførsel, kunne også settes bort i private hjem eller ut i tjeneste.⁶²

Fra innføringen av vergerådsloven til barnevernloven av 1953 var barneomsorgen et lappeteppes av ulike aktører og lovverk. For det første var det en blanding av offentlige og private aktører, som Seip kaller for en «privatoffentlig barneomsorg».⁶³ Hun trekker frem Misjonen som karakteristisk for systemets blandingskarakter, og sier om Ingvald Carlsen at «Ingen personifiserer som ham det tette samarbeidet mellom det offentlige og de frivillige organisasjonene».⁶⁴ I tillegg til å være generalsekretær for Misjonen i tidsrommet 1918–1936 var Carlsen formann i Norges barnevernråd fra 1923 til sin død i 1953. Carlsen satt også i barnevernkomiteen som utarbeidet forslag til ny barnevernlov av 1953. I tillegg til det sterke innslaget av private aktører var den offentlige barneomsorgen preget av ulike lover som var blitt til i forskjellige tidsperioder uten nødvendig samkjøring. Lovene ble administrert av ulike departementer med tilhørende lokale instanser. Vergerådsloven lå under Kirke- og undervisningsdepartementet og hadde vergerådet som lokal instans. Forsorgsloven hørte under Sosialdepartementet og hadde forsorgsstyret (fattigstyret) som lokal instans. Pleiebarnloven og barneforsorgsloven hørte også under Sosialdepartementet, men hadde helserådet som lokal instans.⁶⁵

De tre lokale instansene som hadde med utsatte barn å gjøre hadde følgende funksjoner:

Vergerådet: Hadde ansvar for tiltak for barn som ble forsømt av sine foresatte eller som viste en slik adferd at hjem eller skole ikke kunne rå med dem. Vergerådet var det eneste av disse tre instansene som hadde tvangsmyndighet til å fjerne barn fra hjemmet uten foreldrenes samtykke. Vergerådet hadde tilsynsansvar med barn som de hadde satt bort, bortsett fra barn som var i spesialskole. Vergerådet kunne også delegerer tilsynsansvaret.

Forsorgsstyret/fattigstyret: Hadde ansvar for at barn som ikke kunne forsørges sammen med

sine foreldre, skulle anbringes i barnehjem eller fosterhjem. Forsorgsstyret hadde ikke tvangsmyndighet til å fatte vedtak uten foreldrenes samtykke. Forsorgsstyret hadde også et visst tilsynsansvar for barn de satte bort.

Helserådet: Hadde ansvar for å føre tilsyn med fosterbarn som var satt bort mot betaling, og skulle godkjenne og føre tilsyn med barnehjem. Helserådet hadde ikke tilsynsansvar for barn satt bort av vergerådet, men bare for barn bortsatt av forsorgsstyret og private.⁶⁶

I tillegg var skolestyrene involvert i barneomsorgen gjennom skolelovene av 1889, som blant annet ga skolestyrene mandat til å plassere barn i tvangsskoler. I skolehjemmene var det Kirke- og undervisningsdepartementet som hadde det formelle overordnede ansvaret for tilsyn med barna. Skolehjemmets eget styre skulle føre tilsyn med barna, som i tillegg skulle ha tilsyn av lege og prest.⁶⁷ Slik ble også institusjonsansvaret oppdelt ved at staten hadde ansvaret for skolehjemmene, mens barnehjemmene ble ivaretatt av kommunene og de private.

Forvaltningen av barneomsorgen var med andre ord uoversiktlig og ukontrollerbar.⁶⁸ Denne administrative og lovmessige splittelsen i det offentlige barnevern ble også av myndighetene selv i økende grad oppfattet som en «hemske i barnevernsarbeidet», og den var en viktig del av begrunnelsen for hvorfor man trengte en ny og samlende barnevernlov.⁶⁹

3.1.3 Barnevernloven av 1953

Lov om barnevern ble vedtatt i 1953 og iverksatt 1. juli 1954. Denne nye barnevernloven skulle erstatte og samle vergerådsloven, fattig-/forsorgsloven og lovene om tilsyn under Sosialdepartementet. Likevel ble ikke alt barnevernsarbeid sentralisert under Sosialdepartementet, slik mange ønsket. Den nye spesialskoleloven, som var vedtatt i 1951, bestemte at det fremdeles skulle være et skille mellom ansvarsområdet for utsatte barn: Kun de barna som ble regnet som medisinske tilfeller, skulle inn under Sosialdepartementet, de andre skolehjemsbarna lå under skolesektoren. Dermed ble mesteparten av skolehjemmene liggende under Direktoratet for spesialskolene.⁷⁰

⁶² Dahl 1992, s. 97–98.

⁶³ Seip 1994b, s. 73.

⁶⁴ Ibid., s. 74.

⁶⁵ Ot.prp. nr. 56 (1952): Lov om barnevern. Tilråding fra Sosialdepartementet 26. september 1952, godkjent ved kongelig resolusjon samme dag, s. 1.

⁶⁶ Ot.prp. nr. 56 (1952), s. 4.

⁶⁷ NOU 2004: 23, s. 72.

⁶⁸ Seip 1994b, s. 66.

⁶⁹ Ot.prp. nr. 56 (1952), s. 3.

⁷⁰ Seip 1994b, s. 303.

Barnevernloven av 1953 ble en forløper til lov om sosial omsorg av 1964 og for utviklingen av den kommunale sosialsektoren. Mens vergerådsloven i utgangspunktet var en strafferettslig lov, var den nye barnevernloven en sosialpolitisk lov. Gerd Hagen påpeker at barnevernloven ikke skilte seg særlig fra vergerådslovens og fattigvesenets formelle kriterier for å iverksette vernetiltak, men at loven brakte med seg et nytt syn på hvordan arbeidet skulle utøves.⁷¹ Det ble lagt mer vekt på å prøve ut forebyggende tiltak i hjemmet før omsorgsovertakelse, der det var mulig. Bare i tilfeller der forebyggende tiltak ikke hadde ført frem, eller ble vurdert av nemnda som nytteløse, kunne omsorgsovertakelse vedtas. I vurderingen av omsorgsovertakelse skulle nemnda ta hensyn til barnets beste, for eksempel om det fantes et akseptabelt plasseringstilbud.⁷²

Barnevernets plassering av barn etter barnevernloven skjedde ved at barnevernet overtok omsorgen for barnet, med eller uten foreldrenes samtykke. Barnevernsnemndas saksbehandling varierte ut fra om foreldrene samtykket til overtakelsen eller ikke. Ved tvangsvedtak, altså uten samtykke, måtte en dommer tiltre nemnda som dens leder, etter lovens § 5. Nemnda kunne også fatte hastevedtak, etter lovens § 11, men dersom plasseringen skulle vare over tid, måtte det vedtas omsorgsovertakelse.⁷³ I ettertid er det pekt på at en svakhet ved loven var den doble rollen barnevernsnemnda fikk gjennom både å være hjelpeorgan og samtidig forberede og avgjøre tvangssaker, noe som førte til at barnevernet ofte kom i konflikt med seg selv. Dette var blant annet bakgrunnen for etableringer av fylkesnemndene, som kom i lov om barnevern av 1992.

Kriteriene for å vedta tiltak overfor barn var samlet i lovens § 16. Det var til sammen fire kriterier. Det mest brukte kriteriet var i § 16 bokstav a, som hjemlet omsorgsovertakelse når barn ble dårlig behandlet eller levde under dårlige forhold. Dette kriteriet dekket tilfeller av alvorlig omsorgsvikt og mishandling. Det andre kriteriet, nedfelt i § 16 bokstav b, var basert på barnets egen adferd, i tilfeller der barnet begikk lovbrudd eller annen alvorlig uønsket adferd. Bokstav c under samme paragraf slo fast at tiltak også kunne settes i verk når barnet ikke hadde forsørger eller foreldrene ikke var i stand til å forsørge det på forsvarlig måte. Det siste kriteriet, i § 16 bokstav d, dekket tilfeller der barnet var sykt og foreldrene ikke

sørget for det eller ga det tilstrekkelig pleie eller behandling.⁷⁴

Når omsorgsovertakelse hadde funnet sted, hadde barnevernsnemnda ansvar for å finne en passende plassering for barnet. Nemnda hadde her plikt til å rådføre seg med sakkyndige i plasseringsspørsmålet, der dette var mulig. Fosterhjem var den prioriterte plasseringsformen for barn under 15 år.

Ett av formålene med den nye barnevernloven av 1953 var å samordne barnevernet. Det var også lagt opp til at barnevernet skulle bli et mer hjelpende og vernende organ for foreldre og barn, som la mer vekt på forebyggende tiltak og hjelp til familien. Loven ga også de nye vitenskapene større innflytelse på bekostning av kristendom og moral, og de folkevalgte fikk en sterk rolle gjennom barnevernsnemndene.⁷⁵ Da loven kom, hadde det allerede i flere tiår vært et ønske om å få et nytt regelverk for barnevernet. Allerede før 1920 hadde det blitt nedsatt en barnevernskomite som hadde kommet med sin innstilling til Stortinget i 1919, om «Reformer i vergeopdragelsen». I 1935 pekte formann i Norges Barnevernsråd og generalsekretær i Misjonen, Ingvald Carlsen, på to ting som var «absolutt nødvendige dersom vårt land ikke skal komme ganske til kort i den kamp som er tatt op over hele den civiliserte verden for å verne barnet mot allslags legemlig og åndelig nød», nemlig utdanning av barnevernsarbeidere og en sentralisering av barnevernet. Carlsen beklaget seg over at mens våre naboland og andre land i de siste årene hadde fått nye barnevernslover, «driver vi og lapper på lover som er 30–40 år gamle».⁷⁶

På mange måter kan man si at loven kom på etterskudd med tanke på de utfordringer som lenge var blitt påpekt i barnevernet. Men det betydde ikke at barnevernet endret seg med det samme den nye loven trådte i kraft. Selv om det var en klar målsetning å styrke de forebyggende tiltakene og hjelpe barna i familien, var det fortsatt i lang tid praksis å plassere barn utenfor hjemmet, også i tilfeller der man kunne tenke seg at økonomisk hjelp til familien ville vært den beste løsningen.⁷⁷ Barnevernsstatistikkene viser en overraskende stabilitet frem til i hvert fall slutten av 1970-årene. I 1983 beskrev Gerd Benneche situasjonen

⁷⁴ Ibid., s. 48.

⁷⁵ Ericsson 2002, s. 8.

⁷⁶ Ingvald B. Carlsen, «Samfundet og de nødstilte barn før og nå», i Carlsen m.fl., *Barnevern*, Oslo: J. M. Stenersens forlag, 1935, s. 19–20.

⁷⁷ Ericsson 2002, s. 8.

⁷¹ Hagen 2001, s. 139.

⁷² NOU 2004: 23, s. 48.

⁷³ Ibid., s. 48.

slik: «Med små forskyvninger har de satt i verk de samme tiltak overfor barn som ifølge statistikken stort sett har de samme kjennetegn. De store endringer i det norske samfunnet i etterkrigstida, har avsatt få spor i barnevernet, så langt statistikken gir innsyn».⁷⁸

Noe av grunnen til at tiltakene ikke endret seg i større grad var, ifølge Turid Midjo, at intensjonen om å gå over til ikke-dømmende holdninger og en hjelpende ideologi var vanskelig å gjennomføre i praksis. Barnevernsarbeidernes tvil rundt foreldrenes evne til å endre seg, og deres moralske fordommer mot foreldre som hadde problemer, bidro til at omsorgsovertakelse fortsatt var dominerende ved barnevernets praksis de første tiårene.⁷⁹ Guri Larsen viser at fattige familier som var i kontakt med barnevernet på 1950-tallet, i liten grad fikk hjelp til å holde familien samlet gjennom økonomisk støtte. Tvert om ble løsningsbarnehjem, og omsorgsovertakelsene ble ikke midlertidige løsninger mens foreldrene fikk mulighet til å komme seg på beina, men heller «permanente løsninger som for barna betyr en omflakkende oppvekst og hjemløs tilværelse, med store psykiske omkostninger».⁸⁰

Tidligere forskning, og forskning utført for Tater-/romaniutvalget⁸¹, har vist at det også i Misjonens barnevernsarbeid ble små endringer i praksis i etterkant av den nye barnevernloven. Forebyggende tiltak ble i liten grad prøvd før omsorgsovertakelse ble iverksatt, selv i tilfeller der økonomisk hjelp til familien kunne vært nok. Først ut på 1970-tallet kunne man se større endringer.⁸² I en gjennomgang av et utvalg barnevernssaker i Misjonens arkiv fant Pettersen og Tømmerås at det skjedde en dreining utover 1980-tallet både når det gjelder valg av tiltak, Misjonens rolle og fokus i sakene. De ser at Misjonens rolle ble mer avdempet og at fokus i sakene ble mer dreid mot psykisk helse, rus og atferd. Slike sosiale problemer blir nå oppfattet som en utfordring hvor myndighetene har en forpliktelse til å hjelpe, i motsetning til tidligere tider hvor skyld og ansvar for problemene i stor grad ble pålagt barnet selv og foreldrene.⁸³

⁷⁸ Benneche, 1983, s. 24.

⁷⁹ Turid Midjo, *En studie av samhandlingen mellom foreldre og barnevernsarbeidere i barnevernets undersøkelse*, Trondheim, NTNU (avhandling for graden philosophae doctor, Institutt for sosialt arbeid og helsevitenskap), 2010, s. 14.

⁸⁰ Guri Larsen, *Barnevern i 100 år. Et overblikk på lovreformhistorien*, Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Universitetet i Oslo (K-serien nr. 2/2002), 2002, s. 274.

⁸¹ Thorsnes 2015, og Pettersen og Tømmerås 2015.

⁸² Pettersen 1999.

Selv om barnevernloven i seg selv ikke tar opp barn av tater/romanifolk (eller «omstreifere») ut over henvisning til at statskassen skulle dekke utgiftene til «omstreifere i egentlig forstand», så blir det referert til gruppen i et rundskriv som Sosialdepartementet sendte ut i lovens første år, 1954:

Særskilt om anbringelse av omstreiferbarn.

For anbringelse av omstreiferbarn gjelder fra lang tid tilbake en særordning. Etter avtale med staten har Norsk misjon blant hjemløse tatt seg av omstreiferbarn som verjerådene har fjernet fra foreldrene. Misjonen har flere barneheimer og har også bistått med å skaffe fosterheimer. Misjonen dekker også utgiftene ved disse barna mot refusjon av staten. Denne ordning vil inntil videre fortsette, men en vil så vidt mulig komme vekk fra at slike barn anbringes i særskilte barneheimer. Det blir likevel nødvendig når et omstreiferbarn skal anbringes, at barnevernsnemnda vender seg til nevnte misjon slik at anbringelse kan skje i samråd med denne. Henvendelse gjøres til *Norsk misjon blant hjemløse, Holberggt. 5, Oslo. [...]*

Særskilt om tilsynet med omstreiferbarn.

Som nevnt foran bistår Norsk misjon blant hjemløse med anbringelse av disse barn. Oppnevning av tilsynsfører bør derfor skje i samråd med misjonen. Ofte vil det være naturlig at misjonens egen inspektør foretar tilsynet.⁸⁴

Selv om forebyggende tiltak i barnevernet gradvis økte utover på 1970-tallet, var det ikke tilstrekkelig til å gi barn og unge den hjelpen de trengte. Samtidig ble barnevernet kritisert for unnfallenhet og å ikke gripe inn overfor barn som levde under kritikkverdige forhold i hjemmet.⁸⁵ Dette ser vi også overfor barn av tater/romanifolk. Flere har søkt om billighetserstatning/rettferdsvederlag for manglende inngripen i hjemmet, etter å ha vokst opp i hjem med alvorlig omsorgsvikt uten at barnevernet grep inn. Vi har også intervjuet personer som opplevde grov omsorgsvikt og overgrep fra foreldre/foresatte uten at hverken skole eller barnevern grep inn, selv om de berørte mener at myndighetene burde ha oppdaget situasjonen. Samarbeidet mellom kommuner om barnevernstiltak har vært en utfordring

⁸³ Pettersen og Tømmerås 2015.

⁸⁴ Rundskriv fra Sosialdepartementet, nr. 3 1954, gjengitt i Tor Mehl og Asbjørn Kjønstad, *Sosialrettslige emner: Utvalgte artikler*, Oslo: Universitetsforlaget, 1979.

⁸⁵ Midjo 2010, s. 14.

for barnevernet. Det er derfor grunn til å tro at det var vanskelig for barnevernsnemndene å fange opp omsorgssvikt i familier som reiste mye mellom kommuner.

3.2 Barnehjem og institusjoner for barn

Frem til midten av 1700-tallet var tvangsarbeids- husene eller tukthusene de eneste institusjonene for vanskeligstilte barn.⁸⁶ Det første barnehuset i Norge ble opprettet i 1637 i Trondheim, fordi en pest hadde ført til mange foreldreløse barn. Lignende anstalter kom i Bergen i 1646 og i Kristiania i 1670. Barnehuset i Bergen tok bare imot barn over 12 år, og utviklet seg snart til et tvangs- arbeidshus.⁸⁷ Utover på 1700-tallet utviklet disse barnehusene seg videre i to ulike institusjons- bevegelse: vaisenhusene og tukthusene.⁸⁸ Uansett var institusjoner for barn et fenomen forbeholdt byene.

I 1841 fikk den såkalte redningsanstaltbevegelsen fast holdepunkt i Norge ved at det ble etablert en «Rednings-, forbedrings- eller forsørgelses- anstalt fornemlig for forlattede, forsømte eller vanartede ældre børn» i Urtegata i Oslo. Her skulle det anvendes omsorgspedagogiske prinsip- per som skulle erstatte de tradisjonelle straffetiltakene, som ofte hadde vært tukthusplassering. Redningsanstalten i Oslo ble senere til institusjo- nen Toftes gave på Helgøya. Det var opprinnelig en institusjon for både gutter og jenter, og med stor aldersspredning (10 til 22 år). Ved flytting til Helgøya i 1878 ble det en ren gutteinstitusjon, en kjønnsdelingspraksis som ble videreført i skole- hjemstradisjonen.⁸⁹ En lovendring i 1874 satte navnet «oppdragelsesanstalter» på denne typen institusjon, og det ble opprettet oppdragelses- anstalter på Lindøen, Ulvsnesøen og Falstad. Etter innføringen av vergerådsloven ble alle de fire tidli- gere oppdragelsesanstaltene omgjort til skole- hjem, og etter 1951 byttet de navn til spesialsko- ler.⁹⁰

Mot slutten av 1800-tallet ble det opprettet sta- dig flere frittstående, private barnehjem i Norge, og de fleste hadde et kristent utgangspunkt.⁹¹ Barnehjemsbevegelsen skjøt fart, og i 1905 var

det totalt 89 barnehjem i Norge. De hadde plass til ca. 2400 barn.⁹² I 1923 fantes det totalt 111 barne- hjem, med plass til 2700 barn.⁹³ Av disse var bare 15 drevet av kommuner, resten var drevet av pri- vate personer eller organisasjoner. Det første kommunale barnehjemmet ble opprettet i 1912 i Stavanger.⁹⁴ I 1948 fantes det totalt 100 barne- hjem, med 2458 barn. 22 av disse var drevet av kommuner.⁹⁵

Begrepet «barnehjem» ble ofte brukt som en samlebetegnelse på ulike typer heldøgnsinsti- tusjoner for barn. Etter loven kunne barnehjem også omfatte andre institusjoner som blant annet barneherberger og lærehjem. Utover barnehjem- mene, skolehjemmene og tvangsskolene kunne vergerådene gjøre bruk av fosterhjem, som frem til innføringen av barnevernloven av 1953 ble benyttet for godt over halvparten av vergeråds- barna.⁹⁶

Skolehjemmene ble utsatt for offentlig kritikk i flere runder. Allerede i 1908 kom den første skan- dalen. En tidligere lærer og husfar på Bastø ga ut en roman anonymt om livet på skolehjemmene. Romanen *Under loven* kom ut i 1907, og beskrev livet på Toftes Gave og til dels Bastø.⁹⁷ Saken fikk mye dekning i pressen, rettslige undersøkelser ble innledet og Stortinget nedsatte en skolehjems- komite for å se på situasjonen. Skandalen førte til at skolehjemmenes omdømme sank, og verge- rådene kviet seg for å sende barn dit. Først i 1917/18 nådde belegget på skolehjemmene samme nivå som før skandalen.⁹⁸ I 1915 ble Bastøy på nytt rystet av en skandale, da 30 gutter gjorde opprør. Det ble satt inn politi og militære mannskaper, og både torpedobåt, undervannsbåt og fly ble brukt for å overmanne guttene.⁹⁹ En av de fire lederne blant guttene var en tater-/romani- gutt. I 2010 ble det laget en spillefilm om denne hendelsen, *Kongen av Bastøy*. Opptøyene førte til at Stortinget satte ned en ny komité, barneverns- komiteen av 1915. Dette var første gang at ordet «barnevern» ble formelt tatt i bruk.¹⁰⁰ I 1951 kom lov om spesialskoler, og skolehjemmene endret navn til spesialskoler. Bastøy skolehjem for gutter

⁸⁶ NOU 2004: 23, s. 19.

⁸⁷ Seip 1994a, s. 46.

⁸⁸ NOU 2004: 23, s. 19–20.

⁸⁹ Jørgen Sorkmo, *Beretning om Buskerud skolehjem og skole- hjemstradisjonen*, nettutgave, publisert februar 2013: http://www.statped.no/Global/5_Om_Statped/Statpeds_historie/Skolehjemsberetning.pdf, s. 11, [lesedato: 14.4.2015].

⁹⁰ Sorkmo 2013.

⁹¹ NOU 2004: 23, s. 20.

⁹² Hagen 2001, s.18.

⁹³ NOU 2004: 23, s. 20.

⁹⁴ G. Wiesener, *Norges barneforsorg*, Kristiania: Steenske for- lag, 1924, s. 10.

⁹⁵ Wiesener, 1948, s. 11–12.

⁹⁶ NOU 2004: 23, s. 25.

⁹⁷ Dahl 1992, s. 180.

⁹⁸ Ibid, s. 180.

⁹⁹ Ibid, s. 186.

¹⁰⁰ Ibid, s. 186–187.

ble til Foldin verneskole, og Bærum skolehjem for jenter ble Bjerketun verneskole. I 1961 fantes det totalt 5 spesialskoler for gutter, med plass til 160 elever, og 6 skoler for jenter, med plass til 120 elever. I tillegg hadde verneskolene Foldin og Bjerketun plass til rundt 90 elever til sammen.¹⁰¹ Tidlig på 1960-tallet ble skolehjemmene igjen rystet av en skandale. Denne gangen var det forholdene ved Bjerketun verneskole som rystet offentligheten, etter at psykologen Gori Gunvald, som jobbet på Bjerketun, gikk offentlig ut med kritikk av forholdene på skolen etter å ha prøvd å ta det opp internt. Offentligheten reagerte spesielt på bruken av svært langvarig isolasjon av jentene. Bjerketun ble nedlagt i 1962. I 1967 ga Gori Gunvald ut boken *Bjerketun*, om forholdene på verne-skolen og prosessen med å forsøke å varsle om det hun opplevde som uholdbare forhold.

I forslaget til ny barnevernlov i 1952 ble det vist til at det på det tidspunktet fantes totalt 181 barnehjem spredt over hele landet, med i alt ca. 4400 barn. 142 av barnehjemmene var eid og drevet av private.¹⁰² Private aktører, spesielt humanitære og religiøse organisasjoner, stod altså for driften av de fleste barnehjemsinstitusjonene, også etter andre verdenskrig. Disse private aktørene hadde også stått for mesteparten av finansieringen. Etter andre verdenskrig økte statens utgifter til barnehjem dramatisk. Mens statens samlede årlige driftsstønad til barnehjem før krigen var 50 000 kroner, så var denne tidoblet, altså økt til 500 000 kroner, rundt 1950. Likevel var barnehjemmenes økonomi svært vanskelig.¹⁰³ Selv om barnevernloven nedfelte at kommunene burde sørge for tilstrekkelig med barnehjem, beholdt likevel de frivillige aktørene sin opparbeidede posisjon innen omsorgstilbud. I 1976 fantes det totalt 98 barnevernsinstitusjoner (spedbarnshjem, familiehjem, miljøhjem, barnehjem og ungdomshjem), og under halvparten av disse (44) var eid av kommuner og fylker. Resten var eid av humanitære og private organisasjoner.¹⁰⁴

4 Barnevernstiltak overfor barn av tatere/romanifolk

4.1 Før opprettelsen av Misjonen

Europeiske myndigheters bekymring for «omstreiferproblemet» har røtter tilbake til 1500/

1600-tallet. Lenge ble ulike grupper av reisende, spesielt de som ble betegnet som «signøynere», forfulgt, og de var på mange måter rettsløse i europeiske stater. Eilert Sundt fant også i sitt arbeid med «fantefolket» lignende holdninger blant dansk-norske konger på 1600-tallet, som også så på utryddelsen av reisende grupper som viktige statssaker. I europeisk og norsk historie ser vi en endring i politikken ovenfor reisende grupper på 1700- og 1800-tallet. På 1700-tallet ble det opprettet tukthus der de skulle lære å arbeide og bli konfirmert.¹⁰⁵

Midt på 1800-tallet skjedde det en dreining mot at norske myndigheter så «fantefolket» som et sosialt problem, og de forsøkte å gjennomføre en mer omfattende og systematisk assimilering.¹⁰⁶ Allerede på dette tidspunktet ble det påpekt at det var helt sentralt å hjelpe barna. I en artikkel i Morgenbladet i oktober 1845, med tittelen «Noget om de saakaldte Tatere og Opfordring til Regjeringen om at foranstalte Undersøgelser om deres Antal m.mm», står det at det var barna man først og fremst måtte ta seg av.¹⁰⁷ Den anonyme forfatteren advarte mot å bruke strenge forordninger fra statens side, og mente at det måtte moralske midler til for å hjelpe denne gruppen. Når det gjaldt barna, så mente forfatteren at «fantene» nok ville gi barna fra seg frivillig fordi de ofte bare var til byrde for dem på reisen.¹⁰⁸ Den anonyme forfatteren fikk ikke gehør for tankene sine da, men i 1854 vedtok Stortinget å opprette det såkalte «Fantefondet», som ble forvaltet av Kirkedepartementet. Pengene skulle gå til «Forsøg paa at skaffe Fanter og andre deslige omvankende og hjemstavnsløse Personer en lovlig Næringsvei samt give deres Børn en ordentlig Opdragelse».¹⁰⁹ Eilert Sundt ble bedt om å utarbeide statuttene.¹¹⁰ Barna var prioriterte. I Sundts gjennomgang i 1859 av de innsendte rapportene fra lokale instanser, fant han at 77 av de 250 personene som til da hadde fått hjelp fra Fantefondet, var barn som var blitt plassert i pleie eller på anstalter med foreldrenes samtykke. I tillegg hadde 76 barn blitt forsørget sammen med foreldrene.¹¹¹ Forventningene om at «omstreiferne» ville gi fra seg barna frivillig ble videreført i etable-

¹⁰⁵ Haave 2000, s. 52.

¹⁰⁶ Ibid., s. 52.

¹⁰⁷ Øyvind Midtbøe, *Eilert Sundt og fantesaken*, Oslo: Universitetsforlaget, 1968, s. 24–25.

¹⁰⁸ Ibid., s. 24–25.

¹⁰⁹ Fra Justiskomiteens innstilling til Odelstinget 1854, sitert i Midtbøe 1968, s. 143.

¹¹⁰ Midtbøe, 1968, s. 145.

¹¹¹ Eilert Sundt 1859, gjengitt i Midtbøe 1968, s. 152.

¹⁰¹ Ericsson 2005, s. 76.

¹⁰² Ot.prp. nr. 56 (1952), s. 26.

¹⁰³ Ibid., s. 26.

¹⁰⁴ Seip 1994b, s. 277.

ringen av de første barnehjemmene i regi av Misjonen. Men allerede i 1877 ble det utsendt et rundskriv fra Kirkedepartementet til Trondhjems stiftsdireksjon der det ble meddelt at «Omstreifere, som har ladet sine Børn opptage til Forsørgelse ved Hjælp af det offentlige, ikke kan ansees berettigede til mod vedkommende Fattigkommissions Villie at faa dem tilbage til sig».¹¹²

Stortinget ga fra 1854 en årlig bevilgning til det såkalte «Fantefondet», «Til Fortsættelse af de i Kgl. Resol. af 31te August 1855 omhandlede Forsøg paa at skaffe Fanter og andre omstreifende Personer en lovlig Næringsvei og deres Børn en ordentlig Opdragelse». Tross formuleringen om at dette skulle være et «forsøk», så ble det fornyet årlig, slik at det ble en fast budsjettpost. Tiltakene som sprang ut av fondet var spredte og tilfeldige, og pengene ble mest brukt på fattigunderstøttelse til tater/romanifolk som ikke hadde hjemstavn. Fra 1863 ble det bevilget årlige beløp for å få de kommunale tvangsarbeidshusene til å ta i mot «omstreifere» uten hjemstavn. Oppholdet på disse arbeidshusene kunne vare i opptil ett år, men de færreste var der lenger enn i noen måneder.¹¹³

De spredte tiltakene så ikke ut til å føre til reelle endringer, og Stortinget mottok stadig klager på folkegruppen. Rundt 1890 ble det derfor igjen en økt oppmerksomhet rundt «omstreiferne». I oktober 1893 hadde Den norske kriminalistforeningen «forholdsregler mot omstreiferne» som ett av tre temaer for et møte.¹¹⁴ I åpningen av møtet uttalte statsråd Francis Hagerup at omstreiferuvesenet «paa enkelte Steder av Landet har udviklet sig til en sand Landeplage, mod hvilken de fredelige Borgere er næsten ganske beskyttelsesløse».¹¹⁵

Flere forslag til konkret arbeid med «omstreiferne» ble diskutert på denne tiden. Joar Tranøy skriver om forsøkene på å starte opp «taternisjon» i Kristiania i regi av Mathiassen Skou og Boye Ording, som begge hver for seg var initiativtakere til å starte arbeid blant tater/romanifolk. Han viser til en splittelse mellom den østlandske indremisjonen og Vestlandets Indremisjonsbevegelse og uenighet med Jakob Walnum.¹¹⁶ Boye Ording, som var sokneprest i Holt, skrev blant annet i perioden 1885–1892 flere artikler i Morgenbladet om «omstreiferne». Boyes karakteris-

tiker av gruppen og personer som tilhørte gruppen, var sterkt negative, og i følge Tranøy var Ording ekstrem sammenlignet med Jakob Walnums beskrivelse av gruppen i et innlegg i Morgenbladet i 1893.¹¹⁷ I mars 1886 skrev for eksempel Ording:

[fanten] er fremdeles lige forkommen, lige overlæsset eller overgroet med væmmelig Smuds til Legeme og Sjel, den øger sig som andet Ufrugt, den formerer sig ganske uhindret, denne Rase av Samfundets Snyltedy.¹¹⁸

Også Indremisjonsselskapet brukte negative karakteristikker av gruppen, som at de levde i «hedenskabets og barbariets raahed» og var «parasitter».¹¹⁹ Indremisjonsselskapet var blant dem som vurderte å begynne et eget arbeide blant «omstreiferne». Hovedstyret foretok en del undersøkelser, og sendte i slutten av 1893 et skriv til foreningene om saken.¹²⁰ Det var den lokale foreningen i Våler i Solør som først hadde henvendt seg til Hovedstyret om denne saken. Indremisjonen lot være å jobbe videre med saken da det viste seg at det krevde særskilte foranstaltninger, som barnehjem og arbeidskolonier, og det ble Norsk misjon blant hjemløse som endte opp med å ta seg av oppgaven.¹²¹

Martin J. Mathiassen Skou, som selv var tater/romani, hadde i sine offentlige foredrag oppfordret til at saken burde tas opp.¹²² Skou samarbeidet med Indremisjonen, men søkte også selv Stortinget om penger til å drive arbeid blant «omstreiferne». Skou selv var sterkt imot å opprette barnehjem og andre institusjoner for barn av tater/romanifolk. Han mente at barna måtte få en trygg oppvekst. Skolegang var viktig, så fra barna var skolepliktige burde de plasseres hos gode fosterforeldre, men slik at foreldrene kunne besøke dem.¹²³ I 1917 skrev Skou følgende om sine planer for arbeidet med «omstreiferne» på 1890-tallet til sin barndomsvenn Arne Garborg:

¹¹⁶ Joar Tranøy, *En særomsorg blir til: Om gjenopptagelsen av Eilert Sundts arbeid for omstreifermisjonens barneredning*, Oslo: Universitetet i Oslo (magistergradsavhandling i kriminologi), 1988, s. 73–74.

¹¹⁷ Ibid., s. 56.

¹¹⁸ Morgenbladet 8. mars 1886, sitert i Tranøy 1988, s. 57.

¹¹⁹ Sitert i Tranøy 1988, s. 74.

¹²⁰ Ola Rudvin, *Indremisjonsselskapets historie II – Det norske lutherske indremisjonsselskap*, Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1970, s. 9.

¹²¹ Ibid., s. 9.

¹²² Ibid., s. 23.

¹²³ Marit Elisebet Totland, *Garborg og Skou: Forskjell på folk?*, Sandnes: Commentum, 2014, s. 214.

¹¹² Skrivelse 10. februar 1877, sitert i Paulsen m.fl., *Almindelig Norsk Lovsamling. B. 3: 1877–1887*, Kristiania: Aschehoug & co, 1906, s. 5.

¹¹³ Nils Christie, *Tvangsarbeid og alkoholbruk*, Oslo/Bergen: Universitetsforlaget, 1960, s. 41.

¹¹⁴ Ibid., s. 42.

¹¹⁵ Gjengitt i Christie 1960, s. 41.

Enda tror jeg at barnehjem er en mindre heldig innretning til omstreiferbarnas oppdragelse for å slå seg ned og ta bo blant folket. Og tvangsarbeidsanstalter mot de gamle voksne omstreiferne synes jeg er en for streng fremgang – hvis noen hjelp før er forsøkt og tilbudt. Men gamle venn, du får unnskyld meg – jeg ser ut fra omstreiferens briller.¹²⁴

Men det ble ikke Skous planer som fikk Stortingets støtte til det organiserte arbeidet blant de såkalte omstreiferne. Fra å ha vært et rent statsansvar i Eilert Sundts tid midt på 1800-tallet ble arbeidet med «omstreiferne» fra 1897 overlatt til en privat kristen organisasjon, etablert av sokneprest Jakob Walnum. Utover på 1900-tallet ble det for alvor satt i gang en assimileringsspolitikk overfor denne gruppen, og Misjonen skulle bli avgjørende i utøvelsen av politikken overfor «omstreiferne» og deres barn i nesten hundre år.¹²⁵

Sokneprest Jakob Walnum var initiativtakeren bak foreningen, som ved opprettelsen i 1897 het *Foreningen til Modarbeidelse af omstreifervæsenet*.¹²⁶ Han fikk en engangssum på 5000 kroner fra Stortinget i 1894 for å gjennomføre et forberedende arbeid, der han skulle utarbeide en fortegning over landets omstreifere og innhente erfaringer fra arbeidet med disse gruppene i andre europeiske land. Walnums arbeid og fremtidsplaner blir oppsummert i hans «Plan for arbeidet blandt omstreiferne», som ble lagt ved innstillingen fra Stortingets budsjettkomité da Stortinget i 1896 vedtok å gi en årlig bevilgning på 5000 kroner til Jakob Walnums arbeid blant omstreiferne.¹²⁷

Jakob Walnum hadde da utarbeidet en oversikt over landets omstreifere og løsgjengere («geseller»), basert på tall fra «alle landets prester og fattigkommisærer [som] velvilligst har sendt indberetninger for sine prestegjelds og distrikters vedkommende».¹²⁸ I Walnums omstreiferoversikt var det registrert 3 859 personer. Av disse var det 1555 barn under 17–18 år, «hvorav kun 112 tilhører familjer, der kan regnes som nogenlunde fastboende».¹²⁹ Av de 2304 voksne som er registrert, kan «257 regnes som fastboende, 274 som

tvivlsomme, da de kun er kortere tid har holdt seg i ro. Der bliver saaledes 1 773 hovedpersoner tilbage, der mere eller mindre stadigt streifer om».¹³⁰ Walnums egen vurdering er at tallet ikke har større mangler, og at man kan gå ut fra at det er om lag 4000 personer som på det tidspunktet tilhører «almindelige omstreiferfamiljer».

I 1893 ble hovedkomiteen til omstreifermisjonen dannet i Bergen, og denne komiteen stod formelt bak søknaden til Stortinget i 1896 (som i Stortingets behandling het «Andragende fra Politispektør Flood m.fl. om en aarlig Bevilgning af Kr. 5 000 til fortsat Arbeide for Omstreifere [...]»). I sitt brev til Stortinget understreker komiteen at et vellykket arbeid blant omstreiferne fordrer at staten nå tar opp arbeidet med å få vedtatt og gjennomført de to lovforslagene om Behandling af forsømte Børn (vergerådsloven) og Lov om Løsgjængerer, Betleri og Drukkenskab (løsgjengerloven). «Uden et saadant ved Siden af vil Statens Arbeide i høi Grad vanskeliggjøres og ikke svare til de Opofrelser, der kræves. Det er derfor i Statens egen Interesse, at dette Arbeide reises».¹³¹ Det lå altså som en klar forutsetning fra komiteen at Misjonens arbeid ville være sterkt bundet til gjennomføringen av vergerådsloven og løsgjengerloven. Deres syn blir bekreftet i Stortingets debatt om den årlige bevilgningen til «Modvirkelse av omstreifervæsenet» året etter, i 1897, der Kirkekomiteens ordfører, Wilhelm Andreas Wexelsen, uttaler at både løsgjengerloven og vergerådsloven vil være svært vesentlige for å «modarbeide fantevæsenet». Det sies også eksplisitt at en vesentlig del av det frivillige arbeide vil bestå i «at man kunde tage børnene og anbringe dem paa en saadan maade, som stemmede overens med, hvad der er forudsætningen for loven om vanvyrrede og forsømte børn».¹³² Wexelsen var kirkestatsråd i Venstre-regjeringene i periodene 1891–1893 og 1898–1903.

4.2 Misjonens arbeid med barn

Planen ble satt i verk, og helt fra første stund utgjorde arbeidet med barn kjernen i Misjonens virksomhet.¹³³ Det første barnehjemmet ble bygget på Askviknes i Os utenfor Bergen, og tatt i bruk høsten 1899.¹³⁴ Offisiell åpning var i 1900.

¹²⁴ Brev fra Skou til Garborg, 5.2.1917, gjengitt i Totland 2014, s. 308.

¹²⁵ Haave 2000, s. 53.

¹²⁶ Jfr. fotnote 3.

¹²⁷ Jacob Walnum, «Plan for arbeidet blandt omstreiferne», vedlegg til Stortinget, Dokument nr. 100 (1896) fra Budgetkomiteen til Norges Storting.

¹²⁸ Walnum 1896, s. 5.

¹²⁹ Ibid., s. 6.

¹³⁰ Ibid., s. 9.

¹³¹ Stortinget, Dokument nr. 100 (1896), s. 1.

¹³² Stortinget, Forhandlinger i Stortinget nr. 80 (1897), Ang. Bevilgning til modvirken af omstreifervæsenet, referat fra budsjettdebatt 29. april 1897.

¹³³ Haave 2000, s. 54.

To nye barnehjem, Lillegården i Eidanger ved Porsgrunn og Rostad i Inderøy, ble også startet rundt år 1900. Alle de tre barnehjemmene skulle ta opp små barn, og aldersgrensen for opptak ble først satt ved seks år, og senere forandret til fire år.¹³⁵ Tanken var at barna skulle bli værende på barnehjemmet til de var 10–12 år, og etter dette skulle de plasseres ut i private hjem.¹³⁶

Opprinnelig var tanken at foreldrene frivillig skulle plassere barna sine på Misjonens barnehjem, noe de også gjorde. Alle plassene ved Askviknes barnehjem ble fylt opp umiddelbart etter åpningen. Før en måned var gått hadde imidlertid 15 av barna blitt hentet igjen av sine foreldre. Misjonens hovedkomité fattet så vedtak om at barna ikke uten videre kunne tas opp igjen på barnehjemmet etter at de var hentet ut, og da mange av foreldrene så kom tilbake med barna, ble de gjenopptatt på den betingelse at Vergerådet skulle inkluderes dersom de igjen ønsket å hente barna.¹³⁷ I organisasjonens treårsberetning for perioden 1900–1903 ble det pekt på det at det skapte problemer at barn ble hentet ut av de tre barnehjemmene, og at gjenopptagelse av barn som var blitt hentet av foreldrene, burde skje i samarbeid med vergerådet, dersom man skulle fravike regelen om at disse barna ikke skulle bli tatt opp igjen på barnehjemmet.¹³⁸ Ut fra de første erfaringene så altså Misjonen at vergerådet burde spille en rolle i plasseringen av barna, og i juli 1904 sendte Kirke- og undervisningsdepartementet ut et rundskriv til samtlige vergeråd der de blant annet anbefalte følgende:

[...] at værgeraadene benytter sig av den af foreningen tilbudte bistand med anbringelse af de omstreiferbørn, som værgeraadene i henhold til § 1 i loven om forsømte børn beslutter anbragt i familje eller barnehjem, og man skal henstille til værgeraadene idethele at samarbeide med foreningen i sager vedkommende omstreiferbørn.¹³⁹

Allerede noen måneder senere skrev Kirkedepartementet i forslaget til statsbudsjett at rundskrivet allerede hadde begynt å fungere. Det ble vist til at Kristiania vergeråd hadde fått anbrakt 10 omstreiferbarn på Lillegården barnehjem, og at flere andre vergeråd også hadde formidlet opptak av barn på Misjonens barnehjem.¹⁴⁰

I 1904 ble Misjonens tre barnehjem godkjent slik at de kunne ta imot barn som vergerådene skulle ta seg av i henhold til vergerådsloven.¹⁴¹

Misjonen vurderte også situasjonen slik at der var et behov for å ta seg av eldre barn. I 1907 prøvde foreningen ut en ny ordning der gutter i 10–11-årsalderen som bodde på barnehjem, ble flyttet til et nyreist hjem for gutter på Rostad. Denne prøveordningen ble kortvarig, og utviklingen av arbeidet gjorde at Misjonen prøvde andre løsninger.

Fra 1914 fikk Misjonen adgang til å håndtere utbetalingene til barn som var i private pleiehjem. Dette blir bekreftet i et brev fra Sosialdepartementet til Misjonen, datert 1. juli 1914.¹⁴² Oscar Lyngstad skriver om dette at

[...] fra 1914 fikk Norsk misjon blant hjemløse av Kirkedepartementet i oppdrag å administrere verjerådernes bortsettelse av omstreiferbarn og andre hjemløse barn som det offentlige skulle betale oppholdsutgiftene for. Det vil i praksis si at når et verjeråd har besluttet at et omstreiferbarn skal bortsettes, oversendes saken til misjonen, som så overtar alt ansvar for barnet og dets oppfostring.¹⁴³

Med denne endringen ble det behov for enda flere institusjonsplasser for Misjonen, spesielt for de eldre barna, og det ble bestemt å bygge opptakshjem hvor barna kunne være i kortere perioder i påvente av utplassering i pleiehjem (fosterhjem). I Kirke- og undervisningsdepartementets innstilling til Stortinget i 1918 gikk departementet inn for å bevilge støtte til Misjonen til innkjøp av et nytt barnehjem. Begrunnelsen var at Misjonen tidligere hadde anbrakt barn midlertidig på et barnehjem og et barneherberge i Kristiania, men at dette i de siste år ble umulig på grunn av overbelegg. Et nytt barnehjem var også nødvendig fordi potensielle pleieforeldre satte som betingelse at barna ikke måtte komme rett fra landeveien.¹⁴⁴ Misjonen fikk 15 000 kroner i støtte, i tillegg til at

¹³⁴ NOU 1980: 42: *Omstreiferne – deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem*, s. 38.

¹³⁵ Oscar Lyngstad, *Landeveiens folk i Norge. Kort oversikt over omstreifernes historie og Norsk misjon blant hjemløse 1897–1947*, Oslo: Norsk misjon blant hjemløse, 1947, s. 60.

¹³⁶ Haave 2000, s. 55.

¹³⁷ Lyngstad 1947, s. 57–58.

¹³⁸ Gjengitt i Audun Askerud, *Å være tater er det flotteste i hele verden. Om norske tateres opplevelse og håndtering av egen identitet*, Oslo: Hovedoppgave i etnologi, Universitetet i Oslo, 1999, s. 33.

¹³⁹ Rundskriv nr 9 02.07.1904, sitert i Askerud 1999, s. 33.

¹⁴⁰ St.prp.nr.1, hovedpost IV, 1904–1905, s. 3.

¹⁴¹ NOU 1980: 42, s. 38.

¹⁴² Gjengitt i Agerup 1991, s. 82.

¹⁴³ Lyngstad 1947, s. 61.

organisasjonen selv hadde samlet inn 10 000 kroner. I 1918 åpnet Eilert Sundts barnehjem på Eidsvoll, i 1921 ble Jakob Walnums barnehjem ved Kopervik på Karmøy åpnet, og i 1929 åpnet Sørlandets barnehjem på Greipstad ved Kristiansand. I praksis var det ikke store forskjeller mellom de ordinære barnehjemmene og opptakshjemmene hva angikk hvordan hjemmet fungerte og hvor lenge barna ble der. Etter andre verdenskrig ble både Lillegården og Rostad omgjort til ungdomshjem. Institusjonen på Lillegården ble raskt nedlagt, men på Rostad ble institusjonen drevet av Misjonen helt til organisasjonen ble nedlagt og institusjonen videreført av Kirkens Sosialtjeneste.

4.2.1 Oversikt over Misjonens institusjoner

Under følger en oversikt over hvilke barnevernsinstitusjoner som ble drevet av Misjonen.

Askviknes barnehjem i Os, Hordaland. 1900–1953

Askviknes barnehjem ble opprettet i 1900. Per 1949 hadde institusjonen plass til 20–25 barn (gutter og jenter).¹⁴⁵ Det har ikke vært noen gransking av forholdene på Askviknes.

Lillegården barnehjem i Eidanger, Telemark

Lillegården ble opprettet i 1902 og lagt ned i 1946. Det har ikke vært noen gransking av forholdene på Lillegården.

Lillegården barnehjem ble i 1898 kjøpt for 13 000 kroner av Foreningen til motarbeidelse av omstreifervesenet. Gårdshuset ble ombygd for en kostnad på 20 000 kroner, og i november 1901 kom det første barnet dit. Barnehjemmet ble innviet i juni 1902 av kirkestatsråd Wexelsen.¹⁴⁶

Lillegården hadde plass til 25 barn, og var ment for både gutter og jenter.¹⁴⁷ Totalt hadde 156 barn vært på barnehjemmet i hele perioden (1901–1946). Da driften ble nedlagt i 1946, ble jentene som var der, sendt til Askviknes, mens guttene ble sendt til Eilert Sundts.¹⁴⁸

Det var en stor diskusjon i lokalmiljøet i 1904 om barna på Lillegården skulle få gå på den

offentlige skolen i Tveten skolekrets. Jacob Walnum kom selv fra Oslo for å megle. Misjonen tilbød seg å betale for en lærerstilling på skolen, og foreslo at alle førsteklassingene kunne gå på skole på Lillegården. Til slutt måtte amtmanden gripe inn og vise til skoleloven som ga alle barn rett til å gå på skolen.¹⁴⁹

Fra 1918 ble Lillegården drevet som gårdsbruk, som en del av den økonomiske driften, og barna var viktig arbeidskraft. Jentene ble oppdratt til å bli tjenestejenter, mens guttene ble gårdsgutter eller sjømenn. Mange av barna ble flyttet i privat pleie når de var rundt 12–13 år.¹⁵⁰

Under andre verdenskrig hadde Lillegården stor pågang av barn ettersom mange andre barnehjem ble nedlagt, og noen ble okkupert av tyskerne. Det var, i følge Ellinor Young, svært dårlige materielle forhold på Lillegården under krigen, med omfattende omsorgssvikt.

I 1946 ble Lillegården lagt ned, grunnet dårlige økonomiske og byggemessige forhold. Einar Gisholt, som var tilsynslege for barnehjemmet, krevde at institusjonen skulle stenges. I et brev fra generalsekretær Lyngstad til driftsbestyreren på Lillegården i 1946 bemerker Lyngstad at han finner evakueringen av Lillegården bedrøvelig. «Det kunne kanskje latt seg gjøre å ha en mindre barneflokk der i vinter. Det hadde vel når alt kommer til alt vært det beste, men doktor Gisholts uttalelse var så bestemt, at jeg fant å måtte rette meg etter den».¹⁵¹ I en artikkel i Porsgrunn Dagblad i 1945 blir det referert til at Dr. Gisholt «har erklært at barnehjemmet ikke er skikket som barnehjem, det må ombygges og moderniseres dersom det skal fortsette».¹⁵²

Lillegården ble lagt ned i 1946, og det ble åpnet et yrkeshjem/ungdomshjem for gutter i 1949, men dette ble lagt ned i 1956. I arkivet til Lillegårdens yrkeshjem har jeg funnet tilsynsrapporter fra tilsynsrådet ved Lillegården som kritiserer den økonomiske styringen av institusjonen og at bestyrer har for dårlig kontroll med guttene. I en rapport fra 1956 kritiseres bestyreren for å ikke ha den «fornødne økonomiske sans for driften av Lillegården» og for at «de hjemmeværende gutter slipper i alt for stor grad å hjelpe til med arbeidet». Det kom også kritikk mot at det ikke var nok arbeidskraft på institusjonen. I følge Young innså Misjonen selv at de måtte ha kvalifisert personale og bedre økonomi for å fortsette. I 1958 flyttet en

¹⁴⁴ St.prp. nr 53 (1918), Om bidrag til indkjøp av et eventuelt «Eilert Sundts barnehjem», s. 1.

¹⁴⁵ Barnevernkomiteens innstilling i Ot.prp 56 (1952), vedlegg 11.

¹⁴⁶ Ellinor Young, *Barnehjem i Telemark gjennom 150 år*, Skien: Digibok AS, 2004.

¹⁴⁷ Wiesener 1948:23.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid., s. 34–35.

¹⁵⁰ Ibid., s. 35.

¹⁵¹ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe, L0091).

¹⁵² Sitert i Young 2004, s. 35.

spesialscole inn i lokalene, i regi av Kirkedepartementet.

Sørlandets barnehjem og Furuheim barnehjem, Greipstad i Vest-Agder

Informasjonen om forholdene på Sørlandets barnehjem er hentet fra granskingsrapporten for Aust- og Vest-Agder (2009). Sørlandets barnehjem ble startet opp i november 1929 i nyoppført lokale på Birkelid i Songdalen kommune. Formålet var å etablere et «opptagelseshjem» for barn av «omstreifere». Barna kom fra hele landet og bodde på institusjonen i kortere eller lengre tid. Mange gikk videre til fosterhjem, noen ble boende til de ble voksne, i praksis til konfirmasjonsalder, og enkelte ble tilbakeført foreldrene. Fra 1929 til 1957 var det i alt 126 barn som bodde der. Stort sett var det 15–20 barn der til enhver tid, men tallet kunne være både høyere og lavere. Barna var fra 2–3 års alder og opp til 14–15 år. Det finnes en fullstendig liste over alle beboerne ved institusjonen med fødselsdato, opptagelsesdato samt utreisedato.¹⁵³

Sørlandets barnehjem hadde en svært stabil ledelse i årene institusjonen ble drevet. Første bestyrer ble ansatt ved oppstart i 1929 og drev institusjonen frem til hun sluttet i 1952. Bestyrer nr. 2 drev institusjonen videre frem til barnehjemmet ble nedlagt i 1957. Virksomheten flyttet deretter til Kristiansand og ble drevet videre som barnehjemmet «Furuheim» etter i et halvt år å ha hatt midlertidig tilhold i en leilighet. Bestyrer nr. 2 var med på flyttingen og drev Furuheim frem til 1967.

På Sørlandets barnehjem bodde bestyreren, to ansatte som skulle hjelpe til med å ta seg av barna, og en kokke. I de senere årene var det ytterligere en ansatt. Det var høy utskifting av de ansatte. Det var ansatt en lærer som bodde utenfor institusjonen, som tok seg av barnas undervisning. Undervisningen foregikk i en årrekke i et klasserom på selve barnehjemmet, men barna gikk også en periode på vanlig skole i Songdalen. Barna hadde faste rutiner på barnehjemmet.

Måltidene ble servert i spisesalen til faste tider. Etter frokost fulgte de barna som var i skolepliktig alder, vanlig undervisning i klasseværelset på skolen. Etter at undervisningen var over var det satt av tid til lekselesing. Skole og undervisning ble høyt verdsatt av Misjonen og fikk høy prioritet. Barna deltok ellers i driften av barnehjemmet og gården det var tilknyttet. I forbindelse med gårdsdriften måtte de eldre barna ta del i opp-

gaver. De måtte også delta i arbeidet med pass og stell av de yngre barna.¹⁵⁴

Av de opplysninger barna selv har gitt til granskingsutvalget, går det frem at ris ble benyttet som avstraffelsesmetode. Alle barna som forklarte seg, fremholdt at en vanlig og mye brukt straff var innestenging. Barna ble låst inne i kjelleren eller i et bøttekott, og lyset ble slått av. Der måtte de være i kortere eller lengre tid. Dette ble av de fleste opplevd som svært skremmende, og mange av informantene oppgir at de sliter på grunn av disse opplevelsene i dag. Noen av barna forklarer videre at de ble lugget i håret eller dratt i ørene. Slike former for straff forekom ofte. Barna forteller at det ble mye strengere da det kom ny bestyrer. Granskingsutvalget kommenterer at ris som straffemetode ikke var ulovlig frem til barnevernlovens ikrafttredelse. Det samme gjelder bruk av ørefik og lugging i håret. Bruk av innestenging i mørke rom, dvs. kjellerrom og kott, er en straffemetode som det foreligger klar sannsynlighetsovervekt for ble brukt ved institusjonen. Denne metoden var etter utvalgets mening ulovlig.¹⁵⁵

Barna hadde praktisk talt ingen kontakt med sine nærmeste utenom eventuelle søsken som bodde på institusjonen. Om samvær mellom foreldre og barna skriver generalsekretæren i Misjonen i 1931 et brev til bestyreren, der det blant annet heter:

De er for snill og godtroende overfor barnas foreldre. Det gjelder for disse barn mest mulig å komme bort fra enhver forbindelse med foreldre og slekt.

De burde ikke da gjøre således som De for eksempel gjorde med N.N.'s barn å ta dem med til Mandal og la dem besøke foreldrene. Likeså må De holde igjen med all korrespondanse mellom foreldre og barn. Jeg synes at denne korrespondanse må innskrenkes til det minst mulige. Det kan være nok når foreldrene får høre fra barna i høyden én á to ganger i året.¹⁵⁶

Barnehjemmet ble flyttet i 1957 og drevet videre som Furuheim barnehjem. Informasjonen om forholdene på Furuheim er tatt fra granskingsrapporten fra Kristiansand.

Furuheim barnehjem var i drift fra februar 1958 til 1986. Barnehjemmet var godkjent for 12

¹⁵⁴ Ibid., s. 143–144.

¹⁵⁵ Ibid., s. 148.

¹⁵⁶ Gjengitt i Aust- og Vest-Agder 2009, s. 147.

¹⁵³ Aust- og Vest-Agder 2009, s. 142.

barn. Fra starten var det nesten bare barn med tater-/romanibakgrunn på barnehjemmet. Barneverninspektøren i Sosialdepartementet skrev i brev datert 06.04.57:

Jeg skal bemerke at belegget på barneheimen f.t. er overveiende barn som hører under Norsk misjon blant hjemløse, men både misjonen og Kristiansand barnevernsnemnd er enige om at heimen skal motta også barn som ikke hører til misjonen, og at en skal søke å få mest mulig blandet belegg.¹⁵⁷

Ved oppstart i 1958 var det ansatt tre personer ved Furuheim – en styrer, en assistent og en tante. I 1961 ble bemanningen økt med en tante til. Flere av barna som bodde på Furuheim har fortalt at det var stor gjennomtrekk av ansatte, med unntak av styrerne. Dette bekreftes i folketellingene fra årene 1958–1966 og av arkivmateriale fra årene 1958–1965. Det fremgår videre av arkivmaterialet at hovedkontoret til Misjonen var en pådriver for å få styrer 1 til å erkjenne behovet for en assistent til.¹⁵⁸

Både barna som bodde på Furuheim, og Sosialdepartementets barneverninspektør var opptatt av de ansatte på Furuheim på 70-tallet, blant annet fordi barna hadde gitt uttrykk for at en av de ansatte, en assistent, ikke var snill med barna. Barneverninspektøren skriver i et notat datert 06.10.75 at assistenten var preget av å ha gått for lenge uten impulser. Inspektøren skriver videre at det var en usikkerhet i holdningen til og omgangen med barna blant personalet. Det var et sterkt ønske om mer eksakte kunnskaper og ønske om faglig veiledning.¹⁵⁹

Granskingsutvalget skriver at ingen barn har rapportert om seksuelle overgrep fra de ansatte mot barna i perioden under styrer 1, men at flere barn rapporterte om seksuelle overgrep begått av eldre barn mot yngre barn og overgrep i besøks-hjem. Et barn har fortalt at dette ble tatt opp med de ansatte uten at vedkommende barn ble trodd. Utvalget kritiserer at det var manglende kontroll med hva barna ble utsatt for i denne perioden. Flere barn har, uavhengig av hverandre, fortalt om seksuelle overgrep fra ansatte mot barn i perioden under styrer 2. Den ansatte som har forklart seg for utvalget, har gitt opplysninger som kan peke i samme retning. Utvalget legger til grunn at det er sannsynlig at det forkom noen seksuelle

overgrep fra ansatte mot barna i denne perioden og finner dette sterkt kritikkverdig. Episodene der barn ble utsatt for seksuelle overgrep fra andre barn fortsatte også under styrer 2.¹⁶⁰

Eilert Sundts barnehjem, Eidsvoll i Akershus

Eilert Sundts ble åpnet i 1918 og lagt ned i 1979. Eilert Sundts var opprinnelig et «opptagelses-hjem» der barn skulle være i en begrenset tid før de ble overført til private hjem.¹⁶¹ Det var plass til 20 barn på hjemmet, både gutter og jenter. Det er ikke utført noen gransking av forholdene på Eilert Sundts barnehjem.

Jakob Walnums barnehjem

Jakob Walnums barnehjem ble åpnet i 1921 og endret i 1970 navn til Solstrand. Jakob Walnum var opprinnelig et «opptagelseshjem». Hjemmet hadde plass til 15 barn (både gutter og jenter), i alle aldre.¹⁶² Under andre verdenskrig ble Jakob Walnums barnehjem rekvirert av tyskerne våren 1944. Tyskerne hadde barnehjemmet fra 15. mars 1944 til 29. august 1944. Barnehjemmet ble nedlagt i 1989. Det er ikke utført noen gransking av forholdene på Jakob Walnums barnehjem.

Rostad barnehjem, Inderøy i Nord-Trøndelag

Rostad barnehjem ble opprettet i 1902 og lagt ned i 1952. Det var plass til 25 barn, både gutter og jenter. Opptaksalder var under fire år.¹⁶³ Kapasitet per 1949 blir oppgitt til 20 barn, begge kjønn, ingen grense på alder.¹⁶⁴

Norsk Misjon blant hjemløse kjøpte gården i 1899, og to år senere var det etablert et barnehjem som eksisterte frem til 1952. I perioder var det hele 21 barn på Rostad, og det oppsto en del problemer på grunn av stor forskjell i alder. Barna var opptil 16–17 år gamle.¹⁶⁵ I 1960 ble Rostad ungdomsheim innviet, og Rostad ettervernsheim ble opprettet i 1973.

Det er ikke utført noen gransking av forholdene på Rostad barnehjem, men Rostad ungdomsheim og Rostad ettervernsheim er inkludert i granskningen i Trondheim.

¹⁶⁰ Ibid., s. 142–143.

¹⁶¹ Wiesener 1948, s. 31.

¹⁶² Ibid., s. 32.

¹⁶³ Ibid., s. 29.

¹⁶⁴ Vedlegg til Innstilling fra barnevernkomiteen til Ot.prp 56 (1952).

¹⁶⁵ Trondheim 2007, s. 142.

¹⁵⁷ Gjengitt i Kristiansand 2007, s. 122.

¹⁵⁸ Kristiansand 2007, s. 123.

¹⁵⁹ Ibid., s. 124.

Rostad Ungdomsheim ble innviet 22. september 1960. Styrer nr. 1 (1960–1970) fortalte i 1985:

Det er gått 25 år siden de første guttene kom til Rostad Ungdomsheim, som skulle bli en heim og skole for gutter med adferdsvansker. I utgangspunktet var Rostad tenkt til å ta imot ungdom som trengte et miljøskifte for en tid. Hovedbeskjeftigelsen av ungdommene skulle bestå i arbeidstrening på gårdsbruket, mens det en time morgen og kveld skulle gis undervisning til inntil 12 ungdommer. At hovedbeskjeftigelsen skulle være arbeid, fremgår av dokumenter fra planleggingsstadiet, der navnet på den nye institusjonen var Rostad Arbeidsheim. [...] Vi fikk aldri de ungdommene til Rostad som trengte bare et miljøskifte. Felles for elevene ble at de hadde problemer i forhold til heim, skole og samfunn, og anbringelsen fant sted etter vedtak i barnevernsnemnda.¹⁶⁶

Han beskrev også forholdet institusjonen hadde til fengsler:

I dag fungerer fengslene, særlig Trondheim kretsfengsel, som Rostads lukkede avdeling. Med hjemmel i fengselsloven § 12 kan unge innsatte overføres fra fengsel til Rostad, og omvendt, dersom en ustyrlig Rostadgutt har en rettskraftig dom eller han begår en kriminell handling som kvalifiserer for varetektsfengseling.¹⁶⁷

Inndalsheimen – hjem for unge piker i Bergen

Solheim-utvalgets rapport viser til at det i 1952 ble åpnet et lite ungdomshjem for jenter i en leilighet i Bergen. Dette ble nedlagt i årsskiftet 1960/61.¹⁶⁸

4.2.2 Motto for arbeidet

I ettertid er det blitt hevdet at Jakob Walnum var opphavsmann til uttrykket «Berger du barnet, berger du slekten» og at han brukte det som sitt motto for Misjonens arbeid.¹⁶⁹ En nærmere gjennomgang tyder imidlertid på at uttrykket første gang ble brukt på et Nordisk møte for barne- og ungdomsvern i Oslo i juli i 1924, og da i en *kantate*, altså en sang, skrevet av J. Chr. Hagen (tidli-

gere bestyrer for skolehjemmene på Falstad og Bastøy). Kantaten avsluttes med ordene *Redder du barnet, så redder du slekten!* Disse ordene blir så gjentatt i åpningstalen til statsråd K. Sanne, som viser til at kantaten «sluttet med disse ord som kan settes som motto over vort arbeide: 'Redder du barnet saa redder du slegten'. *Det er maalet, som vi arbeider mot og som vi vil søke at naa*».¹⁷⁰ Det er altså statsråd Sanne som først uttaler at disse ordene kunne være et motto for alt barnevernsarbeid som ble gjort.

Dette betyr ikke at man ikke kan analysere Misjonens arbeid med barn ut fra denne setningen, men da er det viktig å vite at setningen opprinnelig ble uttalt av noen helt andre om det generelle barnevernsarbeidet, før ulike personer i Misjonen gjentok uttrykket senere om sitt arbeid. Det viser på mange måter hvor tett Misjonens barnevernsarbeid lå opp til det generelle barnevernsarbeidet. To av Misjonens markante generalsekretærer, Ingvald Carlsen og Olav Bjørnstad, var også ledere av Norges Barnevernssamband¹⁷¹, noe som både viser Misjonens viktige rolle i barnevernsarbeidet, deres personlige autoritet på feltet, og religiøse organisasjoners rolle i barnevernsarbeidet i første halvdel av 1900-tallet.

4.2.3 Omsorgsovertakelse som virkemiddel for å stoppe «omstreifervesenet»

Myndighetenes politikk overfor taterne/romanifolket frem til i hvert fall 1970-tallet var basert på en oppfatning av at selve livsformen til «omstreiferne» var skadelig i seg selv, både for taterne/romanifolket og for samfunnet rundt.¹⁷² «Omstreiferproblemet» ble sett på som et sammensatt problem: På den ene siden var det mange tater/romanifolk som levde et liv i fattigdom og sosial nød, og det ble sett på som viktig å hjelpe dem til et bofast liv med skolegang og jobb. På den andre siden ble «omstreiferlivet» også sett på som en trussel mot samfunnets sosiale, kulturelle og moralske orden.¹⁷³ Synet på gruppen hadde

¹⁷⁰ Beretning om Nordisk møte for barne- og ungdomsvern, Oslo, 3.–5. juli 1924, Oslo, 1927, s. 14.

¹⁷¹ Norges Landslag for Barne- og Ungdomsforsorg ble stiftet i 1920, og byttet senere navn til Norges Barnevernsråd, og så til Norges Barnevernssamband (Simonsen, Eva, «Krigsbarn og barnevern», vedlegg 3 i NOU 2004: 23 *Barnehjem og spesialskoler under lupen*, s. 184–190, 2004, s. 186).

¹⁷² Ellen Marie Marvik, «Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføringen av ansvaret til kommunene», Oslo: E. M. Marvik, 1991; Pettersen 1999; Ragnhild Schlüter, *De reisende – En norsk minoritets historie og kultur*, Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1993.

¹⁶⁶ Gjengitt i Trondheim 2007, s. 142.

¹⁶⁷ Gjengitt i Trondheim 2007, s. 143.

¹⁶⁸ NOU 1980: 42, s. 38.

¹⁶⁹ Jfr. Agerup 1991; Pettersen, 1997, 2005.

altså både sosiale og moralske overtoner, og den praktiske politikken som ble utført, ble innrettet både mot sosial hjelp og sosial kontroll. Målet med politikken var at gruppen skulle gi opp sin livsform.¹⁷⁴

Barna var en viktig målgruppe for arbeidet med de såkalte «omstreiferne» helt fra midten av 1850-tallet, og det ble lagt vekt på at det å ta barna vekk fra omstreifermiljøet så tidlig som mulig var den beste måten å få stoppet «omstreifervesenet» på. Dette blir også sagt eksplisitt i Walnums plan¹⁷⁵, der han understreker viktigheten av at man må ha institusjoner hvor man kan anbringe barn også før de er seks år (som er den nedre aldersgrensen for anbringelse på oppdragelsesanstalter), og det blir bekreftet i Stortingets debatter om bevilgninger til arbeidet opp gjennom årene.

Jeg vil sige, at det forekommer mig, at Samfundet baade har Ret og Pligt til at gribe kraftigere ind end hidtil skeet, og jeg tror – for at bruge et Kjøbmandsudtryk –, at det vil svare sig at tage Børnene fra Forældrene her. Thi den Vandring, som Børnene gaar gennem Omstreiferveien, fører i mange Tilfælde til Forbrydelse og Tugthuset.¹⁷⁶

Det ser ikke ut til at Storting eller Regjering opp gjennom de neste tiårene problematiserer det å skulle ta barn av «omstreifere» vekk fra sine foreldre som et nødvendig middel for å stoppe det de anså som en uønsket levemåte.

I en artikkel i Tidsskrift for Norges Forsorgsvesen i 1938 beskrev høyesterettsdommer Erling Broch vergerådenes praksis når det gjaldt foreldremyndighet. Hans poeng er at de maktmidler man har til rådighet for å skille foreldre og barn, er tilstrekkelige, og han understreker at det er vanskelig å overse de psykiske følger det kan ha både for foreldre og barn å rive over de sterke følelsesbånd som binder dem sammen. Så går han videre til å si:

Bare på et felt finnes frakjennelse av foreldremyndigheten regelmessig nødvendig: Et ledd i bekjempelse av det profesjonelle omstreiferuvesen er at barna fratas foreldrene og anbringes i barnehjem, helst i så tidlig alder som

mulig. For disse barna anses det nødvendig å frata foreldrene enhver myndighet.¹⁷⁷

Det er talende at Broch, i et avsnitt som omhandler de sterke følelsesbånd mellom foreldre og barn, ikke nøler med å slå fast at disse båndene må brytes tvert av når det gjelder tatere/romani-folk som praktiserte en reisende livsform.

En konsekvens av dette synet på omsorgsovertakelse av barn som middel for å stoppe en uønsket levemåte, er at kontakten mellom de bortsatte barna og familien ofte ble brutt. For å «redde barna» måtte deres kontakt med familie og slekt brytes av. Generalsekretær Lyngstad forklarte hvorfor i 1947:

Det er av den største betydning at barna kommer helt bort fra slekten så tidlig som mulig og flyttes over i sunde, jevne forhold i gode kristne hjem under påvirkning av kristne mennesker som forstår disse barns egenart og har hjertelag og tålmodighet til å ta seg av deres svakheter. Misjonens arbeid for omstreiferbarna har vist at det miljø som barna vokser opp i, har minst like stor betydning for deres fremtid som slektsarven. Arv er ikke skjebne, men muligheter som kan utvikles i god eller dårlig retning.¹⁷⁸

Denne holdningen førte til en praksis der Misjonen i mange tilfeller motarbeidet kontakt mellom foreldre og bortsatte barn, og mange barn mistet helt kontakten med foreldre og slekt i oppveksten under Misjonens omsorg.

Som Karen-Sofie Pettersen har vist, var «[e]t mye brukt pressmiddel for å oppnå bosetting [...] trusselen om omsorgsovertakelse av barna, til tross for at det ikke var lovhjemmel for en slik kobling».¹⁷⁹ Pettersen skriver at den nære koblingen mellom bosettingstiltak og omsorgsovertakelse av barn, var juridisk tvilsom. I Stortingsdebatter eller offisielle skriv er det ikke henvisninger til denne koblingen, med unntak av et rundskriv fra Sosialdepartementet til stiftsdireksjonene i 1919. I dette rundskrivet understreker departementet at vergerådslovens § 1 om bortsettelse av barn som er «vanvyrket, mishandlet eller sædelig forkommet eller maa befryktes at ville bli sædelig fordervet» kan brukes når foreldre stiller seg uvillige til arbeidsanvisning og hjelp til bosetting og «ikke vil opgi sit omstreiferliv».¹⁸⁰ I slike

¹⁷³ Haave 2000, s. 53.

¹⁷⁴ Hvinden 2000, s. 15.

¹⁷⁵ Walnum 1896.

¹⁷⁶ Stortingsrepresentant Astrup, Stortinget, Forhandlinger i Stortinget nr. 80 (1897), s. 634.

¹⁷⁷ Broch 1938, gjengitt i Benneche 1967, s. 244.

¹⁷⁸ Lyngstad 1947, s. 60.

¹⁷⁹ Pettersen 1999, s. 2.

tilfeller kan fattigstyret kontakte vergerådet «for at dette kan gripe ind og om mulig redde ialfald barna fra livet paa landeveien», og Misjonen vil være behjelpelig med bortsettelsen.¹⁸¹

Samtidig som det er få direkte henvisninger i offisielle dokumenter som muliggjør en direkte kobling i konkrete saker mellom en reisende leve-måte og bortsetting av barn, er det godt dokumentert at det å ta hånd om barna var sett på som et virkemiddel for å stoppe «omstreifervesenet». Også i rundskrivet fra 1919 brukes en slik formulering, da rundskrivet avsluttes med å understreke at «Det er av vigtighet, at fattigstyrene paa den her anviste maate bistaar det offentlige i arbeidet mot omstreifervæsenet».¹⁸²

Misjonen brukte barna som pressmiddel for å få foreldre til å akseptere plass på Svanviken arbeidskoloni/familiesenter, eller til å bosette seg.¹⁸³ I 1947 skrev daværende generalsekretær i Misjonen, Oscar Lyngstad, om vanskelighetene mange tatere/romanifolk hadde med å være på Svanviken de første årene etter åpningen av institusjonen, det vil si etter 1908: «For noen ble det også over evne. De maktet ikke å gå inn under det regelmessige livs stramme disiplin og dro ut igjen på veien, *enda de måtte gi barna fra seg og gå veien alene*».¹⁸⁴ I februar 1956 skrev Misjonens generalsekretær Olav Bjørnstad en artikkel om «Barnevernsnemndene og omstreiferne» i *Norges barnevern*, som var barnevernets ledende fagtidsskrift. Bjørnstad var da også leder for Norsk barneverns-samband, som ga ut tidsskriftet, og redaktør av dette. Han var altså en klar autoritet på feltet. I artikkelen anmoder han om at barnevernsnemndene bør trekkes mer inn i arbeidet med å anvise «arbeidsføre omstreifere» til arbeid på Svanviken, i de tilfeller der omstreifere med barn lever under dårlige forhold.

Best vil det være om vedkommende frivillig går med på å ta opphold her. Nå viser erfaringen at det ikke bare er lett å få familiene til å gå med på frivillig anbringelse. Der forholdene er slik at det må sies å være tydelig hjemmel for å gripe inn etter lov om barnevern bør barnevernsnemnda henstille til en familie å ta opp-

hold i arbeidskoloni, fordi dette må på alle måter være å foretrekke fremfor at nemnda skal overta omsorgen for barna og anbringe dem til oppfostring hos andre enn foreldrene. Forutsetningen må være at foreldrene er villig til å bryte med omstreiferlivet og gjøre et ærlig forsøk på å bygge en ny fremtid for seg selv og sine barn.¹⁸⁵

Det har tidligere blitt skildret hvordan omsorgsovertakelse av barn ble brukt som pressmiddel for å unngå at foreldre forlot Svanviken, slik Lyngstad også skriver om ovenfor. Muligheten til å beholde barna var betinget av at familien gjennomførte oppholdet på Svanviken, og det stod eksplisitt i kontrakten som måtte skrives under, at barna ville bli tatt dersom de avbrøt oppholdet selv eller ble utvist. På 1960-tallet ble ordlyden i kontrakten endret til at saken ville bli «rapportert til barnevernsnemnda».¹⁸⁶ Det finnes ingen oversikt over hvor mange familier som kom til Svanviken etter vedtak i vergeråd eller barnevernsnemnd om at de ville overta omsorgen for barna dersom familien ikke reiste dit. En avisartikkel fra 1963 forteller om en barnevernsnemnd som

[...] har besluttet å overta omsorgen for tre barn som tilhører en omstreiferfamilie for tiden bosatt i kommunen. Barna skal anbringes på barnehjemmet etter nærmere avtale med Norsk misjon blant hjemløse. Vedtaket vil ikke bli iverksatt dersom familien frivillig tar fast opphold på Svanviken arbeidskoloni innen fire uker».¹⁸⁷

Avisartikkelen forteller videre at tre av familiens totalt seks barn «er døde av årsaker som barnevernet antar skyldes familiens unormale levesett», og at «[b]arnevernet antar at de tre barna lever på en slik måte at deres utvikling utsettes for skade og alvorlig fare. I den utstrekning barna blir oppdratt, blir det i en retning som hverken de selv eller samfunnet på noen måte er tjent med».¹⁸⁸ I avisartikkelen fremgår det at situasjonen for familien er alvorlig. Slik avisen har gjengitt barnevernets vedtak og vurderinger, så knyttes foreldrenes omsorgsevne opp til deres levemåte som

¹⁸⁰ Sosialdepartementet, rundskriv av 13.05.1919, gjengitt i And. Færden, *Den norske fattiglovgivning. Samling av de gjældende lovskrifter m.v. ang. forsorgen for trængende med tilføiede fortolkningskrivelser og andre anmerkninger*, Kristiania: J. M. Stenersens forlag, 1923, s. 113.

¹⁸¹ *Ibid.*, s. 113.

¹⁸² *Ibid.*, s. 113.

¹⁸³ Jfr. Pettersen 1997, 1999, 2005.

¹⁸⁴ Lyngstad 1947, s. 70, min utheving.

¹⁸⁵ Olav Bjørnstad, «Barnevernsnemndene og omstreiferne», i *Norges barnevern*, årgang 33, nr. 2, s. 25–29, 1956, s. 27–28.

¹⁸⁶ Pettersen 2005, s. 100. Se også Madeleine Stenhammer, «En norsk misjonsstasjon? Svanviken i norsk tater-/romanipolitikk 1949–1986», vedlegg til NOU 2015: 7.

¹⁸⁷ Ukjent forfatter, «Omstreiferfamilie fratatt retten til 3 barn», *Verdens Gang*, 6.4.1969, s. 7.

¹⁸⁸ *Ibid.*, s. 7.

«omstreifere», og et opphold på Svanviken vil avverge at omsorgsovertakelsen gjennomføres.

I lovforslaget om ny barnevernslov i 1952 skriver Sosialdepartementet om finansieringspraksisen med at Staten refunderer barnevernsutgifter til barn av «omstreifere» at «[d]enne ordningen er innført for å lette Norsk Misjon blant hjemløse i arbeidet med å ta seg av disse barna og få dem fjernet fra omstreifermiljøet».¹⁸⁹ Så sent som i 1963 bekreftet Sosialdepartementet, i sin innstilling til lov om sosial omsorg, at det å ta hånd om barna fra de var små var det viktigste virkemiddelet for å «avvikle hele omstreifervesenet», og at Misjonens arbeid med dette var et samarbeid med staten:

Forsøk på å løse omstreiferproblemet skjer i dag i samarbeid mellom staten og privat hjelpevirksomhet representert ved Norsk misjon blant hjemløse. Målet er etter hvert å avvikle hele omstreifervesenet og tilpasse både barn og voksne til ordnede samfunnsforhold. Viktigst er det da å ta hånd om barna mens de ennå er ganske små og før de har vent seg til omstreiferlivet.¹⁹⁰

Som vi ser ble altså omsorgsovertakelse av barna brukt som et *middel* for å utrydde «omstreifervesenet».¹⁹¹ I tillegg er det en annen side som kommer til uttrykk her, nemlig synet på at man som barn av «omstreifere» nesten automatisk faller inn under definisjonen av et dårlig oppvekstmiljø. Dette innebærer igjen at disse barna da falt inn under kriteriene for omsorgsovertakelse som var definert i vergerådsloven (og senere i barnevernloven). Grunnen til at vi ikke ser noen problematisering av omsorgsovertakelse som virkemiddel for å stoppe levemåten til «omstreiferne», kan ligge i at den etablerte oppfatningen i samfunnet var at denne levemåten i seg selv innebar omsorgssvikt og medførte et skadelig oppvekstmiljø for barna.

Dette synet kommer til uttrykk blant flere representanter for Misjonen, som i dette eksempelet:

Det burde være klart at barn som flakker rundt fra sted til sted med sine foreldre uten å få skikkelig oppdragelse eller skolegang uten unntak blir sedelig fordervet. En strengere håndhevelse av verjerådsloven anser jeg å være det mest effektive middel til å komme omstreifervesenet tillivs.¹⁹²

Det er også mye som tyder på at dette var ganske gjengse oppfatninger blant beslutningstakere og andre i samfunnet.

I 1935 ble det sendt ut et rundskriv fra Justisdepartementet til politiet for å innskjerpe politiets ansvar for barn av «omstreifere». Innledningsvis i rundskrivet vises det til gjentatte meddelelser i avisene om hele omstreiferfølger som blir arrestert, og at barn noen ganger settes i arresten med voksne. Andre ganger blir menn arrestert, mens kvinnene reiser videre med barna, «eller at hele følget med voksne og barn etter et slagsmål eller lignende bare blir pålagt å forføie sig ut av distriktet, uten at der fra noget hold blir gjort noget for å redde barna fra dette demoraliserende liv».¹⁹³ Rundskrivet slår fast at de fleste av disse barna utvilsomt kommer inn under vergerådsloven. Det påpekes at selv om de er for unge til å ha begått noen straffbar handling eller det ikke kan påvises konkrete tegn på mishandling, så vil forholdene likevel «i de aller fleste tilfeller rammes av lovens ord», enten ved at barna «må befryktes å ville bli sedelig fordervet» eller fordi «andre mislige forhold» gjør det nødvendig å sette bort barna for å «redde det fra sedelig undergang». I følge rundskrivet får ikke de fleste skolepliktige omstreiferbarn den skoleundervisningen som er påbudt ved lov, og politiet oppfordres til umiddelbart å ta kontakt med vergerådet dersom de kommer over omstreiferbarn som kommer inn under vergerådsloven eller forsømmer skoleplikten. Det vises også til at politiet selv kan gripe inn dersom forholdene gjør det vanskelig å forhandle med vergerådet eller tiden er knapp, og at de da straks bør underrette Misjonen. Rundskrivet informerer også om at barn opp til 10–12 års alder vanligvis vil kunne skaffes plass på et av Misjonens barnehjem, og informerer om hvordan vergerådets beslutning bør formuleres (at Misjonen gis fullmakt til å anbringe barnet på barnehjem eller i privat hjem). Rundskrivet informerer også tydelig om hvem som kan hjelpe, og som vet råd dersom

¹⁸⁹ Ot.prp. nr. 56 (1952), s. 43.

¹⁹⁰ Sosialdepartementet, foredratt av Statsråd Olav Gjærevoll. Innst.O.XI (1963–1964) Om lov om sosial omsorg, s. 17.

¹⁹¹ Se også Karen-Sofie Pettersen, «For barnas skyld? Ideologi og praksis i tiltakene rettet mot taternes barn», i B. Hvinden (red), *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en norsk minoritet*, Bergen: Fagbokforlaget, 2000.

¹⁹² Lyngstad, skriv til Sosialdepartementet fra Misjonen, 10.5.46, sitert i Haave 2000, s. 327.

¹⁹³ Justisdepartementet, utkast til Rundskrivelse Ad politiets oppgave vedrørende omstreiferbarn, 1935.

man er i tvil: «Hvor der er tvil om hvad der bør gøres må det anbefales at vergerådet eller politiet setter sig i forbindelse med Den norske omstreifermisjon.»

Per Haave viser til at Misjonen spilte en aktiv rolle for å få dette rundskrivet på plass. Misjonen pekte på at både vergeråd og politi ikke gjorde nok for å benytte seg av vergerådslovens muligheter. På 1920-tallet hadde Misjonens generalsekretær, Ingvald Carlsen, vært inne på tanken om at omstreifere burde forbys ved lov å reise med barn, fordi svært få av dem maktet å oppdra barna. Hans tanke var at dette burde vedtas som et tillegg til vergerådsloven.¹⁹⁴ Hensikten skulle «ikke være å få foreldrene til å slå sig til ro – det vilde man naturligvis også opnå i mange tilfelle –; men å få barna bort fra foreldrene og få dem inn under oppdragelse og god påvirkning.»¹⁹⁵ I et brev til Justisdepartementet i 1930 ba Carlsen om at det burde utarbeides et rundskriv som påla politiet å alltid varsle vergerådet før man lot et omstreiferfølge med barn reise videre. Dersom vergerådet ikke ville gripe inn, måtte politiet selv sørge for midlertidig plassering og kontakte Misjonen.¹⁹⁶

Misjonen var altså en aktiv pådriver for å få styrket politiets arbeid med barn av tater/romanifolk, men sentrale myndigheter sluttet også opp om dette gjennom rundskrivet. Siden rundskrivet eksplisitt viser til omstreiferfølger som blir arrestert, altså har brutt loven, er det vanskelig å vite om politiet tolket rundskrivet som en oppfordring til å være mer aktive også overfor andre av tater-/romanislekt. Rundskrivets generelle tittel, som er «Ad politiets oppgave vedrørende omstreiferbarn», kan tyde på at det også kunne bli tolket til å være veiledende for politiets oppgaver overfor alle som falt inn i kategorien «omstreiferbarn». Thornes viser også til et senere rundskriv fra Justisdepartementet, datert 15. mars 1948, som omhandler at det skal lages en fortegnelse over «omstreifere» med familie, og hvor det også står at de fleste omstreiferbarn kommer inn under vergerådsloven.¹⁹⁷

I intervjuer i forbindelse med Tater-/romaniutvalgets arbeid har det kommet frem ulike historier om politiets medvirkning til bortsetting av barn. Mens noen forteller om at politiet deltok da barn ble hentet for omsorgsovertakelse, forteller

andre at noen politifolk lot være å gripe inn overfor barna. En kvinne i 70-årene forteller:

Jeg husker så godt at mamma fortalte, da hun reiste med [navn], broren min som ble tatt. Så lensmannen på [sted] kjente mamma og masse reisende som reiste der i den tida. Og da [navn på bror]var tatt, så traff mamma han etterpå: «Jeg visste godt det var søken etter ungen din, jeg [navn], men jeg hadde ikke hjerte til å ta han i fra deg».

Bekymringen for omsorgen for barn av tater-/romanifolk ser i stor grad ut til å være knyttet til den reisende levemåte, både når det gjelder myndighetenes politikk og Misjonens utøvelse. Oscar Lyngstad viser i sin bok fra 1947 til at

[d]et har også hendt at Misjonen har svart vergeråd som ønsker å bortsette omstreiferbarn at saken ikke er en vergerådssak men at det er kommunens ansvar å hjelpe familien til hjem og arbeid slik at barna kan bo hos familien. Det gjelder familier som i lengre tid har vært fastboende og må ansees for å ha betingelse for å gi sine barn en ordentlig oppdragelse.¹⁹⁸

Olav Bjørnstad skriver også i sin artikkel i Norges barnevern i 1956 at «En lang rekke av de omstreiferbarn som reiser med sine foreldre kommer uten tvil inn under Lov om barnevern».¹⁹⁹

Negative holdninger til tater/romanifolkets omsorg for barn kom også til uttrykk som moralske vurderinger, slik som frykten for at barna ble «sedelig fordervet». Videre kunne holdningene til folkegruppens omsorgsevne være økonomisk begrunnet. For eksempel finner vi følgende beskrivelse i juristen Knut Sveris bok fra 1957 om praktiseringen av barnevernloven:

I sin brede alminnelighet må en si at foreldrene ikke er i stand til å forsørge sitt barn forsvarlig dersom deres materielle livsvilkår ligger vesentlig under det som er vanlig på stedet eller for deres samfunnslag. Men også her kan det finnes unntak, f.eks. omstreifere og tater som man vel aldri kan si fullt ut forsørger sine barn forsvarlig etter gjengs målestokk.²⁰⁰

¹⁹⁴ Haave 2000, s. 58–59.

¹⁹⁵ Artikkel skrevet av Ingvald B. Carlsen til *Aftenposten*, 1926, sitert i Haave 2000, s. 58.

¹⁹⁶ Brev datert 26.8.1930, sitert i Haave 2000, s. 58.

¹⁹⁷ Thornes 2015.

¹⁹⁸ Lyngstad 1947, s. 60.

¹⁹⁹ Bjørnstad 1956, s. 28, min utheving.

²⁰⁰ Knut Sveri, *Barnevernsloven – Lov om barnevern av 17. juli 1953*, Oslo: Universitetsforlaget, 1957, s. 140, utheving i originaltekst.

I boken blir påstanden ikke forklart noe nærmere, noe som kan tyde på at forfatteren går ut fra at leseren vil forstå, og være enig i, påstanden om at tater/romanifolk aldri helt ut kan forsørge sine barn forsvarlig.

Det ser altså ut til å være ganske stor enighet både blant statlige myndigheter og i Misjonen om nødvendigheten, og ønskeligheten, av å ta barn av tater/romanifolk bort fra foreldrene for å få dem bort fra miljøet, både for barnas egen skyld og for å få stoppet «omstreifervesenet», altså livsformen til tater/romanifolk. Denne holdningen ser vi uttrykt fra Sosialdepartementet så sent som på 1960-tallet, som vist ovenfor.

4.2.4 Misjonens mandat og rolle

Mens det offentlige (kommunale) barnevernet i perioden før barnevernloven av 1953 var et «lappverk av lover og tiltak som var rettet mot barn», så ble omsorgen for tater/romanifolks barn i større grad sentralisert og samkjørt gjennom at Misjonen fikk et særskilt ansvar for denne gruppen.²⁰¹

Det var en meget fremsynt beslutning Kirkedepartementet den gang tok [om å gi Misjonen i oppdrag å administrere verjerådernes bortsettelse av omstreiferbarn og andre barn som det offentlige skulle betale oppholdsutgiftene for], all forsorg for omstreiferbarn kom derved under én ansvarlig ledelse, og der kunne bli plan og orden i arbeidet.²⁰²

Ordningen med at staten dekket barnevernsutgifter til barn av tater/romanifolk (mens kommunene dekket andre barnevernsutgifter) ble etablert i vergerådsloven og videreført i barnevernloven. Dette utgjør rammen rundt den særegne forvaltningspraksisen av barnevernstiltak overfor tater/romanifolk som Misjonen administrerte.

Misjonens ledelse hevdet i flere sammenhenger at organisasjonen var gitt et mandat av myndighetene om å ta ansvaret for den praktiske gjennomføringen av barnevernstiltak overfor barn av tater/romanifolk. Den fremholdt gjentatte ganger at organisasjonen gjorde et arbeid *for* staten. Dette synet ble tydelig kommunisert både internt og eksternt, og ble aldri imøtegått av sentrale myndigheter.²⁰³

I artikkelen «Hvem ble kapret av hvem» diskuterer Hvinden og Pettersen relasjonen mellom myndighetene og Misjonen på barnevernsområ-

det. I følge forfatterne fikk ikke Misjonen et så bredt formelt mandat som organisasjonen selv hevdet, men de legger samtidig vekt på at organisasjonen indirekte fikk et slikt bredt mandat gjennom «den mangeårige og omfattende økonomiske støtten til Misjonen, de gjentatte rådene og oppfordringene til kommunene om å samarbeide med organisasjonen, mangelen på klart uttrykt forbehold eller kritikk», som dermed ble en «stilltiende godkjenning av organisasjonens lovforståelse og arbeidsmåter».²⁰⁴

I forbindelse med Misjonens 75-årsjubileum i 1972 kom Sosialdepartementet med en hilsen til Misjonen. Her uttalte ekspedisjonssjef Langholm fra departementet at

[s]amarbeidet mellom departementet og Norsk misjon blant hjemløse er nå så gammel og grunnfestet at det knapt er noen i departementet i dag som kjenner den opprinnelige avtalen som ligger til grunn. Og det er ingen som reflekterer over dette. Misjonen har sin fast etablerte plass i systemet, og jeg vet ingen som ønsker dette annerledes.²⁰⁵

Alt tyder altså på at sentrale myndigheter anerkjente Misjonens rolle som utøver av offentlig politikk overfor denne gruppen. Ettersom bevilgningene til Misjonen var et eget punkt på statsbudsjettet (under midler til arbeid blant omstreiferne), hadde Stortinget mulighet til å kommentere Misjonens arbeid og bevilgningene hvert år under budsjettdiskusjonen. I budsjettdiskusjonen i november 1901 stiller stortingsrepresentant Svendsen spørsmål ved om det er riktig å overlate alt ansvaret for oppdragelsesanstalter for omstreiferne barn til en frivillig organisasjon. Svendsen tror at det er en betydelig fremtid for denne bevegelsen som nå har startet, for å «faa rede paa og skik paa dette fanteuvæsen», og han forutser den dagen da staten blir nødt til å ta seg av det og kanskje påta seg det helt. Han mener derfor staten allerede da, på et tidlig stadium, bør være med og påvirke planleggingen av disse oppdragelsesanstaltene. Representant Svendsen får et klart svar

²⁰³ Pettersen 1999, s. 8; Bjørn Hvinden og Karen-Sofie Pettersen, «Hvem ble kapret av hvem? Samspillet mellom sentrale myndigheter og Norsk misjon blant hjemløse i utforming og iverksetting av politikken overfor romanifolket», i Ann-Helén Bay, Bjørn Hvinden og Charlotte Koren (red.), *Virker velferdsstaten?*, Oslo: Høyskoleforlaget AS – Norwegian Academic Press, 2001, ss. 232–247.

²⁰⁴ Hvinden og Pettersen 2001, s. 238.

²⁰⁵ Sitert fra Ingvil Onstad Helle, *Kommunikasjon mellom «Misjonen» og myndighetene fra 1950 til 1989*, internt notat for Tater-/romaniutvalget, 2014.

²⁰¹ Seip 1994b, s. 65.

²⁰² Lyngstad 1947, s. 61, utheving i originaltekst.

tilbake fra statsråd Wexelsen, som slår fast at det ikke er noen grunn for staten til å gripe inn annerledes enn man allerede har gjort, og at «[a]rbeidet for omstreiferne og deres barn bør være en frivillig sag». Han viser til at staten har vedtatt vergerådsloven og løsgjengerloven, der man har lagt rammene både for arbeid med barn og med voksne, og at «netop arbeidet for omstreiferbørn [er] særlig skikket for den private godtgjørelse». Statsråd Wexelsen avslutter sitt innlegg med ordene «Lad det dog endelig ogsaa være nogle omraader, hvor menneskerne i frihed faar lov til at tage sig af et arbejde af kjærlighed og interesse for samfundsspørsmal».²⁰⁶

Etter dette ble det ikke stilt spørsmål ved Misjonens rolle i noen Stortingsdebatt før Torhild Skard på tidlig 1970-tall fremmet en interpellasjon om omstreiferens situasjon og deres integrering i samfunnet.²⁰⁷

Misjonens aktive rolle kunne også bidra til usikkerhet om hvem som hadde ansvaret for hva. I 1991 skrev Ellen Marie Marvik en rapport om situasjonen for «omstreiferne» etter utviklingen av Misjonen. Rapporten er basert på intervjuer med ansatte ved en rekke sosialkontorer, i tillegg til rundt 150 tater/romanifolk. Når hun ber ansatte på sosialkontorene vurdere Misjonens rolle, trekker flere frem at Misjonen på den ene siden kunne være en støtte for familier, spesielt gjennom å sikre materielle goder. På den andre siden kunne det være en sterk kontroll og sanksjonering av familier, og noen tater/romanifolk følte seg truet og kontrollert av Misjonen og var engstelige for at barna skulle bli tatt fra dem. En ansatt på et sosialkontor sier følgende:

Det er helt klart at Misjonen delvis forsøkte å kontrollere familiene gjennom snakk om å ta barna. Spesielt en familie var helt forvirret når det gjaldt Misjonens kontra barnevernets ansvarsområde, følte seg veldig manipulert og forvirret. Det ble satt betingelser som rotet sammen hjelpetiltak og kontrolltiltak på en umulig måte. Personer kunne f.eks. bli nektet å ha kontakt med familien sin.²⁰⁸

4.2.5 Hvor mange barn ble det tatt over omsorgen for?

Det finnes ingen fullstendig oversikt over hvor mange barn av tater/romanifolk som ble tatt hånd om etter vergerådsloven eller barnevernloven, og det finnes heller ikke fullstendige tall over hvor mange barn Misjonen overtok omsorgen for. I Hanisch refereres det til at Misjonens daværende generalsekretær, Olav Bjørnstad, rundt 1970 hadde skrevet at «Den [vergerådsloven] og den senere lov om barnevern har vært til stor hjelp når det gjelder å regulere og stabilisere det omfattende arbeid blant de vel 1500 barn fra omstreifermiljø som i årenes løp har vært anbragt under tilsyn av Norsk misjon blant hjemløse».²⁰⁹ Tallet 1500 blir også brukt av Ragnhild Schlüter, men uten noen nærmere kildereferanse, og er også det tallet det oftest vises til.²¹⁰

Dette er et anslag gjort av Misjonens generalsekretær over det antallet barn som Misjonen hadde tatt hånd om frem til 1970. Misjonen fortsatte arbeidet med barnevern frem til organisasjonen ble lagt ned. Dersom dette var det eksakte tallet da det ble oppgitt, er det grunn til å anta at det totale tallet frem til 1986 var noe høyere. Antallet nye barn som kom under Misjonens omsorg, varierte fra år til år. Solheim-utvalget skriver i sin rapport at det i årene 1977–1979 var til sammen 12 nye barn som var kommet under omsorg (8 barn i 1977, og 2 barn årlig i 1978 og 1979).²¹¹ I sin høringsuttalelse til Solheim-utvalgets rapport påpeker Misjonen at antallet omsorgsovertakelser nå igjen var stigende, og at antall nye barn under Misjonens omsorg hadde økt fra 2 i 1979 til 21 i 1980–1981.²¹²

Bjørnstads anslag i 1970 ble understøttet av Misjonens tidligere oppgitte tall underveis i perioden slik disse blir presentert i ulike bøker og tekster. I 1938 oppgis det at organisasjonen «de første 40 år [har] tatt seg av over 800 barn».²¹³ Tranøy viser til ulike årsberetninger fra Misjonen, som viser at de i 1953 rapporterte å ha tatt seg av rundt 1100 barn. I perioden mellom 1953 og 1959 oppgir Misjonen å ha tatt seg av ytterligere 100

²⁰⁶ Alle sitat fra Stortingstidende 1901–1902, Forhandlinger i Stortinget. Bevilgning til fattig- og omstreifervæsenet, debatt 15. november 1901, ss. 264–266, s. 264.

²⁰⁷ Stortingstidende 1974–1975 bd. 7 c, Forhandlinger i Stortinget, s. 3715.

²⁰⁸ Marvik 1991, s. 71.

²⁰⁹ Bjørnstad 1970, referert til i Hanisch 1976, s. 5.

²¹⁰ Jfr. f. eks Hvinden 2000.

²¹¹ NOU 1980: 24, s. 70.

²¹² RA, PA-0793, Fc, L0022, 0004.

²¹³ D. Munkejord (red.), *Den kristne arbeidsfront i Norge*, 1938.

barn.²¹⁴ I 1961 oppgis det at organisasjonen har tatt seg av om lag 1300 barn.²¹⁵

I en artikkel i tidsskriftet *Norges barnevern* fra 1956 bruker Olav Bjørnstad selv tallet 1100: «I barneheimer og fosterheimer er det til i dag tatt hånd om ca. 1100 omstreiferbarn».²¹⁶ Det ser ikke ut til at disse anslagene er basert på noen konkret telling.

I 1983 prøvde Misjonen selv å gjøre en gjennomgang i sine arkiver for å finne frem til det eksakte antallet barn de hadde hatt i sin omsorg, og deres optellinger utfordrer Bjørnstads (og Misjonens) tidligere anslag. Audun Askerud problematiserer hva Bjørnstad kan ha ment med barn som «har vært anbragt under tilsyn» etter som barnevernloven skiller mellom å bli satt under tilsyn og bli satt under omsorg.

Hvis vi går ut fra at han mener at disse vel 1500 barna er fjernet fra foreldrene – uttrykket «vært anbragt» tyder på det – så vil det samlede antall barn som er blitt fjernet fra foreldrene fra Misjonens start til dens nedleggelse 27 år etter Bjørnstads utsagn, naturlig nok være større. Men Misjonen selv har hatt store problemer med å finne fram til eksakt antall. I arkivet finnes det fire protokoller, alle ført i ettertid, som forsøker å komme til bunns i hvor mange barn man har besørget tatt hånd om. (228–29–30–31). Med korrigeringer for dobbelt- og feilføringer ender den mest tilforlidelige av disse bøkene på 1077 barn i året 1983. Tallet er altså vesentlig lavere enn Bjørnstads anslag 13 år tidligere. Allikevel er heller ikke denne mest tilforlidelige av protokollene helt til å stole på: Jeg vet ut fra personlig kjennskap at det siste barn som er ført i protokollen også hadde søsken som ble tatt, og de er ikke med.²¹⁷

Askerud antar at det eksakte tallet på barn som opplevde bortsetting/omsorgsovertakelse gjennom Misjonen, er nærmere 1100 enn 1500. Samtidig, som han peker på i sitatet over, hefter det usikkerhet ved dette tallet. Misjonen hadde opp gjennom 1900-tallet et ønske om å synliggjøre overfor myndighetene og samfunnet hvor effektivt og godt arbeid de gjorde, og dette kan tale for at det i situasjoner med uvisse tall heller ble

anslått et høyt tall enn et lavt. Samtidig viser også Askerud selv til de store problemene Misjonen hadde da de prøvde å telle i 1983, og de kom altså frem til fire ulike anslag (se over). Mange av barna hadde flere plasseringer etter at de ble satt under omsorg, både på Misjonens institusjoner og andre (private plasseringer, arbeidsgårder, andre institusjoner), og vil dermed gå ut og inn av statistikkene på ulike måter. Et annet forhold som kompliserer dette ytterligere, er at Misjonen ikke var involvert i alle bortsettinger og omsorgsovertakelser av barn av tatere/romanifolk.

Det finnes heller ikke noe eksakt tall på hvor stor gruppen tatere/romanifolk var. Som nevnt ovenfor hadde Jakob Walnum registrert totalt 1 555 barn på 1890-tallet. Senere tellinger og forsøk på registreringer ble utført, men ikke gjort komplette, blant annet på grunn av stor usikkerhet rundt definisjonen av gruppen. Per Haave har i en gjennomgang av Misjonens arkiver funnet totalt 5129 personer som ble født i perioden 1900–1959, og som ble definert som «omstreifere» ved fødsel eller senere.²¹⁸ Dersom Olav Bjørnstads anslag om 1500 barn var korrekt, så ville de utgjort nesten 30 % av antallet fødte tatere/romanifolk som Haave har funnet i Misjonens arkiver i samme periode. Ut fra det Askerud skriver, er det mer sannsynlig at det totale antallet barn ligger nærmere 1100. Uansett er dette et svært høyt tall ut fra det totale antallet norske tatere/romanifolk i samme tidsrom.

4.2.6 *Et eksempel på en families erfaringer med barnevern på tidlig 1900-tall*

Marit Elisebet Totland skriver i sin bok om Martin Johan Mathiassen Skou og Arne Garborg om hva som skjedde med fire av Skous barn innenfor bestemmelsene i vergerådsloven. Dette kan stå som et eksempel på hvordan vergerådslovens bestemmelser kunne se ut i praksis for ett par foreldre av tater-/romanibakgrunn helt på begynnelsen av 1900-tallet. Til tross for at Skou selv hadde vært sterkt imot å etablere institusjoner som barne- og skolehjem, så var han selv «blant de aller første som gikk den tunge veien til barnehjemmet med barna sine».²¹⁹ Han og kona Sina leverte fra seg de to yngste døtrene til barnehjemmet på Askviknes i Os rett etter åpningen i 1899. På barnehjemmet hadde de skrevet under på at de godtok barnehjemmets betingelser, og at de ikke

²¹⁴ Tranøy, Joar, «Et redningsarbeide i den kristne kjærlighets tjeneste – et lite innblikk i omstreifermisjonens barneredning», i *Arr – idehistorisk tidsskrift*, nr. 1/1995, ss. 58–67.

²¹⁵ Martin Ski, Per Voksø, Egil Aarvik (red.), *Kristenlivet i Norge*, Oslo: Norsk kunstforlag, 1961.

²¹⁶ Bjørnstad 1956, s. 29.

²¹⁷ Askerud 1999, s. 82.

²¹⁸ Haave 2000, s. 167.

²¹⁹ Totland 2014, s. 270.

skulle legge hindringer i veien for barnas oppdragelse på Askviknes.

Martin Johan og Sina Skou hadde på det tidspunktet fire andre barn. De to eldste hadde flyttet fra foreldrene, men de to yngste guttene bodde fortsatt med foreldrene. Paret ønsket å ha guttene hos seg, men opplevde at det var stadig vanskeligere å få fattighjelp der de reiste. Noe som var spesielt for Skou-familien, var at de ble stående utenfor tater/romanifolks eget fellesskap. Mens mange andre tater/romanifolk hjalp hverandre, så opplevde paret Skou at de ble utstøtt av de andre på grunn av Skous tidligere aktivisme og boken han hadde gitt ut, noe som gjorde situasjonen enda vanskeligere for dem. Martin Johan Mathiassen Skous periodevis omgang med alkohol, anmeldelse for tigging og involvering i slåsskamper gjorde at de to guttenes situasjon ble en sak for vergerådet i kommunen.

Dette ble den første saken dette vergerådet behandlet etter at det ble nedsatt. Guttene var da allerede plassert på en gård, med foreldrenes samtykke, men vergerådet var bekymret for at foreldrene kunne hente dem igjen når de reiste forbi. Vergerådet besluttet derfor å sende guttene til Lindøy for observasjon. Der kunne de etter reglementet bare være i seks måneder, og da de ble sendt hjem igjen, var vergerådets vurdering at foreldrene fremdeles ikke var i stand til å ta seg av dem. Etter at guttene hadde vært en kort periode på kommunens fattiggård, ble de igjen sendt tilbake til Lindøy. Etter oppholdet på Lindøy ble det bestemt at guttene skulle sendes til institusjonen Ulfesnesøy utenfor Bergen. Her ble de værende til de var gamle nok til å reise til sjøs.

Etter at også de yngste sønnene var plassert, ønsket foreldrene Skou å hente hjem jentene, som da var på Askviknes barnehjem. I 1903 oppsøkte Skou selv barnehjemmet for å hente døtrene. Han var beruset, og bestyrerinnen ville ikke la ham ta barna med seg. To gårdbrukere som var på barnehjemmet, hjalp bestyrerinnen med å roe ned Skou, og bestyrerinnen ringte lederen i vergerådet for å få råd. Han ga beskjed om at jentene ikke kunne dra før foreldrene hadde hatt en samtale med vergerådet, men Skou selv ønsket å ta barna med umiddelbart. Bestyrerinnen kontaktet så lensmannen, fordi hun ikke ville sende barna med faren i den tilstanden han var i. I et brev til Misjonens generalsekretær Walnum skrev bestyrerinnen senere: «Han var beruset, men slett ikke brutal, ikke ond av seg, tvert i mot, mere og mere medgjørlig, og da han til slutt forstod det var alvor i at lensmannen kom, tok han av gårde».²²⁰ Som nevnt ovenfor var Misjonen bekymret for at forel-

drene skulle komme og hente barna sine fra barnehjemmet etter at de hadde levert dem. Etter at Kirke- og undervisningsdepartementet hadde sendt ut et rundskriv til alle landets vergeråd om at de burde samarbeide med Misjonen i saker om omstreiferbarn, hadde det formelle grunnlaget blitt lagt for at vergerådene kunne ta en mer aktiv rolle.

For familien Skou ble konsekvensen at foreldrene ikke kunne hente barna uten samtykke fra vergerådet. Det nyoppnevnte vergerådet i Os kommune hadde sitt første møte på Askviknes barnehjem 22. juni 1906, etter at Misjonen hadde henvendt seg til dem om å få barna på barnehjemmet formelt satt under Misjonens myndighet. Til stede på møtet var blant andre Pastor Holdt, som på det tidspunktet var formann i hovedkomiteen til Misjonen. Pastoren opplyste vergerådet om at alle barna var plassert på barnehjemmet av foreldrene selv, og at de fryktet at alt arbeidet ville være bortkastet dersom barna skulle komme tilbake til sitt gamle miljø.

Videre erklærte pastor Holdt at om vergerådet i dag besluttet at barna ble anbrakt i Askviknes barnehjem i henhold til vergerådsloven §1 b, ville han påta seg å meddele dette til foreldrene på den eneste mulige måten, nemlig når eller i tilfelle foreldrene eller en av dem skulle henvende seg til hjemmet eller til ham. Og slik ble det.²²¹

To av stedets bønder hadde på forhånd sagt seg villige til å bli utnevnt som verger for barna, og vergerådet fattet vedtak om at de ble verger til halvparten av barna hver. Så ble alle de 26 barna hentet inn til møtet. Saken ble så drøftet, og vergerådet fattet et enstemmig vedtak om at barna skulle plasseres på barnehjemmet også dersom foreldrene skulle ønske noe annet senere.

Situasjonen på Askviknes på begynnelsen av 1900-tallet var spesiell ettersom barna var plassert der av foreldrene enten rett før eller rett etter at vergerådsloven trådte i kraft, og man ønsket en avklaring for de barna som var der.

Det er vanskelig å fastslå om det ble avholdt andre vergerådsmøter tilsvarende det på Askviknes, hvor det ble fattet vedtak for mange barn utelukkende basert på Misjonens muntlige presentasjon av barnas bakgrunn og uten at foreldrene ble innkallet eller informert. Familien Skou var også spesiell, siden faren var blitt så kjent gjennom sin

²²⁰ Gjengitt i Totland 2014, s. 278.

²²¹ Totland 2014, s. 287.

aktivisme og sin bok, og ikke ble sett på med blide øyne av mange andre tater/romanifolk. Eksemplet om familien Skou gir likevel innsikt i noen sider av tiltakene rettet mot barn av tater/romanifolk, blant annet om den fortvilte situasjon mange foreldre av tater-/romanibakgrunn befant seg i rundt århundreskiftet, som gjorde bortplassering til det eneste alternativet, om autoriteten Misjonen og dens representanter kunne ha overfor vergerådene i mange kommuner, og om hvordan barna ble offer for omstendighetene og kunne risikere å bli sendt fra et sted til et annet uten noen underliggende plan og mål for deres omsorg og utvikling, slik Skous sønner ble.

5 Den sosiale konteksten for lovverket, og praktiseringen av lovene

Fattigdom og sosial nød var bakteppet for at mange familier satte bort, eller fikk bortsatt, barna. De materielle levekårene for barn og unge i Norge har blitt radikalt forbedret opp gjennom det siste århundret, fra 1900-tallet og frem til i dag. I et samfunn som hadde et lite utbygd trykkesystem, kunne også ulykker, sykdom og dødsfall i familien føre til at det ble vanskelig å forsørge barna. Av de som hadde sin barndom i tiden mellom århundreskiftet og andre verdenskrig, opplevde 15–20 % at en eller begge foreldrene døde før de selv hadde fylt 14 år. Selv om det var et fåtall som mistet begge foreldrene under oppveksten, så var dette likevel så mange som 10–20 av 1000 barn født mellom 1901 og 1921. Foreldrenes dødsfall førte til et vesentlig antall omsorgsovertakelser.²²²

I den tidlige perioden kunne det være aktuelt for kvinner å søke fattigstyret om økonomisk bistand når de ble enker eller hvis de var ugifte mødre. Disse kvinnene kunne havne på fattiggårdene, og fattigstyret kunne også auksjonere bort mor og barn dersom de måtte understøtte dem. Barna kunne bli auksjonert bort alene eller bli leid ut som arbeidskraft, for eksempel som bud-eier eller hjuringer (gjetere). Barn helt ned til sju år kunne være hjuringer. Young skriver om hvordan utviklingen av barnehjemmene utover i det 20. århundret hang sammen med en intensjon om å få barn bort fra disse bortauksjoneringene og private arbeidsplasseringene, «en praksis som minnet om slaveri».²²³

²²² St.meld. nr. 72 (1984–85), Om barne- og ungdomsvernet, s. 32.

Barns egen helsesituasjon og mulighet for å overleve barndommen har endret seg radikalt gjennom perioden vi ser på (fra slutten av 1800-tallet til 1986). Av barn som ble født i 1901, kunne bare 83–85 % regne med å bli minst 15 år gamle. I 1936 ville 93–94 % av barna overleve til de fylte 15 år, og midt på 1980-tallet var tallet økt til 98–99 %. Dødsfall på grunn av sykdom gikk sterkt tilbake utover 1900-tallet.²²⁴

I løpet av 1900-tallet skjedde det store endringer i barns hverdagsliv, fra en situasjon der de fleste barn kombinerte arbeid og skolegang og gikk ut i fulltidsarbeid fra de var 13–14 år, til at alle barn gikk på skole til de fylte 16 år, og i økende grad helt frem til de er 19 år. I det gamle bondesamfunnet var barn en viktig arbeidskraft, og dette fortsatte også frem til tiden etter andre verdenskrig.²²⁵ Dette var også viktig i bortsettelsen av barn under vergerådsloven. Svært ofte sendte vergerådene i byene barna ut på landet. Bygdene hadde også en egen interesse i å få barn som billig arbeidshjelp.²²⁶ Barn var forventet å arbeide fra ung alder, men det var likevel ikke meningen at barna skulle arbeide uforholdsmessig mye. Også i tiden etter andre verdenskrig kunne bortsatte barn bli sendt til gårder der de skulle arbeide. I ettertid har dette aspektet ved den offentlige barneomsorgen blitt tatt inn i enkelte av de kommunale oppreisningsordningene, der tilstander som kan karakteriseres som vedvarende barneslavearbeid faller inn under begrepet gjentatte overgrep og gir grunnlag for økonomisk oppreisning.

Utviklingen i barns levekår skjer parallelt med utviklingen av sosiale og offentlige institusjoner, og barns levekår blir i økende grad bestemt av at en stor del av hverdagen skal være i skolen, eller i de offentlige institusjonene.²²⁷

En konsekvens av innføringen av allmenn skoleplikt og «almueskolen» var et skille mellom vanlige barn og barn som ble ansett som «moralsk smittefarlige», og som derfor burde holdes ute av den felles folkeskolen. Denne praksisen er særlig synlig på begynnelsen av 1900-tallet i form av lokal motstand mot at barn fra barnehjem eller barn som var plassert gjennom vergeråd, ble tatt inn på skolene. Gerd Benneche beskriver hvordan barn fra byen som ble sendt ut på landet, ikke alltid ble like godt mottatt i de skolene de skulle gå

²²³ Young 2004, s. 14.

²²⁴ St.meld. nr. 72 (1984–85), s. 32.

²²⁵ Ericsson 1996, s. 41.

²²⁶ Andresen 2006, s. 17.

²²⁷ St.meld. nr. 72 (1984–85), s. 33.

på. I 1915 fikk skolestyrene på landet hjemmel for midlertidig å utestenge vergerådsbarn fra undervisningen i folkeskolen.²²⁸ Men dette var etter manges mening ikke nok, og i 1917 skrev 13 stortingsrepresentanter et åpent brev der de ba regjeringen om å utvide retten til å utelukke vergerådsbarna fra skolen. De skrev blant annet: «Man agter ikke hermed at stenge adgangen for byene til at anbringe de gode barn i landkommunene. Det har ingen interesse av. Men de daarlige barn er det en samfundssak at forholde sig slik med, at de ikke skader og ødelægger vor gode ungdom».²²⁹

Stortingsrepresentantene foreslo at skolestyret i pleiekommunene skulle kunne be om «fuld opplysning om barnets tidligere moralske vandel» før de vurderte hvorvidt barnet skulle få tilgang til skolen. Forslaget ble sendt ut på høring, og nesten alle av de som uttalte seg (182 av 730 styreere i landsskolene), støttet forslaget. Til tross for den store oppslutningen førte ikke forslaget frem.²³⁰ Også Anne-Lise Seip skriver om lokal motstand mot barn fra barne- og fosterhjem, og at mange skoler nektet vergerådsbarn å gå på skolen. Til slutt fastslo Kirkedepartementet at generelle bortvisningsvedtak var ulovlige.²³¹

Også Misjonen opplevde kommunal motstand mot at barna fra barnehjemmene deres skulle få gå på den offentlige skolen. I 1904 var det stor diskusjon i lokalmiljøet om hvorvidt barna på Lillegården barnehjem skulle få gå på den offentlige skolen (se over). Etter at amtmannen hadde grepet inn og vist til skoleloven, som ga alle barn rett til å gå på skolen, skrev Eidanger kommune et brev til Stortinget for å be om en lovendring, slik at kommuner ikke skulle få den økonomiske belastningen med å sikre skoleplass til barn som var plassert på barnehjem i kommunen. Brevet fra Eidanger illustrerer at økonomi var et viktig aspekt for de lokale kommunestyrene. I et skriv fra Kirkedepartementet fra 1910, som svar på et skolestyres krav om refusjon fra statskassen for utgifter til skolegang for et «bortsat omstreiferbarn», vises det til landskolelovens §10, som etter en endring i 1908 sier at statskassen skal dekke undervisningsutgifter kun for barn fra stiftelser, barnekolonier eller barnehjem som opptar barn fra fremmede kommuner. Dersom barnet var bortsatt av vergeråd eller fattigstyre, skulle hjem-

stavnkommunen dekke slike utgifter, og dersom et bortsatt barn ikke hadde hjemstavn, skulle utgiftene dekkes av kommunen der barnet fikk undervisning.²³²

5.1 Hvem var barna?

Hvem var så barna som ble bortsatt? I tiden under vergerådsloven var det flere gutter enn jenter som ble bortsatt. Guttene kom oftere i vergerådets søkelys enn jentene, og også blant barna som ble bortsatt av fattigstyrene, var det et flertall av gutter. Det kan også være at jentene oftere kom inn i private ordninger, slik at det likevel samlet sett var flere jenter som ble satt bort. Vergerådet plasserte barn i alle aldre både i barne- og pleiehjem (fosterhjem), men flertallet av barna var under 15 år. Fattigvesenets barn skilte seg fra vergerådets ved at flere av dem var yngre da de ble satt bort. Noe av grunnen til dette kan være at de eldre barna i mindre grad trengte stell, og at de kunne være til nytte for foreldrene og hjelpe til med å skaffe penger til hjemmet.²³³ Barn ble satt bort av ulike grunner og under ulike lovhjemler. Uavhengig av årsaken til bortplassering, så hadde barna noen fellestrekk. I tillegg til alder og kjønn var det variasjoner mellom kommunene, og flere barn i byene ble bortsatt enn på landet. Etnisk tilhørighet og gruppens levemåte hadde også betydning, som for barn av tatere/romanifolk. Men det som aller sterkest bidro til å skille ut de barna som ble bortsatt, var klasses tilhørighet og familieforhold.²³⁴

I sin gjennomgang av arkivet fra Foldin verne-skole (tidligere Bastøy skolehjem) for perioden 1953–1970 finner Nina Jon at guttene som lokale barnevernsnemnder sendte til Foldin i all hovedsak var gutter fra fattige, ressurssvake hjem. Svært mange fremstår som ofre for vold, mishandling og overgrep, og flere av dem ser ut til å være ofre for mobbing. I tillegg har mange lærevansker.²³⁵

Mange av barna ble satt bort på flere forskjellige måter, og ulike kommunale instanser kunne være involvert (vergeråd, skolestyre, fattigvesenet). Mange av barna var inntatt ulike institusjoner, foster-/pleiehjem og bortsettelse til arbeid. Det er også viktig å huske på at en del barn ble satt bort til private (privat plassering) der det offentlige ikke var involvert. Et flertall av disse

²²⁸ Benneche 1983, s. 16.

²²⁹ Sitert i Indstilling fra Barnevernskomiteen, Kirke- og undervisningsdepartementet 1919, s. 25.

²³⁰ Benneche 1983, s. 17.

²³¹ Seip 1994b, s. 67.

²³² Paulsen m.fl., *Almindelig Norsk Lovsamling. 1; Supplementsbind 1908–1911*, Kristiania: Aschehoug & co, s. 755.

²³³ Andresen 2006, s. 60–61.

²³⁴ *Ibid.*, s. 12.

²³⁵ Jon 2007, s. 99.

barna vokste opp hos familiemedlemmer, og er sjelden inkludert i studier og forskning på bortsatte barn ettersom de ble satt bort uten at det offentlige var involvert. Det var altså ikke uvanlig for barn å ha oppveksten, eller deler av oppveksten, hos andre enn sine biologiske foreldre. Det er mulig at disse sistnevnte barna opplevde en annen stabilitet i barndommen ettersom de ble tatt hånd om av familie uten det offentliges involvering.²³⁶

Thorleif Eikeland har i sin doktorgradsavhandling sammenlignet situasjonen for barn som vokste opp på barnehjem, og barn som vokste opp på sykehus, nærmere bestemt på tuberkulosesanatorium. Perioden Eikeland ser på, strekker seg fra 1940 til 1980, og forskningen er basert på intervjuer med til sammen 48 personer om livet under og etter oppholdet på barnehjem eller sykehus. Tross i at barna vokste opp utenfor hjemmet av svært ulike årsaker, finner Eikeland at det å vokse opp på barnehjem og det å vokse opp på sykehus har flere fellestrekk enn forskjeller, blant annet det at begge grupper opplevde en gjennomgående repressiv voksenkontakt.²³⁷

I 1949 var det totalt 5924 barn som var bortsatt i Norge. Flertallet av disse, 3631 barn, var bortsatt av forsorgsstyrer, mens 2293 var bortsatt av vergeråd. Ettersom forsorgsstyrene ikke hadde tvangsmyndighet, er disse barna bortsatt med foreldrenes formelle samtykke. Det finnes ikke oversikt over antall barn som ble bortsatt av vergeråd under tvangsvedtak. Flertallet av barna (3096) var bortsatt til fosterhjem, mens 2 225 barn var på barnehjem. 348 barn var på skolehjem, og 255 i andre institusjoner.²³⁸

Det finnes lite forskning på hvordan fattigstyrene og helserådene har forholdt seg til barn av tatere/romanifolk. Johanne Bergkvist og Anne Kristina Tvedalen har skrevet artikler om pleiebarn og bortsetting av omstreiferbarn i Kristiania på tidlig 1900-tall.²³⁹ De konkluderer begge med at innføringen av vergerådsloven ser ut til å ha hatt som konsekvens at barn av omstreifere for-

svant ut av fattigvesenets protokoller (og inn i vergerådets). Kristiania fattigvesen førte en egen protokoll over «omstreiferbarn» etter at vergerådsloven trådte i kraft, slik at de barna ble skilt ut fra de andre bortsatte barna. Tvedalen har gått gjennom to protokoller: en over bortsatte barn i perioden 1897–1910, og en over bortsatte omstreiferbarn i perioden 1907–1912. Hennes gjennomgang viser at barn av tatere/romanifolk ble satt bort til alle de ulike plasseringsstedene som vergerådet hadde til rådighet: fosterhjem, barnehjem, skolehjem og tvangsskole.²⁴⁰ Ingen av disse omstreiferbarna ble plassert på andre barnehjem enn de som Misjonen drev. Den største forskjellen mellom «omstreiferbarn» og vergerådetsbarn er at en større andel av førstnevnte gruppe ble plassert på barnehjem. En av forklaringene her kan være at det var mangel på barnehjems plasser nasjonalt, mens Misjonens egne nyopprettede barnehjem hadde plass til mange barn av tatere/romanifolk. Denne begrensede undersøkelsen viser at Kristiania, i hvert fall umiddelbart etter innføringen av vergerådsloven, skilte ut barn av tatere/romanifolk i en egen protokoll, muligens fordi det var staten som skulle refundere utgiftene til disse barna.

Den særskilte finansieringsordningen, der staten dekket barnevernsutgiftene til barn av «omstreifere», førte trolig til at sakene til barn av tatere/romanifolk ble tatt opp i vergerådet selv der de kunne vært saker i fattigstyret. For å få refundert utgiftene måtte Misjonen ha vedtak i vergeråd om bortsetting.²⁴¹

5.2 Tvang eller frivillighet

Forskning, både på barnevern generelt og på tatere/romanifolk spesielt, viser at det kunne bli lagt stort press på foreldre for at de skulle plassere barna sine.²⁴² Mange foreldre hadde begrensede kunnskaper om sine rettigheter og om lovverk og regler, og kunne oppleve at de ble tvunget/presset til å skrive under på at de ga fra seg barna frivillig. Andresen skriver at det ikke bare var vergerådene som utøvet press, men at også noen av de som trengte fattigstøtte, ble fratatt barna, og at tvang også var knyttet til fattigvesenet. Hun skriver at det ble mindre bruk av tvang i fattigvesenet i mellomkrigstida, og at undersøkelsene hennes tyder på at det var flere tvangstiltak blant fattigstyrene i landkommunene rundt Ber-

²³⁶ Ibid., s. 19.

²³⁷ Thorleif Eikeland, *Om å vokse opp på barnehjem og på sykehus: En undersøkelse av barnehjemsbarns opplevelser på barnehjem sammenholdt med sanatoriebarns beskrivelser av langvarige sykehusopphold*, Bergen: Universitetet i Bergen (avhandling dr. philos), 2007.

²³⁸ Vedlegg 8 til barnevernkomiteens innstilling i Ot.prp. 56 (1952), s.118.

²³⁹ Johanne Bergkvist, «Pleiebarnas historie», i *Tobias: Tidsskrift for oslohistorie*, nr. 2/2009, ss. 26–35; Anne Kristina Tvedalen, «Bortsetting av omstreiferbarn rundt århundreskiftet 1900», Oslo: Universitet i Oslo (Fordypningsoppgave, våren 2011), 2011.

²⁴⁰ Tvedalen 2011, s. 9.

²⁴¹ Thorsnes 2015.

²⁴² Se spesielt Pettersen 1997, 1999 og 2004 for situasjonen for tatere/romanifolk.

gen enn i selve byen.²⁴³ Det viser at det var store forskjeller mellom kommunene også innen fattigvesenet. Gerd Hagen viser til at praksis utover 1900-tallet utviklet seg i retning av at fattigstyret også tok omsorg for barn på grunn av moralske og dårlige forhold i hjemmet, selv om slike saker skulle vært behandlet i vergerådet.²⁴⁴

Den sosioøkonomiske situasjonen for mange familier gjorde at det, spesielt i den første halvdel av 1900-tallet, var umulig for mange foreldre å ta seg av barna selv. Som det er vist til ovenfor, måtte mange barn bortsettes etter at én eller begge foreldre døde. Foreldre som satte bort barna sine, så ofte ingen annen utvei, noe som forklarer at foreldre noen ganger kunne være ganske iherdige for å få satt bort barna, også til Misjonen. Joar Tranøy viser for eksempel til en sak fra 1914, der en far, etter å ha fått beskjed om at det ikke var plass til flere barn på Rostad og at de derfor ikke hadde plass til hans barn, ringte barnehjemmet direkte og bare «[meldte] at han var underveis til Rostad med barnet».²⁴⁵

Mange som satte bort barna sine, regnet med å kunne få dem tilbake senere, og tenkte at plasseringen var midlertidig. For mange viste det seg imidlertid at gjenforeningen aldri ble realisert. «I bortsettingen fantes både tvang og frivillighet i alle ledd av prosessen».²⁴⁶ Flere tater/romanifolk forteller om slike opplevelser, der foreldrene trodde bortsettelsen var midlertidig, eller hvor de skrev under på papirer som de ikke skjønnte konsekvensene av.²⁴⁷ For tater/romanifolk vil dette også være påvirket av at deres saker ofte ble avgjort av vergerådet, fordi refusjonsordningen hvor staten dekket utgiftene for bortsettelse av barn av «omstreifere» gjorde vergerådene til organer som fattet vedtak, mens Misjonen stod for administreringen av tiltakene. Ettersom vergerådet hadde tvangsmyndighet, noe fattigstyret ikke hadde, førte dette til at vedtakene gjort i vergerådet fikk en annen status enn fattigstyrets vedtak. Foreldre kunne også påklage vedtak fattet av vergerådet, men tidligere forskning og Tater-/romaniutvalgets arbeid viser at Misjonens rolle som mellomledd og utøver av politikken kunne føre til at det var uklart hva som var rett instans for å få omgjort vedtak, og at foreldre kontaktet

Misjonen for å be om å få barna tilbake. Noen få foreldre tok saken sin videre i systemet. Pettersen har funnet referanser til et titalls saker der foreldre hadde henvendt seg til departementet for å få tilbake omsorgen for barn.²⁴⁸

Bortsetting av barn kunne ofte skape følelser av skam og skyld hos foreldrene. Audun Askerud skriver i sin hovedfagsoppgave om hvordan foreldre som opplevde omsorgsovertakelse av barna, ofte ble «ansett for å ha forårsaket omsorgsovertakelsen ved ikke å ha passet godt nok på ungene, eller ved at anklagen om omsorgssvikt ble ansett for å være riktig. Konsekvensen var utestenging fra fellesskapet – man ble frosset ut. Skammen ble ikke lettere å bære når de nærmeste vendte en ryggen».²⁴⁹ Det kommer frem av intervjuer vi har gjort, at noen tater/romanifolk kunne oppleve at andre så ned på dem etter at barna ble bortplassert. Vi har også hørt enkelte tater/romanifolk omtale foreldrene som opplevde omsorgsovertakelser som skyldig i dette selv.

5.3 Store lokale forskjeller

Vergerådsloven etablerte at alle kommuner skulle ha vergeråd. Selv om vergerådsloven trådte i kraft i år 1900, ble det store variasjoner i hvor aktive vergerådene var, og det var heller ikke alle som konstituerte seg. I 1920 var det bare 173 av landets 703 vergeråd som hadde saker til behandling. De behandlet totalt 1483 saker og avgjorde 1171,

[...] hvorav 316 skyltes forholdene i hjemmet (forbrydelser, usedelighet, drikk, manglende sans for stell, manglende tilsyn på grunn av morens arbeide m.m.) og 855 barnets eget forhold (tyveri for det meste, dernæst usedelighet, bedrageri m.m.).²⁵⁰

583 barn ble besluttet bortsatt, mens det ble truffet «andre forføininger» mot 1183 barn. Ved utgangen av 1920 var det totalt 2925 barn som stod under vergerådernes tilsyn (885 barn i landdistrikter og 2040 i byer).²⁵¹ Vergerådet løste altså de fleste sakene ved bruk av andre midler enn bortsettelse. Det samme gjaldt også tidligere år. I 1912 og 1913 var totalt 6237 barn inkludert i saker som ble behandlet av vergerådene. Saken ble løst uten bortsettelse for totalt 77 % av barna i vergerådernes saker.²⁵²

²⁴³ Andresen 2006, s. 54–55.

²⁴⁴ Hagen 2001, s. 69.

²⁴⁵ Fra brevveksling mellom generalsekretær Jakob Walnum og Alfred Hauge, sitert i Tranøy 1988, s. 224–225.

²⁴⁶ Andresen 2006, s. 56.

²⁴⁷ Jfr. Intervjuer vi har gjort. Se også Eide og Aanesen 2008; Pettersen 2005.

²⁴⁸ Pettersen 1999, s. 47.

²⁴⁹ Askerud 1999, s. 86.

²⁵⁰ Wiesener 1924, s. 245.

²⁵¹ Ibid., s. 246.

I 1946 ble det behandlet saker i 181 av de 680 vergerådene som fantes i bygdekommuner. Totalt 1096 saker ble behandlet.²⁵³ I 1950 ble det avgjort saker i 164 av de 680 vergerådene som fantes i bygdene, og i 39 av de 63 vergerådene som fantes i byene.²⁵⁴ Det betyr at det i 1950 ble behandlet saker i bare 27 prosent av landets vergeråd.

I følge Wiesener var det på dette tidspunktet, altså rett etter andre verdenskrig, fremdeles slik at fattigvesenet var den institusjonen som «de fleste av de barn som trenger offentlig forsorg kommer inn under».²⁵⁵ Som vi så i studien fra Kristiania ovenfor, gjaldt dette tilsynelatende i mindre grad barn av tater/romanifolk, som ser ut til å ha blitt overført til vergerådssystemet etter innføringen av vergerådsloven. Trolig skyldes dette den særegne finansieringsordningen etablert i vergerådsloven som sa at statskassen skulle dekke utgiftene for barn av «omstreifere».

Det varierte også veldig hvordan de ulike vergerådene forholdt seg til barn av tater/romanifolk.²⁵⁶ Helt fra starten av Misjonens arbeid beklaget de ulike generalsekretærene seg med jevne mellomrom over at vergerådene ikke gjorde jobben sin, og at de forsømte ansvaret sitt overfor barn av «omstreifere». De henvendte seg derfor til sentrale myndigheter for å få vergerådene til å være mer aktive.²⁵⁷ I mange kommuner var det få eller ingen «omstreifere», mens det i andre kommuner var flere som bodde eller oppholdt seg der i perioder. Brev og uttalelser fra Misjonens generalsekretærer, der de klaget over unnfallenhet og manglende tiltak i vergerådene, viser at mange vergeråd vegret seg for å gripe inn ovenfor «omstreiferne». Samtidig var tydeligvis noen få vergeråd svært aktive. Joar Tranøy viser til at vergerådet i Strinda kommune i perioden 1916–1938 fattet vedtak om omsorgsovertakelse av totalt 149 barn. Av disse var hele 82 barn av tater/romanifolk. Det var nok ikke tilfeldig at formannen i vergerådet i Strinda også var medlem av Misjonens hovedstyre og leder for Misjonens Nordenfjeldske komite.²⁵⁸

Barnevernkomiteen av 1915 peker i sin innstilling fra desember 1918 på at vergerådene bør

ta seg mer av «en spesiell gruppe av barn», nemlig barn som befinner seg i kommunen i kortere eller lengre tidsrom, men som ikke har fast bolig der. De påpeker at en slik inngripen også ofte vil være aktuell overfor barn av «omstreifere», og viser til Misjonens gjentatte oppfordringer om dette.²⁵⁹ Barnevernkomiteen siterer fra Misjonens årsberetning for 1914–1916, der det påpekes det urimelige i at en del bosatte personer av tater-/romanibakgrunn har blitt fratatt barna sine fordi de har tatt i mot besøk

[...] med den følge, at der er blit drik og uorden. Men omstreifere, der ved sine besøk hos de bosatte har været skyld i ulykken, har gaat fri og har uten indgripen fra vergeraadets side kunnet ta hele barneflokken med sig og drage videre, som om loven om behandling av forsømte børn ikke gjaldt dem.²⁶⁰

Pettersen viser hvordan flere av de lokale vergerådene i sakene hun studerer, både var usikre på rollen sin og tilbakeholdne når det gjaldt å gripe inn overfor barn av tater/romanifolk. En rekke forhold kan forklare en slik vegring: Det fantes en generell motvilje i kommunene mot å bruke kommunale midler til omsorgsvedtak, og kommunene var svært skeptiske til å yte bosettingshjelp til familier uten hjemstavn ettersom dette ville gi dem rett til fattighjelp. I tillegg var det, som vist ovenfor, et lappeteppes av ulike lokale aktører som hadde deler av ansvaret overfor barn, og dette skapte uklarhet om den enkelte instans' ansvarsområde.²⁶¹

Den kommunale motstanden mot å ta seg av barn av tater/romanifolk var også kjent for sentrale myndigheter, noe som blant annet kan ses i Kirke- og undervisningskomiteens innstilling til lov om spesialskoler i 1951:

Etter flertallets mening må en fortsatt regne med vansker fra kommunenes side ved spørsmål om å påta seg utgifter til pleie og opplæring av omstreiferbarn, hvis foreldre mer eller mindre tilfeldig har fått hjemstavn i en kommune.²⁶²

²⁵² Hartvig Nissen, *Forsømte og forbryterske barn i Norge. En statistisk undersøkelse*, Kristiania: Aschehoug & co, 1917, s. 20.

²⁵³ Wiesener 1948, s. 102.

²⁵⁴ Barnevernkomiteens innstilling til Ot.prp. 56 (1952), s. 104.

²⁵⁵ Wiesener 1948, s. 101.

²⁵⁶ Jfr. Thorsnes 2015.

²⁵⁷ Agerup 1991; Pettersen, 1997, 1999.

²⁵⁸ Tranøy 1995.

²⁵⁹ Kirke- og undervisningsdepartementet, «Om reformer i vergeoppdragelsen. Innstilling fra Barnevernkomiteen», Kristiania: Johannes Bjørnstads trykkeri, 1919, s. 162.

²⁶⁰ Ibid., s. 163.

²⁶¹ Pettersen 1999, s. 24.

²⁶² Innst. O. XVIII (1951), Innstilling fra kirke- og undervisningskomiteen om lov om spesialskoler, s. 5.

De store lokale forskjellene kommuner imellom må ha ført til vilkårlighet og forskjellsbehandling i barnevernet, både for tatere/romanifolk og andre.

5.4 Tilsyn med bortsatte barn

Før vergerådsloven fantes det ingen offentlige instruksjoner som la føringer for drift av og innhold i barneforsorgens institusjoner. Tilsynet var da et internt anliggende. Vergerådsloven stadfestet et offentlig tilsynsansvar for barn plassert av vergerådene i barnehjem og skolehjem.²⁶³ At det offentlige hadde ansvar for tilsyn med pleiebarn, ble fastslått i pleiebarnloven av 1905 og lov om for- sorg for mor og barn i 1915. Lovene skulle gjelde alle barn under 14 år som var bortsatt mot betaling.²⁶⁴ Dette innebar at mange barn i barnehjem ville falle utenfor ettersom de var satt bort uten noen form for betaling, fordi institusjoner var drevet av en organisasjon eller stiftelse som sørget for den økonomiske driften. Loven av 1905 slo fast at helserådene skulle godkjenne barnehjem før de ble tatt i bruk og ha tilsyn med dem etter dette. Andresen viser til at i Bergensområdet ble dette tolket dit hen at helserådene ikke trengte å inspisere barn ved hjem som hadde knyttet til seg en egen lege, og at dette trolig må ha vært den dominerende holdningen landet rundt, det svake tilsynet med barnehjemmene tatt i betraktning. Det var først og fremst den hygieniske standarden man var opptatt av.²⁶⁵ Heller ikke vergerådene fulgte opp sitt tilsynsansvar, noe som blant annet ble påpekt i barnevernkomiteens innstilling til ny barnevernslov:

De barn verjerådene setter bort og som de altså selv prinsipielt skal ha tilsyn med – blir ikke sett til så ofte og så inngående som forholdene skulle tilsi. Verjerådene utover landet synes ofte de har gjort sitt når de har sørget for anbringelse av barnet. Det etterfølgende tilsyn bryr de seg mindre om.²⁶⁶

Noe av grunnen til det lemfeldige tilsynet var at de fleste barnehjem var drevet av frivillige sammenslutninger eller organisasjoner som var knyttet til religiøse bevegelser, og/eller hadde sterke velgjørere fra middel- og overklassen bak seg. «Å mistro slike velgjøres vilje og evne til å legge alt best mulig til rette for barna, ville være svært radi-

kalt; såpass radikalt at det først var da sosialdemokratene ble sterkere og fikk sine egne aviser at barnehjemskritikk fremsatt i det offentlige rom både ble tenkelig og mulig».²⁶⁷ I mellomkrigstida begynte det å bli en viss skepsis mot barnehjemmene, men uten at det fikk konsekvenser for tilsynssystemet. Ifølge Andresen er en mulig forklaring på dette en frykt for at offentlig kontroll ville begrense frivillig innsats som det offentlige var helt avhengig av, og som samtidig ble ansett som en motvekt til noe som mange var opptatt av som et enda større onde, nemlig fosterhjem med svakt tilsyn.²⁶⁸

Det var store geografiske forskjeller hva angikk tilsynet med pleiebarn. I byene var det bedre tilsyn både i private hjem og i institusjoner, mens det på bygda var store variasjoner.²⁶⁹

Misjonen hadde allerede fra 1919 ansatt en inspektrise (senere inspektør) som skulle ha tilsyn med de bortsatte barna som var under Misjonens omsorg. Først etter andre verdenskrig institusjonaliserte staten nasjonale kontrollordninger med den hensikt å ha tilsyn med bortsatte barn. I 1947 ble det vedtatt å ha tre statlige barnevernsinspektører i Sosialdepartementet, som skulle ha hele landet som virkefelt.

Karianne Olsen skriver om Misjonens inspektriser og hvordan de utøvde jobben sin²⁷⁰, og Pettersen beskriver også inspektrisenes arbeid. Jobben som Misjonens inspektrise bestod av svært mange reisedøgn som gikk med til tilsynsbesøk i fosterhjem og besøk i barnevernsinstitusjonene. Det ser ut til at disse reisene hadde flere funksjoner: Inspektrisen fylte rollen som Misjonens ansikt utad, og hun stod i nær kontakt både med dem som jobbet med barna og kommunale myndigheter. Tilsynsbesøkene ble gjerne kombinert med møter med representanter for kommunale myndigheter, Misjonens lokalforeninger, og så videre.²⁷¹

Tilsynsbesøkene var en måte for inspektrisen å bli kjent med og bygge relasjoner til barn og unge på, samtidig som de også var et verktøy for å bli kjent med fosterforeldre, og for å se hvordan fosterhjemmet fungerte. Notatene som ble skrevet på bakgrunn av disse reisene, er svært innholdsrike og viser hvordan denne delen av Misjo-

²⁶⁷ Andresen 2006, s. 37.

²⁶⁸ Ibid., s. 37.

²⁶⁹ Barnevernkomiteens innstilling i Ot.prp.56 (1952), s. 120.

²⁷⁰ Karianne Olsen, *Inspektrisene i Norsk misjon blant hjemløse – 1919–1989: Mødre, nikkedukker, misjonærer eller byråkrater?*, Trondheim: NTNU (Masteroppgave i Lektorutdanning i historie), 2013.

²⁷¹ Pettersen 1997, 1999.

²⁶³ NOU 2004: 23.

²⁶⁴ Andresen 2006, s. 36.

²⁶⁵ Ibid., s. 36.

²⁶⁶ Barnevernkomiteens innstilling i Ot.prp. 56 (1952), s. 49.

nens arbeid ble utført i praksis. De gir et svært godt bilde av Misjonens blikk og vurdering av barnas omsorgssituasjon, og de gir også innsikt i hvordan ulike forhold ble vurdert. Følgende utdrag hentet fra utvalgets arkivundersøkelse kan fungere som eksempler på dette:

Jeg fikk absolutt inntrykk av at barna hadde det godt. At her er ensomt vil vel komme mere frem når barna blir eldre. Fosterforeldrene tok seg nok tid til å leke med barna. De vippet pinne med dem og slo badminton. Inne var kortspill særlig populært for tiden. Fru [foster-mor] var nå i en riktig blomstrende overgangs-alder og var svært plaget forsto jeg. [Foster-mor] fortalte at de hadde hatt ganske store problemer med [jenta] i disse årene. Hun har i perioder fått en uro over seg og har villet gå til skogs. Hun har også et ganske voldsomt temperament. De var nok svært glad i [jenta] og er innstillet på at disse to småpikene skal arve dem når tiden kommer. Den gamle, noe tilbakestående drengen de har på gården, har vært der i 50 år nå. Han så ikke ut til å være noe fare for barna. Han drev med sitt og var meget pen og velstelt. Det er nok meget som er bra med dette hjemmet. Barna har det sikkert godt. Kan bare ikke forstå hvorfor [barnevernsnemnd på Vestlandet] plasserer barna på slike utposter og hos såpass gamle folk. Vestlendinger ser vel kanskje noe annerledes på slike steder enn oss. Barnevernsnemnda har bare vært på besøk der ute en gang. [...]

Ekteparet bor i et nytt pent kjedehus i et nytt boligområde på [sted]. Hjemmet ganske vanlig. Litt overlesset med pyntesaker. [...] Selv sa hun om mannen at han var sjenert, men både [sosialkonsulent i Misjonen] og jeg opplevet han som svært trygg. Han driver en del med idrett. Går på ski om vinteren og sykler om sommeren. Nå sist hadde han deltatt i sykkelrittet Trondheim–Oslo.²⁷²

Notatene gir til dels innblikk i barnas omsorgssituasjon og hvilke vurderinger som ble gjort. Agerup påpeker i sin hovedfagsoppgave at det er betegnende ved tilsynsrapportene at det stadig var *barnets* oppførsel og holdninger som stod i sentrum, og ikke pleieforeldrene eller barnas trivsel.²⁷³ Med mange reisedøgn og mange barn å ha

tilsyn over var det en hektisk og travel arbeids-hverdag. I regnskapet som Misjonen sendte til Kirke- og undervisningsdepartementet i 1951 skriver de følgende om perioden 1950–1951: «De private fosterheimer er som tidligere inispisert av frk. Ester Øvregaard. Hun har sett til 102 barn 1 gang, 30 barn 2 ganger og 11 barn 3 eller flere ganger. Hun har flyttet 15 barn og inispisert 4 nye heimer».

Misjonens inspektrise hadde også tilsyn for barn som Misjonen hadde satt bort til andre institusjoner enn dem de drev selv. Granskingen fra Kristiansand viser ett konkret eksempel på Misjonens tilsyn med bortsatte barn på slutten av 1960-tallet. Det gjaldt en søskenflokk som Misjonen hadde plassert på et annet barnehjem i området. Misjonen klaget på situasjonen i barnehjemmet:

De første klagene kom fra Norsk misjon blant hjemløse høsten 1969. Misjonen hadde en søskenflokk plassert på barnehjemmet. Disse hadde vært på sommerferie hos et besøkshjem om sommeren. Fra besøkshjemmet ble det rapportert om blåmerker på barna. Barna fortalte selv at de ble slått av fortrinnsvis styrers ektefelle, men også av styreren selv. Barna ble pålagt mye plikter, og de hadde kommet til ferien dårlig stelt og med lite, skittent og delvis fillete tøy. Dette ble formidlet til barnevernsnemnda i Kristiansand, som innkalte til konferanse med barnehjemmets styre, styrer 3 og hennes mann. Det ble også innhentet uttalelser fra tilsynslegen. Konklusjonen ble at barnevernsnemnda ikke fant grunnlag for noen bestemte forføyninger, men at man ville følge med på den videre utviklingen på barnehjemmet.²⁷⁴

Misjonens henvendelser fikk ingen umiddelbare konsekvenser for driften, men året etter kom det nye klager på forholdene fra tilsynsføreren ved barnehjemmet. I begynnelsen av året etter kom det flere klager, denne gangen gjennom et brev som et av barna på hjemmet sendte til sin halvbrors fosterforeldre. På bakgrunn av de fremsatte påstandene besøkte barnevernsinspektøren fra Sosialdepartementet hjemmet, og to dager etter tilsynsbesøket leverte styrer inn sin oppsigelse, halvannet år etter klagene fra Misjonen.

Selv om tilsynet fungerte for noen barn ved at de ble flyttet etter at det var oppdaget dårlige forhold i fosterhjemmet de var plassert i, har senere forskning, erstatningssøknader, avisartikler og

²⁷² Fra rapport skrevet på bakgrunn av besøk i hjemmet av Misjonens inspektrise, slutten av 1960-tallet, sitert i Pettersen og Tømmerås 2015.

²⁷³ Agerup 1991, s. 157.

²⁷⁴ Kristiansand 2007, s. 95.

annen litteratur vist at inspektrisene ikke alltid avdekket tilfeller av grov omsorgssvikt og overgrep.²⁷⁵ Flere personer som er blitt intervjuet i sammenheng med vårt arbeid, har bekreftet det samme. Det at inspektrisene jobbet i den samme organisasjonen som drev barnehjemmene, og som hadde ansvaret for å finne andre plasseringer dersom dårlige omsorgsforhold i fosterhjem ble avdekket, kan ha ført til at kontrollen med både institusjonene og fosterhjemmene var dårligere enn den ville ha vært med eksterne og mer uavhengige inspektører. Samtidig er det viktig å påpeke at Misjonen hadde inspektriser lenge før staten opprettet den samme stillingen, og at flere barn ble omplassert som følge av at tilsynet avdekket dårlige forhold.

I tillegg til inspektrisen førte også Misjonens generalsekretær tilsyn og fulgte opp bekymringsmeldinger. I Misjonens arkiv finnes mange brev fra Misjonens generalsekretærer som viser hvordan de så på tilsyn med barna og med institusjonene. På den ene siden finnes mye korrespondanse som viser at tilsyn ble sett på som viktig. Et eksempel er et brev fra generalsekretær Bjørnstad til en formann for tilsynet ved en av barnevernsinstitusjonene, skrevet i 1956:

Jeg er gla [sic] og takknemlig over at du var villig til å fortsette som formann for tilsynet. Du kjenner forholdene og skulle på alle måter ha muligheter for å hjelpe oss i det store, men på samme tid vanskelige arbeidet som drives her. Vedlagt følger den oppsatte instruks for tilsynet ved Lillegården. Tidligere var det 5 medlemmer. Ved siste styremøte ble antallet redusert til 3. Når det gjelder tilsynets oppgave tror jeg en kan si det slik at alt som angår heimens trivsel og drift angår også tilsynet. Tilsynet er et kontrollorgan, men det er også tenkt som et hjelpeorgan. Det skal bistå styreren positivt på forskjellig vis i det daglige arbeid. Jeg legger ved plan og ordensregler for Lillegården. Tilsynet skal påse at opplegget for heimen blir fulgt. Ting tilsynet ikke er fornøyd med bør meldes fra til kretsstyre og generalsekretær. Vi vil gjerne ha et aktivt tilsyn ved Lillegården og du må som formann ikke være redd for å ta opp de forskjellige [sic] saker.²⁷⁶

Misjonens generalsekretærer fikk informasjon fra ulike hold om forholdene på institusjonene, og i et brev fra generalsekretær Lyngstad til en ansatt

ved en av institusjonene i 1945 fremgår det at generalsekretæren ønsket informasjon om kritikkverdige forhold. Brevet ble skrevet i forbindelse med at inspektrisen tidligere hadde snakket med den samme ansatte om at de materielle forholdene på barnehjemmet ikke var tilfredsstillende, og generalsekretæren skrev for å be om informasjon:

Frøken Øvregaard har fortalt meg at De flere ganger har tenkt å skrive til meg angående forholdene på [institusjonen] men ikke hatt frimodighet til det. Som De vil forstå er jeg som misjonens leder meget interessert i alt som angår våre barnehjem både det som er godt og det som kan kritiseres. [...] Har De derfor noe De mener jeg bør vite, så vil jeg gjerne De skal skrive til meg så utførlig og klart som De kan. Jeg skal love Dem at intet av det som De meddeler meg skal bli brukt på noen utilbørlig måte.²⁷⁷

Det finnes også korrespondanse som viser at generalsekretærene ikke fulgte opp varslinger, og at bekymringsmeldinger om dårlige forhold på institusjonene eller for bortsatte barn kunne bli bortforklart og ignorert. I 1951 skriver en bestyrer ved en av Misjonens institusjoner til generalsekretær Bjørnstad om at noen gutter som har kommet dit fra en annen institusjon, har fortalt om kritikkverdige forhold ved institusjonen de flyttet fra. Bestyreren skriver blant annet:

Jeg fikk dessverre et ganske pålitelig inntrykk av at det ikke var så helt bra ved [institusjonen]. Jeg er klar over at disse guttene ikke er så særlig pålitelige kilder i så måte. Likevel tror jeg at det den ene av dem fortalte meg kanskje var noe i. Det var [NN] som jeg til nå iallfall har fått et ganske godt inntrykk av. Han nevnte at bestyrerinnen var en helt annen når det var fremmede der. Likså at hun flere ganger hadde kalt dem inn til andakt for straks etter å sette de større til noe arbeid, altså slik at de visstnok ikke fikk bli med på andakten i det hele. Osv. – Vel, jeg vil ikke p.t. avlegge ed på det, men jeg tror at det som sagt var iallfall n o e i det. Det var liksom en viss sår bitterhet hos gutten. Han fortalte meg det svært naturlig og forsiktig slik at jeg faktisk fikk tillit til ham. – Jeg vil iallfall ikke at du skal være helt uvitende om det. Du får jo selv avgjøre hva du vil legge i det.²⁷⁸

²⁷⁵ Jfr. Sandvik 1999.

²⁷⁶ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0091).

²⁷⁷ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0095).

²⁷⁸ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0090).

I svaret sitt skriver generalsekretær Bjørnstad:

Det forbauser meg i aller høyeste grad hva du ellers skriver om tilhøva på [institusjonen]. At styreren dernede skulle forstille seg har jeg vanskelig for å tro. For meg står hun som et helt gjennom ærlig og sant menneske. Derimot har hun ikke det praktiske grep på saker og ting, som en ofte kunne ønske. Hun er noe ubehjelpelig når det kommer til det rent administrative. [...] Når det gjelder barn som er vokset opp utenfor sine egne heimer, må vi være klar over at de av og til spekulerer litt i dette at de er hjemløse. For å dekke over svikt i sitt eget liv er det ikke så sjelden at de helt og holdent legger skylden på de vanskelige tilhøva de er vokset opp under. Dette vil ikke si at vi ikke skal lytte til hva guttene har å bære frem. Det plikter vi, men på den annen side må vi også være klar over at de har svært lett for å dekke seg selv bak kritikk mot dem som har skullet ta seg av dem.²⁷⁹

Det var ikke bare barns fortellinger som ble møtt med skepsis. I en tidligere sak, fra 1945, skriver en bestyrer til generalsekretær Lyngstad og forteller at hun har fått et brev fra en bekjent som varsler om at en gutt i pleiehjem ikke har det godt. «Dette er ont å høre. Men det er godt, der er folk som har øine med sig, når det gjelder våre utsatte barn». Bestyreren sier at hun selv kan reise og undersøke saken dersom hun får reisetillatelse (dette skjedde under krigen), og spør om hun bør reise eller om inspektrisen kan reise. I sitt svar skriver Lyngstad at inspektrisen vil besøke institusjonen samme måned, og at de da kan snakke nærmere om det. Samtidig advarer han bestyreren mot å gå for raskt frem:

Hvis De reiser inn til [sted], bør De være meget varsom. Det pleier ofte være personlige grunner som gjør at noen klager over de pleiehjem som våre barn er bortsatt i, når vi går klagenes nærmere etter, er der ikke stort i dem. Derfor bør vi opptre med stor varsomhet. Frøken Øvregaard mener at [guttens] pleiehjem er et meget godt hjem.²⁸⁰

Korrespondansen i arkivet viser en organisasjon hvor generalsekretæren har mye definisjonsmakt. Det var han som til syvende og sist fattet avgjørel-

ser om, og eventuelt hvordan, bekymringsmeldinger og varslinger skulle følges opp.

I 1947 ble det vedtatt å opprette tre stillinger som statlige barnevernsinspektører i Sosialdepartementet. Andre instanser som også skulle føre tilsyn med bortsatte barn, var henholdsvis fylkesmennenes barnevernssekretærer og de kommunale barnevernsnemndene. Inspektørene skulle veilede organisasjoner som drev barnevernsarbeid, men hadde også fri adgang til alle barnevernsinstitusjoner for å sikre at barna fikk tilstrekkelig pleie og omsorg. Både inspektørene og de fylkesvise barnevernssekretærene var viktige instanser i tilsynsarbeidet. De fikk blant annet lagt ned flere barnehjem hvor forholdene var svært kritikkverdige. Likevel fungerte tilsynet med bortsatte barn utilfredsstillende helt frem til 1980.²⁸¹ Det fungerte heller ikke tilfredsstillende for bortsatte barn av tatere/romanifolk.

Solheim-utvalget går gjennom Misjonens praksis innen barnevernsarbeidet på slutten av 1970-tallet. I sin vurdering av denne konkluderer Solheim-utvalget med at «det er intet uvanlig ved at Misjonen eier og driver barne- og ungdomshjem – institusjonene går inn under barnevernlovens regler», men de understreker at alle institusjonene, også barnehjemmene, må være åpne for alle barn og passe inn i regionale planer.²⁸²

Solheim-utvalget finner at det fra barnevernsnemndenes side ikke ser ut til å være særlig nøye oppfølging av de barna som Misjonen har anbragt i barnehjem og fosterhjem. «Barna og de unge synes å være overlatt til Misjonen som så har tatt seg av alt som videre skulle skje».²⁸³ I sin innstilling påpeker utvalget at myndighetene ikke har tatt noe initiativ til å styrke barnevernsnemndenes oppfølging av disse barna eller oppfordre Misjonen til å ha tettere kontakt med nemndene. «Det har ikke fra myndighetenes side vært ført noen egentlig kontroll med Misjonens barnevernsarbeid i praksis».²⁸⁴

Utvalgets anbefaling er at «barnevernsnemndene må ta det fulle ansvar også for disse barna, følge opp sine omsorgsvedtak som for andre barn og med jevne mellomrom vurdere om det er behov for ytterligere tiltak. Nemndene bør ikke så å si kunne overføre disse klienter til Misjonen og anse seg fritatt for videre ansvar».²⁸⁵ De anbefaler også at særordningen med finansiering, altså at

²⁸¹ NOU 2004: 23.

²⁸² NOU 1980: 42, s. 16.

²⁸³ Ibid., s. 69.

²⁸⁴ Ibid., s. 69.

²⁸⁵ Ibid., s. 15.

²⁷⁹ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0090).

²⁸⁰ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0095).

staten dekker utgiftene knyttet til barnevern for barn med tater-/romanibakgrunn, bør opphøre. Statsrefusjonsordningen for barnevern- og sosialhjelpsutgifter for personer med tater-/romanibakgrunn ble fjernet av Stortinget i 1985 i behandlingen av Ot.prp.nr. 48 (1984–1985) om «endringer i lover vedrørende inntektssystemet for kommunene og fylkeskommunene». Endringen trådte i kraft 1. januar 1986. Dette var også i tråd med innstillingen fra Statsrefusjonsutvalget som kom i mars 1982.

5.5 Manglende rettsikkerhet i barnevernet

Thorsnes viser at tater-/romanifolk opplevde manglende rettsikkerhet på mange områder både under vergerådsloven og barnevernloven.²⁸⁶ Det er likheter mellom svakhetene som påpekes her, og de Gerd Benneche avdekket på 1960-tallet i det generelle barnevernet. I det følgende vil jeg gjengi en del av Benneches kritikk.

En av målsetningene med den nye barnevernloven var å styrke de folkevalgtes deltakelse gjennom barnevernsnemndene. Barnevernloven bygget på legmannstanken: Den folkevalgte nemnd var det sentrale ledd i alt barnevernsarbeid. Men Benneche påpeker at

[...] det er lenge siden nemnda, i hvert fall i de største kommunene, inntok noen sentral stilling i barnevernets klientbehandling. Allerede da jeg foretok min første undersøkelse i 1963, var det klart at nemndene i større eller mindre grad overlot klientarbeidet til administrasjonen og i virkeligheten ofte fungerte som sandpåstrøere for de avgjørelser som var fattet av saksbehandlerne.²⁸⁷

Etter 1978 var det så vide delegasjonsadganger i loven at det i den praktiske hverdagen, dersom man utnyttet mulighetene til å delegere fullt ut, ville være administrasjonen som var den avgjørende myndigheten, og ikke barnevernsnemnda. Den styrkede barnevernsadministrasjonen medførte også at avgjørelsen i realiteten lå der. Benneche viser også til Ellen Seip Flaatten og Mona Sandbæks bok om barnevernet i Oslo fra 1982, der de så på 233 klientsaker og viste at de folkevalgte nemndene oftest var sandpåstrøere for frivillige vedtak som allerede var gjennomført før de kom opp i nemnda, og der nemnda fattet vedtak

basert på rapporter som var skrevet i den hensikt å få godkjent administrasjonens handlemåte. I 1973 var 73 % av omsorgsvedtakene gjennomført før nemnda fikk saken til behandling.²⁸⁸

I lys av Pettersen og Thorsnes' funn om Misjonens aktive rolle i mange barnevernssaker som vedrørte tater-/romanifolk, er det grunn til å spørre seg om det i disse sakene var slik at Misjonen fungerte som «administrasjon» og stod for den samme type saksforberedelse som administrasjonen gjorde for andre barn.²⁸⁹ Misjonen skulle administrere statens (og kommunenes) bortsetting av barn av tater-/romanifolk.

På 1970-tallet ble det reist kritikk mot lovens upresise vilkår for inngrep og utilfredsstillende saksbehandlingsregler. I sin innstilling om St.meld. 32 om rettsikkerhet i sosial- og helseinstitusjoner påpeker den forsterkede Justiskomiteen om barnevernet at «saksbehandlingsreglene i lovverket er ganske utførlige, men at vilkårene for inngrep ikke er særlig presise og at saksbehandlingsreglene ikke virker tilfredsstillende i praksis.»²⁹⁰

Benneche påpeker at både bevisvurderingen og tolkningsprinsippene utgjorde et problem i barnevernsnemndas vedtak.²⁹¹ Det var heller ikke vanlig at foreldrene ble innkalt eller hørt: «Det synes ikke å være et ukjent fenomen at nemnda først treffer vedtaket og så sender det til foreldrene med anmodning om samtykke og opplysning om at det vil bli innkalt til dommermøte hvis de protesterer».²⁹² I 1983 konkluderer Benneche med at det er vanskelig å vite hvordan foreldre blir underrettet om vedtak som er fattet. I sin undersøkelse i 1963 fant Benneche at underretting i mange nemnder tilsynelatende foregikk formløst, med den usikkerhet som følger med det.²⁹³

Benneche er også inne på problemet med hyppige flyttinger av barn som er bortsatt. Dette var ikke uvanlig. Benneche viser til en undersøkelse gjort av Elisabeth Backe-Hansen av 131 fosterhjemsplasseringer i Oslo på slutten av 1970-tallet som endte med utilsiktet flytting. Barna ble sjelden plassert sammen med søsken.

Backe-Hansen regner med at undersøkelsen av de 131 sakene er såvidt representativ for

²⁸⁸ Ibid., s. 31.

²⁸⁹ Jfr Pettersen 1997 og 1999 og Thorsnes 2015.

²⁹⁰ Innst. S. nr 331 (1976–77), s. 5.

²⁹¹ Benneche 1983, s. 194.

²⁹² Ibid., s. 203.

²⁹³ Ibid., s. 203.

²⁸⁶ Thorsnes 2015.

²⁸⁷ Benneche 1983, s. 30.

Oslo barnevernsnemnds fosterhjemsplasseringer at 40–50 % av alle plasseringer som har funnet sted etter 1976 vil ende med utilsiktet flytting på et eller annet tidspunkt.[...] En av måtene å komme dette ondet til livs på, er å stramme inn kravene til kvalifisert samtykke. Det vil komme barna til gode at man her øker klientenes rettssikkerhet.²⁹⁴

Gerd Benneches arbeid på 1960-tallet ble viktig for diskusjoner og reformarbeid i barnevernet. Rettssikkerhet settes på myndighetenes dagsorden i lovreformarbeidet midt på 1970-tallet, men det er da hovedsakelig *foreldrenes* rettssikkerhet det handler om. Barneperspektivet trekkes inn, men det er ikke *barns rettssikkerhet* som sådan som blir diskutert.²⁹⁵

6 Konsekvenser av omsorgsovertakelsene for personer og for gruppen

I denne delen vil jeg gå nærmere inn på noen aspekter vedrørende hvilke konsekvenser omsorgsovertakelsene fikk for noen tater/romanifolk. De fleste vi har snakket med, opplevde omsorgsovertakelser i perioden 1940–1970.

Det er uvisst hvor mange tater/romanifolk som ble bortsatt, men et anslag på mellom 1000 og 1500 barn over en periode på rundt 80 år er et betydelig tall i en ganske liten folkegruppe. Uavhengig av bakgrunnen og omstendighetene rundt den enkelte omsorgsovertakelse vil den uansett påvirke mange personer: Barnet selv, foreldre, eventuelle søsken, andre nære slektninger, venner av familien, osv. Intervjuer gjort i forbindelse med Tater-/romaniutvalgets prosjekt om «Dagens situasjon» viser at barnevernspolitikken som ble ført overfor tater/romanifolk som gruppe førte til frykt og mistillit for myndighetene blant svært mange tater/romanifolk, også i familier som ikke selv ble direkte rammet.

6.1 Informasjon og barnas medvirkning

Blant de vi har intervjuet, er det store variasjoner i hvor gamle barna var da de ble bortsatt. Barnets alder vil selvsagt påvirke hvordan de opplevde selve bortsettingen. Noen barn ble bortsatt allerede som spedbarn, og har derfor selv ingen minner knyttet til selve plasseringen. For større barn

kunne overtakelsen oppleves som dramatisk. Noen av informantene som utvalget har snakket med, forteller om gråtende foreldre og at de ble hentet med fysisk makt, mens andre opplevde selve flyttingen som mindre dramatisk. En ting som virker gjennomgående for alle, er at de vektlegger at de fikk svært lite informasjon om plasseringen – både bakgrunnen, hva den innebar og konsekvenser av plasseringen, som hvor de skulle bo og hvilken kontakt de ville få med foreldrene. En mann fortalte at han fikk vite at han skulle på en kortvarig feriekoloni, mens han egentlig ble langvarig plassert.

Informantene legger også vekt på at de i liten grad fikk informasjon eller var involvert når de ble flyttet mellom ulike plasseringssteder. De færreste forteller om at de ble informert om hvor de skulle, hvorfor de skulle dit, eller hvor lenge de skulle være der. En mann fortalte om hvordan han og et søsken ble sendt fra en gård de var på, og til et skolehjem. «Vi ble bare satt i bilen, og vi hadde på oss fine klær. Så vi trodde vi skulle til Oslo, vi». Den manglende informasjonen henger selvsagt sammen med datidens syn på barn og barns (manglende) deltakelse i avgjørelser som omhandlet dem. Dette var ikke spesielt for barn under offentlig omsorg. Likevel vil en slik mangel på informasjon og medbestemmelse være ekstra belastende for barn i en slik situasjon, uten noen omsorgspersoner rundt seg. Det å ikke vite hvor du skal eller hvor lenge du skal være der kan skape stor usikkerhet.

I korrespondanse mellom styrere på Misjonens barnevernsinstitusjoner og Misjonens generalsekretær finnes det eksempler som kan tyde på at barn kunne bli hørt i saker der de ønsket et annet plasseringssted. Ett eksempel er korrespondanse vedrørende en gutt som var født på slutten av 1930-tallet. Han ble overført til Sørlandet barneheim, men likte seg ikke der, for han syntes det var ensomt og langt ute på landet. Gutten ville først ikke begynne på skolen, men han begynte likevel etter at generalsekretæren hadde snakket med både ham og skolen. Likevel trivdes han ikke, og klaget blant annet over at det var vanskelig å gå på skole på et annet målføre enn han var vant til (skolen brukte nynorsk, mens han var bokmålsbruker). Gutten ble hørt og flyttet til en annen av Misjonens barnehjem.

I sin avhandling viser Pettersen (2005) hvordan Misjonens representanter søkte å etablere bånd til barn/unge som stod under Misjonenes omsorg, gjennom tillit, vennligsinnede, men likevel moralsk forankrede formaninger og gjennom aktiv oppfølging av hvert enkelt barn.²⁹⁶ I denne

²⁹⁴ Ibid., s. 207.

²⁹⁵ Larsen 2002, s. 168.

²⁹⁶ I denne

innsatsen lå det innebygd mekanismer som rommet makt og kontroll.

I Misjonens arkiv finnes hyppig brevveksling mellom barn som var satt under omsorg, og ansatte i Misjonen, spesielt inspektrisen. Misjonens ansatte er svært aktive med å bygge relasjoner og å bli en viktig del av livene til barn og unge som var tatt fra sine foreldre. Utdraget nedenfor er et eksempel på et slikt brev som er funnet i sakene utvalget har undersøkt. Brevet ble skrevet til en mann som hadde stått under Misjonens omsorg fra han var 2 år, og med en oppvekst som var preget av mange flyttinger. Når han mottar brevet fra Misjonens inspektrise, er han elev ved en yrkesskole i en mindre by på Østlandet. Han bor på hybel som Misjonen har hjulpet ham med å finne, og som de også hjelper å dekke utgiftene til:

Kjære [navn] Takk for praten for et par dager siden. Det er alltid hyggelig å høre fra deg, – at du trives og har det bra. Som du ser følger det med i dette brevet en rekvisisjon til Backe og til «Funny Girl», som vi avtalte. Du kan se hva du kan finne av tøy, og så må du være så snill å huske hva skrev i det forrige brevet mitt angående kvalitet og mote! [...] Så får du gjøre ditt beste, og ikke kjøpe noe som bare holder noen få uker. Selvsagt må det være moderne, og dette med farver og «sleng» er jo helt all right, men det er visse grenser! – Er du enig? Det har vel ingen hensikt å se ut som en utstillingsdokka, heller. Men jeg tror på din gode smak, [navnet på gutten], så jeg tror ikke det er noen grunn til for stor engstelse! Du får ha lykke til med innkjøpene. Det skal bli moro å se hva det blir. Hvordan står det til ellers om dagen? Jeg håper alt er bra med deg. Her begynner vi å falle litt mere til ro igjen etter oppussingen. Nå er det bare gulvene igjen, og så kan vi komme riktig i orden. Jeg skal hilse så meget fra alle her, spesielt Bjørnstad. Hjertelig hilsen [...].²⁹⁷

I Pettersens avhandling blir slike brev sett som ett av flere uttrykk for det kompliserte maktforholdet som eksisterte mellom tatere/ romanifolk og Misjonen. Denne formen for personlig oppfølging av barna fra Misjonens side, kan også sies å ligge nært det som i dag blir ansett for å være god faglig praksis innen barnevernet i kommunikasjon med barn under omsorg.²⁹⁸ Svært mange av barna for-

teller imidlertid om liten eller ingen kontakt med Misjonens inspektrise.

6.2 Livet etter overtakelse

Intervjuene som er gjort med personer som har vokst opp under Misjonens omsorg, viser at det er svært store variasjoner i barndomsfortellingene, også hva angår tiden etter at de ble plassert. Noen barn flyttet rett i et fosterhjem hvor de tilbrakte hele oppveksten, andre barn tilbrakte hele oppveksten på ett barnehjem, mens de fleste opplevde flere flyttinger. Noen endte til slutt i mer stabile omsorgssituasjoner i fosterhjem, mens mange ble flyttet rundt på ulike institusjoner til de ble gamle nok til å måtte klare seg selv. Noen var på Misjonens institusjoner, andre hadde blitt plassert av Misjonen på andre institusjoner eller fosterhjem, mens andre igjen ikke hadde noen tilknytning til Misjonen eller Misjonens institusjoner.

Opplevelsene rundt hvordan hverdagen ble for barna etter overtakelsen, er ulike. Her er det mange ting som spiller inn: hvor gamle barna var da de ble plassert, hvor de ble sendt, om de oppholdt seg sammen med søsken, om de ble flyttet mange ganger, eller om de kom til én stabil plass. I sin hovedfagsoppgave gjengir Sandvik hvordan personene hun intervjuet fortalte om hverdagen sin på barnevernsinstitusjonen. Hun finner også at personene hadde ulike opplevelser av oppholdet på institusjonen, også når det gjaldt materielle forhold. Noe av forskjellene kan skyldes at de forteller fra ulike perioder, eksempelvis forteller noen fra perioden under andre verdenskrig og like etter, da det var knapphet på mange varer i samfunnet generelt.²⁹⁹ Sandvik finner at maten på skole- og barnehjemmene ikke ble husket som spesielt god, men at de fleste forteller at det var nok mat. Det samme gjelder klær. De fleste forteller at de hadde nok klær, men noen forteller om dårlige og avlagte klær som gjorde at de skilte seg ut på skolen og i nabolaget. I granskingsrapporten fra Kristiansand står følgende om de materielle forholdene på Furuheim barneheim:

Av brevveksling i 1959 går det fram at Norsk misjon blant hjemløse praktiserte en ordning der styreren kunne kjøpe inn klær og utstyr og sende regningen til hovedkontoret for Norsk misjon blant hjemløse. Pengene ble så refundert. Norsk misjon blant hjemløse sentralt var

²⁹⁶ Pettersen 2005, s. 229.

²⁹⁷ Brev fra Misjonens inspektrise til ung mann, starten av 1970-tallet, gjengitt i Pettersen og Tømmerås 2015.

²⁹⁸ Pettersen og Tømmerås, 2015.

²⁹⁹ Sandvik 1999, s. 77.

opptatt av at barna på barnehjemmet skulle ha klær og utstyr som ikke lå noe tilbake for hva barn som bodde hos sine foreldre hadde.³⁰⁰

Det er individuelle forskjeller i hvordan man har hatt det, og der er også forskjeller institusjonene imellom. Det ser ut til å hatt betydning for hverdagen på institusjonen hvem som var bestyrer. Flere vi har intervjuet, forteller at de fikk et godt forhold til noen ansatte på institusjonene, men det var en utfordring at ansatte sluttet og relasjonen ble dermed ustabil. En vi snakket med, sa dette om barnehjemmet: «Det var plassen som var hjemmet mitt, ikke folkene». Det er et gjennomgående tema at opplevelsene i barndommen skapte en utrygghet og har gitt senere utfordringer når det gjelder å forholde seg til andre og ha tillit til andre. En kvinne som ble plassert i fosterhjem forteller:

Jeg har i alle år vært veldig redd for å miste mine nærmeste, helt siden jeg var lita jente så har jeg hatt den usikkerheten. Dette har jo skapt veldig mye angst hos meg, så jeg har vært uføretrygdet på grunn av angst og migrene, så dette har vært et problem. I dag er jeg jo pensjonist, men tidligere var jeg ufør på grunn av dette. [...] Ja, det er jeg nesten sikker på at henger sammen. Jeg husker at jeg måtte hjem i langfriminuttet på realskolen bare for å se at moren min var der og at hun hadde det bra, det var jo ikke så lange veien men jeg måtte bare sykle hjem og sjekke at hun var der. Og på folkeskolen så måtte moren min komme utenfor skolen i friminuttene slik at jeg så at hun var der. Den utryggheten, den lå i meg.

Noen forteller også om det de opplevde som forskjellsbehandling på barnehjemmet, der noen barn fikk en annerledes behandling enn andre og ble sett på som bestyreren eller andre ansattes «yndlinger». Personene Sandvik har intervjuet, forteller om tilsvarende opplevelser.³⁰¹ Det var trolig ulike grunner til at ansatte behandlet barn forskjellig. Bestyreren på en ungdomsinstitusjon forteller i et brev til generalsekretæren om sine betraktninger rundt en gutt som blir behandlet annerledes enn de andre:

[NN] er litt av en prøvelse for meg. Det er ikke det, gutten er snill nok, men han har opplakt [sic] sitt å stri med. Han er meget åpen, og pra-

ter med meg om allt mellem [sic] himmel og jord. Men ulykken er at han går ikke godt sammen med guttene her. Det har ikke akkurat kommet til noe særlig håndgripeligheter, men her er det noe jeg forsøker å forstå. Han kan snakke dette «romanispråket», og er stolt av at han er «romanikar», og det finnes ikke maken til hans far når det gjelder [sic] å slåss, o.s.v. Så har han en meget fiendtlig innstilling overfor allt [sic] som heter øvrighet. Dette er selvsakt [sic] vrangforestillinger som skyllles [sic] miljøpåvirkning. Jeg har snakket og snakket med ham på en kameratslig måte og forsøkt å få ham til å forstå at politiet er hans beste kamerater hvis han selv holder seg på den rette stien. Etter som han selv siger, har politiet forsikret ham om at han var «helt forherdet». Det er vel kanskje meget sakt [sic] om en gutt på 14 år. Jeg tror det er meget godt i gutten, men han er skakk-kjørt. Han lider av hjemlengsel, og det er vont [sic]. Jeg har latt ham ringe hjem, og da stod gråten i halsen på ham, så han vanskelig kunne snakke. Jeg har trasket bena av meg for å finne noe arbeid til ham, men det er ikke greit. For det første er han for ung, og for det annet er det ingen som vil ta inn 15-års gutter p.g.a. den nye Lærlingeloven, sier de. [...] Han sliter mere på meg enn alle de andre til sammen. Han har gått hakk i hel med meg siden han kom hit. Nå blir ikke hans forhold til de andre bedre i og med at jeg tar meg spessielt [sic] av ham, men jeg mener han trenger mere omsorg. Nå, det ser da ut til å bedre seg, og likere blir det vel når kan kommer i arbeid.³⁰²

Vi ser også at tidsepoken ser ut til å ha spilt inn for hvordan barna hadde det. De som var plassert i den tidlige perioden, forteller om flere fysiske avstraffelser og en hardere hverdag med mer jobbing enn de som var plassert i nyere tid. Typen institusjon er også avgjørende. I forbindelse med plassering på gård og i skolehjem forteller noen om en spesielt hard hverdag med vold og avstraffelser. En mann som var på skolehjem i flere år, forteller at barna ikke ble tiltalt med navn av de ansatte, men bare hadde nummer. Dette var i perioden før 1950.

Yngvar Ustvedt skriver om skolehjem i boken *Djeveløya i Oslofjorden*. Han beskriver hvordan flere av barna på Bastøy tydelig trengte psykiatrisk behandling, men at dette ikke var en del av tilbudet. I følge Ustvedt hadde barn av tatere/romanifolk som ble plassert på Bastøy av Misjo-

³⁰⁰ Kristiansand 2007, s. 126.

³⁰¹ Sandvik 1999, s 114–119.

³⁰² Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0092).

nen i krigs- og etterkrigstiden, det ekstra vanskelig.³⁰³ Han forteller om én gutt som drev med det som i dag ville blitt kalt selvskading – han slo inn sine egne tenner med et jernstykke og skamferte seg selv med kniv og øks. Ustvedts gjengivelser av de ansattes beskrivelser av gutten viser at de hadde liten forståelse for at dette var en gutt som var svært sårbar og trengte hjelp. Han ble karakterisert som «brutal av natur», med «en nesten bestialsk ødeleggelseslyst». En lærer skrev at «[h]ans vesen er usympatisk tvers gjennom. Meget skittenferdig og uflidd».³⁰⁴

Nina Jon skriver om Foldin verneskole i perioden 1953–1970 (tidligere Bastøy skolehjem). Hun har gått gjennom de 417 elevjournalene på Foldin for perioden 1953–1970. Av disse er 12 identifisert i journalene som å ha tater-/romanibakgrunn. Hun har også intervjuet personer som var på Foldin. Jon finner at historien om Foldin ikke er en historie om overgrep og omsorgssvikt, men at i hvert fall en del av guttene fikk omsorg og et «pusterom fra et vanskelig liv».³⁰⁵ Men ikke alle guttene hadde det godt på Foldin, og Jon beskriver også en institusjon preget av et klart hierarki mellom guttene, som opprettholdes gjennom evnen og viljen til å bruke vold.³⁰⁶ Hun finner også at det ble utøvd vold fra ansatte. Mennene hun har intervjuet som var på Foldin som barn, sitter ikke igjen med et inntrykk fra Foldin om at de ansatte slo mye. «I den grad de har minner om juling og slag, er det i form av ørefiker og kilevinker de oppfatter som naturlige og akseptable fra voksne i den tiden».³⁰⁷ Samtidig har hun funnet et notat til departementet fra 1965, der det fortelles om at en ansatt ble sykemeldt i 35 dager for brudd i høyre hånd etter at en elev ikke ville gå og legge seg da han skulle, og den ansatte «skulle til å smekke til gutten, «bommet» og traff veggen».³⁰⁸ Bruddet i hånden viser at «smekket» som var tenkt å treffe gutten må ha vært svært hardt.

Vårt intervjumateriale viser at noen av informantene opplevde en vilkårlig plassering i ulike typer institusjoner. Mangel på fosterhjem og institusjonsplasser preget mange kommuner opp gjennom store deler av 1900-tallet, noe som førte til at barn ble plassert på steder der de ikke ble godt nok ivaretatt. I beretningen fra 1961 forteller for-

midlingssentralen for barnevernet i Akershus følgende:

Det er fremdeles et problem hvordan en skal kunne hjelpe de 4 som måtte reise fra fosterhjemmene, særlig for en 14 år gammel gutts vedkommende. Formidlingssentralen er også kommet til kort i spørsmålet om anbringelse av ytterligere 5 gutter i alderen fra 9 til 15 år. Barnevernsnemndene har søkt om opptagelse i spesialscole for et par av disse *til tross for at de ikke egentlig har disiplinærvansker*. [...]

Det er lite tilfredsstillende å fortsette formidlingssentralen på den måte virksomheten har vært drevet i 1961 og det er ikke minst høyst uheldig for de barna som blir plassert i det eneste hjemmet som er villig til å ta imot dem, *selv om det på forhånd er avgjort tvil om fosterforeldrene og barnet kan godta og forstå hverandre*.³⁰⁹

Det samme bekreftes i årsrapportene fra flere av de andre fylkesmennene i samme periode. Det er spesielt de større barna det er vanskelig å finne en god plassering for.

6.2.1 Fysiske og seksuelle overgrep

Flere bortsatte barn opplevde overgrep i tiden på barnehjemsinstitusjoner og i fosterhjem – både psykisk og fysisk mishandling og krenkelser og seksuelle overgrep. Dette blir slått fast både i NOU 2004: 23 og i ulike lokale granskningsrapporter om forholdene på barnehjem. Dette gjaldt også barn av tater/romanifolk, noe som også dokumenteres av Sandvik og i granskningsrapporter. Enkelte av informantene vi har intervjuet kommer inn på egne eller andres erfaringer med å ha blitt utsatt for fysiske og/eller seksuelle overgrep etter omsorgsovertakelse. Fysisk avstraffelse var lovlig frem til innføringen av barnevernloven av 1953. Flere forteller om fysiske avstraffelser også etter 1953.

Granskingen i Oslo viser til at det er fire forhold som særlig har påvirket omfanget og karakteren av fysiske overgrep på institusjonene: Type institusjon, størrelsen på institusjonene, personalressurser og hvem som var styrer i de aktuelle periodene.³¹⁰ Granskingen viser at fysiske avstraf-

³⁰³ Ustvedt 2000, s. 245.

³⁰⁴ Ibid., s. 245.

³⁰⁵ Jon 2007, baksidetekst.

³⁰⁶ Ibid., s. 144.

³⁰⁷ Ibid., s. 121.

³⁰⁸ Notat til departementet fra Foldin verneskole 1965, gjengitt i Jon 2007, s. 121.

³⁰⁹ Vedlegg til Brev til Sosialdepartementet, fra Barnevernssekretær Ingjerd Sørensen, dato 9. juli 1962, Riksarkivet: Arkivskaper: Sosialdept, 1. sosialkontor A, klasse 6, Barnevernsaker, 6.3.1.a Rapporter om barnevern i fylkene 1957–1961, Eske nr 254, mine uthevninger.

³¹⁰ Oslo 2005, s. 7.

felsesmetoder var vanligst på de store barnehjemmene.

Flere vi har snakket med, forteller at vold ble brukt for å løse konflikter barna imellom. Det er spesielt de eldre guttene som forteller om dette, og om at det var viktig å markere seg og få respekt for å unngå å bli banket opp. Jon forteller også fra Foldin verneskole at forholdet mellom guttene gjorde stedet til et fælt sted å være for mange av guttene.³¹¹

Barn i institusjon kunne oppleve overgrep fra ansatte, fra andre voksne i nærområdet eller med tilknytning til institusjonen, og fra andre barn. Vi har ikke intervjuet noen som forteller at de deltok i seksuelle overgrep mot andre barn, men i både intervjuer og granskningsrapporter fortelles det at overgrep mellom barn fant sted. Barn som overgripere er et relativt nytt tema innen forskning, men i følge Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) blir hver fjerde voldtekt av barn under 15 år begått av andre barn under 18 år.³¹² I granskningsrapportene blir ofte overgrep mellom barn sett i sammenheng med manglende omsorg og tilsyn. Kjersti Ericsson har gått gjennom de regionale granskingsrapportene for å se på deres omtale av seksuelle overgrep med barn som overgripere, og hun finner at det rapporteres om slike overgrep fra halvparten av institusjonene. Selv om tallene man kan hente ut fra granskingsrapportene har begrenset verdi hva angår å dokumentere hvor utbredt slike overgrep var, så kan likevel tallene tyde på at det «ikke var et fullstendig marginalt fenomen i norske barnevernsinstitusjoner i andre halvdel av nittenhundretallet. Dette er i seg sjøl et viktig funn».³¹³

Seksuelle overgrep mot barn var definert som straffbare handlinger i hele den tidsperioden delrapporten omhandler.³¹⁴ Likevel var det i liten grad et offentlig tema i størstedelen av tidsperioden. Det er først de siste 30 årene det har blitt stor oppmerksomhet rundt denne tematikken i samfunnet. Man var selvsagt også tidligere klar over at barn kunne utsettes for seksuelle overgrep, men slike forhold ble ikke løftet frem og gjort til et sentralt tema i barnevernet før midt på 1980-tallet.³¹⁵ Man kan si at det siden midten av 1980-tallet har vært en «revolusjon» innen offentlig opp-

merksomhet rundt, kunnskap om og tiltak mot seksuelle overgrep mot barn.³¹⁶ Som nevnt ovenfor var det enda mindre kunnskap om, og oppmerksomhet rundt, overgrep begått av barn. Det er først helt nylig at dette har blitt et mer diskutert tema, også innen barnevern.

Det er viktig å huske på at seksuelle overgrep skjer overalt i samfunnet og ikke er noe som barn bare opplevde på institusjoner eller i fosterhjem. Som Andresen påpeker: «Barn ble seksuelt misbrukt *også* på barnehjem. For to ting er åpenbare: Seksuelle overgrep var en del av hverdagen til noen bortsatte barn, men et barnehjem var bare én av flere mulige rammer det skjedde innenfor. Voksne begikk da som nå overgrep mot barn også i familien, i biologiske familier så vel som fosterfamilier. [...] Det er ikke sikkert det var flere overgrep på institusjonene enn i hjemmene».³¹⁷ Det som gjør overgrepene i barnevernet så ille, er at barna var plassert der, enten av foreldre eller av myndighetene, nettopp fordi man regnet med at barna her skulle få en bedre oppvekst. De institusjonelle rammene, og de voksnes klare maktposisjon overfor barna, kan også ha gjort det enklere å utføre (og vanskeligere å avdekke) overgrep begått av voksne. Barn som forsøkte å varsle, ble ofte ikke trodd, og for eksempel på skolehjem var mistro og mistenkeliggjøring mot barn som fortalte om overgrep, «snarere regelen enn unntaket».³¹⁸ I intervjuer har vi også hørt at barn ikke ble trodd, og at de bare ble avfeid med at «barnehjemsbarn lyger» eller «taterbarn lyger» når de prøvde å fortelle om overgrep.

Mange som har søkt om erstatning for omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner, har søkt om erstatning for «et ødelagt liv» eller en ødelagt barndom, ofte grunnet i seksuelle

³¹¹ Jon 2007, s. 144.

³¹² Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress, Tekst på internett: «Unge overgripere trenger hjelp», – finnes digitalt på <http://www.nkvts.no/aktuelt/Documents/Unge%20overgripere%20trenger%20hjelp.pdf>

³¹³ Kjersti Ericsson, «Når både offer og overgriper er barn – historier fra vår nære fortid (og nåtid?)», i *Sosiologi i dag*, årgang 43, nr. 4/2013, s. 45–68, s. 49–50.

³¹⁴ I Kriminalloven av 1842 var det bare jenter/kvinner som var omfattet av forbudet mot «utugt» med mindreårige, som da var jenter under 15 år (med skjerpene straff dersom jenta var under 12 år), mens det i Straffeloven av 1902 ble utvidet til å omfatte alle barn, og aldersgrensene ble utvidet til 13 og 16 år. For mer om loverket innen dette feltet gjennom 1900-tallet, se for eksempel Anita Flaten Vamråk, «Utviklingen i de strafferettslige regler og straffeutmåling ved seksuell omgang med mindreårige: Hensyn, omfang, strafferammer og reaksjonsfastsettelse gjennom historien». Masteroppgave innlevert ved Universitetet i Oslo, Juridisk fakultet, 2014.

³¹⁵ Ericsson 2002, s. 12.

³¹⁶ Elisiv Bakketeig og Ragnhild Hennum, «Status 15 år etter: Hva bestemmer utfallet av saker om seksuelle overgrep mot barn», i L. Finstad og H. M. Lomell (red.), *Motmæle: En antologi til Kjersti Ericsson, Cecilie Hoigaard og Guri Larsen*, Oslo: Novus Forlag, 2015, s. 21.

³¹⁷ Andresen 2006, s. 164.

³¹⁸ *Ibid.*, s. 166.

overgrep begått mot dem mens de var på institusjonen.³¹⁹

6.2.2 Kontakt med familien

Gjennom intervjuer og tidligere forskning og litteratur vet vi at mange bortsatte tatere/romanifolk hadde lite eller ingen kontakt med foreldrene etter omsorgsovertakelsen.³²⁰ Misjonen la vekt på at det var viktig å unngå noe særlig kontakt mellom foreldrene og barna, både fordi slike besøk uroet barna og fordi de i noen tilfeller ønsket å fjerne det de mente var negativ innflytelse fra foreldrene. Det ser ut til at Misjonens ansatte var generelt negative til at barn hadde kontakt med foreldrene etter omsorgsovertakelsen, og den kontakten som fant sted, skulle være i kontrollerte former. Det finnes også mange eksempler på at Misjonens ulike generalsekretærer uttrykker eksplisitt at kontakten mellom foreldre og barn bør brytes. I et brev fra 1945 fra generalsekretær Lyngstad til en bestyrerinne på et av Misjonens barnehjem, som svar på hennes telegram om at et lokalt vergeråd hadde bedt barnehjemmet om å ta imot tre søstre, skriver han følgende:

Som forholdene ligger an får vi vel ta [NNs] 3 småpiker. Jeg er ikke så begeistret for det, fordi hjemmet ligger for nær barnehjemmet. Skal det bli noe resultat av vår barneoppdragelse, må forbindelsen med foreldrene brytes helt. Slik som De har skildret forholdene i Deres brev, går det imidlertid ikke an for oss å nekte å ta disse barn.³²¹

Også annen kommunikasjon viser at det kunne være et eksplisitt mål å finne institusjonsplasseringer som vanskeliggjorde kontakt mellom foreldre og barn. Generalsekretær Lyngstad skriver i 1946 om plassering av en gutt: «Vi har også tenkt at [guttene] måtte komme på et skolehjem på Østlandet, så det ble lenger vei for faren å besøke ham».³²²

Samtidig finnes det også i arkivet noen eksempler som tyder på at Misjonen til en viss grad åpnet for kontakt mellom noen barn og deres foreldre, i hvert fall for de eldre barna. I et brev fra 1950 irettesetter generalsekretær Bjørnstad en bestyrer på en av Misjonens institusjoner for ungdom, fordi han skal ha gitt en gutt portforbud for å

ha besøkt sin far. Faren har oppsøkt generalsekretæren og klaget over dette, og Bjørnstad skriver til bestyreren og forteller dette, for «dette kan da ikke være riktig». I svarbrevet fra bestyreren står det at gutten hadde fått tillatelse til å besøke sin far «den ene gangen han ba om det, men reiste to ganger uten lov og kom hjem en halvtime etter innetid, og ble straffet som andre».³²³

Det kan se ut til at barnas alder kunne ha noe å si for deres mulighet til å ha kontakt med foreldre og andre familiemedlemmer. Jo eldre barna var, desto vanskeligere var det å forhindre at barna hadde kontakt med foreldre og familie. I et brev fra 1955 til generalsekretæren forteller bestyreren på en ungdomsinstitusjon, som del av sin rapport om alle guttene og hvordan de har det, at foreldrene til to brødre hadde vært der på besøk uken etter at en av guttene ble konfirmert:

De fikk en kopp kaffe og så på konfirmasjonsgavene til [en av sønnene]. Så dro de igjen. De er bosatt, – d.v.s. de har fått seg hus på [sted], og han har etter eget sigende fast arbeid der i et grustak. I går, – søndag – reiste gutten [sic] – 5 stykker – avgårde på sykkel for å besøke dem. Det er det vell [sic] ikke noe å gjøre ved. De har jo sykler, og jeg kan selvsakt [sic] ikke kontrollere hvor de reiser hen. Og skulle jeg gi meg til å nekte dem, kan jeg tenke meg resultatet.³²⁴

Dette må forstås på bakgrunn av at akkurat denne institusjonen var en ungdomsinstitusjon for eldre barn, der oppholdet i denne perioden var preget av frivillighet – det endrer ikke det generelle inntrykket av at Misjonens praksis var å minimalisere kontakten mellom barn og foreldre etter omsorgsovertakelse. Dette kan også ses i sammenheng med Misjonens praksis i bosettingstiltakene, der tatere/romanifolk som fikk bolig gjennom Misjonen, også måtte skrive under på en bosettingsavtale som forbød dem å huse slektninger og andre personer.³²⁵ Bosettingspolitikken la opp til minst mulig kontakt med slektninger og andre tatere/romanifolk. I sin interpellasjon i Stortinget i 1975 viser Torild Skard til et intervju med daværende Svanviken-bestyrer, Agnar Austvik, i begynnelsen av 1974, der han blant annet uttalte seg om praksisen med at tatere/romanifolk måtte bryte kontakten med slektninger. Torild Skard sier i Stortinget 23. april 1975:

³¹⁹ Ibid.

³²⁰ Jfr. f. eks Sandvik 1999; Pettersen 1997, 2005; Ørnevik 2014.

³²¹ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0095).

³²² Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0095).

³²³ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0090).

³²⁴ Riksarkivet (RA/PA-0793/Fe/L0092).

³²⁵ Pettersen 2005, s. 125.

Når Austvik blir spurt om det ikke er hardt å anmode omstreiferne om å kutte alle slektsbånd, svarer han: «Jo, visst er det hardt, man kan jo bare tenke seg selv i en lignende situasjon. Men erfaringene har lært oss at det i de aller fleste tilfellene er den eneste utveien». Jeg må bare si at jeg grøsser når jeg leser dette, og jeg har full forståelse for de reaksjonene omstreiferne på Svanviken selv kommer med i samme nummer av A-magasinet, der de sier bl.a.: [...] «Det verste er at dem forlanger at vi skal bryte med slekta vår. – Går ikke an å forlange sånt av folk, vel».³²⁶

Når det gjelder bortsatte barns kontakt med biologisk familie, ser man endringer i Misjonens praksis over tid, i tråd med at den generelle barnevernspraksisen på dette feltet også endret seg. Barnevernets syn på foreldrenes betydning for barn under omsorg endret seg. Tidligere var det en oppfatning at det kunne være bra for barn i en vanskelig situasjon at kontakten med foreldrene ble brutt.³²⁷ Dette var altså et generelt trekk ved barnevernet i store deler av tidsperioden vi skriver om. Samtidig kan det se ut til at kontakt mellom foreldre og barn ble brutt mer systematisk for tatere/romanifolk enn andre.

I granskningen fra Kristiansand skriver granskningsutvalget følgende om kontakten mellom barn og foreldre:

Barnehjemsbarna forteller gjennomgående om vanskelige oppvekstforhold i sine biologiske hjem, og lite kontakt med familien under plasseringen i barnehjem. Familiens begrensede evne til å følge opp samvær, og barnehjemmenes manglende tilrettelegging for familiekontakt, gjorde at det svært sjelden fant sted samvær mellom barn og foreldre i første del av granskingsperioden [granskingsperioden er fra 1954–1979]. Det er først på 1970-tallet at samvær blir satt i system og blir sett på som ønskelig og viktig for barnas utvikling. Holdningen til familier og samvær i første del av granskingsperioden, er gjennomgående at barna skulle glemme sine foreldre, og dermed unngå savnet. Dette blir også gitt som begrunnelse for ikke å gi barna fysisk kontakt og følelsesmessig omsorg på barnehjemmene. Slik omsorg kunne få fram lengting etter foreldrene. Det er vanskelig å finne en faglig

begrunnelse for denne tenkningen. Taterne utgjør en stor andel av barnehjemsbarna som er blitt intervjuet. De hadde om mulig enda dårligere kontakt med familien sin enn de øvrige barna.³²⁸

Med innføringen av barnevernloven av 1953 skjedde det en svak endring i retning av at det ble lettere for foreldre å besøke barna på Misjonens barnehjem, slik at de kunne opprettholde kontakten med dem.³²⁹ Slike besøk ble fremdeles ansett som problematiske for de ansatte på institusjonen. De bekymret seg for at besøkene uroet barna og den daglige rytmen på hjemmet. De var også bekymret for at foreldrene kunne sette barna opp mot institusjonen eller forsøke å ta dem med seg.³³⁰ Bestyrerinnene henvendte seg ofte til Misjonens ledelse for å få hjelp til å forhindre foreldre i å ta kontakt med barna eller oppsøke barnehjemmet. Stort sett fikk de støtte fra Misjonens generalsekretær og inspektrise i at foreldrene uroet barna, eller at de kunne sette barna opp mot institusjonen.³³¹ Pettersen viser eksempler på at dette også i noen tilfeller stemte, og at foreldre kunne være svært kritiske til Misjonens ledelse i brev de sendte barna (og som ble konfiskert før barna fikk dem). Det hendte også at Misjonen tok kontakt med det kommunale barnevernet for å få dem til å frakjenne foreldrene foreldreansvaret dersom foreldrene hadde vært veldig aktive i å ha kontakt med barna, og for eksempel oppfordret dem til å rømme.³³² Så lenge foreldrene samarbeidet med Misjonen, kunne foreldre ofte opprettholde kontakt med barna sine på institusjonene.

Gaver kunne være en viktig måte for foreldre å opprettholde en viss kontakt med barna på, og gaver var også symbolsk viktig for barna. Dette skriver både Sandvik og Pettersen om. Også i intervjuer vi har gjort med personer som har vært på barnehjem, har informantene fortalt om gaver. Mange husker spesielt godt gaver de fikk, eller ikke fikk overlevert, fra foreldrene, og i flere intervjuer ble slike gaver lagt spesiell vekt på når de snakket om foreldrene. Korrespondanse mellom Misjonens generalsekretær og institusjonsbestyrere viser at Misjonen, både sentralt og på de ulike institusjonene, var opptatt av at barna skulle få julegaver, og at det var viktig å få gaver. Institusjonene fikk ofte donasjoner fra lokale lag og

³²⁶ Stortingstidende 1974–1975, bd. 7 c, Forhandlinger i Stortinget, s. 3717.

³²⁷ NOU 2000: 12, s. 70.

³²⁸ Kristiansand 2007, s. 206.

³²⁹ Pettersen 2005, s. 165.

³³⁰ Ibid., s. 166.

³³¹ Ibid., s. 166.

³³² Ibid., s. 166–167.

foreninger slik at alle barna skulle få julegaver. Det ser også ut til å ha vært ulik praksis angående hva man gjorde med gaver som ble sendt fra foreldrene. Noen barn fikk utdelt slike gaver, mens det i andre tilfeller var viktig for bestyrerne å unngå at barn ble behandlet urettferdig i form av at noen skulle oppleve å ikke få gaver mens andre fikk. Selv om intensjonen kunne være god, så kunne slike handlinger føre til at noen opplevde stor sårhet ved å ikke få den gaven foreldrene hadde sendt dem. For noen av barna ble også de donerte gavene fra fremmede opplevd som et symbol på situasjonen de var i på barnehjemmet, og noe som gjorde savnet etter foreldrene verre.³³³

Pettersen viser også til hvordan en kvinnelig søker om rettferdsvederlag for forhold på barnevernsinstitusjoner innleder sin beskrivelse av hvordan hun opplevde en forskjellsbehandling på institusjonen med en fortelling om hvordan moren hadde gitt henne en dukke i julegave, som hun aldri fikk. Kvinnen beskriver dukken detaljert – det var «en vakker samedukke i tradisjonsrik samedrakt [...]. En dukke med sort hår og brune øyne».³³⁴ Gaven hun aldri fikk, blir en åpning inn til beskrivelser av vanskelige forhold og en generell følelse av å være mindre verdt.

Utover på 1970-tallet ble uttalelsene om foreldrene fra Misjonens side mindre negative, og det ble ikke lenger gjort forsøk på å frata foreldrene foreldreretten for å unngå at de hadde kontakt med barna sine. Man bekymret seg likevel for at foreldre kunne «uroe» barna.³³⁵ Mange foreldre opplevde at det ble vanskeligere å opprettholde kontakten med egne barn når de ble flyttet til fosterhjem enn da de var i barnehjem.³³⁶

6.2.3 Ettervern

Allerede tidlig i Misjonens virksomhet ble det uttrykt bekymring i organisasjonen for hva som møtte barna som vokste opp på institusjon, etter at de kom ut derifra. Generalsekretær Ingvald Carlsen skrev i medlemsbladet *På Hjemveien* i 1925 om viktigheten av at barna ble plassert ut i fosterhjem i tidlig alder, helst når de var mellom 8 og 12 år, fordi «ingen var så hjemløse som et voksent barnehjemsbarn».³³⁷

Frem til barnevernloven av 1953 var det få bestemmelser om ettervern for barn som var innenfor barnevernet. Et unntak var elever på skolehjem, der vergerådsloven påla skolehjemsbestyrerne å følge med på utskrevne elever. Dette ble strammet inn etter 1941, da man fikk direktorat for skolehjemmene.³³⁸ Samtidig ble det også i 1941 innført sentralisering av elevopptak på skolehjemmene, noe som gjorde ettervernet mer utfordrende ettersom en skolehjemsbestyrer da hadde ansvaret for utskrevne elever som kunne bo over hele landet.³³⁹

Barnevernloven av 1953 har et eget kapittel om ettervern, som blant annet slår fast at bortsatte barn skulle stå under barnevernsmemndens omsorg til de fylte 21 år, med mindre omsorgen ble opphevet tidligere fordi det ikke lenger var grunnlag for tiltakene.³⁴⁰ Memnden skulle også, når den mente det var påkrevd, hjelpe personen med å finne sysselsetting og sørge for at personen hadde nødvendige klær og eventuelt penger til livsopphold. Før omsorgen ble opphevet skulle memnden forvise seg om at den utskrevne, enten ved hjelp av andre (som foreldre) eller på egen hånd, ville få tilfredsstillende underhold og utviklingsmuligheter.³⁴¹

Det første rundskrivet fra Sosialdepartementet om ettervern kom ikke før i 1961, noe som kan tyde på at ettervern var en nedprioritert oppgave.³⁴² Fra 1960-tallet og utover ble det gradvis mer oppmerksomhet i barnevernet rundt betydningen og nødvendigheten av ettervern. En av grunnene til denne nye oppmerksomheten kan være at det tidligere var en enklere vei ut av institusjonene: Jentene fikk huspost når de kom i konfirmasjonsalder, og guttene fikk seg jobb til sjøs eller ble gårdsarbeidere. Når disse mulighetene delvis forsvant, ved at inneboende hushjelper ble mer uvanlig og norske skip begynte å flagge ut, ble det behov for en tettere oppfølging og et mer aktivt ettervern for barna.³⁴³

Flere vi har snakket med som vokste opp på institusjoner, forteller om liten eller ingen oppfølging når de kom ut av institusjonen. For de uten, eller med svært liten, kontakt med biologisk familie opplevdes det som å stå helt alene.

En mann som hadde vært på skolehjem, forteller:

³³³ Sandvik 1999.

³³⁴ Sitert i Pettersen 2014, s. 349.

³³⁵ Pettersen 2005, s. 169.

³³⁶ Pettersen 2005.

³³⁷ Gjengitt i Agerup 1991, s. 83.

³³⁸ NOU 2004: 23, s. 74.

³³⁹ Sorkmo 2013, s. 96.

³⁴⁰ NOU 2004: 23, s. 74.

³⁴¹ *Ibid.*, s. 74.

³⁴² *Ibid.*, s. 74.

³⁴³ *Ibid.*, s. 74.

Da jeg ble sendt fra [skolehjemmet] så hadde jeg egentlig bare to valg, jeg ble sendt fra [skolehjemmet] uten så mye som 5 øre, jeg hadde ingenting. Så jeg hadde to valg, det var å søke meg tilbake til [skolehjemmet] eller å bli uteligger. Så jeg søkte meg tilbake, jeg, og fikk lov til å være der lenger. Så kom jeg i militæret, det var etter det at det ble litt bedre. [...] Og så reiste jeg til sjøs, da.

Flere forteller også om vansker med å skaffe seg arbeid og bolig som voksen på grunn av bakgrunnen sin fra barnevernet. Noen peker på praktiske utfordringer, som problemer med å skaffe seg banklån fordi det ikke fantes noen til å hjelpe dem som kausjonist. Andre opplevde fordommer mot dem som tidligere barnehjemsbarn og/eller at de var tater/romanifolk. Noen opplevde at papirene de fikk med seg ut fra institusjonen, beskrev dem som «*evneveike*», og at slike beskrivelser ble hengende igjen over dem og gjorde fremtiden vanskelig. En mann forteller om hvordan han ofte måtte bytte jobber fordi de fant ut at han hadde bakgrunn fra barnehjem:

Men da jeg var på sjøen så skjedde det fort at noen fikk greie på at jeg var barnehjemsbarn, så da stakk jeg, da, vet du. Det var annerledes på den tida, du kunne få deg tre jobber på en dag, vet du, det var lett å finne noe nytt. Så da stakk jeg til en annen båt og fikk jobb der. [...] Det var jo sånn da, at hvis noe gæli blei gjort så ble jeg mistenkt med en gang, så da var det bedre å bare stikke.

Fordommene han ble møtt med, gjorde også at han isolerte seg:

Jeg hadde ikke kontakt med noen jeg, vet du, ikke før militæret. Etter det begynte jeg å ha litt kontakt med folk. Men jeg holdt jo skjult alt dette her, vet du, jeg ville ikke at noen skulle vite det.

Jeg har en sønn, vet du, han er [i 30-årene]. Den første gang jeg fortalte ham noe om dette her det var [for noen få år siden]. Så fortalte jeg ham, da vet du, om hvor jeg hadde vært og sånn. Han visste ikke noe han. Han fikk jo helt sjokk, holdt på å dette av stolen. Nei, jeg ville ikke at noen skulle vite det. Du blir jo stempla som kriminell, vet du, hvis folk får vite at du har vært på Bastøy og sånn.

En annen mann forteller at han har gått inn for å være åpen om fortiden og bakgrunnen sin som tater/romani:

Tja, jeg er vel som alle andre. Jeg skjems i hvert fall ikke over det [å være tater/romani], det kan jeg si. Har alltid snakket åpent. Og det samme med det med barnehjemmet. Men det er klart, det er lettere for meg. For det første så har jeg ikke egne barn, så jeg trenger ikke å tenke på dem, og for det andre så har jeg alltid vært opptatt av at det var ikke mitt valg å havne der. Barn tar ikke de valgene, så barna har ikke noe å skamme seg over. Jeg har alltid snakket åpent om disse tingene.

Blant personene vi har snakket med, varierer det i hvilken grad de fikk nye faste omsorgspersoner i oppveksten, som fosterforeldre eller adoptivforeldre. Noen vokste opp i stabile hjem og etablerte relasjoner til voksne. Andre hadde hele oppveksten sin på institusjoner uten å knytte nære bånd til stabile voksne. Det samme finner Ørnevik blant de personene hun intervjuer. De som ble flyttet rundt, hadde ikke etablert sterke relasjoner til andre voksne, og «uttrykte blant annet at *ingen var glad i meg*», *«jeg ble flyttet rundt som en pakkepost»* og beskrev seg selv med ord som *«rotløs»* og *«dominobrikke»* da de ble spurt om oppveksten og erfaringer med å bo på barnehjem og/eller i fosterhjem.³⁴⁴

I sin gjennomgang av et utvalg barnevernssaker i Misjonens arkiv fant Pettersen og Tømmerås flere barnevernssaker fra 1950-tallet og utover, der mødrene var unge jenter som selv hadde vært, eller var, i barnevernet. Det dreier seg om unge kvinner som enten var gravide eller nettopp hadde født et barn, og som var i en vanskelig situasjon, kjennetegnet av ett eller flere av følgende forhold: få økonomiske ressurser, en vanskelig og ustabil bosituasjon, dårlig relasjon til fosterforeldrene, liten/ingen kontakt med biologisk familie og slekt, svakt sosialt nettverk, liten/ingen støtte fra barnets far, og Misjonen som den eneste instansen hun hadde en relasjon til. Kvinnene hadde selv stått, eller stod fortsatt, under Misjonens omsorg.³⁴⁵ Det viser hvor sårbare mange unge kvinner var etter en oppvekst i barnevernet.

Det finnes lite samlet kunnskap om hvordan livet ble for mennesker som tilbrakte hele eller deler av oppveksten sin i barnevernet. I granskingen fra Stavanger skrives følgende om hva perso-

³⁴⁴ Ørnevik 2014, s. 46, utheving i originalteksten.

³⁴⁵ Pettersen og Tømmerås 2015.

ner de snakket med, fortalte om ettervirkningene av oppholdene på institusjon:

De fleste barna fortalte at de hadde slitt mye med livet i etterkant på grunn av oppholdet ved barnehjemmet. De fortalte at de ikke opplevde å ha hatt et normalt liv, og at de hadde båret på en skam og en smerte hele livet. De to vanligste problemstillingene som ble beskrevet, var skammen over å ha vokst opp på et barnehjem og hjelpsløsheten i nære relasjoner [...].

Skammen, følelsen av å være et annenrangs menneske som kom fra en uverdigg familiesituasjon, opplevde mange fortsatt tyngende. Skammen ble en indre redsel for en katastrofe som alltid lå på lur og som truet med å avsløre dem. Dette til tross for at de aldri helt visste hva som ville bli avslørt. De visste bare at de kunne bli avslørt. Skammen ble for mange fulgt av en konstant angstfølelse. Savnet av den nære, intime omsorgen var det som plaget barna mest videre i livet. Selv om den praktiske omsorgen med nok mat og klær var grei nok, var det ikke tilstrekkelig. Nesten alle fortalte at følelsen av at ingen brydde seg, var noe av det vanskeligste å leve videre med.³⁴⁶

6.2.4 Relasjon til biologisk familie som voksen

Det er store variasjoner i hvilken relasjon de vi har intervjuet, har til sin biologiske familie i dag. Noen har god kontakt, i hvert fall med deler av familien, mens andre forteller at de ikke ønsker å ha kontakt eller at familiemedlemmer ikke ønsker å ha kontakt med dem. Det kan være vanskelig å bygge opp familierelasjoner, både med foreldre og søsken, etter mange års fravær. Det å få et «nytt» familiemedlem kan også være vanskelig for søsken og foreldre. Noen har ikke visst om at de hadde søsken eller halvsøsken som vokste opp andre steder, mens andre familier har lett aktivt etter sine bortsatte familiemedlemmer. I gjenforeningen kan det også oppstå spenninger knyttet til oppfatninger av familiehistorien og fortiden, eller arverettigheter, som kan gjøre relasjonen vanskelig.

I sin masteroppgave skriver Tonje Ørnevik om tater/romanifolks erfaringer med å bli gjenforent med biologisk familie etter å ha bodd på barnehjem og/eller i fosterhjem. Hun har intervjuet åtte personer. De var i ulike alder da de ble plassert på barnehjem og/eller i fosterhjem, og det varierer i hvilken grad de har hatt kontakt

med biologisk familie mens de bodde der. Informantenes fortellinger viser at det å bli kjent med biologisk familie er en prosess der både fortid og nåtid kobles sammen. I hovedsak opplevde informantene selve gjenforeningen med den biologiske familien som positivt, men enkelte fortalte om ubehag og at det var som å møte fremmede. De fleste som ikke hadde hatt kontakt med biologisk familie i oppveksten, erfarte et fravær av familiefølelse overfor biologisk familie i etterkant av gjenforeningen selv om de fikk gode forhold til enkelte biologiske familiemedlemmer. Fire av de åtte informantene hadde god kontakt med biologisk familie på intervjuetidspunktet, den andre halvparten hadde lite kontakt. De som hadde lite kontakt, hadde ikke hatt kontakt med biologisk familie i oppveksten.³⁴⁷

Flere vi har intervjuet, forteller også om at det kan være vanskelig å bygge opp en familierelasjon til en familie man ikke har vokst opp sammen med. En mann forteller om vanskeligheter med å få dele sin historie med sin biologiske familie:

De hadde en sånn tendens at ... de vil ikke høre på det jeg sier om barnehjemmet og mitt liv. De var mer interessert i min mors historie da. At jeg ble borte og sånt noe. Det er det som er interessant for dem. Dem er ikke interessert i å høre på hva jeg har å si. Det er helt låst det.[...] Jeg har jo behov for å bli hørt og sett jeg også. I hvert fall ovenfor søskena mine. Men jeg tror det ligger så dypt at det kommer aldri til å skje.

Noen av de vi snakket med, hadde ikke visst om at de var tater/romani mens de vokste opp, og oppdaget det først i voksen alder. Ingen av dem uttrykte at de hadde opplevd det som noe negativt å finne ut om bakgrunnen sin, eller at de hadde opplevd fordommer fra andre (ikke-tater/romanifolk). En kvinne forteller:

Jeg har aldri lagt skjul på at jeg er tater, jeg har alltid sagt det til alle, både familie og venner og kollegaer og sånn. Du kan jo ikke legge skjul på hva du er. Og jeg har fått bare positive reaksjoner, jeg tror de synes det er veldig moro at jeg har funnet slekta mi.

En person forteller om et familiemedlem, som også hadde vært bortsatt deler av barndommen, at hun ønsker å distansere seg fra tater /romanifolk og fra familien:

³⁴⁶ Stavanger 2006, s. 152.

³⁴⁷ Ørnevik 2014.

Hun vil ikke være tater. [...] Det var jo veldig annerledes for henne. Hun ble satt bort da hun var en 8–9 år, da fulgte moren hennes henne til en plass, men de ville ikke ha henne og da ble hun sendt til et barnehjem i [sted, et av Misjonens barnehjem] Og hun hadde det godt der, sier hun. Og hun ble konfirmert der. Men så ble hun hentet av dem igjen. Hun har hatt det vondt sånn. Hun var og reiste med søsknene, tror jeg. Jeg tror det er mye skam. Hun har levd et stille, rolig liv, og har ikke villet hatt noe med dem å gjøre.

Flere opplever at det kan være vanskelig å komme inn i tater-/romanimiljøer etter å ha vokst opp utenfor. Noen uttrykker at de synes det kan være vanskelig å kalle seg selv tater/romani, mens andre føler at de ikke alltid blir helt godtatt av andre tatere/romanifolk, og at «det er bestemte forventninger til hvordan jeg må leve og oppføre meg for å 'fortjene' denne identiteten, liksom», som en kvinne uttrykte det. En annen kvinne ordlegger seg slik:

Ja, jeg gjør det [ser på meg selv som tater/romani], jeg er begge deler. Jeg føler egentlig at jeg står med et bein i hver gruppe. Jeg er stolt av å være utav reisende folk. Slik jeg ser på dem så er de stolte, sterke og veldig dyktige. De kan utrolig mye, selv om mange av dem ikke har gått på noen skole, så kan de veldig mye, og det beundrer jeg dem for. Men når jeg har vært på treff [...] akkurat da føler jeg ikke at jeg hører til, på en måte. Altså, misforstå meg rett, for å si det sånn, men klart, mange av dem har jo reist sammen hele livet, de er en veldig sammensveiset gruppe. Jeg blir liksom litt 'på siden', jeg føler meg litt på siden, jeg har jo ikke de samme opplevelsene som de har. [...] Jeg tror ikke jeg blir sett på som reisende, jeg har i hvert fall det inntrykket. Jeg vet ikke om det er riktig, men det er en følelse jeg har, at jeg ikke blir sett på som reisende.

6.3 Konsekvenser for tatere/romanifolk som ikke ble bortsatt

Barnevernssaker og vedtak om omsorgsovertakelse har konsekvenser ikke bare for barnet eller barna som blir bortsatt, men også for familie og slektninger. Som nevnt ovenfor ble en svært stor andel av barn med tater-/romanibakgrunn bortsatt gjennom Misjonen på 1900-tallet.

Mange tatere/romanifolk opplevde at deres barn, søsken, barnebarn eller andre nære slekt-

ninger ble bortsatt. Noen forteller at de lette aktivt etter barnet etter bortsettelsen, mens andre foreldre og familier holdt historiene mer skjult. Det å gjenoppta kontakten med familiemedlemmer som ble bortsatt som barn, kan også være utfordrende for den biologiske familien.³⁴⁸

Barnevernspolitikken som ble ført overfor barn av tatere/romanifolk gjennom store deler av 1900-tallet har hatt dramatiske konsekvenser for både enkeltpersoner og tatere/romanifolk som gruppe. Politikken og tiltakene førte til at mange tatere/romanifolk har vokst opp med en sterk mistillit til, og frykt for, norske myndigheter og barnevern.³⁴⁹

7 Oppsummering

I dette notatet har jeg sett på utviklingen av barnevernet fra 1900 og frem til 1980-tallet, og på noen sider av hvordan barnevernet fungerte i praksis, både generelt og for tatere/romanifolk. Presentasjonen er en sammenfatning av eksisterende litteratur og tidligere forskning på temaet. I tillegg omfatter studien en gjennomgang av relevant litteratur om det generelle barnevern, og barnevernstiltakene ovenfor tatere/romanifolk satt inn i en større sammenheng og i forhold til det generelle barnevernsarbeidet i Norge i forrige århundre. Sammenfatningen er supplert med intervjudata og innhentet arkivmateriale, som jeg har brukt til å presentere noen sider av hvordan barna selv opplevde livet etter omsorgsovertakelsen.

Myndighetenes politikk ovenfor taterne/romanifolket frem til i hvert fall 1970-tallet var basert på en oppfatning av at selve livsformen til «omstreiferne» var skadelig i seg selv, både for taterne/romanifolket og for samfunnet rundt.³⁵⁰ «Omstreiferproblemet» ble sett på som et sammensatt problem: På den ene siden var det mange tatere/romanifolk som levde et liv i fattigdom og sosial nød, og det ble sett på som viktig å hjelpe dem til et bofast liv med skolegang og jobb. På den andre siden ble også «omstreiferlivet» sett på som en trussel mot samfunnets sosiale, kulturelle og moralske orden.³⁵¹ Synet på gruppen hadde altså både sosiale og moralske overtoner, og den praktiske politikken som ble utført, ble innrettet både mot sosial hjelp og sosial kontroll. Målet

³⁴⁸ Se f.eks fortellinger i Eide og Aanesen 2008.

³⁴⁹ Jfr. Eide og Aanesen 2008; Andersen 2009; Monica Five Aarset og Ragnhild Nordvik, 2015, vedlegg til NOU 2015: 7.

³⁵⁰ Marvik 1991; Schlüter 1993; Pettersen 1999.

³⁵¹ Haave 2000, s. 53.

med politikken var at gruppen skulle gi opp sin livsform. De moralske overtonene i politikken og tiltakene rettet mot «omstreifere» kan også ses i navnet på en av budsjettpostene i Statsbudsjettet under kapittel 623 («Omstreiferarbeidet»). I budsjettdiskusjonen i Stortinget i 1965 kommenterte stortingsrepresentant Harald Samuelsen at navnet på budsjettposten burde endres. Den het da «Oppdragelse av omstreifere». Samuelsen, som var en forkjemper for samiske rettigheter og den første lederen av Norsk sameråd, uttalte i budsjettdiskusjonen:

Jeg synes ordet «oppdragelse» burde gå ut av alle framtidige proposisjoner i forbindelse med denne post. Også omstreifere har vel sin form for oppdragelse, og det skulle ikke være nødvendig å bruke dette uttrykket. [...] Jeg synes man i framtiden bør bruke uttrykket «omskoling» i denne forbindelse – det vil sikkert passe bedre enn «oppdragelse».³⁵²

Navnet på budsjettposten ble året etter endret til «attføring av omstreifere».

Barna var en viktig målgruppe for arbeidet med de såkalte «omstreiferne» helt fra midten av 1850-tallet, og det ble lagt vekt på at det å ta barna vekk fra omstreifermiljøet så tidlig som mulig var den beste måten å få stoppet «omstreifervesenet» på. Slik sett ble omsorgsovertakelse av taterne/romanifolks barn et *middel i assimileringspolitikken* overfor gruppen.

Den private organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse (Misjon) ble opprettet i 1897, og administrerte tiltakene overfor taterne/romanifolket. Helt fra første stund utgjorde arbeidet med barn kjernen i Misjonens virksomhet.

Da vergerådsloven ble vedtatt i 1896, ble det verdens første barnevernlov. Tidligere forskning viser at det i stor grad var klassetilhørighet og familieforhold som avgjorde om barn ble bortsatt eller ikke. I 1954 trådte lov om barnevern i kraft, som erstattet vergerådsloven og andre lover som omhandlet barnevern, og prøvde å samordne barnevernets ulike organer på ett sted, nemlig i barnevernsnemnda. I den nye loven var det en klar målsetting å styrke de forebyggende tiltakene og hjelpe barna i familien. Det tok imidlertid lang tid å

endre praksisen fra vergerådstiden. Fortsatt var det vanlig praksis å plassere barn utenfor hjemmet, også i tilfeller der man kunne tenke seg at mindre inngripende tiltak kunne vært en bedre løsning.

Taterne/romanifolk forteller, i likhet med andre barnevernsbarn, om forskjellige erfaringer etter omsorgsovertakelsen. Noen fikk stabile fosterhjem og vokste opp med voksenpersoner rundt seg som de etablerte relasjoner til. Andre ble flyttet mye rundt mellom institusjoner og mistet kontakten med sin biologiske familie samtidig som de ikke etablerte nye relasjoner. Noen barnevernsbarn opplevde overgrep mens de var under omsorg, og mange forteller om manglende omsorg og en oppvekst uten trygghet og nære voksenpersoner. Mange opplevde at de stod helt alene da de kom ut av barnevernsinstitusjonene, uten noen oppfølging eller omsorgspersoner rundt seg. Dette fikk både praktiske konsekvenser, som utfordringer med å skaffe seg bolig, problemer med å få lån grunnet mangel på kausjonist og lignende, men også en sterk følelse av ensomhet og å stå alene. Noen forteller om problemer med å ha tillit til andre mennesker og å knytte seg til folk senere i livet. Noen forteller at relasjonen de nå har til sin biologiske familie er sterk og god, mens andre forteller om dårlige eller ingen kontakt. En del forteller om vanskeligheter med å føle seg inkludert og å bli en del av familien og/eller av taterne/romanifolket som gruppe.

I teksten har jeg beskrevet noen sider ved den offentlige barneomsorgen på 1900-tallet som vil gjelde alle barn som var i systemet, også taterne/romanifolk. Men selve organiseringen av barnevernstiltak overfor taterne/romanifolk var særegen for denne gruppen. En privat organisasjon, Misjonen, administrerte store deler av barnevernstiltakene overfor gruppen. Dette, kombinert med gjennomgående negative holdninger til folkegruppen i samfunnet generelt opp gjennom 1900-tallet, gjør det sannsynlig å anta at mange barn av taterne/romanifolk ble behandlet annerledes enn de ville blitt dersom de ikke hadde tilhørt denne gruppen.

Barnevernspolitikken som ble ført overfor barn av taterne/romanifolk gjennom store deler av 1900-tallet har hatt dramatiske konsekvenser for både enkeltpersoner og taterne/romanifolk som gruppe. Politikken og tiltakene førte til at mange taterne/romanifolk vokste opp med en sterk mistillit til, og frykt for, norske myndigheter og barnevern.

³⁵² Stortingstidende 1965–1966, Sak nr. 12. innstilling fra sosialkomiteen om bevilgning til en del sosiale formål (Budsjett-innst. S. nr. 267), s. 1179.

Vedlegg 12

Barnevernsforvaltningen overfor tatere/romanifolk i perioden 1900–1986

Av Ingrid E. Thorsnes

1 Innledning

1.1 Rapportens formål

I denne rapporten presenteres resultatene av en kartlegging av barnevernsforvaltningen overfor tatere/romanifolk i perioden 1900–1986. Formålet med rapporten er å belyse de juridiske sidene av forvaltningen, hva gjelder både rettslig grunnlag, organisering og praktisk gjennomføring.

I arbeidet med rapporten er det lagt særlig vekt på forholdet mellom myndighetene og Norsk Misjon blant hjemløse (heretter: Misjonen), og i hvilken grad myndighetene la til rette for Misjonens virksomhet gjennom rettslige disposisjoner. Videre er det undersøkt om dagjeldende saksbehandlingsregler er fulgt i saker om bortsettelse/omsorgsovertagelse, og hvilke hensyn som er vektlagt i forvaltningens vurderinger. Særlig viktig har det vært å undersøke i hvilken grad det synes å være lagt vekt på barnas tilhørighet til folkegruppen. I rapporten blir det også sett nærmere på situasjonen etter bortsettelse/omsorgsovertagelse, herunder muligheten for kontakt med biologiske foreldre, spørsmål om tilbakeføring og tilsyn med Misjonens barnevernsarbeid.

Rapporten bygger på to prosjektrapporter. For det første utarbeidet Karin Elisabeth Næss i 2012 et utkast til en rettshistorisk gjennomgang av regelverket som lå til grunn for barnevernsforvaltningen i perioden. Næss' notat er videre sammenstilt med en rapport om barnevernstiltak skrevet av Ane Sofie Tømmerås og Karen-Sofie Pettersen i 2013/2014, som blant annet bygger på en avgrenset arkivstudie. De to prosjektrapportene er bearbejdet og ferdigstilt i denne samlede rapporten av Ingrid Egeland Thorsnes, med veiledning fra Ragnhild Nordvik.

1.2 Historisk utgangspunkt og noen sentrale utviklingstrekk

Det historiske utgangspunktet for rapporten er norske myndigheters uttalte politikk om at den omreisende livsformen skulle elimineres. I tråd med dette formålet fikk sogneprest Jakob Walnum i 1894 tilskudd fra Stortinget til å gjøre undersøkelser med henblikk på «hvad der kunde gjøres for Omstreiferne i vort land». Arbeidet resulterte i en «Plan for arbeidet blant omstreiferne» som ble lagt frem for Stortinget i 1896. Planen hadde som formål å assimilere «omstreiferne» i det norske samfunnet, og et sentralt virkemiddel for å oppnå dette var bortsettelse av barn tilhørende folkegruppen.¹ For å omsette planen i praksis opprettet Walnum og hans meningsfeller i 1897 organisasjonen Forening til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet, som senere skulle bli kjent under navnet Norsk misjon blant hjemløse.

Barnevernsforvaltningen var i perioden rapporten omfatter, regulert av to lover: vergerådsloven av 6. juni 1896, som trådte i kraft i 1900, og barnevernloven av 17. juli 1953 med ikrafttredelse 1954. Begge lovene påla myndighetene ansvaret for den offentlige barnevern. Likevel fikk den private organisasjonen Misjonen fra opprettelsen og utover 1900-tallet en sentral rolle i norsk barnevernsforvaltning overfor tatere/romanifolk. Tiltakene rettet mot barn og unge utgjorde et hovedområde i organisasjonens virksomhet, og det er anslått at ca. 1500 barn av tatere/romanifolk ble plassert i institusjoner og/eller i fosterhjem i regi av eller under tilsyn fra Misjonen.

Vedtakene om bortsettelse av barn ble formelt truffet av offentlige organer (vergeråd/barnevernsnemnder), men Misjonen fungerte både som initiativtager, rådgiver og myndighetsutøver etter at vedtak var fattet. Myndighetene la i stor

¹ Jakob Walnum, «Plan for arbeidet blandt omstreiferne», vedlegg til Stortinget, Dokument nr. 100 (1896) fra Budgetkomiteen til Norges Storting.

grad til rette for at Misjonen skulle fungere som et organ for det offentlige, og ga offentlige instanser en uttrykkelig oppfordring om nært samarbeid med Misjonen. En stor del av Misjonens virksomhet ble finansiert av offentlige midler.

Det norske samfunnet har gjennomgått fundamentale endringer i løpet av den perioden rapporten omfatter. Utviklingen av velferdsstaten og barnevernet er særlig viktig for rapportens tema. Den generelle politikken på barnevernsområdet ble gjennom det forrige århundret gjenstand for mange utredninger og mye debatt. Myndighetenes vektlegging skiftet fra å skulle verne samfunnet fra kriminalitet og å redde barn fra sine foreldre, til stadig større vektlegging av barnets beste, det biologiske prinsipp og hjelpetiltak i hjemmet.

Som en del av velferdsstatens fremvekst ble det også lansert en lang rekke nye tiltak innen offentlig barneomsorg. Etter at barnevernloven ble vedtatt i 1953, kjennetegnes perioden av en forbedring av barns oppvekstvilkår og fremveksten av en velferds- og familiepolitikk som grep inn i barns og familiers hverdagsliv. Gradvis vokste det frem en økt respekt for barn og unges rettigheter, og en større forståelse for barns utvikling.

Også tatere/romanifolk og deres kultur ble gjenstand for store holdningsendringer og et mer nyansert syn i løpet av perioden – fra å bli ansett som et samfunnsområde som skulle bekjempes, til å få større aksept for og anerkjennelse av kultur og levemåte.

1.3 Rapportens videre oppbygning

I det følgende gjøres det rede for rapportens terminologi og metode i kapittel 2, før Jakob Walnum's arbeid og opprettelsen av Misjonen behandles nærmere i kapittel 3. Videre presenteres situasjonen i vergerådsperioden (1900–1953) i kapittel 4 og 5 og under barnevernloven (1953–1986) i kapittel 6 og 7. De samme temaene blir drøftet under de to periodene, slik at vurderingene i kapittel 4 svarer til kapittel 6 og kapittel 5 til kapittel 7. I kapittel 8 gjøres det rede for hovedfunn og konklusjoner.

2 Metode og terminologi

2.1 Terminologi

I rapporten benyttes «tatere/romanifolk» som ensbetydende med personer tilhørende gruppen tatere/romanifolk/reisende. Anvendelsen av

begrepene er ikke uproblematisk. Betegnelsene som er blitt brukt om tatere/romanifolk, er i stor grad farget av fortidens ofte sterkt negativt ladede oppfatninger av gruppen, hvem og hvordan dens medlemmer var, og ulike forestillinger om gruppens opprinnelse.²

I mange av kildene som ligger til grunn for denne rapporten, brukes begrepet «omstreifer». Det forutsettes at dette begrepet benyttes for å beskrive personer som var tatere/romanifolk, selv om også andre som praktiserte en omreisende livsstil, kunne falle inn under betegnelsen. Videre var det utvilsomt mange innen gruppen tatere/romanifolk som ikke nødvendigvis praktiserte en reisende livsstil. Dette gjelder for hele perioden rapporten omfatter, og i siste del av denne var de fleste bofaste. I enkelte kilder benyttes begrepet «omstreiferslekt». Begrepet blir forstått slik at det benyttes for å beskrive personer som tilhørte folkegruppen, men som ikke nødvendigvis praktiserte en reisende livsstil.

Under drøftes terminologien «omstreifer i egentlig forstand», en formulering som ble benyttet i tilknytning til statens refusjon av Misjonens utgifter.³ Menes det med denne formuleringen slektstilhørighet, eller at man praktiserer en reisende livsstil? Med fare for at vi foregriper vurderingen under, er det trolig at hverken Misjonen eller offentlige myndigheter har hatt en helt konsekvent holdning til hvem benevnelsen var ment å omfatte. Det ser likevel ut til at forståelsen av begrepet utviklet seg fra opprinnelig å skulle omfatte familier som faktisk praktiserte en reisende livsstil, til også å omfatte personer som var bofaste, men som gjennom slektstilhørighet ble ansett for å være en del av gruppen.

2.2 Rettshistoriske kilder

De rettslige rammene som blir gjort rede for i rapporten, bygger på en sammenstilling av datidens lover, forarbeider, rettspraksis, stortingsdebatter og diverse rundskriv, samt allerede eksisterende forskning på feltet. Til dette kommer skriftlig kommunikasjon mellom Misjonen, sentrale enkeltpersoner og offentlige myndigheter. Blant annet vises det til brev-korrespondanse mellom Misjonen og relevante departementer.

² Bjørn Hvinden, «Innledning: Fra fordømmelse til respekt», i Bjørn Hvinden (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Bergen: Fagbokforlaget, 2000, s. 12.

³ Se kapittel 5.7 og 7.7 om statens refusjon av Misjonens utgifter.

En stor del av materialet rapporten bygger på, er hentet fra Stortingsbiblioteket og Stortingets svært omfangsrike dokumentarkiv på stortinget.no. Med mindre annet er oppgitt, er lover, forarbeider og stortingsdebatter hentet fra dette arkivet. Rettspraksis på feltet er veldig sparsom, men det som er benyttet, er hentet fra lovdata.no. Rundskrivene er hentet fra Misjonens arkiv, som ligger i Riksarkivet, sitert fra tidligere publikasjoner eller innhentet fra departementene direkte. Kommunikasjon mellom Misjonen, sentrale enkeltpersoner og offentlige myndigheter er hentet fra Misjonens arkiv.⁴

De sentrale lovene som regulerte barnevernsfeltet i perioden, Lov om Behandlingen af forsømte Børn av 6. juni 1896 (vergerådsloven) og lov om barnevern av 17. juli 1953 nr. 14 (barnevernloven), kjennetegnes begge av at de åpner for en stor grad av skjønn. Dette følger av at det er så godt som umulig å utforme presise inngrepsvilkår i saker om omsorgsovertagelse, hvor avgjørelsen nødvendigvis må bli et resultat av en konkret helhetsvurdering.⁵ Forståelsen av hva som er det beste for barna og hva som er god omsorgspraksis, åpner også for normative og verdibaserte vurderinger som en del av skjønnutøvelsen.

De fleste av inngrepskriteriene i vergerådsloven § 1, som «vanvyrdet», «sædelig forkommet» og «befryktes at ville bli sædelig fordervet», var sterkt skjønnspregede. Det samme gjelder kriteriene i den senere barnevernlovens § 16 som åpnet for inngrep «når barnet blir behandlet eller lever under slike forhold at dets kroppslige eller sjelelige helse eller utvikling utsettes for fare». Den stigmatiserende begrepsbruken i/fra vergerådsloven ble utelatt i barnevernloven, men bruken av skjønnsmessige vurderingskriterier ble videreført.

Forvaltningens skjønnutøvelse har i perioden rapporten omfatter, hatt stor betydning fordi det i lovens forarbeider er lagt få føringer for hvordan de skjønnspregede begrepene i loven skal tolkes. Ettersom få saker kom til behandling i rettsapparatet, foreligger det heller ikke rettspraksis som kan bidra til tolkningen av inngrepshjemlene. Som det blir vist under, har dette tilknytning til hvordan klagebehandlingen var organisert, og at

domstolene frem til 1969 ikke overprøvde forvaltningsskjønnet i saker om omsorgsovertagelse.

Utstrakt skjønnutøvelse kan føre til at det blir vanskelig for de involverte parter å forutsi sin rettsstilling, og slik svekke foreldrenes, og i noen tilfeller barnets, rettssikkerhet.⁶ For å bøte på dette må lovgiver sikre garantier for at partene blir ivaretatt gjennom gode og betryggende saksbehandlingsregler.⁷ Under både vergerådsloven og barnevernloven hadde man lovfestede krav til saksbehandlingen som skulle sikre rettssikkerheten i saker om bortsettelse/omsorgsovertagelse. Som rapporten vil vise, ble disse saksbehandlingsreglene etterlevd i varierende grad.⁸

Ved sterkt skjønnspregede regler vil den enkelte sak avgjøres ut fra en konkret helhetsvurdering. Mange ulike hensyn vil da spille inn i vurderingen, og et sentralt spørsmål i rapporten er i hvilken grad barns og familiers tilknytning til folkegruppen kan ha påvirket forvaltningens skjønnutøvelse i saker om bortsettelse/omsorgsovertagelse. Dette blir behandlet nærmere i kapittel 4.4 (vergerådsloven) og 6.4 (barnevernloven).

2.3 Nærmere om arkivstudien

Arkivunderstudien som ligger til grunn for rapporten, omfatter 41 enkeltsaker fra barnevernsforvaltning overfor taters/romanifolks barn i perioden 1900–1986. 15 av sakene er fra perioden 1900–1953, hvor barnevernsforvaltningen var regulert av vergerådsloven, mens de resterende er fra perioden 1954–1987, altså i barnevernlovens virkeperiode.

Undersøkelsene er avgrenset til Misjonens klientarkiv. Sakenes fremstilling i mappene vil derfor ofte være preget av Misjonens negative syn på tater/romanifolk. Det er ikke søkt i kommunale arkiv etter dokumentasjon på vedtak, saksbehandling eller forundersøkelser i forkant av vedtak. Et viktig forbehold for våre konklusjoner er derfor at det kan foreligge dokumentasjon på saksbehandling med undersøkelser, informasjon og eventuell kontradiksjon uten at det kommer frem i Misjonens arkiv. Undersøkelser i kommunale arkiv vil kunne være gjenstand for verdifull videre forskning.

Sakene er ikke tilfeldig utvalgt. Ved utvelgelsen ble det satt som vilkår at sakene inneholdt såpass mye dokumentasjon at det var mulig å

⁴ Der det ikke er oppgitt referanse, er kilden som har blitt benyttet, arkivet etter Misjonen (RA, PA-0793), som er klausulert.

⁵ Bente Olsen, «Historisk perspektiv på rettssikkerheten i barnevernet», i Asbjørn Kjønstad (red.), *Barnevern, fylkesnemnder og rettssikkerhet*, Oslo: Gyldendal Akademisk Forlag, 2002, s. 46.

⁶ Ibid., s. 46.

⁷ Ibid., s. 46.

⁸ Se kapittel 4.5 og 6.5 om saksbehandlingsreglene i hhv. vergerådsloven og barnevernloven.

skape seg et bilde av saksprosessen og oppfølgingen etter at omsorgsvedtak var fattet. Særlig for den første fasen medførte dette at mange saker ikke kom med i utvalget fordi det ikke var tilstrekkelig faktisk informasjon i mappene. Et annet kriterium er at Misjonen har hatt en viktig rolle i sakene. I og med at materialet er hentet fra Misjonens klientarkiv, er det naturlig at Misjonen på en eller annen måte har vært involvert i sakene, og stort sett som en sentral aktør. På tross av tilstrekkelig mengde dokumentasjon har noen saker likevel blitt valgt vekk fordi det ikke fremgikk av materialet om Misjonen hadde en sentral rolle i saken. Dette gjaldt særlig i den siste fasen, det vil si etter 1980, hvor Misjonen fremstod som en mer tilbaketrukket aktør enn tidligere.

Den kvalitative tilnærmingen i denne undersøkelsen gir et viktig innblikk i den praktiske gjennomføringen av datidens regelverk i konkrete saker og eksempler på hvordan dynamikken kunne være mellom ulike aktører. Enkeltsakene kan også illustrere funn fra tidligere forskning. Det må samtidig påpekes at dataene som ligger til grunn for undersøkelsen, er for avgrenset til at det kan trekkes konklusjoner om tendenser og årsakssammenhenger utelukkende basert på funn i arkivstudien.

Misjonens klientarkiv består av omtrent 195 esker med til sammen 822 klientmapper. Hver klientmappe inneholder opplysninger om en enkeltperson, samtidig som det ofte også forekommer opplysninger om andre familiemedlemmer og slektninger. For eksempel kan mappen til en mann inneholde opplysninger om hvert av barna hans til langt opp i voksenalder. Tilsvarende kan opplysninger om en person både foreligge i personens egen klientmappe og i klientmappen til andre familiemedlemmer. For å få vite noe om situasjonen og prosessen rundt omsorgsovertagelsen, har det i flere tilfeller vært nødvendig å undersøke familiemedlemmers klientmapper for å finne opplysninger.

Ved gjennomgang av sakene er det særlig sett nærmere på momentene som nevnes under.

For selve omsorgsovertagelsen er det undersøkt følgende:

- Foreligger det vedtak?
- Er vedtak fattet av riktig instans?
- Prosessen rundt vedtak:
 - Hvilke aktører var involvert?
 - Hvem tok initiativ til vedtak?
 - Undersøkelser, hvilke vurderinger ble lagt til grunn, hvordan ble det utøvd skjønn, i hvilken grad var partene involvert i prosessen

For oppfølging etter vedtak er det undersøkt følgende forhold:

- Hvilke vurderinger ble gjort vedrørende grunnlag for fortsatt omsorgsovertagelse?
- Ble det lagt til rette for kontakt mellom biologiske foreldre og barn?
 - Eventuelt på hvilken måte?
- Hvordan ble barns omsorgssituasjon vurdert?
 - I hvilken grad ga tilsyn et grunnlag for å vurdere omsorgssituasjonen?
 - I hvilken grad ble det lagt vekt på barnas egne vurderinger av omsorgssituasjonen sin?
- Prosesser rundt flytting av barn under offentlig omsorg
 - Hva var årsaker til flytting?
 - Hvilke vurderinger lå til grunn for flyttingene?
 - Ble foreldres rettigheter ivaretatt?

2.4 Kort om noen funn fra arkivstudien

Med ett unntak ser det ut til at det foreligger vedtak i alle sakene hvor det blir gjennomført bortsettelse/omsorgsovertagelse. I noen klientmapper finnes det avskrift av vedtaket i sin helhet, men oftere er det kun en henvisning til vergerådets/barnevernsnemndas vedtak med datoangivelse for møtet, og i noen tilfeller kun en gjengivelse av konklusjonen. Unntaket dreier seg om et nyfødt barn, der det i mappen hverken ligger kopi av vedtak eller henvisning til hvilken barnevernsnemnd som har fattet vedtak. Det kan likevel ikke slås fast at det ikke forelå vedtak i denne saken.

For tidsperioden fra vergerådsloven ble vedtatt til den ble erstattet av barnevernloven (1896 – 1953), er 15 saker gjennomgått. Sakene omhandler til sammen 43 barn.

Kun i én av sakene gjorde vergerådet vedtak om at barna i familien ikke skulle bortsettes. I de øvrige sakene ble barna fratatt foreldrene. I én sak ble barna tilbakeført etter ett år.

Barnas alder på tidspunktet for vedtak varierer fra nyfødt til 14 år. To er spedbarn, og av de øvrige er om lag halvparten småbarn under skolealder.

For barnevernsperioden (1954–1986) omfatter de 26 sakene 33 barn. Fire av sakene omfatter søsken. Fellesnevneren for alle sakene var spørsmål om å overta omsorgen for barna. Dokumentasjonen i tre av sakene viser at det ikke ble omsorgsovertagelse, mens det skjedde i de resterende 23 sakene. Én av sakene fra denne perioden viser tilbakeføring etter omsorgsovertagelse.

14 av de 26 sakene omhandler spedbarn, det vil si at omsorgsovertagelsen skjedde i forbindelse med fødsel eller før barnet var fylt ett år. Kun tre av barna var over ti år på det tidspunktet barnevernet vedtok omsorgsovertagelse.

3 Stortingets støtte til det private initiativ

3.1 J. Walnums «Plan for arbeidet blant omstreiferne»

I 1893 opprettet fem høytstående bergensborgere på frivillig grunnlag en komité som skulle «undersøge, hvad der kunde gjøres for Omstreiferne i vort land og for at reise et frivillig Arbeide for dem».⁹ Stortinget bevilget i 1894 5000 kroner til komiteens forberedende arbeid.¹⁰ Komiteen benyttet midlene til å lønne sogneprest Jakob Walnum for å gjøre undersøkelser og reiser, hvilket resulterte i «Plan for arbeidet blant omstreiferne» av 1896. Denne planen ble lagt frem for Stortinget, i Dokument nummer 100 (1896) «Angaaende Arbeidet blant Omstreiferne». Det fremkommer på første side av oversendelsen at «Komiteen slutter sig helt ud til den af Sogneprest Walnum udarbejdede Plan, der udtaler de Synsmaader, hvorefter Komiteen mener, Arbeidet bør optages». I samme oversendelse henstilte komiteen til Stortinget å gi en fast årlig bevilgning til Walnum for arbeidet med «omstreiferne» tilsvarende kroner 5000.

Planen demonstrerte tydelig Walnums oppfatning av «omstreiferlivet», da han beskrev «omstreifervæsenet» som «et samfundsonde, der i aller høieste grad nødvendiggjør, at der skrives alvorligt ind imod det».¹¹ Folkegruppen ble omtalt i svært negative ordelag:

Det er mørke skygger, der hviler over omstreiferlivet. Det er et liv udenfor alle love. Den smule haandverk eller anden handtering, de driver med, er i de fleste tilfælde en bisag. Den egentlige levevei er tiggeri. Dette drives med en paatrængenhet, der gjør omstreiferne til en sand landeplage.

(...)

⁹ Dokument 100 (1896), s. 1–2. Komiteen bestod av Politiinspektør Flood, kst. Sogneprest Vilhelm Holdt, Apotheker Johan Lothe, Forstander O. Flugum og Prest Ole C. Iversen.

¹⁰ Storthingstidende 1894, Forhandlinger i Storthinget, s. 1230–1232.

¹¹ Dokument nr. 100 (1896), s. 5.

Der er imidlertid foruden al den moralske smitte, omstreiferne fører over bygderne, en anden, der er endnu langt verre. Et usædeligt liv som det, disse mennesker lever, er en frugtbar jordbund for den værste av alle sygdomme, venerisk sygdom. Skjønt jeg ikke paa langt nær har kunnet komme efter, hvor mange av dem der har været behandlet paa sygehusene for denne sygdom, kjender jeg dog saapas mange tilfælde, at der er fuld grund til å gjøre oppmerksom paa det. Bortset ogsaa fra dette er omstreiferlivet en opdragelse til usædelighet. En mængde forbindelser er konkubinater.¹²

I dokument nr. 100 ble også motivasjon bak arbeidet blant barn omtalt:

Kun et faatal har faaet ordentlig og regelmæssig skolegang. De fleste unddrager sig den almindelige undervisning. Den undervisning, de leilighedsvis faar, indskrænker sig til et minimum. Men desto mere lærer de i den skole, hvori de daglig gaar. Det vilde derfor være mere end et under, hvis der fra børnenes side skulde kunne ventes nogen forandring til det bedre, saalænge det taales, at de saaledes gaar for lud og koldt vand. Det er derfor med disse, arbeidet maa begynde, og det er fra et alvorligt og opofrende arbeide med disse, at der kan ventes haab om nogen mere gjennomgribende forandring.¹³

Samtidig med at Walnum la frem planen sin, forelå det utkast til Lov om Behandling av forsømte Børn, også kalt vergerådsloven.¹⁴ Formålet bak henholdsvis vergeloven og Walnums plan var i stor grad i overensstemmelse med hverandre, og under kapitlet «Opgaven for Stat og Kommune» kom det frem at vedtakelse av lovforslaget var avgjørende for realisering av planen:

Et frugtbringende Arbeide for Omstreiferens Børn krever med Nødvendighed en Lov om Behandling av forsømte Børn. En saadan foreligger i Rigsadvokat Getz's Forslag. Vedtagelsen av dette Lovforslag med Anvendelse ogsaa paa Omstreiferens Børn er det første, der maa gjøres. Det er helt igjennem bygget paa de Erfaringer, der overalt er gjort med hensyn til Arbeidet for forsømte Børn, et Arbeide, der er kommet ud over Forsøgenes Stadium og over-

¹² Dokument nr. 100 (1896), s. 5–7.

¹³ Dokument nr. 100 (1896), s. 6.

¹⁴ Se utførlig behandling under kapittel 4.

alt har vundet udelt Tilslutning. Det Resultat, man herved har opnaat, viser med Kjendsgjeringernes Magt, at det er det rette Middel til at stanse den stadig voksende Forbrydertilbøjlighed inden Barneverdenen. Procentantallet af Børn, der ved at anbringes i Opdragelsesanstalter reddes, angives fra 75 til 90 pct. Gaar man ud fra, det laveste Tal, saa er det alligevel et Resultat der taler for sig selv.¹⁵

3.2 Det frivillige arbeidet

Det ble fremhevet i Walnums plan at «kampen mot omstreifervesenet» i første rekke skulle være en oppgave for offentlige myndigheter, og at oppgavene skulle utføres i henhold til den foreslåtte vergerådslov og lov om løsgjengeri.¹⁶ Samtidig ble betydningen av at det måtte reises et privat arbeid, understreket. Dette var i tråd med datidens organisering av sosialt arbeid, som i stor utstrekning ble drevet som privat veldedighet.¹⁷

Walnum beskrev det private initiativ i planen sin:

Men ligesaa vist trænges ved siden af de offentlige Myndighedens Foranstaltninger et frivilligt Arbeide. Stat og Kommune vil fornemmelig være henvist til Tvangsforanstaltninger. Saa nødvendige disse er, vil de hverken være retfærdige eller virke, hvad de tilsigter, medmindre den private Offervillighed træder til ved siden af. Strenghed og Mildhed maa her, som ved alt lignende Arbeide, gaa Haand i Haand.¹⁸

For å understøtte dette synet viste Walnum til motivene bak vergerådsloven, hvor det går frem at et frivillig arbeide burde oppmuntres.¹⁹ Det ble uttalt at det var «i Statens egen Interesse, at dette arbeidet reises».

I Indst. S. No. III. «Indstilling fra Kirkekomiteen angaaende forskjellige Bevilgninger til Fatigvæsenet, Bevilgning til frivilligt Arbeide til Modvirken av Omstreifervæsenet samt angaaende private Andragender om Bidrag i lignende

Øiemed» foreslo Kirkekomiteen å innvilge bevilgninger til Walnums arbeid for budsjetterterminen 1897 til 1898.²⁰

I dokumentet blir betydningen av et privat arbeid igjen understreket: «Det private Arbeide bør holde Skridt med Statens og ikke først komme bagefter, naar Statens Arbeide er i fuld gang. Først saaledes vil de gjensidig kunne udfylde hverandre.»²¹ Videre ble det vist til at anvendelsen av løsgjengerloven²² og vergerådsloven overfor «omstreiferne» burde betraktes i sammenheng.

I tråd med komiteens anbefalinger bevilget Stortinget i april 1897 5000 kroner for budsjetterterminen 1897–1898.²³ Stortingsforhandlingene som ble avholdt i denne sammenheng, gir et godt bilde av den politiske oppfatning av taterne/romanifolket. Blant annet ble «omstreiferne» karakterisert av flere av representantene som et «samfunnsområde» det var nødvendig å motarbeide effektivt.²⁴ Stortingsforhandlingene inneholdt dessuten konkrete uttalelser om forholdet mellom vergerådsloven og det generelle arbeidet med motvirkning av «omstreifervesenet». Blant annet uttalte komiteens ordfører Wexelsen at:

Dernest vil den ærede Representant være opmærksom på, at Staten allerede har, og at der ogsaa i aar foreslaas videre at støtte, det frivillige Arbeidet til Modvirkning av Omstreifervesenet; en væsentlig Del av det frivillige Arbeidet, skulde da bestå deri, at man kunde tage Børnene og anbringe dem paa en Saadan Maade, som stemmede overens med, hvad der er Forudsetningen for Loven om vanvyrdede og forsømte Børn.²⁵

Stortingsrepresentant Stousland kommenterte videre at han støttet bevilgningen til det frivillige arbeide, ettersom den skulle gå til arbeid som «med Nødvendighed maa til, hvis man skal hemme det Onde, som i saa lang tid har truet vårt Land».²⁶

¹⁵ Dokument nr. 100 (1896), s. 8.

¹⁶ Dokument nr. 100 (1896), s. 7.

¹⁷ Jf. Anne-Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1994.

¹⁸ Dokument nr. 100 (1896), s. 7.

¹⁹ Det fremkommer i Udkast til Lov om sædelig forkomne og vanvyrdede Børns Behandling med Motiver, Vedlegg til Oth. prp. no. 33 (1893), s. 20, at det var ønskelig med privat bistand og initiativ i forbindelse med å reise og drive oppdragelsesanstalter.

²⁰ Indst. S. No. III. (1897), s. 280.

²¹ Indst. S. No. III. (1897), s. 276.

²² Lov av 31. mai 1900 nr. 5 om Løsgjænger, Betleri og Drukenskab.

²³ Stortingsprotokoll fra 29. april 1897 s. 51.

²⁴ Betegnelsen «Taterbørn» ble også benyttet her, i tillegg til betegnelsen «Omstreifere», jf. Stortingstidene (1897), s. 634.

²⁵ Stortingstidene (1897), s. 635.

²⁶ Stortingstidene (1897), s. 636.

3.3 Misjonens opprettelse

Sammen med komiteen i Bergen opprettet JaKob Walnum i 1897 Forening til omstreifervæsenets modarbeidelse. Foreningen endret i 1935 navn til Norsk Misjon blant hjemløse. Ved Misjonens dannelse ble virksomheten betraktet som et *redningsarbeid*. «Omstreiferne» skulle *reddes* så vel åndelig som sosialt. I Misjonens «Grundregler», vedtatt i 1899, går det frem at Misjonen skulle anlegge og drive barnehjem som et ledd i arbeidet for å «løse omstreiferproblemene».²⁷

Misjonens hovedsete lå opprinnelig i Bergen. Senere ble det dannet komiteer også i Kristiania (1898) og Trondheim (1898). Misjonens hovedsete ble etter hvert flyttet til Kristiania/Oslo. På Misjonens fellesmøte i 1919 ble det besluttet å omorganisere Misjonens arbeid i kretser.²⁸ I tillegg hadde Misjonen en rekke lokale støttekomiteer rundt om i landet – ved opprettelsen i 1987 hele 246 komiteer, hvorav 46 barnekomiteer, fordelt på 7 kretser.²⁹

Innen året 1900 var omme, hadde Misjonen opprettet tre barnehjem: Askviknes i Os ved Bergen, Lillegården i Eidanger og Rostad på Inderøen. Askviknes var det første som ble åpnet, og i 1901 var det allerede 23 barn på barnehjemmet.³⁰ I 1904 ble Misjonens barnehjem godkjent av Kongen, hvilket innebar at vergerådene formelt kunne treffe vedtak om plassering av barn i Misjonens hjem, jf. Vergerådsloven § 1. Misjonen opprettet fra 1918 også «opptagelseshjem», altså barnehjem der barna skulle være før de ble privat plassert i fosterhjem. Opptagelseshjemmene var Eilert Sundts barnehjem på Eidsvoll (1918), Jakob Walnums barnehjem ved Kopervik (1921) og Sørlandets barnehjem i Greipstad (1929).³¹

Som den videre fremstillingen vil vise, ble Misjonens rolle innen barnevernsforvaltningen stadig utvidet i løpet av første del av 1900-tallet. Stortinget bevilget Misjonen årlige tilskudd, og myndighetene la i stor grad til rette for Misjonens virksomhet. Det var et nært samarbeid mellom Misjonen og offentlige myndigheter. Flere har

betegnet Misjonen som et organ for det offentlige, og i et brev fra Misjonen til Sosialdepartementet i 1929 kommer det frem at dette var i overensstemmelse med Misjonens selvforståelse:

Den norske omstreifermisjon – således som det vel var tenkt i 1896 – er blitt et organ for det offentlige når det gjelder omstreiferne. Dette medfører at vi må ta opp de oppgaver som blir oss betrodd og at arbeidet stadig vokser.³²

4 Vergerådsloven av 1896

4.1 Bakgrunn for loven

Forslaget til Lov om Behandling af forsømte Børn (vergerådsloven) ble fremmet av landets første riksadvokat og lederen av Strafferettskommisjonen, dr. juris Bernhard Getz (1850–1901), ved «Udkast til Lov om sædelig forkomne og vanvyrrede Børns Behandling med Motiver» i 1892. Forslaget var en del av en omfattende strafferettsreform, og må sees i sammenheng med de øvrige endringer som ble foretatt på strafferettens område på slutten av 1800-tallet.

Getz betraktet vergerådsloven og systemet med tvangsoppdragelse som en del av et større strafferettssystem.³³ Etter hans forståelse kunne ikke problemet med den store økningen i antallet kriminelle barn fra midten av 1800-tallet løses ved utbygging av det eksisterende straffe- og forvaltningsapparatet.³⁴ Det måtte heller innføres nye regler om behandling av barn og inngrep overfor familier, i form av bortsettelse av barn.

Det store skrittet i Getz' forslag, og det han brukte mest plass på å begrunne, var ideen om at det var statens oppgave å sørge for opprettelse av oppdragelsesanstaltene. Omsorgen for de forsømte barn skulle ikke lenger være overlatt til velledighet og privat barmhjertighet, men være et statsformål av høyere rang. Statens intervensjon ble ansett som nødvendig for å etablere et rasjont og humant straffesystem.³⁵

²⁷ NOU 1980:42, *Omstreiferne. Deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem. Fra et utvalg oppnevnt av Sosialdepartementet 24. november 1976. Avgitt til departementet 30. april 1980*, s. 67.

²⁸ NOU 1980: 42, s. 35–36.

²⁹ NOU 1980: 42, s. 36.

³⁰ Indst. S. nr. 110 (1900/1901), s. 311,

³¹ Flere av institusjonene ble gjennom perioden rapporten omfatter, lagt ned eller omstrukturert. For en nærmere gjennomgang, se Ragnhild Nordvik, «Barnevern og tater/romanifolk på 1900-tallet», Oslo: Internt notat til Tater-/romaniutvalget, 2015.

³² Sitert i Karen-Sofie Pettersen, *Forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*, Trondheim: NTNU (institutt for sosiologi og statsvitenskap), 1999, s. 11.

³³ Knut Sveri, *Barnevernloven. Lov om barnevern av 17. juli 1953*, Oslo: Universitetsforlaget, 1957, s. 24.

³⁴ Udkast til Lov om sædelig forkomne og vanvyrrede Børns Behandling med Motiver, Vedlegg til Oth. Prp. No. 33 (1893), s. 54.

³⁵ Tove Stang Dahl, *Barnevern og samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner underbarnevernets oppkomst i Norge*, Oslo: Pax Forlag AS, 1992, s. 89.

Riksadvokat Getz la stor vekt på å finne frem til et organ som kunne fatte avgjørelser om hvem som hørte under loven. I andre land var det vanlig å benytte domstoler, men han mente at det i Norge burde organiseres annerledes. Domstolene var egnet for å treffe avgjørelser i saker hvor bevis og bevisførsel spilte en sentral rolle. I saker om forsømte barn mente Getz imidlertid at det var viktigere å bedømme *barnets og foreldrenes karakter*. Bevis for om en handling var begått eller ikke begått, var altså ikke det sentrale i vurderingen.

Getz tenkte seg et kommunalt organ med nærhet til miljøet barnet levde i, enten ved skolestyre eller fattigstyre eller en kombinasjon av de to. Han ville at dommeren ved stedets by- eller herredsrett skulle være fast formann i organet, og at stedets lege og prest skulle ha en fast plass. Sakkynndige fagfolk skulle også være sterkt representert.³⁶ Organet han så for seg, skulle senere bli vergerådene.

I sitt forslag la Getz til grunn at det fantes forskjeller mellom lovbrutere (faktiske og potensielle) og lovlydige, og han hevdet disse forskjellene lot seg registrere etter forholdsvis enkle kriterier. Loven var myntet på dem som «med større eller mindre Sikkerhed maa forudsees i Sin Tid at ville falde Samfundet til Byrde som arbeidsskye Dagdrivere, Forbrydere og Straffanger».³⁷

Lovens inngrepskategorier ble altså definert ved å bringe disse potensielle fremtidige forhold inn i nåtid. Barn som stod i fare for å bli kriminelle på grunn av egen atferd, lot seg imidlertid vanskelig skille fra barn som levde under dårlige forhold. Getz definerte også loven til å gjelde barn som på grunn av «Forældres eller Opdragers Lastfuldhed eller grove Forsømmelighed findes vanvyrdede, mishandlede eller sædelig forkomne, eller maa befryktes at ville sædelig fordærves».³⁸ Her ble tre kategorier for inngrep satt: kriminalitet, forsømmethet og slett oppførsel. Barn med disse kjennetegnene skulle møtes med et tiltakssystem tilpasset den enkelte. Differensieringen i tiltakene fulgte alder, grad av sædelig fordervelse og kjønn.³⁹

³⁶ Dahl 1992, s. 94 og 95.

³⁷ Udkast til Lov om sædelig forkomne og vanvyrdede Børns Behandling med Motiver, Vedlegg til Oth. Prp. No. 33 (1893), s. 10.

³⁸ Udkast til Lov om sædelig forkomne og vanvyrdede Børns Behandling, § 1 bokstav b), Vedlegg til Oth. Prp. No. 33 (1893).

³⁹ Dahl, 1992, s. side 97.

Getz' motiver bygget på den forutsetning at det var både mulig og nødvendig å påvirke et barn til å styre unna lovbrudd, altså at utviklingen kunne brytes ved påvirkning. Samtidig la forslaget til grunn at visse samfunnsgrupper rekrutterte relativt flere lovbrutere enn andre gjennom «sosial arv og smitt».

Vektleggingen av foreldrenes karakter som avgjørende for om loven skulle kunne benyttes for inngrep, ville senere ha stor betydning for benyttelsen av loven overfor personer som ble betegnet som «omstreifere», da disse etter datidens syn ble ansett for å leve et «usædeligt liv».⁴⁰

Selv om vergerådsloven ble ansett som en del av straffereformen, representerte den til en viss grad en ny sosial tenkning, og intensjon var også å virke i barnas interesse. Denne intensjonen fikk imidlertid begrenset gjennomslag i den praktiske gjennomføringen av loven, og barnevernet ble først og fremst ble et samfunnsvern i vergerådslovens virkeperiode.⁴¹

4.2 Administrasjon av barneforsorgen

Tiltak overfor barn og unge med behov for spesiell beskyttelse og oppdragelse fra samfunnets side ble betegnet som den offentlige barneforsorgen, og bestod av vergerådssystemet, fattigvesenet og helsevesenet.⁴²

Etter fattig-/forsorgsloven ble det opprettet fattigstyre på kommunalt nivå. Etter fattigloven § 6 kunne fattigstyret gripe inn i familier hvor foreldrene ikke forsørget barna sine. Barna kunne også settes bort, men dette krevde samtykke fra foreldrene. Fattigstyrene var administrativt underlagt Kirke- og undervisningsdepartementet før de i 1916 ble underlagt Sosialdepartementet.

Etter vergerådsloven § 6 skulle det også dannes ett vergeråd i hver kommune, og rådet skulle være sammensatt av dommer, prest og fem medlemmer valgt av kommunestyret, hvorav én lege og to kvinner. Vergerådene var underlagt Kirke- og undervisningsdepartementet. Tiltakene etter vergerådsloven var advarsel og formaning (§ 3), refselse (§ 4), bortsettelse (§§ 1, 4 og 5) og frataelse av foreldreansvar (§ 2). Vergerådet kunne plassere barn i fosterhjem, barnehjem eller i de grovere tilfellene skolehjem eller tvangsskole.

⁴⁰ Jf. blant annet Walnums plan i Dokument nr. 100 (1896), s. 5.

⁴¹ Dahl, 1992, s. 170 flg.

⁴² Gerd Hagen, *Barnevernets historie – om makt og avmakt i det 20. århundre*, Oslo: Akribe forlag, 2001, s. 61.

4.3 Vilkårene for bortsettelse

Av vergerådsloven § 1 fulgte det at beslutningsmyndigheten vedrørende bortsettelse av barn lå hos vergerådet. Vergerådene kunne også frata foreldrene foreldreretten etter lovens § 2. Foreldrene kunne samtykke til frivillig plassering etter vergerådsloven, men vergerådet kunne også fatte tvangsvedtak.

Vilkårene for å gripe inn og bortsette barn i barne-, foster- eller skolehjem fulgte av vergelovens § 1:

Barn som ikke har fylt det 18de år, blir etter beslutning av vergerådet (§ 6) å bortsette i en pålitelig og hederlig familie, i et barnehjem eller lignende innretning, hvis plan av Kongen er stadfestet, eller i et skolehjem (§§ 27 og 28), såfremt:

a. det har forøvet noen straffbar, om sedelig fordervelse eller vanvyrd vidnende handling, og bortsettelsen antas hensiktsmessig av hensyn til dets forbedring eller for å hindre gjentagelser, eller

b. det på grunn av foreldres eller oppdrageres lastefullhet eller forsømmelighet finnes vanvyrdet, mishandlet eller sedelig forkommet eller må befryktes å ville bli sedelig fordervet, og en advarsel (§ 3) ikke antas egnet til å rette forholdet, eller

c. det på grunn av slett oppførsel fra barnets side mot hvilken hjemmets og skolens oppdragsmidler har vist seg maktesløse, eller andre mislige forhold fremstiller sig som nødvendig å bortsette det for å redde det fra sedelig undergang.

Vergerådet kunne etter disse bestemmelsene gripe inn overfor barn som hadde begått straffbare handlinger, vist slett oppførsel eller var forsømt av foreldrene, forutsatt at det var grunn til å frykte sedelig fordervelse hos barnet.

I praksis var det ikke et krav om nærliggende fare for moralsk utglidning ettersom vergerådene mer generelt så det som sin oppgave å ta seg av barn som var kommet på avveier eller led vondt, herunder også spedbarn som måtte tas hånd om fordi faren var på arbeid og moren var syk eller død.⁴³

Etter lovens §§ 4 og 5 kunne barn i alvorlige tilfeller også sendes i tvangsskole, blant annet om barnet hadde begått en straffbar handling eller

⁴³ Innstilling fra Barnevernkomiteen (1951), Lov om barnevern, s. 31–32.

«forsømmer skolen eller (...) utviser særlig slett oppførsel». For å sende barn i tvangsskole etter § 5 var det en forutsetning at «øvrige midler til oprettholdelse af tugt og orden viser seg frugtesløse».

Etter § 20 kunne barn over ni år også plasseres i skolehjem i tilfeller hvor «benyttelse av den almindelige skole vilde utsætte andre barn for skadelig påvirkning».

4.4 Tilhørighet til gruppen som begrunnelse for bortsettelse

Justisdepartementet sendte i 1935 ut et rundskriv til politiet hvor departementet innskjerpet politiets ansvar overfor hjemløse barn. Rundskrivet omhandlet i utgangspunktet barn i «omstreiferfølger» som ble arrestert, og det går frem at «de fleste av disse barn» kom inn under vergerådsloven.⁴⁴ Om rundskrivet henviste generelt til barn med «omstreifertilhørighet» eller utelukkende til barna av de foreldrene som ble arrestert, går ikke klart frem. Enkelte generelle formuleringer taler imidlertid for at rundskrivet gjaldt barn med «omstreifertilhørighet». Blant annet ble det henvisning til lovens § 1 og at disse barna «må befryktes å ville bli sedelig fordervet». Videre ble det understreket at «det påhviler politiet øieblikkelig å melde forholdet til vergerådets formann» dersom politiet «får rede på eller får direkte befatning med omstreiferbarn som kommer inn under Vergerådsloven § 1 a, b eller c eller forsømmer sin skoleplikt».⁴⁵

I en av sakene fra arkivstudien ble også et annet rundskriv fra Justisdepartementet (datert 15. mars 1948) omtalt ved flere anledninger. Rundskrivet synes i stor grad å overlape rundskrivet fra 1935. Saken omhandlet en familie med tre barn som ble satt bort på slutten av 1940-tallet. Av dokumentasjonen går det frem at barnas mormor kontaktet stedets lensmann som følge av at far i familien var alkoholisert og utsatte familien for vold og grove krenkelser. Lensmannen skrev en uke senere et brev til vergerådet på stedet:

Vedlagt oversendes et udatert brev, som jeg mottok (dato) fra (navn) mor til (navn)

Jeg kender godt forholdene og kan attestere at det er heller verre enn bedre det (navn)

⁴⁴ Rundskrivelse fra det kgl. Justis- og politidepartement til politimestrene (1935).

⁴⁵ Fra *På Hjemveien* nr. 5/1935, sitert i Jens Lasse Agerup, *Redder du barnet redder du slekten. Teori og praksis i Omstreifermisjonens omsorgsarbeid for barn og voksne 1900-1960*, Oslo: Universitetet i Oslo (hovedfagsoppgave i historie), 1991, s. 78.

nevner i sitt brev til meg. Jeg har personlig vært på (...) og sett hvorledes (...) har slått (kona) og jeg så og hørte de små barna skrek og gråt. De har nå bodd på (...) over et halvt år og det er flere ganger blitt sent bud etter meg og klaget fra naboer.

Fra politimesteren har jeg nettopp mottatt rundskriv fra justisdepartementet hvor det meddeles at det i år skal optas fortegnelse over alle omstreifere med familier. Det står også i rundskrivet ang omstreiferbarn: De fleste omstreiferbarn kommer utvilsomt inn under lov om behandling av forsømte barn av juni 1896. Det står videre: i tilfelle hvor politiet får rede på eller direkte befatning med omstreiferbarn som kommer innunder vergerådsloven § 1a, b, eller c eller forsømmer sin skoleplikt, påhviler det politiet øyeblikkelig å melde forholdet til vergerådets formann. Her gjelder det å handle før vedkommende reiser videre. Hvis vergerådets beslutning ikke kan forventes, kan vergerådets formann eller påtalemyndigheten etter § 17 sørge for foreløpig anbringelse av barnet. Saken må snarest mulig behandles av vergerådet på ordinær måte.

Videre følger det av et politinotat fra året etter:

I anledning vedlagte rundskriv fra justisdepartementet av 15. mars 1948, skal jeg tillate meg å opplyse at som politimann har jeg hatt særlig befatning med omstreifere og løsgjengere å gjøre i mange år. Og som sådan har jeg lært å kjenne mange av dem, og sett hvordan flere av dem har hengitt seg til drikk og lediggang.

I den anledning tillater jeg meg å foreslå at nr. 3 på listen (...) født (...) anbringes i tvangsarbeide.

Som det fremgår av vedlagte liste, er han gift og lever sammen med (...) og har tre uekte barn sammen, nemlig (...) 1 år, (...) 5 år og (...) 7 år.

(...) er å betrakte som en typisk løsgjenger og arbeidssky person, som hengir seg til ørkesløshet.

(...) (mor) er heller ikke edruelig og som eksempel herpå kan anføres at for en tid siden, var hun sammen med en del andre tatere i (...) hvor det var drikkekalas og som endte med et større slagsmål, så både lensmannen og politiet ble tilkalt om natten.

Den foreliggende saken var utvilsomt alvorlig, og det var ut fra beskrivelsene i arkivet en uforsvarlig omsorgssituasjon for barna i hjemmet.

Uttalelsene fra lensmannen er likevel interessante. I lys av Justisdepartementets rundskriv ble en rekke stereotypiske og nedsettende bemerkninger om tatere/romanifolk ytret.

De nevnte rundskrivene viser altså at Justisdepartementet anså «omstreiferlivet» i seg selv for å oppfylle vilkårene for omsorgsovertagelse etter vergerådsloven § 1. Saker der barn av romanifolk/tatere var involvert, ble likevel generelt oppfattet som vanskelig og kontroversielle for vergerådene. Der var stor usikkerhet både om eget mandat og om hvilke føringer som lå i lovverket.⁴⁶ Karen-Sofie Pettersen viste i sin hovedoppgave fra 1997 til at vergerådene i flere saker henvendte seg til Misjonen for å be om avklaring om hvordan de skulle gå frem etter loven.⁴⁷ I henvendelsene lå det ofte forventninger om hjelp til å klare opp i usikkerheten som dreide seg om ansvar overfor tateres/romanifolks barn, og til å tolke lovene. Dette ga Misjonen store muligheter til å øve innflytelse på de beslutninger som ble fattet.⁴⁸ Misjonen svarte med informasjon i brevs form om hvordan vergerådene skulle gå frem, og hvordan loven skulle tolkes.⁴⁹

Sam Saenger skriver i sin hovedoppgave fra 1983 om barnevernstiltak overfor tatere/romanifolk på 1920- og 30-tallet (basert på enkeltsaker/klientmapper i Misjonens klientarkiv) at følgende årsaker ofte ble brukt til å begrunne vergerådernes formelle avgjørelser om bortsettelse: a) barnefamilier gikk i oppløsning pga. separasjon, dødsfall, sykdom eller lengre fengselsopphold, b) barnefamilier bebodde helsefarlige hus eller holdt til i «fanteskøiter» midtvinters, c) den ene av, eller begge, foreldrene var drikkfeldige eller alkoholikere, d) unge, ugifte piker uten eksistensgrunnlag ble gravide.⁵⁰

Saenger peker videre på at Misjonen mente at vergerådet burde gripe inn der barnet levde et «omflakkende liv på landeveien»,⁵¹ og viser til en uttalelse fra generalsekretær i Misjonen, Ingvald B. Carlsen, fra 1922:

Overfor forældre som ikke forstaaar sine barns bedste gir «lov om behandling av forsømte barn» av 6te juni 1896 vergeraadene adgang til

⁴⁶ Pettersen 1997, s. 66.

⁴⁷ Ibid., s. 66.

⁴⁸ Ibid., s. 66.

⁴⁹ Ibid., s. 69–70.

⁵⁰ Sam Saenger, «Fra fant til folk» – *Den norske omstreifermisjonens virksomhet i mellomkrigstiden (1920- og 30-årene). En sosialhistorisk undersøkelse*, Oslo: Universitetet i Oslo (hovedfagsoppgave i historie, klausulert), 1983, s. 157.

⁵¹ Saenger 1983, s. 157.

at gripe ind og sikre sig barnets person helt til dettes 16de aar. Naar man tænker paa den oprørende mishandling av barn som finder sted under reiselivet da maa man undre sig over at vergeraadene hittil ikke har benyttet sig av denne ret i større utstrækning end de har gjort.⁵²

I en avisartikkel i 1930 uttalte generalsekretær Carlsen videre at:

Hva skal vergerådet være til, hvis det ikke skal ta seg av slike hjelpeløse små? Det er nu ordnet så lettvent at vergerådet bare behøver å ta beslutning om at barna skal anbringes, så sørger Omstreifermisjonen for plass for dem.⁵³

I noen av sakene som er gjennomgått i arkivstudien, bekreftes Misjonens syn på «omstreiferlivet» som tilstrekkelig for å begrunne omsorgsovertagelse.

I en sak fra tidlig 1940-tall plasserte faren fire barn frivillig på et av Misjonens barnehjem etter at barnas mor døde. Etter noen måneder ble han forlovet og ville hente barna, men fikk dem ikke med seg. Han varslet Misjonen at han ville ta tale med sorenskriveren og distriktslegen (som var medlemmer i vergerådet) om saken. Misjonen skrev da brev til vergerådet om saken før vedtak skulle fattes:

Det synes å være helt klart at barnas sjanse til å klare sig i livet vil være atskillig større om de kommer i et godt fosterhjem enn om de skulle tilbake til faren. I siste tilfelle kan det vel endog fryktes for at de i sin tid lander på landeveien, for visstnok er far fastboende, men han er dog av omstreiferslekt.

Uttalelsen viser at Misjonen mente at barna måtte settes bort fordi de ved tilbakeføring til far kunne komme til å oppta en reisende livsform. Dette til tross for at far på det aktuelle tidspunktet var fastboende.

Av dokumentasjonen følger det at vergerådet ikke besluttet tilbakeføring, og barna ble plassert i fosterhjem mot farens vilje. Vergerådets begrunnelse for vedtaket foreligger ikke.

I en annen sak ønsket også Misjonen at vergerådet skulle fatte vedtak om bortsettelse, ettersom de hadde fått informasjon om at barna hadde det vondt. Vergerådet fant imidlertid ikke at vilkårene

for omsorgsovertagelse var oppfylt. Foreldrene fikk forklare seg i forhandlingene i tråd med vergerådsloven § 13, og de fikk gode skussmål av innkalte vitner.

Av foreldrenes forklaring følger det:

Vi reiser omkring i skjøite langs kysten hvor vi alltid opholder oss når vi ikke er i land. Vårt eldste barn skal imidlertid snart begynne på skolen, og når den tid kommer har vi tenkt å ta fast bopel et eller annet steds. Vi samtykker ikke i at våre barn taes fra oss og anbringes i barnehjem, og vi mener at det ikke er nogen grunn til å gjøre det. Våre barn har det ikke verre enn andre omstreiferes. Våre barn har således hittil ikke vært syke.

Foreldrene motsatte seg tydelig bortsettelse, og de viste til at de skulle bli bofaste når det eldste barnet skulle begynne på skolen.

Av vergerådets vedtak følger det videre:

Vergerådet finner ikke at der for tiden [for tiden understreket av Misjonen i deres arkiverte utskrift] er tilstrekkelig grunn til å ta DD og hustru DEs fellesbarn fra foreldrene og anbringe dem i barnehjem eller på annen måte. Etter de opplysningene vergerådet har, kan det ikke innse at barnene er blitt vanvyrdet, mishandlet eller er sedelig forkommet eller må befryktes å bli sedelig bedervet på grunn av foreldrenes lastefullhet eller forsømmelighet.

Vergerådet innrømmer at omstreiferes barn nok kan være utsatt for sedelig bederelse i større grad enn andre barn, men det kan ikke skjønne at de i saken omhandlede barn er verre stillet enn omstreiferbarn i almindelighet. Særlig foreligger der intet bevis for at barnene har vært mishandlet [understreket av misjonen, med ? i marginen], hva jo anmeldelsen til omstreifermisjonen går ut på, og som har vært foranledningen til at nærværende sak er reist.

Uttalelsen viser at i hvert fall dette vergerådet ikke anså det faktum at foreldrene var omreisende som tilstrekkelig grunn for omsorgsovertagelse av barna, selv om de anerkjente at «omstreiferes barn nok kan være utsatt for sedelig bederelse i større grad enn andre barn». Foreldrene påpekte på sin side at «Våre barn har det ikke verre enn andre omstreifere.» Formuleringen ovenfor kan gi inntrykk av dette vergerådet hadde en lavere terskel for å sette bort «omstreiferbarn» enn andre

⁵² Saenger 1983, s. 157–159.

⁵³ Aftenposten 14.10.1930, sitert i Agerup 1991, s. 78.

barn, men én sak er ikke tilstrekkelig grunnlag for å drøfte denne problemstillingen generelt.

I en tredje sak synes det som også vergerådet, etter påtrykk fra det lokale fattigstyret og Misjonen, fattet vedtak om omsorgsovertagelse uten særlig annen begrunnelse enn at familien var omreisende. Saken dreide seg om foreldre med fire barn født i siste halvdel av 1920-årene.

Fattigstyret henvendte seg på begynnelsen av 1930-tallet til Misjonen med følgende bekymring:

Vi har et par unge taterfolk her med 4 små barn. Mannen heter A og er sønn av B det er en ekte omstreifer familie- hustru og man ennå ikke nådd 25 år, og barna trekkes med i barnevogn og sliter ondt. Kan kontoret hjelpe til med å få disse menneskene anbragt – barna til Lillegården f.eks?

Misjonen svarte fattigstyret knapt to uker senere:

Den eneste måte hvorpå den NM for øieblikket kan hjelpe denne familie er å skaffe plass til barna i et av våre barnehjem. Betingelsen for at vi skal kunne ta oss av barna er at disse settes under vergerådet (...). Vergerådets beslutning som kan begrunnes med § 1 b og c bør i tilfelle gis den form at NM meddeles fullmakt til å anbringe barna i barnehjem eller private hjem. (...)

Videre fulgte et brev fra et pleiehjem til fattigstyret:

Det bør være på tide at noen nu iakttar de stedlige taterfamilier og overveier om nogle kan gjøres for å begrense deres barns opplæring til omstreifere ved livet på landeveien.

(...)

Skal man en gang få innskrenket omstreiferplagen, må man begynne med å ta sig av barna. Kfr. Kgl. Resl. Av 31/8 1855. ved rundskriv av 13/5 1919 har Sosialdept nærmest henstillet til fattigstyrene landet rundt å søke vergerådernes bistand for om mulig å redde iallfald barna fra livet på landeveien.

Under to uker senere fattet vergerådet vedtak om bortsettelse av barna. Det kommer ikke frem annet grunnlag for bortsettelsen enn at familien var omreisende. Foreldrene ble også fratatt foreldremyndigheten etter § 2, uten at det fremkommer hvorfor dette ble ansett som nødvendig.⁵⁴ Av dokumentasjonen går det frem at foreldrene motsette seg vedtaket og var svært nedtrykt.

Saken illustrerer også samspillet mellom flere aktører for å få barna bortsatt; i denne saken ble både fattigstyre, Misjonen, pleiehjem og vergeråd involvert.

En fjerde sak som er gjennomgått i arkivstudien, omhandler et barn som på 1920-tallet ble bortsatt til et gårdbrukerpar kort tid etter fødselen. Det kommer ikke frem hva som var grunnlaget for bortsettelsen, eller om denne ble gjort privat. Etter sju år henvendte fosterforeldrene seg til vergerådet for å få vederlag for omsorgsansvaret. Gjennom sorenskriver og Kirke- og undervisningsdepartementet ble Misjonen kontaktet.

Misjonen skrev i et brev til vergerådet:

Jeg har i sakens anledning foretatt nærmere undersøkelse av forholdet. Det viser sig at det omskrevne barn må antages å være født av omstreifere i «egentlig forstand» og at omstreifermisjonen således har rett til å ta sig av barnet. I tilfelle at (...) vergeråd finner at de nevnte pleiehjem er bra og at man ikke har noget at innvende mot at barnet fremdeles får være der, vil Misjonen være villig til å sørge for at forpleieren inntil videre får en årlig godtgjørelse av kr. 300.

(...)

Betingelsen for at m skal overta anbringelsen av og tilsynet med vedkommende barn er imidlertid at (...) vergeråd snarest mulig fatter beslutning om at barnet må anbringes i henhold til lov om forsømte barn § 1b. Beslutningen bør helst gis den form at misjonen meddeles fullmakt til å anbringe barnet i barnehjem eller privat hjem. Derved står vi senere fritt, hvis det viser sig nødvendig å foreta nogen forandring. Omstreifermisjonen kan overta utgiftene for barnets anbringelse fra den dag vergerådets beslutning foreligger.

Av vergerådets beslutning halvannen uke senere fulgte det:

Værgeraadet finder at betingelsene her er tilstede for at barnet efter lovens § 1b bortsættes i privat hjem- eller i barnehjem.

Hvis barnet skal overlates til sine rette forældre der er omstreifere er det at befrygte at det ved livet på landeveien vil bli sædelig fordærvet.

Da der er grund til at frygte for at forældrene uberettiget vil gribe ind ligeoverfor bar-

⁵⁴ Se under 5.4, særlige grunner skulle til for å frata foreldremyndigheten.

nets pleieforældre finder værgeraadet i medhold af loven § 2 grund til at frakjende begge forældre forældremyndigheden.

Saken viser at vergerådet vektla foreldrenes tilhørighet til gruppen i avgjørelsen. Hva som lå bak vergerådets frykt for at foreldrene skulle gripe inn overfor fosterfamilien, er ikke dokumentert i materialet. Det er interessant at vergerådet anså dette som en reell fare selv om barnet hadde vært bosatt hos de samme fosterforeldrene i sju år.

Denne gjennomgangen viser at Misjonen langt på vei mente at tilhørighet til gruppen var tilstrekkelig for å begrunne omsorgsovertagelse. Rundskrivene fra Justisdepartementet viser at offentlige myndigheter i stor grad hadde samme forståelse. Enkelte saker i arkivstudien tyder også på at det å være barn med tater-/romanibakgrunn talte for at vergerådet burde sette bort barna. På bakgrunn av rundskrivene, tidligere forskning og arkivstudien som ligger til grunn for denne rapporten, er konklusjonen at det å høre til gruppen ble ansett for å være et moment som talte for bortsettelse i vergerådets vurdering.

4.5 Saksbehandlingsregler

Avgjørelsene fra vergerådene var ikke gitt karakter av dommer, og kunne når som helst endres på initiativ fra vergerådet selv eller fra andre. Forhandlingene i vergerådet foregikk ikke som i en domstol, men «visse elementære former»⁵⁵ – altså saksbehandlingsregler – var likevel påbudt.

Av lovens § 13 fulgte det at før avgjørelse kunne fattes, skulle foreldrene gis mulighet til å uttale seg. Barnet og dets situasjon i hjemmet skulle videre undersøkes omhyggelig. Foreldrene hadde etter § 14 rett til å være til stede under forhandlingene i vergerådet, og foreldrene skulle informeres om alle vergerådets avgjørelser jf. § 15.

Lovverket skulle etter dette etablere et system som skulle sikre både barn og foreldre en betryggende saksbehandling.⁵⁶ Det viste seg imidlertid å være vanskelig å realisere et slikt betryggende system fordi forutsetningene ikke var til stede. Dette skyldtes delvis at loven krevde et adminis-

trativt apparat som ikke fantes i de fleste kommuner. Saksbehandlingen var tungvint og kostbar, og det viste seg at vergerådene etter hvert bare fungerte i større kommuner. Av landets 751 vergeråd var det i 1935 kun 25 til 30 prosent som var i virksomhet, og mange av vergerådene hadde ikke hatt saker på mange år. En tilsvarende undersøkelse i 1946 viste det samme som tallene fra 1935.⁵⁷

I en av sakene i arkivstudien fremkommer det at foreldrene ikke fikk sine rettigheter oppfylt etter disse bestemmelsene, med den begrunnelse at de var tater-/romanifolk. Saken gjaldt en elleve år gammel gutt som ble bortsatt på slutten av 1920-tallet. Politimesteren kontaktet Misjonens generalsekretær, Ingvald B. Carlsen, per telefon angående plassering, og Carlsen svarte per brev samme dag at gutten kunne plasseres ved Jakob Walnums barnehjem ved Kopervik etter vedtak fra vergerådet. Etter dette ble det fattet vedtak om bortplassering i vergerådet. Av protokollen fra vergerådets møte går det frem at «Da B og hans barn er omstreifere har man ikke funnet grunn til å inkalde dem». Uttalelsen viser at det aktuelle vergeråd ga foreldrene svakere vern som følge av deres tilhørighet til gruppen. I de tilfellene der familien faktisk var omreisende, kan det ha vært praktisk vanskelig å nå dem, men det synes ikke å ha vært tilfellet i denne saken. Også i andre saker går det frem at foreldrene ikke var til stede eller hadde uttalt seg i saken.

4.6 Forebyggende tiltak

Forebyggende tiltak var i liten grad et omtalt virkemiddel i vergerådsloven, men foreldre og barn kunne etter vergerådsloven § 3 gis «alvorlig Advarsel og Formaning». Av barnevernkomiteens innstilling (1951) følger det at det i praksis utviklet seg en mulighet for å anvende enkelte former for forebyggende tiltak:

Praksis har supplert loven med enkelte andre forebyggende tiltak. Vergerådet kan med samtykke av barnets foresatte sette heimen under tilsyn. Det kan videre vedta å fjerne barnet, men la vedtaket utstå på vilkår av at barnet ikke forser seg på nytt eller at foreldrene avholder seg fra drikk, uteflying e. l. Når skolebarn begår mindre lovovertridelser, henstiller vergerådet ofte til skolen å tale barnet til rette.⁵⁸

⁵⁵ Barnevernkomiteens innstilling (1951), s. 13, sitert i NOU 2004: 23 *Barnehjem og spesialskoler under lupen: Kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner 1945-1980. En utredning fra et utvalg oppnevnt av Barne- og familiedepartementet 19. desember 2003*, Oslo, 2004, pkt. 6.1.

⁵⁶ Hagen 2001, s. 65.

⁵⁷ Ibid., s. 65.

⁵⁸ Barnevernkomiteens innstilling (1951), s. 37.

Ifølge et rundskriv fra Justisdepartementet datert 12. januar 1904 skulle ikke vergerådet gripe inn overfor barna dersom fattigstyret gjennom tiltak kunne bøte på forholdene i hjemmet. Rundskrivet viser at forebyggende tiltak gjennom økonomisk støtte allerede i 1904 skulle vurderes før vedtak om bortsettelse skulle fattes. I hvilken grad vergerådene etterlevde denne instruksjonen, er usikkert.

I en av sakene fra midten av 1940-tallet går det frem at vergerådet ønsket å iverksette forebyggende tiltak overfor en familie med seks barn. Familien hadde problemer i form av at barna forsømte skolen og begikk småkriminalitet. Vergerådet overtok i første vedtak omsorgen for de to eldste, men sorenskriveren, som også var leder i vergerådet, mente familien kunne vært hjulpet gjennom økonomisk støtte, istandsettelse av leilighet og utstyr. Saken endte likevel med omsorgsovertagelse for de to yngre barna to år senere. Av dokumentasjonen i saken går det frem at kommunen hadde dårlig råd og derfor ikke klarte den «ordnede forsorg». Man må i denne sammenheng ta i betraktning at Misjonen gjennom staten fikk dekket utgiftene til barneforsorg for denne gruppen, og at kommunen derfor ville slippe utgiftene ved omsorgsovertagelse.⁵⁹

I arkivsakene fra vergerådsperioden foreligger det ikke noen saker der Misjonen foreslår forebyggende tiltak overfor en familie. I dialogen med vergerådene er det gjennomgående bortsettelse som er Misjonens «løsning».

4.7 Nærmere om samarbeidet mellom Misjonen og vergerådene

I utgangspunktet skulle Misjonens anbringelse av barn i barnehjemmene være basert på frivillighet for familiene. Da Misjonens institusjoner opplevde at flere foreldre tok barna sine tilbake etter kort tid, søkte de først å innhente bindende erklæringer fra foreldrene om at omsorgen for barna var overlatt til Misjonen.

I 1904 henvendte Misjonen seg til Justis- og politidepartementet vedrørende gyldigheten av slike erklæringer. Misjonen ønsket departements syn på virkningen av erklæringer vedrørende henholdsvis overtagelse av omsorgsansvaret og fraskrivelse av foreldremyndighet.

Departementet svarte Misjonen i en henvendelse 27. mai 1904, hvor det heter at:

I skrivelse av 29. Februar sidstleden har Hr. Generalsekretæren anmodet om Departementets Udtalelse angaaende Spørgsmaalet om den retslige Gyldighed af Erklæringer, ved hvilke Forældre gaar ind paa at lade sine Børn forblive paa de af Foreningen til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet oprettede Barnehjem, og om hvorvidt Forældre i det hele frivillig paa retslig gyldig Maade kan fraskrive sig Forældremyndigheden ligeoverfor sine Børn.

(...)

Det formodentlig tør antages, at der ikke i Almindelighed fra Forældrenes side vil kunne reises nogen Invending mod den retslige Gyldighed af en Overnskomst, ved hvilken Forældre i sit Barns Interesse, gaar ind paa at overlade det helt ud til Opfostring og Opdragelse af andre og forpligter sig til ikke at kræve det tilbage og til ikke paa forstyrrende Maade at gripe ind med Hensyn til dets Opdragelse.⁶⁰

Erklæringer om omsorgsovertagelse ble etter dette ansett for å være rettslig bindende. Vedrørende gyldigheten av erklæringer om fraskrivelse av foreldremyndigheten uttalte departementet i samme brev at selv om foreldre under visse betingelser kunne gå med på vidtfaende innskrenkninger i utøvelse av sin foreldremyndighet, ville det etter departements oppfatning «neppe antages, at denne Myndighed ubetinget og helt ud av Forældrene kan overdrages til andre med den Virkning, at det retslige Forhold mellom Forældre og Børn forsaavidt kan anses som fuldstendig ophørt».

Det er uklart i hvilken grad slike erklæringer senere ble benyttet av Misjonen. Senere samme år utarbeidet Kirke- og undervisningsdepartementet et rundskriv vedrørende «samarbeidet med Misjonen» som ble sendt til vergerådene. Samarbeidet med vergerådene, som kunne fatte tvangsvedtak, kan synes å ha gjort det unødvendig for Misjonen å innhente bindende erklæringer fra foreldrene ved bortsettelse.

Av rundskriv nr. 9 fra Kirke- og undervisningsdepartementet til samtlige vergeråd av 2. juli 1904 fulgte det:

Departementet skal, idet man meddeler ovenstående, anbefale, at vergeraadene benytter sig af foreningen tilbudte bistand med anbringelse af de omstreiferbørn, som vergeraadene i henhold til § 1 i loven om forsømte barn beslutter

⁵⁹ Se under avsnitt 5.7.

⁶⁰ Brev fra Justis- og politidepartementet til Misjonen, 27. mai 1904.

anbragt i familie eller barnehjem og man skal henstille til vergerådene idethele at samarbeide med foreningen i sager vedkommende omstreiferbarn.⁶¹

Departementet ga i rundskrivet en klar oppfordring til samarbeid mellom vergerådene og Misjonen, og bad vergerådene benytte seg av Misjonens tilbudte bistand ved anbringelse av barn. Departementet la gjennom dette rundskrivet i stor grad til rette for utviklingen av Misjonens rolle innen barnevernsforvaltningen.

I tillegg til at Misjonen samarbeidet med og ga bistand til vergerådene, viser tidligere forskning at den var svært aktiv i forbindelse med vergerådernes arbeid med *omstreifere*. Misjonen fulgte med på navngitte familiers reiser rundt i landet, tok selv opp saker med vergerådene, og argumenterte for at omsorgsovertagelse var påkrevd.⁶² Misjonen var til tider oppgitt over vergerådernes tilbakeholdenhet overfor familier av tatere/romanifolk, en holdning som delvis skyldtes kommunens frykt for å pådra seg videre utgifter.⁶³

Misjonens syn var at jo tidligere barna ble overlatt til Misjonen, desto større var mulighetene for å lykkes med å oppdra barnet slik Misjonen ønsket.⁶⁴ Dette var i tråd med Walnums plan, hvor han uttaler: «Thi de slette tilbøiligheder, omstreiferlivet afføder, ligger disse i blodet og faar ved det omflakkende liv den beste anledning til at udvikles allerede i den tidligste alder.»⁶⁵

I flertallet av sakene som er gjennomgått i arkivstudien, var Misjonen pådriver for at vergerådet skulle fatte vedtak i saken. Det gjelder både for saker der Misjonen gjennom arbeidet sitt mente at det var grunn til å gripe inn i en familie og kontaktet vergerådet på stedet, og for saker der lokale myndigheter tok kontakt med Misjonen for å få veiledning i en sak som involverte tatere/romanifolk. Arkivstudien underbygger på denne måten bildet av Misjonen som en aktiv aktør overfor vergerådene.

⁶¹ Rundskriv nr. 9 av 2. juli 1904, fra Kirke- og undervisningsdepartementet til samtlige vergeråd.

⁶² Bjørn Hvinden, *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene av delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet*, Oslo: Forskningsrådet – Området for kultur og samfunn, 2001, s. 21.

⁶³ Pettersen 1997, s. 67; Barnevernkomiteens innstilling (1951), s. 77.

⁶⁴ Saenger 1983, s. 158 og 159.

⁶⁵ Dok. 100 (1896), s. 10

5 Situasjonen etter bortsettelse (vergerådsloven)

5.1 Plassering og flytting

Av Misjonens årsberetninger fra 1914 følger det at det ble «overlatt til Misjonen å sørge for fosterhjemsanbringelse av de barn som vergerådene besluttet anbragt i private hjem».⁶⁶ Det foreligger imidlertid ikke noen uttrykkelig beslutning eller underretning om dette.⁶⁷ Bakgrunnen for Misjonens forståelse synes å være at Kirke- og undervisningsdepartementet i et brev til Misjonen av 1. juli 1914 opplyste at departementet fant det hensiktsmessig å stille et beløp til rådighet for organisasjonen til direkte betaling av fosterhjem «hvor omstreiferbarn av vergerådene ved foreningens mellomkomst anbringes».⁶⁸

I et brev fra Misjonen til Kirke- og undervisningsdepartementet i 1947 kommer det frem at denne administrative oppgaven i ettertid ble sett på som avgjørende for Misjonens arbeid.⁶⁹

Etter oppdrag fra Kirkedepartementet overtok Norsk misjon blant hjemløse i 1914 administrasjonen av vergerådets bortsettelse av omstreiferbarn og andre hjemstavnsløse barn som det offentlige betaler forpleiningsutgifter for. Det oppdrag som Kirkedepartementet den gang gav misjonen har vist seg både praktisk og heldig. All forsorg for omstreiferbarn kom derved under en ansvarlig ledelse, så det kunne bli plan og orden i arbeidet. De resultater som er oppnådd med omstreiferbarna viser at den linje som ble valgt i 1914 var den riktige.

Av vergerådsloven § 22 fulgte det at vergerådene kunne «overlade nogen i eller udenfor sin midte at udfinde en familie, der er villig til at modtage barnet, og til hvilken det med tryghed kan betroes, og at ordne det fornødne med denne. Det foretagne bliver isaafald at forelægge vergerådet til godkjendelse». Vergerådene hadde etter denne bestemmelsen adgang til å overlate til andre å finne fosterfamilier og anbringe barn hos disse. Departementet som overordnet forvaltningsorgan må også ha hatt tilsvarende myndighet, og kunne således delegere denne kompetansen til Misjonen. Det kan imidlertid settes spørsmålsteget ved

⁶⁶ Sitert i NOU 1980: 42, s. 67.

⁶⁷ NOU 1980: 42, s. 67.

⁶⁸ Sitert i NOU 1980: 42, s. 67.

⁶⁹ Sitert i Pettersen, 1999, s. 10.

om en slik delegering kunne gjøres generelt, eller burde gjøres i den enkelte sak.

I flere av sakene som er gjennomgått i arkivstudien, ba Misjonen vergerådet fullmakt til å anbringe barnet som en del av vedtaket om omsorgsovertagelse. I en av sakene fikk Misjonen svar fra vergerådets formann at den ble gitt slik fullmakt etter hastebestemmelsen i vergerådsløven § 17: «I henhold til vergerådsløven § 17 meddeler jeg herved Nm fullmakt til aa anbringe omstreiferbarnet (...) i barnehjem eller privat hjem.» Saken gjaldt bortsettelse av et spedbarn. Det går ikke frem av dokumentene i mappen hva som var grunnlaget for bortsettelsen.

I en annen sak fra sent 1920-tall hadde vergerådet ikke gitt fullmakt gjennom vedtak om bortsettelse. Misjonen skrev da til lederen av vergerådet «For oss er det av stor betydning å få denne fullmakt i orden av hensyn til refusjon hos staten». Sakene kan tyde på at Misjonen, til tross for at den i 1914 «fikk ansvaret for» bortsettelse av barn av tatere/romanifolk, også måtte bli gitt en eksplisitt fullmakt i den enkelte sak, men på bakgrunn av det foreliggende materialet lar det seg ikke gjøre å trekke en endelig konklusjon.

Da Misjonen påbegynte sitt arbeid, var intensjonen at barn som bodde i Misjonens barnehjem, skulle bli i hjemmene til de var konfirmert, for å så bli sendt «i tjeneste» hos private. Etter hvert ble dette endret. Misjonen mente at barna i 8–12-årsalderen burde bli plassert i fosterhjem, for «ingen var så hjemløse som et voksent barnehjemsbarn». ⁷⁰ «De visste hva det var å ha et hjem da de var små, men når de som voksne trengte 'et hjems oppmuntring', hadde de ikke et sted å gå.» ⁷¹ Misjonen sendte 19. mai 1925 et brev til Kirke- og undervisningsdepartementet vedrørende Misjonens mulighet til å plassere barn fra barnehjemmene i private familier. ⁷² Det ble i brevet presisert at en slik mulighet ville «lette Misjonens arbeid, og at barna ville kunne slå rot dersom de tidligere kom i fosterhjem».

I svaret fra Kirke- og undervisningsdepartementet til Misjonen 19. august 1925 fremkommer det at:

I den anledning skal man bemerke, at der efter dette departementets mening ikke er noe aa innvende mot en saadan ordning. Man gaar da ut fra at de for Misjonens barnehjem utferdigede planer, hvorefter «barnehjemmet søker å

sikre bornene omhyggelig pleie og kristelig opdragelse og sørger for dem, til de kan anses skikkede til aa hjelpe sig selv og til aa erhverve sig en selvstendig stilling», faar en tilsvarende anvending. ⁷³

Departementet hadde etter dette ikke innvendinger mot Misjonens forslag, så lenge man stilte de samme kravene til fosterfamiliene som til barnehjemmene.

Av vergerådsløven § 25 fulgte det imidlertid at vergerådet skulle fatte avgjørelsen om flytting av barnet etter omsorgsovertagelse, og at Misjonen derfor i utgangspunktet ikke kunne gjøre dette uten vergerådets samtykke. I et brev fra Misjonen til Kirke- og undervisningsdepartementet i 1927 kommer det frem at Misjonen over lengre tid hadde fattet avgjørelser om flytting av barn, og at den var negativ til en håndheving av lovens ordning med at vedtak om flytting måtte fattes av vergerådet. Brevet synes å være et svar på en henvendelse fra departementet.

I tilfelle av at vedkommende vergeråd uttrykkelig forlanget det er vi også villig til å underrette vergerådet hver gang det skjer nogen forandring med hensyn til anbringelse eller godtgjøring. Men det viser sig at svært få av de vergeråd vi har med å gjøre har nogen interesse for barnas videre skjebne. De fleste av disse er jo hjemstavnsløse, så de lokale vergeråd verken føler økonomisk eller moralsk ansvar for dem.

(...)

Den nuværende ordning at det overlates til Den norske omstreifermisjonen å avgjøre når barnet skal flyttes ut og hvor det skal anbringes, har nu været praktisert i over 20 år uten innsigelse verken fra departementet eller vergeråd. I forholdende medfør er det også rimelig at Den norske omstreifermisjonen får ha denne rett, da vårt personale sitter inne med en bedre kjennskap til hvert enkelt barn enn vedkommende vergeråd.

(...)

Hovedstyre antar at dette samtykket i almindelighet må anses gitt når vergerådet i sin beslutning gir Den norske omstreifermisjonen fullmakt til å anbringe vedkommende i barnehjem eller privat hjem. I de tilfeller hvor vergerådene spesielt ønsker å bestemme hvordan barnet senere skal anbringes vil Den norske omstreifermisjonen rette sig efter det. ⁷⁴

⁷⁰ Agerup 1991, s. 83.

⁷¹ Sitert i Agerup 1991, s. 83.

⁷² Agerup 1991, s. 83.

⁷³ Sitert i Agerup 1991, s. 84.

Ut fra brevet av 1927 ser ut til at lovens krav til vergerådsvedtak ved flytting i denne perioden ikke ble overholdt av Misjonen. Dette ble også departementet gjort oppmerksom på. Misjonen viste i denne sammenheng til sin tjueårige praksis med å avgjøre når og hvor barnet skulle flyttes «uten innsigelse verken fra departementet eller vergeråd». Departementet hadde med andre ord stilltiende akseptert Misjonens lovstridige praksis over mange år. Hvorvidt Misjonen la om denne praksisen etter korrespondansen med departementet, er ikke dokumentert.

Vergerådsloven § 20 åpnet for tre typer plassering: fosterhjem, barnehjem og skolehjem. I tillegg kunne barn plasseres i tvangsskole etter §§ 4 og 5, men ikke for lenger enn ett år. Opprinnelig skilte loven mellom «mildere» og «strengere» skolehjem. Ved en lovendring i 1915 ble dette skillet opphevet, men de samme institusjonene fikk anledning til å opprette «særavdelinger» for spesielt vanskelige barn og unge. Lovens system var at barn fortrinnsvis skulle anbringes i fosterhjem eller barnehjem jf. § 20.⁷⁴ Når barna måtte ansees som «sedelig forkomne», kunne de anbringes i skolehjem. Tvangsskolene fungerte etter §§ 4 og 5, som en sanksjon mot barn som begikk kriminalitet, forsømte skolen eller utviste «særlig slet opførsel». Institusjonssystemet var etter dette bygget opp slik at det var en skala fra mildere til strengere tiltak overfor barna.

En av sakene fra arkivstudien (fra slutten av 1920-tallet) gjaldt en gutt som var plassert hos en familie hvor det syntes å fungere godt. Gutten ble imidlertid beskyldt for å ha onanert på skoleveien, og ble utvist fra skolen. I vergerådet ble det fattet et vedtak om at gutten skulle anbringes i en annen familie, og hvis dette ikke var mulig, i skolehjem. Misjonen ble involvert, og i et brev til vergerådet skrev generalsekretær Carlsen:

Det vil være yderst uheldig å anbringe ham i et nytt hjem før vi har nærmere rede på hvor vanartet han virkelig er. Jeg har derfor konferert med bestyrer Holthe om han kan skaffe plass på (...) skole inntil videre. Bestyrer Holthe har plass og kan ta ham straks under forutsetning av at (...) vergeråd kan anbringe ham der.

Gutten ble etter dette plassert på tvangsskole for utredning. Gutten ble beskrevet som «Impulsiv, utålmodig, lett sint. Likegla, uinteressert. Få ver-

balbegreper. Intelligens: 10 års trinnet. Typisk omstreifer- asocial. Medfødt åndssvakhet.» Ved vedtak i Vergerådet ble gutten plassert på Bastøy skolehjem, som hadde landets strengeste avdeling. Saken viser at barnet i denne saken ble satt under strengere tiltak enn det som synes å ha vært nødvendig etter den foreliggende dokumentasjon. Det var Misjonen som tok initiativ til disse tiltakene etter at vergerådet hadde vedtatt at barnet fortrinnsvis skulle plasseres i et nytt fosterhjem.

5.2 Samvær og kontakt

Vergerådsloven inneholdt ikke en egen bestemmelse om samvær mellom barn og foreldre etter omsorgsovertagelse, og samvær ble ikke nevnt ved utarbeidelsen av loven. På bakgrunn av forståelsen som lå til grunn for vergerådsloven, at barn måtte «reddes» fra sine familier, er det ikke så vanskelig å forstå at samvær mellom barn og foreldre ikke ble satt i fokus. I den grad samvær mellom bortsatte barn og deres foreldre ble gjennomført, ble det ansett som et gode som ble gitt foreldrene fra vergerådets side.⁷⁶

I brev fra Misjonen til Kirke- og undervisningsdepartement 14. oktober 1909 viste Misjonen til at «Barnehjemmene har arbeidet uforstyrret og faaet gjøre sin gjerning uten noegnsomhelst indblanding fra forældrenes side, siden samarbeidet med værgeraadene begyndte».⁷⁷

Senere uttalelser fra Misjonen viser også at Misjonen anså det som uheldig at barn og foreldre hadde kontakt etter bortsettelse. Det kan blant annet vises til et brev fra Misjonen til Kirke- og undervisningsdepartementet fra slutten av 1940-tallet:

Mange års erfaring viser også at de gunstige resultat av verjerådenes bortsettelse av omstreiferbarn er der hvor barna ikke har hatt kontakt med foreldrene. Det er misjonens mening at der hvor foreldrene ikke er i stand til å gi barna en skikkelig oppdragelse, bør disse også være fri påheng fra foreldrene, inntil de er store nok til å svare for seg selv. Der bør i alle slike saker først og fremst tas hensyn til barnas beste og ikke til foreldrenes ønsker, slik også i den foreliggende sak om (...) barn.⁷⁸

⁷⁴ Hentet fra Pettersen 1999, s. 31.

⁷⁵ Ot.prp. nr. 38 (1914).

⁷⁶ Trude Haugli, *Samværsrett i barnevernssaker*, Oslo: Universitetsforlaget, 2000, s. 82.

⁷⁷ Brev fra Misjonen til Kirke- og undervisningsdepartement, 14. oktober 1909.

⁷⁸ Sitert i Pettersen 1999, s. 44.

At Misjonen, som beskrevet over, flyttet barna uten formelle vedtak fra vergerådene, medvirket antagelig til at kontakten ble vanskelig å opprettholde. Ettersom det ikke var truffet noe formelt vedtak, gjorde ikke vergerådets plikt til å informere foreldrene etter lovens § 15 seg gjeldende.

I en av sakene i arkivstudien skrev en mor et brev til Misjonen tre år etter overtagelsen. Hun spurte etter sine tre barn og uttrykte et stort savn etter dem. Moren fortalte i brevet at hun var bofast. Brevet ble sendt før jul, og på nyåret svarte Misjonen at barna hadde det bra, men at hun ikke kunne få møte dem. Det ble ikke oppgitt noen grunn for dette.

I en annen sak fra midten av 1920-tallet hadde en mor bortplassert et barn frivillig mens far var i fengsel. Mor hadde dårlig helse og hadde ikke bopel. I et brev til Misjonen ba hun om å få møte barnet, men fikk avslag. Et halvt år senere ble likevel Misjonen og pleiemor enige om at mor skulle få møte barnet.

Brev til pleiemor fra Misjonen:

Barnets mor (...) var hos mig i går og spurte om hun kan få besøke (...) mellom jul og nyttår. Hun bortsatte i sin tid (...) frivillig i Lillegården barnehjem og hun bør derfor også ha rett til å vite hvor barnet er og besøke det en gang i mellom. Hun er pent klædt og gir inntrykk av å opføre sig bra. Jeg håber, at hun ikke på noen måte skal genere eller forstyrre (...) om hun får komme og se til henne. Jeg vil gjerne høre omgående hvad De mener om dette (...).

Pleiemor svarte Misjonen to dager senere:

Jeg har intet imot at (...) mor kommer på besøk, når hun bare lover Dem at hun ikke overdriver på noen måte, så hun forstyrer barnet. Det er jo lett å forstå hendes længsel etter sitt barn, hun er da trods alt mor.

I noen av klientmappene finnes det materiale som illustrerer foreldrenes ønske om kontakt med barna, og tilsvarende materiale som viser at barna ønsket kontakt med sine foreldre, søsken og/eller andre slektninger. Det kan være hilsener, barnetegninger, hjerter og foto fra barna og små gaver fra foreldrene som aldri kom frem, men ble stanset hos Misjonen og ble liggende i arkivet.

Vergerådene synes ikke å ha vært involvert i spørsmål om samvær, og Misjonen stod således fritt til å avgjøre i hvilken grad det skulle være kontakt mellom barn og foreldre i det enkelte tilfelle.

5.3 Tilbakeføring

Av vergerådsloven § 39 fulgte det av første ledd at barn som var bortsatt etter bestemmelser i nevnte lov, kunne bli plassert i fosterfamilie, barnehjem eller skolehjem til fylte 18 år og i særlige skolehjem til fylte 21 år. Av andre ledd fulgte det videre at barnet skulle tilbakeføres når det ikke lenger forelå grunn til å opprettholde bortsettelsen. Etter § 40 andre ledd kunne både foreldre og barn over ett år begjære tilbakeføring. Begjæringen skulle rettes mot vergerådet, og ved avslag kunne barn eller foreldre kreve vedtaket forelagt Kirke og undervisningsdepartementet.

Saker vedrørende omsorgsovertagelse ble i liten grad prøvd for domstolene, men i en høyesterettsdom fra 1954 ble flere interessante aspekter ved spørsmål om tilbakeføring behandlet.⁷⁹ Saken omfattet en familie med seks barn, hvorav fem midt på 1940-tallet ble anbragt i barnehjem ved vedtak med hjemmel i vergerådsloven § 1 b. Tre år etter omsorgsovertagelsen hadde «forholdene i foreldrehjemmet rettet seg opp»⁸⁰, og foreldrene søkte om å få barna tilbake. Vergerådet samtykket i vedtak til at barna kunne tilbakeføres til foreldrene. Far hentet etter kort tid de tre eldste barna, som var plassert på Misjonens barnehjem. De to minste var imidlertid plassert i fosterhjem, og Misjonen nektet å opplyse hvor barna oppholdt seg.

Foreldrene ga ikke opp forsøket på å få tilbake de to minste barna, og vergerådet opprettholdt vedtaket om at foreldrene kunne overta omsorgen i tre etterfølgende vedtak over halvannet år, men Misjonen nektet fremdeles å opplyse hvor barna befant seg. Vergerådet besluttet å pålegge Misjonen å bringe barna hjem, men fikk ikke støtte fra Kirke- og undervisningsdepartementet til dette. Eneste utvei ble da politianbringelse av barna. Politimesteren besøkte fosterhjemmet, og ba i sin rapport til vergerådet om at de, av hensyn til barna, burde endre vedtaket og la dem få være der de var ettersom de ikke frivillig ville forlate fosterhjemmet. To måneder etter det siste vedtaket endret vergerådet mening og besluttet at de to minste barna skulle bli hos fosterforeldrene. Barnas foreldre gikk da til søksmål mot vergerådet med påstand om at det siste vedtaket var i strid med vergerådsloven. Vergerådet ble frifunnet i byretten, men etter anke til lagmannsretten kom denne til et annet resultat. Vergerådet, med støtte fra Kirke- og undervisningsdepartementet, påan-

⁷⁹ Pettersen 1999 behandler denne dommen, s. 148.

⁸⁰ Rt. 1954, s. 989.

ket så dommen til Høyesterett, som endte med å stadfeste byrettens dom om at vergerådets siste vedtak var gyldig.

Om tilbakeføring av barn når vilkårene i § 1 ikke lenger foreligger, uttalte dommer Eckhoff på vegne av en enstemmig Høyesterett følgende: «Det må medgis at uttrykksmåten i Getz' utkast er best forenelig med den forståelse at vilkårene for anbringelse etter § 1 ikke bare må foreligge når beslutning om bortsettelse av barn finner sted, men også senere, slik at foreldrene har et krav på å få barna hjem, når forholdene i foreldrehjemmet ikke lenger er noen fare for dem.»⁸¹

Videre ble det uttalt: «Selv om forholdet i foreldrehjemmet har bedret seg på en slik måte at et nytt inngrep ikke kunne komme på tale, kan saken ligge slik an at en ny flytning, også tilbake til foreldrehjemmet, vil kunne skade barnet.» Det kan med andre ord tas hensyn til tiden som er gått og hvordan situasjonen er for barna på det tidspunktet sak om tilbakeføring reises. I den foreliggende sak hadde vergerådet lagt «vekt på at barna selv bestemt ønsket å være hos sine fosterforeldre, at man hadde sikre opplysninger om at de hadde det meget godt der, og at tilbakeføring med politiets hjelp kunne få en meget skadelig virkning for dem». Høyesterett fant at disse grunnene kunne være avgjørende for om tilbakeføring etter § 39 andre ledd burde finne sted. Retten konkluderte på denne bakgrunnen med at vergerådets vedtak om å la barna bli i fosterhjemmet var gyldig.

Dommen viser at man i 1954 var kommet et godt stykke på vei i å ta hensyn til barnas faktiske situasjon. I lagmannsrettens dom ble det blant annet uttalt: «Verjerådslovens hensikt er i første rekke å ivareta barnets tarv. Foreldrenes interesser kommer her i annen rekke.»⁸²

Saken illustrerer samtidig at Misjonen ikke alltid fulgte vergerådets avgjørelser, og i dette tilfellet direkte motarbeidet vergerådets avgjørelse ved ikke å opplyse om hvor barna oppholdt seg. Det var ikke fattet noe vedtak i forbindelse med at barna ble flyttet fra barnehjem til fosterfamilie, og hverken vergeråd eller foreldre var informert om dette, noe som var i strid med vergerådsloven § 25. Misjonens trenering av barnas tilbakeføring blir ikke problematisert i Høyesteretts vurdering av saken.

Karen-Sofie Pettersen fant i sin doktoravhandling at Misjonen i mange tilfeller anså omsorgs-

overtagelse av barn fra tater-/romanifamilier for å være av endelig karakter:

Misjonens arbeid med taternes barn var bygd på et syn om foreldres situasjon og livsform som skadelig for barna. I mange saker tok tiltakene sikte på å skille barn fra foreldre der atskillelsen skulle være endelig. Kursen var som oftest satt når foreldre var fratatt sine barn, og foreldre kunne gjøre lite for å endre kursen. Snarere enn å få sine barn tilbake, sto foreldres kamp om foreldreskapet om å opprettholde kontakten med barna og å få vite hvordan de hadde det.⁸³

I tidligere forskning er det også vist til at vergerådene benyttet tilbakeføring etter omsorgsevne for å påvirke foreldrenes atferd, ved å kreve at foreldrene endret livsførsel for å få barna tilbake.⁸⁴ Pettersen skrev i sin hovedoppgave at «[f]or at foreldrene skulle få tilbake omsorgen for sine barn, måtte de først og fremst gi opp sin livsform som tater». Det vises i denne sammenhengen til krav fra vergerådene om at familien har fast bosted.

I det gjennomgåtte materialet finnes det eksempler på at foreldre henvendte seg til Misjonen eller vergeråd om tilbakeføring av barn, uten at dette skjedde. I en av sakene, som omhandler fire barn født tidlig på 1900-tallet, ble alle fire barna satt bort mot foreldrenes vilje. Foreldrene henvendte seg både til Misjonen og det aktuelle vergeråd. Misjonen forklarte foreldrene at det var vergerådet som avgjorde dette. Det foreligger ikke informasjon om hvorvidt vergerådet gjorde en ny vurdering etter §§ 39/40. Barna ble værende under Misjonens omsorg. Ikke i noen av sakene tok vergerådet eller Misjonen opp spørsmål om tilbakeføring på eget initiativ.

I arkivstudien foreligger også én sak fra før første verdenskrig hvor fire barn ble tilbakeført til foreldrene ved et nytt vedtak i vergerådet halvannet år etter vedtaket om bortsettelse. Vergerådets formann skrev et langt brev til generalsekretær Walnum for å få råd om hva han skulle gjøre etter at barnas mor hadde oppsøkt ham for å få barna tilbake. Hun skal ha innrømmet at de hadde stelt seg dumt, de lofte å gi de største barna i skolealder skolegang, og de hadde leid seg et hus. Til tross for at formannen uttrykkelig skrev at «Deres anvisning vil være bestemmende for hva der maatte bli besluttet», fulgte ikke vergerådet Wal-

⁸¹ Rt. 1954, s. 989 s. 993.

⁸² Rt. 1954, s. 989, 1001.

⁸³ Pettersen 2005, s. 147.

⁸⁴ Pettersen 1997, s. 76.

nums klare råd om ikke å tilbakeføre barna. Vergerådet skrev i ettertid et brev til Walnum hvor det fremgår at opplysningene vergerådet hadde fått om forholdene i hjemmet, tilsa at «man ikke kunde fraraade at barna blev tilbakegit foreldræne».

5.4 Fratagelse av foreldreansvar og adopsjon

Av vergerådsloven § 2 fulgte det at «hvor vergerådet beslutter et barns bortsettelse etter § 1 kan det til like frakjenne begge eller den ene av foreldrene foreldremyndigheten». I hvilke tilfeller slik fratagelse kunne bli aktuelt, er ikke ytterligere presisert. Av Theistes lovkommentar følger det at «Frakjennelse av foreldremyndigheten anses alene da påkrevet, når det er grunn til å frykte for, at foreldrene uberettiget vil gripe inn i pleiehjemmets virksomhet».⁸⁵ I en artikkel i Tidsskrift for Norges Forsorgsvesen (1938) beskrev høyesterettsdommer Erling Broch vergerådernes praksis på dette punktet i forbindelse med tatere/romanifolk:

Erfaringen synes å vise at de faktiske maktmidler man har til å skille foreldre og barn er tilstrekkelige. Og forsøk på ved rettslig bindende dekret å rive over de sterke følelsesbånd som binder foreldre og barn sammen, viser seg ofte å være nytteløse. De psykiske følger, både for foreldre og barn, er også meget vanskelig eller umulig å overse. Bare på et felt finnes frakjennelse av foreldremyndigheten regelmessig nødvendig: Et ledd i bekjempelse av det profesjonelle omstreifervesen er at barna fratas foreldrene og anbringes i barnehjem, helst i så tidlig alder som mulig. For disse barna anses det nødvendig å frata foreldrene enhver myndighet.⁸⁶

Uttalelsen viser at det i juridisk teori ble ansett som nødvendig å frata «omstrefende» foreldrene foreldreansvaret, tilsynelatende uten de samme skrankene for inngrep som ble lagt til grunn for andre familier.

Adopsjon som barnevernstiltak eksisterte formelt sett ikke etter vergerådsloven.⁸⁷ Likevel følger det av NOU 1980: 42 at Misjonen «både tidli-

gere, og etter barnevernloven ble vedtatt [har] bistått med adopsjon av barn av omstreifer-slekt».⁸⁸

I to av sakene som er gjennomgått i arkivstudien, går det frem at foreldremyndigheten var fratatt foreldrene. Adopsjon er ikke et tema i arkivsakene fra vergerådsperioden. At det ikke har vært større lagt vekt på muligheten til å frakjenne foreldreansvar, kan ha sammenheng med at slik omsorgsovertagelsen ble praktisert, utgjorde det ikke noen stor forskjell i praksis. Uansett om foreldreansvaret ble frakjent eller ikke, hadde foreldrene lite kontakt med og beslutningsmyndighet over barnet etter omsorgsovertagelsen.

5.5 Klage og overprøving

Av vergerådsloven § 15 tredje ledd fulgte det at dersom foreldrene ikke samtykket til bortsettelse av barnet, kunne beslutningen klages inn for «vedkommende Regjeringsdepartement», altså Kirke- og undervisningsdepartementet.

Av vergerådsloven § 40 andre ledd fulgte det videre at foreldre og barn som var over 16 år, kunne rette begjæring om opphevelse av vedtak om bortsettelse til det aktuelle vergeråd når vilkårene for bortsettelse ikke lenger var til stede. Om foreldre/barn ikke fikk medhold i begjæringen sin, kunne saken forelegges Kirke- og undervisningsdepartementet. Vedtaket kunne også overprøves som forvaltningsvedtak i domstolene, men denne muligheten ble i svært liten grad benyttet. En konsekvens av manglende overprøving kan være at det utviklet seg ulik praksis ved de lokale vergerådene.

Av arkivstudien går det frem at én av sakene ble forelagt Kirke- og undervisningsdepartementet. Etter loven kunne dette gjøres av foreldrene, men det kommer ikke frem av dokumentasjonen at det var klage fra foreldrene som var bakgrunnen for departementets vurdering. Det foreligger ikke noe informasjon om behandlingen av saken, men vedtaket om bortsettelse ser ut til å ha blitt opprettholdt.

5.6 Tilsyn

Av lov om behandling av forsømte barn § 24 fulgte det at:

⁸⁵ J. Scaan Theiste, *Lov om behandling av forsømte barn av 6. juni 1896 med tilleggslover av 17. juni 1907, 2. juli 1915 og 9. juni 1922. Med anmerkninger og henvisninger*, Oslo: Stejnensen, 1925, s. 13.

⁸⁶ Sitert i Gerd Benneche, *Rettsikkerheten i barnevernet*, Oslo: Universitetsforlaget, 1967, s. 243.

⁸⁷ Lena Lauritsen Bendiksen, *Barn i langvarige fosterhjemsplasseringer. Foreldreansvar og adopsjon*, Bergen/Tromsø: Fagbokforlaget, 2008, s. 32.

⁸⁸ NOU 1980: 42, s. 78.

Det paaligger Værgerådet at føre regelmæssigt Tilsyn med de af det udenfor Skolehjem anbragte Børn og deres Behandling samt i Tilfælde af Misligheder eller Mangler at søge raadet Bod derpaa. Forsaavidt Tilsynet ikke føres af Vergeraadets egne Medlemmer, betroes det andre dertil skikkede og villige Mænd eller Kvinder.

Spørsmålet om tilsyn og kontroll ble også omtalt i lovens motiver, hvor det fulgte at det under enhver omstendighet må «erindres, at disse Anstalter, er Anstalter, hvorved Staten ved sin suveræne Tvangsmyndighed griber ind ligeoverfor sine Undersaatter, og at den defor ogsaa bærer det fulde Ansvar for deres Tilstand og Virksomhed. De maa derfor alle staa under en fuldt ud effektiv offentlig Overledelse og Kontrol».⁸⁹

Misjonen utførte selv tilsyn med sine barnehjem og fosterfamilier. Ifølge Sam Saenger tok Misjonen dette ansvaret på alvor, og barn under Misjonens omsorg kan ha vært bedre beskyttet gjennom inspeksjoner og tilsyn enn barn under vergerådernes ansvar.⁹⁰ Misjonen ansatte i 1919 egen inspektrise for Misjonens fosterhjemsbarn for å få undersøkt fosterhjemmet før plassering av barnet. Det skulle også foretas regelmessige inspeksjoner mens barna bodde i sine nye hjem, og det var også meningen å foreta ettertilsyn med de unge som skulle klare seg på egen hånd.⁹¹ Misjonen utviklet også rutiner i form av kontrollskjemaer og henvendelser til lokale embetsmenn angående fosterfamiliens skikkethet.⁹²

Inspektrisens arbeidsoppgaver og betydning var tema som ofte dukket opp i Misjonens årsberetninger, som ble sendt til Kirke- og undervisningsdepartementet og Sosialdepartementet. Følgende sitat er hentet fra Misjonens årsberetning fra 1935:

Spesielt er inspektrisens arbeid overordentlig krevende og slitsomt. Vi har her nogen av de uroligste og vanskeligste barn i Norge. Mange av dem er psykopater og krever en uendelig tålmodighet og kjærlighet. Arbeidet og vanskelighetene vokser fra år til år. Med det stadig økende antall av omstreiferbarn som vergerådene tar sig av som kommer inn under samfunnets kontroll blir det samtidig stadig flere

som trenger ekstra tilsyn og anbringelse. En våken og effektiv inspeksjon viser seg her å være yderst påkrevet. Det viser seg selv at denne samfundets kontroll med og forsorg for endel av de mest lavtstående individer vil kreve ekstra utgifter. Men når man tenker på hvordan omstreiferondet med all dets kriminalitet og moralsk smitte på denne måte blir begrenset og bekjempet, så må det innrømmes at pengene er vel anvendte.

Utdraget viser at Misjonen anså tilsynet som en krevende, men sentral del av sin virksomhet. Videre følger det at det ikke bare er barnehjem eller fosterhjem som er under tilsyn, men også barnet selv.

5.7 Statens refusjon av Misjonens utgifter

Vergerådslovens kapittel 7 inneholdt bestemmelser om ansvar for utgifter tilknyttet plassering av barn. Hovedregelen etter vergerådsloven var at kommunen var ansvarlig for å dekke utgifter for barn som ble bortsatt etter loven. Etter vergerådsloven §§ 47 og 48 skulle imidlertid statskassen bære samtlige utgifter for plassering av barnet i barnehjem, fosterhjem eller skolehjem dersom det ikke kunne påvises hjemstavn for barnet ved plassering. Vergerådsloven § 47 andre ledds ordlyd lød som følger: «Når omflakkende Børn, hvis Forældre ikke har fast Bopæl, og som heller ikke selv har saadan, indsættes i skolehjem, betaler Staten (...) hele den Utgift.» Ifølge § 48 skulle det samme gjelde ved anbringelse «paa anden Maade» – likevel med unntak av anbringelse i tvangsskole, da utgiftene skulle dekkes av vedkommende kommune mot bidrag fra staten.

Misjonen fikk dermed refundert utgiftene for å ha barn, med foreldre uten fast bopel, i sine barnehjem eller fosterhjem.

Allerede i 1904 kom det opp spørsmål om tolkning av lovens bestemmelser om refusjon. Misjonen henvendte seg til Kirke- og undervisningsdepartementet vedrørende tolkningen av lovens §§ 47 og 48, og departementet svarte på henvendelsen i brev av 1. juni 1904.⁹³ Departementet utarbeidet så et rundskriv som ble sendt til landets vergeråd, med samme tolkningsuttalelse knyttet til lovens §§ 47 og 48.

Av rundskrivet følger blant annet at:

⁸⁹ Udkast til Lov om sædelig forkomne og vanvyrrede Børns Behandling, Vedlegg til Oth. Prp. No. 33 (1893), s. 20.

⁹⁰ Saenger 1983, s. 212.

⁹¹ Ibid., s. 212.

⁹² Ibid., s. 212.

⁹³ Kirke- og undervisningsdepartementets brev til Misjonen av 1. juni 1904.

Foranlediget ved en forespørsel fra Hovedkomiteen for Foreningen til Modarbeidelse av Omstreifervesenet har Departementet i skrivelse af 1. juni sidstleden uttalt som sin Mening, at § 47, 2, det led og § 48, sidste Punktum i Loven om forsømte Børns Behandling er saaledes aa forstaa, at Statskassen bestrider den hele Udgift ved den Anbringelse af Omstreiferbørn (i Skolehjem eller paa annen Maade), som finder sted i henhold til nævnte Lovs § 1, forudsat at saavel Forældrene som Børnene selv er at regne som Omstreifere, og selv om Forældre eller Børn har Hjemstavn her i Landet. Departementet har imidlertid lagt Vægt på, at baade Forældre og Børn må ansees som Omstreifere i egentlig Forstand.⁹⁴

Rundskrivet beskrev altså håndtering av utgifter etter loven, og fastla at staten påtok seg utgifter for anbringelse av dem som «er at regne som omstreifere», tross hjemstavnstilhørighet. Det ble vist til at det skulle vektlegges hvorvidt både barna og foreldrene måtte ansees som «omstreifere i egentlig forstand».

Hva som menes med «omstreifere i egentlig forstand», er her noe uklart. I Walnums plan (dokument nummer 100) ble det blant annet trukket et skille mellom de «egentlige omstreiferne» og andre personer som også vil falle under lovens anvendelsesområde.⁹⁵

Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen brukte ifølge et notat fra 1933 uttrykket «omstreifere i egentlig forstand» på en måte som inkluderte «både de som er omstreifere ved avstamning, og som er av omstreiferslekt, og de som lever på omstreifervis, selv om de opprinnelig er fastboende».⁹⁶

I et brev fra Misjonen til barnevernkomiteen (1950), som da arbeidet med en ny lov, kommenterte Misjonen det faktum at den hadde fått refundert utgifter til plassering av barn på tvangsskole:

Det mest rasjonelle vedrørende vergerådernes anbringelse av omstreiferbarn er at alle utgifter i forbindelse med deres anbringelse dekkes av det offentlige så sant de er å regne for omstreifere i egentlig forstand, uansett om de har hjemstavn. Dette vil gjøre de lokale organer mer effektive og redbonne til å gripe inn overfor omstreifervesenet. Det er ikke tvil om at de

lokale myndigheter mange ganger har vært engstelige for å gripe inn selv om det forelå full grunn etter loven fordi de var redd for at eventuelle beslutninger skulle medføre økonomiske forpliktelser overfor kommunen. Omstreiferproblemet er et samfunnsproblem og det må være staten som i første rekke er villig til å bære det løft som løsningen av dette problem medfører.⁹⁷

I Barnekomiteens innstilling ble det uttalt at «[den nevnte særordning for omstreiferbarn gjelder uansett om barnet har heimstavn eller ikke].⁹⁸ Og videre: «Av omsyn til bekjempelsen av omstreiferondet må det etter komiteens mening være tilstrekkelig at særreglene omfatter 'barn hvis foreldre er omstreifere i egentlig forstand', altså at foreldrene både er av såkalt omstreiferslekt og at de faktisk opptrer som omstreifere.»⁹⁹

På bakgrunn av denne uttalelsen kan det se ut til at det ikke var tilstrekkelig å være av «omstreiferslekt» for å bli omfattet av betegnelsen. Av NOU 1980: 42 følger det imidlertid at «[praksis utviklet seg etter hvert dit hen at staten betalte for alle barn av omstreiferslekt som måtte anbringes borte fra foreldrene, selv om foreldrene hadde fast bopæl].¹⁰⁰ Det kan således legges til grunn at slektstilhørighet i realiteten ble et avgjørende vilkår for hvorvidt staten dekket utgiftene for barnet. Den «praksis» som det vises til i NOU 1980: 42, ble opprettholdt i resten av vergerådslovens virkeperiode.

Det kan etter dette se ut som om myndighetene opprinnelig hadde ment at refusjon skulle gis der barna kom fra en familie som praktiserte en reisende livsform, men at begrepet «omstreifer i egentlig forstand» senere ble forstått slik at det også omfattet barn av familier av «omstreiferslekt», selv om de var fastboende.

I tillegg til å dekke Misjonens utgifter til plassering i institusjoner og i fosterfamilier refunderte staten utgiftene for plassering i tvangsskole, på tross av at dette i utgangspunktet falt utenfor tilfeller for statens refusjon etter vergerådsloven § 47.¹⁰¹ Etter vergerådsloven § 48, jf. § 46, skulle utgifter til tvangsskole betales av kommunen, mot bidrag fra staten. Misjonen mente derimot at staten burde ta ansvar for disse utgiftene også.¹⁰²

⁹⁷ Sitert i Barnekomiteens innstilling (1951), s. 77.

⁹⁸ Barnekomiteens innstilling (1951), s. 77.

⁹⁹ Ibid., s. 77.

¹⁰⁰ NOU 1980: 42, s. 96.

¹⁰¹ NOU 1980: 42, s. 96.

¹⁰² Ibid., s. 96.

⁹⁴ Rundskriv nr. 9 av 2. juli 1904 fra Kirke- og undervisningsdepartementet til samtlige vergeråd.

⁹⁵ Dok. Nr. 100 (1896), s. 11.

⁹⁶ Sitert i Haave 2000, s. 79.

Et vilkår for at Misjonen skulle få refundert utgiftene fra statens, synes å ha vært at det var fattet et formelt vedtak i vergerådet. Dette kan ha stimulert Misjonen til å være nøye på at det skulle foreligge vedtak for bortsettelse. I sakene som er gjennomgått i arkivstudien, går det frem at det ble fattet vedtak i alle sakene med unntak av én. Etter som det kan foreligge vedtak uten at det er vist til dette i Misjonens arkiv, kan man heller ikke slutte at det ikke forelå vedtak også i denne siste saken.

Behovet for at det skulle fattes formelt vedtak før Misjonen fikk refundert utgiftene sine, illustreres for eksempel ved en sak fra slutten av 1920-tallet hvor et ektepar hadde tatt hånd om ei jente i sju år, fra hun var sju uker gammel. De hadde ikke fått godtgjørelse for arbeidet, og mannen ba vergerådet om å få økonomisk godtgjørelse. Vergerådet sendte henvendelsen til sorenskriveren, som videreformidlet den til Kirke- og undervisningsdepartementet, som i sin tur sendte den til Misjonen for behandling. Misjonen sjekket i listene sine at barnet var barn av tater/romanifolk, og ba deretter vergerådet om å fatte vedtak i saken slik at fosterforeldrene kunne få refundert utgiftene og få en fast, månedlig godtgjørelse. Det samme ble tatt opp i en annen sak fra 1930, hvor vedtaket på grunn av «en lapsus» fra forrige sorenskriver ikke var ført inn i vergerådets protokoll, og Misjonen skrev i et brev til nåværende vergerådsformann:

Jeg håber derfor, at vergerådet nu med sorenskriverens samtykke kan godkjenne både optagelsen i (...) barnehjem og guttens senere utflytning i privat hjem. For oss er det av stor betydning å få denne fullmakt i orden av hensyn til spørsmålet om refusjon hos staten.

6 Barnevernloven av 1953

6.1 Bakgrunn for loven

I 1947 satte regjeringen ned barnevernkomiteen, som skulle utrede en rekke spørsmål knyttet til barnevernsforvaltningen. Komiteen ble ledet av statsråd Aaslaug Aasland, og blant medlemmene var tidligere generalsekretær i Misjonen Ingvald B. Carlsen. Carlsen var da leder av Norges barnevernsamband.¹⁰³ Komiteen skulle komme med forslag til reformer på barnevernsområdet, og gå gjennom gjeldende lovgivning på barnefeltet, herunder regler om barn født utenfor ekteskap, underholdsbidrag og mødrehjelp. Komiteens mandat hva gjaldt barnevernsforvaltningen kan oppsummeres slik:¹⁰⁴

- Å få skapt større enhet i barnevernsadministrasjonen, både lokalt og sentralt.
- Å få felles lovregler om tilsyn med bortsatte barn.
- Å komme med forslag til forholdsregler som samfunnet bør legge til grunn for å ta seg av de barn som det er nødvendig å dra særlig omsorg for.

Komiteen kom med sin innstilling i Innstilling nr. I, Lov om barnevern i 1952. Samme år fremmet departementet Ot.prp. nr. 56 (1952) for Stortinget. Loven ble vedtatt 7. juli 1953, og satt i verk i 1954. Loven erstattet vergerådsloven av 1896, fattig-/forsorgsloven av 1900 og lov om tilsyn av pleiebarn av 1902.

Den største endringen i overgangen fra vergerådsloven til barnevernloven var omorganiseringen av barnevernet, hvor man avviklet vergerådene og opprettet barnevernsnemnder på kommunalt nivå. Dette ble gjort for å unngå fragmentering av tilbudet til vanskeligstilte barn, som frem til innføringen av barnevernloven hadde ligget under tre ulike departementer, og som i kommunene ble administrert av tre ulike organer: vergerådet, helserådet og fattigstyret. Da komiteens innstilling ble sendt på høring i 1952, viste høringsrunden en overveldende tilslutning til forslaget om å samle alt barnevernsarbeid i kommunene i en barnevernsnemnd.¹⁰⁵

Viktige nyvinninger i loven var at barnevernloven bygget på at det beste for barnet var å vokse opp i familien, og at avgjørelser om tiltak etter loven skulle fattes ut fra hensynet til barnets beste. Av andre endringer kan det nevnes at det domstollignende preget som vergerådene hadde hatt, ikke ble videreført til barnevernsnemndene. Synet på barns utvikling og en bedre forståelse for årsaker til atferdsvansker førte videre til endring av språkbruk og valg av tiltak. Forebyggende tiltak, råd og veiledning ble også mer fremtredende i den nye loven.

En annen nyvinning var at man ønsket å gå bort fra begreper og uttrykk som var negativt ladet og fremstod som moralsk fordømmende, og

¹⁰³ Øvrige medlemmer av komiteen var overlærer Ruth Frøylund Nielsen, statssekretær Knut Getz Wold, ekspedisjonssjef M. Nygaard, stortingsrepresentant Rakel Seweriin, lege Else Vogt Thingstad, byråsjef D. Værn, sorenskriver G. Wiesener og Knut Getz Wold, som like etter oppnevnelser ble ekspedisjonssjef i Handelsdepartementet og derfor løst fra vervet. I hans sted ble bidragsfogd Jørgen Dahl oppnevnt som medlem.

¹⁰⁴ Ot.prp. nr. 56 (1952), s. 2.

¹⁰⁵ Hagen 2001, s. 138.

heller anvende objektive beskrivelser av barnet og forholdene i saken. Dette ble utførlig drøftet i barnevernkomiteens innstilling:

Videre mener komiteen at de uttrykk som karakteriserer barnets tilstand bør omformes så de blir mer i samsvar med det nye syn som vitenskapen er kommet fram til når det gjelder bedømmelsen av barn. De uttrykk som nå nyttes: «sedelig fordervet» og «sedelig forkommet» skriver seg fra en tid da en hadde mindre kjennskap til barns sjeleliv og til årsakene til en unormal atferd enn nå. I de nevnte uttrykk ligger dessuten en moralsk vurdering som ikke har noe holdbart vitenskapelig grunnlag. Årsaken til et barns unormale atferd er ofte kompliserte, og grunnlag for en riktig vurdering vil en i mange tilfelle bare kunne få ved systematisk gransking av barnet gjennom lengere tid. En viser om dette til avsnittet om psykiatrisk-psykologiske undersøkelser. Komiteen mener derfor at bestemmelsene ikke bør inneholde uttrykk som innebærer noen moralsk eller annen vurdering om barnets tilstand og oppførsel. Det må være tilstrekkelig at den gir en objektivt formet karakteristikkk av den tilstand som gir høve til inngrep.

Komiteen foreslår videre at lovens nåværende opprekning av eksempler når det gjelder foreldrenes forhold blir sløyfet. Barnevernsnemndas oppgave blir ikke å dømme foreldrene, men å verne barna. Ordene «lastefullhet», «forsømmelighet» og «vanvyr» (vanrøkt) inneholder alle en fordømmelse av foreldrenes forhold som det ikke kan være grunn til å ha i denne loven. De er dessuten også uklare og inneholder en moralsk vurdering som bør sløyfes. Også her må det være tilstrekkelig med en objektiv karakteristikkk av den tilstand som betinger inngrep.¹⁰⁶

På bakgrunn av endringene som er gjennomgått her, var det grunn til å tro at det ville skje relativt store omveltninger i den norske barnevernsforvaltningen ved innføringen av den nye loven. Ifølge Benneche viste det seg imidlertid at praksisen holdt seg stabil i hvert fall til slutten av ca. 1970-årene. «Med små forskyvninger har de satt i verk de samme tiltak overfor barn som ifølge statistikken stort sett har de samme kjennetegn.»¹⁰⁷

Årsaken til at man så liten endring etter innføring av loven, kan være at den ikke fungerte etter intensjonen, men det er også en mulighet at praksis allerede hadde endret seg under vergerådslovens virkeperiode, og at den nye loven derfor i større grad ble enn stadfesting av gjeldende praksis.¹⁰⁸

6.2 Administrasjon av det nye barnevernet

Barnevernsapparatet bestod etter barnevernloven av 1953 av Sosialdepartementet, fylkesmennene og det kommunale barnevernet under ledelse av barnevernsnemnda. Fra 1979 fikk også fylkeskommunene noen oppgaver.¹⁰⁹ I tråd med barnevernloven § 21 skulle det i hver kommune være en barnevernsnemnd med ansvar for det kommunale barnevernsarbeidet. Barnevernsnemnda bestod av fem medlemmer valgt av kommunestyret, jf. § 2. Etter § 5 skulle stedets by- eller herredsrettsdommer lede nemnda i saker som omhandlet omsorgsovertagelse uten foreldrenes samtykke, fratagelse av foreldreansvar, flytting av barn og vedtak om ikke å tilbakeføre barn etter omsorgsovertagelse,

Tiltakene etter barnevernloven av 1953 var forebyggende tiltak (§ 18), omsorgsovertagelse (§ 19) og fratagelse av foreldreansvaret (§ 20).

Fylkesmannsembetet hadde ansvar for å føre tilsyn med barnevernet i kommunene, og var klageinstans for alle vedtak om tiltak truffet av de kommunale barnevernsnemndene.

6.3 Vilåarene for omsorgsovertagelse

Barnevernets plassering av barn etter barnevernloven av 1953 skjedde som følge av at barnevernet overtok omsorgen for barnet etter lovens § 19, med eller uten foreldrenes samtykke. Behandlingsmåten var ulik alt etter om foreldrene ga sitt samtykke. Barn kunne også plasseres i medhold av § 11, som var en hastebestemmelse, men skulle plasseringen vare over tid, måtte omsorgen overtas.¹¹⁰

Vilåarene for tiltak etter barnevernloven av 1953 var samlet i § 16, som fikk anvendelse uansett hvilken type tiltak det var tale om:

Vernetiltak som omhandlet i dette kapitel kan treffes overfor barn under 18 år

¹⁰⁶ Barnekomiteens innstilling (1951), s. 33.

¹⁰⁷ Gerd Benneche, *Barnevernet i Norge*, Oslo: Universitetsforlaget, 1983, s. 24.

¹⁰⁸ Jf. Barnevernkomiteens innstilling (1951) om forebyggende tiltak, s. 37.

¹⁰⁹ NOU 2004: 23, pkt. 6.1.

¹¹⁰ NOU 2004: 23, pkt. 6.2.

a) når barnet blir slik behandlet eller lever under slike forhold at dets helse (fysisk-psykisk) eller utvikling utsettes for skade eller alvorlig fare.

b) når barnet ved lovovertridelser eller annen atferd viser så dårlig tilpasning til omgivelsene eller samfunnet at særlige åtgjerder finnes påkrevd.

c) når barnet er uten forsørger eller foreldrene ikke er i stand til å forsørge det på forsvarlig måte, og det heller ikke på annen måte blir sørget forsvarlig for det,

d) når barnet er sjukt eller lider av kroppslyste, nedsatte åndsevner eller andre mangler og de nødvendige åtgjerder ikke er tatt for å gi det den pleie eller behandling det har behov for og som det etter tilhøva er mulig å gi det.

Når et av de fire vilkårene var oppfylt, hadde barnevernsnemnda hjemmel for å vedta tiltak. Forebyggende tiltak etter § 18 skulle etter § 19 prøves før omsorgsovertagelse. I den nærmere vurderingen av om omsorgen skulle overtas når vilkårene var til stede, skulle nemnda ifølge § 17 andre ledd «holde seg barnets beste for øye».¹¹¹

Barnevernsnemnda hadde ansvar for å finne en passende plassering for barn som den hadde overtatt omsorgen for, jf. § 22. Plasseringen kunne skje i privat hjem, lærling- eller ungdomshjem e.l. eller i tjeneste. Barn med behov for særlig behandling, opplæring eller pleie skulle ikke uten videre anbringes i fosterhjem eller barnehjem. De kunne isteden etter § 24 fjerde ledd plasseres i spesialskole, observasjonsskole eller annen institusjon for særomsorg etter de lovene som regulerte disse.¹¹²

6.4 Tilhørighet til gruppen som begrunnelse for bortsettelse

I Ot.prp. nr. 56 (1962–1963) om lov om sosial omsorg under overskriften «Omstreifere» står det:

Målet er etter hvert å avvikle hele omstreifer-vesenet og tilpasse både barn og voksne til ordnede samfunnsforhold. Viktigst er det da å ta hånd om barna mens de ennå er ganske små og før de har vent seg til omstreiferlivet.¹¹³

Uttalelsen viser at det også under barnevernloven var en bevisst offentlig strategi at barn av omreisende familier skulle bli satt under offentlig omsorg. Bruken av barnevernloven til å «avvikle hele omstreifervesenet» slik det gis uttrykk for i proposisjonen, var i høy grad egnet til å påvirke barnevernsnemndenes skjønnsutøvelse i saker som omhandlet barn fra disse familiene.

I sakene som er gjennomgått i arkivstudien, går det ikke frem at barnevernsnemndene knyttet begrunnelsen for omsorgsovertagelse utelukkende opp mot familiens tilhørighet til gruppen. Likevel ble det gjennomgående vist til barnets tilhørighet til gruppen, enten ved at foreldrene praktiserte en reisende livsstil, eller at de var av «omstreiferslekt». Dette ble flere steder nevnt sammen med negative og nedlatende beskrivelser, som for eksempel: «Kvinnen er fra omstreiferfamilie – dårlig miljø, middels evner og tilpassingsvansker.»

I en av sakene fra 1950-tallet, som omhandlet en gutt på elleve år som var ett av ti søsken, stod følgende i barnevernsnemndas vurdering før vedtak om omsorgsovertagelse:

Om sumaren streifar han omkring ymse stader i landet saman med foreldra. Politiet har hatt ein sak om ettersøking vedkomande ein gensar som [gutten] skal ha teke frå ein annan. Det er ikkje godtgjort at han har gjort seg skuldig i tjuveri. Nemnda har drøfta spørsmålet om tilhøva i heimen der [gutten] bur er slik at dei vil verkja uheldig på oppsedinga hans. Foreldra hans bur på (...) om vintrane, men om sumrane fer dei omkring saman med borna. Det er opplyst at faren då driv blekkmakararbeid og sel ymse slag varar. Faren har fått over 30 bøter for misferd mot lausgjengerlova, og han er nylig dømt til 90 dagars fengsel for misferd mot lausgjengerlova, § § 16 og 17.

Familien hadde etter opplysningene i mappen flere sosiale problemer. Det synes ikke som at tilhørigheten til gruppen ble tillagt avgjørende vekt, men at det inngikk som ett av flere momenter i barnevernsnemndas vurdering om omsorgsovertagelse.

6.5 Saksbehandlingsregler

Av barnevernloven § 17 fulgte det at dersom nemnda ble kjent med at et barn kunne være i en situasjon som tilsa omsorgsovertagelse, skulle den snarest foreta nærmere undersøkelser. Nemnda skulle gjennomføre samtaler med barn og for-

¹¹¹ NOU 2004: 23, pkt. 6.2.

¹¹² NOU 2004: 23, pkt. 6.2.

¹¹³ Ot.prp. nr. 56 (1962–1963) s. 17.

eldre, og søke å finne en løsning på problemet i samråd med familien. Av bestemmelsen fulgte det videre at nemnda i sin avgjørelse om hvilke tiltak som skulle settes i verk, skulle ta hensyn til barnets beste.

Etter barnevernloven § 6 skulle nemndas formann sørge for at sakene som ble lagt frem for nemnda, var nøye undersøkt på forhånd. Barnet og barnets foreldre hadde i henhold til § 8 rett til å uttale seg og være til stede under forhandlingene. Ved avgjørelse om omsorgsovertagelse skulle foreldrene snarest informeres, og det skulle gis informasjon om muligheten til å anke (§ 9).

Barnevernloven § 4 slo fast at vedtakene fra barnevernsnemnda skulle være grunnlagt. Ved en lovendring ble det også bestemt at det i vedtakene skulle vises til hvilke lovbestemmelser vedtaket var hjemlet i. Fra og med 1967, da forvaltningsloven kom, ble det stilt enda mer omfattende krav til hvordan et vedtak skulle utformes. I barnevernloven § 4 fjerde ledd ble det for sikkerhets skyld tatt inn at forvaltningsloven § 25 gjelder for barnevernsnemndas vedtak.

En del av vedtakene i arkivstudien gir svært sparsommelige opplysninger, og enkelte vedtak fremstår mer som et svar på en bestilling fra Misjonen på et formelt vedtak om anbringelse av barn. I slike saker foreligger det få opplysninger om barnevernets begrunnelse for vedtaket, nemndas vurderinger av saken og dens forståelse av barnets omsorgssituasjon i henhold til kriteriene i loven. Det finnes lite dokumentasjon om foreldre og deres barn utover de beskrivelsene som ble gitt av Misjonen, og materialet gir inntrykk av at nemndene ikke var opptatt av å innhente foreldrenes og/eller barnas fremstilling av saken.

I sakene av nyere dato foreligger imidlertid mer informasjon og bedre begrunnelser for vedtak. I disse sakene er det også en økt oppmerksomhet på barnets behov.

6.6 Forebyggende tiltak

Forebyggende tiltak var som nevnt over et viktig virkemiddel etter barnevernloven av 1953. Av barnevernkomiteens innstilling fulgte det at

Verjerådets primære oppgave var å fjerne barnet fra det uheldige miljøet og omplassere det i et annet og presumptivt bedre miljø. Barnevernkomiteens forslag bygger på et annet syn, idet den legger betydelig større vekt på forebyggende tiltak med sikte på å rette på de uheldige forhold for derved om mulig å unngå bortsetting av barnet.¹¹⁴

Av lovens § 18 kunne barnevernsnemnda blant annet sette hjemmet under tilsyn, yte økonomisk stønad og sørge for barnehageplass eller skole. Av forarbeidene følger det at bakgrunnen for slike tiltak var en forståelse av at barnet så langt som mulig burde vokse opp hos sin biologiske familie.

I rundskriv nr. 3 av 20. mai 1954 fra Sosialdepartementet side 4 stod det:

I lovens § 18 er det bestemmelser om forebyggende åtgjerder, dvs. tiltak som nemnda kan sette i verk mens barnet ennå er i heimen. Barnevernloven legger vekt på å få rettet feilene i miljøet, slik at en om mulig kan unngå fjerning av barnet. Til grunn for dette synet ligger erkjennelsen av den sterke følelsesmessige tilknytning et barn har til sine foreldre og søsken og de skadelige følger det kan få for barnet om båndene blir revet over.

I Barnevernkomiteens innstilling ble det videre uttalt at:

Ut fra det syn at foreldreheimen er det beste miljø for barn å vokse opp i, er det en viktig sosial oppgave for samfunnet å støtte opp om heimene. (...)

Når forholdene i en heim eller barnets atferd eller tilstand er blitt slik at samfunnet (barnevernsnemnda) har funnet det påkrevd å gripe inn, bør en som foran nevnt bare i nødsfall skille barnet fra foreldreheimen.

I motsetning til det syn som lå til grunn for verjerådsloven, bør en etter komiteens mening i det lengste ved åtgjerder som står til rådighet søke å hindre at barnet blir skilt fra heimen. Med dette formålet må barnevernsnemndene i større grad enn hittil søke å få rettet på de uheldige forhold i heimen slik at bortsetting av barnet mest mulig kan unngås.¹¹⁵

Med en slik sterk økning i oppmerksomheten rundt forebyggende tiltak og båndet mellom barn og familie kunne man forvente at den nye loven ville gi tydelige utslag i barnevernets behandling av saker om omsorgsovertagelse. Uttalelsene viser at større vekt på forebyggende tiltak markerte et viktig skille fra verjerådslovens ordning.

Forebyggende tiltak overfor tater/romani-folk spesielt synes ikke å ha blitt behandlet i barnevernlovens forarbeider. Av NOU 1980: 42 følger det at: «Forebyggende tiltak vil neppe være

¹¹⁴ Barnevernkomiteens innstilling (1951), s. 37.

¹¹⁵ Barnevernkomiteens innstilling (1951), s. 37–38.

aktuelle overfor barn av faktisk reisende foreldre. Anbringelse i daginstitusjon etc. vil jo ikke kunne anvendes overfor familier som flakker omkring.» Uttalelsen må trolig forstås slik at det i praksis ville være vanskelig å tilby faktisk reisende familier tiltak som for eksempel tilsyn i hjemmet. På den andre siden kunne forebyggende tiltak i form av økonomisk støtte trolig ha bedret situasjonen i enkelte familier, også der de var faktisk omreisende.

Av Misjonens regnskap, som er gjennomgått i NOU 1980: 42 side 98–100, fremgår det at departementet bevilget Misjonen en betydelig sum penger som gikk til forebyggende arbeid. Av utredningen kommer det frem at disse midlene trolig ble ytt som økonomisk støtte til tater/romanifamilier.¹¹⁶ Flere av disse tiltakene synes å ha blitt gjennomført av Misjonen uavhengig av vedtak fra barnevernsnemndene.¹¹⁷

I de fleste av sakene som er gjennomgått i arkivstudien, kan man ikke se ut fra dokumentasjonen at forebyggende tiltak ble vurdert. Dette synes å endre seg med tiden, og utover 1970-tallet ble det satt inn hjelpetiltak i flere saker enn tidligere. I kommunikasjonen mellom offentlige instanser og Misjonen foreslo ikke Misjonen forebyggende tiltak. I én av sakene, som utspilte seg på 1970-tallet, ble det satt i verk flere hjelpetiltak for et hjem der mor hadde psykiske problemer. Hjemmet ble satt under tilsyn, og barna fikk midlertidig opphold ved et barnehjem. Hjelpetiltakene syntes i liten grad å forbedre situasjonen, men det ble ikke fattet vedtak om omsorgsovertagelse.

6.7 Nærmere om samarbeid mellom Misjonen og barnevernsnemndene

Misjonens rolle i barnevernsforvaltningen overfor tater-/romanifamilier synes i stor grad å ha blitt videreført ved overgangen til den nye loven. I Bjørn Hvindens sammendrag av resultatene fra delprogrammet *Romanifolket og det norske samfunnet* fra Norges forskningsråd oppsummeres Misjonens rolle under den nye loven slik:

Det var høy grad av kontinuitet i den måten tiltak i forhold til taternes barn ble praktisert på i løpet av Misjonens virketid. En kunne ha ventet at barnevernloven av 1953 med dens vekt på forebyggende tiltak i familien og den framvoksende profesjonalisering av kommunalt barne-

vern ville ha skapt et klarere brudd. Men bortsett fra at Misjonens institusjoner utover 1950- og 1960-tallet i større utstrekning tok inn andre enn taterbarn, synes grunnlag for beslutninger og arbeidsmåter å ha vært overraskende likt fram til begynnelsen av 1970-tallet.¹¹⁸

Forståelsen blir underbygget av følgende utdrag fra rundskriv nr. 3 av 20. mai 1954 fra Sosialdepartementet side 14:

For anbringelse av omstreiferbarn gjelder fra lang tid tilbake en særordning. Etter avtale med staten har Norsk misjon blant hjemløse tatt seg av omstreiferbarn som vergerådene har fjernet fra foreldrene. Misjonen har flere barneheime og har også bistått med å skaffe fosterheime. Misjonen dekker også utgiftene ved disse barna mot refusjon av staten. Denne ordningen vil inntil videre fortsette, men en vil så vidt mulig komme vekk fra at slike barn anbringes i særskilte barneheime. Det blir likevel nødvendig når et omstreiferbarn skal anbringes, at barnevernsnemnda vender seg til nevnte misjon slik at anbringelsen kan skje i samråd med denne. Henvendelsen gjøres til Norsk misjon blant hjemløse, Holbergsgt. 5, Oslo.

I rundskrivet nevnt ovenfor viste altså sentrale myndigheter til at det eksisterte en «særordning» som innebar at Misjonen «etter avtale med staten har tatt seg av omstreiferbarn som vergerådene har fjernet fra foreldrene». Det er ikke noe som tyder på at Misjonens rolle ble mindre fremtredende innen barnevernsforvaltningen de første tiårene etter ikrafttreddelsen av den nye loven. Av Ot.prp. nr. 56 (1962–1963) om lov om sosial omsorg fulgte det at «[f]orsøk på å løse omstreiferproblemet skjer i dag i samarbeide mellom staten og privat hjelpevirksomhet representert ved Norsk misjon blant hjemløse».¹¹⁹

Sakene som er gjennomgått i arkivstudien, underbygger oppfatningen av at Misjonens rolle i stor grad ble videreført etter ikrafttreddelsen av barnevernloven i 1954. Som eksempel kan man trekke frem en sak fra slutten av 1960-tallet. Barnets mor bodde i telt sammen med sitt nyfødte barn og en mann. Da barnet var to måneder gammelt, henvendte moren seg til et sosialkontor for økonomisk støtte.

¹¹⁶ NOU 1980: 42, s. 102.

¹¹⁷ Ibid., s. 70.

¹¹⁸ Hvinden 2001, s. 22.

¹¹⁹ Ot.prp. nr. 56 (1962–1963), s. 17.

Etter henvendelsen skrev sosialkontoret brev til den lokale barnevernsnemnda, med kopi til Misjonen. I brevet ble forholdene i familien beskrevet, og det ble fremholdt at barnet hadde behov for medisinsk hjelp. Om Misjonens rolle i saken ble det uttalt:

Til deres orientering kan opplyses om at Norsk Misjon Blandt Hjemløse ble kontaktet over telefonen. Det ble opplyst at [barnets mor] var meget godt kjent, og at det neppe var noen god løsning at hun fikk beholde barnet. Pastor Bjørnstad erklærte seg villig til å ta opp saken med Sosialdepartementet (...) Vi har i dag i en annen forbindelse hatt kontakt med Bjørnstad, som fortsatt er av den oppfatning at [barnets mor] ikke bør ha omsorgen for barnet.

Sosialkontoret opplyste Misjonen etter kort tid at barnevernsnemnda hadde fattet hastevedtak. Et halvt år senere ble det fattet vedtak om omsorgsovertagelse. I forhandlingene ble det henvisning til Misjonens synspunkter.

7 Situasjonen etter omsorgsovertagelse (barnevernloven)

7.1 Plassering og flytting

Misjonens funksjon hva gjaldt plassering og flytting av barn etter omsorgsovertagelse, ble i vid utstrekning opprettholdt under barnevernloven. Dette illustreres blant annet i NOU 1980: 42, hvor Misjonens rolle på tidspunktet for utarbeidelsen av utredningen under siste halvdel av 1970-tallet blir beskrevet på denne måten:

Misjonens kan anbringe barn i egne barnehjem, i andre institusjoner eller i fosterhjem. Ved anbringelse i andre institusjoner enn Misjonens egne må den som alle andre søke om plass. Fosterhjem skaffer Misjonen gjennom tidligere eller nåværende fosterforeldre og ulike andre kontakter, gjennom annonser og også til dels gjennom bistand fra fylkenes formidlingssentraler for anbringelse av barn i fosterhjem og barnevernsinstitusjoner. Misjonen har opplyst om at den alltid sørger for barnevernsnemndas og helserådets godkjenning av fosterhjem og at den bruker de av Sosialdepartementets fastsatte skjemaer (for søknad om godkjenning av fosterhjem, avtale om oppfostringsforholdet, helserådets godkjenning av

de hygieniske forhold, helseattest for fosterfamilien og for tilsynsførerens rapport).¹²⁰

Uttalelsen viser at Misjonen fremdeles hadde en sentral rolle i barnevernsforvaltningen overfor tater/romanifolk.

Av barnevernloven § 27 fulgte det at barnevernsnemnda ikke skulle foreta endringer i anbringelsen av et bortsatt barn med mindre det skjedde av hensyn til barnets velferd eller fordi barnet «øver uheldig innflytelse på andre barn». Avgjørelse om flytting kunne etter samme bestemmelse treffes ved vedtak av nemnda.

I NOU 1980: 42 står det likevel at Misjonen flyttet barna ulovlig uten vedtak fra barnevernsnemnda:

Så vidt utvalget har forstått, blir nok barnevernsnemnd kontaktet f.eks. når et barn blir flyttet. Men det synes ikke å være særlig nøye oppfølging fra barnevernsnemndenes side av de barn og unge som Misjonen har anbragt i institusjon og fosterhjem.¹²¹

Av denne uttalelsen kommer det frem at Misjonen flyttet barn uten formelle vedtak, i strid med det loven krevde. At det ikke ble fattet vedtak, kan også ha hatt betydning for om foreldrene fikk kunnskap om flyttingen, da foreldrenes rett til informasjon var knyttet til nemndas vedtak i barnevernloven § 9.

Arkivstudien viser at noen barn ble flyttet svært mange ganger etter å ha blitt satt under Misjonens omsorg. I én av sakene ble barnet flyttet til 14 ulike steder i perioden mellom to og 18 års alder. Årsakene til flyttingene var fosterhjem som ikke lenger ønsket å ha barnet hos seg, at barna var innlagt over lengre tid til observasjon på sykehus, eller hadde opphold på skolehjem. Flyttingene representerer brudd på relasjoner, ustabilitet og lite kontinuitet i omsorgen. Fra annen forskning på det generelle barnevernet går det frem at mange flyttinger har vært et utbredt problem. Kjersti Ericsson har brukt begrepet «barnevernsnomader» om barn som flyttes ofte.¹²²

7.2 Samvær og kontakt

Barnevernloven inneholdt i likhet med vergerådsloven ingen egen bestemmelse om samvær mel-

¹²⁰ NOU 1980: 42 s. 68

¹²¹ Ibid., s. 69.

¹²² Kjersti Ericsson, *Samfunnets stebarn. Retten til ei fortid*, Oslo: Universitetsforlaget, 2010.

lom barn og foreldre. Av lovens forarbeider fremkom likevel følgende: «I mange tilfelle er det også ønskelig å bevare kontakten mellom barnet og foreldrene i den tid det er satt bort, og det er i så fall barnevernsnemnda som bestemmer hvordan dette skal ordnes.»¹²³

I hovedoppgaven sin fra 1997 finner Pettersen at Misjonen anså kontakt mellom barn og foreldre som skadelig, og at den handlet bevisst og strategisk for å hindre samvær og øvrig kontakt mellom barn og foreldre.¹²⁴ Også de mange flyttingene det er vist til over, kan ha vanskeliggjort kontakten mellom barn og foreldre.

I arkivstudien foreligger flere saker hvor de biologiske foreldrene ønsket å ha kontakt med barna sine etter omsorgsovertagelse. En av sakene omhandlet en gutt født på slutten av 1950-tallet, som etter omsorgsovertagelse ble plassert i fosterhjem. Da gutten var rundt 14 år, fikk han fosterforeldrenes etternavn uten at de biologiske foreldrene hadde samtykket. Dette, og det faktum at barnet ikke fikk lese brev fra sin biologiske far, opprørte faren. Han skrev følgende til Misjonens generalsekretær:

Grunn til at jeg skriver er angående [gutten]. Vil gjerne vite hvem som har gitt han [fosterforeldrenes etternavn] som etternavn. Vi har ikke skrevet under på noen papirer. Sente det brev til ham, men fikk et brev til bake fra dem han bor hos som jeg ikke likte og som jeg kommer til å ta vare på. Og det verste av alt så har ikke ongen fått lese det i det hele tatt. Ringte med [gutten] om det. Så vist det er på den måten at ikke han får ta i mot brev fra far sin så syns jeg det går vel langt. Så jeg trur ikke han har det så bra som dere skryter av.

Misjonen svarte faren:

Vi er også kjent med at du har skrevet til [gutten]. Med [gutten] var det visse tilpasningsvansker. Vi fikk i sin tid en god ordening for ham her i området. Utviklingen i fosterheimen har vært fin. Gutten følger normalskolen og det ser ut til å gå riktig bra. Gutten er sensibel og følsom. Han må ikke bli utsatt for store mentale og psykiske påkjenninger. Han har ikke spurt etter deg eller sin mor. Vi synes det derfor ikke er riktig å ta opp disse ting med ham, på det nåværende tidspunkt. Brevet til han fra deg er derfor foreløpig holdt tilbake. Så innstendig jeg

kan, må jeg be om at du venter noen tid med å gjøre en ny henvendelse til [gutten]. I den situasjonen han er i, vil det bare vanskeliggjøre vårt behandlingsopplegg for gutten.

Det foreligger ikke dokumentasjon på kontakt mellom barnet og foreldrene.

I en sak fra slutten 1960-tallet ble et barn bortplassert kort tid etter fødselen. Fire år senere skrev mor til Misjonen med et ønske om å få vite hvor barnet var. Misjonen svarte at barnet hadde det bra i et fosterhjem, men oppga ikke hvor barnet befant seg. Mor ble fortvilet over manglende informasjon og skrev tilbake:

Da jeg skrev til dem for en tid siden og ønsket å få hvite hvor mitt barn hvar henne fikk jeg ikke greie på det. Jeg hvet det Bjørnstad at jeg har min ret til å få hvite om mitt eget barn. Det var simpelt gjort av Frk. [navn] i Barnevernet i Bergen, da jeg var nede til hun og sitte og lyve mei ful med god snakk at jeg kunne besøke barnet mitt når jeg ville, og her får jeg ikke greie på noen ting. Men det sier jeg at om vi er reisende folk så er vi ikke uoplyste i samfunnet. Så jeg forlanger å få vite om barnet mitt snarest. Ellers vet jeg veien at gå og henvende mei. Dere har jo ikke låv til og holde det skjult for jeg har jo ikke adoptert barnet mitt bort. Så jeg vet jeg har min rett på min side. Så håper jeg det Bjørnstad at dilar mei få hvite om barnet mitt snarest.

Det foreligger ikke dokumentasjon på at mor fikk kontakt med barnet etter henvendelsen.

Både tidligere forskning og arkivstudien viser at det var Misjonen som i stor grad avgjorde om barna skulle ha kontakt med sine biologiske foreldre etter omsorgsovertagelse. Dette var i strid med forutsetningen i lovens forarbeider om at dette var et spørsmål barnevernsnemnda skulle behandle. Videre var Misjonen gjennomgående negativ til samvær, noe som også innebar et brudd mot uttalelsen i forarbeidene om at det i «mange tilfelle er (...) ønskelig å bevare kontakten mellom barnet og foreldrene».¹²⁵

7.3 Tilbakeføring

Av barnevernloven § 48 fulgte det at barnevernsnemndas vedtak om omsorgsovertagelse var gjeldende frem til barnet var 21 år, med mindre «det

¹²³ Innst. O. XVII (1953), s. 18.

¹²⁴ Pettersen 1997, s. 78–80.

¹²⁵ Innst O. XVII (1953), s. 18.

ikke lenger er tilstrekkelig grunn for åtgjerdene», da skulle vedtaket oppheves, jamfør tredje ledd.

Av barnevernkomiteens innstilling fulgte det om denne bestemmelsen:

Den aldersgrense som loven fastsetter – 21 år – er høy. Det vil trolig bare i de færreste tilfelle være påkrevd at barnet står under nemndas omsorg så lenge. Nemnda må følge med både i barnets forhold og i forholdene i den heim barnet er fjernet fra, og omsorgen bør oppheves på et tidligere tidspunkt i alle tilfelle hvor nemnda finner det ubetenkelig.¹²⁶

Barnevernsnemnda skulle etter dette følge med på både barnets utvikling og forholdene hos de biologiske foreldrene. Som vist over hadde barnevernsnemndene liten befatning med barn av tater/romanifolk og deres familier etter at Misjonen hadde overtatt ansvaret etter omsorgsovertagelse.

Man kan ikke ut fra arkivstudier se at Misjonen undersøkte forholdene hos de biologiske foreldrene, og det fremstår gjennomgående som at Misjonen anså at omsorgsovertagelsene skulle være av langvarig karakter.

I én av sakene fra arkivstudien fra midten av 1970-tallet søkte en mor om å få barna tilbakeført 13 år etter omsorgsovertagelse. Moren skrev i sin begjæring at hun «dessverre hadde vært nødt til å anbringe på barnehjem av mangel på husvære. Da vårt husvære nu er svært tilfredsstillende ser vi oss i stand til å kunne få barna hjem til oss så snart som mulig».

Sosialsjefen i kommunen hvor barnets biologiske foreldre bodde, ga uttrykk for at forholdene i hjemmet ikke var tilfredsstillende, og at det ikke var forsvarlig å ta hjem barna, som var blitt tenåringer. Det ble vist til at foreldrene var separert, at moren hadde dårlig helse, at det var problemer med hjemmeværende barn, og at familien i perioder hadde fått økonomisk hjelp til husleien. Barna ble ikke tilbakeført.

7.4 Fratagelse av foreldreansvar og adopsjon

Av barnevernloven § 20 fulgte det at nemnda kunne beslutte å frata den ene eller begge foreldrene foreldremyndigheten når vilkårene for omsorgsovertagelse etter §§ 19 jamfør 16 var opp-

fylt. Bestemmelsen ga ikke veiledning på når nemnda skulle gå til dette skritt. I barnevernkomiteens innstilling stod det:

I og med at nemnda har fjernet et barn fra foreldrene er foreldrenes myndighet tilsvarende innskrenket. Forholdene kan likevel ligge slik an at nemnda anser det påkrevd helt å frata foreldrene foreldremyndigheten. Det er visstnok sjelden at verjerådet går til dette skritt. Det har bare vært ansett for påkrevd når det er grunn til å frykte for at foreldrene uberettiget vil gripe inn i barne- og fosterheimens forhold.¹²⁷

Videre stod det i innstillingen fra Stortingets sosialkomité:

I alminnelighet vil det være tilstrekkelig at barnevernsnemnda overtar omsorgen for barnet uten formelt å frata foreldrene foreldremyndigheten. Dersom foreldrene bøyer seg for nemndas åtgjerd, vil et slikt skritt oftest ikke være påkrevd.

(...)

Forholdene kan imidlertid være slik at barnevernsnemnda finner grunn til å frata foreldrene enhver befatning og myndighet over barnet. Dette vil gjelde når enhver kontakt med foreldrene vil være skadelig for barnet, eller det kan være at foreldrene uberettiget vil gripe inn i fosterheimens forhold, eller at de i det hele tatt ikke vil bøye seg for den avgjerd som er truffet. I slike tilfelle har vergerådet nå adgang til å beslutte at foreldremyndigheten skal fratras foreldrene, og samme rett vil også barnevernsnemnda få etter § 5b jfr. § 20.¹²⁸

Det skulle etter dette foreligge særlige forhold for å frata foreldremyndighetene.

Barnevernloven inneholdt ikke noen uttrykkelig bestemmelse om adopsjon, men hjemmelen om fratagelse av foreldreansvar ble anvendt i adopsjonsøyemed. Praksisen hadde sitt utgangspunkt i et rundskriv fra Sosialdepartementet i 1954, hvor det fulgte at det kunne være nødvendig å frata foreldrene foreldremyndigheten når nemnda på grunn av foreldrenes forhold fant at adopsjon var den beste løsningen, men foreldrene nektet å samtykke.¹²⁹ I Rt. 1982 stadfestet Høyesterett at barnevernloven § 20 ga adgang til adopsjon som barneverntiltak.¹³⁰

¹²⁶ Barnevernkomiteens innstilling (1951), kapittel XXV, Merknader til de enkelte paragrafer (§ 52 i innstillingen svarer til lovens § 48).

¹²⁷ Barnevernkomiteens innstilling (1951), kapittel XXV, Merknader til de enkelte paragrafer.

¹²⁸ Innst. O. XVII (1953), s. 18.

Av rundskrivet fra 1954 går det frem at terske-
len for adopsjon skulle være høy:

I slike tilfeller vil barnevernsnemnda etter § 20,
første ledd, ha adgang til å beslutte at foreldre-
myndigheten skal fratras foreldrene. Departementet vil understreke at det å frakjenne foreldrene foreldremyndigheten for å tvinge gjennom adopsjon av barnet er et meget drastisk tiltak som bare bør forekomme rent unntaksvis.

Av barnevernloven § 26 b fulgte det at det var «forbudt for private å drive formidlingsvirksomhet for bosetting av barn med eller uten adopsjon for øye (...) Organisasjoner kan heller ikke drive slik virksomhet uten bevilning av departementet.»

I NOU 1980: 42 side 78 fremgår det likevel at Misjonen «både tidligere, og etter barnevernloven» hadde bistått med adopsjon av barn av «omstreiferslekt». Utvalget uttalte i denne sammenheng:

Når det gjelder Misjonens virksomhet har den, så vidt utvalget kan se, i alle fall de senere år ikke vært egentlig adopsjonsformidling. Misjonen har funnet fosterforeldre som er tatt under barnevernsomsorg, og har senere bistått fosterforeldrene med å søke fylkesmannen om adopsjonsbevilning (...) Utvalget ser ingen grunn til at Misjonen [i fremtiden] skal utføre adopsjonsformidling.

En av sakene fra arkivstudien viser Misjonen som pådriver for fratagelse av foreldreansvaret og iverksettelse av adopsjon. På slutten av 1950-tallet fødte en ung kvinne, som selv hadde stått under Misjonens omsorg, et barn. Før og etter fødselen bodde kvinnen og barnet på et mødre hjem. Herfra ble de hentet av barnets far, som tok dem med til hjemlandet sitt (et annet land i Norden). Fem måneder senere henvendte barnets mor seg til Misjonen og ba om hjelp til å skaffe plass til barnet. Barnet ble plassert på spedbarnshjem, og Misjonen garanterte for forpleiningsutgiftene. Misjonen bidro til at moren fikk plass ved en institusjon drevet av Oslo Indremisjonshjem, og de skulle hjelpe henne med å finne arbeid. I et brev fra Misjonen til barnevernet et halvt år senere står det: «Selv viste hun liten interesse for dette og tok

med en gang opp sin tidligere gatetraffikk.» Ifølge Misjonen kom barnets far tilbake og hentet mor og barn tilbake dit han bodde. To måneder etter kom moren tilbake til Oslo med barnet og fortalte at barnets far hadde jaget henne. På ny ba hun om hjelp til å plassere barnet. Misjonen skrev følgende til formannen i barnevernsnemnda:

Hun [barnets mor] bad om at barnet måtte bli adoptert bort for hun kunne selv ikke gjøre noe for det og [barnets fars] familie hadde heller ikke anledning til å ta seg av det. Vi lovet dette og hun undertegnet samtykkeerklæring for adopsjon. Erklæringen er stadfestet av to vitner [den ene er Misjonens inspektrise, vår anm.]. Barnet ble på ny anbrakt i [spedbarnshjem] hvor det fremdeles er. (Utdrag fra brev fra Misjonens inspektrise til barnevernsnemnd, slutten av 1950-tallet).

I brevet blir det vist til at Misjonen satte i gang arbeidet med å finne adoptivforeldre til barnet, og at de hadde etablert kontakt med et ektepar. I brevet stod det videre:

Imidlertid er det nettopp nå kommet brev fra [barnets mor] fra [by], hvor hun f.t. sitter fengselet. Hun meddeler i brevet at hun angrer på at hun har underskrevet adopsjonserklæringen og forlanger å få sitt barn tilbake. Undertegnede mener at det nu har vært nok frem og tilbake i denne sak og at det under ingen omstendighet vil være riktig å la [barnets mor] få ha ansvar for dette barn. En tillater seg med dette å legge saken frem for [kommune] Barnevernsnemnd, idet en tør råde til at barnevernsnemnda overtar omsorgen for barnet og frakjenner moren foreldreretten. Norsk misjon blant hjemløse er villig til å overta tilsynet med barnet samtidig som at alle utgifter i samband med barnets forpleining vil bli utredet herfra. En er også tilbøyelig til å råde til at barnet blir overflyttet til familien [navn] i [fylke] i første omgang som fosterbarn. Senere får en ta stilling til om det i dette tilfelle kan ordnes med adopsjon. (Utdrag fra brev fra Misjonens inspektrise til barnevernsnemnd, slutten av 1950-tallet)

Barnevernsnemnda vedtok omsorgsovertagelse av barnet, men i strid med Misjonens anbefaling fikk moren beholde foreldreansvaret. Til tross for gjentatte oppfordringer fra Misjonens side ble det aldri foretatt noen adopsjon. Denne saken er et

¹²⁹ Rundskriv nr. 3 fra Sosialdepartementet, Særlige vernetiltak (Barnevernsnemndas inngrep og åtgjerder til vern for det enkelte barn), av 20. mai 1954.

¹³⁰ Rt. 1982, s. 1687.

godt eksempel på Misjonens aktive rolle overfor barnevernsnemnda.

Også i en annen sak fra arkivstudien spilte Misjonen en aktiv rolle i å prøve å få mor til å oppgi foreldremyndigheten slik at barnet kunne bortadopteres. En ung kvinne fødte på begynnelsen av 1960-tallet et barn og lot det bli på et nyfødthjem. Misjonen var pådriver for at barnet skulle adopteres bort, og den hadde allerede funnet en adoptivfamilie før mor hadde sagt seg villig til adopsjon. I et notat fra en av Misjonens medarbeidere het det:

Da jeg ble sikker på at D arbeidet på R hotell flyttet jeg over dit for å få kontakt med D. Jeg fikk et godt inntrykk av D og jeg tror ikke hun løi for meg da hun fortalte at hun var ferdig med det utelivet hun drev da hun bodde i I. D ante jo ikke at det var meg som ba om å få snakke med henne, men hun kom opp til meg på hotellværelset og var virkelig søt og tillitsfull, til tross for at hun var klar over at jeg ville overtale henne til å gi fra seg barnet. Etter flere timers samtale er jeg klar over at vi må la det bero foreløpig. D har lest i så mange ukeblader at hun kommer sikkert til å angre vis hun ga bort barnet sitt. Hun trivdes i sitt arbeide og hadde bare godt å si om sine overordnede.

Misjonen oppsøkte etter dette aktivt moren for å få henne til å samtykke til adopsjon. Dette lot seg imidlertid ikke gjøre, og det foreligger heller ikke dokumentasjon på at adopsjon senere ble gjennomført.

Både de foreliggende rettskildene og sakene som er gjennomgått i arkivstudien, viser at terskelen for fratagelse og adopsjon var høy, og at adopsjon sjelden ble gjennomført uten foreldrenes samtykke.

7.5 Klage og overprøving

Fylkesmannsembetet var etter barnevernlovens § 52 klageinstans for alle vedtak om tiltak truffet av de kommunale barnevernsnemndene. Fylkesmannens vedtak kunne klages inn for Kirke- og undervisningsdepartementet jf. § 53. Sakene kunne i teorien bringes inn for retten, men dette skjedde meget sjelden. Før endringen i tvistemålsloven i 1969 kunne domstolene uansett ikke overprøve nemndas skjønnsutøvelse.

Fra 1954 til 1975 avsa ikke Høyesterett noen dommer vedrørende barnevernsvedtak, mens underrettene behandlet totalt 23 saker frem til 1975.¹³¹ Av disse fikk saksøkeren medhold i sju av

sakene – alle disse gjaldt opphevelse av vedtak om omsorgsovertagelse.¹³² Først utover 1990-tallet ble det et visst omfang i domstolenes overprøving av vedtak om omsorgsovertakelse og andre barnevernstiltak.

Som en del av Forskningsrådets delprosjekt om Misjonen og sentrale myndigheter på barnevernsområdet gjennomgikk Karen-Sofie Pettersen et titalls saker der Misjonen uttalte seg i forbindelse med at foreldrene hadde henvendt seg til departementet for å få tilbakeført omsorgen for barna sine. Pettersen fant at det ikke var noen særlige skiller mellom behandlingen av disse klagesakene og behandlingen av omsorgssaker vedrørende barn av tatere/romanifolk i de kommunale barnevernsnemndene. «På samme måte som overfor det lokale forvaltningssystem hadde Misjonen stor innflytelse på framstillingen og dermed på utfallet av sakene», skriver Pettersen.¹³³

I arkivstudien fremkommer én enkeltstående klage til departementet og én til fylkesmannen. Det foreligger ikke informasjon om behandlingen, men ingen av klagen førte frem.

7.6 Tilsyn

Tilsynet i fosterhjem og barnehjem ble styrket med innføringen av barnevernloven. Av lovens § 32 fulgte det at barnevernsnemndene hadde tilsynsansvaret for barn som var plassert i fosterhjem og i barnehjem. Etter § 34 skulle det for hvert fosterbarn oppnevnes en tilsynsfører som i tråd med § 35 skulle tilse at barnet fikk tilfredsstillende pleie, og gi råd om nødvendig. Tilsynsfører skulle ved utilfredsstillende forhold varsle barnevernsnemnda. For barn av «omstreifere» var Misjonen fremdeles en sentral aktør angående tilsyn i organisasjonens barnehjem og fosterhjem. I et rundskriv fra Sosialdepartementet (1954) stod det følgende:

Særskilt om tilsynet med omstreiferbarn. Som nevnt foran bistår Norsk misjon blant hjemløse med anbringelse av disse barna. Oppnevning av tilsynsfører bør derfor skje i samråd med misjonen. Ofte vil det være naturlig at misjonens egen inspektør foretar tilsynet.¹³⁴

¹³¹ Gerd Benneche, «Rettslig prøving av barnevernsvedtak», i *Lov og rett* nr. 8/1975, Oslo: Universitetsforlaget, 1975, s. 342.

¹³² *Ibid.*, s. 342.

¹³³ Pettersen 1999, s. 47.

¹³⁴ Rundskriv fra Sosialdepartementet, nr. 3 av 20. mai 1954, s. 18.

Av NOU 1980: 42 fulgte det videre:

Tilsynsfører for barn i institusjoner og fosterhjem skal oppnevnes av barnevernsnemnda i den kommune hvor barnet er anbragt. Iblant blir Misjonens barnevernskonsulent eller en av kuratorene oppnevnt, iblant lokale tilsynsførere.¹³⁵

Til forskjell fra under vergerådsperioden var det altså ikke utelukkende Misjonen selv som stod for tilsynet i Misjonens institusjoner og fosterhjem.

Av NOU 1980: 42 fulgte det likevel at det i hovedsak var Misjonen som hadde ansvar for tilsyn med disse barna:

Barna og de unge synes å være overlatt til Misjonen som så har tatt seg av alt som videre skulle skje. – For så vidt har barnevernsnemndene heller ikke i rundskriv eller på annen måte fått noen oppfordring til å følge opp disse barna/unge. Heller ikke Misjonen har fått noen oppfordring til i sterkere grad å holde kontakt med barnevernsnemndene. Det har ikke fra myndighetenes side vært ført noe egentlig kontroll med Misjonens barnevernsarbeid i praksis.¹³⁶

Sitatet viser Misjonens vidtgående myndighet overfor barn av tatere/romanifolk. Denne oppfatningen viser at disse barna ble ansett å ligge på siden av barnevernets ansvar utelukkende på grunnlag av sin tilhørighet til gruppen, og at myndighetene i liten grad tok ansvar for å føre kontroll med at disse barnas lovfestede rettigheter ble oppfylt.

I en av sakene som er gjennomgått i arkivstudien, kommer det frem at Misjonens inspektrise avdekket sterkt klanderverdige forhold. I et notat skrevet på bakgrunn av et besøk hos en 14 år gammel gutt som bodde i et guttepensjonat i en kortere periode på 1970-tallet, fremkom det at gutten ble utnyttet av eldre menn:

Dessverre hadde [gutten] kommet opp i dårlig selskap her, han var sammen med en gutt som het [navn]. Sammen lot disse seg utnytte av homofile menn. [Gutten] sa at det var for å få kjøre bil, som var noe av det artigste han viste. Jeg tok opp dette på en svært alvorlig måte, og jeg kjørte [gutten] ganske hardt. Det endte i et tårebad.

¹³⁵ NOU 1980: 42, s. 68.

¹³⁶ Ibid., s. 69.

Av materialet følger det at bestyrerne ved institusjonen etter anbefaling av barnevernssjefen gikk til anmeldelse av forholdene. Gutten og de mistenkte ble tatt inn til avhør, men politiet henla saken på grunn av bevisets stilling.

7.7 Statens refusjon av Misjonens utgifter

Etter barnevernlovens § 61 skulle utgiftene ved barnevernsnemndas virksomhet og vedtak om tiltak dekkes av den kommunen som vedkommende barnevernsnemnd tilhørte, og ifølge § 63 kunne en del av utgiftene kreves refundert av barnets bostedskommune (dersom denne var en annen). Av § 63, siste ledd, 1. punktum fulgte det imidlertid en særregel for barn av «omstreifere»: «Statskassen bærer hele utgiften når barnets foreldre er omstreifere i egentlig forstand.»

Denne særregelen for «omstreifere i egentlig forstand» ble kommentert i barnekomiteens innstilling:

Komiteen anser det prinsipielt sett lite heldig at loven inneholder regler som setter omstreiferslektene i en særstilling og at den nytter uttrykket «barn av omstreiferslekt».

(...)

Av hensyn til bekjempelsen av omstreiferondet må det etter komiteens mening være tilstrekkelig at særreglene omfatter «barn hvis foreldre er omstreifere i egentlig forstand», altså at foreldrene både er av såkalt omstreiferslekt og at de faktisk opptrer som omstreifere.¹³⁷

I motsetning til barnevernkomiteens uttalelse foreslo Kirke- og undervisningsdepartementet i Ot.prp. nr. 57 for 1951 om lov om spesialskoler at staten også skulle dekke utgiftene for elever i spesialskoler som var av «omstreiferslekt», selv om eleven hadde heimstavn. Samme regel ble foreslått innført for tvangsskolenes vedkommende, gjennom et tillegg til vergerådslovens § 46.

Et mindretall i Kirke- og undervisningskomiteen foreslo i Innst. O. XVIII (1951) vedrørende spesialskoleloven at bestemmelsen skulle gå ut av loven, og det ble anført at uttrykket «elev som hører til omstreiferslekt» virket «nedsettende og ikke var nødvendig, i det en fortsatt måtte regne med at kommunene ellers ville lage vansker».

Lov om spesialskoler av 23. november 1951 fikk likevel en unntaksbestemmelse i § 19 som innebar at staten bar samtlige utgifter for «elev

¹³⁷ Barnekomiteens innstilling (1951), s. 77.

som tilhører omstreiferslekt, selv om eleven har hjemstavn». Denne bestemmelsen stod i spesialskoleloven frem til 1963, da den ble sløyfet.

I 1951 ble også ordlyden i vergerådsløvens § 46 vedrørende tvangsskole endret til å bli: «Hører barnet til omstreiferslekt, dekker staten utgiftene.» Dette skulle også gjelde ved plassering i barne- og fosterhjem, altså ved plassering «på annen måte», jf. § 48.

Det er interessant å merke seg at konklusjonen ble ulik for barnevernloven og spesialskoleloven: Etter barnevernloven skulle staten gi refusjon for utgifter til «omstreifere i egentlig forstand», mens etter spesialskoleloven gjaldt det samme for «elev som tilhører omstreiferslekt». Diskusjonen i forkant var i stor grad lik, men man endte altså opp med forskjellig resultat. Grunnlaget for denne inkonsekvensen er vanskelig å peke på. I hvilken grad de ulike formuleringene fikk utslag i reelle ulikheter vedrørende refusjon av utgifter, er ikke påvist.

I 1979 ble det gjennomført en rekke endringer i barnevernloven, og en del av utgiftene for barn som var under barnevernomsorg, ble overført til fylkeskommunen. Refusjonsansvaret som staten hadde hatt for barn av «omstreifere» etter lovens § 63, ble opprettholdt i den nye § 65 a) nr. 1.¹³⁸

8 Oppsummering og hovedfunn

Rapporten er basert på en gjennomgang av lover, forarbeider, rettspraksis, stortingsdebatter og diverse rundskriv fra perioden 1900–1986. Dette er supplert med allerede eksisterende forskning på feltet. Til dette kommer skriftlig kommunikasjon mellom Misjonen og offentlige myndigheter, blant annet brevkorrespondanse med relevante departementer. Videre er det foretatt en avgrenset arkivundersøkelse som omfatter 41 saker vedrørende barnevernsforvaltning overfor tateres/romanifolks barn i perioden 1900–1986. Rapportens hovedfunn på bakgrunn av disse kildene presenteres i det følgende.

Gjennom et nært samarbeid med organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse søkte norske myndigheter fra slutten av 1800-tallet å eliminere den «omreisende» livsformen. Et sentralt virkemiddel for å gjennomføre denne politikken var bortsettelse av barn. Denne svært inngripende formen for assimilering hadde uttrykkelig forankring i offentlige dokumenter. I et rundskriv fra Justisdepartementet fra 1935 gikk det blant annet

frem at de aller fleste «omstreiferbørn» ville oppfylle vilkårene for bortsettelse. Myndighetenes mål om å «avvikle hele omstreifervesenet» bekrefte gjennom offentlige dokumenter helt frem til 1960-tallet.

Selv om administrasjon av barnevernet var en offentlig oppgave i hele perioden, ble barnevernsforvaltningen overfor tater/romanifolk i stor grad influert av den private organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse. Misjonen anså seg selv som et organ for det offentlige, og for mange tater/romanifolk fungerte Misjonen som et bindeledd mellom dem selv og offentlige myndigheter.

Organisasjonen var i stor grad finansiert av bevilgninger fra Stortinget, og den fikk refundert utgiftene til arbeidet med tater/romanifolk gjennom lovfestede ordninger helt frem til 1980-tallet. Refusjonsordningen utviklet seg over tid til også å omfatte familier av «omstreiferslekt» som ikke praktiserte en reisende livsform. I tillegg til økonomisk finansiering fikk Misjonen gjennom stilltende og uttrykkelig delegering en rekke fullmakter på området, og myndighetene oppfordret offentlige instanser til aktivt samarbeid med Misjonen. Ved vedtagelsen av barnevernloven i 1953 ble Misjonens rolle på feltet bekreftet og videreført i lovens forarbeider.

Hjemmelen for bortsettelse/omsorgsovertagelse fulgte av vergerådsløven og senere barnevernloven, og vedtakene ble fattet av vergeråd/barnevernsnemnd. Begge lovene åpnet for skjønnsmessige avgjørelser. Den generelt negative holdningen til «omstreiferne», i kombinasjon med en offentlig politikk om å bruke barnevernlovgivningen for å assimilere gruppen inn i stor-samfunnet, har i perioden påvirket forvaltningens vurderinger i saker om bortsettelse/omsorgsovertagelse. I hvilken grad tilhørighet til folkegruppen har vært det eneste eller avgjørende moment i disse sakene, kan likevel være vanskelig å påvise.

Misjonen fungerte som et ekspertorgan i saker om bortsettelse/omsorgsovertagelse, og både vergeråd/barnevernsnemnder, politi og fattigstyre henvendte seg til Misjonen ved spørsmål vedrørende tater/romanifolk. I mange saker hadde Misjonen en aktiv pådriverrolle og kom med klare anbefalinger om bortsettelse/omsorgsovertagelse.

Forvaltningen la i sine vurderinger ofte stor vekt på Misjonens fagkunnskap og fremstilling av de faktiske forhold, og Misjonen fikk på denne måten avgjørende betydning i en rekke enkeltsaker som berørte personer tilhørende gruppen. I

¹³⁸ NOU 1980: 42 s. 97.

sin kommunikasjon med myndighetene benyttet Misjonen gjennomgående en stereotyp og nedsettende beskrivelse av gruppen. Misjonen anså bortsettelse av barn som den beste «løsningen» for å forhindre at barn vokste opp til å leve som sine foreldre, og den anså en reisende livsstil som tilstrekkelig begrunnelse for bortsettelse/omsorgsovertagelse.

I kildematerialet som ligger til grunn for rapporten, fremstår avgjørelsene om bortsettelse/omsorgsovertagelse som av varig karakter, og det finnes få eksempler på tilbakeføring til biologiske foreldre. Mange barn under Misjonens omsorg ble flyttet flere ganger og uten lovpålagt krav om vedtak i vergeråd/barnevernsnemnd. Misjonen var negativ til kontakt og samvær mellom barn og foreldre etter bortsettelse/omsorgsovertagelse, og søkte i flere saker å minimere kontakten. Misjonen hadde i praksis avgjørende myndighet vedrørende plassering og flytting av barn, samt i spørsmål om kontakt mellom barn og foreldre.

Misjonen eide og administrerte en rekke barnehjem og opptakshjem, og hadde selv tilsyn med alle fosterhjemmene tilknyttet foreningens virksomhet. Misjonen var således en sentral myndighetsutøver, men i liten grad underlagt offentlig kontroll. Myndighetenes tilsyn med Misjonen synes å ha blitt utvidet etter innføringen av barnevernloven i 1954.

Forebyggende tiltak var i en viss utstrekning et virkemiddel under vergerådsloven, og ble det uttrykkelig under barnevernloven. Loven skulle sette barnets behov i sentrum, og den tok utgangspunkt i at det ville være til barnets beste å vokse opp sammen med familien. Forebyggende tiltak synes imidlertid å ha blitt benyttet i liten grad overfor tater/romanifolk som praktiserte en omreisende livsstil.

Utover 1970-tallet skjedde det store endringer i det norske barnevernet. Hensynet til barnet ble i økende grad satt i sentrum, og vurderingene ble mer nyansert. Dette gjaldt barnevernet generelt, men også i sakene som omhandlet barn med tater-/romanibakgrunn. Barnevernet ble stadig mer profesjonalisert, særomsorgen for gruppen ble nedbygget, og Misjonen mistet gradvis sin rolle innen barnevernsforvaltningen.

9 Kilder

Litteratur

Agerup, Jens-Lasse (1991). Redder du barnet, redder du slekten. Teori og praksis i Omstreifer-

- misjonens omsorgsarbeid for barn og voksne i perioden 1900–1960. Hovedfagsoppgave UiO.
- Bendiksen, Lena Lauritsen. Barn i langvarige fosterhjemsplasseringer – foreldreansvar og adopsjon. Bergen/Tromsø: Fagbokforlaget.
- Benneche, Gerd (1967): *Rettsikkerheten i barnevernet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Benneche, Gerd (1975): *Rettslig prøving av barnevernsvedtak*. I: Lov og Rett (1975) nr. 8 s. 339–363. Oslo: Universitetsforlaget.
- Benneche, Gerd (1983): *Barnevernet i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dahl, Tove Stang (1992): Barnevern som samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge. Oslo: Pax.
- Ericsson, Kjersti (2010): Samfunnets stebarn. Retten til ei fortid. Oslo: Universitetsforlaget
- Hagen, Gerd (2001): *Barnevernets historie. Om makt og avmakt i det 20. århundret*. Oslo: Akribe.
- Haave, Per (2000): *Sterilisering av tater 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd (Området for kultur og samfunn).
- Haugli, Trude (2000): *Samværsrett i barnevernssaker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hvinden, Bjørn (red.) (2000): *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Hvinden, Bjørn (2001): *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene av delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet*. Oslo: Forskningsrådet.
- Haave, Per (2000): *Sterilisering av tater 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd (Området for kultur og samfunn).
- Olsen, Bente Kristin (2002): «Historisk perspektiv på rettsikkerheten i barnevernet.» I Asjorn Kjønstad (red.): *Barnevern, fylkesnemnder og rettsikkerhet*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Pettersen, Karen-Sofie (1997): *En kvalitativ studie av tiltak rettet mot barn av tater i perioden 1914–1986*. Hovedoppgave i sosiologi, Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige Universitet (NTNU).
- Pettersen, Karen-Sofie (1999): *Forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*. Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige Universitet (NTNU).

- Pettersen, Karen-Sofie (2005): «Tatere og Misjonen: Mangfold, makt og motstand». Doktoravhandling, Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige Universitet (NTNU).
- Saenger, Sam (1983): «Fra fant til folk». Den norske omstreifermisjonens virksomhet i mellomkrigstiden (1920–1930-årene). En sosialhistorisk undersøkelse. Hovedoppgave (klausulert) i historie, Universitetet i Oslo.
- Sveri, Knut (1957): *Barnevernloven. Lov om barnevern av 17. juli 1953*. Oslo: Universitetsforlaget.
- J. Scaan Theiste (1925): Lov om behandling av forsømte barn av 6. juni 1896 med tilleggslover av 17. juni 1907, 2. juli 1915 og 9. juni 1922: med anmerkninger og henvisninger. Oslo: Stenersen.
- Dokumentliste
- Oth. Prp. No. 33. (1893) Om Udfærdigelse af en Lov om Behandlingen af forsømte Børn.
- Stortingstidende (1894) Forhandlinger i Stortinget.
- Indst.O.I (1895) Indstilling fra Justiskomiteen angaaende de kongelige Propositioner 1) til Lov om Behandlingen af forsømte Børn, 2) til Lov indeholdende Forandringer i Straffeloven og 3) til Lov indeholdende Forandringer i Straffeprosesloven.
- Dokument nr. 100 (1896) Fra Budgetkomiteen. Angaaende Arbeidet blandt Omstreiferne m. v.
- Indst. S. No. III. (1897) Indstilling fra Kirkekomiteen angaaende forskjellige Bevilgninger til Fattigvæsenet, Bevilgning til frivilligt Arbeide til Modvirken af Omstreifervæsenet samt angaaende private Andragender om Bidrag i lignende Øiemed. (Hovedp. IV, Kap. 9, Dok. No. 53).
- Stortingsprotokoll fra 29. april 1897 sak nr. 506.
- Stortingstidende (1897) Forhandlinger i Stortinget.
- Indst. S. nr. 110. (1900/1901) Indstilling fra kirkekomiteen om forskjellige bevilgninger til fattigvæsenet og om bevilgning til frivilligt arbeide for at modvirke omstreifervæsenet.
- Rundskriv fra Justisdepartementet av 12. januar 1904 om «vergerådets stilling overfor omstreiferes barn».
- Brev fra Justis- og politidepartementet til Misjonen av 27. mai 1904. Hentet fra Misjonens arkiv Eske 44 år 1904.
- Brev fra Kirke- og undervisningsdepartementets til Misjonen 1. juni 1904. Hentet fra Misjonens arkiv Eske 44 år 1904.
- Rundskriv nr. 9 fra Kirke- og undervisningsdepartementet til samtlige vergeråd av 2. juli 1904.
- Brev fra Misjonen til Kirke- og undervisningsdepartement 14. oktober 1909. Hentet fra Misjonens arkiv Eske 44 år 1909.
- Ot.prp. nr. 38 (1914) Om forandringer i lov om behandling av forsømte barn av 6te juni 1896 med tilægslov av 17de juni 1907 *Skillet mildt – strengt skolehjem*.
- Rundskrivelse fra det kgl. Justis- og politidepartement til politimestrene (1935), hentet fra Misjonens arkiv nr. 158.
- Innst. O. XVIII (1951) Innstilling fra kirke- og undervisningskomiteen om lov om spesialskoler (Ot.prp. nr. 57).
- Innstilling fra Barnevernkomiteen (1951) Lov om barnevern.
- Ot.prp. nr. 56 (1952) Lov om barnevern.
- Innst. O. nr. XVII (1953) Innstilling fra sosialkomiteen om lov om barnevern.
- Rt. 1954 side 989.
- Rundskriv nr. 3 Særlige vernetiltak (Barnevernsnemndas inngrep og åtgjerder til vern for det enkelte barn) av 20. mai 1954 fra Sosialdepartementet. Hentet fra Tor Mehl og Asbjørn Kjønstad (red.) (1979): *Sosialrettslige emner: utvalgte artikler*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ot.prp. nr. 56 (1962–1963) Lov om sosial omsorg NOU 1980: 42 «Omstreiferne».
- NOU 2004: 23 «Barnehjem og spesialskoler under lupen».
- NOU 2009: 08 «Kompetanseutvikling i barnevernet».

Vedlegg 13

«Strenghet og mildhet må gå hånd i hånd»

Norsk misjon blant hjemløses bosettingspolitikk overfor familier av omstreiferslekt i perioden 1907–1988

Av Mari Østhaug Møystad

Norsk misjon blant hjemløse (heretter omtalt som Misjonen) hadde fra starten av to hovedlinjer i sitt arbeid: Den ene var arbeidet med barna, som lenge bestod i å fjerne barna fra familien, for så å plassere dem på barnehjem eller i fosterhjem. Den andre hovedlinjen var arbeidet med å få de voksne og deres familier bort fra omstreiferlivet gjennom fast bosetting. Begge disse hovedlinjene hadde bosetting og kulturell assimilering som mål.

I denne artikkelen vil det bli gitt en historisk redegjørelse om hovedtrekkene i Misjonens bosettingspolitikk. Vi vil også se på samarbeidet som ble etablert mellom Misjonen, politiet og statlige og kommunale myndigheter i ulike perioder. Følgende sentrale spørsmål vil bli besvart: I hvilken grad lyktes misjonen med sitt arbeid med å bosette romanifolket/taterne, og hva ble regnet som suksesskriteriene for dette arbeidet? Misjonens flaggskip i bosettingsarbeidet var institusjonen Svanviken arbeidskoloni. I hvilken grad bidro et opphold på Svanviken til å skape gode forutsetninger for en vellykket bosetting, og hva kan sies å ha vært forskjellen på bosetting med eller uten opphold på Svanviken? For å kunne gi et bredt bilde av bosettingen, brukes både Misjonens egne rapporter og intervjuer både med tidligere ansatte i Misjonen og med romanifolket/taterne selv. Misjonen ble opprettet i 1897 under navnet *Foreningen til omstreifervesenets motarbeidelse*. Ved 25-årsjubileet i 1922 ble det forandret til *Den norske omstreifermisjon*. Fordi man ønsket å få bort ordet omstreifer, som ble ansett som for belastende for gruppen man arbeidet med, ble navnet endret til *Norsk misjon blant hjemløse* i 1935.¹

I denne artikkelen vil navnet omstreifer brukes når det refereres til den tidsperioden både Misjonen og myndighetene brukte dette navnet,

slik at det ikke skal være tvil om at det er den samme gruppen som omtales. Når nyere tid refereres til vil navnet romanifolket og/eller taterne bli brukt.

1 Et historisk tilbakeblikk på misjonens bosettingsarbeid

Mens Eilert Sundt på 1850-tallet hadde ment at omstreiferne kunne bosettes direkte fra landeveien, mente misjonens grunnlegger, sogneprest Jakob Walnum, at det var behov for en mellomstasjon hvor de kunne lære å bli bofaste. I sin «Plan for arbeidet blandt omstreifere» – som kom som et vedlegg til Dokument Nr. 100 (1896) *Angaaende Arbeidet blandt Omstreiferne m.v.*, som ble fremmet av Stortingets budsjettkomite samme år – foreslo Walnum at det skulle bygges arbeidskolonier for reisende familier.² Han tenkte særlig på yngre familier som kunne oppdras til et fastboende liv. Walnum så arbeidet med de voksne i sammenheng med barnevernsarbeidet: «Hvad man bygger opp ved aa tage sig af omstreifernes børn, river man selv ned igjen, hvis man lader de voksne uhindret fortsatte sitt vandrersliv», uttalte han i ovennevnte *Plan for arbeide blandt omstreiferne*.³ For at arbeidet med barna skulle være vellykket, måtte «døren til omstreiferlivet» stenges.

¹ Lyngstad, Oscar, *Landeveiens folk i Norge. Kort oversikt over omstreifernes historie og Norsk misjon blant hjemløse 1897–1945*, Oslo 1947.

² [h:https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1896&paid=5&wid=a&psid=DIVL1251&pgid=a_1083](https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1896&paid=5&wid=a&psid=DIVL1251&pgid=a_1083) (Rett URL 2.2.2015)

³ [h:https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1896&paid=5&wid=a&psid=DIVL1251&pgid=a_1083](https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1896&paid=5&wid=a&psid=DIVL1251&pgid=a_1083) (Rett URL 2.2.2015)

Walnum mente at grunnen til at Sundt hadde mislyktes i sitt arbeid med bosetting av omstreiferne var at den skjedde planløst og uten at staten hadde noen garanti for at den skulle lykkes. I sin fjerde beretning om foreningens arbeid skriver Walnum om en internasjonal kongress i Paris i 1893 hvor han hadde holdt et innlegg om bekjempelsen av «betleri» og løsgjengeri. Her hadde han lagt vekt på at den private virksomhet og «det offentlige hjulverk» måtte arbeide sammen for å utrydde ondet:

En privat forening har selvfølgelig intet med tvang å gjøre. Den hverken kan eller vil tvinge nogen til at arbeide og hjelpe sig selv, men den aapner den arbeidløses adgang til at faa arbeid og til gjennom arbeide at opdrages til at hjelpe sig selv.⁴

Walnums plan var at bosettingen skulle baseres på en prøve- og læretid der omstreiferne vennet seg til et rolig liv og regelmessig arbeid. Denne læretiden skulle de ha enten på arbeidskoloniene som Misjonen planla å opprette, eller på statens tvangsarbeidskolonier.

Misjonen hadde opprinnelig som mål å etablere tre arbeidskolonier, en for hver landsdel. For å forberede gjenopptagelsen av Eilert Sundts arbeid for omstreiferne, dro Walnum både høsten 1894 og 1895 på to studiereiser, begge av to måneders varighet. Reisene ble finansiert ved hjelp av et offentlig stipend finansiert av Stortinget. Han besøkte da både barnehjem og arbeidskolonier i Belgia, Holland, Tyskland, Sveits og England.⁵ På disse studiereisene lærte Walnum at det fantes to typer arbeidskolonier: en type for enslige personer og en annen for familier.⁶ Tyskland var det landet som hadde kommet lengst når det gjaldt arbeidskolonier, og i perioden fra 1882 til 1903 hadde de anlagt 33 arbeidskolonier over hele Tyskland.⁷ De kunne vise til gode resultater, antallet «geseller» og «vagabonder» hadde gått ned fra 360 000 til ca. 100 000.⁸ De tyske modellene for arbeidskolonier spredte seg senere til andre land, blant disse Holland og Sveits.⁹

⁴ Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, IV: Beretning om foreningens virksomhet 1906–1909. Avgitt av generalsekretæren. Bergen 1910, s. 20.

⁵ Ibid, s.17.

⁶ Lyngstad 1947.

⁷ Saenger, Sam, «Fra fant til folk». *Den norske omstreifermissjonens virksomhet i mellomkrigstiden (1920- og 30-årene): en sosialhistorisk undersøkelse*, Oslo 1983, s. 49.

⁸ Saenger 1983, s. 49

⁹ Saenger 1983, s. 46.

Planene om å etablere tre arbeidskolonier måtte oppgis av økonomiske årsaker. Den eneste kolonien som ble opprettet, var Svanviken i Eide kommune på Nordmøre. Statsråd Astrup hadde kjøpt den 8000 mål store eiendommen i 1886 for å drive myrdrkningsforsøk, og Svanviken var det mest betydelige myrdrkningsarbeidet i landet.¹⁰ I 1899, samme år som Misjonen også fikk tilbud om å kjøpe eiendommen Rostad i Nord-Trøndelag, fikk de tilbud om å overta Svanviken som arbeidskoloni for reisende familier. Astrup hadde vært svært interessert i Walnums arbeid med omstreiferne, og eiendommen var en gave fra statsråd Astrups enke, Augusta Astrup. Hun og barna mente at det var i Astrups ånd å overlate eiendommen til Walnum, slik at han kunne virkeliggjøre sin plan om en arbeidskoloni for reisende familier.¹¹

Svanviken arbeidskoloni åpnet den 13. september 1908. Arbeidet baserte seg på kongelig resolusjon av 1907.¹² Resolusjonen var et mer detaljert regelverk rundt løsgjengerloven, som trådte i kraft i 1907. Med hjemmel i løsgjengerloven fikk Misjonen i statlig oppdrag «å fjerne de voksne fra omstreiferlivet».¹³

2 Løsgjengerloven og arbeidsdelingen mellom Misjonen og staten

Gjennom løsgjengerloven kunne staten, ved Misjonen, bosette «omstreifere» både på frivillig og ikke frivillig basis. Løsgjengerloven ble vedtatt i 1900, men først iverksatt i 1907. Etter § 7 i loven var en løsgjenger forstått som en «[...] som hengir seg til ørkesløshet eller som driver omkring, oppholder seg utenfor sitt bosted og ikke på oppfordring [...] gjør rede for sine erhvervskilder på en tilfredstillende måte, – eller som ved løslatelsen fra straff for løsgjengeri ikke kan påvise fast bopel». Videre ble det sagt at: «kan eller vil han ikke skaffe seg fast bopel, er han pliktig til å motta en bopel som blir anvist ham etter nærmere regler som kongen gir».¹⁴ Etter loven skulle politiet «tilholde ham å skaffe seg sådan og

¹⁰ Foreningen til modarbeidelse af omsstreifervæsenet, II: *Beretning om foreningens virksomhed 1900 til 30. juni 1903. Avgiven af sekretæren: 25.* Bergen 1903.

¹¹ Lyngstad 1947, s. 70.

¹² RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, Introduksjon. Dette er også gjengitt i Saenger, 1983.

¹³ Slike regler er gitt ved resolusjon av 27. november 1907. Jf. NOU 1980: 42, s. 54.

¹⁴ Ibid

skal i tilfelle så vidt mulig hjelpe ham med det.»¹⁵ De nærmere reglene ble gitt ved resolusjon av 27. november 1907, som blant annet sa at Kirke- og undervisningsdepartementet hadde ansvaret for bosettelsen og at Misjonen formidlet dette.¹⁶

At befatningen med den i lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap af 31te mai 1900 § 7, 2ndet led omhandlede betingelsesvis bosettelse af omstreifende personer henlægges under Kirke- og undervisningsdepartementet, der formidler samme gjennom «Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsne»t.¹⁷

Det stod videre i løsgjengerlovens § 1 at hjelp til bosetting av arbeidsføre personer først og fremst «[Y]des naar det gjælder arbeidsføre personer fortrinnsvis dem, der har været på en arbeidskoloni eller paa tvangsarbeide en passende tid for at lære at arbeide og vænne sig til et rolig liv».¹⁸

Videre ble det i resolusjon av 27. november 1907 nevnt at bosettelsen skulle knyttes til et sted der det var mulig å få arbeid (innenfor jordbruk, skogbruk eller fabrikkarbeid) og at hus som ble formidlet til omstreiferne, skulle tilskjøtes staten, mens den bosatte måtte betale en årlig leie tilsvarende 3 prosent av eiendommens verdi.¹⁹ Leien skulle vanligvis ettergis det første året, og den kunne også ettergis hvis den bosatte ikke maktet å betale. Videre ble det gitt mulighet for at den bosatte kunne kjøpe boligen ved å betale et årlig beløp på 4 prosent av kjøpesummen. To og en halv prosent av dette beløpet ble «regnet til forrentning». Hvis en tredjedel av kjøpesummen ble betalt, hadde den bosatte krav på å få skjøte, mens staten fikk sikkerhet i boligen for resten av beløpet. Hvis derimot den bosatte «begynte å streife», eller det på andre måter var grunn til å klage, så kunne kontrakten med den bosatte sies opp etter en advarsel. Han hadde da ikke rett til å få igjen noen av pengene.²⁰

Løsgjengerloven slo fast at staten var ansvarlig for en tredjedel av utgiftene og kommunene for to tredjedeler såfremt omstreiferen falt fattigvesenet til byrde. Dette gjaldt omstreifere som hadde hjemstavsrett. Kommunene fikk i sin helhet

refundert utgiftene for omstreifere som ikke hadde hjemstavsrett.

Løsgjengerlovens § 8 inneholdt derfor en bestemmelse som stadfestet at familier som ble bosatt i et distrikt, ikke opparbeidet seg hjemstavsrett i den kommunene de ble bosatt i. Enda viktigere var bestemmelsen om at staten refunderte alle utgiftene kommunene måtte ha for omstreifere som ikke hadde hjemstavsrett, og to tredjedeler av utgiftene for klienter med hjemstavsrett. Kirkedepartementet forvaltet bosettingen fram til 1916. Dette arbeidsområdet ble siden overført til det nyopprettede Sosialdepartementet.

2.1 Modell for bosetting

I sin innledende beretning diskuterer Walnum ulike måter å bosette omstreiferne på. Man kunne velge en modell fra arbeidet med sigøynerne i Ungarn, der det ble tatt hensyn til «deres eiendommeligheter så vel som race som individer».²¹ Selv om Walnum mente at det kanskje ikke var så viktig å ta hensyn til omstreiferens «eiendommeligheter», så mente han at det kunne være en fordel å bosette omstreiferne i mindre kolonier der de kunne ha kontakt med hverandre, samtidig som det også ville kunne være en fordel å spre dem utover i landet «slik at de etterhaanden gaar op i landets almindelige befolkning».²² Det ble lagt vekt på at den siste måten å bosette omstreiferne på nok ville kreve større personalressurser.

Ifølge Walnum var de familiebaserte koloniene først og fremst representert i Holland. Her hadde de fleste arbeidskolonier satt seg som sin oppgave å ta opp hele familier og skaffe dem et eget hjem, og de tre eldste koloniene var allerede blitt etablert i 1816–1817 og hadde til hensikt å avhjelpe nøden som fantes på denne tiden. For å etablere koloniene, som var basert på jordbruk, ble det demmet opp store hedeområder som ble forvandlet til dyrkbart land.²³ Dermed hadde et stort antall familier fått gode hjem og ble reddet fra fattigdom og elendighet. På disse koloniene ble ikke «kolonistene» selveiere; målet var å hjelpe barna deres med å få selvstendige stillinger, noe de ifølge Walnum gjennomgående lyktes med.²⁴

¹⁵ Ibid

¹⁶ [h:https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1908&paid=1&wid=a&psid=DIVL2169&pgid=a_1718](https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1908&paid=1&wid=a&psid=DIVL2169&pgid=a_1718). (Rett URL 2.2.2015)

¹⁷ Sitert fra NOU 1980: 43, s. 54.

¹⁸ Sitert fra NOU 1980: 43, s. 54.

¹⁹ NOU 1980: 43, s. 54.

²⁰ NOU 1980: 44, s. 54.

²¹ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 156, Plan for arbeidet med omstreiferne ved J. Walnum sogneprest til Leikanger, 1896:12.

²² RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 156, Plan for arbeidet med omstreiferne ved J. Walnum sogneprest til Leikanger, 1896:12 og 13.

²³ Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet, II: *Beretning om foreningens virksomhed 1900 til 30. juni 1903: 46. Avgiven af sekretæren*. Bergen 1903.

På et ekstraordinært fellesmøte for foreningens komiteer i 1902 ble det bestemt at det først og fremst skulle være den hollandske typen koloni som skulle være modell for Svanviken arbeidskoloni, ettersom det først og fremst var familier som man ønsket å «kolonisere».²⁵ Walnum la vekt på at arbeidet med omstreiferne skulle være et samspill mellom et frivillig arbeid og offentlige myndigheter: «Strengheid og mildhet maa gaa haand i haand. Staten repræsenterer tvangen, foreningen mildheten. Først naar begge dele virker sammen og supplerer hinanden, kan resultatet bli godt.»²⁶

Misjonen kritiserte gjentatte ganger myndighetene for ikke å håndheve løsgjengerloven strengt nok. I Misjonens fjerde årsberetning fra perioden 1906–1909 ble det riktig nok sagt at loven vakte skrekk hos alle, både løsgjengere og omstreifere, men da den i liten grad ble håndhevet, begynte skrekken å gi seg, og arbeidet med omstreiferne forble i all vesentlighet det samme som det hadde vært.²⁷ Etter hvert som det viste seg at staten hverken hadde den nødvendige kapasiteten eller viljen til å håndheve tvangen på en måte som Misjonen mente var tilfredstillende, ble det Misjonen som kom til å stå for både mildheten og tvangen.²⁸

Et samarbeid med tvangsarbeidsanstaltene viste seg også å bli vanskelig fordi politiet var uvilig til å håndheve loven. Loven ble hovedsakelig brukt mot byens dagdrivere og ikke mot omstreiferne på landsbygda.²⁹ Misjonen mente det var en alminnelig misforståelse at en manglende håndhevelse av løsgjengerloven skyldes at det ikke var nok plass på tvangsarbeideranstaltene for omstreiferne, som derfor kunne fortsette med «å drive sitt uvæsen som før».³⁰

Misjonen hevdet at anstaltene staten hadde til rådighet, var tilstrekkelige. Blant annet la de vekt på at feltet på Opstad, kjøpt av det offentlige for å brukes til tvangsarbeideranstalt, og at Trond-

hjems landsfengsel også skulle gå over til å bli tvangsarbeideranstalt, ville sørge for nok plass til både omstreifere og løsgjengere³¹.

Ved siden av Svanviken, som var forbeholdt «omstreifere», etablerte også Misjonen Bergfløtt arbeidskoloni for hjemløse menn.³² I sin beretning til Stortinget i 1896 mente Walnum at det fantes 500 enslige hjemløse menn i landet, men han kom siden til at det fantes minst 1500, og at tallet var stigende.³³ Dette var folk som på ulike måter hadde kommet på kant med samfunnet, og som hadde «mistet rytmen i livet»³⁴. Misjonen kjøpte Bergfløtt i Lier med det formål å opprette en arbeidskoloni i 1910, og kolonien ble innviet 22. oktober 1911. Kolonien var den første arbeidskoloni for hjemløse menn i Norden, og i perioden 1911 til 1940 ble 834 menn opptatt på Bergfløtt. Bergfløtt rommet et stort gårdsbruk, hagebruk og sju verksteder og hadde som mål å gi arbeidstrening slik at den enkelte fant et arbeid som passet ham, og som skulle gjøre den enkelte konkurransedyktig på arbeidsmarkedet.³⁵ Med Bergfløtt arbeidskoloni hadde Walnum løst den siste av oppgavene han nevnte i sin beretning i 1896.³⁶

Fra Misjonens side ble det uttrykt stor skuffelse over at samarbeidet med tvangsarbeidsanstaltene ikke hadde kommet i gang og at få hadde blitt dømt til tvangsarbeid etter løsgjengerloven.³⁷ Manglende anvendelse av løsgjengerloven førte ifølge Walnum til at omstreiferne fikk falske forhåpninger og derfor i mindre grad ønsket å ta imot den hjelpen misjonen kunne gi.

Det var ytterst få som hadde blitt dømt til tvangsarbeid gjennom løsgjengerloven, fordi samarbeidet med tvangsarbeidsanstaltene ikke var kommet i gang.³⁸ Misjonen virket stadig mer frustrert over politiets og fattigstyrenes manglende håndhevelse av løsgjengerloven: I Misjonens fjerde beretning om bosettingsarbeidet skriver Walnum at: «Som det nu er, er tilstanden aldeles uholdbar, idet løsgjengerloven lar omstreiferne,

²⁴ Foreningen til modarbeidelse af omsstreifervæsenet, II: Beretning om foreningens virksomhed 1900 til 30. juni 1903. Avgiven af sekretæren: 46. Bergen 1903.

²⁵ Ibid, s. 25.

²⁶ Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, IV: Beretning om foreningens virksomhet 1906–1909, Avgit av generalsekretæren, Bergen 1910, s. 5.

²⁷ Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet. IV: beretning om foreningens virksomhet 1906–1909. Avgit av generalsekretæren, Bergen 1910, s. 4.

²⁸ Saenger 1983, s. 64.

²⁹ Ibid, s. 3.

³⁰ Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, IV: Beretning om foreningens virksomhet 1906–1909: 4. Avgit av generalsekretæren, Bergen 1910, s. 4

³¹ Ibid, s. 4.

³² Lyngstad 1947, s. 73-74.

³³ Lyngstad 1947, s. 76.

³⁴ Lyngstad 1947, s.74.

³⁵ Lyngstad 1947, s. 77

³⁶ Lyngstad 1947, s.78

³⁷ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, IV: 1914–1916. Avgit av Generalsekretæren for Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet. Kristiania 1916, s. 3.

³⁸ Beretning om arbeidet med omstreiferes bosettelse ved staten, III: 1914–1916. Avgit av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet». Kristiania 1916. Mappe 156. Diverse 1902–1941.

de professionelle lediggjængere, der er en svøpe paa landsbygden og der frit driver sit spil, gaa fri, mens loven væsentlig kun anvendes paa byernes dagdrivere.»³⁹

Fattigstyrenes manglende bruk av løsgjengerloven innebar at de ikke henviste arbeidsføre omstreifere til Svanviken arbeidskoloni. Paragraf 1 i løsgjengerloven var nettopp skrevet med tanke på omstreiferne.⁴⁰ Hvis politiet ga en advarsel og fattigstyrene anviste arbeid ved Svanviken arbeidskoloni, ville omstreiferne bli ilagt straff og tvangsarbeid hvis de heller valgte å fortsette med å streife og på denne måten ligge samfunnet til byrde.⁴¹

Misjonen uttrykte også skuffelse over en tilsynelatende økende tendens blant omstreiferne til å søke støtte til bosettelse uten først å gjennomføre et opphold på Svanviken. Fattigstyrene hadde her vært alt for villige til å yte disse fattighjelp, noe som gjorde omstreiferne istand til «å fortsette sin omflakken og til å leve på samfunnets bekostning uten å gjøre nogen nytte».⁴²

3 Svanviken arbeidskoloni og bosettingen

Ideelt sett skulle alle omstreifere bosettes etter et opphold på Svanviken arbeidskoloni. Ifølge kongelig resolusjon av 27. november 1907 § 1 skulle hjelp til bosettelse for arbeidsføre personer «fortrinnsvis ydes dem som har været paa en arbeidskoloni eller paa tvangsarbeide en passende tid for å lære at arbeide og vænne sig til et roligt liv».⁴³ I de første årene var det ifølge Walnum bare unntaksvis at en familie ble bosatt uten først å ha hatt et opphold på Svanviken, og han fremhever viktigheten av dette:

Det som er principet for bosættelsen og har faat uttryk i reglens § 1, maa av alle sættes

som betingelse for bosættelse. Naar det gjælder arbeidsføre personer, maa disse ikke uten videre bosettes, men gjennom ophold paa en arbeiderkoloni bibringes forstaaelse av, hvad arbeide er, hvad et hjem er, og hva det skal til for å bli et nyttig medlem av samfundet.⁴⁴

Walnum hevdet at bosettelse uten forberedelser som regel ville mislykkes, og at det bare var gamle folk som ikke var arbeidsdyktige, som hadde blitt direkte bosatt. Hva angår de få som var blitt dømt til tvangsarbeid, hadde disse søkt om overføring til Svanviken.

Walnum hadde lagt vekt på at det var frivillig å dra til Svanviken, og at det var de omstreiferne som lengtet etter et hjem, det var mest håp for.⁴⁵ Alt i misjonens beretning for perioden 1910–1912 nevnes det imidlertid at det er innledet et samarbeid mellom tvangsarbeidsanstaltene og foreningen hvor personer som har vært på tvangsarbeid, og som var blitt løslatt på prøve, hadde blitt opp tatt på Svanviken og slik unngikk videre tvangsarbeid.⁴⁶ Det ser derimot ikke ut som misjonen så på manglende frivillighet som et stort problem hos fremtidige kolonister, og det hindret dem heller ikke i å prøve å få til et bedre samarbeid med politiet, med det formål at løsgjengerloven ble håndhevet i større grad, noe som ville ført til at flere hadde blitt henvist til Svanviken under tvang.

Misjonen ga uttrykk for frustrasjon over at foreningens og «omstreifernes» syn på hva en bosetting er, ikke harmonerte: «[M]ed bosættelse mener omstreiferne [...] ikke andet end at faa et hus, der kan gi dem ly for vinteren og være et tilflugssted mellom reiserne, mens de vil fortsætte med at streife om sommeren og til dels ogsaa om vinteren».⁴⁷ På grunn av det den omtalte som en manglende forståelse av hva bosettelse egentlig dreide seg om, hevdet misjonen at det var særlig viktig at omstreiferne ikke ble bosatt direkte, men først ble oppdratt til et rolig liv i overensstemmelse med prinsippene for bosettelse som er nevnt i § 1 i regjeringens resolusjon av 27. november 1907.⁴⁸ Gjennom et opphold på en arbeidsko-

³⁹ Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten, IV: 1914–16. Avgit av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet», Kristiania 1916. RA, Privatarkiv. Mappe 156. Diverse 1902–41.

⁴⁰ Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten, IV: 1914–1916. Avgit av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet». Kristiania 1916, s. 5.

⁴¹ Ibid, s. 5.

⁴² Ibid.

⁴³ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 156, Plan for arbeidet med omstreiferne ved J. Walnum sogneprest til Leikanger, 1896; Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, *Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten*, Kristiania 1910.

⁴⁴ Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten, II: 1910–1912. Avgit av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet». Kristiania 1912, s.10.

⁴⁵ Carlsen, I.B., «Omstreifernes bosættelse ved staten», foredrag holdt i 1924. Sitert fra Saenger 1983, s. 261.

⁴⁶ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, II: 1910–1912, Kristiania 1912, s. 10.

⁴⁷ Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten, IV: 1914–16. Avgit av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet», Kristiania 1916, s. 10.

loni skulle omstreiferne få en forståelse for «[...] hvad arbeide er, hvad et hjem er og hvad der skal til for at bli et nyttig medlem av samfunnet».⁴⁹

3.1 Bosettingen og forholdet til familien

Mens opptak på Svanviken i prinsippet var frivillig, så var bosettingen tvungen. «Bosættelsen er etter loven en tvangsbosættelse. De som på denne måten bosættes, har ikke valget, men er forpliktet til at ta imot det bosted som tilbydes».⁵⁰ Til tross for at Walnum fremhevet det tvangsmessige ved bosettingen, så påpekte han også at det var viktig å finne et sted som stemte overens med ønskene til den som skulle bosettes. Dette bidro til å ansvarliggjøre familiene, og mulighetene for å lykkes ble dermed større. I denne sammenheng la han stor vekt på at de bosatte ikke fikk lov til å huse andre omstreifere over lengre tid.

Før familiene ble bosatt, måtte de skrive under på en kontrakt der de sa seg enige i de gjeldende regler for bosettelsen. I tillegg til dette måtte de skrive under på at de ikke skulle huse omstreifere eller «lediggjængere eller paa anden maate gjøre stedet til tilholdssted for dem».⁵¹ Selv om dette også gjaldt deres egne slektninger, ble det gjort et unntak når det gjaldt foreldre og søsken. De kunne få lov til å overnatte én natt «paa betingelse av at de oppfører seg stille og sømmelig».⁵²

Kontrakten «kolonistene» skrev under på når de skulle bosettes, så slik ut rundt 1930:

Undertegnede....., med familie bosettes i leiet hus påved statens hjelp og i henhold til Løsgjengerlovenes §§7 og 8 på følgende betingelser:

1. Første år betales ingen husleie. Senere fastsettes husleien etter nærmere avtale.
2. Familien forplikter seg til å holde sig i ro, opføre sig ordentlig og ernære sig ved hederlig arbeid.
3. Familien forplikter sig til ikke å huse omstreifere eller på nogen måte gjør hjemmet til tilholdssted for sådanne. Politiet (lensmannen) kan tilkalles til bortvisning av uvedkommende.
4. Familien forplikter sig til å behandle hus og innbo pent og erstatte det som blir ødelagt.
5. Skulde familien begynne å streife eller på annen måte gi grunn til klage og advarsel ikke har fruktet, så vil den bli anmeldt for overtredelse av Løsgjengerloven og barna vil bli anbrakt av vergerådet.⁵³

Kontraktene ble signert av «kolonistene» og av Misjonens generalsekretær «på statens vegne».⁵⁴ I denne perioden måtte «kolonistene» også skrive under på en erklæring om at hvis de forlot kolonien, eller på en eller annen måte misbrukte hjelpen, så ville de etter løsgjengerloven kunne anholdes av politiet. Å forlate kolonien ble tolket som at man ikke ville vil slå seg til ro og arbeide, men at man foretrakk omstreifernes ustadige og urolige liv uten et virkelig arbeid.⁵⁵

I Misjonens andre rapport, for perioden 1910–1912, gjentar Misjonen viktigheten av at bosatte familier holdt avstand til familiemedlemmer som ville slå seg ned hos dem. De uttrykte også stor frustrasjon over at politiet i liten grad forsøkte å håndheve løsgjengerloven og at de heller ikke prøvde å rekruttere omstreiferne til det militære. I tillegg så vergerådene gjennom fingrene med at barna hverken fikk skolegang eller oppdragelse. I rapporten henstiller Misjonen til vergerådene å ta seg av omstreifernes store barneflokker for å hindre deres moralske forfall.⁵⁶

I Misjonens neste rapport om bosettingsarbeidet, for perioden fra 1912–1914, ble det fortalt at de bosatte hadde blitt mottatt med velvilje i perioden, men at besøk fra de bosattes familier fortsatt var et problem. For å hindre slike besøk mente Misjonen at vergerådene måtte gripe inn, ikke bare mot de bosatte familiene, men mot omstreiferne som «[...] trenger sig ind hos de bosatte og

⁴⁸ Her refereres det til § 1 i regjeringens resolusjon av 27. November 1907: «Hjælp til bosættelse ydes naar det gjelder arbeidsføre personer, fortrinnsvis der har været på en arbeiderkoloni eller paa tvangsarbeide en passende tid for å lære at arbeid og vænne sig til et rolig liv». Se også Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, II: 1910–1912, Kristiania 1912. Mappe 156. Diverse 1902–1941.

⁴⁹ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, II:1910–1912, Kristiania 1912, s. 10.

⁵⁰ Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten, III: 1909–1910, Avgit av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet», Kristiania 1910, s. 9.

⁵¹ Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten, III: 1909–1910. Avgit av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omsstreifervæsenet», Kristiania 1910, s. 9.

⁵² Ibid, s. 9.

⁵³ Oslo byarkiv, Privatarkiv, Kai Samuel Wigart.

⁵⁴ Oslo byarkiv, Privatarkiv, Kai Samuel Wigart.

⁵⁵ Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten, III: 1909–1910. Avgit av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omsstreifervæsenet». Kristiania 1910, s. 10.

⁵⁶ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, II: 1910–1912, Kristiania 1912, s. 9.

volder forstyrelse».⁵⁷ Løsningen på dette var, i følge Misjonen, at vergerådene skulle gjøre loven om forsømte barn gjeldende også overfor omstreiferfamiliene som kom for å besøke bosatte familier. Misjonen mente at å ta barna fra familier som besøkte de bosatte, raskt ville gjøre slutt på besøkene. Ellers la Misjonen vekt på at det var planlagt en revisjon av løsgjengerloven som skulle gjøre det lettere å få den håndhevet. Revisjonen hadde som hensikt å gjøre slutt på et samfunnsønde, som alle klagde over, ved å føre omstreiferne bort fra landeveien og til et rolig liv.⁵⁸ Misjonen fortsatte å anmode vergerådene om å ta seg av omstreiferens barn også i neste rapport, for perioden fra 1914–1916: «Det maa ikke lenger taales, at omstreiferne trækker av sted paa landeveien med sin barneflokk og dermed nedlægger alt som er ondt og opdrager dem til lediggang og løgnaktighet og usædelighet».⁵⁹ Det hadde vært nødvendig i enkelte tilfeller, stadfestet misjonen, å ta barn fra bosatte familier fordi de hadde tatt imot besøk med følge, noe som hadde medført drikking og uorden, mens omstreiferne som hadde forårsaket ulykken, var gått fri uten noen inngripen fra vergerådets side, som om loven ikke gjaldt dem. Hadde vergerådet grepet inn mot disse besøkene, så hadde de bosatte familiene mye lettere kunnet smelte sammen med den alminnelige befolkningen, «samtidig med at de besøkende vilde faa tilskyndelse til at slutte med sin omflakken og de ulykkelige smaa, der mishandales, ved at trækkes om paa landeveien, bli reddet fra elendigheten».⁶⁰

Men det ser ikke ut til at misjonen nådde fram med sitt budskap om at løsgjengerloven burde håndheves; i toårsrapporten for perioden 1916–1918 virket misjonen direkte fortvilet over politiets og fattigstyrenes mangel på sådan:

Som det nu er, er tilstanden aldeles uholdbar, idet løsgjengerloven lar omstreiferne, de professionelle lediggjængere, der er en svøpe paa

landsbygden og der frit driver sit spil, gaa fri, mens loven væsentlig kun anvendes paa byernes dagdrivere.⁶¹

Misjonens fortvilelse over den manglende håndhevelsen av løsgjengerloven skyldtes først og fremst at dette hindret fattigstyrene i å anvisse arbeidsføre omstreifere til Svanviken arbeidskoloni.⁶²

3.2 Bosetting med og uten Svanviken

Da Svanviken ble åpnet 28. oktober 1908, var alle «småhjemmene» bebodd. Svanviken hadde da plass til 8 småhus som hvert huset en familie, og det var planer om å lage to hus til. I begynnelsen var oppholdstiden på Svanviken minimum ett år. Dette ble så endret til minst ett år og tre måneder, og i løpet av 1910 ble ingen familie tatt inn uten at de hadde forpliktet seg til å være der i to år.⁶³ Fra 1929 ble oppholdstiden utvidet til fem år.⁶⁴ I 1970 ble oppholdstiden satt ned til fire år, og i 1972 til tre år.⁶⁵ På 1980-tallet ble tre år endret til maksimum, dvs. at klientene kunne forlate institusjonen og bli bosatte etter ett, to eller tre år.

Bosettingen skulle, i følge Misjonen, fortrinnsvis gjelde omstreifere som først hadde vært på arbeidskoloni eller tvangsarbeid en passende tid for å lære å arbeide og å venne seg til et rolig liv. Derfor var det bare rent unntaksvis at familier ble bosatt uten et slikt opphold, ettersom bosettelse uten forberedelse som regel ville mislykkes.⁶⁶

Utover oppholdet ved Svanviken la Misjonen vekt på at hver familie skulle følges nøye opp etter at de ble bosatt. Helt fra han begynte sitt arbeid med omstreiferne, diskuterte Walnum på hvilken måte omstreifene skulle bosettes og hvordan og i hvilken grad organisasjonen skulle følge opp den enkelte familie. I sin plan for arbeidet med omstreiferne skrev han at det kunne være en for-

⁵⁷ Beretning om arbeidet med omstreiferens bosettelse ved staten, III: 1912–1914. Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, Kristiania 1914, s. 6

⁵⁸ Beretning om arbeidet med omstreiferens bosettelse ved staten, III: 1912–1914. Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, Kristiania 1914, s. 6.

⁵⁹ Beretning om arbeidet med omstreiferens bosettelse ved staten, IV: 1914–16. Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, Kristiania 1916. RA, Privatarkiv. Mappe 156. Diverse 1902-41.

⁶⁰ Beretning om arbeidet med omstreiferens bosettelse ved staten, IV: 1914–16. Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, Kristiania 1916, s. 7.

⁶¹ Beretning om arbeidet med omstreiferens bosettelse ved staten, IV: 1914–16. Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, Kristiania 1916.

⁶² Beretning om arbeidet med omstreiferens bosettelse ved staten, IV: 1916–18, Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, Kristiania 1916.

⁶³ Beretning om arbeidet med omstreiferens bosettelse ved staten, I: 1909–1910, 1910, s. 3.

⁶⁴ I. B. Carlsen. Omstreifermisjonens treårsberetning 1930–1933, 1933 s. 30. Gjengitt i Saenger 1983, s. 265.

⁶⁵ NOU 1980: 42, s. 43.

⁶⁶ Beretning om arbeidet med omstreiferens bosettelse ved staten, IV: 1914–16. Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet, Kristiania 1916.

del om omstreifene bodde i mindre kolonier hvor de kunne ha kontakt med hverandre, samtidig mente han også at det kunne være en fordel å spre dem utover i landet «slik at de etterhaanden gaar op i landets almindelige befolkning».⁶⁷ Det siste krevde store personalressurser, men ble den modellen misjonen fulgte.

I flere av misjonens rapporter, blant annet fra perioden 1912–1914, vektlegges viktigheten av at de bosatte familiene også etter at de ble bosatt hadde en hyppig og god kontakt med Misjonen for å få råd og veiledning:

Disse trenger meget retledning. Det er derfor av største betydning at de bosatte familjer til enhver tid staar under foreningens tilsyn og blir tilset saa ofte som mulig og at de har foreningen at henvende sig til, naar noget staar på. Det tillidsforhold der etableres paa Svanviken blir derfor fortsat, saa det falder den bosatte naturlig at henvende sig til os for at faa raad og veiledning. Det gjør det vistnok nødvendig ofte at reise for at se til dem, men det bidrar i væsentlig grad til, at det kan gaa godt.⁶⁸

Den tette oppfølgingen av bosatte familier optok etter hvert det meste av foreningens sekretærs tid og arbeid. I følge Misjonen var det «av den største betydning, at de bosatte saa ofte som det lar sig gjøre blir tilset av foreningens sekretærer».⁶⁹

I Misjonens rapport for perioden fra 1909–1910 berettes det at kun tre familier ble bosatt ved statens hjelp uten et innledende opphold på Svanviken. I samme periode ble det bosatt sju familier som hadde vært på Svanviken, og ytterligere en familie skulle bli bosatt samme år.⁷⁰ I rapporten gir Misjonen uttrykk for at det er lite håp for familiene som skulle bosettes uten først å ha vært på Svanviken. Det går fram at mennene i familiene som ble bosatt uten å ha vært på Svanviken, drev «arbeide med blik», de er helt eller bare delvis arbeidsføre og livnærer seg på «tilfældig arbeid». En av mennene hadde det vært mye misnøye

med; han ble anmeldt for tyveri og ville følgelig bli straffet.⁷¹

I Misjonens rapport for arbeidet med omstreifernes bosettelse for perioden 1927 til 1930 fortelles det at det i perioden fra 1909–1930 ble bosatt 50 familier etter opphold på Svanviken. Av disse var sju familier oppløst ved dødsfall eller sykdom. Av de resterende 43 familiene bodde 19 fremdeles i statens hus og 12 bodde i eget hus, mens 12 streifet, helt eller delvis. Til sammen holdt da 31 familier seg i ro, og av disse hadde 21 vært fastboende i 10 år eller mer, mens et par familier hadde vært fastboende mellom 18 og 20 år. Det fortelles også at på grunn av sykkelighet hadde Misjonen i samme periode bosatt 17 familier uten opphold på Svanviken. Av disse var 11 blitt fastboende, mens 6 var falt tilbake til reiselivet.⁷²

Om vanskelighetene med bosettingen sier rapporten blant annet følgende:

Arbeidet med bosettelsen byr på overordentlig store vanskeligheter, både fra omstreifernes side ved alle deres asosiale tendenser og fra samfundets side ved de fastboendes forakt og uvilje overfor de farende folk. Når der da kommer sådanne ekstra ulemper til som den kroniske arbeidsløshet, som stenger enhver mulighet for dem, så er det ikke til å undres over at enkelte går trett og gir op. Særlig går det i disse tider ut over de unge som vokser op og som ingen har bruk for.⁷³

3.3 Samfunnets ansvar for «omstreiferne»

Selve grunnlaget for misjonens arbeid med omstreiferne var synet på omstreiferlivet som en ond og uønsket livsform.⁷⁴ I sin plan for arbeidet med omstreiferne skrev Walnum at det «hvilere mørke skygger over omstreiferlivet» ettersom dette er et liv «utenfor alle lover», som fører til de verste utskielser. Omstreiferne beskrives som «en sann landeplage», de fleste driver tigging, de er kriminelle, og de fører med seg både fysisk og moralsk smitte. I distriktene var man redd for at omstreiferne skulle føre med seg smitte av alvorlige sykdommer, som difteri. Fysisk smitte var

⁶⁷ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 156, Plan for arbeidet med omstreiferne ved J. Walnum sogneprest til Leikanger, 1896:12 og 13.

⁶⁸ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, III: 1912–1914: 5. Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet». Kristiania 1914.

⁶⁹ Ibid, s. 5.

⁷⁰ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, I: 1909–1910:5. Kristiania 1910.

⁷¹ Ibid, s. 5.

⁷² Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, III: 1927–1930. Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet», Kristiania 1910, s. 35.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ I Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, I: 1909–1910:7. Kristiania 1910 blir blant annet ond og ubekvem livsform brukt.

ikke det Walnum mente at distriktene burde frykte mest. Den verste trusselen, i følge ham, var ved siden av den «moralske smitte» som omstreiferne førte med seg, deres usedelighet. Skiftende konkubinat førte, i følge Walnum, til at veneriske sykdommer florerte blant omstreiferne.⁷⁵

Til tross for disse beskrivelsene og et syn der både omstreifernes dårlige arveegenskaper og «degenererende» livsførsel vektlegges, hadde misjonen tro på at omstreiferne kunne reddes inn i et bofast liv gjennom oppdragelse. Daværende bestyrer på Svanviken, Sophus Frøland, beskrev omstreiferne på følgende måte i Misjonens første rapport om arbeidet med bosettingen:

Enkelte er utpreget godmodige og medgjørlige. De gjør aldrig motstand mot noen og volder særlige vanskeligheter. Men paa samme tid merkes en viljevæket, som hindrer gjennomførelsen av det, som de igrunnen ønsker og vil. Andre lider under omstreifernes hastighet og høie selvvurdering og kan dermed bli mindre greie, men de har til gjengjæld mere rygrad til å gjennomføre sine beslutninger. Men det gjelder alle, at de lar sig opdrage, og vi har om de fleste familjer kunnet sige ved fraflytningen, at manden er blitt en almindelig god arbeidsmand, og at konen nogenlunde klarer sit hus.⁷⁶

Frøland la for øvrig til at det var vanskelig å rydde ut alt det det onde og ubekvemme som omstreiferlivet hadde utviklet hos kolonistene, som beboerne ved Svanviken ble kalt, bare ved den humane oppdragelse: «Hertil maa en livsfornyelse fra Gud. Vi har derfor selvsagt det beste haap for dem som lar Guds ord faa trænge ind paa seg. Ogsaa det har det vært tegn til».⁷⁷

Misjonen mente at hvis omstreifene virkelig skulle reddes, måtte de lære det som ble kalt samfunnets treklang: De måtte lære å elske sitt hjem, sitt arbeid og sin gud. Alt dette skulle et opphold på Svanviken bidra til. Der ville de lære både å passe arbeidet og å stelle huset, og gjennom religiøs påvirkning med stadige andakter kom også det åndelige livet inn.

Kolonioppholdet på Svanviken, med «dens regelmessige liv og stadige arbeid», skulle virke regulerende på både menn og kvinner og gjøre

dem skikket for det ordnede liv i samfunnet, men samtidig hevdet misjonen at dette ikke var nok hvis de ikke ble tatt imot med velvilje og forståelse fra samfunnet rundt dem: «Kolonioppholdet er bare et grundlag, paa hvilket der maa bygges videre. De må de derfor ikke mottas som omstreifere, men som samfunnsborgere, der som saadanne gjør sin første begyndelse».⁷⁸

Frøland la vekt på samfunnets ansvar for å ta imot tidligere kolonister på en ordentlig måte. Kolonioppholdet var, ifølge ham, bare grunnlaget. Det vesentlige var at omstreiferne ble mottatt som samfunnsborgere når de bosatte seg, og ikke som omstreifere:

Skulde de nu under de nye forhold føle sig isoleret, ja, kanskje mere direkte bli mindet om sin oprindelse, kan det lett tenkes, at det gamle livs fristelser kunde stige op i dem igjen og gjøre det lagte grundlag til intet. Omstreiferne slegt og gamle venner vil ikke utebli, og føler de bosatte det koldt omkring sig, vil de heller ikke i længden kunne holde de gamle venner borte.⁷⁹

For at bosettingen til en familie skulle være vellykket, var det en forutsetning at det fantes arbeid på stedet, og at bosettingskommunen hadde en positiv holdning til familien som skulle bosettes. I følge historiker Sam Saenger ble «omstreiferfamilier» som bosatte seg uten hjelp av Misjonen, ofte sett på som «inntrengere» og som noen som tok ressurser fra kommunens egne innbyggere.⁸⁰ På mange måter var familiene i en «catch 22»-situasjon. Hvis de ikke klarte seg og måtte be om hjelp og støtte fra kommunen, ble det sett på som en bekræftelse på at de ville falle kommunen til byrde. Hvis de derimot klarte seg bra og mannen kunne brødfø familien ved eget arbeid, kunne det bli oppfattet som at vedkommende tok arbeid fra kommunens egne menn.⁸¹

Misjonens treårsrapporter fra samme tid gav uttrykk for at holdningene til «omstreifere» som bosatte seg ved Misjonens hjelp, fortsatt var negative i kommunene, og det ble vist til at bosatte «omstreifere» til og med ble nektet nødsarbeid. I tiden etter andre verdenskrig så man også flere eksempler på at kommuner og lokalbefolkningen

⁷⁵ RA, Privatarxiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 156, Plan for arbeidet med omstreiferne ved J. Walnum sogneprest til Leikanger, 1896: 6.

⁷⁶ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, I: 1909–1910, Kristiania 1910, s. 7.

⁷⁷ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, I: 1909–1910, Kristiania 1910, s. 7.

⁷⁸ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, I: 1909–1910, Kristiania 1910, s. 8.

⁷⁹ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten, I: 1909–1910, Kristiania 1910, s. 8.

⁸⁰ Saenger 1983, s.71

⁸¹ Ibid.

mobiliserte seg for å hindre at en omstreiferfamilie ble bosatt i deres nabolag.⁸² Dette var noe Misjonen stadig kom tilbake til, og som de beskrev som en av de største skuffelsene ved arbeidet sitt.

3.4 Bosettinger i perioden 1960–1982

I Stortingsproposisjon nr. 1 fra perioden 1960–1985 er resultatene fra Misjonens bosettingsarbeid i perioden ført opp. Her gis det konkrete tall for bosettingsarbeidet, og det legges vekt på at Svanviken arbeidskoloni kan vise til gode resultater fra arbeidet med å omskolere omstreifere og gjøre dem skikket for fastboende samfunns- og arbeidsliv. Hva de gode resultatene innebærer, fortelles det derimot ikke noe om.⁸³

Ifølge Solheimutvalget bosatte Misjonen hovedsakelig to klientgrupper: Familier som hadde hatt kontraktmessig opphold for rehabilitering på Svanviken familiesenter og som etter kontrakten skulle hjelpes til bolig, og familier eller enkeltpersoner som søkte Misjonen om bistand til bosetting, direkte eller via sosialkontor, helsetjeneste, skolemyndigheter, vernelag e.l., eller hvis en vanskelig bosituasjon ble kjent for misjonen på annen måte.⁸⁴

I rapporten for perioden 1961–62 ble det lagt vekt på at det var kommet i stand et godt samarbeid mellom Misjonen og barnevernsnemdene, også når det gjaldt Svanviken. Mange av nemdene foretrakk å få familiene plassert på Svanviken framfor å overta omsorgen for barna og plassere dem på barne- eller fosterhjem. Det ble vektlagt at omstreiferproblemet stadig var like aktuelt og at Svanviken arbeidskoloni var det eneste stedet i landet man kunne henvise omstreiferfamilier til, og at institusjonen derfor var en viktig del av det sosiale arbeid i landet.⁸⁵

I treårsperioden 1962–1964 ble det blant annet rapportert følgende:

Siden Løsgjengerloven trådte i kraft i 1907 har Norsk Misjon blant hjemløse administrert bosettelsen av omstreifere v/Statens. For offentlige midler blir det kjøpt, bygget eller leiet hus for reisende familier som ved det får sjanse til en fastboende tilværelse. I treårsperioden er det ved bosettelsen skaffet hus til 14 familier. Hver slik boset-

ting er en omfattende affære. Det skal kjøpes eller bygges hus. Det skal skaffes til veie møbler og utstyr av forskjellig slag. Endelig skal mannen skaffes arbeid, slik at familien kan få et økonomisk grunnlag.⁸⁶

Selv om Misjonen her la vekt på at «hver bosetting er en liten investering», avslutter de argumentasjonen med å framheve at arbeidet på Svanviken og bosettingen er viktige tiltak for å løse det gamle omstreiferproblemet.⁸⁷

4 Omstreifenes mulighet til å påvirke bosettingen

I det tidligere reglementet for Svanviken familiesenter, som gjaldt fram til det ble vedtatt en ny kontrakt i 1980, står det at familiene selv vanligvis velger bosettingssted og arbeidssted «innenfor rammen av det som er strengt tatt mulig». Denne bestemmelsen er fjernet i den nye kontrakten fra 1980.⁸⁸

Dette kan tyde på at Misjonen i den siste perioden av sin virketid i større grad kontrollerte hvor bosettingen skulle finne sted. I kontrakten av 1980 er det også nevnt at familier som har skrevet kontrakt med Svanviken, ikke har lov til å drive omførselshandel (§ 9), maling eller annen inntektsgivende arbeid uten godkjenning fra styreren. Disse reglene gjaldt også i ferier. Dette er noe som ikke var nevnt i den tidligere kontrakten.

I store deler av Misjonens virketid ble husene tilskjøttet staten gjennom Misjonen på vegne av Sosialdepartementet, mens den bosatte familien leide boligen. Misjonen var skeptisk til at «omstreiferne» skulle eie sin egen bolig, og fram til langt ut i 1980-årene kjøpte Misjonen hus ved hjelp av Husbanklån, og den bosatte familien var leietakere. Selv om det fra 1978 står i kontrakten at Misjonen bare unntaksvis skal eie boligen, ser det ut til at Misjonen valgte å kjøpe bolig i tilfeller der de mente at klientene var ute av stand til å ta ansvar for et lån. Da staten strammet inn på regelverket og gjorde det umulig for staten, her ved Misjonen, å eie boliger med Husbanklån, protesterte Misjonen med å vise til at dette ville gi færre bosettinger. I de siste årene ble praksisen med at de bosatte leide husene endret, og familiene fikk

⁸² Jf. Møystad, Mari Østaug, *Alle vil at taterne skal bli bofaste men ingen vil ha dem som naboer*, upublisert notat 2015.

⁸³ St.prp nr. 1. 1960–1985. Sosialdepartementet. Den almenne avdelinga og Trygdeavdelinga.

⁸⁴ NOU 1980: 42, s. 55.

⁸⁵ St. prp. Nr. 1 1965–1966:25. I. Ymse sosiale tiltak.

⁸⁶ På hjemveien. Organ for Norsk misjon blant hjemløse side 60-61. Nr. 7. September 1965. 68. årg.

⁸⁷ Op.cit.

⁸⁸ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 190, Reglement for klientfamilier ved Svanviken familiesenter. Drøftet på arbeidsutvalgsmøtet 5. juli 1979 oversendt hovedstyret for godkjenning. Datert 15. desember 1980.

selv mulighet til å kjøpe huset de ble bosatt i.⁸⁹ Etter at boligene ble stående i hver enkelt families navn, ble Misjonens bidrag til boligfinansieringen et rente- og avdragsfritt lån til toppfinansiering med pantesikkerhet i hus/leilighet til siste prioritet.⁹⁰

4.1 Det praktiske arbeidet med bosettingen

Som en del av arbeidet sitt har Tater/romaniutvalget intervjuet en person som jobbet som Misjonens boligkonsulent fra 1970 til 1987. Han jobbet også deltid med avviklingsprosessen i to år, som pensjonist, fra 1987. Den tidligere boligkonsulenten forteller at han var skeptisk til å binde seg til en kristelig organisasjon da han søkte stillingen. Samtidig så han på jobben som boligkonsulent i Misjonen som en forlengelse av Sosialdepartementets 3. kontor, sosialavdelingen. Det var også her han ble gjort kjent med den utlyste stillingen.

Boligkonsulenten hadde ansvaret for bosetting i ulike deler av landet, og han fortalte at den nordligste bosettingen i perioden han var ansatt, skjedde i Narvik. Dette dreide seg om en familie som hadde vært på Svanviken og der mannen var gift med en fastboende i byen. Mannen i denne familien fikk jobb i et entreprenørselskap etter tømreropplæring på Svanviken.

I et intervjuet forteller boligkonsulenten hvordan misjonens bosettingsarbeid var organisert i den perioden han var ansvarlig for det:

Det startet vanligvis med henvendelser fra sosialkontoret, som hadde klienter som trengte et bosted. Noen tok også personlig kontakt, mens andre ble bosatt etter opphold på Svanviken. Vi ordnet med alt. Til og med inventar. Vi lette etter boliger, og klientene kom også selv med forslag. Når vi lette etter bolig, så hadde vi ofte med boligsakkyndige fra kommunen.

Kriteriene for passende boliger var blant annet at det var god adgang til skole og muligheter til arbeid, lege og psykologisk behandling. På lik linje med andre norske borgere

bestemte «omstreifer»-familiene selv hvor de ønsket å bosette seg.

I de fleste tilfellene var boligene større enn de hadde råd til, men det var viktig å få dem i hus. Vanligvis hadde husene 3–4 rom. Etter hvert ble det mer vanlig med boligbyggelag. En bosatt familie i Skien kom til og med i styret i boligbyggelaget. Vanligvis var det bedre med eneboliger. I begynnelsen var det vanskelig med boligbyggelag, men i den siste perioden var det ikke problemer med dette.⁹¹

Boligkonsulenten forteller at boligen ble finansiert med ervervslån gjennom Husbanken, som dekket 80 % av finansieringen. Ettersom det vanligvis tok rundt tre måneder å få innvilget et ervervslån, ble dette beløpet ofte forskuttert av en lokal bank, noe som var vesentlig for å få kjøpt boligen. Ved siden av lånet fikk de som skulle bosettes, et tilskudd fra staten i form av lån til siste prioritet. I følge den tidligere boligkonsulenten manglet familiene som ble bosatt, egenkapital. Mange hadde inkassokrav, og for å løse dette ble det ofte forhandlet fram en ordning med banken med pant i barnetrygden.

I intervjuet med utvalget legger kilden vekt på at det var lettere å bosette familier som hadde vært på Svanviken, fordi disse var mer forberedt. Bosettingen gikk som oftest bra, og ungene gled inn i miljøet. Naboene ble ikke orientert om at det kom en omstreiferfamilie i nabolaget, men i samarbeid med sosialkontoret på stedet forteok Misjonen hjemmebesøkene hos familien. Han forteller dette om disse besøkene:

Etter at en familie ble bosatt, så dro vi på hjemmebesøk. Kontakten fra sosialkontoret ble da ofte med. Etter bosetting fikk familiene støttekontakter. Vanligvis var dette sosionomer fra sosialkontorene. Jeg hadde ikke noe ansvar for denne delen av arbeidet. Misjonen eller Misjonens lokalforeninger hadde ikke noen funksjon i arbeidet som støttekontakter.

Boligkonsulenten la også vekt på at både kvinner og menn kunne få fagbrev som tømrer og i metallarbeid på Svanviken ved Kristiansund yrkesskole. Det var også mulig å fullføre ungdomsskolen, og noen av kvinnene tok handelsskolen der.

Ifølge boligkonsulenten fikk de fleste jobb etter bosettingen, selv om noen var uføretrygdet på grunn av sykdom.⁹² Noen gjorde ifølge ham

⁸⁹ Pettersen, Karen Sofie, «Fra reisende til bofast. Bosettings-tiltak av tater i norske lokalsamfunn på 1900-tallet» i Ola Alsvik (red.), *Kulturmetoder*, Oslo 2004: 160.

⁹⁰ Marvik, Ellen Marie, *Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføringen av ansvaret til kommunene. Oppdrag for sosialdepartementet. 1. mars 1990 til 1. september 1991*, Oslo 1991, s. 19 Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføringen av ansvaret til kommunene.

⁹¹ Intervju med [anonymisert], Rykkinn 17. juni. 2013, ved Mari Østhaug Møystad.

yrkeskarriere etter at de hadde vært på Svanviken. Blant annet var det flere som startet egne verksteder etter å ha gjennomført kurs i samarbeid med Kristiansund yrkesskole.

Resultatene fra en undersøkelse som ble gjennomført av Ellen Marie Marvik i 1991, tyder på at den yrkestilpasningen og de karriereveiene som den tidligere boligkonsulenten beskriver, ikke gjaldt så mange.⁹³ Undersøkelsen baserer seg på informasjon fra landets sosialkontor og ulike trygdeytelser som ble gitt til omstreiferfamilier. Studien viste at nesten halvparten av de 134 husstandene det ble rapportert om, hadde en eller annen form for trygd som hovedinntekt. Kun for 18 av husstandene ble det oppgitt arbeidsinntekt, mens de andre hadde en eller annen form for trygdeytelse, og et fåtall kombinerte trygdeytelser med arbeid.⁹⁴ Selv om det må legges til at familiene som sosialkontorene kjente til, nødvendigvis ikke er de familiene som klarte seg best, så er fortsatt graden av trygdeinntekter hos disse familiene urovekkende høyt.

Den tidligere boligkonsulenten beskriver overgangen fra Misjonen til Kirkens sosialtjeneste som en vanskelig tid. Han var positiv til at misjonen ikke lenger skulle ha ansvaret for bosettingen av omstreiferne, men mente samtidig at det hadde vært en fordel om det fortsatt fantes statlige midler til bosettingsarbeidet, i stedet for øremerkede midler til kommunene:

I overgangstiden ble det en kolossal belastning for kommunen å ta over arbeidet med omstreiferne, uten refusjon og med lite øremerkede midler. Dette ble diskutert i sosialkomiteen. I flere kommuner fikk folk ikke den hjelpen de trengte. For eksempel i Hedmark var det flere tvangsauksjoner. Bare de ressurssterke blant omstreiferne fikk nå hjelp til gjeldssanering. Kommunene befattet seg ikke med gammel gjeld.⁹⁵

⁹² Påstandene om at de fleste fikk seg jobb var derimot ikke noe han hadde dokumentasjon på.

⁹³ Marvik, Ellen Marie, *Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføringen av ansvaret til kommunene. Oppdrag for sosialdepartementet. 1. mars 1990 til 1. september 1991*, Oslo 1991.

⁹⁴ *Ibid.*, s. 34.

⁹⁵ Mari Møystad, Intervju med [anonymisert], Rykkinn 17.06.2013.

4.2 Om konsekvensen av Misjonens tilsyn og hjelp til en bosatt familie, Ragnas historie

I Misjonens egne beretninger, særlig i de første rapportene, legger de stor vekt på at den bosatte familien skulle være under tilsyn og at hyppige besøk fra Misjonens ansatte var en viktig suksessfaktor. Dette skapte et avhengighetsforhold mellom de bosatte familiene og Misjonen, noe Karen-Sofie Pettersen påpeker.⁹⁶ Jeg vil belyse hvordan dette avhengighetsforholdet kunne oppstå ved å vise til en enkeltsak vedrørende en familie som ble bosatt etter først å ha vært på Svanviken. Historien handler om Ragna og familien hennes, som ble bosatt av Misjonen på midten av 1960-tallet etter at de hadde fullført et opphold på Svanviken.⁹⁷ Ragna ble enke etter at mannen hennes døde under oppholdet på Svanviken. Da Ragna ble bosatt, var barna hennes i tenårene.

I Ragnas saksmappe er der flere notater skrevet av Misjonens reisesekretær på bakgrunn av hjemmebesøk hos familien etter bosettingen. I Misjonens første notat ble det vist til at Ragna i den siste tiden på Svanviken hadde vært veldig flink med økonomien og at hun hadde kjøpt inn litt utstyr med tanke på bosettingen. Hun omtales som positiv og grei, og barna som flinke og snille. Misjonens reisesekretær håpte derfor på en vellykket bosetting, og han skriver videre i rapporten:

Pakking og flytting fra Svanviken gikk greit og guttene hennes var flinke til å hjelpe til. Reisen til Oslo gikk også fint og barna var enestående hele tiden. Etter et opphold hos meg, reiste vi så videre med toget til Sarpsborg og derfra med drosje til [anonymisert], etter at vi først hadde spist middag i Sarpsborg. All flyttelasset hadde kommet fram før oss og det var bare å pakke ut og få alt på plass. Guttene hjalp villig til med å sette møbler på plass og få skrudd opp beslag til kirsstengene. Det var en del støvet etter at huset hadde stått så lenge tomt, men ellers synes jeg dette var et greit og hyggelig hus og at det ble pent og trivelig når vi hadde fått tingene på plass. Men en ting som var betenkelig var vannet for det luktet nemlig fjøs av det.⁹⁸

⁹⁶ Karen-Sofie Pettersen, *Taterne og Misjonen. Mangfold, makt og motstand* (Trondheim, NTNU, 2005)

⁹⁷ Ragna og Lars er fiktive navn. Historien er anonymisert.

Reisesekretæren forteller videre at huseieren lovet å få orden på vannet og at det var 15 minutter til butikken og 2 km til den lokale skolen. En sentralskole var planlagt, og når denne ble etablert, ville skolebarna hentes med buss. Reisesekretæren mente at en av sønnene, som omtales som den flinkeste eleven på framhaldsskolen på Eide, sannsynligvis kunne fortsette skolegangen på det nye bostedet ettersom det fantes både yrkesskole, realskole og gymnas i nærheten.

Til tross for de positive omstendighetene som omtales i notatet, så kommer det frem på slutten at Ragna er misfornøyd med situasjonen:

Bortsett fra et par små pauser brukte Ragna en fryktelig munn over bosetting, misjonen og Svanviken, og det var ikke råd å få henne til å se positivt på noen ting, hvordan jeg enn prøvde. Sønnen prøvde også å få henne til å være glad for det hun hadde fått, men uten resultat. «Hun skulle kjøpe hus selv, skulle anlegge sak for denne bosettingen og for mannens død på Svanviken» Hun tror fremdeles at mannen døde fordi han hadde for tungt arbeid på Svanviken. Nå har Ragna vel dårlige nerver så dette kan vel være grunn til reaksjonen denne gang.⁹⁹

4.3 Om familiens framtid etter oppholdet på Svanviken

I korrespondansen og rapporteringen vedrørende familien kommer det frem at Ragna den første tiden etter bosettingen er sint og bitter på Misjonen fordi hun mener de er ansvarlige for mannens død. Hun har mistet mannen sin – barnas far og familiens hovedforsørger. Misjonen svarer at hun, i likhet med mange andre som bosettes etter Svanviken, burde klare seg på mors- og barnestrygd. I notatet som ble skrevet på bakgrunn av sekretærens andre besøk hos Ragna, virker det som om familien har funnet seg godt til rette. «Ragna nynnet og sang», og det er pent og hyggelig i huset. Vannet er fortsatt det store problemet. Det luktet vondt og er fullt av rust.»

Misjonen skriver et brev til det lokale sosialkontoret en stund etter familien bosettes – i mars 1966 – med følgende beskjed:

⁹⁸ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 390, Ad [anonymisert], Bosetting [anonymisert] 9. august 1965. Oslo 11. august 1965.

⁹⁹ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 390, Ad [anonymisert], Bosetting [anonymisert] 9. august 1965. Oslo 11. august 1965. PA 793.

Ovennevnte familie ble sommeren 1965 bosatt ved Norsk misjon blant hjemløse i innkjøpt hus i Huset er tilskjøttet den norske Stat v/ Norsk misjon blant hjemløse på Sosialdepartementets vegne. Det hele har skjedd på de for slike bosettinger fastsatte vilkår. Vår institusjon sørger for husvære for familien. Konen har enke- og morstrygd og det er tanken at hun stort sett skal klare seg med det. Skulle hun fra tid til annen trenge noe midlertidig stønad, kan sosialkontoret regne med 1/1 refusjon fra Statskassen for sine utlegg. Søknad om slik refusjon sendes på vanlig måte til det Kongelige Sosialdepartement, 4. Sosialkontor, Oslo Dep.¹⁰⁰

Til tross for at Misjonen har orientert sosialkontoret om refusjonsordningen, så er det Misjonen Ragna henvender seg til når hun trenger hjelp. Ragnas mappe viser etter dette en lang rekke brev hun har skrevet til Misjonen, der hun ber om støtte til forefallende regninger som hun ikke klarer å betale med sin enke- og morstrygd.

De første årene handler mye av korrespondansen om hjelp til vedlikehold av huset: Det dårlige vannet er et tilbakevendende tema. I tillegg ber Ragna om hjelp til å skaffe ved. De to eldste sønnene får hyre til sjøs, og de får støtte til klær av Misjonen. Ragna ber også om hjelp til å kjøpe maling – «guttene er i full gang med å male». Det ser ut til at sosialkontoret ikke var involvert i denne bistanden, men at den ble gitt direkte til Ragna.

I ett av notatene skrevet av Misjonen står det at Ragna har fått en frier som er et «dårlig papir». Barna får et godt skussmål i bygda, men dette gjelder ikke i like stor grad Ragna, selv om hun på sin side skryter veldig av folk i bygda.

En av sønnene til Ragna dør 15 år gammel etter en ulykke. I Ragnas saksmappe beskrives gutten som skoleflink og meget populær. Over 100 personer var til stede i begravelsen, og nesten like mange på minnesamværet etterpå. Mange gode ord ble sagt om familien: «Selv om de er innflyttere, er de nå en av oss. Godt for Ragna å føle den medfølelse og omsorg fra gode naboer», skriver Misjonen i sin rapport. Etter dette viser saksmappen at familien møter mange problemer: En av de eldre sønnene mener at en annen gutt i bygda er skyld i brorens død. Han tar strupetak på gutten som han mener forvoldte brorens død, og

¹⁰⁰ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 390, Brev fra Misjonen til det lokale forsorgsvesen angående bosetting av [anonymisert].

etter dette er det bare «bråk og spetakkel i huset».¹⁰¹ Naboenes medfølelse og godvilje har nå snudd, og det er snakk om at naboene vil lage en underskriftskampanje for å få familien vekk.

Huseieren tilbyr å kjøpe huset tilbake, noe Ragna, som ønsker seg vekk fra stedet etter sønnens død, går med på. Etter dette handler Misjonens rapporteringer om det nye huset de hjelper Ragna med å finansiere. Fra et hjemmebesøk litt senere fremgår det at Misjonen ikke er særlig fornøyd med familien:

Reiste ut til [anonymisert] 29. august for å besøke Ragna og barna. Hageporten slang på et hengsel og dørene stod åpne og bare en liten «gneldrebikkje» var i huset. Ingen kom. Måtte gå. Nabo forteller at Ragna har gått av sted med en veske for å selge (opplyste hun forarget). Ragna er upopulær. En av de eldste sønnene ligger på sykehus med brukne lårben- besøkte ham. Glad for det- skal snart utskrives. Vil ut til sjøs så snart han kan. Den andre av de to eldste sønnene er på en tankbåt.¹⁰²

Saksmappen viser at Misjonen skriver notater om familien helt frem til 1983. I disse notatene gis det et bilde av en familie med store utfordringer. Det går bra med sønnene, mens de to døtrene har turbulente forhold til menn. En datter legges inn på institusjon på grunn av psykiske plager. Ragna selv er sammen med en mann som er alkoholiker.

Solheimutvalget kritiserte Misjonen for å ha for dårlige yrkes- og opplæringsstilbud for kvinner på Svanviken på 1970-tallet. Da Ragna var på Svanviken på 1960-tallet, var tilbudene til kvinner enda mer begrensede; kvinnene ble først og fremst opplært i oppgaver knyttet til husmoryrket.¹⁰³ Misjonen hevdet at opplæringsstilbudet for kvinner var blitt bedre i de senere årene, og dette mente Solheimutvalget også burde gjenspeiles i reglementet:

Som det nå er utformet, bygger det opp under et kjønnsrollemønster man ellers i samfunnet søker å komme bort fra. Det har fra misjonens side vært fremholdt at det gamle familiemønsteret der mannen er familiens overhode og forsørger og med hustruen stort sett henvist til å ta seg av hjem og barn, er holdt i hevd blant omstreiferne. Et reglement for en «atførringsinstitusjon» bør imidlertid i våre dager

ikke gjensidig bygge opp under et slikt mønster.¹⁰⁴

For Ragnas del ser det ut til at en opplæring som «profesjonell» husmor på Svanviken samt begrensede inntekter som trygdemottaker ikke ga henne og familien noen sikker framtid. Småhandel så etter hvert ut til å være Ragnas eneste mulighet til å «spe på trygda», noe Misjonen mislikte sterkt.

5 Bosettingen

Bosettingen av «omstreiferne» ble administrert og besluttet av Misjonen, og ofte ble det tatt lite hensyn til familiens egne ønsker. I Solheimutvalgets innstilling i 1980 ble det hevdet at det alltid ble tatt hensyn til den enkelte families ønske om bosted, boligtype etc. Ifølge Karen Sofie Pettersen vurderte Misjonen familienes ønsker som lite realistiske, og det ble sagt at disse ønskene måtte bearbeides, uten at dette ble begrunnet nærmere.¹⁰⁵

Selv om det i det tidligere reglementet for Svanviken familiesenter står at familiene selv velger bosettingssted og arbeidssted «innenfor rammen av det som er strengt tatt mulig», så kan det virke som om dette i liten grad ble praktisert. I det nye reglementet av 1980 blir det ikke nevnt at familiene selv kan velge hvor de ønsket å bli bosatt, noe som kan tolkes dithen at Misjonen ønsket en større grad av kontroll over hvor bosettingen skulle skje.

Pettersen refererer til Marie Louise Seeberg, som hevder at den statlige bosettingen av flyktninger i landlige områder i Norge har lite å gjøre med den vanlige bruken av verbet «å bosette seg». Både Pettersens materiale om tater som ble bosatt av Misjonen, og Seebergs materiale om bosetting av vietnamesiske flyktninger viser at nasjonalstaten på mange måter har jobbet på samme måte med «å bosette» ulike grupper av «de andre».¹⁰⁶ Den statlige bosettingen av ulike grupper har hatt, og har fremdeles, klare politiske målsettinger og et sett av administrative ordninger. Gruppene som ble utsatt for denne statlige bosettingspolitikken, ble på mange måter redusert til «en passiv brikke i et omfattende hele».¹⁰⁷

¹⁰⁴ Ibid., s. 52.

¹⁰⁵ Pettersen, Karen Sofie, «Fra reisende til bofast. Bosettings- tiltak av tater i norske lokalsamfunn på 1900-tallet» i Ola Alsvik (red.), *Kultur møter*, Oslo 2004.

¹⁰⁶ Pettersen 2004.

¹⁰⁷ Pettersen 2004, s. 159

¹⁰¹ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 390.

¹⁰² RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 390.

¹⁰³ NOU 1980: 42, s. 51.

Misjonens bosetting av taterne involverte et sett av administrative ordninger, «en hel kabal skulle gå opp for å bosette taterne»:¹⁰⁸ Bistand fra sosialkontoret på stedet, hjelp til barnehageplass fra den lokale barnehagen, logoped, yrkesopplæring, omskolering m.m. for voksne. Hvorvidt dette i realiteten var på plass for å «hjelp» den enkelte familie til å tilpasse seg, kan diskuteres.

Karen Sofie Pettersens studie av taternes egne erfaringer med Misjonens bosetting viser en annen situasjon enn den Misjonen skisserer. Det som møtte mange familier når de ble bosatt av Misjonen, var dårlige hus, et lite tilrettelagt lokalmiljø, en stor grad av kontroll fra lokalsamfunnet og få jobbmuligheter. Hun viser blant annet til et eksempel der kona måtte tigge klær av naboene og mannen livnære seg med handelsvirksomhet for at familien skulle overleve.¹⁰⁹ Paradokset her er at den eneste muligheten familien hadde til å brødfø familien var å bruke sine tradisjonelle ferdigheter. Etter Misjonens fireårige «omskoleing» og «avkulturering» var deres eneste mulighet for å klare seg det å bruke de kunnskapene de ble omskolert til å legge fra seg.

Intervjuer som tater/romaniutvalget har gjort med personer som har blitt bosatt via Misjonen, viser, i likhet med det Pettersen beskriver, en situasjon hvor de blir bosatt i dårlige og falleferdige hus, ofte beliggende langt fra øvrig bebyggelse og i lokalsamfunn med få eller ingen muligheter for arbeid. Ruben forteller følgende om hvordan familien hans ble bosatt etter at de dro fra Svanviken i 1972:

Familien min ble bosatt (anonymisert). Da reiste hele familien dit. Vi fikk ikke selv velge hvor vi ville bo. Huset lå i utmarka. Du kunne se fra det ene huset til naboene langt unna. Sauene gikk langs huset. De hadde prøvd å stenge sauene ute, men de hadde gått inn og ut av kjelleren. Det var ikke innlagt vann.

Det ble bygd toalett og bad lenge etterpå. Det var en fra Misjonen som så etter oss, som passet på. En kontrollør. Han skulle se at alt gikk greit for seg. At vi oppførte oss skikkelig. Vi følte vel ikke at han skulle hjelpe oss. Vi måtte passe oss for rotter, det yrte av dem oppe på loftet, så vi måtte ha hagla klar.¹¹⁰

«Johannes», som ble bosatt i samme periode etter et opphold på Svanviken, forteller at hverken han eller kona var særlig involvert når det skulle velges hus.¹¹¹ De ble derimot bosatt i et hus med en grei standard, men de mistet det etter en tid på grunn av dårlig økonomistyring:

Vi hadde ønsker. Vi så ikke på hus en gang, men sendte broren min. Halgunset som var underbestyrer ble med da vi ble bosatt. Halgunset kom på besøk en gang etter dette for å se om alt var greit. Ellers var det ikke noen oppfølging fra Misjonens side og det burde det kanskje ha vært.

Etter at vi kjøpte huset reiste vi flere ganger til Syden, med unger og greier. Vi lånte 100 000. Det ble for mye gjeld, så til slutt måtte vi selge huset. Det var vår egen skyld. Hadde vi visst det vi vet i dag hadde vi ikke tatt opp lån.¹¹²

Romanifolkets/taternes egne historier avslører at de ofte følte at Misjonen øvde press på dem for å la seg utrede for å bli uføretrygdet. Blant annet forteller Ruben dette om hvordan ledelsen på Svanviken mente familien hans skulle klare seg økonomisk etter oppholdet der:

Min far ble tvunget til å ta uføretrygd på Svanviken. På slutten av perioden på Svanviken måtte han legge seg inn på Opdal forbi Molde. Hvis han ikke hadde gjort det så ville han ikke fått reise fra Svanviken. Han var egentlig ikke syk. Han døde for bare noen år siden, av prostatakreft. Den gangen var han sterk som en hest. Legene på sykehuset lurte på hvorfor en frisk mann skulle legges inn der. Han var da i 40-årene. Etter at familien min ble bosatt måtte vi klare oss med min fars uføretrygd og barne-trygd. Det gikk på et vis. Mange ganger hadde vi ikke penger til mat. Det gikk heldigvis an å krite varer på kolonialen. Foreldrene mine handlet litt når de var ute om sommeren, men de handlet ikke på Bømlo.¹¹³

Johannes forteller også at han fikk beskjed om at han skulle utredes for å få trygd før han flyttet fra

¹⁰⁸ Marvik 1991 og Pettersen 2004, s. 159

¹⁰⁹ Pettersen 2004.

¹¹⁰ Intervju med Ruben ved Mari Østhaug Møystad, Bergen 5. november 2012.

¹¹¹ Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet, *II: Beretning om foreningens virksomhed 1900 til 30. juni 1903. Avgiven af sekretæren*. Bergen 1903.

¹¹² Intervju med Johannes ved Mari Østhaug Møystad. Bergen 4. november 2012

¹¹³ Intervju med Ruben ved Mari Østhaug Møystad, Bergen 5. november 2012.

Svanviken, slik at familien på den måten kunne få en trygg inntekt:

Jeg tok aluminiumsveis og vanlig rødsveis og fikk flere sveisebrev mens jeg var på Svanviken. Ellers fikk du diplom for de andre kursene du tok. Men å handle var fortsatt helt tabu. Mens jeg var på Svanviken ble det bestemt at jeg skulle ha uføretrygd. Jeg var 20 år eldre enn kona mi, så de ville ikke at hun skulle ha det. «Hvorfor skal jeg ha det?», spurte jeg, «jeg er jo frisk og før». «Du blir jo eldre med årene», sa de. «Men 50 år er ingen alder», mente jeg. «Får du trygd så kommer hun i arbeid», sa de.¹¹⁴

Kolonistenes fortellinger om at de følte seg presset av bestyrerne på Svanviken til å forsøke å få trygd, kan sees i sammenheng med et vanskelig arbeidsmarked. Trygden kunne bli den stabile inntekten som sikret at de bosatte kunne betjene utgiftene til et boliglån, og dette gjorde at Misjonen i større grad kunne bosette tatere som de av ulike grunner mente det ville være vanskelig å få ut i ordinært arbeid

5.1 Bosetting av omstreiferne og Solheimutvalgets anbefalinger

Solheimutvalget presiserte at bosetting både kunne gis av kommuner som sosialhjelp etter sosialomsorgsloven § 3 og av Misjonen etter løsgjengerloven § 7.¹¹⁵ Selv om sosialomsorgsloven trådte i kraft fra 1. januar 1972, så viser Solheimutvalget at i perioden fra loven trådte i kraft og fram til 31. desember 1978 er det bare i ett tilfelle at en omstreiferfamilie ble bosatt av kommunen uten å få hjelp av Misjonen.¹¹⁶ 38 omstreiferfamilier ble bosatt med statsrefusjon etter sosialomsorgsloven § 16 d, men her var det i realiteten Misjonen som stod bak bosettingen.¹¹⁷

5.2 Direkte bosettinger og lån fra husbanken: bosettinger i perioden 1971–1978.

Selv om Misjonen ønsket at flest mulig familier skulle lære å bli bofaste gjennom opphold på Svanviken, så viser Misjonens årsberetninger at Misjonen bosatte langt flere familier direkte –

gjennom å tilby lån eller å leie ut bolig til dem – enn de familiene de bosatte etter opphold på Svanviken.

Ifølge Misjonens egne oversikter fra 1971 til 1978 bosatte de i denne perioden i gjennomsnitt årlig tre familier som hadde vært på Svanviken, mens det samlede tallet for bosettinger var mellom 20 og 30 i året.¹¹⁸ Per desember 1978 regnet Misjonen med at 260 familier, med i alt 772 personer, hadde fått bolig gjennom deres bistand i denne perioden.¹¹⁹

Solheimutvalget innhentet opplysninger om omstreifere gjennom spørreskjemaer sendt ut til

Tabell 13.1 Oversikt over antall familier og familie-medlemmer som er hjulpet til bolig og som ansees å stå under misjonens omsorg med fylkesoversikt:¹

Fylke	Familier	Personer
Finnmark	0	0
Troms	0	0
Nordland	2	7
Nord-Trøndelag	14	33
Sør-Trøndelag	23	63
Møre og Romsdal	17	80
Sogn og Fjordane	0	0
Hordaland	26	85
Rogaland	24	77
Vest-Agder	37	127
Aust-Agder	3	14
Telemark	22	68
Vestfold	10	26
Østfold	11	24
Hedmark	7	18
Oppland	13	39
Buskerud	4	11
Akershus	20	43
Oslo	27	57
Hele landet	260	772

¹ Tabellen er hentet fra RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 577, Legg 1. Bosettinger årsoppgaver 1971–78. Jf. NOU 1980: 42, s. 59.

¹¹⁴ Intervju med Johannes ved Mari Østhaug Møystad, Bergen 4. november 2012.

¹¹⁵ NOU 1980: 42, s. 14.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ NOU 1980: 42, s. 59

¹¹⁹ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 577, Legg 1. Bosettinger årsoppgaver 1971–78. De samme tallene blir bekreftet i Solheimutvalgets rapport, jf. NOU 1980: 42, s. 59.

landets sosialkontor. Her kommer det fram at sosialkontorene kjente til 1699 av omstreiferslekt i landet, og at disse var fordelt på 123 av landets 454 kommuner. Ifølge opplysningene fantes det omstreifere i hele landet bortsett fra i de to nordligste fylkene, men nesten halvparten, 43 % av gruppen, var bosatt i bare 14 kommuner.¹²⁰

Når tabellen over viser at 772 personer fra 260 familier har fått hjelp til bolig i perioden 1970–1978, så utgjør dette nesten halvparten av de omstreiferne som sosialkontorene kjente til i perioden. I tabellen står det at disse regnes som å «stå under Misjonens omsorg».

5.3 Rebosettinger i 1970- og 1980-årene

Misjonen brukte også store ressurser på rebosettinger av «omstreiferne». Ifølge Misjonens arkiver ble 11 familier rebosatt i 1978.¹²¹

Misjonen ga uttrykk for at rebosetting kunne forsvares hvis dette bidro til å bedre familiens situasjon i sin alminnelighet og forhindre oppbrudd og oppløsning. En rebosetting kunne også redusere problemene for den enkelte og for det offentlige. På denne måten ville rebosetting i sin helhet kunne være en billigere løsning for det offentlige. Misjonen vektla følgende grunner for rebosetting:

1. Oppbrukt lokalmiljø – naboaksjoner
2. Medisinske årsaker – psykiske problemer, lege anbefaler flytting.
3. Manglende sosialt støtteapparat på stedet. Hjelp til ny bosetting i distrikter med bedre faglig bistand (f.eks. et godt utarbeidet sosialkontor).
4. Bedre muligheter for arbeid og utdanning andre steder.
5. Bedre boforhold – større boligareal og bedre standard.
6. Sosiale forhold i bomiljøet som er truende.
7. Forhold som vanskelig kan konkretiseres.

Solheimutvalget kritiserte Misjonen for å gå lenger enn det staten krevde når den rebosatte allerede bosatte omstreifere, noe som bidro til at det ble lettere for disse å bryte opp igjen. Utvalget hadde derimot lite å bemerke på forberedelsen, iverksettingen og finansieringen av Misjonens bosettelse, selv om de påpekte at det var viktig å trekke inn lokale myndigheter så tidlig som mulig.

Solheimutvalget karakteriserte praksisen med at bidrag som gjaldt bosetting, iblant ble hentet fra

midler beregnet på andre formål, som mindre hel-dig. Dette gjaldt blant annet renter og avdrag på lån, husleie etc. som skulle vært dekket av sosialhjelp. Til tross for dette mener Solheimutvalget at Misjonen hadde hjulpet «et rimelig antall familier/ personer til bolig for en rimelig pris», men de la til at:

[...] utgiftene har vist sterk økning, uten at utvalget kan angi årsaken sikkert. Betydelige offentlige midler disponeres av en privat organisasjon for et bestemt utvalg av familier/klienter uten noe særlig grad av offentlig kontroll.¹²²

Utvalget foreslo deretter å innføre en form for offentlig kontroll over arbeidet. At det ikke tidligere hadde vært en slik form for kontroll, ble derimot ikke diskutert.

Solheimutvalget la videre til at omstreiferne, i likhet med andre bostedsløse, skulle sikres hjelp til bosetting gjennom lov om sosialomsorg § 16 d om statsrefusjon. Utvalget mente videre at det burde gis mulighet til rebosetting, men føyde til at denne praksisen antakelig burde strammes inn. Det vises videre til at fastboende omstreifere som trenger å flytte, eventuelt må henvises til kommunen for bistand, og at Misjonen må kunne opptre som talsmenn for disse overfor kommunen.

Soheimutvalget pekte også på at Husbankens lånetilbud burde kunne utnyttes bedre i forbindelse med omstreiferne og at staten ikke kunne eie Husbankfinansierte boliger. Videre mente utvalget at det ville være hensiktsmessig å opprette et statlig organ for bosettingshjelp til alle som nyter godt av statlig finansiering, og i tilknytning til dette etablere et statlig bosettingsfond. Inntil et slikt fond ble etablert, eller i påvente av dette, mente utvalget at Misjonens bosettingsarbeid skulle fortsette en tid framover. Et flertall foreslo 4–6 år, mens et mindretall – Bjørnstad, tidligere generalsekretær i Misjonen – foreslo en lengre avviklingsperiode. Utvalget foreslo oppnevningen av et utvalg på f.eks. 3 personer, hvorav en ble oppnevnt etter forslag fra Misjonens hovedstyre og skulle få i oppgave å følge opp Misjonens bosetting. Misjonen skulle så pålegges å utarbeide en plan for dette arbeidet, i samråd med nevnte utvalg. Det ble deretter foreslått at departementet skulle gi generelle regler for Misjonens disponering av de statlige midlene til bosetting.

Solheimutvalget pekte videre på at kommunene ikke skulle fritas fra plikten til å yte boset-

¹²⁰ NOU 1980: 42, s. 12.

¹²¹ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 577.

¹²² NOU 1980: 42, s. 14.

tingshjelp som sosialhjelp selv om Misjonens bosettingsarbeid ville fortsette noen år til. Utvalget vektla også viktigheten av at kommunene ble aktivisert i bosettingsarbeidet for bostedsløse, selv om Misjonen fortsatte arbeidet i noen år til.¹²³ I et senere kapittel fremhevet utvalget at de gikk inn for å oppheve løsgjengerlovens § 7, som spesielt gjaldt omstreiferne.¹²⁴

6 Overgangstiden og husbankens lån til funksjonshemmede

Det tok antagelig lenger tid enn Solheimutvalget hadde forutsett å etablere generelle ordninger i Husbanken som kunne passe til omstreiferne og andre grupper vanskeligstilte. Dette kan være grunnen til at de i perioden fra 1979 til 1985 får det Husbanken definerer som ervervslån under kategorien «funksjonshemmede». Dette sier Husbanken helt eksplisitt i et brev til Misjonen i september 1982:

Med bakgrunn i vårt samarbeid med Norsk misjon blant hjemløse, kan vi midlertid bekrefte at de lånesøkerne som tilhører omstreifergruppen, og som er formidlet gjennom Norsk misjon blant hjemløse, av Husbanken har vært ansett som funksjonshemmede og således faller innenfor gruppen som kan søke ervervslån.¹²⁵

Husbanken bekrefter at omstreiferne fra 1979 av ble gitt ervervslån under kategorien funksjonshemmede. Dette ervervslånet ble i utgangspunktet introdusert som et lånetilbud til funksjonshemmede som hadde behov for ny og tilpasset bolig. Siden ble lånet utvidet til å omfatte flere grupper boligsøkere. Disse gruppene skulle inkludere husstander som av ulike grunner ble definert som vanskeligstilte på boligmarkedet. Det vil si at de ikke hadde tilgang til ordinær bank eller at de manglet oppstartskapital.¹²⁶

Den gang rommet begrepet funksjonshemmet andre kategorier av mennesker enn nå: Blant annet kommer Stortingsmelding 23 i 1977 med følgende definisjon:

¹²³ Dette avsnittet er i sin helhet tatt fra NOU 1980: 42, s. 14f.

¹²⁴ NOU 1980: 42, s. 88.

¹²⁵ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks189, legg 340: Husbanken, Brev fra Husbanken til Misjonen 23.09.82.

¹²⁶ Husbanken, Brev fra Husbanken region øst, 20.11. 2013.

Funksjonshemmet er den som på grunn av varig sykdom, skade eller lyte eller på grunn av avvik av sosial art er vesentlig hemmet i sin praktiske livsførsel i forhold til det samfunnet som omgir ham. Dette kan blant annet gjelde utdanning eller yrke, fysisk eller kulturell aktivitet.¹²⁷

Til tross for at forståelsen for begrepet funksjonshemmet kunne variere, så forteller en tidligere saksbehandler i Misjonen at både han og mange andre i Misjonen reagerte sterkt på at omstreiferne som gruppe ble definert som funksjonshemmede. Han sier følgende i et intervju med Tater-/Romaniutvalget våren 2013:

Det som var med ervervslån var jo litt spesielt, for Vist [Misjonens generalsekretær] fikk gjennomslag i Husbanken på at taterne er en spesielt funksjonshemmet gruppe. Vi protesterte i vilden sky. Du kan jo ikke si om en gruppe at den er funksjonshemmet. Det går jo ikke an! Vist innførte begrepet funksjonshemmet gruppe. En funksjonshemmet gruppe. Det er så banalt at. Hvilken sosial gruppe tilhører du? Den funksjonshemmede?¹²⁸

At Misjonen snakker om omstreifernes dårlige funksjonsevne, var ikke noe nytt. Blant annet sier representanter for Misjonen følgende i i Solheimutvalgets innstilling:

Imidlertid synes det fortsatt å være vanskelig for denne gruppen å finne tilpasning i lokalsamfunnet. Her spiller manglende funksjonsevne, kriminell belastning, liten eller ingen utdanning og holdninger i lokalsamfunnet inn.¹²⁹

Ifølge Ellen Marie Marvik la Husbankfinansiering ved kjøp av eldre boliger til bruk for funksjonshemmede til rette for en form for finansiering som Misjonen vanligvis benyttet seg av for å anskaffe boliger til omstreiferfamilier.¹³⁰ Marvik legger i sin fremstilling vekt på utfordringene som fulgte med at omstreifere ikke ble oppfattet som «uføre» eller vanskeligstilte av boligkontoret på Sosialkontoret. Det faktum at de hadde vanskeligheter med å framstå som vanskeligstilte så ut til å forsterke

¹²⁷ Stortingsmelding 23, 1977, s. 78

¹²⁸ Intervju med Audun Askerud ved Mari Østhaug Møystad og Asbjørn Eide, 18. juni 2013.

¹²⁹ NOU 1980: 42, s. 32.

¹³⁰ Marvik 1991, s. 3

«omstreifernes» holdning til uførepensjon som en gunstig inntektskilde. En uførepensjon sikret også tilsynelatende boligutgiftene ved at mulighetene for å få lån da ble mye større.¹³¹

6.1 De siste årene av Misjonens virketid

I et brev til sosialdepartementet fra Norsk misjon blant hjemløse i januar 1984 om budsjettforslaget for 1985, tegner generalsekretær Jostein Vist et ganske dystert bilde av samarbeidet med kommunene om bosettingen av omstreiferne.¹³² Han peker på sosialkontorenes manglende kunnskap om gruppen og kommunenes motvilje i arbeidet med bosettingen etter at det har skjedd sterke innstramninger i kommuneøkonomien. Misjonen opplever både at kommunene nekter omstreiferne etableringslån, og fraråder å gi gruppen ervervslån. I en presset økonomisk situasjon følte kommunene at de hadde nok med sine «egne» innbyggere. Som et resultat av dette mener Misjonen at «omstreifernes» muligheter har blitt ytterligere redusert, at deres situasjon har blitt drastisk forverret og at integreringen har stoppet opp.

I samme brev peker også Misjonen på at organisasjonen har nådd et metningspunkt når det gjelder muligheten for forskottering av husbanklån, og at det er et problem at Misjonen ikke kan eie boliger finansiert med slike lån. I de tilfellene der Misjonen må ta over boliger fordi omstreiferne ikke har klart forpliktelsene sine, blir utgiftene høye hvis Misjonen ikke kan ta over husbanklånet. Misjonen fremhever at de i både 1982 og 1983 har hatt en stor økning i renteutgifter og kostnader ved gjennomførte bosettinger. Misjonen hevder at de vil kunne bosette mange flere «omstreifere» i 1985 hvis organisasjonen selv får eie eneboliger og leiligheter finansiert med ervervslån. I slike tilfeller vil den enkelte bosetting i enebolig belaste budsjettet med 50 000 kr, mens den samme bosettingen i eneboliger uten husbanklån vil belaste budsjettet med 300 000 kr. Misjonens argumentasjon ser her ut til å være at «omstreiferne» per definisjon vil misligholde lånet. Den forskjellen Misjonen beskriver, er forskjellen på husbanklån og ordinært lån uavhengig av hvem som måtte være eier av huset.

Misjonen viser også til at Rundskriv I-13/77 legger det økonomiske ansvaret for utgiftene etter bosetting på bosettingskommunen. Men dette

¹³¹ Marvik 1991, s. 12

¹³² RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, Brev fra Norsk misjon blant hjemløse vedrørende budsjett for 1985, til Det kongelige Sosialdepartementet, 23. januar 1984.

fungerer ikke fordi Sosialdepartementets saksbehandlere behandler disse sakene slik at utgiftene belastes Misjonens budsjett, noe som er stikk i strid med intensjonene. Misjonen hadde på denne tiden et garantiansvar både for «omstreifernes» lån, som var sikret med pant i fast eiendom, og for lån uten pant i fast eiendom. Sistnevnte dreide seg om lån til dekning av smågjeld og lån til innbo og løsøre. Lån uten pant ble vanligvis tatt opp i Misjonens hovedbank, Kjøpmannsbanken¹³³.

Misjonen satte opp følgende prioritering over hvem som skulle få tilkjent bosetting ved Misjonens hjelp:

1. Familier med barn, reisende i campingvogn, brukere av campinghytter og familier som på midlertidig basis har slått seg ned i kondemnerte skur.
2. Familier og enkeltpersoner boende på hospits/hotell på det offentliges regning.
3. Familier som er relativt fast bosatt, men som bor i så dårlige boliger at det ikke kan forsvares over tid.
4. Andregenerasjons bosattes barn.
5. Familier som er formidlet gjennom kommunen, men som i første omgang ikke har blitt funnet å være trengende nok.¹³⁴

På et rådsmøte for Misjonen i oktober 1984 legger Vist igjen vekt på det problematiske ved bosettingsarbeidet. Allerede foretatte bosettinger er i krise på grunn av skifte av saksbehandlere og holdningene ved sosialkontorene.¹³⁵ Også i Sosialdepartementet er det kommet til nye saksbehandlere som ikke kjenner forholdene, noe som forsterker usikkerheten.

6.2 Situasjonen etter avviklingen av særomsorgen

Etter avviklingen av særomsorgen i 1988 fikk Sosialdepartementet og Kirkens Sosialtjeneste flere direkte henvendelser om at situasjonen for «omstreiferne» hadde forverret seg. Oppslag i pressen tydet på det samme. På oppdrag for Sosialdepartementet gjennomførte Ellen Marie Marvik en undersøkelse som skulle kartlegge «omstrei-

¹³³ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, Brev fra Norsk misjon blant hjemløse til Det kongelige Sosialdepartementet vedrørende budsjettet for 1985, 23. januar 1984.

¹³⁴ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, Brev fra Norsk misjon blant hjemløse til Det kongelige Sosialdepartementet vedrørende budsjettet for 1985, 23. januar 1984.

¹³⁵ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, Rådsmøte 12/10 1984 på Stefanhotellet.

fernes» situasjon før eventuelle tiltak skulle settes i verk.¹³⁶

Noen av de spørsmålene som undersøkelsen ønsket å få svar på, var: Hvordan fungerer det offentlige hjelpeapparatet overfor personer av «omstreiferslekt»? Blir de fortsatt gjort til gjenstand for forskjellsbehandling, og er denne i så fall positiv eller negativ? Får de den samme hjelp som andre, inkludert hjelp til bosetting? Er omstreiferne selv fornøyde med de tilbudene og den hjelp det ordinære hjelpeapparatet kan gi?

Marvik peker på at selve grunnlaget for statlige særordninger var kommunenes utstøting av «omstreiferne». Kommunene ønsket omstreiferne ut, og staten gikk derfor inn med ulike bevilgninger og iverksatte tiltak overfor gruppen. Tiltakene hadde som mål både å hjelpe den enkelte til en bofast tilværelse og å kontrollere, det vil si å begrense, videre «streifing». Det var også vesentlig å markere overfor folk flest at omstreiferlivet ikke var en akseptert livsførsel. Misjonen, som var hevet over kommunale egeninteresser, fikk i oppdrag fra staten å få «omstreiferne bofaste og innordnet i vanlig samfunnsliv».¹³⁷

Som både Marvik og flere andre legger vekt på, fremstod Misjonen etter hvert som et alternativt forvaltningsapparat som pasifiserte et motvillig kommunalt hjelpeapparat ytterligere hva «omstreiferne» angikk. Marvik pekte på at det kan virke som om Misjonen «overdrev» gruppas særegenheter for å diskvalifisere det lokale hjelpeapparatets muligheter til å hjelpe omstreiferne, med den hensikt å befeste sin egen berettigelse.¹³⁸

For at sosialkontorene skulle kunne yte omstreiferne hjelp på linje med andre hjelpetrender i kommunen, var det viktig å se på bosettingsmønsteret. Noe av det undersøkelsen tok sikte på, var derfor å få kartlagt om personer av «omstreiferslekt» var å regne som bofaste, om de hadde tilknytning til en bestemt kommune, og om hjelpeapparatet følte at de var i stand til å bistå der det var behov. Omstreifernes eget syn på avviklingen av særomsorgen og på det kommunale hjelpeapparatet var også sentral.

Solheimutvalget gjennomførte også samtaler med personer fra gruppen for å finne ut hvilket forhold de hadde til Misjonen og særomsorgen. I disse samtalene kom det klart fram at majoriteten ga uttrykk for at de så på seg selv som tilhørende en etnisk gruppe med særlige kulturelle særtrekk

og at de også ble anerkjent som en egen gruppe av sine omgivelser. Mange var stolte av å være av «omstreiferslekt», men ønsket samtidig å bli integrert i den øvrige befolkningen.

Noe omstreiferne selv peker på som deres største problem, var diskriminering – særlig på boligmarkedet, men også på arbeidsplassen og i skolen. De stilte alltid bakerst i boligkøen, og de ble også ofte avvist på sosialkontorene og henvist til Misjonen. Mange følte en sterk bitterhet overfor samfunnet og myndighetene over den behandlingen de hadde fått.¹³⁹

Etter at særomsorgen ble avviklet, var det ifølge Marvik også et visst etterslep fra den tidligere politikken, særlig når det gjaldt bosettingsarbeidet.

6.3 Ulike typer bosetting og Husbanklån

Fra første januar 1988 var bosettingen av omstreiferne en kommunal oppgave.¹⁴⁰

Ved lov av 31. mai 1985 ble lov om sosial omsorg endret og løsgjengerlovens § 8 opphevet, slik at statsrefusjonen til kommunene for sosial hjelp falt bort fra januar 1986. Dermed ble ansvaret for integrering og rehabilitering, under dette ansvaret for å gi hjelp til «omstreiferne», en kommunal oppgave, og et ledd i normaliseringen av arbeidet med «omstreiferne». Kommunene kunne fortsette å bruke Kirkens Sosialtjeneste som rådgiver for en periode ettersom særomsorgen opphørte i 1986 og Misjonen, under det nye navnet Kirkens Sosialtjeneste, ikke lenger hadde noe formelt ansvar for «omstreiferne» utover en begrenset rådgivningstjeneste. Etter dette skulle romani-folket/taterne bli behandlet på lik linje med andre vanskeligstilte grupper.

Sosialdepartementet ga Ellen Marie Marvik i oppgave å beskrive situasjonen for «omstreiferne» slik den var etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføringen av ansvaret til kommunene.¹⁴¹

I St. prp. Nr. 1 (1986–1987) for budsjetterminen for Sosialdepartementet omtales deler av «omstreiferarbeidet» ifølge Marvik på følgende måte:

[...] Sosialdepartementet har i rundskriv av 8. april 1986 gitt nye retningslinjer om hjelp til

¹³⁶ Marvik 1991, s. 9.

¹³⁷ Marvik 1991, s. 9.

¹³⁸ Marvik 1991, s. 10.

¹³⁹ NOU 1980: 42, s. 33.

¹⁴⁰ Rapport fra [anonymisert] til Sosialdepartementet 07.07. 1992. Dokumentet er ikke stemplet og uten referanse. Fra arkivene til Kirkens Sosialtjeneste.

¹⁴¹ Marvik 1991.

omstreifere som innebærer at det er kommunene som skal ha hovedansvaret for bosettingen. Kommunene kan i dette arbeidet bruke Misjonen som rådgiver. Med de ordninger som man nå har blant annet med ervervslån til kjøp av bolig for utleie til vanskeligstilte, og utvidelsen av ordningen med etableringstilskudd til vanskeligstilte husstander til også å omfatte bostedsløse, herunder omstreifere, mener departementet at det ikke er grunn til å opprettholde de spesielle bosettingsmidlene til Misjonene. 1,2 millioner kroner av bevilgningen er derfor overført til Kommunal og arbeidsdepartementets bevilgning under kap. 581, post 75, Etableringstilskudd til vanskeligstilte husstander.¹⁴²

I rundskriv av 12. mars 1987 understrekes det på nytt overfor kommunene at ansvaret for integrering og rehabilitering, herunder bosetting av «omstreifere», er en kommunal oppgave, og at bosetting er en vesentlig del av integrasjonsarbeidet. Det var nå kommunene som skulle hjelpe «omstreiferne» til å finne en bolig som var tilpasset deres økonomiske situasjon. Kommunene kunne enten hjelpe omstreiferne til selv å finne en bolig eller selv søke om ervervslån til kjøp av bolig for utleie til vanskeligstilte, herunder «omstreifere».

I rapporten legger utvalget vekt på at Husbanken allerede hadde låneordninger for full-finansiering av boliger, og at kommunene hadde muligheter for finansiering av boliger for sosialt vanskeligstilte personer, noe som også inkluderer omstreifere.¹⁴³

I en brosjyre fra Husbanken om lån til selveierbolig i 1986 fremheves det at det nå er nye regler for lån, og at «omstreiferne» hører under gruppen husstander som er definert som «særlig vanskelig stilt».¹⁴⁴ For å få lån i Husbanken til brukte selveierboliger (ervervslån) måtte husstanden og boligen oppfylle visse betingelser. Kommunal og arbeidsdepartementet fastsatte den 5. juli 1985 nye forskrifter for lån til kjøp av boliger.

Fra 1986 kunne enkeltpersoner få et slikt lån når husstanden hadde minst én funksjonshemmet eller på annen måte var «særlig vanskeligstilt». Under kategorien *husstander som er særlig vanskeligstilt* inngår ifølge samme informasjonsbrosjyre:

[...] blant annet tidligere straffede personer, tidligere psykiatriske pasienter, omstreifere eller andre som på grunn av kulturelle forskjeller og levesett har problemer med å skaffe seg en egnet bolig. Husstanden må kunne anses som vanskelig stilt over lang tid. Sammenhengen mellom den særlig vanskeligstilte situasjonen og huskjøpet må bekreftes med f.eks. sosialrapport.¹⁴⁵

Til slutt føyes det til at «[l]åneordningen er strengt behovsprøvd».

7 Misjonen som hjelper i bosettingsarbeidet og Misjonens stigmatiserende effekt

Audun Askerud, som jobbet som kurator for barnevernssaker i to og et halvt år fra 1982, skrev i 1985, sammen med en tidligere kollega, et brev til Misjonens oppdragsgiver Sosialdepartementet der de tok opp kritikkverdige forhold ved Misjonens arbeid. Dette brevet ble blant annet omtalt i helsetidsskriftet *Liv*.¹⁴⁶ I brevet hevder de blant annet at Misjonen misbruker offentlige midler og at de skaffet til veie boliger som var så kostbare at deres «klienter» mest sannsynlig ville forbli sosialklienter resten av livet. Et annet ankepunkt var at Misjonen hadde dårlig styring på bosettingsmidlene. I et intervju med utvalget i juni 2013 sier han blant annet følgende:

Jeg har prøvd å koble meg løs fra Misjonen og tenke på Svanviken. Det var en anakronisme – en arbeidskoloni! Det minner jo om arkipelgulgulag. Her kom det folk på kontrakt som hadde kontraktbundet seg til å bli der i fem år og som var lovet bosetting, ikke sant? Som holdt ut og holdt ut og som samtidig skrev under på, da de kom dit, at hvis de ikke oppførte seg bra, så tok Misjonen ungene. Så kommer de ut, og det de trodde skulle være en belønning, det ble gjeld. De fikk jo ikke penger til hus. De fikk hjelp til å kjøpe hus og ta opp lån. Det er noe annet. Tenk deg selv da, her går du frivillig inn i en tvangsanstalt fordi det er det det er, du ville jo ikke vært der frivillig! Eneste begrunnelsen var at du skulle få hus. Så kommer du ut og så skal

¹⁴² Marvik 1991, s. 2.

¹⁴³ NOU 1980: 42, s. 64.

¹⁴⁴ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 189, Legg 340, Husbanken. Om Lån fra Husbanken til kjøp av selveierbolig 1986.

¹⁴⁵ RA, Privatarkiv, Norsk misjon blant hjemløse, boks 189, Legg 340, Husbanken. Om Lån fra Husbanken til kjøp av selveierbolig 1986.

¹⁴⁶ Westlie, Bjørn, «Særromsorg på ville veier», *Liv. Helse og sosialmagasin*, nr. 3 1986.

Misjonen vurderer om de finner deg bosettingsverdig. Så kjøper de et hus til deg, hvor de i samarbeid med kommunen gjør at du blir knyttet opp til sosialkontoret som sosialklient resten av livet for å betjene lånet. Det var ikke dette folk trodde.¹⁴⁷

Mange av «kolonistene» som søkte seg til Svanviken, særlig i den siste perioden, følte på mange måter at de hadde blitt lurt etter at de kom dit. Mange trodde at de skulle få et hus, mens det de fikk, var gjeld.

At mange «kolonister» ikke forstod rekkevidden av oppholdet på Svanviken, støttes av Ragnhilds historie. Hun forteller at motivasjonen hun og mannen hadde for et opphold på Svanviken, var at de skulle få et hus når de forlot stedet. De hadde allerede en leilighet og var bofaste. Først da Misjonens boligkonsulent kom til Svanviken for å orientere om bosettingsarbeidet etter oppholdet, skjønnte hun at de ikke fikk et hus, men lån til hus. Dette lånet kunne de fått uten et opphold på Svanviken.

Askerud forteller at han etter hvert prøvde å hjelpe sine klienter utenom Misjonens systemer. På denne måten kunne de få støtte til bolig, men uten det «stigma» de fikk av omgivelsene ved å komme «under Misjonen»:

Den eneste forskjellen på kommunen og Misjonen var at kommunen ikke hadde oversikt over de ulike mulighetene. Misjonen finansierte boligen med ervervslån fra Husbanklån, så fikk de kommunale tilskuddslån, kommunalt botilskudd, og så skjøt de inn toppfinansieringen selv, som da skulle tilbakebetales til Misjonen. Kommunen kan også søke ervervslån, de kan også søke om kommunale lån, og de kan gi botilskudd. De kan også gi en toppfinansiering, eller søke om denne hos Misjonen eller i en bank.

Hvis det samme skjer hos Misjonen, så er stemplingsmekanismen i disse gruppene så stor, at da er de stemplet for resten av livet. Jeg tror ingen hadde oversikt over hvordan denne stemplinga fungerte – i forhold til en del kommuner så satte jeg ganske enkelt kniven på strupen.

Jeg pleide å si at denne familien blir bosatt her, og dere kan selv velge om dere vil være med på det eller ikke. Dere kan sitte med skjøtet, Misjonen kan sitte med skjøtet. Dere kan

bare velge. Dere har 100 % refusjon for sosialhjelp og for barnevernsutgifter. De beholder dere. Dere bare vinner hvis dere tar kontrollen selv. Dette visste ikke misjonen om at jeg gjorde. Det var den beste måte å gjøre det for klientene. Dette er noe jeg ikke fortalte til Misjonen. Misjonens mål var å bevise behovet for sin egen eksistens.¹⁴⁸

Stigmatiseringen «omstreiferne» ble utsatt for, er også noe som bekreftes av flere, blant andre Marvik og Misjonens tidligere boligkonsulent.

Boligkonsulenten forteller at mange oppfattet det å få hjelp av Misjonen som det samme som «å ha solgt seg til fienden». Samtidig var de som hadde fått hjelp, veldig takknemlige og innstilte på å klare seg selv når de kom seg på beina. De ønsket ikke bare en bolig, men integrering – det vil si en jobb.¹⁴⁹

I sin rapport om omstreifere og bolig sier Marvik følgende om hvordan det oppfattes å få hjelp av Misjonen:

Mange omstreifere opplevde Misjonen som en god støtte, og gikk imot en mulig avvikling. Andre personer ble rystet over Misjonens framstilling av seg som deres talsmann, og hevdet at de goder organisasjonen medførte for enkeltindivider, på ingen måte oppveide stigmatiseringseffekten overfor gruppen.

Ingen person kunne ha ord på seg for å ha fått hjelp «ut av Misjonen» uten å kunne forsvare dette på en måte som hans felleskap kunne akseptere. Å ha et fint hus og hjem gir høy status også for omstreifere. Men dette kunne raskt bli snudd til det motsatte ble det kjent at huset var «fått ut av Misjonen». Noen felleskap hadde i utgangspunktet lettere for å akseptere kontakt med Misjonen enn andre, og individuelle forhold som oppvekst uforskyldt «under Misjonen», opptjente rettigheter gjennom Svanviken, kommuners unnfalighet og diskriminerende holdninger som rammet enkeltindivider o.a. kunne virke formildende.¹⁵⁰

Marvik sier videre i rapporten at de begrunnelsene omstreiferne oppga tidligere for hvorfor

¹⁴⁷ Intervju med Audun Askerud ved Mari Østhaug Møystad og Asbjørn Eide, 18. juni 2013.

¹⁴⁸ Intervju med Audun Askerud, Oslo 18. juni. 2013, ved Asbjørn Eide, Karen Sofie Pettersen og Mari Østhaug Møystad.

¹⁴⁹ Intervju med [anonymisert], Rykkinn 17. juni. 2013, ved Mari Østhaug Møystad.

¹⁵⁰ Marvik 1991, s. 6.

Misjonens bosettingstiltak var viktige, var følgende:

1. Omstreiferne hadde ofte ikke ressurser til å investere i en bolig. De hadde dårlig økonomi, stod svakt overfor banker og manglet de kunnskapene og kontakter som var en forutsetning for å skaffe seg en bolig.
2. Diskriminerende holdninger overfor omstreifere i mange lokalsamfunn gjorde at omstreifere ikke ble akseptert i bygda, men forsøkt presset ut. Misjonen hadde en «advokatfunksjon» for omstreiferne overfor kommunen og sørget for at de fikk hjelpen de hadde krav på.
3. Deres økonomiske tilpasning (omførselshandel og håndverksvirksomhet) gjorde at de hadde en lite forutsigbar inntekt, og at de derfor trengte spesiell hjelp. Misjonen bistod blant annet med å sanere gjeld. I motsetning til hjelp fra sosialkontoret var Misjonens hjelp en «pakkeløsning» som inkluderte alle forhold.

Til tross for disse punktene legger Marvik vekt på at mange ikke ønsker noen omtale hverken av omstreiferne og deres status i samfunnet eller av Misjonen. De mener at deres bakgrunn og slektstilhørighet er et privat anliggende og at de har bedre forutsetninger for et godt liv hvis det blir stille rundt dette.

7.1 Romanifolkets/taternes mulighet for selv å kunne bosette seg

Mange av taterslekt bekrefter det problematiske ved å havne under Misjonen; både når de ba om sosialhjelp i kommunene og når de henvendte seg direkte til Misjonen. Blant annet sier en kvinne at hun ikke torde å be kommunen om økonomisk hjelp av frykt for å havne inn under Misjonen:

Vi har bestandig klart oss selv, og vi har vært veldig redde for Misjonen. At den da skulle gripe inn. Økonomisk hjelp ville vi ikke ha fordi det betydde at vi ville miste vår selvstendighet. Det var også en reell trussel – nær familie hadde opplevd å miste ungene. Hvis Misjonen fikk en grunn, kunne dette også skje med oss – hvis vi ikke stod på egne ben, kunne dette bli brukt mot deg. Du hadde en svakhet når du ikke stod på egne ben. Da var risikoen for at de kom inn i bildet veldig stor. Du passet også på at du hadde hus. Det var veldig viktig. Hvis du ikke hadde et sted å bo, var du enda mere i faresonen. Det var et evig slit for å holde deg unna Misjonen, en evig angst. Du ville helst ikke ligge der det var sentralt. Du rømte hele tiden,

oppe i skoger. Når jeg tenker tilbake på det i dag, så føles det som vi krøp hele tiden, så forsiktige var vi. Vi måtte være forsiktige med hvilke bygder vi var i. Du ville ikke ligge der det var sentralt. Du kunne handle i en bygd og kjøre milevis for å ligge i en annen, fordi du visste at myndighetene var etter deg.

Den samme kvinnen forteller også at de ikke fikk noen bistand av kommunen hvis de ikke søkte økonomisk hjelp:

Litt tidligere hadde jeg vært hos kommunen og undersøkt om de kunne hjelpe oss med å leie hus. Vi fikk jo ikke leid selv. Vi skulle betale selv, men ingen i kommunen var interessert i å hjelpe oss. Til tross for at vi hadde fire unger og jeg gikk med den femte. Det kunne de ikke være behjelpelig med, enkelt og greit. Vi sa at vi skulle betale selv, at de bare var et mellomledd for å få leid. Men ettersom jeg ikke ville ha noen økonomisk hjelp av dem, så ville de heller ikke hjelpe oss med å leie hus. Jeg nekta å ta imot hjelp av kommunen, men da gjorde de heller ikke noe forsøk på å hjelpe oss til å få leid hus. Vi visste at hvis vi ba kommunen om hjelp, så ville vi bli lagt under en tvang vi ikke ville være med på.¹⁵¹

Til tross for manglende hjelp klarte kvinnen både å få kjøpt tomt og å få lån til å bygge huset gjennom Husbanken.

8 Oppsummering / konklusjon

Gjennom løsgjengerloven kunne staten, ved Misjonen, bosette «omstreifere» både på frivillig og ikke-frivillig basis. Løsgjengerloven ble vedtatt i 1900, men først iverksatt i 1907. Misjonens mandat til å bosette taterne ble gitt ved resolusjon av 27. november 1907 som sa at Kirke- og undervisningsdepartementet hadde ansvaret for bosettelsen og at Misjonen formidlet dette.

Misjonens arbeid med bosettelse var basert på Walnums studiereiser i Europa der han blant annet fant ut at de Hollandske kolonier skulle brukes som modell for bosettingen. I utgangspunktet ønsket Misjonen å etablere tre ulike arbeidskolonier, en for hver landsdel, men på grunn av begrensede ressurser ble kun Svanviken arbeids-

¹⁵¹ Mari Østhaug Møystad, intervju med informant, 12. september 2012.

koloni i Møre etablert. Bergfløtt arbeidskoloni for enslige hjemløse menn, ble etablert i tillegg.

Selve bakgrunnen for Misjonens bosettingspolitikk var synet på omstreiferlivet som en uønsket livsform. Gjennom et opphold på en arbeidskoloni skulle romanifolket/taterne lære å arbeide og å venne seg til et rolig liv.¹⁵² Det som Misjonen kalte samfunnets treklang, det «å elske sitt hjem, sitt arbeid og sin gud», var selve kjernen i dette.¹⁵³

Mens et opphold på Svanviken i prinsippet var frivillig, så var bosettingen tvungen. «Bosættelsen er etter loven en tvangesbosættelse. De som på denne måten bosættes, har ikke valget, men er forligtet til å ta imot det bosted som tilbydes», sa Walnum i sin tredje beretning om omstreifernes bosættelse ved staten.¹⁵⁴ Walnum var opptatt av at Misjonen og staten utfylte hverandre i arbeidet med omstreiferne, staten skulle representere strengheten og Misjonen mildheten. Statens strenghet skulle først og fremst brukes gjennom at politiet anviste arbeid ved Svanviken arbeidskoloni og ildstraff og tvangsarbeid til de som ikke godtok dette, men som i stedet valgte å fortsette å streife.¹⁵⁵ Når staten ikke iverksatte løsgjengerloven ved å bruke tvang overfor omstreiferne, så brukte i stedet Misjonen vergerådsloven. Trusselen om at barna kunne bli tatt fra dem var grunnen til at mange familier valgte å dra til Svanviken, for deretter å godta en bosettelse under Misjonens administrasjon. Dette var en praksis som ikke var hjemlet i lov i følge Pettersen.¹⁵⁶

En bosettelse administrert av Misjonen påvirket ikke bare familiens forhold til sine barn, men forholdet til hele slekten. Før bosættelsen måtte kolonistene fra Svanviken skrive under på en kontrakt der de blant annet måtte love at de ikke skulle huse «omstreifere eller lediggjængere». Dette gjorde at taterne som ble bosatt under Misjonen fikk forholdet til sine egne slektninger sterkt regulert. Med tanke på romanifolkets/taternes tette slektsbånd er det ikke tvil om at dette grep drastisk inn i bosatte familiers liv, reduserte deres

muligheter til å bruke sine slektskapsnettverk når de trengte hjelp, noe som igjen gjorde dem mer avhengig av Misjonens støtte.

Regulering av kontakten med familien kan også sees i sammenheng med Misjonens frykt for at slektninger ville bli en økonomisk byrde for den bosatte familien og skape bråk og uorden, noe som igjen ville kunne skape konflikter i lokalsamfunnet, men må også sees i en sammenheng med den bosettingsmodellen Misjonen valgte. I planleggingen av bosettingsarbeidet diskuterte Walnum om man skulle ta hensyn til det han kalte for «omstreifernes eiendommeligheter» og bosette omstreiferne i kolonier der de kunne ha kontakt med hverandre, eller om det var bedre å spre dem utover i landet «slik at de etterhaande gaar op i landets almindelige befolkning».¹⁵⁷

Misjonen valgte den siste modellen og denne var også best egnet til det vi i dag kaller for kulturell assimilering. Dette krevde i følge organisasjonen store personalressurser og betydde at ulike familier skulle holdes adskilt fra hverandre.

Misjonen la vekt på at den bosatte familien hadde hyppig og god kontakt med Misjonen for å få råd og veiledning, og at de til enhver tid måtte være under tilsyn og kontroll.¹⁵⁸ Historien om Ragna belyser hvordan dette kunne skape et avhengighetsforhold mellom Misjonen og de bosatte familiene, noe som også bekreftes av Pettersens materiale.¹⁵⁹

Walnum la vekt på at når en familie skulle bosettes, så burde dette skje i overensstemmelse med familiens egne ønsker. Dette mente han ville føre til at familiene ble ansvarliggjort, noe som ville gi større forutsetninger for å lykkes. Bosatte familiers egne historier fra perioden mellom 1950–1970 viser at familiene hadde liten påvirkningsmulighet ved bosetting. Dette fremgår både av intervjuer med romanifolk/tatere i forbindelse med utvalgets arbeid og av forskningsmateriale til Karen Sofie Pettersen. Om bosatte familier hadde større reell påvirkningskraft i tidligere perioder, som Walnum hevder, er vanskelig å si. Det kan derimot virke som om Misjonen i dens siste virketid ønsket større kontroll over bosettingen.

¹⁵² Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten, Kristiania 1910.

¹⁵³ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, I: 1909–1910, Kristiania 1910, s. 7.

¹⁵⁴ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, III: 1909–1910, Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen for motarbeidelse av omstreifervæsenet», Kristiania 1910, s. 9.

¹⁵⁵ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, IV: 1914–1916, Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet». Kristiania 1916, s. 5.

¹⁵⁶ Pettersen 2004 og 2005.

¹⁵⁷ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, IV: 1914–1916, Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til modarbeidelse av omstreifervæsenet». Kristiania 1916.

¹⁵⁸ Beretning om arbeidet med omstreifernes bosættelse ved staten, III: 1912–1914, s. 5, Avgitt av Generalsekretæren for «Foreningen til motarbeidelse av omstreifervæsenet». Kristiania 1914.

¹⁵⁹ Karen-Sofie Pettersen: 2005.

Norsk misjon blant hjemløse førte en bosetningspolitikk som endret seg over tid. I Misjonens første virketid var det først og fremst det å forhindre «streifing» som var målet. Etterhvert endret dette seg, og både Svanviken, Misjonens «flaggskip» i bosettingsarbeidet, og Misjonens arbeid med bosetting generelt ble i stadig større grad rettet mot å hjelpe vanskeligstilte familier av «omstreiferslekt» som allerede var bofaste. De første tiårene i Svanvikens historie var det relativt sjeldent at en familie ble bosatt uten først å ha hatt et opphold på kolonien, men etter hvert ble det mere vanlig at familier ble bosatt direkte. I perioden fra 1971–1978 bosatte Misjonen mellom 20 og 30 familier i året, gjennomsnittlig var det blant disse bare tre familier i året som kom fra Svanviken.¹⁶⁰

I store deler av Misjonens virketid ble familier bosatt ved at huset ble tilskjøtet staten gjennom Misjonen på vegne av Sosialdepartementet, mens den bosatte familien leide boligen. Misjonen var lenge skeptiske til at romanifolket/taterne selv eide boligene, og fram til 1980-årene kjøpte Misjonen hus ved hjelp av Husbanklån, mens den bosatte familie ble leietakere. Dette skjedde selv om det ble kontraktfestet fra 1978 at Misjonen bare unntaksvis skulle eie boligen. Etter at staten strammet inn på reglene og boligen ble stående i hver enkelt families navn, ble Misjonens bidrag til boligfinansieringen et rente- og avdragsfritt lån til toppfinansiering med pantesikkerhet i hus/leilighet til siste prioritet.

Mange fra romanifolket/taterne som fikk lån av Misjonen i 1980 årene til å bosette seg var ikke klar over at de kunne få den samme hjelpen gjennom kommunen. Dette er noe Askerud påpeker og som kan sees på som en tydelig svakhet i Misjonens arbeid. Det kan virke som om Misjonen hadde som en av sine hovedmålsettinger å bevise behovet for sin egen eksistens og å vise at de var best egnet til å hjelpe romanifolket/taterne med bosetting. Romanifolkets/taternes egne historier forteller at mange følte seg lurt av Misjonen. Blant annet dro flere til Svanviken fordi de trodde at de skulle få hus av Misjonen, mens det de fikk var lån til kjøp av bolig.

I perioden 1979 til 1985 får omstreifere og andre grupper vanskeligstilte ervervslån som funksjonshemmede i Husbanken. Det kan sees i sammenheng med at Husbanken strevde med å finne passende ordninger som var tilpasset taterne og at ordet funksjonshemmet hadde en videre definisjon enn det har nå. Likevel er det

ingen tvil om at det å bruke begrepet funksjonshemmet på en etnisk gruppe oppfattes som stigmatiserende. Flere som selv jobbet for Misjonen, deriblant Askerud, reagerte også sterkt negativt på dette. Senere, fra 1986 ble formuleringen mindre knyttet til begrepet funksjonshemmet og ble i stedet knyttet til begrepet *særlig vanskelig stilt*.

Fra første januar 1988 var bosettingen av romanifolket/taterne en kommunal oppgave. Ved lov av 31. mai 1985 ble lov om sosial omsorg endret og løsgjengerlovens §8 opphevet, slik at statsrefusjonen til kommunene for sosialhjelp falt bort fra januar 1986.

Både Pettersens materiale og taterne som ble bosatt av Misjonen og Seebergs material om bosetting av vietnamesiske flyktninger viser at nasjonalstaten på mange måter har jobbet på samme måte med «å bosette» ulike grupper av «de andre». Den statlige bosettingen av ulike grupper har hatt, og har fremdeles, klare politiske målsettinger og et sett av administrative ordninger. Gruppene som ble utsatt for denne statlige bosetningspolitikken, ble på mange måter redusert til «en passiv brikke i et omfattende hele»¹⁶¹ Både Marvik og Pettersen påpeker hvordan «en hel kabal skulle gå opp» for å bosette taterne.¹⁶² Bistand fra det lokale sosialkontoret, barnehageplass, logoped og yrkesopplæring osv. måtte ofte til. I hvilken grad alt dette var nødvendig for at en familie skulle bosettes kan diskuteres. Et annet spørsmål som Ragnas historie illustrerer er om ikke støtteordningene i stedet bidro til å passifisere familiene.

Misjonens boligkonsulent i perioden fra 1970 til 1987 forteller at de fleste fikk seg jobb etter bosettingen, selv om noen var uføretrygdet, og oppholdet på Svanviken ga dem muligheten til en yrkeskarriere.¹⁶³ Resultatene fra en undersøkelse gjennomført av Ellen Marie Marvik i 1991 etter oppdrag fra Sosialdepartementet viser derimot at dette ikke gjaldt så mange.¹⁶⁴ Nesten halvparten av familiene i Marviks undersøkelse hadde trygd som hovedinntekt.

Et paradoks både Pettersens og utvalgets materiale viser er at den eneste muligheten mange familier hadde til å brødfø seg etter at de ble bosatt var å livnære seg ved tradisjonell handels- og håndverksvirksomhet. Både utvalgets og

¹⁶¹ Pettersen 2001:

¹⁶² Marvik 1991 og Pettersen 2004, s 159.

¹⁶³ Intervju med Mari Østhaug Møystad, Rykkinn 17.06.2013.

¹⁶⁴ Marvik, Ellen Marie, *Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføringen av ansvaret til kommunene. Oppdrag for sosialdepartementet. 1. mars 1990 til 1. september 1991*, Oslo 1991.

¹⁶⁰ NOU 1980: 42, s 59.

Pettersens materiale viser at familier ble bosatt i dårlige og falleferdige hus, ofte beliggende langt fra øvrig bebyggelse og i lokalsamfunn med få eller ingen muligheter til arbeid.¹⁶⁵ Ulike former for trygd, som uføretrygd og barnetrygd, ga ikke sjeldent bosatte familier den minsteinntekten de trengte for å betale de faste utgiftene for kjøp eller leie av bolig. Askerud påpeker at det i den perioden han jobbet for Misjonen, 1982–1984, ofte ble skaffet hus som var for kostbare for de bosatte familienes faste inntekter, noe som førte til at de ble sosialklienter og avhengige av Misjonens hjelp. Det er da tydelig at standarden på hus der familiene bosettes også var svært bra i perioder, men med den konsekvensen at bosatte familier måtte ta opp større lån enn økonomien deres skulle tilsi.

Misjonen la vekt på at arbeid var forutsetningen for en vellykket bosetting. I Misjonens første beretninger kan det virke som om de i stor grad lyktes med å skaffe bosatte familier et arbeid. Dette endrer seg derimot i mellomkrigstiden og ser ut til å være et vedvarende problem i store deler av den tiden Misjonen var ansvarlig for bosettingen av romanifolket/taterne. Dette kan ikke bare forklares ved at Misjonens opplæringsprogram ikke tilførte bosatte familier den kunnskapen de trengte for å kunne være attraktive på arbeidsmarkedet. Vanskeligheten med å få arbeid var også en konsekvens av lokalsamfunnets diskriminering av romanifolket/taterne.¹⁶⁶ Dette er noe som Misjonen ofte uttrykte stor fortvilelse over.

¹⁶⁵ Pettersen 2004, s. 159.

Både historier fra ansatte i Misjonen og fra romanifolket/taterne viser at det å motta hjelp av Misjonen til bosetting var problematisk på flere måter. Ved å motta Misjonens hjelp kunne familier av romani-/taterslekt risikere å komme under Misjonens kontroll, noe som medførte at de på mange måter mistet muligheten til å definere familiens framtid og levemåte. Lokale myndigheter var ofte som den siste historien forteller oss, motvillige til å gi hjelp og lån til folk av romani-/taterslekt som ikke ønsket å få hjelp gjennom Misjonens mottakerapparat. Å komme «under Misjonen» medførte også at risikoen for å miste barna ble større. På grunn av denne situasjonen var det derfor mange av romani-/taterslekt som følte at de måtte «rømme i skoger» for å slippe unna Misjonens kontroll.

Hjelp fra Misjonen kunne virke stigmatiserende i forhold til egen gruppe. Dette er noe som både Misjonens egen boligkonsulent og Marvik legger vekt på. Ettersom det var vanskelig å få hjelp til bolig uten å få hjelp av Misjonen så kunne også det å ha fått eller ikke å ha fått hjelp av Misjonen bidra til store sosial forskjeller mellom familier av romani-/taterslekt.

Det kanskje viktigste ankepunktet mot Misjonens bosettingspolitikk er at det finnes få klare indikasjoner på at familier av romani-/taterslekt som fikk hjelp til bosetting av Misjonen, klarte seg bedre enn de som bosatte seg uten Misjonens hjelp.

¹⁶⁶ Om lokalsamfunnets motstand mot bosetting av romanifolket/taterne se Møystad, Mari Østhaug, All vil at taterne skal bli bofaste, men ingen vil ha dem som naboer, upublisert notat 2015.

Vedlegg 14

Bosetting av Misjonens klienter på 1980-tallet

Av Siw Beate Lilleaas og Dag Ellingsen

I dette prosjektet har vi sett på Norsk misjon blant hjemløses bosetting av tater i 1980-årene, og studert bosettingenes forløp og noen konsekvenser.¹ Arkivmaterialet fra Misjonen skildrer mange historier med sammenfallende handlingsmønstre i bosettingsaker. Hensikten er å belyse Misjonens, bankenes og kommunenes praksis rundt bosettingsprosessen.

Notatet baserer seg på en arkivundersøkelse med saker fra 1980-tallet og kan leses som et supplement til Møystads notat om bosetting av tater.

1 Innledning

1.1 Levekår blant tater/romanifolk

I «Levekårsundersøkelse blant tater/romanifolk», som inngår i Tater-/romaniutvalgets underlagsmateriale, gikk vi gjennom 650 klientmapper som omhandlet Misjonens virksomheter over en periode på nesten 50 år.²

Dette prosjektets formål har vært å undersøke *Misjonens roller* overfor klientene gjennom bosettingsprosessen og dens videre kommunikasjon og oppfølging overfor banker og kommunenes sosial- og/eller boligkontor. Utvalget av personer i dette prosjektet er konsentrert rundt klienter født mellom 1956 og 1963 som var i aktuell alder for bosettingstiltak på 1980-tallet. Samtlige inngår i gruppen vi har analysert med hensyn til utdanningsnivå.

¹ Mari Østhaug Møystad, «Strenghet og mildhet må gå hånd i hånd. Norsk misjon blant hjemløses bosettingspolitikk overfor familier av omstreiferslekt i perioden mellom 1907 og 1988», Oslo: Internt notat for Tater-/romaniutvalget, 2015.

² Dag Ellingsen og Siw Beate Lilleaas, «Levekårsundersøkelse blant tater/romanifolk. Registerbasert undersøkelse om dødelighet og utdanning», Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet/Statistisk sentralbyrå, internt notat for Tater-/romaniutvalget, 2015.

1.2 Problemstilling

Prosjektets formål er å belyse praksis og prosess rundt bosetting av tater/romanifolk på 1980-tallet. Arkivmaterialet er analysert ut fra hvilke tiltak Misjonen gjennomførte overfor «omstreifere», og hvilke muligheter disse hadde med tanke på målsettingen om å bli permanent bosatt gjennom etablering på boligmarkedet.³ Analysen er basert på brev og notater mellom Misjonen og klientene med bosettingsprosessen som det viktigste nedslagsfeltet. Vi har også inkludert samarbeid som Misjonen hadde med banker og kommunenes sosial- og/eller boligkontor.

1.3 Metode

Vi har undersøkt klientmapper som omhandler bosettingstiltak og fant ofte mer eller mindre sammenfallende handlingsmønstre i bosettingsprosessene.⁴ Disse presenterer vi gjennom *typologier*. I sosiologisk metode er «typologier» et begrep for beskrivelse av sentrale mønstre og fellestrekk for en kategori personer eller situasjoner som benyttes for å fremheve særpreg og kjennetegn ved enheter som likner hverandre.⁵ Vi har sett liknende, sammenfallende mønstre som gjentok seg ved de forskjellige tiltakene man kunne få hjelp under, og hvordan denne rådgivningen og valg av ulike tiltak var med å påvirke sakene. Det er viktig

³ Jf. RA, PA-0793, Fp Klientmapper. Her omtales klientene som «omstreifere». Klientene måtte dokumentere at de var av «omstreiferslekt» for å motta bistand gjennom Misjonen. Betegnelsen «omstreifer», som i praksis betydde tater/romani, ble brukt om klientene. Bruken av betegnelsene vil variere og er noe problematisk siden tater/romanifolk også betegner seg ulikt innbyrdes.

⁴ RA, PA-0793, Fp Klientmapper er sortert etter sakstyper: 1) bosetting, 2) barnevern, 3) klientmapper, 4) tillegg. Vårt utvalg gjelder 24 personer født fra 1950 til 1963 og er trukket tilfeldig blant 70 klienter som er arkivert under bosetting i Misjonens egen arkivinndeling.

⁵ Tove Thagaard, *Systematikk og innlevelse. En innføring i kvalitativ metode*, Bergen: Fagbokforlaget, 1998.

å understreke at våre typologier består av *handlingsmønstre* fremfor personbeskrivelser.

Av anonymitetshensyn gjengir vi ikke presise data om tid og sted, men alle de undersøkte sakene hadde sitt forløp i 1980-årene. Handlingsmønstrene beskrives nærmere i avsnitt om forløpshistorier.

1.4 Data/kilder/materiale

Utvalget er hentet fra bosettingssaker i Norsk misjon blant hjemløse klientarkiv i Riksarkivet i Oslo.⁶ Arkivet er sortert etter forskjellige sakstyper: bosetting, barnevern, klientmapper og tillegg. Vårt utvalg gjelder 24 personer født fra 1956 til 1963. Sakene omhandler bosetting, men andre klientforhold er også dokumentert i mappene. Mappene består hovedsakelig av Misjonens drøftinger rundt typer bosettingstiltak, forslag til løsninger, begrunnelser for avgjørelser og livssituasjonsbeskrivelser som grunnlag for bosetting. I mappene fremkommer dokumenter som viser kommunikasjon mellom Misjonen og myndighetene, med kommunale sosialhjelps- og bostøttevedtak. Det foreligger også ulike budsjettoppsett, salgsoppgaver, lånepapirer, kvitteringer og tinglysningsdokumenter. Mappene inneholder varierende mengder informasjon, fra noen få dokumenter til store, tykke arkivbokser fylt med korrespondanse mellom klient og Misjonen, bankene og kommunale myndigheter. Innholdet er sortert etter dato, med siste hendelse først i dokumentbunken. En betydelig del av materialet inneholder også store mengder hånd- og maskinskrevne brev. I tillegg inneholder mappene klientens søknad om bosettingstiltak, søknader om annen type bistand og søknader om opphold på Svanviken. Svanviken arbeidskoloni, som endret navn til Svanviken familiesenter, var sentral i forbindelse med bosetting av tater/romanifolk. Mange måtte gjennom et arbeids-, utdannings- og familieplanleggingsopphold som et ledd i bosettingstiltakene.⁷

Arkivmaterialet er i hovedsak produsert av Misjonen og/eller andre myndighetsorganer, og gir inntrykk av at en stor andel av dem arkivet omhandler, har levd et liv med store sosiale problemer. I analysen har vi tatt utgangspunkt i brevveksling mellom Misjonens ansatte og klientene. Organisasjonen besto av et hovedstyre med ti

⁶ RA, PA-0793, Fp Klientmapper.

⁷ Karen Sofie Pettersen, *Tatere og Misjonen. Mangfold, makt og motstand*, (avhandling dr.polit. ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap), Trondheim: NTNU 2005, s. 95.

medlemmer og administrasjon med ti ansatte (generalsekretær, ass. generalsekretær, konsulent, inspektør, førstesekretær, to sosialkuratorer, reisesekretær og to kontorassistenter) per januar 1979.⁸ Det er viktig å understreke at materialet gjelder en særlig utsatt gruppe som ikke er representativ for tater/romanifolk som helhet.

1.5 Avgrensning

Dette notatet beskriver kun en kort periode av Misjonens bosettingspraksis overfor tater/romanifolk i 1980-årene. Sosiologen Karen Sofie Pettersen gir en utfyllende beskrivelse av Misjonens bosetting av tater/romanifolk fra 1950- til 1960-tallet.⁹ Pettersens avhandling belyser klientrelasjonene rundt velferdspolitikken fremvekst. Misjonens bosettingspolitikk fra 1907 til 1988 er beskrevet nærmere i Mari Møystads notat.¹⁰ Møystad presenterer et historisk tilbakeblikk på Misjonens bosetting av «omstreifere» i perioden 1950- til 1970-tallet og også noe fra 1980-tallet.

Vi forsøkte å unngå at personer i utvalget skulle være i nær familie, siden vi ønsket størst mulig bredde i materialet.¹¹ Gjennom analysen viste det seg imidlertid at mange i utvalget var par. Grunnen til dette er ikke tilfeldig. Misjonen arbeidet med bosetting av familier, og dette speilet seg derfor i utvalget. Hovedpersonen i de fleste sakene er familiefar eller -mor. Utvalget av saker gjaldt Misjonens klienter født i perioden 1956–1963 som mottok ulike typer bistand for bosetting i årene mellom 1979 og 1989, altså i det siste tiåret av organisasjonens virksomhet.¹²

Så godt som alle sakene gjaldt personer med stort behov for sosial støtte og som var klienter av Misjonen gjennom mange år. Enkelte hadde «livslange» forhold, hvor klientforholdet oppsto ved livets begynnelse gjennom at de allerede som nyfødte ble anbragt på barnehjem av Misjonen. De aller fleste sakene omhandler par som enten hadde eller ventet barn, og som søkte bosettingstiltak. Noen få var enslige menn, par uten barn og enslige kvinner med barn.

⁸ NOU 1980: 42, *Omstreiferne. Deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem. Fra et utvalgt oppnevnt av Sosialdepartementet 24. november 1976. Avgitt til departementet 30. april 1980*, s. 37.

⁹ Karen Sofie Pettersen, «Tatere og Misjonen. Mangfold, makt og motstand», NOVA-rapport 2/05.

¹⁰ Møystad 2015.

¹¹ Vi valgte først ut 50 bosettingssaker i alfabetisk rekkefølge, men måtte korte ned til 24 på grunn av tids- og ressursaspektet.

¹² RA, PA-0793, Fp Klientmapper.

2 Bakgrunn

2.1 Misjonens organisering og formål

Misjonen mottok økonomisk støtte fra staten for bosetting av «omstreifere». Sosialdepartementets forhåndssamtykke var påkrevd for refusjonsbestemmelsen.¹³ Mot slutten av 1800-tallet ble det innført egne lover med formål om å tvinge «omstreifere» inn i «fastere former». I sammenheng med bosetting er det særlig løsgjengerloven av 1889 som ble brukt som grunnlag for bosetting av omreisende. Det ble i samme hensikt opprettet arbeidsleire med mål om å endre «omstreiferes» livsform. Svanviken var et viktig omdreiningspunkt i denne praksisen. Mange måtte gjennom et program der før de fikk hjelp til bolig.¹⁴

Selv om bosetting av «omstreifere» fra 1965 var en kommunal oppgave, var det Misjonen som i praksis håndterte denne oppgaven og også ga sosialhjelp. Det pågikk et samarbeid mellom Misjonen og kommunene om sosialhjelp og bistand til bosetting. I tillegg hadde organisasjonen et nært samarbeid med Husbanken og andre privatbanker. Garanti for boliglån eller toppfinansiering av lån til bolig var den vanligste formen for sosialhjelp ved bosetting av «omstreifere». Den økonomiske bistanden gjaldt i første rekke etablering på boligmarkedet, enten støtte til å eie selv eller til å leie leilighet.

3 Bosettingsprosessen

3.1 Forløpshistorier

Det generelle handlingsmønsteret for bosettingsprosessen hadde nokså like forløp: Bistand fra Misjonen baserte seg i hovedsak på skriftlig søknad fra klienten, men noen fikk også bistand over telefon. For å få vurdert søknad om bosetting og øvrig bistand ble klientene bedt om å redegjøre for sin økonomiske situasjon. Klienten fikk en skriftlig tilbakemelding fra Misjonen, som ba om en oppstilling av inntekt, arbeid og fremtidig økonomisk stabilitet. Ansøker ble også bedt om å redegjøre for utsikter til annen inntekt som gjorde det mulig å betjene et boliglån, for eksempel gjennom arbeidsledighetstrygd, attføring, overgangsstønning eller uføretrygd.

¹³ Jf. sosialomsorgsloven §§ 3 og 16 d; Møystad 2015; Elisabeth Teige, «Sosialpolitisk utvikling med lov om sosial omsorg av 1964 som omdreiningspunkt», Oslo: Internt notat for Tater-/romaniervalget, 2015.

¹⁴ Jf. sosialomsorgsloven §§ 3 og 16 d; 2005; Møystad 2015.

Senere skal vi se at de fleste av sakene gjaldt midlertidig bosetting, re-bosetting og mislighold av lån, og ofte med påfølgende tvangssalg på grunn av klientens for store gjeldsbyrde. Mange ulike tiltak ble forsøkt, men som vi senere vil se ut fra tabellene, resulterte de sjelden i en permanent bosituasjon. Årsakene til utfall kan være mange, én var liten kompetanse om økonomi. Flere søkere fikk gjentatte avslag med begrunnelse om anstrengt økonomi. Det ble i de fleste sakene gjort kritiske gjennomganger med spørsmål om inntekt og betjening av til dels store boliglån.

Misjonen og klienten, banken og kommunen samarbeidet i mange av sakene ved at partene diskuterte ulike former for bistand og lån som kunne gjøre det mulig for klienten å eie sin egen bolig. Det var ofte uenighet mellom instansene, noe vi senere skal se eksempler på.

3.2 Mange saker endte med tvangssalg

Tross den økonomiske rådgivningen skapte de fleste bosettingstiltakene ytterligere problemer for klientene. Noen ble hjulpet i gang med innskudd til leilighet, men klarte ikke å betale husleien og kom på etterskudd. Misjonen argumenterte i slike tilfeller også for at klienten skulle refinansiere med husbanklån for å eie egen bolig.

De fleste forløpene varte over mange år, hvor mange ulike tiltak ble prøvd ut uten at målet om permanent bosetting ble oppnådd. Brorparten av klientene var gjennom flere forskjellige bosettingstiltak som medførte re-bosettinger og flere enn to flyttinger.

Misjonen aksepterte eller avsto søknadene. Avslag ble oftest begrunnet med svak økonomi. Aksept på søknad førte til igangsettelse av ulike tiltak. I de fleste sakene var Misjonen først i kontakt med bankene og sto som garantist for lån. Bistand kunne gjelde enten lån eller avskrivning/sanering av gjeld. I majoriteten av sakene gjaldt bistanden hjelp til å få lån i banken. Det fantes ulike lån til ulike bosettingstiltak. Noen søkte hjelp til å betale husleie, enten fast en periode eller til å dekke husleier som ikke var betalt. Andre former for bistand kunne gjelde støtte til å få betalt utestående fordringer, rehabiliterings- og oppussingsutgifter eller innskudd til leilighet. Den vanligste formen for tiltak var husbanklån, etableringslån, ervervslån, lån i privatbank og refinansiering av lån klienten ikke klarte å betale. Klientene kontaktet Misjonen for ytterligere bistand når den økonomiske situasjonen ble uholdbar. Refinansiering av nye lån ble forhandlet frem og garantert for av Misjonen når annet bosettings-

forsøk hadde vært prøvd tidligere. Ofte var det mislighold av boliglån som utløste ny runde med refinansiering, og i siste instans kunne den økonomiske byrden bli så stor at boligen ble tvangs-solgt. Tiltakene ble ofte etterfulgt av nye flyttinger; det var sjelden at en permanent bosituasjon ble oppnådd.

I tillegg til søknader om bistand til bosetting ble det også søkt økonomisk støtte til utdanning og bistand til å dekke utgifter til for eksempel førerkort. Det kunne søkes om ettergivelse av diverse smågjeld som restskatt, ubetalt husleie og liknende. I søknadene finner vi flere som ba om hjelp til å skaffe jobb, og søknader om opphold på Svanviken familiesenter. På Svanviken kunne familien få arbeidstrening, kurs eller ettårige utdanninger samt økonomisk veiledning. Noen søkte seg også til Svanviken i stedet for å sone dom i fengsel.

4 Overblikk i tall

4.1 Resultater fra bosettingsundersøkelsen

I det følgende presenteres resultatene fra bosettingsundersøkelsen. Vi benytter tabeller for å synliggjøre mønstre og tendenser som kan fortelle om grader av belastninger de berørte i dette materialet hadde som klienter av Misjonen. Vi har allerede nevnt at dette var en særskilt utsatt gruppe med mange sosiale belastninger, og undersøkelsen viser et stort funn av negative levekår. Som vi skal se, førte dette til økte belastninger og høy sannsynlighet for at klientforholdet ville vedvare over tid. I tilfeller der den berørte opptrer i flere kategorier, synliggjør vi dette med at vedkommende presenteres med et nummer fra 1 til 24. En og samme person kan være i flere kategorier, og summen vil derfor avvike fra totalen (N 24).

Initiering og vurdering av behov og tiltak

Undersøkelsen omhandler bosettingssaker for 24 av Misjonens klienter. Av disse var hovedpersonene tolv kvinner og tolv menn. I starten av bosettingsprosessen tilhørte sytten av klientene husholdningstypen par med barn, to var i parhushold uten barn, tre kvinner var alene med barn, og to var enslige menn.

Tabell 14.1 Status

Status	Sum
Enslig	2
Enslig med barn	3
Par uten barn	2
Par med barn	17
Totalt (N24)	24

Bakgrunn

På det tidspunktet klientene søkte om hjelp, var det elleve personer som oppga at de var bostedsløse i øyeblikket, og åtte av disse omtalte seg selv som reisende. Seks av de bostedsløse hadde gjennom oppveksten vært plassert i barne-/ungdoms-/foster- og/eller adoptivhjem.

Som det fremgår av tabell 2, var seks klienter innblandet i relativt alvorlig kriminalitet (som hadde medført fengselsstraff). Betegnelsen «relativt alvorlig kriminalitet» sier noe om alvorlighetsgrad, og i disse sakene gjaldt det grove lovbrudd. Samtlige seks klienter var menn og søkte hjelp til bosetting gjennom et soningsopplegg på Svanviken.¹⁵

Opphopning av negative levekår på individnivå, som å være bostedsløs og uten fast arbeid, skaper mange belastninger og følgelig et stort behov for sosialhjelp. Som vi ser av tabellen over, var det mange i vårt materiale som hadde både to, tre og fire belastninger. Hadde vi lagt til mangel-full eller lav utdanning og svake inntekter, ville bildet blitt enda mer entydig. Det bør imidlertid også bemerkes at syv personer, altså tett opptil en tredjedel, ikke har hatt noen av de problemene vi lister opp.

Initiering – kontakt

Tabell 3 viser hvordan flere instanser arbeidet med bosetting på tvers av sakene. I 22 av 24 saker fant vi at klienten selv tok kontakt med Misjonen, men vedkommende var sjelden alene om å sette i gang saken. I 16 av de 22 sakene var klienten henvist til Misjonen fra sosialkontoret. Blant disse 16 sakene var det kommunalt sosial- og/eller boligkontor som henviste klienten til Misjonen for sosialhjelp, oftest da i form av bosettingstiltak. To saker ble initiert gjennom at Misjonen hadde tilsynsansvar og kom på «hjemmebesøk». I to andre

¹⁵ Fengselsloven § 12.

Tabell 14.2 Negative levekår – vanskelig livssituasjon

Bakgrunn	Sum	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Barne-/ungdoms- /fosterhjem	6	1				1					1										1		1	1	
Bostedsløs	11					1			1		1				1	1	1			1	1	1		1	1
Reisende	8														1	1	1			1	1		1	1	1
Fengsel	6			1						1			1		1			1							1
Ingen opphop- ning av negative levetårsvaria- bler ¹	7		1		1		1	1				1		1						1					
Total N 24*	38																								

¹ 7 av 24 saker var uten opphopning av negative levekårsindikatorer nevnt i denne tabellen.

Tabell 14.3 Negative levekår – vanskelig livssituasjon

Initiering – kon- taktetablering	Sum	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Misjonen	4								1													1		1	1
Klienten	22	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1
Barnevernet	7								1	1	1				1	1								1	1
Sosialetaten	17	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1		1	1	1			1	1				1	1
Boligetaten	11			1	1		1		1	1	1			1	1	1				1	1				
Advokat	1										1														
Total N 24	62																								

saker var klientene under 18 år og bostedsløse, og her tok Misjonen initiativ sammen med barnevern og sosialkontor.

Misjonen og kommunens sosialkontor hadde i flere saker et nært samarbeid om klientens økonomiske situasjon. I syv saker var også barnevernet involvert, og i seks av disse sammen med sosialkontoret. I en sak tok advokat kontakt med Misjonen på vegne av klienten.

Svanviken og arbeid

Mange så en mulighet til å komme seg inn på boligmarkedet gjennom et Svanviken-opphold og søkte om hjelp til bolig, utdanning og arbeid. I syv saker hadde klienten opphold på Svanviken før bosetting; to av disse klientene hadde to opphold. Syv klienter hadde erfaring med Svanviken-opphold som barn. Oppholdene varierte fra én måned til tre år. I seks saker var Misjonen og Svanviken aktive med å skaffe klienten fast arbeid. Seks personer søkte seg til Svanviken i forbindelse med soning. Fire fikk bistand til bosettingstiltak uten

opphold på Svanviken, mens én ikke fikk innvilget opphold på institusjonen. Flere personer fikk avslag, men ble senere innvilget opphold etter to eller tre søknadsrunder. Søknadsprosessen kunne ta to til tre år.

I undersøkelsen har vi sett at noen klienter selv ønsket opphold på Svanviken, andre fikk det foreslått, mens et par følte seg utsatt for tvang. I to saker var utfallet uklart, da disse ble avsluttet med at én ble arrestert og en annen rømte.

Grunner for å søke om bistand

I søknadene om bosettingstiltak oppga klientene oftest flere grunner for å søke om bistand til bosetting. Hjelp til å komme seg inn på boligmarkedet var hovedårsaken. Flere hadde fast arbeid, men trengte botiltak av andre årsaker, blant andre to kvinner som hadde to jobber på samme tid for å redde familiens økonomi. Syv kvinner var gravide på søknadstidspunktet og oppga at de ønsket stabil bosituasjon. Elleve var arbeidsløse, to sa opp

Tabell 14.4 Negative levekår – vanskelig livssituasjon

<i>Svanviken-opphold</i>	Sum	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Arbeid gjennom Svanviken	6	1						1	1		1													1	1
Botiltak gjennom Svanviken	9	1		1	1								1	1	2	2									
Svanviken-opphold, uten å bli bosatt	4																	1	1					1	1
Svanviken-opphold som barn	7	1	1	1					1			1												1	1
Søkte Svanviken, fikk avslag	1									1															
Ikke opphold på Svanviken	4						1	1															1	1	
Total N 24	31																								

Tabell 14.5 Grunner oppgitt ved søknad om bosettingstiltak

<i>Årsak til søknad om bosettingstiltak/ bistand</i>	Sum	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Ønsket utdanning	3	1	1																						1
Ønsket fast jobb	7	1	1		1	1					1													1	1
Dobbeltarbeidende	2		1														1								
Var blitt oppsagt fra jobb	3	1									1	1													
Stor gjeldsbyrde	17	1	1				1		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1		1		1
Attføring	6			1			1		1		1													1	1
Arbeidsløs	10	1						1			1							1	1	1	1			1	1
Uføretrygdet	3			1			1				1														
Gravid	7				1				1							1	1	1	1				1		
Fengselsdom/soning	6			1						1			1	1				1							1
Total N 24	64																								

jobben, og seks var en periode på attføring og ba om hjelp til å finne fast arbeid.

Til sammen søkte tre personer økonomisk støtte til utdanning. Av disse var to i kategorien «kortvarig bistand» og ble sannsynligvis selvforsørget etter at klientforholdet med Misjonen opphørte.

Attføring og uføretrygd

Seks personer fikk attføring som inntekt i påvente av annet arbeid, og tre personer ble uføretrygdet i bosettingsforløpet. Flere vekslet i tidsperioden

mellom tilstandene fast jobb, arbeidsløs, attføring og uføretrygd. Variablene endret seg flere ganger over tid, og det førte blant annet til at klientene gikk inn og ut av arbeidsforhold. Videre ble arbeidsledighetstrygd, attføringstiltak og uføretrygd periodevis en alternativ inntekt som erstattet midlertidig manglende fast inntekt. Som forsørgelsesmulighet ble det i ett tilfelle diskutert uførestrategi som vei til stabil inntekt for å kunne betjene et boliglån. Dette kommer vi tilbake til.

I det følgende presenteres typologier rundt forløpshistoriene. Store mengder dokumenter fra mappene med informasjon om Misjonens ulike

bosettingstiltak overfor tatere/romanifolk danner bakteppet for sammendrag av enkelte klienters lange livshistorier. Ved nærmere analyse av dette arkivmaterialet fremkom det flere fellesstrekk.

5 Typologier

Gjennom denne arkivundersøkelsen fant vi visse relativt tydelige mønstre i Misjonens bosettingssaker og deres forløp. Hovedbildet er negativt: De færreste sakene førte til permanente bosettinger, selv om dette var hovedmålsettingen med bosettingstiltakene. Hovedtyngden av klientene hadde store belastninger kjennetegnet ved mange negative levekårstrekk, og de ble således en «problemgruppe», uten at de nødvendigvis er representative for tatere/romanifolk generelt. For dem som manglet jobb og fast inntekt til å betjene lån og skape en stabil økonomi, oppsto det stadig flere og nye problemer. Det er mange grunner til at de fleste klientene forble i systemet over mange år. Dette negative bildet utgjør vår hovedtypologi (nr. 2), kalt «en langvarig sosial nedtur». Her vil vi gi beskrivelser som forteller om hvordan antakelig velment sosialhjelp og ditto bosettingstiltak skaper mangeårige klientforhold der man ikke oppnådde målet om permanent bosetting. Først vil vi imidlertid omtale typologi 1: Noen få saker som fremstår som tilsynelatende vellykkede.

5.1 Typologi 1: «Tilsynelatende vellykkede tiltak»

Fire av klientene fikk starthjelp til bolig og noe bistand i en kort periode for å komme inn på boligmarkedet. Deretter ser det ut til at de er blitt selvhjulpne. Det dreide seg om innskudd til leilighet, ubetalte husleier og etableringslån til å eie eller leie egen bolig. To av de fire fikk i tillegg støtte til utdanning, tre mottok startkapital til bolig, og to fikk dekket et utestående husleiebeløp. Tre av de fire ble permanent bosatt og klarte å betjene lån med fast inntekt.

I dette ene tilfellet var det ingen tvil om at ble saken initiert av Misjonen. «Ina» var barnehjemsbarn og hadde bodd mange år ved en av Misjonens barnehjem. «Ina» fikk hjemmebesøk fra Misjonen da de ble kjent med at hun ventet barn. Hun fikk støtte til å ta førerkort fordi hun bodde utenfor allfarvei, og bidrag til omstendighetsklær, barneutstyr og et mindre kontantbeløp. Hun var i et parforhold der de trengte startkapital til kjøp av egen bolig. Misjonen garanterte for husbanklån, siden ble saken avsluttet.

Vi må ta et generelt forbehold når det gjelder sakens utfall, da vi har fort kort observasjonsperiode til helt å konkludere med at den endte positivt. Det kan imidlertid være at dette paret klarte å betjene lånet med fast inntekt og at de ble permanent bosatt.

To andre klienter i denne gruppen fikk utdanningsstøtte over en kort periode og ble sannsynligvis selvforsørget. Den ene av disse mottok kun utdanningsstøtte, den andre fikk også noe starthjelp til etablering av sin bosituasjon.

5.2 Typologi 2: «Langvarig sosial nedtur»

Dette er mønsteret som særlig gjentok seg over tid: mislykkede bosettingsforsøk, refinansiering og nye bosettinger gjentatte ganger. Hovedinntrykket er at klientene i stor grad var initiativtakerne i bosettingssakene, og at det over et mangeårig forhold ble prøvd ut bistand av ulik art. Bistanden førte ikke til permanente bosettinger, men til nye problemer som gjorde klientene avhengige av mer hjelp, noe som bidro til at forløpene varte i mange år.

De fleste sakene i denne undersøkelsen omhandler klienter som mottok ulike former for bistand gjennom bosettingstiltak, sanering av gjeld, hjelp til å dekke andre ekstraavgifter og mye mer. Totalt hører 20 av de 24 saksforholdene klart til denne typologien.

14 av de 20 fikk bistand i en periode som varte i fem år eller mer. I alle sakene ble det gitt økonomisk veiledning, hvor både Misjonen og kommunalt sosialkontor stilte spørsmål til forholdet mellom det å ta opp stort boliglån samtidig som man manglet fast inntekt. I ti av sakene måtte søkerne sette opp budsjett med nødvendig dokumentasjon på inntekt og utgifter per måned.

Resultatene av den langvarige bistanden så ikke ut til å lykkes i særlig grad. Av de sytten som endte opp med å eie egen bolig, hadde alle problemer med å betjene boliglånet. I elleve av sakene ble lånet misligholdt, og det endte med at boligen ble tvangssolgt. Åtte personer hadde særlig stor gjeldsbyrde i forhold til inntekt. Seks personer fikk sanert eller avskrevet gjeld, og åtte personer fikk bistand til å dekke diverse utgifter som flytteutgifter, tinglysningsgebyr, strøm, oppussing, restskatt, bøter og kredittgjeld. Blant klientene som mottok langvarig bistand, ble seksten bosatt, og ni hadde flere enn to flyttinger. Misjonen stilte som garantister i atten saker, i syv tilfeller gjaldt dette innskudd til leilighet, i ti tilfeller etableringslån, i syv tilfeller ervervslån og i elleve saker husbanklån. I 15 saker fikk klienten lån i pri-

vatbank, som fortrinnsvis gjaldt toppfinansiering eller refinansiering av smågjeld.

Atten klienter fikk økonomisk bistand av ulik art gjennom mange år. Klientene gjorde flere forsøk på å eie egen bolig, men når inntekten deres ikke var stor nok til å betjene boliglån, fikk de i flere omganger ytterligere gjeldsbyrde etter refinansiering av boliglån. Klientene hadde sjelden fast inntekt, men levde av sosialhjelp, bostøtte og ulike trygdeordninger. Banken tok i flere tilfeller pant i barnetrygd eller annen trygd. Lønnet arbeid skulle i prinsippet ligge til grunn for innvilgelse av lån, men i mange saker later det til at dette ble omgått i iveren etter å bosette ansøkerne.

I tolv tilfeller fikk klienter avslag på søknad grunnet anstrengt økonomi. Tre av disse sakene ble klaget inn for Fylkesmannen, hvorav to fikk medhold. Klagene til Fylkesmannen ble utarbeidet av Misjonen i samarbeid med klienten.

De andre som hadde fått avslag og deretter gjentatte ganger søkt om bistand på nytt, fikk i de fleste tilfeller akseptert søknaden, selv om det kunne ta flere år før de ble innvilget hjelp. Årsakene til dette ser ut til å være at de statlige refusjonsordningene ble trukket tilbake, slik at Misjonen ikke hadde stort nok budsjett til å yte bistand. Fra 1965 ble bosetting av tater/romanifolk en kommunal oppgave, men i praksis var det Misjonen som sto for behandlingen av sakene. Den statlige refusjonen var trukket tilbake og kom til uttrykk gjennom mange avslag på søknader om bosetting.¹⁶ Kommunene hadde ulik praksis når det gjaldt bosetting av tater/romanifolk, noe som også fremkommer i Møystads notat om den kommunale boligpolitikken overfor tater/romanifolk.¹⁷ Vi vil komme tilbake til dette senere.

Re-bosetting og flyttinger

Flertallet av tater/romanifolk som fikk bistand gjennom Misjonen, forble i systemet over lang tid og tok del i gjentatte forsøk på bosetting. Flere hadde inntektsgivende arbeid og eget hushold, men også mangeårig kontakt med Misjonen. Noen forsøkte med flere ulike tiltak, men på grunn av manglende økonomisk styring førte ikke tiltakene til permanente bosettinger. Ofte ble nye tiltak iverksatt for å oppnå en bedre bolig med gjentatt refinansiering og større boliglån. Nedenfor følger et eksempel på en forløpshistorie om

forholdet mellom å eie egen bolig og lite stabile inntektsforhold.

«Geir»s historie

«Geir» søkte Misjonen om hjelp til arbeid, utdanning og en bedre bosituasjon. Han var gift, hadde to barn og søkte om å bygge egen bolig på en ønsket tomt. Misjonens generalsekretær Jostein Vist henvendte seg i løpet av kort tid til kommunens boligetat med følgende oppfordring: «[...] Denne sak må snarest tas opp med lokale instanser. Vi må få klarlagt om denne tomten kan bebygges, og om det kan skaffes husbanklån med kommunalgaranti.»¹⁸

Misjonen aksepterte søknaden. Kontakten mellom Misjonen og det kommunale boligkontoret ga inntrykk av at det var usikkerhet rundt hvilken type bistand familien kunne få på dette tidspunktet, og søkeren ble satt i kø i påvente av å få kommunal leilighet. Etter en tid søkte familien seg til Svanviken og fikk opphold. Paret anstrengte økonomi ble diskutert, blant annet at inntekter og utgifter ikke sto i forhold til hverandre, og at de trengte hjelp til budsjettering og betaling av regninger. Begge tok utdanning på Svanviken, som også samarbeidet med arbeidsformidlingen og arbeidsgivere. I en overgangsperiode mellom Svanviken og bosettingen godtok paret en ordning med støttekontakt som samarbeidet med kommunen og arbeidsgiver om bosituasjonen.

Misjonen skrev en anmodning til kommunen og argumenterte for bygging av bolig på en ønsket tomt, men fikk avslag begrunnet med at tomten manglet vann og kloakk. Misjonen garanterte for lån til leilighet og betalte innskudd på forskudd for å sikre kjøpet. Den forklarte sin rolle i korrespondanse til *eiendomsbyrået*:

Den norske Stat ved Norsk misjon blant hjemløse på Sosialdepartementets vegne garanterer for innskudd til mulig leilighet som blir betalt av Norsk misjon blant hjemløse, hvis det letter på mulighetene ved tildeling av leilighet.¹⁹

Paret flyttet inn i en nybygget kommunal leilighet og «Geir» fikk jobb, men han mistet den etter kort tid. Misjonen lette etter nye arbeidsgivere, og i mellomtiden måtte familien søke sosialhjelp. Samtidig søkte de tilskuddslån til inventar hos Misjonen. Siden fikk de innvilget et ekstra lån som

¹⁶ Pettersen 2005.

¹⁷ Møystad 2015; Pettersen 2004.

¹⁸ RA, PA0793, Fp Klientmapper.

¹⁹ RA, PA0793, Fp Klientmapper.

skulle dekke ubetalt husleie og diverse interiør. Generalsekretær Vist tilskrev sosialkontoret, forklarte omstendighetene, og ba om at familien måtte få sosialhjelp på vanlige vilkår. Misjonen tilrådte full refusjon, og dekket også et utestående restskattekrav.

«Geir» fikk en ny fast stilling innen ett år. Med stillingen fulgte en tjenestebolig. Sosialkontoret ga hjelp til husleie to ganger til denne boligen. Jobben var i en annen by, derfor flyttet familien dit. Misjonen lånte ut penger til flytteutgifter på 4000 kroner. Paret ba om et nytt lån på 2000 kroner for dekning av ubetalt husleie på forrige bolig. Misjonen satte opp et budsjett med nytt rentefritt lån og ba om at lånte penger ble betalt tilbake etter ny plan. Paret hadde problemer med å betale og ba Misjonen om utsettelse på lån grunnet store utgifter med oppussing av ny bolig, og fikk innvilget utsettelse i ett år. Kona sendte så en ny søknad om en ny bolig på grunn av anstrengt økonomi, siden mannens lønn ble redusert på grunn av nedskjæringer. Etter en ny flytting fikk familien ny bosettingsavtale i en mindre enebolig et annet sted i landet, hvor Misjonen garanterte for husbanklån på 150 000 kroner. Det ble søkt og innvilget støtte til kjøp av vinterklær. Videre søkte de og fikk støtte til asfaltdekking i veien. Senere ba de om at Misjonen dekket 6000 kroner for ubetalt gjeld og 3000 kroner i avdrag på gjeld til Husbanken. I tillegg ble det innvilget sosialhjelp på 1000 kroner. Siden dekket sosialkontoret to strømregninger på hhv. 750 og 2500 kroner. Kommunen bestemte at det var nødvendig med dreningsarbeid rundt huset, hvor Misjonen dekket kostnaden på 35 000 kroner. Paret hadde søkt om et privat lån på 15 000 kroner i en sparebank, hvor kommunen bekreftet at Misjonen garanterte med selvskyldnerkausjon.

I et notat fra Misjonen står det ett år senere at begge var i jobb, og at de klarte sine økonomiske forpliktelser. Paret fikk hjelp til å betale en strømregning på 2000 kroner og oppussing av kjeller på 5000 kroner. Senere mistet «Geir» jobben på grunn av nedskjæringer. Kona jobbet fortsatt fast. Misjonen drøftet om den skulle overta det økonomiske ansvaret for huset selv. I sin uheldige situasjon fikk paret støtte i nærmiljøet og av de kommunale myndigheter.

Neste søknad om hjelp til å dekke strøm og boliglån for fire måneder ble avslått, med begrunnelse i Sosialdepartementets innskjerping av omkostninger som skulle dekke utgifter til bosetting av «omstreifere». Misjonen henviste til det lokale sosialkontoret, som av slo søknad om hjelpetiltak med begrunnelsen at familien hadde for

høye boutgifter i forhold til inntekten. Sosialkontoret dekket beløpet gjennom statsrefusjon. Paret fremmet ønske om å eie huset, noe som var anslått til å koste i overkant av 300 000 kroner. De overtok huset gjennom etableringslån på 40 000 kroner, ervervslån på 160 000 kroner og husbanklån på 130 000 kroner, samt bostøtte. Etter avtale med sosialkontoret skulle de betale utgifter på 2500 kroner per måned for boligen. Misjonen krevde inn lån for tinglysning og etableringsgebyr for overtakelsen på kr 40 000 i tillegg til en rente på ni prosent. Misjonen hadde halvårlig innkreving av utestående gjeld. To år senere pågikk sak om mislighold av lån, og etter et halvt år ble boligen tvangssolgt og familien flyttet på nytt. For å sette beløpene i perspektiv: På begynnelsen av 1980-tallet kunne en industriarbeider i snitt regne med en timelønn på rundt 40 kroner.²⁰

Dette er ikke den mest kompliserte blant Misjonens bosettingssaker, og den har en rekke fellestrekk med andre saker i denne typologien. Den representerer mange sider av forholdet mellom klienten, Misjonen og kommunen. De fleste sakene som gjaldt re-bosettinger, som strakk seg over mange år og som endte med mislighold av lån og tvangssalg av bolig, var svært komplekse, og viser at hjelpeapparatet ofte strakk seg langt for å innfri de berørtes ønske om å eie sin egen bolig.

«Bendik» og «Turid»

«Bendik» og «Turid» var bostedsløse i syv år med tilfeldige leieforhold på ulike steder. Da «Bendik» begikk alvorlig kriminalitet og måtte sone en lengre dom, kom «Turid» i en svært vanskelig situasjon og ble alene med barna. Paret søkte og fikk innvilget opphold på Svanviken, og «Bendik» ble etter hvert overført dit for å sone reststraffen der.²¹ På slutten av oppholdet pågikk brevveksling mellom sosialkontoret, Misjonen og en privatbank. Familien fikk innvilget husbanklån på drøyt 500 000 kroner under forutsetning av at byggekostnadene ikke skulle overstige 600 000 kroner. Siden banken ikke hadde forutsetninger til å vurdere lånesøkers muligheter til å skaffe til veie egenkapitalen, måtte Misjonen garantere for en rest på drøyt 100 000 kroner. Paret søkte kommunen om etableringslån, men fikk avslag. Misjonen tok kontakt med et privat utbyggerfirma som laget ferdighus. Misjonen sendte brev om anbefa-

²⁰ Statistisk sentralbyrå, *Historisk statistikk 1994, Norges Offisielle statistikk C 186, tabell 10.3*, Oslo: SSB, 1995.

²¹ Fengselsloven § 12.

ling av byggelån, men kunne ikke gi garanti. Videre argumenterte den for at familien skulle få byggelån til egen bolig, siden den per tiden var bostedsløs og levde i en uholdbar situasjon som var til fare for barna. Anbefalingsbrevet fra Misjonen til Sparebanken avsluttes slik:

Misjonen tillater seg å anbefale at banken vurderer saken slik at et byggelån kan gis. Så vidt en kjenner til fra andre byggesaker har banken en mulighet for en rimelig kontroll av og sikring av bruken av lånemidlene. Enn videre vil en foreslå at familien [...] oppretter konto for sine samlede trygdemidler.²²

Vedtaket fra sosialkontoret ble anket, og Misjonen skrev søknaden. Kommunen begrunnet avslaget slik:

Søknad om garanti for renter til boliglån i forbindelse med bosetning i [...] kommune.

Den omsøkte ytelse er en ytelse etter sosialomsorgslovens § 3.2, det vil si en ikke pliktig ytelse. I dagens økonomiske situasjon med meget stramme budsjetterammer finner ikke [...] utvalget å kunne innvilge søknaden.²³

Misjonen tok kontakt med den andre kommunen som hadde sagt seg villig til å «ta imot bosetterne». Sosialutvalget avsto med begrunnelse om at det ikke kunne ta seg av kommunens egne bostedsløse på grunn av trange budsjetterammer. Det pågikk et samarbeid mellom de to kommunene. Misjonen var aktiv med å finne bosettingsprosjekt for familien, som hadde sterke ønsker om å bosette seg i en bestemt kommune. Etter kort tid fikk den tilbud om en bolig i det aktuelle området. Misjonen mente et vellykket rehabiliteringsopplegg ville oppfylle familiens ønsker om å bosette seg i et kjent miljø hvor barna følte tilhørighet. Situasjonen var vanskelig, både sosialt og bomessig, spesielt for barna, som regnet seg som hjemhørende i denne kommunen. Misjonen anket saken videre til Fylkesmannen med begrunnelse om at paret ved utskrivning fra Svanviken hadde forventninger om bosetting i den kommunen familien mente seg hjemmehørende i.

Hvis familien fortsetter å leve sitt tilfældige liv – frykter vi en snarlig oppløsning. Ikke minst

frykter vi at [Bendik] på ny kan bli kriminalitetstruet.

Misjonen anbefaler at Fylkesmannen tar anken til følge.²⁴

Gjengivelse av Fylkesmannens svar på klage «Lov om sosial omsorg § 18 – Klage»:²⁵

Den som ikke er i stand til å sørge for sitt livsopphold har etter lov om sosial omsorg § 3 nr. 1 krav på sosialhjelp. Avgjørende for hvorvidt det foreligger en hjelpeplikt eller ikke, er en individuell og konkret vurdering av søkerens sosiale og økonomiske situasjon. Det kan selv om vilkårene etter § 3 nr. 1 ikke er tilstede ytes hjelp etter § 3 nr. 2 for å overvinne eller tilpasse seg en vanskelig situasjon.

Loven forutsetter at alle andre ordninger skal forsøkes før eventuell sosialhjelp ytes, f. eks. muligheter til inntekt gjennom eget arbeid, trygdeytelser og lignende og i visse tilfeller formue. Sosialstyret står i prinsippet fritt når det gjelder utmåling av økonomisk sosialhjelp. Det vil imidlertid være lovstridig å utmåle hjelpen så lavt at den ikke sikrer en forsvarlig levestandard i lovens forstand til i første rekke mat, klær, boutgifter og nødvendige utgifter til tannbehandling, medisiner og lege. Utgifter til bl. a. telefon, avis, lisens, bilhold, livsforsikring, flytteutgifter, reiser, støttekontakter og hjelp til bolig er ikke pliktmessige ytelser etter lov om sosial omsorg § 3 nr. 1 med mindre det foreligger særskilte grunner.

Dekning av gjeld er ingen pliktmessig ytelse med mindre betalingsunntakelse vil føre til tap av livsnødvendigheter. Lov om sosial omsorg er heller ikke ment å opprettholde en boligstandard en ikke har råd til men det kan likevel foreligge plikt til å yte sosialhjelp som lån eller bidrag til eventuelt rimeligere bolig er anskaffet. Inntekt forutsetter først å dekke mat, klær, lege, tannlege, medisiner, boutgifter evt. andre utgifter som må ansees som en del av livsoppholdet og deretter andre ytelser som ikke faller inn under begrepet pliktmessige ytelser.

Det kan etter lov om sosial omsorg § 3 nr. 3 settes nærmere vilkår for hjelpen. Slikt vilkår må ha nær sammenheng med hjelpetilbudet, ikke stride mot annen lovgivning eller med intensjonene med lov om sosial omsorg.

²² RA, PA0793, Fp Klientmapper, brev fra Misjonen til banken.

²³ RA, PA0793, Fp Klientmapper, søknad om garanti for renter til boliglån i forbindelse med bosetning i [...] kommune.

²⁴ RA, PA0793, Fp Klientmapper, klage på sosialvedtak.

²⁵ RA, PA0793, Fp Klientmapper, svar på klage fra Fylkesmannen.

[...] Klager har fått avslag på søknad om sosialhjelp til dekning av renteutgifter ifm huskjøp.

[...] Sosialrapport vedlagt fremstiller familiens svært prekær. Etter opphold på Svanviken har paret med [...] barn bodd ufrivillig hos [...], ufrivillig fra begge parter. Livs- og bosituasjonen beskrives som særdeles vanskelig og at forholdene går særlig utover barna. En periode flyttet familien tre uker på campingplass, deretter dro de til [...]. Dette gjorde de for å sikre barna skolegang.

Fylkesmannen anser bosettingen som en viktig del av integrasjonsarbeidet med omstreifere. Det er viktig å se omstreifernes totale livssituasjon jfr. rundskriv I-8/87 fra Sosialdepartementet. Det er i h t rundskrivet et kommunalt ansvar å vurdere og avgjøre hva som er mest hensiktsmessig hjelpetilbud for den enkelte omstreifer, herunder hva slags bosettingshjelp som bør tilbys. *Her er det kommunens ansvar å vurdere om boligen som kan skaffes er tilpasset omstreifernes økonomiske situasjon.*²⁶

Videre ble det fra Fylkesmannens side argumentert for og imot alternative løsninger med hotellopphold og hva det kostet kontra det å dekke boutgifter.

Misjonen, kommunen og bankene arbeidet ulikt i disse sakene. Kommunens avslag var begrunnet med at familien hadde for svak økonomi til å håndtere utgifter til egen bolig. Misjonen på sin side argumenterte overfor Fylkesmannen med at et vellykket rehabiliteringsopplegg var basert på at familien fikk bo der den ønsket og at man dermed unngikk familieoppløsning, at barna hadde tilhørighet i et kjent miljø, og at man ville unngå kriminalitet. Klagen ble tatt til følge hos Fylkesmannen, og kommunen ble holdt ansvarlig for bosetting av familien.

5.3 Typologi 3: «De dynamiske kvinnene»

Flere kvinner fremstår som dynamiske med hensyn til sin egen situasjon både når det gjelder økonomisk kompetanse og ønsket om stabilitet i bosituasjonen. I fire av sakene var kvinnene den aktive parten i parforholdet og dynamiske hva angikk innsikt i egne rettigheter. Flere av kvinnene nektet å bo isolert og langt fra folk. Dette er historien til en kvinne som gjentatte ganger over flere år henvendte seg til Misjonen for hjelp til bosetting:

²⁶ RA, PA0793, Fp Klientmapper, svar på klage fra Fylkesmannen.

«Mia»s historie

«Mia» kontaktet Misjonen og ba om hjelp til å sikre familien en stabil bosituasjon. Grunnen var at eldstebarnet skulle begynne på skolen, og hun ville skape trygge oppvekstvilkår for barna. Første søknad om bistand til egen bolig ble avslått med begrunnelse om at familien klarte seg bra i forhold til mange andre, og at nærmiljøet hvor den bodde, var godt. To år senere sendte «Mia» flere søknader med samme motiv som nevnt. Hun mente det var uheldig for barnas skolesituasjon at de bodde langt fra folk. Etter tredje henvendelse fra «Mia» kom Misjonen og kommunen på et «hjemmebesøk» hos familien. Det ble igangsatt bosettingstiltak uken etter, begrunnet med at hun og barna levde under særlig anstrengte forhold. «Mia» avsto første tilbud om bopel, men aksepterte en eldre enebolig. Hun mente huset hadde passende standard og fin beliggenhet. Til sammen fikk de låne rundt 350 000 kroner, gjennom ervervslån, etableringslån og etableringstilskudd. Familien ble etablert i et tettbebygget strøk med kort vei til skole for barna. «Mia» tok særeie på huset, da mannen hadde pådratt seg stor gjeld. Familien fikk økonomisk bistand fra Misjonen og fikk bostøtte fra kommunen for å klare seg gjennom etableringsfasen.

«Lisa»s historie

«Lisa» er kona til «Geir», som vi har beskrevet tidligere. For å redde familiens økonomi hadde hun en periode to jobber på en gang, i tillegg til ansvaret for to små barn. Mannen hadde mistet jobben og begynte å drikke. Hun strakk seg langt for at økonomien skulle gå rundt og familien ikke skulle gå i oppløsning. Det ble for mye. Hun tok kontakt og søkte seg til «Vika» (Svanviken) «for å gjenopprette ro og orden i familien. Jeg orker ikke mer av dette nerveslitet. Hver gang det kommer en regning braker det løs igjen [...]».²⁷ Sosialkontoret mente at «Lisa»s familie hadde stort behov for hjelp. Både arbeids-, bo- og sosial situasjon var forverret, og opphold på Svanviken ble anbefalt. Hun fikk etter mange runder med søknader og opphold på Svanviken lån til bolig.

Kvinnene vi her forteller om, stilte krav, blant annet om særeie på huset i tilfeller hvor mannen hadde mye gjeld. De var bevisste på hvilke rettigheter de hadde og argumenterte med utgangspunkt i de mulighetene de så for hjelp til seg og barna. Mødrene hevdet at barna deres ville få

²⁷ RA, PA0793, Fp Klientmapper, brev.

bedre oppvekstvilkår dersom de fikk hjelp til å bedre sin boligsituasjon. To av kvinnene henvendte seg ved gjentatte anledninger, på tross av at søknadene deres ble avslått flere ganger. Sakene strakk seg over år, de fikk det ene avslaget etter det andre, men fikk gjennomslag etter hvert.

5.4 Typologi 4: «Stigmatisering og diskriminering»

Flere forhold gjør en allerede utsatt gruppe mer sårbar for utstøting. I visse saker fremkom konkrete eksempler på diskriminering. I en sak argumenterte Misjonen for betydningen av å eie egen bolig, mens kommunen stilte seg kritisk til at familiens økonomi ville bli anstrengt dersom den tok opp et boliglån på over 300 000 kroner uten å ha fast inntekt. Familien fikk tilbud om å kjøpe leilighet, men mistet muligheten da den ble for dyr i forhold til tilslaget Misjonen hadde gitt. Senere ble det opplyst at eiendomsmegleren la på prisen over «takket» med hensyn til hva familien kunne klare å betjene av lån fordi «ingen vil selge til omstreifere».²⁸

I to andre saker oppga klienter at «de blir holdt øye med» i nabolaget, og at de derfor søkte hjelp til å finne nytt bosted. En kvinne søkte flere ganger hjelp til å bosette seg et annet sted fordi hun og barnet hennes ble avvist i nærmiljøet. Tre andre klienter søkte hjelp til bosetting andre steder grunnet at de var i konflikt med andre omstreiferfamilier.

«Kari»s historie

«Kari» opplevde stor grad av diskriminering i lokalmiljøet og ville flytte til et sted hvor det var lettere for henne og barnet hennes å bo. Hun slet med gjeld etter sin avdøde mann. Hun fikk lån på trygden, men ikke sosialhjelp, og sosialkontoret trakk et månedlig beløp fra trygden.²⁹ Etter at faste utgifter var betalt, hadde hun 300 kroner til livsopphold. «Kari» ønsket utdanning for bedre å klare seg selv og søkte sosialhjelp samt barnehageplass. Henvendelsene ble møtt med avslag. Hun kontaktet Misjonen, som henviste til sosialkontoret, men der var det ingen hjelp å få:

[...] er interessert i å hjelpe med utdanningstilbud, men dette strandet i at hun fikk avslag på barnehageplass fra høsten. Utdanningsopp-

legg var begrunnet i søknaden, men den ble avslått. I avslaget var det begrunnet at hun var enslig mor med trygdeinntekter og at det var lekekamerater i nabolaget. Dessuten at sønnen er for ung – fyller 3 år [...]. Det er 1 dag for sent. Familiene i nabolaget avviser hennes sønn – 2 ½ år.³⁰

Saken ble avslått, begrunnet med at «Kari» hadde trygd. Hun ba videre om hjelp til å få solgt boligen sin fordi hun ville til en annen kommune. Å bo i dette området førte til at hun måtte ta sovemedisin for å kunne fungere. «Kari» fikk ikke ny bistand til bosetting gjennom Misjonen.

«Familie på vandring mellom kommuner og etater»

En familie ba flere ganger om hjelp til bosetting ved kommunens sosialkontor, hvor de ble henvist til boligkontoret, som igjen henviste paret videre til Misjonen. Familien sendte tre søknader, hvor den første ble avslått begrunnet med at familien ikke var «omstreifere». Familien sendte dokumentasjon på at den var av «omstreiferslekt». Avslag på søknad nummer to var begrunnet med at kommunale midler, husbankmidler og Misjonens refusjoner var oppbrukt for året. I denne mappen lå det utfyllende korrespondanse mellom Sosialdepartementet, kommunen og Misjonen, der det ble drøftet hvem som hadde ansvar for igangsetting av konkrete bosettingstiltak.

Utdrag fra Misjonens brev til Sosialdepartementet:

Vår organisasjon [Misjonen] og kommunen har forsøkt å finne boløsninger, men ikke lyktes. Fellesopplegg i kommunen var opprinnelig et ønske for bosetting av omstreifere. [...] Denne familien er et typisk eksempel på det vi gjentatte ganger har nevnt vedrørende oppblussing av omstreifervirksomheten med bakgrunn i manglende lokale tiltak for såkalte annen generasjons bosatte barn. Barna vokser opp i et miljø, men sterkt stigmatisert og hjelpetiltakene for å fullføre integreringen settes ikke inn. Dernest får vi flere år på gammeldags omstreifervis før barn blir så store at myndighetene må gripe inn.³¹

Å skaffe denne familien passende bosettingstiltak var en lang prosess som tok flere år. Familien ble

²⁸ RA, PA0793, Fp Klientmapper, notat.

²⁹ Trekk fra trygden var vanlig praksis ved ytelser i form av lån ved sosialkontoret.

³⁰ RA, PA0793, Fp Klientmapper.

³¹ RA, PA0793, Fp Klientmapper, brev til Sosialdepartementet.

etter to års tid bosatt i en kommune der den ønsket å bo. Året etter ville den flytte til en annen kommune med begrunnelse om at den ikke trivdes i kommunen den bodde i. Ett år senere fant familien på eget initiativ et hus den ønsket å bo i.

5.5 Uføretrygd for å kunne betjene større lån

Noen av klientene ble oppmuntret av kommunens sosialkontor til å søke uføretrygd for å ha en sikker, fast inntekt for å betjene et større boliglån. En del av boligfinansieringen kunne bestå i ervervslån. Innvilgelse av ervervslån etter Husbankens forskrift av 1978 kunne gis med tanke på å skaffe forskjellige svakerestilte grupper boliger, eller som finansieringsordning for funksjonshemmede i henhold til i Husbankens forskrifter.³² Botilskudd og bostøtteordninger ble også initiert av kommunens sosial- og/eller boligkontor, og ble benyttet som tiltak i bosettingssaker.

Bosettingstiltak førte i enkelte tilfeller til at noen ble bofaste og dermed hadde en fast inntekt som gjorde det mulig å håndtere egen økonomi. Blant de 24 sakene vi har sett på, var det en klient som reagerte på at han ble omtalt som «funksjonshemmet» for å oppfylle krav om ervervslån. I neste avsnitt beskrives forløpet i bosettingsprosessen for en far som en periode var på attføring og samtidig søkte hjelp til bosetting gjennom Misjonen. Uføretrygd ble i to saker diskutert av sosialkontoret som mulig stabil inntekt.

«Konrad»

Misjonen bisto «Konrad» i søknad om uføretrygd for å få ervervslån i Husbanken. Å være funksjonshemmet var ett av flere kriterier for å få ervervslån i Husbanken. «Konrad» reagerte sterkt på å bli omtalt som «funksjonshemmet». Han understreket i et svarbrev til Misjonen at han *ikke* var funksjonshemmet. Misjonen svarte at han «er å regne som funksjonshemmet siden han ikke er i stand til å jobbe». Husbanken vurderte lånesøknader om ervervslån blant annet ut fra søkers uførhetsgrad. Å inneha en funksjonshemming var et av kriteriene for å få innvilget ervervslån i Husbanken.³³

Misjonens bosettingstiltak for «Konrad» og hans familie ble ikke akseptert ved kommunens

sosialkontor, som begrunnet avslaget med at familien ikke kunne innfri lånebetingelsene med utgiftene til egen bolig på grunn av sin anstrengte økonomi. I stedet for lån til egen bolig fikk familien støtte til å leie en kommunal leilighet. Ett år senere gjorde familien eget forsøk på å skaffe seg eiet bolig. Misjonen hadde tro på bosettingstiltak med egen bolig og bisto familien med nye fremstøt overfor kommunens boligetat og sosialkontor. «Konrad» søkte og fikk innvilget uføretrygd. Misjonen garanterte og forskutterte for bolig, og familien ble etablert for en periode. «Konrad» fikk jobb, men pådro seg stor gjeld og kunne ikke stå som eier av egen bolig. Sammen ga sosialkontoret og boligkontoret full støtte til et nytt boligprosjekt og dekket månedlige boutgifter i en periode.

«Arvid»

En annen klient søkte uføretrygd for å kunne ha fast inntekt og dermed kunne betjene lån til bolig. «Arvid» ble utsatt for en ulykke som gjorde ham ufør. Han var gift og far til tre barn, men ute av stand til å jobbe etter ulykken. I et notat fra Misjonen til sosialkontoret ble det opplyst at familien skulle få økonomisk støtte til renteutgifter. Saken ble behandlet av sosialnemda, som avsto å yte økonomisk hjelp i forskutteringsperioden. Vedtaket ble begrunnet slik:

[...] nemda finner boligkjøpet urealistisk m.h.t. den økonomien de nå har. Vi finner ikke at denne hjelpen blir hjelp til selvhjelp, men vil gjøre de avhengige av sosialkontoret i mange år fremover. Vedtaket fattes iflg. lov om sosial omsorg § 32. – enstemmig.³⁴

Vedtaket ble klaget inn for Fylkesmannen, der sosialnemdas vedtak ikke fikk medhold. Dette ble begrunnet på følgende måte:³⁵

Det henvises til Lov om sosial omsorg § 3 nr. 1:

«Til den som ikke er i stand til å sørge for sitt livsopphold eller til å dra omsorg for seg selv, ytes sosialhjelp i følgende former:

e) Bidrag eller i unntakstilfelle lån til livsopphold.»

Kommunenes ansvar for å gi hjelp til omstreifere er omtalt i rundskriv I-8/87 fra Sosialdepartementet.

Her heter det i pkt. 2:

³² Den Norske Statens Husbank, *Rundskriv HB-1061*, 22. mai 1978. <http://biblioteket.husbanken.no/arkiv/dok/Hist/Rundskriv/HB%201001-1286/HB-1061-22-05-1978.pdf>

³³ Jf. *Rundskriv HB-1061*.

³⁴ RA, PA0793, Fp Klientmapper, brev fra Sosialnemda.

³⁵ RA, PA0793, Fp Klientmapper, brev fra Fylkesmannen.

«2. Ansvar for integrering og rehabilitering herunder bosetting av omstreifere er en kommunal oppgave. Kommunen kan i dette arbeidet bruke Kirkens Sosialtjeneste som rådgiver.»

Og videre:

«Dersom en omstreifer ikke har noen fast tilknytning til en kommune, og det oppstår hjelpebehov, vil oppholdskommunen ha ansvar for å gi hjelp, jfr. § 1 i lov om sosial omsorg. Det er også denne som skal motivere til fast bosetting dersom klienten ikke har fast bolig.»

I dette tilfellet var det den aktuelle kommunens ansvar å yte sosialhjelp, siden denne familien hadde kjøpt en bolig som syntes relativt rimelig for en familie på fem personer. Familien fikk innvilget sosialhjelpsstønad på 5900 kroner per måned i en periode på fem måneder og fikk anledning til ny prøving av sak etter dette.

Lånebeløpene Misjonen garanterte for, var for høye i forhold til hva «Konrad»s og «Arvid»s inntekter som uføretrygdet ville gi. Resultatet ble at de kom tilbake for å be om ytterligere økonomisk hjelp. Klientene fikk enda større gjeldsbyrde og stadig økende behov for sosialhjelp.

6 Sammenstilling av resultater

Sakene i dette materialet omhandler en liten gruppe tater/romani som har et stort behov for sosial støtte, som kommer svakt ut på flere måter og forblir lenge i systemet. Det er langt mellom suksesshistoriene blant Misjonens klienter og i dens bosettingspraksis. De fleste søknadene om bistand til bosetting var begrunnet med flere forhold. Klientene søkte om hjelp til å: 1) komme seg inn på boligmarkedet, 2) få lån, 3) få jobb/inntekt og 4) betjene lån.

Vi nevner noen typologier av saker. Disse er ikke gjensidig utelukkende, men overlapper hverandre:

Typologi 1: Tilsynelatende vellykkede tiltak

Typologi 2: Langvarig sosial nedtur

Typologi 3: De dynamiske kvinnene

Typologi 4: Stigmatisering og diskriminering

Hovedtyngden av sakene lå i gruppe 2. Klientene i denne gruppen fikk mange former for sosialhjelp, og det ble prøvd flere bosettingstiltak over en periode på fem år eller mer. Vi fant to saker i gruppe 1 som tilsynelatende så vellykket ut, men det kan ikke sies med sikkerhet hvordan disse sakene endte. I gruppe 4 fant vi noen få saker hvor det fremgikk at klientene opplevde diskriminering

i lokalsamfunnet i så stor grad at de ønsket å flytte. I tre saker gjaldt dette konflikter som hadde oppstått mellom taterfamilier og ikke med befolkningen for øvrig.

Føringene som lå til grunn for Misjonens bosettingspraksis, har endret seg på mange områder siden organisasjonen startet sin virksomhet i 1897. På et viktig hovedpunkt stemmer våre hovedfunn overens med hva andre også har funnet: De fleste bosettingsprosjekter i Misjonens regi og innen tidsrommet vi har sett på (1979–1988), var lite vellykkede.³⁶ Mange klienter klarte ikke å håndtere økonomi eller å etablere seg fast på arbeidsmarkedet, og de hadde et boligprosjekt de ikke kunne mestre.

Knappt noen av klientene maktet å innfri de økonomiske utfordringene som fulgte med det å eie egen bolig. Flere hadde en forestilling om at de skulle *få* bolig etter et opphold på Svanviken. Av det skriftlige materialet vi har undersøkt, fremkommer det imidlertid ikke noe som skulle tilsi at klientene ble lovet å få bolig uten forpliktelser i form av lån.

6.1 Endring i bosettingspraksis på 1980-tallet

De boligpolitiske endringene så ut til å påvirke Misjonens bosettingspraksis i retning av en bedre standard på boliger som for eksempel ga taterne større mulighet til å velge sted og bolig ut fra egen interesse. Med utgangspunkt i taternes egne beskrivelser har Pettersen dokumentert at mange gjennom Misjonens bosettingsarbeid ble tildelt falleferdige hus, isolert fra tettsteder og langt fra folk.³⁷ Mari Møystad har gjennom intervjuer med tater og undersøkelse av kommunenes bosettingspraksis gjennom 1900-tallet, og særlig fra 1950- til 1970-tallet, også funnet at taterne ble gitt svært dårlige boliger, og at mange i liten grad fikk hjelp.³⁸ I vårt arkivmateriale har vi sett eksempler på at klientene helst ville unngå gamle hus som lå langt unna normal bebyggelse, og i noen saker viser kilden at kvinnene avslo med begrunnelse om at «de ønsket ikke å bo i et falleferdig hus og ikke bo isolert og langt fra folk». Nybygg kunne være aktuelt dersom finansieringen av huset var mulig å gjennomføre. Flere klienter ble oppfordret til å finne seg en passende bolig med ønsket beliggenhet innenfor rammen av 320 000–350 000 kroner.³⁹ Her var praksisen endret fra tidligere,

³⁶ Møystad 2015.

³⁷ Pettersen 2005.

³⁸ Møystad 2015.

hvor man fikk tildelt et bosted, ofte på et usentralt sted og med dårlig standard.⁴⁰ Boligstandarden var gjenstand for diskusjon, slik vi har sett det i dokumentene i klientmappene. Hvis boligens standard var for dårlig, kunne klientene søke om tilleggsbistand til oppussing, asfaltlegging, takteking og andre typer utbedringer. Standard på boligene i det materialet vi har sett på, varierte fra en ettroms utleieleilighet med sentral beliggenhet, men svært lav standard, til en ny moderne kommunal leilighet til lån – eller leie og videre lån til selveiet leilighet, rekkehus eller til å bygge enebolig.

6.2 Nye tiltak for boligetablering

Den boligpolitiske vendingen på 1980-tallet påvirket til en viss grad bosettingspraksisen.

Boligsosiale virkemidler sammen med beviste integreringstiltak rettet særskilt mot vanskeligstilte grupper åpnet nye muligheter for låne- og støtteordninger i form av bostøtte og andre tilskudd til boligetablering. Historikeren Jardar Sørvoll skriver om etterkrigstidens boligpolitikk:

[...] målet for boligpolitikken (var) å bygge flest mulig boliger til en rimelig penge. I tråd med dette var den offisielle målsetningen for boligpolitikken å skaffe hele befolkningen sosialt forsvarlige boliger til en pris som stod i rimelig forhold til deres inntekter. Disse ambisiøse målene ble forsøkt realisert gjennom et samarbeid mellom staten, kommunene og boligkooperasjonen. Den norske stats Husbank ga lån til boligkooperasjonen og selvbyggere på gunstige betingelser i form av lave renter og lang avbetalingstid. I årene mellom 1950 og 1995 finansierte banken rundt to tredjedeler av alle nyoppførte bolighus.⁴¹

Sørvoll omtaler «eierlinja» som typisk for norsk boligpolitikk i etterkrigstiden, og påpeker at tiltakene først og fremst var beregnet på vanskeligstilte grupper. Dette kan være med å kaste lys over hvorfor de fleste søknadene fra klientene og Misjonens bosettingstiltak var rettet mot det å eie egen bolig, på tross av klientenes sosiale vanske-

ligheter. Det synes som om klientene også hadde en forestilling om at det å eie egen bolig ville føre til en permanent bosituasjon, mens det motsatte lot til å være tilfellet blant hovedtyngden av de berørte i dette arkivmaterialet.

6.3 Ervervslån og funksjonshemming

Levekårsundersøkelsen blant tatere/romani fra 2015 viste høy overdødelighet, noe som viser at helseproblemene var betydelige.⁴² I en slik situasjon er det som forventet at behovet for uførepensjon er stort, og ikke nødvendigvis slik at denne pensjonen er noe man blir «pådyttet» av Misjonen.

Det er i tillegg nødvendig å studere begrepet «funksjonshemmet» i videre forstand med hensyn til klientenes tilgang på ervervslån⁴³ og trygd. Som nevnt tidligere reagerte en av mennene i arkivundersøkelsen på at han i lånesøknaden til Husbanken ble omtalt som «funksjonshemmet».⁴⁴

Begrepet «funksjonshemmet» favnet videre enn det rent medisinske, blant annet ble det gitt lån til personer i «sosiale grupper med særlige problemer på bolig- og arbeidsmarkedet», etter sosialomsorgslovens § 3 og av Misjonen etter løsgjengerlovens § 7.⁴⁵ Sosialomsorgsloven trådte i kraft 1. januar 1972. I perioden 1972–1978 bosatte Misjonen 38 omstreiferfamilier med statsrefusjon etter sosialomsorgslovens § 16 d.⁴⁶ Solheimutvalget fremmet i sin innstilling fra 1980 følgende forslag:

Det vises til Husbankens lånetilbud og antydes at mulighetene for fullfinansiering av bolig ved lån i banken kan utnyttes sterkere enn nå til fordel for omstreiferne. Samtidig vises det til at Staten ikke kan eie Husbankfinansiert bolig.⁴⁷

At det oftere ble gitt ervervslån i Husbanken, kan ha sin forklaring i Solheimutvalgets innstilling.⁴⁸ Lov om sosial omsorg førte til at det på 1970-tallet ble en dreining mot integrering mer enn assimilering når det gjaldt sosialhjelp til «omstreiferne».⁴⁹ Utvalget foreslo også at det skulle opprettes et

³⁹ I 1985-kroner.

⁴⁰ Pettersen 2005; Møystad 2015.

⁴¹ Jardar Sørvoll, «Den boligsosiale vendingen. Norsk boligpolitikk fra midten av 1990-tallet i historisk perspektiv», i NOU 2011: 15, *Rom for alle. En sosial boligpolitikk for fremtiden. Utredning fra et utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon 21. mai 2010. Avgitt til Kommunal- og regionaldepartementet 11. august 2011*, vedlegg 1.

⁴² Ellingsen og Lilleaas 2015.

⁴³ Husbankreglene fra 1978 konkretiserer betingelser for ervervslån: grader av funksjonshemming, vanskeligstilte, flyktningestatus.

⁴⁴ Rundskriv HB-1061.

⁴⁵ NOU 1980: 42, s. 14.

⁴⁶ NOU 1980: 42, s. 14.

⁴⁷ NOU 1980: 42, s. 15.

⁴⁸ NOU 1980: 42.

⁴⁹ Teige 2015.

statlig organ for bosettingshjelp, som skulle sikre lik hjelp for grupper med like behov for hjelp.

Uførepensjonens formål er å gi økonomisk kompensasjon ved bortfall av inntekt med målsetting om å sikre den enkeltes økonomiske trygghet, og at den enkelte skal gis muligheter til selvrealisering.⁵⁰ Blant Misjonens oppgaver inngikk å skaffe klientene fast inntekt, primært gjennom fast arbeid. Mange av klientene i dette materialet gikk inn og ut av arbeidsforhold. Fast inntekt var en forutsetning for å kunne betjene boliglån. I perioder hvor klienten var uten arbeidsinntekt, ble inntekten erstattet med arbeidsledighets-trygd, attføringspenger og i noen tilfeller uføretrygd.

Kommunenes rolle i saker om uføretrygd

Vi får et noe annet bilde av trygden og trygdinngens rolle i bosettingssakene enn det Møystad har funnet.⁵¹ Misjonen ville at klientene skulle kunne betjene sine utgifter for å bli selvforsørget, primært gjennom fast arbeid. Men var det slik at Misjonen oppfordret sine klienter til å la seg uføretrygde, eller var det faktisk slik at klienten ikke kom inn på arbeidsmarkedet i en stabil rolle og derfor trengte trygd for å leve et stabilt liv? Dette kan ha med både helse og motivasjon å gjøre.

Et annet forhold var kommunenes egeninteresse i å få klienten over på uførepensjon, som er en statlig ytelse, noe som førte til reduksjon i kommunens utgifter til sosialhjelp. Her er vårt inntrykk at kommunens incentiver til å trygde klienten var sterkere enn Misjonens. Ordningen med refusjon var bestemt å følge tater/romani-folk som sosial gruppe med behov for bosettingsbistand.⁵² Grader av velvilje hos Misjonen og kommunene kunne sees i forhold til hvilken organisering refusjonsordningen hadde. På midten av 1980-tallet ble det gitt flere avslag på søknader om botiltak som følge av at Misjonen ikke lenger hadde refusjonsordning. Kommunenes praksis var å henvise botiltakssøkende og sosialhjelpstrengende tater/romani-folk videre til Misjonen også etter at refusjonsordningen opphørte i 1985.⁵³ Sosialdepartementet drev et omstillingsarbeid for å behandle tater/romani-folk på samme måte som andre sosialt trengende grupper.⁵⁴

⁵⁰ Dag Ellingsen, «Oversikt over uførepensjonistene i Norge», i Asbjørn Kjønsstad (red.) *Stønad ved uførhet. Studier av administrative beslutninger om uførepensjon og sosialhjelp til personer med psyko-sosiale problemer*, Oslo: Universitetsforlaget, 1983, s. 53.

⁵¹ Møystad 2015.

⁵² Sosialomsorgsloven §§ 3 og 16 d.

6.4 Additive belastninger

Som tidligere forklart gjelder vår studie en svært belastet sosial gruppe, derfor er det ikke helt uventet at flere er uføretrygdet som følge av en mengde langvarige sosiale belastende faktorer. Vi så en opphopning av negative levekår. Blant annet hadde flere oppvekst på barnehjem, i fosterhjem eller adoptivhjem, høyt rusmisbruk, erfaring med alvorlig kriminalitet, fengselsopphold, arbeidsløshet og uførhet i en kombinasjon av negative livsbetingelser.

6.5 Langvarig kontakt – økt hjelpebehov

Kommunikasjonen mellom Misjonen og klientene viser et gjensidig samarbeid, preget av et overordnet ønske om at klientene skal bli selvforsørget gjennom det å eie egen bolig. Hva som faktisk skjedde, er det store spørsmålet. Misjonen hadde sitt ståsted, med sin virksomhet og sine formål. Klientene hadde sitt ståsted og sine formål. I relasjonen mellom Misjonen og klientene står Misjonen som givere og klientene som mottakere av sosiale velferdstiltak.⁵⁵ Denne empiriske undersøkelsen av Misjonens klientarkiv har tegnet et bilde av en svært sosialt belastet gruppe, hvor ulike bosettingstiltak ble iverksatt for enkeltmennesker i håpløse livssituasjoner. En forklaring på hvorfor det å eie egen bolig var et gjennomgangstema, kan være etterkrigstidens boligpolitiske ideologi om «eierlinja».⁵⁶

Misjonens bosettingspraksis er dokumentert gjennom nesten 100 års virksomhet.⁵⁷ Målet var å få «omstreiferne» til å slutte med reising og forbli

⁵³ Løsgjengerlovens § 8 og lov om sosial omsorg ble opphevet i 1985. Norsk misjon blant hjemløses særomsorg for tater ble opphevet i 1986. Etter navnebyttet til Kirkens sosialtjeneste ble stiftelsen brukt i rådgivning.

⁵⁴ St.prp. nr. 1, 1986–1987, Budsjett-innst. S. nr. 11 for 1986–87.

⁵⁵ Pettersen 2005.

⁵⁶ Sørvoll 2011.

⁵⁷ Per Haave, «Sterilisering av tater – kirurgi på 'rasemessig' grunnlag?», i Bjørn Hvinden (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Bergen: Fagbokforlaget, 2000; Per Haave, «Tater-/romaniutvalgets psykiatriprosjekt: Misjonens rolle», Oslo: Internt notat for Tater-/romaniutvalget, 2015; Karen-Sofie Pettersen, ««Fra reisende til bofast. Bosettings-tiltak av tater i norske lokalsamfunn på 1900-tallet», i Ola Alsvik (red.), *Kultur møter. Lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med det fremmede*, Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt, 2004, s. 160; Pettersen 2005; Ellen Marie Marvik, (hovedoppgave i sosialantropologi), Oslo: Universitetet i Oslo 1983; Anne Minken, *Tatere i Norden før 1850 – sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*, avhandling dr.phil. Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2009; Møystad 2015.

permanent bosatt, gjennom fast arbeid og ved å eie egen bolig.

7 Konklusjon

Det kritiske punktet ser ut til å være mangel på økonomisk realisme når det gjelder økonomihåndtering overfor en svært utsatt gruppe sosialklienter. Misjonens måte å gjøre klientene ansvarlig for egen økonomi på var å opprette bosettingsavtaler med gjensidig krav om innbetaling av månedlige husleier eller ved å ta opp boliglån som krevde innbetalinger av store avdrag. Misjonen etterkom i stor grad klientenes ønsker om å eie egen bolig og garanterte for boliglån av størrelser som åpenbart ikke kunne betjenes. Uten fast inntekt ble det vanskelig å betjene lån. Usikker og liten inntekt i kombinasjon med liten kunnskap om økonomihåndtering endte gjentatte ganger med at lån ble misligholdt og boligen tvangssolgt.

Misjonen var økonomisk rådgiver og vedtok bosettingstiltak. Utfallet av sakene med innvilgelse av stadig større boliglån og gjentatte refinansieringer ga klientene ytterligere gjeldsbyrde, som igjen reduserte sannsynligheten for permanent bosetting og selvforsørgelse.

Behovet for sosialhjelp ble stadig større og endte med en ny sosial nedtur og at klienten flyttet på nytt. Variasjoner over dette mønsteret går igjen i de fleste sakene i denne undersøkelsen, noe som er spesielt tatt i betraktning hvor stor grad av hjelp man fikk som tater/romani i henhold til særordningen og sammenliknet med hvilken bistand andre grupper bostedsløse med særlige behov ville fått ved kommunale sosialkontor og boligkontor på 1980-tallet. Misjonens bosetting av tater/romanifolk på 1980-tallet ser fra våre kilder ut til å skille seg fra tidligere praksis ved at klientene hadde større muligheter til å påvirke hvor de ville bo og hvilken type bolig som var ønsket.

Vedlegg 15

«Taterne i Solør vil bli fastboende, men 'buroen' hindrer dem i å kjøpe jord»

En undersøkelse av kommunene Våler, Åsnes og Grues behandling av søknader fra tater om bolig, tomt til bolig, konsesjon, eller lån til bolig i perioden 1945–1970

Av Mari Møystad

I august 1957 skrev Hedemarkens Amstidende: «Taterne i Solør vil bli fastboende, men buro'en hindrer dem i å kjøpe jord».¹ Artikkelen refererte til et halvtimes innslag i NRK, dagen før, om taterne i Solør. En av dem som ble intervjuet, Gustav Johansen, fortalte at han ikke fikk lov å kjøpe jord i Grue:

–«Men vil du ikke kjøpe jord og ha noe for deg selv?», spurte intervjueren – «Jo det ville jeg. Men jeg får ikke kjøpt jord.» – Hvorfor ikke? – «Bydefolket-buro-en- skal ha jord først. Her i Grue blir vi ikke holdt som folk. » «Det er rart forresten», legger Gustav til. «Her leser vi i avisene at taterne skal være fastboende, men samtidig hindrer bygdefolket oss i å få kjøpe en jordbite.» Det var et snev av bitterhet i dette resonnementet, og kanskje Gustav har rett?²

Arbeidet med å få de voksne og deres familier bort fra «omstreifer»-livet, gjennom fast bosetting, var én av to hovedlinjer i arbeidet til Norsk misjon blant hjemløse. Målsettingen for arbeidet var kulturell assimilering.³ En viktig bakgrunn for at myndighetene på slutten av 1800-tallet vedtok en statlig regulering av «omstreiferproblemet», var kommunenes motstand mot bosetting av tater i deres lokalsamfunn. Dette bidro i neste omgang til å gi Norsk misjon blant hjemløse legitimitet til å drive sin politikk overfor gruppen, og i praksis fungerte Misjonen som et statlig taterdirektorat.⁴

Til tross for at både Misjonen, myndighetene og media refererte til den kommunale motstanden mot bosetting av taterne, foreligger det imidlertid liten kunnskap om denne motstanden. Det er derfor behov for å dokumentere hvordan og hvorfor kommunene forholdt seg til den statlige politikken overfor taterne. I det følgende vil jeg se på hvordan dette artet seg i tre kommuner i Solør i Hedmark fylke – Åsnes, Grue og Våler – i tidsrommet 1945–1970.⁵ Til sammen vil jeg se på 15 saker hvor personer av «omstreifer»-slekt søkte en av Solør-kommunene om tomt for bosetting. Ut fra det tilgjengelige materialet vil hovedvekten ligge på Våler kommune, og de to andre vil til en viss grad utgjøre et sammenligningsgrunnlag. Samtidig har Våler, Åsnes og Grue i mange tilfeller hatt en samlet politikk når det gjelder taterne. Blant annet hadde de i 1946 et fellesmøte om taterspørsmålet, og det var også dyrevernföreningene i Solør som først tok opp saken om at «omstreiferne» skulle nektes å holde hest.⁶

De tre kommunene ligger i et område hvor det tradisjonelt har vært mange tater, og presseoppslag fra den aktuelle perioden bekrefter at folk av tater-/romanislekt som ønsket å bosette seg permanent i disse kommunene, møtte stor motstand fra kommunale myndigheter. Dette stemmer også med opplysninger gitt fra personer som selv opplevde å bli nektet å kjøpe tomt, eller som har fortellinger om foreldre, besteforeldre og andre slektninger som ble nektet å kjøpe bolig, tomt til bolig, eller ikke fikk innvilget konsesjon til kjøp av tomt. En gjennomgang av presseoppslag fra andre

¹ Hedemarkens Amstidende 11.8.1952.

² «Blant reisende og fastboende tater», NRK 10.8.1952. Finnes i Glomdalsmuseets utstilling Latjo Drom.

³ Se f.eks. Walnum, Jakob, «Plan for arbeidet blant omstreiferne», tillegg til Stortingets Dokument Nr. 100 1896. Jf. https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1896&paid=5&wid=a&psid=DIVL1251&pgid=a_1085 (rett url 28.12.2014).

⁴ Se f.eks. Hvinden, Bjørn, *Storsamfunnet og minoritet. Sammenheng av resultatene av delprogram av romanifolket/taterne og det norske samfunnet*, Oslo 2001, s. 31.

⁵ Området som blir kalt Solør, inkluderte på denne tiden også kommunen Hof. Denne kommunen er av tidsmessige grunner ikke tatt med i undersøkelsen.

⁶ «Håp om å få bukt med taterplagen» i *Vårt Land* 17.01.1947.

delar av Norge viser imidlertid at dette ikke gjaldt isolert for de tre Hedmarks-kommunene. Avslutningsvis vil jeg derfor se på generelle holdninger når det gjelder bosetting av tater i norske kommuner, slik dette kommer til uttrykk i et utvalg norske aviser fra samme perioden (1945–1970).

1 Materialet i kommunearkivene

Det var særlig tre metoder kommunene benyttet seg av for å hindre «omstreifere» i å bosette seg lokalt. Den første gjaldt regler for konsesjon som ble innført under andre verdenskrig og videreført i den første etterkrigstiden. Den andre gikk på regulering av salg av kommunale tomter og eiendommer – og tildeling av kommunale lån ved kjøp av bolig, eller tomt til bolig. En tredje metode var at kommunen kjøpte opp hus som enten var i eie eller i leie av en taterfamilie, eller som stod i fare for å bli kjøpt eller leid av familier av taterslekt. Dette er det ikke eksempler på fra Solør, men andre kommuner brukte denne metoden for å hindre bosetting av tater i sin kommune. Her vil det derfor brukes eksempler fra Selbu i Sør-Trøndelag, hvor det under krigen ble etablert en bosetting av tater.⁷ Kommunen kjøpte etter hvert opp husene og rev disse umiddelbart. Den siste boligen ble revet i 1969. Oppkjøpene skjedde ofte på initiativ fra taterne selv. Men når en familie tok initiativet til å flytte, prøvde ofte kommunene å presse andre «taterfamilier til å gjøre det samme, for å bli kvitt bygdas 'taterproblem'.⁸

For å kunne få et bilde av kommunenes behandling av taterne i de tre kommunene jeg skal se nærmere på i denne utredningen, er kommunenes egne arkiver en viktig kilde. Møtebøker fra kommunestyre, formannskap og jordstyre i kommunene Grue, Åsnes og Våler for perioden 1945–1970 er systematisk gjennomgått for å se hvordan søknader fra folk av taterslekt om tomt, lån til kjøp av tomt, eller konsesjon blir behandlet. Disse referatene gir et innblikk i hvordan den kommunale forvaltningen håndterte ulike søknader.⁹ En særlig interessant sak er dialogen mellom Våler kommune og Landbruksdepartementet om konsesjonsgrensen. Her kommer det fram at

⁷ Etableringen av kolonien må sees i sammenheng med forfølgelsen av taterne under krigen. Se for eksempel Haave, Per, «NS-regimets 'taterpolitikk' – en minoritetspolitikk i utakt?» i Per Ole Johansen (red.), *På siden av rettsoppgjøret*, Oslo 2006.

⁸ Se f.eks. «Om Selbu» i *Nidaros* 1.2.1953: «Selbyggerne vil fordrive omstreiferne fra leieren i Vikvarvet. Nytt kommunalt kjøp av eiendom i landets største omstreiferleir».

kommunen i en periode brukte nedsettelse av konsesjonsgrensen som et virkemiddel for å hindre taterne i å bosette seg i kommunen. De andre kommunenes boligpolitikk overfor «omstreifere» vil ikke bli analysert like nøye, men vil bli brukt som bakgrunnsmateriale. Alle søknader om konsesjon, kjøp av tomt eller lån til kjøp av tomt eller bolig i de tre kommunene er derfor gjennomgått. Samlet gir en gjennomgang av boligsaker i de tre kommunene et bredere bilde av hvordan søknader om konsesjon eller kjøp av tomt eller bolig fra tater ble behandlet i denne perioden.

Samtidig er referatene fra saker som omhandler bosetting av «omstreifere», svært begrenset. Det henvises ikke til noe debatt eller uenighet i disse sakene, og referatene er i det vesentlige korte og konkluderende. Som en kontroll har jeg også sett på et mindre utvalg søknader fra ikke-«omstreifere», og så langt det er mulig å se, er referatene i disse sakene langt mer omfattende. Dette har gjort det nødvendig å se på saker fra flere kommuner for å tydeliggjøre eventuelle mønstre i saksbehandlingen. Det har også vært mulig å fylle ut med referat fra aviser, hvor disse møtene gjengis på stort detaljnivå, ikke minst diskusjoner i herreds-/kommunestyre. Særlig ettersom diskusjonene i saker om «omstreifere» i liten eller ingen grad er referert til i protokollene for jordstyre, formannskap og kommunestyre, er avisene en svært viktig kilde. I den grad sakene som blir slått opp i avisene, gjenfinnes i de kommunale arkivene, støtter de i regelen opp under medias framstilling.

Når det gjelder den kommunale saksgangen, ble noen saker først behandlet i kommunens jordstyre, før de gikk videre til behandling i formannskapet, og til slutt kommunestyret. Formannskapets oppgave var å forberede saker for kommunestyret, og å gi kommunestyret sine anbefalinger. I de fleste tilfeller følger kommunestyret anbefalingene formannskapet gir. I tillegg til vedtak fra saker som har blitt behandlet i de ulike styrene, finnes det også i kommunearkivene mapper med bakgrunnsdokumenter til ulike saker, blant annet søknader fra tater som ønsker å kjøpe tomt. Mappene med bakgrunnsmateriale er derimot ikke komplette. Blant annet finnes det ingen referanse til underskriftskampanjene som avisen refererer til.¹⁰

Et spørsmål er hvordan man kan identifisere søkere av taterslekt fra andre. I de søknadene som

⁹ Herredstyret var det øverste folkevalgte organet i landkommuner. Etter kommuneloven av 1954 gikk man over til å bruke betegnelsen kommunestyre. I det følgende bruker jeg den betegnelsen som til enhver tid blir brukt i kildene.

blir gjennomgått her, er det bare to tilfeller det er tvil om personen er av taterslekt eller ikke. I det ene tilfellet ser vedkommende ut til å ha byttet navn, og i det andre dreier det seg om en person som antas å ha vært på Misjonens arbeidskoloni Svanviken. Flere av søkerne er navngitt i pressen, eller de har navn som kan identifiseres som «omstreifer»-navn. Det finnes også et register av enkeltpersoner som har søkt om fritak fra herredsskatt der flere er registrert under betegnelsen «omstreifer». Prosjektmedarbeider Mariann Grønnerud på Glomdalsmuseet har også vært med på deler av arkivarbeidet, særlig når det gjelder identifisering.

2 Søknader i Våler kommune fra ulike personer av taterslekt

I de første etterkrigsårene finner vi ingen søknader om tomt fra personer som er identifisert som tater. I denne perioden var det relativt mange søknader om bolig og landsbrukstomter, og stor boligmangel, og søknader om konsesjon i forbindelse med salg av tomter og eiendommer ble vanligvis innvilget i perioden, bortsett fra i de tilfellene der det var flere søkere om samme eiendom. I søknader om konsesjon blir søkerens «holdninger» under krigen vektlagt. Noe som ofte ble presisert, var: «Intet er at bemerke til kjøperens nasjonale holdning under krigen.» Det ble også påpekt at: «Søkeren har ikke vært medlem av Nasjonal samling.»¹⁰ Selv om søkeres nasjonale holdning kunne bli vektlagt, er det ingen eksempler fra møtebøkene på at noen *ikke* fikk tildelt tomt eller eiendommer på bakgrunn av at søkeren hadde vært medlem av NS, eller på annen måte hadde vist sympatier med tyskerne under krigen. I de tilfeller det er gitt avslag på konsesjon, dreier dette seg om næringsvirksomhet eller kjøp av landbrukseiendommer. I sistnevnte tilfelle er dette søknader der søkeren allerede har en landbrukseiendom som man regner med gir tilstrekkelig grunnlag for levebrød. I disse tilfellene har ofte andre med mer behov for jord, fått innvilget konsesjon.

I denne perioden blir det vedtatt retningslinjer for kommunens politikk når det gjelder anskaf-

felse av boligtomter. I 1946 ble følgende vedtatt på møte i herredsstyret:

Våler Husnemnd har i møte den 11. November vedtatt å rette følgende henstilling til Våler herredsstyre:

Våler kommune går inn for å skaffe byggetomter for de som gjennom Den Norske Stats Husbank søker å bygge egne hjem, men som støter på vanskeligheter ved å få tomt, ved enten Våler kommune kjøper opp et passende antall byggetomter, som overdras tomteskende ved salg.

Eller skaffer seg for hånden, over et visst antall år tomter med rett til kjøp for tomteskende.

Eller ved kombinasjon av de i a og b nevnte punkter.

Kommunen stiller seg velvillig overfor det tilfellet et makeskifte ønskes.

En ønsker å presisere at den store interessen for å bygge egne hjem, for en stor del stagneres i de vanskelighetene som møter de byggeinteresserte i å skaffe seg dertil egnede tomter. En er videre av den oppfatning av at det vil ha sin betydning at Våler kommune her viser sin velvilje for de tomteskende ved å tre støttende til ved å skaffe byggetomter.

Formannskapet er av den mening at Våler kommune ikke kan være interessert i noen utstrakt boligbygging utover hele herredet, men at denne under hensyn til at Våler er en så utpreget skogsbygd og med framtida for øye hva vann og kloakk spørsmålet angår, mest mulig bør henlegges til de sentra bygda allerede har nemlig Våler og Braskereidfoss stasjonsområder. Slik som tilhøva i Våler vilde vel det viktigste være i størst mulig utstrekning å løse boligspørsmålet i forbindelse med opprettelsen av bureisnings- eller småbruk. I nedgangstider vil ikke skogen gi full beskjeftigelse til alle skogsarbeidere og det har bestandig vist seg at den som har et jordbruk å falle tilbake til er langt gunstigere stillet enn den som ingen ting har. Formannskapet er videre av den oppfatning at i slike tider en har i dag og med så vidt store byggekostnader bør være noe forsiktig med å oppmuntre til noen forsert boligbygging.

Men formannskapet finner dog under de vanskelige boligforhold som nå hersker å gjøre det som kan gjøres for å hjelpe folk i hus. Dette kan gjøres ved at kommunen anbefaler innvilgning av lån til boligbygging for de som selv har skaffet seg tomt så langt der finnes det forsvar-

¹⁰ Se blant annet *Glåmdalen*, Kongsvinger 23.11.1953. «Taterne vil bli bofaste, men ingen vil ha dem som naboer. Grue Herredsstyre tumler med et tilsynelatende uløselig taterproblem.»

¹¹ IKA Øst, Våler kommune, Møtebok herredsstyre 1945–1948, sak nr. 106/46, s. 182.

lig og at kommunen ved eventuelt makeskifte for hånd over dertil skikkede tomtearealer i bygdas to sentra Våler og Braskereidfoss stasjonsområder. Formannskapet vil innstille for herredstyret å gjøre slikt.¹²

Utover dette gis det uttrykk for at Våler kommunestyre anbefaler innvilgning av lån til boligbygging så langt man finner det forsvarlig, og at kommunen kan, hvis det er ønskelig, skaffe tomter ved Våler og Braskereidfoss stasjonsområder.

I de påfølgende to tiårene etter dette vedtaket er det identifisert i alt fem saker i Våler der folk med tater-/romanibakgrunn har søkt etter bolig, lån til bolig eller tomt til bolig: tre på 1950-tallet og to på 1960-tallet.¹³ I tre av disse sakene er søkeren fra en kjent tater-/romanislekt og kan identifiseres ut fra dette.¹⁴ I ett tilfelle ser det ut til at søkeren har tatt gårdsnavnet til gården han søker konsesjon til, mens det siste tilfellet dreier seg om en kvinne som antas å ha kommet fra Svanviken.¹⁵

I den første saken søkte vedkommende om garanti for et lån på kr 2000,- til å fullføre byggingen av et bolighus. Hun hadde tidligere fått innvilget et lån i Husbanken, og hadde nå søkt Våler Sparebank om et nytt lån for å dekke sitt eget tilskudd til byggingen. I referatet fra behandlingen i herredsstyret het det at «Personen har vanskelig for å skaffe et såvidt stort kontantbeløp og kan ikke yte noe vesentlig ved eget arbeid», og at søknaden på grunn av «konsekvensene» ikke kunne innvilges.¹⁶ Innstillingen ble enstemmig vedtatt. Hvilke konsekvenser kommunen her snakker om, nevnes ikke, og det blir heller ikke gitt noen begrunnelse utover disse antydningene om søkerens privatøkonomi.

I arkivene til Våler kommune finnes den andre søkeren med to ulike etternavn, der han under ett av dem er registrert som «omstreifer». Så langt det er mulig å fastslå, tilhører imidlertid begge navnene samme person, som har tatt navnet til

gården han søker konsesjon til for å unngå å bli stemplet som tater.¹⁷ Søkeren hadde kjøpt tomt fra en privatperson, men ble nektet konsesjon av kommune som så utløste sin forkjøpsrett til tomta, selv om den opprinnelige eieren nektet å gå med på dette. Tomta ble dernest skjøtet over til en tredjeperson. Møteboka for denne perioden finnes imidlertid ikke i arkivene, så hvordan saken ble behandlet, vet vi ikke. Høsten 1955 søkte imidlertid vedkommende på nytt om konsesjon på ervervelsen av eiendommen. I mellomtiden hadde søkeren nektet å skjøte eiendommen over til kommunen, og Landbruksdepartementet hadde ikke villet involvere seg i saken. I referatene fra andrengangsbehandlingen ser vi også hvordan prosessen hadde vært tidligere. Saken ble da først forelagt jordstyret, som enstemmig sluttet seg til kommunestyrets tidligere vedtak, noe også formannskapet gjorde. Ved behandlingen i kommunestyret ble så innstillingen vedtatt med 18 mot 1 stemme, mens én representant fratradte som ugild.¹⁸

Den tredje saken, som finner sted i andre halvdel av 1950-tallet, omhandler en søknad om å få kjøpe forsorgsvesenets eiendom Lindstad. Søknaden ble anbefalt av forsorgsstyret, noe som også fikk tilslutning i formannskapet. Prisen ble satt til kr 750,-.¹⁹ Formannskapets innstilling ble så vedtatt av herredsstyret med 18 mot 1 stemme.²⁰ Det er ingenting som fremgår av herredsstyrets beslutning som antyder at denne saken har vært problematisk på noen måte. Det kan også antas at det var en fordel for forsorgsvesenet at søkeren fikk kjøpe eiendommen ettersom han hadde tatt på seg å sette den i stand. Det fulgte også med et brev ved søknaden som fortalte at eiendommen var i meget dårlig forfatning, og at søkeren ville besørge reparasjonen hvis han fikk kjøpt den. I motsatt fall ville forsorgsvesenet selv måttet reparere den.

I det ytre kan således denne saken virke uproblematisk. Et overveldende flertall i herredsstyret går inn for at søkeren får kjøpe eiendommen, og saksbehandlingen later til å følge den vanlige fremgangsmåten. Dette er imidlertid en av de få sakene hvor vi også har andre kilder som forteller om saksgangen, og i disse avdekkes et mer kom-

¹² IKA Øst, Våler kommune, Møtebok herredsstyre 1945–1948. Sak nummer 248/46, anskaffelse av byggetomter, s. 395.

¹³ IKA Øst, Våler kommune, A-Møtebok Herredsstyre 1952–1955. Perioden omfatter 14/01.1952 til ca. 1/8.1954. Dato for perioden ikke anført.

¹⁴ Dette er personer som enten undertegnede eller prosjektmedarbeider Grønnerud og Gustavsen har identifisert som slektninger eller kjente av taterslekt.

¹⁵ Personen hadde hatt opphold på Svanviken før andre verdenskrig, men forlot arbeidskolonien etter krigsutbruddet. Dette er ikke bekreftet, men navn og dato for avskjeden fra Svanviken stemmer.

¹⁶ IKA Øst, Våler kommune, A-møtebok Herredsting/Herredsstyre 1945–1948. Saksnummer 51/48-Garanti, ss. 497–501.

¹⁷ IKA Øst, Våler kommune, A-Møtebok herredsstyre 1957–1959, sak nr. 61/57, Konsesjon, ss. 99–100.

¹⁸ IKA Øst, Våler kommune, A-Møtebok herredsstyre 1957–1959, sak nr. 61/57, Konsesjon, s. 103.

¹⁹ IKA Øst, Våler kommune, A møtebok herredsstyre 1957–1959, sak nr. 75/57, ss. 118–119.

²⁰ IKA Øst, Våler kommune, A møtebok herredsstyre 1957–59, s. 133.

plekst bilde. Under overskriften «Kommunestyret i Våler diskuterer bygdas omstreiferproblem» kan avisen *Østlendingen* fortelle om en omfattende debatt i forbindelse med saken.²¹ Ifølge avisen uttalte blant annet ordføreren fra Arbeiderpartiet at kommunen hadde et ansvar for å lede «omstreiferne på rett vei», så lenge de hadde hjemstavnsrett i kommunen. Han fremhevet at dette var en gruppe som har vært forfulgt i generasjoner og det var viktig å hjelpe dem. En representant fra KrF la vekt på at dersom «omstreiferne» skulle slutte å være «omstreifere», måtte de få hjelp, mens en av NKPs representanter la til at ettersom søkeren var fastboende, måtte vedkommende behandles som dette.

Representantene for Bondepartiet og Høyre var derimot ikke like positive. En av Bondepartiets representanter uttalte for eksempel at han absolutt ikke ønsket at «de [omstreiferne] skal bli fastboende, og jeg tror ingen vil at det skal bli flere omstreifere i Våler enn det er. De betaler ikke skatt, selv om de kan sitte godt i det».²² Dette fikk også tilslutning fra Høyres Ole Astrup, som ifølge *Østlendingen* hadde sitt daglige virke på lensmannskontoret. Han mente at Våler hadde fått rykte på seg som «stedet hvor alle taterne hører hjemme», og kunne fortelle at lensmannskontoret fikk «mange slike saker oversendt». Det hadde vært en feil at de fikk tomter og mulighet til å kjøpe hus: «De er skattelagt, men har aldri gått inn med et øre.»²³ Samtidig så han det slik at når det var slik at de hadde hjemstavnsrett, ville det bli «dyrere for kommunen om de ikke bodde her».²⁴ Til dette svarte en av Arbeiderpartiets representanter at dette begynte å smake mye av rasediskriminering: «Jeg tror ikke Høyres representant har imot at taterne blir fastboende, bare det ikke er i Våler», avsluttet han. Også på venstresiden var det imidlertid flere som var skeptiske. En av Arbeiderpartiets representanter understreket at dersom kommunen skulle gå inn for å gjøre noe for omstreiferne, måtte disse tjene kommunen på samme måte som øvrige borgere, og en representant for NKP beklaget seg i debatten over at «her skal vi slite og betale skatt, mens omstreiferne slipper, og så skal vi hjelpe dem. At de ikke skjems». Til det svarte Astrup fra Høyre at «det er det flere som ikke gjør».²⁵

Mens det altså er én av tre søkere på 1950-tallet som fikk innvilget søknaden sin, var det ingen av de to som søkte på 1960-tallet som nådde fram. I begge tilfellene ble det søkt kommunen om byggetomt, og begge fikk altså avslag. Den første søknaden var ledsaget av et brev fra søkeren, som fortalte om behovet for å skaffe seg husvære:

Jeg vil sende dere en søknad angående å få kjøpe en tomt. Jeg er en enke med 3 barn, og ikke har noe sted å være. Jeg har bodd hos min mor i 4 år [...] og nå i vinter har jeg leid hus og gitt 40 kroner måneden, så det synes jeg blir meget i lengden. Så det synes jeg et mye bedre å få et hus for seg sjøl både for meg og barna og ha noe som en kan få disponere selv, for det er ikke så godt og ha 3 skolebarn og ikke ha noe sted og bo.

Jeg tenkte og fått opp to rom foreløpig om dere vil være så snill at hjelpe meg så var dere greie. Gjør alt hva de kan. Vær så snill og gi meg svar så fort dere har fått greie på dette.²⁶

Brevet ser imidlertid ikke ut til å ha gjort særlig stort inntrykk på de folkevalgte i Våler. Formannskapet innstilte at «søknaden innvilges ikke», som enstemmig ble vedtatt av kommunestyret.²⁷

I den siste saken søkte overrettssakfører Sverre Østlie på vegne av en klient om å få kjøpe byggetomt av kommunen på Nordhagen skolejord. Østlie var også medlem av kommunestyret, og i søknaden ble det lagt frem at kjøpesummen ville bli betalt kontant, og at søkeren alt hadde deponert kr 600,- hos Østlie. Både formannskapet og kommunestyret vedtok enstemmig å avvise søknaden.²⁸ Året etter søkte imidlertid Østli nok en gang om tomt på vegne av sin klient, på det samme området.²⁹ I mellomtiden hadde det vært flere oppslag i lokalavisene om «bygdas taterproblem», noe som kan forklare at søkeren trodde det var bedre muligheter nå. Ved søknaden lå det også et brev fra søkeren hvor han la frem saken sin. Her vektla han at han ikke drakk og aldri hadde tatt imot «omreisende» hjemme hos seg: «Dette kan sikkert lensmannen bekrefte for han eller andre myndighetspersoner har aldri hatt noe bry med meg.»³⁰ Dette gjorde

²¹ *Østlendingen* 10.9.1957.

²² *Østlendingen* 10.9.1957.

²³ *Østlendingen* 10.9.1957.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ IKA Øst, Våler kommune, A-Møtebok herredsstyre 1961–1963, sak 78/62.

²⁷ IKA Øst, Våler kommune, A-Møtebok herredsstyre 1961–1963, sak 78/62, ss. 312–313, jf. vedtak, s. 318.

²⁸ IKA Øst, Våler kommune, A-møtebok herredsstyre 1961–1963, sak nr. 77/62, s. 312, jf. vedtak s. 318.

²⁹ IKA Øst, Våler kommune, A-møtebok herredsstyre 1963–65, sak 125/63, s. 97.

tilsynelatende lite inntrykk på flertallet i kommunestyret, som med 19 mot 4 stemmer avsto søknaden. Imidlertid ble det vedtatt at kommunen skulle gjøre en henvendelse til Solør Romerike skogforvaltning om å få kjøpe en byggetomt til søkeren i Spulsåsen på Haslemoen.³¹

Kort tid etter dette avslaget ble imidlertid en annen søknad om tomt på Nordhagen skolejord innvilget, og i de neste årene er det også flere andre søkere som får tildelt tomt på dette området.³² Så sent som i 1970 ble det innvilget en søknad hvor søkeren spesifiserer at det er to tomter på området som kan være aktuelle. På dette tidspunktet er det tydeligvis fortsatt flere tomter som er ledige. Denne søkeren fikk innvilget søknaden og fikk også lov til å betale kjøpesummen på 2000 kroner over en femårsperiode uten noe tillegg i prisen. Det eneste kravet som ble stilt, var at tomta måtte være bebygd i løpet av to år. Hvis ikke ville den bli skjøtet tilbake til Våler kommune for en pris lik kjøpesummen.³³ Det er også interessant å se hvor store forskjeller det er når det gjelder hva som står nedskrevet i referatene etter de ulike sakene. I samme møtebok som søknaden fra Østlie på vegne av klienten ble avslått, tilsynelatende uten diskusjon, er det blant annet gjengitt en lengre diskusjon om byggetomt på kommunens eiendom Torsby.³⁴

Hva søkeren mener om kommunens forslag om tomt i Spulsåsen, sier heller ikke kommunens protokoller noe om, men ettersom han året etter igjen søker om å få kjøpe byggetomt fra Nordhagen skolejord, er det tydelig at han ikke helt har gitt opp håpet om å få bygd der han opprinnelig ønsket seg tomt. Formannskapet innstilte på at saken skulle utsettes, noe kommunestyret enstemmig sluttet seg til.³⁵

Selv om saken er langvarig, fremstår den som forholdsvis udramatisk ut fra kommunens arkiv. Dersom vi går til avisenes omtale av saken, får vi derimot et helt annet bilde. Forut for andre gangs behandling av søknaden i kommunestyret ble Sverre Østlie intervjuet av avisen *Stiftstidende*. I oppslaget, hvor Østlie blir omtalt som «talsmann

for omstreiferne», kan han fortelle at tomtesøkeren var «Vålers beste tater. Han smaker ikke alkohol og omgås ikke de uroligere elementer innen sin rase. Mannen har aldri blitt ilagt så mye som en mulkt engang [...]».³⁶ Det er også i forbindelse med denne saken at *Stiftstidende* slår opp overskriften «Er Våler i Solør blitt Hedemarkens Little Rock?»³⁷ Avisen gjør slik en direkte sammenligning mellom taternes utestengning på boligmarkedet og hvordan de svarte i USA i samme periode ble nektet grunnleggende borgerrettigheter.

I avisartikkelen ble saken referert i detalj, og det ble fortalt at selv om tomta ikke var på mer enn ett mål, lå den i et nytt boligfelt. Tomteplassen i Spulsåsen derimot lå i et område som ikke var så sentralt. Her mente kommunestyres flertall, ifølge avisen, at taterne kunne «herje som de ville» uten at dette sjenerte noen. Avisens referat forteller også at kommunestyret diskuterte mulighetene for å lage taterreservat på det samme området. Særlig interessant er *Stiftstidendes* påpekning av at det at folk ikke får velge hvor de ønsker å bosette seg, kunne være i strid med menneskerettighetene og FN-paktens rett til å bygge og bo. Det ble også fremhevet selvmotsigelse i at man nå hadde ideen om å lage et reservat for taterne, samtidig som alle var motstandere av apartheidregimet i Sør-Afrika. Tateren som ønsket å kjøpe en tomt, hadde som avisene sier, «trådd sine barns ben» i området, og han hadde følgelig hjemstavnsrett i kommunen.³⁸

Også Norsk misjon blant hjemløse tok opp denne saken i medlemsbladet *På hjemveien* i november 1963. Her ble det referert til en artikkel i Kongsvingeravisen *Glåmdalen* fra oktober samme år. I artikkelen, som ble gjengitt i sin helhet, ettersom Misjonen mente at den helt sikkert ville interessere mange av leserne, bekreftes fremstillingen i *Stiftstidende*: «Rasediskriminering og opprettelse av reservater var ord og uttrykk som ble brukt under en debatt i Våler kommunestyre nylig, der kom man inn på problemet med taterne. Problemet er ikke enestående for Våler, men melder seg også i andre av Solør-kommunene.»³⁹ Glåmdalen spurte så hva denne uviljen mot taterne bunnet i:

Er det et usminket rasehat – rasediskriminering? Eller har motviljen også andre årsaker? Med andre ord: Har taterne selv noe av skyl-

³⁰ IKA Øst, Våler kommune, Merket sak nr. 150/63. Stemplet 9. November, brev datert Våler i Solør 4/11–63.

³¹ IKA Øst, Våler kommune, A-møtebok herredsstyre 1963–65, sak 125/63, s. 112.

³² IKA Øst, Våler kommune, A-møtebok herredsstyre 1963–65, sak 95/63, s.16.

³³ IKA Øst, Våler kommune, A-Møtebok herredsstyre 1968–1970, sak. 6/70, s. 470.

³⁴ IKA Øst, Våler kommune, sak 137/64, ss. 486–487.

³⁵ IKA Øst, Våler kommune, A-møtebok herredsstyre 1963–65, sak 150/63, ss. 150–151, jf. innstilling, s. 162.

³⁶ *Stiftstidende* 6.11.1963. Reportasje Sven R. Gjems.

³⁷ *Stiftstidende* 6.11.1963.

³⁸ *Stiftstidende* 6.11.1963.

³⁹ Fra *Glåmdalen*, sitert i *På hjemveien* nr. 9, november 1963.

den for at innstillingen blant en del mennesker er slik den er overfor denne gruppen i vårt samfunn?⁴⁰

Avisen kunne fortelle at den hadde blitt kontaktet av en mann som ønsket å være anonym, som mente at dette var «en rem av den samme huden som bl. a. amerikanerne og sør-afrikanerne (den hvite minoriteten)». Det var greit å lage protest-resolusjoner når vi hørte om rasediskriminering andre steder i verden, men nå var det også på tide å feie for egen dør, mente mannen:

Det at et menneske har omstreiferblod i sine årer kan ikke, og må ikke være noe argument for å stenge folk ute fra samfunnet, at vi nekter dem å selge tomter til å bygge seg hus på, at vi gjør det vanskelig for dem å skaffe seg fast arbeid. Her i landet burde vi være kommet så langt at vår bedømmelse av medmennesker ikke baseres på hvilken rase man tilhører, men på menneskene selv, på deres oppførsel og adferd.⁴¹

Selvsagt måtte det stilles krav den andre veien, og taterne måtte også selv «vise vilje til å innordne seg og tilpasse seg i det samfunn de lever i». Og en del av motviljen skrev seg kanskje herfra, at mange av dem holdt fast ved sin gamle livsform der de «flakker rundt og tar det kanskje ikke så nøye med sine forpliktelser». Men, ble det understreket, som andre nordmenn måtte også taterne ha samme krav på å bli bedømt for hva de gjorde: «Derfor kan det heller ikke være riktig at man vil opprette 'reservater', som det blir nevnt i Våler kommunestyre. Man løser nemlig ikke et problem ved å gjøre det på den måten.»⁴²

Glåmdalen hadde også tatt kontakt med politiet i Våler og Åsnes kommuner for å høre om det var grunnlag for mistroen mot taterne. Ifølge lensmannen i Våler stod det ikke til å nekte at det «kan bli litt ekstra arbeid med enkelte», som oftest når de fikk besøk av andre reisende som ikke var bosatte, men «stort sett har vi ikke mer bråk med de fastboende taterne enn med andre mennesker», kunne han fortelle.⁴³ Dette fikk også avisen bekreftet fra politiet i Åsnes. Det kunne bli bråk når det kom mange på besøk utenfra, men «i alminnelighet har ikke politiet noe å si på dem som bor her». Politibetjenten mente også at de

fleste hadde lite dårlig å si om taterne som naboer, som avsluttet med å si at like lite som med andre mennesker kunne man skjære alle over én kam: «Det finnes bra og mindre bra mennesker blant dem som i den øvrige befolkning.»⁴⁴

2.1 Bruk av konsesjon for å holde bygda «fri for tater»

Mens det i den første perioden etter krigen ikke er noen referater som antyder at kommunen er spesielt opptatt av problematikken rundt bosetting av taterne, ser vi hvordan Våler kommune bevisst bruker innføring av nye grenser for konsesjon for kjøpt av tomter som et virkemiddel for å begrense tateres bosetting i kommunen i perioden mellom 1948 og 1951.⁴⁵

Taterne kunne som andre borgere kjøpe tomt av private. Kjøp og salg av private tomter var ikke direkte regulert av kommunen, men ved å innføre konsesjon ved kjøp og salg av tomter fikk kommunen kontroll også over privat tomtesalg. Konsesjon betyr tillatelse til bruk av fast eiendom. Fast eiendom kan være hus, gård, ubebygde tomt eller andre arealer. Enkelte kommuner hadde den gang som nå egne regler for konsesjon for å sikre helårs bosetting.⁴⁶ I intervjuer og samtaler med taterne nevnes konsesjonssøknaden til kommunen som nåløyet for bosetting. En tomt som ble kjøpt på privat basis, kunne nektes tatt i bruk eller kjøpes tilbake av kommunen ved at søkeren ble nektet konsesjon.

Konsesjon som virkemiddel for å hindre taterne i å bosette seg i herredet/kommunen ble også iverksatt av andre kommuner. Blant annet skriver *Akershus Arbeiderblad* i 1953 at Eidsvoll kommunestyre i 1949 vedtok å sette konsesjonsgrensen for kjøp av jord og skog til null.⁴⁷ Dette betydde at det måtte søkes om konsesjon for *alt* kjøp av jord og skog uansett størrelse. Jord- og skogstyre hadde på forhånd sagt seg enige i dette. Saken var derimot kommet til fornyet behandling fordi departementet påpekte at det skulle særlig vektige grunner til at skogkonsesjonsgrensen for innenbygdsboende ble satt til under 50 dekar. I

⁴⁴ Fra *Glåmdalen*, sitert i *På hjemveien* nr. 9, november 1963.

⁴⁵ IKA Øst, Våler kommune, A-møtebok herredsstyre 1948–1951. Omfatter perioden 18/12.1948 til 15.12.1951. Diskusjonen om konsesjon begynner med saksnummer 90/48 i møteboka for perioden 1945–1948 og fortsetter i perioden 1948–1951.

⁴⁶ Jf. Landbruksdepartementet, «Konsesjon» på <https://www.slf.dep.no/no/eiendom-og-skog/eiendom/konsesjon> (rett url 29.12.2014).

⁴⁷ «Eidsvoll kommune ønsker kontroll med omreisende tater» i *Akershus Arbeiderblad* 25. mars 1953.

⁴⁰ Fra *Glåmdalen*, sitert i *På hjemveien* nr. 9, november 1963.

⁴¹ Fra *Glåmdalen*, sitert i *På hjemveien* nr. 9, november 1963.

⁴² Fra *Glåmdalen*, sitert i *På hjemveien* nr. 9, november 1963

⁴³ Fra *Glåmdalen*, sitert i *På hjemveien* nr. 9, november 1963.

departementets brev ble kommunen, ifølge den samme artikkelen i *Akershus Arbeiderblad*, bedt om å uttale seg om den subsidiært ønsket at konsesjonsgrensen for skog skulle settes til 50 dekar, det vil si beholdes på samme nivå som den var. Avisen refererer til følgende grunn for å sette ned konsesjonsgrensen:

Grunnen til at en ønsker konsesjonsgrensen satt til 0 er at kommunen ønsker å ha kontroll med de mange tomter som selges til omreisende tater. Det er ikke uvanlig at disse sikrer seg tomter like ved, eller i villabebyggelse. Dette bevirker ofte uro og uhygge for beboerne, og dersom de av denne grunn ønsker å selge sine hus er det ofte vanskelig, og særlig til full pristakst, idet det anses lite ønskelig å ha omstreifere som naboer. Skal omstreiferne ha tomter ønsker en å ha kontroll med hvor de slår seg ned.⁴⁸

Formannskapet foreslo enstemmig for herredsstyret at det ble henstilt til departementet at skogkonsesjonsgrensen for innenbygdsboende også settes til null, subsidiært til 50 dekar. Saken skulle ifølge avisen behandles i Eidsvoll herredsstyre påfølgende mandag.

Som vi vil se senere i denne artikkelen, var det også andre kommuner som satte konsesjonsgrensen til null for utenbysboende, hvor siktemålet var å hindre personer fra tater-/romanifolket i å bosette seg. Selv om dette ikke alltid er like tydelig uttalt, finner vi et eksempel i avisen *Arendal* i 1948:

Omstreiferne – et alvorlig problem for Øyestad. Omkring 20 «reisende» i bygda nå. – De skaper mange problemer for husnemda og fattigvesenet. Omstreiferspørsmålet er litt av et problem for Øyestad. Ikke bare økonomisk gjennom forsorgsbudsjettet, men også fordi de skaper store problemer for husnemda og folk i det hele. I de siste åra har omstreiferne lagt særlig elsk på Øyestad, og det er nå mere enn 20 omstreifere bosatt i kommunen, hører vi.

[...] De vil gjerne bosette seg der noen av deres slektninger er å finne, og resultatet er blitt som det er blitt. Omstreiferne søker til bygda, søker om hus og grunn. Herredstyret har fått konsesjonsgrensen for utenomsogns ned til 0 nå, men hva skal en gjøre for dem som er hjemstavnsløse? Kommer en omstreifer fra

f.eks Fjære, er saken grei. Da kan en bare sende ham tilbake. Men de mange som hører under Staten? Da kan en ikke nekte oppholdstillatelse i bygda, om aldri så mange ønsker det.⁴⁹

Artikkelen synliggjør ikke bare hvordan konsesjon ble brukt som et middel for å hindre taterne i å bosette seg, men forteller også at en nullgrense for konsesjon ikke kunne brukes mot de «omstreiferne» som var «under staten», det vil si de som var hjemstavnsløse. Hjemstavnsløse kunne ikke sendes tilbake til hjemstavnskommunen, og kunne derfor heller ikke nektes opphold i bygda. Konsesjon kunne dermed, i dette tilfellet hvor konsesjonsgrensen var satt til null for utenbygdsboende, bare brukes for å hindre tater med hjemstavn i andre kommuner i å bosette seg i Øyestad.

At Våler kommune lagde strenge konsesjonsregler for å hindre tater i å bosette seg i kommunen, blir avslørt gjennom en diskusjon med Landbruksdepartementet. I perioden fra 1948 til 1952 ble konsesjonsgrensen diskutert i møter i kommunestyret tre ulike ganger, med tre ulike saksnumre.⁵⁰ Kjernen i diskusjonen var at herredsstyret ønsket å sette grensen for konsesjon for kjøp av både jord og skogeiendommer til null, noe departementet mente var unødvendig og bare ville føre til unødvendige saksomkostninger. Diskusjonen om konsesjon i denne perioden begynner i møteboka for perioden 1945–1948 med saksnummer 90/48. Formannskapet sier her følgende om sanksjonsgrensene for jord og skog:

For å unngå at omsetning av jord- og skog eiendommer kan bli gjenstand for vilkårlige spekulasjoner mener formannskapet at konsesjonsgrensen bør nedsettes.

Formannskapets flertall ordføreren Hagen, Trygve Nordermoen og Hans Nymoen foreslår for herredstyret å gjøre slikt *vedtak*: Konsesjonsgrensen for kjøp av jord og skogeiendommer for utenbygds kjøpere settes til 0. For innenbygds kjøpere settes grensen for skogeiendommer til 50 dekar og for jordbrukseiendommer til 0.⁵¹

⁴⁸ «Eidsvoll kommune ønsker kontroll med omreisende tater» i *Akershus Arbeiderblad* 25. mars 1953.

⁴⁹ *Tiden* (Arendal) 21.2.1948.

⁵⁰ Sakene er referert med tre ulike saksnummer i to ulike møtebøker (1945–1948 og 1948–1951). Diskusjonen om konsesjon ble gitt saksnummer 90/48 i den første møteboka og saksnummer 55/49 og 106/51 i den andre møteboka. Jf. IKA Øst, Våler kommune.

Formannskapetets medlem Oddvar Skattebø foreslo at grensen for innenbygdskjøpere av jordeiendommer skulle settes til fem dekar, for øvrig var han enig i flertallets innstilling. Formannskapetets innstilling ble vedtatt mot tre stemmer, som ble avgitt for Eriksmoens forslag om at konsesjonsgrensen for innenbygdsboende skulle settes til 200 dekar for skog, og 50 dekar for jordbrukseiendommer.⁵²

Saken kom imidlertid opp på nytt da Landbruksdepartementet hadde innsigelser mot den vedtatte lave konsesjonsgrensen.⁵³ I et skriv fra departementet ble det bemerket at det i visse tilfeller kunne være nødvendig å sette grensen for konsesjon til null for alle, men at dette først og fremst dreide seg om områder som hadde mange turister og et stort oppkjøp av eiendommer til landsteder. Departementet mente at dette ikke var så nødvendig i en ren jordbruksbygd som Våler kommune. Videre påpekte Landbruksdepartementet at en så vidtgående nedsettelse medførte et betydelig merarbeid for administrasjonen i både kommunene og departementet. Departementet hadde ikke noe å bemerke til at konsesjonsgrensen for utenbygdsboende, selskaper og fremmede kommuner ble satt til null for jord og skog. Det mente derimot at det burde være en høyere grense for innenbygdsboende, og antydnet at grensen kunne være 10 dekar for dyrket mark og 50 dekar for skog.

Etter at Våler kommunestyre hadde presentert Landbruksdepartementets innsigelser til at konsesjonsgrensen til innenbygdsboende ble satt til null, forklarte man videre i samme referat at grunnen til at man ønsket konsesjonsgrensen for salg av tomter til null, var at de ønsket å unngå salg til tatere:

Formannskapet bemerker at det i den senere tid har forekommet salg av tomter til tatere og for å unngå dette og mulig annet spekulasjonsmessig omsetning av skog og jordeiendommer bør konsesjonsgrunnlaget også for innenbygdsboende settes til 0.- og det innstilles til herredstyret å gjøre slikt vedtak: Våler herredsstyrets vedtak i møte den 24. juni 1948 om nedsettelse av konsesjonsgrensen for omset-

ning skog- og jordbrukseiendommer for utenbygds og innenbygdskjøpere til 0 fastholdes». Innstillingen ble vedtatt med 12 mot 3 stemmer.⁵⁴

Saken om konsesjonsgrensen kom derimot senere opp til behandling i kommunestyret. I sak nr. 106/51 sa herredsstyret følgende:

Våler herredstyre vedtok i møtet den 24. Juni 1949 å fastholde sitt tidligere vedtak om å sette ned konsesjonsgrensen for jord- og skogkjøp til 0 både for innenbygds- og for utenbygdsboende innbyggere. Landbruksdepartementet hadde i skriv av 28. mai s.å. meddelt at de ikke kunne gå med på nedsettelsen av jord og skog – konsesjonsgrensen for innenbygdsboende til 0.

Departementet har på ny overveid saken i forbindelse med lignende saker fra andre herreder og finner ikke å kunne fremme forslag om nedsettelse av jordbrukskonsesjonsgrensen til under 5 dekar for dyrket mark og skogkonsesjonsgrensen til under 50 dekar for innenbygdsboende og ber om herredsstyrets uttalelse om kommune ønsker grensen satt ned som foran anført eller eventuelt annen grense.

Formannskapet er enig i den antydde konsesjonsgrense for jord og skogkjøp for innenbygdsboende og vil for Herredstyre innstille til å gjøre slikt.⁵⁵

I det endelige vedtaket, som ble vedtatt med ti mot to stemmer, ble konsesjonsgrunnlaget for innenbygdsboende satt til fem dekar for dyrket jord og 50 dekar for skog. For utenbygdsboende ble den satt til null for begge.⁵⁶ To stemte for å vedta Eriksmoens forslag om å sette grensen til 25 dekar for dyrket jord og 100 dekar for skog.

Selv om Våler kommune etter press fra Landbruksdepartementet etter hvert satte opp konsesjonsgrensen for innenbygdsboendes kjøp av jord til fem dekar, mens man beholdt grensen på null for utenbygdsboende, er det interessant å se på hvordan departementet forholdt seg videre til spørsmålet om konsesjon, og hva som var Våler kommunes reaksjon på dette.

⁵¹ IKA Øst, Våler kommune, A-Møtebok herredsstyre 1948–1951, Konsesjonsgrensen for jord og skog, sak nr. 90/48, ss. 552–553.

⁵² IKA Øst, Våler kommune, A - Møtebok herredsstyre 1945–1948. Saksnummer 90/48, Konsesjonsgrensen for jord og skog. Vedtak, s. 560.

⁵³ IKA Øst, Våler kommune, A - Møtebok herredsstyre 1948–1951. Saksnummer 55/49, Konsesjonsgrensen, ss. 96–98.

⁵⁴ IKA Øst, Våler kommune, A - Møtebok herredsstyre 1948–1951. Saksnummer 55/49, Konsesjonsgrensen, ss. 96–98.

⁵⁵ IKA Øst, Våler kommune, A - Møtebok herredsstyre 1948–1951, sak nr. 106/51, Nedsettelsen av konsesjonsgrensen, ss. 558–559.

⁵⁶ IKA Øst, Våler kommune, A - Møtebok herredsstyre 1948–1951, sak nr. 106/51, s. 565.

På grunn av at så mange kommuner hadde vedtatt lave konsesjonsgrenser, nedsatte Landbruksdepartementet 17. juni 1956 et utvalg som skulle se på rettsspørsmålene som hadde oppstått i forhold til konsesjonspliktig eiendom.⁵⁷ Her ble det lagt vekt på at bakgrunnen for nedsettelsen av utvalget var at mange herreder hadde satt konsesjonsgrensen ned til null, og at det hadde oppstått tvil om hvorvidt denne nedsettelsen også medførte at hus med tomt eller byggetomt også ble omfattet av lovene for jord- og skogkonsesjon.

I utvalgets utredning nevnes det at det for blant annet kommunene Nærøy, Odda og Tjømmø var henholdsvis det å forhindre små bruk, å hindre store industriselskapers oppkjøp i herredet og å hindre utparsellering av sommersteder som var hensikten med nedsettelsen av konsesjonsgrensen. For øvrig nevnes følgende begrunnelser for en nedsettelse av konsesjonsgrensen for andre herreder:

1. Kontroll med eiendomskjøp fordi herredet har for lite jord.
2. Kontroll for utenbygdsboendes kjøp.
3. Å hindre omgåelse av konsesjonsgrensene ved oppstykkning av skog og salg til aksjeselskaper.⁵⁸

Noe som her er interessant, er at det ikke blir nevnt at Våler kommune, i sin korrespondanse med departementet, eksplisitt nevner at en av grunnene til at man ønsker konsesjonsgrensen satt til null, er at man ikke vil ha tater i sin kommune. Som vi har sett tidligere, var ikke Våler den eneste kommunen som prøvde å sette konsesjonsgrensen for både innenbygds- og utenbygdsboende til null, i den hensikt å hindre permanent bosetting av flere tater i kommunen. Det kan derfor virke underlig at ikke departementet nevner dette som en av grunnene til at kommunen har ønsket en lav konsesjonsgrense.

Utvalget bemerker at før andre verdenskrig ble aldri bolighensyn påberopt som en begrunnelse for søknad om nedsettelse av arealgrensen. Det gis en omfattende utredning som forteller at konsesjonsgrensene i mange herreder ble satt til null i forbindelse med krigen, fordi man da hadde

behov for å ha kontroll med små arealer. At noen herreder fikk fortsette å ha en nullgrense for konsesjon, var sett på som en midlertidig ordning av departementet. Utvalget legger til at hensikten med konsesjon først og fremst er å føre kontroll over erververe av en bestemt slags eiendom, og at kommunens forkjøpsrett til eiendom må ansees som en sidevirkning av dette. Utvalget legger også vekt på at det er «betenkelig og prinsipielt uriktig å la konsesjonsplikten omfatte også eiendom hvor det ikke kan være nødvendig å føre kontroll med erververe».⁵⁹

I denne sammenheng legger utvalget vekt på at det ikke kan se at det er nødvendig å bruke konsesjonsgrensen på kontroll av omsetningen av arealer som er egnet til friluftsområder og med salg av bebygde og ubebygde tomter. Utvalget foreslår blant annet at det settes en minstegrense for konsesjonsfrihet ved tomteerverv til fem dekar.⁶⁰ De vurderer også om det kan være nødvendig med en regel som sier at tomteerverv ikke er konsesjonspliktig.

I forbindelse med utvalgets arbeid bes kommunene, blant disse Våler, om å uttale seg om hva de mener med en nullgrense for konsesjon. Hvordan saken blir behandlet i kommunestyret, er ukjent ettersom kommunestyrets møtebok for perioden 1955–57 ikke finnes i arkivet. Uttalelsen fra formannskapet i et brev til departementet i oktober 1956 skulle derimot gi et godt bilde av kommunens syn på saken.⁶¹

Etter anmodning fra Landbruksdepartementet ba Fylkesmannen om kommunestyrets uttalelse vedrørende behovet for en nullgrense for konsesjon. I den anledning ble det nedsatt et utvalg på tre personer i formannskapet, som fikk i oppdrag å komme med en uttalelse til kommunestyret. I møteboka til formannskapet står det følgende vedtak:

Det oppnevnes et utvalg på 3 medlemmer som får i oppdrag å komme med en uttalelse om saken til kommunestyret. Som medlemmer av utvalget oppnevnes o.r. saksfører Sverre Østli, herredssaksfører og mester B.M. Bugh og jordstyresekretær Sigurd H. Nymoen. Som formann utnevnes o.r. saksfører Sv. Østli.⁶²

⁵⁷ IKA Øst, Våler kommune, sak nr 101/56, Våler komm.kontor. 22.sep. 56, innstilling fra Utvalget til å utrede de respsørsmål som er oppstått i sammenheng med at grensen for konsesjonspliktig eiendom etter skog- og jordkonsesjonslovene er nedsatt til 0 i en rekke herreder.

⁵⁸ Innstilling fra Utvalget til å utrede de spørsmål som er oppstått i sammenheng med at grensen for konsesjonspliktig eiendom etter skog- og jordkonsesjonslovene er nedsatt til 0 i en rekke herreder, Oslo 1956, s. 17.

⁵⁹ Ibid, s. 20.

⁶⁰ Ibid, s. 12.

⁶¹ IKA Øst, Våler kommune, sak nr. 101/56, Våler komm. kontor 31.okt. 1956, skog- og jordkonsesjonslovene.

⁶² IKA Øst, Våler kommune, A-Møtebok formannskapet 1956–1959, 13/4.1956-9/11.1959, sak nr. 85/56, ss. 51–52.

I formannskapetets forslag til uttalelse nevnes ikke taterne, men det legges stor vekt på kommunens behov for kontroll med eiendomsomsetningen og betydningen av kommunens forkjøpsrett.

Et av forslagene til departementets utvalg er at kommunens forkjøpsrett skal falle helt bort for areal som er mindre enn fem dekar. Dette er noe utvalget i formannskapet er veldig skeptisk til. I sin uttalelse legger formannskapetets oppnevnte utvalg også vekt på at nye lover som foreslås, ikke på noen måte kan erstatte konsesjonslovene, «der-til er de for stivbente». I samme argumentasjon fortelles det om at det har kommet inn en lang rekke av protestskriv i anledning eiendomserverv. «Vi skal ikke uttale oss om berettigelsen av disse protestene», fortsetter utvalget, «men bare si som vår mening at i et tilfelle som nevnt bør kommunen ha adgang til å gripe inn på en eller annen måte»⁶³. Ved denne uttalelsen skriver ikke utvalget i formannskapet direkte at «protestskrivene» dreier seg om protester fra folk i lokalmiljøet om å få en tater til nabo, men hvis vi ser på avisartiklene i denne perioden, er det liten tvil om at det blant annet er dette det refereres til.

3 Søknader i Grue kommune

Blant de tre Solør-kommunene er det flest søknader om å få kjøpe bolig i Grue. Til sammen er sju søknader funnet fra personer av romani-/taterslekt. Av disse er seks søknader om kjøp av tomt, og to er søknader om konsesjon. I en av sakene er det først sendt flere søknader om kjøp av tomt. Etter at søknadene om kjøp av tomt er avslått, er en søknad om konsesjon innvilget. Flere av sakene går også over flere år. Noen ganger viser kommunen til at den ikke ønsker at søkeren skal ha tomt på det stedet han eller hun ønsker, men anbefaler heller at søkeren tildeles tomt et annet sted i kommunen. I likhet med Våler herredsstyre har herredsstyret i Grue også en formening om at taterne passer bedre noen steder enn andre, selv om det ikke ble uttrykt like direkte som i Våler, der søkeren ønsket tomt i Nordhagen skolejord og ble henvist til Spulsåsen, der taterne kunne «herje som de ville».

Den første søkeren som midt på 1950-tallet ønsker en tomt på Svartemoen, blir nektet dette fordi tre av sju tomter allerede er bebygget. Jordstyret foreslår at vedkommende i stedet kan kjøpe tomt på et område som kommunen disponerer

ved Sæterbrua, men overlater til herredsstyret å avgjøre om søkeren kan få tomt der.⁶⁴ Da saken kom opp i herredsstyret, en drøy måned senere, vedtok man enstemmig at «saken utsettes inntil arealet ved Sæterbrua er utparsellert».⁶⁵ Begrunnelsen om å nekte tomt på Svartmoen, som alt er regulert til boligbygging, fordi det alt er bygd på noen av tomtene, fremstår som i beste fall vikarierende. Søkeren får tydeligvis kjøpe tomt ved Sæterbrua, men da han fire år senere søker om å få kjøpe ytterlig to tomter som tilligger hans tidligere tomt, skjer dette bare med tydelige begrensninger. I vedtaket i jordstyret heter det at tomtene ikke kan selges videre uten kommunens samtykke, og at det heller ikke kan oppføres våningshus på tomta.⁶⁶ Under behandlingen av saken i kommunestyret, knappe to uker senere, blir jordstyrets vedtak vedtatt enstemmig, og det blir lagt til at «kjøpesummen betales kontant mot skjøte».⁶⁷ Da søkeren drøye tre år senere ønsker å skjøte disse to tomtene over til sin datter, som ønsker å bygge hus der, kommer saken først opp i formannskapet, som sender saken over til jordstyret og bygningsrådet for uttalelse. Mens jordstyret ikke har noe imot at arealet nyttes til tomter, mener bygningsrådet «prinsipielt» at «kommunen ikke bør medvirke til spredning av bebyggelse og ganske spesielt bør kommunen ikke medvirke til spredt bebyggelse i klynge hvor det ikke kan pålegges offentlig vann og kloakk».⁶⁸ Saken ble derfor i første omgang utsatt, slik at formannskapet skulle få tid til å gjøre en befaring på eiendommene. Det tok så over et halvt år før saken kom opp til ny behandling i formannskapet, som enstemmig vedtok å imøtekomme søknaden. Dog med det forbehold at heller ikke den nye eieren kunne skjøte eiendommen «eller deler av denne» over til nye eiere uten kommunestyrets samtykke.⁶⁹

Den andre søkeren ber om å få bytte en eksisterende tomt med en ny. I vedtaket fra jordstyret heter det at «jordstyret har ingen tomt å avveie [...] da han har tomt fra før».⁷⁰ Året etter søker

⁶³ IKA Øst, Våler kommune, Kontor. 31.okt 1956, sak nr. 101/56.

⁶⁴ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok jordstyret 1954–1961, sak nr. 72, s. 17.

⁶⁵ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyret 31.1.1953–1.9.1956, s. 210; IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 31.1.1953–1.9.1956, ss. 206–223.

⁶⁶ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok Grue a.5. 1954–1961, møte 16. mai 1958, sak nr. 57, s. 209.

⁶⁷ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 27.10.1956–01.04.1960, sak nr. 114/58, s. 202.

⁶⁸ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok formannskap 13.07.1970–10.11.1971, sak 8/71, ss. 106–107.

⁶⁹ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok formannskap 13.07.1970–10.11.1971, sak nr. 223/71, s. 258.

samme person om å få kjøpe tomt. I jordstyrets vedtak fant man «ikke å kunne anbefale at [...] får kjøpe tomt ved Sætrebrua». ⁷¹ I kommunestyret tre måneder senere vedtok man, med henvisning til vedtaket i jordstyret, enstemmig at søknaden ikke ble innvilget. ⁷² Tidsmessig skjer dette omtrent på samme tid som saken vi har sett på over, hvor søkeren ble henvist til nettopp Sætrebrua. Da samme person sender inn en søknad om konsesjon på en eiendom i Grue, blir imidlertid søknaden anbefalt av jordstyret. ⁷³ Grunnen til at konsesjonssøknaden anbefales når søknaden om tomt ble avslått, sier referatene ingenting om. Saken kom opp for kommunestyret senere samme høst, og også her ble søknaden anbefalt, «med det forbehold at det på eiendommen ikke oppføres flere våningshus». ⁷⁴ Midt på 1960-tallet får også en slektning avslag på en søknad om å kjøpe den samme tomte. I vedtaket i formannskapet blir søknaden avslått med følgende begrunnelse: «Søknaden kan ikke innvilges i det søknaden om samme tomt fra [Grue #2] ikke er endelig avgjort.» ⁷⁵ To uker senere ble formannskapets innstilling godkjent av kommunestyret.

Også den tredje søkeren prøvde å kjøpe tomt ved Sætrebrua på omtrent samme tid som de to foregående midt på 1950-tallet. Ved første behandling i jordstyret ble saken utsatt, men ved ny behandling, tre måneder senere, ble det vedtatt at «jordstyret kan ikke anbefale salg av flere tomter foreløpig». ⁷⁶ Da saken en drøy uke senere også ble behandlet i det kommunale utvalget for Sorknesfeltet, var vedtaket like kort og konsist: «En finner ikke å kunne selge.» ⁷⁷ Da denne søkerens bror noen år senere prøvde å søke for henne, vedtok jordstyret enstemmig at man ikke kunne «anbefale at det blir bygd flere bolighus på tomte-

arealet ved Sætrebrua». ⁷⁸ Så langt det er mulig å se, fikk ikke denne søkeren bolig i Grue.

Den fjerde søkeren fikk imidlertid innvilget søknad om å få kjøpe tomt på Sorknesfeltet. Dette gjaldt en tomt som lå nord for en tomt vedkommende alt eide, og jordstyret innstilte at man burde ta forbehold om at «tomta blir tillagt hans tidligere tomt og ikke kan selges uten samtykke fra kommunestyret. Videre at det ikke blir påført våningshus på denne tomte». ⁷⁹ I det enstemmige vedtaket i formannskapet heter det at «salg kan foretas i overenstemmelse med jordstyrets forslag». ⁸⁰ I referatet fra kommunestyret nøyer man seg med å referere jordstyrets vedtak, før man fattet vedtak om at «innstilling tiltres». ⁸¹ På samme møte behandler imidlertid også kommunestyret en annen tomtesøknad på samme felt. Mens søkeren av tater-/romanibakgrunn altså ble nektet å oppføre våningshus på den nye tomte overhodet, ble det i den andre saken vedtatt at søkeren ikke hadde lov til å oppføre mer enn *ett* våningshus på tomte. ⁸² Om den andre søkeren hadde en tomt fra før, vites ikke.

Den neste av tater-/romanibakgrunn søkte i andre halvdel av 1950-tallet. Ved første gangs behandling i jordstyret ble søknaden avvist fordi man ikke hadde noen disponibel tomt; et vedtak som også ble stadfestet av kommunestyret knappe fire måneder senere. ⁸³ Da samme person søker på nytt to år senere, får han igjen avslag, først i jordstyret og så i formannskapet og kommunestyret. ⁸⁴ Som vi har sett i de andre søknadene, fantes det på begge disse tidspunktene fortsatt ledige tomter på området ved Sætrebrua. At det ikke finnes ledige tomter, er åpenbart en feilaktig påstand, og fremstår dermed som et heller vikarierende motiv. Men ettersom det ikke foreligger noen nærmere begrunnelse, blir det selv-

⁷⁰ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok jordstyre 1954–1961, Jordstyremøte 23. mai 1954, sak nr. 46, s. 3.

⁷¹ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok Grue kommunale arkiv. 1954–1961, sak nr. 46, s. 62.

⁷² IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 31.01.1953–1.9.1956, sak nr. 177/55, s. 354.

⁷³ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok Grue kommunale arkiv, 1954–1961, sak nr. 77, s. 72.

⁷⁴ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 31.1.1953–1.9.1956, sak nr. 209/1955, s. 372.

⁷⁵ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok formannskapet 27.11.1963–06.09.1965, sak nr. 70/1964, s. 39.

⁷⁶ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok jordstyre, 1954–1961, sak nr. 79, s. 72; IKA Øst, Grue kommune, Møtebok Jordstyre 1954–1961, sak nr. 105, s. 81.

⁷⁷ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok jordstyre 1954–1961, sak nr. 4, s. 83.

⁷⁸ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok jordstyre 1954–1961, sak nr. 121, s. 237.

⁷⁹ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 31.1.1953–1.9.1956, sak nr. 190/56, s. 499.

⁸⁰ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 31.1.1953–1.9.1956, ss. 272–236; Møtebok kommunestyre fra 31.1.1953 til 1.9.1956, ss. 272–236; Sak 42/55, s. 279.

⁸¹ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 31.1.1953–1.9.1956, sak nr. 190/56, s. 499.

⁸² IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 31.1.1953–1.9.1956. Sak nr 190/56, s. 499.

⁸³ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyret 31.1.1953–1.9.1956, sak nr. 189/56, s. 499.

⁸⁴ IKA Øst, Grue kommune, Møtebok jordstyre 1954–1961, Jordstyremøte 15. september 1958, sak nr. 101, s. 229; IKA Øst, Grue kommune, Møtebok formannskap 24.01.1958–14.04.1961, s. 101; IKA Øst, Grue kommune, Møtebok kommunestyre 27/10. 1956 – 01.04.1960, s. 250.

sagt vanskelig å spekulere på hva som lå til grunn for avslagene.

Den sjette søknaden om tomt fra en person av tater-/romanibakgrunn kom i første halvdel av 1960-tallet. Her ble søknaden om en tomt i kommunens boligfelt på Svartmoen innvilget. I formannskapetets vedtak står det at søknaden var anbefalt av kommuneingeniøren, mens kommunestyret tilsynelatende nøyde seg med å godkjenne formannskapetets innstilling. Samtidig er det påfallende at tomteprisen er betraktelig høyere enn den vi har sett i de andre tilfellene. Selv om det er vanskelig å sammenligne direkte, siden det er snakk om to ulike områder, var prisen nå nesten 300 prosent høyere enn ved Sætrebrua bare få år tidligere.

Den siste søknaden vi finner fra en person av tater-/romanibakgrunn i den aktuelle perioden, var en konsesjonssøknad midt på 1960-tallet. Søknaden var anbefalt av både jordstyret og skogutvalget, og formannskapet vedtok enstemmig å gå inn for konsesjon. Vedtaket ble så også anbefalt av kommunestyret en måned senere.

Som vi også så i Våler, er referatene fra saksbehandlingen i alt det vesentlige korte og gir uttrykk for lite debatt eller uenighet. Men også her dukker det opp et annet bilde dersom vi går til andre kilder, og da i særlig grad avisene. I 1953 omtalte blant annet avisen *Glåmdalen* «taterdebatten i Grue Herredsstyre». Diskusjonen dreide seg om hva kommunen skulle gjøre med en familie av taterslekt som var i ferd med å bygge seg hus i Namnå.⁸⁵ Familien hadde gjentatte ganger fått klager av naboene på grunn av fyll og bråk og besøk av slekta. Nå var det også kommet inn et formelt protestskriv fra de samme naboene. Kommunen hadde – ifølge avisen antakelig på grunn av mistanke om at tomta var kjøpt av en stråmann for en taterfamilie – besluttet at ved et eventuelt videresalg skulle kommunen ha forkjøpsrett på tomta, og nå hadde, ganske riktig, tomta blitt videresolgt til en tater. Ved å innføre forkjøpsrett kunne kommunen forlange å kjøpe tomta tilbake og slik forhindre at lokalsamfunnet fikk en taterfamilie i sitt nærmiljø.⁸⁶

Artiklene gir et godt bilde både av holdningene til taterne i denne perioden og de ulike meto-

dene som ble brukt for å hindre taterne i å slå seg ned i bygda. Foruten kommunenes forkjøpsrett blir også konsesjonsgrensen nevnt, som et middel for å hindre bosetting av tater. Et argument som blir brukt for å nekte familien å beholde tomta, er tomteverdien. Blant annet var kommunistpartiets representant i kommunestyret overbevist om at tomteverdien på nabotomtene hadde sunket i verdi etter at taterfamilien hadde startet å bygge. I debatten er NKP og Bondepartiets representanter mest skeptiske til taterne, mens Arbeiderpartiets og Høyres representanter legger vekt på betydningen av at taterne blir behandlet som andre borgere.

Kommunen behandlet klagen over taternes bråk og et eventuelt videresalg som to separate saker. I diskusjonen var det særlig to av representantene i kommunestyret som stod mot hverandre, Arnesen fra Norges Kommunistiske Parti (NKP) og Thoresen fra Høyre (H). Etter å ha redegjort for sakens gang ga ordføreren ordet fritt, og Arnesen var den første blant debattantene:

Taterne er mennesker de også, sa han, og de må sjølsagt ha et sted å bo. Men ingen liker å ha taterne innpå seg. Jeg er sikker på at det finnes tater som er liksom bra som andre folk, men det er ofte det følger fyll og bråk med en del av dem. Noe må gjøres for å få bedre taterplagen. «Produksjonen» pågår imidlertid stadig like intens, sies det, og skal en dømme etter det vil det bli verre og ikke bedre med taterplagen. Nå vil en taterfamilie flytt til Namnå, og det er forståelig at mange reagerer mot det, særlig dem som får taterne til naboer. Det må på en eller annen måte sørges for at taterne lever et sømmelig liv og ikke forstyrrer sine omgivelser.⁸⁷

Taterne blir her fremstilt som et ordensproblem, og forskjellen mellom «oss» og «dem» tydeliggjøres. Uttalelsen om at «ingen liker å ha taterne innpå seg» sier klart at taterne ikke ble sett på som en naturlig del av lokalsamfunnet, men som noe som ikke hørte hjemme der.

På spørsmålet om bråk fra taterne foreslo ordføreren å henstille til lensmannen om å føre et skjerpet oppsyn med dem for å hindre fyll og bråk, og at han skulle be ligningsmyndighetene om å skattlegge taterne som andre bygdefolk. Iversen fra Bondepartiet hevdet at en løsning ville være å sende en henstilling til alle lensmenn i lan-

⁸⁵ «Taterne bør bli bofaste, men ingen vil ha dem til naboer» i *Glåmdalen* 23.11.1953 og «Taterdebatten i Grue Herredsstyre» i *Glåmdalen* 25.11.1953.

⁸⁶ Både denne saken spesielt og debatten i Solør-bygdene om bosettingen av taterne generelt er også gjennomgått i Møystad, Mari, «Taternes lange vei fra reisende til fastboende. Bosetning, myndighetens politikk og relasjonen mellom tater og "buro"» i *Heimen* nr. 45, vol. 1, 2008, ss. 57–70.

⁸⁷ «Taterdebatten i Grue Herredsstyre» i *Glåmdalen* 25.11.1953.

det om at de skal arbeide aktivt for at taterne skal bli fastboende og at de må få et sted å bo, hvor det enn måtte være. Fikk man taterne fastboende, ville de også bli skattepliktige, og barna ville bli skolepliktige, noe som igjen ville føre dem inn i det vanlige arbeidsliv. Løsgjengerloven ville også kunne brukes aktivt for å hindre taterne i reisingen, avsluttet han. Ordføreren pekte på at «omstreiferne» ikke var «omstreifere» i lovens forstand, at det ble stadig færre av dem, og at de fleste stadig ble mer bofaste. Enden på diskusjonen om bråk fra taterne var ifølge *Glåmdalen* at herredsstyret enstemmig besluttet å stå bak ordførerens forslag.⁸⁸

Tomtesalget viste seg å være mer komplisert. Samtidig som en yngre taterfamilie holdt på å bygge seg hus, ble det referert til et protestskriv fra naboene. De hevdet at kommunen måtte sørge for at det ikke ble boende tater i deres nabolag. Bosetting av en taterfamilie ville, ifølge naboene, føre til at ingen andre ville bosette seg i området, og at tomteprisene ville synke.

Arnesen fra NKP hevdet at huset som var under oppføring, lå på «annen manns eiendom», til tross for at en byggetillatelse forelå. Arnesen fortalte videre at han kjente mannen som hadde nabotomta til den nevnte familien. Han hevdet at på grunn av naboskapet var ikke denne mannen lenger interessert i å beholde tomta, men da han prøvde å selge den for langt under verdien, var ingen interessert i å kjøpe den. Dette tolket Arnesen som et bevis på at eiendommen allerede hadde sunket i verdi. Tomta måtte klart tilbakeføres til kommunen, mente han, for det var jo nettopp for slike tilfeller at kommunen hadde betinget seg forkjøpsrett. Gjeterud fra Bondepartiet mente på sin side at man her måtte kunne bruke konsesjonsloven. Grensen var jo for utenbysboende, la han til. Ordføreren bestred dette, og sa at taterne verken var utenbygds- eller innenbygdsboende. De var kommuneløse! Han sa videre at tomta lå innenfor kommunens reguleringsområde, som bygningsrådet bestemte over. Ordføreren avsluttet med å minne om at «taterne er mennesker de også. Nå har de ligget i telt hele høsten og lidd mye vondt mens de ventet på å komme inn i det nye huset. Jeg synes vi får la tateren beholde tomta jeg!».

Thoresen fra Høyre var på linje med ordføreren, og hevdet at den eneste løsningen på «taterproblemet» var at man sørget for at de ble bofaste og at de ble akseptert «som likeverdige medmennesker». Og da hjalp det lite å sette i

gang med lister og protestskriv. Han var derfor overrasket over at «Arnesen som er kommunist, ville hive ut disse folkene og gjøre det vanskelig for dem å slå seg ned noe sted». Det var bare dersom man først møtte «disse folkene med velvilje» at man igjen kunne «kreve mer av dem».⁸⁹ Dette fikk også støtte fra Grasmo fra Arbeiderpartiet, som mente at det ville bli det samme problemet med protester uansett hvor i kommunen man plasserte taterne. «Er det på denne måten vi skal gjøre taterne bofaste?» spurte han, og mente at det heller ikke kunne være riktig at de som tidligere hadde kjøpt tomter på Svartemoen, skulle kunne diktere hvem som fikk de andre tomtene.

I sitt tilsvare mente Arnesen fra NKP at kritikken fra Høyre og Arbeiderpartiet var urettferdig: «Med det samme en tar parti for alminnelige folk blir en stemplet som taterhater.»⁹⁰ Saken ble avsluttet med at representanten Gjeterud fra Bondepartiet satte frem forslag om at saken ble utsatt, slik at jordstyret kunne få undersøkt om det fantes en annen tomt for taterfamilien.

4 Saker i Åsnes kommune

I alt var det tre saker om bosetting av personer med tater-/romanibakgrunn i Åsnes kommune i den aktuelle perioden. Og selv om alle tre endte med at vedkommende ble bosatt, viser saksbehandlingen at det heller ikke i Åsnes var stor velvilje overfor tater som ønsket å bli bofaste.

I den første saken hadde vedkommende kjøpt tomt av en nabo, og siden søkt om konsesjon. Denne ble først behandlet i Åsnes skogutvalg, som enstemmig gikk inn for at det ble gitt konsesjon. Det samme ble resultatet da saken kom til formannskapet.⁹¹ Da søknaden kom opp til behandling i kommunestyret, drøye to uker senere, satte en av representantene frem forslag om at det ikke skulle gis konsesjon, men da det ble påpekt at et skriv fra Landbruksdepartementet hadde slått fast at «avhendede tomteareal ikke er konsesjonspliktig», ble saken i stedet utsatt. Vedtaket var enstemmig.⁹² Hvordan denne saken gikk videre, fremgår ikke fra det tilgjengelige

⁸⁹ *Glåmdalen* 23.11.1953.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ IKA Øst, Åsnes kommune, Forhandlingsprotokoll, Åsnes kommune, f.o.m 3/2.1959 tom. 28.5.1960, s. 57; IKA Øst, Åsnes kommune, Forhandlingsprotokoll, Åsnes kommune, f.o.m 3/2.1959 tom. 28.5.1960, Referat fra Åsnes formannskapsmøte 5. mars 1959, sak nr. 84, s. 28.

⁹² IKA Øst, Åsnes kommune, Grue kommune, Møtebok kommunestyre, fra 30.4.1960 til 7.5.1965, sak nr. 84, s. 22.

⁸⁸ *Glåmdalen* 23.11.1953.

arkivmaterialet, men ettersom det ikke finnes senere søknader fra vedkommende, kan mye tyde på at han fikk beholde tomten han hadde kjøpt, og at dette ikke lenger var en sak for kommunestyret. Også andre kilder kan peke i retning av dette.⁹³

Den andre saken illustrerer en annen måte kommunene kunne regulere overdragelse av tomter på, nemlig gjennom å nekte å innvilge kommunale lån. Vedkommende av tater-/romanibakgrunn var én av fire som søkte om overføring av opprinnelige lån og stønadslån i småbruk og bustadbank. På forhånd forelå en innstilling fra bustadbanken. Av ikke-taterne fikk to overført lånene uten problem, mens den tredje hadde fått innvilget lån på sosiale vilkår som ikke lenger var tilstede, og søknaden ble derfor avslått. Det samme ble søknaden fra vedkommende av tater-/romanibakgrunn, med begrunnelse at han ikke kunne dokumentere inntekt i de kommunene han hadde bodd før han flyttet til Åsnes, og derfor «ikke ansees skikket til å overta de på eiendommens hvilende lån». Formannskapet hadde da «spesielt merket seg at det fra de kommunene hvor søker har oppholdt seg, ikke foreligger oppgave over arbeidsinntekt».⁹⁴ Særlig interessant er det at i fire saker, som i det ytre var nokså identiske, og hvor det forelå en felles innstilling fra bustadbanken, ble det gjort to forskjellige vedtak. Det første vedtaket omhandlet de tre ikke-tatere, hvor altså to søknader ble innvilget og en ble avslått, mens det andre bare omhandlet personen av tater-/romanibakgrunn. Begge vedtakene var enstemmige. Fra andre kilder kan det likevel virke som om personen av tater-/romanibakgrunn fikk beholde tomten selv om han ikke ble innvilget et kommunalt lån.⁹⁵

I den tredje saken ble det søkt om konsesjon på en tomt som ifølge søknaden var på 1 dekar, og dermed ikke skulle være konsesjonspliktig. Etter referatene fra saksbehandlingen i Åsnes skogutvalg, hvor søknaden ble innvilget enstemmig, synes det ikke å ha vært noe særlig dramatisk

knyttet til søknaden, altså utenom det noe merkelige ved at det ble søkt om konsesjon på en tomt som ikke var konsesjonspliktig.⁹⁶ Søkerens egen fortelling, som ble samlet inn til Glomdalsmuseet, forteller imidlertid en noe annerledes historie. Hans foreldre hadde kjøpt seg hus i Våler hvor de hadde hjemstavsrett på slutten av 1940-tallet. Før dette hadde de alltid leiet hus, men etter krigen hadde det blitt «nesten umulig å få leid hus av *buroene* (de fastboende)».⁹⁷ Da han selv ble gift hadde han imidlertid klart å få leie et gammelt, dårlig hus i Åsnes, hvor han bodde med familien i tre år. Her ble de godt kjent med naboene, og fikk et særlig godt forhold til én av dem: «De var så glade i unger, og ungene våre fløy inn og ut der».⁹⁸

Da familien ønsket å kjøpe tomt og bygge hus selv, viste dette seg imidlertid å være vanskelig: «I Åsnes hadde dem nemlig bestemt seg for at der skulle ingen tater inn!».⁹⁹ «For å få tomt måtte det gå på lureri», og tomten ble derfor kjøpt først i naboens navn, og deretter solgt videre: «På soren-skriverkontoret ble de lange i maska da naboen min kom til kontoret og fortalte at skjøtet skulle være i mitt navn. — Åssen kan du selge tomt tel dessa, var spørsmålet han fikk der!»¹⁰⁰

Det gikk greit å få lån til å sette opp huset, og ettersom vedkommende selv gjorde mye av snekringsarbeidet kostet det heller ikke så mye: «Det å få et nytt hus var rene paradiset for oss som ikke var så godt vant». Senere ønsket familien å stykke opp tomten for å bygge garasje, men i motsetning til naboene, som hadde gjort det samme, ble dette, som vi har sett over, ikke en ren proforma sak, slik det burde ha blitt. En av naboene satte også nå i gang med en underskriftskampanje «for å vise at vi var uønsket som naboer, men hun kom ikke langt med det». Ettersom familien hadde betalt tomten kontant og hadde papirene i orden var det ikke mulig å gripe inn på formelt grunnlag. «Ellers har folk stort sett hvert greie her i Åsnes. Det er de som styrer Åsnes som ikke har vært greie», forteller vedkommende.¹⁰¹

⁹³ Glomdalsmuseets prosjektmedarbeider Anna Gustavsen har identifisert mannen som en nær slektning og kan bekrefte at han hadde hus i Åsnes i flere år.

⁹⁴ Forhandlingsprotokoll Åsnes Herredsstyre f.o.m 20/2.1962 t.o.m 22/12.1962, s. 31–32.

⁹⁵ Glomdalsmuseets prosjektmedarbeidere Anna Gustavsen og Mariann Grønnerud har også identifisert denne mannen som en slektning og de kan bekrefte at vedkommende fikk hus i Åsnes i denne perioden.

⁹⁶ IKA Øst, Åsnes kommune, Forhandlingsprotokoll for Åsnes f.o.m 29/10.1962 t.o.m 14/12.1963, sak 455, s. 408.

⁹⁷ Fortelling samlet inn i 2004 i forbindelse med Latjo Dromutstillingen på Glomdalsmuseet.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid.

5 Bosetting av taterne i norske kommuner 1945–1970

Det er ikke noe som tyder på at kommunene i Solør var verre enn andre. Det finnes eksempler på hvordan ulike kommuner gikk frem for å hindre tater i å bosette seg i deres kommune. Motstanden fra den enkelte kommune mot å få en taterfamilie i sitt nærmiljø bunnset ofte i en kombinasjon av flere faktorer, som blant annet redsel for at familiene kunne bli en økonomisk belastning for kommunen, protestaksjoner fra naboene og fordommer, som blant annet kategoriserte taterne som tyvaktige, uvillige til å ta seg arbeid og en fare for omgivelsene.

Oppslag i dagspressen gir et bilde av noen holdninger som var fremtredende blant folk i den aktuelle perioden. Artikkelen i Arendals-avisen *Tiden* fra 1948, som viste hvordan noen kommuner brukte konsesjonsgrensen for å holde bygda «fri for tater», gir også et eksempel på holdninger til «omstreifere» på denne tiden:

Omstreiferne i Øyestad er fullstendig uproduktive. De vil ikke ta fast arbeid, men holder seg til sine tradisjonelle sysler, blomstersalg, bildemaling osv. De kryper i le av barna sine, stafferer dem ut så de vekker medlidenhet. Og hvem kan stå imot fattigslig kledde småbarn som tigger om ett eller annet? Spørsmålet om omstreiferne er viktig for Øyestad. Det må tas forholdsregler for å stanse uvesenet i tide, mener folk.¹⁰²

Oppslagene viser en offentlig diskurs der det var legitimt å omtale «omstreiferne» som det Elisabeth Eide refererer til som «mistenkelige fremmede».¹⁰³ Sakene hadde ofte et ganske ensidig preg, og konfliktstoffet dominerte. Det samme finner også Ragnhild Schlüter, som legger vekt på at tater/romanifolk ofte er blitt fremstilt som farlige og kriminelle, eller som elendige og hjelpetrenende. Samtidig har massemedia romantisert folket på en måte som ikke stemmer med virkeligheten.¹⁰⁴

Når det gjelder saker i pressen som omhandler bosetting, ser vi derimot at taternes egne stemmer også blir hørt, og at det blir stilt spørsmål til

den åpenbare diskrimineringen som «omstreiferne» ble utsatt for. Både presseklipp og diskusjoner i herredsstyret viser at det fantes en bevissthet rundt temaet «rasediskriminering» og taternes rettigheter som borgere. Det blir også synliggjort en pågående diskusjon om hvordan tater skulle behandles og konsekvensen av å få en taterfamilie i nærmiljøet.

Det er eksempler som viser at i noen kommuner opptrådte kommunens representanter med en større rettferdighet enn dens beboere, og at «omstreiferne» selv aktivt gikk ut og fortalte hvordan de opplevde situasjonen. Blant annet forteller en artikkel i *Oppland Arbeiderblad* fra Vardal kommune i 1955 om hvordan naboer hadde «slått seg vrang» da en «såkalt omstreifer» hadde begynt å bygge seg hus.¹⁰⁵ Mannen, som ble svært ulykkelig over naboenes motstand, reagerte med å tilby kommunen å kjøpe tilbake tomta. Dette sa derimot kommunen nei til og fortalte mannen at han bare kunne bygge. Mannen skrev da følgende innlegg i *Oppland Arbeiderblad*, med overskriften «Til beboere omkring Bybrua»:

Vi er blitt gjort oppmerksom på at en del av dere er imot at jeg setter opp mitt lille hus på den tomte jeg har ervervet. Blant annet har jeg hørt at dere er redd for at stedet skal bli en samleplass for omreisende. Dette vil ikke bli tilfelle.

Da vi fikk tak i denne tomte, var det en av våre lykkeligste opplevelser. Vi har lenge sett oss om etter et sted å slå oss ned på og særdeles nå når vår eldste skal begynne på skolen, er det absolutt nødvendig for oss å være fastboende.

Jeg kan opplyse at jeg aldri har vært i konflikt med politiet eller ligget det offentlige til byrde. Vi har ernært oss ved arbeide, og dette har vi tenkt å fortsette med så lenge vi får beholde helsa.

Vi ønsker bare å få bo i vårt lille hus i fred med alle våre naboer, og håper at dette kan bli tilfelle.¹⁰⁶

Selv om motstanden mot bosetting av tater var størst rett etter krigen og frem til midten av 1960-årene, finnes det også eksempler fra 1970-årene på at en kommune prøvde å hindre bosettingen av en taterfamilie. I 1972 er det en sak i *Adresseavisen* med overskriften «Strid og rykteflom om tomtesøker på Uthaug». Den kommunale administrasjon

¹⁰² *Tiden* (Arendal) 21.2.1948.

¹⁰³ Eide, Elisabeth og Simonsen, Anne Hege, *Mistenkelige fremmede. Minoriteter i norsk presse gjennom hundre år*, Oslo 2007.

¹⁰⁴ Jf. Schlüter, Ragnhild, *De reisende. En norsk minoritets historie og kultur*, Oslo 1993.

¹⁰⁵ *Oppland Arbeiderblad* 24.9.1955 og *Verdens Gang* 1.10.1955.

¹⁰⁶ *Oppland Arbeiderblad* 20.9.1955.

beskyldes for diskriminering og alvorlige beskyldninger mot kontorsjefen». ¹⁰⁷ Den nevnte saken fra Uthaug, som ligger utenfor Arendal, forteller om en familie som nektes husbanklån på grunn av at de mottar støtte fra kommunen. I tillegg til dette går også naboene sammen om en underskriftskampanje for å få familien bort fra bygda.

Etter midten av 1970-årene kan det virke som om diskrimineringen av taterne antar andre former, og i 1980-årene er det flere artikler som forteller om familier av romani-/taterslekt som opplever alvorlig trakassering fra folk i bygda. Blant annet finnes det flere artikler fra Orkdal der dette blir tatt opp. Intervjumateriale viser også at det helt frem til i dag har vært vanskelig for folk av romani-/taterslekt å bosette seg i en kommune.

5.1 Oppkjøp av tomter og hus for å hindre «omstreifere» i å slå seg ned

Mens kommunene i Solør først og fremst prøvde å begrense antall tater i bygda gjennom regulering av tomtesalg, kommunale lån og konsesjon, kjøpte andre kommuner systematisk opp eiendommer som de fryktet kunne komme i «omstreifernes» eie. *Trønderavisa* skriver i 1957 følgende:

Det er litt av en offentlig hemmelighet at mange kommuner benytter seg av en nokså kostbar teknikk for å hindre at uønskede individer – da fortrinnsvis omstreifere – setter seg ned i kommunene og ligger kommunene til byrde. Taktikken går ut på kommunene sikrer seg kondemnabile og nedfalte boliger som i et gitt høve kan bli okkupert av omstreifere, og at kommunene senere river dem ned eller leier bort husene til stødigere folk. I siste møte i Børsa kommunestyre forelå en slik sak, men denne gangen fikk man i alle fall en klok debatt om hvor langt våre forpliktelser overfor medmennesker går. Bakgrunnen for saken var at en blikkenslager i bygda som nå skal reise fra kommunen og som tilbyr kommunen forkjøpsrett til kjøp av huset hans. Selgerens begrunnelse for tilbudet er nettopp dette at man ellers kan risikere at huset blir solgt til landeveiens folk. ¹⁰⁸

Det er her interessant at mannen som anbefaler kommunen å kjøpe huset, oppgir å være blikkenslager, et yrke som var veldig vanlig blant

tater særlig i 1950-årene. Det er dermed mulig at vedkommende som advarer mot «omstreiferne», selv tilhørte denne «kategorien».

5.2 Andre kommuners bruk av konsesjonsloven for å hindre taterne i å bosette seg

Når det gjelder bruk av konsesjon for å hindre taterne tilgang på jord og tomter, har også *Dagbladet* et eksempel på dette fra Røros i 1960. Artikkelen ble først publisert i avisen *Fjell-Ljom* på Røros. Artikkelen har følgende overskrift: «Mann av omstreiferslekt fikk ikke beholde huset han kjøpte i Bergstaden. Jordstyret nekter å gi anbefaling. Full dekning for vedtaket i Jordloven». Videre forteller artikkelen at:

For en tid tilbake ble et hus på Stormoen i Bergstaden avvertert til salg, og det meldte seg straks en kjøper fra Stjørdalen. Handelen ble mer eller mindre avgjort i telefonen og kjøpesummen fastsatt til 5500 kroner. Et par dager senere kom mannen, og oppgjøret skjedde kontant. Nå viste det seg at mannen var av omstreiferslekt, og det ble straks gjort innsigelser fra flere hold. Til huset hører en liten jordveg, og nå ble jordstykket koblet inn i saken. I følge Jordloven må overdragelse av eiendommer på over 2 dekar forelegges jordstyre og fylkeslandbruksstyret, samtidig som at kommune og stat kan gjøre sin forkjøpsrett gjeldende. Jordstyret i Bergstaden fant ikke å kunne innvilge konsesjon på kjøpet, noe mannen ble underrettet om. Han gikk da uten opphevelser med på å la handelen gå om igjen. *Fjell-Ljom* har forelagt saken for lensmannen i Røros, med spørsmål om det eksisterer særbestemmelser for mennesker av omstreiferslekt som gir en kommune adgang til å nekte bosetting. Lensmannen har ikke hatt befatning med dette spesielle tilfellet, men mener generelt at slike forordninger ikke er gitt. Slik tilfellet fra Røros fortøner seg, bli saken et rent konsesjonsspørsmål på kjøp av eiendom. ¹⁰⁹

Det er tydelig at journalisten her synes det er underlig at mannen av «omstreifer»-slekt kunne bli nektet å beholde huset han hadde kjøpt og betalt, for han spør lensmannen om det finnes særlige bestemmelser som gjør at en kommune kan nekte en «omstreifer» bosetting. Dette blir benektet av lensmannen, som beskriver vedtaket

¹⁰⁷ *Adresseavisen* 26.6.1972.

¹⁰⁸ «Kommunen kjøper opp hus for å hindre omstreifere i å slå seg ned i bygdene» i *Steinkjer* 19.10.1957.

¹⁰⁹ *Fjell-Ljom*, 14.3.1960.

som «et rent konsesjonsspørsmål».¹¹⁰ Det fremgår av artikkelen at grunnen til at mannen ikke fikk konsesjon, var hans identitet som «omstreifer», samtidig kunne kommunen, ved å vise til at det var en liten jordvei på eiendommen, sette jordstyret til å behandle saken på nytt, og på denne måten overprøve vedtaket som allerede var fattet.

At diskusjoner om konsesjonsspørsmål kunne gå langt i mange kommuner, viser en artikkel i *Adresseavisen* i 1948. Artikkelen viser til en sak der en «omstreifer» ble nektet konsesjon på et gårdsbruk i Orkdal som han hadde eid i over ett år og leid i lengre tid. Mannen hadde kone og fire barn, og ifølge avisen kjøpte mannen gården for å skaffe seg og familien et hjem. Barna gikk på skole i Orkdal. Både skogutvalg, jordstyre og herredsstyre hadde gått imot at mannen skulle få konsesjon på gården. Ved siden av dette hadde samtlige sju naboer skrevet under på et protestskriv mot at familien fikk bli på eiendommen. Til tross for dette fikk mannen til slutt innvilget konsesjon.

Mannen, som omtales som anleggsarbeider og hestehandler, fikk innvilget konsesjon ved kongelig resolusjon av 20. februar 1948. Her fremheves det at konsesjon vanligvis blir gitt av Landbruksdepartementet. Fylkesmannen, som ga den kongelige resolusjonen, la vekt på at han hadde gitt konsesjon av hensyn til søkerens barn. Samtidig la han til at det var forståelig at dette kunne medføre visse ulemper for naboene, særlig med tanke på andre reisende.¹¹¹

5.3 «Taterbyen Fredrikstad» som eksempel

«Taterbyen Fredrikstad» vokste frem i Vikvarvet i Selbu kommune i Sør-Trøndelag under andre verdenskrig, siden taterne ble forhindret i å reise på grunn av den tyske okkupasjonen. «Fredrikstad» har flere steder blitt beskrevet som et eksempel på at «buroene» og taterne kunne leve harmonisk sammen. Imidlertid viser nærmere undersøkelser at barna fra Vikvarvet ble utsatt for både mobbing og utestengning når de gikk på den lokale skolen i bygda, og både avisartikler og utskrifter fra herredsstyrets protokoller viser at det var en pågående diskusjon i lokalsamfunnet om hva man skulle gjøre med «taterbyen» som hadde etablert seg i Vikvarvet.¹¹²

¹¹⁰ *Dagbladet* 16.3. 1960.

¹¹¹ *Adresseavisa* 9.3.1948. Høydahl Ohmes avdeling for presseklipp. Dette er den samme artikkelen som det er referert til tidligere, og ifølge *Adresseavisen* fikk han til slutt innvilget konsesjon ved kongelig resolusjon.

Allerede i november 1946 ble saken om «taterplagen» i Vikvarvet tatt opp i herredsstyret. Fattigstyret kom da med en innstilling til herredsstyret om å bli kvitt «omstreiferne» i Vikvarvet. Grunnen til dette var at kommunen hadde hatt store utbetalinger til «omstreiferne», og man var redd de skulle bli i kommunen og opparbeide seg hjemstavsrett. Debatten i herredsstyre gikk livlig for seg, og avisen *Nidaros* forteller at i tillegg til å behandle forespørselen fra fattigstyret om å prøve å bli kvitt «omstreiferne», hadde herredsstyret også til behandling en forespørsel fra to av dem om kommunen var interessert i å kjøpe eiendommene deres.¹¹³ En av disse «omstreiferne» omtales som «Omstreifer Nilsen». Han kom selv til herredsstyremøtet for å tale sin sak, og var, ifølge avisen, en høyst talefør person. Under møtet argumenterte Nilsen for at kommunen burde gi en god pris for eiendommen hans, slik at både han og familien kunne dekke sine utgifter og få mulighet til å reise fra kommunen.

På møtet ble det sagt at alle «omstreiferne» som bodde i Vikvarvet, hadde offentlig støtte, og at det derfor var nødvendig å få alle ut, slik at ikke andre slo seg ned på samme sted. Herredsstyret var derfor ikke villig til å kjøpe eiendommene hvis ikke alle «omstreiferne» reiste. Det kom ikke til noen enighet rundt salget av eiendommene under møtet. Når det gjaldt henstillingen til fattigstyret, ble det gjort følgende vedtak: «Herredstyret henstiller til fattigstyret i tilfelle de får utgifter til omstreifere, å sørge for at disse blir satt i arbeide. Så de kan forsørge seg selv, og tilbakebetale det som allerede er utbetalt av herredskasseren.»¹¹⁴

Saken om kjøp av eiendommer i Vikvarvet kom på nytt opp på herredsstyremøtet den 4. juni 1948, og da ble det gjort følgende vedtak: «Under forutsetning av at kommunen får tilbud om å kjøpe samtlige eiendommer nu tilhørende de reisende på Overvik, er kommunen villig til å betale etter prisnemdas takster.»¹¹⁵

¹¹² Jf. Glomdalsmuseets utstilling Latjo Drom: www.latjodrom.no. Kultur møte. Fylkeskonservator Birgitta Oden har i en utstilling som stod ferdig i 2006 dokumentert livet i «Fredrikstad» og prosessen rundt herredsstyrets oppkjøp av tomter i Vikvarvet. Utstillingen finnes nå også som nettutstilling.

¹¹³ «Omstreifer Nilsen i skarp debatt med Selbu herredsstyre. Vil ha kommunen til å selge sin eiendom i Vikvarket» i *Nidaros* 25.11.1946.

¹¹⁴ Selbu herredsstyreprotokoll fra 23. november 1946, sak 180. sak/46.

¹¹⁵ Selbu herredsstyreprotokoll, sak 2. fra 4. juni 1948, referert fra Birgitta Oden, offentlig saksgang. Om taterleieren i Vikvarvet.

Tydeligvis vakte «omstreiferkolonien» i Vikvarvet stor oppstandelse blant beboerne i bygda. Et leserinnlegg i *Adresseavisen* i mars 1949 gir et bilde av en hatsk stemning i Selbu rundt «taterleiren». Det legges ut om hvordan «omstreiferne» setter sitt preg på omgivelsene med dårlig oppførsel og munnbruk, situasjonen beskrives som ulidelig. Halvville hunder som er en plage for omgivelsene, gjør også at situasjonen tilspisser seg. Leserinnlegget slutter med følgende:

Som sagt – det må nå gjøres noe for å finne en ordning som kan være det beste for begge parter. I hvert fall bør det straks på Statens bekostning, opprettes en anstalt hvor også taterne, som andre mennesker, kan lære allminnelig norsk folkeskikk. Vi i Selbu skal i hvert fall vie vår skjerv til opprettelsen!

Hvis intet blir gjort – eller hvis intet kan gjøres fra myndighetenes side – ser vi oss snart nødt til å ta oss av saken og forsøke å få uvesenet vekk fra bygda vår.

Vi er i ethvert fall fast bestemt på å opprette normale forhold igjen – koste hva det koste vil!¹¹⁶

Avisartikkelen er ifølge Birgitta Oden foranledningen til at Selbu formannskap 5. oktober 1949 igjen tar opp saken rundt «taterleiren». På møtet gjøres følgende vedtak:

Formannskapet er av den oppfatning at den taterleir som vi har fått på Overvik er til betraktelig ulempe og sjenanse for omgivelsene og en vil henstille til vedrørende myndighet som har med slike forhold å gjøre å ha sin oppmerksomhet på dette tilfellet.¹¹⁷

Debatten rundt eiendommene fortsatte. Ifølge *Adresseavisen* får Selbu kommune i 1955 et tilbud om å kjøpe ytterligere to av eiendommene i Vikvarvet. Kommunestyret vedtar året etter å kjøpe én av disse, mens den andre ikke blir solgt på grunn av manglende hjemmelsdokumenter.¹¹⁸ Både avisene *Nidaros* og *Arbeideravisen* forteller at ifølge ordfører Berge hadde ikke kommunen til hensikt å beholde eiendommene. Innkjøpene ble gjort for å få utryddet kolonien, og husene skulle rives så raskt som mulig.¹¹⁹

¹¹⁶ *Adresseavisen* 4.3.1949.

¹¹⁷ www.selbu.kommune.no/enheter/bygdemuseum/Documents/Offentlig%20saksgang.

¹¹⁸ Jf. *Arbeider-Avisa* 21.4.1955 og møtebok Selbu kommunestyre 1956, sak 33/56.

I en artikkel i *Adresseavisen* 11. februar 1956 er det tydelig at taterne selv føler seg uønsket og fordrevet fra kommunen. Aviskriveriene rundt salget av Hilmar Fredriksens tomt mente de hadde ført til en negativ oppmerksomhet som nå ville føre til at de ville få problemer med å få kjøpt tomt andre steder:

«Vi burde fått flytte i fred», sier Fredriksen. «Hvorfor skal vi framstilles slik? Her har vi bodd i flere år. Ingen, hverken kommune eller andre, har vi vært til byrde. Vi forsørger oss selv, betaler for det vi kjøper, lever i fred med naboene – ingen av dem vil ha oss bort – og vi har intet uoppgjort med lensmannskontoret.»¹²⁰

I samme artikkel blir ordfører Berge intervjuet av journalisten om salget. Ordføreren hevder her at det famøse ordet «fordrive» ikke hadde vært i kommunens tanker. De hadde kjøpt husene fordi huseierne hadde ønsket å selge og trengte pengene fra salget.

Han legger til at det fra kommunens side stort sett intet er å si på innbyggerne i kolonien. De har ikke vært til plage for sine omgivelser og har ernært seg selv! Han legger videre til at man ikke vet hvem som med tiden kommer dit om husene skal gå i fri omsetning. Ettersom bebyggelsen er gammel og delvis temmelig dårlig, kan det dannes rene bygdeslummen med tiden. Derfor ønsker kommunen å kjøpe eiendommene og siden rive dem.¹²¹

Det interessante her er at ordføreren går fra å beskrive taterne på Vikvarvet som uønskede individer, som er til plage for sine omgivelser, til å benekte det samme overfor journalisten og fortelle at det stort sett ikke er noe å utsette på dem. I følge Birgitta Oden kjøper etter dette kommunen alle eiendommene på Vikvarvet.¹²² Det siste huset ble kjøpt i 1967 og senere revet.

6 Konklusjon: Om makt og motmakt og taternes usynlighet

Mens presseoppslag gir et bilde av «omstreiferne» som et «uvesen» og understreker ubehaget

¹¹⁹ *Arbeider-Avisa* 21.4.1955.

¹²⁰ *Adresseavisen* 11.2.1956.

¹²¹ *Adresseavisen* 11.2.1956.

¹²² Et av husene ble satt opp og brukt som vedskjul på en av nabogårdene. Dette huset er satt opp igjen på Vikvarvet og inneholder i dag en utstilling om «Taterbyen Fredrikstad».

ved taternes nærvær, er «omstreiferne» nesten usynlige i kommunens arkiver. Dette tilsvarer det Elisabeth Eide definerer som en «referentkjede», noe som understreker et opplevd ubehag ved den andres nærvær.¹²³ Arkivopplysningene om «omstreiferne» må derfor studeres ikke bare ut ifra hva det formidler i tekst og ord, men også i form av sitt symbolske fravær.¹²⁴

Selv om både avisartikler fra perioden og kommunenes saksbehandling viser hvor vanskelig det var for familier av tater-/romanislekt å få et sted å bo, finnes det mange eksempler på at taterne mobiliserte en form for motmakt i møte med både den kommunale forvaltningen og «folk flest».

I debatten rundt salg av tomter i «Taterbyen Fredrikstad» forteller avisen *Nidaros* om hvordan to tater tok initiativ overfor herredsstyret for å få dem til å kjøpe tomtene deres.¹²⁵ En av disse, som blir omtalt som «Tater Nielsen», møter selv opp i herredsstyret for å tale sin sak. Blant annet argumenterer han for hvorfor de bør få en god pris for tomtene sine. Møtet forteller, som Karen Sofie Pettersen legger vekt på i sin avhandling om taterne og Misjonen, om hvordan forholdet mellom taterne og myndighetene må sees i lys av ulike tilnærminger til makt og motstand.¹²⁶ På samme måte som forholdet mellom taterne og representanter for Misjonen kan sees som en samhandling mellom aktører som har motstridende interesser, kan relasjonen mellom taterne og ulike representanter fra kommunestyret forstås på samme måte.

En annen form for motstand fra taterne selv er deres utrettelige forsøk på å få et sted å bo. I kommunenes arkiver over tomtesøknadene fra «omstreifere» kan vi se hvordan flere søker om tomt, bolig eller konsesjon over flere år uten å gi opp. Vi har også eksempel på at en søknad om konsesjon er blitt gitt med kongelig resolusjon, etter at både jordstyre, formannskap og herredsstyre har sagt nei til det samme.¹²⁷

«Omstreiferne» standhaftighet og vilje til bosetting var tydeligvis irriterende for mange, slik som dette sitatet fra en artikkel om deres forkjær-

lighet for å bosette seg i Øyestad utenfor Arendal viser:

Omstreiferne bruker alle knep for å få bosatt seg. Når de er blokkert for huskjøp, søker de om grunn og vil føre opp hytter som de mener de kan få kjøpt ferdig. Eller de vil bygge selv. Hvor de nå enn får sine penger fra!¹²⁸

Samtidig som romanifolkets/taternes kamp for å bosette seg synliggjøres gjennom søknader i kommunearkivene, viser dette også hvor håpløst det måtte virke for mange. Misjonen gjorde alt den kunne for å få romanifolket/taterne til å bosette seg, og den enkelte familie visste at hvis de ikke kunne dokumentere en fast bolig, risikerte de at barna ble tatt fra dem. Bolig var inngangsporten til det livet som burde leves av dem Misjonen definerte som «samfunnsmennesker».

Gjennom å vise til både presseoppslag, folks egne historier og materiale fra kommunenes egne arkiver er det imidlertid mulig å få et mer helhetlig bilde av den kommunale motstanden mot å la taterne få bosette seg i «deres» kommune. Presseoppslag forteller åpent og usensurert om holdninger til og fordommer om «omstreiferne» og den belastningen det kunne være å få en «tater til nabo». Uttrykk som «ingen vil ha en tater innpå seg» gir et klart bilde av taterne ikke bare som «de andre», men som det Elisabeth Eide definerer som «mistenkelige fremmede».¹²⁹

Samtidig som den lokale motstanden mot «omstreifere» synliggjøres, ser vi også at det er en åpen debatt om hvordan de blir behandlet og om legitimiteten rundt dette. Sammenlignet med andre konfliktorienterte presseoppslag er disse mer kritiske og drøftende, og gir både rom for debatt og for at «omstreiferne» egne stemmer kommer frem. Gjennom presseoppslag blir vi også kjent med diskusjoner i herredsstyret i forkant av vedtak som blir fattet når «omstreiferne» søker om bolig, tomt til bolig, konsesjon eller lån. Dette er diskusjoner som det finnes få spor av i kommunenes egne arkiver, særlig i Solør-bygdene, selv om det her finnes forskjeller kommunene i mellom.

Når det gjelder Solør-kommunene kan ofte søknader fra «omstreifere» identifiseres på bakgrunn av fraværet av diskusjoner eller manglende forklaringer når et avslag blir gitt. I referater fra møter i både jordstyret, kommunestyret og i formannskap i alle de tre kommunene er bare vedta-

¹²³ Eide, Elisabeth og Simonsen, Anne Hege, *Å se verden fra et annet sted. Medier, norskhet og fremmedhet*, Oslo 2005, s. 79.

¹²⁴ Eide og Simonsen 2007, s. 79, som refererer til Fairclogh 1995.

¹²⁵ «Omstreifer Nilsen i skarp debatt med Selbu herredsstyre. Vil ha kommunen til å selge sin eiendom i Vikvarket» i *Nidaros*, 25.11.1946.

¹²⁶ Pettersen, Karen Sofie, *Taterne og Misjonen. Mangfold, makt og motstand*, Oslo 2005, s. 20.

¹²⁷ *Adresseavisen* 9.3.1948.

¹²⁸ *Tiden* (Arendal) 21.2.1948.

¹²⁹ Jf. Eide og Simonsen 2005.

kene og ikke diskusjonene protokollført når det er gitt avslag på søknader fra «omstreifere». I de tilfellene der avslagene er begrunnet, virker avslagene ofte korte, vage eller usaklige. I avslagene står det ofte bare at kommunen ikke har noen tomt å tilby, uten at dette forklares nærmere. Samtidig gir det samme arkivet informasjon om at kommunen faktisk har flere tomter tilgjengelig.

Når det gjelder andre søkere, kan vi ofte se lange diskusjoner i protokollene på hvorfor disse har fått sine avslag. Her blir det forklart inngående hvorfor kommunen ikke har kunnet imøtekomme søknaden. Avslagene er begrunnet med at kommunen enten ønsker å bruke området til andre formål, eller at den har en annen søker som har et større behov for eiendommen. I de tilfeller der avslaget blir begrunnet med at andre trenger eiendommen, handler dette om kjøp av landbrukseiendommer eller kjøp av tilleggsjord til en landbrukseiendom.

I arkivene kan vi se hvordan noen enkeltpersoner av taterslekt i flere år prøver å kjøpe en tomt uten å lykkes, mens andre lykkes og får til og med kjøpe flere tomter. Menn søker oftere om tomt, og lykkes også i mye større grad med sine søknader enn kvinner. I de tilfellene som diskuteres i dagspressen, ser vi også at disse refererer til saker der menn har søkt om å få kjøpe tomt. I ett tilfelle

søker en mann og en kvinne omtrent samtidig; mens mannens sak blir slått stort opp i pressen, blir kvinnens sak ikke nevnt.

Arkivene gir mye informasjon gjennom alt som ikke står der og gjennom stillheten rundt «taterplagen». Bjørn Hvinden peker på taternes usynlighet når det gjelder deres bidrag til agrarsamfunnet.¹³⁰ I arkivene ser vi også at taterne blir usynliggjort både som gruppe og som enkeltpersoner. Andre grunner til den manglende diskusjonen rundt søknader fra folk av taterslekt kan være at den offentlige saksbehandlingen på kommunalt nivå ønsker å fremstå som saklig, profesjonell og objektiv. Mens det i forkant av vedtak er rom for vide diskusjoner av ulik art, er vedtak saklig begrunnet, eller ikke begrunnet overhodet.

Det som også kommer frem, er at selv om vedtakene har som formål å være saklige, er det rom for å bruke ulike regelverk for å få bukt med «taterplagen». Dette viser blant annet en søknad fra en person av taterslekt som først hadde fått sin søknad om konsesjon innvilget. Da kommunen fant ut at jordloven kunne brukes, kunne den be jordstyret om ny behandling av søknaden, noe som gjorde at søkeren fikk avslag om konsesjon.

¹³⁰ Hvinden 2000, s. 21.

Vedlegg 16

Svanviken – ditt beste sted på jord?

Svanviken – fra arbeidskoloni til familiesenter, 1908 til 1989

Av Mari Østhaug Møystad

I dit ansikts sved skal du æde dit brød. Først arbeid, så lønn, så mat! Og arbeidet, det var grøftegraving, torvtaking, veiarbeid, fjøsarbeid, tresking- kort sagt- slit fra matklokka ringte tidlig på morgenen til den barmhjertig meldte om kveld og kvile. Men stopp litt! Ikke hvile riktig ennå. Nå skal forsømt skolegang tas igjen! Norges første kveldskole for voksne? Stakkars tater-fanter-splinter- eller hva de nå ble kalt. Her fikk man erfare at prisen for eget hjem var høy. Altfor høy, synes noen, og forlot Svanviken i harme. Likevel, den norske vinteren er ikke nådig for dem som må vandre ute, og snart stod de på døra til bestyreren igjen. Jo da, det var bare å komme tilbake, men de måtte huske på at neste gang de dro, ble det uten barna! Slik var loven!¹

Sitatet over gir et bilde av livet på Svanviken arbeidskoloni den første perioden institusjonen var i virksomhet. Her beskrives et dagligliv med hardt arbeid og strenge regler der barna ble brukt som «riset bak speilet» hvis «kolonistene» ikke klarte å gjennomføre en avtalt periode på kolonien.² Svanviken var Norsk misjon blant hjemløses (Misjonens) eneste tilbud til familier av «omstreiferslekt» og fungerte som en arbeidskoloni for «omstreiferfamilier» fra 1908 til 1989.³ Oppholdet på kolonien hadde fra begynnelsen som mål at familiene skulle «dyktiggjøres for et nyttig og fastboende liv», og ut ifra dette kunne verdien og resultatet av arbeidet måles etter hvordan bosettelsen lyktes.⁴

Svanviken arbeidskoloni var organisert etter majoritetssamfunnets tradisjonelle kjønnsbaserte arbeidsdeling. Mennene fikk først opplæring i gårdsdrift, senere også i plate- og sveisearbeid og snekker- og bygningsarbeid. Kvinnene fikk opplæring i hushold og skulle lære å bli husmødre.⁵ Denne opplæringen brøt med taternes tradisjonelle arbeidsdeling, der kvinnene var aktivt med i den daglige handelsvirksomheten.

I denne artikkelen gis det en beskrivelse av bakgrunnen for etableringen av Svanviken arbeidskoloni, de ulike regelverkene knyttet til driften, hvordan arbeidskolonien fungerte i ulike perioder, og hvordan den endret seg i de årene Svanviken eksisterte som institusjon for «omstreifere». Avslutningsvis blir det gjort rede for arkivmaterialet etter Svanviken.

Artikkelen bygger på gjennomgang av skriftlige kilder og intervjuer med tidligere beboere ved kolonien og intervju med et par ansatte. Samtlige informanter er anonymisert gjennom pseudonymer.

Kolonistene og funksjonærene betraktet kolonien ut ifra sine respektive ståsted og erfaringer. I notatet vil ulike fortellinger fra tidligere bestyrere, funksjonærer og kolonister framstilles. Svanviken var Misjonens flaggskip i bosettingsarbeidet og en institusjon som har vært myteomspunnet.⁶ Ved at historien rundt etableringen av institusjonen og de ulike oppfatningene av livet der fortelles, vil

¹ Sitatet er fra Svanvikens første bestyrer pastor August Herman Francke Hauer (1908–09). Jf. Agnar Austvik, *Folket som reiste – og forsvant. Om fanter og fantemisjonen*, Oslo 1998, s. 85.

² De som gjennomførte et opphold på Svanviken arbeidskoloni, ble kalt kolonister. Dette var et navn de selv også brukte.

³ I 1987 skiftet Misjonen navn til Kirkens Sosialtjeneste. Etter 1989 gikk organisasjonen over til å drive en annen virksomhet. Svanviken fortsatte å fungere også etter dette, men da for et annet klientell.

⁴ *Paa hjemveien*, nr. 9 1918.

⁵ Pettersen, Karen-Sofie, *Tatere og misjonene. Mangfold, makt og motstand*, Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring, rapport 2/2005.

⁶ Så sent som i januar 2015 ble jeg f.eks. oppringt av en informant som selv hadde vært på Svanviken. Hun reagerte sterkt på en NRK-dokumentar som blant annet berørte Svanviken. Der ble det fortalt at taterne som bodde på Svanviken, ble leid ut til gårdene rundt og brukt som sexslaver. Selv om hun visste at dette ikke hadde hold i virkeligheten, ble hun bekymret for hva folk skulle tro om henne, ettersom hun hadde vært på Svanviken.

forhåpentligvis et mer mangfoldig bilde komme fram.

For å gi en forståelse av selve hensikten med Svanviken arbeidskoloni, med utgangspunkt i tiden kolonien ble etablert, vil jeg først kort belyse Jakob Walnums studiereiser, som dannet grunnlaget for den institusjonen Misjonen ønsket å starte.

1 Walnums forberedende arbeid og forskjellen mellom omstreifere og løsgjengere

De første forberedelser til en organisert frivillig innsats for omstreifere skjedde ved et stiftelsesmøte i Bergen i 1893. Sogneprest i Leikanger, Jacob R.S. Walnum, holdt da et foredrag hvor han pekte på oppgaven som forelå overfor omstreiferne i landet. På møtet ble det dannet en komité som i januar 1894 sendte en søknad til Stortinget om 5000 kroner til et forberedende arbeid.⁷ Dette ble enstemmig bevilget, og komiteen ga oppdraget til Walnum.⁸

Den første oppgaven var å få en oversikt over antallet omstreifere og tilstanden blant dem. Her fullførte Walnum arbeidet til Eilert Sundt og samlet inn materiale som fantes i Kirkedepartementet. Walnum tok også selv personlig kontakt med omstreiferne for å få en oversikt over ulike familier og slekter.⁹ Senere samme år, 29. oktober, sendte Kirkedepartementet på Walnums oppfordring et rundskriv til alle landets sogneprester og fattigkommisjoner med en anmodning om å innlevere en oversikt over antall omstreifere og deres barn i deres distrikter.¹⁰ Walnum fikk ut ifra dette en fortegnelse over 3859 individer.¹¹ I sin oversikt skilte han mellom det han kalte omstreifere og geseller. Antall geseller fikk Walnum etter at Kirkedepartementet 9. juli 1887 hadde bedt Justisdepartementet om å hente en oversikt over oppgaver fra landets straffeanstalter, distriktsfengsler og tvangsarbeidsanstalter. Ut fra dette kunne Walnum konkludere med at antallet egentlige omstreifere ikke kunne være under 4000, og antall geseller neppe under 1500.¹²

Walnum kom ikke med noen inngående forklaring på skillet mellom omstreifere og geseller. Hans etterfølger Ingvald Carlsen opererte med begrepene omstreifere og løsgjengere, der geseller antas å være en del av den sistnevnte gruppen. Han hevdet at det ikke fantes noen offisiell definisjon på disse to begrepene, og beskrev omstreifere ut fra levemåte og «rase».¹³ I sin beskrivelse la han vekt på at gruppen opprinnelig stammet fra sigøynerne. Carlsen hevdet at innslaget av sigøynere varierte og at det fantes både omstreifere som var rene sigøynertyper, og de som var mer nordiske typer. Videre la Carlsen vekt på at omstreiferne hadde et nært forhold til slekten og reiste i familier, mens han beskrev språket deres som et «defekt» romani. Carlsen hevdet at omstreiferne livnærte seg av tiggning eller handel. De hadde uregelmessige inntekter som blikkenslager, kobbersmed, ståltrådarbeider og hesteskjærer, eller de byttet hester eller klokker. Omstreiferen var norsk statsborger. Selv om enkelte hadde hjemstavn og fast bopel i vinterhalvåret, var de fleste hjemstavnløse og uten fast bopel. «Ekte sigøynere» fantes praktisk talt ikke mer i Norge, avsluttet Carlsen med.¹⁴

Carlsen legger vekt på at i lovgivningen, det vil si i løsgjengerloven §§ 2, 3 etc. og vergerådsloven § 47-2, overlates det til myndighetene å avgjøre hva som skal forstås med «omstreifer». Han sier videre at i Kirkedepartementets rundskriv av 2. juni 1904 brukes begrepet «omstreifere i egentlig forstand». Med dette menes ifølge Carlsen både dem som er omstreifere av avstamning og dem som lever på omstreifervis, selv om de opprinnelig er fastboende.¹⁵ Med «løsgjenger» menes ifølge Carlsen det svenske kaller «lødsvare», det vil si det samme som landstryker, loffer eller lasaron. Ifølge løsgjengerloven er dette en person som «hengir sig til ørkesløshet eller driver omkring».¹⁶ Carlsen definerer løsgjengere med en rekke nedsettende begreper:

Løsgjenger er som regel av norsk avstamning, av fastboende foreldre og har hatt eller kan stundom ha et hjem. Ved dårlig opdragelse, lediggang, drikk, forbrydelse eller andre uheldige omstendigheter er han kommet ut fra det borgerlige samfund og lever mer eller mindre

⁷ Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet, *Beretning om foreningens virksomhet 1893–1899. Avgiven af sekretæren*, Bergen 1999.

⁸ Ibid.

⁹ Op.cit., s. 4.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 156, brev signert Ingvald B. Carlsen. Oslo 25. august 1933.

¹⁴ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 156, brev signert Ingvald B. Carlsen. Oslo 25. august 1925.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

som parasitt. Arbeidsløsheten skaper mange løsgjengere idet den tvinger dem til å reise omkring for å søke arbeid eller en enkelt jobb. Med en løsgjenger forbindes forestillingen om arbeidsskyhet, drikkfeldighet, asosialitet. Løsgjengeren er revet ut av sin naturlige sammenheng, isolerer sig i sin forkommenhet og reiser helst alene, av og til med en likesinnet kamerat, en sjelden gang med en kvinne, men aldri med familie.¹⁷

2 Etableringen av arbeidskolonier

For å planlegge den framtidige virksomheten for arbeidet med omstreiferne dro Walnum i 1894 og 1895 på to lengre studiereiser utenlands der han blant annet besøkte Sverige, Danmark, Tyskland, Holland, Belgia, England, Sveits og Ungarn.¹⁸ Planen for det frivillige arbeidet kom som et vedlegg til Stortingsdokument 100 for 1896. Hovedkonklusjonen i denne planen var at det frivillige arbeidet skulle gå ut på å anlegge barnehjem for småbarn og arbeidskolonier for voksne, og at det skulle etableres en arbeidskoloni og et barnehjem for hver landsdel: den vestenfjeldske, den østfjeldske og den nordenfjeldske.¹⁹ Selv om Walnum ifølge Carlsen mente at arbeidet med barna var Misjonens viktigste oppgave, var han også klar over at det måtte settes i gang et «energisk» arbeid for å få de voksne bort fra landeveien.²⁰

På sine studiereiser lærte Walnum at det fantes to typer arbeidskolonier: en type for enslige og en annen for familier.²¹ Av landene han besøkte, var Tyskland kommet lengst når det gjaldt arbeidskolonier, og i perioden fra 1882 til 1903 var det blitt anlagt 33 arbeidskolonier over hele landet.²² De kunne i følge Walnum vise til gode resultater ettersom antallet «geseller og vagabonder» hadde gått ned fra 360 000 til ca. 100 000. De tyske modellene for arbeidskolonier spredte seg senere til andre land, blant annet Holland og Sveits.²³ På et ekstraordinært fellesmøte i foreningen ble det

bestemt at arbeidet først og fremst skulle gjøres etter modell fra Holland, ettersom de her hadde som mål å kolonisere familier.²⁴

Planene om å etablere flere arbeidskolonier ble forkastet av økonomiske årsaker. Den eneste som ble opprettet, var Svanviken arbeidskoloni i Eide kommune på Nordmøre, og heller ikke etableringen av denne ville vært mulig med mindre Misjonen hadde fått eiendommen i gave. Statsråd Astrup kjøpte den 7000 mål store eiendommen i 1886 for å drive myrdrkningsforsøk, og Svanviken representerte den gangen det betydeligste myrdrkningsarbeidet i landet.²⁵ ²⁶ På forhånd var det foreningens tanke å bygge arbeidskolonier vesentlig på myrdrkning.²⁷ I 1899, samme året som Misjonen fikk tilbud om å kjøpe eiendommen Rostad i Nord-Trøndelag, ble de også tilbudt å overta den 7000 mål store eiendommen Svanviken og innrette en arbeidskoloni for reisende familier. Av dette var 500 mål dyrkbar mark og 125 mål kulturbeite. Eiendommen var en gave til organisasjonen fra statsråd Astrups enke, Augusta Astrup. Astrup hadde utvist stor interesse for Walnums arbeid med omstreiferne, og hans enke og barn mente derfor at det var i tråd med Astrups ånd at eiendommen ble overlatt til Walnum, slik at han kunne virkeliggjøre sin plan om en arbeidskoloni for reisende familier.²⁸

Svanviken arbeidskoloni ble overgitt foreningen med følgende statutter:

Til hvilken jeg ved skjøde og gavebrev af i dag, har overdraget mine i Eide sogn Kvernes prestegjeld beliggende eiendomme med besetning, løsøre etc. med den bestemmelse, at der af samme skal dannes en stiftelse som nævnt, fastsetter jeg herved følgende statutter.

I.

Stiftelsens øyemed skal til enhver tid at støtte den frivillige privat organiserende virksomhed, som foregår her i landet med den opgave at gjøre omstreifere til fastboende, nyttige medlemmer av samfundet.

II.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet, *Beretning om foreningens virksomhet 1893–1899. Avgiven af sekretæren*, Bergen 1899, s. 5.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Oscar Lyngstad, *Landeveiens folk i Norge*, Oslo 1947, s. 68.

²¹ Lyngstad 1947.

²² Sam Saenger, «*Fra fant til folk*»: *den norske omstreifermisjonens virksomhet i mellomkrigstiden (1920- og 30-årene): en sosialhistorisk undersøkelse*, Oslo 1983 (hovedoppgave i historie), s. 49.

²³ Saenger 1983, s. 46.

²⁴ Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet, *II: Beretning om Foreningenes virksomhed 1900 til 30. juni 1903. Avgiven af sekretæren*, Bergen 1903, s. 25.

²⁵ Myrdrkningsarbeid betyr her å drenere myrer for å få bedre tilgang på dyrket mark. Dette var viktig i en periode der Norge fortsatt hadde knapphet på jord og utvandring til Nord-Amerika.

²⁶ Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet, *II: Beretning om foreningens virksomhed 1900 til 30. juni 1903. Avgiven af sekretæren*: 25. Bergen 1903.

²⁷ Ibid: 25.

²⁸ Lyngstad 1947, s. 70.

Saalenge foreningen for modarbeidelse af omstreifervæsenet stiftet 1897 med grundregler af 1897 bestaar, skal den gjennom de organer som den selv bestemmer, bestyre stiftelsen.

III.

Stiftelsens bestyrelse skal kunne overdrage dele af eiendommene tilleie og af udyrket mark tilleie eller til eie til personer som har været eller nedstammer fra omstreifere, men som giver grundet haab om at ville føre et ordentligt levesæt. Vedkommendes stiftsdirektion bliver dog at underrettet om bestyrelsens beslutninger herom og de nærmere betingelser for overdragelserne. En ufravikelig betingelse skal være, at parcellen efter bestyrelsens nærmere, af stiftsdirektionen godkjendte bestemmelse straks falder tilbage til stiftelsen, naar vedkommende fæster eller besidder ikke opfører sig vel, begynner at streife om paa fantevis, eller hans hjem blir almindeligt tilholdssted for omstreifere. Forøvrigt eller paa anden maade maa eiendommene ikke afhændes.

IX.

Den nærmere plan for brugen av stiftelsens eiendomme fastsættes af overnævnte forening med stiftsdirektionens godkjendelse og overensstemmende med statutterne og foreningens grundregler. Stiftsdirektionen gives adgang til at paase, at statutterne og planen befølges.

V.

Stiftelsens regnskapsvæsen skal undergives saadan revision og decision, som almindelighed til enhver tid er anordnet for offentlige stiftelsers midler. Beretningen om stiftelsens virksomhed sendes aarlig til vedkommende stiftsdirektion. Lignende beretning ønskes i min levetid tilsendt mig.

VII.

Skulde al frivillig, privat organisert virksomhed til modarbeidelse af omstreifervæsenet her i landet ophøre eller blive uden væsentlig betydning, eller hvis stiftelsen kommer til at virke mod sin hensigt, fastsættes det ligeledes af kongen efter forslag af stiftelsens daværende foresatte og af vedkommende stiftsdirektion, under hvilke regler stiftelsen da skal virke. Ogsaa herom maa bestemmelse fattes i størst mulig overensstemmelse med hvad overfor er fastsat.

VIII.

Skulde erfaring vise, at forandring i statutterne er paakrævet, kan saadan skje efter forslag af stiftelsens bestyrelse af vedkommende stiftsdirektion, naar forslaget er størst mulig i

overensstemmelse med, hvad foran er bestemt, og det godkjendes af kongen.

Kristiania 28de juli 1902.

Augusta Astrup

Disse statuter har faat kongelig stadfæstelse den 8de decbr. 1902.²⁹

3 Svanviken arbeidskolonis planer og regler

Før Svanviken åpnet, var det planlagt at det skulle bygges ti småhus, men det viste seg at det ikke var penger til flere enn åtte.³⁰ Hver familie som ble opptatt, fikk et lite hus med jord, kjøkkenhage og potetåker mens de bodde i kolonien.³¹ Før en familie ble akseptert, måtte den forplikte seg til å bli på kolonien en passende tid for å lære å arbeide og venne seg til et rolig liv.³² I utgangspunktet var planene at det ved siden av kolonihusene skulle bygges «småhjem» til fastboende der de kunne legge til så mye jord at de kunne få noe å leve av. Foreningens mål var å bygge så mye som femten opptakelseshjem og fem egne hjem i årene etter 1908.³³

Slik formålet var definert i plan for stiftelsen Svanviken som ble vedtatt i 1908, skulle man «hjælpe omstreifende familier til at bli fastboende og nyttige medlemmer av samfundet».³⁴ Dette skulle oppnås gjennom «midlertidig optakelse til dyktiggjørelse for senere bosættelse andensteds eller fast bosættelse på Svanviken». Oppholdstiden ble først satt til 18 måneder. Senere ble det to, så tre og til slutt fem år. Etter en omfattende omstrukturering i 1970 ble tiden satt ned til fire år og et par år senere til tre år.³⁵

Oppholdstiden på Svanviken ble i 1929 utvidet fra to til fem år. Forslaget ble fremmet av Ingvald B. Carlsen, og hensikten var å gjøre det enklere å finne ut hvilke familier som «virkelig» lot seg bosette.³⁶

²⁹ Statuttene er i sin helhet hentet fra Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet, II: *Beretning om foreningens virksomhet 1900 til 30. juni 1903*, Bergen 1903, s. 30.

³⁰ Austvik 1998.

³¹ St.prp. nr. I, hovedpost V. 1908. kap. 9:5. Ang. bevilgning til fattigvæsenet samt motarbeidelse av omstreifervæsenet.

³² Op.cit., s. 5.

³³ Op.cit., s. 5.

³⁴ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruksjer 1908–1924, plan for stiftelsen Svanviken, approbert, Trondhjems stiftsdirektion 25. september 1908, § 1.

³⁵ Torbjørn Jacobsen i Austvik (red.), *Svanviken gjennom 70 år. 1908–1978. Festskrift ved jubileet 1978*, Eide 1978.

³⁶ Per Haave, «Sterilisering av kvinner ved Svanviken arbeidskoloni», internt notat for Tater-/romaniutvalget 2012, s. 1.

Det ble sagt at kolonistene skulle oppdrages gjennom «regelmæssigt arbejde, ved undervisning og ved god og kjærlig paavirkning i kristelig aand», men dersom noen viste «slet forhold», skulle de «hvis advarsel ikke hjælper, fjernes fra stiftelsen» og mistet da alle rettigheter.³⁷ Personer som ble utvist, skulle ikke kunne gjenopptas. Den faste bosettingen skulle skje «efter stiftelsens statutter og efter de av kongen givne regler».³⁸

Foreningen framholdt at løsgjengerloven ville sørge for at familier som ønsket å forlate kolonien før tiden, kunne anholdes av politiet som en følge av lovens bestemmelser om tvungen bosettelse. I kraft av dette måtte kolonistene skrive under på følgende kontrakt når de ankom kolonien:

Vi vedgaar, at vi er gjort oppmerksom paa følgende:

Opholdets varighet vil være avhængig av vor flid og opførsel.

Den hjælp vi her mottar bydes og modtas frivillig. Men misbruker vi hjælpen ved å forlate kolonien eller paa anden maate vil vi efter løsgjengerloven kunne anholdes av politiet.³⁹

I begynnelsen av Svanvikens virketid mottok hver familie varer til en verdi av 30 kroner «som gave ved adkomsten».⁴⁰ Arbeid som ble utført av kolonistene i «stiftelsens tjeneste», skulle lønnes, og stiftelsen skulle om mulig gi hver familie «et litet beløp» som hjelp til fast bosetting når de flyttet fra Svanviken.⁴¹ Arbeidstiden ble senere spesifisert til å være åtte timers «daglig beskjæftigelse» om vinteren, mens i «onnetiden og under ekstra ordinære forhold» kunne styreren og agronomen som hadde ansvar for gårdsdriften, pålegge «arbeid utover den almindelige daglige beskjæftigelse» mot vanlig timebetaling.⁴² Denne ble satt til kroner 1,75, og i tillegg skulle kolonistene få 25 øre per arbeidsdag «til hjelp ved den endelige bosettelse».⁴³

³⁷ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, plan for stiftelsen Svanviken, approbert, Trondhjems stiftsdirektion 25. september 1908, §§ 7–8.

³⁸ Ibid., §§ 2–3.

³⁹ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 122.

⁴⁰ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, foranledninger og tilføielser, § 7.

⁴¹ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, plan for stiftelsen Svanviken, approbert, Trondhjems stiftsdirektion 25. september 1908, §§ 4–6.

⁴² SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, foranledninger og tilføielser, § 6.

⁴³ Ibid., §§ 7–8.

De øvrige paragrafene i planen for stiftelsen Svanviken regulerte styringen av kolonien. I § 9 ble det slått fast at «Stiftelsen ledes av komiteen for Romsdals kreds», og at Trondhjems stiftsdirektion «gis adgang til at passe, at stiftelsens statutter og plan følges». Det var også kretsen som hadde ansvar for å tilsette bestyrer «samt de øvrige for stiftelsens drift nødvendige funktionærer».⁴⁴ Bestyreren måtte imidlertid også godkjennes av hovedkomiteen, og skulle avgi årlige årsberetninger og regnskap for kolonien. I den siste paragrafen ble det slått fast at endringer i planen for stiftelsen bare kunne gjøres av «komiteen for Romsdals krets med to tredjedels pluralitet og approbation av Trondhjems stiftsdirektion».⁴⁵

Samtidig med utarbeidelsen av planen for stiftelsen ble det også laget et reglement for «kolonistene». Her ble det innledningsvis slått fast at de som kunne opptas, var «omstreiferfamilier, der ønsker at bosætte sig for ved regelmæssigt arbeid at vinde sikre og gode livskaar».⁴⁶ Ved en revisjon i 1913 ble det i en ny § 2 slått fast at oppholdet var frivillig, og at varigheten ble økt til to år.⁴⁷ Oppholdet skulle være midlertid og «tjene til at dygtiggjøre familien» slik at den «ved den endelige bosættelse skal kunne ernære sig godt paa egen haand».⁴⁸ Opptak skulle skje ved at Romsdal krets av Misjonen «efter samraad med generalsekretæren og bestyreren» ga tillatelse, og hver familie skulle da tildeles et «fuldt utstyrt hus med ca. 1 maal jord til have».⁴⁹

Til tross for at Walnum la vekt på at et opphold på Svanviken var frivillig, og at det var omstreiferne som lengter etter et hjem det var mest håp for, nevnes det allerede i Misjonens beretning for perioden 1910–1912 at det er innledet et samarbeid mellom tvangsarbeidsanstaltene og foreningen om at personer som hadde vært på tvangsarbeid og var blitt løslatt på prøve, fikk opptak på Svanviken og på denne måten unngikk videre tvangsarbeid.⁵⁰

⁴⁴ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, plan for stiftelsen Svanviken, approbert, Trondhjems stiftsdirektion 25. september 1908, § 9.

⁴⁵ Ibid., §§ 10–12.

⁴⁶ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, kolonistreglement vedtatt 19. oktober 1908, §§ 1–2.

⁴⁷ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, kolonistreglement for Svanviken arbeidskoloni, trådt i kraft 1. juli 1913, § 2.

⁴⁸ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, kolonistreglement vedtatt 19. oktober 1908, §§ 1–2.

⁴⁹ Ibid., § 3.

3.1 Etableringen av Svanviken arbeidskoloni

Svanviken arbeidskoloni ble først åpnet 13. september 1908 etter at løsgjengerloven var trådt i kraft året før. Arbeidet baserte seg på en regjeringsresolusjon av 1907 som bestemte at bosetting av «omstreifende» personer var lagt under Kirke- og undervisningsdepartementet, som igjen delegerte denne oppgaven til Misjonen.⁵¹ Resolusjonen utfylte løsgjengerloven, som dannet hjemmelsgrunnlaget for at Misjonen kunne «fjerne de voksne fra omstreiferlivet».⁵²

Selv om Walnum mente at arbeidet blant barna var Misjonens viktigste oppgave, var han også opptatt av at det måtte settes inn ressurser for å få de voksne bort fra landeveien. I motsetning til Eilert Sundt, som trodde at omstreiferne kunne bosettes direkte fra landeveien, mente Walnum at det burde finnes en mellomstasjon, en «skole» der de skulle lære å bli fastboende.⁵³ Opptak ved Svanviken kunne enten skje ved at familiene selv kontaktet Misjonen, eller ved Misjonens egen oppsøkende virksomhet.

I de første årene av Svanvikens virketid var streifing, i betydningen bostedsløshet, hovedgrunnen til at «omstreiferne» søkte seg dit. Truselen om å miste barna var også ofte til stede.⁵⁴

3.2 Hjemmets betydning innenfor rammene av en arbeidskoloni

I tillegg til plan for stiftelsen og kolonistreglementet ble det i 1908 vedtatt husordensreglement og instruks for bestyreren og lærerinnen. Husordensreglementet gikk detaljert gjennom hvordan kolonistene skulle stille sine hjem.

Det ble, særlig i begynnelsen av Svanvikens virketid, lagt stor vekt på kjærlighet til hjemmet og et regelmessig stell av det. I «husordensreglementet» ble hjemmet omtalt som «dit bedste sted paa jorden», og det blir i detalj beskrevet hvordan huset skulle stelles. Blant annet sa § 6 i dette reglementet at:

Om morgenen maa hjemmet først sættes i stand etter nattens hvile; der maa, luftes, redes op senge og ordnes. Er ungene store nok, reder de selv sine egne senge.⁵⁵

Ellers blir det blant annet beskrevet at gulvene skal vaskes minst to ganger i uken og etter hvert måltid, alt skal ha sin bestemte plass, og tøyet skal vaskes på mandager.⁵⁶

Ifølge reglementets § 4 ble det lagt vekt på at familiene under oppholdet i kolonien burde betrakte seg som hjemme, og det ble sagt at de rettigheter og forpliktelser som et hjem vanligvis gir sin eier, overføres til den familien som til enhver tid bor der.⁵⁷ Til tross for dette er det ikke tvil om at rettighetene og forpliktelsene på «småhjemmene» skilte seg ut fra det som var vanlig i hjem utenfor Svanviken. Det slås blant annet fast i reglementet at det var forbudt å røyke i arbeidstiden, samt å nyte alkohol «i som utenfor kolonien». Kolonistene måtte også ha tillatelse fra styreren dersom de skulle bevege seg utenfor Svanviken «med mindre det gjælder kortere ture, ærinder eller lign. inden Eide sogn», at lærerinnen «der skal utdanne hustruerne til dyktige husmødre, maa lydes paa det huslige omraade», og at bestyreren hadde rett til å bestemme om man fikk motta besøk.⁵⁸ Ved revisjon av reglementet i 1913 ble det lagt til at «[i] hjemmet maa herske ro og orden. Bestyrerens og hustellærerindens bestemmelser maa følges».⁵⁹

Det er interessant å se husordensreglementet opp mot kolonistreglementets bestemmelse om at man skulle «betragte sig som hjemme» i det tildelte huset på Svanviken. Det var krav om at «enhver maa undeordne sig» en bestemt husorden, det skulle fastsettes bestemt tid for måltider, og alle skulle møte presis og «altid renvasket og ordentlig». Alt skulle ha sin bestemte plass «og mest mulig være paa sin plads», om morgenen skulle det «luftes, redes op senge og ordnes», det skulle feies og tørkes støv hver dag, og «2 gange i uken f.eks. onsdag og lørdag maa gulvene vaskes i stuen og kamrene». Vinduene skulle holdes «ordentlig rene», og «alle kar, kjedler og gryter» i kjøkkenet skulle være «rene og blanke og alltid være paa sin bestemte plads, naar de ikke bru-

⁵⁰ Foreningen til modarbeidelse av omstreifervæsenet, II: *Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten 1910–1912*, Kristiania 1912, s. 10.

⁵¹ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, introduksjon. Dette er også gjengitt i Saenger 1983.

⁵² Op.cit.

⁵³ Lyngstad 1947, s. 68.

⁵⁴ Forholdet mellom fratak av barn og opphold på Svanviken belyses senere i artikkelen.

⁵⁵ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 122, husholdsreglement. Udatert.

⁵⁶ Op.cit.

⁵⁷ Ibid., § 4.

⁵⁸ Ibid., §§ 15–17, 22–23.

⁵⁹ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–24, kolonistreglement for Svanviken arbeidskoloni, trådt i kraft 1. juli 1913, § 3.

kes», kjøkkengulvet og gangene skulle vaskes «[n]aar det daglige middagsstell er færdigt». Klær skulle vaskes på mandager og «saasart tøiet er tørt, gjøres det fuldt færdigt», stopping og lapping skulle skje en gang i uken «paa en bestemt dag efter nærmere ordre», bading skulle skje «til tider der nærmere fastsættes», og om kvelden skulle det være ro fra klokka ti om vinteren og klokka tolv om sommeren.⁶⁰

I instruksen for styreren ble det først slått fast at han skulle «forestaa stiftelsen Svanviken efter den for samme vedtagne plan og staar til ansvar for komiteen for Romsdals kreds». Han skulle også avgjøre «efter samraad med komiteen for Romsdals kreds og generalsekretæren» hvem som skulle tas opp av «kolonister og «deres utskrivelse samt deres fjernelse», dersom dette ble nødvendig.⁶¹ Den siste formuleringen ble endret i 1924 til at bestyreren og generalsekretæren skulle bestemme opptak, mens kretsen skulle underrettes.⁶² Bestyreren var også pålagt å holde «en kort andagt» på alle hverdager, samt på de søndagene hvor det ikke var gudstjeneste i kirken og «ellers 1 gang om ugen oppbyggelse eller foredrag samt naar leilighed gis fest for kolonister og betjening». Det var også bestyreren som skulle stå for å gi kolonistene undervisning i «almindelige skolefag i den utstrækning det viser sig ønskelig og det efter samraad med komiteen for Romsdals kreds og generalsekretæren bestemmes».⁶³ Dette ble også endret ved revisjonen i 1924, hvor det het at bestyreren skulle sørge for undervisning i «alm. skolefag» til «de som ønsker det».⁶⁴

Lærerinnen skulle «under bestyrerens tilsyn» rettlede kvinnene «i husstel og huslige arbeider». Dette skulle skje gjennom daglige besøk «for at hjelpe dem tilrette» og undervisning i «søm, stopping og lapning». Under de daglige besøkene skulle hun passe på «at den for smaahjemmene vedtagne dagsorden befølges» og i alt sitt virke søke å fremme «alt, hvad der kan gi kolonisternes

hustru sans for hjemlig hygge». For øvrig skulle hun hjelpe til med «søm og andet arbeide i koloniens interesse».⁶⁵ I 1924, samtidig med revideringen av bestyrerinstruksen, ble det vedtatt to nye reglement for lærerinnen – et «reglement for lærerinnen ved Svanviken arbeidskoloni» og en «instruks for lærerinnen ved Svanviken arbeidskolonis barnehage».

Felles for de to nye reglementene er at de i motsetning til instruksen fra 1908 i langt større grad understreker Misjonens kristne grunnlag. I instruksen for barnehagen heter det f.eks. i § nr. 2 at «[h]un skal i all sin ferd søke å høine barnas interesser og å påvirke dem kristelig», mens det i instruksen for arbeidskolonien understrekes at Svanviken ble drevet «på kristelig grunn», og at det derfor «påhviler [...] koloniens lærerinner under deres arbeid og ferd alltid å ha for øie hvad der kan fremme det kristelige liv». De burde se det som «sin plikt å være tilsteder ved andakter, møter o. lign.».⁶⁶ I instruksen for lærerinnen i arbeidskolonien ble det dessuten slått fast at «legemlig avstraffelse» ikke skulle finne sted «uten bestyrerens samtykke og medvirken».⁶⁷ Samtidig ble formuleringene om å skulle følge opp kolonistenes hustruer i alt det vesentlige tatt bort i begge reglementene. Dette ble i stedet overført til det nye reglementet for husstellærerinnen, som ble vedtatt på samme tidspunkt.

Når det gjaldt kolonistenes mulighet til å påvirke systemet på Svanviken, ble det åpnet for at de kunne organisere seg gjennom å «av sin midte danne et udvalg paa 3 medlemmer (2 mænd og 1 kvinde)». Disse skulle utgjøre et råd sammen med bestyreren, agronomen og lærerinnen, «der samtaler og forhandler om koloniens anliggender».⁶⁸ Samtidig ble det etablert et klart hierarki, der «[e]nhver henvendelse i koloniens anliggender» skulle gå gjennom bestyreren, og «enhver speciel ordre fra ham maa respekteres».⁶⁹ Videre ble det slått fast at bestyreren dersom «en families liv» medførte «beviselig skade for koloniens trivsel», først skulle gi en advarsel, og dersom den ikke

⁶⁰ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, husordensreglement vedtatt 1908, §§ 3–14.

⁶¹ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, instruks for bestyreren, vedtatt i 1908, §§ 1–3.

⁶² SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, instruks for bestyreren, vedtatt 27. oktober 1924, § 3.

⁶³ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, instruks for bestyreren, vedtatt i 1908, §§ 4–5.

⁶⁴ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, instruks for bestyreren, vedtatt 27. oktober 1924, § 6.

⁶⁵ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, instruks for lærerinnen, vedtatt i 1908, §§ 1–6.

⁶⁶ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, reglement for lærerinnen ved Svanviken arbeidskoloni, vedtatt 27. oktober 1924 § 2 og instruks for lærerinnen ved Svanviken arbeidskolonis barnehage, vedtatt 27. oktober 1924, § 2.

⁶⁷ Ibid., § 4.

⁶⁸ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruks 1908–1924, kolonistreglement vedtatt 19. oktober 1908, § 24.

⁶⁹ Ibid., § 20.

hjelp, skulle kretsen «efter samraad med generalsekretæren og bestyreren» gjøre vedtak om utvinning.⁷⁰

Dersom en familie skulle ønske å flytte fra kolonien «før den almindelige tid er omme», var det «intet til hinder» for dette, men «en saadan familie [kunne] i regelen ikke gjenopptas» og mistet dessuten retten «til enhver hjelp, foreningen yder den familie, der har været den reglementerte tid og ønsker at bosætte sig».⁷¹ Dette punktet ble endret i 1910 til at bestyrer «i samråd med generalsekretæren eller komitéformanden» dersom «særskilte grunde taler derfor», kunne beslutte å gjenoppta en familie. «Dog må det aldrig ske til fortængsel for nye søkere», og vilkårene var at familien «i alle retninger» skulle være «som nye kolonister».⁷²

De neste årene ble reglementet stadig gjenstand for revideringer. Blant annet ble beløpene kolonistene mottok, justert noe oppover, men i hovedsak var dette mindre endringer ettersom man opplevde at praksis og reglementets ordlyd ikke alltid falt like godt sammen. Alt i 1913 ble imidlertid, som nevnt over, et nytt reglement vedtatt. Noen av endringene har vi allerede sett, og i tillegg kom det nå inn en ny § 20 som slo fast at «kolonien hviler paa kristelig grunnlag». Selv om dette hadde stått i planen for stiftelsen, var det først nå det også kom inn i kolonistreglementet, hvor det «forutsættes [...] at familjerne saavidt mulig er tilstede ved de daglige andagter, ved de ukentlige opbyggelser eller foredrag og ved menighetens gudstjeneste i kirken».⁷³ Det ble også spesifisert at gaver som kolonistene hadde mottatt under oppholdet ble gjort om til gjeld dersom de ble utvist eller forlot institusjonen før den avtalte tiden var utløpt.⁷⁴

3.3 Livet på Svanviken

Oppgaven til Svanviken arbeidskoloni var ifølge Oscar Lyngstad, Misjonens tredje generalsekretær, å gi omstreiferne del i de tre største verdiene i livet: hjelpe dem til å få et hjem, lære dem til å forstå arbeidets velsignelse og vise dem at også de var bestemt til å ta del i Guds rike. Lyngstad refe-

rerte videre til de to første paragrafene i koloniens husregler, som sier følgende: «1. Ditt hjem skal være ditt beste sted på jord. Innrett ditt liv i som utenfor hjemmet etter dette. 2. Ditt hjem er til like dine kjæres hjem. Bidra derfor til at hjemmet for alle i din familie må bli den deiligste plett som finnes.»⁷⁵

Misjonens viktigste gjerning var å skaffe omstreiferne et hjem. For at de skulle forstå verdien av dette, måtte de oppdras til å innrette seg slik at huset kunne bli et hjem.⁷⁶ Misjonen anså det også som en stor utfordring å få inn det de kalte den tredje livsverdenen, nemlig Gud. Uten Gud var det ikke noe håp.

I Svanvikens festskrift for 70-årsjubileet i 1978 ble kolonien beskrevet på følgende måte: «Svanviken var med sitt tilbud til hjelp for hele familier samlet langt forut for sin tid, en forløper for moderne familiebehandling og attføringsprinsipper. Man bygget behandlingen opp etter fem punkter – arbeidstrening, regelmessighet, orden, kunnskaper, guds frykt.»⁷⁷ Det ble videre lagt vekt på at mannen måtte lære å lyde klokka og arbeidsgiveren, kona måtte lære hva som ble forventet av en husmor, mens barna måtte underkaste seg en ny autoritet: skole.⁷⁸

Gjennom hardt arbeid og under streng disiplin skulle mannen i huset lære regelmessig innsats. Å gå etter klokka og være utholdende var det viktigste budskapet. Kona på sin side skulle lære «å stelle sitt hjem økonomisk og hyggelig».⁷⁹ Det var ansatt en egen lærerinne som skulle undervise kvinnene i matstell, søm osv., og hun førte også daglig kontroll med hjemmene. Barna fikk de første årene undervisning ved Svanvikens egen skole og barnehage.

I tillegg til at kvinnene skulle «oppdras» til å bli husmødre og mennene primært skulle få opplæring i gårdsarbeid og skogsdrift, var det obligatorisk voksenopplæringsprogram på kveldstid, konekveld, forkynning av Bibelen og kirkegang. Det som ifølge Lyngstad først og fremst satte sitt preg på Svanviken, var den kristelige påvirkningen gjennom andakter, møter, fester, samtaler og personlig omgang.

I Svanvikens første periode var gårdsbruket et vesentlig sysselsettings- og opplæringstilbud. Fra slutten av 1960-årene ble dette tilbudet brukt i stadig mindre grad. Ny plate- og verkstedsopplæring

⁷⁰ Ibid., § 18.

⁷¹ Ibid., § 20.

⁷² SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruksjer 1908–1924, kolonistreglement vedtatt 19. oktober 1908, tilføyelse til § 19 vedtatt 30.6.1910.

⁷³ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, reglement og instruksjer 1908–1924, kolonistreglement for Svanviken arbeidskoloni, trådt i kraft 1. juli 1913, § 20.

⁷⁴ Ibid., § 23.

⁷⁵ Lyngstad 1947, s. 70.

⁷⁶ Vårt land 19. november 1953. Sitert i Agerup 1991, s. 32.

⁷⁷ Gjengitt i Austvik (red.) 1978.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Lyngstad 1947, s. 71.

kom på plass i 1967, og senere et snekker- og bygningsverksted. Mens Svanviken i de første årene hadde egen skole, gikk barna fra 1960 på skolen i Eide. En ny barnehage ble tatt i bruk i 1977. Den hadde plass til 32 barn fra Svanviken og tok også imot barn fra Eide kommune.⁸⁰

3.4 Opptak på Svanviken gjennom tidene

Mens «streifing» var den dominerende årsaken til opphold på Svanviken den første tiden, var opptak mot slutten av institusjonens virketid dominert av andre grunner. I tidsrommet 1967–1976 var økonomiske og sosiale omstendigheter, vanskelige boforhold, kriminalitet- og alkoholproblemer angitt som hovedårsakene til opptak, mens streifing ble angitt som opptaksgrunn for bare to familier, og da sammen med en annen grunn.⁸¹ Av de siste tolv opptakene før 1980 var streifing angitt av Misjonen i tre tilfeller, også da i sammenheng med andre forhold.⁸²

Rekrutteringen av klientene skjedde stort sett ved at ansatte ved Misjonens hovedkontor oppsøkte familier som man visste hadde problemer og tilbød disse en plass på Svanviken, i andre tilfeller tok familier som hadde problemer, selv kontakt med Misjonen, eller en søknad ble sendt fra sosialkontoret.⁸³

På slutten av Misjonens virketid ser det ut til at den tok konsekvensen av at «streifing» ikke lenger var den dominerende grunnen til at folk kom til Svanviken. Fram til 1978 stod det følgende i § 1 i reglementet: «Svanviken Familiesenter tar imot hjemløse familier for omskolering og attføring med tanke på senere bosetting i egne hjem på forskjellige steder av landet. Arbeidet ved Familiesenteret bygger på kristen grunn».⁸⁴ I det nye reglementet som ble innført i 1980, stod det følgende i § 2: «Svanviken familiesenter tar imot vanskeligstilte familier av omstreiferslekt med sikte på senere bosetting på forskjellige steder av landet.»⁸⁵

Ut fra dette kan det se ut til at Misjonen her tok konsekvensen av at en stadig større andel av Svanvikens klienter ikke lenger var bostedsløse.

Svanviken gikk dermed fra å være en institusjon for «omskolering til bofasthet» til å være et rehabiliteringstiltak for vanskeligstilte familier av omstreiferslekt.

I Misjonens programnotat fra 1984 hevdes det at familier som kommer til Svanviken Familiesenter, har det til felles at minst én av ektefellene er av omstreiferslekt, og at de over lengre tid har hatt store sosiale tilpasningsproblemer. Videre legges det til at det er en klar dreining i retning av sterkere kriminell belastning blant de yngre av omstreiferslekt. Hoveddelen av dem som ble vurdert opptatt i 1983, ville kunne komme inn under adgangen for åpen soning, hevder Misjonen. Ti av tjue familier i perioden 1980 til utgangen av 1982 kom til kolonien fordi et av familiemedlemmene sonet kortere eller lengre tid av sin straff på Svanviken. Det vektlegges videre at familiene i sin helhet var så belastet at det ville være vanskelig for dem å fungere ute i samfunnet uten et opphold på Svanviken. Vanskjøtsel av barn, utkastelse fra leiligheter og tiltagende småkriminalitet samt alkoholproblemer og psykiske lidelser ble nevnt som problemer for gruppen.⁸⁶

Videre ble det lagt til at målsettingen med arbeidet blant disse familiene var å gi dem den nødvendige hjelp for å kunne fungere i så vel hjemmet og arbeidet som i samfunnet.

Fra mai 1978 tok Misjonen i bruk et noe endret kontraktformular:

1. Gjeldende reglement for klientfamilier ved Svanviken Familiesente.r

2. Oppholdstiden er 3 år. I enkelte tilfeller kan det bli aktuelt med en noe kortere eller lenger oppholdstid. Familien mister retten til bosetting dersom den avbryter oppholdet før kontrakttiden er ute eller dersom Svanviken Familiesenter sier opp kontrakten.

3. Familien forplikter seg til å ta opp den hjelp som enhver tid blir vurdert som hensiktsmessig, og det forventes at familien på alle områder samarbeider med sikte på å bedre sin egen situasjon. Familien må spesielt være villig til å inngå et samarbeid omkring økonomi og godta at familiesenteret går aktivt inn i planleggingen av denne.⁸⁷

⁸⁰ NOU 1980: 42.

⁸¹ Ibid., s. 43.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Begge reglementene er hentet fra RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 190.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, Fc Styrende organer, Oslo, Rådsmøter 1979–1985, programnotat for 1984.

⁸⁷ NOU: 1980: 42, s. 43.

4 Svanviken – ulike fortellinger

Arbeidskolonien var et lite samfunn der funksjonærene, og særlig bestyreren, hadde stor makt. Sett i lys av bestyrerens autoritet var kolonistenes mulighet til å lykkes i stor grad avhengig av hvordan vedkommende brukte den makten som stillingen ga. Som institusjonens øverste leder hadde bestyreren mulighet til å ta både små og store avgjørelser på vegne av dem som bodde i arbeidskolonien, kolonistene.

Svanviken hadde følgende bestyrere i sin virketid:⁸⁸

- 1908–1909: pastor August Herman Francke Hauer
- 1909–1912: pastor Sophus Frøland
- 1912–1916: pastor Ingvald B. Carlsen
- 1916–1918: pastor Anders Haugerud
- 1918–1923: diakon Anton Nærbøe
- 1923–1926: pastor Finn Bader
- 1926–1939: lærer Knut A. Bolstad⁸⁹
- 1939–1940: cand.theol. Alf Henry Kjellevoid
- 1940–1949: stengt 1940–44. Fra 1944 til 1949 rekvirert til flyktninger
- 1949–1955: pastor Anker Holmin
- 1955–1969: cand.theol. Knut Myhre
- 1969–1975: lærer Agnar Austvik
- 1975–1976: lærer Svein Ruset
- 1976–1980: lærer Torbjørn Jacobsen
- 1980–1990: lærer Odvar Halgunset

4.1 Makt og motmakt i Svanvikens første periode

Til tross for at reglementene for Svanviken ga bestyrerne vide fullmakter i utøvelsen av autoritet og muligheter til kontroll, gir Svanvikens første bestyrer Hauer inntrykk av et mer fleksibelt system der bestyreren og kolonistene måtte tilpasse seg hverandre.

Hauer forteller at den første familien kom flytende bare kort tid etter at Svanviken arbeidskoloni ble innviet søndag 13. september 1908. Hauer hadde først vært bekymret over om det i det hele tatt ville komme familier til Svanviken, men etter kort tid kom ytterligere sju familier vandrende. Den neste bekymringen var hva de skulle leve av, men her gjaldt den gamle bibelske lov, skriver

Hauer: «I ditt ansikts sved skal du ete ditt brød.» Han skriver videre.⁹⁰

Mannfolkene skulle arbeide på bruket, være med i onnene, grøftegraving, torvstikking o.s.v. Når den store stabbursklokken ringte, var det å stille opp til arbeide om morgenen. Så fikk enhver henge i til økten var ferdig. Ingen hadde lov til å legge sig ned ved grøftekanten eller i en høisåte under arbeidet. En liten middagshvil – en slurk eftaskaffe – så pån igjen til kveldsklokka langt om lenge ringte og sa: «slutt for i dag, kom igjen i morgen».⁹¹

Hauer skriver videre at det viste seg at kolonistene etter hvert ikke var så fornøyd med forholdene på Svanviken:

Når vi ber om kjøtt og flesk får vi høre at vi skal ete sild og salt flesk for det er billigere. Vi kan ikke bli mette av det vi får, og vi skal ikke få utlevert mer enn det vi har tjent opp i arbeidslønn. Hør Hauer, sa hele følget en dag – kan vi ikke sleppe å arbeide nede på bruket? Vi er ikke skapt til å bruke hakke og spade, grave grøfter og alt dette andre. La oss få sitte heime i hytta vår og lage blikktøy, kniver i ben! Så farer vi på bygden og selger når vi har laget opp en del – Eller kjerring og unger kan dra rundt og selge, mens vi sitter heime og arbeider.»⁹²

Hauer forteller videre hvordan det «trekker sammen til uvær», først og fremst fordi reisende-folket nå måtte lære seg å gå etter klokka og forholde seg til «noget som andre forbistret kalte 'plikt'». Etter bare tre måneders drift dro de første to familiene sin vei. De mente blant annet at Astrup hadde gitt Svanviken til de reisende og ikke til en forening som bare brukte pengene på kostbare funksjonærer.

Etter det Hauer beskriver som en revolusjon på Svanviken, måtte det «jenkes på begge sider». Lønnen ble hevet, og kolonistene fikk lov til å lage så mye blikktøy de ville på fritiden. De som ønsket det, fikk reise og selge varene. Bestyreren reiste også rundt som kramkar og solgte på basarer, fester og i husene til de private.

Ifølge Hauer var kveldsskolen for de voksne en utfordring. Når mennene kom hjem fra arbeidet og hadde fått seg litt kveldsmat, måtte de i gang med regning og skrivning, noe som ikke var

⁸⁸ Jf. Ingvald B. Carlsen, *Omstreifermissjonen 1918–1935. Tre-arsberetning. Generalsekretæren*, Kristiania 1922; Austvik (red.) 1978, og *Paa hjemveien*, nr. 7 1982.

⁸⁹ Bolstad het først Fuglestig, men skiftet navn til Bolstad i 1933. Jf. Carlsen 1922.

⁹⁰ Gjengitt i Austvik 1978, s. 23.

⁹¹ *Ibid.*, s. 23–24.

⁹² *Ibid.*, s. 24.

særlig lystbetont etter en lang arbeidsdag på bruket. Kvinnene skulle også ha sin opplæring, og ungene måtte på skole. Bygda var heller ikke klar for et storinnrykk av elever utenfra. Ettersom Svanviken var et kristelig sosialt tiltak, var det også daglige andakter. De daglige samlingene i drengestua, der andaktene ble holdt, beskriver derimot Hauer som «noe gildt».

Kolonistreglementet ved Svanviken viser at det var strenge regler og lite eller ingen fritid. Likevel viser Hauers fortelling fra den første tiden at kolonistene hadde et visst handlingsrom. Det kan se ut som at det i denne perioden var viktig for ledelsen ved kolonien å få etablert et stabilt klientell, noe som later til å ha gitt beboerne større fleksibilitet enn det reglene tilsa. Utlegningen av bestyreren som kolonistenes «kramkar» er spesielt interessant ettersom Misjonen på alle måter arbeidet for å få omstreiferne til å gi opp sin tradisjonelle handelsvirksomhet. I arkivene blir denne virksomheten dokumentert ved blant annet en annonse for salg av blikktøy fra Svanviken.

Sitatene fra Hauer viser at kolonistenes motmakt kunne ta form av protester og aksjoner når de syntes at ledelsen ved Svanviken gikk for langt. Dette er noe av det samme som Pettersen (2005) viser i sin beskrivelse av motstandsstrategier som ble brukt av Misjonens klienter i en langt senere periode ved kolonien. Hun forteller hvordan kolonister på 1950- og 1970-tallet forholdt seg til makten de stod overfor på Svanviken.⁹³

Samtidig viser ulike kilder at forholdene var vanskelige de første to tiårene av Svanvikens virketid. Vinteren 1918–1919 ble Svanviken hjem-søkt av spanskesyken.⁹⁴ To av barna fikk lungebetennelse og overlevde, en av kvinnene ble innlagt på asyl et halvt år. Det var også i samme periode to alvorlige tilfeller av nyresykdom, ett hadde dødelig utgang. Tre spedbarn døde, to av dem dagen etter at de ble født.⁹⁵ I Misjonens tredje beretning om omstreifernes bosettelse ble imidlertid sunnhetstilstanden i kolonien oppgitt som god. I 1928 døde et barn under en koleraepidemi, og i 1930 døde et annet av lungebetennelse eller influensa.⁹⁶

⁹³ Karen-Sofie Pettersen 2005.

⁹⁴ Opplysningene om spanskesyken er hentet fra: Omstreifer-misjonen, *Arbeidet for omstreiferne. Familjernes bosettelse. Treårs beretning 1918–1921*, Oslo 1921. Det står ingenting i rapporten om at dette fikk noen dødelig utgang

⁹⁵ Omstreifermisjonen, *Arbeidet for omstreiferne. Familjernes bosettelse. Treårs beretning 1918–1921*, Oslo 1921. Se også egen utredning om helsetilstanden på Svanviken.

⁹⁶ Omstreifermisjonen, *III. beretning om omstreifernes bosettelse 1918–1935*, Oslo 1935, s. 33.

4.2 Styret Anker Holmin

I 1940 ble driften av Svanviken innstilt på grunn av krigen.⁹⁷ Kolonien åpnet igjen høsten 1949 etter å ha vært rekvirert til annet bruk i over ni år.⁹⁸ Den offisielle gjenåpningen av Svanviken fant sted torsdag 7. september 1949 i forbindelse med Misjonens fellesmøte samme sted.⁹⁹ Før kolonien åpnet, ble «småhjemmene» ombygget og utvidet, og det ble installert nytt kloakksystem. Av de opprinnelige ti hjemmene ble to hus revet, og ett ble gjort om til badehus.¹⁰⁰

De to første familiene ble installert samme høst, og i løpet av våren 1950 ble til sammen seks familier, med til sammen 27 barn, opptatt i kolonien.¹⁰¹

Anker Holmin ble ansatt som ny bestyrer på Svanviken 17. september 1949 og startet arbeidet 1. oktober, sammen med sin kone. Holmin var utdannet lærer og hadde senere tatt teologisk embetseksamen.

I Misjonens medlemsblad *På hjemveien* oktober 1949 beskriver Misjonen hans kompetanse: «Med sin rike erfaring fra arbeidet i skole og kirke har han alle betingelser for å gå inn i arbeidet på Svanviken. Kombinasjonen prest og lærer er ypperlig når en tenker på hvilke pedagogiske og sjelesørgeriske oppgaver lederen av en slik institusjon stadig stilles overfor.»¹⁰²

Holmin beskrev selv tilværelsen på Svanviken på følgende måte:

Karene arbeider hver dag på bruket for fast timelønn. Før denne skal de underholde seg selv og sin familie. Konene blir undervist i matlaging og husstell, de skal læres opp til å bli gode husmødre. Barna går på koloniens skole, de minste i barnehaven. Søndag formiddag er det kirketur eller gudstjenestelig møte i forsamlingsalen. En kveld i uken er det bibeltime. Likeledes holdes det hver uke familiekveld. Styret orienterer om og leser opp fra kjente verker fra norsk bokheim. Ikke minst disse kveldene er populære. Videre er det symøter for konene. Men ikke alle kveldene

⁹⁷ Austvik 1978.

⁹⁸ Selv om Svanviken gjenåpnet i september 1949, kom det ikke nye kolonister før våren 1950. Jf. Austvik 1978, s. 29.

⁹⁹ *På hjemveien*, nr. 8 1950.

¹⁰⁰ «Naturen gjorde sterkt inntrykk» i *På hjemveien*, nr. 1–3 1987, s. 14–16.

¹⁰¹ *På hjemveien*, nr. 8 1949.

¹⁰² Ibid.

skal besettes. De skal jo også lære hjemmeliv.¹⁰³

I 1987, nesten 40 år senere, gir han en tilbakeskudende beretning om sin tid som styrer. Her får vi et bilde av endringer etter at han ble bestyrer på Svanviken, hvordan han valgte å tolke regelverket, og hvordan han opplevde tiden som styrer:

Jeg kom til Svanviken senhøstes 1949 sammen med kone og fire barn. Naturen der oppe gjorde et sterkt inntrykk – vidder med skog og myr, de ruvende Tussan i bakgrunnen i sør, den brede fjorden der framme mot venstre. Ingen kolonistfamilie var kommet ennå. Bruksstyrer Bredeli satte meg snart inn i hvordan det foregikk på Svanviken da arbeidskolonien var i drift, og samme regler måtte gjelde nå også. Her er de viktigste: Karene på arbeid på bruket alle hverdager – 8 timers dag. Timelønn, barnetillegg, ingen husleie, ingen skatt, fri brensel, fri lege og tannlege. – Andakt for karene hver dag når de kom fra arbeidet. (Det fulgte jeg aldri. Trøtte og sultne karer til andakt mens kona ventet med mat?). Konene steller hjemme. Heimelærer(inne). Mange av konene kunne ikke stort mer i matstell enn å koke kaffe og steke flesk, sa Bredeli. – Møte og familiekvelder. Kirkegang om søndagene når gudstjeneste i Eide kirke, formiddagsmøte i salen de andre søndagene. Egen butikk. (et par vekter, en disk og et kassaapparat fantes ennå). Ikke handle andre steder. Billigere varer hos oss. (butikken går bare i balanse). Alle har kjøpebok og en kleskonto. Styreren styrer butikken også. Og fører regnskap, også for hele kolonien. Lærerinnene ekspederte på butikken. Den var åpen 2–3 dager i uka. Barnehagelærer. (barnehage vært i alle år). Alminnelig barneskole. Styreren lærer der. Kolonistene reiste aldri vekk alene til tannlege i Molde for eksempel. (erfaring: tuskhandel, tiggning). Regelen mildnet om en tid av meg på tillit. Det hørtes hardt ut, en del av dette. Men det måtte vel være sånn, skulle det gå å leve sammen her, og det kunne bli noe av årene på Svanviken, slik som det var tenkt.¹⁰⁴

Holmin forteller videre at det fantes både heimelærer og barnehagelærer, og at han selv underviste på skolen. I begynnelsen underviste han alle barna, men hans kone, som også var lærer, tok

etter hvert over undervisningen av småskolebarna, uten betaling. Han skriver også at det var «noe» skole for mennene i kolonien, men at en av dem aldri lærte å lese og skrive samme hvor mye Holmins kone strevde for å lære dem det. Alle kvinnene i kolonien kunne lese, så de var i stedet med på sytimer. Ellers var det funksjonærmøter i styrerboligen for både koloniens og brukets funksjonærer. De kom også i gang med søndagsskole og søndagsmøter, og drosje ble leid for å dra til kirken. Familiekvelder med lek, underholdning og andakt kom også i gang.

Når det gjelder forholdet til arbeidet, legger Holmin vekt på at det var stor forskjell på arbeidslysten til kolonistene. Mange strevde med å få arbeidslyst og mente at arbeidet på Svanviken var for slaveri å regne. Derimot var det lite av alkoholproblemer. Selv om mange hadde drukket mye, var ingen på Svanviken alkoholikere. Ellers forteller Holmin at han lot kolonistene få besøk av både foreldre og søsken i et gitt antall dager i året.

4.3 Kolonistenes opplevelse av oppholdet på Svanviken?

Hvordan opplevde kolonistene oppholdet på Svanviken, og hva forteller de om årsaken til at de dro dit? Mange sier at de kom til Svanviken på grunn av Misjonens oppsøkende virksomhet, og ofte ble trusselen om å ta barna brukt.¹⁰⁵ En som bodde ved kolonien i sin barndom, forteller hvordan dette skjedde med hans familie: «Bjørnstad fra Misjonen kom til båten og fortalte mine foreldre at enten flytter dere til Svanviken arbeidskoloni eller vi tar barna fra dere.»¹⁰⁶

Ved ankomst til Svanviken var det obligatorisk å bade i det som ble kalt «avlusningen» av kolonistene: «Moren min var veldig renslig og vi hadde ikke lus,» forteller «Tore», men på Svanviken regnet man med at alle måtte avluses før oppholdet.¹⁰⁷ Han forteller videre om dagliglivet på Svanviken:

Vi flyttet inn i hus nummer én på Svanviken, populært kalt «ettan». Der var det kjøkken, stue og to små soverom. I tillegg var det en utedo som ble tømt hver uke. Vi var på Svanviken fra desember 1953 til juni 1959, til sammen

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ *På hjemveien*, nr. 1–3 1987–89, s. 14.

¹⁰⁵ Med «mange» menes både egne informanter og funn fra blant annet Pettersen 2005.

¹⁰⁶ Intervju med «Tore» for Glomdalsmuseet ved Mari Møystad 2004. Intervjuene er anonymisert. Alle navn som brukes, er derfor fiktive.

¹⁰⁷ Ibid.

i fem og et halvt år. For oss ungene var det greit å være der mens vi gikk i barnehagen. Fra tre år og fram til skolepliktig alder måtte vi være i barnehagen fra klokken 9.00 til 15.00. Mor hadde kjøkkentjeneste, sytjeneste og opplæring i stell av huset, mens far ble satt til gårdsarbeid og skogsarbeid. Arbeidstiden var fra 07.00 til 17.00, avbrutt av en times middag fra klokken 12.00 til 13.00.¹⁰⁸

Selv om «Tore» bare var en guttunge da han var på Svanviken for første gang, reagerte han, som så mange voksne som var der, på graden av kontroll og tvang:

[Navn på ansatt, anonymisert] kom med hvite hansker og kontrollerte hjemmene fra klokken 9.00. Hver uke var det «mødrekveld» eller «konekveld». Da skulle kvinnene lære å holde kaffekoppen rett.¹⁰⁹

«Tore» vektlegger at på mange måter hadde kvinnene et vanskeligere liv på Svanviken enn mennene i 1950-årene:

Mennene kom seg jo ut litt. De jobbet ute og traff folk der og de kunne også engasjere seg i fotballen. Mødrene derimot gikk bare inne i Svanviken. De måtte skrive butikkbok og de fikk bare handle det de ansatte på Svanviken mente de hadde behov for. De fikk ikke lov til å handle utenfor Svanviken, men inne på området. Bare klær kunne handles utenfor Svanviken. Mor fikk en «kleskonto» hun kunne reise til Molde og handle klær for.¹¹⁰

Noen av de tidligere kolonistene som er blitt intervjuet, var ambivalente til oppholdet på Svanviken. Flere ga uttrykk for at kolonien nok kunne være bra for «dem som virkelig trengte det», det vil si dem som på ulike måter ikke mestret tilværelsen. Samtidig påpekte de ofte at de selv ikke hadde lært noe på Svanviken som hadde brakt dem videre etter at de ble bosatt. Andre mente at mye av opplæringen ville vært grei hvis den bare ikke var påtvunget dem.

Flere av kvinnene fortalte at de selv lærte ting «de kunne fra før», mens mennene gikk på kurs som ikke ga noen formell kompetanse, og derfor heller ikke fikk noen positive utslag på arbeidsmarkedet. Som «Tore» beskriver, var dagliglivet

for kvinnene på mange måter mer utsatt for kontroll enn mennenes, samtidig var det også kvinner som opplevde oppholdet på Svanviken som positivt. Barnehagen, som var obligatorisk for barn over tre år, gjorde at kvinnene fikk mulighet til å delta på ulike aktiviteter. For dem som hadde store barneflokker, kunne nok dette oppleves som frigjørende. Blant annet forteller «Ragnhild» dette om hvordan hun opplevde å komme til Svanviken på 1970-tallet:

Det var alle tiders å være der. Vi hadde fem små barn, og de gikk alle i barnehage. Vi kunne gå på kurs i sveising, og vi fikk være med og snekre hus. Mannfolka fikk sveisebrevet, men det var kun sveisebrevet man kunne få. Du gikk på masse kurs, blant annet i håndarbeid, men du fikk ikke noe fagbrev. Det var systue der og flere kurs med Norsk Korrespondanseskole. Jeg gikk på et kurs i psykologi der. Det var en fin tid. Nå var det ingen som reiste før tiden, og alle ventet til de ble bosatt.¹¹¹

«Hanne», som var på Svanviken i to perioder, først i 1979–1980 og senere fra 1986–1988, hadde en helt annen opplevelse av oppholdet enn «Ragnhild». Hun og barna var der fordi hennes mann fikk tilbud om et opphold som en del av åpen soning etter fengselslovens § 12. Selv om familien var på Svanviken på grunn av mannens rehabilitering, bodde hun i den andre perioden de var på institusjonen, med barna alene i ett år før mannen kom etter. Muligheten til å sone på Svanviken førte i «Hanne»s og mange andre kvinners tilfelle til at både de og barna deres ble straffet for noe mannen i familien hadde gjort.¹¹²

«Hanne» forteller dette om tiden på Svanviken:

Jeg hadde selv ikke noe grunn til å være på Svanviken. Jeg dro dit for å holde familien samlet. Jeg passet bra på barna mine og hadde ikke noen behov for opplæring. Den første gangen vi kom til Svanviken var det lettere, for da reiste vi sammen. Jeg var veldig ung, og så på det hele som en lek da. Tror egentlig ikke at jeg helt forstod alvoret i det.¹¹³

Hun opplevde også reglene som negative, og kontrollen som svært belastende:

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Op.cit.

¹¹¹ Intervju med «Ragnhild» for Tater-/romaniutvalget ved Mari Østhaug Møystad 4. november 2012.

¹¹² Glomdalsmuseets intervju med «Hanne» januar 2014 ved Mari Ø. Møystad, Anna Gustavsen og Mariann Grønnerud.

¹¹³ Ibid.

Du måtte spørre hvis du skulle en tur til Molde. Ikke noe var fritt. Jeg tror jeg har tatt skade av oppholdet på Svanviken. Jeg har alltid vært veldig renslig av natur. Jeg ble nok en perfektjonist av å være der. Du visste nemlig ikke når husmora kom på inspeksjon. Når inspeksjonen kom, skulle alt være ryddet. Klærne skulle ligge pent brettet i skapet, og ungene være veldig badet til et visst klokkeslett.¹¹⁴

«Tore» legger vekt på at kontrollen med kvinnene på mange måter var omfattende. Han forteller at funksjonærene bodde på området, og kolonihusene var vendt mot bestyrerboligen slik at han kunne følge med på alt som skjedde.¹¹⁵ Ettersom kvinnene var dem som oppholdt seg mest hjemme, var dette også en kontroll rammet dem spesielt. Karen-Sofie Pettersen mener at husene på Svanviken var plassert i et mønster som fremmet kontroll og disiplinering av kolonistene.¹¹⁶ Husene som familiene bodde i, ble kalt småhjemmene og som en kontrast til disse ruvet bestyrerboligen, et stort våningshus og en stor låve.¹¹⁷

«Ruben» sier følgende om hvordan hans mor ble kontrollert av husmoren på Svanviken:

[Navn på ansatt, anonymisert] var husmor, og hun kom ved 11–12-tiden før middag hver eneste dag for å kontrollere alle husene. Husmoren passet på at alt var på stell, at alt var rent og ryddig. Hun bodde slik at hun kunne stå i vinduet sitt og se på at alt gikk riktig for seg. Far måtte jobbe, men han orket ikke å jobbe, for han lengta så ut. Det var tvang, vet du! Vi hadde ikke lov å snakke romanispråket, og damene skulle ikke ha langt hår. Det var tabu, det. Du skulle heller ikke ha løslomme. Det var heller ikke lov. Det var lover for alt. Mor mi hadde så langt hår at hun kunne sitte på det. Jeg kan fortsatt se henne for meg, den dag i dag, hvordan de lange flettene hennes så ut når vi lå på bakken. [Navn på ansatt, anonymisert] plagde mor mi mange ganger på grunn av det lange håret, så til slutt klippet mor seg.¹¹⁸

Kvinnene ble også utsatt for kontroll med hensyn til sin reproduktive helse. Haave viser at kvinne-

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Glømdalsmuseets intervju med «Tore» juni 2004, ved Mari Ø. Møystad.

¹¹⁶ Pettersen 2005, s. 104.

¹¹⁷ Op.cit.

¹¹⁸ Intervju med «Ruben» for Tater-/romaniutvalget ved Mari Ø. Møystad 5. november 2012.

lige kolonister på Svanviken ble presset til å sterilisere seg.

Fortellingene til de tidligere beboerne gir et bilde av at koloniens ledelse hadde en stereotyp forestilling om omstreifernes utdanningsnivå. Blant annet fortalte «Tore» følgende:

Begge mine foreldre kunne lese og skrive, men de måtte fortsatt gå på kveldsskole for å lære dette. Skolen var obligatorisk én til to kvelder i uka. Beboerne fikk drive med håndverk, men det var forbudt å drive med handel, snakke romani og å kle seg tradisjonelt. De tradisjonelle visene var det heller ikke lov å bruke! Annenhver søndag var det tvungen kirkegang.¹¹⁹

Hvordan de ulike kolonistene opplevde Svanviken, kunne variere. Mange reagerte som «Ruben» på de strenge reglene i kolonien.

Vi barna fikk ikke den friheten vi var vant med på Svanviken. Vi måtte være inne til bestemte tider, og klokken 11.00 skulle alle være stille. Hvis vi ikke oppførte oss bra, kunne vi få tomtestraff. Da fikk vi ikke gå utenom tomta. Det kunne gå dager og hele uker. Hvis Myhre så at noen gikk utenom tomta, så kom han. Han bodde jo slik at han kunne følge med på alle husene. Nå står det jo bare ett av de gamle husene igjen. Det er nummer åtte. Nå har de bygget opp igjen de andre husene.

Jeg gikk et halvt år på Eide skole. Etterpå skulle jeg gå på skole på Svanviken, men det ble det ikke noe av. Det var bare kjefting. Du ble så motløs av det at du ville ingen ting. Det var mye mobbing i de seks månedene jeg var på Eide skole. Jeg måtte alltid forsvare broren min. For han tok alltid igjen når han ble plaget.

Ettersom jeg var såpass stor og var over konfirmasjonsalder, så ble jeg satt i arbeid etter dette. I papirene mine står det at jeg hadde tatt de skolene jeg skulle ta, på seks måneder. Det var bare løgn i de papirene. Jeg jobbet i fjøsene, på jordene og i høyonna hesjet jeg. Jeg kunne ikke lese og skrive da jeg kom til Svanviken, og det kan jeg fortsatt ikke.

At «Ruben» ble utskrevet fra skolen, bekreftes i Misjonens egne arkiver. Her står det at han utskrives, og at dette er skolemyndighetenes ansvar. At

¹¹⁹ Intervju med «Tore» for Glømdalsmuseet ved Mari Ø. Møystad juni 2004.

han verken kan lese eller skrive, nevnes derimot ikke.

4.4 Kolonistenes og de ansattes forhold til badstua

I beretningen om sin tid som styrer ved Svanviken kom Anker Holmin inn på den ukentlige badstua, som var obligatorisk for voksne og store barn:

Den ene delen av badehuset var badstue: Kvinnene og de store jentene greide styrerfrua og en av lærerinnene med. Karene og de store guttene holdt styreren og en stor gutt, gjerne eldste sønnen av styreren, styr på. Stundene med karene i badstua skapte fellesskap. Her var vi alle fall på like fot.¹²⁰

Kolonistene skulle lære å vaske seg i badstua, og nakenhet var en forutsetning for oppholdet der. I intervjuene med tidligere beboere blir det framhevet at det var unaturlig for dem som voksne mennesker å måtte stå splitter nakne i badstua på Svanviken og lære hvordan de skulle vaske seg av de ansatte ved kolonien.

Midt i leiren stod badehuset. Der var det dusjer og badstua. Det var obligatorisk å dusje der hver lørdag. [navn på ansatt, anonymisert] var med damene når de dusjet, mens Myhre var i lag med mennene. [Navn på ansatt, anonymisert] skulle forklare damene hvordan de skulle vaske seg, mens Myhre gjorde det samme med mennene. Vi var jo sjenerte, men Myhre gikk rundt og valset der både med unge og voksne.¹²¹

4.5 Svanviken og barnevern

Der opptas hele familier, barna skilles ikke fra foreldrene, men samtidig oppdras de til det nye liv, fastboende arbeidsliv med hjemmet som midtpunkt. De fleste av familiene som har vært på Svanviken har også sett dette som den store fordel. Det er mange vitnesbyrd om at de holdt ut de ofte lange fem år der oppe for barnas skyld.¹²²

Olav Bjørnstad ble generalsekretær for Misjonen få år før barnevernloven av 1953 trådte i kraft. Som sin forgjenger Oscar Lyngstad mente han at innsatsen for barne- og fosterhjem var det avgjørende viktigste i Misjonens arbeid.¹²³ Det var gjennom barnevernsarbeidet løsningen på omstreiferproblemet lå, mente Bjørnstad, noe han blant annet uttalte i et brev til Sosialdepartementet 3. januar 1950.¹²⁴

Barnevernloven åpnet for at omsorgsovertakelse først skulle skje når andre tiltak ikke hadde ført fram. Da loven ble vedtatt og satt ut i livet i 1953, uttalte Bjørnstad at loven «kom til å bety en lettelse i Misjonens arbeid».¹²⁵ I sine uttalelser om loven var Bjørnstad svært positiv til det arbeidet som ble gjort på Svanviken, og holdt fram at loven ville sikre bedre samarbeid med familiene:

Vi er sikkert her inne på den riktige linjen i arbeidet og vil gi den prioritet. Her trengte man ikke å skille barna og foreldrene, hvilket i mange tilfeller er svært uheldig. Den nye barnevernsloven vil sikkert også på dette punktet bety en lettelse i vårt arbeid. Vi kan slik meget bedre samarbeide med foreldrene og vinne hele familien på lang sikt for et regelmessig liv, ved hjelp av omskolering og oppseding.¹²⁶

Tidligere studier har vist hvordan tiltakene rettet inn mot barn og bosettingstiltakene grep inn i hverandre på ulike måter.¹²⁷ Foreldre som stod i fare for å miste barna sine, kunne søke seg til Svanviken og dermed få beholde barna. I Misjonens oppsøkende virksomhet ble dette framhevet. I boka *Folket som reiste og forsvant* fra 1998 refererer Agnar Austvik til Svanvikens første bestyrer, pastor Hauer. Ifølge Austvik sa Hauer, noe som også siteres innledningsvis, at barna ble tatt fra foreldrene hvis de forlot Svanviken, men de fikk ofte en sjanse til før dette skjedde:

Her fikk man erfare at prisen for eget hjem var høy. Alt for høy mente noen, og forlot Svanviken i harme. Likevel, den norske vinteren er ikke nådig for de som vil vandre ute, og snart stod de på døra til bestyreren igjen. Jo da, det var bare å komme tilbake, men de måtte huske

¹²⁰ *På hjemveien*, nr. 1–3 1987–89, s. 15.

¹²¹ Intervju med «Ruben» for Tater-/romaniutvalget ved Mari Ø. Møystad, 2012.

¹²² «Svanviken arbeidskoloni 40 år» i *På hjemveien* nr. 8 1948, gjengitt i Agerup 1991, s. 97.

¹²³ Se blant annet artikkel i *Aftenposten* 27. oktober 1949, referert i Agerup 1991.

¹²⁴ Agerup 1991, s. 98.

¹²⁵ *Vårt Land* 19. november 1953, sitert i Agerup 1991, s. 99.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Pettersen 2001.

på at neste gang de dro, ble det uten barna! Slik var loven!¹²⁸

Helt fram til 1960-årene skrev foreldrene under på en kontrakt som sa at de ville miste omsorgen for barna dersom de reiste fra Svanviken før kontraktstiden var over:

Undertegnede og hustru erklærer herved at vi er villige til å opptas i Svanviken arbeidskoloni for en tid av 5 – fem – år. Vi er ute av stand til å skaffe oss bopæl på annen måte. Vi lover i denne tid at vi skal oppføre oss vel og i enhver henseende rette oss etter koloniens reglement.

Vi er oppmerksomme på at spørsmålet om bosettelse vil bero på vår oppførsel og på hvorvidt de nødvendige midler er bevilget av Stortinget.

Vi er videre kjent med at dersom vi bortvises fra kolonien eller reiser før den nevnte tid uten bosettelse, så blir våre barn anbrakt av vergerådet.¹²⁹

Ifølge Karen Sofie Pettersen fantes det ingen lov hjemmel for at foreldrene med sin underskrift ga sitt samtykke til en slik regulering av omsorgsretten for sine barn. Derfor var foreldrene egentlig ikke forpliktet av denne, verken i henhold til vergerådsloven av 1896 eller barnevernloven av 1953.¹³⁰

Som tidligere nevnt var det allerede i perioden 1910–1912 innledet et samarbeid mellom tvangsarbeidsanstaltene og Misjonen som gjorde det mulig for personer som var på tvangsarbeid, men som var løslatt på prøve, å få opptak på Svanviken for å unngå videre tvangsarbeid.¹³¹ I 1960 ble det etablert en fastere ordning som ga mulighet til å sone på Svanviken etter fengselslovens § 12.

Også arbeidet ved Svanviken arbeidskoloni kan på mange måter sees under siktepunktet barnevern. I stadig større utstrekning skjer anbringelsen ved arbeidskolonien i samarbeid med barnevernsnemndene. Nemndene fatter omsorgsvedtak for barna, men utsetter gjennomføringen av vedtakene i påvente av at fami-

liene går med på anbringelse ved Svanviken. Det må også nevnes at domstolene i flere tilfeller har gått med på utsettelse av soning av dømte straffer under forutsetning av at familiene forplikter seg til å ta opphold på Svanviken.¹³²

Pettersen framhever at selv om det var frivillig å søke seg til Svanviken, var ønsket om å beholde barna den største drivkraften. Hun viser i sin avhandling at foreldrenes søknad om å bli tatt opp på Svanviken ofte ble fremmet først etter at barna deres ble satt under omsorg. Flere studier viser også at Misjonen, vergerådet og senere barnevernet truet med at barna ville bli satt under Misjonens omsorg hvis foreldrene ikke gikk med på et opphold på Svanviken.¹³³ Dette er også noe som blir vektlagt i intervjuene med personer som bodde på kolonien i perioden 1950–1970.

Selv om kolonistene kunne unngå en omsorgsoverdragelse av sine barn ved å dra til Svanviken, ga dette ikke noen garanti for at barna ikke kunne tas fra dem ved en senere anledning. Blant annet forteller «Johannes» at han flyktet med barna sine fra Svanviken, men at han da, mot alle odds, fikk beholde barna. Da han og kona ble skilt et par år etter, og kona fikk problemer med alkohol, ble alle barna tatt fra dem og plassert på barnehjem.¹³⁴

I årsberetningen fra 1962 sier Misjonen at den selvsagt ønsker at familiene søker seg til Svanviken frivillig, og at dette gir det beste utgangspunktet for samarbeid og samvirke. Samtidig legges det til:

På den annen side må det i enkelte høve et visst ytre påtrykk til for å få visse familier til å nytte den store sjanse Svanviken kan gi til å komme bort fra omstreiferlivet og bli rette og dugelige samfunnsmennesker.¹³⁵

I rekruttering av nye kolonister til Svanviken brukte også Misjonen sine kontakter innenfor folkegruppen. I mange av historiene som romanifolket/taterne selv forteller, blir det vist til at Misjonen kom på besøk og hadde med en person som også var «omstreifer». Denne personen kunne være noen fra deres egen slekt som visste hvor familien holdt til. Ifølge informantene brukte

¹²⁸ Austvik 1998, s. 85.

¹²⁹ Audun Askerud 1999, s. 38: «Å være tater er det flotteste i verden». Om norske tateres opplevelse og håndtering av egen identitet.

¹³⁰ Pettersen 2001, s. 95.

¹³¹ Foreningen til modarbeidelse av omstreifervæsenet, II: Beretning om arbeidet med omstreifernes bosettelse ved staten 1910–1912, Kristiania 1912, s. 10.

¹³² *På hjemmeveien*, nr. 6 1963, s. 43.

¹³³ Bastrup og Sivertsen 1996, Pettersen 1997, Pettersen 2000, Haave 2000.

¹³⁴ Intervju med «Johannes» for Tater-/romanitvalget ved Mari Ø. Møystad, 4. november 2012.

¹³⁵ Årsberetning for Norsk misjon blant hjemløse 1962, op.cit., s. 44f.

Misjonen på denne måten «angivere» som kanskje selv ble «belønnet» for hjelpen ved å få beholde sine egne barn. I arkivet til Misjonen på Riksarkivet finnes det blant annet en liste datert 26. september 1968 med 42 navn under overskriften «liste over omstreiferfamilier som kolonistene mener burde få tilbud om Svanviken». De fleste som nevnes på listen, er familier, der navnet på mannen og kona er nevnt og antall barn oppgitt. I ett tilfelle er kun mannens navn oppgitt, og det indikeres at han har familie. Listen inneholder også navn på fire enslige menn. To av disse var bosatt i Hedmark og to andre var bosatt i Nord-Norge. På listen er flere personer oppført med ufullstendige navn, eller kallenavn.

At listen inneholder ufullstendige navn og kallenavn, kan tolkes som at kolonistene vegret seg mot å oppgi navn. At fire er bosatt i Nord-Norge, kan også være et uttrykk for det samme. Det var svært få «omstreifere» i Nord-Norge (ingen i de to nordligste fylkene ifølge Misjonen), og Svanviken tok ikke imot enslige menn.

4.6 Sammenhengen mellom bosetting og barnevern

Det viste seg etter hvert at trusselen om at kolonistene ville bli anholdt av politiet hvis de forlot Svanviken før tiden, i liten grad var reell. Walnum kritiserte myndighetene for ikke å håndheve løsgjengerloven, og Carlsen målbar den samme kritikken. Ifølge Carlsen nyttet det ikke å anmelde en familie som forlot Svanviken uten bosettelse: «Politiet vilde ikke finne noget i loven om det og heller ikke interessere sig for det.»¹³⁶ Dette gjorde at Misjonen ble «tvunget av omstendighetene – grepet til den utvej å forlange vergerådets inngripen, hvis en familie reiser i utide eller bortvises fra kolonien. Det er en kraftig forholdsregel. Barna er de trods alt glad i. Skjønner de det blir alvor om å miste dem tar de sig sammen».¹³⁷ Sitatene viser at trusselen om å ta barna fra familiene i utgangspunkt var en «snarvei» Misjonen benyttet på grunn av politiets manglende vilje til å ta løsgjengerloven i bruk.

Selv om Svanviken som institusjon hadde som sitt mål å hjelpe familiene samlet, var det først under Olav Bjørnstads tid som generalsekretær for Misjonen (1949–1977) at hovedvekten av arbeidet ble lagt på å hjelpe familiene. Før dette sto barneredningsarbeidet i sentrum. Da Lyng-

stad tok over som generalsekretær etter Carlsen i 1936, var det i begynnelsen ikke store endringer når det gjaldt vektleggingen av barnevernsarbeidet. Lyngstad så derimot også at det kunne være hensiktsmessig å hjelpe familiene samlet. Han uttalte allerede i 1948 at Misjonen så at det kunne være positivt at barn og foreldre ikke ble skilt.¹³⁸

4.7 Eksempel på en bosetnings sak i 1950-årene og kobling til barnevernet

En sak fra arkivet til Norsk misjon blant hjemløse kan fungere som en illustrasjon på koblingen mellom barnevern og bosetting.¹³⁹ Saken starter da Misjonen på slutten av 1950-tallet får et brev fra formannen i et forsorgsstyre. I brevet blir det vist til en større familie med elleve mennesker som er understøttet. Familien består av en eldre kvinne og hennes to voksne barn, en sønn og en datter, og deres respektive familier. Sønnen «Lars», som beskrives som «blekkslager», har fire barn i alderen tre til tolv år, og hans kone er gravid. Datteren er aleneforsørger for tre barn i alderen fire til ni år. I brevet fra forsorgsstyret beskrives familien som «heimstadslause omstreifarar», som har bodd i kommunen i de siste to–tre vintrene. Etter at huset som familien har bodd i, nylig er solgt på tvang, bor familien i en liten hytte som ikke er egnet som vinterbosted. Formannen i forsorgsstyret ber Misjonen, som han har hørt har som oppgave å hjelpe omstreiferne, om råd og hjelp i saken. Særlig for barnas skyld trenger familien hjelp til å komme seg vekk fra omstreiferlivet, avslutter han i brevet.¹⁴⁰

Kort tid etter at generalsekretæren mottar dette brevet, orienterer han barnevernskontoret i fylket om saken og foreslår at den ene familien, «Lars» med kone og barn, kan få komme til Svanviken arbeidskoloni. Datteren og hennes tre barn har de ikke noe tilbud til ettersom hun «streifer omkring alene med barna». I sin henvendelse til fylkesbarnevernet foreslår også generalsekretæren at barna til «Lars» plasseres midlertidig på barnehjem inntil foreldre har flyttet til Svanviken.

¹³⁸ *På hjemveien*, nr. 8 1948, s. 51.

¹³⁹ Denne saken er også brukt som eksempel på bosettingsnotatet. Til tross for at den viser en familie som er rammet av to tragiske dødsfall, er det et godt eksempel på hvordan Misjonen bruker barna som pressmiddel for å få foreldrene til å søke til Svanviken. Saken er også en god illustrasjon på hvordan det oppstår et avhengighetsforhold mellom familien og Misjonen.

¹⁴⁰ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 390, Brev fra [...] omsorgsstyre til Misjonen 5. desember 1958.

¹³⁶ Carlsens tale 24.–26. august 1924, gjengitt i Saenger 1983, s. 259.

¹³⁷ Ibid.

I sitt svar til Misjonen skriver formannen i forsorgsstyret at han tviler på at familien vil dra til Svanviken, samtidig tror han at kona vil kunne vurdere det:

Med omsyn til å få [«Lars»] og kona til Svanviken så skyna eg det slik at kona var ikkje helt uvillig. I alle høve heller det enn å verta skild fra borna. Kona mente derimot at det var mannen [...] som måtte avgjøre om de dro til Svanviken eller ikke. [«Lars»] mente at Svanviken var det samme som tvangsarbeid. Han trodde heller ikke at han ville få lov til å komme på Svanviken ettersom han var syk og hadde dårlige nerver. Hans bror ble nylig avvist på Svanviken på grunn av dårlig helse. Forsorgsvesenet mener at [Lars] ikke har dårlig helse, men er arbeidssky. De gir familien noen dager til å bestemme seg for om de vil komme til Svanviken eller ikke.¹⁴¹

I samme brev foreslår forsorgsvesenet at de med hjemmel i § 44 i løsgjengerloven kan sende familien til Svanviken, hvis Misjonen er villige til å ta dem imot der på denne måten. Med hensyn til barnas plassering mener forsorgsvesenet at det er bedre å vente på en eventuell plassering på Svanviken før noen avgjørelse tas. Når det gjelder den enslige moren og hennes barn, venter de på å høre fra barnevernsnemnda. Den eldre kvinnen blir ikke nevnt.

Misjonens generalsekretær svarer raskt tilbake der han sterkt råder barnevernsnemnda til å plassere barna til den enslige moren på barnehjem. De forsikrer at barna vil bli anbrakt på et av Misjonens barnehjem, og at foreningen vil dekke alle kostander tilknyttet dette.

Hva angår «Lars» og familien, legger Misjonen vekt på at Svanviken er et sted som gir opplæring og arbeidstrening for arbeidsføre og arbeidsvillige, og fortsetter med følgende:

Arbeidstreningen ved Svanviken gis først og fremst ved det store gårdsbruk som hører til kolonien, hvor det i sakens natur ligger at det blir stillet ikke så små krav til helse og vilje. Den helseattest som fulgte Deres siste brev gjør oss noe betenkt med hensyn til opptaking av denne familie ved Svanviken. Skal vi likevel våge å ta imot familien må det være under den forutsetning at foreldrene helt ut går inn for dette selv og at de vil legge vilje til. Det legges

ved skjema til utfylling i samband med opptakelse ved Svanviken arbeidskoloni. Finner familien selv ikke å kunne gå med på dette må det være all grunn til at barnevernsnemnda også tar denne sak opp og Norsk misjon blant hjemløse skal bistå i den utstrekning det er mulig til eventuelt finne høvelig plassering for barna i barnehjem.¹⁴²

Forsorgsstyret videresender dette brevet til den lokale barnevernsnemnda, som deretter drar på hjemmebesøk til «Lars» og familien. Etter besøket skriver barnevernsnemnda brev til Misjonen der de informerer om at «Lars» og ektefellen har signert søknad til Svanviken uten noe som helst press, i motsetning til før jul da de også var på besøk hos dem. Da hadde ikke familien vært villig til å dra til Svanviken. Ellers kan barnevernsnemnda opplyse at styret, på grunn av snøstorm, ennå ikke har kommet sammen og truffet en beslutning angående barna til «Lars» søster.

Søknaden familien skriver under på, ser slik ut:

Søknad om opptakelse ved Svanviken arbeidskoloni:

Undertegnede [Lars] og hans kone [...] erklærer at de er villige til å optas i Svanviken arbeidskoloni for en tid av inntill 5 – fem år. Vi er ute av stand til å skaffe oss bopel på annen måte. Vi lover at vi i denne tid skal oppføre oss vel og i enhver henseende rette oss etter koloniens reglement.

Vi er oppmerksomme på at spørsmålet om bosetting vil bero på vår oppførsel. Vi er videre kjent med at dersom vi bortvises fra kolonien eller reiser før bosetting har funnet sted, vil saken bli rapportert til barnevernsnemnda.¹⁴³

Foreldrene skriver under papirene om opphold på Svanviken på bakgrunn av trusselen om at barna kan bli tatt fra dem. Dette til tross for at «Lars» ikke har god nok helse til å utføre det jordbruksarbeidet mennene på Svanviken blir satt til å gjøre. «Lars» har kort tid før han kommer til Svanviken, fått en legeattest som sier at han ikke er i stand til å utføre tilvist vegarbeid i kommunen på grunn av dårlig helse knyttet til lungesykdom.¹⁴⁴

¹⁴² RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 390, brev fra Misjonen til forsorgsstyret 5. januar 1959.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 390, Brev fra «Lars»' lege til forsorgsvesenet.

¹⁴¹ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, mappe 390, brev fra [...] forsorgsstyre til Misjonen 29. desember 1958.

Selv om Misjonen tidligere har lagt vekt på at kolonien er for arbeidsføre menn, og at det forventes en legeattest som bekrefter at «Lars» er ved god helse, blir han sammen med familien tatt opp som kolonist. Familien kommer til Svanviken i månedsskiftet juli–august 1959.

«Lars» dør på Svanviken 8. desember 1960, litt over ett år etter at familien kom dit. I familiens mappe er det lite dokumentasjon rundt dødsfallet utenom at det blir referert til at hans kone anklager Misjonen for å ha forvoldt mannens død.

4.8 Makt og avmakt

I Svanvikens funksjonærdagbok fra 1939–1940 beskrives i detalj et forsøk fra familien «Revelberget» på å gjøre motstand da de synes at bestyrerens autoritet har gått for langt. Nedtegnelsen viser samtidig hvor omfattende bestyrerens autoritet var:

Skolebarna er tidligere blitt nektet å kaste snøball i skoletida. En del av guttene enset ikke forbudet, og da jeg i dag så meg nødt til å gripe inn på nytt, sendte jeg dem hjem. De fikk ordre om å holde seg hjemme resten av dagen. Moren [«Sandra»] med støtte av mannen [«Alf»], motsatte seg på en temmelig røff måte dette og mens jeg stod og ga den eldste gutten [«Alfred»] ordre om å gå heim, kom moren [Sandra] rasende som en furie og trumfet gutten forbi meg, sammen med hans minste bror [«Gard»]. Jeg fikk grei beskjed om, at med den sak hadde ikke jeg noe å gjøre. Resten av dagen demonstrerte de med begge de henviste guttene. Således gikk [«Ask»] så lenge han gadd, og leide på Gard fram og tilbake [foran bestyrerboligen], når han sluttet overtok [«Magne»], hans eldste bror, som også hadde fått beskjed om å holde seg heime. Det var i høyeste grad disiplinærbrudd, og virket pedagogisk sett direkte nedbrytende på barnets moralske sans, som kan få sørgelige følger. Jeg konfronterte med generalsekretæren og kretsformann og det ble besluttet at familien kunne få reise. Vi så ikke noe annen utvei. Klokken 12.30, mandag den 13. januar ga jeg familien beskjed om denne beslutningen. Han sa ikke noe, men jeg forstod at han ikke var forberedt på at saken skulle ta en slik vending, og tok det tungt. De skulle reise tirsdag morgen den 16. men det satte inn slikt et forferdelig vær at det ikke var forsvarlig å ta ut med barn og sa fra at hvis de ville skulle de være i ro her til været belaget. På grunn av været og dårlig båtforbindelse ble reisen utsatt til torsdag den 17. Men

da betenkte de seg begge. Tøyet var kjørt på kaia, og alt var klappet og klart, men allikevel kom [Sandra] – som for øvrig er nokså stiv, og mannen, og ba om forlatelse, men bønn om at de måtte få lov å være. De lovt å skikke seg vel heretter, i alle deler – og så håper jeg at denne familien også, må ta seg sammen og holde ut, til gagn både for seg og sine.¹⁴⁵

I et senere brev til styrer Kjellevold gjør Lyngstad det klart at atferden til familien brøt med all disiplin, og dermed ikke kunne aksepteres. Det å la familien reise var derfor eneste løsning. Særlig ble oppførselen til moren «Sandra» fremhevet som negativ og helt uakseptabel.¹⁴⁶ «Alf Revelberget» hadde fått beskjed om at de kunne ta med barna ved avreise, noe han tydelig var blitt overrasket over. At barna skulle få være med, ser ut til å være grunnen til at familien først besluttet å reise, men av hensyn til barna valgte familien likevel å bli. De andre kolonistene, særlig familien «Trondsmo», hadde da fortalt dem at det ikke hadde noe å si at familien fikk barna med seg, for dersom de kom til å be det offentlige om fattighjelp, måtte de oppgi at de hadde vært på Svanviken, og da ville de ikke få noen hjelp, mente fru «Trondsmo». Å være uten hjelp ville medføre at de verken ville kunne få barna på skolen eller forsørge dem på skikkelig vis, og av den grunn ville vergerådet etter kort tid ta barna. Lyngstad roste fru «Trondsmo»s evne til å forstå rekkevidden av familiens beslutninger og hevdet at hun var «den som så lengst».¹⁴⁷

Denne episoden forteller noe om sammenhengen mellom opphold på Svanviken og kolonistenes mulighet til å beholde barna sine. Det sier også noe om hvilken vanskelig situasjon kolonistene kom i når de ikke klarte å innrette seg etter koloniens regime.

Til tross for at familien «Revelberget» ble på Svanviken etter denne hendelsen, gikk det ikke lenge før både denne familien og flere av de andre familiene valgte å forlate kolonien. Bakgrunnen for dette var situasjonen som oppstod etter den tyske okkupasjonen av Norge 9. april 1940. Familiene følte seg ikke lenger trygge på Svanviken, og Misjonen kunne heller ikke lenger garantere bosetning. Under disse forholdene lot også Misjo-

¹⁴⁵ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, Eske 4, dagbok for Svanviken arbeidskoloni 1939–1956, dagbok fra 1. juli og 12. januar 1939.

¹⁴⁶ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, mappe 3, korrespondanse 1939–1940, brev fra Lyngstad til Kjellevold 20.4.1940.

¹⁴⁷ Ibid.

nen i større grad familiene beholde barna. Forutsetningene for å være på Svanviken falt dermed i hovedsak bort. Den 20. mai 1940 tok styrer Kjelle-vold opp den nye situasjonen med kretsformann i Møre og Romsdal krets av Misjonen, Øverland. «Jan Fredheim» med familie hadde et ønske om å reise samme dag. De fikk «en skarp ordre om å bli», men reiste likevel dagen etter.¹⁴⁸

Familien «Fredheim» hadde allerede 3. april ønsket å reise, blant annet fordi de mente at det var for lite mat på Svanviken. Dette fremgår blant annet i brev fra Øverland til styrer Kjelle-vold 3. april 1940. Her refererer Øverland til et brev «Fredheim» har skrevet til generalsekretær Lyngstad, der «Fredheim» søker om å få reise før tiden.¹⁴⁹ Lyngstad hadde i en samtale med Øverland frarådet dette, og hvis «Fredheim» mot formodning skulle dra, ville han kreve barna bort-satt. To dager senere skrev Kjelle-vold til Lyngstad og med dette at familien hadde problemer med å stå ut den lange tiden på Svanviken, men at «Fredheim» nå var i glimrende humør fordi han hadde fått lov til å gjøre litt blikkenslagerarbeid i kolonien. De hadde noen takrenner og forskjellig som skulle ordnes.¹⁵⁰ Kretsformannen kom til Svanviken 11. juni 1940 for å snakke med kolonistene angående bosettelsen. Kolonistene hadde i mellomtiden fått signaler om at Misjonen nå ikke kunne garantere bosettelse, og de mente derfor at de stod fritt til å kunne forlate kolonien når de ønsket det, noe kretsformannen ikke motsatte seg.¹⁵¹

Familien «Tokerud» dro fra Svanviken 14. juni. Familien, som allerede ventet på bosettelse, hadde fått beskjed om at alt ville gjøres for at denne skulle gå i orden. Familien ble derfor innstendig bedt om bli på Svanviken inntil videre. Dette ville ingen av ektefellene høre på, så de dro østover, til konens foreldre i Oslo.^{152, 153}

I brev til bestyrer Kjelle-vold 8. juni berømmet Lyngstad, som i mellomtiden hadde hatt besøk av kretsformann Øverland, ham for å ha holdt famili-

ene fra Svanviken igjen de første krisedagene etter at krigen brøt ut.¹⁵⁴ Generalsekretæren fortalte at han var blitt informert om at den første familien allerede hadde reist fra kolonien, og han mente dette ikke var til noen skade. Samtidig understreket han at de familiene som reiste, gjorde dette for egen risiko, og at de ikke kunne regne med noen hjelp fra Svanviken. Lyngstad la til at de øvrige familiene ikke skulle holdes tilbake, og presiserte at man ikke lenger skulle håndheve bestemmelsene om at barna skulle tas fra dem som reiste.

Lyngstad fortalte videre om familien «Bogerud», som skulle ha vært bosatt på den tiden krigen brøt ut. Et hus var kjøpt i Elverum og skjøtet var utstedt, men familien hadde ennå ikke overtatt huset. Etter krigshandlingene våren og sommeren 1940 var det imidlertid ikke mange hus igjen i Elverum, og de få som ikke var blitt fullstendig ødelagt, var beslaglagt av myndighetene til husvære for de husvillene der. Lyngstad mente derfor at det ville være uforsvarlig å sende familien til Elverum.¹⁵⁵

Lyngstad kunne i samme brev fortelle at Sosialdepartementet hadde bestemt at det ikke kunne kjøpes hus til bosettelse på det daværende tidspunkt. Hvis noen skulle bosettes, måtte det skje i leid hus, noe som var svært vanskelig. Generalsekretæren bedyrte derimot at de skulle gjøre det de kunne for å bosette familien «Bogerud». Han hadde også merket seg ønskene til de andre familiene på Svanviken som skulle bosettes i løpet av kort tid, og skrev i brevet at han hadde notert seg at en av familiene helst ville være ved sjøen i Vest-Agder («Trondsmo»), mens en annen («Tokerud») ville til Rogaland. Generalsekretæren fremholdt videre at familiene «Trondsmo» og «Tokerud» burde bosettes etter avtale, og at det snarest mulig skulle søkes om en bolig til «Bogerud».

Samtidig som Lyngstad fortalte om sine gode intensjoner rundt bosettelsen av familiene på Svanviken, skrev han at det fra 1. juli ikke ville gis noen bevilgninger fra staten, og at det i det hele tatt var usikkert hvordan det deretter kunne skaffes penger til dekning av statsbudsjettet. Han nevnte også problemene som fulgte med de store restriksjonene i kommunikasjonen, noe som blant annet ville gjøre det vanskelig å reise rundt for å se på mulige utleieobjekter.

¹⁴⁸ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, eske 4, dagbøker 1939–1956, dagbok for Svanviken arbeidskoloni fra 1. juli 1939.

¹⁴⁹ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, mappe 3, brev fra kretsformann Øverland til styrer Kjelle-vold. 3. april 1940.

¹⁵⁰ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, mappe 3, brev fra Kjelle-vold til Lyngstad. 5 april 1940.

¹⁵¹ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, dagbok 1939–1956, mappe 4, dagbok for Svanviken arbeidskoloni fra 1. juli 1939.

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, mappe 3, korrespondanse 1939–1940, brev fra Kjelle-vold til Lyngstad 14. juni 1940 og brev fra Kjelle-vold til Øverland 17. juni 1940.

¹⁵⁴ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, mappe 3, korrespondanse 1939–1940, brev til bestyrer Alf Henry Kjelle-vold fra Oscar Lyngstad 8. juni 1949.

¹⁵⁵ Elverum sentrum ble bombet av tyskerne den 11. april 1940. 40 mennesker ble drept, og Elverum sentrum ble så godt som utslettet.

Midt i juni 1940 var det bare tre familier igjen på Svanviken: «Bogerud», «Revelberget» og «Trondsmo». Kjelle vold regnet med at i det minste «Bogerud» ville bli igjen til de ble bosatt, og antok at dette også var tilfellet med «Trondsmo». Derimot regnet han med at «Revelberget» kom til å dra.¹⁵⁶ Senere i samme brev skrev Kjelle vold at han hadde snakket med «Bogerud», som kunne fortelle at de kom til å reise den påfølgende uken. Bestyreren forsikret at han hadde fortalt alle familiene at Misjonen ville gjøre sitt ytterste for å få dem bosatt, men de verken trodde eller ville høre på dette.

Familien «Revelberget» forlot kolonien den 18. juni. Belegget den 30. juni 1940 var dermed på to familier med fire voksne og ti barn, til sammen 14 personer.¹⁵⁷

4.9 Svanviken under Knut Myhre 1955–1969

Noe som går igjen i kolonistenes fortellinger om oppholdene ved Svanviken, er deres opplevelse av at Misjonen gjennom arbeidskolonien skulle lære dem den riktige måten å leve på. Kunnskapen og kompetansen kolonistene hadde når de kom til Svanviken, ble i liten grad betraktet som relevant. Myhres uttalelser til bladet *Aktuell* forteller i klartekst at målet med institusjonen i 1963 var kulturell assimilering. Knut Myhre var på Svanviken i 15 år. Han ble ansatt som lærer i 1955, og fra 1956 til 1969 var han bestyrer.

I et intervju med *Aktuell* i 1963 omtaler Myhre Misjonens assimileringspolitik og sin lederstil overfor romanifolket/taterne. Misjonens eget blad *På hjemveien* gjenga intervjuet med Myhre i sin helhet mars 1963.¹⁵⁸ I introduksjonen til intervjuet nevner redaktøren i *På hjemveien* at *Aktuell* i sin reportasje kanskje ikke helt fikk tak i intensjonen ved alle sider med arbeidet ved Svanviken, men fortsetter med å påpeke at «det kan en vel heller ikke vente etter et kort besøk».

I artikkelen beskrives virksomheten på Svanviken og et meget strengt regime der det legges vekt på at både romanispråket og «lyse minner fra glade vandredager» er tabuemne på kolonien. Fortiden skal være glemt. All oppmerksomhet rettes mot utsikten til å bli fastboende. Journalisten

undrer seg over at landeveiens «frie fugler» kan innordne seg etter et slikt regime, men føyer til at «frivilligheten» på Svanviken er bundet opp til kjensgjerningen at de mister barna hvis de forlater kolonien, og at oppholdet er den eneste muligheten de har til å beholde dem. Myhre blir konfrontert med at Svanviken ikke er helt i tråd med det vi forstår med «human og demokratisk beskyttelse av en folkeminoritet». Dette gir han følgende svar på:

Det vi gjør, sier han, er bevisst å utrydde et folks egenart, deres språk, deres livsform. Vi prøver å løsrive dem fra forbindelsen med slekten som de tidligere har følt seg knyttet til med sterke bånd. Vi prøve å gi dem eiendom og forpliktelser, vaner og behov som ikke lar seg forene med den omstreifertilværelsen de har vært vant til og som deres forfedre har vært vant til gjennom århundrer. Dette er en radikal framgangsmåte, og vi må riktignok spørre oss: Har vi rett til det? Norsk misjon blant hjemløse er heldigvis ikke i tvil om svaret, fortsetter bestyreren. Vi har rett. For de små barnas skyld tar vi oss den retten. Omstreiferkulturen er i hele sin art og tradisjon ikke innstilt på egentlig samarbeid med, men på å utnytte samfunnet. Parasittisk. Men slik samfunnet har utviklet seg, er det i dag nær umulig å leve omstreiferlivet uten å lide nød og uten å komme i konflikt med loven. Vi må se den kjensgjerningen i øynene at de av barna som ikke blir tatt hånd om i et fastboende miljø, går en vanskelig og temmelig sikkert en ulykkelig tilværelse i møte. Derfor ser vi det ikke bare som vår rett, men som vår kristenplikt å drive dette arbeidet. Myhre avslutter intervjuet med å si følgende: Dette er den rent sosiale begrunnelsen for arbeidet. Men som et kristent misjonsselskap er det selvsagt et hovedmål for oss å føre disse menneskene inn i det kristne samfunnet. Og med slike siktemål kan vi naturligvis ikke bøye oss for hverken etnologisk antikvariske hensyn, eller for romantiske forestillinger om «det frie livet på landeveien».¹⁵⁹

Mange av de tidligere beboerne som er intervjuet, forteller at Myhre ofte brukte unødvendig makt og autoritet i sin håndtering av barna i kolonien. «Tore» forteller følgende:

Myhre er den verste som noensinne har vært på Svanviken. Hadde du gjort ti regnestykker

¹⁵⁶ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, mappe 3, korrespondanse 1939–1940, brev fra Kjelle vold til Lyngstad 14. juni 1940.

¹⁵⁷ SAT, PA-295, Svanviken arbeidskoloni, mappe 3, korrespondanse 1939–1940, Beretning om Svanviken arbeidskoloni for budsjettåret 1939–1940. 18. juni 1940.

¹⁵⁸ *På hjemveien*, nr. 3 1963.

¹⁵⁹ *Ibid.*

og ett var galt, så måtte du stå i skammekroken. Det hendte barn falt i gulvet av utmattelse etter å ha stått der en evighet. Da hadde han en egen teknikk med å få fisket dem opp igjen. Jeg husker særlig en gang. Da tok han så hardt i ei jente og skrek så stygt til henne at hun både tisset og bæsjet på seg i redsel. Det glemmer jeg aldri.¹⁶⁰

Han forteller videre at mange av kolonistene sa ifra til Myhre uten at dette endret noe:

Flere voksne gikk til Myhre og sa ifra at slik kunne han ikke gjøre, men det var ingen av dem som hadde makt til å få han vekk. De foreldrene som sa ifra til Myhre, de så han seg ut, og de mobba han. Han kunne mobbe dem i månedsvis. Til slutt når de ikke greide mer og rømte fra Svanviken, da ble unga tatt. Det var folk på Svanviken som ikke klarte dette systemet, å bli plaga slik. De hadde levd et fritt liv og ble sperra inne på Svanviken.

Selv om «Tore» legger vekt på at Myhres forgjengere vanligvis ikke var så brutale, forteller han om en episode da han og noen andre gutter rømte fra barnehagen og ble straffet av Anker Holmin: «Det hendte at vi stakk fra barnehagen for å se på hestene. Jeg husker en gang vi hadde gjort det. Da slo bestyreren oss rett ned. Kan huske at det svimlet for meg. Ellers fikk vi aldri juling i barnehagen.»¹⁶¹ Han forteller videre om Myhre:

På skolen begynte hverdagen. Første klasse gikk rimelig greit, selv om det var veldig strengt. Jeg hadde en snill lærer som het [anonymisert]. Da var det for det meste salmesang og pianospill. Vi var bare åtte–ni unger om gangen på Svanviken. Første til tredje klasse gikk i lag, og fjerde, femte, sjette og sjuende gikk i lag. Vi var innmeldt i Eide skole, men ingen der kontrollerte hva som foregikk. Problemene på skolen startet da Knut Myhre begynte. Han var prest og var først lærer, så bestyrer på Svanviken.¹⁶²

«Ruben» sier dette om oppholdet på Svanviken og Knut Myhre:

Da jeg var 15 år, dro vi til Svanviken. Dette var 1968. Far var vel rundt 32 da vi flyttet til Svanviken. Vi ble tunget til å dra dit, ellers ville vi barna bli tatt. Misjonen var etter oss, og [navn på ansatt, anonymisert] var innom båten vår to ganger. Folk som kjente oss, fulgte henne dit. Vi kom med hurtigrute fra Bergen til Molde. Husker at det var om vinteren, og at Myhre tok imot oss. Han var bisk, han, han var ikke god, den karen. Han var rene, skjære sadisten. Husker en episode med min tante og onkel. Han hadde plaget dem en hel natt en gang det ikke var strøket i huset deres. Ungene hadde sittet på gulvet og lekt med noen leker, mens han mente at alt skulle være strøket.¹⁶³

Han forteller også hva som skjedde da hans bror «Geir» ble syk, og hvordan Myhre i lange tider nektet ham legehjelp:

Min bror [«Geir»], som var født i 1955, døde på Svanviken. Han ble dårlig, men ble liggende syk i ukesvis på en benk i stua, men ble nektet lege. Mamma spurte om å få lege da han ble syk, men Myhre mente at han bare var lat. Det var ikke tale om at han skulle få lege. Myhre var jo sjef, og han bestemte alt. Til slutt kom han til lege i Eide, men det var et forferdelig himla liv før vi fikk lege til ham. Da han til slutt fikk lege, var han så svak at far måtte bære ham. Mor mi så at han bare ble sykere og sykere. Til slutt ble han sendt til sykehuset i Kristiansund. Mamma besøkte ham på sykehuset. Husker en gang da mamma og jeg dro for å besøke [Geir] på sykehuset, da fikk vi refs av Myhre fordi moren min hadde dratt på sykehuset uten å spørre Myhre først. Da stod Myhre ved porten og ventet, og han laget et himla liv fordi mamma hadde tatt meg med.

[Geir] døde på Rikshospitalet i 1969, av nyresvikt. Han er gravlagt ved Eide kirke. En skal da ikke dø av nyresvikt? Jeg tror de ikke gjorde noe for ham, men bare lot ham dø fordi han var av reisende slekt. Min mor fikk beskjed om at hun måtte komme før han døde, men hun kom for sent. Da hun kom til sykehuset, var han allerede død. Dette var i 1969, og han var 13 år.¹⁶⁴

«Johannes» valgte å flykte fra Svanviken da han fikk nok av Myhres håndtering av barna hans:

¹⁶⁰ Intervju med «Tore» for Glomdalsmuseet, ved Mari Østhaug Møystad juni 2004.

¹⁶¹ Op.cit.

¹⁶² Op.cit.

¹⁶³ Intervju med «Ruben» 5. november 2013, ved Mari Østhaug Møystad.

¹⁶⁴ Ibid.

Den dagen Myhre stengte ungene inne i skolehuset så de tisset på seg, rant begeret over for meg. Han var alltid etter ungene. Men tenk å stenge dem inne, da. Jeg tok tak i Myhre «i hue og ræva» etter at han gjorde det. «Nå skal ungene takast,» sa han da. Da måtte jeg bare rømme. Klokka fire om natta, midtvinters og med små unger. Vi vassa med snø til livet. Vi kjørte fra Svanviken og helt til Sogn i en Opel Kadett. Ikke hadde jeg penger, bare et trekkspill. I Sogn stoppet vi og fikk solgt trekkspillet og kjøpt mat til ungene. Vi hadde rømt fra «konsentrasjonsleiren» i Møre.

Saken vår kom opp i Tinghuset i Bergen. Der sa dommeren «Nei, [Johannes],» sa han. «De skal ikke ta ungene.» Det var en snill dommer. Vi fikk så en leilighet, og etter dette reiste jeg på fiske i et halvt år.¹⁶⁵

I fortellingene til tidligere beboere fremstår Myhre som oftest som en autoritær og ufølsom styrer, og da særlig overfor barna på kolonien, som opplevde ham som unødvendig brutal. Informantene legger vekt på at Myhres lederskap førte til at flere ikke klarte å gjennomføre oppholdet på Svanviken. Da han sluttet som bestyrer for Svanviken, for å bli sykehusprest i Molde i 1969, fikk Myhre gode skussmål av generalsekretær Olav Bjørnstad. Blant annet skrev Bjørnstad i *På hjemveien* i mars 1969 følgende om Myhres tid som styrer:

De år Myhre har vært på Svanviken har vært viktige og betydningsfulle år i koloniens historie. Det har skjedd en betydelig utbygging og modernisering av institusjonen. Nye tider krever nye former og tiltak. Styrer Myhre har stått sentralt i dette arbeidet. Ja, sjelden har vel en mann mere gjort seg i ett med oppgaven og tjenesten. En tar ikke for sterkt i når en sier at Myhre elsker Svanviken og det arbeid som her er i gang. Det er således ikke med lett hjerte han forlater det sted som har vært hans hjem og arbeidsplass de siste 15 år.¹⁶⁶

4.10 Barnehagen på Svanviken

Helt fra begynnelsen av Svanvikens virketid ble det anlagt en barnehage for barn fra treårsalderen, for at mødrene skulle kunne ta del i koloniens opplæringsprogram. Barn under tre år ble tatt

hånd om av de kvinnelige funksjonærene når mødrene var med på skoleundervisning.¹⁶⁷ Ved siden av at mødrene skulle forberedes til å følge opplæringen på Svanviken, ble det lagt vekt på betydningen av barnehagens oppdragende effekt på barna. Ifølge Misjonen var dette aspektet viktigere i denne barnehagen enn det som var vanlig i andre barnehager.¹⁶⁸

En ansatt i barnehagen på Svanviken på 1960-tallet forteller følgende om arbeidet der:

Arbeidet med barna i barnehagen var lystbetont. For dem var alle slags vanlige former for lek temmelig fremmed. De var som svamper som sugde til seg alt det nye. Noen måtte også lære å sitte til bords når vi skulle spise. De hadde bare sittet på et tregulv. Når de først lærte sangene, som også var ukjente, sang de av full hals. De var glade i å synge, og var lette å få med seg. De sang på juletreffene vi hadde. De fikk bruke trehjuls sykler, og om vinteren akte vi på kjelke i bakkene nedenfor oss. Noen av de større gutta fikk også ski og jeg gikk mange runder sammen med dem. Alle så ut til å trives. Alt dette er jo helt vanlige leker som barn naturlig vokser opp med, men det var det ikke for disse, det var vel ikke lett å dra med seg slikt i en hestekjerre. Jeg må fortelle om en liten episode. Vi sang «Du som metter liten fu(g)l velsign vår mat o gud» når vi skulle spise. Da var det engang en av guttene sa: «Jammen rart at vi synger liten ful». Jeg spurte hvorfor. Da vred han på seg litt, men så var det en av de andre som sa hva det betydde [på romani]. Ful med tjukk l er det som kommer opp av kroppen vår i andre enden det, – ikke rart at han undret.¹⁶⁹

Selv om førerskolelæreren uttrykker seg positivt om barna og deres motivasjon, legger hun samtidig vekt på at de manglet mye av den kunnskapen andre barn på samme alder hadde. Blant annet forteller hun at alle former for vanlige sanger var fremmede for barna før de begynte i barnehagen, og at de heller ikke kunne de kjente barnesangene. Etter at barnehagen på Svanviken også ble åpnet for barn fra Eide ble det stor kamp om plassene.

¹⁶⁷ *På hjemveien*, nr. 9 1968, s. 12.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Tidligere barnehagelærers «dokumentar» om livet på Svanviken, s. 5. Opprinnelig skrevet til hennes barn. Sendt til Tater-/romaniutvalget i februar 2012. Datert september 2010.

¹⁶⁵ Intervju med «Johannes» for Tater-/romaniutvalget ved Mari Østhaug Møystad 4. november 2012.

¹⁶⁶ *På hjemveien*, mars 1969.

Høsten 1977 ble det tatt i bruk en helt ny barnehage på Svanviken, og kapasiteten ble doblet. Barnehagen ble godkjent for 32 barn i alderen tre til sju år, og Eide kommune disponerte halvparten av plassene. Dersom det fortsatt var plasser ledige, ble også det åpnet for å kunne ta imot barn under tre år.¹⁷⁰ Selv om dette burde kunne ført til en bedre kontakt med ungene i Eide, forteller en ung kolonist som selv gikk i barnehagen i Svanvikens siste virketid at det ble praktisert en form for «klasseskille» mellom barna fra Eide og barna fra Svanviken. På denne tiden var det 40 barn i barnehagen, og bare sju av disse kom fra Svanviken. Han forteller at barna fra Svanviken ikke kledde på seg sammen med barna fra bygda fordi disse var redde for å få sine ting frastjålet. Videre sier han:

Vi fikk ikke spise med de andre barna, og vi fikk heller ikke leke med lekene deres. Når det var tid for å spise, satt vi barna fra Svanviken alene med nista vår ute i gangen, mens barna fra bygda satt på spiserommet med personalet og spiste maten sin. Tenk at jeg måtte sitte i en gang, i lag med klærne og spise matpakka og eplet mitt! Vi fikk heller ikke lov til å låne sykler eller andre leker ute før de andre var ferdig med å leke. Da det var skikonkurranse i barnehagen, fikk ikke «taterunga» være med, eller rettere sagt, vi fikk være med når vi trengte oss på, men vi fikk ikke premie som de andre barna. Ja, det var litt av et klasseskille.¹⁷¹

Hva grunnen til denne forskjellsbehandlingen skulle være, vites ikke.

5 Modernisering av Svanviken

Da Agnar Austvik ble tilsatt som Svanvikens nye bestyrer i 1969, fikk han beskjed fra generalsekretær Olav Bjørnstad om at organisasjonen skulle fornyes. Kjernen i fornyingen var at familiene, også der det var omsorgssvikt, skulle hjelpes samlet. Det skulle også være en aktiv medvirkning fra bostedsløse selv når det var spørsmål om bosetting, og det ble åpnet for at fengslede familiefedre kunne sone sammen med sin familie på Svanviken, etter fengselslovens § 12.¹⁷²

¹⁷⁰ Austvik (red.) 1978, s. 37.

¹⁷¹ Intervju med tidligere kolonist på Svanviken, januar 2014. Glomdalsmuseet ved MariØsthaug Møystad og Anna Gustavsen.

¹⁷² Austvik 1998, s. 117.

Som ledd i fornyingen var et nytt verksted-bygg for lengst på plass i 1969, for at kolonistene kunne gis et bedre opplærings- og sysselsettings-tilbud.¹⁷³ En bedre og mer tilfredsstillende skoleordning for både barn og voksne var også på plass. Det som nå stod for tur, var å bedre kolonistenes boligforhold. De gamle bolighusene var for små og tilfredsstilte ikke lenger samtidens krav. Det ble også gitt uttrykk for at man ønsket å utvide personalstaben på Svanviken med en styreassistent/kurator som skulle hjelpe til med både administrasjon og praktisk pedagogisk arbeid, men før dette kunne skje, måtte det også bygges bedre boliger til funksjonærene.¹⁷⁴ Fem måneder etter at han begynte som styrer, forteller Austvik at det var planlagt bygging av ti nye kolonihus.

I desember 1972 stod det i *På Hjemveien* at det var et ønske om å skifte navn på Svanviken fra arbeidskoloni til familiesenter. Dette var ifølge generalsekretær Bjørnstad begrunnelsen for navneskiftet:

I dag legges det ved Svanviken stor vekt på skolegang, opplæring, attføring. Den gamle betegnelsen arbeidskoloni var ikke dekkende lenger. Dessuten kunne det ha visse uheldige assosiasjoner i retning tvangsarbeidsleir el.lign. Det er et sterkt ønske både fra funksjonærer og belegg ved institusjonen om navneendring.¹⁷⁵

Samtidig som vekten ble lagt på opplæring og attføring, er det tydelig at den gamle holdningen om at «taterkulturen» skulle utryddes, fortsatt eksisterte. I februarnummeret av *På hjemveien* i 1973 uttalte Bjørnstad blant annet:

Langt på vei har Misjonen løst et samfunnsproblem som ved århundreskiftet for mange fortonet seg bortimot uløselig. Flere tusen mennesker fra de hjemløses rekker er gjennom Misjonens arbeid ledet inn i fastboende og rett samfunnsliv.

Bjørnstad la også til at Misjonen nå satsset på å redde «annengenerasjonen», det vil si annen generasjons bofaste omstreifere. Dette var ifølge Bjørnstad mennesker som «har brutt med det gamle liv, samtidig som de enda ikke helt har fått feste i nye livsformer, i nye samfunnsmessige sammenhenger».¹⁷⁶ Selv om det ble lagt vekt på at

¹⁷³ *På hjemveien*, nr. 8 1969.

¹⁷⁴ *Ibid.*

¹⁷⁵ *På hjemveien*, nr. 6 1973.

målet var som før, «omstreiferne» skulle fortsatt «ledes inn i fastboende og rett samfunnsliv», var metoden endret, og «hovedtyngden i arbeidet er lagt over fra barnevern til familievern».¹⁷⁷ Bjørnstad la videre til at aldri før hadde så mange omstreifere fått bistand av Misjonen, og nevnte at i 1973 fikk hele 30 nye familier hjelp til hus og hjem, et antall langt over det vanlige. Videre omtalte Bjørnstad samarbeidet mellom Misjonen og Sosialdepartementet som utmerket.¹⁷⁸

5.1 Svanviken under Agnar Austvik 1969–1974

I boka *Folket som reiste og forsvant* (1998) har Austvik skrevet åpenhertig om sine personlige betraktninger om Svanviken.¹⁷⁹ Han var også redaktør for festskriftet *Svanviken gjennom 70 år*, som ble utgitt ved 70-årsjubileet i 1978, der han skildrer Svanvikens ulike epoker.¹⁸⁰

I *Folket som reiste og forsvant* forteller Austvik at det i hans periode som bestyrer på Svanviken ble tatt inn familier ved kolonien med sosiale problemer, samtidig som «integreringsarbeidet» gikk sin gang. Flere av familiefedrene var på institusjonen som en del av soning i frihet og hadde lange dommer. Alkohol- og pillemisbruk var et stort problem. Austvik tegner videre et bilde av familier med store problemer, og han beskriver mange voldelige og dramatiske episoder.

Austvik stiller også spørsmålsteget ved tidligere bestyreres roller og metoder. Under hans tid som styrer endret lederstilen seg. Han var en styrer som kolonistene kunne gå i dialog med, og som de også kunne motsi. Blant annet har en av Karen Sofie Pettersens informanter fortalt at Austvik en dag kom bort til huset hennes for å snakke om familieplanlegging.¹⁸¹ Kvinnen motsa Austvik ved å vise til at han som selv hadde seks små barn, kunne tenke på sin egen familieplanlegging, og han måtte tusle hjem med uforrettet sak.

Austvik hadde fått i oppgave å gjøre Svanviken om til en moderne attføringsinstitusjon, men det var ikke klart hva attføringsbegrepet var. Han forteller at man hadde kommet et stykke på vei ved innføringen av et nytt opplæringsverksted for plate- og sveisearbeid. Dette verkstedet hadde stått ferdig i 1967, da Myhre fortsatt var styrer,

men først høsten 1974 ble det ansatt en verkstedsleder. Myhre hadde klaget over den dårlige arbeidsinnsatsen blant kolonistene når det gjaldt gårdsarbeid, og at de stadig var syke. Høsten 1967 skrev han følgende i *På hjemveien*: «Nå håper vi bare at de dårlige ryggene til kolonistene må tåle verkstedarbeidet bedre enn gårdsarbeid, og at arbeidslyst og arbeidsglede må gjøre seg gjeldende når de får arbeidsoppdrag de synes de har nytte av å utføre.»¹⁸²

Austvik forteller også at det var etablert en voksenskole i regi av det kommunale skolekontoret, og påpeker at det blant kolonistene var lave allmennkunnskaper og lite skolegang. Flere av de voksne var analfabeter, noen kunne litt regning og skrivning, og noen få hadde fullført folkeskole eller grunnskole. Han beskriver «omstreiferlivets» mange sider, både de romantiske og de vanskelige – sorgløse dager i sol og herlighet med familiesamhold, men også konflikter mellom ulike slekter, kulde og elendighet.

Selv om Svanviken som institusjon ble mer åpen og inkluderende under Austvik, levde fremdeles mange av de gamle holdningene videre, noe «Tore»s historie viser. «Tore» tilbrakte to ulike perioder på Svanviken, den første som barn i 1950-årene, den andre som voksen i 1970-årene. «Tore» forteller at da han kom tilbake til Svanviken på 1970-tallet, ble det rigide regelverket som han husket fra sin barndom på 1950-tallet, ikke lenger praktisert like strengt. Samtidig gjaldt mange av de gamle holdningene, og ledelsen ved Svanviken og Misjonen sentralt var fortsatt de som «visste best», de som kunne avgjøre hvordan romanifolket/taterne skulle leve.¹⁸³

5.2 Fra arbeidskoloni til familiesenter

I 1973 var det stor søkning til Svanviken, og et stort antall familier – flere enn noensinne i løpet av ett år – skulle få hjelp til bosetting. Samarbeidet med Sosialdepartementet var ifølge Misjonen godt, og Svanviken var i ferd med å bli en mer moderne institusjon. Samme år setter kritikken av senteret inn. Det begynte med NRK-serien *Vindu mot vår tid*, hvor Vibeke Løkkebergs dokumentarfilm *Tater 73* ble vist.

Ifølge Olav Bjørnstad prøvde Vibeke Løkkeberg å lage et mest mulig skjevt og negativt bilde av Svanviken. Institusjonen ble presentert som «gammeldags, nedslitt og utidsmessig i alle hen-

¹⁷⁶ *På hjemveien*, nr. 2 1973.

¹⁷⁷ *På hjemveien*, nr. 8 1973.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Austvik (red.) 1998.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Samtale med Karen Sofie Pettersen våren 2012.

¹⁸² *På hjemveien*, september 1967.

¹⁸³ Intervju med «Tore» for Glomdalsmuseet, ved Mari Østhaug Møystad juni 2004.

sender».¹⁸⁴ Ikke noe av den moderniseringen som Svanviken hadde gjennomgått samme år, kom med i filmen, og et gammelt og kondemnert bolighus ble filmet i stedet for de moderne og nye kolonihusene. Vibeke Løkkeberg ble også kritisert for at hun i en kronikk i *Dagbladet* påstod at kolonistene ble tvunget til å leve i et system der de «blir trukket i lønn hvis de ikke deltar på andakten».¹⁸⁵ Bjørnstad tilbakeviste denne påstanden og hevdet at Misjonen ikke tvang noe kristent livssyn på noen, og at deltakelse på andakter og andre tilstelninger på Svanviken var frivillig.

Ellers gjenga Bjørnstad en uttalelse fra en journalist i *Aftenposten*, som hadde vært på Svanviken bare noen uker før Vibeke Løkkeberg. Vedkommende hadde uttalt at det ikke virket som de hadde vært på samme sted. Videre åpnet Bjørnstad for diskusjon om riktigheten av at en privat misjonsorganisasjon skulle forvalte hjelpeapparatet for en bestemt folkegruppe. Misjonen åpnet med andre ord for en diskusjon rundt sin egen virksomhet, men reagerte på svartmalingen.

5.3 Vibeke Løkkebergs egen fortelling om filmen Tater 73

I et intervju med Tater-/romaniutvalget forteller Løkkeberg at hun lagde dokumentarfilmen om Svanviken etter at en mann av reisende slekt hadde kontaktet henne.¹⁸⁶ Han hadde sett filmen hun hadde laget om abortloven, og mente at hun ville være den rette til å lage en film om Svanviken arbeidskoloni. Mannen fortalte at Misjonen var de reisendes store redsel, og at han var lei av å leve under «Misjonens åk». I filmen er han den eneste av reisende slekt som viser ansiktet.¹⁸⁷ Ingen andre av taterne som ble intervjuet, torde å stå fram av frykt for represalier fra Misjonen.

Løkkeberg ba NRK om lov til å lage en dokumentarfilm som folk kunne identifisere seg med. Da hun begynte arbeidet med filmen, intervjuet hun først generalsekretær Bjørnstad. Ifølge Løkkeberg uttrykte Bjørnstad at han var veldig stolt av Svanviken, og fremstod som «harmløs og snill». Det var ikke noe synlig rasistisk ved ham, men han snakket veldig nedlatende om «taterne», noe som også kom veldig tydelig fram i filmen.

¹⁸⁴ På *hjemveien*, nr. 1 1974, s. 3.

¹⁸⁵ På *hjemveien*, nr. 1 1974, s. 4.

¹⁸⁶ Intervju med Vibeke Løkkeberg for Tater-/romaniutvalget ved Mari Østhaug Møystad og Asbjørn Eide, Oslo 18.juni 2013.

¹⁸⁷ Mannen døde kort tid etter at filmen ble vist på NRK. Ifølge Løkkeberg falt han ned fra et tak. Jf. intervju med Vibeke Løkkeberg, Oslo 18. juni 2013.

Løkkeberg forteller videre at det var første gang hun opplevde det hun kaller åpenbar rasisme: «Det var snakk om å gjøre slutt på en gruppe man ikke ville ha. Det var slik det var etter krigen, da skulle man bli kvitt alt uønsket, løsbikkjer og lofere, utedøer og alt. Alt skulle være rent.»¹⁸⁸

På spørsmålet om hun bevisst vinklet filmen negativt ved å filme gamle kondemnerte hus for å stille Misjonen i et dårlig lys, svarte hun følgende:

Jeg husker alt dette tøvet her. Men det er mer enn hus som ble filmet, det er en holdning, en praksis som ble filmet. Husene endrer ikke dette. Om det er nye eller gamle hus. Det var noen nye hus, og det var gamle hus. Alt ble filmet. Jeg har også oversiktsbilder av hele Svanviken og alle husene. Jeg har stedfortredende bilder fordi ingen torde å stå fram. Kun han som kontaktet meg. Han lånte meg bilder. Bildene viste at dette handlet om en etnisk gruppe som hadde sin egen kultur. Ingen torde å stå fram, så i filmen brukte jeg bilder av kopper, symaskiner og annet. De fortalte at de var takttekkere, blikkenslagere. Det med kjeler [fortinning] var vel litt ute. Handel var det de hadde talent til. De likte mennesker og handel. Jeg har noen bilder av sveising i filmen, der de står med masker.

Bjørnstad fikk se igjennom filmen. Han ble selvfølgelig helt sjokkert da han plutselig fikk se det med mitt blikk. Han ønsket å stoppe filmen, hvis jeg husker riktig. Reaksjonen var lange diskusjoner, men NRK stilte på min side der.

Det som gjorde dem så rasende, var at jeg avdekket denne nedlatende holdningen deres. Det kunne de [Misjonen] ikke se med egen hjelp. Det var denne følelsen av å komme i et fengsel. Det at de ikke hadde noe valg. De sa at hvis du ikke sier ja til å komme til Svanviken, så tar vi fra deg barna dine, eller du kan bli sterilisert. Det var jo også sånn at løsgjengerloven – var den ikke slik da? – at den kan si at hvis vi sier at vi skal gi deg et sted å bo, og du sier nei, så kommer du i fengsel?

Jeg husker at mannen som kontaktet meg, sa at det er denne loven vil vi ha bort. Vi vil ikke lenger leve under Misjonens åk. Han var veldig modig, han, egentlig, som brøt opp av gruppen og ville gjøre noe. De andre var så redde og torde ikke å gjøre noe. Slik er det når noen har blitt undertrykt i generasjoner. Det var en redsel som hadde vært der i generasjoner og som

¹⁸⁸ Ibid.

lå over Svanviken. Jeg syntes virkelig synd på dem. De bar preg av å være underdogs. Det sier noe om Norge også, hvordan vi er som folk. Vi er så veldig fornøyd med oss selv. Men det skal ikke mye riping i lakken til ...¹⁸⁹

5.4 Svanvikens opplæringsprogram

I slutten av 1970-årene foregikk mennenes arbeid og opplæring hovedsakelig i plate- og sveiseverkstedet, i snekker- og bygningsverkstedet, ved gårdsbruket og i voksenskolen. Kvinnenes arbeid og opplæring foregikk både i hjemmet og i voksenskolen. I praksis hadde også kvinnene mulighet til opplæring i plate- og sveiseverkstedet.¹⁹⁰

Undervisningen i sveiseverkstedet var lagt opp i samråd med Kristiansund yrkesskole som yrkesopplæringskurs for voksne i buesveising og skjæring. Kursets varighet med ordinær undervisning var 10 uker, men ettersom kolonistene hadde mangelfulle forkunnskaper, kunne de ta det i en periode på hele 40 uker. Ved kursets avslutning fikk deltakerne en praktisk prøve vurdert av yrkesskolen, som også utstedte vitnemål.

Snekker- og bygningsverkstedet ga praktisk opplæring i snekker- og tømmerfaget, men ble ikke knyttet til noe yrkesskoleopplegg og ga ikke noe formell kompetanse. Snekkerverkstedet utførte en del praktiske oppgaver på institusjonen, og kolonistene som jobbet der, bygget blant annet flere av boligene.

I 1974 ble det søkt fylkesskolesjefen i Møre og Romsdal om å få godkjent opplæringen ved Svanviken som et ordinært voksenopplæringskurs i sveise- og platearbeid. Det ble også søkt om et samarbeid med Kristiansund yrkesskole i opplæringen, noe yrkesskolen stilte seg velvillig til så lenge det ikke medførte utgifter for kommunen.¹⁹¹ Kirke- og undervisningsdepartementet var positivt til planene, men fremhevet samtidig at opplegget ikke ville gi noen formell kompetanse for deltakerne, noe som ifølge departementet burde fremgå av eventuelle vitnemål for slike kurs ved Svanviken familiesenter.¹⁹² At opplæringen ikke ga formelle kvalifikasjoner, bekreftes av kolonistenes historier. Det ble også sagt av andre kolonister at de fikk en attest som var ubrukelig

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Det påfølgende er i sin helhet tatt fra NOU 1980: 42.

¹⁹¹ RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, brev av 4. juli 1974 fra fylkesskolesjefen i Møre og Romsdal.

¹⁹² RA, PA-793, Norsk misjon blant hjemløse, brev fra Det kongelige kyrkje og undervisningsdepartement til fylkesskolesjefen i Møre og Romsdal datert 26.7.74.

ettersom det stod at lærerstedet var Svanviken familiesenter.¹⁹³ Tidligere var gårdsbruket et vesentlig opplærings- og sysselsettingstilbud, men dette tilbudet var under omvurdering og ble benyttet i mindre grad de senere årene Svanviken fungerte.

I Solheim-utvalgets utredning/innstilling vedrørende opplæringen ved Svanviken kom det fram at kolonistene var svært kritiske til mye av undervisningen. Særlig ble det framhevet at det var dårlige tilbud til kvinner når det gjaldt både undervisningen og praksismulighetene ved kolonien. Yrkespraksisen for kvinner var begrenset til vaskejobber og muligheten de hadde til å jobbe som praktikant i barnehagen. Barnehagen fungerte som et opplærings- og sysselsettingstilbud ved at det var knyttet to praktikantstillinger til virksomheten. Barnehagen ble i 1980 skilt ut som en egen økonomisk enhet.

Svanviken drev også voksenopplæring, voksenskolen var obligatorisk for alle voksne klienter. Her ble det gitt undervisning i blant annet orienteringsfag, samfunn og nærmiljø, norsk og engelsk. Dette skoleopplegget ble ansett som nødvendig fordi mange av kolonistene hadde mangelfull undervisning fra før. Derimot ble det blant klientene gitt klart uttrykk for at undervisningen var unødvendig og at de allerede hadde gjennomgått denne undervisningen ettersom de fleste hadde avsluttet grunnskolen. Det var et særlig undervisningsopplegg for kvinner og for dem som jobbet i snekkerverkstedet og sveise- og plateverkstedet.

I timeplanen for kvinner inngikk følgende:

- sømundervisning (for alle unntatt barnehagepraktikantene)
- barnepsykologi/barneoppdragelse (pliktig for alle)
- heimstellundervisning (pliktig for alle unntatt barnehagepraktikantene)
- orienteringsfag (pliktig for alle)
- yrkesregning/matematikk (frivillig)

I timeplanen for dem som arbeidet i sveise- og plateverkstedet, inngikk følgende fag:

- materiallære
- yrkesøkonomi/yrkes- og miljølovgivning
- sveiseteori
- bearbeidelseslære
- Orienteringsfag
- yrkesregning/matematikk

Kolonistene ved Svanviken hadde også muligheten til å delta på voksenopplæringskurs og til å

¹⁹³ Nevnt i Vibeke Løkkebergs film *Tater 73*.

arbeide i bedrifter utenom institusjonen. I 1960 ble skolen på Svanviken formelt lagt under Eide kommune etter den nye skoleloven i 1959. Skolen på Svanviken fortsatte også i perioden 1960–1964, men ble lagt ned fra skoleåret 1964–1965.

6 Omstreifernes og Misjonens ulike syn på bakgrunnen for opphold på Svanviken

Omstreiferne og Misjonen hadde ulike oppfatninger av årsakene til at en familie «havnet» på Svanviken. Omstreiferne og Misjonen var også splittet i synet på omstreiferne som gruppe. I sin hovedoppgave legger sosialantropologen Ellen Marie Marvik vekt på at omstreiferne ikke uten videre delte de ansatte på Svanvikens syn på dem som klienter: «Taterne nekter å gå med på at de kommer til Svanviken på grunn av 'feil' eller 'mangler' ved dem selv, pga. problemer av psyko-sosial art, slik personalet ser det.»¹⁹⁴

Marvik refererer videre til at dette viser seg i taternes tilpasning til Svanviken og i deres motvilje til å tre inn i rollen som klient, noe som synliggjøres i dette sitatet fra *På hjemveien* 1981, skrevet av avtroppende bestyrer Torbjørn Jacobsen:

Når jeg nå får anledning til å betrakte det hele på avstand, får jeg en fornemmelse at det stort sett bare var vi (personalet) som arbeidet med problemene. Det ble ofte slik at den hjelpen vi ville yte ikke nådde fram på grunn av manglende vilje eller passivitet fra den hjelpetrenendes side når det gjaldt å gjøre noe med sin egen situasjon. I slike tilfeller er det nærliggende å la kritikken gå innover oss selv og spørre. «Hva galt er det vi har gjort?». Vi ble som regel svar skyldig, – for hvorfor skal vi alltid spørre slik og til og med tro at det er oss det er noe galt med? Jeg tror nemlig at kardinalfeilen består i at klientene på Svanviken familiesenter ikke er enige (eller ikke vil være enige i) at den hjelpen som tilbys er den hjelpen de vil ha og selv mener de har behov for og trenger. Jeg påstår i dag at dette er et tydelig bevis på at mange av klientene ikke har god nok innsikt i sin egen livssituasjon og er livredd for å få sine egne problemer og svakheter avdekket. For klientene gjelder det derfor å være villige til å

samarbeide på et helt annet plan enn tidligere, slik at de etter hvert blir klar over at det ikke bare er arbeidsløshet eller boligproblemer som «tvinger» dem til Svanviken.¹⁹⁵

Ifølge Marvik var taternes manglende vilje til å bli behandlet som klienter på Svanviken en strategi for å slippe unna en taperstatus. Klienter som ikke klarte å definere seg inn i «offerrollen», men godtok majoritetssamfunnets syn på dem selv og gruppen, oppfattet derimot oppholdet på Svanviken som en bekreftelse på egen tilkortkommenhet. Mye av klientenes samhandling på Svanviken handlet om den diskriminering og urett majoritetssamfunnet utsatte dem for, og oppholdet på kolonien ble definert som en konsekvens av denne uretten. At Svanviken ble et alternativ til fengselssoning, var også med på å understreke at dette var et opphold kolonistene selv hadde valgt, og at de ikke var der for å lære eller å behandles, men for å slippe å sitte i fengsel.¹⁹⁶ Det er en stor diskrepans mellom det Misjonen mente var hensikten med et opphold på Svanviken, og det taterne ønsket å få ut av oppholdet. I sitatet over hevder Jacobsen at det var «klientene» ved Svanviken som ikke var bevisste på sin egen situasjon og derfor ikke var samarbeidsvillige. At det kunne være feil eller mangler ved tilbudet på Svanviken, ble derimot ikke tatt i betraktning.

At Misjonen og «omstreiferne» ikke hadde det samme synet på hensikten med oppholdet på Svanviken, er noe som går igjen helt fra institusjonens første periode, for eksempel i Walnums første beretning fra arbeidet med bosetting av «omstreifere»:

Med bosættelse mener omstreiferne da ikke andet end at faa et hus, der kan gi dem ly for vinteren og være et tilflugssted mellom reiserne, mens de vil fortsætte med at streife om sommeren og til dels ogsaa om vinteren.¹⁹⁷

En psykolog som var engasjert i et prosjekt for Misjonen i halvannet år fra 1970 til 1971, så derimot klart at systemet på Svanviken ikke fungerte, og at kolonistene hadde en følelse av ikke å bli hørt. I et radiointervju fra 1977 forteller vedkommende:

¹⁹⁵ *På Hjemveien*, nr. 1 1981. Gjengitt i Marvik 1983, s. 117.

¹⁹⁶ Marvik 1983.

¹⁹⁷ Foreningen til modarbeidelse af omstreifervæsenet, *I: Beretning om arbeidet med omstreiferes bosættelse ved staten 1909–1910*, Kristiania 1910, s. 9.

¹⁹⁴ Ellen Marie Marvik, «Et merke ble satt på personer og slekter»: om taterne i Norge, Oslo 1983 (hovedoppgave i sosialantropologi).

[...] de fleste av familiene har kommet til Svanviken fordi de har vært ute i en fortvilet situasjon. De har reist rundt, de har hatt kummerlige boliger og arbeidsforhold. Så når dette har pågått over tid, er familien utslitt. De har barn som skal på skole, de har dårlig økonomi. Men når de har vært en tid på Svanviken og funnet roen, føler de at har blitt med på noe som de ikke visste hva var. Til å begynne med når de er kommet hit, er de lettet. Etter hvert blir flere og flere av dem frustrert. De føler seg innesperret. De føler at den frihet de hadde, er borte, og de stiller seg sterkt kritisk til den måten ting blir gjort på. De føler at de ikke blir hjulpet slik de ønsker å bli hjulpet.¹⁹⁸

En naturlig oppfølging, som ikke ser ut til å ha falt Misjonen inn, kunne da være å spørre hvordan familiene egentlig ønsket å bli hjulpet. Hadde Misjonen stilt dette spørsmålet, noe som ville tilsi at de betraktet kolonistene som kompetente mennesker med evne til å vurdere egen situasjon og egne behov, ville kanskje et opphold på Svanviken blitt mer vellykket for de fleste.¹⁹⁹

7 Endring av målsettinger for Svanviken

Det var et klart paradoks at mange familier som egentlig var bofaste, men som ikke hadde muligheten til selv å skaffe seg bolig, på grunn av enten sosial nød eller lokalsamfunnenes motstand mot å få «en tater som nabo», kontaktet Misjonen for å bli en del av deres bosetningsprogram. Ved det nye reglementet av 1980, som vektla sosiale tilpassningsvansker framfor bostedsløshet, ble derimot denne motsetningen mindre. Hvorvidt opplæringen på Svanviken endret seg i tråd med klientellets profil, kan det derimot stilles spørsmål om.

Noe Misjonen fikk kritikk fra Solheim-utvalget for, var nettopp bosetning av tater som fra før av var bofaste, og det at institusjonen i liten grad kunne vise til at programmet hadde noen innvirkning på taternes boevne. Endringen av reglementet kan derfor ha vært en måte å komme Solheim-utvalgets kritikk i møte på og samtidig gjøre institusjonen og organisasjonen klar for en ny tid med endret mandat og andre oppgaver.

¹⁹⁸ Radiointervju med NRK i Glomdalsmuseets arkiver, 1977.

¹⁹⁹ For en vurdering av bosettingsarbeidet til Misjonen, se Mari Østhaug Møystad samt Siw Beate Lilleaas og Dag Ellingesens interne notat om bosetting skrevet for Tater-/romaniutvalget 2015.

Misjonen kunne i sitt budsjettforslag for 1984 vise til at Svanviken familiesenter hadde gjennomført de prinsippene som departementet hadde nevnt i sitt forslag av 1981. Barnehagen ble gjort til en selvstendig driftsenhet i samarbeid med Eide kommune, og gårdsbruket var skilt ut som en selvstendig enhet. Svanviken beskrives som en mellomstasjon mellom fengsel og frihet. Av de sju klientene som hadde vært på Svanviken i 1984, hadde fem hatt oppholdet som en del av soningen.

Misjonens virksomhet endret seg over tid og i takt med samfunnsutviklingen for øvrig. I Misjonens årsrapport fra 1972 beskrev generalsekretær Bjørnstad Svanviken som ikke bare en institusjon, men en idé eller et program som skulle hjelpe familiene til en full omstilling, og en ny måte å leve på. Dette forteller noe om den ideologiske påvirkningen Misjonen la vekt på, også de siste tiårene av Svanvikens virketid.

Vibeke Løkkebergs dokumenter om Svanviken førte til Toril Skards interpellasjon i Stortinget i 1975 og til at regjeringen satte ned Solheimutvalget (1976–1980), som igjen var et viktig ledd på veien fram mot avviklingen av det Skard i sin interpellasjon kalte for «særomsorgen». Misjonens ansatte mente at Løkkebergs dokumentarfilm stilte deres organisasjon i et dårlig lys, og at den i liten grad ga et sannferdig bilde av virksomheten. I *Folket som reiste og forsvant* ønsket derfor Austvik å gi et mer sannferdig bilde av Svanviken. Han la da blant annet vekt på at Misjonen ble drevet av idealister som ofret sitt privatliv for å arbeide døgnet rundt med å bedre forholdene for «omstreiferne». Bestyrerens autoritet var «stor og omfattende». Arbeidet var hardt og ble drevet med begrensede faglige og økonomiske ressurser, uten autoritet kunne det fort rakne. Hovedmetoden måtte derfor bli kontroll. Trusselen om at kolonistene kunne miste barna og løfte om bosetning var en del av denne metoden, foruten hardt arbeid og regelmessighet i alt.²⁰⁰ Videre la Austvik vekt på at steriliseringstankgangen var sentral i perioder av Svanvikens virketid.²⁰¹

Historikeren Per Haave har dokumentert at det var et stort press på kvinnene på Svanviken om å godta å bli sterilisert. Noe som også er et tydelig funn, er at Misjonen brukte sterilisering som et bosettingspolitisk virkemiddel. Ifølge Haave var forutsetningen for en vellykket bosetting i Misjonens øyne at familiene ikke hadde for mange barn å forsørge.²⁰²

²⁰⁰ Austvik 1998, s. 89.

²⁰¹ Om sterilisering, se Per Haave 2000 og 2015.

²⁰² Haave 2012.

7.1 Arkivene etter Svanviken

Det har versert mange rykter angående hva som skjedde med arkivene etter Svanviken. På 1990- og 2000-tallet er det flere ganger blitt satt frem påstander i media om at arkivene ble brent med den hensikt å skjule spor etter overgrep. Den første store debatten om dette fant sted i 1992–93, og førte da til at Helsingforskomiteen i 1993 tok initiativ til den første granskningen av myndighetene og Misjonens politikk overfor taterne/romanifolket, noe som etter hvert resulterte i et større forskningsprosjekt i regi av Forskningsrådet ledet av Bjørn Hvinden.²⁰³

Riksarkivet mottok arkivene etter Norsk misjon blant hjemløse i 1991.²⁰⁴ Bakgrunnen for dette var at Riksarkivet hadde fått mange forespørsler fra tidligere klienter ved blant annet Svanviken om å få innsyn i egen sak, og derfor ønsket å få arkivene etter de ulike institusjonene som Norsk misjon blant hjemløse drev rundt i landet. Riksarkivet ba også om en begrunnelse dersom et slikt arkiv ikke fantes ved Svanviken kurs- og konferansesenter.²⁰⁵

Statsarkivet i Trondheim mottok 11. november 1992 fem pappesker med arkivsaker fra den nedlagte institusjonen Svanviken arbeidskoloni / Svanviken familiesenter.²⁰⁶ Avleveringen ble kontrollert mot listene som var med, og det ble bekreftet at alt var på plass.²⁰⁷ Denne delen av arkivet etter Svanviken ble plassert som privatarkiv 295 i Statsarkivet. En protokoll som gjaldt Møre og Romsdals krets av Norsk misjon blant hjemløse, ble plassert som privatarkiv 296. Arkivet fylte til sammen tre hyllemeter, og sakene ble klausulert med en sperregrense på 80 år.²⁰⁸ Ifølge Statsarkivet i Trondheim er arkivet ganske fyldig og godt bevart. Arkivet omhandler starten av Svanviken og et godt stykke frem i tid. For de siste årene institusjonen var i drift, finnes det derimot lite arkivmateriale, og etter 1986 ingenting. Statsarkivet ba derfor om en redegjørelse for hvor materialet fra denne perioden befant seg.²⁰⁹ På dette svarte fungerende daglig leder for Svanvi-

ken kurs- og rehabiliteringssenter, Ebbe Ugelstad, i juni 1993 at det som fantes av arkivmateriale, var overlevert, og at det ikke fantes flere arkivsaker på Svanviken.²¹⁰ Ugelstad bekreftet dette i et intervju høsten 2014.²¹¹

Ole Lorvik, som var ansatt på Svanviken familiesenter fra 1985 til 1990, og som fungerte som styrer eller leder ved Svanviken de tre–fire siste månedene han var ansatt ved institusjonen, bekreftet i oktober 2000 at deler av arkivene på Svanviken ble makulert og senere brent.²¹² Dette skjedde i dialog med hovedkontoret til Kirkens sosialtjeneste og ble tatt opp til diskusjon våren 1990. Dette kan også bekreftes av en av de siste kolonistene, som selv var med på å brenne arkivene.²¹³ I en tid da virksomheten skulle avvikles, ble det fra Lorviks side vurdert som uforsvarlig å ha klientopplysninger liggende. Det ble heller ikke sett som nødvendig å sende arkivene til hovedkontoret til Kirkens sosialtjeneste fordi det fantes et system med dobbel arkivføring.²¹⁴ Dette ble også bekreftet i intervju med Jostein Vist og Helmut Liessem i februar 2013.²¹⁵ Journalene som ble makulert ved Svanviken, ble betraktet som et klientarkiv ved et sosialkontor. Innholdet var, ifølge Lorvik, avtaler rundt inntak og opphold, sosialrapporter, notater rundt arbeidstrening, timeplaner fra opplæringen på institusjonen, attføringsplaner, utredninger rundt bosettinger osv. Disse ble gjennomgått før makulering og deretter brent. Materialet som ble makulert, var journaler fra nåtid tilbake til 1950-tallet. Før makuleringen ble gjennomført, sier Lorvik at det ikke var tatt kontakt fra Riksarkivets side. Lorvik hevdet at det ikke fantes noe i materialet som hadde med overgrep å gjøre.²¹⁶

Hva som er sannheten rundt Kirkens sosialtjeneste og deres motiver for å brenne deler av arki-

²⁰³ Presseklippene fra 1992 er blant annet samlet i Helsingforskomiteens arkiv i Riksarkivet, jf. RA, PA-1350, D, Dc/L0007/0002.

²⁰⁴ Brev fra førstearkivar Ida Bull til Svanviken kurs- og konferansesenter 19. oktober 1992. Saksnummer 92/1897/403 IB. Fra arkivene til Kirkens sosialtjeneste.

²⁰⁵ Op.cit.

²⁰⁶ Brev fra førstearkivar Ida Bull 23. november 1992. Saksnr. 92/2151 A 48/443 1B. Fra arkivet til Kirkens sosialtjeneste.

²⁰⁷ Op.cit.

²⁰⁸ Op.cit.

²⁰⁹ Brev fra førstearkivar Ida Bull 23. november 1992. Saksnr. 92/2151 A 48/443 1B. Fra arkivet til Kirkens sosialtjeneste.

²¹⁰ Brev fra fungerende daglig leder Ebbe Ugelstad i Svanviken kurs- og rehabiliteringssenter til Statsarkivet i Trondheim. 24.06.93.

²¹¹ Intervju med Ebbe Ugelstad på Svanviken i januar 2014, ved Mari Ø. Møystad, Anna Gustavsen og Mariann Grønnerud.

²¹² RA, PA-1682, Austvik, Agnar. Arkivene fra Svanviken påstand om brenning 2000–2009. F-L0001.

²¹³ Intervju med informant for Glomdalsmuseet, ved Mari Ø. Møystad, Anna Gustavsen og Mariann Grønnerud, januar 2014.

²¹⁴ Op.cit.

²¹⁵ Intervju med Jostein Vist og Helmut Liessem for Tater-/romaniutvalget ved Karen Sofie Pettersen, Asbjørn Eide og Mari Østhaug Møystad.

²¹⁶ Op.cit.

vene fra Svanviken, vil vi kanskje aldri komme til bunns i. Det vi vet, er at deler av arkivet er tapt.²¹⁷

8 Avslutning

Til tross for at Misjonens grunnlegger Jacob Walnum la vekt på at arbeidet med barna var det viktigste i foreningens virksomhet, så var han opptatt av at det måtte settes i gang et arbeid med å få voksne bort fra landeveien. I motsetning til sin forgjenger Eilert Sundt, som mente at romanifolket/taterne kunne bosettes direkte fra landeveien var Walnum overbevist om at en mellomstasjon, eller en «skole», der de han kalte omstreiferne, kunne lære å bli bofaste, var avgjørende for at bosettingen skulle lykkes.

Før kolonien ble etablert foretok Walnum flere studiereiser rundt omkring i Europa. Der lærte han at det fantes to typer arbeidskolonier, en for enslige og en for familier. Ettersom det var familiene Walnum ønsket å bosette, så ble det de hollandske koloniene, som hadde kommet lengst i bosetting av familier, som ble en modell for Svanviken.

Misjonen hadde i utgangspunktet planlagt at det skulle etableres tre arbeidskolonier for familier, men på grunn av økonomiske begrensinger ble Svanviken arbeidskoloni, som var en gave til Misjonen fra tidligere statsråds Astrups enke, den eneste arbeidskolonien som ble etablert for familier her til lands. Svanviken arbeidskoloni på Nord Møre fungerte som arbeidskoloni for tater fra 1908 til 1989.

I løpet av denne perioden skiftet både profilen til kolonistene, det vil si de som gjennomførte et opphold på Svanviken, og selve innholdet i Svanvikens opplæringsprogram. I de første årene av arbeidskolonien var streifing, i betydningen bostedsløshet, den dominerende årsak til at familier av reisende slekt valgte å komme til Svanviken. I den siste perioden var det familievern og rehabilitering av bofaste, men vanskeligstilte familier av tater-romanislekt, som var kjernevirksomheten på Svanviken. Dette førte til at Svanviken på slutten av sin virketid for det meste bosatte allerede fastboende omstreifere, noe som gikk imot koloniens opprinnelige intensjoner. Dette ble blant annet kritisert i Solheimsutvalgets rapport i 1980.

Opplæringen på Svanviken fram til sent i 1960-årene, gjaldt hovedsakelig skogsdrift og jordbruk

for mennene, og hushold og «husmorfag» for kvinnene. Etter 1970-årene fikk institusjonen blant annet en bredere yrkesprofil og en større vekt på familierterapi.

Til tross for at Svanviken endret seg over tid, var institusjonen i hele sin virketid preget av en kontroll og tvang som i liten grad var hensiktsmessig med hensyn til dens målsettinger. Det som ofte ble betegnet som bestyrerens altomfattende makt og autoritet var ofte svært vanskelig å utfordre. Dette var spesielt merkbart da Knut Myhre var bestyrer på Svanviken. Han opptrådte på en slik måte at mange kolonister ga opp og forlot kolonien før den avtalte tiden.

Misjonen la vekt på at oppholdet på Svanviken var frivillig. Dette var derimot en sannhet med modifikasjoner. Barna ble ofte brukt som «riset bak speilet», både for å få dem til å komme til Svanviken og for å få dem til å bli på kolonien ut tiden.

Det strenge regelverket, en holdning der «Misjonen alltid visste best» førte til at mange familier ikke klarte å gjennomføre et opphold på Svanviken. Koblingen mellom opphold på Svanviken og barnevern var ikke hjemlet i lov og var en konsekvens av politiets manglende evne eller vilje til å iverksette løsgjengerloven.

Selv om familier på Svanviken på ulike måter kunne prøve å gjøre motstand mot personalet på Svanviken, og da særlig mot bestyreren, så var mulighetene for dette begrenset og kunne få som konsekvens at de mistet omsorgsretten til egne barn. Fra arkivene ser vi derimot flere eksempler på hvordan kolonistene kunne etablere en form for motmakt, når de syntet at forholdene var for urimelige. Dette er også noe som Karen Sofie Pettersens studier av taternes opphold på Svanviken viser.

Fortellinger fra Svanvikens kolonister viser at selv om deres syn på institusjonen og deres opplevelser av oppholdet varierte, hevder de fleste at oppholdet ikke tilførte dem noen formell kompetanse som gjorde deres tilværelse som bofaste lettere i ettertid. At det selv på slutten av Svanvikens virketid fantes få opplæringstiltak på kolonien som resulterte i et fagbrev, er en av grunnene til dette.

Analyseres Svanviken i et kjønnspektiv, er det tydelig at kvinnene der på mange måter var i en mer sårbar situasjon enn mennene. De ble utsatt for en større grad av kontroll, og de fikk et dårligere opplæringstilbud. At opplæringstilbudet for kvinner var for begrenset, er også noe Solheim-utvalget påpekte i sin utredning.

²¹⁷ RA, PA-1682, Austvik, Agnar. F-L001. Brev fra underdirektør Tine Berg Floater i Riksarkivet til Bjørn Sandvik.

Svanvikens kurs i «nøysom husholdning og pyntelig småborgelighet» som blant annet Pettersen viser til, har på ulike måter satt varige spor hos romanifolket/taterne.²¹⁸ Kvinner som selv har vært på Svanviken, forteller om hvordan de mange tiår etter oppholdet der fremdeles har

«støv på hjernen». At det å holde hjemmet rent og plettfritt fortsatt er en sentral del av kvinners identitet blant romanifolket/taterne, kan også sees i lys av Svanvikens påvirkning. Mye kan også tyde på at Svanviken bidro til at kvinner av romani/taterslekt sluttet med sin tradisjonelle handelsvirksomhet for å bli hjemmeværende husmødre.

²¹⁸ Jf. Pettersen 2005, s. 99, som bl.a. viser til intervjuet med daværende bestyrer Myhre i bladet *Aktuell* i 1963.

Vedlegg 17

En norsk misjonsstasjon?

Svanviken i norsk tater-/romanipolitikk 1949–1986

Av Madeleine Stenhammer

Hvilke fred over syslende hender,
Hvilken solglitrende ro over hytter og hus.
Er det Kanaan, er det Eden ved disse strender?
Er det Paradisets tonesus?
Det er SVANVIKEN – Kristi utstrakte hender
Mot den fredløse vandrer,
Som her sin vandring ender,
Og uro til fred forandrer.

(Prolog ved kretsstevnet for Norsk Misjon blant hjemløse,
Ålesund 1966)

«I dag trenger vi ikke å skjule at det i Svanvikens 70-årige historie har skjedd overgrep både i lovens og kirkens navn mot hjelpeløse mennesker», skrev tidligere styrer Agnar Austvik i festskriftet til institusjonens 70-årsjubileum i 1978.¹ Det finnes i det hele mange fortellinger om overgrep og mishandling på Svanviken, og ord som «konsentrasjonsleir» er blitt brukt i ulike sammenhenger. I 2005 vedtok Stortinget at opphold på Svanviken var et selvstendig grunnlag for erstatning etter rettferdsvederlagsordningen.² Det meste av dette er imidlertid basert på muntlige overleveringer og andrehåndsinformasjon. Utenom Per Haaves avdekking av en vidtrekkende steriliseringspraksis og Karen-Sofie Pettersens studier om forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse (heretter: Misjonen) og dens klienter fra taterne/romanifolket er derfor lite av historien til Svanviken blitt dokumentert.³

I dette notatet vil vi se på hva en nærstudie kan si oss om Svanviken som institusjon, om forholdet

mellom institusjonen og Misjonen sentralt, den offentlige politikken overfor taterne/romanifolket samt forholdet mellom Misjonen og myndighetene. Innenfor de gitte rammene har det ikke vært mulig å se på hele tidsperioden fra 1908 til 1989, og vi har derfor avgrenset prosjektet til å gå nærmere inn på perioden fra gjenåpningen etter andre verdenskrig i 1949 til Stortinget vedtok at refusjonsordningene som hadde vært grunnlaget for Misjonens arbeid med bosetting av «omstreifere», skulle opphøre fra 1. januar 1986. Innenfor denne perioden har vi valgt ut visse temaer for nærmere undersøkelse: Utdannings- og arbeidstilbudet, privatliv, straff og disiplinering, helse og tilsyn og kontroll fra Misjonen sentralt og fra offentlige myndigheter. De sentrale kildene har vært korrespondanse mellom institusjonen – særlig fra de ulike styrerne – og Misjonens hovedkontor, og mellom Misjonen og offentlige myndigheter. Dette vil slik utfylle Mari Østhaug Møystads notat til utvalget, «Svanviken ditt beste sted på jord?», som i større grad er basert på intervjuer med tidligere beboere og ansatte i Misjonen.⁴

1 «At gjøre omstreifere til fastboende nyttige medlemmer av samfundet»

Svanviken arbeidskoloni (fra 1. januar 1973 Svanviken Familiesenter) ble innviet av Forening til omstreifervæsenets modarbeidelse (fra 1935 Norsk misjon blant hjemløse) 13. september 1908. Eiendommen, som ligger i Eide kommune på Nordmøre, hadde tilhørt Misjonen siden Augusta Astrup i 1898 testamenterte gården Svanviken til en stiftelse som skulle «støtte den frivillige privat organiserte virksomhed [...] med den oppgave at

¹ Agnar Austvik, *Svanviken gjennom 70 år. Festskrift ved jubileet 1978*, Eide: Norsk misjon blant hjemløse, 1978, s. 31.

² Innst. S. nr. 152 (2004–2005).

³ Se Per Haave, *Sterilisering av taterne 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis*, Oslo: Norges forskningsråd – Området for kultur og samfunn, 2000 og «Sterilisering av kvinner ved Svanviken arbeidskoloni (1949–1970)», Oslo: Internt notat til Tater-/romaniutvalget, 2015; Karen-Sofie Pettersen, *En kvalitativ studie av tiltak rettet mot barn av tater i perioden 1914–1986*, Trondheim: NTNU (hovedoppgave i sosiologi), 1997 og *Tatere og Misjonen. Mangfold, makt og motstand*, Trondheim: NTNU (avhandling dr. polit), 2005.

⁴ Mari Østhaug Møystad, «Svanviken ditt beste sted på jord? Svanviken fra arbeidskoloni til familiesenter, 1908 til 1989», vedlegg til NOU 2015; 7, 2015.

gjøre omstreifere til fastboende nyttige medlemmer av samfundet».⁵ Utenom et avbrudd under og rett etter andre verdenskrig drev Misjonen Svanviken som en institusjon for «omstreifere» til 1986. I hele denne perioden hadde til sammen 990 barn og voksne opphold på institusjonen, fordelt på 506 i årene 1908–1940 og 484 fra 1949 til 1986.⁶

Fra gjenoppstarten etter andre verdenskrig i 1949 til avslutningen av arbeidet med å bosette «omstreifere» i 1986 var det totalt 484 personer som hadde opphold på Svanviken. Disse fordelte seg på 87 familier med 197 foreldre og 263 barn. I tillegg kom 24 enslige eller barnløse.⁷ I løpet av denne perioden hadde institusjonen seks ulike styrere: Anker Holmin (1949–1955), Knut Myhre (1955–1969), Agnar Austvik (1969–1975), Svein Ruset (1975–1976), Torbjørn Jakobsen (1976–1978) og Odvar Halgunset (1978–1989). Mens Holmin og Myhre hadde teologisk utdanning (Holmin var ordinert som prest før han kom til Svanviken, og Myhre ble ordinert mens han var styrer), var Austvik, Ruset, Jakobsen og Halgunset alle pedagoger. Halgunset, som blant annet hadde jobbet på Samisk folkehøgskole, var den første styreren som hadde erfaring fra arbeid med minoriteter.⁸

1. januar 1973 ble navnet på institusjonen endret fra Svanviken arbeidskoloni til Svanviken Familiesenter. Begrunnelsen for det nye navnet var at «[d]en gamle benevnelse arbeidsleir var ikke dekkende lenger. Dessuten kunne den ha visse uheldige assosiasjoner i retning av tvangsarbeidsleir el. lign.»⁹ Navneendringen og begrunnelsen for den gjenspeilet både en generell holdningsendring i samfunnet og en endring i det ideologiske grunnlaget for institusjonen, og sammenfalt, som vi vil se, i tid med en gradvis institusjonell omlegging av Svanviken.

Selv om Misjonen forestod driften av Svanviken, var den formelt sett en egen stiftelse hvor styret for Romsdal krets av Misjonen (senere Møre og Romsdal krets) også fungerte som styre for stiftelsen. I Misjonens grunnregler fra 1953 heter det at «[k]retsstyret leder foreningsarbeidet i kretsen. Det har tilsynet med den institusjon som ligger i kretsen, foreslår reglement for denne og

ansetter med unntak av styreren alle andre funksjonærer».¹⁰ Det var også kretsstyret i Møre og Romsdal som i utgangspunktet hadde ansvaret for å bestemme hvem som skulle få komme til kolonien. I det opprinnelige kolonistreglementet het det for eksempel at «[e]n familie optas i kolonien ved at komiteen for Romsdals kreds etter samraad med generalsekretæren og bestyreren medeler fornøden tilladelse».¹¹

Til kretsstyret ble det lagt vekt på å rekruttere personer som hadde vist interesse for sosialt arbeid. Det var ofte lokale prester, tillitsvalgte i misjonsforeningene eller offentlig ansatte innenfor helse- og sosialarbeid. Vi har også indikasjoner på at rekrutteringen ofte ble foretatt av styreren på Svanviken, og i alle fall på 1970- og 1980-tallet ble det rekruttert fra nærområdet til Svanviken. Rundt 1980 satt for eksempel både sognepresten og distriktslegen i Eide kommune i kretsstyret. Distriktslegen satt dessuten også i Misjonens hovedstyre.¹² Dette hadde nok også sammenheng med at det på dette tidspunktet knapt var lokallag igjen i Møre og Romsdal, og at det derfor var nødvendig med slik personlig rekruttering. Mens kretsstyret beholdt det formelle ansvaret for andre ansettelse, ble ansvaret for bestyrerstillingen etter hvert overført til hovedkontoret og lagt under generalsekretæren.

Opphold på Svanviken skulle assimilere «omstreiferfamilier» til bofaste samfunnsborgere gjennom arbeidstrening, opplæring i husstell, skolegang for barna og liv i faste rammer: «Ti de familier, foreningen vil søke at kolonisere, har kun lidet begrep om, hvad ordentlig og regelmæssig arbeide er», het det i regjeringsresolusjonen av 27. november 1907, som fastslo ansvarsforholdet mellom staten og Misjonen.¹³ På Svanviken skulle de «vænes til arbeide og et rolig liv og lære i prøvetiden alt, hvad der skal gjøre dem skikket for at bli bosiddende».¹⁴ Hjemmelen for Misjonens arbeid med å bosette «omstreifere» lå helt fra 1908 til 1986 i løsgjengerlovens §§ 7 og 8, som henholdsvis påla politiet å sørge for at bostedsløse under trussel om straff skaffet seg fast bopel eller ble ført tilbake til bopel, og regulerte kommunenes og statskassens ansvar for utgiftene til fattigvesenet.¹⁵

⁵ Austvik 1978, s. 8.

⁶ Oskar Lyngstad, *Landeveiens folk i Norge. Kort oversikt over omstreifernes historie og Norsk misjon blant hjemløse 1897–1947*, Oslo: Norsk misjon blant hjemløse, 1947, s. 73; SAT, PA-0295, L0005, 0003.

⁷ SAT, PA-0295, L0005, 0003.

⁸ Tater-/romaniutvalget, intervju med Odvar Halgunset, Molde 15.10.2014.

⁹ RA, PA-0793, FC L0031.

¹⁰ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹¹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹² Tater-/romaniutvalget, intervju med Odvar Halgunset, Molde 15.10.2014; SAT, PA-0295, L0068, 0008.

¹³ St.prp. nr. 1 (1907), s. 9.

¹⁴ *Ibid.*, s. 9.

¹⁵ Besl. O. nr. 71 (1899/1900), s. 208–209.

1.1 «For barnas skyld»

Slik formålet var definert i Plan for stiftelsen Svanviken, som ble vedtatt i 1908, skulle man «hjælpe omstreifende familier til at bli fastboende og nyttige medlemmer av samfundet».¹⁶ Dette skulle man oppnå gjennom «midlertidig optagelse til dyktiggjørelse for senere bosættelse andensteds eller fast bosættelse på Svanviken». «Kolonistene» skulle oppdras gjennom «regelmæssigt arbejde, ved undervisning og ved god og kjærlig paavirkning i kristelig aand».¹⁷ Den faste bosettingen skulle skje «efter stiftelsens statutter og efter de av kongen givne regler».¹⁸ Minimumstiden for oppholdet ble satt til ett år. Denne ble over de neste tiårene gradvis utvidet, til den fra 1929 av var på fem år. Først i 1970 ble den igjen redusert, først til fire og så til tre år fra og med 1. januar 1974.¹⁹ På 1980-tallet ble praksis endret til at tre år var maksimumslengden, og at oppholdet «varierte etter behov».²⁰

Den første bosettingen fra Svanviken fant sted 10. november 1909, altså et drøyt år etter åpningen. Det skulle imidlertid snart vise seg at det ikke bare var Stortinget som hadde sviktende tro på mulighetene for å bosette voksne «omstreifere». Også i Misjonens ledelse utviklet det seg en oppfatning om at omstreiferne hverken egentlig ønsket eller var i stand til å være bosatt.²¹ «Naar man kjender til de vanskeligheter omstreiferne har at kjæmpe med for at bli bosittende – deres egen ustadighet og ingrodde ulyst til arbeide, med alle de nedarvede slette tilbøieligheter [...] da maa man forundres over at saa mange av dem allikevel søker til Svanviken», skrev for eksempel daværende generalsekretær i Misjonen (og tidligere styrer på Svanviken) Ingvald B. Carlsen i 1922.²²

Det var derfor nødvendig å bruke pressmiddel, og det mest effektive var barna. Selv om det ikke fantes noen hjemmel i barne- eller vergeråd-slovene for å true med å frata omsorg for barn dersom «omstreifere» nektet å dra til Svanviken eller valgte å reise derfra før oppholdstiden var ute, ble trusler om å ta barna tatt i bruk for å presse voksne «omstreifere» til å tilpasse seg

Misjonens opplegg.²³ Logikken var enkel: «Hvad er det da som driver dem? Omtrent alle saa har de svaret at det er *for barnas skyld* de vil faa sig et hjem. Det er det sterke baand som binder dem ogsaa efter at de er kommet til ro.»²⁴

Det juridiske rammeverket for Misjonens virksomhet ble endret i noen grad med innføringen av barnevernloven i 1953, men dette fikk ingen umiddelbare konsekvenser for arbeidet med bosetting av voksne på Svanviken. Den høyst reelle trusselen om å ta barna for å presse «omstreifere» til å godta opphold på Svanviken og bli bofaste forble Misjonens aktive politikk helt til rundt 1970.²⁵ Ordningen ble på begynnelsen av 1970-tallet tatt ut av bosettingskontrakten.²⁶ Perioden fra 1949 til 1970 var slik sett preget av stor grad av kontinuitet med det som hadde vært Misjonens grunntanker siden tiden før andre verdenskrig.

Dette tok først til å endre seg etter at Agnar Austvik høsten 1969 overtok som styrer etter Knut Myhre. Selv om Austvik til å begynne med videreførte regimet til sin forgjenger, foretok han visse oppmykninger. Nettopp truslene om å ta barna for å tvinge frem bosetting, var et av virkemidlene han ikke lenger ønsket å benytte. I årsmeldingen for 1971/72 påpekte Austvik at dersom motivasjonen for å komme til Svanviken «ikkje er anna enn ein freistnad på å få att barna dei har mist», var det et for spinkelt grunnlag til å skape varig bosetting. «Det må nok helst i tillegg vera eit reelt ønske om å oppnå normale og betryggande familie- og samfunnsforhold», konkluderte han.²⁷ Dette sammenfaller i tid med at Svanviken endret praksis med å søke barnevernsvedtak når beboere ble utvist eller forlot Svanviken før oppholdstiden var ute. Rundt 1975 ble også trusselen om dette fjernet fra kontrakten «kolonistene», eller «klientene» som Misjonen nå omtalte dem som, måtte underskrive før de kom til Svanviken.

1.2 «Det beste terapeutiske middel for berging av ein skamfaren menneskelagnad»

Ifølge Misjonens tredje generalsekretær Oscar Lyngstad var det ett element som «mer enn noe annet» hadde preget Svanviken som institusjon: «[D]en kristelige påvirkningen gjennom andakter,

¹⁶ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹⁷ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹⁸ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹⁹ RA, PA-0793, Ff, L0142; Austvik 1978, s. 31.

²⁰ RA, PA-0793, Fk, L0176, 0001, 01.

²¹ Ingvald B Carlsen, *Et hjemløst folk. Oversigt over arbeidet for omstreiferne i Norge*, Kristiania: Luthersk bokmisjon, 1922, s. 26; Lyngstad 1947, s. 72.

²² Carlsen 1922, s. 26

²³ Pettersen 1997, s. 59.

²⁴ Carlsen 1922, s. 26.

²⁵ Pettersen 1997, s. 6.

²⁶ IKAMR, Eide kommune, Barnevernstjenesten, Fp, Klientarkiv 1939 – 2004.

²⁷ SAT, PA-0295, L0068, 0001.

møter, fester, samtaler og personlig omgang».²⁸ Dette fikk også støtte fra den lengst sittende styresen på Svanviken, Knut Myhre (1955–1969). Myhre hevdet at de gode resultatene man oppnådde på Svanviken, var et resultat av at «omstreferne» ikke bare ble møtt med samfunnsnormene som påbud, men også lærte dem å kjenne «med begrunnelse og forklaring ut fra respekten og ærbødigheten for Guds verk og Hans vilje». Svanviken, konkluderte Myhre, «er en norsk misjonsstasjon».²⁹

I det opprinnelige kolonistreglementet fra 1908 var det ikke nevnt noe om Svanvikens religiøse grunnlag. Først fem år senere, i 1913, kom det til en ny § 20 som slo fast at «[k]olonien hviler paa kristelig grunnlag». Dette hadde selvsagt fra starten av stått i både Misjonens eget grunnreglement og i planen for stiftelsen, og styreren var pålagt å holde andakt de søndager det ikke var gudstjenester lokalt. Nå ble det imidlertid lagt opp til langt mer hyppige andakter. I det nye kolonistreglementet var det en forutsetning at «familjerne saavidt mulig er tilstede ved de daglige andakter, ved de ukentlige oppbyggelser eller foredrag og ved menighetens gudstjeneste i kirken».³⁰ I praksis var det nok ikke fullt så strengt, men på 1960-tallet ble det for eksempel holdt bibeltime annenhver tirsdag, søndagsskole hver søndag og altså enten gudstjeneste i Eide kirke eller «gudstjenestelige møter» på Svanviken. Knut Myhre hevdet å ha overtatt praksisen fra Holmin: «Ingen søndag uten forkynnelse av Guds ord.»³¹ Fra 1913 og frem til slutten av 1970-tallet var slik misjoneringens betydning fastlagt i reglementet for styreren, og kristne normer og verdier var grunnlaget for alle kontraktsforhold mellom så vel institusjonen og beboerne som fo reglementet for både ansatte og beboere.

Det religiøse livet var også en viktig målestokk på om Svanviken var en suksess eller ikke. «Også når det gjelder koloniens dypeste siktepunkt: å forkynne Kristus til frelse, så har vi opplevet løfterike tider», skrev for eksempel Knut Myhre i 1959.³² Han lot seg oppmuntre av at beboerne på Svanviken «i særlig grad anser kristendom som belønning for rett liv, og at det i motgang lett skjer at de ser på seg selv som uverdige til å bære kristennavnet».³³ Året etter kunne han med stolthet

slå fast at «[b]lant det store flertall av kolonister har det vokst fram en større respekt for misjonens arbeid og for den Gud vi prøver å vise dem. Svanviken står tilsynelatende foran stadig rikere tider».³⁴ At årsmeldingene i samme periode ikke hadde så mye positivt å melde om bosettingsarbeidet, spilte da tilsynelatende en mindre viktig rolle: «Vi kan bare håpe at vårt arbeid tross alt ikke er forgjeves når det gjelder det dypeste sikte med den oppgaven vi har tatt på oss.»³⁵

Dette var også et viktig moment i forholdet til lokalsamfunnet rundt Svanviken. I et brev fra generalsekretær Olav Bjørnstad til daværende kretsformann i Møre og Romsdal i 1961 vektla generalsekretæren at det ville være «godt for Svanviken og arbeidet her» dersom det ble mer kontakt mellom «arbeidskolonien» og menigheten. Etter å ha slått fast at Svanviken ikke bare var et sosialt tiltak, men også «et misjonsarbeid og den kristne grunntone må derfor prege arbeidet i alle ytringsformer», understreket han at «Svanviken må ikke bli isolert, men trykket inn i det kristne fellesskapet i bygden».³⁶ Misjoneringens sentrale rolle vises også igjen i vektlegging av dåp i korrespondansen mellom styreren og generalsekretæren. Her ble det for eksempel rapportert om hvorvidt nyankomne familiers barn var døpt eller ikke.³⁷ Et av høydepunktene i årsrapporten for 1967–1968 var da en familie lot tre av sine barn døpe i Eide kirke.³⁸

1.3 «Kritikken frå dei venstrevridde samfunnsfrelsarane»

Nettopp spørsmålet om misjoneringens rolle ble et stridstema under omleggingen fra arbeidskoloni til familiesenter i 1973. I fremlegget til ny instruks for funksjonærene på familiesenteret var forkynnelsen tatt bort. Dette ble kritisert av tidligere styrer Anker Holmin i et brev til Bjørnstad. Holmin ville ha inn en tilføyning til § 5, som slo fast at «Svanviken familiesenter drives på kristen grunn, og dette må funksjonæren alltid ha for øye».³⁹ Det samme året ble imidlertid misjonsaspektet ved driften på Svanviken et av de viktige ankepunktene i kritikken som kom etter Vibeke Løkkebergs dokumentarfilm «Tater -73», vist som en del av programserien *Vindu mot vår tid* på

²⁸ Lyngstad 1947, s. 71.

²⁹ SAT, PA-0295, W, L0068, 0001.

³⁰ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

³¹ SAT, PA-0295, W, L0069, 001.

³² SAT, PA-0295, W, L0069, 001.

³³ SAT, PA-0295, W, L0069, 001.

³⁴ SAT, PA-0295, W, L0069, 001

³⁵ SAT, PA-0295 W, L0069, 001.

³⁶ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

³⁷ RA, PA-0793, Fe, L0074.

³⁸ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

³⁹ RA, PA-0793, L0072.

NRK.⁴⁰ I sin oppsummering til et ekstraordinært hovedstyremøte 1. mars 1974 mente daværende styrer på Svanviken, Agnar Austvik, at det hadde vært uheldig at man hadde svart uklart på kritikken mot at man drev misjonering:

Sjølvsagt driv vi religiøs påverknad. Så ofte som vi berre har høve til det. Kvifor skulle vi ikkje peika på det beste terapeutiske middel som finns for berging av ein skamfaren menneskelagnad? Sjølvsagt driv vi religiøs påverknad så lenge Svanviken familiesenter er ein lekk i arbeidet til Norsk Misjon blant Hjemløse.⁴¹

Austvik avviste derfor «den form for fagekspertise som meiner at religiøs nøytralitet er ein føresetnad for fagleg forsvarleg arbeid», men hevdet at Misjonen ikke drev med «tvangspåverknad av religion». Samtidig oppfattet han det som et problem at man i tiden fremover ikke kunne vite hvordan det offentlige ville se på dette. Det virker også som at misjoneringselementet ble dempet betraktelig under Odvar Halgunsets tid som styrer. I NRK-dokumentaren «Tater – kvar går du?», som skildret tilværelsen for beboerne på Svanviken, avviste han at kristen forkynnelse inngikk som et middel i attføringsarbeidet på Svanviken. Han medgav at man selvsagt imøtekom behov for sjelesorg og underviste i kristendom. Dette var imidlertid frivillig, og det fantes alternativer. Det kristne ved institusjonen var ifølge Halgunset at man viste omsorg for hele mennesket. I samme dokumentar var det også enkelte av beboerne som etterlyste mer kristen forkynning.⁴²

Løkkebergs dokumentar var ifølge Agnar Austvik et tegn på at «vi kan venta eit hardare klima for private institusjonar».⁴³ Det som var på trappene, mente Austvik, var «[e]in hardhendt sosialiseringssideologi med antihaldningar til all form for religiøs påverknad».⁴⁴ Dersom en slik ideologi vant frem, ville det ikke lenger være mulig å drive sosialt arbeid i kristen regi, mente han. Isolert sett utgjorde ikke Løkkeberg noen trussel, og «[i] dag har vi eit heller sterkt forsvar for kristen tenking i sosialpolitikken». Trusselen lå derfor dels i at kritikken kunne få tilslutning blant «unge, sterkt religiøse mennesker, som er viljug til å ofre det meste for kongstanken, ei rett-

ferdig deling av dei materielle godene, mellommenneskeleg fred utan vilkår», og dels i at «vi er inne i eit generasjonsskifte også når det gjeld normer» som gjorde det vanskelig å si hva som ville skje i tiden fremover.⁴⁵

Samtidig skapte Løkkebergs dokumentarfilm en «ikke ubetydelig uro og usikkerhet i staben», og det ble derfor holdt et ekstraordinært funksjonærmøte på Svanviken i desember 1973 for å drøfte kritikken.⁴⁶ Dette endte i at de ansatte henvendte seg til hovedstyret om å gjennomføre en «prinsipiell drøfting av situasjonen, og en analyse av vårt arbeid på frivillig grunnlag» som skulle kunne ut i et utvidet hovedstyremøte viet til temaet.⁴⁷ Dette møtet ble holdt fredag 1. mars 1974, og i mellomtiden hadde også Torild Skard meldt sin interpellasjon i Stortinget. Både filmen og interpellasjonen ble, om enn kanskje mest indirekte, viktige omdreiningspunkter for utviklingen av Svanviken. «Det er godt vi i denne situasjonen har byråsjef [anonymisert] som sekretær for sosialkomiteen», skrev Bjørnstad til Austvik i februar 1974. «Jeg har allerede drøftet saken med ham, og vi prøver nå å finne ut hvordan vi best kan få kanalisert saklige opplysninger om problemet og vårt arbeid til rette vedkommende.»⁴⁸

I samme brev foreslo Bjørnstad også at det ble opprettet et «Svanviken-utvalg» med tre medlemmer: Misjonens generalsekretær og to oppnevnt av Sosialdepartementet. En lignende ordning eksisterte alt for Misjonens institusjon Rostad, og dette ville trekke «Sosialdepartementet sterkere inn i vårt arbeid».⁴⁹ Utvalgets mandat skulle være å avgjøre opptak og utskrivning ved institusjonen og «følge arbeidet ved institusjonen».⁵⁰ Forslaget skulle legges frem for departementet. Forslaget om et eget utvalg for Svanviken fikk også tilslutning fra de ansatte, som «ofte [kjente] behov for ein nøytral, objektiv instans som kan taka standpunkt til forslag og avgjerder».⁵¹ Fra Svanviken hadde man imidlertid et alternativt forslag om et råd for institusjonen som skulle være lokalt og møtes en gang i måneden. I dette rådet skulle kretsformannen og sosialsjefen i Eide være «sjølvsagde medlemmer», og Sosialdepartementet skulle oppnevne en av sine ansatte som hadde kontakt og tilsyn med både Svanviken og Misjo-

⁴⁰ Vibeke Løkkeberg, «Tater -73», i *Vindu mot vår tid*, NRK 13.12.1973.

⁴¹ RA, PA-0793, Fe, L0072.

⁴² Oddgeir Bruaset, «Tater – kvar går du?», NRK 26.5.1985.

⁴³ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁴⁴ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁴⁵ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁴⁶ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁴⁷ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁴⁸ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁴⁹ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵⁰ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵¹ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

nen.⁵² Dette rådet skulle ha ansvar for å vurdere reglement, kontrakter, regler, opptak, avtalebrudd og undervisnings- og behandlingsopplegg. Så langt det er mulig å se, kom det hverken noe ut av forslaget fra generalsekretæren eller fra de ansatte på Svanviken.

I forkant av møtet 1. mars ble det også drøftet om man burde endre på sammensetningen av Misjonens hovedstyre. «[S]iden vi forvalter så betydelige midler på det offentliges vegne, ville det ikke være urimelig om det offentlige hadde en representant i vårt hovedstyre», mente Bjørnstad. Han påpekte at de i en rekke år hadde «gått en omvei ved å velge en representant for sentraladministrasjonen», og mente det ville vært bedre om departementet i stedet oppnevnte sin egen representant.⁵³ Begge forslagene ble lagt frem for Sosialdepartementet, tilsynelatende uten å vekke nevneverdig departemental entusiasme.

Som forberedelse til møtet i hovedstyret ble Agnar Austvik bedt om å lage et notat som problematiserte de utfordringene Misjonen og Svanviken stod overfor. Dette gjaldt ikke bare Løkkeberg og Skard, men også det lengre perspektivet. Selv om Løkkebergs film «for lenge siden har fått den omtale det fortjener», mente Austvik at den «i all sin forvrengte negativisme» også hadde hatt et positivt element i å sette i gang en debatt. «[S]om alltid når ein havnar i ordskifte har ein to alternativ, anten låsa sine meiningar, eller taka dei same meiningane opp til gjennomlysning. Vi har valt det siste.»⁵⁴ Hvor stod så Svanviken og Misjonen «i dagens innfløkte sosialpolitiske situasjon [...] i høve til det offentlege, i høve til aktuell tenking i sosialomsorga, i høve til misjonstanken, i høv til ei etter kvart noko konturlaus klientgruppe»? Ifølge Austvik hadde møter med statsråden og departementet, sammen med politiske signaler i media, pekt mot at en skulle få «ein beinvegs avtale mellom misjonen og departementet i staden for §§ 7 og 8 i løsgjengerloven».⁵⁵ Hva denne skulle inneholde, var imidlertid fortsatt uklart, og på dette feltet «som i politikken elles er det alltid i gang ei endring i tenkinga». Austvik så det derfor som en klar fordel at Svanviken ble «meir direkte underlagt godkjenning av departementet», selv om det fortsatt var generalsekretæren som skulle ha hovedansvaret for kontakten.⁵⁶

Et annet problemfelt var samarbeidet med sosialkontorene. Sett fra Svanviken hadde man iblant «ei kjensle av at når eit sosialkontor har lukkast i å få ein problemfamilie plassert på Svanviken, så dreg dei eit sukk av lette 'Endeleg kvitt det problemet'».⁵⁷ Dette kunne man selvsagt forstå, men det var viktig at Misjonen i tiden fremover gjorde sosialkontorene medansvarlige «så lenge institusjonsopphaldet varde».⁵⁸ Dette ble særlig viktig når oppholdstiden var så kort som tre år og bosettingen derfor måtte forberedes allerede ved opptaket.

Austvik la også frem de organisatoriske problemene. Det lå an til at Møre og Romsdal i nær fremtid bare ville ha ett lokallag tilbake. Det var derfor på tide å ta spørsmålet om organiseringen av Misjonen opp til seriøs diskusjon. Dette var dessuten et spørsmål som «ofte [vert] reist når samtalen dreier inn på arbeidet vårt».⁵⁹ Austvik konkluderte likevel med at «[k]ritikken frå dei venstrevridde samfunnsfrelsarane treng vi ikkje vera redd. Det vi treng vera redd for er at vi ikkje til kvar tid er villig til som det heiter, «å stikka fingeren i jorda» for å finna ut kvar vi står».⁶⁰

I hele sin virketid var Misjonen opptatt av å knytte seg tettest mulig til staten, men dette ble opplevd som stadig viktigere utover på 1960- og 1970-tallet. Om de ansatte ikke betraktet seg selv som statsansatte fullt ut, oppfattet de seg i alle fall som utøvere av statsviljen.⁶¹ Så sent som i februar 1986, altså etter at refusjonsordningene var lagt om og både § 8 i løsgjengerloven og § 16d i lov om sosial omsorg var falt bort, måtte Peter Drefvelin, byråsjef i Sosialdepartementet, spesifisere til Misjonen at dennes tolkning av å ha fått delegert arbeidsgiveransvar fra departementet «for de stillinger som er opprettet for ivareta [sic.] de offentlige oppdrag» ikke var riktig: «[S]taten [har] ikke arbeidsgiveransvar for de tilsatte i Misjonen.»⁶² Ønsket om den sterke statlige tilknytningen hadde flere årsaker. Det hang sammen med den allmenne utviklingen innenfor sosialpolitikken med profesjonalisering og dreiningen bort fra særordninger i retning av universelle ordninger, men samtidig var det også et resultat av den økende kritikken som kom mot Misjonen generelt og Svanviken spesielt.

⁵² RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵³ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵⁴ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵⁵ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵⁶ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵⁷ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵⁸ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁵⁹ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁶⁰ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

⁶¹ Tater-/romaniutvalget, intervju med Jostein Vist, Oslo 8.10.2014.

⁶² RA, PA-0793, Fk, L0177, 0013, 137.

2 Læring for disiplinens skyld?

Formålet med Svanviken var at beboerne skulle bli fastboende gjennom bo- og yrkesopplæring. Utdanning og arbeidstrening utgjorde derfor en sentral del av oppholdet. Hvordan ble opplæringen og arbeidstreningen gjennomført i praksis? Var det tilstrekkelig for å nå målsettingen om å gjøre beboerne til fastboende og «nyttige»? I forlengelsen av dette er et viktig spørsmål i hvilken grad opplæringstilbudet faktisk var relevant for situasjonen som ventet beboerne etter oppholdet, eller om det ble utformet på bakgrunn av Misjonens forestilling om gruppens evner og muligheter, og dermed virket mot sin hensikt. I denne delen ser vi nærmere på undervisningen på Svanviken, herunder tre forhold. Først undervisningstilbudet til barn, dernest arbeidstreningen (særlig for menn) som ble satt i gang fra slutten av 1960-tallet, og til sist utviklingen av voksenopplæringen.

2.1 «Vi er stolte av barna i kolonien»

Oppveksten til barna på Svanviken var fra tidlig alder preget av organisert samvær og læring. Allerede i 1910 ble det etablert barnehage i kolonien. Dette var et progressivt tiltak som skulle sørge for at barna ble ivaretatt mens mødrene fikk opplæring i husstell. Fra starten og frem til 1977, da det ble bygget en ny to-avdelingsbarnehage, holdt barnehagen til i et rom i det såkalte snekkerverkstedet, hvor også butikken lå. I tillegg til at kvinnelige ansatte ved institusjonen jobbet i barnehagen ved siden av sine andre arbeidsoppgaver, fikk man i 1967 en barnehagelærer med pedagogisk utdanning.⁶³ Dette er et av de tidligste eksemplene vi har funnet på profesjonalisering i henhold til spesifikke arbeidsoppgaver på Svanviken i etterkrigstiden. Selv om barnehagen opprinnelig fungerte som et oppbevaringssted for barna de timene mødrene var opptatt, ble den med andre ord tidlig innlemmet i opplæringstilbudet deres. Dette var i tråd med Misjonens generelle vektlegging av arbeidet med barn av romani-/taterfolket.

I 1973 ble barnehagen også åpnet for barn utenfor Svanviken. Dette hadde sammenheng med endringene i sammensetningen av beboere, hvor det ble flere unge familier uten barn. Det ble derfor ledig kapasitet i barnehagen samtidig som det var stor etterspørsel etter barnehageplasser i

Eide kommune. Misjonens åpning for andre enn «omstreiferbarn» ble derfor tatt imot «med opne armar», og selv om man fra institusjonens side hadde vært spent på hvordan det ville gå, ble det «ein suksess».⁶⁴ Dette betydde samtidig at barnehagens mødreklubb ble utvidet med folk fra Eide, noe som både stimulerte «miljøet for våre husmødre» og åpnet for bedre kontakt med lokalsamfunnet utenfor Svanviken. «Ei slik utvikling har vi ønska oss lenge, og no er den i gang for alvor», konkluderte Agnar Austvik i årsmeldingen for 1973.⁶⁵ En mor frå Eide kommune uttalte i dokumentaren «Tater – kvar går du?» at mange i lokalsamfunnet hadde vært bekymret for å sende barna sine til barnehagen på Svanviken, men at dette hadde gått over all forventning. Skepsisen rettet mot gruppen var ikke borte, men den hadde blitt mindre, og man var «virkelig glade for» institusjonens barnehagetilbud. Videre fortalte en av de ansatte i barnehagen at man ikke la merke til «skillet» mellom barna, men at «vennskap og lek» gikk på tvers av «bakgrunn, hvor de bor og hvor de hører hjemme». Denne utviklingen ble presentert som meget positiv, men også som nærmest overraskende.⁶⁶ Uttalelsene vitner om at Misjonen anså at barnehagetilbudet fra tidlig i 1970-årene og fremover fungerte integrerende for både barn og mødre på Svanviken, og at den økte kontakten med lokalbefolkningen på Eide virket positiv for begge parter. Dette motsies imidlertid av informanter Utvalget har intervjuet, som beskriver hvordan barna fra Svanviken ble utsatt for negativ forskjellsbehandling i møtet med barna fra Eide.⁶⁷

Misjonen drev egen skole for barna på Svanviken frem til midten av 1960-tallet, da barna ble innskrevet ved skolen på Eide. Ledelsen på Svanviken brukte mye tid og ressurser på folkeskolen, og den ble ansett som et svært viktig ledd i arbeidet på institusjonen. Det var et uttalt mål at barn som var analfabeter eller så vidt lese- og skrive-dyktige ved ankomsten, snarest mulig skulle tilegne seg tilstrekkelig kunnskap til å få undervisning tilpasset sitt alderstrinn. I ledelsens egne beretninger til Misjonen fremstilles dette som et vellykket tiltak, mens tidligere elever utvalget har intervjuet forteller at de ikke kunne lese eller skrive ved hverken ankomst til eller avreise fra Svanviken.⁶⁸ Uenigheter om barnas skolehverdag

⁶³ RA, PA-093, Ff, L0142; SAT, PA-0295, W, L0069, 0001; Torill Eide, *Svanviken barnehage 1910–2010. Jubileumsskrift*, Eide: Svanviken barnehage, 2010, 10–13.

⁶⁴ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁶⁵ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁶⁶ Bruaset 1985.

⁶⁷ Møystad 2015

⁶⁸ Møystad 2015, s. 22.

ble årsak til to store konflikter blant de ansatte, noe som var avgjørende for at skolen ble nedlagt. Dermed speiler skolen to sentrale aspekter ved Svanviken: Tilbudet som ble gitt til beboerne, herunder barna, og den institusjonelle utviklingen av institusjonen.

Elevebelegget varierte avhengig av hvor mange barn som til enhver tid bodde ved Svanviken, men skolen var i all hovedsak inndelt i klassene «småskolen» og «storskolen» for å tilpasse undervisningen etter barnas alder og nivå. Fra 1949 til nedleggelsen i 1964 var det til enhver tid ansatt minst én egen lærer på Svanviken. Frem til den første pedagogen ble ansatt i 1961, hadde lærerne hovedsakelig teologisk bakgrunn.⁶⁹ Dette var forenelig med Misjonens betoning av kristen påvirkning som pedagogisk virkemiddel i arbeidet med taterne/romanifolket, og elevenes undervisning var i tillegg konsentrert omkring lesing, skrivning, regning, historie og geografi.⁷⁰ Med valget av en lærer med pedagogisk utdanning i 1961 ble imidlertid hele undervisningstilbudet til barna på Svanviken profesjonalisert, og selv om skolen ble avvirket kun noen år senere, vitner dette om at ledelsen langt tidligere enn når det gjaldt tiltakene rettet mot de voksne beboerne så behovet for at personalet hadde tilstrekkelig yrkesfaglig bakgrunn. Dette kan ha sammenheng med innføringen av lov om folkeskolen i 1959, som medførte at det tekniske tilsynsansvaret for skolen på Svanviken ble lagt inn under Eide kommune.⁷¹ Ledelsen på Svanviken var ikke positiv til denne endringen: «Tidligere var skolen en av våre viktigste opplysningskilder når det gjaldt forholdene i hjemmene, og vi fikk på den måten vite hvor vi måtte tre støttende til. I dag er denne kontakt borte.»⁷² Folkeskolen var med andre ord også viktig som en kontrollmekanisme overfor beboerne, og økt tilsyn utenfra ble ansett for å undergrave denne kontrollen. Vi ser at kontakten mellom institusjonen, på den ene siden, og skolestyret i bygda og skoledirektøren i Møre og Romsdal, på den andre, økte etter 1959. Det ble imidlertid ikke iverksatt noen omfattende grad av tilsyn fra disse lokale etatene. Eksempelvis var skoledirektøren positivt innstilt til et forslag fra Misjonen om at Svanviken hadde en egen representant i tilsynsnemnda som skulle

opprettet for institusjonen, såfremt dette ble godkjent av Sosialdepartementet.⁷³

Folkeskolen på Svanviken ble presentert som et i overveiende grad vellykket tiltak når det gjaldt målsettingen om å gi elevene en brukbar grunnundervisning.⁷⁴ I årsberetningene som ble sendt til Misjonens hovedkontor, redegjorde styret ofte for elevenes fremgang, og det følgende er et typisk eksempel:

Den ene [anonymisert] har med de beste karakterer gjennomført Nordmøre Ungdomsskules teoretiske vinterkurs, og holder nå på med samme skoles praktiske vårkurs. Den annen har gjennomgått barnepleierskeutdannelsen og fikk nylig en god stilling på et barnehjem. Atter en [anonymisert] har gått på framhaldsskolen i vinter og fullførte eksamen med meget gode karakterer. Fra Svanvikens egen folkeskole har 2 elever nå gått ut av 7. klasse. Den ene kom hit for to år siden og kunne da hverken lese, skrive eller regne. Begge er tilmeldt framhaldsskolen i bygden og begynner der fra høsten.⁷⁵

I denne og tilsvarende beskrivelser fremstår ledelsen på Svanviken som oppriktig stolt over og glad for elevenes fremgang, og dette er blant få eksempler i kildematerialet som ikke er preget av negativ omtale av beboerne.⁷⁶ Som sitatet viser, fikk de elevene som fullførte skolegangen på Svanviken, mulighet til å fortsette utdanningen ved skoler i Eide kommune, og denne ordningen ble opprettholdt også etter nedleggelsen av skolen i 1964. Driften av skolen var imidlertid preget av konflikter mellom to fronter: Lærerne og bestyreren. To konflikter med noen års mellomrom, og under to ulike lærere, førte til at styret i Møre og Romsdal krets av Misjonen i samråd med skoledirektøren besluttet å legge ned skolen i 1963.⁷⁷

Begge konfliktene sprang ut av uenigheter om ansvarsfordelingen mellom læreren og bestyreren, Knut Myhre, og, ikke minst, beskyldninger fra de to lærerne om at han drev et regime der han straffet barna både under og utenfor under-

⁶⁹ Ra, PA-0793, Fe, L0072; L0073, 0001.

⁷⁰ IKAMR, Eide kommune, Skoleprotokoll for Svanviken skole 1956 – 1964.

⁷¹ Lov av 10. april 1959 om folkeskolen, Oslo: Grøndahl, 1959, §§ 2, 27–31.

⁷² SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁷³ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

⁷⁴ Med vellykket siktes det her kun til uttelling i form av skrive- og lesekyndighet og utstedelse av vitnemål. De faktiske forholdene for elevene, herunder også bruk av disiplinering og straff, behandles under stikkittelen «Redde barn er ikke gode elever».

⁷⁵ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁷⁶ Se Møystad 2015 for tidligere beboeres fremstilling av skolen.

⁷⁷ RA, PA-0793, Ff, L0142.

visningstiden.⁷⁸ Konfliktene eskalerte raskt, og partene på begge sider forsøkte å involvere andre ansatte og utvalgte beboere. For Myhres del utviklet dette seg til en kamp for å bekrefte og befeste hans kontroll over institusjonen, noe som er tydelig i detaljerte beskrivelser i brev form til Misjonens hovedkontor. Dette skapte en vanskelig situasjon for beboerne. De som støttet de to lærerne, ble fremstilt i svært negative vendinger til hovedkontoret. Dette er nok et eksempel på hvor liten mulighet beboerne hadde til å ta opp misnøye eller klager med utenforstående. På den andre siden fikk de beboerne som støttet Myhre, fordeler i form av positiv forskjellsbehandling og økt tillit fra både ham og hovedkontoret, noe som tjente til å etablere et hierarki blant beboerne. Myhre mente at konfliktene utgjorde en trussel mot Svanvikens videre eksistens.⁷⁹ Dette var en form for argumentasjon han benyttet seg av ved flere konflikter mellom seg og ansatte eller beboere gjennom hele perioden han satt som styrer.

Etter en vurdering konkluderte hovedkontoret i begge tilfeller med at man skulle støtte styrerens versjon, og at lærerne som en følge av dette måtte forlate sine stillinger. I det første tilfellet lot dette seg enkelt gjennomføre ved at læreren var ansatt som funksjonær på Svanviken av Misjonen. Den andre læreren var imidlertid ansatt av kommunen, og i samråd med hovedkontoret kom kretsstyret og Myhre derfor frem til at man skulle legge ned skolen. Overfor skolestyret i Eide og skoledirektøren i Møre og Romsdal forklarte Misjonen nedleggelsen med at elevantallet var forventet å gå under folkeskolelovens minstegrense for antall barn på en skole ved neste planlagte bosettinger fra institusjonen. For å sørge for et så lavt antall elever hadde man for disse familienes vedkommende fremskyndet bosettingen, til tross for at Myhre selv mente at de fremdeles var i behov av hjelp, og at utsiktene til at de ville klare seg utenfor Svanviken, var relativt dårlige. De positive effektene en overflytting av elevene til Eide skole ville ha for deres integrering i lokalsamfunnet, ble også fremhevet.⁸⁰

Begge argumenter var for så vidt sanne, men den reelle motivasjonen bak å legge ned skolen var som vi har sett en helt annen. Det faktum at man valgte å utvikle et tiltak som både innad i Misjonen og fra lokale og sentrale myndigheters side ble ansett som vellykket, illustrerer at hensy-

net til styrerens sterke stilling og hans behov for kontroll veide tyngre enn behovet for å opprettholde dette tiltaket. Nedleggelsen av skolen på Svanviken kan imidlertid ansees for å ha fått positive konsekvenser for dem som ble rammet, nemlig elevene. De to lærernes påstander om at Myhre straffet elevene, ble til en viss grad bekrefte av ham selv, og elevene fikk nå muligheten til å slippe unna både dette og den strenge kontrollen og isolasjonen på institusjonen.

2.2 Arbeidstrening eller yrkesopplæring?

Der barnehagen og skolen tidlig fikk et pedagogisk innhold som forberedte barna ved Svanviken på videre skolegang og dermed på tiden etter oppholdet på institusjonen, var arbeidstreningen for de voksne lenge lite konstruktiv når det gjaldt muligheten for deltagelse i yrkeslivet. Misjonens tiltak overfor voksne romanifolk/tatere var grunnlagt på forestillingen om at de skulle lære disiplin gjennom arbeid, og helt fra åpningen av institusjonen i 1908 var beboernes arbeidsdag formet etter tradisjonelle mønstre: Mennene arbeidet med jordbruk, mens kvinnene fikk opplæring i husstell og matlaging. Både det kjønnsdelte arbeidet og opplæringen i tradisjonelle yrker ble opprettholdt lenge etter at samfunnsutviklingen for øvrig hadde beveget seg i retning av et mer differensiert arbeidsliv for menn og kvinner. I løpet av 1970-tallet ble arbeidstreningen gradvis endret i retning av reell yrkesopplæring, i tillegg til at staben på Svanviken i økende grad ble profesjonalisert. Imidlertid påpekte Solheim-utvalget i 1980 at de grunnleggende elementene i arbeidsopplæringen fremdeles eksisterte. Det ble fremhevet at Misjonen selv ønsket å endre dette, men «at det ikke er mulig å utvikle særlig mange typer opplæring i en institusjon beregnet på maksimum 10 familier samtidig».⁸¹ Frem mot avviklingen av særomsorgen i 1986 ble yrkesopplæringen i tråd med dette noe mer nyansert og orientert mot håndverksyrker der behovet for arbeidskraft var stort.

Den kjønnsdelte arbeidstreningen ble kritisert av Solheim-utvalget for å gjøre det vanskelig for kvinner å få jobb etter oppholdet. Et annet argument mot denne ordningen var at den bidro til å undergrave et viktig aspekt ved den tradisjonelle tater-/romanikulturen, der kvinner var delaktige i forsørgelsen av familien ved siden av å utføre mer

⁷⁸ Dette behandles under stikkittelen «Redde barn er ikke gode elever».

⁷⁹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

⁸⁰ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001; RA, PA-0793, Ff, L0142.

⁸¹ NOU 1980: 42, *Omstreiferne. Deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem. Fra et utvalg oppnevnt av Sosialdepartementet 24. november 1976. Avgitt til departementet 30. april 1980*, s. 51.

kjønnsbestemte oppgaver.⁸² Etter hvert ble tilbudet til kvinnene noe utvidet, riktignok hovedsakelig i form av flere typer håndarbeid enn tidligere. På slutten av 1970-tallet fant det imidlertid sted en mer betydelig endring på dette feltet. Beboerne mente de kvinnene som ønsket det, burde få drive med «mannfolkarbeid», og personalet henvendte seg da til Misjonens hovedkontor for å få en uttalelse om dens holdning til yrkesopplæring for kvinnene ved familiesenteret. Hovedkontoret var ikke negativt innstilt til at kvinner skulle læres opp i tradisjonelle mannsyrker. Funksjonærene selv mente at slik opplæring måtte vurderes av dem ut fra den enkelte beboers behov, men at det ville være vanskelig å gjennomføre en slik ordning i praksis. Konklusjonen ble å opprette en nemd som skulle komme med et forslag til hvordan dette kunne gjennomføres.⁸³ Det var altså beboerne selv som tok initiativ til at kvinnene skulle ha muligheten til å få en mer adekvat yrkesopplæring, mens reaksjonen fra Misjonen vitner om at man var åpen for å følge samfunnsutviklingen på dette området, og at beboerne på dette tidspunktet kunne bidra til å påvirke tiltakene på Svanviken. I «Tater – kvar går du?» ble det fremhevet at kvinnene kunne velge om de ville drive med tradisjonelle husmoroppgaver eller jobbe ved verkstedet. Selv om arbeidsinndelingen fremdeles var sterkt kjønndelt og flertallet av de kvinnelige beboerne fulgte den tradisjonelle opplæringen, ser vi at valgmulighetene var større enn tidligere i perioden.

Når det gjelder arbeidstreningen for de mannlige beboerne, begynte Misjonen å snakke om å utvide og modernisere denne fra midten av 1960-tallet. Man ønsket særlig å utvide arbeidsoppgavene til mennene ved å bygge et sveise- og platerverksted, men manglet midlene til å gjøre dette. Mot slutten av tiåret fikk Svanviken gjennomslag for statlig finansiering til å bygge verkstedet, som ble åpnet i 1968.⁸⁴ Et annet ledd i moderniseringen var at man innlemmet snekkerverkstedet, som tidligere hadde fungert som et fritidstilbud for mennene, i yrkesopplæringen. Senere ble dette utvidet til også å omfatte bygningsarbeid. På 1970-tallet ble det videre åpnet for at beboere kunne få utstedt vitnemål i sveising fra yrkesskolen i Kristiansund, og slik ble arbeidsopplæringen formalisert.⁸⁵ I årsmeldingen for 1975–1976

omtalte daværende styrer Svein Ruset Svanviken som «ein moderne attføringsinstitusjon», og han så for seg en trinnvis overgang fra opplæring på Svanviken, via deltagelse i arbeidslivet i kommunen til selvstendig arbeidstaker etter endt opphold.⁸⁶ I sin rapport påpekte Solheim-utvalget at Svanviken i enda større grad burde rette opplæringen mot snekker- og bygningsverkstedet, og i «Tater – kvar går du?» intervjuet Oddgeir Bruaset beboere som jobbet ved disse verkstedene og som stilte seg positive til å få relevante jobber på fabrikker eller verksteder etter oppholdet.⁸⁷

Svanviken endret i løpet av etterkrigstiden karakter fra å være en ren arbeidskoloni med tradisjonelle arbeidsoppgaver som fulgte en streng kjønnsdeling i retning av en attføringsinstitusjon der man prøvde å tilpasse arbeidsoppgavene og opplæringen etter den enkelte beboers ønsker og behov, Grunntrekkene ved arbeidstreningen forsvant imidlertid ikke. Beboerne ble opplært i tradisjonelle håndverksyrker eller husstell, samtidig som utviklingen av arbeidslivet gikk i retning av mer spesialisering og utdanning. En så liten og geografisk isolert institusjon som Svanviken kunne riktignok ikke forventes å kunne tilby yrkesopplæring i henhold til denne utviklingen. Resultatet ble at situasjonen for beboerne ble bedre under selve oppholdet, mens mulighetene til å hevde seg i arbeidslivet når de forlot Svanviken, ikke var særlig forbedret.

2.3 «Noen av dem har jo nå lært såpass at de kan lese og skrive litt»

Ved siden av arbeidstreningen drev man også voksenopplæring for beboerne. I den første perioden etter starten i 1949 var denne rettet mot mennene, og foregikk hovedsakelig om vinteren, når jordbruksarbeidet lå nede. «Vinterkursene» skulle sørge for at de mannlige beboerne fulgte arbeidsrytmen også i vinterhalvåret, og var konsentrert om både teoretiske fag og praktiske kunnskaper som førstehjelpsarbeid og sløyd.⁸⁸ De ansatte var samtidig oppmerksomme på at mange av de voksne beboerne kom til Svanviken med lite eller ingen skolegang, og i årsmeldingen for 1962–1963 fortalte Myhre at «[i] øyeblikket har vi 6 voksne analfabeter i kolonien. Det vil si – noen av dem har jo nå lært såpass at de kan lese og skrive litt».⁸⁹ På bakgrunn av dette ble voksenopplæring

⁸² NOU 1980: 42, s. 51–52; Pettersen 2005, s. 95–96.

⁸³ SAT, PA-0295, W, L0068, 0002.

⁸⁴ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001; SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁸⁵ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁸⁶ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁸⁷ NOU 1980: 42, s. 51; Bruaset 1985.

⁸⁸ RA, PA-0793, Fe, L0074, 0001; SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

gen utover 1960-tallet gradvis mer teoretisk og etter hvert innført som et supplement til arbeidstreningen fremfor en vinteraktivitet. Time-tallet ble på midten av tiåret økt med det dobbelte, og nye utvidelser fulgte.⁹⁰ Begrunnelsen var at mange av beboerne manglet elementær skolegang, og at det dersom de skulle integreres i samfunnet etter endt opphold på Svanviken, var nødvendig med en grunnleggende opplæring.

Den strenge kjønnsdelingen som preget arbeidslivet til beboerne, gjorde seg også gjeldende i voksenopplæringen. Der kvinnenes fremgang ble vurdert etter hvorvidt de ble dyktigere på kjøkkenet eller med klesvasken, ble mennene berømmet for innsats og fremgang på skolebenken.⁹¹ Opplæringstilbudet til kvinnene bestod lenge kun av ulike former for håndarbeid, men etter hvert mottok også de teoretisk opplæring. I 1967 fikk for eksempel mennene over to hundre timer undervisning i regning, skriving, kristendoms- og samfunnskunnskap. Kvinnene på sin side fikk 126 timer i regning og skriving, mens timer i søm og husstell ble gitt i stedet for samfunnsfag.⁹² Misjonen la med andre ord vekt på at kvinnene skulle lære seg grunnleggende kunnskap, men brorparten av opplæringen dreide seg fremdeles om husstell. Dette understrekes ytterligere ved at man hentet inn lærere fra Eide til mennenes teoretiske undervisning, mens de ansatte på Svanviken fungerte som undervisningsledere for kvinnene. Undervisningen i de praktiske fagene ble i hovedsak utført av ansatte på Svanviken eller av andre med tilknytning til Misjonen som bodde i nærmiljøet. For eksempel arbeidet både distriktslegen og presten på Eide i voksenopplæringen på slutten av 1970- og begynnelsen av 1980-tallet.⁹³ Dette illustrerer forholdet mellom Svanviken og lokale myndigheter, ettersom voksenopplæringen ble både finansiert og kontrollert av fylkeskommunene gjennom Eide kommune, noe som gjenspeiler seg i en omfattende korrespondanse.⁹⁴ På midten av 1970-tallet så man for seg at de dyktigste kvinnene kunne gjennomføre husmorskole i løpet av oppholdet, men daværende styrer Ruset var ikke særlig positiv til at dette ville la seg realisere i praksis.⁹⁵ Den økende profesjonaliseringen av undervisningen på institu-

sjonen ble først rettet mot barna og så mot mennene, mens kvinnenes undervisning ble nedprioritert.

Tilbudet ble kraftig utvidet etter hvert, og alt fra svømming til helselære ble satt på timeplanen. Man ønsket også å innføre flere kompetansegivende kurs, og forsøkte i det hele å la opplæringen på verkstedene følge offentlige voksenopplæringskurs for å styrke beboernes mulighet til å få jobb etter oppholdet.⁹⁶ Utviklingen av voksskolen førte dermed til at arbeidstreningen og voksenopplæringen gradvis vokste sammen, i det minste for de mannlige beboernes del.

3 «En har med voksne barn å gjøre»

I sitt første år som styrer på Svanviken beskrev Agnar Austvik møtet med beboerne som en vanskelig tilvenningsprosess, og mente det tok tid før man ble «ferdig med å forundre seg over at en har med voksne barn å gjøre».⁹⁷ Uttalelsen er meget dekkende for Misjonens forståelse av gruppen i løpet av den første delen av etterkrigstiden. I det følgende vil vi se nærmere på hvilke konsekvenser denne forståelsen fikk for beboernes hverdagsliv og selvforståelse, samt utviklingen som fant sted. I forlengelse av dette er et viktig spørsmål hvordan beboerne forholdt seg til ledelsen og funksjonærene på Svanviken, samt til Misjonen sentralt. Krysningpunktet mellom Misjonens syn på gruppen og beboernes tilnærming til egen identitet og situasjon fikk konsekvenser for den enkeltes opphold ved institusjonen. I den forstand representerte Austviks styreperiode, til tross for sitatet ovenfor, starten på en gradvis overgang: Man gikk vekk fra å se på «kolonistene» som barn til å betrakte dem som «klienter» som ville dra større nytte av oppholdet gjennom en økt grad av medbestemmelse. Tidsmessig falt dette sammen med endringen fra arbeidskoloni til familiesenter, og det kan derfor ansees som en del av den institusjonelle omleggingen av Svanviken som begynte på starten av 1970-tallet.

Misjonens forståelse av gruppen var avgjørende for hvordan Svanvikens ledelse og de ansatte behandlet beboerne. Derfor gjennomgår vi Misjonens forståelse først, og setter beboernes syn på egen identitet og situasjon opp mot dette til sist i denne delen av notatet. Selv om det fant sted en utvikling hvor beboerne fikk større grad av autonomi, later det til at ledelsen på Svanviken

⁸⁹ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁹⁰ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁹¹ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁹² SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁹³ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁹⁴ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001; L0074, 001.

⁹⁵ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁹⁶ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

⁹⁷ RA, PA-0793, Fe, L0074.

holdt fast ved kontrollen over dem ved å styre utviklingen. Uavhengig av dette ser vi en endring bort fra å skulle undertrykke gruppens etnisitet til å vektlegge den som en viktig identitetsmarkør som skulle bidra til å hjelpe dem bort fra «omstreiferlivet».⁹⁸

3.1 «De burde være under oppsyn som her hele livet»

Omtalen av «kolonistene» i korrespondanse mellom de ansatte på Svanviken og Misjonens hovedkontor gir et viktig innblikk i hvilken forståelse de ansatte hadde av gruppen, og i et lukket univers som Svanviken preget dette måten de behandlet beboerne på. Dette hadde i neste omgang konsekvenser for deres posisjon overfor Misjonens representanter, både lokalt og sentralt. Sett under ett var perioden 1949–86 preget av en grunnleggende negativ omtale av gruppen generelt og beboerne på Svanviken spesielt, med karakteristikk som tegnet et bilde av en gruppe som ikke var i stand til å ta vare på seg selv. I korrespondanse mellom hovedkontoret og Svanvikens ledelse om den økonomiske situasjonen til en av beboerne ble vedkommende beskrevet som «et typisk eksempel på hvordan familie fra omstreifermiljø vikler seg inn i uløselige økonomiske problemer ved transaksjoner av alle tenkelige og utenkelige slag».⁹⁹ Enkeltepisoder med regelbrudd eller uttrykt misnøye mot Misjonen ser ut til å ha bekreftet eller forsterket allerede eksisterende forestillinger om gruppen blant de ansatte.

Vekselvirkningene mellom generelle og spesifikke betraktninger kom til uttrykk i et brev Anker Holmin skrev til Olav Bjørnstad i 1951. Her gav Holmin uttrykk for at det var en tilnærmet umulig oppgave å «gjøre folk av fant»:

Visst blir en skuffet rett som det er over at det går så smått å bli folk, og en tenker: Hvordan går dette når de kommer herfra? De burde være under oppsyn som her hele livet. Den nye kulturen sitter bare i skinnen på dem.¹⁰⁰

Imidlertid mente Holmin også å kunne spore visse fremskritt blant enkelte beboere «[s]om når en kommer hit og vil jeg skal be sammen med ham, for han har det så vondt for noe stygt han

har tenkt, og han vil ikke tilbake til det gamle igjen».¹⁰¹ Holmin anså kristen omvendning og uttrykk for anger over ens tidligere livsstil som tegn på fremskritt. Dette var et syn som også gjorde seg gjeldende hos senere styrere og ansatte.

Synet på gruppen medførte en forestilling om at «kolonistene» måtte kontrolleres mens de bodde på Svanviken. Kontrollen var imidlertid ikke begrenset til oppholdet på Svanviken, men omfattet også tiden etter avreise. Dette dreide seg ikke kun om praktiske anliggender knyttet til bosettingen av den enkelte familie, men også om yrkesvalg og livsførsel. Eksempelvis stilte generalsekretær Bjørnstad seg negativ til en forespørsel fra Knut Myhre om hvorvidt beboerne kunne drive blikkenslagerarbeid på fritiden for å spe på inntekten. Myhre henviste her til at Bjørnstad tidligere hadde uttalt at beboerne ikke burde drive med slikt arbeid etter at de var blitt bosatt, og lurte på om dette også skulle gjelde mens de var på Svanviken.¹⁰² Bjørnstad mente at Myhre selv måtte avgjøre hva som var «forsvarlig» for driften av Svanviken, men understreket at han anså dette som svært uheldig for beboernes utvikling. Han hevdet at beboerne ikke var egnet til å styre arbeidet sitt selv, og at det beste var om de fikk faste stillinger med regelmessig utbetaling av lønn, ettersom dette medførte «rytme og stabilitet».¹⁰³

I korrespondanse mellom Misjonen og ordføreren i en kommune der en familie fra Svanviken var blitt bosatt på 1960-tallet, ble disse omtalt som «tidligere omstreifere».¹⁰⁴ Dette illustrerer at det å tilhøre tater-/romanifolket av Misjonen ikke ble ansett som en utelukkende etnisk markør på dette tidspunktet, men at identiteten hovedsakelig var knyttet til ikke å være bosatt og Misjonens syn på hva dette innebar. Forestillingen kommer tydelig frem i følgende uttalelse en tidligere lærer på Svanviken:

En er nødt til å være bestemt når man har med mennesker å gjøre som hele sitt liv har vært vant til å leve et slikt liv som våre omstreifere har gjort frem gjennom [sic.] tidene. Ellers ville man ikke lykkes i å omskolere dem å [sic.] dyktiggjøre dem for samfunnet.¹⁰⁵

⁹⁸ Tater-/romaniutvalget, intervju med Odvar Halgunset, Molde 15.10.2014.

⁹⁹ RA, PA-0793, Fe, L0074.

¹⁰⁰ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁰¹ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁰² RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁰³ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁰⁴ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁰⁵ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

Ledelsen så vel på Svanviken som ved hovedkontoret arbeidet altså ut fra en oppfatning av gruppen som medførte at voksne beboere på Svanviken i stor grad ble behandlet på måter som i ettertid fremstår som nedlatende og umyndiggjørende. Tilværelsen til «kolonistene» ble særlig på 1950- og 1960-tallet styrt ovenfra, og både arbeid, opplæring og fritid var lagt opp på en måte som gav lite rom for selvstendige beslutninger. I årsberetningen for Svanviken for året 1962–1963 ble hverdagen for «kolonistene» beskrevet som svært monoton og rutinepreget. Dette ble fremhevet som positivt for Misjonens arbeid på Svanviken, ettersom det var «gjennom den stadige, konsekvente gjentakelse av de små ting at familiene her, ofte uten selv å være klar over det, gjennomgår en utvikling, slik at den til slutt kan stå på egne ben og overlates til selv å ta en bofast families plass i samfunnet».¹⁰⁶

Under Austviks tid som styrer begynte denne tilnærmingen å endre seg. I første halvdel av 1970-tallet fikk beboerne stadig mer innflytelse over både sitt eget opphold og tilværelsen i institusjonen mer allment.¹⁰⁷ Dette ser vi ikke minst i måten man omtaler dem på i den interne korrespondansen: «[v]iljen til ansvar synest større. [...] Klienten er [...] meir oppteken med seg og sitt. Truleg har dette og samanheng med at den ytre ramma no i noko sterkare grad enn før er lagt over frå Svanvikens ansvar for klienten til klientens ansvar for seg sjølv [...]».¹⁰⁸

På begynnelsen av 1980-tallet begynte ledelsen på Svanviken å vektlegge etnisitet som identitetsmarkør. I stedet for å «vaske tateren ut», som Anker Holmin hadde lagt opp til på 1950-tallet, skulle Svanviken tvert imot legge til rette for og oppmuntre til en positiv egenforståelse av identiteten som tater. I 1983 skrev eksempelvis daværende bestyrer Odvar Halgunset et innlegg i Misjonens medlemsblad *På hjemveien* der han gjorde rede for historiske betegnelser på gruppen og ulike negative konnotasjoner knyttet til betegnelsen «tater». Noen av beboerne på Svanviken ble intervjuet om sine egne synspunkter på dette, og Halgunset argumenterte for at begrepet «tater» var det eneste som pekte i retning av at gruppen var en egen «folkegruppe», mens andre betegnelser sprang ut av adferd og handlinger assosiert med medlemmer av gruppen. Han mente det var nødvendig å enes om en samlebetegnelse som ville gi «identitet og styrke», og

mente en mer positiv bruk av begrepet «tater», både i media og av reisende selv, ville føre til større åpenhet rundt egen identitet.¹⁰⁹ Det var særlig «vonde følelser, sprunget ut av diskriminerende og stigmatiserende erfaring» som var årsaken til at begrepet var blitt så negativt ladet, og Halgunset argumenterte for at dette ikke ville endre seg med mindre gruppen selv fremmet et positivt eierskap til betegnelsen slik at den kunne «oppleves som riktig for de fleste i gruppen».¹¹⁰

Artikkelen i *På hjemveien* ble fulgt opp av en leder der redaksjonen oppfordret leserne til meningsutveksling om emnet, særlig med henblikk på ulike tilnærminger til henholdsvis det å være åpen om sin identitet som «tater» og det å skjule den «for å kunne bli betraktet som normale mennesker».¹¹¹ Redaksjonen spurte også leserne om det var «for dristig» å sette meningene til medlemmer av gruppen på trykk i bladet.¹¹² Dette peker i retning av et spenningsforhold der man var åpen for å lære om gruppens egenforståelse av sin identitet, samtidig som det var vanskelig å gå fra seg definisjonsmakten over gruppen.

Debatten som fulgte i kjølvannet av innlegget, gikk hovedsakelig mellom Halgunset og Anker Holmin. Her kom to svært ulike definisjoner av gruppen til syne, og i forlengelse av dette en uenighet rundt hva slags virkemidler man burde ta i bruk. Holmin avviste at «tater» var et identitetsbærende begrep, og at fortsatt bruk av betegnelsen kun ville tjene til å opprettholde diskrimineringen forbundet med den. Det var nødvendig at gruppen adopterte majoritetsbefolkningens identitet, og «her er det integreringen, eller bedre: assimileringen som er det rette [...]».¹¹³ Til dette svarte Halgunset at identiteten som «tater» var en subjektiv, etnisk identitet. Det ville være «fåfengt» å bygge sin forståelse av gruppen på objektive kriterier, ettersom dette ikke ville romme de subjektive opplevelsene og forestillingene knyttet til det å være medlem av gruppen. Holmin ble videre kritisert for ikke å anerkjenne de minoritetsproblemer gruppen opplevde.¹¹⁴ Motsetningene mellom Svanvikens første og siste bestyrer gjennom etterkrigstiden kom tydelig til syne i Holmins replikk til Halgunset: «Vil Halgunset at misjonen skal

¹⁰⁹ Odvar Halgunset, «Tater – en hard betegnelse», i *På hjemveien*, februar 1983.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Redaksjonen, leder, i *På hjemveien*, nr. 4/1983.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Anker Holmin, «Tater – den beste betegnelse?» – eller det forbudte ord?», i *På hjemveien*, nr. 5/1983.

¹¹⁴ Odvar Halgunset, «Hvem er tater?», i *På hjemveien*, nr. 6/1983.

¹⁰⁶ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

¹⁰⁷ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

¹⁰⁸ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

arbeide for at 'tater' skal beholde og dyrke sin egenart og levevis?»¹¹⁵

Halgunsets innlegg i *På hjemveien* ble trykket to år før NRK viste dokumentaren «Tater – kvar går du?» Her ble arbeidet ved institusjonen presentert som radikalt endret etter at Misjonen i årene forut for opptakene til dokumentaren hadde satt et kritisk søkelys på sin egen behandling av gruppen, da spesielt på hvorvidt dens medlemmer burde vedkjenne seg identiteten som «tater». Både beboere og Halgunset ble intervjuet, og programskaperen la særlig vekt på hvordan identiteten som «tater» preget livet før, under og etter oppholdet på institusjonen.¹¹⁶ Halgunset ble filmet mens han førte en gruppediskusjon med noen av beboerne med utgangspunkt i utsagnet «jeg er tater, og jeg er stolt av det». Han vektla at medlemmer av gruppen opplevde utstøtning og diskriminering i samfunnet. Med mindre de ble selvbevisste nok til å holde fast på identiteten sin, ville de bukke under for presset de møtte ute i samfunnet, hevdet han. Samtidig kunne man ikke forvente at en slik selvbevissthet ville dukke opp over natten, og tiden på Svanviken var derfor nødvendig for å bygge den opp og gjøre den sterk nok til å stå imot diskrimineringen romanifolket/taterne ble utsatt for i samfunnet.¹¹⁷ Vi ser at Halgunset i denne perioden var svært opptatt av å fremme positiv tilknytning til identiteten som tater/romani, både overfor beboerne på Svanviken, innad i Misjonen og utad i majoritetssamfunnet.

Mellom 1949 og 1986 gjennomgikk Misjonens forståelse av gruppen en markant endring. Der beboerne på Holmin og Myhres tid ble ansett for å behøve konstant oppsyn, med lite potensial for å endre seg i den retningen Misjonen ønsket, vokste det fra Austviks styreperiode og utover frem en forståelse av at identiteten som tater/romani var en etnisk markør som ikke skulle fjernes, men brukes og tilpasses et bofast liv. Gruppen ble ikke lenger ansett som «voksne barn» som måtte ha strenge regler og instruksjoner som daglig rettesnor, men som voksne med spesielle miljømessige utfordringer som medførte at de fremdeles behøvde hjelpen de fikk gjennom Misjonen generelt og Svanviken spesielt. Mot slutten av perioden, og da særlig under Halgunset, hadde man altså etablert et nytt rasjonale for Misjonens virksomhet på Svanviken. Samtidig forble Svanvikens

institusjonelle rolle uforminsket: Den var fortsatt et helt nødvendig hjelpetiltak for gruppen.

3.2 Når kan man betrakte seg som et «sjølstendig menneske»?

Den endrede forståelsen av gruppen medførte at personalet på Svanviken i løpet av 1970-tallet gradvis ble mer opptatt av at beboerne selv skulle bidra til å forme hverdagslivet under oppholdet, og at dette skulle legge grunnlaget for at den enkelte lærte seg å fatte selvstendige og – sett fra Misjonens side – gode valg. Man begynte også å legge vekt på at beboerne gjennom undertegnelsen av kontrakten kunne stille visse forventninger og krav til Misjonen. Hva dette mer konkret skulle innebære, later til å ha vært uklart for så vel de ansatte som beboerne, men det skapte rom for forhandlinger om hva man kunne forvente seg av den andre parten. Et eksempel på dette er at allmannamøtene på 1970-tallet i økende grad ble styrt av beboerne. De byttet på å være ordstyrere og referenter, tok opp saker og etterlyste handling fra ledelsen dersom tidligere saker ikke var blitt fulgt opp. Slik kunne beboerne tale med en samlet røst overfor de ansatte og Misjonen, og muligheten til å ytre misnøye med ulike aspekter ved livet på Svanviken ble satt i system. De ansattes sterke kontroll over beboerne ble imidlertid beholdt: På et allmannamøte mellom beboere og ansatte i februar 1971 tok en av beboerne opp spørsmålet om når man «her på Svanviken kunne betrakte seg som et sjølstendig menneske».¹¹⁸ Svaret vedkommende fikk fra daværende styrer Austvik, var at beboerne «ikke ble helt selvstendige før de var ferdige med sitt opphold på Svanviken».¹¹⁹ På det samme møtet mente «distriktpsychologen»¹²⁰, som var på Svanviken én gang i uken og i tillegg deltok på både funksjonær- og allmannamøter, at det var viktig at beboerne hadde tillit så vel til hverandre som til de ansatte.¹²¹

Endringene som trådte i kraft, representerte uansett et markant skille fra 1950- og 1960-årene, da allmannamøter for det meste hadde som formål å disiplinere beboerne og ble styrt av ledelsen.¹²² Eventuell endring eller opprettholdelse av

¹¹⁸ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹¹⁹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹²⁰ «Distriktpsycholog» var mot slutten av 1960-tallet en uformell betegnelse på psykologer tilknyttet helsestasjoner. Begrepet benyttes i kildematerialet og er derfor gjengitt her.

¹²¹ SAT, PA-0295, A, SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹²² Jfr. «Andre disiplineringsmetoder», der dette beskrives nærmere.

¹¹⁵ Anker Holmin, «Hvem er tater? En replikk», i *På hjemveien*, nr. 7/1983.

¹¹⁶ Bruaset 1985.

¹¹⁷ Odvar Halgunset, i Bruaset 1985.

tingenes tilstand ble besluttet uten at beboerne hadde reell påvirkningsmulighet. Beboerne kunne bare demonstrere misnøye ved å henvende seg direkte til bestyreren, eller ved å bryte reglementet. Et eksempel på en slik henvendelse finner vi tidlig på 1960-tallet, da moren til én av elevene ved skolen på Svanviken ønsket at skolestyret i Eide skulle dømme i en sak mellom eleven og læreren på Svanviken. Saken var i seg selv ikke så veldig alvorlig; det dreide seg om en konflikt mellom læreren og eleven på en klassesettur. Myhre avviste morens krav med den begrunnelse at saken var en «kolonisak» og ikke en skolesak. Resultatet ble at hun mer eller mindre frivillig trakk tilbake kravet og bad om unnskyldning for «sin meget ubeherskede opptreden».¹²³ I Myhres redegjørelse av saken fremkommer det ikke at moren på noe tidspunkt oppførte seg «ubehersket». Han beskrev kun at hun argumenterte for at skolestyret på Eide burde ha myndighet i konflikter mellom elever og læreren på Svanviken, noe de også hadde i henhold til skoleloven. Dette vitner om at beboerne forsøkte å involvere eksterne myndigheter dersom de mente seg urettmessig behandlet, men at det på dette tidspunktet ikke var mulig for dem å nå frem ettersom det hverken eksisterte noe system de kunne benytte seg av eller noen reell mulighet til å kommunisere utad uavhengig av Misjonen. Saken illustrerer også styrerens makt på Svanviken og innad i Misjonen, ettersom den ikke fikk noen ettervirkninger.

Fraværet av reelle klagemuligheter for beboerne kommer tydelig frem i en rekke enkeltstående episoder. Summen av disse vitner om at de ikke hadde muligheten til å bidra til noen endring av ordningen på Svanviken, ettersom det ikke eksisterte noe system for hvordan de ansatte kunne behandle beboerne. I et brev Myhre sendte til Bjørnstad i 1963, kom det frem at det ikke eksisterte oppdaterte regler knyttet til ferie og fravær fra Svanviken i forbindelse med dette for beboerne. En beboer hadde søkt om tillatelse til å reise vekk i ferien, og styreren henvendte seg til hovedkontoret ettersom han ikke visste hvordan han skulle behandle søknaden. Ifølge Myhre hadde han så lenge han hadde vært der, behandlet fraværssøknader i henhold til praksisen fra den foregående styrerens tid. Dette gikk ut på at beboerne fikk reise vekk i forbindelse med begravelser og sykdomsbesøk. Myhre la ved en kopi av retningslinjer for fravær fra Svanviken, og dette var signert av Anker Holmin i 1950, altså 13 år før den

¹²³ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

aktuelle henvendelsen.¹²⁴ I bestemmelsene ble det slått fast at

[s]tyreren avgjør om han finner slik reise ansvarlig i det hele tatt. [...] Kolonistfamilien må ha sted å reise til som kan godkjennes av styreren som et sted det er forsvarlig å være på. [...] Det må foreligge skriftlig innbydelse fra dem som skal besøkes.¹²⁵

Ved fravær var også reglene om forbud mot bruk av alkohol og kravet om god oppførsel i kolonistreglementet gjeldende. Dersom Svanviken mottok klager på beboernes oppførsel eller det ble kjent at de hadde drukket alkohol under oppholdet, stod de i fare for å bli utvist.¹²⁶ Det later til at en del regler og retningslinjer fra perioden før krigen ble gjeninnført i sin opprinnelige form av Anker Holmin etter gjenåpningen av Svanviken i 1949. Disse forble gjeldende i kortere eller lengre tidsrom etter dette. I denne forbindelse er det interessant at retningslinjene for fravær ifølge Holmin bare skulle gjelde som en forsøksordning. De ble innført året etter at han tiltrådte, men det faktum at de fortsatt gjaldt i 1963, illustrerer at hverken Holmin eller Myhre anså forsøksordningen som moden for vurdering eller endring. Dette viser et gjennomgående trekk: Regelverket beboerne måtte forholde seg til, ble opprettholdt og endret ad hoc når aktuelle situasjoner oppstod. Det eksisterte en avstand mellom det formelle regelverket og praksis som gjorde reglene lite forutsigbare for «kolonistene».

Beboerne på Svanviken fikk utbetalt lønn fra Misjonen for det arbeidet de utførte der. I tillegg fikk alle familiene utbetalt barnetillegg som var basert på barnas alder. For barn under 12 år fikk man en viss sum; for barn over 12 år fikk man noe mer.¹²⁷ Misjonen hadde imidlertid ikke etablert noe system for regulering av inntekten til beboerne. I likhet med endringer av reglementet foregikk også dette på en ad-hoc-basis, og måtte i tillegg godkjennes av hovedkontoret. Lønnsøkninger forekom med ujevne mellomrom, når gapet mellom beboernes inntekter og den generelle prisstigningen var i ferd med å bli meget stort. I noen perioder oppmuntret de ansatte på Svanviken beboerne til å skaffe seg ekstraintekter gjennom å påta seg diverse forefallende arbeid i lokalsamfunnet, men dette ser ikke ut til å ha vært et

¹²⁴ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

¹²⁵ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

¹²⁶ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

¹²⁷ RA, PA-0793, Fe, L0072; L0073, 001.

ønskelig scenario fra Misjonens side.¹²⁸ Når ledelsen på Svanviken i tillegg benyttet seg av lønnsreduksjon som sanksjon for regelbrudd, levde beboerne under usikre økonomiske forhold. Mange av dem hadde gjeld når de flyttet til Svanviken, og selv om Misjonen arbeidet for at den skulle nedbetales under oppholdet, finner vi at flere beboere lånte penger av Misjonen for å få råd til kjøkkenutstyr eller lignende.¹²⁹

Det var ikke bare «kolonistene» som hadde dårlig lønn. Svært mye av korrespondansen mellom ledelsen på Svanviken og hovedkontoret dreier seg om en presset økonomisk situasjon, der hovedkontoret gjentatte ganger bevilget ekstra driftsmidler. Misjonen tok også opp flere lån i lokale banker.¹³⁰ Ønsket om å holde beboernes lønninger så lave som mulig uten at de skulle lide økonomisk, er derfor forståelig. Forespørsler om lønnsøkning ble fremsatt jevnlig av beboerne mellom 1949 og 1986, og ble særlig etterlyst i 1970-årene. Slike forespørsler ble i den første perioden etter oppstarten videreformidlet fra ledelsen på Svanviken til hovedkontoret, som fattet eventuelle beslutninger om lønnsøkninger basert på Svanvikens økonomiske situasjon for det innværende budsjettår. Beboerne fikk med andre ord videreformidlet sitt budskap til Misjonen sentralt, men de hadde ingen muligheter til å påvirke beslutningsprosessen.

Dette ble endret på 1970-tallet. På et allmannamøte i februar 1971 ble det henvist til at lønnsforhøyelse hadde vært et direkte resultat av disse møtene.¹³¹ På midten av 1970-tallet nedsatte hovedstyret et utvalg som skulle sammenligne vurdere «klientenes» lønnsnivå i henhold til prisstigningen og lønnsnivået i industrisektoren i Eide kommune.¹³² Kommunen hadde to representanter i utvalget. Dette illustrerer at Svanviken ikke lenger var en isolert institusjon i Eide. Nedleggelsen av skolen på Svanviken og overflyttingen av elevene til den kommunale skolen var begynnelsen på en langsom utvikling i retning av mer integrering i det kommunale apparatet. Selv om ledelsen på Svanviken allerede tidlig i etterkrigstiden ivret for tettere samarbeid og kontakt mellom institusjonen og ulike instanser i lokalsamfunnet, som menigheten og idrettsforeninger, ser ikke formell kontakt ut til å ha vært spesielt ønskelig fra Misjonens side. Like fullt var dette en

utvikling som fant sted, og som resulterte i at beboerne fikk mer kontakt med omverdenen. To av medlemmene i utvalget var beboere på Svanviken, og målsettingen med utvalgets arbeid «er å finne frem til en norm, eller modell, for å regne ut hvilken timelønn klienten på Svanviken må ha for å være økonomisk likestilt med den jevne arbeider på Eide».¹³³ Hovedstyret godkjente utvalgets konklusjoner med små endringer.¹³⁴ Dette er et eksempel på hvordan beboernes mulighet til å påvirke langt på vei var blitt systematisert sammenlignet med tidligere praksis. Imidlertid førte ikke den økte innflytelsen nødvendigvis til endringer. Tre måneder etter at utvalgets arbeid var avsluttet, skrev styrer Svein Ruset til Bjørnstad at beboerne under et allmannamøte hadde purret på lønnsøkningen med henvisning til at prosessen hadde stanset da hovedkontoret fikk oversendt forslaget.¹³⁵ Usikkerheten rundt egne inntekter ble dermed ikke avskaffet fullstendig, og beboerne fortsatte å ta opp spørsmål knyttet til lønn på allmannamøter utover resten av perioden.

Lønn var i denne perioden et tema som i stor grad preget forholdet mellom beboerne og de ansatte. Mot slutten av 1970-tallet fant det sted en diskusjon mellom partene om hvorvidt beboerne skulle trekkes i lønn ved sykdom eller ikke.¹³⁶ Beboerne var usikre på hvorvidt de fikk utbetalt lønn eller stønad, og spørsmålet ble i allmannamøteprotokollen omtalt som «det evige som går igjen på alle møter».¹³⁷ Beboerne mente de hadde krav på full lønn under sykdom dersom de fikk utbetalt stønad, og det fremgår av flere referater at ordningen i tidsrommet 1976–1978 var utbetaling av 90 prosent lønn ved sykdom. Ledelsen på Svanviken kunne ikke svare på spørsmålet om hva slags inntekt beboerne faktisk hadde, og måtte henvende seg til hovedkontoret. Man ble da fortalt at beboerne hverken fikk lønn eller stønad, men at de fra og med 1978 skulle få utbetalt full lønn under sykdom. I november 1977 meddelte den da nyutnevnte generalsekretær Jostein Vist på et allmannamøte at saken skulle tas opp med departementet.¹³⁸ Dette var en viktig sak for beboerne, og vi ser at de gjentatte henvisningene til den i løpet av en periode på flere år gav resultater i form av en avklaring fra hovedstyret. Allmannamøtene kunne dermed fungere som et korrektiv til det man-

¹²⁸ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

¹²⁹ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

¹³⁰ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

¹³¹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹³² RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

¹³³ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

¹³⁴ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

¹³⁵ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

¹³⁶ SAT, PA-0295, W, L0068, 0002.

¹³⁷ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹³⁸ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

glende systemet for justeringer og utbetaling av beboernes inntekter.

Diskusjoner om økonomiske forhold var ikke det eneste som preget allmannamøtene. De ble benyttet som fora til å diskutere hva slags fritidstilbud beboerne helst ville benytte seg av, eller personlige forhold som helse, alkoholproblemer og voksenopplæringen. I 1977 var beboerne delaktige i diskusjoner om nedsettelse av oppholdstiden ved Svanviken, og samme år ble det også foreslått at beboerne kunne velge en tillitsmann til å representere «klientene» overfor de ansatte.¹³⁹ Tillitsmannen skulle inviteres til funksjonærmøter etter behov, og dermed ble beboernes innflytelse ytterligere systematisert.¹⁴⁰ Da Misjonen utarbeidet et nytt «klientreglement» det påfølgende året, spurte man beboerne om innspill, og selv om vi ikke ser noen henvisninger til eventuelle endringer i reglementet som følge av forespørselen, må dette ansees som en svært viktig utvikling.¹⁴¹ I årsmeldinger fra begynnelsen av 1980-årene viser ledelsen til at den enkelte beboer etter samtaler med personalet utarbeidet en individuell timeplan som skulle følges, og at denne var «en avtale mellom klient og institusjon, og et krav og en forventning av nøye oppfølging både til klienter og til institusjonens ansatte».¹⁴² Der beboerne på 1950-, 1960- og deler av 1970-tallet måtte forholde seg til et generelt sett med regler, og der brudd på disse ble møtt med reaksjoner fra de ansatte, hadde de mot slutten av perioden muligheten til å påvirke regelverket og utarbeide individuelle timeplaner som satte krav ikke bare til dem selv, men også til de ansatte.

Som nevnt ble allmannamøtene utover 1970-tallet en viktig arena for beboerne. Et klart eksempel på dette er deres reaksjon på årsmeldingen for Svanviken for året 1975–1976, som ble trykket i *På hjemveien*. Svein Ruset, som nettopp hadde gått av som styrer på Svanviken, omtalte der tater-/romanifolket som «Guds forvilla skapninger».¹⁴³ Flere av beboerne reagerte sterkt på denne betegnelsen, som de anså som nedvurderende og diskriminerende.¹⁴⁴ En beboer mente at «dei reisande blei nedvurderte i svært mange samanhengar, og ein slik uttalelse er ikkje med på å styrke sjølvtillita».¹⁴⁵ Dette ble støttet av de ansatte på

Svanviken, som gav uttrykk for at slike utsagn kunne virke negativt for arbeidet på institusjonen. Videre oppfordret funksjonærene dem som følte seg støtt, til å skrive en uttalelse til redaksjonen og hovedkontoret, fremfor at de ansatte gjorde det på beboernes vegne.¹⁴⁶ Den sterke reaksjonen til beboerne vitner om en tydeligere selvfølelse der identiteten som tater/romani ikke var noe man burde skamme seg for, og også at man ikke skulle la slike negative karakteristikk bli stående uimotsagt. Reaksjonen til de ansatte var i denne forstand viktig på to måter. For det første illustrerer den at ledelsen på Svanviken nå forsøkte å løfte frem beboernes etnisitet som en positiv del av deres identitet. Vi finner en parallell i Odvar Halgunsets forsøk på å etablere begrepet «tater» som en positiv betegnelse i *På hjemveien* i 1983. For det andre kan forslaget om at beboerne selv klaget på formuleringen, betraktes som en oppmuntring til å etablere et eierskap til identiteten som tater/romani. Under påfølgende allmannamøter etterlyste beboerne gjentatte ganger svar på henvendelsen de sendte til *På hjemveien* og Misjonens hovedkontor. Saken ble til slutt tatt opp på et møte der både generalsekretær Jostein Vist og tidligere styrer, nå assisterende generalsekretær Austvik, var til stede. Svarene deres anerkjente til en viss grad beboernes reaksjon. Begge beklaget Rusets formulering, og Vist understreket at noe lignende ikke skulle gjenta seg i fremtiden. Austvik argumenterte imidlertid for at det ikke ville være hensiktsmessig å trykke en skriftlig beklagelse i medlemsbladet, og hevdet at ingen av bladets lesere hadde tolket utsagnet negativt ettersom man ikke hadde mottatt noen klager. Austvik sa videre at bladet ikke ble sendt til andre aviser. Han mente altså at ettersom den aktuelle artikkelen kun var blitt lest av en begrenset krets, var skadeomfanget begrenset. Saken ble lagt død etter dette.¹⁴⁷

Den negative reaksjonen og de gjentatte henvendelsene til hovedstyret og redaksjonen i *På hjemveien*, samt det faktum at man forfulgte saken til man fikk svar, illustrerer den endrede tilnærmingen blant beboerne på Svanviken. Samtidig kan ikke dette skilles fra den endringen i synet på dem vi ser hos ledelsen og de ansatte på Svanviken. Beboerne var underlagt et regelverk, og de levde innenfor rammene av et lukket, hierarkisk univers, men de ble ikke lenger i like stor grad behandlet som «voksne barn». Misjonen opererte fremdeles ut fra en forestilling om at de ansatte på

¹³⁹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹⁴⁰ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹⁴¹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹⁴² SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

¹⁴³ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

¹⁴⁴ SAT, PA-0295, A, L0001, 0002.

¹⁴⁵ SAT, PA-0295, A, L0001, 0002.

¹⁴⁶ SAT, PA-0295, A, L0001, 0002.

¹⁴⁷ SAT, PA-0295, A, L0001, 0002.

Svanviken var beboernes «foresatte», og at oppholdet der var høyst nødvendig for å lære dem å leve innenfor rammene av storsamfunnet, men i tråd med utviklingen innenfor hele det sosialpolitiske feltet i dette tidsrommet fant det sted en oppmykning der ansvaret for den ønskede utvikling i økende grad ble lagt på den enkelte beboer fremfor å bli tredd nedover hodene deres.

4 Et skjult fengsel?

I årsmeldingen for 1973 kommenterte daværende styrer Agnar Austvik at «både fjernsyn og Dagbladet og einskildpersonar» hadde prøvd å skape et inntrykk av at Svanviken var «eit såkalla skjult fengsel». Dette mente Austvik ikke bare var feil. Tvert imot var det et «faktum at knapt nokon institusjon i dette landet gjev større spelerom for personleg fridom enn alderstegne Svanviken». ¹⁴⁸ Dette ser ut til å ha vært Misjonens rådende holdning også tidligere. I 1961 skrev for eksempel daværende styrer Knut Myhre til Misjonens generalsekretær Bjørnstad at han hadde «prøvd å få institusjonspreget mest mulig i bakgrunnen, og skape en samling hjem». ¹⁴⁹ I hvilken grad han lyktes med dette, er i beste fall diskutabelt, men det var i og for seg i tråd med det første reglementet for beboerne fra 1908, som slo fast at de skulle «betragte sig som hjemme, idet alle de rettigheter og forpligtelser, som et eget hjem naturlig gir sin eier, overføres paa den familie, som til enhver tid bebor hjemmet». ¹⁵⁰

Som gjennomgangen hittil har vist, fremstod ikke Svanviken som «en samling hjem» der beboerne selv kunne bestemme over sine egne liv. Som både arbeidskoloni og familiesenter var Svanviken en institusjon der det ble utøvd stor sosial kontroll over beboerne. Kontrollen ble myket opp over tid, men kjennetegnet for hele perioden er at de ansatte og ledelsen på Svanviken, samt Misjonens hovedkontor, i større eller mindre grad la føringene for beboernes arbeidsliv, undervisning, fritid, familie- og hjemmeliv og kontakt med omverdenen. Som vi vil vise i det følgende, var disse føringene så sterke at det spillerommet for personlig frihet som Austvik beskrev, ikke var til stede.

4.1 «Et personlig inngrep i frihet»

På et allmannamøte høsten 1970 reagerte noen av «klientene» på at heimelærerinnen hadde tilgang på nøkler til beboernes hjem. ¹⁵¹ Styrer Austvik gav uttrykk for at dette kunne oppleves som «et personlig inngrep i frihet», men at «det har vist seg nødvendig med inngrep i friheten», og at dette var i henhold til hovedstyrets syn på saken. ¹⁵² Dette var en praksis som preget store deler av perioden. Selv om Austviks tid som styrer som nevnt tidligere representerte en overgang fra den strenge kontrollen over beboerne i de første tiårene etter andre verdenskrig, ser vi at synet på at det var nødvendig å gripe inn i privatlivet og den personlige friheten til beboerne, var grunnleggende for Misjonens tilnærming til beboerne på Svanviken.

Etter at Svanviken ble gjenåpnet i 1949, innførte styreren, Anker Holmin, en praksis der det to ganger i året ble utarbeidet rapporter over beboernes oppførsel og fremgang, målt ved å gi dem karakterer på en rekke felter på en skala fra 1 til 6. Beboerne ble vurdert innenfor følgende kategorier: «flid og utholdenhet i arbeidet», «husstell», «søm», «pålitelighet», «sosialt sinnelag», «positiv innstilling til kolonien», «forhold som familiefar/husmor m. omsyn til barneoppdragelse osv.», «økonomisk sans» og «pers. renslighet (herunder bad, badstu)». ¹⁵³ Generalsekretærens reaksjon var at rapportene kunne være nyttige som vurderingsgrunnlag for bosetting av familier etter endt opphold på Svanviken, og han mente det ville «være pedagogisk klokt» å informere beboerne om at det ble «sendt rapport på dem» og at dette ville få konsekvenser for bosettingen. ¹⁵⁴ Misjonen prøvde således ikke bare å kontrollere beboernes oppførsel og fremgang innenfor områder man hadde som uttalt mål å undervise dem i, men også deres holdninger overfor Misjonen generelt og Svanviken spesielt.

Ordningen med halvårsrapportene fortsatte da Knut Myhre tok over som styrer i 1955, og han la til en kolonne der korte kommentarer om den enkelte beboer ble ført opp i tillegg til karakterene. Disse kommentarene redegjorde i visse tilfeller for vedkommendes utvikling siden forrige rapport, mens de i andre tilfeller speilet de ansattes syn på ham eller henne. Det følgende er et utvalg slike kommentarer, hentet fra samme rap-

¹⁴⁸ RA, PA-0793, Fe, L0075, 0001.

¹⁴⁹ RA, PA-0793, Fe, L00073, 0001.

¹⁵⁰ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹⁵¹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹⁵² SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

¹⁵³ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁵⁴ RA, PA-0793, Fe, L0072.

port, som omhandlet flere beboere: «[e]n av våre store gleder for tiden», «[i]ngen faste meninger, men hyggelig og omgjengelig», «[h]ysteriske tendenser», «i arbeidet påpasselig og presis», «[p]reget av manglende personlighetsutvikling», «[b]itter mot kolonien og Misjonen», «[t]åler ikke motgang, da sint på hele verden».¹⁵⁵

Når det gjelder de kvinnelige beboerne, ser vi at man var spesielt opptatt av graviditeter. Flere steder er kommentaren «gravid» påført, mens vi også har funnet kommentaren «gravid igjen».¹⁵⁶ I ett tilfelle ble det i årets første rapport bemerket at en kvinne var gravid, mens det i den påfølgende rapporten stod oppført at hun var blitt sterilisert.¹⁵⁷ Ordningen med halvårsrapporter ble avvirket på 1960-tallet. Vi har ikke funnet noen henvisning til hvorfor dette skjedde. Rapporteringen forsvant likevel ikke helt, men ble gjennomført i mindre systematisk form. Agnar Austvik, som ble styrer i 1969, sendte lignende, men mer sporadiske, oppdateringer om beboernes oppførsel til hovedkontoret. Det dreide seg om enkelte beboere eller familier og i forbindelse med spesifikke hendelser eller utviklingstrekk, eller de ble skrevet etter perioder der Austvik ikke hadde oppdatert generalsekretæren på beboernes tilstand på en stund. Det samme gjorde styrer Torbjørn Jakobsen så sent som i 1977.¹⁵⁸

Så vel den systematiske praksisen under Holmin og Myhre som de mer sporadiske oppdateringene fra Austvik og Jakobsen kan betraktes som en måte å kontrollere beboerne på. At ledelsen frem til 1970-tallet holdt hovedkontoret informert om beboernes oppførsel og utvikling, er en indikasjon på at de fulgte nøye med på hva de foretok seg. Kildematerialet inneholder ikke noe informasjon om hvordan dette ble opplevd eller mottatt av beboerne, men basert på Bjørnstads ønske om å bruke halvårsrapportene som et «pedagogisk» virkemiddel antar vi at beboerne må ha kjent til at de ble vurdert av de ansatte og hvilke konsekvenser dette kunne få.

En av kategoriene i Holmins vurderingsskjema var beboernes hygiene. Dette var et annet aspekt som i svært stor grad ble kontrollert av de ansatte, og som i større grad enn rapporteringen grep inn i hverdagslivet. Det later til at ledelsen på Svanviken på 1950- og 1960-tallet hadde en oppfatning om at tater/romanifolket ikke hadde tradisjon for personlig hygiene. Etter gjenåpningen av

Svanviken i 1949 innførte Holmin faste badedager for samtlige beboere, og han omtalte dette som «en kamp mot fantelukta. Jeg syns alt det hjelper».¹⁵⁹ Videre beskrev han innføringen av en ordning med felles klesvask.¹⁶⁰ Vektleggingen av hygiene ble videreført under Myhres tid, da alle nye beboere måtte gjennom et obligatorisk bad ved ankomsten til Svanviken.¹⁶¹ Han opprettholdt også fellesbadingen «hver lørdag – karbad for de minste, badstue for de større».¹⁶² I forslaget til instruks for den nyopprettede styrerassistentstillingen som Myhre skrev og hovedstyret godkjente i 1960, stod det at styrerassistenten etter avtale med styreren skulle bade med enten de mannlige beboerne eller skoleguttene.¹⁶³ Igjen var det kontrollaspektet som var det sentrale, noe Myhre selv uttalte da han tok opp behovet for å få installert en ny ovn i badstuen: «Det er vel unødvendig å understreke at fellesbadet med muligheter for kontroll er helt uundværlig for koloniens hygiene og helsestell.»¹⁶⁴ I svaret fra hovedkontoret ble det foreslått et baderom med badekar og flere dusjer i stedet for badstue, og avsenderen nevnte også at beboernes hus etter hvert ville få egne bad. Man tok behovet for fellesbad på alvor, men spurte Myhre om ikke dette kunne gjennomføres også uten badstue.¹⁶⁵ I 1963 ble de øvrige ansatte kritisert av læreren på Svanviken for at de badet sammen med barna og de voksne beboerne, da han mente dette var årsaken til at noen skoleelever hadde begått «seksuelle aktiviteter».¹⁶⁶ Praksisen med fellesbad ser ut til å ha blitt avsluttet en gang i løpet av 1960-årene, uten å ha vært gjenstand for diskusjon eller formelle vedtak. Også dette er illustrerende for styrerens makt på Svanviken: Under Holmin og Myhre, som i stor grad vektla betydningen av kontroll over beboernes hygiene, finner vi gjentatte henvisninger til ordningen, mens den overhodet ikke nevnes etter at Myhre gikk av. Vi antar derfor at etterfølgeren Austvik ikke fant det like nødvendig å opprettholde fellesbadingen som sine forgjengere.

Andre former for sosial kontroll som preget hverdagslivet på Svanviken, var knyttet til beboernes muligheter for å være i kontakt med omverdenen. Kontroll med beboernes korrespondanse ble

¹⁵⁵ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁵⁶ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁵⁷ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁵⁸ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001; L0074; L0075, 001.

¹⁵⁹ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁶⁰ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁶¹ RA PA-0793, Fe, L0074.

¹⁶² SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

¹⁶³ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁶⁴ RA PA-0793, Fe, L0074.

¹⁶⁵ RA, PA-0793, Fe, L0074.

¹⁶⁶ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

innført i 1913, da det ble vedtatt en endring av reglementet som slo fast at styreren hadde «ret til at kontrollere alle forsendelser til og fra koloniens familjer».¹⁶⁷ Kontrollen ble ytterligere forsterket ved årsskiftet 1914/15, da Poststyrelsen åpnet for at bestyreren på Svanviken «eller en av ham bemyndiget mand» kunne få utlevert «hele koloniens almindelige post og meddelelser». Vilkårer var at bestyreren måtte sørge for «postsakenes videre omdeling blandt koloniens medlemmer».¹⁶⁸ Denne ordningen, som medførte at «vedk. poståpner [kunne] negte at udlevere post-saker til noglen enkelt av medlemmene som ikke er bemyndiget til at hente koloniens hele post», ble innført med virkning fra januar 1915.¹⁶⁹ I praksis betydde dette at bestyreren fra dette tidspunktet hadde full kontroll over all brevkommunikasjon til og fra Svanviken.

Dette syntes fortsatt å være praksis da et funksjonærmøte i 1962 vedtok at pakker skulle åpnes bare når styreren og heimelærerinnen var til stede, samt at korrespondanse mellom beboere og offentlige institusjoner skulle leses av styreren.¹⁷⁰ Det var særlig forsendelser fra beboerne til og fra Misjonens hovedkontor og offentlige etater Knut Myhre var opptatt av å ha kontroll med. Begrunnelsen som ble oppgitt, var at man skulle sørge for at slike brev ble forfattet på en korrekt måte, og at man ønsket å hindre utsending av «tiggerbrev».¹⁷¹ Det hadde «også oppstått vansker ved at kolonister har skrevet til barnevernsnemnder og politiet i forbindelse med gamle saker».¹⁷² Utover på 1960-tallet ser det ut til å ha funnet sted en oppmykning i denne praksisen, men dette later til å ha vært initiert fra hovedkontoret mer enn fra Svanviken. I 1965 klaget for eksempel Myhre på at hovedkontoret ikke lenger markerte alle brevfor-sendelser til beboerne med Misjonens stempel. Hovedkontoret ble nærmest anklaget for å forsøke å tilbakeholde opplysninger fra ham. Interessant nok ble dette fremsatt i forbindelse med en sak der et ektepar hadde henvendt seg til hovedkontoret med en klage på Myhre, og han mente selv at det ville vært mest hensiktsmessig om han fikk en kopi av slike brev ettersom beboerne ifølge ham hadde en tendens til å komme med løgnhistorier til egen vinning.¹⁷³ Myhre påstod

selv at han informerte beboerne om at de kunne klage på både ham og andre ansatte til hovedkontoret, men at han måtte få kopi av eventuelle klager for å kunne danne seg en oversikt over årsaker til eventuell misnøye blant beboerne.¹⁷⁴ Dette er ett av få eksempler på at styreren på Svanviken fikk noe av sin kontroll innskrenket av hovedkontoret. Ettersom beboernes muligheter til å klage og, ikke minst, bli hørt, var svært lave under Myhres tid som styrer, er det interessant at han benyttet seg av nettopp dette som et argument for at hovedkontoret skulle fortsette å merke brev de sendte til beboerne.

De ansattes kontroll over beboernes kontakt med omverdenen var ikke kun begrenset til korrespondanse. En ansatt på Svanviken fra 1950- til 1980-tallet fortalte i et hefte som ble utgitt i forbindelse med Svanviken barnehages hundreårsjubileum at det stod et adgang-forbudt-skilt i utkanten av Svanviken da vedkommende kom dit, men at dette ble fjernet i løpet av 1950-tallet.¹⁷⁵ Det forelå begrensninger knyttet til det å få besøk utenfra i form av at beboerne måtte meddele ledelsen om slike forestående besøk.¹⁷⁶ Ifølge en tidligere ansatt på Svanviken, var denne bestemmelsen imidlertid bestemt av beboerne selv: «Felles problemer blir [...] tatt opp med kolonistene. Kolonistene har således selv bestemt et tidspunkt når alle barna skal være inne om kvelden. Videre har de selv fattet vedtak om at besøk av slektninger skjer etter 3 ukers varsel.»¹⁷⁷ I 1976 var praksisen slik at man måtte melde fra på forhånd dersom man fikk besøk, eller umiddelbart etter ankomsten dersom man fikk uventet besøk.¹⁷⁸

I 1961 etterlyste Myhre en oppdatering av bestemmelsene knyttet til beboernes muligheter til å reise ut fra «kolonien» i kortere perioder: «Jeg vil i det hele tatt være glad om jeg kunne få noen retningslinjer for kolonisters adgang til å reise bort fra kolonien i tilfelle sykdom eller dødsfall i familien. Det er ikke alle vi ville mene det var like klokt å sende avsted på egen hånd.»¹⁷⁹ Henvendelsen ble sendt etter en episode der en beboer ville reise til Oslo for å besøke faren på sykehuset, og ledelsen på Svanviken mente han i realiteten ønsket å reise «for turens skyld».¹⁸⁰ Beboeren fikk derfor ikke reise. Man var i kontakt med det

¹⁶⁷ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹⁶⁸ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹⁶⁹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹⁷⁰ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005.

¹⁷¹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁷² RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁷³ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁷⁴ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁷⁵ Tidligere ansatt [anonymisert], i Eide, 2010.

¹⁷⁶ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

¹⁷⁷ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁷⁸ SAT, PA-0295, A, L0001, 001.

¹⁷⁹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁸⁰ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

aktuelle sykehuset, som informerte om at pasienten var på bedringens vei og skulle sendes hjem. Beboeren fikk beskjed om at det var i orden å besøke faren når denne var kommet hjem.¹⁸¹

Slik sett var dette nok et eksempel på at reglene og bestemmelsene beboerne måtte forholde seg til, ikke var satt i system, og at det var enkelte episoder som medførte at ledelsen på Svanviken så behovet for å klargjøre eller endre det som på det aktuelle tidspunktet lot til å være gjeldende praksis. Ved siden av kjennskapet til at oppførsel og eventuelle regelbrudd ble fulgt nøye med på og videreformidlet til hovedkontoret, må dette ha skapt en høyst usikker tilværelse for beboerne. «Inngrepene i friheten» ble foretatt på et delvis ukjent grunnlag og på bakgrunn av vurderinger som var avhengige av den aktuelle styrenes lynne, og inntil det ble tydeliggjort at beboerne kunne stille krav tilbake til de ansatte, var dette et aspekt ved tilværelsen på Svanviken som i overveiende grad var kontrollert av ledelsen og de ansatte.

4.2 Et vesentlig behov

Denne kontrollen begrenset seg ikke kun til de aspektene som er beskrevet ovenfor, men grep også inn i beboernes fritid. Når det gjelder et lukket univers som Svanviken, kan man spørre hvor grensene mellom beboernes arbeidsdag og fritid gikk, eller om den i realiteten eksisterte: Var fritidstilbudet til beboerne også en del av den opplæringen de ifølge Misjonen skulle gjennomgå på Svanviken?

På 1950- og 1960-tallet var fritidstilbudet i alt det vesentlige begrenset til religiøse innslag. Det ble arrangert bibeltimer for de voksne og søndagsskole for barna, og man prøvde så langt det var mulig, å delta i gudstjenester i Eide kirke. Der som dette ikke lot seg gjennomføre, ble det avholdt gudstjenestelige møter på Svanviken.¹⁸² Utover dette hadde beboerne i noen grad tilgang til andre typer av fritidsaktiviteter, som opplæring i ulike former for håndverk og familiekvelder.

Dette ble gjenstand for en gradvis endring fra begynnelsen av 1970-tallet, da ledelsen begynte å vektlegge sosiale tiltak og fritidsaktiviteter i større grad. Argumentet var at «[d]ette med fritidstilbud er eit vesentleg behov som ikkje er dekkja og det kan få konsekvensar ved seinare busetting».¹⁸³ Dette var riktignok ikke helt nytt. Alt i 1963 hadde

beboerne fått tilgang til et fjernsyn, men dette tilbudet ble tilsynelatende innført mer som et forsøk på å kontrollere beboerne. Det skulle fungere som en gulrot slik at de tilbrakte fritiden på Svanviken fremfor å reise til nærmeste kino.¹⁸⁴ Utviklingen gikk gradvis fra en fritid som ble kontrollert av ledelsen på Svanviken, til større valgfrihet. Målet var til å begynne med at man skulle «aktivisere» beboerne, men de ansatte lyttet i økende grad til beboernes egne ønsker og prøvde å innfri disse. I arkivmaterialet finne vi omtale av ulike fritidsaktiviteter som skulle innføres, blant annet fiskekonkurranser, volleyball, luftgeværskyting, husmormotrim, bærtur, fjelltur og skikonkurranser. Beboerne fikk også disponere et eget aktivitetsbudsjett, og stemte på allmannamøter over hva slags utstyr som burde kjøpes inn. Dette illustrerer vesentlige endringer i beboernes tilværelse, men det er viktig å merke seg at utviklingen ble initiert og oppmuntret av de ansatte¹⁸⁵. Selv om beboerne i løpet av 1970- og 1980-tallet fikk tilgang til stadig flere fritidsaktiviteter tilpasset en rekke interesser, ble utviklingen i stor grad ble styrt av de ansattes i den forstand at de oppmuntret til økt aktivitet blant beboerne og kom med forslag til hvordan dette kunne foregå.

I likhet med beboernes innflytelse var dette et område der ledelsen på Svanviken gikk inn for en oppmykning av tidligere praksis og der beboerne forholdt seg til og svarte på dette ved å handle innenfor det gjeldende rammeverket. Slik antok forholdet mellom beboere og ansatte etter hvert form av gjensidig påvirkning, men til tross for alle endringene som vokste frem, forsvant ikke den sosiale kontrollen over beboerne.

5 Et spørsmål om å overleve?

Som nevnt innledningsvis slo Agnar Austvik fast at det hadde skjedd overgrep på Svanviken. Han forklarte dette ut fra mottoet «[i] mildhet streng, i strenghet mild [...] Streng autoritet var trolig et spørsmål om å overleve».¹⁸⁶ Basert på denne forestillingen benyttet de ansatte seg av ulike tiltak ment som reaksjoner eller straff i tilfeller der beboere brøt reglementet eller etter deres syn oppførte seg upassende. Selv om reglementet hverken ble utsatt for noen systematisk gjennomgang eller endring før i 1978, ble det av ledelsen

¹⁸¹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁸² SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

¹⁸³ SAT, PA-0295, W, L0068, 0002.

¹⁸⁴ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁸⁵ SAT, PA-0295, A, L001, 001; L001, 002; L001, 005; L001, 006; SAT, PA-0295, W, L0068, 0002

¹⁸⁶ Austvik 1978, s. 31.

på Svanviken gjennom hele perioden lagt til grunn for en rekke disiplineringsmetoder benyttet overfor beboerne. Myhre skrev eksempelvis til generalsekretær Bjørnstad at han ønsket å nedføre alle regler og bestemmelser som gjaldt livet og arbeidet på Svanviken, i en protokoll. Samtlige regler var ifølge styreren blitt behandlet og vedtatt tidligere, men de var ikke samlet noe sted.¹⁸⁷

Som vi har beskrevet under punkt 3-2, kunne slike bestemmelser ha blitt vedtatt langt tilbake i tid, og ettersom reglene ikke var samlet, slik blant andre Myhre hadde foreslått, var det vanskelig for beboerne å forholde seg til det som til enhver tid skulle være hele det gjeldende reglementet. Like fullt ble regelbrudd ansett som alvorlige forseelser, og hoveddelen av dem kunne tilskrives § 21 i reglementet, som var gjort kjent. Her ble det slått fast at «[e]r en families liv til beviselig skade for koloniens trivsel, får familien som regel først en advarsel».¹⁸⁸ Dette var imidlertid en regel som ikke ble fulgt konsekvent. Reaksjoner antok ulike former basert på handlingens art og hvorvidt den som ble straffet var voksen eller barn, men vi har funnet ett mønster som særlig var fremtredende i den første perioden av etterkrigstiden: Offentlig ydmykelse. Enkeltpersoner ble straffet foran andre beboere og funksjonærer, og i tillegg ble slike episoder utførlig rapportert tilbake til Misjonens hovedkontor. Denne delen er i hovedsak basert på korrespondanse mellom ledelsen på Svanviken og Misjonens hovedkontor. Brevene er av spesiell betydning fordi ledelsen selv langt på vei bekreftet at ulike former for straffemetoder ble benyttet, samtidig som disse ble bagatellisert eller bortforklart. Fremstillingen er således fortalt fra Misjonens side, men den bekrefter like fullt at straff og disiplinering var en del av hverdagen til beboerne på Svanviken.

5.1 «Jeg beslagla derfor barnet»

Da et ektepar pakket alle eiendelene sine og gjorde seg klare til å forlate Svanviken før oppholdstiden var omme, kontaktet ledelsen på Svanviken barnevernsnemnda i kommunen de hadde tilhold i. Man fikk klarsignal til å ta barnet deres fra dem, og Myhre skrev til hovedkontoret at «[e]tter å ha satt medlemmene av barnevernsnemnda her inn i saken beslagla jeg derfor barnet».¹⁸⁹ Resultatet ble at foreldrene ba om unnskyldning for at de hadde villet reise, at de lovet å

oppføre seg pent og bli på Svanviken.¹⁹⁰ Det å bruke barna som pressmiddel overfor foreldrene var i lang tid det viktigste disiplinerings- og kontrolltiltaket Misjonen benyttet seg av:

Arbeidet med å løse omstreiferproblemet følger fortsatt stort sett to hovedlinjer. Der det er noen mulighet for det, prøver en å føre familien samlet inn i fastboende og rett samfunnsliv. Her betyr arbeidet ved Svanviken arbeidskoloni og bosettelsen ved Staten meget. [...] Der foreldrene ikke vil bryte med omstreiferlivet, prøver en i samarbeid med barnevernsnemndene å treffe tiltak så barn kan komme bort fra omstreiferlivet.¹⁹¹

Frem til 1960-årene innebar undertegnelse av søknaden om opphold på Svanviken og kontrakten at man samtykket til at barnevernsnemnda ville overta ansvaret for barna ved avbrutt opphold. Ordlyden ble på begynnelsen av 1960-tallet endret til at barnevernsnemnda ville bli varslet dersom man avbrøt oppholdet, men dette var en svært forsiktig oppmykning som i realiteten ikke fikk stor betydning.

At man ble fratatt retten til omsorg for egne barn, var med andre ord noe som gjennom store deler av etterkrigstiden ble brukt som straff eller reaksjon overfor voksne beboere: Regelbrudd kunne føre til at foreldre ble fratatt barna for kortere eller lengre perioder, enten som følge av utvisning fra Svanviken eller ved at barna ble satt bort mens foreldrene ble værende der. Videre ble trusselen om at de ville miste barna, brukt i enkeltepisoder der beboere gav sterkt uttrykk for å ville forlate Svanviken. Dette ble bekreftet i 1961 av en tidligere ansatt på Svanviken: «Det er jo bare den avtalen at barnevernsnemnda kan ta barna fra foreldrene hvis familien reiser i strid med avtalen, som kan virke som et tvangsmiddel. Hvis foreldrene er villige til å gi fra seg barna kan de fritt forlate kolonien.»¹⁹²

Foreldre ble fratatt omsorgsretten over egne barn på bakgrunn av en rekke ulike hendelser og situasjoner. Fellesnevneren var at dette skulle fungere som disiplineringstiltak. I noen tilfeller ble sykdom i hjemmet benyttet som begrunnelse overfor barnevernsnemnda, og foreldrene fikk barna tilbake etter lengre perioder.¹⁹³ Rømninger, utvisninger og regelbrudd var de vanligste årsaker

¹⁸⁷ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁸⁸ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁸⁹ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁹⁰ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁹¹ RA, PA-0793, Fk, L0184, 0004, 230.

¹⁹² RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

¹⁹³ RA, PA-0793, Fe, L0072; L0073, 0001; L0074, 0001.

kene til at Misjonen kontaktet barnevernsnemnda i Eide med henstillinger om omsorgsovertagelse. I 1950 tok styrer Holmin kontakt med Eide vergeråd da en familie forlot Svanviken. Ettersom «familiens eneste fremtidige eksistensmuligheter var knyttet til landeveien», ville barna med all sannsynlighet «bli sedelig forkommet under disse forhold».¹⁹⁴ Holmin henviste her til vergerådslovens § 1b, lovhjemmelen for å bortsette barn hvis foreldres livsførsel kunne føre til at de ble mishandlet, vanskjøtt eller sedelig forkommet. Vergerådet vedtok med tre mot to stemmer at barna skulle plasseres i et av Misjonens barnehjem. Vedtaket ble fattet i henhold til vergerådslovens § 1b, men vergerådet la også Holmins vurdering av familien til grunn for beslutningen: «[S]ærlig med grunnlag i uttalelser som er fremkommet ved opplysning fra bestyreren på Svanviken, må vergerådet gå ut fra at [faren] er meget uskikket som barneopdrager.»¹⁹⁵ Styreeren beskrev utfallet av saken og foreldrenes reaksjon i et brev til generalsekretæren. Foreldrene spurte Holmin om han kunne hjelpe dem med å få tilbake omsorgen for barna, og faren

lovte alt han kunne love om jeg ville hjelpe dem tilbake til Svanviken. Han ville skrive under hvasomhelst hvis han fikk prøve. [...] Jeg sa at [...] om det skulle skje at han kunne få komme hit, så trengtes ingen ekstra forpliktelser, for det var med dette avgjort at om det da ikke gikk, så hadde han forspilt alle muligheter for hjelp og for å beholde barna sine. Jeg sa også at dette ikke bare var en sak om ham og [anonymisert], men en prinsippsak.¹⁹⁶

Her er det meget tydelig at styreren anså at vedtaket ville fungere som en garanti for at foreldrene oppførte seg i tråd med reglementet på Svanviken i fremtiden, og saken er en del av et generelt mønster der omsorgsrett også ble brukt som en «gulrot». Foreldre som kom til Svanviken uten barna sine eller fikk dem bortsatt under oppholdet, fikk barna tilbake etter å ha utvist god oppførsel.¹⁹⁷

Retten til omsorg for egne barn var dermed noe som kunne brukes både som straffereaksjon og som insentiv til å følge reglementet. Eksempler på hvordan begge disiplineringsformer ble benyttet i praksis, har vi funnet i et brev fra styrer Myhre til Misjonens generalsekretær. En av bebo-

erne hadde bestemt seg for å forlate Svanviken. Vedkommende og dennes ektefelle ble av Myhre beskrevet som uegnet til å oppdra barn. Styreeren mente barna burde plasseres i fosterhjem, og nevnte at ekteparet også hadde tre barn som ikke bodde på Svanviken. Han hadde forsøkt å få foreldrene til å godkjenne skriftlig at disse barna kunne adopteres bort, men dette hadde de ikke gått med på. Beboeren hadde fått beskjed om å bli på Svanviken til det var blitt avholdt møte om barna i barnevernsnemnda, men hadde ikke etterkommet dette. Ektefellen ble igjen med ansvaret for barna, men hadde gitt uttrykk for et ønske om å flytte til familiemedlemmer. Styreeren mente det ville bli for vanskelig for ektefellen å ha eneansvaret for barna, og ønsket derfor at vedtaket om å overta omsorgen for barna skulle tre i kraft så raskt som mulig. I samme brev beskrev Myhre også situasjonen til en tidligere beboer som ville skille seg fra ektefellen grunnet dennes alkoholmisbruk. Styreeren beskrev her vedkommende som en dyktig omsorgsperson, og ønsket derfor at Misjonen skulle gjøre alt den kunne for å sørge for at den tidligere beboeren fikk beholde omsorgen for barna sine også etter en eventuell skilsmisse. Der det første foreldreparet ble omtalt som ikke «egnet til oppgaven», ble den andre familien beskrevet som «mer enn eksemplariske i den tid de var her, og fortjener [...] all den støtte som det er mulig å gi [...]»¹⁹⁸. Her ser vi hvordan ledelsen på Svanviken og i Misjonen sentralt brukte omsorgsovertagelse som en reaksjon på både uønsket adferd og regelbrudd, og som en belønning i de tilfeller der en familie ble ansett for å ha nådd de målene Misjonen satte for dem da de ble opptatt ved Svanviken.

Dette er de klareste eksemplene på at man benyttet seg av barna for å disiplinere foreldrene, og det er betegnende at dette ble gjort i tilfeller der de berørte beboerne hadde fremvist oppførsel som brøt mot den strenge sosiale kontrollen som ble utøvd ved institusjonen.

Etter hvert opplevde imidlertid Misjonen at det ble vanskeligere å benytte seg av barna som pressmiddel, og dette hadde særlig sammenheng med at barnevernsnemndene i mindre grad enn tidligere fattet omsorgsvedtak for barn fra tater-/romanifamilier. Konsekvensen var at man i større utstrekning måtte vektlegge tiltak rettet mot hele familier, og Svanvikens betydning innenfor Misjonens arbeid ble derfor styrket. Dette kan ha medvirket til at ordlyden i kontraktene på 1970-tallet igjen ble endret, og at konsekvensen av avbrutt

¹⁹⁴ IKAMR, Eide kommune, Eide vergeråd, 1950.

¹⁹⁵ IKAMR, Eide kommune, Eide vergeråd, 1950.

¹⁹⁶ RA, PA-0793, Fe, L0072.

¹⁹⁷ RA, PA-0793, Fe L0072; L0073, 0001; L0074, 0001.

¹⁹⁸ 197 RA, PA-0793, Fe, L0073, 001

opphold da ble at familien ville miste retten til å bli bosatt i regi av Misjonen.¹⁹⁹

Det siste eksempelet vi har funnet på at omsorgsovertagelse fant sted var rundt overgangen mellom 1960- og 1970-tallet, er da et ektepar selv kontaktet sosialkontoret i Eide kommune og bad om hjelp til å komme seg vekk fra Svanviken. Dette ble videreformidlet til ledelsen på Svanviken, som utviste foreldrene og informerte dem om at de hadde 24 timer på å komme seg ut av Møre og Romsdal fylkeskommune. Dette fant imidlertid Misjonens hovedkontor å være i overkant strengt, og minnet Svanviken om at de ansatte der nok ikke hadde jurisdiksjon utenfor institusjonen. Samtidig ble det fattet et vedtak i Eide barnevernsnemnd om at foreldrene skulle fratas barna. Moren var på dette tidspunktet gravid, og vedtaket omfattet også det ufødte barnet.²⁰⁰ Faren klaget senere til Sosialdepartementet, som slo fast at barnevernsnemnda i Eide ikke hadde fulgt barnevernlovens § 5 og «vil [...] understreke at det etter departementets oppfatning ikke er adgang til å overta omsorgen eller forøvrig treffe tiltak overfor barn som ikke er født».²⁰¹ Videre påpekte departementet overfor barnevernsnemnda at den måtte følge reglene i barnevernloven også i de tilfeller der den samarbeidet med Misjonen om omplassering av barn.²⁰² I perioder fungerte som vi ser barnevernsnemnda i Eide nærmest som et «servicekontor» for Misjonen. Dette er imidlertid det groveste eksempelet fra kildematerialet på den tette kontakten som eksisterte mellom ledelsen på Svanviken og lokale myndigheter når det gjaldt å bruke barn som pressmiddel. Samtidig er dette også ett av få eksempler på at beboerne lyktes i å fremme en klage til eksterne aktører og faktisk bli imøtegått.

I korrespondansen mellom hovedkontoret og Svanviken understreket representanter for Misjonen flere ganger at barna var de reisendes øyestener, og at det var gjennom barna man kunne få foreldrene til å bli bofaste og føre en ønsket livsførsel. Dette tyder på at den sterke oppmerksomheten på barna ikke kun dreide seg om en forestilling om at det var for sent å få deres foreldre vekk fra den tradisjonelle tater-/romanilivsførselen mens barna kunne oppdras til å bli bofaste, nyt-

tige samfunnsborgere. Barna kunne også brukes som pressmiddel til å få frem ønsket oppførsel blant sine foreldre, og slik fungerte de som et verktøy for Misjonen.²⁰³

5.2 «Tillegger oss skylden for at de MÅ leve her»

Omsorgsovertagelse var nok den straffemetoden som i størst grad grep inn i livene til de beboerne som ble utsatt for dette. Andre alvorlige reaksjoner kunne komme i form av både utvisning og forlenget opphold på Svanviken.²⁰⁴ Ifølge Karen-Sofie Pettersen var hovedårsaken til utvisninger i etterkrigstiden at beboere ikke fulgte regelverket, ettersom dette demonstrerte manglende vilje til å innordne seg regimet ved institusjonen.²⁰⁵ Dette samsvarer med våre funn. Igjen ser vi at regelverket ble benyttet som grunnlag for disiplinering: «Det er jo enkelte ganger noen glemmer at vi her på Svanviken bare hjelper dem til ordnede forhold og i stedet tillegger oss skylden for at de MÅ leve her og da også må rette seg etter koloniens regler.»²⁰⁶

Ut fra kartotekkortene går det frem at totalt syv familier ble utvist i årene 1949–1986.²⁰⁷ Dette tallet er imidlertid mest trolig altfor lavt. Andre kilder hvor dette omtales, særlig korrespondanse mellom Svanviken og hovedkontoret, tyder på at det reelle tallet var betydelig høyere. Utvisningsaker ble rapportert til hovedkontoret i brev form, ofte med lengre redegjørelser av årsak og forhistorie. Reglementet for Svanviken slo fast at utvisninger skulle avklares med generalsekretæren og kretsstyret av Misjonen.²⁰⁸ Manglende respekt for reglementet ble fremstilt som negativ utvikling hos den aktuelle beboeren, samt som en trussel for institusjonen og de øvrige beboerne.²⁰⁹ En navngitt beboer ble av ledelsen beskrevet som høylytt opposisjonell mot de ansatte, og man bad derfor om et utvisningsvedtak med den begrunnelse at «skal dette fortsette vil det være det samme som å gi kolonistene oppskrift på nytten av denne metoden. I så fall vil ikke kolonien bli gammel».²¹⁰ Resultatet av at én beboer gjentatte ganger brøt reglementet, var i all hovedsak at ved-

¹⁹⁹ RA, PA-0793, Fe, L0076, 002.

²⁰⁰ IKAMR, Eide kommune, Barnevernstjenesten, Fpg, Klientarkiv 1939 – 2004

²⁰¹ IKAMR, Eide kommune, Barnevernstjenesten, Fpg, Klientarkiv 1939 – 2004.

²⁰² IKAMR, Eide kommune, Barnevernstjenesten, Fpg, Klientarkiv 1939 – 2004.

²⁰³ Carlsen 1922, s. 26.

²⁰⁴ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005; L0001, 0006.

²⁰⁵ Pettersen 1997, s. 61.

²⁰⁶ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²⁰⁷ SAT, PA-0295, A, L0005, 0003.

²⁰⁸ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²⁰⁹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²¹⁰ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

kommende med familie ble utvist. I det følgende presenteres noen eksempler på utvisningssaker.

En beboer som ble prøveløslatt mot å bo på Svanviken under prøveperioden, med Myhre som sin tilsynsfører, hadde ifølge Myhre brutt reglementet, kommet med beskyldninger mot de ansatte og snakket negativt om Misjonen til andre beboere. Styreren bad derfor Bjørnstad om å fatte et utvisningsvedtak, og hevdet dette ville være avgjørende for den videre driften av Svanviken. Pålegg om å overholde reglene skulle i mellomtiden tas opp på et møte mellom ansatte og beboere, og Myhre hadde på forhånd gjort en avtale med beboeren om ikke å omtale denne spesifikt mot at vedkommende underskrev en erklæring om at han/hun godtok å bli idømt såkalt «matlapp» for regelbrudd.²¹¹ I et brev fra beboeren til politimesteren i Kristiansund står det imidlertid at Myhre under det nevnte møtet hadde offentliggjort vedkommendes dom, informasjon om soningstiden og betingelsene for prøveløslatelsen.²¹² Beboerens fortid var bare delvis kjent blant de andre beboerne, og vedkommendes barn visste ikke om detaljene rundt dommen og fengselsoppholdet. Vedkommende reagerte derfor sterkt på offentliggjøringen.²¹³ Konsekvensene var at det ble vanskelig for beboeren å arbeide sammen med andre beboere og funksjonærer, og vedkommende mente at «når jei har sonet, min dom, så skulle vel ikke min tilsynsfører ha lov til og opplyse alle og, en ver forfor jei er komet hit».²¹⁴ Myhre bekreftet i et svarbrev til politimesteren at han hadde offentliggjort opplysningene for å disiplinere beboeren, men hevdet det hadde vært nødvendig for å få vedkommende til å respektere reglementet. Hendelsen ble av Myhre ansett for å være i tråd med Svanvikens reglement, der § 21 slo fast at beboere som handlet «til beviselig skade for koloniens trivsel», skulle få en advarsel av styreren før de ble bortvist.²¹⁵ Videre avfeide Myhre beboerens kritikk mot seg ved å påstå at vedkommende selv hadde informert de andre på stedet om dommen og soningsoppholdet.²¹⁶ Uavhengig av hvorvidt dette var sant, ville det like fullt ikke løst Myhre fra taushetsplikten han hadde som tilsynsfører. Videre er det interessant å merke seg at offentliggjøringen ble benyttet

som et straffetiltak samtidig som Myhre bagatelliserte det hele.

I tillegg til utvisning ble forlengelse av oppholdet brukt som straffemetode. Det er interessant at man i noen tilfeller anså at det å måtte bli lenger på Svanviken enn den kontraktfestede oppholdstiden, var en mer passende straff enn bortvisning. Forskjellen synes å ligge i at de som ble bortvist, ble ansett for ikke å kunne «rehabiliteres/normaliseres» av Misjonen, mens de som fikk forlenget oppholdet på denne måten, tilsvarende ble ansett for å kunne «rehabiliteres» over tid. Praksisen later til å ha blitt innført i forbindelse med en klage fremsatt av et av foreldrepærene på Svanviken. Personalet mente klagen var basert på løgner, og at «å sammenkalle til funksjonærmøte hver gang en må ta en avgjørelse pga. kolonistenes opptreden er urimelig».²¹⁷ Det ble derfor vedtatt at man i de tilfeller beboere «beviselig» kom med løgnaktige påstander i klager til Misjonens hovedkontor, skulle søke generalsekretæren om at disse fikk sitt opphold forlenget med seks måneder.²¹⁸ Senere innrømmet ekteparet at den nevnte klagen var basert på løgn.²¹⁹ Dette er nok et eksempel på at beboernes mulighet til å bli hørt var svært liten, ettersom Misjonen reagerte på klager eller uttrykt misnøye på måter som fikk store konsekvenser for dem.

Beboernes posisjon overfor de ansatte på Svanviken og Misjonens hovedkontor blir behandlet i delen «En har med voksne barn å gjøre», men dette er også et aspekt ved straffemetodene som ble benyttet. Forlengelse av oppholdet ble etter dette gjennomført som en reaksjon på uønsket adferd over lengre tid. Eksempelvis fikk et ektepar på denne bakgrunnen en ny beboerkontrakt på et sjetten år på Svanviken. Ifølge Myhre var samtlige øvrige beboere enige i dette tiltaket.²²⁰ Praksisen ble også benyttet i 1969, da en beboer fikk valget mellom umiddelbar avreise fra Svanviken eller å godta at Misjonen skulle bestemme når familien skulle bosettes og at selv «mindre uregelmessigheter» ville føre til at oppholdet på Svanviken automatisk ble forlenget. Dersom beboeren valgte å bli på Svanviken, måtte vedkommende i tillegg be offentlig om unnskyldning for sin oppførsel, samt offentlig forplikte seg til ikke å bryte reglene mer.²²¹ Dette er et eksempel på hvordan

²¹¹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²¹² Denne saken er også omtalt i punkt 4.1.

²¹³ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²¹⁴ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²¹⁵ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²¹⁶ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²¹⁷ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005; L0001, 0006.

²¹⁸ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005; L0001, 0006.

²¹⁹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005-0006; RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²²⁰ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²²¹ RA, PA-0793, Fe, L0074.

offentlig ydmykelse ble benyttet i disiplineringen av beboerne.

Om beboerne ikke kunne reise utenfor Eide kommune uten begrunnelse og tillatelse, stod de ansatte fritt til å reise vekk i så vel private ærend som på oppdrag for Misjonen. Dersom beboerne skulle til legen, ble de fulgt av en av funksjonærene. Videre har vi sett at praksis i en lengre periode var at beboerne kun fikk reise langt av gårde i forbindelse med sykdom i familien eller begravelser. Denne praksisen ble imidlertid myknet opp over tid. Eksempelvis lot Austvik et ektepar forlate Svanviken i en uke selv om han mente den reelle årsaken bak reisen ikke var å undersøke mulige boliger de kunne bosettes i, ettersom han mente det var bedre de «kjørte seg ut» enn at de klaget og laget oppstyr ved ikke å få reise.²²² Videre hadde beboerne på midten av 1970-tallet anledning til å reise vekk, forutsatt at ledelsen ble underrettet om dette på forhånd.²²³ Sett under ett var etterkrigstiden like fullt preget av strenge begrensninger knyttet til det å forlate Svanviken. Dette kan riktignok forklares ut fra Misjonens målsetting om å ta reiselysten fra tater-/romanifolket, men rettferdiggjør ikke at kontrollen over adgangen til samfunnet utenfor i stor grad ble fratatt beboerne. Utvisning som straff må derfor forstås i forlengelse av denne kontrollen: Ledelsen på Svanviken bestemte når og hvor lenge beboerne fikk forlate institusjonen, og i ytterste konsekvens også hvorvidt de fikk lov til å komme tilbake. I forlengelse av dette ble rømninger ansett for å være en trussel ettersom man mente dette kunne påvirke gjenværende beboere i negativ retning. Her var det ikke kun frykten for at andre kunne la seg inspirere til å foreta egne rømninger som kom til syne, men også det forestilte behovet for å straffe uønsket oppførsel. I et brev til Misjonens generalsekretær skrev styreren at «det er ikke alle som kan skjelve mellom dikt og sannhet i historier». ²²⁴ Man så her for seg muligheten for at disse ville fortelle de andre beboerne løgnhistorier om at de fikk «avregere» på hovedkontoret, og at de andre beboerne derfor ville tro at rømningen ikke fikk konsekvenser.²²⁵

5.3 Andre disiplineringsmetoder

I tillegg til reaksjoner som fikk langvarige, alvorlige konsekvenser for den enkelte, opplevde bebo-

erne også mer spontane straffereaksjoner tilknyttet enkeltepisoder eller dårlig oppførsel over kortere eller lengre tid sett fra de ansattes ståsted. Slike reaksjoner later ikke til å ha vært like systematisk gjennomført som omsorgsvedtak eller utvisninger. De bidro like fullt til å etablere en ramme rundt beboernes tilværelsen som i stor grad må kunne sies å ha vært preget av uforutsigbarhet og frykt for å gjøre noe galt eller hevde sine egne meninger. En vanlig reaksjon på fravær fra arbeid i en periode fra slutten av 1950-tallet og fremover var å trekke beboerne i lønn samt å frata dem muligheten til ulike former for bistand eller lettelser. På den måten skulle de motiveres til å komme tilbake på jobb.²²⁶ I 1965 vedtok personalmøtet at beboere som var syke eller fraværende fra arbeidsplassen, ikke hadde tillatelse til å forlate Svanviken med mindre dette ble godkjent av ledelsen.²²⁷ I et annet tilfelle tvilte de ansatte på en beboers forklaring om at arbeidsfraværet skyldtes sykdom.²²⁸

En hyppig brukt straffemetode var såkalt «matlapp». Ordningen fungerte ved at

[F]amilien [fikk] utlevert en 'matseddel' i de tilfeller der pengene har gått til unyttige ting i stedet for mat. Dette skritt går en imidlertid aldri til uten at det har vist seg å ikke føre fram med samtaler. Det blir da som regel på forhånd gjort klart at lønnen ikke vil bli gitt ut i kontanter dersom misforholdet fortsetter.²²⁹

Dette vitner om at ledelsen på Svanviken mente at beboere som ikke skjøttet sin økonomi på en «tilfredsstillende» måte, ble ansett for ikke å være i stand til å foreta beslutninger i økonomiske spørsmål, men trengte irettesettelse. Konsekvensen var at de ble fratatt råderetten over egne penger i en periode. Dette ble også bekreftet av driftslederen på gården på 1960-tallet: «Den straff som enkelte ganger kan bli brukt er at en eller annen kolonist ikke får utbetalt lønnen sin i kontanter, men får anvist hvor mye de kan handle for på butikken.»²³⁰

Dette ble fremstilt som en enighet mellom ansatte og beboere som gikk ut på at beboere som oppførte seg ufint mot en av de ansatte, automatisk fikk deler av lønningen sin omgjort til «matlapp». Hensikten med ordningen var å «beskytte

²²² RA, PA-0793, Fe, L0075, 001.

²²³ SAT, PA-0295, A, L0001, 0001.

²²⁴ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²²⁵ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²²⁶ RA, PA-0793, Fe, L0072.

²²⁷ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005; L0001, 0006.

²²⁸ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005; L0001, 0006.

²²⁹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²³⁰ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

de funksjonærer som ikke kunne klare seg selv i forholdet til kolonistene».²³¹ Gårdsbestyreren på Svanviken uttalte seg om dette i et brev til hovedstyret i forbindelse med anklager fra en annen ansatt om at styreren var hardhendt i sine straffemetoder:

Det kan nok være at en kolonist som ikke har fått kontant lønn [sic.], synes det er «leit» å gå på butikken og handle, men at de synes det er hårdhendt behandling eller frykter for denne straffen har ingen gitt uttrykk for.²³²

Det finnes også et eksempel på at hardt arbeid ble forsøkt benyttet som straffemetode. En beboer hadde ikke møtt til arbeid i tilstrekkelig grad, og arbeidslederen ved gårdsbruket mente han «skulle straffes ved å settes til ekstra hardt arbeid», og beordret ham derfor til helt alene å bære sekker som veide hundre kilo.²³³ I et brev til Olav Bjørnstad beskrev Knut Myhre dette som en hendelse han som styrer tok avstand fra. Beboeren nektet å gjennomføre straffen og rapporterte saken til Myhre, som bad gårdsbestyreren finne ut av hva som hadde skjedd. Av ordlyden i brevet virker det ikke som om straffen ble gjennomført, og at Myhre selv anså at den var altfor streng ettersom det ville være fysisk umulig for beboeren å løfte sekkene.²³⁴

Som nevnt innledningsvis i denne delen antok straff og disiplinering ofte form av offentlig ydmykelse i 1950- og 1960-årene. Over tid gikk utviklingen vekk fra rene straffemetoder og i retning av at disiplineringstiltak i større grad ble forutsigbare for beboerne. Dette aspektet var ikke til stede på 1950- og 1960-tallet, noe som innebar at de ulike disiplineringsmetodene i svært liten grad var systematiske. Beboerne fikk etter hvert oppdaterte kontrakter som gjenspeilet de faktiske forhold ved institusjonen, større innflytelse og bestemmelsesrett gjennom allmannamøtene, og styrerens lynne ble mindre avgjørende for hverdagen deres.²³⁵

5.4 «Redde barn er ikke gode elever»

Som vist ovenfor opplevde en del av barna som bodde på Svanviken, å bli fjernet fra foreldrene

sine, enten for kortere eller lengre perioder. Selv om dette var ment for å straffe foreldrene, foruten en måte man kunne fjerne barna fra gruppens tradisjonelle levesett på, må vi anta at det også for barna ble opplevd som en straffereaksjon. I likhet med de voksne beboerne ble også barna utsatt for andre former for reaksjoner på uønsket adferd, som vi skal beskrive nærmere i denne delen. Dette er som hovedsakelig basert på informasjon fra et brev Knut Myhre skrev til Misjonens hovedkontor da en av de ansatte på Svanviken anklaget ham for å drive med spesielt harde straffemetoder. Dette var Myhres fremstilling, og den bekrefter langt på vei at barna på Svanviken ble utsatt for straff. Selv avviste han anklagen, og hevdet han overfor elevene hadde «prøvet å vinne fram til et samarbeid med barna. Redde barn er ikke gode elever, og jeg synes resultatene fra mitt skolearbeid i seg selv skulle være svar nok på de uttalelser [anonymisert] har tillatt seg å omtolke».²³⁶ Denne saken og, ikke minst, Myhres brev er det eneste eksempelet vi har funnet på at ledelsen på Svanviken vedkjente seg bruk av disiplineringsmetoder overfor barn, og er således helt sentrale i den følgende fremstillingen.

I brevet tok Myhre opp flere konkrete hendelser. Et barn hadde vært helt stille og ikke svart på spørsmål om alfabetet, og dette hadde pågått over tid. Myhre hadde da bedt barnet stå på en krakk i klasserommet til det svarte på spørsmålene hans. Ifølge Myhre ble barnet stående på krakken i rundt femten minutter før det svarte, mens den ansatte som tok opp episoden, hevdet Myhre selv hadde fortalt at barnet stod der i fem timer. Dette ble avvist på det sterkeste i brevet, mens selve metoden ble bekreftet. Ved et annet tilfelle hørte Myhre en tenåring i leksene, og eleven stod da oppreist i klasserommet. Vedkommende hadde ifølge Myhre for vane å bevege på det ene benet ved disse tilfellene, og han hadde bedt personen om å stå stille fordi «det virket latterlig».²³⁷ Eleven ble fornærmet og ville ikke svare mer på Myhres spørsmål om leksene.²³⁸ Myhre bad da vedkommende om å stå i et hjørne av klasserommet og «begannte å erte [personen] ved å fortelle de andre elevene at naturligvis kunne [vedkommende] klare å stå rett opp og ned i en krok selv om det skulle være en hel dag, men hadde [vedkommende] stått litt mer ubehagelig hadde [vedkommende] nok ikke vært så stri».²³⁹ De andre elev-

²³¹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²³² RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²³³ RA, PA-0793, Fe, L0072.

²³⁴ RA, PA-0793, Fe, L0072.

²³⁵ RA, PA-0793, L0072; L0073, 0001; L0074, 0001; SAT, PA-0295, A, L0001, 0001; L0001, 0002; L0001, 0005; L0001, 0006.

²³⁶ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²³⁷ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²³⁸ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²³⁹ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

ene deltok i det Myhre selv fremstilte som erting, og spurte om de kunne la vedkommende stå mer ubehagelig. Eleven mente selv å skulle greie dette, og det ble da plassert bøker foran eleven på en måte som gjorde at vedkommende måtte stå «på skrå med hodet inn mot veggen». Ifølge Myhre var eleven «trassig» og ble stående, selv om vedkommende etter mer enn tjue minutter ble så sliten at han/hun gråt. Myhre påstod at han gjentatte ganger hadde sagt at eleven ikke ble tvunget, men når som helst kunne sette seg på plassen sin. Da eleven likevel ble stående, var det ifølge Myhre for å demonstrere for de andre elevene at vedkommende ville greie å stå slik over lengre tid. Myhre fortalte videre at eleven lo av sin egen oppførsel da forsøket var over, og at han selv hadde rost vedkommende for å ha vært så utholdende. De andre elevene fikk tilbudet om å stå i kroken, og da ingen greide å stå der like lenge som den første eleven, «var trassens nederlag samtidig en form for seier» for vedkommende. Ifølge Myhre fortalte han denne historien til sin medarbeider «som en morsomhet i forbindelse med barns trassatferd. Grusomheten har han selv lagt til».²⁴⁰

Offentlig ydmykelse og erting var en straffemetode som også ble benyttet overfor barna på Svanviken. Påstander om straff fra ansatte ble i denne perioden rapportert inn flere ganger med flere års mellomrom. Det ble hevdet at Myhre drev et regime der «frykten for straffen og straffemetodene» preget tilværelsen for beboerne, tilsynelatende uten at generalsekretæren grep inn i nevneverdig grad.²⁴¹ Vi har ikke funnet henvisninger til straff og disiplinering av barn på 1970- eller 1980-tallet, og disse forskjellene mellom periodene vitner om styrerens sterke stilling på Svanviken.

6 Helse og død

Svanviken var en helhetsinstitusjon som fungerte som hjem, barnehage, skole, arbeidsplass og fritidsarena. Beboerne levde innenfor et lukket univers der mulighetene til å kontakte omverdenen var begrenset. I forlengelse av dette er helsetilbudet som ble gitt beboerne, et meget interessant aspekt, ettersom dette var det eneste tilbudet de ikke ble gitt på stedet. Innebar dette at beboernes helse var et område som i mindre grad ble utsatt for «personlige inngrep i friheten», eller ble også

dette omfattet av den sosiale kontrollen og oversikten over privatlivet til beboerne som eksisterte på institusjonen? I denne delen tar vi for oss dette spørsmålet ved å se på Misjonens tilnærming til henholdsvis fysisk og psykisk helseproblematikk blant beboerne.²⁴² Til sist i denne delen tar vi for oss de dødsfallene som fant sted på Svanviken i løpet av etterkrigstiden. Mye av informasjonen er her anonymisert, og gjennomgangen illustrerer Misjonens håndtering av dødsfall generelt fremfor å gå inn på de enkelte tilfellene.

6.1 Løsriving fra formynderrollen?

I det hele tegner arkivmaterialet et bilde av at de ansatte på Svanviken handlet som beboerens foresatte når det gjaldt helsen deres. Voksne beboere ble slik fratatt retten til kontroll og privatliv over både sin egen og sine barns helse. Beboerne måtte melde fra til ledelsen dersom de trengte legetilsyn, og time ble da bestilt for dem. Grunnet institusjonens fjerntliggende geografiske plassering er det naturlig at rutinemessige lege- og tannlegebesøk ble samkjørt, og at de ansatte hadde oversikt over dette. I tillegg ble opplysninger om beboernes helsetilstand og eventuelle opphold ved sykehus eller andre behandlingsinstitusjoner, samt om utlegg man hadde hatt for den enkelte beboers helsetjenester, sendt til Misjonens hovedkontor.²⁴³ På den andre siden var det andre, mer private aspekter ved beboernes helse som de ansatte, Misjonens hovedkontor og relevante medisinske institusjoner hadde stor kjennskap til – til tider uten at beboerne selv ble informert. I ett tilfelle fortalte Myhre til Bjørnstad at han bevisst hadde tilbakeholdt både de foreløpige resultatene av en legeundersøkelse av et barn og årsaken til at barnet skulle utredes på et regionalt sykehus, fra foreldrene. Begrunnelsen var at foreldrene «ville blitt helt hysteriske».²⁴⁴ Hendelsen illustrerer at helsepersonalet fremsatte opplysninger om beboernes helsetilstand til ledelsen på Svanviken fremfor til de berørte beboerne, og at slike opplysninger videre kunne holdes tilbake.

De ansatte hadde gjennom hele etterkrigstiden tett kontakt med det lokale helseapparatet på

²⁴² Psykisk behandling utenfor Svanviken tas ikke opp her. Dette skyldes to faktorer: For det første at det ble lagt sterke begrensninger på innsyn fra regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk, og for det andre at denne avklaringen tok såpass lang tid at det ikke var praktisk gjennomførbart å undersøke dette aspektet ut fra innsynet som ble gitt.

²⁴³ RA, PA-0793, Fe, L0072; L0073, 001.

²⁴⁴ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²⁴⁰ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²⁴¹ RA, PA-0793; L0072, 001; L0073, 001; L0074, 001.

Eide når det gjaldt alt fra rutinekontroller til personlige opplysninger som beskrevet ovenfor. Man førte oversikt over når distriktslegen skulle besøke Svanviken, samt når det skulle bestilles timer hos ulike spesialister for beboerne. Høsten 1977 ble det for eksempel planlagt et tettere samarbeid med distriktslegen på Eide, herunder også sykepleier og kurator. Målet med samarbeidet ble presentert som økt forebygging for å kunne redusere antall sykemeldinger blant beboerne. Distriktslegen skulle komme til Svanviken inntil to timer i uken, delta på familiemøtene og samarbeide med institusjonen ved «akutte tilfeller».²⁴⁵ Det viste seg å være svært vanskelig å få tak i stedlig personale med helsefaglig bakgrunn, og en alternativ løsning var dermed å etablere en besøksordning med det lokale helseapparatet.

Man hadde i tillegg kontakt med andre helseinstitusjoner, som opplyste de ansatte på Svanviken om den aktuelle beboerens helsetilstand og sykdomsforløp. I ett tilfelle la man i samråd med Molde sykehus opp en plan for hvordan en beboer som var blitt utskrevet etter en innleggelse, burde ivaretas i den første perioden tilbake på Svanviken.²⁴⁶ Selv om det var de ansatte og representanter fra det lokale helseapparatet som vedtok når det var nødvendig å sende beboere til eksterne behandlingsinstitusjoner, tok man hensyn til beboernes ønsker. En beboer ble sendt til et spesialisert sykehus i en annen del av landet etter eget ønske, slik at vedkommende kunne delta på et kurs. I dette tidsrommet skulle ektefellen ta vare på barna, og dette er et eksempel på at man forsøkte å tilrettelegge helsesituasjonen til en beboer på en tilfredsstillende måte.²⁴⁷ I et annet tilfelle diskuterte funksjonærene hvorvidt en familie skulle sendes til et opphold ved et privat, diakonalt behandlingssted for familier og enkeltindivider med psykiske lidelser og samlivsproblemer. Det kommer frem at familien og de ansatte på Svanviken på det daværende tidspunktet var i kontakt med flere offentlige helseinstitusjoner i distriktet samt familievernkontoret i Molde. Distriktslegen tilrådte ikke opphold ved et rekreasjonssenter i regionen, og funksjonærene mente det var familievernkontoret som måtte ta den endelige beslutningen om det eventuelle oppholdet på behandlingsstedet.²⁴⁸

I likhet med utviklingen innenfor andre områder på Svanviken ble også Misjonens tilnærming

til beboernes helsetilbud – så langt det lot seg gjøre innenfor rammene av institusjonen – endret over tid. Allerede i 1965 anerkjente Knut Myhre at de ansatte hverken hadde tilstrekkelig utdanning eller erfaring til å ta seg av de sammensatte fysiske og psykiske utfordringene en del av beboerne hadde, herunder særlig alkohol- og rusproblemer.²⁴⁹ Beboerne ble stort sett ble ansett for å ha alkoholproblemer, og dette bekreftes av tidligere styrer Odvar Halgunset i et intervju gjort med utvalgets sekretariat i oktober 2014.²⁵⁰ Alkoholforbruk ble både ansett som et helseproblem og en måte å kontrollere beboerne på. Et eksempel på dette finner vi i 1977, da bestyrer Jakobsen og én av funksjonærene gjennomførte samtaler om alkoholmisbruk med alle familiene på Svanviken.²⁵¹ Man var generelt opptatt av beboernes alkoholvaner, og også her ser vi en endring over tid: Mens man på 1960-tallet tok opp tilfeller der beboere dro på fest og kritiserte denne oppførselen, ble man utover 1970-tallet mer opptatt av alkoholmisbruk som et helseproblem.²⁵²

Vi finner en oppmerksomhet på beboernes psykiske helse allerede på 1950- og 1960-tallet, men da i form av diskusjoner om hvorvidt enkeltpersoner burde sendes til «mentalundersøkelser» etter å ha oppvist uønsket adferd. Flere beboere ble lagt inn på Opdøl (senere Hjelset) psykiatriske sykehus i korte perioder, og sykehuset ser ut til å ha blitt brukt som en avlastningsinstitusjon for beboere som var spesielt utfordrende for de ansatte.²⁵³ Fra dette perspektivet tilegnet man seg gradvis en forståelse av beboernes psykiske helse som en integrert del av deres velbefinnende, og dermed av stor betydning for deres opphold ved Svanviken. Rundt 1970 var det blitt etablert en ordning med ukentlig psykologbesøk på Svanviken, men man ønsket å opprette en fast psykiaterstilling på stedet.²⁵⁴ I årsmeldingen for året 1973 skrev daværende styrer Austvik at «[b]ehovet for meir engasjement på det psykisk behandlingssmessige området ligg i dagen».²⁵⁵ Dette området skulle ikke bare dreie seg om psykisk behandling, men også omfatte miljø- og familierapeutiske tiltak. Fra midten av 1970-årene begynte man derfor aktivt å søke etter ansatte med tilstrekkelig kom-

²⁴⁹ SAT, PA-0295, W, L0069, 001.

²⁵⁰ Tater-/romaniutvalget, intervju med Odvar Halgunset, Molde 15.10.2014.

²⁵¹ SAT, PA-0295, W, L0068, 0002.

²⁵² RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001; L0074, 0001.

²⁵³ RA, PA-0793, Fe, L0073, 001.

²⁵⁴ SAT, PA-0295, A, L0001,0006; SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

²⁵⁵ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

²⁴⁵ SAT, PA-0295, W, L0068, 0002

²⁴⁶ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005; L0001, 0006.

²⁴⁷ SAT, PA-0295, A, L0001, 0005; L0001, 0006.

²⁴⁸ SAT, PA-0295, W, L0068, 0002.

petanse på disse områdene, slik at tilbudet på stedet kunne utvides. I de fleste årsberetningene frem mot avviklingen i 1986 påpekte styrerne hvor avgjørende det var å utvide staben på dette feltet. Beboerne skulle fremdeles sendes til institusjoner utenfor Svanviken for å motta behandling for psykiske plager, men man ønsket samtidig å forsterke det stedlige tilbudet. Det var imidlertid vanskelig å få tak i kvalifisert personale.²⁵⁶ Eksempelvis hadde man så sent som i 1981 ikke lyktes i å etablere den ønskede psykologstillingen. Det ble søkt om midler til dette i forslaget til stillingsbudsjett med den begrunnelse at de fleste av beboerne hadde sammensatte psykiske sykdomsbilder som ble forverret av kriminalitet og alkoholisme. Det derfor var svært problematisk for dem å skulle tilpasse seg en stabil tilværelse med hjem, arbeid og familie: «Det synes klarere og klarere at skal Svanviken Familiesenter fylle sin oppgave tilfredsstillende i henhold til de endrede problemer ved klientellet er en psykolog på heltid ikke til å komme fra.»²⁵⁷

Ønsket om å spesialisere staben innenfor dette området må sees i sammenheng med den generelle utviklingen av norsk sosialpolitikk i løpet av dette tidsrommet. I 1977 beskrev styrer Torbjørn Jakobsen Svanviken som «en attførings- og resosialiseringsinstitusjon», og dette vitner om at Misjonen tilpasset sitt arbeid etter korporativiseringen som vokste frem i myndighetenes samarbeid med private organisasjoner innenfor sosialhjelpsfeltet.²⁵⁸ Selv om man ikke lyktes i å spesialisere staben på Svanviken i den grad man ønsket, fikk man tak i ansatte som var langt mer kvalifiserte til å arbeide med mennesker enn det tilfellet hadde vært på 1950-, 1960- og deler av 1970-tallet. I 1984 bestod staben for eksempel blant annet av en pedagog med videreutdanning i psykologi, en sosionom, en sykepleier, en barnevernspedagog og en førskolelærer.²⁵⁹

Vi finner at beboernes helsetilbud og de ansattes kjennskap til deres helseopplysninger er nok et uttrykk for den sterke sosiale kontrollen som ble utøvd ved Svanviken. Det fant imidlertid sted en endring over tid. Misjonens tilnærming til beboernes helsetilbud gikk fra en forestilling om at de ansatte skulle være deres foresatte og derfor vite alt om helsetilstanden deres, til en forestilling om at man var rådgivere som burde legge til rette

for et spesialisert tilbud. I tillegg til å forsøke å profesjonalisere staben søkte man også å gjøre helsetilbudet mer individuelt tilpasset den enkelte beboer.²⁶⁰ Det å gi mennesker individuell behandling på en institusjon som skulle gjøre dem mindre individuelle, ble svært vanskelig å gjennomføre i praksis, men mot slutten av perioden var tiltakene rettet mot den enkelte beboer langt mer tilpasset enn de hadde vært de første tiårene etter gjenåpningen. Beboerne hadde da også i langt større grad innsyn i og eierskap over sin egen helse. Svanvikens siste styrer, Odvar Halgunset, oppsummerte endringen slik:

Utviklingen går heldigvis i retning av det som er kjernen i all menneskebehandling, – nemlig at vi som er menneskebehandlere er i ferd med å «kaste av oss den hvite frakken». [...] Vi må derfor hele tiden ha en urokkelig tro på at det hele nytter. Ved å rive oss løs fra formynderrollen, som har et farlig innhold av moralisme i seg. [...] nytenking på det sosiale/behandlingsmessige plan tvinger frem nye samarbeidsformer og nye former for hjelp til de som spør oss.²⁶¹

6.2 «Den beste bosetting som kunne skje»

Ifølge Misjonens kortkartotek over beboerne fant det sted fire beboerdødsfall ved Svanviken i perioden 1949–1986. I tillegg forekom det enda et dødsfall som er omtalt i korrespondanse mellom ledelsen på Svanviken og Misjonens hovedkontor, men som ikke er nevnt i kartoteket.²⁶² Undersøkelser av andre kilder, herunder årsmeldinger, protokoll for funksjonærmøter, referat fra allmannamøter, Svanvikens korrespondansearkiv og Misjonens klientarkiv, viser at disse dødsfallene i svært liten grad ble omtalt i ettertid.²⁶³ Henvisninger til dødsfallene forekommer hovedsakelig i korte setninger som stadfester det inntrufne, om bisettelsene, og i noen av tilfellene nevnes også dødsårsak; dette var enten sykdom eller ulykker. Vi har funnet ett unntak fra dette generelle mønsteret:

En av våre kolonister døde [...]. Dødsfallet kom uventet på oss andre, men selv hadde

²⁵⁶ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

²⁵⁷ SAT, PA-0295, W, L0069, 0008.

²⁵⁸ Jfr. Anne-Lise Seip, *Veiene til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920–1975*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1994.

²⁵⁹ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

²⁶⁰ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

²⁶¹ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

²⁶² SAT, PA-0295, A, L0005, 0003.

²⁶³ Det presiseres at det ikke har vært mulig å gjennomgå det samlede arkivmaterialet etter Misjonen, og at det derfor ikke kan utelukkes at dødsfallene ble omtalt i så liten grad som det fremgår av denne studien.

[anonymisert] gjentatte ganger snakket om at [anonymisert] snart skulle dø. «Men vær ikke bekymret for meg. Jeg har det godt med Gud», sa [anonymisert] til flere av oss. På den måten fikk vi ved begravelsen lov til å se dødsfallet som den beste bosetting som kunne skje fra kolonien. [Anonymisert] flyttet hjem til sin Frelser.²⁶⁴

Vi har samlet mest mulig informasjon om de avdødes opphold på Svanviken i tiden før de døde, og ser at det er store forskjeller i graden av omtale av den enkelte. Noen av personene ble flere ganger diskutert i korrespondanse mellom styreren på Svanviken og Misjonens hovedkontor, som regel på bakgrunn av sykdomsforløp. I klientmappene til de avdøde omtales diagnose og sykdom i noen av tilfellene, men ikke i alle. Gjennomgangen av både klientmappene og korrespondansearkivet viser at de beboerne som døde av sykdom, i forkant av dette var i ulike behandlingstiltak både lokalt og andre steder i landet. Ettersom vi ikke har hatt innsyn i journalene til disse personene, vil det ikke være mulig å vurdere i hvilken grad de fikk tilstrekkelig behandling. Misjonen forsøkte i varierende grad å ta seg av de etterlatte. Der noen fikk tett oppfølging både på Svanviken og etter oppholdet, var det andre som ikke i like stor grad ble ivaretatt. En av familiene valgte å forlate Svanviken etter dødsfallet fordi stedet bare minnet dem om den som døde.²⁶⁵

Basert på de kildene som er undersøkt, kan vi ikke presentere noen helhetlig redegjørelse av de fem beboerdødsfallene på Svanviken i etterkrigstiden. Misjonen ser ikke ut til å ha arkivert informasjon om avdøde klienter systematisk. Dette innebærer ikke nødvendigvis at man forsøkte å skjule disse dødsfallene. De avdøde ble for eksempel bisatt fra Eide kirke, og i minst ett av tilfellene ble det trykket en nekrolog i lokalavisen. Imidlertid er dette et aspekt ved Svanvikens historie som bør studeres nærmere ved en gjennomgang av samtlige tilgjengelige kilder, herunder også sykehusjournaler og de delene av arkivet etter Misjonen som Utvalget ikke har hatt anledning til å undersøke. Det kan også være hensiktsmessig å ta for seg klientmappene til et utvalg andre beboere på Svanviken for å få et sammenligningsgrunnlag.

²⁶⁴ SAT, PA-0295, W, L0096, 001.

²⁶⁵ RA, PA-0793, Fe, L0072; 0073, 01; L0074, 01; RA, PA-0793, Fp [anonymisert]; SAT, PA-0295, W, L0069, 001.

7 «Håper i hvert fall ikke at reglementet er i bruk»

Da Vibeke Løkkebergs film «Tater -73» ble vist i desember 1973, intervjuet Dagbladet statssekretær i Sosialdepartementet, Kjell Knudsen. På spørsmålet om hva han mente om reglementet og kontraktene for beboerne på Svanviken, svarte Knudsen at han «håper i hvert fall ikke at reglementet er i bruk – og om det er i bruk – at det ikke tas bokstavelig». Han la til at det var Svanvikens «spesielle oppgave» som lå til grunn for måten kontraktene og reglementet var utformet på, men sitatet viser med all tydelighet at staten hverken førte tilstrekkelig tilsyn eller kontroll med de formelle aspektene ved institusjonens møte med beboerne.²⁶⁶ Dette kjennetegnet norsk politikk overfor taterne/romanifolk helt fra Misjonen ved regjeringens resolusjon av 1907 fikk ansvaret for å bosette gruppen på statlig vegne.²⁶⁷ Samspill mellom myndighetene og private aktører var utbredt innenfor det sosialpolitiske arbeidet i Norge, men som den eneste organisasjonen som arbeidet med denne gruppen, befant Misjonen seg i en særstilling når det gjaldt å gjennomføre og evaluere tiltak rettet mot den. Dette ble særlig tydelig i tilfellet Svanviken, og overfor Sosialdepartementet brukte Misjonen institusjonen som et eksempel når man skulle legitimere sin virksomhet.²⁶⁸

Arbeidet på Svanviken ble rapportert til sentrale myndigheter i form av brev, årsrapporter og årsregnskap. I tillegg avla representanter for Sosialdepartementet flere besøk til institusjonen i løpet av etterkrigstiden, og lokale myndigheter var som vi har sett, engasjert i flere aspekter ved driften av Svanviken. Misjonens hovedkontor og kretsstyret ble også oppdatert på hendelser og utviklinger av større eller mindre betydning. I det følgende vil vi imidlertid vise at Svanviken til tross for kontakten med disse instansene befant seg i en relativt frittstående posisjon gjennom hele etterkrigstiden. Dette gjør vi ved først å ta for oss samspillet innad i organisasjonen, og så gjennomgå forholdet til lokale og sentrale myndigheter.

²⁶⁶ «Omstreiferne: «Håper reglementet ikke er i bruk»», *Dagbladet* 14.12.1973.

²⁶⁷ St.prp. nr. 1, hovedpost V, Angaaende gjennomførelse av løsgjængerlovens § 7 om bosettelse av omstreifere.

²⁶⁸ RA, PA-0793, Fc, L0031.

7.1 Forholdet til Misjonens hovedkontor og kretsstyret

Ved å se på samspillet mellom ledelsen på Svanviken, Møre og Romsdal krets av Misjonen og hovedkontoret vil vi i det følgende ta for oss maktforholdet mellom disse tre enhetene og undersøke i hvilken grad ledelsen på stedet måtte forholde seg til Misjonen sentralt og lokalt i det daglige virket.

Møre og Romsdal krets av Misjonen var ansvarlig for virksomheten på Svanviken. Dette ble slått fast i vedtektene for Stiftelsen Svanviken fra 1908: «Stiftelsen ledes av komiteen for Romsdal kreds.»²⁶⁹ Det slås også fast at «Stiftelsens bestyrer samt de øvrige for stiftelsens drift nødvendige funksjonærer ansættelse av komiteen for Romsdal kreds, for bestyrerens vedkommende dog under approbation av hovekomiteen».²⁷⁰ Mens kretsstyret i Møre og Romsdal beholdt det formelle ansvaret for andre ansettelser, ble ansvaret for bestyrerstillingen etter hvert overført til hovedkontoret. Til kretsstyret ble det lagt vekt på å rekruttere personer som hadde vist interesse for sosialt arbeid. Det var ofte lokale prester, tillitsvalgte i misjonsforeningene eller offentlig ansatte innenfor helse- og sosialarbeid.

I Misjonens grunnregler fra 1953 heter det at «Kretsstyret leder foreningsarbeidet i kretsen. Det har tilsynet med den institusjon som ligger i kretsen, foreslår reglement for denne og ansetter med unntak av styreren alle andre funksjonærer».²⁷¹ Kretsstyret ble informert om driften av Svanviken, og engasjerte seg særlig i saker som berørte de ansatte. I de tidligere omtalte konfliktene mellom styrer Myhre og to av lærerne var representanter fra kretsen sterkt engasjert, og det kommer tydelig frem at disse konfliktene ble ansett for å være svært alvorlige for den videre driften av institusjonen. Representanter fra styret inviterte partene hjem til seg i forsøk på å finne løsninger, men da dette ikke lot seg gjøre, tok man i likhet med hovedstyret Myhres parti.²⁷² Dette illustrerer at styreren hadde en sterk posisjon overfor det som skulle fungere som Svanvikens tilsynsorgan innenfor organisasjonen, og en viktig årsak til dette var at det var Misjonens generalsekretær, ikke kretsstyret, som var hans nærmeste overordnede.

Styrerens stilling forble meget uavhengig gjennom resten av perioden. Et illustrerende eksempel på hvordan forholdet mellom institusjonen og kretsstyret forholdt seg i praksis, finner vi da det tidlig på 1980-tallet oppstod uenighet mellom ledelsen på Svanviken og kretsstyret i en ansettelsessak. Kretsstyrets arbeidsutvalg (AU), hvor også styreren satt, innstilte én av to søkere til en stilling som avdelingsassistent. Styreren ønsket imidlertid å ansette den andre søkeren, som allerede hadde vært ansatt ved Svanviken i en lengre periode, men hvis ansettelsesforhold utløp i desember 1979, og tok dissens. Styrer Jakobsen og flertallet av Svanvikens funksjonærer klaget på AUs innstilling, og Jakobsen ansatte ikke kandidaten i stillingen vedkommende fikk tilbud om. I et brev til kretsstyret med kopi til generalsekretæren rettet funksjonærene skarp kritikk mot AU, og resultatet ble at det ble kalt inn til ekstraordinært kretsstyremøte for å ta opp AUs mandat og Jakobsens behandling av vedtaket.²⁷³ I innkallingen fra kretsstyret Jakobsens handlinger ble fremstilt som ordrenekt, og det ble understreket at det var kretslederen som var ansvarlig for å gjennomføre vedtak fattet av AU. Han ble videre kritisert for ikke å ha informert kretsstyret om beslutningen om å gi kandidaten en annen stilling, og videre henstilt å ta opp tilsvarende saker med kretsstyret i fremtiden. «[...] det er blitt vanskelige arbeidsforhold mellom styrer og kretsleder i og med at styreren har tillatt seg å sette ut i praksis egne teorier, i stedet for å bøye seg for et vedtak fattet i organisasjonens lovlig valgte organ.»²⁷⁴ Resultatet ble salomonisk: Styrerens kandidat fikk jobben, mens kretsstyrets kandidat midlertidig fikk en annen stilling ved Svanviken.

Det var gjennom hele etterkrigstiden tett kontakt mellom ledelsen på Svanviken og Misjonen sentralt. Styreren ble ansatt av generalsekretæren og var direkte underlagt denne. Dette gjenspeiles i instruksene for styreren helt tilbake til opprettelsen av Svanviken, hvor det innledningsvis slås fast at «Bestyreren forestaar stiftelsen Svanviken efter den for samme vedtagne plan og staar til ansvar for komiteen for Romsdals kreds».²⁷⁵ Det ble videre slått fast at det var styreren, «efter samraad med komiteen for Romsdals kreds og generalsekretæren», som bestemte hvem som skulle få komme til Svanviken, «samt deres fjernelse, hvis dette viser sig nødvendig».²⁷⁶ Samtidig hadde sty-

²⁶⁹ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

²⁷⁰ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

²⁷¹ SAT, PA-0295, W, L0068, 0001.

²⁷² RA, PA-0793, Fe, L0073,0001; RA, PA-0793 Ff, L0142.

²⁷³ SAT, PA-0295, W, L0069, 0008.

²⁷⁴ SAT, PA-0295, W, L0069, 0008.

²⁷⁵ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

²⁷⁶ SAT, PA-0295, A, L0001, 0007.

rerer til en stor grad en uavhengig rolle overfor hovedkontoret i Oslo, og satte dermed sitt preg på den daglige driften av institusjonen i en slik grad at tilværelsen til beboerne til en viss grad ble formet av den som til enhver tid var styrer.²⁷⁷ Samtidig representerte ikke skiftet av styrer nødvendigvis noe klart brudd med den foregående perioden, ettersom den enkelte opprettholdt allerede eksisterende praksiser. I sin første årsberetning som styrer slo eksempelvis Myhre fast at han og personalet hadde fulgt «den faste ramme som Holmin hadde skapt om arbeidet her [...]».²⁷⁸ Den innledende fasen av styrerperioden var i særdeleshet preget av dette, noe som kan forklares med at det tok tid å etablere en egen lederstil.

Både den daglige driften av Svanviken og langtidspanlegging ble diskutert i hyppig korrespondanse mellom styreren og Misjonens generalsekretær. I tillegg besøkte generalsekretæren og andre ansatte ved hovedkontoret Svanviken ved en rekke tilfeller, og de deltok da på møter med både ansatte og beboere.²⁷⁹ Således kan man anta at den tette kontakten delvis skyldtes Svanvikens fremskutte posisjon i Misjonens virke. I korrespondansen mellom Myhre og Bjørnstad tok førstnevnte imidlertid ofte opp betydningen av at generalsekretæren besøkte Svanviken for å observere forholdene og arbeidet der. Av svarene virker det som om Bjørnstad var på Svanviken med ujevne mellomrom, og han beklaget også de gangene han av ulike årsaker ikke kunne komme selv om han befant seg i nærheten. Myhre begrunnet behovet for at Bjørnstad selv kom til Svanviken, på følgende måte: «Jeg skulle ønske du ville komme hit opp [...] og være her en tid, slik at du kunne lære arbeidet på Svanviken å kjenne. Problemene blir ofte så enkle i dine brev, men livet på Svanviken pleier ikke være så enkelt dersom man ikke kan støtte seg på avtaler og bestemmelser som er gjort kjent på forhånd».²⁸⁰ Selv om hovedstyret jevnlig ble oppdatert om enkelthendelser og hverdagslivet på Svanviken i brevs form, og det forelå et uttalt ønske fra ledelsen lokalt og sentralt om tett personlig oppfølging og tilsyn fra hovedstyret, ser det altså ut til at dette ikke så lett lot seg gjennomføre i praksis. Dette kan ha vært en viktig årsak til at styreren på Svanviken stod såpass fritt som leder.

På den ene siden hadde Svanviken som institusjon et stort spillerom innad i Misjonen. Styreren kunne ansette personale mot kretsstyrets innstil-

linger, og kunne regne med støtte fra både kretsen og generalsekretæren i konflikter med ansatte og beboere. På den andre siden ser vi at det forelå et ønske fra styrerens side om mer personlig kontakt med og oppfølging fra hovedstyret. Dette skyldtes ikke nødvendigvis at man ønsket å bli utsatt for mer tilsyn og kontroll, men kan ha vært en måte å legitimere styrerens maktposisjon på overfor de andre ansatte, hans uavhengige rolle overfor kretsstyret og, ikke minst, å demonstrere for beboerne at hovedstyret sluttet seg til regimet som var etablert på Svanviken.

7.2 «En vennlig innstilt person»

Misjonen fremstilte seg gjennomgående meget kritisk til det statlige og kommunale støtteapparatets evne til å drive særomsorg rettet mot «omstreifere». I motsetning til Misjonen hadde kommunene hverken tilstrekkelig innsikt eller kompetanse til å utvikle støtteordninger som spesifikt var rettet mot problemene til romanifolket/taterne. Slik legitimerte man sin egen virksomhet og monopolet på å drive dette arbeidet. I korrespondanse med Sosialdepartementet understreket man at det kun var Misjonen som hadde den nødvendige oversikten over gruppen og apparatet til å gjennomføre tiltak rettet mot den.²⁸¹ Svanviken ble her presentert som særlig viktig: «Svanviken står for noe helt egenartet i vårt lands sosiale arbeid. Vi var i gang her lenge før det var vanlig å tale om familievern/familiebehandling. Det dreier seg faktisk om en pionerinstitution.»²⁸² I forlengelse av dette vil vi her se nærmere på samspillet mellom Svanviken og Misjonen på den ene siden og myndighetene på den andre. Hvor mye tilsyn førte staten ved Sosialdepartementet med arbeidet på Svanviken? Pettersen (1997) og Hvinden og Pettersen (2001) har dokumentert hvordan statlig økonomisk støtte og råd til kommunene om å samarbeide med Misjonen ble uttrykk for en indirekte støtte til organisasjonens arbeid, slik at den i praksis fremstod som formidler av den statlige politikken overfor taterne/romanifolket.²⁸³ Var dette tilfellet også i forholdet mellom ledelsen på Svanviken og Eide kommune?

²⁸¹ RA, PA-0793, Fc, L0031; RA, PA-0793, Fk, L0184, 0004, 230.

²⁸² RA, PA-0793, Fc, L0031; RA, PA-0793, Fk, L0184, 0004, 230.

²⁸³ Bjørn Hvinden og Karen-Sofie Pettersen, «Hvem ble kapret av hvem? Samspillet mellom sentrale myndigheter og Norsk misjon blant hjemløse i utforming og iverksetting av politikken overfor romanifolket», i Bay, Hvinden og Koren (red.), *Virker velferdsstaten?* (Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2001), s. 238–239; Pettersen 1997, s. 7–13.

²⁷⁷ Austvik 1978, s. 31.

²⁷⁸ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

²⁷⁹ RA, PA-0793, Fe, L0072; L0073, 0001.

²⁸⁰ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

Svanviken samarbeidet med en rekke lokale og regionale etater og institusjoner, som sosialkontoret, arbeidsformidlingskontoret i Molde, lensmannskontoret og skatteinspektøren. Ledelsen på institusjonen hadde spesielt tett kontakt med barnevernsnemnda på Eide. Gjennom store deler av perioden fungerte den nærmest som en forlengelse av Misjonen i tilfeller der omsorgsovertagelse ble vedtatt. I et vergerådsvedtak fra 1950 ble styrer Anker Holmins vurdering av omsorgsevnene til en tidligere beboer benyttet som begrunnelse for at nemnda anså vedkommende som uegnet til å ha ansvaret for sine egne barn.²⁸⁴ Holmins etterfølger, Knut Myhre, var i en periode leder av nemnda, til han ble avsatt ved kommunevalget i 1959.²⁸⁵ I den forbindelse sendte Misjonens generalsekretær et fortrolig brev til den tidligere ordføreren på Eide og bad om en begrunnelse for dette. Her gav han tydelig uttrykk for at Myhres sentrale plassering hadde vært av betydning for Misjonen: «Vi har sett det som en god ting at styreren ved arbeidskolonien var med i barnevernsnemnda og hadde derfor gjerne sett at denne ordning ble opprettholdt.»²⁸⁶ Man tok også kontakt med barnevernsnemnder i andre kommuner dersom noen beboere hadde tilhørighet der, og ønsket å etablere kontakter på disse kontorene. Da en søker takket nei til stillingen som barnehagelærerinne for å fortsette i sin daværende jobb som barnevernssekretær i Møre og Romsdal, anså man at det kunne «være verdifullt å ha folk på fylkeskontoret som verdsetter arbeidet her».²⁸⁷

To tilfeller der ledelsen på Svanviken henvendte seg til barnevernsnemnda på Eide med henstilling om å fatte et midlertidig vedtak om omsorgsovertagelse, er illustrerende for den tette kontakten. I begge tilfeller var årsaken sykdom blant foreldrene, og man ønsket å avlaste både foreldre og barna. Det ble i brevet understreket at man ville la barna komme tilbake til foreldrene etter sykdomsperioden, forutsatt at de fremdeles bodde på Svanviken.²⁸⁸ I den ene saken underskrev moren en erklæring på at hun selv ønsket at barnet skulle tilbringe noe tid på et av Misjonens barnehjem.²⁸⁹ Vi har funnet et vergerådsvedtak som viser at foreldrene i det ene tilfellet senere fikk tilbake omsorgsretten over barna, men det ser ut til at dette skjedde i etapper. Fire år senere

fattet vergerådet en beslutning om at det yngste barnet skulle sendes tilbake til foreldrene under forutsetning at de ble bosatt i løpet av kort tid.²⁹⁰ Når det gjelder slike midlertidige omsorgsovertagelser, ser vi at Misjonen la stor vekt på at barna skulle holdes unna eventuell påvirkning fra tater-/romanimiljøet:

Prinsipielt kan jeg ikke se at det er riktig at barna til kolonistene skal anbringes i andre familier og slett ikke hos slektninger. Er det slik at familier for kortere eller lengre tid ikke makter alle barna, er det heller rimelig at misjonens barneheimer for noen tid har tilsyn med dem. De er fortsatt under vår omsorg og vi har ansvaret for dem.²⁹¹

Misjonen skulle altså beholde kontrollen over barn som ble sendt vekk fra Svanviken, og også dette fikk man gjennomslag for i barnevernsnemnda.

Kontakt mellom ledelsen på Svanviken og ulike myndigheter foregikk både skriftlig og ved at representanter fra kommunen og fylkeskommunen besøkte Svanviken for å delta på funksjonærmøter, konferanser og familiekvelder.²⁹² Det er av særlig interesse at presten på Eide i begynnelsen av 1970-tallet uttrykte interesse for å etablere et tettere samarbeid med Svanviken, og at ledelsen ville finne faste tidspunkt for prestebesøk i kolonien.²⁹³ Det var ikke kun representanter for myndigheter man ønsket velkommen: Utover 1970-tallet argumenterte de ansatte for nødvendigheten av at beboerne fikk mer kontakt med lokalbefolkningen. Dette skulle medvirke til å bryte ut av det som ble beskrevet som isolasjonen på stedet, samt motvirke fordommer mot taterne/romanifolket. Man oppmuntret derfor lokale idrettslag og religiøse foreninger til å delta på arrangementer på Svanviken.²⁹⁴

Når det gjelder forholdet til myndighetene i forbindelse med bosatte klienter, ser vi at Svanviken ønsket tettere oppfølging fra berørte kommuner og institusjoner. I 1978 mente funksjonærene at «[s]pørsmålet om ettervern er av stor betydning, og Svanviken bør komme meir med i denne fasen av arbeidet. Det var semje om at dette er ein del av systemet som ikkje er godt nok, og ein bør ta saka opp for å få endra det til det betre».²⁹⁵ Dette er i

²⁸⁴ IKAMR, Eide kommune, Eide vergeråd, 1950.

²⁸⁵ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

²⁸⁶ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

²⁸⁷ RA, PA-0793, Fe, L0073, 0001.

²⁸⁸ IKAMR, Eide kommune, Eide vergeråd, 1950.

²⁸⁹ IKAMR, Eide kommune, Eide vergeråd, 1950.

²⁹⁰ RA, PA-0793, Fe, L0072.

²⁹¹ RA, PA-0793, Fe, L0072.

²⁹² SAT, PA-0295, A, L0001, 0005; L0001, 0006; L0001, 0007.

²⁹³ SAT, PA-0295, A, L0001, 0006.

²⁹⁴ RA, PA-0793, Fe, L0072; L0073, 001; L0074, 001.

tråd med Misjonens kritikk av kommunenes behandling av romanifolket/taterne, og vitner om en selvforståelse innad i organisasjonen spesielt og på Svanviken spesielt som gikk ut på at det kun var Misjonen som var i stand til å assimilere gruppen inn i et fastboende liv. Denne selvforståelsen ble et viktig ledd i argumentasjonen for at personalet på Svanviken burde engasjeres i kommunenes tiltak rettet mot tidligere klienter ved institusjonen, og fylte således en instrumentell funksjon.

Der kontakten mellom personalet på Svanviken og ulike instanser i Eide kommune naturlig nok var tett, var det som regel hovedstyret som var i direkte kontakt med Sosialdepartementet. Representanter fra departementet avla riktignok besøk ved Svanviken ved flere tilfeller, men slike tilsynsbesøk ser ikke ut til å ha vært systematisert. I forbindelse med Solheim-utvalgets utredning kom utvalgsmedlemmer ved noen anledninger til Svanviken for å undersøke forholdene der, og disse besøkene var gjenstand for en del uro blant personalet. Man forberedte seg nøye, og fikk ett av besøkene utsatt for å rekke å innvie barnehagen etter ombygging.²⁹⁶ En detaljert gjennomgang av denne kontakten faller derfor utenfor rammene for dette notatet, men for å belyse statens tilsyn med Svanviken vil vi i det følgende presentere eksempler på argumenter Misjonen brukte i sin legitimering av institusjonen, samt peke på de aspektene ved Svanviken som i størst grad ble utsatt for tilsyn og kontroll.

Som hjørnesteinen i Misjonens bosettingsarbeid ble Svanviken fremstilt som et svært vellykket tiltak i arbeidet med «omstreiferproblemet». I stor grad fremstilte man gruppen og dens rolle i samfunnet på samme måte som i Misjonens medlemsblad *På hjemveien*: Gjennom sin kriminalitet, alkoholisme, reising og manglende evne til å oppdra barn var disse menneskene en byrde for samfunnet som samtidig var hjelpetrengende og ikke kunne bli nyttige samfunnsmedlemmer uten Misjonens hjelp.²⁹⁷ Ettersom det ikke fant sted noen holdningsendrende diskusjon om politikken som burde føres overfor gruppen før etter «Tater-73» og Torhild Skards interpellasjon i 1975, var dette en form for argumentasjon som lyktes i å legitimere Misjonens virksomhet på Svanviken. Videre hevder Hvinden og Pettersen (2001) at «[d]et var bekvemt for norske sentrale myndigheter å ha Norsk misjon blant hjemløse til å utfor-

dre det krevende og utfordrende praktiske arbeidet overfor omstreiferne».²⁹⁸ Vi finner tette personforbindelser mellom de sentrale myndighetene og Misjonen, ved at departementets byråsjef, som også var sekretæren for Stortingets sosialkomité, gjennom en årrekke satt i Misjonens hovedstyre etter ønske fra organisasjonen selv.²⁹⁹ Summen av disse faktorene kan dermed ansees som avgjørende for at Sosialdepartementet gjennom store deler av etterkrigstiden førte minimalt med tilsyn og kontroll over Svanviken. I 1971 kunne eksempelvis styrer Austvik etter Misjonens generalforsamling rapportere at Svanviken hadde «en gunstig posisjon» overfor departementet.³⁰⁰

Misjonen og ledelsen på Svanviken tilpasset også fremstillingen av institusjonens betydning innenfor norsk sosialomsorg etter den generelle utviklingen innenfor feltet. Således ble den i 1973 beskrevet som et eksempel på hvordan formålene med lov om barnevern og lov om sosial omsorg ble forsøkt nådd i praksis: «Foreldre og barn hører sammen. Norsk misjon blant hjemløse har lenge prøvet å følge opp denne linje. Det er nok her å vise til arbeidet ved Svanviken [...]».³⁰¹

I kjølvannet av «Tater -73» og statssekretær Knudsens uttalelse til Dagbladet ser det ut til at departementet innførte en langt større grad av tilsyn med Svanviken enn tidligere. Eksempelvis ble det nye reglementet for beboerne, som ble vedtatt av Misjonens hovedstyre i juni 1975, oversendt Sosialdepartementet for vurdering. Man foreslo et par mindre endringer i reglementet, men var

inneforstått [sic.] med at et slikt reglement nødvendigvis må sette nokså strikte grenser for atferd i et familiesenter av denne kategori. En har således ingen merknader til de restriksjoner som er inntatt i reglementet med hensyn til bruk av alkohol og berusende stoffer, opphold utenfor institusjonen og besøk når familiene er ved institusjonen.³⁰²

Departementet var altså langt på vei enig i den vurderingen Misjonen gjorde av behovet for å kontrollere beboerne. Imidlertid ble kontrollen med Svanviken ytterligere styrket i tiden som fulgte, ved oppnevningen av Solheim-utvalget, og frem mot fremleggelsen av utvalgets rapport i

²⁹⁵ SAT, PA-0295, W, L0068, 0002.

²⁹⁶ RA, PA-0793, Fe, L0072; L0074, 0001; SAT, PA-0295, W, L0068, 0002.

²⁹⁷ RA, PA-0793, Fu, L0521; L0522; L0523; L0524; L0525.

²⁹⁸ Hvinden og Pettersen 2001, s. 246.

²⁹⁹ SAT, PA-0295, W, L0069, L001.

³⁰⁰ SAT, PA-0295, A, L0001, 0006.

³⁰¹ SAT, PA-0295, W, L0069, L001.

³⁰² RA, S-3147, D, Da, L0136, 0001; L0136, 0002; L0136, 0003.

1980 ved en innstramning av de økonomiske rammebetingelsene for institusjonen.³⁰³

8 Noe helt egenartet i vårt lands sosiale arbeid?

De sentrale trekkene vi finner i etterkrigstiden, er at de ansatte særlig på 1950- og 1960-tallet, men også på 1970-tallet – som ellers fremstår som en overgangsperiode i Svanvikens historie – i stor grad utviste nedlatende holdninger overfor gruppen og omtalte den med negative etniske stereotyper. Beboerne var «barn» som måtte styres og overvåkes hele tiden, «snyltere» som «får alt opp i hendene». Dette toppet seg da en tidligere styrer omtalte gruppen som «gudsforvilla skapningar» i *På hjemveien* i 1977, noe som utløste en skarp motreaksjon fra beboerne. Gjennom resten av funksjonstiden til institusjonen ser vi imidlertid at både de ansatte og beboerne på Svanviken prøvde å gjøre gruppens etnisitet til noe positivt.

Den negative holdningen i de første tiårene etter andre verdenskrig falt samtidig sammen med at institusjonen manglet nødvendig kompetanse til å utføre det arbeidet den var satt til. Flere styrere skrev i brev til hovedkontoret om problemer med å rekruttere kompetente ansatte, og hvordan de man klarte å finne, hadde en tilbøyelighet til å slutte etter kort tid. Dette ble særlig påfallende utover på 1960-tallet, etter hvert som utviklingen i sosialpolitikken mer allment gjorde at kompetent arbeidskraft på feltet ble svært etterspurt, og beboernes bakgrunn og behov ble mer kompliserte ettersom et økende antall hadde tunge rusproblemer eller sonet lange straffer på Svanviken. Det uttalte behovet for mer kompetent arbeidskraft møtte imidlertid ikke stor respons fra Misjonens hovedkontor. Særlig på 1950- og 1960-tallet var det tvert imot en tendens til at «venner og bekjente» av personer i Misjonen ble sendt til Svanviken. I noen tilfeller hadde disse hatt problemer eller tilpasningsvansker andre steder. Dette ble gjenspeilet i at institusjonen hadde en lang rekke konflikter de ansatte imellom, og i flere tilfeller prøvde de ulike sidene i disse konfliktene å involvere beboerne. Mangel på kompetent arbeidskraft ble også forsøkt løst gjennom lokal rekruttering og interne forfremmelser. Dette problemet vedvarte i større eller mindre grad til den statlige finansieringen av arbeidet med å bosette «omstreifere» opphørte i 1986, men ble betydelig lettere fra slutten av 1970- og utover på 1980-tallet,

³⁰³ RA, S-3454, 2, D, L1535, 0002; L1535, 0003.

da det også ble enklere å finne kvalifisert arbeidskraft lokalt etter hvert om utbyggingen av høyskoler med profesjonsutdanninger økte tilgangen lokalt i Møre og Romsdal og Sør-Trøndelag.³⁰⁴

Den manglende evnen og viljen til å øke kompetansen blant de ansatte var også tydelig når det oppstod konflikter eller kom påstander om kritikkverdige forhold. Både Misjonens hovedkontor i Oslo og lokale, regionale og statlige myndigheter var på ulike tidspunkt klar over kritikkverdige forhold på Svanviken, men unnlot å gripe inn. Dette peker samtidig mot et annet tydelig trekk, nemlig styrerens sterke posisjon innenfor Misjonen som system. For eksempel skrev Agnar Austvik i sin første årsmelding som styrer at han før han kom til Svanviken, var blitt fortalt at der «regjerer ein etter prinsippet om det opplyste eneveldet».³⁰⁵ Endringene som fant sted på slutten av 1970-tallet, var derfor mer et resultat av en indre vilje til å reformere på Svanviken enn press utenfra. Dette handlet dels om ansettelse av yrkesutøvere fra nye profesjoner og nye sosialpolitiske tendenser, men også om at beboerne selv fikk og tok en mer aktiv posisjon innenfor institusjonen.

I norsk sammenheng er Svanviken en unik institusjon. Dette tilskrives kanskje først og fremst den totaliteten i tilbudet som ble gitt, hvor Misjonen tok kontroll over alle deler av beboernes liv og levnet. I størstedelen av etterkrigstiden har Svanviken slik sett likhetstrekk med det den amerikanske sosiologen Erving Goffman har kalt «den totale institusjon».³⁰⁶ Som vi har sett, ble beboerne i stor grad umyndiggjort i møte med de ansatte. Dette skjedde gjennom et sett av mekanismer for kontroll og disiplinering, og selv om det ikke alltid var tilsiktet, ble resultatet svært ofte ulike former for systematisk ydmykelse. Både i styrke og omfang var dette vanligere i den første delen av perioden, og disse mekanismene ble suksessivt svekket utover på 1970- og 1980-tallet.

Det fantes en lang rekke kontrollmekanismer knyttet til overoppsyn med barneoppdragelsen, ryddighet og renslighet i hjemmene, styring med privatøkonomien, oppførsel – herunder forbud mot å «bli sinte», besøkskontroll og så videre. Samlet innebar disse ordningene til dels store inngrep i den enkeltes privatsfære. Et eksempel på disse disiplineringsmekanismene er de halvårslige karakter-

³⁰⁴ Se f.eks. Jan Messel og Rune Slagstad (red.), *Profesjonshistorier*, Oslo 2014.

³⁰⁵ SAT, PA-0295, W, L0069, 0001.

³⁰⁶ Erving Goffman, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Suffolk: Penguin Books Ltd., 1961.

settinger av enkeltpersoner som ble brukt på 1950- og 1960-tallet. Karakterene var basert på hyppig rapportering fra de ansatte, i perioder ukentlig. Hensikten var å oppnå kontroll over beboerne og å ha et grunnlag for å vurdere om de var egnet for å bli assimilert inn i samfunnet.

En annen disiplineringsmekanisme var utøving av sosial kontroll gjennom gruppepress. Dette skjedde ved at ansatte bevisst ekskluderte enkeltpersoner fra den større gruppen ved å sette dem i situasjoner som ble opplevd som ydmykende. For eksempel mente Knut Myhre at det han kalte «erting» var en mer effektiv adferdskorrigerende enn irettesettelse. Han fikk derfor de andre skolebarna til å «erte» og «egge» en medelev for å korrigere dennes oppførsel. Dette vedvarte til eleven «gråt av utmattelse». Når det gjaldt de voksne beboerne, beskrev Myhre hvor effektivt det var å provosere beboerne til «de sprekker» – først da ville de forstå hvor «dumme de er» og ta lærdom.³⁰⁷ En annen metode var å fortelle om intim og/eller konfidensiell informasjon, for eksempel forhold rundt fengsling og straff i forkant av oppholdet på Svanviken, på fellesmøter hvor alle var til stede. Dette var informasjon som av enkeltpersoner ble opplevd som problematisk, og formålet var dels å isolere vedkommende fra fellesskapet og hindre at motstand mot ledelsen spredte seg, og dels å skape adferdsendring gjennom ydmykelse.

Som vi har vist, var dette særlig problematisk i perioder hvor det oppstod konflikter mellom de ansatte, som ofte mobiliserte beboerne og tok dem til inntekt for sin side i konflikten. Dermed ble de ikke bare satt opp mot hverandre; den som hadde støttet den tapende parten i konflikten, ble utsatt for kollektiv disiplinering, for eksempel gjennom å måtte innrømme «løgnaktige påstander» på allmannamøter. Både for de ansatte og for beboerne bidro dette til å skape en høy grad av usikkerhet og uforutsigbarhet. Samtidig demonstrerte dette for beboerne at det var svært vanskelig å nå frem med kritikken av ledelsen og/eller Misjonen. I praksis fantes det ingen egentlig adgang til å klage på behandlingen de fikk. Én av de svært få gangene ledelsen på Svanviken ble irettesatt var, som vi har sett, da Misjonens generalsekretær påpekte at man ikke hadde jurisdiksjon utenfor Svanviken i tilfellet med ekteparet som ble utvist og fikk beskjed om at de måtte være utenfor fylkesgrensene til Møre og Romsdal innen 24 timer. I etterkant ble det også stilt kritiske spørsmål til barnevernsvedtaket fra Sosial-

departementet, som blant annet påpekte det ulovlige ved å gjøre vedtak også om ufødte barn.

Som vi har vist, ble den manglende adgangen til å klage ytterligere forsterket av at reglementet for beboerne helt fra 1913 la fast at all kommunikasjon med omverdenen, inkludert post og besøk, skulle gå gjennom bestyreren. Dette systemet ble forsøkt praktisert i alle fall frem til slutten av 1960-tallet. Det var også lagt begrensninger på hvor og når beboerne hadde lov til å bevege seg utenfor Svanviken under kontraktstiden. Selv om reglementet ikke ble endret, ser praktiseringen ut til å ha blitt stadig mer liberalisert utover på 1970-tallet.

Beboerne var i stor grad prisgitt enkelte autoritetspersoner med nærmest ubegrenset makt. Selv om det fra storsamfunnets side var fastlagt regler for hvordan tilsynet med institusjonene skulle føres, virket Svanviken i praksis uavhengig av disse. Lokale myndigheter fungerte nærmest som en service-organisasjon, eksempelvis ved å gi hastevedtak om å ta barn eller ved somatiske og psykiatriske innleggelse. Selv om Misjonen sentralt ble varslet om påstått mishandling, så vel fra ansatte på institusjonen som fra eksterne aktører, fantes det liten vilje eller evne til å gripe inn. Dette blir særlig påfallende ettersom praktisk talt identiske påstander kom jevnlig over et lengre tidsrom.

Hvor vanskelig det var å komme inn utenfra, ble tydelig når det brøt ut konflikter mellom de ansatte. Disse oppstod særlig når nyansatte prøvde å ta opp problemer eller kritikk fra beboerne internt på institusjonen eller overfor Misjonen sentralt. I alle tilfellene endte dette med at kritikken ble avvist og at den ansatte måtte trekke kritikken eller ble presset ut.

Den som til enhver tid var styrer på Svanviken, hadde i svært stor grad en uavhengig rolle overfor Misjonen sentralt når det gjaldt å innføre, utvikle og avvikle disiplinering- og kontrollmekanismene som er beskrevet ovenfor. Avhengig av de ulike bestyrerne endret det seg over tid hvor repressive disse mekanismene var, og fra midten av 1970-tallet ser vi en utvikling der ledelsen ved Svanviken arbeidet for å styrke beboernes identitet som tater-/romani, deres følelse av egenverd og bevissthet rundt sin egen identitet og menneskeverd. Antagelsen om at beboerne ikke var i stand til å ta ansvar for sitt eget liv, lå imidlertid fast gjennom hele perioden, selv om de «totale» aspektene ved institusjonen ble suksessivt svekket frem mot 1986, da Svanviken opphørte å være en institusjon drevet med det formål å bosette romanifolk/tatere ettersom Misjonen ikke lengre mottok statlig støtte til slike tiltak.

³⁰⁷ RA, PA-0793; L0073, 0001.

Vedlegg 18

Sterilisering av kvinner fra Svanviken arbeidskoloni (1949–1970)

Av Per Haave

Svanviken arbeidskoloni på Nordmøre spilte en nøkkelrolle i det selvdefinerte og statlig anerkjente samfunnsoppdraget til Norsk misjon blant hjemløse (heretter Misjonen), et assimileringsspolitisk prosjekt som ifølge Misjonen selv gikk ut på å gjøre «omstreiferne» til «positivt byggende lemmes av folkefellesskapet», eller til «samfunnsmennsker».¹

Samfunnsoppdraget besto av to hovedoppgaver. Den ene handlet om å ta barna ut av «omstreiferlivet». I praksis innebar dette at et større antall barn ble tatt fra sine foreldre. Den andre hovedoppgaven handlet om å bosette «omstreiferfamilier». Fram til 1970-åra var Svanviken arbeidskoloni en institusjon der familiene skulle vennest til et fastboende liv med regulært arbeid. Det var i forsøket på å realisere dette målet Svanviken spilte en nøkkelrolle, selv om bare et forholdsvis lite antall familier ble anbrakt i kolonien, vurdert mot det antallet både Misjonen og myndighetene regnet med fantes.

I 1930- og 1940-åra inkluderte Misjonens ledelse også sterilisering i sitt samfunnsoppdrag, men etter generalsekretær Oscar Lyngstads bortgang i 1949 ble sterilisering sjelden omtalt av organisasjonseleiten.² Misjonen sentralt spilte også en langt mindre rolle på dette området i 1950- og 1960-åra. Det betyr ikke at organisasjonens befatning med sterilisering opphørte. I stedet ble et tidligere sentralt forankret steriliseringsengasjement, som var rettet særlig mot yngre, barnløse kvinner, forankret i Svanviken arbeidskoloni og rettet mot voksne mødre. Samtidig fant det sted et skifte fra rasehygieniske/eugeniske til sosiale, økonomiske og medisinske begrunnelser for ste-

rilisering. Dette skiftet var ikke knyttet til endringen i den filantropiske steriliseringspolitikens lokalisering fra oslokontoret til kolonien på Nordmøre, men til mer generelle endringer i steriliseringsens begrunnelser.

Det foreliggende notatet omhandler praksis med sterilisering av kvinner fra Svanviken arbeidskoloni i tidsrommet 1949–1970.³ Det ble også foretatt enkelte steriliseringer før 1940 og etter 1970, men det har så langt ikke latt seg gjøre lage et fullstendig bilde av denne praksisen. Disse steriliseringene – det er funnet én før 1940 og tre etter 1970 (den siste i 1987) – er derfor holdt utenfor.

1 Materiale og funn

Framstillingen bygger på en arkivundersøkelse foretatt høsten 1998. Undersøkelsen omfattet protokoller og kartotek kort over «kolonister» ved Svanviken arbeidskoloni (Statsarkivet i Trondheim), pasientjournaler fra Molde sykehus (på stedet), journaler fra det såkalte steriliseringsarkivet (Riksarkivet) og «klientmapper» fra Norsk misjon blant hjemløse (Riksarkivet).⁴

De fleste steriliseringene av Svanvikens kvinner ble foretatt etter at kolonidriften ble gjenopptatt i 1949 og fram til rundt 1970. I denne perioden var 38 familier anbrakt i kolonien. Fire av disse familiene var på Svanviken i to perioder, slik at det samlede opptaket i perioden 1949–1970 var 42 familier. Dette ifølge de såkalte kolonistprotokollene.

Med utgangspunkt i protokollene og kartotek kortene over «kolonister» ble det søkt etter pasientjournaler på Molde sykehus og journaler i ste-

¹ RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0049 Sosialdepartementet 1949–1958, årsberetning og regnskap for 1953/54 (26.8.1954), RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0060 Kirke- og undervisningsdepartementet 5 skolekontor 1949–1960, brev fra Misjonen ved O. Bjørnstad, 18.5.1957.

² Jf. Haave 2015.

³ Arbeidskolonien ble rekvirert til «kriseformål» i 1940, og den ordinære driften ble ikke gjenopptatt før i 1949.

⁴ Materialet ble innsamlet i forbindelse med utarbeidelsen av rapporten *Sterilisering av tatere 1934–1977* (Haave 2000a). Materialet er bevart i anonymisert form.

riliseringsarkivet. Det lot seg gjøre å dokumentere at 15 kvinner ble sterilisert på Molde sykehus i tidsrommet 1949–1970, den første i 1950, den siste helt i begynnelsen av januar 1971. En av kvinnene ble innlagt til sterilisering på Molde sykehus fra Opdøl sykehus (i dag Hjelset psykiatriske sykehus).

I sum betyr dette at i perioden 1949–1970 ble mødrene i nær 40 prosent av familiene sterilisert. I de såkalte kolonistprotokollene, som beror i Statsarkivet i Trondheim, er bare vel halvparten av steriliseringene – åtte saker – nevnt.⁵

I tillegg til disse 15 kvinnene, ble det funnet ytterligere 13 kvinner fra Svanviken som til ulike tider var innlagt på Molde sykehus i det samme tidsrommet (1949–1970). Av disse var ti innlagt til fødsel, de øvrige tre av andre grunner. Det er ikke funnet noen opplysninger, verken i journalnotater eller andre dokumenter, som tyder på at noen av disse kvinnene ble sterilisert. I ett tilfelle opplyses det at en kvinne som var innlagt til fødsel (1970), fikk veiledning om bruk av prevensjon.

1.1 Kort om Svanviken arbeidskoloni

Svanviken arbeidskoloni ble opprettet av Misjonen i 1908 og avviklet 1. januar 1989. I 1957 beskrev Misjonens generalsekretær Olav Bjørnstad hensikten med kolonien på denne måten: «Ideen med Svanviken er å føre voksne og barn inn i den rytme og de plikter et fastboende liv medfører. Etter en viss læretid blir familiene bosatt i egne heimer rundt i landet.»⁶

Med løsgjengerloven av 1900, iverksatt 1907, kunne Misjonen anbringe familier med tvang. Etter hvert ble tvangsanbringelse også betraktet som strengt nødvendig. Dette kom klart til syne i slutten av 1920-åra, da det ble bestemt at oppholdstida på Svanviken skulle utvides fra to til fem år. Forslaget var blitt fremmet av generalsekretær Ingvald B. Carlsen. Med så lang oppholdstid mente Carlsen at Svanviken arbeidskoloni kunne bli en sårt tiltrengt «interneringsleir for omstreifere». Dessuten antok Carlsen at det etter fem år ville bli enklere å avgjøre hvorvidt det «virkelig» lot seg gjøre å bosette familien, eller om de voksne burde «reise sin vei og barna tas fra dem».⁷ Seinere, i 1970, ble oppholdstida ved

arbeidskolonien satt ned til fire år, og i 1972 til tre år.

Misjonen opprettholdt tvangslinjen etter at kolonidriften ble gjenopptatt i 1949, etter å ha ligget nede siden 1940 på grunn av krigen. Riktignok mente generalsekretær Olav Bjørnstad i 1957 at frivillig anbringelse var å foretrekke, men erfaringen tilsa at få familier ville søke seg til kolonien etter eget ønske, og som frivillige «kolonister» bli oppholdstida ut. Derfor mente Bjørnstad at barnevernsnemndene burde bidra til å få barnefamilier anbrakt i kolonien, om nødvendig med politiets hjelp.⁸ Da hadde Misjonen siden begynnelsen av 1950-åra opplevd en nedgang i antallet omsorgsovertakelser. I løpet av budsjettåret 1951/52 hadde Misjonen anbrakt ti nye barn, året etter seks nye barn. «Dette er et lite tall når en tenker på de barneflokker en tidligere årlig måtte ta hånd om», lød beskjeden til Kirke- og undervisningsdepartementet.⁹

Antallet omsorgsovertakelser økte noe i den første tida etter iverksettingen av den nye barnevernloven i 1954, men Misjonen regnet ikke med at det framtidige antallet ville bli særlig stort. Dette synes å ha vært hovedgrunnen til at Misjonen nå ville satse enda mer på bosetting. I 1953 ble det uttalt at Svanviken arbeidskoloni var kommet i forgrunnen på «en særskilt måte» på grunn av den nye barnevernsideologien, som gikk ut på at foreldre og barn rent unntaksvis skulle skilles. Slik sett, ble det hevdet, representerte Svanviken «noe av det mest interessante i sosialt arbeide».¹⁰

Dette betyr ikke at Misjonen ikke lenger mente at barn skulle fjernes fra sine foreldre. Snarere ble bosetting forstått som en annen måte å øve kontroll med barna på, nemlig ved å kontrollere hele familien:

En viser her til den nye Lov om barnevern, hvor det heter at det bare er rent unntaksvis at foreldre og barn skal skilles. For arbeidet med løsningen av omstreiferproblemet vil dette si at hovedvekten etterhvert blir å flytte fra barnarbeidet til arbeidet med familiene. Det er ved å hjelpe familiene samlet ved omskoling, boset-

⁵ SAT/PA-0295/A Arkivet 1908–1986/L0005/0002 Kolonistprotokoll 1949–1955.

⁶ Bjørnstad 1957, s. 3.

⁷ RA/PA-0793/Fc Styrende organer 1915–1985/L0020 Fellesmøter/generalforsamling/0006 Oslo 1929.

⁸ Bjørnstad 1957, s. 4.

⁹ RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0060 Kirke- og undervisningsdepartementet 5. skolekontor 1949–1960, årsberetning og regnskap for 1951/52 (28.8.1952), årsberetning og regnskap for 1952/53 (31.8.1953).

¹⁰ RA/PA-0793/Fc Styrende organer 1915–1985/L0020 Fellesmøter/generalforsamling/0013 Trondheim 1953. Se også RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0060 Kirke- og undervisningsdepartementet 5. skolekontor 1949–1960, årsberetning og regnskap for 1952/53 (31.8.1953).

ting etc. at en kan nå frem til endelig å løse omstreiferproblemet i Norge.¹¹

Samtidig var Misjonen kritisk til tanken om ikke å skille barn fra foreldrene. I årsberetningen til Sosialdepartementet for budsjettåret 1953/54 het det at det fortsatt ville være aktuelt «å ta barna bort fra foreldrene og anbringe dem på annen måte. Her vil misjonens barneheimer, ungdomsheimer og godt utbygde nett av fosterheimer fortsatt bli til stor hjelp».¹²

2 Sterilisering etter søknad til Helsedirektoratet

Av de 15 kvinnene ved Svanviken arbeidskoloni som ble sterilisert i tidsrommet 1949–1970, ble fire operert med hjemmel i steriliseringsloven.¹³ Tillatelse ble gitt av Helsedirektoratet.

En av kvinnene ble sterilisert i medhold av tvangsparagrafen. Tvangsparagrafen tillot sterilisering av personer med en alvorlig sinnslidelse eller som i høy grad var hemmet i sjelelig utvikling eller sjelelig svekket. Det var en forutsetning at det ikke forelå

[...] håp om helbredelse eller vesentlig bedring og det er grunn til å anta at vedkommende ikke vil bli i stand til ved eget arbeide å sørge for sig og avkom, eller at en sykkelig sjelstilstand eller en betydelig legemlig mangel vilde bli overført på avkom, eller at han på grunn av en abnorm kjønnsdrift vil begå sedelighetsforbrytelser.

Begjæring om tvangssterilisering kunne fremmes av verge, kurator, politimester eller – dersom vedkommende var anbrakt i anstalt («fengsel eller tvangsarbeidshus eller i pleie- eller oppdragelseanstalt») under offentlig tilsyn – av anstaltens styrer, men da bare med samtykke fra verge eller kurator.

De tre øvrige kvinnene ble sterilisert i medhold av frivillighetsparagrafen første ledd, som forutsatte egen søknad fra «psykisk normale» per-

soner over myndighetsalder (21 år), og samtykke fra eventuell ektefelle.

Det forelå ytterligere en søknad om sterilisering med hjemmel i frivillighetsparagrafen, men overlegen ved Molde sykehus mente at kvinnen burde steriliseres av medisinske hensyn. I slike tilfeller var ikke sterilisering betinget av offentlig tillatelse, og kvinnen ble derfor sterilisert før det forelå et svar fra Helsedirektoratet på steriliseringssøknaden. Denne saken er derfor medregnet i antallet medisinske steriliseringer, i alt elleve steriliseringer (se avsnittet om *Medisinsk sterilisering*).

Sterilisering med hjemmel i tvangsparagrafen

Kvinnen som ble sterilisert med hjemmel i steriliseringslovens tvangsparagraf, ble innlagt på Molde sykehus fra Opdøl sykehus. Inngrepet ble foretatt i begynnelsen av 1950-åra.¹⁴ I rekvisisjonen fra Opdøl het det:

[NN] som er av taterslekt blev indlagt her [...] for en akut psychose. Ved Elektrosjokkbehandling er hun nu blit så bra at hun skal utskrives så snart vi har fått hende operert [sterilisert, min merknad]. Telegrafisk samtykke fra Helsedirektoratet sendes med dette skriv.

Rekvisisjonen fra Opdøl inneholdt ingen flere opplysninger om kvinnen og hvorfor hun skulle steriliseres. Kvinnen gråt og kunne heller ikke selv gi noen forklaring da hun ankom Molde sykehus. Innleggende lege og en sykesøster fra Opdøl sykehus som fulgte kvinnen, kunne fortelle at hun var blitt «frisk» etter å ha blitt behandlet for en akutt psykose. Videre kunne sykesøsteren fortelle at kvinnen gråt fordi hun ikke trodde hun ville «greie inngrepet», det vil si steriliseringen.

Den akutte psykosen var etter alt å dømme blitt utløst da kvinnen ble fratatt sitt andre barn, som hun hadde født mens familien var på Svanviken. Etter innleggelsen på Opdøl ble også familiens første barn tatt, med hjemmel i et foreløpig vergerådsvedtak, og ektefellen forlot Svanviken. Det ble antatt at kvinnen etter oppholdet på Opdøl ville bli satt i privat forpleining som psykiatrisk pasient.

Etter alt å dømme ble initiativet til sterilisering tatt av legene på Opdøl. Legeerklæringen som ble

¹¹ RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0049 Sosialdepartementet 1949–1958, årsberetning og regnskap for 1952/53 (21.8.1953). For en nærmere framstilling, se Pettersen 1997, kapittel 5.

¹² RA/PA-0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0049 Sosialdepartementet 1949–1958, årsberetning og regnskap for 1953/54 (26.8.1954).

¹³ For en nærmere framstilling av steriliseringsloven, se Haave 2000a, kapittel 3 samt kapitlene 7–10.

¹⁴ Framstillingen i det følgende bygger på kvinnens pasientjournal fra Molde sykehus, kvinnens journal i RA/S-4736/D Sakarkiv 1934–1977 og opplysninger om kvinnen i SAT/PA-0295/A Arkivet 1908–1986 Kolonistprotokoll 1949–1955.

vedlagt søknaden om sterilisering til Helsedirektoratet, bygd på opplysninger gitt av Svanvikens styrer. I legeerklæringen, skrevet av en av Opdøls reserveleger, heter det at kvinnen og ektemannen er «meget fattige omstreifere», og «undermalere intellektuelt set» og at begge barna er plassert på barnehjem. Det opplyses at kvinnen er erklært sinnssyk, men at hun vil bli utskrevet fra Opdøl som «bedret sinnssyk» etter steriliseringen.

Reservelegen mente at kvinnen burde steriliseres fordi hun ikke ville bli i stand til «å sørge for seg og avkom», og fordi det var «adskillig belastning i slekten». At kvinnen nå var blitt psykisk syk, ble betraktet som en naturlig følge av kvinnens arv og konstitusjon, og ikke sett i sammenheng med at hun nylig var blitt fratatt sitt nyfødte barn.

På Opdøl fikk kvinnen flere elektroshokkbehandlinger. Den siste runden hadde ifølge reservelegen «virket ganske godt, slik at man nu har i sinde at skrive hende ut av sykehuset». I den anledning ønsket man å få kvinnen sterilisert.

Steriliseringsloven av 1934, som var gjeldende til 1977, tillot ikke overleger i psykiatriske sykehus å begjære en pasient sterilisert. Psykiatriprofessor Ragnar Vogt, en av steriliseringslovens arkitekter, hadde trumfet gjennom dette, med følgende begrunnelse:

Det vilde [...] være meget utiltalende og egnet til å svekke et høist påkrevet tillitsforhold, om innleggelse i et asyl (som dog i første rekke er et sykehus) skulde kunne ha den følge, at overlægen utenom patientens pårørende og kanskje mot deres vilje begynte å aksjonere for å få patienten sexualoperert. I all anstendighets navn måtte man på forhånd gjøre folk oppmerksom på, hvilke risikoer de løp ved å bli innlagt på sinnssykeasyl. Det er nok av fordom mot asylene, om de ikke skal belastes med sådan uhygge.¹⁵

Begjæring om sterilisering av psykiatriske pasienter måtte derfor komme fra andre enn sykehusets leger. Når det gjaldt kvinnen fra Svanviken, hadde legene ved Opdøl sykehus overtalt ektefellen til å begjære kona sterilisert, i egenskap av «kurator». Samtidig ble søknaden vedlagt ektefellens skriftlige samtykke til sterilisering. Det fremgår ikke av søknaden om ektefellen var oppnevnt som kurator av by- eller herredsretten, slik enhver rettmessig kurator skulle være ifølge steriliseringsloven. Dette ble da også påpekt av medlemmene i Det

sakkyndig råd i saker om seksualinngrep (steriliseringsrådet) da de fikk saken til behandling.¹⁶ Rådsmedlemmene mente dessuten at ektefellen ikke var skikket for oppgaven, og konkluderte derfor med at: «Ektefellen vil *i dette tilfelle* neppe kunne aksepteres som kurator.» Rådet ville derfor ikke gi tillatelse til sterilisering før det forelå en begjæring om sterilisering fra en «tilfredsstillende kurator».

Det ble ordnet med oppnevning av kurator, hvorpå søknaden ble innvilget, riktignok under tvil, fordi rådets medlemmer ikke var overbevist om at kvinnen var ute av stand til å oppfatte hva saken dreide seg om. På den andre siden mente rådsmedlemmene at det her forelå en «komplisert» sinnssykdom «med utvilsom tilbakeståenhet». Derfor ble det konkludert med at det tross alt var riktig å la andre søke på kvinnens vegne. Dermed ble kvinnen operert med hjemmel i steriliseringslovens tvangsparagraf.

2.1 Sterilisering med hjemmel i frivillighetsparagrafen

I henhold til første ledd i steriliseringslovens frivillighetsparagraf kunne en «psykisk normal» person «som selv begjærer det», steriliseres når begjæringen hadde «en aktverdig grunn», men ikke uten tillatelse fra medisinaldirektøren (fra 1945 kalt helsedirektøren). For å være «lovlig», slik det ble uttrykt i forarbeidene til loven, måtte søknaden inneholde en «aktverdig grunn». Dette uttrykket var ikke definert i selve loven, fordi straffelovkomiteen som hadde utarbeidet lovforslaget, mente at en «opregning vilde lett bli ufullstendig». Komitémedlemmet Ragnar Vogt, som etter alt å dømme var opphavsmannen til uttrykket «aktverdig grunn», siktet til en «moralsk» begrunnelse, som han fant det unødvendig å presisere fordi frivillighetsparagrafen bare gjaldt «selvbestemmende personer».¹⁷

I Medisinaldirektoratets veiledning til steriliseringsloven fra 1938 het det at søknad om sterilisering fra en «psykisk normal» person måtte være «nøie» begrunnet og ledsaget av legeopplysninger. Når det gjaldt gifte personer, skulle det helst vedlegges en samtykkeerklæring fra ektefellen. I en ny veiledning fra 1950 ble det presisert at det ved søknad om sterilisering av en «psykisk nor-

¹⁵ Sitert i Haave 2000a, s. 95–96.

¹⁶ Om steriliseringsrådet, se Haave 2015.

¹⁷ Haave 2000a, s. 97. Presiseringen av at begjæringen skulle være «moralsk», handlet om at sterilisering ikke skulle kunne brukes som varig prevensjonsmiddel av prostituerte eller «nymfomane» kvinner, og dermed legitimere en sosialt og moralsk uakseptabel seksuell atferd.

mal» person «helst» skulle foreligge en «egenhendig skrevet begrunnelse for begjæringen». Bakgrunnen for denne presiseringen var at begrunnelsen ofte ble skrevet av lege eller andre enn vedkommende selv. Videre ble det presisert at det i en eventuell samtykkeerklæring fra ektefelle skulle framgå at ektefellen var «kjent med arten og følgene av det inngrep som søkes foretatt på ektefellen og ikke har noe å bemerke til at inngrepet utføres».

Det har latt seg gjøre å dokumentere at tre av kvinnene ved Svanviken arbeidskoloni ble sterilisert med hjemmel i lovens § 3 første ledd i perioden 1949–1970. En av dem ble sterilisert tidlig i 1950-åra, de to øvrige etter 1965. En av kvinnene ble sterilisert i tilknytning til svangerskapsavbrudd.

De tre kvinnene hadde til sammen født nesten 20 barn. Fire barn var døde da sterilisering ble foretatt. De øvrige barna var sammen med foreldrene i Svanviken arbeidskoloni. Det kan spørres om kvinnene ønsket å bli sterilisert fordi familien hadde fått så mange barn som de ønsket eller mente de kunne klare å ta hånd om. I ett tilfelle etter 1965 synes dette å ha blitt uttrykt i kvinnes egenbegjæring om sterilisering:

Vi er av omstreiferfamilier, og jeg føler at det er vanskelig å stelle og ha omsorg for så mange barn. Mannen min har ingen utdannelse, og vi kan derfor ikke regne med at vi vil få noen særlig god økonomi. For tiden er vi på en sosial institusjon [Svanviken arbeidskoloni, min merknad]. Både min mann og jeg vil gjerne at barna våre skal få en så god start i livet som mulig, og med vår noe usikre framtid synes vi at vi har nok med å ta oss av de barna vi allerede har.

Det er likevel et spørsmål om ikke kvinnen mer eller mindre ble presset til å begjære seg sterilisert. For det første var kvinnen ved forrige fødsel blitt tilrådd sterilisering, men hadde da nektet. «[P]as. ønsket ikke å få det utført da og er blitt gravid før man rakk å få henne inn igjen til sterilisasjon», heter det i journalen fra Molde sykehus. For det andre synes det som om kvinnen denne gangen bare ønsket å avbryte svangerskapet. Ifølge innleggende lege skal hun ha trodd at dette ikke lot seg gjøre hvis hun ikke samtidig lot seg sterilisere. Vedkommende lege hadde imidlertid liten tiltro til kvinnens evne til å ta hånd om barn. I legeerklæringen som fulgte med søknaden om sterilisering, heter det:

Selv om familien nu har opphold i 5 år ved omsereferkolonien [sic], anser jeg det lite trolig at den senere vil bli «bofast», med den følge dette kan ha for barna. Har ikke inntrykk av at fru [NNs] evne til å stelle hus og barn er særlig stor.

Innleggende lege ga her inntrykk av at han kjente kvinnen og hennes familie. Men etter alt å dømme hvilte uttalelsen utelukkende på opplysninger legen hadde fått av Svanvikens styrer. Overfor legen hadde styreren opplyst at kvinnen hadde «små evner», og at hun maktet «forholdsvis lite i hjemmesituasjonen», til tross for at hun viste stor omsorg for barna.

I det hele tatt synes de tre kvinnene å ha blitt vurdert som mer eller mindre uskikket til å oppdra barn, noe som etter alt å dømme var en viktig grunn til at steriliseringsspørsmålet ble reist. Samtidig går det fram av journalene at en av kvinnene hadde sterkt redusert helse, og at en annen hadde opplevd flere spontanaborter og var – ifølge legen – en «utslitt» mor. Dette var forhold som ikke sjelden førte til at leger tilrådde gravide kvinner sterilisering, også kvinner som ikke tilhørte taterne/romanifolket. I egenerklæringen fra kvinnen med flere spontanaborter het det: «At jeg gang på gang ikke bærer fosteret fram, at jeg har åtte barn og ikke ser utvei til å greie å fostre opp flere.» I legeerklæringen het det: «Hun er utslitt, har allerede mange barn [...]. Dessuten tilbøyelighet til stadige aborter under graviditetene.» I kolonistprotokollen fra Svanviken arbeidskoloni er det for øvrig bemerket at kvinnen var «lat og glad i å fly gardimellom», samtidig som det nevnes at hun var blitt sterilisert. Det kan se ut som om kolonistyreren mente at hun lett kunne bli gravid med uvedkommende.¹⁸

Selv om disse tre kvinnene ved Svanviken arbeidskoloni ble sterilisert etter egen søknad i medhold av 1934-lovens frivillighetsparagraf, er det grunn til å spørre hvor frivillig inngrepene var. Som vist, trodde den ene kvinnen at hun måtte sterilisere seg for å få avbrutt svangerskapet. I et annet tilfelle går det fram av opplysninger i Misjonsens arkiv at familien ville bli fratatt barna sine dersom de ikke søkte seg til Svanviken og deretter oppga reisingen. Familien søkte seg til Svanviken, men etter nesten fem år så kolonistyreren fortsatt «mørkt» på bosettingen. Mye tyder på at kvinnen da valgte sterilisering fordi hun fryktet at barna ville bli tatt. Det kan ikke utelukkes at trus-

¹⁸ SAT/PA-0295/A Arkivet 1908–1986/L0005/0002 Kolonistprotokoll 1949–1955.

sel om fratakelse av barn også spilte en viktig rolle i de øvrige tilfellene. Slik sett synes kvinnenes egenbegjæring om sterilisering å gjenspeile en tvangssituasjon mer enn et oppriktig ønske om å bli sterilisert.

3 Medisinsk sterilisering

Sterilisering kunne lovlig foretas uten tillatelse fra Helsedirektoratet, men bare dersom det forelå en medisinsk indikasjon, det vil si når svangerskap og fødsel innebar en fare for kvinnens liv og helse. I slike tilfeller var det snakk om «medisinsk» sterilisering. Svært mange steriliseringer ble foretatt på denne måten.¹⁹ Likevel var rent medisinske begrunnelser ved slike steriliseringer langt sjeldnere enn sosiale og/eller sosialmedisinske/sosialpsykiatriske begrunnelser, det vil si begrunnelser som i henhold til steriliseringsloven forutsatte at det skulle søkes helsedirektøren om tillatelse til sterilisering. Men mange leger fant de formelle prosedyrene tungvinte, og valgte i stedet å sterilisere – eller forordne sterilisering – under dekke av at det dreide seg om et «medisinsk» inngrep.

I tillegg til de fire kvinnene ved Svanviken arbeidskoloni som ble sterilisert med hjemmel i steriliseringsloven, har det latt seg gjøre å dokumentere at elleve kvinner ble sterilisert på «medisinsk» grunnlag i tidsrommet 1950–1965. For en av disse elleve kvinnene forelå det riktignok en søknad om sterilisering, men overlegen på Molde sykehus mente at inngrepet var medisinsk indisert, og valgte derfor å sterilisere kvinnen før det forelå et svar fra Helsedirektoratet.

3.1 Begrunnelser

I de ti tilfellene hvor det i utgangspunktet ble bestemt at kvinnen skulle steriliseres på medisinsk grunnlag, forelå det ifølge journalopplysningene en bestemt medisinsk indikasjon i bare to tilfeller. I det ene tilfellet dreide det seg om en vel 30 år gammel kvinne med en somatisk sykdom. I journalen fra Molde sykehus heter det at det «rent medisinsk» ikke ville være «heldig» at hun gjennomgikk «nok en graviditet». I det andre tilfellet dreide det seg om en kvinne som hadde født flere barn og som innleggende lege antok hadde kronisk reumatisme. I et brev til overlegen ved Molde sykehus het det:

Nå mener hun seg på vei igjen [...]. Jeg vil gjerne høre hva De mente hva som burde gjøres med henne nå – om det ikke burde gjøres Ab. [abort, min merknad] og ev. sterilisering på henne. Både hun og mannen ville gjerne at det skulle gjøres.²⁰

Hva med begrunnelsene for medisinsk sterilisering i de journalene der det ikke ble angitt noen bestemt diagnose? Også her ble det i noen tilfeller lagt vekt på at vedkommende kvinne hadde mange barn (5–10 barn), og at hennes allmenntilstand var nedsatt. I tillegg ble det gjerne lagt vekt på familiens dårlige «sosiale forhold». I tre tilfeller ble det vist til omsorgssvikt og at flere av familiens barn var blitt bortsatt, slik som i dette tilfellet fra 1950-åra: «Hennes barn er enten på barnehjem, de 6 hun har i siste ekteskap er alle besluttet anbrakt ved verjeråd». I ett tilfelle ble eugeniske hensyn vektlagt: «På grunn av de sosiale forhold og arvelig belastning mener man det her foreligger indikasjon for sterilisatio av pasienten.» Kvinnen, som ble sterilisert i tilknytning til en fødsel i 1960-åra, hadde tidligere født flere barn, hvorav et multihandikappet barn som døde «i en alder av ca. 3 år». Sterilisering ble foretatt på «sosial og eugenisk indikasjon».

I en steriliserings- og abortsak fra 1950-åra ble det lagt vekt på at den gravide kvinnen var «tydelig intellektuelt tilbakestående». Ifølge opplysninger i journalen var hun i vanlig hold og så frisk ut, men virket nervøs. I kolonistprotokollen fra Svanviken heter det: «Hun er ikke doven, men nokså udugelig. [...] Hun har et barns intelligens.»²¹

I ett tilfelle fra 1960-åra ble en tidligere lunge sykdom vurdert som en mulig medisinsk grunn for sterilisering og abort. Men fra sykehuset hvor kvinnen var blitt behandlet, ble det gitt beskjed om at den tidligere lungesykdommen ikke lenger kunne betraktes som en medisinsk begrunnelse for abort og sterilisering. Innleggende lege konkluderte derfor med at det her forelå en sosial begrunnelse for sterilisering. Det ble vist til at kvinnen var plassert på Svanviken for «omskoleing», og at hennes «sosiale forhold er lite tilfredsstillende».

I tidsrommet 1949–1970 ble ti kvinner fra Svanviken sterilisert uten at det ble søkt om offentlig tillatelse.²² Av disse ti kan det med rimelig grunn konkluderes at åtte steriliseringer burde vært foretatt etter *søknad*, det vil si i medhold av

¹⁹ For en nærmere framstilling, se Haave 2000a, kapittel 11.

²⁰ Sitert i Haave 2000a, s. 287.

²¹ SAT/PA-0295/A Arkivet 1908–1986/L0005/0002 Kolonistprotokoll 1949–1955.

steriliseringslovens frivillighetsparagraf. Denne konklusjonen er trukket etter å ha sammenliknet disse såkalte medisinske begrunnelsene med begrunnelser i søknader om sterilisering fra både tater-/romanikvinner og andre kvinner ved Molde sykehus og flere andre sykehus.²³

3.2 Hvorfor «medisinsk» sterilisering?

Sterilisering under dekke av «medisinsk» indikasjon er ikke enestående for tater-/romanikvinner. I det hele tatt ble det i etterkrigstida foretatt langt flere «medisinske» steriliseringer enn steriliseringer med hjemmel i lov, selv om «medisinsk» sterilisering relativt sjelden var klart medisinsk begrunnet. Flere forhold kan ha medvirket til dette.²⁴ Én sannsynlig årsak er at det ikke forelå noen klar grense mellom «medisinsk» sterilisering og «aktverdig» sterilisering i medhold av steriliseringsloven, noe som igjen synes å henge sammen med at begge uttrykkene var uklare. Situasjonen ble heller ikke bedre av at en del leger tok i bruk uttrykket «utvidet medisinsk indikasjon». I 1955 innrømmet helsedirektør Karl Evang at praksis var preget av stor uklarhet.²⁵

På grunn av den uklare eller flytende grensen mellom «medisinsk» og «aktverdig» sterilisering, valgte legene ulike framgangsmåter. En del leger fulgte «den sikreste vei» og sendte saken til Helsedirektoratet, selv når det angivelig forelå en klar medisinsk indikasjon, slik tilfellet var for en av kvinnene ved Svanviken arbeidskoloni som ble sterilisert midt i 1960-åra. Hun ble sterilisert før svaret fra Helsedirektoratet kom, fordi overlegen på Molde sykehus mente at den medisinske indikasjon var klar. Kvinnen var i slutten av 30-åra. Hun hadde født mange barn, og de fleste var «tatt hånd om av det offentlige», bemerket innleggende lege. Han kunne videre opplyse at kvinnen i lengre tid hadde vært deprimert og blodfattig. Hun var nå gravid igjen, men burde på grunn av sin tilstand ikke gå svangerskapet ut. Legen ville derfor ha henne innlagt til abort og sterilisering. Søknad var sendt Helsedirektoratet. Overlegen på Molde sykehus snakket med henne om sterilisering, og hun skal ifølge journalnotat ha gitt

uttrykk for at hun ikke orket å få flere barn. Kvinnen var blitt innlagt på Molde sykehus før det forelå noe svar fra Helsedirektoratet. I journalen heter det: «Imidlertid ble det antatt at det forelå så tydelig medisinsk indikasjon at det [dato] uten at det forelå skriftlig tillatelse fra Helsedirektoratet ble utført [abort og sterilisering].»

I dette tilfellet valgte overlegen på Molde sykehus selv å ta avgjørelsen. Ifølge Karl Evang burde flere leger gjøre det samme, dersom de mente at det forelå en tydelig medisinsk indikasjon. Men det kunne oppstå uenighet mellom innleggende lege og sykehuslege. Noen ganger ville ikke en kirurg (som regel overlege) operere uten at det forelå tillatelse fra helsedirektøren, selv om innleggende lege mente at sterilisering var medisinsk indisert. Eksempelvis bemerket steriliseringsrådets sekretær dette overfor Evang da det i 1952 var spørsmål om å sterilisere en tater-/romanikvinne (som ikke var på Svanviken): «etter mitt inntrykk er det mange overleger som vil ha tillatelse herfra like fullt – iallfall sier legene det når jeg ringer.»²⁶ På den andre siden var det leger – både innleggende leger og sykehusleger – som fant det både tungvint og unødvendig å gå veien om Helsedirektoratet. For eksempel bemerket en innleggende lege i begynnelsen av 1960-åra at: «Vi håper de medisinske indikasjoner skulle være tilstrekkelige, slik at vi slipper å gå veien om Sosialdepartementet.»²⁷

En ting lå imidlertid fast. Et steriliseringsinngrep utenfor lovens rammer skulle ifølge helsemyndighetene være knyttet til kvinnens egen situasjon. Om inngrepet for eksempel var eugenisk begrunnet, skulle offentlig tillatelse innhentes på forhånd: «Utføres steriliseringen ikke av hensyn til kvinnens liv eller helse, men av hensynet til avkommets eventuelle slektsbelastning, antas inngrepet ikke å være medisinsk indisert, og Helsedirektørens (resp. steriliseringsrådets) tillatelse skal da innhentes.»²⁸ Ut fra dette resonnementet synes det derfor klart at kvinnen fra Svanviken som ble sterilisert på «sosial og eugenisk indikasjon» i 1960-åra (se ovenfor), ble urettmessig sterilisert på medisinsk grunnlag.

Tidspunktet da spørsmålet om sterilisering ble reist, synes også ofte å ha vært avgjørende for at kvinner ble sterilisert på såkalt medisinsk grunnlag. I mange tilfeller ble spørsmålet reist kort tid forut for enten fødsel eller svangerskapsavbrudd,

²² I tillegg kommer, som nevnt, én sterilisering hvor det ble søkt om tillatelse, men som ble utført på medisinsk grunnlag før svaret på søknaden forelå. For en nærmere framstilling av denne saken, se avsnittet Hvorfor «medisinsk» sterilisering?

²³ Jf. Haave 2000a, kapittel 11 og Haave 2000b.

²⁴ For en nærmere framstilling, se Haave 2000a, s. 279–281, 296–300.

²⁵ Haave 2000a, s. 299.

²⁶ Sitert i Haave 2000a, s. 299.

²⁷ Sitert i Haave 2000a, s. 299. Helsedirektoratet var på dette tidspunktet innlemmet i Sosialdepartementet.

²⁸ Sitert i Haave 2000a, s. 298. Uttalelsen falt i 1950.

slik at det ble liten tid til å innhente tillatelse fra Helsedirektoratet. Eksempelvis heter det i et skriv fra innleggende lege tidlig på 1950-tallet: «Jeg tør be om at hun må bli mottatt til fødselen og vil foreslå at hun blir sterilisert i barselsengen. Jeg har ikke sett henne før idag og det er ikke tid til å ordne med noen tillatelse fra helsedirektoratet.»²⁹

3.3 Samtykke til medisinsk sterilisering

I en del tilfeller med såkalt medisinsk sterilisering ble det innhentet skriftlig samtykke til inngrepet, både fra kvinnen selv («egenbegjæring») og fra ektefellen. Dette styrker mistanken om at den medisinske indikasjonen ikke ble oppfattet som reell, for hadde den vært det, ville inngrepet ha blitt foretatt uavhengig av pasientens og/eller ektefellens synspunkter i tråd med en rådende medisinsk paternalisme.

Egenbegjæringen var skrevet enten på Svanviken arbeidskoloni eller Molde sykehus, og undertegnet av vedkommende kvinne, av begge ektefellene eller bare ektemannen. En egenbegjæring ble gjerne formulert på denne måten: «Vi erklærer herved at vi er enig i [...] at det utføres en operasjon, slik at jeg ikke lenger kan bli gravid. Vi er helt informert i operasjonens følger.» En typisk samtykkeerklæring fra ektemannen så slik ut: «Jeg, [NN], f. [...], erklærer meg med dette enig i at min kone blir sterilisert».

I fire tilfeller framgår det av dokumenter i pasientjournalen at vedkommende kvinne ønsket eller var enig i at inngrepet ble foretatt, men uten at det foreligger skriftlig samtykke. Følgende utdrag fra et journalnotat fra 1950-åra kan tjene som illustrasjon:

Pas. henvises idag fra overl. [...] idet man ønsker å få utført sterilisatio, grunnet hennes [sykdom]. Hun har allerede [...] barn, det yngste er [...] på barnehjem. Hun ønsker nå å ta dette barn hjem og det er ingen medisinsk grunn for å nekte henne det. [Overlegen] konkluderer med at det ikke ville være heldig for pas. at hun gjennomgår nok en graviditet. Pas. selv synes å være dårlig informert, men da en forsøker å klarlegge for henne årsakene til at hun bør la seg sterilisere, innvilger hun i dette.

I en steriliseringssak fra siste halvdel av 1950-åra refereres det i pasientjournalen at vedkommende kvinne – som var blitt fratatt to barn på grunn av vanskelige boforhold – følte seg «svært nedfor og

elendig». Hun skal ha gitt uttrykk for at hun ikke orket tanken på flere barn, og derfor ønsket å bli sterilisert. Ektefellen skal ha vært enig i dette. Etter innleggelsen i sykehuset ble det notert i journalen at kvinnen, som var midt i 20-åra, så gammel ut, var svært tynn og virket nervøs, og at hun gråt da han ville «ha henne til å snakke om hvorfor hun vil steriliseres».

4 Kolonistyrerens rolle

Med få unntak inneholder pasientjournalene ingen direkte opplysninger om hvem som tok initiativet til sterilisering, om det var kvinnen selv, ektefellen, innleggende lege, sykehuslege Svanvikens styrer eller Misjonens generalsekretær som fra tid til annen besøkte arbeidskolonien. Det er heller ikke mulig å fastslå med sikkerhet hvordan samtykke til sterilisering – som oftest ble ordnet på Svanviken – ble innhentet, om det skjedde frivillig på grunnlag av en felles forståelse mellom familien og kolonistyreren, eller om kvinnen – og eventuelt ektefellen – ble utsatt for press.

Det er likevel hevet over tvil at kolonistyreren i en del tilfeller ønsket at vedkommende kvinne skulle steriliseres, slik det blant annet går fram av følgende skriv fra innleggende lege i en sak fra 1950-åra: «Bestyreren på Svanviken bruk mener [...] at hun bør steriliseres, og dette kan man være enig med ham i.» I et annet tilfelle fra 1950-åra synes det som om kolonistyreren skulle sørge for at en kvinne fikk en påkrevd medisinsk behandling mot at hun lot seg sterilisere.

Familiene ved Svanviken arbeidskoloni levde under et strengt regime. Det er grunnlag for å si at mange av kvinnene ble utsatt for et «steriliseringsspress», eller sto i en tvangssituasjon når steriliseringsspørsmålet ble reist. Det er for eksempel kjent at familier som ikke fulgte koloniens regler kunne bli truet med fratakelse av barn. En av kvinnene ved Svanviken som i 1960-åra ble sterilisert på såkalt medisinsk grunnlag, har i ettertid kunnet fortelle om et betydelig press fra koloniledelsen: «Da jeg ble gravid med det femte barnet mitt begynte bestyreren på Svanviken å mase om sterilisering. Ellers kunne de ta alle barna. Men jeg svarte nei flere ganger.»³⁰ En kvinne som ankom kolonien sammen med sin familie i 1959, kunne seinere fortelle til ukeavisa *Dag og Tid* at hun og hennes søster flere ganger hadde fått «tilbod om sterilisering», og hun mente å vite at «[a]lle vaksne i leiren var utsett for eit slikt press.

²⁹ Sitert i Haave 2000a, s. 299.

³⁰ Kringstad 1994.

[...] Somme blei truga direkte av leirleiaren. Viss dei ikkje ville så skulle dei misse ungane. Mange nekta tvert. Somme gav etter.»³¹

Derimot synes ikke gravide kvinner fra Svanviken automatisk å ha blitt sterilisert ved fødsel på Molde sykehus. Som nevnt er det i tillegg til kvinnene som ble sterilisert ved sykehuset, funnet at ti kvinner ble innlagt til fødsel i tidsrommet 1949–1970. Ikke i noen av disse tilfellene framgår det av kvinnens journal at sterilisering ble vurdert eller utført.

5 Sterilisering som bosettingspolitisk virkemiddel

Med den nøkkelrollen Svanviken arbeidskoloni hadde i Misjonens bosettingsarbeid, er det grunn til å spørre om det var en sammenheng mellom bosettingsarbeidet og det forholdsvis store antallet steriliseringer av arbeidskoloniens kvinner. Ble sterilisering tilrådd i den hensikt å lette forsørgelsesbyrden i familier som skulle bosettes? En slik vurdering ble gitt av kolonistyreren sist i 1950-åra i anledning en steriliseringssak. Etter å ha orientert legen om vedkommende kvinne og hennes families livssituasjon, kom styreren med følgende vurdering av forholdet mellom antall barn og muligheten for en vellykket bosetting:

I de fem år familien får oppholde seg på Svanviken er det meningen de skal gjennomgå en omskoling før de blir plassert ute i samfunnet i et hus som blir kjøpt til dem. Fra den tid av må de kunne klare seg selv på egen hånd. Muligheten for at denne siste omstilling skal lykkes beror i stor grad på om familien kan klare å holde en viss økonomisk standard. En standard som nødvendigvis må synke for hvert barn de skal forsørge.

Med andre ord, forutsetningen for en vellykket bosetting var i Misjonens øyne at familien ikke hadde for mange barn å forsørge. Slik sett kan det se ut som om sterilisering ble brukt som et bosettingspolitisk virkemiddel.

5.1 Sosial og etnisk nedvurdering

Det er vanskelig å si hvor avgjørende det var at de steriliserte kvinnene enten var av tater-/romanis-lekt eller gift med en tater-/romanemann. Men det er hevet over tvil at kvinnene var utsatt for et stort

³¹ Eide 1996.

steriliseringspress, eller opplevde å stå i en tvangssituasjon som gjorde det vanskelig å motsette seg sterilisering. Steriliseringspresset kan imidlertid tenkes å henge mer sammen med at kvinnene tilhørte særlig sosialt utsatte familier, enn at de tilhørte folkegruppen. Samtidig skinner det i noen tilfeller tydelig gjennom at kvinnenes påståtte uskikkethet som mødre, er festet til bestemte oppfatninger av taterne/romanifolket. Eksempelvis uttalte Svanvikens styrer i tilknytning til en medisinsk sterilisering fra siste halvdel av 1950-åra, at vedkommende familie hadde «overlatt» ett av sine barn til Misjonen «fordi de ikke selv hadde mulighet til å beholde det, da de manglet både hus og arbeid». Styreren fortsatte: «Dette er jo ikke sjelden blant denne folkegruppe som vi vanligvis benevner 'reisende' 'fant' eller 'tater', men ekteparet har vel heller ikke noen sterkt utviklet ansvarsfølelse, og blir her i kolonien betraktet som slette barneoppdragere.» På bakgrunn av denne uttalelsen bemerket innleggende lege overfor Molde sykehus at:

Den nærmere begrunnelse for min anmodning fremgår forsåvidt av vedlagte erklæring fra [Svanvikens bestyrer]. [...] Jeg vet ikke om den medisinske indikasjon kan henføres til psykasthenia, hvilket man vel må anta de fleste av disse «reisende» med deres asosiale innstilling lider av.³²

6 Avslutning

Det har latt seg gjøre å dokumentere at 15 kvinner fra Svanviken arbeidskoloni ble sterilisert i tidsrommet 1949–1970. I fem tilfeller forelå det søknad om sterilisering til Helsedirektoratet. Av disse ble fire steriliseringer foretatt etter at det forelå svar fra direktoratet. I ett tilfelle ble kvinnen sterilisert på medisinsk grunnlag før svaret forelå. Dermed ble 4 av 15 steriliseringer utført i medhold av steriliseringsloven, hvorav én i medhold av tvangsparagrafen. Av de øvrige elleve steriliseringene synes tre å ha vært foretatt med reelle medisinske begrunnelser, mens de resterende åtte ut fra samtidige betraktninger i Helsedirektoratet burde ha vært foretatt etter søknad.

I sum betyr dette at sterilisering ble foretatt i nesten 40 prosent av familiene som var anbrakt i kolonien i tidsrommet 1949–1970. Det er en svært

³² Psykasteni var den medisinske betegnelsen på en «tilstand med svekket sjelelig motstandskraft» (Norsk medisinsk ordbok, 1968).

høy andel, høyere enn ved andre institusjoner hvor andelen steriliserte var forholdsvis høy, som tidligere skolehjem og åndssvakeskoler.

Referanser

Riksarkivet

Det sakkyndige råd i saker om seksualinngrep, 1934–1977 (RA/S–4736)

- RA/S–4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0092 Søknader om seksualinngrep 1950
- RA/S–4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0099 Søknader om seksualinngrep 1951
- RA/S–4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0184 Søknader om seksualinngrep 1965
- RA/S–4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0192 Søknader om seksualinngrep 1966
- RA/S–4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0231 Søknader om seksualinngrep 1970

Norsk misjon blant hjemløse (RA/PA–0793)

- RA/PA–0793/Fc Styrende organer 1915–1985/L0020 Fellesmøter/generalforsamling/0006 Oslo 1929
- RA/PA–0793/Fc Styrende organer 1915–1985/L0020 Fellesmøter/generalforsamling/0013 Trondheim 1953
- RA/PA–0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0049 Sosialdepartementet 1949–1958
- RA/PA–0793/Fd Korrespondanse 1894–1985/L0060 Kirke- og undervisningsdepartementet 5. skolekontor 1949–1960

Statsarkivet i Trondheim

Svanviken arbeidskoloni (SAT/PA–0295)

- SAT/PA–0295/A Arkivet 1908–1986 Kolonistprotokoll 1949–1955
- SAT/PA–0295/A Arkivet 1908–1986 Kortkartotek over kolonistene 1949–1986.

Molde sjukehus

- Pasientjournaler

Trykte kilder

Bjørnstad, Olav. 1957. Omstreiferproblemet kan løses: en redegjørelse. Oslo.

Norsk medisinsk ordbok. 1968. Evang, Karl, Turid Evang, Gerda Evang (red.). Oslo: Sem & Stenersen. (7. utgave)

Notater til Tater-/romaniutvalget

Haave, Per. 2015. En paragraf til besvær: Misjonens «aksjon» for å lette adgangen til tvangssterilisering av mindreårige.

Litteratur

Eide, Bernt. 1996. «Svanviken og taterane. Dei hadde ungane som gissel», *Dag og Tid* 9.5.1996.

Haave, Per. 2000a. *Sterilisering av taterne 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd (Kultur og samfunn). Elektronisk publisering, <http://tinyurl.com/nb5g4ut>

Haave, Per. 2000b. Sterilisering på medisinsk grunnlag, i Per Haave og Øyvind Giæver, *Sterilisering på medisinsk grunnlag og sammenhengen mellom eugenikk og humangenetik: et forprosjekt med vedlegg om Sentralkartoteket for åndssvake og arvelighetsregisteret ved Universitetet i Oslo*. Oslo: Norges forskningsråd.

Kringstad, Hans. 1994. «Sterilisert fordi hun er tater. Søkelys på tater-saken», *VG* 5.11.1994.

Pettersen, Karen Sofie. 1997. *En kvalitativ studie av tiltak rettet mot barn av tater i perioden 1914–1986*. Trondheim: NTNU, Institutt for sosiologi og statsvitenskap. (Rapport fra delprosjekt Velferd og samfunn, Norges forskningsråd)

Vedlegg 19

Tatere/romanifolk under Misjonen og psykiatrien

Av Per Haave

Gjennom 1900-tallet sto Norsk misjon blant hjemløse i nær kontakt med både statlige og kommunale myndigheter, spesielt på områdene barnevern og bosetting, som utgjorde hovedpilarene i organisasjonens assimileringspolitiske virksomhet. Ut over dette tok Misjonen kontakt med andre myndigheter, etater og institusjoner, alt etter hva som ble funnet nødvendig eller hensiktsmessig.

Et av temaene i dette notatet er Misjonens forhold til psykiatrien fra slutten av 1920-åra til rundt 1960. I mellomkrigstiden mente Misjonens ledelse at det var nødvendig å betrakte «omstreiferproblemet» i et psykiatrisk perspektiv. I kjølvannet av dette, men ikke før i 1950, trakk Misjonen psykiatrisk ekspertise inn i sitt barnevernsarbeid. I kapittel 1 gjøres det nærmere rede for dette.

Fra slutten av 1920-åra ble et økende, men ukjent antall personer som var eller hadde vært under Misjonens omsorg, innlagt på psykiatriske sykehus. Kapittel 2 omhandler noen av disse pasientenes møte med psykiatrien. Utvalget har foretatt en studie av journalen til ti pasienter som ble innlagt på Gaustad sykehus fra slutten av 1920-åra til rundt 1960 med utgangspunkt i spørsmålet om lobotomi av pasienter med tater-/romanibakgrunn, og hvordan disse pasientene ble omtalt og behandlet på sykehuset. Utvalget har i tillegg forsøkt å finne ut hvor mange pasienter med tater-/romanibakgrunn som kan ha blitt lobotomert på Sanderud sykehus i Hedmark og Valen sjukehus i Hordaland. Med utgangspunkt i tidligere forskning omhandler kapittel 2 også spørsmålet om kastrering. En rød tråd gjennom kapitlet er Misjonens rolle som tredjepart mellom pasient og sykehus.

I kapittel 3 presenteres resultatet av utvalgets undersøkelse av kastreringspraksis ved Fengselsykehuset i Oslo i perioden 1940–1969, et spesialsykehus for fanger som tidlig kom til å fungere vesentlig som et psykiatrisk sykehus. Her gis det også eksempler på hvordan personer med tater-/romanibakgrunn ble omtalt.

Fjerde og siste kapittel omhandler utvalgets undersøkelse av fellesgraven som Gaustad sykehus disponerte på Ris kirkegård i perioden 1965–1987 samt utvalgets undersøkelse av døde pasienter fra Gaustad som ble kirkebokført av Ris kirke og gravlagt i Oslo i perioden 1930–1965.

1 Intelligensmålinger og psykiatriske undersøkelser av «omstreiferbarn»

I 1931 publiserte den nyutdannede legen Mikael Kobro en artikkel i tidsskriftet *Barn og Ungdom – Nordisk Sosialpedagogisk Tidsskrift* med tittelen «Intelligensmålinger på norske omstreiferbarn». Han hadde foretatt målingene på oppdrag fra generalsekretær Ingvald B. Carlsen i Norsk misjon blant hjemløse mens han ennå var medisinstudent. På bakgrunn av undersøkelsen konkluderte Kobro med at «omstreiferne» måtte betraktes som «et undermåls folk». Undersøkelsen fikk stor betydning for organisasjonsledelsen fortolkning av barnehjemsbarna, og ble brukt til å begrunne Misjonens tilnærming til rasehygien og integrering av sterilisering i organisasjonens selvdefinerte samfunnsoppdrag.

1.1 «Omstreiferbarn» på skolehjem

Ingvald B. Carlens ønske om å få intelligenstestet barn i Misjonens barnehjem har sin bakgrunn i at styreren for Bastøy skolehjem for gutter syntes at «omstreiferbarn» var «et meget forstyrrende element» på skolehjemmet og beklaget seg over dette i et brev til Kirke- og undervisningsdepartementet i 1926. Ifølge styreren hadde disse barna et svært «ulikevektig temperament» og var lite mottakelige for «etisk påvirkning». Han antok at det skyldtes deres «sjelelige belastning», som han omtalte som «et hereditært, psykisk felleseie av forkjerte sjelelige anlegg (følelse, tanke og vilje) som et omstreiferindivid ikke, – eller iallfald kun undstagesesvis – kommer utenom». Styreren var

overbevisst om det dreide seg om «en rasebestemt utviklingsbane». På denne bakgrunn foreslo styreren egne skolehjem for «omstreiferbarn»; først da ville det være mulig å foreta «den intensitet i omdannelsesarbeidet, som [...] kreves overfor et sjeleliv så sterkt naturbundet i en utpreget degenerativ slekts arv som omstreiferbarnets».¹

Kirke- og undervisningsdepartementet sendte skolehjemstyrerens brev til Misjonen. Året etter, i 1927, tok Carlsen opp spørsmålet i Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet (1927–1933), en privat komité som var blitt konstituert i januar samme året, med Høyre-politikeren Hroar Olsen – fylkesmann for Oslo og Akershus fra 1919 til 1930 – som leder, og med Carlsen som aktiv sekretær. Komiteens mål var å utarbeide forslag til tiltak myndighetene burde iverksette. Komiteens innstilling ble avgitt til Justisdepartementet i mai 1933.

På bakgrunn av nevnte utspill fra Bastøy-styreren ga Den frivillige komité Misjonen i oppdrag å innhente opplysninger om alle «omstreiferbarn» anbrakt i skolehjem siden 1900, da vergerådsløven av 1896 trådte i kraft. Foruten navn, fødselsdato og foreldrenes navn ønsket komiteen opplysninger om årsaker til anbringelsen, oppholdstid, hvor vedkommende hadde tatt veien etter utskrivning, om vedkommende hadde spesielle legemlige kjennetegn (stam, skjeløyd o.l.), hvordan det hadde gått og om det var noe særlig å bemerke. I tillegg ble styrerne bedt om å vurdere to spørsmål: Forårsaket «omstreiferbarn» spesielle vanskeligheter i skolehjemmet, og hva besto disse i? Hva mente de om egne skolehjem for «omstreiferbarn»?

I 1927 fantes det i alt ti skolehjem i Norge, med til sammen 386 barn og unge. Misjonen fikk svar fra åtte skolehjem, som til sammen hadde tatt hånd om 106 «omstreiferbarn» siden 1900. Bærum skolehjem for jenter skilte seg ut med 36 elever, hvorav 20 med både mor og far av «omstreiferslekt», 10 med «omstreiferslekt» på mors eller fars side, men uten «utpregede omstreiferanlegg», og 6 elever angivelig med «omstreiferblod». Skolehjemmet styrer kunne tenke seg særskilte skolehjem for «omstreiferbarn», av følgende grunner:

[O]mstreiferbarnet opkaster sig til herre over de dårligere elementer blant barna og får disse til å gjøre galskaper. Omstreiferpiker er gjerne falsk, søt likeoverfor de overordnede og farlig bak deres rygg. Hun blir lett brutal og kommer

fort på den tanke at hun skal sette varme på. En del av dem kan umulig holde sig iro; de tenker ikke på annet enn å renne sin vei.²

Andre skolehjemstyrere var ikke like negative i sine omtaler av barna. Styreren for Ulfsnesøy skolehjem syntes ikke «omstreiferbarn» bød på spesielle vansker, og avviste tanken om egne skolehjem for dem: «Jeg mener det må være heldig for omstreiferbarn å være sammen med andre barn, og jeg har ikke inntrykk av at omstreiferbarn i almindelighet har en uheldig innflydelse på disse.»³ Styreren for Falstad skolehjem bemerket at «omstreiferbarna» tilhørte «den vanskeligste fjerdepart av elevene», men fant det «unødig hjerteløst» å skille dem ut i egne skolehjem.⁴ Styreren for Toten skolehjem syntes barna kunne volde vanskeligheter, men hadde ingen formening om hvorvidt det burde opprettes egne skolehjem for dem.⁵

Carlsen selv var lite stemt for tanken på «særhjem».⁶ I korrespondansen med skolehjemmene kommenterte han ikke de ulike vurderingene av barna, men en artikkel fra 1927 i Misjonens eget blad *På hjemveien* kan leses som en kritikk av påstanden om at «omstreiferbarna» var «naturbundet i en degenerativ slekts arv», slik styreren for Bastøy skolehjem i 1926 hadde formulert det i sin henvendelse til Kirke- og undervisningsdepartementet:

Vi er alle klar over at mange av omstreiferbarn har en ulykkelig arv å slepe på. Det er nok desverre altfor sant for manges vedkommende det som sies så ofte, at 'de har det i blodet'. Særlig tenker man da på den utpregede reiselyst og ustadighet, kanskje også på en iøinefallende upålitelighet og karakterløshet. Men når det er tale om det som ligger i blodet så må vi være opmerksom på at *slektsarven er ikke alt*. Da vilde det se mørkt ut for oss alle. *Slekstens skjebne er ikke bare avhengig av de medfødte anlegg, men også av de forhold hvorunder individene vokser op*. Det har vist sig at selv meget

¹ RA/PA-0793/Fo/L0244, udatert notat (1926).

² RA/PA-0793/Fo/L0244, brev til I.B. Carlsen fra styreren for Bærum skolehjem, 9.9.1927.

³ RA/PA-0793/Fo/L0244, brev til I.B. Carlsen, fra styreren for Ulfsnesøy skolehjem, 29.9.1927.

⁴ RA/PA-0793/Fo/L0244, brev til I.B. Carlsen fra styreren for Falstad skolehjem, 20.9.1927.

⁵ RA/PA-0793/Fo/L0244, brev til I.B. Carlsen fra styreren for Toten skolehjem, 10.4.1929 (svaret kom først etter purring fra Misjonen).

⁶ RA/PA-0793/Fo/L0244, brev til styreren for Bærum skolehjem fra I.B. Carlsen, 23.9.1927.

Tabell 19.1 Antall «omstreiferbarn» ved åtte skolehjem, 1900–1927

Skolehjem for jenter	Antall «omstreiferbarn»	Kommentarer
Bærum	36	Opprettet i 1900 under navnet «Det søndenfjeldske mildere skolehjem for forsømte piger». I 1902 flyttet fra Tomter til Skedsmo, i 1904 til Sandvika, og fikk da navnet Bærum skolehjem. Tilhørte staten.
Toten	13	Fortsettelse av Sletner skolehjem, (navneskifte 1913). Tilhørte staten.
Leira	6	Opprettet 1900 på Strinda ved Trondheim. Tilhørte staten.
Skolehjem for gutter	Antall «omstreiferbarn»	Kommentarer
Ulfsnesøy	22	Opprettet 1881 på Ulfsnesøy utenfor Bergen, godkjent som skolehjem i 1900. Tilhørte Bergen kommune
Falstad	13	Opprettet 1895 på Ekne i Nord-Trøndelag, skolehjem fra 1900. Tilhørte staten fra 1910.
Toftes Gave	9	Opprettet 1841 på Helgøya i Mjøsa. Selveiende institusjon utgått fra Oslo.
Lindøy	6	Opprettet 1886 på Lindøy utenfor Stavanger, skolehjem fra 1907. Tilhørte Stavanger kommune.
Våk	1	Opprettet 1909 i Våk ved Moss. Tilhørte de fire Østfold-byene (Fredrikstad, Halden, Moss, Sarpsborg).
SUM	106	

Kilde: RA/PA-0793/Fo/L0244, brev fra de respektive skolehjemmene til Misjonen, Landmark 1937.

slette anlegg kan overvinnes gjennom god påvirkning og oppdragelse. Omstreifermisjonens barnehjemsarbeid er bygget på denne kjensgjerning, at ikke bare arven men også miljøet er bestemmende for barnets utvikling.⁷

I andre sammenhenger ga Carlsen uttrykk for et pessimistisk syn på Misjonens pedagogiske linje, det vil si muligheten for å påvirke barna gjennom oppdragelse. På Misjonens fellesmøte i august 1927 innrømmet han at Misjonens barnevernsarbeid ikke alltid ga forventete resultater. Skulle Misjonen lykkes, var det nødvendig å skille ut de «unormale» og konsentrere innsatsen om de «normale». I snart 30 år hadde Misjonen ifølge Carlsen hatt barn som gjorde det pedagogiske arbeidet vanskelig: «Vi har trukket på adskillige i alle disse år som har vært til utrolig skade! Vitterlig sinnssyke – og halvt åndssvake.»⁸ Eller som han uttalte til Sosialdepartementet i 1928: «Vi blir stadig minnet om at endel av det materiale vi her har med å gjøre i mange henseender er noget av det skrøpe-

ligste som finnes i vårt land. [...] Der er legemlige, psykiske og moralske defekter som vidner om høi grad av degenerasjon.»⁹ På denne bakgrunnen, og i et forsøk på å «få et holdepunkt i dette vanskelige oppdragsarbeid», hadde Carlsen i 1927 funnet det nødvendig å la en fagmann måle barnehjemsbarnas intelligens.¹⁰ Dermed tok Carlsen et skritt i retning av det som skulle bli mellomkrigstidens forsøk på vitenskapeliggjøring av barnevernsarbeidet, med sortering og klassifisering av barn basert på intelligensmålinger som verktøy.¹¹

1.2 Mikael Kobros intelligensundersøkelse av barn på Misjonens barnehjem

På forespørsel fra Ingvald B. Carlsen påtok medisinstudent Mikael Kobro – sønn av domprost Reidar Kobro, en nær venn av familien Carlsen – seg oppgaven. Kobro gikk til oppgaven med store

⁷ Carlsen 1927, s.10.

⁸ RA/PA-0793/Fa/L0001, referatprotokoll, fellesmøtet i Porsgrunn 28.–29.8.1927.

⁹ RA/PA-0793/Fd/L0046, skriv til SD fra Misjonen 19.5.28

¹⁰ RA/PA-0793/Fh/L0160, I.B. Carlsen, Vernearbeidet for hjemløse barn (håndskrevet manus). Foredrag ved særskolekurset i Oslo, 15.4.1931.

¹¹ Seip 1989, Ericsson 1997, Simonsen 2000.

ambisjoner. Framfor alt ønsket han å teste gyldigheten av amerikanske intelligensmålinger, som skulle «ha vist at I.Q. er lavest i de laveste samfundslag».¹²

Kobros undersøkelse omfattet i alt 71 barn ved fire av Misjonens barnehjem, det vil si samtlige barn som hadde fylt fem år.¹³ Kobro anvendte Stanford-revisjonen av Binet-Simons intelligensprøver, ennå før de var blitt standardisert for norske forhold.¹⁴ Prøvene var individuelle og inneholdt både praktiske og teoretiske oppgaver: «Barnet blir bedt om å skrive, tegne og regne, lese op og gjenfortelle, deres hukommelse, skarp-sindighet og opfindsomhet blir undersøkt. De skal forklare bilder, nevne farver, definere abstrakte og konkrete begreper, knytte skolisser og utføre små ærinder.» Kobro ga barna rundt 100 spørsmål, fordelt på 30 prøver og avpasset hvert enkelt barn etter alderstrinn.

Ut fra rådende teorier om intelligens ble en intelligenskvotient (IQ) på mellom 90 og 110 ansett som normalt. IQ ble regnet ut ved å dividere intelligensalder med barnets levealder og multiplisere det nye tallet med 100. Ut fra dette ville for eksempel et åtte år gammelt barn med normal intelligens få en IQ lik 100. Ble det funnet en intelligensalder på seks år, ble IQ satt til 75, mens en intelligensalder på fire år ville tilsvare en IQ på 50.

Kobro fant at åtte barn – vel elleve prosent – hadde normal intelligens. To barn lå over det normale, mens de øvrige 61 barna lå under. På denne bakgrunnen slo han fast at nesten 86 prosent av barna var «mer eller mindre undermålere»: 15 barn hadde en IQ mellom 80 og 90, 28 barn lå mellom 70–80 og 18 barn mellom 50–70. Ettersom ingen barn ble funnet å ha en IQ under 50, var det ifølge Kobro ingen «virkelig imbesile eller idioter» blant barna. Med en gjennomsnittlig IQ på 78 lå «omstreiferbarna» ut fra samtidens gradering av intelligens under det normale, men over grensen for «åndssvakhet».

På bakgrunn av sine funn mente Kobro at «omstreiferne» som gruppe utgjorde «et undermåls folkeferd». Kobro syntes selv han felte en

«en hård dom [...] over et helt folkeferd, en nasjon i nasjonen». Samtidig innrømmet han at undersøkelsen ikke kunne sies å være hundre prosent pålitelig, da «mange feilkilder kan ha sneket sig inn».¹⁵

Hva angikk «omstreiferne» intellektuelle utrustning trakk han paralleller til den amerikanske testpsykologen Lewis Termanns undersøkelser av visse befolkningsgrupper i det amerikanske samfunnet: «Intellektuelt sett står de norske omstreifere i klasse med negre, indianere og meksikanere».¹⁶ Termann hadde funnet at disse befolkningsgruppene hadde en IQ på mellom 70 og 80.

Kobros omtale av «omstreiferne» som «et undermåls folkeferd» hvilte likevel ikke bare på en vurdering av intelligens. I likhet med Termann la Kobro vekt på barnas «sjelelige innstilling». I sin første innberetning til Carlsen sommeren 1928 bemerket han:

Det er mig det hele påfallende hvordan jeg ustanselig under dette arbeidet uvilkårlig har måttet tenke på en annen klasse av de asociale individer, nemlig vaneforbryderne. Såvidt jeg har forstått må disses sjelelige innstilling kvalitativt sett være analog med omstreiferne.¹⁷

Da undersøkelsen ble publisert i 1931, skrev Kobro at «omstreiferne» «asociale vaner» stilte dem sosialt og psykologisk i klasse med vaneforbryterne. Derimot avviste Kobro forestillingen om at det var en nødvendig sammenheng mellom intellektuell status og sosial atferd og mellom moral og intelligensnivå. Riktignok aksepterte han den amerikanske testpsykologiens oppfatning av menneskets intelligens som arvelig betinget, men han tok avstand fra forestillingen om at arv alene bestemte individets sosiale og moralske atferd: «Barnet arver [...] ikke fra sine foreldre omstreifertrangen. 'Taterblodet' er en romantisk myte. De arver sine foreldres slette intelligens.»¹⁸

Etter å ha lest et utkast til manus høsten 1930 gjorde Carlsen Kobro oppmerksom på at Johan Scharffenberg betraktet «omstreifertrangen», «vandrelysten», som en fasttømret arvelig egenkap: «Jeg må [...] forberede dig på at doktor Scharffenberg ganske sikkert vil ta til gjenmæle mot din betraktning av 'Taterblodet' som en

¹² RA/PA-0793/Fh/L0156, brev til I.B. Carlsen fra M. Kobro, 2.7.1928.

¹³ Kobro 1931, s. 18.

¹⁴ Den franske psykologen Alfred Binet utviklet en metode som raskt vant stor utbredelse internasjonalt, samtidig som prøvene ble revidert flere ganger. Stanford-revisjonen av 1916 ble utarbeidet av den amerikanske psykologen Lewis M. Termann. I Norge ble Stanford-revisjonen standardisert for norske forhold, de såkalte Oslo-prøvene, av psykiateren Johan Lofthus i 1931.

¹⁵ Kobro 1931, s. 19.

¹⁶ Samme sted.

¹⁷ RA/PA-0793/Fh/L0156, brev til I.B. Carlsen fra M. Kobro, 2.7.1928.

¹⁸ Kobro 1931, s. 21.

romantisk myte'» Carlsen minnet om at Scharffenberg året i forveien, under drøftingen av Kobros resultater på Misjonens fellesmøte i 1929, hadde betraktet «reisetrangen» som arvelig og nærmest uttryddelig.¹⁹ I sin endelige presentasjon av resultatene gikk ikke Kobro spesielt inn på spørsmålet om arvets betydning, men slo fast at både arv og miljø var av betydning for «menneskets fremtoningspreg».²⁰ Han holdt likevel miljøet som avgjørende: «[D]e forhold barnet lever op under, kaster det avgjørende lodd i vekt-skålen.»²¹

Hvilke praktiske konsekvenser mente Kobro at undersøkelsen ville få for Misjonen? Resultatene var åpenbart «en bitter pille», som han uttrykte det.²² Alt i 1928 hadde Kobro bemerket overfor Carlsen at han var «redd for at dere som står midt i omstreiferarbeidets praktiske vanskeligheter, ikke vil være så fornøide med resultatene som jeg er selv, idet jeg vesentlig ser det hele fra et videnskabelig synspunkt».²³ Men oppgaven med «å opelske og øke omstreiferens sosiale og erhvervsmessige ydeevne» var ifølge Kobro ikke avhengig av intelligens alene: «Den kan forringes eller forbedres fra annet hold, av fysiske og moralske evner, av temperament og karakter og av miljøforholdene.»²⁴ Selv om «omstreiferbarnas intelligens» ikke kunne økes ville Misjonen ved å fjerne barna så tidlig som mulig fra foreldrene forhindre at de stivnet i «asosiale vaner». Derfor oppfattet Kobro Misjonens pedagogiske linje som spesielt viktig for å utvikle barnas «psykiske ydeevne» innenfor de gitte rammer. Kobro drøftet ikke rasehygieniske tiltak som internering, sterilisering og ekteskapsforbud, noe som for så vidt hadde vært naturlig ut fra hans orientering mot den rasehygieniske amerikanske testpsykologien. I stedet anbefalte han en videreføring og intensivering av Misjonens oppdragsarbeid.

Hvordan ble resultatene fra Kobros undersøkelse mottatt av Misjonen? Da Kobro sommeren 1929 hadde ønsket å publisere resultatene, var Carlsen usikker på om materialet egnert seg for offentliggjøring. Hensikten hadde vært å skape et grunnlag for Misjonens arbeid med «å få skilt ut

sådanne som absolutt ikke har betingelser for å opdrages sammen med normale barn».²⁵ Om undersøkelsen skulle gjøres kjent, fryktet han at den ville vekke oppsikt blant utenforstående.²⁶ Carlsen mente dessuten at barnas foreldre ville føle seg såret hvis de fikk inntrykk av at det «likesom skal eksperimenteres med deres barn i våre barnehjem».²⁷ En eventuell offentliggjøring fikk utstå til seinere, etter nærmere drøfting. «Det er jo mulig at offentliggjøringen kan skje i en sådan form at det ikke kan skade nogen av partene». Kobro tolket dette som en oppfordring til å bearbeide materialet med tanke på publisering. Høsten 1930 sendte han et nytt manuskript som ble godt mottatt av Carlsen: «Det er jo sandt som du sier at disse resultater vil være en bitter pille for dem som stiller med omstreiferne. Men jeg har alltid ment at det er riktig å være så nøktern som mulig i et arbeid som dette og forsøke å se sannheten som den virkelig er.»²⁸

Carlsens opprinnelige hensikt med å få undersøkt barnehjemsbarnas intelligens var som nevnt å få identifisert og skilt ut de «unormale», slik at Misjonen kunne konsentrere seg om de «normale», eller de mer «verdifulle», som han bemerket i et foredrag på den nordiske barnevernkongress i Helsingfors 1930.²⁹ Men hva med dem som ikke ville klare seg på egen hånd, og som etter alt å dømme var «avgjorte undermålere»?³⁰ Kobros undersøkelse hadde overbevist Carlsen om at det var en nær sammenheng mellom «utrustning» og «livsskjebne». I Misjonens årsberetning til Sosialdepartementet for budsjettåret 1931/32 het det: «Av dem som nu er voksne ser det ut til at ca. 2/3 har betingelser for å bli både fastboende og selvhjulpne. De som det går dårlig med og som enten glir ut på landeveien igjen eller havner i bermen i byene, er som oftest sådanne som står langt tilbake i åndelig utvikling.»³¹ Når utsiktene for sosialisering og assimilering syntes

¹⁹ RA/PA-0793/Fh/L0156, brev til M. Kobro fra I.B. Carlsen, 8.12.30, RA/PA-0793/Fa/L0001, referatprotokoll, fellesmøtet 15.-17.9.1929.

²⁰ Kobro 1931, s. 17.

²¹ RA/PA-0793/Fh/L0156, Intelligensmålinger på omstreiferbarn. Innberetning fra stud. med. M. Kobro.

²² Kobro 1931, s. 20.

²³ RA/PA-0793/Fh/L0156, brev til I.B. Carlsen fra M. Kobro, 2.7.1928.

²⁴ Kobro 1931, s. 20.

²⁵ RA/PA-0793/Fh/L0156, brev til I.B. Carlsen fra M. Kobro, 16.7.1929, brev til M. Kobro fra I.B. Carlsen, 24.7.1929.

²⁶ Carlsen nevnte i ettertid at han hadde hatt denne bekymringen. RA/PA-0793/Fh/L0160, I.B. Carlsen, *Vernearbeidet for hjemløse barn* (håndskrevet manus). Foredrag ved særskolekurset i Oslo, 15.4.1931.

²⁷ RA/PA-0793/Fh/L0156, brev til M. Kobro fra I.B. Carlsen, 24.7.1929.

²⁸ RA/PA-0793/Fh/L0156, brev til M. Kobro fra I.B. Carlsen, 8.12.1930.

²⁹ Carlsen 1930.

³⁰ RA/PA-0793/Fh/L0160, I.B. Carlsen, *Vernearbeidet for hjemløse barn* (håndskrevet manus). Foredrag ved særskolekurset i Oslo 15.4.1931.

³¹ RA/PA-0793/Fd/L0046, årsberetning og regnskap 1931/32. Til Sosialdepartementet fra Misjonen 23.9.1932.

små, kunne det fortone seg logisk å følge Scharffenbergs løsning:

Opdragelse og hensiktsmessig anbringelse kan naturligvis bøte på meget [...]. Men der er utvilsomt hos nogen av dem så dårlig arvestoff at disse helst ikke burde formere slekten. Tenk på den urimelige fruktbarhet mange av dem er i besiddelse av – 10–12–14 barn er det almindelige. [...] Jeg mener at mennesker med ansvarsfølelse kan ikke lukke øinene for den fare som ligger i dette, både for samfunnet og for disse mennesker selv.³²

Dette synspunktet ble gjentatt i innstillingen fra Den frivillige komité i 1933, og da med henvisning til resultatene fra Kobros undersøkelse.³³

Resultatene fra Kobros intelligensmåling av barnehjemsbarna hadde svekket Carlsens tro på miljøets innflytelse og gjort ham åpen for nye løsninger. En mulig løsning ville være å få skilt ut de «unormale» og konsentrere innsatsen om de «normale» i barnevernsarbeidet. Slik sett bidro Kobros undersøkelse til å begrunne Carlsens tilnærming til rasehygien: Skulle Misjonen på sikt lykkes med barneverns- og bosettingsarbeidet, måtte det settes en stopper for nye generasjoner med «undermalere». Således ble sterilisering av de «unormale» rettfærdiggjort som et tiltak som ville bidra til å styrke arbeidet med å assimilere «omstreiferne» i det norske samfunnet.

1.3 «Den arvelige belastning»

I 1937, etter å ha fratrudd stillingen som Misjonens generalsekretær, ble Ingvald B. Carlsen intervjuet av *Aftenposten* i anledning sin 50-årsdag. Han uttalte at mange «omstreifere» hadde små betingelser for å klare seg under de rådende samfunnsforholdene, og siktet til den sosiale krisen i 1930-åra: Flere som hadde vært under Misjonens omsorg, var «glidd tilbake til omstreiferlivet igjen», noen også «ut i forbrytelser». Men dette skyldtes ifølge Carlsen ikke bare samfunnsforholdene, men for flere også et «ugunstig arvestoff». Overfor disse ville Misjonen alltid komme til kort med sitt oppdragelsesarbeid, mente Carlsen, og uttalte at det i framtiden ville bli nødvendig å gå mer «energisk og målbevisst» til verks for å få sterilisert «omstreifere» med dårlig arvestoff. Han kunne samtidig fortelle at hans etterfølger, Oscar

Lyngstad, hadde «et åpent øie» for den rasehygieniske siden av «omstreifervesenet» og nok ville «gjøre hvad der kan gjøres, for å løse det».³⁴

Oscar Lyngstad, som tiltrådte som generalsekretær i 1936, delte Carlsens forestilling om at mange «omstreifere» var «defekte» og «arvelig belastet», noe som blant annet kom til syne i årsberetningene til Kirke- og undervisningsdepartementet. Hvert år orienterte Misjonen departementet om hvor mange barn som var blitt anbrakt i ulike typer institusjoner. I budsjettåret 1935/36 hadde Misjonen betalt forpleiningsgodtgjørelse for 215 barn, hvorav 26 var anbrakt i skolehjem, tvangsskole og åndssvakehjem.³⁵ I meldingen for det etterfølgende budsjettåret bemerket Lyngstad at antallet barn som trengte «særskilt forsorg» i skolehjem, åndssvakeskole, åndssvakehjem og andre spesialinstitusjoner, var økende på grunn av slektsbelastning: «Mange av dem er så arvelig belastet, at det ikke er forsvarlig å anbringe dem på annen måte.»³⁶

Det skinner igjennom at Lyngstad ønsket å få anbrakt enda flere barn i spesialinstitusjoner enn det som ble gjort, for lettere å kunne gjøre en innsats overfor barn som måtte antas å kunne leve et ordnet liv. Kanskje burde Misjonen «gå til anskaffelse av en psykiatrisk sakkyndig» til å foreta en sortering på vitenskapelig grunnlag? spurte Lyngstad, og inviterte sin forgjenger Carlsen og psykiateren Ørnulv Ødegård til å drøfte spørsmålet på organisasjonens fellesmøte i 1937.³⁷

Ørnulv Ødegård, som året etter ble direktør for Gaustad sykehus, anbefalte regelmessige psykiatriske undersøkelser av barnehjemsbarna, blant annet for å få fastslått forholdet mellom arv og miljø.³⁸ Selv om Ødegård var kritisk til forestillingen om at arv alltid spilte en større rolle enn miljøet, mente han at det fantes medfødte anlegg som det vanskelig kunne komme noe godt ut av, og at «slik er det nok dessverre med mange av de som Norsk misjon blant hjemløse får med å gjøre».³⁹ Ødegård antok, med feste i en biologisk psykiatrisk tenkning, at det var en sammenheng mellom det «schizoide anlegg» til *dementia prae-*

³² Carlsen 1932, s. 52.

³³ RA/PA-0793/Fk/L0189, Omstreiferkomiteens innstilling: 7.

³⁴ Carlsen 1937.

³⁵ RA/PA-0793/Fh/L0158, årsberetning og regnskap for 1935/36. Til Kirke- og undervisningsdepartementet, 2.11.1936. Av de øvrige var flest plassert i private hjem (141), mens 48 var anbrakt i Misjonens opptakshjem.

³⁶ RA/PA-0793/Fh/L0158, årsberetning og regnskap for 1936/37. Til Kirke- og undervisningsdepartementet, 30.10.1937.

³⁷ RA/PA-0793/Fa/L0001, referatprotokoll, fellesmøtet 1937.

³⁸ RA/PA-0793/Fa/L0001, referatprotokoll, fellesmøtet 1937.

³⁹ Ødegård 1938a, s. 3.

cox (schizofreni) og «omstreifertrang». Det var derfor mange «omstreifere» hadde problemer med å innordne seg i det ordinære samfunnslivet, mente Ødegård. Likevel kunne ingen si hvor mye «det medfødte og arvede anlegg» betydde i «omstreiferproblemet». ⁴⁰ I andre sammenhenger ga imidlertid Ødegård uttrykk for at «omstreiferproblemet» vesentlig måtte ses som et biologisk eller arvelig betinget problem. I *Lærebok i hygiene* fra 1938 trakk han fram «omstreiferes anleggsbestemte vandrelyst» som et eksempel på hvordan «det som ser miljøbettinget ut, skyldes at uheldige arvelige anlegg har drevet individet ut i dårlig miljø». ⁴¹

Ødegård anbefalte Misjonen å innlede «et mer intimt samarbeide med den psykiatriske videnskap» fordi det ofte ville være «meget vanskelig» å bedømme barna på grunn av de forholdene de var vokst opp under. Psykiatriske undersøkelser ville kunne bringe større forståelse, framfor alt når det gjaldt «følelseslivet» til barna. ⁴²

I likhet med Ødegård pekte Carlsen på nødvendigheten av et samarbeid mellom Misjonen og psykiatrien. Misjonen hadde så langt bygd på «tiltroen til miljøets gavnlige innvirkning» og i samsvar med dette fulgt «den pedagogiske linje». Misjonen hadde lyktes godt når det gjaldt barn som var blitt fjernet fra foreldrene i tidlig alder, men for eldre barn var resultatene mindre gode, inntil det «nedslående», mente Carlsen, og viste til Kobros undersøkelser. Ifølge Carlsen krevde «den arvelig belastning» en mer utstrakt sortering av individene på grunnlag av psykiatriske undersøkelser, foruten et høyere kunnskapsnivå blant de som arbeidet i barnehjemmene. ⁴³

Selv om Ødegård i stor grad betraktet «omstreiferproblemet» som arvelig betinget, inntok han et mindre pessimistisk syn enn Scharffenberg. Ikke uten grunn bemerket Lyngstad at Ødegårds foredrag på Misjonens fellesmøte i 1937 ga «lysere forhåpninger». I den grad «omstreiferlysten» var et «miljøproblem», ville det gi Misjonen gode muligheter. Men Lyngstad var åpenbart i tvil om Ødegård vurderte «omstreiferproblemet» rett. Noen år seinere framholdt da også psykiateren Johan Lofthus at Lyngstad hadde ment at de fleste «omstreifere [...] var umulig å sosialisere, og dessuten ofte arvelig belastet». Ifølge Lofthus var

Lyngstad sterkt påvirket av Scharffenbergs pessimistiske syn. ⁴⁴

1.4 Psykiatriske undersøkelser av Misjonens barnehjemsbarn

Oscar Lyngstad fikk aldri satt i gang regelmessige psykiatriske undersøkelser av barna ved Misjonens barnehjem før han døde i 1949. I 1950 tok etterfølgeren Olav Bjørnstad opp ideen. «Det er en kjendsgjerning at en god del av omstreiferbarna står tilbake. For å få dette klarlagt på et så tidlig stadium som mulig vil det nå i tiden som kommer bli foretatt årlige psykiatriske undersøkelser ved samtlige barnehjem.» ⁴⁵ Barn som ble funnet å stå tilbake, skulle overføres til skolehjem, eventuelt til åndssvakeomsorgen. «Tilbake i barnehjemmene skulle da bare bli barn med stort sett normale evner.» ⁴⁶ Liksom Carlsen og Lyngstad mente Bjørnstad at man ved systematisk differensiering kunne styrke innsatsen overfor barn som måtte antas å ha forutsetninger for å klare seg godt seinere i livet.

Overfor Kirke- og undervisningsdepartementet framholdt Bjørnstad at slike psykiatriske undersøkelser var strengt nødvendige, dels fordi «en god del omstreiferbarn» sto tilbake, og dels fordi en del av dem måtte anses som «miljøskadde i større eller mindre utstrekning». Derfor gjaldt det å bli klar over disse «avvik» så tidlig som mulig slik at man i hvert enkelt tilfelle kunne finne fram til den «særbehandling som måtte være ønskelig». ⁴⁷

Oppgaven ble gitt til Oslo kommunes skolepsykiater Augusta Rasmussen, som tidlig i 1930-åra hadde vært reservelege på Gaustad sykehus. Fra 1950 foretok hun annet hvert år, med offentlige midler, psykiatriske undersøkelser med evnemåling av Misjonens barnehjemsbarn. ⁴⁸ Det er uvisst hvor lenge denne ordningen vedvarte.

Etter den andre psykiatriske undersøkelsen i 1952 meldte Olav Bjørnstad til Kirke- og undervisningsdepartementet at «en stor del av barna er tilbakestående». Denne gangen la han ikke vekt på arven, men på et forholdsvis stort inngifte, som igjen skyldtes at det var blitt færre «omstreifere»:

⁴⁴ Haave 2000, s. 274.

⁴⁵ RA/PA-0793/Fc/L0020, referatprotokoll, fellesmøte 1950 (fra årsberetningen).

⁴⁶ Samme sted.

⁴⁷ RA/PA-0793/Fh/L0060, brev til Kirke- og undervisningsdepartementet fra Misjonen, 5.5.1950

⁴⁸ Skolepsykiater fra 1933 til 1965, fengselslege 1931–1941, poliklinikklege ved Universitetets psykiatriske klinikk 1938–1942, privat praksis fra 1933.

⁴⁰ RA/PA-0793/Fa/L0001, referatprotokoll, fellesmøtet 1937. Ødegårds foredrag var i referatet kalt «Psykiatri i barnevernet», Ødegård 1938a, s. 3.

⁴¹ Ødegård 1938b, s. 324.

⁴² RA/PA-0793/Fa/L0001, referatprotokoll, fellesmøtet 1937.

⁴³ RA/PA-0793/Fa/L0001, referatprotokoll, fellesmøtet 1937.

«Skal de holde seg til sine egne er ikke utvalget så stort lenger», forklarte Bjørnstad.⁴⁹

Oppgaven med å få skilt ut «evneveike» barn synes også ha blitt presserende av en annen grunn. I 1953 var bare tre av Misjonens barnehjem i funksjon, noe som innskrenket Misjonens muligheter til å foreta barnehjems plassering i et omfang Bjørnstad anså som ønskelig. Derfor burde det i større grad søkes om plass for «evneveike» barn ved statens spesialskoler, det vil si skolehjem, åndssvakeskoler og andre spesialinstitusjoner for barn og unge, mens «normale» barn som det måtte antas at foreldrene ikke ville gjøre krav på, kunne anbringes i fosterhjem. Dermed kunne Misjonens barnehjem forbeholdes barn det var grunn til å tro at foreldrene før eller siden ville gjøre krav på.⁵⁰ På denne måten ga Bjørnstad i realiteten til kjenne at han stilte seg i motsetning til den nye ideologien som nå preget barnevernet, og som lå til grunn for barnevernloven av 1953. En kjerne i denne ideologien var at forbindelsen mellom barn og biologiske foreldre mest mulig skulle ivaretas.

2 Tatere/romanifolks møte med psykiatrien

Utvalget har sett nærmere på tatere/romanifolks møte med psykiatrien fra slutten av 1920-åra til rundt 1960, nærmere bestemt historien til ti pasienter som ble innlagt på Gaustad sykehus. Selv om det er et forholdsvis lavt antall, er det likevel høyere enn i noen tidligere undersøkelser om tatere/romanifolks møte med psykiatrien.⁵¹

I nesten hele denne perioden var sykehuspsykiatrien (asylpsykiatrien) regulert av sinnssykeloven fra 1848 med seinere endringer. I 1961 ble sinnssykeloven avløst av lov om psykisk helsevern (i dag psykisk helsevernloven av 1999). Den viktigste endringen før 1961 kom i 1935, da det ble mulig selv å søke seg innlagt i psykiatrisk sykehus. Ingen av de ti pasientene med tater-/romani-bakgrunn – åtte kvinner og to menn – som inngår i utvalgets undersøkelse, var innlagt som frivillige pasienter; de ble alle innlagt med tvang, slik tilfellet var for de fleste pasientene i denne perioden. I

realiteten fikk frivillig innleggelse en begynnende praktisk betydning først på 1950-tallet.

Sinnssykeloven regulerte innlegging på og utskrivning fra de psykiatriske sykehusene og administrative og økonomiske forhold knyttet til asyldriften og pasientbetalingen. Reglene for innskrivning hadde til hensikt å ivareta rettssikkerheten til pasienter som ble innlagt med tvang, men i realiteten ble pasientene umyndiggjort og fratatt alle rettigheter i det øyeblikket de ble erklært sinnssyke og innlagt på asylet.

Sinnssykeloven fastslo at asylene både administrativt og medisinskfaglig skulle være legestyrte, men gjorde for øvrig asylene til selvstyrte institusjoner. I praksis innebar dette at behandlingsevne langt på vei kom til å foregå i «et lukket system» preget av medisinsk skjønn og paternalisme. Med ett unntak var ingen behandlingstiltak regulert ved lov. Unntaket gjaldt «seksualinngrep», det vil si sterilisering og kastrering, som var regulert av steriliseringsloven av 1934, og for en periode under andre verdenskrig av NS-regimets lov nr. 1 til vern om folkeætten. I denne sammenhengen var det en markert forskjell mellom disse to lovene, da det bare var NS-loven som tillot overlegene/direktørene ved psykiatriske sykehus å begjære sykehusets pasienter operert. Flere av landets psykiatriske overleger/direktører uttrykte misnøye med at 1934-loven ikke ga dem en tilsvarende mulighet. Blant annet førte dette til at flere psykiatriske pasienter ble overtalt eller presset til selv å begjære seg sterilisert eller kastret før det ble innhentet samtykke fra verge eller andre med tredjepartsmyndighet i slike tilfeller.

I 1930- og 1940-årene ble det introdusert ulike typer sjokkbehandling (insulin-, cardiazol- og elektroshokk) og lobotomi, alle sammen behandlingsformer med feste i en dominerende biologisk psykiatri. Som før ble pasienter påtvunget behandling, men konsekvensene av de nye behandlingsformene var mer dramatiske. Ofte medførte de en forverring av pasientenes tilstand og påførte dem både forbigående og varige skader, og i en del tilfeller døde pasientene som en direkte eller indirekte følge av behandlingen.⁵²

De terapeutiske forventningene som var knyttet til de nye behandlingsformene fra 1930- og 1940-tallet, ble i liten grad innfridd. Det kan derfor synes paradoksalt at legene fortsatte med «destruktive inngrep».⁵³ En viktig forklaring er at de ulike behandlingene i en del tilfeller viste seg forholdsvis effektive i forsøket på å oppnå

⁴⁹ RA/PA-0793/Fh/L0060, årsberetning og regnskap for 1951/52. Til Kirke- og undervisningsdepartementet, 28.8.1952.

⁵⁰ RA/PA-0793/Fc/L0020, referatprotokoll, fellesmøte 1953.

⁵¹ Tranøy 1993, Bastrup og Sivertsen 1996, Aas og Vestgården 2014.

⁵² Haave 2008.

⁵³ Nye veier i nevrologi og psykiatri, 1947, s. 614.

«anstaltbedring». Dette innebar at pasientene ble pasifisert, og dermed bidro behandlingen til å dekke et opplevd behov for ro på avdelingene. «Vi behandler dem, og så går det hele meget stillere og triveligere for seg», som en lege uttrykte det i 1954.⁵⁴ Men ofte noterte legene seg at behandlingene bare hadde en forbigående virkning, og noen ganger ingen virkning.

2.1 Materialet

Utgangspunktet for denne delen av utvalgets psykiatriundersøkelse som er gjennomført på initiativ fra utvalgets ressursgruppe, var å kartlegge omfanget av lobotomering av pasienter med tater-/romanibakgrunn på Gaustad sykehus og undersøke nærmere hvordan pasienter tilhørende folkegruppen ble omtalt og vurdert under oppholdet på sykehuset. Med dette utgangspunktet ble det søkt etter pasientjournaler i Gaustad pasientarkiv på bakgrunn av to navnelister.

Den ene listen (liste A) inneholder navn på 429 pasienter som ble lobotomert på Gaustad sykehus. Den er ikke fullstendig ettersom det antas at det ble foretatt inntil 475 lobotomier på Gaustad sykehus.⁵⁵ Anslaget inkluderer relobotomier, anslagsvis på fem prosent av pasientene (rundt 25 pasienter).⁵⁶ Dersom det legges til grunn at det i alt ble foretatt 475 operasjoner, innebærer dette at rundt 450 pasienter ble lobotomert. Det igjen betyr at rundt 20 pasienter ikke er inkludert i Liste A.

Det har ikke latt seg gjøre å identifisere noen av de 429 pasientene på liste A som tilhørende taterne/romanifolket.

Den andre listen (liste B) er laget på bakgrunn av opplysninger fra Wilhelm Holm, Kai-Samuel Vigarardt, Per Haave og informasjon gitt til utvalgets sekretariat. Liste B omfatter 16 personer med tater-/romanibakgrunn. Det ble funnet at ti av disse var registrert som pasienter på Gaustad.

Journalene til samtlige av disse ti pasienter – åtte kvinner og to menn – er funnet. I tillegg bygger undersøkelsen på materiale fra Misjonens privatarkiv (klientmapper m.m.) og på tidligere forskning om sterilisering av tater-/romanifolk og det materialet som lå til grunn for denne forskningen.⁵⁷ Steriliseringsstudien med grunnlagsmateriale er benyttet fordi sju av de åtte kvinnene som inngår i utvalgets undersøkelse, ble

«seksualoperert»: Seks kvinner ble sterilisert – en av disse ble i tillegg kastrert – og én kvinne ble kastrert.

I tillegg til dette har helsepersonell ved to psykiatriske sykehus – Sanderud sykehus utenfor Hamar og Valen sjukehus i Kvinnherad i Hordaland – på oppdrag fra utvalget gått gjennom journalene til pasienter som ble lobotomert. Oppgaven gikk ut på å finne ut om vedkommende pasient var omtalt eller benevnt som «omstreifer», «tater», «reisende», «splint» eller liknende. På Sanderud sykehus ble det gjennomgått 116 journaler fra perioden 1947–1959 og på Valen sjukehus 360 journaler fra perioden 1949–1955. Begge steder tilsvarer antallet journaler det totale antallet pasienter som ble lobotomert.

2.2 Barndom og oppvekst

Med et par unntak var de ti pasientene som inngår i utvalgets gjennomgang av journaler på Gaustad sykehus, bortsett av Misjonen som barn, noen allerede som spebarn. Etter en periode i Misjonens barnehjem og/eller i ett eller flere fosterhjem, ble de anbrakt i skolehjem og/eller andre spesialinstitusjoner for barn og unge. Disse barna faller i kategorien Misjonens utsorterte barn (se kapittel 1).

De fleste av de ti pasientene hadde lange institusjonshistorier bak seg før de ble innlagt på Gaustad. De var blitt flyttet fra sted til sted, og hadde opplevd en ustabil, uforutsigbar og til dels utrygg oppvekst. I 1950-åra så en av de kvinnelige pasientene på Gaustad tilbake på sin oppvekst, som hadde bestått av mange flyttinger: Den slags «transport [...] blir man bare skrullede av», skrev hun i et brev til Misjonens generalsekretær Olav Bjørnstad.

Flere av disse barna, jentene spesielt, ble behandlet dårlig. Det framgår indirekte av beskrivelser fra fosterforeldre og institusjonspersonell som omtaler barna som egenrådige og uregjerlige, i enkelte tilfeller også som unormalt interessert i gutter. Enkelte av pasientene har i brev gjennom oppveksten og under oppholdet på Gaustad skildret en vond og trist barndom. Enkelte ga også klart uttrykk for at de savnet en god og trygg barndom. Som en av dem skrev til generalsekretær Oscar Lyngstad i 1940: «Selvfølgelig er jeg også skyld i at det er gått mig så galt, men så har jeg heller ikke hatt skikkelig barndomshjem. Å ha gode foreldre, og ha det gått i barndommen tror jeg har mye å si. Det hadde vært like godt om jeg ikke hadde vært født.»

⁵⁴ Brekke 1964, s. 154.

⁵⁵ *Utredning om lobotomi* (NOU 1992: 25), s. 67.

⁵⁶ Samme sted, s. 25.

⁵⁷ Haave 2000.

Det framgår også av det bevarte arkivmaterialet at disse pasientene gjennom oppveksten er blitt nektet all kontakt med sin biologiske familie og slekt. Etter ett år på Gaustad skriver en 17 år gammel jente som skulle utskrives, til Lyngstad at hun ville komme i kontakt med sin familie. Hun forteller at Misjonens inspektrise hadde sagt at hun ikke fikk lov, men kunne Lyngstad gi henne lov? Hun ville ikke bli «bortsatt til fremmede mennesker». Det er ikke funnet at Lyngstad besvarte brevet.

2.3 Misjonens rolle ved innleggelse og behandlingstiltak

Utvalget har også sett på hvilken rolle Misjonen spilte før og under innleggelsen på Gaustad sykehus. I de ti pasienthistoriene var Misjonen ved sine generalsekretærer Ingvald B. Carlsen og Oscar Lyngstad til sammen involvert i innleggelsen av seks kvinner.

Etter innleggelsen spilte generalsekretærene en forholdsvis liten rolle, men bisto gjerne med opplysninger om den enkelte pasientens familie og slekt. Ellers var Lyngstad i egenskap av verge involvert i de tilfellene hvor det ble foretatt sterilisering og kastrering. Det skyldtes at «seksualinngrep» i disse tilfellene ikke kunne foretas uten begjæring eller samtykke fra verge. Beslutningen om andre tiltak overfor disse pasientene, slik som ulike former for sjokkbehandling og lobotomi, ble derimot gjennomført uten Lyngstads direkte medvirkning, med unntak av at han ved en lobotomi ga samtykke i egenskap av å være verge.

En verge skulle i prinsippet ivareta pasientens interesser. Det var ikke alltid det skjedde. Da en av de kvinnelige pasientene under krigen følte seg presset av legene på Gaustad sykehus til å undertegne en søknad om å bli kastrert, og ikke opplevde at vergen Oscar Lyngstad var der for henne, skrev hun til Lyngstad: «Det er grusomt at jeg skal bli behandlet slik bare fordi jeg ikke har noen som kan forsvare meg.»

Undersøkelser viser at Misjonen spilte en langt større rolle i pasientenes liv før innleggelsen på Gaustad sykehus. Flere av de ti pasientene var blitt satt under Misjonens omsorg som små barn, og under oppveksten blitt kasteballer mellom flere fosterhjem og mellom ulike institusjoner, som alle fraskrev seg ansvaret for dem, ofte med negative, til dels stereotype holdninger både om den enkelte og taterne/romanifolket som gruppe. Arkivmaterialet, som i noen tilfeller inneholder konfiskerte brev fra vedkommende opp gjennom oppveksten, tegner et bilde av barn som tross

omgivelsenes tilsynelatende intensjoner om å skape trygge og gode oppvekstvilkår, opplever det motsatte, og som aldri blir hørt eller støttet i vanskelige situasjoner. Det er et typisk trekk i flere av disse historiene at barnet får beskjed om at det har seg selv å takke.

2.4 Lobotomi

Tater-/romaniutvalget har med denne undersøkelsen ønsket å kaste lys over spørsmålet hvorvidt tater-/romanifolket som ble innlagt på psykiatriske sykehus, var særlig utsatt for å bli lobotomert. Ettersom Gaustad sykehus ofte er blitt nevnt i denne sammenhengen, fant utvalget det naturlig å kartlegge lobotomipraksisen der. Materialet og hvordan det er gått fram for å besvare dette spørsmålet er beskrevet i kapittel 2.1.

Det lot seg ikke gjøre å identifisere noen med tater-/romanibakgrunn på liste A. Denne listen mangler imidlertid navn på rundt 20 personer. Av liste B med 16 navn på tater/romanifolk lot det seg gjøre å fastslå at ti var innlagt på Gaustad. Etter gjennomgangen av deres journaler ble det funnet at to kvinner og én mann ble lobotomert. Det betyr at disse tre pasientene er blant de rundt 20 pasientene som mangler på liste A.

Ved Sanderud sykehus og Valen sjukehus ble journalene til samtlige pasienter som ble lobotomert gjennomgått av helsepersonell, henholdsvis 116 og 360 journaler. Oppgaven var å finne ut om det i noen av journalene var brukt betegnelser som «omstreifer», «tater», «reisende», «splint» eller liknende. Ingen av disse betegnelse ble brukt i journalene på Sanderud. På Valen er betegnelsen «splint» brukt i en journal. Det må antas at vedkommende tilhører taterne/romanifolket. Utvalget har imidlertid ikke foretatt seg noe mer i den forbindelse.

Framstillingen i det følgende bygger på opplysninger i de to kvinnelige pasientenes journaler fra Gaustad. Jeg understreker at navnene på de to kvinnene er fiktive. Dette er også markert med hakeparentes første gang navnet nevnes.

[Marie] ligger til sengs på Gaustad med 38,7 i feber. Hun er urolig med hodet, øynene er mest lukket. Hun reagerer ikke på tiltale. Det er to dager siden hun kom til Gaustad. Operasjonen ble foretatt dagen etter, en onsdag i 1946. I fem år hadde Gaustad praktisert lobotomi. Marie var en av sykehusets 15 pasienter som ble lobotomert fram til 1947. Fire av dem døde som følge av operasjonen.

Marie er i begynnelsen av 20-åra. Hun overlever. To dager etter lobotomien begynner hun å

reagere på tiltale, men svarer ikke. Den tredje dagen svarer hun, og på søndagen, den fjerde dagen etter operasjonen, er hun helt våken. I flere dager drikker hun mye melk. Feberen avtar, krefte kommer tilbake.

Året før var Marie blitt siktet for «ordensforstyrrelse» (strl § 350) og anbrakt som sikringsfange i Oslo kretsfengsel. Sammen med Fengsels-sykehusets overlege Jon Leikvam skulle Ødegård foreta en rettspsykiatrisk undersøkelse av Marie. I den anledning henvendte Ødegård seg til Oscar Lyngstad for å få Maries livshistorie. Lyngstad skildret i detalj familiens historie og Maries historie fra hun som liten jente ble satt under Misjonens omsorg. Det tegnes et bilde av en særdeles vanskelig jente, som var blitt flyttet fra den ene institusjonen til den andre.

I den rettspsykiatriske erklæringen ble det konkludert med at Marie ikke var sinnssyk – hun var «klar og sanset», men mangelfullt utviklet, ikke intellektuelt, men «hva selvbeherskelsen og de sociale følelser angår». Men i kretsfengslet ble Marie oppfattet som en særdeles vanskelig fange, hvorpå Fengsels-sykehusets overlege avtalte med Ødegård at hun likevel skulle erklæres for sinnssyk, i den hensikt å få henne innlagt til lobotomi på Gaustad. Lyngstad, som tidligere var blitt oppnevnt som verge for Marie, ga sitt samtykke til lobotomi.

Noen måneder etter lobotomeringen skriver Marie til Lyngstad og forteller at hun har det bra: «Nu har jeg det bare bra. [...] Har hatt operasjon i hodet, og den har hjulpet meget bra på meg.» Men legene vurderte det annerledes. De hadde lobotomert Marie «i pacifiserende hensikt» og kunne ikke se at inngrepet hadde noen virkning.

[Fredrikke] var 16 år da hun første gang ble innlagt på Gaustad sykehus. Hun var allerede et «institusjonsbarn». Etter 11 år på et av Misjonens barnehjem, ble hun plassert i fosterhjem, i alt tre, deretter i et vernehjem for unge piker og i to ulike skolehjem, det siste med strengere bevoktning enn det første. Så ble hun innlagt på Gaustad. Fredrikke var ikke «sinnssyk i vanlig forstand», uttalte direktør og overlege Ørnulv Ødegård i 1943, men hun hadde «et så vanskelig sinn at det neppe for tiden er noe annet sted i landet som kan behandle henne enn et sinnssykehus».

I slutten av 1940-åra ba Fredrikke om å bli lobotomert, etter å ha lest om operasjonen i ukebladet *Aktuell* som nylig hadde trykket en reportasje om «Livet på et sinnssykehus». Her het det om lobotomi: «Når andre behandlinger har slått feil, er den det siste håp. [...] Denne operasjonen er ennå så ny at det foreligger for lite materiale til å slå fast nøyaktig hvor effektiv den er, men resulta-

tene har hittil vært lovende.» Til Ødegård skriver hun at hun heller vil bli lobotomert enn å «leve et liv på Asyl»: «Det står jo i bladet at det tar bort redslen (angsten). [...] Jeg vet jeg kan resikere og dø av operasjonen, men heller det enn å gå slik. Jeg pinest hver dag. Alt er grusomt.» Men Ødegård trodde ikke lobotomi ville være til hjelp for Fredrikke.

Noen år seinere ber Fredrikke igjen om å bli lobotomert. Denne gangen ble det bestemt at hun skulle opereres. Natten før lobotomien skulle utføres, rømte hun. For å unngå vanskeligheter seinere, ble det bestemt at man av «formelle grunner» skulle innhente tutors samtykke til lobotomi. Ettersom Fredrikke var blitt innlagt av politiet, var politiet tutor, eller rekvirent. Selv om en del pasienter ble innlagt med politiet som tutor var det ikke vanlig at politiet hadde noe med pasienten å gjøre under oppholdet på sykehuset. Oslo-politiet ville da heller ikke ha noe med denne saken å gjøre: «Går tilbake til Gaustad sykehus, idet meddeles at politi-tutor hverken har plikt eller rett til å gi samtykke til operativt inngrep på den sinnssyke.» Videre ble det bemerket at Oslo politikammer hadde mottatt en liknende anmodning fra Gaustad sykehus i september 1948, og forelagt den for Helsedirektoratet i Sosialdepartementet. Helsedirektoratet kunne den gangen opplyse at en tilsvarende henvendelse tidligere var blitt forelagt Justisdepartementets lovavdeling, som i skriv av 6. mars 1948 uttalte:

Man er enig i at politi-tutor hverken har plikt eller rett til å gi samtykke til operativt inngrep på den sinnssyke. Selv om en sinnssyk ikke er istand til å gi gyldig samtykke til inngrepet, må det være adgang til å foreta leukotomi på ham dersom vilkårene for nødrett er tilstede (strl. § 47). Man er tilbøyelig til å anta at nødretts-hjemmel i disse forhold tør ansees å foreligge når faren for liv eller helse som følge av behandlingen er liten og muligheten for helbredelse eller bedring så stor at inngrepet normalt blir tilrådd. Dersom den sykes verge eller nære pårørende motsetter seg behandlingen, bør det imidlertid bare i rent ekstreme tilfelle kunne bli tale om å sette seg ut over dette. Det synes å ligge utenfor formålet med verjemål-slovgivningen å gå til oppnevning av verge eller hjelpeverge bare av den grunn at man ønsker samtykke til inngrep som nevnt.

Svaret fra Justisdepartementets lovavdeling ble ikke kommentert fra Helsedirektoratets side, bare viderefremidlet til Oslo politikammer. Politikam-

meret brukte på sin side lovavdelingens vurdering som begrunnelse for ikke å undertegne en samtykkeerklæring.

Beslutningen om lobotomi var imidlertid tatt, og et par uker seinere ble Fredrikke lobotomert. Noen få måneder etter lobotomien rømte hun fra Gaustad (hun ble seinere funnet og brakt tilbake til sykehuset). Hun ble ikke etterlyst, fordi legene på Gaustad antok at hun hadde det bedre der hun var, hvor enn det måtte være, enn på sykehuset. Derfor ble hun våren 1954 utskrevet fra Gaustad sykehus som «bedret, ikke sinnssyk».

2.5 Kastrering

Kastrering – fjerning av friske testikler og eggstokker – var liksom sterilisering regulert av steriliseringsloven av 1934, og for en periode under annen verdenskrig av NS-regimets steriliseringslov. 1934-loven tillot kastrering som forebyggende tiltak mot nye kriminelle handlinger og nedarving av kriminelle «anlegg», men ikke som straff for seksualforbrytelser. NS-loven tillot i tillegg kastrering som straff for seksualforbrytelser.

Fra 1934 til 1970 ble i alt 370 menn og 45 kvinner kastrert i Norge i medhold av steriliseringslovgivingen, de fleste mellom 1940 og 1955. Nesten halvparten av mennene og noen få kvinner ble kastrert etter å ha blitt tiltalt eller dømt for seksualforbrytelser. De øvrige ble kastrert på psykiatrisk grunnlag. I en del tilfeller gled disse to begrunnelsene over i hverandre.

Selv om 1934-loven ikke tillot kastrering som straffeform, fikk mange tiltalte eller dømte seksualforbrytere valget mellom å kastrere seg og bli gitt frihet eller mildere sikring, eller bli langvarig internert. Oftest var det påtalemyndighetene som ga tiltalte og dømte seksualforbrytere dette valget.

Tidligere forskning har kunnet dokumentere at ti personer med tater-/romanibakgrunn ble kastrert i tidsrommet 1940–1949. Seks – tre kvinner og tre menn – ble kastrert på psykiatrisk grunnlag, og fire – tre menn og én kvinne – ble kastrert på kriminalforebyggende grunnlag.⁵⁸

I det følgende skal jeg først gi en framstilling av to saker hvor Misjonens generalsekretær Oscar Lyngstad opptrådte som verge for to kvinnelige pasienter på Gaustad sykehus som ble kastrert på psykiatrisk grunnlag. Deretter følger en kort redegjørelse om kastrering på kriminalforebyggende grunnlag, før jeg presenterer resultatene av utvalgets undersøkelse av kastrering

ved Fengselssykehuset i Oslo. I tilknytning til denne undersøkelsen er det også undersøkt hvordan fanger med tater-/romanibakgrunn ble vurdert og omtalt av Fengselsykehusets leger.

2.5.1 Kastrering på psykiatrisk grunnlag

Kastrering på psykiatrisk grunnlag ble som regel utført med samme hensikt som lobotomi: Pasientene skulle bli roligere og mindre utagerende. De to kvinnene som ble kastrert under oppholdet på Gaustad sykehus hadde generalsekretær Oscar Lyngstad som verge.

Framstillingen i det følgende bygger på materiale i Misjonens klientarkiv og det tidligere Helsedirektoratets steriliseringsarkiv.

Planen var å få den 17 år gamle jenta sterilisert. I stedet ble hun kastrert, mye på grunn av en konflikt mellom et skolehjem og Gaustad sykehus om hvor hun «rettelig» hørte hjemme.

Ifølge skolehjemsbestyreren var jenta umulig å ha i skolehjemmet, og ba i 1940 Lyngstad om å få henne anbrakt et annet sted, helst på en psykiatrisk institusjon. Lyngstad trodde ikke det ville være mulig, men gjorde likevel en henvendelse til Psykiatrisk Klinikk, Vinderen, som tok imot jenta mot at Misjonen garanterte for utgiftene. Lyngstad gjorde rede for livshistorien, som fra femårsalder – med Misjonens mellomkomst – besto av flere fosterhjems plasseringer og ulike typer institusjonsopphold, herunder Misjonens barnehjem. Videre la Lyngstad vekt på at hun gjerne søkte «guteselskap».

Etter å ha blitt erklært sinnssyk på klinikken, ble jenta innlagt på Gaustad. Der mente legene at hun ikke var sinnssyk. Derfor ville de at skolehjemmet skulle ta henne tilbake og få henne sterilisert før utskrivning. Oscar Lyngstad ble underrettet høsten 1940. Dagen etter anmodet han Kirke- og undervisningsdepartementet om å «pålegge» skolehjemmet å ta imot jenta, og samtidig undersøke muligheten for sterilisering. Skolehjemmets styrer satte seg hardnakket imot. Når legene på Gaustad mente at jenta ikke var sinnssyk, men psykopat, og dermed «rettelig» hørte hjemme i et skolehjem, så mente styreren at dette måtte «bero på manglende kjennskap» til skolehjemmets oppgaver. Deres oppgave var ikke å ta hånd om «psykopater». At jenta som psykopat skulle være «for brysom» å ha på asyl, kunne ikke «være gyldig grunn til å fordre at hun skal gjenopptas på skoleheim», mente styreren, hvorpå Kirke- og undervisningsdepartementet ga Sosialdepartementet beskjed om at hun burde bli på Gaustad inntil

⁵⁸ Haave 2000.

videre. Så fikk heller sykehuset sørge for at hun ble sterilisert.

Dermed var døra til skolehjemsanbringelse stengt; Gaustad måtte selv ta hånd om jenta. En steriliseringssak ble forberedt. Lyngstad sørget for at Aker overformynderi oppnevnte ham som verge, med den begrunnelsen at foreldrenes oppholdssted var ukjent. Deretter fikk Lyngstad tilsendt et ferdig utfylt søknadsskjema om sterilisering fra reservelegen på Gaustad, med beskjed om at skjemaet sammen med vergeerklæringen skulle videresendes til medisinaldirektøren. Alle papirene, inkludert en egenbegjæring om sterilisering fra jenta selv, ble forevist steriliseringsrådets medlemmer, som uten innvendinger innvilget søknaden om sterilisering. Deretter fikk Gaustad beskjed over telefon at steriliseringen kunne utføres.

Dagen etter at reservelegen ba Lyngstad om å videresende papirene, hadde jenta skrevet til Ester Øvregaard, Misjonens inspektrise, og fortalt at hun skulle steriliseres og så utskrives fra asyllet, uten å måtte reise tilbake til skolehjemmet:

Det vet vel kanskje, at jeg skal reise, men først må jeg på Rikshospitalet [...]. Jeg er ikke no særlig begeistret for denne stærliseringen, men legene sier at det er til mitt eget beste og jeg går ut fra at de vet best hvad som må gjøres. De sa at jeg ikke har vært sinnssyk, men jeg hadde et så vanskelig sinn, og hvis jeg fikk non barn så kunde de arve det samme vanskelige sinn, og det ville jo være sørgelig, så det er altså grunnen. Det kan da ikke være non skam og ta denne operasjonen, når det er gyldig grunn? [...] Legene sier også at operasjonen vil virke bra på sinnet og at jeg kan bli snillere og jeg håper da det. Direktøren sa at jeg skulle slippe og komme ut til [skolehjemmet] igjen og det er jeg glad for, hviss det er sant da.

Etter rundt fire uker var jenta fortsatt på Gaustad, uten å ha blitt sterilisert. Hun var nå kommet i tvil om legene egentlig ville hennes beste. Hun skrev om dette i et brev til Lyngstad i desember 1940. Her forteller hun også at hun ble «truet» til å skrive under egenbegjæringen om sterilisering:

De skylder på at jeg har så vanskelig sinn, men jeg må da bli bedre med tiden. Det er nok reservelegen som står bak det hele. Han truet meg til og skrive under, så jeg hadde ikke annet å gjøre. Han sa att hviss jeg ikke skrev under så skulle de tvangsoperere meg, eller jeg skulle bli stengt inne på et hjem. Jeg sa at de ikke

kunne tvangsoperere meg, for såvidt jeg vet, så er det ingen lov for det. [...] Jeg er visst født til å pines og plages [...].

Legene på Gaustad opplevde situasjonen som vanskelig og ønsket jenta ut av sykehuset, hvorpå direktør Ødegård foreslo at hun i stedet for å bli sterilisert, skulle kastreres. Begrunnelsen for dette var at hun da forhåpentligvis skulle bli roligere og mer føyelig, og dermed utskrives til privat pleie. Da kastreringsspørsmålet ble forelagt Lyngstad, jentas verge, ga han sitt samtykke. Seinere ble det av legene sagt om kastreringen at:

Stort sett merket man ikke noen forandring etter inngrepet, hverken umiddelbart eller senere. [...] Overfor det annet kjønn var hun kokett og hemningsløst innlatende, også etter at [sic] kastrasjon ble utført, men tilsynelatende mere som ledd i barnslig forlystelsetrang enn som utslag av sterkere kjønnsdrift.

Den andre tater-/romanikvinnen i utvalgets undersøkelse som ble kastrert på Gaustad, var tidligere – året før innleggelsen – blitt sterilisert 17 år gammel. Initiativet til kastrering ble også i dette tilfelle tatt på Gaustad, med den begrunnelsen at jenta «muligens vil bli roligere og mindre sexuell oppspilt, hvorved hun vil kunne få friere forhold, hvis hun blir kastrert». Dette var beskjeden Oscar Lyngstad fikk da overlegen på kvinneavdelingen, ba om Lyngstads samtykke til kastrering.

Også denne jenta ble kastrert etter frivillighetsparagrafen i steriliseringsloven. Hun hadde selv undertegnet en egenbegjæring, skrevet av en av legene på Gaustad: «Jeg er sterilisert tidligere, og etter legernes råd er jeg villig til å la mig kastrere, da jeg derved vil få friere forhold utenfor anstalt».

Legeerklæringen som fulgte med søknaden om kastrering, var skrevet av en kvinnelig assistentlege på Gaustad. Hun kunne opplyse at jenta var «sjelelig svekket», men ikke «sinnssyk», og derfor i stand til selv å søke om kastrering. Lyngstads vergeerklæring, med samtykke til kastrering, forelå i februar 1949. Søknaden ble innvilget av steriliseringsrådet og jenta ble kastrert. På meldeskjema for utført seksualinngrep, undertegnet av overlegen på kvinneavdelingen, var «Promiscuitet hos debil person» oppført som indikasjon for kastreringen.

De to jentene ble kastrert med egen søknad, og med vergesamtykke fra Oscar Lyngstad. Hvor frivillig var disse operasjonene? Initiativet kom fra legene på Gaustad, og kastrering var fra deres

side ment som et forsøk på å endre jentenes atferd, som de opplevde som plagsom. Men fordi legene på et psykiatrisk sykehus i henhold til steriliseringsloven av 1934 ikke hadde anledning til å begjære pasienter kastrert – eller sterilisert – ble frivillighetsparagrafens andre ledd anvendt. I praksis innebar det at pasientene ble overtalt eller presset til å undertegne en søknad. Oscar Lyngstad var godt kjent med denne praksisen, og han bidro selv til å legitimere den ved å gi vergesamtykke.

2.5.2 *Kastrering på kriminalforebyggende grunnlag*

Tidligere forskning har funnet at tre menn og én kvinne av tater-/romanibakgrunn ble kastrert på kriminalforebyggende grunnlag, hvorav to av mennene i medhold av NS-regimets steriliseringslov.⁵⁹ Disse fire sakene har mange fellestrekk med en rekke andre kastreringer på tilsvarende grunnlag, også når det gjelder beskrivelsene av de angjeldende og deres familie og slekt. Det er således ikke funnet at de fire personene av tater-/romanibakgrunn ble underkastet en annen behandling enn andre på grunn av sin etniske eller kulturelle bakgrunn, selv om det i tre av sakene er nevnt at vedkommende er «tater» eller «omstreifer».

De fire sakene er av ulik karakter. En mann var dømt for seksuelle overgrep mot egne barn. Han ble kastrert i medhold av andre ledd i 1934-lovens frivillighetsparagraf. De to øvrige mennene ble kastrert i medhold av NS-regimets steriliseringslov av 1942. Ingen av dem var siktet eller dømt for seksualforbrytelser, men det ble antatt at de på grunn av «abnorm» kjønnsdrift ville kunne begå seksualforbrytelser. Kastrering ble utført etter at begge var blitt erklært sinnssyke og innlagt på psykiatrisk sykehus.

Kvinnen som ble kastrert, var siktet for «gatertrafikk» og brudd på løsgjengerloven § 4 om «erhvervsmæssig utugt».⁶⁰ I 1939 ble hun kastrert med hjemmel i 1934-lovens tvangsparagraf, 17 år gammel.

Misjonen var ikke involvert i noen av disse sakene.

⁵⁹ Haave 2000.

⁶⁰ Begrepet «erhvervsmæssig utugt» var kommet inn i løsgjengerloven ved en revisjon i 1918. Foruten å ramme hallikvirksomhet, ble paragrafen anvendt overfor prostituerte («dampskibepiger» «offentlige piger» osv.).

2.5.3 *Misjonen og kastreringsspørsmålet*

Verken Ingvald B. Carlsen eller Oscar Lyngstad betraktet kastrering som et tiltak for å løse «omstreiferproblemet». Først og fremst betraktet de kastrering som et individrettet tiltak for å dempe «sterke unormale seksuelle tilbøyeligheter», slik Lyngstad formulerte det i tilknytning til en kastreringssak. Det er, som det framgår av kapittel 2.5.2, ikke funnet at Carlsen og Lyngstad involverte seg i saker som gjaldt kastrering på grunnlag av tiltale eller dom for seksualforbrytelser. Det som opptok dem, var først og fremst jenters seksualitet. Med kastrering ønsket de å få regulert en bestemt type atferd, og dermed oppnå noe mer og annet enn bare å forhindre en graviditet.

Det er funnet at Lyngstad i egenskap av Misjonens generalsekretær opptrådte som verge i to saker som endte med kastrering av jenter, én i 1940 og én i 1949. Begge var pasienter på Gaustad. I tre andre saker, som endte med sterilisering i stedet for kastrering, hadde Carlsen i 1935 og Lyngstad i henholdsvis 1943 og 1944 ment at jentene burde kastreres på grunn av deres seksuelle atferd. Ingen av disse jentene var pasienter på Gaustad.

Når kastrering ikke fikk samme status som sterilisering i Misjonens selvdefinerte samfunnsoppdrag, må det ses i sammenheng med at kastrering i all hovedsak ble oppfattet som et atferdsregulerende tiltak, og ikke som sterilisering beskytte samfunnet mot faren for en progressiv økning av antatt dårlig arv og asosial livsførsel. Det kan likevel argumenteres for at også kastrering utgjorde en del av rasehygienens eller eugenikkens «beskyttelsesregime», ettersom hensikten med kastrering var å forebygge kriminalitet, og på bakgrunn av det faktum at kastrering ble regulert av de samme bestemmelsene som regulerte sterilisering. Men hensikten med de to inngrepene hvilte på to ulike tilnærminger. Derfor ble det noen ganger, slik tilfellet også var i enkelte saker som omhandlet kvinner og menn med tater-/romanibakgrunn, drøftet hvorvidt det ene inngrepet var mer hensiktsmessig enn det andre. I enkelte av disse sakene argumenterte Misjonens generalsekretærer for kastrering. Hadde de vunnet gehør for dette hos helsemyndighetene, hadde Misjonen vært ansvarlig for flere kastreringer enn det som ble tilfellet.

2.6 Stigmatiserende holdninger

De ti pasientene med tater-/romanibakgrunn delte skjebne med mange medpasienter, og det er tilsynelatende ingenting som tyder på at de ble underkastet et annet behandlingsregime enn mange andre pasienter på Gaustad sykehus i det tidsrommet undersøkelsen dekker. I store deler av denne perioden – fra siste halvdel av 1930-tallet til slutten av 1950-tallet – var seksualinngrep (sterilisering og kastrering), ulike former for sjokkbehandling og lobotomi forholdsvis utbredt. Derimot tyder visse funn i pasientjournalene fra Gaustad og det såkalte steriliseringsarkivet etter det tidligere Helsedirektoratet på at terskelen for sterilisering var lavere for tater-/romanikvinner enn en del andre kvinner.

Legene på Gaustad sykehus var ved innleggelsen som regel kjent med at kvinnene var av «omstreiferslekt», «taterslekt» eller lignende, og det fremgår av flere journalnotater at disse pasientenes slektstilhørighet ble forbundet med en asosial livsform, omsorgssvikt og dårlig biologisk arv. Dessuten mente Gaustads direktør Ørnulv Ødegård at «omstreiferne» bar på en «arvelig belastning» og langt på vei betraktet «omstreiferproblemet» som et biologisk eller arvelig betinget problem (se kapittel 1.3). I journalene til flere av de åtte kvinnene er det da også lagt vekt på at de er av «omstreiferslekt», «taterslekt» eller lignende. I en av journalene til de yngre kvinnene, hvor legene er usikre på diagnosen, angis «skolehjemspike av omstreiferslekt» som «foreløpig diagnose». Det er likevel sjelden at den stigmatiserende holdningen kommer så tydelig til syne som i dette udaterte (1943) og usignerte notatet fra en av legene på Gaustad:

Pasienten er av omstreiferslekt, men har fra ettårsalderen været bortsatt, dels hos pleieførelde, dels på skolehjem osv. Hun har alltid været vanskelig, rømmelysten, arbeidssky og opsetsig. [...] Hun er noe svakt begavet, særlig i boklige fag, men har bra håndlag som tilfelle ofte er med folk av hennes rase. Hovedpunktet er at hennes følelsesliv er primitivt og ubehersket, og at hun mangler sans for å innordne seg i et samfund. Hun er meget sårbar, blir lett fornærmet – dette kommer vel av en underliggende følelse av å være til overs i samfundet, mindre ansett enn de andre. En må derfor være varsom med alt som kan såre henne. Hun har omstreiferens ulyst til regelmessig arbeide, blir rastløs og må ha avveksling. Enkelte gan-

ger kan hun virke rent sinnssyk, og kan da snakke om rare ting hun ser i rummet – dette er neppe annet enn et primitivt sinnsreaksjon på motgang og følelsesmessig oprørthet.

Det er vanskelig å si hvor stor betydning disse holdningene hadde for den behandlingen pasienter med tater-/romanibakgrunn fikk på Gaustad, men det er ikke umulig at terskelen for å iverksette visse atferdsregulerende behandlingstiltak kan ha vært lavere for disse pasientene, slik den var det med sterilisering.

En stigmatiserende holdning kunne komme til uttrykk på ulike måter, likeledes reaksjonen. Da en kvinnelig pleier kalte en av jentene «din lille taterunge», rømte jenta fra Gaustad.

3 Fængselssykehuset

For ytterligere å belyse spørsmålet om kastrering av personer med tater-/romanibakgrunn er det foretatt en undersøkelse av kastreringspraksis ved Fængselssykehuset i Oslo. Det ble samtidig undersøkt hvordan fanger med tater-/romanibakgrunn ble vurdert og omtalt på dette spesialsykehuset, som tidlig kom til å fungere mest som et psykiatrisk sykehus.

Fængselssykehuset holdt til i det gamle Aktiebryggeriets bestyrerbolig i Åkebergveien, hvor Oslo kretsfængsel avdeling B – populært kalt «Bayer'n» etter bayerølbyggingen i Aktiebryggeriet – holdt til. Etter lang tids planlegging ble sykehuset tatt i bruk fra 1940/41 som et sentralsykehus for mannlige fanger fra alle landets fængsler og tvangsarbeidshus. I første etasje var det en psykiatrisk observasjonsavdeling, et røntgenrom for gjennomlysning og fotografering og en isolatcelle for særlig vanskelige pasienter, i andre etasje en kirurgisk-medisinsk avdeling med operasjonsstue og laboratorium for prøver, og i tredje etasje en tuberkuloseavdeling.

Fængselssykehuset ble planlagt som et kombinert somatisk og psykiatrisk sykehus etter mønster av de store kontinentale fængselssykehusene, men utviklet seg raskt i retning av et sosialpsykiatrisk (og etter hvert akuttpsykiatrisk) sykehus, på bekostning av tilbudet til somatisk syke fanger. I de første 20 åra ble det likevel foretatt en del kirurgiske inngrep, herunder kastrering. Vanligvis ble kastreringene foretatt i Fængselssykehusets operasjonsrom ved tilkalt kirurg. Unntaksvis ble fanger lagt inn til kastrering på Rikshospitalet eller Ullevål sykehus.

Framstillingen i det følgende er basert på en gjennomgang av samtlige pasientjournaler, i alt 3533, fra perioden 1940–1969.⁶¹

3.1 Kastrering på Fengselssykehuset

I perioden 1940–1969 er det funnet at 48 fanger ble kastret mellom 1941 og 1960, alle med tillatelse fra helsemyndighetene. Ifølge opplysninger i pasientjournalene var samtlige 48 fanger siktet eller dømt for seksualforbrytelser eller forhold hvor avvikende seksuell atferd ble tillagt vekt ved domsavsigelse.

Det er funnet at 25 fanger (født mellom 1903 og 1950) med tater-/romanibakgrunn var innlagt på Fengselssykehuset i kortere eller lengre tid, og av ulike grunner. Det framgår ikke i journalene til noen av disse fangene at kastrering ble vurdert eller foretatt. Ingen av dem var heller siktet eller dømt for seksualforbrytelser, en type forbrytelse som ofte, men ikke alltid førte til at spørsmålet om kastrering ble reist, særlig i 1940- og 1950-åra.

Ettersom det ikke er funnet noen med tater-/romanibakgrunn blant de kastrede fangene på Fengselssykehuset, skal jeg ikke her gå nærmere inn på sykehusets kastreringspraksis. Derimot skal jeg se på hvordan fanger med tater-/romanibakgrunn ble vurdert og karakterisert av sykehusets leger.

3.2 Omtale og vurdering av fanger med tater-/romanibakgrunn

I nesten alle journalene til disse 25 fangene ble det nevnt at fangen selv eller foreldrene var «omstreifer/e», at fangen tilhørte «romanifolket» (betegnelsen ble brukt i et journalnotat fra 1962), at fangen selv eller en av foreldrene «var av taterslekt», eller at en eller begge foreldrene var av «reisendeslekt» eller «reisendes folk». I en journal sies det at farsslekten var «sigøinere», i en annen at fangen «angivelig [har] sigøynerblod i årene», og i en annen igjen at begge foreldrene var «vaskeekte omstreifere».

Betegnelse «reisendeslekt» og «reisendes folk» er brukt i to ulike journaler. I disse journalene er ikke omtalen av fangen, og eventuelt hans familie/slekt, preget av sosiale stereotyper. I den ene heter det at begge foreldrene er «reisende-

folk, men har bodd fast i [stedsnavn] og har eget hus der og har alltid hatt bil», og at fangen har hatt det bra hjemme. Riktignok skal hans brødre ha vært «borti noe». Selv om denne fangen var dømt for offentlig beruselse med voldsomheter og legemsbeskadigelse, tyveri og bedrageri, og hadde flere fyllebøter – forbrytelser som ikke sjelden ble assosiert med «omstreifere» – førte ikke det til noen negativ omtale av fangen. Om den andre fangen heter det at han på både fars- og morsiden tilhører «reisendeslekt». Det opplyses at foreldrene reiste en del i ungdommen, men at de nå hadde vært fastboende i mange år. Da fangen var liten, reiste han en del med foreldrene, men som voksen hadde han aldri reist. Han var nå dømt for flere tyverier, men uten at han ble negativt omtalt.

I motsetning til dette er journaler med uttrykkene «tater» eller «omstreifer» ofte preget av negative, stereotype omtaler. Fangene får merkelapper som «omstreifertype», «slu og farlig», «løgnaktig» og «uforbæderlig forbrydernatur». I flere av disse journalene blir det også lagt vekt på at vedkommende kommer fra typiske «omstreiferslekter» med «flere tilfelle av sinnssykdom og kriminalitet», eller «tilhører en sterkt belastet omstreiferslekt».

I enkelte andre journaler hvor uttrykket «omstreifer/e» brukes, er omtalene mer beskrivende og uten bruk av sosiale stereotyper. Eksempler på dette er beskrivelser av næringsvei uten å gjøre vurderinger, slik som i dette tilfellet om en fange født i 1918: «reiser omkring som blikkenslager og hestehandler, sammen med slekta».

To av fangene hadde generalsekretæren i Norsk misjon blant hjemløse som «nærmeste pårørende», det vil si at generalsekretæren var oppnevnt verge. Den ene var blitt overflyttet til Fengselssykehuset, fordi han hadde «sittet i cellen og grått». I samtale med lege forteller fangen at han nylig har fått vite at han tilhører en «kjent tater- og omstreiferslekt», og at han har flere søsken som lever spredt i landet. Selv var han blitt bortsatt som liten gutt og vokst opp i flere ulike fosterhjem. Legen noterte:

Han har nok også tidligere hatt mistanke om at han var av taterherkomst, men visshet om dette fikk han for 3–4 uker siden [...]. Han vil nå helst tilbake til sin riktige familie og ønsker ikke lenger hjelp fra misjonen for hjemløse. Han synes denne institusjonen er blitt en byrde for ham som han helst vil kvitte seg med snarest mulig.

⁶¹ Fengselssykehusets pasientarkiv (SAO/A-10366a/F) ble avlevert fra Dikemark sykehus i 1997. Det består av 120 arkivesker med alfabetisk ordnete pasientjournaler fra tidsrommet 1940–1969. Opptellingen av antall pasientjournaler er foretatt av meg.

4 Pasienter som døde på Gaustad sykehus (1930–1987)

I perioden 1965–1987 disponerte Gaustad sykehus en fellesgrav på Ris kirkegård, en urnegrav hvor enkelte av pasientene som døde på sykehuset ble gravlagt uten gravminne. Gaustads fellesgrav er likevel ikke helt identisk med en anonym urnegrav, fordi den enkelte avdødes urne hadde en ansvarlig person, som regel helsepersonell fra Gaustad, og fordi det ble satt opp en minnestein (uten navn), trolig av sykehuset selv. Denne steinen er seinere byttet ut med en ny, og i 2004 ble det festet en metallplate på minnesteinen med inskripsjonen «Tilgi, men aldri glemme».

Gaustads fellesgrav på Ris kirkegård har fått stor symbolsk betydning for den urett som er begått mot taterne/romanifolket, som siden 1996 har holdt en årlig minnestund ved minnesteinen («Skammens stein»).

Det har lenge vært antatt at fellesgraven ble brukt som gravsted for pasienter som døde av den behandlingen de fikk på Gaustad, og at flere av de gravlagte har tater-/romanibakgrunn. Tater-/romaniutvalget har forsøkt å bringe klarhet i disse spørsmålene. I tillegg har utvalget foretatt en begrenset undersøkelse av pasienter som døde på Gaustad og ble gravlagt i Oslo i tidsrommet 1930–1964.

Før materialet, framgangsmåten og resultatene av disse to undersøkelsene presenteres, skal det gjøres rede for hva som er blitt sagt om Gaustads fellesgrav på Ris kirkegård.

4.1 Hvordan er Gaustads fellesgrav på Ris kirkegård blitt framstilt?

Over tid er det blitt dannet et bilde av fellesgraven som en «massegrav» for pasienter som døde av den behandlingen de fikk, eller de medisinske eksperimentene de ble utsatt for, på Gaustad sykehus. Fellesgraven er flere steder også omtalt som en massegrav for tater-/romanifolk som var innlagt på Gaustad sykehus, og døde av behandlingen de fikk.

Etter alt å dømme ble fellesgraven omtalt som en «anonym massegrav» første gang i 1996, i forbindelse med at representanter for taterne/romanifolket skulle holde en minnestund ved gravstedet. Det ble den gangen antatt at det lå «minst to taterkvinner døde etter lobotomering» i fellesgraven.⁶² På Amaliedagene i august 2000 ble det uttalt at Gaustad sykehus hadde benyttet en «mas-

segrav» hvor det ligger «flere taterjenter», og at mange av dem var «lobotomi- og steriliseringsofre».⁶³ Under samme arrangement kunne en representant fra Romanifolkets Landsforening (RFL, seinere Taternes Landsforening) fortelle om en navngitt tater-/romanikvinne i fellesgraven, som var blitt innlagt på Gaustad 17 år gammel i 1927 og døde på sykehuset i 1970. I 2001 ble fellesgraven omtalt som «de ukjente taternes massegrav», og at det i den også fantes «andre forsvarsløse mennesker som bl.a. Lebensbornbarna og lobotomiofre».⁶⁴ I 2005 framholdt professor Knut Aukrust ved kulturstudier og orientalske språk ved Universitetet i Oslo, tidligere styreleder ved Holocaust-senteret, at det ved «skammens stein» på Ris kirkegård er «en anonym fellesgrav» for ca. 50 av Gaustads pasienter som døde i perioden 1965–1989, «flere av taterslekt, ofre for fysiske overgrep som lobotomering og sterilisering».⁶⁵ I 2007 ble antallet døde tater-/romanifolk angitt til 49 i avisen og nettportalen *Utrop*: «I en massegrav på en kirkegård i Oslo ligger 49 tatere. Alle døde som følge av lobotomering, tvangssterilisering og medisinske eksperimenter utført på uvitende pasienter.»⁶⁶

Fellesgraven på Ris kirkegård ble også omtalt og undersøkt av det offentlige utvalget som i 2003 leverte utredningen *Granskning av påstander om uetisk medisinsk forskning på mennesker* (NOU 2003: 33). Undersøkelsen ble foretatt etter at dette utvalget fikk en henvendelse om «fellesgraven for tatere på Ris Kirkegård». Ifølge henvendelsen skulle det ligge «flere tatere» der som kunne «ha dødd som følge av 'overgrep' ved sykehuset».⁶⁷ Granskningsutvalget fikk utlevert en fortegnelse (kopi) med navn på de gravlagte fra Kirkelig Fellesråd i Oslo. Fortegnelsen ble sammenholdt med en navneliste over pasienter som skulle ha blitt lobotomert på Gaustad. Utvalget fant at tre navn forekom på begge listene, og foretok en særskilt gjennomgang av journalene til disse. Det ble konkludert med at bare en av dem var blitt lobotomert, og at journalene ikke ga «holdepunkter for

⁶³ Engaas 2000. Amaliedagene, som har tatt sitt navn etter forfatteren Amalie Skram, er en bruker- og overlevendefestival knyttet til psykiatrien med sosiale, kulturelle og faglige arrangementer i uka rundt Amalie Skrams fødselsdag (22. august). Amaliedagene ble første gang arrangert i 1999. Som et fast innslag på søndagen følges gudstjenesten i Ris kirke, med etterfølgende kransenedleggelse ved urnegraven.

⁶⁴ Lie 2001.

⁶⁵ Aukrust 2005.

⁶⁶ Hegna 2007.

⁶⁷ *Granskning av påstander om uetisk medisinsk forskning på mennesker* (NOU 2003: 33), s. 66.

⁶² Larsen 1996.

at noen av dem var undersøkt med dybdeelektroder». ⁶⁸ Som det vil framgå av kapittel 4.4.2 nedenfor, har tater-/romaniutvalgets undersøkelse dokumentert at antallet lobotomerte pasienter i fellesgraven er noe høyere. Dette kan bero på at tater-/romaniutvalget muligens har funnet fram til et større antall pasienter i fellesgraven enn det omtalte granskningsutvalget.

Det kan ikke ses at granskningsutvalget bak NOU 2003: 33 foretok en undersøkelse av hvorvidt noen av de døde pasientene i Gaustads fellesgrav på Ris kirkegård tilhørte taterne/romanifolket.

Et større forsøk på å komme til bunns i spørsmålet om fellesgraven på Ris kirkegård ble gjort av forfatterne av boka *Skammens historie* fra 2014. De fikk imidlertid ikke innsynsrett i materiale som kunne kaste fullt lys over hvem som ligger i graven og hvorfor de døde. Etter omfattende søknadsrunder lyktes det forfatterne å få tilgang til noe informasjon. På bakgrunn av denne informasjonen og andre personlige opplysninger om den tidligere navngitte kvinnen av tater-/romanibakgrunn, omtalte forfatterne fellesgraven som en «skammens massegrav» (overskrift) med «et femtitalls personer, mange av dem trolig med romanibakgrunn». ⁶⁹

Tater-/romaniutvalget har fått adgang til relevant materiale om fellesgraven, og til pasientjournalene til alle som er innført med denne graven som gravsted. I det følgende gjøres det rede for materialet og framgangsmåten, både for denne undersøkelsen og den som dekker perioden 1930–1964.

4.2 Materiale og framgangsmåte

Høsten 2011 fikk tater-/romaniutvalget stilt til disposisjon fra Gravferdsetaten i Oslo kommune materiale – navnelister og regninger med personalia vedrørende bisettelse – som dokumenterer at 47 pasienter fra Gaustad sykehus i tidsrommet 1965–1987 ble kremert og gravlagt i urner i sykehusets fellesgrav på Ris kirkegård. I mai 2012 ble det på Gaustad sykehus funnet en gjenpart av en navneliste over pasienter gravlagt i fellesgraven. Listen var utarbeidet av Oslo kirkeverge i 2003. På denne var det oppført navn på ytterligere åtte pasienter som ikke framgår av materialet fra Gravferdsetaten. Således er det funnet i alt 55 navngitte pasienter i fellesgraven. Journalene til samtlige 55

pasienter er funnet i pasientarkivet på Gaustad sykehus.

Materialet fra Gravferdsetaten ble gjennomgått av Holger Gustavsen, Wilhelm Holm og Per Haave 16. desember 2011. ⁷⁰ Det ble fastslått at en av pasientene i fellesgraven – en tidligere offentlig navngitt kvinne – tilhørte taterne/romanifolket. Deretter gjennomgikk Haave listen fra Oslo kirkeverge som inneholdt ytterligere åtte navn, og journalene til samtlige 55 pasienter i fellesgraven.

I 2014 foretok utvalget ved rådgiver Nik. Brandal og vitenskapelig assistent Madeleine Z. Stenhammer i utvalgets sekretariat en kartlegging av pasienter som døde på Gaustad sykehus og ble gravlagt i Oslo før 1965. Hensikten var å finne ut hvorvidt det blant disse pasientene var noen med tater-/romanibakgrunn, og hvorvidt de var blitt gravlagt anonymt i en grav tilsvarende fellesgraven på Ris kirkegård.

Alle pasienter som døde på Gaustad sykehus skal i prinsippet være innført i kirkebøkene på begravelsesstedet. I og med at Gaustad var et statsasyl som tok imot pasienter fra store deler av landet, ble døde pasienter som regel ført tilbake til hjemstedet og begravd der. Hjemstavnløse pasienter ble, så vidt vites, begravd i Oslo.

Alle Gaustad-pasientene som ble begravd i Oslo etter 1930, skal i prinsippet være kirkebokført av Ris kirke, uansett gravsted i Oslo. Disse pasientene utgjør bare et mindre antall av alle pasientene som døde på Gaustad. I perioden 1935–1964 er det ifølge Statistisk Sentralbyrå registrert totalt 614 døde pasienter, mens det i kirkeboka for Ris kirke er funnet 97 døde personer med Gaustad som oppgitt dødssted i perioden 1930–1964. Det betyr at mer enn 500 pasienter i dette tidsrommet ble begravd utenfor Oslo.

En liste med de 97 navngitte personene som døde på Gaustad sykehus i perioden 1930–1964, ble lagt fram for tre av medlemmene av utvalgets ressursgruppe – Jim Karlsen, Holger Gustavsen og Wilhelm Holm – som uavhengig av hverandre pekte ut personer som ut fra deres kunnskap kunne være av tater/romanibakgrunn. Totalt 31 mulige personer ble utpekt.

På denne bakgrunn ble en liste med 31 personer (17 menn og 14 kvinner) gitt til psykiater Ellen Hagemo, tidligere avdelingsleder ved Klinikk psykisk helse og avhengighet (Gaustad sykehus) ved Oslo universitetssykehus, som på fore-

⁶⁸ Samme sted.

⁶⁹ Aas og Vestgården 2014, s. 54–56 (sitat s. 54).

⁷⁰ Holger Gustavsen og Wilhelm Holm var på dette tidspunktet to av tater-/romaniutvalgets observatører. Etter reorganiseringen av utvalget i 2013 fortsatte Gustavsen og Holm som medlemmer av utvalgets ressursgruppe.

spørsel fra utvalget påtok seg oppgaven med å finne fram og gjennomgå pasientjournalene. Hagemo ble bedt spesielt om å se etter hvorvidt noen av pasientene var identifisert i journalen som «tater», «omstreifer», «fant» eller liknende, og om det ellers kunne være opplysninger som tydet på tilhørighet til taterne/romanifolket.

Hagemo fant at 26 av 31 personer var registrert som pasienter.⁷¹ To av journalene ble ikke funnet i sykehusets arkiv. En av journalene var tidligere gjennomgått av tater-/romaniutvalget i forbindelse med lobotomiundersøkelsen, og ble derfor ikke gjennomgått på nytt. I sum betyr dette at utvalget i kartleggingen av pasienter som døde på Gaustad sykehus i perioden 1930–1964 har fått gjennomgått totalt 24 pasientjournaler.

4.3 Kartleggingen av perioden 1930–1964

Samtlige 97 personer som er kirkebokført av Ris kirke med Gaustad sykehus som oppgitt dødssted, er oppført med gravsted.⁷² De fleste ble gravlagt enten på Grefsen eller Vestre Aker kirkegård. Ingen av disse pasientene ble gravlagt på Ris kirkegård. Alle ble gravlagt innen én uke fra angitt dødstidspunkt.

Av disse 97 pasientene ble 14 kremert. Det framgår ikke av kirkebokføringen om urnene ble nedsatt i en anonym grav eller ikke.

Ved gjennomgangen av journalene til 24 pasienter med mulig tater-/romanibakgrunn, ble ingen angitt å være «tater», «omstreifer», «fant» eller liknende. Ingen av disse pasientene var heller begjært innlagt av Norsk misjon blant hjemløse. Det er heller ikke funnet andre opplysninger i pasientjournalene som tyder på noen av disse pasientene var av tater-/romanibakgrunn.

Den mest utbredte dødsårsaken blant de 24 pasientene var tuberkulose, dernest kreft.

I sum betyr dette at tater-/romaniutvalget med det materialet det har hatt for hånd, og den metoden som er blitt anvendt, ikke har kunnet identifisere noen med tater-/romanibakgrunn blant de pasientene som døde på Gaustad sykehus i perioden 1930–1964 og ble begravd i Oslo.

4.4 Kartleggingen av fellesgraven (1965–1987)

I det følgende gjøres det kort rede for hvilke pasienter som ble kremert med urnenedsettelse i Gaustads fellesgrav på Ris kirkegård, antallet lobotomerte blant disse pasientene og hvorvidt noen av disse pasientene ble sterilisert, kastret og/eller utsatt for medisinske eksperimenter.

Den foreliggende undersøkelsen bekrefter at en av de døde kvinnene i fellesgraven er av tater/romanibakgrunn. Utvalget har imidlertid ikke funnet flere pasienter med tater-/romanibakgrunn i fellesgraven. Det gjøres kort rede for denne kvinnes historie i kapittel 4.5.

4.4.1 Nærmere om fellesgraven

I februar 1965 kunne Ørnulv Ødegård – direktør og overlege ved Gaustad sykehus fra 1938 til 1973 – på forespørsel fra en sorenskriver opplyse at sykehuset hadde etablert «en fellesgrav på Ris kirkegård» for «de pasienter som er helt hjemløse og uten kontakter». Det framgår av det materialet utvalget har undersøkt, at den første urnenedsettelsen fant sted i slutten av april 1965 og den siste i oktober 1987. Utvalget har funnet at det i denne perioden (1965–1987) ble begravd i alt 55 pasienter – 28 kvinner og 27 menn – i Gaustads fellesgrav på Ris kirkegård.

De fleste hadde vært innlagt på Gaustad i mer enn 10 år, hvorav mange i mer enn både 20 og 30 år. Enkelte hadde vært innlagt i mer enn 40 år. De fleste gravlagte var enslige og fra lavere sosiale lag i befolkningen, med liten eller ingen kontakt med sine pårørende.

Opplysninger i pasientjournalene viser at rundt ti av pasientene var hjemstavnsløse, hvorav noen også uten fast bopel.⁷³ Ifølge nedtegnelser i journalene hadde de 55 pasientene liten eller ingen kontakt med pårørende, noe som synes å utgjøre en hovedgrunn til at de ble begravd i fellesgraven. I de tilfeller hvor pasientene hadde pårørende, dreide det seg som regel om fattige pårørende som vanskelig kunne påkoste en begravelse.

Ved dødsfall forsøkte Gaustad sykehus i noen tilfeller å sette seg i kontakt med pasientens pårørende, men uten å lykkes. I praksis innebar dette at sykehuset påtok seg ansvaret for begravelsen av de fleste av disse pasientene. For å kunne påta seg dette ansvaret måtte sykehuset sende døds-

⁷¹ De øvrige fem personene på listen med 31 navn er etter alt å dømme ansatte ved sykehuset.

⁷² I tallet 97 inngår et mindre antall pasienter som ble begravd utenfor Oslo. Når disse pasienten likevel ble kirkebokført av Ris kirke, skyldes det trolig en feil.

⁷³ Mangelfulle opplysninger i journalene gjør det vanskelig å fastslå antallet hjemstavnsløse eksakt.

melding til Oslo skifterett, slik det framgår av opplysninger i pasientjournalene. Begravelsen, herunder kremering, buketter og musikk, ble ordnet av et begravellesbyrå, som fikk dekket sine utgifter av staten.

Selv om urnenedsettelse i fellesgraven var å betrakte som endelig, ble en av urnene flyttet. Det skjedde i forbindelse med at avdødes ektefelle døde og ble gravlagt på Ris kirkegård i begynnelsen av 1970-åra, et par år etter pasientens død. Ekteparet fikk da en felles gravstein.

4.4.2 Lobotomi

Utvalgets undersøkelse viser at fire av pasientene i Gaustads fellesgrav – tre menn og én kvinne – var lobotomert. Kvinnen ble lobotomert 28 år gammel i 1951. De tre mennene ble lobotomert i henholdsvis 1947 (50 år gammel), 1953 (53 år gammel) og i 1954 (25 år gammel). Ytterligere en mann kan ha blitt lobotomert, men trolig på et annet psykiatrisk sykehus i 1940-åra før han ble innlagt på Gaustad. Mannen døde i 1969.

Ingen av disse pasientene døde i direkte tilknytning til det hjernekirurgiske inngrepet, men da en av dem døde 18 år etter lobotomeringen, antok legene på Gaustad at dette skyldtes en senvirkning av lobotomien. En av de andre pasientene døde 16 år etter inngrepet, også etter en lengre periode med sterkt svekket allmenntilstand. En tredje pasient døde på grunn av skader etter å ha blitt påkjørt av en bil utenfor Gaustads område nesten 30 år etter lobotomeringen. En fjerde pasient forulykket på en tur 23 år etter lobotomeringen. Pasienten som kan ha blitt lobotomert ved et annet sykehus, døde mer enn 20 år etter på Gaustad som en «dypt sløvet pleiepasient».

4.4.3 Sterilisering, kastrering og medisinske eksperimenter

Det framgår ikke av opplysninger i pasientjournalene at noen av pasientene i fellesgraven ble sterilisert eller kastrert. Det framgår heller ikke at noen av disse pasientene ble utsatt for medisinske eksperimenter, som for eksempel forsøk med dybdeelektroder.

Noen av de 55 gravlagte pasientene i fellesgraven fikk ulike former for sjokkbehandling (insulinsjokk, cardiazolsjokk, elektroshokk) og ble satt på anti-psykotiske medisiner. Alt dette utgjorde behandlingstiltak, og ble i samtiden ikke forstått som medisinsk eksperimentering.

4.4.4 Dødsårsaker

Den hyppigst angitte dødsårsaken blant pasientene i Gaustads fellesgrav på Ris kirkegård var lungesykdom og hjertesvikt hos eldre pasienter. Ingen av de fire lobotomerte pasientene i fellesgraven døde i umiddelbar tilslutning til operasjonen (se kapittel 4.4.2).

4.5 Kort om tater-/romanikvinnen i fellesgraven

Vedkommende kvinne ble anbrakt på Gaustad i 1927, og døde i 1970 etter 43 år på sykehuset. Hun var blitt fjernet fra sine foreldre som lite barn og overflyttet til et av Misjonens barnehjem 16 år gammel i 1926. Fra barnehjemmet ble hun sendt til undersøkelse på poliklinikken til Universitetets psykiatriske klinikk på Vinderen. Etter forslag fra legene som undersøkte henne, ble det ordnet med sinnssykeattest og innleggelse på Gaustad sykehus. Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsson ble bedt om å avtale innleggelse med en politimester.

Ifølge journalnotatene ble kvinnen behandlet med cardiazolsjokk i 1942 og elektroshokk i 1944. Siden 1958 fikk hun med enkelte avbrytelser anti-psykotiske medisiner. Det framgår ikke av journalen at hun ble sterilisert, kastrert eller lobotomert.

I slutten av 1960-åra ble hun alvorlig somatisk syk, og døde i 1970.

Det foregikk noe korrespondanse mellom sykehuset og kvinnens familie, både i 1930- og 1940-åra og i 1960-åra. Da legene forsto at hun ikke hadde lenge igjen å leve, satte de seg i kontakt med familien, og et par familiemedlemmer deltok ved begravelsen – urnenedsettelsen – på Ris kirkegård.

5 Avslutning

Tater-/romaniutvalgets psykiatriundersøkelse har tatt utgangspunkt i Gaustad sykehus. Det har innen for prosjektets rammer ikke vært mulig å kartlegge antallet tater/romanifolk som har vært innlagt på Gaustad. De pasienthistoriene som inngår i utvalgets undersøkelse, skal derfor ikke forstås som et «representativt» utvalg fra et kjent «univers». Det dreier seg om unike enkelthistorier som, hver på sin måte, også belyser ulike sider ved Misjonens rolle og til sammen gir et innblikk i Misjonens holdninger og handlinger.

Enkelte barn og unge som vokste opp under Misjonens «omsorgsregime», ble seinere erklært sinnssyke og innlagt i psykiatrisk sykehus. Det finnes ingen oversikt over antallet, men en gjennomgang av et større antall «klientmapper» i Misjonens arkiv gir et klart inntrykk av at antallet var økende fra slutten av 1920-år. Fra Misjonens side ble dette fram til 1950-åra tolket inn i en rasehygienisk kontekst og betraktet som en bekræftelse på at mange «omstreiferbarn» bar på en tung «slektsarv». Det ble slått fast at «omstreiferne» utgjorde en psykisk «undermåls» folkegruppe, og mange av folkegruppens medlemmer måtte antas å trenge psykiatrisk behandling eller omsorg. I forlengelsen av dette ble det fra 1950 igangsatt psykiatriske undersøkelser av barn ved Misjonens barnehjem. Målet var tydelig formulert: Misjonens barnevernsarbeid skulle differensieres og barna skulle sorteres. Andre motiver spilte også inn. Olav Bjørnstad, generalsekretær fra 1949, beklaget seg over det forholdsvis lille antallet plasser i Misjonens egne barnehjem og ville ha plassene forbeholdt barn det var grunn til å tro at foreldrene ville gjøre krav på. Derfor anså han det som viktig å skille ut barn som det tilsynelatende ikke var noe håp for, og barn som det ikke var grunn til å tro at foreldrene ville gjøre krav på. De sistnevnte kunne da plasseres i fosterhjem. Denne strategien sto i skarp kontrast til tidens nye barnevernsideologi.

Gjennom denne undersøkelsen har utvalget dokumentert at tre av de ti pasientene – to kvinner og én mann – ble lobotomert på Gaustad sykehus, og høyst sannsynlig en pasient på Valen sjukehus.⁷⁴ Fem av kvinnene ble sterilisert under oppholdet på Gaustad, mens to kvinner var blitt sterilisert før innleggelsen. To av de innlagte kvinnene ble også kastret – den ene etter først å ha blitt sterilisert før innleggelsen, den andre før hun ble lobotomert. I tillegg ble de fleste av de ti pasientene underkastet flere andre inngripende behandlingsformer, blant annet ulike former for sjokkbehandling.

De ti pasientene ble i likhet med de fleste pasientene i samme tidsrom innlagt med tvang, formelt umyndiggjort og fanget i en pasientrolle med forventninger om vilkårsløs tilpasning til sykehusets krav og rutiner. Utvalgets gjennomgang av pasientjournaler viser dette med all tydelighet. Eksempelvis ble behandling med cardiazolsjokk

flere ganger igangsatt med den hensikt å straffe urolige og ulydige pasienter.

Antallet pasienter som inngår i undersøkelsen er imidlertid for lite til å si noe sikkert om bakgrunnen som tater/romani hadde betydning for behandlingen på Gaustad. Mange andre pasienter fikk en tilsvarende behandling i det tidsrommet undersøkelsen dekker. Men terskelen for sterilisering synes å ha vært lavere i forhold til andre kvinner. På to punkter skiller imidlertid flere av de ti pasientenes historie seg ut fra mange andre pasienters historie. For det første var seks av kvinnene forholdsvis unge ved førstegangsinleggelse. Den yngste var 16 år, to var 17 år, to var 18 år og én var 19 år. For det andre var fem av disse kvinnene blitt bortplassert i ung alder og stod under Misjonens omsorg da de ble innlagt på Gaustad. For disse kvinnene var Misjonens generalsekretær enten verge eller tutor, eller begge deler.

Ut over rollen som verge og/eller tutor synes ikke Misjonen å ha spilt noen stor rolle etter at pasientene ble innlagt. Generalsekretær Oscar Lyngstad fremstår likevel som den mest aktive av Misjonens verger. Han bisto gjerne med opplysninger om den enkelte pasientens familie og slekt, og var selv påpasselig med å bli oppnevnt som verge når det ble snakk om sterilisering og kastring.

Flere av kvinnene, men i liten eller ingen grad de to mennene, som inngår i utvalgets Gaustadundersøkelse, ble negativt omtalt som «omstreifere» eller liknende. I enkelte tilfeller legges det forholdsvis stor vekt på «slektsarven», noe som dessuten var i tråd med de oppfatningene direktør Ørnulv Ødegård hadde gitt til kjenne før krigen, blant annet overfor Misjonen. En negativ omtale, eller stigmatiserende holdning, kommer til en viss grad til også til syne i pasientjournalene fra Fengselspsykehuset, men her fremviser journalmaterialet en større variasjon. Uansett illustrerer dette hvordan stigmatiseringen av taterne/romanifolket hadde slått inn i helsevesenet.

Som et siste punkt i utvalgets psykiatriundersøkelse er det foretatt en kartlegging av pasienter som døde på Gaustad sykehus og som ble begravd i Oslo. Det har ikke latt seg gjøre å identifisere noen pasienter med tater-/romanibakgrunn blant disse pasientene i perioden 1930–1964. Det har heller ikke latt seg gjøre å identifisere mer enn én pasient med tater-/romanibakgrunn i Gaustads fellesgrav på Ris kirkegård i perioden 1965–1987. Ifølge opplysninger i denne kvinnes pasientjournal ble hun verken lobotomert, sterilisert, kastret eller utsatt for medisinske eksperimenter.

⁷⁴ Utvalgets undersøkelse har således ikke kunnet bekrefte tidligere påstander om at flere eller mange kvinner med tater-/romanibakgrunn ble lobotomert på Gaustad sykehus, se Tranøy 1993, s. 57, Bastrup og Sivertsen, s. 5 og Aas og Vestgården 2014, s. 94.

Det er på bakgrunn av opplysninger i journalene til pasientene i fellesgraven ikke funnet noen holdepunkter for at Gaustad sykehus brukte fellesgraven til å begrave pasienter som døde av lobotomi og/eller medisinsk forskning. Det er her grunn til å påpeke at det i den perioden Gaustad sykehus disponerte fellesgraven, ikke lenger ble foretatt tradisjonell lobotomi. På kvinneavdelingen hadde all lobotomering opphørt i 1955 fordi den nye overlegen var prinsipiell motstander av lobotomi.

Ut fra opplysninger i pasientjournalene var fellesgraven et gravsted for pasienter med og uten hjemstavn, og blant disse pasienter uten pårørende eller med pårørende sykehuset ikke kom i kontakt med. I tillegg ble fellesgraven brukt som gravsted for pasienter med pårørende som ikke så seg i stand til å påkoste en begravelse. Det er således ikke funnet noen holdepunkter for at fellesgraven var en «massegrav», verken for pasienter med tater-/romantilhørighet eller andre pasienter.

Referanser

Arkiv

Gaustad sykehus, fjernarkivet

10 pasientjournaler

Riksarkivet

RA/PA-0793/Fa/L0001

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Referatprotokoll fra fellesmøtene, referat 7.–10.9.1950

RA/PA-0793/Fc/L0020

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Fellesgeneralforsamling

RA/PA-0793/Fd/L0046

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Korrespondanse. Sosialdepartementet 1928–1933

RA/PA-0793/Fd/L0060

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Korrespondanse 1894–1985, Kirke- og undervisningsdepartementet, 5. skolekontor 1949–1960

RA/PA-0793/Fk/L0189/006

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Den frivillige komite til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet (innstilling)

RA/PA-0793/Fh/L0156

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Enkelt-saker, 1895–1989

RA/PA-0793/Fh/L0158

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Enkelt-saker, 1895–1989

RA/PA-0793/Fh/L0160

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Enkelt-saker, 1895–1989

RA/PA-0793/Fk/L0184

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Arkiv etter nøkkel, 1922–1990

RA/PA-0793/Fo/L0244

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Oppgaver til statistikken, 1894–1947

RA/PA-0793/Fp

Norsk misjon blant hjemløse, 1893–1990, Klientmapper

RA/S-4736/D

Det sakkyndige råd i saker om seksualinngrep, Sakarkiv, 1934–1977

Statsarkivet i Oslo

SAO/A-10366a/F

Oslo fengsel, Fengselssykehuset, Pasientarkiv, 1940–1969

Trykte kilder

Brekke, Bård. 1954. Sinnssykevesen, åndssvakevern – og bevilgende myndigheter, i *Sosialt arbeid* (28), s. 129-151.

Carlsen, Ingvald B. 1930. Tar vårt barnevernsarbeide tilstrekkelig hensyn til de friske og normale barn? Hvad statistikk, rasehygiene og arvelighetsforskning lærer oss. *Aftenposten* 8.–11.7.1930.

Carlsen, Ingvald B. 1927. Myndighetenes ansvar for omstreifere og løsgjengere. En privat komité skal utrede spørsmålet, i *På Hjemveien* (29).

Carlsen, Ingvald B. 1932. «Fra nomadeliv til civilisasjon», i *På Hjemveien* (34). [Foredrag i Oslo kringkasting 11.10.1931]

Carlsen, Ingvald B. 1937. Norge har ennu 1500–2000 omstreifere. Intervju, *Aftenposten* 1.9.1937.

Kobro, Mikael. 1931. Intelligensmålinger på norske omstreiferbarn, i *Barn og Ungdom. Nordisk Sosialpedagogisk Tidsskrift*, nr. 1.

Landmark, F.W. 1937. Vergerådsarbeidet for forsømte, moralsk truede eller forbryterske barn, i *Social håndbok for Norge*. [Oslo]: Norsk forening for sosialt arbeide.

Nye veier i nevrologi og psykiatri, i *Tidsskrift for den norske lægeforening*, 1947 (67), s. 614. [redaksjonsartikkel]

Utredning om lobotomi (NOU 1992: 25)

Ødegård, Ørnulv. 1938a. Arv og miljø i omstreifer-spørsmålet, i *På Hjemveien* (39).

Ødegård, Ørnulv. 1938a. Mentalhygiene, i Carl Schiøtz, *Lærebok i hygiene* (Annen reviderte utgave). Oslo: Fabritius & Sønners Forlag.

Litteratur

Aukrust, Knut. 2005 Overgrepet mot taterne, *Aftenposten*, 6.6.2005.

Engaas, Lars Olle. 2000 Taterjentene og psykiatriens overgrep, i *Søkelyset*, 18, 2000.

Ericsson, Kjersti. 1997. *Drift og dyd: kontrollen av jenter på femtitallet*. Oslo: Pax.

Granskning av påstander om uetisk medisinsk forskning på mennesker (NOU 2003: 33).

Hegna, Kjetil. 2007. Loven beskytter overgripere (20.5.2007), <http://www.utrop.no/13092> [lest 4.1.2012]

Haave, Per. 2000. *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*, Oslo: Norges forskningsråd.

Haave, Per. 2008. *Ambisjon og handling: Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv*, Oslo.

Larsen, Britt Karin. 1996. Folket som skulle forsvinne», *Dagbladet*, 5.5.1996.

Lie, Thore. 2001. Hva skjuler Gaustads massegrav?, i *Samfunnsspeilet*, 2001, 66 (7).

Seip, Anne-Lise. 1989. Politikken vitenskapeliggjøring: debatten om sosialpolitikk i 1930-årene, i *Nytt Norsk Tidsskrift*, (6), 3, s. 210–225.

Simonsen, Eva. 2000. *Vitenskap og profesjonskamp: opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881–1963*. Oslo: Unipub.

Tranøy, Joar. 1993. *I sinnssykehusets vold: innlagtes motstand mot legemlig behandling ved Gaustad sykehus*. Oslo: Pax.

Aas, Sigmund og Thomas Vestgården. 2014. *Skammens historie: den norske stats mørke sider 1814–2014*. Oslo: Cappelen Damm.

Vedlegg 20

En paragraf til besvær

Misjonens «aksjon» for å lette adgangen til tvangssterilisering av mindreårige

Av Per Haave

I 1933 skrev generalsekretær Ingvald B. Carlsen i Den norske omstreifermisjonen (fra 1935 kalt Norsk misjon blant hjemløse) til justisminister Arne Sunde i Johan L. Mowinckels tredje Venstre-regjering (1933–1935). Straffelovkomiteen hadde levert sitt forslag til en steriliseringslov året i forveien, nå ventet Carlsen på en proposisjon fordi en lov om «tvungen sterilisering i en eller annen form» ville utgjøre et viktig ledd i «samfundets kamp mot omstreiferondet».¹ Proposisjonen forelå i mars 1934, og steriliseringsloven ble vedtatt snaue tre måneder seinere. Året etter framholdt Carlsen at den nye loven «etterhvert ganske sikkert vil få stor betydning for løsningen av omstreiferproblemet i Norge».²

Oscar Lyngstad, som etterfulgte Carlsen som generalsekretær fra 1936 til sin død i 1949, overtok forgjengerens steriliseringspolitiske holdning. Men Lyngstad syntes 1934-loven i for stor grad innskrenket muligheten til tvangssterilisering, og dermed spilte en mindre samfunnsmessig rolle enn den burde.³ Spesielt ønsket Lyngstad at loven i større grad skulle åpne for tvangssterilisering av umyndige, det vil si jenter og gutter under 21 år. Derfor gjennomførte Lyngstad i 1946 hva han kalte en «aksjon» overfor helsemyndighetene. Målet var å få endret lovens § 6, som involverte foreldre med foreldremyndighet. Det var en mislykket «aksjon», paragrafen ble stående uendret. Dersom Lyngstad hadde lyktes, ville forholdene blitt lagt til rette for en omfattende sterilisering av mindreårige uten foreldrenes viten. «Aksjonen» forteller derfor atskillig om hvordan Misjonen ved sin generalsekretær fortolket sitt samfunnsoppdrag.

I det følgende gjøres det rede for den aktuelle bestemmelsen i steriliseringsloven av 1934 og hvordan den ble håndhevet. På den måten gis et innblikk i bakgrunnen for at Oscar Lyngstad i

1946 mente at bestemmelsen burde endres. Samtidig gir framstillingen innsikt i Misjonens steriliseringspolitiske engasjement ved inngangen til etterkrigstida.

Med mindre noe annet er nevnt, gjelder samtlige steriliseringssaker som omtales i det følgende, personer med tater/romanibakgrunn.

1 Steriliseringsloven om «uskikkede» foreldre

I min tidligere undersøkelse av steriliseringspraksis i Norge fra 1934 til 1977 fant jeg 38 søknader om sterilisering av tater-/romanipersoner under myndighetsalder. De fleste av disse søknadene ble fremmet og behandlet før 1950, mens myndighetsalderen var 21 år.

Søknader om sterilisering av umyndige personer – ikke umyndiggjorte personer, men personer under 21 år – ble i flere tilfeller fremmet uten foreldrenes viten eller ved at foreldrene ble skjøvet

³ Steriliseringsloven inneholdt en frivillighetsparagraf (§ 3) og en tvangsparagraf (§ 4). Frivillighetsparagrafen besto av to ledd. Sterilisering i medhold av første ledd forutsatte egen, begrunnet søknad fra «psykisk normal» person over myndighetsalder (21 år). Frivillighetsparagrafens andre ledd åpnet for sterilisering etter egen begjæring fra personer under 21 år (umyndige), sinnslidende eller personer som var hemmet i sjelelig utvikling eller sjelelig svekket, men bare med samtykke fra verge (foreldre eller offentlig oppnevnt verge) eller oppnevnt kurator.

Tvangsparagrafen tillot sterilisering på andres begjæring av personer med en alvorlig sinnslidelse eller som i høy grad var hemmet i sjelelig utvikling eller sjelelig svekket. En begjæring kunne fremmes av verge, politimester eller – dersom vedkommende var anbrakt i anstalt («fengsel eller tvangsarbeidshus eller i pleie- eller oppdragelsesanstalt») under offentlig tilsyn – av anstaltens bestyrer, da med samtykke fra verge eller kurator.

I praksis ble et større antall steriliseringer av kvinner i medhold av frivillighetsparagrafens første ledd ofte foretatt under press, særlig fram til begynnelsen av 1960-åra, mens sterilisering av både kvinner og menn i medhold av frivillighetsparagrafens andre ledd ofte ble foretatt mer eller mindre tvangsmessig. Således var det små forskjeller mellom frivillighetsparagrafens andre ledd og tvangsparagrafen.

¹ Sitert i Haave 2000, s. 11.

² Sitert i Haave 2000, s. 113.

til side. I 19 av de 38 steriliserings sakene var det Norsk misjon blant hjemløse ved generalsekretæren og i et par tilfeller inspektrisen som begjærte eller avga samtykke til sterilisering, enten som oppnevnt verge eller som kurator (steriliseringslovens betegnelse for hjelpeverge).

Generalsekretæren opptrådte som verge i saker der foreldrene var fratatt vergemålet, det vil si foreldreansvaret, eller foreldremyndigheten som det den gangen ble kalt. Av de nevnte 19 sakene med Misjonen som aktiv deltaker, var foreldrene fratatt vergemålet i seks tilfeller. I de øvrige 13 sakene var foreldrene fratatt omsorgen for barnet, men ikke vergemålet. Dermed kunne det ikke i disse sakene treffes et vedtak om sterilisering uten foreldrenes samtykke, eller kurators samtykke dersom «født verge» – far eller mor – ble satt til side. I fire tilfeller ga foreldrene samtykke til sterilisering.⁴ I de øvrige ni sakene ble samtykke til sterilisering gitt av oppnevnt kurator, som i de fleste tilfellene var Misjonens generalsekretær.

Paragraf 6 i steriliseringsloven av 1934 fastslo at dersom født verge var ansett som uskikket til å avgi samtykke til sterilisering, skulle det oppnevnes kurator i den fødte vergens sted. En slik beslutning skulle treffes av *Det sakkyndige råd i saker om seksualinngrep* (heretter kalt steriliseringsrådet), et sakkyndig forvaltningsorgan med helsedirektøren som leder og fire medlemmer – to leger, én jurist og én kvinne. Født verge hadde rett til å innanke steriliseringsrådets beslutning til Sosialdepartementet innen 14 dager etter at beslutningen var blitt gjort kjent for vedkommende. Selve kuratoroppnevningen skulle gjøres av by- eller herredsretten. Den aktuelle ordlyden i § 6 var som følgende:

Det sakkyndige råd kan beslutte at det for en som er umyndig, av herreds- eller byretten skal oppnevnes en kurator, såfremt vergen ikke antas skikket til å avgi erklæring om seksualinngrep.

Denne beslutning av det sakkyndige råd kan under en frist av 14 dager av vergen innankes for vedkommende departement.

⁴ Det kan spørres hvor frivillig foreldrenes samtykke var. For eksempel kunne en lege som ekspederte en av disse fire sakene til Helsedirektoratet, meddele i 1949 at vergen ikke «skjønte [...] hvad det betydde å bli sterilisert, men mente det måtte være riktig når jeg anbefalte det». Sitert i Haave 2000, s. 248.

Bestemmelsen i denne paragrafen ble utdypet i den første veiledningen til steriliseringsloven. I veiledningen, som forelå i 1938, het det:

For personer under 21 år er faren, eller hvis han er død, forsvunnet eller umyndig, moren født verge. For barn utenfor ekteskap er moren verge. Hvis foreldre frakjennes foreldremyndigheten av vergeråd, sørger dette for at barnet får oppnevnt verge. Andre, f. eks. fattigforstander eller anstaltbestyrer, er ikke i og med sin stilling verge i lovens forstand og kan derfor ikke optre som verge med mindre de er oppnevnt som sådan.

For umyndiggjorte og umyndige som ikke har født verge, oppnevnes særskilt verge. Oppnevningen foretas av skifteforvalteren (eller eventuelt den faste formann for overformyndieriet) sammen med overformynderen.

I en ny veiledning fra 1950 het det:

For personer under 21 år er faren, eller hvis han er død, forsvunnet eller umyndig, moren født verje. For barn utenfor ekteskap er moren verje. Hvis foreldrene frakjennes foreldremyndigheten av verjeråd, bør dette ha sørget for at barnet får oppnevnt verje. Andre, f. eks. fattigforstander, anstaltbestyrer e. l. er ikke i og med sin stilling verje i lovens forstand, og kan derfor ikke optre som verje med mindre de er oppnevnt som sådan. En sinnssyks tutor er ikke verje.

Når en umyndig eller umyndiggjorte ikke har verje, bør henvendelse rettes direkte til skifteforvalteren på pasientens bosted (eller eventuelt den faste formann for overformyndieriet) som sammen med overformynderne foretar oppnevning av verje.

1.1 «Uskikkede» foreldre settes til side

Som regel vedtok steriliseringsrådet at det skulle oppnevnes en kurator på bakgrunn av legeopplysninger i søknaden om sterilisering som ga grunn til å tro at foreldrene var «uskikket» til å ivareta vergemålet. Hva som skulle legges i begrepet «uskikket», ble noen ganger drøftet internt i rådet. Skulle en verge som protesterte mot sterilisering anses som «uskikket», og dermed settes til side? Før 1940 ble dette i noen tilfeller vurdert som en tilstrekkelig grunn: «Protesterer moren, da har hun vist sig uskikket», uttalte et rådsmedlem i 1937, og fikk følge av rådets øvrige medlemmer unntatt juristen, som unnlot å ta stilling til

spørsmålet: «Hvorvidt hennes eventuelle negtelse av samtykke hertil bør berette til at sette hende utenfor, vil jeg for nuværende ikke ta standpunkt til.»⁵

Etter 1945 var et samlet steriliseringsråd i alminnelighet mer kritisk til å sette protesterende foreldre til side. Som det het i et brev til en distriktslege i 1951:

Når moren som pikens verje nekter å gi sitt samtykke til inngrepet, kan saken ikke fremmes [...]. Har Steriliseringsrådet ved 1. gangs behandling av saken ikke benyttet seg av sin rett til å sette verjen tilside, (jfr. § 6) kan dette vanskelig gjøres senere, hvis det da ikke fremkommer nye opplysninger som viser at verjen allikevel er uskikket til å ta ansvaret i saken. At moren – som skildres som en arbeidsom og samvittighetsfull kvinne – senere skifter standpunkt, gir selvsagt ikke grunnlag for en ny avgjørelse av Rådet.⁶

Det finnes likevel tilfeller der foreldrenes protest var tilstrekkelig for rådet til å erklære en født verge for uskikket. I en steriliseringssak fra siste halvdel av 1950-åra nektet vergen, i dette tilfellet moren til en umyndig tater-/romanijente, å avgi samtykke til sterilisering, hvorpå det ble besluttet at saken kunne fremmes av en oppnevnt kurator. Distriktslegen gjorde moren kjent med dette, hvorpå hun svarte: «Derre kan ikke uten min tillatelse ta det skritt og det kommer jeg ikke til å gå med på. Vist det skule hende noe slikt som derre hentyder, vil jeg bare gå rettens vei, så skal vi se om det er tillat.»⁷ Brevet gikk videre til steriliseringsrådet, som mente at moren måtte karakteriseres som «åndssvak», og at hun hadde «vært dårlig til å sørge for sine barn». Det ble konkludert med at hun ikke kunne antas å ha «den rette forståelse av spørsmålet om datteren bør steriliseres eller ikke».⁸

Ofte ble foreldrene, især mødre, beskrevet som like ansvarsløse og sosialt inkompetente som den som ble begjært sterilisert. I tilknytning til en steriliseringssak i 1946 opplyste Oscar Lyngstad

at: «[B]egge foreldrene og særlig moren er typiske undermalere. De har streifet på landeveien det meste av sitt liv. Faren er svært drikkelig. Ingen av foreldrene har arbeidsvilje. De er for tiden fattigunderstøttet».⁹

En slik sosial nedvurdering var ikke enestående for personer av tater-/romanislekt. Også andre foreldre kunne bli omtalt på liknende måte av andre ansvarlige personer eller etater. Eksempelvis ble en mor i 1936 omtalt som «uordentlig, ubegavet, sjusket» og en annen mor året etter som «et etisk og moralsk lavtstaaende individ». I 1939 het det om en mor at hun ikke var «skikket til å være verje» på grunn av «intellektuell debilitet». Det finnes flere liknende omtaler også etter 1945, eksempelvis ble en mor i 1948 beskrevet som «en moralsk mindreværdig person», som ikke kunne «ansees som fullgod verje». Tilsvarende beskrivelser forekom også i 1950- og 1960-åra.

Som regel aksepterte steriliseringsrådet den negative vurderingen av foreldrene, men i en del tilfeller først etter å ha innhentet tilleggsopplysninger. Andre ganger var rådet i tvil. I en steriliseringssak sist i 1940-åra, som gjaldt en tater-/romanijente, kunne ikke Ole F. Harbek – rådets vikarierende juridiske medlem (fast medlem fra 1950) – se at det var «godtgjort» av legeopplysningene at jentas verge var «uskikket til å avgi erklæring».¹⁰ Spørsmålet burde avgjøres av herredsretten, mente Harbek. Rådets to medisinske medlemmer ville på sin side ikke overlate avgjørelsen til herredsretten alene, og framholdt at herredsretten måtte rådføre seg med en lege – helst en «offentlig lege eller annen psykiatrisk kyndig lege». I den anledning henvendte Helsedirektoratet seg til den stedlige sorenskriveren:

Norsk Misjon blant hjemløse har tatt opp spørsmålet om å sterilisere ovennevnte pike i medhold av steriliseringslovens § 4.

Da det har oppstått tvil om hvorvidt faren – [NN] – som verje kan ansees skikket til å avgi erklæring om seksualinngrep [...] tillater en seg herved å anmode Dem om en uttalelse i sakens anledning, eventuelt etter samråd med stedets distriktslege.¹¹

⁵ RA/S-4736/D Sakarkiv 1934-1977/L0058.f Søknader om seksualinngrep 1938. Denne saken gjaldt ikke en tater/romaniperson.

⁶ RA/S-4736/B Kopibøker 1934-1953/L0010 Kopibok 1951, brev til distriktslegen i [...] fra J. Bjørnsson og sekretæren i Det sakkyndige råd, 11.9.1951. Denne saken gjaldt ikke en tater/romaniperson.

⁷ RA/S-4736/D Sakarkiv, 1934-1977/L0125 Søknader om seksualinngrep 1957.

⁸ Sitert i Haave 2000, s. 246.

⁹ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til [...] vergeråd fra O. Lyngstad, 23.4.1946.

¹⁰ RA/S-4736/D Sakarkiv, 1934-1977/L0083 Søknader om seksualinngrep 1948, påtegning av Ole F. Harbek, 8.7.1949.

¹¹ RA/S-4736/D Sakarkiv, 1934-1977/L0083 Søknader om seksualinngrep 1948, brev til sorenskriveren i [...] fra Helsedirektoratet, 1.8.1949.

Sorenskriveren hentet inn opplysninger fra lensmannen fordi distriktslegen var på ferie, og kunne deretter meddele Helsedirektoratet at faren måtte anses som «helt uskikket til å opptre som verge i denne sak». Steriliseringsrådet aksepterte denne vurderingen.¹²

2 Informasjonsplikten

Når steriliseringsrådet besluttet at det skulle oppnevnes kurator i vergens sted, fikk enten den som hadde tatt initiativet til sterilisering, eller den som fremmet søknaden, alltid beskjed om å underrette foreldrene om beslutningen. Dette ble gjort fordi foreldrene (så lenge de hadde vergemålet) i henhold til § 6 i steriliseringsloven av 1934 hadde rett til å anke beslutningen inn til Sosialdepartementet. Som det het i et brev til lederen av et vergeråd i 1949:

Foreldre har rett til innen 14 dager etter kuratoroppnevningen å anke til Sosialdepartementet over Rådets beslutning om kuratoroppnevning. En vil be Dem snakke med foreldrene og forklare dem saken, og deretter søke å få grei beskjed av dem om de vil anke eller ikke. Saken vil kunne behandles raskere hvis en kan få skriftlig erklæring fra foreldrene om at de ikke akter å anke.

Før en utsteder tillatelse til seksualinngrep må en her ha visshet for at foreldrene er blitt underrettet om sin ankerett.¹³

Dersom foreldrene ikke ville benytte ankeretten, så steriliseringsrådet helst at det ble innhentet skriftlig erklæring om dette: «Hvis faren med en gang erklærer at han ikke vil nytte sin ankerett bes hans skriftlige erklæring om det innhentet og sendt hit. I motsatt fall ber en Dem sende melding om når han fikk underretningen», het det i anledning en søknad om sterilisering av en tater-/romanigutt i 1946.¹⁴

Plikten til å informere foreldre skapte ofte misnøye blant dem som hadde tatt initiativet til eller satt fram begjæring om sterilisering. Det finnes

flere eksempler på dette. Men fordi plikten til å informere foreldrene var lovfestet, måtte steriliseringsrådet ofte, både muntlig og skriftlig, understreke at informasjonsplikten ikke kunne fravikes.

Det kan tenkes flere grunner til at informasjonsplikten vakte misnøye. Enkelte ga uttrykk for at foreldrene ville motsette seg sterilisering, andre anså ikke foreldrene som kompetente til å uttale seg om sterilisering. Manglende kompetanse synes ofte å ha blitt påstått for å få satt «bryssomme» foreldre til side. Men «bryssomme» foreldre kunne altså ikke settes til side uten å bli informert om dette, med mindre de ble fratatt vergemålet.

Informasjonsplikten i steriliseringsloven av 1934 ble i noen tilfeller vanskelig å overholde når verge levde som reisende. Spørsmålet ble første gang satt på dagsordenen i 1937. Etter at steriliseringsrådet hadde bestemt at det skulle oppnevnes en kurator for vedkommende tater-/romanijente, meddelte lensmannen at det kunne bli «svært vanskelig» å finne vergen, som var «omstreifer» uten «fast opholdssted». Medisinaldirektøren (fra 1945 kalt helsedirektøren) ble da usikker på hvordan man skulle gå fram – kunne man uten videre oppnevne en kurator i vergens sted? Spørsmålet ble forelagt medisinalavdelingen i Sosialdepartementet, som igjen tok kontakt med Justisdepartementet. Justisdepartementet ga følgende svar:

Når den fødte verge [...] er fraværende og det ikke kan skaffes rede på [vergens] opholdssted, antar man at det i henhold til vergemålslovens § 16 må oppnevnes en hjelpeverge som i [vergens] sted har å utøve den myndighet som lov om adgang til sterilisering m.v. av 1 juni 1934 (nr. 2) tillegger vergen. Det vil da ikke være adgang til å oppnevne en kurator i henhold til steriliseringslovens § 6 med mindre Det Sakkyndige Råd for steriliseringssaker skulle finne at hjelpevergen ikke kan antas skikket til å avgi erklæring om seksualinngrep.¹⁵

Det er vanskelig å si hvor mye som ble gjort for å finne vergen i slike tilfeller. I en sak fra slutten av 1940-åra, synes det som om ingenting ble gjort. I stedet ble det straks, med henvisning til det siterte skrivet fra Justisdepartementet, vedtatt at det skulle oppnevnes en hjelpeverge i medhold av vergemålsloven, og som steriliseringsrådet ville godta som kurator. Denne saken gjaldt en skolehjemsjente av tater-/romanslekt, som bestyreren

¹² RA/S-4736/D Sakarkiv, 1934-1977/L0083 Søknader om seksualinngrep 1948, brev til Helsedirektoratet fra sorenskriveren i [...], 3.8.1949.

¹³ RA/S-4736/B Kopibøker, 1934-1953/L0007.b Kopibok 1949, brev til formannen i [...] vergeråd fra Helsedirektoratet, 30.5.1949.

¹⁴ RA/S-4736/D Sakarkiv, 1934-1977/L0076 Søknader om seksualinngrep 1946, brev til politimesteren i [...] fra Helsedirektoratet, 7.9.1946.

¹⁵ Sitert i Haave 2000, s. 248.

av skolehjemmet var fast bestemt på å få sterilisert før utskrivning fra skolehjemmet.

Spørsmålet synes siste gangen å ha meldt seg midt i 1950-åra. I dette tilfellet, som gjaldt en umyndig tater-/romanijente, ville steriliseringsrådet ikke avgjøre steriliseringsspørsmålet før det eventuelt forelå samtykke fra verge, i dette tilfellet moren. Legen som hadde med saken å gjøre, kunne melde tilbake at moren var blitt ettersøkt gjennom politiet, men ikke funnet. Samtidig ble det uttalt at moren sto «så lavt at hun bare kan lese enkle ord og ikke skrive verken setninger eller sitt eget navn». Legen mente derfor at søknaden burde innvilges uten morens samtykke. Legen hadde også forelagt spørsmålet for barnevernsnemnda, som hadde erklært seg enig i fremgangsmåten. Etter å ha fått legens brev til vurdering, sammen med Justisdepartementets skriv fra 1938, mente steriliseringsrådets juridiske medlem at det i denne saken var tilstrekkelig å oppnevne en kurator fordi det forelå opplysninger som tydet på at moren var uskikket til å ta stilling til sterilisering. Han fant det derfor unødvendig å oppnevne en hjelpeverge i medhold av vergemålsloven (§ 16), noe som ville involvere overformyndieret. Nå kunne imidlertid vedkommende lege kort tid etter opplyse at moren var funnet og hadde avgitt samtykke til sterilisering. Ifølge rapport fra politikammeret hadde moren forklart at hun visste hva sterilisering innebar, og at hun syntes det var nødvendig å få datteren sterilisert. Det ble opplyst at hun var blitt bedt om å tenke spørsmålet nøye gjennom, og at hun «meget bestemt» hadde hevdet at hun ville gi sitt samtykke til sterilisering.¹⁶

2.1 Ankeretten – en illusorisk ordning?

Foreldre som ble satt til side i medhold av § 6 i steriliseringsloven av 1934, kunne innanke steriliseringsrådets beslutning om dette innen 14 dager etter at beslutningen var blitt gjort kjent for dem. Som nevnt har jeg funnet ni saker der tater-/romaniforeldre med vergemål ble utestengt. I tre tilfeller anket foreldrene rådets beslutning om kuratoroppnevning. Det skjedde første gang sist i 1930-åra, andre gang kort tid etter annen verdenskrig, og tredje gang i 1950-åra.

Ankeretten synes sjelden å ha blitt tatt i bruk, også av foreldre uten tater-/romanibakgrunn. Det er ikke funnet mer enn knappe 20 ankesaker, det vil si mindre enn én prosent av alle 2123 registrerte steriliseringer i medhold av § 3 annet ledd og § 4.¹⁷ Disse ankesakene inkluderer også de

steriliseringssakene der vedkommende verge ikke ga skriftlig beskjed om hvorvidt ankeretten ville benyttes: «Hvis ikke svar er innløpet innen 1. juli d.å., vil dette bli betraktet som en anke over Det Sakkyndige Råd i Steriliserings saker' avgjørelse», slik det het i et brev til en verge som i 1951 ikke ga beskjed om hvorvidt ankeretten ville bli benyttet eller ikke.¹⁸

De bevarte ankesakene viser at det ikke var steriliseringsrådets beslutning om å oppnevne kurator som ble påklagd av verge, men det at deres barn skulle steriliseres. Slike protester ble likevel behandlet som en anke over steriliseringsrådets beslutning om kuratoroppnevning, men ikke uten at foreldrene ble underrettet om at ankens gjenstand var misforstått.

Hva skjedde når ankeretten ble tatt i bruk? En anke ble avgjort av sosialministeren personlig, etter å ha blitt forberedt av både sekretæren og byråsjefen i Kontoret for psykiatri i Helsedirektoratet.¹⁹ Det forekom at det ble innhentet ytterligere opplysninger om foreldrene, men ikke i noen tilfeller synes det å ha blitt foreslått at en anke skulle tas til følge. Etter alt å dømme ble da også samtlige anker forkastet av sosialministeren, hvorpå foreldrene fikk beskjed om at steriliseringsrådets beslutning om oppnevning av kurator sto fast.

Dette var også beskjeden faren til en tater-/romanigutt på et skolehjem fikk i 1946.²⁰ Kort tid etter å ha fått beskjed om at han skulle erstattes av en oppnevnt kurator, skrev faren til Sosialdepartementet. Han kunne ikke se at det forelå noen grunn til å operere sønnen. «Det er bare Oscar Lyngstad sit eget påfund for å hevne og krenke mig å min famili.» Faren skrev videre, først om sønnen, deretter om Lyngstad:

[D]et kan ikke nektes for at han var lit stridig og ulydig og havde litte lyst for å lese og skrive i sine skoleår, men det kan væl ikke være nogen grund for en (operasjon.) [...] men det har altis vært hr. Lyngstad sine planer å tenke og ryde vek os som er tilsidesate av samfundet, men det har ikke lykes ennu – man ryder ike

¹⁷ Jf. fotnote 3.

¹⁸ RA/S-4736/B Kopibøker 1934–1953/L0010 Kopibok 1951, brev til [NN] fra sekretæren i Det sakkyndige råd, 13.6.1951.

¹⁹ De fleste ankesakene er fra perioden 1946–1950.

²⁰ Det følgende bygger på dokumentasjon i: RA/PA-0793/Fk Arkiv etter nøkkel 1922–1990/ L0184/Helsedirektoratet 1938–1949, RA/PA-0793/Fp/Klientmapper, RA/S-4736/B Kopibøker 1934–1953/L0005 Kopibok 1951 og [guttens] journal i steriliseringsarkivet (RA/S-4736).

¹⁶ Haave 2000, s. 248–249.

væk omfarende folk med å gastrere og gjøre dem ufruktbare. Nei sådant barbari er bare å skape biterhet og hat i samfundet, men det har altis vært planene hases Oscar Lyngstad å få di omreisende kvinder til å underkaste sig.

Som eksempel nevnte faren at Lyngstad tidligere hadde lokket kvinner ved Svanviken arbeidskoloni til å sterilisere seg, «det sat han selv og fortalte meg og min hustru og han fik også naret og loket min hustru til å begå same udåd og underkaste sig same operasjon for å ikke føde barn i 1939. Og min hustru blev ikke mer noget meneske.» I det hele tatt hadde faren ingen høye tanker om Lyngstad:

Så han hr. Lyngstad passer ikke å være insat som Generalsekreter og forstander for os. Nei da var han Pastor Karlsen mange ganger bedre menske, han forstod sig på de stakkars omreisende mensker han var et forstandigt menske som aldrig glemes. Men Lyngstad hører jeg alle Omstreifere er forbitret på. Han burde ikke være så onskapsfuld han som vil være sjælesønger og har en sådan stiling som han har.

Dette brevet ble forstått som en anke. Kontoret for psykiatri i Helsedirektoratet forberedte ankesaken for Sosialdepartementet, og utarbeidet et bakgrunnsnotat. Der het det:

Saken er tatt opp av distriktslege [...] i samråd med generalsekretær, pastor Lyngstad i Norsk misjon blant hjemløse. [...]

Det sakkyndige råd har besluttet at det skal oppnevnes kurator, da faren ansees uskikket til å sette fram erklæring om seksualinngrep.

Faren har her som i saken mot [...] misforstått ankens gjenstand, men saken er behandlet som en formell anke.

Høsten 1946 skrev sosialministeren Sven Oftedal følgende brev til faren:

En viser til Deres skriv av 21. september med melding om at De protesterer mot og påanker at det skal foretas seksualinngrep hos Deres sønn [NN].

En gjør oppmerksom på at det er Rådets beslutning om at *det skal oppnevnes kurator* for Deres sønn som er gjenstand for anke. En har allikevel behandlet Deres brev som en anke.

Departementet finner ikke å kunne ta Deres anke tilfølge og stadfester Det sakkyn-

dige råds beslutning om at det skal oppnevnes kurator for ham.

Deretter ble generalsekretær Oscar Lyngstad oppnevnt som kurator av herredsretten.

Kort tid etter at faren fikk vite at anken var forkastet, skrev han flere brev, først til Sosialdepartementet:

Det var fryktelig for meg som er far å høre at mit barn skal behandles på en sådan måte da jeg fremdeles fastholder at der ike ligger nogen grund for det. [Hvis] min søn [NN] blir behandlet sån, da skal jeg også arbeide for og reklamere for alle Omstreifere runt om i landet vad man han Lyngstad er. Nei han vinder ikke os med tvang og renker.

Deretter skrev han til Lyngstad:

Vad er det du har sat iverk om min søn [...] at han skal blive til intet for tid og evighet. Men du burde ha vært underkastet seksualinngrep din storhykler. [...] Fy å fy du burde skame dig du som vil være en kristen mand og har en sån stiling som dig å være en Prest.

Så fulgte et brev til sorenskriveren, der faren klart og tydelig uttrykte sin protest mot Lyngstads «påfunn». Han forteller videre at han og Lyngstad hadde vært uvenner i mange år, og at dette var «en simpel hev» fra Lyngstads side:

Så det er en fin sekreter vi har i samfundet, og jeg vet vorledes han optråde under krigen iblant tyskerne. Så han burde være forsikti vist han vil beholde sin stiling og embede. Så jeg vil bare bede dem hr. Sorenskriver at di må ikke ta nogen hensyn til dette som han hr Lyngstad har sat iverk igjenem Sosialdepartementet.

Sorenskriveren synes å ha oppfattet dette brevet som en ny anke, og sendte det derfor videre til Sosialdepartementet. Det ser ikke ut til at departementet foretok seg noe i sakens anledning. Formelt var saken også avsluttet, fordi den «første» anken var blitt avvist, og fordi Lyngstad allerede var blitt oppnevnt som kurator. Noe seinere fikk da også sorenskriveren beskjed av Lyngstad, via skolehjemsbestyreren, at saken var «klar», og at gutten kunne steriliseres «nårsomhelst».

I 1949 fant en ansatt i Helsedirektoratet grunn til å kritisere måten ankesakene ble behandlet på:

Selv om ankesakene i kontoret for psykiatri går til tjenestemenn som ikke har hatt noe å gjøre med saken tidligere, og som setter alt inn på å gi anken en helt objektiv behandling, er dette en ordning som ikke bør fortsette.

En adgang til anke forutsetter at saken i neste omgang skal behandles av en overordnet instans som er uavhengig av den myndighet som har truffet den påklagete avgjørelse.²¹

Som nevnt ble ankesakene forberedt av byråsjefen og sekretæren i Kontoret for psykiatri. Begge var underordnet helsedirektøren (som avdelingsjef). Samtidig var helsedirektøren (som helsedirektør) leder i steriliseringsrådet, som hadde truffet den beslutningen som ble påanket. For å etablere en mer uavhengig instans, ble det foreslått at behandlingen av ankesaker enten ble overført til Statsrådets kontor i Sosialdepartementet eller til den avdelingen i Justisdepartementet som hadde med behandlingen av vergemålssaker å gjøre.

Også byråsjef Magna Kløvstad i Kontoret for psykiatri fant den etablerte ordningen betenkelig, og sluttet seg til forslaget om å flytte saksbehandlingen ut av Helsedirektoratet, og da fortrinnsvis til Justisdepartementet.²² I sakens anledning presiserte Christofer Lohne Knudsen – statens overlege i psykiatri og leder av Kontoret for psykiatri fra 1948 til 1976 – at to hensyn måtte tilgodeses:

1. Anken må behandles av andre instanser enn de som har behandlet saken – ankeinstansen må altså ligge utenfor Helsedirektoratet.

2. *Ankesaken* må kunne behandles meget raskt da enkelte saker krever snarlig avgjørelse f. eks. sterilisering i forbindelse med avbrytelse av svangerskap eller i tilslutning til fødsel.²³

Lohne Knudsen hadde ingen innvendinger mot å flytte behandlingen av ankesaker ut av Helsedirektoratet, han fant det for så vidt «likegyldig» om behandlingen ble overtatt av en annen instans, så lenge en ny ordning gjorde mulig å behandle sakene raskest mulig.²⁴

Noen ny ordning ble likevel ikke etablert. Trolig henger dette sammen med at så godt som ingen beslutninger om kuratoroppnevning ble innanket etter at forslaget om en nyordning ble

reist. Den nevnte anken fra en verge av tater-/romanislekt seinere i 1950-åra, synes å ha vært den eneste ankesaken etter 1950.

3 Misjonens generalsekretær – rettmessig verge?

I steriliseringssaker der født verge (den ene eller begge foreldrene) ikke figurerte, forekom det at ett eller flere medlemmer i steriliseringsrådet kom i tvil om oppgitt verge i realiteten var lovlig oppnevnt. De ville nødig ta stilling til en søknad om sterilisering før dette spørsmålet var avklart. For eksempel ble det i 1949 reist tvil om en skolehjembestyrer var lovlig oppnevnt verge for en av skolehjemmets jenter (ikke tater-/romanijente): «Søknaden [om sterilisering] er vedlagt en verjeerklæring fra styrerinnen ved [...] skoleheim, [...]. For ordens skyld vil en gjerne ha bekreftet at styrerinnen [...] er lovlig oppnevnt verje for [NN].» Steriliseringsrådet fikk vite at faren ikke var fratatt vergemålet. Skolehjembestyreren kunne følgelig ikke betraktes som jentas rette verge.²⁵

I et par tilfeller dukket dette spørsmålet opp også i tilknytning til sterilisering av tater-/romanijenter. Det første tilfellet gjaldt en 17 år gammel tater-/romanijente under Misjonens omsorg som ble sterilisert i 1935. I denne saken konkluderte steriliseringsrådet med at det ikke var noen grunn til å stille spørsmål ved generalsekretærens rolle som verge: «Verge skulle muligens ikke være nødvendig da hun er i omstreifermisjonens varetegt og denne utfører værgens funksjon.»²⁶

I det andre tilfellet, som gjaldt en 13 år gammel tater-/romanijente som sist i 1930-åra var plassert på en åndssvakeskole, ville steriliseringsrådet vite om Oscar Lyngstad var rettmessig verge.²⁷ Rådets juridiske medlem påpekte at Lyngstad ikke var «beskikket som verge» og understreket at stillingen som generalsekretær ikke ga ham «nogen hjemmel for at optræde som verge». På denne bakgrunnen ville ikke rådet ta endelig standpunkt til søknaden før det var brakt på det rene om Lyngstad var oppnevnt verge for jenta: «Hvis det ikke er tilfelle, må det oppnevnes kura-

²¹ Sitert i Haave 2000, s. 250.

²² Haave 2000, s. 250.

²³ Sitert i Haave 2000, s. 250.

²⁴ Haave 2000, s. 251.

²⁵ RA/S-4736/B Kopibøker 1934-1953/L0007.b Kopibok 1949, brev til formannen i [...] vergeråd fra Helsedirektoratet, 13.5.1949, brev til bestyrerinne [NN] fra Helsedirektoratet, 19.5.1949.

²⁶ RA/S-4736/D Sakarkiv, 1934-1977/L0058.a Søknader om seksualinngrep 1934-1935, håndskrevet notat, udatert.

²⁷ Det følgende bygger på Haave 2000, s. 245-246. Alle sitatene er også hentet herfra.

tor, før meddelelse om tillatelsen kan gis.» Lyngstad måtte innrømme at han ikke var oppnevnt som verge for jenta, men bemerket samtidig at Misjonen ikke hadde noen «følging» med hennes foreldre – som han antok var i live – etter at de var blitt fratatt barna. Han ga så en beskrivelse av foreldrene som asosiale individer uten foreldrekompetanse, i den hensikt å begrunne hvorfor en verge burde oppnevnes. Deretter underrettet helsedirektør Karl Evang – i egenskap av steriliseringsrådets leder – bestyreren ved åndssvakeskolen som hadde begjært jenta sterilisert, at Lyngstads samtykke ikke kunne betraktes som gyldig med mindre han ble oppnevnt som verge av overformynderiet, eller som kurator av herredsretten: «Såfremt hr. Lyngstad blir oppnevnt til verje, kan seksualinngrep i form av enkel sterilisering [...] utføres [...] på [NN], idet hr. Lyngstad som kjent allerede har gitt samtykkeerklæring.»

Spørsmålet om hvorvidt Lyngstad i denne saken var å forstå som rettmessig verge, førte til at steriliseringsspørsmålet ble utsatt og ikke endelig avgjort før jenta skulle utskrives fra åndssvakeskolen i 1942, 16 år gammel. Igjen tok skolebestyreren initiativet til sterilisering, for som han skrev i et brev til Lyngstad:

[...] før hun nå blir utskrevet er det foreslått at hun må bli sterilisert, da det er å frykte at hun kan komme ut i vanskeligheter i seksuell retning når hun skal ut fra skolen og kanskje kommer til å gå mer fritt. Dette er allerede før bestemt av medisinaldirektøren, men etter loven fordres samtykke fra barnets verge. Da moren [...] neppe er den rette til å uttale seg som verge for barnet i denne sak (hun ell. ev. faren er den *fødte* verge) er det foreslått å få oppnevne Dem som kurator i sakens anledning.²⁸

Denne gangen ble det formelle ordnet og søknaden ble innvilget, men da av NS-regimets medisinaldirektør og et steriliseringsråd med bare regimetro medlemmer. Jenta ble sterilisert innen utgangen av 1942, kort tid før NS-regimets egen steriliseringslov – lov nr. 1 til vern om folkeætten – ble gjort gjeldende. Deretter ble hun anbrakt hos en privat forpleier. Etter steriliseringen kunne skolebestyreren fortelle Lyngstad at han hadde latt jentas mor få adressen til det nye forpleiningsstedet, etter å ha mottatt et «rekommandert brev fra henne, og med bøn om å få høre hvordan det

var med [datteren] og om hvor hun nå var». Skolebestyreren kunne samtidig fortelle Lyngstad at han ikke hadde nevnt noe om sykehusoppholdet til moren, og at pleiemoren bare hadde fått vite at jenta var blitt operert for blindtarmsbetennelse. Begge operasjonene var blitt utført samtidig.²⁹

4 Misjonen forsøker å skjule sine spor

Foreldre med vergemål kunne ikke settes til side uten å bli underrettet om dette, og med hjemmel i steriliseringsloven § 6 kunne en tilsidesatt verge anke beslutningen om oppnevning av kurator til Sosialdepartementet. Oscar Lyngstad fant det svært uheldig at foreldre på denne måten skulle involveres. Derfor syntes han det var maktpåliggende å få vergeråd til å frata foreldrene vergemålet. På den måten kunne en begjæring om sterilisering fremmes uten at foreldrene måtte informeres, og dermed få anledning til å anke en eventuell beslutning om å oppnevne en kurator. Som et medlem i steriliseringsrådet uttalte i 1946 i forbindelse med en steriliseringssak som involverte Misjonen: «Frakjennes [vergen] foreldremyndigheten bortfaller også hans ankerett med det sakkyndige råds vedtak om oppnevning av kurator.»³⁰

For Misjonen ble spørsmålet om foreldrenes vergemål i steriliseringssaker første gang aktualisert i 1942. Det gjaldt den ovenfor omtalte steriliseringssaken, som i 1939 var blitt utsatt fordi Lyngstad ikke var oppnevnt som verge. Jenta var anbrakt på åndssvakeskole, og sommeren 1942 forlangte skolebestyreren at hun skulle steriliseres før utskriving. Moren hadde fortsatt vergemålet, men bestyreren framholdt overfor Lyngstad at hun «neppe» var «den rette til å uttale seg som verge for barnet i denne sak».³¹ Bestyreren hadde forsøkt å få oppnevnt Lyngstad som verge, men sorenskriveren ville ikke foreta seg noe før moren eventuelt ble fradømt vergemålet. Til dette bemerket Lyngstad:

Jeg kan ikke forstå at det skal være nødvendig formelt å frata den fødte verje, verjemålet, før der kan oppnevnes ny verje. Det har iallfall ikke vært praksis tidligere når det gjelder våre barn.

²⁸ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til O. Lyngstad fra åndssvakeskolens bestyrer, 25.7.1942.

²⁹ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til O. Lyngstad fra åndssvakeskolens bestyrer, 4.2.1943.

³⁰ Haave 2000, s. 249.

³¹ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til åndssvakeskolens bestyrer fra O. Lyngstad, 25.7.1942.

Jeg blir stadig oppnevnt som verje for barn der er bortsatt av verjerådene og det enten det uttrykkelig er nevnt i verjerådsbeslutningen at foreldrene er fratatt foreldremyndigheten eller ikke. Hvis sorenskriveren fremdeles ikke vil foreta verjeoppnevningen får vi forelegge saken for Justisdepartementet. Det synes urimelig at en sorenskriver skal få anledning til å hindre et så nødvendig seksualinngrep som dette er på grunn av sin formalistiske lovfortolkning. Vi bør ikke slippe [jenta] ut før seksualinngrepet er foretatt. Det kan nesten karakteriseres som en forbrydelse mot henne selv og samfundet, hvis det ikke blir gjort.³²

Lyngstad hadde aldri før blitt møtt med beskjed om at han ikke kunne stå som verge for et barn dersom foreldrene hadde vergemålet: «Jeg blir jo til stadighet oppnevnt som verje for barn der er besluttet anbrakt ved Norsk misjon blant hjemløse og der har aldri vært krevet noe annet enn samtykke fra min side om å stå som verje for barnet.» Lyngstad mente at foreldrenes vergemål i realiteten måtte anses som opphevet når et vergeråd hadde truffet et omsorgsvedtak, selv om dette ikke var «uttrykkelig nevnt i verjerådsbeslutningen». Når det gjaldt den aktuelle steriliseringssaken, fant Lyngstad det urimelig at sterilisering av «en så lavtstående pike» skulle

[...] være avhengig av samtykke fra den fødte verje som ikke har hatt noe med henne å gjøre siden hun kom til verden. Seksualinngrepet bør jo foretas både for barnets skyld og i samfundets interesse og det kan ikke antas at den fødte verje vil ha syn for dette.³³

Lyngstad så følgelig ingen grunn til å innhente foreldrenes uttalelse. Det endte med at han ble oppnevnt som verge uten at moren ble fradømt vergemålet, det ble bare «suspendert inntil videre».

Etter 1945 ble det reist flere forslag om å sterilisere mindreårige gutter og jenter av tater-/romanslekt, med foreldre som ikke var fradømt vergemålet. I en slik sak fra 1946 ville Lyngstad at en skolehjembestyrer skulle søke om sterilisering av en av guttene, trolig for å skjule Misjonens rolle. Lyngstad var fast bestemt på at faren

(moren var død) ikke skulle få kjennskap til saken og ga bestyreren beskjed om å foreslå at det skulle oppnevnes en kurator med den «motivering, at guttens far ikke ansees for å være skikket». Lyngstad sendte bestyreren alle nødvendige skjemaer med beskjed om at de ferdig utfylte skjemaene ikke skulle sendes direkte til Helsedirektoratet, men gjennom Misjonen, slik at Lyngstad selv «i en påtegning» kunne gi «nærmere opplysninger om [...] familien i det hele tatt».³⁴ Hensikten var å begrunne ytterligere hvorfor steriliseringsrådet raskest mulig burde treffe et vedtak om kuratoroppnevning. Lyngstad antok at faren ville benytte seg av ankeretten, men var sikker på han ikke ville nå fram. Farens «anke vil bli forkastet og inngrepet foretatt», skrev han i et konfidensielt brev til presten i vergerådet, «men hvilket leven vi da får [...] etterpå!» Derfor fikk presten beskjed om å overtale vergerådet til å ta vergemålet fra faren. «Vil De overveie dette til vi møtes [...], så vi kan tale nærmere om saken.»³⁵ Samtidig ga Lyngstad beskjed til Helsedirektoratet om at saken burde ligge inntil faren var blitt fradømt vergemålet.

Hvorfor Lyngstad valgte å skrive privat og konfidensielt til presten i vergerådet i stedet for å sende et offisielt brev fra Misjonen til vergerådet, forstår vi ut følgende korrespondanse i en annen steriliseringssak, som gjaldt en mindreårig tater-/romanjente. I brev til et vergeråd i 1946 het det: «Grunnen til min anmodning er at [faren] og hustru forsøker å trekke barna til seg så snart de blir voksne.» Dette burde forhindres, mente Lyngstad, fordi foreldrene var «typiske undermålere»: «Det vil derfor være en stor ulykke om [...] skulle få de nu bortsatte barn til seg etterhvert som de blir voksne. For å hindre det bør de fradømmes foreldremyndigheten. Av flere grunner er det meget betydningsfullt at dette blir gjort.»³⁶ Den «egentlige» grunnen til at Lyngstad ville at foreldrene skulle fradømmes vergemålet, fortalte han bare i et privat brev til sorenskriveren, som var medlem av vergerådet:

Da jeg antar at De vil få med denne sak å gjøre, vil jeg gjerne meddele Dem at den egentlige grunn til at jeg tar opp denne sak nettopp nu er at Helsedirektoratets sakkyndige råd i sterilise-

³² RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til åndssvakeskolens bestyrer fra O. Lyngstad, 16.10.1942. [Brev 1]

³³ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til åndssvakeskolens bestyrer fra O. Lyngstad, 16.10.1942. [Brev 2]

³⁴ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til skolehjembestyrer fra O. Lyngstad, 21.1.1946.

³⁵ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, konfidensielt brev til presten i vergerådet fra O. Lyngstad, 8.6.1946.

³⁶ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til [...] vergeråd fra O. Lyngstad, 23.4.1946.

ringssaker enstemmig har besluttet at [NN] skal steriliseres.³⁷

Deretter gikk Lyngstad inn på ordningen med foreldrenes ankerett: «Hvilket resultat en slik underretning vil føre til er opplagt på forhånd. En kan ikke vente at folk som [...] skal kunne forstå noe av en slik sak. Hvis saken skal forelegges for dem, er jeg nødt for å la den falle». Han fortalte at han ikke hadde «villet berøre denne grunn» i brevet til vergerådet, men at han fant det riktig å underrette sorenskriveren underhånden. Saken endte med at vergerådet fradømte foreldrene vergemålet, hvorpå skifteretten oppnevnte Lyngstad som verge.

I sin tid som generalsekretær (1936–1949) ga Oscar Lyngstad flere ganger uttrykk for at «defekte» personer burde steriliseres i større grad enn det som ble gjort. Men Lyngstad snakket sjelden offentlig om dette, og i den grad han gjorde det, understreket han at Norsk misjon blant hjemløse alltid gikk varsomt fram. Eksempelvis bemerket han dette i et intervju i *Arbeiderbladet* i august 1947 – etter å ha fortalt at andelen «tilbakestående barn» i Misjonens barnehjem var «atskillig større [...] enn hos folket for øvrig»:

Prøver De å få sterilisert de mest lavtstående? – Ja, det gjør vi. Vi sender dem til legeundersøkelse og deretter til psykiatrisk undersøkelse før saken blir prøvd av det sakkyndige råd. Vi er meget forsiktige, men mener at vi tjener både den enkelte og samfunnet best ved at disse lavtstående får slippe den byrde de synes det er å sette barn i verden.³⁸

Lyngstad spilte likevel en større rolle som pådriver for sterilisering enn det han vedkjente seg overfor utenforstående, eller overfor dem som fant ting å kritisere ved hans handlemåte. Eksempelvis bemerket Lyngstad følgende overfor en prest sommeren 1945: «Ett er iallfall sikkert, sterilisering ser ut til å være nødvendig overfor en del av våre unge, som synes å ha liten evne til å stelle seg her i livet.»³⁹

I en annen sak like etter annen verdenskrig ga en sokneprest beskjed til Lyngstad om at han var kritisk til at en ung jente han kjente, skulle steriliseres. På denne måten håpet presten at inngrepet kunne avverges. Jenta hadde selv oppsøkt presten

i fortvilelse over at hun skulle steriliseres. I et lengre brev til Lyngstad gjorde presten oppmerksom på at jenta ikke hadde visst hvorfor hun skulle undersøkes av lege, og at hun først under legebesøket hadde fått vite hva det dreide seg om:

Dette virket, som rimelig er, meget sterkt på hende. Hun var på forhånd noe engstelig fordi hun skulle til læge uten å være spesielt syk. Da hun så skjønnte hvad det gjaldt, ble hun helt lamslått. Hun er ikke så dum at hun ikke forstår hva slikt inngrep fører med seg.

Etter legeundersøkelsen var hun blitt bedt om å undertegne et skjema. Hun hadde følt sterk motvilje, men visste ikke hva hun skulle si, «og da så lægen trykket på for å avslutte saken, skrev hun tilsist under». Presten kunne fortelle at jenta angret på at hun hadde undertegnet, og at hun nå var svært urolig. Presten avsluttet brevet på denne måten:

Personlig vil jeg tilføye for det første at det må være klart at [NN] aldrig frivillig går med på sterilisering. [H]ar hun med sin underskrift gitt sitt bifall til seksualinngrep, må underskriften betraktes som ugyldig, idet den er gjort på et tidspunkt da hun var forvirret og kjendte seg under tvang.

For det annet kan jeg si at jeg kjenner jo [NN], og vet at hun står tilbake hvad åndsevner angår, men kanskje ikke i den grad som undersøkelsen viser. [...] [NN] kan vel ikke kalles abnorm. Hun virker kuet, hun har mindreverdighetskomplekser. [...]

I hvert fall må jeg etter [NNs] besøk hos meg underrette Dem om hendes reaksjon på seksualinngrep, og slå fast at hun ikke frivillig går med det.⁴⁰

Lyngstad kunne for så vidt innrømme at dette var en vanskelig sak, men det var mulig at presten hadde fått et feil inntrykk. Saken var nemlig den, sa Lyngstad, at moren var «en typisk undermåler, av disse som får et barn hvert år og har liten evne til å oppdra og stelle barn», og at jenta etter alt å dømme ville bli som sin mor:

Hun har liten evne til å stelle seg og det er blitt sagt ikke bare en gang, men flere ganger til meg, at hun aldri kommer til å kunne klare seg i livet. [...] Under disse forhold anså jeg det for

³⁷ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til sorenskriver [NN] fra O. Lyngstad, 23.4.1946.

³⁸ Sitert i Haave 2000, s. 328.

³⁹ Sitert i Haave 2000, s. 329.

⁴⁰ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til O. Lyngstad fra sokneprest [NN], 13.2.1946.

min plikt å la henne undersøke av en sakkyndig for at han kunde treffe avgjørelsen om der burde ordnes med sterilisering.⁴¹

Det var for øvrig kjent blant steriliseringsrådets medlemmer at Lyngstad var en pådriver for sterilisering. På et rådsmøte i 1957 kunne psykiateren Johan Lofthus, som hadde vært medlem av rådet siden 1936, fortelle at:

[P]astor Lyngstad i Norsk Misjon blant hjemløse hadde gått sterkt inn for sterilisering av omstreifere, idet hans oppfatning var at de i de fleste tilfelle var umulig å sosialisere, og dessuten ofte arvelig belastet. Han støttet seg her til overlege Scharffenberg, som hadde utført en større undersøkelse av omstreiferfamilier og hadde fått et meget pessimistisk syn på deres muligheter.⁴²

En hovedgrunn til at Lyngstad nødig snakket offentlig om sterilisering, var at han ikke ønsket å gjøre det kjent blant «omstreiferne» at Misjonen anbefalte sterilisering. Han nevnte dette i brev til Johan Lofthus i 1946: «Når det blir kjent blant omstreiferne, at misjonen tilråder slike seksualinngrep, vil det sikkert vekke uvilje og det kan man igrunnen ikke forundre seg over, for de har ikke betingelser for å forstå dette spørsmål.» I det hele tatt ønsket ikke Lyngstad noen innblanding fra foreldre når steriliseringsspørsmålet ble reist: «[D]en ting at foreldrene blir blannet opp i dette, vil vanskeliggjøre det arbeid som Norsk misjon blant hjemløse utfører blant omstreiferne i vårt land.»⁴³ Kort tid etter gikk Lyngstad til «aksjon».

5 Lyngstads «aksjon»

I mai 1946 henvendte Oscar Lyngstad seg til et medlem av steriliseringsrådet i den hensikt å få til en endring av § 6 i steriliseringsloven av 1934, slik at det kunne bli mulig å dispensere fra bestemmelsen om vergens ankerett.⁴⁴ Rådet avviste forslaget, men mente at Kirke- og undervisningsde-

partementet burde anmode vergerådene om alltid å vurdere frataking av vergemålet ved omsorgsvedtak.⁴⁵ På rådets oppfordring henvendte helsedirektør Karl Evang seg til Kirke- og undervisningsdepartementet:

Generalsekretæren i Norsk misjon blant hjemløse, pastor Lyngstad, har rettet en henvendelse til Det sakkyndige råd i steriliseringssaker hvor han uttaler at han anser det som meget uheldig at omstreiferne blir gjort kjent med at det i enkelte høve blir tatt opp spørsmål om sterilisering i forbindelse med omstreiferungdom.

I den anledning tillater en seg å be det ærede departement overveie hvorvidt det vil være hensiktsmessig å rette en henstilling til vergerådene om i forbindelse med at barn blir tatt fra sine hjem, å ta opp spørsmål om hvorvidt foreldremyndigheten samtidig bør fratras foreldrene og ny verje bli oppnevnt for vedkommende barn. Helsedirektøren anser det lite rimelig og hensiktsmessig at foreldre, som ikke kan ta vare på og oppdra sine barn, fortsatt skal ha myndighet over dem.⁴⁶

Spørsmålet var ifølge Evang ikke bare relevant i forhold til «omstreifere», men i alle tilfeller der det ble reist spørsmål om sterilisering av umyndige som ved vergerådsvedtak var blitt bortsatt på grunn av forholdene i hjemmet:

Det har ved flere høve i forbindelse med spørsmål om seksualinngrep på mangelfullt sjelelige utviklede personer oppstått vanskeligheter ved at umyndige personer som av de respektive verjeråd er tatt fra hjemmene og anbrakt i skolehjem, pleiehjem, privathjem eller lignende, har beholdt sin fødte verje.⁴⁷

Kirke- og undervisningsdepartementet avviste anmodningen, med følgende begrunnelse:

Etter någjeldene regler kan foreldremyndigheten bare frakjennes i de tilfeller vergerådet anser det påkrevet, fordi det er grunn til å frykte at foreldrene uberettiget vil gripe inn i pleiehjemmets virksomhet, jfr lov om forsømte

⁴¹ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til sokneprest [NN] fra O. Lyngstad, 1.3.1946. Inngrepet ble likevel ikke utført, fordi sykehuslegen nektet å sterilisere vedkommende mot hennes vilje.

⁴² RA/S-4736/A Forhandlinger 1934–1977/L0003/0005 Møter i Det sakkyndige råd 1957, 27.11.1957.

⁴³ RA/PA-0793/Fk Arkiv etter nøkkel 1922–1990/L0184 Helsedirektoratet 1938–1949, brev til J. Lofthus fra O. Lyngstad, 3.4.1946.

⁴⁴ Haave 2000, s. 329.

⁴⁵ RA/S-4736/A Forhandlinger 1934–1977/L0003/0003 Møter i Det sakkyndige råd 1945–1946, 10.5.1946 samt Haave 2000, s. 329.

⁴⁶ Sitert i Haave 2000, s. 329.

⁴⁷ Sitert i Haave 2000, s. 328–329.

barn 6. juli 1896 paragraf 2 og skr. 6. november 1907 (i lovtidende).⁴⁸

Steriliseringsrådet var på sin side fortsatt ikke villig til å foreslå en endring av § 6. I stedet fikk Lyngstad beskjed om at han burde ta opp spørsmålet om vergemålet med det enkelte vergeråd hver gang det skulle treffes vedtak om å ta «omstreiferbarn» fra foreldrene⁴⁹:

Etter at det nevnte skriv er innkommet er saken påny behandlet i Det sakkyndige råd. Rådet er enstemmig av den oppfatning at det ikke foreligger tilstrekkelig grunn til å forandre på bestemmelsen om verjens ankerett i steriliseringslovens prg. 6, men vil råde til at Norsk misjon blant hjemløse tar opp spørsmålet om fradømmelse av foreldremyndigheten i de tilfelle omstreiferbarn blir tatt fra sine foreldre.⁵⁰

Lyngstads «aksjon» for å endre 1934-lovens § 6 førte ikke fram. Han beklaget dette i et brev til Helsedirektoratet. Han hadde nemlig i lengre tid hatt en søknad om sterilisering liggende i håp om at saken kunne ordnes uten å måtte underrette foreldrene. Da utfallet av «aksjonen» var klart, bemerket Lyngstad at:

Når saken ikke har vært ekspedert herfra før, er det fordi jeg har villet avvente resultatet av min aksjon om forandring av § 6, siste ledd, i lov om sterilisering. Da denne aksjon ikke har ført til noe positivt resultat, er det ingen grunn til å vente lenger med sakens behandling. Den bedes behandlet av det sakkyndige råd så snart som mulig.

I mellomtida skulle han på egen hånd få vergerådet til å ta vergemålet fra foreldrene.

På den andre siden synes Lyngstad å ha stilt seg kritisk til Helsedirektoratets anmodning til Kirke- og undervisningsdepartementet om å henstille til «samtlige verjeråd i alminnelighet å frakjenne foreldremyndigheten». Han bemerket dette i et brev til en prest i et vergeråd etter at han var blitt underrettet om Helsedirektoratets utspill:

Sådan henstilling tror jeg ikke Kirkedepartementet kommer til å sende til verjerådene. Det er også et stort spørsmål om det er lovmedholdig å gjøre det. Slik frakjennelse av foreldremyndigheten må overveies i hvert enkelt tilfelle. Man kan ikke der gå etter generelle regler.⁵¹

Men vi har også sett at Lyngstad noen år tidligere hadde stilt seg undrende til at han ikke uten videre kunne opptre som verge overfor barn og unge som ved vergerådsvedtak var blitt fratatt sine foreldre.

6 Avslutning

I 19 av 38 søknader om sterilisering av umyndige tater-/romanipersoner avga Misjonen – ved generalsekretæren og i et par tilfeller inspektrisen – samtykkeerklæring eller satte fram begjæring om sterilisering, enten som oppnevnt verge eller som kurator. I 6 av disse 19 sakene ble foreldrene fratatt vergemålet, og generalsekretær Oscar Lyngstad ble oppnevnt som verge. I de øvrige 13 sakene var foreldrene fratatt omsorgen for barnet, men ikke vergemålet. Dermed kunne ikke barna steriliseres uten foreldrenes samtykke, eller kurators samtykke dersom «født verge» – far eller mor – ble satt til side. I fire tilfeller ga foreldrene samtykke til sterilisering. I de øvrige ni sakene ble foreldrene skjøvet til side og samtykke ble gitt av oppnevnt kurator, enten av generalsekretæren (7 saker) eller inspektrisen (2 saker).

Ingvald B. Carlsen hadde som Misjonens generalsekretær inntil 1936 begrunnet hvorfor han anså tvangssterilisering som et nødvendig ledd i «samfundets kamp mot omstreiferondet». Etterfølgeren Oscar Lyngstad delte dette standpunktet, men syntes steriliseringsloven var for restriktiv med hensyn til bruk av tvang. Framfor alt ønsket Lyngstad større adgang til å sterilisere barn og ungdom uten foreldrenes viten. Derfor gikk Lyngstad til «aksjon» i 1946 for å få steriliseringsrådet til å utvirke en endring i steriliseringsloven § 6, som fastslo at foreldre med foreldremyndighet ikke kunne settes til side uten å bli informert om dette, og som dessuten ga tilside satte foreldre rett til å innanke steriliseringsrådets vedtak om kuratoroppnevning til Sosialdepartementet.

⁴⁸ RA/S-4736/A Forhandlinger 1934-1977/L0003/0003 Møter i Det sakkyndige råd 1945-1946, brev til Helsedirektoratet fra Kirke- og undervisningsdepartementet ved O. Devik, 12.6.1946.

⁴⁹ RA/S-4736/A Forhandlinger 1934-1977/L0003/0003 Møter i Det sakkyndige råd 1945-1946, 29.6.1946.

⁵⁰ Sitert i Haave 2000, s. 330.

⁵¹ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til [NN] fra O. Lyngstad, 8.6.1946.

Steriliseringsrådet ønsket ikke å utvirke noen lovendring, men kom Lyngstad i møte ved å sørge for at rådets leder, helsedirektør Karl Evang, ba Kirke- og undervisningsdepartementet om å ordne det slik at vergerådene også skulle ta foreldremyndigheten når «omstreiferbarn» ble tatt. Departementet etterkom ikke dette, hvorpå steriliseringsrådet mente at Lyngstad selv burde forsøke å overtale vergerådene i hvert enkelt tilfelle.

Med sin steriliseringspolitiske «aksjon» i 1946 gjorde Oscar Lyngstad det klart at han betraktet tvangssterilisering av «omstreifere», spesielt umyndige jenter og gutter, som et viktig ledd i Misjonens samfunnsoppdrag. Sterilisering fikk likevel aldri samme karakter som andre deler av organisasjonens samfunnsoppdrag, slik som bosetting og barnevern. På disse to områdene kunne Misjonen – med hjemmel i aktuell lovgivning og særskilte avtaler med statlige myndigheter – i langt større grad legge premissene. Eller som Ingvald B. Carlsen framholdt overfor Stortingets sosialkomité i 1929, på disse områdene – barnevern og bosetting – måtte Misjonen betraktes som «et organ for det offentlige når det gjelder omstreiferne».⁵²

Referanser

Riksarkivet

Det sakkyndige råd i saker om seksualinngrep, 1934–1977 (RA/S-4736)

⁵² RA/PA-0793/Fd/Korrespondanse 1894–1985/L0046 Sosialdepartementet 1928–1933, brev til Stortingets sosialkomité fra Misjonen ved I.B. Carlsen, 12.1.1929.

- RA/S-4736/A Forhandlinger 1934–1977/L0003/0003 Møter i Det sakkyndige råd 1945–1946
- RA/S-4736/A Forhandlinger 1934–1977/L0003/0005 Møter i Det sakkyndige råd 1957
- RA/S-4736/B Kopibøker 1934–1953/L0005 Kopibok 1946
- RA/S-4736/B Kopibøker 1934–1953/L0007.b Kopibok 1949
- RA/S-4736/B Kopibøker 1934–1953/L0010 Kopibok 1951
- RA/S-4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0058.a Søknader om seksualinngrep 1934–1935
- RA/S-4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0058.f Søknader om seksualinngrep 1938
- RA/S-4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0076 Søknader om seksualinngrep 1946
- RA/S-4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0083 Søknader om seksualinngrep 1948
- RA/S-4736/D Sakarkiv 1934–1977/L0125 Søknader om seksualinngrep 1957
- Norsk misjon blant hjemløse (RA/PA-0793)
- RA/PA-0793/Fd/Korrespondanse 1894–1985/L0046 Sosialdepartementet 1928–1933
- RA/PA-0793/Fk Arkiv etter nøkkel 1922–1990/ L0184/0011 Helsedirektoratet 1938–1949
- RA/PA-0793/Fp Klientmapper

Litteratur

Haave, Per. 2000. *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd (Kultur og samfunn). Elektronisk publisering, <http://tinyurl.com/nb5g4ut>

Vedlegg 21

«Taterspørsmålet» under hakekorset

NS-regimets planlagte løsning og taternes/romanifolkets krigshistorie

Av Per Haave

Da Norge ble okkupert av Tyskland i 1940, var assimilering en innarbeidet politikk overfor taterne/romanifolket. Assimileringspolitikken, legitimert gjennom lover som løsgjengerloven og vergerådsloven, utgjorde grunnlaget for den private organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse, og den ble gjennomført med statlige og private midler med Misjonen som utøver og viktig premissgiver. Etter 1945 fortsatte førkrigstidens assimileringspolitikken inntil den formelt ble avviklet midt i 1980-åra.

Innebar tiden fra april 1940 til mai 1945 et brudd med denne assimileringspolitiske tradisjonen? Det er ett av tre hovedspørsmål i det foreliggende notatet. I jakten på et svar gjennomgås NS-regimets planlegging av en ny anti-romanipolitikk (kapittel 1).¹ Men hvem var politikken ment å ramme? NS-myndighetene vaklet og ga etter flere runder opp forsøket på å definere målgruppa «rasemessig» (kapittel 2). Hvordan skal vi da i ettertid forstå NS-regimets påtenkte anti-romanipolitikk: Var den ment å ramme en samfunns-skadelig livsform, eller en bestemt folkegruppe? Eller kanskje begge deler?

Det andre hovedspørsmålet omhandler taternes/romanifolkets krigshistorie. Det har ikke vært mulig innenfor prosjektets rammer å foreta en bred analyse. Tre temaer er valgt ut: arbeidsregulering, sivilt/politisk fangenskap og flukten til Sverige. Sterilisering ble vurdert som et fjerde tema, men lagt til side fordi det er forholdsvis godt dekket i tidligere forskning.² Av de tre utvalgte temaene er fangenskap og flukt mest inngående, men på ingen måte uttømmende, behandlet. Spørsmålet om videre forskning reises til slutt i notatet.

Det tredje hovedspørsmålet handler om hvilken rolle Norsk misjon blant hjemløse spilte i NS-regimets planlegging av en ny anti-romanipolitikk. Det er kjent fra tidligere forskning at i dette spørsmålet sto Misjonen, ved sin generalsekretær, i kontakt med Politidepartementet, et rent NS-departement.³ Det er ikke funnet at generalsekretæren nærer NS-sympatier. Den kontakten som oppsto, må snarere ses som et uttrykk for et «minoritetspolitisk» meningsfelleskap. Men hvilken rolle spilte generalsekretæren? Virket han bremsende, bekreftende eller premissgivende for den politikken NS-regimet satte seg som mål å skape?

I avslutningskapitlet vurderes NS-planen i et historisk perspektiv. Blikket vendes bakover mot nær førkrigstid og framover mot gjenreisningsåra etter 1945: Innebar NS-planen et reelt brudd med den etablerte assimileringspolitikken?

Jeg har forsøkt å besvare spørsmålene ved hjelp av arkivstudier. Referanselisten inneholder en oversikt over det anvendte arkivmaterialet, fotnotene gir detaljerte opplysninger. Kildene til framstillingen i kapittel 3 om taternes/romanifolkets krigshistorie krever noen kommentarer; disse faller i innledningen til dette kapitlet.

For å sette framstillingen i et bestemt perspektiv skal jeg her løfte fram en hendelse fra høsten 1941. Tyske myndigheter i Norge ga lensmannen i Verdal beskjed om å fjerne «de taterne som ikke hørte hjemme i distriktet» og samtidig hindre «nye taterfamilier» å slå seg ned. Noen måneder seinere kunne lensmannen fortelle i en rapport om saken at ordren var fulgt, «flere nettopp tilflyttede familier måtte straks forlate bygden».⁴ Slike tysk-initierte lokale hendelser kan ha inntruffet flere steder, men ingenting tyder så langt på at det

¹ For en tidligere framstilling, se Haave 2006. Det foreliggende notatet er en utvidet versjon, basert på et større kildeutvalg.

² Haave 2000.

³ Haave 2000, Haave 2006, Bergkvist og Vigardt 2012.

⁴ RA/PA-0793/Fd/L0048, påskrift i form av avskrift: «Sendes med vedlegg tilbake til Sosialdepartementet, Forsorgs- og legatkontoret», Verdal lensmannskontor, 28.4.1942.

norske nazifiserte statsbyråkatiets bestrebelse på å løse «taterspørsmålet» skjedde med direktiver eller medvirkning fra den tyske okkupasjonsmakten. At Heinrich Fehlis, sjefen for det tyske sikkerhetspoliti i Norge, i august 1944 ikke kjente til hva kollaborasjonsstyret foretok seg på området, vitner om dette (se kapittel 1.3.6). Med andre ord: Den største trusselen mot taterne/romanifolket i Norge under annen verdenskrig var hjemmesnekret.

1 Planleggingen av en ny anti-romanipolitikk

November 1941. Politiet var nyordnet, etter tysk modell.⁵ Sikkerhetspolitiet, den ene av Politidepartementets hovedavdelinger, var delt i en kriminalavdeling og en ordensavdeling. Kriminalavdelingens arbeidsoppgaver var ennå ikke helt bestemt. Jonas Lie, kommissarisk statsråd og sjef for departementet, skrev i et personlig brev til Vidkun Quisling at det snarest måtte treffes «tiltak til å møte den økning i kriminaliteten som erfaringsmessig inntreffer i etterkrigstiden», og at arbeidet i tillegg måtte «legges an på lang sikt».⁶

Jonas Lie var helt klart inspirert av ideen om «forebyggende forbryterbekjempelse», et viktig begrep i nasjonalsosialistisk kriminalpolitikk.⁷ Lie viste til tyske erfaringer, og framholdt overfor Quisling at «biologiske undersøkelser av enkelte forbryterfamilier, hvor den asosiale innstilling er nedarvet med henblikk på sikring eller sterilisering av forbryteren», måtte bli en av kriminalavdelingens viktigste oppgaver.⁸

Fem dager seinere ga Jonas Lie Oliver Møystad, daværende leder av Sikkerhetspolitiet, beskjed om at han ønsket et «P.M. over Taternes (omstreifernes) stilling idag», om mulig med «tallmessige oppgaver», innen 1. januar 1942.⁹ PM-et skulle tjene som grunnlag for Politidepartemen-

tets planlegging av «nye kriminalpolitiske retningslinjer».

Lie hadde ikke nevnt «taterne» eller «omstreiferne» i sitt brev til Quisling, men henvendelsen til Møystad viser at han regnet dem til rekken av dem som burde gjøres til gjenstand for kriminalbiologiske tiltak, slik tilfellet var i Tyskland, især siden 1938.¹⁰

Henvendelsen fra Lie til Møystad kan tolkes som et første skritt i planleggingen av tiltak mot «taterne», og som på sikt førte til et større arbeid for å løse «taterspørsmålet». Dette arbeidet kom imidlertid ikke i gang for alvor før etter den siste deporteringen av norske jøder 25. februar 1943. Deretter brukte byråkratiet lang tid. Det ble foretatt flere avveininger, blant annet av hvilke tiltak som skulle iverksettes og hvordan målgruppa skulle defineres og avgrensnes – så lang tid at NS-myndighetene ikke rakk å realisere det målet Lie kunngjorde overfor Karl A. Marthinsen, Møystads etterfølger som sjef for Sikkerhetspolitiet, sommeren 1943, nemlig å få til «en endelig løsning på taterplagen».¹¹

I den første delen av notatet redegjøres det nærmere for NS-regimets planlegging av en ny anti-romanipolitikk, fra det ovennevnte kriminalpolitiske skrittet i 1941 til våren 1945, da det forelå et forslag til særlov om «omstreifere» og et forslag til revisjon av regimets egen steriliseringslov.

I planleggingen av denne politikken spilte Politidepartementet, og da spesielt Sikkerhetspolitiet med sin kriminalavdeling, en viktig rolle. Politidepartementet var en nyskapning under okkupasjonen, et NS-departement.¹² Røttene til Politidepartementet er likevel å finne i det tidligere politikontoret, Politikontor P (opprettet i 1918), i Justisdepartementet. I august 1940 hadde Administrasjonsrådet – opprettet 15. april som et alternativ til Quislings kuppetregjering, som måtte vike – omgjort Politikontor P til en egen avdeling. Da NS-myndighetene overtok statsadministrasjonen fra Administrasjonsrådet og innsatte kommissariske statsråder fra 25. september 1940, ble Politivdelingen flyttet ut av Justisdepartementet og omgjort til et eget departement, Politidepartementet. I april 1941 ble Politidepartementet etter tysk mønster delt i to hovedavdelinger: Ordenspolitiet og Sikkerhetspolitiet. Sikkerhetspolitiet ble

⁵ Om nyordningen av politiet, se Ringdal 1987, s. 65–71, Rødder 1990, s. 120–127.

⁶ RA/PA-0744/Fa/L0001, brev til Nasjonal Samlings fører [V. Quisling] fra J. Lie, 19.11.1941.

⁷ Om tysk «forebyggende forbryterbekjempelse», se Zimmermann 1996, s. 112–117, Kaveh 2010, s. 95–97.

⁸ RA/PA-0744/Fa/L0001, brev til Nasjonal Samlings fører [V. Quisling] fra J. Lie, 19.11.1941. Videre mente Lie at det var behov for en sentralisering av kartotek, opprettelse av generelle kartotek og spesialregistre, en forordning som åpnet for adgang til forebyggende forholdsregler overfor vaneforbrytere i tillegg til forebyggende tiltak mot kunstforfalskning, tiltak mot sabotasjehandling og tilknytning til det internasjonale politinettet.

⁹ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, brev til O. Møystad fra J. Lie, 24.11.1941.

¹⁰ Om innlemmingen av «sigøynere» i tysk kriminalforebyggende politikk, se Kaveh 2010, s. 4, 96–97.

¹¹ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, brev til Karl A. Marthinsen fra J. Lie, 10.7.1943.

¹² Kolsrud 2004, s. 228–237, 287.

etablert med to underavdelinger: kriminalavdelingen og forvaltningsavdelingen.

Sjefen for Politidepartementet var hele tiden Jonas Lie. Inntil statsakten 1. februar 1942, som markerte overgangen til Quislings «nasjonale regjering», bestyrte Lie Politidepartementet som kommissarisk statsråd på vegne av Josef Terboven, tyskernes leder av norsk sivilforvaltning. Sikkerhetspolitiet var først ledet av juristen Knut Frigaard (til oktober 1941), deretter av gårdbrukeren og hirdmannen Oliver Møystad (til juli 1943), løytnanten Karl A. Marthinsen (til han ble likvidert av Hjemmefronten 8. februar 1945) og til slutt av offiseren Erling Søvik. Kriminalavdelingen var hele tiden ledet av juristen Jørgen Wiermyhr.

1.1 Kriminalavdelingen om «taternes (omstreifernes) stilling»

Jonas Lie ønsket et samfunn uten forbrytelser og forbrytere. Kriminalpolitikken skulle derfor være forebyggende, ikke bare straffende; blant annet skulle sterilisering skjerme samfunnet mot «fødte forbrytere». Mål og midler kjennetegnet nazistisk kriminalpolitikk, men utgjorde ikke noe brudd med en kriminalpolitisk tenkning, som har røtter tilbake til en kriminologisk offensiv fra slutten av 1800-tallet og dannet et grunnlag for Den internasjonale kriminalpolitikkommissjonen – Interpols forløper.

Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission (IKPK) var blitt stiftet i 1923, med hovedsete i Wien. Med kriminalitetsforebygging som mål formidlet IKPK opplysninger om forbrytere på tvers av landegrensene og opprettet personarkiv og fingertrykkarkiv. IKPK kom til å spille en viktig rolle i begrepsfestingen av «sigøynere» og andre grupper med en mobil livsform som forbryterslekter. Fra 1936 trappet kommisjonen opp kampen mot «sigøynere» med etableringen av en såkalt sigøynersentral, *Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens*. Sentralens oppgave var, foruten å etablere stamtavler, å innhente og registrere sosiale, økonomiske, biologiske og fysiologiske opplysninger om «sigøynere» og andre som levde på «sigøynervis».¹³

Fra 1935 ble IKPK gradvis mer nazifisert, og etter *Anschluss*, den tyske annekteringen av Østerrike i 1938, kom kommisjonen under tysk ledelse. I 1941 fikk kommisjonens president, SS-mannen

Reinhard Heydrich, flyttet hovedkvarteret fra Wien til Berlin.¹⁴

Norge var med i IKPK fra 1931, og opprettholdt tilknytningen til tross for nazifiseringen. Fra begynnelsen var Norge representert ved Oslos politimester Kristian Welhaven og kriminalsjef Reidar Sveen ved politiet i Oslo. Da Norge ble okkupert i 1940, meldte Sveen seg inn i NS, men ble i 1941 suspendert fra stillingen som kriminalsjef. Welhaven nektet på sin side å samarbeide med tyskerne og NS-myndighetene. I september 1940 ble han avsatt som politimester i Oslo. Etter dette representerte Jonas Lie Norge i IKPK, mens kriminalsjef Jørgen Wiermyhr erstattet Reidar Sveen.

Da Jonas Lie i november 1941 bestilte et P.M. «Taternes (omstreifernes) stilling idag», var han fortrolig med IKPKs «sigøynerepolitikk» og kjent med et forholdsvis nytt rundskriv om «sigøynerspørsmålet» som særlig omhandlet rasebiologisk kategorisering.¹⁵ Rundskrivet kom fra *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) i Berlin og utgjorde en del av den tyske NS-statsens opptrapping av tiltakene mot «sigøynere» etter det tyske angrepet på Sovjetunionen i juni 1941. Opptrappingen innebar økende deportering og internering i konsentrasjonsleirer.

Beskjeden til Oliver Møystad om å lage et P.M. om «Taternes (omstreifernes) stilling» innen 1. januar 1942 var påstemplet «Hemmelig» og «Haster».¹⁶ Av en påtegning framgår det at saken skulle tas opp med kriminalsjef Jørgen Wiermyhr. Kriminalavdelingen fulgte opp og leverte en redegjørelse.

I Politidepartementets arkiv foreligger det to ulike versjoner av et dokument med tittelen «P.M. Taternes (omstreifernes) stilling idag». Ingen av dem er datert, noe som reiser kildekritiske utfordringer. Hvilken av de to versjonene kan sies å ha vært den endelige versjonen? Spørsmålet er relevant fordi løsningene i de to versjonene trakk i ulike retninger.

¹⁴ Om nazifiseringen av IKPK, se Deflem 2002. Fra 1938 til 1945 hadde IKPK ledende SS-folk i presidentstolen: Otto Steinhäusl (1938–40), Reinhard Heydrich (1940–42), Arthur Nebe (1942–43) og Ernst Kaltenbrunner (1943–45).

¹⁵ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, «Auswertung der rassenbiologischen Gutachten über zigeunerische Personen», 20.9.1941. Rundskrivet, sammen med andre tyske dokumenter vedrørende «sigøynerspørsmålet», ligger i Politidepartementets arkiv (RA/S-3978/Ee/L0032/0002). Dersom ikke rundskrivet og de øvrige dokumentene ble sendt Jonas Lie, kan han ha fått dem under sitt besøk i Berlin i oktober 1941. Om det tyske rundskrivet fra 20.9.1941, se Levy 2000, s. 103–104.

¹⁶ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, brev til O. Møystad fra J. Lie, 24.11.1941.

¹³ Haave 2000, s. 66–67, Rosvoll, Lien og Brustad 2015, s. 77–78. Jf. Dressler 1943, s. 97–98. Oskar Dressler var IKPKs generalsekretær fra 1923 til 1946.

1.1.1 To versjoner

I begge versjonene ble det gjort kort rede for det antatte antall «omstreifere».¹⁷ Det ble vist til de landsomfattende tellingene som ble foretatt i regi av Justisdepartementet i henholdsvis 1927 og 1935, med henholdsvis 2143 og 1500–1700 «omstreifere».¹⁸ I den ene versjonen ble disse tellingene omtalt som mangelfulle; det var grunn til å tro at antallet var en del høyere. Videre ble det i begge versjonene redegjort for aktuell lovgivning, som løsgjengerloven og vergerådsloven, og i korte trekk for Misjonens virksomhet.

Ingen av versjonene nøyde seg med bare å gjøre rede for «stilling idag». Det ble også foreslått tiltak for å bringe «omstreiferuvesenet» til opphør. Men her skilte de to versjonene lag. I den ene versjonen ble det lagt opp til en segregerende anti-romanipolitikk i statlig regi, i den andre til en videreføring av den etablerte assimileringspolitikken med Norsk misjon blant hjemløse som hovedaktør, men med en mer aktivt støttende stat.

Hvordan kan denne forskjellen forklares? Etter alt å dømme dreier det seg om et utkast og en endelig versjon; oppstilling og teknisk utforming vitner om det. Videre gir ulik språkføring et klart inntrykk av at utkast og endelig versjon ikke har samme forfatter. Utkastet er ikke signert, den endelige versjonen har signaturen T.U. Bak disse initialene sto Thoralf Undhjem, politifullmektig i Sikkerhetspolitiets kriminalavdeling 1942–1943.

På grunnlag av de kildekritiske vurderingene ovenfor kan det med stor sannsynlighet sies at utkastet trakk i retning av en segregerende politikk, mens den endelige versjonen – Thoralf Undhjems versjon – trakk i retning av en fortsatt assimileringpolitikk.

1.1.2 Fortsatt assimilering eller segregering?

For å legitimere en repressiv, segregerende anti-romanipolitikk åpnet utkastet med å sitere fra Justisdepartementets rundskriv av 17. juli 1909 til landets amtmenn (fylkesmenn) i anledning Stortingets første bevilgning (budsjetterminen 1909/10) til «utgifter ved omstreiferes bosettelse m.v.» med hjemmel i løsgjengerloven av 1900 (iverksatt 1907).¹⁹ Følgende avsnitt fra rundskrivet ble sitert: «Omstreiferuvesenet har forlenget vært

erkjent som et onde, der fra det offentliges side bør bekjempes, ikke blot for å hjelpe omstreiferne selv til et bedre levevis, men også for at trygge rettssikkerheten.» Dette sitatet ble imidlertid ikke brukt i den endelige versjonen. I stedet ble innholdet parafrasert uten henvisning:

Omstreiferuvesenet har til alle tider vært erkjent for å være et samfundsonde. Dette uvesenet medfører mange ulemper, ikke bare for omstreiferne selv, men også for samfundet. Tross alle anstrengelser for å bringe det til opphør, har det ennå ikke lyktes. Det skulle være på tide å ta arbeidet opp på bred basis for å bringe det til definitivt opphør. Man vil dermed gjøre omstreiferne en stor velgjerning samtidig som man ville trygge rettssikkerheten.²⁰

Det framgår av begge versjonene at det krevde tid å avvikle «omstreiferuvesenet». Problemet hadde lange røtter: «Omstreiferuvesenet i Norge har en næsten tusenårig historie. Dette er et faktum man bør være oppmerksom på når det gjelder å bekjempe et slikt samfundsonde. Det er ikke gjort i en håndvending å utrydde ugress som har hatt så lang tid til å feste rot», het det i den endelige versjonen. Her talte forfatteren av PM-et, Thoralf Undhjem, «gartnerstatens» språk, som ofte og med rette forbindes med rasehygiene. Det var likevel ingen original, og langt fra nazistisk, språkbud. I stor grad parafraserte Undhjem en artikkel av Ingvald B. Carlsen, utgitt i 1937, et par år etter at Carlsen forlot vervet som Misjonens generalsekretær. I denne artikkelen skrev en rasehygienisk orientert Carlsen at: «Omstreiferuvesenet i Norge har en næsten tusenårig historie. Dette faktum gjør man vel i å erindre når der er tale om å bekjempe et sådant samfundsonde. Det er ikke gjort i en håndvending å utrydde ugress som har hatt så lang tid til å feste rot.»²¹ Dette var igjen en variant av hva Carlsen hadde skrevet i 1922, mange år før han forsøkte å skape en protestantisk eugenikk av kristen filantropi og rasehygiene: «Omstreiferuvesenet i Norge har en næsten tusenårig historie. Vi gjør ret i at huske paa dette naar der er tale om at hjælpe omstreiferne til at bli fast-

¹⁷ Begge versjonene ligger i RA/S-3978/Ee/L0032/0002.

¹⁸ For en nærmere framstilling av tellingene, se Haave 2000, s. 62–64.

¹⁹ Rundskrivet er trykt i *Almindelig norsk lovsamling: første supplementsbind 1908–11*, s. 445–446.

²⁰ Dette var en variasjon over innledningen i proposisjonen om løsgjengerloven av 1900: «Allerede forlængst har det været erkjendt, at Omstreiferuvesenet og navnlig da det saakaldte Fantefolks Omstreiferi ikke alene er en Plage for mange Landdistrikter, hvis spredte Befolkning ofte formelig tyranniseres af de regelmæssig i større Følge optrædende Omstreifere, men ogsaa i sig selv indebærer en Fare for Retssikkerheden i Samfundet.» Ot.prp. nr. 2 (1898–1899), s. 1.

²¹ Carlsen 1937, s. 524.

boende. Det er ikke et øiebliks sak at rykke op ugræss som har hatt saa lang tid til at fæste rot.»²²

Selv om redegjørelsen om «Taternes (omstreifer-nes) stilling idag» ble utarbeidet i en nazifisert del av statsforvaltningen, var ikke de skisserte forholdsreglene festet til nazistisk raseideologi, verken i utkastet eller i den endelige versjonen. Kriminalavdelingen satt med et eksemplar av innstillingen fra *Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet (1927–1933)*, ledet av Hroar Olsen, daværende fylkesmann i Oslo og Akershus og tidligere medlem av Misjonens hovedstyre, og med Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen som sekretær. Store deler av kriminalavdelingens redegjørelse – utkastet mer direkte enn den endelige versjonen – bygde på denne innstillingen.

I begge versjonene ble det formulert et mål om at «omstreiferuvesenet» en gang for alle burde opphøre. Ifølge utkastet kunne dette bare oppnås med en strengere og mer effektiv politikk, slik som foreslått av *Den frivillige komité*. Foruten å ville effektivisere barneverns- og bosettingsarbeidet hadde denne komiteen i sin innstilling fra 1933 blant annet fremmet forslag om en «omstreifer-sentral» med politimyndighet, registrering, en trykt fortegnelse over «alle omvankende mennesker», internering av «utpreget asosiale omstreifere» og sterilisering av «de laveststående omstreifere».²³

I utkastet ble det i større grad enn i den endelige versjonen lagt vekt på internering. Her ble internering vurdert som spesielt viktig tiltak overfor dem som verken hadde «vilje eller evne til å innpasse seg i et ordnet rolig arbeidsliv». Det ble siktet til «utpregede asosiale individer med en altfor sterk og uhelbredelig reiselyst i blodet». I den endelige versjonen ble denne segregeringslinjen tonet ned.

Også sterilisering ble viet mer plass i utkastet enn i den endelige versjonen. I utkastet ble det argumentert for sterilisering med utgangspunkt i innstillingen fra *Den frivillige komité*. I den endelige redegjørelsen ble ikke sterilisering omtalt direkte, men det ble foreslått at «de rasehygieniske spørsmål som knytter seg til omstreifer-vesenet» måtte drøftes, siden «oppdragelsen» var mislykket for rundt en tredel av barna, slik det var hevdet i innstillingen fra *Den frivillige komité*. I den endelige redegjørelsen het det at:

Ved å gjennomgå de enkelte tilfeller i gruppen av de «mislykkede» finner man at en flerhet av disse må betegnes som defekte – i sjelelig eller legemlig henseende. Ved grundige og planmessige undersøkelser fra den tidligste barnealder ville man her få mere klarhet over hvad som bør gjøres med hver enkelt og derved spare den enkelte og samfundet for senere lidelser.

Dette var så godt som et ordrett sitat fra Ingvald B. Carlens tidligere siterte artikkel fra 1937, hvor Carlsen også hadde skrevet at «de rasehygieniske spørsmål som knytter seg til omstreiferproblemet», måtte tas opp til drøfting.²⁴

Spørsmålet om å forby «omstreiferne» å holde hest ble vurdert. Her ble det konkludert ulikt i utkastet og den endelige versjonen. I utkastet ble et forbud betraktet som «et effektivt ledd til motarbeidelse av omstreiferuvesenet (man vil dog ikke kunde ramme båtfantene)». Begrunnelsen, lik som ordlyden, var identisk med den som var gitt av juristen Ole F. Harbek i 1923, kort tid før han ble byråsjef i Justisdepartementet.²⁵ I den endelige versjonen av PM-et om «Taternes (Omstreifer-nes) stilling idag» framgår det at forfatteren, Thoralf Undhjem, hadde drøftet spørsmålet om et hesteforbud med Misjonens generalsekretær, Oscar Lyngstad, som skal ha uttalt at alle klagene på «omstreiferne» hestehold var betydelig overdrevet. Ifølge Lyngstad var det «en sjelden foreteelse å se et taterfølge med hest, og de som har hester behandler dem stort sett bra». Undhjem konkluderte derfor med at dyrevernsloven av 1935, som ikke inneholdt noe hesteforbud for «omstreifere», ga hestene et tilstrekkelig vern bare politiet og dyrevernsnemndene håndhevet lovens bestemmelser strengere.

I den endelige versjonen ble det lagt vekt på å skaffe «omstreiferne» arbeidsmuligheter: «En av vanskelighetene ved bekjempelsen av omstreifer-vesenet ligger deri at en stor del av disse mennesker ikke kan konkurrere på det åpne arbeidsmarked.» Årsaken til dette ble sagt dels å være at mange «omstreifere» manglet evner og utrustning, og dels at det var vanskelig å skaffe arbeid til bofaste «omstreifere», selv for dem som hadde vært på Svanviken arbeidskoloni. «Arbeidsløsheten kan tvinge, selv de beste av de bosatte, til lediggang», het det i den endelige versjonen. Derfor måtte det sørges for at bosatte «omstreifere»

²² Carlsen 1922, s. 5. Om Carlens forsøk på å skape en protestantisk eugenikk, se Haave 2000, s. 75–78.

²³ For en nærmere framstilling, se Haave 2000, s. 57–69.

²⁴ Carlsen 1937, s. 528.

²⁵ Se Haave 2015a.

fikk gode arbeidsmuligheter «hvorved de kan ernære seg på ordentlig vis».

Spørsmålet om registrering inntok en sentral plass i begge versjonene. Det ble trukket en linje fra «fantefortegnelsen» fra 1845 til de registreringene Justisdepartementet fikk foretatt i 1927 og 1935. Disse to registreringene ble omtalt som mangelfulle, blant annet fordi flere lensmenn bare hadde registrert «omstreifere» som var bosatt i distriktet. Antallet ble derfor antatt å være høyere enn det registreringene i 1927 og 1935 viste. I begge versjonene ble det tatt for gitt at forholdene under okkupasjonen lå til rette for en mer nøyaktig registrering, siden «omstreiferne» liksom alle andre måtte ha legitimasjonskort. Dessuten var «omstreifernes aksjonsradius» begrenset på grunn av grensesoneordningen.²⁶

Kriminalavdelingens arbeid med PM-et om «Taternes (Omstreifernes) stilling idag» viser at det forelå et uavklart syn på hvordan «omstreifer-vesenet» best kunne avskaffes. Utkastets anbefalinger trakk i retning av segregering, den endelige versjonen la opp til en videreføring av den etablerte assimileringspolitikken med Misjonen som hovedaktør. Her ble Misjonen tildelt den «største æren» for det arbeidet som så langt var gjort. Men Misjonen kunne ikke klare oppgaven aleine, staten måtte «tre støttende til og gjøre sitt», ikke minst for å unngå at kommunene fortsatte med å motarbeide bosetting av frykt for utgiftene. Det ble antatt at dersom staten overtok alle utgiftene, ville kommunene bli mer «velvillig innstillet overfor bosettelse av omstreiferfamilier». Dessuten burde det tas menneskelige hensyn: «De må ikke kastes fram og tilbake som en annen kastekule. En må forsøke så meget som mulig å gi dem følelsen av at de er likestillet med andre mennesker», het det i den endelige versjonen.

I tråd med denne tankegangen ble eldre tiders «utryddelseskrig» frarådet, også fordi den hadde vist seg nytteløs. Undhjem sammenfattet og parafaserte Carlsen:

I lang tid så myndighetene det som sin eneste oppgave overfor omstreiferne å utrydde dem. Regjeringen utstedte den ene forordning strengere enn den annen. Men tross iherdig utryddelseskrig gjennom 200 år ble uvesenet bare

verre, så dette var åpenbart ikke den rette framgangsmåte. Først forståelsen av at også omstreiferne er mennesker med krav på menneskelig behandling, bragte arbeidet for omstreiferne inn på nye veier.²⁷

Den endelige versjonen av PM-et om «Taternes (omstreifernes) stilling idag», som etter alt å dømme forelå et stykke ut i 1942, la opp til en videreføring av den etablerte assimileringspolitikken, men med en mer aktivt støttende stat. Hvorvidt dette ble akseptert av toppledelsen i Politidepartementet vites ikke, men saken stilnet. Da planleggingen av en anti-romanipolitikk tok til for alvor våren 1943, var imidlertid anbefalingene glemt. I stedet ble det lagt opp til en mer repressiv linje med feste i en segregeringstenkning.

1.2 «Å bli kvitt denne landeplage»

Den endelige versjonen av PM-et om «Taternes (omstreifernes) stilling» avstedkom ikke et kriminalbiologisk utspill fra politiminister Jonas Lie, slik man kunne ha forventet ut fra den henvendelsen han gjorde til Sikkerhetspolitiet i november 1941. Det ble heller ikke foretatt noen landsomfattende registrering av «omstreifere», selv om kriminalavdelingen hadde ment at dette var en preserende oppgave. Trolig skyldtes dette at NS-myndighetene kom til å prioritere tiltak rettet mot jøder – spredte og usystematiske tiltak først, etter hvert systematiske tiltak med fatal utgang.²⁸ Først etter den siste deporteringen av norske jøder 25. februar 1943 ble det for alvor tatt fatt på arbeidet med å planlegge en ny anti-romanipolitikk. I mellomtiden, særlig i 1942, hadde NS-myndighetene mottatt flere henvendelser fra kommunale og fylkeskommunale myndigheter om at noe måtte gjøres med «taterplagen». Liksom før krigen kom henvendelsene først og fremst fra landdistriktene.²⁹

Herredstinget i Løten i Hedmark behandlet «omstreiferspørsmålet» på et møte 29. juni 1942. Bakgrunnen var en opplevelse av at «omstreifende tater» stadig mer var blitt «en plage for distriktet og ikke minst for Løten»: Store følger streifet omkring, og med disse fulgte «adskillig tiggning, handel o.l.» og andre «uheldige» forhold.

²⁶ Grensesoner – områder med begrenset ferdsel – var opprettet i de nærmeste grensetraktene mot Sverige (Grensesone Øst) og langs kysten fra Østfold via Vestfold til Telemark (Grensesone Vest). Befolkningen skulle holdes mest mulig innenfor de ulike grensesoner, og innbyggerne måtte skaffe seg grenseboerbevis utstedt av politiet. *Norsk krigsleksikon 1940–45*, s. 140.

²⁷ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, «P.M. Taternes (omstreifernes) stilling idag (udatert gjenpart, endelig versjon)». Jf. Carlsen 1937, s. 524.

²⁸ For en nærmere framstilling av NS-regimets antijødiske politikk, se Bruland 1995.

²⁹ Jf. Haave 2015a.

Herredstinget mente det var på tide å få satt både «omstreiferne» og hestene deres «inn i produktivt arbeide». Derfor ble fylkesmannen bedt om å «foranledige at der kan bli slutt på dette uvesen». Fylkesmannen i Hedmark sendte anmodningen til Sosialdepartementet, med følgende påtegning: «En var takknemlig for om det kunne bli foranlediget at det ble slutt på uvesenet med omstreifere.» Sosialdepartementet sendte anmodningen videre til Politidepartementet.³⁰

Omtrent samtidig ble «omstreiferuvesenet» tatt opp i herredstinget i Romedal, et par mil sør for Løten. Med fullmakt fra herredstinget henstilte ordføreren til Landbruksdepartementet å gjøre sitt for å bli å bli «kvitt denne landeplage»:

Her i Romedal er det [...] hvert år temmelig stor invasjon av omstreifere, som tigger, stjeler, og ryker av og til opp i slagsmål, så det kan bli til stor ulempe for folk i bygda. Det vekker også forargelse at disse mennesker, som for det meste er yngre, kraftige folk, skal reke slik omkring og ikke utrette noe nyttig nu, da det så sårt trenges, at hver arbeidsdygtig mann og kvinne gjør sin innsats for å berge lannet [sic] gjennom vanskelighetene.³¹

Ordføreren i Romedal kunne samtidig fortelle at de fleste «omstreiferne» reiste omkring med hest, uten å gjøre et produktivt arbeid. Det fant han «forstemmende» i en tid hvor det ble rekvirert hester fra gårdsbruk med mangel på trekraft. Derfor tillot han seg «i ærbødighet å henstille til myndighetene å ta seg av omstreifersaken og gjøre det som gjøres kann [sic] for å få slutt på uvesenet».

En uke seinere gjorde ordføreren i Nes kommune i Romerike fylkesmannen i Oslo og Akershus oppmerksom på den store plagen med omstreiferfølger som la seg inn på folk og beiter, tigget og rasket. Kvelden før hadde han vært ute og sett til et følge på fire familier med seks hester som uten tillatelse hadde slått seg ned hos en grunneier. Han antok at de sørget for livets opphold «vesentlig ved hestehandel og annen skummel trafikk». Samtidig fant han det «meningsløst at så mange mennesker i vårt land [skulle] reke omkring, sterke, friske og arbeidsføre uten å foreta seg gavnlige arbeid i disse tider.» Også

denne ordføreren fant det meningsløst at «omstreiferne» fikk beholde hestene når bøndene måtte avstå sine.³² Det måtte nå bli slutt på at manglende lovbestemmelser skulle hindre myndighetene i å gripe effektivt inn. Hadde fylkesmannen anledning til å ta seg av saken?³³

Edvard Stenersen, regimetro fylkesmann i Akershus og Oslo, sendte ordførerens brev videre til Innenriksdepartementet med en påtegning om at «disse folk» burde pågripes og plasseres i konsentrasjonsleirer, hvor ingen arbeidsføre burde få utdelt matvarer hvis de ikke ville arbeide. «Halve foranstaltninger her er nytteløse», konkluderte Stenersen.³⁴ Etter noen uker sendte Innenriksdepartementet saken til Sosialdepartementet, som igjen sendte den til Politidepartementet 15. september 1942.

Noen måneder tidligere, i juli 1942, hadde Sikkerhetspolitiet, etter å ha mottatt et krav om hesteforbud fra kommunale myndigheter i Våler i Hedmark, ment at «omstreifere» straks burde forbys å holde hest. Sikkerhetspolitiet begrunnet dette dels med at det var behov for hestene i jordbruket, dels med at det ville bli mindre med «slagsmål, tyveri, uorden og andre ulemper» som alltid fulgte med «taterne» på deres reiser.³⁵ Et hesteforbud ble likevel vurdert som utilstrekkelig for å løse det samfunnsproblemet «taterne» ble hevdet å representere. Den tradisjonelle bosettingslinjen burde avvikles, mente Sikkerhetspolitiet, den kunne ikke løse et dypest sett rasehygienisk og rasebiologisk problem:

En er av den mening at tiden nu er inne til å ta spørsmålet om taterne opp på bred basis, idet den linje som hittil er fulgt med å kjøpe gårder til taterne, og innbille seg selv og andre at taterne derved blir norske bønder, vidner om

³⁰ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, utskrift, forhandlingsprotokoll, Løten herredsting (Sak nr. 97/42 «Omstreifere»), følgeskriv fra fylkesmannen i Hedmark, 13.7.1942, påtegning fra Sosialdepartementet, 22.7.1942.

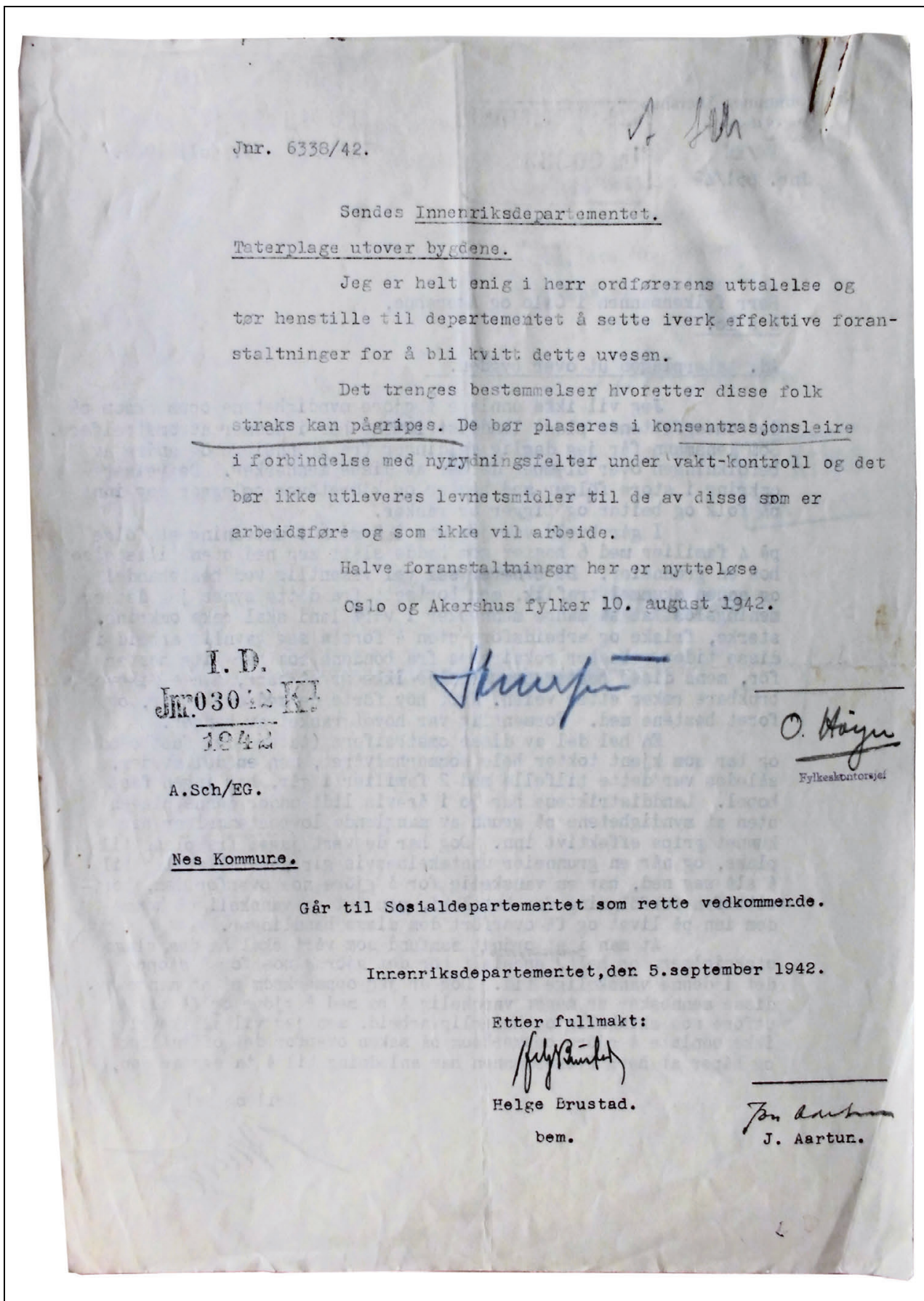
³¹ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, brev til Landbruksdepartementet fra ordføreren i Romedal, 17.7.1942.

³² Rekvisisjon av hester fant sted gjennom et samarbeid mellom tyskerne og norske lokale myndigheter (trekkraftnemnder og hesteneemnder). Bare i Nord-Trøndelag rekvirerte tyskerne 790 hester i løpet av okkupasjonen. Det tilsvarte 6,2 prosent av hestebestanden i fylket. Christophersen 1995, s. 161–164.

³³ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, brev til fylkesmannen i Akershus og Oslo fra ordføreren i Nes, 23.7.1943.

³⁴ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, brev til Innenriksdepartementet fra fylkesmannen i Akershus og Oslo, 10.8.1942.

³⁵ RA/S-3978/Ee/L0032/0002, usignert og udatert notat fra Sikkerhetspolitiet, juli 1942. Jordstyret og dyrevernsnemnda i Våler kommune i Hedmark hadde i en henvendelse til Landbruksdepartementet 21.4.1942 bedt om at det hesteforbudet Stortinget hadde nedstemt i 1935, nå måtte bli innført. Landbruksdepartementet sendte saken til Innenriksdepartementet, som videresendte den til Politidepartementet, hvor den ble forelagt Sikkerhetspolitiet i juli 1942.

Figur 21.1 «Taterplage utover bygdene». Fylkesmann Edvard Stenersens påtegning (10.8.1942) på brev fra ordføreren i Nes kommune (23.7.1942). RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002.

en dyp uvidenhet om arvelighet og rasespørsmålet.³⁶

Her grep Sikkerhetspolitiet tak i den mer represive og segregerende linjen i utkastet til PM-et om «Taternes (Omstreifernes) stilling idag» (se kapittel 1.1.3).

1.3 Anti-romanipolitikk i støpeskjeen (1943–1944)

Det drøydte før Politidepartementet tok tak i «taterspørsmålet». Det første initiativet kom fra Sikkerhetspolitiet i midten av februar 1943, og arbeidet med å finne en løsning ble for alvor påbegynt etter samtaler med generalsekretær Oscar Lyngstad i Norsk misjon blant hjemløse, noe jeg kommer tilbake til (se kapittel 4.1).

Sikkerhetspolitiet ville gå lovveien; «taterspørsmålet» skulle løses med legitim tvang, ikke med administrative avgjørelser uten lovhjæmmel. Men forsøket på å lage en slik særlovgivning som i realiteten ville plassere «omstreiferne» i rollen som sosiale utskudd, bød på flere problemer. Etter fire lovforslag fra fire ulike jurister i Sikkerhetspolitiet bestemte Vidkun Quisling i oktober 1944 at saken skulle utredes på nytt.

I mellomtiden hadde tanken om å øremerke «omstreiferne» for total ødeleggelse og å løse «taterspørsmålet» ved deportering til tyske konsentrasjonsleirer dukket opp. Ledende NS-folk, som politiminister Jonas Lie, justisminister Sverre Riisnæs og sikkerhetspolitisjef Oliver Møystad, tok til orde for dette, men tanken ble ikke fulgt opp.

En kommentar til kildenes begrepsbruk er nødvendig før framstillingen føres videre. I NS-regimets lovarbeid ble begrepene «tater», «sigøyner» og «omstreifer» brukt om hverandre. Tidligere hadde generalsekretæren Ingvald B. Carlsen i Norsk misjon blant hjemløse, som sjelden bruker tater-betegnelsen, forsøkt å holde omstreiferbetegnelsen atskilt fra sigøynerbetegnelsen, selv om han mente at «omstreifere er beslektet med sigøinere».³⁷ Slektskapet hadde dype historiske røtter, slik Carlsen oppfattet det, men sammenblandingen av ulike vandrergupper over tid hadde resultert i et «omstreiferfolk» som «rase-messig» skilte seg fra «sigøynerne». I familier eller slekter hvor de gamle «rasetrekkene» fortsatt var sterke i «omstreiferfolket», snakket han

om «*sigøinertyper*» og «ekte tater», for eksempel i en artikkel fra 1937.³⁸ Sikkerhetspolitiet var fortrolig med denne artikkelen, som var parafisert i PM-et «Taternes (omstreifernes) stilling». Det kan derfor ikke utelukkes at sigøynerbetegnelsen ble brukt synonymt med Carlsens begrep «sigøinertyper». Men ved hele tiden å bruke sigøynerbetegnelsen skapte man et inntrykk av at det fantes et større antall «sigøynere» i Norge, dette til tross for at norske myndigheter allerede hadde avvist de siste norske rom i 1934.³⁹ Denne uklarheten kom for så vidt også til uttrykk fra høyt politifaglig hold. Da IKPKs medlemsland i 1936 mottok retningslinjer for registrering av «sigøynere», svarte Oslos politimester Kristian Welhaven, Jonas Lies forgjenger som norsk representant i IKPK, at det i Norge var én kjent egentlig «sigøyner» (tyskfødt), men at det fantes et større antall «umherziehenden Personen» («omstreifere») som i 40 år var forsøkt å få inn under ordnete forhold.⁴⁰ Om Welhaven med dette ikke slo «sigøynere» og «omstreifere» i hartkorn med hverandre, så formidlet han et inntrykk av at de representerte det samme samfunnsproblemet. Dette synes også å ha vært tilfellet innad i Politidepartementet under okkupasjonen – i alle fall i utgangspunktet – men jo mer juristene i departementet forsøkte å avgrense den nye anti-romanipolitikkens målgruppe «rasemessig», desto mer tårnet problemene seg opp.

1.3.1 Forslag til lov om registreringsplikt

Sikkerhetspolitiet valgte å prioritere registrering, og for å sette legitim makt bak registreringen skulle det lages en lov om registreringsplikt. Thoralf Undhjem, politifullmektigen i kriminalavdelingen som hadde skrevet den endelige versjonen av «P.M. om Taternes (omstreifernes) stilling idag» (se kapittel 1.1.3), fikk i oppgave å lage et lovforslag. Undhjem foreslo at registreringsplikten burde gjelde alle, også fastboende:

Alle fastboende og ikke fastboende sigøynere og personer med sigøynerblod samt andre personer som streifer om på sigøynervis, skal innen to uker fra denne lovs ikrafttreden melde seg for politiet (på landet lensmannen) i den kommune hvor vedkommende bor eller oppholder seg.⁴¹

³⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, usignert og udatert notat fra Sikkerhetspolitiet, juli 1942.

³⁷ Carlsen 1930, s. 17.

³⁸ Carlsen 1937, s. 524.

³⁹ Rosvoll, Lien Brustad 2015, s. 88–92.

⁴⁰ Haave 2000, s. 66–67, Rosvoll, Lien Brustad 2015, s. 77–78.

Begrepene «sigøyner» og «omstreifer» var definert i lovforslagets § 2. «Sigøynere» ble definert på grunnlag av rasemessige kriterier: «alle personer av romani rase (hel, halv, kvart, ubestemt) og som i daglig tale går under navn av tatere, fanter, splinter, fark». Betegnelsen «omstreifer» ble brukt om levemåte, om «sådanne personer som er uten påviselig fast bopel og som mesteparten av året streifer om på sigøynervis». Skillet kom til å by på problemer, og ble seinere gjenstand for ulike vurderinger og fortolkninger (se kapittel 2). I § 3 var det inntatt et forbud mot «all omstreifen på sigøynervis». I § 4 ble det fastslått at Politidepartementet aleine eller i samarbeid med andre departementer skulle gi nærmere forskrifter til «utfylling og gjennomføring» av loven. Et straffebud var inntatt i § 5: Forsettlig eller uaktsomt brudd på lovens bestemmelser ville bli straffet med bøter eller med fengsel inntil ett år.⁴²

Vedlagt lovforslaget var et utkast til forskrifter som skulle inntas i *Kunngjøringer til politiet*, et meldeblad utgitt av Politidepartementet under krigen.⁴³ Målgruppa ble nærmere definert, med rase og livsform som avgrensningskriterier (se kapittel 2). Dersom det var tvil om hvem som var registreringspliktig, skulle Politidepartementet ta den endelige avgjørelsen. Registreringsskjema skulle utfylles i tre eksemplarer og oppbevares hos henholdsvis lensmann, politikammer og Politidepartementets kriminalavdeling. Fingeravtrykk var obligatorisk. Registreringen skulle avsluttes innen to uker etter at loven trådte i kraft. Samtlige registreringspliktige var forpliktet til å melde seg for politiet den dagen loven trådte i kraft, men fordi det ikke kunne antas at alle meldte seg frivillig, skulle politiet «gå aktivt inn for oppgaven og sørge for at alle kommer med», det vil si alle som «etter sitt utseende, sine seder og skikker er å anse som sigøynere og andre personer som streifer om på sigøynervis». I tillegg skulle skjema fylles ut av lensmenn, bestyrere av fengsler, arbeidskolonier, skolehjem og andre institusjoner som måtte finnes innen politidistriktet «hvor omhandlede personer kan tenkes å ha tilhold». Det ble presisert at «all omstreifen på sigøynervis» var forbudt fra den dagen loven trådte i kraft, men den som hadde «et annet og fastere tilknytningssted», kunne gis tillatelse til å reise tilbake til dette stedet. Personer

⁴¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om registreringsplikt for sigøynere og omstreifere», signert T.U., udatert, februar 1943.

⁴² Samme sted.

⁴³ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Forskrifter for registrering av sigøynere og omstreifere», signert T.U., udatert, februar 1943.

som ble utskrevet fra institusjon, skulle straks vende tilbake til sitt «tilholdssted om sådant finnes», hvis ikke måtte de skaffe seg bopel innen en viss frist som politiet fastsatte, eller anta et bosted som anvist av politiet.

I et PM framsto juristen Undhjem som en radikaliseret anti-romanipolitiker; han fant det «mere maktpåliggende» enn noen gang å få slutt på «omstreiferuvesenet». Derfor måtte det lages et nøyaktig register.⁴⁴ Begrunnelsen var særlig knyttet til samfunnets behov for arbeidskraft og jordbrukets behov for hester, og tok form av en parafase over de mange lokale klagene:

Under de noværende forhold med mangel på arbeidskraft bør ikke samfundet goutere at en masse unge, kraftige mennesker streifer yrkesløst omkring uten å yte en produktiv innsats i samfundet. Det bør idag være enhver borgers simple plikt å medvirke til sitt eget livsopphold.

Mange av omstreiferne nytter også hester på sine reiser rundt land og strand. Dette virker meget forstemmende i tider da hester rekvireres fra bøndene som fra før av har for lite trekraft.⁴⁵

I tillegg var begrunnelsen ikledd kriminalpolitiske argumenter: «Sitt utkomme skaffer disse mennesker seg i stor utstrekning ved straffbare handlinger som de begår på sine reiser.» Undhjem tegnet, som mange før ham, et bilde av en omvandrende forbryterhær. Derfor var det logisk at han nå så problemet med kriminalitetsforebyggende briller. Han kunne vanskelig tenke seg en bedre løsning enn «å forby dem å reise omkring i det hele tatt».⁴⁶

1.3.2 Forslag til en utvidet lov

Per Midtrød, jurist og kontorsjef i Sikkerhetspolitiet med kriminologistudier i Nazi-Tyskland som bakgrunn, var kritisk til Thoralf Undhjems lovforslag. Et «forberedende skritt», ja, men lite gjennomtenkt. For hvordan skulle samfunnet forsørge et større antall «omstreifere» fra det tidspunktet det ble «forbudt å flakke omkring»? spurte Midtrød. Registrering var vel og bra, men det viktigste var tiltakene etter registreringen. Og om dette sa lovforslaget ingenting. Derfor avviste Midtrød for-

⁴⁴ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «P.M. Registrering av sigøynere og omstreifere», signert T.U., udatert, februar 1943.

⁴⁵ Samme sted.

⁴⁶ Samme sted.

slaget i sin daværende form.⁴⁷ I tillegg syntes han at man hadde angrepet problemet på feil måte: «Der er argumentert ut fra betraktninger over tapt arbeidskraft, dyrebeskyttelse, forsorg for barn o.l.» Midtrød så et annet og mer alvorlig problem. For ham representerte «sigøynerne og omstreiferne [...] et usikkerhetsmoment for samfundet idet de står utenfor staten og nasjonen».⁴⁸ Derfor etterlyste han «en ganske annerledes radikal løsning av problemet enn forsorgslinjen som hittil har vært fulgt».⁴⁹ «Forsorgslinjen» må her forstås som et begrep for den tradisjonelle privat-offentlige assimileringspolitikken med Misjonen som hovedaktør. Midtrød synes å ha hatt liten tro på den, og han synes å ha mistenkt kriminalavdelingen for å ha tilegnet seg dens begrunnelser.

Per Midtrød trodde mye kunne utrettes med en strengere håndheving av eksisterende lovgivning, som NS-regimets løsgjengerlov, steriliseringslov, lov om arbeidsformidling og lov om nasjonal arbeidsinnsats. Det var ikke behov for en særlov som skulle regulere forhold som alt var regulert. Derfor ville Midtrød ha forslaget revurdert og utvidet med bestemmelser om sikring i interneringsleirer, anbringelse av barn med politiets hjelp, fattigvesenets og politiets oppgaver, rett for fattigvesenet og politiet til å rekvirere hus eller husrom og annet som var nødvendig for gjennomføring av lovens bestemmelser og statlig refusjon av alle kommunens utlegg.

Midtrød understreket betydningen av sikring i interneringsleirer. Alle arbeidsføre som var meldepliktige i medhold av lov om nasjonal arbeidsinnsats, og som ikke kunne forsørge seg selv innen tre måneder etter iverksettingen av den nye loven, burde interneres ved administrativ avgjørelse.⁵⁰ Dette hadde Midtrød stor tro på fordi et opphold i for eksempel Berg interneringsleir ville «kurere reiselysten og skjerpe arbeidslysten». Berg i Sem ved Tønsberg var Politidepartementets interneringsleir for jøder og politiske fanger.

⁴⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «P.M. Sigøyner- og omstreiferproblemet», P. Midtrød, 31.3.1943. Riktignok inneholdt ikke lovforslaget noe om dette, men Undhjem hadde selv vært inn på tanken. Han siktet da til at «omstreiferne» måtte få et tilbud om bopel og arbeid, og at Politidepartementet i den sammenhengen burde samarbeide med Innenriksdepartementet og Sosialdepartementet. Se RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Innenriksdepartementet og Sosialdepartementet, konsept signert T.U., 25.2.1943.

⁴⁸ Samme sted.

⁴⁹ Samme sted.

⁵⁰ Midtrød fant det utilstrekkelig å henwise til løsgjengerlov § 3 og ønsket av den grunn en særbestemmelse.

Den var blitt tatt i bruk i forbindelse med jødeaksjonen i oktober 1942, da rundt 350 norske jøder ble plassert der. I slutten av januar 1943, en måneds tid før Midtrød skrev sitt notat, hadde de første politiske fangene kommet til Berg. Forholdene i leiren var på denne tiden særdeles dårlige, med hardt arbeid, elendig kosthold, urenslighet, sjikanøse avstraffelser og sykdom.⁵¹

Burde «omstreiferne» forbyes å holde hest? Midtrød var ikke spesielt opptatt av hvordan hestene ble behandlet; han fant det viktigere å få dem i produktivt arbeid. I stedet for at det skulle innføres et hesteforbud, anbefalte Midtrød at hestene ble rekvirert med hjemmel i bestemmelsene om utskrivning av trekraft.⁵²

Midtrød innså at det var et behov for en «spesiell registrering», men syntes ikke dette var den mest presserende oppgaven. I alle fall mente han at registreringen ville bli «verdiløs» dersom den ikke ble fulgt opp med andre tiltak, som sikring av arbeidsføre som lå «samfundet til byrde» og rekvisisjon av hus eller husrom. Dersom det ikke forelå klare planer om hva som skulle skje etter registreringen, ville «omstreiferne» – selv om de ble registrert med tvang – «straks etter spres for alle vinde og være umulig å få tak i når det tidspunkt kom da videre rådgjerdinger skulde settes iverk».

Per Midtrød ønsket en mer omfattende lov, en som favnet videre enn bare registrering. Derfor ønsket han å gi loven et annet navn. Han foreslo «lov om sigøynerne og omstreifere», alternativt «lov nr. 1 om sigøynerne og omstreifere».

Innledningsvis la Midtrød opp til et brudd med assimileringspolitikken, men endte likevel opp med et assimileringspolitisk lovforslag: Reiselysten skulle kureres, arbeidslysten styrkes. Men han ga assimilering et «sikkerhetspolitisk» feste: Ved å stå utenfor staten og nasjonen utgjorde «omstreiferne» en trussel mot samfunnet. Derfor ville Midtrød øke assimileringstrykket ved å innføre en ordening med en omfattende, men midlertidig internering. På den måten trakk han assimileringspolitikken i en segregerende retning, men uten å gjøre segregering – et pådyttet sosialt, økonomisk og kulturelt utenforskap – til et mål i seg selv.

⁵¹ Eitinger, Vold og Weisæth 1995, s. 181–182. For en nærmere framstilling, se *Quislings hønsegård* (1948). Boka inneholder også navn på internerte, bildegalleri, biografiske opplysninger og personlige minner.

⁵² RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «P.M. Sigøyner- og omstreiferproblemet», P. Midtrød, 31.3.1943.

1.3.3 Deportering?

Per Midtrød tok også opp spørsmålet om deportering. «Den enkleste løsning var selvfølgelig, som antydnet av generalmajor Møystad, å samle alle sigøynere og omstreifere og få dem eksportert til Polen.»⁵³ Men ville «tyskerne [...] ta imot dem der nede»? Midtrød var i tvil. Dessuten hadde han «liten tro på denne løsningen», selv om det bare skulle bli snakk om å deportere «de egentlige sigøynere». Derfor mente Midtrød at «vi må nok forberede oss på å løse problemet innenlands».⁵⁴

Oliver Møystad, Sikkerhetspolitiets sjef fra oktober 1941 til juli 1943, hadde foreslått deportering av «omstreifere» og «sigøynere» kort tid etter den siste deporteringen av norske jøder 25. februar 1943, med den begrunnelsen at «omstreiferproblemet» ikke lot seg løse ved assimilering. Foruten å samle opp alt «farende folk» langs veiene skulle man gjennomføre «fengsler, sykehus, drankeranstalter, oppdragelsesanstalter, herberger etc.» for å finne alle av «romaniavstamning».⁵⁵ Møystad hadde gjort rede for sine synspunkter i en samtale sosialfullmektig Frithjof Krag i Oslo fattigvesen. Selv var Krag usikker på om man kan deportere «delvis-tatrene [«½ og ¼ tatrene»] så lenge ½ og ¼ jødene ikke er eksportert».

Det må antas at Møystad kjente til Heinrich Himmlers forordning fra 16. desember 1942 om å transportere «sigøynere» til Auschwitz og gjennomføringsbestemmelsene om dette fra *Reichkriminalpolizeiamt* 29. januar 1943 samt at det i den anledning var blitt opprettet en egen leir for «sigøynere» i Birkenau. I alt ble nærmere 23 000 «sigøynere» fra ulike land deportert til denne leiren. Noen ble skutt, mer enn 5600 ble gasset i hjel, og over 13 600, både voksne og barn, døde som følge av underernæring, tyfus og andre «leirsykdommer», og av medisinske eksperimenter.⁵⁶

Også Sverre Riisnæs mente at deportering var en god løsning. I juni 1943 skrev han til Jonas Lie og Johan Andreas Lippestad, sosialminister og Nasjonal Samlings organisasjonssjef, at: «Den beste løsning på taterspørsmålet ville [...] kanskje

være at en i samarbeid med de tyske myndigheter fikk taterne sendt til og anbrakt i østområdene.»⁵⁷ Riisnæs skrev dette etter å ha mottatt et brev om «taterspørsmålet» fra Quisling 22. juni 1943, hvor Quisling mente at det var «grunn til no å ta taterspørsmålet opp i hele sin bredde, også ut fra det rasehygieniske synspunkt». Quisling selv nevnte ikke deportering, og han sa eksplisitt at «allerede eksisterende lover og bestemmelser» måtte antas å være tilstrekkelige for å løse «taterspørsmålet».⁵⁸

1.3.4 «Taterspørsmålet» – ikke en sak for Justisdepartementet

Sverre Riisnæs, den rasebiologisk orienterte justisministeren, hadde ved tidligere anledninger tatt til orde for radikale tiltak mot «taterplagen». Eksempelvis skrev han til Jonas Lie i begynnelsen av juni 1943, etter å ha mottatt en henvendelse fra fylkesmannen i Oslo og Akershus med oppfordring om å få en slutt «taterplagen».⁵⁹ Slik Riisnæs vurderte det, hadde politiet langt på vei forsømt oppgaven sin og ikke vist «den tilstrekkelige forståelse og elasticitet når det gjelder å bruke løsgjengerloven»:

Det er vitterlig for enhver at taterfamiliene driver omkring på en slik måte at det er grunn til å anta at de skaffer seg midlene til sin livsførsel på straffbar måte, f.eks. ved tiggeri og naskeri. Dette har vært kjent her i landet i hundre år og mer, det skulle ikke kreve noen bevisføring [...].⁶⁰

I tillegg mente Riisnæs at politiet med hjemmel i § 8 i en ny lov om visse rådgjerd mot forbrytere kunne sette «familieoverhoder» i «forebyggende forvaring» selv om det ikke var blitt begått noen kriminelle handlinger: «Såfremt en taterfamilie står overfor en slik beslutning, antar jeg at den er villig til å underkaste seg hvilket som helst pålegg eller hvilke som helst vilkår for å unngå at familieoverhodet kommer i fengslig forvaring.» I tillegg syntes Riisnæs det var all grunn til «å kastrere og

⁵³ Samme sted.

⁵⁴ Samme sted.

⁵⁵ Møystads synspunkter er referert i et brev han fikk fra Krag 6.3.1943. Se også RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Wiermyhr fra F. Krag, 10.3.1943.

⁵⁶ Zimmermann 1996, s. 343. Om forordningen og gjennomføringsbestemmelsene, se Kaveh 2013, s. 33–35. For en nærmere framstilling av «sigøyrerleiren» i Birkenau, hvor også norske rom var internert, se Rosvoll, Lien og Brustad 2015, s. 125–139.

⁵⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Lie fra S. Riisnæs, 28.6.1943, RA/S-1272/D/L0003/0009, brev til J.A. Lippestad fra J. Lie, 28.6.1943.

⁵⁸ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til S. Riisnæs fra V. Quisling, 22.6.1943.

⁵⁹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til S. Riisnæs fra fylkesmann Edv. Stenersen, 26.5.1943.

⁶⁰ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Lie fra S. Riisnæs, 2.6.1943. I Haave 2006, s. 209 (fotnote 93) er dette brevet fra Riisnæs feilaktig oppgitt å være adressert til Quisling.

Ministerpresidenten

O s l o, 22.6.1943.

Herr Minister R I I S N Æ S,
Justisdepartementet.

Taterspørsmålet.

Under mine reiser legger jeg stadig merke til at det fremdeles i adskillig utstrekning finnes taterfølger på landevegene. Således møt te jeg f.eks. sist søndag 20.ds. på vegen Eidsvold - Hamar tre følger med vogner og hester. Det synes nokså urimelig at disse landstrykere skal kjøre fritt rundt med hester, når bøndernes dyr i stor utstrekning er tatt til krigsbruk.

Det er vel forövrig all grunn til no å ta taterspørsmålet opp i hele sin bredde, også ut fra det rasehygieniske synspunkt. De allerede eksisterende lover og bestemmelser gir formentlig grunnlaget for de skritt som måtte være nödvendig.

Jeg ber herr Ministeren å ta opp denne sak til behandling og lösning i forbindelse med Innenriksdepartementets befolkningskontor og Sosialdepartementet.

H e i l o g S æ l
QUISLING
(sign.)

LUNDESGAARD
(sign.)

Figur 21.2 Avskrift av brev til justisminister Sverre Riisnæs fra ministerpresident Vidkun Quisling 22. juni 1923. RA/S-3978//E/Ee/L0032/0002.

sterilisere taterpakket». ⁶¹ I det hele tatt så ikke justisministeren noen grunn til at «denne taterplage blir tålt lenger». ⁶²

Men hvorfor ga Quisling oppgaven til Riisnæs? Det var tross alt Politidepartementet som så langt hadde arbeidet med spørsmålet. Årsaken kan ha vært at Lie tok sikte på en særlov, noe Quisling på dette tidspunktet ikke ønsket. ⁶³ Årsaken kan også ha vært det anstrengte forholdet mellom Quisling og Lie.

Men Riisnæs ga oppgaven videre til Lie fordi han syntes at «taterspørsmålet» ikke angikk ikke hans departement, det «hører egentlig ikke til Justisdepartementets arbeidsområde». Lovavdelingen kunne bistå med det lovtekniske dersom Lie ønsket nye bestemmelser, men et nærmere samarbeid var ikke aktuelt. I stedet anbefalte Riisnæs at Politidepartementet innledet et samarbeid med befolkningskontoret i Innenriksdepartementets helseavdeling, eventuelt også med Sosialdepartementet, slik Quisling hadde anbefalt Justisdepartementet å gjøre. For øvrig mente Riisnæs i likhet med Quisling at man med gjeldende lovgivning kunne «utrette særdeles meget», og at det derfor ikke burde være nødvendig med noen særlovgivning. ⁶⁴ Seinere vurderte Riisnæs dette annerledes (se kapittel 1.3.7).

Også korrespondanse med sosialminister Johan Andreas Lippestad viser at Riisnæs ikke betraktet «taterspørsmålet» som et anliggende for Justisdepartementet. Lippestad hadde i juni 1943 ment at Justisdepartementet burde drøfte spørsmålet om å opprette en arbeidsleir for «løsgjengere» som ikke hadde «karakteren av straff», med Politidepartementet. ⁶⁵ Lippestad hadde fått ideen etter å ha mottatt en avskrift av Quislings brev til Riisnæs dagen før (se over). Ved oversendelsen av

avskriften presiserte Riisnæs, slik han hadde gjort overfor Lie, at «taterspørsmålet» ikke hørte til Justisdepartementets arbeidsområde. ⁶⁶ Lippestad skrev tilbake og gjentok sitt ønske om en arbeidsleir. Denne gangen skrev Lippestad at han siktet til en leir for «folk som i øyeblikket ikke er brukbare for regulært arbeid, men som gjennom tilvending og opplæring i en arbeidsleir, uten at oppholdet der har karakteren av straff, kan innvinnes som brukbare samfunnsindivider». Med «folk» siktet han til «omstreifere», og han mente å vite at det blant disse var svært mange av «norsk blod». ⁶⁷ Trolig brukte Lippestad uttrykket «norsk blod» i motsetning til «sigøynerblod», og med det mente han at folk med «norsk blod» lettere lot seg tilvenne og omdanne enn folk med «sigøynerblod».

Riisnæs sendte Lippestads brev videre til Politidepartementet, «som rette vedkommende», med følgende kommentar: «Det er rimelig at det blir Politidepartementet som tar opp spørsmålet om en arbeidsleir i forbindelse med taternes anbringelse». ⁶⁸ Samtidig ble Lippestad underrettet om at brevet var blitt videresendt, og at Politidepartementet måtte «lede den planlagte aksjon og [...] ta seg av de tiltak som skal gjøres». ⁶⁹ Men Riisnæs skulle seinere få en rolle å spille (se kapittel 1.4).

1.3.5 Forslag til to lover

Politidepartementet fulgte ikke opp deporteringstanken, og det forlot tanken om å lage en bredt anlagt lov med forbud mot streifing – ikke av prinsipielle grunner, men fordi det ville kreve «store forarbeider og undersøkelser». I alle fall var dette Sikkerhetspolitiets begrunnelse i et notat ført i pennen av kriminalsjef Jørgen Wiermyhr og hans underordnede Carl Lodberg Holm, jurist og politifullmektig. Dessuten mente de to at et streifeforbud ikke hadde noen stor hensikt ettersom muligheten for streifing var begrenset all den stund alle innbyggerne måtte ha legitimasjonskort og grenseboerbevis. Derfor kunne heller ingen «omstreifere» bevege seg inn i «grensone øst og vest» uten passerseddel. ⁷⁰

⁶¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Lie fra S. Riisnæs, 2.6.1943. Lov om visse rådgjerder mot forbrytere, signert av Quisling 25. mars 1943, handlet om å styrke sikrings- og forvaringsinstituttet. Ordlyden i § 8 i lovens kapittel 2 om «forebyggende forvaring» var: «I særlig tilfeller kan en person besluttes holdt i forebyggende forvaring selv om vilkårene etter §§ 6 og 7 ikke er tilstede, såfremt det finnes sannsynlig at vedkommende vil begå nye straffbare handlinger og forvaringen anses påkrevd til beskyttelse av den offentlige sikkerhet.» Loven kan leses her: http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39767/241/?size=medium&mode=0 [Lest 22.3.2015].

⁶² RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Lie fra S. Riisnæs, 2.6.1943.

⁶³ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til S. Riisnæs fra V. Quisling, 22.6.1923.

⁶⁴ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Lie fra S. Riisnæs, 28.6.1943, brev til S. Riisnæs fra V. Quisling, 22.6.1943.

⁶⁵ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til S. Riisnæs fra J.A. Lippestad, 23.6.1943. Brevet ble videresendt til Politidepartementet 28.6.1943.

⁶⁶ RA/S-1272/D/L0033/0009, brev til J.A. Lippestad fra S. Riisnæs, 28.6.1943.

⁶⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til S. Riisnæs fra J.A. Lippestad, 2.7.1943.

⁶⁸ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, S. Riisnæs, påtegning, 5.7.1942 på brev til S. Riisnæs fra J.A. Lippestad, 2.7.1943, til J. Lie, 5.7.1943.

⁶⁹ RA/S-1272/D/L0033/0009, brev til J.A. Lippestad fra S. Riisnæs, 5.7.1943.

Ifølge kriminalsjefen var det i første omgang mest realistisk å registrere alle omstreifere, håndheve eksisterende lovgivning strengere og sørge for at personer uten «vilje eller evne til å innpasse seg i et ordnet og rolig samfundsliv» – underforstått dem som ikke lot seg bosette og bringe i regulært arbeid – ble anbrakt i arbeidsleirer.⁷¹ I tillegg fant de det påkrevd med et forbud mot hestehold fordi dette «delvis ville være et ledd til motarbeidelse av omstreiferuvesenet».⁷² Wiermyhr og Lodberg Holm gjorde også oppmerksom på lov om visse rådgjerd mot forbrytere av 25. mars 1943 (jf. kapittel 3.4).

Registrering i regi av politimestrene ble ansett som mest presserende. Bare på den måten kunne kontrollen bli mer effektiv. Det ble antatt at registrering, sammen med en strengere håndheving av eksisterende lover og et tett samarbeid mellom politimestere, ordførere, arbeidsformidlingen og ledere av vergeråd og vernelag, ville «bringe en bedring i forholdet».⁷³ Norsk misjon blant hjemløse ble ikke tildelt noen rolle.

Jonas Lie sa seg «enig i det vesentlige» og understreket nødvendigheten av straks å innføre et hesteforbud, med en bestemmelse om at hestene skulle overtas mot erstatning. Derimot var han kritisk til assimilering gjennom bosetting. Det var som et ekko av tysk «sigøynerpolitikk», som i løpet av 1930-åra hadde gått bort fra assimilering til segregering, når Lie uttalte: «Å fortsette koloniseringslinjen er ikke ubetenkelig når det gjelder sigøinere, fant og arvelig belastede.»⁷⁴

Utover registreringsplikt og hesteforbud var Lie imidlertid usikker på hvilke tiltak som burde iverksettes; «endelige retningslinjer» fikk utstå til registreringen var gjennomført og opplysningene ordnet. Men Lie ville altså umiddelbart ha et forbud mot hestehold – og husbåter. «Ta straks initiativ til en lov som gir hjemmel til rekvisisjon av

omstreiferes hester og husbåter», skrev Lie på en lapp til Sikkerhetspolitiet noen dager seinere.⁷⁵ Dessuten kunne man jo «gjøre helvete hett for dem», og dermed «drive endel over grensen».⁷⁶

Carl Lodberg Holm utarbeidet et PM om «forslag til lov om obligatorisk registrering av omstreifere» med lovutkast, forslag til forskrifter og utkast til registreringsskjema. «For å kunne føre en noenlunde effektiv kontroll med omstreiferne er det av største betydning å få et slikt register så uttømmende som mulig», lød begrunnelsen i PM-et.⁷⁷ De landsomfattende tellingene fra 1927 og 1935 ble omtalt som mangelfulle og utilstrekkelige. Det samme gjaldt folkeregisteret, registret for fødsler, vigsler og dødsfall og registre for legitimasjonsbevis. En lov om obligatorisk registrering ville bøte på dette og få stor betydning for blant annet politi, fattigvesen, vergeråd og vernelag.

Alle skulle registreres, også bofaste «omstreifere». «Omstreiferne» selv skulle melde seg til nærmeste politimyndighet, og politimestere, lensmenn, fengsler, skolehjem, arbeidskolonier og andre institusjoner skulle sende inn opplysninger. For umyndige, «åndssvake» og syke skulle meldeplikten påhvile foreldrene, verge eller foresatte. Politimestrene skulle påse at meldeplikten ble overholdt og samtidig kontrollere opplysningene mot folkeregisteret, fødselsregisteret og registret for legitimasjonsbevis.

Lodberg Holm trodde ikke mange «omstreifere» ville melde seg frivillig: «Det er uten tvil en god del av dem som simpelthen skyr de offentlige myndigheter» – og han føyde til: «av lett forståelige grunner». Derfor måtte registreringen gjennomføres med «en særlig effektiv tvang». Den som ikke etterkom meldeplikten, skulle straffes med bøter eller fengsel inntil seks måneder.

Lovforslaget ble utformet i tråd med innholdet i PM-et, og bestemmelsene og framgangsmåten ble utdypet i forslag til forskrifter.⁷⁸

Et par dager seinere la Lodberg Holm fram et PM om hesteforbud for «omstreifere», med forslag til lov og forskrifter. Hensikten var «å regulere deres livsførsel», som ofte innebar at de sikret

⁷⁰ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «P.M. Sigøynere og Omstreifere», signert L-H/JW, 19.6.1943.

⁷¹ Samme sted.

⁷² Samme sted.

⁷³ Samme sted.

⁷⁴ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, håndskrevet bemerkning fra J. Lie, 25.6.1943, på dokumentet «P.M. Sigøynere og Omstreifere», 19.6.1943. Denne uttalelsen av Lie er parafraisert feil og feiltolket i Roughtvedt 2010. Her heter det: «Når det gjaldt sigøynere, fant og arvelig belastede, var det ikke helt utenkelig å fortsette 'koloniseringslinjen', mente han [Lie]. Begrepet ser ut til å være en eufemisme – på linje med 'arbeidsinnsats i øst' – for deportasjon til Auschwitz.» Feilen synes dels å bero på at forfatteren skriver «utenkelig» i stedet for «ubetenkelig», og dels at «koloniseringslinjen» ikke er forstått rett som bosettingsarbeid. Om overgangen fra assimilering til segregering i tysk «sigøynerpolitikk», se Kaveh 2010.

⁷⁵ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, håndskrevet beskjed til Sikkerhetspolitiet, 1.7.1943.

⁷⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, håndskrevet bemerkning fra J. Lie, 25.6.1943, på dokumentet «P.M. Sigøynere og Omstreifere», 19.6.1943.

⁷⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «P.M. Forslag til lov om obligatorisk registrering av omstreifere», signert L-H., 30.6. Lodberg Holm brukte signaturen «L-H».

⁷⁸ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om registrering av omstreifere», signert L-H, 1.7.1943, «Forskrifter om registrering av omstreifere», signet L-H, 1.7.1943.

levebrødet ved «betleri eller andre straffbare handlinger». Ved å regulere retten til å eie, holde og bruke hest ville Lodberg Holm vanskeliggjøre deres «omflakkende tilværelse» og dermed frata dem reiselysten. I tillegg la han vekt på dyrevernet. Forbudet skulle gjelde alle «omstreifere», også fastboende. Men de som bosatte seg, skaffet seg regulært arbeid og skikken seg, burde kunne søke dyrevernsnemnda om tillatelse til å eie hest dersom det forelå et overbevisende yrkesmessig behov.⁷⁹

Lovforslaget, med straffebed, ble utformet i tråd med dette.⁸⁰ I forslag til forskrifter ble det presisert at fastboende «omstreifere» måtte søke om tillatelse til å eie, holde eller bruke hest. Politimestrene, og på landet lensmennene, skulle gå aktivt inn for lovens gjennomføring: «Det må overvåkes at omstreiferne virkelig skiller seg av med sine hester innen den frist som er fastsatt, eller at fastboende virkelig sender inn søknad om å få beholde sin hest hvis dette skjønnes nødvendig.» Videre skulle politiet og lensmennene føre stadig kontroll på landeveiene, og det måtte etableres et godt samarbeid mellom politi og dyrevernsnemnd.⁸¹

I regjeringssmøte 8. juli 1943 gjorde Jonas Lie rede for «taterspørsmålet» og orienterte deretter Karl A. Marthinsen, den nye sjefen for Sikkerhetspolitiet, om at Quisling hadde gitt grønt lys for «en aksjon mot taterplagen».⁸² Lie framholdt at dette nå var kriminalpolitiets «viktigste sak». I første omgang skulle aksjonen rettes mot «alle omstreifere av taterblod som kan defineres som vaneforbrytere». Disse skulle fratras hest og husbåt og interneres sammen med familiene sine i en arbeidsleir. Der skulle det foretas en «rasemessig undersøkelse», og «familier med forbrytersk arvestoff» skulle steriliseres. Dette skulle utgjøre «første del av felttoget». Hva som burde gjøres med «de øvrige tater», ville ifølge Lie avhenge av hvor mange som kunne regnes som vaneforbrytere. I notatet til Marthinsen trakk Lie en parallell til løsningen på «jødespørsmålet»: Målet var «en ende-

lig løsning på taterplagen, slik at man blir kvitt dette spørsmål og får det løst – omtrent slik som jødespørsmålet er det».⁸³

Kort tid etter ble veien videre drøftet av Lie, Marthinsen og Lodberg Holm. Planleggingen av den påtenkte arbeidsleiren for «omstreifere som regnes som vaneforbryterne» skulle utstå til kriminalsjef Jørgen Wiermyhr var tilbake fra ferie 26. juli.⁸⁴

Under arbeidet med å lage et forslag til lov om registrering hadde Lodberg Holm fått innhentet opplysninger om hva som ble gjort i Sverige for å løse problemet med «zigenare» og «tattare».⁸⁵ Byråsjef Anders Twengström i Socialstyrelsen meldte tilbake at det ikke var foretatt noen særskilt registrering av «zigenare och tattare (omstreifere)». Et forslag fra 1929 om et sentralregister for «lösdrivare» var ennå ikke realisert, men Socialstyrelsen hadde nå fått i oppdrag å iverksette «en inventering av de zigenare och tattare, som finnes inom riket». Når det gjaldt «sigöynere», hadde politiet gjennomført en liknende «inventering» 31. mai 1943. For tiden ble oppgavene bearbeidet av Socialstyrelsen. En tilsvarende kartlegging av «tattare» ville ifølge Twengström by på visse vanskeligheter fordi det «för närvarande icke synes vara möjligt att objektivt definera begreppet tattare och att avgränsa detta befolkningsskikt från övriga invånare». Derfor hadde Socialstyrelsen foreslått at det først ble gjennomført en antropologisk (rasebiologisk) undersøkelse av et visst antall «tattare», foruten en «proinventering av tattarbefolkningen» innenfor et mindre geografisk område. For øvrig bemerket Twengström at Socialstyrelsen først og fremst oppfattet sitt oppdrag dithen at man skulle belyse spørsmålet om hvor mange «zigenare» og «tattare» det var i Sverige, og at det inntil videre ikke var snakk om å legge kartleggingsmaterialet til grunn for «en fortlöpande registrering av tattare och zigenare».⁸⁶

⁷⁹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «P.M. Forslag til lov om forbudd [sic] for omstreifere til å eie, holde og bruke hest», signert L-H, 3.7.1943.

⁸⁰ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, forslag til «Lov om forbudd [sic] for omstreifere til å eie, holde og bruke hest», signert L-H, 3.7.1943.

⁸¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, forslag til forskrifter til «Lov om forbudd [sic] for omstreifere til å eie, holde og bruke hest», signert L-H, 3.7.1943.

⁸² RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, notat til lederen av Sikkerhetspolitiet fra J. Lie, 10.7.1943. Saken er ikke referert i protokollen fra regjeringssmøtet, se RA/S-4279/D/Da/L0003.

⁸³ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, notat til lederen av Sikkerhetspolitiet fra J. Lie, 10.7.1943.

⁸⁴ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om 1. Registrering av omstreifere, 2. Lov om hestehold for omstreifere», notat signert L-H, udatert.

⁸⁵ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev (avskrift) til Innenriksdepartementet, Utenriksavdelingen fra kriminalavdelingen (ved L-H/BB), 19.6.1943, diverse påtegninger.

⁸⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, avskrift av skriv fra Kungl. Socialstyrelsen, Utredningsbyrå, ved A. Twengström, 7.7.1943. For en nærmere framstilling av den svenske «inventeringen», herunder den rasebiologiske undersøkelsen, se Ericsson 2015, s. 189–222. Se også Sjögren 2010, s. 189–195 og *Den mörka och okända historien: vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet* (2014), s. 46–66.

POLITIDEPARTEMENTET

Notat til Lederen av Sipo.

Den viktigste sak innen kripes område er idag å gjennomføre en aksjon mot taterplagen. Jeg har foredratt spørsmålet i regjeringssmøte d. 8. ds. og fått Ministerpresidentens prinsipielle tilslutning til følgende retningslinjer:

Oprettelse av en særskilt arbeidsleir som står under bevoktning. *Komp. Socialdpt ang. arbeidsmiljøet.*

I denne arbeidsleir anbringes alle omstreifere av taterblod som kan defineres som vaneforbrytere jfr. denne lov.

Også familiene anbringes i leiren.

Samtidig inndragning av hest og husbåt.

Rasemessig undersøkelse av leirens innvånere.

Sterilisering av familier med forbrytersk arvestoff.

-

Det avhenger av hvormange tater som kan regnes som "vaneforbrytere" hvad man skal foreta overfor de øvrige tater. Første del av felttoget vender sig altså mot "vaneforbryterne" blant dem, men hensikten er - såsnart en bedre oversikt foreligger - å få en endelig løsning på taterplagen, slik at man blir kvitt dette spørsmål og får det løst - omtrent slik som jødespørsmålet er blitt det.

10. juli 1943

J. L.

Figur 21.3 Samme dag som statspolitijefen Karl A. Marthinsen overtok ansvaret for Sikkerhetspolitiet, gjorde politiminister Jonas Lie ham oppmerksom på at Quisling hadde gitt sin prinsipielle tilslutning til visse retningslinjer for å løse «taterplagen». RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002.

Selv om den svenske byråsjefen svarte før tre uker var gått, hadde nok Lodberg Holm håpet på et raskere svar. I alle fall ferdigstilte han lovutkastet før svaret kom. Svaret var heller ikke til stor hjelp. Det er ikke funnet spor etter en videre utveksling av ideer mellom Norge og Sverige angående denne saken.

Hva skjedde med lovforslaget til Carl Lodberg Holm? Det ble mer eller mindre stilt i bero. Årsaken til dette kan ha vært at Misjonens generalsekretær, Oscar Lyngstad, i begynnelsen av august 1943, etter en konferanse med kriminalsjef Jørgen Wiermyhr, frarådet en særlovgivning, innbefattet en lov som satte et forbud mot å eie eller holde hest (se kapittel 4.1). Kriminalavdelingen ville likevel ikke gi helt slipp på tanken om å ta hestene fra «omstreiferne», selv om Lyngstad også hadde frarådet dette, og tok derfor kontakt med Landbruksdepartementet. Den konkrete bakgrunnen var en lov av 13. mai 1943 om salg og utleie av hester, og en forordning av 3. juli 1943 som fastslo at salg og utleie skulle tas hånd om av kommunale hestenevnder. Det ble gjort oppmerksom på at det i lengre tid var blitt arbeidet med planer om «å regulere omstreiferfolkets rett til å bruke hest» fordi det «stadig [hadde] vært klaget over omstreiferne behandling av hesten, og i det heletatt [sic] over at omstreiferne har fått lov til å benytte hest på sine stadige reiser som er en plage for befolkningen». Det var derfor ønskelig med et samarbeid mellom politi og hestenevnder med tanke på tvangsrekvisisjon av «omstreiferne» hester:

En finner at det ved nevnte forordning er åpnet en adgang til samarbeide mellom hestenevndene og politiet, slik at hestenevnda ved å rekvirere først og fremst hester som tilhører de såkalte omstreifere ville hjelpe til med å komme omstreifervesenet til livs. Politiet måtte bistå med å fremskaffe opplysninger om omstreiferfamiliene som var i besiddelse av hester og være hestenevndene behjelpelig under rekvisisjonen.

Det må være på det rene at omstreiferne som regel har lite behov for hest uten når det gjelder deres formålsløse reiser, og på den annen side er det sikkert at det nå er et stort behov for brukshester.

Samarbeidet mellom hestenevndene og politiet måtte kunne etableres ved at disse myndigheter ble gjort uttrykkelig oppmerksom på forholdet og oppfordret til å gå inn for saken.

En ber om en uttalelse i sakens anledning.⁸⁷

Landbruksdepartementet skrev tilbake at forordningen ikke ga noen hjemmel for «å kreve avståing av hester». Men det ble gjort oppmerksom på at Næringsdepartementet med hjemmel i forordning av 6. desember 1940 om plikt til å avstå varer eller andre gjenstander, med endringer av 1. oktober 1942, hadde gitt Landbruksdepartementet fullmakt til å kreve avstått eiendomsrett til hester og adgang til å delegere slik myndighet til lokale instanser. Departementet kunne opplyse at de kommunale hestenevndene hadde fullmakt til å kreve slik avståelse innen sine respektive kommuner, og at fylkesnevnda hadde en tilsvarende fullmakt innen fylket. Men Landbruksdepartementet kunne ikke se at dette uten videre ga rett til å ta hestene fra «omstreifere»:

En antar at hestenevndene etter denne fullmakt ikke kan kreve avstått eiendomsrett til hester som ikke er heimhørende i kommunen eller fylket, likesom det må ansees tvilsomt om den gitte fullmakt overhodet kan utvides til å omfatte avståelse av hester tilhørende en enkelt gruppe av gjennomreisende.⁸⁸

Landbruksdepartementet skulle dog «være oppmerksom på spørsmålet».⁸⁹

1.3.6 Forslag til en felles lov

I januar 1944 kom spørsmålet om særlovgivning opp på nytt. Denne gangen ble saken overlatt til kriminalavdelingens politiinspektør Ole Tobias Orvin, en jurist med høyere rang enn Carl Lodberg Holm. Orvin hadde avlagt juridisk embetseksamen i 1940 og var blitt konstituert som politiinspektør i 1943, en stilling han hadde ut krigen. Til tross for at Lyngstad hadde frarådet en særlovgivning, ble det likevel utarbeidet et lovforslag. Et første utkast forelå i slutten av januar 1944. Etter innspill fra både Jonas Lie og Jørgen Wiermyhr ble et endelig forslag lagt på bordet, trolig i begynnelsen av mars 1944.⁹⁰

⁸⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Forordning av salg og utleie av hest, av 13. mai 1943» [konsept, 25.8.1943], brev til Landbruksdepartementet fra kriminalavdelingen, Politidepartementet.

⁸⁸ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til lederen av kriminalpolitiet fra Landbruksdepartementet, 10.9.1943.

⁸⁹ Det er ikke undersøkt om Landbruksdepartementet gjorde noe mer med dette.

Orvin hadde foretatt en revisjon av Lodberg Holms utkast til to ulike lover, og for egen regning valgt å slå dem sammen til én lov, med bestemmelser om registrering og hestehold og husbåt, foruten motorvogn. Spørsmålet om å regulere retten til å eie eller bruke motorvogn dukket opp under det forberedende arbeidet, men uten at navnet på loven ble endret i samsvar med dette. Orvin begrunnet sammenslåingen av de to lovene med at bestemmelsene bare gjaldt «omstreifere». Dermed unngikk man å måtte «gjenta definisjonen på omstreifere».⁹¹

Orvin hadde vurdert å lage en bestemmelse om et generelt forbud mot streifing, eller en bestemmelse som sa: «Omstreifere som etter denne lovs ikrafttreden påtreffes i ferd med å streife om på tatervis, kan pågripes og anbringes i tvangsarbeidsleir.» En slik bestemmelse ville da bli lovens viktigste, mente Orvin. Han lot likevel være å foreslå en sådan fordi han fant det «uheldig å gå så drastisk til verks». Med det siktet han til at det lett ville oppstå vanskeligheter med kommunene: «En må regne med at en rekke av omstreiferne ikke har hjemstavn i noen kommune, og at ingen kommune heller godvillig vil ha dem, hvorfor en må regne med refusjonsstridigheter.» Et forbud mot omstreifing kunne, slik Orvin vurderte det, vanskelig la seg gjennomføre før staten påtok seg «full refusjonsplikt».

Jørgen Wiermyhr vurderte dette annerledes; loven burde inneholde en bestemmelse som åpnet for tvangsinternering av dem som streifet omkring etter lovens ikrafttreden. På den måten, mente Wiermyhr, «vil en være kommet temmelig langt i bekjempelsen av omstreiferondet». Wiermyhr begrunnet en slik bestemmelse med at politiet så langt ikke hadde noen hjemmel for uten videre å pågripe dem som streifet omkring, og at politiet i praksis som regel bare skyssset vedkommende «omstreifer» over i neste politidistrikt.⁹² Dermed ble følgende bestemmelse innarbeidet i det endelige lovutkastet som paragraf sju: «Omstreifere som etter denne lovs ikrafttreden påtreffes i ferd med å streife om på tatervis, kan pågripes og anbringes i tvangsarbeidsleir.»

⁹⁰ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om registrering av omstreifere og forbud for omstreifere å holde hest og husbåt». Udatert avskrift.

⁹¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, O.T. Orvins bemerkninger til første utkast til «lov om registrering av omstreifere og forbud for omstreifere å holde hest og husbåt», 26.1.1944.

⁹² RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, maskinskrevet margkommentar fra J. Wiermyhr til første utkast til «lov om registrering av omstreifere og forbud for omstreifere å holde hest og husbåt», 26.1.1944.

For øvrig inneholdt Orvins lovforslag en bestemmelse om registrering som ikke skilte seg vesentlig fra tidligere forslag. Bestemmelsen om hestehold var omtrent likelydende med innholdet i Lodberg Holms tidligere forslag til lov om hesteforbud. Nytt var regulering av husbåt og motorvogn. I § 4 het det: «Det er forbudt for omstreifere å eie eller besidde husbåt.» Med husbåt siktet Orvin til fartøy «innredet til beboelse eller som benyttes hertil, og som blir benyttet til omstreifing langs kysten». Orvin hadde vært i tvil om man skulle gå til det skritt helt å forby «omstreifere [...] å bo om bord i båt, selv om de ikke for tiden hadde noe annet sted å bo, og båten aldri hadde vært benyttet til omstreifing». Når han likevel mente at et slikt forbud var på sin plass, var det fordi enhver båt kunne brukes til omstreifing, selv en vanlig robåt. Om en «omstreifer» ønsket å eie båt, måtte det derfor søkes om tillatelse, og et vilkår for å få søknaden innvilget måtte være at båtholdet var nødvendig for næringsvirksomhet. Det ble ikke siktet til omreisende næringsvirksomhet. Dersom vedkommende misbrukte tillatelsen ved å bruke båten i omstreiferøyemed, skulle den beslaglegges og auksjoneres bort på eierens regning. En tilsvarende bestemmelse skulle gjøres gjeldende for motorvogn.

Når loven trådte i kraft, skulle alle som ikke var bofaste skille seg av med hest, husbåt eller motorvogn innen to måneder, mens fastboende «omstreifere» måtte, med samme frist, søke om tillatelse til å få beholde eventuell hest, båt eller motorvogn. Overtredelse skulle straffes med bøter eller fengsel inntil seks måneder.

I mai 1944 kunne Jonas Lie opplyse Sverre Riisnæs om at Politidepartementet «i lengre tid [hadde] arbeidet med en løsning av det vanskelige taterspørsmål», og at et lovutkast om kort tid ville bli sendt Justisdepartementet til «lovteknisk behandling».⁹³ Det dreide seg om den endelige versjonen av Orvins forslag: én lov med bestemmelser om registrering, hester, båter og biler, og eventuell tvangsinternering. Helseavdelingen i Innenriksdepartementet meldte sin interesse. Medisinaldirektør Thorleif Østrem ba om å få lov og registreringslister oversendt straks de forelå. Det ble antatt at man med hjelp av listene ville kunne avklare «omstreifernes rasemessige opprinnelse», noe helseavdelingens befolkningskontor var «meget interessert» i.⁹⁴ Politidepartementet meldte tilbake at lovforslaget var til «lovteknisk

⁹³ RA/S-1272/D/L0033/0009, tilbakemelding til S. Riisnæs fra J. Lie, 13.5.1944.

bearbeidelse» og at registreringen neppe «kunne påregnes iverksatt før i slutten av dette år».⁹⁵

Mye tyder på lovarbeidet så langt hadde pågått uten at den tyske okkupasjonsmakten ble holdt orientert. I august 1944 ga i alle fall ga SS-general Heinrich Fehlis – lederen av det tyske sikkerhetspoliti i Norge – Politidepartementet beskjed om at han fra «norske kretser» var blitt gjort oppmerksom på at «norwegische Zigeuner (Tater)» streift omkring uten å gjøre samfunnsnyttig arbeid, akkurat som i fredstid, og det attpåtil med hester, mens «rettskafne norske bønder» hadde avlevert sine hester. Fehlis ba departementet ta stilling til problemet, spesielt ut fra Sikkerhetspolitiets synspunkter, og om å gi ham beskjed om hvilke tiltak man hadde til hensikt å iverksette eller hvilke tiltak som lot seg gjennomføre.⁹⁶ Wiermyhr kunne opplyse at man lenge hadde vært oppmerksom på problemet, og at man i lengre tid hadde arbeidet med å lage en lov som skulle få slutt på problemet. Wiermyhr antok at loven, som nå var til lovteknisk behandling i Justisdepartementet, ville bli vedtatt i nærmeste framtid, og tre i kraft innen utgangen av 1944.⁹⁷ Trolig slo Fehlis seg til ro med svaret.

1.3.7 *Quisling bestemmer at saken skal utredes på nytt*

Det ble likevel ikke vedtatt noen «omstreiferlov» høsten 1944. I ministermøte 12. oktober hadde Quisling bestemt at saken skulle utredes nærmere.⁹⁸ Ansvarer ble gitt Sverre Riisnæs, som på dette tidspunktet også var stedfortredende politiminister, fordi Jonas Lie dagen før hadde reist nordover for å lede tvangsevakueringen av Finnmark sammen med sosialminister Johan Andreas Lippestad.

I et internt notat, sendt kriminalsjef Wiermyhr til orientering, gjorde Riisnæs oppmerksom på Quislings ønske om «et engere utvalg til å forbedre løsningen av taterspørsmålet», med forslag

til «nødvendige lovbestemmelser» og «administrative forføyninger». Hensikten var, skrev Riisnæs, «innen nær framtid å fjerne taterne og andre omstreifere fra vegene og å anbringe dem på ett eller flere bestemte steder isolert fra den øvrige befolkning og å hindre formeringen».⁹⁹ Riisnæs gjorde samtidig oppmerksom på at sikkerhetspolitistef Karl A. Marthinsen, Wiermyhrs overordnede, hadde «erklært seg enig».

Quisling bestemte at saken skulle utredes på nytt, noe som måtte fortone seg som en underkjennelse av Politidepartementets lovforberedende arbeid. Men det vites ikke om det var Quisling selv eller Riisnæs som ønsket en ny utredning.¹⁰⁰ En ting er dog sikkert: Riisnæs var misfornøyd med Politidepartementets sendrektighet. Dette framgår av en korrespondanse med Lippestad. I april 1944 hadde Lippestad etterlyst tiltak for å bli kvitt «tateruvesenet». Riisnæs visste ikke hvor langt Politidepartementet hadde kommet med saken, og understreket at det hastet med å få en løsning.¹⁰¹ I et forsøk på å få fortløp i Politidepartementets arbeid med saken sendte Riisnæs Lippestads brev til departementet, og i en påtegning på departementets svar til Lippestad bemerket Riisnæs at han flere ganger hadde bedt Politidepartementet om å få løst «taterspørsmålet». Samtidig, og dette står i motsetning til hva Riisnæs tidligere hadde ment, var han av «den bestemte oppfatning» at «taterspørsmålet» ikke lot seg løse ved hjelp av gjeldende lovgivning. I mai 1944 uttrykte Riisnæs en viss tilfredshet med at Politidepartementet var i ferd med å gjøre klart et lovforslag.¹⁰² Men Quisling – kanskje i samråd med Riisnæs – valgte å se bort fra dette forslaget fem måneder seinere.

1.4 **Mot en endelig avklaring (1944–1945)**

24. november 1944 oppnevnte Sverre Riisnæs utvalget som Quisling ønsket skulle utrede «taterspørsmålet» på nytt. Medisineren Richard Hanheide ble utvalgets leder. Med seg fikk han kriminalsjef Jørgen Wiermyhr og direktør Eilif Alf

⁹⁴ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Politidepartementet fra Innenriksdepartementet ved T.H. Østrem og R. Hanheide, 7.7.1944.

⁹⁵ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Ad tater- og omstreiferproblemet», brev til helseavdelingen, Innenriksdepartementet, 19.7.1944, konsept signert OTO, 17.7.1943.

⁹⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Politidepartementet fra Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD – Oslo, 4.8.1944.

⁹⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD – Oslo fra Politidepartementet, 30.8.1944.

⁹⁸ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, notat av S. Riisnæs, 17.10.1944. Saken er ikke omtalt i referatet fra ministermøtet, se RA/S-4279/D/Da/L0005, protokoll fra ministermøter.

⁹⁹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, notat fra S. Riisnæs, 17.10.1944, sendt J. Wiermyhr til underretning.

¹⁰⁰ I Dahl 1992, s. 487 er det ikke tatt hensyn til at Sverre Riisnæs var Jonas Lies stedfortreder på ministermøtet 12. oktober. Initiativet til videre utredning er derfor feilaktig tilskrevet Lie personlig. Det samme gjelder Roughtvedt 2010, s. 139.

¹⁰¹ RA/S-1272/D/L0033/0009, brev til J.A. Lippestad fra S. Riisnæs, 3.5.1944. Lippestads brev fra 14.4.1944, som Riisnæs' brev er et svar på, er ikke funnet.

¹⁰² RA/S-1272/D/L0033/0009, «Taterspørsmålet», til J.A. Lippestad fra S. Riisnæs, 16.5.1944 (påtegning).

Guldberg i Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetsstrygd. Sekretær Yngvar Tank i Jus-tisdepartementet var også blitt oppnevnt, men da han kom tilbake etter et sykefravær, betakknet han seg; han ønsket ikke å sitte i et utvalg som skulle forberede en løsning av «taterspørsmålet» etter «retningslinjer» han var sterkt uenig i. Han kunne bistå med det rent lovtekniske, men ikke noe mer.¹⁰³

Riisnæs kunne tenke seg Johan Scharffenberg som medlem, selv om han var kjent for sin motstandsinnstilling til NS-regimet. «Jeg vet at denne har et meget stort materiale om taterne, er meget interessert og det er mulig han vil være med», skrev Riisnæs om Scharffenberg i et notat 17. oktober 1944.¹⁰⁴ Etter alt å dømme ble Scharffenberg spurt om å sitte i utvalget. Det er ikke funnet noen korrespondanse som kan bekrefte dette, men Scharffenberg sendte Politidepartementets en liste med anbefalt litteratur. Utvalgsmedlem ble han ikke.

I Politidepartementet var Scharffenberg regnet som ekspert på området. Scharffenbergs artikkelserie med tittelen «Omstreiferondet» i *Arbeiderbladet* i 1930 hadde sirkulert; eksemplvis hadde kriminalsjef Jørgen Wiermyhr sendt artikkelserien til sin sjef Oliver Møystad – «til gjen-nomsyn og retur» – med en merknad om at den «kan tjene som begrunnelse for en ny lov på dette område».¹⁰⁵ Den kom da også til å utgjøre et grunnlag for det utvalget Riisnæs satte ned i oktober 1944, og den ble vedlagt utvalgets innstilling.

1.4.1 Hanheide-utvalgets anbefalinger

Tyskfødte Richard Hanheide fikk i oppgave å lede utvalget som skulle utarbeide forslag til lovbestemmelser og administrative forføyninger som i nær framtid skulle gjøre det mulig «å fjerne taterne og andre omstreifere fra vegene og å anbringe dem på ett eller flere bestemte steder isolert fra den øvrige befolkning og å hindre for-

meringen».¹⁰⁶ Utvalget trådte sammen 3. november 1944. Sist i desember, etter 14 utvalgsmøter, var innstillingen klar. Utvalget presiserte innledningsvis at «den rasemessige side av taterspørsmålet» var uklar, og at det følgelig var vanskelig å definere begrepet «tater» (se kapittel 2). Utvalget hadde derfor valgt å se «taterspørsmålet», eller «omstreiferspørsmålet» som det het, i lys av livsform, og tok med sine forslag sikte på «å ramme alle de som streifer om på tatervis», uavhengig om de «rasemessig» tilhørte en bestemt folkegruppe.

Med utgangspunkt i Ole Tobias Orvins lovfor-slag og Johan Scharffenbergs artikkelserie om «omstreiferondet» fra 1930 gikk Hanheide-utvalget inn for en skjerpet innsats for å få avviklet en påstått samfunnsskadelig livsform.¹⁰⁷ Løsningen besto i en lov med bestemmelser som skulle hindre «omstreifingen» og en mer målbevisst sterilisering for å forhindre forplantning i «omstreifer-slektene», som her ble assosiert med alle slekter med en mobil livsform, ikke bare en avgrenset folkegruppe. Som det het i utkast til forskrifter: «Lovens hovedformål er å innskrenke og vanskeliggjøre omstreifingen.» I samsvar med dette la utvalget fram et forslag til «lov om visse bestemmelser om omstreifere», med utkast til rundskriv, og forslag til endring av lov nr. 1 til vern om folkeætten, NS-regimets steriliseringslov fra 1942.

I tråd med tidligere lovfor-slag ville Hanheide-utvalget få innført registreringsplikt. Ved registrering skulle «omstreiferen» samtidig bli gjort oppmerksom på at fortsatt streifing på «tatervis» ville bli møtt med en rekke tiltak, blant annet forføyninger etter §§ 7 og 8 i NS-regimets egen løsgjengerlov av 1942, forvaring i fengsel inntil spørsmålet om anbringelse var endelig avgjort og – som det strengeste tiltaket – internering i arbeidsleir inntil tre år uten skriftlig advarsel. I slike tilfeller skulle eventuelle barn anbringes i barnehjem eller på «opdragelsesanstalter» etter vedtak av politimester. Videre skulle det innføres et forbud mot å eie eller bruke hest, båt og motorvogn. Dersom et «befordringsmiddel» var nødven-

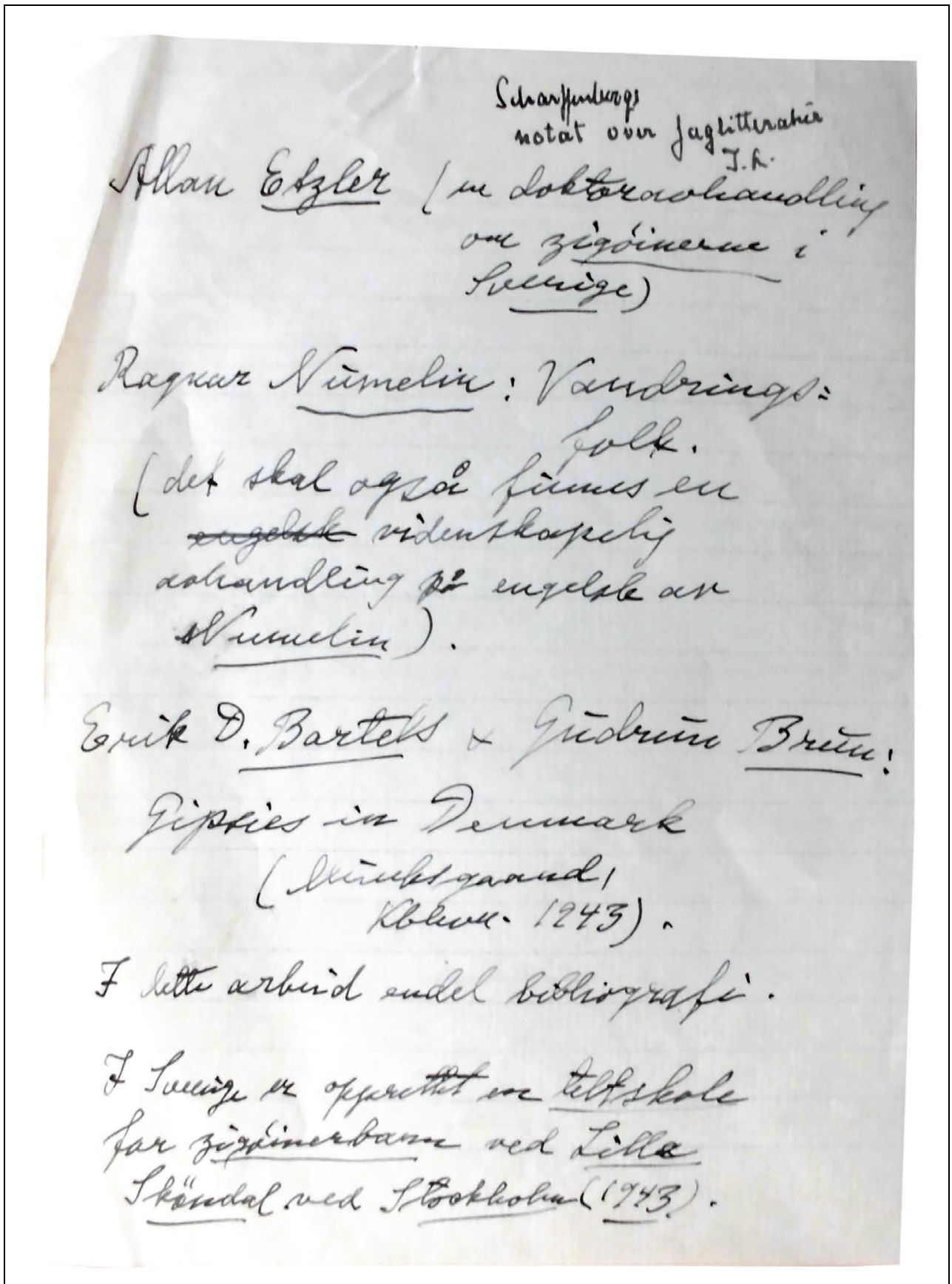
¹⁰³ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Politidepartementet fra Y. Tank, 9.12.1944. Tanke beklaget at han ikke hadde svart tidligere, men det skyldtes fravær på grunn av sykdom.

¹⁰⁴ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, notat fra S. Riisnæs, 17.10.1944, sendt J. Wiermyhr til underretning. Scharffenberg var tidligere blitt arrestert av tyskerne (25. september 1940) og hadde ved oppnådd aldersgrense fratrudd som overlege ved Oslo Hospitals sinnssykeasyl 31. oktober 1941. I oktober 1942 hadde Riisnæs nektet ham enhver adgang til Botsfengselet, hvor han hadde vært lege fra 1919 til september 1940. Søbye 2010, s. 694–704.

¹⁰⁵ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, maskinskrevet beskjed til O. Møystad fra J. Wiermyhr, 30.3.1943.

¹⁰⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, notat fra S. Riisnæs, 17.10.1944, sendt J. Wiermyhr til underretning. Hanheide hadde avlagt medisinsk embetseksamen ved Universitetet i Oslo i 1941, og var i perioden 1941–45 ansatt som sekretær i Innenriksdepartementets avdeling for mor og barn. RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, notat fra S. Riisnæs, 17.10.1944, sendt J. Wiermyhr til underretning.

¹⁰⁷ Det følgende bygger på RA, RA/S-1006/F/L0072/0011, «Innstilling fra utvalget til forberedelse av løsning av taterspørsmålet», 22.12.1944, med vedlegg: «Utkast til lov om visse bestemmelser om omstreifere», «Forslag til rundskriv», «Utkast til endring i lov nr. 1 til vern om folkeætten».

Figur 21.4 Johan Scharffenberg ble ikke med i et nasjonalsosialistisk «taterutvalg», men sendte en liste med anbefalt litteratur. Øverst i høyre hjørne har Jonas Lie (J.L.) notert: «Scharffenbergs notat om faglitteratur». RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002.

dig av hensyn til næring, måtte det søkes om tillatelse. Med næring ble det siktet til «samfunnsnyttig erverv», og i dette uttrykket inngikk ingen tradisjonelle omreisende næringsveier: «Næring som kan antas å bli utført som et ledd i omstreiferferd kan ikke komme i betraktning.»

Hanheide-utvalget foreslo ikke et direkte forbud mot streifing, men gjorde internering i arbeidsleir i inntil tre år, en midlertidig segregering, til strengeste reaksjon. Utvalget unnlot bevisst å foreslå systematisk internering av alle «omstreifere» – ikke av prinsipp, men med den begrunnelsen at samfunnet for tiden manglet nødvendige ressurser. Dessuten mente utvalget at det samfunnsmessig sett ikke var ønskelig å la et større antall personer «falle staten direkte til byrde» på denne måten.

Om internering var det strengeste midlet mot en pågående streifing, var sterilisering det sikreste tiltaket mot «framtidig omstreifing», mente Hanheide-utvalget. Derfor burde «flest mulig» av dem som «streifet om på tatervis», undersøkes med tanke på «seksualinngrep». For å oppnå dette foreslo utvalget følgende tillegg i § 9 i lov nr. 1 til vern om folkeætten: «Likeledes skal enhver som påtreffes i ferd med å streife om på tatervis, undersøkes med henblikk på seksualinngrep.»¹⁰⁸ I utvalgets forslag til rundskriv ble det presisert at man allerede ved registreringen skulle gjøre vedkommende kjent med at enhver som «påtreffes i ferd med å streife om på tatervis», skulle «undersøkes med henblikk på seksualinngrep». I tillegg foreslo utvalget en ny paragraf 9 a, med en intensjon om å styrke adgangen til tvangssterilisering:

Når en person skal undersøkes med henblikk på seksualinngrep og det er grunn til å frykte for at han vil undvike, kan politimesteren beslutte at han skal holdes i forvaring inntil saken er endelig avgjort og i tilfelle inntil inngrepet er foretatt. Beslutningen etter første ledd kan også treffes av Politidepartementet. Er beslutningen truffet av politimesteren kan den som rammes bringe den inn for Politidepartementet. Begjæring herom har ikke oppsettende virkning. Er det truffet beslutning om forvaring, skal spørsmålet om seksualinngrep skal foretas, avgjøres så hurtig som mulig.

¹⁰⁸ Den opprinnelige ordlyden i § 9 var: «Enhver som er dømt til fengsel- eller tukthusstraff, og som viser utpreget asosiale tilbøyeligheter (vaneforbrytere), skal undersøkes med henblikk på seksualinngrep etter denne lov; det samme gjelder personer som flere ganger er dømt for overtredelse av løsgjengerloven.»

Hanheide-utvalget hadde drøftet spørsmålet om begrunnelser for sterilisering. I tråd med Johan Scharffenbergs tankegodt ble det antatt at «omstreifing» var «en arvelig defektilstand» som et barn med «stor sannsynlighet» ville føre videre. I tillegg ble det antatt at evnesvakhet, psykopi og kriminalitet var utbredt blant «omstreifere», og at disse «defektilstander» aleine kunne begrunne sterilisering. Derfor mente utvalget at det kunne innføres bestemmelser om sterilisering av dem som streifet om på «tatervis» uten å bryte med hovedprinsippet i lov nr. 1 til vern om folkeætten om at det skulle foreligge en «arvelig sykdom eller defektilstand».¹⁰⁹

Sterilisering ble vurdert som det billigste og mest effektive tiltaket mot «framtidig omstreifing», men det ville ikke ramme «de omstreifere en allerede har». Derfor skulle de foreslåtte arbeidsleirene være kjønnsdelte: «Fellesleire bør ikke komme til anvendelse medmindre samtlige på forhånd er sterilisert, idet erfaringen hittil etter dr. Scharffenberg har vist at slike arbeidskolonier blir rene 'avlstasjoner'.» Som et første skritt ble det foreslått én leir for rundt 200 menn og én leir for kvinner. Utvalget var på det rene med at dette ville falle dyrt, men kunne vanskelig se noen vei utenom dersom man skulle få en snarlig løsning på «omstreiferspørsmålet». Men, ble det framholdt, det var å håpe at «bare trussel om arbeidsleir og eventuelt seksualinngrep vil være tilstrekkelig til at iallefall en del av de mindre urolige elementer vil slå seg ned og slutte med omstreifingen».

1.4.2 Fortsatt byråkratisk treghet

Lille julaften 1944 gikk Hanheide-utvalgets innstilling med vedlegg fra Politidepartementet til Førens og ministerpresidentens kanselli. I et følgeskriv til Quisling gjorde Lie oppmerksom på at han ønsket å fremme saken i et ministermøte i januar 1945. Samtidig benyttet Lie anledningen til å rettferdiggjøre at Politidepartementet hadde brukt lang tid på saken, for hvis ikke ville løsningen trolig ha blitt lik «den tyske løsning»:

Jeg anser det for en fordel at saken ikke er blitt forsert, idet man isåfall formentlig vilde ha lagt den tyske løsning av spørsmålet til grunn. Under mitt opphold ved den Internasjonale

¹⁰⁹ Utvalget hadde også vurdert hvorvidt sterilisering burde kunne foretas på sosiale indikasjoner, noe som steriliseringsloven av 1942 ikke tillot, og «kastasjon til pasifisering av omstreifere». Begge spørsmål ble imidlertid foreslått utsatt på grunn av utilstrekkelig erfaring.

politikongress i Wien [1943] var dette spørsmål fremme til behandling, og jeg bragte da i erfaring at samtlige tyske politiekspert var enige om at spørsmålet var løst på en lite gunstig måte i Tyskland. Man har da også truffet en annen ordning.

Med «den tyske løsning» siktet Lie helt klart til deporteringsoffensiven i tysk «sigøynerpolitikk» fra årsskiftet 1942/43 (se kapittel 1.3.3). Når denne politikken ble kritisert av tyske politiekspert i 1943, slik Lie hevdet, er det grunn til å tro at det skyldtes at deporteringen av «sigøynere» fra tyske områder var mindre omfattende enn tenkt. I stor grad ble delstatene sittende igjen med «sigøynerproblemet», som den enkelte delstaten liksom tidligere måtte forsøke å løse ved å sende «sigøynere» over grensen til neste delstat. Innenfor den enkelte delstaten gjorde den samme framgangsmåten seg gjeldende mellom ulike kommuner, ikke ulikt den måten norske kommuner forsøkte å løse «omstreiferproblemet» på. Lie gikk ikke nærmere inn på hva slags «annen ordning» som var truffet, men trolig siktet han til at *Reichkriminalpolizei* hadde innstilt deporteringen av rom til Auschwitz-Birkenau i mai, og at tyskerne hadde avviklet «sigøynerleiren» i august. Avviklingen innebar at et større antall internerte rom ble overført til andre leirer, inntil de rundt 2900 gjenværende fangene ble drept natten til 3. august.¹¹⁰

Jonas Lies forsendelse havnet på bordet til Sven Getz, en av byråsjefene i Førerens og ministerpresidentens kanselli, som siden 1. februar 1942 fungerte som både sekretariat for NS-regjeringen og partiorgan, og som behandlet alle innkomne henvendelser til Quisling. Getz kunne ikke tilrå behandling i ministermøte. For det første mente Getz at Hanheide-utvalgets lovforslag inneholdt en rekke detaljbestemmelser som ikke hørte hjemme i lovs form. Forslaget måtte derfor behandles lovteknisk i Justisdepartementet, og dessuten legges fram for relevante fagdepartementer (blant annet Innenriksdepartementet og Justisdepartementet) før saken ble fremmet i ministermøte. For det andre ville Getz ha en annen tittel på loven; det burde gå tydelig fram at det var snakk om «politibestemmelser», ikke bare «visse bestemmelser». Getz var ikke i tvil om at noe måtte gjøres, men han var «litt i tvil» om Politidepartementet og politiet ville klare oppgaven. Dessuten var han usikker på om man bare sto overfor et politimessig og «kriminalbiologisk»

spørsmål. Var det ikke mer snakk om et «befolkningsproblem», undret Getz seg:

Det er såvidt jeg kan se naturlig at saken fremmes fra Politidepartementet, idet det er politimessige forføyninger som treffes, men selve spørsmålet er vel nærmest et befolkningsproblem som hører hjemme i Helseavdelingen enten man ser på det som et rasespørsmål eller som et spørsmål om arvelig belastning. Politidepartementet har kriminalbiologiske spørsmål, men jeg er ikke på det rene med om man betrakter hele taterproblemet som et slikt spørsmål. Det er mulig at kriminaliteten er så stor blant dem at en kan si at spørsmålet har gått over til å bli av denne art.¹¹¹

Quisling sa seg enig med Getz, hvorpå kansellisjef Ørnulf Lundesgaard ga Lie beskjed om at Justisdepartementet skulle behandle lovforslaget teknisk, og at både Innenriksdepartementet og Justisdepartementet, som fagdepartement for henholdsvis helse og barnevern, skulle se på innholdet.¹¹² I slutten av januar 1945 fikk begge departementene tilsendt de aktuelle dokumentene.

Justisdepartementet hadde ingen innvendinger og ga raskt tilbakemelding.¹¹³ Svaret fra Innenriksdepartementet lot vente på seg. I slutten av februar, etter flere purringer, fikk Wiermyhr beskjed om at det pågikk et arbeid med å revidere lov nr. 1 til vern om folkeætten, og at man ville se dette arbeidet i sammenheng med «den endring av nevnte lov som er foranlediget av taterloven». Overfor Lie la ikke Wiermyhr skjul på at han var utålmodig.¹¹⁴ Lie snakket med innenriksminister Arnvid Vasbotten.¹¹⁵ Men det fikk ikke Innenriksdepartementet til å forhaste seg, et svar forelå først 21. mars. Departementet hadde ingenting å bemerke til forslaget til «lov om visse bestemmelser om omstreifere», men godtok ikke forslaget til revisjon av steriliseringsloven. Den loven var Innenriksdepartementets, og endringene vil derfor komme herfra, skrev Vasbotten.¹¹⁶

¹¹¹ RA/S-1006/F/ /L0072/0011, «P.M. Omstreiferondet», S. Getz, 12.1.1945.

¹¹² RA/S-1006/F/ /L0072/0011, brev til J. Lie fra Ø. Lundesgaard og S. Getz, 13.11.1945.

¹¹³ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Politidepartementet fra R. Kaare Larssen (for S. Riisnæs), 6.2.1945.

¹¹⁴ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Lie fra J. Wiermyhr, 22.2.1945.

¹¹⁵ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, Jonas Lies påtegning 23.2.1945 på brev til J. Lie fra J. Wiermyhr, 22.2.1945.

¹¹⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Politidepartementet fra Innenriksdepartementet ved A. Vasbotten og Th. Østrem, 21.3.1945.

¹¹⁰ Rosvoll, Lien og Brustad 2015, s. 138–139.

Innenriksdepartementet tok seg god tid. Først 17. april fikk Politidepartementet beskjed om at det hadde klart et tillegg til § 9 i steriliseringsloven: «Likeledes skal enhver omstreifer, tater, eller person som ferdes som sådan, undersøkes med henblikk på seksualinngrep.» Forslaget inngikk opprinnelig ikke i Innenriksdepartementets arbeid med å revidere denne loven, men ble tatt med for å komme Politidepartementet i møte, noe Leif Melsom, sjefen for sinnssykekontoret i Innenriksdepartementets helseavdeling, fant grunn til å presisere.¹¹⁷

Med sitt forslag til endring av § 9 i steriliseringsloven la Innenriksdepartementets helseavdeling opp til en utvidet steriliseringshjemmel. Hanheide-utvalget var blitt stående med et forslag som gjorde livsform til steriliseringsgrunn. Innenriksdepartementet ville også inkludere «enhver omstreifer, tater», ikke bare dem som streifet på «tatervis» («person som ferdes som sådan»). Slik sett føyde helseavdelingen til en «rasemessig» begrunnelse for sterilisering.

1.4.3 Registreringsskjema og registreringsbevis

Fordi Innenriksdepartementet ikke hadde noen innvendinger mot «lov om visse bestemmelser om omstreifere», sendte Politidepartementet forslaget til det tyske sikkerhetspoliti i Norge for behandling og godkjenning, slik det skulle gjøres. I følgeskrivet ble det presisert at det hastet med å få loven iverksatt. Sommeren sto for tur, og da ville omstreifingen tilta.¹¹⁸ Men tida hadde løpt fra NS-regimet. Verken forslaget til «omstreiferlov» eller revisjon av lov nr. 1 til vern om folkeætten ble endelig vedtatt før frigjøringen.¹¹⁹ Avklaringen hadde kommet for seint.¹²⁰

I påvente av en endelig avklaring lot imidlertid Politidepartementet i januar 1945 trykke både registreringsskjema og registreringsbevis. Foruten personalia skulle skjemaet inneholde opplysninger om skolegang og arbeidsforhold, økonomiske forhold, familieforhold, bøtlegging og straffeforhold. Blant annet skulle det registreres om vedkommende hadde vært vergerådsbehandlet, anbrakt i anstalt for alkoholikere, asyl eller annen «forbedringsanstalt» eller led av «noen alvorlig sykdom». Skjemaet hadde egen rubrikk for «fin-

geravtrykk av høyre tommelfinger» og for «rase- og omstreiferforhold». Det skulle registreres når og hvor vedkommende sist hadde streifet omkring eller fortsatt streifet. Selv om loven bare var ment å ramme dem som streifet på «tatervis», skulle det likevel registreres om vedkommende var av «tater- eller sigøynerætt», hadde «rasepreg» som «mørkt hår, mørk hudfarge, mørke eller brune øyne» og kjente «romanispråket».

Alle registrerte skulle utstyres med et registreringsbevis som skulle oppbevares og på anmodning vises fram for politiet. Beviset, med navn, fødselsår, bopel og avtrykk av høyre tommelfinger, skulle samtidig fungere som legitimasjonskort og grenseboerbevis.¹²¹

1.4.4 I virkeligheten Scharffenbergs løsning

Johan Scharffenberg hadde ikke sittet i Hanheide-utvalget. Resultatet bar likevel hans signatur; «taterspørsmålet» skulle løses med internering og sterilisering. I forkant av steriliseringsloven av 1934 hadde Scharffenberg, uten å nå fram, tatt til orde for en bestemmelse om sterilisering av «omstreifere».¹²² Våren 1945 lå en tilsvarende bestemmelse klar som en ny bestemmelse i NS-regimets steriliseringslov. I tillegg til sterilisering hadde Scharffenberg tatt til orde for internering i kjønnsdelte anstalter for å unngå «avlsstasjoner», slik han anså Svanviken, Misjonens arbeidskoloni på Nordmøre, for å være. Scharffenberg betraktet internering som en dyr, men nødvendig løsning. Hanheide-utvalget argumenterte likedan, men foreslo av hensyn til samfunnsøkonomien bare to leirer, én for menn og én for kvinner.

På ett punkt kunne ikke Hanheide-utvalget følge Scharffenberg. Scharffenberg hadde vært overbevist om at det fortsatt var et stort innslag av «sigøinerblod» og mange «næsten 'fullblods' sigøinere» i den norske «omstreiferhæren», alle grensekryssinger mellom ulike vandrergupper til tross.¹²³ Hanheide-utvalget fant det på sin side vanskelig å følge en slik «rasemessig» tilnærming til «taterspørsmålet». Derfor var Hanheide-utvalgets foreslåtte tiltak bare rettet mot dem som «streifet om på tatervis» (se kapittel 2), ikke mot noen bestemt folkegruppe. Konkret kom dette til uttrykk ved at loven ikke skulle ramme «fastboende omstreifere».

¹¹⁷ Haave 2000, s. 321–322.

¹¹⁸ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, An den Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, s.Hd.v.Herrn Dr. Katto, 10.4.1945 (konsept), sendt 11.4.1945.

¹¹⁹ RA/S-4279/D/Db/L0101.a, Protokoll 1942–45, Fortegnelse over lover, beslutninger og vedtak, s. 83–88.

¹²⁰ Jf. Dahl 1992: 486.

¹²¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Registreringsskjema for Omstreifere», «Registreringsbevis».

¹²² Se Haave 2000, s. 31–36 og Søybye 2010, s. 510–512, 521–524, 635–637.

¹²³ Sitert i Haave 2000, s. 33.

NB. Se baksiden. Nr.....

REGISTRERINGSBEVIS
Må oppbevares og på anmodning vises fram for politiet.

Navn

født i

bopel

legitimasjonskort
grenseboerbevis nr. utstedt av

er i dag registrert her som omstreifer i henhold til lov om visse bestemmelser om omstreifere.

Avtrykk av høyre
tommelinger.

Stempel. Sted. Dato.

.....
Underskrift.

L. a. K. — Skjema 22.

Figur 21.5 I januar 1945 ble det trykt registreringsbevis for «omstreifere». På baksiden av beviset sto et utdrag av lov om visse bestemmelser om omstreifere. RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002.

Om ikke Hanheide-utvalget betraktet «tater-spørsmålet» som et «rasespørsmål», delte de Scharffenbergs oppfatning av at man sto overfor en gruppe med en stor arvelig belastning. Her var det mange biologisk mindreverdige individer – undermålere, nervøse, sinnssyke, alkoholikere, arbeidsskye, forbrytere og tiggere. Hanheide-utvalget kunne derfor dele Scharffenbergs rasehygieniske synspunkter, eller slektshygieniske, som han selv valgte å kalle det. Således var den påtenkte steriliseringsoffensiven i Hanheide-utvalgets opplegg utvetydig rasehygienisk begrunnet. Det rasehygieniske argumentet veide også tungt i utvalgets forslag om internering, men her handlet det i tillegg om å avtvinge de internerte en bestemt livsform.

På ett punkt ble Hanheide-utvalgets forslag til en ny bestemmelse om sterilisering endret av helseavdelingen i Innenriksdepartementet. I stedet for bare å gjøre streifing til en legitim begrunnelse for sterilisering, utvidet helseavdelingen bestemmelsen til også å gjelde alle «omstreifere, tater», ikke bare dem som «streifet om på tater-vis». Om helseavdelingens forslag var blitt vedtatt,

ville NS-regimets påtenkte steriliseringsoffensiv fått et sterkere «rasemessig» feste, og dermed rammet enda bredere enn det Hanheide-utvalget la opp til. Slik sett trakk helseavdelingen i Scharffenbergs fotspor.

1.5 Konsentrasjonsleir på Mysen – endestasjon for tater/romanifolk?

Spørsmålet om internering i arbeidsleirer ble reist flere ganger under Politidepartementets forsøk på å lage en ny anti-romanipolitikk. Avklaringen kom med innstillingen fra Hanheide-utvalget. Her var internering i kjønnsdelte arbeidsleirer ment for dem som ikke etterkom politiets påbud om å slutte med «å streife om på tater-vis». Størrelsen på leiren for kvinner ble ikke angitt, men leiren for menn skulle bygges for 200 personer, med utvidelsesmuligheter. Om mannsleiren ble det sagt at den burde ligge sentralt på Østlandet, eksempelvis i Nes kommune på Romerike.

Hanheide-utvalget drøftet ikke spørsmålet om deportering til tyske konsentrasjonsleirer, slik Oliver Møystad, Jonas Lie og Sverre Riisnæs hadde

vært inne på i 1943. I slutten av 1944, da utvalgsinnstillingen forelå, var også muligheten for deportering svært begrenset på grunn av den sovjetiske framrykkingen. Det kan heller ikke utelukkes at NS-myndighetene kjente til at «sigøynerleiren» i Birkenau var blitt avvirket i august samme år, skjønt det vites ikke om det ble tenkt på denne leiren da deportering tidligere var blitt vurdert som en løsning på «taterspørsmålet». Hanheideutvalget reiste heller ikke spørsmålet om internering i norske fangeleirer, slik som for eksempel Grini, Berg og Falstad.

For Hanheide-utvalget var den påtenkte arbeidsleiren på Østlandet ment som en korreksjonsanstalt for dem som ikke innen en viss frist etter «omstreiferlovens» iverksetting sluttet med «å streife om på tateris». Ingenting i utvalgets innstilling tilsier at utvalget hadde i tankene en konsentrasjons- eller utryddelsesleir på norsk jord.

Da Hanheide-utvalget avga sin innstilling i desember 1944, hadde Terboven fått Hitler og Himmlers tillatelse til å bygge en konsentrasjonsleir i Norge, med beskjed fra Hitler om at ingen flere fanger skulle sendes til Tyskland.¹²⁴ Valget falt på Momarken travbane på Mysen. Der skulle Norges første virkelige konsentrasjonsleir bygges fordi det ikke lenger var mulig å sende fanger til Tyskland. Planen var en konsentrasjonsleir for 5000 fanger.¹²⁵

I januar kom SS-Sturmbannführer Hans Aumeier til Norge. Han skulle lede byggingen av Mysen-leiren og være leirens kommandant. Aumeier hadde lang erfaring med tyske konsentrasjonsleirer.¹²⁶ Til å drive den norske leiren rekrutterte Aumeier erfarne SS-Totenkopf-folk. I likhet med alle tyske konsentrasjonsleirer sorterte leiren på Mysen under *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* (SS-WVHA).

Arbeidet med å bygge leiren på Mysen ble satt i gang med et større antall fanger fra Grini, en såkalt utekommando på rundt 350 fanger. Fangene ble installert i brakker på et inngjerdet område ved travbanen.

Det var snakk om at leiren skulle utstyres med eget krematorium.¹²⁷ Ragnvald Hemstad, en av Grini-fangene som ble transportert til Mysen i mars 1945, har bekreftet dette.¹²⁸ Hemstad har videre kunnet fortelle at krematoriet angivelig skulle bygges fordi det var blitt nær umulig å sende fanger til Tyskland etter senkingen av *Donau* i januar 1945. Ryktene sa at fangene i Mysen-leiren var de første som skulle i krematoriet. Da frigjøringen nærmet seg, og den tyske leirledelsen skjønnte at slaget var tapt, fikk fangene vite at ingen skulle slippe levende ut. Slik gikk det ikke. De siste dagene før frigjøringen var ikke Aumeier til stede, han hadde reist til Rikshospitalet i den tro at han hadde en alvorlig, smittsom øyesykdom. I realiteten hadde han fått rusk på øyet, men en lege blant fangene hadde benyttet anledningen til å fortelle ham at han var alvorlig syk og trengte øyeblikkelig behandling.¹²⁹

Mysen-leiren ble aldri ferdigbygd. Kan det tenkes at den påtenkte konsentrasjonsleiren, driftet av tyske utryddelseseksperter, var ment for tater/romanifolk? Terje Emberland og Matthew Kott har i boka *Himmlers Norge* sett planleggingen av leiren i sammenheng med NS-regimets forsøk på å løse «taterplagen». De viser til uttalelser om deportering fra ledende NS-folk i 1943, men hevder at behovet for en hjemlig løsning meldte seg da de sovjetiske troppenes framrykking gjorde det umulig å sende tater/romanifolk til tyske konsentrasjonsleirer. De skriver at Jonas Lie i desember 1944 derfor skal ha foreslått etablert en konsentrasjonsleir i Østfold, og at man der skulle «bli kvitt taterne» etter prinsippet om «tilintetgjørelse gjennom arbeid», en strategi i tysk utryddelsespolitikk.¹³⁰ Med Lies forslag sikter de to forskerne etter alt å dømme til Hanheideutvalgets forslag om en arbeidsleir på Østlandet (ikke Østlandet). Det var dette utvalgets innstilling Lie avleverte til Quisling 23. desember 1944. Men Hanheideutvalgets påtenkte arbeidsleir var ikke ment å være en konsentrasjonsleir eller utryddelsesleir, og heller ikke en arbeidsleir på livstid. På Mysen ble det heller aldri nevnt at den var ment for taterne/romanifolket.¹³¹

¹²⁴ Sandem 1990, s. 61. Der ingenting annet er nevnt, bygger framstillingen i det følgende på Emberland og Kott 2012, s. 481–484, *Norsk krigsleksikon 1940–45*, s. 281, Sandem 1990.

¹²⁵ Etter alt å dømme hadde tyskerne allerede sommeren 1940 tenkt å bygge en konsentrasjonsleir i Østfold, men tanken ble oppgitt, se Eitinger, Vold og Weisæth 1995, s. 172.

¹²⁶ Mellom 1934 og 1936 hadde Aumeier tjenestegjort i Dachau og Esterwegen, seinere i Lichenberg (1936 og 1937), Buchenwald (1937), Flossenbürg (1938) og Auschwitz (1942). I 1944 og 1945 hadde han oppsynet med Dachaus Kaufering-leirer. Se Hördler 2011, s. 124 (note 71).

¹²⁷ Koht-Norbye 1999, s. 108.

¹²⁸ Ragnvald Hemstad til forfatteren, 15.4.2015.

¹²⁹ Ragnvald Hemstad til forfatteren, 15.4.2015, Sandem 1990, s. 75.

¹³⁰ Emberland og Kott 2012, s. 483–484. I fotnote 466 henviser forfatterne til Roughtvedt 2010 og Haave 2000, men det framgår ikke i denne litteraturen at Jonas Lie foreslo opprettet en konsentrasjonsleir i Østfold der man kunne bli «kvitt taterne».

¹³¹ Ragnvald Hemstad til forfatteren, 15.4.2015.

Rundt 350 menn fra Grini ble sendt til Mysen i mars for å bygge leiren. Var det noen tater-/romanifolk blant disse? Det er funnet at 17 menn med tater-/romanibakgrunn var internert på Grini under okkupasjonen. I mars 1945, da Grini-fanger ble transportert til Mysen, var det tre igjen av de 17 tater-/romanifangene, og disse tre ble sittende på Grini til 8. mai 1945. Dermed er det ingenting som tyder på at det var noen med tater-/romanibakgrunn blant Grini-fangene som ble transportert til Mysen.

2 «Taterplagen» – hva slags problem?

Siden midten av 1930-åra, da rasespørsmålet fikk sitt definitive gjennombrudd i Nasjonal Samling, utgjorde rasebiologien en del av Nasjonal Samlings ideologiske byggverk.¹³² Den rasebiologiske tenkningen lå likevel ikke fast fram mot 1945. Til å begynne med var den festet til antropologisk rasisme: *jøder, sigøynere, negere, kinesere, polakker og grekere* truet «den nordiske rase».¹³³ Etter hvert fikk rasebiologien et feste i rasehygienisk tenkning, og blikket ble vendt mot mindreverdige elementer innen «den nordiske rase» eller den norske befolkningen. I okkupasjonstiden fikk den rasehygieniske varianten av rasebiologien en mer framskutt plass enn den antropologiske. Med unntak av den samiske «rase» i nord har ikke Norge «vanskelige rasespørsmål» skrev psykiateren Egil Rian, en av NS-regimets store rasehygienikere, i 1944, etter at «jødespørsmålet» var løst.¹³⁴ Derimot mente Rian at Norge hadde en stor hær av mindreverdige befolkningselementer. Av en befolkning på tre millioner anslo han antallet «defekte mennesker» til å være rundt 350 000, nesten 12 prosent av befolkningen. Hele 300 000 – eller ti prosent – ble omtalt som «asosiale, psykopater, sinker, kroniske forbrytere, løsgjengere o. l.». I tillegg kom vel 50 000 åndssvake, sinnsyke, epileptikere, døve og blinde.¹³⁵

I sin rasehygieniske form smeltet rasebiologi og sosialpolitikk sammen.¹³⁶ «Den rasebetingede oppfatning som NS hevder utvirker seg også i den

indre sosialpolitikk», skrev juristen Rolf Jørgen Fuglesang, partiets generalsekretær og kulturminister.¹³⁷ For NS ble en av sosialpolitikkenes viktigste oppgaver å gjennomføre en planmessig rasehygiene, «å redusere og isolere de lavverdige raseelementer, å øke og styrke de sunne slekter», slik NS' propagandamedarbeider Haldis Neegaard Østbye formulerte det.¹³⁸

Selv om «sigøynerne» var regnet til rekken av «artsfremmede raser» i NS' antropologisk funderte rasebiologi i 1930-åra, kan det ikke ses at «sigøynerspørsmålet», og heller ikke «taterspørsmålet», fikk særlig oppmerksomhet i NS-ledelsens propagandaskrifter under okkupasjonen, selv ikke hos Sverre Riisnæs.¹³⁹ Det var først og fremst jødene, og ikke «taterne», «omstreiferne» eller «sigøynerne», som ble ansett å utgjøre en «rase-messig» trussel. Det betyr likevel ikke at «taterplagen» ikke ble løftet fram som et stort samfunnsproblem på annet hold. Følgende uttalelse i et brev til Quisling fra et NS-medlem vitner om det: «Taterfolket hører ikke hjemme blant germansk og nordisk folkeslag og er likeså artsfremmed for dette som jødefolket.»¹⁴⁰ Det kanskje klarste eksemplet er det engasjementet sosialfullmektig Frithjof Krag i Oslo fattigvesen la for dagen; han var svært interessert i å få «ta aktivt del i denne utrensingsprosess mot taterne».¹⁴¹ Etter eget syn hadde han spesielle forutsetninger: Han kjente romanispråket og «taternes» livsførsel, deres seder og skikker.¹⁴² Krag skrev også om saken i NS-organet *Fritt Folk*.

Men på dette tidspunktet var Politidepartementet i full gang med å finne en løsning på «taterspørsmålet». Det kan med andre ord spores en avstand mellom fraværet av «taterspørsmålet» i sentrale propagandaskrifter og den plass spørsmålet fikk innad i NS-byråkratiet.

Om ikke «taterspørsmålet» ble forstått som et rasespørsmål på linje med «jødespørsmålet», ble det i utgangspunktet forstått som et «rasemessig» problem. Dette innebar at NS-myndighetene knapt gjorde annet enn å adaptere en etablert forståelse som gikk ut på at «taterspørsmålet» eller «omstreiferspørsmålet» gjaldt en befolkningsgruppe hvor deler av gruppa ble antatt å ha frem-

¹³² Bruknapp 1976, s. 27.

¹³³ Samme sted, s. 24 ff.

¹³⁴ Rian 1944, s. 69. Egil Rian var en av arkitektene til regimets egen steriliseringslov, medlem av steriliseringsrådet og for en periode knyttet til helseavdelingen i Innenriksdepartementet. Han ble ansatt som overlege ved Reitgjerdet sykehus i 1938, året etter som direktør for både Reitgjerdet og Kriminalasylet.

¹³⁵ Rian 1944, s. 61.

¹³⁶ Jf. Sørensen 1991, s. 142–145.

¹³⁷ Fuglesang 1944, s. 5.

¹³⁸ Østbye 1941, s. 337.

¹³⁹ Se Riisnæs 1943. Se også Fuglesang 1942.

¹⁴⁰ Sitert etter Gogstad 1991, s. 210 [Brev til V. Quisling fra NN, 14.2.42].

¹⁴¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Wiermyhr fra F. Krag, 10.3.1943.

¹⁴² For en nærmere framstilling av Krag's engasjement for å løse «taterspørsmålet», se Bergkvist og Vigardt 2012.

Figur 21.6 *Fritt Folk*, 5. mars 1943

med opprinnelse. I norsk sammenheng var dette en teori som Eilert Sundt formulerte på 1800-tallet, og som Misjonen lenge holdt i hevd. Ved å akseptere Sundts teori antok man at «omstreiferne» var av «fremmed avstamning».¹⁴³

Før annen verdenskrig omtalte Ingvald B. Carlsen, Misjonens generalsekretær (1918–

¹⁴³ Lyngstad 1947, s. 7.

1935), spørsmålet om «omstreiferne» opprinnelse og «rasemessige» stilling ved flere anledninger. Da han i 1933 foretok en vurdering av begrepet «omstreifer», betraktet han det dels som et begrep om «rase», dels som et begrep om «levevis». Med «rase» siktet han til innslaget av både «sigøinere» og «andre utenlandske omstreifere», med «levevis» til en mobil, familiebasert livsform han forbandt med «uregelmessig erhverv», han

del og betling. «Omstreifer i egentlig forstand», det rådende politisk-administrative uttrykket siden begynnelsen av 1900-tallet, forsto han som et begrep om både «rase» og «levevis»: «de som er omstreifere ved avstamning, som er av omstreiferslekt, og de som lever på omstreifervis, selv om de opprinnelig er fastboende».¹⁴⁴

Ut fra dette rettet Misjonens virksomhet seg mot en bredt sammensatt gruppe, og det var den samme gruppa NS-myndighetene ville rette sin påtenkte politikk mot. Men for NS-myndighetene kom avgrensingsproblemet til å bli et problem som bidro til å forsinke prosessen med å få på plass en lov som en gang for alle var tenkt å løse «taterspørsmålet».

2.1 Rase eller livsform?

Avgrensingsproblemet meldte seg da planleggingen av en anti-romanipolitikk tok til for alvor mot slutten av februar 1943. Hvem skulle politikken nærmere bestemt rette seg mot? Spørsmålet ble oppfattet som særlig aktuelt med tanke på hvem som skulle registreres som «omstreifere».

Politifullmektig Thoralf Undhjem mente registreringen måtte legges bredt an. Det gjaldt å bekjempe både «sigøynerplagen og omstreiferuvesenet», både rase og livsform. Når det gjaldt rase, skulle det ikke spille noen rolle om vedkommende var fastboende eller ikke, og livsform ble i denne sammenhengen forbundet med rasens typiske levemåte, men ikke ansett som begrenset til dem med rasetilhørighet. På dette grunnlaget mente Undhjem at man ikke bare skulle registrere «alle fastboende og ikke fastboende sigøynere og personer med sigøyner-blod», men også alle «andre personer som streifer om på sigøyner-vis». Med «sigøynere» siktet Undhjem til «alle personer av romansk rase (hel, halv, kvart, ubestemt) og som i daglig tale går under navn av tater, fanter, splinter, fark». Med «omstreifere» siktet han til «sådanne personer som er uten påviselig fast bopel og som mesteparten av året streifer om på sigøynervis», men uten å tilhøre rasen «sigøynere».¹⁴⁵

Selv om de forsøkte å avgrense politikken målgruppe med en noe annen ordlyd, foretok Jørgen Wiermyhr og Carl Lodberg Holm i 1943 i prinsippet den samme avgrensningen som Thoralf

Undhjem. Politikken skulle rette seg mot både rase og livsform, altså både et rasemessig og et sosialpolitisk problem. Det sosialpolitiske problemet var knyttet til det som de kalte «livsførsel». Med det siktet de til «lyst til å streife omkring uten fast arbeide og uten fast bopel», en livsform de kriminaliserte ved å assosiere den med «betleri og tyveri eller andre straffbare handlinger».¹⁴⁶

I et nytt PM ga Lodberg Holm avkall på skillet mellom «omstreifere» og «sigøynere» i spørsmålet om hvem som skulle registreres. Han gjorde betegnelsen «omstreifere» til en sekkebetegnelse for både rase og livsform, og presiserte at registreringen ikke bare skulle omfatte dem som var uten fast bopel og «i ordets rette forstand driver en omflakkende tilværelse», men også alle «omstreifere» som «nedsetter seg eller har nedsett seg og således kan sies å ha fast bopel».¹⁴⁷ Lodberg Holm innrømmet at dette var en kronglet måte å si det på, og foreslo selv en forenkling i marginen: «Til omstreifere måtte regnes alt farende folk som går under navn av sigøyner, tater, fark, splint og fant, uansett om de må ansees som fastboende eller ikke.» Her erstattet han ordet «reisende» (livsform) med uttrykket «farende folk», som han brukte som et annet begrep for «rase», og som han ga flere etnonymmer: *sigøyner, tater, fark, splint og fant*. I hans øyne spilte det ingen rolle om «farende folk» var fastboende eller ikke. Lovforslagets § 1 ble formulert i samsvar med dette: «Til omstreifere regnes i denne lov alt farende folk som går under navn av sigøyner, tater, fark, splint og fant, uansett om de må ansees som fastboende eller ikke.»¹⁴⁸

I det lovforslaget som politiinspektør Ole Tobias Orvin lagde et førsteutkast til i januar 1944, er det foretatt en ny endring. Orvin hentet fram igjen ordet «reisende» som et begrep om livsform, knyttet omstreiferbetegnelsen til livsform og erstattet «farende folk» med «rase»: «Med omstreifere forstås i denne lov alle sådanne reisende som går under navn av sigøyner, tater, fark eller splint. Videre forstås alle personer av romani (sigøyner) rase, uansett om de for tiden må ansees som fastboende eller ikke.»¹⁴⁹ I bunnen av siste setning lå en ny distinksjon. Tidligere lovforslag gikk ut på å ramme både fastboende og ikke-fastboende «omstreifere». Orvin syntes på sin

¹⁴⁴ RA/PA-0793/Fh/L0156, «Ad begrepene 'omstreifer' og 'løsgjenger'», notat av I.B. Carlsen, 25.8.1933.

¹⁴⁵ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «PM. Registrering av sigøynere og omstreifere», signert T.U., udatert fra februar 1943.

¹⁴⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «PM. Sigøynere og Omstreifere», signert L-H/JW, 19.6.1943.

¹⁴⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «PM. Forslag til lov om obligatorisk registrering av omstreifere», signert L-H, 30.6.1943.

¹⁴⁸ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om registrering av omstreifere av ...», signert L-H, 1.7.1943.

side at det ikke var riktig å ramme alle «fastboende omstreifere». «Omstreifere» som ikke var av «romani rase» og «mennesker med mere eller mindre tater- eller sigøynerblod», burde gå fri dersom de var fastboende og helt og holdent hadde tilpasset seg samfunnet. Dermed var loven ment å ramme dem som levde som «reisende», foruten alle av «romani rase» («sigøynere»), uansett om disse var å anse som bofaste eller ikke.¹⁵⁰ Orvin la ikke skjul på at han syntes avgrensningsspørsmålet var vrient: «Definisjonen av omstreiferbegrepet er vanskelig».

Jonas Lie var ikke tilfreds med politiinspektørens definisjon. Han likte ikke ordlyden, og dessuten: Hva med fastboende «sigøiner, tater, fark eller splint [...]»? Og hvem kunne «i praksis avgjøre om hvem som er av 'romani rase'?»¹⁵¹ Lie ba Wiermyhr se på lovutkastet. I mellomtiden forsøkte Orvin å svare på Lies innvendinger. Til ordlyden bemerket han:

Ved å gi § 1 den form den har fått i utkastet har en i første punktum tenkt å ramme alle reisende eller farende folk som går inn under de nevnte betegnelser sigøyner, tater, splint eller fark. Dette er de vanlege [sic] betegnelser på det som med et fellesord i Norge kalles for tater, uansett rase eller ætt, og man rammer derved også nordmenn som gir seg ut på fantestien. Ved annet punktum har en så i tillegg ment å få med alle av sigøynerblod, selv om de for en kortere tid er fastboende. Det er en kjent sak at mange tater (sigøynere) har fast bopel, gårder, hus, hvorfor de til bestemte tider, helst om sommeren, foretar sine streiftokter.¹⁵²

Men dersom man fjerner andre punktum – «Videre forstås alle personer av romani (sigøyner) rase, uansett om de for tiden må ansees som fastboende eller ikke» – og lot første punktum omfatte alle dem som gikk under de nevnte betegnelsene, ville loven

«miste sitt rasemessige preg», framholdt Orvin, og fortsatte:

Omstreiferbegrepet blir adskillig utvidet, idet loven da også vil kunne ramme nordmenn, som tidligere har vært ute på fantestien sammen med f. eks. tater, og siden har fått navnet tater eller fark etc. hengende ved seg. Og loven vil da også omfatte alle hvis herkomst er kjent slik at de har fått et av de nevnte navn hengende ved seg, selv om de i årrekker ikke har streifet, og ikke fremtidig antas å ville begi seg ut på omstreifing igjen.¹⁵³

Orvin innrømmet at det i praksis ofte ville være «meget vanskelig» å fastslå hvem som var «av romani rase». En del «slekter» med «tater- eller sigøynerblod» pekte seg naturlig ut, andre gjorde det ikke. Derfor var det viktig at registreringsskjemaet ble utarbeidet slik at det kunne gi fylldige opplysninger om «slektsforhold, avstamning, barn etc.». Det måtte da i forskrift gis «nøyaktige bestemmelser om hvad det skal forlanges for at en person skal sies å tilhøre romani rase». Orvin viste her til et vedlagt tysk skjema med inndeling av «sigøynere» etter «rasemessige» kriterier. Han syntes likevel ikke at man burde gå så «strengt til verks som den tilsvarende tyske lov», det vil si Heinrich Himmlers forordning av 8. desember 1938 om *Bekämpfung der Zigeunerplage* (bekjempelse av sigøynerplagen). Med denne forordningen hadde tysk «sigøynerpolitikk» fått en direkte «rasemessig» begrunnelse, mot tidligere å ha vært legitimert med sosiale kriterier.¹⁵⁴ I den tyske forordningen ble det skilt mellom «raserne sigøynere», «blandingssigøynere» og dem som levde på «sigøynervis». De «raserne» utgjorde ifølge tyske raseekspert, en liten, nærmest eksotisk gruppe, mens de to øvrige gruppene var tallmessig store og utgjorde en stor samfunnsfare. «Sigøynerpolitikken» skulle derfor primært rettes mot «blandingssigøynere» og dem som levde på «sigøynervis».

I motsetning til den tyske «raselov» mente Orvin at den påtenkte norske loven i første rekke skulle ta «sikte på å komme omstreifingen til livs» – «rasespørsmålet kommer i annen rekke». Derfor så ikke Orvin noen grunn til at man skulle følge de tyske kriteriene for rasebestemmelse til

¹⁴⁹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om registrering av omstreifere og forbud for omstreifere å holde hest og husbåt», signert OTO, 26.1.1944. Første ledd i denne bestemmelsen var nær identisk med den definisjonen Justisdepartementet hadde gitt i 1927 og 1935 i rundskriv om registrering. Orvin selv påpekte dette.

¹⁵⁰ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om registrering av omstreifere og forbud for omstreifere å holde hest og husbåt», signert OTO., 26.1.1944.

¹⁵¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om registrering av omstreifere og forbud for omstreifere å holde hest og husbåt», signert OTO, 26.1.1944, margkommentarer J. Lie (udatert).

¹⁵² RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Ad omstreiferloven», signert OTO 3.3.1944.

¹⁵³ Samme sted.

¹⁵⁴ Zimmermann 1996, s. 126–127, Levy 2000, s. 36, Rosvoll, Lien og Brustad 2015, s. 111. For en nærmere framstilling av bakgrunnen for 1938-forordningen, se Kaveh 2010, s. 76–102.

punkt og prikke, med følgende begrunnelse: «En må regne med at sigøynnerblodet allerede er så temmelig oppblandet i Norge, og at det vil bli relativt få som er av romani rase uten å rammes av §ens første punktum.»¹⁵⁵

Etter en nærmere vurdering av lovforslaget foreslo kriminalsjef Jørgen Wiermyhr følgende ordlyd: «Omstreifere etter denne lov er personer som streifer eller som i løpet av de siste 5 (3) år helt eller periode- eller leilighetsvis har streift om på tatervis (sigøiner, tater, fark, splint e.l.), uansett om vedk. er av romani eller annen rase.»¹⁵⁶ Denne varianten ble nå innarbeidet i Orvins lovforslag. Dermed mistet den foreslåtte loven sitt «rasemessige» preg, den skulle ramme dem som «streift om på tatervis», uavhengig av «rase».

2.2 Innskrenke og vanskeliggjøre omstreifingen

Hanheide-utvalget la Wiermyhrs definisjon til grunn for sitt arbeid, men foretok en viss revisjon: «Den som i løpet av de siste 5 år før denne lov trer i kraft stadig eller leilighetsvis har streift om på tatervis [...]» De ulike gruppebetegnelse var utelatt, men det ble presisert at det var uten betydning om vedkommende var av «taterrett eller ikke». Det var den mobile livsformen – «omstreifingen» – man ville til livs. I utvalgets forslag til rundskriv ble dette forsøkt presisert:

En henleder straks oppmerksomheten på at omstreifere som ikke streifer om på tatervis faller utenfor lovens rammer. Med å streife om på tatervis forstår en det å reise rundt på den for taterne eller sigøynere særegne måte, altså flere i følge eller med familie, ofte med hest og vogn, motorvogn eller med husbåt.

Videre het det om den gruppa loven skulle ramme, at:

De ernærer seg gjerne med forskjellige småarbeid, f.eks. blikkenslagerarbeid, salg av litt kjøkkenutstyr som visper etc. eller ved å spå folk. Ved siden herav driver de som regel også med mer eller mindre fordekt betling, nasking og tyveri, men det at vedkommende gjør seg

skyldig i straffbart forhold er ikke noe vilkår for at loven får anvendelse.

Rasebegrepet forsvant likevel ikke helt. I utvalgets forslag til rundskriv het det at hensikten med registreringen var å få kunnskap om antallet «omstreifere» og samtidig «få opplysninger om rasemessige og økonomiske forhold m.v.». Dette rokket likevel ikke ved hva som skulle være lovens hovedhensikt, nemlig å «innskrenke og vanskeliggjøre omstreifingen».¹⁵⁷

Hanheide-utvalget forklarte hvorfor de hadde valgt å innrette loven på denne måten:

Da den rasemessige side av taterspørsmålet er uklar og begrepet «Tater» som følge derav er vanskelig å definere, fant utvalget å burde se spørsmålet mer i forbindelse med omstreifer-spørsmålet. Utvalget har derfor i sitt forslag gått inn for å ramme alle de som streifer om på tatervis. Det er mulig at enkelte som rasemessig er av taterslekt, men som er fastboende, ikke da vil rammes av loven, mens på den annen side en rekke omstreifere som ikke er av taterslekt, men streifer om på den for taterne karakteristiske måte, rammes av lovens bestemmelser. Utvalget har forstått sitt mandat slik at selv om det i oppdraget er nevnt tatersaken, så er det særlig omstreifervesenet en vil til livs.

Hanheide-utvalget ble stående ved en sosialpolitisk tilnærming til «taterspørsmålet»; det gjaldt å avvike en påstått asosial og kriminell livsform. Samtidig var dette en sosialpolitisk tilnærming med sterke rasehygieniske innslag. Den asosiale og kriminelle livsform ble antatt å være arvelig betinget. Derfor foreslo utvalget en omfattende sterilisering for å hindre «framtidig omstreifing» (se kapittel 1.4.1). «Den samfunnsskadelige omstreifingen» var, slik utvalget betraktet det, biologisk bestemt, og dermed kunne den ramme alle med dårlig arvestoff. I den framtidige NS-staten skulle ingen lenger leve på «tatervis».

3 Taternes/romanifolkets krigshistorie

I april 1945 gjensto det for Vidkun Quisling å signere «omstreiferloven» og en revidert lov nr. 1 til vern om folkeætten. Dette kom ikke til å skje før

¹⁵⁵ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Ad omstreiferloven», signert OTO, 3.3.1944.

¹⁵⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Lov om registrering av omstreifere og forbud for omstreifere å holde hest og husbåt», signert OTO, 26.1.1944, margkommentarer fra J. Wiermyhr (10.3.1943) og J. Lie (udatert).

¹⁵⁷ RA/S-1006/F/L0072/0011, utkast til «Lov om visse bestemmelser om omstreifere» med forslag til rundskriv.

frigjøringen, og dermed ble ikke NS-planen satt ut i livet. Planleggingen hadde tatt tid. Selvpålagte problemer med å klassifisere målgruppa og gjen-tatte avveininger av hvilke tiltak som skulle gis legitim makt gjorde lovarbeidet famlende og ubesluttsomt. Dessuten var både Quisling og Riisnæs vaklende i synet på en særlovgiving.

Men i hvilken grad ble taterne/romanifolket, uavhengig av det som skjedde bak lukkede dører i statsforvaltningen, rammet under okupasjonen? Som påpekt av historikeren Anne Minken er dette lite kartlagt.¹⁵⁸ Den følgende delen av notatet skal leses som et bidrag, men ikke som et uttømmende svar. Det har ikke vært mulig innenfor prosjektets rammer å foreta en bred kartlegging. Tre temaer er valgt ut: arbeidsregulering, sivilt/politisk fangenskap og flukten til Sverige. Av disse er de to sistnevnte mest utdypet. Kartleggingen er foretatt på grunnlag av arkivstudier.

Den følgende framstillingen av hvordan NS-regimets arbeidsregulering berørte taterne/romanifolket, er basert på en gjennomgang av avhørsrapporter fra den norske mottakssentralen for norske flyktninger på Kjesäter i Sverige (se kapittel 3.3.1).¹⁵⁹ Her forteller flere av flyktningene om sine erfaringer med arbeidsreguleringen. I flere rapporter er utskrivning, eller frykt for utskrivning, til arbeid for tyskerne angitt som hovedgrunn eller eneste grunn til flukten. Andre flyktet fordi de hadde rømt fra en arbeidsplass eller fordi de ikke ønsket en ny runde med tyskerarbeid. Andre igjen hadde hatt tilknytning til Arbeidstjenesten (AT), eller fryktet innkalling til AT. Slik sett formidler rapportene ulike typer erfaringer med den nazistiske arbeidsreguleringen.

Neste tema fra taternes/romanifolkets krigshistorie – sivilt/politisk fangenskap – omhandler arrestasjon, fengsling og internering i fangeleirer i og utenfor Norge (Tyskland og Polen). Prosjektet har tatt utgangspunkt i en liste med navn på 64 arresterte personer (ajourført 7.4.2014), utarbeidet av Kai-Samuel Vigardt på bakgrunn av arkivstudier i tilknytning til hans eget prosjekt *Romanifolkets slektshistorie i Norge*, med oppstart i 2009 og støttet av Stiftelsen romanifolkets/taternes kulturfond. I tillegg har det foreliggende prosjektet ved Wilhelm Holm og Per Haave foretatt en gjennomgang av annen utgave av boka *Nordmenn i fangenskap* (2004), foruten arkivstudier ved Haave.¹⁶⁰ På denne bakgrunn foreligger det per 2. mai 2015 en fangeliste med navn på 88 voksne per-

soner med tater-/romanibakgrunn.¹⁶¹ Foruten navn inneholder listen opplysninger om fødselsdato, bo-/oppholdssted ved arrestasjon, dato for arrestasjon/er og eventuelle overføringer fra fengsel til fangeleir/er (dato og navn på fangeleir/er), dato for løslatelse/r og eventuell rømming.¹⁶²

Det arkivmaterialet som prosjektet har rukket over, har til en viss grad gjort det mulig å si noe om arrestasjonsgrunn og bakgrunnen for internering i fangeleirer og konsentrasjonsleirer, men ingenting om de enkelte fangenes opphold i leirene.

Det tredje og siste temaet handler om flukten til Sverige. Også her har det foreliggende prosjektet tatt utgangspunkt i en liste lagd av Kai-Samuel Vigardt, denne gangen en liste med navn på 75 flyktninger (ajourført 7.4.2014).¹⁶³ I tillegg har Haave i samarbeid med Vigardt funnet flere tater-/romaniflyktninger i flyktningeregisteret i Riksarkivet.¹⁶⁴ Videre har Haave i avhørsrapporter fra mottakssentralen på Kjesäter funnet ytterligere flere navn.¹⁶⁵ Per 2. mai 2015 har det foreliggende prosjektet identifisert 113 flyktninger med tater-/romanibakgrunn.

Det har ikke latt seg gjøre å finne alle avhørsrapportene til disse flyktningene. Årsaken til dette er at enkelte rapporter er tatt ut av arkivet, og at det er flere lakuner i arkivet, begge deler av ukjente grunner.¹⁶⁶ Det er funnet rapporter som omhandler i alt 71 flyktninger. Flere av rapportene kan kalles familie- og søskenrapporter. Med det menes at rapportene inneholder opplysninger om familiemedlemmer og søsken, men at det som regel bare er familiefaren, forloveden

¹⁶⁰ Materiale i SAT-53b/L0058, RA/S-4588/F, RA/S-1725, RA/PA-0793/Fp Klientmapper.

¹⁶¹ Holger Gustavsen, Jim Karlsen og Kai-Samuel Vigardt har gjennomgått navnelisten for å kontrollere for tilhørighet til taterne/romanifolket.

¹⁶² Det har ikke latt seg gjøre å finne alle opplysninger for hver enkelt person som ble arrestert.

¹⁶³ Denne listen ble laget av Vigardt på bakgrunn av registerkortene i det såkalte Kjesäterkartoteket (Riksarkivet). Disse kortene ble gjennomgått i tilknytning til prosjektet «Romanimanus rakrar avri! Romanifolkets egne fortellinger», med Kai-Samuel Vigardt og Johanne Bergkvist som prosjektansvarlige. Prosjektet var i perioden 2010–2014 økonomisk støttet av Fritt Ord og Norsk kulturråd.

¹⁶⁴ Flyktningeregisteret inneholder navn, flyktningenummer, fødselsdato og ankomstdato til Sverige. Det er digitalisert og gjort tilgjengelig i Digitalarkivet: http://arkivverket.no/URN:db_read/db/43434/

¹⁶⁵ RA/S-1725 Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm.

¹⁶⁶ Avhørsrapportene som ligger i RA/S-1725 Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm, er ordnet etter flyktningenummer i stigende orden. Det er funnet flere lakuner hvor inntil 200 avhørsrapporter i stigende orden mangler.

¹⁵⁸ Minken [u.å.].

¹⁵⁹ RA/S-1725 Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm.

(mannen), ektemannen eller en av søknene som er avhørt.

3.1 Arbeidsregulering

Under okkupasjonen ble det etablert flere ordninger for å mobilisere arbeidskraft – dels for å oppnå en større grad av selvforsyning, dels for å imøtekomme tyskernes krav til arbeidskraft på anleggene deres. Arbeidskraften skulle dirigeres, og flere tvangsmidler ble satt inn i arbeidslivet.¹⁶⁷ Lov om nasjonal arbeidsinnsats, som ble lansert på et tysk-norsk fellesmøte i Oslo 22. februar 1943, tok sikte på å effektivisere tidligere bestemmelser om arbeidstvang. Alle kvinner og menn i arbeidsfør alder skulle registreres og utskrives til arbeid. Hele nasjonen skulle delta i «positiv arbeidsvirksomhet» og dekke det store behovet for arbeidskraft, uttalte kapteinen Eilif Guldberg, direktøren i Direktoratet for Arbeidsformidling og Arbeidsløshetsstrygd.¹⁶⁸

Etter alt å dømme var gjennomføringen av loven en betinget suksess. Størst suksess fikk trolig utskrivningen av arbeidskraft gjennom det nettverket av kommunale arbeidskontorer som var blitt opprettet høsten 1940. Det var meningen at den utskrevne arbeidskraften skulle brukes til norske formål, men i 1943 ble for eksempel bare halvparten av de utskrevne satt til rent norsk arbeid. Resten havnet på tyske anlegg.¹⁶⁹ En stor andel utskrevne ble sendt til leirene til Organisation Todt (etter grunnleggeren Fritz Todt), en halvmilitær organisasjon som sto for det meste av tyskernes byggevirkosomhet i Norge.

Den nasjonale arbeidsinnsatsen må ikke forveksles med Arbeidstjenesten (AT).¹⁷⁰ AT var et statlig prosjekt der alle rulleførte ungdommer i fravær av ordinær verneplikt ble utskrevet til 4–8 ukers obligatorisk tjeneste. Jøder var utelukket fra tjenesten. Gjennom utskrivningene i 1941, 1942 og 1943 kom til sammen rundt 30 000 ut i Arbeidstjenesten. De utskrevne ble blant annet satt til å bygge veier og kaianlegg, og til jord- og skogbruksarbeid.

Mange tater/romanifolk flyktet fra tyskerarbeid eller av frykt for å bli utskrevet. Det fortelles om dette i avhørsrapportene, som dermed gir et innblikk i taternes/romanifolkets møte med

arbeidsreguleringen.¹⁷¹ For noen varte arbeidet for tyskerne i noen måneder, for andre i to–tre år. Enkelte hadde meldt seg frivillig, men de fleste var blitt utskrevet. Noen av flyktningene hadde også vært i Arbeidstjenesten.

En 21 år gammel mann kan fortelle at han først hadde arbeidet for tyskerne i Nord-Trøndelag, og at han deretter var blitt innkalt til Arbeidstjenesten. Der hadde han drevet mest med skogs- og gårdsarbeid, men bare for medlemmer av NS: «Det var bare medl. av N.S. som skulde hjelpes, og dette ble vi ergerlige over ved siden av meget annet.»

Enkelte «ledige» blant taterne/romanifolket ble utskrevet til tyskerarbeid, mens andre drev med egen næring og måtte gi slipp på det til fordel for anleggsarbeid og annet arbeid for tyskerne. For eksempel forteller en mann i begynnelsen av 20-åra at han måtte slutte som håndverker for private da han ble utskrevet til arbeid for tyskerne.

Noen få meldte seg frivillig til arbeid, for eksempel til Organisation Todt. En mann i slutten av 20-åra forteller om dette: Arbeidet foregikk etter «militær oppskrift», og arbeiderne hadde uniformer og måtte drive eksersis. Etter nesten to år hadde han fått nok og flyktet til Sverige.

Andre igjen klarte å holde seg unna all arbeidsregulering. En rundt 30 år gammel mann fortalte at han ikke hadde «noen interesse» av å jobbe for tyskerne og derfor hadde holdt seg unna, men innimellom sikret levebrødet ved å ta noen småjobber rundt omkring.

Det kan ikke sies noe sikkert om hvorvidt taterne/romanifolket ble uforholdsmessig hardt rammet av arbeidsreguleringen under okkupasjon, selv om det i et internt notat i Sikkerhetspolitets kriminalavdeling fra 1943 ble uttalt at loven om nasjonal arbeidsinnsats kunne bidra til å løse «taterspørsmålet». Ifølge kontorsjef Per Midtrød i Sikkerhetspolitiet burde alle «omstreifere» som kom inn under lov om nasjonal arbeidsinnsats, og som ikke innen en viss frist kunne forsørge seg selv, interneres ved administrativ avgjørelse. I en tid med mangel på arbeidskraft var det uakseptabelt at «en masse unge, kraftige mennesker streifer yrkesløst omkring uten å yte en produktiv innsats i samfundet», lød argumentet.¹⁷² Det er imidlertid ikke funnet noen spor i det gjennomgatte arkivmaterialet som indikerer at loven om nasjonal arbeidsinnsats ble brukt for å løse «taterspørsmålet». Men det kan ikke utelukkes at arbeids-

¹⁶⁷ Sørensen 1991, s. 109. For en oversikt over arbeidsmarked og arbeidsregulering under okkupasjonen, se Luihn 1986, s. 137–170.

¹⁶⁸ Sitert i Melsom 1977, s. 161.

¹⁶⁹ *Norsk krigsleksikon* 1940–45, s. 27–28.

¹⁷⁰ Samme sted, s. 28–29.

¹⁷¹ Framstillingen bygger på avhørsrapporter i RA/S-1725.

¹⁷² RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «P.M. Sigøyner- og omstreiferproblemet», P. Midtrød, 31.3.1943.

reguleringen rammet hardest dem som ikke var i regulært arbeid.

3.2 Sivilt/politisk fangenskap

Omkring 40 000 nordmenn, det vil si rundt 1,3 prosent av befolkningen, ble arrestert og internerert i kortere eller lengre tid under okkupasjonen.¹⁷³ Sett fra et norsk ståsted var de fleste av dem sivile eller politiske fanger. Sivilt/politisk fangenskap inkluderer ikke krigsfangenskap, som norske offiserer som ble sendt til Tyskland, eller fangenskap på grunn av kriminelle handlinger.¹⁷⁴

Det har i dette prosjektet latt seg gjøre å dokumentere at 88 voksne personer med tater-/romaniabakgrunn ble arrestert under krigen som sivile eller politiske fanger. Blant disse er det 18 kvinner, født mellom 1896 og 1926, og 70 menn, født mellom 1878 og 1927.¹⁷⁵

3.2.1 Oversikt over arrestasjoner

Arrestasjonsbølgen var størst i 1943 og 1944, med til sammen 61 av i alt 91 dokumenterte arrestasjoner, hvorav fire med ukjent år (figur 21.7). Antallet arrestasjoner overstiger antallet arresterte etter som fem personer (fire menn og én kvinne) ble arrestert flere ganger.

Noen av de arresterte var forlovet, gift eller samboende.

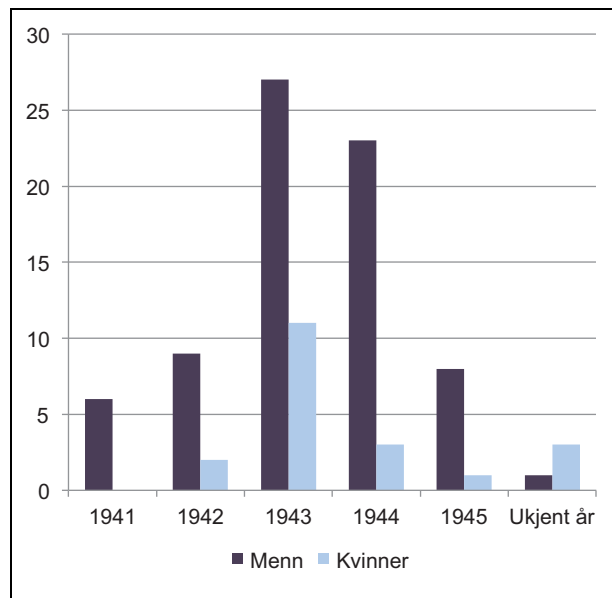
I tillegg til de voksne – 88 personer – kommer et visst antall barn som ble arrestert sammen med sine foreldre – enten begge eller bare moren. Det er funnet til sammen 20 barn, hvorav elleve navngitte og ni ikke navngitte. Det er kun de navngitte barnas alder som er kjent, og den strekker seg fra knappe seks måneder til 15 år.

Geografisk sett skiller Trøndelags-fylkene seg ut, med 36 arrestasjoner fordelt på 26 i Sør-Trøndelag og 9 i Nord-Trøndelag (figur 21.8). De fleste av disse arrestasjonene fant sted i 1943. Dernest var antallet arrestasjoner høyest i Akershus (10) og de to Agder-fylkene (10). Det laveste antallet er å finne i Telemark (1), Oppland (1) og Nordland (1). Det ble foretatt noen flere arrestasjoner i Bergen/Hordaland (7), Buskerud (6), Hedmark (6), Østfold (5) og Oslo (5).

¹⁷³ Det eksakte antallet sivile/politiske fanger er ikke kjent, for Sikkerhetspolitietts arkiver ble brent mot slutten av okkupasjonen.

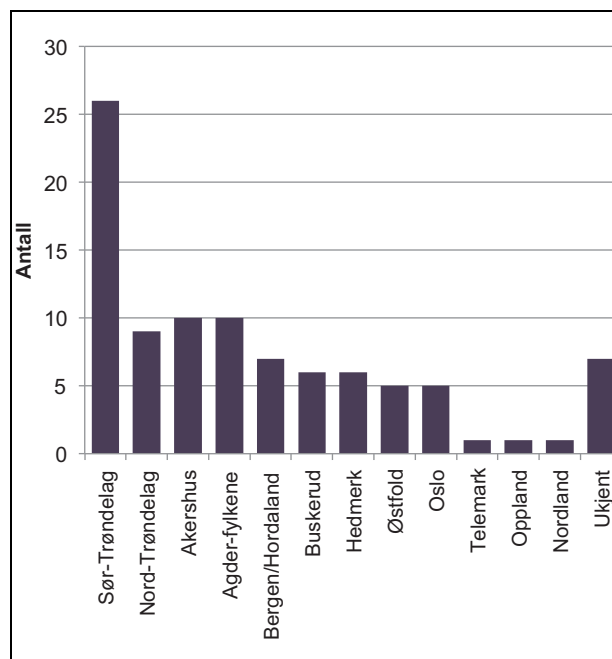
¹⁷⁴ Ot.prp. nr. 31 (1959–60).

¹⁷⁵ Det er her sett bort fra personer som ble arrestert for lovbrudd.

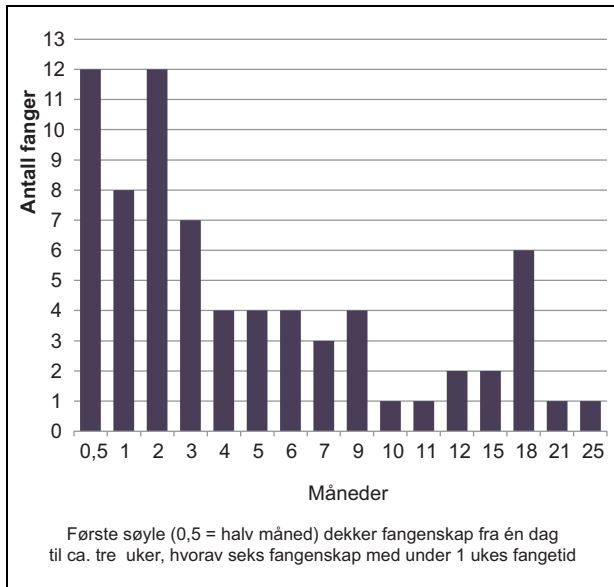

Figur 21.7 Politiske fanger, antall arrestasjoner, 1941–1945

Fangetiden er kjent for 72 fanger (figur 21.9). For 51 av disse var fangetiden seks måneder eller mindre. For elleve personer var fangetiden fra 7 til 12 måneder, og for ti andre igjen fra 15 til 25 måneder (hvorav seks personer med en fangetid på 18 måneder). 12 av 69 personer var fortsatt internert ved frigjøringen.

Figur 21.8 Politiske fanger, fylkesvis fordeling av arrestasjoner, 1941–1945

Figur 21.9 Fangetid, kvinner og menn, 1941–1945

Første søyle (0,5 = halv måned) dekker fangenskap fra én dag til ca. tre uker, hvorav seks fangenskap med under 1 ukes fangetid

I 82 tilfeller (16 kvinner og 66 menn) foreligger det opplysninger om fengsler og fangeleirer.

Det ble arrestert flest kvinner i Trøndelag, og disse – i alt ni kvinner – satt i Trondheim kretsfengsel, avdeling B – kvinnefengslet i Munkegata. En av dem ble overført til Falstad fangeleir, som sorterte under Gerhard Flesch, den beryktete Gestapo-sjefen i Trondheim.

Én kvinne satt i Bergen kretsfengsel.

Seks kvinner ble internert på Grini, hvorav én kvinne først var blitt anbrakt på Bredtveit.

To av kvinnene på Grini ble transportert til tyske fangeleirer, den ene til Stutthof øst for Danzig ved Østersjøen, den andre til Ravensbrück i Mecklenburg nord for Berlin.

Mennene ble anbrakt i de stedlige kretsfengsle, og flere ble overført til fangeleirer – to til Berg, tre til Bredtveit, to til Falstad, fire til Mo i Rana, ni til Seines på Straumøya ved Bodø, fem til Ulven/Espeland og 17 til Grini.

Av de 26 mennene som er funnet arrestert i Trøndelag, ble 24 overført fra Trondheim fengsel, avdeling C (det gamle landsfengslet) til Vollan fengsel – kretsfengslets avdeling A som tyskerne i løpet av 1940 tok i bruk som *Polizeigefängnis*. Mange av disse 24 Vollan-fangene ble sendt til leirer i nord.

Åtte menn som ble arrestert på Østlandet (7) og Sørlandet (1), ble anbrakt i Oslo kretsfengsel, to på Møllergata 19 (avdeling A) og fire i Åkebergveien 11 (avdeling B). Begge disse avdelingene var overtatt av det tyske sikkerhetspolitiet.

Fire menn ble transportert til tyske konsentrasjonsleirer – tre til Tyskland (ikke navngitte leirer) og én til Polen (Stutthof). De var blitt arrestert i henholdsvis Buskerud (2), Bergen/Hordaland (1) og Aust-Agder (1).

Det er funnet sikre opplysninger om at tre menn rømte fra fangenskap. De ble arrestert i Sør-Trøndelag og overført til Vollan fengsel høsten 1943. En av mennene rømte etter et drøyt halvår i fangenskap. Den andre mannen rømte seks dager etter arrestasjon, tre dager etter at han ble overflyttet til Åsen i Nord-Trøndelag. Den tredje mannen var overflyttet fra Vollan til fangeleiren Seines på Straumøya og rømte derfra ni måneder etter arrestasjonen.

I åtte tilfeller er det ikke kjent hva som skjedde med vedkommende etter siste kjente fangenskap. Dette gjelder åtte menn født mellom 1894 og 1925. Fire av dem ble arrestert i Bergen, hvorav to ble overført til Ulven fangeleir i henholdsvis 1941 og 1942. I 1944 ble en tredje mann overflyttet til Espeland, en ny leir øst for Bergen som overtok alle Ulvens fanger sommeren 1943. Hva som skjedde videre, er ikke kjent. Det samme gjelder en mann som ble arrestert i Trondheim sommeren 1942 og sendt til fangeleiren i Mo i Rana, samt to menn som ble arrestert i henholdsvis Oslo og Tromsø. En av disse åtte ble transportert til Tyskland, som én av fire menn med tater-/romanibakgrunn. Datoen for transporten er ikke kjent, og det vites heller ikke i hvilken tysk konsentrasjonsleir han ble internert og hva som skjedde videre.

3.2.2 Arrestasjonsgrunner

Det arkivmaterialet som er undersøkt, gir ikke grunnlag for å gi en systematisk eller bred framstilling av arrestasjonsgrunner. Men opplysningene er tilstrekkelige til å fastslå at årsaken til arrestasjonene varierte.

Noen ble arrestert for «illegal virksomhet», det vil si virksomhet som tyskerne og de norske nazistene fant var rettet mot dem. En av kvinnene ble arrestert for å inneha illegale aviser. Mistanke om illegal virksomhet kunne være en tilstrekkelig årsak, slik det var for en mann som ble arrestert i 1942 og satt vel to måneder på Grini, mistenkt for «attentatforsøk» på en jernbane. I 1944 ble en far og to sønner arrestert av grensepolitiet for å hjelpe flyktninger over grensen til Sverige og

Figur 21.10 Berg interneringsleir, fotografier tatt av en innsatt med tater-/romanibakgrunn.

anbrakt på Bredtveit. Sønnene slapp ut etter fire-fem måneder, mens faren ble internert på Berg. I samme kategori faller arrestasjonen av en 23 år gammel kvinne som etter arrestasjonen ble anbrakt på Grini og deretter transportert til kvinneleiren i Ravensbrück i Tyskland. Hun ble arrestert av Gestapo i Oslo påskelørdagen 24. april 1943. Hun befant seg i en leilighet som ble brukt av Osvald-gruppa, den kommunistiske motstandsgruppa til storsabotøren Arne («Osvald») Sunde. Gestapo slo til mot leiligheten tre dager etter at gruppa hadde sprengt arbeidskontoret i Oslo. Den 23 år gamle tater-/romanikvinnen og de andre tilstedeværende kvinnene ble arrestert som dekkvertinner eller hjelpere av Osvald-gruppa.¹⁷⁶

I det materialet som er undersøkt, synes imidlertid illegal virksomhet, eller mistanke om sådan virksomhet, å ha vært en forholdsvis sjelden arrestasjonsgrunn. Et større antall ble arrestert fordi de var «omstreifere». Blant annet framgår dette av påtegninger på registerkort (fangekort) i arkivet etter Falstad og Vollan, hvor oppgitt arrestasjonsgrunn i flere tilfeller er «Landstreicherei». Noen av disse kortene er også merket «Zigeunerakte».¹⁷⁷ Det samme framgår av dokumenter i tilfeller hvor vedkommende søkte om fangeerstat-

ning etter krigen. Av dette materialet framgår det også at flere ble arrestert med «anbringes» som eneste begrunnelse.

Som det framgår av figur 21.8, ble det foretatt spesielt mange arrestasjoner i Trøndelag, særlig i 1943. Disse arrestasjonene viser hvor utsatt tater-/romanifolket kunne være under krigen.

3.2.3 Arrestasjoner i Trøndelag sommeren 1943

Sommeren 1943 satte Christopher Lange, som var politipresident i Trondheim 1941–1944, seg som mål å arrestere alle «omstreifere» i Sør- og Nord-Trøndelag.¹⁷⁸ I første omgang tok han sikte på å overlevere mennene til sikkerhetspolitiet og å arrestere og plassere kvinner og barn i Rostad barnehjem, Misjonens barnehjem på Inderøy.

Forut for «aksjonen» hadde statspolitibetjent Kaare Hovind i et notat gjort rede for «Tater-plagen i Trøndelag».¹⁷⁹ Det var en lang tirade: Tater-spørsmålet i Trøndelags-bygdene var like påtreggende som før; mange, de fleste, reiste omkring med hest, til stor ergrelse for bøndene – først og fremst fordi de reiste med hester som ikke gjorde nytte for seg, mens bøndene selv ikke fikk utført pålagt arbeid på grunn av mangel på trekraft.

Dette hadde ført til at det i flere bygder var blitt drøftet om det ikke var på tide å ta hestene fra taterne, også fordi hestene ble sulteføret og mishandlet. Dessuten tiltvang taterne seg stallplass og soveplass på gårdene og mat til alle i følgene, og de selv kom med lopper og lus og utsatte både husdyr og mennesker for smittsomme sykdommer. De stjal, bløffet og truet til seg det de ville ha, slik at folk ble redde og heller ikke torde å anmelde dem, i alle fall ikke for småtyverier, av

frykt for at de ville hevne seg og kanskje til og med starte en brann. Det var mange uoppklarte branner som nok var påsatt av taterne. Dessuten var taterne arbeidsskye, det var kjent, og de ble derfor bare unntaksvis utskrevet til anleggsarbeid, og de få som ble utskrevet, holdt sjelden ut særlig lenge; de kom seg bort snarest mulig, men holdt seg ofte i nærheten av anleggene, hvor de drev med tuskhandel og ulovlig omsetning av forskjellige varer – matvarer, brennevin, tobakk, klær osv. – mens kvinnene fartet rundt og solgte verdiløse småting, spådde, tigget og truet til seg mat og annet, eller dro hjem til folk som stelte til begravelse og satte skrekk i kvinnfolka ved å snakke om at det luktet lik eller liknende for lettere å oppnå det de ville. Eller de drev med svarthandel med tyvegods.

Hovind kom også inn på andre forhold: De fleste taterne hadde faste tilholdssteder, særlig på bygdene, hvor de flere steder hadde fått kommunal konsesjon på både jord og hus, til stor forargelse for bygdefolk. Dette var steder som fungerte som faste stasjoner for omreisende taterne, enten de reiste enkeltvis eller i følger, og som sentraler for allslags ulovligheter, som hjemmebrenning og svarthandel, tyverier og heleri, og for fester som sjelden forløp uten innbyrdes stridigheter og knivstikking, men uten at de blandet inn poli-

¹⁷⁶ Ulstein 1990, s. 295, 372 (fotnote 12). Oswald-gruppa, av Gestapo kalt Wollweber-organisasjonen, var fra sommeren 1941 til sommeren 1944 den eneste organisasjonen av betydning i Norge som drev systematisk sabotasje i hjemlig regi. *Norsk krigsleksikon 1940–45*, s. 319–320.

¹⁷⁷ Se også Bergkvist og Vigardt 2012, s. 95.

¹⁷⁸ Christopher Lange, NS-medlem siden 1933, hadde tidligere vært sjef for Utrykningspolitiet (1940–41), Statspolitiet (1941) og Kriminalpolitiet (1941), før han ble politipresident i Trondheim. Fra 1. februar 1944 til 8. mai 1945 var Lange fylkesmann i Vestfold. Langes plan er kort omtalt i landssviksak M 703 (Trondheim Politikammer). Avskrift av det aktuelle dokumentet er velvillig stilt til disposisjon av Per Ole Johansen.

¹⁷⁹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Tater-plagen i Trøndelag», notat av statspolitibetjent Kaare Hovind, udatert (trolig tidlig vår 1943). Hovind var medlem av NS fra oktober 1940. Han tjenestegjorde i det tyske sikkerhetspolitiet i Trondheim fra 1. september 1940, og ble deretter overført til Statspolitiets avdeling i Trondheim i februar 1942, hvor han fungerte som betjent.

Figur 21.11 Berg interneringsleir, fotografier tatt av en innsatt med tater-/romanibakgrunn.

tiet. De holdt sterkt sammen, dekket hverandre og ordnet innbyrdes stridigheter seg imellom. Kom de i retten, nektet de alt og gjorde hva de kunne for å føre myndighetene bak lyset.

Hovind skriver videre at det i Sør-Trøndelag var slike stasjoner i Rennebu og Orkdal: I Rennebu bor det sju familier, fem av disse familiene er kjente forbryterslekter, kjent for sine asosiale tilbøyeligheter. I Orkdal er antallet tater med fast tilholdssted større, men nøyaktige oppgaver forelå ikke; hit kom slektninger og venner på gjennomreise. I Nord-Trøndelag lå de største taterkoloniene i Stjørdal, Levanger, Verdal og området mellom Steinkjer og Sunnan, skriver Hovind.

Etter å ha gjort rede for «taterplagen» i Trøndelag på denne måten, og samtidig beklaget seg over at tater som begikk overfall og ran, som regel slapp med bøter, betingete dommer og relativt lave fengselsstraffer, konkluderte Hovind på følgende måte:

Man finner nu forholdene noe utrygge, særlig på landsbygden, og det er der et almindelig ønske at det fra myndighetenes side tas forholdsregler for å fjerne eller i det mindste dempe taterplagen. Man fordrer her først og fremst strengere straffebestemmelser med sikring. Ellers er det et almindelig ønske at det må forbys tater å holde hest og at de må settes i tvangsarbeid.

Blant bønderne ser man mest på taterspørsmålet som et spørsmål om arbeidskraft, mens det derimot i enkelte NS kretser i de bygder hvor spørsmålet er aktuelt, hersker den mening at den nye Lov om vern om folke-etten først og fremst gjøres gjeldende overfor taterne. Spørsmålet om internering i tvangsarbeidsleirer har også vært drøftet.

Det er uvisst om det var statspolitibetjentens utspill som dannet bakgrunnen for den «aksjonen» som skulle komme, men det kan ikke utelukkes at det i alle fall medvirket til at Christopher Lange bestemte seg for å gå til «aksjon».¹⁸⁰

I juli 1943 ble tre familier med til sammen ti barn arrestert. Samme dag (eller dagen etter) ble kvinnene og barna overflyttet fra Trondheim kretsfengsel, avdeling B – kvinnefengslet i Munkegata – til Rostad barnehjem. Magnhild Bye, bestyrerinnen på Rostad fra 1926 til barnehjemmet ble nedlagt i 1952, kunne i anledning søkna-

der om fangeerstatning i begynnelsen av 1960-åra fortelle at flere «omstreifere» med barn var blitt plassert på barnehjemmet i juli 1943. Selv hadde hun protestert på dette til politiet i Steinkjer, men fått til svar at politiet der bare hadde utført en ordre om å bringe de arresterte til barnehjemmet. Dagen etter ringte hun til Christopher Lange. Hun noterte ned samtalen umiddelbart etterpå:

Jeg spurte hvad meningen var med dette – Vi har fuldt beleg før – der skal skaffes mat og kopper – de hadde jo næsten ikke klær – de var jo tat ute en varm dag og fikk intet med sig.

Det er bare for en kort tid sa han [Lange] – De skal få anvisninger på det De trenger – Jeg kan ikke legge anvisninger på bordet, sa jeg – det er intet å få kjøpe – Bare snakk til Fylkesmannen sa han. Hvad skal de gjøre med disse mennesker – Vi skal sette dem på ei øy i Trondhjemsfjorden sa han – Hvilken øy sa jeg – Jeg er ikke så lokalkjent at jeg kan si det sa han – Det blir vel bare bråkmakere dere tar sa jeg – langt i fra – vi skal ta alle sammen – der skal ikke nogen misjon lenger – Å det vil vel ta tid sa jeg – Det skal ikke ta lang tid skal jeg si Dem – vi løste jødespørsmålet – vi skal også løse dette – han hørtes nu irritert ut – og jeg blev meget nedstemt og spurte ikke mere.

Nedtegnelsen er en god førstehåndskilde. Den viser med all tydelighet at Lange hadde en klar hensikt med arrestasjonene; det gjaldt å løse «taterspørsmålet» slik man hadde klart å løse «jødespørsmålet».

De arresterte kvinnene og barna ble på Rostad barnehjem i tre uker. Til sammen hadde de tre kvinnene ti barn – henholdsvis to, fire og fire. Det eldste barnet var 14 år, det yngste vel et halvt år. Det var to jenter og åtte gutter. Den daværende gårdsbestyreren på barnehjemmet kunne i ettertid, i anledning spørsmålet om fangeerstatning, fortelle at kvinnene og barna forlot barnehjemmet en natt «utan å varsle om dette». Etter alt å dømme var kvinnene og barna anbrakt uten vakt- hold, og ingenting tyder på at bestyrerinnen så det som sin oppgave å holde på dem.

Hva skjedde med mennene i de tre familiene?

I den ene familien ble mannen etter halvannen måned overført fra Volla til OT-leiren (Organisation Todt) ved Bodø. Deretter ble han anbrakt i fangeleiren på Seines på Straumøya utenfor Bodø. Herfra ble han løslatt i januar 1945.

I den andre familien ble mannen overflyttet, også han etter halvannen måned, til en fangeleir i Mo i Rana, og deretter til fangeleiren på Seines.

¹⁸⁰ Framstillingen i det følgende bygger på arkivmateriale fra SAT-53b/L0058, RA/S-4588/F og RA/RAFA-3789/F/L0007.

Der satt han i drøye 14 måneder før han ble løslatt i januar 1945.

Mannen i den tredje familien satt på Vollan i tre dager, og ble deretter anbrakt på Rostad barnehjem, helt til familien reiste fra barnehjemmet natta til 17. august 1943. Seinere ble han arrestert og anbrakt på nytt, først i fangeleiren i Rønvik i Salten, deretter i fangeleiren på Seines, hvorfra han ble løslatt i januar 1945.

Det er funnet at ytterligere en familie ble arrestert i juli 1943. I dette tilfellet ble kvinnen og familiens fem barn arrestert først. Ektefellen ble arrestert noen dager seinere. Kvinnen og barna ble løslatt fra Trondheim kretsfengsel dagen etter at mannen ble arrestert. Noe seinere ble han anbrakt i fangeleiren i Mo i Rana, og deretter overflyttet til fangeleiren på Seines, hvorfra han ble løslatt i januar 1945.

I tillegg til de fire omtalte familiene er det funnet at én kvinne og åtte menn ble arrestert i Trøndelag i andre halvår 1943. Kvinnen ble arrestert for overtredelse av løsgjengerloven og satt i Trondheim kretsfengsel i ti dager i juli 1943.¹⁸¹ Oppgitt arrestasjonsgrunn for de fleste mennene (6) var «Landstreicherei», og flere av registerkortene (fangekortene) er påstemplet «Zigeunerakte». For de to øvrige mennene var oppgitt arrestasjonsgrunn henholdsvis arbeidsnekt og tyveri/bedrageri. Alle disse mennene var først, i kortere eller lengre tid, anbrakt i Trondheim kretsfengsel, avdeling C. En av dem ble overført til fangeleiren i Rønvik i Salten. Ifølge eget vitnemål skal han ha vært fengslet/internert i omkring ni måneder. En annen mann ble flyttet rundt til flere steder inntil han ble løslatt i januar 1945. En tredje mann ble overflyttet fra Vollan fengsel til fangeleiren i Mo i Rana (ingen opplysninger om løslatelse). En fjerde mann, som ble løslatt i januar 1944, synes å ha vært på Vollan hele tiden, men kan ha vært en periode i Botsfengselet – kildematerialet er uklart. En femte mann ble overført fra Vollan til fangeleiren i Rønvik, hvorfra han ble løslatt, etter et par måneder, i desember 1943. En sjette mann ble etter én måned på Vollan overført til fangeleiren i Mo i Rana, og deretter til Seines fangeleir på Straumøya, hvorfra han ble løslatt i januar 1945. En sjuende mann ble først flyttet fra Vollan til Værnes, og deretter tilbake til Vollan (ingen opplysninger om løslatelse). En åttende mann, som ble overført fra Vollan til Åsen, klarte å rømme fra fangenskapet én uke etter arrestasjonen.

¹⁸¹ Hvilken bestemmelse i løsgjengerloven hun skal ha forbrutt seg mot, framgår ikke av det materialet som er undersøkt.

Fangeleiren Seines på Straumøya utenfor Bodø var en tysk fangeleir som lå under Falstad. Seines var først og fremst ment for russiske fanger, men flere nordmenn ble også anbrakt der, og den ble brukt som tvangsarbeidsleir for tatere/romanifolk.¹⁸²

Det har latt seg gjøre å fastslå at ni menn med tater-/romanibakgrunn ble internert på Straumøya. Dette gjelder fem av dem som ble arrestert i Trøndelag sommeren 1943. Det framgår av et vitneutsagn i anledning en søknad om fangeerstatning at også en sønn av en av disse fem var anbrakt i leiren. Ifølge et annet vitneutsagn skal ytterligere tre personer fra samme familie ha vært i Seines fangeleir på Straumøya.

Det er ikke kjent hvilken behandling de fikk i Seines-leiren. Når det gjelder de fem personene som kildematerialet så langt gir en del opplysninger om, ble alle løslatt 16. januar 1945. De øvrige fire er det ennå ikke funnet opplysninger om.

I ettertid, i forbindelse med fangeerstatningen, antok flere lokale politimyndigheter i Trøndelag at «aksjonen» sommeren 1943 skjedde på ordre fra tyske myndigheter. Her er noen av uttalelsene:

- «Det har ikke vært mulig å komme noe nærmere fram til hva som var arrestasjonsgrunn, men det er vel mest sannsynlig at [navn på kvinne] ble tatt i forbindelse med tyskernes aksjon for å få samlet alle omstreifere i arbeidsleirer eller fengsler.»
- «Det er vel sannsynlig at de ble arrestert etter en ordre fra de tyske myndigheter til det norske politi som skal ha gått ut på at alle omstreifere skulle samles inn og anbringes i leirer eller fengsler.»
- «Den eneste årsak en kan tenke seg her er at [navn] ble arrestert etter en ordre til det norske politi fra tyske myndigheter om at alle omstreifere skulle samles inn og anbringes i arbeidsleirer eller fengsler.»
- «I fangeprotokollen fra avd. B er anført 'anbringes' som arrestasjonsgrunn, og da hun i samme tidsrom satt fengslet sammen med sine 5 barn født i årene fra 1928 til 1941, tyder det hele på at arrestasjonene ble foretatt som et ledd i en generell ordre fra tyskerne om at omstreiferne skulle anholdes og anbringes i leirer.»¹⁸³

Uttalelsene røper en viss usikkerhet, og man kan ikke på bakgrunn av disse vite om arrestasjonene

¹⁸² Eitinger, Vold og Weisæth 1995, s. 176.

¹⁸³ Uttalelsene er hentet fra fangeerstatningssaker i SAT-53b/L0058.

faktisk fant sted på tyske ordre. Det kan ikke utelukkes at ansvaret i ettertid ble lagt på tyske myndigheter i et forsøk på å revaske det norske politiet, men på den andre siden kan uttalelsene også skyldes mangelfull kunnskap om den reelle bakgrunnen for arrestasjonene. Uansett kan det med stor sikkerhet hevdes at arrestasjonene sommeren 1943 ble besørget av politipresident Christopher Lange, og i landssviksaken mot ham omtales arrestasjonene som Langes plan.¹⁸⁴

3.2.4 I tyske konsentrasjonsleirer

Det har latt seg gjøre å dokumentere at seks personer med tater-/romanibakgrunn, to kvinner og fire menn, ble deportert til tyske konsentrasjonsleirer. Begge kvinnene ble transportert fra Grini, den ene til Ravensbrück 6. oktober 1943, den andre til Stutthof 13. august 1944. Også to av mennene ble deportert fra Grini, den ene til Stutthof i august 1944, den andre en gang i 1944, datoen er ikke kjent. De to øvrige mennene ble deportert fra henholdsvis Espeland fangeleir i 1944 (dato ikke kjent) og Akershus festning, som sto under *Wehrmachts* kontroll, i begynnelsen av april 1945. For de tre sistnevnte er det foreløpig ikke funnet opplysninger om hvilke konsentrasjonsleirer de ble transportert til.

De to kvinnene var henholdsvis 19 og 23 år gamle da de ble deportert. To av mennene var henholdsvis 24 og 34 år gamle. De øvrige to mennene var sannsynligvis 27 og 45 år, all den stund det er grunn til å tro at de ble deportert i 1944.

Kvinnen som ble deportert 23 år gammel, var i Ravensbrück i ett år og åtte måneder. Den 19 år gamle kvinnen satt ett år i Stutthof. To av mennene var internert i Tyskland i henholdsvis én måned og ett år. Det er uvisst hvor lenge de to øvrige mennene var anbrakt.

Man vet at fem overlevde. Sistemann foreligger det ingen opplysninger om i boka *Nordmenn i fangenskap*. Her er det angitt «fortsettelse ukjent» etter innførselen om at han ble transportert til Tyskland.

Den 23 år gamle kvinnen var blitt arrestert i en leilighet som ble brukt av Osvald-gruppa – av tyske og norske myndigheter en sterkt forhatt kommunistisk motstandsgruppe. Etter vel fem måneder på Grini ble hun 6. oktober 1943 transportert til Ravensbrück sammen med 24 andre norske kvinner. Det var den største transporten fra Norge til Ravensbrück.¹⁸⁵

Den 19 år gamle kvinnen var blitt inntatt til avhør på Victoria terrasse etter å ha blitt pågrepet med illegale aviser på en kafé under en tysk rassa. Deretter ble hun innsatt på Grini. I august 1944, etter et fluktforsøk, ble hun transportert til Stutthof.

Ledende NS-folk som Jonas Lie, Oliver Møystad og Sverre Riisnæs hadde i 1943 ment at «taterspørsmålet» burde løses ved deportering. Tanken ble ikke fulgt opp. Når seks personer med tater-/romanibakgrunn ble transportert til tyske konsentrasjonsleirer, kan dette derfor vanskelig tilskrives en målbevisst politikk med siktelse på utryddelse. Det bør likevel være en oppgave for videre forskning å finne ut mer om den faktiske grunnen til at de seks omtalte personene ble deportert, og om det blant taterne/romanifolket faktisk var flere «tysklandsfanger».

3.3 Flukten til Sverige

Det er registrert nesten 50 000 flyktninger til Sverige under krigen. Tallet inkluderer ikke dem som tok seg over grensen til Sverige under kampene i 1940. Det var flest flyktninger ved krigens slutt (43 000–44 000).¹⁸⁶

På grunnlag av flyktningeregisteret og avhørsrapporter fra mottakssentralen på Kjesäter, begge Riksarkivet, har prosjektet identifisert 113 flyktninger med tater-/romanibakgrunn. Liksom arrestasjonsbølgen (se kapittel 3.2.1) var flyktningstrømmen størst i 1943 og 1944, med henholdsvis 46 og 40 flyktninger (figur 21.12).

De fleste flyktningene hadde norsk statsborgerskap, men flere hadde familietilknytning til Sverige. Enkelte hadde svensk statsborgerskap, men bodde i Norge.

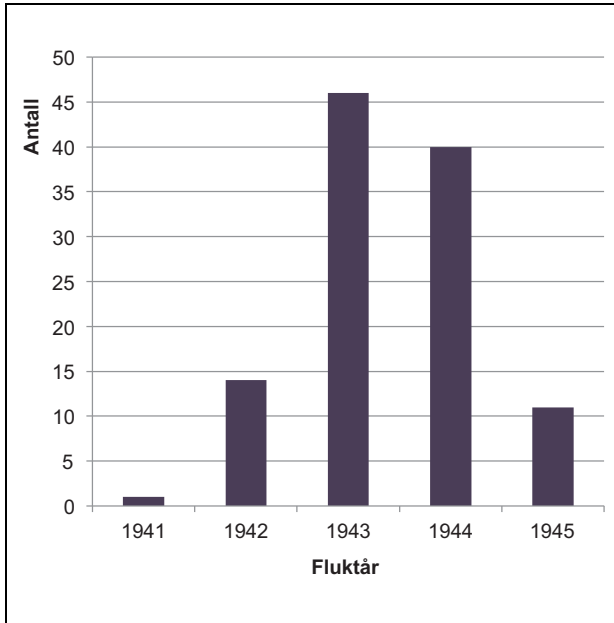
Blant de 113 flyktningene var det 81 voksne og 32 barn og ungdom som flyktet sammen med sine foreldre. Ett av barna, en gutt, var over myndighetsalder, som den gangen var 21 år (Figur 5). Blant de voksne var det 54 menn og 27 kvinner, mens antallet gutter og jenter var henholdsvis 13 og 19. Det er videre identifisert seks barn, fire gutter og to jenter, som ble født i Sverige av foreldre på flukt.

Figur 6 gir et bilde av aldersfordelingen blant flyktningene. I fødselsår ligger tyngdepunktet mellom 1913 og 1939, det vil si voksne yngre enn rundt 40 år og barn på rundt ti år og eldre. Aldersfordelingen viser at det var mange familier blant flyktningene, og mange familier hvor familiefaren

¹⁸⁴ Haave 2006, s. 220 (fotnote 117).

¹⁸⁵ Ottosen 1995, s. 115–117.

¹⁸⁶ *Norsk krigsleksikon 1940–45*, Oslo: Cappelen 1995, s. 109.

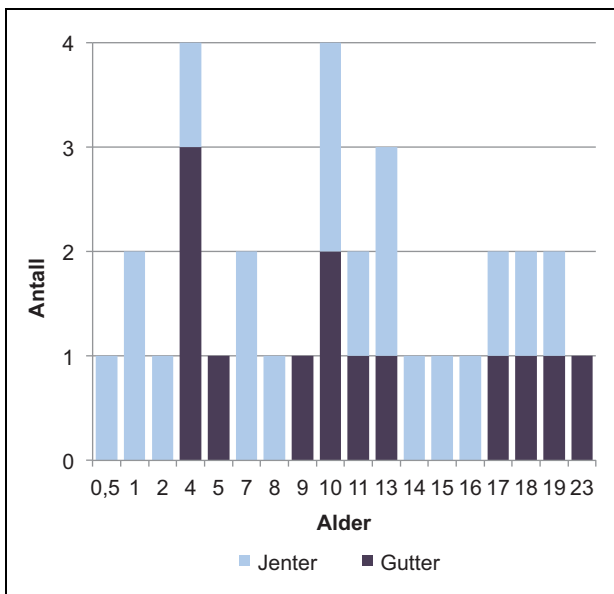

Figur 21.12 Antallet flyktninger til Sverige, kvinner og menn med tater-/romanibakgrunn, 1941–1946

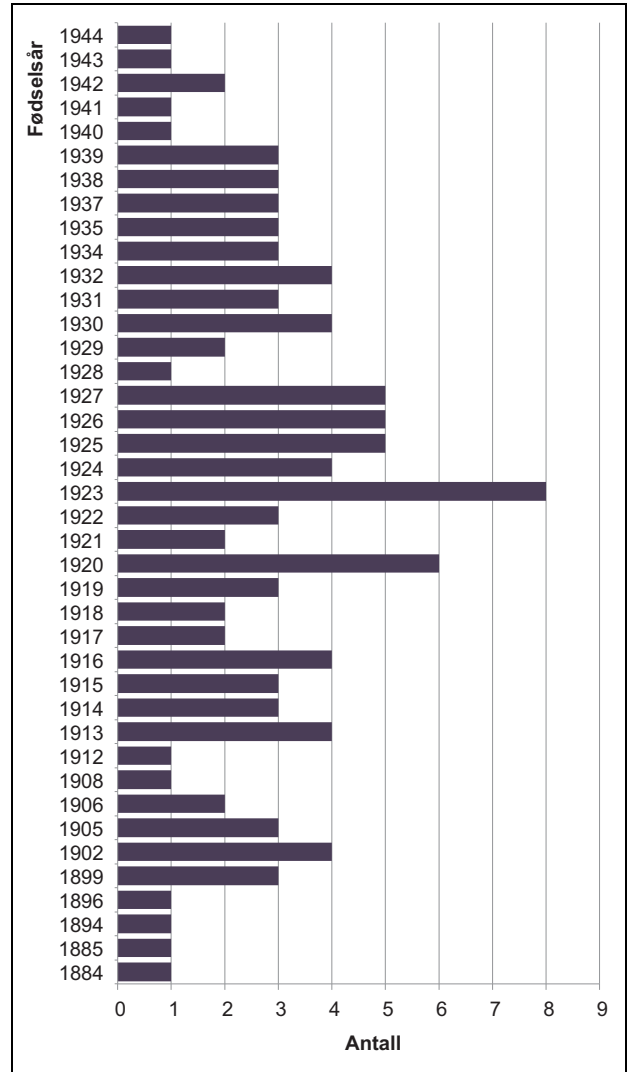
var i en alder hvor sannsynligheten for å bli utskrevet til arbeid for tyskerne var stor.

3.3.1 Fortellinger om flukt

Avhørsrapportene er en unik kilde. De gir kunnskap om forhold som avhørte selv valgte å fortelle om. Rapportene er også en verdifull kilde fordi de

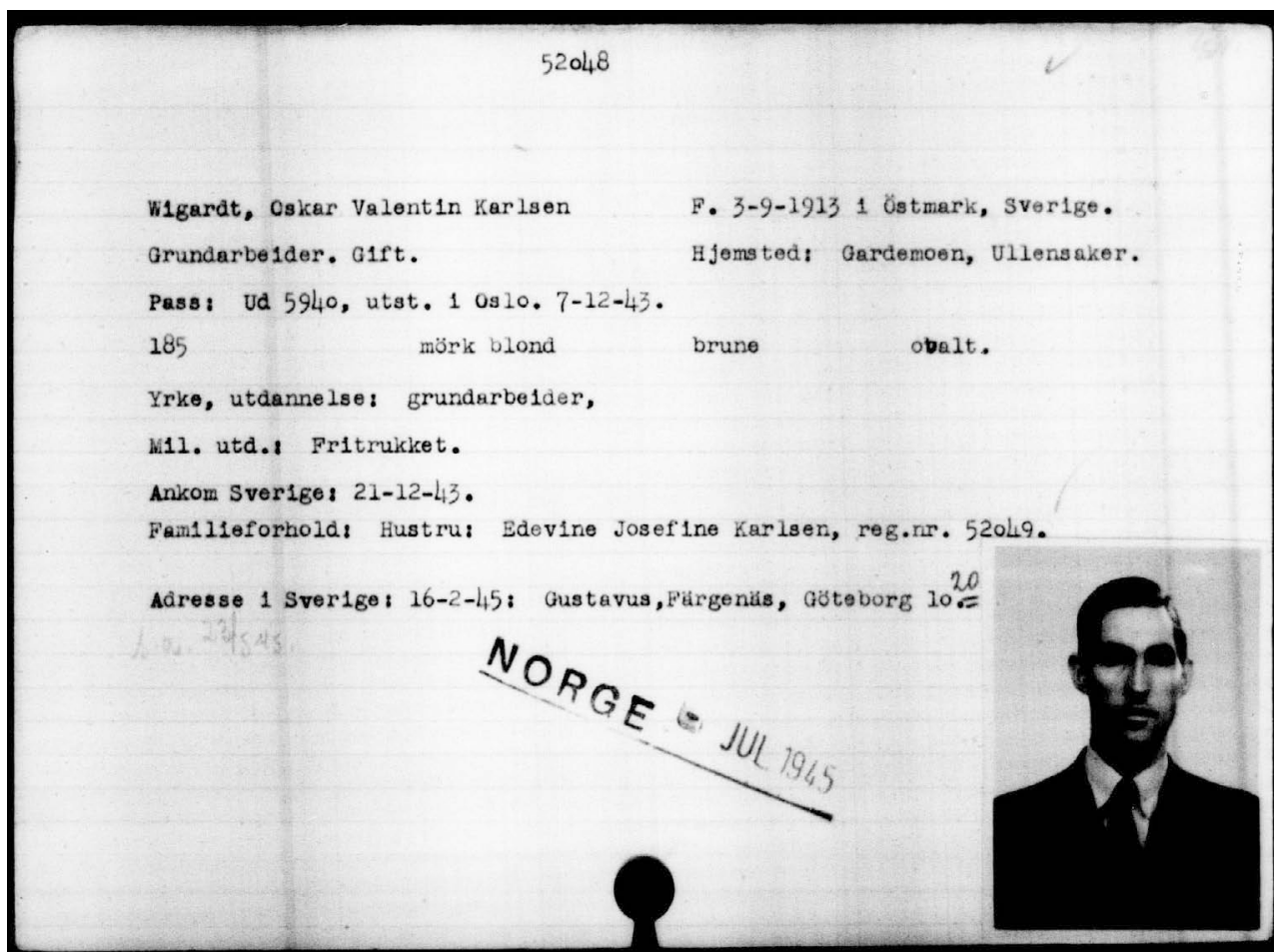
Figur 21.13 Antallet barn og ungdom med tater-/romanibakgrunn i følge med foreldre, alder ved flukt

Figur 21.14 Antallet flyktninger med tater-/romanibakgrunn fordelt på fødselsår

i tid og rom ligger nærme det som skjedde (flukten), og må derfor betraktes som en førstehåndskilde. Men samtidig er det viktig å huske på at det dreier seg om en kilde som ble skapt i en avhørssituasjon, hvor flyktningene sto ansikt til ansikt med politibetjenter tilknyttet den norske etterretningstjenesten i Sverige.

Fra 15. juni 1942 måtte alle norske flyktninger avgi forklaring på mottakssentralen Kjesäter nær Vingåker i Södermanland, en tre timers togreise fra Stockholm. Fra 1941 til etableringen av sentralen på Kjesäter ble avhørene foretatt i den første mottakssentralen på Öreryd i Småland. I tillegg til avhørene ble flyktningene fotografert, undersøkt av lege og kledd opp. Nyankomne flyktninger fikk utstedt norsk pass; de fleste som kom til Sverige, var uten pass og visum, og fikk bare en svensk nødfallsvisering for 14 dager ved grensen.

Figur 21.15 Bilde 9

Sammen med flyktningsnummeret var passet flyktingenes nasjonale identitetsmerke i Sverige. Pass var nødvendig når man skulle ha rasjoneringskort. «Unasjonale» flyktninger som ble avvist av norske myndigheter, fikk ikke norsk pass, men måtte nøye seg med et svensk fremmedpass.¹⁸⁷

Noen avhørsrapporter er fyldige, andre er knappe. Den avhørte skulle gi opplysninger om personalia og familie, og blant annet om sitt og familiens forhold til NS. Det skulle fortelles om «personlige forhold» før og etter okkupasjonen i 1940, og det skulle gis en begrunnelse for flukten til Sverige. Nedtegnelsene ble «lest opp og vedtatt» av avhørte.

I det følgende skal jeg sammenfatte svarene på det siste spørsmålet, om hvorfor de valgte å flykte til Sverige.

Enkelte yngre menn forteller at de flyktet på grunn av Arbeidstjenesten, enten fordi de hadde rømt fra tjenesten eller fordi de ville unngå den.

¹⁸⁷ Grimnes 1969, s. 141.

En 19 år gammel mann forteller at han hadde fått beskjed om å møte hos lensmannen for å bli utskrevet til Arbeidstjenesten. Han fryktet at han kunne bli sendt til Tyskland. «Av den grunn bestemte jeg meg for å stikke av gårde.»

Andre valgte å flykte fra tyskerarbeid, som de enten hadde vært med på, eller som de var redde for å bli utskrevet til (se kapittel 3.1). En ung kvinne flyktet da hun, etter å ha arbeidet noen tid for tyskerne, fryktet at hun ville bli tvangssendt nordover i landet, noe hun ikke ønsket. Flere uttrykte frykt for at det å arbeide for tyskerne innebar en fare for å bli sendt til Tyskland. En mann hadde rømt fra arbeidsplassen etter å ha arbeidet frivillig for tyskerne i lengre tid. Politiet kom etter ham, men han kom seg unna med familien. Etter en stund ble han sporet opp av Gestapo, men verken han eller familien var da hjemme. Han valgte straks å flykte med familien til Sverige.

Noen sa at de var «lei» av forholdene hjemme i Norge. Dette ble ikke nødvendigvis utdypet, men av enkelte rapporter forstår vi at det kan dreie seg om den vanskelige forsyningssituasjonen, om

mangel på mat, varer og andre savn, og håpet på et bedre liv. Yngre kvinner ville være sammen med forloveden sin. Andre flyktet da de ble klar over at tyskerne kjente til at de hadde illegale aviser eller hadde vært med på illegalt arbeid. De var politiske flyktninger.

En kvinne og sju menn forteller at de flyktet aleine eller sammen med sin familie av frykt for å bli tatt som gissel fordi andre familiemedlemmer eller slektninger hadde flyktet til Sverige. Kvinnen forklarte at hun var blitt advart etter at ektemannen og det ene barnet hadde flyktet. Hun bestemte seg derfor for å flykte sammen med de øvrige barna. Av samme grunn valgte en mann å flykte etter at en voksen datter hadde flyktet. Likeledes valgte en voksen sønn å flykte sammen med familien sin etter faren hadde flyktet. Den samme begrunnelsen ble gitt av enkelte søsken; når en av dem flyktet, fulgte den eller de andre etter av frykt for å bli tatt som gissel.

Hovedinntrykket er at de fleste flyktet fra arbeidsreguleringen – først og fremst fra tyskerarbeid, men i noen grad også fra Arbeidstjenesten. Frykten for å bli tatt som gissel fordi andre i slekt og familie hadde flyktet, var også hovedgrunn for noen. Derimot formidles det ikke i noen av de avhørsrapportene som er funnet og gjennomgått, en frykt for å bli forfulgt i Norge på grunn av sin tilhørighet til taterne/romanifolket. Kan det tenkes at dette ikke var noe flyktningene ville snakke om på Rettskontoret på Kjesäter, hvor de ble avhørt politibetjenter? Det er vanskelig å si. På den andre siden var mange av flyktningene svært åpne og fortalte mye om sine «personlige forhold», både før og under okkupasjonen, fortellinger som også omhandlet straffbare forhold. Det er imidlertid ikke funnet noen avhørsrapporter hvor vedkommende fortalte om sin tilhørighet til taterne/romanifolket. Derimot var politibetjentene noen ganger klar over dette. Fant avhørene sted i en fordomsfull kontekst?

3.3.2 Holdninger til «tater»/«omstreifere» på Kjesäter

I en del rapporter påtegnet betjenten en kommentar. Disse var av ulik karakter. Ofte heter det om vedkommende at inntrykket er bra og forklaringen antakeligvis er riktig, uten at det sies noe om flyktningens identitet. I slike tilfeller kan vedkommende bli omtalt som «åpen og grei», eller det bemerkes at vedkommende «gir inntrykk av ikke å skjule noe», «virker temmelig gløgg», «virker ganske grei og legger ikke skjul på noe» og at «han virker troverdig». Hvorvidt betjenten i disse

Figur 21.16 Bilde 10

tilfellene er klar over vedkommendes identitet, vites ikke.

I de tilfellene hvor politibetjenten er klar over flyktningens identitet, kommer det noen ganger fram en negativ karakteristikk, andre ganger ikke.

Om tre menn har påtegningen følgende ordlyd: «Bra. Omstreiferslekt.» Om en annen mann heter det: «Tilhører omstreiferfamilien [navn på familie]. Ganske troverdig.» Om en tredje mann har betjenten gjort følgende påtegning: «Er av omstreiferfamilie, og er typisk sådan. Ellers ikke noe å bemerke.» Om en fjerde mann heter det: «Avhørte gir inntrykk av å være av taterslekt. Han var litt treg, men det er nok mulig at hans forklaring er riktig.»

Om en ung kvinne hadde betjenten i første omgang fått et bra inntrykk. Men på Kjesäter ble hun gjenkjent av noen som visste hvem hun var, og som snakket nedsettende om henne til betjenten. Etter vitneforklaringer skriver betjenten at: «[Hun] er av taterslekt etter det vitnet [navn] har fortalt – slektene [navn] og [navn]. Det stemmer med mitt inntrykk. Hun er tater i vesen og tross sin unge alder neppe av dem som sier sannheten. *Men hun er meget barnslig.*» Samtidig skriver betjenten at man ikke kan se bort fra at «hennes herkomst og familiens dårlige rykte i bygda» har hatt betydning for omtalen av henne.

Om en mann, som betjenten gjennom en sjekk i *Polititidende* hadde funnet ut hadde vært straffet flere ganger, heter det: «Såvidt en kan skjønne har han stadig streifet omkring og det er sikkert sjelden at han har arbeidet skikkelig. Under forholdene her er det litet sannsynlig at han vilde slått seg tilro med arbeide i skogen eller lignende.» Betjenten fant det derfor riktig å innberette forholdet hans til den svenske Socialstyrelsen. Noen dager seinere ble han hentet av landsfiskalen, en

statstjenestemann som blant annet fungerte som anklager og politimester i landdistriktene. Hva som skjedde videre med mannen, er ikke undersøkt.

At det i avhørsrapporten ble påtegnet at vedkommende var av «omstreiferslekt» kunne noen ganger falle uheldig ut. De tre mennene som betjente i påtegnings hadde skrevet «Bra. Omstreiferslekt» om, ble i neste omgang anbefalt å holdes utenfor «offentlig tjeneste» og heller ikke gis adgang til kurs i Sverige. Det samme gjaldt en mann om hvem betjente skrev: «Tilhører omstreiferfamiliene ved [stedsnavn]. Har meget vanskelig for å huske hvor han har vært til de forskjellige tider.» Samtidig er det funnet et par tilfeller hvor en slik ekskludering også ble bestemt uten at det er gjort noen påtegnings om identitet. Hvorvidt politibetjente i disse tilfellene kjente til vedkommendes identitet, vites ikke.

Politibetjentenes påtegnings – «konklusjoner» – på avhørsrapportene gir et visst inntrykk av at tater-/romanitilhørigheten økte risikoen for negative karakteristikk. Samtidig synes dette å være avhengig av den enkelte politibetjente som sto for avhøret. Enkelte betjente ga til kjenne en diskriminerende holdning, andre gjorde det ikke. En påtegnings om at vedkommende flyktning var av «omstreiferslekt» eller liknende kunne imidlertid, som vist, få uheldige konsekvenser.

3.4 Ble taterne/romanifolket uforholdsmessig hardt rammet?

Krigen, tiden fra april 1940 til mai 1945, har en spesiell plass i taternes/romanifolkets kollektivtradisjon – deres kunnskap, erfaringer og minner.¹⁸⁸ Sosialantropologen Ragnhild Schlüter har sammenfattet folkegruppas kollektivtradisjon hva krigen angår på følgende måte: «Krigen ble en hard og vond tid for de reisende.»¹⁸⁹

Det foreliggende notatet har nærmet seg krigshistorien til taterne/romanifolket fra utsiden av kollektivtradisjonen på en historiefaglig måte, og avgrenset til tre tema: arbeidsregulering, sivilt/politisk fangenskap og flukten til Sverige. Hva kan denne tilnærmingen, med det arkivmateriale som er blitt brukt, tenkes å ha bidratt med av kunnskap? En oppsummering av hovedfunn er på sin plass.

Når det gjelder arbeidsregulering, har undersøkelsen ikke gjort noen funn som trekker i ret-

ning av at taterne/romanifolket var spesielt utsatt, eller ble hardere rammet enn andre. Denne vurderingen er foretatt på grunnlag av hva vi ellers vet om dette. Samtidig er det viktig å presisere at undersøkelsen hviler på et lite materiale, og at dette materialet bare tillater å tolke erfaringene med arbeidsreguleringen gjennom flyktningefortellinger i en avhørssituasjon.

Hva med flukten til Sverige? De årsakene flyktningene oppga for å reise til Sverige i avhørene på Kjesäter, synes ikke å skille seg ut fra mange andre flyktningsbegrunnelser. Det er kjent at mange flyktet for å komme unna tvangsarbeid for den tyske okkupasjonsmakten, likeledes at mange flyktet for ikke å bli tatt som gissel fordi andre i slekt og familie hadde flyktet. Det er likevel ett forhold som kan tenkes å være spesielt, uten at dette er nærmere undersøkt, og det er at det var forholdsvis mange barn blant tater-/romaniflyktningene. Hvis det skulle vise seg at andelen er større enn for mange andre flyktnings, tyder dette på at taternes/romanifolkets flyktningehistorie for en stor del er en historie om familier på flukt.

Et annet forhold er at enkelte av flyktningene ble utsatt for negative karakteristikk i mottaksentralen på Kjesäter, men ikke på en gjennomgående måte.

Når det gjelder sivilt/politisk fangenskap, synes situasjon å være mer spesiell. Selv om det er for tidlig å si noe sikkert, er det grunnlag for å hevde at forholdsvis mange synes å ha blitt arrestert uten annen grunn enn at de var «omstreifere», slik det blant annet framgår av registerkortene i arkivene etter Volla og Falstad. «Aksjonen» i Trøndelag sommeren 1943 er så langt det klareste eksemplet på at det ikke lå noe annet bak arrestasjonene enn et forsøk på å løse «taterspørsmålet» i en region.

Av prosjektets tre tema fra taternes/romanifolkets krigshistorie er det med andre ord i tilknytning til temaet fangenskap at folkegruppas historie skiller seg klarest ut.

Man kan også nærme seg spørsmålet om hvorvidt taterne/romanifolket ble uforholdsmessig hardt rammet gjennom å se på andelen flyktnings og sivile/politiske fanger.

Antallet personer med tater-/romanibakgrunn under krigen er ukjent, men det ble den gangen anslått til å ligge mellom 2000 og 6000, og da er det ikke sikkert at det bare var snakk om dem som tilhørte folkegruppa i en strengere forstand.

Med bortimot 60 000 flyktnings og en befolkning på rundt tre millioner utgjorde andelen flykt-

¹⁸⁸ Om kollektivtradisjon som begrep og fenomen, se Eriksen 1995, spesielt s. 14–20.

¹⁸⁹ Schlüter 1992, s. 207–208, Schlüter 1993, s. 93–94.

ninger rundt to prosent av befolkningen. Skiller vi ut en «taterbefolkning» på rundt 4000, vil det flyktingetallet prosjektet har dokumentert, tilsvare en andel på bortimot tre prosent. Altså noe høyere enn for befolkningen i sin helhet.

Gjør man det samme regnestykket for sivile/politiske fanger, blir forskjellen enda større. Med 83 fanger blir andelen fanger av taterne/romanifolket vel to prosent. Det er en del høyere enn prosentandelen for befolkningen i sin helhet. Med rundt 40 000 flyktinger blir andelen for totalbefolkningen 1,3 prosent.

Beregningene er selvsagt usikre ettersom vi ikke vet hvor mange personer som inngikk i folkegruppa. Likevel trekker beregningene i retning av at taterne/romanifolket var en utsatt gruppe under okkupasjonen.

Krigen synes imidlertid ikke å ha vært en sammenhengende vond tid. Målt i antall arresterte/internerte og antall flyktinger skiller åra 1943 og 1944 seg ut.

4 Norsk misjon blant hjemløse under krigen

«Vårt misjonsarbeid går sin jevne gang og jeg håper at det vil fortsette med det», skrev Oscar Lyngstad, Misjonens generalsekretær, til styreren på Falstad skolehjem i april 1941.¹⁹⁰ I januar 1944 skrev han til presten Reidar Kobro at arbeidet gikk «svært godt». Framfor alt var Lyngstad fornøyd med at Misjonen i løpet av krigen var blitt gjeldfri: «Vi har i denne tid skilt oss av med det meste av den trykkende gjeld, som har vært en klump om foten i mange år.»¹⁹¹

Men ikke alt var som før. Svanviken arbeidskoloni var blitt rekvirert av tyskerne til andre formål, og det viste seg ofte vanskelig å få omplassert bortsatte barn, noe korrespondansen i flere «klientmapper» i Misjonens arkiv vitner om. Når fosterforeldre og skolehjem ønsket omplassering eller utskrivning, gjorde Lyngstad som regel hva han kunne for at barnet skulle bli der det var, med «de vanskelige tider» som begrunnelse.

Tross vanskelige tider gikk Misjonens arbeid stort sett som før. I organisasjonens første årsberetning til Sosialdepartementet etter frigjøringen kunne Lyngstad også meddele at «nasiststyret» ikke hadde grepet «direkte» inn Misjonens

¹⁹⁰ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til styrer ved Falstad skolehjem fra O. Lyngstad, 8.4.1941.

¹⁹¹ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til R. Kobro fra O. Lyngstad, 28.1.1944.

arbeid.¹⁹² Samtidig nevnte han at samarbeidet med Sosialdepartementet hadde latt seg opprettholde fordi de ansatte i forsorgs- og legatkontoret var gode nordmenn: «Det var av overordentlig stor betydning for vårt arbeid at personalet [...] hadde den nasjonale innstilling som muliggjorde fortsatt samarbeid.»¹⁹³

Oscar Lyngstad skapte et inntrykk av at han ikke hadde stått i noen annen forbindelse med myndighetene enn den som var nødvendig for Misjonens regulære virksomhet, og at kontakten i all hovedsak var begrenset til nasjonalt innstilte embetsmenn. I virkeligheten forholdt det seg annerledes. Lyngstad hadde ikke unndratt seg kontakt med de nye makthaverne, selv ikke etter statsakten 1. februar 1942, da Vidkun Quisling tok tittelen «ministerpresident» og de kommissariske statsrådene gikk inn i Quislings «nasjonale regjering». Lyngstad, som var ordinert prest, men uten presteembete etter at han tiltrådte som Misjonens generalsekretær i 1936, stilte seg også utenfor den såkalte kirkekampen. Dette i motsetning til sin forgjenger, Ingvald B. Carlsen. I kirkekampen spilte Carlsen en sentral rolle, og ble arrestert på grunn av sitt motstandsarbeid 7. april 1942 og forvist til «prestekolonien» på Helgøya. Da hadde alle biskopene og 93 prosent av prestene lagt ned sine statlige embeter i protest mot NS-regimet.¹⁹⁴ Carlsens motstand mot NS-regimet forhindret ham likevel ikke i å ta til orde for internering og sterilisering av «omstreifere» med argumenter som var hentet fra den tyske psykiateren og kriminalbiologen Robert Ritter, Hitler-regimets «sigøynereksperter».¹⁹⁵

4.1 Misjonens rolle i NS-regimets planlegging av en ny anti-romanipolitikk

Høsten 1942, før Politidepartementet for alvor tok til med planleggingen av en slik politikk, fikk Misjonen en henvendelse fra Sosialdepartementet, med forespørsel om synspunkter på «omstreiferproblemet». Burde det innføres nye lovbestemmelser? Bakgrunnen var de lokale klagene (se kapittel 1.2). Lyngstad påpekte at klagene for det

¹⁹² RA/PA-0793/Fd/L0048, årsberetning til Sosialdepartementet, 5.12.1945.

¹⁹³ Forsorgs- og legatkontoret lå under trygdeavdelingen. Avdelingssjefen Agnar Kringebotten viste ingen sympati for NS-regimet, men ble likevel værende til han ble avskjediget i desember 1944. Kolsrud 2004, s. 279.

¹⁹⁴ Se Carlsen 1945, Normann 1995, s. 73, *Norsk krigsleksikon 1940-45*, s. 211-212.

¹⁹⁵ Haave 2000, s. 68-69.

meste gjaldt personer som tilhørte «de gamle omstreiferslekter», og oppslag i pressen syntes å vise at det i all hovedsak dreide seg om «lokale foreteelser», særlig i Hedmark og Trøndelag. Lyngstad kunne for så vidt finne bygdefolkets forargelse berettiget, især der hvor det ble meldt om «slagsmål og fyll». Likevel syntes han kommunale myndigheter viste liten forståelse for hvordan problemet kunne løses. Lyngstad minnet om at de fleste «omstreifere» det ble klaget på, var uten hjemstavn, og de kunne derfor ikke sendes «dit de hører hjemme»; staten måtte i så fall først velge oppholdskommune for dem.¹⁹⁶

Lyngstad kunne ikke se at det var behov for nye lover av to grunner. For det første forelå det «greie bestemmelser som dersom de blir håndhevet vil kunne få bukt med omstreiferlivet». Lyngstad viste til løsgjengerloven, handelsloven, dyrevernloven, skoleloven og vergerådsloven. For det andre var han kritisk til en lovgivning som stilte omstreiferne i en «særklasse». Derfor konkluderte han med at sentrale myndigheter i stedet for å innføre nye bestemmelser burde pålegge lokale myndigheter å håndheve gjeldende lovgivning strengere. Dette ble likevel ikke fulgt opp etter som Sosialdepartementets trygdeavdeling, med Venstre-mannen og juristen Agnar Kringlebotten som sjef, ikke fant noen «tilstrekkelig grunn til å sende ut et slikt pålegg til de lokale myndigheter».¹⁹⁷

Oscar Lyngstad var også blitt gjort kjent med at Direktoratet for Arbeidsformidling og Arbeidsløshetsstrygd hadde vurdert spørsmålet om hvorvidt «omstreiferproblemet» lot seg løse ved et generelt påbud om å sette «omstreiferne» i arbeid. Direktoratet, under ledelse av den NS-tilsatte kapteinen Eilif Alf Guldberg, som seinere ble medlem i Hanheide-utvalget, skal imidlertid ha sett flere praktiske vanskeligheter ved en slik bestemmelse. Lyngstad sa seg enig med Guldberg i at problemet ikke kunne løses på denne måten: «Skal disse folk kunne settes i arbeid slik at de virkelig gjør nytte for seg, må det være arbeid som passer for dem», skrev Lyngstad, og føyde til at det for manges vedkommende var nødvendig med «opplæring og trening» før de kunne bli «konkurransedyktige på arbeidsmarkedet». Dette kunne ifølge Lyngstad best skje ved et opphold i en

arbeidskoloni. Han siktet til erfaringene med Svanviken arbeidskoloni.¹⁹⁸

Som vist ble det ikke tatt noe nytt initiativ i planleggingen av en ny anti-romanipolitikk før i februar 1943. Da fikk Oscar Lyngstad en telefon fra Thoralf Undhjem, politifullmektigen i Sikkerhetspolitiets kriminalavdeling som hadde fått i oppgave å fremme et forslag til lov om registrering (se kapittel 1.3.1). Undhjem hadde ønsket å drøfte «taterspørsmålet» med Lyngstad, og refererte fra samtalen i et internt notat:

Herr Lyngstads syn på saken er kort uttrykt:

Samfundet bør ikke lenger goutere at disse mennesker reker land og strand rundt til ingen nytte. Ledighet er som bekjent roten til alt vondt. De som ikke vil arbeide skal settes i tvangsarbeide. Forundrer seg over at det ikke tidligere er tatt et slikt skritt fra det offentlige side. I alle tilfelle bør de forbys å reise rundt med små barn. Hvis det ble slutt på reiselivet, ville det også bli slutt med alle disse slagsmålene som de får istand på disse toktene.

Anbefaler også at det gis adgang til tvangssterilisering.

Lyngstad har lovet å sende over til deptet et eksemplar av de kartotekkort over omstreifere som de er i besiddelse av samt en kort redegjørelse.¹⁹⁹

Lyngstad gjorde som lovet: Han sendte Undhjem en «prøve på de kartotekkort» som Misjonen førte over omstreifere og løsgjengere, og forklarte at kartoteket bygde på det registeret som Jakob Walnum hadde utarbeidet etter sine undersøkelser i 1894–1896. Siden var kartoteket blitt ajourført så godt det hadde latt seg gjøre. Lyngstad viste også til Justisdepartementet rundskriv av 22. mai 1928, der alle kirkebokførere ble pålagt å sende innberetning om kirkelige forretninger vedrørende omstreifere til Misjonen. Dette var imidlertid ikke gjort i den grad det skulle, fikk Undhjem vite, tross purring fra Misjonen. Derfor hadde Misjonen «atskillige huller» i sitt kartotek. For øvrig mente Lyngstad at Sosialdepartementets forsorgs- og legatkontor burde kunne være behjelpelig med opplysninger om hjemstavnsforhold.²⁰⁰

¹⁹⁶ RA/PA-0793/Fd/L0048, brev til Sosialdepartementet fra O. Lyngstad, 18.11.1942.

¹⁹⁷ RA/PA-0793/Fd/L0048, brev til Sosialdepartementet fra O. Lyngstad, 18.11.1942, brev til Forsorgs- og legatkontoret fra Trygdeavdelingen, 5.12.1942.

¹⁹⁸ RA/PA-0793/Fd/L0048, brev til Sosialdepartementet fra Misjonen, 18.11.1942.

¹⁹⁹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Ad taterspørsmålet», udatert (februar 1943).

²⁰⁰ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Politidepartementet, Kriminalavdelingen fra O. Lyngstad, 15.2.1943.

Seinere samme år, i begynnelsen av august 1943, gjorde Lyngstad på nytt rede for sitt syn på «taterspørsmålet, denne gangen overfor kriminalsjef Jørgen Wiermyhr, og fordi politifullmektig Carl Lodberg Holm skulle utarbeide et forslag til registreringslov og en lov om hesteforbud (se kapittel 1.3.5). Lyngstad gjentok sitt tidligere budskap: Gjeldende lovgivning, spesielt til vergerådsloven, burde håndheves strengere: «Tar en barna fra taterne og det har en hjemmel til i denne loven vil taterfølgene forsvinne fra landeveien», het det i Wiermyhrs referat fra telefonsamtalen.²⁰¹

Dagen etter leverte Lyngstad en skriftlig redegjørelse. Han hadde liten tro på at det lot seg gjøre å foreta en pålitelig registrering under «de ekstraordinære forhold i vårt land». Han var kritisk til en «særlov» med forbud for omstreifere mot «å eie, leie eller bruke hest». Dessuten mente han at en slik lov ville ha liten praktisk betydning all den stund det var få som nå reiste med hest. I stedet ble det brukt håndkjerrer. «Det viser at det er vanskelig for dem å få fatt i heste [sic] og kanskje har frykten for å bli fratatt dem, også bidratt til at de har skilt seg av med sine heste [sic].» Dessuten mente Lyngstad å vite at det var mange «fastboende omstreifere» som måtte bruke hest i sitt «erhverv»: «Jeg kjenner flere slike. Det er bra fastboende mennesker som uforskyldt vil bli rammet av en slik lovs bestemmelser. Også av den grunn vil jeg fraråde at lovforslaget om omstreiferes heste [sic] blir fremmet.»²⁰²

Lyngstad kunne videre opplyse at antallet «omreisende av omstreiferslekt» var betydelig redusert; trolig fantes det maksimalt 1500–1600 «omstreifere» uten fast bopel. Når deres «ambulerende tilværelse» ofte var til plage for befolkningen, skyldtes dette ifølge Lyngstad at myndighetene ikke håndhevet gjeldende lovregler strengt nok. Framfor alt burde vergerådene og lensmannsetaten påse at «omstreifere» ikke reiste omkring med barn: «Der skal neppe mange tilfelle til, hvor lensmann eller verjeråd griper inn og tar barna fra foreldrene, før det vil bli påtakelig bedring i forholdene.» I tillegg antok Lyngstad at en noe strengere håndheving av handelslovens bestemmelser om omførselshandel kanskje kunne bedre forholdene, men her var myndighetene allerede varssomme med å gi tillatelse, og dessuten var det for tiden «svært lite» varer. Lyngstads konklusjon var

følgende: «En strengere håndhevelse av gjeldende lovbestemmelser vil utvilsomt være en både effektiv og billig måte for samfundet å komme omstreifervæsenet tillivs.»²⁰³

Etter dette stilnet arbeidet med å lage en særlovgivning – dette gjaldt både registreringslov og lov om hesteforbud (se kapittel 1.3.5). Det kan ikke utelukkes at det skyldtes Lyngstads standpunkt.

Arbeidet ble likevel tatt opp igjen noen måneder seinere, da med jurist og politiinspektør Ole Tobias Orvin i kriminalavdelingen som lovkonsipist (se kapittel 1.3.6). Det ble utarbeidet et forslag i januar 1944, og i månedsskiftet februar/mars – ennå før det var ferdigbehandlet – tok Orvin kontakt med Lyngstad. Lyngstad hadde ifølge Orvin sagt at det ikke alltid var lett å avgjøre om en person var av «romani rase eller ikke», men at dette likevel ikke ville skape store problemer ettersom «omstreiferne stort sett selv hadde god greie på sin avstamning». Selv bygde Misjonen på Walnums slektsregistre «i disse rasespørsmål». Derfor mente Orvin at Politidepartementet i tvilstilfeller kunne henvende seg til Misjonen, «som vel sitter inne med det største materiale og den største sakkyndighet på området».²⁰⁴

Lovforslaget som Politidepartementet fikk utarbeidet med hjelp av Orvin, ble seinere, høsten 1944, lagt til side; Quisling ville ha saken utredet på nytt (se kapittel 1.3.7). Det videre arbeidet ble tatt hånd om av Hanheide-utvalget, som Sverre Riisnæs fikk satt ned. Det går ikke fram av det bevarte materialet fra Politidepartementets eller Misjonens arkiv om utvalget satte seg i kontakt med Lyngstad. Derimot ble Misjonens virksomhet kort vurdert i utvalgsinnstillingen fra desember 1944. Her het det at svakheten ved Misjonen, den «eneste institusjon» som bare jobbet med «omstreiferspørsmålet», var at den ledet sin virksomhet etter «humanitære og religiøse retningslinjer uten de nødvendige lovhjemler og maktmidler som antas nødvendig for en effektiv løsning av spørsmålet».²⁰⁵

Hvorvidt Misjonen fikk tilsendt eller på annen måte fikk kjennskap til resultatet av Hanheideutvalgets arbeid og det som skjedde i kjølvannet av den, vites ikke. En ting er i alle fall sikkert: Misjonen ble ikke tiltenkt noen særlig rolle i den

²⁰¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, håndskrevet referat fra telefonsamtale mellom O. Lyngstad og J. Wiermyhr, 2.8.1943.

²⁰² RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Politidepartementet, Kriminalavdelingen fra O. Lyngstad, 3.8.1943.

²⁰³ Samme sted.

²⁰⁴ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, «Ad omstreiferloven», signert OTO, 3.3.1944.

²⁰⁵ RA/S-1006/F/L0072/0011, Innstilling fra utvalget til forberedelse av løsning av taterspørsmålet, 22.12.1944.

påtenkte statliggjorte anti-romanipolitikken til NS-regimet.

4.2 «Burde muligens gjort noe mer»

I 1930-åra hadde Ingvald B. Carlsen gjort sterilisering til en del av Misjonens selvpålagte samfunnsoppdrag. Etterfølgeren fra 1936, Oscar Lyngstad, holdt fast ved at sterilisering måtte utgjøre en del av samfunnsoppdraget. Dette fordi den arvelige belastningen blant «omstreiferne» var stor, og fordi mange «omstreiferkvinner» av ulike grunner manglet forutsetninger for å stelle og oppdra barn. En mobil livsform uten fast hjem kunne i seg selv være en slik grunn, mente Lyngstad.²⁰⁶

Flere ganger under okkupasjonen tok Misjonen initiativet til og bisto andre instanser med å fremme begjæring om sterilisering av «omstreifere», både før og etter iverksettingen av NS-regimets egen steriliseringslov ved årsskiftet 1942/43. Det ser ikke ut til at Lyngstad uttalte noe spesielt om NS-loven eller forslaget fra våren 1945 om å innføre en bestemmelse om «omstreifere» i steriliseringsloven. Men som vist hadde Lyngstad i tilknytning til Thoralf Undhjems arbeid med en særlovgivning i februar 1943 anbefalt en mer omfattende tvangssterilisering. Sterilisering ble også drøftet i konferansen kriminalsjef Jørgen Wiermyhr hadde med Lyngstad 2. august 1943. Ifølge Wiermyhrs notat hadde Lyngstad beklaget at myndighetene før krigen motsatte seg forsøk på å utvide adgangen til tvangssterilisering.²⁰⁷

Det er ingen grunn til å betvile Wiermyhrs referat. Lyngstad hadde tidligere beklaget seg over at det ofte var vanskelig å få helsemyndighetene med på tvangssterilisering, selv etter okkupasjonen. Eksempelvis hadde han overfor en prest i 1941 framholdt at sterilisering burde vært foretatt «i langt større grad», men at det ofte var «meget vanskelig å få ordnet den slags».²⁰⁸ Og da Lyngstad i januar 1944 fikk vite at en ung tater-/romankvinne skulle gifte seg, beklaget han seg over hvor vanskelig det kunne være å få ordnet med tvangssterilisering:

Det er forferdelig å tenke på at hun som står så lavt skal få lov til å stifte familie. Det er et eksempel på hvor vanskelig det er å få gjort noe effektivt i slike tilfelle. Hun skulde jo vært

sterilisert, men det har hittil ikke lyktes å overbevise myndighetene om at det bør og må gjøres. Jeg har hatt henne til observasjon både det ene og det annet sted [...]. De innrømmet at hennes intelligenskvotient er lav, men ikke lav nok. I sin tid ble hun av vår misjon anbrakt på [...] åndssvakeskole, hvor de testet henne påny og sendte henne ut igjen, fordi hun stod for høyt. Det er sannelig ikke greit. [...] Jeg skriver om dette for at De kan forstå, at det er ikke alltid så lett, særlig fordi en ikke får den støtte hos myndighetene som en mener å ha krav på.²⁰⁹

I Misjonens årsberetning, håndskrevet av Lyngstad og presentert på Misjonens fellesmøte høsten 1944, heter det: «Har benyttet adgangen til å sterilisere unge i den utstrekning det har latt sig gjøre. Burde muligens gjort noe mer.» Men samtidig innrømmet Lyngstad at sterilisering var «et tveegget sverd».²¹⁰ Like fullt uttalte han under okkupasjonen våren 1945 i et skriv til en skolehjembestyrer at: «Samfunnet bør etter min mening bruke dette middel [...] i langt større grad enn det har vært gjort hittil.»²¹¹

Under krigen ga Lyngstad altså flere ganger uttrykk for at steriliseringsloven – både 1934-loven og 1942-loven – burde vært mer anvendt. Var det bred enighet om dette innad i Misjonen? Det er vanskelig å si.²¹² Men på Misjonens fellesmøte høsten 1944 synes prost Henrik Seip å ha inntatt en mer reservert holdning. Misjonens mål var ifølge Seip «å gjøre de hjemløse til dyktige, nyttige samfunnsborgere og å hjelpe dem til hjemstavsrett i Guds rike». Misjonens sosiale virksomhet var ifølge Seip dobbel: på den ene siden bringe «fasthet inn» inn i de hjemløses liv, på den andre siden ta hensyn til «de mennesker de [hjemløse] kommer i berøring med, det samfunn som de hører hjemme i». Hvilke midler kunne tas i bruk for å nå disse målene uten å gjøre vold mot det kristne livssynet? Seip forkastet «ethvert middel, enhver vei, enhver fremgangsmåte» som ikke lot seg forene med «viljen til tjenende kjærlighet». Når et menneske først var blitt «en virkelighet», var det en «kristenplikt å gjøre det som gjøres kan for å berge det menneske». Men det kunne ikke være «i strid med Jesu Kristi Ånd», mente Seip, å forhindre arvelig belastete omstreifere i å få barn

²⁰⁶ RA/PA-0793/Fp Klientmapper, brev til R. Kobro fra O. Lyngstad, 28.1.1944.

²⁰⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, håndskrevet bemerkning av Wiermyhr, etter konferanse med Lyngstad, 2.8.43.

²⁰⁸ Sitert i Haave 2000, s. 324.

²⁰⁹ Sitert i Haave 2000, s. 324.

²¹⁰ RA/PA-0793/Fc/L0020/0010, protokoll, fellesmøte i Oslo, 1944.

²¹¹ Sitert i Haave 2000, s. 324.

²¹² Se Sæther 2010, s. 95–100.

som «verken vil komme til å leve et vellykket jordliv eller vil kunne nå fram til det mål Gud har satt oss i sitt rike».²¹³ Seip mente likevel ikke at sterilisering kunne være «den egentlige løsning [...] når vi ser spørsmålet i kristelig lys». Kristent sosialt arbeid måtte konsentreres om «arbeidet for de hjemløse barna» og sørge for at de voksne fikk arbeidsmuligheter.²¹⁴

Henrik Seips reservasjoner, om enn forsiktige, ser ikke ut til å ha moderert Lyngstads syn på sterilisering. For Lyngstad forble sterilisering en viktig del av Misjonens samfunnsoppdrag, noe som går tydelig fram av det engasjementet han kom til å utvise på dette området etter frigjøringen i 1945.²¹⁵

4.3 «Klientarkiv» til Berlin?

Av det interne notatet i Politidepartementet etter Oscar Lyngstads telefonsamtale med Jørgen Wiermyhr 2. august 1943 går det også fram at Lyngstad hadde lovet å sende Politidepartementet, som en prøve, et eksemplar av «de kartotekkort over omstreifere som de er i besiddelse av».²¹⁶ Lyngstad hadde tidligere orientert Politidepartementet om Misjonens kartotek og i den anledning sendt over et par ikke utfylte kartotekkort. Disse kortene ligger fortsatt i arkivet etter Politidepartementet.²¹⁷

Det er blitt hevdet at generalsekretær Oscar Lyngstad i 1942 sa seg villig til å stille Misjonens personarkiv til disposisjon for Politidepartementet, at arkivet var etterspurt av Interpol i Wien til bruk i et sentralregister over «avvikende» raseelementer i det tredje rike, men at det av «ukjente grunner» ikke ble avlevert.²¹⁸ Andre har hevdet at arkivet faktisk ble avlevert: «Hverken generalsekretæren eller Norsk Misjon for Hjemløse ble etter krigen straffet eller refset for å ha gitt fra seg arkivet.»²¹⁹

Disse påstandene er ikke kildebelagt, men bygger etter alt å dømme på studien *Om sigøynerspørsmålet* (1976) av Ted Hanisch. Her viser

Hanisch til Oscar Lyngstads brev til Politidepartementets kriminalavdeling 3. august 1943. Ifølge Hanisch framgår det av en påskrift fra departementet at Misjonen hadde «gitt sitt samtykke til at kartoteket over reisende» (utarbeidet på grunnlag av tellinger i 1935 og siden løpende ajourført) «kunne tilstilles Politidepartementet».²²⁰ Trolig siktes det til en håndskrevet bemerkning fra kriminalsjef Jørgen Wiermyhr, som ligger ved nevnte brev fra Lyngstad, men Wiermyhr sier her ingenting om Misjonens personarkiv. Kriminalsjefen var imidlertid tidligere blitt gjort oppmerksom på dette arkivet av sosialfullmektig Frithjof Krag i Oslo fattigvesen. Krag hadde ment at arkivet burde kunne stilles til «disposisjon» i arbeidet med å løse taterspørsmålet.²²¹ Selv satt Krag med lister over flere taterslekters «romaninavn», som han noen dager tidligere hadde tilbudt Sikkerhetspolitiets leder Oliver Møystad.²²²

Det er så langt ikke kildedekning for å hevde at Lyngstad stilte – eller sa seg villig til å stille – personarkivet til disposisjon for myndighetene. Det har så langt heller ikke latt seg gjøre å dokumentere at personarkivet ble avlevert. Men fra Politidepartementets side var det ingen fremmed tanke å avkreve Misjonen enkeltopplysninger til registeret som myndighetene ønsket å opprette over alle «omstreifere». I Hanheide-utvalgets forslag til «lov om visse bestemmelser om omstreifere» fra desember 1944 heter det at Misjonen var blitt anmodet om å underrette myndighetene om «omstreifere» som den kjente til eller hadde i sin «varetekt».

4.4 En tvetydig rolle

Norsk misjon blant hjemløse fortsatte sin virksomhet under okkupasjonen. Organisasjonen møtte noen vanskeligheter, men ikke større enn at generalsekretær Oscar Lyngstad kunne si at det meste gikk godt. Dessuten var han av den oppfatning at «omstreiferne» ikke ble spesielt rammet, annet enn at det ble vanskeligere for dem å reise rundt, at færre fikk anledning til å reise med hest og i stedet måtte bruke håndkjerre, og at omførselshandelen ble redusert på grunn av varemangelen. Derimot avviste han påstander som ble satt fram etter 1945 om at det under okkupasjonen

²¹³ Seip 1944, s. 50.

²¹⁴ Samme sted, s. 53–54.

²¹⁵ Se Haave 2015b.

²¹⁶ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, notat «Ad taterspørsmålet», udatert, men trolig skrevet 2. eller 3. august 1943.

²¹⁷ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til Politidepartementet, Kriminalavdelingen fra O. Lyngstad, 15.2.1943.

²¹⁸ Gotaas 2000, s. 381, Bastrup og Sivertsen 1996, s. 104. Hovedkvarteret – ikke til Interpol, men til forløperen *Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission* (IKPK) – lå opprinnelig i Wien, men ble flyttet til Berlin i 1941.

²¹⁹ Westlie 1995, s. 73.

²²⁰ Ted Hanisch: *Om sigøynerspørsmålet: undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon* (1976), s. 44.

²²¹ RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til J. Wiermyhr fra F. Krag, 10.3.1943.

²²² RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002, brev til O. Møystad fra F. Krag, 6.3.1943.

ble opprettet interneringsleirer for «mannlige omstreifere», slik det ble hevdet av Horg herredsstyre i 1946. «Tanken var nok fremme hos de daværende myndigheter, men ble aldri realisert av den grunn at en slik plan ikke kan realiseres. Der vil bli så mange praktiske vanskeligheter og det blir et altfor kostbart eksperiment», skrev Lyngstad til Sosialdepartementet.²²³

Oscar Lyngstad sto i kontakt med statsforvaltningen under okkupasjonen. Først og fremst opprettholdt han den kontakten med Sosialdepartementet som var nødvendig for Misjonens regulære virksomhet. Det kontoret i Sosialdepartementet Misjonen hadde mest kontakt med, representerte en mindre nazifisert del av departementet og statsforvaltningen, noe Lyngstad også påpekte rett etter 1945.

Lyngstad begrenset likevel ikke sin kontakt med statsforvaltningen til de minst nazifiserte delene. Fordi han også betraktet sterilisering som en del av Misjonens samfunnsoppdrag, opprettholdt han kontakten med helsemyndighetene, det vil si helseavdelingen i Innenriksdepartementet, som representerte en i sterkere grad nazifisert del av statsforvaltningen. Videre sto han i kontakt med Politidepartementet i dettes forsøk på å lage en «taterpolitikk». Lyngstad ga råd og anbefalinger. Disse var ikke alltid i samsvar med synspunkter som gjorde seg gjeldende i departementet, og da særlig synet på en særlovgivning. Det kan se ut som om Lyngstad på et visst tidspunkt bidro til å forsinke prosessen med å lage en slik lovgivning.

I møtet med Politidepartementet spilte imidlertid Lyngstad en tvetydig rolle. Han advarte mot en særlovgivning, som for eksempel et hesteforbud, men tok til orde for en strengere praktisering av den lovgivningen som fantes – slik som løsgjengerloven, vergerådsloven, handelsloven, skoleloven og dyrevernloven – og for mer tvangssterilisering. Lyngstad talte med andre ord for en skjerping av den etablerte assimileringspolitikken, men advarte mot en politikk som satte «omstreiferne» i en særstilling.

Lyngstad tok avstand fra vilkårlig arrestasjon og fengsling. Da Sosialdepartementet orienterte Lyngstad om arrestasjonen av kvinner og barn i Trøndelag høsten 1943 (se kapittel 3.2.1), etterlyste han en nærmere begrunnelse for dette: «Dersom der var noen særlig grunn for arrestasjonen, burde det vært opplyst i dokumentene. Er de arrestert bare fordi de er omstreifere uten at der kan pekes på noen bestemt forseelse, bør det påta-

les.» Det var ikke på denne måten man kom «omstreiferondet» til livs, mente Lyngstad.²²⁴ Samtidig synes Lyngstad å være vel så bekymret for de utgiftene dette ekstraordinære oppholdet på Rostad barnehjem ville påføre Misjonen: «De måtte underholdes av oss», heter det i samme brev.

Hva visste Lyngstad om de forholdsvis mange arrestasjonene og interneringene som rammet taterne/romanifolket? Det er vanskelig å si ettersom han knapt kommenterte dette utover det som skjedde i Trøndelag. Ellers er det bare funnet at han kommenterte ett tilfelle, og det gjaldt den 19 år gamle kvinnen som ble transportert til Stutthof.²²⁵

Kvinnen hadde stått under Misjonen omsorg siden hun var to år gammel, og hun hadde vokst opp under flytting fra den ene institusjonen til den andre. I 1944 hadde Misjonen sørget for at hennes ett år gamle barn ble bortsatt. Hun var da gravid. Det ble foretatt abort og sterilisering på såkalt medisinsk grunnlag, med tillatelse fra NS-regimets medisinaldirektør. Noen måneder seinere ble hun arrestert av tyskerne for å lese illegale aviser på en kafé og anbrakt på Grini. Etter tre uker ble hun transportert til Stutthof.

Kvinnen overlevde interneringen i Stutthof, og tilbake i Norge oppsøkte hun Lyngstad for å få barnet sitt tilbake. Men Lyngstad nektet, han anså henne som uskikket til å ha omsorg for barn fordi han mente å vite at hun sto «meget lavt». Dessuten hadde hun hatt «noen påkjenning» under krigen, fordi hun (som nevnt ovenfor) ble arrestert for å være i besittelse av illegale aviser på en kafé, anbrakt på Grini og seinere overført til konsentrasjonsleir i Tyskland, skrev Lyngstad til en prest, og fortsatte: «Dette vil hun nu påberope seg når hun krever barnet tilbake, men det kan vel ikke egentlig regnes til 'særlige fortjenester'.»

Kvinnen ga til slutt opp håpet om å få hjelp av Lyngstad, og tok i stedet direkte kontakt med vergerådet. Etter et par år valgte vergerådet og gå imot Lyngstads gjentatte anbefalinger om at hun ikke måtte få barnet tilbake, og det opphevet det tidligere vergerådsvedtaket om bortsetting. Kvinnen var nå gift med barnefaren, og boforholdene ble beskrevet som gode. Vergerådet kjente dessuten til hva hun hadde gått gjennom under krigen, og de mente at det ville gjøre henne særdeles vondt om hun nå ikke fikk barnet sitt tilbake.

²²⁴ RA/PA-0793/Fd/L0048, brev til Sosialdepartementet fra Misjonen, 6.11.1943.

²²⁵ Framstillingen i det følgende bygger på dokumenter i RA/PA-0793/Fp Klientmapper.

²²³ RA/PA-0793 /Fd/L0048, brev til Sosialdepartementets forsorgs- og legatkontor fra O. Lyngstad, 10.5.1946.

5 NS-planen – en «taterpolitikk» i utakt?

Var NS-regimets påtenkte anti-romanipolitikk en «taterpolitikk» i utakt? Hvilke elementer i den etablerte assimileringspolitikken ville NS-regimet føre videre? Hvilke elementer ville det avvikle?

NS-regimets «taterpolitikk» hadde det samme målet som assimileringspolitikken i førkrigssamfunnet, nemlig å løse «taterspørsmålet» eller «omstreiferspørsmålet». I tillegg var argumentasjonen i hovedsak identisk. Derimot var det bare et delvis sammenfall i virkemidler. Ønsket om en mest mulig fullstendig registrering av «omstreiferne» utgjorde et fellestrekk. NS-regimet videreførte virkemidler som omplassering av barn og tvangssterilisering, men gjorde dem mer ytterliggående: Det ble lagt opp til obligatorisk omplassering av barn fra ikke-bofaste familier og systematisk tvangssterilisering. Men NS-regimet utelot bosetting, noe som utgjorde en av pilarene i førkrigstidens assimileringspolitik. Bosettingslinjen ble vurdert, men avvist dels av økonomiske grunner, dels fordi «omstreiferproblemet» ble sett på som vesentlig biologisk bestemt. Foruten sterilisering la NS-regimet i stedet opp til å internere alle voksne som levde på «tatervis», i arbeidsleirer. Slik skulle familiene tvinges til å oppgi sin mobile livsform. Bruddet med tidligere virkemidler kommer videre til uttrykk ved at NS-regimet ville innføre et forbud mot å eie eller besitte hest, båt eller motorvogn som kunne brukes i «omstreiferøyemed». Misjonen hadde tidlig gått imot dette.

Et annet brudd er at NS-regimet la opp til en ren statlig politikk, der Misjonen ikke var tiltenkt noen spesiell rolle utenom å hjelpe NS-myndighetene med å fastslå slektstilhørighet hos enkeltindivider når tvilen meldte seg.

Å redusere Misjonens rolle på denne måten innebar et klart brudd. Men var de andre bruddene egentlig like klare? Målet var fortsatt det samme: «Taterspørsmålet» eller «omstreiferspørsmålet» skulle løses. Således synes NS-planen å ha innebåret et brudd i midler, men ikke i mål.

Bruddene er likevel ikke så mange og sterke at man sto på terskelen til en helt ny politikk overfor taterne/romanifolket. NS-planen videreførte flere elementer i innstillingen fra *Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjenger-spørsmålet* (1927–1933), med fylkesmannen Hroar Olsen (tidligere medlem av Misjonens hovedstyre) som leder og Ingvald B. Carlsen som sekretær og aktivt medlem. I sin innstilling fra 1933 «foregrep» denne komiteen flere av de tilta-

kene som NS-regimet i særlig grad kom til å feste seg ved, som internering og sterilisering. Et hesteforbud ble derimot ikke fremmet av den frivillige komiteen. Om denne komiteen hadde det fått det som den ville, hadde politikken overfor taterne/romanifolket allerede før krigen tatt en mer repressiv vending.

NS-planen ble verken omtalt eller gjort til utgangspunkt for en kritisk vurdering av politikken overfor taterne/romanifolket etter 1945. Grunnen kan ha vært at NS-planen ble vurdert som sterkt avvikende og dermed uten relevans. Man kan likevel spørre om NS-planen ble fortiet – fordi den var sammenfallende med Misjonens mål, og fordi tiltakene ikke representerte et fundamentalt brudd med førkrigstidens politiske tenkning på området. En omtale av NS-planen etter 1945 kan tenkes å ha villet avslørt et meningsfellesskap som kunne ha stilt Misjonen i et dårlig lys, og dermed undergravd organisasjonens krav om en skjerpet innsats mot omstreiferuvesenet. Dette kravet var Misjonen heller ikke aleine om å stille etter krigen. I den første etterkrigstiden kan det tydelig spores repressive holdninger som i sin kjerne gjenspeilte NS-regimets påtenkte anti-romanipolitikk, til tross for en klar avvisning av nasjonalsosialistisk ideologi. Dessuten var dette holdninger med røtter i førkrigstenkningen. Her, som på andre sosialpolitiske områder, var det klare trekk av kontinuitet i tenkemåter fra mellomkrigstiden, gjennom krigen og inn i etterkrigstiden.

Ble mål og midler likevel modifisert som følge av krigserfaringene? I 1946 avviste Lyngstad et forbud mot «omstreifernes» hestehold med henvisning til hva «vi har opplevd under krigen».²²⁶ Men dette standpunktet sprang ikke ut av krigserfaringene, det går tilbake til 1920-åra. Man henviser trolig til krigen for å gi tyngde til Misjonens motstand mot et forbud.

Etter 1945 gikk Misjonen inn for å skjerpe innsatsen mot «omstreiferuvesenet» langs gamle spor: «Omstreiferne må under sterkere kontroll fra samfunnets side. Det gjelder både for de som reiser og også de som mer eller mindre tilfeldig er blitt fastboende», het det i 1951.²²⁷ Samme år innførte myndighetene, dels for egen regning, dels etter krav fra dyrevernerne, et forbud mot hestehold blant omstreifere. Sammen med bestemmelsen om ekstern grensekontroll i fremmedloven (1956) framstår hesteforbudet som det kanskje

²²⁶ RA/PA-0793/Fd/L0048, brev til Sosialdepartementet fra O. Lyngstad, 10.5.1946.

²²⁷ Sitert i Haave 2006, s. 245.

klarest politiske symbolet på den diskrimineringen «omstreiferne» som gruppe ble utsatt for i etterkrigssamfunnet. Et hesteforbud var nær ved å ha blitt innført i 1935, og sto helt sentralt i NS-planen. Liksom tidligere hadde vedtaket i 1951 et uttalt feste i dyrevern, men argumentasjonen forut for og under stortingsbehandlingen i 1951 viser at hensikten vel så mye var å råde bot på «omstreiferproblemet», selv om dette ikke ble åpent uttalt av alle.

De norske krigserfaringene førte med andre ord ikke til en modifisering av politikken overfor taterne/romanifolket i etterkrigstiden. Men det forelå tanker om en ny kurs. De danske legene Bartels og Brun hadde, med utgangspunkt i sin kritikk av Robert Ritters retningslinjer for «sigøynepolitikken» i Hitler-Tyskland, anbefalt en mildere form for assimilering som tok hensyn til gruppas eget ønske om å opprettholde sin tradisjonelle levemåte. I Norge omtalte presten Kaspar Flekstad, til forskjell fra Ingvald B. Carlsen, den danske undersøkelsen i positive vendinger, og på Misjonens fellesmøte i 1950 mente han at organisasjonen burde innlede et samarbeid med «omstreiferne». Bestyreren på Svanviken arbeidskoloni stilte seg kategorisk avvisende. De danske legenes tanker om «den naturlige assimileringssprosess» var også tidligere blitt avvist i en anonym omtale i Misjonens tidsskrift *På hjemveien*. Anmelderen holdt fast ved Carlsens kritikk av de danske legenes anbefalinger og begrunnet dette med henvisning til Johan Scharffenbergs beskrivelse av den dårlige «kvaliteten» på norske «omstreifere».²²⁸

Tiden var trolig heller ikke moden for et skifte av politikk overfor taterne/romanifolket. I et klima med en sterk tro på fellesskapets idé og en sterk gjenreisningsvilje etter fem år med tysk okkupasjon gjaldt det å bringe alle arbeidsføre inn i produktivt arbeid, til beste for den enkelte og for samfunnet som helhet. I et slikt klima var det liten eller ingen grobunn for en tolerant holdning overfor en livsform som var stigmatisert som uproduktiv, kriminell og parasitterende. Ved flere anledninger ble det da også framholdt fra Misjonens side at «omstreiferne» måtte omdannes til «dugelege og positive samfunnsmennesker» eller «positivt byggende lemmer av folkefellesskapet».²²⁹

I sum kan det sies at NS-regimet la opp til en radikaliseret statlig politikk overfor taterne/romanifolket, men uten helt å bryte med førkrigstidens politikk. Misjonen fant da heller ingen grunn til å ta avstand fra NS-regimets påtenkte «taterpolitikk», verken under eller etter krigen. Det er følgelig ikke grunnlag for å omtale NS-planen som en historisk parentes. «Taterpolitikken» innebar en viss nyorientering i valg av virkemidler, og den ble mer ytterliggående, men samlet sett representerte den ikke et kvalitativt skifte, verken i mål, midler eller begrunnelser.

6 Videre forskning

Den foreliggende undersøkelsen har brakt ny forskningsbasert kunnskap både om NS-regimets planlegging av en ny anti-romanipolitikk og om taternes/romanifolkets krigshistorie. Mens NS-planen må sies å være godt dekket, er det behov for ytterligere kartlegging av folkegruppas krigshistorie. På bakgrunn av resultatene fra det foreliggende prosjektet og fra nye studier (som anbefales nedenfor) bør det planlegges en permanent utstilling om taternes/romanifolkets krigshistorie.

Aktuelle prosjekter i videre forskning vil være: 1) Hverdagsliv under krigen, 2) flukten til Sverige og 3) fangenskap i og utenfor Norge. Prosjektene bør gjennomføres ved hjelp av arkivstudier og ved å samle inn og nedtegne minner fra taterne/romanifolk som opplevde krigen. Det anbefales at den foreslåtte forskningen gjennomføres i samarbeid med prosjektet «Romanianus rakrar avri! Romanifolkets egne fortellinger».

Prosjekt 1. Taterne/romanifolkets hverdagsliv under krigen er ikke tematisert i det foreliggende prosjektet, og det foreligger heller ingen andre slike studier. Sentrale spørsmål vil være hvordan taterne/romanifolket opplevde hverdagen i okkupasjonssamfunnet, med rasjonering, kontroll og stadige krav om legitimasjon, og hvordan de innrettet seg med mat, klær og handelsvirksomhet. Var situasjonen den samme gjennom hele okkupasjonen, og var den lik i alle deler av landet?

Prosjekt 2. Flukten til Sverige er en viktig del av taternes/romanifolkets krigshistorie. Det foreliggende prosjektet har brakt en del ny kunnskap, men mye gjenstår. Tre tema peker seg ut. Det ene handler om årsaker til flukten under krigshandlingene i den første delen av okkupasjonen og til den seinere sammenhengende emigrasjonen til Sverige som startet høsten 1940. I tilknytning til dette temaet bør det foretas en nærmere undersøkelse

²²⁸ Flekstad 1949, s. 247, RA/PA-0793/Fa/L0001, fellesmøte 7.-10.9.1950, «Sigøynere i Danmark» (1945).

²²⁹ RA/PA-0793/Fd/L0049, brev til Sosialdepartementet fra Misjonen, 22.7.1955, brev til Sosialdepartementet fra Misjonen, 26.8.1954.

av hvordan og i hvilken grad både Arbeids-tjenesten (AT) og lov om nasjonal arbeidsinnsats rammet taterne/romanifolket. Det andre temaet omhandler oppholdet i Sverige. Sentrale spørsmål her vil være hvordan flyktningslivet artet seg, om tater-/romanifyktingene ble ekskludert fra «det norske samfunn» i Sverige og i hvilken grad de ble internert i Sverige. Prosjektet bør også se nærmere på i hvilket omfang norske tater-/romanifyktinger ble registrert i forbindelse med den svenske «tattarinventeringen», og hvilke konsekvenser dette fikk. De to sistnevnte temaene vil kreve studier i svenske arkiver.

Prosjekt 3. Når det gjelder tater-/romanifolk i sivil/politisk fangenskap, er kunnskapshullene fortsatt store. Det er behov for videre kartlegging av årsakene til arrestasjon og internering i og utenfor Norge, blant annet ved studier av arkivet etter prosjektet *Nordmenn i fangenskap*.

Et sentralt spørsmål er hvor utbredt etnisitet – tilhørighet til taterne/romanifolket – var som arrestasjonsgrunn. Det foreliggende prosjektet har dokumentert at etnisitet var årsak til flere arrestasjoner i Trøndelag. I hvilken grad var dette tilfellet også andre steder i landet?

I tilknytning til dette temaet vil det være aktuelt å kartlegge hvor mange, og med hvilke begrunnelser, tater-/romanifolk ble forhørt og torturert i tyske Gestapo-fengsler i Norge, både Victoria terrasse – Gestapos hovedkvarter i Norge og regionalt hovedkvarter for Østlandet – og Gestapos øvrige regionale hovedkvarter i Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø.

Det vil videre være en oppgave å undersøke nærmere forholdene i fangeleiren Seines på Straumøya ved Bodø, en underleir av Falstad som blant annet ble brukt som tvangsarbeidsleir for tater-/romanifolk.

Det foreliggende prosjektet har dokumentert at seks personer med tater-/romanibakgrunn ble deportert fra Norge til tyske konsentrasjonsleirer i Polen og Tyskland. For flere av dem er omstendighetene uklare, likeledes er det bare for tre personer kjent hvilken konsentrasjonsleir de ble transportert til. Det er behov for mer kunnskap om de seks deporteringene. I tillegg bør det undersøkes hvorvidt flere ble deportert. Dette bør undersøkes ved studier i utenlandske arkiver og museer med materiale om tyske konsentrasjonsleirer.

Prosjektet om fangenskap bør også omhandle tiden etter 1945. Et av spørsmålene vil være hvilken hjelp overlevende tater-/romanifolk fra konsentrasjonsleirene fikk etter hjemkomsten til Norge. Likeledes bør det undersøkes i hvilken

grad tater-/romanifolk i fangenskap i og utenfor Norge søkte om fangeerstatning og/eller krigspensjonering etter krigen. Ble disse søknadene vurdert og behandlet annerledes enn tilsvarende søknader fra andre? En slik undersøkelse kan tenkes å kaste lys over holdninger til taterne/romanifolket i det norske etterkrigssamfunnet.

Resultatene fra det foreliggende prosjektet bør, sammen med resultatene fra den skisserte forskningssatsingen, lede fram til en permanent utstilling om taternes/romanifolkets krigshistorie, inkludert NS-regimets planer for å løse «tater-spørsmålet». Det anbefales at det settes ned en arbeidsgruppe med dette som mål. Det bør inngå i arbeidsgruppas oppgaver å videreutvikle og planlegge gjennomføringen av ny forskning.

Arbeidsgruppa bør nedsettes i samarbeid med HL-senteret. Likeledes anbefales det at en permanent utstilling etableres ved HL-senteret.

Referanser

Utrykte kilder

Riksarkivet

RA/PA-0744/Fa/L0001

Lie, Jonas, Korrespondanse, 1940–1945

RA/PA-0793/Fa/L0001

Referatprotokoll fra fellesmøtene, referat 7.–10.9.1950

RA/PA-0793/Fc/L0020/0010

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Fellesgeneralforsamling, Oslo 1944

RA/PA-0793/Fd/L0048

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Korrespondanse, Sosialdepartementet, 1941–1948

RA/PA-0793/Fd/L0049

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Korrespondanse, Sosialdepartementet, 1949–1958

RA/PA-0793/Fd/L0057

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Korrespondanse, Kirke- og undervisningsdepartementet 5. skolekontor

RA/PA-0793/Fd/L0061/0002

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Korrespondanse 1894–1985, Justisdepartementet – register og korrespondanse

RA/PA-0793/Fh/L0154/0007

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Den frivillige komite til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet

RA/PA-0793/Fh/L0155/0002

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Enkelt-saker, 1895–1989, Forskjellig vedrørende en omstreiferlov

RA/PA-0793/Fh/L0156/0008

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, Enkelt-saker, 1895–1989

RA/PA-0793/Fk/L0189/0006

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990, 332.4 Justisdepartementet

RA/PA-0793/Fp Klientmapper

Norsk Misjon Blant Hjemløse, 1893–1990

RA/S-1006/F/L0072/0011

Førerens og ministerpresidentens kanselli, arkiv, Sakarkiv ordnet etter alfanumerisk nøkkel 1944–1945, Innenriksanliggender. Kirke- og undervisningsanliggender. Kultur- og folkeopplysningsanliggender: Innenriksanliggender, Vern om folkeætten (tater- og omstreifer-spørsmål)

RA/S-1272/D/L0033/0009

Sosialdepartementet, Sosialministerens arkiv, Korrespondansen 1941–1962, Korrespondanse med justisminister Sverre Riisnæs vedrørende «taterspørsmålet» 1943–1944

RA/S-1725

Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm

RA/S-2220/O/Ob/L0003

Justisdepartementet, Politikontoret P: «Omstreifere, 1920–1937»

RA/S-3978/E/Ee/L0032/0002

Politidepartementet, 1940–1945 – Sakarkiv ordnet etter emne. Lederen av sikkerhetspolitiet. Kriminalavdelingen B. «Omstreifere»

RA/S-4279/D/Db/L0101.a

NS-administrasjonen 1940–1945 (Statsrådsekretariatet, de kommissariske statsråder mm), Protokoll 1942–1945, Fortegnelse over lover, beslutninger og vedtak (brun protokoll) http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39771/39/ [Lest 10.4.2015]

RA/S-4279/D/Da/L0003

NS-administrasjonen 1940–1945 (Statsrådsekretariatet, de kommissariske statsråder mm), Protokoll 1943–1943, http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39762/81/ [Lest 10.4.2015]

RA/S-4279/D/Da/L0005

NS-administrasjonen 1940–1945 (Statsrådsekretariatet, de kommissariske statsråder mm), Protokoll 1944–1944, Protokoll fra ministermøter, http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39763/110/?size=medium&mode=0 [Lest 27.3.2015]

RA/S-4588/F

Fordelingsstyret for fangeerstatningen, 1960–1972, Erstatningssøknader

RA/RAFA-3789/F/L0007

Tyske arkiver, SS-Strafgefengslager Falstad

Statsarkivet i Trondheim

SAT-53b/L0058

Politiet Trondheim, Falstad og Vollan

Trykte kilder

Almindelig norsk lovsamling: første supplementsbind 1908–1911, utgitt med henvisninger av P.I. Paulsen, Kristiania: Aschehoug, 1912.

Carlsen, Ingvald B. 1922. *Et hjemløst folk: en kort oversikt over arbeidet for omstreiferne i Norge*. Utgitt av Luthersk bokmission (Norges kr. studentbevægelse).

Carlsen, Ingvald B. 1930. Gatens hjemløse menn, i *På hjemveien* 1930, nr. 3, 4 og 6. (Foredrag i Oslo kringkasting 6.10.1929)

Carlsen, Ingvald B. 1937. Omstreifersaken i Norge, i *Social håndbok for Norge*. Einar Storsteen (red.), Oslo: Norsk forening for sosialt arbeide.

Carlsen, Ingvald. B. *Kirkefronten i Norge under okkupasjonen 1940–1945*. Oslo: Aschehoug, 1945.

Dressler, Oskar. 1943. *Die internationale kriminalpolizeiliche Kommission und ihr Werk*. Berlin–Wansee: Den Dienstgebrauch von der Internationalen Kriminalpolizeilichen Kommission.

Flekstad, Kaspar. 1949. *Omstreifere og sigøynere. Studier over fantefolkets opprinnelse. Bidrag til Nordisk kriminologi*. Oslo: H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).

Fuglesang, Rolf Jørgen. 1944. Rasehygiene og sosialpolitikk, i R.J. Fuglesang m.fl. *Rasehygiene og sosialpolitikk*. Oslo: Brage.

Fuglesang, Rolf. 1942. Nasjonal Samlings ideologi: foredrag av NS generalsekretær, minister Fuglesang for partiets politiske førere og opplæringsledere i Colosseum 26. september 1942, i *NS 8. riksmøte*. [Oslo]: Rikspropagandaledelsen.

Lyngstad, Oscar. 1947. *Landeveiens folk i Norge: kort oversikt over omstreifernes historie og Norsk misjon blant hjemløse 1897–1947*. Oslo: Norsk misjon blant hjemløse/Land og kirke. *Nordmenn i fangenskap 1940–1945*. Oslo: Universitetsforlaget (2. utgave).

Ot.prp. nr. 2 (1898–1899) *Ang. Utfærdigelse af en Lov om Løsgjængerer, Betleri og Drukkenskap*.

Rian, Egil. 1944. Arv og samfunn, i R.J. Fuglesang m.fl., *Rasehygiene og sosialpolitikk*. Oslo: Brage.

Riisnæs, Sverre. 1943. *Nasjonalsosialismens livsyn: vårt grunnlag og vår pakt med natur-*

- lovene: foredrag av Sverre Riisnæs ved germaniske SS Norges kurser på Kongsvinger vinteren 1942–1943.* Oslo: Kamban.
- «Sigøynere i Danmark» (1945), i *På hjemveien*, 48 (7), s. 51–53.
- Østbye, Halldis Neegård. 1941. Den nye stat på biologisk grunn, i *Det nye Norge: første del*. H. N. Østbye (red.). Oslo: Blix.
- Litteratur
- Bastrup, Olav Rune Ekeland og Aage Georg Sivertsen. 1996. *En landevei mot undergangen: utryddelsen av taterkulturen i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bergkvist, Johanne og Kai-Samuel Vigardt. 2012. «'En endelig løsning av taterplagen': NS-regimet, Oslo fattigvesen og romanifolket under 2. verdenskrig», i *Tobias: tidsskrift for oslohistorie*, 2012 (21).
- Bruknaapp, Dag Olav. 1976. Ideen splitter partiet. Rasespørsmålets betydning i NS's utvikling, i *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen (red.). Bergen: Universitetsforlaget.
- Bruland, Bjarte. 1995. *Forsøket på tilintetgjøre de norske jødene*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Carlsen Ingvald B. 1945. *Kirkefronten i Norge under okkupasjonen 1940–1945*. Oslo: Aschehoug.
- Christophersen, Egil. 1995. *Okkupasjonsår i Stjørdalsbygdene 1940–1945*. Bind II. «Liv og lagnad». Del V. Utvalget for okkupasjonshistorie i stjørdalsbygdene.
- Dahl, Hans Fredrik. 1992. *Vidkun Quisling: en fører for fall*. Oslo: Aschehoug.
- Deflem, Mathieu. 2002. The logic of nazification: the case of the international criminal police commission («Interpol»), i *International Journal of Comparative Sociology*, 43(1), s. 21–44.
- Den mörka och okända historien: vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*. 2014. Regeringskansliet, Arbetsmarknadsdepartementet, Ds 2014:8.
- Eitinger, Leo, Ottar Vold og Lars Weisæth. 1995. *Krigsskader og senvirkninger: krigspensjonering gjennom 50 år*. [Oslo]: Rikstrygdeverket.
- Emberland, Terje og Matthew Kott. 2012. *Himmels Norge: nordmenn i det storgermanske prosjekt*. Oslo: Aschehoug.
- Ericsson, Martin. 2015. Exkludering, assimilering eller utrotning? «Tattarfrågan» i svensk politik 1880–1955. Lund: Historiska institutio-
- nen, Lunds universitet (Studia Historica Lundensia 21).
- Eriksen, Anne. 1995. *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.
- Gotaas, Thor. 2000. *Taterne: livskampen og eventyret*. Oslo: Andresen & Butenschøn.
- Grimnes, Ole Kristian. 1969. *Et flyktningesamfunn vokser fram: nordmenn i Sverige 1940–1945*.
- Hanisch, Ted. 1976. *Om sigøynerspørsmålet: undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hördler, Stefan. 2011. Before the Holocaust: Concentration Camp Lichtenburg and the Evolution of the Nazi Camp System, i *Holocaust and Genocide Studies* 25, 1, s. 100–126.
- Haave, Per. 2000. *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Haave, Per. 2006. NS-regimets «taterpolitikk – en minoritetspolitikk i utakt? I *På siden av rettsoppgjøret*. Per Ole Johansen (red.). Oslo: Unipub.
- Kaveh, Chalak. 2010. «Sigøynersplagen»: kontinuitet og brudd i tysk sigøynerspolitikk 1929–1938. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo. Oslo: C. Kaveh.
- Kaveh, Chalak. 2013. *Naziregimets sigøynerspolitikk i Tyskland 1933–1945*. HL-senterets temahefte nr. 19. Oslo: Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter.
- Koht-Norbye, Hakon. 1999. *Fra krig til fred 1940–1945: Eidsberg: noe av det jeg minnes, og hva andre opplevde på Mysen og i Eidsberg*. Mysen: [H. Koht-Norbye].
- Kolsrud, Ole. 2004. *En splintret stat: regjeringskontorene 1940–1945*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Levy, Guenter. 2000. *The Nazi persecution of the gypsies*. Oxford: Oxford University Press.
- Luihn, Hans. 1986. *Arbeid og samfunn: arbeidsmarkedspolitikk i Norge gjennom 100 år*. Oslo: NKS-forlaget.
- Melsom, Odd. 1977. *Nasjonal Samling og Fagorganisasjonen: supplement til okkupasjonshistorien*. Bind II, Oslo: Institutt for norsk okkupasjonshistorie.
- Minken, Anne. [u.å.]. «Romanifolk». <http://snl.no/romanifolk> [Lest 18.12.2013]
- Normann, Ragnar. 1995. Sverige och norska kyrkokampen, i *Kyrkja under krigen*, Volda: Møreforskning Volda.
- Medlemmer av Den norske advokatforening 31. desember 1965*. 1966. Oslo: Den norske advokatforening.
- Norsk krigsleksikon*. Oslo: Cappelen, 1995.

- Ot.prp. nr. 31 (1959–60) *Om lov om fordeling av den erstatning som mottas i henhold til avtale av 7. august 1959 mellom Norge og Forbundsrepublikken Tyskland om ytelser til fordel for norske statsborgere som er blitt rammet av nasjonalsosialistiske forfølgelsestiltak*. Vedlegg: *Innstilling fra utvalget til utarbeidelse av forslag til retningslinjer for fordeling av fangeerstatningen fra Forbundsrepublikken Tyskland: utvalget oppnevnt ved kongelig resolusjon av 4. september 1959: innstilling avgitt 8. desember 1959*.
- Ottosen, Kristian. 1995. *Kvinneleiren: historien om Ravensbrück-fangene*. Oslo: Aschehoug.
- Quislings hønsegård: Berg interneringsleir*. 1948. Carl Haave og Sverre J. Herstad (red.). Oslo: Cammermeyer (i kommisjon).
- Ringdal, Nils Johan. 1987. *Mellom barken og veden: politiet under okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug.
- Rosvoll, Maria, Lars Lien og Jan Alexander Brustad. 2015. «Å bli dem kvitt»: *utviklingen av en «sigøynerpolitikk» og utryddelsen av norske rom*. Oslo: Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret).
- Roughtvedt, Bernt. 2010. *Med penn og pistol: om politiminister Jonas Lie*. [Oslo]: Cappelen Damm.
- Rødder, Sverre. 1990. *Min ære er troskap: om politiminister Jonas Lie*. Oslo, Aschehoug.
- Sandem, Arne. 1990. *Den siste SS-leiren: SS-Sonderlager – Mysen*. [Eidsberg]: Arne Sandem.
- Schlüter, Ragnhild. 1992. Kriminalisering av det reisende folket i Norge, i *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab*, s. 200–213.
- Schlüter, Ragnhild. 1993. *De reisende: en norsk minoritets historie og kultur*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Sjögren, David. 2010. *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier.
- Sæther, Eivind. 2010. «Folk med hjertelag vil sikkert forstå». *En undersøkelse av Den norske omstreifermisjonens argumentasjon og begrepsbruk i årene rundt innføringen av loven om sterilisering i 1934*. Masteroppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Søbye, Espen. 2010. *En mann fra forgangne århundrer: overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869–1965: en arkivstudie*. Oslo: Oktober.
- Sørensen, Øystein. 1991. *Solkors og solidaritet: høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930–1945*. Oslo: Cappelen.
- Ulstein, Ragnar. 1990. *Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945. Del 2: Harde år*. Oslo: Cappelen.
- Westlie, Bjørn. 1995. *Drømmen om det perfekte menneske: fra arvehygiene til genhygiene*. Oslo: Gyldendal.
- Zimmermann, Michael. 1996. *Rassenutopie und Genozide: Die nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage»*. Hamburg: Christians.
- Notater til Tater-/romaniutvalget
- Haave, Per. 2015a. *Assimileringspolitisk dyrevelferd: om bakgrunnen for forbudet mot «omstreiferne» hestehold i dyrevernavloven (1951–1974)*.
- Haave, Per. 2015b. *En paragraf til besvær: Misjonens «aksjon» for å lette adgangen til tvangssterilisering av mindreårige*.
- Samtale
- Ragnvald Hemstad, 15.4.2015 (telefonsamtale med forfatteren)
-

Vedlegg 22

Overgangen fra Norsk misjon blant hjemløse til Kirkens Sosialtjeneste

Av Marit Lomundal Sæther

Dette notatet inngår i Tater-/romaniutvalgets vurdering av avviklingen av særordningene overfor «omstreiferne». I notatet ser jeg særlig på overgangen fra Norsk misjon blant hjemløse (Misjonen) til Kirkens sosialtjeneste. Bakgrunnen for dette notatet er at det blant tater-/romaniorganisasjonene finnes ulike oppfatninger om hvorvidt Misjonen ble avviklet eller videreført gjennom Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste fra 1987. Noen har uttrykt bekymring for at Misjonen ble «avviklet» med det formål at juridiske krav skulle bortfalle.

I det følgende vil jeg beskrive nærmere hvordan opphøret av Misjonen og opprettelsen av Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste foregikk, som bakgrunn for en vurdering av hvorvidt prosessen medførte at Misjonens organisatoriske og juridiske forpliktelser ble videreført i Kirkens sosialtjeneste. Mer spesifikt har jeg sett på den formelle bakgrunnen for avviklingen av Misjonen og opprettelsen av Kirkens sosialtjeneste. I tillegg tar jeg for meg den reelle overgangen mellom organisasjonene ved å undersøke om det var kontinuitet i driften i overgangen fra Misjonen til Kirkens sosialtjeneste, og jeg belyser overdragelser av eiendommen på Svanviken.

1 Nedleggelsen av Misjonen og opprettelsen av Kirkens sosialtjeneste

På generalforsamlingene til Misjonen i henholdsvis 1983 og 1986 ble det besluttet store formelle forandringer i organisasjonen. Det er blitt hevdet at disse endringene medførte en avvikling av Misjonen og et opphør av organisasjonens juridiske forpliktelser.

I dette notatet søker vi først å belyse den formelle bakgrunnen for avviklingen av Misjonen og for opprettelsen av Kirkens sosialtjeneste gjennom årsberetningene fra organisasjonene. Deretter ser vi på de reelle endringene, herunder om

det var kontinuitet i driften i overgangen fra Misjonen til Kirkens sosialtjeneste. Til slutt foretas en oppsummering av de formelle og reelle endringene og en vurdering av hvorvidt de indikerer en videreføring av virksomheten.

1.1 Formelle endringer

Misjonen ble opprettet i 1897 som Foreningen til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet. I 1922 ble foreningens navn endret til Den norske omstreifermisjon, og i 1935 til Norsk misjon blandt hjemløse. Misjonen drev sin virksomhet under dette navnet frem til 1986.¹ I løpet av 1980-årene endret imidlertid Misjonen både formålsbestemmelse, navn og organisasjonsform. I det følgende redegjøres det for disse endringene og deres bakgrunn.

Av grunnreglene for Misjonen fra 1968 fremgår det at «omstreiferne» er en prioritert gruppe for organisasjonen: «Norsk misjon blant hjemløse har til formål kristelig og sosialt å hjelpe omreisende og forkomne hjemløse ved anlegg og drift av barnevernsinstitusjoner, arbeidskolonier og lignende.» I 1983 ble dette punktet endret til: «Norsk misjon blant hjemløse har som formål å virkeliggjøre kirkens diakonale oppdrag, ved å gi vanskeligstilte barn, unge og voksne mulighet for fellesskap og personlig vekst i hjem, kirke og samfunn.»² I 1986 ble grunnreglene endret i forbindelse med skiftet av navn og organisasjonsform fra Misjonen til Kirkens sosialtjeneste.³ Formålsbestemmelsen ble imidlertid ikke endret med unntak av at navnet på foreningen/stiftelsen ble skiftet ut.⁴

¹ I 1938 ble skrivemåten i ordet «blandt» endret, slik at navnet fra da av ble Norsk misjon blant hjemløse.

² RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 111 Protokoller/beretninger 1983–1986.

³ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 111 Protokoller/beretninger 1983–1986, Misjonen / KS Generalforsamlingen 10.–12. oktober 1986.

Ut fra programmet for generalforsamlingen til Misjonen i 1986 synes det som at bakgrunnen for navnebyttet var at navnet Norsk misjon blant hjemløse ikke ble opplevd treffende lenger.⁵ Det ble blant annet uttalt at «'[n]orsk' er et ledd som har liten mening i dag», og at «'[m]isjon' er et element som kan misforstås». Videre ble det sagt at «Norsk misjon blant hjemløse ønsker å definere seg som en kirkelig organisasjon som ivaretar en del av kirkens diakonale oppdrag i samfunnet. Dette er det naturlig å gi uttrykk for i organisasjonens navn. Derfor må 'Kirken' inn i navnet».⁶ Det ble også nevnt at det ikke var

[...] behov for, og heller ikke tilrådelig, å skifte ut hele navnet. Vi foreslår derfor at blant hjemløse beholdes i navnet som identifikasjonselement. Derved blir det klart at det dreier seg om et gammelt arbeid som mange kjenner til fra før, og vi unngår å forvirre våre mange samarbeidspartnere.⁷

Selv om «blant hjemløse» ikke ble stående, var det altså en klar oppfatning av at Misjonens arbeid skulle videreføres under navnet Kirkens sosialtjeneste. Av protokollen fra generalforsamlingen går det frem at momenter fra debatten var at det daværende navnet var foreldet siden det ikke lenger dekket arbeidsfeltet, samt at det kunne virke diskriminerende og vakte gale assosiasjoner. For øvrig var det et poeng at det var viktig å endre navnet når man endret organisasjonsformen til å bli en stiftelse, og at det nye navnet burde gå bort fra å beskrive målgruppen for arbeidet og heller beskrive hva stiftelsen faktisk skulle gjøre. Etter en lengre drøfting gikk et flertall på 33 av 36 avgitte stemmer inn for at Kirkens sosialtjeneste var «sakssvarende» og kunne bli et «nyttig og tjenelig redskap i vårt arbeid». De resterende tre stemte avholdende. I oppsummering av debatten ble det slått fast at navnet var «pretensjøs», noe de fleste også ønsket at det skulle være.⁸

⁴ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 11 Protokoller/beretninger 1983–1986, Misjonen / KS Generalforsamlingen 10.–12. oktober 1986.

⁵ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0005, 11 Generalforsamling, 110 Saksdokumenter 1980–1986, Program for generalforsamling Norsk misjon blant hjemløse 10.–12. oktober 1986.

⁶ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0005, 11 Generalforsamling, 110 Saksdokumenter 1980–1986, Program for generalforsamling Norsk misjon blant hjemløse 10.–12. oktober 1986.

⁷ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0005, 11 Generalforsamling, 110 Saksdokumenter 1980–1986, Program for generalforsamling Norsk misjon blant hjemløse 10.–12. oktober 1986.

Etter navneendringen i oktober 1986 ble Misjonens brevhode fortsatt brukt av Kirkens sosialtjeneste i en periode på rundt en måned.⁹ I desember 1986 ble det sendt brev fra Kirkens sosialtjeneste med et provisorisk brevhode med informasjon om at «[v]i har skiftet navn fra Norsk misjon blant hjemløse til Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste».¹⁰

I et intervju tok tidligere generalsekretær i Misjonen, Jostein Vist, til orde for at navnebyttet fra Misjonen til Kirkens sosialtjeneste burde ha kommet mye tidligere, og at «vi ønsket å være en diakonal organisasjon».¹¹ Bakgrunnen for forslaget om å endre form fra organisasjon til stiftelse ble beskrevet slik i programmet for generalforsamlingen til Misjonen i 1986:

Norsk misjon blant hjemløse var engang en landsomfattende organisasjon med over 300 foreninger. Det vil si at det var en betydelig medlemsmasse som fordelte seg på de forskjellige kretser, og som valgte den nødvendige styrer blant sine medlemmer. I dag er det nesten ingen foreninger igjen. Det viser seg å være en arbeidsform det er svært vanskelig å rekruttere til. Det er i de siste år gjort forsøk på å styrke organisasjonen ved mulighet til å tegne personlig medlemskap, hvilket ikke betinger tilknytning til noen forening. Dette har ikke lyktes.¹²

Utvalget har funnet kilder tilbake fra 1974 hvor organisatoriske problemer ved at Misjonen hadde få lokallag, ble diskutert. Det var derfor på tide å ta spørsmålet om organiseringen av Misjonen opp til seriøs diskusjon, og det var dessuten et spørsmål som «ofte [vert] reist når samtalen dreier inn på arbeidet vårt».¹³ I det samme notatet er det stilt spørsmål om «kva har endra seg, kva vil endra seg – i høve til det offentlege, i høve til aktuell tenking

⁸ RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 11 Protokoller og beretninger 1983–1986, Misjonen / KS Generalforsamlingen 10.–11. oktober 1986.

⁹ RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, 206 Julefeiring 1976–1986 [feilarkivert i boks nr. 181], brev fra Kirkens Sosialtjeneste/Misjonen til Tobakkindustriens Felleskontor 03.11.1986.

¹⁰ RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, 01 Korrespondanse A-J 1978–1986, 111 Protokoller/beretninger 1983–1986, Brev fra Kirkens Sosialtjeneste til St. Olavs Plass Postkontor av 22.12.1986.

¹¹ Tater-/romaniutvalget, intervju med Jostein Vist og Helmut Liessem, 7. februar 2013.

¹² RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, L0176, 0005, 11 Generalforsamling, 110 Saksdokumenter 1980–1986, Program for generalforsamling Norsk misjon blant hjemløse 10.–12. oktober 1986.

i sosialomsorga, i høve til misjonstanken, i høve til ei etter kvart noko konturlaus klientgruppe?».

Organisasjonsstrukturen var slik ikke et tema som plutselig dukket opp på 1980-tallet. Nedgangen i antall medlemsforeninger hadde vært påtagelig i flere tiår før dette. I 1980 skriver Misjonen: «I 1949 kunne generalsekretær Lyngstad melde om mer enn 300 foreninger, pr. i dag har vi i underkant av 50 foreninger. Dette må betegnes som en drastisk nedgang, og hvis trenden fortsetter i samme tempo må vi bare se i øynene at vi i løpet av noen få år har bare en håndfull foreninger igjen.»¹⁴ Tre år senere, i 1983, hadde nedgangen fortsatt: «Som det går frem av organisasjonsoversikten har antallet aktive foreninger gått ytterligere tilbake denne 3-års perioden. Dette til tross har inntektene fra foreninger holdt seg stabilt, i enkelte kretser økt noe.»¹⁵

Det var ønske om «en ny styreform» fordi:

En organisasjon uten medlemmer blir en utrygg og tilfeldig styreform. Alternativet er derfor å endre strukturen til stiftelse. Det vil si at generalforsamlingen 1986 velger et hovedstyre som for ettertiden vil være selvsupplerende.¹⁶

I protokollen fra generalforsamlingen ble det uttalt at momenter fra debatten var at organisasjonsformen var foreldet, med en synkende medlemsmasse der frafallet var stort, og at nyrekruttering var vanskelig «på tross av stor interesse for det arbeidet vi driver». Man trodde da at den nye stiftelsen kunne holde og endatil øke kontakten med engasjerte mennesker i lokalmiljøet, og da særlig med menighetene. Konklusjonen var at en stiftelse var «et bedre redskap til å nå de målene vi setter oss».¹⁷

Det ble enstemmig vedtatt av generalforsamlingen «å forandre styringsformen fra organisasjon til stiftelse».¹⁸ Generalforsamlingen vedtok ifølge protokollen også «statutter for stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste».¹⁹ I desember 1986 enga-

sjerte Misjonen / Kirkens sosialtjeneste en advokat «for å hjelpe Kirkens Sosialtjeneste til å bli en stiftelse».²⁰ Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste ble likevel ikke stiftet før den 17. desember 1987.²¹ Det gikk altså i overkant av et år fra generalforsamlingsvedtaket om å endre organisasjonsform og navn til stiftelsen formelt ble opprettet.

Kirkens sosialtjeneste opptrådte imidlertid som stiftelse etter generalforsamlingen i 1986. Det fremgår av sakspapirer fra generalsekretær Jostein Vist til det nye hovedstyret etter generalforsamlingen hvor navn og organisasjonsform ble vedtatt endret.²² Hovedstyremøtet den 20. november 1986 var ifølge protokollen et møte i «Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste».²³ Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste ble meldt til Fylkesmannen i Oslo og Akershus som privat stiftelse.²⁴

1.2 Reelle endringer

Det er klart at Misjonens virksomhet endret seg, og at driften var en annen da organisasjonen ble opprettet i 1897 enn da Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste ble etablert i 1986, ikke bare formelt, men også reelt. Fra oppstarten hadde Foreningen til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet til formål «at bekjempe løsgjængerer, betleri og drukken-skab». Foreningens første barnehjem ble tatt i bruk i 1899 og skulle ta imot barn som hadde «omstreifende foreldre».²⁵ Foreningen arbeidet etter hvert også med andre grupper enn «omstreifere». Det er interessant å se på når endringene i arbeidet skjedde i praksis, og drøfte hva som kunne være årsaken til det. I det følgende går vi

¹³ RA, PA-0793, Fe Institusjonene, Svanviken arbeidskoloni, Allm. korrespondanse 1973-77, 1974, Agnar Austvik, Innspel til konferanse 1. mars 1974 [udatert].

¹⁴ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, 01 Korrespondanse A-J 1978-1986.

¹⁵ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, 01 Korrespondanse A-J 1978-1986.

¹⁶ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, 01 Korrespondanse A-J 1978-1986.

¹⁷ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 111 Protokoller/beretninger 1983-1986, Norsk misjon blant hjemløse / Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste Generalforsamlingen 10.-11. oktober 1986.

¹⁸ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 111 Protokoller og beretninger 1983-1986, Norsk misjon blant hjemløse / Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste Generalforsamlingen 10.-11. oktober 1986.

¹⁹ RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 111 Protokoller og beretninger 1983-1986, Norsk misjon blant hjemløse / Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste Generalforsamlingen 10.-11. oktober 1986, protokoll fra generalforsamlingen vedtak M.

²⁰ RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 111 Protokoller/beretninger 1983-1986, brev fra Misjonen / KS til advokat Helge Hjetland av 02.12.86.

²¹ Se nøkkelopplysninger fra Enhetsregisteret her: <http://w2.brreg.no/enhet/sok/detalj.jsp?orgnr=975387011> (rett URL 15.5.2015).

²² RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, L0177, 0013, 137 Diverse/sakslistene 1977-1986, brev fra Kirkens Sosialtjeneste ved generalsekretær Jostein Vist til hovedstyrets medlemmer datert 28. oktober 1986.

²³ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0177, 0014, 121 Regnskap og revisjonsberetninger 1978-1980, protokoller/beretninger 1984-1986.

²⁴ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Stiftelsen Svanviken av 21. mars 1991, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

nærmere inn på endringer i organisatoriske forhold, målgruppe, økonomiske forhold samt på samfunnets holdninger til virksomheten. Formålet er å vurdere om noen av disse forholdene kan ha medvirket til endringene i driften av Misjonen, og for overgangen til Kirkens sosialtjeneste.

De aktive og passiva Misjonen disponerte over, ble overført til Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste i 1986.²⁶ Det later også til at det var minimal utskifting i ulike verv, ledelse og arbeidstagerer i overgangen fra Misjonen til Kirkens sosialtjeneste.

I 1983 ble det tatt ut av grunnreglene for Misjonen at «omstreiferne» var en prioritert målgruppe for organisasjonens arbeid. Etter de nye grunnreglenes § 1 skulle Misjonens formål som nevnt være «å virkeliggjøre kirkens diakonale oppdrag, ved å gi vanskeligstilte barn, unge og voksne mulighet for fellesskap og personlig vekst».²⁷

En del av materialet jeg har gjennomgått, tyder på at utviklingen i Misjonens målgruppe reelt sett skjedde både før og etter vedtektsendringen i 1983. I det følgende gjennomgås derfor faktiske forhold som belyser at «omstreifere» ikke var organisasjonens eneste målgruppe før 1983, og at de var en prioritert gruppe også etter 1983.

I et brev fra Kirkens sosialtjeneste til Fylkesmannen i Møre og Romsdal fra 1990 forklarer stiftelsen hvilke grupper virksomheten har vært rettet mot opp igjennom Misjonens historie:

Norsk Misjon Blant Hjemløse hadde et statlig oppdrag til å drive omsorgsarbeid blant omstreiferne. Organisasjonen utviklet imidlertid omsorgstilbud også til andre grupper i samfunnet. Allerede i 1911 ble det opprettet en institusjon (Bergfløtt Arbeidsskoloni) som hovedsakelig var et tilbud for løsgjengere i Oslo. I 1960 forandret Rostad i Nord-Trøndelag sin drift fra å være et barnehjem for omstreiferbarn til å ta imot ungdom med problemer generelt.²⁸

Arbeidet med andre grupper enn «omstreifere» før 1983 som beskrives av Kirkens sosialtjeneste i 1990, bekreftes av øvrige dokumenter i forbindelse med Misjonens generalforsamlinger. I 1959 skrev Misjonen i en treårsberetning for årene 1956–1959 blant annet:

I barnevernsarbeidet er vi gått over til i stor utstrekning å nytte anbringelser i andre institusjoner ved siden av våre egne. Vi vil gjerne anbringe en god del barn enkeltvis i andre kommunale og private institusjoner samtidig som vi gjerne vil gi plass til ikke omstreiferbarn i våre egne barnehjem. Det gjelder å blande kortene slik at dette med omstreifer – ikke omstreifer kommer mest mulig i bakgrunnen.²⁹

I et notat til generalforsamlingen i 1977 som omhandler effektivisering av arbeidet til Misjonen, uttales det:

Effektivisering av vårt arbeide blir det alvor dersom vi lykkes i å hjelpe våre klienter bedre, og dermed raskere gjøre oss selv overflødige. Det er min målsetning å være med å løse våre hjemløses problem – deretter skal jeg gjerne med god samvittighet trappe ned virksomheten til bare å gjelde vårt arbeide utenom de hjemløse.³⁰

I 1981 arrangerte Misjonen en ekstraordinær generalforsamling for å komme med en uttalelse til Solheim-utvalgets innstilling.³¹ Misjonen uttalte blant annet at Svanviken familiesenter «[a]v testamentariske og historiske grunner har [...] konsentrert seg om familier fra omstreiferslekt», men at «[n]år søknaden av familier fra omstreiferslekt til Svanviken Familiesenter avtar bør senteret ta inn andre vanskeligstilte familier». Videre står det om målgruppe og rekruttering:

Mens rekrutteringen til Svanviken Familiesenter tidligere stort sett fulgte de linjer utvalget trekker opp, jfr. s. 42, skjer det nå hovedsakelig ved henvendelse fra klienter, sosialkontorer og fengselsmyndigheter. Presset på plassene var lite inntil for 2– 3 år siden. Problemet i dag er

²⁵ Plan for Askviknæs barnehjem vedtatt 9. november 1899. jf. Saenger, Sam, *Fra fant til folk – Den norske omstreifermisjonens virksomhet i mellomkrigstiden (1920- og 1930-årene)*, (hovedoppgave i historie), s. 42 Oslo 1983.

²⁶ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Stiftelsen Svanviken av 21. mars 1991, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

²⁷ RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, L0176, 0006, 111 Protokoller og beretninger 1983–1986.

²⁸ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra KS til Fylkesmannen i Møre og Romsdal av 3.7.1990, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

²⁹ RA, PA-0793, Fc Styrende organer, årsberetninger for Misjonen 1958–1974. Dokumentet er fra 1959.

³⁰ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, 01 Korrespondanse A-J 1978–1986. Dokumentet er fra 1977.

³¹ RA, PA-0793, Fc Styrende organer, L0022 Fellesmøter/generalforsamling, 0004 Oslo (ekstraordinær generalforsamling vedr. uttalelse til Solheim-utvalgets innstilling).

mangel på plasser. Likevel er søknungen slik at vi når som helst kunne fylle 2 institusjoner av Svanvikens størrelse. Opptak skjer sjelden direkte fra landeveien. Vi mener det må prøves med billigere løsninger før Svanviken Familiesenter prøves. Det er derfor bare de familier som har vist seg spesielt ressursvake som nå tilbys plass.

og at

[o]ppsøkende virksomhet fra misjonens side for å tilrå omstreiferfamilier å ta imot boligtilbud har ikke vært foretatt i løpet av de siste 5–6 år. Imidlertid har noen få familier med store problemer vært kontaktet og tilrådet, «i samarbeid med sosialkontorene», å søke om opptak ved Svanviken Familiesenter. Søknadsprosessen til Svanviken har etterhvert blitt så stor at en her må foreta prioritering. Oppsøkende virksomhet er derfor opphørt.³²

Videre står det om tilfanget av «omstreifere» at

[s]elv om antallet virkelig streifende personer er gått ned, finnes det fortsatt mange familier som definerer seg som omstreifere med felles kulturtrekk og felles identitetsfølelse. Flere av omstreiferslektene finner det betryggende at de har et eget familiesenter som kan hjelpe dem med bosetting og sosial attføring. Antall søknader til institusjonen fra vanskeligstilte familier fra omstreiferslekt vitner også om dette.³³

Misjonen ønsker at «Svanviken Familiesenter fortsetter utfra samme idégrunnlag som i dag, men med mulighet til å rekruttere også familier uten omstreiferbakgrunn. Svanviken bør fortsatt ha en viss funksjon for familier av omstreiferslekt».

Misjonen skriver i 1983 i et notat:

Vi arbeider maksimalt for å dyktiggjøre Svanviken til å kunne løse oppgavene på en langt bedre måte enn i dag. Oppgavene er mange og store, og vi har svært ofte følelsen av å haste av gårde og bare ta det aller nødvendigste. En viktig egenskap enten å ha eller å tilegne seg når en skal arbeide på Svanviken er å ikke bli for-

tvilt eller få dårlig samvittighet p.g.a. alt det vi ikke får gjort. [...] Familiene som kommer til Svanviken kommer fra et sosialt vanskelig miljø. Den ene eller begge ektefellene er av omstreiferslekt. Karakteristisk for de som kommer til Svanviken er at de har mangelfull skolegang og liten eller ingen arbeids- / yrkeserfaring. Ustabilitet i de fleste sammenhenger preger de fleste. Impulsivitet og utålmodighet preger stort sett alle. [...] Stadig flere er kriminelt belastet, ca. 25 % direkte fra fengsel, hvor tyngden av oppholdet er soningstid. 25 % kommer rett fra landevegen. [...] Hvordan rekrutteres de? Rekrutteringen til institusjonen skjer på minst 3 forskjellige måter: 1: Gjennom sosialkontorer. 2: Gjennom Norsk misjon blant hjemløses hovedkontor. 3: Familiene tar selv direkte kontakt med institusjonen. 4: Misjonen oppsøker familien.³⁴

I utvalgets intervju med tidligere generalsekretær Jostein Vist fortalte han at Misjonen begynte å rette sin oppmerksomhet mot andre grupper før særomsorgen opphørte. Han sa også at det var vanskelig å få kommunene til å ta over ansvaret for gruppen etter at særomsorgen opphørte: «Kommunene evnet ikke å se behovene til disse menneskene, i enkelte kommuner opplevde vi at man var mer opptatt av å skyve problemene fra seg.»³⁵

Ifølge Vist prøvde Misjonen å ansvarliggjøre kommunene, men opplevde ofte at det var Misjonen tater/romanifolk tok kontakt med for å få hjelp fordi kommunene ikke tok ansvar. Vist sa at det i 1983 ikke var noen positiv utvikling i kommunene, og at Misjonen opplevde at mange kommuner sa nei til «omstreiferne». Han sa også at Misjonens ressurser var for små til å følge opp alle.

Nåværende generalsekretær i Kirkens sosialtjeneste, Helmuth Liessem, fortalte at en gjennomgang av sakspapirene til Misjonens siste årsmøte i 1986 viser at ti prosent av omsetningen i Kirkens sosialtjeneste kunne knyttes til «omstreiferne».³⁶ Det er vanskelig ut fra våre kilder å fastsette en eksakt prosentandel for hvor mye av Misjonens / Kirkens sosialtjenestes arbeid som til enhver tid kunne knyttes til «omstreifere». I brevet fra Kirkens sosialtjeneste til Fylkesmannen i

³² RA, PA-0793, Fc Styrende organer, L0022 Fellesmøter/ generalforsamling, 0004 Oslo (ekstraordinær generalforsamling vedr. uttalelse til Solheim-utvalgets innstilling).

³³ RA, PA-0793, Fc Styrende organer, L0022 Fellesmøter/ generalforsamling, 0004 Oslo (ekstraordinær generalforsamling vedr. uttalelse til Solheim-utvalgets innstilling).

³⁴ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, 49 Svanviken, notat fra Misjonen, 1983.

³⁵ Tater-/romaniutvalget, intervju med Jostein Vist og Helmuth Liessem 7. februar 2013.

³⁶ Tater-/romaniutvalget, intervju med Jostein Vist og Helmuth Liessem 7. februar 2013.

Møre og Romsdal fra 1990 forklarer Kirkens sosialtjeneste at fjerningen av «omstreifere» i formålsparagrafen i 1983 og endringen i styreform i 1986 ikke innebar at organisasjonens arbeid overfor gruppen skulle opphøre: «Formålsparagrafen var i all hovedsak den samme som allerede bestemt i 1983. Det var forutsatt at omstreiferne fortsatt skulle være en av de gruppene KS hadde ansvar for.»³⁷

I et programnotat fra Misjonen fra 1984 fremgår det at «omstreifere» fremdeles er en sentral del av organisasjonens arbeid, men at andelen som ikke har «omstreiferbakgrunn», øker i barnevernsarbeidet:

Vårt mål ved bosettinger er at familiene skal kunne gå inn som vanlige borgere, og barna bli akseptert på linje med andre barn. Kontakten med familier avtar ved en positiv utvikling, men har lett for å tilta igjen ved kriser av ulike slag. [...] Der hvor barna må skilles fra foreldrene, søker vi, i samråd med barnevernsnemndene, å finne barnehjem, fosterhjem eller andre former for tiltak for på beste måte å ivareta omsorgen for barnet, og hjelpe det til en mest mulig harmonisk utvikling. Når det gjelder våre 2 barnehjem har vi økende andel med barn fra annen bakgrunn enn omstreiferbakgrunnen.³⁸

Med hensyn til Svanviken er det nevnt særskilt i programnotatet at stiftelsen Svanviken startet et forsøk med en ny klientgruppe fra januar 1984 i samarbeid med arbeidskraftmyndighetene:

Vi har ved opptak særlig i tankene familier hvor en av ektefellene er kriminelt belastet, og hvor overføring kan skje etter § 12 i fengselsloven. Dette er stadig mere aktuelt også for vår klientgruppe. Hittil har vi langt flere søkere enn plasser.

Familier som kommer til Svanviken Familiesenter har det til felles at minst en av ektefellene er av omstreiferslekt, og de har over lengre tid hatt store sosiale tilpasningsproblemer. Vi ser en klar dreining i retning av sterkere kriminell belastning blant de yngre av omstreiferslekt. Tyngden av de som ble opptatt, og vurdert opptatt i 1983, var kriminelt belastet i en slik utstrekning at det ville bli tale om overfø-

ring til Svanviken i overensstemmelse med adgangen til soning i åpen institusjon. 10 av 20 familier i tiden 01.08.1980 – 31.12.1982 sonet kortere eller lengre tid av sin straff ved Svanviken. Alle familier levde under slike forhold at det både etter vår og sosialkontorenes vurdering var umulig å kunne hjelpe familien uten ved et opphold ved Svanviken. Alkoholproblemer p.g.a. de sosiale forhold, vanskjøtsel av barn, utkastelse fra leiligheter og tiltagende småkriminalitet samt store psykiske lidelser går igjen. Målsettingen for arbeidet blant disse familier er å gi dem den nødvendige hjelp for å kunne fungere både i forhold til hjemmet, arbeidet og samfunnet. [...] Karakteristisk for de som kommer til Svanviken er at de har mangelfull skolegang, og liten eller ingen arbeids-/yrkeserfaring. Ustabilitet i de fleste sammenhenger preger de fleste. Impulsivitet og utålmodighet preger stort sett alle. Alle som kommer hit er ute av stand til å skaffe seg permanent bolig og arbeid. Absolutt alle har tidligere levd «fra hånd til munn», og har ofte store gjeldsforpliktelser som de i mange tilfeller har lurt seg unna i årevis. Stadig flere er kriminelt belastet, ca. 60 % direkte fra fengsel, hvor en vesentlig del av oppholdet er soningstid.³⁹

Ifølge Misjonens budsjettforslag for 1986 ønsket organisasjonen fremdeles en egen budsjettpost til «omstreiferarbeidet, kap. 640, post 70» i tillegg til budsjettposten til barnehjemmene Rostad og Rostadtun. Misjonen beskrev her barnehjemmene slik: «Begge barnehjem har stort sett fulle hus med omstreiferbarn. Dette kan endre seg i 1985 med bakgrunn i mulig fosterhjems plassering som alternativ til barnehjem.»⁴⁰

Misjonen kommuniserer sitt tilbud til andre grupper enn «omstreiferne» i 1986, og mange omstillinger skjer på de ulike institusjonene. I april samme år skriver organisasjonen i *Norsk kristelig årbok*:

En del ungdommer har i dag behov for særlig tilsyn og støtte på grunn av rusproblemer. Misjonen har startet et bo- og arbeidskollektiv på Eidsvoll for denne gruppen. Det har også startet et bo-kollektiv i Bergen for ungdom med fengselsopphold bak seg. I Lier starter misjonen høsten 1986, Bergfløtt rehabilite-

³⁷ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, Brev fra KS til Fylkesmannen i Møre og Romsdal av 3.7.1990, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste

³⁸ RA, PA-0793, Fc Styrende organer, Fellesmøter/generalfor-samling 1915– 1985, Programnotat for Misjonen 1984.

³⁹ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0181, 0003, 162 Rap-porter fra generalsekretæren, notat fra Misjonen fra 1984.

⁴⁰ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0185, 0004, 303 Bud-sjettforslaget for 1986, Misjonens budsjettforslag for 1986.

ringscenter for langtidspsykiatriske pasienter. Svanviken Familiesenter er fremdeles et tilbud til omstreiferfamilier, men tar også imot enslige utenom omstreifergruppen som trenger bo- og arbeidstrening. Institusjonen er godkjent som sonings sted.⁴¹

I beretningen fra generalsekretæren til generalforsamlingen i 1986 for perioden 1983–85 skriver generalsekretæren blant annet:

Årene 1983–85 har vært svært viktige i vår organisasjons historie. Vi har fått avklart følgene av Solheim-utvalgets innstilling. Vårt arbeid for omstreifergruppen skal fortsette etter nye avklarte retningslinjer. Vi har fått konsolidert vår økonomi, slik at vi kunne satse på nye tiltak, og er godt i gang med det. Det er grunn til optimisme for årene som kommer.⁴²

I 1985–1986 igangsettes mye arbeid overfor grupper som ikke er av «omstreiferslekt». Misjonen startet et kollektiv for narkomane på Eidsvoll i løpet av 1985. I tillegg hadde den pågående samtaler med tanke på tilsvarende tiltak både i Bergensregionen og for Nord-Norge. Misjonen begrunner disse planene om utvidelse med at den ønsker å være på offensiven når det gjelder å ta ansvar som er en kirkelig/diakonal organisasjon verdig. Kal-faret-kollektivet i Bergen ble etablert i 1985 og var et rehabiliteringshjem for unge gutter. I 1986 åpnet Misjonen et avlastningshjem for funksjonshemmede i Kristiansand i samarbeid med Kristiansand kommune. Også inntredenen på dette nye feltet begrunnes med at det er en del av kirkens diakonale ansvar. Eilert Sundt-kollektivet ble startet i 1986 i samarbeid med Statens senter for barne- og ungdomspsykiatri, men ble lagt ned etter åtte måneder. I tillegg ble Bergfløtt åpnet som et botilbud for langtidspsykiatriske pasienter i 1986. Av rapport fra Svanviken Familiesenter til Misjonens generalforsamling i 1986 beskrives en ny utegruppe ved Svanviken som synes å være rettet også mot folk uten «omstreifer»-bakgrunn.⁴³ I 1987 mottok Svanviken på dagtid en

gruppe på opptil fem personer med psykisk utviklingshemming fra Eide kommune.⁴⁴

I 1987 var saken «[o]m avvikling av statstilskudd til Kirkens Sosialtjeneste (tidligere Norsk misjon blant hjemløse) til drift av hovedadministrasjonen og Svanviken familiesenter» oppe i Sosialdepartementet.⁴⁵ Departementet tok kontakt med fylkeskommunen for å utrede fremtiden for Svanviken familiesenter. En arbeidsgruppe ble oppnevnt for å gjøre arbeidet, og den laget en plan som ble sendt på høring. Basert på høringsinnspillene kan man se at det var mye diskusjon rundt sammensetningen av klientgruppen, der det i innstillingen ble foreslått å innkvartere personer fra kriminalomsorgen, psykiatrien, barnevernet og vanskeligstilte familier. Både Justisdepartementet og Sosialdepartementet var kritiske til finansieringsordningen og til den foreslåtte sammensetningen av klienter, og var derfor negative til å yte midler over sine budsjetter til videre drift av Svanviken.

Til tross for at arbeidet dreide mot andre grupper enn «omstreifere», stod det i et programnotat for Misjonen for 1987 under «beskrivelse av klientgruppen» at «beskrivelsen begrenses klientgruppen til den opprinnelige klientgruppe, 'omstreiferne', og dekker dermed ikke klientgruppene knyttet til Rostad Ungdomsheim, Rostadtun Ettervernsheim og Bergfløtt Verneheim». Det kan indikere at de fleste klienter på Misjonens øvrige institusjoner var «omstreifere».

I et notat til departementets ledelse vedrørende «oppfølging av endringene i Kirkens Sosialtjenestes (Norsk misjon blant hjemløses) arbeid med omstreifere» beskrives endringene i bosettingsarbeidet. Fra 1. januar 1987 skulle kommunene overta dette arbeidet, og Misjonens oppgave som forvalter av finansieringsordningen skulle dermed bortfalle:

Avviklingen vil nok ta tid, men misjonen bør snarest få underretning om at deres adgang til låneopptak og å gi garantier nå er falt bort. [...] Misjonens oppgaver i bosettingen blir heretter å være rådgiver overfor kommunene når kommunene ber om det og å være et serviceorgan for de omstreifere som ønsker det. Dette må innebære endringer i misjonens arbeidsmåte, bl.a. at dens oppsøkende virksomhet både i forhold til boligmarkedet og overfor omstreiferne må avsluttes. All bosetting og rådgivning skal

⁴¹ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, 01 Korrespondanse A-J 1978–1986. Fra Misjonen til *Norsk kristelig årbok* 1986.

⁴² RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0005, 11 Generalforsamling, 110 Saksdokumenter 1980–1986, Program Generalforsamling Norsk misjon blant hjemløse 10.–12. oktober 1986, Generalsekretærens beretning.

⁴³ RA, PA-0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, L0176, 0005, 11 Generalforsamling, 110 Saksdokumenter 1980–1986, Program for generalforsamling Norsk misjon blant hjemløse 10.–12. oktober 1986.

⁴⁴ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0184, 0003, 230 Sosialdepartementets 4. sosialkontor

⁴⁵ RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1987.

skje i regi av kommunene. Også dette må misjonen underrettes om. [...] Det er foreløpig ikke klarlagt hva en overgangstid skal være. Vi mener den ikke bør være lang.⁴⁶

I rundskriv 1/8/87 «Kommunens ansvar for å gi hjelp til omstreifere» står det:

I statsbudsjettet for 1987 er det bestemt at de bosettingsmidler Kirkens Sosialtjeneste (tidligere Norsk misjon blant hjemløse) har disponert for bosetting av omstreifere, skal overføres til Kommunal- og arbeidsdepartementets bevilgning [...] Ansvar for integrering og rehabilitering herunder bosetting av omstreifere er en kommunal oppgave. Kommunen kan i dette arbeidet bruke Kirkens Sosialtjeneste som rådgiver. [...] Dersom en omstreifer ikke har noen fast tilknytning til en kommune, og det oppstår hjelpebehov, vil oppholdskommunen ha ansvar for å gi hjelp, jfr. paragraf 1 i lov om sosial omsorg. Det er også denne som skal motivere til fast bosetting dersom klienten ikke har bolig. Når den enkelte omstreifer trenger hjelp til å fremme søknad om lån/støtte, må kommunen på vanlig måte hjelpe til med det. Vi viser også til at kommunen nå selv kan søke ervervslån til kjøp av bolig for utleie til vanskeligstilte, jfr. Husbankens rundskriv HB-1168 av 11.oktober 1985.⁴⁷

Et internt notat i Sosialdepartementet kan imidlertid tyde på at Kirkens sosialtjeneste har fortsatt noe av bosettingsarbeidet. Av dokumentet fremgår det at notatforfatteren var blitt kontaktet av en saksbehandler i Husbanken, som kunne fortelle at

[...] Kirkens sosialtjeneste nå i 1987 søker Husbanken om lån til bosetting av omstreifere. [Vedkommende] opplyste at den også selger boliger til omstreifere nå, i enkelte tilfelle. Dette syntes jeg hørtes meget rart ut siden foreningens [Kirkens sosialtjenestes] bosettingsarbeid nå skal være avsluttet. [...] Når det nå ikke lenger bevilges penger til bosetting synes det rart for meg at denne organisasjon fortsatt kan bosette omstreifere i strid med de nye regler om at dette skal være en kommunal oppgave. Ikke minst synes det rart at det er økonomi til å ta opp nye lån, det tidligere garantiansvar tatt i betraktning. [...] Har vi noen

oversikt over hvilke bosettingsmidler Kirkens sosialtjeneste nå har til disposisjon? Hvor stort er deres garantiansvar?⁴⁸

Misjonen argumenterer for at det statlige støtteapparatet ikke strekker til, noe som kan sees i sammenheng med hvordan den legitimerer ikke bare det arbeidet den gjør, men at det er den som bør gjøre dette arbeidet. I 1986 skriver Misjonen for eksempel at

[...] det skjer en fortsatt diskriminering av gruppen, og at det derfor i lang tid fremover vil være behov for holdningsbearbeidende arbeid, både til lokalmiljø og hjelpeapparat, og dette kan vanskelig skje uten et sentralt apparat som stadig har dette i tankene, og som gruppen selv har tillit til. Mange av de personer av omstreiferslekt Solheim-utvalget har møtt er av den formening at de trenger særtiltak. Vi kan trygt si at så godt som hele gruppen vår organisasjon har kontakt med er av den formening, og det rår stor engstelse med tanke på at deres talsmenn skal fratras muligheten til i fremtiden å hjelpe. Vi mener hjelpetiltakene i samarbeid med sosialkontorene i stor utstrekning virker positivt, men mener samtidig at tiltakene i mange tilfelle ville stoppe opp dersom det ikke var tale om et samarbeid hvor misjonens ekspertise er av vesentlig betydning.⁴⁹

I 1988 uttrykker Kirkens sosialtjeneste bekymring for at stiftelsen fra og med årsskiftet skal helt ut av bosettingsarbeidet. Kirkens sosialtjeneste søker derfor om tilskudd til rådgivningsarbeid vedrørende «omstreiferne»:

Kirkens Sosialtjeneste har vært innstilt på å avvikle sitt engasjement vedrørende omstreiferne fra 01.01.89. Samtidig har vi vært opptatt av å følge nøye med i hvordan kommunene ville takle den nye situasjonen. Våre iakttagelser i den sammenheng er bakgrunn for vår søknad. Vi beklager at overføringen av ansvar for omstreiferne til kommunene er kommet samtidig med at vi opplever så sterk innstramning i kommuneøkonomien. Det gir kommunene rik anledning til avvisning av denne gruppen når det gjelder hjelpetiltak. Vi kan vanskelig finne ord for hva vi nå er vitne til når det gjelder kom-

⁴⁸ RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1987.

⁴⁹ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0005,11 Generalforsamling, 110 Saksdokumenter, notater fra generalforsamlingen i 1986.

⁴⁶ RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1987.

⁴⁷ RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1987.

munenes avvisning av omstreiferne. Det er langt verre enn hva vi hadde forventet, og vi vil påstå at omstreifernes rettssikkerhet er satt helt til side. Vi presiserer at dette gjelder den del av omstreiferne som vi har kontakt med, den mest vanskeligstilte.

Når det gjelder bosetningsarbeidet av omstreiferne er det helt stoppet. [...] Selv familier tilsøkt til Svanviken Familiesenter returneres nå til kommuner til ingen bolig [...] Etableringslån er utelukket for de omstreiferne vi er opptatt av, fordi kommuner nå har fattet vedtak om at for å få etableringslån må det dokumenteres inntekt tilstrekkelig til å betjene lånet, og det er selvsagt umulig for denne gruppen. [...] Vi finner situasjonen for gruppen så alvorlig at vi mener det er av vesentlig betydning med en instans som kan ta av for de verste utslag av kommunalt selvstyre, og være en instans som i det minste står frem som et press i forhold til kommuners håndheving av lov om sosial omsorg, og som omstreiferne kan få råd og veiledning hos også i 1989. Når det gjelder størrelsen på tilskuddet tar vi utgangspunkt i bevilgningen for 1988, og antyder en halvering av den. Da vil vi kunne ivareta den minimum av rådgivning vi mener er helt påkrevet, uten av det kan sies å være noe vesentlig særtiltak for gruppen.⁵⁰

I 1987–1989 arbeidet Tom Flagstad som boligkonsulent for «omstreifere» i Kirkens sosialtjeneste. I et intervju forklarte han perioden slik:

Jeg fikk et oppdrag av Sosialdepartementet i perioden fra 1987 til 1989. Da jobbet jeg deltid som pensjonist. Det kom et rundskriv fra Sosialdepartementet om en omlegging av bosetningsarbeidet til sosialkontoret. Det var en kommune som nektet dette. «Det er kommunalt selvstyre», sa sosialsjefen. Han mente at de fortsatt kunne be om hjelp fra Kirkens sosialtjeneste når de trengte det, men vi måtte henvise dem til Sosialdepartementet. Vi så fram til at bosetningen skulle bli kommunens ansvar. Jeg mener det var positivt at Misjonen ikke lenger skulle ha ansvaret, men jeg tror at det ville være positivt at det fortsatt ble brukt statlige midler i stedet for øremerkede midler til kommunene.

I overgangstiden ble det en kolossal belastning for kommunen å ta over arbeidet med

omstreiferne, uten refusjon og lite øremerkede midler. I flere kommuner fikk folk ikke den hjelpen de trengte. Det var flere tvangsauksjoner. Bare de ressurssterke blant omstreiferne fikk nå hjelp til gjeldssanering. Kommunene befattet seg ikke med gammel gjeld. Det var et problem.⁵¹

1.3 Misjonens økonomisk situasjon

Den økonomiske situasjonen endret seg dramatisk for Misjonen / Kirkens sosialtjeneste i løpet av 1980-tallet. Det er dermed relevant å gjennomgå kilder som belyser den økonomiske situasjonen for å vurdere om den kan ha hatt innvirkning på de organisatoriske endringene.

Den økonomiske støtten til Misjonen var delt etter organisasjonens ulike arbeidsområder: bosetting av «omstreifere», barnevernsinstitusjoner, arbeidskolonien på Svanviken og administrasjon.

1.4 Statsstøtte og myndighetenes holdning

I brev fra Kirkens sosialtjeneste til Fylkesmannen i Møre og Romsdal fra 1990 oppsummerer Kirkens sosialtjeneste bakgrunnen for organisasjonsendringene på 1980-tallet slik:

I slutten av 70-tallet og begynnelsen av 80-tallet tiltok debatten omkring organisasjonens statlige oppdrag. Signalene fra sosialdepartementet gikk ut på at Norsk Misjon Blant Hjemløse måtte regne med å miste sitt statlige tilskudd til omsorgen for omstreiferne. Disse signalene – sammen med den kjensgjerning at organisasjonen hadde utvidet sitt ansvarsområde – gjorde at organisasjonen ved sin generalforsamling i 1983 utvidet sin formålsparagraf, og ved generalforsamlingen i 1986 ble det bestemt å forandre styringsformen. Foreningen skulle bli en stiftelse med navnet Kirkens Sosialtjeneste (KS).⁵²

Den 23.04.1975 svarte sosialministeren på en interpellasjon fra stortingsrepresentant Torild Skard, som ba om svar på hva regjeringen ville

⁵⁰ RA, S-3454, 2, D, L1534. Brev fra generalsekretær Jostein Vist av 22.04.1988.

⁵¹ Tater-/romaniutvalget, intervju med Tom Flagstad, 17. juni 2013.

⁵² Privatarkiv, Kirkens Sosialtjeneste, Brev fra KS til Fylkesmannen i Møre og Romsdal av 3.7.1990, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

gjøre for å bedre «omstreifernes» kår og lette deres integrering i samfunnet:

Foruten behovet for revidering av lovbestemmelser, mener jeg derfor at en bør se nærmere på selve samarbeidsavtalen med misjonen, og også de konkrete hjelpetiltak, eksisterende reglementer, standardkontrakter m.v. Framfor alt er det nødvendig å finne fram til tiltak som kan påskynde og lette integreringen av omstreiferne i samfunnet. Jeg vil derfor ta skritt til at departementet nedsetter et utvalg som skal vurdere alle sider ved denne sak.⁵³

Den 23. januar 1979 sendte Sosialdepartementet et brev til Misjonen der de skriver:

For å sikre den budsjettmessige styring av bosettingsbevilgningen vil departementet be om at Misjonen legger fram et bosettingsprogram for 1979 og 1980 med full spesifisering av både brutto- og nettofinansieringen. [...] Det kan for 1979 ikke regnes med mulighet for overskridelse av bevilgningen.⁵⁴

I 1979 etterlyste Finansdepartementet bedre økonomisk oppfølging og kontroll av post kap. 612, anbringelse av hjemløse barn m.v., post 70, refusjon til Norsk misjon blant hjemløse, etter overskridelser på 1,2 millioner kroner.⁵⁵

På bakgrunn av økonomiske kutt og Solheimutvalgets innstilling holder Misjonens generalsekretær denne talen til kretsmøtene i 1980:

De sentrale myndigheter har også måtte stramme inn. Vår mulighet til å hjelpe er dermed også blitt vesentlig mindre. Færre kan hjelpes med etablering i en periode da behovet øker sterkest på grunn av forhold i samfunnet. (...) Som om ikke dette var nok øker vår bekymring ved tanke på Solheim-utvalgets innstilling, som nå legges frem. Lenge har vi hatt en følelse av at denne innstillingens forslag til endringer i omsorgen for omstreiferne ville skape ytterligere problemer for denne gruppen. Det ser ut til at vår engstelse var berettiget.⁵⁶

I et svar på søknad om bygging av snekkerverksted ved Svanviken Familiesenter i 1980 begrunnet Kommunal- og arbeidsdepartementet avslaget blant annet med at «[p]å bakgrunn av NOU 1980:42 er det videre uklart hva institusjonen vil bli brukt til i fremtiden».⁵⁷

I et notat til avdelingsledelsen i 4. sosialkontor beskrives situasjonen med Misjonen slik i 1983:

Misjonen har ennå ikke sett seg i stand til å komme med noen bosettingsplan, noe som har gjort det mulig for dem å opptrappe bosettingen av omstreifere med husbankmidler. Vårt signal om at det generelle offentlige apparat måtte sterkere inn i bildet der Misjonen ikke kunne følge opp, avvises som umulig av Misjonen – «kommunene er totalt uvillige».

Vi vil bare få tilføye, en tvangssituasjon som misjonen må bære det fulle og hele ansvar for. Det synes faktisk som om Norsk misjon har bosatt mange omstreifere i enebolig uten å ha vurdert på forhånd hvorvidt en slik bosetting var forsvarlig. Det skal ikke mye fantasi til å tenke seg de problem og samarbeidsvansker som vil oppstå i forhold til den enkelte kommune i de krisesituasjoner som en tvangsauksjon av bolig er. [...] Misjonen klager om at «integrasjonsprosessen stopper helt opp», vitner om manglende innsikt i hva integrering er. Hvis man ikke bruker den sosiale situasjonen som anskaffelse av bolig innebærer i integreringsarbeidet, er det kanskje forståelig at mange ikke føler det nødvendige ansvar for boligen. [...] Vi er på bakgrunn av disse sakene noe tvilende til Misjonens evne til å aktivisere det generelle hjelpeapparatet. Våre forutsetninger i 1979 om at så skulle skje, er ikke innfridd.⁵⁸

Ved Ot.prp. nr. 48 (1984–85) falt statsrefusjonsordningen for barnevern- og sosialhjelpsutgifter vedrørende «omstreifere» bort. I brev fra Sosialdepartementet til tidligere ansatte i Misjonen forklares situasjonen slik:

Misjonens oppgaver i barnevernet er derved endret. Den vil fortsatt overfor kommunene ha servicefunksjoner med tilbud om å kunne gi veiledning, støtte eller tilsyn. (...)

⁵³ Stortingstidende 1974–1975, bd. 7 c, forhandlinger i Stortinget nr. 481, s. 3719.

⁵⁴ RA, S-3454, 2, D, L1534. Brev fra Sosialdepartementet til Misjonen av 23. januar 1979.

⁵⁵ RA, S-3454, 2, D, L1534. Notat fra Finansdepartementet til Sosialdepartementet fra 1979.

⁵⁶ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0181. Dokument fra 1980.

⁵⁷ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0184, 0010. Dokument fra 1980.

⁵⁸ RA PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0184, 0003, 230 Sosialdepartementets 4. Sosialkontor. Notat til Avdelingsledelsen fra 4. sosialkontor. Dokument fra 1983.

På statsbudsjettet opprettholdes bevilgninger til Misjonen til administrasjon, bosetting og rehabilitering av omstreifere. Sosialdepartementet vil gjennom sitt vanlige tilsynsansvar følge Misjonens virksomhet.⁵⁹

I 1985 behandlet Sosialdepartementet saken «Norsk misjon blant hjemløse – videre arbeid etter opphør av refusjonsordningen».⁶⁰ Her ble det blant annet tatt opp at

[r]undskriv 1-13/77 «kommunens ansvar for å yte hjelp til omstreiferne – forhold til Norsk misjon blant hjemløse», bygger på en forutsetning om statlig refusjon for sosialhjelp. Siktemålet var i sin tid å aktivisere kommunene i arbeidet omstreiferne, noe som ikke lyktes bl.a. fordi misjonen brukte rundskrivet på en måte der de bosatte omstreiferne uten foregående kontakt med kommunen, og presenterte regningen i form av sosialhjelpsbehov for sosialkontorene. Flere kommuner reagerte på fremgangsmåten.⁶¹

I rundskriv I-15/86 fra Sosialdepartementet ble det fastslått at «det er kommunene som har ansvar å drive bosettings- og rehabiliteringsarbeid overfor «omstreifere» som overfor andre vanskeligstilte grupper».⁶² Og om avviklingen av regjeringens resolusjon av 1907, som hjemlet Misjonens bosettingsarbeid, skrev Sosialdepartementet i 1987: «Vi går også ut fra at kgl-res av 27.11.1907 formelt bør oppheves. Selv om flere av bestemmelsene i denne er og har vært foreldet lenge i forhold til praksis bør den oppheves for å fjerne eventuelle uklarheter om bosettingsansvaret.»⁶³

I et brev fra Misjonen til Sosialdepartementet angående budsjettet for 1987 står det:

Vi har merket oss departementets forslag til budsjett for 1987, hvor departementet mener at det ikke er grunn til å opprettholde de spesielle bosetningsmidlene til Kirkens Sosialtjeneste,

slik vårt navn lyder etter generalforsamlingen i høst. Etter et nært samarbeid i vel 80 år finner vi det underlig at så utgripende endringer blir foretatt uten at saken overhode er drøftet med oss. Det er svært vanskelig, for ikke å si umulig, å avvikle et så bredt og langsiktig bosetningsarbeid som vårt i løpet av en 3 mnd's periode. Det er dessuten mange spørsmål som må avklares med tanke på avviklingen, og vi vil be om et møte for å drøfte disse.⁶⁴

Bevilgninger fra statsbudsjettet reduseres kraftig i siste halvdel av 1980-tallet. Fra 1987 til 1988 halveres blant annet statsstøtten til hovedadministrasjonen i Kirkens sosialtjeneste, fra støtte til åtte stillinger til støtte til kun fire stillinger. Det står blant annet:

Bevilgningsforslaget for 1988 innebærer en videre nedtrapping av de statlige tilskuddene til det spesielle omstreiferarbeidet som Kirkens Sosialtjeneste driver. Det tas sikte på endelig avvikling av disse tilskuddene f.o.m. 1989.⁶⁵

En grov oversikt over Misjonens / Kirkens sosialtjenestes inntekter i siste halvdel av 1980-tallet viser disse tallene:

	Statsstøtte, oppgitt i kr
1985	26,2 millioner
1986	31,2 millioner
1987	34,5 millioner
1988	39,3 millioner
1989	22,4 millioner

Organisasjonen/stiftelsen var helt avhengig av statsstøtte for både institusjons- og bosettingsarbeidet. I note 7 til regnskapet fra 1986 opplyses det at «driften av institusjonene er forutsatt dekket av offentlige samarbeidspartnere». Det var offentlige bidragsytere på både kommunalt, fylkeskommunalt og statlig nivå. Flere departementer var involvert på statlig nivå.

Årsregnskapet for 1989 viser store økonomiske utfordringer, blant annet ved at en utestående fordring på over ni millioner kroner føres som tap. Svanviken og Rostad/Rostadtun fjernes fra regnskapet da de er egne stiftelser, og inn-

⁵⁹ RA, PA- 0793, Fk, Arkiv etter nøkkel, L0177, 0013, 137 Diverse/sakslister 1977–1986. Brev fra Sosialdepartementet ved Petter J. Drefvelin og Berit Johansen til tidligere ansatte i Misjonen Magne Wehn og Audun Askerud datert 14.2.86.

⁶⁰ RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1985.

⁶¹ RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1985.

⁶² RA, S-3454, 2, D, L1534. Notat 8.1.87 Bosetting av omstreifere. Økonomisk avvikling. Det vises til notat av 11.12.86 og rundskriv I-15/86.

⁶³ RA, S-3454, 2, D, L1534. Notat 8.1.87 Bosetting av omstreifere. Økonomisk avvikling. Det vises til notat av 11.12.86. Undertegnet Petter J. Drefvelin e.f. Berit Johansen.

⁶⁴ RA, S-3454, 2, D, L1534. Brev fra Misjonen til Sosialdepartementet av 28.11.1986.

⁶⁵ RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1988.

tektsreduksjonen skyldes i stor grad det. I tillegg mister administrasjonen i Kirkens sosialtjeneste hele sitt statstilskudd, som i 1988 var på kr 2 120 000. Kirkens sosialtjeneste fører et tap på Svanviken for 1989 på over én million kroner, og for 1988 på nesten syv millioner kroner.

1.5 Økonomiske bidrag fra Den norske kirke

Kirken var en økonomisk bidragsyter for Misjonens arbeid. På begynnelsen av 1980-tallet kom de første signalene fra statlig hold om reduksjon i de økonomiske bevilgningene til Misjonen, noe som ville gjøre fremtiden for organisasjonens daværende virksomhet usikker. Misjonen var derfor opptatt av «ytterligere styrking av vår organisasjonsmessige tilknytning til Den Norske Kirke» fra 1980 til 1983.⁶⁶ Ifølge generalsekretærens beretning i 1983 hadde beløpet fra kirkekollekter økt kraftig og gjort at inntektene forble stabile til tross for nedgang i støtte fra kommuner og fylker.

I 1983 endres som nevnt formålsbestemmelsen til Misjonen fra å prioritere «omstreiferne» som gruppe til å vektlegge utførelsen av kirkens diakonale oppdrag. I en rapport om organisasjonsarbeidet fra 1984 trekkes kirkens rolle frem som mer sentral enn tidligere:

Helt fra begynnelsen i Norsk misjon blant hjemløses historie har organisasjonen definert seg som en del av kirken. 350 foreninger var med og bar virksomheten, en arbeidsform som var en forutsetning i svært mye av det sosiale arbeid den gang. De kristne og humanitære organisasjoner tok initiativ og satset både tid og penger for så å trekke det offentlige med seg.

Men mange år er gått siden den gang. Foreningslivet er ikke på langt nær det den gang var. Vi har nå bare 35 foreninger og 3 bøs-selag igjen. Og symptomatisk nok, så er de fleste foreningsmedlemmene nå i nokså høy alder.⁶⁷

Manglende rekruttering forklares med en sosialpolitisk tendens i samfunnet:

Tenkningen har heller vært at dette er *helle* fellesskapets ansvar. Hjemløse barn f.eks. skal ikke være avhengig av veldedighet for å få gode oppvekstvilkår. Dette er vårt felles ansvar, og derved det offentliges oppgave å finansiere de hjelpetiltak som er nødvendige.

Vel, dette var ideologien. Så gjenstår det å se på praksis, og det er ikke vanskelig å konstatere at det fremdeles er behov for noen som går foran. Vi tror dette er en oppgave for kirken. Ikke fordi vi ser noen motsetning mellom det offentliges ansvar og kirkens oppdrag, men tvert imot fordi vi tror det er 2 sider av samme sak.⁶⁸

Videre omtales en styrket kontakt med kirken:

Vi tror også at vi har noe å tilføre menighetene. Vi tror vi kan bevisstgjøre og inspirere til felles innsats og til en fornyelse av den diakonale tenkning også på lokalplanet. Mange av de menneskene vi arbeider for trenger muligheter hvor de kan føle seg velkommen selv med sin vanskelige bakgrunn og noe annerledes livsstil.

Og vi opplever at stadig flere menigheter ønsker å stå sammen med oss.

I 1977 ble vår organisasjon innvilget ofring i 43 kirker, i 1983 bar tallet steget til 148.

Dette betyr en bekreftelse på at det fremdeles finnes diakonalt bevisste menigheter og det understreker vår kirkelige tilknytning. Det har også reell betydning for arbeidet. Selv om de innsamlede midler utgjør en liten del av organisasjonens budsjett gir det oss den nødvendige frihet som vi trenger for å kunne ta initiativ og utvikle arbeidet videre.

Den styrkede kontakten med kirken gir seg utslag i at vi deltar ved stadig flere gudstjenester og møter i menighetssammenheng.⁶⁹

I 1988 skrev Aftenposten at Kirkerådet tok «initiativ til en samarbeidsavtale med Kirkens Sosialtjeneste – tidligere 'Foreningen til Bekjempelse av Omstreifervesenet' – for å markere Kirkens diakonale engasjement». Generalsekretær Jostein

⁶⁶ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0176, 0005, 110 Generalforsamling, 110 Saksdokumenter 1980–1986, Program for generalforsamling Misjonen 9.–11. september 1983, generalsekretærens beretning til generalforsamlingen 1983 for perioden 1980–1982 punkt IV: Organisasjonen og kirken.

⁶⁷ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0177, 0012, 12 Rådsmøter, rådsmøtet 12.10.1984, rapport om organisasjonsarbeidet av Ragnhild Almaas.

⁶⁸ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0177, 0012, 12 Rådsmøter, rådsmøtet 12.10.1984, rapport om organisasjonsarbeidet av Ragnhild Almaas.

⁶⁹ RA, PA-0793, Fk Arkiv etter nøkkel, L0177, 0012, 12 Rådsmøter, rådsmøtet 12.10.1984, rapport om organisasjonsarbeidet av Ragnhild Almaas.

Vist i Kirkens Sosialtjeneste uttalte at stiftelsen har «sitt ståsted i Kirken. Vår innsats er avhengig av innsamlede midler. Men vi har et nært forhold til offentlige myndigheter og har et berettiget håp om offentlig dekning av driftsutgiftene».⁷⁰

Oversikt over inntekter fra gaver til administrasjonen i årsrapportene på slutten av 1980-tallet:

	Gaver til administrasjonen, oppgitt i kr
1985	660 000
1986	615 000
1987	783 000
1988	749 000
1989	289 000

I 1989 ble gaver til administrasjonen i Kirkens sosialtjeneste redusert. I årsregnskapet forklares dette i hovedsak med «at stiftelsen ikke lenger har ansvar for omstreiferne». Kirkens sosialtjeneste skriver i årsberetningene at gaveinntektene fra 1988 til 1989 er blitt redusert med ca. kr 100 000. Den skriver videre at «[d]en resterende differansen i gaveinntektene skyldes at det i 1988 er tatt med andre inntekter enn gaver til hovedkontoret i denne posten». Eventuelle gaver til institusjoner etc. er ikke spesifisert i årsregnskapet, og det er dermed uklart om de kommer inn under inntektsposten til institusjonen eller under gaver til administrasjonen.

1.6 Kort om samfunnsoppfatningen

Det kan ikke sees bort fra at den tiltagende kritiske holdningen til Misjonens virke på 1970- og 80-tallet var en medvirkende årsak til at organisasjonen så behov for endring.

Vibeke Løkkebergs film *Tatere* fra 1973 belyste hvordan tatere/romanifolk ble «fornorsket» på Svanviken, og ga et bilde av at man forsøkte å frata taterne/romanifolket deres kultur og identitet. Det ble lagt vekt på at regelverket ved institusjonen var strengt, og at familier ble splittet. I NOU 1980: 42 anbefalte Solheim-utvalget at driften som særinstitusjon for familier av «omstreifer-slekt» ved Svanviken ble avvirket.⁷¹

Som nevnt endret organisasjonen navn og organisasjonsform høsten 1986. I mars samme år høstet Misjonen hard kritikk i media. Tidsskriftet LIV skrev at Misjonen hadde skapt flere klienter

enn den hadde avskaffet, og Aftenposten og Verdens Gang fulgte opp med dekning av Riksrevisjonens kritikk mot Sosialdepartementets kontroll med midlene som ble gitt til Misjonens arbeid.⁷²

1.7 Oppfatningen av overgangen hos eksterne aktører

I Sosialdepartementet ble Kirkens sosialtjeneste i 1987 ansett som en videreføring av Misjonen, noe man blant annet ser i overskriften til et notat til departementets ledelse om «oppfølging av endringene i «Kirkens Sosialtjenestes (Norsk misjon blant hjemløses)» arbeid med omstreifere».⁷³ I rundskriv 1/8/87, «Kommunens ansvar for å gi hjelp til omstreifere», er organisasjonen omtalt som «Kirkens Sosialtjeneste (tidligere Norsk misjon blant hjemløse)».⁷⁴ I statsbudsjettene for 1988 og 1989 er organisasjonen omtalt som «Kirkens Sosialtjeneste, tidligere Norsk misjon blant hjemløse».⁷⁵

Også blant politiske partier hersket det en oppfatning om at Kirkens sosialtjeneste var en videreføring av Misjonen. Under to år etter avviklingen av Misjonen og opprettelsen av Kirkens sosialtjeneste uttalte Kristelig Folkeparti og Senterpartiet at «Kirkens Sosialtjeneste i mange år har drevet arbeid blant omstreiferne her i landet».⁷⁶

I media ble Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste også oppfattet som en videreføring av Misjonen, blant annet i Aftenposten, som skriver at de har snakket med «generalsekretær Jostein Vist i Kirkens sosialtjeneste, tidligere Norsk Misjon blant Hjemløse», og at «hans organisasjon har drevet på Statens vegne siden starten for 90 år siden».⁷⁷

1.8 Oppsummering av overgangen fra Misjonen til Kirkens sosialtjeneste

De formelle endringene i Misjonen på 1980-tallet var omfattende. Både formålsbestemmelsen i grunnreglene, navnet og organisasjonsformen ble endret. Disse endringene indikerer at vi idet Kirkens sosialtjeneste ble opprettet, har med en ny organisasjon/stiftelse å gjøre. Ser man nærmere på bakgrunnen for de formelle endringene, er det

⁷² Aftenposten 18.3.1986, s. 5 og Verdens Gang 18.3.1986, s. 22.

⁷³ RA, RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1987.

⁷⁴ RA, RA, S-3454, 2, D, L1534. Dokument fra 1987.

⁷⁵ St.prp. nr. 1 (1987-88), s. 47 og St.prp. nr. 1 (1988-89), s. 57.

⁷⁶ Budsjett-innst. S. nr. 11 (1987-88), s. 18.

⁷⁷ Aftenposten 08.10.1987, s. 4.

⁷⁰ Aftenposten 25.5.1988, s. 5.

⁷¹ NOU 1980: 42 s. 53.

imidlertid ikke like innlysende: Endringene skjedde først og fremst som følge av en naturlig utvikling i organisasjonen – kanskje var det også tilfeldig at de fant sted så nær opptil hverandre.

Endringer i organisasjonsformen ble diskutert mer enn ti år før de faktisk ble gjennomført. Medlemmene falt fra, og det var nødvendig å treffe visse tiltak. Navneendringen var mer utadrettet – hvordan organisasjonen skulle fremstå, og hvilke assosiasjoner som skulle vekkes, var sentrale momenter for endring. Ordet «misjon» ble oppfattet annerledes i samfunnet i 1935 enn på 1980-tallet. Man var på 1980-tallet mer opptatt av tilknytningen til kirkens diakonale oppdrag, og at dette burde reflekteres i navnet. Noen mente at navnet burde vært endret lenge før 1986.

Endringen i formålsbestemmelsen kom som følge av at organisasjonen hadde begynt å arbeide med flere grupper enn «omstreifere». Som vi så under gjennomgangen av de reelle endringene, startet denne utviklingen av organisasjonen startet allerede i 1911. Senere ble det opprettet flere aktiviteter som ikke utelukkende var tiltenkt «omstreifere». Man kan derfor si at formålsbestemmelsen gjerne kunne vært endret tidligere, men behovet for endring ble muligens større på 1980-tallet etter blant annet Solheim-utvalgets utredning og politiske holdningsendringer i synet på særordninger for enkelte grupper. Grunnlaget for å drive virksomheten falt gradvis bort. Det var ikke lenger interesse for å opprettholde Misjonen i dens daværende form. En stor del av Misjonens inntekter og dermed eksistensgrunnlag var statsstøtte. Da organisasjonen merket at den politiske oppfatningen gikk i stadig mer bestemt retning av å ville fjerne støtten for det som fremgikk av Misjonens formålsbestemmelse, var det naturlig at organisasjonen endret denne til å gi et riktigere bilde av formålet, som også hadde bedre fotfeste i statlige støtteordninger. At det i formålsbestemmelsen ble uttalt en nær tilknytning til kirken, kunne også ha positive økonomiske virkninger.

Ledelsen og personalet i Misjonen fortsatte i Kirkens sosialtjeneste, og alle Misjonens midler og eiendeler ble så vidt undertegnede kjenner til, overført til Kirkens sosialtjeneste. Misjonen / Kirkens sosialtjeneste kommuniserte utad at Kirkens sosialtjeneste var en fortsettelse av Misjonen. Den dokumentasjonen vi har fra personer utenfor Misjonen / Kirkens sosialtjeneste (for eksempel myndigheter og politikere), tyder på at organisasjonen/stiftelsen fremstod som den samme.

Dersom endringene hadde skjedd mer spredt, ville det vært enda klarere at vi hadde med samme organisasjon (i naturlig utvikling) å gjøre. Det

synes tilfeldig at de formelle endringene, som samlet kan indikere at en organisasjon ble avvirket og en helt ny ble opprettet, ble gjennomført på samme tid. Alle de tre endringene kunne like gjerne ha funnet sted mange år før de faktisk ble gjennomført. Endringene kan sies å ha blitt fremtvunget av ytre omstendigheter som frafall av støtte – både økonomisk og politisk. Videreføringen av tiltakene overfor «omstreiferne» skulle skje direkte fra kommunene og ikke gjennom en organisasjon som Misjonen. I utgangspunktet forelå det dermed ikke noe internt ønske i Misjonen om å avslutte arbeidet overfor «omstreifere», men dette var basert på en politisk beslutning om at mandatet og det økonomiske grunnlaget falt bort.

2 Misjonens eiendommer ved Stiftelsen Svanviken

Misjonen eide eller bestyrte mange eiendommer tilknyttet sin institusjonsvirksomhet. I flere tilfeller ble eiendommene kjøpt av eller testamentert fra private personer. I forbindelse med slike gaver kan det ligge begrensninger for bruken av eiendommene eller for eventuelle overdragelser av eiendommene til andre. Dette notatet har til formål å kartlegge eiendomssituasjonen og eiendomsoverdragelser.

Det har tidligere vært undersøkt hvorvidt eiendommene til Misjonen / Kirkens sosialtjeneste er blitt forvaltet i tråd med eventuelle disposisjonsbegrensninger. Romanifolkets landsforening (fra 2005 Taternes landsforening) engasjerte i 1999 en advokat som ettergikk forholdene for flere av Misjonens / Kirkens sosialtjenestes eiendommer. Ut fra den informasjonen undertegnede er kjent med, later det til at advokaten konkluderte med at det kun var eiendomsoverdragelser ved eiendommen Svanviken i Eide kommune det var grunn til å stille spørsmål ved. I det følgende ser vi derfor nærmere på disse.

I tidligere korrespondanse mellom advokater som har representert henholdsvis tater-/romani-organisasjoner og Kirkens sosialtjeneste, har det på vegne av Romanifolkets landsforening vært hevdet at taterne/romanifolkets interesser ble til sidesatt ved overdragelser fra eiendommen Svanviken. Det ble vurdert søksmål, men så vidt undertegnede kjenner til, ble saken aldri fremmet for retten.

Eiendommen Svanviken ble testamentert fra Augusta Astrup i 1902. Det var Misjonen som skulle «bestyre stiftelsen» gjennom «de Organer,

Forr.dato	Forretningstype	Beskrivelse	Areal (m ²)
20.10.1981	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-20 203
20.01.1986	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-8075
21.11.1988	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-4315
21.11.1988	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-1240
18.2.1991	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	0
30.9.1991	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-628,8
24.1.1995	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-84 000
24.1.1995	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-100 000
21.1.1998	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-1 126 210
09.12.2004	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-2913,6
14.2.2005	Kart- og delingsforretning	Fradeling av grunneiendom	-143 098,9

som den selv bestemmer», jf. Stiftelsen Svanvikens statutter fra 28. juli 1902.

Utgangspunktet for driften av Stiftelsen Svanviken, og for eventuelle eiendomsoverdragelser, er statuttene som ble satt opp av Augusta Astrup. Av statuttene fremgår formålet med stiftelsen:

Stiftelsens Øiemed skal være til enhver Tid at Støtte den frivillige privat organiserede Virksomhed, som foregaar her i Landet med den Opgave at gjøre Omstreifere til fastboende, nyttige Medlemmer af Samfundet.⁷⁸

Overdragelser ved Svanviken-eiendommen er juridisk interessant fordi Misjonen drev eiendommen på grunnlag av et stiftelsesdokument som inneholdt en større begrensning i muligheten til å overdra eiendommen. I statuttene fremgår et forbud mot salg av eiendommen Svanviken til andre enn «omstreifere»:

Dennes Bestyrelse skal kunne overdrage Dele af Eiendommene tilleie og af udyrket Mark tilleie eller til Eie til Personer, som har været eller nedstammer fra Omstreifere, men som giver grundet Haab om at ville føre et ordentligt Levesæt. Vedkommende Stiftsdirektion bliver dog at underrette om Betyrelsens Beslutninger herom og de nærmere Betingelser for Overdragelserne. En ufravigelig Betingelse skal være, at Parsellen efter Bestyrelsens nærmere, af Stiftsdirektionen godkjendte Bestem-

melse strax falder tilbage til Stiftelsen, naar vedkommende Fæster eller Besidder ikke opfører sig vel, begynder at streife om paa Fanteviss, eller hans Hjem bliver almindeligt Tilholdssted for Omstreifere. Forøvrigt eller paa anden Maade maa Eiendommen ikke afhændes.⁷⁹

Deler av eiendommen Svanviken ble likevel solgt på 1980- og 90-tallet, og undertegnede har grunn til å tro at ingen av fradelingene skjedde til «omstreifere». Her er en oversikt over fradelinger fra eiendommen:⁸⁰

Spørsmålet er om Misjonen / Kirkens sosialtjeneste lovlig kunne avhende deler av eiendommen. Ut fra de opprinnelige statuttene ser det ikke ut til at eiendommen eller deler av den kunne selges til andre enn «omstreifere». Det fantes imidlertid unntak i lovgivningen:

Lov om stiftelser m.m. av 1980 hadde i kapittel VI bestemmelser om omdanning av stiftelser. En stiftelse kunne omdannes for eksempel ved endring av bestemmelser i den rettslige disposisjon som dannet stiftelsens grunnlag, i vårt tilfelle statuttene, jf. lovens § 34. For Stiftelsen Svanviken ble det, så vidt utvalget bekjent, ikke foretatt noen omdanning av statuttene i medhold av stiftelsesloven før i 1991. Misjonen / Kirkens sosialtjeneste skulle derfor forholde seg til de opprinnelige statuttene.

⁷⁸ «Om Stadfæstelse paa Statuter for Stiftelsen 'Svanviken'» i Woxen og Soldan (red.), Departements-Tidende, Oslo 1903.

⁷⁹ «Om Stadfæstelse paa Statuter for Stiftelsen 'Svanviken'» i Woxen og Soldan (red.), Departements-Tidende, Oslo 1903.

⁸⁰ Eide kommune, matrikkelen fra gårdsnummer 153, bruksnummer 1, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Eide kommune 11. mars 2015.

Stiftelsesloven hadde imidlertid ytterligere en bestemmelse om at det kunne gjøres unntak fra bestemmelser i statuttene, men kun «under særlige forhold», jf. lovens § 36 siste ledd. Ifølge § 32 var det Kongen som kunne gjøre unntak fra bestemmelsen. Med Kongen mentes Justisdepartementet iflg. res. 4 des 1981, som hadde delegert en del av sin kompetanse videre til fylkesmannen.

Så vidt undertegnede kjenner til, ble det ikke søkt til fylkesmannen om salg av deler av eiendommen Svanviken før i 1990. Da Kirkens sosialtjeneste i 1990 søkte om å få fjernet statuttens punkt om salgsforbud til andre enn «omstreifere», uttalte stiftelsen også at «[p]aragrafen har vist seg umulig å etterleve og har derfor aldri blitt fulgt».⁸¹ Det indikerer klart at salg av eiendommer før 1990 var i strid med statuttene. Fradelingene på 1980-tallet kan dermed vanskelig sies å være i tråd med statuttene og stiftelsesloven.

Det kan også poengteres at Stiftelsen Svanviken ikke hadde lovlig styre fra 1986 til 1990, og at de to fradelingene i 1988 dermed har vært foretatt uten at noen lovlig har disponert over stiftelsen. Trolig var dette en formell feil ved at det ble unnlatt å melde inn til fylkesmannen at styret i Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste skulle sitte i styret i Stiftelsen Svanviken slik det ble gjort under Misjonnens virke.

Da Stiftelsen Svanviken i 1991 ble opphevet og slått sammen med Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste, bestemte fylkesmannen at det, for at man skulle handle mest mulig i tråd med Augusta Astrups testamente, skulle lages en erklæring om salgsforbud på eiendommen. Stiftelsesloven § 36 andre ledd åpnet imidlertid for at fylkesmannen kunne bestemme å frigi båndlagt eiendom som tilhørte stiftelsen. Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste måtte derfor søke fylkesmannen om å få selge hele eller deler av eiendommen Svanviken også etter stiftelsessammenslåingen. Når det gjelder salg etter 1991, har fylkesmannen flere ganger fattet vedtak om godkjennelse av salg av deler av eiendommen.

Fylkesmannen i Møre og Romsdal fattet den 29. oktober 1990 vedtak i medhold av stiftelseslovens § 36 siste ledd på bakgrunn av søknad fra Kirkens sosialtjeneste om å selge deler av eiendommen Svanviken (barnehagen til Eide kommune og personalboliger med passende tomter til salg til høystbydende). De særlige forhold som Fylkesmannen finner, er 1) at Kirkens sosialtje-

neste har pådratt seg stor gjeld som følge av låneopptak for å finne andre inntektsmuligheter på Svanviken etter kutt i statsstøtte, 2) at det ikke var realistisk at Stiftelsen Svanviken alene ville kunne drive sosialt arbeid blant «omstreifere» eller andre målgrupper, og 3) at det ville være mest i samsvar med stifterens intensjoner at Svanviken ble knyttet til Kirkens sosialtjeneste, og at videre drift ved Svanviken var avhengig av Kirkens sosialtjeneste. Oppsummeringsvis sa Fylkesmannen at

[p]ga. Svanvikens avhengighetsforhold til Kirkens sosialtjeneste vil det videre arbeid der bli rammet av en eventuell økonomisk krise i Kirkens sosialtjeneste. Hverken salg av barnehagen eller salg av personalboligene kan sees å ha betydning for mulighetene til fortsatt institusjonsdrift ved Svanviken. For å sikre fortsatt drift ved Svanviken, finner fylkesmannen derfor å kunne oppheve salgsforbudet slik at barnehagen kan selges til Eide kommune og personalboligene med passende tomter blir lagt ut for salg til høyeste bud.⁸²

Det er ikke problematisert av fylkesmannen at ombyggingen av eiendommen utført av Kirkens sosialtjeneste var gjort med henblikk på å drive eiendommen med annet formål enn det som opprinnelig var bestemt i testamentet (ombygging til kurs- og konferansevirksomhet). Det er heller ikke problematisert at Kirkens sosialtjeneste befant seg i en svært vanskelig økonomisk situasjon blant annet grunnet et lån til Illustrert Bibelleksikon på syv millioner kroner. Jostein Vist var både var generalsekretær i Kirkens sosialtjeneste og långiver til et selskap han hadde eierinteresser i.⁸³

Det fremgår ikke av oversikten fra Eide kommune hvordan eller til hvem eiendommene ble solgt, og for hvilken pris. Det er dermed ikke mulig å si om Kirkens sosialtjeneste forholdt seg til fylkeskommunens føring om at tomtene skulle legges ut for salg til høystbydende. Det er imidlertid kjent at tidligere og daværende ansatte i Misjonen fikk mulighet til å kjøpe eiendommer på Svanviken.

Den 21. mars 1996 fattet Fylkesmannen i Oslo og Akershus vedtak om samtykke til salg av deler av eiendommen Svanviken (gårdsenheten).⁸⁴

⁸¹ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra KS til Fylkesmannen i Møre og Romsdal av 2. august 1990, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

⁸² Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Stiftelsen Svanviken v/KS av 29. oktober 1990, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

⁸³ Verdens Gang 28.12.1988 s. 16.

Gårdsenheten var taksert til kr 3 339 800,-, men Kirkens sosialtjeneste anså beløpet for å være adskillig høyere enn forventet. Stiftelsen hadde tilbudt en kjøper å overta eiendommen for to millioner kroner. Fylkesmannen kjente til dette, og uttalte i vedtaket at han ville «oppfordre stiftelsen til å selge eiendommen til høyest mulig pris, idet en anser det som svært viktig at stiftelsen ikke blir påført tap på grunn av at eiendommen selges til en lavere pris enn det stiftelsen kunne ha fått for eiendommen».⁸⁵ Forpaktingsavtalen gikk ut i 1998, og eiendommen ble trolig solgt 21. januar 1998, jf. oversikt fra Eide kommune over. Det er ikke kjent hva eiendommen ble solgt for, og uttalelsen fra fylkesmannen fremstår uansett snarere som et godt råd (en oppfordring) enn som et pålegg med juridiske implikasjoner.

Vi har etter dette for lite informasjon til å vurdere om fradelingene på 1990-tallet var i tråd med stiftelsesloven eller ikke. Det er uklart om Kirkens sosialtjeneste har søkt til fylkesmannen om alle fradelingene (vi har ikke vedtak fra fylkesmannen om fradelingene i hverken 1995 [med mindre fylkesmannens vedtak i 1991 gjaldt disse fradelingene], 2004 eller 2005), men det forutsettes at stiftelsen ikke nødvendigvis er å klandre for fradelingene. Vi har hverken informasjon som klargjør at eiendommene er solgt i tråd med eller i strid med fylkesmannens føringer i det enkelte vedtak om unntak fra salgsforbudet.

2.1 Lovpålagte plikter

Før 1980 fantes det ingen stiftelseslov, men stiftelsenes plikter fulgte av spredte lovbestemmelser. Stiftelsen Svanviken fikk kongelig stadfestelse den 8. desember 1902. I henhold til stiftelsesloven av 23. mai 1980 var det særskilte bestemmelser for slike offentlige stiftelser. I det nedenstående undersøkes hvilke plikter som fulgte med å drive Stiftelsen Svanviken. For enkelthets skyld ser vi på perioden etter 1982, da den nye stiftelsesloven gjaldt.

I lov om stiftelser m.m. § 17 fastslås det at en stiftelse er undergitt offentlig tilsyn etter forskrifter som Kongen gir når den har fått offentlig stadfestelse. Tilsynet skal se til at stiftelsens virksom-

het utøves lovlig og i samsvar med dens formål og vedtekter, at stiftelsens verdier forvaltes og anbringes på den måte som til enhver tid er bestemt og overvåke at stiftelsen fører regnskap og underkaster seg revisjon slik det er bestemt i lov og forskrifter, jf. bestemmelsens andre ledd. I bestemmelsens siste ledd står det at «[s]tiftelsens styre, forretningsfører og revisor plikter å gi tilsynsmyndigheten alle opplysninger som trengs for å utøve tilsynet».⁸⁶ Av kildene undertegnede har kjennskap til, fremgår det ikke om det er ført tilsyn med Stiftelsen Svanviken.

Ifølge stiftelsesloven §§ 10 og 11 hadde stiftelsen henholdsvis regnskapsplikt etter regnskapsloven og revisjonsplikt etter revisorloven. Årsregnskap, årsberetning og revisjonsberetning skulle sendes fylkesmannen senest en måned etter fastsetting av årsregnskapet, jf. § 10 andre ledd. I 1990 skriver Kirkens sosialtjeneste i et brev til Fylkesmannen i Møre og Romsdal at «[f]ram til slutten av 60-tallet ble regnskap og årsberetning sendt til rette offentlige instanser. Etter den tid har oppfatningen mer og mer gått i retning av at omstreiferforeningen eide Svanviken».⁸⁷

Første setning tyder på at regnskap og årsberetning for Stiftelsen Svanviken ikke er sendt inn mellom 1970 og 1990. Det er uklart hva som menes med den siste setningen. Det kan tolkes som at det siden Misjonen mente den eide Svanviken, ikke var nødvendig å rapportere inn slik som for andre stiftelser da regnskap og årsberetning ble ført i Misjonen. Årsregnskapet til Kirkens sosialtjeneste for 1990 kan tyde på at en slik tolkning er riktig, da Kirkens sosialtjeneste valgte å ta de særskilte stiftelsenes regnskap ut av eget regnskap (og formodentlig føre egne regnskap for disse). Stiftelsesloven er uansett klar i sin ordlyd: Årsregnskap, årsberetning og revisjonsberetning skulle vært sendt til fylkesmannen, og det ser ikke ut til at det er gjort mellom 1970 og 1990.

Ifølge stiftelsesloven § 5 skal enhver stiftelse ha et styre som har «ansvaret for at stiftelsen og det som vedkommer den blir forvaltet tilfredsstillende».⁸⁸ Fra 1935 ble Stiftelsen Svanviken bestyrt av Misjonen Møre og Romsdal krets.⁸⁹ Da Misjonen i 1986 ble til Kirkens sosialtjeneste, overtok Kirkens sosialtjeneste Svanviken-eiendommen.

⁸⁴ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Oslo og Akershus til Stiftelsen Svanviken v/KS av 26. mars 1996, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

⁸⁵ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Oslo og Akershus til Stiftelsen Svanviken v/KS av 26. mars 1996, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

⁸⁶ Stiftelsesloven § 17.

⁸⁷ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra KS til Fylkesmannen i Møre og Romsdal av 2.8.1990 mottatt av utvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

⁸⁸ Stiftelsesloven § 5.

⁸⁹ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Stiftelsen Svanviken av 21. mars 1991 mottatt av utvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

Ifølge Fylkesmannen i Møre og Romsdal skulle Stiftelsen Svanviken «vært omdannet og nytt styre godkjent da foreningen 'Norsk misjon blant hjemløse' ble oppløst 1986. Dette skjedde ikke og Svanviken ble drevet som en del av stiftelsen Kirkens sosialtjeneste. Først ved fylkesmannens brev av 24.09.90 fikk stiftelsen Svanviken lovlig styre».⁹⁰

2.2 Avviklingen av Misjonens betydning for Stiftelsen Svanviken

Stiftelsen Svanvikens statutter bestemte:

Dersom Foreningen til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet skulde opløses, Skal det ved naadigst Afgjørelse efter Forslag af Foreningen og Stiftsdirektionen i saavidt mulig Overensstemmelse med Statutterne træffes Bestemmelse om, af hvem Stiftelsen herefter Skal bestyres, og hvorledes dens Anliggender iøvrigt skal ordnes.⁹¹

Dersom Misjonen skulle oppløses, skulle altså fylkesmannen etter forslag fra organisasjonen selv og i så vidt mulig overensstemmelse med statuttene bestemme hvem som skulle bestyre stiftelsen. Ordlyden indikerer at Misjonen før avvikling i 1986 burde sendt et forslag til fylkesmannen (delegert kompetanse fra Kongen via Justisdepartementet) om at Kirkens sosialtjeneste skulle drifte Stiftelsen Svanviken videre. I henhold til dokumentasjonen undertegnede har hatt tilgang til, skjer ikke korrespondansen med fylkesmannen før i 1990.

Som vist over kan avviklingen av Misjonen imidlertid betraktes som en videreføring av virksomheten i Kirkens sosialtjeneste ved at det kun ble foretatt formelle endringer (navn og organisasjonsform), og at alle faktiske forhold (ledelse, personale, formål, virksomhet, aktiva og passiva) bestod. Det er dermed uklart for undertegnede om Kirkens sosialtjeneste er å bebreide for ikke å ha overlatt beslutningen om hvem som skulle bestyre Stiftelsen Svanviken, til fylkesmannen. Formelt sett er det likevel klart at Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste overtok all virksomheten til foreningen Misjonen, og fylkesmannen er klar i

sin tolkning av at det etter statuttens ordlyd var en oppløsning som fant sted (se nedenfor).

Stiftelsen Svanviken ble sammenslått med Kirkens sosialtjeneste ved et vedtak fattet av Fylkesmannen i Møre og Romsdal i 1991. Det er i denne sammenheng relevant å se på om sammenslåingen var i tråd med gjeldende regelverk og Stiftelsen Svanvikens statutter.

Kirkens sosialtjeneste kunne søke fylkesmannen om omdanning etter reglene i stiftelseslovens kapittel VI, jf. § 32. Adgangen til omdanning omfattet enhver bestemmelse i den rettslige disposisjon som utgjorde grunnlaget for stiftelsen, eller i stiftelsens vedtekter, jf. stiftelseslovens § 34. Omdanningen kunne blant annet gå ut på at bestemmelsen ble endret eller opphevet ved at stiftelsen ble opphevet eller ved at det ble frigitt båndlagt eiendom som tilhørte stiftelsen, jf. § 36.

Omdanningsbestemmelsene i lov om stiftelser m.m. var imidlertid fravikelige, jf. dens § 37 som sa at omdanningsreglene står tilbake for en bestemmelse som er truffet i den disposisjon som danner grunnlaget for stiftelsen. Det er dermed statuttene til Stiftelsen Svanviken som avgjør hvilke omdanningsregler som gjelder.

Statuttene til Stiftelsen Svanviken sier følgende om hva som skulle skje med stiftelsen dersom arbeidet overfor «omstreiferne» skulle opphøre:

Forsaavidt at frivillig, privat organiseret Virksomhed til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet her i Landet Skulde ophøre eller blive uden væsentlig Betydning, eller hvis Stiftelsen kommer til at virke mod sin Hensigt, skal det ligeledes ved naadigst Afgjørelse eller Forslag af Stiftelsens daværende Foresatte og Stiftsdirektionen fastsættes, under hvilke Regler Stiftelsen da skal virke. Bestemmelsen maa fattes i størst mulig Overensstemmelse med Statutterne.⁹²

Kirkens sosialtjeneste søkte den 3. juli 1990, samt i en ny søknad den 24. september 1990, om omdanning av Stiftelsen Svanviken slik at stiftelsen ble slått sammen med Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste. Fylkesmannen foretok en vurdering av situasjonen på Svanviken opp mot ordlyden i statuttene:

Fra offentlig hold ble det arbeidet med å endre hjelpetilbudet for omstreifergruppa bl.a. slik at

⁹⁰ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Augusta Astrups arvinger av 1. februar 1991, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste

⁹¹ «Om Stadfæstelse paa Statuter for Stiftelsen 'Svanviken'» i Woxen og Soldan (red.), Departements-Tidende, Oslo 1903.

⁹² «Om Stadfæstelse paa Statuter for Stiftelsen 'Svanviken'» i Woxen og Soldan (red.), Departements-Tidende, Oslo 1903.

arbeidet ikke lenger skulle være organisert som særomsorg. Dette førte til at det statlige tilskuddet til omstreiferarbeidet opphørte pr. 01.01.89. Fra samme dato opphørte også driftsstøtten til Svanviken. Kirkens sosialtjeneste utarbeidet et forslag til alternativ drift på Svanviken som bl.a. innebar institusjonsdrift med sikte på sosialt arbeid for vanskeligstilt ungdom. Etter at Sosialdepartementet hadde signalisert at det ikke kunne påregnes økonomisk støtte derfra, gikk Kirkens sosialtjeneste inn for å bygge ut deler av Svanviken til Kurs- og konferansesenter som var ment å skulle finansiere institusjonsdriften. I denne forbindelse ble det investert store beløp i ombygging m.v. på Svanviken.⁹³

Det problematiseres ikke av fylkesmannen at Kirkens sosialtjeneste, i en periode der den driver Svanviken uten lovlig styre, investerer store beløp i ombygging til kurs- og konferanseformål som ikke kan sies å ligge nært opp til formålet i Stiftelsen Svanvikens statutter. Det problematiseres heller ikke at de store beløpene som ble investert, ikke ser ut til å ha kommet Stiftelsen Svanviken til nytte, da kurs- og konferanseideen trolig var lite gjennomtenkt. Det kan godt være at konklusjonen ville blitt den samme, men det kan påpekes at store beløp ble investert uten å være forankret i stiftelsens formål og uten at det medførte inntekter, samtidig som fylkesmannen vektlegger at Kirkens sosialtjeneste må få solgt deler av Svanviken for ikke å komme i økonomisk uføre.

Fylkesmannen begrunner vedtaket videre slik:

Etter omdanning av stiftelsen er det opplyst at følgende prosjekter skal drives ved Svanviken: Lønheimprosjektet, alternativ til fengsling av ungdom, som Møre og Romsdal fylkeskommune er faglig ansvarlig for. Vekstgruppa, som er et arbeidstreningsprosjekt/ettervernstilbud til vanskeligstilte barn og unge. Kirkens sosialtjeneste er ansvarlig for dette prosjektet. Videre ønsker Eide kommune å bruke deler av bygningsmassen til å gi et tilbud til personer under helsevernet for psykisk utviklingshemmede.

(...) Fylkesmannen legger til grunn at de endringer som har skjedd med omstreiferarbeidet både fra offentlig hold og de omlegginger som har skjedd i den private hjelpeorgani-

sasjon som Svanviken var opprettet til støtte for, har ført til at vilkårene i ovenfor siterte bestemmelse er oppfylt for at stiftelsen Svanviken kan omdannes.⁹⁴

Fylkesmannen kommer altså til at Stiftelsen Svanviken kan omdannes, og vurderer deretter om det er i overensstemmelse med statuttene og loven at stiftelsens verdier overføres til Kirkens sosialtjeneste. Det avhenger av at Kirkens sosialtjeneste i størst mulig grad følger de intensjoner som lå til grunn ved opprettelsen av Stiftelsen Svanviken:

Kirkens sosialtjeneste er en fortsettelse av Norsk Misjon blandt hjemløse, og selv om det ikke framgår av stiftelsens formålsparagraf, driver Kirkens sosialtjeneste fremdeles hjelpearbeid rettet mot omstreifere. (...) I denne forbindelse må det også nevnes at det må legges til grunn at stiftelsen Svanviken ikke kan eksistere som sosial institusjon på helt selvstendig grunnlag. Videre må nevnes at slik eiendommen er idag vil det også være vanskelig å finne interessenter til den for fortsatt drift av sosialt hjelpearbeid. På denne bakgrunn må det legges til grunn at man er avhengig av Kirkens sosialtjeneste for fortsatt å kunne drive hjelpearbeid der, som må antas å være stiftelsens hovedintensjon.⁹⁵

Det later til at fylkesmannen mener at hovedformålet med Stiftelsen Svanviken var at eiendommen skulle være en sosial institusjon. Det er ikke foretatt noen fortolkning av formålsbestemmelsen i statuttene, som sier at stiftelsen skal støtte arbeid for «å gjøre omstreifere til fastboende, nyttige medlemmer av samfundet». Ordlyden er ikke nødvendigvis ensbetydende med at det skulle etableres en generell sosial institusjon da den spesifikt nevner en gruppe mennesker som skulle prioriteres. Samtidig skriver Kirkens sosialtjeneste i sin søknad at den på søknadstidspunktet trolig var den eneste organisasjonen som drev organisert frivillig arbeid overfor «omstreiferne». Dersom det stemmer, hadde trolig ikke fylkesmannen noen grunn til å vurdere øvrige alternativer som bedre kunne stemme med formålsbestemmelsen.

Videre nevner Fylkesmannen i vedtaket at Stiftelsen Svanviken i perioden 1986–1990 ikke

⁹³ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Stiftelsen Svanviken av 21. mars 1991, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

⁹⁴ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Stiftelsen Svanviken av 21. mars 1991, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

⁹⁵ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Stiftelsen Svanviken av 21. mars 1991, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

hadde lovlig styre, da det skulle blitt bestemt hvem som skulle bestyre stiftelsen ved opphør av Misjonen i 1986.⁹⁶ Her bruker imidlertid fylkesmannen Kirkens sosialtjenestes feiltrinn som argumentasjon for at søknaden om omdanning skal innvilges: «Disse omstendigheter har ført til stor grad av sammenblanding av aktiva og passiva i de to stiftelsene. Det er derfor også av praktiske årsaker hensiktsmessig å slå stiftelsene sammen til en stiftelse.» Det er en pragmatisk løsning.

Til slutt nevnes at Kirkens sosialtjeneste i samme søknadsprosess søker om å få fjernet punkt III i statuttene om salgsforbud til andre enn «omstreifere». Begrunnelsen er at «[p]aragrafen har vist seg umulig å etterleve og har derfor aldri blitt fulgt».⁹⁷ Fylkesmannen sier kort: «Jeg antar at denne bestemmelsen har vært av vesentlig betydning for stifteren og at det (...) bør bestemmes at det fremdeles bør være salgsforbud for de faste eiendommene.»⁹⁸ Fylkesmannen nevner ikke de disposisjoner som tidligere har vært gjort i strid med statuttene.

2.3 Oppsummering: Eiendommene ved Svanviken

Eiendommen Svanviken ble testamentert fra Augusta Astrup i 1902, og skulle ifølge statuttene styres av Misjonen. Fra 1935 ble Stiftelsen Svanviken bestyrt av Misjonen Møre og Romsdal krets. Da Misjonen i 1986 ble til Kirkens sosialtjeneste, overtok Kirkens sosialtjeneste Svanviken-eiendommen.

Stiftelsen Svanviken hadde ikke hadde lovlig styre fra 1986 til 1990. Trolig var dette en formell feil ved at det ble unnlatt å melde inn til fylkesmannen at styret i Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste skulle sitte i styret i Stiftelsen Svanviken slik det ble gjort under Misjonens virke. Ifølge Fylkesmannen i Møre og Romsdal skulle Stiftelsen Svanviken vært omdannet og nytt styre godkjent da Misjonen ble oppløst 1986. Dette skjedde ikke og Svanviken ble drevet som en del av Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste. Først i september 1990 fikk Stiftelsen Svanviken lovlig styre, da den ble slått sammen med Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste.

I statuttene til Stiftelsen Svanviken fremgår et forbud mot salg av eiendommen Svanviken til andre enn «omstreifere». Deler av eiendommen Svanviken ble likevel solgt på 1980- og 90-tallet. Det ble ikke søkt til fylkesmannen om salg av deler av eiendommen Svanviken før i 1990. Det indikerer at salg av eiendommer før 1990 var i strid med statuttene. Fradelingene på 1980-tallet kan dermed vanskelig sies å være i tråd med statuttene og stiftelsesloven. Når det gjelder salg etter 1991, har fylkesmannen flere ganger fattet vedtak om godkjenning av salg av deler av eiendommen.

⁹⁶ Som nevnt over er det uklart for meg om KS er å bebreide i denne sammenheng, i og med at det var full videreføring av alt annet enn formaliteter.

⁹⁷ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra KS til Fylkesmannen i Møre og Romsdal av 2. august 1990, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

⁹⁸ Privatarkiv, Kirkens sosialtjeneste, brev fra Fylkesmannen i Møre og Romsdal til Stiftelsen Svanviken av 21. mars 1991, oversendt Tater-/romaniutvalget fra Kirkens sosialtjeneste.

Vedlegg 23

Fornorsking og forsoning sett fra et samepolitisk perspektiv

Av Laila Susanne Vars

Den eneste redning for lapperne er at de absorberes i den norske nasjon.

Johan Sverdrup fra Stortingets talerstol, 1863

1 Innledning

Norsk nasjonsbygging og nasjonalromantiske strømninger har hatt store konsekvenser for samenes situasjon som Norges urfolk. Da Norge ble en selvstendig stat, ble fremdyrkingen av det rent norske satt i høysetet. Samenes historie og kultur, de samiske språkene og det faktum at Norge var et flerkulturelt land, druknet i et nasjonsbyggingsperspektiv. Fornorskingen medførte omfattende tap for samene både kulturelt, sosialt og politisk sett.¹ Den kunnskapen man på det nåværende tidspunkt har om politikken overfor samene i fornorskingsperioden (1850–1980), viser at den norske staten arbeidet systematisk og lenge for å få samene til å glemme språket sitt og endre de grunnleggende verdier tilhørende sin kultur og identitet. Det har i liten grad vært forsket på konsekvensene, både økonomiske og samfunnsmessige/sosiale, for ofrene for denne assimileringspolitikken. Også den samiske rettskulturen har lidt på grunn av den politikken som har vært utøvd av myndighetene. Tater-/romaniutvalgets undersøkelser viser at samene og andre nasjonale minoriteter har sammenliknbare erfaringer med fornorskingsprosessen og mangel på ivaretagelse av minoritetenes grunnleggende menneskerettigheter. For å forstå virkningene av fornorskingspolitikken må man se på de virkemidlene som ble brukt av statlige myndigheter overfor samene i Norge. Likeledes er det viktig å anerkjenne at virkningene av fornorskingspolitikken er godt synlige i det samiske samfunnet den dag i dag, til tross for at det offentlige Norge og samene

selv i tiden etter at fornorskingslovgivningen og tiltakene offisielt ble avsluttet, har gjenoppbygget forholdet seg imellom og iverksatt ulike typer tiltak for å ivareta samenes rettigheter.

Samene er et folk hvis tradisjonelle områder er delt mellom fire nasjonalstater. Samene er Norges urfolk.² Dette innebærer at samene har en spesiell politisk og rettslig stilling blant minoritetene i Norge. Samene er anerkjent som urfolk gjennom egne grunnlovsbestemmelser i grunnlovene i Finland, Norge og Sverige. Sametinget i Norge ble etablert gjennom vedtakelsen av sameloven i 1989, for å styrke samenes deltakelse i landets politiske liv og for å være en stemme sentrale myndigheter som Regjeringen og Stortinget må høre på og ta hensyn til. I den moderne samepolitikken eksisterer det et tett samarbeid mellom de tre sametingene i Finland, Norge og Sverige, samt med samiske organisasjoner på russisk side som også arbeider med å få etablert et folkevalgt organ for samene i Russland.³ Det er etablert et eget samarbeidsorgan for samiske spørsmål, Samisk Parlamentarisk Råd, hvor medlemmer fra de tre sametingene samt representanter fra russiske samer møtes regelmessig for å drøfte felles strategier og utfordringer.⁴

Samene har i kraft å være Norges urfolk en egen grunnlovsbestemmelse til beskyttelse av sine rettigheter.⁵ Det finnes det egne internasjonale bestemmelser som skal sørge for ivareta-

¹ Om fornorskingsprosessens virkninger for samene, se Henry Minde, «Fornorskingen av samene: Hvordan, hvorfor og hvilke følger», *Gáldu čála – Tidsskrift for urfolks rettigheter* nr. 5/2005. Se også *Samisk skolehistorie*, red. Svein Lund, bind X.

² Samenes status som urfolk er anerkjent blant annet gjennom vedtakelsen av en egen grunnlovsbestemmelse om samene, Grunnloven § 108 (tidligere § 110a) og Norges ratifisering av ILO-konvensjon nr. 169 om urfolk og stammefolk i selvstendige stater (1989). Norge var det første landet i verden til å ratifisere ILO-konvensjonen om urfolks rettigheter. Konvensjonen trådte i kraft for Norge i 1990.

³ For mer om de tre sametingenes roller se Eva Josefsen «Samene og de nasjonale parlamentene – kanaler for politisk innflytelse», *Gáldu Čála – Tidsskrift for urfolks rettigheter* nr. 2/ 2007.

⁴ For mer om bakgrunnen om etableringen av Samisk Parlamentarisk Råd, se John B. Henriksen, «Saami- Parliamentary Co-operation: An analysis», IWGIA/NSI, IWGIA Document No. 93, (1999).

⁵ Grl. § 108.

kelse av samenes rettigheter som urfolk, og som de andre nasjonale minoritetene ikke kan påberope seg. De viktigste er ILO-konvensjon nr. 169 om urfolk og stammefolk i selvstendige stater, som Norge var det første landet i verden til å ratifisere, samt FNs urfolksdeklarasjon vedtatt av FNs generalforsamling i 2007, med sterk medvirkning fra norske myndigheter.⁶ Gjennomføringen av ILO-konvensjon nr. 169 har preget det samepolitiske bildet helt siden konvensjonen trådte i kraft i Norge i 1990. Det ble i 2005 etablert en egen konsultasjonsavtale mellom Sametinget og norske myndigheter representert ved regjeringen for å styrke samenes medbestemmelsesrett i saker som direkte berører det samiske folk. Vedtaket av Finnmarksloven og etableringen av konsultasjonsavtalen mellom Sametinget og regjeringen er de tydeligste eksemplene på tiltak som er iverksatt for å sikre en nasjonal implementering av ILO-konvensjonen.

Til tross for at samene og andre minoriteter i Norge har et noe ulikt rettslig rammeverk å forholde seg til, og at myndighetene har til dels ulik politikk overfor disse gruppene, er det mange likhetstrekk i måten statlige myndigheter historisk sett har behandlet disse gruppene på i det norske samfunnet. Fornorskingspolitikken rammet også de andre nasjonale minoritetene hardt, og arbeidet med å revitalisere språk og kultur som gikk tapt grunnet assimilering, og å gjenoppbygge tilliten mellom minoritetsgruppen og myndighetene, har mange fellestrekk enten man snakker om samene som urfolk eller de nasjonale minoritetene. Den store forskjellen i det rettslige rammeverket er at urfolkspolitikken baserer seg på et grunnprinsipp om at staten Norge er etablert på territoriene til to folk, nordmenn og samer. Dette medfører at territoriale spørsmål, det vil si land og ressursrettighetsproblematikk, og spørsmål som angår grenser, er sentrale når det gjelder gjennomføringen av urfolksrettighetene, mens det for de nasjonale minoritetene er snakk om regelverk som har til formål å ivareta minoritetenes rett til eget språk og kultur.⁷

Offisielle talspersoner for staten har i nyere tid beklaget at samene har blitt utsatt for en hard

fornorskingpolitikk. Spørsmålet er hvorvidt disse tiltakene og unnskyldningene har bidratt til at samene som folk har kunnet forsone seg med fortiden. Da det norske Stortinget i 1988 vedtok et grunnlovstillegg (daværende GrL §110a) som påla staten «at lægge Forholdene til Rette for at den samiske Folkegruppe kan sikre og utvikle sit Sprog, sin Kultur og sit Samfundsliv», var det en rettslig og politisk anerkjennelse av at samene har en særskilt plass i landets konstitusjon. Bestemmelsen ble språklig revidert i 2014, og finnes nå i Grunnlovens § 108. Denne bestemmelsen setter klare rettslige skranker for lovgiver og andre myndigheter, og representerer også et tydelig oppgjør med tidligere tiders fornorskingpolitikk.⁸ Assimileringspolitikk overfor samene vil naturlig nok være i strid med Grunnlovens § 108, men bestemmelsen innebærer også at statlige myndigheter har en plikt til å iverksette positive tiltak for å sikre samisk språk, kultur og næringsliv.

Etablering av representative organer, styrking av samenes politiske stilling, revisjon av eldre lovgivning basert på foreldet tankegang og ny lovgivning som bedre reflekterer samenes status, er noen av tiltakene som samene selv har kjempet frem, og som myndighetene gradvis har støttet opp om. Forskning på og offentlige utredninger om samiske forhold har hele tiden vært et svært viktig bidrag til rettsutviklingen på samerettens område.⁹ Fornorskingperioden er et mørkt kapittel i samenes historie, men det er fortsatt lite kjennskap til denne siden av norsk/samisk historie selv om assimileringspolitikken sine virkninger er godt synlige i det samiske samfunnet den dag i dag. Dette ser man blant annet ved det høye antallet samer som ikke har fått lære seg samisk, og ved at det fortsatt er utfordrende å få anerkjent

⁸ Se Øyvind Ravna, *Finnmarksloven og retten til jorden i Finnmark*, Oslo: Gyldendal juridisk, 2013, s. 38 flg.; Johs. Andenæs og Arne Fliflet, *Statsforfatningen i Norge*, 10. utg., Oslo: Universitetsforlaget, 2006, s. 477.

⁹ For eksempel på forskning innenfor landrettighetsspørsmål, se Erik Solems klassiske verk *Lappiske rettsstudier*, Oslo: Universitetsforlaget, 1933; Sverre Tønnesen, *Retten til jorden i Finnmark. Rettsreglene om den såkalte «Statens unatrukkerte grunn»*. En undersøkelse med særlig sikt på samenes rettigheter, Bergen: Universitetsforlaget, 1972; Otto Jebens, *Om eiendomsretten til grunnen i Indre Finnmark* Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1999; Geir Hågvar, *Den samiske rettsdannelse i indre Finnmark: Om nord-samenes rettsorden, grunnlovsvernet og selvbestemmelsen*, Diedut Nr. 2/2006. Se også Samerettsutvalgets hovedutredninger, NOU 1984: 18 *Om samenes rettsstilling*; NOU 1997: 5 *Urfolks landrettigheter etter folkerett og utenlandsk rett – bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget*; NOU 1997: 4 *Naturgrunnlaget for samisk kultur*; NOU 2007: 13 *Den nye sameretten*.

⁶ Om gjennomføringen av FNs Urfolksdeklarasjon nasjonalt og internasjonalt, se Rodolfo Stavenhagen & Claire Charfers (red.), «Making the Declaration Work: The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples», IWGIA Document No. 127 (2009).

⁷ For en kort innføring i norsk lovgivning og samiske landrettigheter, se Eva Josefsen, «Norsk lovgivning og forvaltning – samiske landrettigheter», Gáldu Čála – Tidsskrift for urfolks rettigheter nr. 1/2007.

samiske rettigheter til land og ressurser i samiske områder.¹⁰ Ett lyspunkt sett fra et samepolitisk ståsted kom i 2013 da Kunnskapsdepartementet og Sametinget ble enige om reviderte læreplaner som medfører at alle elever i Norge skal lære om samenes historie, og særlig om virkningene av fornorskingspolitikken.¹¹

2 Samene og fornorskingen¹²

Selv om samene i dag er anerkjent som urfolk og har fått styrket sin politiske og rettslige stilling, er det mange likheter mellom hvordan samene og landets andre minoriteter er blitt behandlet av norske myndigheter. Fornorskingsprosessen har utvilsomt påvirket samenes identitet og selvforståelse, slik den også har gjort for andre av Norges nasjonale minoriteter. I tillegg til en språklig fornorsking skulle samene gjennom bruken av ulike virkemidler endre både livsstil og næringer og skifte boform. Målet var kort sagt en sterk svekking og på noen områder tilintetgjøring av samisk språk og kultur.

Samene har over lang tid brukt mye tid på å organisere seg politisk, og på å bygge opp igjen det fornorskingsepoken rev ned av selvfølelse, identitet og samfunnsstrukturer. På 1980-tallet ble det gjennomført et stort antall samerettslige og samekulturelle utredninger som ledet både til revisjon av den norske grunnloven og til etableringen av Sametinget, og til vedtakelsen av en egen samelov som førte til etableringen av et eget forvaltningsområde for samisk språk. Det første Sametingsvalget fant sted i 1989, samme år som den norske Grunnloven fylte 175 år. Dette markerte en milepæl i det samepolitiske arbeidet.¹³ I 2017 feirer samene at det er hundre år siden det samiske folk for alvor begynte gjenreisningen av de samiske samfunnene, gjennom et fellessamisk politisk prosjekt initiert av blant andre den sør-samiske politikeren Elsa Laula Renberg. På disse hundre årene har samene og samiske samfunn på den ene siden gjennomgått en hard fornorskingsperiode, og på den andre siden har samene opp-

levd at et stort antall samiske kultur, utdannings- og næringsinstitusjoner/organisasjoner har blitt etablert, at et eget samisk parlament har sett dagens lys, og at det er kommet på plass en lovgivning som skal sikre samenes rettigheter som landets urfolk. Samene har også arbeidet mye internasjonalt, og har til tross for at folkegruppen ikke er særskilt stor, oppnådd en spesiell status og anerkjennelse blant verdens urfolk når det gjelder diplomatisk og politisk arbeid med urfolksspørsmål.¹⁴

Virkemidlene som ble brukt i fornorskingsprosessen var forankret i norsk lovgivning, og statlige myndigheter brukte aktivt skoleverket som et assimilasjonsredskap for å fremme norsk språk og kultur og samtidig forby bruken av samisk språk i skolen.¹⁵ Samisk skole- og utdanningshistorie har hittil vært preget av de norske nasjonsbyggernes perspektiv, og det er først i nyere tid at samene selv mer systematisk har begynt å dokumentere hvordan fornorskingsprosessen ble gjennomført i samiske samfunn. Fornorskingen er uløselig knyttet til kirkepolitiske og teologiske idéstrømninger som gjennom historien har gjort seg gjeldende i Norge.¹⁶ Kirken og teologene spilte en avgjørende rolle i gjennomføringen av fornorskingspolitikken gjennom tilsynet med og ansvaret for den praktiske skolepolitikken.

Fornorskingspolitikken påvirket ikke kun utbredelsen av samisk språk, men også tankegangen. Det ble ansett som et problem at de samiske kvinnene (mødrene, bestemødrene) hadde liten kontakt med det norske samfunnet – langt mindre enn samiske menn. I en offentlig utredning om samisk lærerutdanning nevnes et eksempel på hvordan enkelte av kirkens representanter, her representert ved prost Schjelderup, så på løsningen på dette «problemet». For å bøte på denne situasjonen foreslo han at de samiske barna burde interneres og nektes å inngå ekteskap:

1. Det burde opprettes skoler i hver bygd, og skolene måtte være av en slik størrelse at 20–30 samebarn kunne samles i en periode på 6 uker av gangen. På denne måten ville en «inter-

¹⁰ Se Ravna 2013, s. 429 flg.

¹¹ <http://www.nrk.no/sapmi/skal-fa-opplaering-om-fornorsking-1.11078953> (Nedlastet 19. mai 2015.)

¹² Dette avsnittet bygger i stor grad på Henry Minde, «Fornorskinga av samene; hvorfor, hvordan og hvilke følger?» Gáldu Čála- Tidsskrift for urfolks rettigheter, nr. 3/2005.

¹³ Se Carsten Smith, «Saami Parliament an Saami Rights – a Minority's History Changing Today's Constitution», i Carsten Smith, *Retten i samtiden: Rett – økonomi – politikk*, Oslo, 1992.

¹⁴ Dette har blant annet gitt seg utslag i at den første lederen for FNs permanente urfolksforum ble en samisk politiker, tidligere sametingspresident Ole Henrik Magga, og at den samiske juristen og diplomaten John Bernhard Henriksen ble den første lederen i en annen av FNs ekspertmekanismer; EMRIP (Expert Mechanism for the Rights of Indigenous Peoples).

¹⁵ Minde 2005.

¹⁶ Se NOU 2000: 3, *Samisk lærerutdanning*, s. 10.

nattilværelse» i seg selv øke effekten av undervisningen. Internattilværelsen skulle m.a.o. være et viktig redskap til at «vort Sprog blive almindelig Opbyggelse for Finnerne».

2. Ingen samisk ungdom måtte bli konfirmeret uten å kunne norsk og lese danske bøker.

3. De samiske lærerne burde byttes ut med norske.

4. En nordmann som snakket samisk (med en same) uten at dette var i et nødstilfelle, skulle straffes med 24 skilling som kunne gå til skolekassen.

5. Samegutter og jenter som ikke hadde en prests attest på at de snakket og leste godt norsk, måtte ikke tillates ekteskap.¹⁷

Et stort antall samiske barn ble internert da skoler ble bygget etter krigen. Det er i nyere tid kommet frem dokumentasjoner på overgrep og mishandling som skjedde på internatene. Barna som bodde langt unna foreldre og familie, kunne oppholde seg der i lange perioder uten kontakt med familien og de nærmeste. Slike historier hører man over hele det samiske området, men også her er det svært lite som er dokumentert og mange historier som er gått tapt. Det har meg bekjent ikke fra offentlig hold blitt gjort noen undersøkelser av hvilke forhold de samiske barna bodde under på internatene, ei heller om det ble begått overgrep eller utøvet vold mot barna. Det arbeides fortsatt med å se på erstatningsordninger for samiske internatbarn og å få kartlagt hva som egentlig skjedde på skoleinternatene. Organisasjonen Rettferd for taperne har forsøkt å fremme saken for ulike myndigheter, med det formål å få på plass egne erstatningsordninger for tidligere internatbarn.¹⁸ Per Fugelli, som var distriktslege i Finnmark på 1970-tallet, har uttalt at de statlige internatskolene var barnemishandling i offentlig regi.¹⁹

Henry Minde viser til at minoritetspolitikken overfor samene i Norge lenge var ensbetydende med fornorskingspolitikk.²⁰ Ifølge ham kan fornorskingspolitikken begynnelsen og avslutning knyttes til to faktiske hendelser som fikk en sterk symbolverdi. Den første var opprettelsen av Finnefondet i 1851, den andre var Alta-saken 1979–81. Fornorskingspolitikken ble effektivt

gjennom skoleverket, med lærerne som «frontsoldater».²¹ Assimilasjonspolitikken var uløselig knyttet til fremveksten av sterke nasjonalstater, og Norge var en ung stat med et stort behov for å rendyrke det «helnorske». I dette bildet var både det samiske folk og de reisende forstyrrende elementer som måtte fornorsknes. Fornorskingsprosessen i Norge var, slik Minde beskriver det, særegen grunnet den «målbevisste, kontinuerlige og langvarige utførelsen av den. Det er det som gjør den historiske arven av fornorskingspolitikken moralsk besværlig og politisk betent den dag i dag».²²

Minde har en god illustrasjon av omfanget av de økonomiske virkemidlene som ble brukt i fornorskingen av samene: Fra 1851 opprettet Stortinget en egen budsjettpost, det såkalte Finnefondet, for å fremme undervisning av norsk og for å sørge for opplysning av det samiske folket. For å få en antydning om hvilken størrelsesorden denne innsatsen besto i, sammenliknet med hva som i dag blir bevilget til samiske formål samlet gjennom Sametinget og alle departementene, har Minde laget en tabell som viser at overføringene til øremerkede samiske formål utgjør i underkant av én promille av det samlede statsbudsjett (2002), hvorav vel en tredjedel forvaltes av samene selv gjennom Sametinget. Tabellen viser at den andelen staten brukte til fornorskingen gjennom Finnefondet alene, var – bortsett fra de første tjue årene – på høyde med, og gjerne litt høyere, enn det Sametinget forvaltet i 2002. Mindes tabell viser at i perioder på begynnelsen av 1900-tallet var midlene som ble stilt til rådighet for Finnefondets fornorskingstiltak, større enn den andelen som samlet (2002) går til samiske formål.²³

Fra slutten av 1860-tallet begynte Stortinget å skjerpe fornorskingstiltakene i nord. En av årsakene var den store finske innvandringen til Øst-Finnmark. Tiltakene som hadde blitt satt i verk tidligere, hadde ikke fått den virkningen som staten ønsket. Minde viser til at det snarere ble hevdet at norsk språk var i tilbakegang blant samer og kvener. Mens fornorskingstiltakene i den første fasen var motivert ut fra sivilisatoriske og

¹⁷ Se NOU 2000: 3, s. 11.

¹⁸ <http://www.nrk.no/sapmi/oppryddningsmote-om-internatbarn-1.10945047>

¹⁹ http://www.nrk.no/fordypning/_statlig-barnemishandling-1.11298675

²⁰ Minde 2005, s. 5.

²¹ Se Einar Niemi, «Kultur møte, etnisitet og statlig intervensjon på Nordkalotten», i Andersson og Boström (red.) *Den Nordiska mosaiken: spark och kultur möten i gammal tid och i våra dagar*, Humanistdagarna vid Uppsala universitet 1997; Einar Niemi og Knut Einar Eriksen: *Den finske fare. Minoriteter og minoritetspolitikk på Nordkalotten ca. 1800 – 1980*, Oslo: Universitetsforlaget, 1981, s. 268.

²² Minde 2005, s. 5.

²³ Minde 2005, s. 8.

nasjonalistiske hensyn, ble det nå etablert en sikkerhetspolitikk der «de nasjonale hensyn» ble avgjørende både for mål og strategi. Det var dette som var bakgrunnen for at Stortinget i 1868 vedtok at Finnefondets midler skulle omfatte tiltak som også var rettet mot den kvenske befolkningen.

Skolen var et svært effektivt verktøy for fornorsking. Et sentralt redskap ble en instruks som direksjonen for Tromsø Stift i 1880 utarbeidet for lærerne i overgangsdistriktene. Instruksjonen slo fast at alle samiske og kvenske barn skulle lære å tale, lese og skrive norsk, mens alle tidligere passuser om at barna skulle lære morsmålet, ble strøket. Lærere som ikke kunne vise til gode resultater i denne prosessen med «ombytte av språk», fikk ikke lønnpålegg. For en som hadde undervist i 7 år, utgjorde dette mellom 23 og 30 prosent av lønna. Samiske eller kvenske lærere så ingen hensikt i å søke dette pålegget, mens norske lærere ble økonomisk avhengig av å dokumentere den iver de la i fornorskingsarbeidet. Instruksjonen av 1880 markerte det endelige gjennombruddet for den strenge fornorskingslinjen.²⁴ Den siste av skoleinstruksene ble lansert i 1898, den såkalte Wexelsen-plakaten, oppkalt etter den daværende kirkestatsråden. Det ble nå fastslått at bruken av samisk og kvensk måtte begrenses til kun det strengt nødvendige, «som hjelpemiddel til å forklare, hvad der er uforstaaeligt for børnene». Instruksjonen befalte lærerne til og med å kontrollere at samiske og kvenske elever heller ikke brukte morsmålet sitt i friminuttene. Målsettingen ble opprettholdt og skjerpet, mens metodene og omfanget ble endret.

I 1877 tok ekspedisjonssjef Hertzberg til orde for at samer og kvener ikke skulle kunne arbeide som lærere: Erfaring synes at have godtgjort, at Lærere av ren eller blandet kvensk eller lappisk Herkomst ikke ere skikkede til at befordre Fornorsking blandt sine Landsmænd med den ønskede Fremgang.²⁵ Et slikt rent yrkesforbud var begrunnet i etnisitet, og er et godt eksempel på hvilke holdninger sentrale myndighetspersoner i samfunnet hadde på den tiden. Staten brukte økonomiske virkemidler for å sikre seg at fornorskingen av samene skulle være effektiv. Derfor økte bevilgningene til fornorskingstiltakene kraftig på begynnelsen av 1900-tallet. I løpet av kort tid ble nye fornorskingstiltak gjennomført. Minde viser til de viktigste tiltakene:

- Bygging av en rekke skoleinternater rundt om i Finnmark som tok sikte på å isolere elevene fra sine opphavsmiljø.
- Det ble satt en stopper for kurs i samisk og finsk ved Tromsø seminar.
- Samtidig ble friplassordningen for elever med samisk og kvensk bakgrunn ved samme skole opphevet.
- Myndighetene foretrakk lærere med norsk bakgrunn i samiske og kvenske områder, det vil si at man innførte yrkesforbud for samer og kvener i skolen.
- Pedagogiske metoder som mest effektivt skulle fremme fornorsking, ble diskutert på lærerstevner og demonstrert av skoledirektøren personlig.²⁶

Den finske innvandringen på 1860-tallet førte til en uro hos myndighetene, og det ble antydning at kvenene – de finske innvandrerne – i en grensekonflikt ville ta parti med Finland. Hovedvekten av befolkningen i grensetraktene i nord var på den tiden samer. Samene hadde krysset riksgrensene i mange år, og det var sterke samiske slektsbånd over grensene. Fra myndighetshold talte man om den samiske faren; spørsmålet myndighetspersoner stilte seg, var hvorvidt man kunne stole på at samene i en konfliktsituasjon ville være lojale mot staten de bodde i. Samene var ikke ansett for å være pålitelige å ha som lokalbefolkning i grenseområdene. Sosialdarwinistisk tenkning bidro også sterkt til en forestilling om at samisk kultur var primitiv og underordnet den norske. Tanken var at når et folk, slik som samene, i generasjoner bebor og høster av et landområde helt uavhengig av landegrenser, vil man ikke opparbeide lojalitet mot en bestemt statsmakt eller tilhørighet til et bestemt land. En grensebefolkning som mente det var av mindre interesse hvorvidt man var svensk eller norsk statsborger, var problematisk sett med norske øyne. Samer fikk et stempel på seg som upålitelige i den norske offentlighet, og denne tenkningen om at samene har vikarierende motiver ved fremme av sine rettigheter, har preget samepolitikken helt frem til nåtiden.

Også jordsalgslovgivningen ble brukt som redskap for fornorsking av samene. Et tydelig eksempel på dette finner vi i jordsalgsloven av 1902, som bygget på en tydelig koloniseringstankgang.²⁷ Jordsalget skulle benyttes som middel for å regulere nasjonalitets- og språkforholdene i

²⁴ Ibid., s. 9.

²⁵ Ibid., s. 9.

²⁶ Ibid., s. 9.

²⁷ Lov om Afhændelse af Statens Jord og Grund i Finnmarks Amts Landdistrict av 22. mai 1902 nr. 7.

Finnmark, og ble fulgt av en plan for salg av statens jord med sikte på fullstendig oppdyrking og kolonisasjon av Finnmark. Hvem som fikk kjøpe statens jord, ble overlatt til myndighetenes frie skjønn. Ifølge reglementet var det tydelig at samer skulle fordrives fra sine tradisjonelle områder ved hjelp av lovgivningen.²⁸ I jordsalgsreglementets § 1 bokstav c heter det:

Afhændelse maa kun ske til norske Statsborgere og under særlig Hensyn til at fremme Bosættelsen af en for Distriktet, dets Opdyrkning og øvrige Nyttiggjørelse skikket Befolkning, som kan tale, læse og skrive det norske Sprog og benytter det til daglig Brug.

Det kan knapt uttrykkes tydeligere at jordsalget hadde et klart koloniseringsformål, og at samene kun skulle få erverve seg rett til jord hvis de kunne snakke, lese og skrive norsk og bruke norsk som daglig språk. Det sier seg selv at denne bestemmelsen fikk enorme konsekvenser for forståelsen av samenes tradisjonelle levesett og bruken av samisk språk. Samiske næringer og høsting av naturressurser ble ansett som mindreverdige og «tålt bruk» fra statens side. Det var jordbruket som skulle utbres også blant samer. Jordsalgslovgivningen bidro derfor også sterkt til oppfatningen av at samisk språk var mindre verd enn norsk.

3 Fra fornorsking til gjenreising

Fornorskingspolitikken gikk inn i sin slutfase på 1960-/70-tallet, men tankegodset fra fornorskingssepoken var så godt innarbeidet i både forvaltning og lovgivning at først på 1980-tallet kan man si at den norske offentligheten gikk bort fra grunntankene for denne politikken. Samordningsnemda for skoleverket i 1947 og samekomiteens innstilling markerte starten på en ny skolepolitisk æra for samene i Norge. Stortingsbehandlingen av samekomiteens innstilling i 1963 ga nye signaler om norsk samepolitikk generelt og utdanningspolitikken spesielt. Det samiske samfunnet bidro selv til denne endringen gjennom å utøve påtrykk på besluttede myndigheter. Det er viktig å understreke at det gradvise skiftet i tenkemåten ikke kom av seg selv; samene selv bidro i høyeste grad til dette skiftet. Sentrale samiske aktører som Isak Saba og Per Fokstad fremmet ved begynnelsen av 1900-tallet skole- og utdannings-

politiske ideer som i norsk offentlighet ble møtt med en total mangel på respekt for det samiske folk. Mellom 1904 og 1953 foregikk ingen systematisk undervisning i samisk for lærere i Norge.²⁹ Isak Saba – den første samiske stortingsrepresentanten – var en av dem som motsatte seg fornorskingspolitikken. En annen sentral skikkelse var den samiske pedagogen Per Fokstad fra Tana, som i 1924 foreslo samisk som undervisningsspråk i begynneropplæringen – med norsk som fremmedspråk. Fokstad lanserte også ideen om en egen samisk lærerutdanning, og tok til orde for opprettelsen av et samisk akademi. Dette var ideer som faktisk kom til å bli realisert i det samiske samfunn 50–60 år senere gjennom opprettelsen av Nordisk Samisk Institutt og Samisk høyskole – begge i Kautokeino.³⁰ I tråd med Per Fokstads forslag åpnet den nye skoleloven av 1959 for muligheten til å benytte samisk som opplæringsspråk. I grunnskoleloven av 1969 innføres endelig retten til opplæring i samisk, og samisk gymnas etableres i Karasjøk. Loven markerer begynnelsen på slutten for en mørk periode i samenes skolehistorie. Først på slutten av 1900-tallet fikk de samiske kravene om et eget samisk skole- og utdanningssystem anerkjennelse i det norske samfunnet. Selv om viktige områder av en samisk utdanningspolitikk gjenstår å realisere, har samiske institusjoner i dag fått stor myndighet og mulighet til å utforme et utdanningssystem som har røtter i samisk språk- og kulturtradisjon. Ett helt åpenbart problem sett fra et samisk ståsted er at samisk utdanningshistorie helt frem til moderne tid har vært preget av norsk historiskrivning. Denne reflekterer ofte ikke den sterke motstanden i det samiske samfunnet mot den systematiske utryddelsen av samisk språk og kultur, med skolen som et av de sentrale redskap.

4 Fra avmakt til fremtidshåp: Den nye samiske offentligheten

Fornorskingspolitikken hadde enorme konsekvenser for samene, ikke bare språklig, men også kulturelt og sosioøkonomisk. I Ivar Bjørklunds «Kvænangens historie» fra 1985 illustrerer forfatteren hvordan fornorskingen var en hovedårsak til den etniske rensing som tilsynelatende fant sted: Andelen samer i kommunen var fra 1930 til 1950 redusert fra 44 prosent til ingenting.³¹ Selv om konsekvensene av denne politikken overfor

²⁸ Jordsalgsloven av 1902, reglement av 7. juli 1902.

²⁹ NOU 2000: 3, Samisk lærerutdanning, s. 16.

³⁰ NOU 2000: 3, s. 16 flg.

samene utvilsomt var enorme, finnes det likevel overraskende lite dokumentasjon om fornorskingsprosessens virkninger for samene. Minde forklarer dette med at skriftkulturen blant samene ikke var så utbredt på denne tiden, og at skamfølelse og lojalitet til myndighetene også medvirket til at samenes egne historier i liten grad finnes nedskrevet i fornorskingsperioden.³² Det finnes svært få skriftlige kilder til den motstanden mot fornorskingstiltakene som må ha funnes i samiske miljøer og samfunn. Det finnes også få eksempler på at samer har organisert seg og protestert mot fornorskingen, noe som antakelig skyldes en følelse av avmakt og underlegenhet. Det var også en liknende assimileringsspolitikk i Sverige, og heller ikke der ser det ut til å finnes mye dokumentasjon på motstand blant samene. Avmaktfølelsen gikk for en del samer over til å bli en forakt for egen bakgrunn. Holdninger gikk ut på at samisk språk var mindreverdig, fant grobunn hos mange samer og fikk katastrofale følger for de oppvoksende generasjonene, særlig i sjøsamiske områder. Begrepet «den samiske smerten»³³ brukes ofte som bilde på hvordan mange opplevde tiden etter at fornorskingstiltakene forsvant. Minde har «målt» innsatsen staten la ned i å fornorske samene, og sammenliknet med de bevilgningene den norske staten overfører til samiske tiltak årlig, og han har funnet ut at det vil ta ca. 120 år fra Sametingets opprettelse (1989) til den norske staten har «gjort opp» for seg for fornorskingspolitikken.

Selv ikke da samiske spørsmål ble grundig utredet og en lovgivning for å sikre samiske rettigheter kom på plass på 1980-tallet, ble det gjort noen grundige undersøkelser av virkningene fornorskingspolitikken hadde for samene som folk. Heller ikke i moderne historiefremstillinger er det vanlig å gå i dybden på statlig fornorskingspolitikk, ei heller undervises nye generasjoner om tidligere tiders urett overfor det samiske folket og andre minoriteter. Selv i dag er det stor mangel på kunnskap om samer og samiske forhold, noe som har medført at Regjeringen i samarbeid med Samisk høyskole har etablert en egen samisk veiviserordning, hvor samisk ungdom (veivisere) reiser rundt i landets skoler og forteller om samer og samisk kultur. Dette tiltaket har vært svært vel-

lykket, og er gjort om fra prosjekt til permanent ordning.³⁴

Samene har hatt vanskeligheter med å nå frem med sine argumenter gjennom de ordinære demokratiske kanalene i Norge. Dette har medført at konflikter har måttet trekkes inn for retts-systemet. Det klareste eksempelet på en rettslig og politisk konflikt mellom samiske interesser og statlige økonomiske interesser er striden om utbyggingen av Alta-Kautokeinovassdraget på slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet. Denne saken innebar en ny prinsipiell rettighetskamp for samene. Denne gangen gjaldt det kampen for anerkjennelse av samenes rettigheter knyttet til land og naturressurser i samenes tradisjonelle bosetningsområder, en kamp hvor samer og miljøaktivister stod side om side og brukte sterke virkemidler som demonstrasjoner, sivil ulydighet og sultestreik i kampen mot kraftutbygging. Samene viste til at utbyggingsplanen truet fremtiden for samisk reindrift og annen samisk tradisjonell bruk av områdene. Selv om omfanget av utbyggingsplanene etter hvert ble redusert fra myndighetenes side, tapte de samiske interessene utbyggingssaken i retten. Den rettslige og politiske striden om Alta-Kautokeinovassdraget var en direkte årsak til den institusjonaliseringen og formaliseringen av en egen samisk offentlighet som fant sted på slutten av 1980-tallet. Etter at det endelige vedtak om utbygging av Alta-Kautokeinovassdraget var gjort, ble Samerettsutvalget nedsett med professor dr. juris Carsten Smith som leder. Utvalgets arbeid resulterte i vedtakelsen av en egen samelov og opprettelsen av Sametinget.³⁵ 80-tallets fremvekst av samiske institusjoner og en ny samisk offentlighet markerer det tydeligste skillet mellom fornorskingstiden og inngangen til det man kan kalle for *forsoningstiden* i forholdet mellom samene og statlige myndigheter.

5 Om forsoningsprosesser mellom stat og urfolk

Forsoningsprosesser etter grove menneskerettsbrudd har i en del land blitt institusjonalisert gjennom egne sannhets- og forsoningskommisjoner. Ifølge Amnesty er det i tidsrommet 1974 til

³¹ Se også Ivar Bjørklund, *Fjordfolket i Kvænangen. Fra samisk samfunn til norsk utkant 1550–1980*, Antropolognytt 7/1985: 3–4, s. 12.

³² Minde 2005, s. 16.

³³ Begrepet hentet fra Jens Ivar Nergård, *Det skjulte Nord-Norge*, Oslo: Ad notam Gyldendal, 1994.

³⁴ Se www.samiskeveivisere.no

³⁵ For mer om etableringen av Sametinget og Sametingets virksomhet, se Bjørn Bjerkli og Per Selle «Sametinget – kjerneinstitusjonen innenfor den nye samiske offentligheten», i Bjørn Bjerkli og Per Selle (red.), *Samer, makt og demokrati: Sametinget og den nye samiske offentligheten*, Makt- og demokratiutredningen 1998–2003.

2007 blitt etablert minst 32 sannhetskommisjoner i 28 land. Mer enn halvparten av disse er blitt etablert det siste tiåret.³⁶ Den mest kjente av disse er Truth and Reconciliation Commission (TRC), som var en domstollignende institusjon etablert i Sør Afrika etter at apartheid ble forbudt. Kommisjonen ble i 2000 erstattet av Institute for Justice and Reconciliation. Sannhetskommisjonens metodikk er å gi ofre for grove menneskerettighetsbrudd anledning til å komme med sine forklaringer overfor kommisjonen. Noen av ofrene i Sør-Afrika fikk komme med sine forklaringer under offentlige høringer. Også de som stod ansvarlig for overgrepene, skulle forklare seg og be om amnesti fra både sivilrettslig og strafferettslig forfølgelse. TRC beskrives av mange som et nødvendig ledd i demokratiseringen av Sør-Afrika.³⁷ Mange av dem som var ofre for apartheid-systemets menneskerettighetsbrudd, var medlemmer av ulike urfolksstammer. Også i Canada er det etablert en sannhetskommisjon, The Truth and Reconciliation Commission of Canada, som har som særskilt mandat å undersøke hva som skjedde på internatskolene hvor urfolksbarn ble internert. Kommisjonen er et av tiltakene i den såkalte Indian Residential Schools Settlement Agreement. Kommisjonens mandat går ut på å informere alle innbyggerne i Canada om hva som skjedde med canadiske urfolksbarn på internatskolene. Videre skal kommisjonen dokumentere sannheten: beretninger fra overlevende, familier, lokalsamfunn og andre som har opplevd overgrep og urett som følge av interneringen. Dette inkluderer ikke kun urfolksrepresentantene, men også medlemmer av kirken, internatskolelærere og andre canadiere. Kommisjonen skal også komme med anbefalinger til kanadiske myndigheter om hvilke tiltak som bør igangsettes for å øke kunnskapsnivået i samfunnet vedrørende denne delen av Canadas historie, og for å fornye og forsterke forholdet mellom urfolk og majoritetsbefolkningen i landet. Om målet med kommisjonens arbeid heter det på kommisjonens hjemmeside: «The TRC hopes to guide and inspire Aboriginal peoples and Canadians in a process of reconciliation and renewed relationships that are based on mutual understanding and respect.»³⁸

Tater-/romaniutvalgets mandat er sammenfallende med mandatet til mange av sannhets- og forsoningskomisjonene som er etablert i andre land. I Norge har det hittil ikke vært nedsatt noen sannhets- og forsoningskomisjon for samene som landets urfolk,³⁹ men det betyr ikke at det ikke er gjennomført prosesser som har hatt en viss forsonende effekt også overfor samene som landets urfolk. Samerettsutvalgene og andre offentlige utvalg har over flere tiår utredet tiltak for å styrke samenes rett til å utvikle sitt språk og sin kultur. Flesteparten av disse utredningene har hatt fokus på det materielle grunnlaget for samisk kultur, det vil si spørsmålene om rettighetene til samenes tradisjonelle bosetnings- og bruksområder. Utredningene har ikke tatt for seg fornukspolitikk og virkningene den hadde for det samiske folk. Utredningene har likevel all sin historiske bakgrunn i det faktum at samene, i likhet med reisende, var definert som en særlig målgruppe for en offensiv statlig assimilasjonsprosess hvor virkemidlene varierte, men resultatene var ødeleggende for disse minoritetskulturene.

6 Samerett og urett: Offentlige oppgjør med fornukspolitikken

Flere statsledere har kommet med offentlige unnskyldninger for den tidligere urett som har vært begått overfor urfolk. Unnskyldningen fra en statsleder er å anse som en unnskyldning på vegne av hele staten med alle dens innbyggere og etater, uavhengig av om disse har vært delaktige i den uretten som har vært begått. Statsledere representerer det kollektivet de tilhører, og gjør seg til talsmenn for noe de antar er et felles ønske og en felles forståelse av virkeligheten. En unnskyldning er en gest, men den er et mektig virkemiddel som må brukes med omhu hvis den skal ha noen effekt og nå frem til den unnskyldningen er rettet mot. Offentlige unnskyldninger står på et vis over politikken og partiene. De må være tilstrekkelig tydelige og tilstrekkelig vidtfavnende. Blant de mest kjente offentlige unnskyldningene som er gitt et urfolk, er antakelig statsminister Kevin Rudds unnskyldning i 2008 til urfolket i Australia. Under åpningen av parlamentet i

³⁶ For en oversikt over alle sannhetskomisjonene pr. 2014, se <http://www.amnesty.org/en/international-justice/issues/truth-commissions>.

³⁷ For mer om TRC, se inter alia; *Institutions for Restorative Justice: The South African Truth and Reconciliation Commission*, Jennifer J. Llewellyn and Robert Howse, *The University of Toronto Law Journal*, Vol. 49, No. 3 (Summer, 1999), s. 355–388.

³⁸ <http://www.trc.ca/websites/trcinstitution/index.php?p=10>

³⁹ Sametinget vedtok i forbindelse med sin budsjettbehandling i desember 2014 at tinget ønsker nedsettelse av en kommisjon for å gjennomgå hva som faktisk skjedde under fornuksprosessen og hvilke virkninger dette hadde for samene som folk, deres kultur og språk.

februar 2008 fremførte Kevin Rudd en offentlig beklagelse til de 100 000 aboriginene som ble tvangsflyttet fra foreldrene sine i perioden 1918–1970. Statsminister Kevin Rudd beklaget, på vegne av regjeringen og nasjonalforsamlingen, den urett som er begått mot landets urfolk. Rudd uttalte at unnskyldningen innleder et nytt kapittel i Australias historie: «I dag tar vi det første skrittet på veien mot erkjennelse av fortiden samtidig som vi gjør krav på en framtid som omfatter alle australiere.»⁴⁰

Statsministeren forespeilet en ny fremtid der regjeringen skal minske forskjellene mellom urfolk og den øvrige befolkningen hva angår blant annet økonomiske muligheter og utdanning.

Samene i Norge fikk en etterlenget unnskyldning da H.M. Kong Harald åpnet Sametinget i 1997 og kom med en mye sitert beklagelse overfor samene: «Den norske stat er grunnlagt på territoriet til to folk – nordmenn og samer. [...] I dag må vi beklage den urett den norske stat tidligere har påført det samiske folk gjennom en hard fornorskingspolitikk.»

I 2005, under åpningen av Sametinget, kom kong Harald med en ny unnskyldning. Denne gangen var det de samiske grenselosene i Tysfjord som fikk en kongelig unnskyldning fordi de ble beskyldt for landssvik etter den andre verdenskrig. Grenselosene hadde da ventet på en beklagelse fra norske myndigheter i 60 år. Grenselosene i Tysfjord ble beskyldt for å ha stjålet verdisaker fra flyktninger og for å ha ansvaret for at flere flyktninger omkom. Kong Harald kom med en unnskyldning som de fleste mente var overmoden: «Grenselosene i Tysfjord risikerte liv og helse for å hjelpe andre til et fritt liv i Sverige. Vi må i dag beklage at de og deres etterlatte ikke har fått den anerkjennelsen de fortjener.»

Samene har fått offentlige unnskyldninger også fra den svenske regjeringen og den finske kirken.⁴¹ Den finske kirken, representert ved biskopen i Oulu, ba i 2012 samene offentlig om unnskyldning for de overgrep og den urett den finske kirken har begått mot samene som folk. Blant annet uttrykte kirken anger over at de på 1930-tallet støttet rasebiologiske studier og ikke forhindret oppgravninger av samiske gravplasser med det formål å undersøke datidens rasebiologiske teorier. Kirkens representant ba også om

unnskyldning for språklig diskriminering av samer i Finland.

I Norge har to ulike regjeringer kommet med hver sin unnskyldning til samene, og samtidig ble det også gitt liknende unnskyldninger til taterne/romanifolket. I 2000 opprettet Stortinget Samefolkets fond på 75 millioner kroner. Fondet skulle blant annet være en kollektiv erstatning for de skadene og den uretten fornorskingspolitikken har påført det samiske folk. Samme år ga statsminister Bondevik en offisiell unnskyldning til krigsbarna for den diskrimineringen og urettferdigheten de hadde vært utsatt for. I 2004 ble Romani-folkets/taternes kulturfond etablert. Også dette fondet var på 75 millioner kroner, som en konkret oppfølging av den offentlige unnskyldningen.⁴² Samefolkets fond ble opprettet av Stortinget i juni 2000, men ble først tatt i bruk i 2006 fordi Sametinget under behandlingen av vedtektene i juni 2002 satte visse vilkår. Disse knyttet seg blant annet til spørsmålet om individuelle erstatninger til utdanningsskadelidende samer. Dette fikk sin løsning gjennom en utvidelse av en billighetserstatningsordning for krigsbarn, tater og eldre utdannings-skadelidende samer og kvener, som gjennom en stortingsmelding fra 2004 konstaterte grunnlag for utbetalinger av individuelle erstatninger.

Samerettsutvalget som ble nedsatt etter Alta/Kautokeino-konflikten på slutten av 1970- og begynnelsen av 1980-tallet, hadde ikke noen eksplisitt henvisning til forsoningsaspekter i sine mandater. Selv om forsoning ikke var en uttrykt målsetting med samerettsutredningene, var det likevel nærliggende for høringsinstansene å ta opp nettopp de historiske linjene og forholdene som lå til grunn for oppnevningen av samerettsutvalget. Et eksempel på dette er Kirkemøtets høringsuttalelse til forslaget til Finnmarksloven.⁴³ Den nye Finnmarksloven var ment å rette opp uretten fra tidligere jordsalgslovgivning gjennom å anerkjenne samisk bruk som rettsskape og sikre samene større innflytelse over forvaltningen av grunn og naturressurser i Finnmark. Frem til vedtakelsen av Finnmarksloven i 2005 var rundt 96 prosent av Finnmark fylke forvaltet av Statskog, som også hevdet eiendomsrett til grunnen. I saksfremlegget som ble vedtatt av Kirkemøtet, heter det under overskriften «Grunnlag for forsoning»:

⁴⁰ Sitatet er oversatt av Hadi Lile i artikkelen «Er unnskyld nok?», publisert på galdu.org, 12.3.2008, <http://www.galdu.org/web/index.php?odas=2623&giella1=nor>

⁴¹ Se <http://www.nrk.no/nordland/ber-samene-om-unnskyldning-1.7984300> (Nedlastet 11.1.2015.)

⁴² Begge fondene er siden 2014 blitt erstattet av en årlig bevilgning.

⁴³ Sak KM 11/03, Om lov om rettsforhold og forvaltning av grunn- og naturressurser i Finnmark fylke (Finnmarksloven), Ot.prp. nr. 53 (2002–2003), punkt 2 flg.

Alle mennesker har rett til vern om den eendommen som rettmessig tilkommer dem. Det kristne budskapet er et budskap om forsoning mellom mennesker slik at de i gjensidig anerkjennelse kan skape en trygg framtid sammen. Men denne forsoning forutsetter erkjennelse av urett som er begått og vilje til å søke rettferdighet. Dette anliggendet deler Den norske kirke med den verdensvide kirke i møte med urfolks rettigheter.⁴⁴

Kirkemøtekomiteen som la frem saken til avstemning på Kirkemøtet, uttrykte at den var klar over at situasjonen i Finnmark er sammensatt ettersom ulike grupper som samer, etnisk norske og kvener lever sammen. Men i komiteens merknader understrekes det at selv om interessekonflikter finnes, må likevel urfolksretten tillegges avgjørende betydning. Mange av talerne under kirkemøtedebatten om Finnmarksloven var opptatt av at norsk lovgivning må legge til rette for forsoning mellom staten og samene. I Kirkemøtets vedtak knyttes det an til kirkens medansvar for fornorskingsprosessen som i perioden 1850–1960 preget storsamfunnets holdninger til det samiske folk:

Arbeidet med ny lovgivning for Finnmark er en mulighet til å rette opp gammel urett. Også Den norske kirke erkjenner at den har bidratt til å undertrykke det samiske folks rettigheter og kultur. Rett og rettferdighet er grunnlaget for forsoning. Forsoning forutsetter åpenhet om opplevd urett på alle sider og vilje til forandring. Kirken ønsker å bidra i disse prosessene.⁴⁵

Kirkemøtet er i denne saken svært tydelig i sin kritikk av Regjeringens lovforslag, som flere folkeretts eksperter, Sametinget og samiske organisasjoner hadde kritisert for ikke å overholde folkerettslige standarder. I Kirkemøtets vedtak fremgår det helt tydelig at den norske kirken føler et dypt medansvar for at samene skal få anerkjent rettigheter de gjennom statlig fornorskingspolitikk har blitt fratatt:

Kirkemøtet oppfordrer Stortinget til å sikre samenes rettigheter i den nye loven. Dette er en forutsetning for forsoning mellom de to folkene og for å skape gode vilkår for samarbeid mellom alle folkegrupper i Finnmark i forvalt-

ningen av naturressursene i fylket. Dette haster. Kirkemøtet oppfordrer derfor Stortinget til å sørge for at lovforslaget ferdigbehandles i inneværende stortingsperiode.⁴⁶

Forut for at Kirkemøtets vedtak ble fattet, hadde Samisk kirkeråd⁴⁷ gjort et grundig forarbeid hvor det gjennomgikk sakens forhistorie og vektla forsoningsaspektet i saken.⁴⁸

Da et nytt samerettsutvalg ble oppnevnt i juni 2001 (Samerettsutvalget 2), fire år etter at det første samerettsutvalget avleverte sin innstilling om retten til land og vann i Finnmark (jf. NOU 1997: 4 *Naturgrunnlaget for samisk kultur*), fantes det heller ikke denne gangen noen målsetting om rettferdige løsninger eller forsoning i mandatet til utvalget. For å imøtekomme behovet for en samordning av statens samepolitikk fikk det nye samerettsutvalget et atskillig bredere mandat enn det forrige. Ifølge mandatet skulle utvalget dels gi en redegjørelse for historiske forhold og for gjeldende rett når det gjaldt bruken av land og vann i disse områdene, og dels en begrunnet vurdering av hvilke endringer i rettstilstanden som ble ansett som ønskelige. Utredningen til samerettsutvalget 2, «Den nye sameretten», inneholder flere lovforslag knyttet til samiske rettigheter til land og vann i tradisjonelle samiske områder sør for Finnmark samt en del forslag som også gjelder Finnmark. En del av lovforslagene som gjelder Finnmark, har blitt fulgt opp gjennom lovendringer, mens spørsmålene som gjelder samiske rettigheter utenfor Finnmark, fortsatt gjenstår å løses.

7 Om å forsones med fortiden og få frem sannheten

Tater-/romaniutvalget har, i motsetning til offentlige utvalg nedsatt for å vurdere samenes rettigheter i Norge, en klar formulering i mandatet som ber utvalget om å eksplisitt vurdere fremtidige til-

⁴⁶ Ibid., punkt 8 flg.

⁴⁷ Samisk kirkeråd ble opprettet av Kirkemøtet 1992. Samisk kirkeråd er Kirkemøtets organ for samisk kirkeliv. Rådet er opprettet i henhold til kirkeloven § 24 femte ledd. Rådet skal fremme, verne og samordne samisk kirkeliv i Den norske kirke, og ivareta Den norske kirkes arbeid med urfolksspørsmål. Se statutter for Samisk kirkeråd – Sámi girkoráđdi, § 1 (<http://www.gammel.kirken.no/?event=doLink&famID=3553>.)

⁴⁸ Sak SKR 24/03, Lov om rettsforhold og forvaltning av grunn- og naturressurser i Finnmark fylke (Finnmarksloven) Ot.prp. nr. 53 (2002–2003) – En uttalelse fra Samisk kirkeråd.

⁴⁴ Ibid., punkt 2.

⁴⁵ Ibid., punkt 6.

tak for å bidra til forsoning mellom taterne/romanifolket og storsamfunnet.⁴⁹ I mandatet til Tater-/romaniutvalget står det: «Målsettingen er videre å legge et grunnlag for at forsoningsprosessen mellom taterne/romanifolket og storsamfunnet kan fortsette i positiv retning» (min utheving). Denne delen av mandatet er en invitasjon til utvalget om å foreslå rettspolitiske tiltak som anses som nødvendige for å oppnå et bestemt mål som regjeringen ved departementet har definert som «forsoning». Allerede i valg av begrepet «forsoning» ligger det en anerkjennelse av at det er blitt begått en urett man skal søke å gjenopprette, og et tillitsbrudd som skal bøtes på.

Forsoning betyr etter en alminnelig språklig forståelse en gjenopprettelse av et ødelagt eller nedbrutt forhold eller fellesskap mellom to parter. Forsoning innebærer en konstatering av at urett har blitt begått, og en vilje til å gjenopprette forholdet og gjenoppbygge tilliten. Begrepet brukes oftest i religiøse kontekster, men er også i nyere tid blitt mer brukt i juridisk sammenheng, da særlig i folkerettslig sammenheng innenfor utenrikspolitikken. Begrepet «fred og forsoning» er et godt innarbeidet begrep i utenrikspolitikken, og er i norsk sammenheng blant annet brukt i forbindelse med Norges engasjement i fredsprosessene på Sri Lanka.⁵⁰ I nasjonal juridisk kontekst brukes forsoningsbegrepet i juridisk teori innenfor strafferettspleien, hvor noen argumenterer for at det i strafferetten må bli lagt større vekt på forsoningsaspektet istedenfor straffeaspektet i forholdet mellom offer og forbryter.⁵¹

Utvalgets leder Knut Vollebæk beskriver forsoning slik:

Forsoning handler om å gjenopprette brutte relasjoner og legge grunnlag for ny tillit. I dette tilfellet er minoritetsgruppens tillit til majoriteten, staten, kirken og kommunene brutt ned over tid på grunn av mange overgrep og forsettigheter.⁵²

Tater-/romaniutvalgets utredninger viser at tater-/romanifolk opp gjennom historien har vært utsatt for mange typer urett, og et av hovedspørsmålene som må besvares fra utvalgets side, er hvilke tiltak som etter utvalgets oppfatning må igangsettes for at tater og romani skal:

- Forsones med fortiden og de overgrep og den urett som er begått
- Få gjenoppbygget tilliten til offentlige myndigheter og representanter
- Unngå å bli diskriminert i fremtiden grunnet sin etniske og språklige bakgrunn

Ut fra møtene med tater-/romaniorganisasjonene og representanter for taterne/romanifolket fremkommer det et behov for å få svar på mange vanskelige historiske, juridiske og moralske spørsmål vedrørende fornorskingspolitikken og dens virkninger for tater/romanifolk som minoritetsgruppe og som individer. Utvalgets utredning avdekker at en slik forsoningsprosess mellom taterne/romanifolket og «storsamfunnet» ikke er kommet så langt. Videre er det et grunnleggende spørsmål hvorvidt det er mulig for alle å forsone seg med tidligere tiders urett, og hvordan man skal kunne måle om sannheten er kommet frem etter et undersøkelsesarbeid er gjennomført.

Spørsmålet om forsoning har tre hoveddimensjoner: Én omhandler fortidens urett og en undersøkelse og beskrivelse av den uretten som er begått. Den andre retter søkelyset mot nåtidens utfordringer for tater/romanifolk i hva angår diskriminering, sosiale og rettslige forhold mv. Den siste omhandler fremtidige målsettinger for forholdet mellom staten og taterne/romanifolket som minoritet i Norge, samt taternes/romanifolkets rett til å selv få definere sine fremtidsvyer og rettighetsgrunnlaget som må være på plass for å sikre tater/romanifolk en rett til å fremme sin egen kultur og sitt språk.

Her vil erfaringer fra sammenliknbare prosesser mellom statlige myndigheter og urfolk kunne være til nytte som modeller for dialog mellom minoritetsgrupper og statlige myndigheter. Sammenlikner man fornorskingspolitikken som ble ført overfor samene, med den politikken de reisende ble utsatt for, er det svært mange likheter å finne. Både samer og tater/romanifolk hadde egne kulturuttrykk, et eget språk og egne levesett som skilte seg fra «normen» i et nasjonsbyggende

⁴⁹ Tater-/romaniutvalget skal undersøke og beskrive utviklingen av norske myndigheters, institusjoners, organisasjoners og andre virksomheters politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket frem til i dag. Ifølge mandatet skal utvalget vurdere funnene i lys av norsk lovgivning og de folkerettslige forpliktelser som Norge var og er bundet av.

⁵⁰ <https://www.regjeringen.no/nb/tema/utenrikssaker/fred-og-forsoning/fred-og-forsoning-i-sri-lanka/id408563/> (Sist besøkt 8. januar 2015.) Utenriksdepartementet har pr. januar 2015 også en egen seksjon for fred og forsoning.

⁵¹ For mer om dette, se Knut Storberget, *Det er dine øyne jeg ser. Om forbrytelse, straff og forsoning*. Aschehoug, 2012.

⁵² Knut Vollebæk «Er forsoning mulig?», kronikk i Aftenposten 25. februar 2014, elektronisk versjon: <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/Er-forsoning-mulig-7481133.html> (Sist nedlastet 11.1.2015.)

storsamfunn. Forsoning, enten det er snakk om kollektiv eller individuell, er vanskelig å «måle», og derfor vil det også være vanskelig å vite hvilke typer tiltak som vil ha en forsonende effekt uten at det legges opp til en nær dialog mellom myndigheter som iverksetter tiltakene for det berørte folket i det videre arbeidet.⁵³

Offentlige unnskyldninger har utvilsomt en betydning i en forsoningsprosess. Betydningen avhenger av om unnskyldningen følges opp med tiltak som signaliserer en positiv endring i politikken i for den gruppen som har vært skadelidende. Offisielle unnskyldninger er en mektig form for symbolsk oppreising. Oppreising kan inkludere et vidt spekter av ulike typer tiltak: etablering av institusjoner, opprettelse av egne minnesteder, markeringsdager, utvikling av informasjonsportaler, utdanningsstipend, endringer i læreplanene, engangsutbetaling av økonomiske erstatning og/eller pensjonsordninger til de identifiserte ofre.⁵⁴ Unnskyldninger er ment å være en måte å prøve å gjøre opp for historisk urett på, men det finnes kritiske røster også blant samer og reisende som spør om disse unnskyldningene virkelig er ærlige, eller om unnskyldningene er blitt en altfor lettveit måte å bli kvitt fortiden på. Kritikere fremhever også at man ved å rette oppmerksomheten mot fortiden med unnskyldninger, drar oppmerksomheten vekk fra nåtidens problemer og fremtidige utfordringer.

I Norge ble den offentlige unnskyldningen som kong Harald kom med på Sametinget i 1997, selve hoveddoktrinen for samepolitikken i årene som fulgte. Det ble også etablert økonomiske erstatningsordninger. Men når disse erstatningsordningene ikke fungerer etter sin hensikt eller kun kommer til nytte for en liten andel blant de skadelidende, blir unnskyldningenes virkning

langt ifra forsonende. Spørsmålet om økonomiske erstatninger handler også om hva det er som skal erstattes. Særlig spørsmålet rundt størrelsen på erstatningen har vært mye omdiskutert: Hvilken sum er stor nok til å kompensere for grove overgrep eller manglende skolegang? En offisiell unnskyldning kan imidlertid være et mål i seg selv fordi den frembringer en anerkjennelse av at en ugjerning har blitt begått, og at ansvaret *ikke ligger hos ofrene*.

Samenes erfaringer med politisk og sosial gjenreise kan være til inspirasjon for andre grupper som også fremdeles lever med konsekvensene av fornorskingspolitikken. Men Tater-/romaniutvalgets arbeid vil på den andre siden også være et nybrottsarbeid som vil kunne ha virkninger for hvordan Sametinget og statlige myndigheter håndterer spørsmålene rundt virkningene av fornorskningen i samiske samfunn.

Samenes erfaringer, opplevelser og mulighetene for å forsone seg med ulike typer overgrep og krenkelser, både individuelt og kollektivt, har ikke blitt gjenstand for noen offentlig drøfting på et overordnet politisk nivå. NRKs dokumentarserie om fornorskingspolitikken – «Den stille kampen» – som ble vist i 2014, fikk en enorm respons både i samiske miljøer og utenfor. Serien tok opp mange temaer som har vært lite i offentlighetens søkelys, og saker om skoleinternatenes omsorgsvikt og overgrep som samiske internatbarn har vært utsatt for. Serien kaster lys over en vond fortid for mange samer, og den danner grunnlaget for å ta opp igjen spørsmålet om ikke det burde etableres en statlig sannhetskommisjon som går grundig gjennom fornorskingspolitikken virkemidler og virkninger for det samiske folket. Til tross for at samene har kommet langt med institusjonsbygging og politisk organisering, er det fortsatt mye som gjenstår før man kan si at det er tatt et endelig oppgjør med tidligere tiders fornorskingspolitikk.

⁵³ Se Vollebæk 2014.

⁵⁴ Se også Lile 2008.

Vedlegg 24

Offentlege unnskyldningar, oppreising og forsoning

Av Ragnhild Nordvik

Kan ein i dag be om unnskyldning for noko som hende for lenge sidan, og som andre gjorde? Dette er den sentrale problemstillinga som vil verte handsama i dette notatet. Til dette spørsmålet kjem det samstundes fleire viktige underspørsmål, t.d. om slike unnskyldningar vert urettferdige overfor dei som i si tid utførte ugjerningane, kven ein unnskyldar på vegne av, kvifor ein ber om unnskyldning, og kva ein oppnår med unnskyldninga.

Teksten vart opphavleg utarbeida i samband med ei innleiing om forsoning av filosof Henrik Syse til Tater-/romaniutvalet i november 2014. Teksten er difor strukturert etter hovudpunkta i Syses presentasjon. Det inneber at dette notatet tek utgangspunkt i eit utval filosofiske spørsmål knytt til unnskyldningar og forsoning, men at det ikkje går nærmare inn på menneskerettslege eller (andre) juridiske aspekt.¹ Føremålet er å kort presentere nokre ulike tilnærmingar til *oppreising og forsoning*, som bakgrunn for Tater-/romaniutvalets vurderingar og tilrådingar. Sidan utvalet har sett på politikken som er ført overfor tatarar/romanifolk, har ein også sett på norske unnskyldningar og oppreisingsordningar siste tiåret; det ein kan kalle *reparasjonspolitik*.

Det vi snakkar om her er *offentlege* eller *offisielle* unnskyldningar. Ei offentlig unnskyldning er ei særskild form for offentlig handling i ein kontekst der folkegrupper (ofte minoritetar) har lidd stor urett, ofte i form av vald og overgrep eller systematisk diskriminering over lang tid, ofte (men ikkje alltid) utført i statleg regi.² I det følgjande vil eg nytte omgrepet «offentlege unnskyldningar» om unnskyldningar som blir gitt på vegne av offentlege styresmakter.³ Den kanadiske sam-

funnsvitaren Rhoda Howard-Hassmann definerer ei offentlig unnskyldning som ei unnskyldning frå ei korporativ eining som har mandat til å representere ei gruppe.⁴ Ho deler slike unnskyldningar inn i tre ulike kategoriar: diplomatiske, politiske og historiske. Diplomatiske unnskyldningar skjer mellom statar; politiske unnskyldningar blir gitt for handlingar eller hendingar som har politisk relevans i dag, sjølv om dei skjedde i fortida; og historiske unnskyldningar omhandlar historiske hendingar eller handlingar som ikkje er del av den levde erfaringa til folk som eksisterer i dag.⁵ Om vi følgjer denne terminologien er det først og fremst *politiske unnskyldningar* som er tema for denne gjennomgangen, men for å gjere det enkelt vil eg, som nemnt, halde meg til omgrepet offentlig unnskyldning.

1 Kven kan be om unnskyldning?

Så til spørsmålet: Kan nokon som lever i dag unnskyldle noko som dei sjølve ikkje var direkte med på? Det er minst to ulike tilnærmingar til dette spørsmålet. Ei side av spørsmålet går på om personar som lever i dag kan vere ansvarlege for noko som andre personar gjorde. Ein kan svare på dette ved å vise til at krav om direkte ansvar sjeldan er retta mot individuelle etterkommarar av overgripingar, men oftare vert stilte til institusjonar og grupper på tvers av generasjonar. Dette gjeld til dømes styresmakter (på nasjonalt, regionalt eller lokalt plan), kyrkjesamfunn og organisasjonar. Dersom institusjonen/gruppa framleis eksisterer, er det lettare å argumentere for at dei som er del av gruppa i dag kan ha eit ansvar for tidli-

¹ FN si generalforsamling vedtok i 2005 ein resolusjon om «Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law» (FN 2005), som er eit viktig dokument for dei som ønskjer å gå nærmare inn på dette temaet frå eit menneskerettslig utgangspunkt.

² Takk til Elin Skaar for denne definisjonen.

³ Mange av perspektiva vil likevel gjelde også for offentlege eller offisielle unnskyldningar frå andre ofte semi-offentlege einingar, som til dømes ei statskyrkje eller ei stor bedrift.

⁴ Howard-Hassmann, Rhoda (2013). «Official Apologies», i *Transitional Justice Review*, Volume 1, Issue 1, side 31–53: 32.

⁵ Ibid, s. 34.

gare handlingar som *institusjon/gruppe*.⁶ Her kan det samstundes vere nyttig å skilje mellom *skuld* og *ansvar*. Som del av eit fellesskap kan ein ha eit moralsk ansvar også for hendingar ein personleg ikkje er skuld i, men som fellesskapet har vore ansvarleg for.⁷

Ei anna, og relatert, side av spørsmålet går på om det har noko meining å unnskyldde hendingar eller handlingar som fann stad for veldig lenge sidan. Nokon vil seie at det ikkje har noko meining, sidan ein ikkje kan «reparere» historia. Det finst heller ikkje systematiske bevis for at offisielle unnskyldningar i praksis har den positive forsoningseffekten som dei er meinte å skulle ha.⁸ I tilfelle der det har kome forsoning etter ei unnskyldning, er det vanskeleg å seie med sikkerheit om det er unnskyldninga eller andre sosiale og politiske forhold som har hatt størst effekt.

Det er mange problemstillingar knytte til offentlege unnskyldningar, og ei rekke kritikarar av slike.⁹ Den norske filosofen og statsvitaren Jon Elster er ein av dei mest kjende norske kritikarane av offentlege unnskyldningar. I følgje Elster er det ikkje berre meiningslaust, men også «absurd i metafysisk forstand» å be om unnskyldning for noko som «døde menneske gjorde mot andre døde menneske».¹⁰ At det dei siste tiåra har vorte stadig meir vanleg at politikarar og statar gir uttrykk for «sorg, anger og unnskyldningar for forgjengernes handlinger», meiner Elster er det same som om dei skulle be om unnskyldning for kva andre regjeringar og land gjer i dag. Dessutan er denne praksisen langt frå så harmlaus som han kan virke. Elster meiner at snarare enn å bidra til forsoning kan ei offentleg unnskyldning like godt bidra til å auke risikoen for vald mellom grupper, ettersom ei slik unnskyldning «forutset-

ter stilltiende en form for essensialisme med henblikk på nasjoner eller etniske grupper»:

[...] Alt som forsterker essensialismen forsterker også tendensen til å anklage og straffe enkeltmennesker i kraft av deres gruppetilhørighet. Antisemittismens historie viser dette. Etnisk vold i hele verden – tenk bare på Serbia og Kosovo – fyres opp av antagelsen om at «den andre» er iboende ond eller iboende underlegen. Selv om unnskyldninger kan ha visse kort-siktige fordeler, kan de på lang sikt gi opphav til enda flere handlinger som krever en unnskyldning.¹¹

Andre meiner at ei offentleg unnskyldning kan vere viktig for å gå vidare. Innendingane betyr ikkje nødvendigvis at ein aldri skal kome med ei offentleg unnskyldning, men demonstrerer heller at ei unnskyldning må førebuast og gjennomførast med varsemd og nøye. Dei siste tiåra har vi sett ei mengd døme på offentlege unnskyldningar frå styresmakter i ei rekke land, og mange av dei kjem som følgje av krav reiste av representantar frå offergruppene. Det viser at unnskyldningar kan bli sett på som viktige og nødvendige steg i ein forsoningsprosess.

Det fins gode argument for kvifor ein bør vurdere om ei offentleg unnskyldning i somme samanhengar kan vere rett. Ei offentleg unnskyldning kan gi moralsk oppreising til ei gruppe som har opplevd overgrep, gjennom å stadfeste at det som har hendt var feil; at dei som ber om unnskyldning var dei ansvarlege (eller representerer dei ansvarlege); at det som hende ikkje var offergruppa si skuld; og at dei hadde fortent betre. Slik kan ei offentleg unnskyldning «annullere» eller «trekkje tilbake» tidligare fordøming og hets av gruppa.¹² Ei offentleg unnskyldning kan også gje ei form for makt til dei som har vorte utsette for overgrep, ved at dei som får tilbod om ei unnskyldning kan velje å reagere på ulike måtar: Dei kan godta unnskyldninga, velje å halde seg tause og ikkje respondere, eller avslå unnskyldninga.¹³

Det kan også liggje eit praktisk element i ei slik unnskyldning, i den grad ho inneber ein økonomisk eller materiell kompensasjon som bot for konsekvensane av tidligare overgrep. Prosessen kan dessutan ha ein symbolsk og integrerande funksjon, i det at han kan auke sjansen for at med-

⁶ Thompson, Janna (2001): «Historical Injustice and Reparation: Justifying Claims of Descendants», i *Ethics*, Vol. 112, No. 1, side 116.

⁷ Howard-Hassmann (2013), s. 33.

⁸ *Ibid.*, s. 48.

⁹ Sjå til dømes Govier og Verwoerd (2002): «Taking Wrongs Seriously: A Qualified Defence of Public Apologies», i *Saskatchewan Law Review*, Vol. 65, s. 140 og 142. Denne artikkelen går systematisk gjennom sju vanlege argument mot å gi offentlege unnskyldningar, og viser korleis argumenta kan bli møtt og kvifor forfattarane meiner at offentlege unnskyldningar, dersom dei blir varsamt utforma og grundig implementert, kan bidra til moralsk oppreising og forsoning.

¹⁰ Elster, Jon (2010). «Fortidens urett.» Kronikk i *Aftenposten*, 17. august 2010. Kronikken er basert på innlegget «The PRIO Annual Peace Address 2010: Justice, Truth, Peace», som Elster hadde 18. august 2010. Heile innlegget kan lesast på http://www.prio.org/Peace-Address/download/Final_PAPA_programme%202010.pdf (sist besøkt 30. mars 2015).

¹¹ *Ibid.*

¹² Govier og Verwoerd (2002), s. 140 og 142.

¹³ Ref. Martha Minow, referert til i Govier og Verwoerd, s. 140–141.

lemmar av grupper som har opplevd historiske overgrep føler seg som ein respektert del av ei større politisk eining, til dømes nasjonen.¹⁴ Dette kan bidra til auka tillit, noko som er avgjerande for den framtidige relasjonen mellom gruppa som får ei unnskyldning og nasjonen eller storsamfunnet.

Korleis kan ein så utforme ei offentleg unnskyldning for å kome nærmare ønsket om forsoning? Vidt definert er ei unnskyldning ei språkleg handling (munnleg eller skriftleg) som har som mål å skape forsoning mellom to paratar; eit forsøk på å reparere eit sosialt band eller ein sosial relasjon. Vi ber om unnskyldning *til* nokon, *for* noko som har hendt.¹⁵ Ei unnskyldning må vere konkret og verke reell om ho skal ha ein effekt.

Den australske filosofen Janna Thompson presenterer fire trekk som ho meiner er viktige i ei offentleg unnskyldning til australske urfolk, men som også er relevante i andre samanhengar:

1. Innhaldet og måten det blir presentert på bør vere støtta/godkjent av offergruppa, og gruppa bør gjerne også ha vore delaktig i utforminga av unnskyldninga.
2. Innhaldet bør bli støtta/godkjent av gruppa som ein unnskylder på vegne av.
3. Styresmaktene bør vise gjennom konkrete døme at uretten og lidningane til offergruppa har blitt inkludert i den offisielle historia til nasjonen (skulepensum, minneplakettar, utstillingar, monument, museum, etc.).
4. Styresmaktene bør vise at dei forpliktar seg til ikkje å gjenta uretten i framtida. Det å gjere historia synleg (punkt 3) er ein del av dette; ein kan også tilby kompensasjon, gjere ein formell avtale med gruppa eller gjennomføre andre tiltak.¹⁶

Skal ei offentleg unnskyldning ha ein forsonande effekt, er det ofte avhengig av *deltaking* (jf. punkt 1). Dette «forhandlande» aspektet er svært viktig. Det at unnskyldninga er del av noko større, betyr ikkje at hendinga i seg sjølv ikkje er viktig. Ifølgje Thompson skal ei offentleg unnskyldning vere eit vasskilje i historia, som skil urett i fortida frå ei framtid med rettferd og respekt. For å få til dette, må det vere ei minneverdig offentleg hending som står att som eit nasjonalt symbol.¹⁷

¹⁴ Howard-Hassmann 2013, s. 37.

¹⁵ For meir om kva unnskyldningar er, sjå Tavuchis, N. (1991). *Mea Culpa. A Sociology of Apologies and Reconciliation*. Stanford: Stanford University Press.

¹⁶ Thompson, Janna (2008): «Apology, Justice, and Respect: A Critical Defense of Political Apology» i Gibney et.al. (2008): *The Age of Apology: Facing Up to the Past*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, side 41–42.

I ein artikkel har den kanadiske psykologen Craig W. Blatz vist til totalt ti element som kan inngå i ei offentleg unnskyldning om ho skal vere komplett.¹⁸ Av desse er det seks som også vil vere til stades i ei fullstendig *personleg* unnskyldning:

1. Anger (til dømes seie at ein beklagar, at ein er lei for det).
2. Å ta på seg ansvaret.
3. Å innrømme at ein har gjort noko som var feil.
4. Å vise til at offeret har lide, har fått vondt av det som har hendt.
5. Å love at det som har hendt ikkje vil gjenta seg i framtida.
6. Tilbod om å gjere det godt igjen.

Unnskyldningar for noko personleg er sjeldan så fullstendige; ofte seier ein berre: «Unnskyld». Med offentlege unnskyldningar er det annleis. Dei er eit formelt forsøk på å gjere godt igjen for langvarig skade på ei gruppe, og vil som regel vere langt meir utfyllande. Ei offentleg unnskyldning har også som regel ei mykje større målgruppe: Ho er stila til befolkninga som eit heile, inkludert offergruppa og den/dei som skal ta på seg skuld, men skal også vere gyldig for framtidige generasjonar. Såleis vil mange ikkje vere klar over kva urett som har funne stad, og unnskyldninga må vere så klar og tydelig som mogleg.¹⁹ I tillegg må ein tenkje over det psykologiske aspektet hjå både majoriteten i samfunnet og minoriteten som har opplevd overgrep. Blatz viser derfor til fire ekstra element som styresmakter kan inkludere i ei offentleg unnskyldning:

1. Ein kan snakke om identitetsspørsmål: Der som det har vore langvarig undertrykking/diskriminering/overgrep av og mot ei gruppe, kan det ofte henge ved ei oppfatning om at gruppa er mindreverdige eller ikkje like viktig som andre grupper. Slike nedvurderingar vil påverke dei som høyrer til gruppa i dag, og styresmakter kan nytte potensialet i ei unnskyld-

¹⁷ Ibid, side 42. Originalsitat: «[A]n official apology is supposed to constitute a watershed in the history of relations between two peoples or between a government and a group of wronged individuals. It is supposed to separate a past of injustice and indifference from a future of just dealings and respect. To be such a watershed it has to be a memorable public event – a historical landmark. It is to have this significance, it has to stand out from the flood of political events that are featured in newspapers one day and disappear from public view the next. It has to acquire the status of a national symbol. This is why a political act of apology requires preparation, ceremony, and subsequent actions; saying the words is a small part of the proceedings.»

¹⁸ Blatz et.al. (2009): «Government Apologies for Historical Injustices», i *Political Psychology*, Vol. 30. No. 2, s. 221–222.

¹⁹ Ibid, s 221.

ning til å leggje vekt på dei viktige og unike bidraga gruppa har gitt til samfunnet som heilskap.

2. Styresmaktene kan søkje å formulere seg på ein slik måte at det minimerer motstanden frå majoriteten i samfunnet. Det er ikkje uvanleg at unnskyldningar møter motstand i majoriteten. (Eitt døme er det kontroversielle temaet i USA om styresmaktene skal kome med ei unnskyldning for slaveriet.) Dersom det er stor motstand i majoriteten, vil unnskyldninga også ha mindre effekt på gruppa som får ei unnskyldning. Ei unnskyldning kan derfor også innehalde «ros» til majoriteten, gjennom å leggje vekt på viktige verdiar og trekk også ved dei.
3. Ei unnskyldning kan vise til kor bra dagens system er, og at dagens lover og styresett er betre enn før, då overgrepa skjedde. Om ein framhevar at dagens system er annleis og betre, kan ein minimere mistru mot dagens system, og også minske faren for at delar av majoriteten vil klandre offergruppa for det som har skjedd.
4. Ei unnskyldning kan minske trusselen mot dagens system, ved å tydelig ta avstand frå det systemet som utførte handlingane. Slik kan ein distansere seg frå det som hendte, og demonstrere at ein i dag er oppteken av rettferd.²⁰

2 Kan slike unnskyldningar vere urettferdige mot dei som i si tid gjorde ugjerningane som ein ber om unnskyldning for?

Det er lett å vere samd i at ein ikkje skal vurdere hendingar som fann stad for lenge sidan ut frå verdiar og system som ligg til grunn for samfunnet i dag. I praksis er det likevel vanskeleg, om ikkje umuleg, å vurdere hendingar i fortida fullstendig ut frå deira eigne premiss. Verda har endra seg, og synet på rettferd, menneskeverd og likeverd har endra seg med henne. Det er viktig å vere medviten om dette, særleg om ein skal prøve å gje ei moralsk vurdering av hendingar og handlingar som ligg langt tilbake i tid.

Det å vurdere fortida sine handlingar ut frå notidige verdiar kan seiast å vere ein form for *etnosentrisme*, på tvers av tid i staden for på tvers av samfunn. Etnosentrisme er å vurdere andre samfunn ut frå sitt eige, og gjere eigne samfunnsverdiar til felles målestokk for alle samfunn.²¹ Trudy Govier og Wilhelm Verwoerd kallar

det for *presentisme*; det at ein brukar dagens verdiar til å vurdere politikk og handlingar i fortida.²² Dei átvarar likevel mot å setje seg sjølv i ein situasjon der ein blir «moralisk handlingslamma» fordi hendingar har funne stad innanfor andre verdirammer og juridiske rammer enn vi lever i no, og viser til at ein på fleire måtar kan svare på påstandar om at ein ikkje kan bruke dagens moralske normer for å dømme handlingar i fortida:

1. Nokre handlingar var klanderverdige også ut frå fortida sine standardar (til dømes seksuelle overgrep og annan grov vald).
2. Nokre handlingar kunne ein (i alle fall teoretisk) sett opp mot eksisterande moralske standardar og framleis vurdert som feil.
3. I mange tilfelle fanst det motstemmer i samtida som gav uttrykk for at noko var gale, og det kan derfor argumenterast for at dei som utførte handlingane burde eller kunne ha visst betre, og difor handla annleis.
4. Vi lever i dag, og det gir ikkje noko meining å *ikkje* bruke dagens normer og verdiar når vi ser på fortida. Vi må finne løysingar og vurdere handlingar, også fortidige, ut frå normer og verdiar vi trur på og lever etter i dag.

Det siste punktet er det viktigaste argumentet til Govier og Verwoerd, samstundes som dei legg vekt på at ein alltid må ta konteksten med i vurderinga. Såleis bør ein unngå å generalisere kring individuell moral og karakter når ein ser på handlingar i fortida: Ein kan konkludere med at handlingar ikkje var riktige ut frå det vi veit i dag, utan å seie at individa som utførte handlingane var umoralske. Dette kan vere ei viktig, men vanskeleg, øving.

3 Kven unnskylder ein på vegne av?

Ei offentleg unnskyldning blir gitt *på vegne av* ein institusjon/ei gruppe, av nokon som har legitimitet til å representere. Ofte er det ein representant for styresmaktene som er talsperson og som presenterer unnskyldninga, på vegne av regjeringa, parlamentet, majoritetssamfunnet eller heile nasjonen. Nokre unnskyldningar seier eksplisitt at dei er på vegne av ein heil nasjon eller eit heilt folk, andre seier at dei er på vegne av regjeringa

²¹ Eriksen, Thomas Hylland (1998): *Små steder – store spørsmål: Innføring i sosialantropologi*. Oslo: Universitetsforlaget, side 29.

²² Govier og Verwoerd, s. 150.

²⁰ Ibid, s 222 – 223.

eller styresmaktene. For at ei unnskyldning skal bli gitt på vegne av eit kollektiv, bør det ifølgje Govier og Verwoerd ha vore ein refleksjonsprosess i forkant, der ein har oppnådd ein slags konsensus om kva som var gale, kvifor institusjonen/gruppa var ansvarleg(e), og kva det vil innebere å be om unnskyldning og anerkjenne ansvar.²³ Der- som ei unnskyldning ikkje har støtte frå den insti- tusjonen/gruppa som det blir bedt om unnskyld- ning på vegne av, vil den reelle effekten av unn- skyldninga bli veldig redusert.

Ei liknande problemstilling vil ein sjølv sagt også ha internt i offergruppa, når ein skal bestemme korleis ein vil stille seg til spørsmål om forsoning og eventuell tilgjeving. Kven er det i så fall ein tilgjev på vegne av? Kan dei som lever i dag tilgje på vegne av folk som ikkje lenger lever, eller kan ein tilgje på vegne av andre i same gruppe som har opplevd andre ting? Det er eit stort forskingsfelt som ser på tematikkar knytt til forsoning og offentlege unnskyldningar (innan mellom anna filosofi, statsvitskap og jus), men det meste av forskinga er retta mot staten og majoritets- gruppa. Det er mindre forskning på korleis repre- sentantar frå offergruppa opplever prosessen og unnskyldninga.²⁴

Det er viktig å hugse på at enkeltpersonar, både dei som levde før og deira etterkommarar i dag, har (hatt) ulike erfaringar, og derfor også vil ha ulike tilnærmingar til desse spørsmåla. Medan det for somme vil vere viktig å få ei unnskyldning, vil det for andre frå same gruppe opplevast som unødvendig, eller i verste fall skadeleg. Det er der- for viktig å hugse på at det også i gruppa som får tilbod om ei unnskyldning ofte vil vere motstri- dande meiningar, om både sjølve unnskyldninga og andre element i ein forsoningsprosess.

4 Kvifor gjer ein dette, og kva oppnår ein?

For å kunne vurdere kvifor styresmakter kjem med offentlege unnskyldningar, og kva ein kan oppnå med dei, er det viktig å sjå på formålet med unnskyldninga. Det vil ofte vere å oppnå forsoning mellom to grupper, eller mellom styresmaktene i eit land og ein minoritet. Govier og Verwoerd pre-

senterer tre ulike perspektiv for å vurdere kva ein kan oppnå med offentlege unnskyldningar:

1. Effekten unnskyldninga har på offergruppa (kan gi moralsk oppreisning og lovnadar om framtidige reformer som betrar livssituasjon i dag).
2. Effekten unnskyldninga har på relasjonen mellom offergruppa og overgripargruppa (kan vere eit skritt på vegen mot forsoning, gjennom å anerkjenne den moralske verdien til ofra).
3. Funksjonen unnskyldninga kan ha i å uttrykkje og stadfeste moralske verdiar (gjennom å anerkjenne at tidligare handlingar og politikk var gale, viser ein vilje til å ta eit oppgjær med desse for å unngå å gjenta dei i framtida).²⁵

Styresmakter kan ha ei rekkje ulike motiv for å kome med ei offentlig unnskyldning, men det er ikkje uvanleg at ein har moralske grunnar, i tillegg til dei meir instrumentelle, politiske, motiva.²⁶ Ifølgje den franske statsvitaren Kora Andrieu er hovudmålet med ei unnskyldning å oppnå tilgje- ving og til slutt forsoning mellom den som har blitt utsatt for noko og den som har gjort det.²⁷ Det er usemje mellom forskarar om kva som er relasjonen mellom tilgjeving og forsoning, og om det er nødvendig med tilgjeving for å oppnå forsoning. Det vil også variere kva ein legg i omgrepet 'tilgjeving'. Ein har til dømes snakka om å «tilgje men ikkje gløyme», men det kan vere vanskeleg å bli samde om kva dette inneber i praksis. Dersom det blir for sterkt fokus på tilgjeving, kan offer oppleve at eit press om å tilgje overskuggar dei djupare røtene til konflikten. Andrieu viser til at den sørafrikanske Sannings- og forsoningskommi- sjonen vart kritisert for dette.²⁸ Amnesti vart ikkje knytt til tilgjeving, så det var ikkje eit krav om at ein måtte tilgje nokon for at dei skulle få amnesti,²⁹ men det kunne likevel bli opplevd som eit press.

Skuld og tilgjeving står sentralt i spørsmål om forsoning og eit samfunn sitt oppgjær med over- grep og traumatiske historiske hendingar. Elin Skaar og Bård-Anders Andreassen foreslår ei min-

²³ Ibid.

²⁴ Philpot et.al (2013): «Making Meaning From Collective Apologies: Australia's Apology to Its Indigenous Peoples», i *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, Vol. 19, No. 1, s 34–50, s. 35.

²⁵ Govier og Verwoerd, s. 143.

²⁶ Verdeja, E. (2010): «Official Apologies in the Aftermath of Political Violence», i *Metaphilosophy*, Vol.41. No. 4, juli 2010, s. 568.

²⁷ Andrieu, Kora (2009): «'Sorry for the Genocide': How Public Apologies Can Help Promote National Reconciliation», i *Millenium: Journal of International Studies* 38:3, side 5.

²⁸ Ibid, s. 7.

²⁹ Auerbach (2009): «The Reconciliation Pyramid – A Narrative-Based Framework for Analyzing Identity Conflicts», i *Political Psychology*, Vol. 30, No. 2, side 309.

dre krevjande tilnærming til tilgjeving og forsoning:

Kanskje bør en realistisk forståelse av forsoning trekke i retning av toleranse for og erkjennelse av at en må leve side om side med noen som har begått en dyp urett, uten nødvendigvis å tilgi for de handlingene som er begått. Til dette kan det finnes mange beveggrunner, alt fra en erkjennelse av felles interesse i å beholde en samfunnsfred og unngå en fragmentering av en stat, til et etisk begrunnet ønske om å tolerere sameksistens uten å akseptere handlinger.³⁰

I ein artikkel frå 2013 skriv australske forskarar om kva den offentlege unnskyldninga frå australske styresmakter i 2008 hadde betydd for australske urfolk (aboriginane og *Torres Strait Island*-folket).³¹ Deira funn viser at unnskyldninga vart opplevd som viktig og meningsfull for mange av motakarane. Det var spesielt viktig for dei at den australske regjeringa anerkjente den lidinga dei hadde opplevd og overgrepa som var gjort. Det blei understreka av informantane at det var viktig at det no var offisielt kjent at dei ikkje var løgnarar, men at dei var reelle offer som hadde opplevd store tap og lidingar, og at det ikkje var deira eigen feil. Det ga ei moralsk oppreising. Samstundes vart det lagt vekt på at unnskyldninga måtte bli etterfølgt av andre konkrete handlingar om ho skulle vere verkeleg meningsfull. Mange meinte at unnskyldninga fremja forsoning, men det var svært få som meinte at unnskyldninga hadde ført til tilgjeving.

Som ein ser i det australske dømet, og som vi har sett over, legg mange vekt på at ei unnskyldning også må ha eit konkret element. Det kan då vere tale om økonomisk kompensasjon eller andre faktiske og praktiske endringar, som lovreformer eller støtteordningar. Dersom ei unnskyldning ikkje blir følgt opp av praktiske tiltak, risikerer ein at ho blir oppfatta som hol og lite truverdig.³² I tillegg vil offergruppa ofte ha reelle behov for økonomisk oppreising eller andre støttetiltak, sidan overgrepa som har funne stad har hatt direkte konsekvensar for deira faktiske situasjon i

dag, økonomisk og på andre måtar. Forsking viser likevel at ei unnskyldning ikkje treng å bli oppfatta som lite tilfredsstillande dersom ho *ikkje* inneheld økonomisk kompensasjon: Det viktige er kva konkrete krav og ønskjer offergruppa har på førehand, og korleis desse vert inkorporerte i unnskyldninga og responsen frå styresmaktene.³³ Dersom viktige krav frå offergruppa blir ignorerte kan unnskyldninga bli mindre effektiv, sidan dette vil påverke vurderinga av andre tiltak som blir inkludert. Ein risikerer at dei vil setje mindre pris på tiltak som faktisk blir inkludert, fordi dei føler seg forbigått og ignorert.

5 Avsluttande ord

Ei offentlig unnskyldning må vere del av ein større prosess, og ikkje ei enkeltstående hending. Prosessen som fører til unnskyldninga kan ha ein symbolsk og integrerande funksjon, som vil auke sjansen for at medlemmar av grupper som har opplevd historiske overgrep føler seg som ein respektert del av den større politiske eininga. Nøyaktig kva rolle ei offentlig unnskyldning vil spele i ein forsoningsprosess er avhengig av mange faktorar, mellom anna den konkrete konteksten og kva som har hendt, makt- og ressursfordelinga mellom gruppene, relasjonen mellom gruppene i dag, korleis den konkrete unnskyldninga blir gjennomført og korleis resten av forsoningsprosessen går føre seg.

Eg har vist til nokre element som bør eller kan vere til stades i ei offentlig unnskyldning; element som kan auke effekten av ein slik prosess og som ein bør vere klar over når ein går inn i prosessen. Samstundes finst det ingen fasit på kva som fungerer og kvifor, og det er viktig å hugse på at ingen grupper er homogene. Såleis vil det alltid vere intern usemje om kva som har hendt og kva som må gjerast, både i gruppa som har vore utsett for overgrep og i gruppa/institusjonen som det blir bedt om unnskyldning på vegne av. Ein god dialog med ulike representantar for gruppa eller gruppene er derfor svært viktig, ikkje minst der det finst mange og motstridande meningar.

Det avgjerande er såleis at ei offentlig unnskyldning ikkje står for seg sjølv, men er del av noko meir og større, uavhengig av formuleringane i sjølve unnskyldninga. Ei unnskyldning må sjå framover, sjølv om ho handlar om fortida.

³⁰ Andreassen, Bård-Anders og Skaar, Elin (1998). «Oppgjør med alvorlige menneskerettighetsovergrep ved overgang til demokrati», i Andreassen og Skaar (red) (1998): *Forsoning eller rettferdighet? Om beskyttelse av menneskerettighetene gjennom sannhetskommisjoner og rettstribunaler*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, s. 23.

³¹ Philpot et.al (2013).

³² Govier og Verwoerd, op.cit. side 142.

³³ Blatz et.al, op.cit, s 237.

6 Referansar

- Andreassen, Bård-Anders og Skaar, Elin (1998). «Oppgjør med alvorlige menneskerettighetsovergrep ved overgang til demokrati», i Andreassen og Skaar (red) (1998): *Forsoning eller rettferdighet? Om beskyttelse av menneskerettighetene gjennom sannhetskommisjoner og rettsribunaler*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Andrieu, Kora (2009): «'Sorry for the Genocide': How Public Apologies Can Help Promote National Reconciliation», i *Millennium: Journal of International Studies* Vol. 38 No. 1, side 3–23. Publisert på nett 9. juli 2009; tilgjengeleg her: <http://mil.sagepub.com/content/38/1/3.full.pdf+html> (sist besøkt 30. mars 2015).
- Auerbach, Yehudith (2009): «The Reconciliation Pyramid – A Narrative-Based Framework for Analyzing Identity Conflicts», i *Political Psychology*, Vol. 30 No. 2, side 291–318.
- Blatz, C., Schumann, K. og Ross, M. (2009): «Government Apologies for Historical Injustices», i *Political Psychology*, Vol. 30. No. 2, side 219–241.
- Elster, Jon (2010). «Fortidens urett.» Kronikk i Aftenposten, 17. august 2010. Kan lesast her: <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/Fortidens-urett-6270090.html> (sist besøkt 30. mars 2015).
- Eriksen, Thomas Hylland (2008): *Små steder – store spørsmål: Innføring i sosialantropologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- FN (2005): «Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law», GA Resolution 60/147, 16. desember 2005.
- Govier, Trudy og Verwoerd, Wilhelm (2002): «Taking Wrongs Seriously: A Qualified Defence of Public Apologies», i *Saskatchewan Law Review* Vol. 65, side 139–162.
- Howard-Hassmann, Rhoda (2013): «Official Apologies», i *Transitional Justice Review*, Vol. 1 No. 1, side 31–53.
- Ignatieff, Michael (1998): *The Warrior's Honor*. New York: Metropolitan Books.
- Minow, Martha (1998): *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston: Beacon Press.
- Philpot, Catherine et al. (2013): «Making Meaning From Collective Apologies: Australia's Apology to Its Indigenous Peoples», i *Peace And Conflict: Journal of Peace Psychology*, Vol. 19 No. 1, side 34–50.
- Tavuchis, Nicholas (1991): *Mea Culpa. A Sociology of Apologies and Reconciliation*. Stanford: Stanford University Press.
- Thompson, Janna (2008): «Apology, Justice, and Respect: A Critical Defense of Political Apology», i Gibney et.al. (2008): *The Age of Apology: Facing Up to the Past*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Verdeja, Ernesto (2010): «Official Apologies in the Aftermath of Political Violence», i *Metaphilosophy*, Vol. 41. No. 4, juli 2010. Tilgjengeleg her: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9973.2010.01649.x/full> (sist besøkt 30. mars 2015).
-

Vedlegg 25

Erstatnings- og oppreisningsordninger for tater-/romanifolk

Av Ragnhild Nordvik

1 Innledning

Fra 1990-tallet og fram til i dag har det skjedd en utvikling i den norske statens holdninger til tidligere behandling av grupper i samfunnet som på ulike måter har skilt seg ut fra flertallet, enten det gjelder levesett, livsstil, kultur eller sentrale erfaringer. Personer fra det som anses som sårbare eller utsatte grupper har stått fram i offentligheten med sine historier, og dette har bidratt til å sette et kritisk søkelys på det offentliges behandling av ulike grupper opp gjennom tidene.¹ Ut over 1990-tallet var det flere enkeltpersoner og familier med tater-/romanibakgrunn som fortalte sine historier i avisartikler og tv-program, og det ble et økende press på myndighetene for å ta et oppgjør med fortidens overgrep. Det ble også opprettet flere interesseorganisasjoner for tater-/romanifolk.²

Norske myndigheter har imøtekommet kravene om oppreisning og oppgjør med tidligere tiders politikk overfor taterne/romanifolket, både gjennom å komme med offentlige unnskyldninger og gjennom å opprette kollektive og individuelle oppreisningsordninger. Her har Norge også vært en del av en internasjonal trend på 1990- og 2000-tallet, der stadig flere, både nasjonale myndigheter og andre, kommer med offentlige unnskyldninger til ulike minoritets- eller samfunnsgrupper som har opplevd overgrep eller dårlig behandling.³

¹ Pettersen, Karen-Sofie (2014). «Å gjøre opp for urett – Oppreisning til tidligere barnevernsbarn», i Finstad og Lomell (red): *Motmæle. En antologi til Kjersti Ericsson, Cecilie Høigård og Guri Larsen*. Oslo: Novus forlag, s. 341.

² Se Halvorsen, Rune (2000). «Etnisk mobilisering i en bryningstid», i Hvinden, Bjørn (red): *Romanifolket og det norske samfunnet*. Oslo: Fagbokforlaget, Vigmostad og Bjørke AS; Halvorsen, Rune (2002). «The Paradox of Self-Organization among Disadvantaged People: A Study of Marginal Citizenship» «Dr.polit. avhandling i sosiologi, NTNU, og Halvorsen, Rune (2004). *Taternes arbeid for oppreisning og anerkjennelse i Norge*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.

1.1 Om notatet

Dette notatet gir en oppsummering av hvilke oppreisnings- og erstatningsordninger som er iverksatt fra norske myndigheters side for å bøte på overgrep begått mot personer med tater-/romani-bakgrunn. Notatet er en forkortet versjon av informasjon som ble utarbeidet til Tater-/romaniutvalget for å gi bakgrunnsinformasjon til utvalgets vurderinger av de tidligere ordningene og behov for eventuelle forslag til ytterligere tiltak innenfor dette feltet.

Notatet begynner med en presentasjon av avgitte offentlige unnskyldninger fra staten og Den norske kirke, før det går videre til å se på kollektive og individuelle erstatnings-/oppreisningsordninger for tater-/romanifolk. I denne siste delen vil vi presentere funn fra gjennomførte undersøkelser om antall søkere og innvilgede søknader under den utvidede og tilpassede rettferdsvederlagsordningen for tater-/romanifolk.

2 Kollektiv oppreisning: Unnskyldninger

2.1 Offentlige unnskyldninger fra myndighetene

Den norske regjeringen, ledet av Kjell Magne Bondevik, kom i 1998 med en unnskyldning til taterne/romanifolket under et møte mellom statsråd Ragnhild Queseth Haarstad og representanter for tater-/romanifolk i Kommunal- og regionaldepartementet den 11. februar 1998. Statsråden sa da blant annet:

³ Andrieu, Kora (2009). «Sorry for the Genocide: How Public Apologies Can Help Promote National Reconciliation», i *Millenium – Journal of International Studies* Vol. 38, (1) s. 4. Jf <http://mil.sagepub.com/content/38/1/3.full.pdf+html> (rett URL 9.4.2015).

Norske myndigheter har opp igjennom historien opplagt gjort urett mot romanifolket og har direkte eller indirekte (via «Misjonen») vært ansvarlige for alvorlige overgrep mot enkeltpersoner, både barn og voksne. Stikkord som Svanviken arbeidskoloni, tvangsplassering av barn og tvangssterilisering vekker mange vonde minner. Norske myndigheter har mye å skamme seg over og beklage. [...]

I forhold til romanifolket vil jeg på vegne av norske myndigheter sterkt beklage fortidas overgrep. Noe liknende må aldri skje igjen. Felles regler i Europa for å sikre rettigheter for nasjonale minoriteter kan bidra til å hindre at historien gjentar seg, både i Norge og i andre europeiske land.⁴

Denne unnskyldningen ble så gjentatt av Stoltenberg I-regjeringen i St.meld. nr. 15 (2000–2001). Denne meldingen var en oppfølging av Norges ratifisering av Europarådets rammekonvensjon om vern av nasjonale minoriteter i 1999 og av den nasjonale Handlingsplan for menneskerettigheter (St.meld. nr. 21 1999–2000), som hadde en gjennomgang av politikken overfor nasjonale minoriteter som ett av tiltakene. I St.meld. nr. 15 (2000–2001) uttrykker regjeringen eksplisitt at man ønsker et oppgjør med tidligere politikk overfor de nasjonale minoritetene, som i lange perioder har hatt assimilasjon (fornorsking) og kontroll som målsetting. Allerede i innledningen til oppsummeringen (punkt 1.1) skriver regjeringen: «Regjeringen vil gjennom denne meldinga be om orsaking for dei grove overgrepa romanifolket har vore utsett for av eller med aktiv støtte frå legale norske styresmakter». I punkt 2.6, «Oppgjer med tidlegare politikk», skriver regjeringen blant annet:

Særleg overfor romanifolket (taterane/dei reisande) har det skjedd grove overgrep gjennom ein stor del av 1900-talet. Tiltak som busetting, plassering på institusjon, omsorgsovertaking av barn og sterilisering – formelt eller reelt grunnlagt med at den det gjaldt var «omstrefar» – blei kopla saman på ein slik måte at det heile fekk eit sterkt element av tvang. Sett samla gir tiltaka eit bilete av ein samanhengande og sterkt undertrykkjande politikk frå storsamfunnet overfor ein utsett minoritet.

⁴ Statsråd Ragnhild Queseth Haarstad: Møte med romanifolket 11. februar 1998. Jf. www.regjeringen.no/nb/dokumentarkiv/Regjeringen-Bondevik-I/krd/Taler-og-artikler-arkivert-individuelt/1998/mote_med_romanifolket.html?regj_oss=1&id=262666 (rett URL 30.3.2015).

Denne politikken var støtta og positivt sanksjonert av offentlege styresmakter (Stortinget, regjeringa, sentral og lokal forvaltning), og blei i stor utstrekning sett ut i livet av organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse. [...]

*Regjeringa tek sterk avstand frå dei overgrepa som har vore gjorde mot romanifolket og ber om orsaking for den uretten som har skjedd. Noko liknande må aldri få hende igjen.*⁵

Det er ikke gjennomført egne undersøkelser i regi av Tater-/romaniutvalget om hvilken kjennskap som finnes i samfunnet generelt til de offentlige unnskyldningene regjeringen har gitt til taterne/romanifolket, så følgende er basert på oppfatninger blant representanter for romanifolket/taterne, som er gitt i intervjuer og samtaler, og et generelt inntrykk av kunnskap basert på nyhetsinnslag og lignende.

Inntrykket er at det er relativt liten kjennskap i befolkningen om at den norske regjeringen offentlig har bedt taterne/romanifolket om unnskyldning for tidligere overgrep. I boken *Nasjonens Barn* av Eide og Aanesen uttaler en kvinne følgende, som kan illustrere hvordan noen tater/romanifolk oppfatter kunnskapen om unnskyldningen: «For dem som så på nyhetene akkurat den dagen så er det vel greit. Men det må mer til for å endre holdninger».⁶ I motsetning til den australske regjeringens unnskyldning til australske urfolk i 2008, som ble kringkastet direkte av alle de store tv-selskapene, så har de offentlige unnskyldningene fra norske myndigheter til taterne/romanifolket ikke vært så veldig «offentlige», i og med at de har blitt presentert på et lukket møte i departementet (i 1998) og i stortingsmeldinger.

Manglende kunnskap blant myndigheter og andre om overgrepene mot tater/romanifolk har blitt trukket fram som et problem og en utfordring blant mange tater/romanipersoner i intervjuer og samtaler. En offentlig unnskyldning kan være med på å gi stolthet og verdighet til grupper som har blitt utsatt for overgrep, fordi det i en offentlig unnskyldning ligger en innrømmelse av skyld og ansvar for det som har skjedd. Det kan hevdes at effekten av unnskyldningen svekkes når den er

⁵ St.meld. nr. 15 (2000–2001), s. 14. Kursiv i originaltekst. I meldingen kommer også regjeringen med en unnskyldning til alle nasjonale minoritetene, for fornoringspolitikken og måten minoritetene har blitt behandlet på: «Regjeringa seier seg òg lei for den fornoringspolitikken som har råka alle dei nasjonale minoritetane, og vil på staten sine vegner be om orsaking for den måten minoritetane er blitt behandla på.» (ibid).

⁶ Eide, Bernt og Aanesen, Ellen (2008). *Nasjonens barn*. Oslo: Conflux, s. 95.

lite kjent i den generelle befolkningen: «Naboen min hadde hatt godt av å vite hva som har skjedd med oss, og hvorfor vi reagerer sånn når de omtaler oss som «dere» selv om de bare snakker til en av oss.»⁷

Noen tater/romanifolk har begrenset tro på at en offentlig unnskyldning, nå i ettertid, vil utgjøre noen forskjell. Samtidig påpeker mange vi har snakket med at en unnskyldning alene uansett ikke er nok. Den må være del av noe større: «Det må ligge noe ordentlig bak, som viser at det blir rydda opp. En unnskyldning må ha tyngde bak seg, slik at det skjer en holdningsendring, at det ikke skjer igjen.»⁸

2.2 Den norske kirkes unnskyldning

Den norske kirke (Kirken) har ved Kirkemøtet kommet med en unnskyldning til taterne/romanifolket i to omganger, først i 1998 og så i år 2000.

Prosessen er forklart slik av Rune Halvorsen:

I 1996 opplevde Den norske kirke pågang fra organisasjonstilløp på Vestlandet. Komiteen for internasjonale spørsmål i Mellomkirkelig råd for Den norske kirke tok i 1997 initiativ til dialog med taternes organisasjoner om Den norske kirkes behandling av gruppen. De ønsket å bringe saken opp på den kirkelige dagsorden i 1998 i tilknytning til spørsmål om menneskerettigheter. Et av utvalgsmedlemmene hadde allerede kontakt med TLs styreleder [...]

Kirkemøtet i Bergen november 1998 [ble] delt i synet på hvorvidt en skulle be om tilgivelse for kirkens tidligere tiltak overfor taterne. I det opprinnelige forslaget het det at «vi ber på ei synd og ei skam vi ikkje kan gå vidare med». Etter et benkeforslag vedtok Kirkemøtet med knapt flertall [44 mot 39 stemmer]: «Vårt folk ber på ei skam vi ikkje kan gå vidare med». Dette ble oppfattet som at kirken skjøv det norske folk foran seg og ikke ville ta ansvar for kirkens medvirkning til overgrep mot taterne. Rett nok het det i fortsettelsen av vedtaket: «(...) Difor seier vi i dag på kyrkja sine vegner: Forlat oss vår skuld!» Hovedinntrykket var likefullt at Kirkemøtet ikke ville be om unnskyldning på egne vegne og skjulte seg bak et stort og uforpliktende begrep om samfunnsansvar.

Tross misnøye med Kirkemøtets vedtak i 1998, ble det i løpet av våren 1999 utarbeidet et

forslag til samarbeidsavtale [mellom Kirkemøtet og Romanifolkets Landsforening]. [...]

Etter betydelig merarbeid og press fra TL, sentrale støttespillere i Den norske kirke, forskere og massemedia [...] kom saken opp til ny behandling på Kirkemøtet i Trondheim i november 2000. Følgende ble da vedtatt med akklamasjon: «Kirkemøtet 2000 ber taterne om unnskyldning og tilgivelse for den urett og de overgrep som fra kirkens side er begått mot deres folk».⁹

Behandlingen i Den norske kirke førte til sterke reaksjoner blant mange av taterne/romanifolket, og mange reagerte, som Halvorsen skriver, sterkt på endringen i vedtaksteksten i 1998. Striden rundt dette var en medvirkende årsak til splittelsen i organisasjonen Romanifolkets Landsforening, og etableringen av LOR (Landsorganisasjonen for Romanifolket).

Vedtaket førte også til reaksjoner fra tidligere ansatte og støttespillere av Norsk misjon blant hjemløse (Misjonen), som følte at vedtaket hadde stemplet dem som overgripere. Det ble gjennomført flere forsoningsmøter med Kirken, og over 50 personer signerte på et krav om at Kirkemøtevedtaket måtte oppheves. Dette var bakgrunnen til at leder i Kirkerådet, Nils-Tore Andersen, i sin tale til Kirkerådets møte i mars 2009 tok opp denne saken, for å understreke at Kirkemøtets vedtak ikke hadde hatt til hensikt å dømme Misjonens ansatte:

Kirkemøtet 1998 hadde som sak 12/98 «Overgrep mot dei reisande/taterane». 10 år er gått siden Kirkemøtet i 1998. I 10 år har de (representanter for Norsk misjon blant hjemløse) forsøkt å nå frem med sitt budskap til Den norske kirke. Budskapet var en sår fortelling om hvordan et viktig og på mange måter riktig vedtak kan slå skrekkelig negativt ut for mennesker som føler at de indirekte blir dømt. [...]

Mange av de som arbeidet på institusjonene for taterne hadde gode hensikter og ville det beste. De fleste av dem var gode mennesker som på statens vegne hadde gått inn i en oppgave de ønsket å løse på best mulig måte for taterne og samfunnet. I ettertid må vi erkjenne at mye gikk galt og mye vondt skjedde. Derfor fant Kirkemøtet det rett å be

⁷ Tater-/romaniutvalget, gruppeintervju, høsten 2014.

⁸ Tater-/romaniutvalget, gruppeintervju, høsten 2014.

⁹ Halvorsen 2004, s. 79-81. Denne boken er utgitt i forbindelse med tiårsjubileet til Romanifolkets Landsforening/Taternes Landsforening, og Halvorsen bruker konsekvent TL som forkortelse for organisasjonen, også i perioden da det offisielle navnet var RFL.

taterne om unnskyldning på kirkens vegne. Det er ikke tvil om at livet på «hjemmene» av noen ble opplevd som ufritt og umyndiggjørende, og hva verre var. At det så i den sammenheng i Kirkemøtets behandling ble tegnet et bilde av organisasjonen «Misjon blant hjemløse» og deres medarbeidere som måtte virke sårende og fortegnet, hører med til historien. [...]

Misjonens folk føler at kirken har gitt legitimitet til angrep på mennesker som engasjerte seg i et hjelpearbeid, og som ikke kan forsvare seg. Jeg lovet denne gruppen representanter både for taterne, misjonens ansatte i den tiden og forskeren å nevne dette for Kirkerådet i min tale. Det er nå gjort. Vi skal *ikke* be om unnskyldning for vedtaket i 1998. Da begår vi en ny feil, men vi skal ved dette gi korreksjon til det bildet mange oppfattet av alle som var i hjelpeapparatet. Vår unnskyldning til taterne står ved lag. Det var det grunnlag for, men det var ikke rett av oss å generalisere og dømme alle som med god vilje og gode hensikter arbeidet med og for taterne selv om vi i dag kan se store svakheter ved det. Kanskje kan dette lære oss noe om at vi som kirke skal være forsiktige med å bekjenne forfedrenes synder, hva enten det gjelder geistlige, misjonærer eller andre. Det meste tar seg annerledes ut på avstand i tid og rom. Sannsynligvis vil vi som kirke ha mer enn nok å bekjenne for hva vi selv er med på. Jakten på syndebukker er den letteste av alle idretter, men knapt den edleste.¹⁰

Konfliktene som oppstod i kjølvannet av Kirkemøtets vedtak i 1998, både blant tater/romanifolk og blant personer som identifiserte seg med Misjonen, viser hvor utfordrende det kan være å komme med kollektive unnskyldninger på vegne av fortidens handlinger. Kirkemøtets vedtak blir kritisert både for ikke å ta nok ansvar for tidligere overgrep, og for å kaste skyld og skam på tidligere ansatte og aktive i Norsk misjon blant hjemløse.

¹⁰ Nils-Tore Andersen, Leders tale ved møtet i Kirkerådet torsdag 5. mars 2009. Jf. <http://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkeradet/saksdokumenter-og-vedtak/kirkeradet-05.03.2009-06.03.2009> (rett URL 9.4.2015)

3 Kollektive oppreisningstiltak: Museumsutstilling og Kulturfond

3.1 Latjo Drom-utstillingen på Glomdalsmuseet¹¹

Den permanente utstillingen Latjo Drom på Glomdalsmuseet ble åpnet av HKH Kronprins Magnus i april 2006. Med utstillingen vil museet skape økt forståelse og kunnskap om taterne/romanifolket, og visjonen er å endre folks holdninger og bidra til en bedre fremtid for taterne/romanifolket. Allerede i 1996 diskuterte Stortinget planene om å lage et kultursenter eller en egen utstilling for taterne/romanifolkets kultur som en del av en kollektiv oppreisning, under behandlingen av et dokument 8-forslag fra Erling Folkvord (RV). Få måneder etter debatten i Stortinget tar Våler kommune og Romanifolkets landsforening kontakt med Glomdalsmuseet i Elverum for å høre om de vil være interessert i å lage en kulturpresentasjon av taterne/romanifolket.

Arbeidet med å etablere utstillingen ble også nevnt i St.meld. nr. 22 (1999–2000) om arkiv, bibliotek og museum, men det er i St.meld. nr. 15 (2000–2001) om Nasjonale minoriteter at utstillingen blir satt i sammenheng med den offentlige unnskyldningen. I kapittel 2.6 («Oppgjer med tidligere politikk») skriver regjeringen følgende om opprettelsen av utstillingen:

Overgrepa mot romanifolket var særs grove og ramma ei etnisk gruppe hardt. Tiltak for å styrkje og fremme kulturen til romanifolket kan sjåast som ei form for kompensasjon for kontroll- og fornorskingspolitikken, særleg for dei verknadene denne politikken har hatt for å svekkje kulturen. *Regjeringa vil derfor gjere framlegg om at det blir etablert eit senter for dokumentasjon og formidling av kulturen og historia til romanifolket. Senteret plasserast på Glomdalsmuseet på Elverum med sikte på byggestart i 2002* (jf. kapittel 6).¹²

Den europeiske Rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter, artikkel 15, slår fast at

¹¹ Deler av denne teksten er hentet fra Møystad, Mari (2011). Glomdalsmuseet og utviklingen av en avdeling for taternes kultur og historie. Upublisert – Internt notat til utvalgs-møte i Tater-/Romanitutvalget.

¹² St.meld.15 (2000–2001), s.14. Kursiv i originaltekst.

Partene skal skape de forutsetninger som er nødvendige for at personer som tilhører nasjonale minoriteter, sikres effektiv deltakelse i det kulturelle, sosiale og økonomiske liv og i offentlige anliggender, særlig de som berører dem.¹³

Tatere/romanifolk har dermed, som en nasjonal minoritet, en anerkjent rett til medvirkning. Det finnes ingen nasjonale retningslinjer som forteller museer eller andre samarbeidspartnere om hvordan denne medvirkningen kan eller skal foregå. Da Latjo Drom-utstillingen skulle etableres oppstod noen samarbeidsutfordringer mellom museet og representanter for taterne/romanifolk. Selv om taterne/romanifolk var med i en arbeidsgruppe på museet, og en person som selv var tater/romani ble ansatt i full stilling som prosjektmedarbeider på museet, så hadde mange taterne/romanifolk som var involvert i prosessen ikke følelsen av å bli hørt. I tillegg kom det reaksjoner på utstillingen etter at den åpnet, fra noen som mente at den var for «positiv» og at den burde inneholde mer informasjon om myndighetenes maktutøvelse og overgrep mot gruppen. Diskusjonene om reell medvirkning handler også om hvem som kan representere taterne/romanifolk inn i slike prosesser. På Glomdalsmuseet har man valgt å samarbeide med to av interesseorganisasjonene for taterne/romanifolk, nemlig Taternes landsforening (TL) og Landsorganisasjonen for romanifolket (LOR). De andre organisasjonene deltar ikke på samme måte, og nevnes heller ikke i utstillingen eller på museets nettside (slik TL og LOR gjør).

Utstillingen oppleves av noen som å være spesielt tett tilknyttet miljøet rundt TL, noe som fører til at eierskapet til utstillingen i de andre organisasjonene er svakere. Samtidig synes de fleste taterne/romanifolk som vi har snakket med, og som har sett utstillingen, at selve utstillingen er fin, og at den presenterer mye av romanifolkets/taternes kulturuttrykk og historie på en god måte. Det påpekes også at det er viktig at skoleklasser får tilgang til denne informasjonen. Samtidig betyr beliggenheten (Elverum) at den permanente utstillingen ikke er så lett tilgjengelig for skoleklasser og enkeltpersoner som bor andre steder i landet. Det finnes en vandretstilling, som ble laget i 2008, og informasjon på utstillingens nettsider kan brukes i undervisning, men nettsidene er ikke veldig oppdaterte (per mars 2015), noe som

trolig skyldes begrensede personalressurser på Glomdalsmuseet.

Selv om det kan virke som om holdningene til utstillingen blant taterne/romanifolk generelt er mer positive enn i utstillingens første år, så blir utstillingen i liten grad oppfattet som en oppreisning eller kompensasjon for tidligere overgrep mot gruppen av representanter for taterne/romanifolk. Selv om en liten del av dette nok kan skyldes manglende følelse av eierskap til utstillingen, så er det også viktig å være realistisk med hensyn til de begrensningene som én museumsutstilling har i å skulle gi en reell følelse av oppreisning til både enkeltpersoner og gruppen som helhet. Det blir ikke riktig å bedømme utstillingen utelukkende ut fra i hvilken grad den oppfyller det uttalte formålet fra statens side, om å være del av «ein form for kompensasjon for kontroll – og fornorskningspolitikken», siden utstillingen har mange flere funksjoner enn dette.

3.2 Stiftelsen Romanifolket/Taternes Kulturfond (RT-Fondet)

I St.meld. nr. 44 (2003–2004) erkjenner regjeringen at etableringen av Latjo Drom-utstillingen ved Glomdalsmuseet ikke har blitt ansett av romanifolket/taterne som en fullgod kollektiv kompensasjon for den urett de er blitt utsatt for.

Regjeringen mener at det er på tide å finne en løsning som kan framstå som en tilfredsstillende kollektiv oppreisning for overgrepene mot romanifolket/taterne, og har på bakgrunn av dette i revidert budsjett for 2004 foreslått å opprette et romanifolkets fond på 75 millioner kroner. Avkastningen av fondet vil kunne brukes til tiltak og aktiviteter som fremmer bevaring og utvikling av romanifolkets/taternes kultur, språk og historie, foruten å dekke kostnader til et sekretariat og en rådgivningstjeneste. Det er ikke intensjonen at fondet skal brukes til individuelle erstatninger. Det er viktig at romanifolket/taterne får innflytelse i bruken av fondet. Det er derfor lagt opp til at fondet skal administreres av en stiftelse hvor blant andre romanifolkets organisasjoner er representert.¹⁴

Etter at Stortinget etablerte RT-Fondet i 2004 inngikk staten, ved Arbeids- og inkluderingsdepartementet, forhandlinger med tater-/romaniorganisasjonene om utformingen av vedtekter til stiftelsen

¹³ Europarådet (1995): «Rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter»

¹⁴ St.meld. 44 (2003–2004), s. 45.

som skulle administrere Fondet. Først i 2007 ble denne prosessen ferdigstilt, og stiftelsen ble etablert. Siden etableringen har Fondet delt ut økonomisk støtte til en rekke ulike kulturprosjekter og -tiltak. Det har også vært en veiledningstjeneste for å hjelpe folk med å søke erstatninger.

Høsten 2013 vedtok Staten å endre finansieringsmodellen til RT-Fondet, som innebærer at Fondet vil få en årlig bevilgning (på 5 millioner kroner) istedenfor avkastningen av fondet på 75 millioner. Selv om den årlige bevilgningen med dette blir høyere, kom det sterke reaksjoner fra representanter for tater-/romaniorganisasjonene på endringen. De opplevde det som et løftebrudd å ta vekk Fondet på 75 millioner.

Det har vært en del uenighet og konflikt knyttet til RT-Fondets administrasjon og styring, og ulike avisartikler har også tatt opp noe av kritikken som har kommet. Noe av kritikken har gått på at Fondet har hatt høye administrasjonsutgifter i forhold til tildelingsbeløpene. Stiftelsestilsynet har også kritisert det høye antallet styremedlemmer, som gjør at kostnader knyttet til styremøtene blir veldig høye. Det har også kommet kritikk mot manglende innsyn i forvaltningen av stiftelsen. I 2014 ble vedtektene endret, for å redusere administrasjonskostnadene og antall styremedlemmer.

Styret i Fondet vedtok i 2014 å finansiere etableringen av Romanifolkets/Taternes Senter. Senteret skal være en uavhengig enhet, og skal ta over en rekke av oppgavene som Fondet tidligere har hatt. Senterets ansatte skal være saksbehandlere for søknader til Fondet. Også rådgivningstjenesten, som tidligere var bemannet av Fondet, vil nå ligge under Senteret. Per i dag er det for tidlig å kunne si noe om hvordan Senteret vil fungere framover, og hvordan det vil påvirke Fondets organisering og arbeid.

4 Individuelle oppreisningstiltak (erstatninger)

I denne delen vil vi gå nærmere inn på tre ulike typer individuelle økonomiske erstatningsordninger som er tilgjengelige for tater-/romanifolk som har opplevd overgrep som myndighetene kan sies å ha hatt ansvaret for. Vi vil først se nærmere på den ordinære ordningen med statlig rettferdsvederlag (tidligere: billighetserstatning), og hvordan denne har utviklet seg for søkere med tater-/romanibakgrunn. Så vil vi se på særordningen som ble opprettet spesielt for tater-/romanifolk i 2004, og granske de endelige tallene for hvor mange som har fått erstatning under særordnin-

gen fram til og med 2013. Avslutningsvis vil vi si noe om kommunale oppreisningsordninger, spesielt for tidligere barnevernsbarn. Dette er ikke ordninger som gjelder spesielt for tater-/romanifolk, men som angår mange personer med tater-/romanibakgrunn.

I møtet med erstatningskrav fra ulike grupper har Stortinget siden begynnelsen av 1990-tallet fulgt to ulike modeller, som begge ligger utenfor ordinær erstatningsrett. Den ene modellen oppretter særskilte statlige erstatningsordninger, som ble gjort til grupper som lobotomerte personer (1996), jødebooppgjøret (1999), pionerdykkerne i Nordsjøen (2000) og nordmenn i japansk fangenskap under andre verdenskrig (2001). Etter 2001 har Stortinget og regjeringen framholdt at det ikke er ønskelig å opprette slike særskilte ordninger, men at man heller vil gjøre tilpasninger og lempinger til ordningen med rettferdsvederlag, slik at denne kan tilpasses nye behov og dekke erstatningskrav fra nye grupper.¹⁵ For tater-/romanifolk som gruppe er det denne siste modellen, innenfor rettferdsvederlagsordningen, som er benyttet, og vi skal nå se nærmere på denne.

4.1 Rettferdsvederlag (ordinær ordning)

Rettferdsvederlagsordningen er Stortingets egen erstatningsordning, der enkeltpersoner som har kommet spesielt uheldig ut kan søke om en skjønnsmessig kompensasjon. Ordningen tar ikke sikte på å dekke økonomisk tap; innvilgelse av rettferdsvederlag er ment som et plaster på såret for urett som er påført individet. Det er et vilkår at forholdet det søkes rettferdsvederlag for er foreldet og ikke omfattes av andre erstatnings- eller kompensasjonsordninger.

Helt siden 1814 har enkeltpersoner fremmet søknader til Stortinget. Ut over 1900-tallet økte tallet på slike søknader, og i 1938 ble det vedtatt at slike søknader skulle oversendes Finansdepartementet. De fikk så ansvaret for å innhente uttalelser fra fagdepartementene før sakene ble lagt fram for Stortinget i årlige stortingsproposisjoner. I 1953 ble det opprettet et eget utvalg for å avgjøre sakene, men søkerne hadde klagerett til Stortinget. I 1999 vedtok Stortinget nye prinsipper for ordningen, og muligheten for å anke til Stortinget ble tatt bort. I dag behandler bare Stortinget enkeltsaker dersom det er forslag om å innvilge mer enn 250 000 kroner til én person, eller

¹⁵ Simonsen, Eva og Pettersen, Karen-Sofie (2007). «Både rett og rimelig – billighetserstatning og velferdsstaten» i *Tidsskrift for Velferdsforskning*, Vol. 10 (2), s. 94.

det er snakk om politiske prinsippsspørsmål (her er det gjort unntak under særordningen for tater-/romanifolk, og for tidligere barnehjemsbarn, se under).

I dag er det Statens sivilrettsforvaltning som er sekretariat for Stortingets utvalg for rettferdsvederlag. Statens sivilrettsforvaltning gjennomgår saken og oversender den til faginstanser der dette er nødvendig for å få opplyst saken. Aktuelle faginstanser kan være Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet, Utdanningsdirektoratet, Helsedirektoratet og Arbeids- og velferdsdirektoratet. Når faginstansen har gitt sin uttalelse, skriver Statens sivilrettsforvaltning sin innstilling i saken, som deretter blir oversendt Stortingets utvalg for rettferdsvederlag for avgjørelse.

Enkelt personer som mener de er kommet i en særlig uheldig stilling, og som er påført skade eller ulempe som ikke dekkes etter alminnelige erstatningsregler eller gjennom trygde- eller forsikringsordninger, kan søke om rettferdsvederlag. Vederlagsordningen er ikke lovfestet, og ingen har rettslig krav på å få tilkjent rettferdsvederlag. Avgjørelsen er basert på rimelighetsbetraktninger. Ved vurderingen blir det lagt vekt på om personen kan sies å ha kommet spesielt uheldig ut, og om skaden/ulempen har sammenheng med kritikkverdige forhold fra det offentlige side. Oppreisningen er ikke ment å dekke økonomiske tap eller utgifter, men er mer å betrakte som en viss oppreisning for urett begått som ingen i dag kan holdes rettslig ansvarlig for. Vederlaget fastsettes skjønnsmessig etter en konkret helhetsvurdering av saken. Stortingets utvalg for rettferdsvederlag har i alminnelighet kompetanse til å innvilge vederlag med inntil kr 250 000 per søker (til 31.12.10 var beløpet 200 000).¹⁶

4.1.1 Rettferdsvederlag til tater-/romanifolk

De vanligste begrunnelsene for søknader fra tater-/romanifolk om rettferdsvederlag (før særordningen ble etablert i 2004/2005, se under) var: tapt skolegang, mobbing, inngrep/evt. ikke inngrep fra barnevernsmyndighetene og opphold på Svanviken arbeidskoloni.¹⁷

Fram til midt på 1990-tallet var det vanskelig for personer med tater-/romanibakgrunn å få innvilget rettferdsvederlag (billighetserstatning) for tapt skolegang, fordi de ble sammenlignet med

andre personer av tater-/romanislekt og ikke med majoritetsbefolkningen. Dermed fikk de fleste avslag på sine søknader om erstatning for tapt skolegang, fordi de ikke ble ansett for å ha kommet spesielt dårlig ut *i forhold til andre tater-/romanifolk*. Denne praksisen ble først endret i 1997, da flertallet i Justiskomiteen i sin Innst. S. nr. 75 (1996–1997) støttet flertallet i Billighetserstatningsutvalget, som i St.prp. nr. 89 (1995–1996) hadde foreslått å endre praksisen. I denne proposisjonen presenteres 27 søknader om erstatning for mangelfull skolegang av «barn av omstreifere», som med den tidligere praksisen ikke ville få billighetserstatning. For eksempel er én av søkerne en kvinne født rett etter andre verdenskrig, som bare hadde gått til sammen om lag 4 måneder på skole. Daværende praksis vises tydelig i setningen: «Justisdepartementet anfører at søkers problemer er typiske for barn av omstreifere, og anbefaler ikke billighetserstatning». Stortingets Justiskomite viser i sin innstilling til daværende praksis i slike saker:

Komiteen viser til at Billighetserstatningsnemnda i 1979 skreiv at det knapt har vori mogleg for skuleverket å sørge for skulegong for omstreifarborna ettersom dei sjeldan budde så lenge på ein stad at det var praktisk mogleg. Derfor vart søknader om rettferdsvederlag avslått med mindre den einskilde var komi særleg uheldig ut andsynes andre omstreifarar. Stortinget følgde same praksis.¹⁸

Men Justiskomiteen støttet altså Billighetserstatningsutvalgets innstilling om at praksisen burde endres, og slår fast at

Komiteen sitt fleirtal, alle unnateke medlemen frå Framstegspartiet, er samd med departementet i at barn av omstreifarar har den same retten til skulegong som andre norske ungar. I kor stor mon det offentlege kan lastast for mangelfull skulegong kan vere ulikt frå sak til sak, men regelen synest å vere at det offentlege i stor mon har fråskrive seg ansvar for at omstreifarane sine born skulle få skulegong.¹⁹

Det fins ikke noe totalt tall på hvor mange personer med tater-/romanibakgrunn som har fått billighetserstatning/rettferdsvederlag for tapt skolegang. I St.meld. nr. 44 (2003/2004) står det at det de første årene etter endringen kom inn ca. 110–

¹⁶ Jf. www.sivilrett.no (rett URL 1.4.2015).

¹⁷ Jf. brev fra daværende formann i Billighetserstatningsutvalget, Arne Christiansen i 2001, gjengitt i St.meld. nr. 44 (2003/2004), s 46.

¹⁸ Innst. S. nr. 75 (1996–1997).

¹⁹ Ibid.

120 søknader per år, mens det de siste årene, fram til 2004, hadde kommet inn 60–70 søknader årlig.²⁰

4.2 Særordning for tater/romanifolk (statlig rettferdsvederlag)

En utvidet og tilpasset særordning for blant andre tater/romanipersoner ble opprettet av Stortinget gjennom St.meld. nr. 44 (2003/2004). I pressemeldingen om oversendelsen av Stortingsmeldingen uttalte Kommunal- og regionalminister Erna Solberg: «Det er viktig for Regjeringen å oppnå forsoning med romanifolket. Skal man kunne bygge opp ny tillit mellom myndighetene og romanifolket, er det ikke tilstrekkelig å be om unnskyldninger. Da må det også være mulig å få erstatninger for de overgrepene som er begått.» Dette er en særordning spesielt for tater/romanipersoner som har opplevd: Mobbing på grunn av etnisk opphav, tvangssterilisering og opphold på Svanviken arbeidskoloni.

Opphold på Svanviken og tvangssterilisering må dokumenteres for å få rettferdsvederlag, mens mobbing kan dokumenteres gjennom en egenerklæring. Ordningen dekker mobbing fram til og med 1997. Dersom mobbingen har medført alvorlig skade kan søker få et høyere rettferdsvederlag, men da må skaden dokumenteres.

I denne særordningen er det også vedtatt å utvide den totale økonomiske rammen per søker, dersom man får innvilget rettferdsvederlag for ulike forhold. Stortinget har bestemt at hvert enkelt forhold skal gi grunnlag for en erstatningssum, og at flere forhold summeres uten «avkortning» inntil kr 200 000 (250 000 etter 1.1.2011).

I en merknad til St.meld. nr. 44 ber Stortingets Justiskomiteé om at «man gjennomgår departementets arkiver over tidligere avslåtte billighetserstatningssøknader fra romanifolk/tatere, og sender informasjon til disse om endringer i vilkårene for billighetserstatning».²¹ Vi har henvendt oss til Sivilrettsforvaltningen og Kommunal- og moderniseringsdepartementet om hvordan dette eventuelt ble fulgt opp, og fått følgende svar fra departementet:

Når det gjelder Kommunal- og moderniseringsdepartementet, har vi konstatert at vi ikke har søknader i departementet som er identifiserbare ut fra kriteriet etnisk tilhørighet. Vi vet videre at verken Statens sivilrettsforvaltning

eller JD har kodet sine saker på en slik måte at søkere som har angitt bakgrunn som romani/tatere lar seg identifisere. Departementene eller sivilrettsforvaltningen har derfor ikke tilskrevet enkeltpersoner som har fått avslag, og som har oppgitt å ha bakgrunn som romani/tater.

Arbeids- og inkluderingsdepartementet orienterte i sin tid om st.meld. nr. 44 til organisasjoner som har medlemmer fra romanifolket/tatere. Departementet fikk også informasjon om at disse organisasjonene hadde orientert videre til sin medlemsmasse. Ordningene som følge av st.meld. nr. 44 ble i sin tid kunngjort i en rekke aviser. Vi antar utvalget er kjent med dette.

Ut fra det vi har fått opplyst fra Statens sivilrettsforvaltning, var det klart at de som eventuelt søkte på nytt, ville få søknadene sine behandlet på nytt, ut fra prinsippene i St.meld. 44, også om de tidligere hadde fått avslag.²²

4.2.1 Antall personer som har søkt om, og fått, erstatning under særordningen

Vi har gått gjennom protokoller fra utvalgsmøter, fra 2006 (da de begynte å behandle søknader under St.meld. nr. 44) til og med 2013, og på bakgrunn av dette lagd statistikk over behandlede saker som angår tater/romanifolk. Vi registrerte alle søknader fra tater/romanifolk innenfor særordningen.

Mange av søknadene har omfattet flere grunnlag, og mange personer har sendt inn flere søknader (eller ettersendt dokumentasjon slik at søknaden har blitt behandlet flere ganger). Vi har delt sakene inn i ulike kategorier: Mobbing, Opphold på Svanviken og Tvangssterilisering.

Totalt er det 1251 unike personer som har søkt erstatning innenfor særordningen for tater/romanifolk, fordelt på 1320 søknader. Det er 1231 personer som har fått innvilget erstatning for ett eller flere søknadsgrunnlag innenfor særordningen (pluss 6 personer som er inngiftet, og som har fått erstatning for opphold på Svanviken, men under ordinær ordning).

Det er 1220 personer som har fått erstatning for mobbing (1231 har søkt). 157 personer har fått rettferdsvederlag for opphold på Svanviken under særordningen, mens 6 personer har fått for opphold på Svanviken under ordinær ordning, fordi de er inngiftet i tater/romanifamilier. Totalt har altså 163 personer fått erstatning for Svanviken

²⁰ St.meld. nr. 44 (2003/2004), s. 91.

²¹ Innst. S. nr 152 - 2004/2005, s. 9.

²² E-post, datert 02.01.2015.

(168 søkt). 7 personer har fått rettferdsvederlag for tvangssterilisering (15 har søkt). I tillegg har 1 person fått rettferdsvederlag under særordningen for urettmessig adopsjon. Noen personer har fått erstatning for mer enn ett grunnlag, derfor blir summen av disse tre tallene høyere enn det totale antallet personer som har fått erstatning.

86 % av søkerne har selv formelt fremmet søknad, mens de resterende har fått søknaden fremmet av advokat, interesseorganisasjoner eller andre.²³

Innvilget sum for de som faller inn under St.meld. nr. 44 varierer mellom 20 000 til 470 000 (de som har fått høyest erstatningssum har fått for andre grunnlag samtidig, for tidligere barnehjemsbarn og/eller ordinær ordning).

Basert på informasjon som er kommet fram i intervjuer kan vi si at søknadsprosessen oppleves som vanskelig for mange. I utgangspunktet gir ikke søknad om rettferdsvederlag grunnlag for fri rettshjelp, fordi det ikke anses som nødvendig med juridisk kompetanse for å søke. Det ligger ganske tydelig og lettfattelig informasjon om ordningen på Sivilrettsforvaltningens hjemmeside. Her ligger også maler for søknadsskjema som søkere kan bruke dersom de ønsker det. Likevel har vi hørt fra mange at det kan oppleves som komplisert å søke, og vi opplever at det er et stort behov for informasjon om hvordan man skal søke og hva man kan søke om.

Det er også tydelig at det ikke er så lett å forstå hva rettferdsvederlag er, og at det byråkratiske språket som blir brukt ofte oppleves fremmedgjørende og vanskelig. Når søkere får avslag på sine søknader, fordi «det ikke er sannsynliggjort» at noe har funnet sted, kan dette leses som at «de mener at jeg lyger». Dette kan oppleves svært tungt.²⁴ Sivilrettsforvaltningen oppgir at de har hatt et dynamisk forhold til teksten som skrives til søkerne, og fra 2009 begynte de også med en standardformulering i tilsagnsbrev hvor de beklager hva personen har opplevd. De oppgir også at de får mange henvendelser fra søkere (eller potensielle søkere) til rettferdsvederlag, og gir mye rådgivning per telefon. Dette gjelder alle søkere, ikke bare tater/romanifolk.

Generelt sett oppleves beløpene som gis som lave, spesielt de 20 000 kronene som gis som stan-

dardbeløp for mobbing på grunn av opphav, som for noen søkere er en samlebetegnelse for en rekke ulike hendelser gjennom livet.

Det er kommet innspill fra tater/romanifolk om at det også bør gis erstatning til barn som ble tatt fra familien og som vokste opp uten kjennskap til romanikulturen og til familien, selv i tilfeller der barna fikk god omsorg på barnehjemmet/i fosterhjemmet.

4.2.2 Inndelt etter forhold:

Mobbing

Vanligvis gis det ikke rettferdsvederlag for mobbing, fordi det anses som et vanlig samfunnsproblem. Tater/romanifolk og krigsbarn er de eneste gruppene som har fått innvilget rettferdsvederlag for mobbing alene. Begrunnelsen som gis i St.meld. nr. 44 for dette er at «Det må antas at myndighetenes politikk overfor taterne har medvirket til negative holdninger til romanifolket, og at dette kan ha resultert i mobbing».²⁵ Siden myndighetene gjennom sin politikk har bidratt til å legalisere mobbingen, så bør tater/romanifolk få erstatning for mobbing.

20 000 er standardsummen som er gitt på grunnlag «mobbing» under St.meld. nr. 44, der søker ikke har lagt ved dokumentasjon på langtidsskader, men bare egenerklæring om mobbing på grunn av opphav. Der langtidsskader er dokumentert (ofte ved dokumentasjon fra lege/psykiater eller lignende), har søker fått 50 000. Der særs alvorlige langtidsvirkninger er dokumentert, slik som innlegging ved psykiatrisk avdeling eller annet, er det innvilget 80 000 kroner, og i noen få tilfeller høyere beløp. Svært mange har dokumentert alvorlige fysiske og/eller psykiske langtidsskader som følge av mobbing. En svært stor andel av søkerne oppgir at de er uføre i dag.

1 220 personer har fått erstatning for mobbing. 54 søkere har fått beløp over 50 000 kroner for mobbing, fordi de har dokumentert alvorlige fysiske eller psykiske langtidsskader. Det høyest innvilgede beløpet for mobbing er 120 000 kroner. 5 personer har fått 100 000–120 000 for mobbing.

Svanviken

Før særordningen ble opprettet så fikk tater/romanifolk som søkte om erstatning for opphold på Svanviken rutinemessig avslag, med mindre de kunne dokumentere at de hadde kommet spesielt

²³ Vi har ikke sett på selve søknadene, så det er mulig at mange av de som formelt har fremmet søknaden selv også har hatt bistand fra andre i utformingen av søknaden. Tallet her viser bare til hvem som formelt har fremmet søknad på vegne av søker.

²⁴ Se også Pettersen 2014 om søkeres opplevelser med erstatningssøknader.

²⁵ St.meld. 44 (2003–2004), s. 47.

uheldig ut i forhold til de andre som var på Svanviken. I praksis var dette svært vanskelig å få vederlag for.²⁶

Det er litt uklart i St.meld. nr. 44 og i Justiskomiteens innstilling (Innst.S. nr. 152 2004–2005) om alle opphold på Svanviken skal utløse vederlag, eller om det er knyttet til «internering» eller «tvangsarbeid». I praksis har ordningen blitt administrert slik at alle som kan dokumentere opphold på Svanviken får rettferdsvederlag. Standardsummen som innvilges for opphold på Svanviken er 100 000 kroner. Der oppholdet var av særlig kort varighet, eller der søkere var små barn under oppholdet, er det blitt utbetalt 75 000 kroner. De som er inngiftet har stort sett fått en standardsum på 50 000 kroner.

157 tater/romanifolk, pluss 6 inngiftede personer, har fått innvilget for Svanviken-opp hold. Nesten samtlige som har søkt rettferdsvederlag for opphold på Svanviken har fått dette, siden det har vært lett å framskaffe dokumentasjon på oppholdet der gjennom arkivsøk.

Tvangssterilisering

7 personer har fått rettferdsvederlag for tvangssterilisering (6 kvinner og 1 mann). Totalt 15 personer har søkt om rettferdsvederlag for tvangssterilisering (13 kvinner og 2 menn). 2 av søkerne har tidligere fått rettferdsvederlag (under ordinær ordning) for tvangssterilisering. 5 av søkerne oppgir at steriliseringen skjedde under opphold på Svanviken (av disse fikk 4 innvilget søknaden). Av de 7 som har fått innvilget søknaden har 6 personer selv fremmet søknad, mens 1 søknad er fremmet av advokat. Av de 10 som fikk avslag ble 4 fremmet av advokat eller andre, mens 6 søknader ble fremmet av søker selv. Vi ser altså ingen sammenheng mellom hvem som får innvilget søknad om vederlag for sterilisering og hvem som har fremmet søknad selv eller ved hjelp av advokat eller annen bistand.

4.3 Særordning for tidligere barnehjemsbarn m.m. (statlig rettferdsvederlag)

I 2003 satte regjeringen, ved Barne- og familiedepartementet, ned et nasjonalt kartleggingsutvalg som skulle se på omsorgssvikt og overgrep i institusjoner for barn i perioden 1945–1980. Utvalget

ble ledet av Edvard Befring, og kom med sin rapport i 2004.²⁷ På bakgrunn av dette vedtok Stortinget en tilpasset ordning for tidligere barnehjemsbarn under rettferdsvederlagsordningen, ved St.meld. nr. 24 (2004–2005). I følge Karen-Sofie Pettersen kan etableringen av særordningen «ses som et uttrykk for et oppgjør og ønske om å gjøre opp for manglende oppfølging av det overordnede ansvaret som staten hadde for den offentlige barneomsorgen».²⁸

Særordningen er en utvidet og tilpasset rettferdsvederlagsordning for barn som har vært plassert i barnehjem, fosterhjem, verneskoler og spesialskoler for barn med atferdsvansker, i perioden frem til 1. januar 1980. Det er lempet på beviskravene, og beløpsgrensen som kan innvilges er utvidet til 300 000 kroner.

Befring-utvalget slår i sin rapport fast at det å være barn av tater/romanifolk i noen tilfeller kunne føre til at barn ble fratatt sine foreldre uten grunn:

Det er viktig å minne om at majoriteten av vedtakene om omsorgsovertakelse, bygget på samtykke fra biologiske foreldre. Imidlertid er det sannsynlig at mange foreldre ble utsatt for mildt press og ga etter da de ikke hadde andre muligheter. Noen barn ble også tatt fra foreldre av ideologiske grunner –uten at det var noe spesifikt å sette fingeren på med hensyn til barnas omsorgssituasjon. Det gjaldt særlig tyskerbarn og taterbarn. Materielt sett kunne det være mange mangler, men vi vet, blant annet fra den refererte tyske undersøkelsen at omsorg og vennlighet betyr mer enn mat og husrom for trivsel.²⁹

Per 31. desember 2013 var det innvilget rettferdsvederlag i 3156 saker etter St.meld. nr. 24. Det fins ingen oversikt over hvor mange av disse som har tater-/romanibakgrunn.

4.4 Kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn

I 2003, året før Befring-utvalget la frem sin rapport, ble en granskningsrapport over barnevernsinstitusjoner i Bergen lagt frem. Som følge av denne rapporten etablerte Bergen kommune en billighetserstatningsordning for tidligere barnehjemsbarn, med maksbeløp på 725 000 kroner.³⁰

²⁶ Tømmerås, Ane Sofie (2002). *Billighetserstatning – og andre offentlige erstatningsordninger*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 164.

²⁷ NOU 2004: 23 Barnehjem og spesialskoler under lupen.

²⁸ Pettersen 2014, s. 342.

²⁹ NOU 2004:23:121.

Etter 2003 har flere andre kommuner etablert egne oppreisningsordninger. En kartlegging fra 2010 viser at 124 kommuner hadde etablert kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn ved utgangen av 2009.³¹ Ved utgangen av 2012 bodde i underkant av 80 % av Norges befolkning i kommuner som hadde, eller hadde vedtatt å etablere, oppreisnings- eller erstatningsordninger for tidligere barnevernsbarn.³² For noen tater/romanifolk kan det være en utfordring å finne fram til hvilken kommune som hadde ansvaret for plasseringen av dem i omsorgsinstitusjon, spesielt dersom omsorgsovertakelsen skjedde i svært ung alder og de ikke har hatt kontakt med biologisk familie i voksen alder.

De ulike oppreisningsordningene varierer både med hensyn til organisering og innretning. De fleste av ordningene er innrettet etter kommunens plasseringsansvar, altså ansvaret kommunen hadde da den plasserte barnet på institusjonen, mens et mindretall er innrettet etter kommunens tilsynsansvar for barnet mens det var på institusjon eller i fosterhjem. Alle ordningene dekker barnehjemsbarn, og med unntak av fire ordninger dekkes også fosterhjemsbarn.³³ Noen ordninger er mer avgrensede, og inkluderer kun en økonomisk kompensasjon, mens andre er mer omfattende og inneholder også en unnskyldning i til-

legg til andre elementer.³⁴ Det er også variasjoner i tidsperioden ordningene dekker, i hvordan søknaden knyttes til tidligere innvilget statlig rettferdsvederlag og i beløpene som gis. Maksbeløpene varierer fra 30 000 kroner til 725 000 kroner.

De store variasjonene gjør at personer som søker om oppreisning vil bli behandlet svært ulikt ut fra hvilken kommune som hadde ansvaret for plasseringen (eventuelt tilsynet, for de ordningene som innretter seg mot det). I desember 2011 gikk Edvard Befring, som hadde ledet Befringutvalget som kom med NOU 2004: 23, ut i media med krass kritikk av de kommunale forskjellene i erstatningsordninger, og kalte dette et nytt overgrep.³⁵

Per mars 2015 har både Stavanger og Oslo kommune vedtatt å gjenåpne sine ordninger, og Stavanger kommune har invitert med alle de andre kommunene i Rogaland til å gjøre det samme. Møre og Romsdal fylkeskommune vedtok i desember 2014 en interkommunal, frivillig ordning for kommuner som ønsker å delta, der fylkeskommunen spleiser på noen av kostnadene. Det finnes også andre kommuner som vurderer å etablere (eller gjenåpne) ordninger for tidligere barnehjemsbarn, så det vil trolig bli flere ordninger opprettet i løpet av de nærmeste årene.

I tillegg til kommunene som har opprettet ordninger, så er det også noen kommuner som har betalt ut oppreisning til tidligere barnevernsbarn etter en individuell søknadsbehandling.

³⁰ Pettersen 2014, s. 343.

³¹ Pettersen, Karen-Sofie (2010). Kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn. Resultater fra en kartleggingsstudie.

³² Studsrød, Ingunn (2012). «Ulike modeller for gjenoppsettende ordninger etter krenkelser, overgrep og omsorgssvikt under barnevernets omsorg», i *Sosiologi i dag*, årgang 42, nr 3-4/2012, s. 83.

³³ Pettersen 2010.

³⁴ Studsrød 2012, s. 83.

³⁵ NRK (2011). «Krever lik behandling av barnehjemsbarn». Publisert på nett 19.12.2011. Jf. http://www.nrk.no/ostlandssendingen/befring_-_krever-lik-oppreisning-1.7920901 (rett URL 30.3. 2015).

Vedlegg 26

**Uttalelse fra Falstadseminaret 6. – 7. oktober 2009 til
statsminister Jens Stoltenberg, om «Norsk romani/
taterpolitikk må endres»**

Statsminister Jens Stoltenberg
Statsministerens kontor
Postboks 8001 Dep
0030 Oslo

Uttalelse fra Falstadseminaret 6. – 7. oktober 2009:

Norsk romani/taterpolitikk må endres

Romanifolket/taterne har vært i Norge i om lag 500 år. Norske myndigheter førte frem til slutten av 1900 – tallet en politikk overfor folkegruppen som hadde som mål å fjerne minoritetsgruppens kultur, språk og levesett i Norge. En rekke inngripende virkemidler som bortsetting av barn, tvangssterilisering, anbringelse i arbeidskolonier og forbud mot å bruke eget språk ble tatt i bruk. Gruppen har vært – og er fortsatt – utsatt for diskriminering og negative holdninger fra den norske majoritetsbefolkningen. Dette har ført til marginalisering, mange har mistet sin kulturelle identitet, og som et resultat av offentlig politikk har mange mistet kontakt med familie og slekt.

Norges ratifisering av Europarådets rammekonvensjon for beskyttelse av nasjonale minoriteter ga i 1998 romanifolket/taterne status som nasjonal minoritet. Noen tiltak og tidsbegrensede prosjekter er iverksatt for å støtte utdanning, kultur og språk. Falstadseminaret 2009 mener likevel det er grunn til å understreke behovet for en mer kraftfull politikk. Denne politikken må gi klare retningslinjer på kommunalt og fylkeskommunalt nivå for hvordan romanifolket/taternes utdanning, språk og kultur skal styrkes.

Falstadseminaret 2009 vil særlig rette oppmerksomheten mot fire områder av stor betydning for romanifolket/taterne som nasjonal minoritet:

1) Skolegang som tillater en reisende livsform

Myndighetene må legge til rette for at kommunal skolepolitikk i større grad tar hensyn til romanifolket/taternes rettigheter til å leve i samsvar med sin kultur samtidig som den ivaretar barnas skolerett og - plikt. Barn fra romanifolket/taterne må få undervisning som er tilpasset deres reisende livsform slik at de kan gjennomføre grunnskolen.

Slik situasjonen er i dag slutter mange i løpet av ungdomsskolen. Et fåtall gjennomfører videregående skole, og det er sjelden ungdom fra gruppen tar utdanning på høyskole - og universitetsnivå. I grunnskolen er det manglende forståelse for behovet for tilpasset undervisning. Mange skoler kjenner ikke til at denne elevgruppen tilhører en nasjonal minoritet, og det er mangelfull kunnskap om romanifolket/taternes kultur og levevis.

Falstadseminaret 2009 ber derfor norske myndigheter sørge for at romanifolket/taterne får:

- Tilpasset opplæring på grunnskolenivå. Skolene må utarbeide undervisningsplaner som gjør det mulig for elevene å både være sammen med familien i reiseprioder og å følge skolearbeidet.
- Tilgang til egnet skolemateriell som sikrer gruppens kultur og identitet.

2) Rett til språk

Rett til språk er en sentral minoritetsrettighet, men på grunn av lang tids undertrykkelse står romanispråket svakt. Det er behov for å skriftliggjøre og systematisere språket og å sikre mulighetene for opplæring til nye generasjoner.

Falstadseminaret 2009 ber derfor norske myndigheter om å sikre at romanifolket/taterne får:

- Tilstrekkelige ressurser til å dokumentere og skriftliggjøre sitt eget språk. Prosjektene som er støttet så langt har gitt viktige bidrag. Mye arbeid gjenstår, og det haster med å få dokumentert språket før de eldre faller fra.
- Aksept for at romani gis minoritetsspråkstatus slik at elever kan velge å få undervisning i romani på skolen. Dette er i samsvar med Europarådets rammekonvensjon artikkel 14.

3) Kultursenter

Glomdalsmuseet spiller i dag en viktig rolle for å dokumentere og formidle romanifolket/taternes kultur og historie. I tillegg til dette er det behov for et eget kultursenter, som kan tilby undervisning og opplæring, veiledning, kurs, konferanser, kulturarrangement m.m. Det er stort behov for et møtested i Oslo der romanifolket/taternes kulturfond kan drive sin virksomhet.

Falstadseminaret 2009 ber derfor myndighetene om at romanifolket/taterne får:

- Bruksrett og eierskap (i en egen stiftelse) til bygningsmassen i tidligere *Svanviken arbeidskoloni*, slik at den kan benyttes som kultursenter for dokumentasjon, forskning og formidling av romanifolket/taternes kultur og språk. Stedet var sentralt i den statlige undertrykkende politikken overfor romanifolket/taterne. Overdragelse av stedet til en stiftelse eid av gruppen vil ha stor symbolverdi, og kultursenteret vil kunne få stor betydning for utviklingen av minoritetsgruppens kultur.
- Bruksrett og eierskap (i en egen stiftelse) til eiendommen *Holbergsgt. 5* i Oslo, som tidligere var hovedkvarter for Norsk misjon blant hjemløse. Organisasjonen spilte en sentral rolle i gjennomføringen av politikken overfor romanifolket/taterne. Misjonen drev barnehjem og arbeidskolonier, og var ansvarlig for at om lag 1500 barn ble tatt fra sine foreldre. Romanifolket/taterne har et stort behov for et samlingssted i Oslo, og det vil ha stor symbolverdi om bygningen blir overdratt til gruppen.

4) Sannhetskommisjon

Falstadseminaret 2009 ber norske myndigheter om å etablere en sannhetskommisjon som gjør opp status for Norges overgrep mot romanifolket/taterne. Kommisjonen må få i mandat å gjennomgå all tilgjengelig dokumentasjon og foreta egne undersøkelser der den finner det nødvendig.

Målet for arbeidet må være:

- Å gi en oversikt over den norske politikken overfor romanifolket/taterne på 1900- tallet, beskrive overgrepene og gjøre konsekvensene kjent for den norske offentligheten.
- Gi en framstilling av politikken ideologiske og verdimessige forankring.
- Vurdere overgrepene i lys av Norges internasjonale menneskerettighetsforpliktelser og norsk lovgivning.
- Vurdere hvordan eksisterende tiltak og ordninger som nasjonale og kommunale erstatningsordninger, kulturtiltak m.m. fungerer, samt foreslå nye tiltak for oppreisning og styrking av romanifolket/taternes kultur og språk.
- Bidra til å gjøre informasjon tilgjengelig for personer fra romanifolket/taterne som har mistet kontakt med familie på grunn av myndighetenes tidligere politikk.

Kommisjonen må få et sterkt og uavhengig mandat, vedtatt av Stortinget. Den må gis tilgang til alt arkivmateriale som kan belyse forholdene den skal avdekke. Prosessen knyttet til kommisjonens arbeid må være offentlig, og den må kunne arrangere åpne høringer. Romanifolket/taternes organisasjoner og engasjerte enkeltpersoner må bli hørt i utformingen av kommisjonens mandat og arbeidsform.

Bakgrunn

Falstadseminaret arrangeres årlig og tar opp dagsaktuelle menneskerettighetsspørsmål. Temaet for Falstadseminaret 2009 var "Norsk romani/taterpolitikk i fortid og nåtid. Norges forpliktelser i lys av internasjonale menneskerettigheter". Seminaret samlet representanter for norske myndigheter, en rekke organisasjoner, institusjoner og læresteder i tillegg til engasjerte enkeltpersoner.

Organisasjoner, institusjoner og personer som stiller seg bak denne uttalelsen er:

- Landsorganisasjonen for Romanifolket (LOR)
- Taternes landsforening
- Den norske Helsingforskomité
- Dokumentasjonsprosjektet Nasjonens Barn
- Falstadsenteret
- Glomdalsmuseet
- Anne-Mari Larsen, Dronning Mauds Minne Høgskole for førskolelærerutdanning
- Anne Bonnevie Lund, Høgskolen i Sør-Trøndelag, Avdeling for lærer- og tolkeutdanning
- Bente Bolme Moen, Høgskolen i Sør-Trøndelag, Avdeling for lærer- og tolkeutdanning
- Beate Gangås, Likestillings- og diskrimineringsombudet

Falstadseminaret 2009, Ekne 7. oktober 2009

For deltakerne

Tone Jørstad
Direktør, Falstadsenteret

Kopi: Arbeids- og inkluderingsdepartementet
Barne- og likestillingsdepartementet
Fornyings- og administrasjonsdepartementet
Helse- og omsorgsdepartementet
Justis- og politidepartementet
Kommunal- og regionaldepartementet
Kultur- og kirkedepartementet
Kunnskapsdepartementet
Familie- og kulturkomiteen
Helse- og omsorgskomiteen
Kirke-, utdannings- og forskningskomiteen
Kommunal- og forvaltningskomiteen

Vedlegg 27

**Brev fra utvalgsmedlem Cecilie Høigård til
Fornyingsdepartementet, 7. november 2012, om «Utvalget
for å undersøke gjennomføringen av politikken overfor
taterne/romanifolket, jfr. kgl. res. 3. januar 2011»**

Fornyingsdepartementet

Postboks 8004 Dep.

0030 Oslo

**Utvalget for å undersøke gjennomføringen av politikken overfor taterne/romanifolket,
jfr. kgl.res. 3. januar 2011**

Jeg finner det uforsvarlig å fortsette som medlem av ovennevnte utvalg. Grunnen er det svære gapet mellom utvalgets mandat og det som det nåværende utvalg vil være i stand til å produsere av undersøkelser og dokumentasjon av politikken overfor taterne/romanifolk. Utvalget er i dag kommet meget kort i sine vedtatte, påbegynte undersøkelser. Det finnes heller ikke tilgjengelige ressurser til å gjennomføre en rekke andre, nødvendige undersøkelser. De forventninger mandatets utforming har gitt taterne/romanifolk, vil ikke la seg oppfylle, heller ikke om mandatet tolkes meget innskrenkende. Slik organiseringen av det videre arbeidet er lagt opp, vil denne situasjonen forverres. Fremover vil utvalgets eksisterende ressurser båndlegges til andre oppgaver enn undersøkelse og dokumentasjon. Det er dette siste punktet som gjør at jeg nå finner det galt å fortsette som medlem av utvalget. Etter min vurdering vil sluttrapporten ikke inneha det nødvendige omfang og den nødvendige dybde i sine undersøkelser, og den vil formodentlig medføre stor skuffelse og mangel på legitimitet blant taterne/romanifolk. I et slikt perspektiv vil heller ikke utvalgets arbeid bidra til å legge et godt grunnlag for en forsoningsprosess mellom taterne/romanifolk og det norske majoritetssamfunn.

Jeg legger ved utskrift av min email til utvalget av 1. november d.å., der jeg grunngir mer i detalj for min beslutning.

Oslo 7. november 2012.

Beste hilsen Cecilie Høigård

Figur 27.1

Vedlegg 28

Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 24. april 2015, om «Erstatningsansvar for omsorgssvikt/overgrep innen barnevernet»

Professor dr. juris
GEIR WOXHOLTH
Institutt for privatrett
Universitetet i Oslo

Sekretariatsleder Ingvill
Thorson Plesner
Tater-/romaniutvalget
PB 6706 St Olavs plass
0130 Oslo

Kontor:
Det Juridiske Fakultet
Institutt for Privatrett
PB 6706 St. Olavs plass
0130 Oslo
Tlf: 22 85 97 66
Fax: 22 85 96 20
Mail: geir.woxholth@jus.uio.no

Privat:
Midstugrenda 52A, 0787 Oslo
Tlf: 22 14 75 10
Fax privat: 22 14 08 48
Mobil: 90 20 15 25
Bank: 5038 10 23807

Sommerhus:
Sødra Hamngatan 6,
450 71 Fjällbacka
Sverige
Tlf: 0046-525-31450

Oslo, 24 april 2015

ERSTATNINGSANSVAR FOR OMSORGSSVIKT/OVERGREP INNEN BARNEVERNET

1. Oppdraget

Jeg er blitt anmodet om å foreta en vurdering av et spørsmål innen forenings- og erstatningsretten med referanse til Norsk misjon blant hjemløse og Kirkens sosialtjeneste. Bakgrunnen for henvendelsen er arbeidet i Tater-/romaniutvalget. Spørsmålet gjelder hvorvidt en stiftelse kan være erstatningsrettslig ansvarlig for tap som er forårsaket av stiftelsens rettsforgjenger, i dette tilfellet en forening. Konkret gjelder spørsmålet om stiftelsen Kirkens sosialtjeneste kan være ansvarlig for omsorgssvikt/overgrep som kan allokere til foreningen Norsk misjon blant hjemløse, etter at foreningen ble oppløst og stiftelsen opprettet. Jeg er ikke blitt anmodet om å ta stilling til om de alminnelige erstatningsvilkårene er oppfylt (ansvarsgrunnlag, årsakssammenheng og økonomisk tap), men kun om muligheten for å videreføre et eventuelt ansvar som Norsk misjon blant hjemløse kan ha pådratt seg til rettsetterfølgeren Kirkens sosialtjeneste. Jeg er ikke blitt anmodet om å gi en entydig konklusjon på dette spørsmålet, men kun redegjøre for de mer generelle prinsippene for videreføring av et slikt ansvar. Som bakgrunnsmateriale har jeg fått oversendt to notater, et internt notat fra Ingrid Egeland Thorsnes som tar for seg rettslige spørsmål og et notat fra Marit Lomundal Sæther, utkast 2 april 2015, som først og fremst gir faktainformasjon.

2. Faktum

Foreningen Norsk misjon blant hjemløse, opprettet i 1897 (navneendring i 1935 til det nevnte navn), ble vedtatt oppløst i 1986. Det fremstår som om virksomheten på de fleste nivåer ble videreført i stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste som ble opprettet samme år som en rettsfølger for foreningen. Formålsbestemmelsen ble ikke endret i forbindelse med omorganiseringen, men tidligere (1968) da omstreiferne som tidligere var en prioritert gruppe under formålet ikke lenger ble det, ettersom det nye formålet rettet seg mer generelt mot "kirkens diakonale oppdrag, ved å gi vanskeligstilte barn, unge og voksne mulighet for fellesskap og personlig vekst i hjem, kirke og samfunn", jfr § 1. Navneendringen ved omorganisering til stiftelse i 1986 synes nettopp å ha sammenheng med det endrede formålet, ved at det gamle navnet ikke ble oppfattet som treffende lenger. Så vidt forstås, ble det ikke foretatt en egentlig avvikling av foreningen. Dennes aktiva og passiva ble overført til den nyopprettede stiftelsen og det var liten utskiftning i verv, ledelse og arbeidstakere. Det fremgår likevel at bakgrunnen for omorganiseringen var at man ikke lenger så seg tjent med en medlemsorganisasjon, fordi medlemsforeningene over tid hadde skrumpet betraktelig i antall og nyrekruttering av medlemmer ble ansett vanskelig. Dermed må det legges til grunn at det var et reelt og legitimt behov bak omorganiseringen; den ble ikke foretatt i den hensikt å unngå potensielle erstatningskrav fra personer som hadde blitt utsatt for omsorgssvikt/overgrep.

Den foran nevnte faktumbeskrivelse bygger på opplysninger fra Lomundal Sæthers notat.

3. Rettslig vurdering

Det klare juridiske utgangspunkt er at rettigheter og forpliktelser er uløselig knyttet til enkeltstående rettssubjekter. Man sonderer gjerne mellom fysiske personer som rettssubjekter (personlige rettssubjekter) og selskaper, foretak og andre organisasjoner som rettssubjekter (upersonlige rettssubjekter). Rettigheter og plikter kan overdras fra ett rettssubjekt til et annet, men den klare hovedregelen er at det ikke kan rettes krav mot et rettssubjekt som har opphørt å eksistere. Opphør og avvikling fører til tap av rettssubjektivitet. Når det spesielt gjelder forpliktelser, typisk et erstatningsansvar, som påhviler rettssubjektet, vil det innebære at når rettssubjektet er opphørt, vil det ikke være noen å rette kravet mot (med mindre det foreligger et særskilt grunnlag f eks ved at et annet rettssubjekt har overtatt forpliktelsen frivillig eller som følge

av en lovbestemt plikt eller kravet kan rettes mot tillitsmenn, typisk styrerepresentanter). I dette ligger at når et nytt rettssubjekt etableres, f eks en stiftelse som etterfølger en opphørt forening, vil stiftelsen ikke ha noe ansvar for den opphørte foreningens gjeldsforpliktelser.

Disse reglene er så elementære og grunnfestede i forenings- og stiftelsesretten, at det er vanskelig å finne et rettskildegrunnlag som klart gir uttrykk for dem. Men fremstillingen i Woxholth, Foreningsrett, tredje utgave, Oslo 2008, kapittel 7 forutsetter en slik rettsanvendelse både i kapitlet om oppløsning av avvikling (s 357-360) og kapitlene om fusjon (s 368-373) og fisjon (373-385), i og med at disse kapitlene bygger på prinsippet om diskontinuitet (at rettigheter og plikter opphører sammen med rettssubjektet og ikke videreføres til en rettsetterfølger). Det samme fremgår av selskapsrettslige fremstillinger, se f eks Andenæs, Aksjeselskaper og allmennaksjeselskaper, annen utgave, Oslo 2006, s 36 flg og Giertsen, Fusjon og Fisjon, Bergen 1999, s 27 flg (der prinsippene om diskontinuitet og kontinuitet behandles mer generelt). Forutsetningen er at gjeldsforpliktelser gjøres opp i forbindelse med avviklingen av foreningen. Dersom disse overføres til det nye rettssubjektet – her stiftelsen – vil det normalt være fordi kreditor har godtatt en slik overføring. Det forhold at det ikke skjer en fullstendig oppløsning med utbetaling til kreditorer og overføring av et eventuelt likvidasjonsoverskudd til foreningens formål eller lignende, men en fortsettelse av driften, er ikke i seg selv tilstrekkelig til at det nyetablerte rettssubjektet blir forpliktet for det opphørte rettssubjektets gjeldsforpliktelser. Dette er enda klarere dersom det går mange år fra opphøret av foreningen til kravet blir meldt til stiftelsen og alle kjente kreditorer fikk dekning på tidspunktet for organisasjonsendringen. (Kravet kan for øvrig også være foreldet, noe jeg ikke er blitt anmodet om å vurdere).

Man kan tenke seg unntak basert på "gjennomskjæringssynspunkter" dersom det kan sannsynliggjøres at formålet med omorganiseringen var å unngå gjeldsforpliktelser. Se generelt om dette fra selskapsretten, Andenæs, Aksjeselskaper og allmennaksjeselskaper, annen utgave, Oslo 2006, s 37 flg.

Ut fra det faktum som er forelagt meg, var formålet med omorganiseringen ikke å unngå gjeldsforpliktelser, heller ikke søksmål med erstatningskrav fra personer som kunne ha blitt utsatt for omsorgssvikt/overgrep. Formålet var tvert i mot reelt nok, ettersom det oppgis å være synkende medlemsmasse og behov for en ny organisasjonsform som bedre kunne håndtere de krav som

etter hvert ble stilt til arbeidet for å fremme foreningens og senere stiftelsens formål.

Vennlig hilsen

Geir Woxholth

Vedlegg 29

Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 20. mai 2015, om «Tilleggsuttalelse: Erstatningsansvar for omsorgssvikt/overgrep innen barnevernet»

Professor dr. juris
GEIR WOXHOLTH
Institutt for privatrett
Universitetet i Oslo

Sekretariatsleder Ingvill
Thorson Plesner
Tater-/romaniutvalget
PB 6706 St Olavs plass
0130 Oslo

Kontor:
Det Juridiske Fakultet
Institutt for Privatrett
PB 6706 St. Olavs plass
0130 Oslo
Tlf: 22 85 97 66
Fax: 22 85 96 20
Mail: geir.woxholth@jus.uio.no

Privat:
Midstugrenda 52A, 0787 Oslo
Tlf: 22 14 75 10
Fax privat: 22 14 08 48
Mobil: 90 20 15 25
Bank: 5038 10 23807

Sommerhus:
Sødra Hamngatan 6,
450 71 Fjällbacka
Sverige
Tlf: 0046-525-31450

Oslo, 20 mai 2015

TILLEGGSUTTALELSE: ERSTATNINGSANSVAR FOR OMSORGSSVIKT/ OVERGREP INNEN BARNEVERNET

Jeg viser til min tidligere uttalelse om nevnte spørsmål datert 24 april 2015. I forbindelse med utvalgets slutføring av sitt arbeid, er jeg blitt forelagt et innspill til uttalelsen og anmodet om å komme med eventuelle kommentarer. Jeg nevner at jeg ikke oppfatter innspillet som noen kritikk av min redegjørelse for de juridiske sidene av den problemstilling jeg har behandlet, men mer som kommentarer til det faktum jeg har bygget min redegjørelse på og betydningen av faktaopplysninger. Som nevnt i redegjørelsen, lå det ikke under mandatet å komme med noen entydig juridisk konklusjon. En hovedgrunn til dette var at noe slikt nettopp ville ha forutsatt et mer fullstendig faktumunderlag og en mer detaljert granskning av selve det underliggende faktum i forbindelse med omorganiseringen fra forening til stiftelse.

Jeg vil på denne bakgrunn fastholde de juridiske synspunktene jeg har gitt uttrykk for i redegjørelsen, og samtidig si at det neppe har noen vesentlig betydning for spørsmålet om omorganiseringen kan angripes juridisk i dag at det ikke var noen virksomhetsendring (i motsetning til bare en liten eller mindre virksomhetsendring, slik jeg kan ha bli oppfattet å ha til grunn) og det har heller ingen avgjørende rettslig betydning hva som var bakgrunnen for navneendringen. Og selv om man skulle legge til grunn at potensielle erstatningskrav ikke kan ha vært fremmed for de involverte tillitspersonene på omorganiseringstidspunktet, kan heller ikke det føre til at man ut fra gjennomskjæringssynspunkter i dag kan tenke seg at stiftelsen eller tillitspersoner er erstatningsansvarlige på juridisk grunnlag. Det avgjørende vil være en totalvurdering av forholdene, og så lenge det har vært reelt at medlemstilgangen var sterkt minkende og at det på sikt så ut til å være

vanskelig eller umulig å drive virksomheten videre som en medlemsorganisasjon (forening), vil det være et svært tungtveiende argument som tyder på at motivet for omorganiseringen var reelt nok. At man kan ha vært klar over en mulighet for fremtidige erstatningskrav, er ikke tilstrekkelig for å anlegge gjennomskjæringssynspunkter – dette måtte i tilfelle ha vært et hovedmotiv for omorganiseringen.

Jeg ønsker også å presisere at selv om en omorganisering gjennomføres uten formelt oppløsningsvedtak av foreningen og formell avvikling, er dette forhold som ikke kan ha noen avgjørende betydning i dag, gitt at stiftelsen deretter i en årrekke har hatt løpende virksomhet og fulgt stiftelseslovgivningens regler og selv opptrådt som stiftelse i det praktiske liv.

Dette er altså hvordan man må anlegge vurderingen i en generell juridisk bedømmelse av saksforholdet. Som påpekt, har jeg ikke hatt et faktumunderlag som er tilstrekkelig godt nok til å konkludere endelig i denne aktuelle saken.

Jeg kan legge til at det rettsspørsmål jeg har vurdert mer generelt – i hvilken grad gjennomskjæringssynspunkter kan føre til at en stiftelse må anses som en fortsettelse av en forening rettssubjektivitet, og dermed bli ansvarlig for foreningens forpliktelser, ikke er blitt rettslig prøvet av Høyesterett i noen enkeltsak tidligere. Jeg mener ikke med dette å si at rettstilstanden er uavklart, fordi de hovedreglene og prinsippene jeg har bygget min uttalelse på for så vidt er klare nok ut fra ulovfestet rett, men det underbygger at den problemstilling man her står overfor er spesiell.

Jeg vil også tilføye at de juridiske reglene omkring endringer av rettssubjektivitet og omorganisering av foreninger/stiftelser og andre upersonlige rettssubjekter ofte vil føre til løsninger som er overraskende og lite rimelige, sett fra tredjepersoners side; de grupper og enkeltpersoner som ikke har mulighet til å fremme sine krav og rettigheter fordi det har skjedd et opphør/endring av rettssubjektivitet. I slike situasjoner kan man reise spørsmålet om det foreligger et "moralsk ansvar" for rettsetterfølgeren. Jeg mener det er betimelig å nevne dette, men i og med at mitt oppdrag er begrenset til å gi en juridisk vurdering, er jeg ikke i posisjon til å kommentere forholdet nærmere.

Vennlig hilsen
Geir Woxholth

Vedlegg 30

Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 21. mai 2015, om «Stiftelsesrettslige spørsmål vedrørende Svanviken-eiendommen»

Professor dr. juris
GEIR WOXHOLTH
Institutt for privatrett
Universitetet i Oslo

Sekretariatsleder Ingvill
Thorson Plesner
Tater-/romaniutvalget
PB 6706 St Olavs Plass
0130 OSLO

Kontor:
Det Juridiske Fakultet
Institutt for Privatrett
PB 6706 St. Olavs plass
0130 Oslo
Tlf: 22 85 97 66
Fax: 22 85 96 20
Mail: geir.woxholth@jus.uio.no

Privat:
Midstugrenda 52A, 0787 Oslo
Tlf: 22 14 75 10
Fax privat: 22 14 08 48
Mobil: 90 20 15 25
Bank: 5038 10 23807

Sommerhus:
Sødra Hamngatan 6,
450 71 Fjällbacka
Sverige
Tlf: 0046-525-31450

Oslo, 21 mai 2015

STIFTELSESRETTLIGE SPØRSMÅL VEDRØRENDE SVANVIKEN- EIENDOMMEN

1. Oppdraget

Jeg er blitt gitt i oppdrag å vurdere enkelte rettslige spørsmål knyttet til den såkalte Svanviken-eiendommen. Oppdraget ble gitt med meget kort tidsfrist, men etter å ha studert det oversendte faktamaterialet; interne notater og visse utkast til utvalgets innstilling, er jeg kommet til at det er mulig og forsvarlig å gi en uttalelse. Jeg understreker likevel at utredningen må bli relativt kortfattet og jeg kommer i liten grad til å vise til faktiske forhold og kilder vedrørende faktum. Grunnen er nettopp at det faktamateriale jeg har fått oversendt foreligger i utkasts form. Jeg anser likevel ikke dette som noen avgjørende hindring mot at vurderingen gjennomføres, blant annet fordi en del av faktamaterialet fremgår av brev fra fylkesmannen og ellers neppe er spesielt omstridt.

Jeg kommer til å konsentrere meg om to hovedspørsmål. Det er for det første om den oppdeling og salg av deler av Svanviken-eiendommen som over tid har funnet sted er i samsvar med stiftelsesloven. Det andre er om den omdanning som skjedde ved at Stiftelsen Svanviken i 1991 ble slått sammen med Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste var i samsvar med stiftelsesloven. Det er etter dette utelukkende *stiftelsesrettslige* spørsmål som vil bli behandlet.

Den rettslige bedømmelsen må gjøres på bakgrunn av stiftelsen Svanviken sine vedtekter (statutter) og stiftelsesloven 23 mai 1980 nr 11 (som senere er avløst av stiftelsesloven 15 juni 2001 nr 59).

2. Lovligheten av oppdelingen og salget av deler av Svanviken-eiendommen

2.1 Innledning

Fra og med 1981 til og med 2005 er det ifølge matrikkelen til gnr 153, bnr 1 foretatt 11 fradelinger av grunn fra eiendommen Svanviken i Eide kommune. Fradelingene skjedde i 1981, 1986, 1988 (to delinger), 1991 (to delinger), 1995 (to delinger), 1998, 2004 og 2005.

Av statuttene til Stiftelsen Svanviken fremgår at det forelå forbud mot salg av eiendommen til andre enn "omstreifere":

"Stiftelsens styre skal kunne overdra dele av eiendommene tilleie og av udyrket mark tilleie eller til eie til personer, som har været eller nedstammer fra omstreifere, men som gir grunnnet håb om å ville føre et ordentlig levesett. Vedkommende stiftsdireksjon blir dog å underrette om styrets beslutninger herom og de nærmere betingelser for overdragelsene. En ufravigelig betingelse skal være at, parsellen efter styrets nærmere, av stiftsdireksjonens godkjente, bestemmelse straks faller tilbake til stiftelsen, når vedkommende fester eller besidder ikke opfører sig vel, begynner å streife om på fantevis, eller hans hjem blir almindelig tilholdssted for omstreifere. For øvrig eller på annen måte må eiendommene ikke avhendes".

2.2 Salg/fradeling før 1988

Ut fra de faktaopplysninger som foreligger, og som jeg forstår ikke er omstridte, skjedde ingen av fradelingene/salgene til "omstreifere". Stiftelsesloven 1980 inneholdt hjemler for omdanning i kapittel VI, jfr § 35 og 36. Ut fra de foreliggende faktaopplysninger ble det ikke søkt om omdanning i medhold av disse reglene før Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste i 1990 søkte om å få omdannet (fjernet) den foran nevnte bestemmelsen i statuttene om salgsforbud til andre enn "omstreifere". Dette innebærer at fradelingene/salgene fra 1981 til og med 1988 (4 fradelinger/salg) har skjedd i strid med stiftelsens statutter/vedtekter og dermed også i strid med stiftelsesloven, som forutsatte/forutsetter at styret i sine disposisjoner overholder statuttene/vedtektene. I og med at Misjonen som forening gikk

over til å bli stiftelse – Kirkens sosialtjeneste – allerede 1986, innebærer dette at de ulovlige fradelingene både fant sted i den perioden Misjonen forvaltet Svanviken-eiendommen/stiftelsen og i den perioden Kirkens Sosialtjeneste forvaltet den. Da Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste i 1990 søkte om å få omdannet (fjernet) salgsforbudet i statuttene/vedtektene uttalte stiftelsen selv at "[p]aragrafen har vist seg umulig å etterleve og har derfor aldri blitt fulgt".¹

Det er videre et faktum at Stiftelsen Svanviken ikke hadde lovlig valgt styre fra 1986 til 1990, og at de to fradelingene i 1988 dermed er blitt foretatt uten at noen lovlig har forvaltet stiftelsen. Trolig skyldes dette formalitetsbrist ved at det ble unnlatt å melde til fylkesmannen at styret i Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste skulle ha styreposisjon i Stiftelsen Svanviken, slik det ble gjort under Misjonens virke. Dette endrer likevel ikke på det forhold at forvaltningen i den aktuelle perioden foregikk i strid med stiftelsesloven og ellers uten noe formelt juridisk grunnlag. Fylkesmannen fremholder at forholdet var ulovlig i sitt vedtak om omdanning 21 mars 1991 og påpeker at forholdet har ført til en stor grad av sammenblanding av aktiva og passiva i stiftelsene. Jeg bemerker for egen del at en slik sammenblanding i seg selv var i strid med stiftelsesloven, jfr § 12 (separasjonsplikt). Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste er å bebreide for at forvaltningen av Stiftelsen Svanviken i den aktuelle perioden skjedde uten rettslig grunnlag. Det kan også spørres om fylkesmannen, ut fra sin lovpålagte tilsynsfunksjon, burde ha reagert på forholdet av eget initiativ.

Delkonklusjon: Jeg anser de foran nevnte lovstridige forhold som alvorlige og både Misjonen og Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste er å bebreide for forholdet.

2.3 Salg/fradeling etter 1991

Stiftelsen Svanviken ble slått sammen med Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste til en stiftelse – Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste – etter søknad fra sistnevnte ved fylkesmannens vedtak i 1991.

¹ Brev fra Kirkens Sosialtjeneste til Fylkesmannen i Møre og Romsdal, datert 2 august 1990.

I forbindelse med vedtaket om sammenslåingen bestemte fylkesmannen i sitt vedtak, for å opptre mest mulig i tråd med Augusta Astrups testament (statuttene), at det skulle hefte en erklæring om salgsforbud på eiendommen Svanviken. Stiftelsesloven 1980 § 36 tredje ledd åpnet imidlertid for at fylkesmannen etter søknad ved omdanningsvedtak kunne bestemme å frigi båndlagt eiendom som tilhører en stiftelse. Det fulgte også av stiftelsesloven § 36 siste ledd at fylkesmannen "[u]nder særlige forhold kan ...gjøre unntak fra vedkommende bestemmelse i enkelttilfelle".

Ved vedtak 29 oktober 1990, i medhold av stiftelsesloven § 36 siste ledd, samtykket fylkesmannen, etter søknad fra Kirkens Sosialtjeneste, til å selge deler av eiendommen Svanviken (barnehagen til Eide kommune og personalboliger med passende tomter til salg for høyeste bud). Fylkesmannen kom til at lovens vilkår om "særlige forhold" var oppfylt, men unnlot å ta stilling til om de generelle vilkårene for omdanning i lovens § 35 var til stede; sistnevnte må anses som grunnleggende regler for at omdanning overhodet kan finne sted. Formelt er dette en feil, men det gjorde etter min oppfatning ikke fylkesmannens vedtak ugyldig. Saken er nemlig den at det fremgår av fylkesmannens begrunnelse at vilkårene for omdanning mest sannsynlig var til stede også etter § 35 (og altså ikke bare at det forelå "særlige forhold" i samsvar med kravene i § 36 siste ledd). Begrunnelsen er for omfattende til at jeg kan gjengi den her, men det vises blant annet til at statstilskuddet til omstreiferarbeidet falt bort i 1989 og at virksomheten på Svanviken ikke lenger kunne påregne offentlig støtte, at Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste hadde opptatt store lån og hadde økonomiske problemer, at organisasjonsformen var blitt endret samtidig som formålet vedrørende stiftelsens arbeid hadde endret seg, og at det ikke lenger kunne forventes at Stiftelsen Svanviken alene lenger kunne drive sosialt arbeid blant omstreifere.² Disse elementene i begrunnelsen er saklige og ligger innenfor omdanningsreglene sin ramme, jfr lovens § 35 første ledd nr 1), som hjemler omdanning når statuttene/vedtektene "ikke lenger lar seg etterleve; herunder regnes også at stiftelsens kapital er blitt utilstrekkelig til å tilgodese dens formål på rimelig måte". I dette ligger at hvis stiftelsens økonomi er så svak at det formålsrettede arbeidet ikke kan realiseres lenger, er dette en relevant omdanningsgrunn.³ Jeg nevner at det ikke juridisk vil

² Se brevets s 2.

³ Se nærmere, Knudsen, Stiftelsesloven, kommentarutgave, Oslo 1997, s 120 der det gis flere eksempler, blant annet at "formålet er knyttet til en fast eiendom som stiftelsen ikke har midler til å vedlikeholde eller til å foreta nødvendige

være avgjørende at Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste så vidt forstås i atskillig grad hadde seg selv å takke for at den var kommet i en så vanskelig økonomisk situasjon. Det er etter lovens forutsetning likegyldig hva som er årsaken til at stiftelsen har kommet i en slik situasjon at formålet ikke lenger lar seg etterleve, herunder at kapitalen er blitt utilstrekkelig til å tilgodese formålet på en rimelig måte. Fylkesmannen burde imidlertid muligens ha vurdert om fradelingen/salget kunne ha blitt gjennomført på en måte som bedre kunne realisere stiftelsens formål, ettersom salgene så vidt forstås førte til en ombygging av eiendommen til kurs- og konferansevirksomhet. Sistnevnte forhold innebærer likevel etter min mening ikke at fylkesmannens vedtak kunne anses ugyldig.

Delkonklusjon: Salget basert på fylkesmannens vedtak 29 oktober 1990 bygger på et gyldig vedtak fra fylkesmannens side. Jeg har ikke informasjon om Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste forholdt seg til fylkesmannens føring om at tomtene skulle legges ut for salg til høyeste bud.

Ved vedtak 21 mars 1996 samtykket fylkesmannen til salg av deler av eiendommen Svanviken (gårdsenheten). Gårdsenheten var taksert til NOK 3.339.800. Stiftelsen hadde tilbudt en kjøper å overta eiendommen for NOK 2 mill. Fylkesmannen var kjent med dette og uttalte i vedtaket at han "ville oppfordre stiftelsen til å selge eiendommen til høyest mulig pris, idet en anser det som svært viktig at stiftelsen ikke blir påført tap på grunn av at eiendommen selges til en lavere pris enn det stiftelsen kunne ha fått for eiendommen". Forpaktningsavtalen gikk ut i 1998 og eiendommen ble trolig solgt samme år. Så vidt forstås, er det ikke kjent hva eiendommen ble solgt for. Jeg har for lite informasjon til å vurdere konkret om fradelingene på 1990-tallet var i samsvar med stiftelsesloven og jeg er ikke kjent med om Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste har søkt fylkesmannen om alle fradelingene. Imidlertid er det grunn til å tro at fradelingene/salgene var i samsvar med loven, forutsatt at det ble søkt. Grunnen er at det er vanskelig å se saken annerledes enn at de hensyn og argumenter fylkesmannen la vekt på i vedtaket 29 oktober 1990, se foran, fortsatt vil kunne ha gyldighet når det gjelder de senere fradelingene, herunder kan det bemerkes at omdanningsreglene i stiftelsesloven 2001 er bygget over samme lest som loven av 1980. Jeg må likevel ta forbehold på dette punkt, så lenge jeg ikke

påkostninger på". Et annet eksempel er at "en stiftelse har vært avhengig av offentlig støtte, og at denne støtte faller bort", jfr Knudsen, s 121.

har hatt et tilstrekkelig faktisk grunnlag, herunder innsyn i fylkesmannsvedtak, til å ta endelig stilling til spørsmålet om lovligheten av fradelingene/salgene etter 1991.

3. Lovligheten av omdanningen av Stiftelsen Svanviken ved sammenslåing med Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste

Stiftelsen Svanviken ble slått sammen med Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste ved vedtak fattet av fylkesmannen 21 mars 1991. Spørsmålet er om vedtaket var i samsvar med stiftelsesloven og Stiftelsen Svanvikens statutter/vedtekter.

Grunnlaget for søknaden fra Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste om omdanning var reglene i stiftelsesloven 1980 kapittel VI, jfr §§ 35, 36 og 37. Kompetansen til å foreta omdanning omfattet enhver bestemmelse i den rettslige disposisjonen som dannet grunnlaget for stiftelsen, herunder statuttene/vedtektene, jfr § 34. Loven ga også grunnlag for at selve omdanningen besto i en opphevelse av stiftelsen, slik tilfellet var her, og en sammenslåing med Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste, jfr § 36 annet ledd nr 2. Så langt var altså det formelle grunnlaget for en omdanning til stede.

Stiftelsesloven 1980 hadde egne omdanningsregler med ganske så strenge vilkår for omdanning i § 35. Imidlertid var disse fravikelige, jfr § 37, med den følge at reglene i stiftelsens statutter/vedtekter gikk foran. Av denne grunn baserte fylkesmannen omdanningsvedtaket på reglene i Stiftelsen Svanvikens statutter, noe som altså innebar en korrekt rettsanvendelse. I statuttene var det tatt inn en bestemmelse, punkt VII, om hva som skulle skje med stiftelsen dersom ..

“al frivillig, privat organisert virksomhet til motarbeidelse av omstreifervesenet her i landet [skulde] ophøre eller bli uten vesentlig betydning”...

I tilfelle skulle det fastsettes av ..

“Kongen efter forslag av stiftelsens daværende foresatte og av vedkommende stiftsdirleksjon under hvilke regler stiftelsen da skal virke. Også herom må bestemmelse fattes i størst mulig overenstemmelse med hvad ovenfor er fastsatt”.

Det er grunn til å bemerke at statuttene med dette har overlatt til den til enhver tid kompetente offentlig myndighet, den gang fylkesmannen, å ta stilling til og vurdere om det var grunnlag for omdanning, og ikke minst, at det ikke ble gitt noen føringer i statuttene ut over at "al frivillig, privat organisert virksomhet til motarbeidelse av omstreifervesenet her i landet [skulde] opphøre eller bli uten vesentlig betydning". Det må legges til grunn at dersom fylkesmannen ikke fant noe privat initiativ som hadde faktisk og økonomisk mulighet til å drive Stiftelsen Svanviken videre etter formålet, å tilgodese "omstreiferne", ville grunnlaget for omdanning være til stede. Det er en grense for hvilke undersøkelser man den gang kunne kreve at fylkesmannen gjennomførte, og jeg har ikke funnet noe grunnlag i mitt faktummateriale for at det fantes andre, private, som hadde økonomiske muligheter til å drive virksomheten på Svanviken-eiendommen videre som en del av den daværende stiftelsen og med det tidligere formål. Det må derfor antas at fylkesmannen hadde en saklig begrunnelse, stiftelsesrettslig sett, når fylkesmannen i forbindelse med omdanningen blant annet bygget på følgende:

"Fra offentlig hold ble det arbeidet med å endre hjelpetilbudet for omstreifergruppa bl.a. slik at arbeidet ikke lenger skulle være organisert som særomsorg. Dette førte til at det statlige tilskuddet til omstreiferarbeidet opphørte pr 01.01.89. fra samme dato opphørte også driftsstøtten til Svanviken. Kirkens sosialtjeneste utarbeidet et forslag til alternativ drift på Svanviken som bl.a. innebar institusjonsdrift med sikte på sosialt arbeid for vanskeligstilt ungdom. Etter at Sosialdepartementet hadde signalisert at det ikke kunne påregnes økonomisk støtte derfra, gikk Kirkens sosialtjeneste inn for å bygge ut deler av Svanviken til Kurs- og konferansesenter som var ment å skulle finansiere institusjonsdriften".

Fylkesmannen la videre vekt på at Stiftelsen Svanviken, i den økonomiske situasjon den var kommet i, ikke lenger kunne eksistere som sosial institusjon på eget grunnlag, men var avhengig av Stiftelsen Kirkens sosialtjeneste for å kunne drive hjelparbeid. Fylkesmannen la med dette implisitt til grunn at det spesifikke arbeidet med å ivareta "omstreiferne" interesser ikke lenger var mulig å realisere, samtidig som fylkesmannen antok at noe av dette formålet fortsatt kunne bli realisert under formålet som Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste bedrev, jfr vedtakets s 3.

Jeg har personlig all mulig forståelse for at denne argumentasjonen, som i realiteten innebærer at fylkesmannen la avgjørende vekt på at formålet i fremtiden ville være å drive en sosial institusjon, fremfor et tiltak spesifikt til

fordel for "omstreiferne" av mange, og særlig i ettertid, kan oppfattes som et slags "forræderi" mot "omstreiferne". Men jeg må samtidig si at begrunnelsen stiftelsesrettslig sett likevel er holdbar, ettersom fylkesmannen, i samsvar med statuttens krav, har vurdert videre drift ut fra samme formål som tidligere, og kommet til at det ikke var grunnlag for at private var i stand til å drive eiendommen/virksomheten videre med det spesifikke formålet å tilgodese "omstreiferne". Det vil i en slik situasjon være rettslig grunnlag for en omdanning som innebærer at den fremtidige virksomheten tilfredsstillende lignende formål som det opprinnelige, og i så måte synes det formål Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste hadde å være nokså nært (men selvsagt ikke det samme, noe som altså heller ikke kunne kreves).

Jeg viser i denne sammenheng til lovens § 36 fjerde ledd, der det fremgår at en omdanning av en type som denne, "så langt råd er tilpasses det opprinnelige formålet og tankegangen i stiftelsesgrunnlaget". Det åpner for at man etter omdanningen antar et annet formål enn det opprinnelige, men at man skal søke å legge det så tett som mulig opp til det opprinnelige.

Jeg kan ikke se at fylkesmannen har begått noe lovstridig ved å legge til grunn at det formål Kirkens Sosialtjeneste hadde, var et formål som "så langt råd er" var "tilpasset det opprinnelige formålet og tankegangen i stiftelsesgrunnlaget". Som påpekt, er det ikke noe krav etter loven om at formålet skal være det samme. Lovens regel på dette punkt støtter altså opp om den vurdering fylkesmannen har gjort med grunnlag i statuttene/vedtektene.

Jeg viser også til det som er fremholdt foran om stiftelseslovens omdanningsgrunner, som ville ha kunnet hjemle omdanningen, men som her ikke kom direkte inn fordi statuttens bestemmelse gikk "foran", jfr lovens § 37.

Konklusjon: Omdanningen av Stiftelsen Svanviken ved sammenslåing med Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste hviler på et lovlig vedtak fra fylkesmannens side.

4. Avslutning

Drøftelsen foran dreier seg kun om stiftelsesrettslige spørsmål. Den viser imidlertid at fradelinger/salg av grunn fra Svanviken-eiendommen har skjedd i strid med stiftelsens statutter og stiftelsesloven, med et ansvar for disse rettsbruddene som må deles mellom forvalterne, henholdsvis Misjonen (foreningen) og Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste. Jeg anser rettsbruddene som grove og alvorlige.

Det er likeledes i strid med statuttene og stiftelsesloven at Stiftelsen Svanviken ikke hadde lovlig styre i perioden 1986 til fylkesmannen godkjente nytt styre i brev av 24.9.1990. Jeg anser disse rettsbruddene som grove og alvorlige og det er først og fremst Stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste som er å bebreide, men det kan stilles spørsmål om ikke fylkesmannen ut fra sin lovpålagte tilsynsfunksjon, burde ha oppdaget og påtalt dette tidligere.

Videre er det i strid med stiftelsesloven, jfr § 12, at midlene i de to stiftelsene har vært sammenblandet. Det er i seg selv et alvorlig brudd på stiftelsesloven.

Når det gjelder de senere fradelingene/salgene, kan det eksplisitt uttales at fylkesmannens vedtak 29 oktober 1990 synes å bygge på en holdbar rettsanvendelse og må legges til grunn å være gyldig.

Hva angår de senere fradelingene/salgene foreligger det ikke et fakumgrunnlag som åpner for en mer utførlig og sikker juridisk vurdering og konklusjon.

Jeg ønsker spesielt å kommentere at fylkesmannen i sitt omdanningsvedtak implisitt har akseptert at virksomheten etter omdanningen ikke lenger skulle være rettet mot det formål Stiftelsen Svanviken skulle realisere, "omstreiferne". Slik jeg bedømmer det, innebærer dette ikke noe brudd på stiftelsesloven og er heller ikke på annen måte utslag av noen juridisk vurderingssvikt, slik den faktiske situasjon den gang lå an, hensett til lovens regler om omdanning, jfr foran. Men jeg har stor forståelse for at mange vil ha vansker for å akseptere at det ikke kunne vært gjort mer den gangen for å tilgodese "omstreiferne" og at omdanningen på mange måter må ha vært en slags "spiker i kisten", velsignet av offentlig myndighet, for Svanviken-eiendommen sett i relasjon til "omstreiferformålet". Jeg nevner i den forbindelse at fylkesmannen selv tiller det betydning i omdanningsvedtakene

at staten ikke lenger kunne støtte verken Stiftelsen Svanviken eller dens formål økonomisk, og at fylkesmannen la til grunn at dette i seg selv var en medvirkende årsak til at omdanningene lovlig kunne finne sted. Juridisk er dette holdbart, men sosialpolitisk må det kunne sies å være et paradoks. Det faller imidlertid utenfor mitt mandat å utdype disse forholdene, ettersom de peker ut over et juridisk ansvar og over i et «moralsk».

Vennlig hilsen

Geir Woxholth
professor dr juris

Utgitt av:
Kommunal- og moderniseringsdepartementet

Internett adresse:
www.regjeringen.no

Trykk:
07 Aurskog – 06/2015

